

મૂળ મધ્યમતા બાળક ગ્રેમી અને હોડ અને તેમના ગુરુ યતિશાન ચંદ્ર

કર્નલ જેમ્સ ટૉડનું જીવનવૃત્ત

‘કર્નલ ટૉડ કુલીન બીન ક્ષત્રિય યશ ક્ષય હોત’

(કાશ્વસ જીવનચરિત્ર)

ક્ષત્રિયોના સાચા મિત્ર અને તેમની વીરતાના ઉજ્જવલ યશને જુમડામાં ફેલાવનાર કર્નલ જેમ્સ ટૉડ, સ્કૉટલેન્ડના નિવાસી મહાશય જેમ્સ ટૉડના દ્વિતીય પુત્ર અને દેવો ટૉડના પૌત્ર હતા. તેમનો જન્મ તા ૨૦ મી માર્ચ ૧૮૦૦ સં ૧૭૯૨ મા ઇસ્ટાડના ઇસ્ટિંગ્ટન નામના સ્થાનમાં થયો હતો. તેમના પૂર્વજો પૈકી જૉન ટૉડ નામની વ્યક્તિએ સ્કૉટલેન્ડના પાદશાહ ‘જૉજર્જ’ ધી ક્વસના સત્તાનોને ઇંગ્લાન્ડના કારાગૃહમાંથી મુક્ત કર્યો હતા. આ અમૂલ્ય સેવાના બદલામાં પાદશાહની તરફથી તેમને નાઇટ ‘બેરોનેટ’ની પદવી અને ‘ગ્રાન્ડસ્ટ્રી’ ચિન્હ ધારણ કરવાનું સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું.

મહાશય ટૉડના મામા પૅટ્રિક હિડ્લી બગાળામાં સિવિલિયન હતા તેમના વસીલાથી તેઓ બગાળામાં ૧૦૦૦ ના જાન્યુઆરીની ૯ મી તારીખે અદ્વાર વર્ષની વયે બીજા નબરની ધરોળી-અન રેજીમેન્ટમાં જોડાયા આ સમયે મેલોક્કેરમાં લડાઈમાં બનારી જલસેનામાં જવાના વિચારથી તેમણે લૉડ વેવેસ્લીને વિનંતિ કરીને પોતાની બદલી તે સેનામાં કરાવી આ સેના તો બિલકુલ મોકલવામાં આવી નહિ; પરંતુ તે પ્રસંગે તેમને અલ્પસમય માટે એક જહાજપર જલસેનાસભ્ય ધી કામ કરવું પડ્યું, જ્યાં રથવસેન્ય અને જલસેન્યસભ્ય ઊભય કામોનો તેમને અતુલવ યથ ગયો. સને ૧૮૦૦ માં તેઓ ૧૪ નંબરની ફેશી પાયદલ સેનામાં લેફ્ટનન્ટતરિકે નિયુક્ત થઈ થોડાજ દિવસોમાં પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવથી ઉંઠા સેનાના સમસ્ત અધિકારીઓના પ્રીતિપાત્ર બની ગયા, તે સમયથીજ તેમની તીવ્ર શુદ્ધિ તેમની ભાવી ઉન્નતિની સૂચના આપતી હતી ત્યારપછી તેમની કલકત્તાથી હરિદ્વાર અને ત્યાંથી દિલ્લીમાં બદલી થઈ.

તેઓ એન્જિનિયરીંગના કામમાં કુશળ હોવાથી ૧૮૦૧ માં સરકારે તેમને દિલ્લીની પાસેની પુરાણી નહેરની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, જે તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે પાર પાડ્યું. ૧૮૦૫ માં મહાશય ગ્રીમ મર્સર સરકારની તરફથી રાજદૂત અને રેસિડેન્ટસ્વરૂપે નિયત થઈ દોહલતશવ સિંધિઆના દરબારમાં જવાના હતા હિંદુસ્થાનના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશો અને ત્યાંના રાજાઓના દરબારના વૈભવ વ્યાદિ જોવાની ઉત્કંઠા યવાથી મહાશય ટૉડે તેમની સાથે જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મહાશય મર્સર તેમના સ્વતંત્ર સ્વભાવથી સારી રીતે પરિચિત હોવાથી તેમણે સરકારની આજ્ઞા લઈ તેમને પોતાની સાથે રહેનારી સરકારી સેનાના આધિકારી નિયત કરી દીધા. અહીં આથીજ તેમની બાવી અસાધારણ કીર્તિનો પ્રારંભ થયો.

તે સમયે સિંધિઆનો મુકામ મેવાડમાં હોવાથી મહાશય મર્સરને આગ્રાથી જમ્પુરની દક્ષિણ તિમામાં યઈ ઉદયપુરમાં પહોંચવાનું હતું ૧૮૦૫ સં ૧૭૯૧ મા સરકારનો રાજદૂત કર્નલ પામર પૂર્વે જો ગયો ગયો હતો, તેના એક ઉત્તમ નકશો ડૉક્ટર હન્ટરનો બનાવેલો મહાશય મર્સરની પામે હતો. આ ગર્મમાં આગ્રા, નર્મર, દતિયા, ઝાંસી, ભોપાલ, સારગપુર, ઉજ્જયિની જૂદી, કોટા, રામપુરા અને બિન્ના આવ્યા હતા. કર્નલ ટૉડ પરમ સાહસિક અને પોતાનો સમય કાઢે ને કાંઈ ઉપયોગી કાર્યમાં વ્યતીત નાત હતા, તેથી તેમણે આગ્રાથી ઉદયપુરને માટે નીકળવાના દિવસથીજ પોતાના શોધઓળના હથી-પારો સલાખ્યા અને ડૉક્ટર હન્ટરે નિયત કરેલા ઉપર્યુક્ત સ્થાનોને આધારભૂત ગણીને તપાસ કરતા રતા તેઓ ૧૮૦૫ સં ૧૮૦૬ ના જૂન માસમાં ઉત્તર રાજદૂતની સાથે ઉદયપુરમાં જઈ પહોંચ્યા આગ્રાથી ઉદયપુરપર્યંત જતા કેવળ પોતાના વિદ્યાનુગમથી તેમણે જે કાર્ય કર્યું, તેના સંબંધમાં મહાશય મર્સરે

૧ સ્કૉટલેન્ડી ભાષામાં ગુજાલને ટૉડ કહે છે, તેથીજ ઉક્ત વર “ટૉડ” ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો
૨ ઇ. બ.

લખ્યું છે કે - “લેફ્ટેનન્ટ ટાંડે પોતાના શરીરની અવસ્થા જોવા જતા અને પોતાની પાસે શોધખોળની સામગ્રી ઉત્તમ નહિ હોવા જતા શોધનું કામ પૂર્ણ પરિશ્રમપૂર્વક એવી ઉત્તમરીતે કર્યું કે, ગમે તેવી શ્રેષ્ઠરીતે શોધ કર્યા જતા પણ તેમાં કવચિતજ સુધારો થઇ શકે.”

ઉદયપુરપર્યંત શોધ કર્યા પછી કર્નલ ટાંડેને એવી ઇચ્છા થઇ કે, રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોનાં પણ એક ઉત્તમ નકશો માપસહિત તૈયાર કરવો જોઇએ અર્થાત્ ઉક્ત રાજદૂતની સાથે તેમને જ્યાં જ્યાં શોધવાનું થતું, ત્યાં ત્યાં તેઓ પોતાનો ધણો વખત આ ઉપયોગી કામમાં વ્યતીત કરતા અને તેની સાથે સાથે તેઓ તે પ્રદેશોના ઇતિહાસ, જનશ્રુતિ તથા શિવાલેખ આદિનાં પણ યથા-સાધ્ય સમ્રાદ કરતા જતા હતા તેમની અગત્ય કીર્તિસ્વરૂપ “રાજસ્થાન” ગ્રંથની સામગ્રી પણ આજ સમયથી સંગ્રહિત થવા લાગી

સિંધિઆની સેનાની સાથે સાથે કર્નલ ટાંડે પણ ઉદયપુરમાં ચિતોડગઢના માર્ગે માળવામાં થઇ છુદેલખઝની સીમાપર આવેલા કમનાસામાં જઇ પહોંચ્યા આ ૭૦૦ માઇલની યાત્રામાં કર્નલ પામરના માર્ગદારા તેઓ બે વાર નવા અને પોતાના નિયત કરેલા સ્થાનો ડોક્ટર હટરના આપેલા સ્થળોની સાથે મળવાયાં તેમને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો અને તેમનો ઉત્સાહ અધિક વૃદ્ધિ ગત થયો. ઈ. સ. ૧૮૦૭માં સિંધિઆની સેનાએ રાહટગઢપર ધેરા તાખ્યો આ સમયે કર્નલ ટાંડે યોગ્ય સિપાઈઓસહિત બેટવા નદીના કિનારાની નિકટથી જઈ અબળપર્યંતના અગ્રાત સ્થળોમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ કોટાસુધી ગયા ત્યારપછી તેઓ દક્ષિણમાં વહેતી સમસ્ત નદીઓનો માર્ગ શોધી અબળની સાથે કાલી-સિંધ, માર્ગતી, બનાસ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય નદીઓના સંગમનો પત્તા કાઢી આગ્રામાં જઈ પહોંચ્યા. તે સમય આજના જેવો ચાલતો નહોતો, પરંતુ તે સમયે પુષ્કળ લૂટફાટ ચાલતી હતી કર્નલ ટાંડેને અર્ધાં રાતે પોતાના તથા ઉપાધી દ્વય કરવી પડતી હતી કેટલીકવાર તેમને લૂટી પણ લેવામાં આવ્યા હતા અને કેટલીક ઘટનાં તો એવી પણ બની હતી કે, જે અદ્યુત કિસ્સાકહાણીનું સ્મરણ કરાવે છે. આગ્રાથી પાછા ફર્યા પછી તેમને સિંધિઆની સેના રાહટગઢમાં પ્રાપ્ત થઇ તેમને જણામુ કે, હજી ઘણા દિવસસુધી તેના મુકામ ત્યાજ રહેવાનો છે, તેથી તેઓ પોતાના ઉદ્યોગનું ક્ષેત્ર વધારવાની ઇચ્છાથી પશ્ચિમ તરફ ભરતપુર, કુકુમર અને સેતરી થઇને જયપુરમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ટાંક, ઈદ્રગઢ, ગુગલ, હપરા, સંધુગઢ, અરોન, કુરવા અને બારોસાના માર્ગથી સાગરમાં જઇ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પાછા રાહટગઢમાં આવી સિંધિઆની સેનાને મળ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં દેવતરાવસિંધિઆ અમલ કરતો કરતો અનિયમ પહોંચ્યો, ત્યાંસુધી કર્નલ ટાંડે પણ તેની સાથે રહીને શોધખોળ કરતા રહ્યા હતા

રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોના ઇતિહાસ લિખ લિખ નગરોતી વચ્ચેનું અતર અને માર્ગ તથા ત્યાંના રીતરિવાજો વગેરે જાણવાને માટે ત્યાંના નિવાસીઓપૈકી યોગ્ય અને વિદ્ય મનુષ્યોને તેઓ પ્રીતિ અથવા પારિતોષિકદ્વારા કે કોઇ પણ પ્રકારે પોતાની પાસે બોલાવતા ઈ. સ. ૧૮૧૨ થી ૧૮૧૭ પર્યંત તેઓ અસિમરમાં રહ્યા, લારે પણ સિંધ, ધાટ, ઉમરસુમરાનું રણ તથા રાજપૂતાનાનાં પ્રત્યેક ભાગમાંથી વક્રિકાર મનુષ્યો બહુધા તેમની પાસે રહ્યા કરતા હતા તેમજ કાસેરા અને પંચે પહોંચ્યાનાં દલકારાઓને પણ તેઓ રસ્તાઓ અને શહેરોની લખાઇ તથા અતરવિષે સદા પૂછપરછ કરતા રહેતા હતા અને લિખ લિખ દેશોનાં કોશનું શુદ્ધ માપ જાણી લીધા પછી તેઓ તે લોકોનાં અતરવેના અતરને માપેના અતર સાથે મેળવી લેતા હતા

આ પ્રકારે અત્યંત અવધિમાં તેમણે આ વિસ્તીર્ણ પ્રદેશના અનેક માર્ગોની રેશ બેચીને એટલા તો નકશા તૈયાર કર્યા કે, તેના મોટા મોટા ૧૨ મધ્યે બન્યા ત્યાર પછી તેમણે સીમાપરનાં અને મધ્ય ભાગના કેટલાક સ્થાનો નિર્દિષ્ટ કરીને એક પૂર્ણ નકશો બનાવ્યો પોતાના દસ વર્ષના અસાધારણ પરિશ્રમથીતૈયાર કરેલા આ નકશો તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૫ માં હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ માર્કિવેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સને ભેટ કર્યો. જેમણે તેમના મહાન શ્રમની પરમ પ્રશંસા કરી અને તે નકશાની એક નકલ કરાવી પોતાના હસ્તાક્ષરસહિત તે કર્નલ ટાંડેપર મોકલી આપી આમ કરવામાં તેમનો હેતુ એ હતો કે, ભવિષ્યમાં કોઇ એવો દાવો કરે કે, આ નકશો માર્કિવેસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સે તૈયાર કર્યો છે, તો તેનું ખર્ચ

ડરવાને માટે પ્રમાણુતરિકે તે કર્નલ ટૉડની પાસે જળનાઇ ગ્લે થોડા સમય પછી તે નકશો સરકારને અતિ ઉપયોગી થઇ પડ્યો. ઇ.સ. ૧૮૧૭માં પિદારાઓની માથે યુદ્ધ થતા બ્રિટિશસરકારે આજ નકશાની સહાયથી યુદ્ધનું સ્થળ નિર્માણ કર્યું હતું આ નકશા ની નાની નાની કેટલીક નકાના તૈયાર કરાવીને સરકારે તે યુદ્ધક્ષેત્રમાં મુખ્ય મુખ્ય અમલદારોની પામે મોકલી આપી, જેથી તેમને તે અજ્ઞાતપ્રદેશમાં કામ કરવું અતિ સુગમ થઇ પડ્યું આજ નકશાની નકાના પૂરેપૂરાં પણ પડેલી અને તદ્દનુસાર હિંદુસ્થાનના નવાન નકશામાં રાજસ્થાનનો વિભાગ મતાવવામાં આયો. પિદારાઓની માથે યુદ્ધ ચાલતું હતું તે સમયે કર્નલ ટૉડે માળવાનો એક નાનો નકશો બનાવી ગવર્નર જનરલને બેટ કર્યો આ નકશામાં વિશ્વ પર્વતશ્રેણી, તેમાંથી નીકળતી નદીઓના મૂળ, માર્ગ અને વાટો તથા તે પ્રદેશના બિન્નભિન્ન રાજ્યોની સીમા અર્થાત્ રીતે દર્શાવવામાં આવી હતી જેમાં રાજ્ય વિભક્ત કરવામાં અને પિદારાઓ સાથેની યદાર્થમાં તે નકશો ખૂબ સહાયક થઇ પડ્યો આ પ્રકારે પોતાની ભૂગોળસંબંધી માધ્યમી કર્નલ ટૉડે અત્યંત ખર્ચા સપાદન કરી પછી બ્યારે તેઓ ગળપૂતાનામાં પોનિટિવ એન્ટ થયા, તે સમયે પણ તેઓ કેટલાક અજ્ઞાત સ્થળો શોધી કાઢી તેને નકશામાં નિદિષ્ટ કરાવવા ગયા અને ઇ.સ. ૧૮૨૬ માં બ્યારે તેમણે 'ગળપૂતાન' નો પ્રથમ ભાગ છપાવો ત્યારે તેમણે તેના પ્રાગલ્ભ્ય તે નકશો આપ્યો અને પોતાનું સમગ્ર કરેલું ગળપૂતાનનું ભૌગોલિક વૃત્તાંત પણ તેમાં સંક્ષેપમાં લખ્યું.

ઇ.સ. ૧૮૧૦ માં મદારાય મર્સન્ટની જગ્યાએ મદારાય ગ્રિયર્ડ ટ્રેડી સિધિઆના દરબારમાં રેસિડેન્ટ નિયત થયા એમની સાથે કર્નલ ટૉડને પ્રથમથીજ પરિચય હતો ઇ.સ. ૧૮૧૦ ના આક્રોશવર માસમાં કર્નલ ટૉડને કેપ્ટનનું પદ મળ્યું અને ઇ.સ. ૧૮૧૫ ના આશ્વિનમાસે તેઓ ઉક્ત રેસિડેન્ટના દ્વિતીય આસિસ્ટન્ટ ગિરિ નિયુક્ત થયા અને અહીં આથીજ તેમનો પોનિટિવ વિભાગમાં પ્રવેશ થયો.

આ સમયે રાજસ્થાનમાં મગધાઓનું ભેર વધુ વધી પડ્યું હતું અને ત્યાંના લામતો, રાજાઓ તથા સરદારોમાં ખરખર કુમપચાનતો હતો મગધાઓનો ખરખેસારો ગળપૂતાનમાં સુગમતાથી થવાનું કારણ ત્યાંના રાજપૂતોનો અત્યંત નફરો હતો કોઇ રાજા પોતાને પોતાના પ્રતિપક્ષી કરતા નિર્બળ ભેતે તે તરતજ તે મરાઠાઓને પોતાની કુમપે મોનાવતો, અને મરાઠાઓ મતમાન્યુ ધનતેની પામેથી મદદના બદનામાં લેતા પરંતુ ધીમે ધીમે તેમનો ઉપદ્રવ એટલે બધો વધી ગયો કે દેશની ખૂબ દુર્દશા થવા લાગી, હોલકર અને સિધિઆની લૂટથી મુનક વેગન થતો ચાલ્યો અને ગળ તથા પ્રજાનું સુખ જતું ગયું રાજપૂતાનામાં પણ મુખ્યતાની માથેજ તે દેશની આવી દુર્દશા થયેની ભેષ કર્નલ ટૉડના ચિત્તમાં ખૂબ ખેં ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે એવો સમગ્ર કર્યો કે આ દેશને બ્રિટિશમરદારના સંક્ષલ્પ હેઠળ લાવી તેનો યથાસાધ્ય ઉદ્ધાર કરવો ભેષ્યે પરંતુ તે દેશને થોડા મમય સુધી આપતિઅન્ત ગામ પાંતી ધર્મરતી ઇચ્છા હતી ઇ.સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ પર્વત લોડ મિન્ગે હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ ગયા તેમણે દેશી રાજ્યોની અત્યંત વસ્થામાં હસ્તક્ષેપ નહિ કરવાની રાજનીતિ રાખી હતી, આથી મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ વિશેષ વૃદ્ધિગત થયો પિદારાઓએ પણ પુષ્કળ ધામધુમ મચાવી અને ગળપૂતાના પૂટાગાઓનું ઘર બની ગયું આવા સમયમાં પ્રજાના ધન અને જીવનનો ગ્લેન એકમાત્ર ઇચ્છા હતો બીકે પોતાના ઘરનાર છોડી નાસવા લાગ્યા અને કેટલા સ્થળે માર્ગમાં વામ ઉગ્નુ આ અવસ્થાનું અર્થ જ્ઞાન તો કર્નલ ટૉડનો રાજસ્થાન ત્રય સપર્ણ રીતે વાચવાથી થયો, પરંતુ નિમ્નલિખિત એક ફકરાપરથી પણ તે દેશનું દિગ્દશન થઇ શકે એમ છે બધા બધા મરાઠાઓનો મુખ્ય પડતો ત્યાં ત્યાં નાશ અવસ્થ થતો હતો વિશ્વમ કરવો એ તો તેમની પ્રકૃતિજ હતી હરખાઇ મધ્યદિશાળી સ્થાનનો વિશ્વમ થવાને મારે જ કાલે બસ થતા હતા ભરખ થયેના ગાયો અને નિશ્વરન થયેના ક્ષેત્રોથી તેમના પ્રયાણનો માર્ગ મહિનાના મહિના સુધી દિગ્ધોગ્ય થતો હતો "

રાજપૂતાનાના એક ખોટા વિભાગનીજ માન આવી દુર્દશા થઈ હતી એમ નહિ, પરંતુ મગધાઓની સહાયથી પિદારાઓએ બ્રિટિશસરકારના ઇનાકાઓમાં પણ જાપા માગવા શરૂ કરી દીધા હતા આથી બ્રિટિશમરદારની પ્રજા પણ દુઃખી થવા લાગી આ ધનના ભેષ ઇ.સ. ૧૮૧૭ માં માર્ચમાં એક મેન્ટિએ પિદારાઓને નષ્ટ કરવાનો દત્ત મકલ્પ કર્યો અને તેમની ઉપર ચોરાઈથી એના મોકલી આ મમરે કર્નલ ટૉડના નકશાએ ઘણી મદાય કરી ઇ.સ. ૧૮૧૪-૧૫માં તેમણે પિદારાઓની ઉત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ

અને વર્તમાનસ્થિતિપર એક નિર્ણય લખી સરકારપર તે નિર્ણય મોકલી આપ્યો અને થોડા દિવસ પછી પોતાનો તૈયાર કરેલો રાજપૂતાના અને તેની આસપાસના પ્રદેશોનો ઉપરુક્ત નકશો, ત્યાંનું આવસ્થા-કીય વૃત્તાત અને પિંદારાઓની લઘાઈસંબંધી પોતાના અભિપ્રાયસહિત સરકારપર મોકલી આપ્યો. તેમની યોજના પ્રમાણેજ પિંદારાઓની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રબંધ કરવામા આવ્યો બ્રિટિશ સરકારે ઉક્ત નકશા વગેરેને માટે કર્નલ ટોડને અંત કરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો હતો.

પિંદારા સાથેની લઘાઈમાં દાખર થવા માટે કર્નલ ટોડે બ્રિટિશ સરકારપર એક નિવેદનપત્ર મોકલ્યો, જેને સરકારે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક સ્વીકાર્યો, કારણ કે તે સમયે ઘરવત યુદ્ધ સાથે સમ્બંધ ધરાવતા પ્રદેશોનું પૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવનાર બીજો કોઈ પણ માણસ તેમના જેવો નહોતો હોઈ હેન્રિ ઝેસ પ્રથમ તો કર્નલ ટોડને મેજર જનરલ સર આર્થર લોનીના તાબાની સેનામા નિયત કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પાછળથી તેમને હાડોળીમારાવટા નામના સ્થાનપર રાખ્યા, જ્યાંથી તેઓ જનરલ ડોન્કિન, જનરલ માર્શલ, જનરલ ઝેમ્સ અને જનરલ બ્રાઉનની નર્મદાની ઉત્તરે રહેલી સેનાને આવશ્યક ખર્ચર પહોંચાડતા હતા અને તેમની સવાદાનુસારજ ઉક્ત સેના હિલચાલ કરતી હતી જ્યારે તેમને એવી ખબર મળી કે કરીમખાં પિંદારોનો પુર ૧૪૦૦ માણસોની સેના સહિત રાવટાથી ૩૦ માઈલના અંતરપર કાંપી સિંધની નિકટ આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે કર્નલ ટોડે કેટાની સહાયક ફોજના ૨૫૦ સિપાઈઓ અને પોતાની સાથેની અગ્રેજ ફોજના ૨૨ સિપાઈઓને તેનો પ્રતીકાર કરવાને માટે મોકલ્યા તેઓ શત્રુની સેનાના પ્રાપ્ત ૧૫૦ માણસોનો વધ કરીને પિંદારાઓનો યુક્તજ માલખરખાળ, ઉટ, હાથી વગેરે લૂંટી લાવ્યા. આ લૂંટના દ્રવ્યથી કર્નલ ટોડે કેટાથી ૭ માઈલના અંતરપર બેરખ ગામની નિકટ ચંદ્રલાખા નદીપર એક પ્રચંડ પૂલ બંધાવ્યો અને તેનું નામ ' હેન્રિ ઝેસ બ્રીજ ' રાખ્યું. કરીમખાંની સાથેના યુક્તજ પિંદારાઓનો નાશ કરીને ચિત્તૂના પ્રચંડ સૈન્યને વિચ્છિન્ન કરવાને માટે કર્નલ ટોડે પોતાની લિખિત યોજનાઓની નકલ કરાવી નર્મદાની ઉત્તર તરફની સેનાના અમલદારો સર ટોમસ હિરવોપ, સર વિલિયમ ઝેન્ડર, સર આર ડોન્કિન અને કર્નલ ઝેમ્સપર મોકલી જે કે તે સમયે તેમના પ્રસ્તાવાનુસાર કાર્ય કરવામા આવ્યું નહિ, તથાપિ પાછળથી જણાયું કે કર્નલ ટોડની યોજનાજ યથાર્થ હતી; કારણ કે તેમના અત્યુમાનપ્રમાણેજ શત્રુઓની કુચ અને મુકામ થયા હતા. આ યોજનાને માટે પણ માર્કિવેસ ઝેમ્સ હેન્રિ ઝેસ તેમને ધન્યવાદ આપ્યો. આ યુદ્ધમા કર્નલ ટોડે પોતાના ખર્ચથી શત્રુઓની ખબર મેળવવાનો એવો ઉત્તમ પ્રબંધ કર્યો હતો કે, પ્રતિનિ દશવીસ રથોથી લિખિત ખબર તેમની પાસે પહોંચતી હતી, જેનો સારાશ્વર્ય એક અમલદારની પાસે મોકલવાથી તેમને શત્રુઓની સર્વ હીલચાલ જાત રહેતી હતી. યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી હોર્ડ હેન્રિ ઝેસ કર્નલ ટોડની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું હતું કે - " આ યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થયો તેનું એક મુખ્ય કારણ કર્નલ ટોડની સહાય હતી. યુદ્ધમા ભાગ લેનાર સર્વ જનરલોએ મુક્તકે સ્વીકાર કર્યો છે કે આ યુદ્ધમા કર્નલ ટોડે પથદર્શક તરિકે ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે "

યશવતરાવ હોલ્કરનું મરણ થયા પછી તેમના બાળપુત્રને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામા આવ્યો અને યશવતરાવની વિધવા રાણી તુલશીબાઈ સર્વ રાજકાર્ય પોતાના પ્રધાનોની સહાયથી કરવા લાગી તેણે બ્રિટિશસરકારના રક્ષણ હેઠળ આવવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી, જેથી સરકારે આ મામલે કર્નલ ટોડના હાથમાં સમર્પણ કર્યો ૪૦ સં ૧૮૧૭મા આ વિષયપર ચર્ચા ચતી હતી, એટલામા પેશ્વા અને બોસલેએ બ્રિટિશસરકારની સાથેની સંધિનો લગ કર્યો અને પેશ્વાએ હોલ્કરને પણ પોતાના પક્ષમા લેવાને માટે તેના દરબારમાં એક દૂત મોકલ્યો. આ હકિકત જણવામા આવતા કર્નલ ટોડને હોલ્કર વિશે સદેહ ઉત્પન્ન થયો, જેથી તેમણે સરકારની પણ પરવાનગી લીધા વિના પોતાનાજ જોખમે તુલશીબાઈને કહેવરાવી મોકલ્યું કે - " જો હોલ્કરદરબારને બ્રિટિશસરકારની સાથે યથાર્થ મિત્રતા હોય તો ૩૬ કલાકની અંદર પેશ્વાના દૂતને તમારા રાજ્યમાથી હાડી કાઢવો અને બ્રિટિશસરકારની સાથે તમરે મિત્રતા છે એમ સાર્વજનિક રીતે પ્રસિદ્ધ કરવું. જો એમ નહિ કરવામા આવે તો હોલ્કરને બ્રિટિશસરકારના શત્રુ ગણવામા આવશે " ૩૬ કલાક વ્યતીત થઇ ગયા પછી કર્નલ ટોડે પોતાના દૂતને હોલ્કરના દરબારમાથી બોલાવી લીધો અને સર જૈન માલકમને લખી જણાવ્યું કે, મારા અભિપ્રાયપ્રમાણે હોલ્કરની સેનાપર તકાળ હુમલો કરવો ઉચિત છે, પરંતુ સર માલકમે

તેમ નહિ કરતા પોતાનું વર્તન કાષ્ટક નમ્ર રાખ્યું, જેનું પરિણામ એ આત્મ કે હો'કરની સેનાના પિંદારાઓની સાથે મળી ગયેલા અમલદારોએ બ્રિટિશસરકારની સાથે વિરોધ કરી તુનસીયાબને મારી નાખી અને બ્રિટિશસરકારને હો'કરની સેના સાથે મોગી લડાઈ કરતી પડી આ પ્રસંગે પણ લૉર્ડ ટેરિટોએ કર્નલ ટાંડે આપેની સૂચનામાટે તેમનાપ્રત્યે પ્રસન્નતા અને સગ માલ્કમપ્રત્યે અપ્રસન્નતા પ્રકટ કરી

કોટાના મહાગન ઉમેદસિંહના મુસાહિબ જાવા જનિમસિંહ કર્નલ ટાંડના મિત્ર હતા અને પિંદારાઓ તથા મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધમા તેમણે કોટાની સેનાદાર, બ્રિટિશસરકારને સહાય કરી હતી, તેથી હો'કરની સાથેની લડાઈ સમાપ્ત થયા પછી કર્નલ ટાંડે સરકારને ડીગ, પચપહાડ, આહોર અને ગગરાડ એ ચારપ્રગણા જનિમસિંહને આપવા લલામણુ કરનાથી લૉર્ડ ટેરિટોએ તે પ્રગણા કોટા-રાજ્યને અર્પણુ કર્યાં

પિંદારા અને મરાઠાઓના ઉપદ્રવ નિવૃત્ત થયા પછી બ્રિટિશસરકારે રાજપુતાનાના રાજ્યોની સાથે સંધિ કરવાના આરંભ કર્યો અને કર્નલ ટાંડને ઉદયપુર જોરપુર, કોટા, જૂદી અને જોસનપીરના રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટરિકે નિયુક્ત કર્યા ૪૦ સં ૧૮૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમા તેઓ ઉદય પુરમા આવ્યા ઉદયપુરને તેમના સદર મુકામતગિકે નિશ્ચિત કરવામા આત્મ હતુ આ મમયે મેવાડની દશા તેમને અગાઉ (૪૦ સં ૧૮૦૬) કરતા વિશેષ ખરાબ જણાઇ પૂર્વે ભીન્વાડમા ૬૦૦૦ ધરોની વસ્તી હતી, પરંતુ આ મમયે તેમને ત્યાં એક પણ મનુષ્ય દષ્ટિગોચર થયું નહિ 'પુ'કળ માણસો મરાઠાઓના અત્યાચારથી પીડિત થઇ મેવાડનો ત્યાગ કરી માળવા, હાડોતી આદિ પ્રદેશોમા આવ્યા ગયા હતા રાજ્યની ઉપજ ઘણી ધની ગઇ હતી સરદારોએ ખાનસાબુમિના ઘણા ગામો દબાવી લીધા હતા અને રાજ્યપ્રબંધ શિથિલ થઇ ગયો હતો આવા સમયમા મેવાડરાજ્યનું મરાઠાઓના અત્યાચારમાથી મુક્ત થયું અને બ્રિટિશસરકારના પ્રતિનિધિનું ત્યાં આવવું, એ સૂઝાઈ જતા છોડપર જનશ્રુતિમાન થયું મહારાણા ભીમસિંહજીએ આદર-પૂર્વક કર્નલ ટાંડને રામપ્યારીની વાડીમા મુકામ આપ્યો અને પોતાના સમસ્ત સરદારો તથા ઉમરાવોને બોલાવીને એક દિનસ મેટા દરબાર ભરી, કર્નલ ટાંડને આવકાર આપ્યો તેમા કર્નલ ટાંડે ઉમા થઈને જ-ણાતું કે - "મહારાણાસાહેબ ! જે સરદારો આપની આગાથી પ્રતિકૂળ ચાલતા હોય તે મને ખતાવો સરકાર તેમને પૂરેપૂરે દડ આપવાને તૈયાર છે " મહારાણાએ ઘણી શુદ્ધપૂર્વક પોતાની મહત્તાને શોભે એવોજ ઉત્તર આપ્યો કે - " અત્યાર પૂર્વેના સર્વના અપરાધ મે ક્ષમા કર્યા છે, પરંતુ અત્યારપછી જે કોઈ તેમ કરશે તે તેની ખબર આપને આપવામા આવશે " મહારાણાના આ ઉત્તરને સરદારોપર ઘણો પ્રભાવ પડ્યો. તે સમયમા બ્રિટિશસરકારના વિજય અને ગૌરવની વાતો સાલળીને સૂર્યલોકના મનમા એની છાપ પડી ગઇ હતી કે, અંગ્રેજ લોકો જાદુગર છે, તેઓ પોતાના ખીન્સામા અતિ પ્રયત્ન સેના છુપાવીને લઇ જાય છે અને યુદ્ધમા કાગળના સિપાઇઓથી કામ લે છે આ નિર્ભૂળ વાતોની અસર એની થઇ કે, જંગની જૂદારાઓના ટોળેટોળા અંગ્રેજનું નામ સાલળતાજ થર થર કેપવા લાગ્યા અને દેશમા ન્યા ત્યા શાંતિ પ્રસરવા લાગી કર્નલ ટાંડ પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવથી અપ સમયમા મહારાણા ભીમસિંહજીના પૂણું વિશ્વાસપાત્ર અને મુખ્ય સનાહકાર થઇ ગયા હતા મહારાણાએ તેમની સનાહતથી સચ્ચતાપત્ર મોકલી માળવા, હાડોતી વગેરે પ્રદેશોમાથી પોતાની પ્રજાને પાછો બોલાવી લીરી, દાણનો નવીન પ્રબંધ કર્યો વાણિજ્યકર અ પ સમયને માટે માફ કરી ભરિંચને માટે તેને અગાઉ કંટા કરી કર્યો અને તેમના તાનાના સામ તોએ જે ગામો ખાવમાભૂમિમાથી દબાવી લીધા હતા, તે તેમની પાસેથી છોડાવી લીધા દેશમા શાંતિ સ્થાપન થવાથી રાજ્યની ઉપજ એકદમ વધી ગઈ ત્રણ વરસની અદર ઉદયપુરનગરની આબાદી ત્રણગણી વધી ગઈ કિન્નડ ગામો પુન વસ્યા, જહારથી વ્યાપારીઓ આવીને મેવાડમા વસવા લાગ્યા અને શોડાજ સમયમા રાજ્યની દશા મર્વયા પરિવર્તિત થઇ ગઇ ઉ ચપુરનો આ ઉદય કર્નલ ટાંડને લીધેજ થયો હતો

૪૦ સં ૧૮૧૮ ના ઝાકટોળર માસમા કર્નલ ટાંડ જોધપુર તરફ જવાના થયા અને નાયદારા, ડભનગઢ, ધાણેરાવ, નાદોન વગેરે સ્થળોમા થઈ ત્યા પહોંચી ગયા

મહારાજ માનસિંહજીએ તેમનો ઘણો સારો આદરસત્કાર કર્યો અને 'વિજયવિવાસ', 'સૂર્ય-પ્રકાશ' તથા 'મરવાડી ખ્યાલ' આદિ જોધપુરરાજ્યના ઇતિહાસસબંધી ૭ પુસ્તકો તેમને આપ્યા

તેના બદલામાં કર્નલ ટોડે પાછળથી 'ફાર્સી' તવારીખ' 'મિસ્તિ' તથા 'ખુનાસે ઉતવારીખ' નામના પુસ્તકોની નકલ કરાવીને મહારાજાની ઉપર તે નકલો મોકલી આપી જેઠપુરથી તેઓ પડિદાર રાજપૂતોની પ્રાચીનરાજધાની મદોર જોવાને ગયા તે પછી પુષ્કર જગમેર આદિ પ્રાચીન સ્થળો જોતા જોતા તેઓ ડિસેમ્બરમાં પાછા ઉદયપુરમાં ગયા પુષ્કર તથા જગમેરમાંથી તેમણે કેટલાક પ્રાચીન સિદ્ધા મેળેયા હતા

૬૦ સં ૧૮૨૦ ના જાન્યુઆરી માસમાં તેમણે કોટા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને ચાર માસપર્યંત ત્યાં રહીને જૂદીમાં થઈ તેઓ ચૌકટોનરમાં પાછા ઉદયપુરમાં પહોંચ્યા આ સમયે કોટામાં જવરની ખિમારી ભયંકર ગતિ પ્રસંગે ગઈ હતી કર્નલ ટોડેના સાથીઓમાંથી ઘણા જણ ત્યાં ખિમાર થઈ ગયા અને તેમને પોતાને પણ જવર આવવા લાગ્યો તથા તેમની તક્ષી વધી ગઈ માર્ગમાં જહાનપુરના મુકામે તેમને મકાઇનો રોટલો ખાવાની ઈચ્છા થઈ તેમણે તેના બે કટકા પણ ખાધા નહિ એટલામાં તેમનું મસ્તક ફરના નાચ્યું તેમની જીભ ભારે થઈ ગઈ અને કંઈ ખાઈ ગયો, તે છતાં પણ તેમનું ચૈર્ધ તેવું તે તેવું જ રહ્યું કોટર ડકને આવી તેમને તક્ષણ ઔષધિ પાઠ, જેથી તેમને જોસમેર વખત થયું અને તેમની પ્રકૃતિ કાંઈક થીક થઈ આ ખિમારીનું કારણ મકાઇના રોટલામાં વિષ દોવાનું કોકરે ધાંધું હતું, પરંતુ તેમને તેની વાતપર વિશ્વાસ આપ્યો નહિ જહાનપુરથી નીકળી તેઓ મડવગદમાં આવ્યા આ સ્થળે તેમની તક્ષી ફૂલડી જોઈને તેમના કાંઈ દેશી મિત્રે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, જો આપ ત્યાં પર જળો વળગાડા તો તે ખેસી જાય એવો સંભવ છે, તેથી તેમણે પ્રાય ૬૦ જળો તક્ષણ મગાવી અને તે સ્થળે લગાડી દીધી આ જળો જે સમયે તેમનું રુધિર પી રહી હતી તે સમયે તેઓ આરપાઠ (ખાટલો) ઉપર આડા પડીને બ્રાહ્મણો અને પટેલોને તે પ્રદેશની લકિત પછીને તેને કાગળપર ટપકાવી લેતા હતા તેઓ ઉદયપુરમાં પાછા ગયા તે સમયે કોકર ડકને તેમના શરીરની નિર્બળતા જોઈ તેમને વિના યત્ન જવાની સલાહ આપી અને સ્પષ્ટરીતે કહી દીધું કે - "જો આપ આ દેશમાં ખીજા છ માસ સુધી રહેશો તો અવસ્ય મરણ પામશો" તેમણે પોતાના આરામને માટે થોડા સમયપછી સ્વદેશમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; એવામાં તેમના મિત્ર જૂદીના રાવ રાજ ખિરાનસિંહનો ખિમારીથી અકસ્માત દેહાંત થઈ ગયો તેઓ મરણશય્યાપરથી એમ કહી ગયા હતા કે, "મારો બાળપુત્ર અને જૂદીનું રાજ્ય કર્નલ ટોડેને લઈશે છે" આ ખબર સાંભળતાજ કર્નલ ટોડે સર્વ કામ છોડી એક વાર જૂદી જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તા. ૨૪ મી જુલાઈને દિવસે વરસતા વરસાદમાં ઉદયપુરથી રવાના થઈ તેઓ તા. ૩૦ મીએ જૂદીમાં પહોંચ્યા તેઓ પોતાનો રોક દર્શાવવાને માટે સીધા મહાનથમાં ગયા અને રાવ રાજ રામસિંહજી આદિને ચૈર્ધ આપી પોતાના તંજુમાં પાછા આવ્યા તેઓ હજી પ્રવાસના વસ્ત્રો ઉતા રવા પણ પામ્યા નહોતા એવામાં રામસિંહજીની માતાએ એક બાલજીની સાથે દેશી બોજન અત્યંત પવિત્રતાપૂર્વક મોકલ્યું, જેદ્વારા તેમણે પોતાની કુખ શાંત કરી તે પછી સવત ૧૮૭૮ના આવણ સુદ ૩ ને દિવસે મોગી ધામધૂમસહિત રાવ રાજ રામસિંહજીને રાજતિનક કરવાનો ઉત્સવ થયો, તેમાં કર્નલ ટોડે પણ શામિન હતા રાવરાજની માતાએ કર્નલ ટોડેની ઉપર રાખી મોકલીને તેમને પોતાના બધું અનાવ્યા તે પછી થોડા દિવસપર્યંત જૂદીમાં રહ્યા પછા તેમણે કોટા તરફ પ્રયાણ કર્યું

મહારાવ ગુમાનસિંહજીના રાજ્યમાં જાનાખાંખિમસિંહ કોટાના મુસાહિબતરિકે નિયત થયા હતા અને મહારાવ ઉમેદસિંહજીના રાજ્યમાં તેમનો અધિકાર એટલે સુધી શાંત થયો કે મહારાવ તો નામમાન ના રાજ રહ્યા આ ઉપરાંત બ્રિટિશસરકાર અને મહારાવની વચ્ચે જે સંધિતારીખ ૨૫મી ડિસેમ્બર ૧૮૨૦ ૧૮૧૭ને રાજ દિહીમાં થઈ હતી, તેમાં તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૨૦ ૧૮૧૮ ને દિવસે જાલિમસિંહના લાલની એવા આશયની એક શરત ઉમેરવામાં આવી કે - "ઉભય પક્ષ (બ્રિટિશસરકાર અને મહારાવ) સ્વીકારે છે કે, મહારાવ ઉમેદસિંહની પછી કોટાનું રાજ્ય તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર કિશોરસિંહ અને તેમના વશજોને કમલ સદા મળશે અને રાજ્યના કામોનો કુલ પ્રબંધ રાજરાણા જાલિમસિંહ તથા તેમની પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુવર માધવસિંહ તથા તેમના વશજોના હાથમાં કમલ સદાને માટે રહેશે" આ શરત કોટારાજ્યને માટે હાનિકારક અને ગાવાવાડના નવીન રાજ્યના મૂળરૂપ થઈ આવું મુખ્ય કારણ કર્નલ ટોડેને માનવામાં આવે છે, કારણ કે જાલિમસિંહની સાથે તેમને ઘણી મિત્રતા દેવાથી તેઓ સદા તેમનો ઉદય આદતા હતા પરંતુ પિતાનાઓ અને મરાઠાઓનો ઉપદેવ નિરૂપ કરે-

વાને માટે જાલિમસિંહની તરફથી જે સહાય બ્રિટિશસરકારને મળી હતી, તેનું આ પ્રત્યક્ષ ફળ હતું. મહારાવ ઉમેદસિંહજીની પત્ની તેમના પુત્ર મહારાવ કિશોરસિંહનું દબાણ અચ્ચકર હોવાથી ઉભયની વચ્ચે વિરોધ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો મહારાવે કર્નલ ટોડને વખી જણાવ્યું કે “જ્યારે બ્રિટિશસરકારે મને રાજ્યનો સ્વામી કર્યો છે, ત્યારે રાજ્યનો સર્વ અધિકાર પણ મારાજ હાથમા રહેવો જોઈએ,” પરંતુ બ્રિટિશ-સરકારે સંધિના કારારની વિરુદ્ધ જાલિમસિંહના હાથમાથી અધિકાર છીનવી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ. આથી વિરોધાગ્રન વિશેષ પ્રદીપ્ત થયો જેને શાંત કરવાને માટે કર્નલ ટોડને કોટામા જવું પડ્યું.

ત્યાં જઈ તેમણે મહારાવને નિવેદન કર્યું કે “પૃથ્વીસિંહ અને ગોવર્ધનદાસને કાઢી મૂકો કારણ કે તેઓ આ વિરોધને પ્રદીપ્ત કરનાર છે,” પરંતુ મહારાવે આ પ્રત્યાવનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. કર્નલ ટોડ અને ઉક્ત ઉભય પ્રાણુસોની વચ્ચે મહારાવની સન્મુખ એટલે સુધી બોલચાલ વધી ગઈ કે તે ઉભયે પોતાની તનવારપર હાથ નાખ્યા. આથી કર્નલ ટોડે તે ઉભયને બંદીવાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો આથી બંનેડો વિરોધ વધી ગયો અને જાલિમસિંહે મહારાવના કિંદ્યાપર તોપના ગોળા છોડવા માંડ્યા.

મહારાવ પોતાના પ્રાણુની ઝલ્લાને માટે કિ નો છોડી બૂદીમા આવ્યા ગયા અને થોડા દિવસ પર્થન લા વિશ્રામ કરી વૃદ્ધાવનમા ગયા. ત્યાંથી તેઓ હાડોતી તરફ પાછા ફરતા હતા તે સમયે માર્ગમા તેમને પ્રાપ્ત ૩૦૦૦ હાડારાજપૂતો જઈ મળ્યા મહારાવે કર્નલ ટોડપર પત્ર લખી આઠ શરતોનો સ્વીકાર થાય તો ઝંખડો નિવૃત્ત કરવાને જણાવ્યું, પરંતુ કર્નલ ટોડે તે શરતો કબ્જન કરી નહિ જાલિમસિંહને લીધે મહારાવની આ દર્યા થયેલી જોઈ લોકો તેમની નિંદા કરવા લાગ્યા અને ૫૦૦૦ હાડાઓએ પોતાના માલિકને ખાતર પ્રાણુપર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી જાલિમસિંહની પાસે કોટાની સમસ્ત ફૈજ અને તોપખાનું હતું અને બ્રિટિશસરકારે પણ પોતાની સેના અને તોપખાનું તેમને સહાય કરવાને માટે મોકલી આપ્યું હતું તા ૧ લી ઑક્ટોબરને દિવસે લડાઈ શરૂ થઈ, જેમા કર્નલ ટોડ પણ સામિલ હતા જાલિમસિંહની પાસે ૪૦ તોપો હતી અને મહારાવના પક્ષના હાડારાજપૂતોની પાસે એક પણ તોપ નહોતી, તોપણ હાડાઓ એવી વીંગતપર્વક લડીને રણમા પડ્યા કે, ખુદ કર્નલ ટોડે પણ પોતાના ‘રાજસ્થાન’મા તેમની વીરતાની પરમ પ્રશંસા કરી છે ત્યાંથી પરાસ્ત થઈને મહારાવ નાથ દારામા જઈ રહ્યા અ તે કર્નલ ટોડે મધ્યસ્થ થઈ આ વિરોધ એવી શરતે નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે “મહારાવનો વાર્ષિક ખર્ચ ૧૫૪૦૦૦ રૂપિયા નિયત કરવામા આવે અને મહારાવના ખાનગી કામમા મુસાદિબ હસ્તક્ષેપ નહિ કરે તથા તેમના રાજ્યસબધી કામોમા મહારાવ હસ્તક્ષેપ નહિ કરે” આ શરતોનો સ્વીકાર થયા પછી કર્નલ ટોડે તા ૧૯ મી ડિસેમ્બરને દિવસે મહારાવને પુન કોટાન સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કર્યા.

કોટાથી કર્નલ ટોડ બાડોલીમા આવ્યા આ સ્થળના પ્રાચીન છણ્ણશીર્ણુ થઈ ગયેલા મંદિરો ના ઉત્તમ કોતરકામ જોઈને તેના મિત્ર લેવાની ઇચ્છાથી તેઓ લા થોડાક દિવસપર્થ ત થોડી ગયા અને વિં સં ૦ ૬૮૧ નો એક શિલાલેખ પણ તેમને ત્યાંથી મળ્યો બાડોલીથી લાનપુરા થઈ માવવામા ધુન્નારની શુક્રા આદિ પ્રાચીન સ્થળો જોતા જોતા તેઓ કાવરાપાટણમા આવ્યા અહીં આ ચંદ્રાવતી નગરીના ખંડિયેરોમા તેમને કેટલાક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા, જેમાનો સૌથી પ્રાચીન વિં સં ૦ ૭૪૬ નો રાજા દુર્ગગણના સમયનો હતો અહીં આથી તેઓ ઉત્તરોત્તર કોતરકામના અનેક નમુના અર્થાત દેવમૂર્તિઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા આ વખતે તેમને કોટાથી થોડા અંતરપર આવેલા કસવા (કડવાશ્રમ) ના મંદિરમા બાલજીરાજ સિવગણના સમયનો વિં સં ૦ ૭૭૫નો લેખ પ્રાપ્ત થયો આ લેખ તેમના ગુરૂથી યથાર્થ રીતે વાંચી શકાયો નહોતો ત્યારપછી તેઓ કોટા અને બૂદીમા થઈ બીજેવીમા પહોંચ્યા અહીં આ તેમને રાજપૂતાનાના પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે એક પરમ ઉપયોગી લેખ પ્રાપ્ત થયો આ લેખ ચાહાણુરાજ સોમેશ્વરના સમયનો અર્થાત વિં સં ૦ ૧૨૨૬ નો એક મોટો લેખ હતો આલેખ એક પાંખાણુપર કોતરવામા આવ્યો છે ત્યાંથી મેનાનનગરના ખંડિયેરો જોતા જોતા તા ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી ૪૦ સં ૧૮૨૨ ને દિવસે તેઓ બેગૂમા પહોંચ્યા કર્નલ ટોડ આ સમયે હાથી ઉપર આરોહ થયા હતા બેગૂનો દરવાજો (રાવત કાલામેષનો બધાવેલો) એટલો બધો ઉંચો નહોતો કે જેથી હાથી હોદ્દા-

૧ પૃથ્વીસિંહ મહારાવ કિશોરસિંહના બંધુ અને ગોવર્ધનદાસ કાલા જાલિમસિંહની રખાવો પુત્ર હતો.

સહિત મુગમતાથી તેની અદર જઈ શકે આથી માવતે દરવાજામાં હાથાને લઈ જવાનું ઉચિત ધાર્યું નહિ, પરંતુ કર્નલ ટાકે પહેલાં એક હાથીને અદર જતો બેઠોને માવનની વાતપર લક્ષ્ય નહિ આપતા તેને તે હાથીને દરવાજામાંથી લઈ જવાની આજ્ઞા કરી ખાઈપરના પૂનપર જનાજ હાથી લડકી ઉડ્યો માવતે તેને શેકવાનો બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે અટક્યો નહિ અને દરવાજા તરફ પણ ગયો નહિ કર્નલ ટાકે પોતાનું સરક્ષણ કરવાને માટે ધણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ હોદ્દો વીડી ગયો તેથી તેઓ પૂનપર પડી ગયા ત્યાંથી તેમને બેહોશ અવસ્થામાં ઉચકીને તણુમાં લઈ જવામાં આવ્યા બે દિવસ પછી તેમની પ્રકૃતિ સુધરી ત્યારે તેઓ રાવતજીને મળવા ગયા આ વખતે તેઓ ઉક્ત દરવાજાને તોડી પાડેલો બેઠો અત્યંત દુખિત થયા, કારણ કે કેપ્ટ પ્રસિદ્ધ પુરુષનું અમરણચિન્હ નષ્ટ થાય એ તેમને અસહ્ય થઈ પડ્યું પછી ત્યાંથી ચિતોડ જઈ તેઓ તા ૮ મી માર્ચને દિવસે ઉદયપુરમાં પહોંચ્યા.

કર્નલ ટાકેને સ્વદેશ છોડ્યે ૨૨ વર્ષ થઈ ચૂક્યા હતા, જેમાંના ૧૮ વર્ષોપર્યંત તેઓ પૃથક્ પૃથક્ પદવીઓપર નિયુક્ત થઈ રાજપૂતાની સાથેના તેમનો સબંધ આતુ રહ્યો હતો તેઓ જ્યાં જ્યાં રહ્યા, ત્યાં ત્યાં પોતાની સરલ પ્રકૃતિ અને સૌજન્યથી સર્વપ્રિય બની ગયા હતા તેમને રાજપૂતાના અને ત્યાંના નિવાસીઓની સાથે એવો શ્રેદ્ધ બંધાઈ ગયો હતો કે પોતાનું શેર આપુલ્ય ત્યાજ્ય વ્યતીત કરીને રાજપૂતાની વીરબુદ્ધિને પોતાના અરિય અર્પણ કરવાની તેમને ઇચ્છા હતી પરંતુ બે કારણોને લીધે તેમને આ દેશ છોડવાની ફરજ પડી એક તો તેમની પ્રકૃતિ રીક નહિ રહેવાથી ડોક્ટરોની સલાહથી તેમને સ્વદેશમાં જવું પડ્યું, અને બીજું કારણ એ હતું કે દેશીરાજ્યોની સાથે અધિક મેળાપ રાખવામાં બ્રિટિશસરકારને તેમની પ્રમાણિકતાવિશે સંદેહ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો હતો, જેથી અપ્રસન્ન થઈ તેમણે સરકારી નોકરી છોડી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બે દિવસે તેમણે રાજપૂતાનામાં પગ મૂક્યો, તેજ દિવસથી તેમણે પોતાનો સમય ભાગોતિક શોધમાં વ્યતીત કરવા માડ્યો તેમણે સાહસ અને પોતાના પદરના અર્થથી ભૂગોળસબંધી શોધ કરી સરકારની અને વિદ્યાનવર્ગની જે સેવા કરી છે તેનું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે ત્યારપછી તેઓ રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનો ઉદાર કરવાની ઇચ્છાથી ઐતિહાસિક શોધમાં પ્રવૃત્ત થયા આ કાર્યમાં તેમની અભિરુચિ એટલી પ્રબળ હતી કે તેઓ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ત્યાં વૃદ્ધપુરુષો અને વાકેફગાર માણસોને બોનાવી તેમને ઇતિહાસસબંધી ક્ષત્રીઓની વીરતાસબંધી અને શિખ શિખ જાતિઓની રીતભાત અથવા ધર્મસબંધી વૃત્તાત પૂછતા તેઓ પ્રત્યેક પ્રાચીન મંદિર, મહાનય વગેરે ઇમારતોના બંધાવનારોના યથાસાધ્ય પત્તા મેળવતા અને તેઓ સુદક્ષા પડેલા વીરોના અચૂનરો બોલતા તે તેપરનો લેખ વચાવી વા તે સબંધે લેકેડને પૂછપરછ કરી તેની હકીકત એકત્ર કરતા તેઓ પોતાના શુરુ યતિજ્ઞાનચક્રને તથા બીજા એકાદબે પડિતોને સદા પોતાની સાથે રાખતા હતા યતિ જ્ઞાનચક્ર તેમને મટિ સંસ્કૃત લેખો વાચતા ટતા અને તેના અનુવાદ કરતા હતા તેઓ જ્યાં વિશ્રામ કરતા ત્યાંના સર્વ સ્થળો તેઓ જાતે જોતા અને તેની હકીકત પૂછી ટિપ્પણ કરી લેતા હતા દૂર દૂરના સ્થાનોના પ્રાચીન શિક્ષાલેખોનો પત્તો મેળવવાને માટે તેઓ પોતાના શુરુને તથા પડિતોને મોકલી દેતા અને કોઈ વિશેષ મહત્ત્વના લેખની ખબર મળતી તો તેઓ સ્વયં ત્યાં જઈને તેની તપાસ કરતા બે તે લેખ પોતાની સાથે લેવાયોજ્ય જણાવતા તો તેઓ તેને ઉટપર નખાવી પોતાની સાથે લઈ લેતા તેઓ સ્થળે સ્થળે ચારણો અને ભાટોને પોતાની પાસે બોનાવતા તેમના મુખથી ક્ષત્રીઓની વીરતાની વાતો, ગીત દોહા આદિ પરમ પ્રેમપૂર્વક સાંભળતા તેમાંથી જે વિશેષ મહત્ત્વના જણાવતા તે લખાવી લેતા અને ભાટચારણોનું સન્માન કરતા તેઓ જેવા ઇતિહાસપ્રેમી હતા તેવા

૧ કર્નલ ટાકેની સામેનું ચિત્ર તેમના શુરુ ચિત્રે જ નમકદંડ છે તેઓ જયપુરનિવાસી 'ખરતર' ગમ્પના ચિત્રે અમરચક્રના શિખ્ય હતા આધારકિર્તિના ઉત્તમ જ્ઞાતા હોવા ઉપરાંત તેમને સંસ્કૃતનું પણ જ્ઞાન હતું, તેથી ટાકેસાહેબે પરમ સત્કારસહિત તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા હતા જેથી આ અગ્રસ્તવામાં તેમને ઘણી સહાયતા મળી હતી ઉદયપુરના મહારાણા લીમસિંહજીએ તેમને 'માડલ' આમનાની કેટલીક જમીન અર્પણ કરી હતી, ત્યારથી તેઓ તે આમમાં રહેવા લાગ્યા જ્ઞાનચક્રના શિખ્ય શિવચંદ્ર હતા અને તેમના શિખ્ય ગણેશચંદ્ર છે, જેઓ વર્તમાન સમયમાં વિવિધમાન છે (ગો. હી. એ. ૩)

તેમના એક સબ ધી ચિત્રવિદ્યામાં પરમ નિપુણ હતા એમનું નામ કેપ્ટન વૉગ(વાચ) હતું અને તેઓ કર્નલ ટોડની સાથે રહેલી સરકારી સેનાના સેનાપતિ હતા તેઓ તેમને માટે પ્રાચીન મંદિરો મહાવયો કિલ્લો, ચૂર્તિ વગેરે ભારતીય શિલ્પના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓના ચિત્ર પરમ દક્ષતાપૂર્વક આદેશપતા હતા કર્નલ ટોડના 'રાજસ્થાન'ના પહેલીવાર પાથેલા અગ્રેજી પુસ્તકમાં જે ઉત્તમોત્તમ ચિત્રો વિદ્યમાન છે, તેમાંના અધિકતર ચિત્રો પ્રસ્તુત કેપ્ટન વૉગનીજ કલમના છે કેપ્ટન વૉગસિવાય ઘણી નામનો એક દેલી ચિત્રકાર પણ તેમની સાથે રહેતા હતા શિલ્પના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ કામોના ચિત્રો તેણે તૈયાર કર્યા હતા તેના ચિત્રોમાંના પણ કેટલાક 'રાજસ્થાન' માં છપાયા છે આ પ્રકારે તેઓ રાજ્યો અને પ્રસિદ્ધ પુરુષોના હિંદી ચિત્રો, સસ્કૃત, અરબી, ફારસી વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલા ઐતિહાસિક તથા અન્યાન્ય વિષયોના ગ્રંથો, પ્રાચીનતાત્ત્વપત્રો તથા સિદ્ધાંતોનો સંગ્રહ કરતા હતા પ્રાચીન સિદ્ધાંતોને માટે તેમણે મથુરા વગેરે સહૃદયોના પોતાના આડતિથા નિયુક્ત કર્યા હતા, જેઓ ગ્રીક, શક આદિ પ્રાચીન રાજ્યશાસ્ત્રોના સિદ્ધાંત એકત્ર કરી તેમની પામે મોકલી આપતા હતા જૈનમંદિરોમાંના રાજ્યોની પાસેના તથા પ્રતિષ્ઠિત પડિતોના પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના સંગ્રહ તેઓ અત્યંત રુચિપૂર્વક જોતા અને તેમાંથી પોતાના ઉપયોગના પુસ્તકો લઈ લેતા વા તેમની નકલ કરાવી લેતા તેમની ચણ-આલંકારને લીધે આવી સામગ્રી સદા તેમની પાસે પહેાચતી રહેતી હતી મહારાણા બીમસિંહજીએ ઇતિહાસક બધી સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં કર્નલ ટોડને ઘણી સહાય કરી અને પોતાની પાસેના સરસ્વતી-ભારમાંથી પુરાણ, મહાભારત, રામાયણ, પૃથ્વીરાજરાસા આદિ અનેક ઐતિહાસિક પુસ્તકો કદાવી પડિતોદ્ધાર તેમાંથી સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજ્યોની વંશાવળી તૈયાર કરાવી આપી આ અમૂલ્ય સંહ્યાના સ્મરણમાં કર્નલ ટોડે 'રાજસ્થાન' ના પ્રથમ વૉલ્યુમમાં ઉક્ત મહારાણાની સ્વામીનું મનોહર ચિત્ર આપી તેમની સાથેની પોતાની દરમિયાની પરિચય કરાવ્યો છે

આ પ્રકારે પોતાના સતત ગ્રંથો કર્નલ ટોડે સ્વદેશ જવા પૂર્વે પુરાણ, રામાયણ, મહાભારત, રાજપૂતાના અને તેની બહારના અનેક રાજ્યો તથા રાજવંશીઓની ખ્યાતો, પૃથ્વીરાજરાસા, ખુમાન-રાસા, હમીરરાસા, સતનસાસા આદિ અનેક રાસાઓ અને વિજયવિલાસ, સૂર્યપ્રકાશ, જગતવિનાસ, જયવિલાસ, રાજપ્રકાશ, રાજપ્રશસ્તિ, નવસાહમાકચરિત્ર, કુમારપાવચરિત્ર, માનચરિત્ર, હમીરકાવ્ય, રામવંશી, ઉભય રાજતર ગિણી, જયપુરના મહારાજા જયસિંહજીના આગ્રયથી તૈયાર થયેલા જયસિંહ-કલ્પદ્રુમ નામનો ગ્રંથ તથા તેમની તૈયાર કરાવેલી રાજવંશોની વંશાવળી આદિ કેટલાક ઇતિહાસ-કથાની પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી લીધો હતો મહાકવિ ચંદ બરદાસીકૃત પૃથ્વીરાજરાસાના ૩૦૦૦૦ ૭૬૦૦૦ તેમણે અગ્રેજીમાં અનુવાદ કર્યો આ ગ્રંથ તેમને અત્યંત પ્રિય હતો ઉપરખાત પુસ્તકોસિવાય કાવ્ય, નાટક, વ્યાકરણ, કોશ, જ્યોતિષ, શિલ્પમાહાત્મ્ય તથા જૈનધર્મમાં બધી અનેક પુસ્તકો તથા અરબી અને ફારસીભાષાના કેટલાક હસ્તલિખિત ઐતિહાસિક પુસ્તકો પણ તેમણે એકઠા કર્યા હતા વળી તેમણે અનેક પ્રાચીન સ્થળો, રાજ્યો તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના ચિત્રો ચિત્રોડગઢ, મેનાલ, બીજેની, લિ સરોવરગઢ, બાડોની, મહાવગઢ, કુલનગઢ, આઈતપુર, અહાડ, નાદોલ, કસવા આદિ અનેક સ્થળોના શિલાલેખો તથા તાત્ત્વપત્રોની નકલો અથવા મૂળ લેખ, અનેક પ્રાચીન ચૂર્તિઓ અને પ્રાચ-૨૦૦૦૦ પ્રાચીન સિદ્ધાંતો એકત્રિત કર્યા હતા રાજપૂતાનામાં રહીને તેમણે આજ મથુરિ મેળવી હતી અને તેનેજ તેઓ પોતાનું જીવન-સર્વસ્વ માનતા હતા

સ્વદેશ જવાને માટે ઉપડવાનો દિવસ નિયત કરી પદર દિવસપૂર્વે તેઓ પોતાની આ અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ લઈ ડોહાડના બગલાથી ઉદયપુરમાં આવ્યા અને 'સહૃદયોધિક વાડી'માં તેમણે વિરામ કર્યો ત્યાં તેઓ પોતાનો સામાન પેક કરાવી રહ્યા હતા, તે સમયે મહારાણા બીમસિંહજી તેમને રૂખમતની મુલાકાત આપવાને માટે આવ્યા અને કર્નલ ટોડને કાગળપત્રો તથા શિલાલેખો વગેરેની વચ્ચે થોડેના જોઈને તેમને હસવું આવ્યું તેઓ પોતાની સાથે આવેલા સરદારો તરફ ફરીને બોલ્યા - "મહાશય ટોડે પાંચ વર્ષપર્યંત મેવાડની સેવા કરી છે અને તેને આપત્તિમાંથી બચાવ્યો છે, પરંતુ જતીવખંતે તેઓ આ ભૂમિની એક ચપડી મટોડી પણ પોતાની સાથે વર્ષ જતા નથી" કર્નલ ટોડની ઐતિહાસિક સામગ્રી એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, વિવાચત પહેાચતા તેમને ૭૨ પૌડ જકાતના આપવા પડ્યા હતા.

ના ૧ લી જુન ૧૮૨૨ ને દિવસે તેમણે સ્વદેશ જવાને માટે ઉદયપુરથી પ્રયાણ કર્યું. તેમણે આ સમયપૂર્વેજ પોતાના મથ 'રાજસ્થાન'ની રૂપરેખા તૈયાર કરી મૂકી હતી. તેમને રાજપૂતોના ઇતિહાસનો પૂર્ણ પરિચય હોવાથી મેવાડના મહારાણાનું ગૌરવ તેમના હૃદયપર સારી રીતે અંકિત થઇ ગયું હતું, જેથી તેઓ તેમનો ઇતિહાસ સવિસ્તર લખવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. રાણાઓનું રાજ્ય પ્રથમ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) માં હતું. સૌરાષ્ટ્રની રાજધાની વહણીપુરમાંથી તેઓ મેવાડમાં ગયા હતા. આ કારણથી કર્નલ ટોડે ત્યાં શોધ કરીને ત્યાંનું કાષ્ટક અધિક જૂતાત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તે દેશમાં યદને વિલાપત જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઉદયપુરથી ગોગૃહ બિજાપુર આદિ સ્થાનોમાં થઇ તા. ૬ મી જુનને દિવસે તેઓ શિરોહીમાં પહોંચ્યા. ત્યાંના રાવ શિવસિંહજીએ તેમનું ઉત્તમ પ્રકારે આતિથ્ય કર્યું. શિરોહીરાજ્યના સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા કર્નલ ટોડેજ કરી હતી. જોધપુરના મહારાજા મનસિંહજીએ બ્રિટિશસરકારની સાથે સંધિ થઇ ગયા પછી શિરોહીરાજ્યને જોધપુરની આધીનતામાં લાવવાનો ચલ કર્યો અને તે માટે બ્રિટિશસરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર કરી તેને જણાવ્યું કે, શિરોહીનું રાજ્ય પ્રથમથીજ જોધપુરરાજ્યને આધીન છે, માટે હમણાં પણ તે તેમજ રહેલું જોધજી આ વિષયમાં તેમણે પોતાની તરફથી કેટલાક પ્રમાણો પણ રજૂ કર્યાં. આ કામ કર્નલ ટોડેદ્વારા થતું હતું. કારણ કે તે સમયે જોધપુરના પોલિટિકલ એજન્ટ તેઓજ હતા, પરંતુ તેઓ એટલેસુધી નિષ્પક્ષપાત રહ્યા હતા કે તેમણે પૂરેપૂરી સાબીતી વિના જોધપુરનો દાવો સ્વીકાર્યો નહિ. જોધપુરના વર્ણે એમ સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, "મહારાજા અભયસિંહજીના સમયથી શિરોહીના ગણ જોધપુરની સેવા કરતા અને અડધી ભરતા આવ્યા છે." પરંતુ કર્નલ ટોડેના જેવા ઇતિહાસવેત્તાની આગળ ભૂતકાળની સત્ય વાત શી રીતે મુપ્ત રહી શકે? તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે—“જોધપુરના મહારાજાઓના સુદમાં શિરોહીની સેના લડી છે અને યુગરાતના સુદમાં અભયસિંહજીની સાથે રહીને દેવગઝોએ અસાધારણ વીરતા બતાવી છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જોધપુરના ઇતિહાસપત્રથી પ્રતીત થાય છે કે, તે સમયે અભયસિંહજી જોધપુરના મહારાજા નહોતા, પરંતુ પાદશાહી ફૈઝના સેનાપતિ હતા અને શિરોહીની સેના પણ પાદશાહીજુઝની નીચે રહી લડી હતી.” આજ પ્રકારે તેમણે શિરોહીરાજની પાસેથી અડધી લેવાના પ્રમાણો પણ નિર્મૂળ કરી દીધા. જોધપુર તરફથી શિરોહીના રાવ ઉદયભાણુના હસ્તાક્ષરવાળો એક પત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યો. જેમાં ઉક્ત રાવે કેટલીક સરતોથી જોધપુરની આધીનતા સ્વીકારી હતી એવા ઉલ્લેખ હતા. જો આ સમયે કોઈ બીજો અજ્ઞ જોત તો તે જોધપુરનો દાવો યથાર્થ માની લેત, પરંતુ કર્નલ ટોડેને તો ઉક્ત પત્રસંબંધી સર્વ હકીકત સારી રીતે વિદિત હતી, તેથી તેમણે સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે—“રાવ ઉદયભાણુ ગગાજ તરફ જતા હતા, ત્યારે જોધપુરવાળાઓએ આર્ગમાં જોરજુલમથી આ પત્ર તેમની પાસે લખાવી લીધો હતો, તેથી દેવગઝસરદાર એને સ્વીકારીને સમજે છે.” આ પ્રકારે જોધપુરવાળાઓના સર્વ પ્રમાણો નિર્મૂળ કરી તેમણે તે દાવો રદ કરી દીધો. આથી મહારાજા મનસિંહજી કર્નલ ટોડેપ્રત્યે અત્યંત અપ્રસન્ન થયા, પરંતુ કર્નલ ટોડે જ્યેષ્ઠ સત્યના પક્ષપાતી હોવાથી તેમણે ઉક્ત મહારાજાની પ્રસન્નતા કે અપ્રસન્નતાની કિંમત પણ સૂઝ્યા રાખી નહિ.

તેઓ શિરોહીથી આણું ગયા, જ્યાં તેમની પૂર્વે કોઈ પણ યુરોપીઅન ગયો નહોતો. ત્યાં તેમને કેટલાક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા, જેમાંનો મુખ્ય વિ. સં. ૧૨૬૫ નો, પરમાર રાજા ધારાવર્ધના સમયનો હતો. દેલવાડગામમાં વિંમલશાહ અને વરગુપ્તાલ તેજપાલના બધાંવેલા મંદિરોનું નકશીકામ જોઇ તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેની ઉત્તમતાદિને તેમણે જો કાંઈ લખ્યું છે, તે આ દેશની શિવપિઠાનું મહત્વ પ્રકટ કરે છે. આ મંદિરોનું નકશીકામ કર્નલ ટોડેને કેટલું બધું પસંદ પડ્યું હતું, તેની તતીતિ નિમ્ન લિખિત વાતપરથી ઉત્તમ પ્રકારે થશે. તેઓ વિલાપત ગયા ત્યારપછી મિસિસ વિલિયમ હટર પ્લેર નામની એક સન્નારી તેમને મળી આ સી હિંદુસ્થાનનો પ્રવાસ કરીને ત્યાં અર્ધહતી તેણે પોતાનું તૈયાર કરેલું વરગુપ્તાલના મંદિરનું ચિત્ર કર્નલ ટોડેને આપ્યું. આથી કર્નલ ટોડેને એટલે જ બધો હર્ષ થયો અને તેમણે તે સન્નારીની એટલી બધી કદર કરી કે, તેમણે તેને પોતાનું ‘દ્રાવેક્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા’ નામનું

પુસ્તક અર્પણ કર્યું અને તેના પ્રારંભમાં ઉક્ત ચિત્ર આપ્યું વળી તેમણે તેને જણાવ્યું હતું કે - 'તમે માત્ર આશુપર ગયા છો એટલું જ નહિ, પરંતુ આશુને ઇચ્છામાં લાવ્યા છો.'

આશુથી પગમાર રાજાઓની પ્રસિદ્ધ ગળાવાની ચક્રાવતી નગરીના અડિચેરા ભેદને તેઓ પાલન-પુર સિદ્ધપુર, અણુહિલપુર અમદાવાદ, વડોદરા આદિ સ્થાનોમાં થઈ ખલાતમાં પડેલા ત્યાથી તેઓ સમુદ્રમાર્ગે થઈ સારાણના દક્ષિણ તટપર ઘોષાળદરમાં ઉતર્યા ત્યાથી તેઓ સાગરના મોઢિલોની વર્તમાન મુખ્ય રાજવાની ભાવનગરની સમૃદ્ધિ જોઈ ચિહ્નો થઈને વહાણીપુરમાં પડેલા આ શહેર માનીની નીચે પ્રાય ૭ કીમી સુધી ફાટેલું હતું, તેથી તેમને અત્યંત ખેદ થયો ત્યાથી જોતાના પ્રસિદ્ધ તીર્થ શત્રુજય આગળથી થઈ તેઓ દેવપાટણ (સોમનાથ)માં ગયા આ વખતે મોમનાથના પ્રાચીન વૈભવનું નામનિશાન પણ નોંધી ત્યાના પ્રાચીન મંદિરોના મજબૂતના આકારમાં ટેલોડ લાગી જિનનિનન અવસ્થામાં રોષ નહોતો ત્યાથી એક કોરાના અંતરપર આવેલા વેરાવળ નામના સ્થાનના એક નાના મંદિરમાં શુભરાતના ગંગા અર્ચનદેવના સમયનો એક અતિ ઉપયોગી લેખ તેમને પ્રાપ્ત થયો આ લેખમાં હિજરી સન ૬૬૨, વિક્રમસંવત ૧૩૨૦, વહાણી સવત ૮૪૫ અને સિદ્ધ સવત ૧૫૧ શાપવા-માં આવ્યો હતો આ લેખ મળ્યાથી તેમને સૌરાષ્ટ્રની યાત્રાનો શ્રમ સફળ થયેરો લાગ્યો અને તેઓ વહાણી અને સિદ્ધ સવતના પ્રથમ શોધક તથા નિર્ણયકર્તા હતાં એમનાથી જમણું કરતા મરતા તેઓ જૂનાગઢમાં પહોંચ્યા આ સ્થળે કોડિયા ખાપરાની પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન બૌદ્ધમુદ્રાઓના અને ગિરનારના માર્ગની પાસે એક મોટા પાપાણપુર અશોકની ધર્મસ્થાનોની સાથે ક્ષત્રપવશના રાજા રઢામાના તથા શુભરાત રહેલું પાત્ર પ્રાચીન લેખો તેમણે જોયા પરંતુ તે સમયે તેમની પાસે આ લેખો વાંચી બતાવનાર કોઈ નહોતું, તેથી તેઓ ભાવાર્થ તેઓ જાણી શક્યા નહિ, તેટલા માટે તેમને પરમ ખેદ થયો ગિરનાર પર્વતપર જઈ અને હિંદુઓના મંદિરો અને ચૂડાસમાં (યાદવ) રાજાઓના મહાલય આદિ જોઈ જોઈવાઓની પ્રાચીન રાજવાની ધૂમની આદિ સ્થાનોમાં થઈ તેઓ દારિકા ગયા, ત્યાથી તેઓ એટમાં જઈ સમુદ્રમાર્ગે પ્રયાણ કરી કંચરાજના મુખ્ય બંદર માડવીમાં ઉતર્યા ત્યાથી જૂનમાં જઈ જાડે-બાઓના રાજ્યની સમૃદ્ધિ જોઈ અને ત્યાથી પાંચ માડવીમાં આવી જહાજપર ચડ્યા અને તા ૧૪ મી જાન્યુઆરી સને ૧૮૨૩ને શરૂ તેઓ મુખર્ષીમાં પહોંચી ગયા આ યાત્રામાં પણ તેમણે ટેવાક પ્રાચીન લેખો, સિક્કાઓ, ઐતિહાસિક પુસ્તકો ઇત્યાદિ વસ્તુઓ એકત્રિત કરી હતી આ યાત્રાનું સંવિસ્તર વૃત્તાંત તેમણે પોતાના 'ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા' (પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની યાત્રા) નામના મોટા પુસ્તકમાં આપ્યું છે આ પુસ્તક પ્રત્યેક વિદ્યાનુરાગી તથા ઇતિહાસપ્રેમીને વાચ્યવશોગ્ય છે પ્રાય ત્રણ અવાડીઓ સુધી મુખર્ષીમાં રહીને તેમણે સ્વદેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાસુધી જહાજપરથી તેમને ભારતભૂમિનો મિત્રારે દેખાયો ત્યાસુધી તેઓ અનિર્ભરને તે તરફ જોતા રહ્યા આ અરસામાં તેમના મનમાં આ દેશમાં પુનઃ આવી રાજપૂતોમાં વસી તેમનું હિત કરવાના વિચારો વોળાયા કરતા હતા

કર્નલ ડોંગલ ઇચ્છામાં પહોંચ્યા તેની યોગ્ય દિવસપૂર્વે (૪૦ સં ૧૮૨૩ના માર્ચ માસમાં) ૧૩૦ શહેરમાં 'ફ્રેન્ચ એશિયાટિક સોસાયટી' નામની એક સંસ્થા સ્થાપન થઈ હતી તેઓ ત્યા પહોંચતાની સાથે જ વિદ્યાનુરાગથી ઉક્ત સંસ્થાના સભાસદ થયા અને જલ્પ સમયમાં તેમને તેના લાયકેરિયન બનાવવામાં આવ્યા અને ત્યાસુધી તેમનું શરીર નીરાગી રહ્યું ત્યાસુધી તેઓ તે ૧૬૫૨ રજા હતા ૪૦ સં ૧૮૨૪માં તેમણે હાપીદિસારના કિલ્લામાંથી મળેલા ચૌહાણરાજ પૃથ્વીરાજના ૩ સમયના વિનં ૫૦ ૧૨૨૪ માં મુદ્દાના લેખપર ઉક્ત સભાસદશ્રેણી નિમિષ વાચ્યો, જેથી વિદ્વાનવર્ગમાં તેમની પરમ પ્રશંસા થઈ, કારણ કે તે સમયપર્યંત યુરોપિયનોએ રાજપૂતોના ઇતિહાસથી સર્વથા અપરિચિત હતા નૌદાણોના સંપૂર્ણ ઇતિહાસની પૂરી સમજ તેમની પાસે નહિ હોવાથી તેમણે ઉક્ત લેખ-માના પૃથ્વીરાજને સાદાશૃંગીને વેલીની સામે શુદ્ધ કરનાર પ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજ માની વીધો અને તેમની આ

૧ ક્ષત્રપરાજ રઢામાનો લેખ સંક સવત ૭૨ (વિનં ૫૦ ૨૦૭)થી પ્રાપ્ત પાળોનો છે

૨ રઢાપાત્રનો લેખ જાણ સવત ૧૩૮ (વિનં ૫૦ ૧૧૨)નો છે

૩ આ લેખ રઢાપાત્રની વેલીની સામે શુદ્ધ કરનાર સુપ્રસિદ્ધ પૃથ્વીરાજના સમયનો નહિ પરંતુ અણુહિલ (વાનાજી, અનલદેવ)ના જ્યેષ્ઠપુત્ર જયદેવના પુત્ર પૃથ્વીરાજના સમયનો છે

મૂલ આજ્ઞાપર્યંત યુરોપિયન તથા દેશીશોલકોમાં એકસરખી રીતે ચાની આવે છે તેજ વર્ષના જૂન માસમાં તેમણે ઉજ્જનથી મળેલા પરમારરાજાઓના તથા તામપત્રો અને મધુકર ચંદ્રમાથી મળેલો તેજ વરસનો એક શિવાભેષ ઉક્ત સલાતે બેટ કર્યો અને તે વિષે એક નિબંધ વાંચ્યો, જેથી માળવાના પરમારરાજાઓના પ્રાચીન ઇતિહાસનો ઘણો ભાગ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો.

કર્નલ ટાડ તા ૧ લી મે ઈ. સં ૧૮૨૪ ને દિવસે મેજર અને તા. ૨ જૂન ઈ. સં ૧૮૨૬ ને રાજ સેક્રેટરી-કર્નલ થયા પોતાની ત્રણ વર્ષની રજા સમાપ્ત થયા પછી તેમણે પોતાના પૂર્વસંકલ્પાનુસાર તા ૨૮ મી જૂન ઈ. સં ૧૮૨૫ ને દિવસે સરકારની સેવાનો પરિત્યાગ કર્યો. તેમના રાજપૂત-મિત્રો નિરંતર તેમના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતા હતા, પરંતુ તેમનું સરીરસ્વસ્થ નહિ રહેવાને લીધે તેમને પુનઃ હિંદુસ્થાનમાં આવવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો હતો.

તેઓ આઠીઆથી પોતાની સાથે જે ગ્રામ ૨૦૦૦૦ પ્રાચીન સિદ્ધાઓ લઇ ગયા હતા તેમાંના કેટલાક ગ્રીક, શક તથા હિંદુરાજ્યોના સિદ્ધાવિષે તેમણે એક નિબંધ લખી તે રૉયન એશિયાટિક સોસાયટીની સંમુખ વાંચ્યો, જેની ગણના સર્વોચ્ચ નિબંધોમાં થઇ આ નિબંધથી સમસ્ત યુરોપમાંના સાક્ષરવર્ગમાં તેમની વિદ્વતાની પરમ પ્રશંસા થઇ અને એજ નિબંધ હિંદુસ્થાનમાં રહેના યુરોપિયન વિદ્વાનોના પ્રાચીન સિદ્ધાઓ એકત્ર કરવાનો શોખ વધારવામાં કારણભૂત થયો, જેથી આ દેશની પ્રાચીન ઇતિહાસસંબંધી કેટલીક નવીન વાતો પ્રકાશમાં આવી અને હજી પણ આવતી જાય છે આ સિદ્ધાઓમાંથી ગ્રીક અને શક રાજ્યોના સિદ્ધાપર કેટલું વિદ્વાન એ. ડબ્લ્યુ. વાનરીંગને પણ એક નિબંધ તૈયાર કરી પૅરિસ નગરની એશિયાટિક સોસાયટી સંમુખ વાંચ્યો હતો.

તા ૧૬ મી નવેમ્બર ઈ. સં ૧૮૨૬ ને દિવસે તેમણે ૪૪ વર્ષની વયે લંડન નગરના ડોક્ટર કલટર વક્ત્રી પુત્રીની સાથે વિવાહ કર્યો અને થોડા દિવસ પછી તેઓ પોતાની તબિયતના સુધારા માટે યુરોપના દેશોનો પ્રવાસ કરવાને નીકળ્યા આ યાત્રામાં તેમને સિધિઆના પ્રસિદ્ધ કે. જનરલ કાઉન્ટ ડી-વાલનને મેળાપ થયો હતો ઉપા કે. સેનાપતિની તૈયાર કરેલી સેનાએ ઈ. સં ૧૭૬૦ માં મોડતાની લડાઈમાં અનેક સહસ્ત્ર રાહોડોનો નાશ કર્યો હતો. જે દિવસપર્યંત તેઓ ઉક્ત જનરલને ધેર અતિથિ-સ્વરૂપે રહી મિહાન તરફ ઉપડી ગયા અને ત્યાં કેટલાક દિવસસુધી રહ્યા આ સમયે તેઓ દમના બાધિથી પીડાતા હતા, છતાં પણ તેમણે “બાળિક સંમુદના તટપર રહેલી સુ, સુડિ, મુઓનીસ, આસિ, યુટ, જટ તથા ઝાંચ વગેરે યુરોપની પ્રાચીન ભૂતિઓનું મૂળ સ્થાન એશિયા હતું” એ વિષયપર કે. વાપમાં એક નિબંધ લખી પૅરિસ નગરની એશિયાટિક સોસાયટી પર મોકલી આપ્યો, જે ઈ. સં ૧૮૨૭ ના મે માસના “જર્નલ એશિયાટિક”માં પ્રસિદ્ધ થયો ઈ. સં ૧૮૨૮ માં “મેવડાના પર્વોત્સવો” અને “ઇન્ડોસ્તાની ગ્રંથોની કેટલીક ભૂતિઓપર વિચાર” એ બે નિબંધો તેમણે રૉયલ એશિયાટિક સોસાયટીની સંમુખ વાંચ્યા હતા.

રહોડોનેડના મોટાજ નગરની પાસેનું એક સ્થાન ખોદતા તેમાંથી એક મુદ્રિકા નીકળી હતી આ મુદ્રિકા કાઉન્ટેસ બ્રાંકે કૅસિનીએ કર્નલ ફિટઝ કલેરન્સ (અર્ન્સ્ટ આર્ન્સ્ટ્રો) ને બતાવી આ મુદ્રિકાને તેમણે હિંદુસ્તાનીની ધારી તેને કર્નલ ટાડની ઉપર મોકલી તેમને લખી જણાવ્યું કે “આપ હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વિષયોના મહાન જ્ઞાતા છે, માટે આપ આ મુદ્રિકાસંબંધી આપનો અભિપ્રાય સોસાયટીમાં પ્રકટ કરશો” આ મુદ્રિકા બ્રાંકે કર્નલ ટાડે ધાવું કે “જે નદિની ઉપર જનતાધારી-સહિત શિવલિંગ અને તેની આસપાસ સર્પ વિટળાયેલો હોવાથી અવસ્થ એ કોઈ શિવભક્તની હશે” ત્યારપછી તેમણે ઈ. સં ૧૮૩૦ માં ઉક્ત મુદ્રિકાસંબંધે તથા “ગ્રીસના હકથુંલિસ અને હિંદુસ્થાનના બલહેવની સમાનતા” એ વિષયપર નિબંધો વાંચ્યા હતા.

ઈ. સં ૧૮૨૬માં તેમણે રાજપૂતોની ઇર્તિના વિજયસ્તંભરૂપ આ વિરાટ “રાજસ્થાન” ગ્રંથનો પ્રથમ ભાગ પોતાના અર્ચકોની જગ્યાની પ્રતાપી મિટિયરામના સાર્વજનિક ગ્રીમાન ગુરુથર્ગ બેઠાજીને અને ઈ. સં ૧૮૩૨માં એનો બીજો ભાગ જગ્યાની તેને ગ્રીમાન ગુરુથર્ગ વિલિયમને અર્પણ કર્યો આ પુસ્તક

૧ કર્નલ ટાડને મેજરની જગ્યાની તેઓ રજાપર હતા તે અરસામાં મળી હતી અને સેક્રેટરી-કર્નલની પદવી તેમના સરપ્રતી સેવામાંથી હટાડ થયાપછી મળેલો કે વર્ષ લખવામાં જૂન છે તે બાદી સમજાવું નથી (મ. રી. સં ૨૦૦)

પ્રકટ થનાથી યુરોપ, અમેરિકા અને હિંદુસ્થાનના સાક્ષરવર્ગમાં તેમની પરમ પ્રથમ યથા અને તેની સાથેજ રાજપૂતોની ક્ષતિ કે જે માત્ર હિંદુસ્થાનમાં સીમાબદ્ધ રહી હતી તે સર્વ બુદ્ધિવંત પ્રસરી ગઇ આ પુસ્તક પ્રકટ થયાપૂર્વે રાજપૂતાનાના ઇતિહાસનો કેાઇપણ ગ્રંથ રચાયો નહોતો અને અત્યાર સુધીના પછી રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાંથી જે કેટલાક નાના મોટા પુસ્તકો હિંદી, અંગ્રેજી, ઉર્દૂ, મરાઠી, બંગાલી, અંગ્રેજી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકટ થયા છે તે બહુધા કર્નલ ટોડરના “રાજસ્થાન” ની છાયારૂપ છે કર્નલ ટોડરે કૃત “રાજસ્થાન” અઘાપિ એક પ્રામાણિક મૂલ્ય ગણાય છે હાતમા બ્રિટિશ-સરકારની મોટી સહાયતા તથા દેશી અને વિદેશી વિદ્વાનશોધકોના શ્રમથી ભારતવર્ષના પ્રત્યેક ભાગના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસમાંથી સામગ્રી અધિકારી પ્રસિદ્ધિમાં આવી ચૂકી છે, જેથી ઇતિહાસપ્રેક્ષતાઓ અરૂપ શ્રમથી ધણું કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ કર્નલ ટોડરે તો પોતાનો અપૂર્વ ગ્રંથ એવા સમયમાં લખ્યો હતો કે, જ્યારે મધ્યપણ પ્રકારની સામગ્રી તૈયાર મળવાની સભાવના નહોતી તે સમયે એશિયાટિક રિસર્ચીસના માત્ર ૧૫ લાગે છપાયા હતા જેમાં રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં ઉપ શોધી થઇ પડે એવા કેવળ નવ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા હતા આ લેખો દિલ્હીના પ્રસિદ્ધ શિરામચાહુના સ્તભ પર કોતરવામાં આવ્યા હતા અને તે આહાલુગળ આનંદદેવ (આનાજી, અયોરાજી)ના દ્વિતીયપુત્ર વીસંદિવના સંબંધમાં હતા, પરંતુ આ લેખો શુદ્ધ રીતે વાચી નહિ શકાયાથી તે ઉનટા ભ્રાતિધારક થઇ પડ્યા હતા આથી દશમાં તેમણે આ અપૂર્વ ગ્રંથને માટે સમસ્ત સામગ્રી અથગ્રંથોના એકત્રિત કરી હતી અને એમાં જે લેખો, દાનપત્રો વગેરેના સાર ઉધ્યત કરવામાં આવ્યો છે, તે સર્વના પ્રથમ શોધક પછી કર્નલ ટોડર હતા આજપર્યંત કેાઇપણ શ્રોત્રિયન અથવા દેશીશોધક ઐતિહાસિક સામગ્રી એકત્રિત કરવામાં તેમની બરાબરી કરવાને બાબતમાંથી થઇ શક્યો નથી, માટે તેમના શ્રમની જેટલી પ્રશંસા કરવામાં આવે તેટલી થોડી છે

તેઓ રાજપૂતાનામાં રહ્યા હતા, તેથી લગી બાપા તેમને સારી રીતે અવગત થઇ ગઇ હતી, પરંતુ તેમને સંસ્કૃત જ્ઞાન નહિ હોવાથી સંસ્કૃત પુસ્તકો, લેખો અને તાત્પર્યનો સારાશ તૈયાર કરવામાં તેમને પોતાના શુભ મતિ જ્ઞાનચક્ર પર વિશ્વાસ રાખવો પડતો હતો જ્ઞાનચક્ર પ્રાકૃતભાષાની કવિતાના પ્રેમી અને જ્ઞાતા હતા, પરંતુ તેઓ પ્રાચીન લેખો સારી રીતે વાચી શકતા નહોતા અને તેમનું સંસ્કૃત જ્ઞાન ધણું સાધારણ હતું આથી કર્નલ ટોડર પોતાની એકત્રિત કરેલી માત્રગીમાંથી સંસ્કૃત પુસ્તકો તથા લેખો આદિનો અધિક ઉપયોગ કરી શક્યા નહોતા અને જે લેખો આદિ જ્ઞાનચક્રે વાંચ્યા હતા તેમાં ધણી અશુદ્ધિઓ રહી ગઇ હતી, જે હેઠ “રાજસ્થાન” માં જેમની તેમ ઉભી છે “રાજસ્થાન” ના પ્રથમ ભાગના અંતમાં જે સાત લેખોનો અનુવાદ છપાયો છે તેમાંના ચાર લેખો ઉપન્યસ થયા છે જે ૧૪થી પ્રતીત થાય છે કે, તે લેખો જેટલા પ્રાચીન છે તેટલીજ અશુદ્ધિઓ તેમને વાંચવામાં થઇ છે, તેમાં કસવા નો લેખ કે જે સૌથી અધિક પ્રાચીન છે તે થયાથી રીતે વાચી નહિ શકાયાથી તેમાં જોડેનું કાઇ નામ નિશાન પછી નહોતું, તે છતાં કર્નલ ટોડરે તેને જોડેનો લેખ કેરવી દીધો છે તેના તેરમા શ્લોકમાં ‘દેવિણીનામ તપસ્વાસી ધર્મપત્ની દ્વિજોદ્ધવા’ આ શબ્દો કોતરવામાં આવ્યા છે, આમાંનો ‘દ્વિજોદ્ધવા’ શબ્દ જૂની ‘ચંદુદ્ધવા’ વચ્ચેથી તેથી જોડેનો રાજપૂતોની સાથે વિવાહસંબંધ કટાગ્રી જોડેની ગણના રાજપૂતોમાં કરવામાં આવી છે આવી મોટી ખૂબ ઉત્તમ લેખન શુદ્ધ ભાષાતર નહિ થવાથી થઇ છે લેખાદિના શુદ્ધ ભાષાતરના અભાવને લીધે આ પુસ્તકમાં આવી અનેક અશુદ્ધિઓ થઇ છે સંસ્કૃત જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેમણે કેટલાક શબ્દોનો ફાવે તેમ અર્થ કર્યો છે, કેટલાક પ્રસિદ્ધ સ્થાનોના પ્રાચીન નામ કલ્પિત લખ્યા છે અને રાજપૂતો અને મધ્ય એશિયા તથા યુરોપની પ્રાચીન ભૂતિજ્ઞાનો રીતિરિવાજોદિની સમાનતા દર્શાવવામાં ખેચતાણ કરી છે વળી દક્ષિણેશ્વરી અને નકેન કરવામાં ખૂબ થવાથી પછી કેટલીક અશુદ્ધિઓ આ ગ્રંથમાં રહી ગઇ છે કેટલાક સ્થળોપર તેમણે અનિશ્ચિત દત્ત-કથાઓને પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઘટના માની લીધી છે અને આ સિવાય પછી કેટલીક બીજી અશુદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે છતાં પછી તેમનું પુસ્તક અપૂર્વ છે અને તેમાં રાજપૂતોપ્રત્યેના તેમનો સહભાવ એટલે સુધી પ્રકટ થાય છે કે જો કેાઇ અપરિચિત મનુષ્ય કંતાનું નામ જ્ઞેયા વિના એને વાચી જાય તો એ કેાઈ રાજપૂતનું લખેલું છે, એમ તે અવસ્થા ધારી લે’ એની ઉત્તમ લેખનદૈની પછી પાઠકોને મુગ્ધ કરી દે છે.

ઈગ્નાઝમા જ્યારે કર્નલ ટૉડ રહેતા હતા ત્યારે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારું નહોતું, તે છતાપણુ તેઓ પોતાનો સમય વિદ્યાનુરાગમા વ્યતીત કરતા હતા ‘રાજસ્થાન’ છપાઇ ગયા પછી તેમણે મદનદાસીના પૃથ્વીગજરાસાનો અગ્રેજી જીનુવાદ છપાવવાના ઇરાદાથી નમુનાતારકે ઉગ્ર મદાકાન્તના ૫૦ મારૂં પ્રકરણના ‘સયોગતા’ નેમ નો કવિનાબદ્ધ અગ્રેજી જીનુવાદ કરી, યુરોપિયનવિદ્વાનો દિદીકાન્તનો યથાર્થ ભાવ તથા તેની ઉત્તમતા સમજી શકે તે માટે આવશ્યકીય ટિપ્પણીસહિત તેને છપાવી પોતાના મિત્રમણમા વહેંચ્યો, જે તેમને ઘણેજ પસંદ પડ્યો અને ‘એશિયાટિક જર્નલ’ના પન્નીસમા ભાગમા તે બીજવાર છપાયો આ કામ પણ વણા કાળ અને વ્યયનું હતું, તે છતાપણુ તેઓ તેને પૂર્ણ કરવાને કટિબદ્ધ થયા હતા, પરંતુ તેમનું આંતરિક મૃત્યુ ચવાથી એ કાર્ય અપૂર્ણ રહી ગયું

ઈ. સં ૧૮૩૪ના શીતકાળમા રોમનગરમા રહી તેમણે ‘પશ્ચિમહિંદુસ્થાનની યાત્રા’ નામના પોતાના બીજા ગ્રંથનો ઘણો ભાગ લખી કાઢ્યો અને ઈ. સં ૧૮૩૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમા પાછા ફરી પોતાની માતાને મળવાના નિમિત્તથી તેઓ હંમ્પશાયરમા ગયા, જ્યાં ઉક્ત પુસ્તક તેમણે અમામ કથું તેમણે લડન નગરના રિજન્ટ પાકી નામના મહોદ્ધામા એક મકાન ખરીદી લીધું હતું ત્યાં રહીને પોતાનો નવીન ગ્રંથ ‘છપાવવાની ઇચ્છાથી તેઓ નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે લડન નગરમા આવ્યા તે સમયે તેમનું સ્વાસ્થ્ય સારું હતું પરંતુ જેજ દિવસમા અર્થાત્ તા ૧૬ મી નવેમ્બર ઈ. સં ૧૮૩૫ને દિવસે લોન્ડન રીટના સાડકાર મેસર્સ રૉબર્ટ એન્ડ કંપનીના મકાનમા તેઓ પોતાના લેખકેશ્વરો દિસાખ કરી રહ્યા હતા તે વખતે એકાએક તેમનાપર બિમારીનું આક્રમણ થયું અને ૨૭ કલાકપર્યંત મૂર્ચિત રહ્યા પછી તા ૧૭મી નવેમ્બરને દિવસે ૫૩ વર્ષની વયે તેઓ પોતાની સ્ત્રી, બે બાળકપુત્રો અને એક પુત્રીને મૂકી આ અમાર સસારમાથી પ્રયાણ કરી ગયા

તેમનું કદ મધ્યમ પકિતથી કામક મોટું હતું તેઓ શરીર હુણ્નપુષ્ટ અને બળવાન, સદા પ્રસન્ન ચિત્તે રહેનાર અને મહેરાથી પ્રભાવશાળી દેખાતા હતા હિંદુસ્થાન અને રાજપૂતાનાસખધી શાસ્ત્રીય વિષયોપર વાદવિવાદ કરતી વખત તેમની મુખમુદ્રાપર અપૂર્વ ઉદ્ધાસ ગમકી ઉત્પત્તિ હોતો હતો તેઓ શોધક-વર્ગના અગ્રણી બુદ્ધિજીવ, યુરોપ અને એશિયાખંડના ઇતિહાસના મહાપ્રેમી, અસાધારણુ વિદ્વાન, વિદ્યારસિક, વીરતાની કદર કરનાર અને શાન્તિપ્રકૃતિના નિરભિમાન પુરુષ હતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણેજ સરળ હતો. તેઓ દેશીઓની સાથે એટલા પ્રેમથી વર્તતા હતા અને એટલા હળીમળીને રહેતા હતા કે, માત્ર થોડાજ સમયમા તેમણે રાજથી રૂકપર્યંતના સર્વ માણસોના મન આકર્ષી લીધા હતા તેઓ જ્યાં જતાં અથવા વિષામ કરતા ત્યાં ત્યાં લોકોની દર બમી જતી હતી અને તેઓ પછુ તેમની વચ્ચે બેસીને પરમ પ્રેમપૂર્વક તેમની સર્વની સાથે વાતોચાર કરતા હતા પ્રવાસમા તેમની સાથેના બીન મીના જેર વગેરે લોકો શાન્તિએ અમિ સજાગાવી તેની આસપાસ બેસીને શીત નિવારણુ કરતા ત્યારે તેઓ પછુ તેમની સાથે બેસતા અને તેમના રીતરિવાજવિવિધે પૂછપરછ કરતા માર્ગમા જો તેઓ કોઇ દુખિયારાને જોતા તો તેને સુખદુખનું વૃત્તાત પૂછી સહાય કરતા તેઓ અધિક વખત મેવાડમા રહ્યા હતા, ત્યાં તેઓ એટલા બધા લોકપ્રિય બની ગયા હતા કે જ્યારે તેઓ કોઇ ગામમા જતા, ત્યારે લોકોના ઝુડના ઝુડ તેમનો સત્કાર કરવાને આવતા અને કેટલાક ગામોમા તે દેશીરિવાજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી ગાતી તેમનો સત્કાર કરતી હતી આ પ્રેમપૂર્ણ સન્માનથી કર્નલ ટૉડ એટલા પ્રસન્ન થઈ ગયા હતા કે તેમણે તે સબધે કેટલેક રજાએ આદરસહિત વર્ણન કયું છે “અહીં આના લોકો કર્નલ ટૉડને અત્યંત સભારતા હતા અને તેઓ ક્યારે પાછા ફરશે તે વિષે અને પ્રશ્ન કરતા તતા જ્યારે હું તેમને કહેતો કે, હવે કર્નલ ટૉડ આ દેશમા આવે એવો સંભવ નથી, ત્યારે તેમને ઘણો ખેદ થતો હતો”

કર્નલ ટૉડને પોતાની પ્રસિદ્ધિની લેશ પછુ વૃષ્ટ્યા નહોતી પિદારાઓની સાથેના યુદ્ધમાથી તેમને જે અસ્ખાબ હસ્તગત થયો હતો, તેના મૃત્યુથી કોટાથી ૭ માઈનના અંતરપર ચદલાગાનદીપર પૂત બધાવાનાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો લોકોની ઇચ્છા તે પૂલનું નામ “કર્નલ ટૉડનો પૂલ” એવું રાખ

૧ કર્નલ ટૉડનો નવીન ગ્રંથ ‘ટ્રાવેલ્સ ઇન નેસ્ટર્ન હિન્ડુસ્ટાન (પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની યાત્રા) તેમના દેહાંત પછી ઈ. સં ૧૮૩૦મા છપાયો હતો

વાની હતી, પરંતુ તેમણે આ વાતનો સ્વીકાર નહિ કરી તેનું નામ “હરિટ એસ બ્રિગ” રાખ્યું. નવાળ જમશેદખાના? અત્યાચારથી બીનવાડા ઉબળ સ્થળે ગયું હતું, પરંતુ કર્નલ ટૉડે એવાડામાં આવ્યા પછી મહારાણા બીમસિંહજીને લવામણ કંગી ત્યાં પાછા આવનાર વ્યાપારીઓને અપ સમયપર્ષત વાણિજ્ય-કરમાથી મુક્ત કરાવી તેમને હરેક પ્રકારે સમવડ કરી આપી અને ઉક્ત શહેર પુનઃ વસાવ્યું જ્યારે તેઓ બીજી વખત ત્યાં ગયા, ત્યારે ત્યાંના લોકોએ તેમને પરમ સન્માન આપ્યું અને બીનવાડાનું નામ “ટૉડ ગઝ” રાખવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ તેમણે તેનો અસ્વીકાર કરી જણાવ્યું કે “આ નગરનો પુનરુદ્ધાર કેવળ મહારાણાસાહેબની કૃપાથી થયો છે” ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં જ્યારે અંગ્રેજો પર બ્રિટિશ સરકારનો અધિકાર સ્થાપિત થયો, ત્યારે અસ્કારતરફથી મહાદાય વીરને તે પ્રાંતનો પ્રમુખ કરવાને અને કુટારાઓનો નાશ કરવાને નિયત કરવામાં આવ્યા આ અવસરે એવાડા અને મારવાડના રાજાઓએ પણ અંગ્રેજ અને એરવાડાના પોતાના રાજ્યોમાં આવેલા ઇલાકાઓમાં સારો પ્રમુખ રાખી અંગ્રેજ સરકારને સહાય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો આ કામને માટે એવાડા તરફથી કર્નલ ટૉડે એવાડાને લગતા એરવાડાપ્રદેશમાં જઈ ત્યાં એક ગઢ બંધાવી ફોજ રાખી હતી પાછળથી આ ગઢનું નામ ટાડગઢ (ટૉડગઢ) પડ્યું અને તે તેમનું એક ચિરસ્થાઈ સ્મારક બન્યું બની ગયું

પારકાને આશ્ચર્ય લાગશે કે, આવા શૈલક, રાજનીતિજ્ઞ અને વીરપુરુષને સરકારની તરફથી કોઈ ખિતાબ શામાટે મળ્યો નહિ? પરંતુ વાસ્તવમાં તે સમયે જાજની પેઢે ખિતાબોનો મુકાબ નહોતો વળી તેમની અધિક પ્રસિદ્ધિ તેમના અપૂર્વ પુન્નકોથી થઈ હતી અને તેમની પ્રસિદ્ધિ થયા પૂર્વે તેમણે સરકારી નોકરી છોડી દીધી હતી, તે છતાં પણ હિંદના ગવર્નરજનરલે તથા હિંદુસ્તાનનો પ્રમુખ કેપ્ટનર ‘કોર્ટ’ આર ડાયરેક્ટર નામની સભાએ પ્રસંગોપાત તેમની બધી પ્રશંસા કરી હતી, એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનના પ્રમુખ સભાથી વિચાર કરતી વખત કર્નલ ટૉડને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો અપૂર્વ અનુભવ હોવાથી પાર્લામેન્ટ તેમની સનાહ માંગી હતી, જેથી તેમણે એક ઉત્તમ નિમંત્રણ લખી મોકલ્યો હતો. આ નિમંત્રણ પાર્લામેન્ટની કમિટિના રિપોર્ટમાં જોવાયે છે

દેશીઓના રીતરિવાજો તથા ધર્મઅથવા વિચારોની વિરુદ્ધ તેઓ કદિ કોઈ પણ કામ કરતા નહિ અને કદિ ધર્મસ્થાનોમાં તેઓ જતા તો સદા ત્યાંના લોકોને પ્રસન્ન રાખવાને પ્રયત્ન કરતા હતા જ્યારે તેઓ નાયદારા અને કોકરોનીમાં ગયા હતા, ત્યારે ત્યાંના મુખીઓ તેમનેવાસ્તે દાકારજીનો પ્રસાદ પાવ્યા હતા આ પ્રસાદ તેમણે પરમ પ્રસન્નતાથી આરોગી ત્યાં જીવહિસા કરી નહોતી, એટલું જ નહિ પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ કોઈ ધૈર્યપીઞન ત્યાં હિસા કરે નહિ એટલા માટે તેમણે પરવાના લખી આપ્યા હતા તેઓ નાયદારાથી આગળ ગયા ત્યારે તેમના ભોજનને માટે ચોરનો શિકાર કરવામાં આવ્યો આ વખતે તેમણે ચોરના પોજી એના હેતુથી રેતીમાં દટાવી દીધા હતા કે તેને જોઈને કોઈ ધર્મનિષ્ઠ હિંદુ યાત્રાળુ દિવ દુઝાય નહિ તેઓ એક દિવસ કોટાની પાસેના એક તળાવમાં મત્સ્ય પકડતા હતા, એટલામાં એક માણસે આવીને તેમને કહ્યું કે, અહીં આ મત્સ્ય પકડવાની મનાઈ છે. આ શબ્દ સાંભળતાજ તેમણે તે કાર્ય મધ્ય કર્યું

તેઓ રાજપૂતોના વીરતાદિ સદ્ગુણોની યોગ્ય પ્રશંસા કરતા હતા, તે છતાં પણ તેમનું એકથી અધિક શ્રી સાથે લગ્ન કરવું, અરીજુના બૂરા જીવન દસ્તાવે આદર્યમાં લીન થવું આદિ દુર્ગુણોની અનિષ્ટતા દર્શાવી તેમણે જયવા માટે તેમને સદા ઉપદેશ આપતા હતા

પારકાગણ? ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાળ રૂપી વિકાળ ચક્રે કર્નલ ટૉડના જેવા પુરુષાર્થી, વિદ્વાનુરાગી તથા સર્વત્રિય પુરુષના જીવનનો તાતલો તોડી નાખ્યો અને તેમની એકત્રિત કરેલી ઇતિહાસસભાઈ સર્વ સામગ્રી ફોજન એશિયાટિક સોસાયટીને મમર્ષણ થઈ બે આવા મહાપુરુષનું સંવિસ્તર જીવન ચરિત્ર લખવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક લરાય, તથાપિ આ થોડા પૃષ્ઠોમાં તેમના જીવનના જે મુખ્ય મુખ્ય કાર્યો સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યા છે, તે પછી સ્પષ્ટગીતે પ્રતીત થાય છે કે સત્તર વર્ષની કિશોર વયથીજ તેમણે સંસારરૂપી વિષમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરી તેના પ્રયત્ન તરંગોના અનેક ધક્કા સહન કર્યો

છતાં પણ પૂર્ણ સાહસ અને અચાગ પરિશ્રમપૂર્વક ૩૬ વર્ષના અંતે કાળમાં પોતાની કર્તવ્યરૂપી નોકીને ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડેલાડી હતી તેમને જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમાં યશ અને પ્રતિષ્ઠાએ સાથ દીધો હતો.

તેમણે જલ અને સ્થન એ ઉભય પ્રકારની સૈનિકશિક્ષામાં પૂર્ણ અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને સાથે, રાજપૂતાના તથા મધ્યહિન્દુસ્તાનના પ્રદેશોનું પૃથક્કરણ કરી તેના અચાર્ય નકશા તૈયાર કરી સ્વદેશની ભરેસેવા કરી હતી વારંતવમાં તેમણે પોતાની પાછળ આવનાર પોતાના દેશીબાંધવોને મારે ઉક્ત પ્રદેશોના દ્વાર ખોલી દીધે તેમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ સુગમ બનાવી દીધો હતો રણસેનમાં પણ તેમણે અસાધારણ વીરતા અને જીદ પ્રકટ કરી હતી અને તેમની સાથે રાજનૈતિક તથા રાજ્યવ્યવસ્થાના કાર્યોમાં પણ એવી અતુરતા દાખવી હતી કે, તેમની રાજનીતિમંજના રૂદામાં રૂસાને દેશના શત્રુઓ આપોઆપ નાશ પામ્યા હતા કર્નલ ટોડને સમય વર્તમાનસમયથી અત્યંત સિત્ત હતો, તે છતાં પણ તેઓ મનુષ્યમાત્રપ્રત્યેની દયા અને પ્રીતિના શુદ્ધ આચરણથી ઇતર દેશવાસીઓના પરમપ્રિય મિત્ર થઈ પડ્યા હતા શુદ્ધવૃત્તિના ક્ષત્રિયવીરોના તો તેઓ મહા શુભચિંતક હતા ભારતના ક્ષત્રિયોનો પુરુષાર્થ અને કીર્તિ કે જે પૂર્વે અઘડારમાં લીન થઈ હતી તેને તેઓ પોતાના મહાન શ્રમથી પ્રકાશમાં લાવ્યા અને તેમના યશનો પ્રવાહ તેમણે સમસ્ત જગતમાં ફેલાવી દીધો આ દેશના રાજપૂતાના યથાસાધ્ય શુદ્ધ ઇતિહાસના પ્રથમ લેખક કર્નલ ટોડજી હતા તેમણે પોતાના મહાન ઉદ્યોગથી ભારતવાસીઓને પોતાના દેશના ઇતિહાસનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં સહાય આપી, એટલુંજ નહિ પરંતુ ચૂરોપિયનોની રૂચિ પણ આ દેશમાં આકર્ષી લાવેલ્લે આ અપૂર્ણ ભંડારને પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ ખોલી દીધો આ પરિસ્થિતિમાં જે કર્નલ ટોડને ભારતસભ્ય થી ઇતિહાસના પિતા કહેવામાં આવે તો તે અનુચિત નથી.

રાજભક્ત, દેશભક્ત તથા પ્રસિદ્ધ પુરુષોના સ્મારકચિન્હો તેમની પ્રતિમા આદિદ્વારા જાળવી રાખવામાં આવે છે જે કે કર્નલ ટોડના જેવા ન્યાયશીલ, વિદ્વાન, જીદિમાન તથા ક્ષત્રિયોના પરમ હિતૈષી મહાશયનું એવું કોઈ સ્મારકચિન્હ નહિ હોવાથી લોકોને તેમનું સ્મરણ કરાવનાર કોઈ સાધન રહ્યું નથી, તથાપિ તેમનો “ રાજસ્થાન ” ગ્રંથ એવો અપૂર્વ છે કે તે તેમનું નામ અમર કરનાર અચળ સાધન છે.

મહોદય ટાઉ પ્રણીતભૂમિકા

ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સર્વાંગસંપૂર્ણ પ્રાપ્ત નહિ થવાથી યુરોપમાં અત્યંત નિરાશા પ્રસરી હતી. સૌથી પ્રથમ જ્યારે સર વિલિયમ જેન્સે સંસ્કૃત સાહિત્યની મહા ખાણના પડ ઉઠેવવા માગ્યા ત્યારે ભારતવર્ષનો ધણો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થશે એવી આશા રાખવામાં આવી હતી, પરંતુ અદ્યપિ એ આશા પૂર્ણ ન થતા તેનું સ્થાન નિરાશાએ લીધું છે અને ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ શોધવામાં વિદ્વાનોમાં ઉત્સાહને બદલે ઉદાસિનતા જણાઈ છે. ધણા લોકો તો દબાપૂર્વક માને છે કે, ભારતવર્ષનો જાતીય ઇતિહાસ છેજ નહિ, પરંતુ અમે આ માન્યતાની વિરુદ્ધમાં એક કેટલાક વિદ્વાનના શબ્દો મૂકીશું તે ચાતુર્યપૂર્વક પ્રશ્ન કરે છે કે —“ભારતમાં ઇતિહાસ નથી તો પછી હિંદુઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ લખવાને માટે અણુનકરને સામગ્રી ક્યાથી પ્રાપ્ત કરી હતી” ? વળી મહારાષ્ટ્ર વિદ્વંસને કાશ્મીરના રાજવંશગિણી નામના ઇતિહાસનો અનુવાદ કરીને આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અધિકારે આપી દીધો છે. રાજવંશગિણી વાચવાથી સિદ્ધ થાય છે કે, નિયમ બદલ ઇતિહાસ લખવાની પરિપાત્રી હિંદુસ્થાનમાં નહોતી એવું કાર્ધ નથી. વળી ભારતવર્ષમાં કેાઈ સમયે વર્તમાન સમય કરતાં પણ અધિક ઐતિહાસિક પુસ્તકો પ્રાપ્ત થતા હતા, એ વાતના અનેક સતોપદાયક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. જે વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો અધિક ઐતિહાસિક સામગ્રી મળવાનો સંભવ છે. જે કે કાદમ્બુક, વિટિકન્સ, વિલ્સન વગેરે વિદ્વાનોએ આ દેશના પ્રાચીન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તેના વિધાલકારના ચુસ્ત રત્નોનો પ્રકાશ યુરોપમાં પ્રસારી દીધો છે. છતાં એટલું કરીને પણ તે વિદ્વાનો ભારતવર્ષના ઇતિહાસરૂપી મહાલયના દારસુધીજ પહોંચવા સિવાય અધિક કશું કરી શક્યા નથી અને એટલા માટેજ અમારે શોકસહિન સ્વીકારવું પડે છે કે, ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી હજી લખાયો નથી. ભારતવર્ષના ભિન્નભિન્ન ભાગોમાં મોટા મોટા પુસ્તકાલયો ખુસતમાનોનાં સહારક હસ્તથી બચવા પામ્યા છે. જેસલમીર અને પાટણનાં અલગ-અલગ, એ ઉલ્લેખ સ્થાનોપર અહનાઉદ્દીને આક્રમણ કરી તેમને જીતી લેવા છતાં અદ્યપિ સુરક્ષિત રિયતિમાં છે. ઉમરે સિંકદરીઆનાં પુસ્તકાલયપ્રત્યે જે પ્રકારનું વર્તન કર્યું હતું, તેવું વર્તન જે અહનાઉદ્દીન ઉકતા સ્થાનપરના પુસ્તકાલયોપ્રત્યે કરત તો આજે આપણે ધણા અમૂલ્ય સાહિત્યથી વંચિત રથી હોત. ભારતવર્ષમાં ઉકતા ઉલ્લેખ સ્થળોસિવાય મધ્યપ્રાત અને પશ્ચિમ પ્રદેશમાં બીજા અનેક નાના નાના પ્રાચીન પુસ્તકાલયો વિવરમાન છે. આ પુસ્તકાલયોમાં સદસ્યાવધિ

૧ ખલીફા ઉમરના સેનાપતિ અમ્મ હબુલ આસે ઇ.સ. ૬૪૦માં મિસરનું પ્રસિદ્ધ નગર એલેક્ઝાન્ડ્રિયા જીતી લીધું તે સમયે તેણે ત્યાંનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તકાલય કે જેમાં અનેક ગ્રંથોના એકત્રિત કરેલા લાખો પુસ્તકો હતા તે ખલીફાની આજ્ઞાથી બાળીને ભસ્મીભૂત કરી દીધું હતું. જે કે આ સમયે કેટલાક યુરોપિયન વિદ્વાનો સદેશ કરે છે, પરંતુ મુસલમાનોનાં ઇતિહાસમાંથી આ વાતની સંભવાવિષે કાંઈપણ શકા લાવવાનું કારણ મળી શકતું નથી. “નાસિખતવા રમ” માં એનો હેવાલ ચાહિયા નામના વિદ્વાનનાં રૂતાવરમાં વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવ્યો છે, જેણે અમ્મ હબુલ આસને ઉકતા પુસ્તકાલયપર હસ્તગત નહિ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી અને અમ્મ તેની પ્રાર્થના પરથી ખલીફા ઉમરને લખ્યું હતું. પરંતુ ખલીફાએ એનો ઉત્તર આપ્યો કે જે એ કિતાબોમાં જે કાર્ધ લખેલું છે તે કોઈનું પ્રમાણે હોય તો આપજીને આ અનેક લાખના અસખ્ય અનુવાદોની કાંઈ આવશ્યકતા નથી. કોઈનું જ નહિ અને જે એનો આશય કુશળની વિરુદ્ધ હોય તો એ ધણી ખરાબ વાન છે, માટે સર્વને નષ્ટ કરી નાખો. ખલીફાની આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં અમ્મ તે પુસ્તકોને એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના હજામખાનામાં મોકલી પાણી ગરમ કરવામાં બળવાશુતરિકે જાળી નખાવ્યાં આ પુસ્તકોનો સમગ્ર એટલો મોટો હતો કે ૭ માસપર્યંત તે કોરા પાણી ગરમ થઈ રહ્યું હતું.

(ગા હી જોગા)

મથો છે આ પુસ્તકાગ્રંથોમાં કેટલાક દેશીરાજ્યોની તથા કેટલાક જૈનપ્રેકીની માહિતીના છે.^૧

જો આપણે મહમૂદ ગઝનવીએ હિંદુસ્તાનપર કરેલા આક્રમણથી પ્રારંભ કરીને ભારતવર્ષમાં આજપર્યંત થયેલા રાજ્યપરિવર્તનો તથા ધર્મવિપ્લવો વગેરે આજતો લક્ષમાં લઈએ તો આપણને આ દેશના જાતીય ઇતિહાસની ત્રુટિના કારણે સુવિદિત થઈ જશે જે વિષયને સર્વ લોકો ઉત્તરિતુ મુખ્ય સાધન માને છે, તે પ્રતિ ભારતવાસીઓનું હૃદય હોય એ વાત અમે માની શકતા નથી સદ્વિદ્યાના મહાન પ્રચારક, શિવ, સગીત વગેરે કલાઓનું અન્ય પ્રભુઓને સિદ્ધાંત આપનાર તથા પ્રત્યેક જાતિને માટે ઉત્તરોત્તમ નિયમો બાધનાર હિંદુલોકો, પોતાના રાજમહારાજ્યોના આચારવિચાર તથા રાજ્યશાસનના કાર્યો લખવાની પ્રણાલી કિંચિત્ પણ ન જાણતા હોય અને જે દેશમાં અત્યંત અદ્યુત શુદ્ધિમતાના ચિન્હો દૃષ્ટિગ્રાચર થાય છે તે દેશમાં મહાન પુરુષોના મહાન કાર્યો લખવાની પરિપાત્રી ન હોય, એ વાત જરાપણ માની શકાય તેવી નથી હસ્તિનાપુર, અણ્ણહિલપુર તથા ઈદ્રપ્રસ્થ જેવા નગરોના ખડિયેરા, ચિતોડ અને દિલ્હીના વિજયસ્તંભો, ગિરનાર તથા આજુપર્વતપર આવેલા મંદિરો જેવા મંદિરો તથા એથી-કન્ડા અને પ્રકારનાં ગુફાઓએ સર્વ ભારતવર્ષના ઇતિહાસના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે, માટે આવી ઉત્તમ કારીગરીના સમયમાં કેટલાંક પણ ઇતિહાસપ્રણેતા ભારતવર્ષમાં વિદ્યમાન નહોતાં એ વાત અમે માની શકતા નથી આર્થાવર્તમાં ઇતિહાસવેત્તાઓ હતા એ વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય છે, તોપણ મહાભારતના યુદ્ધથી લઈને સિકંદરના આક્રમણસુધીનો અને ત્યારથી મહમૂદ ગઝનવીના સમયસુધીનો કાંઈ પણ ઇતિહાસ ઉપનંદ થયો નથી દિલ્હીના અતિમ હિંદુરાજ્યોના અદ્યુત પરાક્રમથી ભરેલો ઇતિહાસ કે જે તેમના કવિ ચંદે લખ્યો હતો, તે વાચવાથી આપણી વિદિત થાય છે કે, મહમૂદ અને શાહજુહીનના સમય (૬૦ સં ૧૦૦૦-૧૧૮૩) પૂર્વે ભારતવર્ષમાં ઐતિહાસિક મથો વિદ્યમાન હોવા જોઈએ અને યવન-રાજ્યોએ તેમનો નાશ કર્યો હોવા જોઈએ.

આદરો વર્ષપર્વત હિંદુઓના સાહિત્યની પ્રધાનભાષા (સસ્કૃત) થી સર્વથા અજ્ઞાત એવા પરધર્મી વિજેતાઓની અત્યંત કુબદ્ધાચક આધીનતામાં રહ્યા પછી અને પ્રાચ્ય પ્રત્યેક રાજ્યોની અનેકવાર અસહ્ય, ક્રૂર અને અત્યંત કુદ્ધ સત્ત્વોદારો લૂટાઈ અને પાશ્વમાલ થઈ ચૂકી હતી, એવી અવસ્થામાં દેશના સાહિત્યને અન્ય ઉપયોગી વસ્તુઓની સાથે અતિ ભારે હાથે નહિ પહોંચી હોય એવી આરા કદાપિ રાખી શકોતી નથી રાજસ્થાનના ઇતિહાસની અપૂર્ણ દશાપર કરેલી મારી ટીકાને યથાર્થ ઉત્તર નિર્મોક્ત વચ્ચેનામાં અનેક વાર મળ્યો છે—“જ્યારે આમારા રાજમહારાજ્યોને રાજધાની હોદ્દાને એક દુર્ગથી બીજી દુર્ગમાં નાસવું પડ્યું અને પ્રાચ્ય તેમને પર્વતગુફામાં નિવાસ કરવો પડ્યો હતો તથા સામે પીરસેલી ઘાળી પણ છોડવી પડી એવી શકા રહેતી હતી તે સમય શું એવો હતો કે ઐતિહાસિક ધટનાઓ લેખખંડ કરવાનો વિચાર કરવામાં આવે ?”

૧ જૈનપ્રેકીના કેટલાક પુસ્તકો મારી પાસે હતા તે પાચથી આઠ સતાબ્દીપૂર્વે લખાયેલા હતા આ પુસ્તકો અને જૈનલખીરમાંથી પ્રાપ્ત થયા હતા આ પુસ્તકો મેં જૈનવ્ય એશિયાટિક સોસાયટીને અર્પણ કરી દીધા. પાટણ તથા જૈનલખીરના મથો અતિ પ્રાચીન કાળના છે જે લોકોની પસે આ પુસ્તકો છે તેઓ પણ તેને વાંચીને સમજ શકતા નથી માત્ર તેમને મુખ્ય ધર્મશાસ્ત્ર અથવા તેના દીક્ષિત યથેલા સિધ્ધાંત તેને ઉકેલી શકે. આમાંથી એક વાતવિધાન પુસ્તક તો એટલું ખવિત માનવામાં આવે છે કે તેને સદા જૈનલખીરના ચિંતામણિ મંદિરમાં સાકળ સાથે બાંધીને લટકવું રાખવામાં આવે છે અને તેને માત્ર નવું પૂરું ચઢાવવા સમયે અથવા નવા મુખ્ય આચાર્યને નિયુક્ત કરવા સમયે જ નીચે ઉતારવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે કે ઉપરુક્ત મથો સોમાદિત્ય સુદિએ જ્યોતે આ સોમાદિત્ય સુરિ પ્રાચીન સમયમાં એક થતિ હતા એવો સિધ્ધાંત હતોતીને આ પાર આવ્યો તે દુર્વ તે વિદ્યમાન હતા આ થતિએ સિધ્ધાંત દીને પોર પાર દૂર સુધી પોતાના પર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો આ થતિનું જન્મ વસ્તુ પણ અજ્ઞાપિ વિદ્યમાન છે જ્યારે નવો આચાર્ય ગાદીપર બેસે છે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ઉપરુક્ત પુસ્તકમાંના અમરો ગોળ આવાવાગ પાલીમાંના અપરસમાન જલાય છે જે અંધે પતિવર મોતસીર (મહારાજ) ઈ અનેક તથા તેમના સાથી ડોક્ટર લેક્સને ઉત્ત મંદિરમાં મોકલી રાખતો તે ઉત્ત દુર્ગોત્ર મથો કાઈક તા પર્વ જગી શકાય હોત એમ કહેવાય છે કે એક જૈનઆચાર્ય ઉપરુક્ત મથોને સાર જાણવાની પાણી ચેદા કરીને પોતાની આજ આઈ હતી પરંતુ તે પ્રમાણે આ થતિ પોતાની આજ આ પત નહિ.

ચૂનાન અને રામમા જેવા ઐતિહાસિક પુસ્તકો છે, તેવાજ ઐતિહાસિક પુસ્તકો જેઓ હિંદુ જેવા યોગેની પાસેથી પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખે છે, તેઓ ભારતવાસીઓના જે સુણે તેમને અન્ય દેશવાસી-ઓથી પૃથક્ કરે છે તથા તેમના સર્વ વિદ્યાસબધી અથોને પાશ્ચાત્યોકો ઉક્ત અથોથી અત્યંત વિલક્ષણ બનાવે છે, તે સુણેની ઉપેક્ષા કરવામા તેઓ ઘણી મોગી ભૂન કરે છે તેમનું દર્શનશાસ્ત્ર, તેમની કવિતા અને તેમના શિલ્પશાસ્ત્રથી તેમની સ્વતંત્ર રચનાના ગુણ પ્રકટ થાય છે અને એજ વાત તેમના ઇતિહાસમા પણ હોવાની આશા રાખી શકાય છે, કારણકે તેની રચના પણ ઉપયુક્ત વિદ્યાઓની પેઠે તેમના ધર્મની સાથે ગાઢ સબધ રાખે છે એની સાથે આ વાત પણ સ્મરણમા રાખવી જોઇએ કે બ્યા-સુધી ઇનાડ અને ફાન્સના આદિત્યની સૈની યુરોપના પ્રાચીન સાહિત્યના અથોના પાનપાકનથી સુધાર-સુધી ઇનાડ અને ફાન્સના આદિત્યની સૈની યુરોપના પ્રાચીન સાહિત્યના અથોના પાનપાકનથી સુધાર-વામા આવી નહોતી ત્યાસુધી ઉક્ત ઉભય દેશોના ઇતિહાસ તો શ, પણ યુરોપની સપૂર્ણ સભ્ય જાતિ-ઓના ઇતિહાસ પણ પ્રાચીન રાજપૂતોના ઇતિહાસના જેવાજ અનધડ, અવ્યવસ્થિત અને શુષ્ક હતા.

નિયમમદ્દ અને વાસ્તવિક ઐતિહાસિક લેખોનો અભાવ હોવા છતા પણ ખીજા કેટલાક દેશીય અથો એવા છે (અને કહી શકાય છે કે આવા અથો પુષ્કળ છે) કે જે ને કોઈ ચતુર અને દહ-પ્રતિષ્ઠા ઇતિહાસશીલકના હાથમા પડે તો ભારતવર્ષના ઇતિહાસને માટે કાષ થોડી સામગ્રી એકત્રિત થાય નહિ આ અથોમા સૌથી પ્રથમ પુરાણ અને રાજઓના વશવર્ણન છે કે જે ધાર્મિક કથાઓ, રૂપકો અને અસબવિત જ્ઞાતોની સાથે મળી જવાથી પ્રાય અપ્રષ્ટ યથ ગયા કે, તથાપિ તેમા પુષ્કળ સત્ય વાતો એવી છે કે જે ઇતિહાસવેત્તાને તેની ઐતિહાસિક મોધમા પથદર્શકતરિકે ઉપયોગી યથ પડે મહાશય હુમે 'સેકસન સમ્રાજ્યોના ઇતિહાસો અને ઇતિહાસ લેખકોના વિષયમા જે વચનો કલા છે તે રાજપૂતોના સમ્રાજ્યોના વિષયમા યથાર્થ રીતે ધની શકે છે, અર્થાત્ " તેમા નામો પુષ્કળ છે પરંતુ ઘટનાઓનો અત્યંત અભાવ છે, અથવા તેઓ કાષ પણ કાર્યકારણસબધવિના પરસ્પર એવી રીતે ગુલાએવા છે કે પરમ વિદ્વાન અને વાક્યવિશારદ લેખક પણ તેમને પાકકોને માટે રચિકર વા શિક્ષાપ્રદ બનાવવામા અવસ્યમેવ નિરાશ થઈ જશે ખ્રિસ્તીસાધુઓ (જેને બદ્દે રાજપૂતોના સબધમા "બ્રાહ્મણ" સમજવા જોઇએ) કે જેઓ સામારિકકાર્યોથી અભિન્ન રહેતા હતા તેઓ લૌકિક વ્યવહારને પારલૌકિક કાર્યોથી ન્યૂનગણતા હતા અને તેમને એક પ્રકારની શાધ વિશ્વાસકતા, આશ્ચર્યકાર ઘટનાઓપ્રત્યે પ્રેમ અને પ્રમય કરવાનો સ્વભાવ પડી ગયો હતો "

ભારતવર્ષના મુદ્દસબધી કા-ઓ એ ઇતિહાસતુ ખીજા સાધન છે ભાટોને મનુષ્યજાતિના આદિ ઇતિહાસસબધકો ગણવા જોઇએ બ્યાસુધી કાવઓનું ધ્યાન કંપિત કથાઓ તરફ આકર્ષિત થવા લાગ્યું નહોતું અથવા બ્યાસુધી ઇતિહાસતુ ક્ષેત્ર એવી શ્રેણીના લેખકોએ સમુજત ક્યું નહોતું કે જેમણે તેને સાહિત્યનો એક પૃથક્ વિભાગ બનાવી લીધો ત્યાસુધી ભાટોને વાસ્તવિક ઘટનાઓ નખવાના અને વિદ્યમાન પુરુષોની ખ્યાતિ અજગમર કરવાના કાર્યમા લાગેલા હતા વ્યાસજી કે જેઓ જૈનના સમકાલીન હતા, તેમના સમયથી ભારતવર્ષના કવિઓમા કૃતિઓપીની પૂજા મેવાડના વર્તમાન ખ્યાતિ લેખક બેનીદાસના સમયપર્યંત થતી ચારી આવી છે કવિલોકકા પાશ્ચાત્ય ભારતના મુખ્ય ઇતિહાસલેખકો છે, જે કે તેમના સિરાય ખીજા કોષ નથી એમ કહી શકાતું નથી અને ત્યા તેમને ટોટા પણ નથી ૧૧, કેવલ એટલી કસર છે કે, તેઓ પોતાની એક પ્રકારની ખાસ બોની બોન છે, જેનો સમગર્થ શકે એની સગવ લાપામા અનુવાદ કરવાની આવસ્યકતા છે, પરંતુ તેમની વાચાળતા અને અસ્પષ્ટતાની પૂર્તિ તેમની સ્વતંત્ર લેખિનીથી યથ જાય છે રાજપૂત-રાજઓની કટોરતાનો પ્રભાવ કવિઓના કાવ્યપર પડતો નથી તેમના ઢા-નની ધાગ અસ્પષ્ટિત રીતે પહેલી ચાની જાય છે, પરંતુ અનજત, હદ બુજાના નિયમની મેડી તેને રોકે છે, જે ઇતિહાસલેખક-ની સ્વતંત્રતાના અવરોધને માટે એ સમજવી નહિ જોઇએ વળી રાજ અને કવિની વચ્ચે એક

૧ રોમન લોકો ઈબ્રાહીમ પાસચાત્ર કરી ચાલ્યા ગયા ત્યારપછી એઓ સેકસન જાતિએ તે દેશપર આ-ક્રમણ કરી ત્યા પોતાના સાત રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા આ રાજ્યો ઇંગ્લેન્ડ સબ ૪૫૭ થી ૮૨૭ પર્યંત રહ્યા આ રાજ્યો સેકસન હેપ્થર્કીના નામથી અજેઓના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ ■

(જોન હીન્ડ મેગ્રા)

૨ મેવાડ માસ્કાડ અજર, બિખનેર, જોસલમીર મેરા અને મૂદી

૧. ૧ ના નામદાર / નર્મદા દેશ રાજ છે અર્થેથી કવિ રેખા પ્રકર - ના જાણ - પુસ્તક ૧૫૨૫
 ની ૧, ૧૬૧ ના નિર્દેશિત કાવ્યોની અન્યત્ર કાવ્ય દેશ જાતે નામ છે કારણે ના કહેવ
 પ્રમાણે આ નામદાર નિર્મિત મેઘ રાજ્યશાસનના અધિકારને અને રાજ્યશાસનને નામદાર
 ૧૧ ના નામ મેઘ દેશના સુધી સમાવ્યા પછી રિપ્તિન અને પચસ દેશોની એક મેરો કહેવું ૧૫૨
 નિર્મિત ૧, ૧ ને નિર્દેશિત અવસ્થાએ ને રવેરાધા હા - રાજ્યશાસન રવેરાધા
 કોલ રિપ્તિન ની નિર્મિત નામો નામ.

ને આ પછી આ ઇતિહાસવેળાએ કાવ્ય કોલ રાજ્ય રેખા રત્ન વન કહેવતુ - ૧૫૨ કી રેખા
 ૧, ૧ ને નેમના આશીર્વાદોને અર્થેથી અધિકાર છે. જ્યારે તેનું હાથકુચિત રવેરાધા રાજ્ય
 દત્તને હાથે અનિર્મિત નેમનેમના ક્રેષ્ટ રૂઢિગત થઈ ગયું છે ત્યારે તેને પછી - ૧ ના અર્થો
 તેના શ્રેષ્ઠ પછી લય ગાથના નથી અને ને અધિકાર તેમને કોલ રાજ્ય અર્થે રેખા અર્થે રવેરાધા
 છે અને ૧૧૧૧ પુષ્પોને તેમના નિર્દેશદાસ ગાથના કટાક્ષે તાલે કાઠે રિપ્તિનના ૧૧૧ પનાવો
 દીધા છે ને તેમણે તેમને કુદ રાજ્ય હોય તો તેમના નાનપર અધિકારિનું આ અધિકાર નહિ
 રાજ્યપૂતો શરૂઆત શરૂઆતી અધિકારો અધિકારોની વિવરણ વાણીથી અધિકાર કરે છે

રાજ્યપૂતોના દરબારના સાર્વજનિક અધિકારતાલથી વાતો પૈકી ૧ - ૧૫૨ એકની વાનગી રહેતી
 નથી તેમા સરદારોથી વધુ નગરના કારણગપતીની પ્રત્યે અધિકાર હોય છે તેથી અન્યત્રના
 ઉલ્લેખ કરનારને ઘણા કાલ થાય છે દેશની અવસ્થાએ દેશના સ્થાનના અર્થે અર્થે અર્થે
 વિચારોની વાત અમરણવતુ અવસ્થાએ અધિકારો કોલ રાજ્ય રાજ્યને નિર્દેશ કરે છે આ વાન
 અમરણવતુ અવસ્થાએ છે, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આખો કોલ આ રાજ્ય રાજ્ય છે. એકલિંગ એના
 સ્વામી છે હુ તેમનો પ્રતિનિધિ હુ તેમનાપર મને મદા છે અને હુ નામ અધિકાર (અર્થ) રો
 કોલ વાત અમરણવતુ નથી સર્વ પ્રકારની સાર્વજનિક એકતા હોવા છતાં પછી આ પ્રકારના ગુપ
 બેદાર પ્રકટ થયું એ શરૂઆતી સામે યવામા અન્યતા રહેવાનું એક કારણ રૂઢિ સકાર છે, પરંતુ એકી
 રાજ્યશાસનના એક પ્રકારનો પૈતૃકભાવ ઉપજાવ થાય છે અને લોકોના હૃદયમાં ને પૂર્ણ રાજ્યશાસન
 અને દેશભક્તિ પ્રકટ ન થાય તોપણ તેવાજ ભાવ હૃદયમાં અવસ્થા ઉપસ્થિત થાય છે

એક અતિ મહાન અન્યતા આ રાજ્યોના લખેલા કૃતિસંતોમાં એક છે, તેમા પ્રાપ્ત તેમના વીર
 યોદ્ધાઓની વીરતા અને રજુભૂમિના રજુરતુજ રૂપાત હોય છે આ કૃતિસંતો વીરગતિના વિનોદાર્થે
 લખવામાં આવેલા હોવાથી અધિકારોમાં તેમા રાજ્ય-અવસ્થા, કળાકૌસલ અને શાંતિમય અવસ્થાના
 સંબંધમાં કાંઈ પછી ઉલ્લેખ કરતા નથી પ્રેમ અને યુદ્ધ એજ તેમના પ્રિય વિષયો હોય છે તથા કે ન
 ભારતના નામાકૃતિ કવિઓ પૈકી અતિમ કવિ હતો, તે પોતાના અચની ભૂમિકામાં યામે છે કે - "હુ
 રાજ્યશાસનના નિયમો, વ્યાકરણ અને વાક્યરચનાના સુતો તથા દેશી અને વિદેશી રાજ્યોના
 અવસ્થાસંબંધે ઉત્તેજ કરીશ" અને તે પોતાનો સ્વરૂપ તે અર્થમાં અનેક સ્થાનોપર ઉપાખ્યાનો
 મા તે વિષયોની વ્યાખ્યાની યોજના કરીને પૂરા કરે છે

આ સિવાય કવિઓ રાજ્યશાસનની પ્રત્યેક કાર્યવાહીના અમરણવતુ અધિકાર હોવા છતાં પછી
 માહોમાહોના અધિકારોમાં તેમજ દરબારનાં નિર્દિષ્ટ કાર્યો અને પ્રવેશોમાં એટલા બધા વિશ રહે
 છે કે તેઓ રાજ્યશાસનોપર અધિકાર અત્યંત પ્રકટ કરવાને ભારોજ સક્રિયતા થાય છે

આ રાજ્યો હોવા છતાં પછી અધિકારોના અધિકાર યોદ્ધાસત્ય મટના, માર્મિક વિદ્યાર્થ
 રીતરિવાજના અધિકાર અધિકારની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે, અધિકારી કેટલીક પદપાતવિના અધિકારમાં
 અધિકારી હોવાથી મેડી છે કે, તેની સત્તાવિશે અધિકાર સદેહ છે તથા પોતાના રેખા પૃથ્વીરાજના
 ગીરભાગાધિકારમાં તેની લોકાધિકારના અધિકાર પ્રકર અધિકારિક અને ભૌગોલિક વાતાવરણ રૂપાત
 આપ્યું છે, આ વાતોમાં તેણે રાજ્ય પોતાની અધિકારી અધિકારી હતી કારણ કે તે મહારાજા પૃથ્વીરાજને
 મિત્ર, રાજ્યદાતા મેડી મેડી વતો અને જ્યારે તેણે અત્યંત શોકમય કાર્ય એ ક્યું કે તે મહારાજાને
 અધિકારી ગાથામાં મેડી તેના અધિકાર પછી કારણભૂત થયો હતો મેડીના (મહારાજા) મહાન અમર-

સિદ્ધ કે જેઓ સાહિત્યના પુરસ્કર્તા, શરરીર અને નીતિસ હતા, તેમણે ચંદના રચેલા કવિતાબદ્ધ ઇતિહાસોને એકત્રિત કર્યા હતા.

બીજા એક પ્રકારનું ઐતિહાસિકવૃત્તાત મદિરાના દાન, ભેટ તથા તેમના જીણોદારસબધી લેખોમાથી પ્રાપ્ત થાય છે આ લેખોને બ્રાહ્મણો લખી રાખે છે, તેમા પ્રમુખગણાત ઇતિહાસ અને વંશાવળી ઓનુ વર્ણન પણ પ્રાપ્ત થાય છે તીર્થ અને ધર્મસ્થાનોમા માકાત્મ્યસબધી પુરુષોમા ધર્મક્રિયા ઓ, શાસ્ત્રવિદ્યાનો તથા સ્થાનિક રીતરિવાજો અને ધર્મની સાથે સબધ ધરાવતી ઘટનાઓ સકનિત હોય છે જેનોના વિવાદોમાથી પણ પુષ્કળ ઐતિહાસિક વાતો પ્રાપ્ત થાય છે આ વાતો વિશેષત ગુજરાત અને નેહરવાનાના સબધની અને ઔરુકચરના સમયની છે જેનોના પુસ્તકો જે વિચાર પૂર્વક લક્ષ દબને વાચવામા આવે તો હિંદુઓના ઇતિહાસની ઘણી તુટિ પૂર્ણ થઈ શકે આ પ્રથોમા પ્રાચીન જૈન મતાવળીઓ જે જે વિદ્યા બળુતા હતા, તે સકન વિદ્યાસબધે ઉત્પન્ન છે બારતના પ્રતિપક્ષી મનાવળીઓનો પક્ષપાત નિસદ્ધ ઇતિહાસની શુદ્ધતાનો દ્વેષી હોનો અને જેના આધારે બ્રાહ્મણોએ પોનાની પ્રધાનતા (અન્ય જાતિઓપર) સ્થાપિત કરી, તે દેશવાસીઓનુ અજ્ઞાનજ હતુ એમ પ્રતીત થાય છે કે, બારતવર્ષમા તેમજ મિસરમા પણ પ્રાચીનકાળના ધર્માચાર્યો અને રાજાઓની વચ્ચે એક પ્રકારનો એવો સપ હતો કે જેથી તેઓ એક ચઈને મમસ્ત દેશના સર્વ-સાધારણ લોકોને અજ્ઞાનાધકારમા અને પોતાની આધીનતામા રાખી મૂકે.

ભિન્નભિન્ન લેખો અર્થાત્ ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાતમિશ્રિતપુસ્તકો કે જેનુ અસ્તિત્વ મને જ્ઞાત છે, રાસા અર્થાત્ રાજાઓના છદોબદ્ધ વૃત્તાતો કે જે મોટા પ્રમાણમા ઉપવબ્ધ થાય છે સ્થાનિક પુરાણો, ધર્મસબધી લેખો અને લોકપ્રચલિત દ્વાહઓ,^૧ અને એવા પ્રમાણો કે જેની સર્વતોભાવ સત્યતાનિષે થોડોજ સદેહ છે, અર્થાત્ શિનાલેખો, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો કે જેમા અધિકારની સનદો લખેલી હોય છે અને જેદારા અનેક મુખ્ય મુખ્ય વાતો ઝળકે છે-આ સર્વ કે જેનુ વર્ણન મે કર્યું છે, તે ઇતિહાસનેખકને માટે કાઈઓઝી સામગ્રી નથી તે સિવાય તે પ્રાચીન મૂર્તિપૂજકો અને પાઠળના મુસનમાનલેખકોદારા પુષ્ટ થતા સમકાલીન વૃત્તાતોની પણ સકાય લઈ શકે તેમ છે.

જે સમયથી આ મનોહર દેશની સાથે મારો રાજકીયસબધ થયો, તે સમયથી હું તેના પ્રાચીન ઐતિહાસિક લેખોને એકત્રિત કરવાને અને શોધવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો આમ કરવામા મારો હેતુ એ હતો કે, જે જાતિનું વૃત્તાત અદ્વાપિ ચરૌપિયનલોકોને કિચિત્ પણ જ્ઞાત નથી તથા જેનો ઇગ્નાડની સાથેના રાજકીયસબધ ઉલ્લયપક્ષને લાલદાયક થાય તેવી રીતે વૃદ્ધિગત થતો મને પ્રતીત થયો છે, તે જાતિવિશે કાંઈક નામ પ્રાપ્ત કરલુ રાજપૂતોના ઇતિહાસના છિન્નભિન્ન રહાસલ્લા અવશેષને એકત્રિત કરીને જે રૂપમા તેઓ તેને હાનમા લુએ છે, તે રૂપમા તેને તેમની સમક્ષ સાદર કરવાનેહ શી રીતે સમર્થ થયો છું, તેનું જોઈ વિસ્તૃત વર્ણન કરે તો પાઠકોને તે નીરસ લાગશે મે મારા કાર્યનો પુરાણોમા આપેલી પૂજનીય વંશાવલીથી આરંભ કર્યો, પછી મહાભારત અને ચંદની કવિતા (કે જે તેના સમયનો જાણુ ઇતિહાસ છે) તપાસી, સારપછી જેસયમીર, મેવાડ અને મારવાડના મોટા મોટા ઐતિહાસિક કાવ્યોમા^૨

^૧ મહામ્હ જગનવી અને શાહજીદીની વચ્ચેના સમયમા જે પાદસાહોએ હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું હતું અને જેમના નામો મુસલમાન ઇતિહાસલેખક ફિરિસ્તાએઆ યા નથી તેમના નામ આમાના કેલાક દ્વાહઓમા પ્રાપ્ત થાય છે એનાજ દ્વારા આપણને અજમેરના આક્રમણનો અને યાદવ રાજાઓની રામજ્ઞાની બધાનાની જીતનો પત્તો લાગે છે.

^૨ મારવાડના એ તદ્દ સિક્કાઓમા 'વિજયવિલાસ', 'સૂર્યપ્રકાશ' અને ખ્યાતિ અથવા આખ્યાયિકાઓ-સિવાય ભિન્ન ભિન્ન રાજાઓની કારજીદીના વૃત્તાતોને કેટલોક ભાગ હતો મેવાડના ઇતિહાસના વિષયમા 'મુમાન રાસા' નામનો એક નવીન ગ્રંથ છે, જે પુરાતન સામગ્રીઓથી બનેલો છે અને તે સામગ્રીનો હાલમા પત્તો લાગતો નથી. આ ગ્રંથમા મહામ્હ જિતોડપર આક્રમણ કર્યું તે સમયથી વર્ણન આપવામા આણું છે ઉક્ત મહામ્હ ઈલામમમના અતિ પ્રાચીનકાળમા સિ રનિવાસી કેઈકસિમનો પુત્ર હતો એમ પ્રતીન યાવ છે વળી મેવાડમા 'જનતવિલાસ', 'રાજપ્રકાશ' તથા 'જયવિલાસ' કાવ્યપણ છે, જે વક્ત્ર નામના રાજાઓના સમયમા રચાયા હતા પરંતુ તે કાવ્યોમા સાધારણ રીતે પ્રાચીન ઐતિહાસિકવૃત્તાતસલ્લેખમા લખવામા આણું છે આ સિવાય જયપુરના રાજવ રાના ઇતિહાસને કેટલોક ભાગ તમાના દ્વતરોમાથી પ્રાપ્ત થયે છે વળી 'માનચરિત્ર' અર્થાત્ રાજા માનસિ હનોઈતિહાસ પણ છે.

જોષ કરી અને ત્યારપછી ખીન્ડીઓ તથા કોટા અને જુદીના હાડારાજાઓના તેમના ભારોના લખેલા ઇતિહાસો વગેરેનેમા અબર વા જયપુરના મહારાજા જયસિંહ (કે જેઓ અર્વાચીન હિંદુરાજાઓમા વિદ્યાના સર્વથી મહાન હિતેજક હતાં) પોતાની જાતિનો ઇતિહાસ રચવાને માટે પુષ્કળ સામગ્રી એકત્રિત કરી હતી, તેમાનો એક ભાગ મને હાથ લાગ્યો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે, ત્યા ખીજ પશુ વધી સામગ્રી પ્રસ્તુત હતી જેને કદાચ તેમના વિષયવપટ ઉત્તરાધિકારી સ્વર્ગવાસી મહારાજા જયસિંહજીએ પોતાનું ગાજ્ય એક વેશ્યાને વહેલી આપતી વખત રાજ્યના પુસ્તકાલયની વહેમણીમા તેને આપી દીધી હશે. ઉક્ત પુસ્તકાલય સમસ્ત રાજસ્થાનમા સર્વોત્તમ સમ્રહ હતો. તેમના વસના કેટલાક પ્રસિદ્ધ પાદશાહોની પેઠે મહારાજા જયસિંહ પશુ દિનચર્યાનું પુસ્તક રાખતા હતા. આ પુસ્તકનું નામ 'કલ્પદ્રુમ' હતું. તેમા તેઓ સર્વ ઘટનાઓનું વિવરણ લખતા હતા. આવા અનુષ્ઠાન લાગેના અને આવા ઉત્તમ સમયમા લખેતો અથ પ્રાપ્ત થાય તો તે ઇતિહાસને માટે જરૂરજય થઈ પડે. દિનિયાના મહારાજાની પાસેથી મે તેમના એક પર્જાના દિનચર્યાના પુસ્તકની એક નકલ પ્રાપ્ત કરી હતી તેમણે (પર્જાને) ઔરંગઝેબની સેનાના મોટા મોટા રાજાઓની વચ્ચે અતિ પ્રશસનીય કાર્ય કર્યું હતું. તેમના ઉક્ત પુસ્તકમાથી રફાટે પોતાના દરિયાનું ઇતિહાસમા ઘણી દરિકત ઉપ્પત્ત કરી છે.

દશ વર્ષપર્જત હ એક વિદ્વાનજનની સાંપથી જેમાથી રાજપૂતોના ઇતિહાસની કોઈપણ વાત કે ઘટના પ્રાપ્ત થઈ શકે જયવા જેમાથી તેમની રીનભાત અને વ્યવહારવિષે કાઢપણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે એવા પ્રત્યેક પુસ્તકમાથી સાર કાઢવામા પ્રત્યેક રહ્યો. મારો જન સહાયક આ પ્રકારના સર્વ મથોને સારાસ કાઢી કાઢીને આ જાતિઓની સર નોની (જે સસ્કૃતમાથી નીકળી છે) મા તેનો અનુવાદ કરતો જતો હતો કે જે બોલીમા દીર્ઘકાળપર્જત તેમની સાથે રહેવાથી હું સુમતપૂર્વક વાતચિત કરી શકતો હતો. મે ધણે બધા અને યતિદિન કેલકાપર્જત પરિશ્રમ (કે જેને માટે કેવન સાધારણ ઉત્સાહ બસ નહોતો) કરીને માન તેમનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત કરવાનેજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. પરંતુ તેમના ધાર્મિક અને સાધારણ વચારો તથા તેમના લાક્ષણિક આચારોનું જ્ઞાન તેમના સરારો તથા તેમના ઇતિહાસવેતા કવિઓની સાથે રહીને અને તેમની લોકપ્રસિદ્ધ આખ્યાયિકાઓ તથા આપ કારિક કવિતાઓ આનપૂર્વક સાલળીને પ્રાપ્ત કર્યું જેમ જેમ મારી શોધની સીમા વૃદ્ધિ ગત થતી જતી હતી, તેમ તેમ હું આ વિષયોનું અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો જતો હતો, પરંતુ મારી અસ્વસ્થ પ્રકૃતિએ મને આ સુખ-દાયક પણ પરિશ્રમી કાર્યનો પરિત્યાગ કરવાની અને મારી જન્મભૂમિમા પાછા ફરવાની ફરજ પાડી અને તે પણ તેજ વખતે કે જ્યારે હું હિંદુઓની મિનર્વા (સરસ્વતી) દેવીના મંદિરમા પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો હતો, તેજતા પણ હું મારી સાથે થોડાક પ્રાચીન પુસ્તકાદિ લાવ્યો છું, જેની શોધખોળનું કામ હવે હું અન્ય શોધકોપર છોડું છું. પ્રાચીન સસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના હસ્ત-લિખિત પુસ્તકોના જે મોટા સમ્રહ હું ઇલાસમા લાવ્યો હતો, તે મે રાંધલ એશિયાટિક સોસાયટીને એટ કર્યો છે અને તે હલમા તેના પુસ્તકાલયમા વિદ્યમાન છે. તેમાના ઘણા પુસ્તકોની તપાસ અઘાપિ થઈ નથી પરંતુ તપાસ થતા સંભવ છે કે, તેમાથી ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસની ખીજ પણ નવીન વાતો પ્રાપ્ત થશે. હું માનએટલાજ યશનો લાગી છું કે, મે યુરોપિયન વિદ્વાનોને તેથી પરિચિત કરી દીધા છે. હું આશા રાખું છું કે આથી અન્ય લોકોને આ પ્રકારનો યત્ન કરવાનો ઉત્સાહ થશે.

યુરોપિયનલોકોને જે થોડું યથાર્થ જ્ઞાત આ રાજપૂતરાજ્યોનું અત્યારસુધીમા પ્રાપ્ત થયું છે, તે-દ્વારા તે લોકોને ભારતના આ વિભાગના મહત્વનિર્ણય જનપ્રસિદ્ધ કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ છે. અર્થાત્ તેઓ અને અન્ય લાગો કરતા ન્યૂન મહત્વનો ગણે છે. જો એમ માનવામા આવે કે કવિઓએ અતિશયોક્તિ-ભરેલું વર્ણન કર્યું છે, તોપણ રાજપૂતરાજ્યોનો વેલન ઉક્ત દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના સમયમા મહાન હતો. એમા લેશ પણ શકા નથી. ઉત્તરીયભારત અત્યત પ્રાચીન કાળથી ધનવાન હતો. તેનો સિંકુ નદીના ઉભય તટપરનો ભાગ, દારાના અધિકારમાના સર્યાનોમા સૌથી અધિક સમૃદ્ધિશાળી સસ્થાન હતું. તેમા ઇતિહાસની સામગ્રી પૂરી પાડે એવી અનેક અદ્ભુત ઘટનાઓ બની છે. રાજસ્થાનમા કોઈ પણ નાનું રાજ્ય એવું નથી કે જેમા યુરોપિયનસામાન રણભૂમિ નહિ હોય અને કોઈ પણ નગર એવું નથી કે જેમા વિગોનિઝસસમાન વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો નહિ હોય, પરંતુ ઇતિહાસવેતાની જાણુ લેખિનીએ

જે ઘટનાને પ્રશસાપાત્ર બનાવી હોત તેને કાવના પડદાએ છુપાવી દીધી છે સોમનાથની તુલના રેલ્વેસની સાથે કરવામા આવી હોત, હિંદની લૂટનો માલ લીખિયનસત્રાટની સમૃદ્ધિની ખરાબર ગણાત, અને જે પાડવોના સેનાસમુદાયની તુલના? અર્ક્ષાસની સેનાની સાથે કરવામા આવી હોત તો તેની(અર્ક્ષાસની) સેના તેમની સેનાની આગળ 'કુછ ખિસાત'મા નહિ ગણાત, પરંતુ કા તો હિંદુઓમા હિરોડોટસ અને એના-ફનસમાન ઇતિહાસનેખકા થયા નહિ અથવા થયા હશે તો અભાગ્યવશ તેમના ત્રથો લુપ્ત થઇ ગયા હશે

જે ઇતિહાસની અંસરતુ અવલબન લેકોના મનમા તેકારા ઉત્પન્ન થતી સહાનુભૂતિપર હોય, તો આ પ્રદેશોના ઇતિહાસ લોકોના મન આકર્ષિત કરવાને માટે અત્યંત મનોરંજક થશે એક વીર જાતિનું સતત કેટલીક પેઢીઓસુધી સ્વાધીનતાને માટે રણરંગ મચાવતા રહેલું, પોતાના પૂર્વજોના ધર્મની રક્ષાને અર્થે પોતાની પ્રિયમા પ્રિય વસ્તુઓની પણ હાનિ સહન કરવી અને કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયો-બનમા નહિ કસાઇ શાય'પૂર્વકે પ્રાર્થના કરીને પણ પોતાના હક્ક અને જાતીયસ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવી-આ સર્વ મળીને એક એવું ચિત્ર બનાવે છે કે જેને મનમા આણવાથી આપણા રોમાચ ખડા થઈ જાય છે જ્યાં આ ઘટનાઓ બની હતી ત્યાં ઉભા રહીને ગત કાલની આખ્યાયિકાઓ સાલળવાથી મને જે ઉત્સાહયુક્ત આનંદ થતો, તેનો એક અંશ પણ જો હું મારા પાઠકોના હૃદયમા ઉત્પન્ન કરી શકું તો હું તે ઉદ્દાસિનતાપર વિજય પ્રાપ્ત કરવામા હતાશ ચંપશ નહિ, કે જેથી ભારતસભ્યે અધિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને મારા દેશવાસીઓ કાષ્ઠપણુ ઉલોગ કરતા નથી અને જે શબ્દો હિંદુઓને માટે કર્ણપ્રિય અને સાર્થક તથા યુરોપિયનોને માટે કર્ણકંટુ અને નિરર્થક છે, તે શબ્દો સાલળીને યુરોપિયનલોકો ગભરાશે એવી પણ મને શકા નથી, કારણ કે આ વાત સ્મરણમા રાખવી નેષ્ટએ કે પ્રાય સમસ્ત પૂર્વીયદેશોના શબ્દો કોઇનેકોઈ શારીરિક વા માનસિક ગુણોના બોધક છે પ્રાચીનનગરોના ખડિયેરોમા બેસીને મે તેમના વિશ્વસભ્ય થી જનશ્રુતિઓ ધ્યાન દઇને સાલળી છે અથવા તેમના વીરરક્ષકોના સ્મારકચિન્હોની નિકટ ઉભા રહીને તેમના સત્તાનોના મુખથી તેમની વીરતાની પ્રશસા સાલળી છે ગૌરલોકોના જેવા મરાઠાઓ જે સમય-મા આ દેશને નષ્ટબદ્ધ કરી રહ્યા હતા, તે સમયમા તેમની સાથે રહીને મે અહીં આના એવા ઘણા સ્થાનો-મા નિવાસ અને ભ્રમણ કર્યું છે કે જ્યાં યુદ્ધો થયા હતા, મહોમાહેલાં ઝવડા થયા હતા અને વિદેશી શત્રુઓના આક્રમણ થયા હતા આમ કરવામા મારો હેતુ યુદ્ધમા મરણ પામેલા વીરોના આત્મ-સ્મારકોપરથી તેમના નામો અને તેમના ઇતિહાસનો થોડો અંશ પ્રાપ્ત કરવાનો હતો આવી જનશ્રુતિઓ અને લેખો તેમના ઇતિહાસ અને રીતિરિવાજની અનેક વાતો દર્શાવે છે કોઈ વિજયસ્તભ વા કોઈ મંદિરનું બધાવું અથવા તેનો જીર્ણોદ્ધાર થવો એ સબધી કવિતા પણ ગતકાલવિષે આપણા જ્ઞાનની કાંઈક વૃદ્ધિ કરી શકે છે

હાલમા મધ્ય અને પશ્ચિમભારતપર જે રાજવંશો શાસન કરે છે, તેની પ્રાચીનતાના વિષયમા આપણને કેવલ બે કુટુંબો એવા પ્રાપ્ત થાય છે કે જેની ઉત્પત્તિ ઐતિહાસિક સલાવનાની સીમાની બહાર છે શેષ રાજ્યોની વર્તમાન સરચાપના મુસલમાનોની તલવાર ઉછળતી હતી તે સમયે થયેલી હોવાથી તેમના ઇતિહાસની પુષ્ટતા તેમના વિજેતા (મુસલમાનો) ના ઇતિહાસકારા થાય છે એવાડ, જેસલમીર અને મરુથળના કેટલાક નાના નાના રાજ્યોસિવાય વર્તમાન કાળના સમસ્ત રાજવંશો વારસવામા મુસલમાનોના આક્રમણ પછી પોતાપોતાના વર્તમાન સ્થાનોપર સ્થિત થયા છે અને ઇતર મોટા મોટા રાજવંશો જેવા કે પરમાર અને સોલંકી કે જેઓ ધાર અને અણહિલપુરમા રાજ્ય કરતા હતા તેઓ લુપ્ત થઈ ગયા છે

મે રાજસ્થાન અને પ્રાચીન યુરોપની વીરજાતિઓ એક મૂળમાથી નીકળી છે એમ માનવાનો અને સિદ્ધ કરવાનો આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો છે જે સામંતશાસનપ્રણાલી પ્રાચીન કાળમા યુરોપ

૧ અ ધરાનન પાદશાહ દારા (પ્રથમ) નો મુત્ર હતો એણે ઈ. સ. ૫૦૦ ૪૮૫ થી ૪૬૫ ૫૧૪ રાજ્ય કર્યું હતું તેણે ઈ. સ. ૫૦૦ ૪૮૦ ની વચ્ચે ઋતુમા પોતાની જલ અને સ્થળની સેનાના ૨૬૪૧૪૬૦ સન્નિહોને પોતાની સાથે લઈ યુનાન દેશપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રસંગે તેણે યર્મોખીનોના યુદ્ધમા અલ્બત મંદિનતાથી વિજય પ્રાપ્ત કરી એન્સ તરફ દૃષ્ટ કરવા માગી પરંતુ સાદેમિસના કુદમા તેની જલસેનાનો પરાલભ થયાથી તેને સ્વદેશમા પાછું ફરવું પડ્યું તે પોતાની અગ્રણ્ય સેનાના સેનાપતિના હાથથી માર્યો ગયો હતો (ગ્રી. ઈ. ૩૦૦ ઓ. ૩૦)

ખંડમાં પ્રચલિત હતી અને જેના કેટલાક બચેલા જોઈ શકાય તેવા આપણા લોકોના શાસનનિયમમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ પ્રકારની સામંતપ્રથા બારતમાં વિદ્યમાન છે, એમ સિદ્ધ કરવાને માટે મેં ઘણું લખ્યું છે. હું જાણું છું કે આ પ્રકારના અનુમાનોની સત્યતાપર સંદેહ ધારણ કરવામાં આવે છે અને કદિ કદિ લોકો તેનો ઉપદાસ પાલન કરે છે. આ વિષયોપર મેં વિચારો પ્રકટ કર્યા છે અને આ મંથમાં અનેક સ્થળે જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેના સંબંધમાં મેં કાંઈ દુરાગ્રહ વા પશ્ચાત્ત કર્યો નથી હવે જગતના લોકો એવા બુદ્ધિમાન થઇ ગયા છે કે, તેઓ ગમે તેવા ચતુર અનુમાનદર્શી મંથકારના લેખોથી વિચલિત થતા નથી; પરંતુ પ્રાચ્ય એમ પ્રતીતિ થાય છે કે, જે સમયે મિથ્યા સિદ્ધાંતોનું પોકળ ખોલી દીધું છે, તેને લીધે આપણે ઉલટા બ્રમમાં પડ્યા છીએ અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમદેશોના નિવાસીઓની ઉત્પત્તિ એકજ વંશમાંથી થઇ છે એ વિશે સંદેહ ધરવા લાગ્યા છીએ, તોપણ હું તો માત્ર મારાં પ્રમાણો નિષ્પક્ષપાતપૂર્વક જનસમાજની સમક્ષ સાદર કરું છું. ઉભય જાતિઓની સમાનતા મેં પ્રમાણિત કરી છે. જો કે એમાં વિવાદની સલાવના છે, તોપણ એને વિચારપૂર્વક વાચવાથી પાઠકોનાં બ્રમ નિષ્ફળ જશે નહિ. તેમને વિશેષ શોધ કરાવી આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થશે અને આશા છે કે, બુદ્ધિમાન લોકો મારા પ્રયાસપ્રત્યે સંતાનુભૂતિ ધરાવશે અને આશા છે કે, વિસ્મૃત કથાઓ અને અપૂર્ણ લેખોના મંદ પ્રકાશથી અત્યંત તિમિરમય જ્ઞાનજાળના પડા ભેદીને આ વિષયપર લખવાનો મેં જે વતન કર્યો છે તે પ્રત્યે પાઠકો સંતાનુભૂતિ પ્રકટ કરશે.

મને વિદિત છે કે, આ મંથમાં એવી ઘણી વાતો છે કે જેને માટે પાઠકોએ અને ક્ષમા આપવી પડશે અને આ કુટિઓને માટે એકજ કારણ દર્શાવીને હું પાઠકોની ક્ષમા યાચું છું. આ કારણ એ છે કે, માર્કે સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું અને એ કારણથી મારા સમર્પિત મથોને આ અપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પણ પાઠકોની સમક્ષ સાદર કરવાનું કાર્ય માત્ર અત્યંત કઠિનજ નહિ, પરંતુ જોખમભરેલું થઈ પડ્યું હતું. અહીં આ એમ કહેવું અનુચિત નહિ થઇ પડે કે રાજનીતિય તથા જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓને જાણવાયેલ અનેક બાબતો પછી મૂકવી પડે એવી કઠિન ઐતિહાસિકસંસ્કૃતિમાં આ મંથ રચવાનો ઉદ્દેશ મેં રાખ્યો નથી. હું આ મંથને લખ્યાના ઇતિહાસપ્રણેતાઓમાટે ઐતિહાસિકસામગ્રીના એક બૃહદ્ સંગ્રહસ્વરૂપે સાદર કહું છું આ પુસ્તક રચવામાં મેં થોડો થઈ જશે એવી ચિંતા ન રાખતા સમાજને લાભદાયક હોય એવી કોઇ પણ બાબત તેમાંથી રહી ન જાય તેની મેં કાળજી રાખી છે.

હવે હું આ જૂમિકોને આગળ લખાવવા ઇચ્છતો નથી, તોપણ મારા મિત્ર અને આત્મ મેજર વૉગને ધન્યવાદ આપ્યા સિવાય - હું આ જૂમિકોની પરિસમાપ્તિ કરી શકતો નથી, કારણ કે જે સુંદર ચિત્રોએ આ પુસ્તકને અલંકૃત કર્યું છે, તે ચિત્રોના નમુનાને એમણે પરમ ચાતુર્ય અને ઉત્તમ કારીગરીથી તૈયાર કર્યાં છે.

હિંદી અનુવાદકની ભૂમિકાનો સારાંશ

આજે અમે અમારા દેશવાસીઓસમુખ (રાજસ્થાનના ઇતિહાસકર્તા) એક એવી વસ્તુ સાદર કરીએ છીએ કે જેનો આપણા દેશની ઉન્નતિ વા અવનતિ સાથે ઘાડો સંબંધ છે. આ દેશનું સૌભાગ્ય તેમ જુલોન્ય અસૌકીર્ણ છે. દેશમાં દરેક વસ્તુપર પાશ્ચાત્યશિક્ષાનો પ્રભાવ પડી રહ્યો છે તેની સાથે સાથે જો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો યથાયોગ્ય ઇતિહાસના શિક્ષણની પણ બહુજા આવશ્યકતા છે. સર્વ શુદ્ધિમાનો આ વિષયમાં એકમત છે કે, ઇતિહાસની શિક્ષાપર પણ દેશની અવનતિનો આધાર છે. જો સમયાનુસાર ઉત્તમ અને સત્ય ઇતિહાસ દેશવાસીઓને વાંચવા અને શ્રવણ કરવાને મળે તો તેના ઉત્તમ અને ખરા પ્રભાવ દેશપર પડ્યા વિના રહેતો નથી. તેની સાથે આ વાર્તા પણ એટલીજ સત્ય છે કે પક્ષપાતથી અને વ્યંગ ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસથી જનસમાજને લાભ થવાને બદલે ઉલટી ખરાબ અસર થાય છે.

વર્તમાન પ્રચલિત ઇતિહાસો વિશેષકરીને અંગ્રેજીલેખકોએ લખેલા અને પ્રગટ કરેલા છે. આવશ્યકતાનુસાર તેના અનુવાદ પણ દેશી ભાષાઓમાં થયેલા છે. કંઈક ભાગે મુસલમાનબંધુઓદ્વારા પ્રગટ થયેલા પણ વિવશ્વાસ છે, જેમાંના કાંઈ કાંઈ તો હારમીમાં લખેલા હોઈ બહુ પુરાણા ઇતિહાસવેત્તાઓના પરિશ્રમના ફળરૂપ છે; પરંતુ સત્ય ઇતિહાસની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિથી જોતાં આ સર્વ ઇતિહાસો અનેક કારણસર કાંઈ ને કાંઈ અંશે અપૂર્ણજ છે.

અંગ્રેજીલેખકોએ લખેલા અનેક ઐતિહાસિકગ્રંથોનું અવલોકન કરવાને લાભ મને મળ્યો છે. આ ગ્રંથોમાં જ્યાં જ્યાં ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે, એક લેખક પોરસની હકીકત એક પ્રકારે લખે છે અને બીજો બીજો પ્રકારે લખે છે. એક લેખક સિંઘદેવી સેના આગળ નહિ ગઈ તેનું કારણ રાજગણબંધ બતાવે છે તો બીજો વર્ષોઝડપના આગમનને તેનું પ્રધાન કારણ દર્શાવે છે.

આ પ્રમાણે અવિચારી પ્રયત્ન કરનાર સાહસિક અંગ્રેજ લેખકો આ દેશની ખરી સ્થિતિ, આચાર, વિચાર, ધર્મ, કર્મ, રીતિ, રિવાજ ઇત્યાદિથી અજાત હોવાને લીધે તથા અન્ય મતાવલંબી હોવાને લીધે આપણા દેશનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શક્યા નથી.

દેશી ભાષાઓમાં માત્ર આંગળીના વેડાપર ગણી શકાય એટલા જ ઐતિહાસિકગ્રંથો છે, તેમાંના મોટા ભાગ તો ઉપર જણાવ્યા જેવા અંગ્રેજીમાં લખાયેલા ઇતિહાસના અનુવાદરૂપજ છે. આ ગ્રંથોના અનુવાદ જો કે દેશી શૃદ્ધરચોએ કર્યો છે, પરંતુ તેઓ સંસ્કૃત તથા પાલી વગેરે પ્રાકૃતભાષાઓથી અનલિપ્ત હોવાને લીધે આપણા સત્ય ઇતિહાસને ન્યાય આપી શક્યા નથી. વળી સંસ્કૃત ભાષા નિરુત્સાહી માણસોના હાથમાં રહી છે, તેથી તે પણ આપણને કાંઈ લાભ આપી શકેતી નથી, જેથી આપણા વર્તમાન દેશી ઇતિહાસપ્રણેતાઓનો મુખ્ય આધાર અંગ્રેજી ઇતિહાસવેત્તાઓપર રહે અને તેથી દેશનો સત્ય ઇતિહાસ કેટલોક થોડાવણા અંશમાં ગુપ્ત રહે એ સ્વાભાવિકજ છે.

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન મુસલમાનલેખકોના લખેલા ઇતિહાસનું અવલોકન કરતાં તેની પણ ખાલીજ સ્થિતિ છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

જો આપણા દેશના ઇતિહાસના પ્રણેતાઓ પોતાપોતાનાં અનુમાનોની સાથે આ દેશના પ્રાચીન રીતરિવાજો, શાસનપ્રણાલી તથા આચારવિચારનું જ્ઞાન મિશ્રિત કરને ઐતિહાસિકગ્રંથો લખ્યા તો આજે અમે યથાર્થ ઇતિહાસથી વંચિત રહેત નહિ. ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસની સર્વ સામગ્રીઓ પ્રસ્તુત છે, માત્ર ખરા શોધકાંતીજ આગી છે.

વિદેશી ઇતિહાસવેત્તાઓમાના મોટા ભાગનો એવો અભિપ્રાય છે કે, આ દેશના પ્રાચીન વિદ્વાનો ઇતિહાસ લખતાજ નહોતા મોગી મોટી સભાઓમા તેમણે એવો આશય કર્યો છે કે -“ભારતવર્ષમા ઐતિહાસિક સાહિત્ય અતિ અલ્પ છે” પોતાના આ મતના સમર્થનમા તેઓ જણાવે છે કે -“પ્રાચીન કાળમા ભાગ્યવર્ષમા ઇતિહાસ લખવાનો રિવાજજ નહોતો અને તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તે દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી એ છે” તેમની આ વાત ગ્રાહ્ય કંઠી એ આપણા ઇતિહાસવેત્તાઓના લખોત્સાહની પ્રથમ સીડી છે

પ્રાચીન સમયનો શૃંખલાબદ્ધ તથા ક્રમિક ઇતિહાસ ઉપરબ્ધ થતો નથી તેનું કારણ આ દેશના નિવાસીઓની ઇતિહાસ લખવાની અજ્ઞાનતા વા અપ્રત્યક્ષ નથી, પણ દુર્ભાગ્યવશાત્ આ દેશના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગના ઉપર વિદેશીઓથી જે ઉપરાજાપરી ચલાયો થતી રહી, તેથી તેનો નાશ થયો હતો, એજ ખરું કારણ છે દેશને ભૂટવો, શિષ્ટકાળના અદ્ભુત અને અદ્વિતીય નમુનાઓરૂપ અનેક વિશાળ ધાર્મિક સ્થળોનો નાશ કરવો, બળાતકાર કરીને અને લાખો મનુષ્યોનો રક્તપાત કરીને લોકોને પોતાના ધર્મમા લાગવા, વિજ્ઞાનમા શિક્ષણની મોગી મોગી શાળાઓ અને ઉત્તમોત્તમ યત્રોનો તેમજ દેશની સંસ્કૃત ઇજાલામા લખાવવા મથોનો નાશ કરવો, એ આ ઘણાખરા વિધર્મી વિજેતાઓના મુખ્ય કાર્યો હતા, જેથી ઉક્ત દરેક પ્રકારથી દેશને મહાહાનિ પહોંચવા સાથે લાખો ઉત્તમોત્તમ મથોનો નાશ થયો હતો

પ્રાચીન આર્યોએ ઉત્તરના શિખરપર ચઢી પોતાના ધર્મને ચિરસ્થાયી બનાવવા સાથે પોતાના પુસ્તકોને પણ સુરક્ષિત રાખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો હતો તેમણે પોતાના મથોને ચિરકાળપર્યંત જગતમા સુરક્ષિત રાખવાને માટે તામ્રપત્ર તથા શિવાઓ ઉપર અક્ષરો કોતરાવ્યા હતા ભારતવર્ષપર શત્રુઓએ આક્રમણ કરવા માંડ્યા, ત્યારે તેમણે આવા પુસ્તકોના ભંડાર પહોંચીને અગ્નિમાં ઘસાવ્યા હતા અથવા ભાંડારોમા દાડી દોષા હોય એ સંભવિત છે કેટલાક દેવમંદિરોમા તથા નવીન પદ્ધતિના સંપ્રદાયના આદિમા અનેક શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો વિદ્યમાન છે વળી બૌદ્ધોના સમયનો ઇતિહાસ તે કાળની ઇનજિનિયર યદ્ય મથેવી ધર્મશાળાઓ, વિજયચથો તથા મંદિરોમાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જૈનલેખોના અથભંડારોમાથી પણ તેમના અનેક પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે

આ પ્રકારે અનેક આપત્તિઓ સહન કરી પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી દેનાર આર્યવર્ત પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ શી રીતે પ્રકટ કરી શકે ? જ્યારે આર્યલોકોના વેદમા ઇતિહાસ શબ્દ વિદ્યમાન છે (તમિત્તિ-હાસઞ્ચ પુરાણઞ્ચ), તો આ દેશમા પ્રાચીનકાળમા ઐતિહાસિકમથો લખાયા ન હોય એ વાત શી રીતે સંભવ ? જે કાષ્ઠાઈતિહાસિક સામગ્રી રોપ રહી છે, તે પ્રાચીન કાળમા આ દેશના લોકો ઇતિહાસ જેવા આવસ્કે શાસ્ત્રથી અનલિપ્ત નહોતા, એ વાત સિદ્ધ કરવાને પૂરતી છે આર્યલોકોનો પ્રાચીન મહાભારતનો નામનો અદ્વિતીય મથ આજપર્યંત ઇતિહાસતરિકે પ્રસિદ્ધ છે, જેથી ભારતવાસીઓપર લગાડવામા આવેનું આસ્ત્રનું કનક દૂર થાય છે અને એવા ભયકર આક્રમણોમાથી પણ તેમણે જે કાષ્ઠ બચાવી રાખ્યું છે, તે ખલસ ઉઠેલો તેમને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ

દેવે આપણે યુરોપીય ઇતિહાસ તરફ દષ્ટિ કરીશું તો યુરોપના સમસ્ત ઇતિહાસનું દેદ પણ જીસસ ક્રીસ્ટજ છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભરેલું ગણ્યો નહિ, કારણ કે જીસસ ક્રીસ્ટથી ૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેના શૃંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ યુરોપના પ્રત્યેક દેશના લોકો બતાવી શકે છે આજથી ૪૦૦૦ કિવા ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનો તેમનો ઇતિહાસ પણ જગતમાથી હુસળ યદ્ય ગયો છે. ભારતવર્ષના ઇતિહાસની છેક આવી દશા યદ્ય નથી ઉપર્યુક્ત સમયકરતા પ્રાચીનતર સમયનો ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થાય છે પાંચ હજાર વર્ષ તો મહારાજા યુધિષ્ઠિરજ થયા છે. યુધિષ્ઠિરનો સવત તેમના રાજસયમક પછી આવ્યો હતો આ સવતના ૩૦૪૪ વર્ષ વ્યતીત થયા પછી વિક્રમનો સવત આવ્યો છે. આ હિસાબે વિં સં ૧૯૬૨મા યુધિષ્ઠિરના સમયને ૫૦૦૬ વર્ષો થાય છે યુધિષ્ઠિરના સમય પછી ભારતવર્ષમા જેમણે રાજ્ય કર્યું તેમની સૂચિ પણ અમે નીચે ઉપ્પત્ત કરીએ છીએ

કુરુવંશમા યુધિષ્ઠિર અતિમ ચક્રવર્તી રાજા થયા છે તેમની પૂર્વે અનેક નૃપતિઓ યદ્ય ગયા હતા; તો પછી ડેવળ પાંચ હજાર વા ચાર હજાર વર્ષથી ઇતિહાસનો પ્રારંભ ગણવો એ માત્ર ભમજ નથી, પરંતુ મહાભમ છે.

જે વિસ્તૃત કથની પ્રસ્તુત ભૂમિકા લખવામાં આવે છે, તે કથા પછી જો કે અંગ્રેજીનો અનુવાદજ છે, તોપણ મૂળ અંગ્રેજી કથના પ્રણેતાએ પચીસ ત્રીસ વર્ષ પર્થત આ દેશના આચારવિચારનું અવલોકન કર્યા પછી આ કથા લખ્યો છે તેઓ પોતાની ભૂમિકામાં લખે છે કે, ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ મેળવવાના અનેક સાધનો છે વેદ, સ્મૃતિ, મહાભારત, અષ્ટાદશ પુરાણ, રાજ્યવશાવળી, સ્થાનિક જનશ્રુતિ, ભાટોએ લખેલા ચરિત્રો, કાવ્યો, શિલાલેખો વગેરે વસ્તુઓમાંથી આવશ્યક પરિશ્રમ કરવાથી ઐતિહાસિક તત્ત્વજ્ઞ માત્ર નહિ, પરંતુ સૃષ્ટિબાળક ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે

કર્નલ ટોડે જેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી આર્યકુલની ક્ષત્રિયજાતિનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેવી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ બીજા કોઈપણ અંગ્રેજલેખકમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. કર્નલ ટોડે જેવો સત્ય ઇતિહાસ લખ્યો છે તેવો બીજા કોઈપણ અંગ્રેજલેખકે લખ્યો નથી, અને એજ કારણથી એમનો રાજસ્થાન કથા આપણા દેશમાં સર્વમાન્ય અને સર્વશ્રદ્ધા થયો છે આ કથામાં મેવાડના પીરોના ચરિત્રો વાચવાથી, તેમના આચારવિચાર ધ્યાનમાં લેવાથી, તેમની ધર્મપરાયણતા જાણવાથી, સાની સ્ત્રીઓની પતિભક્તિથી પરિચિત થવાથી જાણે આ સર્વ જ્ઞાતા આપણી દૃષ્ટિસીમા તાદૃશ્ય થઈ જાય છે અને આપણા મનમાં રુણ તથા પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે મેવાડના ઇતિહાસમાં બાબારાવલ્લી લઈને મારાણા બીમસિંહપર્યંતના સર્વ રાજાઓનું જ્ઞાતા અત્યંત રસિક છે આ જુદા કથની ભૂમિકામાં ટોડે સાહેબે એક સ્થળે બાહ્યોની વિરુદ્ધમાં જણાવ્યું છે કે—“લોકોની અજ્ઞાનતાને લીધે બાહ્યો સર્વોચ્ચ બની બેઠા હતા ૪૦ ૪૦” તેનું કારણ તેઓ અન્ય મતાવલંબી હતા એજ છે જો કર્નલ ટોડે હિંદુ હોત તો તેઓ કદિ પણ આર્ય લોકોને ઉન્નતિના શિખરપર પહોંચાડનાર, કર્તવ્યપરાયણ તથા હિંદુઓને જલવાદી બનાવનાર અપિંગણોપર આવે આશ્વેષ કરત નહિ. વળી તેમણે રાજાઓપર પણ એક અભીર આરોપ મૂક્યો છે હિંદુ-રાજાઓ પ્રજાને આધીન રાખવાને માટે તેને અજ્ઞાનાધિકારમાં રાખે છે, એવા જે આરોપ તેમણે તેમનાપર મૂક્યો છે, તે તેમનાજ નિમ્નલિખિત કથનની વિરુદ્ધ છે તેઓ એક સ્થળે જણાવે છે કે—

“રાજપૂતરાજાઓ સાર્વજનિક કાર્યમાં કોઈપણ પ્રકારનો યુક્તભેદ રાખતા નથી પ્રધાનથી લઈને દારપાલસુધી સર્વ જણ રાજકીય વિષયમાં ભાગ લે છે આવા ઇતિહાસપ્રણેતાને ઘણી ઉપયોગી છે.” વળી તેઓ આ કથનના સમર્થનમાં મેવાડના એક રાજાનું દૃષ્ટાંત પણ આપે છે કોઈ બ્યક્તિએ મહારાજાને અચક્ર વાત યુક્ત રાખવાને કહ્યું ત્યારે મહારાજાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“આ એકલિંગજાતુ રાજ્ય છે અને હું તો કેવળ તેમનો પ્રતિનિધિ છું, માટે હું આ દેશની પ્રજાથી કોઈપણ વાત યુક્ત રાખી શકતો નથી” જે રાજાની વર્તણૂક આવી હોય તે રાજા પોતાની પ્રજાને અજ્ઞાનાધિકારમાં રાખવાને પ્રયત્ન કરે એ શી રીતે માની શકાય? તે છતાં ટોડે મહાદયને ધામ આપવાને ખાતર કહેવું જોઈએ કે, તેમણે અધિકારી પદપાતરહિત વિવેચન કર્યું છે પુરાણ એ એક અતિ મહત્ત્વ વિષય છે અને તેમાંથી સત્ય તારવી કાઢવું એ કાર્ષ સાધારણ વાત નથી, માટે કર્નલ ટોડે પુરાણમાં પારગત હોય એવા એક હિંદુપણિતની સહાય લેવી જોઈતી હતી, પરંતુ તેમને એક અન્ય મતાવલંબી પણિતની સહાય પ્રાપ્ત થઈ હતી આથી પ્રથમ ખડમાં ઘણો ગોઠવો થયો છે તેમની બુદ્ધિ અને બુદ્ધિ ત્યા ત્યા દિગ્વર્ણીમાં ખતાવી છે ભરત શકુતલાનો પતિ હતો, વિચિત્રવીર્યની કન્યાઓને વ્યાસજીએ શિક્ષણ આપ્યું હતું તથા તેમની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, અશ્વમેધયજ્ઞ એ ગ્રામીન બાળોના શીતકાનની સન્નિધિ તરેવાર હતો, મેરુની પુત્રીનું નામ મેરા હતું, આવી આવી જે વાતો કર્નલ ટોડે જણાવી છે, તે સર્વથા ખોટી છે. વળી તેમણે આ દેશના દેવદેવીઓની અન્ય દેશોના દેવદેવીઓની સાથે એકતા સિદ્ધ કરવાને માટે અનેક સળંગ પોતે રચ્યા છે તથા વ્યાસજીને શાતનુના પુત્ર કલા છે આવા આવા અનેક દોષો તેમણે કર્યા છે. જો તેમણે દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી હોત તો આવા દોષો તેમના હાથથી ચાત નહિ, તે છતાં પણ તેમણે મહાપરિશ્રમ કરીને રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ લખ્યો છે એમ કલા વિના ચાલે એમ નથી અને એમના લખેલા ઇતિહાસમાંથી આપણને ઘણી ઉપયોગી બાબતો પ્રાપ્ત થાય છે

ભારતવર્ષમાં એવા માણસો ઘણા થોડા પડે છે કે, જેમને ઇતિહાસ ઉપર પ્રેમ હોય આપણા દેશના લોકોવારવાર પુરાણાદિ સાંભળે છે, પરંતુ તેઓ આપણા પૂર્વજોની વશપરપરા જાણવાના ઉદ્દેશથી કદિપણ તેનું શ્રવણ કરતા નથી તપાસ કરતા અમને ઇતિહાસથી લઈને મહારાજા રામચંદ્ર સુધીના ૫૮

રાજાઓની વંશાવલી પ્રાપ્ત થઈ છે, પરંતુ એ વંશાવલીમાં આવેલા કેટલાક નામોમાં પણ ભેદ જણાય છે, તોપણ એમ પણ શી રીતે કહી શકાય કે ઇન્દ્રવાકુચો રામચંદ્રના સમયસુધીમાં કેવળ ૫૮ રાજાઓજ થયા હતા? મારી માન્યતા એની છે કે, જે વંશાવલી પુરાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કેવળ મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનાજ નામ આવે છે, કારણ કે સર્વ રાજાઓના નામ લખવાનું કામ તો અસંભવિતજ થઈ પડે એમ છે વાસ્તવિકિની આપેલી વંશાવલીમાં કેવળ ૩૭ રાજાઓના નામોજ ઉપવંશ થાય છે આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કેવળ મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓના નામોજ તેમણે લખ્યા છે પાંચ સદસ વર્ષમાં કેવળ ૫૮ રાજાઓજ થયા હોય એ શી રીતે માની શકાય? હાલમાં વેસ્વત મન્વંતરનો ૨૮ નો કક્ષિયુગ આવે છે અને તેના ૫૦૦૮ વર્ષો વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે

પ્રાચીન કાળના અનેક રાજાઓએ પુષ્કળ વર્ષો રાજ્ય કર્યું છે, તેનું સમાધાન એ છે કે તેઓ તથા અને યોગદારી દીર્ઘાયુ બન્યા હતા પરીક્ષિતની પછી પણ કેટલાક રાજાઓએ ૮૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું કર્નલ ટાંડે પ્રત્યેક રાજાનો સરાસરી શાસનકાળ ૧૦ વર્ષનો માન્યો છે અને નીચે જે વંશાવલી ઉપ્ધૃત કરી છે તેમાં યુધિષ્ઠિરથી યશપાનસુધીના ૧૨૪ રાજાઓએ ૪૧૫૭ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું છે આની સરાસરી કાલવાધી ૩૩૩ વર્ષ પ્રત્યેક રાજાને હાથે આવે છે આ સચિ જોવાથી કર્નલ ટાંડે પરીક્ષિતથી જે વંશ આપ્યો છે તેના નામોમાં કેટલો ભેદ છે તે પણ પ્રતીત થાય છે દિલીમાં રાજા યુધિષ્ઠિરથી યશપાલપર્યંત ૧૨૪ રાજાઓ થયા છે અને તેમનો શાસનકાળ ૪૧૫૭ વર્ષ ૬ માસ તથા ૧૪ દિવસનો થાય છે કર્નલ ટાંડે આપેલી વંશાવલી તથા અમારી આ વંશાવલીમાં ધણો ભેદ છે કર્નલ ટાંડે યુધિષ્ઠિરથી રાજપાલસુધી ૬૬ રાજાઓના નામ લખ્યા છે, પરંતુ અમારી સચિમાં યુધિષ્ઠિરથી રાજપાલ સુધી ૬૮ રાજાઓ થાય છે વળી નામોમાં પણ ધણો અતર છે અમારી સચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ યુધિષ્ઠિર	૩૮	૮	૨૫	૧૬ શુચિરમ	૪૨	૧૧	૨
૨ પરીક્ષિત	૬૦	૦	૦	૧૭ દિલીપ ચરસેન	૫૮	૧૦	૮
૩ જન્મેજય	૮૪	૭	૨૩	૧૮ પર્વતસેન	૫૫	૮	૧૦
૪ અશ્વમેધ	૮૨	૮	૨૨	૧૯ મેધાથી	૫૨	૧૦	૧૦
૫ દિલીપ રામ	૮૮	૨	૮	૨૦ સોનચીર	૫૦	૮	૨૧
૬ ઇન્દ્રજિત	૮૧	૧૧	૨૦	૨૧ બીમદેવ	૪૭	૮	૨૦
૭ અિતરથ	૭૫	૩	૧૮	૨૨ નૃહરિદેવ	૪૫	૧૧	૨૩
૮ કુલશીસ્થ	૭૫	૧૦	૧૪	૨૩ પૂર્ણભલ	૪૪	૮	૭
૯ ઉગ્રસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૪ કર્દેવી	૪૪	૧૦	૮
૧૦ શરસેન	૭૮	૭	૨૧	૨૫ અનુભિક	૫૦	૧૧	૮
૧૧ જુવનપતિ	૬૬	૫	૫	૨૬ ઉદયપાલ	૩૮	૮	૦
૧૨ નયુગિત	૬૫	૧૦	૪	૨૭ કુવનમલ	૪૦	૧૦	૨૬
૧૩ રૂપક	૬૪	૭	૪	૨૮ દમાત	૩૨	૦	૦
૧૪ શુભદેવ	૬૨	૦	૨૪	૨૯ બીમપાલ	૫૮	૫	૮
૧૫ નરહરિદેવ	૫૧	૧૦	૨	૩૦ હેમક	૪૮	૧૧	૨૧

આ બધી ગણતરી ૩૦ પેઢી થઈ અને તેણે ૧૭૭૦ વર્ષ, ૧૧ માસ અને ૧૦ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું રાજા હેમકનો પ્રધાન વિથવાએ હેમકને મારીને સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એના વંશમાં ૧૪ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું આ કુલના રાજાઓએ એક દર ૫૦૦ વર્ષ ૩ માસ અને ૧૭ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું આ કુલના રાજાઓની સચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ વિથવા	(૧૦)	૩	૨૬	૪ અનંતશાળી	૪૭	૮	૨૩
૨ પ્રસેની	૪૨	૧	૨૧	૫ હરિગિતા	૩૫	૬	૧૭
૩ પીરસેની	૫૨	૧૦	૮	૬ પરમસેની	૪૪	૨	૨૩

૧૦ સુખપાતાલ	૩૦	૨	૨૧
૮ કંદુલ	૪૨	૯	૨૪
૯ સંજ્ઞ	૩૨	૨	૧૪
૧૦ અમરચૂડ	૨૭	૩	૧૬

૧૧ અમીપાન	૨૨	૧૧	૨૫
૧૨ દશરથ	૨૫	૪	૧૨
૧૩ વીરસાન	૩૧	૮	૧૧
૧૪ વીરસાનસેન	૪૭	૦	૧૪

આ વીરસાલસેનને તેના પ્રધાન વીરમહાએ મારીને રાજસિંહાસન પોતાના હાથમા લીધું હતું. એના વશમા ૧૬ પેઢી સુધી સિંહાસન રહ્યું હતું અને એ વશના સર્વ રાજ્યોએ એકઠેર ૪૪૫ વર્ષ ૫ માસ અને ૩ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું આ વશની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ વીરમહા	૩૫	૧૦	૮
૨ અન્નિતસિંહ	૨૭	૭	૧૯
૩ સર્વદેવ	૨૮	૩	૧૦
૪ ભુવનપતિ	૧૫	૪	૧૦
૫ વીરસેન	૨૧	૨	૧૩
૬ મહીપાલ	૪૦	૮	૭
૭ શત્રુસાલ	૨૬	૪	૩
૮ સંધરાજ	૧૭	૨	૧૦

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૯ તેજપાલ	૨૮	૧૧	૧૦
૧૦ શાણિકચંદ	૩૭	૭	૨૧
૧૧ કામસેની	૪૨	૫	૧૦
૧૨ શત્રુમર્દન	૮	૧૧	૧૩
૧૩ જીવનતોક	૨૮	૯	૧૭
૧૪ હરિરાવ	૨૬	૧૦	૨૯
૧૫ દ્વિતીય વીરસેન	૩૫	૨	૨૦
૧૬ આદિત્યકેતુ	૨૩	૧૧	૧૩

આદિત્યકેતુને પ્રધાનના રાજા ધંધરે મારી નાખ્યો હતો એણે તથા એના વશનોએ એકઠેર નવ પેઢીસુધી રાજ્ય કર્યું હતું તેમનો રાજ્યકાળ ૩૭૪ વર્ષ ૧૧ માસ અને ૨૬ દિવસસુધી ચાલ્યો હતો તેની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ ધંધર	૪૨	૭	૨૪
૨ મહર્ષિ	૪૧	૨	૨૯
૩ સનરચ્છી	૫૦	૧૦	૧૯
૪ મહાકુલ	૩૦	૩	૮
૫ દુરનાથ	૨૮	૫	૨૫

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૬ જીવનરાજ	૪૫	૨	૫
૭ રુદ્રસેન	૪૭	૪	૨૮
૮ આરીનક	૫૨	૧૦	૮
૯ રાજપાલ	૩૬	૦	૦

રાજપાલને તેના સામંત મહાનપાલે મારીને સિંહાસન પોતાના તાબામા લીધું હતું એના વશનો રાજા માત્ર એ પોતેજ હતા

૧ મહાનપાલ ૧૪ ૦ ૦

આ રાજપર ઉજ્જયિનીથી મહારાજા વિક્રમાદિત્યે આક્રમણ કર્યું હતું તેમણે તેના વધ કર્યો અને તેનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એમના વશમા માત્ર એમણેજ રાજ્ય કર્યું

૧ વિક્રમાદિત્ય ૯૩૭ ૦ ૦

વિક્રમાદિત્યને શાલિવાહનના સામંત સમુદ્રપાલે મારી નાખ્યા અને તેમનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એના કુળમા ૧૬ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું એ કુળના સર્વ રાજ્યોએ એકઠેર ૩૭૨ વર્ષ ૪ માસ અને ૨૭ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું એની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે —

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ સમુદ્રપાલ	૫૪	૨	૨૦
૨ ચંદ્રપાલ	૩૬	૫	૪
૩ સહાયપાલ	૧૧	૪	૧૧
૪ દેવપાલ	૨૭	૧	૨૮

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૫ નરસિંહપાલ	૧૮	૦	૨૦
૬ સામપાલ	૨૭	૧	૧૭
૭ રઘુપાન	૨૨	૩	૨૫
૮ ગોવિંદપાલ	૨૭	૧	૧૭

૭૫રીક્ષિતથી વિક્રમાદિત્યે મુઘી ૩૦૬૬ વર્ષો થાય છે એ વિક્રમાદિત્યનો સવત તેમની ૩૦ વર્ષની વયથી ચાલ્યો એમ માની લઈએ તો સવત ૧૮૬૪ સુધીમા ૫૦૬૦ વર્ષો થાય છે આમા યુધિષ્ઠિરના ૩૮ વર્ષો મેળવવાથી ૫૦૨૮ વર્ષો થાય ■ વિક્રમ રાજ્ય ૯૩ વર્ષનું લખ્યું છે તેમા કાઈક ભૂલ છે

૯ અમૃતપાલ	૩૬	૧૦	૧૩	(ભીમપાલ)	૧૧	૧૦	૧૩
૧૦ બલીપાલ	૧૨	૫	૨૭	૧૪ મદનપાલ	૧૭	૧૦	૧૯
૧૧ મહીપાલ	૧૩	૮	૪	૧૫ કર્મપાલ	૧૬	૨	૨
૧૨ હરિપાલ	૧૪	૮	૪	૧૬ વિક્રમપાલ	૨૪	૧૩	૧૩
૧૩ સીતપાલ							

મહુકચંદ નામના રાજાએ વિક્રમપાલને મારી તેનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું. તેના વંશમાં ૧૦ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. તે વંશના સર્વ રાજાઓએ એકંદરે ૧૯૧ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૬ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું.

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ મહુકચંદ	૫૪	૨	૧૦	૬ કન્યાણુચંદ	૧૦	૫	૪
૨ વિક્રમચંદ	૧૨		૧૨	૭ ભીમચંદ	૧૬	૨	૯
૩ અમીનચંદ				૮ લોપચંદ	૨૬	૩	૨૨
(માનકચંદ)	૧૦	૦	૫	૯ ગોવિંદચંદ	૩૧	૭	૧૨
૪ રામચંદ	૧૩	૧૧	૮	૧૦ રાણી પ્રભાવતી	૧	૦	૦
૫ હરિચંદ	૧૪	૯	૨૪				

પ્રભાવતી ગોવિંદચંદની રાણી હતી જ્યારે તેનું અવસાન થયું, ત્યારે મંત્રીઓએ તથા સામંતોએ રાજવંશમાં કોઈ પણ માણસ વિદ્યમાન નહિ હોવાથી હરિપ્રેમ નામના એક વેરાગીને રાજસિંહાસન પર અધિષ્ઠિત કર્યો અને તેના નામથી તેઓ રાજ્યવ્યવસ્થા ચલાવવા લાગ્યા. આ વંશમાં ૪ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. આ ચાર રાજાઓએ એકંદરે ૫૦ વર્ષ અને ૨૧ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું.

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ હરિપ્રેમ	૭	૫	૧૬	૩ ગોપાલપ્રેમ	૧૫	૭	૨૮
૨ ગોવિંદપ્રેમ	૨૦	૨	૮	૪ મહાપાલ	૬	૮	૨૯

આ મહાપાલ રાજ્ય છોડી અરણ્યમાં તપ કરવાને આરંભ કર્યો. આ સમયાર સાલગી બંગાળના રાજા આધિસેને દિલ્લીમાં રાજ્યાધિકાર સ્થાપિત કર્યો. એના વંશમાં ૧૫૧ વર્ષ ૧૨ માસ અને ૧૧ દિવસપર્યંત રાજ્ય રહ્યું એની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે:-

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ આધિસેન	૧૮	૫	૨૧	૭ કલ્યાણસેન	૪	૮	૨૧
૨ વિલાવસેન	૧૨	૪	૨	૮ હરિસેન	૧૨	૦	૨૫
૩ કેશવસેન	૧૫	૭	૧૨	૯ શેખસેન	૮	૧૧	૧૫
૪ માધસેન	૧૨	૪	૨	૧૦ નારાયણસેન	૨	૨	૨૯
૫ મયૂરસેન	૧૦	૧૧	૨૭	૧૧ લક્ષ્મીસેન	૨૬	૧૦	૦
૬ ભીમસેન	૫	૧૦	૯	૧૨ હોમોદસેન	૧૧	૫	૧૯

હોમોદસેને પોતાના ઉમરાવોપર અત્યંત અત્યાચાર કર્યો તેથી દીપસિંહ નામના સામંતે સેના એકત્રિત કરી તેના વધ કર્યો અને તેનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું એના વંશમાં ૬ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. સર્વ રાજાઓએ એકંદરે ૧૦૭, વર્ષ ૬ માસ અને ૨૨ દિવસપર્યંત રાજ્ય કર્યું એની સુચિ નીચે પ્રમાણે છે:-

રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજા	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ દીપસિંહ	૧૭	૧	૨૬	૪ નરસિંહ	૪૫	૭	૧૫
૨ રાજસિંહ	૧૪	૫	૦	૫ દરિસિંહ	૧૩	૨	૨૯
૩ રણસિંહ	૯	૮	૧૧	૬ જીવનસિંહ	૮	૦	૧૪

જીવનસિંહે અપકાળપર્યંત પોતાની સેના ઉત્તર તરફ ગોકવી હતી વિરાટના રાજા પૃથ્વીરાજ મોદાણે આ સમયાર સાલગી તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને જીવનસિંહનો વધ કરી ઈશ્વરચના સિંહાસન પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. આ વંશમાં પાંચ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું સર્વ રાજાઓએ એકંદરે ૮૬ વર્ષ અને ૧૦ દિવસ સુધી રાજ્ય કર્યું.

રાજ્ય	વર્ષ	માસ	દિવસ	રાજ્ય	વર્ષ	માસ	દિવસ
૧ પૂર્વીરાજ્ય	૧૨	૨	૧૯	૪ ઉદયપાલ	૧૧	૭	૩
૨ અલયપાલ	૧૪	૫	૧૭	૫ યશપાલ	૩૬	૪	૨૭
૩ દુર્ગનપાલ	૧૧	૪	૧૪				

આ રાજ્યપર શાહજુદાને દિલ્હીએ આક્રમણ કર્યું અને તેને પકડીને સંવત ૧૨૪૯ માં પ્રયાગના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. શાહજુદાને દિલ્હીનું સિદ્ધાસ હસ્તગત કર્યું. તેના વંશમાં ૫૩ પેઢીસુધી રાજ્ય રહ્યું. સર્વ પાદશાહોએ એકંદરે ૭૪૫ વર્ષ ૧ માસ અને ૧૭ દિવસસુધી રાજ્ય કર્યું. આ યવન વંશની સૂચિ અનેક ગ્રંથોમાં લખવામાં આવેલી છે, તેથી તે અહીં લખવી આવશ્યક નથી. સર્વ ઇતિહાસજ્ઞો તેથી પરિચિત છે. (આ સર્વ વંશાવલી હરિયંદ્રચંદ્રિકા તથા મોહનચંદ્રિકા નામના ચોપાનીઆમાં પ્રકટ થઈ હતી. આ વંશાવલી સંવત ૧૭૮૨ માં લખાયેલા એક પુસ્તકમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી હતી અને તે ઉપર્યુક્ત ચોપાનીઆના સંવત ૧૯૩૯ માર્ગશીર્ષ સુકલપક્ષના ૧૯-૨૦ અંકોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.)

આ પ્રકારે જો પુરાણો અને ઇતર ગ્રાંથોના ગ્રંથોમાં વિશેષ તપાસ કરવામાં આવે તો ગ્રાંથોના રાજવંશોમાંથી ઘણી હજીકત અહાર આવી શકે એમ છે. આમ થવાથી એક મોટો આશ્લેષ દૂર થઈ શકશે. ભારતવાસીઓ જો ગ્રાંથોના ઇતિહાસની શોધ કરવા તરફ વળે તો ઘણી શોધ થઈ શકે એમ છે; પરંતુ દુભોગ્યવશાત્ આ કાર્યમાં તેઓ દલચિત્ત થતા નથી. જો ભારતવાસીઓ પોતાના ગ્રાંથોના ગ્રંથોમાંથી સત્ય ઇતિહાસ શોધી કાઢે તો તેમને અગ્રેજીઓના આધાર રાખવા પડે નહિ. સુભાગ્યવશાત્ કેટલાક શિક્ષિત પુરુષો આ કાર્ય તરફ વળ્યા છે; પરંતુ તેમની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે. જેમ જેમ સંસ્કૃતભાષાના અધિક પ્રચાર થતો જશે, તેમ તેમ ગ્રાંથોના ઇતિહાસની શોધ થતી જશે. દીર્ઘકાળ પછી ભારતવાસીઓની નિદ્રા હવે દૂર થવા લાગી છે, એ પરમ હર્ષની વાત છે. આપણને કેટલી હાનિ થઈ છે, આપણે કેટલો માલ લૂંટાઈ ગયો છે અને ક્યા ઉપાયથી આપણી બાકીની સામગ્રી બચી શકશે એ સુભાગ્યવશાત્ ભારતવાસીઓ હવે જાણવા લાગ્યા છે. હવે તેઓ ગયેલા માલ પાછો મેળવવાને માટે ઉદ્બોધ કરવા લાગ્યા છે, એ સુભાગ્યનું ચિન્હ છે. જો તેઓ આ પ્રકારનો પરિશ્રમ સતત ચાલુ રાખશે તો મને આશા છે કે, તેઓ એક દિવસ સફળમતોરથ થશે. જો ભારતવાસીઓ પોતાના પૂર્વજોના આચારવિચાર તથા નીતિરીતિનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરે, જે કર્મથી તેમની ઉન્નતિ થઈ હતી તેવિધે યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે, તેમની અધોગતિના પશુ કારણ જાણે અને ત્યારપછી સંદુષાયોનું અવલંબન કરે તો અવશ્ય તેઓ ઉન્નત થઈ શકે. રાજપૂતોમાં કેવો સ્વદેશપ્રેમ હતો તે આ રાજસ્થાનના ઇતિહાસ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. રાજપૂતો જનની-જન્મભૂમિને સ્વર્ગથી પણ અધિક માનતા હતા અને તેના પ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ધરાવતા હતા. તેમણે પોતાના દેશ અને ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યો હતો. રાજસ્થાનની સ્ત્રીઓ પાતિવ્રત્યના આદર્શરૂપ થઈ ગઈ છે, તેમાં પ્રાનસ્મરણીય મહારાણી પદ્માવતી સર્વની શિરોમણિ છે. આજે પણ ચિત્રોડગઢ ક્ષત્રિયોની લીલાભૂમિના વિગ્નસ્તંભોતરીકે વિદ્યમાન છે. શરણાગતવત્સલતા, એકતા, કૃતજ્ઞતા, માનમર્્યાદાની રક્ષાને માટે બીજા ઉદ્બોધ, નિર્ભયતા, સાહસિકતા, ન્યાયપરાયણતા, બંધુત્વ, આસ્તિકતા વગેરે ગુણો જેમ રાજસ્થાનના ગ્રાંથોના કાળના રાજપૂતોમાં વિદ્યમાન હતા, તેમ તે આજે પણ ત્યાના રાજપૂતોમાં વર્તમાન છે. તેમની ભાષા, વેષ, ભોજન અને તેમના હાલનો ભાવ-આ સર્વ વસ્તુઓ અનેક શતાબ્દીઓ થયાં તેવી ને તેવી રહી છે. આ સર્વ વાતો રાજસ્થાનના ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ કરે છે. આ ઇતિહાસ વાંચતી વખતે પાઠકોના હૃદયમાં કોઈ અપૂર્વ ભાવનો ઉદય થશે એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. આ ઇતિહાસ એકાદ ઉપન્યાસના જેવી સરસ અને રસિકર ભાષામાં લખાયેલો છે અને એ પાઠકની દષ્ટિસન્નિધિ સત્ય ધર્મનાઓનું તાદરશ ચિત્ર ખડું કરશે એ વિશે મને લેશ પણ શંકા નથી.

આ ગ્રંથમાં બધાં બધાં ધર્મસંબંધી ગ્રંથો આવી છે, ત્યાં ત્યાં જો પાઠકની અનુકૂળતાને માટે આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાંથી કેટલાક શ્લોકો પણ ઉદ્ધૃત કરીને મૂક્યા છે અને ગ્રંથચક્રોત્તરી જે વાતો જ્ઞાતરેલી જણાઈ છે, તેની નીચે ‘અનુવાદક’ ની સંજ્ઞાસહિત ટિપ્પણી આપી છે.

સર્વ શુદ્ધિમાન માણુસો આ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે, રાજપૂતગતિનો શૂંખલાબદ્ધ ઇતિહાસ

આ અથસિવાય બીજે કયાઈ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમના સૂખનામદ્દ ઇતિહાસનો સર્વોત્તમ અથ આજ છે. સત્કર્મો કરવાથી દેસની ઉન્નતિ થાય છે અને વિષમવાસના તથા કુસંપને લીધે દેશ હીન-દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ આ અથનું પરિશીલન કરવાથી ઉત્તમ રીતે સમજાય છે સાહસિકતાથી મનુષ્ય શું નથી કરી શકેતો? આ વાતનું પ્રત્યક્ષ વિદાદરણુ મહારાણા પ્રતાપસિંહ છે. પ્રતાપસિંહ જેવા સાહસિક વીરો હાલમાં કયા છે? પાઠક મહાશયો! મેવાડના સુધર્વશા રાજાઓના ચરિત્રો વાચવાથી આપ મુગ્ધ થઈ જશો અને જનની જન્મભૂમિની સેવા કરવાની આપના હૃદયમાં લાગણી ઉત્પન્ન થશે આ એક અપૂર્વ અથ છે આ એક મહાઅથ છે, એમાં મનુષ્યનું જીવન સુધારી શકે એવી અનેક વાતો છે આમાંથી જે બોધ પ્રાપ્ત થાય છે, તે ગ્રહણ કરવાથી મનુષ્ય સુશિક્ષિત થાય છે અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવાથી તે સન્માનને પાત્ર થાય છે મે હૃદયના કેવા ભાવથી તથા દેશહિતૈવિતાથી આ અથનો અનુવાદ કર્યો છે, તે આ અથનું પરિશીલન કરવાથી આપને સમજાશે. મને આશા છે કે, આ અથ હિંદી ભાષાભાગરમાં એક ઉપયોગી પુસ્તક થઈ પડશે વળી આ પુસ્તક વાચવાથી ભારતના ઇતિહાસની શોધ કરવા તરફ વિદ્યાનોની રુચિ વધશે અને સમય આવતા તેઓ ભારતનો સત્ય ઇતિહાસ શોધી કાઢી તેને પ્રકટ કરી ભારતને કપાળે ચોટાડે એક મોટું કંઈક દૂર કરવાને સમર્થ થાય તો તેમાં પણ કાઈ આશ્ચર્ય નથી મને આશા છે કે, 'ભારતવાસીઓ ઇતિહાસ લખવાની કળાથી અનલિપ્ત હતા અને તેઓ ઐતિહાસિક ગ્રંથોપ્રત્યે અભિરુચિ ધરાવતા નહોતા' એવું જે કલક મારા દેશખુશીને લાગ્યું છે, તેને નિવૃત્ત કરવાને તેઓ પ્રયત્ન કરશે.

મારાથી જ્ઞાસુધી બની શકે ત્યાંસુધી મેં એનો અનુવાદ અતિ સરલ અને સર્વ જણ સમજી શકે એવી હિંદીભાષામાં કર્યો છે જે આ પુસ્તક પાઠક મહેાદયોને રુચિકર લાગશે તો હું મારા પરિશ્રમ સફળ થયેલો માનીશ મને આશા છે કે, પાઠકો આ પુસ્તક વાંચી અવસ્ય પ્રસન્ન થશે મેં જાણી નોંધેને મૂળઅથકર્તાને કાષ્ઠપણુ વિષય છોટી દોષો નથી, પરંતુ આમાં જો કાઈ ત્રુટી રહી હોય તો તે વિશે સૂચના મળવાથી આગામી આવૃત્તિમાં અવસ્ય તેને દૂર કરવામાં આવશે

એક બે સ્થળે મૂળ અથથી જે કાઈ વિશેષ લખવામાં આવ્યું છે તે નિઃપ્રયોગન નથી તે પૃથ્વીરાજરાસા તથા ઇતર ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી ઉધૃત કરીને ઉમેરવામાં આવ્યું છે

આ પ્રકારે આ અથ સર્વ વિષયોથી અલકૃત કરી સર્વ પ્રકારના સત્વસહિત પરમોદાર સર્વશુભ-સપ્ત જગદિષ્યાત શેઠજીશ્રીયુત ખેમરાજશ્રીકૃષ્ણદાસજી મહેાદયને સમર્પણુ કરવામાં આવ્યો છે કે જેમણે સરકૃત તથા હિંદી ગ્રંથો પ્રકટ કરી દેશપર મહદ્ ઉપકાર કર્યો છે

હવે હું મારા મિત્રોને ધન્યવાદ આપી આ ભૂમિકા પૂર્ણ કરી જગદીશ્વરપ્રત્યે પ્રાર્થના કરું કે -

“આપ સર્વપર કૃપાદષ્ટિ કરી દેશનું કલ્યાણુ કરશે તથા જગતમાં શાંતિ સ્થાપશે”

તત્સત્

દિનદારપુરા, મુરારાખાંડ.
સવત ૧૯૬૨

સજ્જનોનો કુપાલિલાથી,
બાળદેવપ્રસાદ મિશ્ર

१ उन्मत्ति	१५४	८ अमाता दूत	१७००	१५ भीमसिंह	१७७
२ अनामिह	१७७२	९ मधुसिंह	१७१९	१६ जयसिंह	१८२८
३ अनामिह	१७७३	१० अनामिह दुसर	१७१४	१७ सरदार सिंह	१८३८
४ अनामिह	१८२१	११ अनामिह दुसर	१७२२	१८ मधुसिंह	१८४८
५ अनामिह	१८२५	१२ राजा मधुसिंह	१७५५	१९ अनामिह	१८५१
६ अनामिह	१८५६	१३ अनामिह	१८०२	२० मधुसिंह	१८७४
७ अनामिह	१८६१	१४ अनामिह	१८७२	२१ मद्रास सरपंचासिंह	१८८४
				जी ली पत आद	१८८४

मद्रास २१ मधुसिंह

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

અંક પહેલો-મેવાડ કા ઉદયપુરરાજ્ય

અધ્યાય ૧ લો

રાજસ્થાનના વિભાગ-પ્રમાણને આટે અનેક ઐતિહાસિક ગ્રંથો તથા શિલાલેખોનું વર્ણન-કનકસેન-સૌરાષ્ટ્રદેશમાં કનકસેનના પ્રવેશ-વલ્લભીપુર-શિલાહિત્ય-વલ્લભીપુર ઉપર વિદેશીઓનું આક્રમણ-વલ્લભીપુરનો તેમણે કરેલો વ્યથ.

ગાંધી શા

ગ્રંથોમાં આગળ છે. અનેક વિદેશી તથા વિજ્ઞાતીય ભૂપાત્રોએ ભીયણ ગર્વ ધારણ કરીને ભારત-

(૧) ભાગ્યચક્રને હસ્તીભૂત કરી દીધું છે અને ભારતના હૃદયના રુધિરને ચૂસી લીધું છે. તેમના હાસિનદંડના પ્રહારથી ભારતવર્ષનાં અનેક રાજ્યો એકકમ ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇને માટીમાં મળી ગયાં છે. આ રાજ્યોનાં નામનિશાન પણ આજે દલિતગાયર થતાં નથી. આ દીર્ઘ સમયમાં ભારત-તથા અન્ય રાજ્યોની સાથે મેવાડના રાજ્યને પણ અનેક લયકર શત્રુઓના કડોર પ્રહાર સહન આપનિમ્મળ છે, આથી અનેકવાર તેની દુર્દશા થઈ છે. અનેક વિદેશીવિધર્મી લોકોએ તેના પર આ-નામ કરીને તેનાં ધન, રત્ન, માત્ર, ખજાના લૂંટ્યા છે અને તેમાં આવેલાં નગરો તથા ગામોને આગળ કરી દીધાં છે; પરંતુ આ રાજ્યનો વિસ્તાર જેટલો તે વખતમાં હતો તેટલોજ દમણનાં પણ નગરોમાં કાંઈ નુનાધિકતા થઈ નથી. એક વખત મેવાડ પોતાના મહાન ગૌરવજળથી સમસ્ત રાજ-વાર્ષિકા દિવસે વિરાજમાન થયું હતું. જે સમયે મેવાડ આ પ્રકારે પોતાના ગૌરવથી દીપી રહ્યું

હતુ તે સમયથી ધણા કાળ પૂર્વે મહા પરાક્રમી મહમુદ ગિઝનરી સિંધુ નદીનું 'નીનવળ' જય' ઉતરીને ભારતવર્ષ પર ચઢી આવ્યો હતો તે સમયને આઠસો વર્ષ પ્વતીત થઈ ગયા છે અને આજે મેવાડ શાસનથી દશામા આવી પડ્યું છે, તોપણ તેનો વિસ્તાર તેટલો ને તેટલો જ છે ત્યાં વસતા મનુષ્યો પણ તેવા ને તેવા જ છે જે પ્રાચીન ગ્રંથોમા મેવાડરાજ્યનો ઇતિહાસ થોડાંધણો લખાયો છે તે સર્વમા "જયવિલાસ" "રાજસ્થાનકર" તથા "રાજવિલાસ" વિશેષ પ્રસિદ્ધ તથા વિશ્વાસ પાત્ર છે તે સિવાય "બુમાનરાયસા" "મામદેવ પરિસિદ્ધ" તથા અનેક જૈન અને ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા મેવાડનું કેટલુંક વૃત્તાત ઉપવબ્ધ થાય છે આ ગ્રંથોમા અનેક ભિન્ન ભિન્ન મતો જણાય છે, પરંતુ સારી રીતે વિચાર કરવાથી આ પૃથક્ પૃથક્ પુસ્તકોમાંથી એક સામાન્ય ઐતિહાસિક સત્ય પ્રકટ થાય છે અને આવા સામાન્ય ઐતિહાસિક સત્યની સહાયથીજ મેવાડનો ઇતિહાસ લખવામા પ્રવૃત્ત થયા છીએ

રાજસ્થાનના ભટ્ટકવિઓ રાજા કનકસેનનેજ મેવાડના સ્થાપક તરિકે જણાવે છે તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે કનકસેન ભારતવર્ષના ઉત્તર ભાગમા આવેલા કાંઈ દેશમા (મધ્ય લોહકોટમા) રહેતા હતા કાળના પરિવર્તનથી તેઓ તે દેશને ત્યાગ કરીને સંવત ૨૦૦ (ઈ. સ. ૧૪૪) માં સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યમા આવ્યા ભટ્ટલોકોનો આ મન જ્યપુરાધીશ મહારાજા જયસિંહે સ્વીકાર્યો છે પડિતવર જયસિંહે પોતાના બનાવેલા ઇતિહાસમા આ મતને પુષ્ટિ આપી છે અને સર્વવશમાંથી મેવાડના રાજવંશની ઉત્પત્તિ ચમ્પેલી જણાવી છે ?

મહારાજા કનકસેન લોહકોટનું રાજ્ય (આ લોહકોટજ કદાચ આધુનિક લાહોર હોવાનો સંભવ છે) છોડીને સૌરાષ્ટ્ર દેશમા આવી વસ્યા હતા એમા લેરા પણ સદેહ નથી, પરંતુ તેઓ કેયે માગે દક્ષિણમા ગયા હતા તે કહેણ કઠિન છે, કારણ કે ભટ્ટલોકોના ગ્રંથોમા તે વિષે કાંઈ વર્ણન ઉપવબ્ધ

૧ કનક ટોડ લખે છે કે 'પાણીના રત્ન નીલ હોવાથી મિસર દેશમા આવેલા મોઝા નદને "નીલનદ" કહેવામા આવે છે "સિંધુ" રાજની સાથે તાતારના અને ચીનના એકાદ એ રાજ્દોની ઘનના કરીને તેઓ જણાવે છે કે, તાતાર લોકોના સીન અને ચીન રાજ્દો નદીના સૂચક છે અને એજ કારણથી સિંધુ નદીના ઉત્તર કિનારા પર રહેલા લોકો તેને 'આવેસીન' અર્થાત્ 'એક નદ' કહેતા હતા તો શું આજ કારણથી અરબસ્તાનના લોકો આફ્રિકા ખંડમા આવેલા નીલ નદના પેલા કિનારા તરફના વિશાલ પ્રદેશને આવેસીનિયા (એબિસીનિયા) કહેતા હશે ?

૨ શ્રીમાન્ ટો' મહારાજને મેવાડનો ઇતિહાસ રચવામા જે જે ગ્રંથોમાંથી સહાય મળી હતી તે વિષે અધિક વર્ણન આપા આ કરીએ છીએ એ ઉપરથી જાત થશે કે તેમને પ્રસ્તુત ગ્રંથ રચવામા કેટલો પરિશ્રમ કરેલા પડ્યા છે. ઉદયપુરની રાજસભામા તેઓ ગયા તેની અનેક વર્ષો પૂર્વે ભટ્ટલોકોની પાસેથી તેમને મેવાડના રાજાઓની વંશપત્રિકાના કેટલાક ખર્ચાઓ મળ્યા હતા તે સિવાય ઉત્તર વંશપત્રિકાઓ થયું તેમને મળી શક્યા હતા સ્મરતિથી તેમના પુસ્તકલયના ન્દાના ખર્ચાઓ વાંચ્યા હતા અને જે જે મહત્વના ગ્રંથો જાણી નક્કર ઉતારી હતી આખાના કેટલાક ગ્રંથોના નામ નીચે લખવામા આવે છે -

(૧) બુમાનરાયસા-જે કે આ ગ્રંથ કેટલેક અંશે આધુનિક સમયનો છે તથાપિ તે સન્નાતાન અને મદદરતો છે શ્રીરામચંદ્રથી લઈને આ ગ્રંથ રચવામા આવ્યો ત્યારુકીના સર્વ સૂર્યવંશના રાજા નુસાર વર્ણન આ ગ્રંથમા લખવામા આવેલું છે

(૨) રાજવિલાસ-આ સમગ્ર ગ્રંથ માનકવેશ્વરે મળાવામા લખ્યો છે

(૩) રાજસ્થાનકર સદાશિવભટ્ટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે આ તથા રાજવિલાસ એ ઉભય કાવ્યમાં રાજસિંહના સમયમા રચવામા આવ્યા હતા

(૪) જયવિલાસ-રાજસિંહના પુત્ર રાણા જયસિંહના સમયમા આ ગ્રંથ રચવામા આવ્યો રાણાઓની બહાદુરી તથા સત્યાગ્રહના પૂર્વસમયની વાતોવિષે આ ગ્રંથમા વર્ણન છે

(૫) મામદેવ પરિસિદ્ધ-કમલમીરાના દેવમંદિરમા જે શિલાલેખો સમગ્રી રાજવામા આવે, તે આ ગ્રંથમા વર્ણન છે

ચતુ નથી. એમ કહેવાય છે કે જ્યાં તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં પહોંચ્યા ત્યારે તે દેશ પવાર વશના કોઈ રાજાના અધિકારમાં હતો. રાજા કનકસેને તે પવારરાજાને પરાજિત કર્યો અને તેઓ તેના સિદ્ધાસન પર બેસી ત્યાર પછી તેમણે લીધે પોતાના રાજ્યને દદ કરવામાં ચિત્ત પરાવ્યું. વળી તેમણે ૬૦ સો ૧૪૪માં નીરનગર નામક એક શહેર વસાવ્યું.

કનકસેનની પછી તેમની યોથી પેટીએ વિજયસેન (આમેના ગમ્મ ગયાસિદ્ધે વિજયસિદ્ધે નોશેરખા લખ્યો છે) નામનો એક રાજા થયો હતો. એમ કહેવાય છે કે આ વિજયસેનેજ વિજયપુરની સ્થાપના કરી હતી ધણી લોકો એવું અનુમાન કરે છે કે સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં વિજયપુરની સ્થાપના થઈ હતી કાળે કરીને આ નગર ઉજ્જડ થઈ ગયું. આ નગરના ખડીએરોપર વર્તમાન ઘોળકા નગરી સ્થાપિત થઈ છે. ભટ્ટલોકોના પ્રયોગપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાજા વિજયસેને વઘ્ણીપુર અને વિદર્ભ (હાલમાં આને સિદોડ કહેવામાં આવે છે) ખીજ વિદર્ભનગરી હાલ મોટા નાગપુર કહેવાય છે. અરી આ દમયતીનો જન્મ થયો હતો.) નામની ખીજ પછુ બે નગરીઓ વસાવી હતી. ઉક્ત નગરીમાં વઘ્ણીપુર વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. સુદ્ધ શોધને પરિણામે એવો નિશ્ચય થઈ શક્યો છે કે વર્તમાન સમયે ભાવનગરથી વાયવ્ય દિશામાં પાંચ કોશના અંતરે “વળા” નામક ગામ છે. તેજ પ્રાચીન વઘ્ણીપુરનો બચેયો ભાગ છે. “શત્રુજય માહાત્મ્ય” નામના એક જૈનધર્મના ગ્રંથમાં આ વાતની સત્યતાને પ્રમાણ મળે છે.

ધણી લોકો એમ કહે છે કે ઉક્ત વઘ્ણીપુરથીજ મેનાડના રાજવંશની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ વાત સત્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાને માટે પૂર્વે અનેક લોકોના મત લેવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેથી સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નહિ કેટલોક કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી મેનાડના ગળ્યના પૂર્વ ભાગમાં આવેલા એક તૂટેલા સિવાલયમાંથી એક શિલાલેખ નીકળ્યો. આ શિલાલેખમાં મેવાડના રાજકુળનું પૂર્વ-વર્ણન સંક્ષેપમાં લખેલું છે. લિપિકર્તાએ પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે સર્વ વાતોનું વર્ણન કરીને પોતાના લખેના વૃત્તાંતની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે એક સ્થળે લખ્યું છે કે—“આ વાત સત્ય છે કે નહિ તેના પ્રત્યક્ષ સાક્ષીઓ વઘ્ણીની ઠીવાલો છે.” આ સિવાય રાણા રાજસિદ્ધના સમયના વૃત્તાંતનો આધાર લઈને જે એક ગ્રંથ રચવામાં આવ્યો છે તેની અનંતરણિકામાં પણ એવો ઉલ્લેખ છે કે—“પશ્ચિમમાં સૌરાષ્ટ્ર નામનો એક સુપ્રસિદ્ધ દેશ છે. વિદેશીઓએ આ દેશપર આક્રમણ કરીને બાળકનાથોને છતી લીધા હતા. જે સમયે આ પ્રમાણે વઘ્ણીપુરનો નાશ થયો હતો તે વખતે બાનકનાથરાજની પુત્રી સિવાય સર્વ માણસો માર્યા ગયા હતા.” બીજા એક કુલાખ્યાન ગ્રંથમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે—“વઘ્ણીપુરનો વિધ્વસ થયા પછી ત્યાંના નિવાસીઓ મારવાડમાં નાચી ગયા અને ત્યાં તેમણે વઘ્ણી, સદેરી તથા નાદિલ નામના ત્રણ નગરો વસાવ્યા.” આ ત્રણ નગરો હાલ વિદ્યમાન છે. ધરવીસનતી છત્રી ચતાખીના પ્રારંભમાં જે વખતે વિદેશીઓએ વઘ્ણીપુરનો નાશ કર્યો તે વખતે ત્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો અને આજે એ-ગણીસમી શતાબ્દીના પાછલા ભાગમાં ત્યાં તે પ્રાચીન જૈનધર્મ તેજ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે અનેક ગ્રંથોમાં આ ત્રણ નગરો સિવાય બીજા એક નગરનું નામ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ નગર તે ગાયિની.

(૧) શત્રુજયમાહાત્મ્ય-આ એક જૈનગ્રંથ છે.

ઉપલા સર્વ ગ્રંથો હસ્તલિખિત છે. એ સિવાય ભટ્ટલોકોના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો, વશપત્રિકાઓ, શિવા સેત્રો, તામ્રપત્રો, જૈનગ્રંથો, આઇન-ઈ-અકબરી સાહનામાં, જહાંગીરામાં, તવારિખ ફરિસ્તા અદિ અનેક શરતી તથા અસ્તી ગ્રંથોમાં મેવાડની અંતિકાશિખ વાતોનો સુઝાદ કરવામાં આવ્યો છે.

૩ ગાયિની વા ગરુડિએ ખાલાતું પ્રાચીન નામ છે. વર્તમાન ખલાત નગરની દક્ષિણે ત્રણ માઈલપર ગાયિની ખડિયેરો અધાધિ વિદ્યમાન. ભટ્ટલોકોના ગ્રંથમાં આ પ્રમંદે બીજા પછુ પ્રાચીન અને હાલ નગરોના નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ નગરનું વર્ણન સાવધાની જણાય છે કે એક સમયે બાલકનાથોએ ભસ્તખડના દક્ષિણ ભાગમાં રાજ્ય કર્યું હતું. ભટ્ટલોકોના મત્યજ્ઞેઓએ એવો ઉલ્લેખ છે કે, વર્તમાન દેવમદ પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યમાન વપુરપટ્ટના નામથી એળખાણ હતા અને ત્યાં મેવાગણિપતિના પૂર્વજે રાજ્ય કરવા હતા, પરંતુ કર્તલ દોડે આ નગરનું સત્ય વૃત્તાંત ચોખી કાઢ્યું છે કે—જે વિલવિલપુરપટ્ટન સૌરાષ્ટ્રમાં છે (જુરર વાયકો આ સ્થળને સરગ-વાથી “વેરાવળ” વડીએ બહી શક્યો.)

છે એમ કહેવાય છે કે વલ્લભીપુરાધીશ મહારાજા શિલાદિત્યના સત્તાનો છેલ્લો વખત સૌરાષ્ટ્રથી નાશીને આ ગામિનીનગરમાં જઈ વસ્યા હતા લઢલોડિના બીજા એક કાવ્યમંથની ભૂમિકામાં એવો ઉલ્લેખ છે કે - "૧૨૨૭ લોડોએ મહારાજા શિલાદિત્યના ગામિનીનગરને છતી લીધું આ નગરીની રક્ષા કરતા મહારાજાના સંદકારી પ્રધાન પ્રધાન વીરગણ સમરભૂમિમાં પડ્યા ૧૨૧ નિર્જીવ અર્ધગો માત્ર આ વીરો ના નામ શેષ રહી ગયા

કપી વિદેશી જ્ઞાતિએ વલ્લભીપુરનો વિશ્વસ કર્યો હતો તે કહેવું કઠિન છે એ લોકો પુરાણમાં જણાવેલા રાક્ષસીપત્રા ગ્રેતા હોવા જોઈએ; પરંતુ કોઈ પણ ઇતિહાસવેત્તા તેઓ કયા જ્ઞાતિના હતા તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતા નથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો વાચ્યવાદી જ્ઞાત થાય છે કે ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમાં સિંધુ નદીના કિનારાપર વસેલા સ્થાપનગરમાં થોડાક પારદ્યોત્તિ ગ્રેતા હતા, આ લોકોએ વલ્લભીપુરપર આક્રમણ કર્યું હોય એવો સંભવ જણાય છે એમ કહેનાય છે કે પ્રાચીન પારદ્યોત્તિઓએ આ સ્થાપનગરમાં ઘણા કાળપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું ૧૩૧૩ એરિયને સ્થાપનગરને મીનાગદ કે જણાવ્યું છે અને અરબસ્તાનના ભૂગોળવેત્તાઓએ તેને મનકર જણાવ્યું છે

સિંધુ નદીના કિનારાપર આવેલા ને વિશાળ પ્રદેશમાં પારદ્યોત્તિ નિવાસ કરતા હતા તે આમાર-સુધી અનેક વિદેશી આક્રમણકારોને માટે ખુશ્કા દાર સમાન બની રહ્યા હતા આ ખુશ્કા દારમાં પ્રવેશ કરી અનેક જ્ઞાતિઓએ પવિત્ર ભારતભૂમિમાં આવીને તેના નાશ કરી નાખ્યો જિત, દૂત, કામારિ, કામી, મકવાદન, બલ્લ નયા અધારિયા પ્રત્યાદિ ને ને આક્રમણકારોએ આવીને સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં અધિક પ્રાપ્તતા પ્રાપ્ત કરી હતી તે સર્વ આ ખુશ્કા દારમાંથીજ આવ્યા હતા એ સમય આ આક્રમણકારોને મટિ તેમ ખરેખરે સુવર્ણશુકળ હતો તેઓ એશિયાની ઉચ્ચ ભૂમિ છોડીને એકજ સમયે ધૃરાપ તથા ભારતભૂમિ તરફ ચાલવા લાગ્યા હતા પ્રસિદ્ધ પરિવાજક કાસમસ ચીનનરેષ જરદીનિયનના સમયમાં ભારતવર્ષમાં હતો તે વલ્લભીરાજ્યનું ક્યાણનગર જોવાને ગયો હતો તેણે પોતાના પ્રવાસ-ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે - વલ્લભીપુર નજર વધુ તે સમયમાં કેટલાક દૂત રોકો સિંધુનદીના કિનારાપર વસના લાગ્યા હતા તે વખતે તેઓ ને સરદાર અથવા રાજા હતા, તેનું નામ ગોવસ હતું

આ તરફ એરિયનના વર્ણનપરથી કાંઈ બીજીજ વાત પ્રતીત થાય છે ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમાં મહાશય એરિયન વરના (બરેઅનઅન)માં આ વા હતા તેઓ જણાવે છે કે - "૧૮૧માં સિંધુ નદી અને નર્મદાની વચ્ચેના વિસ્તાર દેશમાં પારદોનું વિસ્તૃત રાજ્ય છે મીનાગદ આ રાજ્યનું પાટનગર છે " હવે કાગમને જાણાવેલા દૂતરોકો પારદજ હતા, કિવા દૂતોએ પારદોને કાઢી ડકીને ઉક્ત દેશમાં રાજ્ય

૧ આ નગર તથા એક જ્ઞાતિના સંબંધમાં અનેક મતો પ્રચલિત છે કર્નલ ટોડે આ જ્ઞાતિને પારદ તથા વાહન ઇન્ડુપદ્ય તરીકે જણાવી છે પરંતુ ઇતિહાસવેત્તા આ ક્રીસ્ટન એન પારસી જણાવે છે એરિયનને ને પ્રતાગો દર્શાવ્યા છે તે આનસોએય છે આથી અને પારસીનું આક્રમણ કરેલું ઉચિત થઈ પડે જિસેન એન પારસીઓના સંબંધમાં તથા પારસી નગરોમાં આ એવા પ્રમાણે ઉલ્લેખ થાય છે કે દી વીરાનના ઇકો રાતાહીના આરબકાલમાં પારસીઓ નેરોવાને સિંધુસપર ૧૧૭૭ કર્યું હતું તે કે કે રિહાસમાં પ્રાય ૧૫૫ વલ્લભીપુરના ભવસંગરે કોઈ લેખ ઉપલબ્ધ હતા નથી તોપણ ૧૮૧૩ લેખ ઉપરથી એમ પ્રતીત થઈ શકે ૨ - યદિ પારસી લોકો એ દિ ઘટેસપર આક્રમણ કર્યું હતું ત્યારથીજ તેમની આખિમાં સપતિશાલી વલ્લભીપુર ખામડુ હજી બીજી વાત એ છે કે વલ્લભીપુરપર આક્રમણ થવાનો કાળ અને નેરોસ્વાનકારા સિંધુદેશ પર આક્રમણ થવાનો સમય એકજ છે (ઈ.સ. ૫૮૮)

૨ ધૃરાપીય વિદ્વાનોના લેખોદ્ધાર મીનાગદના સંબંધમાં થતી વાતો મહારામા આરી છે ડેનીવથી વર્ષને ચોરિનસુધીના રાજ વિહાને એ આ નગર રથાન નિશ્ચિત કરવાનો મથાસ કરો છે અને કેટલાક વિદ્વાનો તેના કુતાર્થ આ થાય છે અહીંકા મનરૂર (અબાસી) ના રોનાપતિ કમરે જિપદેસ હતી તેનું નામ મનરૂરમદ માયુ પાડી પા ૧ દિવસસુધી તેનું નામ એજ રહ્યું ૩ - હો તેને ૨૬૦ની નિકર અને ઉલ્લેખ તેને ૨૬૦૪૦ ના ઉપર થોડે દૂર જણાવે છે એમ તેજ હો પરંતુ કર્નલ ટોડે એરિયન રાક્ષસ, અલ્બીકની, એરિસી ડેનીવ વગરે પુરાણ વત્તનાઓના હિત સિદ્ધ મતેઆથી સાર પ્રતીત એમ નિશ્ચિત કર્યું છે, કે મીનાગદ રાધિનહીના કિનારા પર ૨૬૦ ૧૧ ૫૨ રિપાલ છે

સ્થાપિત કર્યું હતું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી, પરંતુ આ વાત તો અવશ્ય માનવીજ પડે છે આ ઉભય જાતિમાની ગમે તે એકે વલ્લભીપુરનો વિધ્વસ કર્યો

મુર્ધવરી મહારાજ કનકમેનથી આ'મી પેદીએ શિવાદિત્ય નામનો એક ગજ થયો આના સમય-મા મેન્ડ્રોએ આક્રમણ કરીને વલ્લભીપુરને નષ્ટ કરી દીધું હતું રાજા શિવાદિત્યના સંબંધમાં એક વિચિત્ર દત્તચત્રાકર્ણગાયર થાય છે તેનો જેટલો ભાગ શિવાદિત્યના જન્મ સાથે તથા તેની બા'નાવચ્ચ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તેને અગત્યનો ધારી અને અહીં આ લખીએ છીએ તે નીચે પ્રમાણે છે —

“ગુર્જર દેશમાં કૈંય નામક એક નગર હતું આ નગરમાં દેવાદિત્ય નામનો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો આ બ્રાહ્મણ વેન્વેદાગનો યાતા હતો તેને એક મુલગા નામની કન્યા હતી દેવાદિત્યે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કર્યો, પરંતુ તે અબાગિની કન્યા વિવાહની ગત્રજ વિધવા યદ્ય સુખગાના ગુરુએ તેને બીજ-મન આપ્યો હતો એક દિવસ તેણે બાન ભૂવી તે મનને ઉપચાર કર્યો આથી તરતજ મુર્ધ ભગવાને પ્રકટ થઈ તેને આનિગન દીધું અને તત્ક્ષણજ અતર્ધાન યદ્ય ગમ્ય થોડાજ દિવસમાં સુખગાને ગર્ભના લક્ષણો જણાયા આ વાતની દેવાદિત્યને ખબર પડતા તે અત્યંત વ્યાકુળ થયો, પરંતુ યોગમળથી જાણે તેણે મૂળ કારણ જાણ્યું ત્યારે તેનો સમસ્ત રોકે વિનુષ્ઠ થયો તે જતા પછી તેણે સુખગાને પોતાને વેર ન રાખના એક દાસીની સાથે વન'ભીષુ મોકલી દીધી આ નગરમાં મુલગાને એક પુત્ર તથા એક પુત્રીની પ્રાપ્તિ થઈ સુખગાનો પુત્ર મોટો થયો ત્યારે તેને લણ્ણવવાને માટે વિદ્યાવધમાં મોકલવામાં આવ્યો તેના મિત્રો તેનું ગૂઢજન્મચત્રાત જાણી તેને “ગુપ્ત” નામથી બોલાવી તેનાપર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરતા હતા આથી “ગુપ્ત” ને અત્યંત દુઃખ થતું તેને શયન અથવા બોજન કરતી વખત પણ કોઈ પ્રકારનું સુખ થતું નહોતું તેને સ્વપ્નમાં પણ સુખ નહોતું તેને અત્યંત ચિંતા થતી તેને અનેક પ્રકારની મઠા થતી જ્યારે તેના સહાધ્યાયીઓ તેના પિતાનું નામ પૂછતા ત્યારે તે નિરુત્તર બની જતો આ શુ ઝોઝા દુઃખની વાત છે? જે પિતાદ્વારા તે ઉત્પન્ન થયો તેને તે ઝોજાખતો નહોતો તેણે તેને એક વાર પણ દીધો નહોતો તેણે તેને એક વાર બોલાવ્યો ન હતો આથી તે બાળકના હૃદયમાં અત્યંત શોક થયો થોડા સમયમાંજ તે બાલકનું કામળ હૃદય ચિતારૂપી વિપત્તિ જર્જર થઈ ગયું તેના સહાધ્યાયીઓ તેના પિતાનું નામ પૂછીને તેનો જીવ અત્યંત બાળતા હતા તે મનનું દુઃખ મનમાંજ છુપાવીને ધેં ચા'યો આવતો અને પોતાની માતાને પોતાના પિતાનું નામ વારંવાર પૂછતો; પરંતુ સુખગા કાંઈ ઉત્તર આપતી નહિ તે પોતાના પુત્રને ગોદમાં લઈને સમજાવીપટાની શાત રાખતી, આ પ્રકારે ઘણા દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા, પરંતુ ગુપ્તને પોતાના પિતાવિષે કંઈ માહિતી મળી નહિ

અંતે એક દિવસ “ગુપ્ત” ને તેના સહાધ્યાયીઓએ ખૂબ મતાવેરો હોવાથી તે અત્યંત ક્રોધા-ચમાન થઈ પોતાની માતા પાસે આવ્યો અને તેણે સિદ્ધસમાન ગર્ભના કરી કરેર અવાજથી કહ્યું “જે હમણાં તું મારા પિતાનું નામ નહિ જતાવે તો હું તારો પ્રાણ વધશ ” “ગુપ્ત” ના આ બંધાયેક શબ્દો પૂરા થયા તે પૂર્વે સૂર્ય લગવાન તેની આગળ પ્રકટ થયા અને તેને સર્વ' વ્રતાત કહી સંભળાવ્યું ત્યારપછી તેઓ “ગુપ્ત” ના હાથમાં એક પાપાણુનો ટુકડો આપીને બોલ્યા “આ પાપાણુનો ટુકડો હાથમાં લઈને તું જેને સ્પર્શ કરશે તે તત્ક્ષણ પતન પામશે ” “ગુપ્તે ” આ પાપાણુના ટુકડાથી પોતાના સર્વ' સહાધ્યાયીઓને પરાજિત કર્યા થોડા વખતમાં આ સમાચાર વલ્લભીપુરના ગજના સાંભળવામાં આવ્યા રાજાએ “ગુપ્ત” ને પોતાની સમક્ષ બોલાવીને તેને અનેક પ્રકારની ધમકી આપી આથી “ગુપ્તે ” એ ઉક્ત પાપાણુના ટુકડાવતી રાજાને પરાજિત કર્યો અને તેના મિદાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો

હવેથી તે “ગુપ્ત” શિવાદિત્યના નામથી ઝોજાખાવા લાગ્યો ૧

વલ્લભીપુરના રાજા શિવાદિત્યના સંબંધમાં આ પ્રકારની બીજી પણ અદ્ભુત અને મનોહર દત્તચત્રાઓ સાંભળવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે કે વલ્લભીપુરમાં તે વખતે “સૂર્યકુડ” હતો જે વખતે સમગ્રમનો

૧ ભારતવર્ષના ઈતહાસમાં એક બીજા શિવાદિત્યનું નામ પણ ઉલ્લેખ થાય છે, પરંતુ તે વેશ્ય હતો અને દિવસનની સાતમી રાત્રાવીના મ વ ભાગમાં કોગ્ગા સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતો પ્રસિદ્ધ ચિનનિવાસી હુએન્સા ૧ આ શિવાદિત્યના સાસનપગમાજ મનોગમાં ગયો હતો (હુએન્સા ‘પ્રવેશ્ઠ એન્ડ હુએમ્મચ’ પૃ ૨૧૫)

પ્રસન્ન આવી પડતો તે વખતે રાજા શિવાદિત્ય તે કુડની સમીપ જતા અને ભગવાન બાસ્કરની પ્રાર્થના કરતા આ પ્રાર્થના સાંભળી સૂર્યનો રથ જે અત્યાર સમાપ્ત નામનો એક પ્રયત્ન અથ તે કુડમાંથી બહાર નીકળતો આ અશ્વને પોતાના રથ સાથે જોડી મહારાજા શિવાદિત્ય શત્રુઓને પરાજિત કરતા, પરંતુ પાછળથી તેમના કોઇ દુષ્ટ મંત્રીએ વિશ્વાસઘાત કર્યો, તેથી શિવાદિત્યનું સાંભાળ નહીં થયું તેમના ઉકત દુષ્ટ મંત્રીએ તેમના શત્રુને આ બેઠ જણાવી દીધો અને તેને સલાહ આપી કે “આ પવિત્ર કુડમાં ગૌરવ નાખો એટલે શિવાદિત્યનો સાંભાળ સર્વ નહીં થશે” આ સલાહનુસાર ચલતાં એ તે સર્વ કુડમાં ગૌરવ નાખ્યું સર્વ કુડ અપવિત્ર બન્યો એટલે મહારાજા શિવાદિત્યનો સાંભાળ સર્વ અત્ત થવા લાગ્યો, તેમના નાશનો આરંભ થયો અને એ-હો પ્રયત્ન બળસરિત આડી વંચીપુરને પેરી ગગનભેદી સિંહનાદથી વાર-વાર દિશાઓ ગમતવા લાગ્યા

આ વખતે મહારાજા શિવાદિત્ય શીઘ્ર સૂર્ય કુડની સમીપ ગયા અને હીનસ્વરે પોતાના છટ્ટેવની વાર વાર પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમની પ્રાર્થના બ્યર્થ ગઇ અતિ કરુણાળુનક સ્વરથી વિનયપૂર્વક અનેક વાર પ્રાર્થના કર્યા છતાં પણ સમસુખવાળો અથ દષ્ટિગોચર થયો નહિ થોડે નિરાશાના પ્રયત્ન પ્રદારથી શિવાદિત્યનું અત કરણ વિદીધું થઇ ગયું તેમને ચારે દિશામાં અધકાર દેખાવા લાગ્યો, તથાપિ તેઓ પોતાના સામર્થ્ય પર શ્રદ્ધા રાખી પોતાની સેનાસક્ષિત ભય કર શત્રુઓની સાથે થયા શત્રુઓ અધિક બળવાન હોવાથી શિવાદિત્ય પોતાની સેનાસક્ષિત સમરથાથી થયા મહારાજા શિવાદિત્યના શોચનીય ત્રુપ્તિ સાથે વલ્લભીપુરમાંથી તેમનું વશશ્વ જડમૂળમાંથી ઉપાડી ગયું^૧

૧ રક અને પારસીઓન અથોમાં પણ આના સૂર્યકુડનું વર્ણન ઉપવચ્ચ થાય છે હોવામાં ઉપરુક્ત સૂર્યકુડનું વર્ણન કલ્પનાની મહાભૂતથી આગળ છે આ આપણે હવે કરવાથી સત્ય વાત જાત થશે કે, શત્રુઓએ મહારાજાના દુર્ગની પાકમાં વિશ્વ ભેગવી દીધું હતું આ વિશ્વભય બળ પીવાથી સેનાનો નાશ થતો ભેદ મહારાજા દુર્ગનું દર બોલી શત્રુઓની સામે થયા આવે કર ઉપાય કાવાથી અનેક નુપતિઓને વિજય મળ્યો કે અન્વાહરીને પણ આવે દુષ્ટ ઉપાય કરી અગ્નિસિંહને દુર્ગનું દુર્ગ છતી દીધો હતો પરંતુ કોના આક્રમણથી વલ્લભીપુરનો વિશ્વસ થયો હતો તે નાહી રહત નથી આના સંબંધમાં અનેક મતો પ્રચલિત છે કર્નલ ટાડ પારદ અથવા હવે લોકોથી એનો નાશ થયેલો જણાવે છે

પરંતુ વાલન તેને ઇન્ડુવક્ર અને એલ્ફીન્સ્ટન તેને પારસી જણાવે છે આ મતોમાં કોને સત્ય સમજીને મૂકવું કરવે તેનો નિર્ણય કરવો કાઇ સહજ નથી આ સવ મતોની સમાલોચના કરતાં એલ્ફીન્સ્ટનના મતને સૌથી ઉચ્ચ ગણત આવી શકેલો પોતાનો મત સત્ય ઠાવવાને માટે એલ્ફીન્સ્ટનને પુષ્કળ પ્રયત્નો આપ્યા છે આથી તેનો મત સહનિવરણીક મૂકવું કરવામાં આવે છે એલ્ફીન્સ્ટનનો મત એવો છે કે જે રસેચળનિએ વલ્લભીપુરને વિશ્વસ કર્યો હતો, તેને કર્નલ ટાડે પારદ અને વાને ઇન્ડુવક્ર જણાવી છે પરંતુ વિચારારૂપે જેવાથી તેને પારદ કહી શકાતી નથી તેને પારસી કહેવામાં આવે તો કાંઈ અવિચિત ગણાશે નહિ મોરોશવાને ૯૦ સં ૫૩૧થી ૫૭૦ વર્ષના સત્ય કર્યું હતું સર બેન મ લેન્કે અનેક પારસી અથોના પ્રમાણે વર્ષ પ્રતિષ્ઠાન કર્યું છે કે ઉકત પારસી મુર (મોરોશવાને) ઉપરના રૂચના સુધી અને પૂર્વમાં બાસ્કરવર્ષપર્યંત પોતાની વિજયી સેના લઈ ગયો હતો આનાઈ બાપાના અનેક અથોમાં મોરોશવાના પ્રથમ આક્રમણનિએ ઉલ્લેખ છે સર હેવી પેટિન્કર અતિ સમ્મ અને સહનિવર પ્રમાણે આપીને કહે છે કે મોરોશવાને શિકારને નહીં કિનારાપરથી આવીને હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું હતું વલ્લભીપુર સિંધદેશની અતિ નિકટ હોવાથી આપણને સહજ વિશ્વસ હત્યન થાય છે કે મોરોશવાને સિંધથી આવીને વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો હતો

અધ્યાય ૨ જો

ગોહત્વ જન્મવૃત્તાંત-ધરરાજ્યની પ્રાપ્તિ-વિહલોત શબ્દની ઉત્પત્તિ-આપ્તારાવળનો
જન્મ-ગિહલોત લોકોની પ્રાચીન પૂજાવિધિ-આપ્તારાવળ વૃત્તાંત-અગ્રણી પાતોર-આપ્તારાવળ
શૈવમંત્રગ્રહણ-ચિતોડરાજ્યની પ્રાપ્તિ-આપ્તારાવળ આશ્ચર્યકારક રીતે આવેલો
અતઃપ્રીત્ય અને અગ્નિઆરમ્ભી શતાબ્દીના મધ્યભાગના
મેવાડના ઇતિહાસના ચાર પ્રધાન કાળનું નિરૂપણ.

હારાજ શિલાદિત્ય વિશ્વાસઘાતક મંત્રી અને દુષ્ટ વપનોના ભોગ થઇ પડ્યા. તેમનું
વત્સલબીપુર પશુ વિશ્વસ્ત થઇને ક્ષમશાનભૂમિસમાન બની ગયું. તેમના ઇષ્ટ મિત્ર,
ખપ્પુઓ વગેરે સર્વ જળ્યુ શત્રુઓ સામે યજ્ઞ ધારણ કરી સમરયાધી થયા.
મહારાજ શિલાદિત્યને પુષ્કળ રાણીઓ હતી. તેમાંની પુષ્પવતીસિવાય સર્વ
રાણીઓ તેમની સાથે સતી થઇ ગઈ. વિશ્વાચળ પર્વતની તળેટીમાં ચંદ્રાવતી નામની
એક નગરી છે. આ નગરીમાં તે વખતે પરમારવંશના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા.
રાણી પુષ્પવતીનો જન્મ આ પરમારવંશમાં થયો હતો. ઉક્ત અનર્થકારક ઘોર
સંઘ્રામ થયો તે પૂર્વે રાણીને ગર્ભના લક્ષણો પ્રવીત થયા હતા. ઉક્ત રાણીએ
પુત્રવાચ્છનાથી અનેક દેવદેવીઓની પૂજા કરી હતી. ખાસ કરીને તેના પિતાના રાજ્યમાં જગદંબા
દેવી ભવાની હતા, તેમની તેણે વિશેષ પૂજા કરી હતી. જે વખતે ઉક્ત ઘોર સંઘ્રામ ચાલતો હતો, તે
વખતે પુત્રકામનાની સિદ્ધિનાં સર્વ લક્ષણો પ્રતીત થયેલા હોવાથી રાણી પુષ્પવતી યોગશોપચારથી મક્તા
ભવાનીની પૂજા કરવાને માટે પોતાના પિતાને ઘેર આવી હતી. પૂજાવિધિ સમાપ્ત કરીને જે વખતે તે
પોતાના પતિના ઘર તરફ પાછી ફરતી હતી, તે વખતે તેણે આગમાં ઉક્ત યુદ્ધના સમાચાર સાંભ-
ળ્યા. આ વર્તમાન સાંભળતાની સાથેજ જાણે રાણી પુષ્પવતીના મસ્તકપર વજ્રપ્રહાર થયો હોય તેવો
તેને આઘાત થયો. તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ, તે શોકનો વેગ સ્થગન કરી શકી નહિ, તેથી તે
મૂર્ચ્છિત થઇને ભૂમિપર પડી પડી. અભાગિની પુષ્પવતીને આશા હતી કે હું ગર્ભમાંતા થઇશ,
પરંતુ તે આશા સફળ થઇ નહિ.

શું આ સામાન્ય દુઃખની વાત છે ? મૂર્ચ્છિત થયેલી રાણીને તેની સખીઓએ સારીચેટો ગુરૂપા
કરીને સચેત કરી. રાણી વારંવાર વિશ્વાસ કરીને પોતાના ભાગ્યને ધિષ્ઠારના લાગી. તેની આશા
સફળ થઇ નહિ, તે માટે તેને લેશ પણ શોક થતો નહોતો; પરંતુ તેના શોકમાત્ર એટલોજ હતો
કે—“જેના આશ્રયે હુ છી છું તે પ્રાણુધારને નિષ્કુર કાળે પોતાના મુખમાં સ્વાહા કર્યો છે.” આ દુઃખ
તેનાથી લેશ પણ સહન થઇ શક્યું નહોતું. જો તે ગર્ભવતી ન હોત તો તત્કાળ સતી થઇને
પોતાના પતિની પાસે પહેંચી જત; પરંતુ શું કરે? તે બિચારી નિરુપાય બની હતી તેથી તે સંતાન
નોત્પત્તિ થાય ત્યાંસુધી જીવન ધારણ કરવાના હિંદુથી મલિનાનામની શૈલમાળાની એક ગુફામાં
જઈ વસી. ત્યાં તેને યોગકાળે એક પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ.

આ મલિનાનામની શૈલમાળાની નિકટમાંજ વીરનગર નામનું એક સાધારણ ગામ હતું. આ
ગામમાં કમળાવતી નામની એક બાલણી સ્ત્રી રહેતી હતી. રાણી પુષ્પવતીએ આ બાલણીમલિનાના

હાથમાં પોતાના બાળકુમારને સોંપ્યો અને તે પોતે સ્વામીનું અનુગમન કરવાને માટે ચિતાના પ્રદીપ અગ્નિમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રવેશ કરીને અનંત ધામમાં ચાલી ગઈ જે દિવસે તે સતી થવાની હતી, તે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેણે કમળાવતીના ચરણ ગ્રહી તેને વિનયપૂર્વક કહ્યું 'હે દેવી' હું મારા રતનરૂપ પ્રાણુધિક પુત્રને તમારા હાથમાં સોંપુ છું હવે તમેજ એની માતા થાઓ તમે એને પોતાનો પુત્ર ગણીને એનું લાનપાનન કરજો વળી મારી એક બીજી પ્રાર્થના છે કે, એ પુત્રને બ્રાહ્મણોચિત શિક્ષા આપજો અને ગોત્રકાળે રાજપૂત કન્યાની સાથે એનો વિવાદ કરજો'

રાણી પુષ્પવતીએ સતી થતી વખતે ઉક્ત બ્રાહ્મણસ્ત્રીને જે પ્રાર્થના કરી હતી, તેને તે વિસરી ગઈ નહિ તેના વિનયભરેલા વચ્ચેના તેના કાનમાં દેવાતાની પેઠે ગુન્નરવ કરવામાં તેણે પુષ્પવતીના કુમારનું લાનપાનન કરવામાં કદી વાતની મહત્તા રાખી નહિ કમળાને પણ ગર્ભધારણની ધોર પાતાનાનો એક વખત અનુભવ થયો હતો, તેથી પુત્ર એકેવી પ્યારી વસ્તુ હોય છે, તે તેસારી પેઠે બાંધતી હતી તે પુષ્પવતીના કુમારને પોતાના પુત્રવત્ ગણી તે અનાથ રાજકુમારનું ઉત્તમ પ્રકારે લાનપાનન કરવા લાગી તેમો જન્મ શુદ્ધામાં થયો હતો, તેથી કમળાએ તેનું નામ ગોદ પાડ્યું જો કે કમળા ગોદને પુત્રવત્ પાળતી હતી, તથાપિ ગોદદારા તેને એકદાંણુ પણ મુખ મળતું નહોતું કારણ કે ગોદ અતિ સાહસિક અને ચમળા વૃત્તિનો યદ્ય ગયો હતો જેમ જેમ તેની વય વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેની સાહસિકતા અને ચમળતા પણ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ તે કમળાની આજ્ઞાનું ઉપનયન કરી પોતાના સમવયસ્ક રાજપૂતકુમારોની સાથે રાત્રીદિવસ એનું દરરોજ તે વિવાહમાં કરવામાં જરા પણ ચિત્ત લગાડતો નહિ તે કોઈ કોઈ વખત પક્ષીઓનો શિકાર કરતો અને કોઈ કોઈ વખત ધીમ જ ગયમાં પ્રવેશ કરી પશુઓને મારતો આ પ્રકારે રાજકુમારની વય અગીઆર વર્ષની થઈ હવે તેની ઉચ્છ્રાબ્યતાની પરાક્રાશ યદ્ય તે પોતાની પાલકમાતાની આજ્ઞામાં જરા પણ રહ્યો નહિ આના સંબંધમાં એક ભટ્ટકવિએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે માત્ર એટલુંજ કહેવું બસ થશે, કે સૂર્યનું તેજ કાંઈ છુપું રહે છે ?

ગેવાકની દક્ષિણે આવેલી પર્વતમાળાઓમાં ઇર નામનું એક સ્થળ છે, આ સ્થળે તે વખતમાં માહલિક નામનો એક બીન રાજા રાજ્ય કરતો હતો ગોદ ઇરના બીન લોકોની સાથે 'રાત્રિદિવસ ભ્રમણ' કર્યા કરતો હતો બીન લોકોની સાહસિક વૃત્તિની સાથે ગોદનો સ્વભાવ બેરોબર મળી ગયો હતો, તેથી તે શાત સ્વભાવના બ્રાહ્મણોની અગતિ છોડીને બીન લોકોની સાથે રહેવાનું વિશેષ પસંદ કરતો હતો બીન લોકો પણ તેનાપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતા હતા કમળા આ વનપુત્રોનો તેના પર એટલો બધો અનુરાગ વધી પડ્યો કે તેમણે ઇરની કુમાર અને ગાદીવાળી સમગ્ર ભૂમિ તેના હાથમાં સમર્પણ કરી દીધી અણવક્ષન' અને ભટ્ટકવિએ આ ઘટનાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે -

એક સમયે રાજપૂતકુમાર ગોદની સાથે બીનના છોકરાઓ રમતા હતા તે વખતે રમતા રમતાજ ઉક્ત બીનબાળકોએ એવો વિચાર કર્યો કે આપણામાંથી કોઈને રાજા બનાવીએ તે વખતે ત્યાં જેટલા છોકરાઓ હતા તે સર્વને ગોદને રાજા બનાવવો એ સર્વ પ્રકારે ઉચિત થાય તદ્દનુસાર તદ્દકાળ એક બીનબાળકે પોતાની અગતિ છોડી તેના રુધિરથી નૂતન રાજાના કપાળપર રાજતિવક કયું તે દિવસે ઉક્ત ધીમ જ ગોદમાં રમત રમતાજ ગોદના કપાળપર બીનબાળકોએ જે રાજતિવક કયું તેને ત્યાર પછી કોઈ પણ બૂસી શક્ય નહિ વૃદ્ધ બીનરાજા માહલિકે આ વૃત્તાત સાંભળી અતિ પ્રસન્નતાપૂર્વક ગોદને રાજ્યભાર સોંપ્યો અને પોતે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રાજકાર્યથી નિવૃત્ત થયો, પરંતુ આ ઘટનાનો અત અતિ કરુણાળનક અને અરાજ આગ્યો ગોદના કપાળમાં કૃતંતના અને વિશ્વાસપાતનું ધોર કપક વાગેતું છે એમ કહેવાય છે કે જે બીનરાજાએ પોતાનું સિંહાસન પોતાના પુત્રને ન આપતા સ્વેચ્છાથી પ્રસન્નતાપૂર્વક ગોદને આપ્યું, તેનાજ ગોદે સદાર કર્યો 'શા કાંજીથી ગોદે આ કરાર કામ કયું હશે તેનો નિર્ણય કરવો કમિન છે અણવક્ષન અને ભટ્ટકવિએ પણ આનું કાંઈ કારણ દર્શાવતા નથી ગોદનું નામ તેના વશનેતુ ઝાત્ર બની ગયું અને તેના વશને 'અદિતોત' વા 'મિદયોત' કહેવાવા લાગ્યા

ગદિરોતોના સંબંધમાં ઘણું ચોક્કસ વર્ણન ઉપનયન થાય છે આ અત્યંત વૃત્તાતરથી પ્રતીત થાય છે કે ગોદની આઠમી પેઢી સુધી ઉક્ત સેનાનામાં આવેલા ઇર પ્રદેશમાં ગદિરોતોનું રાજ્ય રહ્યું હતું તેની આઠમી પેઢી સુધી સ્વાધીનતાપ્રિય બીન લોકોએ રાજપૂતોના હાથમાં પોતાની સ્વાધીનતારૂપ

રત્નને વેચીને સુખદુઃખથી વિખતીય લોકોની પરાધીનતા સહન કરી, પરંતુ તેઓ સ્વાધીનતાના પૃથ્વી ઉપાસન હતા સ્વાધીનતા તેમને સદા પ્રિય હતી તેમના પૂર્વજો સ્વાધીનતાનું સ્વર્ગીય સુખ ભોગવતા હતા કેટલાક કામથી તેમના કાંઈક પાપનો ઉદય થવાથી તેઓ તે સુખથી પરાડસુખ થયા હતા અને તેમણે પરાધીનતાની બેઠી પહેરી હતી હવે બીન લોકો આ બેઠી સહન કરી શક્યા નહિ ગોહતી આઠમી પેઢીએ નાગાદિત્ય નામનો રાજ્ય થયો એક વખત આ રાજ્ય વનમા શિકાર કરવા ગયો અને એક દરિયુની પાછળ પડ્યો આ બીડ લોકોએ પ્રયત્ન બળની સાથે આવીને આ રાજ્યને ઘેરી લીધો અને તેનો ત્યાગ વધ કરીને ધરતી રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

જ્યા નાગાદિત્યનો આ પ્રમાણે અત આગ્યો કે તત્તજ તેના કુટુંબમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો વિપતની વિકટમૂર્તિ સર્વના હૃદયમા ભયનો સચાર કરવા લાગી ચારે તરફ બીન, બીન ને બીનજ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા રાજપૂત રાજકુટુંબના માણસો નાસીને પશુ કયા જાય ? કોયથી ઉન્મત્ત બનેના બીનરોકિના હાથમાથી રાજકુટુંબનું સરક્ષણ કેણુ કરી શકે ? ગોહનો વશ આ વખતે નિર્મૂળ થઈ જશે કે શું એવો ભય ઉત્પન્ન થયો હતો સર્વ રાજપૂતો અત્યત ચિતાતુર થયા આ વખતે નાગાદિત્યને એક બાપ્પા નામનો ત્રણ વર્ષનો પુત્ર હતો આ રાજપુતને લીધે રાજકુટુંબના માણસોની ચિતામા અત્યત વધારો થયો, પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી થોડા વખતમા રાજકુમારનું સરક્ષણ થયું વીરનગરની જે કમળાવતીએ ગોહના જીવનનું સરક્ષણ કર્યું હતું, તેનાજ વશ-જેએ સકંટના સમયમા મહારાજ શિનાદિત્યના વશજેનું રક્ષણ કરવાને માટે પુત્ર કમ્ભર કરી તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તો હૃદયપર હજારો વજ્ર પડે તો શું થયું, પરંતુ રાજકુમારનું રક્ષણ તો અવશ્ય કરીશું જ આ લોકો ગહિલોતરાજવંશના કુવપુરોહિત થયા હતા આજે તેઓ પુરોહિતપણુ સાર્થક કરવાને માટે પોતાના પ્રાણુ જોખમમા નાખી રાજકુમાર બાપ્પાની રક્ષા કરવાને માટે તત્પર થયા હતા આ સમયપરાયણુ બ્રાહ્મણોએ રાજકુમાર બાપ્પાને લઈને લાડર નામના કિલ્લા તરફ ગમન કર્યું, ત્યાં એક યદુવંશી બીને તેમને આશ્રય આપ્યો, પરંતુ આ સ્થળે રાજ-બાળક સર્વ પ્રકારે નિરાપદ નથી એમ ધારી તેને પગશર નામના સ્થાનમા નઈ જવામા આવ્યો અહીં આ ઘીય જગત હતું અને તેમા અસખ્ય પ્રયત્ન હજો આવી રહ્યા હતા આ દીર્ઘ વૃક્ષશ્રુતીના નિખિડ શાખાપત્રોને બેઠીને ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર મસ્ત કરી ઉભો રહ્યો હતો ત્રિકૂટગિરિની તળેટીમા નાગેન્દ્ર નામનું એક સાધારણ નગર છે આ નગરમા શિવોપાસક બ્રાહ્મણો પગમ સુખ-શાંતિપૂર્વક નિવાસ કરતા હતા બાપ્પાને આ શાંત પ્રકૃતિના બ્રાહ્મણોના દાયમા સોપવામા આવ્યો ઉક્ત નિખિડ મહાવનની જમીર શાંતિમય શીતન ગયામા અને ઉચ્ચ પર્વતમય વિશાળ ભૂમિમા ભગવદ્ ભક્ત શાંતચિત્ત બ્રાહ્મણોના આશ્રય નીચે સુરક્ષિત રહી રાજકુમાર બાપ્પા સ્વચ્છતાથી જમણુ કરવા લાગ્યો

આ પરાશર મહાવન કે જ્યા વિરાટ ત્રિકૂટ પર્વતની ધોર કદરો આવી રહી છે, જ્યા ઉચ્ચ પર્વતશ્રુગો વાહળાઓ સાથે મળી જતો શોભામય બની રહેલ છે અને જ્યાથી અનેક નદીઓ નીકળી છે ત્યાં અનેક પ્રાચીન દેવમંદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રકૃતિનું સૌદર્ય અહીં આ પોતાના પર બહારમા ખાલી નીકળેન છે આ ધોર વનમા પ્રવેશતાની સાથેજ મનુષ્યના હૃદયમા ભગવદ્ભક્તિ, ભય અને આનંદમિત્ર લાગણી ઉત્પન્ન થાય છે આ પવિત્ર વનમા રહેતા લોકો પ્રાચીનકાળમા માત્ર શિવનીજ પૂજા કરતા હતા, તે એટલે સુધી કે વનકુમાર અસખ્ય હોતો પશુ સિવની બુજગભૂષિત મૂર્તિને તથા તેમના વાહન વૃષભને અતિ પવિત્ર માનીને ભક્તિપૂર્વક તેમની પૂજા કરતા હતા

૧ આ કિલ્લો નરેલીના નૈઋત્ય કોણુમા ત્યાંથી ૨૫ માઈલપર આવેલો છે

૨ લોખાવામા આ નગરને નામદો કહેવામા આવે છે આ નગર ઉદયપુરની ઉત્તરે દરા માઈલપર આવેલું છે આ નગરને અવાપિ પર્વત તીર્થસ્થાન માનવામા આવે છે મર્લ દોહને આ નગરમાથી ગહિલોત કુવના ઈતિહાસના ઘણા શિવાલેખો મળ્યા હતા

૩ એનુ લાડક નામ બાપ્પા હતું એ કુમારનું ખદ નામ સેનાધીરા હતું એમ કહેવાય છે

આ સાત અને ગઊર વનમાં બૃતલાત્રન ભગવાન મહાદેવની પૂજા ઘણી કાળથી કરવામાં આવે છે એ કે સાપ્રતમાં ગેવાસરાભની શાયનીય સ્થિતિમાં તેમની પૂજનો આડખર બહુ એછો થઈ ગયો છે તથાપિ સિવરાત્રિ ઇત્યાદિ મહોત્સવોમાં ઉત્તમપુરમાં કરવામાં આવતી શિવપૂજા જોવા સારક હોય છે તે એટલેસુધી કે ભિન્ન ધર્માર્ચનાળીજનો આ પૃથક મતાવલખી વૈષ્ણવો સુદા આ ઉત્સવોમાં મહાસ્થા અને ઉત્સાહથી લાગ લે છે આજપર્યંત ગેવાડના રાણાઓ પોતાને એકલિંગના દિવાન કહે છે અને તેમાં મહાન ગૌરવ માને છે મગધમુલાની આસપાસના પ્રદેશમાં અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાનો પ્રચાર ન હોત તો કદાચિત્ શિવપૂજા અસાધ્યપર્યંત પોતાના પૂર્વ પ્રતાપસંસ્થિત આતુ રહેત મંદિરોત્કુવના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રધાન ઉપાસ્યદેવતા ભગવાન એકલિંગની પૂજા અઘાપિ પથ ત મોટા સમારભ્ય કરવામાં આવે છે ઉત્તમપુરમાં પ્રવેશ કરવાના એક નાના ગિરિમાગઉપર ભગવાન એકલિંગજીનું પવિત્ર મંદિર છે આ મંદિર ધણુ ચોર અને દર્શન કરવા યોગ્ય છે તે સંગેમરમતુ છે અકરના લાગમાં કેતરકામ પણ ઘણુ સાર કરવામાં આવ્યું છે આ મંદિરના દર્શન થતાજ વિદિત યાગ છે કે એને બાંધવામાં યુગ્મજી દ્રવ્યનો વ્યય કરવામાં આવ્યો છે નિ સદેહ આ મંદિર દર્શનીય છે, પરંતુ હિંદુદેશી એવછે. આ માર્ગથી પણ ગેવાડ ઉપર આક્રમણ કરતા હતા તેમણે આ મંદિરના ધણુ ભાગો તોડીફોડી નાખ્યા છે મંદિરના આગામાં વેદિકા બનાવવામાં અર્વા છે વેદિકાની ઉપર ભગવાન એકલિંગની બરાબર સામે ધાતુની બનાવેલી વૃણની એક મૂર્તિ વિરાજે છે આ મૂર્તિ અદર્શી યોગ છે તેનું અંગ અતિ સુદૃઢ છે પરંતુ યુગ્મજીઓએ દ્રવ્ય નીકળવાની વાલએ કવિન મહાના પ્રદાર કરીઆ વૃણની મૂર્તિપર પણ એક બે રથેજ છેદ પાડ્યા છે

જે પ્રકારે નવીન કુળની સ્થાપના કરનાર મત્તામાંઓના સબધમાં અનેક અદ્ભુતવાતોનો પ્રચાર થાય છે તે પ્રમાણે આપ્પાના સબધમાં પણ જન્મ્યું છે જે અઘણે બાંધે તુ લાસંતંપ બન કરતા હતા તેમની ગાયોને બાંધ્યા ચારતા હતા ગાયોને આરવમાં આ રાજપૂતબાળકને અપૂર્વ આદર થતો હતો સુરવંશી મહારાજ શિનાદિત્થના વરાજ આ વખતે ગોપમય કરતા હતા આ વખતે લા અમ્યા શુ લખેલું હતું તેની ક પના પણ કોઇને નહોતી આપ્પાની યાત્રિય અભ્યાવરથાના મળ-ધમાં લાલેકોએ અનેક સુદર વાતો લખી છે રાદીય યુગ્મજીઓએ રાજપૂતોને એક વિષ્ણવ મહોત્સવ છે આ મહોત્સવનો સમય અવતા સર્વ બાગોંઠા જ્ઞાન દોનમય બની યુનનકીનાના મેળામાં લાગ જ છે આપણે જે સમયની ચર્ચા કરીએ છીએ ત સમયમાં નામેદનગરમાં એક સેવકીવસનો રાજા રાજ્ય કરતે હતા યુનનોત્સવને પ્રસંગ આવતા ઉત્ત રાજની કુવરી પોતાની સાહેલીઓને પે તાની સથે લઇ કુળ વનમ વિહાર કરવા ચઇ પરંતુ લ હી ચકા ન અવાણ દોરડું નહોતું તેથી સર્વ જણીઓ આમ તેમ લેવી રીઝ કરવા લાગી એટલામાં ર જુકુમાર બાપ્પા લા આવી પહોંચ્યા તેઓ લા આવ્યા કે તરતજ સર્વ કુમારિકાઓએ તની પાસ દેરડું માગ્યું કુમાર ચપળ અને હસેસુખા હતા તેમણે પ્રસન્નર આપ્યા 'જે તમે પ્રથમ મારી સાથે વિવાહ કરો તે તુ તમને દોરડું આ હુ બીઆપીશ ' તમારો જોવાની લ નસાધી સર્વ રાજપૂતજી વિકાઓએ આ વાતનો રીકાર કર્યો સોવકીવસની રાજકુમારીની સાડી સાથે બાપ્પાનો પટકો બાંધવામાં આવ્યો અને તેની સાથે સર્વ બાલિકાઓ એક બીજાને હાથ પકડી એક પ્રમય આગ્રજીની પ્રસિથિ કરવા લાગી આ શારદીય યુનનોત્સવને દિવસે ઉત્ત પ્રમય આગ્રજીની નીચે જે નકવી વિવાહ થય હતા તે અલ્પકાળમાં સત્ય વિવાહ બની જશે એવી કલ્પના પણ આ વખતે બાપ્પાના અસતકમાં આવી નહોતી પરંતુ આ સમયથી બાપ્પાનો લાગેદાવ ચવ લાગ્યો અને ઉત્ત સર્વ રાજકુમારિકાઓ બાપ્પાની પત્નીઓ બની આ બાલિકાના વરાજને અઘાપિપર્યંત આ લીલાવિવાહનું રમરસ પૂજ્યભાવથી કરે છે અને પોતાને બાપ્પાકુલથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે તમારો સમાધ થયો રાજપૂતબાલિકાઓ પોતાપોતાને ઘેર જઇ ઉત્ત વત્તાત વિસરી ચઇ વિ ધાતાએ બાપ્પાની સાથે તેમનો ચિરસબ્ધ જોડ્યો હતો, જે વાતની કલ્પના પણ તેમના મનમાં નહોતી કેટલાક દિવસ વ્યતીત થયા પછી સોવકીવસજીએ રીવાહ યોગ્ય ચઇ તેના પિતાએ તેને મોટ વર સોધી કાઢી વિવાહની સર્વ તૈયારી કરી એટલામાં વરપક્ષના એક બપાતિની લાલણે આનીને રાજકુમારીનો હાથ જોઇ કહ્યું 'આ કુવરીના વિવાહ તો કપલનો ચઇ ચક્ર્યો છે' તેની આ અદ-

બૃત વાત સાલળી ગજલુવનમા ચારે તરફ કાલાઈવ મચી રહો સર્વ જલુ દિગ્મૂહ બની ગયા. આ નાટકનું અભિનયચાતુર્ય કેણે દર્શાવ્યું તે જલુવાની સર્વને ઉત્ક્રાંત થઇ અને ચારે તરફ ગ્રમચર મોકલવામા આવ્યા આ વર્તમાન રાજકુમાર બાપ્પાના સાલળવામા પણ આવ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે જો આ વાત જરા પણ રાગના સાલળવામા આવશે, તો હું મોટી વિપત્તિમા આવી પડીશ આથી તેમણે પોતાના સખા ગોપલોકેડાને પોતાના હાથમા લીધા ગોપલોકેડાની બાપ્પા ઉપર જેવી ભક્તિ હતી તથા બાપ્પાની ગોપલોકેડાપર જેવી પ્રભુતા હતી તે પરથી ઉક્ત વાત પ્રકાશિત થવાનો જરા પણ સંભવ નહોતો; તથાપિ રાજકુમાર બાપ્પાએ તેમને એક બીજી પ્રતિજ્ઞાથી બદ્ધ કરી લીધા આ પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી—બાપ્પાએ એક નાનો ખાડો ખોદ્યો અને પોતાના હાથમા એક નાનો પત્થર લઇ ધીરજબીર સ્વરે ગોપલોકેડાપ્રત્યે કહ્યું “તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે અમે સુખદુઃખ અને સપદવિપદમા બાપ્પાની સાથે રહીશું અમારા પ્રાણ જતા પણ અમે તમારી કોઇ વાત કોઇને કહીશું નહિ અન્યની સર્વ વાત તમને કહીશું. જો આ પ્રતિજ્ઞાનુસાર નહિ વર્તીએ તો અમારા પિતૃઓના સત્કર્મો આ પત્થરની પેઢે ઘાળીના કૂવામા પડશે” એમ કહીને બાપ્પાએ પોતાના હાથમાનો પત્થર આ ખાડામાં ફેંકી દીધો સર્વ ગોપલોકેડાએ તત્કાળ એકમત થઇને બાપ્પાના કહેવા મુજબ પ્રતિજ્ઞા કરી પાછળથી તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ભંગ કદિપણ કર્યો નહોતો, પરંતુ જે ગુણ વાતની સાથે ઓઠામા ઓછી હશે રાજપૂતબાકાઓના ભાગ્યને સંબંધ હોતો તે કયાસુધી ગ્રમ રહી શકે? આથી થોડા દિવસમા આ વાતનો સર્વ બેદ સોલકી રાગના જલુવામા આવ્યો તેની ખાતરી થઇ ગઇ કે આ બધું ઠરતુક બાપ્પાનું છે

આ તરફ રાજકુમારના સાથીઓએ આ ખબર જાણી તેનું સર્વ વૃત્તાત તેમને કહી સંભળાવ્યું કુમારે ધાર્મ્ય કે માંગપર અવશ્ય વિપત્તિ આવી પડશે આવો વિચાર કરી તેઓ પર્વતમાળાઓમા આવેલા એક ગ્રમ મ્થાનમા જઇ વચ્ચા આ ગ્રમસ્થાનમા માલુસનો જરા પણ સચાર નહોતો બાપ્પાના વશજો આ ગ્રમ સ્થાનમા અનેકવાર આવીને હુપાયા હતા બાપ્પાની સાથે “બાલીય” અને “દેવ” નામના બે બીવબાળકો આ ગ્રમ સ્થાનમા ગયા હતા બાલીય ઉદીનો રહીશ હોતો અને દેવ અગુણપાનોરનો રહીશ હોતો ઉક્ત ઉભય બીનપુત્રોએ સુખ, દુઃખ, સપદ, વિપદમા ક્ષણભર પણ બાપ્પાનો પરિત્યાગ કર્યો નહોતો તેમનું જીવન બાપ્પાની સાથે જોડાયેલું હતું જ્યારે ભાગ્યલક્ષ્મીની પ્રસન્નતાથી રાજકુમાર બાપ્પાએ ચિતોડના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યારે બાલીય અને દેવ પોતાના સુધિર-વતી બાપ્પાના કપાળપર રાજતિલક કર્યું હતું

બાલીય અને દેવ જો કે અસંખ્ય બીવજાતિમા ઉત્પન્ન થયા હતા, તોપણ તેમના હૃદય જે પવિત્ર-ભાવથી પરિપૂર્ણ હતા તે ભાવ કેટલાક સંખ્ય મનુષ્યોના જ્ઞાનપ્રકાશિત હૃદયમા પણ નથી હોતો આ ઉભય બીનોએ જે પવિત્ર ચારિત્ર્ય દર્શાવ્યું છે તેમના જેવું ચારિત્ર્ય કેટલા પુરુષોએ બતાવ્યું છે તેમણે જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેનું અક્ષરજ પાલન કર્યું પ્રતિજ્ઞા પાલનને અડે તેમણે યજ્ઞ મિત્રોને સખ, શરીર-સુખ વગેરે સર્વનો પરિત્યાગ કરી રાજકુમાર બાપ્પાની સાથે કષ્ટ સહન કરી વનવાસ સ્વીકાર્યો

તેમના ઉપર અનેક વિપત્તિઓ આવી પડી હતી, તેમને અનેકવાર બાપ્પા રાત જાગૃત રહેવું પડ્યું હતું, તથાપિ પ્રતિજ્ઞાપાનથી વચ્ચિન થવાનો વિચાર મુદ્દા તેમના મનમા આવ્યો નહોતો બાપ્પાના જીવનસખા અને સુખદુઃખના સાથી આ બીનકુમારજા હતા જો તેમને આવા મિત્રો ન મળ્યા હોત તો તેમના ભાગ્યનું ચક્ર કંથી તરફ ફર્યું હોત તે કહી શકાતું નથી તેઓ કદાચ અઘાતવાસમા રહીને ચિતોડનું ગર્જાસિંહાસન પ્રાપ્ત કરી ચક્રત નહિ અને કદાચ તેમનું નામ વીરકુળના આદર્શતરિકે ગણાત નહિ આ ઉભય સદાચારી બીવોએ રાજકુમારપર જે ઉપકાર કર્યા હતા તેને રાજકુમાર કદિ પણ વિસરી ગયા નહિ તેમની સાથે રહેનાથી તેઓ પોતાને સન્માનિત અને સુખી માનતા હતા અને તેમણે તેમના પ્રત્યે અનેકવાર અને અનેક પ્રકારે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી હતી આજે પણ તે પવિત્ર કૃતજ્ઞતાના ચિન્હો મેવાડમા અદ્યત્ન પ્રકારે વિગજમાન છે જે વખતે વીરકેસરી રાજકુમાર બાપ્પાએ આ બીનોની સાથે રહી કાળક્રમણ કર્યું હતું તે વખત બૃતકાળના ગર્ભમા વિવશ પામી ગયો છે જે ચિતોડના સુવર્ણમય

૨ રાજપૂતો ઘોળીના કૂવાને અત્યંત અર્થવિત્ર ગણી તેની ધૃણા કરે છે આ કૂવા નદીતટપર ખોદવામાં આવે છે

સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈને મહારાણા બાપાએ અત કરણપૂર્વે આ ઉભય ભીતિએ કરેલું રાજતિનક સ્વીકાર્યું હતું તે ચિંતોડ આજે ખડિર બની ગયું છે કાળના લીધેથી પ્રત્યક્ષી તે આજે ઇતિવિ મિશ્રન થઈને ધૂમ્રા મળી ગયું છે એક સમયે જે ભૂમિ જગન્નાથ રાજકુળની ત્રિનાભૂમિ હતી તે આજે જગનના હિસકે પશુઓનું વિરાટસ્થાન બની ગયેલ છે

જે કે કાળચક્રનું આટલું બધું પરિવર્તન થઈ ગયું છે તોપણ બાપાના વશને આજે પણ ઉક્ત આતીથ અને દેવના વશનેના રાજ્યનું રાજતિનક આનંદપૂર્વક અદ્યજ કરે છે તેમા તેઓ સન્માન માને છે ૧ સમગ્ર ભારતમાં કેવળ અચ્યુતપાનોરના ભીતોજ એક પ્રકાંતી સ્વાભાવિક સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેઓ કોઈ પણ રાજની સાથે સબધ રાખતા નથી તેમજો સ્વામી 'રાણા'ની ઉપાધિ ધારણ કરીને પર્વતમાળાઓથી વિભૂષિત અનેના ઓઝામા ઓઝા ભગ્ન ગામો ઉપર પોતાનો અધિકાર ચલાવે છે અગત્ય પડે તો ઓઝામા ઓઝા પાચ સત્ત્વ ધનુર્ધારી ભીતોની સેના લઈને તે સમરભૂમિમા ઉપરિચિત થઈ શકે છે ભીતોના વીરથી સેનાઈ રાજકુમારીઓના ગર્ભમાંથી આ લોકોના પૂર્વજે ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેઓ પોતાને રાજપૂત કહે છે અચ્યુતપાનોરના આ ભીતકુળમાજ દેવનો જન્મ થયો હતો અગત્ય લાગનાથી મૂળ વાત છોડી ઉપરો ઉપર કરવો પડ્યો છે હવે પુનઃ બાપા તરફ વળીએ

વિચાર પ્રવાહી બાપાનું સુમ સ્થાનમા નાસી જવાનું કારણ સ્વાભાવિક નાગે છે પરંતુ ભટ્ટ-લોકોના કાલ્પકથામા એથી સવાશે ભિન્ન પ્રકારનુજ વર્ણન ઉપનંધ થાય છે ભટ્ટલોકોએ કાઈકે ઉચ્ચ શ્રેણીનું અનુસરણ કરીને વર્ણવ્યું છે તેઓ જણાવે છે કે દેવની આસાથીજ તેમણે નાગેદ નગરને પરિવાગ કર્યો હતો આ વાત સત્ય છે કે જમતના અતિ પ્રાચીન મહાપુરુષોનું રજાત અનેક પ્રકારની કલ્પનાઓથી આવૃત્ત હોય છે પરંતુ વીરવર બાપાના સબધમા તેમ બનવાનો સભવ નથી મહારાણા બાપા શનાવધિ આર્ષનૃપતિઓના મૂળપુરુ હોઈ દેવની સમાન પૂજાતા હતા તેમનામા અલૌકિક વીરતા હોનાથી શત્રુઓ તેમનું નામ સાંભળી યરચર કપતા હતા જેમની દેહ દ્રૂન પરમાણુમા વિનીન થઈ ગયા હતાપણુ ૧૭ જેમને ચિરંજીવ કહેવામા આવે છે એવા અનુપમ વીરરાજપૂત કુવતિનક મહારાણા બાપાનું જીવનચરિત તથા અબ્યુદયક્રાંતિ શુકે પનાગળથી આવૃત્ત થવાગો સભવ છે ૧ ભટ્ટલોકોએ બાપાની ઉત્તિનું રજાત જે અનકારેથી વિભૂષિત કર્યું છે તે પર મેવાડના લોકોના એટલેબધો અનુરાગ છે કે જે તેને દૂર કરવામા આવે તો તેઓ તેને દેવનું અપમાન કરવાનું પાપ થયા તુલ્ય માને ભટ્ટલોકો જણાવે છે કે રાજકુમાર બાપા ગોપને વેશે નાગેદનગરના વિસ્તૃત જગનમા પોતાના પાતક ક્ષાલ્લોની ગોગે ચારતા તા સૂર્યવંશી મહારાજ શિલાદિત્યના વશજ ગોપનું પ્રુત્ત કાર્ય કરીને સુખપૂર્વક કાળકમણ કરતા હતા પરંતુ એટલામા તેમના સુખમા એક વિધન નહયુ રાજકુમાર જે ગોગે ચારતા હતા તેમની એક ગાય પણ દૂધ દેતી હતી પણ થોડા વખત પછી એવો બનાવ બન્યો કે જ્યારે તે ઘેર આવતી ત્યારે તેના સ્તનમાંથી જરણપણ દૂધ નીકળતું નહિ આથી ક્ષાલ્લોના મનમા મેટા સદેહ પડ્યો તેમણે ધાણું કે કુમાર બાપા પોતેજ ગુપ્તરીતે ગાયનું દૂધ પી નાંધ છે ધીમે ધીમે આ શકા તેમના હૃદયમા દે થવા લાગી અને તેઓ સાવધાનતાપૂર્વક બાપાની વતણક ઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યા કુમારના જાણવામા આ વાત આવી પરંતુ તે શુ કરે ૧ તેમણે જ્યારુધી આ સદેહ દૂર કરનાનો વધાર્થ ઉપાય ન જડે ત્યાંસુધી મનનું દુઃખ મનમાજ રાખાવી ધર્મપૂર્વક પોતાનું કામ કરવાગો નિશ્ચય કરી રાજકુમાર બાપાએ એ ગાયપર વિશેષ દષ્ટિ રાખવા માડી એક દિવસ જ્યારે ગોગે જગનમા ચરવા ગઈ ત્યારે રાજકુમાર એ ગામની પાંઝળ પાછળ ગયા તે જ્યા જતી ત્યા તેઓ પણ જતા કેટલોક સમય આ પ્રમાણે વ્યતીત થયા પછી તે ગાય એક નિજન ગિરિદરામા પ્રવેશી બાપા પણ તેની પાછળ ગયા આ વખતે એક અદ્યુત દરય તેમના નેવામા આવ્યુ આ ગાય એક લતાપ્રેરના સમૂદપર દૂધની ધારા છોડી રહી હતી આથી કુમારના આશ્ચર્યનો પાર આવ્યુ

૧ અભિયેકે કાંઈ વખત દેવને વશજ સન્મને હસ્ત મદલ કરી તેને રાજસિંહાસનપર બેસાડે છે અને બા હીવને વશજ ચોખેના લોટ વધા દહીયુ પાત ટાંચમા લઈને હલો કહે છે જ્યારે મેવાડનો ઉન્નતિ દિનકર મધ્યાહનમા હતો ચારે અભિયેકના ઉસમમા મેવાડના સન્મની એક વર્ષની ઉજ્જ અર્ચાઈ જતી હતી પરંતુ દ લમા આશપર અતિ એ છે ૧ ગાય છે રણ જગતસિંહના અભિયેક પછી આ પ્રથમા નૂનતા જગતી આતી છે

રહો નહિ તેમણે તેની નિકટ જઈને જોયુ તો ત્યાં એક શિવલિંગ^૧ તેમને દષ્ટિગોચર થયુ એ શિવલિંગ ઉપરજ ગાયના દૂધની ધારા પડતી હતી

હવે ઘેર ગાય દૂધ દેતી નહોતી તેનુ ખડ કારણ રાજકુમારને સમજાયુ વળી તેમણે શિવલિંગની નિકટ ખીજી એક અદ્ભુત દ્રશ્ય જોયુ ત્યાં એક યોગી વિરાજમાન હતા તેઓ સમાધિમાથી તરતના-જ નાગૃત થયેલા જણીતા હતા રાજકુમાર આ દેશમાં પ્રવેશ્યા કે તરતજ તેમની સમાધિમાં ભગ પડ્યો, પરંતુ આ કંઠણાનિધાન તપસ્વીએ ધ્યાન ભગ કરનાર કુમારને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ

આ ગિરિકેશર અતિ નિર્જન છે, ત્યાં સપૂર્ણ શાંતિનુ સાત્રાજ્ય પ્રસરી ગયું છે, પ્રાચીન કાળના તપસ્વીઓ અને યોગીઓવિના કેઈ પણ મનુષ્યે તે પવિત્ર સ્થાનનું દર્શન કર્યું નહોતુ, પરંતુ કુમાર મહાભાગ્યવાન હતા, નહિ તો અનાયાસે તેઓ તે પવિત્ર સ્થાનનું દર્શન શી રીતે કરી શકત? આ તપસ્વીનું નામ હારીત હતુ યોગીવર હારીત પણ ઉક્ત ગાયનુ દૂધ પીતા હતા

કુમારે યોગીવરના ચરણપર પડી તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો યોગીએ આશીર્વાદ દઈ નામકામ પૂછ્યુ રાજકુમાર પોતાના સબધી જેટલું જણાવ ગણ્યતા હતા, તેટલુ તેમણે અકપટભાવથી તેમને નિવેદન કર્યું તે પછી તેઓ મુનિવરનો આશીર્વાદ મહત્ત્વ કરી પોતાની ગાયને લઈ પોતાના આશ્રમે ચાલ્યા ગયા બીજા દિવસથી તેઓ પ્રતિદિન આ યોગીની પાસે જવા લાગ્યા તેઓ નિત્ય તેમના ચરણ ઘાતા, તેમને પીવાને માટે દૂધ આપતા અને પૂજાને માટે પુષ્પો આણી આપતા કુમારની આવી અકપટ ભાવવાળી ભક્તિ જોઈ તપોનિધિ હારીત પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેમને એક વિદ્યા શિખવવા લાગ્યા આ પ્રકારે કેટલોક સમય વ્યતીત થયો અને યોગી રાજકુમારપર એટલા બધા પ્રસન્ન થયા કે તેમને તેમણે શૈવમત્રની દીક્ષા આપી યજોપવીત ધારણ કરાવ્યું અને પગ ઝોરવતા ચિન્દ્રમંડપ ‘એવ લિંગના દિવાન’ ની ઉપાધિ આપી રાજકુમાર બાપ્પાની અકપટ ભક્તિ અને અનન્યભારથી કેવી શિવપૂજા બોધને ભગવતી ભવાની પણ તેમનાપર અતીવ પ્રસન્ન થયા તેઓ તેમને આશીર્વાદ આપવાને માટે સ્વયં સિદ્ધાસનારૂઢ થઈ તેમની સમક્ષ પ્રકટ થયા અને તેમને પુરૂ વિશ્વકર્માના બનાવેના શલ, ધનુષ, બાણ, તરકસ તથા એક પ્રચડ ખડ્ગ ઇત્યાદિ દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રો આપ્યા

આ પ્રકારે મહાદેવના પવિત્ર મત્રથી દીક્ષિત થવાથી તથા ભગવતી ભવાનીના આપેના દિવ્ય શસ્ત્રાસ્ત્રોથી સંજીવિત થવાથી રાજકુમાર બાપ્પા અજિત બન્યા હવે તેમના ગુરુ હારીતે શિવનોક્રમા જરૂરનો વિચાર કર્યો તેમણે પોતાનો વિચાર બાપ્પાને નિવેદન કરી તેમને જણાવ્યું કે “જો દિવસે હું શિવનોપ્રતિ ગમન કરું તે દિવસે તમે અહીંયા આવજો પરંતુ જે વખતે તેમણે શિવનોપ્રતિ ગમન કર્યું તે વખતે કુમારને પ્રગટ નિદ્રા આવી ગઈ હતી અને તેથી તેઓ ચોથા સમયપર ત્યાં જઈ શક્યા નહોતા તેઓ જરા મોડેથી ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે યોગીશ્રેષ્ઠ હારીતને અજંગઓદારા પેચવામાં આવતા રથપર આડ઼ થઈને આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરતા જોયા મકરિં હારીતે પોતાના પગ્ગ મિય શિથળે અતિમ આશીર્વાદ આપવાને માટે રથની મતિ ઝેકા અને કુમાર બાપ્પાને હે ચા થઈને પોતાની સમીપ આવવાને કહ્યું ભેતભેતામાં બાપ્પાનુ સરીર એન્દ્રમ નીચ હાથ વધી ગયુ રે તોપણ તેઓ ઝરની સમીપ પહોંચી શક્યા નહિ ત્યારે મુનિસાગરે તેમને મુખ પહોળુ કરવાને કહ્યું બાપ્પાએ તત્કાળ તે આજ્ઞા શિરોધાર્ય^૨ કરી પછી દારીત શુક્રમાં, પરંતુ બાપ્પા ગુરુનો આ પ્રમાણે શુક્રવાને ખરો હેતુ નહિ સમજી શકવાથી એક અપ્રૂથ વર યુગ્માની બેઠા પૂણા છૂટવાથી તેમણે પોતાનુ મુખ બંધ કરી દીધુ આથી ઝરનુ શુક્ર તેમના મુખમાં પડવાને બદલે તેમના ચરણપર પડ્યુ જે રાજકુમાર પોતાના ગુરુના સ્નેહોપ દારનો અનાદર ન રત તો અવરથ તેઓ અમર થઈ જાત પરંતુ અમરત્વ તેમના લાગ્યમાં નહોતુ જો કે તેઓ અમર થઈ શક્યા નહિ તોપણ તેમની દેહ જોગેવ બની કેઈ પણ પ્રકારના શસ્ત્રાસ્ત્રો

૧ પરાશરે આજ રથજે એવંતિગજનુ મહિર જાપાવવામાં આવ્યુ છે કર્તવ્ય દોષના સમયમાં આ મહિરમાં જે દેશની હતો તે મહર્ષિ હારીતનો ૧૬મી પેઢીએ થયો હતો તેણે મનવ દોષને ગિરપુષ્પાદની એક દસ્તાલિખિત પ્રત પણ આપી હતી

૨ આવી બાવી અને વાતો બાપ્પાના સબધમાં સાબવાચક આવે છે એમ મેવાવ છે કે તેમનુ વજ્ર ગાય પાંચસે હાથ લાણ હતુ ભગવતી ભવાનીએ જે અક્ષિ તેમને આપી હતી તેનુ વળગ રે રેર હેતુ

તેમના શરીરને બેટી શકતા નહિ આ પછુ કાઈ જોજા ભાગ્યની વાત નહોતી હવે હારીત ધીમે ધીમે આકારમાંડવામાં ચડી ગયા થોડીવારમાં તેમનુ વિમાન અદસ્ય થઇ ગયુ

જે દિવસે ઉપથી આન દદાધક થતના બની, તે દિવસથી બાપ્પાનો ભાગ્યોદય થવા લાગ્યો તેમણે પોતે ચિતોડના સૂર્યવંશી રામના ભાણેજ હોવા સખ ધી વાત પોતાની માતાના મુખથી સાંભળી હતી તેમની માતાના કહેવા પ્રમાણે આ વખતે તેમના મામા ચિતોડનું રાજાસન ભોગવતા હતા આથી રાજકુમાર બાપ્પાને અતિ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો અને તેમને પશુઓના જેવુ પ્રમાદી જીવન ગાળવા પ્રત્યે અત્યત ધૂણા પેદા થઇ તેઓ પોતાના કેટલાક સાથીઓને પોતાની સાથે લઈ નિર્જન વનવાસ છોડી વસ્તીમાં આવ્યા આ વખતે મોટા નગરનુ દર્શન તેમને પહેનવહેલુજ થયુ મોટુ નગર કેવુ થાય છે તે તેઓ અત્યાર પૂર્વે જાણતા નહોતા નાગરિકાનુ ઉલ્લાસજીવન જીવન જોઈને તેમના ઉત્સાહમાં બમણો વધારો થયો જો મનુષ્યનુ ભાગ્ય બળવાન હોય છે તો તેને સર્વ કાર્યમાં સફળતા મળે છે નિષ્પિડ જગતમાંથી બહાર નીકળતી વખત માર્ગમાં તેમને નાહરા મગરા નામના ગિરિકૂટની તળેટીમાં પ્રસિદ્ધ ગોરખનાથ સિદ્ધના દર્શન થયા ગોરખનાથ સિદ્ધે રાજકુમારને એક બે ધારવાળી તનવાર અર્પણ કરી આ તનવારમાં એવો યુગ્ય હતો કે મત્ર ભણીને જો પહાડપર તેનો પ્રદાર કરવામાં આવે તો પહાડના બે ભાગ થઇ જાય કુમાર બાપ્પાના સૌભાગ્યનો માર્ગ નિષ્કટક થઇ ગયો હતો જે કાંઈ વિદ્વો શેષ હતા તે પછુ આ સિદ્ધ આગેથી તનવારની સલામતાથી દૂર થઇ ગયા હવે તેમને અણસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ, એમ કહીએ તોપણ ચાને ર

મૈથિવંશ પછુ પરમારકુળની શાખા છે પરમારવંશના રાજાઓ પૂર્વે માળવાદેશના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન હતા તેઓ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજા હતા જે વખતે કુમાર બાપ્પાનુ ચિતોડમાં આગમન થયું તે વખતે તે નગરમાં મૈથિવંશનો માનસિદ્ધ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો મહારાજા માનસિદ્ધે પોતાના ભાણેજનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસતકાર કર્યો અને તેમને પોતાના સામંત બનાવી તેમના ભરજીવોનચીને માટે થોડી ભૂમિ આપી મૈથિવંશી રાજા માનસિદ્ધના સમંધના ચિતારેખ નીકળ્યા છે તે વાચવાથી વિદિત થાય છે કે તે સમયમાં રાજસ્થાનમાં જગીરદારીપદ્ધતિ (ફ્યુડલ સીસ્ટમ) નો અધિક પ્રચાર હતો રાજપૂતસામંતોને જે જમીનો આપવામાં આવી હતી તેના બદલામાં તેઓ પ્રસંગ આવતા રાજાને સલામ કરવાને માટે સમરજીમમાં આવીને ઉપસ્થિત થતા હતા બાપ્પા ચિતોડમાં ગયા તે પૂર્વે માનસિદ્ધના સામંતો પોતાના રાજાપ્રત્યે અત્યત ભક્તિભાવ રાખતા હતા અને માનસિદ્ધ પછુ તેમના પર અત્યત પ્રસન્ન હતો, પરંતુ બાપ્પાના ગયા પછી તેણે પોતાના સામંતોપર અતુરતા કરવા છોડી દીધી સર્વ સામંતો સમજી ગયા કે બાપ્પાજ સર્વ અનર્થનુ કારણ છે, તેથી તેઓ તેમના પર અતિ દ્વેષ રાખવા લાગ્યા અને તેમનું અનિષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા

આવા સમયમાં એક વિદેશી શત્રુએ આક્રમણ કરીને ચિતોડને ઘેરા લાદ્યો રાજા માનસિદ્ધે પોતાના સામંતોને શત્રુની સામે બાથ બીડવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમણે પોતાની ભૂમિના પરા અત્યત અભિ માનસહિત રામની સન્મુખ દેહી દીધા અને તેઓ બોલ્યા કે “મહારાજા આપ આપના પ્રિય સેનાપતિ બાપ્પાને મુદ્દમાં મોકલો” બાપ્પાએ આ વાત સાંભળી, પરંતુ તેથી તેમના હૃદયમાં જરા પછુ લય અથવા શકનો આવિભાવ થયો નહિ ઉત્તર તેઓ બમણા ઉત્સાહથી એકલાજ ચિતોડના શત્રુની સામે મુદ્દ કરાને ચાલ્યા ગયા દેરી સામંતોએ પોતાની જગીરને ત્યાજ તો કર્યો, પરંતુ તેઓ લજ્જાના માર્યા બાપ્પાની પાછળ ગયા રાજકુમાર બાપ્પાના અતુર પરાક્રમની સામે શત્રુએ ટપી ચક્રવા નહિ તેઓ સર્વ પરાજિત થયા રાજકુમાર બાપ્પા વિજય મેળવીને ચિતોડમાં આવ્યા નહિ, પરંતુ પોતાના પૂર્વ જોની રાજધાની ગજનીમાં ચાલ્યા ગયા આ વખતે ગજનીનગરમાં એક મુસલમાન રાજાનું રાજ્ય હતું

૧ હૃદયપુરની પૂર્વે જે પહાડી માર્ગ છે તેનાથી જ માર્ગદિશા અતરપર મગરા અર્થાત્ બાકમોક આવેલો જ ૨ એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે એવાડના રાજા અલાપિ ઉકત બે પાસાળી વલવારની પૂલ અગિતપૂર્વે કરે છે બંદલ રાડને રાણાડલના પ્રધાન બહેનને આ વાત કહી હતી તેમણે આ વાત કહેલી વખત ખરડમુદિનો જે મત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો તે આ પ્રમાણે છે —

“શુક ગોરખનાથ, દેવદેવ, એકલિચ, તક્ક, મહર્ષિ હારીન અને વમવતી ભવાનીની આજ્ઞાથી આવાત કરે”

આ રાજનું નામ સતીમ હતું બાપ્પાએ તેને પદ્મણ કયો અને તેના સિદાસનપર એક સૂર્યવંશી સામ તને આરૂઢ કયો તે પછી તેઓ પોતાનું સૈન્ય લઈ ચિતોડમાં આવ્યા અને પોતાના શત્રુ સતીમની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું

દ્વેષથી વ્યથિત થયેલા સામ તો ચિતોડના ગગ્ગ માનસિદ્ધથી અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈ તેના પરિત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા રાજાને આથી અત્યંત શોક થયો રાજ્યમાં સામ તોને મોવાવવાને માટે અનેકવાર પોતાના દૂતોને મોકલ્યા, પરંતુ તેને સહનતા મળી નહિ દ્વેષાઈ અનેલા સામ તોએ દૂતના મહેવાપર લશ્ક્ર આપ્યું નહિ તેમણે તેને જણાવ્યું કે - “અમે રાજ માનસિદ્ધનું નિમંત્રક બાપુ છે, માટે એક વર્ષ પર્થ ત તેની સામે થઈશું નહિ પછીને માટે સાધાન રહેને ” એક વર્ષ પૂરૂ થયા પછી તેમણે પોતાના ચુરની આજ્ઞાનું ઉત્તર ધન કરી રાજ માનસિદ્ધ પ્રત્યેના દ્વેષામિ સાત કરવાને માટે એક યોગ્ય સરદારની શોધ કરવા માડી જે બાપ્પાને લીધેજ પ્રાધાન્યત તેમના હૃદયમાં દ્વેષામિ પ્રદીપ થયો હતો, તેજ વીર-પુરુષના અત્રોદિક શૌભાદિ ગુણોથી મોહિત થઈ તેમણે તેમને સન્માનસહિત પોતાના સરદાર બનાવ્યો રાજ્યલોભ કેવા ભય કર છે એની મોહિનીમાં જે માણસ લુપ્ત થાય છે, તેને હિતાહિતનું ભાન રહેતું નથી તેનું ધર્મજ્ઞાન નષ્ટ થાય છે અને તે કૃતચંતાના મસ્તક પર લતાપ્રહાર કરી પોતાનાપગ ઉપનાર કરનાર મિત્રનું સર્વ નાશ કરવામાં પણ સકાચ પાંમતો નથી દુરાકાંક્ષી બાપ્પાના મન ધમ્મા પણ તેમજ બન્યું જે મૌર્ખવંશી રાજા કુમાર બાપ્પાનો મામેા હતો, જેનો અનુગ્રહજ તેના સૌભાગ્યનું મુખ્ય દાર બન્યું હતું અને બાપ્પાને લીધે જે પોતાના સામ તોને અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તેજ માણસના સમસ્ત ઉપકારોને વિસરી જઈ તેને નિર્દયતાથી બાપ્પાએ પદ્મણ કયો અને જે સામ તો પૂર્વે તેમનાપર દેવ રાખતા હતા, તેમનીજ સહાયથી ચિતોડનું મિદાસન પ્રાપ્ત કર્યું આ સમયે વર્ણન કરતા ભટ્ટકવિ-એ કહે છે કે - ‘બાપ્પાએ મૌર્ખવંશી રાજાના હાથમાંથી ચિતોડ ખુશ્કી લીધું અને પોતે તે દેશના ‘મૌર’ અર્થાત મુકુટસ્વરૂપ બની ગયા ” તેમણે ચિતોડના સિદાસનપર આરૂઢ થઈ સર્વ લોકોની સમતિથી “હકુસર” “રાજચુર” તથા “અક્ષર” (સાવલોભ) આ ત્રણ ઉપાધિઓ ધારણ કરી

મહારાણા બાપ્પાને ધણી સતાન હતા તેમના કેટલાક સતાન પોતાના પૂર્વજોના મૂળદેશ સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાં સમય જતા તેમણે ધણી પરાક્રમો કર્યા આદ્યન ઇ-અકબરી વાચવાથી જણાય છે કે સૌરાષ્ટ્રદેશના બાપ્પાના વંશના પચાસ હજાર વીર પુરુષો અકબરીના સમયમાં અલત પ્રભાવ-શાળી થઈ ગયા હતા બાપ્પાના ઇતર પુત્રોમાંથી પાંચ મારવાડ દેશમાં જઈ વસ્યા ત્યાં તેઓ ગોહિલ કહેવાયા, પરંતુ થોડા વખતમાં તેમને તે દેશમાંથી હજાર કરવામાં આવ્યા અને હાલમાં તેઓ વક્ષાની પુરની આસપાસના ઉજ્જડ પ્રદેશમાં અતિ દીન અવસ્થામાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે તેઓ હાલમાં પોતાનું પવિત્ર કુલગૌરવ વિસરી ગયા છે અને આરળ લોકોની સાથે વ્યાપાર કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરે છે

મહારાજધિરાજ બાપ્પાના અતિમ જીવનનું વર્ણન અત્યંત અદ્ભુત છે. રાજપૂતો આ અદ્ભુત જ્ઞાત શ્રેષ્ઠ રાજવાની તીવ્ર અભિવાધા રાખે છે જે સમયે મહારાણા બાપ્પાની વય પ્રાય પચાસ વર્ષની થઈ તે સમયે તેઓ પોતાની માતૃભૂમિ પોતાની સતતિ અને ઇષ્ટમિત્રોના પરિત્યાગ કરીને પુરાસાન રાજ્યમાં ચાલ્યા ગયા અને તેમણે તે તરફના પ્રદેશો જીતી લઈને ત્યાંની અનેક મેરઝ સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યા આ સ્ત્રીઓના ઉદરથી પણ તેમને અનેક પુત્રપુત્રીઓની પ્રાપ્તિ થઈ

પુરા સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને વીરકેસરી મહારાણા બાપ્પાએ પરમધામ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું દેવવાળાનરેશની પાસે એક ગ્રામીન ગ્રંથ છે તે પરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા બાપ્પાએ ઇસ્ક હાન, કંદહાર, કાશ્મીર, ઇરાક ઇરાન, વરાન, કહ્મરિસ્તાન વગેરે હિન્દી પશ્ચિમ તરફ આવેલા દેશો જીતી ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાથે વિવાહ કર્યો હતા અતે તેમણે તપસ્વીની પેઠે રહી ગેર પર્વતની તળેમીમાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું હતું એમ કહેવાય છે કે બાપ્પા રાવણે જીવત અવસ્થામાંજ સમર્પિત થઈ જઈ હતી આ સર્વ સ્ત્રીઓદ્વારા તેમને ૧૩૦ પુત્રો થયા હતા તેમના આ પુત્રો ઇતિહાસમાં નૌશેરા પંચાણના

૧ આ વાત અસત્ય ॥ પ્રાચીન પુસ્તક એકલિ ગમાદાભ્યંદારા વિદિત થાય છે કે બાપ્પા રાવણે સવત ૮૧૦ માં અર્થાત્ ૬૦ સં ૭૫૪ માં સન્ધ્યાસ લીધો હતો

નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે તેમના એક એક પુત્રે એક એક રાજવંશની સ્થાપના કરી હતી. આપ્પા રાવળને હિંદુ ઔચ્છીના ઉદરથી ૯૮ પુત્રો થયા હતા આ સર્વ “અગ્નિ ઉપાસક સૂર્યવંશી”ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા.

ભદ્રસેકોના પ્રથોમા બીજી પણુ એક અદ્ભુત જ્ઞાત ઉપનયમ થાય છે એમ કહેવાય છે કે મહારાણા આપ્પા ન્યારે પરમધામમાં ગયા ત્યારે મુસતમાનો કહેવા લાગ્યા કે - ‘અને એમના શરીરને ભૂમિદાહ કરીશું’ અને હિંદુઓ કહેવા લાગ્યા કે ‘અને એમને અગ્નિદાહ કરીશું’ આ કારણથી ઉભય પક્ષો વચ્ચે મોટો વાદવિવાદ ઉપસ્થિત થયો સર્વ પોતપોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા લાગ્યા ધણીવાર સુધી કાંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ અતે તેમણે મહારાણા આપ્પાના અગર ખોદાડેલું વસ્ત્ર ઉપાડીને જોયું તો ત્યાં તેમને નાસવાનું પચતત્વના મૃત શરીરને બદલે સ્વેત રંગના કેટલાક વિકાસત કમરો દૃષ્ટિ ગાયર થયા આ કમરોને ત્યાંથી ઉપેડી માનસરોવરમાં મૂકવામાં આવ્યા ધરાન દેશના નોશિરવાન પાદ શાહના સખ્યમાં પણુ બરાબર આપુજ જ્ઞાત સાબળવામાં આવે છે

મેવાડના રાજવંશના આઠપુત્ર ૧ વીરવર આપ્પા રાવળનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર અત્રે સમાપ્ત થાય છે હવે તેઓ કયા સમયમાં થઈ ગયા તે વિષે ખીમાસા કરીશું આગળ લખવામાં આયુ છે કે મહારાજા શિનાદિત્યના શામનકાળમાં અર્થાત્ સવત ૨૦૫ માં વર્ધલવીપુરનું પતન થયું હતું અને તેમની નવમી પેઢીએ આપ્પા રાવળનો જન્મ થયો હતો પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે મેવાડના રાણાના મહા-લયોમાં જે ઐતિહાસિક મથો રાખવામાં આવ્યા છે તે પરથી વિદિત થાય છે કે સવત ૧૮૧ માં અર્થાત્ ૯૦ સં ૧૩૫ માં આપ્પા રાવળનો જન્મ થયો હતો વળી એક શિનારેખા પરથી જણાય છે કે સવત ૭૭૦ માં અર્થાત્ ૯૦ સં ૭૧૪ માં ચિતોડમાં ગ્રૈર્સવંશી માનસિંહ રાખનો આધિકાર હતો રાણાના રાજ્યુવનમાં જે ઐતિહાસિક મથો છે તે સ્પષ્ટાક્ષરથી પ્રકાશિત કરે છે કે આપ્પા રાવળ રાખ માનસિંહના ભાણેજ હતા ન્યારે આપ્પા રાવળની વય પદર વર્ષની હતી, ત્યારે તેમના મામાએ તેમને પોતાના સામતતરીકે નિયત કર્યા હતા મહારાણા આપ્પાએ ચિતોડના સામતોની સલાયથી માન-સિંહને પદભૂષ કર્યા અને ચિતોડના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હવે આપણે સમજી શકતા નથી કે આમાથી કયો નાન સત્ય માનવી ? જે આપ્પાને રાખ માનસિંહના ભાણેજ અને તેમના સમમાનીત માનવામાં આવે તો તે પણુ સમુક્તિક નથી સૌરાષ્ટ્રમાં સોમનાથના મંદિરમાથી એક શિના લેખ મળ્યો છે, તે દ્વારા સર્વ શંકા દૂર થાય છે ઉપ્ત શિનારેખમાં એક સ્વતંત્ર સવત વિષે થોડાક ઉલ્લેખ છે આ સવત વિક્રમ સંવતથી ૩૭૫ વર્ષ પાછળ પ્રચલિત થયો છે

૧ ચિતોડના મુખસિદ્ધ માનસરોવરના તટપર એક વિજયસ્તંભ છે, તેમાથી આ શિલાલેખ નીકળ્યો હતો. આ લેખમાં એક સ્થળે એસા ઉલ્લેખ છે કે મહારાજા માનસિંહ નયરમાં ભ્રમણ કરતા હતા તે વખતે એક અતિ રૂઢ માણસ ધીમે ધીમે તેમની પાસેથી ચામ્યો ગયો આ રૂઢ પુરુષને એકેઈ માનસિંહના હુકમમાં એક શલીર ભવનને ઉદય થયો તેમને વિચાર આવ્યો કે મરુત્યુનું જીવન ક્ષણભ્રમર છે કમળની પાખડીપરના જળબિંદુવનું આપણું જીવન ચરણ છે અને રાત્ર્ય દ્રવ્ય ૧ નો વગેરે સર્વ ક્ષણભ્રમર છે આ પ્રકારના અનેક વિચારો તેમના મનમાં ઉદ્ભવ્યા તેથી તેમણે પોતાનું નામ અવધ રાખવાને માટે આ વિશાળ સરોવર ખોદાણુ આ સરોવરથી મહારાજા માનસિંહનું નામ અમર થયું છે

૨ આ સળે નિશ્ચય કરવાને માટે કનૈસ ટાંડે પુષ્કળ ક્ષેત્ર કર્યો અતે તેમને પોતાના પરિશ્રમમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ શિલારેખ, તામ્રપત્ર માચીન મુદ્રા કાવરિલા સ્તંભો વિ હે મેવાડસભ્યો સાંપનો ન્યા ન્યા મગવાનો સભવ હતો ત્યાં ત્યાં તેઓ જાતે ગયા અને પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને તેમને તપાસ્યા સત્ય જ્ઞાત બજુ વાને માટે આ પ્રકારે જાણ કરતા કરતા છ વર્ષો જ્યતીત થઈ ગયા પરંતુ કાઠિયણ કૃષ પ્રકાપ થયું નહિ. આખરે તેઓ સંદેહ અને ચિંતામાં નિમગ્ન થઈને ઉદયપુર છોડી સારાન્યમાં ગાલ્યા ગયા મિલસેલા કુળદા આ માચીન સ્થાનમાં એકવાર સોધ કરી જોવાના ઉદ્દેશથી તેઓ ત્યાં ગયા હતા સદ્સાગ્યવશાત્ ત્યાં જવાથી તેમને મનોરથ અને પરિશ્રમ સફળ થયા સગીરથ પરિશ્રમ કર્યા પછી સોમનાથના પ્રસિદ્ધ મંદિરમાં તેમને ઉપેના શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો આ શિલાલેખમાં માનસિંહ સવતનો એક બીજો પણુ લેખ ઉપલબ્ધ થાય છે આ સવત વિક્રમ સવનની ૧૧૬૬ ની સાલમાં પ્રચલિત થયો હતો

નિવૃત્ત થઇ તમે અબ્દુલ્લેની^૧ ઘબે છે કે હીઝરી સન ૬૫ માં (ઈ. સં. ૭૧૩ માં) કાસિમે દાદિર રાજનો વધ કર્યો હતો અને તેનો પુત્ર નાસિમિ ચિતોડના મૈયર્વશી રાજ પામે ગયો હતો.

૨ બાપાથી ઘટને શક્તિપુત્ર મુખીમા (બે ચતાઈ-બોમા) ચિતોડના સિંહાસનપર દશ રાજ-બોમે આ વરમા ચાગ ગાળ્યો મહાપગાકી નિવડયા આ ચાર પુરુષ રાજ-બોમે ચાર પ્રધાન ધુ નો ચાગ લ કર્યો હતો પહેલા કનકનેન, ઇ. સં. ૧૪૪, બીજા ચિવાદિત્ય, ઇ. સં. ૧૪૫, ત્રીજા સમયમા વદનલીપુરનો નાશ થયો, ત્રીજા બાપા ઇ. સં. ૧૪૬, અને ચોથા શક્તિપુત્ર, ઇ. સં. ૧૪૮

૧ આ વખતે મુહમ્મદ બીન કાસિમ ચિતોડ તરફ ચડી આવ્યો હતો, ૧૨૮ બાપાએ તેને પરાજિત કર્યો હતો.

૨ ૧ ગોહિલ, ૨ સોજ, ૩ શીલ ૪ ખલજોજ, ૫ બર્જ, ૬ આધિસિંહજી, ૭ સુભાષજી, ૮ મુખાનજી, ૯ આશ્વજી અને ૧૦ નરવાહજી.

અધ્યાય ૩ જો

બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચેના રાજઓતું વૃત્તાંત-બાપ્પાનાં સંતાનો-
ભારતવર્ષ ઉપર આરબ લોકોતું આક્રમણ-ચિતોડતું રક્ષણ કરવાને
સમરસેનમાં ઉપસ્થિત થયેલા રાજપૂત
રાજઓતું સંક્ષિપ્ત વૃત્તાંત.

વે જણાવવામા આવ્યું છે કે ગિદલોતકુલતિલક મહારાણા બાપ્પા સંવત્ ૭૮૪ મા અર્થાત ૬૦ સં ૭૨૮ મા ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા હતા. તેઓ ચિતોડરાજ્યનો પરિત્યાગ કરીને ધ્રાનમાં ચાલ્યા ગયા, તે સમયથી મહારાણા સમરસિંહના શાસનકાળપર્યંતનો ઇતિહાસ ભટ્ટલોકોના ગ્રંથમાથી તારવી કાઢી અત્ર આપવામાં આવે છે. આ સમયમા સમસ્ત મેવાડમા તો શું પરંતુ સમગ્ર ભારતવર્ષમા નવીન યુગનો આરંભ થયો હતો. જે વખતે મુસલમાનવીરોના ગગનભેદી સિંહનાદથી આર્યોની લાગ્યશ્વદશી ચંચલ યર્ધ, ભારતવર્ષનો રાજમુ-

કુટ ભારતીય આર્યવૃત્તિના મસ્તકપરથી ઉતરી મુસલમાન બાદશાહના શિરપર સ્થાપિત થયો; તે વખતે સમસ્ત આર્યાવર્તમા એક નવીન યુગનો આરંભ થયો હતો, એ વાતનો સ્વીકાર કોણ નહિ કરે ? વીરવર બાપ્પા રાવળનું ધ્રાન પ્રતિ ગમન અને સમરસિંહનો રાજ્યાભિષેક એ બેની વચ્ચે ચાર શતાબ્દોઓ વ્યતીત થઈ ગઈ. આ ચાર શતાબ્દોઓમા મેવાડના સિંહાસનપર બધા મળીને અદાર રાજઓ બેઠા હતા. આ સર્વ રાજઓની કારકીર્દિનો યથાર્થ ઇતિહાસ જો કે ભટ્ટલોકોના કાવ્ય-ગ્રંથોમાથી ઉપલબ્ધ થતો નથી; તથાપિ જે કાંઈ થોડા પ્રાપ્ત થાય છે, તેપરથી વિદિત થાય છે કે આ રાજઓ ખરેખર બાપ્પાના વંશજો જ હતા. તેમની અદ્વૈકિક કીર્તિકથા આજે પણ રાજસ્થાનના અનેક ગિરિઓમા શુંજ રહી છે.

આયુતપુરમાથી પ્રાપ્ત થયેલા શિલાલેખની સહાયથી આગળ પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે કે મહારાણા બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચે શક્તિકુમાર નામનો એક રાજ સંવત ૧૦૨૪ (૬૦ સં ૯૬૮)મા મેવાડના સિંહાસનપર આરૂઢ થયો હતો. વળી એક પ્રાચીન વિશ્વસનીય જૈનગ્રંથપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણા શક્તિકુમારથી ચાર પેઢી પૂર્વે સંવત ૯૨૨ (૬૦ સં ૮૬૬)મા બીજો એક પ્રતિભાવાન રાજ ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો. આ રાજનું નામ અણ્ડલ હતું. ખુમાનરાસા નામના એક પ્રાચીન ગ્રંથપરથી જણાય છે કે બાપ્પા અને સમરસિંહની વચ્ચેના કાળમાં મેવાડરાજ્યપર એક વાર મુસલમાનોએ આક્રમણ કર્યું હતું. ખુમાનરાણાના સમયમા આ આક્રમણ થયું હતું મહારાણા ખુમાને ૬૦ સં ૮૧૨ થી ૬૦ સં ૮૩૬ પર્થંત રાજ્ય કર્યું હતું.

તે સમયમાં ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ ગાઢ અંધકારથી આગ્રત હતો. આ અંધકારમય કાળના ગર્ભમા પ્રવેશ કરી ભારતવર્ષના તે મમયના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરવો કઠિન છે; તથાપિ ભટ્ટકવિઓના ગ્રંથો, આર્ધનર્ધ-અકબરી, હરિસ્તા વગેરે જે ગ્રંથો આ અંધકારમા દીપકવત પ્રકાશ છે તેમની સહાયતાથી અમે અમારી શક્તિજનુસાર મેવાડના ઇતિહાસનો ઉદ્ધાર કરીશું. હાલ પ્રથમ અમે બાપ્પાનાં

સત્તાનો વિષે વર્ણન કરીએ છીએ.

ગિહયોત કુવમા સર્વ મળીને ચોવીસ શાખાઓ છે આ ચોવીસ શાખાઓમાની કેટલીક મહારાણા બાપ્પાદારા ઉત્પન્ન થઈ હતી ચિતોડ વસ કર્યા પછી થોડા દિવસે મહારાણા બાપ્પા સૌરાષ્ટ્રદેશમા ગયા હતા સૌરાષ્ટ્રદેશની નિકટ જે દીવળદર છે તેમા તે વખતે ઇસ્પગુન^૧ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો આ રાજ્યને એક પુત્રી હતી મહારાણા બાપ્પાએ આ કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યું અને તેઓ તેને ચિતોડમા લઈ આવ્યા તે સમયે દીવળદરમા બાણુ માતા નામની એક મૂર્તિ હતી બાપ્પા રાવણ પોતાની પત્નીની સાથે બાણુમાતાની પ્રતિમાને પણ ચિતોડમા લઈ ગયા તેમણે જે પવિત્ર મહિરમા તે માતાની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી તેજ મહિરમા તે જાળવપર્ષત તેની ને તેવી દશામા વિરાજમાન છે, અને આજે પણ એવાડના ઇષ્ટદેવ એકનિગની પેઠે તે પૂજ્ય છે દીવળદરના રાજા ઇસ્પગુનની પુત્રીના ગર્ભથી બાપ્પા રાજ્યને અપરાજિત નામનો એક પુત્ર થયો ઇસ્પગુનની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું તે પૂર્વે તેમણે દારકાની નિકટ વસેલા કાપીરાવ નગરના પરમાર રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેના ગર્ભથી તેમને એક અસીન નામના પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ હતી અસીય તેમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, પરંતુ તે પિતાનું રાજ્ય ઊઠીને પોતાના મામાને ત્યાં રહેતો હતો આથી તેને ચિતોડનો રાજાનુકુટ પ્રાપ્ત થયો નહિ બાપ્પાની પછી તેમના સિદાસનપર અપરાજિત ખેડા હતો^૨ અસીય જો કે પોતાના પિતાના સિદાસનપર ખેડે નહિ, તેણે તેણે સૌરાષ્ટ્રમા એક રાજ્યની સ્થાપના કરી તેના વશને 'અસીન ગદિરોત' કહેવાયા. સમય જતા આ રાજપુતો એટલા પ્રતાપી થયા કે મુગલકુળતરિક પાદશાહ અકબરના સમયમા તેઓ પચાસ હજાર પોદાઓ મુલુગલુમા લાવી શક્યા હતા અપરાજિતના સાસનકાળનું કાલ વર્ણન કરવા લાયક વૃત્તાત ઉપલબ્ધ થતું નથી અપરાજિતને બે પુત્રા હતા, ખગબોજ અને નદકુમાર ઉત્તરાધિકારની પ્રાપ્તિ પ્રણાલીઅનુસાર તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ખગબોજને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નાગદાની ખીણમા કનૈલ દોડને એક સિદાવેષ પ્રાપ્ત થયો હતો આ સિવાયે અપરથી જે દક્ષિણ પ્રાંત થઈ છે તે દારા સિદ્ધ થાય છે કે અપરાજિત એક સૌર્યાવાન રાજા હતો તેમના કનિષ્ઠ પુત્ર નદકુમારે દોઢ વશના રાજા બીમસેનનો સહાર કરી દક્ષિણમા આવેલુ દેવગઢ નામક રાજ્ય હસ્તગત કર્યું હતું

મહારાજા ખગબોજનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી પ્રસિદ્ધ મહારાણા ખુમાન ચિતોડના સિદાસનપર ખેડા એવાડના ઇતિહાસમા મહારાણા ખુમાન અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે મહારાણા ખુમાન રાજસિદાસનપર ખેડા કે તરનજ મુસમનોએ ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું સ્વતંત્રતાની લીલાબૂમિ પવિત્ર ચિતોડપુરીને બગવાન મુસમનોએ ઘેરી લીધો આની સ્થિતિ જોઈ તે સમયના ક્ષત્રિય રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈને ચિતોડનું સંરક્ષણ કરવાને માટે આવ્યા તેમની સત્તાવાથી મહારાણા ખુમાને જે અદ્ભુત વીરતાપૂર્વક કરોર શત્રુઓની ગતિ રાકી હતી તેનું વર્ણન ખુમાનરાસમા ઉત્તમ પ્રકારે કરવામા આવ્યું છે કવિની ચૈતન્યોત્પાદક કવિતાસંજિતના પ્રભાવથી તે સમયના વૃત્તાતની મૂર્તિ અત્યંત તેજસ્વી બની છે આ ગ્રંથનું પાન કરવાથી એમ જાત થાય છે કે બહુ લખણ આપણી સામેજ સમામ ચાલી રહ્યા છે એમ કહેવાય છે કે બળવાન શત્રુઓએ ચિતોડને ઘેરી લઈ ખુમાનની પાસે કર માગ્યો આવી મહારાણાને અત્યંત ક્રોધ અટ્યો. તેમના શૈભેરામમાથી કોપાગ્નિ ઝરવા લાગ્યો અને તેમણે આ તિરસ્કરણીય માગણી અભિમાન તથા અનાદરપૂર્વક સાંભળીને પ્રચંડ ધોષથી રણસિંહ કુટુંબનું તત્કાલ તેમના ગૌહાઓ તૈયાર થઈ પરમ ઉત્સાહથી શત્રુઓની સામે લડવાને માટે રણગુણમા ગયા વીરવર

૧ ઇતિહાસમા ગેરો કહેવેન પ્રાપ્ત થાય છે કે ચોવ રાજ્યમા ઇસ્પગુલનો અધિકાર હતો અનેક લોકો એવે બાણુ રાજાને પિતા કહે છે

૨ જે માનીત લેખ મંથી આ જગત વખતમા આ પુ છે તેમા એક રથને જણાવવામા આવ્યું છે કે અસીય પોતાના નામપરથી એક કિલ્લાનું નામ અસીયગઢ પાડ્યું હતું અસીલના પુત્રનું નામ વિજયપાલ હતું વિજયપાલ ખબાત રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાનો મયાસ કરતા તે દેશીયીય લોકોના હાથથી માર્યો ગયો હતો

૩ ખગબોજનું ખીર્ણ નામ કર્મ હતું એજેજ મહર્ષિ હારીતના આશ્રમમા લગ્નવાન એકલિંગના પવિત્ર મહિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી

આખ્યાની વિજયવતી જ્વળ ગર્વસંહિત ઉઠાવી સર્વ રાજપૂતો શત્રુઓ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ખરેખર મુસલમાનોએ ખરાબ મુઠ્ઠતમાંજ ચિતોડપુરીપર ઘેરા ધાલ્યો હતો, તેમણે ખરાબ પળે ગળાંથી ઉન્નત થઈ ખુમાનની પાસે કર માગ્યો હતો. તેઓને મહારાણાના કરેલા અપમાનનું ફળ ખરાબર મળ્યું. ક્ષત્રિયોએ એવી બહાદુરી બતાવી કે મુસલમાનસેનાનો મોટો ભાગ કપાઈ ગયો અને બચ્યા તેઓ છપ લઇને નાસી ગયા; પણ ખુમાને તેમનો કેડો છોડ્યો નહિ. રાજપૂતોએ મુસલમાનસેનાપતિ મહમૂદને પકડી લીધો અને તેઓ તેને ચિતોડમાં લઇ આવ્યા. આ મહમૂદ કાણ હતો ? એ પ્રશ્ન અહીંયાં વિચારવા યોગ્ય છે. જે પરાક્રમી મુસલમાનવીર ગિઝનીના પહાડી પ્રદેશથી ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો, તેના નામની સાથે આનું નામ મળે છે; પરંતુ બિન્ન બિન્ન વ્યક્તિઓનું નામ એક હોઇ શકે છે. ઉપરોક્ત મહમૂદ કાણ હતો, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને માટે અને તે સમયમાં ભારતવર્ષ અને અરબસ્તાન વચ્ચે કેવા સંબંધ હતો, તે જણાવવાને પ્રયત્ન થઇએ છીએ.

ભારતવર્ષનો ધનભંડાર અને રત્નભંડાર વિદેશી મુસલમાનોની આંખમાં ખટકવાથી તેઓ યમકુતોની પેઠે ચઢી આવી ભારતવર્ષની લક્ષ્મી લૂંટી જવા લાગ્યા. ભારતસંતાનોને એ વિદેશીઓના હાથથી કાંઈ થોડું દુઃખ સહન કરવું પડ્યું નથી. ભારતવર્ષનાં કાંઈ થોડાં નગરો અને ગામો તેમના હાથથી નાશ પામ્યાં નથી. જે વખતે ખલીફા ઉમ્મર બગદાદના સિંદાસનપર હતો, તે વખતમાંજ મુસલમાન લોકો પહેલ-વહેલ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા. તે સમયે વાણિજ્યને માટે ભારતવર્ષમાં જે પ્રદેશો વિખ્યાત હતા. ગુજરાત અને સિંધ. આ ઉલ્લેખ સંપત્તિશાળી પ્રદેશોના વ્યાપારી માલ હસ્તગત કરવાને માટે ખલીફા ઉમ્મરે ટાઇગ્રીસ નદીના તટપર ખસરા શહેર વસાવ્યું. ભારતના વ્યાપારની સંપૂર્ણ ઉત્પત્તિ જ્યેષ્ઠ તેની દુરભિલાષી ધીમે ધીમે વધતી ગઇ. વ્યાપારી માલ હસ્તગત કરીને તે સંતુષ્ટ થયો નહિ. આ સુવર્ણ-ભૂમિમાં અમૂલ્ય રત્નો અને વ્યાપારી વસ્તુઓ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે જોવાને માટે તેણે અખુશ આયાસ નામના સેનાપતિને એક પ્રચંડ સૈન્ય આપીને ભારતવર્ષમાં મોકલ્યો. અખુશ આયાસ પોતાની સેના લઈને સિંધદેશમાં આવ્યો; પરંતુ હજી આર્યોનું વીરત્વ નષ્ટ થયું નહોતું. મુસલમાનોએ ભારત-વસ્ત્રીઓપર અસાચાર કરવાથી આર્યોનું વીરત્વ “આરાર” નામના સ્થાનમાં પ્રચંડ જ્વાળા સાથે પ્રદીપ્ત થયું. આયાસ આ વીરત્વશી અગ્નિની જ્વાળામાં બળીને લગ્ન થયો. ખલીફા ઉમ્મરના મૃત્યુ પછી ખલીફા ઉસ્માન તેના સિંદાસનપર બેઠો. તેણે સિંદાસનપર બેસી તરતજ ભારતવર્ષની અતસ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને માટે દૂત મોકલ્યો અને ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરવાને માટે તે પ્રચંડ સેનાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પરંતુ ઉસ્માનની ઇચ્છા મનમાં ને મનમાંજ રહી ગઈ.

ખલીફાઅલી બગદાદના સિંદાસનપર બેઠો ત્યારે તેના સેનાપતિઓએ સિંધ દેશ છતી લીધેલ હતો; પરંતુ તેઓ પંચ દીર્ઘસમયપર્યંત તે દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થિત રાખી શક્યા નહોતા. ખલીફાના મૃત્યુ પછી તેમનાપર એવી વિપત્તિઓ આવી પડી કે તેમને વ્યાકુળ થઇ ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. તદુપરાંત ખલીફા અખુશઅલિક અને ખોરસાનના પાદશાહ યઝીદના સમયમાં પણ આ પ્રકારે ભારતવર્ષને છતવાની તૈયારીઓ થયેલી; પરંતુ તે નિષ્ફળ ગઇ હતી. આ પ્રકારે કેટલોક સમય વ્યતીત થઇ ગયો. હવે ભારતવર્ષની દુર્દશાનો સમય નિકટ આવતો ગયો. ખલીફા વલીદ પોતાના સિંદાસનપર બેઠો અને તરતજ તે પોતાના પ્રચંડ સૈન્યને સજ્જ કરીને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો. તેની ગતિને કાંઈ રોકા શક્યું નહિ. તેણે સિંધ અને તેની પાસેનો થોડો દેશ છતી લીધો. એમ કહેવાય છે કે ગંગાના પશ્ચિમ કિનારાપર આવેલા પ્રદેશના રાજાઓ પણ વિજયી વલીદના અપૂર્વ પરાક્રમની આગળ સરતક નમાવી તેના પંખમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેને કર આપવા લાગ્યા હતા. મુસલમાનોનો તે સુવર્ણયુગ હતો, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે; કારણ કે તેમના પરાક્રમશી અગ્નિને રોકવાને જે જે રાજાઓ તૈયાર થયા, તેઓ ઉલટા તેજ અગ્નિમાં પતંગની પેઠે લગ્ન થઇ ગયા. મુસલમાનોની વીરતા અને તેમના ઉત્સાહનું જ્વાલંત વાંચવાથી આપણાં હૃદય ધક્કવા લાગે છે. અધિક શું કહીએ ? મુસલમાનોએ એકજ સમયમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં જે વિશાળ રાજ્યોને અપૂર્વ વીરતાથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યાં હતાં. આ

તરફ સિંધુ નદીની પાસેના દાહિરના રાજ્યની અવનતિ થવાની સાથે ભારતવર્ષનો નાથ થવાની મુચનો યદ્ય અને પશ્ચિમ તરફ અતિમ ઝાંચ વીરવર રાંધરિકના 'અદ્યુત' રાજ્યની પશ્ચિમપ્રાપ્તિ થયું.

ઉગ્મ ઉભય ભયાનક ઘટનાઓ મુસરમાનેના અપૂર્વ વીરત્વનું અદ્યુત ઉદાહરણ બતાવતી જન્મતના ઇતિહાસમા રમિરના અદ્યુતથી સદા અચકિત રહેશે.

અવીરના વતીદના સેનાપતિ મહમુદ બિન કાસિમે હીજરી સન ૮૯ (૬૦ સં ૭૧૮) ના પ્રાંતમાં ભાગવતમિત્રા આવી સિંધના રાજ્ય દાહિરપર આક્રમણ કર્યું હતું મુસરમાનવીરના દરાસ પ્રાસમાથી દેરાતુ સરક્ષણ કરવાને માટે દાહિરે પોર સમામ કર્યો પરંતુ તે કાર્ષ્ણ્ય પ્રકારે દેશની રક્ષા કરી શક્યો નહિ આ મુસરમાન સેનાપતિના પભ્ભા દરી તે ગળને પોતાનું રાજ્ય, ધન, ગૌરવ અને અતે પ્રાણની પણ નાદુતિ આપવી પડી વિજયી કાસિમે જ્ય અને જૂદના માવની સાથે આક્રમિત રાજાની બે લાવણ્યમયી કન્યાઓને પણ પોતાના અનીકાની પામે ભેટતરીકે ગોકરી દીધી પરંતુ આ ઉભય વીરકન્યાઓદારાજ કાસિમને નાશ થયો આઈન-પ-અકબરી અને ફરિસ્તામાં એવે ઉલ્લેખ છે કે ત્યારે આ કન્યાઓ દમારકસ નગરમા પહોંચી, ત્યારે અવીરએ તેમના રૂપનાવરણની પુરકા પ્રશંસા સાબળી રથાગણુમા વિજય મળવાથી તેનું હૃદય અત્યંત પ્રદુષિત થયું હતું અને આ કન્યાના સૌદમ્યની પ્રશંસા સાબળી તેના આનંદમા જમસો વધારે થયો આ ઉભયસુદરીઓના અતુપમ નાવણ્યને ઉપભોગ લેવાને માટે તેનું હૃદય ઉઠાળા આરવા લાગ્યું તેની પાપરૂતિ ઉક્તેશ્વ આરી વિહારભુવનમા આવીને તેણે જરેયા કન્યાને પોતાની સમક્ષ તેડી લાવવાની પોતાના દામને આતા કરી આ આરાધ્ય શીઘ્ર પાવન થયું શક્તિયુક્તની કમલિનીને કામથી ઉન્મત અને રાધીસમાન નિર્દય ધવનની સમક્ષ લઈ જવામા આવી.

નિરાધાર અનાથ રાજપૂતપ્રાણને એ-છની વિગમવાચ્છન્ન તત્ત કરવાને માટે કયારે રથાનમા મોકલવામા આવી આ રથને તેણે રક્ષણ કરનાર કાણ હતું? સિંધના અધિપાત દાહિરના પવિત્ર કુવતે ચિરંજીવ કથી કાણ જગાવી શકે એમ હતું? આજે રાજપૂતગૌરવ કુનાલિમાન નષ્ટ થવાની અણપર હતું જરેયા રાજકુમારીએ પોતાના રાતીવરણની રક્ષા કરવાને બીજો કાર્ષ્ણિકાપ ન બેધ ચતુરશક્તિ પોતાને ક્ષેત્ર સાધ્ય કર્યો. અવીર તેની પામે આવ્યો કે તરતજ તે રાવા લાગી અને બોલી- 'પ્રુદા વિદ' પાદશાહ સદામન' આપ મુજકા ન છુએ થહ જિરમ આપકે હરત મુબારકકે છુએ જાનેકે કામિય નહી હૈ નારાયક કેસિમને જળગદસ્તી કરકે પહિરેહિ હમ દોનાફા દલબત લેવી હૈ" આ અદ્યુત વાન માલખી અવીરના કેભને પા રક્ષો નહિ તેના રહેરે(મમાથી કેપામિની ચિણ્ણમારીઓ નોકળવા લાગી તેણે તરતજ કાસિમને કયારે દડ આપવાની આજ કરી તેજે- 'કાસિમને જીવત દદામાજ કામી દુર્ગમી આનમા કીવીને અરી આં લખ આવો' પાદશાહની આ આજ પ્રમાણે તરતજ અમલ કરવામા આ ગે તતલામ્ય કાસિમે અવીરના કેપામિમા પવિત્ર શ્વ પોતાના પ્રતિભા અને પ્રાણુ ઉભય ગ્રામણ્યા પવિત્ર રાજપૂતસતીએ ચતુરાધી પોતાના શિવળ્ય સદ્યજ્ઞ કર્યું અવીર સત્ય વાન જાણી શક્યો નહિ.

ઉપરી ઘટના બન્યા પછી થોડા વખતમા મુસરમાનેએ ભારતવર્ષમા આવીને કાર્ષ્ણ દિદુરભ્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો કે નહિ તે વિશે ઐતિહાસિક માથોમા કશો ઉદ્ય ઉપવ ન્ધ થતો નથી કેવળ એટલુંજ જણાય છે કે વતીની પછી મન્સરના રાસનકાળમા તેના સેનાપતિ યજિરે રાવદેશ કર્યો અને તે પોતાના સત્રાતના મેધાગિમાયા અચાને માટે સિંધદેશમા નાગી ગયો આ વાત ઘણીજ સાધારણ છે, તેથી તેણે વિગેર મગોધન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી જે વખતે આ મન્સર સ્વય અવીર નહિ, પરંતુ અવીર અન્યાસનો પ્રતિનિધિ હતો ત્યારે સિંધદેશ અને ભારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગનાં અન્યાય રાજ્યો તેના તાનામા હતા એના સમયમાજીવીરવર બાપ્પા રાવળ રહેરેનો ભોગ કરી દરદરમા ગયા હતા.

ગિહલોત રાજ્યો અને તેમના સમઘડીન મુસલમાન પાદશાહોની સંક્ષિપ્ત ભૂમિ

ગિહલોત	રાજ્યકાળ		મુસલમાન રાજ્ય	રાજ્યકાળ	
	સવત	ઈ સ	ખગદાદના ખવીફા	હીઝરી સન	ઈ સ
આપ્પાનો જન્મ	૭૬૬	૭૧૩	વવીફ (૧૧ મો)	૮૬ થી ૮૬	૭૦૫થી ૭૧૫
ચિતોડમાં અધિકાર	૭૮૪	૭૨૮	ખીજો ઉમ્મર (૧૩મો)	૯૦ થી ૧૦૨	૭૧૮થી ૭૨૧
એવાડશાસન	"	"			
ચિતોડસાગ	૮૨૦	૭૬૪	હસન (૧૫ મો)	૧૦૪થી ૧૨૫	૭૨૩થી ૭૪૨
અપરાજિત	"	"	મન્સર (૨૧ મો)	૧૩૬થી ૧૫૮	૭૫૪થી ૭૭૫
ખવબોજ	૮૬૨થી	"			
ખુમાન	૮૬૨સુધી	૮૧૨થી	હારન રસિદ (૨૪ મો)	૧૭૦થી ૧૯૩	૭૮૬થી ૮૦૬
		૮૩૬સુધી	મામૂન (૨૬ મો)	૧૯૮થી ૨૧૮	૮૧૩થી ૮૩૩
હર્તબાટ	"	"			
ઉદપુટ	"	"			
નરવાહન	"	"			
શાવિવાહન	"	"	ગિઝનીના નૃપતિ		
શકિતકુમાર	૧૦૨૪	૯૬૮	અલમગીન	૩૫૦	૯૫૭
અખાત્રસાદ	"	"			
નરવર્મ	"	"	સખકતાગીન	૩૬૭	૯૭૭
યશોનર્મ	"	"	મહમૂદ	૩૮૭થી ૪૧૮	૯૯૭ થી ૧૦૨૭

જગતપ્રસિદ્ધ નૃપતિ ખુમાનના મમકાળીન ખવીફા હારન રસિદે જ્યારે પોતાના પુત્રોને પોતાનું રાજ્ય પહેલી આખી ત્યારે તેણે પોતાના દ્વિતીય પુત્ર અવમાખૂનને ખોરાસાન, જમ્બીસ્તાન, કાબૂલ, સિંધ અને હારતવર્ષ એટલા દેશો આપ્યા હતા ખવીફાના મૃત્યુથી થોડા દિવસ પછી શાહજહાં મામુને પોતાના જ્યેષ્ઠ બાળને સિંહાસનપરથી પદબ્રજ કર્યો અને ઇ. સ. ૮૧૩ માં તે પોતે ખવીફા બની બેઠો મામુને ઇ. સ. ૮૩૩ પર્વત ગળ્યે ભોગવ્યું એના શાસનકાળમાં મહારાણા ખુમાન ચિતોડના સિંહાસનપર વિરાજમાન હતા ઉદયપુરના રાજાજીવનમાં હટલોકોના જે ગ્રંથો રાખવામાં આવ્યા છે તે વાચવાથી જણાય છે કે ખોરાસાનાધિપતિ મહમૂદે જમ્બીસ્તાનથી આનીને ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું આ આક્રમણનો જે મમય નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે, તે સમયે ખોરાસાનમાં કોઈ મહમૂદ નામના પાદશાહનો અધિકાર નહોતો આ પછી જણાય છે કે ઇતિહાસવેત્તાઓએ મામુને રોકાણે જ્યથી મહમૂદ શબ્દ વાપર્યો છે

આ ઘટના પછી ૨૦ વર્ષપર્વત અતિ પરાક્રમી મુસલમાનોએ પુનઃ હારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું નહોતું આ વખતે ધીમે ધીમે તેમનો પ્રભાવ મદ થવા લાગ્યો હતો હારતવર્ષના જે દેશોપર તેમણે પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી હતી, તેમાંના સિંધસિવાયના સર્વ દેશો તેમની સત્તાનીચેથી નીકળી ગયા. હારન-અલ-રસિદને પોતે મુતાવિકેલ ઇ. સ. ૮૫૦ માં ખગદાદના સિંહાસનપર બેઠો હતો મુતાવિકેલના મરણ પછી તેના પૂર્વજોની પ્રાચીન રાહનશાહત કપાયમાન થવા લાગી આ ગળ્યના અધ પતનની વાત સાંભળી આપણને પણ શોક થાય છે જે ખગદાદના ખવીફાઓએ પોતાની લીરતાથી એક વખત યુરોપ અને એસિયામાં ખળભળાટ મચાવી ચૂક્યો હતો, તે ખગદાદના રાજ્યનું એક સાધારણ વ્યાપારના સોદાની પેઠે ખુલ્લી બજારમાં લીલામ કરવામાં આવ્યું જેણે અધિક મૂલ્ય આપ્યું તેણે તેને ખરીદ્યું.

આવી તેની સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી

જે સમયે બ્રહ્મદાની આવી શાશ્વતીય સ્થિતિ થઇ તે સમયથી ખરીદાઓના હિંદુસ્થાનની સાથેનો રહેાસલો સમ્બંધ પણ ટૂંકી ગયો આ વખતથી હિંદુસ્થાન મુસલમાનોના આક્રમણથી મુકત બન્યો, પરંતુ હુલાબવશાત તેની આ મુકિત માત્ર થોડા દિવસોજ ટકી થોડા વખતમા ભારતના ભાવી નાશનું બીજાંરોપણ કરવાને માટે ખુલાસાનનો શાસકો સમકેતગીન પોતાનું સૈન્ય લઇને ભારતવર્ષ પર ચડી આવ્યો હિંદી સન ૩૬૫ મા અર્થાત ૬૦ સં ૮૭૫ મા તેણે સિંધુ નદી ઉતરીને ભારતવર્ષમા પ્રવેશ કર્યો આ વખતે તેના અતુલ પરાક્રમની આગળ સેકંડો હિંદુઓ બળીને ભસ્મ થઇ ગયા અને સેકંડો હિંદુઓ પોતાનો શુદ્ધ સનાતન ધર્મ છોડી મુસલમાન ગયા એજ શતાબ્દીના અંતિમ ભાગમા સમ-કેતગીને પુન એકવાર ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું આ વખતે પણ તેના સેનિકાએ એક હાથમા કુરાન અને બીજા હાથમા તંતવાર મદલુ કરી ભારતવાસીઓને અસહ્ય દુઃખ પીધુ અને પોતાની ધોર નીચના તથા ક્રોધરતાનો પરિચય કરાવ્યો

આ વખતે મુસલમાનોએ ભારતવાસીઓ પી ને ખરાબી કરી હતી, તેનો વિચાર આવતા આવે પણ હકયમા શોકાસિ પ્રદીપ થાય છે સમકેતગીને બીજી વાર બ્યારે ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેની સાથે તેનો પુત્ર-ભારતવર્ષનો પ્રથમ રાહુ-મદમૂદ પણ તેની સાથે આવ્યો હતો આ વખતે મદમૂદની ઉમર ઘણી નાની હતી પરંતુ આટલો નાની વયમા તે પોતાના પિતાના અનર્થકારી મત્રને જપ કરવા શીખી ગયો હતો ભારતના રત્નો હરી જઇ તેનું સત્યાનાશ કરવાની કલ્પના તે કાળથીજ તેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થઇ હતી પિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થતાજ મદમૂદે પોતાના વિચારને અમલમા લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો મદમૂદની આ રાક્ષસી ઠપ્પના સિદ્ધ થવાથી ભારતવર્ષનું જે અનિષ્ટ થયું તેના શાશ્વતીય ચિન્હો અદ્યાપિ આશીર્વાતમા રચેજ રચેજ વિદ્યમાન છે સામનાય, ચિંતોડ અને ગિરનારના દેવમંદિરો તેના પાશવ અત્યાચારની સાક્ષી હજીસુધી જગતને આપે છે મદમૂદ ભારતવર્ષ પર બાર વાર ચડી આવ્યો હતો તેણે સપત્તિ લૂંટી, નગરો, ગામો અને મંદિરોને બાળીબળી, લૂંટી તોડીફોડી છિન્નભિન્ન કરી ધૂણમા મેળવી દીધા આખા ભારતવર્ષને તેણે રમશાનસમાન બનાવી મૂક્યો એમ કહીશું તોપણ ચાલશે ઉપરા-હાપરી બારવાર આક્રમણ કરવાથી ભારતના હૃદયમા જે ભયરર ધાવ પડ્યા છે, તે અદ્યાપિ કાષ્ઠપણ ચિકિત્સકની ઔષધિથી રૂઝાયા નથી જે વખતે આ હિંદુદેવી મુસલમાનોએ સર્વસંહારક્રમ નો ગજ કરી પિથાચના જેવી નિર્દયતા સ્વાર્થતા અને ક્રોધરતાનો જગતને પરિચય કરાવ્યો હતો, તે વખતે જૂત કાળના ગર્ભમા કાંધુ બળે કયા અદસ્ય થઇ ગયો છે 'મદમૂદ આજે કયા પડ્યો છે તે કાંધ બળતુ પણ નથી' જે ગિરની નગરીને શુભારવાને માટે તે ભારતવર્ષની ઇશ્વરપુરીસમાન અનેક નગરીઓના અનકાર લૂંટી ગયો હતો, તે એક વખત મતીદનીને ચનરાજની શિરતાજ બની ગઇ હતી, પરંતુ આજે તેજ ગિરની નગરીની અત્યંત ધોર દુર્દશા થઇ છે બળે કે તેના અડિપરામાથી પ્રકૃતિ દેવી ઉચ્ચ અને ગભીર સ્વરે એમ ન કહેતી હોય કે -“હું માનવીઓ 'મહાબળ' જીવન કેટલું ઉચ્ચ છે ' તમારો દૈભવ કેવો ચમત્ક છે ' તમારો ગર્વ કેટલો કાળ સુધી નિભરો.”

હિંદી સનની પ્રથમ શતાબ્દીથી અત્યંત શતાબ્દીના અત્યંત તના અવીરોઓ અને મેવાના રાજાઓને જે અત્યંત વર્ષનું પ્રાપ્ત થયું તેની સશક્તિ સમાલોચના કરવામા આવી અગત્ય જણાવાથી અમે મૂળ વાતને મૂકી ધણે દૂર નીચળી ગયા હતા, પરંતુ હવે અમે પુન મૂળ દતાત પર આવીએ છીએ

૧ કનલ રોડ જણાવે છે કે સમકેતગીનના પિતાનું નામ અલમગીન હતું પરંતુ ડિગ્ગવન ડિ હાર્વિલ્ડ અને બ્રિગ વિ રે ઇતિહાસવેતાઓના મતનુ અવલબન કરીને મદાશય એલ્ફીન્ટન લખે છે કે ભારતવમા તે અલમગીનનો મેચાતો દીગલો ગુલામ હતો તુકેસવાનના કાંઈ સોદાગર પાસેથી તેણે તેને ખરીદી લીધો હતો પછી તેના ઉત્તમ શ્રોત્ર ભેળને તેને ઉચ્ચ પદવીપર ચઢાવ્યો અને પાછળથી પોતાની કન્યા સાથે તેનો વિવાહ કરી દીધો અભ્યુદયીશ જણાવે છે કે અલમગીને સમકેતગીનની સાથે પોતાની પુત્રીનો વિવાહ કરીને, તેણે પોતે તેને પોતાના રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી બનાવ્યો હતો પરંતુ ફરિસ્તા કાંઈ બીજીજાન જાન જણાવે છે તે જણાવે છે કે અલમગીને ઇસલાહ નામનો એક પુત્ર હતો તે પોતાના પિતાના અવસાન પછી ચડીએ બેઠો હતો પરંતુ અધ્યકાળમા તે મૃત્યુ પામ્યો, તેથી સમકેતગીને તેની ચાલીપર બેસી તેની ભગિનીની સાથે વિવાહ કર્યો

પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે મૌર્યવંશી ચિત્રોદયપિપ્પતિ માનસિકતા શાસનકાળમાં મધ્યેએ તેનાપર પૂર્વે આક્રમણ કર્યું હતું અને તેજ વખતમાં રાજકુમાર બાપાની ઉન્નતિનો આરંભ થયો હતો. એમ જણાય છે કે કા તો મઝીદ આજ મુસલમાનોનો અગ્રેસર હોતા અથવા તો મહમૂદ બીન કાસિમે સિંધ દેશ જીત્યા પછી ચિત્રોદયપર આક્રમણ કર્યું હતું; પરંતુ આ બેમાંથી કોણે ચિત્રોદયપર આક્રમણ કર્યું હતું તેનો નિર્ણય કરવો અતિ કઠિન છે; કારણ કે મુસલમાન લોકોના ઇતિહાસમાં આ સમયે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જે યુદ્ધમાં ખવીશઓએ અથવા મુસલમાનસેનાના નામકાએ હિંદુઓને પરાજિત કર્યા હતા, તેજ યુદ્ધવિષે મુસલમાની તવારિખોમાં વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે ખવીશોના જે મનાપતિઓ અથવા વિદ્રોહીયોકા હિંદુસ્થાનપર ચડી આવતા હતા તેમનેવિષે કાંઈ પણ વર્ણન મુસલમાની ઇતિહાસમાં નથી. કદાચ તેમણે પોતાના જાતિબંધુઓની માનદાંતિ છુપાવવાને માટે આ પ્રકારનું વર્ણન નહિ કર્યું હોય આ પ્રકારનું વર્ણન માત્ર બહુયોગોના કાવ્યગ્રંથોમાંજ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેને કે આ પ્રથોમાં અતિશયોક્તિ બહુ છે તથાપિ શોધ કરવાથી ઘણું ઐતિહાસિક વસ્તુ સમર્પિત થઈ શકે છે. ખવીશઓના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં ભારે અસાતિ મચી રહી હતી. અનેક અબાગી રાજાઓને સિકાસનપરથી ઉતારી મૂકવામાં આવ્યા હતા, અનેકને જનથી મારી નાખવામાં આવ્યા હતા, ચારે તરફથી 'મારો મારો' એવા ધ્વનિ સલાજતા હતા અને ચારે તરફથી પ્રશ્ન 'હાય હાય' કરતી હતી. કોઇના જીવને શાન્તિ નહોતી. જે મુસલમાનવીરે ભારતવર્ષમાં આ પ્રકારનો ક્રોધાદય મચાવી મૂક્યો હતો, તેનું વર્ણન હિંદુઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં અનેક પ્રકારે ઉપલબ્ધ થાય છે. હિંદુ ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ હિંદુરૂપી યવનને કયાક દેવ, કયાક રાક્ષસ અને કવક જદુઅર કહેા છે. કોઈકે એવો તેને સિંધ દેશથી આવેલો અને કોઈકે સ્થળે તેને જહાજમાં બેસી સમુદ્રમાર્ગે આવેલો જણાવ્યો છે. ભારતની શાન્તિનો નાશ કરનાર આ પ્રયક વૈરી કોણ હતા? તેના સબધમાં બિજા બિન્ન મતો આપવામાં આવ્યા છે.

ગિદ્યોત, ચૌહાણ અને જદવયોગોના ઐતિહાસિક ગ્રંથોપરથી જણાય છે કે સવત ૭૫૦ થી ૭૮૦ સુધી અર્ધાંત ૭૦ સં ૬૯૪ થી ૭૨૪ સુધી ઉપવા નૃપકુલોના રાજ્યોમાં મહાક્રોધાદય મચી રહ્યો હતો, પરંતુ આ ક્રોધાદય કોણે મચાવ્યો હતો તે કાંઈ સમજાતું નથી. એમ કહેવાય છે કે હીઝરી સંવ ૭૫ માં અર્ધાંત સવત ૭૫૦ માં એક યદુવંશી ભદ્રરાજાને તેની રાજધાની શાહપુરથી નસાઈ મૂકવામાં આવેલા હોવાથી તેણે શત્રુ નદીની પૂર્વે આવેલી મરૂભૂમિમાં આશ્રય લીધો હતો. જે શત્રુએ ઉક્ત રાજાને ખાવી શોમનીય દશામાં આણી મૂક્યો હતો, તેનું નામ બહુયોગોના ગ્રંથોમાં ફરીદ જણાવવામાં આવ્યું છે. વળી ખીજી તરફ એવો ઉલ્લેખ છે કે અજમેરનો ચૌહાણ રાજા માણેકગઝ બરાબર આજ સમયે યદુદયથી ઘેરાઈ ગયો હતો અને તેણે પોતાના દેશની રક્ષા કરવાનો પ્રયત્ન

* બહુયોગોના કાવ્યગ્રંથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે રોસનઅબી નામના એક ફકીરે અલવિશ્લી (રાજસેરું પ્રાચીન નામ) માં આવેલો ત્યાંના રાજાના નવનીવણનમાં એકદમ હાથ ધાલી હોય. રાજાની આજ્ઞાથી તેની આજ્ઞાઓ કાપી નાખવામાં આવી, એ કથા જે બેળે આજ્ઞાઓમાં આક્રમણ કરતી હતી મક્રમાં પડેલી પડેલી ન્યારે તે આજ્ઞાઓને ખવીશની સમક્ષ લાવવામાં આવી ત્યારે તેણે શીખ તે આજ્ઞાઓને જે બળી અને હિંદુ-રાજાના આ અભિપ્રાયનો બદલો લેવાને માટે જૈન-ધર્મ તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી કેહાકે સ્પષ્ટરૂપે મોહચરત્રે વેષ લઈ અલગેર જઈ તેને ઘેરી લીધું આ કથાનકના કલ્પનાવાળા ભાવને છોડી દેવામાં આવે તો આપણને જ્ઞાત થશે કે મુસલમાનગણો પ્રચારક રોસનઅલ્લી ન્યારે હિંદુમાં પડેલીયાર આજ્ઞા ત્યારે અજમેરના મહારાજાએ તેનું કાંઈ બાપમાં કયું હતું આથી ખવીશએ અજમેરપર આક્રમણ કરવાને માટે પોતાના માણસો મોકલી આપ્યાં. મુસલમાનોના આ આક્રમણના સમયમાં અજમેરમાં અજબપાલ નામનો એક રાજપૂતરાજા રાજ્ય કરતો હતો. જહાજમાં લેસીને આવતા યવનોના વર્તમાન મજ્જાલ અજમેરપાલ કંઈના આવેલા બાંન્દ નામના નગરમાં સેનાસંહિત ચાલેા મયો આ સ્થળે ઉભય દળો વચ્ચે ઘોર સમાધ થયો રાજ અજમેરપાલ મુસલમાનોની ખતિ નેકો રાજ્યે નહિ અને તે તેજ રાજ્યે માર્યો મયો આ સંગ્રામચળે એક વેળી જનાવવામાં આવી આ વેળી ઉપર મહારાજા અજમેરપાલની એક પાપામુર્તિ રથાપિત થઈ મહારાજાને એકઅંક ઉપર આસન થયેલા અને ભાદી ફેંકતા જણાવવામાં આવ્યા છે. આ સંગ્રામચળે "અજમેરવનો-મેળો" એ નામનો એક મેળો પ્રતિવર્ષે ભરાય છે આ મેળામાં હજારો માણસો એકઠાં થાય છે.

કરતા સમગ્રભૂમિમા પ્રાણુ ખોળા હતા.

પળખદેશનો સિંધુસાગર નામનો કુબાળ તે વખતે ખીચીવસના પ્રથમ રાજાના અધિકારમાં હતો અને હારસકુના પૂર્વજો ગોવકુડમાં રહેતા હતા આ ઉલખને પોતપોતાના દેશમાંથી એકજ વખતે કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા જે શત્રુએ તેમને નસાડી મૂક્યા હતા તેને ભટલોકોએ દાનવ નામ આપ્યું છે તેનું નામ “ગૈર-આરામ” અર્થાત્ અશાન્ત હતું એમ કહેવાય છે, કે ગગોત્રીની નિકટના “ગન્ધીવદ ગન્ધરવપરાય” નામના કોઇ પહાડી દેશમાંથી આ શત્રુ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો વળી પાટણનગરના રથાપકના પૂર્વજોને પણ આ લખકર સમયમાંજ સોરાષ્ટ્રમાં આવેના દીવખદરથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા એક આશ્વર્યની વાત છે કે એકજ સમયે ભારતવર્ષના બિન્ન બિન્ન ભાગો કોઇ વિદેશીની આખમાં ખટકવા લાગ્યા હતા ભારતવર્ષમાં આ મહાઉપદ્રવ મચાવી ભારતસત્તાને સુખ-શાંતિમાંથી વચ્ચિત કરનાર કોણુ હશે? વિદુષ્ટિદાસકારો અને કોઇ ખુરાસો આપતા નથી મુસન માની તવારીખપરથી જાત થાય છે કે યઝીદ બરાબર આજ સમયે ખનીફના પ્રતિનિધિતરીકે ખોરાસાન રાજ્યમાં રહેતો હતો વળી આ સમયે ખનીફ વખતેની વિજયિની સેના ગગાછના કિનારાસુધી ચાલી ગઇ હતી આ સમયમાં આ સિવાય બીજા કોઇ મુસનમાન પાદશાહની યદાગ્રતુ વર્ણન કોઇ પ્રથમ ઉપવખ્ધ થતુ નથી આ પરથી જાણ થાય છે કે યઝીદ, કાસિમ અથવા વનીદ એમાના કોઇના પ્રતિનિધિ અથવા સેનાપતિએ ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કરીને ઉપદ્રવ કરી મૂક્યો હતો મુસનમાનોની સર્વ તવારિખોમાં યઝીદ અને કાસિમના અન્યાય આક્રમણોની દક્ષિણે પણ ઉપવખ્ધ થાય છે આ પરથી નિશ્ચય કરી શકાય છે કે યઝીદ અને કાસિમેજ ઉપર લખેલા સમયે ભારતવર્ષના રાજ્યોને સતાવ્યા હતા મૈર્ધવશી ચિતોડાધિપતિ માનસિંહને સલાય કરવાને માટે જે રાજ્યોએ અસિ મદદજૂ કરી હતી, તેમના નામો વાચવાથી આ વાત સ્પષ્ટરીતે સ્પષ્ટ લાગે મહારાજ માનસિંહ મૈર્ધવશી હતા, એ તથા તેના સખી બીજા વાતો અગાઉ જણાવવામાં આવી છે વળી મૈર્ધવશી પરમાર રાજ્યો તે વખતે ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી રાજ્યો હતા એ વાત પણ પૂર્વે જણાવવામાં આવી છે ભટલોકોના અથોપરથી વિદિત થાય છે કે પરમાર રાજ્યો કોઈ કોઈ વખત ઉજ્જયિની નગરીમાં પોતાની રાજ-સલાહ કરતા હતા.

આ લખકર ઉપદ્રવના સમયમાં પોતાની રાધીનતાની લીનાબુમિ ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જે રાજ્યો માનસિંહને સલાય કરવાને ગયા હતા તેમના નામો નીચે પ્રકટ કરવામાં આવે છે -

અજમેર, સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના નૃપતિઓ હુનેનો અધિપતિ અમુદશી, ઉત્તર દેશાધિપતિ ખુના જાડેજોનો સરદાર શિવજી ગદેશાધિપતિ જોહિયા અને અશરિયા, શ્રીપત, કુલ્હર, માલુન, એહિર, ફલ વગેરે રાજ્યો અત્યંત ઉત્સાહથી પોતાની સેના લઇ વૈરીઓની સામે લડવાને સમામજુમિમાં ગયા હતા આ સિવાય અન્ય રાજ્યોના નામ પણ ઉપવખ્ધ થાય છે, પરંતુ હાલમાં તેમના વશી સપૂર્ણ હુમ થઇ ગયા છે આ સર્વ રાજ્યોમાં દેરિય વશનો દાહિર રાજા વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતો.” લેખકોએ બૂલથી દેવિલને ખદસે જુવારવશના નૃપતિઓની રાજધાની દિલ્લી લખી છે, તેપણુ

૧ ઇતિહાસમાં એવું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે કે મુસનમાનોએ અ્યારે આક્રમણ કર્યું, ત્યારે મલોકર ધના પુત્ર લોહ કે જેની ઉમર ધબાનાની હતી તે કિલ્લાની લિાલપર રમતો હતો આ જામકને જેઈ કોઈ કુસવચ તે તેનાપર તીર છોડી તેને નીચે તોડી પાડ્યો આ વખતે રજુમારના પત્રમાં એક મક રને માંડીને અલકર હતો આ વખતથી ચોહાનો તે ખતનો અલકાર મહેરતા નથી રાજપૂતભાજેજી અજાખમરુ થાય છે ત્યારે “પુત્ર” નામના દેવદામા તેમની ગણના થાય છે લોહ પણ પુત્રક ગણને રાજપૂત સીંચો અજાપિ લોટની પૂજા કરે છે

૨ મૈર્ધશાહની મહામા એ સામંતો હજાર રહેતા હતા તેમજ દતાવ વાંચવાથી જણાય છે કે મહાકવિ ચદે શમ પરમારને આધીન રહેતા સામંતોનું જે વર્ણન કર્યું છે તે સ્પષ્ટ, ગરલ કે તે વખતે પરમારેજ ભારતના અકવર્તી રાજ હતા સિલીયુકસના સમયના ગ્રીક ઇતિહાસવેત્તાઓના પ્રથમ વાચવાથી આ વાતની સચતા સુનિદિત થશે એમ કહેવાય છે કે ગ્રીકના રાજ સિલીયુકસે મૈર્ધવશી ચક્રવર્તી સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાહ કરીને તેની સાથે ગાઢ મિત્રતા કરી હતી મહારાજ અરજુવની પાસે અનેક ગ્રીક સિપાઈઓ નોકરી કરતા હતા, જેમ ૨૫૪ વર્ષન ગ્રીક ઐતિહાસિક ગ્રીકોમાં ઉપવખ્ધ થાય છે

સેનાપતિ કાસિમના યુદ્ધત્તાત્પી આ દહિરના ગળ્યપિશે વિશેષ હકિકત ઉપવબ્ધ થાય છે જ્યારે સિંધ દેશના રાજ દહિરનો અસિમે વધ કર્યો, ત્યારે તેના પુત્રે ચિતોડઅદમા આશ્રય લઈને પોતાના પિતાના ધાતકની માથે યુદ્ધ કર્યું હતું

મગ્ધેએ જ્યારે ચિતોડપર આમ્મલ કર્યું ત્યારે વીરગજકુમાર બાબાએજ સૌથી વિશેષ પગકેમ દર્શાવ્યું હતું કેવળ આ રાજકુમારની વીરતાથીજ ચતુરો પગલિત થઈને સૌગાદ તથા સિંધ દેશમાં નાસી ગયા હતા વિજયી બાપા રાવળ ચતુરોની પૂઠ પકડી પોતાના પૂર્વજોની રાજધાની ગજની સુધી ગયા હતા અગ્રહિ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ગજનીના રાહસીનપગ આ વખતે મલીમ નામનો એ મુસતમાન પાદશાહ હતો બાપાએ આ પાદશાહને પદચૂર કર્યો અને પોતાના લાણુજને તેને સ્થાને સ્થાપિત કર્યો વળી તેઓ મુસતમાન પાદશાહની શાહજાદી સાથે નમ્મ કરી તેને પોતાની સાથે ચિતોડ લઈ ગયા હતા

હવે અમે મહાગણા ખુમાનના શાસનકાળમાં ચવનોએ ને ઉપદ્રવ કર્યો તેની સમાધાનના કરીએ છીએ આ હકિકત ઇ. સ. ૮૨૨ થી ઇ. સ. ૮૩૬ સુધીની છે જો કે આ ભયકર આક્રમણ કરનાર ખેરાસાનનો પાદશાહ 'મહમૂદ' હતો એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તથાપિ તે તેજ હતો કે ઘાઈ બીને તેની આપણે યથાર્થ ખોજ કરવી જોઈએ આ ભયકર આક્રમણથી ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જે હિંદુ જ્ઞપતિઓ ગયા હતા, તેમના નામોની સૂચિ વાચવાથી ચાલ થાય છે કે 'ખેરા-માનપતિ મહમૂદ' સમકતગીનના પગકેમી પુત્ર મહમૂદથી એ શતાબ્દીપૂર્વે જન્મ્યો હતો વળી બગબર આજ સમયે ખરીફા દારૂન અવ ગસિદે પોતાના પુત્રાને પોતાનું ગળ્ય વટે ચી આવ્યું હતું તેણે પોતાના દ્વિતીય પુત્ર મમ્મુનને ખેરાસાન, સિંધુ દેશ તથા મમ્મસ્ત લાગતીય ચવનગળ્ય આવ્યું હતું આ મમ્મુન ખુમાનના સમયમાં થઈ ગયો છે, તેથી સ્વયં વિચાર કરવાથી જણાયે કે નકલ કરનાર લઘીઆઓએ 'મમ્મુન'ને બદલે 'મહમૂદ' શબ્દ લખી દીધો હતો ઇતિહાસમાં આ સમયનું થણુ થોડું વર્ણન ઉપવબ્ધ થાય છે જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ નીરસ છે, કાગળ કે તેમાં માન થોડા હિંદુરાજ્યોના નામો મળી આવે છે તે નીરસ અને અસ્થિર હોવા છતાં પણ આવશ્યક જણાવાથી અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ

" ગજનીના મિહોત, અસીરના ટાક, નાદોવના નૌદાણ રાહિરગના આવુકમ, 'મેતળદના જિગડેડા, રેમ કાગના ઝેગની, માગરોવના ચકવાણા, જેતગદના લેગિયા, નાગગદના મેડ, નીરવગના કલવાદ, સંચોગના કાનમ, ચૂનાગદના પાદવ, અજમેરના ગોડ, લોદગના ચદાણા કમોદીના રોડર, દિલ્લીના તુવાર, પાટણના આવડા, માલોરના મોનમદે, મિંગેલીના દેવગ, ગાગરોનના ખીચી, પાટલીના ઝાના, જૈનગના હુસાના, કનોજથી ગરોડ, હોદિયાવાથી શુક્ષ, પીરનગથી ગોદિય,

- ૧ સેનબદર મહમ્મદકિનરે જે પગલુ તેના સ્વામી ગિરજાવિશે કાઠ પણ વર્ણન ઉપવબ્ધ થતું નથી
- ૨ મહોરથી આવેલા ખેરાવીના સબધમાં જે વર્ણન ઉપવબ્ધ થાય છે તે પરથી જણાય છે કે તે પરમારકુળ ની એક શાખા છે
- ૩ જૂનાગઢ (ચિરનાર) થી જે જાલદાસ અગા હતા તેના વરાજેએ દીર્ઘકાળપર્યંત આ દેશમાં રાજ્ય કર્યું હતું
- ૪ કે ર અને તેમના રાજની ખોદીના સબધમાં જે કાંઈ જણાવ પ્રગટ થયું છે તે પરથી કેવળ એવું જ જણાય છે કે આ નગર ગજાજને કિનારે કમોજથી કેલેક અંતરે દક્ષિણ દિશામાં હતું
- ૫ આ કાંઈ એના દુખની વાત નથી કે કાંઈ પણ બંદના અથવા દિલ્લીના તુવારાનું નામ ઉપવબ્ધ થતું નથી પરંતુ વિચાર સ્વાથી સ્પષ્ટરૂપે સમજાય છે કે જેનું શુદ્ધ ચર્ચ તથા સૌ વર્ષપૂર્વે અનગણાને પુન દિલ્લીની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી
- ૬ માલોરથી જે સોનમદે રાજ આવ્યા હતા તે કોદાણસુકની શાખામાં ઉપવબ્ધ થયા હતા પરંતુ તે વરો એ દુર્ગપર મેડલા સમયપરના રાજ્ય કર્યું હતું તે મલી સકાયું નથી.

જે ઉદયપુરમાં કોઇ માણસ ઠોકર ખાઇને નીચે પડી જાય છે અથવા નીચે પડવાની અણીપર હોય છે તો તેની નિકટ ઉભોયો માણસ તેને ઉચ્ચ સ્વરે એમ કહીને આશીર્વાદ આપે છે કે - “જુમાન તમારી રક્ષા કરે” આજીણીની મનાદથી મહારાણા જુમાને રાજ્યભાર પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર જગમ જને સોંપી દીધો હતો, પરંતુ અપેક્ષાળભા તેમની મનોવૃત્તિ બદલાઈ ગઇ અને તેમણે પુત્ર રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લેવાનો સકલ્પ કર્યો જે આજીણીએ જગમજને રાજ સોંપવાની સલાહ આપી હતી, તેમનો વધ કરીને તેમણે પોતાના પુત્રના હાથમાંથી રાજ્ય લઇ લીધું તેઓ આજીણુ લોકો ઉપર એટલા અપ્રસન્ન થયા હતા કે તેમના નામપર સો સો ફિટકાર આપતા હતા તેમણે સમસ્ત આજીણીને પોતાના રાજ્યમાંથી કાઢી ચૂક્યા જુમાનને આ પાપનું ફળ શીઘ્ર મળ્યું.

નિર્દોષ આજીણીના રહિરથી પોતાના હાથ કલકિત કરીને જુમાન જે સિંહાસનપર બેઠા હતા, તે પર તે દીર્ઘગાળપર્યંત ટકી શક્યા નહિ થોડા વખતમાં તેમને તેમના મગજ નામના પુત્ર મારી નાખ્યા અને તે ગાદીપગ ચઢી બેઠો જે કે મગજે સિંહાસનપ્રાપ્તિને માટે પોતાના પિતાનો વધ કર્યો હતો, તોપણ તે, તે સિંહાસનને દીર્ઘગાળપર્યંત ભોગવી શક્યો નહિ મેવાડના સામ તોએ મળાને તેને પદબ્રષ્ટ કર્યો મગજ દેશપાર થઇ ઉત્તરમેરના મેદાનમાં જઈ વસ્યો અને લોહડવા નામના સ્થાનપર અધિકાર સ્થાપિત કરી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો આ લોહડવા પાટણમાં તેના વસબોને માગવીય ગહિલોત કહેવામાં આવે છે.

પિતૃધાતક મગજ દેશપાર થયા પછી ભર્તૃભાટ ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા તેમની પત્ની જે રાજ્યેથી થયા તેમના સમયમાં ચિતોડરાજ્યની સીમા અતિ વધી ગઇ મહાનદીને કિનારે અને આજી પર્વતની તળેટીમાં આવેલા વિશાળ મેદાનમાં જે અસંખ્ય લોકો રહેતા હતા તે સુર્વ ચિતોડના રાજ્યોના પ્રમુખ પ્રતાપથી પરાજિત થઇ તેમને આધીન થયા હતા આ વિસ્તૃત વનમાં જે કિલ્લાઓ બાંધવામાં આવ્યા હતા તેમાંના ધરનગર અને અંજરનગર આજપર્યંત વિશ્વમાન છે મહારાણા ભર્તૃભાટે માવવા અને ગુર્જર દેશના ૧૩^૧ રાજા રાજ્યો પોતાના ૧૩ પુત્રોને સોંપ્યા હતા આ વખતથી તેમના આ સર્વ પુત્રો “ગાટરા ગહિલોત” કહેવાવા લાગ્યા મહારાણા જુમાનની પાછળ પદર પેઢી સુધી ચિતોડના સિંહાસનપર જે રાજ્યો બેઠા, તેમના સમયમાં વર્ણન કરવાલાયક ઘટનાઓ ઘણી થોડી બની છે, તેથી અહીં આ તે સમયનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામાં આવતું નથી આ વખતમાં ચિતોડના ગિહલોત અને અંજરના ચોહાણો વચ્ચે કોઇ વખત મેત્રી, તો કેઈ વખત દારણુ વૈર થતું હતું કોઈ વખત તેઓ એકતાના દૃઢ બંધનમાં બંધાઈને સામાન્ય વૈરી યવનોના પળમાંથી માતભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે સમરબુમિમાં એકત્રિત થતા તો કોઈ વખત એકબીજાનું રુધિર વહેવરાવવાને પણ તૈયાર થઇ જતા ચિતોડાધિપાત વીરસિંહે કોવારિવ નામના સમરક્ષેત્રમાં ચોટાણુ ગળા દુર્લભ નો મહાર કર્યો હતો, પરંતુ રાજપૂતજાતિનું આહાત્મ્ય અપૂર્વ છે દુર્લભતા પુત્ર મહારાજા વિસવહેવે પિતૃવધનો ગૌરવ ભૂતી જઈ સ્વદેશપ્રેમના સ્વર્ગીય મનથી વિદ્રેપભાવ નિજત કરી પોતાના પિતાના ધાતક વીરસિંહના ઉત્તરાધિકારી રાવલ તેજસિંહની સાથે ગાઢ મૈત્રી કરી હતી અને હિંદુદેવી યવનો ની તીવ્ર ગાત રોકવાને માટે સમરબુમિમાં તેની સાથે એક થયા હતા ઉપાગ ગાજપુતોના આ અલૌકિક ગુણનું વર્ણન કેવળ લઘુલોકોનાજ પ્રથોમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી, પરંતુ અનેક શિક્ષાવિષયમાં પણ તેનું ઉજ્જવલ વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે શિલાનેખો અને ઐતિહાસિક પ્રથોમાં તેમના આચરણનું જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ નિરક્ષર પરંતુ તેજસ્વી હતા યૌવનગાળમાં તેઓ પ્રમુખ મૂર્તિ ધારણ કરી પદદારાદિ દરણુ કરી લાવતા અને આવા પાપોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે વૃદ્ધાવરમાં મદિરાદિ બંધાવતા હથિયાર, અશ્વ અને યુગ્મયા એ તેમની પ્રિય વસ્તુઓ હતી હથિયાર વાપરવામાં, થોડા કુદાવવામાં અને યુગ્મયા ખેલવામાં તેઓ પોતાનો અધિક સમય વ્યતીત કરતા હતા શત્રુઓના આક્રમણથી મુક્ત થઇ ન્યાયે તેમને સુખશાંતિ ભોગવવાનો સમય પ્રાપ્ત થતો ત્યારે તેઓ સહકારી સામતોની સાથે અકારણુ ઝગડા કરી સુખશાંતિથી પરાડયુગ રહેતા.

૧ તેમણે ત્રયોદશ નાનથી સ્થાપન કર્યો હતા તેમાંથી કેવળ અગ્રાગ્યારના નામે ઉપલબ્ધ થાય છે - કુલાનગર, ચ પાનેર ચૌરતા, લોહપુર, હનાર નીમજોર સોહરુ, બેધગઢ મદપુર, આદતપુર અને મગાલાપ

અધ્યાય ૪ થો

મહાદેવિ ચંદ્રસિંહિત ઐતિહાસિક વૃત્તાંત-અનંગપાલ-સમરસિંહ-
તાતારવાર્સાઓનો ભાગતવર્ષપર અધિકાર-સમર્પિત્વની
વંશાવલી-રાહુપ તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ

વત ૧૨૦૬ મા સમરસિંહનો જન્મ થયો જો કે સમરસિંહના જીવનચરિત્રનું ચિત્રોડના રાજભટ્ટકવિઓએ ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, તોપણ અમે મહાકવિ ચંદ્રે નિરૂપિત કરેલા તેમના જીવનચરિત્રપરથીજ તેની સમાયોચના કરીશું.^૧ પરંતુ તેમ ક્યાં પૂર્વે અમે એક અત્યુપયોગી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતની સંક્ષાનોચના કરીએ છીએ પ્રસિદ્ધ દિલીનગરમાંથી જ્યારે પરાક્રમી તુવાર રાજવંશનો ભોષ થઇ ગયો, તે સમયે ભારતવર્ષની રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી

હતી અને તેમાંનો કયો દેશ કેના અધિકારમાં હતો તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે કવિકુલમધ્ય ચંદ્રવારોડના મયમાંથી આ હકિકત ઉદ્ભવ કરવામાં આવે છે આ વખતે ચોદાગી ચાનુકપરાજ ભોળા-શીમ પાટણ નગરમાં રાજ્ય કરતા હતા આણુપર્વતપર પરમાર-શીય જીતનો આધકાર હતો અને મેવાડમાં દિલ્હીશરના સીપણુ શત્રુઓનો માર્ગ રોકનાર પરાક્રમી સમરસિંહની સત્તા હતી મરદેશમાં પ્રખ્ય પ્રતાપી અને અત્યંત તેજસ્વી નાહર રાજા હતા દિલ્હીનગરમાં સર્વના સ્વામી મહારાજધિરાજ અનંગપાલ વિરાજમાન હતા તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્મ કરી મંદિર, નાગોર, સિંધ, જહાવત તથા તેની નિકટના પેશાવર, લાહોર, કમગઝા બગેરે પ્રદેશો અને કાશી, પ્રયાગ તથા કેવગિરિના રાજ્યોએ અતિ વિનીતભાવથી આજ્ઞા પાલન કરવાને માટે તેમણે રહેતા હતા સીમરના રાજાઓ પણુ તેમના પ્રમુખ પરાક્રમથી ભય પામી મેદા વિપત્તિની આશંકાથી કગતા હતા આ પ્રમાણે એ વખતમાં દિલ્હીના રાજા અનંગપાળ સર્વના સમ્રાટ હતા.

જો વખતે ભટ્ટગણે જણુસિસ્તાનથી નાશીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી થોડા સમયમાં તેમણે પંજાબના શાસિવાહનપુર તથા તન્નોટ અને મારવાડનું વાહકવા એ નગરોને પોતાના અધિકારમાં લીધા તે પછી તેઓએ દેરધાવ નગરી સ્થાપન કરી અને તેઓ પ્રસિદ્ધ જેસલમીર નગરીની સ્થાપના કરવાનો ગત્ત કરવા લાગ્યા જો વખતે ચોદાણુવીર પૂશ્તીરાજ દિલીની સિદ્ધાસનપર હતા, તે વખતે લાડી(ભટ્ટ)લોક જેસલમીર સ્થાપિત કરવાને ઉદ્ધેષતા થયા હતા જેસલમીર વસાવ્યા પૂર્વે ઘણા સમયપર તેઓ આ અપ્રસિદ્ધ જુલાગમાં રહીને આરોરમાં રહેતા ખલીફાના સેનાપતિઓની સાથે ધોર સમામ કરતા હતા આ રીતે ઉભય પક્ષોવચ્ચે જો મુદ્દ થતા તેમાં બંન્ધા લાગીયોકોને વિજય મળતો હતો તેઓ સિંધુનદીના કિનારાપર આવેલા તક્ષક રાજ્યની રાજધાનીપર્યંત આવીને પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યને પુનરુદ્ધાર કર્યો કરતા હતા

૧ કવિવર ચંદ્રવારોડમણીત ભરદાઇસા એક ઉભય મય છે કાવ્યની અસાધારણ મોહક પ્રતિભાના આવશ્યકતાએ તેમણે ઐતિહાસિક રત્નો ટાક્યા છે આ કાવ્યમય વાચકાથી આપણું હૃદય અપૂર્વ ભક્તિ મીતિ અને કૃતપતારસથી પરિપૂર્ણ થઇ જાય આ પ્રથમાં ૧૦ સર્ગો છે ત્રણસાનના પ્રાય સમરત વંશોતુ વનાત એ પ્રથમાં કવવબ્ધ થાય છે

જે વખતે મુસનમાનોના ધોર પરાક્રમના પ્રભાવથી મહા ઉપદ્રવ થઈ ગયો હતો, તે વખતે ભાગી લોકો જેસનમીરના નાનકડા રાજ્યમાં રહીને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢ્યા હતા. ચૌહાણની મહા રાજા પૃથ્વીરાજના સમયમાજ તેમની ઉન્નતિના આરંભ થયો હતો. તે સમયથી તેમનું પરાક્રમ દિવ સાનુદિવસ વૃદ્ધિગત થતું જાયું. પૃથ્વીરાજના રાજ્યની અરસલેશ નામનો એક પ્રસિદ્ધ મેનાપતિ હતો એમ કહેવાય છે કે આ મેનાપતિ ભાગીલોકોના ગળનો સહોદર હતો.

પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ સમયમાં મહારાજા અનગપાલ ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી ગણા હતા, મહારાજા અનગપાલ દિલ્હીના પ્રથમ તુવારરાજા બિલ્હનદેવની ૧૯મી પેઢીએ થયા હતા. ભારત વર્ષની પ્રધાન રાજધાની ભ્યારે મહારાજા વિક્રમાદિત્યે ઉજ્જયિની નગરીમાં સ્થાપિત કરી ત્યારે યુધિષ્ઠિરની નિનાબૂમિ સેકડો વર્ષોપર્ષત સ્મરણવત્ શાસ્ત્રીય દરમાં પડી રહી ધણી વધે સુધી તે આ પ્રકારે ઉજ્જય રહ્યા પછી તેનો જેણે પુનરુદ્ધાર કર્યો તેનું નામ બિલ્હન હતું. ઉક્ત મહારાજાએ અમા ધારણુ યત્ન અને પુરુષણ પરિશ્રમ કરીને દિલ્હીની પૂર્વશાલા પાછી આણી તેમના ઉત્તરાધિકારીઓના રાજત્વકાળમાં અજમેરના ચૌહાણો દિલ્હીપતિના તાબામાં સામ તેની પેઢે રહેતા હતા, પરંતુ અજમેરના ચૌહાણોમાં વિશળદેવ અતીવ પરાક્રમશાળી યવાથી આ અધીનતા નામમાત્રની શેર રહી કાળના અપૂર્વ મહિમાથી હવે આ અધીનતા ચૌહાણોને લેશ પણ કુદૃઢાયક થતી નહોતી આ સમયથી ચૌહાણોનું ભાવ્યાકાશ સૌભાગ્યલક્ષ્મીના કૃપાકટાક્ષથી નિર્મળ થતું ગયું અને અંતે તેમણે ભારતવર્ષનું સારું ભૌમત્વ પણ ભોગવ્યું.

જે સમયે દિલ્હીના સિદ્ધાસનને માટે ત્યાના અંતિમ તુવારરાજા અનગપાલ અને કનોજના રાડો ડોની વચ્ચે ધોર સગ્રામ થયો તે સમય અજમેરના સિદ્ધાસનપર મોમેશ્વર નામનો એક ચૌહાણ રાજા હતો. આ વખતે મહારાજા મોમેશ્વરે અનગપાલને સદાય કરી આથી તેઓ તેમનાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમની સાથે તેમણે પોતાની પુત્રીના વિવાહ કર્યો આ કન્યાના ગર્ભથી પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો. આ પૂર્વે મહારાજા અનગપાલે પોતાની એક કન્યાનો વિવાહ કનોજના રાજા વિજયપાનની સાથે કર્યો હતો. નરાધમ સ્વદેશોદ્ધી જયચંદ આ વિવાહનું વિષમય ફળ હતું જયચંદ અને પૃથ્વીરાજ એ ઉભય દિલ્હીશરના દોહિત્ર હતા. વીરપ્રેષ પૃથ્વીરાજ કરતા જયચંદની ઉંમર મોટી હતી આ ઉભય પોતાના માતામહને અત્યંત પ્રિય હતા ફુલોઅવશાત્ જયચંદ માતામહના પ્રેમથી વચિત થયો. તેઓ કુદાવસ્થામાં અપુત્ર મરણ પામ્યા તેમણે પોતાના પ્રાણાધક પ્રેમપાત્ર પૃથ્વીરાજને પોતાનું વિશાળ રાજ્ય સોંપી દીધું.

જયચંદ હતાશ થયો બાલ્યાવસ્થાથી તેને પોતાના માતામહનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરવાની આશા હતી ન્યાયદૃષ્ટિ જોતા જયચંદનેજ આ સિદ્ધાસન મેળવવાનો અધિકાર હતો, કારણ કે તે અનગપાનની જ્યેષ્ઠ કુંવરીનો પુત્ર હતો, પરંતુ ભાગ્યની આગળ કોઈનું શું ચાલી શકે છે? અનગપાલનું મૃત્યુ થયું ત્યારે પૃથ્વીરાજની વય ૮ વર્ષની હતી તે છતાં તેને ભારતવર્ષનું વિસ્તૃત રાજ્ય મળ્યું અને જયચંદ તેથી વચિત રહ્યો. આ અન્યાયયુક્ત પક્ષપાત જયચંદથી સહન થઈ શક્યો નહિ તેના હૃદયમાં ઠારુણ દેવામાં પ્રદીપ્ત થયો. આ વિષમ હૃદયમાં શાત કરવાને માટે તેણે પોતાના પગમાં કુદાડો માર્યો અને સમસ્ત ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વાળું મહારાજા પૃથ્વીરાજ દિલ્હીના સિદ્ધાસનપર બેસા, પરંતુ જયચંદ તેમનું સાર્વભૌમત્વ સ્વીકાર્યું નહિ અને તે દુરાચારી દિલ્હીનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મદોરના પરિહાર અને પાટણના ચૌકો ચૌહાણકુલના ચિરરાજુ હતા આથી તેમણે આ વખતે જયચંદનો પક્ષ લીધો અને તેને પૃથ્વીરાજની વિરુદ્ધ ઉત્કેરી મૂક્યો. પૃથ્વીરાજના જણવામાં આ વાત આવી તોપણ તેઓ પ્રથમ પરિહાર અને ચૌકય રાગની સાથે કાઠ ખોલ્યા નહિ, પરંતુ પુનઃ એ રાગઓએ મહારાજા પૃથ્વીરાજનું એવું અપમાન મ્યું કે જેથી પૃથ્વીરાજને તેમની વિરુદ્ધ ચલ્લે ગ્રહણ કરવા પડ્યા. જ્યારે મહારાજા પૃથ્વીરાજ સિદ્ધાસનપર બેઠો ત્યારે મદોરના રાગએ પોતાની કન્યાનો વિવાહતેમની સાથે કરવાની માગણી કરી હતી અને ઉદારહૃદયના પૃથ્વીરાજે તેની આ માગણીને સ્વીકાર પણ કર્યો હતો, પરંતુ વિવાદની તૈયારી થવા લાગી ત્યારપછી મદોરના કુટુંબ રાગએ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો અને પૃથ્વીરાજને

પોતાની કન્યા આપવાની ના પાડી આ ધોર અપમાન પૃથ્વીરાજથી સહન થઈ શક્યું નહિ તેઓ આ અપમાનનો બદલો લેવાને માટે તૈયારી કરવા લાગ્યા ઉભયપક્ષે વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમા પૃથ્વીરાજનું ભાવીગૌરવ ખીળવશ્યામા પ્રત્યક્ષરીતે જણાયું ધીમે ધીમે પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિતા અધિકાધિક પ્રકાશિત થયે લાગી તેમની ઉન્નતિ જયવદના હૃદયમા વિશેષ અને વિશેષ ખટકવા લાગી તે પૃથ્વીરાજની ઉન્નતિની ગતિ રોકવાને માટે તેમના રણચતુર સૈનિકોને લગત્યારી તેમને પોતાના સૈન્યમા દાખલ કરતા લાગ્યે આ કાર્યથી જયવદની અવનતિનું ખીળવેપણુ થયું અને તેનું ભાવી લાગ્યાકર શ્યામ અભોધી આ ઝાહિત થયું તેણે પોતાની દુરભિલાસા સિદ્ધ કરવાને માટે જે કૃત ઉપાય યોજ્યા તેથી તેનું એક લાનુજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતવર્ષનું સત્તાનાશ થઈ ગયું હિંદુવેરી ફર મહમૂદ ધોરી આ ગુલ કલહનો લાલ લઈ, આ એક ઉત્તમ સધિ રસ્તગત થઈ છે એમ ધારી ભારતવર્ષપર ચડી આન્યે અને હિંદુસ્થાનની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈ તેના પવિત્ર હૃદયમા છરનામની પતાકા ફેંકી બેસાડી

ચિતોડના રાજા સમરાસેટે દિલ્હિવર પૃથ્વીરાજની ભગિની પ્ર્યાનું પાણિપ્રહણ કર્યું હતું આ અંગલમય સળધને દડીબૂત કરવાને માટે તે ઉભય મિત્રતાની એવી વજ્રમય મથિથી જોડાયા કે તેને સહસ્રાવધિ આપતિઓ પણ તોડી શકી નહિ તેમણે આમરણાત કહિ પણ એકખીળની વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું નથી જ્યારે તેઓ પરમ ધામમા પહોંચ્યા ત્યારેજ તેમનો સજ્જ થયેલો, પરંતુ તેઓ પરમ ધામમા એકનિત ન થયા હોય એમ કોણ કહી શકે છે ? જે ખરાબ પક્ષે ભારતવર્ષમા કુસપનું ખીળવેપણુ થયું જે ખરાબપણે અભાગી ભારતવાસીઓએ પોતાના ભક્તિબુધ્ધિઓનું રુધિર વહેવરાવવા માંડ્યું સારથીજ ભારતવર્ષની અધોગતિને પ્રારંભ થયો-ત્યારથીજ સુખનું વિશ્રામસ્થાન ભારતવર્ષ અસીમ દુખનો કારાગાર અને અમયાદ યત્થાનો અર્ધ નરકરૂપ બની ગયો છે કુરુક્ષેત્રની ભયકર રમશાનભૂમિ આર્યગણોની ગૃહફટનો રુધિરમય આદર્શ બતાવી રહી છે સર્વ પ્રકારનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનાર ભારતવાસીઓ ભણી એકને માહોમાહો વિમલ સામગ્રે વરે છે, તે કાષ્ઠ સમજી શકાતું નથી ભારતવર્ષ કુસપનું ચિરનિવાસસ્થાન બની ગયું છે કુસપની મોહિનીમા પડી આજસુધીમા કોણુ જાણે કેટલા ભારતવાસીઓ આકાળ મૃત્યુના મુખમા સપડ્યા છે ગૃહલલ્લાગિથી દગ્ધ થઇને કેટલા ભારતવાસીઓ પોતાનુંજ સત્તાનાશ વાળી બેથા છે તેના અણુત્રી કોણુ કરી શકે એમ છે ? ભારતવર્ષના કુસપના અનેક આદર્શો આજે પણ પિઠમાન છે, પરંતુ ભારતવર્ષના ગૃહલલ્લામા પણ એક પ્રકારની વિચિત્રતા જણાય છે આ ગૃહલનહો કહિ સદાને માટે અથવા એકસરખી પ્રયત્નાથી ચાલ્યા નથી આ વિમરહો કહિ પ્રયત્ન જવાલાથી લાલુકી ઉત્ક્રાંતતા હતા, કહિ શાત થઈ જતા હતા અને કહિ મદ મદ રીતે મદીપ્ત રહેતા તો જ્યારે આ કનહામિ પુષ્કળ તેજથી લભુકી ઉરેતો ત્યારે ભદ્રગણો પરસ્પર કનહ કરનાર રાજાઓની વચ્ચમા પડતા અને તેમના કુલોની પ્રલસા કરી ઉભયપક્ષને શાત કરી દેતા તેઓ કલહામિમા શાંતિરૂપી જળનું સિંચન કરી શનુભાવને મિત્રતામા બદલી નાખતા અને ઉભયપક્ષને અર્થત દદ પ્રીતિબંધનથી બાંધી દેતા, પરંતુ શોકની વાત છે કે આ મિત્રભાવ બે પેઢીથી અધિક ટકેનો નહિ. પુનઃ પ્રયત્ન વરે આવું થતું ' એકખીળપર ધોર દેવે રાખવામા આવેતો ' પુનઃ ઉભય પક્ષ પિશામિની મૃતિ ધારણુ કરી એકખીળના રુધિરનું પાન કરવાને માટે તૈયાર થઈ જતા ભારતવર્ષના રાજાઓની આજ રાજનીતિ પરાપૂર્થી યાંત્રી આવી છે ભારતમાતાના લગાટમા વિધિએ આ કુસપના ફળ ભોગવવાનુંજ લખ્યું છે ભારતવાસીઓએ આ દુરાચારને વશ થઈ પોતાનાજ પગમા ફરડા માર્યે અને પોતાનાજ સૌભાગ્યના માર્ગમા કટક નાખ્યા તેમના આ કુકર્મને લીધેજ ભારતભૂમિ વિગતથી શનુઓના પ્રાસમા આવી પડી નદનવન રમશાન બની ગયું ' આજ કારણથી પરદુરામ, કાર્તવીર્યભૂન, ભીષમ, દ્રોણુ અર્જુન, ભીમ, કણ્વ વગેરે પ્રાતરમરણીય ભારતવીરગણોની માતા પર તંત્રતાથી બીપણુ જજરમા જકડાઈ ગઈ '

મહારાજા પૃથ્વીરાજના પ્રયત્ન શનુઓ-પાટણુ અને કનોજના રાજાઓ મહારાણા સમરસિંહની સાથે પણ શનુતા રાખતા હતા આથી મહારાણા સમરસિંહને પણ તેમની સામે અદ્ભુત ધારણુ કરવું પડ્યું આ પ્રસંગસિવાય પણ સમરસિંહે પોતાના પ્રિયમિત્ર પૃથ્વીરાજને અનેકવાર સહાય કરી દત્તી નગરકોટમા આવેલા એક રથેથી સમકોટિ રથિયા નીકળ્યા એમ કહેવાય છે કે આ ખળનો

પ્રાચીનકાળથી ઉક્ત રચને દટાયેલા હતા મહારાજ પૃથ્વીરાજે આ રૂપિયા પોતાના કમળમા લીધા તેથી કનેજ અને પાટણના રાજાને તેમનાપર અત્યંત દ્રેષ ઉત્પન્ન થયો અને હવે તેનાપર વૈર લેવામા સારણ થઈશું નહિ, એવી શકા પણ ઉત્પન્ન થઇ એકે તો મહારાજ પૃથ્વીરાજ પામે સૈન્ય પ્રયત્ન હતુ અને તેવામા વળી આટલો મોટો દ્રવ્યલકાર હસ્તગત થયો, આથી પૃથ્વીરાજના પ્રયત્ન બળની ગતિ રોકવામા પોતાને અસમર્થ માની તેમણે તે કાર્ય મિદ્ધ કરવાને માટે શાહમુદીન ધોરીની સહાયતા માગવાનો વિચાર કર્યો જે દિવસે તેમના દુષ્ટ હૃદયમા આ ધોર કલ્પના ઉત્પન્ન થઇ, તેજ દિવસે ભારતવર્ષની અધોગતિનું બીજગણપણ થયુ એકાએક મહારાજ પૃથ્વીરાજનું સિદ્ધાસન વાર વાર કંપાયમાન થતા લાગ્યુ આ સમયની પૂર્વથીજ શાહમુદીનની લોભી આખો ભારતવર્ષપગ લાગી રહી હતી અને તે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની સધિ શોધ્યા કરતો હતો આ અવસર તેને અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થઈ ગયો, તો પછી તે તેનો લાભ લીધા વિના કેમ ગહે ? તે ગજા જગ્ય ફની સાથે મળી શીઘ્ર પ્રયત્ન સૈન્ય સંજ્ઞાત કરી હિંદુસ્થાનપર ચઢી આવ્યો

મહારાજ પૃથ્વીરાજને ખબર પડી ગઇ કે જયપર મારા રાજ્યનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે તેની અભિલાષા નિષ્ફળ કરવાને અને તેના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાને મહારાજાએ પણ તૈયારી કરવા માઠી તેમણે આ બાબતની સમરસિદ્ધિને ખબર આપવાને માટે તેમનાપર ફૂતો મેલવ્યા મહારાજ પૃથ્વીરાજની પાસે જે સામંતો રહેતા હતા, તેમા ચંડુદીર નામનો સામંત અત્ત પરાક્રમી હતો તેના બીજણ પરાક્રમ, અદ્ભુત સ્વદેશદિર્ઘિપિતા તથા અત્યંત પરિશ્રમનું વૃષ્ટાન્ત મહાકવિ ચંદે પોતાની અસ્ખલિત વાણીથી ઉત્તમ રીતે કર્યુ છે જે દિવસથી આ મહા પ્રતિષ્ઠિત વીરપુરુષને દૂતતરિકે નિમુકત કરવામા આવ્યો તેજ દિવસથી તે ભારતના ઇતિહાસમા મહાન પુરુષપત્રિકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેણે સ્વદેશને માટે આત્મોત્સર્ગ કર્યો હતો જે વખતે શાહમુદીન ધોરી પ્રયત્ન સૈન્ય લઇને ભારતવર્ષપર ચઢી આ યો તે વખતે મૈથી પ્રથમ રાજપૂતવીર ચંડુદીરજ તેની પ્રમળ ગતિ રોકવાને માટે રાવી નદીના કિનારાપર ઉચ્ચકત થયો હતો જો કે તે પોતાની મનોકામના સિદ્ધ કરી શક્યો નથી, પરંતુ તે સમયે તેણે જે વીરત્વ દર્શાવ્યુ છે તેથી તે પોતાનું નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા અમર કરી ગયો છે

દૂતશ્રેષ્ઠ ચંડુદીર દિલ્હીશ્વરના તરફથી મોડુ પારિતોષિક મેળવીને મોગી ધામધૂમ માંહે ચિતો-ગ્ગા આવ્યો મહારાજ સમરસિદ્ધિ તેના ઉત્તમ પ્રકારે આદરસન્માર કર્યો અને તેને વિશ્રામ કરવાને માટે ઉત્તમ મહાવન્ય આપ્યો થોડો સમય વિશ્રાંતિ લીધા પછી તેણે મહારાજાને મળવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી તીવ્ર તેની મનોકામના પૂર્ણ થઇ મમગનિદે આ ફૂતને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યો આ વખતે તેઓ પોતાના વિશ્રામગૃહમા વ્યાધ્યર્થપર બેસ હતા તેમણે લાવ વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા હતા, સર્વોંજે વિભૂતિ યોગી હતી, મસ્તકપર જટા વધારી હતી અને ગળામા રુદ્રાક્ષની માળા પહેરી હતી દૂત આનંદની સાથે તેમણે તેને ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર પૂઞ્યા અને સામેજ એસવાને માટે આમન આપ્યુ મહારાજ સમરસિદ્ધિની અપૂર્વ શાંતિ, ગભીર મૂર્તિ, તપસ્વી સમાન વેધ અને અત્યંત ઉદાર વ્યવહાર બેઠને દૂતના મનમા તેમનાપ્રત્યે અપૂર્વ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ તેણે મહારાજાને યોગીન્દ્ર કહીને સંબોધ્યા અને ભક્તિપૂર્ણ ગદગદ સ્વરે કહ્યુ આપ નિ શક મહાદેવજીના પ્રતિનિધિ છો " આ સમયે પરસ્પર થયેલી સર્વ વાતચીત ચદાવરદાગીએ પોતાના પ્રથમા અત્યંત તેજસ્વી લાપામા વર્ણવી છે

પોતાના પ્રિયમિત્ર તથા આત્મનું આજ શલ્ય સ્વીકારી એકાદ બે દિવસમા મહારાજા સમરસિદ્ધિ પોતાની સેના લઇને દિલ્હી તરફ ચાલ્યા દિલ્હીશ્વરે સામા આવી આદ્યમહિત તેમનું સ્વાગત કર્યુ અને કુશળતાના સમાચાર પૂજ્યા તે પછી કર્તવ્યકર્મસંબધી વિચાર થવા લાગ્યો શીઘ્ર બે કાર્યો કરવાના નિશ્ચય કરવામા આવ્યો પાટણનરેશનો ગર્વ ઉતારવો અને મુસનમનોના આક્રમણના માર્ગમા વિધન ઉપસ્થિત કરવું સમરસિદ્ધિ પાટણનરેશની સાથે વૈવાહિક સંબંધથી બંધાયેલા હતા, તેથી તેઓ તેની સાથે નહિ જતા મુસલમાનોના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે દિલ્હીમાજ રહ્યા પૃથ્વીરાજ પોતાની સેના લઇ પાટણ તરફ નજા સમરસિદ્ધિના રાજપૂતસૈનિકો ગગનલેહી બચકર નાદ કરી

અત્યુત્સાહથી મુસલમાનોની સામે થયા ઉભય સૈન્યોની ૧૨મી દારણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું, પરંતુ આ યુદ્ધમાં કોઈ પક્ષનો જયપરાજય થયો નહિ આ પ્રકારે ઘણા યુદ્ધો થયા, પરંતુ વિજયલક્ષ્મી કાંઈની પણ અકાશિની ચર્ચા નહિ આ તરફ મહારાજા પૃથ્વીરાજ પાટણનરૈચનો ગર્વ ઉનારી આનંદપૂર્ણ બની મમરસિદ્ધને આપી મળ્યા હવે ઉભયસૈન્યો બળ એક થવાથી તેણે અતિ પ્રયત્ન અને ભય કર સ્વરૂપ દારણુ કર્યું તેમના સૈન્યથી અગ્રિમા અસખ્ય મુસલમાનો બળીને ભરમ થયા શાહજુહીન મહામુશ્કેલીથી જીવ વચને નાસી છૂટ્યો તેના મેનાપતિને રાજપૂતોએ કેદ કરી લીધો

આ પ્રકારે મહારાજા પૃથ્વીરાજને વિજય મળ્યો તેમના સર્વ વિદેશો દૂર થઈ ગયા નગરકોટની ભૂમિમાંથી જે દ્રવ્યલગ્ન તેમને મળ્યા હતા, તેમના અર્થ ભાગ તેમણે સમરસિદ્ધને આપી દીધો, પરંતુ સમરસિદ્ધે તે દ્રવ્ય ગ્રાહ્ય ન લેતા પોતાના સૈનિકોને વહેંચી આપ્યું મહારાજા પૃથ્વીરાજે સમરસિદ્ધના સૈનિકોને બીજી પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય વહેંચી આપ્યું તે પછી મહારાજા સમરસિદ્ધ વિદાય થઈ પોતાની રાજધાનીમાં આપ્યા ગયા

હારપછી માત્ર વર્ષો સુખશાંતિમાં વ્યતીત થઈ ગયા સાધારણ વિમ્બો થતા તેમ પૃથ્વીરાજ અને સમરસિદ્ધને સદા વિજય મળતો પરંતુ હવે હારનવર્ષના અંધ પતનનો સમય પ્રતિદિન પાસે અને પાસે આવતો જતો હતો પાટણનરૈચના ઉપર વિજય મેળવવાથી મહારાજા પૃથ્વીરાજને લાગ્યું હતું કે આવાજ સુખમાં અમારા દિવસો જશે તેઓ પોતાની પ્રિયપત્ની સયુક્તાની સાથે આનંદ પૂર્વક કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ આજસુ તથા અસાવધ બની ગયો છે, એમ જાણી શાહજુહીન અત્યંત પ્રયત્ન સેના લઈ હારનવર્ષ પર પુનઃ ચઢી આવ્યો મુસલમાનવીરોના સિલાહથી હારનભૂમિ પુનઃ કપવા લાગી મહારાજા પૃથ્વીરાજનું સિદ્ધાસન પણ તેની સાથે કોનાયમાન થવા લાગ્યું, એમ કહીએ તોપણ આણે હવે પૃથ્વીરાજની નિદ્રા નિવૃત્ત થઈ તેઓ આ મહાકાળથી મુક્ત થવાના યોગ્ય ઉપાય શોધવા લાગ્યા તેમણે પુનઃ પોતાના પ્રિયમિત્ર સમરસિદ્ધની સહાય માંગી જે મનમોહિનીના અનુપમ પ્રેમથી ગુણ થઈને આજીવન તેઓ સર્વથેવ આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા, તે મનમોહિની પણ હવે સાવધ બની ખડી થઈ ગઈ અને વીરનારીના ધર્મનું અવલંબન કરી તેણે પોતાના પ્રાણપતિને સમ્રાટભૂમિમાં જવાને પ્રાર્થના કરી મહાત્મા ચહે આ પ્રસંગનું જે વર્ણન કર્યું છે તેનો યથાર્થ અનુવાદ નીચે કરવામાં આવ્યો છે

અંતિમવાર શાહજુહીન પૃથ્વીરાજ ઉપર જે દિવસે સેનાસિદ્ધિ ચઢી આ પો, તેજ દિવસની રાત્રિએ મહારાજાને એક ભય કર સ્વપ્ન આ મુ હતું બાથી તેમનું હૃદય વ્યાકુલ થઈ ગયું અને તેમના મનમાં અત્યંત ચિંતા પેદા થઈ પ્રાતઃકાળ થતાજ તેઓ પોતાની પ્રાણપ્રિય સયુક્તાને પોતાને આવેના સ્વપ્નનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા —

“ગત રાત્રિએ જ્યારે નિદ્રાના મૃદુ ખોળામાં વિરાજીને હોતો હતો, તે વખતે રહાના જેવી એક પરમ લાવણ્યવતી જીએ આવી કંઈક રીતે મારો લાચ પકડી લીધો તે પછી તેણે તમારા પર આક્રમણ કર્યું તમે તમારું રક્ષણ કરવાને માટે અનેક પ્રકારના યત્નો કરવા લાગ્યા, એટલામાં-અહો! અસત બયાનક એક પ્રયત્ન રાક્ષસના જેવો મહામય મહાનિશ્ચય હાથી પોતાની મદ્દ લલાવતો હલાવતો મારી તરફ આ પો ભયથી મારી નિદ્રા ઉઠી ગઈ, હું ભયગ્રસ્ત અને ચક્રિત થઈ મારે તરફ નેચા લાગ્યો તો મે તે રહાને પણ જોઈ નહિ અને તે હાથીને પણ જોયો નહિ મારું હૃદય કપવા લાગ્યું, સર્તીએ કાટા ભોકાવા લાગ્યા, દબાયેનાકે મિટ વાણીથી “હર હર” કહી દું ઉઠી

૧ સયુક્તા ઇનોજના રાજા જયચંદ્રી પુત્રી હતી જયચંદે પોતાની પુત્રીના સ્વયંવરમાં હારનવર્ષના સર્વ રાજ્યોને આમંત્રણ કરીને બોલાવ્યા હતા પરંતુ તેની સાથે નેરવાવ દેવાથી પૃથ્વીરાજ તથા સમરસિદ્ધ તેની સલામત ગયા નહોતા જયચંદે આ ઉભય રાજ્યોની સુવર્ણમય મૂર્તિમાં તેમને કસવી અને તેમની પૃથ્વીરાજની મૂર્તિને દારણગના રથને મૂકાવી હતી સ્વયંવરમાં એટલા રાજ્યો આવ્યા હતા તેમાંના કોઈ પણ રાજાના અગામ સયુક્તાએ માળા પહેરાવી નહિ પરંતુ પૃથ્વીરાજની સુવર્ણમય મૂર્તિના જગામાં તે પહેરાવી પૃથ્વીરાજ આ સમયે રાજ્યનંદની ઘોરેજ દૂર છૂપાયેલા હતા આ ઘટના જોઈ શીલ્પ-તેઓ રાજસભામાં આવ્યા અને રાજકુમારી મધુકાને સર્વ પોતાન પાટનગરમાં આ જ ગયા સભામાં જોડેલા કોઈપણ રાજા તેમની મળન અતિ રોષી રાજ્યા નહિ

બેઠા થયો જુઓ અઘાપિ આ હૃદય કપે છે અઘાપિ રોમ ખડા છે પ્રભુ જાણે આપણા ભાગ્યમા શુ લખ્યુ છે ? ”

આ સ્વપ્નની વાત સાંભળી મહારાણી સચુકતાના વિનસિત કમળપુત્ર્ય વદનમડળપર એક અપૂર્વ જ્યોતિ પ્રકાશી નીકળી અને તેણે મૃદુ તથા ગભીરસ્વરે કહ્યું “ હે યૌહાજીકુવના ગૌરવસૂર્ય ! આ જગતમા આપના જેટલી સપત્તિ, આપના જેટલુ સુખ અને આપના જેટલુ અર્થ કાણુ ભોગવે છે ? તથાપિ આપની તૃષ્ણા શાત કયા યર્થ છે ? આપ એક સાધાગણુ સ્વપ્ન જોઇ ભાવીની શંકાથી શામાટે વ્યાકુલ થઇ ગયા છે ? હે પ્રાણનાથ ! મૃત્યુ તો મરવે માટે છે આ અનિવાર્ય મૃત્યુના પગ-માથી તો દેવતા પણ મુક્ત થઈ શકતા નથી જીર્ણ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને નવા વસ્ત્રો પરિધાન કરવાની ઇચ્છા કેને નથી થતી ? પરંતુ હે નાથ ! વિચાર કરીને જુઓ કે જે શ્રેષ્ઠકાર્યમા પોતાના પ્રાણુ સમર્પણુ કરી દે છે, જે ગૌરવની સાથે મૃત્યુને આગિગન દે છે, તે મૃત્યુપાત્રીને પણ સદા જીવંત રહે છે હુ તો અપ જુદિવાળી સ્ત્રી છુ આપને બોધ આપવાને હુ કાંઈ યોગ્ય નથી આપ સ્વાર્થને હૃદયમા સ્થાન આપશો નહિ, અને આપ એવુ કામ કરો કે જેથી મૃત્યુરોકમા આપનુ નામ અમર થઇ જાય આ કગલ અસિ લઈને શત્રુઓનો સંહાર કરો મારી ચિંતા જરા પણ કરશો નહિ હુ અત્યારથી એવુ કાર્ય કરનાની તૈયારી કરે છુ કે જેથી હુ આપની અર્ધાગિનીતરિકે ગણાવાને પાત્ર થાઉં ”

મહારાજ પૃથ્વીરાજે રાજસભામા આની ભટ્ટકવિને બોવાનીને તેને સમસ્ત વૃત્તાત કહી સભ-જાવ્યુ આ સ્વપ્નનો અર્થ ભટ્ટકવિએ પૃથ્વીરાજને કહી સભજાવ્યો અને રાજકુપચક્રએ એક મન્ત્ર લખી આપ્યો. દિનીશ્વરે આ મન્ત્રવાળા પત્રને પોતાની પાંધડીમા મૂક્યો વળી તેમણે નવ મંદને પ્રસન્ન રાખવાને માટે ઉત્તમ અને શુદ્ધ દૂધ સહસ્ર કળશોમા ભરીને ચંદ્રદેવતાને અર્પણુ કર્યું

દશ દિક્ષપાત્રને પ્રસન્ન રાખવાને માટે દશ પાડાઓનો ભોગ આપવામા આવ્યો અને દીનદરિદ્ર મુણ્ણસેને ચાદીસુનર્ણુ આપવામા આવ્યુ, પરંતુ રુધિર અને દૂધના દાન અથવા ધ્યાન ભવિતબની ગતિ રોકી શક્યા નહિ જે તેમ થઇ શકતુ હોત તો નળ અને પાડવાદિપર કદિપણુ કઠોર વિપ-ત્તિઓ પડી ન હોત

વિષમ સ કટમા ફસાયાથી પૃથ્વીરાજે પોતાના ત્રિપભિન્ન સમરસિંહની સહાયતા માગી સમરસિંહ આ હુ ખંકારક વર્તમાન સાંભળી શીઘ્ર મેના લઈને ૧૬૮૧તરફ ફર્ય કરવા લાગ્યા આ તરફ મહારાજ પૃથ્વીરાજે પોતાના સામ તો અને સેનાપાત્રોને બોનાયા અને તેઓ તેમની માથે યુદ્ધવિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. આ ભય કર પ્રસંગે ભારતવર્ષના સમસ્ત રાજ્યોએ એકસપ કરી દેશવૈરી યવનોના આક્રમણથી દેશનુ રક્ષણ કરવુ જોઇતુ હતુ, સ્વદેશાનુરાગથી ઉત્સાહિત બની પૃથ્વીરાજને સહાય કરવાને માટે શસ્ત્રો મઠણુ કરના જોઇતા હતા, પરંતુ તેમણે આથી વિપરીત વર્તન કર્યું ભારતવર્ષના ધણા રાજ્યો મૈન ધારણુ કરીને બેસી રહ્યા ખાસ કરીને કનોજ, પાટણુ અને ધારાનગરીના રાજ્યો તુરંજ જોનોની પેઢે દેખને વશ થઇ પોતાના મનમા પૃથ્વીરાજનો નાશ ઇચ્છતા હતા અને તે પરિણામ લાવવાને માટે પ્રયત્ન પણ કરતા હતા જે રાજપૂતકુલકર્ત રાજ્યોએ દેખને વશ થઇ કાપુરુઓચિત કાર્ય કર્યું, તેમને પણ શીઘ્ર તેનુ વિષમ ફળ ભોગવવુ પડ્યુ શીઘ્ર તેઓ સર્વ યવનોના દામત્વની મજબૂત બેસીથી જકડાઇ ગયા.

સમરસિંહ પોતાના રાજ્યનો ભાર પોતાના કનિઠ પુત્ર કણ્ણસિંહના હાથમા સોંપી પોતાના મિત્રો તથા સામ તોને લઇ દિલ્લી આવ્યા ? ચિતોડ છોડતી વખત એકાએક તેમનું હૃદય જ પડા લાગ્યુ હતુ. જાણે કોઇએ અચાનક આવી તેમના કાનમા કહ્યું કે “ એકવાર મનની તૃપ્તિ થાય ત્યાસુધી ચિતોડને જોઈ લો હવે તમે આ નગરને પુન જોઇ શકશો નહિ ” એવો તેમને ભાસ થવા લાગ્યો. સમરસિંહ ચક્રિત થયા, પરંતુ તેમણે પોતાના હૃદયમા ચાલતો ખગલજાટ બહાર દેખાવા દીધો નહિ. તેમણે પોતાના ઇષ્ટદેવતાનુ સ્મરણુ કર્યું અને દિલ્લી તરફ પ્રયાણુ કરવા માડ્યુ ચંદ્ર બરદાસીએ મહા-

૧ રાજનો પોતાના નાના પુત્ર કણ્ણસિંહપર આવો અચુકત અનુરાગ જોઈ તેમનો જ્યેષ્ઠ કુમાર કુભક્ષુ પોતાના પિતાપર અત્યંત અપસન્ન થયો અને તે પોતાના મૃદુલાક સાથીઓને સાથે લઈ પિતાનુ રાજ્ય છોડી દક્ષિણમા ચાલ્યો ગયો ત્યાં તેણે વિદેશ નામના એક હબ્બી નવાબનો આશ્રય મળણુ કરી એક નવા રાજ્યની સ્થાપના કરી.

સમર નામના અતિ મર્થમા મહારાજ સમરસિંહ જા છે'ની વખત દિલ્લીમાં આવ્યા તે સમયનું વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે -

મહારાજ પૃથ્વીરાજ સમરસિંહના આગમનની ખબર તાલજી દગ્ધારમા જઈ સર સરદારોને બોલાવી મગાવ્યા અને ઉત્સાહનો કડક વગડાવ્યો. સર્વ મરદાને એકત્રિત થયા પછી તેમની સ્વારી દિલ્લી બહાર નીકળી મહારાજ પૃથ્વીરાજ જા વખતે બહુ એકાંત મદાવયોમાજ રહ્યા કરતા હતા તેઓ બહાર ક્વચિત્ નીકળના, તે છતાં પણ જા વખત તેઓ મિત્રનો સત્કાર કરવાને માટે બહાર નીકળ્યા થણા દિવસ પછી પોતાના મહારાજના દર્શન થયાથી પ્રજા આનંદોન્મત્ત બની ગઈ થેર થેર દીપક પ્રકાશવા લાગ્યા અને રથને રથને વાજ વાગવા લાગ્યા દિલ્લીની ગોલા અપૂર્વ બની ગઈ મહારાજ પૃથ્વીરાજ સમરસિંહનો ઉત્તમ પ્રકારે આદરસત્કાર કરીને તેમને પોતાની સાથે તેડી લાવ્યા. પછી મોટા દરબાર ભગવામા આવ્યો જા દરબારમા મહારાજ પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહને બેઠાબેઠા બેઠેલા બેઠેને પ્રજા અતીવ પ્રસન્ન થઈ. જા વખતે વાજ એટલા ભેરથી વાગતા હતા કે કાને પડ્યો અવાજ પણ સંભળાતો નહતો.

જા પ્રકારે ત્યાં આનંદનું સામાન્ય છવાઈ રહ્યું હતું એવામા એકાએક દગ્ધારની વચ્ચે આવેથી શિલા તૂટી ગઈ અને અદૃશી સદાશિવનો વીગલદ નામનો ગણ બહાર નીકળ્યો કવિવર ચદે અહીં જા પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે -

રંગ રાગ વાગન થદયં, ધનધોર સોર પ્રગદયં,
 સુનિ અલખ વીર સજગગયં, સિરપલટ ઝંધિમ પગગયં.
 લમ્બી અર્ધો ગજ સજ્જગયં, પન્વાસ ચૌહિય ગજ્જયં,
 દશ ગજ સુદલ પરમાનયં, તિહી ગુફા સુલી અમાનયં.
 રુદ્રાક્ષ મુદ્રા ધારયં, મુખ શંઘુ શંઘુ ઉચારયં;
 કર સદ્ગ સખ્પર રાસયં, મુસ શંઘુ શંઘુ ખાસયં.
 ષ્ઠિરાજ કૌન્દ પ્રણામયં, ચોલ્યો ન વીર સતામયં,
 તહાં દેવ રાવલ સમરસી, હંડયો ન આસન રણુવંસી.
 પૂહંત ચંદ સુવાચિયં, કહો હોનહાર સુકૃતિયં,
 ચહ હોનહાર સ હોપહે, દિહી ન ધિરતા સોયહે.
 પુનિ મ્લેચ્છ દલબલ જોરહે, અર શહર-દિહીય તોરહે,
 ષ્ઠિરાજ મુદ્દ ન જીતહે, રણસમય રાવલ ચીતહે.
 ચામુંડરાય ગુરુ રામહી, કટ વરહી ભારત કામહી,
 ષ્ઠિરાજ વંધહી પાવહી, સટ માસ વિપતિ વિહાવહી.
 નૃપ શાહ ચંદ્રરુ તીનયં, રહે એક ટૌર સુલીનયં,
 ગોરી સુદિહી આનયં, પુનિ વરત હિંદુસયાનયં.
 તિહિ દુર્ગ દેવલ માજયં, અતિ આનરત્થ સ સાજયં,
 વરતે સ વરસાં દોપસે, તો પીછે ચક્રતા આવસે.
 હિંદવાન દંડ મરાવહી, નૃપ ધરધરહી ધિષ વ્યાનહી,
 દસ નાદ સુંદલ આવહી, તિહિ તસત દિહી ન પાવહી.
 તા પીછે ટોપી આવહી, વહુ ફલમ કલમ ચલાવહી;

નારી સુરાજા વજ્જસી, હિંદુ તુરક સબ મજ્જસી.
 ફિલિ તલ્લત દિલ્હીય આવહી, નૃપ ઘેરઘરહી સુસ પાવહી;
 વહ ધર્મરાજ જપાવહી, પ્રતિપાલ ન્યાય કહાવહી.
 જવ ન્યાયવંધન ફૂટસી, તવ આવ પેટા ફૂટસી;
 મિલિ ચલક કાબુલ થઢિયં, તીજી સમૂપત મઢિયં.
 વિધ્વંસ દિલ્હી યાતહં, રહિ વરસ સટ પર નાટયં;
 સીસોદ દિલ્હી આવહી, શિર રાણ છત્ર ધરાવહી.
 પૈતીસ વરસ પ્રમાનહી, મોગવે હિંદુ સંથાનહી;
 અજમેર પીર સજગ્મહી, પુનિ તલ્લત દિલ્હી મંગહી.
 તુંવરસ દિલ્હી ધેરહી, પુનિ આળ દિલ્હિય ફેરહી;
 રાઠોર દિલ્હી આવહી, ફિર ધર્મનીતિ ચલાવહી.

લાવાઈ આ વખતે જે સિવા ફાગી તે એ શી હાય લાખી, પચ્ચીસ હાયપહોળા અને દશ હાય જાડી હતી તેની નીચે એક શુકા હતી તેમાથી રાક્ષસની માળા ધારણ કરી, હાયમા અગ્ર લઈ 'શ ભુ, શ ભુ' એવે ઉચ્ચાર કરતો વીરભદ્ર બહાર નીકળ્યો. પૃથ્વીરાજે આગળ વધીને આ લય કરમુદ્રાનાળા પુરુષને પ્રણામ કર્યો, પરંતુ તે પુરુષ એક શબ્દ પણ બોલ્યો નહિ ત્યારે સદાશિવના લક્ષ મહારાજ સમરસિંહે આગળ વધીને તેને પ્રણામ કર્યો હવે ચંદે વીરભદ્રને કહ્યું 'ભવિષ્યમા શુ શુ થશે તે મહારાજને કહી સંભળાવવાની કૃપા કરો' ત્યારે વીરભદ્ર સર્વની સમક્ષ કહેવા લાગ્યો 'મે' દક્ષપ્રજ્ઞપતિના પરાનો ભાગ કરી આપણા પિતા મહાદેવજીને ક્રોધ થાત કર્યો ત્યારપછી તેમની આજ્ઞા વધને ચરી આ નિશ્ચિત યથા વિશ્વાસિ ભેનાને માટે આવ્યો છુ હુ પ્રગાઠ નિદ્રામા હતો, પરંતુ તમાગ વિનક્ષણ કાવાહનથી મારી નિદ્રાનો ભાગ થઈ ગયો અને એ અતિ દુષ્પિત થયો મહાદેવજીએ મને એવો વર આપ્યો હતો કે જે તારી નિદ્રાનો ભાગ કરશે તેનો નાગ થશે આથી હવે તમારો નાશ થશે હવે મેં ૨૦૦ મેકા પ્રમય થઈને હિંદી જતી હશે પૃથ્વીરાજનો પરાજય થશે આ વખતે રાવલ મમરસિંહ બાણ ઉપોગમા આવશે. ચામુડરાય તથા રામચંદ્ર બુદ્ધમા કપાઈ જશે પૃથ્વીરાજ પરાજિત થઈને ૭ માસપર્યં બંદીવાન રહેશે અને દુષ્પ પામશે શાહજુની ધૈર્ય પ્રમન થઈને હિંદુસ્તાનમા અત્યંત ઉપદ્રવ મચાવશે અને હિંદુસ્તાનીઓના કિંદાઓ તથા મદિરા ઝિન્નલિન્ન કરશે આ પ્રકારે એક વર્ષપર્યં મેં હા ભારે અનર્થ રહેશે તે પછી હિંદુસ્તાનપર મુગનો આક્રમણ કરશે અને તેઓ પણ અત્યંત ઉપદ્રવ કરશે તેઓ રાજાઓના ધરમા ધુસીને તેમની કન્યાઓની સાથે વિવાહ કરશે તે પછી દક્ષિણમાથી કેટલાક સૈનિકો તેમને પરાજિત કરવાને માટે બહાર પાડશે આ સૈનિકાથી તેમનો કાંઈ પ્રબંધ થઈ શકશે નહિ પછી ટોપીવાળા આરજે તેમના રાજ્યની આગિની રાણી થશે અને તેમને હિંદુમુસલમાનોને વશ કરશે તે હિંદીના તખ્તપર અભિષિકત થશે તેના રાજ્યમા સર્વ પ્રજાને શુભ મળશે તે ધર્મોપસાર રાજ્ય કરીને ન્યાયપૂર્વક પ્રજાનુ રક્ષણ કરશે, પરંતુ ભવિષ્યમા બ્યારે તેનું ન્યાયમ ધન તરી જશે ત્યારે ગાજુન તથા બ્યવખના-સાહેબ તથા એક ભદ્રરાજ એકાદ થઈને હિંન્દીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરશે તેમનો અમલ હિંન્દીમા ૭ વર્ષપર્યં ત રહેશે તે પછી ઉદયપુરના સિસાદિયા ચક્રવર્તી રાજ થશે તેઓ ૩૫ વર્ષપર્યં રાજ્ય કરશે ત્યાર પછી અજમેરનો પીર ઉઠશે તે પછી તુવાર અને તુવાર પછી રોરડ-પરાના રાજાઓનો અધિકાર સ્થાપન થશે અને તેઓ ધર્મનીતિ સ્થાપિત કરશે "

વીરભદ્રની ભવિષ્ય-સાણી સાલજીને પૃથ્વીરાજને અત્યંત શોક થયો ત્યારે વીરભદ્ર કહેવા લાગ્યો "હે રાજા! કોઈપણ વાતનો શોક કરવો બેઠકે નહિ આ વચુકા સદા કોઈ પામે રહી નથી એના-પર અધિકાર કરનારાએ તો વાર તો દેરમ તી થયાજ કરે કે ગમ્મ વેન, વિશ્વભા, મુરારાજ, હિરણ્યાપ્રાદિ

અનેક રાજાઓ થઈ ગયા છે, પરંતુ પૃથ્વી કાષ્ઠની થઈ નથી મદાન યાત્રિક બજિરાજ થયો, પરંતુ વામને તેને પાતાળમાં પહોંચાડી રીધો. તેજ પ્રમાણે માન-ધાતા અને જલધર રાજા થયા, પણ તેમની કેવી દશા થઈ ? સાક્ષાત્ ભગવાનના અવતાર પૃથુરાજ પણ થઈ ગયા પરંતુ રામે અવતાર લઈ એકવીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરી અક્ષયોને પૃથ્વીનું ગભ્ય આપ્યું. શિવભક્ત મહાભગવાન પરક્રમી લકાપતિ રાવણ પણ જતો રહ્યો ! દુર્યોધન કેવો બળવાન મોહો હતો ? પરંતુ તે પણ પાંડવોની સામે લડી પોતાની અપ્રાદશ અહોહિષ્ણી સેનાસભિત માર્યો ગયો. એક કવિએ કહ્યું છે કે —

દાતાસૌં વિલીપ માનધાતાસૌં મહોષ મયો, જાકે ગુણ દ્રોષ દ્રોષ અજહૂલોં છાયે હૈં,

ચલિ દસો વલચાન્ કો મયો જહાન યૌય, રાવણ સમાન કો પ્રતાપોં જગ જાયે હૈં.

વાનકો કલાનમેં સુજાન દ્રોણ પારથસે, જાકે ગુણ દૌનદયાલ ભારતમેં ગાયે હૈં.

કૈસે કૈસે શર રચે ચાતુરી ચિરંચિ જુને ફેર ટરુઝૂર ફર ધૂરમેં મિલાયે હૈં

સારાશ એ છે કે જે રીસે રણક્ષેત્રમાં લડે છે તેમને કદિ જ્ય ગણે છે અને કદિ ગોત મળે છે ધન, દોલત, હજમિત, સર્વ મિથ્યા છે કેવળકીર્તિજ સદા અમર રહે છે " આ પ્રમાણે બોલી વીરભદ્ર અતર્ધાન થઈ ગયો જે સિવા વૃદી ગઈ હતી, તે પુનઃ અખડ ખનીને બધા હતી ત્યાંથી ગઈ ત્યાં આગળની ભૂમિ સાક ખની ગઈ

થોડીવાર સુધી વિશ્રામ લઈને સમરસિંહ પોતાના પ્રિયમિત્ર પૃથ્વીરાજની આગળ સપ્રામની વાત બોલી અને તેમને પૂછ્યું કે “ રાત્રીએ બો માર્ગ રોકવાને માટે અત્યારસુધી તમે શુ ઉપાય કર્યો છે ? ” પૃથ્વીરાજે કહ્યું કે “ અત્યારસુધી મેં કાંઈ પણ ઉપાય કર્યો નથી, તેમજ તે સાબર કાંઈ વિચાર પણ કર્યો નથી અને કાંઈને કાંઈ પૂછ્યું પણ નથી ” ચિતોડાધિપતિ આ વાત સાંભળી વિસ્મિત થયા અને મિષ્ટ વચનથી દિશીશ્વરને તેમણે કાંઈ આપ્યો. પછી તેમણે તેમને યવનોએ પ્રતિરોધ કરવાને કાંઈ ઉત્તમ ઉપાય શોધી કાઢવાને કહ્યું મહાકવિ ચંદે આ પ્રસંગનું વર્ણન એવા મનોલેખક પ્રકારે કર્યું છે કે પ્રત્યેક મનુષ્યનું હૃદય રાજપૂતવીરોના મદાન આરિ યત્રિત આકર્ષણ વિના રહેતું નથી

ઉત્તમ પ્રકારે યુદ્ધની તૈયારી કરવામાં આવી મહારાજા સમરસિંહની આસપાસ રાજપૂતોની પ્રચંડ સેના હુગરાળ પ્રદેશમાંથી વહેતી પ્રચંડ નદીના પ્રવાહની પેઠે દિલ્લીના દરવાજામાંથી બહાર નીકળી આગળ વધવા લાગી હદિપરોનો અણખણાટ, મહોન્મત્ત લાથી અને ઘોડાના બીપણ ખ્વનિ અને રહોન્મત્ત રાજપૂતવીરોની વીરહાકથી પૃથ્વી વારંવાર કંપાશમાન થતી હતી અને કાયરના મનમાં મહાભય ઉત્પન્ન થતો હતો કયા માર્ગથી, કયા દિશામાં અને કેવા પ્રકારે શ્રેણીબદ્ધ થઈને રાજપૂતવીરોએ આગળ વધવું તથા માર્ગમાં કયા કયા વિશ્વાસ કરવો, આવી જાતના સર્વ કાર્યોને પ્રબલ મદારાજા સમરસિંહ કરતા હતા મહારાજા સમરસિંહની સલાહવિના મદારાજા પૃથ્વીરાજ કાંઈ પણ કાર્ય કરતા નહોતા મહાકવિ ચંદે બારેકે સમરસિંહને રાજપૂતસેનાના મુજિસીસે કહેા છે તેઓ દીરવીર, સાહસિઃ અને સમમ્પૂર હતા વળે તેઓ ધર્મનિધિ, સત્યપ્રિય અને શુદ્ધ ચારિત્રવાન હતા. શુભાલ-વિદ્ધ ગાદિની આપ તથા હતર લક્ષણો બેઠેને કાંઈ બ્યોતિપી તેમના જેવી ઉત્તમ રીતે ભવિષ્ય બાખી શકતો નહોતો સમરસિંહના આ અનુપમ શુભોને લીધે ગિહલોત, ચાણુ વગેરે કુલના સર્વ સૈનિકો તથા સામતો તેમનાપર અત્યંત ક્રદ્રા ગમતા હતા સાચ કાલે બ્યારે યુદ્ધની સમાપ્તિ થતી, ત્યારે રાજપૂતસૈનિકો તથા સામતો તેમના સિખિરમાં તેમને ગળવાને જતા તેઓ તેમની સાથે રહેત તથા આંદરસિંહ સલામણ કરતા અને અનેક પ્રકારની નીતિનો બોધ આપતા આ મનોહર બોધ તથા પકટણ સાંભળીને સર્વ રાજપૂતમણેને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થતો મહાકવિ ચંદે મુકતકે રચીકર્ણુ છે કે

“ મારા મદાકાન્ધમાં જેટલી રાજનીતિ છે તેના અધિક ભાગ મેં મદારાજા સમરસિંહના ઉપદેશથી લખ્યો છે વળી ધર્મનીતિ, રાજનીતિ, સમાજનીતિ, મત્રીકર્મ, દૂતકર્મ, રાજપૂતધર્મ, સુદર ઉપાખ્યાન તથા રૂપકાવકાર જે જે મારા કાન્ધમાં ઉપવચ્ચ ચાય તે તે સર્વના વક્તા ચિતોડાધિપતિ સમરસિંહ છે ”

પુણ્યભૂમિ જ્ઞાપવર્તના મેદાનમાં વહેતી પવિત્ર જલમયી દષદતી (દાસમાં આ નદીને કંચર કહેવામાં આવે છે) ના નટપર ક્ષત્રિયો અને યવનો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો આ સંગ્રામ સતત ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ્યો પ્રથમના બે દિવસપરંતુ તે કાંઈ પણ ફરકને જન્મકે પરાજય મળવાના ચિન્હો દૃષ્ટિઆચર

યથા નહિ ભારતવર્ષની પૂર્વદિશામા ત્રીજે દિવસે બાલસૂર્ય ઉદિત થયો રાજપૂતગણ દપદ્વીતીના પવિત્ર જળમા સ્નાન કરી પ્રાત કર્મો સમાપ્ત કરવા લાગ્યા ભગવાન સૂર્યનારાયણ ભારતનુ ગૌરવ છેલ્લીવારને માટે જોઈ લેવાને ધીમે ધીમે ઉત્થાચયપર વિરાજમાન થયા આ તમ્હ મહારાજ પૃથ્વીરાજ પોતાની પ્રિય પત્ની સયુક્તાની ખાસે ઉભા રહી વિદાય માગવા લાગ્યા

મહારાણી સયુક્તા પોતાના પ્રાણનાથને પોતાના હાથથી સમજાવવા લાગી તેણે તેમને અખતર પહેરાવીને કમ્બરમા ખડગ બાધી દીધુ એટલામા રણુમા વાગતા વાજ નો નાદ નગનમડલને વિદીર્ણ કરવા લાગ્યો આ ગભીર નાદ હજી આકાશમા પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો એટલામા રાજપૂતવીરોએ સિંહનાદ કરી તેનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો

મહારાજ પૃથ્વીરાજ વિસ્મિત થયા વિશ્વાસવાતી યવનો પ્રાત કાળમાજ રણુવાણે વગાડશે એમ તેમણે ધાર્યું નહોતુ રણુવાણનો અવાજ સાલણી તેઓ તરતજ રણુગણુમા પહોંચ્યા આ અતિમ યુદ્ધમા ભારતના ગૌરવના આ અતિમ પ્રસંગે આયોર્વર્તના અનુષ્ઠાન વીર મહારાજ સમરસિંહ તથા તેમના પુત્ર કલ્યાણસિંહ મરણુ પામ્યા આ યુદ્ધમા તેમણે મહાન પરાક્રમ દર્શાવી શત્રુની પુષ્કળ સેનાને સહાર કર્યો હતો તેઓ અઔદિક સ્પેશરેમ અને અદ્ભુત વીરતાના જ્વનત ઉદાહરણો બતાવી ગયા હતા તેમની સાથે ૧૩૦૦૦ રાજપૂત સૈનિકો તથા સામતો સમરબૂમિમા ચિરનિદ્રામા સૂતા ત દિવસે દપદ્વીતીના રુધિરમય જળમા ભારતવર્ષનો ગૌરવસૂર્ય સદાને માટે ફળી ગયો અને ભારતવર્ષની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ગઈ વીરશિરોમણિ સમરસિંહની પતિવ્રતા પત્ની પૃથાએ જ્યારે એવા ભયકર વર્તમાન સાલણ્યા કે વીરરત્ન સમરસિંહ ફર યવનોના કપટભોગ થઈ પડ્યા છે, પ્રિયભાતા પૃથ્વીરાજ પોતાના જ જીરથી બદ્ધ થઈને કારાગૃહમા પડ્યા છે અને ભારતની આશાસ્વરૂપ રાજપૂતવીરો દપદ્વીતીના દિનારા-

૧ ઉદયપુરના કવિરાજ શ્યામવદાસજીએ પૃથ્વીરાજસાની વિરુદ્ધ એક નાનુ સંસ્કૃત પુસ્તક લખાવ્યું હતું આ પુસ્તકમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ચિતોનારાજ સમરસિંહ પૃથ્વીરાજના સમયમા થયા નહોતા, પરંતુ તેઓ તેમ નાથી પ્રાય સેા વર્ષ પછી થયા હતા એ આ ઉલ્લેખને સચ માનવામા આવે તો તેમને પૃથ્વીરાજના બનેલી પણ માની સમય નહિ અને તેઓ પૃથ્વીરાજનો સાચે શાહજીની ધોરીની સામે સમાન કરવા ગયા હતા એમ પણ માની સમય નહિ પરંતુ મધુર ના પડિત મોહનલિંગપ ૧૭ જેઆ મેવાડ રાજ્યની કાઉન્સીલના સેક્રેટરી હતા) એ તેમના પુસ્તકની વિરુદ્ધ એક ગ્રંથ લખા યો છે અને તેમા લખ્યું છે કે 'રાજસુમદપર એક મોગ શિવાલેખ છે આ શિલાલેખ સવત ૧૭૨૨ ની માધ મુઢી પશ્ચિમાને દિવસે કાવરવામા આવ્યો હતો આ શિલાલેખમા નિગલિખિત શ્લોક -

તતઃ સમરસિંહારયઃ પૃથ્વીરાજસ્ય ભૂષતે ।

પૃથાલ્યાયા ભગિન્યાસ્તુ પતિરિત્યતિદાંતઃ ॥ ૨૪ ॥

ગોરીશાહબુદ્દીનેન ગજ્જનીશેન સંગરમ્ ।

કુર્વનોઽલ્લર્થગર્વસ્ય મહાસામંતશોમિનઃ ॥ ૨૫ ॥

દિક્ષીશ્વરસ્ય ચૌહાનનાયસ્યાસ્ય સહાયકૃન્ ।

સ દ્વાદશસહસ્રૈઃ સ્વૈર્વારણા સાહિતો રણે ॥ ૨૬ ॥

(અર્થ) સમરસિંહ ભૂષિત પૃથ્વીરાજની ભગિની પૃથાના પતિ હોવાથી તેમણે અતિ પ્રેમપૂર્વક ૧૨૦૦૦ વંદીની સાથે જઈ ચૌહાણનાય (પૃથ્વીરાજ) કિન્દીના અધિપતિ કે જેઓ મોટા મોટા રામતોથી સુશોભિત હતા તેમને ગિજનીના પાસાદ શાહજીની ધોરીની સામે યુદ્ધ કરવામા સહાય કરી

ભીખારામામા એવો ઉલ્લેખ છે કે સમરસિંહ પૃથ્વીરાજના સમયમા વિજમાન હતા તેમણે અતિમ ચૌહાણુ રાજેશ્વર પૃથ્વીરાજની ભગિની સાથે લિવાહ કર્યો હતો અને શાહજીનીધોરીની સાથે કરેલા યુદ્ધમા પોત ના સાથાને સહાય કરી હતો વચ્ચવા ગૌરિપતિ હોવાતુ સ્વર્વાત સૂર્યવિવામિત્તુ ॥ ૨૭ ॥ મોહારાસા પુસ્તકેઽસ્ય યુદ્ધસ્પેકિસ્તુ વિસ્તર સમરસિંહ વિષે પ્રકાશ નાખનારો આ શ્લોક એક દસ્ત લિખિત પુરાકમા હતો એને પડિત મોહનલાલ પડાજીએ હોટોટી અને ટોકના એજન્ટના અનુરોધથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો સર જન મિયરે આ ગ્રંથ આલાવાડના બાટ પાસેથી ૧૫ રૂપિયા ખરીદી હતો

પરના સમરસેનના સદાને માટે યુતા છે, ત્યારે તેમણે જરા પણ વિષય કર્યા વિના ચિના ચિનામિમા ચોતાનું શરીર સમર્પણ કર્યું તેમના આત્મે અને નામરિકાએ તેમને પતિની પાછળ ચર લોકને ત્યાજ ન કરવાને માટે બહુએ સમજાવ્યા, પરંતુ તેમણે તેમની એક પણ વાતપર લક્ષ આપ્યું નહિ.

જેના પવિત્રતટપર બેસીને હારતબુલ્લુચ આર્ચમંદિરિયજી ચોતાના મુધામય સામગાનથી દેવતા લોકોને પ્રસન્ન કરતા હતા અને જેના જન્મતરંગો તેમના વેદમાન સાબળાને જ્ઞાનદંધી ઉછાળા મારતા હતા, તે દૃષ્ટીની આસપાસની પુણ્યભૂમિ આજે અવકર રમતાનવત બની અડી છે. તે ભૂમિ ઉપર આજે અજ-શ્ચિત મુગાલો અને ચાલો અવકર તથા હિન્દુ સ્વરે શ્લોકધ્વનિ કરી રહ્યા છે તે ભૂમિનું સ્વરૂપ હવે આજે નરકપિરથી ખરડાઇ ગયું છે આ અવકર રણાળયના વિજેતા મુસલમાનો પિશાચની પેઠે હાથ પ્રસારી અર્ચવીરોનાં મૃત શરીરોપરથી વસ્ત્રાભૂષણો કરવા હાથમાં આપિશાચોની તીવ્ર અતિને રોકનાર ત્યાં કોણ હતું ? સ્વદેશપ્રેમ તા પવિત્ર મનથી પ્રેરિત વધ કરતથા ખજા ધારણ કરી ત્યાંથી તેમને હાં વનાર કોણ હતું ? કોઇ નહિ સમસ્ત જગત કંઈય સ્વરે કહેવા પામ્યું- “કોઇ નહિ” હારતની રાજ્ય-લક્ષ્મી યવનોની જાજરમા જરકાઇને ‘દાપ દાપ’ કરતી મોતી “કોઇ નહિ” હારતશ્રમિ આજે અનાથ અડુત બની મુસલમાનોના પગમાં સપડાઇ

આ અવકર રમતાનવૃમ્ભિની અવકરનામાં વૃદ્ધિ કરતો તથા રણાળયના પડેલા રાજપૂતવીરોના કપાલ મથેલા મસ્તકોને ઠોકરથી ઊરાડતો રાજપુદ્ધાન દિશ્વી તરફ આગો દિશ્વીનું સંસ્કાર કરતા વીર. સિદામણિ પૃથ્વીરાજનો પરાક્રમી કુવર રણસિલ રણમાં પડ્યો. તેના શ્વાસનીય આકૃષ્ટી દિશ્વી અનાથ બની યવન નોકોએ રક્ષકહીન રમતાનવૃદ્ધ દિશ્વીનજરમાં પ્રવેશ કરી મહારાજા મુધિગિરનું પતિ સિદાસન ચોતાના તાળામાં લીધું કાચિયકુવચક કાપર જાપચકને પણ હવે તેના વિશ્વાસઘાતનું તથા દશક્રોધનું પશ્ચાત્ત દર્શન ગળ્યું મુસલમાનોએ બપોરે તેના કોળાનજરને ચોતાના અધિકારમાં લીધું ત્યારે તે કુટ નાવમાં બેસીને ગયા નહીના જળમાર્ગે નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ એટલામાં તે નાવ ઢૂળી ગઈ અને તેની સાથે કુટ જાપચક પણ ઢૂળી ગયો. કેવો આ દેવી પ્રકોપ કેવો આ સ્વદેશ-દેહનું કળં કે દિદુદેવી મુસલમાનોએ લાગેતરનું સત્તાનાથ વાળવાનો એ પ્રારબ્ધયો, તેનું વૃણાલ ઇતિહાસપદપર હારતસનાનોના રધિરજાં લખાઈ રહ્યું છે

કારાગરમાં પડ્યા પછી મહારાજા પૃથ્વીરાજનું શુ ધ્યુનું આ સમયે બે મત છે કર્તવ્ય ટોંક જણાવે છે કે ‘રાત્રીએ પૃથ્વીરાજને પકડીને ખારી નાખ્યા અને તેની ત્રણ પત્ની સંસુકતા તેમની પાછળ સતી થઈ’ રાજા શિવપ્રમાદ બનારસી પણ આ વાત મને છે બીજો મત એવો છે કે માર પૃથ્વીરાજને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમને તત્કાળ ખારી નાખવામાં આવ્યા નહોતા તેમના મળામાં સો મળ્યુંની સાકળ તથા તેમના લાલપગમાં બેડી નાખીને તેમને ગિરનીમાં કારાગરમાં રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેજ રચને સાલજુદીન કવિ ચદનવા રાજપૃથ્વીરાજના મૃત્યુ એકસાથે થયા એમ કહેવાય છે કે જે સમયે કુલ સાવણ હતું તે સમયે ચદ જરહથી દેશના મહિરમાં ગા અને ત્યાં ‘શસા’ થયે સંજીવ કમો પછી તેમણે મહિરની બહાર આવી બેસી તો સમસ્ત દિશ્વી ઉજાડ જળાધુ અને તેમના સાબળવામાં આવ્યું કે યવનો મહારાજા પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને ગિરની લઇ ગયા છે મદે વિચાર કર્યો કે કોઇ પણ ઉપાયથી રાજાને અવશ્ય પાડાવવાનું જોઈએ પછી તેમણે ગિરની જળ અત્યંત યતુરાઈથી પાદચાલની સાસેથી રાજા પૃથ્વીરાજને મળવાની રજા મેળવી લીધી પૃથ્વીરાજને કારાગરમાં લેતાવેત તેમને જણાયું કે કુટ યવનોએ રાજની બન્ને આખો ફેરી તેમને અંધ બનાવ્યા છે અને તેમના મળામાં સો મળ્યુંની સાકળ પડી છે આ હવે જોઈ ચદને અત્યંત દુઃખ થયું ચોતાને મળવાને કથિવર ચદ આવ્યા છે, એ વાત બપોરે પૃથ્વીરાજના બાલુવામાં આવી ત્યારે તેમને અવશ્ય-નીય જ્ઞાનદ યરો સાકળના મેળથી અને બધ મથાથી પૃથ્વીરાજ અત્યંત દીન થઈ ગયા હતા, પરંતુ ચદ તેમની નિકટ ગયા એટલે તેમનામાં અત્યંત હિંસાકં આવી અને તેઓ સર્વ દુઃખ તથા વિપતિઓ બૂની જાળને જાન પ્રેમથી ચોતાના પરમ સ્ત્રીકોને મળ્યા પછી એક મુખાડ બની વાન કરતા લાગ્યા સાલજુદીનના જાસેસે આ સર્વ સમાચાર પાદચાલનો કલા બપોરે સાલજુદીને જાણ્યું કે સો મળ્યુંની સાકળને મળ્યુંકાચીવિના પૃથ્વીરાજ ચદને મેટરોત્યારે તેજુવિશેષ વજનદાર સાકળ તેના મળામાં

નાખવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ ચંદે પાદશાહ પાસે જઈ પ્રાર્થના કરી કે: “હૃદિહીન ચયાથી રાજ્ય કાંઈ કરી શકે એમ નથી. હવે એને અધિક પીડા આપવી એ આપના જેવા વીરનું બૂબલુ નથી.” આ પ્રકારની ઉત્તમ અને મધુર વાણી સાંભળીને પાદશાહે દોહસો મથુની બેઠી નાખવાને વિચાર માંડી વાલ્યો. તે પછી ચંદે પાદશાહને કહ્યું: “હું રાજાને દુઃખમાં આરામ આપવાને અહીં આ આવ્યો છું; પરંતુ ચક્રુરદિત મન્યાથી રાજ્ય સર્વથા દીનહીન બની ગયો છે અને ભારે વજનની બેઠીઓએ તેના દુઃખમાં અત્યંત વધારો કર્યો છે, માટે આપ કૃપા કરી રાજાને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરો અને તેની પામેથી મોટા મોટા ચમત્કાર શીખો. રાજ્ય અત્યંત ગુણવાન છે. એ શબ્દવેધ કરી જાણતો હોવાથી ઉત્તમ પ્રકારે શરમધાન કરી શકે છે. એ અથ ચંદ્ર ગયો છે તે છતાં પણ સો સો મથુના એક ઉપર એક મૂકેલા સાત તવાનો એ અવસ્થ વેધ કરશે આ અદ્ભુત ચમત્કાર શીખવાયોગ્ય છે.” શાહજુદીને આ ચમત્કાર જોવાની પોતાની ઇચ્છા જ્યારે પ્રદર્શિત કરી ભારે ચંદે તેને કહ્યું: “હમણા પૃથ્વીરાજ અશકત થઈ ગયો છે, માટે એના હાથપગની બેઠી કઢાવી નખાવીને એને પુષ્ટિકારક ખોરાક આપતા જાઓ તો એ ઉત્તમ રીતે પોતાના ચમત્કાર બતાવી શકશે.” ચંદના આ વચનો શાહજુદીને ગળે ઉતર્યા અને તેણે તેના કબા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની બેઠી કઢાવી નખાવી અને તેમને પુષ્ટિકારક બોજન આપવાની આજ્ઞા કરી. ઉત્તમ બોજન મળવાને લીધે પૃથ્વીરાજ શીઘ્ર પૂર્વવત્ સામર્થ્યવાન થઈ ગયા. તે પછી ચમત્કારબનાવવાને માટે દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો. નિયત કરેલા દિવસે પૃથ્વીરાજના હાથમાં ધનુષ્યબાણ આપવામાં આવ્યા અને સર્વ પ્રકારની તૈયારીઓ કરવામાં આવી રાજ્ય પૃથ્વીરાજે ધનુષ્ય હાથમાં લઈને બાણ ચઢાવી ખેંચ્યું કે તરતજ તે તૂટી ગયું તમજ તેમને બીજું ધનુષ્ય આપવામાં આવ્યું; તે પણ તૂટી ગયું; આ પ્રકારે સાત આઠ ધનુષ્યો તૂટી ગયા પછી શાહજુદીને સ્વયં ખાસ હુકમ કરીને ખુદ પૃથ્વીરાજનું પ્રચંડ ધનુષ્ય મંગાવ્યું આ ધનુષ્ય તાતારમાં સાંધ્યો હતો અને તેને ગિઝનીના શસ્ત્રના ડારમાં રાખવામાં આવ્યું હતું આ વખતે પૃથ્વીરાજને આગાહી પેઠે હાથપગમાં ૧૦૦ મથુની બેઠીઓ પહેરાવી હતી આ વેધકાર્ય સર્વ જનોને માટે ખુલ્લું હતું સર્વને તે જોવાને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. તે જોવાને માટે દરબારમાં પુષ્કળ બી: થઈ હતી શાહજુદીને એક સુશોભિત ઉચ્ચ આમનપર ખેડો હતો. એક બાણ માત્ર તવા એક ઉપર એક એ પ્રમાણે મૂકવામાં આવ્યા એવો ફરાવ કરવામાં આવ્યો હતો કે શાહજુદીને તવાપર કાકરો ભારી અવાજ કળે અને “શાખાશ, શાખાશ” કહીને પૃથ્વીરાજને ઉત્સાહ આપેલો અને પૃથ્વીરાજે શરમધાન કરીને તે તવાનો વેધ કરેલો પૃથ્વીરાજના હાથપગમાં જ જી-શ નાખીને તેમને સભામાં આણવામાં આવ્યા તેમની જમણી બાજુએ કવિચંદ્ર ચંદે ઉભા રહ્યા. તેમની આસપાસ શાહજુદીના પહેરેગીરી શસ્ત્રસજ્જન થઈને ઉભા હતા શરમધાન કયાં પૂર્વે કવિ ચંદે મકા-રાજ્ય પૃથ્વીરાજને પોતાની માવલિપાત્રા નીચે પ્રમાણેના કાવ્યોથી ઉત્તેજિત કર્યા—

દોહા

ચાર વંશ ચૈત્રીસ ગજ, અંગુલ અટ પ્રમાન;

એતે પર સુલતાન હૈ, મત ચૂકે ચહુઆન.

આ ઉપરાંત તેમણે કહ્યું—

હી હી વાળ ચહુઆન, રામ રાવણ ઉત્ત્યપ્નો;

હી હી વાળ ચહુઆન, કર્ણ શિર અર્જુન કાટયો.

હી હી વાળ ચહુઆન, શંકુ ત્રિપુરાસુર સંધ્યો;

હી હી વાળ ચહુઆન, અમર લછમન કર વેધ્યો.

સો વાળ આજ તો કર ચઢ્યો, ચંદે વિરદ સાંચો ચવે;

ચહુઆન રાજ સંમર ધની, મત ચૂકે મોટે તવે.

ચંદની કવિતાનો ભાવાર્થ મહાગગ પૃથ્વીરાજ તરફના સમજી ગયા. જ્યાં શાહજુદીને તવાપર કાકરો ભારીને અત્યંત ઉત્સાહથી પોતાના આસનપરથી ઘાણ ડાકું કરી “શાખાશ, શાખાશ” ના ધ્વનિથી

પૃથ્વીરાજને ઉત્તેજિત કર્યા કે તરતજ પૃથ્વીરાજે તે શબ્દ જો દિશામાંથી આવતો હતો તે દિશામાં ચર ફેંટી શાહજુદાનનું મસ્તક વીધી નાખ્યું. પાદશાહ તરતજ અગ્નિમાં ચઢી પોતાના આસનપરથી ટૂંકી પડ્યો અને તત્કાળ મરણ પામ્યો.

પાદશાહનું મૃત્યુ થતા આખા દરબારમાં હાહાકાર થઈ ગયો. શાહજુદાનના સિપાઈઓ તરતજ પૃથ્વીરાજપર ચઢી આવ્યા. મદ અને પૃથ્વીરાજ એ ઉભયે અગાઉથીજ વિચાર કરી રાખ્યો હતો કે 'એવોના હાથથી મરવાથી આવશ્યકને સહગતિ મળનાર નથી, માટે એમના હાથથી મરવું નહિ.' મહા ગાળ પૃથ્વીરાજનું ખરું અદના મસ્તકપર અને ચંદનું ખરું પૃથ્વીરાજના મસ્તકપર આ પ્રમાણે ઉભય ખડ્ગો એકસાથે પડ્યા. આ પ્રકારે ભારતના આ ઉભય મહાવીર એક સાથે મૃત્યુ પામ્યા.

આ રીતે આ નાટકનો છેલ્લો અંક સમાપ્ત થયો. કર્નલ ટાંડોના ઇતિહાસમાં અને અન્ય ઇતિહાસોમાં જે મેંદ છે તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યો છે આ મેંદના કારણે જે કર્નલ ટાંડોના ઇતિહાસ અધિકારી મુસલમાની તવારિખની સદાયથી બનાવવામાં આવ્યો છે એમ જણાય છે કે મુસલમાનોએ ઉપરના ઐતિહાસિક દ્રશ્ય પોતાના જાતિબુદ્ધિ અપમાન થયેલું ગણ્યું, એમ ધારી છુપાવ્યું છે. હક દોઢાના અધ્યાય એ ઐતિહાસિક દ્રશ્ય ઉપવચ્ચ થાય છે અને જપપુરમાં આ દ્રશ્યના ચિત્રો પણ આલેખવામાં આવે છે અને ઉભયપક્ષના મતો પાઠકની સન્નિધિ સાદર કર્યા છે, સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું પાઠકને સોંપીએ છીએ.

મવ ભૈકિએ ભારતવર્ષના સુશીલિત નગરો ગામો અને મંદિરોનો નાશ કર્યો અને હિંદુનું ધન લૂટી લીધું-ભારતસત્તાનોના હૃદયનું રક્ત ચૂસી લીધું. સમસ્ત ભારતમાં એક વિસ્તૃત સ્મશાન બની ગયું. પ્રત્યેક ઘરમાં વિપત્તિરૂપી પિશાચિની પ્રવેશો સાને લગભગી કરવા લાગી જે પવિત્ર વસ્તુઓને મુસલમાનો સ્પર્શ પશ્ચ કરી શકતા નહોતા, તે વસ્તુઓ તોડી ફેંટીને લેતે તેઓ ઠેકરથી ઉરાડવા લાગ્યા. જે શુદ્ધ વસ્તુઓ ભારતવર્ષના દિગ્ગજીવનના જીવનના અશ્વત્થી હતી, તે નવનીત મંદિરોથી મુસલમાનોએ પવન કરી નાખ્યો. ભણે ભારતનો પ્રભવકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે કે શું એવો ભાસ થવા લાગ્યો, પરંતુ આ ભયકર પ્રભવકાળના કહેર અત્યાચાર સદન કરીને પણ રાજપૂતો પોતાનું જાતીય જીવન ટકાવી શક્યા અને યૌવ સમય આવતા અત્યાચારીઓને તેમના અત્યાચારો બદલો તેઓએ સારી રીતે આપ્યો. રાજપૂતોને અપૂર્વ તેજ કોઈ પણ પ્રકારે નષ્ટ થયું નહિ. જો કે આજે તેઓ અત્યંત તેજહીન થઈ ગયા છે, તેઓ પશ્ચ કહે છે કે તેઓ કાલે જામણ તેજથી પ્રકાશિત નહિ થાય. પાશ્ચાત્ય લોકોની વીરતા અને સ્વાધીનતાની લીલાબિંદુ શેમ તથા ક્રીસ પવિત્ર થયા હતા, પરંતુ તેવું જાતીય જીવન નષ્ટ થયું નહોતું. તેથી જ તે ઉભય આજે પુનઃ ઉન્નત થયા છે, તે શી વીરતા, સત્યતા અને સ્વાધીનતાની આદર્શને ભારતભૂમિ પુનઃ ઉન્નત નહિ થશે ? શું આ એક સ્વપ્ન છે ? શું આ ઉન્નતપ્રયાસ છે ?

હવે મૂળ વિષયપર આવ્યો. હાથમાં ધનુષ્યપાણ્ય મગ્ન કરી, બેટી પેરીને મહારાજ પૃથ્વીરાજ વનદરબારની વચ્ચે ઉભા છે. શાહજુદાન વીરોએ તેમને અર્ધ બનાવી દીધા છે. મહારાજની સામે હાથમાં ભણે લઈને કવિવર ચંદ વિરાજમાન છે. પૃથ્વીરાજની સામે તેમના કબા હાથ તરફ સોલતા સાત તથા ટાંગરામાં આવ્યા હતા તે બાણ મારીને તેનો વેધ કરવાનો હતો. પૃથ્વીરાજની સામે ઉભય રથાનપર શાહજુદાન થોડી ચોતાના દરબારીઓની સાથે બેઠો હતો. પૃથ્વીરાજનું બાણ શાહજુદાનના મસ્તકપર લાગ્યું અને તેથી તે ચોતાના આસનપરથી નીચે ટૂંકી પડ્યો અને પૃથ્વીરાજની સાથે અને કવિવર ચંદ એકબીજાને ખરું મારી શરૂઆતથી મુક્ત થયા. આ સુધીનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું. રાજપૂતો સ્વભાવ જીજ તેજસ્વી હોય છે તેમના હૃદય ધારતા, ચીતરતા ઇત્યાદિ ગુણોથી વિખ્યાત હોય છે. આજ કારણથી તેઓ બીજા અત્યાચાર સદન કરીને પણ શુભર વૈર વાળવાનો અસર સોંપ્યા કરે છે. રાજપૂતોએ કદિ અર્ધ જીવેગ અને બીજા વીરતાથી શત્રુકુળને સદર કર્યો છે અને કદિ નિરૂપાય અને નિરાશ્રિત બની મરણથી બીજા અત્યાચાર પણ સદન કર્યો છે તેમની વીરતાથી મુસલમાનોના સેક્ટો પાટનગરો નાશ પામ્યા હતા અને અસંખ્ય મુસલમાનોના વશો છેક નિર્મૂળ થઈ ગયા હતા; તથાપિ તે રથાને પુનઃ નવા રાજ્યો સ્થાપિત થઈ ગયા હતા. વિશેષતઃ મુસલમાનવૃત્તિઓ અત્યંત

અત્યાચારી થયા હતા તેમના સર્વ જાણે હિંદુઓ સાથે વૈરભાવ રાખ્યો હતો તેમની ધર્માંધતા અને હોહાણતિને લીધે તેમના હૃદય અધિકારિક કઠોર બનતા ગયા હોહાણતિના કુટિય નેત્રા પાપપુણ્ય, ધર્માંધર્મ અને ન્યાયાન્યાય કાંઈ જાણે શકતા નથી નરહત્યાને તેઓ પવિત્ર કાર્ય માનતા હતા અને પરધન તથા પરદાગહરણને ન્યાયી કાર્ય માનતા હતા આ બધાં કરે દુનીતિને અનુસરી તેમણે ભારતવર્ષના પવિત્ર હૃદયપર જે જે બધાં કરે ક્રિપાત કર્યા હતા, તેના સર્વમહારક પ્રભાવથી હિંદુરાજ્યો અને હિંદુરાજ્ય શો કાળના અનતસાગરમાં ડોણ જાણે કયા ડૂબી ગયા છે ? આજે તેમના નામો પણ સાલજવામાં આવતા નથી !

પૃથ્વીપર એવી કંઈ જાતિ છે કે જે વીરતા, ધીરતા, મહાનતા અને સહનશીલતામાં રાજપૂતોની બરાબરી કરી શકે ? ખીજી એવી કંઈ જાતિ છે કે જેણે સેકડો વર્ષોપર્યંત દાસત્વમાં રહી, અનેક અત્યાચારો સહન કરી પોતાના પૂર્વજોની તેજસ્વિતા, મજબૂતા તથા આચાર-ન્યવહારની પથથ રક્ષા કરી હોય ? જે કે સાધારણ રીતે રાજપૂતોના સ્વભાવ હિંમત અને નીકર હોય છે તેપણ તેઓ અગત્ય જરૂર તો સહનશીલતા ધારણ કરી અત્યાચાર સહન કરે છે અને વેગ લેવાને માટે યોગ્ય સધિ શોધ્યા કરે છે નરહત્યા અને જગતને સહાર કરવાની ધાર્મિક છૂટ માનનાર પાપાણ્ય-હૃદયી વિજેતાઓ જે પ્રકારના અત્યાચાર કરી શકે છે તે અત્યાચારને રક્ષામાંસત્તુ અનેક મત્તુબધુ હૃદય ક્યાસુધી સહન કરી શકે છે, તે જાણુ છું હોય તેણે રાજસ્થાનના ઇતિહાસ જોયા આ વિગાળ પૃથ્વીપર રાજસ્થાનજ માત્ર એક એવો દેશ છે કે જ્યાંના લોકોએ એવા બધાં કર્યા બધાં કર અત્યાચારો સહન કર્યા છે એ અત્યાચારીથી રાજસ્થાનના અનેક નગરો તથા અનેક ગામો સર્વથા સ્મશાનતુલ્ય બની ગયા છે, અને અનેક રાજપૂતકુળોના નામનિશાન સુદ્ધા છુપ ગયા છે, જતા રાજપૂતોએ પોતાના જાતિયજીવનનું રક્ષણ કહ્યું છે અનેક અત્યાચારો સહન કર્યા હતા પણ તેમણે સ્થિતિસ્થાપક પદાર્થની પેઠે પોતાનું રત્ન જળીવી રાખ્યું છે વિદ્ય, વિપત્તિ અને અત્યાચારથી શિવા સાથે તેમનું સાહસરૂપી રાજ્ય ધસાનાથી તેની ધાર ઉતરી અધિકજ તીક્ષ્ણ થઈ છે રામન લોકોના એકજ આધાતથી પ્રાચીન સ્થિતિને ધીર અવનતિને પ્રાપ્ત થયા હતા ત્યારે એ દારુણ અવનતિમાંથી નીકળીને ઉજલિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તથા રામન લોકોના બધાં કર પળમાંથી પોતાના પ્રાચીન ધર્મનું તથા પોતાની પ્રાચીન નીતિરીતિનું સર્વ ક્ષણ કરવાને માટે તેમણે બીધણ પરિશ્રમ કર્યો હતો, પરંતુ તેમનો તે પરિશ્રમ સર્વથા નિષ્ફળ થયો હતો રામન લોકોની અત્યાચારી બેઠીમાંથી તેઓ મુકા થાય એવોભાવ તેમને સંકસન લોકોએ પ રાધીનતાની બેઠી પહેગવી દીધી હતી અને તે પછી દીનામાર લોકોએ આવી તેમના બદ્ધશરીરને વધારે જખ્મી વીધા હતા વળી જેતા અને પરાજિત લોકોના સયોગથી જે કેટલીક સંકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સર્વને બળવાન ગર્ભાન લોકોએ દેશની બહાર હાડી હાડી હતી આ પ્રસાણે માત્ર એકજ પુદ્ગલ તેમનું અધ પતન થઈ ગયું તેઓને દેશમાંથી હાડી કાઢવામાં આવ્યા તેથી તેઓ બીજા દેશમાં જઈ વસ્યા અને તેમની રીતિનીતિ તથા ધર્મ તેમના જેતાની નીતિરીતિ તથા ધર્મમાં બધાં થાન્યા, પરંતુ આર્થવીર રાજપૂતોની સાથે તેમની ઘુનના કરી જોશો તો તેઓ કોઈ પણ પ્રકારે રાજપૂતોની બરાબરી કરી શકતા નથી એમ તમને જાણુશે રાજપૂતો પોતાના રાજ્યોથી છગા પટી ગયા છે અને તે રાજ્યો રાજપૂતાનાના નકશામાંથી સંદાને માટે નીકળી ગયા છે, તથાપિ તેમણે પોતાના પૂર્વજોના ધર્મ તથા આચારવિચારનો તનભાર પણ ત્યાગ મૂક્યો નથી.

જાતિર તથા સ્વદેશપ્રેરણા વિષયક જ્ઞ કનેજના ગર્વિત રોડોડોને તથા અણુદિવાડના ચૌહાણોને પણ બોગવતુ પડ્યું છે આજે તેમના નામજ માત્ર શેષ રહ્યા છે માત્ર એકના મેવાડજ અતુન પરાક્રમ અને પવિત્રધર્મના અગ્ર દુર્ગમાં રહી સેકડો ઉપદ્રવો સહન કર્યા છે, પોતાનું સરદાર્ય કહ્યું છે અને ચોલાનુ પ્રાચીન ગૌરવ ટકાવી રાખ્યું છે મહાપુરુષના બળથી આજપય ત મેવાડ દત્તાપૂર્વક વિરાજમાન રહ્યું છે જે દિવસે આર્થવીર સમરકેસરી મહારાજ સમરસિંહે સ્વદેશભક્તિના સ્વર્ગીય મત્રને સિદ્ધ કરવાને માટે સત્રામભૂમિમાં પ્રાણપાણ્ય કહ્યું, તે દિવસથી આજપર્યંત તેમના પશજે પોતાના કુલગૌરવ, ધર્મ તથા સ્વાધીનતાના સરક્ષણને માટે પોતાના હૃદયના રુધિરની ધારા

૧ સમરસિંહનો નેજો કુમાર કલ્યાણસિંહ તો તેમની સાથે સમરમાં માર્યો ગયો હતો બીજે કુલકર્ણુ પોતાના પિતાનું રાજ્ય હાલે હલિલુમાં જઈ વિદેશ નિકટ વસ્યો હતો ત્રીજાએ વ્યવસ્થા ઉત્તર પ્રદેશમાં જઈ ગોરસુકની સ્થાપના કરી અને સર્વથા નાનો પુત્ર કલ્યાણસિંહ યેર રજા હતો

એકસરખી રીતે વહેવડાવતા આવ્યા છે

મહારાણા સમરસિંહના મૃત્યુ પછી તેમની વિધવા રાણી કર્મદેવીએ થોડા દિવસસુધી રાજતંત્ર મહાનુભાવ સુધી રાજકુમાર કર્ણસિંહ રાજ્ય ચલાવવાને સમર્થ થયા નહિ ત્યારપછી રાજ્યનો ભાર મહારાણી કર્મદેવીના હાથમાં જ રહ્યો તેમનો જન્મ પાટણના રાજવંશમાં થયો હતો તેમનો વિવાદ જે કુળમાં થયો હતો તે તેમના પિતાના કુળ કરતા પછી મહાન હતું વીરનારી, વીરહુલિતા તથા વીરવધૂ કર્મદેવીએ પોતાના પતિ તથા પોતાના પિતાના ગૌરવની રક્ષા કરવામાં જરા પણ પ્રમાદ કર્યો નહિ રાજપુત્રની ખાલ્યાવરણમાં ભરિ રાજ્યનો ભાર મહારાણીના હાથમાં હતો, તે સમયે તેમણે જે અદ્ભુત વીરતા દર્શાવી હતી તેથી તેમનું નામ વીરરાજપુત્રમહિલાઓનું શિરોમણિ જન્યુ છે મહારાણી કર્મદેવીના અપૂર્વ પરાક્રમની પ્રભાથી વીરવર કુતુહલિન ધાયલ તથા હેરાન થઈને મહામુશ્કેલીથી પોતાનો માથું લઈ નાસી છૂટ્યો હતો મેવાડપર આક્રમણ કરવાને માટે મુસનમાનસેનાપતિ આવે છે, એવા વર્તમાન કર્મદેવીએ સાલભ્યા કે તરનજ તેમના રોમે શામમાં ઘુણા, રોળ અને વૈરનો અગ્નિ પ્રદીપ થઈ ગયો તે સેનાપતિને તેના કુતુહલનું કુળ આપવાને માટે મહારાણી કર્મદેવીએ પોતાના સામંતો તથા સૈનિકોને બોનારી તેમને યુદ્ધની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા આપી અને પોતે પણ તૈયાર થયા મહારાણીએ પોતાના મુકુમાર શરીર ઉપર લોહબખ્તર પરિધાન કર્યું જે કામળ દસ્તોમાં મુણિમુક્તાજડિન કકળો ગોભતા ઘંટા, તે દસ્તોએ વજ્રરૂપ ધારણ કરી લાદના શરણે પડ્યા ફેલ છૂટા મૂકી, અપકર સ્વરૂપ ધારણ કરી અધારક થઈ મહારાણી કર્મદેવી રણ્યુ ઠીના વેપથી શત્રુસહારાઈ સપ્રામભૂમિમાં આવ્યા નવસત્રિપ રાજ્યો રાવંતો તથા એકાદશ ઉપાધિધારી સામંતો તેમને સહાય કરવા અર્થે તેમની સાથે આવ્યા હતા મહારાણી કર્મદેવીએ અજની નિકટ કુતુહલિનની સેનાને જોઈ કે તરનજ પોતાની સેનાને સાવધ કરી અને યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી ઉભયપક્ષો વચ્ચે સપ્રામ ચાલવા લાગ્યો કુતુહલિન ધાયવ થયો અને તેની સેના ડિગ્રિબિલ થઈને જ્યા આર્મ જડ્યો ત્યા નાસી ગઈ મહા મુશ્કેલીથી કુતુહલિનનો માથું ભર્યો કુમર કર્ણસિંહ ગોઝવ વપના ચક્ર સવલ ૧૨૪૯ (૬૦ સં ૧૨૮૩) માં પોતાના સિંહાસનપર બેસા પરવુ દેવની વિવશાલ્યથી તેમના વશને મેવાડનું સિંહાસન ભોગવી શક્યા નહિ ૧ અકુષા સર્વ લટપથોપરથી વિદિત થય છે કે કર્ણસિંહને માકેપ અને રાહુપ એ નામના બે પુત્રા હતા પરંતુ વિશેષ નિચાર કરતા આ વાતની પ્રુટિમાટે કાંઈ પ્રમાણ જડતા નથી મહારાણા સમરસિંહના સ્વર્ગમ નામના એક બાળા હતા તેમને ભરત નામનો એક પુત્ર હતો સમરસિંહના પુત્ર કર્ણસિંહનો વિનાય પોતાસાવજના એક રાજકુમારીની સાથે થયો હતો આ રાજકુમારીના ગર્ભથી માણુપનો જન્મ થયો હતો બ્યારે કર્ણસિંહ મેવાડના રાજસિંહાસનપર બેસા ત્યારે સામંતોએ પ્રપચ રમી ભરતને મેરાડમાંથી હજાર કર્યો ભરત સિંધદેશ તરફ ચાલ્યો ગયો સિંધ દેશના અરિય નામના નગરમાં તે વખતે એક મુસનમાન રાજ્ય કરતો હતો આ મુસનમાને ભરતને અરિયનું રાજ્ય અર્પણ કરી દીધું મુગન ભદરાજની કન્યા સાથે ભરતનો વિવાદ થયો આ શુભ વિવાદનું ફવ રાહુપ હતો મહારાણા કર્ણસિંહ ભરતના ઉપર પુન કરતા પછી વિશેષ પ્રેમ રાખતા હતા ભરત કર્ણસિંહનું રાજ્ય છોડી ગયો તે વખતથી તેમનું હૃદય અત્યંત દુખિત રહેતું હતું વળી તેમના ઉપર એક બીજી માનસક પીડા પણ આવી પડી તેમનો પુત્ર માકુપ સર્વોથે નિરુપગોગી માથુસ હતો તે નિરતર પોતાના મામાને ઘેર પડી રહેતો હતો એક તો ભરતના વિગોગથી તેવના હૃદયમાં અસત પીડા ચલી હતી, તેવામાં વળી તેમના પુત્રની આ દશા હતી આ દુઃખથી મહારાણા કર્ણસિંહનું હૃદય દિગ્ગતિ દિન અધિકાધિક દુર્બળ થયા લાગ્યું અને અ તે તેમને આ લોકોમાં પરિભ્રમ કરી સર્વ દુઃખથી મુક્ત થયા મહારાણા કર્ણસિંહે પોતાની એકનીએક પુત્રીના નિનાદ કાનોરના સેનાનગર વશના સરદારના સાથે કર્યો હતો આ રાજકુમારીને રણુપવ નામનો એક પુત્ર થયો સેનાનગરના સરદારને પોતાના પુત્ર રણુપવને વિતોડના સિંહાસનપર સ્થાપિત કરવાની પ્રજ્ઞા હજ્જા હતી તેમને આ અભિધાના પૂર્ણ કરવાને માટે નિરતર શુભ યોગની રાહ જોના હતા, એવામાં તેમને એક પ્રસંગ મળ્યો મહારાણા કર્ણસિંહ પર-

૧ મહારાજ કર્ણસિંહના શ્રીવાન નામના એક વશને વલિકરતિ ધારણ કરી હતી જેના વશને શ્રીવાનના નામના મોળખાય છે

લોખા પધારી અને તેમનું સિંહાસન ખાતી પડ્યું આ સર્વ વર્તમાન સાલળ્યા છતાં પણ માઠુંપ સિંહાસન-
પર અધિપતિ સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યો નહિ આ સમયે કાનોરના સરદારે ચિતોડના મુખ્ય
મુખ્ય સામંતોના વધ કરીને પોતાના પુત્રને સિંહાસનારૂઢ કર્યો ગિહલોતકુલકેસરી મહારાણા બાપ્પાનું
સિંહાસન એક સાધારણ સરદારના હાથમા ગયું ' શુ આ સિંહાસન સદા તેના અધિકારમા રહેશે ? શુ
અર્ધમ્ અને અનીતનો જય થશે ? જો આમ થશે તો મેવાડની સાથે ગિહલોત કુલનું નામ પણ હુમ ધષ
જશે ! એવી ગભીર ચિંતા રાજકુના એક વૃદ્ધ ભટ્ટના મનમા ઉત્પન્ન થઈ આ ભાષી અનર્થનો પ્રતી
કાર કરવાને માટે તે વૃદ્ધ ભરતની પાસે ગયો અને તેને સર્વ વર્તમાન કહી પ્રાર્થના કરી કે "આપ મેવા
ડના રાજ્યમા ચાલો" ભગતે શીઘ્ર પોતાની સેના પોતાના પુત્રને આપી તેને ચિતોડ મોકલ્યો આ
તરફ સોનગઢસરદારના બહુવિધા ભ્રમરે આ પાત આવી ત્યારે તે રાજપુતો પ્રતીપર કરવાને માટે
સેના લઈ સામે આવ્યો માર્ગમા પદ્મીનામકે સ્થાને ઉભય દેવો વન્ધે હાથેહાથની ઝપાઝપી ચારી
વિજયનદમી રાડુપની અકશાપિની થઈ આ શુભ વર્તમાન સાલળા ચિતોડના સામંતો અત્યંત આનંદ
પામ્યા અને તેઓ સર્વ રાડુપની જયપતાકા નીચે એકત્રિત થયા પછી તેમણે રાડુપને પોતાના ઉદ્ધારક
માની તેમને ચિતોડના સિંહાસનપર અભિષેક કર્યો રાજ્યપદપર ચારૂદ ચતાજ રાડુપે પોતાના માત
પિતાને ચિતોડમા લાવવાને માટે સિંધદેશમા દૂત મોકલ્યો

સવત ૧૨૫૭ (ઈ સ ૧૨૦૧) મા મહારાણા રાડુપ ચિતોડના સિંહાસનપર ચારૂદ થયા
રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા દિવસમા તેમણે મુસનમાનસેનાપતિ ચમ્પુદીનની સાથે ઘોર
સગ્રામ કર્યો આ સગ્રામ નગરકોટના મેદાનમા થયો હતો આ યુદ્ધમા રાડુપની છત થઈ રાડુપના
રાજવંશજનમા મેવાડમા બે મહાન ફેરફાર થયા અત્યારસુધી તો મેવાડના રાજકુલને કેવળ ગિહલોતકુન
કહેવામા આવતું હતું, પરંતુ હવે તેને ગિહલોતને બદલે સિસોદિયા નામ પ્રાપ્ત થયું બીજો ફેરફાર
એ થયો કે અત્યારસુધી મેવાડના રાજાઓની ઉપાધિ રાવન હતી પરંતુ હવે તેમને રાણાની ઉપાધિ
લાગુ પડી આ નવીન નામો તેમને શી રીતે પ્રાપ્ત થયા તેનું વર્ણન નીચે લખવામા આવે છે

મુદરાધિપતિ પરિહાર રાણા રાજસુકુલ રાડુપનો એ પ્રચલ્લ શત્રુ હતો તેના દુરાચારથી અત્યંત પીડિત
થઈ રાડુપે સેનાસંહિત તેના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તેનો પૂર્ણ પરાજય કરી તેને તેની રાજધાનીમાજ
કેદ કર્યો રાણા મુકુને પોતાની મુકિતના બદલામા પોતાની રાજ્યોપાધિ તથા ' ગદવાડ ' નામનો સમસ્ત
દેશ વિજયી રાડુપને આપી દીધો તે પછી મહારાજ રાડુપે પોતાના પાદનગરમા આવી વિજયના ચિન્હ
રૂપ ગણાની ઉપાધિ ધારણ કરી ત્યારથી ગિહલોતકુળના રાજાઓ રાણાકહેવાવાનામા મહારાણાગણ
આડરીસ વર્ધપર્વ ત રાજ્ય કરીને પરલોખમા પધાર્યા તેમણે મેવાડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરી
ઘોર સમ્રટના સમયમા અતિ ચાતુર્યથી રાજ્યપરભાર ચલાવ્યો હતો આ ઉપરથી તેઓ રાજકાર્યમા કેવા
નિપુણ હતા તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે

મહારાણા રાડુપની નવમી પેઢીએ ગણા નદમણસિંહર થયા આ નવ પેઢીએ અર્ધશતાબ્દીમા
થઈ તેમાના છ મહાપુરુષોએ સગ્રામભૂમિમા પ્રાણપણ કર્યું હતું મુસનમાનોના પત્તામાથી પવિત્ર
ગયાતર્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે તે પવિત્રસ્થાનમા મહારાણા રાડુપનાવ શરૂ પોતાના શરીરનું અનિદાન આ
પુત્ર હતું આ છ રાજપૂતવીરોમાથી જેમણે પોતાના હૃદયનું રક્ષિત વહેવરાવીને પવિત્ર ગયાનો ઉદ્ધાર કર્યો તેનું
નામ પૃથ્વીમન્ત્ર હતું તેમને સ્વદેશપ્રેમ તથા સ્વધર્મોનુગમ અને આત્મોત્સર્ગ બોધને મુસનમાનો બલબીત
તથા રતબ્ધ થઈ ગયા અને તેમણે પૃથ્વીમન્ત્રના આત્મોત્સર્ગ પછી ધણા કાળપર્યંત દિદુધર્મપર
હાથ નાખ્યો નથી ત્યારપછી દિદુધર્મવંશનીઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત અર્ચાત-અલ્પાઉદીનના સમયસુધી
નિર્વિદ્રતાપૂર્વક શાંતિથી કાળક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ આ શાંતિમય સમયમા પણ એવાનું ચિતોડ

૧ સિસોદા નામના એક નગરપત્ની સિમેલીઆ નામની હતી થઈ છે આ સિસોદા નગર મેવાડની પશ્ચિમે
આવેલી પર્વતમાળામા વસેલું છે એમ કહેવાય છે કે મેવાડના કાંઈ પત્થર ક્યેલા રાજાએ દીર્ઘસમયપર્યંત
એ સરક (સરલા)ની ધાવળ પટને ઉપર રથજ આગળ તેનો વધ કર્યો હતો તેના સ્મારકરૂપે તેનું તે સ્થાને
ચારણ (સિસોદા) નામનું એક નગર વસાવ્યું હતું

૨ મેવાડનિવાસીઓ લોકભાષામા એમને રાણા લખામ્તી કહે છે

નગર સિસોદીઆવશના દાસમાથી આશુ ગુણુ હતુ જહાનેકાના મધોપસ્થી વિહિત થાય છે કે રાહુપ અને રાણા લક્ષ્મણસિંહની વચ્ચેના કાળમા સિંહ નામના એક સિસોદીઆ નુપતિએ પોતાના પૂર્વજોના પાટનગર ચિતોડનો પુનરુદ્ધાર કરીને પ્રગ્ગને પોતાની 'રાણા' ઉપાધિનો સ્વીકાર કરવાની બળા-ત્યારે ફરજ પાડી હતી આ ઉપરથી સ્પષ્ટરીતે વિહિત થાય છે કે એ રાજ્યના સમયપૂર્વે ચિતોડ રાષ્ટ્ર અન્ય ગાજવશના અધિકારમા હતુ મહારાજા રાહુપ અને રાણા લક્ષ્મણસિંહની વચ્ચેના કાળમા જે નવ રાજ્યો થયા તેમના રાજત્વકાળમા વર્ણન કરવા યોગ્ય માન જે ઘટનાઓ બની હતી તે સિવાયો તે સમયનો ઇતિહાસ વાચવાથી વિહિત થાય છે કે તે રાજ્યોને અનેક પ્રકારના ઉપરવો, મગડા અને કચ્છોની સામે ચણુ પડણુ હતુ આ સિવાય કાઠ વિરોધ વર્ણન કરના યોગ્ય વસ્તુ ઉપર બળદ નહિ ચવાથી અમે મેવાડના ઇતિહાસના બીજા પ્રસિદ્ધ વકત્રી સમક્ષોચના કરવાને પ્રગ્ત થઇએ છીએ એ કે આ વૃતાત સર્વથા ઐતિહાસિક છે તોપણ તે આદિથી અત્તપર્યંત એવી ઔપન્યાસિક મુદ્દર તાથી શોભાપમાન છે કે તે વાચવાથી જાણે આપણે ઉપન્યાસજ ન વાચતા હોઈએ તેવો ભાસ થાય છે

૧૫મ સિદ્ધના દિતીયપુરને ચાલસ બીને દિનાઈ એક જુનિર્મિત થઈ હતી એના વરાને નવ દાવત નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ વરાના લોકો મેવાડના પાકામી સામ્રાજ્ય ગણાય છે તેમને સમયપુર (અનુપુર)ની ભગીર મહેલી કે આ ભગીરની વાલિંકદપજ નવ સાળ પ્રધિયા છે.

અધ્યાય ૬ માં

રાણા લક્ષ્મણસિંહ-ચિત્રોડપર અસ્થાઉદ્દીનનું આક્રમણ-અસ્થાઉદ્દીનની ફગસ-
ખાઈ-લીમસિંહને મુક્ત કરવાને માટે ચિત્રોડના સામંતોનું રાજ્ય ધારણ-
રાણાજી તથા તેમના પુત્રોનો અપૂર્વ આત્મોત્સર્ગ-યવનોએ ચિત્રોડનો
કરેલો નાશ-રાણા અજયસિંહ-હમીરસિંહ-હમીરસિંહની-ચિત્રોડ
પ્રાપ્તિ મેવાડની પ્રસિદ્ધિ-શ્રી વૃદ્ધિનું વર્ણન-ફેરસિંહ-સાક્ષ્ય.

શ્રી લક્ષ્મણસિંહ સંવત ૧૩૩૧ (ઈ. સ. ૧૨૭૫)માં ચિત્રોડના સિંહાસનપર બેઠા.
અહીંયાં એમ કહેવું ઉચિત થઈ પડશે કે આ સમયથી ચિત્રોડમાં નવમુગનો પ્રારંભ
થયો હતો; કારણ કે જે ચિત્રોડ પૂર્વે વીરતા અને સ્વાધીનતાનો અનિત દુર્ગ હતો,
ભારતનાં અન્ય નગરો ભેદે યવનોના ભીષણ અત્યાચારથી ઉજ્જડ થઈ ગયાં હતાં તો-
પણ આજપર્યંત જે ચિત્રોડ સુરક્ષિત રહ્યું હતું, તે ચિત્રોડ આજે નિર્દય, દુરાચારી,
કઠોર અસ્થાઉદ્દીનના ક્રોધાગ્નિમાં સર્વથા ભસ્મીભૂત થઈ ગયું છે. આ હિંદુદેશી પાદ-
સાહે ચિત્રોડપર બે વાર આક્રમણ કર્યું હતું. પ્રથમવારના આક્રમણમાં ચિત્રોડના
મુખ્ય મુખ્ય સામંતોની આકૃતિ અપાઈ હતી, તોપણ અસ્થાઉદ્દીન ચિત્રોડને
હસ્તગત કરી શક્યો નહોતો. તે સમયે તેના સર્વસંહારક ગ્રાસથી ચિત્રોડ મુક્ત રહ્યું હતું. તે પછી
અસ્થાઉદ્દીને ચિત્રોડપર બીજીવાર આક્રમણ કર્યું. આ સમયે ચિત્રોડ મુસલમાનોના હાથથી નાશ
પામ્યું-ઉજ્જડ થઈ ગયું-તેની સર્વ સુંદરતા નષ્ટ થઈ ગઈ.

રાણા લક્ષ્મણસિંહની બાહ્યાવસ્થામાંજ તેમના પિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા. જ્યાંસુધી તેઓ યોગ્ય
વયના થયા નહોતા, ત્યાંસુધી તેમના દાકા લીમસિંહ રાજકારણાર અધાવતા હતા. રાણા લીમસિંહે
લોકવિખ્યાત રાણી પદ્મિનીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. મહારાણી પદ્મિની ચૌહાણકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી.
તેમના પિતાનું નામ હમીરચંધ હતું. હમીરચંધ સિંહલદ્વીપના રાજા હતા. રાણી પદ્મિનીની જન્મદિવસ્યાત
સુંદરતાજ સિસોદીઆખુળને માટે અખંડવદાનક થઈ. તેમની લાવણ્યતા તથા સુંદરતાની કીર્તિ એટલે સુધી
પ્રસરી હતી કે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં રાણી પદ્મિનીનેજ સર્વોચ્ચ સુદર માનવામાં આવતી હતી. આ પવિત્ર
નામનું ગૌરવ રાજપૂતલોકોમાં એકસરખી રીતે શ્રદ્ધિગત થતું ગયું છે. આજ સુધી અનેક રાજપૂતો
ચોતાની કન્યા અને ભગિનીનું નામ પદ્મિની રાખતા આવ્યા છે. દેવાંગનાસમાન મહારાણી પદ્મિનીનાં
સુંદરતા, શુભ, ગૌરવ, મહિમા અને મૃત્યુવિષેનું જ્ઞાન રાજસ્થાનમાં અતિ પ્રસિદ્ધ છે. ભદ્રેશ્વરના અથોમાં
એવું વર્ણન છે કે અસ્થાઉદ્દીને પદ્મિનીને પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ ચિત્રોડપર આક્રમણ કર્યું હતું. તેણે રાજપૂતો-
નું રાજ્ય લેવાને આક્રમણ કર્યું નહોતું. એમ કહેવાય છે કે તેણે ચિત્રોડપર ઘેરા પાકીને એવા દંદેરા પીટાએ
કે પદ્મિની મળતાંજ હું મારા પાટનગરમાં ચાલ્યો જઈશ; પરંતુ કેટલાક અથોપરથી એમ વિદિત થાય છે
કે મણુ દિવસ સુધી ચિત્રોડપર ઘેરા રહ્યા છતાં પણ ન્યારે સફળતા મળી નહિ, ત્યારે તેણે એ દંદેરા પીટાએ
હતો. પાદસાહેબે આ દંદેરા સાંભળી રાજપૂત લોકો કેમથી ઉન્નત બની ગયા. શું લીમસિંહની પ્રાણ-
ધિક ગૃહલક્ષ્મી યવનની અકાંચાવિની ચરો ? શું દેવકન્યાને એક પાષિષ્ટ પાદસાહ બોગવશે ? શું રાજપૂતો આ

દૃશ્ય જોયા કરશે ? શું તેઓ આ કાર્યને અનુમોદન આપશે ? શું રાજપૂતો વીર નથી ? શું તેમના શરીર નિજ વ માસપિંડવતજ છે ? શું તેમની નાહીઓમા પવિત્ર આર્પણોલિત વહેતું નથી ? શું તેઓ અષ્ટાઉદીનની દુષ્ટ માગણીનો સ્વીકાર કરશે ? કદિ નહિ દુરાચારી અષ્ટાઉદીનની આ દુરભિવાધ સફળ થઇ નહિ; તથાપિ તે રાણી પદ્મિનીનું ધ્યાન પોતાના હૃદયમાથી દૂર કરી શક્યો નહિ છેવટે તેણે એવા ઢંઢેરા પીટાઓ કે જે રાણી પદ્મિનીના પડખાએ પથ્થુ મને દર્પણમા ખતાવવામા આવશે તો હું ચિતોડથી દૂર કરી પાછો જઈશ રાણા બીમસિંહે તેમ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો

અષ્ટાઉદીનને સપૂર્ણ અદા હતી કે રાજપૂતો કદિ પથ્થુ અસત્ય જોવાતા નથી, કિવા વિશ્વાસઘાત કરતા નથી આ શ્રદ્ધાના બળથી તે કેટલાક અગ્રદોકોને લઈને ચિતોડ નગરમા ગયો અને રાણી પદ્મિનીના પડખાએ દર્પણમા જોઈને પોતાના શિબિરે પાછો આવ્યો જે દુરાચારી શત્રુદારા ચિતોડને અત્યંત હાનિ પહોંચાડી હતી અને જેણે રાજપૂતકુળને ધોર કેવલ લગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેનો આજે અતિચિત્તરિક્કે સાકાર કરવામા આવ્યો તે અતિથિ હોવાને લીધેજ આજે માત્ર થોડાજ અગ્રદોકોની સાથે ચિતોડનગરમા જઈ શક્યો હતો વીરહૃદય તેજસ્વી રાજપૂતરાજાએ તેના સર્વ અપરાધો ક્ષમા કરી ઇષ્ટિમિત્તરિક્કે તેનો આદરસ્તકાર કર્યો બધાસુધી શત્રુઅતિચિત્તરિક્કે હોય ત્યાસુધી તે મિત્રથી પથ્થુ અધિક પ્રિય હોય છે, એ અજન્મનોની નીતિ છે આજ કારણથી મદારાણી બીમસિંહે અષ્ટાઉદીનનું આદરાત્મક ઉત્તમ પ્રકારે કંઈ અને તેને વિદાયગીરીનું મુખ આપવાનેમટે તેઓસિંહપૌરી સુધી ગયા આ વખતે અષ્ટાઉદીને પથ્થુ બીમસિંહને પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવાનો પ્રાર્થના કરી આ પ્રકારે ઉલ્લસ વચ્ચે અનેક પ્રકારનો વાર્તાવાપ થાય છે અને મદારાણી બીમસિંહ અષ્ટાઉદીનની સાથે ચાલ્યા જાય છે, એટલામા એક યુગ્મ રથાનેથી કેટલાક શસ્ત્રાલસન્નિજત યવનોએ બહાર નીકળી આવી અસાવધ રાજપૂતોને બદીવાનું બનાવ્યા અને તેઓ તેમને શીઘ્ર પોતાના શિબિરમા લઇ ગયા 'અહા ! દુરાચારી, વિશ્વાસઘાતી યવનોએ રાજપૂતોના પવિત્ર અને ગાઢ વિશ્વાસનો આવેજા બદલો આપ્યો ! સરલ હૃદયના બીમસિંહ કપટી બાદશાહના કેપટાચરણમા કેસાઇ ગયા આ બનાવ પછી દુરાચારી બાદશાહે એવા ઢંઢેરા પીટાઓ કે "પદ્મિની મળશે તોજ બીમસિંહને મુક્ત કરવામા આવશે નહિ તો નહિ"

"મદારાણી બીમસિંહ યવનોના હાથમા બદીવાન બન્યા" એ શોચનીય સમાચાર શીઘ્ર ચિતોડનગરમા પ્રસરી ગયા ચિતોડનિવાસીઓ આ લખકર સમાચાર સાંભળી નિરાશાથી દિગ્મૂઠ અને લગ્નહૃદય થઇ ગયા શું તેઓ બીમસિંહની મુક્તિને મટે મદારાણી પદ્મિનીના ત્યાગ કરશે ? કે અમર્યાદ સાહસનો આશ્રય લઇ ખૂદખની ધારથી તેમને મુક્ત કરશે ? રાણાના સામ તો એકત્રિત થઇ વિચાર કરવા લાગ્યા કે જેઆપણે કરેલા પ્રયત્નો વિફળ જશે તો શું કરીશું ? પ્રાણાર્પણ કર્યો છતાં પથ્થુ બીમસિંહની મુક્તિ નહિ થશેતો શું કરીશ ? બાકી પરિસ્થિતિમા શું પદ્મિની જોએછોના હાથમા નહિ જશે ? આમા અનેક વિચારો તેમણે કર્યો, પરંતુ તેઓકાંઈ પણ વાતનો નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ આ તરફ મદારાણી પદ્મિનીએ પથ્થુ આ વર્તમાન સાલાખ્યા મદારાણીનો પોતાનો આ બનાવનો શું વિચાર છે તે બજાણવાની સર્વને ઉકેલ થઇ મદારાણીએ જણાવ્યું કે "હું સ્વયં રાણાજીને યવનોના હાથમાથી મુક્ત કરવાને મટે પાદશાહની પાસે જઈશ" આ સમાચાર સાંભળી સર્વ લોકો અત્યંત વિસ્મય થયા તેઓ એવું અનુમાન કરવા લાગ્યા કે "શું તેમણે પાદશાહની નિઠ માગણીનો સ્વીકાર કરવો ધાર્યો છે ?" શું તેઓ અરેખર પાણી યવનોના હાથમા સ્વર્ગીય સતીત્વધનને સમર્પણ કરી દેશે ?" યથાર્થ વાત એ છે કે મદારાણીએ તે વખતે પોતાનો મૂઠ વિચાર છુટ્ટી રીતે પ્રકાશિત કર્યો નહિ તેના પિયરના બે માણસો ચિતોડમા રહેતા હતા તેમાના એક પદ્મિનીના કાકા હતા તેમનું નામ જોરા હતું અને બીજા તેમના બાદ નામના ભાત્તા હતા આ ઉલ્લસ પુરુષો વીર હોવા ઉપરાંત મત્રજીકુશલ પથ્થુ હતા મદારાણીએ તે ઉલ્લસને પોતાની પાસે જોલાવ્યા અને તેમની સાથે યુગ્મ મસનત કરી આ યુગ્મ મસનતનો પ્રધાન ઉદ્દેશ એ હતો કે મદારાણીએ પોતાના પાતિવ્રત્યધર્મનું રક્ષણ કરી મદારાણીને મુક્ત કરવા આનંદની વસ્તુ છે કે તેમનો આ ઉદ્દેશ સફળ થયો ઉકન ઉલ્લસ રાજપૂતવંશીએ જે સત્તાક આપી તેથી સતી સાધ્વી પદ્મિનીના પાતિવ્રત્યધર્મને દેશ પથ્થુ મ્લક લાગ્યું નહિ અને મદારાણી બીમસિંહ અષ્ટાઉદીનના પગમાથી મુક્ત થયા

ઉપર પ્રમાણે મસનત થયા પછી તરતજ અઘાઉદીનની પાસે હૂત મોકનવામા આવ્યો. ઉક્ત હૂત પાદશાહની પાસે જઈ મસનત અવનત કરી તેને નિવેદન કર્યું કે “ ખુદાવિદે આપ જે સમયે ચિતોડ પરનો ઘેરો ઉઠાવી લેશે તે વખતે તરતજ મહારાણી પંચિની હુઝુરની પાસે આવીને દાજર થશે ” વળી હૂતે તેને જણાવ્યું કે “ હુઝુર ’ આપ ખુદ પાદશાહ છે અને મહારાણી પણ રાજપૂતના ખાન દાન કુટુંબમા જન્મેના છે, માટે બન્ને તરફની મહેમાનદારી તથા ખાતિરદારીમા કાંઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ થવી નોંધએ નહિ મહારાણી પોતાની સર્વ સાટેરીઓ અને દાસીઓની સાથે હુઝુરની કદમબોસી હામિલ કરશે જે રાજપૂતમહિલાઓ તેમ જ સાહેલીઓ છે તેઓ તેમના દર્શન મ્યાં વિના એક ક્ષણ પણ જીવી શકતી નથી તેઓ મહારાણીને જીવનપર્યંતની વિદાયગીરી આપવાને આ દેરા સુધી આવશે વળી જે દાસીઓ મહારાણીની સાથે દિલ્હીમા જશે તેઓ પણ તેમની સાથે અહીં આ આવશે એ સર્વ ખાન દાનકુલની ઓરતો છે તેમણે કદિ ઘરની બહાર પગ પણ મૂક્યો નથી, પરંતુ હુઝુરના હુકમને માન આપવાને માટે તેઓ પોતાનો પ્રાચીન રિવાજ છોડીને પણ અહીં આ આવશે

હુઝુર ’ હવે માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જે રીતે તેઓ જહાપનાહને ખુરા કરવાને માટે જે તાના ખાનદાન કુટુંબનો રિવાજ છોડીને અહીં આ આવે છે, તે રીતે હુઝુર પણ તેમની આબરુજનનતાના ખ્યાલ કરવો નોંધએ કાંઈ નિર્લજ્જ બનીને હાસ્યવિનોદ કરવાને માટે તેમની પાનખીની પાસે ન જઈ શકે એવી બદોબસત આપ ખુદાવિદે રાખવો નોંધએ જે આમ ન થાય તો તેમની માનહાનિ થશે આ વાત સાંભળી અલ્લાઉદ્દીન પરમ પ્રસન્ન થયો મોદમથી આરાના દગનખાજ ચક્રમા સપડાઈ તેણે ક્ષણમાત્ર પણ વિચાર ન કર્યો કે પ્રતિષ્ઠતા હિં ફુલનનાઓ સ્વહસ્તથી પોતાના હુકમને છેદી શકે છે અને હસતી રસતી અશિશ્વાળામા નિજપ્રાણુ બલિદાન આપી શકે છે પરંતુ પોતાના પ્રાણથી તેમજ પુત્રથી પણ અધિક પ્રિય એવા સતીત્વધનનો તેઓ કદિ પણ ત્યાગ કરતી નથી

પંચિનીના આગમનને માટે જે દિવસ નિયત કરવામા આવ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો. નોતજો તામા ૭૦૦ પાનખીઓ ચિતોડના દ્વારમાથી બહાર નીકળી પાદશાહના સિમિર તરફ આવવા લાગી બોધનો વેપ ધારણ કરી ૭૭ સૈનિકો પ્રત્યેક પાદખીને ઉચ્છાપને ચાલતા હતા અને તેમણે પોતાના વસ્ત્રોમા હથિયારો સંતાડ્યા હતા વળી એક એક પાલખીમા ચિતોડનો એક એક સાહસિક વીર ગભીર ભાવથી બેઠો હતો આ ૭૦૦ પાલખીઓ ધીમે ધીમે પાદશાહના તણીની નિકટ આવી પહોંચી સર્વ પાનખીઓની આસપાસ પ દા નાખેના હતા

ભીમસિંહને અને મહારાણી પંચિનીને વાતચીત કરવાને માત્ર અર્ધ કલાકનો વખત આપવામા આવ્યો હતો ભીમસિંહ તે પાલખીઓની પાસે આવ્યા કે તરતજ તેમને સાવધાનતાથી યુગ્મ રીતે પાનખીમા બેસાડી દેવામા આવ્યા અને તત્કાલ તે પાલખીને ચિતોડનગર તરફ રવાના કરવામા આવી તેની સાથે ખીજ પણ કેટલીક પાનખીઓ ગાંધ જે સૈનિકો ત્યા રહ્યા તે સર્વ ધીર અને ગભીર ભાવથી પાલખીમા બેઠી અલ્લાઉદ્દીનની માર્ગપ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા અર્ધ કલાક વ્યતીત થઈ ગયો હવે ભીમસિંહને પાછા ફરેલા નહિ નોંધને અલ્લાઉદ્દીન અત્યંત સતર્ક થયો સત્તાપથી સંદેહ અને સંદેહથી ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો આખરે ક્રોધ સહન નહિ થઈ શકવાથી તે મૂર્ખ પાનખીઓની નિકટ આવ્યો તે આવ્યો કે તરતજ રાજપૂતરીરોએ પાલખીઓમાથી જનગ મારી બહાર ફેંદી પડી તેનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ અલ્લાઉદ્દીનના ધણા માણસો પાસે હતા તેથી તે સુરક્ષિત રહ્યો ઉભય પક્ષો વચ્ચે લયકર યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું વળી ભીમસિંહને પકડવાને માટે એક દન ચિતોડ તરફ દોડ્યું પરંતુ રાજપૂતવીરોએ તે ચવનદહને ધેરી તેના માર્ગમા વિઘ્ન નાખ્યું અને તેની સાથે લડી તેને આગળ વધવા દીધું નહિ આ રાજપૂતરીરોમાથી બ્યાસુધી એક જણ પણ જીવિત રહ્યો ત્યાસુધી મહારાણી ભીમસિંહને પકડવાને યુસલમાનો આગળ વધી ચક્રમા નહિ મહારાણી ભીમસિંહને માટે એક શીઘ્રગામી અશ્વ તૈયાર હતો આ અશ્વપર આરૂઢ થઈને તેઓ નિર્વિઘ્નતાથી ચિતોડમા આવી પહોંચ્યા આ તરફ યુસનમાની મેનાએ દુર્ગની નિકટ આવી સિંહદ્વારપર આક્રમણ મ્યું ચિતોડના પ્રધાન પ્રધાન વીરો આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે આ યત્રસેનાની સાથે દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા આ ભયાનક સંગ્રામમા વીરપર ગોરા અને તેના ભત્રીજા યુવક વીર પાદલે સૌથી અધિક વીરતા દર્શાવી હતી તેમની રા ઈ ૪

વીરતા અને તેજસ્વિતા જોઇને રાજપૂતસેના પણ અત્યંત ઉત્સાહથી બીજા પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગી. આર વર્ગની વચના રાજપૂત બાલક બાદશવ અહ્મુત રજુકૌશલ્ય જોઇ વચનસેના પરિમિત અને ચક્રિત થઇ, તેની અસિ તથા ભાષાએ અનેક શત્રુઓને પરજીતમા પહેાચાડી દીધા તેના અપૂર્વ રણયુત્તરમાં અનેક રજુવિશારદ હિંદુ તથા વચનોનો અર્થ નાશ પામેયો પરિન્દીના પાતિવત્યનું અને સીસોદીઆકુળના ગૌરવનું રક્ષણ કરેલું, એજ બાદશવના મૂળમંત્ર હતો. તેનાજ વીરમંત્રથી ઉત્સાહિત થઇને રાજપૂત-વીરો પ્રચંડ વેગથી શત્રુની સામે થયા હતા તે મદાસમરમા વીરવર ગોરાએ અહ્મુત વીરતા દર્શાવી અતતકાળને માટે રાજસ્થાનપર શયન કર્યું અનેક રાજપૂતો તેની સાથે સૂતા. આ ભયાનક સમામથી કેવળ બાદશ અને બીજા કેટલાક રાજપૂત સૈનિકો અર્થાતિ ચિતોડમા પાછા આવી શક્યા રાજપૂતોનો પ્રચંડ ઉદ્ધમ અને બીજા વીરતા તથા પોતાના સેનાનો સહાર જોઇને અપાઉદીને કેટલાક દિવસ સુધી ભારે યુદ્ધ કરવાનું મુસતથી રાખ્યું.

આ ધોર સમામમા વીર ગોરાનો પ્રાણોત્સર્ગ થયો તેના ભગીને બાદશ વાચક થઇ રુધિરથી તરભેળ થઇને પોતાની કાકી પાસે આવ્યો. તેને એકયો આવતો જોઇ તે રાજપૂતમહિમાના મનમા ગ્રોટા કાશકા પડ્યો; પરંતુ તેને આ વાતનું ધૈર્ય હતું કે તેના પતિએ સ્વદેશ નથા રાજપૂતકુળના ગૌરવની રક્ષાર્થે સમામમૂંઝિમા પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા વીરજાળક બાદશને પોતાની સંમુખ મૌન ધારણ કરી ઉભેલો. જોઇ ગોરાની ગોકાકુલ ભાવોએ ધીમેથી કહ્યું “બાદશ ! તમે બીજી શું કહેવાના છો ? હું સર્વ જાણી ગઈ છું હવે હું જે પૂછુ તેનો ઉત્તર આપો વાર, મારા પ્રાણેશ્વર કેવા પ્રકારની વીરતા દર્શાવી દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો ? કહેા બેટા !” આ વાત અવધુ કરવાથી અને શાંતિ મળશે” આ વચનો સાભળી બાદશના નેત્રોમા અશ્રુ ભરાઇ આવ્યા તેના પાવિત્રાથી રુધિર તો અરુણભિતરીતે વહેતુજ હતું તે બોલ્યો “માતાજી ! મારા કાકાની વીરતાનું શું વર્ણન કરું ? આજે કેવળ તેમના પરાક્રમથીજ સિસોદીઆકુળના ગૌરવની રક્ષા થઈ છે શત્રુના અગણિત સૈનિકોને તેમણે ધાસની મારફ કાપી નાખ્યા હતા, મે તે માત્ર તેમની પાછળ પાછળ ભગીને શત્રુઓના શરીરના ટુકડાને ધાવ કર્યો છે તેમના ભયંકર પંજામથી જે ભેચાર મુસલમાનો ખચવા પામ્યા હતા, તેઓજ સહાર છે તેા કર્યો છે આ પ્રકારની અસી-ક્રિક વીરતા દર્શાવીને તેઓ પુઢની રક્તમૂંઝિપર શત્રુઓના મૃતશરીરોની શમ્યા બનાવી તેપર અતંત નિદ્રામા સૂતા છે ! તેમના તકિયાને સ્થાને એક વચનરાજકુમારનું દિખડિત શરીર છે” તે રાજપૂત-મહિમાએ પુન પૂછ્યું “બેટા બાદશ ! મારા પ્રાણેશ્વરને સમામમૂંઝિમા કેવા પ્રકારની વીરતા દર્શાવીને પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો, તે પુન કહેા” બાદશ પુન બોલ્યો “માતાજી ! હવે હું અધિક શું કહું ? તેમની અસીમ વીરતાનું કેટલું વર્ણન કરું ? તેમની અહ્મુત વીરતા જોઇને શત્રુઓએ પણ ભયભીત તથા ચક્રિત થઇને અનેક પ્રકારે તેમની પ્રથા કરી હતી ! આજે તેમનામાનો એક પણ માણસ બચ્યો નથી.” વીરવર ગોરાની ભાવોએ દસીને બાદશની પાસેથી વિશય લીધી અને “વિલંબ કરવાથી પ્રાણેશ્વર મારા નિરસ્કાર કરશે” એમ કહી પ્રદીપ અગ્નિકુડમા ફેડી પડી તેણે પોતાના પ્રાણની આપ્તિ આપી.

બહુધા મેવાડનિવાસીઓ “મને ચિતોડનો નાશ કરવાનું પાપ લાગે” એવા સોગમ ખાય છે. આ કોકીના કહેવાથી જાણ્ય છે કે સાગતજુવાર ચિતોડનો નાશ થયો હતો એક વાર તેઓ ચિતોડનો અર્ધો નાશ થયેયો જાણ્ય છે જે કે ઉપલા મદાસમામમા ચિતોડ સર્વથેવ ઉજ્જડ થઇ નહોતું, કિંવા શત્રુઓએ તેનાપર પોતાના અધિકાર સ્થાપિત કર્યો નહોતો; પરંતુ આ સમામમાં ચિતોડના જે સાદસિકંધારિએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો તેથી સિસોદીઆકુળને ભારે હાનિ થઇ હતી આથી તેને ચિતોડનો અર્ધો નાશ કહી શકાતો નથી પ્રસિદ્ધ ખુમાનરાસા ગ્રંથમા આ સમામનું વર્ણન અસત તેજસ્વિની ભાષામા કર્યું છે.

આ ભયંકર યોદ્ધા પૂરાઈ ન પૂરાઈ એટલામા વચનોએ ચિતોડપર પુન આક્રમણ કર્યું આ વખતે રક્ષા થવાનો સમય નહોતો. આ સમયે જળજાન અલ્પાઉદીન પ્રચંડ સેના લઇને ચડી આવ્યો હતો. આ આક્રમણમાંથી ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કાંણુ કરશે ? સ્વદેશપ્રેમને મદામંત્ર ભણી મુસલમાનસેનાની ગતિ રોકવાને માટે આજે કર્યો વીર સમરભૂમિમા વિરાજમાન થશે ? ચિતોડના અધાપરાક્રમી પ્રચંડાપ-વીરસિરોમણિજીજી તે અંતિમ યુદ્ધમાં સ્વદેશરક્ષાર્થે પ્રાણ આર્પી ચૂક્યા હતા. હમણાં ચિતોડ નિરાધાર

છે આ લાયક અન્યાયના ચિતોડપુર અન્નાઉદ્ધિનિ પુત્ર આક્રમણ કર્યું હતુંકવિગ્નિ જલુવે છે કે સવત ૧૩૪૧ (૧૮૦૦ ૧૨૯૦) માં આ મહામ યામ યથે દતો, પરંતુ ફરિયા નામના પ્રથમા તેનો સમય કાઠ બીજો જલુવે છે અરુત ૧૫૧૧સમ્રાટ અન્નાઉદ્ધિને દક્ષિણમાં છત મેળાની આ ગિરિકટપર પોતાની ડાવણી લાખી અને તેની ચારે તરફ ખાઇ ખેદાવી ચિતોડનિવાસીઓ હાલના પશુ દુધી આ ખાઇ ખતાવે છે અને મેવાડપર ચુરેરી મહાવિપતિનું સ્મરણ કરી દીધું નિ આસ મૂકે છે આ સમય કયા પછી જેમણે જેમણે આક્રમણ કર્યું હતું તેમણે ત્યાં એવી ખાઇઓ ખનારી દીધી છે કે અન્નાઉદ્ધિને ખેદાવેલી ખાઇ કથી તે નિશ્ચિત કરવું કઠિન થઈ પડે છે નિપૂરહદય અન્નાઉદ્ધિને સિમોદીઆકુનપર મહામકદ પડ્યું હતું, તેજ સમયે આરીને ચિતોડનગરને પુ. યેરી લીધું, પરંતુ શી ચિતા છે ૧ હજી પશુ ચિતોડપુરી વીરશન્ય થઈ નથી શુ વિપ્રદ ક્યા વિના નિર્વિ દોજ મ્વાદીનતાની લીનાલુચિ ચિતોડપુર ચત્રસઘાટ અધિકાર કરી ચક્રો નામિ, એમ કદિ પશુ બનશે નહિ આપાધી વીર્ષવાન રાજપુતોની નાહીમા રુચિનું એક પશુ બિદુ રૂંદે, અપાધી તેમના દેહમા પ્રાણ રહેશે, ત્યાંપછી તેઓ કદિ પશુ ધરના ખૂણામા લગાઈ રહેશે નહિ-ત્યાંપછી તેઓ કદિ પશુ અત્યાચારી દેહવેરીની વિરુદ્ધ ગુણેદમા ખૂણ ધારણ નવાથી વિમુખ થશે નહિ આ પખતે અન્નાઉદ્ધિને ચિતોડપુરને જે પ્રવરે ધરી તેને લીધે ચિતોડના સર્વ વીરગણ અત્યત ક્રોધિન મની તેનો ખદનો લેવાને માટે ખૂણ ધારણ કરી તેવાર થયા

ખુમાનરાસના લેખકે આ લખાનકે સમ્રામનુવ્રત્તાન પોતાની મેળાકે લેખનસક્તિથી રંગબેગી રીતે વર્ણવ્યું છે આ રજોમાથી એ રંગ તો સર્વોત્તમ રીતે મળે છે તે હવે વર્ણવીશ

દિવસે ધીર સમ્રામ કયા પછી એવાન અર્ધરાત્રિને સમયે મહાગણા લદમણસિંહ પોતાના વિશ્વાતિશૂદમા ખેપ હતા તેઓ આ વખતે થોડું ચિત્રામા પડ્યા હતા ગતિનો ખીને પ્રદુ વ્યતીત થવા આવ્યો હતો મમમ જગત નિદ્રાદેરીના અકમા શયન કરી ગયું હતું મ્યામ જરાપણ અનાજ થતો નહોતો કેનન નિશાનો સમીર ધૂધુ અવાજ કતો પ્રય-વેગમા આરી વિશ્વાતિશૂદની ખારીઓ સાથે અથડાયા કતો પતો કદિ મદિ નજાલેનો વેદર શબ્દ રાનીની સાતિમા વિભન કરતો હતો આ ગભીર રાત્રિમા સમયે મહારાણા લદમણસિંહ વિશ્વાતિશૂદમા એવા રોમીને ચિતોડના લવિ-ત પતો શૂ લેખ ઉકેરી ગયા હતા “ચિતોડના મુખ્ય મુખ્ય સરદારો પ્રયદ થવાનકેમણથી ચિતોડની રક્ષા થવાને માટે અતિદિન સમામખમિમા શયન કરતા ગય છે ચિતોડની રાનનદમી શોકાકુપ થઈ ચિતોડનો સામ કરવાની તૈયારી કરી ગઈ છે ચારે તરફ સંપ્ર અને વિપતિઓ દરિગ્રાથ આય છે ચારે તરફ લાય જલુવ છે હવે ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કોણ કરશે ? આ પ્રેર સકંટના સમયમા ચિમેદીઆકુનના ગૌરવનુ ગુણ કોણ કરશે ? આ મનામ મના મનાસાત્રક આમસાથી મહા મણાના આ પુત્રોમાથી રાજબીજતરીકે એક જલુ પશુ શુ બચી રહશે ?

મહારાણા આ પ્રશ્ને અનેક નિવાર કરતા હતા,એકમાત્ર તે વેદર ગતિની ગભીર ગાતિનો લાય કરીને કોઈ ગભીર સ્વગથી મોની ઉચ્ચ “જૂખી છુ મહારાણા અક્તિ થયા તે શબ્દ જે તરફથી આવ્યો હતો તે તરફ તેમણે જોયું તો એ આધર્ષકારક દશ્ય તેમને હજોવાય થયું દીપના દીપ્ત્ય પ્રમાથ આ તેમને જલુવ કે પાપાણના સતો મોની વગે ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી જેવી લાયક રૂપથી રક્ષક થઈ છે લાયવતિને જોનાજ મહારાણાનું હૃદય ખિન્નતા અને વિપાદથી ચૂર્ણ થઈ ગયું

તેમણે ખિન્નતાપૂર્વક મેટથી કહ્યું “હજીપછી તમારી મુખાની સાતિ નથી થઈ થોડાન સમય-પર અમામ રાજવસા આ દંબર વીગપુરોએ સમ્રામખમિમા પ્રાણાર્પણ કરી તમાકે લાયક અખપર પૂર્ણ કર્યું છે શુ તેથી પશુ તમારી દારુણ રુષિપિપાસા નિજત થઈ નથી” “હ રાજબની માથ છુ ને રાજમુકદધારી બાર ગાજકુમારો ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે સમ્રામખમિમા પ્રાણ નહિ આપે તો મેવાડનું રાન્ય સિમેદીઆકુનના હાથમાથી જતુ રહેશે ” દેવી આટલા શબ્દો મીતે જતા થાન થઈ ગયું

મહારાણા મદાસકંટમા આવી પડ્યા તેમને તે રાત્રે કાણમાન પશુ નિદ્રા આવી નહિ પ્રભાત થવાજ તેમણે સર્વ સરહરોને પોતાની સમક્ષ મોનાઆ અને રાત્રિનું અદ્યુત જવાત તેમને સહાનુ-

પરતુ કોઈ પણ સરદારને મહારાણાના કચનપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ સર્વ એમજ સમજ્યા કે મહારાણા બ્રમ્હા પડ્યા છે મહારાણા બેઠ્યા—” તમે મારા કચનપર અવિશ્વાસ લાવો છો, પરતુ આજે રાત્રિને સમયે એ ઘરમાં રહીને જુઓ કે દેવી પુન આવે છે કે નહિ” સરદારોએ આ વાત સ્વીકારી અને તેઓ નિયત કરેલા સમયે રાણાજીના મહાવયમાં એકનિત યઈ ગયા દેવી પુન પ્રકટ થયા અને બેઠ્યા “ પ્રતિદિન એક એક હજાર યવનો સગ્રામભૂમિમાં શયન કરે છે, પરતુ તેથી કોઈ મારી સુધાની તૃપ્તિ થાય એમ નથી પાંચ પાંચ દિવસે એક એક રાજકુમારને રાજ્યાસનપર અભિષેક કરો મુકુટ છત્ર અને ચમરથી સજ્જી તેને યથાપોચા રાજ્યસન્માનથી સન્માનિત કરો, ત્રણ દિવસપર્યંત તેની આજ્ઞાનું પાનન થવું જોઈએ અને બોયે દિવસે તેણે સગ્રામભૂમિમાં જઈ પોતાના લાગ્યને તામે થવું જોઈએ આ પ્રકારે બાર રાજકુમારો સગ્રામભૂમિમાં પ્રાણ આપે તો હું ચિતોડમાં રહીશ ”

આ પ્રમાણે કહી દેવી અતધ્ધરન યઈ ગયા આ વચનો સાંભળી ચિતોડના સરદારો અત્યંત આશ્ચર્ય-ચક્રિત થયા વીરહરય રાજપૂતનોકોને આ પ્રકારે દેવીના દર્શન થવા અશક્ય નથી તેઓ દેવદેવીપર દૃઢ વિશ્વાસ રાખે છે તેમનો વિશ્વાસ કોઈ પણ પ્રકારે નષ્ટ થતો નથી જો કે દેવીની આજ્ઞા કોઠાર હતી તોપણ સ્વદેશપ્રેમી અને તેજસ્વી રાજપૂતો તેનું પાનન કરવાને ઉત્ક્રાંતિ થયા તેઓ છવત હોવા છતાં દુરાચારી શત્રુઓ ચિતોડપુરીમાં પ્રવેશ કરી તેનું સર્વસ્વ લૂટી લે તથા તેમની પ્રાણાધાર સ્ત્રીઓનું સતીત્વ બ્રહ્મ કરે, એ દશા તેઓ કદિપણ સહન કરી શકે એમ નહોતું આથી સમસ્ત રાજપૂતો ભગવાન એકનિગના સોગંદ બાઈદેવી ચતુર્ભુજની આજ્ઞાનું પાનન કરવાને માટે સગ્રામભૂમિમાં આવ્યા અને તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે—” જ્યાંસુધી અમારા દેહમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાંસુધી અમે મુસલમાનોને કોઈ પણ રીતે ચિતોડમાં પ્રવેશ કરવા દષ્ટુ નહિ ”

હવે રાણાજીના બાર પુત્રો એવા તર્કવિનર્ક કરવા લાગ્યા કે સૌથી પ્રથમ કોણે દેવીની આજ્ઞાનું પાનન કરવું? કુમાર અરિસિહ સૌથી જ્યેષ્ઠ હતા, તેથી તેઓ તે કારણે દર્શાવી પ્રથમ રાજ્યાસનપર બેઠા તેઓ ત્રણ દિવસપર્યંત રાજ્યસન્માન પ્રાપ્ત કરી બોયે દિવસે શત્રુ સાથેના સગ્રામમાં ભય કર તેજસ્વિતા દર્શાવી સદાને માટે આ નાશવત સમારંભથી વિદાય થયા તે પછી તેમના કનિષ્ઠ બહુ અજયસિંહ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાનું અનુકરણ કરવાને તત્પર થયા, પરતુ મહારાણા સર્વ પુત્રો કરતા અજયસિંહપર અધિક પ્રેમ રાખતા હતા તેથી તેમણે તેમને સગ્રામભૂમિમાં જતા અટકાયા અજયસિંહે રણભૂમિમાં જવાને માટે બહુ આગ્રહ કર્યો પરતુ મહારાણાએ તેમને પરવાનગી આપી નહિ આથી તેમણે નિરપાય થઈ પોતાના કનિષ્ઠ બહુઓને દેવીની આજ્ઞાનું પાનન કરવાને કહ્યું આ પ્રકારે અગીઆર રાજકુમારોએ સગ્રામભૂમિમાં જઈ સ્વદેશપ્રેમના ઉત્ક્રાંતિ ઉદાહરણ દર્શાવી હર્ષસંહિત જન્મભૂમિ પરથી પોતાના પ્રાણ એવારી નાખ્યા માત્ર અજયસિંહજ બાર રાજપૂતોમાંથી શેર રહ્યા મહારાણાને અજયસિંહ પ્રાણથી પણ અધિક ખાસ છે તેઓ પ્રાણ જાપ તો તેને જવા દેવો, પરતુ પ્રાણ હોવા છતાં પુન અજયસિંહને પ્રાણપણું કરવા જવા દેના નહિ, એવી હક લઈ બેઠા કે—” હાય! અજયસિંહ સગ્રામ ભૂમિમાં જતા સિમોદીઆકુળ નિર્મળ યદ્દ જશે બાપ્પા રાવળના પવિત્ર પૂર્વજોના કોઈપણ વશજ જીવિત રહેશે નહિ તો પછી શું થશે? મુસલમાનોના ભય કર આક્રમણથી ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કોણ કરશે? ગિહલોતકુનને સપૂર્ણ નાશમાંથી કોણ બચાવશે? ” આવા આવા વિચાર કરી મહારાણાએ અજયસિંહને સગ્રામમાં જવાની પરવાનગી આપી નહિ પછી તેમણે સર્વ સામતોને પોતાની નિકટ બોલાવી કહ્યું—” હવે મારો અંત આવ્યો છે હવે હું ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે સગ્રામભૂમિમાં પ્રાણપણું કરીશ ”

મહારાણા પ્રાણાર્પણ કરી દેવીનું અપ્પર ચુર્પ કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા, પરતુ યવનોની સાથે અંતિમ વારનો ભય કર સગ્રામ કર્યા પૂર્વે એક ભયંકર કાર્ય કરવું આવશ્યક માનવામાં આ

આ ભયંકર કાર્યને “ જુદાર ” કિંવા “ જુદારમત ” કહેવામાં આવે છે રાજપૂતકુલમહિલાઓને પ્રજનિત અગ્નિકંડમાં નાખીને રિંજી શત્રુઓના પગમાંથી તેમના સતીત્વ અને સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે આ ભયંકર “ જુદારમત ” કરામાં આવવું હતું જ્યારે રાજપૂતોને શત્રુના પ્રયત્ન આક્રમણથી પોતાના દેશની અથવા પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાનો કોઈ ઉપાય જણાતો નહિ,

જ્યારે તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થતી ત્યારે રાજપૂતો આ લય'કર વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવાને ઉત્સુક થતા. ચિતોડપર આ વખતે આવેા લય'કર પ્રસંગ આવી પડ્યો હતો. હવે ચિતોડની રક્ષાનો કાષ્ઠ ઉપાય શેષ રહ્યો નહોતો, તેથી આ લય'કર વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવું આવશ્યક ગણાયું. રાજમહાલયના અંત:પુરની વચ્ચેા વચ બૂમિમા એક મોટું બોયર હતું દિવસને સમયે પણ તેમા ધોરઅધકર હવાઈ રહેતો હતો આ લય'કર બોયરામા કાષ્ઠ નાખી ચિતા પ્રજ્વલિત કરવામા આવી જોતજોતામા અગ્નિ રાજપૂતબાળાઓ બાક ખુલા મૂકી હૃદયવિદારક શોકસંગીતથી ચિતોડપુરને ગળવી મૂકતી ને લય'કર બોયરા તરફ ચાલવા લાગી. સર્વ રૂપવતી અને લાવણ્યવતી ક્ષત્રિયાણીઓ કે જોને જોવાથી દુરાચારી શત્રુગણોની પાશવવૃત્તિ ઉત્તેજવાનો સંભવ હતો-તેઓ પ્રાણુર્પણ કરવાને તૈયાર થઈ. આ સર્વ લવનાઓની પાછળ મનમોહિની મહારાણી પદ્મિની ચાલવા લાગી. ચિતોડની વીરમંડવી જોન ધારણ કરીને ઉભી રહી હતી. સર્વ વીરરાજપૂતો પોતાના હૃદયને વજ્રસંપાન સંપત્ત બનાવી આ લય'કર કાર્ય ઉઠા ઉઠા જોતા હતા. તેમની હૃદયેશ્વરીઓ, માતાઓ, ભગિનીઓ તથા કન્યાઓ સદાને માટે વિદાય લઈ તેમની સામે તેમની આંખોની સામે પ્રખ્ય અગ્નિમા પડી પ્રાણુ ત્યાગવાને માટે જતી હતી, તથાપિ તેમની આંખોમાંથી અશ્રુનું એક પણ બિંદુ સ્વતુ નહોતું આજે તેમના નેત્રો સૂકાઈ ગયા તેમના નેત્રો આરક્ત બની ગયા હતા. તેમજ તેમના નેત્રોમાંથી મમસ્ત જગતને પ્રજાળી નાખનાર વીરધર્મરૂપી અગ્નિની જ્વાળાઓ આજે વરસી રહી હતી એક વખતે જે હૃદયોમાંથી પ્રેમના ઝરા વહેતા હતા, તે હૃદયો એ ધર્મનાથી આજે શ્મશાનવત ઉજાડ બની ગયાં હતા અને તેથીજ આ લય'કર વ્રતનું અનુષ્ઠાન કરવામા આવ્યું હતું. ધીમેધીમે સર્વ સ્ત્રીઓ તે બોયરાના દ્વારપર આવી પહોંચી સામે સીડીઓ પણ તૈયારજ હતી એક એક કરતા સર્વ સ્ત્રીઓ ધીમે ધીમે નીચે ઉતરી તત્કાળ ઉપરથી બોયરાનું પ્રયત્ન અને લયાનંદ લોકલોક લયકર અવાજ સાથે અંધ થયું એક ક્ષણમા અગ્નિજ્વલિત હતલાગી મહિયાઓનો કરજાજનક નાદ તેમા વિલીન થઈ ગયો ખીજો કાષ્ઠ પણ પ્લ્વન કર્યુંગોચર થયો નહિ હાય. રૂપ, ચૌવન, લાવણ્ય, ગૌરવાદિ-એ સર્વ સંહારક અગ્નિમા ભગ્ન થઈ ગયું.

આ લયકર અને કઠોર જુકારમનનું અનુષ્ઠાન કરીને મહારાણી સ્વયં યુદ્ધમા જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના પ્રિય પુત્ર અજયસાહે તેમના માર્ગમા વિમ્ન નાખ્યું. કાષ્ઠ પણ પ્રકરે મહા-

૧ " હમઅએ ચિતોર " નામના નાટકમા સ્ત્રીઓ ચિતામા ભસ્મ થાય છે ને પ્રસંગનું વર્ણન અત્યંત મનોહરતાથી કર્યું છે રાજપૂતલક્ષનાઓ ચિતામા ભસ્મ થતી વખત આ પ્રમાણે ગાય છે:-

(રાજ પીછું)

અગન અળ રાખો લાજ હમારી	(દેક)
હમ સળ બાગા નિરઝ બિડાવા, પતિ વિન ધરમ દુ ખારી,	
એજ ચિતોરકે ભસ્મ કરો પ્રજા, હમ સળ સખા તિડારી	અગન ૧
મુન રે યવન નામ ચડાવા, હવન કિયો મુખ ભરી,	
સાખી સૂર મતિકલ પાળોગે, ભોગોગે દુખ ભારી	અગન ૨
કેહિ મુખ લાગી રાખા પ્રાન, પિતા પુત્ર પતિ રનમે એહે અમ હે કહા કદ્યાન.	
દુઃખ ભયો હિયે તનકમે સોઈ, સોઈ કરે સોઈ પાન-	૧
દુર હો બુલન વસન રન સગ, પતિવિન આજ પશાન-	૨
ખાલ કરે પરવેશ અગનકર, અમ તુખ નાહી આન-કેહિ મુખ વાગી રાખા પ્રાન-અખહે	૦ ૩
અગન સહાય હોડ ચાહી હિન, પતિનસો કરહુ મિવાન,	
અસહાયો અખવા દુખ બર્મ-કૃષા કરો ભગવાન-	અખ હે કહા કદ્યાન ૪

જન દેખ ખોલકર નયના, હમ પતિવ્રતધર્મ તજેના,
રવિ શશિ અગન સકવ મુર દેખો, દેખો યવન અપૈના;
વૃણસમ પ્રાણુ અનવમે દહતી, સગી ધર્મતે રહેના.

જ્યારે સર્વ સ્ત્રીઓ ચિતામા ભસ્મ થઈ ગઈ ત્યારે અખાણીન પાતલ હ રાજપૂતોને મારીને શકેરમા આવ્યો, પરંતુ તેને સર્વજ્ઞ વિગ્નાના ધુમ્નસિવાય ડોઈ પણ વસ્તુ દષ્ટિગોચર થઈ નહિ, ત્યારે તે અકસોસ કરી હાય ચોખ્ખું કહેવા લાગ્યો:-

રાણાને યુદ્ધમાં જવા દેવા નહિ, એવી અજબસિદ્ધની પ્રત્યક્ષ હતી પિતાપુત્ર વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત વાદવિવાદ ચાલ્યો, પરંતુ અંતે રાણાનેજ વિજય થયો નિકપાય થઈ અજબસિદ્ધને પિતાની આસા માનવી પડી અને તેમણે ચિતોડની સ્થાપ કર્યો તેઓ પોતાના કેટલાક સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ શનુ-આના શિબિરોની વચ્ચે અહિં બેઠકકે દેવવાડા દેશમાં જઈ પહોંચ્યા હવે ગણુછતે કોઈ પણ વાતની ચિંતા રહી નહોતી પૂર્વજોનો વશ રાખવા માટે પુત્ર વિદ્યમાન હતો બાપ્પા રાવનના વશનો લોપ થવાનો ભય નહોતો તો હવે શી ચિંતા ?

મહારાણા નિશ્ચિત અને નિશ્ચય બની રણભૂમિમાં પ્રાણ ત્યાગવાને ઉત્સાહિત થયા અને પ્રયત્ન રણભેરી પગાડી પોતાના સરદારોને પોતાની નિકટ બોલાવ્યા આ વખતે સર્વ સામતો મરત બની રહ્યા હતા તેમની દેહની ચિંતા નહ થઈ હતી તેમણે જીવનની મજાત ઊઠી દીધી હતી તેઓ કિલ્લાનો દરવાજો ખોલી પોતાના સ્થામીની પાસે ગયા અને ફેસરીઆ કરી મહાન પરાક્રમથી શનુસેનામાં ફરી પડ્યા રજો મત ભયકર રાજપૂતોની નીકધુ અસિદ્ધી અનેક તલાશી સુસામી કપાઈ મુશ્કા પાણીનો પરપોટો જે પ્રમાણે પાણીમાં સમાઈ ભય છે તે પ્રમાણે નિરાશ સમુદ્રવત પ્રયત્ન થવો સેનામાં થોડા રાજપૂતવીરો કેમકુ બાણે કયા સમાઈ ગયા ? આને ચિતોડપુરી જીવનશનુ બની ગઈ આને આ અઘૌઠિકે નજરીએ રમશાનુ સ્વરૂપ ધારણ કયુ બધા ત્યા અગણિત મૃતકેહો પડ્યા છે સર્વ સ્થાનો મનુષ્યના સ્પર્શથી આગત બધા છે કેહના નાસપગ કપાઈ ગયા છે અને કેહનુ મરતક ધડથી પૃથક્ થયુ છે કેહ કેહ રાજપૂત શનુસૈનિકોના મુખપર પોતાના તીકધુ હતો લગાડી પડ્યા છે બાણે તેઓ દુરમતોપર ભયકર ઘેર લેવાને માટે તેમને ફરહી ખાવાને તૈયાર ન હોય ? તેવો આશ્ચર્ય વતો હતો આ હાથવિદારક મહા ભયકર રમશાનના ભયકર રૂપને શતપદ અધિક ભયકર બનાવતી મલનકોના પિશાચની પેઠે મરજી નમાણે બ્રમણ કરવા તાગી પિશાચમુદ્રિત બાહસાલ અણકિદિને જીવશનુ રમશાનસમાન ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી તરતજ તે જોને માટે અત્યંત વિદ્વંન બન્યો હતો તે મહારાણી પશ્ચિનીની શોધ કરતો ઉત્તરની પેઠે આમરેજ કરવા લાગો 'ભા મૂર્ખ' મજ પણુ તારો ભ્રમ દૂર ન થયો ? ? દુરાચારી તે ? જીસુધી પશ્ચિનીની આસા ઊઠી નહિ ? પશ્ચિનો કયા છે ? તારા જેવા રાક્ષસના ચિત્તને મોહિત કરનારી પ્રવૃત્તિત સરોજિની સગી સાધની પશ્ચિની હવે કય છે ? નરાસ પાપી અને નરકના અધિકારીના પિશાચિક પીઠબધી તે સતીશિરોભાષિ મુરમુદરી તો આને વિશ્વને રાવરા બીને, ચિતોડપુરીને રમશાન બનાવીને આ પાપી સસારનો ભાગ કરી ગઈ છે ! બોયરામખોની જે પ્રયત્ન ચિંતામાં તે દલકુમારીની સજીવ પવિત દેહ ભરમ થઈ છે તેમાંથી જીવન નીકળ્યા કરે છે બાણે જાણામુખા પૂર્વતમાંથી ધાવતો ઉપજુ રસ ન નીકળતો હોય ? તેના જેવો ભાસ થઈ ગયો છે આ પવિત ધૂમ સ્વર્ગમાં સામગ્રી પરિપૂર્ણ છે અને તે અનુપમ સૌદર્ભ, સંગીત અને ગુણબહારના પરમાણુઓને સર્પલે કમા લઈ ભય છે ? આ ધરરાશિનો સ્પર્શ કવાથી તે ભયકર ભયકર તે શ્રોત્રનીય દિનસંધી પવિત ગણવા લાગ્યુ તે દિવસથી કોઈ પણ મણસ કોઈપણ પ્રમારે તેમાં પ્રવેશ કરી શકું નથી આ ભોયરામ ભયકર અજમરોના આસોન્દાસથી હાપિત બનેલા વામુને બીસે દીપક તાકાળી ખુલાઈ ભય છે ?

આથમે શુભે બારતે ભક્ષ બાર લે ચો દિલના પશ્ચિની કે ચલ મનુવર લે ચો	૧
રિશજીને શી હવિસવે ન નિહાલી હવર લેકે ? જેવો બખ્ષદર મેજમાર લે ચો	૨
કોસ દેવ જિહાડે લિરે હાથ ક્યા ક્યા બખ્ષી બનાકે લાગેકો નાચેર લે ચલે	૩
ભાસ બાર મજ કર્કે સિવા ગલેદદારે હમસાહ અપને કેલી ગલદાર લે ચલે	૪
ભક્ષે પદમજી દિલમે નિહાવત આરવ બાલે પુરુષી હસરતે દીદર લે ચલે	૫
હસરત મુકારતી હે ચલ હસતી ? રોગકે નિષારા બાર વદ સવર લે ચલે	૬
રિશજીને પીચે રદર વદલીસના કર લીલા અરોસા બાજ મજકા અપાર લે ચલે	૭

૧ કર્કે દોડે આ ભોયરામ જાણો વિચાર કર્યો હતો, પરંતુ અનેક પ્રમાણ સિપર સર્વો લય મખમરકે વાણના કરથી તેઓ પોતાની દેશ પતિવૃત્ત કરી રાજ્યા નહોતા જે તેઓ તેની અદર ભવ તો તેમના કયા મહાપદ આવી પડત

આ પ્રકારે ઇડપુરીતુલ્ય ચિતોડપુરી ઇ.સ. ૧૩૦૩માં અક્ષાઉદ્દીનના લય કર અત્યાચારથી અર્ધી ઉત્તર યથ ગધ' ચિતોડનગરને પોતાના અધિકારમાં લઇને અક્ષાઉદ્દીને તેના સામનનો ભાર ઝાલો-રના સોનગઢા વશીય માલવદેવ નામના એક સરદારને સોંપ્યો. અક્ષાઉદ્દીન એક તેજસ્વી અને પરા-ક્રમી પાદશાહ હતો. હેતુની સિદ્ધિમાં કપટ એ એક સિદ્ધ સાધન છે. આ સાધન વાપરવામાં પાદ-શાહ અક્ષાઉદ્દીન પરમ ચતુર હતો. આજ કાળથી તેને બહુધા સર્વ કાર્યોમાં વિજય મળતો હતો. ક-પટના વિષયમાં તેને ધતહાસવેતાઓએ ઐર ગએબની કાટિનો ગણ્યો છે. અક્ષાઉદ્દીને તખ્તપર બેસતા-જ 'મિક્કદરસાની' (દ્વિતીય સિક્કા)ની ઉપાધિ ધારણ કરી. આ ઉપાધિ તેણે પોતાના સિક્કાપર અકિત કરાવી તેની આ ઉપાધિ નિરર્થક થઈ નહોતી તેના કઠોર કાયના લય કર પ્રદારથી રાજસ્થા-નના સેકડો નગરો તથા ગ્રામો ઉત્તર યથ ગધ' ગયા હતા. ગર્વિત અણહિલવાડ, પ્રાચીન ધારાનગરી અવ તીપુરી સુદર નગરો તથા દેવગઢાદિ ગૌરવશાળી નગરો કે જેમાં એક વખત સોલ કી, પરમાર, પરિહાર તથા તક્ષનાદિ વંશના રાજાઓના પતિ સિદ્ધાસન વિરાજમાન હતા, તે સર્વને અક્ષાઉદ્દીને ઉત્તર કરી નાખ્યા. અગ્નિકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જે રાજાઓની ભૂકુટિવિનાસ માનથી એક વખત સમસ્ત ભાર તપર્નું ભાગ્ય અનાયમાન થયું હતું, તેના નામનિશાન સુદ્ધા આજે મુમયમાનસૈનિકોના અસામાન્યી ભુસાધ ગયા છે. જે જેસનમીર, ગાઘોન તથા શુંદીને ભટ્ટલોકે ખાચી તથા હારવશના રાજાઓની લીનાભૂમિ ખેંચી લેતા હતા, તેની દશા આજે અક્ષાઉદ્દીનના અસામાન્ય અત્યંત હીન થઇ ગઇ છે, પરંતુ કાળના પ્રભાવથી આ સર્વ રાજાઓ તે અવનત અવસ્થામાં પુનઃ ઉન્નત થયા છે જે સમયે અક્ષાઉ-દ્દીનના લય કર અત્યાચારથી રાજસ્થાન ઉત્તર યથ ગધ' હતું, તે સમયે મારવાડના રાઠોડો અને અબરના કુશાવહ લોકો ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સ્વતંત્ર હેખાયા હતા. તે કાળમાં રાઠોડ લોકો પરિ-હાર રાજાઓના તાબામાં સામત બનીને રહેતા હતા. આના પરત્ર જનનમાં પણ તેઓ ધીમે ધીમે પોતાના મસ્તક ઉન્નત કરતા જતા હતા, પરંતુ કુશાવહજાતિ આ સમય સુધી ધીર અવદશામાં પડી રહી હતી. તેમને આની હીન અવસ્થામાં પડેલા નેહને અસંખ્ય મીનારોડો તેમનાપર આક્રમણ કરી તેમને વારંવાર સતાવતા હતા. કુશાવહલોકો મીના-લોકોને પોતાનાપર અત્યાચાર કરતા અટકાવી શક્યા નહોતા. આ તરફ અક્ષાઉદ્દીન વિજયોત્સવમાં લીન બની કેટલાક દિવસપર્યંત ચિતોડમાં રહ્યા પાદગાહે ચિતોડના શોભાયમાન મહા-લયો, મુદ્ગ દેવમંદિરો, રમ્ય મકાનો વગેરે તોડાવી નખાવ્યા હતા, પરંતુ માન મહારાણી પશ્ચિમીનો મહાનય તેના સર્વસહારક હસ્તપ્રદારથી બચી ગયો હતો. એમ જણાય છે કે અક્ષાઉદ્દીનને મહારાણી પશ્ચિમીપર અતુરાગ હોવાથી તેણે તેને તોડાવી નખાવ્યો નહોતો.

આ લય કર મગ્રામ થયા પછી સિસોદીઆકુનને પિડાન આપવાને માટે માત્ર અજયસિંહ જનિત રહ્યા. પૂર્વે જણાવ્યું છે કે રાજકુમાર અજયસિંહ કેનવાડા દેશમાં ગયા હતા. મેરાડની પશ્ચિમ દિશામાં અરવંની પર્વતમાળાની તલેગીમાં શેરોનદન નોમનો એક સમૃદ્ધિશાળી દેશ છે. આ પર્વતમાળા માજ કેનવાડા દેશ આવેલો છે. આ પહાડી પ્રદેશમાં દેશપાર થયેલા માણસની પેઢે રહી મહારાણા અજયસિંહ ધૈર્ય ધારણ કરી પોતાના પૂર્વજેના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે મુસધિની રાહ નેવા લાગ્યા. જે ચિતોડ તેમના પૂર્વજેની લીનાભૂમિ હતી, તેજ ચિતોડમાં આજે એક સામત રાજ્ય કરતો હતો, આજે તેજ ચિતોડ પરજીય બની ગયું હતું. આની આવી અનેક ચિતાઓથી મસ્ત થયા છતાં મહા રાણા અજયસિંહ લેશ પણ હતાશ વા નિરુત્સાહી થયા નહિ. તેઓ જમણા ઉત્સાહથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે આવશ્યક તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. જે સમયે મહારાણા લક્ષ્મણસિંહ સગ્રામમાં જવાને તૈયાર થયા તે સમયે તેમણે અજયસિંહને કહ્યું હતું કે " તારા પછી તારા જ્યેષ્ઠ બધું અરિ-સહનો પુત્ર સિદ્ધાસનપર બેસે એવા પ્રબળ કરજે " પોતાના પિતાના આ વચન તેમને સારી રીતે સ્મરણમાં હતા. સત્તા, બેસતા અને આપણના મમયે પણ તેઓ અચિરત્વના પુત્રને વિસરતા નહોતા, પરંતુ અરિસિંહના પુત્રનો કથાય પણ પત્તો લાગતો નહોતો અને અજયસિંહનો પુત્ર કાઈ કામનો નહોતો. વળી તેમની વૃદ્ધાવસ્થા પણ પ્રાય નિકટ આવી પહોંચી હતી. આવી દશામાં અજયસિંહ એમજ માનતા કે પિતાના વચન મિલ્લ થશે ' અને યયુ પણ તેમજ ' અરિસિંહના પુત્રનું નામ હમીર હતું.

આ હમીરજ સિંસોદીઆકુળના નષ્ટ ઝારવનો ઉદ્ધાર કર્યો એવાકાના ભટ્ટસોદીના કાવ્યપ્રથેમા હમીરના જ મહિમે તથા તેની બાળ્યાવસ્થાવિશે અતિ વિસ્તૃત વર્ણન છે

લક્ષ્મણસિંહનાજ્યેષ્ઠ પુત્ર અરિસિંહ કેટલાક મુવાન સરદારોની સાથે અન્ધલા નામના વનમાં મુગધા બેળવાને ગયા હતા ત્યાં એક વરાહને જોઈને તેમણે તેના ઉપર ખાણ છાડ્યું, પરંતુ નિશાન નહીં જવાથી વરાહ નારોને એક જુવાનના શ્વેતમા ભરાઈ ગયું અરિસિંહ પણ તેની પાછળ પાછળ તે શ્વેતમા ગયા તે શ્વેતમા એક માળા હતો અને તેના પર એક બાળા બેગી હતી અરિસિંહે અને બાળાએ એકબીજાને જોયા અરિસિંહને જોઈને બાળા માળાપરથી નીચે આવી અને નમવાણીથી બોલી - 'હવે આપને પરિશ્રમ કરવાની અગત્ય નથી હું દમણ વરાહને પકડી લાવુ છું' આ શ્વેતમા જુવારના સાંગ સાત આઠ હાથ લાખા હતા એ બાળા રાજપૂતકન્યા હતી તેણે એક જુવારનો સાંઠો ઉઘાડ્યો અને તેના એક છેડાને અણીદાર બનાવ્યો પછી તે પોતાના માળાપર ચડી અને આ જુવારના સાંગને ધનુષ્યપર ચઢાવી એવા લેગથી તેને ફેંકે કે તે વરાહને લાગતાજ તરકાળે તે વરાહ ચરણ પામ્યું પછી તે મૃત વરાહને ઉઘાડી લાવી ઓ રાજકુમારને સોંપી પોતાને કામે આવી ગઈ વીધવાન રાજપૂતબાળા બોલી અપૂર્વ ધીરતા અને પ્રયત્ન બાકુબળ રાજકુમારને સુઝિદિન દતા પરંતુ તેણે એક રાજપૂતમાળીનું આવું અદ્ભુત કાર્ય કર્યું કે પછી જોયું નહોતું તે કાર્ય જોઈને રાજકુમાર અરિસિંહ અને તેના સાથીઓ અત્યંત વિસ્મિત થયા ઓ તે રાજપૂતમાળાના પરાક્રમવિશે વાતો કરતા કરતા એક નદીને કિનારે જઈ પહોંચ્યા અહીં આ તેઓ બોજનની તૈયારી કરવા ગયા

બોજન તૈયાર થઈ રહ્યા પછી તે સર્વ બોજન કરવા લગ્ય જમતા જમતા તેઓ આ રાજપૂત બાળાના બાકુબળની પ્રશંસા કરતા હતા આ વખતે આ જુવારના બેતર તરફથી એક માળીનું ઢેકું આવીને રાજકુમારના પોડાને લાગ્યું કે, લાગતાવેતર તે ઘેડ નીચે તૂટી પડ્યો સર્વ જણે અકિત થઈ તે પેતર નચે જોયું તો તેમ જણ્યાય કે આ રાજપૂતબાળા માળાપર ચઢીને જોઈજુવતી ગોળા ફેંકી પડીઓને ઉઠાડે છે હવે સર્વ જણની ખાતરી થઈ કે રાજપૂતબાળાએ ફેંકે માળાથી જીવ અશ્વનો પગ તૂટી ગયો છે આ અને આ ઘટનાની ખબર પડતા તે તરત માળાપરથી ઉતરી પોતાના બપરાધની દામા માગવાને માટે રાજકુમારની પાસે આવી તેની નીકરતા, સમ્મતા તથા થીડ જોઈને રાજકુમાર તથા તેના સાથીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા એક કાંધારજી કૃષિકારની કન્યામાયુ આ પ્રકારના અપૂર્વ શુભ હોઈ થઈ દામા કરતાની વાત તો દૂર રહી પરંતુ તેના કાપને તેમણે ટાપ તરિકે માન્ય જ નહોતું હવે રાજકુમારનું હૃદય આ યુવતીપ્રત્યે આકર્ષાયું

મુગધા બેળી રહી રાજકુમાર પોતાના સાથીઓસહિત રાજબુરન તરફ જતા હતા, એટલામાં માર્ગમાં તે યુવતી તેમને પુનઃ મળી આ વખતે તે રાજપૂતબાળા પોતાના મસ્તકપર દૂધનું વાસણ મૂકી પોતાના બેતરતરફી બે પાડીઓને દોરીને યજ્ઞ જતી હતી અરિસિંહના એક સાથીએ કાનુકેને માટે તેના મસ્તકપરથી દૂધનું વાસણ નીચે ગળી પાવવાના હિંદુથી તેની તરફ પોતાનો અશ્વ ટાકે આ રાજપૂતબાળા તે માણસના મનને ઉદ્વેગ સમજી ગઈ અને તેને પોતાની પાસે આજો જોઈ આનાકાથી એક પાડીને તેના ઘોડાની સાથે એવી રીતે અચડાવી દાખી કે જ કાનુકેનારિસિંહ રસિકવર રાજ પુત્રને મખા ઘોડાની સાથે બૂમિય પડી ગયો તપાસ કરતા રાજપુતને જણાય કે, ચંદાની કુન માટે એક ગરીબ રાજપૂતને ઘેર આ રાજપૂતબાળાનો જન્મ થયો છે તે રાજપૂતબાળા હોવાથી રાજપુતની સાથે તેને વિવાદ થવાના કારણે પણ પ્રકારનો પ્રતિબંધ નહોતો એક દિવસ રાજપુત પોતાના સાથીઓને લઈને ગ્રામ મળકમાં તે બાળાના પિતાને ઘેર ગયા અને તેમણે તે રાજપૂતને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રસિદ્ધ કરી કુમારને એક સખા તે જ રાજપૂતના પરમા ગ્રી અને તેણે કુમારની ઇચ્છા જણાવી તે જ રાજપૂત તારાજ કુમારને મળી કુમાર તેને પોતાના મંદાનપ્રમા તેડી લાગી અને આદરસંહિત

તેને ખેસવાને માટે આસન આપ્યું વૃદ્ધ રાજપૂત તે આસનપર ન ખેસતા કુમારના આસનનાજ એકે ખુણાપર બેસી ગયો તેવું આતુ વિવેકહીન વર્તન જોઇને કુમારના સાથીઓ હસવા લાગ્યા, પરંતુ રાજકુમારને બ્યારે તેમણે તેના આવા વર્તનથી જરાપણ અપ્રસન્ન ન થતા તેની પુત્રીની સાથે પોતાનો વિવાહ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરતા જોયા ત્યારે તેઓ વિસ્મિત થયા, પણ બ્યારે આ વૃદ્ધ રાજપૂતે કુમારની આ માગણીના અસ્વીકાર કર્યો ત્યારે તે તેમના આશ્ચર્યનો પારજ રહ્યા નહિ અરિસિંહ આથી અતિ નિરાશ થયા, પરંતુ વિધિના લેખ કાણ મિથ્યા કરી શકે છે? આ વૃદ્ધ રાજપૂતે પોતાને ઘેર આવી સર્વ વૃત્તાત પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યું તેની સ્ત્રી વિશેષ શુદ્ધિવાન હતી તેના સ્વામી-એ જે મહા બૂદ્ધ કરી હતી, તે માટે તેણે તેને ખુબ ઠપકો આપ્યો અને તેને કુમારને મળી તેની ક્ષમા માગવાને કહ્યું. ભાઈના ઠપકાથી તે રાજપૂતની શુદ્ધિ ઠેકાણે આવી અને તેણે સીધા કુમારની પાસે આવીને તેને પોતાની કન્યા આપવાની હા પાડી અપકાળમા કુમાર અરિસિંહના વિવાહ તે બળવાન સ્ત્રીની સાથે થયો આ શુભ સંચોગનું ફળ કુમાર હમીર થયો બ્યારે ચિતોડમા અઘાઉદીનની સાથેના મહાસામાનની તૈયારી થઇ રહી હતી, ત્યારે હમીરની વય માન બાર વર્ષની હતી આ સમયે ચિતોડમા તેના નિકટના આમજનોસિનાય અન્ય કાંઇ પણ તેને જોળખતું નહોતું આ વખતે તે કૃષ્ણિરના જીવનનું સુખ અનુભવતો પોતાના મામાને ઘેર આનંદપૂર્વક રહેતો હતો, પરંતુ આ શાંતિ તે અધિક દિવસપર્યંત ભોગવી શક્યો નહિ તેની સન્યુખ ઠોરે અર્ધસેત્ર ઉપરિચિત થતું હતું તેણે ભય કર તનવાર હાથમા લઇ ચિતોડના નજીક ગૌરવનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો

મુસલમાનસેનાના પદપ્રકારથી મેવાડની ભૂમિ કપાયમાન થઇ રહી હતી વિજયોન્મત તાતારસેનાનો ભય કર કેનાદલ ચિતોડના કિનામા સંભળાતો હતો સર્ગપર દાનવસેનાએ અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો નિઃકુર હૃદયના માણસોએ અર્ધભૂમિને જકડીને બાધી લીધી હતી અને તેને ફૂરતાથી ખીતી કરી હતી આ અવરથાગ્રાથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કાણ કરશે? એવો કયો વીર છે કે જે સ્વદેશપ્રેમના મહામંત્રથી ઉત્સાહિત થઇ નિગમિત અર્ધભૂમિનો ઉદ્ધાર કરશે? કેવળ મહારાણ્યા અજયસિંહપરજ આ વિષયમા થોડી આજ્ઞા બાધી શકાય તેમ છે, પરંતુ તેઓ એકવા શુ શુ કરશે? તેમની પાસે નથી કાંઈ પ્રકારનું બળ કે નથી માઈ સપત્તિ એ તરફ મુસલમાનોના માસમાથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ અને બીજી તરફ પહાડી બીનસરદારોના અત્યાચારનો પ્રતિરોધ કરવો જોઈએ, તો પ્રથમ એમાનું કયું કામ કરવું? મહારાણ્યા કાંઈ પન્ન્યોક્તિ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યા નહિ

બીનસરદારોમા મુંઝવણ વર્ધ્યા નામનો એક મહાવીર હતો અજયસિંહની સાથે તે અત્યંત શત્રુના રાખતો હતો આ બીજે રાણાજીના શૈરાનસ રચાનપર આક્રમણ કર્યું હતું અને રાણાની સાથે હાલુદ કર્યું હતું આ હાલુદમા રાણાજીએ તે બીનના મસ્તકપર લાવાતો પ્રહાર કર્યો હતો રાણાજીને એ પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ આજિમસિંહ અને કનિષ્ઠ મુજવસિંહ એમની હિમર સોળ વર્ષની અને બીજીની પદારી હતી આટલી તરુણ વયમાજ રાજપૂતોનું વીરચરિત દેખાઈ જાય છે, પરંતુ અજયસિંહને આ વિપત્તિકાળમા તે પુત્રો આજા ઉપયોગમા આવ્યા નહોતા એ તે અજયસિંહે આ સંકટના સમયમા પુષ્કળ શોધ કરાવીને હમીરને તેના મામાને ઘેરથી તેણી મગાવ્યો બાર વર્ષનો રાજપૂતકુમાર શાંતિ-મય જીવન હોડી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે સમરભૂમિમા આવ્યો સૌથી પહેલા અજયસિંહે કુમાર હમીરસિંહને પોતાના પ્રયત્ન વૈરી બીનસરદાર મુજવ ઉપર આક્રમણ કરવાને મોકલ્યો કુમાર અજયસિંહની મનિજાત યાદ અમલ શત્રુનો સહાર કરવાને માટે આવ્યો વિદાય લેતી વખતે કુમારે પોતાના મહાના મરણને સ્પર્શ કર્યો અને કહ્યું --“જે હું મુજવ મસ્તક કાપી લાવીશ તેજ દેશમા આવીશ, નહિ તો નહિ” થોડાજ દિવસોમા કુમાર હમીરસિંહ મુજવા કપાયેના મસ્તકને લાવાની અણીપર લઇ પોતાના અધપર આવડે થઇ કેનાડાના પર્વતમાર્ગે આવતો દષ્ટિગોચર થયો તેણે ધીર અને નમ્રભાવે પોતાના વિજયની બેઠા મહાના ચણુમા ધરી અને કહ્યું --“પિતાજી! આપના શત્રુનું મસ્તક એજળખી દ્યો” અજયસિંહ પરમાનંદ પામ્યા તત્કાળ તેમને રાણા વલ્લભુમિદની ભવિષ્યવાણી યાદ આવી તેઓ સમજ ગયા કે વિધાતાએ હમીરના ભાગ્યમાજ રાજ્યપ્રાપ્તિ લખી છે તેમણે પરમ પ્રસન્નતાથી પોતાના

ભત્રીજના વદનપર ચુબન કર્યું અને પોતાના મુતસુખના કષા-
થેના મસ્તકપરથી સુધિર લઈ કુમારના લવાટપર રાજતિનક
ખેચ્યુ આ વખતે અજયસિંહના પુત્રોની આશા નષ્ટ થઈ
તેઓ સમજી ગયા કે અમને રાજ્ય મળનાર નથી, અમારે પરા-
શ્રિત રહી જીવન વ્યતીત કરવું પડશે આ લખકર ચિંતાથી
દુર્બળ થઈ જ્યેષ્ઠકુમાર આગમસિંહે કેવલાકામા દેહલાગ કર્યો અને
અજયસિંહે સુજનસિંહને બીજા રાજ્યમા મોકલી દીધો કે જેથી
તેને કોઈ પણ પ્રકારના રાજવિમલમા પડવું પડે નહિ આથી
અત્યંત દુઃખિત થઈ સુજનસિંહે દક્ષિણમા જઈ પોતાનું વસતી
સ્થાપન કર્યું અધિપતિમા આજ વંશમા એક મહારાજે જન્મ લીધો
હતો આ મહારાજના પ્રથમ પ્રતાપથી એક વખત સમસ્ત ભારત
વર્ષ કપાયમાન થઈ ગયો હતો આ મહારાજકુનતિનક પવન
દપદારી મહાવીરનું નામ રિવાજ મહારાજ હતું ૧

સવત ૧૩૫૭ (૬૦ સં ૧૩૦૨) મા વીરશ્રેષ્ઠ હમીરસિંહનો મેવાડરાજ્યમા અભિષેક થયો, પરંતુ
તેમનું રાજ્ય, ધન તથા તેમની સર્વ જાતની સપ્તિપર શત્રુનો અધિકાર હતો જે દિવસે રાજા અજય
સિંહે પોતાના ભત્રીજના કપાળપર રાજતિનક ખેચ્યુ તે દિવસથી ચોસ વર્ષની અવધિમા રાજા
હમીરસિંહે મેવાડના નષ્ટ થયેલા ગ્રામવતો ઉત્તમ પ્રકારે ઉદ્ધાર કર્યો રાજસ્થાનમા “ગીઠાઈ” નામનો
એક રિવાજ અદ્યપિ પ્રચલિત છે રાજપૂતદંપતિઓ પોતાના પિતાના રાજ્યમા અભિષિત થતાવેતજ
પોતાના સૈન્ય તથા સામતોને લઈને નિકટના અથવા દૂરના કોઈ શત્રુરાજ્યપર આક્રમણ કરે છે તે દેશમા
મારે તરફ શાતિનું સામાન્ય પથરાઈ રહેલું હોય છ, કોઈની સાથે શત્રુતા અથવા દેવભાવ હોતો નથી તો
નવીન રાજ શાતિનો ભગ કરતો નથી આવી પરિસ્થિતિમા તે માત્ર નકલી આક્રમણથીજ પોતાના પૂર્વ-
જ્ઞેના પ્રાચીન વંદિતિત રિવાજનું પાલન કરે છે ૨ પરંતુ જે સમયે મહારાજા હમીરનો અભિષેક થયો તે
સમયે શાતિ નહોતી તે સમયે તો શત્રુઓ મસ્તક ઉપર ગાજી રહ્યા હતા, તેથી તેમણે રાજ્યાભિષેક થતાની
સાથેજ પુઢની સામગ્રી તૈયાર કરવા માંડી સૌથી પહેલા તેમણે પોતાના કાકાના હુશ્મન “વડેચા” ના રાજ્ય-
પર આક્રમણ કર્યું અને તેના ‘સૈલિઓ’ નામના ગિરિદુર્ગપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ
ગીઠાઈના રિવાજનું પાલન કરતી વખતે મહારાજા હમીરસિંહે જે પ્રથમ પીરતા પ્રકાશિત કરી તે પરથી
સર્વ લોકોને વિદિત થઈ ગયું કે આ મહાવીર ચિતોડના નષ્ટગ્રામવતો અવસ્થ ઉદ્ધાર કરશે

ભટ્ટલોકોના પ્રયોમા એવો ઉદ્દેશ છે કે “ જે દિવસે અજય ૨ (અજયસિંહે)
પરનોકમા પ્રયાણ કર્યું તે દિવસથી હમીરસિંહ રાજાનું નમ થયેલું ખૂબ પુન મ્યાન થયું નહોતું ”
વાસ્તવમા હમીરસિંહનું સમગ્ર જીવન પ્રથમ દેશવેરીની સામે ખૂબ ધારણ કરવામાજ વ્યતીત થયું
હતું અને ઉપર જણાવ્યું છે કે અનાઉદ્દાઉન ચિતોડનું રાજ્ય કાલવદેવને સોંપી ગયો હતો આ માયવદેવ
દિલીની સેના સાથે ચિતોડમા રહેલો હતો

હમીરસિંહ રાજાને સહાય કરવાને માટે જે લોકો તૈયાર હતા તેમની સખ્યા મુઠીલર હતી, એમ
કહીએ તો અતિશયોકિત નથી, તો પછી તેઓ મુઠીલર માણસોને લઈને દિલ્લીના પ્રથમ સૈન્યની સામે

૧ મેવાડના ભટ્ટલોકોના પ્રયોમા રિવાજના વચન વર્ણન વિસ્તારપૂર્વકે ઉપાગ્ર થાય છે આવસંક
જણાવાથી અહીંમા તે સહાયમા લખવામા આવે છે અજયસિંહ, સુજનસિંહ, દિલીપજી, શિવજી, તેજવજી, દેવરાજ,
દમસેન, મહુલજી, ખેવજી, જનકજી, સત્તજી, શયજી રિવાજ (મરાઠા સામાન્યના સ્થાપક) એમના પુત્ર
રાજતમની પછી મહારાજદેવ ચિતોડના પેશલોકોના અધિપતિમા ગયું હતું

મહારાજા રિવાજપ્રતિના સંવિરત્ત જન્મચરિત્રના પુરવઠાની બીજી આગતિ હાલમા આ સંસ્થા
તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેના પૂર્વ પરંતુ, તમા મુદ્દા રૂપિયા રા છે

૨ ન્યારે જયપુરના રાજા દિલ્લીના પાદશાહને પોતાના કુકની પ્રતિષ્ઠા અને સ્વાધીનતા નેચી નાખી
ત્યારે મેવાડના રાજા અતમમા તેના પ્રયે વૃણા ધારણ કરવા હાથમા અને આજ કાલથી તેમણે મેવાડની સારદા
પર આવેલા જયપુરના રાજાના તબાખા માં પુરે મદદને રીઠાઈ માટેનું મુખ્ય સ્થાન બનાવી દીધું હતું

સુદ કરવાને તી રીતે જઈ શકે ? આવી પરિસ્થિતિમા તેમણે એક એવા માર્ગનું અવનબન કર્યું કે જેથી તેમનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થયું તેઓ કિલ્લાકોટવાળા નગરોને છોડી ગામડાઓને ઉન્નત કરવા લાગ્યા વળી તેમણે એવો હદેશ પીટાવી દીધો કે ~” જે લોકો મહારાણા હમીરસિંહને પોતાના સ્વામી માનતા હોય તેમણે પોતપોતાના નિવાસસ્થાનનો ત્યાગ કરી સપરિવાર પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામા આવેલા ગિરિમાર્ગમા આવી વસવું, નહિ તો તેમને દેશના શત્રુ માનવામા આવશે અને તેમનાઉપર અત્યંત કષ્ટ આવી પડશે ” આ હદેશ સાલળી લોકોના ઝુકના ઝુક પોતપોતાના ઘરબાર છોડી અગ્રહી પર્વતમા જઈ નવા ઘર બધાવી રહેવા લાગ્યા હમીરસિંહે મુસનમાનોને કનડવામા પશુ કમર રાખી નહિ બ્યારે પ્રજા મેવાડની વસતી છોડી ગઈ, ત્યારે મુસનમાનમૈનિકોને જપ્ત આવવું અતિ કઠિન થઈ પડ્યું મેવાડમાથી જવાઆવવા સમયે તેમના ઉપર મહારાણા હમીરસિંહ પોતાના દંતી સાથેત્રી પડતા અને તેમનો સહાર કરીને પાછા પોતાના ગ્રામ વાસમા આવ્યા જતા મહારાણા હમીરસિંહ આ પ્રકારની ગજનીતિ ગ્રહણ કરી ધીમે ધીમે શત્રુઓનો મહાર કરવા લાગ્યા શત્રુઓએ તેમને પશ્ચિમને બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ ડુર્ગમ વનના ધોગેમા ઝાઝપણ પ્રકારે ક્યાય પશુ તેમનો પત્તો લાગતો નહિ આ પ્રકારે રાત્રના પુષ્કળ સૈનિકો મારી ગયા મહારાણાની આ પ્રકારની રાજનીતિથી મેવાડભૂમિ સ્થશાનવત બની ગઈ જે પ્રદેશમા લીનાછમ ક્ષેત્ર દષ્ટિગોચર થતા હતા, તે પ્રદેશ આ વખતે જગત્સમાન બની ગયો બ્યાપાર, રોજગાર બજાર, દાંડ-સર્વ શ્યય થઈગયા મનને ભાગીનગીને ખડિંગે શર્ષ ગયા મહારાણા હમીરસિંહે ગ્રહણ કરેલી પરમ ચાતુર્યપૂર્ણ રાજનીતિ ગિરોતકુવને માટે પરમ બાબદાશ નીવડી ઇસ્તીસતની દશમી શતાબ્દીના મધ્યભાગમા જે સમયે મહમૂદ ગિઝનવીના બચથી સમસ્ત ભારતભૂમિ કપાયમાન થઈ રહી હતી તે સમયથી અદારમી શતાબ્દીમા દિલ્લીશ્વર મહમૂદના સમયપર્યંત મેવાડના રાજાઓ વવતેના મહા અસાધારથી ગિરોતકુવની પ્રતિબાની રક્ષા કરવાને માટે કાંઈ કાંઈ વખત આ પ્રકારની રાજનીતિનું પશુ અવનબન કરતા હતા મેવાડના ઇનિદાસમા તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપનબ્ધ થાય છે

મહારાણા હમીરસિંહ કે નવાડમાજ રહેવા લાગ્યા જે કે નવાડને અત્યાર સુધી સુનો પહોડી દેશ કહેવામા આવતો હતો, તે હવે મહારાણા હમીરસિંહના અદ્ભુત ચાતુર્યથી મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ ભરેલુ સ્થાન બની ગયું મહારાણા હમીરસિંહની પ્રજા મેનાડદેશનો ત્યાગ કરીને એક એવા દેશમા આની પસી કે બ્યા વસવાની કોઈનીધ-છા નહોતી આવા સકંટના સમયમા મહારાણા હમીરસિંહે પગ ચાતુર્ય વાપરીને ડુર્ગમ સ્થાનમા માણુમતી વગતી કરી આ દેશ અસખ્ય પહોડોની વચ્ચમા આવેતો છે આ પહોડોમા બે ચાર ગુમ માર્ગો પશુ છે ઝાઈ ઝાઈ વખત વિદેશી મુસાફરો આ ગુમમાગે ઉત્તરી આ દેશમા જઈ એવું પશુ બનતું હતું કે નવાડ દેશ પહોડાના શિખરપર આવેતો છે ઉપલી ઘટના બન્યાને ધણે કાળ બ્યતીન થઈ ગયા પછી આ સૈનશિખરપર કમનમેરનો પ્રસિદ્ધ કિન્નો બાધવામા આવ્યો હતો કનવાડ અતિ મનોહર દેશ છે તેની ચાતે તરફ ઘાતુ જગન આવેલુ છે વચ્ચે વચ્ચે અમખ્ય નદીઓ ખળખળ અવાજ કરતી વહે છે આ રથને પ્રકૃતિના દેખાન અતિ રમ્ય લાગે છે રથને રથને પ્રચક ક્ષેત્રો સોભી રહેતા છે અહીં આ ભાતભાતના કદ, મૂળ અને ફળ પેદા થાય છે આ દેશનો વિસ્તાર પચ્ચીમ કોશનો છે આ દેશ પૃથ્વીથી આસ શીટ અને સમુદ્રની તળેથી બેહજાર શીટ હિંચો છે આ હિંચ પર્વતની ચાતેતરફ અગણિત ગુમમાર્ગો આવેતા છે આ ગુમમાર્ગોદ્ધાર ત્યાના લોકો ગુર્જરઆત, મારવાડ તથા પશ્ચિમ તરફના ભીનતોકોના પ્રદેશમા આવળ કરતા અને આવશ્યકતા જણાતા પ્રસંગોપાત તેઓ ભીન લોકોની મદાય પશુ મેગવતા “અચુણ પાનેર ” ના ભીનતોકો તરફથી ગિરોતકુવના રાજાઓને અસખ્ય વાર સહાય મળી હતી રાજાઓની રક્ષા કરવાને માટે ભીનતોકો પ્રસન્નમુખે પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે પોતે બૂખ્યા રહી, આખી રાત બગરણુ કરી તથા અત્યંત કષ્ટ વેગીને તેમણે ગિરોતકુવને માટે ખાનપાનની સામગ્રી પહોચાડી છે અને હાથમા ધનુષ્યબાણુ ધારણુ કરી તેમને અને વાગ રણુક્ષેત્રમા સહાય મરી છે આ પ્રકારે તેઓ સર્વ વિપત્તિઓમાથી ગળખવિવારની રક્ષા કરતા હતા આથીજ મેવાડના રાજાઓ તેમની સાથે કૃતજ્ઞતાની ગ્રંથીથી બધાયેના છે આ બધન કોઈપણ કારણથી

૧ આ રથને મહારાણા હમીરસિંહે એક વગાવ બધા યુ અને તેનું નામ ‘હમીરગાવ’ રાખ્યું આજ તલાવની માલપર રેવા ની આશિશીદેવીનું એક મંદિર પણ બંધ વવામા આવ્યું

શિથિય યથ શકાનું નથી આ મહોપકારનો યથાર્થ બદલો વાળો શકાય એમ નથી. આ મહોપકાર પવિત્ર અને સ્વર્ગીય છે. મેવાડના પૂર્વભાગમાં આવેલી વિશાળ પર્વતમાળાઓમાના ઘાટા જમીનોમાં તથા નિર્જન કદરાઓમાં કેટલાક મેવાડનિવાસીઓ આશ્રય ગ્રહણ કરી રહ્યા હતા તેઓ થોડા વખત સુધી અસ્થાઉર્દ્ધનના અત્યાચારમાંથી બચ્યા હતા; પરંતુ પાછળથી તે કૂર પાદશાહે આરિક તપાસ કરીને તેમને પણ પાપમાં જ કબી હતા.

જે સમયે મેવાડની આ દશા હતી, જે સમયે એ દેશના કિંવાઓ તથા ઉત્તમોત્તમ નગરો શત્રુઓના અધિકારમાં હતા, જે સમયે ત્યાંના ક્ષેત્રો તથા ધાર્મિક સ્થાનો રાજા હમીરસિંહની સખ્ત રાજનીતિથી લાપાનક રમશાનવત બની ગયા હતા તેજ સમયમાં ચિતોડના રાજા માલવદેવે પોતાની કન્યાનું લગ્ન રાજા હમીરસિંહની સાથે કરવાની માગણી કરી આ સપ્રામના સમયમાં માલવદેવે શા હેતુથી પોતાના પ્રયત્ન શત્રુ હમીરસિંહની સાથે પોતાની પુત્રીને વિવાદ કરવાનો ઇચ્છા કરી હતી, તે કાળ સમગ્ર શકાય નહિ રાજાહમીરના મત્રાઓ આ વિષે અનેક પ્રકારની શકાઓ કરવા લાગ્યા, પરંતુ રાજા હમીરસિંહે તેમની એકપણ વાત માની નહિ અને માલવદેવની કન્યાસાથે વિવાદ કરવાનો સ્વીકાર ક્યો આ ભય કર સપ્રામના સમયમાં માલવદેવે શા હેતુથી વિવાદની માગણી કરનાર શ્રીફળમોહક છે તેવિષે રાજા હમીરસિંહે લેશપણ વિચાર ક્યો નહિ રાજાના ઇષ્ટમિત્રા એવી શકા કરવા લાગ્યા કે શુ મહારાજાને વિપત્તિમાં નાખવાને માટે આ કાર્ય કરવાનો માનવદેવનો વિચાર હશે? પરંતુ મહારાજા તે નિશ્ચિત રહ્યા ઇષ્ટમિત્રોએ અનેકવાર કહ્યું કે આ સબધ નહિ થાય તે સાથે, પરંતુ મહારાજા તે ધીર અને ગભીરભાવથી એટલેજ ઉત્તર આપતા કે -“ભાવીની ચિતાથી તમે શામાટે વ્યાકુળ થાઓ છો? માલવદેવનો અંત રચ હેતુ ગમે તે હો, પરંતુ આપણને શ્રીફળને સ્વીકાર કરતા શી હાનિ છે? જો તે કપટ રમતો હશે તોપણ તેને મને કાઈ ભય નથી આ વિવાદથી એટલો લાભ તો યશોજ કે જે સ્થાને મારા પૂર્વજો નિવાસ કરતા હતા, તેના દર્શન થશે કેટલ્યવધિ વિપત્તિઓ માથે આવી પડે તોપણ તે સર્વ સંદન કરવાને રાજપૂતોએ હૃદય પુનું કરીને ઉજી રહેવું જોઈએ રાજપૂતો સાહસથી કમર કસી મૂળમત્રને હૃદયમાં ધારણ કરી કાર્ય સિદ્ધ કરવાને ઉદ્ધુકત થશે તો વિજયનદશી અવસ્ય આવીને વરશેજ એમ ધારો કે આપણે સપ્રામમાં પાવ સંદન કરીશું અને સ્થાનભ્રષ્ટ થઈશું તોપણ રમરણમાં રાખજો કે ખીજેજ દિવસે આપણે વિજયચક્રકટ ધારણ કરી સિંહાસનપર વિરાજમાન થઈશું” મહારાજાના આવા અગ્ર નિશ્ચય જોઈ પુન તેમને તે વિરે કાઈએ કાઈ પણ કંઈ નહિ.

વિવાદની તૈયારી થઈ મહારાજા હમીરસિંહ ૫૦૦ અશ્વારીઓને પોતાની સાથે લઈ પોતાના પૂર્વજોના પાટનગર તરફ ચાલ્યા વિવાદનું તો માત્ર નિમિત્ત છે, પરંતુ હૃદયમાં ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો મૂળમત્ર જ જપવામાં આવે છે તેમણે મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે “કા તો મનનું સાધન કરીશું અને નહિ તો ચિતોડમાંજ પ્રાણપાઈશું કરીને પૂર્વજોને જજ મળીશું.

જન ધીમે ધીમે ચિતોડ નિકટ પહોંચી ગઈ દૂરથી શહેરનો ઉગ્મ્ય દરવાજો દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. શાહાજીના પાંચ પુરોએ આગળ આવી તેમનો આદરસંકાર ક્યો, પરંતુ નગરના સિદ્ધારપર તોગયું? અથવા ખીણ કોઈપણ વિવાદસૂચક ચિન્હ ન જણાયાથી મહારાજા હમીરસિંહના મનમાં મહાશકા ઉપજાઈ થઈ તેમની ખાત્રી થઈ કે આપણા ઇષ્ટમિત્રો કહેતા હતા તે વાત સત્યજ હતી, તે છતાં પણ તેમણે

૧ તોરણ એ રાજપૂતોના વિવાદનું પ્રસિદ્ધ ચિન્હ છે સમગ્રાહુ ચિત્રુજના આકારના કાંપના ત્રણ સમાન દાડા ઉપર તે વિસ્તરે છે તેનપર એક પ્રકારની ગાંઠ હોય છે આ ચિન્હ કન્યાના પરીની બહારના દોરણ રાખવામાં આવે છે કન્યાની ગાંઠોનીએ આ તોરણની રસ કરવાને માટે તે આજણના ઉગરા ઉપર ઉભા રહે છે તે જે વખતે બહારૂટ થઈને આવે છે ત્યારે તે બાહ્ય ઉગરાને તોરણને તોડવાનો પ્રયત્ન કરતો જણાય છે આ સમયે ત્યાં ઉભા રહેતી સ્ત્રીઓ સમર્થાચિત ગીત ગાય છે અને અગ્નિવસ્ત્રવાન છાત્રી વરની સાથે નકરી યુદ્ધ કરે છે ત્યારે તે તોરણ વડી બંધ થાય ત્યારે તેનીમાત્રીઓ યુદ્ધમાં પરાજિત થઈને નાસી જાય છે યુરોપના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પ્રદેશોમાં પણ આ પ્રકારનો રિવાજ પ્રચલિત છે, તે ઉપરાંત સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળના પુરો પરાક્રમની સંકાયથીજ સૌરાષ્ટ્ર માપ્ત કરતા હવે ભારતીય આશ્ચર્યોત્થામાં પણ આ પ્રયા દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે જગતનાની જનમત્રી અને મહારાણી દ્રોણીના સ્વયંવરનું દુનાવ વાચવાથી આ વાત સ્પષ્ટરીતે સમજાય.

હૃદયનુ ધૈર્ય ઠોડયુ નહિ તેમણે માવવદેનના પુત્રોને આનુ કારણ પૂછ્યુ તેમને જે પ્રત્યુત્તર મળ્યો તેથી તેમના સહેલનુ સંપૂર્ણ સમાધાન તો ન થયુ, પરંતુ કેટલેક અંશે તેની નિવૃત્તિ થઇ ધામેધીમે જન ચિતોડનગરના મધ્યભાગમા ચાની ગઈ મહારાણા હમીરસિંહે પોતાના પૂર્વજોની અસીમ વીરતા તથા અનંત ગૌરવની વિશાવસ્તભક્ષેણી આજે પ્રથમવારજ નોંધ તેને જોતા મહારાણાના હૃદયમા એકદમ મેકડો સુખદુઃખનુ સ્મરણ થયુ તેમના હૃદયમા આ પ્રકારે વ્યગ્રતા પ્રસરી રહી હતી, એવી અવસ્થામા તેઓ પોતાના પૂર્વજોની અટારીઓમા પહોંચ્યા ત્યા માનવદેવ તથા તેના પુત્ર વનવીર મહારાણા તથા તેમના સર્વ સામંતોની સાથે દાય મેળવીને તેમનો આદરસત્કાર કર્યો ડુમાર વિવાદમ કપમા આવ્યા, પરંતુ ત્યા પણ વિવાદની કાષ્ઠધામધૂમ જળ્યાઈ નહિ માવવદેવે શીઘ્ર પોતાની પુત્રીને આણી હમીરને સમર્પણ કરી, પરંતુ વિવાદની વાઈરીત થઈ નહિ કેવળ છેડાગાઈ અને હસ્તમેળાપ કરવામા આવ્યો પછી કુચપુરોહિતે ધીર અને નમ્ર વાણીથી કહ્યું ' ધૈર્ય ધારણુ કરશો આવતી કાલે આપની સર્વ કામતાઓ પરિપૂર્ણ થશે ' મહારાણા આ વચનોનો મર્મ સમજી શક્યા નહિ તેમના હૃદયમા અનેક પ્રકારની શકાઓ અને ખટકાઓ ઉદિત થવા લાગ્યા તે પછી વરકન્યાને એકાંતગૃહમા લઈ જવામા આવ્યા, પરંતુ મહારાણાને આ વખતે ચિતાપ્રસ્ત અને મોકાકુન જોઈને નવવધૂ તેમના ચગણે પડી આતંસ્વરે બોલી "પ્રાણપતિ ' હૃદયનાથ ' આ દીનદાસીનો અપરાધ કામા કરશો આપની વ્યાકુળતાનુ કેરણુ હું જાણી ગઇ છું મારા પિતાએ આ કારપુથી આ દાસીને યુમરીતે આપના ચરણોમા સનપિંત કરી છે તે હું સારી રીતે જાણુ છું જો આજા હોય તો ક્રીચરણોમા નિવેદન કરે " હમીરસિંહે તે બાનિકાના મુખ તરફ દષ્ટિપાત કર્યો તેનુ મુખ સુકુમાર અને સરલનાનુ છોતક હતુ તે પર વિશ્વમ પ્રકાશની પ્રભા વિરાજમાન હતી મહારાણાએ આદર અને પ્રેમથી પોતાની ભાષાને જમીનપરથી ઉઠાવી પોતાના હૃદયસરસી દાબી અને અભયવચન આપી તેનુ ચુલ્લ વૃત્તાત પ્રકટ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી તે રાજપૂત બાળા બોલી " પ્રાણપતિ ' આપ વિરમિત થશો નહિ હું વિધવા છું, પરંતુ આ દાસીની આપ ઘુણા કરશો નહિ છેક અંધ વયમા કોઇ ભટ્ટવશીય રાજકુમારની સાથે મારા વિવાહ કરવામા આવ્યો હતો' તે સમયે હું એટલી નાની હતી કે તે સમયનો વિવાહસમારણ પણ મારા સ્મરણમા નથી વળી મારા સ્વામી કેવા હતા તે પણ હું જાણતી નથી, પરંતુ મારી માતાના મુખેથી તે વિષે મેં જે કાંઈ સાંભળ્યુ છે, તે હું આપને નિવેદન કરીશ વિવાહ થયા પછી ચોડા દિવસમા મારા સ્વામી યુદ્ધમા માર્યા ગયા ત્યારથી હું અભાગિની વિધવા તથા અનાથ થઈ છું આજે આપ મળ્યા છો તેથી મારા હૃદયનુ દુઃખ દૂર થયુ છે, પરંતુ હજી મારા લાગ્યમા શું લખ્યુ છે તે હું કહી શકતી નથી " બાળાથી વિશેષ બોલી શકાય નહિ તે સરવહૃદયા બાનિકા પોતાના પ્રાણપતિના હૃદય આગળ પોતાનુ મુખ છુપાવી રોવા લાગી તેની સરવતા, સત્યપ્રિયતા તથા ગાંઠ પ્રેમ જોઈને મહારાણાએ તેના અશ્રુ લૂંચ્યા અને તેને સમજવીપદાવી તેના હૃદયની ધાસ્તી દૂર કરી વળી તેમનો પોતાનો સંદેહ પણ દૂર થયો તે વખતના રાજપૂતો વિધવાવિવાહને અતિ ઘૃણિત અને અપમાનકારી માનતા હતા હમણા માનવદેવે જાણીજોઈને મહાગમ્મ હમીરસિંહનુ જે અપમાન કર્યું હતુ, તે તેજસ્વી રાજપૂતે કેવળ ભાષાનુ મુખ જોઈને સડકન કર્યું ' તે પતિનતા રાજપૂતબાળાએ સ્વયં આ અપમાનનુ વૈર યેવાને માટે મહારાણાને ઉત્તેજિત કર્યો અને ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો સ્ત્રીની સવાહઅનુસાર મહારાણાએ

૧ વિવાદ થઈ ગયા પછી મહારાણા હમીરસિંહે જોન સ્વીકાર્યું તેના અનેક કારણો છે તેમણે ધાર્યું કે "હવે જો આપણે તકરાર કરીશું તો મતિજા જશે અને ઉપદાસ થશે વળી આ બાલિકાનો પ્રથમ વિવાહ એવા સમયમા થયો હતો કે જે વખતે તે પતિનો અર્થ પણ સમજતી નહોતી વળી કહાય હું આ સમયથી ચિતોડનો પુનઃઉદ્ધાર પણ કરી શકીશ ' આવા આવા અનેક વિચારોથી તેમણે તેનો સ્વીકાર કરવામા આનાકાની કરી નહિ. જો કે નિદ્રુષ પતિનતા રાજપૂતોમા વિધવાવિવાહની પ્રથા પ્રચલિત છે, તોપણ તેનુ મૂળ આ હમીરના વિવાદથીજ ઉત્પન્ન થયેનુ જણાવવામા આવે છે વિધવાવિવાહનો રિવાજ જે રાજપૂતોમા પ્રચલિત છે તેમને 'નાવરિયા રાજપૂતો' કહેવામા આવે છે વિધવાની સાથે વિવાહ નહિ, પરંતુ 'નાવર'થાય છે જે રાજપૂતોમા નાવર થઇ નથી તેઓ 'નાવ રથા રાજ પૂતો'ને કાઢક નીચા ગણે છે, પરંતુ થોડો કાળ બીતીત થયા પછી તેઓ હંચાઓના સમાન ગણાય છે 'નાવરિયાની ત્રીજ પેઢી ગઢ ચઢે ' અર્થાત નાવરિયા રાજપૂતની પોત્રી વા પ્રપોત્રી અકપતિ (હવ કુળવાળા) સાથે વરે છે આ રીતે તેમનો સેદ નિશ્ચન થઈ જાય છે, પરંતુ રાજપૂતો આ પ્રથાને રીક્ષસમ્મત માનતા નથી

પોતાના જરૂર માલવહેવની પાસેથી પહેરામણીઆ જલધર નામના એક સામતને માગી લીધો, મહેતા-
વ શીખ જલધર ચિતોડનો અતિ મનુર કર્મચારી હતો માલવહેવ પોતાના જામતાની માગણીનો અસવીકાર
કરી શક્યો નહિ પણ દિવસ પછી મહારાજા હમીરસિંહ પોતાની પત્ની તથા જલધરને પોતાની સાથે
લઈને કેતલાડ નગરમાં આવ્યા અને ચિતોડના ઉદારને માટે સાવધનતાપૂર્વક સુસંધિની વાટ જોતા
કાળક્રમણ કરવા લાગ્યા.

કેટલોક કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી હમીરસિંહને માલવહેવની પુત્રીના ગર્ભથી એક પુત્રસ્ત્રી
પ્રાપ્તિ થઈ. આ જાનદોસવના પ્રસંગે માલવહેવે પોતાના જામતાને તે તરફનો પોતાનો સર્વ પહોંચીપેદશ
આપી દીધો કુમાર હેનસિંહ જ્યારે બાર મામનો થયો ત્યારે કેવણમાં એક જ્યોતિષી આવ્યો અને
તેણે ગણતરી કરીતે કહ્યું કે “આ કુમારપર ચિતોડના પુત્રક દેવતા હેતુપાળની કુદૃષ્ટિ પડી છે, માટે જો
તેની નિવૃત્તિ કરવામાં નહિ આવે તો રાજકુમારનું જામગણ થવા સંભવ છે.” હમીરની રાણીએ આ
કુવચસરને સુખવસર બનાવી દેવાનો વિચાર કર્યો તેણે ચિતોડમાં જઈ પોતાના પ્રાણપતિનો મનોરથ
સિદ્ધ કરવામાં સદાય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો આ ઉદ્દેશથી તેણે પોતાના પિતાપર એવો થન લખ્યો
કે કુમારના રક્ષણને માટે ચિતોડમાં પ્રવેશ્યો કરવી જોઈએ આ થન મળતાજ માનદેવે પોતાની પુત્રી
તથા દાહિનને તેડી લાવવાને માટે કેટલાક હથિયારગ્રંથે સિપાઈઓને મોકલ્યા આ માણસોની સાથે
મહારાજા પોતાના પિતાને ઘેર ગઈ ચિતોડમાં પહોંચ્યા પછી તેને જણાવ્યું કે સત્તરવહેવ “મહેરિયા”
ના ગીરદોહાતું દમન કરવાને માટે રાજગવા મુખ્ય મુખ્ય સામતોને પોતાની સાથે લઈને ગયો છે. મહા
રાણીએ ધાતું કે ચિતોડનો ઉદાર કરવાનો આ સુખવસર છે ચિતોડના જે સરદારો માલવહેવની સાથે
ગયા નહોતા, પરંતુ પાટનગરમાંજ હતા, તેમને મહારાજાએ જલધરની સલામતાથી શીઘ્ર પોતાના પક્ષમાં
લઈ લીધા આ તરફ મહારાજા હમીરસિંહ પણ સૈન્ય લઈને ચિતોડની નિકટ આવી પહોંચ્યા મહારાજાએ
ચિતોડમાં જે કામ કર્યું હતું તે વિશેની હથિયાર તેમને “વાગેર મુકાએ કહ્યું”માર ચઈ હતી આથી
તેમણે વિલજ કર્યા વિના એકદમ ચિતોડનગરમાં પ્રવેશ કર્યો પરંતુ યતુપક્ષના માણસોએ તેમની ગતિ
પ્રળાપતાથી રોકી જો આ સમયે તેમને વિજ્ય ન મળત તો તેમના જીવનને જોખમ લાગવાનો સંભવ
હતો અને તેમનો ઉદ્દેશ આકાશકુમુદવ થઈ જવા પરંતુ તેમણે કેવળ અસાધ્યરુ ઉત્સાહના બળથીજ
તેમના અજુગ લઈ સર્વ વિધેનોના નાશ કર્યો અને પોતાના પ્રાણીન સ્થાનપર અધિકાર સ્થાપિત
કર્યો તેમણે ચિતોડ પોતાના તાબામાં લીધું કે તરતજ નગરમાં આગામટક સર્વજનોએ પ્રતિજ્ઞા લઈ
તેમની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો

સો ગઠા માલવહેવ પોતાના સહુઓને છોટી શીખ ચિતોડમાં આવ્યો, પરંતુ રવાનો રિથતિ જોઈ તેના
શોકને પાર રહ્યો નહિ માલવહેવને ચિતોડમાં પ્રવેશ કરતો જોઈ સરદારોએ એક ફકામાં
છોટી તેનું સન્માન કર્યું આ પ્રકારની ઉપહાસકારી સત્તાથી જોઈ માલવહેવના મનમાં શોકે ઉત્પન્ન થઈ ન-
ગરમાં પ્રવેશ્યા પછી તેને સર્વ વર્તમાન વિહિત થયા હવે તેની સર્વ આશાનો જાત આવ્યો ચિતોડના સર્વ
સામતો હમીરસિંહના પક્ષમાં લજ્જા ગયા હતા, તેથી આ વહેવને પુન સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની લેશ પણ
આશા રહી નહિ આથી તે નિકુપામ બની અન્નાલિદીનના ઉત્તરાધિકારી મહામહેરિયા પિયજીની આજળ

૧ તવારિખ ફરિશ્તામાં આ યુદ્ધનું વર્ણન ઉત્તમ રુપે થયું, તેથી આ મહામહેરિયા કોણ હતા તે અણુત્ર કહિં
થઈ પડે જો દિહુરતાનના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે અન્નાલિદીન પિયજીની પત્ની ખીવજી વસતો માત્ર
એક પાદરાહ ફિસ્તીના લખવપર બેઠો હતો તેનું નામ મુખારક હતું તે મુખારક અન્નાલિદીનનો નીચો પુત્ર હતો
મુખારકનું મૃત્યુ થયા પછી પિયજીવસનો અધિકાર ફિસ્તીપરથી નષ્ટ થયો હવે અન્નાલિદીન આ પ્રમત ઉત્તર છે
કે આ મહામહેરિયા કોણ હતા? મહાસય એલીસ્ટન સાથે છે કે, અન્નાલિદીનના મૃત્યુપૂર્વે રાજા હમીરસિંહે (ઈ. સ.
૧૩૧૨ માં) ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૧૬ના ડિસેમ્બરની ૧૬ મી તારીખે અન્નાલિદીન
પરલોકવારણી થયો જો આ વાત સાચી મતવામાં આવે તો અણુત્રને સ્પષ્ટરૂપે જાત થાય છે કે અન્નાલિદીનના
મૃત્યુની આગ વર્ષપૂર્વે રાજા હમીરસિંહે ચિતોડ હસ્તગત થઈ હતું પરંતુ હમીરસિંહના કાલખાત્રી પુ.

પોતાનું કુખ રોવાને દિની તરફ આનતો થયો. આજ રાણા લક્ષ્મણસિંહની લલિતવાણી પૂર્ણ થઈ. અરિસિંહના પુત્ર હમીરસિંહ તેમની લલિતવાણી પૂર્ણ કરી ચિતોડના મિહત્તનપર વિરાજમાન થયા. ચિતોડનિવાસીઓના આનંદનો પાર રહેો નહિ. દુરાચારી શત્રુઓના બીવણ પગભાથી મેવાડભૂમિનો ઉદાર થયેલો. નેષ્ટ ચિતોડનગરના સર્વ જનો મહોત્સવ કરવા લાગ્યા. સિસોદીઆકુનના રાજકુમારે આજે તે કુવના નંદગૌરવનો તથા ગતસ્ત્રાધીનતાનો પુનરુદ્ધાર કર્યો છે, આજે પુન બાપા રાવળની વિજય વૈજયંતી પતાકા ચિતોડદુર્ગપર ફરકવા લાગી છે, તેને નેષ્ટ કમનિરેના જ ગવત્રા રહેતા પ્રજાજનો અત્યંત હર્ષિત થઈને જ ગવત્રા ત્યાગ કરી ચિતોડનગરમાં આવવા લાગ્યા. આજે સર્વના હૃદય આનંદથી પરિપૂર્ણ છે. આ રીતે હમીરસિંહને મેવાડના ઉદારક માની તે દેશના લોકોના જુડના જુડ તેમની પતાકાનીચે એકત્રિત થવા પાયા મહારાણા હમીરસિંહનો મનોરથ સિદ્ધ કરવાને માટે તેઓ માનવદેવની સામે સુદ કરવાને તૈયાર થયા. ગણા હમીરે આ સુયોગ હાથથી જવા દીધો નહિ. પ્રજાના બળથીજ રાજ રાજ્યની રક્ષા કરી શકે છે અને મેવાડની પ્રજા આ વખતે હમીરસિંહને માટે પ્રાણ આપવાને પણ તૈયાર થઈ રહી હતી. છુદ્ધિવાન લોકો આવે સુઅવસર કદિ યુમાનતા નથી. આ વખતે તેમને એવા વર્તમાન મળ્યા કે માનવદેવની મનાહથી મદમદ પિનજ પોતાનું સૈન્ય લઈને ચિતોડપર ચઢી આવે છે. આ વર્તમાન સાંભળી હમીરસિંહ પણ શીઘ્ર પોતાની મેના તૈયાર કરી તેઓ પોતાની મેના તથા પોતાના સામંતોને લઈને પાદશાહની જાતિ રોકવાને માટે તેની સામે ગયા. મદમદ ખરાબ મુહૂર્તમાં ચિતોડ તરફ આવતો હતો, કારણ કે જ્યારે તેને હમીરસિંહનો ભેટો થયો ત્યારે રાણાને જીતવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તે સ્વયં રાણાનો બદીવાન બની ગયો હતો. પોતાની દુર્બુદ્ધિના વિવશ બ્રમમાં પતિત થઈ તે મેવાડના પૂર્વભાગમાં આવેલા દુર્ગમ માર્ગોદ્ધાર પોતાની સેનાને લઈ આનતો હતો. આથી તેને અત્યંત હાનિ થઈ આ પ્રદેશ એટલો બધો લીચ ઝાડીનાળો હતો કે પાદશાહના અસંખ્ય સૈનિકો તેમાંથી બહારનીકળી શક્યા નહિ. કેટલાક સૈનિકો નિરુપયોગી થઈ પડ્યા અને બધા સૈનિકો મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે અને કટો અને સકટો સહન કરીને પાદશાહે મેવાડમાં આવી શિંગોની નામના સ્થળે ધાવણી નાખી મહારાણાની સેનાએ આજ સ્થળે તેની સાથે સમાય કર્યો. ઉલ્લસપક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું. મહારાણા હમીરસિંહ પ્રચંડ કેસરીની પેઠે એકનાજી ચવનસેનાને દનિત કરવા લાગ્યા. આ સ્થળે મહારાણા હમીરસિંહે માનવદેવના પુત્ર હરિસિંહની સાથે ગોર દ્વંદ્વયુદ્ધ કર્યું, પરંતુ આ દ્વંદ્વયુદ્ધમાં પ્રથમ સપાટેજ અભાગી હરિસિંહ માર્યો ગયો.

માનવદેવની મીઠી મીઠી વાતોથી લોભાઈને પાદશાહે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ જે ઉદ્દેશથી તેણે આક્રમણ કર્યું હતું, તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. હમીરસિંહના પ્રચંડ બાહુબળ આગળ હારીને પાદશાહે રાણાના કેદી બનવું પડ્યું. હમીરસિંહને વિજય મળ્યો. તેમણે પાદશાહને બદીવાન બનાવી ચિતોડના કારાગૃહમાં પૂરી દીધો. આ કારાગૃહમાં ત્રણ માસપર્યંત અત્યંત કષ્ટ સહન કરી અંતે અજમેર, રણથંભોર, નાગોર, શ્યામ તથા શિવપુર આવ્યા કિશ્કાઓ, પચાસ વાખ રૂપીઆ તથા સો હાથી રાણાને આપી પાદશાહે કારાગૃહમાંથી મુક્તિ મેળવી ખીનજી પાદશાહને વિદાય કરતી વખતે તેજસ્વી હમીરસિંહે કહ્યું “એમ ન સમજશો કે આપને દિલ્હીના પાદશાહ જાણી ડરથી મુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. આપના જેવા સેકડો દુરમનોના આક્રમણોના પ્રતીકાર કરવાને માટે મારી સમશેર સદા તૈયાર રહેશે. આપ નાહક મગર થઈ ચિતોડને આપની નાચીજી દૈનંત સમજ ફોજ લઈને આવ્યા તેથીજ આપના આ હાવ કરવામાં આવ્યા. આપ ખૂબ હેરાન થયા છો એમાં તો કાર્થશક નથી. આપનામાં હજી પણ કાંઈ દમ

ચિતોડ છતાં લેવાની કાંઈ શેષ અભાગીની કરી કે નહિ તે વિષે કાંઈ ઉલ્લેખ જનબંધ થતો નથી. દત્તિદાસમાં માત્ર એટલું જાણવામાં આવેલું છે કે આ વર્તમાન તથા બીજી પણ આપણેજોની ખબર સાતજી અલ્લાહદીનીની બિમારી વધી અને તે શીઘ્ર આ દુનિયા છોડી ગયો. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે અહીં આ અંદાજદાનના પુનઃ મદમદ જાણવામાં આવ્યા છે. જે સમયે મુબારક ગુજરાત તથા દક્ષિણપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે વખતે તેણે ચિતોડ દસ્તગત કરવાની પણ શેષા કરી હતી, જેનું અનુમાન કરી શકાય છે. એમ જણાય છે કે તવારિખ ફરિશ્તામાં આ વસ્તુ ઉપવચ્ચ નહિ થયાથી મહાશય અશ્વીન્દને પોતાના ઈતિહાસમાં તે નહિ લખ્યું હોય.

રોય તો પુનઃ મારા રાજ્યપર ચઢી આવ્યો હમીરસિંહ હમેશા આપની ખાતિરદારી કરવાને માટે ચિતોડના દરવાજાપર ઉમેરોજી બેઠો

જ્યારે માવવદેવનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો ત્યારે તેના જ્યેષ્ઠપુત્ર વનવીરે રાણાની આધીનતા સ્વીકારી હમીરસિંહે તેનો આદર કરી નીમચ, ઘરણુ, રતનપુર, કેવાસદિ કેટલાક પ્રદેશ તેને આપી દીધા, કે જ્યાં તેમના શસ્ત્રપક્ષના માણસો માનમર્પદાસદિત પોતાના નિર્વાહ અપાવે આ જુમિરસિંહના દાનપત્રપર દસ્તાક્ષર કરતી વખત મહારાણા હમીરસિંહે પોતાના સાજાને કહ્યું “વિશ્વાસપાત્ર બની મારી સેવા કરો અને તમારા નિર્વાહ અપાવો એક વખત તો તમે મુસનમાનોના દાસ હતો, પરંતુ આજે સ્વધર્મ દિદુના દાસ થયા છો તમારા પિતાનું રાજ્ય યવાથી તમને દુઃખ થયું હશે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ જરા વિચાર કરાવો તો જુઓ કે એ (મેવાડ) રાજ્ય કોનું છે? મેં કેવો રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે? એ તો મારું રાજ્ય છે જમ, હવે તો તમારે એમજ સમજવું જોઈએ કે ખરા હજી દારને પોતાનો હજી મળ્યો જે મેવાડના પર્વતોપર અમારા પૂર્વજોનું સ્થિર મોઢી રહ્યું છે, તેજ મેવાડ હમણા સૌભાગ્યવદ્ધીની કૃપાથી અને મળ્યું છે અને અમારી સૌભાગ્યવદ્ધી જમને સર્વ સદ્ગોમાથી બચાવશે તમે એમ ન સમજશો કે આ રાજ્ય અને આ મપત્તિને હું રમણીની પૂજા કરવામા સ્વાહા કરી દઈશ” પોતાના બનેલીના આ બેધવચ્ચે વનવીરના હૃદયમા અકિત થઈ ગયા તેણે આ ઉપ દેશાનુસાર ચિતોડના રાજ્યને વધારવાનો સકંપ કર્યો અને થોડા દિવસમા મિનસોર શહેરપર આક્રમણ કરી તેને છતી લીધું વીરવર હમીરસિંહના જન તપ્તલાવથી મેવાડના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર થયો આવી સ્થિતિ જોઈ રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ પરમાનંદથી ઉન્મત્ત બની વિાધવિધાનથી મહારાણા હમીરસિંહ પી પૂજા કરવા લાગ્યા અને આવશ્યકતા પડતા પોતાની સેના મોકલી તેમને સહાય પણ કરવા લાગ્યા

તે કાળમા સમસ્ત ભારતવર્ષમા માત્ર એક મહારાણા હમીરસિંહજ પ્રબળ પરાક્રમી રાજા હતા ભાગતના પ્રાચીન રાજ્યપરો બહુધા મુસનમાનોના અત્યાચારથી નાશ પામ્યા હતા મારવાડ અને જયપુરના વર્તમાન રાજાઓના પૂર્વજો તથા જુદી જાલિયર ચંદરી, સરસીન, સીકરી કાંડી તથા આજુબાજુ પ્રદેશોના રાજાઓ અતિવિનીન ભાવથી ચિતોડના ચક્રવર્તી નરેશ મહારાણા હમીરસિંહની પૂજા કરીને તેમની આજ્ઞાને દેવવાક્ય ગણી તેનું પાનન કરતા હતા અને તેમને સહાય કરવાને માટે પોતપોતાની સેના બધી આવી તેમના શત્રુઓની સામે સંગ્રામ કરતા હતા

જે દિવસથી ભારતના સ્વામિત્વરૂપ વરમાળા મુસનમાનોના કંઠમા વિરાજમાન થઈ, તે દિવસથી મેવાડરાજ્યનો પૂર્વપ્રતાપ બહુધા મંદ થઈ ગયો હતો, પરંતુ વીર હમીરસિંહના સમયમા મેવાડનું રાજ્ય પુનઃ હલ થયું અને ખાબરના સમય સુધી તે હા રહ્યું આ સમયમા મોટા મોટા પ્રતિષ્ઠિત રાજાઓ મેવાડના સિદાસનપર બેઠા હતા જે કે આ રાજાઓ નિષ્કંટક રાજ્ય કરી શક્યા નહોતા, જે કે માળવા, ગુજરાદેશ અને દિલ્હીના મુસનમાનપાદશાહો તેમની સાથે વારવાર વિમ્બ કરી કરતા હતા તથા પિ ચિતોડની દુઃપ્રભુતા કે હ પછી પ્રકારે અકિત થઈ નહોતી ચિતોડના રાજાઓ કેમે કેમે શત્રુઓના આક્રમણ નિષ્ફળ કરવા લાગ્યા ખાસ કરીને જ્યારે ખિલજી લોદી અને સુરવશના પાદશાહો દિલ્હીના સિદાસને માટે માહોમાહે વિમ્બ કરતા હતા ત્યારે મેવાડની સ્થિતિ અત્યુત્તમ થઈ હતી, કારણ કે તેમના આ માહોમાહેના વિમ્બના લાભ લઈ મેવાડના રાજાઓએ પોતાની પ્રભુતા બચાવી, દુઃ કરી લીધી હતી તે વખતના મેવાડના રાજાઓ દેસવેરીઓના આક્રમણનો પ્રતીકાર કરીનેજ માન ધારણ કરી બેસી રહેતા નહોતા, પરંતુ પોતાની વિજયિની સેનાને લઈ દિવિજય કરવાને માટે પણ જતા હતા તેઓ એક તરફ નગરકોટના પહાડપર અને બીજી તરફ દિલ્હીના સિંહદારપર પોતાના વિજયની છાપ મારતા હતા તે વખતે મેવાડરાજ્યે કેવળ શાતળ બોગથી નહોતી પરંતુ સૌભાગ્યવદ્ધીના પ્રસંદથી તે દેશના નેડા અત્યંત શ્રીમત બની ગયા હતા તે સમયે મેવાડરાજ્યમા જે કેટલાક વિશાળ મંદિરો અને સ્તંભો બંધાવવામા આગ્યા હતા તેના ખર્ચના અડધા ઉપરથી અમારા કચનની સત્થતા સ્પષ્ટરીતે સમજશે આ પ્રકારના જયસ્તરો બંધાવવામા એક રાજાને પોતાના રાજ્યકાળની સમગ્ર ઉજળ ખર્ચી નાખવી પડતી હતી તે વખતની મેવાડરાજ્યની દશ વર્ષની ઉપજલ્લા પછી એક જયસ્તર બંધાવે સંસ્કૃત હશે પૂર્વે આમે જાણવી ગયા છીએ કે આ નહિંને મહારાણી પચિનીના મહાપતિવાપના સર્વ

સુદર મકાનોનો નાશ કર્યો હતો, પરંતુ એક જૈનમંદિર તેના કરાગ્રાસમાથી બચી ગયું હતું જૈનધર્મી વધબી પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનોએ આ મંદિર બધાવ્યું હતું એમ જણાય છે કે જૈનધર્મીવધબીએને એક-શ્વરવાદી જાણીને અનાઉદ્દીને તેમના પવિત્ર ધર્મમંદિરનો નાશ કર્યો નહોતો આવા સુદર મકાનો નેવાથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે સિસોદીઆકુવના રાજ્યો શિવપશાસ્ત્રના અત્યંત અનુગામી હતા તે વખતના હિદુગમ્યોને જમીનની મહેસુલસિસાય બીજ કાઢ ઉપજ નહોતી, માત્ર ભૂમિની મહેસુલદારા તેઓ પોતાની વિશાળ સેનાનો નિર્વાહ શી રીતે કરતા હતા, તેનો વિચાર કરતા હૃદય વિરમિત થાય છે એટલી વાત તો નિશ્ચિતજ છે કે સિસોદીઆકુવના રાજ્યોએ ધીરતા, ચતુરાઈ અને સુપ્રય ધર્મી દીર્ઘકાળપર્યંત પ્રગ્વપાન કર્યું છે

જો તેઓ પોતાનું ગામ્ય ઉત્તમ પ્રવરે ચલાવી ગયા ન હોત તો તેમની મહાન કીર્તિ કાષ્ઠપણુ પ્રકારે પ્રસ્થાપિત થાત નહિ આ ઉચ્ચ અને સપત્તિયુક્ત અવસ્થામા મેવાડની પ્રજાએ પણ પોતાનો ઉત્તમ કીર્તિસ્તભ સ્થાપિત કર્યો હતો, પરંતુ કાળના ઝોર અને પ્રયત્ન પ્રકારથી તે સમગ્ર કીર્તિસ્તભ આજે ધૂળીને તેનો નાશ થયો છે રાજસ્થાનના નિર્જન પ્રદેશમા અઘાપિ તેના અગ્નિચેરા દઝોચર થાય છે ગૌરવ અને સપત્તિના ઉચ્ચ આસનપર વિરાજમાન થઈ મહારાણા હમીરસિંહે વૃદ્ધાવસ્થામા ૫ રસોડયાત્રા કરી મહારાણા હમીરસિંહ અતિ ધીર, તેજસ્વી, સાહસિક અને ચતુર હતા તેમના અનાકિક શુભેચ્છા વર્ણન મેવાડના નિવાસીઓ અઘાપિ કરે છે મેવાડનાસીઓ ગિહનોતકુળના અન્ય પવિત્ર તથા માનનીય રાજ્યોના નામની સાથે વીરધી હમીરસિંહના નામનો જપ પણ અઘાપિ કરે છે

મહારાણા હમીરસિંહ પરચોકવાસી થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠ કુમાર ક્ષેત્રસિંહ (એતમિહ) વિશાળ મેવાડગાજન પ્રાપ્ત કરી સવત ૧૪૨૧ (ઈ. સં ૧૩૬૫)મા ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા ક્ષેત્રસિંહે પોતાના આતુર્ય અને શુદ્ધિના પ્રભાવથી ત્રીધ પોતાના પિતાના જેવી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી અધ્યપગમમા તેમણે પોતાના પિતાની પ્રયત્ન વીરતા અને તેજસ્વિતાનું અનુકરણ કરી અજમેર તથા જહાનપુર જીત્યા અને મડયગઢ, દસરી તથા ચપનને પોતાના વિશાળ રાજ્યમા સયુક્ત કરી દીધા ' વકરોન ' નામના સ્થળે દિવ્યીશ્વર હુમાયુની સાથે તેમને યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમા તેમણે દિવ્યીની વિશાળ ફેજનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો, પરંતુ હુમાંઅવશાત્ આ ગૌરવ, વિજય, વીરતા અને તેજસ્વિતાના ભંડારને અતિ સાધારણ વાતમા અત આલ્યો તેમના અમૂલ્ય અને પવિત્ર જીવનનો અકાળે નાશ થયો મેવાડમા જે "બનોદા" નામનું સ્થાન છે ત્યાંના હાડાવશીપ સામતની પુત્રી માથે ક્ષેત્રસિંહની સગાઈ કરવામા આવી હતી, પરંતુ હુમાંઅવશાત તેમનો વિવાહ થાય તે પૂર્વે તે હાડાસરદારે ક્ષેત્રસિંહનો ચૂમરીતે વધ કરાવ્યો આ દુરાચારી સામ તે કથી પાશવવૃત્તિની વૃત્તિ કરવાને માટે પોતાના રાજ્યનો વધ કગવ્યો તેનો ભેદ કાઢ સમજ શકાયો નહિ

આ પ્રકારે ક્ષેત્રસિંહનું અકાળમૃત્યુ થયા પછી રાણા લાક્ષ (લાખા) સવત ૧૪૩૬ (ઈ. સં ૧૩૮૩) મા ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા સિંહાસનપર બેસતાવેતજ તેમણે મેગવાડા નામનો પહાડી દેશ જીતી લીધો અને ત્યાંના પ્રસિદ્ધ વિરાટગઢનો નાશ કરી તેના અગ્નિચેર પર વિદોર નામનો પ્રખ્યાત ડુંગ્ર બધા થો રાણા લાક્ષે બીજી પણ એક અતિ મહાન કાર્ય કર્યું આ કાર્યથી તેઓ અતિ પ્રમિદ્ થયા અને તેમના રાજ્યમા પણ વધારો થયો રાણા ક્ષેત્રસિંહે બીનોનો "અપન" નામનો દેશ જીતી પીધો હતો આ દેશમા આવેના "જવડા" નામના સ્થાનમા ચાદી અને કવાઈની એક ખાણ નીકળી હતી

૧ આ હુમાયુ કોણ હતો ? હિદુસ્તાનના ઇતિહાસમા ઈ. સં ૧૩૬૫ થી ઈ. સં ૧૩૮૩ પર્યંત કોઈ પણ હુમાયુનું નામ ઉપલબ્ધ થતુ નથી તો પછી કનૈલ દોડે કયા હુમાયુવિષે આ ઉલ્લેખ કર્યો છે ? મુગલમુદ્રને હુમાયુ સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓને સુવિદિત આ પાદશાહ ઈસ્વીસનની સોળમી ચતુર્થદીમા થયો હતો આ પછી સ્પષ્ટરીતે જણાય છે કે અહીં આ તે હુમાયુનું વર્ણન નથી મહાશય એલ્ડીન્ડને પોતાના રચેલા બારતના ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે દિવ્યીશ્વર નસીરીન વલ્લખને હુમાયુ નામનો એક પુત્ર હતો તે ઈ. સં ૧૩૬૩ મા પોતાના પિતાની પત્ની સિંહાસનપર આરૂઢ થયો હતો જે કે સમયનો સહેજઅંતર પડે પરંતુ બીજી સર્વ ખાખતોમા તે કનૈલ દોડના જણાવેલા હુમાયુને મળતો આવે છે આ હુમાયુને વૃદ્ધાવસ્થામા દિવ્યીનું તખ્ત માપ્ત થયું હતું અને તે ગાદીપર બેઠા પછી દોઢ માસની અવધિમા પરચોકવાસી થયો હતો એમ જણાય છે કે કનૈલ દોડે આજ હુમાયુનું નામ આ સ્થળે લખ્યું છે જે કે તેને ઈ. સં ૧૩૬૪ પૂર્વે સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નહોતું પરંતુ તે ઈ. સં ૧૩૬૫મા જીવત હોતો, એ વાન હેશ પણ સંભવિત નથી.

એમ કહેવાય છે કે આ ખાણમાંથી સમ કાણુ નીકળતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેમાંથી સમકાણુ નીકળતી નથી. આ ખાણમાંથી નુવર્ણુ તો હેઠ પળ નીકળતુ નથી જનજાત, તેમાંથી બહુધા ચાદી કપડાં, તાણુ, સીસુ અને સ્નાનન નીકળે છે પૂર્વે ચાદી અને કપડાની મિશ્ર કાણુમાંથી ચાદી પુષ્કળ નીકળતી હતી, પરંતુ હાલમાં તેમાંથી ચાદી ઘણી યોડી નીકળે છે.

લાક્ષણિકતા સાસનમગમમાં મેવાડમાં વઢીની અત્યંત શ્રદ્ધિ થઈ હતી અને મહારાણાનું ગૌરવ પણ ઘણું વધુ હતું. બજારેદાના નગરાત્વ નામના સ્થાનમાં રામવાવચના કેટલાં રાજપૂતો વસતા હતા. રાણા લાક્ષે તેમને પણ પરાજિત કર્યો તેમણે કેવળ પોતાની પતિની વિરહજન્ય ખાણ મુકી નહોતું, પરંતુ દિનીના લોકીવચના પાદશાહની સામે પણ સમામ કર્યો હતો અને “વિદોના” નામના સ્થાન આગળ પાદશાહની સારી પેરે બજાર લીધી હતી. આ સમાન યથા પછી યોડા દિવસમાં પુષ્કળમિ ગયાપર મુસનમાનોએ આક્રમણ કર્યું મુસનમાનો ગયાપર આક્રમણ કરે અને આ ધર્મ-સમ્મતના સમયમાં હિંદુ ધર્માવનબીઓ ગુપ્તગુપ ભેસી રહે એ બનેજ કેમ? ગયાપર શત્રુને ધેરે ધાકે છે, એ વાત જાણી સમસ્ત ભારતવર્તના આર્યજાતોએ અત્યંત મોઢિત થયા. શત્રુવર્તીય વર્તનો ના ભીંપા અત્યાચારમાંથી પુષ્કળમિનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પોતપોતાની લેતા લઇ આ યા સિમેદીઆ-વીર ગણ્યા વ સુ પણ પોતાની મેના લઇને આ ધર્મયુદ્ધમાં ગયા હતા. આ યુદ્ધમાં તેમણે અનુપમ વીરતા દર્શાવી ખાણપણું કર્યું સ્વધર્મોપરજ તથા સ્વદેશપ્રેમને માટે તેમનું નામ મેવાડનાં ગુપ્તસિદ્ધ માનનીય પ્રાન સ્મરણીય રાજાઓની પવિત્ર નામાવલીમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે મહારાણા વાક્ષ જેવા સ્વદેશાનુ-રાગી હતા તેવાજ શિષ્યપ્રેમી પણ હતા તેમણે પોતાના દેશની શોભા શ્રદ્ધિ જત કરવાને માટે જે શિષ્યપ્રેમી કળાયા છે, તે અઘાપિ વર્તમાન રહી તેમની ઉત્કટ શિષ્યપ્રિયતાની સાક્ષી આપી રહ્યા છે તેમણે પોતાના રાજ્યમાં મોગી મોગી ઇમારતો અને સરેશવરો બંધાવ્યા હતા, જે ખાણનું વર્ણન જામે આગળ મરી ગયા છીએ તેમાંથી જે ઉપજ થતી તે સર્વ તેઓ દેશાન્નનિના મર્ચમાં ખરચતા હતા વિરોધત દુષ્ટ બંધાવિહીને જે મુદર મમનો તથા દેવમંદિરો તોડાવી નખાવ્યા હતા, તે સર્વને મહારાણા વાક્ષે આ વિપુલ સ-પતિની સહાયથી પુન બંધાવ્યા હતા મહારાણી પચિનીના મહાવચના જેવોજ બીને એ મનોહર મહાનય ગણ્યા તાક્ષે બંધાવે આ મહાનયનો કેટલોક ભાગ અઘાપિ વિજમાન છે આ સિવાય મહારાણા વાક્ષે વિપુલ ડ ય ખરચીને બ્રહ્માન એ વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું હતું આ અદ્વિતીય મંદિર એકેશ્વરદેવ બ્રહ્માને મમર્પણું કરવામાં આવેલું હોવાથી તેમાં કેટ પણ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી નથી હિંદુદર્ષી આક્રમણકારીના પ્રવૃત્તિ વિરોધાનવમાંથી આ મંદિરનું રક્ષણ થયું તેનું મારણ આજ દોડુ ભેદએ નહિ તો આજ મુદ્દીમાં તેનો પણ નાશ થયો હોત.

ગણા લાક્ષને પુષ્કળ સતનો થયા હતા આગળ જતા આ સર્વ સતનોએ રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં પોતપોતાના નામનું એક એક મોત્ર સ્થાપિત કર્યું હતું તેમના “લનાવત” અને “કુનાવત” ગુપ્તસિદ્ધ છે આજે પણ અગ્રપ્રાપતોરની પામે વસતા રોકે અને અરવલ્લીના અન્ય પ્રદેશોમાં એના સ્વતંત્ર જમીનદારો પોતાને કુનાવત અને લનાવતતારે આગપાદે છે જે મહારાણા લાક્ષનાં જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ ચંદ્ર હતું તે સૌથી જોડકુમાર હોવા છતાં પણ પોતાના પિતાના મિહા સનપર બેસ નહિ પ્રામીનમાંથી નાનતા આવેવા રિવાજમાં આ સખત કેરી ગીતે થયું તથા તેથી મેવાડરાજ્યમાં કેવા કેવા અન્યો થયા તેનું યથાય વર્ણન છતાં અધ્યાય આવે છે.

૧ સર્વે રાજ્યજ્ઞ તામ્રજ્ઞ રાગ પારદ ઘવ જા. સોસ લૌહજ્ઞ સર્વેને ધાતવો ગિરિસમ્મયા ॥

બાજમકાર એમ કહે છે કે તત્વ કાણુઓની સાથે સખ ગ્રહોને પણ વિશેષ સંબંધ છે.

૨ દીર્ઘમાયી ગા ખાણને મનુષ્યોએ તણ દીધી છે હવે ત્યાં આજ દુર્ગમ જમજ્ઞ દુષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે મળી ત્યાં જવાની હિંમત રહી નથી ત્યાં રહેતા લોકોએ આ ખાણની અધિ દારી દેવી પોતાને મંદિરો બંધાવ્યા હતા તે પણ નુર્ણવિનુર્ણ અને ઇન્નકિત થઈ ગયા છે હવે કેટ પણ ખાણનું તેનાપર પુષ્કળ નાણાંને તેની પૂલ કરેલું નથી ત્યાં રહેતા જમજ્ઞ લોકો આ પ્રા ગેન દેઈઓને છોડીને નવા નવા દેવતાઓની પૂલ મરે છે હવે ત્યાં જમજ્ઞની પૂલ મળી નથી ખરે સીતવાવની પૂલ થાય છે.

૩ અખતની નિકટ આવવાના કે ગુરના સાથઅદેવ જનદાર તથા સિદ્ધિ નયીના વરે આવેલા શોખારના સામત રાણા લાક્ષનાજ પરાજે છે.

અધ્યાય ૬ છો

રાજપૂતોના સ્ત્રીવિવયક શિષ્ટાચાર-જ્યેષ્ઠકુમારને સિંહાસનારૂઢ કરવાની રીતિમાં પરિવર્તન-
ખરા ઉત્તરાધિકારી ચંદ્રને બદલે તેમના કુનિષ્ઠ ભાતા મુકુન્દજીન સિંહાસનપ્રાપ્તિ-
મેવાડમાં રાહોડોલોકોના અન્યાયી રાજ્યપ્રબંધથી અનંક પ્રકારના ઝગડાની
ઉત્પત્તિ-તેમને ચિંતામાંથી હાંકી કાઢી વીરવર ચંદ્રે કરેલો
મંદારનગરની પ્રાપ્તિ-મેવાડ અને મારવાડરચ્ચેનો સંબંધ-
મુકુન્દજીનું રાજ્યશાસન અને તેનાં વધ

હીમાં કેટલાક લોકો કહે છે કે જે લોકો સ્ત્રીગતિના વિશેષ અતુરાગી હોય
છે, તેઓ સર્વથી વિશેષ સભ્ય હોય છે. જો આ સિદ્ધાંત માનવામાં આવે, જો
સ્ત્રીગતિપ્રત્યેના અતુરાગ તથા શિષ્ટવ્યવહારના પ્રમાણમાં જાતીયસભ્યતાનું
માપ કાઢવામાં આવે તો રાજપૂતોને અવશ્ય સભ્યતાના અમણી ગણવા જોઈએ.
રાજપૂતો પોતાના હૃદયમાં આરાધ્યદેવીની પેઠે સ્ત્રીની પૂજા કરે છે. જો આ
દેવીનું લેશ પણ અપમાન થાય, જો તેના સન્માન અથવા શિષ્ટાચારમાં જરા-
પણ ત્રુટિ થાય તો તેજસ્વી રાજપૂતોનાં હૃદયમાં ક્રોધાગ્નિનો ભગુકો ઉઠે છે

અને જ્યાંસુધી તેઓ અપમાન કરનારના રુધિરથી પોતાનો તે અગ્નિ શાંત કરતા નથી ત્યાંસુધી
તેમને જરાપણ ચેતન પડતું નથી. આગળપાછળનો વિચાર ક્યાં વિના સ્ત્રીઓની સહેજ મસ્કરી કર-
નાર બંધુને પણ રાજપૂતો ભયંકર શત્રુ માનતા હતા. જે રાહોડો અને કુશાવલ્લ લોકો દીર્ઘકાળથી
અભિન્ન સંબંધથી જોડાએલા હતા, તેઓ માત્ર એક શિષ્ટાચારવિરુદ્ધ વાક્યથી એકબીજાના શત્રુ થઈ
પડ્યા. આ શત્રુતાથી ઉભયપક્ષને ઘણી મોટી હાનિ થઈ. જ્યારે તેઓ મિત્રભાવથી રહેતા હતા, ત્યારે
તેમનું એકત્ર બળ અજિત મનાતું હતું; તે એટલે સુધી કે પ્રચંડ મરાઠાઓ પણ તેમનાથી પરાભવ
પામ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે માહોમાહેના વિવાદથી તેઓ એકબીજાના શત્રુ થઈ ગયા, ત્યારે મહારાષ્ટ્રી-
ઓએ તે તકનો લાભ લઈ ઉભયને પરાજિત કરી તેમને ભારે હાનિ પહોંચાડી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય
છે કે રાજપૂતોમાં રમણીવિવયક શિષ્ટાચાર એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી. સ્ત્રીના સંબંધમાં મેવાડના
સ્વામી મહારાણા લાક્ષે એક અતિ સાધારણ ઉપદ્રાસ કરીને પોતાના પુત્ર ચંદ્રના હૃદયમાં જે અગ્નિ
પ્રદીપ્ત કર્યો હતો, તે સહેલાઈથી છુટાયો નહોતો. તે છુટાવવામાં રાજ્યની એક પ્રાચીન પદ્ધતિ ફેરવવી
પડી અને તેમ ટરવાથી મેવાડનું જોટલું અનિષ્ટ થયું તેટલું અનિષ્ટ મુસલમાનો અથવા મહારાષ્ટ્રીઓનાં
આક્રમણથી પણ થઈ શક્યું ન હોત.

સુખદુઃખથી પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી મહારાણા લાક્ષે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ્યા. હવે તેઓ અનર્થ-
કારિણી વિવયચિનાને તિલાંજલિ આપી પરમાર્થચિંતનમાં ચિત્ત પગેવી પોતાનો સમય શાંતિથી વ્યતીત
કરવા ઇચ્છતા હતા. તેમના પુત્રો યથાચેત્ય ભૂમિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી પરમાનંદથી સમય વ્યતીત કરતા
હતા. હવે મહારાણા લાક્ષેને કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા નહોતી. હવે તેઓ જ્યેષ્ઠકુમાર ચંદ્રને રાજ્ય-
ભાર સોંપી નિશ્ચિન થઈ ભગવાનનું ભજન કરવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ વિધાનાએ તેમના પ્રતિ વકેદષ્ટિ
કરી તેમને પુનઃ સંસારરૂપી નદીના વમળમાં નાખ્યા. રાણુના પરમાર્થચિંતનમાં વિદ્ય થયું. શાંતિના
માર્ગમાં કંટક આવી પડ્યો. તેઓ વિવમય સંસારચિંતામાંથી કાઢી પણ પ્રકારે મુક્ત થઈ શક્યા નહિ.

એક દિવસ રાણા લાણ પોતાના મંત્રીઓ, સલાસદો અને સાગતોની સાથે પોતાની રાજસભામાં બેઠા હતા; એટલામાં મારવાડના રાજા રણમલ્લનો મોકલેલો એક દૂત શ્રીફળ લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યો. રાણાએ આ દૂતનું યથાથોગ્ય સન્માન કરી મારવાડના રાજાના હોમકુશળના સમાચાર પૂછ્યા પછી તેમણે દૂતને આગમનનું કારણ પૂછ્યું. દૂત ભોલો “ મહારાજ ! આપના ભ્રેષ્ઠ કુમાર ચંદ્રની સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાહ કરવાના ઉદ્દેશથી રણમલ્લે આ શ્રીફળ મોકલ્યું છે ” ચંદ્ર આ સમયે રાજ-સભામાં નહોતો; તેથી મહારાણા બોલ્યા-“ થોડી વાર સુધી થોભો હમણા ચંદ્ર આવીને વિવાહના સંબ-ધમાં પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરશે ” પછી તેઓ પોતાની દાદીપર હાથ ફેરવી હસના હસતા બોલ્યા “ હું નાણું છું કે મારા જેવા સફેદ દાદીજીવાળા માણસને મારે આપ આ પ્રકારના ખેતની સામગ્રી લાવતા નથી ” રાણા લાણના આ કૌતુકભર્ય વચ્ચેના સાલળી સર્વ સલાસદો પરમ પુવચિત થયા અને તે વચ્ચેના વારંવાર સંભારી હસવા લાગ્યા.

એટલામાં કુમાર ચંદ્રે સભામાં આવી આ સમાચાર સાંભળ્યા પિતાએ જે સંબંધને કારણમાં જન્મ-વારે મારે પોતાનો માન્યો છે, તે સંબંધને પુનઃ પુનઃ પોતાનો શી રીતે કરી શકે ? ચંદ્રના હૃદયમાં આ બવલત ચિંતા પ્રબળવા લાગી પ્રભુવાર વિચાર કરીને ચંદ્રે નિશ્ચય કર્યો કે આ લગ્નમાં હું કદિ કંઈ પણ પ્રકારે ભાગ લઈશ નહિ ચંદ્રના હૃદયની આ વાન શીઘ્ર રાણાના બાણવામાં આવી તેમણે ચંદ્રનો નિશ્ચય ફેરવવાને માટે તેમને વારંવાર સમજાવ્યા, પરંતુ ચંદ્રે રાણાની એક પણ વાત માની નહિ મહારાણા ચંદ્રનો દૃઢ સંકલ્પ કોઈ પણ પ્રકારે તોડી શક્યા નહિ રાણાને બનને તરફનું દુઃખ થયું એક તરફ ચંદ્રની ભીષણ પ્રતિજ્ઞા અને બીજી તરફ મારવાડના રાજાનું અપમાન મહારાણાએ ચંદ્રને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પરંતુ તે જરા પણ કબ્બો નહિ તેમને ઉપદેશ, સ્નેહવચન, અનુરોધ-એ મર્વ નિષ્ફળ થયા દૃઢપ્રતિજ્ઞા ચંદ્રે તે વિવાહમાં કંઈ પણ પ્રકારે ભાગ લેવાની ધમ્મી ના પાડી, આથી મહારાણા ચંદ્રપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા અને રણમલ્લનું અપમાનનું કામ એટલા મટે તેઓ સ્વયં તેની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાને તૈયાર થયા તેમણે શ્વાવસ્થામાં સસારકાર્ય છોડી અતસમય શાંતિમાં વ્યતીત કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો, પરંતુ તેમને પુનઃ સસારચક્રમાં પતિત થયું પાછું જે પુનઃ તેમને પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય હતો અને જેને રાજ્યભાર સોંપીને તેમણે સસારનો ત્યાગ કરવાની તૈયારી કરી હતી, તેજ પુનઃ આણુ આચરણ તેમનાથી સહન થઈ શક્ય નહિ ચંદ્રે પુનઃ થઈ પિતાના સુખદુઃખનો દેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ તેમણે પિતાના મુખ તરફ જોયું નહિ, નો પછી તે પુત્ર શા કામને ? રાણા આવી વિચાર કરી તેમનાપર અત્યંત ક્રોધા તેમણે ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ પુનઃ પુનઃ પુનઃ તિરસ્કાર કર્યો તેજસ્વી ચંદ્રે મોન રહ્યા તેમને ધીરથી પિતાના સર્વ તિરસ્કારવચનો સંવન કર્યા. દારણુ અપ-માનથી તેમનું હૃદય ઉછળ્યા મારતું હતું પરંતુ તેમણે મુખથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર કર્યો નહિ. પછી મહારાણા મંત્રી સ્વરે બોલ્યા-“ દીકર, હુંજ તેજ સ્ત્રીનું પ્રાણિયદણુ મરે છું, પરંતુ જે તે સ્ત્રીના ગર્ભથી પુત્ર થાય તો નારો રાજ્યાસનપરનો અધિકાર નહિ થાય, આ વાતનું તું મને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વચન આપ ” આ કંઠાર વચન સાંભળી તેજસ્વી ચંદ્રનો એક વાળ પણ હાલ્યો નહિ તેઓ અચલ-અટલ-ચિત્ત રહી ધીરભાવથી બોલ્યા “ દીકર, પિતાજી ! ભગવાન એકલિંગના સોગદ આપને કહ્યું છે કે તે સ્ત્રીના ગર્ભથી પુત્ર થશે તો હું સ્વયં રાજ્યાસનપરનો મારો અધિકાર છોડી દઈશ ”

નિર્ધાતો રોષ કાણુ મિથ્યા કરી શકે છે ? બાર વર્ષની કન્યા રાણે પચાસ વર્ષના મહારાણાને વિવાહ થયો આ વિચિત્ર સંયોગથી એક પુત્રની ઉત્પત્તિ થઈ તેનું નામ મુકુલજી રાખવામાં આન્યુ-બધરે મુકુલજી પાંચ વર્ષના થયા ત્યારે “ મુસલમાનોએ પુણવતી ” ગયાપર અકેમણુ ક્યું છે ” એ સમા-ચાર મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યા આ ફરાચારીઓના હાથમાંથી તે પવિત્રશેત્રનું રક્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ભારતવર્ષના સર્વ આર્યરાજાઓ તે તરફ પોતપોતાના સૈન્ય લઈને જતા હતા રાણા લાણે પણ આ કદિન ધર્મકર્મ કરી પોતાના અવકાળને પવિત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો ભારતવર્ષના દિગ્દર્શન-વનથી રાજાઓ શ્વાપૂર્વકે માને છે કે “ રાજ્ય કરવાથી રાજાને અનંત પાપના ભાગી થવું પડે છે અને અતસમયે રાજ્ય, ધન તથા વિપવવાસનાનો ત્યાગ કરી કંઠાર મુનિનિવૃત્ત થાણુ કરી વ્રતાવલોકન, પરમાર્થ-ચિંતન, તીર્થગમન તથા દાનાદિ પુણ્યકર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરવામાં આવે તો આ પાપમાંથી કંઈ પણ

પ્રકારે મુક્ત થઇ શકાતું નથી” મહારાણા લાક્ષ પણ આવી શ્રદ્ધા હૃદયમાં ધારણ કરી આ બીપણ સંગ્રામમાં આત્મોત્સર્ગ કરવાને તત્પર થયા જે વખતથી ઇસ્લામધર્મવાન બીઓ હિંદુઓના સનાતન-ધર્મને કનકિત કરવાને તૈયાર થયા અને જે વખતથી તેઓ પોતાનું આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે ખુદ્ગ ધારણ કરવા લાગ્યા, તે વખતથી હિંદુરાજ્યોએ સાતિમય જીવનનો ત્યાગ કરી તેમની સાથે બાપ બીડવા માઠી તેમણે શત્રુ અને દુષ્કર્તી નદીના વિશાળ કિનારા ગતીથી ગી નાખ્યા અને ગયાતીર્થનો ઉદ્ધાર કરવો એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય થઇ પડ્યું તેમને દૈવ શ્રદ્ધા હતી કે જો જોને પાપિષ્ઠ યવનોના કનુવિત આસમાથી પુરુષતીર્થ ગયાનો ઉદ્ધાર કરીશું તો પુનર્જન્મના ફેરામાંથી મુક્ત થઇશું અને જમને અપ્સ-રાઓ દિવ્ય વિમાનમાં બેસાડીને સ્વર્ગલોકમાં લઈ જશે શ્રદ્ધા એજ કાર્યનું મૂળ છે એ- શ્રદ્ધાને લીધે મહારાણા લાક્ષ વૃદ્ધાવસ્થામાં બળવાન મુસનમાનોની સાથે સંગ્રામ કરવાને તત્પર થયા આ કરાર નતનું પાનન કર્યા પૂર્વે તેમણે પોતાના રાજ્યની મુલ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કર્યો રાજનમાંથી વિદાય લીધા પછી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ઝગડો ન થાય એવી વ્યવસ્થા કરવી એ મા- પરમ કર્તવ્ય છે, એમ તેમણે ધાર્યું તે વખતે મહારાણાએ ચંદ્રને રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી કેળવ્યો થશે તે વિશે કાર્ક પણ કહ્યું નહિ તેઓ માત્ર એટલુંજ બોલ્યા કે-“ હું જે કઠોરનતનું પાનન કરવા જાઉં છું તેમાંથી બનીને પાછો દેશમાં આવીશ એવી મને આશા નથી જો હું આની શકું નહિ તો પછી મુકુબની ઉપલવિકા નો શુ પ્રબંધ કરવામાં આવશે ? મુકુબને શી સપત્તિ આપવામાં આવશે ?” તેજની ચંદ્રે રિચ-ભાવથી ઉભા થઇ ધીર અને ગભીરસ્વરે ઉત્તર આપ્યો-“ ચિતોડનું રાજસિંહામન ” વળી મહારાણા ના મનમાં લેશ પણ સંદેહ ન રહે એટલા માટે છુત્તમાન ચંદ્રે પિતાજી ગયા તરફ જાય તે પૂર્વેજ મુકુબનો અભિપ્રેક કરવાનો વિચાર કર્યો ચંદ્રની દૈવ પ્રતિજ્ઞા અને અદ્ભુત આત્મત્યાગનો પરિચય થયા છતાં પણ રાણાના મનમાં શકા દેવાથી તેમણે પણ લુદ્ધમાં જવા પૂર્વેજ મુકુબજનો અભિપ્રેક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અભિપ્રેકની સામગ્રી શીઘ્ર તૈયાર કરવામાં આવી પાંચ વર્ષના બાળક મુકુબજને રાજસિંહા સનપર વિગજમાન કરી ચંદ્રે સૌથી પહેલાં તેના તરફ રાજસ-માન તથા આદર પ્રદર્શિત કર્યો અને તેની સમક્ષ સેવક તથા વિશ્વાસુ રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી આ મહાન સ્વાર્થત્યાગના બદલામાં તેમને મનીશ્રીમાં સર્વોચ્ચ પદ આપવામાં આવ્યું અને જે કોઇ સામતને ભૂમિષ્ઠિત પ્રદાન કરવામાં આવે તેના દાનપત્રપર રાણાના હસ્તાક્ષરની ઉપર ચંદ્રના ખગનું ચિન્હ કરવામાં આવે, એવો પ્રબંધ વિધિપૂર્વક કરવામાં આવ્યો. ચિતોડના રાણાઓએ તે દિવસ પછી જે જે ભૂમિષ્ઠિત આપી છે તેના દાનપત્રોપર સાધુશ્રાપતિના ખડ્ગનું ચિન્હ દર્શિગાયર થાય છે

આ મહાન સ્વાર્થત્યાગથી રાજકુમાર ચંદ્રનું મહત્વ, વીરતા, સહનશીલતા તથા ઉદારતા સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે પિતાજીના ગયા પછી તેઓ લઘુ બ્રાતા મુકુબના તથા સમમ મેવાડના કેનાણુ માટે તથા શ્રીજીદને માટે પરમ યાતુર્ધર્મી પ્રભાસ કરવા લાગ્યા, પરંતુ મુકુબની માતા તેમના પ્રત્યે અત્યંત અપ્રસન હતી મુકુબ યોગ્ય વયને થાય ત્યાંસુધી રાજકારભાર સ્નાવવાની તેની પોતાની ઇચ્છા હતી, પણ તેની આ આશા પૂર્ણ થઇ નહોતી આથી તેને મહા દુઃખ થતું હતું દેખી તેનું ચિત્ત નવાયમાન થયું હતું તેના હૃદયમાં કૃતસંતોષે સ્થાન મળ્યું નહોતું તેનું હૃદય પથુના જેવું થઇ ગયું હતું ચંદ્રના સ્વાર્થત્યાગિની તે “ મેવાડની ગજમાતા ” થઈ શમી ન હોત, પરંતુ તે હૃદયપર પાપાણુ સૂઝી ગાક્ષસી તથા ચિશાચિની બની ચંદ્રના ઐતહાસિક ગૌરવને ભૂલી ગઈ અને તેમનું અકલ્યાણ કરવાનો પ્રયામ કરવા લાગી વીરવર ચંદ્રના પ્રત્યેક કાર્યને તે રાજમાતા દેશ તથા વૃણાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગી એ તે પ્રાઇ પણ પ્રકારનું ઊંદ્ર પ્રાપ્ત ન થવાથી કેવળ અમૂલક સંદેહ અને દુષ્ટ સ્વભાવને વશ થઇ ચંદ્રના સરવ કાળે આ પણુ દેશાંગેપણુ કરી તે બોલી “રાજકાર્ય કરવાના નિમિત્તથી ચંદ્ર પોતેજ રાજ બની ગયો છે જો કે તે પોતાને રાણાનરિકે ઓળખાવતો નથી, પરંતુ તે એ ઉપાધિને નાદમાત્રજ ગણવા છાછે છે” આ મર્વ વાતો ધીમે ધીમે ચંદ્રના સાક્ષજવામાં આવી તેઓ પોતાના હૃદયની સંદલતા અને પવિત્રતા ઉત્તમ રીતે જાણતા હતા પોતાના કનિદળધુના કલ્યાણને માટેજ તેમણે રાજસ-માનને

૧ ચંદ્રના વશને અદ્યવત કહેવાય છે તેમના સ્વામી અને સરભાગુ નિયાસસ્થાન સાહુશ છે મેવાડના અસહારની સમામાં સાહુ આપતિને સર્વજેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે

ત્યાગ કર્યો હતો, પરંતુ શુ તેમને આ કાર્યની બદલો આપી જ મળ્યો હતો ? ચદ્રે ભણ્યું કે રાજમાતાનું મન પોતાના પુત્રના મિત્રને માટે સદા વ્યાકુળ અને સમર્થ થઈ રહે છે, પણ તેમા તેઓ શુ કરી શકે ? હિતકારી મનુષ્યની સરનતા ઉદારતા તથા સ્વાર્થત્યાગ જો કુટિયકાપટલની ગણનામા આવે તો જગતમા કોઈ પણ મનુષ્ય સત્યમાર્ગે વિચરી શકે જ નહિ

ચદ્રના ઉદાર હૃદયપર પ્રચંડ પ્રહાર પડ્યો તેમણે ધાર્યું કે હવે રાજ્યપ્રજા ધમા હાથ રાખવો ઉચિત નથી રાત્રીની ભયંકર છરી હૃદયમા પ્રદણ્ડ મરી શમય, પરંતુ આ પ્રકારનો અત્યાચાર અને કનક એક દાણવાર પણ સહન થઈ શકે નહિ આ અત્યાચાર અપકીર્તિ તથા સદેહને માટે ચદ્રે મિષ્ટવચનથી રાજમાતાને કપડો આપી કહ્યું - 'આપની સમજમા ફેર છે જો મને ચિતોડના સિંહાસનપર બેસવાની અભિલાષા હોત તો આજે તમને રાજમાતા કહીને કાચુ બોનાવત' દીક, એમા મને કાંઈ દાનિ નથી અને એથી મને દુઃખ પણ થતુ નથી મને માત્ર અહિંસા એટલો જ યાદ છે કે મારે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરવો પડે છે ચિતોડના લાજમા ભયંકર વિપત્તિઓ થયેલી છે, એ વિચાર આવતાજ મારા હૃદયમા દુઃખ યાદ છે દીક હું જાઉં છું રાજ્યનો સમસ્ત પ્રબંધ આપ આપના હાથમા દો. હવે કેવળ આપના ઉપરજ રાજ્યના સુખ દુઃખ સમ્પત્તિ વિપત્તિ ઈત્યાદિ સર્વ બાબતો નિર્ભર છે છું જોને, સિસોદીઆકુનનું ગૌરવ નષ્ટ થાય નહિ ' ચદ્ર ચિતોડનો ત્યાગ કરી માકુરજન્ય તરફ ચા'વા ગયા ત્યાંના રાજાએ ઉત્તમ પ્રકારે તેમનો આદરસન્માર મરી તેમને પોતાને ત્યાં ગમ્યા અને તત્કાળ તેમને હાનર નામનું સ્થાન ભૂમિગતિમા આપી દીધું

પૃથ્વીમા કૃતમતા મ્યા છે ? કૃતમતા એ સ્વર્ગીય રત્ન છે દેહ, સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતના નરકકૃપમા એ સ્વર્ગીય રત્ન રહી શકતુ નથી જેના હૃદયમા આ દિવ્ય રત્ન રિરાજમાન હોય છે તે મનુષ્ય હોવા છતાં પણ દેવતા છે, તે અતિ સાધારણ માણસ હોવા છતાં પણ સમસ્ત જગતનો પૂજનીય છે કુમાર ચદ્રે એકદમ સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પોતાનો મુકુટ પોતાના હાથથી પોતાના કનિષ્ઠબાહુના મસ્તકપર મૂક્યો જે તેમનો દાસ થવાને પણ લાયક નહોતો તેવીજ સેવા તેમણે પોતે કરી આવી ઉદારતા અને મહાનતા કેટલા માણસોના ચરિત્રમા દર્શિગેચર થાય છે ? આ અદ્ભુત સ્વાર્થત્યાગના બદલામા તેમને શુ મળ્યું ? દેહ, સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતના લકારરૂપ આ સંસારમા તેમને કોણે ઉત્તમ કાર્યનો ઉત્તમ બદલો આપ્યો ? તેઓ પોતાના પૂર્વજોનું રાજ્ય છોડીને નાન્યા ગયા કુદ રાજમાતાએ તેમને ઘોષવાને માટે જરા પણ આમદ કર્યો નહિ અને એક તાર પછે તેમની મનાષી લાવવાની એણે કરી નહિ, પરંતુ તેમના જવાબી ઉત્તરી તે આનંદ પામી વિશાલ તેના પિતા, ભાતા અને પિયરપણના અત્યંત કુટુમ્બીજનોના આનંદની સીમા રહી નહિ ધીમે ધીમે તેઓ મહોરનમરને છોડી ચિતોડમા આવવા લાગ્યા સૌથી પહેલાં મુકુનના મામા જોધરાવે (એણે જોધપુર વસાવ્યું હતું) મારવાડની મરુભૂમિ છોડી મેવાડની શીતળભૂમિમા આવી વિશ્રામ કર્યો કેટલાક દિવસ પછી જોધરાવનો પિતા રણમત પોતાના અગણિત શેવકોને લઈને આજે મારવાડમા જુવારના રોટાના ખાંડ ખાઈને જેના ગળા છેાં લાઇ ગયા હતા, તેઓ હવે મેવાડના ઘડિની રોટાની ખાંડ પરમાનંદપૂર્વક બાળક મુકુને જળજળકાર કરવા નામ્યા

કૂર અને કપડી માણસોના હૃદયનો ભાન બાણી શકે એવા કેટલાં બાણોથી જગતમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે ? મારવાડના તમા રોટીના રણમા બેસીને જે લોકો તે સ્થાનને સ્વર્ગીય મુખને બહાર માનતા હતા તે મદાનુભાવ વીગળ આજે સ્વર્ગાદિપિ મર્ત્યાદિ જન્મભૂમિનો ત્યાગ કરીને મેવાડની ભૂમિમા સામાટે આવ્યા છે ? કોણ જાણે તેમના હૃદયમા શો વિચાર ઉદિત થયો છે ? જાવા વિચાર કોઈ પણ મેવાડવાસી કરતું નહોતું રણમત પોતાના દોહિત્રને ખોળામા લઈને બાપપારવળના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા લાગ્યો રાણાના જન્યમરનો ઉપભોગ તે લે છે તેના મનમા મુખના અનેક તરંગો ઉથલા મરતા હતા તે મનમા તે મનમા અને મુખસ્વપ્ના ભેગા કરતો હતો જે સામે બાળક મુકુન રમવાને માટે રાજસલામાથી ચા'તો હતો, તે સમયે રણમદ એટલોજ સિંહાસનપર બેસી રહેતો હતો સર્વ રાજચિન્હો તે વખતે પણ તેના મસ્તકપર ફાલતા હતા આ ઘટના જોયા છતાં પણ સર્વ તે તરફ આખમિ આગળ કરતા હતા કે હું પણ માણસ સાહસ કરીને આ સખધે તેને કાંઈ પ્રહાર નહોતું પરંતુ માત્ર એક જણ આનો મર્મ સમજી ગયું હતું રાહિસસદારનો આ વ્યવહાર જોઈ

તેના મનમાં અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન થયું આ માણસ તે સિસોદીઆકુળની એક વૃદ્ધ ધારી? હતી રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર આ ધારીનાજ હાથમાં હતો તે મનમાં બોલી - "શુ બાપ્પારાવળના સિદ્ધાસનપર રોકાડ લોકો અધિકાર કરશે? શુ દુર્જનના વિશ્વાસઘાતથી સિસોદીઆકુલ સદાને માટે રસાતળમાં જશે?" ધારીના મનમાં આ પ્રકારની ગૂઢ ચિંતા થવા લાગી

કારણ દુઃખ, ઘુણ તથા અભિમાનથી જર્જરિત થઈને તેણે મુકુન્દની માતા પાસે જઈ તેને કહ્યું - "શુ તમે કાંઈ જોતા નથી? શુ તમારી સમજમાં કાંઈ જવતું નથી? શુ તમારા પિતા અને તેના માણસો તમારા બાળકને ચિતોડના સિદ્ધાસનથી દૂર કરશે તે તમે યાતિથી જોવા કરશો?" આ દિતીથી ધારીના મુખથી આ વાત સાંભળી ગજમતાને અત્યંત સહિષ્ણુ ઉત્પન્ન થયો. અસારસુધી આવેા સહેલ તેને સ્વપ્નમાં પણ આવેા નહોતાં. અત્યારપર ત તે સ્વપ્ન યા નિશ્ચિત હતી, પરંતુ હવે તે સમજ કે અમારી દશા સંકટમય છે હવે તેને આ વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાની ચિંતા થવા લાગી, પરંતુ હવે શો ઉપાય હતો? બુદ્ધિભરમા પડીને તેણે પોતે પોતાને હાથેજ પોતાના પગમાં કુકાડી મારી હતી જો કુમાર ચંદ્ર ચિતોડમાં હોત તો આ વિપત્તિ તેનાપર કદિ કાંઈપણ પ્રકારે આવી પડત નહિ, પરંતુ તેણે પિંશાચિની બનીને પોતાને હાથેજ પોતાનું સત્યાનાશ વાળુ હતું વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ ઉપાય નહિ જડવાથી રાજમાતા પોતાના પિતાની પાસે ગઈ અને ત્રીન અભિમાનથી તેણે તેને ઉપલા પ્રકારના વ્યવહારનું કારણ પૂછ્યું ઉત્તરમાં તેણે જે સાંભળ્યું તેથી તેનું હૃદય વ્યાકુળ થયું, તેનું મરતક ફરવા લાગ્યું અને તેની સંપૂર્ણ આત્મીય ગંધ કે મારે પિતા રણમંથ મારા બાળક મુકુન્દનું ખૂન કરીને સ્વયં રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે આ વિપત્તિકાળમાં રાજમાતાના સાંભળવામાં આવ્યું કે રણમંથને ચંદ્રના બીજા બધુ રથુદેવને ગ્રહીતે મારી નખાવેા છે આ અણુભ સમાચાર સાંભળતાજ રાજમાતા અત્યંત વ્યાકુળ થઈ ગઈ રથુદેવને કેલવાડા અને કવેરી ગામની ભૂમિવૃત્તિ મળી હતી રથુદેવ કેવવાડાગામ રહેતા હતા એક સમયે રણમંથરે રથુદેવ ઉપર સન્માનના ચિન્હતરીકે એક પોશાક મોકલેા. રાજપૂતો સન્માનનો પોશાક મળતા તરત તેને પરિધાન કરે છે આ તેમને એક ખાસ શિષ્ટાચાર છે. રથુદેવ ઉક્તા પોશાક પરિધાન કરતા હતા તે વખતે કુદરત રણમંથના એક ગ્રમચરે તેમને છરીથી મારી નાખ્યા રથુદેવ અત્યંત શીમાન, ધર્મપરામણ તથા સાતસિક યુવક હતા તેમના અનુપમ ગુણ તથા સૌદર્ધથી મોહિત થઈ રાજપૂતો તેમનાપ્રત્યે એટલી પ્રીતિ રાખતા હતા કે તેમના મૃત્યુથી મેવાડના સર્વ રાજપૂતો અત્યંત મોઢાકુળ થયા મૃત્યુ પછી તેઓ "પિતૃદેવતા" ની મળ્યામાં આવ્યા હતા તે વખતથી મેવાડના સર્વ અનુભવી પોતાના ઘરમાં તેમની મૂર્તિ સ્થાપન કરી ભક્તિપૂર્વક તેમની પૂજા કરવા લાગ્યા મેવાડમાં પ્રતિવર્ષે બેવાર રથુદેવની પૂજા મેાડી ધામધૂમ સાથે થાય છે આ પ્રસંગે રાણાથી લઇને રાજ્યના સિત્તુવર્ધન સર્વ લોકો આ ધામધૂમમાં લાગ લે છે ૨

હવે રાજમાતાની શોક અને ચિંતાની સીમા ન્હી નહિ તે સંપૂર્ણરિતે અમલ ગઈ કે બપોરે આ કુશાચારીએ રથુદેવને મારી નાખ્યા છે, તો હવે એ મુકુન્દનો સંહારકરવાનો પ્રમથ શીલજ કરશે તે આ વિપત્તિમાંથી બચવાનો ઉપાય શોધવા લાગી તે જ તરફ જોતી તે તરફ તેને સમ્પદ અને સંકટન દષ્ટિ-ગેાચર થતા હતા તેને ચાર તરફ શત્રુઓજ જણાતા હતા રણમંથના માણસો સર્વત્ર સ્થિત હતા ચિતોડમાં એટલા હૃદય પદ હતા તે સર્વથર રણમંથના માણસો વિરાજમાન હતા વળી ચિતોડના એક

૧ કનૈલ યોદ બધાને છે કે હિંદુસાગરમાં તે મારીને વિશેષ આદર હોતા તેના સલાવાને એક એક રાજપૂતરાજાની સાથે વાહાજાઓને સભ્ય રાખના પડે છે આ લોભને આવડ્યદ્રદિધાકરી ભૂમિવૃત્તિ આપવામાં આવે છે હિંદુરાજઓ તેમને મોટા મેઘા કર્ચોમાં નિયુક્ત કરે છે

૨ ફોસને વિવેકે મેવાડમાં એક દિવસ થાય છે આ દિવસને વિવેકે તથા મહિમાસની દશમને વિવેકે મેવાડના પ્રત્યેક ધર્મમાં રથુદેવની ચેત્રી સાફ કરવામાં આવે તેમની મૂર્તિને સ્થાન કરાવી તે વેનીપર મુકવામાં આવે છે રાજપૂતઓ તે વેત્રીની પૂજા કરીને પોતાના પુત્રોના મગલનું ચિત્તવ કરે છે અને રાજપૂતકેયો પુત્ર-કન્યા કરે છે રથુદેવ દેવલ મોવે થયા પૂર્વે બાપ્પાર વળે કહેલ નામનો એક પુત્ર મેવાડના પુત્રકદેવતા તરિકે જન્મતા હતા. જનક હાથમાં કે હ તેની પૂજા કરત નથી હાલમાં તે સેત્ર તલદેવ અને રકુદેવજ મેવાડવાસી-ઓના પ્રધાન ઉપાસ્ય દેવતા છે રથુદેવની પૂજાવિધિ સાથે ઓડના ઓડાનિસ દેવતાની પૂજાવિધિ ધણે અરો મળતી આવે જ

ગયા; પરંતુ બ્યારે પાછળ રહેલા માણસો આવી પહોંચ્યા ત્યારે દ્વારપાલોનો સંદેહ વધી ગયો અને તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે આ શી ધાડ છે ? હવે તેઓ સમજી ગયા કે શીઘ્ર અમારું સંત્યાનાશ વળી જશે. આથી સર્વ દ્વારપાલો અસિ લઇને રાજકુમાર ચંદ્રની સાથા થયા. કુમાર પણ હાથમા ખડ્ગ લઈ સિંહની પેઠે ક્રોધથી તેમનાપર તૂટી પડ્યા. ઉભય પક્ષો વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થવા લાગ્યો. ચંદ્રનો ગભીર સિંહનાદ સાલળા તેમના અનુચરનીયો પણ દ્વારપાલોનો સંહાર કરવા લાગ્યા ચતુર ચંદ્રે કિલ્લેદાર ભટીસરદારને પકડી કેદ કર્યો તે અત્યંત ક્રોધિત થઈ ચંદ્રની સામે આવ્યો; પરંતુ તેમના અશ્વારોહીઓની ગતિ તે રોકી શક્યો નહિ તેણે દૂરથી ચંદ્રપર પોતાની તલવાર ફેંકી, તે તલવાર ચંદ્રને વાગી અને ધાવમાથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું; પરંતુ તેજસ્વી ચંદ્ર તરતજ દોડીને તેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેને નીચે તોડી પાડ્યો. ચંદ્રની સેનાએ સર્વ દ્વારપાલોનો સંહાર કરી નાખ્યો ચંદ્રના અનુચરો સર્વ ગઠાડોને તેમના નોકરચાકર સાથે તેમના ગુપ્ત સ્થાનોમાથી પકડી લાવ્યા અને તેમનો સંહાર કરવા લાગ્યા

ચતુર્દશીની તે ભયંકર રાત્રિએ માત્ર બે ચાર રાઠોડોજ ચંદ્રના પગમાથી બચ્યા હશે; પરંતુ દુર્ભાગી રણમથ્લના મૃત્યુપુત્ર વ્રતાત સાલળી શોકને બદલે હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે દુરાચારીએ તે દિવસે પોતાની પુત્રીની એક અતિ સુંદર દાસીપર મોહિત થઈ તેનાપર બળાત્કાર કરી પોતાની કામવૃત્તિ તૃપ્ત કરી હતી બહાર શું થાય છે તે તે જાણતો નહોતો શત્રુઓ તેના ઇષ્ટમિત્રો તથા બધું વગેરેના સંહાર કરીને તેની પાસે આવતા હતા, તે પણ તે જાણતો નહોતો મદિરા, અશીષુ વિગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન કરી તથા વિપયો-મત બની તે વૃદ્ધપુરુષ પોતાની પ્રિય કામિનીના ગળામા હાથ નાખી અચે-તનવત્ પડ્યો હતો. નીચ કામવૃત્તિને વશ થઈ દુષ્ટ રણમથ્લે સતી સ્ત્રીનું અનુદય રતન ઘૂંટી લીધું અને તે હતભાગી સ્ત્રીના પવિત્ર ચરિત્રને કલક લગાડ્યું, પરંતુ તે સ્ત્રીના શાપાશ્રિમા તે શીઘ્ર ભગ્ન થઈ જનાર હતો. આજે તે આ લોક છોડી નરકની અનંત બળાળામા પડવાનો હતો તે રાજપૂતલલનાના સ્વર્ગથી પણ ઉત્તમ સતીત્વ ધનનું તે દુષ્ટે હરણ કર્યું હતું તે રાજપૂતબાળા અપમાનિત અને પદ્મલિત ધધને શું તેને ક્ષમા કરશે ? કહિ નહિ. રણમથ્લના પાપાચારનો બદલો તેણે લીધો તેણે ધામે રહીને શ્યામાથી ઉઢી તે દુષ્ટ મારવાડીની પાઘડી બાંધી અને તેવતી સોને પવગની સાથે સારી રીતે જક-ડીને બાધી દીધો તેને બાધ્યા છતા પણ તેની નિદ્રા ખુલી નહિ આ પ્રકારે દુષ્ટ રણમથ્લને તેના ભાગ્યને સોપી તે રાજપૂતલલના ભાથી ચાલી ગઈ થોડી વારમા ચંદ્રના યમદૂત જેવા સૈનિકો તે મહાભાગમા પહોંચ્યા આ વખતે પણ તે દુષ્ટ જાગૃત થયો નહોતો; પરંતુ બ્યારે તે સિપાઇઓએ ગગનભેદી સિંહ-નાદ કર્યો ત્યારે તે પાપીની સર્વ ઉન્નતતા નષ્ટ થઈ ગઈ આખ બોલીને તેણે જોયું તો તેને ખબર પડી કે આપણાપર મહાસકટ આવી પડ્યું છે. તેણે રણોન્નત સૈનિકોથી સમગ્ર મહાભય પરિપૂર્ણ થયેલો જોયો સર્વ સૈનિકો તલવાર ઉત્કચી તીવ્ર વેગથી તેની સામે ધસી આવતા હતા ક્રોધથી તેનું શરીર બળવા લાગ્યું અને તે અભાગીએ શીઘ્ર ઉઠવાની ચેષ્ટા કરી, પરંતુ તેની મનમોહિનીની કઠોર પ્રેમ જીજ્ઞે તેને તેમ કરતા રોક્યો તેણે ઉઠવાને માટે ધણ બળ કર્યું, તે છતા પણ તે ઉઠી શક્યો નહિ -કઠોર પ્રેમબળથી તે મુક્ત થઈ શક્યો નહિ પછી તે અભાગી પવગની સાથેજ ખડા ધઈ ગયો. પવગ તેની પીઠપર એવો શોભાયમાન લાગતો હતો કે જાણે તે કાચબાની પીંજ ન હોય ! નિકટમાજ એક પિત્તળનો મઘબાવો પડ્યો હતો, બીજી કોઈ પણ અસ્ત્ર નહિ જડવાથી રણમથ્લે નિરુપાયે તે પ્યાવો પોતાના શત્રુઓની સામે ફેંક્યો એટલામા શીઘ્ર તેને બંદુકની એકરંગોળા વાગી અને તેથી તે તરકાળ મરણ પામ્યો. રણમથ્લનો નેધગવ નામનો પુત્ર આ

૧ મારવાડી પાઘડી પ્રાય ૧૦ હાથ લાંબી હોય છે

૨ ધણા લોકોનો એવો મત છે કે ભારતવાસીઓ પૂર્વે બંદુક અને તોપ જેવા અસ્ત્રોથી પરિચિત નહોતા અને યુરશ્વદિ ગ્રંથોમા આગેવાસ્ય વગેરે ને વર્ણન છે તે કવિની કલ્પનાસિવાય અન્ય કાંઈ નથી, પરંતુ અમે નિમ્નપૂર્વક કહીએ છીએ કે આ તેમની મોટી ભૂલ છે તેમણે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લેરા પણ વાંચ્યો નથી એમ જ જણાય છે. અન્યના મુજેથી આ વાત સાલળી લોકો તેમનાપર અવશદ્ધ રાખે છે, એ અતિ દુર્બળ વાત છે. આથી તેઓ ભ્રમ અને ભ્રાતિમા મોયા ખાવ છે જેમની જેવી ઈર્ષ્યા પરંતુ અમે તો નિઃસ્વકોચ અને નિમ્નપૂર્વક કહીએ છીએ કે ભારતવાસીઓ અતિ પ્રાચીન કાળથી તોપ અને બંદુક જેવા આગેવાસ્યોથી પણ મુખ

વખતે ચિતોડના દક્ષિણ ભાગમાં હતો તે પોતાના પિતા તથા ઇજિપ્તોની આવી મતિ થયેલી જણી પોતાના શત્રુના પગમાંથી મુક્ત થવાને માટે એક શીઘ્રગામી અશ્વપર આરૂઢ થઈ ત્યાંથી નારી છૂટ્યો કપડી તથા દુરાચારી રહોડોને વિશ્વાસપાત તથા અત્યાચારનું ઘથોચિત્ત રૂળ મળ્યું અને તે સર્વ સિ સોદાઆર્વારના ક્રોધાગ્રિમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયા

આટલું કર્યા છતાં પણ કુમાર ચંદ્રનો ક્રોધ હેરાં પણ શાત થયો નહિ જોધરાવને પકડનાને માટે તેઓ તેની પાછળ મંદોરનગર તરફ આવ્યા જોધરાવ ચંદ્રનું પ્રયત્ન બળ કાઢી પણ પ્રકરે સંવન કરી શક્યો નહિ તેણે મંદોરનગરનો ત્યાગ કરી હરવા શકન નામના એક પરાક્રમી રાજપૂતનો આશ્રય મંગલ્ય કર્યો આ તરફ વીર ચંદ્ર સાવધાનીથી મંદોરનગરપર અધિકાર કર્યો જો જ્યાસુધી મુળજી તથા કટોજ નામના તેમના બે પુત્રો સૈન્ય લઈને આવ્યા નહિ, ત્યાસુધી તેઓ તે નગરને છોડી ગયા નહિ જે દિવસે રહોડોને તેમના વિશ્વાસપાત તથા કપટાચારનું ઘથોચિત્ત રૂળ આપનામાં આવ્યું તે દિવસથી બાર વર્ષપર્યંત મંદોરનગર સિસોદીઆકુપના અધિકારમાં રહ્યું બાર વર્ષ પછી રહોડોએ પુન તેને પોતાના અધિકારમાં લીધું હવે અહીં આ રજમનાના પુત્ર જોધરાવે મંદોરનગરપર પોતાનો અધિકાર શી રીતે સ્થાપિત કર્યો તેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે આ વર્ણન જો ન કરતાં મેવાડના ઇતિહાસને જ વળગી રહેવાનો વિચાર હતો પરંતુ તેમ કરવાથી એક મદતરનો વિષય રહી જતો હતો સિસોદીઆ અને રહોડોકુનની વચ્ચે જે ભયંકર યૌદ્ધ બધાલુ તેમાં કેટલીક વાતો એની રીતે સંસ્મરિત થઈ છે કે એક વાતને છોડી દેવાથી ખીજી વાતની રમણીયતા અને સળધ તૂટી જાય છે તેથીજ અહીં આ જોધરાવની કેટલીક હકીકત આપનામાં આવે છે સિસોદીઆ લોકોએ “ગોદાર” રજ કી રીતે પ્રાપ્ત કર્યો હતો તથા રહોડોની જોધરાવે શી રીતે મંદોરનગરપર પુ. પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેનું વર્ણન આગળ કરવામાં આવે છે આ વર્ણન ઘથ ગથ પછી મુકુલજીના રાજ્યને ઇતિહાસ લખનામાં આવશે.

વિપત્તિ સદા શુદ્ધ આપે છે વિપત્તિ એજ સપત્તિની માતા છે જે મનુષ્ય વિપત્તિના સમયમાં ધૈર્ય ધારણ કરી કાર્ય કરે છે, તેને શીઘ્ર સપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પુન કહિ પણ તેનાપર વિપત્તિ આતંત્રી નથી મહાવીર જોધરાવનું રાજ્ય જતુ રહ્યું તેના સર્વ ઇજિપ્તો માધો ગયા, પરંતુ આ વિપત્તિએજ તેને સપત્તિ આપી જે જોધરાવ કાયર પુરુષની પેઠે મૃદ અને વ્યાકુળ ઘથ જાત તો રહોડો કુવનું શુ યાત તે કહી સમજી નથી જે તેણે ધૈર્ય છોડી દીધું હોત તો પડી રહોડોના કીર્તિસ્તભ-

સ્થિતિ હતા અને તેને વાપરવામાં પૂર્ણ નિહાત હતો નામે શુક્રીતિના મ્લોડો આપવામાં આવ્યા છે આ મ્લોડો વાચનાથી જણ થો કે બદ્ધ અને તેપને માચીનકાળમાં ના રીક અને બુદ્ધાલોક કહેતા હતા

“નાલીન દ્વિવિધં લેયં મૃદનુદ્રવિમેદત । તિર્યગ્દ્વૈરુદ્ધિમૂલં નાલં પંચવિતસ્તિત્તમ્ ॥

મૃદામયોર્લયમેદિ તિલવિન્દુયુતં સદા । ચન્નાપાતામિક્કુદ્માલ્યચૂર્ણધૂવર્ણસુત્તમ્ ॥

સુકાષ્ઠોપાદ્મમુદ્રન્થ મધ્યાગુલીવિલાન્તરમ્ । સ્વાન્તોમિચૂર્ણસંધાદ્ શલાકાસંયુત દદમ્ ॥

લેપ નાલીકમપ્પત્તુ પ્રધર્ષ પત્તિસાદિભિ । યથાચ્ચા ॥ ત્યક્તાર વચાશ્ચૂલાવિલાન્તરમ્ ॥

ચયા દીર્ઘ મૃદ્વોલં દુરમેદિ તથા તથા । મુલકીલભ્રમાલ્લયલમસંધાનમાજિ યત્ ॥

મૃદ્વજ્જાલીકસંધતરપાદ્મમુદ્ર-વિગર્જિતમ્ । પ્રવાહ શકદાયૈરુ સુયુત વિજયમદમ્ ॥”

—જો બદ્ધ બે જાતની હોય છે મોટી અને નાની જેના મુખમાં વાકુ તથા કચુ હિંદ હોય, જેની નળી મગી હોય સળી હોય જેના કાન તથા મુખની આજળ નિશાન લાકવાનું તિવિપુષ્પ-માખી હોય, પોડાના મારો લાગવાથી જેમાં અગ્નિ ઉપન થતો હોય, જે કાનમાં દાદ બરડામાં આવતો હોય જેના લોકાના અવયવોને છોડા વત્તમ લાકડાની સાથેજ જડેડો હોય જેની નળી એક આજળ પહેાળી હોય અને તેમાં દાદ બરડામાં આવતો હોય તથા પાછળના ભાગમાં જગ મુખવામાં આવતો હોય અને જે દાદ હેય તે અજ બદ્ધના નામથી પ્રખ્ય જ છે વાવડોએ અને વેડેરકોડોએ આ નાની બદ્ધને પણ હમેશા સાથે રાખતી બદ્ધ જેમ જેમગળન પતારની, મોટા મુખવાળી લાખી અને મોટી ગોળી ખાઈ શકતી હોય તેમ તેમ દુભા નિરાનને માટે છે કડખ પતારની બનાવેલી, લાકડાના કુશની સાથે જડેડી અને મૂળ ખોલો ફેરવાથી નિશાનના સ મુખ વગર રહેનારી બદ્ધને મોટી તેણે કહે છે આ તેપને માડા વધેરમાં મૂળને સમરામણમાં લઈ જતી આ તે પને વાપરતા અવડે તો તે જ્યાવદ છે

(શુક્રીતિ અઠ ૪ લો, મ્લો ૧૬૫-૨૦૦)

રૂપી ભેદપુરની સ્થાપના તે શી રીતે કરી શકત ? તેની ઉપર સર્વ પ્રકારની વિપત્તિઓ પડી રહી હતી; પરંતુ તે એક ક્ષણવાર પણ નિગમ્ય થયો નહિ અને તે સાહસ, બીજા પરિશ્રમ અને સખ ઉદય કરવાથીજ તે મહાન સપત્તિશાળી થયો.

પૂર્વે જણાવવામા આવ્યું છે કે વિપત્તિઓથી વેરાઈને ભેદરાવે હગ્વા શકન નામના એક પરાક્રમી રાજપૂતનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો. રાજસ્થાનમા એક ઉત્તમ સપ્રદાય છે આ મ પ્રદાયના અનુયાયીઓ કુવારા રહે છે તેઓ ક્ષત્રિયો હોય છે તેઓ ક્ષત્રિયોચિત વીગ્ધર્મનું પાન કરી માથે માથે તાપસ-ધર્મ પણ પાળે છે અને તેકારા પોતાનું જીવન પરમ પવિત્ર બનાવે છે અતિથિનેના અને પરાયકાર કરવો એ તેમના ધર્મનો મુળ મત છે. ને આ રીતે પણ કોઈ અતિથિ આવે તો તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે તેનો આદરસત્કાર કરી તત્કાળ તેના ભોજનપાનનો પ્રમથ કરે કે અતિથિનો મત્કાર કરતા કદાચિત તેમને બૂખ્યા ગેહુ પડે તોપણ આ તાપસગણુ તેથી દુખ માનતા નથી ને કાંઈ મૂંઝાણુ પણ તેમને શરણાગત થઈ ગય તો તેઓ સમગ્ર વૈર અને દ્વેષને બૂની જઈ આદરપૂર્વક તેને આશ્રય આપે છે અને તેને ખ્યાવવાને માટે પોતાના પ્રાણને પણ સમટમા નાખે છે ઉકત હરવા શકન રાજપૂત પણ આજ પ્રમગનો ક્ષત્રિયસન્ધ્યામી હતો આ સપ્રદાયની શાખાઓ અઘાપિ રાજસ્થાનના અનેક સ્થાનોમા દક્ષિણોચર થાય છે પથકોના ઉચા ઉચા શિખરોપર નિમક શ્વપદોથી ભરેલા ધાડા જંગનોમા, રમદાનોમા અથવા શાંતિદાયક મનોહર તપોનગમા આ મહાત્માઓના પરિન આશ્રમો દુગોચર થાય છે તેમનું આતિથ્ય 'સદાનત' ના નામથી મુપ્રસિદ્ધ છે આ સદાનત કેવળ ઉકેન સપ્રદાયના મનુષ્યોની સહાયથીજ ચાનતું નથી, પરંતુ રાજા, પ્રજા, સરદાર, સામત તથા અન્ય સપ્રદાયોના અનુયાયીઓ પણ તેમા સહાયતા કરે છે મેવાડની વર્તમાન શોચની દશામા પણ ત્યાના રાણા અને પ્રમગનો આ સદાનતમા સહાય કરવામા કિંચિત્ કેસર રાખતા નથી ઘણા લોકો એમ કહે છે કે મનુષ્ય પ્રાણી પોતાની અર્ધસભ્ય અવસ્થાથીજ અતિથિસત્કાર કરતું આ યુ છે ને કુટિલકાપટ્ય અને સ્વાર્થપરાયણતાનેજ સમ્મતાના ફળ માનવામા આવે, ને પોતાના બ્રાતાને ભોજનાદિ ન આપી પોતાનું ઉદર ભરવાથીજ સમ્મતા પ્રકાશિત થતી હોય તો એની સમ્મતા ગ્રહણ કરવાથી શો લાભ ? ભગેને જગત સદા એ સમ્મતાના ભોળામા પડીને સૂધ રહે, પરંતુ અમે આવી મમ્મતાનો સ્વીકાર કરીશું નહિ. ને હગ્વા શકનના જેવા અર્ધ અને વિશ્વપ્રેમી સતપુરુષોને પણ અર્ધમન ગણવામા આવે તો પછી જગતમા સમન કોણુ ગણાય ? ઉત્તમ વચ્ચાબુપણુ પગિધાન કરવાથી ને મનુષ્ય મમ્મ ગણાતો હોય; અનાથ, દીન, દગ્ધ અને લિહુકોને પોતાની પાસેથી દૂર નમાડી મૂકવામા ને સમનનો વાસ હોય, તો તેને પશુસમતાજ ગણવી ભેદએ હરવા શકનના જેવા પમ દયારાન મહાપુરુષો વચારને તિના-જનિ આપી લોભનો પરિવાગ કરી, લોકોપર મદુપકાર કરી ને સ્વર્ગસુખનો અનુભવ મરી ગયા છે તે આજકાનના સ્વાધી, કપાત્યારી, સભ્ય મહોદયો એક ક્ષણવાર પણ અનુભવી શકે છે ? આ અમતનો આસ્વાદ આવા દુષ્ટ માણુઓના ભાગમા કયાથી હોય !

અર્ધરાત્રિનો મમ્મ થયો છે, સદાનતનું કાર્મ સમાપ્ત કરી હરવા શકન સયન મરવાને માટે વિવ્રાતિ ભુનનમા ગયા છે, આ મમ્મયે ૧૨૦ અનુચરોને પોતાની સાથે લઈ ભેદરાવ તેમના આશ્રમમા ગયા હરવાએ ઉઘી ઉત્તમ પ્રકારે સર્વનો આદરસત્કાર કર્યો સર્વને આમન ઉપર બેસાડ્યા હવે આ લોકોના ભોજનપાનાદિનો મો પ્રમથ કરવો તે પિરે હગ્વાને ચિંતા થઈ આશ્રમમા સર્વ સામગ્રી ખૂબી ગઈ હતી નિકટમા કાંઈ આમ વા નગર નહોતું, કે ત્યાથી પણ શીઘ્ર સામાન આણવામા આવે વિચાર કરતા કરતા થોડી વારમા એક નિશ્ચય કરવામા આવ્યો તે સમયે ત્યા મુજ્જી નામનું એક પ્રકાગનુ કાષ્ટ હતું આ

૧ સોડોમને " અવમુજ " નામના કાષ્ટથી પોતાના ઉપાસ્ય દેવતા ત્રિહોલ તુ દેવજ બધાસુ હટ મનવ યોડ કહે છે કે આ રાજમા અલ ઉપસર્ગનો વિશેષતરિકે ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસપરથી જણાય છે કે લાતુ આદિનાયન મહિર પણ મુજ્જા કાષ્ટથી બાધવામા આવ્યું હતું, તો શું આ ઉચર મહિરો એજ ભવના કાષ્ટથી બાધવામા આવ્યા હતા ? આ ઘટના સર્લ્લિત છે, માત્ર કે જગતના ક્ષતિ હાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે ફિનિસિયા અને મિસર દેશના સોલગ્રેનો માલ ખરીદવાને માટે ભારતવર્ષમા આવ

કાઠ બાળવાને માટે ત્યાં રાખવામાં આવેલું હતું દીન મારવાડીઓ દુષ્કાળ અને અજાતી ત ઝીના સમ-
યમાં આવળ કાઠ ખાધને પોતાના પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે ઉક્ત આશ્રમમાં અન્ન નહિ હોવાથી દરવા
શકે અને તે વખતે આ કાળેનોજ ઉપયોગ કરવો પડ્યો આ કાળેના દુકકાઓનો ભૂકા કરી તેની સાથે
લોટ આડ વગેરે મિશ્રિત કરી તેને ચૂંસપર ચઢાવી ગધવામાં આવ્યો તે ભૂકાનું ભોજન અતિ ઉત્તમ
થયું દરવા શકેલો આ ભોજન ભેધરાવ તથા તેના માણસોની આગળ પીરસી વિતીતલાવે કહ્યું -
“ભિક્ષા માગીને જે અન્ન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનો અધિકાર વપરાઈ ગયો છે જે લોટ શે રહેલો હતો તેને
મુજબના ભૂકાની સાથે મિશ્રિત કરી તેનું ભોજન બનાવ્યું છે અને તે હું આપની આગળ સાદર કરે
છું રાત્રિનો ઘણો સમય વ્યતીત થઈ જવાથી હું બીજું કાઠ કરી શકતો નથી કૃપા કરી આજે આ
ભોજનથીજ સંતુષ્ટ થાઓ કાલે પ્રભાત ચતાજ ખાવાપીવાનો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરવામાં આવશે” સન્ધ્યા
સીની નમ્રતા તથા સુશીલતા ભેધ સર્વ લોકો પશ્ચ પ્રસન્ન થયા અને તેમના આદરાતિથ્યની વાર વાર પ્રશંસા
કરી ભોજન કરવા લાગ્યા પછી તેઓ શય્યાવશ થઈ અદ્ય સમયમાં પ્રજા નિદામાં પડ્યા અને ચિતો
ડની સર્વ વાત બૂની ગયા

રાત્રે મુજબના કાઠથી ભેધરાવ તથા તેના માણસોની દાઢીમૂઝ રમઈ ગઈ હતી પ્રભાતમાં બ્યારે
તેઓ ઉઠ્યા ત્યારે તેઓ એકબીજાની રગેલી દાઢીમૂઝ ભેધ અત્યત વિસ્મિત થયા, પરંતુ તે શાથી
રગાઈ હતી તે કોઇ સમજી શકેલું નહિ અતુર સન્ધ્યાસીએ તેનું ચૂંદ કારણ છુપાવી તેમને ઉત્સાહ આપ-
વાને માટે કહ્યું - ‘જ્ઞાપરયાના’ એવે કથોએ જે પ્રમાણે નરીન જીવનની ઉઘાથી નવીન રગ ધારણ કર્યો
છે, તે પ્રમાણે હું નિઃશ્વર્સકં કહું છું કે આપના જીવનને નવીન જીવન પ્રાપ્ત થશે અને આપ પુન મદોર-
નગરપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે”

દરવા શકેલો આ ઉત્સાહભરતા વચનો સાંભળી તેમણે તેમને પણ પોતાના હસમાં મેળવી લીધા.
તેઓ તેમને પોતાની સાથે લઈને ધીમે ધીમે નામના સરદારની પાસે ગયા ધીવાના સરદારની પાસે
ચુટી કાઢેલા ઉત્તમોત્તમ ૧૦૦ અશ્વો હતા ધીવાનો સરદાર અને બીજા એક પવનજી નામનો રાજપૂત
સરદાર ભેધરાવના હસમાં લાગ્યો પવનજીની પાસે “અગારૂજી”^૧ નામનો એક અશ્વ હતો આ
અશ્વપર તે આ વખતે આરૂઢ થયો હતો આ પ્રકારે બીજા પણ બે ચાર રાજપૂતસરદારોની સહાય
મેળવી ભેધરાવે પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તે પોતાનું દળ લઈ
મદોરનગર તરફ ચાલ્યો ચઢના ઉભયપુત્રોને આ ઘટનાની વેશ પણ ખબર નહોતી તેઓ નિશ્ચિત થઈ
રાજ્ય કરતા હતા, એવામાં ભેધરાવે પોતાની સેનાસંહિત ત્યાં પહોંચી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું
જે કે તેણે યશસ્વીતે અકસ્માત આક્રમણ કર્યું હતું, તોપણ સિસોદીઆચારો જરાપણ ગુસ્સામાં વિના
ઉત્સાહપૂર્વક પોતાના શત્રુઓની સામે ધીર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા કે રોજીએ જરા પણ વિચાર ન કર્યો
કે ભેધરાવનું બળ કેટલું છે અને કયા કયા સરદારો તેને સહાય કરવાને આવ્યા છે તેઓ ભેધરાવની
સેનાને તુચ્છ માની તેની સામે સમામ કરવાને ધર્યા આ અદ્વરશર્ષિતા તથા ચૂર્ણતાનું ફળ તેમને ત
ત્કાળ પ્રાપ્ત થયું કે રોજી ભેધરાવના આક્રમણ આગળ ટકી શક્યા નહિ તેઓ પોતાના પુત્રક માણ
સોની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં માર્યા ગયા તેમના લઘુભ્રાતા મુજ બચવાનો કોઈપણ ઉપાય નહિ ભેધ એક
શીઘ્રગામી અશ્વપર આરૂઢ થઈ નાહા, પરંતુ તેઓ ભેધરાવના કરાનપ્રાસથી મુકત થઈ શક્યા નહિ તેઓ
જે દારાભ્યની સીમાપર પહોંચ્યા એટલામાં વિજયી ભેધરાવે તેમને પકડી પાડ્યા અને ત્યાં તેમનો વધ
કરાવ્યો આ પ્રકારે ભેધરાવે સિસોદીઆકુનપર વૈર લીધું પરંતુ યથાર્થ વિચાર કરવાથી જાણશે કે
ઉભયપુત્રોની દિસા સમાન થઈ નહોતી, કારણ કે મદોરના એક રાજપૂતસરદારના બદનામાં ચિતોડની
બે રાજકુમારોના વધ કરવામાં આવ્યો હતો પૂર્વજોના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર અને શત્રુપક્ષના અસખ્ય માણ-
સોના સહાર કર્યો છતાં પણ ભેધરાવના મનનો ભય નિવૃત્ત થયો નહિ તેના હૃદયમાં રાત્રિદિવસ એવાજ

ન કરતા હતા કે નિત આ લોકોજ અવમુજ કાઠ મુરતીથી લઈ ગયા હશે પણ લોકોનો એવો મત છે કે આ
કાઠ કોઈ પણ રીતે નષ્ટ થતું નથી તે એટલે સુધી કે આગથી પશુ નાશ પામત નથી તેનો રમ તાલ
સ્થાન દેવ છે

ધારકો રહેતો હતો કે ચદ્ર ભય કરમૂર્તિ ધાગણ કરીને મારી પાછળ આવે છે આ પ્રકારની ચિંતા કરતા તેણે એકવાર પોતાની સ્થિતિનો ચચાર્ય વિચાર કર્યો તો તેને સમજાયું કે મારી અને ચદ્રની અવસ્થામાં આસ્માનજમીનનું અંતર છે હું પારકી સેના અને પારકા બળની સહાયથી આ બીપણુ કાર્ય કરવાને સમર્થ થયો છું ધારો કે મિત્રોએ એકવાર અથવા બેવાર સહાય કરી, પરંતુ જ્યારે મેવાડની પ્રચ્છન્ન સેના મારાપર ચઢી આવશે ત્યારે હું શી રીતે મારું રક્ષણ કરીશ ? મેવાડના રાજકુટુંબની સાથે ઝગડો થયો તેમાં મારા પિતા રણમદનનો અધિક અપરાધ છે અને તેઓજ આ ઝગડાનું કારણ હતા પરંતુ તેઓ તો આ લોકોને ત્યાગ કરી ગયા છે ત્યારે હવે મેવાડની સાથે વૈર રાખવાથી શો લાભ ? માટે આવી પરિસ્થિતિમાં ઝગડો મટાડી દેવો એજ આવશ્યકીય કાર્ય છે તેના મનમાં આ વિચાર અનેકવાર ઘોળાયા પછી તેણે મેવાડની સાથે સધિ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને ચદ્રના ઉપર સધિપત્ર મોકલી આપ્યો તેણે આ પત્રમાં ચદ્રને જણાવ્યું હતું કે, 'મુડકારિમાં અર્થોત્ સધિરના બદલામાં દડ તરિકે સમસ્ત ગોદારદેશ તમને આપીશું

ચદ્રના દ્વિતીય પુત્ર મુજ જે સ્થાને પડ્યા હતા, તે સ્થાનને મારવાડ અને મેવાડગળબની સીમા માનવામાં આવી આ પ્રકારે સધિ થવાથી ઉભય બંનું વૈર ભૂલી ગયા અને થોડા સમયમુધી એકબીજાના ધાડા મિત્ર બન્યા આ સાધથી ગોદારદેશ મેવાડના રાણાના અધિકારમાં આવ્યો આ દેશ મેવાડના રાણાઓએ ત્રણસે વર્ષપર્યંત પોતાના અધિકારમાં રાખ્યો સદાથી ચાલતી આવેલી ઉત્તરગધિકારની પદ્ધતિમાં પરિવર્તન થવાથીજ ગોદારદેશ મેવાડના રાણાના તાબામાં આવ્યો હતો અને ત્રણસે વર્ષ પછી તેજ કારણથી એ દેશ તેમના અધિકારમાંથી નીકળી ગયો હતો

મુકુલનો સૌભાગ્યસૂર્ય ઉદારચરિત વીગવર ચદ્રની અસીમ સહાયથીજ ઉદિત થયો હતો, પરંતુ તે દીર્ઘકાળપર્યંત પ્રકાશિત રહ્યો નહિ તે મધ્યાહનના ઉચ્ચ આકાશમાં પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો એટલામાં અકસ્માત રાહુએ તેને અસ્ત કર્યો જો કે અત્પવચથીજ મહારાણા મુકુલ નિપોચિત ગુણોથી ભૂષિત થઈને મેવાડનું રાજ્ય ચલાવવાને સમર્થ થયા હતા, પરંતુ વિધાનાએ તેમને તે ગૌરવ દીર્ઘકાળપર્યંત ભોગવવા દીધું નહિ ઈ.સ. ૧૩૯૮ માં જ્યારે તેઓ ચિતોડના સિદ્ધાસનપર બેઠા હાલે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક નવીન યુગનો આરંભ થયો હતો તે વખતે ભારતવર્ષનો ઐતિહાસિક પ્રવાહ એક નવી દિશામાં વહી રહ્યો હતો વીરકેસરી તૈમુર પોતાની વિજયી મેનાને લઈને ભારતવર્ષપર ચઢી આવ્યો હતો તેના ભયકર આક્રમણથી દિલ્લીનું સિદ્ધાસન ચૂર્ણ થઈ ગયું હતું, પરંતુ તેના આક્રમણથી મેવાડને લેશ પણ હાનિ પહોંચી નહોતી લક્ષ્ણોકાના ગ્રથોમાં કેવળ એટલેજ ઉલ્લેખ છે કે દિનીના પાદશાહ શીરોજશાહે આ વખતે એક વાર મેવાડપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી હતી, પરંતુ વિચાર કરવાથી જાત થશે કે લક્ષ્ણોકાએ જેને શીરોજશાહ કહ્યો છે તે વસ્તુત શીરોજશાહનો પૌત્ર હતો આ સ્થળે લક્ષ્ણોકાએ ભૂલ કરી છે ભારતનો ઇતિહાસ વાચવાથી અમારા આ ઉલ્લેખની સત્યતા સમજશે તૈમુરનું ભયકર આક્રમણ સહન ન કરી શકવાથી શીરોજશાહનો પૌત્ર દિનીનો ભાગ કરી ગુજરાત તરફ નાસી ગયો હતો કદાચ તેણે મેવાડદેશમાંથી જતી વખતે તે પર આક્રમણ કરવાનો વિચાર કર્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે ગમે તેણે મેવાડની શાંતિનો ભંગ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય, પરંતુ રાણા મુકુલ પ્રયમથીજ તેના મનનો ઉદ્દેશ સમજી ગયા હતા અને તેથી તેમણે શત્રુની ફેજનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે અરવલ્લી સૈન્યાળામાં આવેલા રામપુર નામના સ્થાનપર પોતાની સેના તૈયાર રાખી હતી અહીં આ તેમણે શત્રુની સામે સંગ્રામ કર્યો આ સંગ્રામમાં તેમણે એવી અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી કે તેમનાથી પરાજિત થઈને પાદશાહની સેના ઝિન્નલિન્ન થઈ ગઈ નાસવાથી પણ સૈનિકોનું રક્ષણ થયું નહિ રાણાએ તેમની પાછળ પડી પુષ્કળ ખાણસોનો સહાર કર્યો વળી તેમણે સાબર નામનો દેશ તથા તેની લવણની ખાણ પોતાના અધિકારમાં લીધી અહીં આ જણાવવું બેઠકએ કે તેમ રના આક્રમણથી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ભયકર ખળભળાટ થઈ રહ્યો હતો, તેથી મહારાણા મુકુલના

૧ શ્રેષ્ઠકુળના રાજપૂતો વધ કરનારો જે દડ આપવો પડે છે તેને રાજસ્થાનની સાધારણ ભાષામાં 'મુડકારિ' કહેવામાં આવે છે આ રીતિ પ્રાચીનજમીન અને સંકસનોમાં પણ પ્રચલિત હતી

૨ એનું નામ મહમદ તખલ્લુસ હતું એ શિરોજશાહના જ્યેષ્ઠ કુમાર નસીરુદીનનો નાનો પુત્ર હતો

સામાજ્ય અને પ્રતિજ્ઞાનો માર્ગ બંધા કટકહીન ઘર્ષગયો હતો. આ અવસરનો લાભ વધમકારા છા મુકુને પોતાનું ગાજ્ય અને પોતાની મેના દદ કરવાને મારે ખીન પ્રદેશોમાં પણ પોતાનો અધિકાર અધાપિન કયો. તેમણે અનેક મહાનો અને મહિરો પણ બધા-આ હના આમાનો વાહુલ્યન નામનો ગણ્યો મહાવય અને ચતુર્બુજ દેવીનું મહિર વિશે પ્રસિદ્ધ છે.

ગણા મુકુને નણ પુત્રો અને એક પરન રૂપવતી કન્યા. યદ કન્યાનું નામ નાવનાઈ હતું. આજરોનના ખીચી વસના સદાગની સાથે નાનબાદનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સદારે લગ્ન કરી વખતે રાણાને મોઝાઈ અવતરી તેમની પામે પ્રતિજ્ઞા કરાવી કે “જે વખતે ધનુષ્યો તમારા રાજ્યપર આક્રમણ કરે તે વખતે મારે તમને સદાય કરવી.” આ વિવાહ થયા પછી યદેકે પોરો માળવાના યાસનમ્તો દુસરો નાજરોનપર આક્રમણ કર્યું ખીચીસદારનો પુત્ર ધીરજ આ વખતે ગણાની પામે સદાય તેવાને આવ્યો. પરંતુ આ વખતે મહાગણા મારિગિયાના પદાદી લોકોનો વિદ્રોહ શાત કરવાને મારે સેના લઈ આવ્યા ગયા હતા. ધીરજ સા જઈ ગણાને મળ્યો અને ઉપયોગપરતી મેના અને પાછો પોતાને દેશ ગયો મારિગિયા એ ગણા મુકુનના જીવનરૂપી નામકની અતિમ રમ ભૂમિ હતી. આ વખતની જ ભૂમિમાં એ કુ વિશ્વાસનાકેડાગ તેમની સસારવીના સમાપ્ત ઘર્ષ આ ઉભય દુષ્ટ માણ્યોના નામ આવ્યા અને મેગ હતા આ ઉભય રાણાના કામ હતા આ ઉભય દુરાના રીઓએ નિરોધ, રીનવાન તમા નીતિવાન ગણા મુકુનો સદાય કર્યો.

ગણા મુકુનના દાદા લેનસિદની પ્રાપ્ત નીચ કુની રખાલના ગર્ભથી ઉક્ત ઉભય દુરાનારીઓનો જ મ ધરો હતો. ધણા લોકો એમ કહે છે કે તે રખાલ સુતારની પુત્રી હતી. મેવાડમાં આવ્યા પુત્રોને ‘પામવા પુત્ર’ કહેવામાં આવે છે. ગમ્તના વીર્યથી પેદા થયા છતાં પણ આવ્યા લોકો કેાઈ પણ પ્રકારનું ગજસન્માન પ્રત્ય કરી રાકતા નથી. જો કે રાજ્યમાં તેમનાપર અનુમદ કરીને કદિ કદિ તેમને પોતાના કર્ચમાં નિયુક્ત કરી દે છે, તથાપિ તે અજાગી-જાએને મેવાડના ખીન વર્ગના સદારોની પશ્ચિતમાં પણ ગણવામાં આવના નથી. ચાયા અને મેરની પ્રતિજ્ઞા પણ તેમની પશ્ચિતના માણ્યોથી અધિક વધી નહોતી. મેવાડના શુદ્ધ રમ્તના રાજપૂતસદારો તેમનાપ્રત્યે આતમિક વહુ ગમ્તના હતા તથાપિ ગણા મુકુન તેમનાપર અનુમદ કરી તેમને સાતમે મવારોના નાયક આવાને પોતાની સાથે મારિગિયામાં ઘર્ષ ગયા હતા. દામીપુત્રાપર રાપાનો આ પ્રકારનો અનુમદ જોઈ સદારો અતિ ખિન્ન થયા તેઓ ધારના હતા કે નાચા અને મેરને તેમની યોગના કરતા મોગ પદ આવવામાં આવ્યા છે. આથી તેમણે તેમને અપમાનિત થવાનો લાભ લેવા મડ્યો. ધર્મશ્રીમંતેથી તેમની મન કામના સિદ્ધ થવાની નુયોગ તેમને પ્રાપ્ત થયો. પરંતુ તેમના રાણા મુકુનના પ્રાણ ગયા જે વખતે મારિગિયામાં ભયર શુદ્ધ નારી રહ્યું હતું તે સમયે એક દિવસ રાપા પોતાના સરના સામ તો ની સાથે એ પ્રમેદપુજ્યા ભેગ હતા. આ વખતે તેમણે તે વનેમાં એક નવીન વૃક્ષ જોયું. આ વૃક્ષનું નામ તેમને યાત નહોતું તથા લેટના સદારો બે ૧ હતા, તે સર્વને તેમણે ઉન વૃક્ષનું નામ પૂઠયુ. ચાદાલસામત તેમની નિમજ્જ મેગ હતા તેઓ આ વૃક્ષનું નામ ભણુના હતા તે છતાં પણ તેમણે અગાપુ ઘર્ષ મહારાણ્યો ધર્મથી રહ્યું - મહારાજ. એ વૃક્ષનું નામ પૂઠી રામતો નથી. આપ આ ઉભય બધુઓમાંથી એમને એનું નામ પૂઠો એ તેનું નામ મારી પોરે ભણુના હમે મગ્ગ રવલાવના રા છાએ નોદાણ સદારના કુટિન અને શુદ્ધ વામ્થનો મર્મ ગળ્યા વિના સરનાપૂર્વક તેમના એમને પૂઠયુ ‘કાકા’ આ વૃક્ષનું નામ શુ છે? ગણાનો આ કપમ્તીન પ્રશ્ન સાલગ્યા આવ્યા અને મેગ ૧ હદયમાં જોયું તીર વાગ્યું હોય તેથી નોટ નાગી. તેમણે ધાર્મ્ય કે સુનારની મનાના ઉદરથી અમારો જન્મ થયો છે, તેજ કારણથી રાપાએ અપમાન કરવાના દેશથી અમને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. આથી તેઓ કોધો ન્મત બની ગયા એક દિવસ સંધ્યાકાળે સંધ્યાસૂત્ય સમાપ્ત થીને રાણા ભગવાનના નામની માળા જપના હતા, એનામાં ઉક્ત પાપીઓએ તનવારવતી તેમનો વધ કયો. આ ઉભય પિતાઓ સરન હદયના રાણા

૧ લાસ રાણાએ આ મહાલય બધાવવાનો પ્રારભ કર્યો હતો. આ નંદાવધના યોગે ભાગ બધાઓ એ લાખા તેમનો પરકેડાસ થયો હાલમાં આ મહાલય તરંગ્યા ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયો છે. તે ખંડિર બની ગયો છે, તેણુ અવાપિ તેમાં મેવાડના ગૌરના ચિન્હો ઉપલબ્ધ થાય છે.

મુકુન્દનો વધ કરી પોતાના અન્વેષણ આરંભ થઈ ચિતોડ તરફ ગયા તેમને આ વખતે ચિતોડપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાની અભિલાષા હતી, પરંતુ તેમણે ચિતોડના દુર્ગનિકટ પહોંચતા તેના દર વાળે બંધ દોરે.

સામાન્યરીતે ભેતા એક વૃક્ષાગ્રન સિવાય રાણા મુકુન્દના રોચનીય મૃત્યુનું બીજું કાંઈ કારણ જણાવતું નથી, પરંતુ વારંવાર દીર્ઘકાળથી રાણાની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચાતો હતો. રાણા મુકુન્દના પુત્ર કુભને કાંઈ પ્રકારે આ પ્રપચની ખબર સ્થગી હતી અને તેથીજ તેમણે ચાચા અને મેર ચિતોડમાં પ્રવેશ કરી તે પૂર્વે તે નગરનો દરવાજો બંધ કરી દીધો હતો. અ્યારે તે હત્યારાઓની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ ત્યારે તેઓ મહેરીઆની નિકટના કિનારા ચાલ્યા ગયા આ તરફ બાળક કુભને આ વિષ્ણુઆથી જયવાંતો બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે મારવાડીઓની મિત્રતા અને દયાપર આધાર રાખ્યો.

રાજપૂતોના મહિમા અવલૂનીય છે એ સિંસોદિયાઓએ રાડોડરાજનો વધ કર્યો હતો અને રાડોડરાજનું રાજ્ય ખૂચી લીધું હતું તેજ સિંસોદિયા વચ્ચના રાજ કુભે વિષ્ણુના સમયમાં રાડોડોની સહાય માગી ઉદારશુદ્ધિના રાડોડરાજને ગત વેર પોતાના હૃદયમાંથી સર્પૂર્ણ દૂર કર્યું અને તારકાળ પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “જ્યામુધી ઉક્ત ઉભય રાજવાતરેને સર્પૂર્ણરીતે દડા આપીશ નહિ અને જ્યામુધી રાજકુમાર કુભને ચિતોડના સિંહાસનપર આરંભ કરીશ નહિ, ત્યામુધી મરતકપરથી પાંચડી ઉતારીશ નહિ અને રાખાપર સખન કરીશ નહિ વાત્તરમાં રાજપૂતોના જીવનચરિત્રોમાં આ પ્રકારની ઉદારતા અને સમપ્રતિજ્ઞાના અનેક ઉદાહરણો ઉપવળ્ય થાય છે રાજપૂતો સ્વભાવથીજ સેવકસ્વી અને ઉદારમીરોય છે તેમનું હૃદય માત્ર એકજ ચોટથી પિંદીછું થઈ જાય છે જ્યામુધી તેઓ ચોલાને ચોટ લગાડનારને ચોટ મારતા નથી ત્યામુધી તેમનું હૃદય કોઈ પશુ પ્રકારે ગાત ચતુ નથી તેમનો સ્વભાવ હ્રદ્ય અગ્રાથી ઉગ્ર થઈ જાય છે અને તેઓ મુન્દક ગરજથી વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી બેસે છે તેઓ જ્યામુધી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરતા નથી ત્યામુધી તેમને શાંતિ થતી નથી, પરંતુ જ્યા એક વખત તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ જાય છે કે પછી તેમની વેરવિખાસા સાત પડી જાય છે અને તેઓ ગત વૈજ્ઞાન ભૂની જમને આગલા રતુના મિત્ર બની જાય છે ગજપૂતોમાં અ્યારે વિવાહ થાય છે, ત્યારે વરકન્યાનો દંતરોષાપચની વખતે ભટ્ટને બેલપુત્રની ખર્તિ આપ છે ભટ્ટને કોના સુખથી પોતાના પૂર્વજોના જીવનની પ્રશંસા સાલળી રાજપૂતો પરમ આનંદ પામે છે.

રાજપૂતોમાં દીર્ઘકાળથી આ રીતિ પ્રચલિત છે અને જ્યામુધી તેમનામાં કોઈપણ એક અિજ્ઞા-મારી પછી શેષ રહેશે ત્યામુધી તેમની એ રીતિનો નાશ થનાર નથી.

રાજ મુકુન્દના ભાનકુપુત્ર કુભે ભયકર વિષ્ણુના આની પ-વાથી માગવાડ રાજની મહાધ માગી રાડોડરાજને દુરાચારીનું દમન કરવાને માગે પોતાના પુત્રને સેનાપતિ બનાવી મેનાસહિત ચિતોડ મોકલ્યો. ઉક્ત દુરાચારીઓ તે વખતે મેવાડના રાજ્યની સીમાપર હતા ગંગાસેનાપતિએ તેમને મેરી લીધા મેવાડ અને મારવાડના મહાવીરોનું પ્રવચ્ચ આક્રમણ સંદન ન કરી શકવાથી ચાચા અને મેર ચોતભો કિન્નો છોડી ‘વાષ’ નામના સ્થાનમાં નાસી ગયા “વાષ” અરવની પર્વતમાળાના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે તેની નિકટમાંજ ‘રાતકોટ’ નામનો એક ઉચ્ચ ગિરિશ્રુગ છે તેનું નામ આ શિખર પર એક દુર્ગ બાધી ત્યા સાવધાનતાપૂર્વક ગેહવાનો વિચાર છે. ઉચ્ચપૂરની ચારે તરફ જે દિશાજ્ય ગિરિનજ ગોળાકારમાં વિરાજમાન છે તેના સિખરપર ઉક્ત રાનારા નામના દુર્ગનું અગિર અ ઘાસિ દરિયાતર પછી થાય છે.

ઉક્ત ગતાકોમાં જઈ તેઓ પોતાને વિવિધ માની નિશ્ચિત થઈ રહેવા નાગા તેમણે ધાર્યું કે આ સ્થળે અમદાપર કાંઈ આક્રમણ કરી શકનાર નથી, પરંતુ તે દુર્ગમાં લેસ પછી એવો વિચાર ન કર્યો કે રાડોડસેનાપતિ અને સિંસોદીઆજીવ એ ઉભયનો પ્રચ્ચ કાંઈ ભયકર દાવાન હતી પેરે બળી આ દુર્ગમ સ્વભાવજન અમને ભરત કરી દેશે તેઓ ત્યા નિશ્ચિત થઈને વાગવાર પાપ કરવા લાગ્યા એ તે આ પાપને વૈધિજ તેમનો નાશ થયો સુખન નામક એક મૈત્રાણુની મુદ્દા કન્યાને પકડીને તેઓ બળાકારે આ દુર્ગમાં લઈ આના મુળન ક્રેપિત થઈ આ અપમાનનું ને લેવાને માટે કેટ-

લાક મલ્હારાની સાથે યુદ્ધ રીતે મળીને રાતકોટમાં ગયો અને તેમાં પ્રવેશ કરવાના સર્વ માર્ગો ઉત્તમ પ્રકારે ભેંધ આવ્યો. પોતાના પ્રયત્ન કોઈ શાંત કરવાને માટે તે આ પ્રકારે ઉત્તમરીતે સંજ્ઞા થઈને પોતાના રાજની પાસે જતો હતો. એવામાં દૂરથી તેણે રાઠોડરાજકુમાર તથા રાણા કુલની સેના ભેંધ આવી તેની આસપાસ વિશેષ પ્રદીપ્ત થઈ તે પોતાના ઉલ્લસ હસ્તોથી મુખ દાકીને દેવા લાગ્યો અને તેણે ઉલ્લસ રાજકુમારને પોતાના કવચની વાત સ્પષ્ટ રીતે કહી સમજાવી આ પાસવચ્ચાચારની વાત જોઈ જોઈ માલગી તે સર્વને અત્યંત ક્રોધ ચડ્યો. આ રાતકોટ દુર્ગમાં થોડે દૂર કેનવાડ નામનું એક સ્થાન છે આ સ્થાનપર ઉક્ત સેનાએ દિવસનો સમય વ્યતીત કર્યો રાત્રી પડતાજ સર્વ વીર-ગણ ઉક્ત દુર્ગપર આત્મા તેમણે અતિ સાવધાનીથી કિલ્લાની નીચે પહોંચી તેની ઉપર ચઢવાને વિચાર કરવા માડ્યો. વિચાર કરી તેમણે પર્વતમાં મોટા મોટા ખીના ઠોકવા માડ્યા અને તેની સહાયથી તેઓ ઉપર ચઢવા લાગ્યા તદ્દપરાત ધીચ દક્ષીણી શાખાઓ, જાડી લતાઓ વગેરેની પશ્ચ સહાય તેમને લેવી પડી આ પ્રકારે અતિ ધૈર્ય અને સાવધાનીથી રાજપૂતવંશિ ઉક્ત કિલ્લાપર ચઢવા લાગ્યા રાત્રિ ધોર અધકારમય હતી જે અજણિત નારાઓ અધકારને દૂર કરવાને પરિશ્રમ કરતા હતા તેમનો મદ પ્રકાશ કદિ કદિ તે ધાડા જગલમાં આવેલા ધીચ વૃક્ષોના પત્રોને ભેદીને તે વૈરાની પાસે આવતા હતા આ ધોર અધકારના વિશાળ પડદાને ભેદીને રાઠોડ અને સિસોદીઆ વીરગણ એકબીજાના અગરખા પકડીને ધીમે ધીમે ઉત્સાહ તથા ક્રોધપૂર્વક ઉપર ચઢતા હતા શનુપર ધૈર્ય લેવાને માટે ચાહાણુવીર અત્યંત આવેશયુક્ત અને ઉતાવળો થઈ ગયો હતો, તેથી તે સર્વની આગળ ચાલી તેમને માર્ગ ખતારતો હતો. મુજાણુ પર્વતના ઉચ્ચસ્થાનપર ચઢી ગયો ત્યારે પ્રકાશની બે તીવ્ર રેખાઓએ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેણે ચકિત થઈ લક્ષ્યપૂર્વક જોયું તો તેને જણાયું કે એક વાઘણના પ્રકાશિત નેત્રામાંથી ઉક્ત કિરણો નીકળતા હતા મુજાન ગભરાયો અને પોતાની નિકટ ઉભેલા એક રાજપૂતને ધસારાથી તે વાઘણ બતાવી પાઠળ હાંકવા લાગ્યો.

ઉક્ત રાજપૂતે મુજાનને ભયભીત થયેલો. જોઈ તત્કાળ તે વાઘણને પોતાની અસિધી કાપી નાખી. રાજપૂતો આવી ઘટનાને શુકન ગણે છે આ શુકન થયાથી સર્વ રાજપૂતોને ઉત્સાહ બમણો વધી ગયો. ધીમે ધીમે સર્વ રાજપૂતો રાતકોટની નિકટ પહોંચી ગયા કેટલાક વીરો દુર્ગની દિવાનપર ચઢી ગયા હતા અને કેટલાક ચઢતા હતા, એવામાં સર્વથી આગળ જનાર લાટનો પગ લપસી જવાથી તે દિવાનપરથી નીચે વૂંટી પડ્યો આ વખતે તેના? દેહનામાંથી મોટો ધ્વનિ નીકળ્યો આ અનાજ સાંભળી આ ચાની નિદ્રામસ્ત પુત્રી જાગૃત થઈ તે કન્થાને પુનઃ મુવડી દેવાના હિંસથી આત્માએ કહ્યું—“કેમ શુ ડર છે? કોનો ભય છે? ઇશ્વરનું નામ લઈ સ્મૃતિ બાદરવામાં સેના મેધમર્જના કરી રહ્યો છે અને વર્ષાદ પશુ આવે છે તેથી આવો અવાજ થાય છે, ખીલુ કોઈ નથી આપણા શનુઓ હમણાં કેલવાડમાં છે. તેમના તરફનો ડર રાખવાનું કાઈ પ્રયોજન નથી” આવા આ પ્રમાણે બોલતો હતો એવામાં કિલ્લામાં બહાર કોવાલન થવા લાગ્યો. રાઠોડ અને સિસોદીઆ વીરગણ કિલ્લામાં આવી મહાભય કર સિલનાઈ કરવા લાગ્યા આ સિલનાઈ સાંભળી આચાનું હૃદય કપાયમન થવા લાગ્યું તે સીધા શાખામાંથી ઉડ્યો અને શસ્ત્ર લઈને બહાર આવતો હતો, એવામાં ચઢના સરદારે પ્રયત્ન મૂર્તિધારણ કરી તેને ધેરી લીધો અને ત્યાજ તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. લાઈને ભૂમિ ભેગો થયેલો જોઈને દુષ્ટ મેર નાસતા જતો હતો, પરંતુ રાઠોડરાજકુમારે તેને પશુ પકડીને જમીનની ધૂળભેગો કર્યો આ પ્રમાણે ઉક્ત ઉલ્લસ પાપીઓને પ્રાણદંડ આપવામાં આવ્યો અને રાઠોડ તથા સિસોદીઆ વીરગણ તે કિલ્લાનું દ્રવ્ય લૂંટી જવમાન કરતા કરતા પોતાના દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

અધ્યાય ૭ મો

કુંભનું રાજ્યપદારોહણ-માલવપતિ મહામહેને હતી, કેદ કરી ચિતોડમાં લાવવો-રાણા
કુંભના ગૌરવની વૃદ્ધિ-પુનઃકાંચો રાણા કુંભનો ગુપ્ત વધ-પિતૃધાતકને
દૂર કરી રાયમદ્ભણું-સિંહાસનપર આરૂઢ થવું-
દિલ્હીના પાદશાહનું મેવાડપર આક્રમણ-
રાયમદ્ભણો વિજય-શુદ્ધકલહ-
રાયમદ્ભણું મૃત્યુ.

વત ૧૪૭૫ (ઈ. સ. ૧૪૧૬) માં રાણા કુંભ ચિતોડનાં સિંહાસનપર આ-
રૂઢ થયા તેમના શાસનકાળમાં ચિતોડ ઉન્નતિનાં શિખરપર પહોંચી ગયું હતું.
તેઓ હજારો વિદ્વાં સહન કરીને પોતાની પ્રજાનું લાલનપાલન કરતા હતા, પરંતુ
જે તેમને મારવાડના રાજાની સહાય મળી ન હોત તો તેઓ ઉન્નત થઈ શકત
કે નહિ એ વિશે શંકા છે બાલાવસ્થામાં તેમનાપર જે સંકટો આવી પડ્યાં
હતાં, તેમાંથી તેમનું રક્ષણ કરવાને માટે મહેશાધિપતિ જે તેમને સહાય ન કરત
તો મેવાડનો ઇતિહાસ કાણ જાણે કેવો લખાત રાહોડરાજાએ રાણા કુંભને
અત્યંત સહાય કરી હતી. આ સહાય કરવાના અનેક કારણો છે; પરંતુ તેમાંનું

મુખ્ય કારણ એ છે કે રાણા કુંભે તેમની પાસે સહાય માગી હતી. જે તેઓ રાણા કુંભની પ્રાર્થ-
નાનો સ્વીકાર ન કરત તો તેમની અપ્રીતિનો પાર રહેત નહિ. બીજું કારણ એ છે કે રાણા કુંભ
રાહોડરાજાના ભાણેજ હતા આથી તેમણે કેટલેક અંશે કર્તવ્ય માનીને અને કેટલેક અંશે સ્નેહમ-
તાને વશ થઈને કુંભના હિતને માટે આટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો અને આટલું કષ્ટ સહન કર્યું હતું.

મેવાડનું રાજ્ય જે રીતે ચતુર અને તેજસ્વી રાજાઓથી વિભૂષિત બન્યું છે, તેવી રીતે દીર્ઘકાળ-
પર્યંત કોઈ પણ રાજ્ય વિભૂષિત બન્યું નથી. રાણા કુંભના સમયમાં મેવાડનું ગૌરવ મધ્યાહનકાળના
સૂર્યસમાન તેજસ્વી બની રહ્યું હતું. દિલ્હીથી મુસલમાનોના ઘેર અત્યાચારથી પૂર્વકાળમાં મેવાડનાં
નગરો અને ગામો નાશ પામીને ખંડિયેર બની ગયા હતા; પરંતુ રાણા કુંભના સમયમાં તે ઘેર અ-
ત્યાચાર બંધ પડ્યો હતો જે પ્રચંડ મુસલમાનવીર ભારતની સ્વાધીનતા છીનવી લીધી હતી તેનું શરીર સો
વર્ષ થયા મહત્ત્વમાં મળી ગયું હતું. એમ કહેવું ઉચિત થઈ પડશે કે આ સો વર્ષોમાં મેવાડમાં એક
નવીન યુગનો પ્રચાર થયો હતો. વીરવર સમરસિંહની સાથે જે રાજપૂતવીરો સંપ્રાપ્તબૂમિમાં સૂતા હતા
તેમની ભસ્મમાંથી અગ્નિચિત્ત સિસોદીઆવીરો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. આ વખતમાં મેવાડમાં કોઈ વસ્તુની
ન્યૂનતા નહોતી. બળ, વીર્ય, ગૌરવ, પ્રતિષ્ઠા વગેરે સર્વ શોભાઓથી મેવાડ શોભાયમાન હતું; તથાપિ
મેવાડના મહારાણા કુંભ મેવાડનું ભાવી ભાગ્ય ઉકેલવા લાગ્યા તો તેમને ક્રેકેસસ પર્વતમાંલાઓનાં
ઉચ્ચ શિખરોપરથી અને તેની નીચે વહેતી ક્રેકેસસ નદીના કિનારાપરથી લય કર વાદળ ભારતવર્ષ
તરફ આવતું જણાયું આ ભયંકર વાદળના ગર્ભમાં રહેલી પ્રચંડ વિજળી અદ્યપકાળમાં મેવાડ ઉપર તૂટી
પડશે, એમ તેઓ જાણી ગયા હતા. આથી તેઓ તે વિજળીના વિશ્વદાહક અગ્નિને રોકવાને માટે

૧ રણચરમહે પોતાના રજવા 'રાજતન' નામના કાબજમાં જોવા ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે કે, મારવાડના મહોરશવ
રાણા મુકેન્દ્રના મધ્યન મંત્રી હતા અને તેમણે નાવો તથા દિહાના નામના જે સ્થાનો છતી લઈને તેમને મેવાડ
સાથે સંયોજ દીધા હતાં

ઉચિત ઉપાયો કરવા વાળા આ અગ્નિનું બળ અટકાવવાને માટે તેમણે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો તેમણે હમીરની તેજસ્વિતા તથા કાર્યકુશલતા અને રાણાનાસની શિષ્યપ્રિયતા કરતાં પણ અધિક ઉત્તમ યુદ્ધોને પરિચય કરાવ્યો હતો, તે એટલે સુધી કે રાણા કુબે સમરસિંહની સમાપ્તિ કરી નહીંના કિનારાપર પણ “મેવાડનો લાખ ખુડો” કરકાવી દીધો હતો. હવે તેઓ આવના શત્રુઓથી બચવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા અને અને હિંદુરાજ્યોની પ્રજાહિતસાધક રાજનીતિની સાથે તે વખતના મુસલમાનોની ભુદ્ધી રાજનીતિની સમાવેશના કરીશું જે દિવસે યવનવીર સાહસુદાને ભારતના સ્વાધીનતારત્નને ખુચવી લીધું, જે દિવસે સમરોક્તરી સમરસિંહે તે રત્નના ગદાધુને માટે દુષ્ટતી નહીંને કિનારે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું, તે દિવસથી મહારાણા કુબના સમય સુધીના રરક વર્ષમા જે મોટા મવનરાજ્યવ શોમા રર પાદરાહો થયા તેમા એક ભેગમ પણ સિંહાસનપર બેસી હતી વિદોહ તથા પદ્મચુતિના કુટિલ ચક્રમા ચમદાધિને આ સર્વ પાદરાહો ધીમે ધીમે અનતકાળમા વિવીન થઇ ગયા યવનશહેનશાહતની મેવાડરાજ્યની સાથે ટુવના કરવામા આવે તો ઉભય વચ્ચે મોટો ભેદ જણાશે આટલા સમયમા મેવાડના સિંહાસનપર માત્ર ૧૧ રાણાઓ આરૂઠ થયા હતા તેમાના કેટલાકે તો એવા હતા કે જેમણે માતૃભૂમિનું અચવા કાષ્ટ પ્રાચીનતીર્થનું રક્ષણ કરવાને માટે સમાપ્તસેત્રમા પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું આપરથી સ્પષ્ટરીતે જાત થાય છે કે જે રાજ્યો પ્રજાહિત કારી રાજનીતિથી રાજ્ય ચલાવે છે, તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત સિંહાસનપર વિરાજમાન રહે છે

જે વખતે દિલ્હીમા ખિનજીવ શનો અતિમ પાદસાહ રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે વિજયપુર, ગોવળકેડા, માળવા, ગુજરાત, જુવાનપુર અને કાંપી આદિ પ્રદેશોના રાજ્યો દિલ્હીશરને અધોગચ પાદ સાહ જણી પોતાની આધીનતારથી ચુખવા તોડી નાખીને પૃથક્ પૃથક્ સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના કરવા લાગ્યા. જે વખતે રાણા કુબને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તે વખતે માળવા અને ગુજરાતના નવાબો પોતાપોતાની સેના વૃદ્ધિગત કરી પોતાના રાજ્યો વધારતા જતા હતા તેઓ મેવાડરાજ્યની ઉન્નતિ ભેદ રાણાકુબ પર દેખ રાખવા લાગ્યા તે ઉભય પરસ્પર મળી ગયા અને તેમણે સંવત ૧૪૯૬ (ઈ

સં ૧૪૪૦)મા અતિ પ્રચડ સેના લઇને મેવાડપર આક્રમણ કર્યું

રાણાકુબને આ વાતની ખબર થતા તેમના ક્રોધને પાર રહ્યો નહિ તેમણે ઉભય નવાબોને સારીરીતે દડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ એક લાખ ઘોડા અને પાંચદળ તથા ૧૪૦૦ હાથીઓ લઇને તે ઉભય યવનનવાબોની સામા થયા ઉભય સેનાઓ વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ થયું રાણાની સેના આગળ યવનસેના ટકી રહી નહિ રાણા કુબ માળવાના મદમ્મદ ખિનજીને બાધીને ચિતોડમા લઇ આવ્યા

અણુનકરને પણ પોતાના લખેના ધીતહાસમા રાણાકુબના આ વિજયનું વર્ણન કર્યું છે તે ઇતિહાસવેત્તા મુસલમાન હોવા છતાં પણ તેણે આ રાજના માહાત્મ્યથી તથા તેમની ઉદારતાથી મોહિત થઇને વારવાર તેમની પ્રશંસા કરી છે તેણે લખ્યું છે કે “ઉદાર હૃદયના રાણા કુબે કોઇપણ પ્રકારની જામીનગીરી લીધા વિના મદમ્મદને છોડી દીધો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે તેને અનેક પ્રકારની ભેટો આપી આદરમાનસહિત તેના રાજ્યમા પહોંચાડ્યો ” હિંદુજાતિનું ચરિત્ર આણુ ઉદાર હોય તેમા શેષ પણ શકા નથી વિનીત શત્રુપર દયા કરીને તેને છોડી દેવો એજ હિંદુચરિત્રો સનાતન ધર્મ છે હિંદુનીશ અનાદિકાળથી આ ધર્મનું પાનન કરતા આવ્યા છે ભદ્રેકોના અધોગચ મદમ્મદખિનજીની સુકિનવિરો આથી ભિન્નપ્રકારનું વર્ણન ઉપદગ્ધ થાય છે તેમા એવો ઉત્તેજ છે કે મદમ્મદખિનજીને મહારાણાએ ૭ માસપર્યંત કારાગૃહમા રાખીને છોડી દીધો હતો વળી એમ પણ કહેવાય છે કે રાણાએ વિજયચિન્હવરીકે મદમ્મદની અન્ય વસ્તુઓની સાથે તેના તાજને પણ પોતાની પાસે રાખ્યો હતો વીરવર બાબરને રાણાસંગના પુત્રે આ તાજ નજર કર્યો હતો બાબરે આ વાન પોતાના જીવનચરિત્રમા લખી છે ગણાકુબનું આ કાષ્ટ સાધારણ પરાક્રમ ગણાય નહિ, પરંતુ તે સર્વ કરતાં એક બીજું સ્મૃતિચિન્હ દીર્ઘમાળથી તેમના વિજયનું વિશેષ જ્ઞાન કરી રહ્યું છે આ વિજયના સ્મારક તરીકે મહારાણા કુબે એક વિજયરત્ન બનાવ્યો હતો, તેનાપર એક લેખ છે તેનો પ્રારંભ આ વાક્યથી થાય છે -“હરી આવેના મહાસાગરસમાન પ્રચડ સેનાને પોતાની સાથે વધને પૃથ્વીને

કે પાયમાન કરી ગુજરાત તથા માળવા આ બે દેશના નવાબોએ 'મધ્યપાટપર આક્રમણ કર્યું.' ત્યાર પછી ઉકેત યુદ્ધનું સર્વ વર્ષનું તે વિજયસ્તંભ પર લખવામાં આવ્યું છે ઉકેત યુદ્ધ થયા પછી એકાદશ વર્ષે રાણાએ આ વિજયસ્તંભ બધાવવા માડ્યો હતો આ વિજયસ્તંભ બધાવતા દશ વર્ષે ધાવ્યા હતા જે વિજયસ્તંભ આજે મેરુ પર્વત તરફ ઘૂણાતી દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે દશ વર્ષમાં તૈયાર થઇ ગયો એ કુભરાણીની કાર્યતંત્રપરતા સૂચવે છે ઇશ્વરપ્રત્યે અમે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આ વિજયસ્તંભ સદા અચળ રહી મેવાડના રાજાઓનું ગૌરવ પ્રદર્શિત કરે રાણાકુલની ઉદારતા અને મહાનતાથી મોહિત થઇ માળવાનો નવાબ તેમનો મિત્ર બની ગયો હતો ભટલેકોના ગ્રથોમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે રાણાકુલને એકવાર દિલ્લીશ્વરની સેનાસાથે "હુઝૂ" નામના સ્થળે યુદ્ધ થયું હતું, તે વખતે મહમ્મદ ખિલજ પોતાનું સૈન્ય લઇને રાણાને સહાય કરવાને આવ્યો હતો આ પ્રસંગે રાણાને વિજય મળ્યો હતો આ વખતે દિલ્હીના પાદશાહ એટલો બધો અશક્ત થઇ ગયો હતો કે મસ્જીદમાં મુદનાઓ રાત્રિદિવસ 'દિલ્લીના શહેનશાહની ઇજ્જત બરકરાર રહે' એવી બદગી કર્યો કરતા હતા એક વખત એકલા માળવાના નવાબેજ દિલ્લીના સુલ્તાન ધોરીનો પરાજય કર્યો હતો વિદેશીરોકોના આક્રમણથી મેવાડભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે તે દેશમાં જે ૮૪ ડુંગ્રો બધાવવામાં આવ્યા હતા તેમાંના ૩૨ તો એકલા મહારાણાકુલેજ બધાવ્યા હતા આ ૩૨ કિંનાઓમાં માત્ર કુભમેરુ કમલમેરુદુર્ગ સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ કિંનેરો ઉત્તમ સ્થાન પર સ્થિત છે તથા એની આસપાસ અતિ ઉંચી દિવાલો છે, તેથીજ એ મેવાડના અન્ય ડુંગ્રો કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે એ કિંનેરો જે સ્થળ પર સ્થિત છે, ત્યાં પૂર્વે એકપ્રાચીન કિંનેરો હતો આ પ્રાચીન કિંનેરો દીર્ઘકાળથી પહોડી ભીથલોકોના અધિકારમાં હતો મહારાણા સુદરગુપ્તના વંશમાં સપ્રીત નામનો એક જૈન રાજા ઇસ્વીસનની બીજી શતાબ્દીમાં થયો હતો ધણીલોકો કહે છે કે આ રાજાએ તે કિંનેરો બધાવ્યો હતો આ પ્રાચીન ડુંગ્રોની નિકટ જે જૈનમંદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેનું અત્યુત્તમ શિલ્પકામ જોવાથી આ વાત સત્ય હોય એમ લાગે છે. આ કુભમેરુ ડુંગ્રોના એક પ્રધાન દ્વારનું નામ "હનુમાનદ્વાર" છે આ દ્વાર પર વીરશિશમણ્ણિ મહાવીરની એક વિરાટ મૂર્તિ વિરાજમાન થઇ તેનું રક્ષણ કરે છે જે સમયે રાણાકુલે નગરકોટ છત્યું ત્યારે તેઓ ત્યાંના સુદર કમાડની સાથે હનુમાનની મૂર્તિ પણ પોતાના નગરમાં લાવ્યા હતા આજી પર્વતના એક શિખર પર પરમારોનો એક મોટો કિલ્લો હતો મહારાણાકુલે ત્યાં એક વિરાળ મહાલય બધાવ્યો બહુધા તેઓ આજ મહાલયમાં રહેતા આ વિરાળ ડુંગ્રોને સત્તલકાર તથા રક્ષકગૃહ અઘાપિ મહારાણાકુલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે મેવાડનિવાસીઓના અનેક કાર્યોથી વિદિત થાય છે કે મહારાણાકુલ અત્યંત લોકપ્રિય હતા આજીપર્વતના શિખર પર આવેલા આ કિંનામાં કેટલાક મંદિરો હજોત્યગ થાય છે તેમાંના એક મંદિરમાં રાણાકુલ તથા તેમના પિતાની મૂર્તિ વિદ્યમાન છે મેવાડનિવાસીઓ અઘાપિ તેમને દેવતાસમાન માનીને તેમની મૂર્તિઓની પૂજા કરે છે જે સમયે મહારાણાકુલે ઉકેત પહોડી કિંનામાં વિશ્રામ કર્યો હતો. તેને આજે સેકેડો વર્ષ થઇ ગયા છે, તેમના પરાક્રમી વંશજો પણ અનતકાળમાં લય પાળી ગયા છે, પરંતુ તેમણે કરેલા કાર્યોનું સ્મરણ થતા અનાયાસે મેવાડના પૂર્વગૌરવનું સ્મરણ થઇ આવે છે મેવાડના પશ્ચિમ ભાગને અને આજીપર્વતપર આવેલા માર્ગોને કિંનાકોટ આદિથી દંડ કરીને મહારાણાકુલે "લાનસિરાહી" ની નિકટ વસતી નામનો એક કિંનેરો બધાવ્યો તદુપરાત બરવલીમાં વસતા મેરલોકોના આક્રમણથી દેવગઢ તથા "શેરાન" ની રક્ષા કરવાને માટે પણ તેમણે એક કિંનેરો બધાવ્યો હતો આ કિંનેરોનું નામ પ્રાચીન છે વળી જ્ઞાનરાત્ર તથા યાત્રાનરતો દુર્ધર્ષપ્રદેશ અને ત્યાંના બીકોપર પોતાની સત્તા સ્થાપી રાખવા તેમણે આદ્ય વિજેરે બીજા પ્રાચીન કિંનાઓની મરામત કરાવી અને પોતાના રાજ્યની મીમા નિશ્ચિત કરી

આ સિવાય રાણાકુલે અનેક મહાન ધાર્મિક કાર્યો કર્યા હતા તેમાંના જ કાર્યો વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંનું એક કુભસ્થામ છે કુભસ્થામ આજીપર્વત પર આવેલું છે જો તે પ્રાઇ અન્ય સ્થાન પર બધાવવામાં આવ્યું હોત તો તેની સુદરતાને લીધે તે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ જત, પરંતુ આ સ્થળે અનેક સુદર ધમારતો હોવાથી તેનું મહત્ત્વ ધી ગયું છે તેમની બીજી ધમારત અટારી છે આ ધમારત અતિ

અર્થ છે આ ઈમારત બંધાવવામાં દશ કરોડથી પણ થોડા નધારે રૂપિયાનો ખર્ચ થયો હતો. રાણાએ ખાસ પોતાના કોષમાંથી આ ઈમારત બંધાવવાને માટે આઠ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા. આ વિરાળ અટારી મેલાડના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલા મદિર નામક પહાડીમાંથી છે. રાણા કુળે સ્વીકૃત્ય દેવના^૧ નામપર આ અટારી સમર્પણ કરી હતી. આ અટારી પરવતના ડુંગ્રે માર્ગેપર આવેલી હોવાથી મુમયમાન લોકોના સર્વસહારકે લાંબો તેને તોડી શક્યા નહોતા, પરંતુ શોકની વાત છે કે હાનમાં તે સર્વેશ નિર્જન બની ગઈ છે. ઝડબદેવના જે મદિરને એક વખત મેલાડનું પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવતું હતું, ત્યાં પ્રતિદિન અગાધન નરનારીઓનો સચાર હતો, ત્યાં આજે મનુષ્યનું નામ પણ રહ્યું નથી, ત્યાં માત્ર નિર્જન જગત્ત આવી રહ્યું છે. હાનમાં જગત્તના દિસકે પશુઓએ તે અટારીના આરમને પોતાના નિવાસસ્થાન બનાવી તે ડુંગ્રે પ્રદેશને એક અધિક ડુંગ્રે બનાવી દીધો છે. રાણાકુળ જેવા વીર અને શિવપ્રિય હતા, તેવાજ તેઓ કવિ પણ હતા. રાજસ્થાનના અન્ય કવિઓની કવિતા કરતા રાણાકુળની કવિતા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે રાણાકુળે પોતાની શુદ્ધિ તથા કવિત્વશક્તિ પોતાના પરાક્રમના વર્ણનમાં કિંવા પોતાની પ્રાણુપ્રાણીઓની સુદરતાની પ્રશંસામાં અર્પી નાખી નહોતી, તેમજ તેો આખ્યાયિક રસનો આસ્વાદ લેનારા કવિઓની વિશુદ્ધ ભાવનાનું અનુકરણ કરીને અમૃતમય 'ગીતગોવિંદન' એક સુદર પરિશિદ્ધ બનાવ્યું છે.

મારવાડના મેહતાવાસી શ્રેષ્ઠ રોડોસરદારની મીરાબાઈ નામની કન્યાની સાથે સદારાણા કુળનું લગ્ન થયું હતું.^૨ મીરાબાઈ અત્યંત સુદર અને ધાર્મિક વૃત્તિની હતી તેના સદૃશ્યોની બરાબરી તે વખતે કોઈ પણ રાજકુમારી કરી શકતી નહોતી. મીરાબાઈ કાલ્પરચના કરવામાં પરમ પ્રવીણ હતી તેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની સ્તુતિના અનેક પદો રચ્યા છે. વૈષ્ણવપંથીઓને તેના પદો અત્યંત પ્રિય હતા. અઘાપિ અનેક રાજકુલોમાં મીરાબાઈના પવિત્ર ભજનો આદરપૂર્વક ગાવામાં આવે છે. અઘાપિ^૩ વૈષ્ણવો મીરાબાઈના સુદર ભજનો ગાવા ગાતા પ્રેમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ પાંચ છે. રાણાકુળ પણ ઉત્તમ કવિ હતા. પરંતુ મીરાબાઈએ તેમની પાસેથી કાવ્યનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમ કહી શકાતું નથી. સ્વકર્મપરાયણ મીરાબાઈનું જીવનચરિત્ર હિપન્યાસ જેવું રસિક લાગે છે. યમુનાના કિનારેથી દારિકાપુરીસુધી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના જેટલા મદિરો હતા તે સર્વના દર્શન મીરાબાઈ કરી આવી હતી તે યુરુપના જેવું વર્તન રાખતી હોવાથી તેને અનેક કલકો લગાડવામાં આવ્યા છે, પરંતુ તે સર્વ મિથ્યા છે.

રાણાકુળ જેવા વીર હતા તેવા રસિક પણ હતા. દુઘાર અને વીરરસના અપૂર્વ મિશ્રણથી તેમનું હૃદય અતિ ઉત્કૃષ્ટ બની ગયું હતું. માલાવાડના સ્વામીની યુતિની સાથે એક રોડોસરજકુમારનો વિવહ રંગવવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ આ વિવાદ થાય તે પૂર્વે રાણાકુળે તે રાજકુમારીનું હરણ કર્યું. આ ઘટના બન્યા પૂર્વે રોડો તથા સિસોદીઆ કુળની વચ્ચે જે મિત્રતા બંધાઈ હતી, તે મારાણા કુળના આ વર્તનથી તૂટી ગઈ. પુનઃ ઉભય કુલો વચ્ચેનું પ્રાચીન વૈર ભગ્યત થયું. પ્રેમવિમુદ્ધ રોડોસરજકુમાર પોતાની પ્રાણુપ્રિયને કુલના પત્તામાંથી યુક્ત કરવાને માટે ધણી મેદા કરી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેનો સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ થયો, તે છતાં પણ તે રાજકુમાર ઉક્ત લાવણ્યવતી સ્ત્રીને પ્રાપ્ત કરવાની આશા

૧ રાણાને એક મત્રી જૈનમંત્રીવત્તી હતો તે રોડોકુલમાં જન્મ્યો હતો. આજ મત્રએ ૯૦ સં ૧૪૩૮ માં ૬૩ મદિર બનાવ્યું હતું. આ મદિર બંધાવવામાં સર્વ મન્યો પણ સહાય કરી હતી. આ મદિરના ત્રણ ખંડો છે. એના સ્તંભો અનેક છે. પ્રત્યેક સ્તંભ ૪૦ ફીટથી અધિક ઉચ્ચ છે. એમાંની કારીગરી જોવાલાયક છે. સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના ચિત્રો આવેજવામાં આવ્યા છે. પ્રસિદ્ધ જૈનસન્ધ્યાસીઓની મૂર્તિઓ આ મદિરના નીચલા ભાગમાં સ્થિત છે.

૨ દેવીપ્રસાદજી સુન્દરી, એ રમુક, પેતાના દેવેશ મીરાબાઈના જીવનચરિત્ર માં લખે. ■ ૬-૦૦ કર્ગેશ ટાંટ કોઈપણ સાબળેની અધ્યાત્મિક પર ચલા રાખીને મીરાબાઈને રાણા કુળાઈની રાણી બનાવવામાં બૂલ કરી છે. મીરાબાઈ એ રમુકના સહેડકા બન્યાં હતી અને વૈદ્યપુરના સિસોદીઆકુળના રાણા સામગાઈના ખાસ બાજની સાથે તેનો વિવહ કરવામાં આવ્યો હતો. તેનો જિવાદ સ્વતંત્ર ૧૫૭૩ માં થયો હતો. તે રાજકુમારના મે નિર ૨ કોડ રતનસિદ્ધની યુતિ હતી.

૩ સંખ્યાના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી ને કરેશ્વર પ્રેમમાં દિલીબાપ મા સુપ્રસિદ્ધ થયેનું મીરાબાઈ નારક વાચવાયોન્ય છે.

છોડી નહિ તે રાત્રિદિવસ મદોરના મહાવપના સૂના ઝોરડામા બેસીને ઉક્ત સુદરીના સૌદર્યનું ધ્યાન ધરતો વરસાદ પડી ગયા પછી બ્યારે આકાશ નિર્મળ થઇ જતુ, ત્યારે કુલના ઉચ્ચ પ્રાસાદની અગાશી-પરથી મદોરનો કિન્નો સ્પષ્ટરીતે દેખાતો હતો આ વખતે ઉક્ત રાડોડરાજકુમાર પોતાની પ્રાણપ્રિયાના નિવાસસ્થાનનું દર્શન કર્યો કરતો, અનેક ચિંતા તથા અનેક વિચારો તેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થતા, કદિ સુખ તો કદિ દુઃખ, કદિ આશા તો કદિ નિરાશા તેના હૃદયપર અધિકાર સ્થાપિત કરતી, કોઇ કોઇ વખત તે વિરહવ્યથા સહન કરી કરીને અતિ અધોર જની જતો, તથાપિ તે મોહિની આશાનો ત્યાગ કરી શકતો નહોતો અને તે એકાતસ્થાન પણ છોડી શકતો નહોતો રાત્રિદિવસ તે કુલમેરુના મહાવપ-નુજ દર્શન કર્યો કરતો કુલમેરુના દીપકને જીવજળ પ્રકાશ દૂરથી તેને તારાના પ્રકાસમાન લાગતો હતો તે ધ્યાનપૂર્વક તેને જ ભેગા કરતો ઘણા જણ એવું અનુમાન કરે છે કે કુલમેરુના મહાવપમા જે દીપક રાત્રે પ્રદીપ કરવામા આવતો હતો, તે આશવાડકુમારીના પ્રેમનું ચિન્હ હતુ તેણે રાડોડરાજ-કુમારને જ પોતાનું જીવન સમર્પણ કરી દીધું હતુ મહાન કુળમા પ્રવેશ કર્યો છતાં પણ તે ગજકુમારી બાલ્યાવસ્થાની પ્રીતિ ભૂધી રાકી નહોતી તેના પિતાએ દ્રવ્યની વાવચથી તેને તેના પ્રભુપાત્રના થનુની સાથે પરણાવી દીધી હતી તેણે પોતાની પુત્રીના સુખદુઃખનો લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ તે ગજપૂતમાળા રાત્રિદિવસ પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારતી હતી આ રીતે કેટલાક વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા વિરહથી વ્યથિત થયેના રાજકુમારે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઘણી ચેષ્ટા કરી, પરંતુ કોઇ પણ પ્રકારે તે તેનું દર્શન કરી શક્યો નહિ એ તે એક દિવસ તે કુલમેરુના પશ્ચિમ લાગમાથી આવીને કિશાપર ચઢી ગયો ભટકવિઓ આ સમયે કહે છે કે “ગજકુમાર અવવનમાથી તો ચાલ્યો આવ્યો, પરંતુ તે કોઇ પણ પ્રકારે અસહ્યુની પામે આવી શક્યો નહિ”

ઉત્તમ પ્રકારના પ્રજાપાવનપૂર્વક અખડ પ્રતાપસહિત ૫૦ વર્ષપર્યંત રાજ્ય ભોગવી રાણા કુલ વૃદ્ધ થયા તેમની જાતના તથા દેશના શત્રુઓ તેમના પ્રયત્ન પરાક્રમની આગળ મૌન ધારણ કરી બેસા છે. તેમણે અનેક કિશ્તો તથા મદિરો બધાની પોતાના રાજ્યને દહ તથા શોભાવમાન કર્યું છે આ રીતે તેમણે જન્મભૂમિનું ગૌરવ તથા પોતાની કીર્તિ ચોતરફ પ્રસારાવી દીધી છે મેવાડના આવા ઉન્નતિના સમયમાં ગણાના જીવનરૂપ મજબૂત શક્તિ યાગમા એક દૂર નરપિશાચે કોડા કુહાડો માથે ૭૦ વર્ષ મેવાડદેશને માટે અતુલ આનંદ અને ઉત્સવના પર્વસમાન ગણાતુ હતું, તે આ નરરાક્ષસના કુકર્મથી ગોકના ઉદધિ-રૂપ બની ગયુ આ વખતે જે કુકર્મ થયુ તેથી ભારતના ઇતિહાસનો એક અખ્યાય ન્યકની શાહીથી કનુપિન થઇ ગયો પરમ સદૃશ્યી મહારાણા કુલ દીર્ઘકાળથી શાંતિનો ઉપભોગ કરતા કરતા વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશ કરતા જતા હતા, પરંતુ એવામા તેમનો પવિત્ર પ્રાણ એક નરપિશાચની કાતિન છુરીથી અમળે આ લોકમાથી પ્રયાણ કરી ગયો આ ઘાતકી પિશાચ કોઇ પરકીય માણસ નહોતો, પરંતુ મહાગણાનો પોતાનો પુત્ર હતો તે રાજપૂતકુળકેયક નરરાક્ષસજ આ ભયકર કાર્ય કર્યું હતુ

આ પ્રકારે સવત ૧૫૨૫ (૪૦ સં ૧૪૬૬) નું વર્ષ આ ભયકર કાર્યથી ક્ય કિત થયુ જે નર-રાક્ષસે પોતાના હાથથી પોતાના જન્મદાતા પિતાનો સહાર કર્યો તેનું પાપી નામ આયરજાજકુળના પવિત્ર ઇતિહાસમા લખવા યોગ્ય નથી આપણા મુખથી તેના નામનો ઉચ્ચાર કરવો એ પણ પાપ છે આ પાપી પિતૃનાતકનું નામ ઉદા (ઉલ્કસિંહ) હતુ રાજજ્ઞાનના ભટકવિઓ આ નિઘ તથા હત-ભાગી નરપિશાચને “ હતારો ” તથા “ નરહતા ” કહે છે જે ગજના લોભથી તેણે આનું દુષ્ટ કાર્ય કર્યું તે રાજ્યને તે ઘણા અપ મમયપર્યંત ભોગની શક્યો હતો અને આ સ્વર્ગ કાગમા પણ તેણે એક દાણ પણ સુખાનુભવ કર્યો નહોતો ક્ષણે ક્ષણે પોતાના જાતિજનુઓના દ્રેષરૂપી વિષનું પાન કરીને તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો આમજનો, શુભચિંતકો, ઇષ્ટમિત્રો તથા બધુઓ એ સર્વ જણે તેનો ત્યાગ કર્યો આ ઘૃણિત અવસ્થાએ પહોંચી બ્યારે તે દુરાચારીએ પોતાના સગસહુનો કાઈ ઉપાય ન ભોગ્યો, ત્યારે તેણે એક નીચ પુરુષની સાથે મિત્રતા કરી કપટમય મિત્રતાથી પોતાની જા-ળમા ફસાવાને માટે પાપી ઉદાએ દેવડા નામના માડનિકે રાજ્યને આણું પર્વતપર સ્વતંત્ર રાજતરિકે સ્થાપિત કર્યો વળી તેણે જોધપુરના રાજાને માલર, અજમેર તથા તેની નિકટના કેટલાક પ્રગણા-

એ આપી દીધા, તેછતાં પણ તે કુષ્ટના હૃદયનો ખટકો ગયો નહિ ઉદાસ્યે દ્રવ્ય અને સપતિ આપીને તેના બદલામાં મિત્રતા વેચાણી લીધી હતી, પરંતુ તેણે જે ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે તેમ કર્યું હતું તે ઉદ્દેશ તેથી પાર પડ્યો નહિ તેના મનમાં એવી અલિલાપા હતી કે મારા મિત્રો મને ખોટા કમોં કરવામાં સહાય આપશે પરંતુ તેની તે અલિલાપા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ, અને તે મુખ ખોળીને ખોટા કામોને માટે તેમની પાસે સહાય માગી શકે એ નહિ એ તેણે તેમની પાસે તે પ્રકારની સહાય માગી હોત તેવું પણ તે મળી હોત કે કેમ એ વિશે શકા છે તે મનમાં ને મનમાં અત્યંત મુશ્કેલી લાગ્યો અને દુઃખ પામવા લાગ્યો તેણે ચોતાની પ્રજા પર અંકર આપવાય કરવા માંડ્યો તેના અત્યાચાર અને કુકર્મથી ધીમે ધીમે પ્રજાની પાપમાંની થવા લાગી અને રાજ્યનો નાશ થવા એમ મહારાણા કહે અને વર્ગોપવેલ પરિશ્રમ કરીને જે મેલાને ઉન્નતિના શિખર પર પહોંચાડ્યું હતું તેને ઉદાસ્યે માત્ર પાંચ વર્ગોમાં જ અવનતિના દુઃખમાં દૂબાવી દીધું તે કુષ્ટના ભાગ્યમાં શાંતિ લખેલીજ નહોતી તેના મિત્રોએ તેના ત્યાગ કર્યો તેમણે તેની સત્તે હેરા પણ સમીપ રાખ્યા બધા કર્યો, ત્યારે તે હંતલાગી ચોતાના રક્ષણને બીજે કોઈ ઉપાય વિનિયોજિત કરીને દિલ્લીના યવનપાદશાહની પાસે ગયો અને તેને ચોતાની પુત્રી આપવાનું વચન આપી તેની સહાય માગી પરંતુ લગાવને આ દિશ્યું દુરાચારને દૂર કરી બચ કરે કંઈ થયો આપ્યા નાવળના વંશની રક્ષા કરી અને ઉઠાને સારી પેઠે તેના પાપનું ફળ આપ્યું ત્યારે ઉદા પાદશાહની પાસેથી વિદાય લઈ દિવાનખાનામાંથી બહાર આવતા હતા ત્યારે તેના પાપ વિનિયોજી પડી અને તત્કાળ તે પાપી પૃથ્વી પર ભૂગ પડી થયદારે પહેંચી ગયો આ પ્રકારે બચ કરે પાપનું કંદોર ફળ તેને મળ્યું આ પાપી યવનના નાટકને પડે સદાને માટે પડ્યો આ બચ કરે કાર્યમાં બદલવાના એક માણસે પણ ઉદાને સહાય કરી હતી આજ કારણથી લદ્દલોકો ચોતાના બલિય પુત્રી કુષ્ટના ધુપાવવાને માટે આ વૃત્તાન્ત અતિ સાધારણ રીતે વર્ણવે છે

રાજસ્થાનના યજ્ઞાણ ગતિ ચારપુ અને ભાટલોકો કે જે વાચકગૃહિત કરે છે તેમને 'મગતા કહેવામાં આવે છે આ લોકો પરસ્પર અત્યંત દેવ રાખે છે તેમજ એકબીજા ઉપર પ્રભુતા સ્થાપિત કરવાની તથા હુકમ અમીલવાની ભોગી અલિલાપા હોય છે વીરવર હમીરના સમયમાં આ સર્વ વાચકમાં ચારણીનું પ્રાણવ્ય વિશેષ બહુ મહારાણા કહે અને એ વચોવાત એ કહેલું હતું કે અપદ્મ મૃત્યુ એક ચારણને હોયે થનાર છે આજણની આ લવિધ્યવણીપૂર્વે પણ મહારાણા કહે કાંઈક કારણથી ચારણોની ઉપર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા હતા અને એવામાં ઉક્ત વચોતિથીએ તેમને આવી લવિધ્યવાણી કહી, આથી ચારણોઅત્યંત તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ તેમણે ચારણુનાંકોની સર્વ સંપત્તિ જપ્ત કરી અને તેમને ચોતાના રાજ્યમાંથી હાકી કાઢ્યા અરબોને આ પ્રકારનો કંદોર દડ કર્યો તે મહારાણાને અદ્વૈદશી કાર્ય હતું એમાં કાંઈ રાક નથી, કારણ કે અઘાષિ બ્રાહ્મણો અને ચારણોને કેલેએ આપે બીપણ દડ કરવાની નિમિત્ત કરી નથી પરંતુ ચારણુએ કોને આ દેશનિકાલો કંદોર દડ દીધ કાળપય ત ભોગાયો પડ્યો નહિ યુવરાજ રામચંદ્રના ઉદ્ધારથી થોડા વખતમાં તેમને પુનઃ મેલાકના રાજ્યમાં વસવાટી કરવાનગી મળી યુવરાજ રામચંદ્રને એક વખત એક ગૂઢ પ્રશ્ન પૂછ્યો 'આથી મહારાણા કહે તેમને પણ દેશપાર કર્યા આ વખતે તેઓ કંદોરના રાજ્યમાં આવ્યા ગયા બહી આ એક ચારણે તેમને બધી સહાય કરી આ ચારણે ચોતાના અગ્રયથી તેમને પ્રસન્ન કરી રાણાને અનુગ્રહ અને ચોતાની શ્રીમંતપતિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરી હતી પરંતુ જે કુટિલ જ્યોતિષીએ મહારાણાને પૂર્વોક્ત લવિધ્યવાણી કહી હતી તેનું મરતક ને કાપી લેવામાં આવત અને તેની વાત પર લક્ષ આપવામાં ન આવત તો મહારાણાનું વિશેષ કન્યાશુ જાત

૧ એક વખત રાંધે મુઝન નામના રાજા યવનરાજના ઉપર નિજમ મળ્યો તેને બીજે દિવસે રાત્રાએ એના નિયમ કર્યો કે કોઈ મળ્યું આવનારને બેઠા રહે એક મત જાગી ચોત ત્ર મરતકપર ચોતાના ખડકને તથાક ફેરવત રામચંદ્રને એનાર આગ કરવાનું કરેલ પૂજ્ય આથી રાણાએ તેમનાપર કોપિત થયને તેમને ચોતાના રાજ્યની બહાર કાઢી મૂક્યા હતા

૨ ઇ.સ. ૧૮૨૦ની વર્ષાકૃતમાં એકવાર કનૈલ દેડ લક્ષ્યપુરમાં ગયા હતા અહીંના રાણાને આ સમયે એક મગદુષ્ટ રાજા થયો હતો પ્રતિવર્ષ વર્ષાકૃતમાં તેમને આ રાજ ઉઘરી આવતા હતા રાણાના આખિના વર્તમાન સાબળી કનૈલ દેડ તેમની બહાર પૂજાને મહાલયમાં મલા રાજનું યજ્ઞ થઈ શકે અને તેમની તે વખત

પોતાના પરાક્રમ અને સામર્થ્યના પ્રભાવથી રાણા ગયમત્વ મંવત ૧૫૩૦ (૪૦ સં ૧૪૭૪) માં રાણા કુલના સિદ્ધાસનપર બેસા સિદ્ધાસનારૂઢ થયા પૂર્વે તેમણે પિતૃધાતક કિદાની વિરુદ્ધ ખૂબ ધારણુ કર્યું હતું દુષ્ટ હિંદો આ યુદ્ધમાં પરાજિત થઇ દિહીના પાદશાહની પાસે ગયો અને તેને પોતાની કન્યા આપવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ વિધાતાએ તેના વચનનું પાલન થવા દીધું નહિ ઉદાન સિદ્ધેશ્વરમંદ અને સરજમંદન નામના બે પુત્રો હતા હતભાગી ઉદાનુ મૃત્યુ થયા પછી દિનિતિ પાદશાહ તેના ઉક્ત ઉભય પુત્રાને લઇને ચિતોડપર ગઈ આવ્યો. હાલ જેને નાથદ્રારા કહેવામાં આવે છે, તે તે વખતે સિયલ નામથી પ્રસિદ્ધ હતું પાદશાહ આ સ્થળે પોતાની જાલણી નાખીને પડ્યો ચિતોડના સરદાર અને સામંતોએ રાયમંદનને પક્ષ ગ્રહણ કર્યો હતો, કારણ કે તેઓ રાણા રાયમંદન ચિતોડના રાજ્યના ખરા હકકદાર સમજતા હતા રાણાની પતાકાની નીચે સરદાર અને સામંતોના જુડના જુડ એકત્રિત થવા લાગ્યા આશુનો રાજ તથા ગિરનારનેશ એ ઉભય પક્ષ રાણા રાયમંદને સહાય કરવાને આધ્યા. અગીઆર હજાર પાયદલ તથા અઠાવનહજાર અશ્વરોહીઓની સેના વધને રાણા રાયમંદને હોસા નામના સ્થાન પર પાદશાહ સામે દારણુ યુદ્ધ કર્યું પિતૃધાતક ઉદાના ઉભય પુત્રો ભીપણુ પરાક્રમ કર્યોથી રાણા રાયમંદના સામે લડવા લાગ્યા નનીની આસપાસના પ્રદેશ મનુષ્યના રુધિરથી ભીખઈ ગયો રાણા ગયમંદનના અદ્ભુત બળની સામે સુસરમાનસેના ટકી શકી નહિ, એ તે પાદશાહ પરાજિત થઇને ગણાને શરણે આવ્યો રાણાએ તેના સર્વ અપરાધ ક્ષમા કરી આદરસહિત તેના સ્વીકાર કયો પાદશાહ આ સમરમાં એવો સખ્ત પરાભવ પામ્યો હતો કે તેણે જીવનપર્યંત પુન મેવાડમાં પ્રગ મૂકયો નહિ

રાણા રાયમંદને બે કન્યા અને ત્રણ પુરધર પુત્રો હતા તેમણે પોતાની એક કન્યાને ગિરનારના યદુવશીય રાગ સુરજ અને બીજીને શિરાહીના દેવરાજાજન્યમમલની સાથેપરણાની હતી રાણાએ જયમંદને પહેરામણીમાં આણુવર્ત પણુ આપી દીધો હતો રાણાએ પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કર્યું માળવાના સુન્દતાન આસુદીનની સાથે રાણાને લીધણુ વૈર થયું હતું, આથી તેની સાથે રાણાને અનેક યુદ્ધો કરના પડ્યા હતા, પરંતુ તે સર્વમાં રાણાનો વિજય થયો હતો રાણાએ પોતાના ભત્રીજા સિદ્ધેશ્વરમંદ અને સરજમંદને અપરાધ ક્ષમા કરી તેમને પોતાની પાસે રાખ્યા હતા રાણાને આસુદીનની સાથેની લડાઈમાં તેમના આ ભત્રીજાઓના પરાક્રમથીજ વારંવાર વિજય મળ્યો હતો અતિ આસુદીનને વિજય મળવાની જરા પણ આશા રહી નહિ, ત્યારે તેણે પોતાનું અભિમાન મૂકી રાણાની સાથે સધિ કરવાની પ્રાર્થના કરી ઉદાગ હૃદયના રાણા રાયમંદને તેની પ્રાર્થનાનો ખરીકાર કર્યો અને તેની સાથે સધિ કરી હવે તેઓ નિર્વિધે મેવાડનું રાજ્ય ભોગવી ઉત્તમ રીતે પ્રજાપાનન કરના લાગ્યા, કારણ કે આ સમયે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં એવો કોઇ પાદશાહ અથવા રાજા નહોતો કે જે રાણા રાયમંદના પ્રયત્ન પ્રતાપની સમક્ષ એક ધડીભર પણ ટપી શકે હવે દિનિતિ મિહાસનપર લોહીવશના પાદશાહો અચ્છિદિત થવા લાગ્યા મેવાડના ઉત્તરભાગને માટે રાણાને તેમની સાથે કેટલીકવાર સંગ્રામમાં ઉતરવું પડ્યું હતું

પૂર્વે અમે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે રાણાને ત્રણ પુત્રો હતા તેમના નામ સગ, પૃથ્વીરાજ અને જયમંદ હતા આ ત્રણે પુત્રો મહાપરાક્રમી હતા તેઓના સગ અને પૃથ્વીરાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થયા

તની રિયતિ બહીન કર્નલ ટોડ અલ્ખત વિચિત્ર થયા રાજદસ્તારમાં એક કુવિ બ્રાહ્મણ નોતિયો આવો ચિદિ લક્ષના કાંપર નિયુક્ત થયેલો હતો વળી રાણાજીની ગેડી લગિતીની સખતિને પ્રબંધ પણ તેજ કરતો હતો આ કામી બ્રાહ્મણે રાણાજીની જન્યપત્રિયમાં એમ લખ્યું હતું કે '૪૦ સં ૧૮૨૦ માં રાણાને એક દુષ્ટ રોજ થયો. આ રોજ નિરત મયે અતિ કંડન છે' આશ્ચર્યનો વાત તો એ છે કે આ વખતે વૈજનુ કામ પણ હજા બ્રાહ્મણ કરતો હતો આથી તે બ્રાહ્મણ પોતાની લલિતબાણી સંકળ કરવાને મરિ રોજ નિરત કરનારી ઓપધિ આપતો નહોતો, પરંતુ સખતપ્રતિજિત દવા આપતો હતો આ દવા વિષમય હતી કર્નલ ટોડે ઉકત દવાની પરીક્ષા કરીને રાણાજીને નિવેદન કર્યું 'મહારાજ! આપ આ કષ્ટીત કામકચરના ભોગ થય છે આપને ઓપધિને બદલે રિય જવસકવામાં આવે છે આથી આપના શરીરને કેવી હાલિ થશે તે સહેલે સમયમાં એમ છે, માટે આ ઝેરનો લાગ કરો અને સારી ઓપધિ પ્રારાન કરી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરો' કર્નલ ટોડના આ વચનોએ મહારાણાપર ખૂબ અસર કરી, તેમના અતઃકુણુ ખુલી ગયા અને તેઓ સમજ ગયા કે હજા કામી બ્રાહ્મણ પોતાની લલિતબાણી સંકળ કરવાને માટે વિષમય ઓપધિ આપી છે એ જાણી રાણાએ કંડન નામના એક દુશીઆર એકટરની દવા કરી તેથી તેમને શીખ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું હવે બ્રાહ્મણને નોકરીપરથી બરતરફ કરવામાં આવ્યો

સગે વીરવર બાબરની સાથે ન ગ્રામ ક્યો દતો અને પૃથ્વીરાજ તે સમયમા સમરત ભારતવર્ષમા એક અદિતીય મહાવીર ગણાતા હતા નાના પુત્ર જયમલ પણ વીરતામા તેમ સાથી હિરે એવા નહોતા બે તે ત્રણે બધુ સંપ કરીને જનની-જન્મભૂમિનું હિત સાધવ તો આજે ભારતવર્ષનું ભાગ્યચક્ર કેણુ બણે કયો તક ફરી ગયુ હોત, પરંતુ ભારતભૂમિના ભાગ્યમા વિદેશીઓના પદથી દમિત થવાનું કષ્ટેહુ હતુ તે શી રીતે મિથ્યા થઈ શકે ? આથી ઉક્ત ત્રણે બધુઓમા કુસંપ થયો અને તેઓ એકબીજાનું રક્ષિત પીવાને તૈયાર થઈ ગયા તેમના માહોમાહેના મ્વદથી રાણા રાયમલ અત્યંત દુખી થયા અને તેમને ચારે તરફથી વિપત્તિઓ આવી પડતી ગણુછ તેમના મુખમા આ મહાન વિદ્ધ આવી પડયુ તેઓ પોતાના પુત્રોપર અત્યંત ક્રોધિત થયા તેમણે ત્રણે જપરાધી ગણી પોતાના રાજ્યમા અભાષિત શાંતિ રાખવાને માટે તેમને દેશપાર કરવાનો વિચાર કર્યો જ્યેષ્ઠકુમાર (સગ) આ લય કર કનહ અને કોના હનમાથી પોતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે સ્વયં મેવાડનો ત્યાગ કરીને ચા'વા ગયા પૃથ્વીરાજને રાણાએ દેશ નિકાન કર્યો અને નાના જયમલનું એક અન્યાયી કાર્ષ કરવાથી મૃત્યુ થયુ રાજપૂતોના મુલક નદનો અભ્યાસ કરવાથી જાત થાય છે કે જ્યારે તેમની તનવારના પ્રદાર સંન કરવાને માટે વિખતીય દેશ શત્રુ સંભીપ હોતા નથી ત્યારે કેટલાક પ્રસંગે તેઓ મુર્ખતાથી માહોમાહે લડીને એકબીજાનો નાશ કરે છે સગ અને પૃથ્વીરાજ સગા ભાઈ હતા તેમની માતા જાનાવશતી હતી જયમલ તેમના સાવકા ભાઈ હતા દિત્તીના ચૌહાણરાજા પૃથ્વીરાજનુ નામ પાડેકાના સ્મરણમા હશેજ ચૌહાણ પૃથ્વીરાજ ને સિસોદીઆ પૃથ્વીરાજ અનેક પ્રકારે મળતા આવતા હતા તેમના અર્પુ માહાત્મ્યનું સ્મરણ થતા અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે ઉલ્લય પૃથ્વીરાજવચ્ચે એટલી બધી સમાનતા હતી કે બે તેમને એકબીજાનુ સ્વરૂપ કહેવામા આવે તો તે અનુચિત ગણાય નહિ સિસોદીઆવીર પૃથ્વીરાજની વીરતાથી મેવાડનિવાસીઓ એટલા બધા મુગ્ધ છે કે મેવાડની વર્તમાન અથ પતિત દશામા પણ તેઓ તેમની વીરતાનું સ્મરણ કરી પોતાના સર્વ કષ્ટો ભૂખી જાય છે અને ચિતામાથી મુક્ત થઈ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે મૃગયા ખેનને ધેર આ વી જ્યારે સિસોદીઆલોકો સાથે જમવા બેસીને અથવા મીઠામકનુમા સંધ્યાકાળે શીતન હવાનું સેવન કરવાને માટે કાંઈ ઉચ્ચ સ્થાનપર ગામિયો બિછાવી, કસુબો પી, પાન ચાવતા ચાવતા એકાદ ભાડને મુખેથી પૃથ્વીરાજની વીરતાનુ વર્ણન સાંભળે છે, ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહેતો નથી સગ અને પૃથ્વીરાજના સ્વભાવમા મોટું અંતર હતું જે કે ઉલ્લય વીરતા અને સાહસિકતામા સમાન હતા, પરંતુ સગ વિચારપૂર્વક કુદમા ઉતરતા હતા અને પૃથ્વીરાજ પ્રતિક્ષણે વાહોમ કરીને રણમા ઝુકાવવાને તત્પર રહેતા હતા તેમને એક શણુવાર પણ પોતાની આંસિ મ્થાન કરવાની વાત પસંદ નહોતી તેઓ વારવાર કહેતા કે “ધન્યરે મને મેવાડનું શાસન કરવાનેજ ઉત્પન્ન કર્યો છે” સગ તેમના જ્યેષ્ઠ બધુ હતા અને તેઓ પાટવીકુમાર હોવાથી પિતાના પછી મેવાડના સિંહાસનપર તેમનોજ અધિકાર હતો આથી ઉક્ત ઉભય બધુઓ પિતાની પછી મેનાડનું સિંહાસન કે ના અધિકારમા જશે એ વિષયપર તક રાર કરવા લાગ્યા અને તેઓ પોતાના મનની અભિનાયા પૂર્ણ કરવાને માટે ઉદ્દેશ્ય કરવા લાગ્યા

એક દિવસે ઉલ્લય બધુઓ પોતાના કાકા સુરજમલની પાસે બેસીને ઉત્તરાધિકારતા સંબંધમા વાદ વિવાદ કરતા હતા થોડી વારે સગે ધીમેથી કહ્યું ન્યાયદષ્ટિથી જોતા તો મેવાડના દશહજાર તજરોને ઉત્તરાધિકારી હજુ છુ પરંતુ તમે મારા વિરોધી થાઓ છો તો હવે આ ગંગાનો નિવેડો સદજ આવી શકશે નહિ બે તમે “નાહરા મુગરા”ની ચારણીદેવીની વાતપર શ્રદ્ધા રાખતા હો તો હમણા આ બાળ તનો કંઝો થઈ જાય એમ છે બે તમારી મરજી હોય તો તેની પાસે ચાલો” આ વાતને સર્વ જણે સ્વીકાર કર્યો તેઓ સર્વ ચારણીદેવીના ભુવનપર ગયા તે ભુવન નિર્જન પર્વતક દરામા આવેલુ હતુ ત્યાં જઈને પૃથ્વીરાજ તથા જયમલ એક ખુરશીપર બેસી ગયા અને તેમની સામે પાથરેલા એક વ્યાધ્યર્થપર સગ બેઠો, અને તેમના કાકા સુરજમલ પણ તે વ્યધ્યર્થપર પોતાનુ એક છુટણ ટેકવી બેગ પૃથ્વી રાજે જ્યારે તે દેવીની સન્મામિની સેવિકાને મેવાડનો ઉત્તરાધિકારી કેણુ થશે એવા પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે પોતાની અગ્નિ ઉઠાવી તેવતી વ્યાધ્યર્થ તરફ ધસારો કર્યો આથી સ્પષ્ટરીતે સમજાય કે સગ મેવાડના ઉત્તરાધિકારી થશે અને તેમના કાકા સુરજમલ પણ મેવાડના ભાગના થોડા ભાગપર રાજ્યાધિકાર ભોગવશે આ વાત બધી પૃથ્વીરાજે તત્કાળ સજનો શિરચ્છેદ કરવાને તનવાર ઉગામી પણ

સૂરજમત્યે વચમા પડી તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ કર્યો

હવે ચારણદેવીની સેવિકાઓ પોતાના પ્રાણુતુ રક્ષણ કરવાને માટે નાસી ગઈ પૃથ્વીરાજ સગ અને સૂરજમત્ત ઉભયના ઉપર અસિપ્રદાર કરવા લાગ્યા કેમે કરતા યુદ્ધ શાત થયુ નહિ સગ તથા સૂરજમત્તને અગણિત ધાવો લાગ્યા અને તેથી તેઓ નિર્જળ થઈ ગયા તેમના ધાવોમાથી પુષ્કળ રુધિર નીકળ્યુ સગની આખમા એક તીર વાગ્યુ, તેથી તેઓ સદાને માટે કાણુબન્યા તેમને અસિના પાચ પ્રદાર લાગના હતા અ તે તેઓ પૃથ્વીરાજનો માર સહન નહિ કરી શકવાથી ત્યાથી ચતુર્નુજદેવીના મદિર તરફ નાગ તેમણે શિવાલિત નામના નગરમાથી પસાર થતા નિદા ત્રમક એક રાજપૂતને વેર આશ્રય પ્રદણુ કર્યો આ રાજપૂતનો જન્મ ઉદાવત વશમા થયો હતો વિદા વિદેશ જવાની તૈયારીમાજ હતો, એવામા ધાયન અને રુધિગથી બ્યામ થયેના સગે આવી તેની સહાય માગી તે ઉદા રાજપૂતે શીઘ્ર તેમને અશ્વપરથી ઉતાર્યો, એટલામા જયમન પોતાનો અશ્વ દોડાવતા દોડાવતા ત્યા આવી પહોંચ્યા અને તેમણે સગપર આક્રમણ કર્યુ શરણાગતનુ રક્ષણ કરવાને માટે વિદા જયમનની મામે થયો ઉભય વચ્ચે યુદ્ધ થતા વિદાને પ્રાણુ ગયો આ દરમ્યાન સગ ત્યાથી ચાપ્યા ગયા

યુદ્ધમા પૃથ્વીરાજને પણ ધાવ થયા હતા જ્યારે તેમને જરા આરામ થયો ત્યારે તેઓ સગની શોધ કરવા લાગ્યા સગને આ વાતની ખબર થઈ અને તેઓ પોતાના પ્રાણુતુ રક્ષણ કરવાને માટે શુભ સ્થાનોમા ભ્રમણ કરવા લાગ્યા આ અસાતવાસના સમયમા તેમને અત્યત કષ્ટ સહન કરવુ પડ્યુ હતુ વિશાળ મેવાડરાજ્યના યુવરાજ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે અનાયની પેટે દીન બની રથજે રથજે ભ્રમણ કરવા લાગ્યા, જ્યારે તેમને પ્રાણુરક્ષાનો કાર્ષપણ ઉપાય સૂઝયો નહિ ત્યારે તેઓ નિરુપાયે એક ભરવાડની પાસે ગયા અને તેના બકરાના ઝોરાળ બન્યા તેમને બકરા ચારવાની આવડત નહિ હોવાથી કોઈ કોઈ વખત ભરવાડ તેમનાપર અપ્રસન્ન થઈને તેમને પોતાને ત્યાથી ઢાઢી મૂકતો હતો જ્યારે સગ તેને દીનતાપૂર્વક અત્યત આજીજી કરતા ત્યારે તે તેમને પોતાને ત્યા રાખતો ભરવાડે તેઓ બકરા ચારવામા પ્રવીણ નથી એમ જાણી તેમને રોટલા ધડવાના કાચપર નિયુક્ત કર્યા તેઓ રોટલા ધડવાના કાર્યથી પણ અસાત હતા આથી ભરવાડે તેમને વારવાર 'ખાતા તો આવડે છે, ત્યારે રાધતા કેમ નથી આવડતુ ?' એવા વચનો કહીને તેમને તિરસ્કાર કરતા હતા આ પ્રકારની દીનદશામા કુમાર પોતાનો સમય બ્યતીત કરતા હતા એક વખત કેટલાક રાજપૂતો ત્યા આન્યા અને તેમણે રાજકુમારને કેટલાક શસ્ત્રાઓ તથા એક અશ્વ આપ્યો આટની સામગ્રી લઈને તેઓ રશ્મીનગરના રાવ વરમજ્ઞદ નામના એક સરદારની પાસે ગયા આ સરદાર પરમાર વશનો હતો અને તે લૂટફાટ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો સગને પણ તેણે પોતાના દયમા લઈ લીધા હવે સગ પણ તેની સાથે લૂટફાટ કરવા લાગ્યા એક દિવસ કુમાર સગ આખો દિવસ લૂટફાટ કરીને વિશ્રામ કરવાને માટે એક વટ-વૃક્ષની તીચે આવી પોતાના અશ્વપરથી ઉતરી પડ્યા અને પોતાની તબવાર પોતાના મસ્તકનીચે રાખીને તે વૃક્ષની ઊંચાનીચે સૂઈ ગયા તેમને શીઘ્ર નિદ્રા આવી ગઈ, ત્યાથી થોડા દૂર જ્યસિહ, વાલિયા અને જૈનુ નામના તેમના મિત્રાશુ સેવકો તેમને માટે ભોજન તૈયાર કરવા લાગ્યા તે ત્રણે જણના અન્વે નિકટમા ચરવા લાગ્યા સૂઈતુ એક તીક્ષ્ણ રિણુ તે પ્રચડ વૃક્ષની ધનવટાને ભેદીને સગના મુખમધ્યપર પડીને સંટોળ હાનુ હતુ આ વખતે એક પ્રચડ સર્પ આવીને પોતાની વિશાળ ફેણ ઉચી કરી સગના મસ્તકપર ઝાપ કરી આ દેખાવ જોઈ દેવીર નામનુ પક્ષી ઉચ્ચ સ્વરે ટુકા કરવા લાગ્યુ આ પક્ષીના શબ્દો શુભ શુકનવાળા ગણાય છે મારુ નામના એક ભરવાડે આ ઘટના જોઈ આ ભરવાડ શુભન જાણ્યો હતો, તેથી સગ સૂઈને ઉઠ્યા કે તરતજ તેણે તેમને રાજસન્માન આપ્યુ, પરતુ ચતુર સગે તેનાપર અપ્રસન્ન થવાનો ડોળ કરી, તેના આન્દમાનનો અસ્વીકાર કર્યો મારુએ કરમચ દને આ સર્વ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યુ સરદાર કરમચ દે આ સર્વ વાત શુભ રાખી અને સગની સાથે પોતાની પુત્રીના વિવાહ કર્યો પડી બ્યાસુધી મગને સિદાસન પ્રાપ્ત થયુ નહિ ત્યાસુધી કરમચ દે તેમને પોતાને ઘેરજ રાખ્યા

૧ આ રશ્મીનગર અજમેરની પાસે છે

૨ આ પક્ષા બજનપક્ષીના જેવુ થાય છે

કેના દિવસ વ્યતીત થયા પછી રાણા રામચંદને આ વર્તમાન મુજબર થયા તેઓનાથી ગયા કે પૃથ્વીરાજ ભાગ ઉત્તરાધિપતિનો સદાર કરવા ઈચ્છતા હતા તેઓ પૃથ્વીરાજપર અત્યંત ક્રોધિત થયા અને તેમને પોતાની સામે બોનાવીને પુષ્પળ ઠપકો આપતા બો વા તુ મારા રાજ્યમાંથી ચાલ્યો જા, તુ તારો નિર્વાહ સહેનાથી મરી રાખે કારણ કે તુ ગુણ્યનુર છે અને લગભગ દાને બહુ પસંદ મે છે પૃથ્વીરાજને પોતાના પિતાની આના ધીરજથી સાલગી આ આના સાબળી તેમના મન-મા જરા પણ ગલરાટ કે ચચળતા ઉત્પત્ત થઈ નહિ તે કેવળ પાત્ર અશરિહીઓને પોતાની સામે લઈને ? પોતાના પિતાના રાજ્યનો પરિત્યાગ કરી બાનિયોહ નામના નગર તરફ આ યો આ નગર ગોદાર દેશમાં આવેલું હતું

એ તો રાણાકુલના અમળમુદ્રથી એવાડની શાંતિ નષ્ટ થઈ હતી અને વળી એનામાં આ મુલક લઈ ગયો આથી મમસ્ત રાજ્યમાં બળજબીટ મળી હો વારત્તમાં એવાડના સર્વ પ્રગણાઓ અર ક્ષિત દશામાં હતા ખાસ કરીને ગોદાર દેશ તો સંપૂર્ણરિતે અગ્નિત રતો અરવ ની પર્વતની નિષ્-ટજ ગોદાર દેશ છે, તેથી એ પર્વતમાં વસતા જગની મીના લોકો આ દેશની વસ્તીમાં આવીને તેને વૃદ્ધતા દના ગોદારની રાજ્યવાની નાદોનનગરમાં જે મેના હતી તેનો મિના લોકોની આગળ મધ દિસાળ નહોતો આ સેના મીનાનેકોની પ્રયત્ન ગતિ રાકી રાકી નહિ પૃથ્વીરાજને આ વર્ત-માન સાલગી બાનિયોહ તરફ જતી વખત થોડા મળમુદ્રી નાદોનનગરમાં વિશ્રામ કરવાનો વિચાર કયો અને તેઓ આવશ્યક દ્રવ્ય લાવવાને માટે પોતાની એક વીંડી ત્યાંના એકા નામના વ્યાપારીને ત્યાં ગીરો મૂકવાને ગયા ઈચ્છના મહિમાનો પાર કાઢ પામી રાકે એમ નથી આજ વ્યાપારી પે કુમારને ઉત્ત વીંડી આપી હતી તેણે તત્કાળ તેમને ઓળખ્યા અને તેમનું શુભ વેશ ધારણ કરવા તુ કારણ સારી રીતે જાણી લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું આપને બેઠતી દરે પ્રકારની સહાય કરીશ વીર પૃથ્વીરાજને આ વ્યાપારીને પણ પોતાના દળમાં લઈ લીધો અને તેઓ તેની સનાદથી મીનાનેકોનું દમન કરી ગોદાર દેશમાં શાંતિ સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાત્ન કરવા શાગ્યા પૃથ્વીરાજ વીર તેજસ્વી અને સાહસિક હતા તેમને તેમના પિતાએ પોતાના રાજ્યમાંથી દેશપાર કર્યા હતા પરંતુ શુ તેમની વીર તા નષ્ટ થઈ હતી ? તેમને આત્રી હતી કે પુરુષાર્થથી રાજ્યમુકુટ ધારણ કરી રાકીશ તેમના પિતાએ તેમને કાઢી મૂક્યા હતા તોપણ તેમણે પોતાના પુરુષાર્થથી કેનાક માણસો એકા કર્યા હતા તેમ હો પ્રતિજ્ઞા મરી હતી કે કોઈની સહાય નહિ મળે તોપણ હું મારો મૂળ મન સિદ્ધ કરીશ આવી પ્રતિજ્ઞા મરી તેઓ દુરાચારી મીના લોકોના કરાવમાસમાંથી ગોદારદેશને મુક્ત કરવાને માટે યોગ્ય સંધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા મીનાનેકો પ્રથમથીજ આ પર્વતમાં રહેતા હતા આ સર્વ પ્રગણા એ પ્રથમ તેમના અધિપતિમાંજ હતા પાછળથી રાજપૂતોએ યોગ્ય સંધિ મળતા તે પગ આક્રમણ કરીને તેમને પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા

જે વખતે કુમાર પૃથ્વીરાજ નાદોન નગરમાં પહોંચ્યા તે વખતે રાવત ઉપાધિધારી મીનારાજા નદાન્ય નામના નગરને પોતાની રાજ્યવાની બનાવી ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો તે એટલે પ્રભાવશાળી રાજા હતો કે કેટલાક રાજપૂતો પણ તેની સેવા કરતા હતા એમની સનાદાનુસાર પૃથ્વીરાજને પોતાના દનસંહિત ઉકત મીનારાજ અને ત્યાં નોકરી સ્વીકારી રાજપૂત હોવા છતાં પણ તેમણે પોતાની જાનિ છુપાવી અને તેઓ એ અસખ્ય રાજની નોકરી કરવા લાગ્યા તેઓ ગોદારરાજ્યનો ઉદાર કરવાની મુસંધિ તપાસતા રહ્યા મુલાખવશાત્ આ સંધિ આપોઆપ આવી મળી મીનાનેકો અહોરિયા અથવા રવરોત્સવ નામનો એક મોટો ઉત્સવ કરે છે આ ઉત્સવના સમયમાં નોકરચાકરોને કેટલાક દિવસોપયેન રમ્મ મળે છે આ રીતે જ્યારે ઉત્સવ આવ્યો ત્યારે પૃથ્વીરાજને પણ કેટલાક દિવસની રમ્મ મળી આ અવસરનો લાભ લઈ કુમારે પોતાની અલિનાપા મૂર્છા કરવાનો વિચાર કર્યો નગરની બહાર જઈ તેમણે પોતાના દનના રાજપૂતોને બોનાવ્યા અને તેમને તે વખતે મીનારાજ્યપર આક્રમણ

૧ આ પાત્ર અશરિહીઓના નામ નીચે પ્રમાણે હતા—ચંચિહલ, સગમ અમમ જન્દુ અને પાત્ર માતું નામ દત્તિહાસમાં ઉપજળ્ય થયું નથી તેના સંબંધમાં માત્ર એટલી હદીકલ પ્રકારમાં અવી છે કે ભારેલ મોકોદાનમાં ઉપજ થયો હતો

કરવાની આતા આપી આતા મળતાજ સર્વ રાજપૂતો જેવી રીતે ક્રોધિત સિંહ મૃગસમૂહપર તૂટી પડે છે તેવી રીતે મીનાલોકો ઉપર તૂટી પડ્યા નગરમા હાહાકાર વર્તી રહ્યો મહાબળવાન રાજપૂતોનો માર ખાઈ મીનાલોકો લપચપ્ત થઈ આમતેમ નાસવા લાગ્યા કુમાર પૃથ્વીરાજ નગરની બહાર ઉભા રહી ગ્રામ રીતે આ સગ્રામ જોયા કરતા હતા ધીમે ધીમે આ સગ્રામે લડકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું મીનાલોકોનો રાજ્ય ભયભીત થઈ અશ્વારૂઢ થઈને નગર છોડી નાંચે તે નાસતો હતો તે વખતે ગજકુમાર પૃથ્વીરાજને તેની પાછળ પડી તેને પકડી લીધો પછી તેમણે તેને એક જગવના વૃક્ષની સાથે બાંધ્યો અને પોતાની અસિવતી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો મીનાલોકોના રાજ્યને તેના અત્યાચારનું યથોચિત ફળ મળ્યું તદુપરાંત રાજકુમાર પૃથ્વીરાજને નંદાનય તથા તેની પામેના નગરો, ગામો તથા નાની નાની વસ્તીઓમા આગ લગાડી અને મીનાલોકોનો સદાર કર્યો મીનાલોકો અગ્નિમા લસમીભૂત થઈ જવાના ડરથી વ્યાકુલ થઈ ચારે તરફ નાસવા લાગ્યા, પરંતુ કાંઈ પણ પ્રકારે તેમના પ્રાણ બચ્યા નહિ કુમાર પૃથ્વીરાજ તથા તેમના પરાક્રમી રાજપૂતોએ પ્રાય સર્વ મીનાલોકોનો નાશ કર્યો આ પ્રકારે કેવળ એક કિંવામિવાયનો સર્વ પ્રદેશ પૃથ્વીરાજના આધિકારમા આવ્યો આ રોષ રહેવા કિલ્લાનું નામ દેમોડી હતું આ વખતે તે કિંવામા મોહાણુ માદ્રેઆ લોકો રાજ્ય કરતા હતા

મીનાલોકોના હાથમાથી મોદારરાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને પૃથ્વીરાજને તે રાજ્ય ઓઝા તથા મદા નામના એક સોનકી રાજપૂતને આપી દીધું સદાસોલકીએ આ વખતે સોદમકપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો પાટણનગરનો ધ્વસ થયા પછી સદાસોલકીના કેાઈ પૂર્વજે આ પર્વતમા આશ્રય લીધો હતો સદાનો વિવાહ માદ્રેઆ ચાહાણુની કન્યા સાથે થયો હતો આથી તેણે પોતાના ચતુરનું સ્થાન છોડી પૃથ્વીરાજની પાસે આવવાનું પસંદ કર્યું નહિ, પરંતુ બ્યારે વિજયી રાજકુમારે તેને દેમોડી નગર તથા તેના તાબાના પ્રગણાઓ તેના નિર્વાહને માટે સદાને માટે આપી દીધા ત્યારે નિરપાયે તેને રાજકુમારની પાસે આવવું પડ્યું

આ સમાચાર શીઘ્ર રાણા ગયમકુને કાને પહોંચ્યા આથી તેમણે તેમનાપગ પ્રસન્ન થઈ તેમને પોતાના રાજ્યમા પાછા બોલાવી લીધા

કુમાર પૃથ્વીરાજ પુનઃ ચિતોડમા પહોંચ્યા જયમકુનું અવસાન થયેલું હોવાથી આ વખતે તેમને માર્ગ વિશેષ નિષ્કટક થઈ ગયો હતો અહીં આ આવશ્યકતા બાંધી જયમના મૃત્યુનું વૃત્તાંત લખવામા આવે છે પ્રાચીન તક્ષશિવારે નગરને હાવમા તોડાતક કહેવામા આવે છે તે વખતમા આ નગરી રાય શરયાન નામના એક રાજપૂતના અધિકારમા હતી, જે ચાલુક્યવંશના રાજાઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત અણુ-હિનપુર પાટણમા રાજ્ય કર્યું હતું, તેજ વંશમા રાય શરયાનનો જન્મ થયો હતો ઇસ્વીસનની તેરમી શતાબ્દીમા યવનવીર અનાઉદ્દીનના પ્રયત્ન બાહુબળના પ્રભાવથી શરયાનના પૂર્વજોને પાટણનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો તેમણે મધ્ય દેશમા જઈને આશ્રય લીધો ત્યાં વાસ કરીને તેમણે પ્રાચીન તક્ષકુલના તક્ષશિવાનગરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, પરંતુ તેમના વંશજો દીર્ઘકાળપર્યંત તે નગરનું રાજ્ય ભોગવી ચકયા નહિ લીન અકુધાને રાય શરયાનને ત્યારી હાકી કાઢ્યો શરયાન નિરપાયે અરવલીની તજેગીમા વસેના બેદતોર નગરમા આવ્યો અને ત્યાં સુબેદુરે પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરવા નાગ્યો તેને તારાબાઈ નામની એક પરમ સુદર કન્યા હતી આ કન્યાને માટેજ તે દેહ ધારણ કરી રહ્યો હતો કેાઈ કેાઈ વખત બ્યારે તે માનસિક દુઃખે તી અત્યંત વ્યથિત થતો ત્યારે આ હૃદયાનદદાયિની કન્યાનું મુખકમળ બોધને સર્વ દુખ ભૂલી જતો, જે તારાબાઈને તેના પ્રાણુ કિવા તેની આશા કહેવામા આવે તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ તારાનું સમગ્ર જીવન દુખમા વ્યતીત થયું હતું તે રાજકુમારી હતી અને સમર્થ તથા પવિત્ર સોવશીકુળની કમલિની હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત આજે

૧ આ ભૂમિશક્તિના દાનવત્રમા પૃથ્વીરાજને પોતાના મચ્છને સોગદ આપીને બચાવ્યું હતું કે આ ભૂમિશક્તિ પાછી લઈ લેશે નહિ તેમના વંશજો આ આશા મથાઈ રીતે પાળી હતી

૨ પ્રાચીન તક્ષક લોકો સિંધના કામમા અતિ પારગત હતા તેમણે સ્થાપિત કરેલી તક્ષશિવા નગરના રાજમહાલમા તેમની એ કબાના પ્રમાણે મળે છે એ કે એ નગરી હાવમા નષ્ટ થઈ ગઈ છે, તોપણ રોષ રહેવા ચિદોથી પૂર્વગેરહોવા પૂર્ણ પરિચય મળે છે

તેનાપર પૂર્વગૌરવનું એક ચિન્હ પણ શેષ રહ્યું નહોતું. બાકી તારાને ખોળામાં લઇને શરયાન તેને પોતાના મહાન પૂર્વજોની કીર્તિ સંભળાવતો તારા આ કીર્તિકથા હાથપૂર્વક સાંભળતો બાહ્યાવસ્થામાં સાંભળેલી આ મનોહર કથાઓ તેના હૃદયમાંથી કંદિપણ તુમ થઈ નહિ. બ્યારે તે ઝોગી થઈને થોડું ઘણું સમજવા લાગી ત્યારે તે પોતાના પૂર્વજોની સ્થિતિસાથે પોતાની સ્થિતિની તુલના કરતી તારા પોતાની વર્તમાન અવસ્થાથી સતુષ્ટ નહોતી સુકુમાર અવસ્થાથીજ તેના હૃદયમાં ચિંતા થવા લાગી કેાઇકેઈ વખત આ કારણથી તેની ધીરજ પણ ખૂંટી જતી તેણે સેકડોવાર પોતાના ભાગને ધિક્કાર આપ્યો અપવયથીજ તેને સ્ત્રીના સાધારણ આચારવિચાર અને વસ્ત્રાવકારના આડખરપ્રત્યે ઘણા ઉત્પન્ન થઇ અશ્વપર સવારી કરતા તથા બાણ ફેંકતા તે ઉત્તમ રીતે શીખી હતી આ ઉભયકળા તેને એવી ઉત્તમ રીતે અવગત થઇ ગઇ હતી કે તે શીઘ્રતાથી જ્યેષ્ઠ સ્ત્રીની ધારેલા નિશાનપર બાણમારી રહેતી હતી. શરયાને જેટલીવાર તોડાતકનેા ઉદ્ધાર કરવાને માટે સત્રામ કર્યો હતો તે દૃષ્ટ પ્રસંગે આ વીરબાળા પ્રચંડ કાર્ત્તિયાવાહી અશ્વપર આરોહ થઇને પોતાના પિતાની સાથે યુદ્ધમાં ગઇ હતી તેનું ખરબુત પરાક્રમ જોઇને મોટા મોટા વીરોએ પણ પોતાના મરતક અવનત કર્યા હતા અનેક મુસામનો તેના તીક્ષ્ણબાણના ભોગ થઇ પડ્યા હતા. ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજસ્થાનમાં આ યુવનીની વીરતાનો યશ ફેલાઇ ગયો અનેક રાજપૂતોને આ રત્ન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ, પરંતુ શરયાનની બીજી પ્રતિતા સાંભળી સર્વની આશા નષ્ટ થઇ ગઇ. રામ શરયાને પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે - "જે રાજપૂત યવનોના હાથમાંથી તોડાતકનેા ઉદ્ધાર કરશે તેની સાથે તારનો વિવાહ કરવામાં આવશે" આ વાત સાંભળી કુમાર જમખંત બેદનોરમાં આવ્યા અને તેમણે તારાના હાથની માગણી કરી, પરંતુ વીરબાળા તારાએ અભિમાનથી તેમને કહ્યું કે - "પ્રથમ તોડાતકનેા ઉદ્ધાર કરે અને પછી મારી સાથે વિવાહ કરે." જમખંતે આ વાતને સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ તેમણે એક એવું કુકર્મ કયું કે જેથી તેમનો નાશ થયો તારાના રૂપથી તે એવા પ્રેક્ષિત થઇ ગયા હતા કે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કર્યા પૂર્વેજ પુન તારાના હાથની માગણી કરી આથી શરયાને તેમનાપર કેષિત થઈ તેમનેા વધ કર્યો બદ્ધેાકેાએ આ સબધે એવું વર્ણન કયું છે કે - "જમખંતના ભાગ્યાકાશને માટે તારા મગજદાયક તરેા થઈ નહિ."

જમખંતનું મૃત્યુ થયું તે વખતે સગ મુખેરો રહેતા હતા પૃથ્વીરાજ પણ આ સમયે દેશનિકા હાની સગ ભોગવતા હતા. રાણા જમખંતનેજ ઉત્તરાર્ધિકારી કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત તે શરયાનના હાથથી માર્યા ગયા. રાણા રામખંતને અશ્થી શરયાનપર ક્રોધ યદ્વેા જેવો નેહિતા હતા સહાસદોએ મહારાણાને એવો અગ્રહ કર્યો કે પુત્રવધને માટે શરયાનપર ચૈર લેવું જોઈએ, પરંતુ મહારાણા રામખંતે ઉદારતાથી એવો ઉત્તર આપ્યો કે - "જે મૃત્યે કુકર્મ કરી એક પ્રતિષ્ઠિત સજ્જન અને વિપત્તિમાં પડેલા રાજપૂતને અપમાન કરવાને ઇરાદો રાખ્યો હતો, તેને તેની કરણીનું યોગ્યજ દણ અબ્બુ છે." રાણા રામખંત આક્રંધ કહીનેજ બેસી ક્લેા નહિ, પરંતુ તેમણે તે સૌવધીસરદારને બેદનોરનો પ્રદેશ પારિતોષિકતરીકે આપી દીધો.

કુમાર જમખંતનું મૃત્યુ થયું તે વખતે પૃથ્વીરાજ દેશનિકાવતી શિક્ષા ભોગવતા હતા પરંતુ દીર્ઘકાળ પયૈત તેમને તે શિક્ષા ભોગવવી પડી નહિ. તેમણે મીનાપેકિાનું દમન કર્યું તેથી મહારાણા તેમનાપર પ્રસન્ન થયા અને તેમને પાટનગરમાં એાલાવી લીધા. કુમાર પૃથ્વીરાજની વીરતાનો યશ સમસ્ત દેશમાં પ્રસરી ગયો હતો. કુમાર દેશમાં આવ્યા છે એ વાત જાણી તારાના બાન દત્તો પાર રહ્યો નહિ. આ તરફ પૃથ્વીરાજે પણ દેશમાં આવીને તારાના રૂપશૃંગીની પ્રસસા સાંભળી તારાને કુમાર પૃથ્વીરાજને પોતાના પ્રાણનાથનરિકે સ્વીકારવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ અને તે મનમાં તેમ જાન નામનેા જન્મ કરવા નાગી પૃથ્વીરાજને પણ તારારત્ન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રબળ ઇચ્છા થઇ પોતાની હૃદયેધરીના મુખનું દર્શન કરવાને માટે તેઓ બેદનોરમાં ગયા. રામ શરયાને અત્યંત આદરપૂર્વક તેમનું સન્માન કર્યું અને મનોહર તારા પણ તેમની સમક્ષ આવીને ઉભી રહી ઉભે એકબીજાના મુખનું મનની તૃપ્તિ યાથ ત્યાગીથી દર્શન કર્યું. હવે ઉભયના મનમાં અનેક આશાઓ અને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન થઇ પૃથ્વીરાજ શરયાનને કહેલા વાંચા "આપ કાઈ ચિંતા રાખ્યો નહિ કું તોડાતકમાંથી મુસામનોને શીઘ્ર હાડી કાઢીશ આપ જોશો કે એક અઢવાડીઆ પછી તોડાતકમાં મુસલમાનોનું નામ પણ શેષ રહેશે નહિ." નિદાય લેતી વખત કુમાર તારાને મળ્યા અને પ્રેમભરિત

મનોહર વાણીથી તેને કહ્યું “હે સુદરિ ! તમને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષાથીજ હું આ બીપણું કાર્ય કરવાને તત્પર થયો છું, તો મને કદિ પણ આપ નિરાશ કરશો નહિ ” તારાએ નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો “હે વીરવર ! આ હૃદય આપનુંજ છે અનેક વિપત્તિઓ અનેક કષ્ટ સહન કરીને માત્ર આપની આશાથી-જ આ હૃદય ટકી રહ્યું છે તો હવે આપને એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જે પ્રત્યક્ કાર્ય કરવાની આપે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને પાર પાડવાનો ઉદ્યોગ કરી યથાર્થ ક્ષત્રિયતાનો પચ્ચિય કરાવે ” પૃથ્વીરાજ વિદાય લઇને બેઠેનારથી ચાલ્યા ગયા અને પોતાના કાર્યની સિદ્ધિને માટે યોગ્ય અવસરની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા ધનુરની કૃપાથી શીઘ્ર તેમને યોગ્ય સધિ પ્રાપ્ત થઇ મુસલમાનોનો મોહરમનો તહેવાર નિકટ આવ્યો હતો આ વખતે પૃથ્વીરાજ પાચસે ચુદી કાઢેલા સ્વારેને પોતાની સાથે લઇને તોડાતક તરફ ચાલ્યા વીરનારી તારા પણ તેમની સાથેજ હતી તે રણચડીનો વેપ ધારણ કરી મુસલમાનોનો સહાર કરવાને જતી હતી

જ્યારે સર્વ રાજપૂતો તોડાતકમાં પહોંચ્યા તે વખતે મુસલમાનો તાજીયા ઠંડા કરનારે દુર્ગની બહાર નીકળતાટતા પૃથ્વીરાજ પણ પોતાના માણસોની સાથે તેમાં લગી ગયા પ્રથમ તો તેમને જોઇને મુસલમાનોને વિશેષ સદેહ ઉત્પન્ન થયો નહિ, આથી પૃથ્વીરાજને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં અનુકૂળતા મળી ધીમે ધીમે તાજીયા નગરની બહાર આવેના નવાબના મહાલયની નિકટ પહોંચ્યા આ વખતે નવાબ પોતાના મહાનયના ઓટલાપર ઉભો રહીને વચ્ચાબૂનણ પરિધાન કરતો હતો અભણ્યા સ્વારેને જોઇને તે પોતાના મનમાં વિવિધ પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યો પછી તેને મહાન સદેહ ઉત્પન્ન થયો તે આ સ્વારેના નામઠામ પૂછવા જતો હતો, એટલામાં વીરનારી તારાએ તાજીને તેનાપર એક તીર છોડ્યું પછી તરતજ પૃથ્વીરાજે તેને લાલો મારીને ભૂમિભેગો કર્યો અધધાનસરદાર નીચે પડતાની સાથે મુસલમાનોમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો સર્વ જણ ડરના માર્શ આમતેમ નાસવા લાગ્યા પૃથ્વીરાજ પોતાના માણસોની સહાયથી તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે મારફાડ કરતા કરતા તેઓ નગરના દરવાજા સુધી પહોંચ્યા, પરંતુ નિર્વિઘ્નતાથી નગરમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ, કારણકે એક પ્રત્યક્ હાથી દરવાજામાં ઉભો રહીને આમતેમ પોતાની સદેહ લલાબ્યા કરતો હતો તારાએ તરતજ એક દરસીવતી તે હાથીની સદેહ કાપી નાખી હાથીને દારણ દુખ થવાથી તે ચીસ પાડતો પાડતો દૂર નાસી ગયો આ વખતે મુસલમાનો પણ પ્રાણ તથા સપત્તિપરનો મોહ છોડી રાજપૂતો ઉપર તૂટી પડ્યા. શીઘ્ર ઉભય દલો વચ્ચે દારણ ચુક થવા લાગ્યું કુમાર પૃથ્વીરાજ ક્રોધિત થયેલા સિંહની પેઠે શત્રુદલને દબિત કરવા લાગ્યા મુસલમાનો પરાજિત થયા અને પોતાનો મોર્ચો છોડી આમતેમ નાસવા લાગ્યા, પરંતુ નાસીને જાય કયા ? પૃથ્વીરાજના પ્રત્યક્ ક્રોધની આગળ કોણ બચી શકે એમ હતું ? તેઓ જે જે દિશામાં નાહા તે તે દિશામાં પૃથ્વીરાજના માણસો તેમની પાછળ દોડ્યા અને તેમને ઘેરી લઇ તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા આ પ્રકારે અસંખ્ય વખતોનો વેપ કરી પૃથ્વીરાજે તોડાતક હસ્તગત કર્યું અને તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થવાથી તારા તેમની પત્ની બની

જે ઝગઝગા પ્રબળ તરંગમાં પહી સંગ અને પૃથ્વીરાજ તથા જયમલન એકબીજાના પ્રત્યક્ શત્રુ બની ગયા હતા, તેનો ઉત્પાદક ચતુર સૂરજમલન હતો જે દિવસે ચારણીદિવીની પરિચારિકાના કહેવાથી તેને જાણાયું કે મને પણ ચિતોડ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે, તે દિવસથી એક નવી આશાએ તેના હૃદયમાં જડ લાગી આ આશા એક ક્ષણવાર પણ તેના હૃદયમાંથી દૂર થતી નહોતી તે આશા તેને નિરંતર આનંદિત અને ઉત્સાહિત રાખતી હતી આ આશાએ તેને એટલે સુધી ઉત્તેજિત કર્યો કે અતે તે પોતાની મન કામના સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના મસ્તકપર વિપત્તિઓ ઝીનવાને પણ તૈયાર થઇ ગયો, પરંતુ કુમાર પૃથ્વીરાજનું દેશમાં પુનરાગમન થયું તેથી તેના માર્ગમાં એક મોટું વિઘ્ન આવી પડેલું તેને જાણાયું આ કટકને દૂર કરવાનો બીજો કોષ પણ ઉપાય સૂરજમલને સૂઝ્યો નહિ ત્યારે તે સારગદેવ નામના એક રાજપૂતની સાથે મળીને માળવાના નવાબ મુન્દરકરની પાસે ગયો નવાબે સૂરજમલને સહાય કરવાને માટે પોતાની સેના તેની સાથે મોકલી આપી સેના લઇને સૂરજમલે મેવાડના દક્ષિણ ભાગપર આક્રમણ કર્યું અને અલ્પ કાળમાં સાદી, વાટરો, નાઇ તથા નીમચની વચ્ચે આવેલા એક મોટા પ્રગણને પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું આ પછી તે ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની એટા કરવા લાગ્યો હવે રાણા જયમલથી સૂરજમલની આ ઉચ્છ્રમ્બના સહન થઇ શકી નહિ તેઓ પોતાના થોડા માણ-

સોને લઈને શીઘ્ર તે રાજદ્રોહીને દડ આપવાને માટે તેની સામે ગયા ચિતોડની નિકટમા વહેલી ખેલીરી નદીના કિનારાપર ઉભય ગેના ગર્વસહિત એકબીજાની સામે ઉભી રહી દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું રાણા સ્વયં હાથમા ખડ્ગ લઈને સાધારણ સિપાહી પેઠે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમના શરીરમા બરાબર ખાવીસ ધાવ લાગ્યા સમગ્ર શરીર ધાવોથી લરાણ ગયું ધાવોમાથી રુધિરધારા છૂટવા લાગી, તથાપિ મદારાણ્યએ વિશ્રામ કર્યો નહિ ધીમે ધીમે તેમને ચિયિલતા પ્રાપ્ત થતી ગઈ તેઓ મૂર્છા પામવાની અવસ્થા પર આવી પહોંચ્યા આ સમયે પૃથ્વીરાજ એક હળાર અધારોહીએને લઈને તેમની કમકે આવ્યા તેમણે રાણાને સંઆમભૂષિમા યુદ્ધ કરતા રોક્યા અને તેઓ પોતે બીજા પરાક્રમથી શત્રુદલ સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેઓ સુરજમલને સોંધવા લાગ્યા યુદ્ધનિપુણ સુરજમલ તેમની સામે આવ્યો પૃથ્વીરાજે શીઘ્રતાથી તેનાપર આક્રમણ કર્યું ઉભય વચ્ચે ઘોર દડ યુદ્ધ થવા લાગ્યું સુરજમલના શરીરમાં અગણિત ધાવ લાગ્યા, પરંતુ તેણે પાછળ પગ મૂક્યો નહિ દીર્ઘકાળસુધા સંઆમ ચાલ્યો, પરંતુ ઉભય સેનામાથી એકે પાછી હાલી નહિ સંઆમ બંધ થયો અને સર્વ સૈનિકો પોતપોતાની અવસ્થામા ચાલ્યા ગયા

છાવણીમા પહોંચ્યા પછી રણપરિઘમને પરિહાર કરીને પૃથ્વીરાજ પોતાના કાકાને મળવાને ગયો તેના તખ્તમા ગયા આ સમયે તેમની વચ્ચે જે વાત નાપ થયો તે વાચવાથી રાજપૂતભક્તિના અતત માહાત્મ્યનો પ્રતક્ષ પરિચય થાય છે રાજપૂતોના જેવું ઉત્તમ ચારિત્ર્ય પૃથ્વીપરની અન્ય કોઈ પણ જાતિ દર્શાવી શકી નથી જે દિવસે રાજપૂતોનું આ માહાત્મ્ય પ્રુષ્ઠ થશે તે દિવસે રાજપૂતોનું નામ પણ પૃથ્વીપરથી નષ્ટ થશે રાજપૂતોના ઉત્તમ ચારિત્ર્યનું સ્મરણ થવાથી આપણું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જાય છે અને આખમાથી આનંદાનુભવ કરે છે અસ્તુ, પૃથ્વીરાજ પોતાના કાકાના તણુમા ગયો તે વખતે તે એક સાધારણ રાજ્યાપર ભૂતો હતા અને તેના ધાવોમાથી રુધિર નીકળતું હતું એક હાળમ તે ધાવેને ઘોષ ઘોષને સીધી લેતો હતો અને તેપર પાટા બાંધતો હતો જે ભત્રીએ તેનો પ્રયત્ન વિશેષથી હતો બીજાનું ચતુ હતો, જેનાદ્વારા તેને આ કુદરતની પ્રાપ્તિ થઈ હતી, જેનો સહાર કરવાને માટે તેણે સંઆમભૂષિમા અગ્રુત પરિઘમ કર્યો હતો, તે આ વખતે તેની પામે આવ્યો હતો તેને આવતો જોઈને પીર સુરજમલ પાતાની રાજ્યામાથી ઉઠ્યા અને ઉત્તમ પ્રકારે તેને આદરમાન આપીને ખેસત્રાને માટે આસન આપ્યું ઉભયની રીતભાતપરથી તે વખતે એમ જણાતું હતું કે જાણે તેમની વચ્ચે કદિ પણ લડાઈદોર થયોજ નહોતો સુરજમલના મુખપરથી એમ જણાતું હતું કે તેને જાણે કાંઈ વેદનાજ્ઞ થતી નહોતી રાજ્યાપરથી તે ઉઠ્યા તેથી તેના સીવના ધાવ પુનઃ પુનઃ થતી ગયા અને તેમાથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું આ દેખાવ જોઈ પૃથ્વીરાજના હૃદયમા ધણી લાગણી થઈ આવી સુરજમલના મુખપર તો કણતુજરા પણ ચિન્દજણાતું નહોતું પૃથ્વીરાજ આસનપર બેસી પછી ઉભય વચ્ચે વાર્તાલાપ થવા લાગ્યો

પૃથ્વીરાજ બોલ્યો " કાકાજી ' તમને કેમ છે ?

સુરજમલ — બેટા ' તમને જોઈને મારું સર્વ દુઃખ નષ્ટ થયું છે

પૃથ્વીરાજ — કાકાજી ' હું હમણા દિવાનજીને મળ્યો નથી આપને મળવાને શીઘ્ર જાહીજા આવ્યો આવ્યો છું, પરંતુ હમણા મને ક્ષુધા બહુ વ્યાકુળ કરી રહી છે આપની પામે કાંઈ બોજનની સામગ્રી છે ?

સુરજમલે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ શીઘ્ર બોલવા મગાણું ઉભયે સાથે બેસીને બોજન કર્યું સુરજમલની સામે બોજા લેતા પૃથ્વીરાજને લેણપણ સરેલ આવ્યો નહિ તેણે વિદાય લેતી વખત પાન^૨ ખાધું ત્યારે પણ તેમણે જરાએ સંકોચ ધારણ કર્યો નહિ દિવાનજા પણ તપાસ કરી નહિ કાકાની પાસેથી વિદાય લેતી વખત પૃથ્વીરાજ નમ્રતાથી બોલ્યો " કાકાજી ' કાલે પ્રજાતકાલે મારી અને તમારી વચ્ચે દડ યુદ્ધ થયો પછી તેનો પરિણામ સાથે આપણી સેનાના સંઆમનો પણ અંત આવ્યો જોઈએ "

* સુરજમલનું ઉચ્ચારણશ્યામા ગાવાસત્રાને સાદરણુ સભ્ય મનુ તેમના પુત્રપાલકમાથી એક દરવ વિખિત પુસ્તકની પ્રત મળી છે તેમા આ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન છે

૧ રણા એન્ડિગજીના દિવાન હોવાથી તેમને બહુમા દિવાનજી કહેવામા આવે છે

૨ વિશ્વચક્ષુને લોકો ખાસ કરીને પાનનો સાથે કરે મેનગીને આજે છે. ના વાડોડાસણ અનેક ઉપકાર

વાતો કરી રહ્યો હતો "

પૃથ્વીરાજ — મકાઈ ' મારા જેવો ઘનુ માથાપર લમતો હતો તોપણ તમે નિશ્ચય શી રીતે થઈ ગયા હતા ?

સૂરજમન — બેટા ' તો પછી શું કરે ? તમે તો એમ્હમ મારો નાશ કરી નાખ્યો છે, તેથી હવે ગમે તેમ કરી મારા દિવસ નિર્ગમન કરે છું

થોડીવાર મુઠી ઉભય મૌન રહ્યા સરદારો, સામંતો અને સૈનિકો વિચારતો પેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા થોડી વાર પછી પૃથ્વીરાજ બોલ્યા 'કાકાઈ' આ વનની નજીકમાં જે કાચિગઢેવી છે તેનો મહિમા ધણો પ્રબળ છે, તેથી મેં કાને પ્રાતકાળમાં ઉઠીને તેની પૂજા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આપ મારી સાથે આવશો ' જયરા આપના પ્રતિનિધિતરિકે સારગઢેવને મોકલશો ? "

સૂરજમને કાણુવાર વિચાર કરી નિષ્કપટભાવે પ્રત્યુત્તર આપ્યો મારૂં શરીર અત્યંત દુર્બળ છે, તેથી મારાથી આવી શકાય એમ નથી, તેટલા માટે આપ બોલુ લગાડશો નહિ હું મારા પ્રતિનિધિ તરિકે સારગઢેવને મોકલશો પૃથ્વીરાજે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો પ્રાતકાળ થતા સર્વ જણ પૂજની તૈયારી કરીને કાલિકાઢેવીના મંદિરમાં ગયા કાલિકાઢેવીને એક પાડાનો ભોમ આપવામાં આવ્યો અને એક બકરાનો ભોમ આપવાનો તૈયારી ચતી હતી એવામાં પૃથ્વીરાજે ખડ્ગ લઈ સરગઢેવપર ઉગામ્મુ સારગઢેવની પાસે પહોં તનવાર હતી ઉભયની વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચલાવ્યા ઉભયને ઘણા ધાવ પડ્યા અંતે પૃથ્વીરાજનો જય થયો અને સારગઢેવ પરાજિત થયો પૃથ્વીરાજે તેનું મસ્તક કાપી કાનિકાને ખલિદાન આપ્યું પછી તેમણે સૂરજમનની પર્ણકુંડી તોડી નાખી અને તેનો સર્વ અસખ્યાળ લૂંટી લીધો આ પછી તેમણે શીઘ્ર બાટોરનગરમાં જઈને ત્યાં પોતાનો ઝુંડો રાખ્યો

હવે સૂરજમનના દુખની સીમા રહી નહિ તે હવે હતાશ થયો તેને પુષ્કળ સકરો સહન કરવા પડ્યા હતા, પરંતુ તેની કામના પૂર્ણ થઈ નહોતી તેને ઇષ્ટમિત્રો, આધવો વગેરે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો પડ્યો અને તે સહાને માટે રાજદ્રોહી કહેવાયો, તે છતાં પણ તેની આસા પૂર્ણ થઈ નહિ પોતાના પ્રાણુની રક્ષાને કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી સૂરજમન સાદરી તરફ નાસી ગયો ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેના હૃદયમાં એક નવીન આશાનો સચાર થયો તેણે પ્રથમથી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે હું સ્વયં સાદરીની સપત્તિ ભોમથી શકીશ નહિ તો તે એવા માણસોને આપી જઈશ કે જેની પાસેથી રાજ્ય પણ તેને છીનવી લઈ શકે નહિ હવે આ પ્રતિજ્ઞા તેણે પાળી અને બ્રાહ્મણો તથા બદ્ધેકિને સાદરી દાનમાં આપીને એવાડની બુખિનો ત્યાગ કર્યો ' સૂરજમન અનયન નામના મહાવનમાં ફરતો હતો, તે વખતે તેણે એક વશને એક બકરીના બચ્ચાને લઈ જવાને એટા કરતો જોયો પરંતુ ' બકરી તે બચ્ચાને મજબૂત રીતે પકડી રહી હતી, તેથી વશ તેને લઈ જઈ શકતો નહોતો આ ઘટના જોતાજ સૂરજમનને ચારિણિદેવીની સેવિકાએ કહેની વાતનું સ્મરણ થયું સૂરજમનને હવે લાગ્યું કે હું અહીં આ રહીશ તો મારો અધિકાર કાંઈ પણ છીનવી શકશે નહિ આવો વિચાર કરી તે ત્યાંજ થોભી ગયા અને ત્યાંજ જંગની માણસોને લાગે કરીને તે સ્થળે દેવન નામનો કિટ્યો બધાળો આ કિટલાની આસપાસના એક હજાર ગામો તેણે પોતાના અધિકારમાં લીધા આ પ્રકારે પ્રતાપગઢ દેવળની સ્થાપના થઈ હતી કુમાર પૃથ્વીરાજ પાટનગરમાં આવ્યા આવ્યા રાણા રાયમંદને હવે તે અત્યંત પ્રિય થઈ પડ્યા હતા એક વખત પૃથ્વીરાજ મહારાણુને અત્યંત અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા, પરંતુ હવે મહારાણુ તેમનું મુખ એકાદ પ્રમુદિત ચતા હતા તેઓ પ્રત્યુત્તુ મુખ એક સુખથી દિવસ નિર્ગમન

૧ હિદુરાસમાં એક વિદ્યાન છે કે જે કાંઈ બ્રાહ્મણની વસ્તુ છીનવી શકે તેને ૧૦૦૦૦ ચપ્પઈત નિઃકાતા કીકા થઈને રહેલું પડે છે બાજવતમાં એકે હલેખ છે કે -

'સ્વદત્તા પરદત્તા વા પ્રણયુર્તિ હરેન્નુ ચ । પટ્ટિર્પસદસાણિ વિદ્યાયા જાયતે કુમિ ॥

સૂરજમનની અપેક્ષા કરેલી આ બુમિ લિખાણી બ્રાહ્મણની ભિન્ન મારવાળી રૂપિયા ઉત્તરક ધઈ અર્ધ છે તેમાંની એકજ નગરી ૧૨૦૦૦ વીધા કુલદ્રુષ જમીન ધરાવતી હતી પરંતુ તે નષ્ટ થઈ ગઈ છે આ મહારની અજાનતાથીજ હાલમાં મેવાડવાસીઓની આવી કુદર્યા થઈ રહી છે

કરવા લાગ્યા, પરંતુ વિધાતાની વકદ્વિધી મહારાણા આ પ્રકારનું પુત્રસુખ ઝાઝા દિવસ ભોગવી શક્યા નહિ. પૃથ્વીરાજ શોડા દિવસમાં કષ્ટનો ભોગ થઇ પડ્યા પોતાના કાકા સરજનવત્તા ઉપર વિનય પ્રાપ્ત કરીને કુમાર પૃથ્વીરાજ ચિતોડમાં આવ્યા અને ત્યાં તેમણે શોડા દિવસ વિશ્રાંતિ લીધી પછી તેઓ પોતાના કમરેર દુર્ગમાં આસ્થા ગયા ત્યાં રહી તેઓ પોતાના જ્યેષ્ઠ બાહુની તપાસ કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રાણુપ્રિયા તારાની સાથે આનંદપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા એક દિવસે કુમારને પોતાની લગિનીના તરફથી એક પત્ર મળ્યો તેમની લગિનીને શિરોહીના રાજા પાભુરાયની સાથે પરણાવવામાં આવી હતી આ પાભુરાય કેટલી વસ્તુનું સેવન પુષ્કળ કરતો હતો તે પ્રતિદિન રાત્રિના સમયે મદ્ય અથવા અપ્રીણુનું સેવન કરીને મસ્ત થઇ આવતો અને પોતાની પત્નીને અને ક પ્રકારે સતાવતો તે કોઇ વખત તેને ગાળ દેતો, કોઇ વખત માર મારતો અને કોઇ વખત આખી રાત ભૂમિપર સૂવારી રાખતો પુષ્પના જેવી સુકુમાર રાજકુમારીને આ દુખો અસહ્ય લાગ્યા, પરંતુ ઉક્ત દુઃસ્વાગરીને પોતાની પત્નીપર લેશ પણ દયા આવતી નહોતી તે રાજપુતબાળા તેને અનેક પ્રકારે નમ્ર વચનથી સમજાવતી, આજીજી કરતી અને કુમારેથી સુમર્ગે લાવવાને પ્રયત્ન કરતી, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા અત્યંત તેણે નિઃપાયે પોતાના બાહુપર એક પત્રમાં આ સર્વ વૃત્તાંત લખી મોઢમ્સુ

પૃથ્વીરાજે પોતાની લગિનીના પત્ર સાંઘત વાંચ્યો આ પત્ર વાંચતા તેમને પુષ્કળ ક્રોધ મદ્યો અને તેઓ ઉક્ત પાપીને દડ આપવાને માટે શિરોહી તરફ ચાલ્યા તેઓ રાત્રિના સમયે શિરોહીમાં પહોંચ્યા પોતાના અનેકીના મહાલયની નિકટ જતા તેમને જણાય કે દરવાજો બંધ છે આથી તેઓ દિવાલપર ચઢીને પોતાની લગિનીના શયનમંદિરમાં ગયા ત્યાં તેમણે પોતાની લગિનીની દુર્દશા સ્વચ્છથી જોઈ તે સુકુમાર રાજકુમારી નીચે સૂતી હતી તેને નિદ્રા આવતી નહોતી, મુખપર જરાપણ સુખ દિવા આનંદનું ચિન્હ દષ્ટિગોચર થતું નહોતું અને આખોમાથી અશુધારા ચારી રહી હતી બ્યારે પૃથ્વીરાજ તેની પાસે ગયા ત્યારે પોતાના બાહુને જોઈને તેનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું તેના કંઠ કંપાઇ ગયો અને તે કુસકે કુસકે રાધા લાગી પૃથ્વીરાજે તેના મનનું સાત્વન કરી પોતાનું ખડ્ગ કાઢ્યું અને તે પાભુરાયના ગળાપર મૂક્યું પરંતુ પતિવ્રતા રાજપુતબાળા પોતાના બાહુના ચરણ પકડી રાત્રી રાત્રી બોલી—“મારી એક માયના સ્વીકારો અને વિધવા ન કરો મેં વિધવા થવાને માટે તમને બોલાવ્યા નથી” પાભુરાય પણ ભયભીત થઇને નમ્રતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણુની લક્ષ્યા માગવા લાગ્યો. પૃથ્વીરાજે પોતાના બનેલીને કહ્યું—“જો તમે મારી લગિનીની મોજાડીઓ તમારા મસ્તકપર ધારણ કરો તો હું તમને ક્ષમા કરીશ જો તમે એને પણ પડો તો હું તમને માફ કરીશ” પાભુરાયે તેમ કરવાનું કબૂલ કર્યું પૃથ્વીરાજે તેમના સર્વ અપરાધો માફ કર્યા પોતાના મનને ઉદ્દેશ સફળ થવાથી અને પોતાની લગિનીના દુખનો અંત આવવાથી તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ પૃથ્વીરાજને લાગ્યું કે પાભુરાય પોતાને થયેલ અપમાન ભૂલી ગયો હશે, પરંતુ આ બ્રમ હતો આ બ્રમથીજ તેમને પ્રાણુ ગયો પાભુરાયનું કાપટય તેઓ સમજી શક્યા નહિ પોતાના બનેલી કપડી, કુટિલ અને વિશ્વાસઘાતી હશે એમ તેમણે ધાર્યું નહોતું પાભુરાયે પૃથ્વીરાજને પાંચ દિવસપૂર્વે પોતાને ઘેર ચોલવાના આમ્રહ કથો અને પૃથ્વીરાજે પણ આનંદપૂર્વક તે માગણીનો સ્વીકાર કર્યો પૃથ્વીરાજ આનંદપૂર્વક શિરોહીમાં પાંચ દિવસપૂર્વે રહ્યા છતાં દિવસ થતા પૃથ્વીરાજ પોતાની લગિની અને પોતાના બનેલીની પાસેથી વિદાય લઇને કમરેર તરફ ચાલ્યા શિરોહીમાંથી નીકળતી વખત તેમના બનેલીએ તેમને કેટલાક લાડુ આપ્યા પૃથ્વીરાજને કિચિત્ પણ ખચર નહોતી કે આ પાપીએ લાડુમાં વિષ નાખ્યું છે તેમને તે પ્રકારનો જરાપણ નસદેહ આવ્યો નહોતો, કમલમેરની નિકટ આવતા તેમણે પોતાના બનેલીએ આપેલા લાડુમાંથી એક લાડુ ખાધો, તરતજ તેમનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું તેમના શરીરના સર્વ ભાગો શિથિલ થઈ ગયા તેઓ મહાકષ્ટથી ઘેલીના મંદિર સુધી પહોંચ્યા, એ પછી તેમનાથી એક ડગલું પણ આગળ ભરી શકાયું નહિ લાગ્યાર થઈ તેઓ ત્યાંજ પડી રહ્યા અને તેમણે પોતાની પ્રાણુપ્રિયાને આ વાતની ખબર કરવાને માટે એક માણસ મોકલ્યો, પરંતુ તેઓ તારાના મુખનું દર્શન કરી શક્યા નહિ તારા નગરમાંથી આવે તે પૂર્વે તેમણે સ્વર્ગોદયણ કર્યું ભારતવર્ષનું એક પ્રકાશમાન નક્ષત્ર તૂટી પડીને

૧ મોહાણવરાની દેવરાજામાં પાભુરાયનો જન્મ થયો હતો એને જન્મમઘ પણ કહેવામાં આવતો હતો

મહાજામીર સમુદ્રના નીરમાં ડૂબી ગયું. સર્વે માણસો તેમના મૃત્યુની વાત સાંભળી રોવા લાગ્યા. જાણે નૈસાક્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો હોય તેવા દેખાવ થઈ રહ્યો. પોતાના પ્રાણનાથને અચેત પ્રકૃષ્ઠા જોઈને તારાને કેટલું દુઃખ થયું હશે, તેનું વર્ણન કાણ કરી શકે એમ છે? પૃથ્વીરાજના શબને હૃદયની સાથે ઘણીને તે જીવંતીજ ચિતામાં બળીને હાસ્ય થઈ.

રાણા રાજમલના હૃદયને આ મહાવજ્રાધાત યથો. જેનું મુખ જાહેરે તેઓ સંગના ચાલ્યા જવાનું દુઃખ જૂલી ગયા હતા તથા જવમલના વધનો શોક વિસરી ગયા હતા અને જેની અત્યુપવીરતાને તેઓ પોતાનું ગૌરવ માનતા હતા, તે પૃથ્વીરાજનું આ રીતે અકાળમૃત્યુ થયેલું જોઈ તેમના પર જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું હોય તેવું દુઃખ તેમને થયું. પુત્રના મૃત્યુને શોક તેમનાથી સહન થઈ શક્યો નહિ અને તેઓ પણ પૃથ્વીરાજની પાછળ સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. મેવાડના રાજ્યમાં મહા હાહાકાર વર્તી રહ્યો. પૃથ્વીરાજ અને રાણાના મૃત્યુને લીધે પ્રજાજનને અત્યંત શોક થયો અને તેઓ રાત્રિદિવસ વિલાપ કરવા લાગ્યા.

જે કે રાણા રાજમલ પોતાના પૂર્વજોના જોડલા પરાક્રમી નહોતા, તે છતાં પણ તેમણે સારી કાર્તિ સંપાદન કરી હતી. મોટા મોટા કાંટા અને સંકટો સહન કરીને તેમણે પોતાની પ્રજાનું લાભન-પાલન કર્યું હતું અને પોતાના પૂર્વજોના ગૌરવનું રક્ષણ કર્યું હતું. આથી તેમને શુદ્ધિવાન અને મુશ્કેલ નિધાન રાણા કહેવામાં કાંઈ દરકત નથી. તેમની પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ હતી અને તેમના પર સપથ બંધાવાવ રાખતી હતી. આથીજ તેમના મૃત્યુથી સર્વને શોક થયો હતો.

અધ્યાય ૮ મો

રાણા સંગ્રામસિંહનું રાજ્યારોહણ-મુગલમાતોના રાજ્યનું પૃતાંગ-મેવાડનું ગૌરવ-સંગ્રામ-
 સિંહનો વિજય-ભારતવર્ષપર આખરનું આક્રમણ-દિલ્લીના પાદશાહનો આખરફોરો
 પરાજય અને વધ-રાણા સંગ્રામસિંહપર આખરનું આક્રમણ-કનૈયાસે રાનનું હૃદય-
 સંગ્રામસિંહનો પરાજય-સંગ્રામસિંહના મૃત્યુનું વર્ણન તથા તેમનું
 ચરિત્ર-રાણા રતનનું રાજ્યપદારોહણ-તેમનું મૃત્યુ-રાણા વિક્રમાન્જિત-
 વિક્રમાન્જિતનું આચરણ-સરદારોની સાથે વૈર-ચિત્તોપર માળવાના
 નવાબનું આક્રમણ-ચિત્તોડનો નાશ-બુહારત્રત-મુસલમાનોએ
 ચિત્તોડમાં કબેલી માટી ભૂંટ-ચિત્તોડનો રક્ષણને મારે
 હુમાયુનું આગમન-ચિત્તોડનો ઉદ્ધાર કરીને વિક્ર-
 માન્જિતને પુનઃરાજ્યપદપર આધિષ્ટિત કરવા-
 સરદારોદ્ધાર વિક્રમાન્જિતનું પદભ્રમ
 થવું-વનવીરને રાણા બના-
 વવા-વિક્રમાન્જિતનો વધ.

વત ૧૧૬૫ (૪૦ સ. ૧૫૦૬)મા રાણા સંગ્રામસિંહ ચિત્તોડના સિંહાસનપર
 વિરાજમાન થયા. તેમની ઉત્તમ રાજનીતિથી મેવાડનું રાજ્ય ઉન્નતિના શિખરે
 ચઢ્યું હતું. ભટ્ટસેકિએ તે સંબંધે વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે:—“મહારાણા સંગ
 મેવાડની ઉન્નતિના સર્વોચ્ચ કલશ હતા;” પરંતુ અફસોસની વાત છે કે મેવા-
 ડરાજ્ય આ ઉન્નતિનો ઉપભોગ દીર્ઘકાળપર્યંત કરી શક્યું નહિ. રાણા સંગની
 સાથેજ આ ઉન્નતિનો અંત આવી ગયો. જો કે રાણા સંગ્રામસિંહના મૃત્યુ
 પછી મેવાડની ઉન્નતિનાં બે ચાર ચિન્હો દૃષ્ટિગોચર થયાં હતાં; પરંતુ તે અસ્ત પામતા સૂર્યનાં
 અંતિમ કિરણોની ઝેડે માત્ર અલ્પ સમયપર્યંતજ રહ્યાં હતાં.

ઉદ્ગપુરીસમાન જે ઉદ્ગપુર નગરી પાંડવોની લીલાબૂમિ હતી, જ્યાં તુંવારવંશના રાજાઓએ દીર્ઘ-
 કાળપર્યંત અખંડ પ્રતાપસહિત રાજ્ય કર્યું હતું અને જે હિંદુ ચક્રવર્તી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની રાજ-
 ધાની હતી તે નગરી વિધાતાની વક્રદૃષ્ટિથી નિઝની, ઘેરી, ખિલજ અને લોદીવંશના વવનબૂપાલોના
 પ્રચંડ પદાધાત સહન કરતી આવી છે, સમયના પરિવર્તનથી તે ઊંચિલિન્ન થઇ ગઇ છે, તેના અ-
 નેક ટુકડા થઇ ગયા છે અને તેના આધકારમાં આવેલો પ્રદેશ નાનાં નાનાં રાજ્યોમા વિલકત થઇ ગયો
 છે. આ સર્વ રાજ્યોના શાસનકર્તાઓ અત્યંત નિર્દય અને હિંદુઓના શત્રુઓ હતા; પરંતુ તેમનામાં કાંઇ
 બળ કે પરાક્રમ નહોતો; તેથી મેવાડના રાજાઓ તેમને લેશ પણ બિસાતમાં ગણતા નહોતા. આ સમયે
 દિલ્લી અને કાશીની વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ચાર સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થાપિત થયાં હતાં; પરંતુ સંગ્રામસિંહ તે

રાજ્યોના રાસનકર્તાઓને રાજ્યતરિકે માનતા નહોતા, જ્યારે મેવાડના ગૃહકચ્છ આનતો હતો ત્યારે ગુજરાત અને માળવાના રાજ્યો વધાહીરી સાથે મળી ગયા હતા, પરંતુ તેઓ મેવાડના રાજ્યને કાઈ હાનિ કરી શક્યા નહોતા જ્યારે વીરવર સત્રામસિંહે મેવાડના વીરપુત્રોને સત્રામભૂમિમા મોકલ્યા ત્યારે ઉક્તા ઉલ્ખ નવાબો તેમની સામે ટકી શક્યા નહોતા. રાણા સત્રામસિંહ તે વખતે ભારતના ચક્રવર્તી રાજ ગણાતા હતા મારવાડ અને અજમેરના રાજ્યોએ તેમને લેટ આપીને તથા તેમની પૂજા કરીને તેમનું શરવ વધાર્યું હતું ખાલિયર, અજમેર, સિકરી, રાધસીન, કાલ્પી, ચંદેરી, છુદી, ગાગરૌન, રામપુર તથા આશુ આદિ પ્રદેશોના “રાવ” ઉપાધિધારી રાજ્યો તેમના માઝલિક બનીને તેમની સેવા કરતા હતા વાસ્તવમા મહારાણા સત્રામસિંહ મહાપ્રતાપી હતા એ શીદજીર અચારોહીઓ, ઉચ્ચક્રેશીના સાત વૃષ્ટિઓ, નવ રાવો અને ‘રાવન’ તથા ‘રાવત’ ઉપાધિધારી ૧૦૪ સરદારો પાંચસે રણોન્મત્તા હાથીઓની રાથે મહારાણા સત્રામસિંહને સહાય કરવાને આજ્ઞા હતા

વિપત્તિના સમયમા જેમણે મહારાણા સત્રામસિંહને સહાય કરી હતી, તેમને સપત્તિના સમયમા તેઓ ભૂતી ગયાનહોતા તેમણે પોતાના સર્વ સહાયકોને કાંઈ ને કાંઈ મત્સુપકાર કરીને પોતાની કૃતજ્ઞતા અર્થજિત કરી હતી તેમણે ધીનગરના કરમચંદને અજમેરમા એક જાગીર આપી આ કરમચંદને જગમુખ નામનો એક પુત્ર હતો ચંદેરીપર અધિકાર સ્થાપિત કરતી વખત જગમલે રાણાને સહાય કરી હતી આથી રાણાએ તેને રાવની ઉપાધિ આપી હતી

ગૃહકચ્છ આલતો હતો તે સમયમા રાજ્યમા પણ અસાતિ ફેલાઈ રહી હતી રાણા સત્રામસિંહ સિંહાસનપર બેઠા કે તરતજ પુન શાંતિની સ્થાપના થઈ ગઈ અને સર્વ વિગ્રહોના અંત આવ્યો રાણા સત્રામસિંહ શાંતવાન અને સાદસિક વૃષ્ટિ હતા, એમા લેણ પણ સહેલ નથી કાંઈ એમ કહે, કે જે તેઓ રાખવાન પુરુષ હતા તે પોતાના હક્ક છોડીને જ ગમેજગન લટકતા રાખાઈે ક્યાં આ પ્રશ્નના ઉત્તરમા માત્ર એટલુંજ કહી શકાય એમ છે કે આથી કાંઈ કાપરતા અથવા અસાદસિકતાનો પરિચય થતો નથી, પરંતુ એથી તો દૂરદર્શિતા, ધીરતા અને સહનશીલતાનો પરિચય થાય છે જે તેઓ મેવાડની ચનારી સ્થિતિનો વિચાર ન કરત, જે તેઓ આગળપાછળનો વિચાર કંપી વિના કેવળ સ્વાર્થ સાધવાને પ્રકટ વિરોધ કરત તે નિ સહેલ મેવાડને મોટું નુકસાન થાત

સત્રામસિંહ સમરવિશારદ વૃષ્ટ હતા તેમણે પોતાના સૈનિકોને રણનીતિનું ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું તેમણે પોતાના કેળવણેના સૈનિકોને સાથે લઇને બાબરની સાથે સત્રામ ક્યાંપૂર્વે દિલ્લી અને માળવાના પાદશાહોની સાથે અદારવાર શુદ્ધ ક્યું હતું અને તેમને સર્વ સત્રામમા જય મળ્યો હતો દિલ્લીને ઇસ્લાહીમશેહી મહારાણાની સાથે બે વાર લડ્યો હતો, પરંતુ તેણે બન્નેવાર મહારાણાના બીયણ પરાક્રમની આગળ પોતાનું મરતક અવનત ક્યું હતું વિશેષત અતિમવાર થયેના ઘાટોની આગળના સત્રામમા મુસલમાનોને એવો સખત પરાજય થયો હતો કે માત્ર એકાદ બે સૈનિકોજ રજામાંથી જીવ બચાવીને નારી છૂટ્યા હતા પાદશાહના એક આમ્ને પણ આ વખતે સત્રામસિંહ કેદ કરી લાવ્યા હતા આ વખતે મેવાડરાજ્યની સીમા ધણે દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ હતી ઉત્તરમા વોનાર પ્રાંતમા વહેતી પીયબાહ, પૂર્વમા સિધુ નદી, દક્ષિણે માળવા અને પશ્ચિમમા મેવાડની નિબિડ અને દુર્ગમશૈન-માળાસુધી મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર હતો આ પ્રકારે આ વિસ્તૃત દેશનું શાસન સત્રામસિંહ કરતા હતા વિદ્યાળ રાજસ્થાનના મોટા ભાગ મેવાડના સિંહાસનપર તેઓ વિરાજમાન થઇને સ્વદેશી અને સ્વાભાવિના રાજાઓની પૂજા સ્વીકારી પ્રતિષ્ઠાની સર્વોચ્ચ પકિતએ પહોંચ્યા હતા, એટલામા યવનવીર બાબરનો ભય કર સિંહનાદ ભારતવર્ષના પશ્ચિમદ્વારપર સભળાયો આ ભય કર સિંહનાદ સાભળતાનીસાથે ભારતવર્ષ કે પાંચમાન થઈ ગયો જે વીરવર બાબર પોતાની સાથે અહ્યુ અને અદારતીસના કિનારાપર

૧ આ રથને અજમેરના જે રાજા પુલ્કન ડે તેનું નામ પૂર્ણીસજ હતું અઘાપિ અજમેરના રાજ્યોને રાવ કહેવામા આવે ૨ પૂર્વરાજ્યના બાર પુરોહિતો (કજવાદાકચ્છના) બાર મોત્રા ઉત્પત્ત થયા મોચવપાદશાહ દુમા થયા સમયથી કજવાદા લોકોને રાજસજામા માનવાન મળવા લાગ્યું

૨ આમાથી પાંચ માર્દવ દક્ષિણે વીના વસેલું છે

રહેતાં બધકર ઉરમેક^૧ અને તાતારલોકોની સેના લઈને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો ન હોત અને ભારતના ક્ષણભૂમી તુર્કો તેની પતાકા નીચે એકત્રિત થયા ન હોત તો આજે ભારતના શાસનોના બાર કોણે જાણે કોના હાથમાં હોત એ દેશદ્રોહી રાજાઓ તેને સહાય ન કરત તો ભારતવર્ષનો રાજમુકુટ પુનઃ હિંદુઓના મસ્તક પર મુકવામાં આવત ભારતની વિજયવૈજયંતી ઇદ્રપ્રસ્થથી ઉતરી ચિતોડના ઉચ્ચ ડુંગર ફરકતી હોત, પરંતુ હતભાગી ભારતસતતાનોના ભાગમાં આ મુખ લગેલું નહોતું

એગિરાના મધ્યભાગમાં વસતા લોકો અનાદિથી ભારતવર્ષના વૈરી છે તેઓ સદા આ દેશને અત્યંત હાનિ કરતા આવ્યા છે તેમણે ભારતવર્ષને કચેરી હાનિના પ્રમાણે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં વિદ્યમાન છે આ ઉપરથી એ પાત સિદ્ધ થાય છે કે ભારતવર્ષમાં ઈદિપણ ઉત્તમ પ્રકારે એકંથ થયું નથી માહોમાદે વિચલ ચલિતા હોવાથી અનેક નાના નાના રાજ્યો રચપાઇ ગયા કોઇ કોઇ વખત યવનોના રાજ્યોએ એકબીજાને સહાય કરી છે અને વિદેશીલોકોના આક્રમણથી એક રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે બીજા રાજ્યે પાડગ ધારણ કર્યા છે સિંકદરે હિંદુસ્થાન પર આક્રમણ કર્યું ભારે પશુ આ પ્રકારના એકવતુ ઉદાહરણ દર્શિગોચર થયું હતું બ્યારે ઉક્ત મહાવીર ભારતવર્ષ પર ચડી આવ્યો હતો તે વખતે એકના પળખમાજ અનેક નાના નાના રાજ્યો હતા અને અનેક રથો પ્રગ્ન તત્રાણુની પ્રચલિત હતી સિંકદરની પછી ઇરાનવાસીઓ ભારતવર્ષ પર ચડી આવ્યા હતા એમ કહેવાય છે કે દારાયુએ પોતાના અધિકારીઓના સર્વ દેશોમાં ભારતવર્ષને ઉત્તમ અને દ્રવ્યવાન દેશ માન્યો હતો આ પ્રકારે તક્ષક, જિત, પારદ, હૂન, કાતિ ગ્રીક, પુતાની, તાતારી, થેરી અને ચકતઇ, વિગેરે બળવાન લોકો કેમકા પ્રચક સેના લઈને વારવાર ભારતવર્ષ પર ચડી આવતા હતા અને ભારતના ધનરતને લૂટીને ચાલ્યા જતા હતા

એક જાતિ બધકરોના લઈને ભારતવર્ષ પર ચડી આવતી, ચોડા સમયવર્ષત આ દેશમાં રાજ્ય કરતી અને પછી કોણ જાણે કયા ચાલી જતી; પરંતુ રાજ્યા સંગ્રામસિંહના પ્રબળ શત્રુ વીરવર બાબરે હિંદુસ્થાનને પરત ત્રાતી ને બેઠી પહેરાવી તે દીર્ઘકાળવર્ષત રહી એ પછી સ્થિટનવીરોએ આવડી ગીર, પારદ તથા તાતારોલોકોની સન્નતને અસ્તઅસ્ત કરી નાખી, તેથી હવે ભારતની ઉન્નતિની આશા રાખી શકાય છે સદા મોઢના દિવસો એકસરખા રહેતા નથી મુખની પછી ફૂંચ અને ફૂંચની પછી મુખ આવતુ એ કુદરતનો નિયમ છે આ નિયમાનુસાર જનનના બીજા અનેક રાજ્યો દીન દશાએ પહોંચી ગયા છે કેટલાક પુનઃ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરતા જાય છે અને કેટલાક ધોર નિસામાં ડૂબી રહ્યા છે, પરંતુ અન્ય સર્વ દેશોની સાથે ભારતવર્ષની યુનના કરવામાં આવે તો ભારતવર્ષની એક વિશેષતા દર્શિગોચર થાય છે અન્ય દેશોમાં વિજય અને વિધર્મો વિજેતાઓ અને શાસનકર્તાઓના કરોર અર્ચાચારથી મૂળ પ્રગ્નના ધર્મો પશુ વિનષ્ટ થઇ ગયા છે અને તેની પ્રાચીન જાતિનો નાશ થઇને અનેક સકર જાતિઓ ઉત્પન્ન થઇ છે, તેના પૂર્વજોના નામો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોપરથી ભુસાર્મ ગયા છે, પરંતુ પુરનીના આ ભાગમાં ભાગીરથીના પવિત્ર જળથી ધોવાતા આ પવિત્ર ભારતવર્ષમાં કાષ્ઠ બીજાજ વસ્તુસ્થિતિ જોવામાં આવે છે ભારતવર્ષો વિજય અને વિધર્મો લોકોના જેટલા પાદપ્રદાર સહન કર્યા છે તેટલા અન્ય મોઢપણુ દેશે સહન કર્યા નહિ હોય, તથાપિ તેના ધર્મ અને રાજનીતિ અવાપિ અવિકૃતજ રહ્યા છે ભારતના રાજપૂત વીરગણોએ અગણિત કષ્ટો સહન કરીને, કઠોર દામત સહન કરીને આજવર્ષત પોતાનો ધર્મ સાચી રાખ્યો છે તેમણે અવાપિ પોતાના પ્રાચીન આચારવિચારોને તિનાજનિ આપી નથી જે સમયે મહાવીર સિંકદર ભારતવર્ષ પર ચડી આવ્યો હતો તે સમયને આજે એકબાર વર્ષો વ્યતીત થઇ ગયા છે, તે જતા પશુ તે સમયે ભારતવર્ષમાં જે ધર્મ, જે આચારવિચાર અને જે રીતિનીતિનો પ્રચાર હતો, તેજ અવાપિ પ્રચલિત છે આ રક્ષકનીતિ છે કે નહિ તેની થીમાસા વિજ્ઞાન કરી લેશે.

^૧ દેશક લોકો સકર જાતિ છે તક્ષ, મોજન તથા કિનિક વગેરે અનેક મુસલમાનજાતિઓના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલ છે આ લોકો દેશવર્ગાતુકના બેલા જણાય છે પૂર્વે તેમણે સાધુનિરિવાસ એક મોઢા ભાગ પર પોતાનો અપેકાર સ્થાપિત કર્યો હતો હાલમાં આ લોકો અકસત નીના કિનાર પર વસે છે છં સં ૧૩૪૦ માં આ લોકો પોતાના સરદાર કર્ણેજાની સાથે મુસલમાન થઇ ગયા પછા લોકો એક અનુમાન કરે છે કે કિર્ણેજાનીને જોઈને કિર્ણેજ નામ પ્રાપ્ત થયું હોય

અવિધ્ય પાણીમાં લાગનારા ફાળાં રત્ન વણ ન આપી શકે છે - સૂર્ય તથા ચંદ્રવચના પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિકોએ તથા યવનો અને ગ્રીક ઇત્યાદિ પ્રેમી ભારતવર્ષના સાસનકર્તા થશે " શાકડીપના

બાબર

થયુ બાબર ૧૦૦૦ અનુચરોને લઈને ભારતવર્ષ પર ચડી આવ્યો અને ભાગ્યના બળથી તેણે પાઝવોના સિંહાસન પર પોતાનો બધિકાર સ્થાપિત કર્યો

પાદશાહ બાબરે સગામિત્રના જેવા જ અનુભવ મેળવ્યો હતો. રાજપૂતવીર સગની પેઠે તે પશુ સદા મુશ્કેલીમાં જ્યાં હતો અને તે પશુ વિપત્તિના વિદ્યાનયમાં ગણાતી પેઠે પરિણામદર્શિતાનો પાક દર્શાવ્યો હતો. ઉભયતુ જીવન અનેક પ્રકારના સાદમોમાં વ્યતીત થયું હતું બાબરે સગની પેઠે કદિ પશુ પોતાની બધાદુરી વા તેજસ્વિતાપર વિશ્વાસ ગંભીરે પોતાના પ્રાણને વિપત્તિમાં નાખ્યો નહોતો. તે લક્ષણ દોર્લદિયી કાર્ય કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૯૪ માં બાબરે ફરગનાની ગાદી પર બેઠો. આ વખતે પાદશાહની ઉંમર કેવળ બાર વર્ષની જ હતી. આ નાની ઉંમરથી જ તેની વીરતાના લક્ષણો દર્શિત થઈ ચૂક્યા હતા. ગાદી પર બેઠા પછી ચાર વર્ષ બાદ તેણે અનેક પાદશાહોને જીત્યા અને ત્યાં પછી તેણે સમરકંદ તામે કર્યું તત્પશ્ચાત્તે બે વર્ષ પછી સમરકંદ તેના બધિમરમાંથી જીતી રહ્યું, પરંતુ તેણે અત્યંત પરિશ્રમ કરી હુન તેને પોતાના કબજામાં લીધું. આ પ્રકારે મહાવિજય અને જ્યાં જ્યાં અપૂર્વ મિથિય બાબરના જીવનમાં થયું હતું તે જદિ અશુભ નદીના કિનારા પર વસેલા દેશોમાં ગભ્ય કરતો અને કદિ ત્યાંથી પનાયન કરી આમતેમ રખડતો. કદિ જીતતો તો કદિ પરાજિત થઈને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને માટે કોઈ દુરના દેશમાં નાસી જતો. કોઈ કોઈ વખત તેને પોતાની કામના પરિપૂર્ણ કરવાને માટે ખૂબ ધારણ કરીને યત્નમાંની સાથે એકનાજ એક પડતું પડતું અને કોઈ કોઈ વખત પરાજય, તાડન તથા પીડા પામીને તે કોઈ પશુ સલામતિના એમને અશી નહીં બ્રમણ કર્યો કરતો હતો. બાબરે એક વખતે યત્નપદાના પાત્ર ખેંચવાનો એકસાથે મારી નાખ્યા હતા, પરંતુ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેના યત્નો પ્રબળ થતા ગયા. જ્યારે તેને જીવનરક્ષાના અન્ન કોઈ ઉપાયની સૂઝ નહીં પડી ત્યારે તેણે ફરગનાનો ત્યાગ કર્યો અને હિંદુકુશની મૈનમાળા એળગી ઇ. સ. ૧૫૧૮ માં તે સિંધુ નદીને આ પાર આવી. પછી તેણે જેમ તેમ મીને પાળી અને કામુતી વચ્ચે સાન વર્ષ વ્યતીત કર્યો. આ અરસામાં તે પોતાની ઉત્તમિના ઉપાયો ચાલ્યા કરતો હતો. ઉવોગી અને સાદસિક પુરોગો દમરો કંઈ અન્ય કરીને પશુ સાંભાળવાની પ્રામ કરે છે જે માણસ એક ચિરંજીવનના સાસનકર્તા હતો, જેની

આના સામળી દબરો માણસો પ્રાણપણ કરવાને તૈયાર થઈ જતા હતા, તે આને ધગ્યારવગરનો, પીડિત તથા દુઃખિત બની દેશવિદેશમાં ટકાનો નહોતો થતો ફરતો હોતો, કોઈ તેનો ભાવ પૂછતું નહોતું, પરંતુ એક સભ્યાર પણ તેણે ઈર્ષ અને સાદસને તિનાબલિ આપી નહોતી તેમ તે પોતાનો મૂળમત પણ બૂરી ગયો નહોતો અને તે દિલ્હીના પાદશાહ ઇમ્રાહીમચોદીપર ચઢી આવ્યો. સાલાઅવક્ષીએ પ્રસન્ન થઈ તેના શિરપર વિજયમુકુટ પહેરાવ્યો સમ્રાજ્ય ઇમ્રાહીમ માયો ગયો, તેની સેના નાસી ગઈ અને રિની તથા આખાના નાગરિકાએ નશરના દરવાજા ખોલી તેના આદરસહકાર કર્યો કરુણાનિધાન ભગવાનના આચનુપ્રદક્ષી બાગરને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને તે કુતમતાપૂર્વક, લકિતયુકત હૃદયથી કહેવા લાગ્યો - “ હે ભગદીશ્વર ! આ મારો જ્ય નથી પરંતુ તારો જ્ય છે, તારી અપાર કરુણાનો જ્ય છે ? ”

દિલ્હીપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યા પછી એક વર્ષ બાદ બાગર પોતાની વિજયી સેનાને મહારાણી સમ્રામસિહની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોકલી આપ્યો તેને સમ્રાન વીરની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હતું બાગર-પર્યંત તેણે જેના ઉપર પોતાનું ખડક ઉગ્રામ્યુ હતું તે સર્વ મહારાણી સમ્રામસિહની આગળ પુરૂષ હતા, તેના તે પૂર્વશનુઓને રીર કહેવા ઉચિત નથી બાગર જેવો શૌર્યવાન હોયો તેનાજ તેના સૈનિકા પણુ દના મેયાઅનપ્રદેશના પરાક્રમી તારારો તેના સહાયક હતા, તે છતાં પણુ આર્યવીર સમ્રામસિહના ભય કરે પરાક્રમથી તેઓ નાશ પામવાની અણીપર આવી પડ્યા હતા બાગર દતાર થયો તેની મેના નિગરા થઈ ગઈ બાગરે વાર વાર તેને ઉત્સાહિત અને ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે નિષ્ફળ થયો. આ તેને પોતાના સૈનિકાને ઉત્સાહિત કરવામાં જે સફળતા મળી તે બળ વા આતુર્યથી મળી નહોતી, પરંતુ એક ભારતવાસી, વિશ્વાસપાત્રી પાપી નરાધમનીજ સહાયથી તેને તે કામમાં સફળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી જે ઉક્ત ભારતવાસીએ તેને સંતાપ કરી ન દોત તો બાગરને પોતાની મેનાની સાથે પીત તર ગિણીનાર તટપર સમરમૂર્તિમાં શયન કરતું પડતું અને તેનું મુકુટરોલિન મસ્તક મુગાન તથા શ્વાનની અકંઠમાં અચકાત આ વખતે તેના સૈનિકા એવા ઉદામ અને નિરાશ થઈ ગયા હતા કે બાગરે પોતાના પ્રથમ આ પ્રમગ-વિરે વખતા બળુબળુ છે કે - “ આ સકંટના સમયમાં એક પણુ માણસ મહાનીની વાત કહીને સાદસ તથા શૌર્ય ઉત્પન્ન કરે એવો નહોતો ”

ચિતોગનાથ રાણા સમ્રામસિહનું બળ રાજ્યને માટે બાગર આગ્રા છોડી પોતાની સેના વડે સિકરી તરફ ચાલ્યો. આ તરફ રાજપૂતકુનશિરોમણિ વીરચૂઘમણિ મહારાણી સમ્રામસિહ પણુ પોતાની મેના હાથ બાગરની સામે ચાલ્યા રાજસ્થાનના પ્રાચ સર્વ રાજાઓ મહારાણાને સંકાપ કરવાને માટે તેમની પતાગાનીએ એકત્રિત થયા હતા સવન ૧૫૮૪ (ઇ. સં. ૧૫૨૮) ના કાર્તિક વદ ૫ ને દિવસે રાણા કનવા તથા વિયાતા નામના ધ્યાન આગળ બાગરની તામે થયા આ વખતે બાગરના ૧૫૦૦ તારારો તેમની સામે લડ્યા રાણાએ આ મર્વ સૈનિકાનો સહાર કર્યો જે જે આપ સુસમ્રાનો બચ્યા હતા તેમણે જઈને બાગરની મુખ્ય મેનાને આસર્વ વર્તમાન પસંચાડ્યા આ સમ્રા ચાર સાક્ષી બાગરના સર્વ સૈનિકા ઉત્સાહાન થઈ ગયા તેઓ પોતાની છાવણીની ચાર તરફ આઈ ખોદીને સશક અવસ્થામાં કાળ નિર્મમન કરના તારા આ સાક્ષરાહીન તથા ધૈર્યદીન દંતે સંકાપ કરવાને માટે બીજી સેના આની, તે પણુ સમ્રામસિહની પ્રથમ મેનાને રોકવાને અમમર્થ નિવડી અને પોતાની છાવણી તરફ નામી ગઈ વિજયી રાજપૂતાએ આ નાસતી સેનાની પૂઠ પડવી અને અનેક સૈનિકા

૧ મહારાજ આરિકને બાગરના જ્વનચરિત્રના અગ્રેષ્ઠમાં અનુવાદ કર્યો છે અ અને અતિ પ્રેમથી ના પુસ્તક વાંચે છે

૨ પીતલગિણી, પીટીબાવ ના પીતુ નદી વિવાનાની નિક પહે છે બાગરે આ નદીને ડિનારજ પોતાની છાવણી નાખી હતી

૩ દાહમાં જેને રેતપુરસિદ્ધી કહે છે એ નગર આગ્રા થી દશ મેસા અવરજર આવેલું છે એની યાસેના કનવા નામના સ્થાનપર રાણા સમ્રામસિહની સાથે બાગરે વાર સમ્રામ કર્યો હતો આ સમયને રેતપુરસિદ્ધીના સુદના નામથી ઓળખવામાં આવે છે

૪ બાગરના જ્વનચરિત્રમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કનવાનું યુદ્ધ ઇ. સં. ૧૫૨૭ ના બનુબારીની ૧૧ મી તારીએ થયું હતું

કેને પકડીને મારી નાખ્યા. બાબર ઘેર સકટમાં આવી પડ્યો, પરંતુ શણભર પણ તેનો ઉત્સાહ નષ્ટ થયો નહિ બાબાવસ્થાથી કષ્ટે સહન કરી કરીને તેને સહનશીલતા ધારણ કરવાનો અભ્યાસ પડી ગયો હતો અને તેનો અમાદ પણ નાસી ગયો હતો. આ વખતે તે વિપત્તિમાંથી બચવાને માટે સહનશીલતા ધારણ કરી ઉપાય શોધવા લાગ્યો. બાબરે પોતાની ડાવણીની ચારે તરફ મોટા મોટા બધ બધાઓ અને તેની સાથે પોતાની તોપો ગોઠવી દીધી, પરંતુ આ ઉપાયથી પણ તેને કાંઈ લાભ થયો નહિ તે જે જે તરફ દષ્ટિ કે કંઠે હતો તે તે તરફ તેને વિપત્તિજ દષ્ટિગોચર થતી હતી તેને સર્વ-વ પીરકેસરી સમામસિહની ભય કર બૂકટી દેખાવા લાગી તે સમયે એક તાતારજ્યોતિષીએ બાબરને જણાવ્યું કે - " મગલનો ગ્રહ પશિમમાં છે, તેથી જે લોકો પૂર્વમાંથી આવશે તેને યુદ્ધ કરે તે પરાજિત થાય એવો યોગ છે " આથી બાબરને મૂઠા ચિંતા થવા લાગી તેણે ધાર્યું કે " કદાચ જ્યોતિષીની વાત સત્ય પણ હોય કદાચ આપણે પરાજય પણ થાય " ઉત્તર જ્યોતિષીની ભવિષ્યવાણીવિશે તે જેમ જેમ અધિક વિચાર કરવા લાગ્યો તેમ તેમ તેને અધિક દુઃખ થવા લાગ્યું આજ્ઞા ' કદા તેનું દરગના અને કદા દિલ્લી ' અને હજી પણ તેની આશા મોટી હતી ' પરંતુ આ સમયે શું તેની આશા પરિપૂર્ણ થશે ? અથવા શું તેનો સર્વ પરિશ્રમ અને ચત્ન નિષ્ફળ થશે ? બાબર કોષ્ટ પણ પ્રકારે સમામસિહના પ્રયત્ન બળને રાક્ષી શક્યો નહિ, તે કોષ્ટ પણ રીતે પોતાના સૈનિકોના હૃદયમાં ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરી શક્યો નહિ તેને પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખ થયું તે મનમાં ને મનમાં મુઝાવા લાગ્યો આ પ્રકારે ચિંતામાં ને ચિંતામાં પહોંચી રહ્યો વ્યતીત થઈ ગયો, પરંતુ તેને કાંઈ પણ ઉપાય જડ્યો નહિ હવે બાબર માનવીનો તુલ્ય આશ્રય છે. હીને ઇશ્વરઉપર શ્રદ્ધા રાખી પોતાના પાપો દામ કરવાને માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. બાબરે પોતાના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિસ્તૃત વૃત્તાંત પોતાના જીવનચરિત્રમાં ઉત્તમ પ્રકારે લખ્યું છે

પ્રાયશ્ચિત્ત થયા પછી બાબરને લાગ્યું કે, હવે મારો અતેરય સિદ્ધ થશે એમાં લેશ પણ શંકા નથી, પરંતુ તેના કાર્યથી પ્રથમ તો તેના ધાર્મ્ય કરતા વિપરીત પરિણામ આવ્યું " હવે હું શરાબનુ સેવન કરીશ નહિ " એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેણે મઘના સર્વ શીશાઓ દેખાવી નાખ્યા, તેથી તો તેના સૈનિકોનો રહ્યો સહો ઉત્સાહ પણ જતો રહ્યો. યવનસૈનિકો સમામ કરવાને કાંઈ પણ પ્રકારે ખુશી નહોતા ત્યારે બાબરે પોતાના સર્વ સૈનિકોને ધર્મભાવ (ગિહાદ) થી ઉત્તેજિત કરવાની એટા કરી જે કે તેમના હૃદયો નિરાશાના ઘેર અધકારથી આવૃત્ત હતા, તથાપિ બાબરે વીરશયત શૌર્ય તથા ઉત્સાહથી એક તેજસ્વી ભાષણ આપ્યું તેથી સૈનિકો કેટલેક અંશે ઉત્તેજિત બન્યા બ્યારે બાબરની ખાતી થઈ કે હવે કાષ્ટ સફળતા મળી શકશે ત્યારે તેણે પ્રત્યેક યવનવીરના હાથમાં કુરાન આપીને ગભીરશ્વરે કહ્યું - " પ્રતિજ્ઞા કરે, કુરાનને સ્પર્શ કરી ખુદાનું નામ લઈ કસમ ખાઓ કે, આ તો ફતેહ કરીશ, નહિ તો આ જમ્મમાં અમારા પ્રાણ આપી દઈશ " આ વચ્ચેના સાલથી સર્વના હૃદય ઉત્સાહિત થયા સર્વ યવન વીરો બાબરની આજ્ઞા માન્ય કરી ભય કર સિદ્ધનાદ કરવા લાગ્યા સેનાનો ઉત્સાહ જોઈને બાબરે શીશ પોતાની ડાવણી ઉઠાવી અને લેશ પણ વિનય કર્યા વિના પોતાની સેનાની સાથે એક કેશ સુધી આગળ ચાલ્યો ગયો. રાજપૂતોનાં ઝુકના ઝુક યવનોપર ટૂંકી પડ્યા

બાબરને નિરુપાયે તેજ રથને પોતાની ડાવણી નાખવી પડી, પરંતુ સીમાદર્શની પાસે તોપો રહેવાથી

૧ સીમા નિશ્ચિત કરવાને માટે ડાવણીની ચારે તરફ જે કાઠના દડા જમીનમાં ઠેકવામાં આવે છે તેને સીમાદંડ કહેવામાં આવે છે

બાબરે પોતાના જીવનચરિત્રમાં લખ્યું છે કે - ' હીજરી સન ૯૩૩ ના પહેલા જમાદીની તેરમી તારીખ અને સોમવારને દિવસે અમારે યુદ્ધ હતું મારી ફોજ જીતવાને ગયો માર્ગમાં અને ધારી ચિંતા થઈ તે પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હતો કે પતિફળ કાર્યમાં હું કદિ પણ હાથ ધાલીશ નહિ અને મારા પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીશ આ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન બાબરેય તરફ રાખ્યું નથી. આ ઉપરાંત તેણે જે લખ્યું છે તેનો ભાવાર્થ એ છે કે - હે દિવ ! તું કયાસુધી પાપનિમગ્ન રહેશે ! પશ્ચાત્તાપ કદું નથી, તેનો આસ્વાદ એ હે મૂર્ખ ! તું પાપમાં પડીને કેટલો નિષ્ફળ થઈ ગયો છે ! એમાં તે શું સાર કાઢ્યો ? કેટલા દિવસ સુધી તું એકપર્યાય દાસ બની રહ્યો ! તારા જીવનનો કેટલો સમય બર્થ ગયો ? હવે તારે ધર્મમાર્ગમાં આવવું જોઈએ, કે નેથી મરજુ પડી તને શીશ મુજિત મરે મોક્ષ માર

છાવણીની ચારે તરફ શત્રુઓનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે કાઈ સાધન ગણા નહિ આથી બાબરને ઘણી અગવડ નહીં અને તેને ખટકો પણ ઘણો રહ્યો, પરંતુ બાબરના ગ્રહ સારા હતા તેથી સત્રાપાસહે તે વખતે તેનાપર આક્રમણ કર્યું નહિ વિપત્તિમા પડેના શત્રુને ધેરી લેવો એ સત્રાપાસિંહના જેવા રણુ-

કર્તાને માટે જે માણસ પોતાના જીવનનો ભોગ આપે છે, તેજ મહાન છે અને તેને મુખિ સહજ મળે છે, માટે હે મુખ મન ! તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે સર્વ જરાજ ભોગવિવાસ અને સર્વ જસળ વાસનાઓનો ત્યાગ કર તારા સર્વ કુકર્મ છોડી દે ” આ તુર્કશાપામા રચેલી કવિતાનો અનુવાદ છે

આ પ્રકારે પશ્ચાત્તાપ કરીને બાબરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે, ‘આજથી હું કદિ પણ મતવાન કરીશ નહિ.’ પછી તેણે પોતાના સેવકોને સેનાનાની અને સીસાના સઘળા વાસણો ઘાવવાની આજ્ઞા કરી અને તે આવતાજ તેને ભાગી નખાયા આ વાસણોના ટુકડા તેણે દીન શિક્ષક લોકોમા વહેંચી દીરા તે જણાવે છે કે - પાપુત્ર પ્રાય ક્ષિત મ્હી ભવિષ્યમા તેથી અવિષ્ટ રહેવામા માત્ર અનુકરણ બેળે સાથી પ્રથમ કર્યું તેવું નામ અમ્મસ છે વળી મારી પેઠે તેણે પણ દારી ન મુકાવવી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી બીજે દિવસે દરબાર અને સેનાના ૩૦૦ માણસોએ મારી પેઠે પ્રાયક્ષિત કરી મન શુદ્ધ કરવાતુ પણ લાંબુ મે મારી પાસેનો દારૂ ટોળી દીરો અને બાબાદોસ્ત કે જે થોડો મદિરા લાવ્યો હતો તેને તેમા મીઠું ભેગવી સરકા બનાવવાતુ કહ્યું ત્યાં મદિરાને ટોળી દેવામા આળ્યો હતો ત્યાં પાપાણુનો એક સ્તબ અને એક યતીમખાતુ બવાવવાની આજ્ઞા કરી હીજરી સન ૮૩૫ ના મોહરમના દિવસેમા ત્યારે હું ધોવપુરથી સિક્કરી જતા ગ્વાલિયર જેવા ગયો હતો, ત્યારે મને ઉક્તા સ્તબ તૈયાર થઈ ગઈરો જણાયો હતો થોડા દિવસ પૂર્વે મે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે મને રાણા સગની સાથેના યુદ્ધમા વિજય મળશે તો હું મુસલમાનોપરનો સ્થાપક રહે મ્હીરા પ્રાયક્ષિત કરતી વખતે મુહરમહ સર્વન અને શેખ કે જેમણે મને આવી ખુશિ આપી હતી તેમને મે ધન્યવાદ આપ્યો ” “મારા રાજ્યમા જેટલા મુસલમાનો છે તેમની પાસેથી હું સ્થાપક લઈશ નહિ.” એમ કહી તેણે પોતાના કારણારીને બોલાવ્યો અને આ ક્ષરમાન પ્રમને બહુ કરવાની આજ્ઞા કરી

યુદ્ધના સંબંધમા ભજતા તે જણાવે છે કે, હું પૂર્વે જણાવી ચુક્યો છું કે યુદ્ધમા પરાજય મળનાનો સંભવ જણાવાથી નાનમોટા સર્વ માણસો લાયબીત અને ઉત્સાહહીન બની ગયા હતા. કેઈના પણ મુખમાથી પુરુષાર્થ અને સાહસનાં વાત નીકળતી નહોતી કોઈ લેશ પણ ઉત્સાહ વા ઉત્તેજન આપતુ નહોતુ સારી સલાહ આપવી એ જે મત્રીઓનુ પ્રધાન કરતોય છે અને જે મત્રીઓ તથા અમીરોને મોખી મોટી ભરમોટી અર્પણ કરવામા આવી હતી, તેઓ પણ એવા દીનહીન બની ગયા હતા કે તેમનામા જરા પણ સાહસ, દ્વંદ્વતા વા પુરુષાર્થ રહ્યા નહોતા, પરંતુ ખવીકા નામના એક પુરુષે આદિથી અતપચેત સર્વ કર્યોતો હતમ પ્રબળ કરવાને માટે અવિશ્રાત પરિશ્રમ કર્યો હતો. જે કે તે સુધીથી કલકાર્ય થઈ ચકયો નહોતો, તથાપિ તેનો ઉદ્બોગ અને પરિશ્રમ પ્રગ્ભસનીય છે એવો સર્વને નિરાશ થઈ ગઈશા જેહ બિન વિશ્વર મ્હી હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે હવે શું કરું ? પછી મે સર્વ ઉમતવાં તથા સૈનિકોને બોલાવીને કહ્યું - “માનનીય સત્રાપો અને સનિકો ! જે માણસ આ સસારમા આળ્યો છે તેને મૃત્યુની આગળ પોતાનુ મસ્તક અવતત મરુ પડ્યુ છે ત્યારે આપણે આ અસાર સસારમાથી ચાલ્યા જઈશું અને મધપણુ પ્રાણી આ સસારમા રહેશે નહિ, ત્યારે ઈશ્વરસિવાય આપણે આશ્રયદાતા બીજે કોઈ શરો નહિ. આ સસાર જીવનનુ ઉત્સવસ્થાન છે આ ઉત્સવમા ભાગ લેવાને માટે જે અહીં આ આંચે છે તે ઉત્સવ સમાપ્ત થયા પૂર્વેજ અલીઆથી ચાલ્યા બંધ છે આ સસાર કુખનો સાગર છે, નાતના સુસાંકરખાનાસમાન છે આ સસારમા જે એક પ્રવાસીઓ આવે છે, તેમને અવસ્ય એક દિવસ અહીંઆથી વિદાય થયુ પડે છે પરંતુ શું આપણે એ થયો અને મારી લેવું કે મનુષ્યના જીવનનો કાઈ ઉદ્દેશજ નથી ? શું કલક અને અપકર્ષિતિમા પડીને આપણે જીવન બ્યતીત કરુ. ભેઈએ ? શું પશુઓની પેઠે ઈશ્વરોનો ઉપભોગ લેવાને માટે અને સદા આલસ્યમા રહેવાને માટે આપણને કૃપાણુ ઉદ્દેશ આ જગતમા મોકલ્યા છે ? શું આપણે કીર્તિ, માન કે મર્ચાદાનો ઉપભોગ નહિ લઈ રાખીએ ? વિચાર કરીને લુઓ કે કલક અને અપકર્ષિતિથી દુઃખાઈ ગયેલા અરતકને ધારણુ કરી જીવવા કરતા, સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાનો સુવર્ણચુક્ર સિંધર ધારણુ કરી જીવન વિસર્જન કરવું, જે કેટલુ અતિક પ્રશસનીય છે ! આ દેહ અનિત્ય છે, જગતમા મોઈ કોઈનુ સંચ નથી, સર્વ મૃત્યુને આધીન છે માન, જ્ઞાન, ગર્વ, યશ જે સર્વનો એક દિવસ તારા થશે સર્વ એક દિવસ કાળના ગર્જમા વિવીન થઈ જશે ત્યારે મરુજ છે, ત્યારે યશ સાથે શામાટે ન મરુ ? કે જેથી હૃદયમા કોઈ પ્રકારનુ દુઃખ રહે નહિ ! અહો ! જીવન નંધ તેની કાઈ દરકાર નથી, પરંતુ કલક દૂર મ્હી યશ સાથે દેહન્યાગ કરી કૃપાણુ ઉદ્દેશ. આપણાપર સદા પ્રસન્ન છે જે તેણે આપણને આ ધોર સદમા નાખ્યા છે તો અવસ્ય આપણે વિજય પ્રાપ્ત કરી ગૌરવની સાથે પુન એમાથી બહાર પણ નીકળીશું હું મારો નિશ્ચય તમને જણાવુ છું કે, હું શત્રુઓને અવસ્ય તેમના કોળેનુ ફળ ચખાડીશ અને જે તેમ ન કરી

વિશાલ ક્ષત્રિયને ભતિવિરહ માર્થ લાગ્યું હોય એમ જણાય છે, પરંતુ તેથી સગ્રામસિંહને પોતાને હાનિ થઇ અને તેમનું મૃત્યુ થયું અને તેમના સૈન્યનો નાશ થયો બાબત વિખામિસ છે એમ જાણ્યા છતાં પણ તેઓ બેટરો વિનય કરતા હતા તેટલું તેમનું અકપાલ્ય થતું હતું અને શત્રુઓ વિશેષ બળ વાળા થતા હતા અને સગ્રામસિંહની સેના વીરધર્મનું અવનબન કરી સગ્રામભ્રમિમા વિરાજમાન થઇ હતા, જે સગ્રામસિંહની પેઢે સૈનિકોના હૃદય પર સ્વદેશપ્રેમ અને વીરધર્મથી પરિપૂર્ણ હોતો તે નિતોડને કાઠપણ પ્રકારે નુકસાન થતું ન હોત પરંતુ ભારતના દુર્ભાગ્યથી આવી રિપરીન પરિણામ આવ્યું રાણા સગ્રામસિંહ ઉદાર હતા તેમણે પોતાના સામનો અને સરદારોને સારી રીતે ઓળખ્યા નહોતા તેમણે એમ ધાર્યું નહોતું કે આ લોકો કેવળ ભૂમિની અભિમાની રાજાના રોળી છવ છે આથીજ તેઓ તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખતા હતા તેમણે એમ ધાર્યું કે શત્રુઓ ગમે તેવી નૈવારી કરશે તોપણ શૂરા રાજપૂતો તેમનો સહાર કર્યા વિના રહેશે નહિ પરંતુ આ વિશ્વાસજ તેમને કાળજી નિવડ્યો તેઓ તૈયાગ થઇ પાદશાહનો નરક કૃત્ય કરવાની અણી પર હતા એટલામા બાબતો એક દૂત સધિનો પ્રસ્તાવ લઇને તેમની પાસે આવ્યો રાણાએ તેનો ઉત્તર પ્રકારે આદરમંદગર કયો સધિ કરવાની વાત જાણી રાણા અત્યંત આશ્ચર્યચ્છિન થયા કારણ કે બાબર સધિ કરવાને તૈયાર થાય એ વાત તેઓ માની શકતા નહોતા તેમણે એનચીને પ્રશ્ન કર્યો - પાદશાહ સધિના શા કરશે રાજવા માટે છે? એનચીએ નમનાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો - આપ જે પ્રાર્થા કરાવવા ઇચ્છતા હો તે તેમને શિરસામાન્ય છે આ વખતે શિનાદિત્ય નામનો એક રાજપૂત રાષ્ટ્રીયનો રાકેશ હતો સગ્રામસિંહ તેના પર અત્યંત રનેહ રાખતા હતા અને મન્દરની બાબતે મા તેની સનાદ પણ લેતા હતા આ વખતે રાણાએ તેને ઓનારો અને પૂછ્યું કે - આપણે પાદશાહની સાથે શા શા કરશે કરીને સધિ કરી? તકવિતકે પત્રી નિમિષ થયો કે હિં રી જો તેના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ બાબરના હાથમા રહેવા દેવો અને પીનાના મેદાનમા વહેતી પીરીખાલ નદીને મોગનરાજ્ય તથા મેવાડ રાજ્યની સીમા ગણુપી વળી બાબરે મેવાડરાજ્યને પ્રતિવર્તી કેન્દ્રીક ખડણી આપવી બાબરના છવન ચરિત્રમા આ વૃત્તાંત ઉપનબ્ધ થતું નથી પરંતુ ભટ્ટોકોના ગ્રંથોમા એનું વિસ્તૃત વર્ણન છે પણ આ સધિ થઇ શકી નહિ એક સ્વદેશપ્રેમી ભતિદ્રોહી અને વિશ્વાસઘાતી રાજપૂતે આ સધિ થવા દીધી નહિ આ દૂર રાજપૂત ખીજે કેઈ નહિ પરંતુ તુવાર શિનાદિત્ય હતો

બાબરે સધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો પરંતુ સધિ થઇ નહિ ઉભય સૈન્યો સગ્રામ કરવાને માટે તૈયાર થયા માર્થની સોજખી તારીખે રાજપૂતોએ યુદ્ધની ઘોષણા કરીને યવનો પર આક્રમણ કર્યું તેમણે પ્રયત્ન વીરતા સાથે દક્ષિણદિશા તરફથી યવનો પર આક્રમણ કરી હતી ઘણીવાર સુધી ઉભયદોનો વચ્ચે દારણુ યુદ્ધ ચાલુ અમ્બેનો રણહણાટ લાથીઓની ગર્જના અને પ્રયત્ન વીરતાના ભય કર સિંહ નાદથી સગ્રામભૂમિ વારવાર કપાયમાન થવા લાગી વચ્ચે વચ્ચે તોપોની ભય કર ગર્જના પણ કાનના પડદા વારવાર ફેલી નાખવા લાગી તોપોમાથી એટલો ધમાકો નીકળ્યો કે સગ્રામરથગમા અધકાર છવાઇ ગયો આ અધકારરાશિને બેઠોને અગ્નિમય ગોળાઓ રાજપૂતસેના તરફ ફેંકવા નાચ્યા આ ભય-કર ગોળાઓના પ્રહારથી સેકડો રાજપૂતો નાશ પામવા નાચ્યા તથાપિ રાણા સગ્રામસિંહ અટક રહ્યા જે કે યવનેકોના ગોળાના મારથી અનેક રાજપૂતસૈનિકો માર્યા ગયા તથાપિ રાણા શનુદનના વ્યત્ને બેઠવાને માટે પ્રયત્ન પરાક્રમથી અત્યંત ઉત્સાહસહિત આગળ વધવા લાગ્યા ભય પર યુદ્ધ ચાલુ રાજા રાણાએ રાજપૂતકેન્દ્રક સિનાદિત્ય પર નિર્ધાર રાખીને તેને સેનાના અગ્રભાગે રાખ્યો હતો તેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી કે સિનાદિત્ય અત્યંત લડીને શત્રુઓને પરાજિત કરશે પ્રથમ સિનાદિત્ય અગ્રાધ વીરતા અને પ્રયત્ન પરાક્રમથી તાતારલોકોની સાથે યુદ્ધ કરવા નાગો તેથી મહારા

નાગો તે પ્રાણપણ કરી પ્રાણપણ કરતો એ પણ લીક છે કારણ કે અગ્રીજગમા સદા નામ અમર રહેશે યસ આવે આપો ઇશ્વર નામ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરીએ કે જે થવનું તે થાઓ પરંતુ યુદ્ધમા અમે શત્રુઓને પીડ દેખાડીશું નહિ અશ્વમુખી દેહમા મારું જાણે. આસ રહેશે ત્યામુખી અમે અમારા ઉદાર મા સફળ થવાને મટે પરિશ્રમ કરતા લેશ પણ પાછા હાડીશું નહિ મારા ચરનોને સર્વ જાણે સ્વીકાર કર્યો અને દાખમા કેડોન લઈ સોગદ લીધા અતે અમારો દુહશ પાર પ થો અને અમારા વિજયના વર્તમાન દિગ્વિજય મસરીયા "

લાગે વિશ્વામ વધુ દર થયો, પરંતુ પાઠગથી તેમના વિશ્વામનો અત આલ્યો દુરાચારી શિનાદિત્ય ધીમે ધીમે આગળ બધીને બાબતની સેના સાથે લઈ ગયો તાતાગનેડો તેને પોતાના સૈન્યમાં આવે તો જોઈને આનંદથી પ્રત્યક્ષ સિહનાદ કરવા લાગ્યા મુસનમાનોની તોપો પુનઃ એક વાર ગગનભેદી રાખેથી ગઈ ઉઠી, સમરભૂમિમાં ભયંકર અધઠાગ જવાઈ ગયો જાતે પ્રત્યક્ષાળ આવ્યો હોય તેવો ભાસ થવા લાગ્યો ગણ્યા સગ્રામસિંહનું હૃદય અચાનક કપાયમાન થતા લાગ્યું ધૂલ દૂર થતા મહારાણ્યને જણાયું કે વિશ્વામધારી શિનાદિત્ય ચતુષ્પક્ષમાં લઈ ગયો છે તે પાપીયુ આ દુષ્ટત્ય જોઈને તેમના આશ્ચર્ય અને વ્યાકુલતાનો પાગ રહ્યા નહિ તેમના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થયું તેમને ચારે તરફ અધકાર દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો.

અફસોમ ! વિશ્વામનું રૂળ આજ રાણાજીએ શિનાદિત્યપર વિશ્વાસ રાખીને તેને મેનાના અગ્ર ભાગે નિયુક્ત થયો હતો પરંતુ તે પાપીયે વિશ્વાસનું પ્રતિક્ષણ આ આપ્યું તે નરાધમ, ભયંકર વિશ્વાસનાતી, દેશવેરી સ્વભાવિનો દ્રોહ કરી પોતાના કપાળે સ્વામ કનક લગાડી હિંદુદેવી યવનોને જઈ મળ્યો દુઃખ અને શોકથી વ્યથિત થઈને મહારાણ્ય સગ્રામસિંહ મગ્રામભૂમિમાંથી ચાલ્યા ગયા જે રાજપૂતવીરો સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મતથી ઉત્સાહિત થઈને પોતાની મેના સાથે તેમને મદાય કરવાને માટે આવ્યા હતા, તે સર્વ વીરો સ્વદેશને માટે આત્મોત્સર્ગ કરીને શસ્ત્રશ્યાપર અનંત નિદ્રા લેવાને સૂઈ ગયા તેમણે સ્વદેશપ્રેમના ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવ્યા કુમરપુરના રાવન ઉદયસિંહ અને તેમના બન્ને રણચતુર સૈનિકો સાલુલાના રાજા ગ્લસિંહ અને તેમના ત્રણમે ચલાવત યોદ્ધાઓ, મારવાડના રોકોડરાજકુમાર રામન અને તેમના મેડતાનિવાસી સાહસિક રીંગ ક્ષેત્રસિંહ તથા ગ્લસિંહ મોનગદા સરદાર રામસરાવ આનાપતિ ઓઝા પગમાગીંગ ગોડુનદામ મેવાડના ચાહાપુ માણિકચંદ તથા ચંદ્રલાલ અને ધૃતર અનેક ગજપૂતવીરો, સામતો તથા સરદારોએ આ મમગ્રમાં આત્મોત્સર્ગ કર્યો તદુપગત એ મુસનમાનવીરો મહારાણ્ય સગ્રામસિંહને મદાય કરવાને માટે આવ્યા હતા, તેમણે પણ આ યુદ્ધમાં પ્રાણપાંજરું કર્યું હતું તેમનો એક હતભાગી ઇશ્વાહીમ લોહોનો એકનો એક પુત્ર હતો અને બીજો મેવાલનો સ્વામી હુસેનખા હતો.

આ સર્વ વીરો પોતપોતાની સેનાસહિત રણભૂમિમાં વીરતા પ્રકાશત કરીને અનંત નિદ્રામાં મૂકા, તેમના પ્રત્યક્ષ વીરતા અને અગ્રાધ પરાક્રમની આગળ ચતુરઓની વિશ્વાદાહ તોપો અનેકાર નિષ્ફળ થઈ હતી અને તેમના હાથથી અગ્રાધ યવનો યમદાગ પહોંચી ગયા હતા, પરંતુ અતે હિંદુઓને વિજય મળ્યો નહિ જો ઉઠા દુરાચારી વિશ્વાસનાત ન કરત તો વીરવર બાબરનું મસ્તક પીલના કિનારાપર ધૂસામાં મેળાત નહિ એમ કોઈ કહી શકે છે ? પરંતુ ભવિષ્યપુરાણની કથા ભવિષ્યવાણી સત્યજ પડવાની હશે નહિ તો રાજપૂત થઈને પવિત્ર દુવરકુળમાં જન્મ નહીને કયો માણસ દુનિયાથી શિનાદિત્યની પેરે પોતાના દેશનું સત્યાનાસ વાળે ? ગણભૂમિમાં પડેલા રાજપૂતોના કપાયેલા મસ્તક એકન કરીને વિજયી બાબરે સગ્રામભૂમિમાં કેટલાક મોટા મોટા કળા મનાવ્યા અને મગ્રામભૂમિની સામે આવેલા એક પર્વતના શિખરપર મરણ પામેલા રાજપૂતોની બોધરીઓનો એક કુમર બનાવ્યો કપટાચારી રાજપૂતકુટુંબના નરામભના વિશ્વાસનાતનો પ્રત્યક્ષ વિજયસ્તંભ રાજપૂતોના મસ્તકોથી બનાવવામાં આવ્યો બાબરે વિજયથી પ્રસુદિત બની 'ગાઝી' નામની ઉપાધિ ધારણ કરી ત્યાં પડી બાબરના વશને પણ આજ ઉપાધિ ધારણ કરતા હતા.

મહારાણ્ય સગ્રામસિંહ દારણ્ય માનમિ પીડાથી પીડિત થઈ મેવાડની સૈનમાળા તરફ જતા રહ્યા તેમની ચિતાનો પાર નહોતો તેમને કર્તવ્યકર્તવ્યનું કાંઈ લાભ જણ નહિ તેઓ ચિતોડમાં ગયા નહિ તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે - "જો સમરક્ષેત્રમાં મુસનમાનોનો ગર્વ ઉતારવાને સમર્થ નહિ થાઉં તો ત્યાજ્ય વાસ પરીણ અને આત્મસાંકળ મારી ચંદ્રધો યશે " તેમણે આ પ્રતિજ્ઞા અત્યે ફુલ્લ કર્યું નહિ તેઓ રણમાં પરાજિત થઈને ચિતોડ તરફ ગયા નહિ, પરંતુ તેમણે અગ્રાધ

૧ બાબરના જીવનચરિત્રના અનુવાદમાં ઉદયસિંહને મુઝાના વાની મહેસાના આવ્યા છે પરંતુ યાદમાં આ ઉપરિ તાનાના ઉચ્ચરણોની રાણા ઉદયસિંહને આજ્ઞામાં આવી હતી, એમ મૂળ ગ્રંથમાં લખેલું છે, તો યજી વિત નગરપુરના રાજા સ્વચ્છિંહને આ ઉપાધિ શી રીતે મળી શકે ?

તરફનો માર્ગ પકડ્યો. જો સિસોદીઆકુળતા ગૌરવનુ રક્ષણ નહિ કરી શકાય તો અરણ્યવામનાજ જીવન સમાપ્ત કરવું એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો.

જો મહારાજા સમ્રામસિંહ થોડા દિવસ વધુ જીવ્યા હોત તો અવશ્ય તેઓ સિસોદીઆકુળતા ગૌરવનુ રક્ષણ કરત, પરંતુ વિધાતાના કોર લેખાનુસાર જે વર્ષમા તેમનો પરાજય થયો તેજ વર્ષમા તેમના પવિત્ર જીવનનો અંત આવ્યો. મેવાડનો ગૌરવરવિ વસવા નામના રથાનપર અકાને અસ્ત થઇ ગયો. ધણી લોકોનું એવું અનુમાન છે કે મત્રીઓએ વિષ દધને મહારાજાને મારી નાખ્યા હતા. આ અનુમાન સત્ય હોય એ વિષે શક છે. આ વૃત્તાત જે પ્રકારે જણાવવામા આવે છે તે વાચ્યતા હૃદય કંપી છે. એ અતરણ્ય વિદીર્ણ થઇ જાય છે. એમ કહેવાય છે કે દુરાચારી મત્રીઓએ શાંતિ અને સ્વચ્છતાનો ઉપભોગ કરવાની આશાથી રાણાનો નાશ કર્યો હતો. જો તેમણે આ પૈશાચિકકાર્ય એવોળ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે કર્યું હોય તો તેમને, તેમની શાંતિને અને તેમની સ્વચ્છતાને સહસ્ત્રવાર ધિક્કાર છે. પ્રજાવત્સલ, સ્વદેશપ્રેમી દેવગુણ રાજાના પ્રાણનો નાશ કરીને જે નરાધમ શાંતિ ખરીદવાની ઇચ્છા કરે તે ખરેખર મૃગનૃપણાજ ધારણ કરે છે. તેમણે આ લખ-કર પાપ કરીને પોતાના કષાળપર જે કાળુ કવચ લગાડ્યું છે તેને જો સાત સમુદ્રના પાણીથી ધોવામા આવે તોપણ તે ધોવાનાર નથી.

અનેક જીવો પરણવાનો રિવાજ અત્યંત અનિષ્ટકારક છે એ કૃત્રયાથી લોકોનુ-ખાસ કરીને રાજાઓનુ ધણજી અકલ્યાણ થાય છે. જે જે રાણીને પુત્ર થાય છે તે સર્વ એવીજ ઇચ્છા કરે છે કે મારો પુત્ર સિંહાસનપર બેસે તો વીક. આ ઇચ્છા પૂર્ણ કરતા તેમને હિતાહિતનું ભાન રહેતું નથી. રાણા સમ્રામસિંહનું અવસાન થતા તેમની રાણીઓ પરસ્પર કલહ કરવા લાગી. પ્રત્યેક રાણી પોતાના પુત્રને સિંહાસનારૂ કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગી. એક રાણી તો પોતાના પુત્રને સિંહાસન-પર બેસાડવાને માટે એટલી બધી ઉત્ક્રાંતિ થઇ કે બીજો કોઇ ઉપાય નહિ જડવાથી તે બાબરની સાથે મળી ગઇ. તેની અભિલાષા એ હતી કે બાબર ખરા ઉત્તરાધિકારીને રદ કરીને મારા પુત્રને સિંહાસનપર આધિષ્ઠિત કરશે. આ રાણીએ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે બાબરને રણથંબોરનો કિલ્લો અને રાજભંડારમા પડેલો માનવરાજનો તાજ પણ સમર્પણ કર્યો.

રાણા સમ્રામસિંહના શરીરનો બાધો મધ્યમ હતો. તેમના શરીરમા પુષ્કળ સામર્થ્ય હતું. તેમની આખો મોગી અને વર્ણુ ગૌર હતો. તેમનુ શરીર જોતાજ માણસને પ્રતીતિ થતી હતી કે તેઓ મહાપરાક્રમી વીર છે. અનેક યુદ્ધો કરીને તેમણે પોતાના શરીરના કેટલાક ભાગો ગુમાવ્યા હતા. તેઓ અત્યંત શૌર્યશાળી હતા. માળવાના નવાબને દેડ કરીને તેમણે પોતાની વીરતાનો ઉત્તમ રીતે પરિચય કરાવ્યો હતો. આ ઉપરાંત રણથંબોરનો કિલ્લો હસ્તગત કરતી વખત તેમણે જે અદ્-ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેથી તેમની મુખર્તિ દૂર દૂરના દેશો સુધી પ્રસરી ગઇ હતી. સમ્રા-માસિંહમા આવા આવા ઉત્તમ સહયુક્ષો હતા. તેથી બાબરે પણ તેમની પ્રશંસા કરી છે. બાબરે રાણાજીવ્યે માનનીય દાણથી જોતો હતો અને તેમનાથી કરતો પણ હતો. આથીજ મહારાણાની સાથે બીજવાર યુદ્ધ કરવાનું સાદસ તે કરી શક્યો નહોતો. જો કે બાબરે પોતાના જીવનચરિત્રમા સમ્રામસિંહને “જૂતપરસ્ત” જણાવ્યા છે અને તેમની સાથે કરેલા યુદ્ધને “જહાદ” ગણ્યું છે, પરંતુ તે મેવાડનુ વર્ણન કરતા જણાવે છે કે—“રાણા સમ્રા પોતાના અસીમ પરાક્રમ અને અસિના જોરથીજ સન્માન તથા પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ કરી હતી.” આ ઉચ્ચેષપરથી વિદિત થાય છે કે બાબર મહારાણા સમ્રામસિંહના સહયુક્ષો ઉત્તમ રીતે જાણતો હતો. તેઓ દીર્ઘજીવન ગાળી શક્યા નહિ એ શોકની વાત છે. રાણાના મૃત્યુથી પ્રજાને અત્યંત શોક થયો. પ્રજાએ પોતાના હૃદયની ભક્તિ અને કૃતજ્ઞતાના ચિન્હરૂપે તેમની ચિંતા આગળ એક મંદિર બાંધી. મહારાણા સમ્રામસિંહને સાત પુત્રો હતા. તેમાના બે જ્યેષ્ઠ પુત્ર તો બાલ્યાવસ્થામાજ મૃત્યુ પામ્યા હતા. આથી

૧ તેમની એક ગાખ તો મૃત્યુસાગરની સાથે યુદ્ધ કરતા જતી રહી હતી. દિલ્હીપર ઉગ્રાહીમ લોદીની સાથે સમ્રામ કરતા તેમનો એક દામ અને એક તોપનો મોળો લાવવાથી તેમનો એક પુત્ર તૂટી ગયો હતો. એ બિના પણ તેમના શરીરમા શસ્ત્રોના ખીજ એથી ઘાત હતા.

તેમના નીચા પુત્ર રત્નસિંહ તેમના ઉત્તરાધિકારી થયા

સવત ૧૫૮૬ (૪૦ સં ૧૫૩૦) મા રાણા રત્નસિંહ ચિતોડના સિદ્ધામનપર એમ ધીંગતા, વીરતા આદિ ગુણોમા રત્નસિંહ પણ પોતાના પિતાસમાન હતા તેમણે પણ પોતાના પિતાની જે પ્રતિભા કરી હતી કે હું રાજધાનીને છોડીને યુદ્ધક્ષેત્રમાજ રતીય તેઓ ચિતોડના સિદ્ધાર રાત્રિ-દિનસ-સાતન યુધ્ધા રખાવતા હતા તેઓ ગર્વસંહિત કહેતા કે -“ એક તરફ દિંદી અને બીજી તરફ ચિતોડના દ્વાર છે ” બે રાણા રત્નસિંહ વીરકેસરી સગની જેઠે કાર્ય કરત, બે તેઓ ધૈર્ય-નેમિન પ્રગલ્ભતા અને તેજસ્વિતાને અકુશમા ગણત તો તેઓ ભાગતવર્ધના ચક્રવર્તી રાજા થાત, પરંતુ હુલાંગવશાત તેઓ યુવાવસ્થાના પ્રાગબધાજ આ લોકથી પ્રયાણ કરી મયા રાજપૂતોને યુવા-વસ્થાનો સમય અત્યત લખાનક હોય છે આ સમયમા તેઓ વ્યર્થ લગાઈટા કરી પોતાનો જાન જોખમમા નાખી દે છે આવા અગાડોથી અનેક રાજપૂતોએ અત્યત નુકસાન સંવન કર્યા છે આવા લખકર અગાડોથી અનેક રાજાઓએ આ લોકથી પ્રયાણ કર્યું છે રાણા રત્નસિંહનો અત પણ આજ રીતે આવ્યો હતો, એમ લખના અમને અત્યત મોક થાય ■

રાણા રત્નસિંહે યુધ્ધ રીતે અખરના રાજા પૃથ્વીરાજની પુત્રી સાથે વિવાહ કર્યો હતો કન્યાની યોગ્ય વય થતા રાજા પૃથ્વીરાજ તેનું લગ્ન મરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા તેમણે જુદાના લાગવ શી રાજા સુરજમલની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરાવેનો હંગમ કર્યો થોડા વખતમા આ વિવાહ થઈ પણ ગયો તે રાજપૂતબાળાએ શરમથી પોતાના પ્રથમ વિવાહની વાત કોઇને કરી નહિ આથી કોઇએ તેના બીજાવારના વિવાહમા પ્રતિરોધ કર્યો નહિ, પરંતુ અદ્યકાળમા આ વિવાહ એક મદાન અનર્થનું કારણ થઇ પડ્યો આ વિવાહની ખત્ર સાલળી રાણા રત્નસિંહના હૃદયમા વળાધાત થયો અને સુરજમલના ઉપર તેઓ અત્યત ક્રોધિત થયા તેની ઉપર વૈર લેવાને માટે તેઓ અધીગ થઇ ગયા અને સધિની વાટ જોવા લાગ્યા સુરજમલની સાથે મણા રત્નસિંહને નિકટ સમ્બંધ હતો રાણાજીએ તેની ભગિનીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો, તે છતા પણ તેમણે આ અપમાનનું વૈર લેવાના આવેશમા સમ્બંધના બંધનને તોડી નાખ્યું અહેરિયા (વસત સગુની મૃગયા)ને ઉત્સવ આવતા તેમને વૈર લેનાની સારી સધિ મળી તેઓ પોતાના મરદાજ અને સામનેને લઇને મૃગયા જેનડાને જગલમા મયા આ વખતે છુદીના રાજા સુરજમલ પણ તેમની સાથે હતા છુદીના હાડા લોકો મેવાડની પૂર્વતરફ આવેના પહાડી પ્રદેશમા રહેતા હતા બે તેમનું રાજ્ય મેવાડના તાખામા વહેાડું તે છતા તેમને સ્વામી મેવાડના રાણાની પૂજા કરતો હતો છુદીનો અધિપતિ યુદ્ધમા રાજ્યસિંહ ધાગણ કરીને આવતા અને મેવાડના પક્ષમા રહીને પ્રાણાતપર્વન લડતો જે દિવસે યવનવીર શાહજીદીનના પ્રમુખ આક્રમ-ણનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે આર્યવીર સમરસિંહે પવિત્ર દયદત્તીનાર કિનારાપર પ્રાણાર્પણ કર્યું તે દિવસે હાડવશી યુદ્ધવિશારદ હમીર પણ ભારતભૂમિને ખાતર આત્મેત્સર્ગ કર્યો હતો આ હમીર સુરજમલનો પૂર્વ હતો તે સમયથી ગિહમોતકેનની સાથે હમીરના વશજોને ધારો સમ્બંધ થયો, પરંતુ રાણા રત્નસિંહની કુણ્દિથી છુદીની સાથે મેવાડને જે વૈરભાન થયો તેથી ઉભય રાજ્યોત મિત્રતાનું બંધન કેટલાક સમયને માટે દીક્ષ પડી ગયું

મૃગયા ખેવવાને માટે રાણા રત્નસિંહ એક ધાડા જગતમા ગયા તેમના સાથીઓ પાછળ રહી ગયા હતા, કેવળ સુરજમલજ તેમની માથે હતો સધિ જોઇ રાણાએ અકસ્માત સુરજમલપર અસિને પ્રહાર કર્યો તરતજ રાજા સુરજમલ પોતાના અધરપરથી નીચે તૂટી પડ્યો, પરંતુ મરણ પામ્યો નહિ તે થોડી વારપર્યંત બેશુદ્ધ રહ્યો, પરંતુ પછી તે સ્વેત થયો અને પોતાના પટકામાથી એક કટકો કાઢીને તેણે પોતાના ધાવપર પાટો બાંધ્યો તેણે રાણા રત્નસિંહપર આક્રમણ કરવને માટે તીક્ષ્ણદૃષ્ટિથી ચાર તરફ જોયું તો રાણાને દૂર નાસતા જોયા આથી સુરજમલને દુઃખ અને ક્રોધથી અત્યત પીડિત થઇને કહ્યું -“અરે કાવર યુરુપ નાસ, નાસ હમણા તો તું નાસી જ્ય, પરંતુ તારી આ કાવરતાથી અને તારા આ નિલગ્નાચરણથી મેવાડના જૈરવને સદાને માટે કપક લાગ્યું છે” રત્ન-સિંહે આ વચનો સાલળ્યા, તે ધાગતા હતા કે સુરજમલ મરી ગયો હશે, પરંતુ તે તો ઇત્યત જણાયો તેથી તેમણે પુન તેનાખર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ આ કુણ્દિનું રૂળ તેમને શીઘ મળ્યું રાણાને શીઘતાથી

પોતાના પર આક્રમણ કરતા જોઇ સરજમન ક્રોધિત સિહની પેઠે તેમના પર તૂરી પડ્યો અને તેમને જુમિ પર નાખી તેમની છાતી પર ચઢી બેસી તેમના હૃદયમાં તનવાર મારી એકજ તનવારના પ્રહારથી રાણાનો અંત આવી ગયો.

રાણા રત્નસિંહે કેવળ પાંચ વર્ષ પૂર્વે રાજ્ય કબ્જે હતું, તથાપિ આ અસ્પષ્ટતામાં પણ તેમણે રાજ્યની સારી ઉત્તરિ કરી હતી મુસલમાનો તે એમના શાસનકાળમાં ચિતોડની સીમા પર પણ આવી શક્યા નહોતા. રાણાના અકાળમૃત્યુથી કેટલાક દિવસ પછી તેમનો બધું વિકમાન્વિત ચિતોડના સિંહાસન પર બેઠો.

સવત ૧૫૬૧ (ઇ.સ. ૧૫૩૫) માં વિકમાન્વિતને ચિતોડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. રાણા રત્નસિંહના જેટલા રૂપોચિત ગુણો હતા તેમના એકપણ ગુણ વિકમાન્વિતમાં નહોતા. તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુના સહણને તિલાંજલિ આપી હતી અને તેમના કુટુંબને ગ્રહણ કર્યો હતો. મહારાણા રત્નસિંહની ઉન્નતતા, ઉમતા અને અપરિણામશક્તિ વિકમાન્વિતના ચરિત્રમાં સંપૂર્ણ રીતે વિરાજમાન હતી. આ ઉપરાંત તે ક્ષમાહીન અને દૂર પણ હતો. તેના આ કુટુંબો દિવસાનુદિવસ એટલા વધી પડ્યા કે મેવાડના સર્વ સામંતો અને સરદારો તેનાથી અસંતુષ્ટ થઇ ગયા. તેમના અસંતોષનું એક બીજું પણ કારણ હતું રાણો સામંતોની સાથે કદિપણ બેસતો નહોતો. તે રાત્રિદિવસ પહેલવાનોની કૃસ્તી અને વિવિધ પ્રકારની કસરતો જોયા કરતો હતો. જે સમાન રાજપૂત અશ્વારોહીઓને મળેલું હતું તે તેણે તેમની પાસેથી છીનવી લઇને હલકા દરજ્જાવાળા 'પાઇક' (પાયદળ)ને તથા મદનેને અર્પણ કરવા માંડ્યું. આ અપમાનથી રાજપૂત સરદારોના હૃદયમાં દારણું ડુબી ગયું.

આ પ્રકારે તેણે ઉન્નતરજ્જના સરદારોના અધિકારો છીનવી લઈ તે હલકા દરજ્જાના પાયદળના સૈનિકોને આગ્રા કદાચ મુસલમાનોદારી તે આ રાજનીતિ શીખ્યો હશે. તે મુસલમાન પાઇકોને ઉચ્ચ પ્રકારે આદરસન્માન કરતો અને રાજપૂતોપ્રત્યે અત્યંત ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જોતો હતો. કોઇ ક્ષિત્રને ઘેરી લેતી વખતે અથવા અશ્વપરથી ઉતરી ગાલીઓ બિછાવી અમ પરિહાર કરતી વખતે રાજપૂતોને પાપદલ પાસે કામ કરાવવું પડતું હતું તે સિવાય કોઇ વખત તેઓ પાપદળને કાંઈ કંઈ આપતા નહોતા. મુસલમાનો પ્રથમથીજ પાયદળ રાખતા હતા, પરંતુ ત્યારથી પાયદળના સૈનિકો સંપ્રામ ગ્યાલતી વખતે તેણે છોડવા લાગ્યા, ત્યારથી તેમનું માન વધી ગયું ત્યારથીજ તેઓ અશ્વારોહીઓને ગુસ્સે ગણવા લાગ્યા, કારણ કે પાયદળના સૈનિકો સુગમનાથી તોપનો મારો ચલાવી શકે છે, પરંતુ રાજપૂતોએ પોતાની પ્રાચીનપદ્ધતિ છોડી નહિ. પ્રાચીનકાળથીજ તેઓ અશ્વ, ખડ્ગ અને ભાલાને પ્રાણથી પણ અધિક ગણતા આવ્યા છે તેઓ તેને ધર્મયુદ્ધની પ્રધાન સામગ્રી ગણીને આજે પણ તેને પ્રાણાધિક્ષે રોએ છે. નવી સમ્મતા અને નવા પ્રકારના આ યુગમાં વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રો અને અગ્રાધથી ચુક કરવાના સાધનો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે, તેના પ્રતિ બાહુબળના ઉપર જોરોસો રાખનારા રાજપૂતો ધૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે યુદ્ધના તોપ વિગેરે સાધનોથી બાહુબળનો લેણ પણ પરિચય થઈ શકતો નથી. આ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રની સહાયથી જે વિજય પ્રાપ્ત થાય તેને રાજપૂતો ખરેખર વિજય કહેતાજ નથી.

અપમાનિત થયેના સરદારોના હૃદયમાં ધીમે ધીમે દેવામિ પ્રદીપ્ત થયો. રાણાપરની સર્વપ્રીતિ અને મમતા તેમના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ, તે છતાં પણ વિકમાન્વિતના નેત્રો ખુલ્યા નહિ. તેણે પોતાના પર આવી પડનારી વિપત્તિવિષે જરા પણ વિચાર ન કર્યો. રાણાના પ્રમાદ અને કુટુંબને લીધે મેવાડરાજ્યમાં ઘેર અરાજકતા છવાઈ ગઈ પહાડોમાં વસતા અસંખ્ય લોકો પહેરેદારથી કિચિત્ પણ નહિ કરતા ચિતોડના દરવાજા પાસેથી દોરેને બળાતકારે છીનવી લઈ જતા હતા. પ્રજાના જનમાલનું રક્ષણ થતું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. સર્વ પ્રજા અત્યંત ખીડિત થઈને આર્તસ્વરે પોકારવા લાગી કે પુનઃ પોષાળાઈનું રાજ્ય ચાલના લાગુ છે. રાણાએ પોતાના સરદારોને બોલાવીને તેમને પહાડોતોડેલું દમન કરવાને કહ્યું ત્યારે સમસ્ત સરદારો એક સાથે બોલી ઉઠ્યા કે - "મહારાજ" આપ આપના "પાઇક" લોકોને મોકલો."

ચોડા વખતમાં મેવાડરાજ્યમાં પૂર્ણ અરાજકતા પ્રસરી રહી ગુજરાતના સુલતાને પાણી કે વેરને

૧ અતિ પ્રાચીનકાળમાં પોષાળાઈ નામની એક રાજપૂત રાણી હતી. તેના શાસનકાળમાં પ્રજામાં અત્યંત અરાજકતા છવાઈ ગઈ હતી, તે વખતથી રાજપૂતલોકો રાજ્યનીગેરઅવસ્થાને પોષાળાઈનું રાજ્ય કહે છે.

અદેશો લેવાને માટે આ ઉચ્ચ સચિ છે સિંગોદિવાકુચબુલુ કુમાર પુટીરાજ ગુજરાતના સુલ્તાન મુબારકને પરાજિત કરીને તેને ફેદ કરી ચિતોડમાં લાવ્યા હતા, પરંતુ હવે ચિતોડ પી અરાજકનાને લાભ લઈ સુગતના સુલ્તાનેએ ધોર અપમાનનું વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ગુજરાત અને બાળવામાં જેટલી રણવિશારદ સેના હતી તે સર્વ સેનાસાથે ઉક્ત સુલ્તાને રાણાપર આક્રમણ કર્યું. રણે વિક્રમાન્નિત આ વખતે ખુદીરાજ્યમાં આવેલા લેખા નામના સ્થાનમાં હતા સુલ્તાને પોતાના પ્રયત્ન સેન્યની સહાયથી રાણાને ત્યાજ ધેરી લીધો. સુલ્તાનની આ પ્રયત્ન સેનાને સમુદ્રની પેટ ઉપડી આવતી બેઠીને વીર-વર રાણા સમ્રામસિંહના પુત્ર રાણે વિક્રમાન્નિત ભય પામે એવી સહાય નહોતો તેની રક્તવાહિની-ઓમાં રાણા સમ્રામસિંહનું રક્ત પ્રયત્ન વેગથી વહી રહ્યું હતું. છુ તેઓ કદિ પણ કાયર થશે ? છુ તેઓ દેશવૈરી વયનની પ્રયત્ન મેવાનો પ્રતિરોધ કરવાનો પ્રયાસ નહિ કરે ? ના, એમ કદિ પણ બન-વાનો સંભવ નથી તે કાષ્ઠ કાપુરુષ નહોતો કે યત્નને આવતા દેખાને નિશ્ચિત બેસી રહે તેણે નીકર થઈ સુલ્તાનની સામે બાથ બીડી ઉભય સેન્યો વચ્ચે ઠારુણ્યુદ્ધ થવા લાગ્યું; પરંતુ મહારાણાના 'ધાર્મિક' દેશનેકો સંસ્કરમાનોના પ્રયત્ન આક્રમણને રાજી રાકવા નહિ, આથી વિક્રમાન્નિત ધોર સકટમાં આવી પડ્યો. તેના સામનો અને ધૃષ્ટમિત્રોએ તેને સહાય કરી નહિ તેઓ વિક્રમાન્નિતને તેની મૂર્ખતાનું ઉચિત ફળ ભોગવાવવાને ત્યાને ત્યાજ છોડીને સમ્રામસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહની તથા ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે પાટનગરમાં ચાલ્યા ગયા.

ચિતોડનગરનો મહિમા ખરેખર અપૂર્વ છે ગત મુદ્દમાં વીરવર સમ્રામસિંહની સાથે અગણિત વીરો પોતાના દેશના જોરવનું રક્ષણ કરવાને માટે સમરજીભિમાં પડ્યા હતા, તેથી ચિતોડપુરી વીરશૂન્ય થઈ ગઈ હતી, પરંતુ જ્યાં સુલ્તાન બહાદુર ચિતોડપર ઘેરો લાલ્ચો કે લતરજ તે વીરોની ચિતા-અરમમાંથી પુનઃ અવચિત વીરો ઉત્પન્ન થયા. પૂર્વે જે રાજપુતરાજ્યો મેવાડની પ્રયત્ન રાખુ હતા, તેઓ પણ આજે યત્નતા છોડી શાશ્વતપર્યંત ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આવી પહોંચ્યા. પુષ્કળ કદ સહન કર્યો છતાં પણ ભયે સ્વરૂપમયને ચિતોડની પ્રાસિની આસપાસ નરહી ત્યારે તેમણે ભંજનમાં જઈ દેવલનગર વસાવ્યું હતું, એ બંને બાળક હલી ગયા છીએ આ પ્રસંગે તેમના વરાજ મહારાણા વાધજ પોતાના પૂર્વજોના મૂળસ્થાન ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આનંદપૂર્વક આવ્યા, તેજ પ્રમાણે છંદોના રાજકુમાર પણ અતિ તેજસ્વી પ્રાંત હામીરોને લઇને આવી પહોંચ્યા. તદ્વપરાત સોનમડા, દેવર તથા અન્યન્ય રાજપુતવૈરો પણ મેવાડની રક્ષા કરવાને માટે ખડ્ગ ધારણ કરીને આવ્યા હતા.

મધ્યપ્રાંતના મુસલમાનવાળોએ ચિતોડપર નેટલા આક્રમણ કર્યો હતા તેમાં આ આક્રમણ સૌથી વિશેષ ભયંકર હતું આ ભયંકર આક્રમણમાં એક યતુર યુરોપીઅન ઝોવદાન પણ ગુજરાતના સુલ્તાનને સહાય કરવાને માટે આવ્યો હતો ? બહુલોકોએ આ ગોલંદાજને "શિરમાનોના લાખીખા" કહ્યો છે આ લાખીખાનીર સદાયથીજ સુલ્તાને ચિતોડનો નાશ કરીને પોતાનું બૃહદ વૈર લીધું હતું.

૧ અમે પૂર્વે એક દિગ્વિજયી જણાવ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં આર્થ લોભા બદ્ધ અને તેણેનો ઉપયોગ કરી જીત્યા હતા પુરાણોના વર્ણનો નહિ જણનાં લોકો ભલે કાંચે તેમ બધા રૂંદે અવશ્યને તેની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. આજેને સુવિરિત છે કે પ્રાચીનકાળમાં આર્થલોકોએ વિજ્ઞાનના અદ્યુત બળથી અનેક પ્રકારની રાજાઓ બનાવ્યા હતા પુરાણોનો વ્યાપારીતે જીવવાસ કરવાથી આ પાતળા અનેક પ્રમાણે ઉપવબ્ધ થયો. મહાકવિ નંદ બોલેટ યુગેના જ વાજ બદ્ધનું પશ્ચાત્ત ક્યું છે. તેમણે તેનું નામ "નલગોળા" જણાવ્યું છે, પરંતુ મુસલમાનો તોપ અને બદ્ધનો ઉપયોગ કરવા કચારથી યોગ્ય એ પાતળો નિર્ણય કરેલો કદિન જ એમ કહેવાય છે કે સારાદ અંદાકરીને ઉલ્લાસ આક્રમણ કરતી વખતે "મુનનિક" નામના અસ્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો, પરંતુ ઉત્તર અસ્ર તોપ વા બદ્ધને બેઠું નહોતું અમે માત્ર એટલું કહી રાજીએ છીએ કે મુસલમાનોના સૌથી પહેલા બાજે તોખી ઉપયોગ કર્યો હતો રજામાં નામનો એક મોલદાન તેની તોપો ચલાવતો હતો આ કમીખા કાણ હતો ? કનૈય ઠોડ તેને સિદ્ધિયા દેવનો સહાય જણાવે છે.

૨ કનૈય ઠોડ આ લાખીખાને પોર્ટુગીઝીર વારકોડી ગમની ફોજનો એક સૈનિક જણાવ્યો છે, પરંતુ જે વખતે (ઈ. સ. ૧૫૩૩ થી) બહાદુર ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું, તે પૂર્વે પણ વર્ષ ૧૫૧૧ ચક્રોતદિમાં મરી ગયો હતો. આથી એમ જણાય છે કે આ લાખીખા વારકોડીમાંથી પડેલા કઈ દિગ્વિજય પોર્ટુગીઝ નામના દલમાંથી હશે.

લેવામાં રાણા વિક્રમાજિતને પરાજિત કરીને વિજયી બહાદુર પોતાની સેનાસહિત ચિતોડપર ચડી આવ્યો. આને ચિતોડપર ધોર વિપત્તિ આવી પડી છે. આ સંકટમાંથી ચિતોડની રક્ષા કોણ કરશે ? આને સિસોદીઆકુળના ગૌરવની રક્ષા કોણ કરશે ? સ્વદેશપ્રેમના મનથી ઉત્તેજિત થઈને જે રાજપૂતો ચિતોડનું રક્ષણ કરવાને માટે ખૂબ ધારણ કરી આવ્યા હતા તે બહાદુરની સેનાના પ્રમાણમાં ઘણા થોડા હતા, બાકી તેની આગળ તેઓ કાંઈ નિસાસતમા નહોતા તેઓ બહાદુરના સૈન્યની આગળ સમુદ્રની આગળ બિદુસમાન લાગતા હતા, તથાપિ ભગવાન એકનિગળના સોગંદ ખાધને તેમણે પ્રાણાત્પર્ચ કરી શકે કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને પ્રયત્ન રણભેરી વગાડીને શત્રુઓને કપાયમાન કરી ચૂક્યા તેમની રણભેરીને ગબીર નાદ આકાશમાં ગુણ રહ્યો હતો, એટલામાં બહાદુરની ક્રાણ કાળ જેવી તોષાં જાણે સમસ્ત જગતનો સહાર કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ ન હોય તેવી રીતે ભયંકર નાદ કરવા લાગી પ્રકૃતિ સ્તબ્ધ થઈ ગઈ આ અવાજ સાંભળી રાજપૂતો દિશુલુ ઉત્સાહથી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને તાકી તાકીને મુસનમાનોપર તીર ઊડવા લાગ્યા પુનઃ મુસનમાનોની તોષાં ઝોળા ફેંકવા લાગી, તેમાંથી નીકળતા ધુમધી સમામભૂમિમાં અધકાર છવાઈ ગયો, સૂર્યભગવાનના તીવ્ર કિરણોનો પ્રકાશ લુપ્ત થયો. સર્વત્ર અધકાર છવાઈ ગયો આ રીતે ધણીવાર સુધી દારુણ યુદ્ધ ચાલ્યું ઉભયપક્ષના અગણિત યોદ્ધાઓ મરણ પામ્યા બહાદુર કોષપણ પ્રકારે ચિતોડપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યો નહિ ચતુર લાઘીઓએ વીકા પહોંચી નીચે એક મહાપ્રયત્ન સુરંગ ખોદી અને તેમાં દારૂ ભરીને આગ લગાડી દીધી હજારો વજાયાતના જેવો અવાજ કરતો દારૂ સળગી ઉઠ્યો અને કિલ્લાની જમીન ૪૫ હાથ ઉંડી ગઈ આ સ્થાનપર ઉભા રહી હાડારાજકુમાર અર્જુનરાવ પોતાના ૫૦૦ સિંધાઈઓસહિત મુસનમાનોની સામે યુદ્ધ કરતા હતા તેથી તેઓ પોતાની સેનાસહિત આર્થ ગયા ચિતોડના કિલ્લાની દિવાલ કેટલેક સ્થળેથી તૂટી ગઈ કિલ્લામાં જે હિંદો પડ્યા હતા તે દારૂ નગરમાં પ્રવેશ કરવાને માટે ધવનો દોડ્યા, પરંતુ ચિતોડપુરી હજી સુધી વીરચંચ થઈ નહોતી હજી રાજપૂતો જીવતા હતા બ્યાસુધી રાજપૂતોના શરીરમાં પ્રાણ હશે, બ્યાસુધી તેમના શરીરમાં રક્તનું એક બિંદુ પણ હશે ત્યાં સુધી શુ તેઓ પોતાની માનુષ્યમિતે શત્રુના હાથમાં જવા દેશે ? હા નહિ એતએતામાં વીરવર દુર્ગોરાવ તથા 'સત્તા' અને 'દુદુ' નામના બે અદાવત સરદારો પોતાના પ્રાણોની સાથે ત્યાં આવીને અચળ, અટલ પહોંચી પેઠે ઉભા રહ્યા તેઓ પ્રાણાત્પર્ચ ત્યાંથી પાછા નહિ હડવાના નિશ્ચય સાથેજ ત્યાં ઉભા હતા મુસલમાનોના ઝૂકના ઝૂક નગરમાં પ્રવેશ કરવાને દોડ્યા, પરંતુ વીરવર દુર્ગોરાવ તથા તેમના શૌર્યવાન સાથીઓ બ્યાસુધી જીવિત રહ્યા ત્યાં સુધી મુસનમાનોની કામના સિદ્ધ થઈ નહિ, પરંતુ માત્ર થોડા રાજપૂતો મુસલમાનોની પ્રયત્ન સેનાને અ્યાસુધી રાખી રાખે ? ધણીવાર સુધી અદ્ભુત પરાક્રમ દર્શાવી રાજપૂતવીરાઓ તે હિંદોની પાસેજ પ્રાણાર્પણ કર્યું રણોન્મત ધવનવિરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને તેઓ અતિ શીઘ્રતાથી તે હિંદોની ઉંક નિકટ આવ્યા પરંતુ તેઓએ ત્યાં આવીને જે અદ્ભુત દૃશ્ય જોયું તેથી તેઓ સર્પની પેઠે મંત્રમુગ્ધ બની ત્યાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગયા કેશ છૂટા મૂકી, રણચંદીત બીપણ સ્વરૂપ ધારણ કરી, હાથમાં ભયંકર લાલો ધારણ કરી એક સ્ત્રી અદરના ભાગમાં ઉભી રહી હતી આ સ્ત્રી અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ રાઠોડકુળમાં જન્મેલી અને સિસોદીઆ કુળમાં પરણેલી મહારાણી જવાહીરબાઈ હતી વીરનારી જવાહીરબાઈ રણચંદીનો વેપ ધારણ કરીને હિંદુમાર્ગ રાખી ઉભી રહી મુસનમાનોને આગળ વધતા જોઈ મહારાણી એકદમ દોડીને તેમની નીકટ આવી આ વીરાગનાના લાવાથી અસખ્ય મુસનમાનોનો સહાર થયો, પરંતુ મુસનમાનોને રાખી શકાયા નહિ ઉંચેલા સમુદ્રની પેઠે મુસલમાનસેનિકો મહારાણીની ઉપર તૂટી પડ્યા, તથાપિ તે વીરબાજાનો ઉત્સાહ કમી થયો નહિ તે અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી મુસનમાનોની સામે લડવા લાગી આ વખતે તે વીરનારી થોડા રાજપૂતોસહિત મુસનમાનોની સામે લડતી હતી તેણે અગણિત યવનોની સામે બાય બીડી તરી બહાદુર હાથીપર બેસીને દુરથી આ કૌતુક જોતો હતો આ અદ્ભુત પદના જોઈને તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ તે વીરલવનાની અદ્ભુત વીરતા જોઈને ધવનો સ્તબ્ધ થયા, પરંતુ સમુદ્રમાં ઘણાં શા આચાર ? એ તે ચિતોડની રક્ષાનો કાંઈ ઉપાય નહિ જોઈને વીરનારી

જાણીરખાએ તીવ્ર વેગથી પોતાનો અશ્વ ચલાવી યવનસેનાની વચ્ચે પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંજ પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો, આ રીતે મહારાણી જાણીરખા આ જગતમાં ત્રીપરાક્રમનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવી ગયેલ છે.

મહાશક્તિ પણ ચિતોડનો અચ્ચાવ કરી શકી નહિ. હવે ચિતોડની રક્ષા કોણ કરશે ? સરદારોએ દૃષ્ટિ ફેંકીને જોયું તો ચિતોડના લાગ્યમાં મહાસંકટજન તેમને જણાયું. હવે તેમને ચિતોડના રક્ષણની બેશ પણ આશા રહી નહિ. આ સમયે કોણએ જાણીરખરે ચિતોડના ઉચ્ચ કિંથાપરથી બહાર એમ કહ્યું હોય નહિ કે, “રાજબલિની તૈયારી કરો” તેવા બાણકાર વાગવા લાગ્યા. શું ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રિણીને માનવરધિરનું પાન કરવાની દારૂણ તૃષ્ણા લાગી હતી ? રાજબલિ ક્યાંથી લાવેલા ? માત્ર સંભ્રમસિંહના પુત્ર ઉદયસિંહ રાજકુટુંબમાં રોય હતા; પરંતુ તેઓ તો બાળક હતા તે ખૂબ ધારણ કરીને સંભ્રમભૂમિમાં શી રીતે જઈ શકે ? હવે દેવીની આજ્ઞાનું પાલન શી રીતે કરવું ? સરદારો આ પ્રકારની અનેક ચિંતાઓ કિંદામાં ભેસીને કરવા લાગ્યા; એટલામાં દેવદાધિપતિ વાઘજી તેમની સમક્ષ આવીને ઉચ્ચરવે બોલ્યા—“ શું આ હજુમાં સિસોદીબાકુમરનું પવિત્ર રક્ત વહેતું નથી ? આપ રાજબલિને માટે આ સાક્ષિતા કરી રહ્યા છો ? આજે હું પ્રાણાર્જી કરીને દેવીની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ.” આ શબ્દો સાંભળી સર્વની ચિંતા નિવૃત્ત થઈ. જે સુરજમહે પૃથ્વીરાજની સામે ચિતોડને માટે લખકર સંભ્રમ કર્યો હતો તેમનાજ વશમાં વાઘજી ઉત્પન્ન થયા છે, તેઓ પણ સિસોદીબાકુમરનું જૂવાણ છે અને તેઓ આજે પ્રાણાર્જી કરવાને તૈયાર થયા છે. તેમને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યા. તેમણે થોડીવાર સુધી મેવાડનું રાજ્ય બેગળું. મેવાડના છત્રચમ્બર અને કિરણ થોડીવાર સુધી તેમના મસ્તકપર વિરાજમાન થયા. પછી તેમણે કેસરિયાવત્નો પરિધાન કર્યો; તેમની સાથે અનેક રાજપૂતોએ પણ કેસરિયા વત્નો પહેર્યો. અંતકાળનો વીરવેપ પહેરાઈ રહ્યો. સરદારો, સામતો અને મુખ્ય મુખ્ય સેનાપતિઓએ સદાને માટે એકબીજાની વિદાય લીધી. પછી વાઘજીરાવલના મસ્તકપર વિજયવૈભવની તથા ઉજ્જવલ છેંગી ? ધરીને રાજપૂતો મહાગર્વસંહિત ગળમેદી વીરનાદ કરતા શનુઓની સાથા ગયા. આ તરફ રાજકુમાર ઉદયસિંહને છુંદીના વિશ્વાસપાત્ર રાજ્ય યરજાનને સોંપવામાં આવ્યા. તે દિવસે વીરવર આખા રાવજાતી હેમમંડિત વિજયવૈભવની દેવવપતિના મસ્તકપર અપૂર્વ તેજથી શોભતી હતી. રાજબલિના ઉજ્જવલધરથી ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રિણીનું ખરપર પૂર્ણ કર્યો પૂર્વે લખકર ‘ જુકારમત’નું કાર્ય પૂરું કરવામાં આવ્યું શનુઓ છિદ્રમાર્ગે ધોમે ધોમે નગરમાં ચાલ્યા આવતા હતા. હવે રાજપૂતોને ચિતા ખનાવવાનો વખત રહ્યો નહોતો રાજપૂતસરદારોએ આ લય કર મત શીઘ્ર સંભ્રમ કરવાનો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. દુર્ગની અદર તેમણે એક મોટો ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમાં દારૂ તથા ઘેર દાહક પદાર્થો નાખી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરાવ્યો. અગ્નિની પ્રચંડ જ્વાળાઓ લકડાડ બળવા લાગી. મહારાણી કહ્યુંવતી તેર હજાર રાજપૂતબાળાઓની સાથે પ્રસન્નવદને તે અગ્નિમાં ફેંકી પડી. એક ક્ષણમાં તેરહજાર વીરબાળાઓ આ અસાધ્ય સંસારનો ત્યાગ કરી ગઈ. કોણનું કાંઈ ચિન્હ પણ જોય રહ્યું નહિ. રૂપ, વૈભવ, લાવણ્ય, ઔરવ-એ સર્વનો એક પણમાં અંત આવ્યો. કાંઈ પણ રોય રહ્યું નહિ. હવે સર્વ સરદારો નિશ્ચિત થયા. હવે તેમને કોઈ પણ બાબતથી ચિંતા રહી નહિ. જેમને માટે તેમને ચિંતા થાય તે પ્રીતિદાયિની, આનંદમયી ભગિની, પત્ની અને કન્યાઓ અનલમાં પ્રવેશ કરી ચૂકી હતી. બાળકરાજકુમાર ઉદયસિંહ પણ નિશંક સુરક્ષિત હતા. હવે તેમને કંઈ બાબતનો ડર રહ્યો ? હવે તેમને કોનો શોય-વિચાર રહ્યો ? ચિતોડના વીરજણી રણેશ-મત યજ્ઞને વારંવાર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા તેઓ બેરીના નાદથી પૃથ્વીને કંપાવમાન કરવા લાગ્યા અને તેમનાં અન્ય રણવાલો પણ પુનઃ વારી ઉઠ્યાં. હાથમાં નવ તલવાર લઈ રણેશ-મત વાઘજી કિંથાનું દારૂ બોલીને ચિતોડના બચેલા વીરોની સાથે તરણી યવનસેનાની વચ્ચે પ્રવેશ્યા; પરંતુ પ્રચંડ સેનામાં તેમનો શું પતો લાગે ? આ થોડા

૧ તેમને એ મહારાજ આખાસરજી એક સંચિન્દ છે એક કાકડ-કપર પ્રાચ જે દાય લાખ એક ચામડું બાંધેલ છે, તેના ઉપર લાગતર સુવરચૂર્ણ અને વચ્ચા સુવર્ણનો સૂર્ય હોય છે

૨ જે વિષામુ રાજપૂતે આવા લયકર સમજમાં ઉદયસિંહની રક્ષા કરી હતી તેમનું નામ સુકાસેન પુરેજા રા. ઈ. ૮

રાજપૂતો યવનસેનારૂપી અગાધ સમુદ્રમાં પાણીના બિંદુ પેઠે વિલીન થઇ ગયા.

આજે બહાદુરશાહે ચિતોડપર સંપૂર્ણ રીતે વૈર લીધું.^૧ તેણે રાજપૂતનરનારીઓના હૃદયના રુધિરથી પોતાના હૃદયની કંઠાર જ્વાળા શાત કરી. તે પોતાના કાર્યનું પરિણામ જોવાને માટે રમથાનવત ઉજ્જવડ ચિતોડનગરીમાં ગયો; પરંતુ તેણે ત્યાં જાળને જે દશ્ય જોયું તેથી તે સ્તબ્ધજ થઈ ગયો. પોતાનું કુષ્ઠત્વ જોઈને તેના હૃદયમાં પણ કરુણા ઉત્પન્ન થઇ હશે. તેના કંઠાર હૃદયપર પણ વજ્ર ધાત થયો હતો ચિતોડની પ્રત્યેક ગલીમાં મનુષ્યનું રુધિર વહેતું હતું સ્થળે સ્થળે કપાઇ ગયેલા અગણિત હાથ-પગ તથા લોહીપ્રવાહ જોયા મનકંડા દર્શિગોચર થતાં હતા કોઇ કોઈ સ્થળે મનુષ્યો અધમુઆ થઈને પડ્યા હતા મૃત્યુસમયના કંઠાર કંપો સહન કરી રહ્યા હતા તેઓ આત્મનાદ કરતા હતા અને નિ-શ્વાસ નાખતા હતા તેઓ યવનોને વાર વાર શાપ દેતા હતા કેટલાક અપમાન અને કારાગૃહવાસમાં નહિ સપડાવાને માટે વિરપાન કરવાની તૈયારીમાં હતા કેટલાક તીક્ષ્ણ કટારી પોતાના હૃદયમાં ખારતા હતા. ચિતોડમાં આજે પ્રયત્નકાલ આવી પહોંચ્યો હતો. કોઈ પણ મનુષ્ય શેષ રહ્યું નહોતું, આખાશ-વૃદ્ધ, સ્ત્રીવગેરે સર્વ જાણીએ પ્રાણપાપણ કષ્ટ હતું ચિતોડપુરી નિર્જન બની ગઈ હતી રાજસ્થાનના સુખ્ય સુખ્ય નગરો રક્ષકહીન થઇ ગયા પ્રધાન વીરવશ નિર્મૂલ થઈ ગયા. આ બધુંકર સમગ્રમાં સર્વ મળીને ૩૨૦૦૦ રાજપૂત-પીરોએ આત્મેત્સર્ગ કર્યો હતો આ ચિતોડનો બીજવારનો વિધ્વસ હતો.

બહાદુરશાહે ચિતોડમાં ૫૬૨ દિવસપર્યંત રહીને અનેક પ્રકારના જ્ઞાનકોતસેવા કર્યો; એટલામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે મોગલવીર હુમાયૂં ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે પોતાની સેના લઈને આવ્યો આવે છે આ વર્તમાન સાંભળી બહાદુરશાહ બચથી ચરચર કંપી ઉઠ્યો તેણે તરતજ પોતાના દેશમાં પાછા જતા રહેવાની તૈયારી કરી હુમાયૂં બગદેશને વશ કરવાનું કામ છોડી દઈને ચિતોડમાં સામાટે આવતો હતો તે કંઠી શકાતું નથી એમ કહેવાય છે કે—“એક પવિત્ર બધનને લીધેજ વીરહુમાયૂં બહાદુરશાહના કરાયગ્રાસમાંથી ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આવ્યો હતો.” ઉદયસિંહની માના રાણી કણ્વતીએ હુમાયૂંને ધર્મભાતા કર્યો હતો રાજપૂતો આ પવિત્ર બ્રાતૃવબધનને “રાખીબધન” કહે છે.

ભદ્યોકોના પ્રયોગો એવા ઉત્તેજ છે કે ચિતોડના બધકર સમગ્રમાં જ્યાં વીરનારી જ્વાહિર-બાઇએ પ્રાણપાપણ કર્યું, ત્યારે રાણી કણ્વતીએ પોતાના બાળકપુત્રના પ્રાણની રક્ષાને કોઇ યોગ્ય ઉપાય નહિ સૂઝાથી નિરુપાયે હુમાયૂંની સહાય માગી અને તેનાપર પવિત્ર “રાખીબધન” મોકલી આપ્યું. વીરધર્મનું અવતરન કરીને હુમાયૂંએ આ મિત્રતાનું પવિત્ર બધન આનંદથી સ્વીકાર્યું અને તે પોતાની ધર્મભગિનીનું વિપત્તિમાંથી રક્ષણ કરવાને માટે સેના લઈને ચિતોડતરફ આવ્યો. જો હુમાયૂં થોડીસર વહેનો આવ્યો હોત તો બહાદુરશાહ ચિતોડનો નાશ કરી શક્યો ન હોત અને હિંદીશ્વરે પોતાની ધર્મ-ભગિનીનું રક્ષણ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે પણ પૂર્ણ થઈ હોત, પરંતુ રાણી કણ્વતીના ભાગ્યમાં આ સુખ જોવાનું નહોતું જે તેમ હોત તો તે ગખીબધન મોકલવામાં વિવળ સામાટે કરત ૨૨

‘રાખી’ નો ઉત્પત્તિ વર્ણનકાળમાં થાય છે રાજપૂતબાળાઓ આ પ્રસંગે પોતાના બંધુઓના ઉપર ‘રાખી’ મોકલે છે જગત્રસિંહ સારતેશ્વર અકબરનો પુત્ર જતાગીર, પાદશાહ શાહજહાન અને પાદશાહ ઔરંગઝેમ પણ એ આ પવિત્ર બધનથી પોતાને કૃતાર્થ થયેલા માનતા હતા. ૪ કહિ કહિ રાજપૂતોની કુવારી કન્યાઓ પણ રાખી મોકલે છે, પરંતુ તેમનાપર બધકર સંકેત આવી પડે છે અને જ્યારે કોઇ અત્યંત મહત્વનું કામ હેતુ છે, ત્યારેજ તેઓ આ કાર્ય કરે છે જેનાપર રાખી મોકલવામાં આવે તેને

૧ સવન ૧૫૮૯ (ઈ.સ. ૧૫૩૩) ના જ્યેષ્ઠમાસના કૃષ્ણપક્ષની દ્વાદશીને દિવસે ચિતોડનો આ ભવસ થયો હતો.

૨ એમ કહેવાય છે કે હુમાયૂંએ બહાદુરશાહની સહાય આવી તેની સાથે મર્મકેરી વાચ્યુદ કર્યું હતું.

૩ જે હિંદુવૈરી ઐરગઝેમ રાજપૂતોપર કંઠાર અત્યાચાર કર્યા કરતો હતો, તેણે પણ ઉદયપુરની રાજમાતાએ મોખેથી રાખી પ્રમાનદથી સ્વીકારી હતી. ઐરગઝેમ તેમનાપર જે કેટલાક ખેડો મોકલ્યા હતા તેનું લાલિય અને તેની પવિત્રતા જોઈને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કનૈલ ટોડને તેમાંથી એ પત્રો મળ્યા હતા આ પત્રોમાં ઐરગઝેમે રાજમાતાને “ધર્મભગિની” રાખી સંબોધ્યા છે.

૪ હાલમાં ઉત્તરપ્રદેશમાં તે અવલુઆમની પૃષ્ઠિમાને દિવસે રાખીનો ઉત્સવ કરવામાં આવે છે, કદાચ રાજપૂતોમાં આ નામનો કોઈ બીજો ઉત્સવ વસતવજનુમાં થતો હતો.

રાજપૂતનવનાઓ ધર્મશ્રાતા કહે છે આ પ્રકારે જે પુરુષો ધર્મશ્રાતા બને છે તે પોતાની ધર્મભજિનીના સકટનુ નિવારણ કરવાને માટે પ્રાણોત્ક્રમણ સુધ્ધ કરે છે. તે કદિ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાલન કરી વિના રહેતા નથી, પરંતુ આ વીરધર્મમા પણ એક વિચિત્ર નિયમ પાળવો પડે છે ધર્મશ્રાતા પોતાની ધર્મભજિનીને માટે ભયે પ્રાણસુધ્ધા ગ્રામણી કે તોપણ તે કદિ પણ ઉક્ત વચનાના લાવણ્યમય મુખનુ દર્શન કરી શકતો નથી, તે તેની સાથે કોઇ પણ પ્રકારનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક રાખી શકતો નથી, પરંતુ આ પવિત્ર અવનમા કોઇ એવી મોહકદશાકિ છે કે તેના પ્રભાવથી વીરમણ મોહિત થઇને સદા ધર્મશ્રાતા બનવાને તત્પર રહે છે જે રાખી આટલી પવિત્ર વસ્તુ છે અને જેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે મોટા રાજમહારાજઓ પણ લલચાય છે, તેને બનાવવામા કોઇ વિશેષ કષ્ટ પડતુ નથી કે વધુ ખર્ચ થતો નથી સર્વ જણ પોતપોતાની સક્તિઅનુસાર તેને બનાવી શકે છે કોઇ પોતાના ધર્મશ્રાતાપર ગમ્પી-તરિકે રત્નનો હાર મોઢવે છે, કોઈ સુવર્ણમાળા મોઢવે છે અને કોઇ માધારણ રેશમની દોરી મોઢવે છે રાખી પ્રાપ્ત થતા ધર્મશ્રાતા પોતાની ધર્મભજિની ઉપર ચોળા, સાટિન અથવા મુકાગણિત જરીની એક ચાદો મોઢવે છે અથવા કદિ મ્દિ એકાદ પ્રગણુ પણ આપી દે છે પાદચાક હુમાયુને જ્યારે રાણી કર્ણવતીના તરફથી ગમ્પી મળી ત્યારે તેણે આનંદપૂર્વક તેના રસિકાર ક્યો અને તે બોલ્યો. “કર્ણવતીને હું સર્વ પ્રકારની સહાય કરીશ બ્ધે તેને રણ્યબેરના કિંદાની ઈચ્છા હશે તો હું તે પણ તેને આપી દઇશ” સદાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવાને માટે ઉત્તમ પ્રકારે ચત્રન ક્યો. તે પોતાની ધર્મભજિની અને ભાણેજને વિ પસંદાથી નવાવવાને માટે બાળાનુ આકર્ષણ હોડીને ચિતોડમા આવ્યો રેહુમાણ અવસ્થા સહાય કરશે એમ બાણેજને રાણીએ તેનાપર રાખી ઝોડની હતી હુમાયુમા વીરવા, ઉદાત્તા તથા સત્યમિયતા આ ત્રણ ગુણો સ પૂર્ણરિતે વિરાજમાન હતા તેણે પોતાના પિતા બાબરની સાથે ગળીને બિચાના વજોરે રથએ જે વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી તેનુ ઉત્તમ વર્ણન બારતના ઇતિહાસમા ઉપવબ્ધ થાય છે અને બાબરે પણ પોતાના જીવનચરિત્રમા તે વાત જણાવી છે હુમાયુએ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી તેણે બહાદુરશાહને ચિતોડમાથી નસાડી મૂક્યો અને માળવાના નવાબ પાણેથી તેનુ પાટનગર માહુ પણ જીતીની લીધુ આ નગર જીતવી લેવાનુ કારણ એ હતુ કે માળવાના નવાબે બહાદુરશાહને સહાય કરી હતી

અનેક હુઓ અને અનેક વિપત્તિઓ સહન કરીને વિકમાન્નિતે ચિતોડનુ સિંહાસન પુન પ્રાપ્ત કર્યું, પરંતુ તે ઠાત પણ તેની વર્તણુક સુધરી નહિ સકટોથી પણ તેના હૃદયમા જાનનો સચાગ થયો નહિ થોડા દિવસમા તેના અવભાવ પુન કરોડ થઇ ગયો અને પુન તે પોતાના સરદારોપર અધ્યાગ કરવા નામો ધીમે ધીમે તેની દુષ્ટતા ઘણી વધી ગઈ જે ઢરમચદે તેના પિતાને વિપત્તિના સમયમા સહાય કરી હતી અને જે હમણા અત્યત વૃદ્ધ થઇને સંસારમાથી વિદાય લેવાની તૈયારીમા રતા, તે માનનીય વૃદ્ધ કરમચદે પરમારપર પણ તેણે હરમભામા પ્રકારે ક્યો આ અન્યાય અને દારૂણ અપમાન બોધને સર્વ સરદારો પોતપોતાના આસનપરથી ઉઠ્યા અને સામંતશિરોમણિ ચદા વત વીર કર્ણસિંહ કોધસહિત મોટોથી બોલ્યા. “ભાણેજો! અધારપ્રસુધી તો આપણને પુષ્પની ગંધ આવતી હતી પરંતુ હવે તો અપણને તેના કળ પણ આપવા પડશે” આ સંબોધ બોલાઇ રહ્યા કે તત્કાલ અપમાનિત વીર કરમચદે અત્યત ક્રોધપૂર્વકે બોલ્યા. “કાનેજ આ કળને આવશ્યક માલુમ પડશે તત્કાલ સર્વ સરદારો દરબારમાથી ઉઠીને આવ્યા મધ્યા

રાજપૂતો પોતાના રાજાને આરાધ્યદેવ ગણે છે આર્ચધર્મશ્રાતામા પણ ગમ્તને શુદ્ધભાવથી

૧ એમ જણાય છે કે અપમાન અને વિપત્તિઓમાથી ધર્મભજિનીઓને બચાવવાને માર્ગ આ પ્રકારની ચાદો મોહકલવામા આવે છે

૨ કનૈસ ટોડ ગણાવે છે કે “રાખીબંધનના સંજયમા બીજા પણ અનેક ગ્રામણે સામયવામા આવે છે” કનૈસ ટોડ પ્રતિષ્ઠિત, કવચવદીધર અને અત્યત સરલ હવા દોશી અનેક રાજપૂતમાળાઓએ તેમનાપર રાખી મોડવીરે તેમને ‘ધર્મજી’ બનાવ્યા હતા કેમકે રાજપૂત સ્ત્રીએમા કલવપુર, જુદી અને મોટાની રાણીએ તથા રાણાજીની બજેની ચાન્દાઈ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ સામારતુ રાખીયોને નંબ ટોડ અમુલ્ય અને અપારિન ૧૧ ગળીને તેને રસિકાર કરતા હતા (ધન્ય છે રાજપૂતમાનંદ ટોડને)

પૂજવાની આરા છે. વળી તેમાં એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ આરાનું જે ઉત્સવન કરે છે તે ઇલ્લોહ અને પરલોહના સુખથી વંચિત થાય છે; પરંતુ આ આરાની પણ સીમા છે. પ્રસંગ-વશાત્ તેનું પણ ઉત્સવન કરવું પડે છે; રાજા દુરાચારી હોય અથવા તેનાદ્વારા પ્રજાનું કાઈ મોટું અકલ્યાણ થતું હોય તો પછી તેને દેવસમાન માનવામાં આવતો નથી, ત્યારે પ્રજાજનો તેને માધારણ અનુભવ માનીને રાજ્યના હિતને માટે તેને પદબ્રજ કરે છે. રાજપૂતોના ઇતિહાસમાં આવા અનેક ઉદા-હરણો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ રાજપૂતનૃપતિ પ્રજાપર અત્યાચાર કરે એવો પ્રસંગ કવચિત્ જ આવે છે; કારણ કે રાજાની સાથે પ્રજાનું કેવું દૃઢ બંધન હોય છે તે રાજપૂતગણ સારીપે સમજે છે અને આ બંધન તોડીને તે કદિ પણ પ્રજાપર અત્યાચાર કરતો નથી જે અગણિત નરનારીઓના જાતની દોરી તેના હાથમાં હોય છે, જે માણસો રાજાને પિતા તથા દેવસમાન સમજીને તેની બ-કિત કરે છે, તેનાપર રાજા પાપાણુહરથી યદને અત્યાચાર શી રીતે કરી શકે ?

કોષિત સરદારગણ રાજભુવનને છોડી વીરવર પૃથ્વીરાજની ઉપપત્નીના ગર્ભદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા રાજકુમાર વનવીરની પાસે ગયા અને તેમણે તેને સર્વ સમાચાર કહીને તેને ચિતોડના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી પ્રથમ તો વનવીરને આ કાર્ય પસંદ પડ્યું નહિ. રાજાને પદબ્રજ કરી તેના સિંહાસનપર આરૂઢ થવું એ તેને લયકર કુર્કમ લાગ્યું; પરંતુ બ્યારે તેણે મેવાડની ગાયનીય દશાનો વિચાર કર્યો, બ્યારે તેણે જ્યેષ્ઠ કે સરદારોની વાત નહિ માનવાથી મેવાડને મોટી હાનિ થશે, ત્યારે તેણે સિંહાસનનો સ્વીકાર કરવાની અનુમતિ આપી હતલાગી વિક્રમાન્વિતને સિંહાસનપરથી પદબ્રજ કરવામાં આવ્યો. આ ઘોર અપમાન થયા પછી તેના જીવનરૂપી નાટકનો અંતિમ અંક સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો અને વનવીરના અભિષેકના આનંદધ્વનિમાં વિક્રમાન્વિતના મૃત્યુ-થી રણુવાસમાં થયેલો શોકધ્વનિ લય પામી ગયો.

અધ્યાય ૯ મો

વનવીરનું શાસન-સંગ્રામસિંહના બાળકપુત્ર ઉદયસિંહને મારી નાખવાને માટે વનવીરનો ઉલ્લોગ-ઉદયસિંહના પ્રાણની રક્ષા-દીર્ઘકાળપર્યંત તેમનો ગુપ્ત વાસ-સરનારોએ તેમનો રાજ્ય-તરિકે કરેલો સ્વીકાર-કુનાયું વર્ણન-ઉદયસિંહ કરેલો ચિતોડની પ્રાપ્તિ-વનવીરનું પદબ્રજ થયું-નાગપુરના લોસલેની ઉત્પત્તિનું વર્ણન-રાજા ઉદયસિંહના રાજ્યનું વર્ણન-તેમની અયો યના-હુમાયુનું પદબ્રજ થયું-અકબરનો જન્મ-હુમાયુએ બીજાવાર કરેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ-હુમાયુના પરલોકવાસ પછી અકબરનું તાલપર બેસવું-ઉદયસિંહ અને અકબરનાં ચરિત્રોનો મુકાબલો-ચિતોડપર અકબરનું આક્રમણ અને ઉદયસિંહનું ચિતોડમાંથી પલાયન-ચિતોડની રક્ષાને માટે રાજપૂતોએ કરેલું યુદ્ધ-જયમલ અને પત્ત-વીરનારી-શુહારવ્રત-હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ-અકબરનો વિજય-નગરવાસીઓની હાથા-ઉદયસિંહ ઉદયપુરની કરેલી સ્થાપના-ઉદયસિંહનો પરલોકવાસ.

જ્ય અને સપત્તિમા શું મોહિની છે, તે રાજ્ય અથવા ધનવાનસિવાય કાણ જાણી શકે છે? જે વનવીર, પોતાને સિંહાસનારૂઢ કરવાની સરકારોએ કરેલી ભાગણી સ્વીકારવા આનાકાતી કરી હતી, જેણે વિક્રમાન્વિતને પદબ્રજ કરીને મેવાડનું સિંહાસન પોતાના અધિકારમાં લેવું એને ઘેર પાપકર્મ માન્યુ હતું, તે વનવીર માન થોડા કપાકપર્વત સિંહાસનપર બેઠો, એટલે તેનું મન સપૂર્ણરીતે ખટાઈ ગયું તે રાજ્યસામર્થ્યનેજ સર્વ સુખો ડગતા ઉત્તમ માનવા લાગ્યો.

તેણે પ્રથમ રાજ્યવેપ ધારણ કર્યો તે વખતે તે મનમાં બહુ યુચવાયો હતો વિક્રમાન્વિતને માટે તેને બહુ દુઃખ લાગ્યું હતું અને તેણે તેને માટે અનેકવાર એક પ્રદર્શિત કર્યો હતો, પરંતુ આ વખતે તેની મુદ્દ લાગણી કાણ જાણે ક્યા જતી રહી? ભગવાન એકલિગજીની પૂજા કરી તે વારવાર કહ્યા કરતો કે -“હિ ભગવન! આપનીજ કૃપાથીમને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું છે હે મહાદેવ! મને ધર્મથી વિરુદ્ધ થવા દેશો નહિ” પરંતુ હવે વનવીર રાજ્યની મોહિનીના કદામા ફસીને એટલો પ્રભિત થઈ ગયો કે તે કાનું રાજ્ય બોમવતો હતો એ વિષે તેણે લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ એ કે સગદારોએ વિક્રમાન્વિતને પદબ્રજ કરીને વનવીરને સિંહાસનપર આધિષ્ટિત કર્યો છે તોપણ શું તે મદા તે પદપર અવિચળ રહેશે કે? શું વનવીરને આ વાતની ખબર નહોતી કે સગ્રામસિંહનો બાળકપુત્ર ઉદયસિંહ ચંદ્રમાની પેઠે દિવસાનુદિવસ મોટા થતો જાય છે? અને શું તે જાણતો નહોતો કે ઉદયસિંહ યોગ્ય વયનો થશે એટલે તે મને પદબ્રજ કરશે? મેવાડના સામંતોએ ચિરકાળને માટે વનવીરને સિંહાસન આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. ઉદયસિંહ યોગ્ય વયનો થાય ત્યાંમુધીને માટે તેમણે તેને સિંહાસનારૂઢ કર્યો હતો; પરંતુ ભટ્ટનેકોના મથોમાં આ સંબંધે કાંઈ ઉદ્વેગ નથી.

મિંહાસનપર બેસતાજ વનવીરનું મન ફરી ગયું. તત્કાળ તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે મારા માર્ગમાં જે કટકથપ હોય તે સર્વને દૂર કરીશ પહેલાં અને મોટા કટકથપ તો છ વર્ષના બાળક રાજકુમાર ઉદયસિંહજ હતો. આ કટકને દૂર કરવાને માટે ફર વનવીર રાત્રિની વાટ નેવા લાગ્યો. રાત્રિ પડતા કુમાર ઉદયસિંહને બોળન કરાવી સવારી દેવામાં આવ્યા તેમની ધાત્રી તેમની સેન્યાપર બેસીને તેમની

સેવા કરવા લાગી, થોડીવાર પછી તેણે રણવાસમાં ધૈર આર્તનાદ અને રાદનસ્વર સાલ્યો. આ પવનિ સાલણી ધાત્રી પન્ના વિરિમત યદ તે ભયભીત યદને ઉઠવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં હનુમ રાજ-કુમારનું ઉચ્છિષ્ટ અને ઉઠાવવાને ત્યાં આવ્યો અને વ્યાકુલતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યો. —“જહુ ખોટુ કામ થયું. સત્યાનાશ યદ ગયું. વનવીરે વિક્રમાન્જિતને મારી નાખ્યા.” આ શબ્દો સાલણી ધાત્રીનું હૃદય કંપાયમાન થયું અને તે સમજી ગઈ કે નિષ્કુર વનવીર કેવળ વિક્રમાન્જિતને જ મારીને શાત રહેશે નહિ, પરંતુ તે ઉદયસિંહને પણ મારવા આગશે. જાણે કેાઈ અદસ્ત દેવેજ પોતાના કાનમાં આ વાત ના કહી હોય. તેમ તેને લાગ્યું તેણે રાજકુમારને બચાવવાનો ઉપાય અતિ શીઘ્રતાથી કર્યો ત્યાં આગળ ફ્લાદિ રાખવાનો એક મોટો ટોપલો પડેલો હતો, તેમાં તેણે નિદ્રિત રાજકુમારને ધણી સાવધાનીથી મૂકી દીધો અને વૃક્ષપત્રોથી તેને ટાકી દબને ઉક્ત હનુમને તે ટોપલો આપીને કહ્યું. —“હવે તું આ ટોપલો લઇને આ નગરમાંથી નાસી જા” વિશ્વાસુ હનુમે તત્કાળ આ આજ્ઞાનું પાલન કર્યું તે ધાત્રીએ પોતાના આળકને ઉદયસિંહની સંધ્યાપર સૂવાયેા એટલામાં વનવીર રુધિરથી ખરડાયેલા હાથસહિત ત્યાં આવ્યો અને ઉદયસિંહની શોધ કરવા લાગેા ભયથી ધાત્રીના તે હોરાજ ઉઠી ગયા, તેના કંઈ રૂઢાઈ ગયો. એક પળુ શબ્દ ખોળ્યા વિના કપતા કપતા તેણે રાજકુમારની સંધ્યા તરફ અગુલિનિર્દેશ કર્યો પછી તેણે ભય અને વ્યાકુલતાથી તે તરફ દૃષ્ટિ કરી તેને જણાવ્યું કે નિષ્કુર વનવીરે તે સંધ્યામાં સૂતેના પોતાના આળકના હૃદયમાં કાનિન છૂરી યોચી દીધી છે. જાળકે તેજ એક ચિચિયારી પાડી. પછી તે તરફકવા લાગેા તરતજ તે નિર્જીવ થઈ ગયો. સુકુમાર પુષ્પ કરમાઈ ગયું. હતભાગિની ધાત્રીની દૃષ્ટિ સમીપ તેના હૃદયનેા દીપક જુગાઈ ગયો, તથાપિ તેણે પોતાના પુત્રને માટે જરા-એક વાર પળુ હૃદયનેા ભાર ઓછો થાય ત્યાંસુધી રાદન કર્યું નહિ. તે યુધ્ધપુષ્પ અસુસારતી પોતાના પુત્રને અગ્નિદાહ કરવાને ગઈ અને તે સંસ્માર સમાપ્ત થઈ ગયા પછી તે કિશ્કાની બહાર નીકળી ગઈ, રણવાસમાંની રાણીઓને ધાત્રી પન્નાના આ મહાન કાર્યની જરાપણુ ખબર નહોતી તેમણે ધાર્યું કે વનવીરે મહારાણ્યા સંત્રાસસિંહના કનિષ્ઠ પુત્ર ઉદયસિંહનેા વધ કર્યો છે. આથી તેઓ યુક્તજ વિલાપ કરવા લાગી તેમને જરા પણુ ખબર નહોતી કે ધાત્રી પન્નાએ ચિતોડના ભાવી રાણુને બચાવવાને માટે પોતાના આજ્ઞાધિક પુત્રનેા નાશ કર્યો છે ઇતિ-હાસમાં અન્યથા આ પવિત્ર ધાત્રીનું નામ સુવર્ણક્ષરથી સદા અક્ષિત રહેશે ખીચીરાજપૂતકુળમાં આ પન્નાનેા જન્મ થયો હતો. જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર રાજપૂતોનું ત્રાસ રહેશે ત્યાંસુધી પન્નાના પવિત્ર નામનું સર્વ મનુષ્યેને સ્મરણુ રહેશે.

આજ્ઞાધિક પુત્રના ચિતાગ્નિને પોતાના ઉપ્પુ અર્ચ્યોથી જુગાવીને અભાગિની પન્ના ઉક્ત હનુમની શોધ કરવાને કિશ્કાની બહાર નીકળી ચિતોડની પશ્ચિમ દિશામાં બેરિસ નામની નદી છે આ નદીના જનસ્થાન કિનારાપર ઉક્ત હનુમ રાજકુમારને લઇને બેઠો હતો શુભાચ્વશાત્ ચિતોડનગરમાં ઉદયસિંહ નિદ્રામાંથી જાગૃત થયા નહોતા પન્ના ઉક્ત નદીના તટપર જ્યાં હનુમ બેઠો હતો ત્યાં ગઈ અને રાજકુમારને પોતાની સાથે લઇને વાઘજના પુત્રાસ હરવ પાસે ગઈ તેમજ ત્યાં પોતાને રહેવા દેવાની તેને પ્રાર્થના કરી વનવીરના ભયથી તેણે પન્નાની પ્રાર્થનાને સ્વીકાર કર્યો નહિ અને તે અત્પત શોકાક્રુણ થઇને બોલ્યો. — “રાજકુમારની રક્ષા કરવાની મારી અતિ ઉત્કટ ઈચ્છા છે પરંતુ વનવીર આ વાત જાણીને મારો વશ-સહિત નાશ કરશે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનું મારામાં સામર્થ્ય નથી.” હવે પન્ના દેવનેા ત્યાગ કરીને દુઃખરૂપ નામના નગરમાં ગઈ અને ત્યાંના રાણા યશકર્ણને રાજકુમાર ઉદયસિંહની રક્ષા કરવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેણે પણ વનવીરના કરથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની યોજાઈ ના પાડી ત્યારપછી પન્ના વિશ્વાસુ અને યુક્તેન્દ્ર બીરોને પોતાની સાથે લઈ અરવલીની દુર્ગમાં સંત્રાણા તથા ધરના કૂટ માર્ગો ઓળ-ગીને રાજકુમારસહિત કમયમરદુર્ગમાં જઈ પહોંચી પન્નાના ચાતુર્યથી અદી આ તેના ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો દિગ્રા નામના વણિકકુળમાં ઉત્પન્ન થયેા આશાસાહ નામનો એક જનરાજપૂત તે સમયમાં કમયમરદુર્ગ રાજ્ય કરતો હતો પન્નાએ તેને મળવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી રાજ્યએ તેને પોતાના વિશ્રામ-યુદ્ધમાં બોલાવી ત્યાં જઈને ધાત્રી પન્નાએ જાળક રાજકુમારને આશાસાહના બોલામાં મૂકી દીધો અને નમ્રતાપૂર્વક તેની પ્રાર્થના કરી. —“આપના રાજનેા પ્રાણ બચાવો,” પરંતુ આશાસાહ ભયભીત થયો અને પન્નાપર અપ્રસન્ન થઈ તેણે રાજપુતને પોતાના બોળાપરથી ઉતારી મૂકવાની યેદા કરી, પણ તેના

માતૃશ્રી ત્યાજ હોવા હતા તેમણે પોતાના પુત્રની આવી કાચરતા જોઇને તેને ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને પછી તેને બોધ આપી કહ્યું - “સ્વામીના શુભેચ્છાએ તેમનું દિત્ત સાધવાને માટે કોઈ પણ વિધિનિ અથવા વિવિધી કરતા નથી રાણા સમરસિંહના પુત્ર તારા સ્વામી છે આજે તે વિધિનિ આવી પડવાથી તારો આશ્રય માગે છે તે તેને આપવાથી તને જગવાનનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થતો અને તારા ગૌરવની વૃદ્ધિ થશે.” માતાના બોધદાયક વચનોથી આશાશાહના સર્વ સંદેહો દૂર થઇ ગયા તેણે રાજકુમારને પોતાના ભત્રિજા તરીકે જાણવ્યા અને ઉત્તમપ્રકારે તેમનું લાલનપાલન કરવા માંડ્યું પજાની મન ગમના પુણ્ય કર્યું. આજકે ત્યા રહેવાથી કેાઇ સમ લાવશે એમ ધારી પત્તા કમનમેરના ત્યાગ કરી ત્યાંથી ચાની ગઇ.

આશાશાહને ત્યા રહીને ઉદયસિંહ કાળક્રમણુ કરવા લાગ્યા આશાશાહે કુમારને પોતાના ભત્રિજા તરીકે જાણવ્યા, તથાપિ કોકાના મનમાં અનેક પ્રકારની શંકાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી આશાશાહના પિતાની પ્રાદત્તિથી આવી તે દિવસે તેને ત્યા થયું. માણસોની બીડ થઇ રાજપૂતોને થયું નિમત્રણ કરેતુ હોવાથી તેઓ પશુ ત્યા મોટી સખ્યામાં આવ્યા સર્વ સામગ્રી તૈયાર થતા સમસ્ત લોકો ભોજન લેવાને યૈય અનેક પ્રકારના ભોજનો પીરસવામાં આવ્યા અને દહિ પીરસવાને વારો આવ્યો. ત્યારે રાજકુમાર ઉદયસિંહ એ પીરસતારના હાથમાંથી દહિ નું વાસણ ડુંટવી લીધું કુમારનું આ અપુત્ર વર્તન જોઇને સર્વ વિચિત્ર થયા સાત વર્ષના બાળકની આવી અપૂર્વ તેજસ્વિતા જોઇ સર્વ માણસો અચિત થયા તેમને થયું સમજવવામાં આવ્યા હરે પણ બતાવ્યો, પરંતુ તેમણે દહિનું વાસણ છોડ્યું નહિ આ પ્રકારે આશાશાહને ત્યા ઉદયસિંહ ગ્રામ રહ્યા પરંતુ સત્ય કેટલા દિવસ સુધી ગ્રામ રહી શકે છે ? તે પછી રાજકુમારના સમાચાર આપોઆપ પ્રકટે થઇ ગયા ઝાસોગા સોનગઢસરદારો કોઇ કામ પ્રસંગે આશાશાહની પામે આવ્યા આશાશાહે તેમનો આદરસત્કાર કરવાને માટે ઉદયસિંહને નિયુક્ત કર્યા રાજકુમારે આ કામ એટલી ઉત્તમ રીતે પરિપૂર્ણ કર્યું કે ઉક્ત સરદારોને તેમને વિરે એકદમ સદેહ ઉત્પન્ન થયો તેમની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ ગઇકે આ આશાશાહનો ભત્રિજો છેજ નહિ ધીમે ધીમે આ વર્તમાન ચોતરફ પ્રચરી ગયા મેવાડના સામતો અને સંદારાજ માત્ર નહિ, પરંતુ આજીવર્તના ઈતર પ્રદેશોના રાજાઓ પણ આન દિત્ત થઈ રાજકુમાર ઉદયસિંહને પ્રણામ કરવાને માટે ત્યા આવવા લાગ્યા યદના પ્રતિનિધિ સાહુઆધિપતિ સાહીદાસ, દેશવપતિ ભગો તથા બાગેરનાથ સગ વિગેરે યદનાત ગોત્રના અન્યાન્ય સામતમણુ કેટોરિયા અને બેઠવાના ચૌહાણ, વિભીનીના પરમાર, સમોરપતિ પૃથ્વીરાજ અને ભૈતાવત લણ્ણકરણ, આ સર્વ ગામઓ આન વર્ષકે કમનમેરમાં આયા પછી પના અને ઉક્ત હર્મયે ઉદયસિંહના ગણધુની સર્વ દહિકેત કહી સર્વના મના સદેહ નિવૃત્ત કર્યો.

એક દિવસ કમનમેરના સજાગ્રહમાં એક મોટા દરબાર લાવવામાં આવ્યો આશાશાહે સર્વ સજાસોની સમક્ષ રાજકુમારવિશે યથાર્થ વર્ણન કરીને તેમને મેવાડના જહ ચૌહાણ સામતના હાથમાં સોંપી દીધા આ સામત રાજકુમાર વિષેની સર્વ ગ્રામ વાત સારી રીતે જાણતા હતા, તેથી તેમને સદેહ ધારણ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહોતુ કુમાર આશાશાહને ત્યા ગયા હતા તેથી કદાચ કોઈ ગણપૂત તેમને વિરે શકા ધારણ કરે એવો મત જાણવો પડ્યો હતો. આથી ઉક્ત ચૌહાણસરદારે રાજકુમારની સાથે એક પાત્રમાં ભોજન કર્યું, તે મર્વ જાણીને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઇ વીરવર સત્રામસિંહના પુત્રને જીવત જોઇને મર્વ આન હમાં નિમગ્ન થઇ ગયા તેમનો આન દધ્વનિ અનત ગગનને માગે થઇ પર્વતશૃંગોપર અચડતો અચડતો ચિતોડનાગરમાં પહોંચ્યો ચિતોડના સિંહાસન પર મેલા કુદ વનવીરે આ ધ્વનિ સાંભળીને તેનું હૃદય કે પાંચમાન થવા લાગ્યું તેને લાગ્યું કે દશે આપણા હાથમાં સિંહાસન રહેનાર નથી સોનગઢ સરદાર અખિનગમે ઉદયસિંહની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કરવાની છાછા પ્રદર્શિત કરી પ્રથમ તો રાજકુમાર ઉદયસિંહને તેની આ માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો, કાણકે સોનગઢ માનવહેબે જે દિવસે રાણા દમીરની સાથે પોતાની કન્યાનો વિવાહ કર્યો હતો તે દિવસે રાણા દમીરસિંહે કહ્યું હતું કે - “જાજીની કેાઈ ચિદનોત ચોનગઢ એરસત વિવાહ કરી નહિ.” તેમનો આ વચનો આ સમયપર ત પાળવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ પાછળથી ઉદયસિંહે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર ફેરવી નાખ્યો અને પોતાના પૂર્વજોના આનત આવેના નિવમનું ઉત્સાહન કરીને ઉક્ત સરદારની કન્યા સાથે વિવાહ કરવાનો સ્વીકાર કર્યો વિવાદનો દિવસ નિયત થઈ અન્ય સર્વ વ્યવસ્થા થયા પછી મહારાણા કુલાજના કિંવામાં મેવાડના મુખ્ય મુખ્ય સરદારો અને

સામતોએ ઉદયસિંહની પૂજા કરી તેમના કપાળમા રાજતિલક કર્યું

આ સમાચાર શીઘ્ર વનવીરને કુળગોચર થયા તે એકદમ હતાશ થઇ ગયો તેણે વિચાર કર્યો કે -
 “મેં મારા હાથે કુમારનો વધ કર્યો છે અને તેને તરફડતો દોડો છે, તો પછી કયા દેવતાના પ્રસાદથી તથા કયા સજીવનમંત્રના પ્રભાવથી ઉદયસિંહ જીવિન થઇ ગયો ?” તે આ સમયે કાંઇ સમજી શક્યો નહિ વનવીરને દીર્ઘકાળપર્યંત રાજ્યસુખ ભોગવવાની મોટી આશા હતી અને પોતાની આશા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે તે દિનરાત એકલિંગજીની પ્રાર્થના કરતો હતો, પરંતુ તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ તેણે પળવાર પણ એવો વિચાર કર્યો નહોતો કે આ રાજ્યપર કાંઇ બીજાનો અધિકાર થશે તેના તો દંડ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો કે હવે હું નિષ્કંટક છું આથીજ તે સિંહાસનપર બેસીને સરદારોપર અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યો કરતો હતો તેને રાજમદ્દ એટલો બધો ચઢી ગયો હતો કે તે પોતાના માતૃપક્ષની કુળહીનતા ભૂરી જઇને મેવાડના શુદ્ધ રાજાઓના જેટલું સન્માન બળાત્કારે પ્રગતરફથી પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો એક વખતે ચંદ્રના એક તેજસ્વી વશજે તેનું દૂત “દૂત” અર્થાત્ ઉચ્છિષ્ટ જનન મહાશય કર્યું તેટલા માટે વનવીરે તેનું ઘેર અપમાન કર્યું હતું

રાજના ઉચ્છિષ્ટ પ્રસાદને ‘દૂત’ (પરીઓ-પ્રસાદનો પરીઓ) કહેવામા આવે છે આ પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સરદારો અને સામતો પ્રાર્થના કરે છે, પરંતુ સર્વની આ કામના પૂર્ણ થતી નથી રાણાજીની સાથે એક પકિતમા બેસીને ભોજન કરવાને જે સરદારોને અધિકાર હોય છે તેમના માના કોઇને કોઇ કેમ વખત આ “દૂત” આપવામા આવે છે કાંઇ ઉત્સવને પ્રમગે અથવા કોઇ બીજા પ્રસંગે રાણાજી પોતાના ભોજનશુદ્ધમા ઉચ્ચ દરજ્જાના સરદારોની સાથે ભોજન કરવા બેસે છે આ વખતે સરદારો પોતાપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે પકિતમા બેસે છે આ સમયે રાણાજી ગંભીરતા છોડીને સાદાધીની પોતાના સરદારોની સાથે વાર્તાલાપ કરે છે તે દિવસે જેનું હાડપ બળનાન હોય છે તેનેજ રાજપ્રસાદ મળે છે રસોઈબાની સાથે આ “દૂત” રાણાએ જે સરદારને પસંદ કર્યો હોય તેની પાસે મોકલવામા આવે છે આ માથુસ તરફ અન્ય સર્વ સરદારોની દાષ્ટ આકર્ષિત થાય છે અને તેને વાર-વાર ધન્યવાદ આપવામા આવે છે આ દૂત પ્રાપ્ત કરવામા રાજપૂતરાજાઓ પણ પોતાની કૃતાર્થતા માને છે એક વખતે મહારાજા માનસિંહને વીરશ્રેષ્ઠ રાણા પ્રતાપસિંહનું “દૂત” નહિ પ્રાપ્ત થવાથી મેરા કમા જે મહાઅનર્થ થયો હતો તેનેજ મેવાડની શોચનીય દશાનું કારણ માનવામા આવે છે

શીતનસેની નામની એક દાસીના ઉદરે વનવીરનો જન્મ થયો હતો, આથી તેને મેવાડની પ્રાચીન પ્રજાલી અનુસાર ‘ પદમપુત્ર ’ કહેવામા આવતો હતો મહાસ કટમા આવી પડવાથીજ મેવાડના સરદારોએ તેને રાજગાદી આપી હતી, પરંતુ તેથી શુ તેઓ તેનું “દૂત” મહાશય કરે ? શુ પૃથ્વીરાજનો દાસપુત્ર મેવાડના ઉચ્ચકુળના રાજાઓના જેટલું સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકશે ? વનવીરની ધિષ્ટા તે એવીજ હતી, પરંતુ તેની તે ઇ-છા કાણ પૂર્ણ કરે ? એવો કાણ છે કે જે પોતાની કુળમપીદાને તિના-જતિ આપીને દાસપુત્રનું ઉચ્છિષ્ટ જનન ખાસે ? પૂર્વોક્ત ચંદ્રાવનસરદારને રાણાએ જ્યારે “દૂત” આપ્યું ત્યારે તેને પાછું ફેરવીને તેણે કહ્યું - “માપારવના શુદ્ધ વશજના હાથથી આ “દૂત” મળત તો આ પ્રસાદને ગૌરવનો વિષય માનવામા આવત, પરંતુ શીતનસેનીદાસીના પુનના હાથથી તેને મહાશય કરવું એ મદદ ધેર અપમાન સિવાય બીજું શુ હોઇ શકે ? વસ્તુતઃ સરદારો ધીમે ધીમે વનવીરથી એટલા બધા અસંતુષ્ટ થઇ ગયા હતા કે તેઓ ઉદયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવાને માટે કમનસેદુર્ગ તરફ ચાલ્યા આ લોકો અરવ-નીના ગિરિમાર્ગદ્વારા જતા હતા એવામા પાચસે અઢસે અને દશ સહસ્ત્ર બળદો તેમને દહિંગોચર થયા આ પશુઓની પીઠપર અતિ મૃદુલવાન વસ્તુઓ લાદેલી હતી એક સહસ્ત્ર ધરવાપરાજપૂતો તેના રક્ષકો હતા યુગ્મ રીતે પૂઠપરજ કરવાથી તેમને વિદિત થયું કે આ સર્વ મૃદુલવાન વસ્તુઓ વનવીરની કન્યાની પહેરામણીમા કચ્છદેશથી આવતી હતી આ વર્તમાન સાબળી સરદારોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ સિંહ મુગસમૂહ ઉપર તૂટી પડે છે તે પ્રમાણે તેઓ શીઘ્રતાથી ઉક્ત ધરવાપરાજપૂતોના ઉપર તૂટી પડ્યા સર્વ રક્ષકો માર્યા ગયા મેવાડના સરદારો ઉક્ત સર્વ વસ્તુઓ તૂટીને પ્રસન્ન મનથી ઉદયસિંહની પાસે લાવ્યા લૂટેલી આ સર્વ સામગ્રી શ્રેષ્ઠ કાર્યમા ઉપયોગમા આવી ગાતોરના સોનગદાસરદારની કન્યા સાથે ઉદયસિંહનો વિવાહ થયો તે પ્રસંગે

આ સર્વ સામગ્રી હીક ઉપયોગમાં આવી ગઈ. એ કે વીરવર હમીરની આસાડું ઉદ્ધેધન થયું હતું તેપણ મેવાડનું એક મહાકાર્ય સિદ્ધ થયું જે માલવરેલે ગિહલોતકુળમાં કવક લગાડ્યું હતું તેનાજ વંશજે આને રાજ્યપદારક સિમેદીઆવનવીરના આસનાથી મેવાડનો ઉદ્ધાર કરીને તે કવક દૂર કર્યું. યાચારપ્રદેશમાં “અદ્ધિ” નામનું સ્થાન છે ત્યાં આ શુભ વિવાહ થયો આ પ્રસંગે માત્ર બે સામ તેા સિવાય રાજસ્થાનના સર્વ સામ તેા હાજર થયા હતા અને તેમણે વિવિધ પ્રકારની ભેટા પણ માફકી હતી. જે બે સરદારો આ શુભ પ્રસંગે આવ્યા નહોતા તેમાંના એકનું નામ માકોજી હતું અને બીજો સોલકીકુળમાં જન્મ્યો હતો. આનું નામ છતિહાસમાં લખવામાં આવ્યું નથી. જે વિવાહમાં રાજ-સ્થાનના સમસ્ત મોટા મોટા સરદારો આવ્યા હતા તેમાં આ બે સરદારો કેમ નહિ આવ્યા ? અત્ય આમાં કાંઈ ભેદ દરો તેમણે આ રીતે રાજ્યનું અપમાન કર્યું એટલા માટે સરદારોએ તેમનાપર આક્રમણ કર્યું. પોતાની રક્ષાનો કાંઈ ઉપાય નહિ જરવાથી તેઓ વનવીરને શરણે ગયા. વનવીર ઉકત ઉભય સરદારોની રક્ષા કરવાને માટે પોતાની સેના લઇને ગયો; પરંતુ તે અભાગી મરદારોની રક્ષા થઇ શકી નહિ. માયોજી માર્યો ગયો અને બીજો સોલકી સરદાર કાંઈ ઉપાય નહિ જોઇને ઉદયસિંહને તાબે થયો ધીમે ધીમે વનવીરનું બળ ઘટતું ગયું. તેના સલાયકો. ઝાઝા થતા ગયા. બાકીઓ, ઇજીમિતો, સર્વ તેને છોડી ગયા, તેનું લાગ્યાકારા ધીમે ધીમે વનથી વાહલથી આવત થઇ ગયું; તથાપિ શવનદાચિની આસા તૂટી નહિ. ઉદયસિંહની સર્વ તૈયારીઓ અને યોજનાઓને નિષ્ફળ કરવાને માટે વનવીર રાજધાનીમાં અડખ રહ્યો; પરંતુ તેને અતે સખૂં નિષ્ફળતા મળી મંત્રીઓ નથી સેનાના સમઠ કરવાનું બહાનુ કાઢીને રાજકુમારના એક હન્યર પોદાઓને કુર્ગમાં બોલાવી લીધા, કુર્ગમાં પ્રવેશ કરતાની સાથે તેમણે દારપાલોપર આક્રમણ કર્યું અને તેમનો વધ કરીને કિશાના શિખર પર ઉદયસિંહની વિગ્નવૈજયંતી ફરકાવી દીધી શીખ દૂત અને નગરવાસીઓકો વારંવાર ઉદયસિંહની જય પોકારવા લાગ્યા; પરંતુ કાંઈએ વનવીર પર અત્યાચાર કર્યો નહિ તે પોતાની પુષ્કળ સપ્તિ અને પરિવારને લઇને નિર્વિમ્લતાપૂર્વક કિશામથી નીકળી ગયો અને દક્ષિણદેશમાં જઇ વસ્યો. વખત જતા તેના વંશજો નાગપુરના ભોસલે કહેવાયા

સંવત ૧૫૬૭ (ઇ. સં ૧૫૪૧-૪૨)માં મેવાડના સરદારોએ ઉદયસિંહને ચિતોડના સિદાસન પર બેસાડ્યા તેમના અભિષેક પ્રસંગે સમસ્ત પ્રજાને અપૂર્વ આનંદ થયો. ધૈર્યેર વૃત્ત અને ગામત થવા લાગ્યા. કમલમેરના ^૧ જે શાંતિમય સેવસિખર પર ઉદયસિંહની બાપ્પાવસ્થા શુભ રીતે વ્યતીત થઇ હતી ત્યાંથી વિદાય લઇને હવે તેઓ પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યા કુભમેરની કાકિત કંઠવાળી રાજપૂત-બાળાઓએ મધુરસ્વરથી ગીતો માઢ ત્યાંથી રાજકુમારને વિદાય આપી, અને ચિતોડમાં સ્થાત કરનારા લઠકવિગ્રથો તથા બદીજનોએ મનોહર કાવ્યોથી તેમનો આદરસંકાર કર્યો. આ મહોત્સવપ્રસંગે જે ગીતો ગાવામાં આવ્યા હતા તે આજપર્વત સાલજવામાં આવે છે આને પણ બજાવતી ઇરાનીના વાર્ષિકાત્મવપ્રસંગે રાજપૂતબાળાઓ એકત્રિત થઇને આ ગીતો ગાય છે; પરંતુ વીરવર સમામર્તિહતા સૌમનીય પરાજયની સાથે જે નિશા ભારતવર્ષમાં આની હતી તે અઘાપિ સમામ થઇ નહોતી. રાણા રત્નસિંહનું અવિમાર સાદસ, વિક્રમાન્વિતની મૂર્ખતા અને વનવીરની અયોગ્યતાથી આ રાત્રિ અધિક અધકારમય થઇ ગઈ અતે ઉદયસિંહે પોતાની કાપરતાથી અધકારની પરાક્રમ કરી. આ મેવાડને એક મોટું ત્ર્યક થયું; એથી મેવાડનો એક પ્રાચીન નિયમ તૂટી ગયો. મેવાડમાં અનેક રાજાઓ સયા; પરંતુ અત્યારપર્વત કદિ પણ ચિતોડનું સિદાસન યાનુ થયું નહોતું એક વણ્ણસંકતની પછી એક કાપર પ્રુરુપ મેવાડની ગાદીપર બેઠો હોય એવું અત્યાર સુધી કદી જાન્યું નહોતું; પરંતુ આને તેજ વખત આવી પહોંચ્યો હતો. ઉદયસિંહ કપુરુપ હતા મેવાડના સિદાસન પર બેસવાની તેમની યોગ્યતા નહોતી. બે રાણા રત્નસિંહ અને વિક્રમાન્વિતના કુર્ગોની રાણા ઉદયસિંહની નાપુરુષતા સાથે તુવના કરવામાં આવે તો તેમના કુર્ગો ઉદયસિંહની કાપરતા આગળ મહાયુગોજા બાની થકાય. ઉદયસિંહની અયોગ્યતાને લીધે મેવાડનું

જાતીયજીવન સંદર્ભે મોટે નફા થઇ ગયું હતું. આવા સુધી જે મેવાડને અજિત માનવામાં આવતું હતું, તેના દરવાજા હવે યંત્રોએ મારે સર્વેશ પુણા થઇ ગયા.

મહાકવિ નરે કહે છે કે - “ સ્ત્રી અથવા બાળક જે દેશમાં મિત્રાસનારક થાય છે, તે દેશ વિપત્તિના પશ્ચાત્ત આપણ છે, ” પરંતુ અભાગિની મેવાડભૂમિને તો કુળાંતવચાત્ત આ ઉભય અનિષ્ટકારક વ્યક્તિઓ એક સાથે પ્રાપ્ત થઈ હતી. આથી તે ભૂમિમાં સર્વત્ર અમગળ દૃષ્ટિગોચર થવા પામ્યું જે સાદસ અને જે પ્રવડ પ્રતાપ મિલ્લેતકુળના પ્રધાન ગણે છે તેનો એક પરમાણુ પણ ઉદયસિદ્ધમાં નહોતો. ઉદયસિદ્ધ રાષ્ટ્રવિદ્યસ વિવાસ અને પ્રમાદને વશ ગ્રેહોત્તરો હતો. જો તે દુર્માનના સમવમાં અથવા પશ્ચાત્તના રાષ્ટ્રવિપ્લવકાળમાં આ પ્રશ્ન પોતાનું જીવન વ્યતીત કરત તો મેવાડને કાંઈ ફાતિ થત નહિ, પરંતુ સમસ્ત મેવાડના કુળાંતથી તેમ બંધુ નહિ જે વર્ષમાં ઉદયસિદ્ધના અભિષેકન્ય આનંદ અનિધી કમનમેના મહાવયો શુદ્ધ ઉદયા હતા તે ૪ વર્ષમાં મેવાડના ઉદય પર્વતમાં ગોપર રાજાની પોતે વિનાશ સંભળાયો. આ વિનાશથી રાજપૂતદર્ષદારી અકબરનું નામ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ થઇ ગયું. તેથી સમસ્ત ભારતવર્ષે કાપાચાન થઇ ગયો. મેવાડના પ્રત્યેક ઘરમાંથી હાથ હાથ અને રોદનનો અવાજ સંભળાવા પાડે. દીર્ઘગણપત આ રોદનધ્વનિ બધ પડ્યો નહિ. અકબરે પ્રયત્ન ધૂમકેતુની યોગ્યધોને સમગ્ર ભારતવર્ષને જે ધોર જીતી પાધી રીધો તે જીતર દીર્ઘકાળપર્યંત તૂટી શકી નહિ. મેવાડ અકબરના અધિકારમાં આવવાથી ત્યાંના હિંદુઓને ભીષણ અત્યાચાર સહન કરવા પડ્યા. તે દેશનો નાશ થઇ ગયો. આ ગૌરવીય વિષ્ણુ સ યથા પછી ભારતવર્ષમાં પુન ઉત્થાની શક્તિ રહી નહિ. જો કે કાળના સર્વસંહારક કાળ દરનમનારથી તે જીતર આને અતિ નિર્મળ બની ગઈ છે, તોપણ તેના ધોર સધર્મથી હિંદુજાતિના અગ્રા અગણિત ધાવો થયા છે. અ ધ વો રૂઝાવા નથી, પરંતુ ત્યાંને ભેદોને હવેરસાનપતન ઉડા ઉતરી ગયા છે. શુ આ રશિરમ ધાવોને રૂઝાવી નાખી આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી જાણીએ. આ વખત ભારતસતતાનો આનંદથી વિહાર કરશે. ભારતસતતાનો આવીમાંથી શુ લખ્યું છે તે શી રીતે મ્હી શકાય? જે જાતિ દીર્ઘકાળપર્યંત ગૌરવ અને સ્વાધીનતા ભોગવીને એકવાર કુદરતને પ્રાપ્ત થાય છે તે શુ પુન જીતર થઇ શકે છે? જે પવિત્ર વીરોસિતા પ્રભાવથી રાજપૂતોએ ચિતોડના કિલ્લાની અને ત્રિંગિએ થમપોતાના ગિરિમાર્ગની રક્ષા કરી હતી તે વીરોસિ શુ પુન તેમના દાસવધીડિન નિર્જીવ હૃદયમાં પ્રયત્ન જવાના સાથે પ્રદીપ્ત થઇ ઉઠશે? એ વિરો મ્હી સંધ્યપૂર્વક કહી શકતું નથી એનો યોગ્ય ઉત્તર આજ દતિનાસજ આવશે.

ભારતવર્ષની વિશાળ મરુભૂમિમાં અમ્મ ભાગમાં આવેલા એક જૂથકુળમાં અમરકોટ નગર વસેલું છે. સિકંદરે જેને પ્રાચીન સકોટિલુ? મૂળ સ્થાન કહે છે તેજ આ અમરકોટ છે. આજ સયમે અકબરનો જન્મ ઇ.સ. ૧૫૪૨ માં થયો હતો. અકબરના જન્મ વખતે દુર્માણ કુદરતની પરામણ્યે પહોંચી ગયો હતો. તે તે સમયે રાજ્ય છેડીને અહીં તહીં ભ્રમણ કરતો હતો. તેને પુન રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની લેશ પણ આશા નહોતી. તત્તપર ભેસતાની સાથેજ તેને અગ્રામાં ઉતરણ પડ્યું. જરાબર દરવર્ષે તેને પોતાના બધુઓની સાથે ધોર ગમ્યા કરવા પડ્યા. તેના સર્વ બધુઓ પૃથક્ પૃથક્ રાખવા સ્વામી હતા, પરંતુ તેથી પણ તેઓ સતુષ્ઠ થયા નહિ. તેમણે દુરાકાશને વશ થઇ પોતાના બેઠા બધુ દુર્માનના હાથમાંથી દિલ્લિ તત્ત પુચાવી લેવાનો પ્રયાસ કરવા માડ્યો, પરંતુ આ કુરળિતાનું કળ તેમને શાંત બળ્યું. પશ્ચાત્તે રાજાએ પ્રયત્ન બળથી આવડે સર્વત્ર દમન કર્યું અને મોગનોતુ સિંહા સન ગ્રહી રાને તેપર પહોંચેનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો.

જે દિવસે કોનોજના ગુરૂમાં ભારતનો રાજસૂકુ દુર્માણના મસ્તકપત્તી પતિત થયો તે દિવસથી તેના પર ભયકર વિપત્તિઓનો આગલ થયો. યંત્રોએ તેની પાછળ પડી તેને વારવાર સત્તાવના લાગ્યા. દુર્માણને કથમ પણ વિશ્વાસ મળી નહિ. તે નારીને બધા બધા જતો હતો ત્યાં ત્યાં યંત્રોએ તેની પૂઠે પડીને તેને સળાવતા હતા. યંત્રના કિનારાપર વસેલા સુદર આમાનગરને છેડીને દુર્માણ લાહોર ગયો. આ

પણ તેને વિશ્રામ માલ્યો નહિ બીજણ શરુઓ ત્યાં પણ તેની પૂઠે ગયા. અતે નિરુપાય થઇ પોતાના

હુમાયુ

રજા હતા નથા જેમણે સદા તેની આજ્ઞા પાળી હતી, તેને વિદ્રોહી થયેલા બોહને હુમાયુને અત્યંત દુઃખ થયું. વિદ્રોહી થયેલા માલુસોએ આગળ જવાની ના પાડી નિરુપાયે તેમને ત્યાજ્ય છોડીને ઇશરઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તે આગળ ચાલ્યો. વિદ્રોહીશોકે પોતાની ઇચ્છા જનુસાર વિવિધ રચણે ચાલ્યા ગયા. કેટલાક તે હુમા, વૃષા અને પ્રવાસના પરિશ્રમથી બ્યથિત થઇને માર્ગમાજ મરી ગયા, અને કેટલાકાએ હિંદુરાજ્યોપાસે જઈને તેમની નોકરી સ્વીકારી; પરંતુ હુમાયુનું શુ થયું એક સમયે જે સમસા ભારતરખીને અધીશ્વર હતો, એક સમયે અજણિત નરનરીઓનું લાભચર જેના હસ્તમાં હતું, તેજ માલુસ આજે પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવાને માટે અનાથની પેઠે દારે દારે અયમવા લાગ્યો. ધન્ય છે! વિધાતા, તારા હૃદયિધાનને ધન્ય છે! તારા કુટિલ લેખજનુસાર આજે સમસા હિંદુસ્થાનનો પાટલાક માર્યો માર્યો ફરે છે.

જ્યારે લેખ પણ આજા ન ગઈ સારે હુમાયુએ જેસલમીર અને જોધપુરના મહારાજ્યોને પેતાને આશ્રય આપવાની પ્રાર્થના કરી, પરંતુ સૈન્યની વાત છે, કે જા ઉભય રાજ્યોમાંથી એ પણ હુમાયુની પ્રાર્થનાપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આશ્રય આપવો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ જોધપુરના દૂર રાજા માવદ્દે આ વિપત્તિકાળમાં હુમાયુને કેદ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી. આ વાત ક્યામુથી સાત્ય છે, તે જાએ કહી શક્યા નથી; કારણ કે મહાશયોમા એ વિષે કાંઈ જિજ્ઞેષ્ય નથા આજ તવારીખ ફરિતામાજ એ વિષે વિસ્તૃત વર્ણન ઉપવચ્ચ ચાલે જરુરુગમે તેમ હો. સુદિવાન હુમાયુએ પોતાના અહભુત માતૃપૃથી ઉક્તિહિંદુ-રાજાની કષ્ટભજ બેલી ભવંકર માગવાની ભૂમિમા પ્રવેશ ને જઈઆ તો તેના સકંટની પરાકાષ્ટા થઇ. તેની સુકુશ્વર પત્ની પણ અત્યંત પીડિત થવા લાગી. તેને તેને એકલાનેજ કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હોત-તો તે લેખ પા જગતગત નહિ, કારણ કે તેણે પોતાના પિતાની પાસે રહી કષ્ટ સહન કરવાનો અભ્યાસ કર્યો હતો; પરંતુ સુકુશ્વર લક્ષનાપર આપતિ આવી પડ્યાથી તે તેનથી સહન થઈ શકી નહિ. જેને તે પ્રાણ કરતા પણ અધિક માલતો હતો, જેણે પૂર્વે દરિ સ્પર્શગવાનનું કિરણ પણ બેણ નહોત, જેની આગળ સદા પાછી માગવાથી દૂધ આવી પડતું હતું, તેજ કેમ થઈગી જેમને દુર્ભાગ્યવશાત્ જાજે તમરેતીપર ઉઘાડે પડે આપનું પડ્યું હતું, તેનેજ આજે ભવંકર કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. મેગમની આ દશા જોઈકેાનુ હૃદય વિદ્રોહ્યું નહિ થઇ જવાહુમાયુની આ સ્થિતિ જોઇ કાણ અજાણિત નહિ પાડે! જે હુમાયુએ આ સમયે ઈશને ત્યાગ કર્યો હોત તો મરવાડમાજ પરિવારસહિત તેજ નાશ થઇ ગયો હોત; પરંતુ તેનામા ધીરતા આદિ વીરચિત જીજે વિલમ્બન હતા, તેથીજ એટલા યોગ્ય સકોમાથી તે મુકા થયા હતા.

હુમાયુના ગુણો બ્યારે આપણે સભારીએ છીએ ત્યારે આપણને તેની વિપત્તિ બોધને અધિક દુઃખ થાય છે. તવારિખ ફરિસ્તામા આ ચોચનીય દુર્દશાનું ઝગહગતું ચિત્ર આલેખવામા આવ્યું છે. આ તવારિખમા એવો ઉદ્દેશ્ય છે કે મોગલવીર હુમાયુની અસત કષ્ટમયસ્થિતિ બોધને અમરકોટના સોદા-રાજને ૫૨મ દુઃખ થયું અને તેણે તેને આદરપૂર્વક આશ્રય આપ્યો.

આ અમરકોટના વૃક્ષકુંજમા મોગલકુલતિલક ઝકઝરનો જન્મ થયો. ઝકઝરનો જન્મ થયા પછી થોડા દિવસમાં હુમાયુ સોદારાજનો આશ્રય છોડી ધરાનમાં આવ્યો ગયો. એમ કહેવાય છે કે

૧ હુમાયુ અધીર રાજે અચારૂ થઈને અમરકોટ તરફ નાહો. આ અમરકોટ ઠાઠા (કડા) નમરીથી સો કોરા દુર છે. થલે દુર સુધી મવાસ કરવાથી અત્યત દુખિત થઈને પાદશાહનો અશ્વ તો માર્ગમાજ મરણ પામ્યો. ત્યારે હુમાયુએ પોતાની ફરજારના કુદીબિગ નામના એક સભાસદની પાસે તેનો અશ્વ માગ્યો; પરંતુ તે વખતે હુમાયુને માન એટલું ધટી ગયું હતું કે હજા અમીરે પાદશાહની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો. તેના દોષે હૃદયમાં લેરાપણ થયા હત્યત થઈ નહિ. આ તરફ રાત્રીએ હુમાયુની અત્યત નિકટ આવી પહોંચ્યા હવે પોતાની રક્ષાનો ખીતી કોઈ ઉપાય નહિ જઠવાથી પાદશાહ લીટપર આરૂઠ થયો. એવામા “નાદિમ કોમા” નામના એક માણસે પોતાની વૃદ્ધમાતાને અશ્વપરથી ઉતારી મૂકીને તે અશ્વ હુમાયુને આપી દીધો. તેણે પોતાની આંતરે લીટપર આરૂઠ કરી અને તે પોતેજ પગે ચાલવા લાગ્યો. માર્ગ અત્યત ભયંકર અને રોતાળ હતો, પાણીનું નામ નહોતું, વૃષાથી સિપાઈ-ઓને દાંડણુ કષ્ટ થવા લાગ્યું, કેટલાક સિપાઈઓ બેહોશ થઈ ગયા અને કેટલાક મરણ પામ્યા. ચારે તરફ દાંડાકાર મવતી રહેા. પ્રત્યેક દિશામાથી વૃષાને લીધે આવનાઈ અને રોદન સભળાવા લાગ્યાં, એટલામા શોક અને દુઃખમા શ્રદ્ધિ કરનારા સમાચાર મળ્યા, અર્થાત્ રાત્રીએ અત્યત નિકટ આવી પહોંચ્યા છે એવા વર્તમાન મળ્યા. આ વર્તમાન પ્રાપ્ત થતા હુમાયુ લેરાપણ ગમરાયા વિના ઉત્તાહપૂર્વક પોકારી ઉઠ્યો—“જેનામાં લડવાની શક્તિ હોય તે અહીંઆં રહેા અને બીનઅો શેષ સર્વ સામાન તથા જોરનોને લઈને આગળ ચાલો,” પરંતુ રાત્રીએના આગમનના કાંઈ મિન્ટો જણાયાં નહિ, તેથી પાદશાહ સર્વ માણસોને પોતાની સાથે લઈને આગળ ચાલવા લાગ્યો. આ વિપત્તિના સમયમા અધકારમયી રાત્રિ કાશરવરૂપ પારણ કરીને જગતમા આવી પહોંચી એટલો બનેા અધકાર છવાઈ ગયો કે હુમાયુના ને માણસો પાછળ રહી ગયા હતાં તેઓ રસ્તા ચૂકીને ભટકવા લાગ્યા પ્રમાત વર્તાવ તેમને રાત્રીએથી થેરી લીધા. તેમા શેખઅલી નામનો એક સાહસિક માણસ હતો. શેખઅલીએ કેવળ વીસ માણસોની સહાયથી રાત્રીએની ગતિ રોકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને “જાજાજા દર્વા” એવા પોકાર કરીને તે રાત્રીએની સાથે થયો. તેણે કેવળ એકજ તીર મારીને રાત્રીએના સેનાપતિને ભૂમિપર તોડી પાડ્યો. પોતાના સરદારને નીચે પડેલો જોઈ રાત્રીએ ઈતભિન્ન થઈ ગયા. વિરૂધી મોગલોએ દુરમનોની પાછળ પડી તેમના અશ્વો અને ઝીટો છીનવી લીધાં. પછી તેઓ પોતાને માર્ગે ચાલવા લાગ્યા તેઓ થોડે દુર ગયા એટલે તેમણે હુમાયુને એક કૂવાપર બેઠેલા રીંકા ધડી તપાસ કર્યો પછી હુમાયુને આ કૂવ જડ્યો હતો. શેખઅલી હુમાયુને બોધને ૫૨મ પ્રસન્ન થયો અને તેને પોતાનું સમગ્ર હતાંત આહોવાત કહી સંજગાલ્યુ.

ખીતે ફિરોસે એ કૂવને છોડી હુમાયુ પોતાની સેનાસહિત અમરકોટ તરફ ચાલ્યો, પરંતુ માર્ગમાં બે દિવસ સુધી કોઈ જલાયચ નહિ મળવાથી તેમને પહેલા કરતા બમણુ કષ્ટ પડ્યું. રીંકે ફિરોસે પુનઃ એક કૂવો પ્રાપ્ત થયો; પરંતુ તે એટલો ઊંડો હતો કે પાણી ભરતા બહુ વાર લાગતી હતી તેમની પાસે આ વખતે માત્ર એકજ ડોલ હતી, તેથી ટોલ વગાડીને તકાળ એવી સૂચના આપવામા આવી કે સર્વ માણસોને નબંસવાર પાણી પાવામાં આવશે, પણ આ સૂચનાને સાલજે કેણુ ? સર્વ માણસો વૃષાથી આકુલ જતી ગયા હતા સર્વ માણસો પોતેજ મયમ જળ પીવા માગતા હતા ન્યા કૂવામાથી ડોલ બહાર નીકળતી કે વરતજ દસ બાર માણસો તેનાપર વટી પડતા અને પાણી ખલાસ કરી નાખતા; એટલામા રોડનું દોરડું તૂટી ગયું અને કેટલાક માણસો તેની સાથેજ કૂવામા પડીને મરણ પામ્યા. આ ભયંકર દુર્દશના બળવાથી સર્વ લાંબકાર પ્રસરી રેલા, સર્વ માણસો અત્યત શોકથી રોદન કરવા લાગ્યા. કેટલાક માણસો પોતાની છાત્ર બહાર કઢાડીને તથ દેવીના મેદાનમા આતોટના લાગ્યાં. કેટલાક માણસો ડગલ થઈ જઈ કૂવામા પડીને મરણ પામ્યા. આ હૃદયવિદારક દરય જોઈને હુમાયુને કેટલું કષ્ટ થયું હશે ?

તેપછી બીજે દિવસે તેમને એક ખીલુ જલાયચ પ્રાપ્ત થયું. દુર્ભાગ્યવશાનુ આથી તેમના દુઃખમા શ્રદ્ધિ થઈ. અનેક દિવસથી ઊંટ મવાસ કરતા હતા અને તેમને ધણુ દિવસથી પાણીનું એક જુદ પણ મળત થયું નહોતું આ વખતે નિકટ જવાસય બોધને તેઓ સર્વ તેમાં ફરી પડ્યાં અને એટલુ પાણી પી ગયા કે તલકગ સર્વ મરણ પામ્યા. ઊંડને મરતાં બોધને કાંઈજણુ માણસ ગમસયું નહિ તેમણે દિવસનુસાર પાણી પીધું; પરંતુ થોડીવારમાં અકસ્માત તેમના ઉદરમા ભયંકર પીડા થવા લાગી અને ભેતભેતવામાં આરા કલાકમાં અનેક માણસો ત્યા આગળ મરેલોવાસી થઈ ગયા.

આ ચોચનીય વિપત્તિમાથી શેષ રહેલા નિશ્ચાનુ સેવકોને પોતાની સાથે લઈને શેઠાકુલ હુમાયુ અમરકોટનગરમાં

હુમાયુને જ્યોતિષવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે આવડતી હતી કાંઇ જ્યોતિષી પણ તેના જેવું જ્યોતિષ જોઈ શકતો નહોતો, પરંતુ શાકતી વાત એટલીજ છે કે તેણે તે શાસ્ત્રના યાનના પોતાના કાંઈ મમતા ઉપયોગ કર્યો નહિ એ તેણે તે વિદ્યાનો પોતાના કામમાં ઉપયોગ કર્યો હોત, એ તેણે આ વિદ્યાની મહા-મયી પોતાના ભાવીના પડામાં પ્રવેશ કર્યો હોત, તો જે ધટનાએ તેના સાક્ષાત્કારને આવડત કર્યું હતું તે શીઘ્ર હીરી જાત અને તેને મદિ પણ ધરાવ તરફ જવું પડ્યું ન હોત

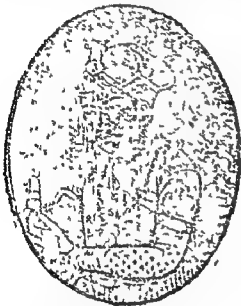
પોતાના પિતાની પાસે રહીને હુમાયુએ વિપત્તિના વિદ્વાનપદમાં સંસારનીતિનું જે શિક્ષણ શીઘ્ર હતું તેજ શિક્ષણ આ વખતે અકબરને પણ તેણે આપવા માંડ્યું લાભઅનુકૂળ અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી પ્રદ્યુમ્ન થઈને હુમાયુ દીર્ઘકાળવર્ષ ત કાંઈ પણ એક રથને સ્થિર રહી ચક્રોનાંદિ ભારતવર્ષથી ઉદ્યતરી કર્યાંપછી બરાબર બાર વર્ષવર્ષ ત તે પૃથક પૃથક દેશોમાં ભ્રમણ કરતો રહ્યો કાંઈ વખત તે ધ્રુવનની રાજસભામાં તો કાંઈ વખત પોતાના પૂર્વજોના પ્રાચીન રાજ્યમાં કદિ કદારના પદાકીમંદે શમા, તો કદિ કાશ્મીરના ઉચ્ચ ઝિરિમઝોમાં તે દહિજોમાંય થયો લાગ્યની દોર આઠા યાની ધીર અને આજ મનથી તે અહીંતહી ભ્રમણ કર્યા કરતો હતો આ બાર વર્ષદરમ્યાન ભાસતનાં સિંહાસનને માટે પદભૂષા ધોર અગ્રેષ્ઠ થાયો કમલ છ પદાણુ પાદપાદો અત્પ સમપર્ષત શબ્દ કરીને કદ-લોકથી વિદાય થઇ ગયા આ સમયમાં ઉત્તરાધિકારની પ્રાચીનવિધિ સંપૂર્ણ રીતે પડતાઇ ગઇ જેવું બળ અધિક હોય તે સિંહાસનપર બેસે એવી પ્રથા ચાલી 'જેની લારી તેણી બેસ' અને 'બળીઆના બે ભાગ એ પડતી પૂર્ણ' રીતે અગ્નિતાય થઇ જે સમયે પીરવર હુમાયુ કાશ્મીરની નિકટ પહોંચ્યો તે સમયે સિંહર દિર્ઘના સિંહાસનપર બેસીને પોતાના બહુઓ ઠીસાથે અગ્રેષ્ઠ કર્યો કરતો હતો સિંહરને મુકકદમાં પડેલાં જોઈને હુમાયુએ ધાણું કે આપણુ મારું સિંહ કરવાની આ ઉત્તમ સંધ છે શબ્દ-હથી સિંહરને નિર્બળ થયેલાં જોઈને તત્કાળ હુમાયુ સિંધુનદી ઉતરીને આ યો અને તેની સામે તેણે બાથ બીડી તેની રણતુરનીના પ્રચલ મેલથી દલભાગી પદભૂષાદલભાગી દાનનેત્રામુખી ગયા તે સારી પેઠે સમજી ગયો કે અનર્થકારી મુકકદ-હજ આ વિપત્તિનું કારણ છે હુમાયુના આગમ નથી પાદશાહ હતાય થયો નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના યતુની ગતિ રોકવાને માટે પ્રચલ સેના એક-ગિત મરી અને તે તેની સામે થયો સરહિં નામના સ્થાન આગળ ઉભય ઐન્ધો વચ્ચે કાંચુ મુકકદ આ મુકકદ હુમાયુએ પોતાના તરફપુત્ર અકબરને સેનાપતિ બનાવ્યો હતો એક તરફ સમુદ્ર સમાન પાળુસેનાનો વળીર નાદ અને બીજી તરફ સમરવિશારદ મોગલ-શીરનો અદ્ભુત રણરથ તમણવીર અકબરની તેજસ્વિનાથી ધામે ધીંગે સમરભૂમિ અત્પત ભય કર બની ગઇ અકબર આ સમયે કેવળ બાર વર્ષનો બાળક હતો રણપડિત વૃદ્ધ વરિયલોએ પ્રથમ તો તેની વીરતા અને દેહસ્વિતાને કેવળ ઉન્મત્તા ધારી હતી પરંતુ જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ મોગલવીરોના અદ્ભુત વીરતા મહા જે મદ્યું મુકકદ અથ લાગી તેની વીરતા જોઈ સર્વના હૃદય પ્રમુદિત થયા તેની અપૂર્વ વીરતાથી ઉત્સાહિત થઈને સર્વ વીરગણો મોહ-મત પ્રુષોભી પેઠે યતુની વિશાળ સેના તરફ પ્રચલ વેગથી ધ સેના લાગ્યા સર્વ ગળ્યા માથા મોગલની પ્રચલ વીરતા આગળ અચ્છિત પદભૂષા પરાગિત મુકકદમાંથી જૂત-શાથી થવા લાગ્યા

અકબરને વિનયવદ્માં પ્રાપ્ત થઇ આ પ્રસંગે તેણે જે વીરતા દર્શવી તેથી તે ભવિષ્યમાં મહા પદાકમી થયો એમ સર્વને લાગ્યું આટલી નાની વયમાં તેણે જે અસીમ વીરતા દર્શાવી તેથી તે તેના હાલ આબરના જેટલી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો પીરવર બાબર પણ બરાબર આટલીજ સુકુમાર વયે અચ્છિત ભયમર વિદ્યો અને વિપત્તિઓ સહન કરીને પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યને રાજ્યના સિંહાસનપર દદ અટલ રહ્યો હતો હુમાયુનો પિતા જેવો પરાક્રમી હતો તેવાજ તેનો પુત્ર પણ હતો અને તેથીજ તેને આ

મયી અમરોટનો રાજ બન્યત દવાળુ હતો તેણે અતિ આદરસદિત હંપણને પોતાની પાસે રાખ્યો અને સર્વજ્ઞ કૃપા નિદેશ કરવાને તે યત્ન કર્યો લાગ્યો

હીન્દીસન દર રાજ્યમંદરા સંવિહારને દિવસે હમી બેગમને હૃદય રાગકુમાર અન્નપ્રાસ કર્યો મુરુત મુખમગ જોઈને હુમાયુ સમત કૃપા દર થઈ ન્યુ તેણે પદમ દુષણ પદમેષ્ટનો શાદ મા થો અને અમરોટના રાજના ર રણમ પોતાના પતિનારને મૂળે તેનીજ સેના લઈને વિઠાત્તી પ્રાપ્ત હૃદ કરવાને થાવ્યો

વખતે વિજય મળ્યો હતો. સરહિંદના સમગ્રેત્રમાં પોતાના પુત્રના વિજયઐશ્વર્યથી ગૌરવાન્વિત થઇને તેણે પુનઃ દિલ્લીના સિંહાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તે આ ગૌરવ આઝાદિવસ પર્વન બોગવી શક્યો નહિ. દિલ્લીના સિંહાસન હસ્તગત કર્યા પછી થોડા દિવસમાંજ હુમાયૂં પોતાના પુસ્તકાલયના ઉચ્ચ પગથિયાપરથી પડી જવાથી પરચોકાસી થયો. તેના શોચનીય મૃત્યુનું કારણ તપાસવાથી પાશ્ચાત્યપ્રજાને એક મોટો ભ્રમ સ્હેલાઇથી દૂર થઇ જશે. ધણી યુરોપીયન વિદ્વાનો પ્રાચ્યરાજ્યોને મૂર્ખ અને વિવાસી ધારીને તેમના તરફ ઘણીની દૃષ્ટિથી ભુલ્યે છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આ તેમનો એક મોટો ભ્રમ છે. આ પડિતો પ્રાચ્ય રાજ્યોની અંતરિયતિનો વિચાર કર્યા વિનાજ આવાં ધોર અજાનને પોતાના હૃદયમાં રચાન આપે છે. હુમાયૂં પોતાના કુલના રાજ્યોની ચોંટ માત્ર વિદ્યાનુરાગીજ નહોતો; પરંતુ ઉત્તમ વિદ્વાન હતો. તેની પ્રગત્યવિદ્વાતાના અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે. જો આ શાકનીય વચના રાજ્યોની વિદ્વાતાની સાથે યુરોપના તે સમયના રાજ્યોના પાડિત્યની તુલના કરવામાં આવે, તો પૂર્વેકત રાજ્યોની તે વિષયમાં શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થશે. ભુવનવિહિત મહારાણી ધક્કિઝામેથ અને શાન્સના મુખસિદ્ધ રાજ્ય ચતુર્થ હેનીની વિદ્યાપ્રિયતા મુનિષ્યાત છે; પરંતુ મથાર્ય વિચાર કરવાથી જણ્યારી કે ઉકત ઉભય પછુ પ્રાચ્યરાજ્યોની બરાબરી વિદ્યાના વિષયમાં કરી

અકબર

અને તેના ચાતુર્યના પ્રભાવથી અકબરનું ગભ્ય પર્વતસમાન દૃઢ થયું હતું. કાંઠપી, ચંદેરી, કામિંજર, સંમરત, જુદેકબડ અને માલવા આ દેશો થોડા સમયમાંજ તેના હાથમાં આવી ગયા. અદારવર્તનો તરણુયુવક પોતાના વિશાળ રાજ્યનું શાસન ઉત્તમ પ્રકારે કરવા શાગ્યો.

આ વિશાળ ભારતસામ્રાજ્યપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યા પછી થોડાજ વખતમાં રહેનશાદ અકબરે રાજપૂતોની વિરુદ્ધ યુદ્ધધોપણ કરી અને તે સૌથી પહેલાં મારવાડરાજ્યની તરફ પોતાની સેના લઇને ગયો. જે સમયે હુમાયૂંને તેના દુર્ભાગ્યે ઘેરી લીધો હતો અને જે સમયે તેનાપર વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ આવી પડી હતી તે સમયે કૃષ્ણ આવદેવે તેને કારાજદમાં નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. કદાચ અકબરે

૧ મોગલસમ્રાટ અકબર અને શાન્સનો ચતુર્થ હેની, તથા બહેરામખા અને શાન્સનો મત્રી સમી, આ ચારે પુત્રો એકજ વખતે વિદ્યમાન હતા. આ એક અદ્ભુત ઘટના છે કે ઉકત ઉભય રાજ્યો અને ઉકત પ્રાંતોના ચત્તિ પ્રાય સમાન છે; પરંતુ સમી અને બહેરામખાના ચત્તિમાં કેટલોક ભેદ જણાય છે. બહેરામખા અત્યંત તેજસ્વી અને ન્યાયપરાયણ હતો. તેણે આત્મશોજ આપીને મોગલરાજ્યને સુખ કષ્ટ ઇત્ય અને અતે તે પોતેજ તેના વિદ્વાદી બન્યા હતા. આ અવસાને ચારે તેને દેશનિકાલ કરવામાં આજ્યો હતો. આ વખતે એક ગુપ્તપાત કની કાલિવ કટારથી તેનો પ્રાણ ગયો. બહેરામખાનું અવનચરિત્ર ત્રાયશાલાયક છે.

द्वितीयः अंकः

પોતાના પિતાનું વૈર લેવાને માટે પણ મારવાડપર આક્રમણ કર્યું હોય એવો સંભવ છે. મારવાડ રાજ્યમાં મૈત્રતા નામનું એ સમૃદ્ધ નગર છે સપત્તિના વિષયમાં તે નગર મારવાડમાં બીજો ન બરે છે. મોગલશહેનશાહે આ નગરપર અત્યંત ઉપદ્રવ કર્યો. શહેનશાહનો અખડ પ્રતાપ અને તેજ બોધને અબરનો રાજા ભારમલ અત્યંત ડર પામ્યો અને ભાવીયુદ્ધથી બચવાની આશાથી તે પોતાના યુવ ભગવાનદાસની સાથે અબરનો સામત બન્યો. કાચ અબરાધિપતિએ કેવળ પોતાની સ્વાધીનતાજ વેચી એટલુંજ નહિ, પરંતુ સમ્રાટની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેણે પોતાના પવિત્ર કુન્જૌરવ ઉપર પણ પાણી ફેરવ્યું અને પોતાની કન્યાને શાપ્તીયવનરાજના દાસમાં સમર્પિત કરી દીધી. પવિત્ર કુન્જૌરવ અને સ્વર્ગીય સ્વાધીનતા વેચીને જે રાજપ્રસાદ અને શાંતિ ખરીદનામાં આવે તે શા કામની? અનંત કાળપર્યંત યજ્ઞપામય અશાંતિ અને વિપત્તિરૂપી અકુચના આઘાત સહન કરવા સારા છે પરંતુ આ પ્રકારનો ઘુમ્મ રાજપ્રસાદ અનાવશ્યક છે. સુભાગ્યની વાત છે કે ભારમલ અને રહેડોરાજ પરધાનતારૂપી એકી દોષકાળપર્યંત સહન નહિ કરી શકવાથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના પ્રયાસ કરવા ભાગ્ય એટલામાં અકબરના ઉત્તેજ્યોદ્ધાઓએ વિદ્રોહ કયો. અકબરને સૌથી પહેલાં આ વિદ્રોહને પાંદાકાત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો પડ્યો, તેથી રાજસ્થાન છતી લેવાની તેની પ્રબળ ઇચ્છા થોડા દિવસને માટે મુલતલી રહી આ વિદ્રોહ દૂર કર્યો પછી અકબરે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું હતું.

જે રાજાનું રાજ્ય શ્રદ્ધ નિયમપ્રમાણે ચાલે છે, જે કાંઈ પ્રકારની દુરાકાંક્ષા કે દુર્વાસનાને વશ હોતો નથી, જે વિદ્વાં અને ઉત્તમચારિ પનાળા મનીષીની સહાયથી શુદ્ધ રાજનીતિદ્વારા પોતાના જોગ્ય, સમાન અને મર્યાદાની રક્ષા કરી શકે છે તેજ “પ્રજાપ્રતિપાલ” નામનો યથાર્થ અધિકારી છે અને તેનુંજ રાજ્ય સ્વર્ગીય સુખનું સ્થાન તથા શાંતિનું ધામ છે. પરંતુ જે રાજા સ્વેચ્છાચારી હોય છે, જે પ્રજાના સુખદુઃખનો જરા પણ વિચાર કરતે નથી, સ્વાર્થપરાયણતા એજેનો મૂળમત હોય છે. પ્રજાનું રુધિર યસુપુ એજેન જે યથાર્થ રાજધર્મ માને છે તેને અકબી રાજ માનવો બોધ્યો ‘પ્રજાપ્રતિપાલ’ નામને તે કંઈ કશું છે તે પાપી રાષ્ટ્રી વિશ્વાસ છે તેનું પદ ધરીઆળના કાટાની પેઢે સદા ચ ચળ હોય છે તે ધરીમાં હોય છે, ધરીમાં નાશ પામે છે તે અસ્થિર અને પતનશીલ હોય છે. વસ્તુતઃ જ્યાં રાજાની ઇચ્છાને કાપડો મળવામાં આવતો હોય ત્યાં કાંઈ પણ પ્રકારનું સુખ સભવી શકતું નથી. સુભાગ્યવશાત્ જે દશનો રાજા પ્રજાહિતી હોય છે તે ઉન્નતિના શિખરે અવસ્થ પહોંચી જાય છે. પરંતુ આ ઉન્નત ચિરસ્થાપી રહે એ સર્વથા શકારપદ છે. કાન્યકના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી તે પ્રજાહિતી રાજાનો ઉત્તરધિકારી પ્રજાપીડક અને સ્વાર્થી નિવડ છે. આમ બને છે ત્યાં સુખી દેર અવસ્થ સ્થશાન અને અધકૂપસમાન બની જાય છે. આ નિયમ સર્વત્ર એકસરખી રીતે લાગુ પડે છે. અકબર અને ઉદયસિંહના રાજ્યમાં આ ઉભય ચિન્ના પૃથક પૃથક દર્શિતોચ્ચરે.

અકબર અને ઉદયસિંહ સમાન વયેજ સિંહાસનપર બેસા હતા. ૧ કુમારની મૃત્યુ પછી અકબરને તેર વર્ષની વયે જે દિવસે ભારતવર્ષનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું તેજ દિવસે શાપ્તીયકુનનું ભાવી ભાગ્ય-કાશ ઉ બ્વવ પ્રકારથી પ્રકાશમાન થઈ ગયું. પરંતુ પ્રથમ અકબરને કાંઈ થોડા દિવસો નડ્યા હોતા આ સર્વ નિશ્ચે દૂર કરીને નિષ્કેટ અને નિલય રીત રાજ્ય ચલાવી શરૂ કરે નહિ તે પિે અકબર સાશ-હતો કેટલવધિ મનુષ્યોના ભાગ્યની દેસી જેના હાથમાં હતી તે માણસ પણ પોતાના ભાગ્યવિન ચિંતા કરના પાગલો, પરંતુ વિધાતા એકાતમાં બેસીને તેની જે ભાગ્યનિધિ લખતી હતી અને આશાપુરી ભગવાતી સિંહિદાથી આનંદમૂર્તિ પામણ કરીને તેને જે આશીર્વાદ આપતી હતી તે શહેનશાહ અઘાપિબાળ્યતો નહોતો. વિધાતાના અપૂર્વ વિધાનથી અકબરની જન્મરાત્રિએ અમરકોટની મેદાનમાં જે નક્ષત્રનો પ્રકાશ પડ્યો હતો, તેનીજ પ્રકાશિત પ્રભાથી મહાનુભાવ બહેરામખા અને પડિતનયા ધર્મીમાં અમ્બુદરનના જેવા ચતુર મનીષીએ તેને પ્રાપ્ત થયા. અકબર અને ઉદયસિંહ બેઠે અકબર વયે સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા હતા. પરંતુ ઉભયના ચરિત્રમાં લેશપણ સમાનતા હતી નહિ. અકબર જન્મથીજ વિપત્તિના યોગમાં રહ્યા હતા. અસ્થિર ભાગ્યચક્રના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી તેણે બાલ્યાનમાંમાજ સસારના નવા નવા અને ચિન્ના ભેગા અને તેને સસારના કુલાજ પ્રયડ તરંગોની ચોટ ખાવી પડી આથી તેણે મનુ

૧ સિંહાસન રૂઠ થતી વખતે અકબર અને ઉદયસિંહની વચ્ચે તેર તેર વર્ષના હતી

બની પ્રકૃતિનાં ચૂક તત્ત્વોનો જે અભ્યાસ કર્યો હતો તેની આખી ઉદયસિદ્ધને યદી નહોતી ઉદયસિદ્ધ બાબ્યાવસ્થામાં એકાંતવાસમાં ઉપર્યો હતો કમવમેરની શૈવમાલાના શિખરસિવાય અન્ય પ્રકારનું પ્રકૃતિ-સાદર્શ્ય તેમના જેવામાં આવ્યું નહોતું તેઓ પહાડના શિખરપર આવેલા મહાદેવમાં વસતા હતા તેથી બહારના કાંઈ પણ વર્તમાન તેમના સાલગવામાં આવતા નહોતા

આથી સસારનીતિનું કોઈપણ સૂત્ર ઉદયસિદ્ધને યાત્ર નહોતું જેઓ પોતાના જન્મનું જ્ઞાત પણ જાણતા નહોતા, બાહ્યાવસ્થાથીજ પરાયા ધર્મ અને એકાંતવાસમાં જેમનું આદરસંહિત પોષણ થયું હતું, જેઓ એક દાણવાર પણ વિપત્તિરૂપી અકુશના આધાતથી પીડિત થયા નહોતા અને જેમણે એક દાણવાર પણ સસારની કૃટનીતિની ભયકર બહુતિ જોઈ નહોતી તેમને સસારવ્યવહારમાં યાતૃર્થ શી રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે ? સસારનો વ્યવહાર નહિ જાણવાને લીધેજ પાછળથી રાણાને અત્યંત કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું તેમણે ધાર્યું હતું કે આવાજ સુખમાં મારું સમગ્ર જીવન વ્યતીત થશે આ અનર્થકારક વિચારથીજ તેમનું મન રાજકાર્યધરથી હ્રી ગયું હતું, પરંતુ રાજ્ય એ સુ વિવાસનો પુષ્પતાની તૃપ્તિ કરવાનું સાધન છે ? જે રાજ્યની સાથે દળરો માણસોના સુખદુઃખ ભણેલા છે તે સુ માત્ર બાળકોની રમત જેવું છે ? રાજ્યજોથી યુક્ત અને વિદ્વાન એવો કયો રાજા આવો વિચાર નથી કરતો ? પરંતુ રાજપૂતકુલકથક ઉદયસિદ્ધને આ વિષે જરાપણ વિચાર નહોતો અને તેથીજ તેઓ અત્યંત અનાથ રહતા હતા જે કે ધન્યોની પ્રબળ સમરપિપાસા યાત્ર કરવાને માટે યુદ્ધમાં જઈને ચિતોડના ચતુર મ નીઓએ પોતાના માણુ ખોલા હતા, તથાપિ જે રાણાની ઇચ્છા હોત તો તે રોષ રહેના કેઈ ચિતો નિવાસી રાજનીતિનિશારદની પાસેથી રાજનીતિ શીખી શકત કાંઈ ચતુર રાજનીતિવિશારદના ઉત્સાહ ઉદ્દીપન અને સુશિક્ષાથી તેમના હૃદયને અધકાર દૂર થઈ ગયો હોત અને આમ થઈ હોત તો પછી ઉદયસિદ્ધને કાંઈ કામરપુરુષ કહી શકત નહિ, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિધાતાએ તેમને રજગુણથી ભૂષિત કર્યા નહોતા નહિ તો તેમનામાં આ કુશલિ કયાથી ઉત્પન્ન થઈ હોત ? અને તેમણે શામાટે ચતુર મ નીઓની સનાહપર લક્ષ્ય આપ્યું ન હોત ? ઉદયસિદ્ધ કામરહતા તેઓ રાજ થયા તેથી શું થયું ? જે રાજ્યમાં નૃપોચિત ગુણો ન હોય તે રાજ શા કામને ? ઉદયસિદ્ધમાં એ ઉપલા ગુણોને બદલે અનર્થકારક દુર્યોગો ભરેલા રતા તેમના વિચારનું તત્ત્વ એક વેશ્યાદારા આવું હતું આ વેશ્યાજ ઉદયસિદ્ધની સનાહકાર, જીવનસહચરી અને વિદ્યા સુદિ તથા બોધદાયિની સ્વામિની હતી રાણા તેના એના દાસ બની ગયા હતા કે તેમના ભાગ્યસૂત્રને તે પિશાચિની પોતાના હાથમાં મહણ કરી રહી હતી મહારાણા ઉદયસિદ્ધ-શિલ્પોતકુલકેસરી વીરવર બાપ્પારાવલના વશજ-મેવાડના સ્વામી-રાણા સમામસિદ્ધના પુન-તત્ત્વાગી ઉદયસિદ્ધ પાપિની વેશ્યાની આત્માનુસાર ચાલતા હતા આને અગિકા અભાગી ઉદયસિદ્ધના ભાગ્યસૂત્રની આ મેવાડભૂમિના શાસનની ચાનક બની ગઈ છે મૂર્ખ ઉદયસિદ્ધ તેનાપરજ અદ્વા રૂપી વિનાસિત ના પાગપકમાં કુપી ગયા છે રાણાને આ પ્રકારે પ્રમાદી અને વિનાસનિમગ્ન થયેલા જોઈને ચતુર અકબર પોતાનો છટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને માટે આ ઉત્તમ સધિ છે એમ ધારી તેપાર થઈ ગયો તેના વિદેષાગ્નિની ચિણુગારીથી ચિતોડના ગૌરવસ્ત્ર ભસ્મીભૂત થઈ ગયો, ઉદયસિદ્ધને પોતાના અનાચારનું મોઝ પ્રાચલિત મળ્યું

દૂર આવેલી અદરલીસનદીના કિનારાપર આવેલા દરગજના રાજ્યો છોડી મોગનકુનતિનક બાબરે સ્વર્ગીય નદી લાગીરથીના પવિત્ર જલથી શ્રાવતા પુષ્પક્ષેત્ર ભરતવર્ષમાં આવેલો જે નાના બીજનું રોપણ કર્યું હતું તે એક વખત મહાપ્રત્યક્ષ દૃશ્ય થઈ જતો એમ કાલે ધાર્યું હતું ? કાલે ધાર્યું હતું કે એક વખત તે દેશના મૂળ દૂર સુધી ફેલાઈ જઈને ભારતવાસીઓ જકરી લેશે ? બાબરનું રોપણ બીજ દુભાગના યત્નથી અકુશિત થયું હતું, પરંતુ જે અકબર તેને જલસિચન ન કરત તો અવશ્ય તેનો અકુર સૂકાઈ જત આથી એમજ કહેવું વિશેષ યુક્ત ગણાશે કે અકબરદારાજ ભારતવર્ષમાં મોગનસામાજ્યના મૂળ નખાયા અકબરજ રાજપૂતરાજ્યોના સૌભાગ્યસૂત્રો રાત્ર થયો રાજપૂતોની સ્વાધીનતારૂપી ઇમારતમાં અકબરજ વજ્ર થઈ પડ્યો અત્યારસુધી ઉક્ત ઇમારતને કોઈ પણ ધરન મૂળમાંથી તોડી પાડી શક્યો નહોતો, પરંતુ આને અકબરે તેને જડમૂળથી બોદાવીને ફેંદી દીધી આને અકબરના ભયકર વજ્રપ્રહારથી ઉક્ત ઇમારત ધિન-ધિન થઈ થઈ અભાગી હિદુખતિ

સ્વાધીનતાના કિમ્બ આસવપરથી ઘેટારીને અકબરે તેને દુ ખના અધિકારમવ કૃપમા નાખી દીધી અને કોર કાસતની ખેડીથી જકડી લીધી અકબરના કયા મુલુના પ્રભાવથી કયા મહામ તના બળથી રાજ પૂતોએ આ જ છરના ભારને હવેકો માન્યો હતો, તે અમે સમજી ચકતા નથી અકબરના કયા મુલુથી મોહિત થઇને રાજપૂતોએ તેની પહેંગવેથી કોર જ છરને વારવાર ધારણ કરી હતી, તે અમે કહી શકતા નથી આ વિધવતુ ગૃહ સ્વયં સમજવું એ કાંઈ સહેલી વાત નથી, વિશેષ તપાસ કરવાથી અકબરના અગ્રમા એકાંક મુલુ તો અવશ્ય દેખાઈ આવશેજ આ મુલુ એ હતો કે અકબર મતુખના હૃદયની વાત બાણવામા મહામતુર હતો, તે એટલે સુધી કે મતુખની અગ્રમા અગ્ર વાત પણ તેને વિદિત થઈ જતી હતી તથા જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે તે સ્વર્ગને મતુલું કરી દેતો હતો આ અતુ પમ મુલુની સહાયથીજ અકબરે હિંદુઓના હૃદયમા તેનાપ્રત્યે પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી હતી આજ કારણથી એકવાર વિભિન હિંદુઓએ આનંદોન્મત થઈ તેને જગદગુરુ " અને ' હિંદોશ્વરો ઘા જગદીશ્વરો ઘા ' એવી ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી, પરંતુ આ અભિમાનોપાદક અને ગૌરવગાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે તેણે પોતાના હાથથી અગ્રમ લાગતસતાનોના હૃદય કૂર રીતે ચીરી નાખ્યા હતા અને સનાતનવર્ચસ અનેક પવિત્ર મંદિરોને ચૂર્ણ કરી નાખીને તેને સ્થળે મરજીદો ખરાવી હતી ભારતના અગ્રણિત વીરવૈભો તેના કોર અને ભયકર હરતપહારથી એકદમા નાશ પામી ગયા હતા અને તેના સ્વેચ્છાચારથી અનેક આર્પસતાનોના ગૌરવાન્વિત મુખોપર કપકની કાળી શાદી લાગી ગઈ હતી પોતાના અર્પૂં અનંયાતુર્મના પ્રભાવથી તેણે અન્યસુધી પરાન્વિત, કાસતની પ્રમ્લ જ છરથી જકડાયેલો, હતાશાની અને બ્રમ્હી અધ થયેના ભારતસતાનોના હૃદયના પ્રેમનો ઉપહાર મેળવ્યો નહોતો, સામુધી તે શાહજહાન અને અન્યાહિદાન વિગેરે નિખુર હિંદુવિદ્વંષી પાદશાહોને પણ ચિરંતલ ગણાતો હતો વિચાર કરવાથી અવશ્ય જ્ઞાત થશે કે આતુ કનકિત નામ તેને અન્યાય અને અનિયત્રારથી આપવામા આવ્યું નથી, પરંતુ આ કપક તેના કપાનપર સહાને માટે વાસ કર્યો નહોતો મૈવળના ભયકર મદ્યક ઉન્મત જતીને અકબરે પોતાની કોર દુરાધાશ તમ કરવાને માટે હિંદુઓના હૃદયમા જે બીયણ પ્રકારે કર્યો હતા તે ધવિ તેણે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા અગ્રવી તાખ્યા હતા અને કાર્યવધિ ભારતવાસીઓના આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

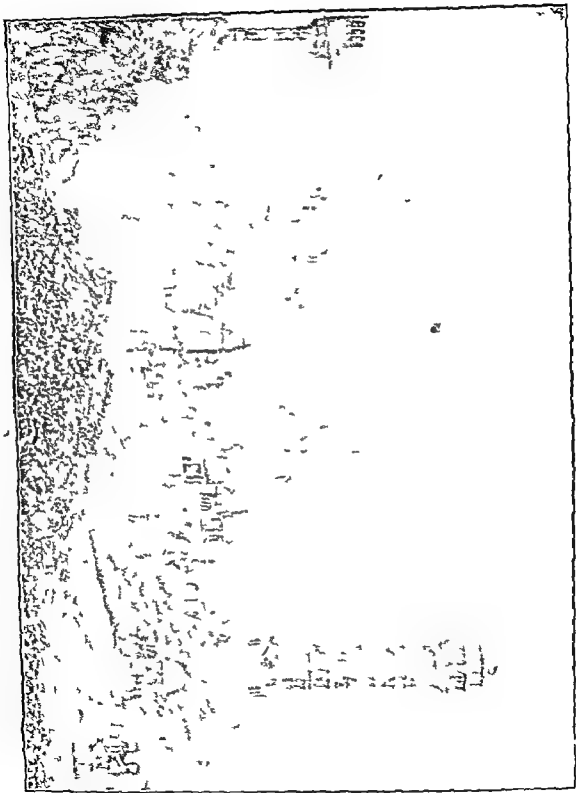
રાજધર્મહીન અને કર્મહીન ઉદયસિદ્ધના હાથમા મેવળનો રાજભાર આવ્યો આપ્પા, સમગ્રસિદ્ધ આદિ રાજનીતિવિધાર અને સાઅત ગત્યોએ જે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેજ રાજ્ય હવે ઉદયસિદ્ધના હાથમા આવ્યું આપ્પા, વિગેરે સમજો અત્યંત મતુર અને કાર્યકુશલ હતા તથા રાજકર્મને અસત મહત્વનું કામ માનીને સદા સાવધાન રહેતા હતા ઉત્પસિદ્ધ આ કાર્મને અસત સુગમ અને મરન સમયમા આજકારણથી મેવળપર દુ ખના કુ ગરો વૃત્તી પડ્યા સિમેદીઆકુની અધિશક્તી દેવીએ પ્રતિષ્ઠા કરી છે, કે - ' ભ્યાગુધી બાપારાવતના વશને મારી આગળ પાદન કરશે સામુધી હું કાંઈ પણ પ્રકારે ચિતોડનો લાગ કરીને જશ્ય હિં ' બાપારાવતના વશનેએ આપ્પા દિવસ પર્વત તેને મતુલું કરવાને માટે પોતાના હૃદયનું રધિગ અર્પણ કર્યું હતું આથી મહાદેવી મતુલું રહી હતી સ્વદેશની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવાને માટે મિહનોતત્ત્વ જ્ઞાના રાજ્યએએ આપ્પાએત્તમનું જે પ્રકાશ માન ઉદ્ધરણ આપ્યું હતું તેનું મગણુ થવા અપણુને અતિ આશ્ચર્ય થાય છે આકાદા ' મેવળને કશે વીર પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવાને માટે ભગવતી મતુલુંજનાના આગળ આત્મ-વિસર્જન કરવાને તૈયાર ન થાય? જે દિવસે હિંદુવિદ્વંષી કોર હૃદયો અગ્રાહીનના વિદેશમિત્રી ચિણ્ગારીઓથી મુલ્યમથા ચિતોડનગરી લસ્વીશ્રૂત થઈને સ્મશાનવલ્લ જઈ ગઈ તે દિવસે બાર રાજકુમારોએ પોતાના રધિગથી ચિતોડની અધિખાતીનીની તીવ પિપાસા જ્ઞાત કરી હતી અને આ રીતે વીરવર બાપારાવતની વિજયવૃત્તની મુસન્માનોના ક્રાશ્વચાસથી બચાવી હતી આ વખતે રાજ પૂતોપર ભે કે વિપત્તિ આવી પહી હતી, તેપણુ રાજપૂતવંશિના ગોરવનું કંઈ સમય રીતે રક્ષણ થતુ હતું અને તે વખતે રાજપૂતવીરોએ કેથા અનુપમ ઉદ્ધામ કર્યો હતો, તેનું એ પ્રથમ પ્રદર્શિત ઉદાહરણ છે તે પછી જે દિવસે મેવળાની દસિપુત્રીમામા આવેલી કેથાનિને મેદીને કુટ બહાદુરચાહની વિજયવૃત્તી મેના મહાભરતીની પે પ્રમ્લ વેગથી મેવળના અધ્યાદકારક શ્વેચામા આવી પહોચી તે દિવસે પણ બાપ્પા

રાવવાના વશ વીરવર વાણજીએ આત્મોત્સર્ગનું પ્રદીપ્ત ઉદાહરણ બતાવી ભગવતી ચતુર્ભુજની કંઠેર આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું એનાડના રાજવંશનું આ બીજું અત્યોચ્ચ ઉદાહરણ હતું

પરંતુ આ ત્રીજી વખતે, ચિતોડપર આવેના આ ત્રીજા ધોર સકટપ્રસંગે, સિસોદીઆકુળપર આવી પડેલા આ ત્રીજા અપરિહાય સકટકાળે, બાપ્પારાવતો કયો વશજ પ્રાણુતાનો દાવ ખેવીને ચિતોડની અધિષ્ઠાનદિવીને સત્પુષ્ટ કરશે ? ભગવતી ચામુંડા આ પ્રસંગે કયા વીરના હૃદયનું રમિર પીને સત્પુષ્ટ થઇ ચિતોડપુરીની રક્ષા કરશે ? આ વખતે ભયકર સત્રામભૂમિમા ડોહપણ સિસોદીઆવીર આવ્યો નહિ હવે શું થશે ? કાઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ ચિતોડનું સોયનીય અને બીજા અથ પતન થવાનું છે, ચિતોડનો સ્વાધીનતારૂપી સૂર્ય આ વખતે સદાને માટે અસ્ત થવાનો છે મોહમયી મહામાયા અત ધોન થઇ ગઇ ' જે મૂઠ લાગ્યશૂને ગિહલેતકુચને આટવા દીર્ઘકાળપર્યંત બાધી રાખ્યું હતું, તે સૂત્ર પણ સદાને માટે તૂટી ગયું જે મહાદેવીએ ભયકર વિપુત્તિના સમયમા સમરસિંહની ઉભય આખે બોલીને ગભીરસ્વરથી કહ્યું હતું કે - " હિંદુઔરવ લુખ થવાની અણીપર છે " જેણે ચિતાના વમળમા પડેલા લક્ષ્મણસિંહની સન્મુખ પ્રગટ થઇને બાર રાજકુમારોનો બિંબી મારો હતો, તે ચિતોડની મૂર્તિમંત સ્વાધીનતાવદ્ધી-દેવી ચતુર્ભુજ હતભાગી ઉદયસિંહની કાયરતા બોધને સદાને માટે ચિતોડનો પરિત્યાગ કરી ગઇ ' તેની સાથે રાજપૂતભતિની એક મહાન શ્રદ્ધા નાશ પામી ' જે શ્રદ્ધાબળથી તે લોકો ચિતોડપુરીને પવિત્ર સનાતનધર્મ અને સ્વાધીનતાનો દુર્બંધુર્ગ માનતા હતા તે મદાન શ્રદ્ધા હવે તેમના હૃદયમાથી લુપ્ત થઇ ગઇ ' હવે તેઓ તેને માત્ર એક મિથ્યા કંપના ગણવા લાગ્યા

આ પ્રકારનો પવિત્રવિશ્વાસ એ રાજપૂતોની અપૂર્વ દેવલકિત, જીવનશક્તિ અને દેશરક્ષાની મહાશક્તિ છે આ મહામ ત્રીજી દીક્ષિત થઇને અનેક દેશના રાજાઓએ સ્વદેશની રક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમા પ્રસન્નમુખથી આત્મવિસર્જન કર્યું હતું આવા અનેક દૃષ્ટાંતો જગતના ઇતિહાસમા સુવર્ણાક્ષરથી અંકિત છે ભતીયજીવનના જે કેટલાક આત ઉન્નવન ચિત્રો દર્શાવેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સર્વના મૂળમા આ મહાન વિશ્વાસ અને આ અપૂર્વ દેવલકિત બીજરૂપે વર્તમાન છે રાજપૂતોની આ શ્રદ્ધાને તેમની સ્વાત ચેપણા સાથે શો સબધ છે તેનો વિચાર કરવાનું કામ અમે વિદ્વાનોના હાથમા સોપીએ છીએ ઇતિહાસમા અનેકવાર તેમના અસીમ ગુણોની પ્રશંસા કરવામા આવી છે અને અને માનીએ છીએ કે આ વિશ્વાસજ સદા તેમના વિજયની દ્વૈચરિત્ર હતો

અકબરે ચિતોડપર ખેવાર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ તવારિખ ફરિસ્તામા તેના કેવળ એક વારના આક્રમણનું જ જ્ઞાત લખ્યું છે જે વખતે તેના પ્રત્યક્ કોષામિમા ચિતોડનો નાશ થઇ ગયો તે વખતના આક્રમણનું જ જ્ઞાત ફરિસ્તામા ઉપનંદ થાય છે પરંતુ જે વખતે તે પરાજિત અને હતાશ થઇ સત્રામભૂમિમાથી નાસી ગયો હતો તે સમયનું કિચિતપણ જ્ઞાત ઉક્ત તવારિખમા જણવું નથી પરાજયના અપમાનથી પોતાના શહેનશાહને બચાવવાને ખાતર મુસલમાનઇતિહાસવેત્તા આ વાત આવી ગયો હતો, એ સ્પષ્ટ જણાય છે ભટ્ટેરોકિના મંથોમા એવો ઉત્પ્રેય છે કે અકબરે ચિતોડપર પ્રથમ આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેને પરાજિત થઇને નાસી જવું પડ્યું હતું ઉદયસિંહની પરાક્રમશાળી ઉપખતીના સૌધથી પરાજિત થઇને અકબરે મેવાડમાથી પલાયન કર્યું હતું સત્રાટઅકબરે આ વખતે પોતાની વિજયશાળી સેના લઇને ચિતોડપર પ્રત્યક્ જનપૂર્વક આક્રમણ કર્યું હતું આ વખતે પ્રથમ તો કાયર ઉદયસિંહે અકબરની સામે બાથ બીઠી નહિ, પરંતુ સરદારોએ દંપકો આપવાથી તથા રાજ્ય ખોવાના ભયથી નિરુપાયે તેઓ સત્રામભૂમિમા ગયા તેમના હૃદયમા સાહસ નહોતો-પ્રતિજ્ઞા નહોતી-દૃઢતા નહોતી, તો પછી તેઓ કયા બળથી મોગસસત્રાટનો પરાજય કરે ? ચિતોડની સેનાએ દીર્ઘકાળપર્યંત અકબરની ભયકર મોગસસેના સાથે યુદ્ધ કર્યું પરંતુ પોતાના રાગના તરફથી હિત્સાહ અને ઉત્તેજન મળ્યા સિવાય સેના ક્યાસુધી યુદ્ધ કરી શકે ? અતે લાચાર થઇ રાજપૂતોની સેના નાબી હતભાગી ઉદયસિંહ અકબરના હાથમા કેદ પકડાયા વીરજનની મેવાડભૂમિના કપાળે આ ધણું ખરાબ કનક લાગ્યું જે ઘટના આજપર્યંત મેવાડમા બની નહોતી તે અસંભવિત ઘટના કાયર ઉદયસિંહને લીધે આજે સંભવિત બની આ કાઈ સાધારણ શોકની વાત નથી ઉદયસિંહ બદીવાન બનવાથી રાજમહાદાયમા અત્યંત દાહાકાર વર્તી રહ્યો રાણાને દારાગઢમાથી મુક્ત કરવાનો કાષ ઉપાય ડોહને સૂચ્યો નહિ.

સરદારાએ ઉદયસિંહને મુક્ત કરવાની કિંચિત્ ચેષ્ટા પણ કરી નહિ અધિક વર્ણન શુ કરવું ? બસ આટલું જ કહેવું પૂરતું થઇ પડ્યું કે ચિતોડપુરી સર્વથા નિરતેજ બની ગઇ સરદારાની આવી બેઠકારી અને નિરતેજલાવ જોઇને ઉદયસિંહની ઉપપત્નીના હૃદયમા મહદ્ અભિમાન અને અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા તે પોતાના મનમા શોચવા લાગી કે -“ શુ ચિતોડપુરી આજે વીરવિહીન થઇ ગઇ છે ? શુ વીરમાતા મેવાડભૂમિએ આજે એકદમ પોતાનું તેજ ગુમાવી દીધું છે ? જે અસંખ્ય માણસો આ ચિતોડપુરીમા વસે છે તેઓ સર્વ શુ નિર્જીવ છે ? શુ તેઓ કેવળ માસના પિંડોજ છે ? શુ ક્ષત્રિયબાળાઓએ નિર્જીવ માસપિંડોને જ જન્મ આપ્યો છે ? ક્ષત્રિયોના સાહસ, વીરતા, તેજસ્વિતા અને આત્માભિમાન, એ શુંબો શુ એકદમ આ સોકમાથી પ્રયાણ કરી ગયા છે ? જે આમ ન હોય તો તેઓ પોતાની આખોથી પોતાના રાજ્યનું અપમાન અને કારાગૃહવાસ જોયા જતા નિર્જીવ અને નિશ્ચિત થઇને કેમ મેરડી રહે ?” ઉક્ત વીરનારીએ દારુણ ક્રોધ અને શત્રુઓના વધ કરવાની ઉત્કટ અભિલાષાથી ઉન્મત્ત થઇને પોતાના કોમળ અગર ખરે લોહબખ્તર ધારણ કર્યું અને હાથમા ધનુષ્યબાણ તથા તલવાર લઇને તે અશ્વાશૃંગ ધમધમ ભરી તરફ ચાલી ચિતોડની નિર્જીવતા અને મૌન દૂર કરાવીને રાજપૂતોની સેનાને નવીન ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત કરી કાપુરુષ ઉદયસિંહની વીર ઉપપત્ની રાજપૂતસેના સાથે ભયંકર વેગથી મેળાનસેના તરફ ગઇ અને તેનાપર એકદમ છાપે માથો તેના બચમા જે ભય કર લાને હતો તેના બીજા આઘાતથી તથા બાણથી પ્રુક્ત થવને માર્યો ગયા થોડી વાર સુધી યુદ્ધ થયા પછી યવનો પાછળ હટવા લાગ્યા રુદ્રાદી રાજપૂતરમણી અત્યંત ઉત્સાહ અને બીધણ પરાક્રમથી યવનોને નસાડતી નસાડતી અકબરની મુખ્ય બાવણી તરફ જવા લાગી વીરનારીની આ અદ્ભુત વીરતા જોઇ અકબર વિસ્મિત થયો અને અનેક પ્રકારની વિપત્તિઓના ભયથી તે રણભૂમિ ત્યજીને પલાયન કરી ગયો જીની વીરતાથી-કેવળ એક જીની વીરતાથી આજે ભારતસમ્રાટ મેળવડી અકબરસાહે પરાજિત થઇ ગયો એક જીના પરાક્રમથી આજે વિજયવતી મેળવડેના છિન્નલિન થઇ ગઇ રાજપૂત રમણીની અસામાન્ય વીરતાનું આ એક અતિ પ્રકાશિત ઉદાહરણ ઇતિહાસપટ્ત પર સુવર્ણાક્ષરે લખાઇ છે

ઉદયસિંહ અકબરના કારાગૃહમાથી છૂટ્યા અને તેમણે ચિતોડમા આવીને પોતાની ઉપપત્નીની અત્યંત પ્રશંસા કરી તેમણે તેની વીરતાને સદસ્યાર ધન્યવાદ આપ્યો અને તે ભરસલામા ગદ્ ગદ્ કહે લાગ્યા કે -“ વીરનારીની બહાદુરીથી મારી મુક્તિ થઇ છે ” રાણાના મુખે આ વખતે ઉક્ત જીની બહાદુરીની પ્રશંસા થતી સાલળી ચિતોડના સરદારાને અત્યંત ધૂણા ઉત્પન્ન થઇ તેમનું અભિમાન ઉત્કેષાઇ આવ્યું અને તેઓ અત્યંત ક્રોધાન્વિત બની ગયા તેઓ પોતાના મસ્ત અવનત કરી રાજસભામાથી આવ્યા ગયા તેમણે વિચાર કર્યો કે -“ કોઇને ક્રોધ પ્રકારે આ વેશ્વાને મારી નાખવી જોઇએ ” આવો વિચાર કરી તેઓ તેના વધ કરવાની સધિ અને ઉપાય શોધતા રહ્યા અચ્છિન્ન સરકારના ક્રોધ અને દ્રેષમાથી માત્ર એકજ જી શી રીતે બચી શકે ? તે બિચારી રીક્ષ તેમના પગમા ફસાઇને મરણ પામી

અકબરપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાને લીધે સરદારા અને સાથતોને જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થવો જોઇએ, તેને ખદલે તેમને શોક ઉત્પન્ન થયો અને માહોમાહોના કલહથી રાજ્યમા ભાન કર અશાંતિ ઉત્પન્ન થઇ ચિતોડની આવી અશાંતિનું ઘણાં સાલળી અકબર પોતાના અપમાનનું સંપૂર્ણ વૈર લેવાનું તૈયાર થયો અને એ મહામુગ્ધ સૈન્ય લઇને ફરીથી ચિતોડતરફ ચાલ્યો આ સમયે અકબરની વધ પચીસ વર્ષની હતી તેના શરીરમા વિપુલ બળ હતું અને તેના હૃદયમા અત્યંત ઉત્સાહ હતો તેના અખડ પ્રતાપથી પ્રાપ્ત સમસ્ત ભારતવર્ષ તેને ચરણે હતું, અનેક દુર્બલદુર્બો તેના ભય કર પરાક્રમથી વિપ્રસ પામી છિન્નલિન થઇ ગયા હતા, અનેક રાજપૂતરાજાઓ તેની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે હાથ જોડી તેની સમક્ષ બેસી રહેતા હતા, તો પછી મેવાડનું મસ્તક તી રીતે ઉન્નત રહી શકે ? મેવાડનો ગર્વ શી રીતે અચળ રહી શકે ? મેવાડના રાજપૂતો સામાટે તેને વશ ન થાય ? મેળાનસમ્રાટની પ્રત્યક્ષ એના તીવ્ર વેગથી આવૃત્તિ મેવાડમા પ્રવેશી ચિતોડની નિઃશ્વરતા થઇ ગઈ નામના ગામથી બરસી જતા જે પાંચ દોરનો રાજમાર્ગ

આવે છે, તેના અગ્રભાગેજ મોગલસમ્રાટ અકબરની મહા પ્રયત્ન છાવણી પીઠી આ સ્થળે સંગેરમરનો એક શુક્રાકારસ્તબ પણ વિરાજમાન છે આ સ્તબને 'અકબરકો દીવા' અર્થાત "અકબરનો દીપક" કહેવામા આવે છે આજપર્યંત પ્રવાસીઓ મેવાડના અંધ પતનના તે ભયકર સ્મૃતિસ્તબને દ્રશ્યી જોઈનેજ ચિંતોડની ગત દુર્દશાનો વિચાર કરતા કરતા અશ્રુધારા છોડતા ચાલ્યા જાય છે

ભટ્ટલોકોના અગ્રેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મેવાડનું સત્યાનાસ કરવાના ઉદ્દેશથી ભયકર મૂર્તિ ધારણ કરી જેવો અકબર ચિતોડ તરફ આવ્યો કે તરતજ કાયર અને બીકથી ઉદ્વસિત પોતાનું પાટનગર છોડીને નાસી ગયા રાણાના પલાયનથી પણ ચિતોડ રક્ષકછીન બન્યું નહિ એ કે ચિતોડ ના કાયુરુ રાણા તેના ત્યાગ કરીને નાસી ગયા પરંતુ ચિતોડ એ નામની બનિહારી એવી છે કે કોણ જાણે કયાથી સાહસિક અને પરાક્રમી અગણિત વીરો નમ્ર અસિ પોતાના હાથમા મદલું કરીને ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે યથોત્તેજ સામે ઝુઝવાને આવી પહોંચ્યા ' જાણે કોઈ શુભ દેવતાના મૂર્તિસજ્જ વનમત્રના પ્રભાવથી ચિતોડની સમરબુમિમા પડેલા વીરજણોની ભરમમાથી અગણિત વીરોની મૃતિ ઉત્પન્ન થઈ ન હોય ' રાજસ્થાનના લિન્ન લિન્ન રાજ્યોમાથી સરહારો અને સામ તો પોતપોતાની સેના લઈને ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આવી પહોંચ્યા વીરવર સહીદાસ અનેક તેજસ્વી અને સાહસિક ચઢાવ-તોને પોતાની સાથે લઈને ચિતોડના પ્રધાન તોરણદ્વાર 'સૂર્યદ્વાર' પર આવીને ઉભા રહ્યા મહોરિયાપતિ રાવત દૂદા સમાવતોની ૨ સેનાને પોતાની સાથે લઈને રણસમામમા આવી પહોંચ્યા બૈદલા અને કટારિયા નામના બે રાજ્યોમાથી બે જળવાન રાજાઓ આવ્યા આ રાજાઓ દિલ્હીથીર હિંદુચકવર્તી મહારાજા પૃથ્વીરાજના વશજો હતા વળી વિજૈનીના પરમાર અને માદીના ઝાલાપતિ વગેરે વીરપુરુષો અત્યંત ઉત્સાહસહિત સગ્રામબુમિમા આવી પોતપોતાની સેનાના બંધિયાર રણ્યલિનમથી આગળ કુચ કરાવવા લાગ્યા આમાના ધણા રાજાઓ મેવાડરાજ્યના માડયિક હતા, પરંતુ માડયિકસિવાય ઇતર રાજપૂતરાજાઓ અન્ય પ્રદેશમાથી પણ અકબરની સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યા હતા તેમા દેવનપતિ વાઘજીનો વશજ, ઝાલૌરપતિ સોનગઢા હમિરદાસ રોહાડ કરમચંદ કઠવાહા તથા ગ્વાલિયરના તુવાર રાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ રાજાની અદ્ભુત વીરતા તથા રણનેપુણ્યનું જ્વાલત ઇતિહાસમા સુવર્ણ ક્ષેત્રથી અકિત છે

ધીમે ધીમે હિંદુસુન્નતમાનો વગેરે યુદ્ધ થવા લાગ્યું યવનસેના ભયકર નાદ કરતી, સમરબુમિને કપાવતી પ્રયત્ન વેગથી ચિતોડના સૂર્યદ્વાર તરફ ધસી આ તરફ રણોન્મત રાજપૂતો પણ પ્રયત્ન સિદ્ધ નાદ કરી આકાશને ત્રિહારી નાખતા એકદમ ધનુષ્યજાણુ લઈ તૈયાર થઈ ગયા ચઢાવતવીર સહીદાસ જ બીર અને પ્રયત્ન હુકારો કરી યવનસેનાપર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા સૂર્યદ્વારમા થઈને ચિતોડમા પ્રવેશ કરવાને માટે મોગલોની સેના સમુદ્રની ઘેરે ઉતરીને તે દ્વાર તરફ આવવા લાગી બહુકની ગાળાઓ ભારી ભારીને મોગલો અનેક ચઢાવતવીરોને નીચે તોડી પાડતા આગળ વધવા લાગ્યા વીરવર સહીદાસે પોતાનો પગ જરા પણ પાછળ હલાવ્યો નહિ એક એક કરતા તેમના ધણા સેનિકો રણ્યમા પડ્યા તથાપિ તેમનો ઉત્સાહ તો જેવો ને તેવો કાયમજ રહ્યો બ્યાસુધી તેમના શરીરમા પ્રાણ રહ્યા, બ્યાસુધી તેમની રક્તવાહિનીઓમા સ્ફિરણ એક પણ બિંદુ રહ્યું અને બ્યાસુધી તેમનો વજ્રસમાન કર શિથિલ થયો નહિ, ત્યાસુધી શત્રુઓ કોઈપણ પ્રકારે તોરણદ્વારમા પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ

સૌવરના કિનારપર વસેલું છે આ માનસરોવરના કિનાર પર બધાવવામા આવેલા કેટલાક માચીન સ્તંભોમાથી તેમને એ સિવાલેખ ઉપલબ્ધ થયો હતો તેની સદાયથીજ તેમનો જિહ્વોત્તલના ઉત્પત્તિકાળનો નિર્ણય કર્યો હતો ૧ કનૈસ ટોડ જણાવે છે કે આ દીપમાલ અઘાપિ સર્વોચ સંપૂર્ણ દશામા વિજમાન છે તેને સર્વથા ચૂના ના થયથી બનાવવામા આવી છે તેની લંબાઈ ૩૦ ફીટ અને તેના શિરોભાગ ૪ ફીટનો હતો તેની ઉપર ચઢવાને માટે એક સીડી છે એક મોટી સગ્રામમા અગિન પ્રતીપ્ત કરીને તે પ્રતિ શત્રુએ તેના શિખરપર રાખવામા આવતી હતી યાત્રાળુઓ તેનેજ ચિન્હ સમજતા હતા આ દીપમાળ એક પ્રગરની મૂર્તિ સમાન બનાવવામા આવી હતી હિંદુ સુલભમાન ખ્રિસ્તી કિવા ચાહુદી, કોઈના ખડા ઉપાસનામંદિરને તે મનથી આવતી નહોતી, પરંતુ રામમંદિરથી કિતા સર્વ ભતિઓના દેવાલયના ચિન્હો તેમા જણાય છે

૨ આ સગવતરોડો રાણા રાગ (સગ્રામસિદ્ધ) ના વશજો નથી વીરવર ચઢના વરમા રાગ નામનો ને એક વીર થયો હતો તેના વશજો આ લોકો છે

ચ દાવતરી સહીદાસની આ અદ્ભુત વીરતા બોધી અન્ય રાજપૂતો પણ પ્રયત્ન ઉત્સાહ સાથે શત્રુઓનો સહાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ જે બે મહાવીરોએ દુશ્મન્ત યવનોનો ગર્વ ખડિત કરવાને માટે, અદ્ભુત વીરતા તથા રણનિપુણતા પ્રકટ કરી હતી તેમના નામ જયમન તથા પતેન્દ્ર હતા. આ ઉભય રાજપૂતવીરોએ મેવાડના સૌકાચ્છાદિત લાગાકાશને થોડીવાર સુધી ઉત્તમ પ્રકાશથી ચમકાવી મુક્યુ હતુ અને તેમના અદ્ભુત પરાક્રમનું જ્ઞાત તે વખતના મેવાડના તિમિરમય ઇતિહાસમા ઉત્તમ ન્યોતિ-સમાન હતુ અને, તેમની વીરતા તથા રણનિપુણતા અનતકાળપર્યંત અક્ષત ગણવાને માટે સ્વયં અકબરે તેમનું જ્ઞાત પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. જયમન મેદેતારનો રાજા હતો. મારનાડના સાહસિ-સામ તોમા જયમન સુપ્રસિદ્ધ હતો તેનો જન્મ રાજેડકુની મેડતિયા નામની સખામા થયો હતો. પતે કનવાડનો સ્વામી હતો તે અદાવત કુની સખામા જન્મ્યો હતો તેનું જાત જગત હતુ અઘાપિ રાજપૂતરોડો આ ઉભય મહાવીરોના નામનો જ્ઞ કરે છે રાજપૂતો પ્રાન કાળમા જે મહાપુરોના નામનું સ્મરણ કરે છે, તેમા આ ઉભય વીરોના નામ પણ આવે છે. રાજપૂતઓએ અઘાપિ સખાકાળની આરતી કરતી વખત જયમન અને પતેનું સ્મરણ કરીને પોતાની સતતિના મગની કામના કરે છે અને મૃહસ્થની પુત્રીઓ પણ ધરી ફેરવતા ફેરવત ભટકવિઓએ તેમની વીરતાસભધે રચેના ગીતો સુદર સ્વરે ગાય છે. ન્યા સુધી આ જગતમા વીરતાનો આદર રહેશે, ન્યાસુધી આર્યવીર રાજપૂતરોડોના હૃદયમા ગતકાલની વીરતાનો એક તણખો પણ રોન રહેને, ન્યાસુધી ગત ચિત્રની એક રેખા પણ તેમના સ્મૃતિરૂપી પગપર અકિત રહેઈ ત્યાસુધી જયમન અને પતેના નામ કાંઈપણ પ્રકારે આ સંસ્મારમાથી દુષ્ટ થશે નહિ કાંઈનામા પણ એવું સામર્થ્ય નથી કે જે આ વીરોના નામનો લોપ કરી શકે.

જયમન અને પતેએ કાંઈની પાસેથી ઉત્સાહ વેચાતો નીધો નહોતો. યાદના ઉત્તેજનથી કાંઈના ચગવવાથી તેઓ સમરોન્મતબનીને ચિતોડમા પ્રાણ આપવાને આવ્યા નહોતા તેમના મદાન અને ઉદાર હૃદયેજ પોતાના સ્વદેશ ની રક્ષાને માટે બુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરી હતી તેઓ કીર્તિલાલ અથવા સ્વાર્થ સાધનની નીચશક્તિને વચ થઈને યવનોની સાથે સંગ્રામ કરવાને માટે તૈયાર થયા નહોતા આ ભયા નક સમામમા કેવળ પુરોજી આવ્યા નહોતા, પરંતુ અત પુરમા રહેનારી અનેક રાજપૂતનનાઓ પણ પકાનો સાગ કરીને પોતાના મૃદુ શરીરપર લોહખત્તર ધારણ કરી, નાનતનાર લઘ ચિતોડની રક્ષાને માટે સમરબુમિમા ઉપરિચિત થઈ હતી.

જે વખતે સામુદ્રાપતિ અદાવતરી સહીદાએ સુર્પદારપર પ્રાણ આપ્યો, તે વખતે વીગવર પતેએ રોન રહેના અદાવતવીરોની સરદારી ઝડપુ કરી આ વખતે પત્ની વય કેનળ મોળ વર્તી હતી તેના પિતા ગતબુદ્ધમા માર્યો ગયા હતા પિતાનું મૃત્યુ થયું ત્યારે પતેની વય ઘણી નાની હતી તેની માતા પાતાના પતિની પાડળ સતી થઈ નહિ, પરંતુ પુત્રનું લાનપાનન કરવાને માટે જીવિત ગઈ તે કનવાપતિનેજેઓના વસજ હતો અને તેનું મરણ થતા જગતમાથી જગતગોત્રના નામનો લોપ થયોનો સભય હતો આવી રિયતિમા તેનું જીવન કેટલું મુશ્કેલી હતુ તે સહજ સમજાય એમ છે પાતુ તેની માતા વીરપત્ની હતી પુત્રના પ્રાણ રતા પણ ચિતોડના ગૌરવને તેણે અધિ-મદન્યતુ માન્ય અને તેને પીતવઓ પરિધાન પ્રાપીને ચિતોડની રક્ષાને માટે મોન્દી આપ્યો તે વીગપત્ની અને વીગજનની હોવા ઉપરાંત વીરનારી પણ હતી પુત્રનું મૃત્યુ થતા મદાન જગવનકુન પણ અનત ળને માટે નુશ થઇ જશે એ ચિતાએ લાલસર પણ તેને વ્યાકુન મરી નહિ માતૃભૂમિને માટે પુરોતો પ્રાણ જય એટલાથી તે વીરમાતા મતુષ્ઠ થઇ નહિ તેણે પોતાના પ્રિય પુત્રને પ્રાણ હોમવાને માટે સંગ્રામમા મોકલ્યો અને પોતે પણ વીર નનીનું મન્વ્ય કરવાને માટે તૈયાર થઈ તેણે પોતાના સુંકમાર શરીરપર લોહ ખત્તર પરિધાન મ્યું અને શસ્ત્રો ધાગપુ કર્યો સંગ્રામ ની તૈયારી કરતી વખત તેને એન્ મીછ પણ ચિતા થઇ ઘરમા નાની વયની સુંકમાર પુત્રવધૂ હતી ઉન્ વીરમાતાએ વિચાર -યો કે - પુત્રનો અને મારો સંગ્રામમા વય થયા પછી આ વધારા જગતકુને કન-લાગવાનો સભય છે આથી તેણે તે સુંકમાર બાળાને પણ વીરવેષ પહેરાવ્યો તેના સર્વ અનકારો તેણે ઉતારી લીધા અને તેના શરીરપર ફેરે લોહખત્તર પહેરાવ્યું અને હાથમા વીંદણુ મ્વ આપીને તેને પોતાની સાથે નીધી અન્ય રાજપૂત

૧ એનુ થયાર્થ નામ પ્રતાપ હતુ, પરંતુ એન સામારણ રીતે પત કહેવામા આવતો હતો.

લક્ષનાઓએ પણ પતેની માતાના ઉત્સાહ જોઈને સમરવેષ ધારણ કર્યો અને રણભૂમિતરફ પ્રયાણ કર્યું. તે સર્વ રણવોદ્ધાના ભય કર પ્વનિસહિત વીરરસપૂર્ણ ગીત ગાતા ગાતા પર્વતપરથી નીચે આવ્યા અને યવનેાપર આક્રમણ કર્યું.

ચિતોડના વીરો સ્વસ્થ થઈ ગુપચુપ હોવા રહી વિચિત્રત યદને અનિમિત્ત નેત્ર ઉક્ત વીરનારી ઓની અતૈકિક વીરતા જોવા લાગ્યા જેમણે કોઈ પણ વખત અત પુરનો ત્યાગ કર્યો નહોતો આખા દિવસપર્યંત મૃદુ કાર્યો કરવા એજ જોના ઝવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો, તે સર્વ બાજે રનેહ મમતા અને સકન સુકમાર ક્રોને તિનાજીવિ આપીને અધારદ થઈ સ્વદેશની રક્ષાને માટે પ્રયત્ન મોગનસેનાની સાથે સંઘામ કરી રહી છે વીરવર પતેની માતા પોતાની પુત્રવધૂ તથા ધર્તર રાજપૂતરમણીઓની સાથે સમ-રમા ધુમવા લાગી અને અનેક મોટા મોટા મોગનવરિનો તેણે વધ કર્યો પછી જ્યારે રાજપૂતનના-ઓએ જોયું કે હવે યવનેના હાથમાથી છૂટવાનો બીજો કાઠ ઉપાય નથી ત્યારે તેમણે પોતાને હાથે કટાર ખાઈ સંઘામભૂમિમા પ્રાણપંથુ કર્યું.

પોતાની કન્યા ભગિની અને પત્નીઓને અહલુન પરાક્રમ દર્શાવી પ્રાણોત્ક્રમણ કરતા જોઈ રાજ પૂતવરિા સમસ્ત સસારીબંધન તથા માયમમતાને તિનાજીવિ આપીને રણોન્મત બની ગયા અને પ્રયત્ન વેગથી રાત્રીનાપર તૂટી પડ્યા મોગયોની વિશાલસેના પ્રયત્ન વેગથી ઉતરના સમુદ્રની જેમ મહા પરાક્રમથી ચિતોડના કિલ્લાતરફ ધસવા નાગી પ્રનયકાળના વાયુની જેમ તેમની પ્રયત્ન તોપો અગ્નિ મય ગોળા છોડીને ભૈરવસિંહનાદથી ગાઝ ઉઠી આ ગોળાએ સેકડા રાજપૂતોને ખડિત કરીને ઉમે ઉઝાડી દીધા અને સેકડા રાજપૂતોની વજ્રમુષ્ટિમાથી ધનુષ્યબાણ છૂટા પડી ગયા આ રીતે ધીમે ધીમે રાજપૂતોની સેના ઓછી થતી ગઈ, તે છતાં પણ તેઓ નિરુત્સાહ થયા નહિ કોઈપણ પ્રકારે શત્રુઓને શરણે જવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી શરણ ? હાનિયના કુળમા ઉત્પન્ન થઈને રાત્રી શરણ મહણુ કરવું ? રાજપૂતો આ મુશ્કિત અને નીચ કાર્ય કરવાને અગ્રત થયા નહિ શરણે જવું તો દૂર રહ્યું પરંતુ તે અધમ ક'પના પણ રાજપૂતોના હૃદયમા ઉત્પન્ન થઈ નાદ રતિશરણ અને આત્મોત્સર્ગના વીર-મત્રથી ઉત્સાહિત થઈને તેઓ ઉન્મત્ત જવા બની ગયા અને તેમણે પોતાના હાથમા પકડેલી તનવારવતી શત્રુના એકાદ બે ગોળાઓ પણ કાપી નખ્યા તેઓ રણોન્મત બની વારંવાર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો સકળ પ્રયત્ન બ્યર્થ થયો તેઓ આ પ્રમાણે પ્રબળ શક્તિપૂર્વક યુદ્ધ કરી ગયા હતા એટલામા એક ગોળા આવીને મુખ્ય સેનાપતિ જયમનના હૃદયમા વાગી ગોળી વાગવાથી જયમન અચ્ચ-પરથી નીચે તૂટી પડ્યો ભયકર ક્રોધ અને શત્રુઓનો નાશ કરવાની પ્રબળ ઇચ્છાથી તેનું વીરહૃદય ઉન્મત્ત બની ગયું કાપુરય શત્રુઓએ દૂરથી એક નીચ ઉપાયની સલામથી તેને માર્યો આ વિચાર આવતા કયા સહદમના હૃદયમા દુઃખ ઉત્પન્ન નહિ થાય ?

આ ભયકર સકટના સમયમા ચિતોડની આ અપરિહાર્ય દુર્દશાના સમયમા ધાર્મ્ય થયેત્રો સેના-પતિ જયમન ચિતોડની ભાવીદશાનો વિનાશ કરી ચિંતામસ્ત થયો તેને રાત્રી કે અરક્ષિત ચિતોડની રક્ષા કરવાનો હવે કાંઈ ઉપાય મેળ રહ્યો નથી દારણુ વેદનાથી તેનું હૃદય વિદોર્ણ થઈ ગયું તેના આરકન નેત્રમાથી એમદબ્ધે અશ્રુબિંદુઓ નીચે પડ્યા વિમ્મ ક્રોધ અને વૈરપિપાસાથી તે વીર દાત પીરી પીસીને અકબરને વારંવાર વિચાર દેવા લાગ્યો ધીમે ધીમે તેનો કરાનકાળ નિકટ આવી પહોં-ચ્યો આ વખતે જયમનની દષ્ટિશીષ્ય ચિતોડની ભાવીદુર્દશાની નિખિડ છાયા વારંવાર ભ્રમણ કરવા લાગી તે વરિ પોતાનું ઝવન દર્પ અને જૌરવસહિત ત્યાગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને પોતાના હાથ નીચેના રાજપૂતસૈનિકોને પણ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી શીઘ્ર ભુહારચતુર્નુ અનુશાન કરવામા આગુ આઈ હજાર રાજપૂતો એકસાથે બીડું ? હાલવી અતસમયના પીત વરો ધારણ કરી એકબીજાની વિદાય લઈ સદાસ અને ઉત્સાહની સાથે મોગનસેનાપર તૂટી પડ્યા દુર્ગનું દાર ખોડી નાખવામા આગુ પ્રાણનો મોહ છોડી ઉન્મત્ત રાજપૂતગણ પ્રયત્ન સમુદ્રતરબની જેમ નીકળીને શત્રુઓ તરફ ધસી ગયો અને તેમનો સદાર કરવા લાગ્યો ઉલ્લસપક્ષના અગણિત સૈનિકો માર્યો ગયા, પરંતુ મોગનસેના તો અ ગાંધ હતી ગમે તેટલા સૈનિકો મરે તેથી તેને એવડી મોગી શી દાનિ યવાની હતી' એક મોગન મરતા

તેની જગ્યાએ સો જણ આવીને ઉભા રહેતા, પરંતુ રાજપૂતોની સખ્યા અલ્પ હતી, તેથી તેઓ સર્વ માર્યા ગયા આથી ચિતોડની દારુણ દુર્દશા થઇ આ દુર્દશામાથી પુન મસ્તક ઉન્નત કરવાનું ચિતોડમા સામર્થ્ય ગ્રહી નહિ

આ સંકટના સમયમા પીતવસ્ત્રવાળા કાષ્ઠપણુ રાજપૂતે પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે શત્રુનું શરણુ ગ્રહણ કર્યું નહિ કાષ્ઠપણુ રાજપૂતે પવિત્ર પીતવસ્ત્રને કનકિત કર્યા નહિ કાષ્ઠપણુ રાજપૂતે રાજપૂત-કુળગૌરવ અને રાજપૂતમાહાત્મ્યને તિવાળવિ આપી નહિ વીરજનની ચિતોડપુરી આજે વીરરહિત થઇને “મશાનના જેવી ભયકર બની ગઈ કનકનગરીની આજે શેયનીય દુર્દશા થઇ ગઇ આજે ત્રીસ હજાર રાજપૂત-ત્રીસાએ હૃદયનું રુધિર આપી “ જગદગુ ” “ નરપાદ ” અકબરની રુધિરપિપાસા શાત કરવાને ખત્ત કર્યો અને તેઓ તેના પ્રયત્ન વિરોધાનુસાર પત્ત ગવત્ ભસ્મ થઈ ગયા અગણિત નરનારીઓના રક્તથી ચિતોડના સર્વ સ્થાનોમા કાદવક્રીયક થઈ રહ્યો અને તેથી તે નગર અત્યંત ભયકર દેખાવા લાગ્યું સ્થળે સ્થળે છિન્નલિન્ન થઇ ગયેલા અગણિત મૃતદેહો પડ્યા છે, નિહુર પાપાણુહૃદય અકબર રુધિરમય ક્રીડકામા પોતાના પગ ખરડતો, છિન્નલિન્ન થઇને પડેલા મૃતશરીરોને ઠોકર મારતો ચિતોડમા આમતેજ કરવા લાગ્યો અને તેની ભયક્રતામા વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો દેશખં-દેશના અનેક રાજપૂતસરદારો તથા મામતોએ તથા રાણાજના અતિ નિકટના ૧૭૦૦ આપ્તોએ તે દારુણવિપત્તિના સમયમા ચિતોડની રક્ષા કરવાને માટે આત્મવિસ્મર્જન કર્યું કેવળ જ્વાલિયરના તુવારરાજાએજ ચિતોડના ભાવીદુર્દશાકાળે ઉપયોગી થઈ પડવાને માટે આ ભયકર સમયમાથી પોતાનો પ્રાણ બચાવી દીધો હતો નવ રાણીઓ, પાંચ રાજકુમારીઓ, બે બાળકો અને સમગ્ર સગદારકુલની સ્ત્રીઓએ તે કઠોર કાળમા લુહારનનનું અનુક્રાન કરીને રણમા પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું આ ભયકર વખતે ચિતોડનું જે સત્પાનાશ થયું તે કદિપણુ વિસરી શકાશે નહિ બપોલની આ જગતમા ‘ હિંદુ ’ નામ કામચ રહેશે લાસુધી આ વિષ્વ સની કયા લોકોના સ્મરણમાથી જશે નહિ જે દિવસે ચિતોડની ઉપર આ વિષ્વ સક વિપત્તિ આવી પડી તે દિવસેજ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાશ્રી મહાદેવી ચિતોડપુરીનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઈ તે પવિત્ર ‘ આદિત્યવાર ’ (રવિવાર) અગીઆરસને^૧ દિવસે પવિત્ર શિદ્યોતકુચના અત્યંત પૂજનીય દેવતા શુવનપ્રકાશક સૂર્ય ભગવાને અતિમવાર ચિતોડઉપર પોતાના ગૌરવચુકા ડિગ્જો નાખી પોતાના નેત્રો સદાને માટે બંધ કરી દીધા તે દિવસથી આજ-પર્યંત પુન કદિ પણુ તેમણે ચિતોડપર સગૌરવ રક્ષિતપાત કર્યો નથી જે ચિતોડને આજપર્યંત સ્વાધીનતા અને સનાતનધર્મના અભેદ ક્ષિકાશ્રી માનવામા આવતું હતું, તેની આજે દારુણ દુર્દશા થઇ જેની શોભા અને સુહરતા એક સમયે ઇદ્રપુરી અમરાવતીને ભગવતી હતી, તેને આજે નિહુર અકબરે ભૂતપ્રેતોના તાડવૃત્તપત્ર સ્થાન બનાવી દીધું સુશોભિત મહાનયો અને સુદર મંદિરોને ચૂર્ણવિચૂર્ણ કરીને ઘૂળમા ભેળવી દીધા જે નગરાઓના ભીષણુ ગભીર નાદથી શિદ્યોતકુચના રાજાઓના પુગ્રવેશ સૂચિત થતો હતો, જે મહામુશ્વવાન અને સુશોભિત દીપવૃક્ષ ભગવતી વિશ્વમાતા ચતુર્ભુજદેવીના મંદિરમા વિમળ પ્રકાશ વિસ્તારિત કરતા હતા અને જે દર્શનીય દારો ચિતોડમા સિદ્ધાગને શોભા આપતા હતા તે સર્વને પાપાણુહૃદય અકબર, પોતાના ભાવી અકબરાબાદ નગરને શોભાવવાને માટે ઉપાડી થઈ ગયો ર

૧ સવત ૧૬૨૪ના ચૈત્ર સુદી અગીઆરમ્ અને રવિવારને દિવસે (૧૬૨૦ ૧૫૯૮મા) આ ભયકર સમય થયો હતો

૨ “ તિજે રાખા ચિતોડરાય ” અર્થાત્ ‘ ચિતોડના ત્રીજવારના બ્વસ ’ થી અકબર હિંદુદેવી અને મહાભુખી હતો એમ સિદ્ધ થાય છે, મરણ કે અન્વાહીન અને બહાદુરશ હના કોચાગિમાથી પાણુ જે સુદર રાત્રમહાલયો, ‘ દિશો અને રતભો બચ્યા હતા તે સર્વને અકબરે મૂળભેગા કરી દીધા હતા કેટલાક લોકો મ્હે છે કે અકબર અત્યંત શિષ્યાભુતગામી અને મત્તધર્મી હતો, પરંતુ તેણે ચિતોડપર ફેલા અત્યાચારશ્રી હિન્ત ઉચ્ચ પાતો ચિન્થા જણાય છે અન્વાહીનના આક્રમણથી કાઠ ચિતોડની આવી પાવમાની થઈ નહોતી કારણ કે તેણે દુર્ગદશાનો ભાર એ ‘ હિંદુ રાજાને ’ સોંપ્યો હતો બહાદુરશાહને પોતાની દુરભિલાષા વસ્ત્ર કરવાને ઘણા થોડા સમય મળ્યો હતો. તે સમયમા રાજપૂતો વિરોધત. પોતાના અણુમંદિરોના ઉદ્ધાર કરવા હતા, પરંતુ અકબરના સમય પડી તેમને આ ભાવ નષ્ટ થઈ ગયો અકબરની પૂર્વેના કાળનો દત્તિદાસ વાચવાયો આ વાતની સત્યતા સમગ્રે અકબરના સમય પડી તો રાજપૂતોને પોતાના બળની દક્ષાગી ચિતા રહેતી હતી, તો પછી તેમને મંદિરો બંધાવવાને કે તેની

અકબરે પોતાના હાથથી જ્યમલનો સહાર કર્યો હતો જે બહુકની સહાયથી તેણે આ કામ પુરુષને થોડા કાર્ય કર્યું હતું, તેણે નામ તેણે “સઆમ” રાખ્યું હતું અણુ રાજા અને પાદશાહ જહાંગીર ના વચ્ચેના આ વૃત્તાંતની સાત્તા સિદ્ધ કરે છે. જે કે અકબરે અધર્મી ઉપાયથી જ્યમલનો સહાર કર્યો હતો, તોપણ તે તેના યુદ્ધોને સારી પેઠે બાંધતો હતો જ્યમલને મારી અકબર પોતાને કૃતકૃત્ય સમજ્યો હતો તે એટલે સુધી કે વીરવર જ્યમલ અને વીરબાનક પતેની અહ્યુત વીરતા અત્યંત રાખવાને માટે તેણે દિલ્હીમાં પોતાના કિશાના સિદ્ધાર ઉપરના એક દિવસ ચણનરાપર ઉક્ત ઉભય વીરોની પાપાલ્કુમ્ભિતિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

કાર્યજનગરના જગદિવિખ્યાત મહાવીર હાનિજનના પ્રયત્ન પ્રતાપથી કના નામની સમરભૂમિમાં રામના જે સ્વારોએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો તેની મુદ્રિકાઓ તોળાને હાનિજને પોતાના વિજયનું પરિમાણ નિશ્ચિત કર્યું હતું તેજ પ્રમાણે અકબરે જીતરાજપુતોની યજોપવીતોને ગુનામાં તોળીને પોતાના જયનું માપ કાઢ્યું હતું. આ સર્વ યજોપવીતો તોનમાં જગા મણ થઈ હતી. ચિતોડની શોચનીય દુર્દશાનુ આ પ્રકાશિત ઉદાહરણ તે સમયથી ‘તિનકે’ અથવા શપથતરિકે વપરાવા વાળું અર્થાત્ જગાને એક સોગદતરિકે ગણવા નાગો વણિક શેર શાહુકારો મારાકો વિગેરે આ શોણિતમય જગાના અને પોતાના ગુપ્તપત્રના પાછના ભાગમાં અથવા શિરનામાવાગા ભાગના એક ખૂણમાં લખવા લાગ્યા આ સાધારણ તિનકાકની અદર જે કરેર શપથ ગુપ્તભાવે વર્તમાન છે તેને અનાદર કાઢપણ્ય બેવાહનિવાસી કરી શકતા નથી જે પત્રપર જગાને એક લખેને હોય તેને જે માણસ પર તે મોકનવામાં આવ્યો હોય તે સિવાય કાઢપણ્ય માણસ બોલી શકતા નથી જે આ શપથનો ભંગ કરે તેને ચિતોડને ખસ કરવાનું પાપ લાગે એવી લોકોની માન્યતા છે જે કે આણુ વૃત્તાંત ઇતિહાસને માટે અધિક ઉપયુક્ત નથી તથાપિ એની અદર જે નૈતિકતત્ત્વ છે તેને માટેજ તેના ઉપેખ કરવામાં આવ્યો છે આ નૈતિકતત્ત્વ સામાન્ય નથી આ જગાના સામાન્યજનના ગર્ભમાં જે ગુપ્ત ગભીર

મશમત કરાવવાનો અનુરાગ કથાથી રહે ૧ દેશની રાજવંશમાં સિંધન કનનિત કહે પણ ૧) નહીં અપુત્ર દેશના લોકો શિષ્યાગામાં સપૂર્ણ રીતે પાર ૧૦ હોય તે છતાં પણ જામુધી તેમને પુત્રની સહાય અને ધૈર્યસપિ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાંસુધી તેઓ શિષ્યાગાની રેણ પણ કમલે કરી શકે નહીં આજ કાલજીવી ચિતોડની પૂર્વશોમાં અને સુદરતાનો ઉદ્ધાર થયો નહોતો.

૧ ‘અકબરે જે બહુકથી જ્યમલનો સહાર કર્યો હતો તેણે નામ તેણે ‘સઆમ રાખ્યું હતું સઆમ અત્યુત્તમ બહુક હતી આ બહુકવતી અકબરે ત્રણ હજારપંચીસોને વડ કર્યા હશે (જહાંગીરનામાં)

૨ અસિપયાસ વર્ષપૂર્વે ઇતિહાસવેળા બનિયર બર ૧૧૧૧માં પ્રવસ કરવાને માટે આવ્યો હતો તેણે આ બંને મુર્તિઓને લેઈ હતી તેણે ભારતવર્ષના સળખમાં પોતાના સ્વસ્થી ચિત્રાને જે પત્રો લખ્યા હતા તેમાંના યજ્ઞ પત્રો હો સં ૧૬૮૪ માં લકનન સ્થાપણ બેઝબકાર પદવ્ય હતા જ્યમલ અને પત્ની મુર્તિને ઉત્તર ૧ જે પત્રમાં છે તે પત્ર હો સં ૧૬૬૩ ના જુલાઈની ૧ હી તરીકે લખેલો હતો તે પત્રમાં બનિયર જણાવે છે કે, સિદ્ધારમાં પ્રવેશ કરવાની સાથે દારી બંને બાજુએ ઉભા રહેવા જે હાથીઓના જેવું ભેલાવાયક બીજી કાઈ નથી આમાંના એક હાથીની ઉપર ચિતોડના રાજ જ્યમલની અને બીજીની ઉપર તેના બહુ પતની મુર્તિ છે આ ઉપર ચ સાહસિકવીરોએ પોતાની વીરમાતાની સાથે સઆમમાં લઈ પ્રયત્ન વીરના મદદરેત કરી હતી આ ઉપર એવા વીર અને સાહસિક હતા કે તેમણે પ્રાણાત્યુધી રાત્રે પોતાના મસ્તક નમાયા નહોતા તેમના ગોરના સ્મારકવિ હતરિકે તેમના રાત્રે તેમની મુર્તિઓ સ્થાપિત કરી છે આ ઉપર અકબર મુર્તિઓને દર્શન કરવાની મારા મનમાં એક અપૂર્વ ધ્યાવ ઉદિત થયો બધું સંકટ અને આનંદનિશ્ચિત એક ઉત્ત્વ અને અલે કિં ધ્યાવ ઉદિત થયો.

બનિયર રાજપુતોને ઇતિહાસ સા ૧ રીતે બાંધતો નહોતો, નહિ તો તે જ્યમલને ચિતોડને ૧૨૦ અને તેને જ્યમલનો બધુ સામાટે જણાવત? કેવળ આ ઉપરવીરોની પાપાલ્કુમ્ભિતિઓને જ બનિયરના હૃદયમાં એવે ઉત્ત્વ અને ગભીર શાવ ઉપ ન થયો હતો ત્યારે જેણે અત્યંત કષ્ટ અને પરિશ્રમ સહન કરીને રાજપૂતાનતિના ઇતિહાસ નો ઉદ્ધાર કર્યો છે, જેણે જ્યમલ અને પતેના લીલાલિખને સ્વદિની જેઈને તેમની નિતાવેદી ઉપર ભક્તિસંહિત પુષ્પો વ્યાખ્યા હતા અને રાજપૂતોના હિલને મારે જેણે ગોળા આ મનોમ આપ્યો હતો તે દૌડ મહોદયના હૃદયમાં કેવો ઉત્ત્વ પૂન્યભાવ ઉપન થયો હતો, તેનો વિચાર કરવાનું કાર્ય અમે સુખ પાડકનેજ સોપીએ બીએ

૩ આ મણ પાકા ચાર રોરો હતો કનલ દૌડે એને ૪૦ રોરોના મલ જણાવવામાં ૫૫ કરી છે

બાવ વિરાજમાન છે, તેનું સ્મરણ થતા કયા બારતવાસીનું હૃદય એક પ્રકારની તીવ્રતા ચિંતાથી ઉદ્વિગ્ન નથી થતું ? એવા માણસ કોણ છે કે જ્યારે તે વર્તમાનને બૂનીને બૂતકાળના અધકારમય ગર્ભમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે આ દુર્દિનનું-આ ઠંધિરથી રંગેના ચિત્રનું સ્મરણ થતા શોકાકુંડ ન થાય

ઉદયસિંહ ચિંતોડનો ત્યાગ કરીને ગોહિંવતેકતી પાસે આત્મા ગયા આ ગોહિંવતેકો રાજવી-પત્ની નામના ગભીર વનમાં રહેતા હતા તેઓ ત્યાં થોડા દિવસસુધી અત્યંત કષ્ટ સહન કરી ગિદગોત નામના સ્થાનમાં આવી ગયા આ સ્થાન અરવંદી સૈન્યમાંથી અદર છે ચિંતોડ જ્યાં પૂર્વે ઉદયસિંહના પૂર્વજ વીર બાપ્પારાવને આ સ્થાનની નિકટમાં જ મુક્તશાસ કર્યો હતો આ વખતે ચિંતોડનો નાશ થયો તેથી કેટલાક સમયપૂર્વે ઉદયગિરિની ખીણના મધ્યમાં આ ઉદયસિંહે એક વિશાળ સરોવર બંધાવ્યું હતું અને તેનું નામ ઉદયસાગર રાખ્યું હતું આ સૈન્યમાંના વિશાળ હૃદયને ધોતી અનેક નાની નાની નદીઓ કેડકેડ નાદ કરતી વક્રાકાર વહેતી ચાલી જાય છે ઉદયસિંહે તેમાંની એક નદીમાં એક વિશાળ બંધ બાંધીને તેનો પ્રવાહ રોગી રીધો અને તેની નિકટના ત્રિરિંદુ ઊપર “નવચૌધી” નામનો એક નાનો મુદર મહાત્મ્ય બંધાવ્યો તે પછી થોડા વખતમાં આ મહાનયત્રી આસપાસ અનેક મોટા મોટા મહાનયો બંધાઈ ગયા અને અંતે કોઈક મોટા મુદર નાનું નગર બની ગયું આ રીતે બીજે થોડો કાળ જતા તે એક મોટું વિશાળ રાહેર બની ગયું ઉદયસિંહે પોતાનું નામ આ નગરને અર્પણ કર્યું હવે ઉદયપુર મેવાડનું પાટનગર ગણાવા લાગ્યું

ચિંતોડનો ખસ થયા પછી હૃદયમગ્ન ઉદયસિંહે જોણા નામના સ્થાનમાં ૪૨ વર્ષની ઉંમરે ૪૬ લોકોનો ત્યાગ કર્યો ઉદયસિંહ જે વખતે પરલોકવાપી થયા તે વખતે તેમના પત્નીસ પુત્રો જન્મ્યા હતા તેમના આ પુત્રો “રાણાવત” નામથી વિખ્યાત થઈ વખત જતા વિશાળ શાખાપ્રશાખાઓમાં વિભક્ત થઈ ગયા આજના રાણાવત પુનાવત અથવા કૌનાત તેમના વિસ્તૃત વસતીસ્થાની શાખાપ્રશાખા છે અત્યંત સમયે ઉદયસિંહ પ્રાચીનકાળથી આનંદી આવેલી ઉત્તરાધિકારીની પ્રણાલીનું ઉત્તર કરીને પોતાના પુત્રોમાં પરસ્પર વિમુક્ત બીજા વાપી ગયા તેમણે પોતાના પ્રિય નાના પુત્ર જગમજને રાજ્યનો સ્વામી કરાવ્યો આથી ઝગડાને સૂત્રપાત થયો રાણાના ચતુર પત્ની તેમની આજ્ઞાનુસાર જગમજ રાજસિંહાસનપર બેઠો મેવાડના એક રાણાનો અત્યંત સ્કંદર અને બીજા રાણાનો ગળ્યાભિરેક અપમાનમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે એક તરફ રાજકુટુંબના માણસો કુનુપુરોહિતને ધેર જઈને શોક કરે છે અને બીજા તરફ નવીન બૂપતિના અભિપ્રાયસર કરવાને માટે પરિજન, પુરજન તથા મંત્રીમણ રાજમુનને ઉત્તમ પ્રમાણે સુશોભિત કરે છે હાથમાં માસની વાસતી પૂર્ણિમાને દિવસે જગમજના આનાઓ પોતાના પિતાનો અત્યંત સ્કંદર કરવાને ગયા તે વખતે આ તરફ જગમજ મેવાડના ગિહાસનપર બેઠો પરતુ વિધાતાએ તેના ભાગ્યમાં રાજ્યભોગ લખ્યો નહોતો જે વખતે સ્તુતિપાઠોએ અને દુરોએ જગમજના રાજસિંહાસનની ઘોષણા કરી તે વખતે શ્રમશાનભૂમિમાં તેના પિતાની ચિનાની ચારે તરફ મેરાડના સરદારો એકત્રિત થઈને શ્રમ મસનત કરતા હતા આ શ્રમ મસનતનું ફળ શીઘ્ર સર્વના ભણવામાં આવ્યું પાંચ આ વાત બહો છે કે રાણા ઉદયસિંહે સોનગદાસરદારની પુત્રીનું પાણિયકલ્પ કર્યું હતું આ રાજકુમારીના ઉદરે વીરમેઘ પ્રતાપનો જન્મ થયો હતો પ્રતાપના મામા ઝાંઝારાવ પોતાના ભાણેજને મેરાડના સિંહાસનપર અભિષેક કરવાને માટે અતિ વ્યગ્ર થયા અને તેમણે મેવાડના મુખ્ય સામંત ચંદાવતશિરો મણિ કૃષ્ણજીને પ્રશ્ન કર્યો કે “પ્રતાપ ખરા વારસ હોવા છતાં પણ તેમને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નથી આપ જન્મ હોવા છતાં પણ આ અવિચારી કાર્યમાં શામટે સંગમન થયા ?” આ વચ્ચે સાલળી સામંતશિરોમણિ કૃષ્ણજી નમ્ર વચનથી જોડ્યા “જો રોગી અત્યંત મરે થોડું દૂધ પીવા માટે તો શું તેને દૂધ નહિ આપવું જોઈએ ? કૃષ્ણજીનો સ્વર કમળ ગભીર થતો ગયો અને તેઓ પુનઃ જોડ્યા “આખા ભાણેજને જ ગાદી આપવાનો એ નિશ્ચય કર્યો છે હું પ્રતાપના યશમાં ખરો રહીશ ”

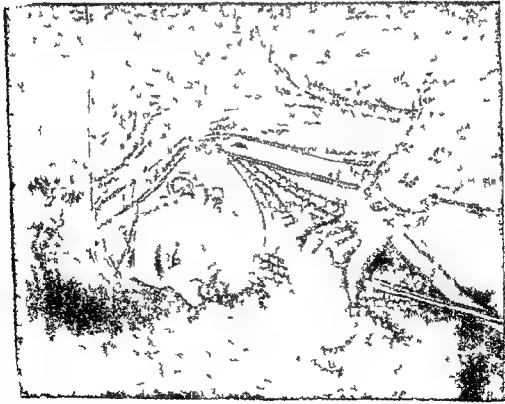
પ્રતાપસિંહ મેવાડનો ત્યાગ કરવાને માટે પોતાનો અશ્વ સજ્જ કરના હતા, એ નામ જ્ઞાનિ યરના પદ્મચુત નરેશને પોતાની સાથે વધીને રાવત કૃષ્ણજી હરબારમાં આવ્યા પ્રવેશ કરતાની સાથે જ ઉભયે સિંહાસનની નિમજ્જ જગમજના ઉભય હાતની બારો પડી અને તેને નિકટના તરિયા આસનપર

બેસાડી દીધો. જ્યમયને રાજ્યાસનપરથી નીચે ઉતારતી વખત સામંતશિરોમણિ રાવત કૃષ્ણજી ધીર અને માર્મિકે લાવે બોલ્યા.-“મહારાજ ! આપ બૂલ્યા છો. જા રાજાસનપર બેસવાને તો માન પ્રતાપ-સિંહજી અધિકારી છે.” પછી સાયુરશ્ચાપતિએ પ્રતાપસિંહને રાજવેષ અને દેવીએ આપેલા ખડ્ગથી સગવી રાજ્યાસનપર સ્થાપિત કર્યો તથા ત્રણવાર પૃથ્વીને સ્પર્શ કરી તેમને મેલાડના રાણાતરીકે વંદન કરી તેમના નામનો જયઘોષ કર્યો. ત્યા ખીજ પછુ જોટલા સરદારો અને સામંતો ઉપસ્થિત હતા તે સઘળાએ રાવત કૃષ્ણજીના કાર્યને અનુમોદન આપ્યુ જા મંગલકારક કાર્ય સમાપ્ત થતાજ નવીન રાજા પ્રતાપસિંહે સર્વ લોકોને બોલાવીને કહ્યું.-“આહેરિયાનો ઉત્સવ આવી પહોંચ્યો છે; માટે ત્રણે આપણે સર્વ અશ્વારૂઢ થઈને જંગલમાં જઈએ અને મૃગયા બેવીએ તથા ભગવતી ગૌરીને વરાહનો ભલિ આપી આગામી વર્ષનુ ક્ષાફય જાણીએ ” પરમાનંદથી પ્રુવક્તિ થઈ સર્વ જજી મૃગયા બેવવાને મથા સર્વ જણે મળી અગણિન વરાહોનો સહાર કર્યો. આ વખતે તેમને જય મંગલથી મેલાડના ભાવી મુખા-અની આશા સર્વના મનમાં ઉદ્ભવી

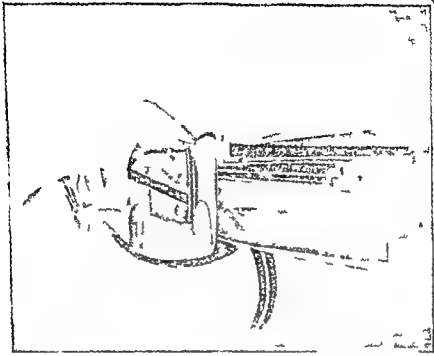

શાનકુલ તિલક અંગદેકી મહારાણા મતાપ

महाराजा प्रतापने विदेशी सैन्य भंगकिए

श्रीमती ७७-२ व्यापी महाराजा प्रतापने ७४
मृत्युवन्तर आवायति भावसिद्ध

અધ્યાય ૧૦ મો

મહારાણ પ્રતાપસિંહનું રાજ્યાશોભણ-અકબર સાથે રાજપૂતરાજાઓનું મળી જવું-પ્રતાપસિંહની દીનારસ્યા-યુદ્ધની તૈયારીઓ-માલદિનું અકબરને આધીન થવું-પ્રતાપસિંહનો રાજપૂતરાજાઓ સાથેનો સંબંધ છુટવો-અકબરનો રાજા માનસિંહ-સલીમનું મેવાડપર આક્રમણ-હલદીઘાટનું યુદ્ધ-સલીમની સામે પ્રતાપસિંહનું ઘોર યુદ્ધ-પ્રતાપસિંહનું ઘણું યશ થવું-આલાસરકારે કરેલું પ્રતાપસિંહનું રક્ષણ-પ્રતાપસિંહના જાતા શક્તસિંહ અને પ્રતાપસિંહનો મેળાપ તથા પ્રીતિદર્શન-અકબરે કમલમેરદુર્ગ મેળવવો-મોગલસેનાના ઉદયપુરપર અધિકાર-મોગલસેનાપતિ ફરીદનો સેનાસહિત પ્રતાપસિંહે કરેલો નાશ-લીલોદ્ધાગ પ્રતાપસિંહના પરિવારની થરેલી રક્ષા-ખાનખાનાન-પ્રતાપસિંહપર મહાન સંદેહ અકબરની સાથે સંધિ કરવાની પ્રતાપસિંહની માગણી-બિકાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીસિંહ-ખુશરોજીનું વૃત્તાંત-પ્રતાપસિંહનું સિંહનદી તરફ ગમન-તેમના મંત્રીની સ્વામિભક્તિ-પ્રતાપસિંહનું પાછા મેવાડમાં આવવું-પ્રતાપસિંહનું મોગલોપર ઐકાએક અકબર-કમલમેર અને ઉદયપુરનો પુનરુદ્ધાર-

મહારાણ પ્રતાપસિંહ

પ્રતાપસિંહનું વિજયગૌરવ-તેમને રમેલી પીડા અને તેમના મૃત્યુનું વૃત્તાંત.

સોદીઆકુલની મહાન માનમર્યાદા અને રાજ્યપદવીને પ્રાપ્ત કરી મહારાણ પ્રતાપસિંહ મેવાડનું રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યા; પરંતુ તેમની પામે દ્રવ્યબલ કે સાધનબળ નહોતું. તેમના સામંતો પણ વિપત્તિઓથી દનારા અને નિરતેજ યુધ્ધ ગ્રામ હતા; છતાં તેજસ્વી પ્રતાપસિંહ આથી કિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ. તેમના હૃદયમાં પૂર્વજોના વીરમત્ર અને અગમ્ય પૂર્વજોની તેજસ્વિતા સંપૂર્ણ ભરેલા હતા આ અપૂર્વ રાજગુણોથી યુગ્મ હોવાથી તેમને રાત્રિ-દિવસ ચિંતા થયા કરતી હતી કે ચિંતોડના નષ્ટ થયેલા ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર શી રીતે કરવો ? આપણા પૂર્વજોનું બળ પ્રાપ્ત કરી

આપણને અપમાન કરનારા શત્રુઓને તેમના અત્યાચારોનું ફળ શી રીતે આપવું ? આ ચિંતા જેમ જેમ પ્રબળ થવા લાગી તેમ તેમ તેમનું હૃદય નવીન નવીન સાહસ અને ઉત્સાહથી દદ થવા લાગ્યું અને તેઓ પોતાના મહાત્મ જની સિદ્ધિ કરવાનો ઉપાય ગોધવા લાગ્યા. તેઓ નિઃશયપૂર્વક જાણતા હતા કે અનેક લુહિવાન માણસો મારી મોજનાની વિરુદ્ધ છે. તેઓ સાગી રીતે જાણતા હતા કે મારી પાસે

સલાય, સેના અથવા દ્રવ્ય કાંઈ પણ નથી અને મોગયપાદશાહ અકબર વિપુલ બચસપન્ન છે, છતાં પણ તેમણે અકબરની સામે ફિઝલુ ઉત્પાદથી ખડ્ગ ધારણ કર્યું.

ભટ્ટોદેશના અગ્ર્ય ધોમા પોતાના પૂર્વજોની ઐતીહાસિક વીરતા અને મહત્તાનું વૃતાંત વાચવાથી પ્રતાપસિંહને જાત થયું હતું કે મિહલોનકુવના કાંઈપણ રાજ્યએ કાંઈ પણ વખત શત્રુની સમક્ષ પોતાનું મરતક અવનત કર્યું નથી બીજાં વિપતિઓ શિરપર આવી પડ્યા છતાં પણ સિસોદીઆકુવના કાંઈ રાજ્યએ શત્રુના ચરણોના સ્વીકાર કર્યો નથી જો કે સાહજીવીનાદિ નિષ્કુર મુસનમાનોના વિદેયથી ચિતોડનગર કેટલીકવાર ઉજ્જડ થઈ ગયું હતું તથાપિ તે કંઈપણ તેમના અધિકારમા ગમ્ય નહોતું તેના પર મુસલમાનોના અધિકાર થયો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ ઉવટપણે કેટલાક મુસનમાન નૃપતિઓને ચિતોડની કારાગૃહની દવા ખાતી પડી હતી, તો શું એ ચિતોડપુરીને ઉદ્ધાર નહિ થાય? શું ચિતોડવિજેતા અકબરનો પ્રયત્ન ગર્વ કદિ ચૂર્ણ નહિ થાય? પ્રતાપસિંહને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે - “જો કે હાય ચિતોડ શત્રુના આસમા છે, જો કે આજે અકબરને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, તોપણ પ્રયાસ અને પરિશ્રમ કરવાથી એક દિવસ અવશ્ય ચિતોડનો ઉદ્ધાર થશે અને અદૃશ્યકના અપરિહાર્ય પરિવર્તનથી મોગય પાદશાહ ઉચ્ચસિંહાસનપરથી પતિત થઈ પાતાળમા જશે, અને કદાચ હજી અકબરના સિંહાસનને ડામાડોળ કરી નાખીશ” પ્રતાપસિંહના આ વિચારમા તેજસ્વિતા અને શૌર્યનું દર્શન કોને નહિ થાય? પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ જે અગણિત વિદ્વાં ધોમિ ધોમિ તેમની સામે ઉપસ્થિત થતા જતા હતા અને ચતુર અકબર તેમનો ઉપોગ નિષ્ફળ કરવાને માટે યુક્તરીતે જે પ્રયાસ કરતો હતો, તે તેમને વિહિત નહોતો જે સમયે પ્રતાપસિંહ પોતાના મનમા ને મનના આશાવટીને વધારી રહ્યા હતા, તેજ સમયે તેમનો પ્રયત્ન વેરી અકબર, તેમનો સમસ્ત ઉદ્યમ નિષ્ફળ કરવાને માટે તેમના શાંતિબુદ્ધિઓને-કિ બહુના તેમના આપ્તોને-સહોદરને લાનચમા ફસાવી તેમનીજ સામે યુદ્ધ કરવાને ઉત્કેરી રહ્યો હતો મારવાડ, અબર અને ભિકાનેરના રાજ્યો-અરે! જુદીના રાજ્ય પણ મુસનમાનપાદશાહે ખતાવેલી લાનચમા ફસાઈ સ્વદેશ અને સ્વજાતિની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરવાને માટે તૈયાર થઈ ગયા સૌથી અધિક દુખની વાત તો એ છે કે પ્રતાપસિંહનો બહુ સાગરજી (સકતસિંહ) પણ ઉકત સ્વદેશદ્રોહી પુરોષોની ધોડે પોતાના ભ્રાતાનું સંતાનાશ વાળનાને તૈયાર થયો હતો સાગરજીએ પોતાના બહુમતે વિશ્વાસઘાત કરીને તેના ખડ્ગમા પાદશાહની પાસેથી પોતાના કર્ણોની પ્રાચીનરાજવાની અને રાજોપાધિ પ્રાપ્ત કરી હતી.

આ અશુભ સમાચાર પ્રતાપસિંહને પણ કણગોચર થયા જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે સ્વદેશ અને સ્વજાતિના લોહિા તથા ખુદ સહોદર પણ મુસનમાનોના પક્ષમા જળાને મારી સાથે સમાધ કરવાને તત્પર થયા છે, ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ તેઓ વારંવાર તે લોકોને ધિક્કાર દેવા લાગ્યા. તેઓ પોતાની મૂળમત્ર અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા એક લાચાર પણ વિસર્જ્ય નહિ તેમનો ઉત્સાહ અધિકાધિક વૃદ્ધિગતજ થતો ગયો તેમનાપર જેમ જેમ ચોગી વિપતિઓ પડ્યા લાગી તેમ તેમ તેમનું હૃદય અધિકાધિક દૃઢ થતું ગયું અને તેઓ શત્રુના ગર્વનો પરિહાર કરવાને માટે વિશેષ વિશેષ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા પ્રતાપસિંહની પ્રતિજ્ઞા એવી હતી કે - “હા આતાનું દૂષ કંઈપણ કનકિત થવા દર્શા નહિ” તેમણે આ પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણરીતે પાલન કર્યું હતું આ પ્રતિજ્ઞાના જળથી જળવાન થઈને તેઓ એકના પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત મુસનમાનોની સામા થયા અને તેમણે તેમના અગણિત સૈનિકોને યમદારે પહોચાડી દીધા આ મહાન કાર્ય કરવામા તેમને અનેક સકેટો સંજ્ઞ કરવા પડ્યા હતા આ દીર્ઘ સમયમા તેઓ કાંઈ વખત પ્રયત્ન બોજનવિના અનેક દિવસો નિર્ગમન કરવા પડ્યા હતા આ દીર્ઘ સમયમા તેઓ કાંઈ વખત પ્રયત્ન પરાક્રમથી દેશના દેશ ધેરીને ઉજ્જડ કરી નાખતા અને કાંઈ વખત એક પરંતપરથી બીજા પરંતપર

૧ કપર નામનો દુર્ગ સાગરજીના અધિકારમા હતો એના સતાનો સાગરજીના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા જ એમણે અબરના વિજયત્વ રાજ્ય અધિકારના સમયપર્યંત કપરજીને પોતાના અધિકારમા રાખ્યો હતો સ્વાર્થ અધિકારના સમયમા તેમણે અબરના કુલાવહકુલી સાથે વૈવાહિક સંબંધ બેઠો જ્યારે આથી અબરના તેમની પાસેથી એ દુર્ગ ખુલ્લી લીધો. અધ્યદિદુસ્થાનમા આ લોકોએ અસખ્ય પ્રયત્નો પોતાના અધિકારમા લીધા હતા આ પ્રયત્નોઓમા ઉમરી, ભદોડા, ગણેશજી અને દિગંધી વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

અને એક વનમાથી બીજા વનમા નાસી જઇને પોતાનો પ્રાણ બચાવતા કોઇકોઇ વખત તેઓ અસા-
વધ શત્રુસેનાપર તૂની પડીને તેઓ ધસ કરી નાખતા અને કોઈ વખત ઘટ્ટન ગેનામા જઇને ત્યા
હુપાઇ ગેહતા આ વિપત્તિકાળમા તેમના પરિવારને અત્યત કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું રાજકુટુંબીય
ઓરાક નહિ મળવાથી તેમને કેવળ કઠવા, ટૂરા કે ખાટા, મીઠા, કદમૂવપર અને ફળફૂલપર નિર્વાહ
કરવો પડ્યો હતો જેમણે કદિ રાજભુવનની બહાર પગ મૂક્યો નહોતો તેઓ ઉવાડે પગે જ ગયેજગ્ય
ભટકતા હતા અને કાટાથી તેમના પગ લોહીહવાણુ થઈ જતા હતા અહા ! આથી અધિક દુઃખ શું
હોઇ શકે ? ભાગ્યની આવી કોરતા અને આવી વિપત્તિ કોણ સહન કરી શકે છે ? એવા કયો મનુષ્ય
છે કે જે બરાબર પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત કોઇ વખત સંકોપુઓ આહાર કરીને અને કોઈ વખત મર્ચ્યા
નિરાહાર રહીને દેશોહારનો પવિત્ર મત્ર સાધી શકે ' પ્રતાપસિંહ દેવ હતા' મનુષ્યમા દેવ હતા' મુસનમાનેના
આસમાથી આ પુણ્યક્ષેત્ર ભારતવર્ષનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ ભૂતળપર પ્રતાપસિંહનો અવતાર થયો હતો
ને કે તેમનો આ પવિત્ર ઉદ્દેશ સર્વથા સિદ્ધ થયો નહોતો, ને કે જનની-જન-સભૂમિના સર્વ દુઃખો
તેમનાથી દૂર થઇ શક્યા નહોતા, તોપણ તે કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તેમણે જે ભીષણ પ્રપાતો કર્યા
હતા, જે અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી હતી અને જે અઘોરિક આત્મત્યાગ દર્શાવ્યો હતો, તેથીજ તેમને
સ્વદેશપ્રેમીઓમા સર્વથી ઉચ્ચ આસન આપવામા આવે છે 'લય'કર સકોટમા પડ્યા છતા તેમણે
પોતાના મૂળમ નથી વિસ્મૃતિ કરી નહોતી અને એક પળવાર પણ અકબરનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાને
તેની પ્રાર્થના કરી નહોતી. વીરવધ બાપ્પારાવવના વંશજે મોગલસમ્રાટ આગળ પોતાનું મસ્તક
અવનત કરી તેના અનુગ્રહની કામના કરી નહોતી અનેક ચિંતાઓ પ્રતાપસિંહના હૃદયના દુકેડે
દુકેડા કરી નાખતી હતી પ્રતાપસિંહનું અગાધ પરાક્રમ રોજી નહિ શકાવાથી અકબરે અનેકવાર સધિને
માટે કહેણુ મોકલ્યું હતું, પરંતુ વીરવર પ્રતાપસિંહે ધૂણાસહિત તેનો અસ્વીકાર કરીને કહ્યું હતું કે,
"શું સધિ ? અમારી સ્વાધીનતા ઘૂંટી લેનાર મોગલ-નુલ્દારઓની સાથે સધિ ? આ સધિનો અર્થ શું ?
શું હાસ્ય અને પરધીનતા એજ એ સધિનો અર્થ નથી થતો ?" અર્થાત્ પ્રતાપસિંહે કોઇપણ પ્રકારે
સધિનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેમના જાતિબધુ રાજપૂતકુલકવકાઓ પોતાની લગિની અને કન્યાઓ
ચવનોને સમર્પણ કરીને તેમનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો હતો ને કે અકબરની પાસે પ્રત્યક સેના હતી
ધન પણ પુષ્કળ હતું, તથાપિ વીરવર પ્રતાપસિંહ તેવી કોઇપણ માગણીને સ્વાધીન થયા નહિ, એટલુજ
નહિ પરંતુ જે રાજપૂતોએ મોગલોની સાથે વૈવાહિક સબ્ધ સ્થાપિત કર્યો હતો તેમનો સબ્ધપણુ
પ્રતાપસિંહે છોડી દીધો હતો મહારાણા પ્રતાપસિંહનું અદ્ભુત વીરત્વ અને અઘોરિક કાર્યોનું સ્મરણુ
અવાપિ મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહમા કરવામા આવે છે પ્રત્યેક રાજપૂતના હૃદયમા તેમની અપ્રતિમ પ્રતિમા
અવાપિ વિરાજમાન છે આજપર્યંત રાજપૂતલોકો ભકિતપૂર્ણ હૃદયથી તેમના મહામત્રનું પ્યાન કરે છે
આ પૃથ્વીમા એવા કયો માણસ દગે કે જેના હૃદયપર પ્રતાપસિંહની અનુપમ વીરતા અને મહતાની છાપ
ન પડતી હોય ? પ્રતાપસિંહ એવા ગુણસપ્ત ભૂપાય હતા કે શત્રુઓએ પણ પોતાના મત્રોમા તેમની
પ્રશંસા કરી છે ને કોઈ પુણ્યક્ષેત્ર મેવાડમા જઇને ત્યાના વર્તમાન સામ તો અને સરદારોને પ્રતાપ
સિંહના અદ્ભુત વીરત્વ અને મહત્વનું જ્ઞાત પૂઠે તો તેઓ આજે પણ ઉત્સાહપૂર્વક તેની પ્રશંસા કરતા
કરતા આઓમાથી અશ્રુધારા વહેવડાવે છે જે લોકોએ તે પવિત્રભૂમિનું દર્શન કર્યું નથી જેમણે
શ્રેષ્ઠસ્વદેશભક્ત પ્રતાપસિંહની પવિત્ર લીનાભૂમિમા અબધ ક્યું નથી, એવા માણસો તો પ્રતાપસિંહ
હના પ્રાતરસ્મરણીય કામોના જ્ઞાતાને ઉપન્યાસજ સમજશે

ને કે અનેક રાજપૂતોએ લોભવશ થઇને મુસનમાનેના પક્ષ મહણુ કર્યો હતો, તથાપિ પ્રતાપ-
સિંહ સર્વથા સદાયહીન થયા નહોતા તેમને ધણી ઉચ્ચ મહાય મળી હતી વિપુલ શક્તિ આપવાથી
અથવા લોભ જતાવવાથી પણ જે સદાય ન મળી શકે તેવી અતુલ સદાય પ્રતાપસિંહને મળી હતી
તે સદાય પવિત્ર અને સ્વર્ગીય હતી તે પવિત્ર હૃદયની પવિત્ર સહાનુભૂતિ હતી પ્રતાપસિંહના ઉપર
અનુરાગ રાખનાર સામનોએ અને સરદારોએ તેમનાપ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવીને તે સદાય આથી હતી
અકબરે ઉક્ત સરદારો અને સામ તેને પ્રતાપસિંહનો સગ છોડી દેવા બધું બધું લાયક બતાવી હતી કેટ-
લાકે સરદારોને ધન આપવાની અને કેટલાકે રાજ્ય આપવાની લાયક દર્શાવી હતી, પરંતુ તેનો આ

પ્રમત્ત સફળ થયો નહિ કાષ્ઠએ પણ આવા લોભ તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ચદ્ર, જયમય તથા કુ-
તેહસિદ્ધિ વગેરે વરિદાના વશભોજ્યે બીજાણું સદેશ સંદન કરીને પણ પ્રતાપસિંહની છાયામા ખગ્ગ રહીને
પ્રસન્નતાપૂર્વકે પોતાના હૃદયનું રુધિર સમર્પણ કર્યું હતું તેમની વીરતા, તેમનું માહાત્મ્ય અને તેમનો
સ્વાર્થત્યાગ મેવાડના ઇતિહાસમા અલગ જૈરવમય ગણાય છે

ચિતોડનાગરની જે કાષ્ઠ સુદરતા હતી તે સર્વ અખળના કોધામિત્રા ભરમ થઈ ગઈ હતી
ચિતોડની આવી દીનદશા જોઈને ભટ્ટવિજયે તેને “ વસ્ત્રાવકારવિનાની વિધવા” કહી છે જે
રીતે માતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી પુત્રો આનંદવિનાસનો ત્યાગ કરી દે છે, તે પ્રમાણે સ્વદેશભક્ત પ્રતા
પસિંહે પણ જનની-અભૂમિની પરાધીનતાના શોકથી અત્યંત પીડિત થઈને સર્વ પ્રમારના ભોગવિના
સત્તા ત્યાગ કર્યો હતો બોજનપાન કરતી વખતે જે સોનાચાદીના વાસણોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો
હતો તેને દૂર ફેંકી દઈને તેઓ વૃક્ષના પત્રોની ઉપર બોજન કરવા લાગ્યા અને મુખદ્વારથી ક્રોધપ્રશય્થાને
છાડીને કમિન તુલ્યશ્યામર રાચન કરવા લાગ્યા માત્ર પોતે જ આ પ્રકારના સર્વ વિધાઓનો ત્યાગ કરીને
તેઓ અટક્યા નહિ, પરંતુ પોતાના વશભોજને પણ એવી આરા ફરમાવી ગયા હતા કે-“ જ્યાંસુધી
ચિતોડપુરીનો પુનરુદ્ધાર થાય નહિ, જ્યાંસુધી ચિતોડ આપણા અધિકારમા આવે નહિ, જ્યાંસુધી
ચિતોડની દુર્દશા દૂર થાય નહિ, ત્યાંસુધી પ્રત્યેક સિસોદીઆ રાજપૂતે આ શોખચિન્હ ધારણ કરવા
જોઈએ અને સર્વ નુખોનો પગિત્યાગ કરવો જોઈએ ” આ ઉપરાંત ચિતોડનું મોકાવહ દુર્ભાગ્યચિન્હ જે
વાડવાસીઓના હૃદયમા ઉત્તમ પ્રમારે જાગૃત રહે એટલા માટે તેમણે એક બીજે ઉપાય શોધી કાઢ્યો
મેવાડની ઉક્ત દુર્દશા થવા પૂર્વે રણુવાઘો સેનાના અમલાએ વગાડવામા આવતા હતા, પરંતુ હવે પ્રતા
પસિંહે આરા કરી કે, રણુવાઘો સેનાના પાછના ભાગમા વગાડવા, ” તોપણ વિધાતાના કૌર નેખથી
મેવાડના પૂર્વજૈરવનો ઉદ્ધાર થઈ શક્યો નહિ, પરંતુ ઉક્ત આરાનું પરિપાચન તો હજીસુધી પણ થાય
છે આજે પણ શોકવાઘોની પેઠે આ વાઘો સેનાના પાછના ભાગમા વગાડવામા આવે છે આજપર્યંત
રાજપૂતો પોતાની દાદીપર અસ્તરનો સ્પર્શ થવા હોતા નથી મેવાડના વીરરાજપૂતો દિવસાનુદિવસ
શ્રદ્ધાહીન થતા ચાલ્યા છે, તેઓ સોનાચાદીના વાસણોનો ઉપયોગ કરે છે, શુદ્ધશ્યામર રાચન કરે છે,
પરંતુ તેઓ ઉપની આરા તો હજી પણ પાળે છે હજી પણ વીરવર પ્રતાપસિંહના વશભોજ મોનાચાદીના
વાસણની નીચે એક તરુપન અને શુદ્ધશ્યામી નીચે એક તુણાકૂર રાખે છે

માતૃભૂમિની આવી શોચનીય દુર્દશા જોવાથી વીરકેતરી પ્રતાપસિંહ અત્યંત બચ્ચન થઈને વાર-
વાર એમ કહેતા હતા કે- “જે ઉદયસિંહ ઉત્પન્ન ન થયા હોત અથવા સમ્રાટસિંહ અને મારી
વચ્ચે સિસોદીઆકુળમા કાષ્ઠ ઉત્પન્ન થયું ન હોત તો કાષ્ઠ પણ મુસનમાન રાજસ્થાનને પરાધીનતાની
બેડી પહેરાવી શક્યો ન હોત ” આ વાક્ય ઉપરથી પ્રતાપસિંહની ઉત્કટ સ્વદેશભક્તિ આપણને સંપૂર્ણ રીતે
પ્રતીત થાય છે પ્રતાપસિંહનો રાજ્યાલિપેક થવા પૂર્વેના સો વર્ષોમા હિંદુજાતિએ એક નવીન સ્વરૂપ
ધારણ કર્યું હતું ગંગા અને યમુનાના તટથી લઈને અરવલ્લીની શૈખમારાપર્યંતનો જે સમસ્ત દેશ,
મુસલમાનોના કૌર અધ્યાધારથી ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો, તે પ્રતાપસિંહના અલિપેકપૂર્વેના સો વર્ષોમા
નવીન બળથી બળવાન થઈને ધીમે ધીમે પોતાનું અસ્તક ઉગાવી રહ્યો હતો અબર અને મારવાડ એ
અને રાજ્યો પણ આ વિશાળ પ્રદેશમાજ આવેતા છે આ ઉભય રાજ્યના રાજાઓ ધીમે ધીમે
એટલા બધા બળવાન થઈ ગયા હતા કે એકલા મારવાડના રાજાએ જ અન્ય કોઈ પણ રાજપૂત
રાજાની સંતાપવિના દિલ્લીશ્વર શેરશાહની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું આ ઉભય દેશસિંતાય
અબલનદીના ઉત્તર તરફના તટપર વસેલા અનેક નાના નાના રાજ્યો પણ બપસમય કરી ઉન્નતિ
કરી ગયા હતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સર્વ રાજ્યોમા હિંદુઓનો અધિભર હતો તેઓ સ્વગતિની
ઉન્નતિ કરવા અને ભારતવર્ષની લક્ષ્મી વધારવાને પ્રયાસ કરતા હતા તે સર્વનું બળ અત્યંત વધી
ગયું હતું પરંતુ તેમનામા એક ન્યૂનતા હતી જે તેમનામા આ ન્યૂનતા ન હોત તો તેઓ અવશ્ય
ભારતનો રાજમુકુટ ધવનેને અસ્તકથી ઉતારીને હિંદુઓને અસ્તકે સ્થાપન કરી પોતાની જાતિને ઉ-
ન્નતિને શિખરે સ્થાપી શક્યા હોત સાહસ બળ પરાક્રમ, ધન એ સર્વ તેમની પાસે હતા, પરંતુ

આ સર્વ શક્તિએને એકત્રિત કરીને એક મહાશક્તિ ઉત્પન્ન કરી ચતુરાષ્વરી રાજનીતિઅનુસાર તે શક્તિનો શત્રુની સામે ઉપયોગ કરનાર એક સેનાપતિનોજ માત્ર અલાવ હતો. એમ કહેવું ઉચિત થઇ પડશે કે વીરશ્રેષ્ઠ સંગઢારા આ ન્યૂનતા પૂરાઈ ગઇ હતી. સંગ્રામસિંહનું ઉચ્ચકુલ, વિશાળરાજ્ય અને તેમના વીરાચિત ગુણોને ધ્યાનમાં લેતાં કહેવું પડે છે કે તેઓ આ કાર્યને માટે સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા. જે ગુણોનો પરિચય થતાં મનુષ્યના હૃદયમાં આપોઆપ પ્રીતિ અને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ ગુણો સંગ્રામસિંહમાં વર્તમાન હતા. હિમાલયથી લઈને સેતુબંધ રામેશ્વરપર્યંત સર્વ જગે રાણાના ગુણોની પ્રશંસા કરી હતી. સર્વ ભારતસંતાનો તેમને ઉદારક ધારીને આદાપૂર્ણ બન્યાં હતાં; પરંતુ તેમની સર્વ આશા નિષ્ફળ થઇ. અભાગિની ભારતભૂમિના ભાગમાં દીર્ઘકાળપર્યંત મુસલમાનોના દા-સત્વનો લેખ લખાવ્યો હતો, જેથી મહારાણા સંગ્રામસિંહ અકાળે મૃત્યુ પામ્યા અને સંચિત થયેલું બળ, પરાક્રમ અને જાતીયશુભન ધીમેધીમે નષ્ટ થઈ ગયું. આર્થલોકો પોતાના પૂર્વજોનાં રાજ્ય ખોઇ બેઠા. ભ-વિષયપુરાણનો કંઠાર લેખ ચરિતાર્થ થયો. ભારતસંતાનોના પગમાં સદાને માટે ભીંયણ બેઠીઓ ઠોકાઇ ગઇ. જે સંગ્રામસિંહની પછી ઉદયસિંહ ચિતોડના સિંહાસનપર બેઠા ન હોત; પરંતુ તેની પછી તત્કાળ પ્રતાપસિંહજ ચિતોડના સિંહાસનપર આવ્યા હોત અથવા ભારતવર્ષનો પાદશાહ અકબરના કરતાં ઓછી શક્તિવાળો હોત તો આર્થોવર્તની આવી હુદયશા કદિ ન યાત.

અકબરની પાસે જાતિ પ્રચંડ સેના હતી અને પ્રતાપસિંહની સેના ધણી નાની હતી. આથી આટલી નાની સેનાના બળે અકબરની સાથે શી રીતે યુદ્ધ કરવું ? કયો ઉપાય કરવાથી આપણું કાર્ય વધારે સારી રીતે સિદ્ધ થશે ? વગેરે બાબતોનો નિર્ણય કરવાને માટે પ્રતાપસિંહે પોતાના બુદ્ધિવાન સરદારોને બોલાવ્યા અને તેમની સલાહ લીધી. નિર્ણય થયા પછી તેમણે કાર્ય કરવાનો આરંભ કર્યો. શું શું કાર્યો કરવાનાં છે, તે જણાવીને તેઓ સામંતોને નવી નવી ભૂમિવૃત્તિ અર્પણ કરવા લાગ્યા. કમલમેરને પાટનગર બનાવવું ઉચિત જણાયાથી તેમ કહ્યું અને કમલમેરની સાથે સાથે ગોણડા તથા અન્ય પહાડી કિલ્લાઓની પણ મરામત કરાવી લીધી. અલ્પ સેના હોવાથી મેવાડની સમતલ ભૂમિમાં તેની રક્ષા થઇ શકશે નહિ, એમ પ્રતાપસિંહને લાગ્યું. આથી તેમણે પોતાના પૂર્વજોની એક રીતિનું અનુસરણ કરીને ધાડાં અને દુર્ગમ પહાડી સ્થાનોમાં પોતાની સેનાના ગોચાં જમાવ્યા. પછી તેમણે શીઘ્ર એવો ઠંઢેરા પીટાવ્યો કે:—“જેઓ અમરો અધિકાર સ્વીકારવા ઇચ્છતા હોય તેમણે તત્કાળ પોતાના આવાસ છોડી સપરિવાર પર્વતોમાં વાસ કરવો. જેઓ પર્વતમાં વાસ નહિ કરે, તેમને દેશશત્રુ માનવામાં આવશે અને તેમને પ્રાણહંક થશે.” આ આજ્ઞાનો પ્રચાર થતાંજ પ્રજાનાં ઝુંડનાં ઝુંડ પોતપોતાનાં ઘરબાર છોડી પર્વતોમાં જઈ વસવા લાગ્યાં. અગણિત માણસો આ રીતે મેવાડપ્રદેશમાંથી ચાલ્યાં જવાથી તે પ્રાંત ઉજ્જડ બની ગયો અને પર્વત-માર્ગો તથા ઘાટો માણસોથી ઉભરાઈ ગયા. થોડા દિવસમાંજ મેવાડનાં ધણાં પ્રજાણાં ઉજ્જડ થઈ ગયાં; તે એટલે સુધી કે જુનાસ અને બેરિસ નદીના નિર્મળ જલથી સંચિત થયેલો મેવાડનો ફળદ્રુપ અને વિશાળ જૂલાગ સંપૂર્ણતઃ “બેચિરાગ” અર્થાત નિરતેજ બની ગયો.

પ્રતાપસિંહે પોતાની પ્રજાની પાસે આ કહિંન આદાનું પાલન કરાવવાને માટે જે ભીંયણ કંઠારતા વાપરી હતી તેનું ધણું-વર્ણન ભદ્રલોકના ત્રણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેઓ પોતાની આજ્ઞાનું યથાર્થ રીતે પાલન થાય છે કે નહિ તેની તપાસ કરવાને માટે પોતાની સાથે કેટલાક અગ્નિરોહીઓને લઈને એ-કાંત ગિરિનિવાસ છોડી પર્વતની નીચે આવતા અને સર્વ સ્થાનોને ઉત્તમ પ્રકારે તપાસીને પુનઃ દુર્ગમ પર્વતવાસમાં ચાલ્યા જતા. પૂર્વે જે સ્થાનો મનુષ્યોના કોલાહલ અને આતંદહનિથી સદા ગુંચ રહેતાં હતાં અને ચૈતન્યમય જણાતાં હતાં તે આજે નિસ્તબ્ધ, નિર્જીવ અને મરુભૂમિસમાન બની ગયાં. પૂર્વે જે સ્થાનો મહિલાઓના વિમલ હાસ્યથી જ્યોત્સિમાન ઉજ્જવલ રહેતાં હતાં, તે સ્થાનો હવે નિર્જન બની ગયાં, પૂર્વે જે સ્ત્રોત દીવાંછમ હોઈ ચમુને અપૂર્વ આનંદ આપતાં હતાં તે સર્વ સૂકાં ધાસથી પરિપૂર્ણ બની ગયાં. પૂર્વે જે વિશાલ રાજમાર્ગો મનુષ્યોના સમૂહથી પરિપૂર્ણ રહેતા હતા તેપર હવે કાંટાવાળા આવળનાં વૃક્ષો ઉગી નીકળ્યાં. મેવાડની સુંદરતાનો સર્વથા લોપ થયો. જે સુંદરતાના પ્રભાવથી મેવાડ-ભૂમિ મનમોહક નંદનવનસમાન સુખકર બની ગઇ હતી, તેની સર્વ સુંદરતા હવે નષ્ટ થઇ ગઇ. મુખ-

દાયક ન દનવન આજે શોકપ્રદ સ્મરણરૂપ બની ગયું. મેવાડના જે મહાવયોમા દેવસુદરીઓ સમાન રીતે વસતી હતી તેમા હવે હિસકપશુઓ રહેવા લાગ્યા, મેવાડભૂમિની આવી સુદમ તપાસ મહા-રાણા પ્રતાપસિંહ કરવા લાગ્યા એક વખત તેઓ પોતાના અનુચરોને લઈને બનાસનદીના તીરપર વસેના "અન્તના" નામના સ્થાનમા ભ્રમણ કરતા હતા અહીં આ કેટલાક ફળદ્રુપ હોનો હતા અને એક ભરવાડ નિર્ભય બનીને તેમા પોતાના બકરા ચારતા હતા તે હતભાગી ભરવાડ ધાર્યું હતું કે મને કાંઈ જોનાર નથી આથીજ તે પોતાના રાગની આત્મ ઉલ્લસન કરીને નિર્ભયતાપૂર્વક તે સ્થળે ધ્રુમતા હતા રાણાએ તે ભરવાડને રાગશાનો બનાવ કરવાના સંજોગમા જોયાર પ્રત્નો પુછ્યા અને પછી તત્કાળ તેને પ્રાણદં આપ્યો તેપછી રાજકોટીઓને આ પ્રકારની શિક્ષા થાય છે એમ બતાવવાને માટે તેમણે તેના મૃતદેહને એક વૃક્ષની સાથે ટાંગી દીધો પ્રતાપસિંહની આ કઠોર આત્મીય મેવાડની સુદર બામ સ્મરણરૂપ બની ગઈ આથી હવે આ સ્મરણરૂપિપર મોગરોની દરિ પડવાની આ-શંકા રહી નહિ અર્થપ્રાપ્તિના સર્વ ઉપાયો પ્રતાપસિંહે જોડી દીધા હતા, પરંતુ હવે તેમને દ્રવ્યની આવશ્યકતા જણાઈ, કારણ કે અકબરની સામે તેમને પ્રથમ બળથી બાથ લીડવાની હતી તેમની પાસે અધિક દ્રવ્ય હતું નહિ, આથી તેમના સરદારોએ તેમને એક ઉપાય સૂચવ્યો તે સમયમા મોગરો ધૂરોપ-વાસીઓની સાથે સારો બ્યાપાર ચલાવતા હતા અને મેવાડના પ્રદેશમા યુધ્ધને સુરત તથા અન્ય બહાર તરફ વાળિયપના પુઝકળ પદાર્થો લઈ જતા હતા પ્રતાપસિંહના માણસો સધિ મળતા મેવાડમાથી જતા વ્યાપારી લોકોના મહાનેલૂટલા લાગ્યા.

હવે હિંદુઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે પ્રથમ વિદેશાગ્રિ પ્રદીપ થયો એક તરફ યવનસમાદ અક-બરની મહાપ્રથમ સેના અને બીજી તરફ માત્ર થોડા માણસો સાથે એકવા પ્રતાપસિંહ પ્રાય સર્વ રાજપૂતસરદારો અને રાજાઓએ તથા સમસ્તભારતવાસીઓએ અકબરના ચરણમા પોતાના મસ્તક અવનન કરી દીધા હતા હતભાગી રાજપૂતોને પુનરુદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે કોઈની પણ સહાયવિના મોગરોની સામે યુદ્ધ કરવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો પ્રતાપસિંહની સેનાની ઘુનના જે અકબરના અત્યંત પ્રથમ સન્યની સાથે કરવામા આવે તો તે પાદશાહના સૈન્યની આગળ કાંઈ વિસાતમા નહોતી, પરંતુ તે થોડા રાજપૂતસૈનિકોની રક્તવાહિનીઓમા ખર્ચરક્ત વિદ્યુતપ્રવાહની પેઠે વહી રહ્યું હતું તેમના હૃદયમા જે મહામત્નો જન્મ થયા કરતા હતા તે સાધારણ નહોતા આ મહામત્નો ઉગ્મિત યુધ્ધને સર્વ રાજપૂતો સ્વદેશને માટે પ્રાણુર્પણ કરવાને તત્પર થઈ ગયા હતા અક-બર પોતાની મુખ્યસેનાને અજમેરમાં મૂકીને પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો અકબરે મુઢની એવી પ્રથમ તૈયારીઓ કરી હતી કે તેને દેખીને મારવાડના રાજા માલદેવ પંથુ અકબરના રાજ ભગ-વાનદાસની પેઠે તેને સરણે ગયા હતા જેમણે પૂર્વે શેરશાહના પ્રયત્નજને બર્ષ કર્યું હતું, જેમણે મેડતા અને ભેધપુરપર અકબરપાદશાહે કરેલા આક્રમણને નિષ્ફળ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી, જેમને અસાર પર્થત એક ખરા રાજપૂત બચ્ચાતરીકે માનવામા આવતા હતા, તેમનું સમસ્ત સાહસ અને સમસ્ત તેજ દુર્ભોગ્ય-વશાત કોણ જાણે કયા આલ્સ્ય ગયું? એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના પુત્ર ઉદયસિંહને વિવિધ પ્રકારની ભેટો આપીને પાદશાહની પાસે મોકલ્યા. આ વખતે અકબર અજમેર તરફ જતો હતા આર્થમા નાગોર નામના સ્થળે ઉદયસિંહને પાદશાહને મેળાપ થયો અકબરે અત્યંત આદરસહિત ભેટોને સ્વીકાર કર્યો અને રાજકુમાર ઉદયસિંહને રાજની પદવી આપી આ સમયથી મારવાડના રાજો 'રાગ' કહેવાવા લાગ્યા એમ કહેવાય છે કે રાહડા ઉદયસિંહનું શરીર અત્યંત સૂન હતું, તેથી રાજપૂતો તેને "મોટા રાગ" કહેતા હતા અહીં આ જણાવવું ઉચિત છે કે રાહડોની રાજદારી ઉચ્ચતિને પાછો આ સમયથી નખાણે "આ વખતથીજ તેઓ પાદશાહના "જમણા હાથ" તરફ આસન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યા, પરંતુ પવિત્ર કુશ્મર્મદાપર પાણી ફેરવિને મારવાડના રાગાએ જે સન્માન વેચાણ લીધું હતું, તે શું તેમની મૂળ સ્થિતિની બરાબરી કરી શકશે?

જોધબા

આ ઉપરાંત સ્થૂનશરીંગના ઉદયસિંહે સૌથી પહેલા એક તિરસ્કરણીય કાર્ય કર્યું હતું તેણે રાજપૂત યદને સૌથી પહેલા યવનગમ્પાટની સાથે પોતાની જોધબા નામની કન્યા પરણાવી^૧ જોધબા આપવાના બદલામાં રાજપૂતકુળના એક ઉદય-સિંહને ચાર પ્રગણાઓ મળ્યા આ પ્રગણાઓની ઉપજ ઘણી મોની હતી^૨ આ ચાર પ્રગણાઓ પ્રતિવર્ષે વસિ લાખ રૂપિયાની ઉપજ આપતા હતા આ પ્રગણાઓ પ્રાપ્ત થવાથી માંગવાડરાજ્યની આમ દાની પટેના કરતા બમણી વધી ગઈ અને અને મારવાડના મયર રાજાઓએ જે ધૃષ્ટિ કાર્ય કર્યા તેમનું અનુ-રણ આ પ સમ થમા અને મંગલપૂતરાજાએ કરવા પામ્યા ઉત્ત ઉભય રાજાઓનો અનર્થકાર એ પ અને રાજપૂતરાજાઓને કાગો તેઓ ક્ષીર મોગવાને આધીન થઈ ગયા ઉષાધિ અને સાધારણ મનમાનના બદલામાં તેમણે અમુલ્ય વાધીનતારત્ન વેચી દીધું અને પોતાના હાથથી પરાધીનતાથી જ છુટ ગયામાં પટેરી નીધી આ પ્રકારે મંગલપૂતરાજાના મંગલપૂતરાજાને મોટા લાજ અખરને આધીન થયો અને તેમના વિશાળ રાજ્યો મોગલમુલ્કના હાથે યદ આ સર્વ દિલ્હીએ મેગલમુલ્કના હાથે મોટા ઉપકાર

ઓ હતા કે મુસલમાન તવારીખલેખકોએ તેમને “મોગલરાજાના સ્વલ અને બુધ્ધ” કહ્યા છે પાદશાહ અકબરે આ સર્વ રાજપૂતરાજાઓને પોતાની સાથે લઈને વીરેશ્વર પ્રતાપસિંહની વિરુદ્ધ ખૂબ ધારણ કર્યું^૩ પૂર્વે જે લોકોના પૂર્વજોએ મેવાડને માટે પ્રાણાર્પણ સહા કર્યું હતું તેજ લોકો આને મેવાડભૂમિના ખૂસ કરવાને માટે કુતાંગાર બની મુસલમાનોના પક્ષમાં લજી ગયા પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓ આવ્યા હતા તેનું એક બીજું પણ કારણ હતું યવનોના હાથમાં કુલમર્ધા વેચાવાથી આપણી દારણ દુર્દશ થઈ છે એમ તેઓ સારી પેઠે બાણતા હતા પરંતુ પોતાની સર્વની કુલમર્ધા બધ અને માત્ર પ્રતાપસિંહ ગૌરવના ઉચ્ચાસનપર વિગળમાન રહે એ તેમના દુષ્ટ હૃદય સહન કરી શક્યા નહિ તેમ ત અત કરણમાં પ્રબળ દેશમિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો આ કારણથીજ તે કુતાંગારોએ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો આ પ્રકારે રાજસ્થાનના પ્રાય સર્વ દિલ્હીરાજાઓ અકબરના પક્ષમાં લજી ગયા કેવળ છુદીના હાડારાજા આ દુર્દશાથી મુત રચા હતા તેમના સિવાયના અકબરના પક્ષમાં ગયેલા સર્વ રાજપૂતરાજાઓની સાથેના સર્વ સળ ધ પ્રતાપસિંહે તોડી નાખ્યા અને તેઓ દિલ્હી, પાટણ, મારવાડ તથા ધાનગરીના પ્રાચીન મંગલપૂતરાજા સાથે વ્યવહાર ચાલુ કરી તેમની સાથે સર્વ પ્રકારનો સંબંધ રાખવા લાગ્યા તે વખતે પ્રતાપસિંહે જે નિયમ સ્થાપિત કર્યો તેને અનાદર તેમના કાષ્ઠપણ વશને કદિ કર્યો નથી કાષ્ઠપણ સિમેદીઆઈર પોતાની કન્યા અથવા ભગિની મેગલને આપી નહિ કન્યા આપી કુલગૌરવહીન થયેલા રાજપૂતોએ સિમેદીઆઈરે એમની પૂછા પરાવતા કે મેગલોની અવનતિના સમયમાં સુદા તેઓ મારવાડ અથવા અખરના રાજકુળની સાથે વૈવાહિક મળ ધરી આનંદ થતા નહોતા આપરથી પ્રતાપસિંહની માનમર્થોદ કેટલી વૃદ્ધિ ગત થઈ હતી તે સહજ પ્રતીત થાય છે ધન તથા માનની તુચ્છ લાનસાચીજ પોતાની કન્યા તથા ભગિનીને મેગલોના હાથમાં અર્પણ કરીને અખર, મારવાડ તથા અન્ય દેશોના રાજાઓ કુલહીન તથા ગૌરવહીન

૧ જોધબાના ગર્ભથી જહાંગીરના જન્મ થયો હતો જોધબાનો મયરો આગ્રાની નિકટ સિદ્ધ બાદશાહ અલેકે છે અનેક વિદ્વાનોનું એક કથન છે કે રાજપૂતરાજાઓ પોતાની રાણીના ગર્ભથી કાચા થયેલી એક કન્યા મુસલમાનપાદશાહોને આપી નહેવી પણ દાસીપુત્રીઓને આપી હતી
૨ આ ચાર પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ આ પ્રમાણે હતી—૧વાડ (મોઢાર) ૬૦૦૦૦૦ દમ્મરિયો ૨૪૬૬૧૪ દેવલપુર ૧૮૨૫૦૦ અને જુદનાબર ૨૫૦૦૦૦
૩ છુદીના હાડારાજાની કુલમર્ધા અણુત્વ રીતે મેગલોના મનદ પ્રાસમાંથી બની હતી આ વિરે રાજસ્થાનના ઉત્તિદાસના દીલી મથલા છુદીના ઉત્તિદાસના સાગી રીતે વર્ણન કરત માં આપ્યો
રા. ઈ ૧૦

બની ગયા તેમણે પ્રાચીનગૌરવ મર્ચ્યા નષ્ટ થઈ ગયું રાજપૂતો તેમના પ્રતિ ધણાની દૃષ્ટિથી જોતા હતા, એ વાત તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા અને તેથી તેમના અત કરણો વિદીર્ણ થઈ જતા હતા જે વખતે તેમનામા આ ચિત્તા ઉદિત થતી જે સમયે તેઓ પોતાના કવંકનું સ્મરણ કરતા તે વખતે તેમને અસત દુઃખ થતું આ વાતની સત્યતા મારવાડ અને અજમેરના મુખ્ય રાજાઓના પત્ર વાચવાથી ઉત્તમપ્રમારે પ્રતીત થાય છે ઉક્ત ઉભય રાજાઓના નામ ભકિતસિંહ અને જ્યોત્સિંહ હતા

આ ઉભય રાજાઓએ મોગનપાદશાહના પ્રસાદથી એક વખત મહાલકિત પ્રાપ્ત કરી હતી એક વખતે ઉક્ત ઉભય રાજાઓ રાજસ્થાનમા એક મનાતા હતા પરંતુ જે વખતે તેમના હૃદયમા કુદહીન તાવ ન્ય ચિત્તા ઉદિત થતી હતી ત્યારે તેમને અમયાદ માનસિક દુઃખ થતું અને તેઓ રાજસન્માનને એકડોવાર ધિક્કાર દહને ચિત્ત ફટકા લેતા તેઓ સિસોદીઆકુવના સાથે વૈવાહિક સબ્ધ જોડવાને માટે રાણા પ્રતાપસિંહને અનેક પ્રકારની આજીજ કરતા અને મ્હેતા કે - હે મહારાજા અને કનકિત થયા છીએ અધ પતિત થયા છીએ, રાજપૂતકુળી માનમર્યાદાથી ભજ્જ થયા છીએ માટે આપુ અમારાપર અનુમદ કરીને અમને પાવન કરો વિધિપૂર્વક અમને પવિન કરો અને અમને પધાર્યો રા પૂતતાગે અતણુ મ્હે

સિસોદીઆકુવનુકામણિ સમરકેસરી મહારાણા પ્રતાપસિંહે સિસોદીઆકુવના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે કેવા કેવા મહાન કાર્યો કર્યા હતા તે નિમ્નનિખિત જ્ઞાતપરથી સારી પેરે સમજાશે

અજમેરના મહાલ રાજાઓમા રાજ માનસિંહ વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા અને તેના અભિપ્રેક્ષણથીજ

માનસિંહ

અખરરાજ્યની ઉન્નતિનો પ્રારંભ થયો હતો વીરવર બાબરે નવા જીતેલા ભારતસામ્રાજ્યને અચળ રાખવાને માટે જે યુક્તિ નિયત કરી હતી તેનો સર્વથી પહેરો ભોગ અખરનો રાજ માન સિંહજ થઈ પડ્યો રાજપૂતોમાથી માનસિંહેજ સૌથી પ્રથમ પોતાની ભગિનીને અકબરની સાથે પરણાવીને બાબરનું ભાવી દર્શન સંદર્શ કર્યું અર્થાત્ મોગનસ માભ્યની ઉત્પત્તિ અને દહતા કરવામા રાજપૂતજાતિમા સૌથી પ્રથમ માનસિંહેજ સલામ આપી પૂર્વે કહેવામા આવ્યું છે કે હુમાયુએ ભગવાનદાસની કન્યા સાથે પોતાના પુત્ર અકબરનો વિવાહ કર્યો હતો આથી અકબર માનસિંહનો બનેલી હતો આ સબ્ધ થયા પછી સાળાબનેલી ઉભયને એકબીજાપ્રત્યે વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી માન સિંહ સાહસિક, ચતુર અને સમરવિશારદ રાજપૂત હતો આથી તે અકબરના આશ્રયમા આવ્યા પછી અપસમયમાજ મોગન સામ્રાજ્યના સેનાપતિઓમા સૌથી વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો

અકબરે તેનાજ બાકબજની સલામથી પોતાનું અર્ધું રાજ્ય

જીત્યું હતું અનેત વુદારમડિત કોંકસેસની સૈન્યાવાથી લઈને કનકવર્સનીસ ના કિનારાપર્યંતેના વિશાળ ભૂભાગ એક સમયે માનસિંહના પરાક્રમેથી ખજલગી રહ્યો હતો અને તેના ચરણમા આવીને પડ્યો હતો તેણે પોતાના બાકબજથી અકબરનું રાજ્ય ધણુ વધારી ચૂક્યું હતું આ વિષયનો ન્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણુ મન એકદમ તેની પ્રશંસા કરવા મંડી જાય છે કહવાદાનદુકવિગણોએ તેના અસીમ પરાક્રમ અને અનુપમ વીરત્વનું જ્ઞાત અતિ તેજસ્વિની ભાવના કર્યું છે એક તરફ કાબુ અને સિકંદરની પારોપમીઝન રોયમાળા બીજી તરફ કાનનકુતના આરાકાનખમિ એ ઉભયની વચેના વિશાળ પ્રદેશમા રાજ્ય કરતા પ્રાચ સર્વ રાજાઓ માનસિંહના પરાક્રમથી પરાજિત થઈને મોગનસામ્રાજ્યમા મળી ગયા હતા માનસિંહ સિંધુનદી ઉતરીને ચવનગેકાના દેશમા ગયો હતો તેણે કારણુ માણુમોના હૃદય પારખી તેમને પ્રસન્ન કરી પોતાનું કામ કાની લેવાનું અકબરનું આતુર્ચન હતું આ અપૂર્વ મળાના પ્રભાવથીજ પાદશાહ અકબરે ઘણા મહાન કાર્યો પાર પાડ્યા હતા

૧ આ વખતે મુલખનું રાજ્ય મોગનસામ્રાજ્યને લાગે હતું અકબરનો નાનો બધું મીરજ દાકિમ ત્યાનો રાજા

મોનાડપુરના યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત કરી ગળ માનસિંહ પાટનગર દિલી તરફ જતો હતો, તે વખતે તેણે મહારાણા પ્રતાપસિંહની ઉપર એવો સંદેશ મોકલ્યો કે -“હું આપની પામે અતિથિતરિકે આવુ છુ ” આ વખતે મહારાણા કેમવગરના હતા અબરનાથનો સંદેશ મળતાજ તેઓ તેને આદરમાન સાથે ચેવાને માટે ઉદયસાગર સુધી ગયા ઉક્ત સરોવરપરના કિનારાપર રોજીઓ પાથરી દેવામા આવી અને રાત્ર માનમિહને માટે ત્યાં અનેક પ્રકારના ખાવપદાર્થો તૈયાર કરવામા આવ્યા બોજન તૈયાર થતા અબરનાથ માનસિંહને મોવાવવામા આવ્યો માનસિંહે ત્યાં આવીને મહારાણા પ્રતાપસિંહને મળવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ પ્રતાપસિંહ તેને મળી શક્યા નહિ તેથી તેના મનમા મહાસદેહ ઉત્પન્ન થયો અને અમરસિંહને તેનું કાળુ પૂછ્યું અમરસિંહે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો -“પિતાજીના મસ્તકમા દર્દ થાય છે, તેથી તેઓ અહીં આ આવી શક્યા નથી ” આ શબ્દો સાંભળી માનમિહને સદેહ અધિક વૃદ્ધિગત થયો તેણે ઉચિત ગર્વ અને આત્મમાનસદિત કર્યું -“રાણાજીને કહો કે આપના મસ્તકના દર્દનું કારણું સમજી ગયો છુ જે કાર્ષ્ણી ચનાર હતુ તે થઇ ગયુ હવે તેનો કાષ્ઠ ઉપાય નથી, અને આપ જે મારી માથે બોજન નહિ કરો તો બીજે કાણું કરશે” પ્રતાપસિંહે અનેક નિમિત્તો કાઢી આ પ્રસંગ ટાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ માનમિહનો સદેહ દૂર થયો નહિ અને તેણે એકવા બોજન કરવાની હા પાડી નહિ ત્યારે મહારાણા પ્રતાપસિંહે કહેવરાવી મોકલ્યું કે -“જે ગળપુત્રે મોગદના હાથમા પોતાની ભગિની સમર્પણ કરી છે, તેણે મોગદની સાથે બોજન પણ કર્યું હશે સુધવ શી ખાપ્પ શવચનો વશજ તેની માથે બોજન કરી શકશે નહિ ” ગળ માનમિહે હાથે કરીને આ અપમાન માગી લીધુ હતુ તેને કાર્ષ્ણી પ્રતાપસિંહે આમ ત્રણ કર્યું નહોતુ માનમિહ રાણાની પ્રતિજ્ઞા કેરી અડગ હોય છે તે સારીપે જણુતો હતો અને તે એમ પણ જણુતો કે રાણાએ અમારી સાથેનો સર્વ મબધ તોડી નાખ્યો છે, તો પછી તેણે શામાટે રાણાજીનું આદરાતિથ્ય પ્રહણુ કરવાનું સાહસ કર્યું હતુ તે સમજી શકાતુ નથી જો મહારાણા પ્રતાપસિંહ સ્વયં આમ ત્રણ કરત તો તેમનું આ આચરણ હોપપા જણુત, પરંતુ તેમણે તેને નિમત્રણ કર્યું નહોતુ તેથી આ પ્રકારના આચરણમા તેમનો લેશ પણ હોપ નથી

રાત્ર માનમિહે એક પણ પ્રાસ પ્રહણુ કર્યો નહિ તેણે કેટલાક પ્રાસ છુટ્ટેવને અર્પણુ કર્યા અને તેને પાથરીમા ખાધીને ત્યાંથી તે ઉઠ્યો માનસિંહને આસનપરથી ઉરેક્ષા જોઇને પ્રતાપસિંહ ત્યાં આવ્યા, તેમને જોઇને માનમિહે કહ્યું -“આપની માનમર્યાદા સુરક્ષિત રાખવાને માટેજ અમે અમારા માનગૌરવને તિલાંજલિ આપીને અમારી કન્યાઓ અને ભગિનીઓને મોગદોને નમર્પણુ કરી છે આમ કર્યા છતાં પણ જો આપનામા અને અમારામા વિવમતા રહી, તો હવે આપની રિદ્ધિતિમા ન્યૂનતા આવશે જો આપની ઇચ્છા સહાસર્વદા વિપત્તિમા રહેવાની હોય તો તેમાજ રહે, કારણુ મેવાડબુમિ હવે આપને પોતાના હૃદયપર રાખી શકશે નહિ ” તે વાંચી ને પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઇ પ્રતાપસિંહ તરફ ફર્યો દૃષ્ટિથી જોઇ મોળ્યો -“જો હું તમારૂં આ અભિમાન ચૂકું નહિ કરી નાખું તો મારૂં નામ માનમિહ નહિ ” પ્રતાપસિંહે તિરસ્કારસંદિન ઉત્તર આપ્યો -“હીક, હીક, હું આપના વચનથી પ્રસન્ન થયો છુ સત્રામબુમિમા આપના દર્શન થયાથી અને પગમ સતોય થશે”

હતો મોગલો સ્વયં આ રાત્ર પલાળી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સ્વાધીનતાનો યુદ્ધ ખડો કરી દીધો અકબરશાહે આ વિદ્રોહનું દમન કરવાને માટે માનસિંહને સેનાસહિત કાઢ્યુ મોકલ્યો હિંદુસ્થાનથી કાઢ્યુ જતા માર્ગમા સિધુ(અટક)નદી આવી હિંદુસાગરમા આ નીપાર જ્યાંનો નિલેર કર્યો છે એમ તે માનતો હતો આથી મહારાજ માનસિંહ ત્યાં અટકી પડ્યો અને અકબર ઉપર પત્ર લખી તેને જણાવ્યું કે હવે મારાથી આગળ જઈ ચક્રારો નહિ આ વખતે વાણીવેશારદ અકબરે નિમનવિખિત દોડરો માનસિંહપર લખી મોકલ્યા -

સની ભૂમિ મોવાવડી, વામે અટક મ્હા ? બકે મનમે ખટકડે, રેહી અટક રહી

આ ઉત્તમ ભાવપૂર્ણ કવિત વાંચી માનસિંહે પાદશાહની આજ્ઞા મસ્તકે અડાવી અને તે અટકને કવચથી માનવવા એવો અકબર માનસિંહને હૃદય સારીપેઠે બણુતો હતો, તેથી તેને તેને ખુશ રાખીને પોતાનું કાર્ય સિધ્ધ કરી લીધુ, નહિ તો જીવિત અથવા બીજા કોઈ કપાવથી માનસિંહ પાદશાહનું કાર્ય કરે એવો નહોતો.

(પંચમના રાત્ર રાત્રિજિતસિંહ સિધુ ઉત્તરને કાનુભા ગયા હતા, તેમના સંબંધમા પાંડુ ઉપલી મિલનની સાબગવામા આવે છે અટકની પેઠી તરફ જવાથી હિંદુઓ બ્રહ્મ યાચ છે, એનું પ્રમાણુ ચારતમા ઉપલબ્ધ થતુ નથી)

તેજ વખતે મહારાણા પ્રતાપસિંહનો એક માણસ બોલી ઉઘ્યો - 'તમાગ બનેલી અકબરને પણ સાથે લઈ આવજો' જે સ્થાનપર માનસિંહને માટે ભોજન વીરમરામા આ યુ હતું તેને અપવિત્ર ગણીને ખોદી નાખવામા આ યુ અને તેપર અગાજ્ય છતાવવામા આવ્યું પાત્રોને ભાગી નાખવામા આવ્યા જે સરદારો તથા મામતોએ જાતિવશ માનસિંહને નજરે નેપો તે બધાએ તેને પતિન ગણીને તેને લેવામા પણ પાપ માન્યું અને તે પાપથી ઉદ્ધાર પામવાને માટે તત્કાલ સ્નાન કર્યું તથા વસ્ત્રાદિ બદલી નાખ્યા તે દિવસે ઉદયસાગરના મિનારાપર જે જેમણે થયા તે સર્વનુ વૃત્તાત અકબરના મણવામા આવ્યું માનસિંહને થયેલા અપમાનથી પોતાનુજ માન ખડિત થયેન તેણે માન્યું પાંચાહનો ક્રોધાગ્નિ સંગગી ઉઘ્યો અકબરની એવી માન્યતા હતી કે રાજપૂતોએ પોતાના પ્રાચીન સરકારો છોડી દીધા હશે પરંતુ હવે તેને તેની બૂન જણાઈ માનસિંહના અપમાનનો બદલો લેવાને માટે અકબરે યુદ્ધની તૈયારી કરી આ પ્રસંગે અકબર અને પ્રતાપસિંહની વચ્ચે જે દારુણ યુદ્ધ થયું તેમાજ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે પોતાનું નામ અમર કર્યું હતું આ યુદ્ધમા પ્રયત્ન વીરતા દર્શાવવાથીજ પ્રતાપસિંહનું નામ સ્વદેશબક્ત સન્માસીઓની નાભાવધીમા અમરથાને વિરાજમાન થયું છે જે યુદ્ધમા પ્રતાપસિંહનો પ્રતાપ દર્શામા પ્રસરી ગયો તે 'હનદીધાનુ યુદ્ધ' કહેવાય છે બધામુખી મેવાડનું રાજ્ય એક સિમોદીઆવીરના હાથમા રહેશે અથવા પ્રતાપસિંહની પ્રશંસા કરવાને માટે એક પશુ કવિ જનિત ગદ્યે ત્યામુખી પુખ્તછેત્ર દવદીવાટનું નામ કહિ પશુ વિરમૃત થશે નહિ

પ્રથમ તો દિ નીશ્વર અકબરનો પુત્ર મોગનસામ્રાજ્યનો ઉત્તરાધિકારી યુવરાજ સનીમ પ્રયત્ન સૈન્ય લઈને પ્રતાપસિંહની સાથે યુદ્ધ કરવાને આવ્યો રાજ માનસિંહ તથા સાગરજીનો જાતિવ્રજ મુખે સિંહ પુત્ર મહોબતખાન એ યુદ્ધના સબધમા સનાહસૂચનાદિ આપવાને માટે યુવરાજની સાથે આવ્યા હતા આ વખતે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહની પાસે કેવળા થોડાઓ હતા માત્ર ૨૨૦૦૦ રાજપૂતો અને ૩૮૦૦૦ બીથો, પરંતુ તેમનો સૌથી મોટો સહાયક તેમના હૃદયનો પ્રયત્ન ઉત્સાહ હતો આજ સહાય ઉપર અવનબન કરીને પ્રતાપસિંહે મોગનોની વિરાજ સેના સામે બાથ બીડી પ્રથમ રાણાની સેના અપૂર્વ ઉત્સાહથી અરવલીની બહારના પહાડી પ્રદેશમા અર્ધ પછી તે વિકટ પવતના પશ્ચિમ ભાગમા ગઈ આ ભાગમા જતા સેનાને વિશેષ મુશ્કેલી નહી નહિ તે પડી તે અરવલીની પર્વતમાળાના મુખ્ય મુખ્ય ગિરિમાર્ગોમા બંધ પડેલા

અરવલી શૈનમાળાના આ દુર્ગમ સ્થાનોમા વીરવર પ્રતાપસિંહના સૈનિકો સાવધાનતાપૂર્વકે ઉભા રહ્યા આ સ્થાનો નવાનગર અને ઉદયપુરની પશ્ચિમદિશામા આવેલા હતા તેની લંબાઈ ૪૦ કોશ હતી અને પહોળાઈ પણ તેટલીજ હતી આ સમયગુણકાનુ વિશાળ પ્રદેશ કેવળ પહાડો અને જંગલો થી ભરેલો છે વચમા નાની નાની નદીઓ વક્રાકારમા વહી રહી છે જે ઉદયપુરને આ દુર્ગમ ગિરિપ્રદેશનું કેદ મેલવામા આવે તો તેમા પણ કાંઈ અયુક્ત નથી ઉદયપુરથી જે માર્ગ આ પ્રદેશમા જાય છે, તે અત્યંત દુર્ગમ અને કઠિન છે આ માર્ગ એટલો બધો સાકો છે કે બે ગાડીઓ પણ મહામુશ્કેલીથી તેપર આવાગમન કરી શકે છે આ નિબિડ દુર્ગમ અને કૃટમાર્ગપર ઉભા રહી જે દિશા તરફ દષ્ટિ દેકવામા આવે તે તરફ પર્વતના ઉચ્ચ ઉચ્ચ શિખરો અને ધાગા જંગલોસિવાય બીજી કાંઈ વસ્તુ દષ્ટિગોચર થતી નથી આજ સ્થાનનું નામ હનદીવાટ છે આ હનદીવાટના ઉચ્ચ મનોહર શિખરોપર તથા તળેગીઓપર દષ્ટિ સંખી રાજપૂતનીરો શસ્ત્ર ધારણ કરી કરી ખડા થઈ ગયા તદુપરાત વિચારુ બીરો પણ ત્યાંમા ધનુષ્યબાણ ધારણ કરીને પર્વતના ઉચ્ચ શિખરોપર ઉભા રહ્યા આ બીરોની પાસે નાખો પાસણો પડેલા હતા રાત્રીઓ અહીં આવે તે વખતે તેમના પર પાસણો દેકવાને બીરો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા કા તો બાણોવતી કે કા તો પાસણોવતી યવનોનો નારા યવા સર્વ તૈયાર હતા

હનદીવાટના આ લય કર જંગમ મેવાડના મુખ્ય મુખ્ય વીરોને પોતાની સાથે નઈને મહારાણા પ્રતાપસિંહ ઉભા રહ્યા અને રાત્રીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા સવત ૧૬૩૨ (૪૦ સં ૧૫૭૬) ના શ્રાવણ માસની ગુક ૧ ૫૦૧ અને સપ્તમીને દિવસે ઉલ્લખ દેવો સામસામે આ વીરે ઘોર સમામ કંઠવા લાખ્યા સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને માટે આવો પ્રયત્ન ઉત્સાહ ધારણ કરી

આવા ભય પર યુદ્ધો ભારતવર્ષ અને ત્રીમની ભૂમિસિવાય બીજા પ્રાંતપણુ દેશમા થયા નથી. ચવ મેનાના કરાવ્યામથાથી મેનાડભૂમિની સ્વાધીનતા અને ગૌરવનુ સંગ્રહણુ મેનાને માટે પ્રતાપસિંહ પોતાના ગર્જપૂતત્રિગેને સાથે લઈને ઉત્કલ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ પ્રત્યક પરાક્રમથી મેનાગમેના ત રફ આલ્યા નીડર પ્રતાપસિંહ સિંદનાદ કરતા કરતા મેનાના અગ્રભાગે ગલા અને રાત્રુની મેનાનો વ્યૂદ તોડવાને પ્રયત્ન કરવા વાખ્યા મહારાણુનુ અદ્ભુત સાહસ, અતીક્રિક પગક્રમ અને ગણનિપુણતાથી ઉન્નત થઈને સરદારે અને સામંતો સિંહ જે પ્રકારે પોતાના સિંચરણ તરી પડ છે તે પ્રમાણે મેનાગમેનાપર તૂટી પડ્યા પ્રતાપસિંહનો યત્ન સફળ થયો તેમના પ્રત્યક પગક્રમથી શત્રુનો મેયો તૂટી ગયો. મેનાગેા છિન્નભિન્ન થઈ ગયા તેમને દવિત, પરાજિત અને ભયભીન રીતે પ્રતાપસિંહ અત્યંત ક્રોધપૂર્વક ગજપૂતકુલક નક માનસિંહને સોંધવા લાખ્યા પગુ તેનો પતો લાગે નહિ મહારાણુની મના અસિધી મેકડો મેનાગનીરે ખડિત થઈને પૃથ્વીપર પડ્યા અને અને દતભાગીયવનો તેમના ભાનાની તીવ્ર અણીથી વીંધાઈને ધરાશાયી થયા પ્રતાપસિંહનો પ્રત્યક વેગ ક્રોધ રાગ શક્ય નહિ પોતાના પ્રત્યક શત્રુ માનસિંહની સોંધ કરના કરના પ્રતાપસિંહ સનીમની નિકટ પહોચી ગયા હિંદુ વૈરી પાદશાહના પાગવી કુલને પોતાની મનુષ્ય બેઈ પ્રતાપસિંહના ઉત્સાહ અને સાહસમા દિગ્વિષ્ટ થઈ તેમણે ભય પર ખડા ઉગામી પોતાના પ્રિય દુરગ જેતને સનીમ તરફ ચના થો તેમની ભય કર તનવારના પ્રત્યક આવાતથી સનીમના રક્ષકો તો અપમાનમાજ્ય મ્પાઈ કપાઈને પૃથ્વીપર પડ્યા પછી મેના નાથે સનીમના મદોન્નત રણમાતગ ઉપ પોતાના પ્રિય અથ જેત ને ચના થો જેત પ્રતાપના સ્નામીની અદ્ભુત વીરતાથી અત્યંત બનિષ્ટ બની આવેશમા આવી ગયો હતો પોતાના સ્વામીના વાર શત્રુ સનીમના પ્રત્યક ગણમાતગની યુદ્ધને દમાવી જેતકે તેના મન્નતપગ પોતાના આ ગલા બે પગો મુક્યા તત્કાળ રાણાએ સર્વમ ઉપર પોતાનો ભય પર લાગે માથો સનીમના મુલાએ તેના હાથીને હોઠો લોહના બગા પતરાથી મટેના દતો તેપર ગણુનો લાગે અચડયો અને શાહનહો અચી ગયો નહિ તો અવસ્થ તેનો સહાર થત એમા લેશ પણ શકા નથી બે કે પ્રતાપસિંહનો લાગે સનીમનો સહાર મરી શમ્યો નહિ તોપણ તે સર્વશે નિષ્ફળ થયો નહિ રોદાપર મટેના રોદાના પગ સાથે અચડાઈને તે બમણા બેરથી માન્નતને લાખ્યો જેથી માવત તત્કાળ ભૂમિ બેગો થયો માવત નીચે પડ્યો કે તગતજ હાથી નિરક્રમ બની સનીમને નજી સગ્રામભૂમિમાથી નામી ગયો.

સનીમ ગયો, પરંતુ પ્રતાપસિંહે તેની પૂઠ ટેલી નહિ નામતા હાથીની પાછા પ્રતાપસિંહે પણ પોતાના જેતકને દોડા થો આ વખતે ઉભય દોનઅએ દારુણ મગ્રામ થવા નાગો એ તરફ અગણિત મુસનમાનો શાહનહોને બચાવવાને માટે ખડક ચનાવના નખ્યા અને બીજી તરફ નીડર તથા મદાપગ કમી ગર્જપૂતો પ્રતાપસિંહના પ્રતાપની રક્ષા મરવાને માટે તથા મેનાગેા અભિમાન તોડવાને માટે જીવપર આવી બઈધાર યુદ્ધ મરવા લાખ્યા મેડો મુસનમાનો તેમના હાથથી કપાઈને મગ્ન પાખ્યા તોપણ શુ થયું? જેઓ મરના હતા તેમના સ્થાનપર બીજા સૈનિક આસીને ઉભા રહેતા હતા આ વખતે અનેક રાજપૂતત્રીશએ પ્રતાપસિંહની રક્ષા મરવાને માટે પોતાના પ્રાપુની આહુતિ આપી દીધી ધીમે ધીમે પ્રતાપસિંહનો પય નિર્મળ થવા નાગો, પરંતુ ગણુજી તેથી જગપણુ ચિનાતુ થયા નહિ રાજપૂત કુનમદ માનસિંહની ગ્રીષ કરતા કરતા તેઓ ચવનમેનામા બમણુ કરતા નાખ્યા પરંતુ તેમના મન્ન પગ મેનાડનુ ગર્જગત નિગળમાન હતુ, તેથી મેનાગેા તેનનાપ તાકી તાખીને અથ દે તા હતા હવે પ્રતાપસિંહ મેનાગોની વન્ને ધેરાઈ ગયા રાજમિન્દો ધાણુ મવાને રીધે પૂરે પણુ ત્રણ વાગ તેમના પ્રાણુ અમટમા આસી પડ્યા હતા, પરંતુ તે વખતે તેમણે પોતાના અપૂર્વ પગક્રમથી પોતાની જાનતુ સરસણુ મ્યું હતુ તે વખતે પણુ તેમણે ગજમિન્દોનો પરિચાગ મ્યો નહોતો અને આ સમયે પણ તેમ કરવાની તેમની ઇચ્છા નહોતી પરંતુ આ વખતે અધિક પ્રત્યક નકટ આસી પડ્યુ, તેઓ યુદ્ધ કરતા મરતા શત્રુઓની વન્ને આવીને ફરી પડ્યા તેમની નિકટમા તેમના પ્રાંતપણુ સરારે અને સામંતો નહોતા તેઓ જે તરફ બેના હતા તે તરફ તેમને શત્રુઓના અગણિત મન્નકોજ દષ્ટિગોચર થતા હતા અને સર્વ શત્રુઓ તેમના ઉપરજ આક્રમણુ કરતા હતા મદાગણુ અપૂર્વ રીતે સમજ ગયા કે હું

શત્રુઓની વચમાં ઘેરાઈ ગયો છું; તથાપિ તેમનો ઉત્સાહ લેશ પણ ન્યૂત થયો નહિ બીજી પરિશ્રમ, મહાન ઉત્સાહ અને ખડક ચલાવવામાં અપૂર્વ હસ્તકૌશલથી તેઓ શત્રુસેનાને કાપતા કાપતા મહાનમત્ત ગજરાજની પેઠે સગ્રામભૂમિમાં અહીં તહીં જમણ કરવા લાગ્યા શત્રુઓના અસ્પષિત અસ્ત્રપ્રહારથી તેમના અંગમાં સાત ધાવ થયા. રુધિરસ્રાવથી તેમનાં વસ્ત્રો બીજાઈ ગયા, તથાપિ રાણાજીના મનમાં લેશપણ રોકનો સચાર નહોતો, પરંતુ તેઓ એકવા કયાસુધી યુદ્ધ કરી શકે ? તેઓ એટલી ગયા કે હવે અધિક સમયપર્યંત ઢૂં યુદ્ધ કરીશ તો અહીં આજ માગ પ્રાણ નીકળી જશે આથી તેઓ અહલુન રણનિપુણતા સાથે ત્યાંથી નીકળવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા તત્કાળજ “જય, રાણા પ્રતાપસિંહની જય ” એવો ધ્વનિ સાલળમાં આવ્યો તેમનું હૃદય દ્રિગ્બુજ ઉત્સાહિન બન્યું અને તેઓ સગર સિંહનાદ કરવા લાગ્યા ઉક્ત પ્રયત્ન જનનાદ આકાશમાં ધુજ રણી હતો, એમાં જાનાપતિ મન્નાજી (માનસિંહજી) પોતાની સેનાને લઈને ત્રીજ વેગથી ત્યાં આવી પહોંચ્યા મન્નાજીએ આ વખતે પ્રાણવિમર્જનનું ઉદાત્ત ઉદારણ જમતને બતાવ્યું અને તેમ કરીને પોતાના સ્વામીના પ્રાણ બચાવ્યા મન્નાજીએ રાણાજીના મસ્તકપરથી શ્રેવાડના રાજચિહ્નો ઉતારી લઈ પોતાના શિરપર ધારણ કર્યા અને તેઓ સુમણ્વમંડિત વિજયવૈજયંતીને લઈને શત્રુઓની સામે લડવા લાગ્યા તેમના મસ્તકપર રાજચિહ્નો જોઈને શત્રુઓ તેમને રાણા સમજ્યા અને ચારે તરફથી તેમનાપર શસ્ત્રાત્મના પ્રહાર કરવા લાગ્યા મન્નાજીએ પોતાના અનેક સૈનિકોની સાથે ત્યાજ પ્રાણપ્રાણ કહ્યું આ દૃશ્ય પ્રતાપસિંહે દૂરથી જોયું આ અપૂર્વ પ્રાણવિમર્જનના બદલામાં જાનાપતિ મન્નાજીના વશને અઘાપિ મેવાડના રાજચિહ્નોથી યુક્ત થઈને રાણાજીની જમણી બાજુએ બેસે છે ૨ જે કે વીરકમરી પ્રતાપસિંહનું પ્રયત્ન વીરત્વ જોઈને રાજપૂતો જમણા ઉત્સાદથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તોપણ તેમને વિજય રાજ્યો નહિ તેનું પ્રથમ કારણ એ હતું કે મોગલસેના રાજપૂતોની સેનાથી ચારગણી અધિક હતી વળી મોગલો તોપણ કુક વિગેરે આગ્રેયાઓથી યુદ્ધ કરતા હતા, તો પછી રાણાજીની અપ સેના તેમની આગળ કયાસુધી ટકી શકે ? અને તેમના તરફથી આવતા ગોળાઓ તથા ગોળાઓની ગતિ કયાસુધી રોકી શકે ? રાજપૂતોના મોટા ભાગે સ્વદેશની રક્ષાને માટે અહીં આજ પ્રાણપ્રાણ કહ્યું, તે વખતે જે ૨૨૦૦૦ રાજપૂતો સગ્રામ કરવાને માટે ગયા હતા તેમાંથી ફેરળ ૮૦૦૦ જ ગજભૂમિમાંથી પાછા આવ્યા હતા.

બંદીવાદનો પ્રથમ દિવસનો લઘાનક સગ્રામ સમાપ્ત થયા પછી મદારાણા પ્રતાપસિંહ એતર-પર આફદ થઈને એકલા રણભૂમિમાંથી ચાલ્યા ગયા તેમના સર્વ શરીરમાંથી રુધિરધારા છૂતી રહી હતી અને તેઓ શત્રુસેનાનો સમાર કરતા કરતા શ્રમિત થયા હતા એવકની પણ આજ દશા થઈ હતી, તે છતાં પણ તે પોતાના ગ્રામીણ પોતાની પીઠપર ધારણ કરીને નિશ્ચિત પરિત તરફ ચાલ્યો, પરંતુ આ વખતે પણ રાણા નિરાપદ નહોતા તેમને ચૂમરીતે ચાલતા જતા જોઈને જે મોગલો તેમની પાછળ પડ્યા તેમાંનો એક મુલતાની અને બીજો ખુરાસાના હતા તેઓ શીઘ્રતાથી પોતાના અશ્વો બનાવી પ્રતાપસિંહની પૈઠે પૈઠે પગાડી પ્રદેશમાં વહેલી એક નદીના કિનારાપર આવી પહોંચ્યા તુરગરાજ એતક એકજ જનના સાથે પોતાના સ્વામીને નદી પાર લઈ ગયો પ્રતાપસિંહ આ રીતે આગળ નીકળી ગયા, પરંતુ ઉક્ત ઉભય મોગલોના અશ્વો અતકની પેઠે જંગમાં શક્યા નહિ આથી થોડી વાર સુધી તેમની ગતિ રોકાઈ ગઈ, પણ એવકના સર્વોચ્ચ ગણ પુરુષ ધાવો લાગ્યા હતા, તેથી તે અગાઉની પેઠે ત્વરાથી આવી શકતા નહોતા આથી ઉભય મોગલો પ્રતાપસિંહની અત્યંત નિકટ પહોંચી ગયા આજ વખતે દૂરથી બંદુકનો અગજ આવતા સંજણાએ અને તરતજ કોણે રાણાજીની માગલામાં બળીરસ્વરે કહ્યું ‘ટો’ ની ન યોગરા અગ્રા ” પ્રતાપસિંહ ચકિત થયા અને તેમણે પાછળ મુખ ફેરવીને જોયું તો તેમનો કોષ દ્રિગ્બુજ દૈદ્યગ થયો, તેમણે પોતાની પાછળ આવતા માન એકજ સ્વારને જોયો અને તે તેમનો ખાતા શકનસિંહ હતો.

૧ માતાના ત્રણ, ગોળીનો એક અને તલવારના નબ્બ આ રીતે મદારાણાને સાત ધાવ લાગ્યા હતા.

૨ કર્નલ ટોર જણાવે છે કે મન્નાજીના વશને અઘાપિ સારી મજબૂત અને પ્રતાપસિંહની આપેડી અન્યાય અમરો મોગલે છે તેમનું નગર રાજભુવનના દાગમુખી તેમની સાથે વાગતુ વાગતુ બધું આ સગ્રામ બીજા કાળે પણ મરતુ નથી આ દૃષ્ટાંત તેમને ‘શબ્દ’ ની હયાપિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

પોતાના બધુની સાથે દટો કરીને શન્તસિંહ તેમના મળધથી છુટો પડી ગયો હતો, તેણે મેવાડ બૂમોને ત્યાગ કરીને અકબરનો પક્ષ પ્રદણ્ય કયો હતો. પોતાના ભાતાનો નાશ કરીને એક દિવસ પોતાના હૃદયનો કોષાગ્રિ શાત કરવો એવો તેનો ઉદ્દેશ હતો. હનદીનાટના શોણિતમય સપરક્ષેત્રમાં અકબરની મેનાના વ્યૂહમાથી ઉંચા યધને તેણે જેણે કે પ્રનાપમિહ નીનવણી અશ્વપર આરઠ યધને એકના સત્રામબૂમિમાથી ચાલ્યા નય છે. બ્યેષ્ઠભાતાના પ્રાણ અને સ્વાધીનતાપર મકટ આવેલુ નેષ્ટ શકતસિંહ નિશ્ચિત રહી શક્યો નહિ, સહસા તેણે શરદ્દેવ વિદીર્પુ યધ અણુ, તેનો કોષ નષ્ટ થઈ ગયો. પહેલાની વાત યાદ કરી તે અત્યંત દુઃખિત થયો અને આ વિપત્તિમાથી પોતાના ભાતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે તત્પ્રાગ મોગનમેનાનો ત્યાગ કરી તેમની પાછળ ચાલ્યો. માર્ગમાં પ્રતાપસિંહની પાછળ પડેના મોગનેનો સદાર મરીને વીરવર શકતસિંહ પોતાના બ્યેષ્ઠ ભાતાની નિકટ નજી પહોંચ્યો. દૂગ્ધી શન્તમિહને આવતો નેષ્ટને રાણાજીને પ્રવન શકા ઉત્પન્ન થઈ તેમના હૃદયમાં કોષ અને અભિમાન ઉભા આવ્યું તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા - 'શકતસિંહ વૈર લેવાને માટે આવે છે? મારી અસહાય અવસ્થામાં શું તે પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરવાને આવે છે?' 'વાયન થયેના સિંહની પેઠે પ્રનાપમિહ મર્જના કરી ઉંચા અને પોતાની કરાન અસિ ગ્રહી શન્તસિંહની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ શન્તમિહનું દીન, મનાન અને હીણ મુખ નેષ્ટને તેમના મનને સંદેહ દૂર થયો અને બ્યારે તે સિમે દીઆર્વરે પોતાના ભાતાના ચરણમાં મસ્તક મૂકી અશ્રુપૂર્ણ નયનસંલિત દીનવાણીથી ક્ષમાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે પ્રનાપસિંહના હૃદયમાં સ્વર્ગીય આનંદનો મચાર થયો. આજે તે ઉભય ભાતાઓ એકબીજાને અભિગન દષ્ટ બેઠા અને દારણુ, અત્યા માનમિકપીડા ભૂરી ગયા.

આજે પ્રનાપમિહના અશ્રુથી શકતસિંહનું અને શન્તસિંહના અશ્રુથી પ્રનાપમિહનું હૃદય બીબળ ગયું. આ અપૂર્વ આનંદના સમયે પ્રનાપમિહના પ્રિય અશ્વ ચેતકે પોતાના પ્રાણ ત્યાગ કર્યા ચેતક મર્ત્ય પ્રારે પ્રનાપસિંહને યેજા હતો તેની સદાયથી જ ગણાજી આજે મોગરોની પ્રચક મેનામાથી સુશક્તિ આવી શમ્યા હતા તેઓ ચેતકને પોતાનો પ્રાણરક્ષક ગણતા હતા આ મમથે આ પ્રિય અશ્વને પ્રાણ ત્યાગ પૃથ્વીપર પડેલો નેષ્ટને ગણાજીને અત્યંત શોક થયો. અહો! તેમના આનંદજળમાં કોણે વિન મેશ્વરી દીણ દશે? શન્તમિહે પોતાના ભાતાને પોતાનો અશ્વ આપી દીધો નિરૂપારે પ્રનાપસિંહે તે અશ્વને પ્રદણ્ય કયો અને તેઓ તેનાપર આરઠ થયા જે સ્થાને તુરગગજ ચેતકે પ્રાણ છોડ્યા હતા ત્યાં એક અણુતરો બાધવામાં આવ્યો હતો?

દીર્ઘાળ પડી બ્યારે આમજનનો મેળાપ થાય છે ત્યારે તે પ્રમગ પરમ સુખદાયી લાગે છે, પરંતુ પ્રનાપમિહ અને શકતમિહના ભાગમાં આ મુખ વિગેર મમથ વખ્યુ નહોતું. મનીમના મનમાં કદાચ કોષ પ્રકારનો સંદેહ આવશે, એવા ભયથી શકતમિહે પુન મોગનમેના તરફ પ્રયાણ કર્યું. બ્યેષ્ઠ ભાતાના અણુને સ્પર્શ કરી વિદાય લેતી વખત તેણે તેમને ઈર્ષ્યા આપી કહ્યું કે - અવશ્ય પ્રાપ્ત થતા હું દીધ આપની પાસે પાછો આવીશ. શન્તસિંહે જે મે મોગરોને મારી લાગ્યા હતા તેમાના ખુશમાની મોગનના નયનપર આરઠ થધને તે સતીમની પાસે ગયો, પરંતુ તેના મનમાં જે ભય ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ અગ્રજ આજે તેને આવતા વિવબ થયો તથા તેના વદનપર વિકાગ જણાયો. તેથી સર્થીમના હૃદયમાં તત્પ્રાગ સંદેહ આવ્યો. શાદ્દર્શનએ શન્તસિંહને ખુશમાની અને મુનનાનીમૈનિકની હકીકત પૂછી તો તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે - તે ઉભય પ્રનાપમિહના નાયથી માર્ગો ગયા છે. પ્રનાપસિંહે માત્ર તેમજ માયા નહિ પરંતુ મારા અશ્વને પણ મારી નાખ્યો છે. આથી નિરૂપાયે હું ખુગ સાતમિનિકંતા અશ્વપર આરઠ થધને અર્જીઆ આ વો છુ. શકતમિહનો ઉત્તર અમત્ય સમજી શાદ ગદાએ તેને અભયદાન આપીને મ્યુ કે - જો તમે સાચેમાચી વાત કહી દેશો તો હું તમારા ચન્દો માફ કરીશ. સતીમનુ વાખ્ય પૂઝ થયુ ન થયુ એનામાં શન્તમિહનું વદન ગભીર થઈ ગયું અને તેણે નીચરત પૂર્વક પ્રયત્ન કર્યો. આજે - મારા બ્યેષ્ઠભાતાની સ્કેષપર એક વિશ્વાન મળ્યોનો ભાર છે,

૧ આ અણુતરો અદ્યપિ ચેતકને અણુતરો એ નમથી પ્રસિદ્ધ છે. આ અણુતરો વર્તમાન ઝોરોની અત્યંત નિકટ આવેલો છે. ઉપરુ રૂપાલ વ અચારી ક્ષાત થાય છે કે ચેતક પ્રનાપસિંહનો હૃદયસદયર અને અત્યંત પ્રિય અશ્વ હતો. મેનાડના પ્રત્યેક ધરમાં પ્રતાપસિંહના ચિત્રની સાથે ચેતકનું ચિત્ર પણ વિદ્યમાન હોય છે.

હમરો માણસોના મુખદુઃખ કેવળ તેમના ઉપરજ નિર્ભર છે હમણા તેઓ સંકટમાં છે તો આવા સમયમાં તેમને સંકટમાંથી મુક્ત કર્યા વિના હું શી રીતે નિશ્ચિત રહી શકું ?" સત્રીએ પ્રથમથીજ સંકટસિંહને અભયવચન આપ્યું હતું, તેથી તેણે તેને કાંઈ પણ કહ્યું નહિ, પરંતુ તેને પોતાને સાથી રવાના કરી દીધા. આથી સંકટસિંહને લાજબળ થયો તે શીઘ્ર ઉદયપુર જઈને પોતાના ભાતા પ્રતાપસિંહને મળ્યા. પછી તેણે 'લિસરોર' નામના દુર્ગપર આક્રમણ કરીને તેને જીતી લીધો. આ દિવસે તેણે પોતાના જ્યેષ્ઠભાતા પ્રતાપસિંહને 'નજર' કરી તેમના ચરણને વદન કર્યું ઉદાર પ્રતાપસિંહે આ નવો જીતાયેરો દુર્ગ પોતાના ભાતાને ભૂમિવૃત્તિમાં અર્પણ કરી દીધો. સંકટસિંહના વશભાવે આ કિંયાને દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાના અધિકારમાં રાખ્યો હતો. ઉક્ત લખકર વિપત્તિના સમયમાં પ્રતાપસિંહનો પ્રાણ બચાવવાને માટે સંકટસિંહની ધણી પ્રસાસા થઈ અને તેનું માન પણ ધણ વધી ગયું તેના આ મહાનગૌરવનું વર્ણન અહાપિ ભટ્ટચોકિના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે આજ પણ ત્યાંના ભટ્ટચોકિ તેના કાંઈ વશજને ભેનાજ આનંદોન્નત થઈ કહે છે કે - "પુરાસાની મુવતાનીકા અગ્ગન" ૧૨

સવત ૧૬૩૨ (૪૦ સં ૧૫૭૬) ના આવણ માસની શુકલ સપ્તમી આર્ષકુબની વીરતાનો એક પ્રસિદ્ધ દિવસ છે તે આર્ષગૌરવનો એક પવિત્ર દિવસ થઈ ગયો છે. જ્યાંમુઢી મનુષ્ય વીરતા અને મહત્તાની પૂજા કરશે જ્યાંમુઢી જગતમાં રાજપૂતજાતિ રહેશે, ત્યાંમુઢી એ દિવસનું જ્ઞાત મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં પ્રકાશમાન રક્તાક્ષરોથી આવેખાઈ રહેશે તે દિવસે પુણ્યભૂમિ હવદી ઘાટના સર્વ પહાડીમઝી અને પહાડીસ્થાનો મેવાડના સાહસિક પુરોના પવિત્ર શોણિતથી ભીજાઈ ગયા જે આદ્યજગત રાજપૂતોએ આત્મોત્સર્ગના મહામત્રથી ઉત્સાહિત થઈને ઉક્ત લખકર સમ્રામમાં પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા, તે સર્વના નામ અન્ને લખવાને સ્થળાવકાશ નથી, પરંતુ તેમાં જેઓ પ્રસિદ્ધ હતા તેમનું સક્ષિપ્ત જ્ઞાત અન્ને સાદર કરવામાં આવે છે ગણા પ્રતાપસિંહના અતિ નિકટના ૫૦૦ કુટુંબીજનો, ગ્રાસિયરના પદ્મ્યુત રાજ રામરાજ તથા તેમના પુત્ર ખાડેરવે સાહીત્રજીસે પરાકની ટુંવારવીરોની સાથે સમ્રામભૂમિમાં પ્રાણ આપીને પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ઉત્તમ પરિચય કરાવ્યો હતો વીરવર મન્નાજીની વીરતા તો સર્વથી અધિક અનૈકિક હતી સર્વનું જ્ઞાત છોડીને માત્ર તેમનીજ અદ્ભુત વીરતા અને પ્રાણોત્ક્રમણનો વિચાર કરવામાં આવે તોપણ તે દિવસે રાજપૂતોએ પોતાનું અતુનનીય ગૌરવ અમણ રાખ્યું હતું, એમ કહી શકાશે જે સમયે જાનાપતિ મન્નાજી ૧૫૦ સામતોની સાથે સાગરસમાન મોગવસેનાની અદર પ્રવેશ કરીને મહેાત્સાદથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, જે સમયે તેઓ માત્ર મુડીબર સૈનિકોની સાથે અનેક મોગતોના સહાર કરી, અગાધ મુસામાનસોનાને ત્રાસિત કરીને આતોકનો લાભ કરી ગયા, તે સમયે જેમણે રાજપૂતોનું અનૈકિક સામર્થ્ય અને અદ્ભુત રણ-નિપુણતા જોયા હતા તેમણે તેમની પ્રસાસા કરી છે તે દિવસની વાત અહાપિ ક્રોધ ભૂતી ગયું નથી તે વખતે મેવાડના સન વીરવશો નિર્વશ થઈ ગયા હતા અનેક વીરજાતાઓનું સૌભાગ્ય નષ્ટ થઈ ગયું હતું

તિજ્યાન દથી ઉન્નત થઈને મુવરાજ સત્રીમ હવદીવાટના પહાડી સ્થાનને છોડીને ચાલ્યો ગયો વર્ષા ઋતુ આવી નદીઓ ભરાઈ ગઈ તથા પહાડીસ્થાનો દુર્ગમ થઈ ગયા તેથી પ્રતાપસિંહના રાજાઓના કાર્યમાં વિધ્નો ઉપરિચત થયા આ સમયમાં પ્રતાપસિંહને થોડા સમયમાટે વિશ્રાંતિ મળી, પરંતુ વસતના

૧ સંકટસિંહની માતા 'જાઈજીજી' અથવા રાજમાતા હતી પરંતુ તે પોતાના જ્યેષ્ઠકુમાર પ્રતાપસિંહને છોડીને પોતાના મિત્ર પુત્ર સંકટસિંહની સાથે લિસરોર નામના દુર્ગમાં રહેલી હતી આ પછી જ્યાંય જ કે, તે રાજમાતાને લાયબા સર્વ સન્માન માપત કરી નહોતી પવિત્ર પુત્રનેવડને ખતર તેણે રાજસન્માનને તિલાંજલિ આપી હતી

૨ " પુરાસાની મુવતાનીકા અગ્ગન " એ અર્થ " પુરાસાની અને મુવતાનીના બોધણ પ્રતિરોડ ૨૨૨૧ " એવો થાય છે

૩ લખકર રામરાજના પૂર્વજોને અવિચારમાંથી દાઢી કાઢવા હતા, તેથી તેઓ મેવાડમાં આવીને વસ્યા હતા. રાણાજીએ આદરસાદરસહિત તેમને ગ્રહણ કર્યા અને તેમના ભરણપોષાણને માટે પ્રતિદિન ૮૦૦ રૂપિયા નિવત કર્યા આ વખતથી આ લોકો મેવાડમાંજ રહેવા લાગ્યા

આગમનથી પુનઃ જ્યારે માર્ગદિ સ્વચ્છ થયા ત્યારે મોગવસેના પુનઃ ચિત્રોત્પર ચઢી જાવી કુલોત્ત-
વરાત આ કુલકા પશુ સણુક પરાજિત થયા અને તેમણે ઉદ્ધવપુરનો ત્યાગ કરીને કમનમેરમા પોતાની
છાવણી નાખી ૧૨૮ ત્યા પશુ તેઓ નિશિત રહી રાગ્ય નહિ પાદસાહેબા સેનાપતિ કેકાસહબાઓએ
શ્રીમા ઉત્તવ ખાડીકિ માને ધેરી લીધા મોગવેના પ્રમળ અને ભય કર ગતિને મોટી પ્રતાપસિંહને વણા દિવસ
પર્યંત કમલમેરમા અટકન રહ્યા, ૧૨૯ અલ્લેશરોહી દેવરાજની સન્નિધિમાં તેમને તે અગ્રવસ્થાન પશુ તળુ
પડ્યું કમનમેરમા “ નામને ” નામનો એક કૂચ હતો સર્વ લોકો આ કૂચમાંથીજ પાણી પીતા હતા કુટ્ટ
દેવરાજે આ ગુહ દરવાજા મોગવેને બજાવી દીધું અને વિષધર ભુજગદારા તે કૂચનું જ્યાં દૂષિત કરવાની
તેમને સનાહ આપી મોગવેએ તેની સનાહ અનુસાર તે કૂચનું પાણી વિહારિત બનાવી દીધું
પ્રતાપસિંહને જાની તબીબી ધણ કષ્ટ પડ્યા લાગ્યું જાણી તેઓ કમલમેરમા ત્યાગ કરી મોડું નામ ૧૧
નિરિકુરમા ચાલ્યા ગયા મોગવસેનાએ ઉક્ત સ્થાનને પશુ ધેરી વીધ સેનાનગરદરદાર લાનાસહે
મોગવસેનાના કરાગ્રાસમાંથી ચોડાને ઉદ્ધાર કરવાને માટે અર્પણ વીરતા દર્શાવી હતી અને આ તે પ્રણ
સુદા અપ્પો હતો આ કોર મુદ્દમા સેનાએ સુખ લઈવિ ચાલે ગયો હતો તેના હૃદયોત્તેજ
સમરસ ગીત અને અદ્ભુત રચનિપુણતા બેધને રાજપૂતો આત્મત ઉત્તેજિત થઈ ગયા અને રનેદ, મનન
તથા સર્વ પ્રકારની મુદ્દુ ઘટિઓને તિનાજલિ આપીને નિર્દય મોગવસેના ના કોર આક્રમણ
નિમ્મળ કરવાને પ્રેરત થયા હતા મોડપર આક્રમણ થયું તે સમયે ઉક્ત ભૂદેવિએ પોતાના ગાગ
વીરતાની સ્તુતિના જે કેટલાક તીક્ષ્ણ કાવ્યો જનાવ્યા હતા તેને પ્રત્યેક ગેવાડવાસી આજપર્યંત
ઉત્સાહ સાથે ગાય છે, ૧૨૯ ઉત્તવ કવિના ૧૨૯૩ રાસની સ થે રીરોસરી પ્રતાપસિંહના આઝાદિક વીરતાની
સ્તુતિના કાવ્યો રચાતા બધ પડ્યા નહોતા પ્રતાપસિંહની વીરતાના એટલા બધા કાવ્યો રચાયા હતા
કે જે ફિલ્મ કિવા મુસનમાન કાવ્ય રચવાની કિમ્મિત પશુ યક્તિ ધરાવતો તે સર્વોત્તમ રહેશભક્ત,
પુણ્યસ્થાન પ્રતાપસિંહવિશે કાઇને કાઇ કવિતા રચી ગયો છે એના હૃદયના કિમ્મિત પશુ કવિતન હતું તે
પ્રતાપસિંહના ગુણ ગાવામા એકબીજાને પરજિત કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રતાપ
સિંહવિશેની કવિતા એની વીરસપ્રધાન થતી હતી કે તે સાહજાને નિર્જય અને કરચેક માણસ પશુ
નહુ બળ અને નબીન ઉત્સાહથી ચેતન્યમય થઇ જતો હતો વીરહૃદય રાજપૂતોને આ કવિતાઓ કેટલી
અમ્મ કરતી હતી તે સર્વને સદજ સમજાય તેમ છે

કમનમેર લીધા પછી રાજ માનસિંહે રમેલી અને મોડકા નામના મે પકાડી કિનાઓપર અધિકાર
સ્થાપિત કર્યો નળી મહોબતખાને ઉદ્ધવપુર છાતી લીધું અમીસાહ નામના એક સાન્નદાએ મોડ અને
અંશુભાવનેરમા મધ્યસાગમા સ્થિત થઇને લીંગેની સાથે પ્રતાપસિંહના જે સજય હતો તેને તોડી
નાખ્યો ખીજ તરફ ફરિદખા નામનો મોગવને ૧૧૫૫નિ અપ્પનને ધેરી દણિજ તરફ મોડમા ગણ્યા
પ્રતાપસિંહ હતા ત્યાંસુધી ચાંગો ગયો મોડને મારે તરફથી સન્નિધિએ ધેરી લીધું પ્રતાપસિંહ પશુ
ચેતનથી ધેરાઇ આશ્વધીન બની ગયા જે ગેવાડામુમિષર એક વખત તેમનું અસ્ત રાગ્ય હતું,
૧૧૫ તેમના પૂર્વને પ્રાચીનકાળથી રાજ્ય કરતા આલ્યા હતા, તેજ સુમિયાના પ્રત્યેક નરર, મામ અને
પકાડીકુર્ગપર પશુ આને સન્નિધિએ અધિકાર સ્થાપિત થઇ ગયો છે આને તેજ ગેવાડામુમિ પુદ તેના
આગરા રાગને રહેવાને મારે સ્થાન આપી ચકતી નથી આને મોગવે આ વિશાળ ગેવાડાગળની
સર્વે સમાચો, સર્વ જગતો અને સકળ પર્વત ડુગાપર પ્રમથ કરી કરીને તે પ્રચ્છ રાજપૂતની પદ
પકાડવા લાગ્યા, ૧૨૯ આશ્વધીની વાત એ છે કે તે રાજપૂતરીને કાઇ પકાડી ચકતુ નહિ મોગવેને
એમજ લાગેના લાગ્યું કે પ્રતાપસિંહકેઈક-ક્રમગના પ્રલાવથી અચારી આપોમા ધ્યા નાખીને મુ
ચાવ ત્યા દૂર છે પ્રતાપસિંહ કાઇ પ્રણુ જાના લખથી પચાપ ૧ કરી ગયા નહોતા, ૧૨૯ તેઓ સમરીને
સન્નિધિની સ્તિમાન તપાસવા હતા અને જ્યારે સન્નિધિ અસાવધદસામા બજાતા ત્યારે એકમ

૧ સુવત ૧૬૭૩ છે ત્રા ૧૫૭૫ ના માસ આજના શુક્રવારની સન્નિધિને લિખે આ કુદ ગયુ દગ
૨ મોડકાને મેકનકાસુભા નારેના હં રાજા પ્રદેશમા અપન નામનું એક બીનસનર છે મોડે એ આ કીકર
નગો એક સાધાતલ દરર જે અપ્પનતજવેસા ધ્યા કયા નમો વત માગે છે આ સર્વ રજાનોમા વોદર
કાની વારી છે

તેમના પર આક્રમણ કરીને જડમળથી તેમનો સંહાર કરી નાખતા હતા જે વખતે શત્રુઓ અમુક વનમાં તેમને છુપાયેલા જાણીને તેમની તપાસ કરતા તે વખતે તેઓ પોતાના સર્વ સરદારોને એકત્રિત કરીને પહાડના કાંઈ ઉચ્ચ શિખર પર ચઢીને મસનત તથા વળા દતા. આ પ્રકારે નાના નાના યુદ્ધો કરતા કરતા થણા દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા શત્રુઓ કાંઈ પણ પ્રકારે વીરવર પ્રતાપસિંહને પકડી શક્યા નહિ તેને પકડવાનું તો રહ્યું પરંતુ ઉલટા તેઓમાના અનેક જળી રાણાના ક્રોધાગિમાં ભસ્મ થઈ ગયા. સેનાપતિ રિદેખા યોદ્ધા ઘેરો પાલી વિચારવા લાગ્યો કે પ્રતાપસિંહને આ વખતે હું અવરથ પકડી લઉંશ; પરંતુ તેની આ આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ. તેનું વિપુલ સેનાબળ તથા તેની ત્યાગી પ્રતાપસિંહની રણચતુરતા આગળ નિષ્ફળ ગઈ. આ વખતે રાણાજીએ આ સમસ્ત સેનાને એક ગિરિમાર્ગમાં પેરીને તેની સ્વપૂર્ણતા નાશ કરી નાખ્યો. આ પ્રકારે પ્રતાપસિંહના તીક્ષ્ણ અસ્ત્રથી અનેક યુદ્ધવિશારદ પ્રમુખ મોગલવીરો ધરાશયી થયા; પરંતુ પ્રતાપસિંહને કાંઈ પણ મોગલ પકડી શક્યો નહિ. આ પ્રકારે વેતન-લોગી મોગલસેનાનું સાંસ કમશ ઘટતું ગયું રાજપૂતવીરની સાથે યુદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં રહ્યું નહિ તેમનો ઉત્સાહ મદ પડી ગયો. આ તરફ વર્ષોની અરખસિત ધારાથી નદીનાળા ઉભરાઈ ગયા, ગિરિમાર્ગો અને ઘાટો દુર્ગમ બની ગયા અને સર્વ પહાડીરથાનોમાથી એક પ્રકારની વિષમથ લવા નીકળીને સમસ્ત દેશમાં વિસ્તારિત થઈ ગઈ નિરપાય થઈ પ્રતાપસિંહના શત્રુઓએ યુદ્ધકાર્ય બંધ કરી દીધું. આ પ્રકારે જ્યારે વર્ષોનું આગમન થતું ત્યારેજ મહાગણા પ્રતાપસિંહને થોડા દિવસ-પર્યંત વિશ્રાંતિ પ્રાપ્ત થતી

કમશ અનેક વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા જ્યનમાં અનેક પરિવર્તનો થયા; પરંતુ પ્રતાપસિંહને તેક અઝમ રહ્યો મોગલો કાંઈપણ પ્રકારે તેને પકડી શક્યા નહિ, પરંતુ કાળના પ્રભાવથી મદારાણાના આશ્રયસ્થાન એકપછી એક મોગલોના અધિકારમાં જવા લાગ્યા. તેમનું કુખ વૃદ્ધિ ગત થતું ગયું તેમનો પરિવારજ તેમના વિશેષ કુખનું કારણ થઈ પડ્યો શત્રુઓના હાથમાંથી અવવાના ઉપાય તો તેમને કવચિત્ત કવચિત્તજ શીરયા પડતા હતા, પરંતુ તેમને આ ચિંતા તો સતત ભરમ કરતી હતી કે મારા પુત્રકલ્પાદિ તો કદાચ શત્રુઓના હાથમાં નહિ ફસાઈ પડે અને સિસોદીઆકુને તો કાંઈ કંઈ નહિ લાગી જાય ! તેમની આ ચિંતા અમૂલક નહોતી, કારણ કે અનેક વખત તેમનો પરિવાર શત્રુઓના હાથમાં જઈ પડ્યો હતો એકવાર તો તે સપૂર્ણ શત્રુઓના પગમાં ફસા્યો હતો, પરંતુ ગિપ્સોતકુલના સનાતન મિત્ર વિશ્વાસુ બીનોએ તેને ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે વખતે કાબાનાિરાશી બીમલેકેએ રાણાજીના પરિવારને ટાપલાઓની અદર મૂકીને જવરાની ખાણમાં છુપાવી દીધો હતો આ ખાણમાંથી કસાઈ નીકળે છે પરમંદિતમારી બીલો રવમ જુખ્યા રહેતા હતા અને તેમને મોજાન અપાતા હતા નથા સાવ-ધાનતાપૂર્વક તેમની રક્ષા કરતા હતા તેમના આ મદદકારકા ચિન્હો આજપર્યંત જવરા અને ચોડના નિર્જન અરબમાં મિરાન-રક્ષોની ઉચ્ચ સાખાઓપર અગણિત ખીલાઓ તથા લોહના કઠાઓરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ ખીલાઓ તથા કઠાઓની સાથે નેતરના ટોપલા ટાગીને બીયો તેમાં રાજપૂતોને રાખતો હતા મોગલોથી તથા હિસાકપશુઓથી પણ બીયો તેમની રક્ષા કરતા હતા રાણા પ્રતાપસિંહના બાલજનમાં નેતરના ટોપલામાં ખેરીને કંબાગીદા કદમ્બલ, ફળ વગેરે આપને પોતાના પ્રાણ ધારણ કરતા હતા ઉત્તમોત્તમ બોજન કરવાથી અને રાજમદદપથમાં રહેવાથી પણ જેમને તુષિ થતી નહોતી, તેઓ આપ અને ધરખારવગરનાં ખાણોની પૈડે કદમ્બલ અને ફળ નાપાને શુકાની નિર્ણતિ કરતા હતા અને જ્યોની સાથે બાલેવા ટોપલામાં ખેરીને દિવ્યકા ખાતા હતા આ અવસ્થા જોવા હતા પણ અદરણ્યા પ્રતાપસિંહનું સામક્ષ કરી થતું નહોતું.

કમશ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિંહની વીરતા, ધીરતા, સદનદીવતા તથા મદાન શક્તિના સમાચાર શહેનશાહ અકબરના સાબળવામાં આવ્યા અકબરે વારંવાર રાણાજીની પ્રશંસા કરી, તથાપિ સાબળેલી વાતનું સલામત જાણવાને માટે અકબરે પ્રતાપસિંહના યુદ્ધ નિવાસસ્થાનમાં એક શુભ દૂત મોકલ્યો. આ શુભચરે ત્યાં જઈ દૂર ઉભા રહીને જ્યેષ્ઠ કો નિમ્નલિખિત દ્રશ્ય તેના જોવામાં આવ્યું.

પ્રતાપસિંહ પોતાના સરદારો અને સાથતોથી વિદાઇને એક પ્રમુખદાનીએ તૃણસનપર બેસી બોજન કરતા હતા. વળી તેઓ યોગ્ય સરદારોને આનંદસહિત “દૂના” (રાજપ્રસાદ) આપતા હતા જે કે

આ રાજપ્રસાદ જગલના કદમ્બ અને ફળને રાજહતો તથા પિંતે પ્રાપ્ત થનારી સરદારે પોતાને કૃતાર્થ માનતા હતા જે વખતે પ્રતાપસિંહ હૃદયપુરના મહાપત્રમા રહીને સરદારોને ઉત્તમોત્તમ ભોજ્ય પદાર્થના “દૂતી,” આપતા હતા તે વખતે તેઓ જેવા આનંદથી તે રાજપ્રસાદ ગ્રહણ કરતા હતા, તેવાજ આનંદથી આ વખતે પણ તેઓ તેના સ્વીકાર કરતા હતા “ઉક્ત યુધ્ધચરે પાછા દિલ્લીના દરબારમા જઈને આ સમાચાર અકબરને કહ્યા આ સમાચાર સ્વલભી સર્વ સલાસદાના હૃદયમા પ્રતાપસિંહપ્રત્યે અત્ય તથાદર ઉત્પન્ન થયો. સર્વજણ પ્રતાપસિંહના અસીમ મહિમાથી મુગ્ધ થઈને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા, તે એટલે સુધી કે જે રાજ પૂતાએ પોતાની કુખમર્ષાદાને તિલાંજલિ આપીને દિલીશ્વરના ચરણમા આત્મસમર્પણ કર્યું હતું, તેઓ પણ વાર વાર પ્રતાપસિંહના ગુણોની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા ‘હૃદયેશોમા એવો ઉન્નયેષ છે કે દિલીશ્વરનો મુખ્યતામત ખાનખાનાત પ્રતાપસિંહના મહિમાપર એટલો મોહિત થઈ ગયો હતો કે તેણે નીચેના રાજામા રાજાજીની પ્રશંસા કરી હતી - “આ જગતમા મર્વ વસ્તુઓ અનિત્ય અને અચળ છે રાજ્ય અને ધન એ સર્વ પદાર્થો લોપ થઈ જનાર છે એક મધ્યપુરુષની અસીમ કીર્તિજ સદા અમર ગહેશે પ્રતાપ-સિંહે પોતાનું રાજ્ય, ધન, ઇત્યાદિ સર્વ પદાર્થોના ત્યાગ કર્યો છે, પરંતુ તેમણે કદિ કોઈની આગળ પોતાનું શિર ઝુકાવ્યું નથી ભારતવર્ષના મર્વ રાજકુમારોમા કેવળ તેઓ જ પોતાના પવિત્ર કૌશલ્યકૃપના ગૌરવની રક્ષા કરી શક્યા છે ”

મોગી મોટી વિપત્તિઓમા આવી પડ્યા છતાં પણ પ્રતાપસિંહને ઉત્સાહ નાશ પામ્યો નહોતો, પરંતુ જેમને તેઓ પ્રાણુથી અધિક પ્રિય ગણતા હતા, જેમના મનમાનની ગદ્યા કરવાને માટે તેઓ મોટા મોટા કષ્ટો પણ સહન કરી શકતા હતા, તેમની અત્યંત દુર્લભા જોઈને કદિ કદિ તેઓ ઉન્નય થઈ જતા હતા પ્રતાપસિંહના રાણી ધીરજંગમમા ગણાવવા છતાં પડ્યા હતા તેમના પ્રાણુપ્રિય કુમારો રાજ-સુખ ભોગવવાને બદલે કદમ્બ અને ફળ ખાઈને પ્રાણુધાવણ કરતા હતા દુર્ભાગ્યવશાત્ કોઈ કોઈ વખત તેમને કદમ્બ તથા ફળના પણ વાખા પડતા હતા અને કદિ કદિ તે પ્રાપ્ત થયા છતાં તેમને ભોજન કરવાનો સમય મળતો નહોતો કોઈ મોગવેએ તેમની એવી રીતે પૂઠ પડી હતી કે એક દિવસે પાંચમા ભોજન તૈયાર કરનામા આવ્યું, પરંતુ પાંચેવાર શત્રુઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા એક વખત શત્રુઓના આક્રમણથી થોડા સમયપર્યંત મધ્ય સુકિતમેળવી રાજાજી સકકુટુબ એક નિર્ભયનવાન વિશ્રામ લેતા હતા મહારાણીએ તથા તેમની પુત્રવધુએ ‘મોગ’ નામના ધાસના ખીજની કેટલીક રોટલી ખનાની અને તેમનો અર્ધો ભાગ ઊંઠારાંઠારીએને વહેંચી આપ્યો અને અર્ધભાગ ખીજવારને માટે દાકી ગયો રાજા પ્રતાપસિંહ નિકટમા તૃણશય્યાપર પડીને પોતાના દુર્ભાગ્ય તથા ભારતવર્ષની ભાનીદુર્દશાસંબંધે વિચાર કરી રહ્યા હતા, એટલામા તેઓ પોતાની એક કુમારીનું મર્મબેદક રોદન નાભળી સ્તંભ્ય થઈ ગયા તત્કાલ તેમનું લલ્લ તે બાલિકાની માગણી તરફ ખેંચાયું તેરોટી કુમારીની દુર્દશા જોઈને તેમનું હૃદય ફાગી ગયું એક જગવી પ્રિયારો તે કન્યાની અર્ધી રોટલી લઈને નાસી ગયો હતો તેથી તે બાલિકા રોટલી હતી

પ્રતાપસિંહનું મસ્તક ફરી ગયું તેમને ચારે તરફ અવકાશ દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો આ વદના પહેલાં તેમનું સાદમ્બ અને નિશ્ચય કિમિત્ પણ કમી થયા નહોતા ભયકર મમરભૂમિમા તેમના પ્રિય પુત્રોએ અને કુટુંબીજનોએ તેમની સમીપેજ સ્વદેશને માટે સુદ્ધ કરતા કરતા પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યા છતાં તેઓ કિમિત્ પણ વ્યાકુલ થયા નહોતા તેઓ જાણના હતા કે કર્નલ્ય કરવાને માટેજ મનુષ્યોના જન્મ થાય છે, તો પછી પુત્રો અને મિત્રોના દેહ સ્વર્ત્વન્યનું પાનન કરતા કરતા સમરભૂમિમા પડે તો તેમા દુખની વાન શું છે ?

વીકેસરી પ્રતાપસિંહ આવા દૃઢહૃદયના અને ઉન્નય નિશ્ચયના હોવા છતાં આને ભોજનના અભાવથી પ્રાણુપ્રિય કન્યાને રોટી જોઈને તેમનું અત કરણ એકાએક અધાર બની ગયું, તેમની મનોવૃત્તિ ચંચલ થઈ ગઈ અને તેઓ ચોકરી ઉલ્લાસે - “જે આ પ્રકારની પીડા સહીને રાજમર્ષાદાની-કુખમર્ષાદાની રક્ષા કરવી પડે તો તે મર્ષાદાને મોવાર ધિક્કાર હો ” આવા આવા વિચાર કરીને થોડા દિવસ પછી પ્રતાપ-સિંહે આ પીડા દૂર કરવાને માટે સંધિની પ્રાર્થનાના એક પદ અકબરપર મોકલી આપ્યો

પ્રતાપસિંહનો ઉક્ત પ્રાર્થનાપત્ર પ્રાપ્ત થતાજ અકબરના આનંદનો પાર ગણે નહિ આ દર્શને

૧ જોડામખાગા પુત્ર મીરજાખાને ‘ખાનખાનાત’ની પત્ની મળી હતી આ પત્ની અતિ હૃદયકાંતીની ગણાય છે

ઉભરા બતાવવાને માટે તેણે પોતાના રાજ્યમાં બૃહદ્, ગાયન અને ઉત્તરે કાચવા માડ્યા ઘેરે ઘેર આનંદ-સૂચક વાગ્ગ વાગવા લાગ્યા મોગરકુના આબાવટુંદ સર્વ અત્યંત આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયા પાદ શાહ અકબરે અત્યંત હર્ષિત થઈને પ્રતાપસિંહનો ઉત્તર પત્ર પૃથ્વીરાજ નામના એક સામંતને બતાવ્યો. પૃથ્વીરાજ બિકાનેરના રાજના કનિષ્ઠ ભાતા હતા આ વખતે તેઓ અકબરના દરબારમાં તેના સામંતતરિકે વિરાજતા હતા જે વર્ષમાં (૪૦ સં ૧૫૧૫ મા) રાડાડીર બેઠરાવે મદોરથી પોતાના વસાવેના ભેષ્યપુરમાં મારવાડનું સિંહાસન નહ બેઠાને ત્યાં તે સ્થાપિત કયુ, તેજ વર્ષમાં તેના એક પુત્ર બિકાનરે મારવાડમાં બિકાનેર નામનું શહેર વસાવ્યું હતું બિકાનરના વચનને પોતાના પરાક્રમના પ્રભાવથી અંધ સમયમાં બિકાનેરના રાજ્યને ઉન્નતિના શિખરપર ચઢાવી દીધું હતું, પરંતુ એ શહેર વિસ્તૃત અને અવશોધહીન મરુભૂમિમાં આવેલું હોવાથી ત્યાંના રાજા રાખસિંહે પણ પોતાના સ્વામી મારવાડના અધિપતિ માવદેવની પેઠે ધૃષ્ટિ ઉઠાદરજી દર્શાવ્યું હતું. પૃથ્વીરાજ ઉત્તર રાજાનાજ ભાતા હતા જે કે દુર્લાભ-વસાત તેઓ મોગરોના પંજમાં સપડાયા હતા, તોપણ તેમનું હૃદય અસીમ વીરતા, મહાનતા અને સ્વદેશ-પ્રેમથી પ્રકાશિત હતું તેઓ માત્ર એક વીરજ નહોતા, પરંતુ એક ઉત્તમભવિ પણ હતા આ તેજસ્વી શુભોદયી ભૂષિત હોવાને વીધે તેઓ પોતાની તેજસ્વિની કવિતાદારા મનુષ્યનું હૃદય ઉન્નતિ કરી શકતા હતા, અર્થાત્ તેઓ વીર પણ હતા અને કવિ પણ હતા તથા રાજસ્થાનમાં આ ઉત્તમ શુભોદયે માટે તેઓ મુખસિંહ હતા ઉત્તમ કા થો રચીને તેમણે રાજસ્થાનના સર્વ લઘુકવિઓ ઉપર વિશ્વ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. પ્રતાપસિંહની વીરતા, ઉદારતા તથા માહાત્મ્ય જાણીને રાજપુતકવિ પૃથ્વીરાજ આનંદસ્થાથી તેમને પુજનીય દેવ ગણતા હતા આથીજ્યારે તેમના સાહજવામાં આવ્યું કે રાજાજીએ સધિ કરવાની માગણી કરી છે ત્યારે તેમને અત્યંત કષ્ટ થયું ભિંતાને વિષમય દસ લાગનાથી તેમના હૃદયમાં અતીવ પીડા થવા વાગી પ્રતાપસિંહે પોતે આ પ્રાર્થનાપત્ર મોકલ્યો હોય તે વિષે તેઓ શકાશીન બન્યા પૃથ્વી રાજે પોતાની આ ભાવિક સરનતા અને નીડરતા સાથે સંદેશ્યાદને કહ્યું—“આ પત્ર પ્રતાપસિંહને નથી હું તેમને સારી રીતે જાણ્યું છું જે આપ આપનો ગળ્યકુટ પણ તેમના મસ્તકપર મૂકી હો તોપણ તે હિંદની તજની આગળ શિર ઝુકાવનાર નથી” પછી પૃથ્વીરાજે પાદશાહની આજ્ઞાથી એક પત્ર લખ્યો અને તેને એક દૂતના દાયમાં આપી રાજાજીની પાસે જવાની આજ્ઞા કરી આ પત્રમાં પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને “આપ શા કારણથી પાદશાહની આગળ શિર ઝુકાવવા માગો છો?” એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો વળી તેમાં એક બીજો ભોધ પણ શુભ રીતે આપવામાં આવ્યો હતો પૃથ્વીરાજે પ્રતાપસિંહને આ અપમાનથી બચવાને માટે અનુરોધ કર્યો હતો આ પત્રમાંની કવિતા એટલી તો તેજસ્વિની અને હૃદયપ્રાદિણી છે કે આજીવન પણ રાજપુતો તેને વાંચીને આનંદનિમગ્ન થાય છે પાદશાહની જાણને માટે આ પત્ર નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે—

“હિંદુઓની સર્વ આશા અને વિશ્વાસ હિંદુઓ ઉપરજ નિર્ભર છે, તથાપિ મહારાજા તે સર્વને તિનાજનિ આપવાને તત્પર થયા છે જે પ્રતાપસિંહ નહોતો તો અકબર સરને સમાન ભંધિકાપર લાવી

૧ પૃથ્વીરાજના પત્રની સમગ્ર નકલ ઉપરબધ થતી નથી પરંતુ ઠાકુર પૂર્ણસિંહજીવિખન ‘મેતાડને ઇતિહાસ’ એ નામના પુસ્તકના ૧૭૩ મા પૃષ્ઠમાં કેટલાક દોહા સોરઠા આવેલા છે તે અત્ર સાર કરવામાં આવે છે—

સોરઠા—અકબરે સમર્થ બચાઈ સુરપણ ભરિયો સજન મેવાડો તિન માંડે, ચોવણ મક્ક પ્રતાપસી

અકબર એકજ બાર દાવ લઈ સારી દુની અખલાજવ અસવાર રહિયો ૧૫ પ્રતાપસી

અકબરે વાર અપાર, બેઠાણા હિંદુ અવર જામે જુવ દાતાર ચોદરે રાજ પ્રતાપસી

હિંદુપતિ પરાક્રમ, પતિ રાજો હિંદુઆણુરી સહે વિખતિ સતાપ, સત્ય સખર કહ આપરી

નાયો નીતિદાઈ, બારો બાજવી તણુ દીસે મેવાડાઈ તો શિર રાજ પ્રતાપસી

નગરો ચિતો દા, શાસ્ત્રતણુ પ્રતાપસી સોરઠ અકબરસાઈ, અગિયવ આ ભડિયા નહિ

પાતવજાગ મજલ સાની સાગાધરવલી, રહી સદા લગરાજ અકબરસા ૧૫થી અ ૧૧

દોહા—માધ જણ અડધા જણુ જલદા રાજ પ્રતાપ, અકબર સરો આજુ, જાણુ શિરે સાપ

સોરઠા—રાજો અખરિયાઈ, તેજ પિદારો તુરકા નમ નમ નીસરિયાઈ રાજુ વિના સદા રાવજ

સદ ગાવરિયે સાજ, ચેકણ વાંડે બાજિયા રાજા ન માની નાથ, તોડે રાજ પ્રતાપસી

સોયો સો સસાર, અસુરપ દોડે ૧૫રે બો જ દાવાર, ચોદરે રાજ પ્રતાપસી

દોહા—પર વાઘી દિન પારસા, બરે ન મૂકે માણુ મરે નારેન્દ્ર પેરિયા, રહે નિરેન્દ્ર રાજુ

૧૦
૧૧
૧૨

મૂકત, કારણ કે આપણા રાજાનેકો જાતીયવીરતા ખોષ બેઠા છે આપણી સ્ત્રીઓનું પવિત્ર સતીત્વ, સન્માન અને ગૌરવ નષ્ટ થયું છે રાજપૂતકુલરૂપી વિશાળ બળગ્રમા કેવળ અકબરજ ક્રેતા(ખરીદદાર) છે કેવળ ઉદયસિંહના પુત્રસિવાય સર્વને પાદશાહો ખરીદી લીધા છે પરંતુ પ્રતાપસિંહ અમૂલ્ય છે એવો કયો સાચો રાજપૂતખંડો છે કે જે નૌરોઝને માટે પોતાના કુળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે? તથાપિ અનેક રાજપૂતોએ તેમ કર્યું છે ક્ષત્રિયોના સર્વ કિંમતી પદાર્થો વેચાઈ ગયા છે, તો શું હવે ચિતોડ પણ તે દાટમા વેચાવાને આવશે? રાજ્ય, ધન, સુખ, સપત્તિ સર્વને પતે? છોડી દીધા, તથાપિ તેમજો અઘાપિ પોતાનું અમૂલ્ય ધન ત્યજ્યું નથી એવા તો અનેક છે કે જે નિરુપાય અને અસહાય થઈને આ બળગ્રમા આવી પોતાના નેત્રાથી પોતાનું અપમાન જુએ છે કેનહી હમ્મીરના વશજેજ આ અપમાનથી દૂર રહી શક્યા છે જગતના લોકો પ્રશ્ન કરે છે કે પ્રતાપસિંહ આ અપમાનથી શી રીતે દૂર રહી શક્યા છે? પોતાની સમશેર અને મહાપ્રતિજ્ઞાના બળવડે તેમણે ક્ષત્રિયકુળગૌરવની ઉત્તમ પ્રકાશ રક્ષા કરી છે મનુષ્યોની પેઠે (અકબર) નો આ વ્યાપારી કાષ્ટ ચિરજીવી તો છેજ નહિ તેને એક દિવસ આ લોકમાથી જીવુ તો પડશેજ અમારા કુળના ગૌરવનો હાર તે સમયે પ્રતાપસિંહના હાથમાજ સોપાશે અને તે સમયે અમારા ત્વજ દાધિના ક્ષેત્રોમા પ્રતાપસિંહજ રાજપૂતખીજને વાવશે, જેથી અમારી કુળમર્યાદાની રક્ષા થશે અને તેની પવિત્રતા ઝળકવા લાગશે; માટે સર્વ લોકો ઉત્ક્રાંસહિત પ્રતાપસિંહની તરફ અનિમિષ નેત્રે જોઈ રહ્યા છે "

રાયોડવીર પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવિતાવાજો પત્ર વાચીને પ્રતાપસિંહ પ્રચંડ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત બની ગયા જાણે દશહજાર રાજપૂતોએ આવીને તેમને સહાય કરી ન હોય તેવો આનંદ તેમને થયો પ માની કવિતાના પ્રકાશિત પ્રભાવથી ક્ષીણ પ્રતાપસિંહનું હૃદય પુનઃ નવીન બળથી બળવાન બની ગયું અને તેઓ પોતાનું બીજા કાર્ય પાર પાડવાને માટે પુનઃ તત્પર થઈ ગયા જ્યારે સમગ્ર હિંદુઓ સ્વદેસ ગૌરવના રક્ષણાર્થે પ્રતાપસિંહના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા છે, ત્યારે શું પ્રતાપસિંહ નિશ્ચિત રહી શકે?

એવો કયો સાચો રાજપૂતખંડો છે કે જે નૌરોઝને માટે પોતાના કુળની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે? આ ગૂઢ વાક્યમા અતર્જીત થયેના ' નૌરોઝ ' શબ્દના સુલ્લ અર્થનો પ્રકાશ કરવો અને અત્યંત આવશ્યક છે જે સમયે ભગવાન ભારતર મેષરાશિમા પ્રવેશ કરે છે તે સમયે ધૌર્વાત મુમનમાનો ' નૌરોઝ ' (વર્ષનો નવો દિવસ)નો ઉત્સવ થે છે, પરંતુ વીરવર પૃથ્વીરાજને પોતાના પત્રમા તે અર્થમા " નૌરોઝ " શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો નથી પશ્ચિતવર અશુભગ્રન્થનો ઇતિહાસ વાચવાથી " નૌરોઝ " શબ્દનો અર્થ સમજશે

આ ' નૌરોઝ ' વર્ષનો નવો દિવસનથી, પરંતુ એક બીજો ઉત્સવ છે અકબરે સ્વયં આ ઉત્સવની સ્થાપના કરી હતી અને પોતાની ઇર્ષાનુસાર તેણે તેને ' પુશરોઝ ' (આનંદનો દિવસ) એવું નામ આપ્યું હતું પ્રતિમાસનો મુખ્ય ઉત્સવ થઈ ગયા પછી નવમા દિવસે ઉકેત " નૌરોઝ " નો ઉત્સવ થતો હતો આ આનંદ દિવસ મુસનમાનોનો એક પ્રસિદ્ધ ઉત્સવ છે મેગધસામ્રાજ્યની સર્વ રીત તે દિવસે પગમાનદમા નિમમ રહેતી હતી હુખ અથવા વિષાદની મનિમા કાઢના પણ વદનમંડનપર રહેતી નહોતી તે દિવસે રાજદર-બારમા જવાને કાઢને પ્રતિરોધ નહોતો મેગમસાહિબા પણ દરબારમા ભારે દાંડમાથી વિરાજમાન થતી હતી પ્રતિષ્ઠિત મુસનમાનો અને રાજપૂતસામંતોની સ્ત્રીઓ પણ તે દિવસે દરબારમા આવતી હતી વળી આ પુશરોઝ બીજી એક વાતને માટે પણ પ્રસિદ્ધ હતો આ પ્રમંજે રાજ્ય દિરના એક ગુપ્તસ્થાનમા એક મેજો ભરવામા આવતો હતો આ મેજામા પુરુષો પ્રવેશ કરી શકતા નહોતા-માત્ર સ્ત્રીઓજ જઈ શકતી હતી રાજપૂત અને મુસનમાન વ્યાપારીઓની સ્ત્રીઓ અનેક દેશોની કારીગરીના પદાર્થો લાવીને આ મેજામા વેચવા બેસતી હતી? અને રાજકુલની સ્ત્રીઓ ત્યા જઈને પોતાને ખમદ પડે તે પદાર્થો ખરીદતી હતી

૧ પ્રતાપસિંહને પ્રચલિત લાખામા ' પત્ર ' કહેવામા આવતા હતા

૨ રાજકુલમા દત્ત-ન રથેલા પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ કારીગરી બનાવીને આ મદદોનમા લાવતા હતા તેઓ તેને વેશીને પુણ્ય દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતા હતા ધણી લોકો આ વાત જાણતા નહિ હોય કે એરિયા ખડના અનેક રાજાઓ અનેક પ્રકારના મરીચરીના મમો કરતા હતા દદાદરજીવરુએ અમે જેના નામ આપીશું એરિયજી ટોપીઓ બનાવીને નૌરોઝના મજામા વેચતો હતો આ ધધામાથી તેને જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું તે ક્ષાત્રજ તેની અત્યેષિ-

અણુનકરન વખે છે કે - " પાદશાહ પણ વેળ બદલીને ત્યા જતો અને અહી તહી બમણ કરતો આ વખતે તે વ્યાપારના પદાર્થોનું યથાર્થ મૂલ્ય તથા રાજ્ય અને રાજકર્મચારીઓનિ પ્રગમત કેવો છે તે જાણી લેતો "

પ્રત્યેક જુદિમાન પાક આ વાત સારીપેરે સમજી શકેશે કે આ ઉત્સવના મુળમાં એક પ્રકારની કુપ્રવૃત્તિનું બીજ પ્રસરીતે રહેલું હતું ચાનાક અણુનકરને અકબરને પ્રાપ્ત થતી આ દુરભિસધિને એક બીજી સ્વરૂપ આપી જગતની આખમાં ઘુળ નાખવાની નેષ્ટા કરી છે, પરંતુ આનંદની વાત છે કે તેની આ નેષ્ટા કૃષીભૂત થઇ નથી સમયના અસીમ માહાત્મ્યથી સત્યનો પ્રકાર આપોઆપ પ્રકટ થઇ ગયો યુ અકબર સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હતો ' વાર, બહુમુસનમાન અને રાજપૂત સ્ત્રીઓ જે ફરિન અને મિસ્ત્રાબાદમાં વાર્તાવાપ કરતી હતી, તે સમજીને યુ અકબર તેદારા પ્રગમત બાપી શકેતો હતો ' કોઈપણ જુદિવાન પાક ચાવાક અણુનકરના ચાતુર્યથી બનમા પડી શિર મુકાવી પ્રસન્ન હૃદયથી તેની એ વાત સ્વીકારશે નહિ અને અકબરની આ કુપ્રવૃત્તિને ધન્યવાદ આપશે નહિ જેને સાધારણ જ્ઞાન છે, જે સારાસારનો વિચાર કરી શકે છે, તે અવસ્થા આ વાતનો સ્વીકાર કરશે કે અકબરે પોતાની દુર્બોલતા દૂર કરવાને માટેજ આ અનર્થકારક " નૌરોઝ " નો ઉત્સવ પ્રસ્થાપિત કર્યો હતો આ પાપમય ' નૌરોઝ ' ના ઉત્સવમાં અનેક રાજપૂતકુળોની પવિત્ર મર્યાદા કનકિત થઈ છે, અનેક અભાગી રાજપૂતખાળાઓને નાચાર થઇ યવનના હાથે પોતાનું સતીત્વ નષ્ટ થવા દેણું પડ્યું છે ભદ્ર-લોકોના કાવ્યમયોમાં આ યુગ અપાચારોનું વર્ણન ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આયું છે રાગડવીર પૃથ્વીરાજને આજ ' નૌરોઝ ' વિષે પોતાના પત્રમાં નિદેશ કર્યો છે

જે અકબરે " જગદગુરુ " ' દિનીઅરે વા જગદીશ્વરે વા " ઇત્યાદિ પવિત્ર અને સન્માન સૂચક ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત કરી હતી, ઇતિહાસ જેને ઉત્તમ પ્રજાપાતક કહે છે, મુસલમાન ઇતિવાસવેતાઓ જેને સત્યનો ભકાર, ધર્મોભા અને વિશુદ્ધહૃદય વૃષ્ટિ કહીને વદન કરે છે, તે અકબર-તેજ ભુવન-વિદિત ' ધર્મધુરંધર અકબર પોતાની પ્રજાનાં દુરુપયોગ કરીને ખરામ અને નિહિતમાર્ગમાં ભમણું કરતો હતો ઉપરી વાતપર અહા રાખતા અમે અનકાદ્યે છીએ તે વાતનો વિનાશ કરવાથી અમારું હૃદય વારંવાર કપાયમાન થાય છે દુર્ભાગ્યતરંગમાં ફસાઇને અનેક રાજપૂતોએ પોતાની સ્વાધીનતા જે પાદશાહને વેચી દીધી હતી તે પાદશાહ રાજધર્મના મસ્તકપર નરણપ્રહાર કરી મૂર્ખ મનુષ્યની પેઠે કામવિમુઠ થઇને રાજપૂતોની પ્રાણપ્રિય પત્નીઓનું સતીત્વ લૂટતો હતો, આ વાતનું જ્યારે સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તેને ભારતનો ઉત્તમ સમાઠ, ગ્રોમવકુલતિતક અને " જગદગુરુ " શી રીતે કહી શકીએ એવો પ્રશ્ન હૃદયમાં ઉદ્ભૂત થાય છે આ વાતનું સ્મરણ થતા તો તેને કપટ, સ્વાર્થપરાયણતા અને વિશ્વાસઘાતકતાનો મૂર્તિમત પિશાચજન કહેવાની ઇચ્છા થાય છે પાદશાહના આ પાપમય " નૌરોઝ " ના ઉત્સવમાં કેટલા પવિત્ર ગઠકુળોને કનક લાગ્યું હતું તેની ગણતરી થઇ શકે તેમ નથી ફક્ત બિઝાનેરના રાજકુમાર પૃથ્વીરાજની ભાયાંએજ પોતાની અસીમ વીરતા અને ધર્મબળના પ્રખારથી આ દારુણ અને શોચનીય કનકથી પોતાની કુવત્રમર્યાદાની રક્ષા કરી હતી પૃથ્વીરાજની ભાયાં પવિત્ર સિસોદીઆ-કુળમાં જન્મી હતી તે વીરવર શકતસિલની પુત્રી હતી આ વીરબાળા પ્રતિષ્ઠિત વરામાં ઉત્પન્ન થયેલી દેવાચી અત્યંત ગુણવાન હતી આ વીરનનાના જેવી સર્વોચ્ચુર સમણી તે સમગ્રે રાજ-સ્થાનમાં કોઇકજ દરિદ્રોચર થતી હતી કુમાર પૃથ્વીરાજને અહા યુષ્મયગણી આવી ભાયાં પ્રાપ્ત થઇ હતી એમ કહેવામાં લેરા પણ અતિશયોક્તિ નથી

ક્રિયા કરવામાં આવી હતી મદમદ બીજી પણ જ્ઞાનમાં ધર્મ કરતો હતો એમ કહેવાય છે કે તે સાહિત્યનો વ્યવસાય કરતો હતો તેના હસ્તાક્ષર પરમ મનોહર હતા તે જથ લખીને પોતાના અમીરકમરાવાને તેની દેતો અને આ રીતે પુષ્કળ દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરતો એક વખત આ પાદશાહ પોતાના અમીરકમરાવાની સાથે પેશ્વેને નજમ નામના ફારસી પુસ્તકની નકલ કર્યો હતો આ વખતે તે સખામાં બેઠેલા એક મુન્શીએ ઉપર પુસ્તકમાંની એક હક પાઠી નાખી તેને બંધે પોતાની બનાવેલી એક દુક દાખવ કરવાની માર્ગના કરી પાદશાહે તત્કાળ તે પ્રમાણે મૂર્ખ પરંતુ જ્યારે તે મુન્શી સખામાંથી ડહીને ચાલ્યો ત્યારે તેણે તે દુક ઉઘી નાખી એક અમીર પાદશાહને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે " એક મિત્રાનિમાની પદ્ધતિનો શેર (દુક) દાખવ કરી પુરાવને કનક લગાડવા કહેવા અમીરની ગુસ્તાના કક્ક આવાના દેડા ને ધરે અથે સારું છે "

દુર્લાભવશાત પૃથ્વીગજા જે કે અકમરના આગ્રિત થયા હતા, તેમના સુખદુઃખ અકમરપરજ નિર્ભર હતા, તોપણ તેમને અકમરને પ્રમાદ પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા નહોતી, અને તેમણે અકમરને શિર પછી ઝુકાવ્યું નહોતું સર્વશુભપન્ન લાખ્યાના પવિત્ર પ્રેમાવાપથી તેઓ પરાધીનતાનું સર્વ દુઃખ વિસરી ગયા હતા તેમની લાખ્યાની ભવિષ્યસુદરતા તથા સર્વશુભપન્નતાનું પ્રમાણ નિર્મનિમિત્ત ઘટનાપરથી પ્રતીત થાય છે આ ઘટનાતથી તે વીરબાળાના અદ્ભુત સતીત્વની પગકાંઠા પ્રતીત થયો

એક વખત દિશ્વિશ્વર અકબર “પુરોહિત” ના બળગમા યુગ્મેશો ભ્રમણ કરતો હતો એવામા પૃથ્વીરાજની સ્ત્રીની સ્વર્ગીય મુદ્દતાનું પ્રનિમિષ તેના નેત્રોમા પડ્યું આ અપૂર્વ રૂપાવલય ભ્રમણ પાદશાહ એકદમ મોહિત થઈ ગયો તે ચિત્રવત રિથર અને સ્તમ્ભ રહીને અનિમિષનેત્રે તે રૂપમુધાનું પાન કરના વાઓ દિશ્વિશ્વરના હૃદયમા પાપટ્ટિ બળગતી થઈ તે વિચામભવનમા આડીને પોતાનો મનોરથ પૂર્ણ કરવાની સધિ શોધવા લાગ્યો તેની ધૂણિન પાશવવૃત્તિ ઉદ્દેશાદ આવવાના બે મુખ્ય કારણો હતા એક તો પોતાની કામવાસના તૃપ્ત કરવી અને બીજું મેવાડના કૃષમા કૃષક લગાડવું આ ઉભય ઉદ્દેશો સિદ્ધ કરવાને માટે મેગવસસ્રાટ ચાતુરીથી ઉક્ત સુદરીને હસ્તગત કરવાની યોજના કરવા લાગ્યો રક્ષકભ ભક્ષકનું કાર્ય કરવાને તત્પર થયો જેના ઉપર મર્વ પ્રજાના સુખદુઃખ, ધર્મધર્મ, જીવન, મૃત્યુ-એ સકલ નિર્ભર હતા, તેજ આજે નિષ્કુર અને કંઠો યદને પાશવ આચળ કરવાને તત્પર થયો હતો જેને સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર કહીને પૂજવામા આવતો હતો તેજ આજે અધર્મચરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો આ બીજાનું સકલ-આ દાનજી વિપત્તિ-આ કંઠારકમોગીના સમયમા પ્રતિનંતાના સતીત્વની રક્ષા કોણ કરતો ?

બળર ઉદયા પછી પૃથ્વીગજની વાનવ્યમયી પત્નીએ મેળામાથી સ્વગૃહતરફ જવાનો વિચાર કયો જે માર્ગથી તે મદા આવળ કરતી હતી તેજ માર્ગદારા તે જવાને નીકળી ચોડીવાગ ચાલ્યા પડી તેને જણાય કે સર્વ દારો બધ છે, બહાર જવાનો બીજો માર્ગ નથી તે અત્યંત વિચિત્ર થઈ, કમરા તેના હૃદયમા અનેક પ્રકારના સદેહો ઉદ્ભૂત થવા લાગ્યા એકાએક એક તરફનું દાર પુષીગયું અને તે દારા દિશ્વિશ્વર અકબર ધોમે ધોમે ચાલ્યો આવ્યો તે કામો-મતભાવથી પોતાના ઉભય હાથ પ્રમારી તેની સામે ખડો રહ્યો અને અનેક પ્રકારની વાતો કહીને તે વીગમાળાને લાવવ્ય દેખાડવા લાગ્યો દારુણ ક્રોધથી સતીનું મસ્તક ફરી ગયું તેણે તત્કાળ પોતાની કમરમાથી એક કટારી કઢાડી અને તેને અકબરની છાતીપર રાખીને કહ્યું કે -“પ્રભુના નામથી શપથ લે કે, હ આજ પડી કોઈ રાજપૂતકુવને કલક લગાડવાની ઇચ્છા કરીશ નહિ આ શપથ લે, નહિ તો હમણા આ તીક્ષ્ણ કટાર તારા હૃદયના રુધિરથી સ્નાન કરશે” ગળપૂતસતીનું આ અદ્ભુત સાહસ ભ્રમણ પાદશાહ ચિત્રવત સ્તમ્ભ રહી ગયો જાણે તેનાપર વજાધાત થયો હોય તેમ તે બધથી થરથર કંપવા લાગ્યો તેની પાપટ્ટિ કોણ જાણે કયામા ચાલી ગઈ તેના મેહાધ હૃદયમા સ્નાનો સચાર થયો પાદશાહે તરતજ તે વીગમાળાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું ભટ્ટલોકોના મથોમા એવો કલ્પનામિશ્રિત ઉત્તેજ છે કે તે વખતે મેવાડની અધિધાત્રી માતા તે અધમ વિતાસભવનમા વ્યાધપર આરૂઢ થઈને પહોંચી ગઈ હતી અને તેણે પાતિનત્યના રક્ષણને માટે તે વીરબાળાના હૃદયમા સાહસ ઉત્પન્ન કર્યું હતું અને તેના કુકમળમા કટાર આપી હતી આ રાજપૂતસતીના અસીમ સાહસ અને પરમ વિશુદ્ધ ચરિત્રના સંબધમા ભટ્ટલોકોના મથોમા અનેક પ્રકારના સુદર સુદર ઉપાખ્યાનો ઉપજન્ન થાય છે દુર્લાભવશાત પૃથ્વીગજના બ્યેબક બ્રાના રામસિદને આવી ચણવતી લાખ્યા પ્રાપ્ત થઈ નહોતી સતીત્વપ્રે તેને થોડા આદર હોવાથી અથવા કાયરતાથી તે અકમરે ખતાવેલી લાનયમા કસાઈ ગઈ હતી તે જ્યારે અમૃત સ્વર્ગચરત્ન વેચીને બદતામા સાધારણ રૂપવ રતનામૂલ્ય લઈ પતિને લે પાડી ગઈ ત્યારે તેજસ્વી પૃથ્વીગજે મર્મભેદક વાણીથી પોતાના બ્યેબક બ્રાતાને કહ્યું કે -“મુવળું અને મણિના અનકરેથી પાપી શરીરને મગિન કરી મને જન્મ વાણીદારા ચારે દિશાએને પ્રતિષ્ઠાનિત કરતી આપની પ્રાણપ્રિયા મુદરસ્ત્રી પાડી ઘેર આવે છે, પરંતુ બુધુ ! આ શું ? આપના મૂળપુરૂષ દાદી અને મૂળ કોણે ચોરી લીધી ?”

પુણ્ય ગોઠ પ્રતાપસિંહના જીવન-ચરિત્રનું દિગ્દર્શન કરતા અમારે પ્રયોજનવશાત્ “નોરોઝ” નું વર્ણન કરવું પડ્યું હવે અમે પુનઃ પ્રતાપસિંહની અનન્યકીર્તિનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

પૃથ્વીરાજની તેજસ્વિની કવિતા વાની સીરકેસરી પ્રતાપસિંહને નહીં જીવન પ્રાપ્ત થઈ ગયું તેનો મહા પ્રત્યક્ષગુણો અત્યાચારનો બદલો લેવાની તેણી કરવા વાળા આપ્તિતરફ મુસલમાન સેનાપતિઓ પ્રતાપસિંહને વિજિત ગણીને અત્યાનંદથી ઉત્સવ કરવા લગ્યા હતા આ રીતે યતુઓ આનંદમાં નિમગ્ન હતા એવામાં પ્રતાપસિંહે પોતાની સેનાસાથે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું અનેક જણ માર્યા ગયા, અનેક જીવ વધે નાશ, પરંતુ આથી ગણાજીને કાંઈ લાભ થયો નહિ જે મુસલમાનસેના મારી ગઈ તેના બદલામાં તેથી બચી, ત્રણગણી મેના દિલીથી આવી પવનેની સખ્યા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા વાળી પ્રતાપસિંહનું મસ્તક પુનઃ ઉત્તર થયેલું જોઈને મુસલમાનો પુનઃ પર્વતની યુદ્ધમાં અને જગ્યે જગ્યે તેમની પૂઠ પકડવા વાળા, પરંતુ કોઈ તેમના એક વાળને પણ સ્પર્શ કરી શક્ય નહિ તેઓ પોતાના ગુપ્તસ્થાનમાં છુપાઈ રહેતા અને સુયોગ તથા અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતા નાની નાની યોગ્યસેનાપર હાથ મરી જઈમૂળથી તેનો સહાર કરતા હતા આ પ્રકારે દીર્ઘમાળ વ્યતીત થઈ ગયો નિરાહાર, અર્ધહાર તથા અનિદ્રાનો કચોર કચોર સદન કરીને પણ વીરોધ પ્રતાપસિંહે દીર્ઘકાળપર્યંત મુસલમાનોની માથે પુકડ કર્યું કરે કરે તેમના સાથનો ખૂટવા વાળા તેઓ જે કદમૂળ, રણ, વૃક્ષપત્રો, તૃણપત્રો વગેરે પદાર્થોનું ભંડાર મૂકીને જેમ તેમ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા, તે પદાર્થો પણ ધીમે ધીમે ખૂટતા ગયા વૃક્ષોપર રજ રજા નહિ, કદમૂળ પૂન થયા, તૃણરાશિમાં ખીજનું નામ રહ્યું નહિ હવે શું મરવું? શું હવે બોજનવિના પશુવત મરવું પડશે? મરવામાં તો કાંઈ હાનિ નથી, દારણ કે પશુ તો સર્વ આપ્તિને માટે જાન્યેનુ જ છે, પરંતુ હુઈશામાં મરવું? બોજનવિના મરવું? અકસોસ! આ ચિંતા પ્રતાપસિંહનું હૃદય ફેલી પાતી હતી, પરંતુ તેમણે જે “સ્વર્ગદિપિ મરીયસી માનુષ્યોને માટે આટલા દિવસપર્યંત ધોર કષ્ટ સદન કરીને શત્રુઓની સામે દારણ શુદ્ધ થયા અને જે જન્મભૂમિને મનુષ્યોના સુધિરથી સ્નાન કરાવ્યું, તે જન્મભૂમિની શી અવસ્થા થશે? જે ઉદ્દેશથી તેમણે પોતાના રાજ્યને સ્થાપનવત બનાવી દીર્ઘકાળપર્યંત વનવાસનો કંઠાર મેસ સહન કર્યો હતો, તે ઉદ્દેશ શું સફળ થયો છે? તેમની અર્ધગંના પણ કષ્ટ અને દારણ ચિંતાથી હીન, દીન, હીન અને હુર્બળ બની ગઈ હતી તેમના પુત્ર તથા પુત્રીઓને સારી રીતે આહાર નહિ મળવાથી તેઓ પણ હીન થઈ ગયા હતા આવી અવસ્થામાં રાણાજી કયાનુધી યતુઓની સામે બાયબીટી થઈ સર્વ સહાય બંધ થઈ અને હવે સ્વાધીનતાનો પણ નાશ થવાનો વારો આ એ જે સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે અત્યારસુધી તેમણે આજના બધા કષ્ટો સહન કર્યા હતા તે સ્વાધીનતાને નષ્ટ થાય તો પછી બીજી શી વસ્તુ તેમની પાસે રહે? આપ્તારાવના પવિત્રકુળમાં કનક લાગવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો આથી બીજો કાંઈ ઉપાય નહિ જણાથી વીરકેસરી પ્રતાપસિંહે સ્વેચ્છાનો લાગ કરી, જન્મભૂમિને તિવાજનિ આપી મોહમાંથી ડોહી સિંધુનદીના કિનારાપર આવેના શમદીરાજ્યમાં પોતાનો ઝુંડો રોપનાનો નિશ્ચય કર્યો પ્રવાસની સર્વ તૈયારીઓ કરવામાં આવી જે સરદારો, યુધ્ધ, દુષ્ક, સપદિપદમાં મહારાણાની સાથે રવાના હતા તેઓ સર્વ આ વખતે પણ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થઈ ગયા આ સરદારોને તથા પોતાના પત્ની, પુત્ર, પુત્રી વગેરેને પોતાની સાથે લઈને પ્રતાપસિંહ ગોક્સદિન અરવ તીના શિખરપર ચઢ્યા તેમણે સહાને માટે એક વાર મનની તૃપ્તિ ચાલ્યાસુધી ચિંતાડના દર્શન કરવાને માટે તે તરફ દિગ્દર્શન કર્યો આવખતે તેમના શોકોજનન હૃદયમાં અનેક ચિંતાઓ અને અનેક વિપાદોના તરંગો ઉદ્ભવવાને લગ્યા તેમણે વિચાર કર્યો કે “હવે કદાચ મારા જીવનમાં ચિંતાડનો ઉદાર થઈ શકશે નહિ અમરાવતીમંડાન મેરાજન્મભૂમિમાંથી અમે શત્રુઓને દૂર કરી શકીશું નહિ આત્યાવરણની લીનાભૂમિ જીવનાધાર આરાના વિનાસક્ષેત્રપ પવિત્ર મેરાજન્મભૂમિ હવે મારી આ અતિમ વિદાય છે” આ પ્રાર્થના અનેક ચિંતાઓ રાણાજીના હૃદયને વ્યારકુળ કરવા લાગી આ ચિંતાઓના આધારથી તેમનું હૃદય ઇન્નલિન્ન થઈ ગયું પરંતુ અપ્પકાળમાં વિધાનાની અપૂર્વ કૃપાથી તેમની મર્ત્ય ચિંતાઓ એકદમ નિવૃત્ત થઈ ગઈ સાંભાગ્યપદ્મીએ હવે શીદ્ય પ્રસન્નમૂર્તિ ધારણ કરીને ભાગ્યના આ અનુપમ મહાવીરને પોતાના ખેડમાં લઈ લીધા

રાણાજીને પોતાની જન્મભૂમિમાંથી વિદાય લવાની જરૂર પડી નહિ અરવલ્લીના શિખરપરથી ઉતરીને તેઓ મરુભૂમિની સીમાપર આવ્યા તે વખતે તેમના પરમ વિશ્વાસુ મંત્રી લામાશાએ અસીમ ધનરાશિ (ધનનો દગલો) મહારાણાને સમર્પણ કરી દીધો એકના લામાશાએજ આ વિપુલ ધન ઉપાર્જિત કર્યું નહોતું તેમના પૂર્વજો અનેક પેઢીઓથી મેવાડના મંત્રી થતા આવ્યા હતા, તે સર્વનો આ ધનરાશિમા દિરસો હતો સચિવ લામાશાએ આ ધન લાવી પ્રતાપસિંહના ચરણોમાં સમર્પણ કર્યું આ ધન એટલું બધું વિપુલ હતું કે જેથી બાર વર્ષપર્યંત પચ્ચીસ હજાર સૈનિકોનો નિર્વાહ થઈ શકે આ મહાન ઉપકારને લીધે લામાશા 'મેવાડના કિદારક' કહેવાયા છે આ વિપુલ સહાય મળવાથી મહારાણા પ્રતાપસિંહે પોતાના સરદારો અને સામંતોને એકનિત કર્યા અને તેઓ અલ્પ કાળમાંજ જે રીતે કોઠાલત કેસરી પોતાના શિકારપર તૂટી પડે છે, તે પ્રમાણે મેગલએનાપાત સાહબાજીના ઉપર તૂટી પડ્યા પ્રતાપસિંહને શિયિન લોહને મેગલોએ ધાર્યું હતું કે તેઓ મારવાડ તરફ નાસી ગયા છે, પરંતુ શીઘ્ર તેમના આ આનંદસ્વપ્નને નાશ થયો મેગનસેનાપતિ સાહબાજીના દેવીર નામના સ્થાનપર ઊવણી નાખીને પડ્યો હતો અને નિશ્ચિત બનીને પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો પરંતુ એટલામાં પ્રતાપસિંહનો ભય કર સિંહના હોના સાલળવામાં આવ્યો બાણ લાગવાથી સૂતેનો સિંહ જે પ્રમાણે પ્રયત્ન બળથી આક્રમણ કરનાર ઉપર તૂટી પડે છે, તેજ પ્રમાણે વીરેન્દ્ર પ્રતાપસિંહે અમર્યાદ વીરતાથી મેગલોને ઘેરી લીધા દેવીરના મેદાનમાં દીર્ઘકાળપર્યંત ઉભય સેનાઓની વચ્ચે દારણ યુદ્ધ થયું બંન્ની ગર્વિત બનેનો શાહબાજી દેવીરના યુદ્ધમાં પોતાના અનેક માણસોની સાથે પ્રતાપસિંહના હસ્તથી માર્યો ગયો અનેક યવનો સમર ભૂમિમાંથી જીવ લઈને આંખેર નામના સ્થાને નાસી ગયા આ સ્થાને યવનોની બીજી સેના પડાવ નાખીને પડેલી હતી પ્રતાપસિંહ આ નાડેના યવનોની પૂઠ પકડીને ઉક્ત સ્થાનપર પહોંચી ગયા અને ત્યાંના સર્વ સૈનિકોનો સહાર કરી નાખ્યો આ સમાચાર સાંભળી મેગલોને અત્યંત ગભરાટ થયો અને તેઓ પ્રતાપસિંહને તેમની સેના સાથે પકડીને કેદ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા દિલ્લીમાં પ્રતાપસિંહને પાદાક્રાંત કરવા માટે સેનાની તૈયારી કરવામાં આવતી હતી એવામાં રાણાજીએ કમનગરમાં પડેલી મેગન સેનાને ઘેરી લીધી અને તેના સેનાપતિ અબ્દુલ્લાને તેના સમસ્ત દાસહિત મારી નાખ્યો આ પ્રકારે અલ્પ સમયમાંજ આ વીરેન્દ્ર કિલ્લાઓ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધા આ બગીચ કિલ્લાઓમાંજેટલા મુસનમાંનો હતો તે સર્વ રાણાજીના હાથથી માર્યા ગયા આ પ્રકારે પ્રતાપસિંહે અપકાળમાં મરતો અજમેર અને મહનગર સિવાયની સમસ્ત મેવાડભૂમિ હસ્તગત કરી લીધી જે માનસિંહ પ્રતાપસિંહનો ભય કર શત્રુ હતો જેના દ્વેષથી તેમને આટલું બધું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું અને મોગી મોગી વિપત્તિઓ ભોગવવી પડી હતી, જેને પોતાના હાથથી મારવાને માટે પ્રતાપસિંહે પોતાના જીવનની મમતા એકવાર છોડી દીધી હતી, તે રાજપૂતકુટુંબક, સ્વદેશદ્રોહી માનસિંહને વિજયગૌરવથી ઉન્નત થઈને નિશ્ચિત બેઠેલો જેઈ પ્રતાપસિંહને કોઈ ઉછળી આવ્યો અને તેને સ્વદેશદ્રોહ પ્રતિક્ષ સામીરીતે આપવાને માટે તેમણે અજરના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું તથા ત્યાંના સુપ્રસિદ્ધ વાણિજ્યસ્થાન માલપુરનો નાશ કરીને તેઓ પોતાના રાજ્યમાં પાછા આવ્યા આવ્યા

તેમણે થોડા વખતમાં ઉદયપુરને પણ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું આ નગર જીતવામાં રાણાજી ને અધિક પરિશ્રમ કરવો પડ્યો નહિ શત્રુગણ સત્રામ કર્યાવિનાજ ઉદયપુરમાંથી પનાયત કરી ગયા કેનાડો એમ કહે છે કે બ્યારે પ્રતાપસિંહે ઉદયપુરની આસપાસના પ્રદેશમાં પોતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો, ત્યારે પાદશાહના માણસો નિરુપાય બની તે નગર છોડીને આવ્યા ગયા પરંતુ ભદ્રથ થોમાં એવો ઉત્તેજ છે કે પ્રતાપસિંહનો અપૂર્વ પ્રતાપ, સાહસ વીરત્વ અને અસીમ ઉત્સાહ જોઈને પાદશાહના હૃદયમાં દયાનો સમાર થયો અને તેણે ઝરણા ધારણ કરી રાણાજીને દુષ્ટ દેવાનો વિચાર છોડી દીધો

પાદશાહે અત્યંત કરીને પ્રતાપસિંહને શાંતિ ભોગવવા દીધી પરંતુ શુ રાણાજી આ કાપથી પ્રસન્ન થઈ શકે? શુ તેમને સુખ અને શાંતિ ભોગવવાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી? મેવાડભૂમિને સ્થાનવત્ બનાવીને અજબ સુખે દિલ્લીમાં રાજ્ય કરતો હતો શુ આ રાણાજીને માટે આનંદની વાત હતી? તેમના મનમાં સતત આ વિચાર આવ્યા કરતો હતો કે -“ શત્રુઓને તેમના અન્યાયનો અલો હજી મારીરીતે આપવામાં આ ચો નથી, જે ઉદ્દેશથી રાજ્યદ્રવ્ય સર્વ છોડીને જંગલેજ ગલ ભ્રમણ કરીને આવ્યું

દુખ સદન કર્યું છે, તે ઉદ્દેશ શુ ફળીભૂત થયો છે ? " આ ચિંતા સદા તેમની શાંતિ હરી લેતી હતી સ્વદેશનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જે પ્રતાપસિંહને જીવનપર્યંત શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હોત તો-પણ તેઓ એમ કરતા જરાપણ ગભરાત નહિ પ્રતાપસિંહને સ્વપ્નમાં પણ વિચાર આવ્યો નહોતો કે જે શત્રુએ મને આટલા દિવસ સુધી સાતાવ્યો, જેણે મેવાડભૂમિમાં વીસ હજાર રાજપૂતોનું મધિર વહેવરાવ્યું તે જ તે યુદ્ધ બંધ કરી દેશે અને ચોતાના માણસોને મેવાડમાંથી બોનાવી લેશે. હજી ચિતોડકુર્ણ જીતવાનો બાકી હતો આ મનોરથ પૂર્ણ નહિ થવાથી તેમના શોકની સીમા રહી નહિ મનની આશા મનમાજ રહી ગઈ ચિતોડનો ઉદ્ધાર થયો નહિ, પ્રતાપસિંહ પ્રત્યંશનુભોને દડાબાપી શક્યા નહિ જે ચિતોડ તેમના પૂર્વજોનું પ્રાચીન નિવાસસ્થાન હતું, જે સ્થાનમાં તેઓએ પ્રાયઃ સહસ્રવર્ષપર્યંત અખંડ પ્રતાપથી રાજચાસન ચલાવ્યું હતું, તેજ ચિતોડ આજે પ્રતાપના અધિકારથી અવિ-પત હતું, તેજ ચિતોડ આજે તેમની દષ્ટિથી દૂર થઈ ગયું હતું આ દારુણ ચિંતા રાતદિન રાજાજીના રક્તનું શોષણ કરતી હતી કોઈ કોઈ વખત તો તેઓ અત્યંત વ્યાકુળ થઈ જતા હતા અકબરની એવી માન્યતા હતી કે એ દયા કરીને યુદ્ધ બંધ કર્યું છે, તેથી પ્રતાપસિંહ સત્વરે થશે, પરંતુ આ પ્રમાણે માનવામાં અકબરની ભૂલ હતી અકબરે યુદ્ધ બંધ કરી દીધું તેથી પ્રતાપસિંહને દર્પને બદલે મહાશોક થયો શત્રુનો અનુમદ જોઈ લીધો કેમળ હોય છે, તેટલોજ તે વીરના હૃદયમાં સાંચે છે અકબર જે જન્મ-પર્યંત પ્રતાપસિંહને યુદ્ધની પીડા આપત તો તેઓ શત્રુભર પણ દુખિત થાત નહિ, પરંતુ શત્રુના આ અનુમદથી-આ મૃદુ પુષ્પના પ્રનારથી તેઓ અત્યંત વ્યાકુળ થયા અને અકબરને તથા અનર્થકારક રાજસભાનને સહસ્રાર પિઠાર આપવા લાગ્યા

પ્રતાપસિંહ હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યા હતા, તેમને ધડપણ જ્યદી પ્રાપ્ત થયું યુવા-વસ્થાનો સંપૂર્ણ ઉત્સાહ ધડપણમાં હુપ્ત થયો જીવનની આ અવસ્થામાં અન્ય મનુષ્યને કેવા પ્રકારના સુખદુખ મળે છે, તે અમે કહી શકતા નથી, પરંતુ વીરચૂડામણિ પ્રતાપસિંહને તો આ અવસ્થામાં લેસા પણ સુખ મળ્યું નહિ ચિતા, કલેસ અને સસારના કંઠાર કંઠોના પ્રહારથી પ્રતાપસિંહને જઈદી ધડપણ પ્રાપ્ત થયું તેમના સમગ્ર અંગેમાં શઓના ચિન્હ હતા, તેમનું હૃદય ચિતાગ્રિથી સતત બળતું હતું શરોર દુર્બળ થતું ગયું તોપણ હૃદય તો તેજસ્વીજ રહ્યું જે એક વખતે તેજસ્વિની આશાના મોહક મંત્રથી હિમાલિત થઈને સસારરૂપી વનમાં પ્રબળ માતંગી પોંડે છુટતા હતા તે હવે શિયિવ બની ગયા છે તેમની આશા ફળવતી થઈ નહિ, તથાપિ તેઓ તેને છોડી શક્યા નહિ ચિતોડનો ઉદ્ધાર તેમનાથી થયો નહિ, તે છતાંપણ તેનો ઉદ્ધાર કરવાની આશા તેમના હૃદયમાંથી નષ્ટ થઈ નહિ હૃદયપુરમાં ઉઘા શૈનશિખરપર બેસીને તેઓ બહુધા ચિતોડના ગગન બેઠી રામોની તરફ આનિમિષે નજર કરતા ચિતોડના વિજયી પુરુષોએ વિજય પ્રાપ્ત કરીને તેના રમાકુતરિંદિ ઉક્ત સ્તંભો બધાવ્યા હતા શત્રુઓના હાથમાંથી તેમને બચાવવાને માટે અનેક ગિદલોત વીરોએ ચોતાના હૃદયનું મધિર અર્પણ કર્યું હતું પરંતુ 'મે શુ કર્યું' કંઠાર ઉદોગ અને બીજા પરિશ્રમ કર્યો તથા હજારો કષ્ટ સદન કર્યાં, પણ ચિતોડનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નહિ" આ ભયંકર ચિતાથી પ્રતાપસિંહ દિનરાત વ્યાકુળ રહેતા હતા તેઓ એકાગ્રચિતે ચિતોડના ઉચ્ચ કોટ અને જમસ્થાનોના દર્શન કર્યા કરતા અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થઈને તેમના હૃદયને ડામાડેળા કરી નાખતા આ વિચારોના ભયંકર પ્રદારથી કદિ તેઓ ઉન્માદિત બની જતા, કદિ તેઓ ઉત્તેજિત બનતા અને કોઈ મોઢ વખત થોડીવાર સુધી બેભાન બની જતા આ ભયંકર ચિતામાં ને ચિતામાં તેઓ વધુ અને વધુ નિકટ જતા ચાલ્યા

ભટ્ટોડોના પ્રથામાં નાને પ્રમાણે એક ઉદ્દેશ છે એક વખત મીઠમજાનુમાં સંખ્યાસમયે પ્રતાપસિંહ ઉચ્ચ શૈનશિખરપર બેસીને એકાગ્રચિતે ઉક્ત સ્તંભો તરફ નેના હતા, સૂર્ય ભગવાન આપો દિવસ પરિશ્રમણ કરી કરીને પરિશ્રમિત થયેલા હોવાથી અસ્થાસ્થપર આરોધણ કરી રહ્યા હતા, તેમની મ્ત્રા કિરણમાસા નાના નાના વાદળોમાં વિસ્મયિત થઈને બની રંગનાં શોભા આપી રહી હતી અને અનંત ગગનનું આ મનોહર ચિત્ર ચિતોડના ઉચ્ચ કોટપર, સ્તંભના શિખરપર અને નીચેના બુધિપ્રદેશ-પર પડીને અધિક મનોહર દેખાતું હતું રાજાજીએ કિરણમાસાના રંગનાં રંગિત થયેલા ચિતોડકુર્ણને

અને તેના સ્તભરાશિને અનિમિષને રે જોતા હતા, પરંતુ તેઓ પ્રકૃતિનું આ મૌદર્ધ્ય જોતા નહોતા તેમના નેત્રો ખુલ્યા તો રહેલા, પણ તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા નહોતા તેમની દષ્ટિ બંધ થઈ ગઈ હતી, તેમના અત્યર્થનું પુનઃ જોવા હતા અને તેઓ બાહ્યસંસારને છોડીને અનંતજીવનનું વિશાળ ચિત્ર જોઈ રહ્યા હતા બહાને રો ભૌતિક બાધા અને સ્થૂળજગતના પડાને બેઠીને ઉડાણમાં ઉતરી શકતા નથી, પરંતુ અત્યર્થનુની ગતિ કેટલું રોગી શકે છે ? પ્રતાપસિંહના બાહ્યને રો ચિતોડપર લાગ્યા હતા, પરંતુ તેઓ અત્યર્થહુદારા અનંત અતર્જગતના અનેક ચિત્રો અને ઘટનાઓ જોઈ રહ્યા હતા તેમણે અત્યર્થહુદારા જોયું કે યુવક બાધારાવળે મૈત્રેયવંશી માનરાજના મસ્તકપરથી રત્નમંડિત રાજચક્ર ઉતારીને પોતાના મસ્તકપર ધારણ કર્યો તેમણે હેમમંડિત “છેગી” પણ પોતાના શિરપર ધારણ કરી તદ્દપરાત વીરકેસરી સમર સિંહ યવનેના હાથમ થી ભારતમાતાને ઉદ્ધાર કરવાને માટે તૈયાર થયા અને દેશરક્ષા કરવાને માટે પોતાના પ્રાણનું ખતિદાન આપીને વીરવર પૃથ્વીગજની સાથે દૃષ્યકાંતીને કિનારે અનંતનિદ્રામાં શયન કરી ગયા, એટલામાં ક્યામથી ગળા અધિમરમય ધગા આવીને ચિતોડપર જવાઈ ગઈ આ નિમિષ મેધમાદાને છિન્નભિન્ન કરીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવીની દીપ્તિમાન મૂર્તિ ચિતોડના ઉચ્ચશિખરપર વિરાજમાન થઈ અકસ્માત્ ભયકર સિંહનાદથી સમગ્ર મેવાડભૂમિ કંપામમાન થઈ ગઈ આ વિકટ ધ્વનિનો પ્રતિધ્વનિ કરીને ગણા લક્ષ્મણસિંહના બાર પુત્રોએ હૃદયનું સ્પર્શ સમર્પણ કરી ચામુડાદેવીનું ભયકર ખમ્પર પૂર્ણ કર્યું કમથ આવ્ય કર ચિત્ર અધિક ભયકર થઈ ગયું, એટલામાં દેવલપતિ વાઘજી, વીરવર જયમન, પતેની માતા અને તેની વીરવધૂએ પ્રચંડ રણતુર ગરબ સ્વાર થઈને રણરૂપી સમુદ્રમાં હુલ્મ કરી મારી પછી સહસ્રા ચિતોડનો ચૈતન્યભાવ નુકસ થઈ ગયો અને અનેક ગળા કરાન ધગાઓએ મેવાડને સપૂર્ણ છાઈ દીધું આ મેધમાદાને લક્ષાવધિ વિષુતકિરણથી છિન્નભિન્ન કરીને ચિતોડની અધિષ્ઠાત્રી દેવી ચામુડા કરુણમય શબ્દ કરતી ચિતોડનો ત્યાગ કરી ગઈ તેના ગયા પછી અધકાર ઘણો વધી ગયો જોતજોતામાં નિર્બંધક હૃદયસિંહ સ્વાધીનતાની વીનાભૂમિ ચિતોડકુર્ગને ત્યાગ કરીને નારી ગયો આ વખતે પ્રકૃતિ નિસ્તેજ જણાવા લાગી અને ચાર તરફ દારુણ હાહાકાર વર્તી રહ્યો જાણે પ્રત્યાપસિંહ ચરચર કરવા લાગ્યા ઉક્ત સર્વ દસ્ય તેમની દષ્ટિસમીપથી ફણભરમા અદૃશ્ય થઈ ગયું તેમને ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થયું વિરમમ અને શોકથી પરિપૂર્ણ થઈને તેમણે બાહ્યજગતમાં મન પરાં પુ આ વખતે તેમને જણાણ કે સૂર્યભગવાન કુષ્માઘ જવાની અણીપર છે અને સ્વામ મેધમાદાઓથી સમસ્ત જગત જવાઈ ગયું છે પવન ભયકર રીતે ડુકાય છે આ ભયકર પવનના પ્રચંડ પ્રદારથી મેમાના છિન્નભિન્ન થઈવા વાર વિષુતપ્રકાશ કેનાવતી આકાશના એક ભાગપરથી ખીખ લાગપર દોહી રહી છે અર્ધજગત અર્ધનિર્મિત અવસ્થામાં નિહાળેલું રત્નમંડલ વ્ય પામ્યા પછી પ્રતાપસિંહ પુન શદિમાં આવ્યા અને તેમણે તે સ્વપ્નવિરો વિચાર કર્યો કે તરતજ તેમના મનમાં નવી નવી ચિત્તાઓના ઉદ્ભવ થયો શત્રુઓપર વૈર લેવાની તેમની પ્રમજ આકાંક્ષા જગત થઈ, કોપથી તેમનું શરીર કંપી ઉઠ્યું અને તેઓ પોતાની જાતને ધણી ધિક્કાર દેવા લાગ્યા તેઓ કોપથી દાત કંથકચાવી, ઉન્મત્ત જેવા બની ભયકર સિંહનાદ કરી ઉઠ્યા શત્રુએ દયા કરીને યુદ્ધ બંધ કર્યું, પરંતુ શુ પ્રતાપસિંહ જેવા વીરપુરુષ આવો દયાભાવ સહન કરી શકે ? યવનેની દયાને વિચાર આવતા રણાણના હૃદયમાં જે કંઠેર પીડા થતી હતી, તે ખરેખર અવર્ણ્ય હતી એના કરતાં તો શત્રુઓ ઉપહાસ, ધૂણા અથવા અત્યાચાર કરતા હોય તો તે સાફ એમ પ્રતાપસિંહને લાગતું ખરેખર અત્યંત બીજણ અત્યાચાર કરતા કુસુમપ્રકાર વધુ ભયકર હોય છે વીરશિશોમણિ પ્રતાપસિંહ પીડાદાયક બાણ સંખ્યાપર યુગોના યુગો સુધી ગવન કરી શક્યા હોત, પરંતુ શત્રુના અનુયેદ તેમનાથી એક ફણભર પણ સહન થઈ શકતા નહોતા

એ દિવસે વીરચંદ્રામણિ પ્રતાપસિંહના હૃદયમાં જે ધાવ નાગો તેની ખીખ કોઈ પણ પ્રકારે નિવૃત્ત થઈ નહિ દિવસાનુદિવસ તેમનું દુઃખ વૃદ્ધિગતજ થયું ગયું તેમનું હૃદય છિન્નભિન્ન થઈ ગયું જે હૃદય એક વખતે અત્યંત કંઠેર પીડા સહન કર્યો જતા પણ અશ્રુબંધ રહી શકતું હતું, તેના આજે દુકંડે દુકંડા થઈ ગયા આ ચૂલ્લવિચૂલ્લ હૃદયની સાથે પ્રતાપસિંહ આ સંસારમાં ગ્રાસ દિવસ સુધી

રહી શક્યા નહિ તેઓ પોતાના જીવનના મધ્યાનકાળમાં આલોકનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા તેમના અતકાળનું દૃષ્ટાંત વાચકાથી પાંચાણુ પણ પીગળી જાય, તો પછી મનુષ્યની આખમાથી અશુધારા પડે એમાં તો આશ્ચર્યજન્ય છે ? તેઓ જે પ્રકારે જ્યૌત્તિક વીરતા અને મહત્તા સાથે જીવ્યા હતા, તેજ પ્રકારે તેઓ અદ્ભુત વીરત્વ અને મહત્તાની સાથે મરણ પામ્યા તેઓ ખરેખર ક્ષત્રિયોના ગૌરવ અને માહાત્મ્યના આદર્શ હતા રાજકુલમાં જન્મ લેનાર કોઈ પણ મનુષ્યને તેમના જેવા કાંટો સહન કરવા પડ્યા નહિ દોષ તેમની જે કોઈએ પણ દીર્ઘકાળપર્યંત લય કર સકેડા અને વિદ્નો સજ્જ કરીને શત્રુની સામે યુદ્ધ કર્યું નથી કોઈએ પણ તેમના જેવા સ્વદેશાનુરાગ, સ્વજનતિપ્રેમ અને સ્વાર્થત્યાગ દર્શાવે નથી. આ કારણથીજ તેમને 'પ્રતાપદેવ' કહેવામાં આવ્યા છે ખરેખર તેઓ મનુષ્યયોનિમાં સાક્ષાત્ દેવજ હતા મુસલમાનોના આસમાથી આ અભાગિની સારતબૂમિનો ઉદ્ધાર કરવા, દત્તાત્રાગી આર્થ-જાતિના અધ પતનનો પ્રતીકાર કરવા અને પ્રાણપાપાણનું પ્રકાશિત ઉદ્ધારણ જગતને બતાવવા માટેજ આ પાપમય સસારમાં પ્રતાપસિદ્ધનો જન્મ થયો હતો, નહિ તો એક ઉત્તમ રાજકુલમાં જન્મ લઈ શકે અને સૌભાગ્યસંપત્તિના અધિકારી હોવા છતાં સ્વેચ્છાથી રાજ્યશુભને કાંઈ તિલાંજલિ આપી છે ? એવો કોણ કહી શકે ? જેણે વિશાલરાજ્યના અધીશ્વર હોવા છતાં પણ પોતાના કુળગૌરવ અને રૂપને માટે દીન બિમુકની જે જે જગલો અને પર્વતની શુદ્ધિઓમાં દુર્ગમ ગિરિઓ અને તપસ્વીના રજોમાં બરાબર પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત પરિશ્રમણ કર્યું દોષ ?

ઉત્તમોત્તમ મહાવયો છાટીને રાણા પ્રતાપસિંહે પેશોત્રસરોવરના તટપર કેટલીક પર્ણકુટીઓ બંધાવી હતી ? આ પર્ણકુટીઓમાંજ પોતાના સર્વ સરદારોની સાથે રહીને રાણાજી કાળનિર્મમન કરતા હતા અને અતમજે પણ મદારા ॥ તેમની એક સાધારણ પર્ણકુટીમાં સૂતા છે અને કઠોર કાળનાં આઠાની નાટ જોઈ રહ્યા છે વિશ્વાસુ સરદારો તેમની આસપાસ પેઢા છે અને મદારાણીની પ્રકૃતિ તપાસે છે, એટલામાં મદારાણીનું સમગ્ર શરીર કે પાવમાન થયું અને તેમના ગળામાંથી દીર્ઘ શ્વાસ નીકળ્યો આ મમ્મે સમગ્ર સરદારો અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમની આખમાથી અશુધારા ચાનરા લાગી ચોટી વાર પછી સાપુન્દ્રાપતિએ મદારાણીને પૂછ્યું - 'મદારાજ કયા દારણુકુળથી આપનો પરિત્ર આત્મા દુઃખી થઈ રહ્યો છે ? આપની શાતિના ભગ શાથી થયો છે ?' રાણાજી પછી રાણાજીએ ધીમે ધીમે ઉત્તર આપ્યો - 'મારા પ્રિય સામંતો દલ મારા પ્રાણ નીકળતો નથી ' એ માન એકજ દીર્ઘવચન સાંભળીને મુખપૂર્વક આ દેહને છોડીને ચાલે જાવો આ દીર્ઘવચન આપની પાસે છે આ મારું મારી સમગ્ર પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યો કે - 'જ્યાંસુધા અમારા શરીરમાં પ્રાણ રહેશે ત્યાંસુધા અમારી માતૃભૂમિને ચાનું નાથમાં જના દરજ્જું નહિ આ સમ્રાટ સાંભળતાજ મુખપૂર્વક નેત્રો બંધ કરી દર્શિ પુનઃ અમરસિંહ અમારા પૂર્વજોના ગૌરવનું રક્ષણ કરી રહનાર નથી એ મુસલમાનોના આસમાથી માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરી રહનાર નથી એ વિલાસી છે, માટે એ કદ સહન કરી શકશે નહિ ' આ પ્રમાણે બોલતા બોલતા મદારાણીનું પીડું વદન ગંભીર બની ગયું અને પછી તેમજે અમરસિંહની વાત્સાલ્યરશ્મીની એકાદ બે વાતો કહી સંભળાવી તેઓ બોલ્યા - 'એમાર કુમાર અમરસિંહ આ નીચી કુતીરમાં પ્રવેશ કરતી વખત પોતાના મસ્તકની પાછલી ઉતારની બધી થયો હતો આથી તેની પાંખી દારના વાસમાં એરવાઈને નીચ પડી ગઈ અમરસિંહે લેશ પણ વિચાર કયો નહિ અને ખીજે દિવસે તેણે મને કહ્યું કે - આ સ્થળે મોટા મોટા મદારો બંધાવી દો આ વાનગના કરતા પ્રતાપસિંહનું વન દુર્લભ પળ અધિક ગંભીર બની ગયું તેમજે પુનઃ દીર્ઘશ્વાસ લીધો અને બોલ્યા - 'અહીં આ આ કુતીરોને બદલે રમણીય મંદારો બની જાવો મેંવા ની દુર્દસા જતી જઈને અમરસિંહ અહીં આ અનેક પ્રકારના ભોગવિલાસ કરશે તેનાથી આ કઠોરનતણ પાનન થશે નહિ અહીં શોન ' અમરસિંહ વિલાસી હોવાથી સિમોદીઆકુલનું ગૌરવ અને માતૃભૂમિની સ્વાધીનતા નાથ પામશે જે ઉદ્ધત સામ્ય કરવાને માટે મેં પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત જગતે જગતે અને પદારે પદારે મનન શ્રમણ

૧ આ પર્ણકુટીઓને બદલે દાહમાં આ સરોવરના તટપર સમગ્રમંદારના મહાવયો સોખી રતા ॥ આ મદારો મેંવા ની અગતિના અમરમાં બંધાવવામાં આવ્યા હતા આ સંજોગના સમયમાં પણ આવા મદારો બંધાવી રાખ્યા તે પછી વિહિત થાય છે કે મેંવા ની સર્પિણ અગ્રાધ હતી

કરીને વનવાસના કારણતરુ પાવન કર્યું, જેને માટે મે સર્વ પ્રકારની મંપતિને તિનાજવિ આપી, તે ઉદેશ અમરસિદ્ધી પાર પડી શકશે નહિ તે પોતાના મુખને માટે સ્વાધીનતાના ગૌરવને તિનાજવિ આપશે અને તમે સર્વ એના અનર્થ કારક ઉદાહરણનું અનુસરણ કરીને મેવાડના પવિત્ર અને યતે વરામા કવંકે લગાડશે” પ્રતાપસિદ્ધના આ વચનો પૂરા થતાની સાથે મેવાડના મર્વ સરદારો એકસાથે ઘોડી ઊઠ્યા - “મહારાજ! અમે બાપાસાવવના પવિત્ર સિદ્ધાન્તના મોગદ ખામને કહીએ છીએ કે જ્યાં-મુધી અમારામાથી એક પણ માણસ ઇવિત રહેશે, ત્યાંમુધી કાંઇપણ શત્રુ મેવાડભૂમિપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશે નહિ અને જ્યાંમુધી અમે મેવાડની ગયેલી સ્વાધીનતાનો સપૂર્ણ રીતે ઉદ્ધાર કરીશું નહિ, ત્યાંમુધી અમે આ કુટીરોમા રહીશું” આ સતોપદાવચનો સાંભળી રાણાજી પ્રસન્ન થયા તેમના સર્વ મિત્રા, સર્વ મુદ્ર અને સર્વ શિક્ષકોનું નિવારણ થઇ ગયું અને તેમણે પગ્મ આન દસહિત પરચો-કની યાત્રા કરી સવત ૧૬૫૩ (ઈ. સ. ૧૫૬૭) માં રાણા પ્રતાપસિદ્ધ આ સસારમાથી વિદાય લીધી

આ રીતે ભારતના ભાગ્યકાંક્ષામાંથી એક પ્રકાશિત નક્ષત્ર તૂટી પડ્યું પ્રતાપસિદ્ધના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી સમગ્ર ભારતભૂમિકે પાપમાન થવા લાગી ચારે તરફથી હુલ્લખિદારક શોકધ્વનિ કણીચાર થવા લાગ્યો સર્વ આર્યો રોદન કરવા લાગ્યા, આખાલુદ્ધ વનિતા, શ્રીમત, નિર્ધન, યુવક, યુવતી સર્વજન અત્યત રોદન કરવા લાગ્યા તે દુર્દિનને સેકડો વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા છે, ભારતવર્તના વિશાળ હૃદયઉપર અનેક વિદેશી અને વિભતીય શત્રુઓ ભીપણ ચરણપ્રદાર કરી ચૂક્યા છે, અભાગી ભારત-સતતનો અનેક કંઠો સંદન કરી ચૂક્યા છે, પરંતુ અઘાપિ મહાત્માપ્રતાપસિદ્ધનું નામ કોઇ જુલ્મી ગણી નથી

રાજપૂતકુવતિનકે વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપસિદ્ધનું ઇવનચરિત્ર ભારતવાસીઓએ સારી રીતે વાચ્યુ નેમ્મએ અને તેનું મનન કરવું નેમ્મએ જે વેડેકા પોતાની જાતિપ્રત્યે પ્રેમ ધરાવે છે, જે વેડેકા સ્વદેશ અને સ્વજાતિની હીનાવસ્થા નેમ્મને શોકાકુવ થાય છે, જે વેડેકા જન્મભૂમિનું માહાત્મ્ય જાણે છે તે સર્વ જણે વીરકેસરી પ્રતાપસિદ્ધનું ઇવનચરિત્રવાચ્યુ ઉચિત છે પ્રતાપસિદ્ધના જેવો મહાવીર જગતના કાંઇપણ દેશમા કાંઇપણ મનમે ઉપમ થયો હોય એ વિશે અમને સપૂર્ણ સંદેહ છે પ્રતાપસિદ્ધની વીરતા, મહાનતા અને તેમની સ્વાર્થત્યાગનું સ્મરણ થતા આને પણ દીનહીન ભારતવાસીઓના હૃદયમા એક પ્રચંડ શક્તિનો ઉદ્ભવ થાય છે જે અજબરને તે સમયમા ભારતવર્ષનો શહેનશાહ માનવામા આવતો હતો, જેની પ્રચંડ સેના આગળ અરણસની મોની સેના પણ સાધારણ ગણાતી હતી, તેજ અડગરની સામે ગજપૂતવીરવર પ્રતાપસિદ્ધે માત્ર થોડાક સૈનિકો અને થોડાક સાધ્વતાની સાથે બરાબર પચ્ચીસ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યું હતું જે મેવાડમા એક યુસિદામ્મદસ! અથવા જિનોદનર ઉત્પન્ન થયો હોત અને તેણે મેવાડનો ઇતિહાસ લખ્યો હોત તો પિયોપોનિસસના મહા સમરનું વૃત્તાંત અથવા ‘દસદમરની દુર્દશા’ નું ચોચ-

૧ યુસિદામ્મદસ નામે ગ્રીસનો એક પ્રખ્યાત ઇતિહાસકર્તા થઈ ગયો છે એના જન્મ ગ્રીસના એથેન્સ નામના મહાદેશના જન્મપૂર્વે ૪૭૧ વર્ષપર થયો હતો એક વખત આ ઇતિહાસલેખા ગ્રીસની સેનાનો સેનાપતિ હતો ૫ રેન્ટુ એકવાર તે મત્રુઓદ્રેશ પર ગિત થયો તેથી શત્રુદેશના લયથી સ્વદેશને ત્યાન કરી તેણે ૨૦ વર્ષપર્યંત અજાત થાસ કયો હતો ‘ઈસ્પીસન પૂર્વે’ ૪૦૩ ના વર્ષમા આ ઇતિહાસકાર પોતાના રત્નદેશમા પાછો આવ્યો અને ત્યાર પછી થોપાજ દિપસેમા તેનું મૃત્યુ થયું ‘વિજેયોનીસસ’ના યુદ્ધનો પ્રયગ કાદ જન્મ તેણેજ રચ્યો હતો

૨ જિનોદન પણ ગ્રીકઈતિહાસકાર અને સેનાનાયક હતો તે સૈકેઝિસનો શિષ્ય હતો ન્યારે ધરાનના વિખ્યાત રાજ સાઈસે પોતાના પ્રાવાસી સાથે સહાય કર્યો, ત્યારે જે દશ સહસ્ર ગ્રીકસૈનિકો સાઈસેને સહાય કરવાને ગયા હતા તેમા ગ્રીક જિનોદન જન્મ હતો ઇ. સ. ૪૦૦ પૂર્વે ૪૦૧મા ન્યારે દુન્યાકસ નામના રાષ્ટ્રે સાઈસે પોતાના પ્રાવાસી હાથથી માર્યો ગયો ત્યારે ઉક્ત વિજયી યુગ્રે નિર્વેતપૂર્વક ગ્રીકસૈનિકોનો સહાર કરવા માડ્યો આ સહકાર સમયમા જિનોદન અપૂર્વ રજુદશા અને અદ્ભુત સ્પૃહાસાથ પ્રદર્શિત કરી ચેર દસહજાર સૈકવને લઈને અત્યત કષ્ટ સહન કરી રજુભૂમિમાંથી નાજી ગયો હતો એના જન્મ એથેન્સ નગરમા થયો હતો, પરંતુ ન્યારે એથેન્સ ની સાથે સ્થાઈને લીધણ યુદ્ધ થયું તે વખતે તેણે પોતાની જન્મભૂમિની વિરુદ્ધ ખડગ ધારણ કર્યું હતું એણે યુક્ત થયો રચ્યો છે તે સર્વમા “સાઈસેની યુદ્ધમા” “સાઈસેનું ઇવનચરિત્ર” અને “સૈકેઝિસનું ઇવનચરિત્ર” વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે “સાઈસેની યુદ્ધમા”મા સુપ્રસિદ્ધ ‘દશકબલી દુર્દશા’નું વર્ણન સરિસર અને અત્યત મનોહરપ્રાવામા લખવામા આવ્યું છે

નીચ વૃત્તાન મેવાડના વીરોના વૃત્તાતની બગબરી કરી શકત નહિ ગણ્યા પ્રનાપસિદ્ધ જ્યૈષ્ઠિક વીરતા, અદ્ભુત પરાક્રમ તથા ઉત્સાહ અને અવેશાતુરામથી જૂવિન હતા, તેથીજ તેઓ પગકમી સકબરની દુરાધક્ષા તથા ધર્મધતાનો પ્રતીકાર કરવાને માટે આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત ઝુઝમ્યા હતા આજ કારણથી પ્રબળ પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ અકબર પ્રનાપસિદ્ધનું મન પનડાવી શક્યો નહોતો હલદીવાટના સમરમાં મહાવીર પ્રનાપસિદ્ધના અનુપમ ગુણો ઉત્તમ રીતે પ્રદર્શિત થયા મુખ્યતીર્થ હલદીવાટના પહાડી પ્રદેશમાં કાઈપણ એવું સ્થાન નથી કે જે પ્રનાપસિદ્ધની વીરતાથી ગાજી રહ્યું ન હોય આ સંસારમાં જ્યાંસુધી વીરતાનો આદર રહેશે, જ્યાંસુધી ઇતિહાસ આર્યજાતિની ભૂતકથનાઓનું વર્ણન કરતો રહેશે, ત્યાંસુધી પ્રનાપસિદ્ધના વીરતા, માહાત્મ્ય અને ગૌરવ જગતમાં અડમ્મ રીતે વિરાજમાન રહેશે અને ત્યાંસુધી હલદીવાટ મેવાડનું ચર્મેષિ.વીર તથા દેવીરક્ષેત્ર મેવાડનું આરાધનરૂં કહેવાશે

૧ ધર્મેષિની એ ઐસદેશમાં આવેલો એક નાનો ગિરિમાર્ગ જે આજ ગિરિમાર્ગમાં સિયોનિગારો દેવ સંપૂર્ણ
એ ૪૮૦ માં કહેલા કેનિકાસાથે હાલના પહાડ અદ્વૈતની પ્રવૃત્તિ સેનાની નવિ રેડી હતી.

૨ ઐસદેશના અટકા નામના બાગમાં 'આરવેન' એક નાનું ગામ છે. અસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણ મિશ્રદિયો શે એથે
નસની સેના હાઈ આ આરાધનના મેદાનમાં હાલના પહાડોની એક સેનાનો દેવ સંપૂર્ણ ૪૮૦ માં સદા
કરી નાખ્યો હતો.

અધ્યાય ૧૧ મો

અમરસિંહનો રાજ્યાભિષેક-રાજા માનસિંહપર વિષપ્રયોગ કરતાં અકબરનું પોતાનું મૃત્યુ-
પિતાની સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં અમરસિંહનો આનાકાની-સાહુઆસરદારનું
આચરણ-અમરસિંહદ્વારા સમ્રાટના સેનના પરાજય-ચિન્હોમાં સુમાર (સાગ-
ર) નો રાજ્યાભિષેક-સાગરજીવું અમરસિંહને ચિતોડ સમર્પણ કરી દેવું-
નવીન નવીન જય-ચંદ વતો અને શક્ત વતોના માંહામાંહેના ઝગડા-
શક્તાવતોની ઉત્પત્તિનું વૃત્ત-રાણાની વિરુદ્ધ પાદશાહન પુત્ર
પર્વજની યુદ્ધ મારેના તૈયારી-રાણાએ કરેલો તેનો પરાજય-
મહાબતખાનનો પરાજય- સુલતાન ખુરાશાએ મેવા-
ડપર કરેલું આક્રમણ-અમરસિંહની નિરાશા-
છેલ્લાંડથી આવેલો દૂત-અમરસિંહને
ખબર આપે અને પરલોકગમન.

જૂ પૂતકલગૈરવ રાણા પ્રતાપસિંહના સત્તર પુત્રોમાં અમરસિંહ સર્વથી જ્યેષ્ઠ
હોવાથી તે સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. આઠ વર્ષની વયથી તે પોતાના પિતાનું
અવસાન થયું ત્યાંસુધીના સર્વ સમયમાં તેઓ પોતાના પિતા પ્રતાપસિંહની પાસે રહ્યા
હતા. પિતાજીના સંહટના અથવા કઠોર પરિશ્રમના સમયમાં પણ તેઓ તેમની પાસેજ
રહ્યા હતા અને તેમણે તેમના મહાન ચારિત્ર્યનું અનુકરણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો.
તેમનો આ પ્રયાસ સફળ પણ થયો હતો. વીરવર પ્રતાપની વીરતાના ઉદાહરણથી
ઉત્સાહિત બનીને અને તેમના અતિ પવિત્ર મહામંત્રી દીક્ષિત થઇને અમરસિંહે
પોતાની ભરપૂવાવસ્થામાં મેવાડનો રાજ્યભાર મદલ્ય કર્યો હતો. આ વખતે
તેમને પણ ઠેકાકે પુત્રો થયા હતા. આ પુત્રો બાલ્યાવસ્થામાં હોવા છતાં પણ અત્યંત બળવાન
અને તેજસ્વી હતા; તદુપરાંત તેઓ રાજકાર્યમાં પણ ચતુર થયા હતા.

મહારાણા પ્રતાપસિંહનો પરલોકવાસ થયા પછી આઠ વર્ષે તેમના ભયંકર શત્રુ અકબરે પણ
આ લોકમાંથી પ્રયાણ કર્યું. જે આશાસતાને હૃદયમાં ઉછેરીને પાદશાહ અકબરે ધનનો અનંત ભંડાર
ખર્ચો નાખ્યો હતો, અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો તથા હજારો મનુષ્યોનું રુધિર રેડ્યું હતું, તે આશા
ફળવતી યદ્ય નહિ. શહેનશાહનો અસીમ હલોચ અને ઉત્સાહ સર્વાંશે નિષ્ફળ થયો. પ્રતાપસિંહે કોઇ
પણ પ્રકારે તેની 'પ્રતાપન' (આધીનતા) સ્વીકારી નહિ; આથી તથા વિશેષ યત્ન નિષ્પ્રયોગન ધારી તેણે
આ કાર્યની પ્રતિજ્ઞા કરી દીધી. મેવાડનું દૃઢ રેતાળ સ્થરાન પુનઃ શાંતિરૂપી જ્વલનાં બિંદુઓથી સારી
રીતે શાંત થઇ ગયું. અકબરની ઉત્તરવયમાં અમરસિંહે સારી રીતે શાંતિસુખનો ઉપભોગ લીધો. જે
અમરસિંહની ઈચ્છા હોત તો તેઓ આ શાંતિમાં વિદ્ય ઉપરિચિત કરીને પોતાના કુલના માર્ગમાં કાંટા
વાળી દેત; પરંતુ તેમની પરિપક્વ બુદ્ધિએ આ કાર્ય ઉચિત ધાર્યું નહિ. આથી તેમણે મોગલોની વિરુદ્ધ બંધન
ધારણ કર્યું નહિ.

પ્રયાસ વર્ષપર્યંત ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય કરીને પાદશાહ અકબરે આ નાશવંત સંસારમાંથી વિદાય

લીધી આ અરસામાં તેણે પોતાના વિશાળ રાજ્યને પોતાની ઉત્તમ રાજનીતિથી દૃઢ પાયાપર સ્થાપિત કર્યું, તેથી જ તે રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત અચળ રહ્યું હતું આ ઉત્તમ રાજગુણોસભધે વિચાર કરતા જણાય છે કે તે સમયના યુરોપીયસમ્રાટો પણ અકબરની બરાબરી કરી શકતા નહોતા યુરોપના નૃપ તિઓમાં ફ્રાન્સના ચતુર્થ હેન્રી, સ્પેનના પચમ ચાર્લ્સ અને ઈંગ્લાંડના સુવરનપ્રસિદ્ધ મહારાણી દ્વિતીયા-મેય-એ ત્રણેને અકબરની સમાન માનવામાં આવ્યા છે રાણી ઈલિઝાબેથની સાથે તો અકબર પર વ્યવહાર પણ ચલાવતો હતો રાણી ઈલિઝાબેથે અકબરની પાસે એક ફત્તે મોકલીને બહુભાવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો લાખની પ્રસન્નતાથી અકબરને પણ હેબી તથા ઈલિઝાબેથના મત્રીઓ જેવા મત્રીઓ પ્રાપ્ત થયા હતા ફ્રાન્સના રાજ્યની સુપ્રસિદ્ધ સર્વી જેમ ધર્મનિષ્ઠા, ઉત્તમ રણપાટિય અને નીતિ જ્ઞાનમાં પારદર્શી હતો, તે પ્રમાણે મેળવ્યમત્રી બહેરામખા પણ ઉત્તમ ચોદો, મહાન ધર્મનિષ્ઠ અને મોટા પડિત હતો જે કે સારી બુદ્ધિશીલતામાં અબ્બુરહ્મંનની બરાબરી કરી શકતો હશે, પરંતુ ધર્મપરાયણતા અને ઉદારતાના સંબંધમાં તે મુસલમાન રાજદારીપુરુષોની સાથે એક આસનપર બેસવાને યોગ્ય નથી અબ્બુરહ્મંન અને બહેરામખાની નિરસીમ બુદ્ધિશીલતાની સાથે મેળવ્યમખાટનું બળ મળવાથી એક પ્રચંડ શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી શોકની વાત છે કે આ પ્રચંડ શક્તિને અકબરે મેલાડનો નાશ કરવામાજ વાપરી હતી જે કે અકબરે મેલાડને ધૂણમાં મેળવી દીધું હતું, તથાપિ નિષ્પક્ષપાતી ઉદારચરિત ભદ્રનેહિએ તેના ગુણોની સ્તુતિ કરી છે તેના રાજગુણોથી મોહિત થઈને તેમણે તેને પોતાના રાજની સાથે એક આસનપર બેસાડ્યો છે અકબર મહાન રાજનીતિજ્ઞ, સમરવિચારક, મહાવૃ-ભાવ અને દૂરદર્શી હતો એ વાતનો કાંઈ અરવીકાર કરી શકે એમ નથી, પરંતુ તેવું હૃદય કેટલું ઉદાર, સરલ અને ઉચ્ચ હતું, તે વિશે કહ્યા તોફા શકા કરે છે આસકરીને બૂદીના ભદ્રવિઓએ તેના અતિમ કાર્યનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે વાચવાથી તો હૃદયમાં ચોટ લાગી જાય છે અને તેને સ્વાર્થપરતા, કપટતા અને વિશ્વાસઘાતકતાનો ભંડાર કહેવાને જીવ લયચાલ છે જે અકબર પોતાના વિષુવબ્ધના પ્રભાવથી તે સમયના સર્વ નૃપતિઓના શિરોમણિ ગણાતો હતો, જેની સમાન દષ્ટિ, મુદ્દમદર્શિતા અને ન્યાયપરાયણતાના અનેક પ્રમાણો ઉપલબ્ધ થાય છે, જેને “જગદ્ગુરુ” કહેવામાં આવ્યો છે, જેને “દિલ્લીધરો વાજગદીધરો વા” મરાઠીની ઉપાધિ મળી હતી, તેજ અકબર-અરસાસં લખતા લેખિની પણ કે પાંચમાન થાય છે (૧) માનસિદ્ધને વિનંદીને મારી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો આ પ્રયત્નનું પરિણામ ઉનડ અબ્બુ આ કૂર કર્મથી સ્વયં પાદશાહનો નાશ થયો બૂદીના ભદ્રકવિઓએ પોતાના પ્રયોગ પ્રકટ રીતે આ વૃત્તાત વખ્યું છે કર્નલ ટાંડ બૂદીના કવિઓનું આ વૃત્તાત સંપૂર્ણત સત્ય માને છે

એ માન્યથેમાં એવો ઉત્પેષ છે કે અબરના રાજ માનસિદ્ધનો પ્રતાપ દિવસાનુદિવસ એટલો બધો વૃદ્ધિગત થતો ગયો કે અકબરના હૃદયમાં તેનાપ્રત્યે દેવ ઉત્પન્ન થયો દેવના વિશ્વમ્પ દશથી જર્જર થઈને પ્રતિક્ષણે તેને એજ શકા થવા લાગી કે માનસિદ્ધ અને સિદ્ધાસનપરથી પદમજ કરવાની ચેષ્ટા કરી રહ્યો છે માનસિદ્ધના તીવ્ર દષ્ટિપાતથી બધે દિદની નુસિદાસન કેપાયમાન થઈ રહ્યું છે તેને દેવથી ચિતા, ચિતાથી શકા અને અતે માનસિદ્ધનો વધ કરવાની ઈચ્છા થઈ અકબરે ગ્રામ રીતે માનસિદ્ધનું કાસજ કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો આ જગતમાં એવું કોઈ પણ કાર્ય નથી કે જે દૂર મહાસેા પાર ન પારી શકે અકબર પાદશાહ હતો અને રાજ્ય માનસિદ્ધ ગમે તેવો પણ તેનો સેવક હતો કાળની વિચિત્ર ગતિથી સ્વામીએ સેવકનો ગ્રામ રીતે સદાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અકબરે “માહુમ” અર્થાત્ એક પ્રકારની મિશાઈ બનાવી અને તેના અર્ધ ભાગમાં માનસિદ્ધને મારે વિર મેળવ્યું, પરંતુ મારનાર કરના જવાનાર મોટા હોય છે દેવની વિચિત્ર ગતિથી અકબરે બૂધાવો બાદને વિશ્વમ્પ “માહુમ” પોતેજ આધી-તેને પાંપણ પ્રાયશ્ચિત્ત બહુ નિરપરાધી શ્રદાયુક્ત તથા સ્વામિભક્ત સેવકના પ્રાણ લેવાનો પ્રયત્ન કરના સ્વયં ચહેનશાહે પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા જોકે માનસિદ્ધ પાદશાહના વચાઈ ઉત્તરાધિકારી સરીમ ને બદને પોતાના ભાણેજ બુધરોને રાજસિદ્ધામનપર બેમાડવાની ચેષ્ટા કરી હતી, એ વાન અમે ક-બૂધ કરીએ છીએ, પરંતુ તેણે ચહેનશાહ અકબરને પદમજ કરવાનો પ્રયાસ કદિપણ કર્યો નહોતો તે

૧ સર ટાંમસરો બ્રિટિશ એજથી થઈને આવ્યો હતો રાણી ઈલિઝાબેથે તેનેદિદ મોકલવાની તેવારીગરી હતી, પરંતુ તેના પરોડાવાસ પછી રાજ્ય એજના યાસનામળમાં તે દિદુરવાનમાં આવ્યો હતો

છતા પણ અકબરે આવેા ગુપ્ત પ્રપચ રચ્યો તે કાર્ય તેને માટે ઘટિત નહોતું, કારણ કે જો તેણે ધાધું હોત તો તે પોતાની સંપાદી પ્રકટરોને માનસિહની વિરુદ્ધ ક્રોધપણુ કાર્ય કરી શક્યો હોત જો તેની ઇચ્છા હોત તો તે રણુમા પશુ માનસિહને પગલિત કરી શકત, તો પછી તેણે પોતાના વિમલ ચરિત્રમા કવ ન લગાડવાને માટે આવુ કામ સામારે કર્યું ? તેના હૃદયમા શુ હતુ તે કાણુ કહી શકે એમ છે ?

ગમે તે હો ' આપણે હવે પુન મેવાડના ઇતિહાસ તરફ દષ્ટિ ફેરવીશુ રાજસિંહામનપર ખેસતાજ અમરસિંહે જોદારા રાજ્યપત્ર દિત સાધી શકાય એવા નિયતોનુ પાલન કરવા માકયુ સર્વ હોરોની ખે વાર માપણી કરી અને તેનાપર પુન નવીન મહેસુલ ચઢાવ્યુ વળી તેમણે પોતાના મામ તો અને સર-દારોને નવી નવી જાગીરો આપી આ ઉપરાંત તેમણે ખીજ પણ કેટલાક નવીન નિયમોના પ્રચાર કર્યો હતો જેમા એક નવીન ઇબની પાધરી બાધવાનો રિવાજ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે ? અમરસિંહે પ્રચલિત કરેલા નવીન નિયમો અને નવીન રીતરિવાજોનુ જ્વાલત હાવમા મેવાડરાજ્યના મ્તબેના શિવારોખમા ઉપ-લબ્ધ થામ છે

ફરદોશી અમરાતમા મહારાણા પ્રતાપસિંહને જે શા કા ચઇ હતી, તેશીધન કલવતી ચઇ વસ્તુત મોજ-વિનાસ અને શાંતિ અતે અમરસિંહને અનર્થકારી ચઇ પડ્યા પિતાની પવિત્ર આત્માને અનાંદ કરીને અમરસિંહ અલત આચર્યને વશ ચઇ ગયા તેમણે પેશોવા સરોવરને તટે બધાવેલી પર્ણકૃદીઓનો ત્યાગ કરીને લા એક મહાત્મ્ય બધા-ઓ અને તેણું નામ " અમરમહેવ ' રાખ્યુ આ મહાવપની અંદર વાણીમિત્ર-મધુરભાષી સખાઓની સાથે બેસી તેઓ નિશ્ચિતતાપૂર્વક દિવમ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ આ પ્રકારનુ સુખ દીર્ઘકાળપર્વત ઓગવી શક્યા નહિ અપ કાળમાજ જહાગીર પાદશાહના રજવાઘોએ મેવાડની સીમાપર રાજ કરીને પ્રમાદી અમરસિંહને વિવાસની તદ્રામાથી જાગૃત કર્યા હજી તો દિલ્હીના તખ્તપર બેઠાને પરા ચાર વર્ષ પશુ થયા નહોતા તે પૂર્વે જહાગીરે સર્વ મુલક ન-હોના અત આણીને મેવાડપર આક્રમણ કર્યું આ વિરુદ્ધ બારતવર્ષના એક છેઢાથી બીજા છેઢા સુધી જમારે સર્વ રાજ્યોએ દિલીશ્વરની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારે શુ માત્ર એકમેા સિસો દીઆવશ જ તેના વિરોધી રહી શકે ? શુ રાણાજીની સેના પાદશાહની સેના સામે ટકી શકે તેમ છે ? તો પછી આટલો ગર્વ શો ? આટલો દર્પ શો ? આટલો અકકાર શો ? આ ગર્વ, આ દર્પ, આ અકકાર

૧ આ વાત તો સાચજ છે કે હુઝમાજીસનુ હૃદય ક્રોધપણુ વખત પાપજાતિથી અવરય ચલાયમાન કાય છે કપરી મનુષ્યો બહાની સાનુવ બવાવી પોતાની કુદ મનોવાનના સિદ્ધ મી લે છે, પરંતુ સર્વ માણસો ક્રોધાવાવા કુદ હોતા નથી ગમે તેવા પશુ અકબર આખરે માણુસજ હતો તેના હૃદયમાં પાપજાતિએ પ્રવેશ કર્યો જો માર્ઠ આલેખનનક વાત નથી તેણે પોતાના પદનુ મહાન ગૌરવ ભૂરી જઈને આ જે પિરાચરમાન કાર્ય કર્યું, તે સાચ માનવાની આપણને કમ્પત રતી નથી આ વળી સત્ત છે કે અકબરની પાની વધમા ઉત્તરાધિકારવા સ બ-ધમા માનસિંહ અને પાદશાહની ભચે વેનનચ પેદા થયુ હતુ, પરંતુ માનસિંહનાજ બાહુજગથી અકબરને પોવા યું અધું રાજ્ય મળ્યુ હતુ માનસિંહ તેના દાખાતુ રત્ન અને રાજ્યનો અલકાર બણીતો હતો અને અકબર તેને સમર્થ પોતાનો જમણુ દાઢ જણીતો હતો પરંતુ તેણે કૃતઘટના મસ્તકપર હાલ મારીને માનસિંહને મારી નાખવાને વિચાર કર્યો અને તેને વિષ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો જો બાણી આપણને અલત રોક થાય છે આ કટ અને ગભીર બાબતનો નિષ્કૃષ કર્તો એ કાઈ સર્જજ વાત નથી જો આજ અનુમાનથીજ એનો નિષ્કૃષ કરવામા આવે તો ઇલિહાસના શુભ યશમા કલકની કલિમા લા-ના વિના રહે નહિ, પરંતુ કનંવ ટોડે જુદીના જા તે કાના મચોને સંપૂર્ણ વિશ્વાસપત્ર આપ્યા છે, તો પછી આપણે તેમને શામાટે વિશ્વમનીષ નહિ માનીએ ? આ મારી સિદ્ધ થાય ■ કે અકબરે અરેબર આ પૌશ્વિક કાર્ય કર્યું હતુ મનુષ્યની અશ્મતાનો પાર પામવો અત્યત કઠિન છે જે કાઈ અમોઢ અથવા રાજસમાજકની સાથે અકબરને વેનનચ થઇ હતુ તેને તે આજ પ્રકારે મારી ના ખતો હતો તે બે પ્રકારની બેળાએ સખતો હતો વિષમય અને વિષરૂદિત આ બેળી વચ્ચેના ભેદ તે પોનેજ બણીતો હતો જેનુ મરુજ કઢવાને તેણે ફરિદે રાખ્યો હોય તેની પાસે બેસીને તેને વિષમય બોલે અવરવતો હતો અને પોતે વિષરૂદિત મોળા ખાતો હતો આ રીતે તેણે ઘણુ જણને મારી નાખ્યા હતા, પરંતુ અતે તે પોતે પણ પોતાના ખોટલા આ મામ ચક્રો હતો

૨ આ દબની પાધરી " અમરસાદી પગરી " ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે સાલજી તથા મેવાડના ધણુ સારદારો અવાપિ આ દબની પાધરી બોને છે

અવસ્થા થૂણું કરવા જોઈએ ' મનીઓએ જહાગીરને આ પ્રમાણે અમરસિંહની વિરુદ્ધ ઉત્તેજિત કરવાથી જહાગીર ક્રોધાન્વિત થયો અને મેવાડ પર ચડી આવ્યો.

રાણા અમરસિંહ મહાસકટમાં આવી પડ્યા એક તરફ તેમને મુઝ્ઝ વિનાસવાસના કર્હિન અને ઉચિત કાર્ય કરવામાં પ્રતિરોધ કરવા લાગી અને બીજી તરફ યશની ઈચ્છા પણ ઉદ્ભવી. યશની ઇચ્છાથી તેમના હૃદયમાં થોડા સાહસનો સચાર થયો, પરંતુ શોકની વાત છે કે આ સાહસ તેમના અતઃકરણમાં દીર્ઘકાળપર્યંત રહ્યું નહિ અને કુલાવનાઓએ ઉદ્ભૂત યર્ધને પુનઃ તેમના હૃદયને આનંદપૂર્ણ બનાવી દીધું હવે શું કરવું તે તેમને સૂઝ્યું નહિ આ વખતે તેમના કેટલાક ખુશામતખંદ સખાઓ તેમને સમજાવવા લાગ્યા કે - " મહારાજ ! સત્રામ કરવાથી શું ઇનિબંધિત થનાર છે ? આપ જાણી જોઈને વિપત્તિને શામટે આમંત્રણ કરો છો ? જ્યારે ભારતવર્ષના સર્વ હિંદુસમમાન નૃપતિઓ અને નવાબો મોગલોના પ્રચલ આજુબચી પરાજિત થઈ ગયા છે, તો શું આપ તેમની સામે ટકી રાકશો ? આપની ખાસે નથી ધન કે નથી સેના તેમની સાથે સંધિ કરવાથી જો સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા આપણને પ્રાપ્ત થતી હોય તો પછી સંધિ કરવામાં શી હાનિ છે ? સંધિ કરવાથી આપનું રાજ્ય, ધન અને ગૌરવ ચિરદાય-પર્યંત અચળ રહેશે અને વળી પાદશાહ આપનાપર સતુષ્ટ થઈને આપના રાજ્યની રક્ષિ કરી આપે એવો પણ સંભવ છે ' કાયર અને જીરુલોકોના આ વચનો સાંભળીને થોડીવાર સુધી રાણા અમરસિંહનું હૃદય સતમ રહ્યું, પરંતુ આ વખતે તેઓ એટલા બધા પ્રમાદી થઈ ગયા હતા કે તેમની ઇચ્છા હોવા છતાંપણ તેઓ આ સનાહનું ખસન કરી ચક્રવા નહિ રાણાને વિમૂઢ થઈ ગયેલા અને ઉત્સાહહીન અવસ્થામાં સમય વ્યતીત કરતા જોઈને મેવાડના સરદારો અત્યંત દુઃખિત થયા, તેઓ સર્વ એકત્રિત થઈને " અમરમટેન " મા ગયા અને રાણાને વિપત્તિના આગમનની ખબર કરી સમતરિશોરથી ચલાવત વીરે અમરસિંહની સન્મુખ આવી ધીર ગભીર સ્વરથી તેમને કહ્યું કે - " મહારાજ ! શું આપે આ પ્રકારેજ આપના પવિત્ર કુળગૌરવને અચળ રાખશો ? વિનાશી જુઓ કે આપનો જન્મ કયા કુળમાં થયો છે ? કોનું રક્ત આપની નાડીઓમાં વહે છે ? આપનો પ્રચલ શત્રુ જહાગીર સર્વસંહારક સ્વરૂપ ધારણ કરીને આપની સમક્ષ આવ્યો છે અને આપ તો ખુશામતીઆ મિત્રોની વચ્ચે ઘેરાઈને ભયભીત અને કાયરની પેઠેજ આપનો સમય વ્યતીત કર્યો જાઓ છો આપની આખ આગળ મુસતમાનલોકો મેવાડનું સંસ્થાનાશ કરી દેશે, પ્રબળ સત્તાવશે અને ગજપૂતખાતાઓને પોતાના અપવિત્ર હાથથી સ્પર્શ કરીને તેમના સતીત્વનો ભંગ કરશે, તો પછી આ અસાધ્યારો જોઈને આપ શી રીતે નિશ્ચિત બેસી રહેશો ? જો આપનામાં પૂર્વજો ૧૧ પવિત્ર યશને અચળ રાખવાનું સામથ્ય નહિ હોય તો આપના રાજ્યને, આપના જીવધર્મને અને આપના ઉચ્ચ કુળગૌરવને શતશ ધિક્કાર છે ' જો આપનામાં પૂર્વજોની કીર્તિ અચલ રાખવાની શક્તિ નહોતી તો આપે સિસોદીઆકુતમાં શામટે જન્મ લીધો ? "

સાનુખ્યાસરદારના આ તેજસ્વી વાક્યો સાંભળી સર્વ સરદારોના હૃદય ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થઈ ગયા, પરંતુ દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે આ અવિશમય વાક્યો સાંભળ્યા છતાં અમરસિંહની જડતા તો જેની ને તેવી અચળજ રહી દારણ્ય ક્રોધ અને અભિમાનથી ચલાવતવીરના હૃદયમાં આગના ભજુકા ઉંઘા સભાગૃહની સમીપમાંજ ધરોપમાં બેસીને એક મોટું દર્પણ પડવું હતું ક્રોધિત સાનુખ્યાસરદારે પોતાની ખાસે બીજી કાઈ સ્ત્રી નહિ જોઈને ગાનીયાના એક ખુણાપર એક પિત્તાની સાકળ પકેલી હતી તે ઉઠાવીને દર્પણની તરફ ફરી તત્કાળ તે દર્પણના દુકડેટુકડા થઈ ગયા પછી તે ચલાવતવીરે અકસ્માત રાણા અમરસિંહનો હાથ પકડીને તેમને સિંહાસનપરથી નીચે ઉતારી પાડ્યા અને ગભીર વાણીથી કહ્યું - ' સરદારો ! પ્રતાપસિંહના પુત્રને શીઘ્ર અશ્વારૂઢ કરીને ૬૧ કથી બચાવો. " સાનુખ્યાપતિનું આ વર્તન જોઈને રાણાજી મનમાં અત્યંત દુઃખિત થયા અને તેમને ' રાજદોષી " તથા ' રાતપમાનકારી ' કહીને વાર વાર તેમનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા પરંતુ સત્ ચલાવતસરદાર અમરસિંહના આ અનુચિત વર્તનથી લેશ પણ દુઃખિત થયા નહિ તેમને સંપૂર્ણ અદ્વાદની કે કર્તવ્યને ખાતર મારે આવું વર્તન કરવું પડ્યું છે, તેમાં દોષ શું છે ? વસ્તુતઃ સાનુખ્યાપતિએ પોતાનું કર્તવ્યજાન્યું શું હતું જો તે સરદાર આવું વર્તન ન કરત તો અમરસિંહની અતિ ભયકર દુર્દશા થાત બીજા સરદારો પણ ચલાવતવીરની કર્તવ્યપરાયણતા જોઈને અતીવ પ્રસન્ન થયા સર્વજળે એકમત થઈ રાણાજીને અશ્વારૂઢ થવાને કહ્યું આ વખતે રાણાજીના

હૃદયમા કાંધાસિ સળગી રહ્યો હતો અને કોઇને લીધે તેમની આખમાથી અશ્રુધાગ ચાલી રહી હતી થોડે દૂર
 ગયા પછી તેમને કિચિત્ સાવધાનતા આવી મેવાડના તેજસ્વી સરદારે અને સામ તો રાણાજીના માનસિક
 વિધારની મેશ પણ સૂઝ્યા રાખ્યા વિના સેનાસહિત પર્વતપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા મેનાડબુમિમા આ
 વેન શ્રીગંગનાથજીના મંદિર આગળ આવ્યા એટલે રાણાજીના મનોવિકાર સર્વથા દૂર થઇ ગયો
 ધીમે ધીમે તેમના જ્ઞાનનેગા ખુલી ગયા અને તેમને યથાર્થ સમજ પડી કે આમા ને કાઈ દોષ
 છે તે મારોજ છે આ પ્રકારે રાણાજીના મનને બ્રમ દૂર થઇ તેમને સંત્યજાન થયું ત્યારે તેઓ પો-
 તાની નીલને શત્રુ ધિકાર દેવા લાગ્યા તરતજ મેવાડની ખરી અવસ્થાનું પ્રતિબિંબ તેમના
 મનરૂપી દર્પણપર પડી ગયું તેમના મસ્તકપર કરાનચતુ સિંહનાદ કરતો હતો અને તેઓ નિદ્રાચસ્ત
 હતા ને સિસોદીઆકુળના ગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે રાણા પ્રતાપે દીર્ઘકાળપર્વત અગાધ કષ્ટ સહન
 કર્યું હતું, તેજ ગૌરવ આજે નષ્ટ થવાની અશ્વીપર હતું જાની સ્થિતિમા શું નિશ્ચિત રહેતું અમર-
 સિંહને માટે ઉચિત છે? અમરસિંહ સારીપેરે સમજી ગયા કે કતબથી વિદ્યુત્ત યદ્યપે અનુચિત
 કાર્ય કર્યું છે, પરંતુ ને થયું તે થયું. ગઈ વાતમા કેાઇનું કાંઈ ચાલતું નથી હવે તેવિધે શોધ
 કરવાથી શો લાભ? હમણા વિપત્તિ આવી પડી છે, માટે ઉત્સાહથી પરિશ્રમ કરવો. એવા તેમણે નિ-
 શ્ચ કર્યો ઉત્સાહપૂર્વક પરિશ્રમ કર્યો વિના આ વિપત્તિમાથી તેમનું રક્ષણ થાય એમ નહોતું
 રાણાજીએ ધાર્યું કે “ને કે અમારી પામે સૈનિકો યોગ્ય છે, તોપણ તેમના હૃદયમા ઉત્સાહ પરિપૂર્ણ
 છે તેમના હૃદયને બે મારા તરફથી ઉત્તેજન મળશે તો તેઓ ઉત્તમ કાર્ય કરશે” માત્ર આટલો વિચાર
 કરીનેજ તેઓ નિશ્ચિત રહ્યા નહિ પરંતુ તેમણે પોતાનો અપરાધ ક્ષમા કરવાને સર્વ મરદારોને પ્રા-
 થના કરી અને સાહુબ્રાપતિને યજ્ઞોધીને કહ્યું “સાહુબ્રામરદાર! આપ વાસ્તવમા સિસોદીઆકુળના
 દિતકરી છો. મને મોહનિદ્રામાથી જાગૃત કરીને આપે ખરેખર આપનું વીરત્વ દર્શાવી આપ્યું છે આ-
 પનો આ ઉપકાર હું કદિપણ વિચરીશ નહિ પ્રતાપસિંહ તો સ્વર્ગવાસી થઈ ગયા છે, પરંતુ પ્રતાપમ-
 દનો પુત્ર અઘાપિહવિન છે, માટે ચાલો, સમરબુમિમા શત્રુની સામે ચાલો અને જુઓ કે અમરસિંહ
 પ્રતાપસિંહનો યોગ્ય પુત્ર છે કે નહિ” રાણાજીનો ઉત્સાહ નોંધને સર્વ મરદારોના હૃદયમા પમણું
 ઉત્સાહ આ યો તેઓ સર્વ ગમનવિધારક ભયકર સિંહનાદ કરી મેવાડના પર્વતોને કપાપમાન કરવા
 લાગ્યા અને શત્રુઓની સમીપ જવા લાગ્યા શત્રુઓ આ વખતે દેવીર નામના સ્થાનમા પડેલા હતા
 રણોન્મત રાજપૂતોએ એકદમ તે સ્થાનપર પહોંચીને પ્રગન વેશથી તેમનાપર આક્રમણ કર્યું આ
 વખતે ખાનખાનાનને બ્રાતા સેનાપતિ થઇને આ યો હતો દેવીરના પહાડી પ્રદેશમા રાજપૂતો અને
 મુસનમાનો વચ્ચે ઘરુણુ યુદ્ધ થવા લાગ્યું રાજપૂતોને આગળ ધમી આવતા બોધને મોગનસેનાપતિએ
 પણ પોતાની સેનાને આગળ ચલાવી રાણા અમરસિંહના ઉત્તેજનથી ઉત્તેજિત થઇને રાજપૂતગણ
 સ્વદેશના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે અદ્ભુત વીરતા પ્રદર્શિત કરી યુદ્ધ કરેવા લાગ્યા દીર્ઘકાળપર્વત
 ચોર સમામ આવ્યો બનને પહોંતા અગણિત માણુઓ માર્યા ગયા, પરંતુ કયા પહોંને વિજય મળશે
 તે હજી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નહોતું મધ્યાહ્નકાળ વ્યતીત થઈ ગયો સૂર્ય ભગવાન ગગનના મધ્ય
 ભાગને છોટીને ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણતા કિચિત્ પણ
 ન્યૂન થઈ નહોતી તેમનું પ્રયત્ન તેજ હજી પણ અગ્નિકણ વસ્ત્રાથી રહ્યું હતું મોગરોની તોયો ભયકર
 ગર્જના કરી રહી હતી અને તેઓથી નીકળતા ધૂસથી આસપાસ અધકાર દેલાઈ રહ્યો હતો જાણે
 પ્રત્યક્ષગતિ મેધમાળાથી ત્રેનાકય અધકારમય થઈ રહ્યું હોય તેવા ભાસ થતો હતો ચોટીવારનુધી
 તો મનુષ્યોને કાઈપણ પદાર્થ દૃષ્ટિગોચર થતો નહોતો રણનીર રાજપૂતો આ ધનધોર ધૂસરાશિને
 ન ગણકતા સિંહનાદ કરતા મોગરો તરફ ધસવા લાગ્યા તેમની પ્રયત્નગતિ શેષી નહિ થકાવાથી
 મોગરો પીક દેખાડીને રણુમાથી નાસવા લાગ્યા તેમના અનેક માણુઓ રાજપૂતોના હાથથી
 માર્યા ગયા આ પ્રકારે આખો દિવસ યુદ્ધ કરીને રાણા અમરસિંહે યવનસેનાને પરાજિત કરી અને
 તે પછી તેઓ ગૌરવમંદિત પોતાના પાટાગર તરફ ચાલ્યા ગયા

સન ૧૬૪૪ (ઇ. સં. ૧૬૦૮)મા સુપ્રસિદ્ધ દેવીરસેનમા આ મહાસમામ થયો હતો ને રણુ-
 વિચારદ રાજપૂતવીરોના અદ્ભુત પરાક્રમથી મુસલમાનો પરાજિત થયા હતા તે સર્વમા રાણાજીના

કાકા વીરવર કર્ણસિંહ અત્યંત પરાક્રમી હતા. તેમનાજ બાહુબલ અને અપૂર્વ રણકૌશલથી અમરસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો. વીરવર કર્ણસિંહથીજ વિશાલ કર્ણવત ગોત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે કે રાજપૂતોના બાહુબળથી અગણિત મોગલસૈનિકો પરાજિત થયા હતા, તથાપિ આ પરાજયથી પાદશાહનો ઉત્સાહ કિંમિત્ પણ ન્યૂન થયો નહિ. ઉલટપટ્ટે તેને રાજપૂતોપર પહેલા કરતા બમણો ક્રોધ ચઢ્યો. એક વર્ષ પછી અર્થાત્ સંવત ૧૬૬૫ની વસંતઋતુમાં યુદ્ધની ભથ્ઠક તૈયારી કરીને તેણે અબ્દુલ્લા નામના સેનાપતિને એક મહા પ્રયત્ન સેન્ય આપી મેવાડ છૂટવા મોકલ્યો. અબ્દુલ્લા પોતાની વિશાળ સેના ભેળને અત્યંત આશાન્વિત થઈ રાણા અમરસિંહની સાથે સંગ્રામ કરવાને ચાલ્યો. રાણાજી પણ તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી પોતાની સેના લઈ આગળ વધ્યા. રણપુર નામના ગિરિમાર્ગ પર ઉભય દ્વેદો વચ્ચે થોડા સમયનો આરંભ થયો. રણુવિશારદ તેજસ્વી રાજપૂતો સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઈને અદ્ભુત પરાક્રમથી મોગલસેનાનો મોર્ચો તોડવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા. તેમનો આ પ્રયાસ ફળીયૂત થયો. મોગલયોદ્ધાનો વિરાટ વ્યૂહ ઊંચલિચ કરીને તેમનો સંહાર કરતા કરતા રાજપૂતો ક્રમશઃ આગળ વધવા લાગ્યા. પ્રાય સર્વ મોગલો માર્યા ગયા પણ થોડાજ નાસી જઈને પોતાના પ્રાણ બચાવી શક્યા. હાથિયુ શુકના સમૂહોને દિવસેઆ ભથ્ઠક સંગ્રામ થયો હતો. તે દિવસે સિસોદીઆ-કુલનો બૃહાદ્ જતો શૈભાંસિ પુન એકવાર પ્રયત્નથી સળગી ઉઠ્યો. મેવાડના ગૌરવે પુન એકવાર પ્રકાશમાન જ્યોતિષી ઝળખી ઉઠી પ્રકાશમાન શોભા ધારણ કરી ગિહલોતકુલની વીરતાના પ્રકાશનો તે એક પ્રસિદ્ધ દિવસ થયો. ગિહલોતકુલકેસરી વીરવર આખારાવલની વિજયપતાકા પુન એક વાર રાજ્યની ચારે સીમાપર ફરકાવવામાં આવી જે રાજપૂતવીરોએ સ્વદેશપ્રેમના પવિત્ર મંત્રથી દીક્ષિત થઈને તે દિવસે પુણ્યતીર્થ રણુપુરક્ષેત્રમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું, તેમની નામાવલી સ્વદેશ-ભક્તોની સુચિમાં આદરસંહિત સ્થાન પામવાને યોગ્ય છે.^૨

દ્વીર અને રણુપુર એ બેઉ મેવાડના અતિ પવિત્ર સ્થાન માનવામાં આવે છે આ ઉભય સ્થાન સંપૂર્ણ પરાજય પ્રાપ્ત થવાથી પાદશાહને અત્યંત શોક થયો. માત્ર થોડા રાજપૂતો તેના અગણિત સૈનિકોને શી રીતે પરાજિત કરી શકતા હતા, તે તે સમજી શક્યો નહિ, પરંતુ હજી રાજપૂતોની સામે બાકી બીડવાનો તેનો ઉત્સાહ કમી થયો નહોતો. જ્યારે જ્યારે તેને ઉક્ત પરાજયનું સ્મરણ થતું, ત્યારે તેને અત્યંત ક્રોધ ચઢતો અને તેના છવને જરાપણ ચેન પડતું નહિ. હવે તેણે એક અતિ પ્રયત્ન સેના તૈયાર કરવાનો વિચાર કર્યો આ પ્રયત્ન સેના મેવાડમાં મોકલ્યા પૂર્વે જહાંગીરે એક અદ્ભુત વાલાકી વાપરી રાણાજીને બળહીન કરવાનો વિચાર કર્યો. પાદશાહ જહાંગીર હિંદુઓના પ્રાચીન સંસ્કારો સારીપેઠે જાણતો હતો. આગળ આવતો એક ઉલ્લેખ વાચવાથી પાંદો આ વાત યથાર્થ રીતે સમજી શકશે, પરંતુ રાજપૂતોની આગળ પાદશાહની કાષ્ઠ પણ આવાકી ચાલી નહિ. રાણાજીનું બળ ફીણું કરવાને માટે પાદશાહ જહાંગીરે ચિતોડનગરમાં એક બીજા રાજપૂતને 'રાણા'ની ઉપાધિસહિતે અભિષેક કર્યો આ રાજપૂતનું નામ સાગરજી હતું. સાગરજીનું કેટલુંક જ્વાલ પૂર્વે આવી ગયું છે. આ નીચ રાજપૂતકુળાગારે મિસોદીઆકુલને કંઈક લગાડીને અંબર પાદશાહનો પક્ષ મદદ કર્યો હતો. જહાંગીરે પોતાના દાસે સાગરજીનો અભિષેક કર્યો અને તેને ચિતોડનું રાજ્ય તથા એક ખૂબ અર્પણ કર્યું. નવીન રાણા પાદશાહના સૈન્યથી રક્ષિત થઈને ચિતોડના પવસરાસિમાં રાજ્ય કરવાને આગળ વધ્યા. યવન લોકોના કંઠોર પ્રસન્નથી ચિતોડનો જે થોડો ભાગ ગેર રહ્યો હતો, તે પણ કાંઈ સાધારણ નહોતો. સખ્યાસમયના ગગનની શોભા રશ્મિરેષાસમાન ચિતોડના તે નજીરવના ફીણું અવરોધનું જે વર્ણન સર

૧ તારીખ ફરિતાખ બીજી સમય લખવામાં આવ્યો છે, તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે-“સુલતાન પુર્મ પુર્મમાં એમો તેથી થોડા સમય પૂર્વે આ મહાસંગ્રામ થયો હતો.” પરંતુ કનૈસ દાંડને આ વાત માન્ય નથી.

૨ આ વીરોના નામ અને લખવામાં આવે છે -રેવડના કાંઠાર દુરો સજાવન, નારાયણદાસ, સૂરજમલ અને યશભૂજ આ સર્વે જણ સિસોદીઆકુલના મુખ્ય અને પ્રથમ ભેળીના સહયોગી હતા. રાજાવનસદાર બાહુસિંહનો પુત્ર પુર્મમલ સોદાદરિદાસ, સાદીના ભૂપતિ હતા, કહેલદાસ કુશલદ, બેલ્લાના ચૌહાણ-કેશવદાસ, મુર્મદાસ સોદા અને જયમદીપત (જયમદીના વંશજ) એમને પુત્ર આ સમયમાં માર્યાં ગયાં હતાં.

ટામસરો નામના સુપ્રસિદ્ધ અગ્રેજ પ્રતિનિધિએ પોતાની યાત્રાના ઇતિહાસમાં કહ્યું છે, તે વાંચનાથી આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ.

રાજપૂતકુલાગાર સાગરજીએ પોતાના પૂર્વજોના નષ્ટ થયેલા ગૌરવની ભરમપર ક્ષણભંજર સિંહાસન સ્થાપિત કર્યું. સ્પષ્ટશનસમાન ચિતોડ એક પ્રકારના અસ્થિર સૌધ્યથી સુશોભિત થયું; પરંતુ પાદ-સાહે સાગરજીને જે આરાથી ચિતોડનું સિંહાસન સમર્પણ કર્યું હતું, તે આરા સફળ થઈ નહિ. તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ નેવાડનિવાસીએ રાણા અમરસિંહનો પક્ષ ઊઠાવે નહિ. કોઈ કુતુહલને માટે પણ સાગરજીનું મુખ જોવાને ગયું નહિ. અત્યંત કષ્ટ અને માનસિક વેદના સહન કરીને સાગરજીએ સાત વર્ષપર્યંત ચિતોડમાં રાજ્ય કર્યું. તે સ્વર્ગ પોતાની દુર્દશાનો વિચાર કરીને ખિન્ન થયા કરતો કે:- "જે ચિતોડપુરીને મારા પૂર્વજોએ પોતાના બાહુબલથી પ્રાપ્ત કરી હતી, તેમાં આજે યજુઓના અનુ-ગ્રહથી મારો અધિકાર સ્થાપિત થયો છે; પરંતુ તેથી મને ફળ શું મળ્યું? મારે હવે હવે મારા જાતિય હુઓની ધૂણા અને દેવરૂપી વિપ પ્રાશન કરીને જીવવું પડે છે સ્વતંત્રતા, સામર્થ્ય અને ઉત્સાહ એમાંનું કોઈ મારામાં નથી. ગ્રોજલપાદસાહના પ્રતાપથી આ સિંહાસન મને પ્રાપ્ત થયું છે અને એક સર્પની જેદે મારે જોની રક્ષા કરવી પડશે; તો પછી આ સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાથી મને શો લાભ થશે?" આ પ્રકારની અનેક ચિંતાઓથી પીડિત હોવાને લીધે સાગરજી એક ક્ષણભર પણ સુખ ભોગવી શક્યો નહિ. તે એક ક્ષણસુધી પણ ક્યાંય રિયર થઈને રહી શકતો નહોતો. ચિતોડની જે વસ્તુ તે જોતો તેથી તેના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની ચિંતા થતી, આ ચિંતાઓના વિષમય દંશથી તેને અત્યંત પીડા થતી હતી તે પોતાની કાયરતા અને રાજ્ય-માનને માટે પોતાની જાતને સતત ધિક્કાર આપતો. મહાભયમાં શાંતિ નહિ મળવાથી તે કાંઈ કાંઈ વખત અગાશીમાં જતો, પરંતુ તે હતભાગીને ત્યાં પણ શાંતિ મળતી નહિ. અગાશીમાં જવાથી તો તેની માનસિક પીડા બમણી વધી જતી. તે જ્યારે ઉંઝી અગાશીપર જઈને ચિતોડના ગૌરવસ્ત્રોને જોતો ત્યારે તેના શોકનો પાર રહેતો નહોતો, તેને શુદ્ધિ રહેતી નહોતી. તેને સમસ્ત જગતમાં શત્રુના અને અધિકાર જણાતો હતો. તે મનમાં બોલતો કે:- "મારા પૂર્વજોએ પ્રસન્નમાનોપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને આ ગૌરવસ્ત્રો બાંધાવ્યા હતા. તેમણે અનેક વાર આ સ્થભોનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના હૃદયનું ઈધિર અર્પણ કર્યું છે; પરંતુ આજે હું મારા પૂર્વજોના ધરને કલંકિત કરવાનો ઉદ્દેશ કરી રહ્યો છું શું આ થોડા અસ્થિરતા વાત છે?" આ પ્રકારના અનુભવથી સાગરજીનું હૃદય દિનરાત જળતુ હતું તે જે તરફ જોતો હતો, તે તરફ તેને પોતાના મહાન પૂર્વજોની ભૂકરી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. તે જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં તે અનેક મસ્તકોને પદદલિત કરીને જતો ન હોય તેમ તેને લાગતું. આ પ્રકારના અનેક માનસિકકષ્ટોથી તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો. બદ્દેલીકાએ પોતાના પ્રયોગો એવો ઉત્પન્ન કર્યો છે કે એક વખત જ્યારે સાગરજીનું ચિત્ત આ રીતે ગંભીર રહ્યું હતું, ત્યારે ગંબીર રાત્રીના સમયમાં પ્રચંડમૂર્તિ ભરવનાય તેની સમક્ષ પ્રગટ થયા અને તેમણે કઠોર વાણીથી કહ્યું:- "હે દુરાચારી રાજપૂતકુલકથક! આ પાપરજ્ઞને તું ઊઠાડી દે, નહિ તો કોઈ પણ પ્રકારે તારા મંગળ થનાર નથી." અને તે કારણ હો, પરંતુ સાગરજી ધણા દિવસ સુધી ચિતોડમાં રહી શક્યો નહિ. તેણે પોતાના લાનીઆ અમરસિંહને બોલાવીને તેમને સમસ્ત રાજ્યભાર સોંપી દીધો.

૧ ચિતોડ એક પ્રાચીન મહાનગરી છે, જે નજીકે જ્યેષ્ઠ પર્વતશિખર ઉપર આવેલી છે. એની આજે તરફ કોઈ આવેલો છે. કારણે આસ દસ માઈલનો છે. આજપર્યંત આ નગરીમાં સેક્રેડો ખડિત મંદિરો અને મનોહર મહા-લયો દબાવેર વાચ છે જે કે આ સર્વ કલ્પવૃક્ષમાં અને ખડિગવૃક્ષમાં છે, તેમજ તેના વસતીમાં તેનાં પ્રાચીનગૌરવના ચિન્હો ઉપલબ્ધ થાય છે. આજના અજસિત રત્નો આ ખડિગરોમાં રિયત છે. સુસ્મદ્ધિથી ભેળા જણાય છે કે ચિતોડમાં યજ્ઞાદુની જોડામાં જોઈ એક લાખ હંમરોતો છે નગરના ઉચ્ચશાળ ઉપર યજ્ઞાને માટે સીડીઓ બંધાવવામાં આવી છે. આ સીડીઓ એક બાલુપર બંધાવેલી છે. ચાર દરવાજાઓમાં થઈને આ સીડીઓ ઉપર જવાય છે. આજકાલ ચિતોડમાં બેઝહના યજ્ઞાદુની વસે છે હવેતિના સમયમાં ચિતોડનું જે સૌધ્ય અને ગૌરવ હતું, તેનાં ચિન્હો આજે પણ તેના ખડિગરોમાં જણાય છે. ઉદયપુર રાણાના હાથમાંથી ચિતોડ યોગદોના તાબામાં ગયું હતું અને ઉદયપુરે પર્વતશિખરપર નારી જઈ લા ઉદયપુરની સ્થાપના કરી હતી પણ દિવસો સુધી વસે રહ્યો ત્યારે નગરવાસીઓ અન્યમ્માં થઈ ગયા ત્યારે એકવચ્ચત તેને કદ રાહડી દેતા, નહિ તો ચિતોડ કદિજાલુ તેના અધિકારમાં આવે નહિ.

અને તે સ્વયં સર્વ સજપરિત્યાગ કરીને કથાર ૧ ગિરિયુગપર જઈ વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યો પરંતુ ત્યાં પહોં તેને શાંતિ મળી નહિ થોડો સમય વ્યતીત થયા પછી તે પાદશાહની આજ્ઞાથી દિલ્હીની રાજસભામાં ગયો અહીં આ જાહાગીરે તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો આ કઠોર તિરસ્કાર તેના હૃદયમાં બાણની પેઠે લાગ્યો ભયંકર માનસિક પીડાથી તેનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું અને તેથી તેણે ભરસભામાં સર્વના દેખતા પોતાના હૃદયમાં કટાર મારી પાદશાહની સમક્ષ આપઘાત કર્યો સ્વદેશદ્રોહીને પોતાના પાપનું યોગ્ય પ્રાપ્તિ મળ્યું ૨ ધરણીમાનાના હૃદયપરથી એક ભારે બોલો બોલ્યાં ગયો

અમરસિંહને પોતાનું પ્રિય નગર ચિતોડ પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ તેમની પાસે એટલું મોટું સૈન્ય કેવા એટલું બધું દ્રવ્ય નહોતું કે જેથી ચિતોડની રક્ષા થઈ શકે, તેથી હવે તેનું રક્ષણ શી રીતે કરવું તેની ચિંતામાં તેઓ પડ્યા રાણાજીને ચિતોડની પ્રાપ્તિ થવાથી જે આનંદ થયો હતો, તે દીર્ઘકાળપર્યંત પહોંચ્યો નહિ ચિતોડની સ્વાધીનતા પુનઃ કુપ્ત થઈ અને રાણાજીનો આનંદ પણ નાશ પામ્યો જો તેઓ ચિતોડપર અધિક વિશ્વાસ ન રાખત જે તેઓ પ્રતાપસિંહની પ્રણયીનું અવનન કરી સકટ સમયે ચિતોડનો ત્યાગ કરી પર્વતોના દુર્ગમ સ્થાનોમાં ચાલ્યા જાત અને ત્યાં રહીને શત્રુઓને સતાવત, તો તેમનું સ્વાધીનતાશ્રી રત્ન યુગ ચાત નહિ, અને કદાચિત તે જાત તોપણ રાણા અમરસિંહ પોતાના પૂજ્ય પિતાના જેવા ગૌરવસંહિત પોતાનું જીવન વ્યતીત કરી શકત પરંતુ તેમણે તેમ કર્યું નહિ હૃદયથી અતરાત્રા પ્રતાપસિંહનું આવીદર્શન શીઘ્ર ચરિતાર્થ થયું ૩ ગિહવાતકુળની પવિત્ર સ્વાધીનતા સંજ્ઞાને માટે નષ્ટ થઈ ૪ ચિતોડની પ્રાપ્તિ કરીને મહારાણા અમરસિંહે ઓછામાં ઓછા એ શી કિલ્લાઓ અને નગરો પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આમાંના અત્યંત (અન્ડીસા)દુર્ગને તેમણે શી રીતે લીધો હતો તેનું જ્ઞાત આવશ્યક જાણીનીને લખવામાં આવે છે આ કિંમ્બો સેતી વખતે મેવાડ ના એ શ્રેષ્ઠ સામંતકુલો વચ્ચે જેવો ધોર વિવાદ થયો હતો તેવો કદિ પણ થયો નથી

જાહાગીરની ત્રીજીવારના આક્રમણના વર્તમાન સાંભળી રાણા અમરસિંહ યથાસંભવ સેના એકઠી કરવા લાગ્યા, પરંતુ મોગરોને આવવાની હજી વાર છે એવો વિચાર મરી તેમણે તે અરસામાં કેનાક નગરો અને ગામો તેમના કબજામાંથી ખુલવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો યુદ્ધની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી એવામાં સેનાના અગ્રભાગની રક્ષા કાણે કરવી એ વિષે ચર્ચાવતો અને શક્તાવતો વચ્ચે ધોર વિવાદ થયો અદાવતસરહાર મોટા હોવાથી અત્યાશંખ્ય તેમનેજ આ સન્માન મળવું હતું પરંતુ આ વખતે શક્તાવતો પોતાના પશુક્રમની શ્રેષ્ઠતાનું કારણ દર્શાવી દિરાન ૪ જેની રક્ષા કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને તૈયાર થયા રાણાજી મદાશુ અવજમા પડ્યા આ સન્માન ફોને આપવું અને ફોને તે આપવું તે વિષે કાંઈપણ નિર્ણયપર તેઓ આવી શક્યા નહિ તેમને લાગ્યું કે જો એક દનને એ સન્માન આપવામાં આવશે તો ખીજો પક્ષ નારાજ થઈને ચાલશે જશે

આ ઉભય દન સાથે મળીને બપોસુધી સદાય ન કરે ત્યાસુધી કાર્ય પાર પડાનો સભવ નહોતો ગણાજીએ અનેક તર્કવિતર્કો કર્યા, પરંતુ તેમને કાંઈ પણ ઉપાય જડ્યો નહિ ત્યારે મદાગાજા માન રવા ત્યારે અતે ઉભય પક્ષો ખડગની સદાયથી આકૃષ્ટ પ્રમ્દનો નિર્ણય કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા હવે રાણાજી ઉચ્ચ અને જબીર સ્વરથી બોલ્યા - અતનાદુર્ગમાં જે દન પ્રથમ પહોંચશે તેને દિરાનની રક્ષાનો અધિકાર આપવામાં આવશે ૧ રાણાજીના મુખમાંથી આ વાક્ય નીકળ્યું કે તરતજ અદાવતો અને શક્તાવતો સર્વ પ્રકારનો વાદવિવાદ છોડી અતનાદુર્ગ તરફ ચાલ્યા લાગ્યા

રાજધાનીથી નવ કોસપર પૂર્વ દિશામાં અતનાદુર્ગ આવેલો છે આ દુર્ગ ઉચ્ચબુમિપર ખમ્મારવામાં આવેલો છે તેની ચારે તરફ પાસાણની દિવાલ છે તેના ઉપર લાગપર વચ્ચે વચ્ચે એક એક ગોળાકાર રક્ષકરાણા આવેલી છે એક નદી કોટના પાયાની સાથે અજડાની અજડાતી ચારી જાય છે આ દુર્ગના

૧ કથાર નામનો ખડગ (ટકરી) જાયતી અને અજળના સમગ્રપાન આગળ છે એ ટકરી રજા પારના પેશ્વાની નિઠ છે

૨ અજ રાજરજના કુલાચાર પુત્રે દિદુખમ ૩ છાંડી યવનખમ ૪ અડખ કમોં દનો આ પુત્રનું નામ મદોજતબા રાહો જાહાગીરના સમયમાં મદોજતબાજ નતિ સાદસિક સેનાપતિ બન્યો હતો હતો

૫ નાના અમ્દામને દિરાલ અપવા દરીલ કહેવમાં આવે છે

મધ્યભાગમાં દુર્ગરક્ષકોના મહાનય છે આ મહાવયની ચારે તરફ ખાધ ખોદેલી છે ? કાટની બહાર પ્રવેશ કરવાને માટે કેવળ એક જ દાર છે ઊંચાના રમ્પ કિરણો પૂર્વદિશાના ગગનને રચી નાખે તે પૂર્વે ઉપરું ક્ષત ઉભયપક્ષો અતના કિંદના તરફ ચા-ચા આજપર્મન જે લોકો પરાક્રમ પ્રકાશિત કરવામાં એકથી જના પ્રતિદ્વંદી હતા, તેઓ આજે પચની લાનસાથી ઉત્સાહિત થઇને પોતાના શાખનો પૂરેપૂરો પરિચય કરાવવાને માટે બીજા કોઈ કરવા ચાલ્યા ઉત્ક દુર્ગપર ધવનોનો અધિકાર હતો આજે જે વીર દુર્ગરક્ષક ધવનોના સહાર કરીને અતવાનો ઉદ્ધાર કરશે તેજ મૌરવમુડટ ધારણ કરશે અને તેનેજ મેવાડના સૈન્યના અમલાએનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે પ્રચડ ઉમગથી અને વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની લાનસાથી ઉત્સાહિત થઇને આજે મેવાડના જે સામતકુલો મેવાડનાયની કદાર પ્રતિજ્ઞાનુ પાનન કરવાને ચાલ્યા જાય છે ભટ્ટકવિઓ વીણા સાથે સુંદર રવે મગજબાળે માવા લાગરા રાજપૂતભુદરઓ પશુ તેમના સ્વરમાં પોતાના કાકિતકદનો આનાય મેગવીને રાજપૂત-રીરિને બમણો ઉત્સાહ આપવા લાગી

સુધેવ ઉદિત થઈ ચૂક્યા છે તેના કિરણો જૂલોની મીસીઓપર તથા પર્વતના શગોપર ફીડા કરી રહ્યા છે આ સમયે શક્તાવતમણુ અન્તનાના દારની નિકટ પહોંચ્યા અને શત્રુઓને અસાવધાન બોધને તેમનાપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ યવનો રાજપૂતોને બેધ તથા તેમને ઉદ્ધેશ સમજી બઈ અલ્પ કાળમાં શસ્ત્રાભ્યાસી સજ્જ થઈ ગયા અને કિંદનાપર ચડી ગયા આ વખતે ઉભય દ્વેષ વચ્ચે ધોર સમાપ્ત થવા લાગે આ તરફ ચઢાવતો માર્ગ બૂંદીને એક વિશાળ જનમય પ્રદેશમાં બઈ પડ્યા આ દુર્ગમ બૂંદી માથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ નહિ જડવાથી તેઓ અહીં તરી બ્રમણ કરતા હતા, એવામાં એમ ભરવાડ તેમને મળ્યો આ ભરવાડે તેમને માર્ગ બતાવ્યો એટલે તેઓ શીઘ્ર અતનાદુર્ગની નિમ્નટ આવી પહોંચ્યા ચઢાવતો પોતાની બુદ્ધિ ચઢાવી પોતાની સાથે કેવીક સીડીઓ લઈ આવ્યા હતા આ સીડીઓને કાટની સાથે લગાડી તેઓ તેપર ચઢવા ગયા મુસનમાનોએ એક ગોળો છોડ્યો આ ગોળો ચઢાવતમાદારને યાગો અને તે સીડીપરથી નીચે તૂટી પડ્યો વિધાના એ તેના લાગ્યમાં દિરાનનું રક્ષણ કરવાનો અધિકાર વખ્યો નહોતો ધીમે ધીમે ઉભય દ્વેષની પ્રચડ ગતિ રોમાંષ ગઈ ચઢાવતો અને શક્તાવતો ક્ષણબર રચર રલી પછી તરતજ ભયકર બળપૂર્વક શત્રુઓના પરાજય મ્ખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યા શક્તાવતસરદાર એમ પ્રચડ દારીપર આરંભ થયો હતો બીજાને કાંઈ ઉપાય નહિ જ વાથી તેણે દુર્ગના બંધ દારપર દારીને છોડ્યો ભયકર નાદ કરી તે પ્રચડ ગજરાજ અત્યત બળપૂર્વક દાર તરફ દો ચો પરંતુ દારમાં લોગના અત્યત તીક્ષ્ણ ખીના જવા હતા તેથી દારીનું મોઢ નેર ચાલ્યું નહિ તે કાંઈપણ પ્રકારે તે દાર તોડી શક્યો નહિ તે દાર તોડતા અનેક શક્તાવત-રીરિ મરણ પામ્યા પરંતુ દાર તૂટી શક્યું નહિ તે છતાં પણ શક્તાવતસરદાર હતાશ થયો નહિ તેના ઉત્સાહ જેવો ને તેવો માયમજ રહ્યો અકસ્માત ચઢાવતોના તરફથી ગગન મહકને બેઠી નાખતો પ્રચડ જયજયકાર અર્ચન સલાબાવા વાગ્યો આથી અન્તાવતસરદારનું હૃદય કે પાંચમાન થઈ ગયું બીજાને કાંઈ ઉપાય નહિ જણવાથી તે પોતાના દારીપરથી નીચે ઉતર્યો અને દારની માથે લાગેના તીક્ષ્ણ ધારાવાળા ખીનાઓપર ચડી ગયો પછી તેણે ઉન્મત્ત બની આવતતે રોમાંસીને કહ્યું - “દારીને ચારા ઉપરદોડાનહિ તો દમણુ તોડી ચિર કાવી નાખીશ મારતે પોતાના રામીની આંત્રાનુ પામન કર્યું તે પ્રચડ ગજરાજે જ કુશની ભયકર પીડાથી અત્યત દુખિન થઈ ધોગ શબ્દકરી બીજા બળથી દુર્ગદારપર દક્ષ ગારી આ પ્રચડ પ્રદાર સહન ન થઈ રાખાથી બન્ને ખારણા તૂટી ગયા અને રાખાવતસરદાર પણ ગતપ્રાણ થઈ નીચે તૂટી પડ્યો આ ઘટનાપર સૈનિકોએ લેશ પણ વફા આપ્યું નહિ સરદાર માથે થયો, તેનું રાજ પૂરવીપર પાંચુ, પરંતુ રાજપૂતવીરોએ તે તરફ દષ્ટિપાતનુંદા મ્યો નહિ તેઓ તે શૂરવીરોપર પગ ચૂંટીને પ્રચડ વેગથી ખુનેડા દારની બહાર ચાલ્યા થયા શક્તા વતસરદારે આત્મોત્તર્ગનું આણુ અપૂર્વ ઉદાહરણ દર્શાવું તે છતાં પણ શક્તાવતોને તે દિવસે દિરાનનું રક્ષણ કરવાનું સન્માન મળ્યું નહિ ગમતાવતો દુર્ગમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમણે ચઢાવતમાદારને શૂરદેહ

કનત દાડ જણાવે છે કે દારમાં આ દુર્ગને વિષ્ણુ થઈ ગયો છે આર કંટથી દિવાલો અને આદ જે ચઢાવત દબનુથી વિષ્ણુ થઈ ગયો છે

હિન્દુઓ ઉપર પડેલાં ભેષો સંભાવતઃસરદારે આત્મોત્સર્ગ કર્યો તે પૂર્વે તેમણે ચંદાવનેનો જે જખનન નાખ્યો હતો, તે ચંદાવતોએ હિન્દુઓ પ્રવેશીને કર્યો હતો. યુનુના મારેલા મેળાથી ત્યારે ચંદાવન-સરદાર મીડીપરથી નીચે તૂટી પડ્યો, તે વખતે તરતજ એક ચંદાવતઘોડેર પોતાના પક્ષના નેનાપતિ બન્યા આ ઘોડેર પ્રથમના નેનાપતિની નીચેની પદવી ભેગવતા હતા. એમનું નામ વાદાઘોડેર હતું જે વીરો અતિ ધીર વિપત્તિથી જરા પણ ગભરાતા નથી જરૂર પડતા જે લોકો વ્યાધની સાથે પણ કુસ્તી કરવાને તૈયાર થાય છે, જેમને માથામેઠ લેરા પણ ચસર મરી ચકતો નથી, એવા પ્રકારના વીરોમા વાદા ઘોડેરની ગજુની હતી વીરતા, તેજસ્વિતા અને નીડરતા તો તેમના હૃદયમા નૂતિભંતજ હતી જે વખતે ચંદાવનસરદારનો મૃતદેહ સીડીપરથી નીચે પડ્યો, તે વખતે તરતજ વાદા ઘોડેરે તેને પોતાના કુપદાવતી પોતાની કમર સાથે બાધી દીધી અને પછી તેઓ કોટપર ચઢ્યા હતા. તે વીર પોતાના હાથમા લીધેલા ભયકર ભાનાવની યવનોનો સદાર કરતા ધીમે ધીમે આગળ વધ્યા અને તેમણે સરદારના મૃત શરીરને હિન્દુઓપર મૂકી દીધું.

તત્કાલે તે વિજયોન્મત અનેના ચંદાવતઘોડેર પ્રચલ સંખ્દથી પોકારી ઉઠ્યા - 'હિરોલ' હિરોલ' ચંદાવતવંશિને હિરોનનું સન્માન મળ્યું છે' આ સંખ્દ અતવાદુર્ગના પ્રત્યેક શિખરપર ગુમારવ કરતો કરતો આગળ વધી આકાશને ભેદી નાખવા હાથે. તેનાથી જાણે સમગ્ર વિશ્વ કંપાવમાન થઈ ઉઠ્યું. વાદા ઘોડેરે પોતાના પ્રચલ બાદુનગથી મેળવેલો પગખિત કર્યો જે એ માર માણસો માણુ લઈને નાશી ગયા, તેજ માત્ર બચવા પામ્યા. મેવાડની જખપતાકા શીઘ્ર અતવાદુર્ગના શિખરપર ફરકવા લાગી. સંભાવતવધિ ધીર મુકાથી પાછા ફર્યો 'હિરોલ' ની વ્હાળો બાર ચંદાવન ઘોડેરના ઉપર રહ્યો આ પ્રચલ મુદકલદમા-આ ભયકર અતિદેવમા ઉભયપક્ષના અનેક સૈનિકો અને સરદારો માર્યા ગયા અહીંઆ આંવચકતા જણાયાથી સંભાવનઘોડેરની ઉત્પત્તિનું વર્ણન લખવામા આવે છે.

રાણા ઉદયસિંહને મોવાસ પુત્રો થયા હતા તેમા યકનસિંહ બીજા પુત્ર હતા બાપ્પાવસ્થાથીજ તેઓ તેજસ્વી અને નીડર હતા તેમણે આ મુકુમારાવસ્થામાજ યૌવનની તેજસ્વિતા અને નીડરતાનો પૂર્ણ પગિય કરાવ્યો હતો એમ કહેવાય છે કે યકનસિંહની જન્મવત્રી બનાવતી વખત જ્યોતિ ધીમે કહ્યું હતું કે તે મેવાડને કંપકરૂપ નિવડશે ત્યોતિતીરુ આ લવિષ્ઠકથન ખરે પડ્યું આ વખતથીજ રાણા ઉદયસિંહનો પ્રેમ ચકતસિંહ ઉપરથી ઉભી થયો હતો, તે છતાં પણ આખરે તે પોતાનોજ પુત્ર હતો. પુત્રપરનો મોહ કેમણ છોડી ચકતુ છે? આથી તેમણે તેમને કાદકમળ કરી નદિ કાંધની મતિ વિચિત્ર છે કાંતની મતિથી નીડર ચકતસિંહ પિતાની આજમા ખટકવા લાગ્યા આ કારણ થી રાણા ઉદયસિંહ પુત્રની આજામતા વિસરી જઈને એક વખત તેમને રિરંઝેલ કરાવવાને તૈયાર થઈ ગયા હતા.

ચકતસિંહ બાપ્પાવસ્થામા પણ અત્યત નીડર હતા આ વાન નિમ્નવિખિન હકીકતપરથી સ્પષ્ટીરે સમજારો બાપ્પાવસ્થામા તેઓ એક દિવસ પોતાના પિતાની ખાસે બેસીને બેસતા હતા. એટલામા એક યુદ્ધાર એક નવી બનાવેલી કટાર લઈને ત્યાં આવ્યો રૂના બારીક પડ બનાવીને તે પર શસ્ત્રની ધારની પરીક્ષા કરવાનો રિવાજ છે આ રિવાજ પ્રમાણે તે કટારની ધારની પરીક્ષા કરવાની તૈયારી ચાલતી હતી, એટલામા બાળક ચકતસિંહે યુદ્ધારના હાથમાથી કટાર ઝુટવી લઈ કહ્યું 'પિતાન'

૧ સંભવતઃસરદારનો અટકવિ અમરકદ કનૌલ દોડીને મિત્ર હતો ઘોડે પોતાના મિત્રના મુખેથી આ યુદ્ધના લાભમા ભેરી થાત સાબળી દબી કે ન્યારે રાજપૂતોએ અતવાદુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, તે વખતે મેવાડના નેનાપતિ ચોતજ બેલવામા મરાઠન થઈ ગયા હતા. ઘોડેરદારોએ તેમને આ વિષતિના સમાચાર ક્યા તે વખતે તે ઉઠા રમતમા એટલા તો લીન થઈ ગયા હતા કે તેમણે તે સમાચારકદ કિષિનું પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. દરે રાજપૂતોનો વિજયીય આકાશપટલને ભેરી નાખવા લાગ્યો, ઘરનું તે છતાં પણ મેવાડસેનાપતિ સાવધાન થવા નહિ બારવાર નેનાવની મન્યા છતાં તેમણે લક્ષ આપ્યું નહિ. દરે રાજપૂતો ત્યાં આવી પડો-આ અને રાજ્ય વચ્ચે રાજપૂત પ્રદાર કરવાને તૈયાર થયા એ વખતે મેવાડસેનાપતિએ રાજપૂતોને સચિનવ પ્રાપ્ત કરી કે - 'બાપ અમ દોને તક આજ લોક મહેશ્વની છે' રાજપૂતોએ પ્રથમ તો તેમની આ પ્રાપ્ત રચીતરી ધારુ દીપ કાનમુખી ન્યારે તેમની બાજુ ખામ થઈ નહિ ત્યારે તેમણે તેમને કદાર કર્યો.

શુ આ કટાર અસ્થિ અને માંસ કાપવાને માટે બનાવવામાં આવી નથી ?" આ પ્રમાણે બોલી કુમારે પોતાના યેમળ હાથમાં જોરથી ઉકળ કટારનો પ્રહાર કર્યો હાથમાંથી તીવ્ર વેગથી થોડી નીકળવા લાગ્યું. મહારાણાનું આમન પણ ચક્રતમિહના રુધિરથી ભીજીને નાવ બની ગયું, પરંતુ કુમારના સુક્રમાર મુખમાં નાપડ શોકિલા કુખની કિચિત્ પણ છાયા જણાઈ નહિ સર્વ માણસો કુમારની આવી સાહસિકતા અને તેજસ્વિતા જોઈને અત્યંત વિસ્મય થયા ચક્રતમિહની નીડરતા જોઈને મર્વ લોકો અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કો કરવા લાગ્યા, પરંતુ રાણા ઉદયસિંહના મનમાં જે ભાવ ઉત્પન્ન થયો તે તે રસ તેઓજ જાણતા હશે કામરતાથી હોવા બ્યોતિપીની ભવિષ્યવાણીથી હો, પરંતુ તેમણે તત્કાળજ કુમાર ચક્રતમિહનો તિરસ્કેદ કરાવતી આજ્ઞા કરી આ કઠોર આજ્ઞાનું પાનન કરાવતી તૈયારી થવા નાગી કુમારને ભય કર વધરથળે લઇ જવામાં આવ્યા, પરંતુ એટલામાં સાતુન્ધામરદારે રાણાની સમક્ષ આવી સવિનય નિવેદન કર્યું—“મહારાજ” કૃપા કરીને આ દીન માણુમની એક વાન સાબળો મારાપડ પ્રમન્ન થઈને આરે અનેકવાર મને વરદાન આપવા ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે, પરંતુ યોગ્ય પ્રમંગ પ્રાપ્ત નહિ થયાથી મેં આપને કાંઈ પ્રાર્થના કરી નહોતી આ વખતે યોગ્ય પ્રસંગ મળ્યો છે માટે કૃપા કરીને આ દીન માણુમની એક કામના પૂર્ણ કરો ” રાણાજીએ અકપટભાવે ઉત્તર આપ્યો—“ સાતુન્ધાનાથ ” આપની શી અભિલાષા છે ? જે હોય તે સ્પષ્ટરીતે કહેો તરતમાજ તમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરીશ ” સામંતશિવેમણિ સાતુન્ધાપાતના હૃદયમાં આશાનો સચાર થયો તેમણે પુનઃ સાદસ અને નત્રતાપૂર્વકે કર્યું—“ મહારાજ ” ધન, ગૌરવ વા ઉચ્ચ પદવીની મને અભિલાષા નથી કેવલ આ એકજ પ્રાર્થના છે કે દયા કરીને રાજકુમાર ચક્રતમિહનો પ્રાણુદ ૨૬ કરો મારે પુત્રપુત્રી કાંઈ નથી મારી વિપુન ધનસપત્તિનો અને ઉચ્ચ કુનૌરવનો કેાઈ પણ ઉત્તરાધિકારી નથી, માટે મેં હમણા રાજકુમાર ચક્રતમિહને ધર્મપુત્રવત્ ગ્રહણ કરીને ચઢાવતગોત્રને સંપૂર્ણ વિનાશના પળમાંથી બચાવવાની ઈચ્છા કરી છે જે આપ કૃપા કરીને આ રક માણુસની આ પ્રાર્થનાને સ્વીકાર કરશે તો મારા કુળની રક્ષા થશે ” ઉદયસિંહે સાતુન્ધાપતિને વચન આપેતુ હોવાથી ચક્રતમિહને પ્રાણુદ કામથી મુક્ત કર્યો સાતુન્ધાપતિએ તેમને ધર્મપુત્રવત્ ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ જતન તથા આદરસહિત તેમનું લાનનપાવન કર્યું, પરંતુ આ મરદારને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક પુત્ર તથા એક કન્યાની પ્રાપ્તિ થઈ દલે સાતુન્ધાપતિ એક પ્રકારના મકટમાં આવી પડ્યા દરકપુત્ર ચક્રતમિહને શી સપત્તિ આપવી તેનો તેઓ નિર્ણય કરી શક્યા નહિ, પરંતુ એ અરસામાં પ્રતાપસિંહના તરફથી એક દૂત આવ્યો અને તેણે સાતુન્ધાપતિને નિવેદન કર્યું કે—“પ્રતાપસિંહે પોતાના બ્રાતા ચક્રતમિહને સલામો છે ” પોતાના પાવકપિતા ચઢાવતસરદારની અનુમતિ લઈને ચક્રતમિહ પોતાના બ્યેષ્ઠ બ્રાતાની સાથે રહી પરમ સુખથી કાળ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા, પરંતુ દુર્ભાગવશાત્ આ સંદોહરતા ઝાઝા દિવસપર્યંત ટકી નહિ, એક વખત મૃગયા બેવતા ઉભય બધુઓવચ્ચે નિશાનના સળંગમાં ધોર કપડ થયો ઉભય કહેવા લાગ્યા કે—“મારાજ બાણે નિશાન ભેડુ છે ” ધણીવારસુધી આ તકરાર ચાલી, પરંતુ કાંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ, ત્યારે પ્રતાપસિંહે પોતાની બ્રૂકરી ચઢાવી પોતાના લઘુબ્રાતા તરફ જોડુ અને હાથમાંનો ભાનો ઉઘાડી મળીરવાણીથી કર્યું—“ આવ, દલે કેના બાણથી નિશાન ભેડયુ છે, તેનો નિર્ણય બરાબર રીતે થઈ શકશે ” ચક્રતમિહને લેશ પણ ભય ઉત્પન્ન થયો નહિ તેમને જરા પણ કંપ થયો નહિ તેમણે નીડરતાપૂર્વકે ઉત્તર આપ્યો—“ શીક, જોઈ લઈશ, આવી જાઓ ” તત્કાળ ઉભય બધુઓ ભાતા ઉઘાળવા લાગ્યા, વીરોની ધણાસાર ચક્રતમિહ પોતાના બ્યેષ્ઠ બ્રાતાના ચરણોને વદન કરીને તેમની ધણ પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી અને પ્રતાપસિંહે તેમને આશીર્વાદ આપ્યો, પછી તેમણે પોતપોતાના ભાતા ઉઘાડી એખીજપર આકમલ્યુ કર્યું ત્યાં આગળ ઉભેના ઈતર મર્વ માણુસો મિમોદીઆકુળનો નાશ થતો જોઈને જાણે વજાપાત થયો હોય તદ્વત્ સ્તમ્ભ થઈ ગયા તેમાંનો કોઈ પણ માણુસ તેમને રોકવાનું અથવા તેમની વચ્ચે પડવાનું સાદમ કરી શક્યો નહિ જિહ્વોત્કલના પરમ પવિત્ર પુરોહિતે દૂરથી આ ઘટના જોઈ તેઓ તત્કાળ તેમની પાસે ત્વરાથી દોડીને આવી પહોંચ્યા અને બોલ્યા—“મહારાજ ” આ શું કરો છો ? અર શું કરો છો ? આવુ કામ કરશો મા ” આ પ્રમાણે કહીને તેઓ ઉભય બધુઓની વચ્ચે ઉભા ગયા, તેમણે ઉભય બધુઓને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા, પરંતુ તેમનો સર્વ પ્રયત્ન

વ્યર્થ ગયો. બીજને ઉપાધ નહિ હોવાથી પુરોહિતે પોતાના ઉદરમા કટાર મોગી દીધી અને વિશ્વ કરનાર ઉભય બ્રાતાઓની વચ્ચે તેઓશ્રી યજ્ઞને પડ્યા તેમની સમક્ષજ આઘાતલ્પ્ય યજ્ઞપુરોહિતના પવિત્રરુધિરથી ઉભય રાજકુમારોના નિર્મળ ચરિત્રમા કલક લાગ્યું, તેમના કપાળે ઘસડવાનું મદાપાતક યોદ્યું, ત્યારે તે બ્રમિત પુરોહી આખો ખુદી. અમારી અજાનતાથી આ બિચારો આઘાત મોગી ગયો, એમ ધારી બન્ને જળ સ્નેહક્રીડા દષ્ટસ્તંભ યજ્ઞ ઉભા પ્રતાપસિદ્ધે સકતસિદ્ધને મેરાડનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરી તેજસ્વી શકતસિદ્ધે જ્યેષ્ઠબ્રાતાની આજ્ઞા શિરસાવલ્લ કરી, તેમના ચરણમા શિર ઝુકાવી તત્કાળ મેરાડનું રાજ્ય છોડી પ્રયાણ કર્યું તેમજે દિલીજ્ઞને પોતાના જ્યેષ્ઠબ્રાતાપર બદલો લેવાને માટે અકબ-દનો પક્ષ પ્રદણ કર્યો પ્રતાપસિદ્ધે વિધિજનુસાર ઉક્ત આઘાતની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરી અને તેના પુત્રને 'વાલ્મ્યદ્રવિવાહરી' એક જગીર પ્રદાન કરી ઉક્ત પુરોહિતના વંશને અઘાપિ તે જગીર ભોગવે છે એ એક આઘાતે પોતાના રાજનતા પરમ દિતને માટે ને રથને આત્મોદ્ધાર કર્યો હતો, તે રથને એક સ્મારકસ્તંભ બંધાવવામા આવ્યો. ઉક્ત આઘાતરુધિરથી રાના સળેના રથને અઘાપિ ને સ્તંભ ઉભો રહીને તે આઘાતજેદનો અદ્ભુત આત્મબોગનો પ્રસક્ષ પરિચય આપે છે તે દિવસે ઉભયબંધુઓ એકબીજાથી પૃથક્ થયા દીર્ઘકાળપર્યંત ઉભય વચ્ચે યનુતા રતી પછી ને દિવસે શકતસિદ્ધે પોતાના જ્યેષ્ઠબ્રાતાના પ્રાણ બચાવ્યા તે દિવસથી ઉભય બંધુઓ ખાતુ વના સાચા બંધનથી બંધાયા અને ત્યાગપછી તે બંધન કદિપણ છૂટ્યું નહિ

શકતસિદ્ધને ૧૭ પુત્રો હતા; પરંતુ તેઓના કુલ્યમા એકતા અથવા બંધુતાનું નામ પણ નહોતું ને દિવસે પીરવર શકતસિદ્ધ આ લોકમાથી વિદાય થયા તે દિવસે તેમના પુત્રોનો મુખધાઈ રહેલો તિલ્લાગિનિ પ્રમંડ તેજથી બમણી ઉઠ્યો અને એકબીજાનો નાશ કરવા લાગેા પિતાજીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને માટે કેવલ જ્યેષ્ઠ પુત્ર બાવુજી સિંહાસન સર્વ પુત્રો નહીનડે મથા વિધિવિધાનપૂર્વક સર્વ કાર્ય સંભાળ કરીને તેઓ સર્વ બીસિરાર દિલ્હીમા પાંડા બાન્ધા, પરંતુ તેઓ દુર્ગમા પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ તેમના આગમનપૂર્વેજ તેમના જ્યેષ્ઠબ્રાતા ભાનુજીએ દુર્ગના દાર બંધ કરી દીધા હતા તેમજે વારવાર પોકાર કર્યો; પરંતુ દાર ખોલવામા આવ્યા નહિ જ્યારે તેમજે આ અન્યાયી આચરણનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ભાનુજીએ દુર્ગમા રહીને પ્રાયત્નર આપ્યો - "તમે કાંઈ ઇનર રથને આશ્રય લો અહીં આ તમારે માટે રથાન નથી મારે પણ માણસોના ઉદર ભરવા પડશે" શકતસિદ્ધના બીજા પુત્ર અગચગિદે જ્યેષ્ઠબ્રાતાના આ અન્યાયી કાર્યથી અત્યંત ખિન્ન થઈ કાંઈ પણ પ્રકારેા પ્રતિવાદ કર્યો વિના નમતાપૂર્વક તેમને જણાવ્યું કે - "જે આપની આવીજ દામ ગ્રહિતો તે વું આપનો પ્રતિવાદ કરેા માર્ગતો નથી દમણુ એકવાર કિસાના દાર ગોળી દો એટલે જો એ અમારા અપિત્ર, અથ તથા દારૂઆઓ વજેરેને લઇને બિસિરાર દુર્ગથી વિદાય થઇએ" કિસાનું એક દાર ખોલવામા આવ્યું અચચગિદે પોતાના પદર ભાતાઓની આંધે દુર્ગમા પ્રવેશ કર્યો અને તે સર્વ અથ, રાજાસ્થ, પરિહાર વજેરેને યજ્ઞ ઉદરસ્થ નરક ગાંધા ગયા છડ આ રખતે મારવાડના ગોડોડોના અધિકારમા દનું અચચગિદે પોતાની ગર્ભવતી સ્ત્રીને લઇને અત્યંત સાવધાનીથી ચાલતા હતા તે સર્વ પાવૈડ નામના રથાનની નિકટ પહોંચ્યા એટલામા અચચગિદની સ્ત્રી પ્રસવીત્રીથી અત્યંત પીડિત થઈ, આથી તેઓ આગળ જઈ શક્યા નહિ તેમજે પાવૈડના મોનચદાસદારની પાસે આશ્રય માંગેા; પરંતુ મોકની વાત છે કે આવા વિપત્તિકાળમા તે દુરાચારીએ તેમને આશ્રય આપ્યો નહિ નિકટમાત્ર મોગગાઇનું એક છૂર્ણ મદિર હતું - બીજને ઉપાધ નહિ દોરાથી અચચગિદે આ મદિરમાં આશ્રય લીધો તેમની ગર્ભવતી સ્ત્રી મદિરના એક ખુણામા જઈ સતી આ વખતે પ્રમંડેશથી મુમજાધાર વરનાદ વગવા લાગેા જ્ઞેમજ્ઞ વરમાદ વરગવાથિ મદિર વાગવાર કપાયમાન થા રાગ્યું તેની દિશાગતો એક મદાપ્રમંડ પાસણ છૂટે પડી ગયો અને તે ઉકન ગર્ભવતીપર પડવાની તૈયારીમાં હતો એ સર્વ અચચગિદના કનિઃ જ્ઞાન બદે રથ આગળ જઈ તેને પોતાના મગનકપર સ્ત્રીની લીધો અચચગિદના એક બીજા બંધુ નિકટના વનમાથી એક બાગનુ યજ્ઞ દાખી લાવ્યા અને તેનાવતી ઉભયપાસાનું રોડો આપ્યો. જ્યાંમુખી ખાવગીના ગજનો રોડો આપવામા આવ્યો નહોતો, ત્યાંમુખી બચ તે પાંચાળને સ્ત્રી સંસ્થાપના.

૧ આ મદિરમાથી કનિઃ દોડને અખુદિતપુરપારખુના પ્રસિદ્ધ શાલ કુમારજીની કારકિર્દીના રાજ્યમા મિત્ર રિવાજેખ મળ્યો હતો ૫ તોડ નિર્દેશ મળ્યોમાં આવેનું છે દાલમા એ મત્સ્ય મિત્રાકી ૨૧૧૮ ઇ

ભગવતી ગંગાજીના ભગ્ન મંદિરમાં ભય મર વિપત્તિના સમયમાં શકતાવત રીર અચરમિ હની શ્રીએ એમ નવકુમારને જન્મ આપે આ કુમારના લક્ષણાદિ જોધને સમસ્ત વીરગણ અનંક પ્રકારની આશા ધારણ કરના લાગ્યા અને તે કારણથી મર્વ જણે એકમતે તેને 'આશા' નામ આપ્યું પુત્રપ્રમનના આનંદાવેશથી ઉક્ત નવપ્રસૂતા સ્ત્રીના શરીરમાં નીન જળ આગ્ન અને પોતાના સ્વામી તથા દિયરની સાથે તેણે ધીર તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યા પહોંચતા ત્યાના નરેશે પરમ આદરપૂર્વક તેમણે રંગીત કર્યું અને તેમના ભરણપોષણને બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

ધીરનરેશ રાઠોડરાજના સરન અને સાદર વ્યવહારથી અચરસિદ્ધ પરમ સતુષ્ટ થયા અને પોતાના બ્રાતાઓની સાથે ત્યા પરમ મુખથી રહેવાલાગ્યા આ સમયમાં એકવાર રાણાજીના મુખ્ય મંત્રીએ સુપ્રસિદ્ધ જૈનધામ શત્રુજય ગિરિથી પાઠ કરતા ધીરના વિશ્રામ કર્યો તેઓ સ્વતુષ્ટ મસહિત પોતાના તણુમાં આરામ લેતા હતા, એવામાં અર્ધરાત્રીએ પ્રચંડ વાવાઝોડુ થયું આ વખતે મંત્રીના તણુ ઉઠી જવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો કરથી મંત્રીના જીવ ઉઠી ગયો બચવાનો કાંઈ પણ ઉપાય તેને સૂઝ્યો નહિ આ વખતે પરમ પરમાર્થી બન અને જોડે પોતાના કેટલાક બ્રાતાઓની સાથે ત્યા જાળે રાજમ ની રક્ષા કરી તેમનો આ પરમોપકાર જોઈ મંત્રીવર પરમ પ્રસન્ન થયો અને ઉભય હસ્ત જોડીને તેમની બબર પૂજી કુશળતાના સમાચાર પ્રાપ્ત થયા પછી તેઓ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા — આપ અહીંયા રહો છો તેમાં આપની શોભા નથી ચલો ઉદયપુર ચાલો હું નિશ્ચયપૂર્વક કરું છું કે મહારાજ આપને ઉચિત સ્થાનપર સ્થિત કરશે ઉક્ત વીરોએ મંત્રીના આ વચનોનો સ્વીકાર કર્યો નહિ તેમણે કહ્યું — 'રાજના આમત્રણવિના ત્યાં જવું મિત્ર નથી તેથી બ્યામુધી તેઓ સ્વયં જમને બોલાવશે નહિ ત્યા સુધી આ સ્થળેજ અમારો નિવાસ ઉચિત છે' તેમને દીર્ઘકાળપર્યંત ધીરના રહેણ પડ્યું નહિ દિક્ષી શ્વરની વિરુદ્ધ ખૂબ ધારણ કરવાને માટે રાણા અમરસિદ્ધ આ વખતે પછાડી લોકોને એકા કરતા હતા મંત્રીદ્વારા પોતાના આપ્તોના પરાક્રમ અને હિતૈષિતા જણીને રાણાજીએ તીવ્ર તેમની પાસે પોતાનો દૂત મોકલ્યો દૂતની સાથે ઉક્ત સમસ્ત વીરો પણ આલ્યા આલ્યા અને રાણા અમરસિદ્ધે પરમ આદર પૂર્વક તેમનો સ્વીકાર કર્યો.

ઉદયપુરમાં આવીને રાજબન્ધ શકતાવતેએ જે કાર્ય થયું તે જો કે સાધારણ હતું તથાપિ તેદ્વારા તેમની મહામ અને રાજભક્તિનો પૂર્ણ પરિચય આપણને થાય છે ચવનોની સાથે સગ્રામ ચાનતો હતો તે સમયે એકવાર રાત્રીએ રાણાજીએ એક પક્ષાડીસ્થાનમાં પોતાના સૈન્યની જાવણી નાખી હતી આ સમય શિયાળોનો હતો અને પર્વતપર જરફ પડતો હતો જેથી કંઈનો પાર નહોતો રાણાજીના કબૂતરો વિચાર મરી બન અને જોડે જગલમાંથી પુષ્કળ કાષ્ઠ લઈ આવ્યા અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી રાત્રીની ઢારણ કંડીથી રાણાજીની રક્ષા કરી ભટકવિઓના પ્રયોમાં આ સન્તાવતવીરોની—વિશેષત બદન અને જોડેની વીરતા પરાક્રમ તથા સહૃદયતાનું વિપુલ વર્ણન ઉપનમ્થ થાય છે જે દિવસે હરોના સરક્ષણના સન્માનમાટે રાણાના સામંતોમાં માહેમાહે ભયંકર ઝગડો થયો હતો જે દિવસે શકતાવત અને અદાવતેએ અતનાદુર્ગપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે દિવસે બનજ શકતાવતોની સેનાના મેનાપતિ થયેના હતા જે કે તેમનો બ્યેધ બધું બાનજી પણ આ સમયમાં આવ્યો હતો જે કે ડેરન પ્રાપ્ત થવાને માટે તેણે પણ પ્રાણનો દાવ લગાડીને પ્રવાસ કર્યો હતો પછી તે દિવસે જે વીરના અદ્ભુત પ્રાણોત્સર્ગના અદિમાંથી શકતાવતકુનો વશ દિગતમાં પ્રસરી ગયો હતો, તે વીર બદનસિદ્ધ હતા જે વખતે મહા વીર બદ્યે અતનાદુર્ગપર પ્રાણાર્પણ કર્યું, જે વખતે તે વિશાન દુર્ગ સુસવમાનોના હાથમાંથી છૂંટી ગયો તે વખતે બાકેરોનો સામંત આ શુભ સમાચાર રાણાજી પાસે લઈ ગયો રાણાજીએ સામંતરાજ્યપર પ્રસન્ન થઈ તેને સાફ પારિતોષિક આપ્યું અને તઓ સ્વયં પણ તીવ્ર અતનાદુર્ગમાં ગયા રાણા અમરસિદ્ધ જયારે અતનાદુર્ગપર પહોંચ્યા તે વખતે વીંચર બનમિ હની અતકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો હતો રાણાજીને સમુખ જોડેની વીર બદનસિદ્ધ ઉત્પાદપૂર્વક બોલી ઉઠ્યા —

‘હા હાતાર, ચૈયુના જુઝાર પુગમાની સુતનીના અગ્ન ૨

૧સુતુજ જૈનલોકોના પાંચ પવિત્ર પવિત્રોમાંનો એક પર્વત છે

૨ દ્વાદાન ચૈયુના પ્રાણહાન આ વાક્ય વારંવાર બાપરવામાં આવે છે એનો અર્થ એવો છે કે ‘રાજ

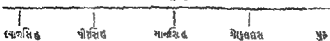
અગત્યના સંકલપાતરીતા આ કિસ્સાકેબાજી તેજસ્વી વચ્ચેના સંઘર્ષોની રાણાજી અત્યંત દુઃખ પુરવિત થયા અને જાત કરાવુપૂર્વક તે પીરને આસીર્વાદ દહને નમર તરફ ચાલ્યે ગયા વીતવર બહાના આ અંતિમ વખતે અર્પાધિ ભટ્ટેકોના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે એ કે રાજાવત પોતેની પિતરા અને તેજસ્વિતા દાનમાં બહુમાં ક્ષીપુ થઈ ગયા છે, એ કે આત્મ અને અર્ધાસુસેનતરી તે લોકો અત્યંત દીન અને કર્તવ્યહીન થઈ ગયા છે, તથાપિ તેઓ હજી આ સ્ખમનસયુક અભિનંદનથી સંપૂર્ણ વિચુખ્ત થયા નથી આજે ધણુ કોઈ શકતાવતસરદાર રાણાજીની રાજાસામાયી થાય છે નયન સાથ તેની સામે બેસે છે, ત્યારે ભટ્ટેકવિચ્છે તેમને કિચ્ચસ્વરથી વીતવર બાંના કોન આંત્રિય વચ્ચેના થાં સંભોધે છે આ વીરત્વ અને મરત્વયુક વાક્ય સાંભળતાની મારેજ આધુનિક દીનકીય સંકટાવગે ધણુ નવીન બદ્ધ અને ભિન્નતામાં જળવાન બની ભાય છે અને વર્તમાનને વાન બની જતને જૂઠાગણના જોરમય પ્રદેશમાં વિચરે છે બહુ નેજ અનુભાસેવ-ને મારોમાહેના વિમલ પ્રવરધાન તેમની દષ્ટિસમીપ ખુબુ થાય છે વિસાળ અત્યાદુર્ગ જાગણ વીતવર બધ પ્રવર મળવળ ઉપર ચાલે થાય છે પછી તે જરથી ઉતરી દુર્ગદારની ગોપય જઈ દારીની ટકાર સહન કરી પ્રાણેકમણુ કરે છે, તેમના માર જાગા અચરેશ જોડસેવ દસિક અને હનવાણુ તેની સાથેજ પ્રાણુપંથુ કરી પોતાનાં જીવનસાળ કરે છે આજુ હકવને ઉત્તરના પ્રદેશમાંલ ચિત્ર તેમની દષ્ટિસમીપ તરે છે આ પ્રમથે તેઓ પોતાની દાદાસહ અપાની અપાવને એક નીમપ્રતિ વકિષાવ કરે છે સંકલ્પિતના બળપ્રુપ ભાવુકમયે આ મરમુર્વે કોઈ કારણથી ગણાજી અમ્મસન થયા હતા આથી તે સદા દુ ખી રહેતો હતો, પરંતુ તેને આ દુ ખમાં દર્શકાભવન રહેતુ પમ્મુ તમિ સદ્ગામ્યવસાત રાણાજી અત્ય સમયમાં તેના પ્રત્યે પ્રસન્ન થયા એક વાર ભિદરના રોડેએ રાણાજીનુ અભાન કરું તેથી તેજસ્વી સકળાત સરદાર ભાણુએ પોતાની સેના સાથે તેમનાપર આક્રમણ કરું અને તેમને દુર્ગ છવી લીધી રોડેકે લાધી નાસી ગયા ભાણુએ રાણાજીનુ અપમાન કરેનારએને આંખે ભાંવણુ દાં આંખે ત્યારે રાણાજીએ તેનાપર વરમ પ્રસન્ન થઈને તેને પારિતોષિકમ લિસરેતરી સાથે કિમદરદુર્ગ મથો આપ્યો વીર-વર શકોતેસદથી પ્રારભ ને વનમાનસમયથય ન શકતાવતકુલના દસ સાંમથાએ અનુક્રમે રાખન કરું છે અથ કાલમાં તેમને પણ એટલો બધો કુનાર મથો હતો કે શકોતેસદથી મે માર પેલી થઈ એકમામાજ મેલકના રણુ આપનમના પડતા વધે દંભુ દકલવનવીરેને સમાધામાં એકની સમ્પા લવા પરંતુ વીર મુદકતક અને કાનના કંગા પ્રજાસથી સકળાવતગેવના પીરોને અધિક ભામ આ સસારમાથી પ્રણાલુ કરી ગયા જે સકળાવતસભાને એક સમયે મેલકની લેઈ અને વિશાંત સમિતિ મનવામાં આવતી હતી તે આને અત્યંત દાંન અને કીન થઈ ગય છે જે લોકો સમામજીમી રમતનુ મેદાન અને અભ્યાસદિતો માવવાના કે મળવા લવા તેમના વર્તમાન વચ્ચે જાને અને શઓને દયશ કરના અને રણુની લીમવર જતા પપુ ભમથી મર થર ક પી ઉં હ સમયથી બાંધદારી પશુ કમવને એકા કુ મારેવળે છે આત્મ પ્રમાદ દત અને દુર્મસનના અ સર્વ પ્રવરદે

એવુ અધિક પારિતોષિક આથી તેટલે સેવકના આ મેલકન વિશેષ થશે

કોઈ દંભુદ આમાં બધા કોઈ કે અત્યંત મહત્વના કમુ એક માનવય વચ્ચે છે આને અર્થ "મેલાના દસ મહત્વ કરેલા કિલ્લાને એવા થાય છે એમ કહેવાય છે કે વાંદરાસરોતુ આ મેલકપ્રમુદ થાય આત્મક સકલકિદને કિંમ ક પમા થો અને તે ભદ્રે થતી થશે જઈ શોધકલે બોલ્યા તોપણ અમારી પાસે કું રહું બધેકોએ મ મુલત આપી કે "અત્યંત કિલ્લા (કિલ્લા) ના અવધ મ"

૧ તારાકિલ્લા ૨૦ પુરોવાના એક પુત્રી ૩ રાણાજી

માનક

(પુક મારેલા નીચે થવાને અનુક્રમે માન્ય થયા)

સુવર્ણસિદ્ધ, મહાસિદ્ધ, અમાસિદ્ધ, મોહસિદ્ધ, કુશાલસિદ્ધ, એવાસિદ્ધ

આવર્યકેતર જળ્યાધાથી મૂળ વાત છોડીને દૂર જતું પડ્યું હતું. હવે પુનઃ આપણે મુખ્ય વિષય-પર આવીશું. રાણા અમરસિંહદાસ ત્રણ ચાર વાર પરાજિત થવાથી પાદશાહ જહાંગીર અત્યંત ક્રોધ પામ્યો અને તે રાજપૂતોનો ગર્વ શી રીતે ઉતારવો તે વિશે વિચાર કરવા લાગ્યો. શીઘ્ર એક પ્રયત્ન મોગલમેના તૈયાર થઈ મેવાડપ્રદેશ ભેદીને રાણાપર આક્રમણ કરવા ચાલી. જહાંગીર ઉક્ત સેનાની પરીક્ષા પોતે કરી હતી અને પોતાના પુત્ર પર્વેજને તેનો મેનાપતિ બનાવેા દત્તો. આ મેના અન્વયેરમાં એકત્રિત થઈ હતી અહીંઆ જહાંગીર પોતાના પ્રિય પુત્ર પર્વેજને પોતાની નિકટ બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું:—“મેટા! આ તમારી બધાદુરીની ક્ષેત્રીનો પ્રમંથ છે. આ વખતે તમે અતિ મગર રાજપૂતોનો ગર્વ ખડિન કરી શકો છો કે કેમ તે બોવાનું છે મારી આટલી વાત સ્મરણમા ગણજો કે રાણા અમરસિંહ અથવા તેનો ભ્રેષ્ઠપુત્રા કણસિંહ પોતાની કૌશલે દૂર રાખીને તમારી મુશ્કેલતા કળ્યા આવે તો તમે માન-પૂર્વક તેમનો સહાય કરજો પાદ રાખજો કે પાદશાહ પાદશાહની સાથે જે પ્રકારની અદ્ય, નિયમ અને વર્તન રાખે છે, તેમા કોઈ પણ પ્રકારની ન્યૂનતા તેઓ સાથેના વર્તનમા થવા પામે નહિ-વળી આ વાત પણ અમરણમા રાખજો કે તમારી ઉન્નત ફાજ મારવાડની સ્થતનતને કોઈ પ્રકારનું તુકશાન કરે નહિ.” સત્રાદની આશા આકામકુસુમવત્ નિર્દેશ થઈ પોતાની સેનાની અધિકતા અને હતા બોધ તેને

એમ લાગુ હતું કે આ વખતે મેવાડનો રાજા ભયભીન થઈને મવાદ કરશે; પરંતુ આ તેની ભમણા હતી. સંધિની વાત તો એક બાજુએ રહી, પરંતુ અમરસિંહના મનમા સંધિ કરવાની કદિ કલ્પના પણ ઉદ્ભવી હોય એ વિશે શંકા છે. દેશવેરી થવન પોતાની વિચાર્ય મેના લખને મેવાડપર આક્રમણ કરે છે, એવી ખબર સાલજનાજ અમરસિંહ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થયા અને પોતાના સામ તેને તથા સરદારોને એકત્રિત કરીને મોગલોની સામે ગયા. અરવલીમાં પ્રવેશવા માટેના દારવરૂપ એક પ્રસિદ્ધ ગિર્ગિમાર્ગ હતો, ત્યાં ઉભય દેવોવચ્ચે સત્રામ થયો? આ ગિર્ગિમાર્ગનું નામ ખામનેાર હતું. આ રથને અનેક મગપૂતોએ દિ હુદ્દેથી થવનોના આક્રમણ-માંથી મ્વદેશની રક્ષા કરવાને માટે પ્રમનનાપૂર્વક ટ્રાણાપણ કર્યું હતું, તેથી આ મ્થાન પવિત્ર છે. ખામનેારના આ પવિત્ર ક્ષેત્રમારે રણકેસરી અમરસિંહ પોતાના રણવિધારક સામતો તથા સમ્દારોને લખને મોગલમેના સામે પોતાનું

જહાંગીર

પ્રયત્ન ખામ ઉઘાળ્યું. ઉલપદયોવચ્ચે ઘોર સત્રામ થયો.

મોગલોની પ્રયત્ન સેના, મુઠીભર રણનિપુણ રાજપૂતોની ગતિ ચોટી ચડી નહિ. રાજપૂતોનાં બીપણ પરાક્રમથી થવનસેનાના મોચાં છિન્નલિન્ન થઈ ગયા, મોગલો પીડા બતાવી નાસવા લાગ્યા અને તેમાના અનેક રાજપૂતોના હાથથી માર્યા ગયા. ફાજ મહેલા મોદલ્લો અજમેર તરફ નાસી ગયા. આ દિવસ મેવાડનો મુખ્ય દિન ગણાયો. મોગલમરિતિભવેલાઓએ પણ તે દિવસને સ્પષ્ટરીતે મેવાડના પ્રકાશમય ગૌરવનો દિવસ જાણ્યો છે. તે દિવસ મિસોદીઆકુલની પીગતાનું મદા પર્વ હતું. તે પર્વના દિવસેજ ભમથો અધ બનેને જહાંગીર પાદશાહ મદલતના સ્વપ્નથી વિમુક્ત થયો હતો. તેની અનિ પ્રયત્ન મેનાનો વિધ્વંસ થઈ ગયો અને તેનો પ્રિય પુત્ર પર્વેજ મરતો મરતો બચ્યો હતો. અગ્ન્યુલકેઅને લખ્ખું છે કે:—“રાજકુમાર પર્વેજ હુદ્દાથી નામના પદાડીમાર્ગમા જઈ પડ્યો અહીંઆ તેનાપર ઘોર વિપત્તિ આવી પડી. તેના સૈનિકોને અનેક કષ્ટો સદન રૂચ પડ્યા, તેથી તેમણે પુલકા અમમ ક્યાં હતા શાદમદો નવી મેના પણ એકત્રિત કરી શક્યો નહોતા, તે મદાણુરેલીથી

૧૮૦ સુ ૧૬૬૧ મા આ સત્રામ થયો હતો.

૨ કનં નાંડે ભવથી ખામનેારને અદ્યુર કંધુ છે અને તેને ઘણાંજુમા આવેજુ જણાવું છે. વગરિખ ફરિતાના અમેજ અલપાનમાં આવી જાણી બધો છે

પોતાના પ્રાણ અચારીને નાશી છૂટયો હતો " આ પ્રકારે રાજપૂતોએ મોગલસેનાના મોટા ભાગને પરત્રોકમાં પહોંચાડી દીધો હતો, પરંતુ જહાંગીરપાદશાહે પોતાની નિત્યપ્રાધની પોથીમાથી આ સત્ય વાન એકદમ ઉઘાડી દીધી છે તે લખે છે કે - "મે માગ પુત્ર પર્વેએ હુકમ કર્યો કે તુ મને લાહોરમાં એકદમ આવીને મળી જા, અને રાણાની હિલચાલ ઉપર દેખરેખ રાખવાને માટે મે તેના એક પુત્રને કેટલાક સરદારોની સાથે ત્યાં રહેવાનો હુકમ કર્યો " ધન્ય છે જહાંગીરની સત્યપ્રિયતાને ' તેણે પોતાનું અપમાન છુપાવવાને માટે સત્યને ઉઘાડી દીધું દુનિયાની આખમાં ધૂળ નાખવાની મેજા કરી હતી, પરંતુ સત્ય કાંઈ છુપું રહે છે ? તે તો કાંઈ ને કાંઈ વખત સ્વયં બહાર આવે છેજી '.

આરે પર્વેએ પરાજિત થઈને પાદશાહની પાસે ગયો, ત્યારે જહાંગીરે પર્વેએના પુત્રને સેનાપાત બનાવીને રાણાની સામે મોકલ્યો. વારંવાર પરાજિત થવાથી તેનો દેવ અને ક્રોધ અમણો વૃદ્ધિગત થયો હતો. આથીજ તેણે આ વખતે પોતાના પૌત્રની સાથે યવનવીર મહોબતખાને પણ મોકલ્યો હતો. મહોબતખા એક પ્રયત્ન વીર હતો, એની સહાયથી પાદશાહને અનેકવાર વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી આ વખતે પણ મને વિજય મળશે એવી ઉત્કટ આશા તેને ઉત્પન્ન થઈ હતી; પરંતુ તેની તે આશા ફળવતી થઈ નહિ. રાજપૂતોના પ્રયત્ન બાદબળની આગળ એ બલગર્વિત મોગલસેનાપતિ પણ પરાજિત થયો. પર્વેએના પુત્ર પણ પોતાની સેના સાથે રણભૂમિમાં માર્યો ગયો, પરંતુ તેજરવી પાદશાહનો ઉત્સાહ રતિભર પણ ન્યૂત થયો નહિ. તેની પ્રયત્ન સેના કિંચિત્ પણ ધગી નહિ. એક સેનાનો નાશ થતા એ ત્રણ સેના પાદશાહ ઉભી કરતો, પરંતુ રાણાજીએ આ સર્વ આક્રમણોને નિષ્ફળ કર્યો. પાદશાહનું કાંઈ વધુ નહિ.

બીજી તરફ રાણાજીની સ્થિતિનું અવગોઠન કરીએ જે રણદક્ષ રાજપૂતવીરોની સહાયથી રાણા અમરસિંહે વારંવાર પાદશાહના અગણિત સૈનિકોના સહાર કર્યો હતો, તેઓ હવે એકની પાછળ એક એમ રણભૂમિમાં શયન કરી ગયા હતા. કમચ રાણાજીની સેના ન્યૂત થવા લાગી હતી. વીર અને ધીર પુરુષો માયા ગયા હતા જે થોડા સૈનિકો બચ્યા હતા તે સમરચતુર નહોતા, પરંતુ ધીમે ધીમે તેમને પણ રણનીતિનું શિક્ષણ આપીને મહારાણા અમરસિંહે જહાંગીરની સામે બાચ બીડી હતી. પ્રયત્ન ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈને તથા રાણાજીના ઉદાત્ત ઉદાહરણનું અનુકરણ કરીને એ થોડા રાજપૂતોએ પણ યવનોના અગાધ સેનાસાગરમાં ડૂબી મારી હતી. તેમના વિશ્વદાહી તેજસ્વ અગ્નિના પ્રબળ પ્રકાશથી શત્રુને તે સેનાસાગર મુકાદ ગયો, પરંતુ માત્ર બેચાર રાજપૂતોજ પોતાના પ્રાણ અચારીને અક્ષત દેહે તે સેનાસાગરમાંથી બહાર નીકળી શક્યા હતા. વીરક્રોધ પ્રતાપસિદ્ધાન્ત પરત્રોકવાસ પછી રાણા અમરસિંહે આ રીતે સત્તરવાર સમરભૂમિમાં યવનોના સહાર કર્યો હતો અને એ દરેકે દરેક સમયે સત્તરવાર-તેમનેજ વિજયનક્ષત્રી પ્રાપ્ત થઈ હતી.

પરંતુ હમણાં ચિતોડપર ભયંકર સકટ આવી પડ્યું છે. પાદશાહે કેશિત થઈને અદારમી વખત પોતાના અતુર પુત્ર પુર્વેએને રાણાજીની સામે મોકલ્યો. અપુર્વમજ પાછળથી શાહબંદાન નામ ધારણ કરીને દિહીના તખ્તપર બેઠો હતો. નાની વયમાંજ તે અસ્તવિદ્યામાં મપૂર્ણરિતે પારંગત થઈ ગયો હતો. પાદશાહે જે વખતે આ વીરને સેનાપતિ બનાવીને મોકલ્યો, તે વખતે સિસોદીઆકુળના લાઆ કાશપર ભયંકર વાદળ છવાઈ ગયું. સમગ્ર મેવાડભૂમિપર દારણ વિપત્તિ આવી પડી આ ભયંકર સકટ-માથી હવે ચિતોડપુરીનું રક્ષણ કોણ કરશે ? આ વખતે પ્રયત્ન મોગલસેનાની સામે ઉભો રહીને પુર્વેએની ભયંકર ગતિ કોણ રોકશે ? અમરસિંહે એક વખત શાતચિત્તથી મેવા ની વર્તમાન દશાનો વિચાર કર્યો તો તેને જણાયું કે તે અત્યંત શૈયનીય છે. કોપમાં દ્રવ્ય હતું નહિ. દુર્ગમાં સેના હતી નહિ, શસ્ત્રો પણ હતા નહિ અને આ ન્યૂનતાઓ પૂરી દેવાને માટે સમય પણ રહ્યો નહોતો, તેથી આ વખતે મેવાડનું રક્ષણ થવાની આશા નહોતી, તે છતાં પણ શું રાજપૂતો સમગ્ર કર્યા વિનાજ માતૃભૂમિને યવનોના રાશમાં સોપી દેશે ? શું મોગલપાદશાહ સહોદાઈથી સર્વ મેવાડનિવાસીઓને બચાડે અને મેવાડની પેઠે જહાંગીરની બાંધી લેશે ? મેવાડના વીરો પાછળ સત્તર મુદ્દોમાં રણભૂમિમાં શયન કરી ચૂક્યા છે, તો પછી હમણાં જે અસંખ્ય માણસો મેવાડના વિશાળ હૃદયપર વસે છે, તે સર્વ શું નિર્ધવ છે ? શું તેઓ નિર્ધવ માસપિંડ છે ? શું વીરજનની મેવાડભૂમિએ માસપિંડ ઉત્પન્ન કર્યા છે ? જ્યાંના બાળકો અને સ્ત્રીઓ પણ વીરતાના અનુપમ દૃષ્ટાંતો જગતને દર્શાવી ગયા છે, તેજ મેવાડભૂમિ શું આજે પરાધીનતા-

રૂપી શૂન્યવા પોતાના હાથમા પહેરશે? કદિ નહિ મેવાડના સમરવિચાર હૃદયગણ સમરમા શયન કરી ચૂક્યા છે એ વાત સત્ય છે, પરંતુ હજી જે અશ્વિત નરનારીઓ મેવાડમા વિદ્યમાન, તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલ્યા નથી તેઓ હજી પ્રતાપસિંહની ઉન્નત કીર્તિને વિસરી ગયા નથી રાત્રી ભય કરે સ્વપ્ન ધારણ કરી મસ્તકપર ઉભા છે તે હમણા મેવાડનો નાશ કરશે, રાજપૂતોની પ્રાણપ્રિયાઓપર અત્યાચાર કરશે તેઓ આ ભયકર કાર્ય શી રીતે પોતાની દષ્ટિથી ભેદી શકશે? મેવાડના આખાવટક સર્વ આજ પ્રકારની ચિંતા કરવા લાગ્યા સર્વ જણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “આપણી આપણા જીવમા જીવ છે લા- સુધી કોઈ પણ પ્રકારે મેવાડભૂમિને શત્રુના હસ્તમા જવા દઈશું નહિ આપણે સમરભૂમિમા શત્રુઓને હાથે મરીશું, પરંતુ જીવિતદશામા મેવાડની અધોગતિ ભેદશું નહિ” આ પ્રકારે પ્રતિજ્ઞા કરી સર્વ માણસો ટોળાખંધ અમરસિંહની પતાકાનીચે આપ્યા સર્વ માણસો પોતપોતાની શક્તિઅનુસાર રાજકોષમા દ્રવ્ય મોકલવા લાગ્યા સ્ત્રીઓએ પોતરના અળ કરે. વેચી ગામ્યા, ખેડુતોએ પોતાના હજી અને બળદો ગરિ સુકી દીધા અને વણિ-લોકોએ પોતાની કમાઈ પુણીથી રાજકોષમા ભરી દીધી આરતી ધામે ધામે રાજકોષ પરિપૂર્ણ ભરાઈ ગયો આ ધનની સહાયથી રાણાજીએ અલ્પ સમયમા આવશ્યક અસ્ત્ર-શસ્ત્રો તૈયાર કરાવી લીધા પછી તેઓ પોતાના પુત્ર તથા પ્રસ્તુત મેનાને પોતાની સાથે લઈને મોગવ, મેનાની સામે ચાલ્યા શીઘ્ર ઉભયસેનાઓ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું રણવિધાહીન રાજપૂતવીરો દેહની મમતા છોડી મેગવનાદશાહના અશ્વિત રણકુશળ વીરોની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા જેમણે આ સંગ્રામ-પૂર્વે કદિ પણ રાત્ર સંધ્યાગણ કંઈ નહોતું, જેમણે અગાઉ કોઈપણ વખત રણમન કંઈ નહોતું એવા રાજપૂતો આજે મહારણપુર સૈનિકોની પેઠે ગુણમા ખૂંચવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ કયાનુધી નબી શકે? સમુદ્રસમાન ઉડેલી મેગવસેનાની ગતિ રાજપૂતો કયાનુધી શકી શકે? આથી અત્યંત ભય કર પરિ-ણામ આ કુ આ ભયકર નંદનાનું વર્ણન કરતા અમારી લખિની પણ કંપે છે અમારા હૃદયમા શોક સમાર્પ શકતો નથી વીરપૂજ્ય આપણા રાવનની જે પ્રયત્ન વિજયવૈજયતી આપે વર્ષથી પણ અધિક સમય થયા ગિદગોતરાજાઓના ગવોન્નત મસ્તકપર ફરકતી હતી, તે વિજયપતાકા આજે સુન્દાન પુરંમ-તે આગળ નબી ગઈ આ હુદૈવનું વૃત્તાત-સિમોદીઆકુળની આ શાયનીય કથા-અમારાથી લખી શકાતી નથી જહાનગિર પોતે પોતાની રાજનિશીમા તેનું જે વૃત્તાત લખ્યું છે, તેનાજ અનુવાદ અમે નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ

“મારી કારકીર્દિના આમા વર્ષમા અયોત હિન્દીસન ૧૦૨૨ (સને ૧૧૧૩)મા મે વિચાર કર્યો કે હું અજ-મેર જઈને તખ્તજ મારા ભાગ્યવાન પુત્ર પુરંમને મારાથી પહેલા રાણાની સામે મેઠકની આપીશ, ત્યારપછી સફર-ની સર્વ વ્યવસ્થા કરવામા આવશે આ વખતે મે તેને વિધિવિધ પ્રકારની મૂલ્યવાન વસ્તુઓ, એક હાથી, એક અશ્વ એક આસિ, એક દાંય અને એક કટાઈ દનામમ આપ્યા તેના અધિકારનીચે, જે મેના હતી તે સિવાય ૧૨૦૦૦ સૈનિકો તેને વધુ આપવામા આવ્યા અને અજમખાને તેના સહાયક મેનાપતિ નિમુદત કરવામા આવ્યો, વળી સર્વ અમલદારોને પણ તેમની યોગ્યતાનુસાર પારંગિપિક આપવામા આવ્યા.”

“તે પછી મારી કારકીર્દિના નવમા વર્ષમા પ્રથમ દિવસે (હિન્દીમન ૧૦૨૩ અને ૪૦ સં ૧૬૧૪ મા) હું મારા તખ્તપર બેસે હતો એવામા મારા પુત્ર તરફથી કેટલીક વસ્તુઓ બેટતરિકે આવી ‘આમગુમાન’ હાથીની સાથે બીજા બેટાર હાથીઓ તથા કેટલાક સાધારણ માણસો મારી પામે બેટતરિકે આવ્યા આ હાથીઓ તથા માણસો તેને વડાઈમાથી પ્રાપ્ત થયા હતા બીજે દિવસે આમગુમાન હાથીપર બેસીને હું શહેરમા ફરવા નીકળ્યો અને મે પુષ્કળ મહેરો લૂટાવી દીધી ”

‘તે પછી મને એવી ખુશખબર મળી કે રાણા અમગસિંહે સુવેદનો પેગમ મોકલ્યો છે અને તે મારે માગવિકરાજ બનવાને ખુસી છે મારા ભાગ્યવાન શાહમદાએ રાણાના રાજ્યમોં ન્યા તથા પોતાના શાહા બેસાડી દીધા છે અને તેનાજ માણસો તેના બદોમસ્ત કરે છે તે દેશની આબોહવા ખરાબ છે અને સમસ્ત દેશ ઉન્નત છે તે દેશના રસ્તા અતિ ખરાબ છે, તેથી સમરન દેશને કબજે કરવાનો વિચાર રદ કર્યો હતો, પરંતુ મારી ફોજે ખરાબ વૃત્તાથી બરા પણ પાગળ દંડવા વિના કિવા ગરમી અને વરસાદની લેશ પણ દરકાર રાખ્યા વિના કુવ મેવાડને કબજે કર્યો અને ત્યાંના કેટલાક સરદારોની તથા સાધારણ લોકોની સ્ત્રીઓને અને છોકરાઓને પણ કેદ કર્યો આથી ગણા અમરસિંહ અતિ

નાઉમેદ થયો અને તેણે થોડા દિવસપછી જો આવો અત્યાચાર થાયુ ગૃહેશે તો કા તોદશેનો ત્યાગ કરવો પડશે કે કા તો કેદી બનવું પડશે, એવા વિચાર કરી મુગેદની દરખાસ્ત કરી રાણાએ સ્વપક્ષ અને હનિમ્ત આના એ ઉભય સરદારોને ખુર્મની પાસે મોકલેલી એમ કહેવરા-યું કે -“તો આપ હામા કરીને મારી આદરસરકાર કરશો તો હું પણ આપને સન્માન આપીશ અને ઇતર હિંદુસ્થાનનો જે પ્રમાણે આપની સેવા કરે છે, તે પ્રમાણે આપની સેવા કરવાને માટે હું મારા પુત્ર કર્ણસિંહને આપની પાસે મોકલ-હીશ; પરંતુ જદવચ્ચેની લીધે હું સ્વયં આપની પાસે ગઈ લકીશ નહિ એ માટે આપ મને હામા કરશો આ નવું વૃત્તાત મારા નેત્રમણિ-પુત્રે શુક્રઉવા અરુન્ધત્યાદારા આરાધર કહાતી મોકલ્યું હતું.”

“મારા શાસનકાળમા મેવાડનો રાણા મારી માહસિક બન્યો અને મેવાડદેશ મોગલસામ્રાજ્યમા જોડાયો તેથી મને અત્યંત આનંદ ઉપજ્યો અને મેં હુકમ કર્યો કે મેવાડ તેના પ્રાચીન રાજપૂતાના હાથમા રહેશે. મને પછી ખાતી છે કે રાણા અમરસિંહ અને તેના પૂર્વજોને પોતાના આત્મબળપર પૂર્વ ભરોસો હતો, તેમજ તેમના પદાડીપ્રદેશોપર કાંઈપણ થયું હાય આથે તેમ નહોતું તેઓ પોતાની કામના નામને માટે પૂરા મજરરે હતા, તેઓ હિંદુસ્થાનના કાંઈ રાજાને પોતાના ઉપરિ સમજતા નહોતા, ન તો તેમણે કામની આગળ શિર ઝુકાવ્યું હતું આ ઉત્તમ પ્રસંગ હાલથી જ્વાલેલા અને ચીકણાગે નહિ. આથી મેં તરતજ મારા પુત્રને વધારા મુકરર કરીને મોકલ્યો અને રાણાને મારી આપી મેં એવું દરમાન બખી મોકલ્યું કે આપ મારા તરફથી કાંઈ પણ જદરો રાખશો નહિ મારી સરતવા સિક કંવાને માટે મેં મારા કર્મીપર મારો પત્રો પછી મુદ્રિત કર્યો. વળી મેં મારા પુત્રપર એમ પણ લખી જણાવ્યું કે હરેક તરફથી એ સાનવત રાણાની સાથે માનમરતબાઈથી વર્તી તેની ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરજો.”

“મારા દીકરાએ આ કર્મી અને ચીટી સ્વપક્ષ અને દરિદ્રાસની સાથે રાણાપર મોગી બની ઉત્ત ઉભય સરદારોની સાથે શુક્રઉવા તથા સુદરદાસને પણ મોકલી આપ્યા તેણે રાણાપર એવું કહેણ મોકલ્યું કે, ‘અમારી સરખતા તથા નેકીપર વિશ્વાસ કરી પાદશાહના દસ્તખતવાળો આ પરવાનો કબૂલ કરજો.’ તે પછી ૨૬ મી તારીખે રાણા શાહજહાં પાસે આવ્યો એવા સમાચાર મળ્યા.”

“શિકાર ખેલવાને માટે બ્યારે હું અજમેર ગયો, ત્યારે શાહજહાં ખુર્મનો મહમ્મદએગ તામનો નોકરે મારી પાસે આવ્યો અને તેણે ખુર્મના દસ્તખતની એક આદી મને આપીને કહ્યું કે મણુએ શાહજહાંની મુકાકાત લીધી હતી

‘આ ખજા સાબળાજી મેં મહમ્મદએગને એક હાથી, એક ઘોડો અને કટાર હનામમા આપ્યા અને તેને ‘જીવશિકારખા’ની પદવી આપી’

રાણા અમરસિંહ તથા રાજકુમાર કર્ણસિંહના સાથે હુલતાન ખુર્મની મુકાકાત તથા ખેગમ નગજહાંએ કર્ણસિંહને આપેલા ઠોઠાનું બ્યાન પાદશાહ જ્વાહીરના રાબ્દમા આ પ્રમાણે છે

“રાણા અમરસિંહે તા. ૨૬ ઇ.ક્રિ.માં દિવસે મોગલ શહેનશાહતના ઇતર માસિક રાજાઓની પેઠે હજાત અને લિખાકાત સાથે શાહજહાંની સાથે મુકાકાત કરી મુકાકાતપત્રને રાણાએ શાહજહાં ખુર્મને એક અમૂલ્ય પદારથ, અનેક મુશોબિત રત્નજડિત હથિયારો, મોની કિમતના સાન હાથી અને નવ માંડા બેટારિકે આપ્યા શાહજહાંએ પણ રાજાને માનઆગર સાથે સત્કાર કર્યો તે પછી રાણાએ શાહજહાંના પુત્ર પદ્મીને મારી આપી ખુર્મને પણ તેમનું મરતક ઉવચી પોતાના તરફથી કાંઈપણ વતનની આશંકા ન રાખવાની ખાત્રી આપી તેમને એક હાથી, કેટલાક ઘોડા એક તપવાર વગેરે મોગલ પાનિતોપિક આપ્યા. રાણાની સહ્ય જે રાજપૂતો આગ્રા હતા, તેમના એકસોવીસ જણ માટે પોસાક, પચાસ ઘોડા અને રત્નજડિત બાર શિરખેચ મોકલવામા આવ્યા અંગ્ર જે કે આ મોકામા મેં આદમી-

૧ સામાના હુલમમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાને માટે હાથમા હાથ આવેલા પોતાના હાથથી લખેલા પત્રપર પોતાના હાથના પત્રો મુદ્રિત કરેલા આ રીતે અલિખાત કાગળો સખ્યોકામા મનલિન છે હિંદુઓ માત્ર હાથમા હાથ આપે છે શક અને તાત રોડાકો સચિપત્ર તથા રખીકારપત્ર પોતાના હાંતો પત્રો મુદ્રિત કરે છે અર્ધે રાત્ર જણાવે છે કે, જદ ચીર પાદશાહે સણુ અમરસિંહની સાથે સચિ કરીને સચિપત્ર જે પત્રો મુદ્રિત કર્યો હતો, તે સામાના દસ્તખા અથાપિ વિભમાન છે કકુશી પાન આગળીમા બાજબી તે સચિપત્ર ર મુદ્રિત કરવામા આવી હતી અથાપિ તે હાથ રજો પત્ર ૨૧૯ નીને દેખાય છે

ઓથી વધારે માણુઓ ઇનામ પ્રાપ્ત કરવાને હાથક નહોતા તોપણ આ સર્વ સામાન તેઓની વચ્ચે વહેંચી આપવામા આવ્યો આ રાજાસેકામા એક એવા ગિવાજ આ યો આવે છે કે બાપદીકરો બન્ને જણુઓ પ્રમાણે મુનાકાત લેતા નથી રાણુએ પણ આ રિવાજ પ્રમાણે કર્યુ તેઓ પોતાની માથે પોતાના પુત્રને લાવ્યા નહોતા તે દિવસે સુનતાન ખુરમે અમરમિદને રજા આપી દીધી વિદાય પેતી વખતે કર્ણસિદને મોકલવાનુ કહ્યુ હતુ અને તેમના ગયા પછી કર્ણમિદ આ યો હાથી, તનવાગ તથા કટાર વગેરે જનનતના ઇનામ તેને આપવામા આ યો તેજ દિવસે તે ઘાટના ની સાથે મારી મુનાકાત લેવાને આવ્યો "

"સુનતાન ખુરમે મારી સાથે મુનાકાત કરાવે અને કહ્યુ કે - "જો હજુરનો હુકમ હોય તો રાજકુમાર કર્ણમિદ આપની કેમ મોસી હામીન કે મે તેને તેહી વાનવાને હુકમ કરો તે આજુ અને અ મની સાથે આ યો તે પછી સુનતાન ખુરમની મિદારસથી મે તેને મારો જમણી બાણુએ બેમાડ્યો અને તેને એક ઉત્તમ બક્ષિસ આપી રાજકુમાર તો શરમાતો હતો તેણે કહ્યુ કે - "કુ પત્ની સુનકને રહીત છુ, તેથી ફગાવના કાલદાથી માહિતગાર નથી અને અવશઆગમની વસ્તુઓથી સવાશે અગાત છુ " તેણે દરબારનો દબદબો કદિ પણ નેચો નહોતો તે પણ ઓછુ ખોનતો હતો અને અમારી સાથે ધણી ઓછા બેળાતો હતો રાજકુમાર કર્ણસિદની અનડાઇ દૂર પ્રવાને, તેમ અમારી સાથે હજી જય એમ કરવાને માટે નુ દરદરોજ તેની સાથે મુદબબતબરેકુ વર્નન ગમ્પતો હતો તે ને નિસે સેવામા મુકર થયો તેને બીજે દિવસે મે તેને જ્વાહિરથી જરૂવી એક કટાર અર્પણુ કરી અને નીચે દિવસે એક ઘોડો અર્પણુ કર્યો તેજ દિવસે હુ તેને બેગમ નજરહાની પાને નઈ યો નજરહાએ પણ રાજકુમારને ઉત્તમ શુભાગુક્ત હાથી યોડા, તનવાગ વગેરે ધણી ચીજો બેટતરિકે આપી "

"તેજ દિવસે મે તેને મોતીના એક અમૂલ્ય હાર અર્પણુ કર્યો અને બીજે દિવસે તેને માન સાથે એક હાથી અર્પણુ કર્યો રાજકુમારને ઉમદા ઉમદા સામાન અર્પણુ પ્રવામા આવે એની મારી વિશેષ ધન્યા હતી અને જે કોઇ ખૂમસુગત અને ઉમદા વસ્તુ મળી આવતી ત હુ રાજકુમારને આપી દેતો એકવાગ મે તેને પણ બાળ અને ત્રણુતુરા જનવગ આપી દીધા આ પક્ષીઓ એટલા હજી ગયા હતા કે હાથ પ્રમાણવાની સાથેજ તેઓ તેનાપર આડીને મેસતા હતા એકમનેવા અને એક ઉમદા વીટી પણ તેને અર્પણુ કરવામા આવી નથા તેજ મદિનાની અતિમ તારીખે કેટલાક ગરીબા, જરીથી મટ્ટેની ખૂમ સુરત આગમખુરાઓ અતગની હીસીઓ, મોનાના વામણો નથા બે ગુજરાતી બજા આપ્યા "

"દશમી સાન-હવે કર્ણસિદને તેની બગીરમા જવાને માટેગ્ગ આપવામા આવી વિદાયગીરીવેળા એ એક હાથી, એક અશ અને એક મોતીના હાર તેને અર્પણુ કરવામા આ યો આ મોતીના હારની કિમત રૂ ૫૦૦૦૦૦ હતી આ વખતે રાજકુમાર મુર્મિદ નેટયો વખત મા દગમાત્મા ન્હો તેના વખતમા તેને નેટયો મામાન મારી પામેથી મન્યો તેની કિમત રૂપિયા દસ લાખથી અધિક હતી વળી ૧૧૦ યોડા, પાચ હાથી અને સાહજદા ખુરમે તેને જે બે આપી હતી તેની કિમત આમા ગણવામા આવી નથી. મે મુજારખાને કર્ણસિદની સાથે રવાના કર્યો અને તેની સાથે મિત્રભાવપૂર્ણ મદિતા રાણુ ઉપર મોકલ્યા વળી એ હાથી તથા ઘોડો અને બીજા પણ કેટલાક નજરાણા મોકલ્યા "

"હીજરી સન ૧૦૨૪ના સફર માસની આઠમી તારીખે રાજકુમાર મુર્મિદને પાચ હજારની મનસ બદારી આપવામા આવી આ વખતે મે તેને એક હાગ પણ દનામમા આપ્યો આ હાગમા પાનાના લીંગ જડવામા આવેલા હતા "

૧ કર્ણ દા' જણાવે છે કે મુસલમાનોના વિશ્વાસવાદથી સમિત થકને હિંદુઓ પોતાના કમાર સાથે તેમના દરબારમા જતા નહોતા
૨ અફસોસ ! સ્વાધીનતાની નીવાળુમિ પવિત્ર ચિન્હડકુરીના સ્વામી બાપ્પા ૧૫૧૧ના વરાજને આ નુતીદાર ગણવામા આવ્યા
૩ જલે કેના મધ્યપ્રાચી જણાવે છે કે આ મનસબદારીની સાથે મદાતણાને મેતા કુલીના, બેનુર, મટવ ના, જિરન નીમન અને મિસંતોર વિગેરે પ્રાણુ મળ્યા હતા આ વખતે તેમને દેવવા અને હુ નુરપર પણ અધિક પ્રાપ્ત થયો હતો

“ત્યાર પછી મુહર્રમની ૨૪ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૬૧૫ માં) કુમાર કર્ણુસિંહનો પુત્ર જગતસિંહ કે જેની ઉંમર બાર વર્ષની હતી તે દરબારમાં આવ્યો. તેણે અદબસાથે કુર્તિસ જમાવી પોતાના પિતા અને દાદાની અરજી સાદર કરી. આલીબાન્દાનમાં ચમ્પેલા તેના જન્મનાં ૨૫૫૮ ચિન્હો તેના વદનપર પ્રકાશિત થઈ રહ્યા હતા.” તેની સાથે સમસ્ત વર્તન મહેરબાનીપૂર્વક કરવામાં આવ્યું અને હું તેને તરેહ તરેહની બક્ષિસો આપીને ખુશ કરવા લાગ્યો.”

“શ્રાવણ સુદી દશમને દિવસે જગતસિંહ મારી રળ લઈને પોતાના મુલકમાં ગયો. ૩૫સત પ્રસંગે મેં તેને ૨૦૦૦૦ રૂપિયા, એક ઘોડો, હાથી અને તરેહ તરેહની પહેરામણી આપી રાજકુમાર કર્ણુસિંહના શિક્ષક હરિદાસ ઝાલાને ૫૦૦૦ રૂપિયા, એક ઘોડો અને કેટલીક પહેરામણી આપી અને તેની મારફતે રાણાની ઉપર સુવર્ણની છ મૂર્તિઓ મોકલી.”

“તા. ૨૮ મી રવિ-ઉવ-અવ્વલ આજે મારી સંતનતનું અગીઆરમું વર્ષ છે. મારા હુકમથી રાણા અને તેના પુત્ર કર્ણુસિંહની બે મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવી આ મૂર્તિઓ સગેમરમરની બનાવવામાં આવી હતી જે દિવસે આ ઉભય મૂર્તિઓ તૈયાર કરીને મારી સમક્ષ લાવવામાં આવી, તેજ દિવસની તારીખ તેનાપર કોતરાવીને તેને આશના બાગમાં મેં મૂકવાનો હુકમ કર્યો.”

“મારી સંતનતના અગીઆરમા વર્ષે એતમાદખાએ મારાપર લખી મોકલ્યું કે સુચતાન ખુર્શ રાણાના દેશમાં ગયા છે રાણા અને તેના પુત્ર તેને સાત હાથી, સત્તારીસ ઘોડા, જવાહિર અને અલકાદાર વગેરે યીજે નજરાણામાં આપી આ યીજેમાંથી ખુર્શે કેવળ સાત ઘોડા રાખીને બાકીની સર્વ યીજે રાણાને પાછી આપી દીધી. તે દિવસે એવા કરાર કરવામાં આવ્યો કે રાજકુમાર કર્ણુસિંહે પંદરસે રાજપૂતોને સાથે લઈને શાહજહા ખુર્શની પાસે રહેવું.”

“મારી સંતનતના તેરમા વર્ષમાં જ્યારે મેં મારો દરબાર સિદ્ધમાં લખ્યો હતો, તે વખતે રાજકુમાર કર્ણુસિંહે આનીને મારી મુલાકાત કરી. મને દિલ્લિખમાં જે ફતેહ હાસિલ થઈ હતી, તેને માટે પોતાની ખુશી જાહેર કરી કર્ણુસિંહે ૧૦૦ મહેર, ૧૦૦૦ રૂપિયા, ૨૧૦૦૦ રૂપિયાની કિમતના સોનાચાદીના અલકાદાર તથા અનેક હાથી, ઘોડાઓ વગેરે તરેહ તરેહનું નજરાણું કર્યું. હાથીઘોડા પાછા આપીને શૈય સર્વ નજરાણું મેં લઈ લીધું બીજે દિવસે મેં તેને પહેરામણી આપીને ફતેહ પુરથી પાછા ફરી જવાનો હુકમ કર્યો, ૩૫સતપ્રસંગે મેં તેને એક હાથી, એક ઘોડો, તલવાર, કટાર તથા તેના પિતાને માટે એક ઉમદા ઘોડો આપ્યો સામાન અપહી કર્યો.”

“ચૌદમું વર્ષ-લીજરીસન ૧૦૨૬ ના રવિ-ઉવ-અવ્વલની ૧૭ મી તારીખે મેં અમરસિંહના બદિસ્તનશીન (પરલોકવાસ) થવાની ખબર સાલળી રાણાનો પુત્ર લીમસિંહ અને પૌત્ર જગતસિંહ એ ઉભય આ ખબર લઈને મારી પાસે આવ્યા હતા તેમને મેં તરેહ તરેહની પહેરામણી આપી અને રાજ કિશોરીદાસની મારફતે કર્ણુસિંહપર એક પત્ર, કેટલાક ઉમદા ઘોડા તથા તખ્તનશીન થવાને માટે આવશ્યક સામાન મોકલી આપ્યો. પત્રમાં તેને તખ્તનશીન થવાની રળ આપવામાં આવી હતી. વળા મેં તેને ‘રાણા’ની ઉપાધિ અર્પણ કરી હતી ૭ મી સવાયને રાજ બિહારીદાસ બર્મનની

૧ સર દોમસ દો ઇલાકમાં રાજ પ્રથમ નેગસના વડથી ફત્તરિકે બહાગીરના દરબારમાં આવ્યો હતો. તેણે હિદુસ્થાનના મહારાજ અને રાજાઓ વિષે જે રજો ઇલાકમાં મોકલ્યા હતા, તે પરથી ખુબજ એતિહાસિક વાતો ઉપવળાય થાય છે. કેન્ઝર્લીના પશ્ચાત્ત ધર્મચાર્યપર તેણે ઈ. સ. ૧૬૧૫ ના બનેવારીની ૨૬ મી તારીખે જે પત્ર મોકલ્યો હતો, તેમાંના કેટલાક બાજબો અનુવાદ અને મથેજન સમજીને આપવામાં આવે છે તે લખે છે કે-“મહારાજ પુરના પરમ પાત્રિક વશને મેગરોની રાજસભામાં સામતિતરિકે વિર ને જનવપૂર્વે કોઇ તેમને પરાજિત કરી રાખ્યું નહોતું અને અહીં આ હમણા પશુ વાસ્તવમાં તેમને મૂલ્ય આપીનેજ ખેડાવામાં આવ્યાછે તેમણે મેગરોની આધીનતા સ્વીકારી તે કાઇ અસિબબનો પ્રભાવ નથી, પરંતુ ઉપકારાદિ મોહનિનો પ્રભાવ છે.”

૨ કનૈલ દોઝ જુલુવે છે કે-“આ પ્રકારની મૂર્તિઓનું રૂપાંતર તો ઉપવળાય થાય છે, પરંતુ એ મૂર્તિઓ કાની હતી અને મૂલ્ય શું હતું તે કાઇ જાણી શકતો નથી.”

મારફતે એક કરમાન મોકનરામા આવ્યુ આ કરમાનમત ઉપર મારા પળે હતો આ કરમાન એવુ હતુ કેતમારા પુત્રને મુકરર ફોળની સાથે અહીં આ મોકલી આવો "

સમ્રાટ જહાંગીરના હુતાશરનો આ વશાર્થ અનુવાદ છે અને આવશ્યકતા જણાયાથી તેની લાખી સમાયોચના કરવામા આવશે જહાંગીરનુ હૃદય અતિ ઉદાર અને મહાન હતુ, એમ તેમના ઉત્કલ ઉદ્વેગ પરથી સિદ્ધ થાય છે આ વૃત્તાતની પ્રત્યેક પકિત અને પ્રત્યેક રાષ્ટ્રપરથી તેમની મોટાઇનો અને તેના ઉદાર હૃદયનો પૂર્ણ પરિચય મળે છે વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના વીરપુત્ર પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી તેમને જે અસીમ આનંદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે દ્વારા તેના મહત્વમા અધિક વૃદ્ધિ થઈ હતી આનંદાતિરેકથી જહાંગીરનુ હૃદય વિચલિત થયુ નહોતુ તેમણે પોતાનું સ્વાભાવિક મહત્વ છોડ્યુ નહોતુ ને કે તેમણે મુક્તમદષ્ટિથી અવગણન કર્યું હતુ અને નિષ્પક્ષપાતથી વર્ણન કર્યું હતુ, તથાપિ તેમણે એક બે રથે જુથ કરી હતી ગિહનેતવચના રામઓ યવનોના આક્રમણ થી મહાશકિતના પ્રભાવથી નિષ્ફળ ગતા હતા તે જહાંગીરને વિદિત નહોતુ આ કારણથી પાદશાહ જહાંગીરે શ્રમવચ થઈને મેનાડના રાણા તેમને શરણે આવ્યા તેનુ ખીલુ કારણ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે, તેમ ક્યાં છતાં પણ તેમણે સિસોદીઆની અમરસિંહના ગર્વનું ખંડન કરિવા તેમનુ અપમાન કર્યું નથી પાદશાહ જહાંગીર, રાણા અમરસિંહમા વીરોચિત ગર્વ હતો એમ સારીપે જણાતા હતા રાણા અમરસિંહે વીરોચિત ગર્વથી જ એવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે - " કા તો સ્વદેશનો ત્યાગ કરવો પડશે કે કા તો ખંદીવાન થવું પડશે " આવી સ્થિતિમા આવી પડવાથી જ એ તે તેમણે દિનીપતિને શિર ઝુકાવુ હતું હૃદયભ્રમ, નિરુપાય અને આત્રયહીન રાજપૂતકેસરીની દારુણ હૃદય-પ્રીકાથી જહાંગીરના હૃદયમા પણ ઠરુણાઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેથી જ તેમણે રાણાની સાથે વિનયભરેલુ વર્તન રાખ્યુ હતુ બ્યારે રાણા અમરસિંહ સર્વ પ્રકારે હતાશ થઈ ગયા, ત્યારે જ તેમણે પાદશાહને મસ્તક નમાવ્યુ હતુ અને ત્યારે જ તેમણે ઇતર દિદુરાગ્યોની પેઠે પાદશાહના દરબારમા ગઈરે તેમની સેવા કરવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો ને કે તેમણે પાદશાહની સેવા સ્વીકારી હતી, તોપણ મારાથી આ કઠોર અપમાન સહન થઈ શકશે નહિ એવો વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પુત્ર કર્ણસિંહને પાદશાહના દરબારમા મોકલ્યા હતા અને પોતે પાદશાહની ક્ષમા માગી લીધી હતી પાદશાહ સારી રીતે સમજી ગયા હતા કે રાણા અમરસિંહે મહામુશ્કેલીથી આ અપમાન સહન કર્યું છે વાસ્તવમા આ વિપત્તિથી તેમનુ હૃદય ઢિન્ન-હિન્ન થઈ ગયુ છે જે ગિહનેતવરિશ સહસ્ર વર્ગોથી સ્વાધીનતાનુ મુખ ભોગવતા આવ્યા હતા, જેમણે પરાધીનતાનું નામ પણ સાંભળ્યુ નહોતુ, તેમના વશમા જન્મ લઈને આજે લાખહીન અમરસિંહને વિધિના કઠોર લેખથી સ્વર્ગીયસ્વધીનતાથી અનિત થવુ પડે, એ શુ સામાન્ય દુખની વાત છે ? પાદશાહ જહાંગીરે પોતાના હાથથી તેમના ગળામા પરાધીનતાની જાશ પહેરાવી હતી, તેમણે પોતાના હાથથી તેમને ગોરવમય આસનપરથી ઉતારીને પતાળમા ફેંકી દીધા હતા જે રીતે મનથી પરિબલ થયેલા અજગર નિરુપાય બની જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમરસિંહે ખુલુ લાચાર થઈને જે અપમાન રાજપૂતો કદિ પણ સહન કરી શકતા નથી તે અપમાન સહન કર્યું નિરુપાય બનવાથી તેમને તે અપમાન સહન કરવુ પડ્યુ તેમના પ્રત્યેક અંગેપાગમ જે તીકણ અગ્નિ બળતો હતો, તેમની પ્રત્યેક નસમા જે તીવ્ર ધાવ લાગ્યા હતા, તેની પીડા બીજે કોઈપણ માણુમ સહન કરી શકત નહિ તેમને સ્થાને ને કોઈ બીજે પ્રાણુસ હોત તો નિસશય તેનુ હૃદય ફાટી જત, તત્કાલ તેમણે શરણુ થઈ જત તેના દનિત અને પીડિત પ્રાણુ આપોઆપ સારીમાથી વિદાય થઈ જત અમરસિંહના હૃદયમા અત્યંત કષ્ટ હતુ, પરંતુ તેમણે કેવળ અદ્ભુત મહનશીલતાના બળથી જ તે કષ્ટ સહન કર્યું હતુ, કારણ કે તેઓ જણતા હતા કે મનુષ્ય થઈને જે મહનશીલતા ન રીખ્યો તે મનુષ્ય નામને યોગ્ય નથી માનવદેહ ધારણ કરવો એ કેવળ તેની ધિબના જ છે, આ ગુણ કેવળ અમરસિંહમા જ નહોતો, પરંતુ પવિત્ર ગિહનેતવશમા પર પરાથી આવ્યો આવે છે

આ ગુણ અમરસિંહે વ્યવહારમા દર્શાવે તેમણે આ વખતે અર્પુ સદિખજુતાની પરામાર્શ જતાવી સ્વાધીનતાનો લેખ યવથી તેમના હૃદયમા બીજા પીડા થઈ છે, એમ પાદશાહ પણ સમજ્યા હતા, આથી સમાપ્તુ હૃદય પણ વ્યથિત થયુ હતું આથી જ તેમણે રાણાના ગૌરવનુ રક્ષણ કરવાને માટે

હરેક પ્રકારે તેમની પુઞ્જાનુસાર માનવરેની વર્તણૂક ચત્રાવામાં કસુર ન આવે, એવો હુકમ કર્યો હતો. વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના પુત્ર અમરસિંહપર વિજય પ્રાપ્ત કરીને જહાંગીર આનંદિત થયા હતા, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તેને આનંદાતિશય થયો નહોતો. હલકા મનુષ્યોની પેઢે તે આનંદાનમત્ત થઈ ગયા નહોતા તેમનો આનંદ શાત્રુ અને સત્વ હતો તેમણે પોતાના સામ્રાજ્યમાં ઘેર ઘેર આનંદાસવ કરવાનો હુકમ બહાર પાડ્યો નહોતો, પરંતુ તેમણે કેવળ રાણાના પ્રિય ભાઈ આનમગુમાનપર સ્વાર થઈને દીન, દરિદ્રી લોકોને દ્રવ્ય વહેંચુ હતું. આપરથી તેમના ગભીર અને શાત્રુ આનંદની પ્રતીતિ થાય છે. રાણાપર વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો હતો, કારણકે તેમને વિદિત હતું કે સિસોદીઆરાજના રાજાઓજ સર્વ રાજપૂતોમાં શ્રેષ્ઠ છે આ વીરપૂજ્ય શ્રેષ્ઠરાજકુળપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા ને માટે તેમના પૂર્વજોએ અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો, પરંતુ પ્રુષ્કળ દ્રવ્ય અને અગણિત સૈનિકોને ભોગ આપ્યા હતા પણ તેમની યોદ્ધા ક્ષલ્પતી થઈ નહોતી જહાંગીરે આ કાર્ય ખર પાડ્યું તેથી તેમણે પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો. જે કાર્ય ખૂબ ગમ્યો થઈ શક્યું નહોતું, નૃશ સના, સ્વાર્થપરતા અને અત્યાચારના પાપમ નથી દોષિત થઈને પાશવ અસિમન. પ્રયોગથી તેમના ખાપકાદા જે કાર્ય સિદ્ધ કરી શક્યા નહોતા, જે કાર્ય તેઓ સ્વયં સત્તર વખત ભય કર સંપ્રામભૂમિમાં આવી અગણિત દિલ્લુસન માનોતું રેધિર વહેવરાવ્યા છતાં પાર પાડી શક્યા નહોતા તેજ કાર્ય આ વખતે તેના પુત્ર સુનતાન ખુરે સદાયરણુ અને સદ્યવહારથી સિદ્ધ કર્યું તેઓ સારીપેઢે જાણતા હતા કે ભારતવર્ષના આર્યલોકો પાશવ બળ અથવા ખૂંગાની સત્તાથી મસ્તક નમાવે એવા નથી આગૂદ સત્ય તેમને પરિચિત હતું તેથીજ તેમણે વિનયથી રાજપૂતોને સ્નાધીન કરી લીધા હતા ભારતવર્ષ પાશવમળ ક્રિયા અસિમળથી શાસિત થઈ શકનાર નથી, એ તત્ત્વ વિદેશી મોગલખાદશાહે સારી રીતે જાણ્યું હતું જૂતકાળે ઇતિહાસ મોગલોની ઉદારતાનું વર્ણન અસખ્ય સુખોથી કરી રહ્યા છે મુસ્લમાન નિરવેશ જહાંગીરની પવિત્ર લેખિની આજે સખ્ય જગતમાં એક નવીન સત્યનો જ્યજ્યકાર કરી રહી છે-એક નવીન સત્યનો દેશ પીગી રહી છે પાદશાહ જહાંગીરે મેવાડના રાણાને પરાજિત કરીને પોતાને ગૌરવાન્વિત માન્યો આજ કારણથી તેમણે રાણા અમરસિંહના પુત્ર કર્ણસિંહને પોતાનું જમણા ભાથપર આસન આપ્યું, અર્થાત્ ભારતવર્ષના સમરત રાજાઓથી ઉચ્ચ આસન આપ્યું પાદશાહે રાણાની સાથે જે જે પ્રકારનું વર્તન ચનાયું છે, તે સર્વનો વિચાર કરવાથી તેમની ઉદારતા, વીરશક્તિ ગૌરવ અને શિષ્ટાચારનો સારો પરિચય મળે છે સિસોદીઆકુળના માનમર્મોહાની રક્ષા કરવાને તથા સિસોદીઆરાણાને સુખમાં રાખવાને જાણે જહાંગીરને સદૈવ ચિંતા થયા કરતી હતી પરંતુ એક સ્થગે જહાંગીરની બૂન થઈ જ તેમણે અપ્રાધીન આજ્ઞાગસમાન, કર્ણસિંહના હુદયનો ભાવ નહિ સમજી બૂનથી કહ્યું છે કે-“કર્ણશરમાગ છે,” પરંતુ વિચાર કરવાથી શાત્રુ થાય છે કે કર્ણસિંહની તે શરમ ગેક અધિક ગૌરવમય અભિધાનને મોગલ હતા રાજકુમાર કર્ણસિંહે સુપ્રસિદ્ધ અને પરમ પવિત્ર ગિભનેતકુળમાં જન્મ ગ્રીધો હતો તેમના પિતા અપા બહાદુર રાજાના પુત્ર હતા તેમની જન્મભૂમિ આર્યગૌરવ અને સ્નાધીતાની લીલાભૂમિ હતી વીરપ્રમુતા મેવાડભૂમિમાં જન્મ લઈ જગતપૂજ્ય વીરવશમાં ઉત્તમ પિતાદેશ ઉત્પન્ન થઈ તેઓ મોગલસત્રાટકના દાસ બન્યા હતા તેમના પૂર્વજોના શરીરમાં પ્રાણ હતા ત્યાંસુધી તેમણે મોગલોને મેવાડભૂમિની રીતમા પગ મૂકવા દીધો નહોતો અને તેમની સાથે જે રાજપૂતોએ સંધ્ય રાખ્યો તે માટે તેમણે પોતાના જાતિગમુએનો ત્યાગ કર્યો હતો જે લોકોને તેમણે દૈવ દાતા આદિ ધૂણામૃચક નામે આપ્યા હતા તેમનીજ સેના વિધાતાના લેખથી આ વખતે તેમને કરની પડતી હતી સદાય, આશ્રય, ઉપાસ-સર્વથી રક્ષિત બની આજે મહારાણા યનોની આધીનતાથી જ જીવેથી અર્થ થયા હતા આ દુર્દશા જોઈ કર્ણસિંહ જેવા તેજસ્વી રાજકુમારનું હૃદય ઊન્નિલિન્ન થઈ જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? રાજકુમાર કર્ણસિંહ પણ પવિત્ર સિસોદીઆકુળના મોગલ રાજપુત હતા આથી પરાધીનતાથી પેડીથી તેમનું હૃદય ભ્રમ થઈ ગયું હોય તેમાં કાંઈ શક નથી જે માણસો તત્કાલ પળ સ્નાધીતા નહોય અને જેની માનુષ્યમિત્રી દુર્દશા થઈ ગઈ હોય તેનું હૃદય મુન્ધ થઈ જાય તેમાં શું નવાઈ આની દુર્દશા જોઈ જેના હૃદયમાં દુષ્ટ ઉત્પન્ન થાય નહિ તે માણસ કહેવાયને મોય નથી-તેમાં મનુષ્યત્વનું નામ

નથી રાજકુમાર ખુલ્લુંસિદ્ધ રાજપૂત હોવા છતાં પણ સ્વાધીનતા ખોલ બેધ હતા વીરત્વ, ગૌરવ અને સ્વાધીનતાની ખાણુચરણ મેવાડભૂમિ કે જેમા તેમના પૂર્વજો સ્વતંત્ર રાજ્યાધિપતિ બેગવી ગયા હતા તે ભૂમિને જે રાજ્યે આ શોચનીય સ્થાએ પહોચાડી હતી, તે શત્રુની સાથે તે-દળામળીને વાર્તાનાપ શી રીતે કરી શકે ? રાજ્યે તેમની આધીનતાશી જ શરતે ભાર ગોઠા કરી તેમને માનુષ રાખવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમને સર્વ હિંદુરાજ્યોના કરતા ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપિત કર્યો હતો મેવાડના રાજ્યથી અનગ થયેના ગોદારરાજ્યને પુન તેની સાથે સંયોજી દીધુ હતુ તેમને પામલબળી મનસઘાશી સોપી હતી આ સર્વ વાત સત્ય છે આ સર્વ રાજ્યાણુપર ઉત્તમ છે, પરંતુ તેના બદલામા કહ્યુંસિદ્ધનુ જે અમુક ધન ખોવાઈ ગયુ હતુ, તેની આગળ તો ઇશ્વરી અમરાવતી અને કુબેરનો ભંડાર પણ તુડ છે 'સ્વર્ગાદિપિ શરીરસી એવી જનનીજન્મભૂમિના અમુક સ્વાધીનતારત્નથી કહ્યુંસિદ્ધ વચ્ચિત થયા આ રત્નનો ઉદ્ધાર કરવાનો દરેક કોઈ ઉપાય રહ્યો નહોતો, તેથી તેઓ માન ધારણુ કરી રહ્યા હતા આધીજ પાદશાહે તેમને 'શરમાળ' અને 'થોડામોના' કહ્યા છે

ઉદારહૃદય જહાગીરે રાણા અમરસિંહને જેલુ માન આપ્યુ હતુ, તેમનુ જેલુ ગૌરવ રાખ્યુ હતું, તેલુ માન અને ગૌરવ અન્ન કોઈ પણ પરાજિત રાજ્યે સમ્રાટવરકથી પ્રાપ્ત કર્યુ હોય એ વિરે અમને સપૂર્ણ શક છે, પરંતુ તેજસ્વી અમરસિંહના હૃદયમા આ સન્માન અને ગૌરવ કંટપ્તી પેડે ખુશતા હતા પા શાહે આપેના સન્માન અને ગૌરવવિરે જેમ જેમ તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમના હૃદયમા કટક ભોકાતા હતા આ કારણુ કંટપ્તના પ્રત્યક્ પ્રદારથી કેઈ કેઈ વખત તેઓ ઉન્મત્ત જેવા બની જઈને પુરંમની મહાનતા અને ઉદારતા તથા જહાગીરના સન્માન અને સહન્યવહારને સદસાવધિ ધિછાર આપ્યા કરતા હતા મુનતાન પુરંમ રાજપૂતનાણાના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેને હોવાથી તે રાજ પૂતપીરોનો અસત આદરસત્કાર કરતો હતો ? રાજપૂતોપ્રત્યેના તેના આ નિષ્કપટ પ્રેમ અને આદરથી મોહિત થઈને તેજસ્વી અમરસિંહે જહાગીરની આધીનતા સ્વીકારી હતી અને તેઓ તેની સાથે મિત્ર ભાવ આનુ ગમવાને સમ્મત થયા હતા નહિ તો તેઓ સમગ્ર જીવનપર્યંત સમસ્તાગરમા દુખતા રહેવા છતાં અને કોઈ અત્યાચારથી પીડિત થયા છતાં મોગલસમ્રાટની આધીનતા સ્વીકારત નહિ પુરંમનો સ્વભાવ અત્યંત સરન અને ઉદાર હતો, તેમજ તેના વચનો પણ તેવાજ સરન અને મનોહર હતા પુરંમની વામ્પાવની અમરસિંહના કહ્યુંમા જાણે અમુલની વૃષ્ટિ કરતી હતી શાહજહા પુરંમે રાણાને સંધિ કરવાને માટે પ્રાર્થના કરી હતી અને જો મધિ કરવામા આવશે તો મિત્રતા બાધવામા આવશે, એવુ વચન આપ્યુ હતું તેનુ "જે આપ એકેવખત શહેરની બહાર આવી પાદશાહના પગવાળા દુર્મોન-પત્રનો સ્વીકાર કરશે તો તરતજ હું સર્વ સુસમાનોને મેવાડમાથી દૂર કરી બીજા સુકામપર મોખવી ફરક પછી આપને મેવાડમા સુસતમાનોની અધિસુદ્ધા આવશે નહિ આ વાક્ય સાંભળી રાણાનું હૃદય પ્રત્યક્ તેજસ્વિતાથી ઉભગમ્મ ગયુ તેમજ શાહજહાની માગણીને સ્વીકાર કર્યો નહિ 'શુ કુ વીરકમરી પ્રતાપસિંહનો પુત્ર યદ રાજપૂતોની સ્વાધીનતાનું હરણુ કરનાર મોગલોનુ ઇસત્વ સ્વીકારીશ ? જ્યાંસુધી મારા દેહમા પ્રાણ રહેશે, ત્યાંસુધી મારાથી આ કાર્ય થઈ શકતો નહિ' આ વિચાર અમરસિંહના હૃદયમા ધુમ્બા હાલ્યો જો કે પુરંમે એમ મિત્ર બનવાની માગણી કરી હતી તોપણ મહારાણાએ તો સ્વીકાર કરી નહિ-દર્પસંહિત ના મહેવરાવી

જે દિવસે મુનતાન પુરંમે ઉક્ત માગણી કરી તેજ દિવસે મહારાણાએ રાજ્યભાર છોડી શાંતિમય મુનિવૃત્તિ ધારણુ કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી આ પ્રતિજ્ઞાનુ પાનન થવામા ઝાઝો વિનય થયો નહિ પુરંમની સાથે મુનકાત કરીને જ્યારે તેઓ પાછા આવ્યા ત્યારે તેમણે સર્વ સરદારોને પોતાની મમક્ષ બોળાવ્યા અને તેમની આગળ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પ્રકટ કરી પછી તેમણે પુત્રના મસ્તકપર રાજતિન્ક કરી રાજ્યથી વિદાય લીધી ? વિદાય લેતી વખત તેમણે સિંહાસનારૂં થયેલા પોતાના પુત્રના મસ્તકે મુળન

૧ અમરના કુમાવલ્લભશની રાજકુમારીના ઉદરથી પુરંમનો જન્મ થયો હતો આથીજ અતુર બહુવિધોએ તેને કે ૦૫કુવોત્પન્ન કર્યા કહે છે

૨ સવત ૧૬૦૨ (ઈ ૧૭૧૧) મા રાણા અમરસિંહે પોતાના પુત્રને રાજ્યમાર સમર્પણુ કર્યો હતો,

કરી ધીર ગભીર સ્વરે તેમને કહ્યું -“બેટા! જોજો, મેવાડનું સન્માન અને ગૌરવ હવે તમારાપરજ નિર્ભર છે ” આમ કહીને તેઓ રાજધાનીનો ત્યાગ કરી રાજનગૌડાની ૧ ગિરિગૃહમાં ગયા અને ત્યાં સુખદુઃખથી પોતાનું શેષ જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા તે વખત પછી તેમણે કદિ પણ પોતાનો સન્યસ્તાશ્રમ છોડ્યો નહોતો ત્યારપછી તેઓ કદિ પણ રાજધાનીમાં આ-યા નહોતા જ્યારે સવત ૧૬૭૭ (ઈ. સ. ૧૬૨૧) માં તેમનો પવિત્રાત્મા આ લોક છોડી સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો, જ્યારે તેમનું શરીર પચતત્વોમાં મળી ગયું ત્યારે તેમના દિવ્યદેહની પવિત્ર ભસ્મ તેમના પૂર્વજોના ભસ્મરાશિની સાથે રાખવાને માટે રાજભુવનમાં લાવવામાં આવી

અમરસિંહના દિવ્ય ચરિત્રની વિશેષ શુ સમાનોચના કરીએ વાર ૧ તેઓ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના યોગ્ય પુત્ર અને પવિત્ર ગિરિવોતકુનના પરમ પવિત્ર રાજા હતા જે શારીરિક અને માનસિક ગુણોને વીરપુરુષોના બૂપણ માનવામાં આવે છે, તે સર્વ ગુણો અમરસિંહના અગમ્ય વિદ્યમાન હતા મેવાડના સર્વ રાજાઓ કરતા તેઓ અધિક ઉચા હતા તેઓ અત્યંત બળવાન હતા, પરંતુ મેવાડના ગત રાગ-ઓની પેઠે રાણા અમરસિંહનો વર્ણુ ગૌર નહોતો તેમના મુખમંડળપર બહુધા શોક અને ગભીરતાની કાલિમા દષ્ટિગોચર થયા કરતી હતી, પરંતુ તેમનામાં આ લાવ પ્રકૃતિગત નહોતો એમ જણાય છે કે જીવનપર્યંત વિપત્તિઓદ્ધાર પીડિત હોવાથી તેમના વદનમંડળપર આ શોકની છાયા છવાઈ ગઈ હતી, ઉદારતા, વીરતા, દયા તથા ન્યાયપરાયણતા એ રાજપૂતરાજાઓના પ્રધાન ગુણ માનવામાં આવે છે અમરસિંહમાં આ સર્વ ગુણો વિદ્યમાન હોવાથી સૈનિકો, સામંતો, ઇષ્ટમિત્રો તથા પ્રજાજનો દેવ પ્રમાણે તેમની પૂજા કરતા હતા રાણા અમરસિંહના અપૂર્વ ગુણોનું અદ્ભુત વૃત્તાંત બહુધા ભટ્ટનેડોના ગ્રંથો, ગાજસ્થાનના અનેક સ્તંભો તથા પહાડોપર અંકિત થયેલું ઉપનિષદ થાય છે

પરંતુ તવારિખફરિસ્તાના અનુવાદક મહાનુભાવ પૈાં સાહેબ જણાવે છે કે સવત ૧૬૬૬ (ઈ. સ. ૧૬૧૩) માં તેમનો પોતાના કુમારને રાજ્ય સમર્પણ કર્યું હતું

૧ કનૌલ દોડ જણાવે છે કે હકીકત રાજાનપરજ સુલતાન ખુર્રમ રાજાજની સાથે મુલાકાત કરી હતી નગરની ઉત્તર દિશાએ એક ગિરિમાલાની ઉપર અઘાપિ રાજનગૌડાનું અડિયેર પડેલું છે એને રાણા ઉદયસિંહે બંધાવી હતી

અધ્યાય ૧૨ મો

કર્ણસિંહદ્વારા ઉદયપુરનું દહથડું તથા તેની ચોલાની વૃદ્ધિ થવી-સમ્રાટની સભામાં જવાની ફરજમાંથી રાણાની મુક્તિ-સમ્રાટને સહાય માટે આપેલી સેનાના સરદારતરિકે લીમસિંહનું નિયુક્ત થવું-સુલતાન ખુર્રમ અને લીમસિંહે મળી પવેઝની વિરુદ્ધ રચેલી પ્રપચ્ચળ-રાજદ્રોહીઓ ઉપર જહાંગીરનું આક્રમણ-લીમસિંહનો વધ-ખુર્રમનું ઉદયપુરમાં નાસી જવું-રાણાએ સગમનપૂર્વક તેનો કરેલો સ્વીકાર-રાણા કર્ણસિંહનો પરલોકવાસ-રાણા જગતસિંહનો રાજ્યાભિષેક-જહાંગીરનું મૃત્યુ-શાહજહાં નામ ધારણ કરી ખુર્રમનું સિંહાસનારૂઢ થવું-મેવાડમાં પ્રસરેલી ગંભીર શાંતિ-પેશાલોના દ્વીપોમાં રાણાએ મહાકાય બંધાવવો-ચિતોડની પુનઃ કરેલી મંરામત-જગતસિંહનું મૃત્યુ-રાણા રાજસિંહનો રાજ્યાભિષેક-શાહજહાંને પદ્મપ્ર કરી ઔરંગઝેબનું સિંહાસનારૂઢ થવું-જહાંગીર અને શાહજહાં હિંદુઓ પર પ્રેમ રાખતા હતા તેનાં યથાર્થ કારણ-ઔરંગઝેબના ચારિત્ર્યનું વર્ણન-રાજપૂતોઉપર ઔરંગઝેબે નાખેલો જાદુઆવેશ-રૂપનગરની રાજકુમારી સાથે ઔરંગઝેબે વિવાહ કરવા માટે કરેલો પ્રયાસ-તેને હરણ કરી રાજસિંહનું પોતાના નગરમાં આવવું-સમ્રાટની સામે યુદ્ધ કરવાનો તેમણે કરેલો ઉલોઘ-ઔરંગઝેબનું યુદ્ધ કરવા માટે આવવું-ગીરવાની ખીણ-રાજકુમારે અકબરનો પરાજય-તેનું ગિરિસંક્રમાં દેસાઇ પડવું-રાણાના જ્યેષ્ઠકુમારે આ સંક્રમમાંથી અકબરનો કરેલો ઉદ્ધાર-દિલેરખાનો પરાજય-રાણા અને તેમના સહાયક રોકોડાએ ઔરંગઝેબનું કરેલું અપમાન-યુદ્ધભૂમિમાંથી ઔરંગઝેબનું નાસી જવું-રાજકુમારે લીમસિંહનું ભયંકર આક્રમણ-રાણાના મંત્રીઓએ માળવાની કરેલી ભૂંટ-રાજપૂતદેસે ઐકત્રિત થઈ અણમતે પરાજિત કરી ચિતોડમાંથી તેને નસાડી મૂકવો-મોગલોના આસ-આમાંથી મેવાડનો ઉદ્ધાર-મારવાડમાં ભયંકર યુદ્ધ-નસોદીઆ અને રોકોડાની ઐકત્રિત થયેલી શક્તિથી સુલતાન અકબરનો પરાજય-રાજપૂતોની પ્રપચ્ચળ-ઔરંગઝેબને પદ્મપ્ર કરી અકબરને સિંહાસનપર બેસાડવાનો તેમણે કરેલો વિચાર-આ વિચારનું નિષ્ફળ થવું-રાણાની સાથે મોગલસમ્રાટને સમ્પર્ક કરવાનો વિચાર અને સમ્પર્ક થવી-ભયંકર આઘાતથી થયેલું રાણાનું મૃત્યુ-રાણાનું ચારિત્ર્ય અને ઔરંગઝેબનું ચારિત્ર્ય-એ ઉભયની સમાલોચના-સમંદ સંગોવર-ભયંકર દુશિંદ અને મહામાર્ગી.

વાહરાજ્યના અતિમ સ્વતંત્ર રૂપિત મદારાણા અમરસિંહના જ્યેષ્ઠકુમારે કર્ણસિંહ સંવત ૧૬૭૭ (૪૦ સં ૧૬૨૧) માં પોતાના પિતાના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. નંદનવનના જેવી સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ મેવાડમાં આજે આગલું ગૌરવ અને આગલો પ્રકાશ રહ્યો નથી. જે ગૌરવથી એક વખત તે સભ્ય જગતની શિરોમણિ બની હતી, તે ગૌરવ આજે નષ્ટ થયું છે. એકવાર સૂર્યવંશી બાપ્પા રાવલના વંશજોએ સૂર્યના ઉગ્ર તેજસમાન જે તેજસ્વિતા ધારણ કરી હતી, તે તેજસ્વિના આજે મેવાડમાંથી લુપ્ત થઈ છે. આજે મેવાડની ભૂમિ વિપ્રાદને લીધે સ્મશાનવત્ બની

ગઈ છે સૂર્યપ્રભા જેવા મેવાડના રાજપૂતો, પોતાની પ્રખર જ્યોતિ ગુમાવીને સામાન્ય નક્ષત્રોના જેવા દીપ્તિતેજ બની ગયા છે ભારતના હિંદુરાજ્યોની આવી દુર્દશા યદ્યપ્ત હતી, તેમનામાં તેજ રહ્યું નહોતું, જ્યોતિ રહી નહિ, કાંતિ રહી નહિ તે લોકો પોતાની શક્તિ ખોઈ જન્યની શક્તિથી આકર્ષિત થઈ પોતે ને જૂની જઈ મોગનસપાટણી સૂર્યની આસપાસ ફરવા લાગ્યા જે શક્તિ એક વખતે હિંદુ રાજ્યોના મેઘમાથી નીકળી સમગ્ર હિંદુસ્થાનમાં પોતાની પ્રભા ફેલાવી હતી તે આજે મોગનસૂર્યથી નષ્ટ પામી મોગલસૂર્યના પ્રચક તેજની ગતિ રોકાવું સામર્થ્ય કોઈપણ હિંદુરાજ્યમાં રહ્યું નહિ કાળની ગતિથી આજે મોગરોને શક્તિ આજે તેજ પ્રાપ્ત થયા છે કાળની ગતિથીજ તે પુનઃ નષ્ટ થશે પરિવર્તન એ જગતનો નિયમજ છે આ નિયમનું ઉત્પન્ન કંઈપણ થઈ શકે એમ નથી આ અચળ નિયમને વશ થઈનેજ હિંદુસૂર્ય બાપ્પા રાવળના વશને હવે તેજોદીન થઈ ગયા છે જો કે તેઓ મોગરો ને પ્રચક શક્તિને આકર્ષે છે તો ખરા પરંતુ નિયમિત રીતે તેને આકર્ષી શકતા નથી તેઓ કોઈકોઈ વખત સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને બળદીન બની જાય છે

જો કે વીરશેષ બાપ્પાસવરના વશને પોતાની આગની શક્તિ અને તેજ ખોઈ બેઠા હતા તો પણ તેઓ પોતાના પ્રાચીન વૈભવની વાત જૂની ચકતા નહોતા પ્રાચીન વૈભવની સ્મૃતિ એજ તેમનું જીવન હતું તેના નાશની સથે તેમનો પોતાનો નાશ થવાનો સંભવ હતો રાજપૂત નામ રૂઢીના પટપરથી નીકળી જવાનો સંભવ હતો જે દિવસે વીરકેસરી મદારાજ કનકશેને સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની વિજયવૈજયંતી ફરકાવી હતી, તે દિવસથી લઇને આ સમયપર્યંતમાં દોઢ લગ્નર વડો બપોતીત થઈ ગયા હતા આ દીર્ઘકાળમ અદૃશ્યકંથી આ વીરપ્રશની જે દશા થઈ હતી તેનું યથાર્થ વર્ણન અમે કર્યું છે આ બનરથા પ્રકાશિત થઈને અઘાપિ ચિત્રની પેઠે અમારા નેત્રાસમક્ષ સામેપાગ દેખાય છે ઇસ્વીસનનો ખીંછ શતાબ્દીમાં સૂર્યવંશના રાજા કનકશેને લોકોડોને પરિભ્રમ કરી સૌરાષ્ટ્રની સીમા પર પોતાનો ઝુડો સ્થાપિત કર્યો હતો તેમના વશનેએ ત્ય અતેક શતાબ્દીઓપર્યંત રાજ્યકર્મ પછી શિવાદિત્યના સમયમાં અસંખ્ય પારદ લોકોએ આક્રમણ કર્યું આ આક્રમણની ગતિ રોકી નહિ શકાયા થી મદારાજ શિવાદિત્યને સન્કુટ બ નાશ થયો તેમની નહનનયમાન સુંદર સૌરાષ્ટ્રભૂમિ ધન્ય લોકોએ ઉત્ખન કરી નાખી આ ભયકર સમયમાં સૂર્યવંશના ડાને જીવિત રાખવાને માટે કેવળ રાણી યુગ્મવતીજ બચી હતી તેને ઉદરે પ્રસાદિત્યનો જન્મ થયો તેનાદ્વારા ગિહનોત્કુનની સ્થાપના થઈ તેને ઇન્દ્રના રાજ્યની પ્રાપ્તિ થઈ બીજેના કોષથી તેને ઇન્દ્રને લાગ કરવો પડ્યો વીરકેસરી બાપ્પા રાવળનો જન્મ થયો, તેમણે ચિત્રોડપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો પછી ઉદયપુરની સ્થાપના થઈ, સિસોદીઆકુલના ગૌરવનો નાશ થયો, તે દીનદીન અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયું બાપ્પાની વિજયવૈજયંતીએ મુસનમોનોની સામે પોતાનું અસ્તક અવનત કર્યું આ સર્વ ચિત્રો આપણી નજરસન્મુખ તરો કરે છે આ ચિત્રોનું વર્ણન કરવામાં અમે અમારી શક્તિઅનુસાર કોઈપણ ત્રુટિ કરી નથી હવે મેવાડમાં એક નવીન યુગને આરંભ થયો છે સાત સંપ્રદ પાર શ્વેતકોપ (ધર્મરાજ) થી કેટલાક અંગ્રેજો આ દીનદીન અવસ્થામાંથી સિસોદીઆકુલનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આ ભારતભૂમિમાં આવ્યા છે તેમના આગમનથી ભારતવર્ષમાં કેવું એક નવીન જૈન ય સૂરી રહ્યું છે ભારતવાસીઓના જીવનની જોન જેવી રીતે નવીન માગમાં વહેવા લાગ્યો છે, તેનો હવે આજળ વિચાર કરવામાં આવશે

મદારાજા કર્ણસિંહનું ચરિત્ર સર્વ પ્રકારે વર્ણિત હતું સદનશીલતા તેજસ્વિતા વગેરે જે ગુણો રાજપૂતોના જૂજાતરિએ માનવામાં આવે છે, તે સર્વ ગુણો રાજા કર્ણસિંહમાં વિદ્યમાન હતા આઉપરત તેમના સાતસ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા અદ્ભુત હતા ગત મુદ્દોથી મેવાડના ખખનામાં જ્યારે દ્રવ્યનું નામ પહોંચ્યું નહિ, ત્યારે મદારાજા કર્ણસિંહે જે ઉપાય ગોળને પુન લગાર ભરી દીધો હતો તેપરથી તેમના ગુણોનો વિશેષ પરિચય મળે છે વારવાર મુદ્દ થવાથી મેવાડનો દ્રવ્યકોશ સર્વથા ખાની થઈ ગયો હતો જ્યારે રાજ્યમાંથી દ્રવ્યસમય કરવાનો કોઈ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ, ત્યારે મદારાજાના હૃદયમાં એક નવીન કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ તેમણે એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો અને તેદ્વારા તેમણે પુન પોતાનો કોશ ભરી નાખ્યો તેમણે કોઇને એક જાળ પહોંચા કરતા વિના પોતાની સાથે કેટલાક યોડસ્થરોને લીધા અને તેઓ શત્રુઓની વચ્ચે થઈ સુરતમાં જઈ પહોંચ્યા તેમણે પોતાની વીરતાની સદાયથી શત્રુઓની

સાહસિક અને તેજસ્વી હતા. સુનતાન પુરંમની માથે તેમને ઘાડી મિગના ચર્મગાદ હતી અને તેમની સનાહ લીધા વિના શાદગ્નદો કાષ્ઠપણુ કાર્ય કરતો નહોતો. ભીમસિંહનો નિષ્કપટ મૈત્રી જોઇ પુરંમ દિન-પ્રતિદિન તેનાપર અધિકાધિક પ્રસન્ન થતો ગયો અને અતે તેણે પોતાના પિતાને ભીમસિંહની પદવી વધારવાની ભનામણ કરી પાદશાહે પોતાના ગ્રિય પુત્રની અભિનાયા પૂર્ણ કરી પાદશાહે ભીમસિંહને રાજની ઉપાધિ આપી યુનાસ નદીના તટપર એક નાનું રાજ્ય અર્પણુ કર્યું આ રાજ્યની રાજધાની દોડા છે આ રાજ્યની પ્રાપ્તિ થયા છતાં પણ ભીમસિંહની અભિનાયા શાત ચર્ચા નહિ તેઓ પોતાનું નામ અમર કરવાનો ઉપાય શોધવા યાગ્રા પછી તેમણે યુનાસનદીના તટપર એક નવીન નગરીની સ્થાપના કરી આ નગરી રાજમહલ નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ આ રાજમહલનગરી દીર્ઘકાળપર્યંત ભીમસિંહના વંશ જ્ઞેના અધિકારમાં રહી હતી, પરંતુ પાછળથી તેનો વિખ્વસ થઈ ગયો હાનમાં પણ તે વિખ્વસ પામેલી રાજમહલ નગરીના અગિયારે તે નગરીનું પ્રાચીન ગૌરવ દર્શાવી રહ્યા છે આ આરકચિ-હોપરથી પ્રતીત થાય છે કે એક સમયે તે નગર અતિ સમૃદ્ધિશાળી અને શોભાપમાન હતું, પરંતુ દુર્નય કાળના ક્રોર કરપ્રહારથી તે રાજમહલનગર આજે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઇને ધૂળમાં મળી ગયું છે નાશ પામેલ મહા લયોના અગિયારમાં પ્રકૃતિદેવી મૃદુ સ્વરથી કહે છે કે “મનુષ્ય કેટલાક દિવસ સુધી દોડાદોડ કરશે આ શોભા ભરેલું દુરદરા કેટલા દિવસ સુધી પહોંચનાર છે આ ગૌરવ, દર્પ, ગરિમા, અહંકારનું આયુષ્ય કેટલું છે દિવસ પછી દિવસ, મહિના પછી મહિના અને વર્ષ પછી વર્ષ અસ્થવિત ગતિથી વહી જઇને અનંત કાળના સમુદ્રમાં લીન થાય છે લાગ્યું ત્યાર સંદોદિત અપક ગતિથી ફર્ણ કરે છે અને મનુષ્યને ધરીમાં સુખ તો ધરીમાં દુઃખ આપે છે ” એક વખત પાદશાહનો પાટવીકુવર જે રાજપૂતપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો હતો અને જેમનું અમૃતમય સભાષણ સાંભળનારા તે પરમ સુખ માનતો હતો, તેજ રાજ પૂતના હતભાગી વશજો આજે દુર્ભાગ્યની હનકામાં હવકી પકિતપર આવ્યાને એક દિવસના એક રૂપિયાના સાધારણ પગારે શાહપુરરાજની નોકરી કરે છે

ભીમસિંહ તેજસ્વી અને નીકર હતા તુમજ રાજ્ય અને રાજની ઉપાધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમણે પોતાનું ગૌરવ અને પુરુષત્વ યુમાવ્યું નહોતું ભીમસિંહને પોતાના અધિકારમાં લેવાને માટે જહા મીર જે પ્રયત્ન કર્યા તે સિદ્ધ થયા નહિ પાદશાહે ભીમસિંહને સત્તાપદિ પ્રતોલનો બતાવ્યા અને તેમનાપર ધણી કૃપાદષ્ટિ રાખી પરંતુ તેઓ તેમને પોતાના કાણુમાં લાવી શક્યા નહિ ખાસ કરીને શાહ-ગઢા પુરંમનો તેમનાપર અધિક રસદ જોઇને પાદશાહ જાત જાતની શકા કરવા લાગ્યા પાછળથી રાજ્યમાં એકાદ ભય કર ઉપદ્રવ થવા પામે નહિ એટલા માટે જળવાન ભીમસિંહને પુરંમની પાસેથી દૂર કરવાનો વિચાર કરી પાદશાહે તેમને યજ્ઞસત્તા સુખાતરિકે નિયુક્ત કર્યા, પરંતુ ભીમસિંહે આ પદવીની જગાપણુ રપૂઠા રાખ્યાવિના પુરંમની પાસે રહેવાનો દંડ સંકલ્પ કર્યો પાદશાહને શકા આવી હતી તે વાસ્તવમાં સાચ હતી પુરંમ પોતાના જ્યેષ્ઠ ભાતા પર્વેજનેા દક્ક રહ કરી પોતાના પિતાનું સિદ્ધાસન પોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની આ અભિનાયા ફળામૃત થાય તે પૂર્વે રાજ્યમાં એક ભય કર ઉપદ્રવ ઉપસ્થિત થયો અને તે પ્રજવલિત અગ્નિની જ્વાળામાં હતભાગી પર્વેજ પત ગની પેઠે ભરમ થઈ ગયો.

તેજસ્વી ભીમસિંહે પાદશાહની આજ્ઞાને પ્રકટ અનાદર કર્યો હતો તેનું એક ચૂદ કારણ હતું તે પર્વેજ-પ્રત્યે અત કરણમાં ધણા ધરાવતો હતો પર્વેજ સિસોદીઆવરાનો પરમ શત્રુ હતો અને રાજપૂતોનું સર્વ નાશ કરવામાં તે સદા તત્પર રહેતો હતો તેણે પૂર્વે ગેવાડપર આક્રમણ કરીને તેદેશનું ઘોર અનિષ્ઠ કર્યું હતું પુરંમના જીવમાં જીવ હોય ત્યાં સુધી પર્વેજ દિલ્હીના તખ્તપર બેસે એ ભીમસિંહથી જોઈ શકાય એમ નહોતું, તેથી તેઓ જહારા પર્વેજના દરમમાં ભારતપર્વેજના રાજ્યકારભાર જતો અટકે તેના ઉપાય કરવાને તત્પર થયા તેમણે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે સુવતાન પુરંમની સાથે સનાહ કરી અતે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે જો પુરંમે પાદશાહ થવું હોય તો વિનાયિને પ્રકટ શત્રુતા ધારણ કરી પર્વેજનેા સહાર કરવો સુનતાન પુરંમે દવે વિનય કર્યો નહિ તેણે પોતાના કેટલાક અનુચરોને લઈ પર્વેજપર હુમલો કર્યો આ આક્રમણમાં દતભાગી પર્વેજ માથો ગયો દવે પુરંમે પોતાના પિતાની વિરદ પ્રત્તિષ્ઠા કર્યો તેના સંકલ્પની સિદ્ધિને માટે અનેક રાજપૂતો તેને સદાય કરવાને

તેણાં હતાં આ સદાપરકામા મારવાડનો રાજા ગજસિંહ અધિપ્ત પ્રમિદ છે ગમેરાજા ગજસિંહ ખુર્મનો માતામદ હતો આ કાર્યમાં તેનો / મુખ્ય રાજ હતો એમ કહીએ તો તે અનુચિત નથી પરંતુ પાદશાહને કાર્ધ આરાકા આવે નહિ એના માટે ત આતુર્યથી કામ કરતો હતો

આ વિદોદાગિનિ શાત કરવાને માટે સ્વયં પાદશાહ મેના નદીને આગળ વધ્યા સરોવરાગ ગજસિંહ વિદોદાગિનિ નામા યુદ્ધરિતે મળેતો છે એવો મદદ પાદશાહને પ્રથમથીજ હતો આ સદેહની સત્યતા વા અસત્યતાના કાંઈ મોડસ પ્રમાણે તેમને મળ્યા નહોતા, તોપણ તેમણે ગજસિંહપર વિશ્વાસ ન ગણતા વ્યવહારના ગતને મેનાપતિ બના યો આ વખતે ગજસિંહે તપસ્ય ગહેવાનું પમદ કયુ પરંતુ ભીમસિંહ તેનું આ કાર્ય સદન કરી શક્યા નહિ 'ગજસિંહ ખુર્મના માતામદ છે અને આ વિદોદાગિનિ ગ્રીમ કરવામાં પ્રધાન મણુ તેજ છે, તે છતાં પણ આ વખતે તે આતુર્ય વાપરી અનિમ્ન ગહે છે, એ ઉચિત નથી એવો વિચાર કરી ભીમસિંહે ગજસિંહને બેમાથી એક પક્ષ પ્રકટરીતે ગ્રહણ કરવાની કુજ પાડવાનો નિશ્ચય મેા પ્રથમ તો તે મદ મો યા નહિ અપમાનપર્યંત પ્રતીક્ષા કરી, પરંતુ નારે ઉભય દેનો સમામભમિમાં આવી યુદ્ધ કરવાને માટે સામસામા ઉભા રહ્યા નારે પણ ગજસિંહ આવ્યા નહિ ત્યારે ભીમસિંહે તેનાપર કહેવરાની મોડ યુ કે - આ રીતે આપ મેના ધાગણુ મરીતગ્ય ગહે છો તે યો નથી આ વખતે ન તો આપને પ્રકટ રીતે અમારા પક્ષમાં બળવુ પડશે કે તો અમારી માથે રાત્રીની પેઠે આવરણુ કરવુ પડશે તેજરી ભીમસિંહના આ વચનો સાલળી ગજસિંહના હૃદયમાં વળાધાત લાગ્યો અને તેણે પોતાની સેના સાથે પ્રકટરીતે ભીમસિંહની સામે ખૂબ ધાગણુ કયું સિમોદીનાવીર ભીમસિંહ આવી નેજ પણ લયલીન થયા નહિ પરંતુ તેઓ પટે ના કરતા વિશુલ ઉત્સાદથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા, તે છતાં પણ તેમને મળના મળી નહિ તેમની સેના ઊત્તલિન થઇ ગઇ અને તેઓ આજુબુદમાં માર્યા ગયા ૧ હવે મુનનાન ખુર્મ થીજે માર્ધ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી પોતાન મેનાપતિ મહાબતખાની સાથે ઉ વપુરમાં નામો ગયો

ઉદયપુરથી શાંતિપ્રદાયક શક્તીની નુતનાને યોગ દિવમોપર્યંત વિશ્રામ લીધો ગણાએ મુવતાન ખુર્મને પોતાના મહાવચનો એક ભાગ સોંપી દીધો આ સ્વતંત્ર રચનમાં મુનતાન ખુર્મ પોતાના ઉદ્ધ મિત્રાની માથે રહીને કાળ નિર્મમન કરવા લાગ્યો પરંતુ પોતાના અનુચરોને રાજપૂતોના રીતરિવાજોની ઉપેક્ષા કરતાં જોઇ તે અત્યંત લજ્જીત થયો અને તેણે તે મહાનય છોડી અન્ય રથગે ગેના જવાની પોતાની ઈચ્છા રત્તરિત કરી ખુર્મનો આ ઉત્કાભાવ જોઇ રાણા તેનાપર પરમ ધમન થયા અને પેરો લા સરોવરના મધ્યભાગમાં આવેના દીપમાં લીધ તેના નિવાસને માટે એક મુદર મહાનય બધાવી આવ્યો

૧ શમ્ભવતસરદાર માનસિંહ અને તેમના આના ગોઠવણસ એ ઉભય ભીમસિંહના સલાહકાર હતા તેમણે મહાબતખાની સાથે મળીને જડાગીરની વિરુદ્ધ પ્રથમઅગ્ર રત્તી હતી ખેસરરાજ્યનુ મુનવાર નગર માનસિંહના હાથમાં હતું મહાદીર માનસિંહે અમાસિંહની સચિવા કુદમા સજ્જતા થયા રહી ને વીરતા મહર્ષિવ કરી હતી તેથી તેઓ તે સમયથી સિમોદીનાપુલના મહાધોધા ગણાવા લાગ્યા તેમના સર્વોચ્ચમાં એથી ધાવ લાગ્યા હતા મુસ લમાનેની સાથેના કુદમા તેમનુ સમગ્ર શરીર ધાવોથી ઊભરિત ન થઈ ગયું હતું પરંતુ તેગા પણ તેઓ કુદથી થાગા હતા નહોતા માનસિંહ ભીમસિંહના થમ મિત્ર હતા તે ઉભયની વચ્ચે અપૂર્વ પ્રેમ થઈ યો હતો એક જણ બીજાનુ દુઃખ જરાપણુ સદન કરી રકતા નહોતા ત્યારે લીમસિંહ મરણુ પાગ્યા ત્યારે તેમના મત્સાની વાત માનસિંહથી શ્રમ રાખવામાં આવી હતી આ સમયે તેઓ ધાવો લાજવાથી સંધ્યાપરા થયા હતા તેમનુ સમગ્ર શરીર ધાવ લાગવાને લીને ધાગએ થી બાગેડ હતું તેમના શરીરમાંથી યુ કજ સરિર વરી જવાને લીધે તેઓ અત્યંત ફીણુ થઈ યા હતા એમ કહેવાય છે ૨ કહા ઉભય મિત્રા સારોલ ભોગન કરતા હતા પરંતુ ભીમસિંહનુ મરણુ થયેનુ હોવાથી રસોઈઓ ત્યારે એ લા તેમને માં ભોગન લા યે ત્યારે તેમને અનેક પ્રકારના સરાયો અવવા લાગ્યા તેમણે રસોઈઓને લીમસિંહની ખેડા / રીનુ મરણુ પૂણુ પરંતુ તેણે યાવ કાજણુ કર્યા બુ નહિ રસોઈઓને વાત કાગી દેતા એઈ ભીમસિંહના મણુવિધે માનસિંહને સદેહ દડ થયો તેઓ પોતાના શન પીસીપીસીને પ્રયડ બળપૂર્વક શરીરપરના ધાવોની પળીએ ખેડી ખેડીને કુત્રા લાગ્યા અને નરાજ પોતાના પ્રાણ લજી દીપા માનસિંહના કનિષ્ઠબળુ ગોઠવણમાં પણ એક મુખસિંહ ચેલ્યા થયા બ કનિષ્ઠએ તમા મરુ સિંહના શાંતિમય રાજ્યનુ વર્ણન કરતા કહ્યું છે ૩, ખુર્મસિંહના વસની વેળી થીમે મીમે મુકાલી નવી હતી પરંતુ ગોઠવણસે તેના મુખમાં પોતાના સરિરની ધાગણુ સિચન કરીને તેને પુન ઇવિન કરી હતી,

આ મહાલયને નાના પ્રકારની શોભાપ્રમાણ સામગ્રીથી સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યો તેની ઉપર ઇસ્લામખર્મ-સૂચક યદ્રાકાર પ્વજઓ ફરકી તેની શોભામાં સદસગણી વૃદ્ધિ કરવા લાગી તેની શોભાનો પાર રહ્યો નહિ. આ મનોહર મહાલય બધાવતી વખતે તેના આગળમાં મહારાજાહ ફકીરના સમારકતરિકે એક ચોતરો બંધાવવામાં આવ્યો. જેશોલા સરોવરના પવિત્ર જળથી ધોવાતા આ મહાલયમાં પોતાના અનુચરોની સાથે જઈ સુલતાન ખુર્રમ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમાં રહ્યો પછી નાના પ્રકારની ચિતાઓ અને શકાઓથી દુષ્કિત થઈ તે ભારતવર્ષનો ત્યાગ કરી ઇરાનમાં આવ્યો ગયો. જે કે વિવિધ કઠોર લેખથી મેવાડની સ્વાધીનતા મોગરોને ત્યાં વેચાઈ ગઈ હતી, તોપણ વિજિતલોકો સાથે વિજેતાઓ જે પ્રકારનું વર્તન ચલાવે છે તે પ્રકારનું વર્તન જહાંગીર વા તેના પુત્ર ખુર્રમે કદિ પણ મેવાડના રાજાની પ્રત્યે કર્યું નહોતું. સુલતાન ખુર્રમ મહારાજા કર્ણુસિંહને પોતાના સમા બધુતરિકે ગણતો હતો અને કર્ણુસિંહ પણ તેના પ્રત્યે બધુ સન્માનજ વર્તન રાખતા હતા તેમનો પરસ્પરનો બધુભાવ તેમના મરણની સાથેજ લુપ્ત થયો હતો. સુલતાન ખુર્રમે મેવાડખૂમિ છોડી તેથી મહારાજા કર્ણુ અત્યંત શોકાકુલ થયા તેમને એવી અભિયાપાદતી કે સુલતાન ખુર્રમને સર્વથી પહેલાં આ દીપલુવનમાજ પાદશાહ નામથી બોલાવવો અને મારે જાતે તેને તેના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો, પરંતુ તેમની તે આશા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ આ આશા પરિપૂર્ણ નહિ થવાથી કર્ણુસિંહને અત્યંત દુઃખ થયું તેઓ સુલતાન ખુર્રમને પોતાના સમા બધુ સન્માન માનતા હતાં આ વાતના પ્રમાણ અઘાપિ ઉપલબ્ધ થાય છે ખુર્રમે તેમના ઉપર જે અગણિત ઉપકારો કર્યા હતા તેનો બદલો આપવાને માટે હમણા રાજા સર્વ પ્રકારે સમર્થ હતા અને તેમણે તે બદલો ઉત્તમ પ્રકારે વાળી આપ્યો, પરંતુ આ બદલો સાધારણ પાર્થિવપદાર્થનો નહોતો તે એક સ્વર્ગીય વસ્તુજ હતી અને તે એજ કે ખુર્રમે તેમને પાપડી આપી હતી. આ પાપડી મહણ કરતી વખતે મહારાજાના હૃદયમાં જે ભાવ હતો તે ભાવ તેમના હૃદયમાં ચિરસ્થાયી રહ્યો હતો જે મહાલયના લીસા અને આલ્હાદકાર દિવાનખાનામાં બેસીને તેમણે પાદશાહનો આ ઉપહાર મહણ કર્યો હતો, તે મહાલયના અનેક ભાગો આજે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ગયા છે તોપણ હજી મહારાજાહની સમાધિનું મંદિર સ્વચ્છ રાખવામાં આવે છે આ મંદિરની શોભામાં વૃદ્ધિ કરનારો દીપક એક રાર તેવ નહિ હોય તોપણ છુમ્મર જોતો નથી મેવાડની આધુનિક દીનદીન અવસ્થામાં પણ સિસોદીઆવશના રાજાઓ આ દીપકમાં તેવ પૂરવાનું ભૂલી જતા નથી મહારાજા કર્ણુસિંહ સવત ૧૬૮૪ (૯૦ સં ૧૬૨૮) માં પોતાના પ્રિય પુત્ર જગતાસહના હાથમાં સમસ્ત રાજ્યકારભાર સોંપી આ લોકથી વિદાય થઈ સ્વર્ગમાં પોતાના પૂર્વજોને જઈ મળ્યા તેમણે આઠ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું તેમની કારકીર્દિના આઠ વર્ષો ગભીર શાંતિમાં વ્યતીત થયા હતા તેમના મરણ પછી અલ્પ કાળમાં પાદશાહ જહાંગીર પરલોકવાસી થયો આ વખતે ખુર્રમ સુરતમાં હતો મહારાજા જગતાસહના પિતાએ તથા કાકાએ પ્રાણપ્રાર સુહૃદ્ય ખુર્રમને જે સિદ્ધાસનપર સ્થાપિત કરવાને માટે પ્રાણની ગણ રૂદા રાખી નહોતી, તે સિદ્ધાસન આજે સુનું પડ્યું છે જહાંગીરના મૃત્યુની સાથેજ શાહજહાં ખુર્રમનું ભાગ્યાકાશ સ્વચ્છ અને નિર્મળ બની ગયું હતું મહારાજા જગતાસિંહે આ કલ્યાણકારક શુભ સમાચાર પોતાના પિતાના પરમપ્રિય મિત્ર શાહજહાં ખુર્રમને શીઘ્ર પહેાંચાડ્યા તેમણે હાથમાત્રનો પણ વિનય કર્યોવિના પેલાના બધુને સેનાસદિત સુરત મોકલ્યા સુલતાન

૧ કેલવાઈ ઇતિહાસનેનાઓ જણાવે છે કે તે ગેલકોડામાં ગયો હતો

૨ રાજપૂતોમાં પાપડી એ ધર્મબંધુ ભવાનું ચિન્હ છે આ પાપડીને હજી પણ પૂજ્યભાવથી આજપર્યંત મહારાજાહની સમાધિમાં લીક બાળવામાં આવે છે કનૈસ રોડે સ્વયં પોતાના નેત્રોવની આ ધર્મબંધુભાવના પાપડી અને મહારાજાહની સમાધિ જોઈ હતી તેઓ જણાવે છે કે - ' રાજપૂતોએ કૃતજ્ઞતાનું પવિત્ર ચિન્હ રાખવાને માટે પોતાના મહાલયમાં ઉત્તમ મુસલમાનની સમાધિ બધા દિ હતી ત્યાંદે પાદશાહના વશજોએ સિસોદીઆધુન્યપર અત્યાચાર કર્યો, ત્યારે પણ તેઓ તેની પવિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા ભૂલી ગયા નહોતા આવી પવિત્ર મિત્રતા અને કૃતજ્ઞતા બીજે કયાવ પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી આ જાતિમાં આવી પવિત્ર મિત્રતાનો ભાવ કેવી રીતે પ્રજટ થયો તે સમજી શકાતું નથી આમણ હૃદય તો અપારાગ્યો આશ્રિત થયેલું છે અને તેથી અમે આ પવિત્ર ભાવ અમારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરવાને સાર્થક અસમર્થ છીએ ' ભારતદેવેતી કનૈસ દેવના હૃદયમાં આવેલ ભાવ ઉત્પન્ન થયો કાઈ દુષ્ટિ નહોતો તેઓ ભારતવર્ષનું ગૌરવ અને માંદાતમ્ય સારી રીતે જાણતા હતા તેથી તેમનું હૃદય તેમની દીનદીન અવસ્થા જોઈ બળતું હતું

પુરૂષ મહારાણાના બાળુના મુખથી સંપૂર્ણ જ્ઞાતા સાક્ષી તત્કાળ ઉદયપુરમાં જઈ જગતસિંહને મળ્યા. આ વખતે ઉદયપુર જાતજાતના શૈલશાપમાન અથવા કરીથી અર્પણ થયું હતું. તેની અર્પણ શૈલાને વાને માટે રાજસ્થાનના અનેક રાજાઓ આવ્યા હતા. સૌથી પ્રથમ આ શૈલાપમાન ઉદયપુરના “ બાદશ મહલ ” મા દિશ્વીના મામતો તથા ગાડલિક રાજાઓએ પુરૂષને “ સાહજહા ” નામથી બોલાવ્યો. સિસોદીઆવંશના રાજા તથા સુરદારોની દીર્ઘકાળથી ધારણ કરેલી આશા તે દિવસે ફળીભૂત થઈ આ મંગળમય અવસરે ઉદયપુરના પ્રત્યેક ઘરમાં તુલ્ય, ગાયન તથા જાતજાતના ઉત્સવો થવા લાગ્યા.

શીત્લ કાષ્ઠપણ મુસલમાન પાદશાહના રાજ્યશિલ્પેકપ્રસંગે હિંદુઓએ આવે આવે દેવસ્તવ કથો નહોતો. ધર્માત્મા સાહજહાં અલ્પકાળપર્વત પોતાના મિત્રને ત્યાં રહી પછી ઉદયપુરથી ચાલ્યો ગયો. પોતાના પાટનગરમાં ગયા પૂર્વે તેણે જગતસિંહને પાંચ પ્રગણાઓ અર્પણ કર્યા. વળી તેણે મહારાણાને એક મરાઠમુલ્યવાન મણિ ઉપહારતરીકે આપીને ભયામણ કરી કે ચિતોડના મહાલયોનો છલ્લોદાર કરે.

ગણા જગતસિંહે છઠ્ઠીમ વર્ષપર્વત રાજ્ય કર્યું. આ છઠ્ઠીસ વર્ષો અર્પણ શાંતિમા વ્યતીત થયા હતા. આ દીર્ઘ કાળમા શાંતિનો ભંગ લેશ પણ થયો નહોતો, કિંવા જરા પણ વિશ્વ ઉપગ્નિયન થયું નહોતું; પરંતુ ભટ્ટવેડોના કોષ પણ ત્રયમા જગતસિંહના ગામનકાળનું વિસ્તૃત વર્ણન ઉપવળ્ય થતું નથી. આનું કારણ અન્ય કાષ્ઠપણ નહિ; પરંતુ માત્ર એટલું જ છે કે મેવાડના ભટ્ટવેડોને કેવળ વીરરસજ

શ્રિમ હતો તેઓ વીરહૃદયને સ્તંભિત કરી નાખનાર વીરરસનું વર્ણન કરવામાજ શરૂ હતા. જે કાવ્યથી હૃદય ઉત્સાહિત, ઉન્માદિત અને સ્તંભિત થઈ જાય તેવાં કાવ્યોની રચના કરવાનું કામજ તેમને શ્રિય લાગતું હતું આ લોકો વીરરસના કાવ્યો રચવામા અદ્ભુત ચાતુર્ય દર્શાવતા હતા. જગતસિંહના શાંતિપૂર્ણ રાજ્યકાળમા શિવપંથગાની અધિક ઉન્નતિ થઈ હતી તેમના શાસનકાળમા ઉચ્ચ શિવપંથના કરતા પણ ધમારતી બાધકામની ઉન્નતિ અધિક થઈ હતી ઉદયપુરમા જે જે મહાલયો અને હવેલીઓ મહારાણા જગતસિંહે બંધાવી હતી તેની પરમ સુફરના અઘાપિ તેનીને તેવીજ છે તેની મનોહર ગોલા અને આદલાહકારક મુદરતા તથા તે બાધવામા વાપરેલી કુશળતા અને ચતુરાઈ જોઈ આપણું હૃદય આનંદથી પ્રવૃદ્ધિત બની જાય છે આથી પુનઃ એવા પ્રશ્ન સદજ ઉદ્ભવે છે કે કંઠાર ઉત્પાન, ભખંદર વિપતિ તથા મારુણ ઉપદ્રવ મહન કર્યા છતાં પણ મેવાડના રાજાઓએ આ વિપુલ ખર્ચવાળા કામો માં રીતે કર્યા હશે? આ પ્રશ્નની મીમાસા પૂર્વે અને અને અગ્રે કરી આવ્યા છીએ, તેથી હવે એ વિષયના અબધમા વિશેષ કહેવું નિરર્થક છે અહીં આ કેવળ એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે પ્રગટિતેપિતા, ઉત્તમ રાજનીતિ અને ન્યાયાનુભાર રાજ્યપ્રજાથ ચચારસાથી મેકરો વિપતિઓ તથા વિષ્ણો નિરૂપ થઈ જાય છે અને રાજ્યમુખના સર્વોચ્ચ શિખરપર રિચત થઈ શકાય છે.

મહારાણા જગતસિંહે અનેક ધમારતો બંધાવી હતી. તેમની જગનિવામ અને જગમદિર એ બે ધમારતો અતિ પ્રસિદ્ધ છે. પેશોલાસરેલ્વરના દ્વીપપર જગમદિર આવેલું છે અને તેના ઉચ્ચતકપર જગનિવાસ રિચત છે. આ ઉભય મહાલયો સુફર અને નેત્રોને તૃપ્ત કરે એવા છે આ મહાલયોના મર્વ ભાગો સુએમરમરથી બંધાવવામા આવેલા છે. તેના સ્તંભો, મ્તાનશ્લેષ, જતશ્લેષ, જતશ્લેષ વગેરે સર્વ ભાગો નેત્રોને મોહિત કરી દે એવા છે આ ઉભય રાજમહાલયોના બારીનાગણાં માથે મ્તાન જાતના કાચ જડવામાં આવેલા છે, તેથી તેની શૈલામા અત્યંત વ્રદિ થઈ છે. જે મમયે મૂર્ખભગવાનનાં ઉન્નવલ દિરલો તેનાં દરેકપર પડે છે, તે મમયે દિવાનખાનાની દિવાલોપર અગણિત મેધયતુઓ દિશ્વિગચર થાય છે. આ અનુપમ રાજ્યમુખેની મુદરતાનું વર્ણન કરવાની અમારી લેખિનીમા શક્તિ નથી.

૧ આ સંજયે રિચિતામાં જે વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે તે યથાર્થ નથી; પરંતુ ભટ્ટવેડોના રિપણો યથાર્થ છે. ભટ્ટવેડો જમ્મને છે કે મહોળા અબદુલ્લા, આનજહાન અને તેનો સર્વાધિક્ષ સાહુલ્લાખાં રાજાજ વગેરે વસ્તુઓ ઉદયપુરમાં લાગ્યા હતા.

એની દિવાનો ઐતિહાસિક ચિત્રોથી શોભાયમાન છે જે કે કાળના પરિવર્તનથી તેમાના કેટલાક ભાગો સ્થાપ પડી ગયા છે અને કેટલાક ભાગોનો રંગ ગ્રાઓ ચર્ધ ગયો છે, તોપણ આ સર્વ ચિત્રો જેવાથી એવો આભાસ થાય છે કે જાણે તે જીવિત થઈને હમણા બોલશે મહારાજા કનકસેનના સમયથી મહારાજા કણ્વસિંહના વિવાહોત્સવપ્રસંગ મુધીમા જે જે ઘટનાઓ બની હતી તે સર્વના ચિત્રો ઉક્ત ઉભય રાજમહારાજો તથા ઉદયપુરના મુખ્ય મુખ્ય રાજમહલોથીની દિવાનપર આલેખવામા આ પાછે ઉક્ત ઉભય રાજમહારાજોની ચારે તરફ નાનાપ્રકારના ફળફૂલવાળા વૃક્ષો આવી રહ્યા છે આ વૃક્ષોની ઘટા એકબીજા સાથે મળી જવાથી વચ્ચેવચ્ચે આન દપ્રમોદને માટે કુળે બની ગઈ છે દશબાર નાળયેરીઓ તથા તાડો આકાશને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છાથી એકબીજાની ઈર્ષ્યા કરી પોતપોતાના મસ્તક ઉન્નત કરી ઉભા છે કેટલેક સ્થળે આમ્રવૃક્ષો આમલીઓ, જળ છુડાઓ વગેરે વૃક્ષો પોતાની ધન છાયા પ્રસારી પોતાની શાખ ઓ એકબીજા મા ભેરવી ગભીરતાપૂર્વક ઉભા રહ્યા છે કેટલેક સ્થળે કેળ અને સોપારીના વૃક્ષોની મનોહર નાની કુળે બની છે આ કુળેમા માણસોને ખેસવાને માટે કાઠના ખાસતો મુકવામા આવેલા છે પેશોનાસરોવરના તટપર સરદાર તથા સામંતોડોને માટે અનેક શોભાયમાન ધાટો બાધવામા આવ્યા છે આ સર્વ ધાટો સંગેમરમગના બનાવવામા આવ્યા છે આ ધાટ ઉપર ઉભા રહેવાથી કુજવાટિકાના જેવાજ આન દ પ્રાપ્ત થાય છે કારણ કે તેની ઉપર અદરવા બાધી દીધેના હોય છે સામેજ આવારાના પગથીઆ પણ આવી રહ્યા છે ગ્રીષ્મઋતુના મધ્યાત્નકાગમા સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોથી વ્યાકુળ થઈને સરદારોડો શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આ ધાટોપર જાય છે અને કસુબો પી શીતળ પાપાણુપર આગ પડી ભટ્ટ લેકોના મુખથી ગળપતોની વીરતાની પ્રશંસા સાંભળે છે મધ્યાહનકાળનો પવન સરોવરમા તરંગો ઉત્પન્ન કરી શીતન જનિષ્ઠિદુઝો બહાર ફેંકે છે આ જનિષ્ઠિદુઝો વાતાવરણમા મળી જઈ આસપાસ શીતનતા પ્રસારે છે વળી પવન સરોવરમા ખીલેના કમળોનો પરગ પ્રસારી સરદારોને મદ મદ ગતિથી પાંખે છે આ શીતન મદ અને સૌગંધ્યુક્ત પવનનો અગ્રે સ્પર્શ થવાથી તથા ભટ્ટ લેકોના સુમધુર સ્વરથી ગવાતા ગાયનોનું શ્રવણ થવાથી સરદારોને મીઠી નિદ્રા આવી જાય છે આ નિદ્રાથી તેમને જે સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અવર્ણનીય છે જ્યાસુધી સૂર્યભગવાન અસ્તાચરમા જતા નથી, ત્યાસુધી સરદારોની નિદ્રાનો ભંગ થતો નથી જ્યારે કસુબાનો નિશા ધીમે ધીમે ઉતરી જાય છે, ત્યારે તેઓ ધીમે ધીમે પોતાના ગેરો ખાલે છે નયન ખુલતા પોતાની સમક્ષ તેઓ જે મનોહર ચિત્રનું દર્શન કરે છે તેથી તેમને યથાય સ્વર્ગસુખનો અનુભવ થાય છે નિદ્રામાથી જાગૃત થઈ તેઓ જ્યારે આ મનોહર ચિત્ર જુએ છે ત્યાર જાણે આપણે સ્વખ્યાવસ્થામા તો નથી એવો તેમને આભાસ થાય છે તેઓ જે તરફ પોતાની નજર ફેંકે છે તે તરફ તેમને અનુપમ સૌદર્યનું દર્શન થાય છે અસ્તાચરમા જતા સૂર્યભગવાનના કિરણો પેશોનાસરોવરના પવિત્ર જળપર તેના તટપર આવેલા વૃક્ષોપર, સામે આવેલા અમરવૃક્ષોપર તથા તેની નિકટમા આવેલી અહાપુરીપર પડીને અનેક રંગરના ચિત્ર વિચિત્ર રંગો ધારણુ કરે છે અને આ સર્વ દસ્યનુ પ્રતિબિંબ પેશોનાસરોવરના નિર્મળ જળમા પડી અપૂર્વ શોભા ધારણુ કરે છે આ વખતે પેશોનાસરોવરના નીચણાં જરમા જાણે તજરો દેશમી વક્ષો પાંધરી દેવામા આવ્યા ન હોય તેવા દેખાર થઈ રહે છે નિદ્રામાથી જાગૃત થયેલા સરદારો આ અનુપમ સૌદર્ય અનિમિત્તે જોયા કરે છે આ શોભા જ્યાસુધી દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાસુધી તેઓ પેશોનાના પવિત્ર તળે ઊડતા નથી આ શોભાના દર્શનથી તેમના હૃદયમા અપૂર્વ આનદનો સંચાર થાય છે તથા તેમની સર્વ ચિંતા નિવૃત્ત થાય છે અને ભટ્ટલેકોના કાળોથી ગિહરોતકુનના વીરોની વીરતાનું ચિત્ર તેમના મનમા સપૂર્ણરીતે અક્ષિત થઈ જાય છે ધીમે ધીમે અસ્તાચરમા જતા સૂર્યભગવાન જ્યારે જગતની મુદરનાં તરંગ કરી સર્વથા અતર્ધાન થઈ જાય છે ત્યારે આ સરદારો સધ્યાવદનાદિ કમો સમાપ્ત કરીને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે આ સમયે તેઓ શત્રોના જણમાર તથા મદોન્મત વીરોના સિંહનાદને બદલે શાંતિદાયક મનોહર યગ્દો શ્રવણ કરી નિશ્ચિંતા તથા ચિત્રાંતિનો અનુભવ કરે છે

મહારાજા જગતસિંહ અતીવ સન્માનનીય રાજા હતા મુસનમાનોની કોરતથી જેવાડનિવાસીઓના હૃદયમા જે કટ્ટદાયક પ્રતિરો થયા હતા તે રાજા જગતસિંહે પોતાના ઉત્તમ સ્વભાવ તથા ઉત્કૃષ્ટ યોગરના પ્રમુખાવનથી રજાવી નાખ્યા હતા આ ધાવના કટ્ટદાયક સ્મરણને જગતસિંહ રાજપુતોના

હૃદયમાંથી સંપૂર્ણ રીતે દૂર કર્યું હતું સગન સ્વભાવ, મહત્તા, ઉદારતાયુક્ત વ્યવહાર તથા મનોહર મધુર સલાપણથી તેઓ શત્રુઓના હૃદય પણ છતી લેતા હતા જેઓ તેમની સાથે એકવાર વાર્તાનાપ કરતા, તેઓ જીવનપર્યંત તેમને કદિ વિમરતા નહિ તેમની મજલના, ઉદારતા અને મહાનતાનું વર્ણન મુસલમાન ઇતિહાસવેત્તાઓએ પણ પોતાના ગ્રંથોમાં કર્યું છે. સ્વયં પાદશાહે પોતાના જીવનચરિત્રમાં અને ઇંગ્લાંડના ફ્રાંસ ઇટાલીમાં રહેતા ગ્રંથોમાં તેમના ગુણોની અતીવ પ્રશંસા કરી છે ગિદરોત-કુનની ગૌરવભૂમિ ચિતોડપુરી કે જે એક વખત રોચનીય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઈ સમયાનવત્ બની ગઈ હતી, તેનો મહારાજા જગતસિંહે ઉત્તમ પ્રકારે પુનરુદ્ધાર મેળવે મહારાજા જગતસિંહે એક રાજનીતિ પ્રદર્શ કરી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રબળપાલન કર્યું હતું વળી તેમણે માનુષ્ય સિદ્ધાંત, કૌશલ્ય, ઇત્યાદિ અને વ્યૂહવિવ્યૂહ યથા મેળે રચાનોની ભરામત કરાવી તેમને જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો

મહારાજા જગતસિંહે મારવાડના રાજની કન્યા સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ પરનીના ઉદયથી તેમને બે પુત્રોની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તેમના એ ઉભય પુત્રપ્રાપ્તિ જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાજસિંહ મેવાડના સિંહાસન પર અધિષ્ઠિત થયા હવે કાળચક્રના પરિવર્તનથી મેવાડની સ્થિતિ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઈ ગઈ મેવાડ રાજ્યમાં જે ગભીર સ્થિતિ પ્રવતી રહી હતી, તે મહારાજા રાજસિંહના રાજ્યાભિષેકની સાથેજ એકદમ વિનય પામી ગઈ જોતજોતામાં ધોર અશાંતિ ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી મેવાડમાં ભ્રમણ કરવા લાગી માહોમાહેના વિમ્લ તથા મુમનામોની સાથેના જગડા પુન પ્રદીપ્ત થયા અને તેથી માત્ર પવિત્ર મેવાડ-ભૂમિજ નહિ, પરંતુ મમરત રાજસ્થાન ઉપદ્રવની બ્લાનાથી ઘેરાઈ ગયું જે કે આ મર્મ વિપત્તિઓ સે કંઠે કારણથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેપણ અધિક વિચાર મરવાથી જાણીય છે કે મેવાડના રાજા રાજસિંહજી આ સર્વ ઉપદ્રવોના પ્રધાન કારણ હતા આ સર્વ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન મરવામાં મુખ્યત્વે કરીને તેમનો જ હાથ હતો ધર્મપરાયણ સાદગ્રહ વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો તેના પછી ઉત્તરાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેના પુત્રો પરસ્પર વિમ્લ કરવા લાગ્યા પિતા જીવત હોવા છતાં પણ કુટુંબાદ્યથી તેઓ રાજસિંહસન હસ્તગત મરવાના પ્રયત્નો કરવા નાગ્યા આ માહોમાહેના વિમ્લથી મેગ નસાત્રાન્યમાં જે ભય મર આગ ઉત્પન્ન થઈ તેથી સમસ્ત ભારતભૂમિ તમ થઈ ગઈ અને અન્ય માણ્યો પતંગની પેઠે તેમાં પડીને ભરમ થઈ ગયા પોતપોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાની અભિનાયાથી પાદશાહના ચારે પુત્રો રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓની પાસે સહાય માગવા લાગ્યા આ ઉપદ્રવના સમયમાં પાદશાહના ચારે પુત્રોએ એકજ સમયે મહારાજા રાજસિંહની સહાય માગી પરંતુ તેમણે કેવળ હાગો પક્ષ પ્રદર્શ કર્યો દારા સર્વમાં જ્યેષ્ઠ હતો અનાદિથી આની આવેલી પ્રણાલીજનુસાર તેજ પોતાના પિતાના સિદ્ધાસનનો અધિકારી હતો તેના અધિકારનું સમર્થન તથા મકન કરવાને માટે રાજસિંહનું અનુમરણ કરી રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ દારાની પતાકાનીચે આની એકનિત થયા, પરંતુ ઔરંગઝેબ તેમનો પ્રમળ શત્રુ હતો તેમણે ખરાબ મુદ્દતમાં ઔરંગઝેબની સામે ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું દારાને સિદ્ધાસન અપાવવાની તેમની અભિલાષા સફળ થઈ નહિ ક્રોધાગ્નિથી રણભૂમિમાં કેવળ એકના ઔરંગઝેબના આક્રમણથી દારાનો ઉદ્ધોગ સંપૂર્ણ રીતે નિષ્ફળ થયો આ સમયે દારા, મુગલ અને મુરાદ એ ત્રણે બ્રાતાનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો ક્રોધાગ્નિના યુદ્ધમાં વિજયપદ્મી ઔરંગઝેબને વરી તેના સાલાગ્યનો માર્ગ ઉત્તમ રીતે સાદ થઈ ગયો જે લોકો તેના માર્ગમાં કટકમમાન હતા તેને પોતાના ખડ્ગનારા દૂર કરવાની ઔરંગઝેબે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી આ પ્રતિજ્ઞા શીઘ્ર પૂર્ણ થઈ તેણે પોતાના પિતા, બ્રાતા અને પુત્રમુદ્ધાના કટક પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવામાં જરૂરપણ કરા રાખી નહિ ભયંકર દુરાકાંક્ષા તથા ગભ્યનોભને વશ થઈ તેણે જે ધૂણિજ અને પૈશાચિન કામો કર્યા હતા તેનું સ્મરણ થતા આપણું હૃદય કંપી ઉઠે છે તે દારણ કુલુદિથી ઉત્તેજિત થયેલો હોવાથી તેણે પોતાના દેહની કાણુભયુરતાનો લેશ પણ વિચાર કર્યો નહિ, તેણે મેગ નસાત્રાન્યની ભારીદુર્દશાનો કાણુભય પણ વિચાર કર્યો નહિ જે તેણે તવિરેકિચિત્ત પણ વિચાર કર્યો હોત તો અવશ્ય તે જાણી શકત કે જે જાણીનેષને માગ પોતાના હાથથી મેગ નસાત્રાન્યથી વફના મૂળમાં કુદાડાનો પ્રદાર કરે છ

૧ ચિતોડનો ત્રીજ વાર ખસ થયો તે વખતે અખતર પાદશાહે આ માલગુજ સિદ્ધાંતને કંગોળથી ઉગાવી દીધું હતું

તેમજવંશાવલસ બાબરે પોતાના રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે જે ઉત્તમ રાજનીતિ મદદ કરી હતી, તે રાજનીતિ જો આરંગઝેબ પોતાના અહંકારનો પરિત્યાગ કરી સ્વીકારતો તો અલ્પ સમયમાં જ મોગલસામ્રાજ્યની ભયંકર દુર્દશા થાત નહિ જો તેણે પોતાના શ્રેષ્ઠ પૂર્વજોની રાજનીતિ મદદ કરી હોત તો ધર્મોત્તમા અને પ્રજાવરસભ શાહજહાનું સુશોભિત “મયુરાસન” (તખ્તે તાહિસ) અઘાપિ દિહીના રાજમહાલયમા વિરાજમાન રહેત, પરંતુ દુરાચારી આરંગઝેબે પાપકર્મો કરી, જાણીજોઇને પોતાને હાથે પોતાનાજ પગમા કુલાડી મારી તે એકજ પાપી પાદશાહના દુરાચારથી સમસ્ત મોગલ-સામ્રાજ્યનો નાશ થઈ ગયો. મોગલોની દુર્દશાનું કારણ આરંગઝેબજન હતો. મોગલકુલતિપક અકબરે પોતાના પિતામહની રાજનીતિજ મદદ કરી હતી આજ કારણથી તે અસંખ્ય વિધ્નોની વચ્ચે પણ પોતાનું રાજ્ય સુદૃઢ રાખવાને સમર્થ થયો હતો. એક સમયે પ્રાચ્ય અને પાશ્ચાત્ય નૃપતિઓમા અકબરજ ઉચ્ચ આસનપર સ્થાપિત થયો હતો તેણે પોતાના પુત્ર જહાંગીરને આ ઉત્તમ નીતિનું ફળ ઉત્તમ પ્રકારે સમજાવ્યું હતું ચતુર જહાંગીરે પણ આજ નીતિનું અવલંબન કર્યું તેના પુત્રરાન શાહજહાંએ પણ પોતાના પૂર્વજોની રાજનીતિ ચાલુ રાખી. શાહજહાં પણ યોગ્ય પિતાને યોગ્ય પુત્ર નિવડયો, પોતાના પિતાની પાસેથી તે જે રાજનાતિ શીખ્યો હતો, તેને વ્યવહારમા તે વિસરતો નહોતો. આજ કારણથી તેણે હિંદુ રાજાઓની સાથે સાચી મિત્રતા બાંધી અતિ દુર્ધંદ કાર્યો પાર પાડ્યા હતા. આ પવિત્ર નીતિના મૂળમાં જે મહાન બળ રહેલું હોય છે, તે મનુષ્યને સહજ સમજાય એમ છે; પરંતુ શાકની વાત છે કે ભારતવર્ષના ઇતિહાસવેત્તાઓએ આ મહાન બલના સંખ્યામાં કંઈ પણ વિચાર કર્યો નથી આ પરથી જાણ થાય છે કે આ રાજનીતિનો મર્મ તેઓ જાણતા નહોતા. પરાસ્ત હિંદુ-રાજાઓની સાથે વિવાહસંબંધ કરીને વિજયી મોગલપાદશાહોએ પોતાનું બળ વધાર્યું અને આ પ્રયત્ન બળની સહાયથી તેઓ અસંખ્ય આપતિઓ દૂર કરીને મોગલકુલની પતાકા અડગ રાખવાને સમર્થ થયા ચતુર જહાંગીર અને ન્યાયપરાયણ શાહજહાંના સમયમા સમગ્ર ભારતવર્ષમા જે વિમલ શાંતિ વિરાજમાન હતી, તેનો લાભ લઈ હિંદુરાજાઓએ શ્રેષ્ઠ રાજનીતિથી ધીમે ધીમે પોતાના રાજ્યને દૃઢ અને પુષ્ટ કરી દીધા ઇતર વિદેશી નૃપતિઓના શાસનકાળમાં હિંદુજાતિ કદિ પણ આવી ઉત્તિએ પહોંચી નહોતી જહાંગીર અને શાહજહાં એ હિલચ પાદશાહો અંત કરણપૂર્વક હિંદુઓપર શ્રેમ રાખતા હતા અને તેમનું દિલ કરવાને માટે સદાસર્વદા તત્પર રહેતા હતા બાબરની રાજનીતિ મદદ કરવાથી આ પાદશાહો શાંતિ ફેલાવી શક્યા હતા જહાંગીર અને શાહજહાં એ હિલચ મારવાડરાજનીપુત્રીના ઉદરથી જન્મ્યા હતા, તેથી તેઓ સદા હિંદુઓનું કલ્યાણ કરવાને પ્રયત્ન કરતા હતા આથી રાજપૂત-લોકો તેમનાથી સંતુષ્ટ થઈ તેમને માટે પ્રણીતસર્ગ કરવાને પણ વિસમ કરતા નહોતા; પરંતુ જે દિવસે આ ઉત્તમ રાજનીતિનો નાશ થયો, જે દિવસે હિંદુ પ્રત્યેના મોગલોના દેવની જડ પુનઃ ઢીરી થઈ, તે દિવસથી હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચેના ઉત્તમ સંબંધ નાશ પામ્યો, અને ત્યારપછી તેઓ એક-બીજાનો નાશ કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ અનિષ્ટનું મૂળ કારણ હિંદુઓના પ્રયત્ન વેરી દૂર આરંગઝેબ હતો આરંગઝેબ તાતારી સ્ત્રીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો તેના સારીરની નમોમાં તાતારીસંધિર વહેતું હતું તે રાજપૂતોને જરા પણ દાદ આપતો નહોતો અને તેમનું જરા પણ દિલ કરતો નહોતો; તેથી રાજપૂતો તેને કિમિત પણ સહાય કરતા નહોતા. તેણે પોતાના બધાઓ અને કુટુંબીઓના રક્તનું પાન કર્યું હતું અને તે પોતાના ધર્મોત્તમા પિતાને પદમ્બટ કરી સ્વયં રાજ-સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થવાને પ્રયત્ન કરતો હતો, તેથી રાજપૂતોએ તેને લેશ પણ સદાય કરી નહિ સહાય કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેના ઉલોગ વચ્ચે કરવાને માટે સમસ્ત રાજસ્થાનના રાજાઓ તેની સામે યુદ્ધ કરવાને રણરેખમા આવી ઉપરિચિત થયા હતા. તેના પ્રત્યે રાજપૂતોની વિરુદ્ધતાનું કારણ ઇતર કાંઈ નહિ; પરંતુ કેવળ તેની દુષ્ટ રાજનીતિજ દની આરંગઝેબ પોતે પણ આ વાત સારીરતે સમજી ગયો હતો આ બાબીને લીધેજ મારા રાજ્યમા ભયંકર વિદોદ્ધામિ સગાગી ઉઠ્યો છે, એમ તે સમજ્યો હતો અને તેથીજ તેણે પોતાની કારકીર્દિના અંતિમ ભાગમાં રસતો બદલ્યો હતો. શાહજહાંન, આજમ અને કામગલ પ્રજાશ્રેણી નીવડયા હતા, પરંતુ આરંગઝેબના કઠોર અત્યાચારનું ફળ તેમને મોગલવંશ પડ્યું હતું

ખિતાનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી ઉક્ત ચારે બ્રાતાઓએ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં જે પ્રયત્ન અર્પિત દેલાઓ હતા, તેનું વર્ણન અને અપ્રસ્તુત છે. મેવાડના ઇતિહાસમાં તેનું વર્ણન અપ્રયોગનીય જણાયાથી તે સંબંધે વિસ્તાર કરવો બંધ ગણ્યો છે આ વૃત્તાત ઇતિહાસના સર્વ પાકડા બાણતાજ હશે જૈન ગંગેશના કોધાગ્રિમાં દત્તાત્રી દારાની મહત્તા, મુરારની તેજસ્વિતા અને સુભાનું રાજ્યાતુર્થ ભરખીભૂત થઈ ગયા આવાત મર્વ ઇતિહાસજોને સુવિદિત હોવાથી હવે અમે એને છોડી આગળ વધીએ છીએ

પાદશાહ જૈન ગંગેશના સમયમાં હિંદુસ્થાનમાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ રાજાઓ એકસાથે ઉત્પન્ન થયા તથા આઘટના ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં એક નવીનજ ચિત્ર રચી રહે છે સમસ્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ના કોઈ પણ અધ્યાયમાં આવું ચિત્ર દર્શિગેચર થતું નથી આ દ્વારોમાં વિલકત થયેલા વિશાળ ગળસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમાં એક એક સાહસિક અને પરાક્રમી રાજપૂતરાજા વિગળમાન હતા આ સર્વ રાજાઓ તેજસ્વી, વીર્યવાન અને રાજકળામાં ચતુર હતા અખરના રાજા જયસિંહ, મારવાડના જયસિંહ અને તેમના તાબાના જૂદાંકોટના હામવશી રાજા, બિઠોરના રાદોડ, ઉચ્છા તથા દિતિયાના રાજાઓ, આ સર્વ અત્યંત બળવાન હતા જે અહ કારી જૈન ગંગેશ ધર્માંધ બની રાજપૂતોના પ્રાચીન રીતરિવાજોની આડે આવ્યો ન હોત, જે તેણે હિતાહિતનો વિચાર કરી રાજ્યપ્રબંધ ચલાવ્યો હોત તો મોગલોનું સામર્થ્ય અવશ્ય અટક રહેત તેની કુદરત આટલી સીધી ચાલ નહિ, પરંતુ અહ ના અને ધર્માંધતાથી તેનો નાશ થઈ ગયો, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેના વશતેનો પણ નાશ થઈ ગયો. તેણે અહ કાર ધારણ કરી જાણીએછો પોતાના હાથથીજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારી પોતાના સૈભાજના મર્ગમાં પોતાનાજ હાથથી કાઢા વાળ્યા જે રાજપૂતોના અતુરાજ અને સકાંપ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેના પૂર્વજો સદા તત્પર રહેતા હતા, જે રાજપૂતોને સતુષ્ટ કરવા, એ તેઓ પોતાનું મુખ્ય કાર્ય સમજતા હતા તેજ રાજપૂતોના હિતને યુદ્ધો ભૂમી જમીને આ વખતે જૈન ગંગેશ ધર્માંધ બનીને તેમના પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અતે આ ધૂણિત વ્યવહારથી તેનો નાશ થયો મર્વ હિંદુઓ તેના પ્રત્યે કોધપૂર્ણ દષ્ટિથી જોવા લાગ્યા અને તેનો નાશ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા હિંદુવૈરી જૈન ગંગેશના પગનાથી હેતલાગી હિંદુઓનું રક્ષણ કરવાને માટે વીરગ્રેષ્ઠ શિવાજી મહારાજા ઉત્પન્ન થયા અને તેમણે સૂર્ય-સમાન અત્યંત તેજસ્વી પ્રભા પ્રમારી તેમણે પોતાના અપૂર્વ યુદ્ધકૌશલથી માત્ર અંપ સમયમાંજ મોગલ પાદશાહને તેના કરોડ અત્યાચારનો બદલો આપી દીધો

જે સુસમાન પાદશાહોના હાથમાં એક વખત સમસ્ત ભારતવર્ષનું ભાગ્યચક્ર હતું, તેમાંના કોઈ પણ પાદશાહ કપટતા, સાયપરાયણતા, કીર્તિ, નિધા અને અભિમાનમાં જૈન ગંગેશની બરાબરી કરી શકતો

૧ પૂરોપીય વિદ્વાનો એશિયાના રાજાઓને અસંખ્ય, મૂર્ખ અને જ્ઞાનરીન કહીને તેમના પ્રત્યે ધૂણા કરના હતા, પરંતુ મહાત્મા કોટે તેમના ભગાપ નેત્રો જ્ઞાનપ્રી સ્થાપી આવી શી ગય છે પોતાવ દેશના રાજાઓ પૂરોપીય તાલમાં કરતા ધણાજ્ઞાની અને બુદ્ધિશી હતા પાદશાહ જૈન ગંગેશ જે કે કોટો કુદરતનો હતો, તેણે તે મહાપરિહિત હતો જૈન ગંગેશે લખેલા વિવૃત પત્ર વાચવાથી આ વિધાનની સત્યતા સારી રીતે જણાય છે જ્યારે જૈન ગંગેશ માફ શાહનો પદપર અધિકૃત થયો, ત્યારે તેના બાલ્યાવસ્થાના શિક્ષક મુલ્લા સહેજે હમ્પ પડી પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી તેનાપર એક વિવૃત પત્ર લખ્યો હતો અને તે પોતે પાદશાહ પાસે બેઠો અને જૈન ગંગેશ પાદશાહની અભ્યંત પુરામન કરી હતી પરંતુ પાદશાહે કોપિત થઈને તેને જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો તે અશ્વ ગતિ અને સાદર કરવામાં આવે છે બર્નિયરે ભારતમાં પ્રમખ કરતી વખત આ પત્ર તથા બીજા પક્ષ અનેક ધરોનો સ્પર્ક કર્યો હતો આ પત્રમાં જે દમ્પકત લખી હતી તેનો અનુવાદ નીચે પ્રમાણે છે —

“મુલ્લાહ ! મારી પસોમાં આવ સી આશા તજો છે ? હું આવ ન્યાયવૈક કહી રાખે છે કે આવને મારી સંજસભામાં એક હમ્પ આસનપર સ્થાપિત કરવા ઉચિત છે ? કર્નભવશાસ્ત્ર મારે કહેતું પડે છે કે આવ અને યોગ્ય શિક્ષણ આપત તો હું આવને હમ્પ પદની આપત કચ્છ કે દુ અશ્વવૈક માત્ર હું કે મનુષ્ય નેટડો પોતાના પિતાનો જુલ્મી છે, તેટલેજ તે ઉપયુક્ત શિક્ષણ આપનાર શુકનો પણ જુલ્મી છે, પરંતુ તેડ શિક્ષણ તો કાઢે તમે અને આપ્યું નથી ભરેલાજ શિક્ષણ આપતી વખત તમે અને કચ્છ હવે કે જેને ફરજિયાત કહેવામાં આવે છે તે અત્યંત સામાન્ય દેશ છે, પરંતુ હું સમજી શકતો નથી કે તે સામાન્ય કેમ છે ? આપે તે દેશમાં આવેલા પોર્ટુગાલના રાજાને કોઈ સબળતિ જાણ્યો હતો અને ઈંગ્લાંડ તથા હોલેંડના રાજાઓને તેથી નિમ્ન પકિતના જણાવ્યા હતા વધી આપે કાન્સ અને અલ્ફ્રેડિયા આદિ દેશોને નાના રાજાઓ જણા

નહોતો આ સર્વ ગુણદોષો તેના હૃદયમાં એક સાથે વિરાજમાન હતા જે વિદ્યા અને વી તા પરોપકાર કરવામાં તથા પીઝિનોકોતુ સંરક્ષણ કરવાના કામમાં આવે છે, તેનો ઉપયોગ ઔરંગઝેબ પોતાનો સ્વાર્થ મિદ્ધ કરવામાં કરતો હતો જગતના કોઈ પણ માધુષ્ય ઉપર તેને વિશ્વાસ નહોતો. તે પેનાના પ્રિય મિત્રોને પણ પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવતો નહોતો તેની દુગણાસી તો અત્યંત પ્રમુખ હતી અને આ દુગણાસીએ તેનો નાશ કર્યો આગરેમે સત્તાવધિ નહસત્તાવધિ પાપો કર્યા હતા કે જેનું સ્મરણ થતા આપણુ હૃદય કંપી ઉઠે છે જો તે બુદ્ધિપૂર્વક પોતાનું જગ વાપરન તો અવસ્થ તે તે તમયના નાનગ્યોનો શિરોમણિ બની જત, પરંતુ અફઝોસ તેની કુબુદ્ધિએ તેને પાપના પકના નાખી દીધો અને તેથી જ અને તેનો નાશ થયો તેનું અસીમ માનવ્ય તેનો પોતાનો જ નાશ કરવા વાળું ઔરંગઝેમે ધણુ હતુ કે હું મારા પોતાના બાધવોના અને આશ્વોના તથા મિત્રોના હૃદય પે પાનાજ

આ હલત આપે જે શિક્ષા આપી હતી તે ધરથી અને નાજ એકુજ જણાય હતુ કે જન રાજને કરતા હિદુસ્તાન ના સર્વ પાદશાહો ક્રોધ હતા અને તેમાં પણ હુમાયુ ખખ્ખર, જહાંગીર અને રાહુજા તે સર્વ આધિક શૌભ અશાન નહાનતાવ, વિશ્વવિજયી અને પૂર્વ પાલક હતા તથા ધરાન, કર્ણેક, મસખર, તતર કેવ, પેક, ચીન અને નહાચીનના પાદશાહો પણ હિદુસ્તાનના પાદશાહનું નામ સાનતી ધરજ કંપેશ હતા વાદે શું ભૂયે ન છે એના પતા અને એનું શિક્ષણ આપવામાં આયુ હોન કે જે કોત અને પુષ પુષ્ટ દેશોવિશે વચાચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવ રાખ અને જે કો નને સમગ્ર રાજ્યોની સુદનીતિ આવાર-ચક્રદાર, ધર્મ, પ્રભુલન અને અર્થનીતિનું જ્ઞાન યદ રાક્ષ, તો કેવુ સમ થાત જો આપ અને ઇતિહાસનો સાર સમજવી રાજ્યની સ્થાપના, દેવનીતિ અને ધન શી રીતે થાય છે, રાજ્યના શા માર્ગથી અગતિ અને વિશ્વ થાય છે, જે વિનેરે બાનેનું યથાર્થ વિષય આપત તો કેવુ સાર થાત વાર આ જત હવે દૂર રહેવા દો, અમાત પૂજનીય વિન અને પશા મહ કે જેનો આ રાજ્યના અધીશ્વર હતા અને જેમણે શ્રીકલત્તની સ્થાપના કરી હતી તેમણે કયા રીતે આવા મોટા તાક્ષાજ્યનું શાસન નલાયુ હતુ, તે વિશે પણ ઉચિત શિક્ષા આપે અને આપી નથી, જેમ મારે રિવનીની સાથે જણાવતુ પડે છે અધિક તુ કહુ કે આપે મારા પૂર્વજોના પૂરાપાપના નાન પણ અને બાધ્યા નહોતા આપની દેશ અને માત્ર અશ્રીમાથા લખતાવાચતા શીખરવાની હતી આ બાધા શીખરા અને દશા-માર વર્ષ વાગ્યા હવત આ બાધા શીખરવામાં આપે આપનો અદ્યો બધો સમય રોયો તે મરે નિસદેહ હુ આપનો આનારી છુ । જે લોમની સાથે રાજને સભય હોય જેની સાથે રાજદિવસ નિવાસ કરવાનો હોય અને જેના વિના એક ક્ષણ પણ વ્યવહાર પાની રાખતો ન હોય તેની નાધા શીખરવાની અધિક આવશ્યતા છે કે જેની સાથે અમારે કિન્નિત પણ સંબંધ નહિ હોય તે બાધા શીખરવાની વિશેષ જર છે આપ તો જેમજ માદા હતા કે બાધણુ અને પાનનરેખન શીખર ધીજ રાજુમાર તપેણું જાગી બની જશે.

જેના સમય અત્યંત અશ્વચાન હોય છે અને જેના મરતપર અત્યંત મોટુ કાચું મૂકવામાં આવેતુ હોય છે, તેને શુ ઉપયુક્ત જ્ઞાનથી જર નથી આજ કહો આખી શિક્ષાસળે વિવાર કરવાથી હુ તો અનવામાંજ પડી ગયો કે મહોદય શુ આપ અલ્લાહ નથી કે બાધ્યાવચના આપની બુદ્ધિ જેથી તીક્ષ્ણ હોય છે આજ મારણુથી નનુઅને જો મુકુમાર અવશ્યામાં જનમ શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેનું હૃદય છે ન આવને ધાણુ કરે છે અને તે કામ માટે મરી રાકે જ આપે મન જરનીમાથામાં જે વ્યવહારનીતિ ઉપ સતપદ્ધતિ અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની રિક્ષા આપી હતી, તે શિક્ષા શું અમારી માનુષ્યામાં નહિ આપી શક થ જેમ હતુ કે મારા વ વિદે શાદ જહાંચે આપને કહુ હવ કે ઔરંગઝેબને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપજો અને મને પણ આ પાત સારી રીતે સ્મરણમાં છે કે આપે મને ધણુ વર્ષોનુધી કેટલાક શુક વિષયોનું શિક્ષણ આપ્યુ હતુ આ વિષયો કાદે થવ માણવજનના હવ આ તર્ક વિષયો શીખવાથી મને જવા પણ સતાપ થયા નહોતો આ વિષયો સર્વથા શુક અને સાવવખરના હતા તેથી નનુઅને કિન્નિત પણ લાભ દવાનો સબ્ય નહોતો વાસ્તવના આ સર્વ વિષયો મહ પણ કામના નહોતા તે બિદ્યક સમજતા નહોતા પરંતુ પશ્ચી સદેશવર્ધી વિરમૂત થઈ જતા હતા જે પ્રાણેનું નિરાકરણ કરતા મદા બુદ્ધિમાન મનુષ્યાની બુદ્ધિ પણ નજ થઈ બધ તે પ્રાણેનું આપે અને શિક્ષણ આપ્યુ હતુ આ વિષયોની હૃદયમાં જે ખાલ તરમો પતા હતા, તેથી અને અત્યંત દુષ્ણ થત હતુ આપે ધણુ દિવસ મુખી મને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું શિક્ષણ આપ્યુ હતુ (કેટલા સમય મુખી આ શિક્ષણ આપે અને આપ્યુ હતુ તે મારા સ્મરણમાં નથી) આમાંથી મને જે યાદ હતુ તે માત્ર સ વચિનાના દુર્બોધ અને જટિલ શાદોજ છે આ શાદોમાં એક પડતો પણ મોધા ખાય છે અને જે આપના જેવા જ્ઞાનવાન હોય છે અને જે પોતાને સર્વ રાજાના જાતા માને છે, તેમની મનતા અને મનતાનેદાખતે મારે આ સર્વ શાદો દલન થયા છે, જેમ દુ નિઘયપૂર્વક કહી શકુ છું પરંતુ જે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના શિક્ષણથી મનુઅને આર્થિક લાભ થાય, જેથી મનુષ્યપર વિપત્તિ આવી પડે નહિ, જેથી મનુષ્ય વિપત્તિમાં વ્યવજતા અને સંપત્તિમાં આનંદાવિરકને પ્રાપ્ત થાય નહિ અને જેથી મનુષ્ય નિરાશયજીવ રિષ, અચ અને મરહ

મુમલમાન કરવામા આવશે' એવો હરેશ સમગ્ર મેવાડનામાન્યમા પીતાવતનો તેમને હુકમ કર્યો
આ માનવ્ય કરુ પુષ્પાચક રાજ્યના સાલળી સમસ્ત મેવાડનામાન્યમા નાદાખર વર્તી રહ્યો હત-
તાથી ગીરી નાખીને નિષ્કટક રાજ્ય ચલાવી શકીશ, પરંતુ તેની એ આજ્ઞા વિદ્વજ થકે જે મનરૂડે
તે નિષ્કટક રહેવાની આજ્ઞા બાધતો હતો, તે મનજ તેના સ્વાધીનમા નહોતો બે તે પોતાના ચિત્તની
હસિ રોકતો તે તેની સર્વ વિપત્તિઓ દૂર થાત તે લખક કુણ્ડિના પકમા ધૂમી ગયો હતો, તે મનુષ્ય
થઈને કૂર દિસક આપેલીની પેઠે વતન કરતો હતો, તેથી-૪ તેણે મેવાડનામાન્યની અવનતિ જરી તેણે
પોતાના પિતાને કારાગૃહમા પૂરી અને પોતાના બધુઓનો વધ કરી નિશ્ચિત રહેવાની એ આજ્ઞા બાધી
હતી તે વિ-અનામાત્ર હતી તેને શાંતિ મળી નહિ નિશ્ચિતતા આપ કરવાની તેની સર્વ આજ્ઞા નષ્ટ-
બ્રહ્મ થઈ ગઈ કાણે કાણે અને પ્રકારની ચિતાઓ ઉદ્ભવતી તેને લખક પીકા આપવા ગાગી તેના
હૃદયની શાંતિ કાણે બધે આપ નાસી ગઈ એકે તે તે જગતમા કોઈનો વિશ્વાસ કરતો નહોતો અને
વળી તેની મનોવૃત્તિ દુષ્ટ હતી આ ઉલ્ભવનો સંગ્રામ થત અવિશ્વાસ ઘણો વધી ગયો તેના હૃદયની
અશાંતિ તેને લખક પીકા કરવા લાગી કાણે કાણે વિવિધ પ્રકારની ચિતાઓ અને શકાઓ તેના
હૃદયમા ઉત્પન્ન થઈને તેના મુખને દરી લેવા લગી તે જગતના સર્વ લોકોને પોતાના શત્રુ માનક
લાગ્યો મારા કાળમિત્રો અને મત્રીઓ પણ મારી વિરુદ્ધ કપાળજળ રચી રહ્યા છે, એવો તેને લાગ થવા
લાગ્યો આની આવી ચિતાઓ જેમ જેમ જલિગત થતી ગઈ તેમ તેમ તે અધિક વ્યાકુલ થતો ગયો
આવી રિથિતિમા જીવન ચતીત કરતુ એ કેવળ વિડબનાજ હતી બુદ્ધિમાન ઔર ગમેગ આવાત સારી-
પેરે સમજી ગયો હતો આથી ૨૧૧ે તે હૃદયની શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયાસ કરના લાગ્યો ઘણા વિચાર
કયાં પડ્યા તે એના નિર્ણયપર આવ્યો કે જે મારી જાતના લોકોને સતુષ્ટ મળીશ તા નિશ્ચિનતા
પૂવક રાજ્યસુખ ભોગની શકીશ અને મારી સર્વ વિપત્તિઓ તથા વિદ્વો દૂર જઈ જશે

જે પણ ઔરગઝેબના હૃદયમા આ વિચાર આવ્યો તે પળીજ તેનું લાગ્યાકાશ સ્થાપ અબ્રોધી
આગાહિત થઈ ગયું બધે આ વખતે હીરાજીવિત રાજમુકુ તેના અસ્તકપરથી નીચે પડી ગયો 'તે
સમજી શક્યો નહિ કે હું મારે હાથેજ મારો નાશ કરવાને તૈયાર થયો છું' સારાશ ઔરગઝેબ આ
વખતે એટલો ભ્રમિત ચિત્તનો થઈ ગયો હતો કે તે પોતાનું તિતાહિત જૂની ગયો તેના આના અધમ
વિચારનું વર્ણન કરતા લેખિની અગ્રી પડે છે-હૃદય કહે છે

ઔરગઝેબે પોતાના મનમા એવો વિચાર થયો કે 'મે મારા બધુઓ તથા આપોનો મદાર
કરીને જે હાથોને કનકિત કર્યા છે, તેો હવે હિંદુઓના અધિરથી ધાર્મિક એ કનકમાથી મુક્ત થઈશ,
અને મારા જાતિબધુઓ મારા સ્વધર્મીઓ, મારાપર પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ થશે' જે વખતે તેના મનમા
આ વિચાર ઉત્પન્ન થયો તેજ વખતે તેણે પોતાના છજમિત્રોને બોલાવ્યા અને અમારો રાજ્યમંત્ર
વસના સર્વ હિંદુઓને મુસતમાન થતુ પડશે જે લોકો આ આજ્ઞાને અનાદર કરશે તેમને બખાદર

રહે તે વિનાશગ્રસ્ત સિદ્ધિજી એ આપ મને આપત અને હુ મારું ક્ષ થાથી આજ્ઞો આપે આજ્ઞા,
આ મહાનુ મારે વતન શું છે, આ મહાન કંટકુ વિરાજ છે અને એ કેરલા બાજે આ વિચાર છે તમે એના
સર્વ ભાગો કયા રક્તથી આવે છે આ જ વિષયોનું સિદ્ધિજી એ આપ મને આપત તો સિદ્ધિજી
અસ્તુનો જેટલો મળી હતો તેથી અધિક હુ આપનો મદારી થાત અને આપને ૨ હતમ પુરસ્કાર આપત
નિર્મલ, ધૃષ્ટિ અને શુક વિષયનું સિદ્ધિજી આપવાને બધે શુ મને રાજનીતિ અને મનુષ્યના યથાર્થ જાણ
વિરે સિદ્ધિ આપવાનો આપસંકતો નહોતી પ્રમત્રાયે રાજનુ શુ કરવું છે પ્રમત્રો રાજમંત્રે શું થઈ છે,
તે વિષેની સિદ્ધિ મને આપની એ શું આપનું પ્રત્ય નહોતું ? અમારું જીવન રાજમુકુને માટે છે, તો એ
વખત અમારા હાથમા સમગ્ર મદલ પરી અમારા પોતાના બધુઓની સામે સમરભૂમિમા સુદ્ધ કરવાને
તેમાર થતુ પડશે એ વિષેના વિચાર કરવો શું આપને ઝચિત નહોતો ? હિંદુસ્તાનના રાજમુકુનો ભાગ્યમા
શું આવી ઘટના મદુધા લખેથી નથી લેતી ? આ સતુઓના કિલ્લાપર કવી રીતે ધેરા થાક્યા અને સમરભૂમિ
મા સેનાનો વ્યવહાર કેવી રીતે ચલે તો વિષેનું સિદ્ધિજી આપવાનો શુ આપે પ્રયત્ન કર્યો હતો ? કદિ નહિ !
હુ બાર મેટ્રાને કહું છું કે કદિ નહિ ! આ સર્વ સિદ્ધિજીને ઔર હુ બીજા બાણેસેનો કાઢી છું પરંતુ આપને તો
કિચિત્ત થતુ જ નથી નથી આપ જાણી અજા હો ત્યા માન ગાદવા બધો આ વાત લક્ષમા રાખજે કે આજ
માત્ર હો અને આપનુ શુ થતુ છે તે કહી બધી રાકે નહિ'

ભાગી હિંદુઓ નિઃસહાય અને આશ્રયહીન બની ભયથી ત્રાસિત થઇ આમતેમ નામાનાસ કરવા લાગ્યા સ્વધર્મની રક્ષાનો કોઇ પણ ઉપાય રહ્યો નહિ. અનેક હિંદુઓ વ્યાકુલ થઈ મોગયરાભ્ય ઉઠી અતિ શીઘ્રતાથી દક્ષિણ તરફ ચાલવા લાગ્યા અનેક હિંદુઓ પાદશાહના હુતોના અત્યાચાર સદન નહિ કરી રાકાયાથી ઉન્મત્ત બની પોતાના હાથથીજ પોતાના હૃદયમાં કટાર ઘોચી દઈ પોતાનો નાશ કરવા લાગ્યા નિ સહાય હિંદુઓ પ્રથમ પ્રાણાધિક પુત્ર, સ્ત્રી તથા પરિવારનો પોતાનાજ હાથથી વધ કરી પાછળથી પોતાના હૃદયમાં કટાર મારી પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવા લાગ્યા સમસ્ત હિંદુઓમાં ભયંકર શોકાનંધ પ્રસરી રહ્યો સમસ્ત રાજ્ય રાજાવિનાની ભૂમિસમાન થઇ પડ્યું. ચારે તરફથી હાહાકારનો ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યો દુખી હિંદુઓનો હૃદયભેદક આનંદ, તેમજ નિરુપાય અને નિ સહાય હિંદુઓનો હૃદયવિદારક શોકધ્વનિ શણે દાણે સંભળાવા લાગ્યો હિંદુઓના માન અને મર્યાદા ભૂતાઇ ગયા કુલધર્મ અને જાતિગૌરવ પાતાળમાં પ્રવેશી ગયાં. ભાગતર્કમાં પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો. અશ્વસોસ! આ પ્રલયકાળમાંથી હિંદુઓની રક્ષા કોણ કરશે? આ ધર્મીય મોગયસમ્રાટના જીવનમાં હાથમાંથી હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કોણ કરશે? કોઇ નહિ. જ્યારે રક્ષકજ લક્ષક થઇ જાય, ત્યારે પ્રજાનું રક્ષણ કોણ કરે? જેના ઉપર પ્રજાનો આધાર છે, જેના ઉપર સર્વ લોકોનું પાવન કરવાનો ભાર છે, તેજ જો સમ્મતીય અને વિજ્ઞાતીય લોકોને લિન્ન લિન્ન નેત્રોથી જુએ અને પોતાના હૃદયપર પાપણુ મૂકી પોતાની પ્રજાને તથા આશ્રિતોને પીડે તો નિ સહાય પ્રજા કેવી આગળ જઇ રક્ષણ મારે? તે કેના આશ્રયનીચે જશે? આ માફ અને આ પરકીય, આ સમ્મતીય અને આ વિજ્ઞાતીય એવો વિચાર નહિ કરી સર્વને એક દૃષ્ટિથી જોયા એ રાગનું આચરણ કરવું જોઈએ અને જે આ કર્તવ્યથી વિરુદ્ધ થાય છે તે “રાજ” નામને યોગ્ય નથી તેના સ્પર્શથી રાજસિદ્ધાસન બ્રષ્ટ થાય છે જે રાજ રાજસિદ્ધાસનપર બેસીને રાજ્યના ક્ષિતાક્ષિતોને વિચાર કરતો નથી અને જેના હૃદયમાં ગર્વ, મોહ, ક્રોધ તથા અહંકાર આ દુર્ગુણો ભરેલા હોય છે તથા જે પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો ત્યાગ કરી પ્રજાપર ક્રૂરતા વાપરે છે તે રાજ નથી; પરંતુ રાજ નામને કલ્પિત કરનાર નરાધમ છે તે પ્રજાના સુખરૂપી મૃત્યુને ધેનુનાર રાહુ છે, તે દેશના લાખાકાશને આત્મચાલિત કરી નાખનાર પ્રચંડ ધ્મોકેતુ છે તેના અસંખ્ય પાપોથી તેનું રાજ્ય સીધા પાતાળમાં જાય છે વિદ્વાતાના ક્રોધથી તે અત્યાચારોના પાપી મસ્તકપર યમરાજનો કઠોર દડ પડે છે

મોગયકુલકલક જૌરગઝેમના બીજાજી અત્યાચારથી સમસ્ત રાજ્યમાં અરાજકતા પ્રસરી રહી. ખીડિત હિંદુઓની નાસભાગ તથા તેમની આત્મહત્યાથી નગરો, ગામો અને કરખામો. ઉજ્જવલ થઇ ગયા. જ્યાં બગ્ગર હતા ત્યાં અરણ્ય બની ગયા સર્વ રથળો રમશાનવત્ દેખાયા લાગ્યા વણિકલોકો નાસી જવામાં તેમની દુકાનોમાં ચોરોએ નિવાસ કર્યો અને બગ્ગરો શૂન્ય બની ગયા, ખંડુતો નાસી જવાયો છેત્રો જગવત્ બની ગયા આ ભયંકર ઉપદ્રવના સમયમાં રાજ્યની અનેક પ્રકારે દુર્દશા થઈ ગઇ અજાનો આવી થઇ ગયો રાજકર્મચારીઓ કર ઉપરાશી રાક્યા નહિ જ્યાં માણસોજ અધમુખા જેવા પડ્યા હોય ત્યાં કર કોણ આપે? તરફરોના અત્યાચારથી ગામોના ગામો અને શહેરોના શહેરો ઉજ્જવલ થઇ ગયા જ્યારે પાપી જૌરગઝેમને દુર્ગુણોના કરવાને કોઈપણ ઉપાય મળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યની સર્વ હિંદુપ્રજાપર જીજ્ઞાસાવેરો નાખ્યો આ ભયંકર અત્યાચારના વર્તમાન સંભળી સમસ્ત ભારતવર્ષમાં જાણે વળાવાત થયો નહોય તેમ સર્વ હિંદુપ્રજા અગાળી ઉઠી આ ભયંકર નિપત્તિમાંથી શી રીતે મુક્ત થઈ શકાય, તે કોઈને સૂઝતું નહિ સર્વ હિંદુઓ હતાશ, નિરુત્સાહ તથા નિરુપાય બની હાહાકાર કરવા લાગ્યા હિંદુઓના હૃદયવિદારક હાહાકારધ્વનિથી પાપી જૌરગઝેમનું હૃદય કિચિત્ પણ ભયભીત થયું નહિ અજાગી હિંદુઓની શોચનીય દશા તે સાતચિંતે જોયા લાગ્યો તેના કઠોર હૃદયમાં કિચિત્ પણ દયાનો સચાર થયો નહિ સુપ્રસિદ્ધ અર્થ મદારાણે લખેના પૃષ્ઠાત પરથી વિદિત થાય છે કે, જે તીવ્ર ચિંતા અને શકામાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેણે આપા પેશાચિક કાર્યો કર્યા હતા, તે ચિંતા અને શકામાંથી મુક્ત થવાની વાત તે દૂર રહી, પરંતુ તેથી ઉત્તર તેને વધારે દુઃખ થયું જેમ જેમ દિવસો વ્યતીત થતા ગયા, તેમ તેમ તેના દુઃખમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ. વિપ્રમય ચિંતાની તીક્ષ્ણતા જેટલી વૃદ્ધિગત થતા લાગી તેટલી તેની ધીરજ ખૂટવા લાગી ધીમે ધીમે તેની ચિંતા એટલી પ્રબળ થઇ ગઈ કે તેની શક્તિનો સર્વથા લોપ થયો નિદામાં કે રાત્રનમાં, સુષુપ્તમાં કે જાગૃત્વમાં

તે ક્ષેત્ર પણ નિશ્ચિત મ્હી શકતો નહોતો એ પ્રકર રાત્રિ વ્યતીત થયા પછી તે એકદમ બાગી હતો અને તેને પોતાના પિતા, બ્રાતા તથા કુટુંબીજનોની છાયા દૃષ્ટિગોચર થતી તેને એવો લામ થતો કે બાણે હું તેમનો હૃદયવિદ્વાક પાનિ સાલણુ છું બાણે તે પીડિત આત્માઓ તીક્ષ્ણ સ્વરથી કહેતા હોય કે - 'હે પાપી' અમને મારીને છું તું નિશ્ચિતતાપૂર્વક રાજ્યસુખ મોગવી શકશે' ને, દુરાચારી' તારા મરતકપર તૂટી પડવાને માટે લય કર ચમરાવતો દડ તૈયાર છે" એમ તેને લાગતું આ સમયે ઔરગઝેબ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતો અને પોતાની સખ્યામાથી ઉઠી ચૂંકની બહાર જવાની એટલા કરતો, પરંતુ તે બહાર જઈ શકતો નહિ તે પાછો આવીને પોતાની સખ્યામા સૂઈ જતો કાળની ગતિથી ધીમે ધીમે બપોરે તેની જુદાવસ્થા નિકટ આવવા લાગી, બપોરે લય કર ચમરાવતો દડ ધીમે ધીમે તેની સમીપ આવવા માગ્યો ત્યારે તેને મહાદંટ થવા માગ્યું હવે તેને બચવાનો કોઈ પણ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ એકે વખત તે દત્તાત્રેય થઈ સદમા પોકારી ઉઠ્યો કે - 'આ શું છે ?' ને તરફ જોઈ છું તે તરફ કેવળ દાનવોજ જણાય છે"

હવે અમે રાજસિંહના સ્થાનકાળવિરોધ વર્ણન કરીશું રાજ્યાભિષેકપ્રસંગે રાજપૂતગણએ જે વિધિ પાળે છે, તે સર્વમા' મહાદેવ' વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે આ વિધિ દર્શકાળથી બધા થઈ મઠ હતી,

૧ ઔરગઝેબ એક વિદ્વાન પાદશાહ હતો આ વાત તેના લખેલા બે પત્રોપરથી સારીપેઠે સમજી શકાય પત્રો નીચે સાદર કરવામા આવે છે આ પત્રો તેણે પોતાના મુલુખને' જેએ દિવસપર પોતાના ગ્રિય પુત્રોને લખ્યા હતા આ પત્રોમા તેણે પોતાના જીવનનું ચતુરાભય શોકોદીપક ચિત્ર આલેખ્યું છે ઔરગઝેબ જેવા પાદશાહે અનુભવથી પીડિત થઈને સસારની અનિચ્છતાનું વર્ણન કર્યું છે એમ નહીં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ પત્રો વાંચી ગમે તેવા પાપીનું હૃદય પણ કપિત થાય છે ને અનર્થદાર કુબુદ્ધિ ઔરગઝેબના હૃદયમા ઉત્પન્ન થઈ ન હોત તો તે જગતને ધણી ઉપયુક્ત થઈ પડત

તેણે શાહઆલમને લખેલો ૫૧ આ પ્રમાણે છે -

"હે પુત્ર ! હું તમને આશીર્વાદ આપું છું કે તમે સમકુળ રહો ધણા દિવસથી માર મન તમારામા લાગ્યું છે હવે હું કદાચ થઈ ગયો છું દિવસે દિવસે જાવર મને અધિકાધિક દુર્ભવ કરતો નય છે, શાંતિ અને સામર્થ્ય ધીમે ધીમે શરીરને છોડતા નય છે હું એકટોજ અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે આ સસારમા આભો અને હું એકટોજ અપરિચિત મનુષ્યની પેઠે આ સસારમાથી વિદાય લઈ છું હું કાણુ છું ? કયાથી આવ્યો છું જ્યારે કયા જવાનો છું તે હું કાઈ પણ બાણે નથી ને સમય સામર્થ્યની ધામધુમમા વ્યતીત થઈ ગયો છે તે કેવળ ચતુરાભય પાછળ રાખી ગયો છે આ પાદશાહી મારા હાથમા સોંપવામા આવી નહોતી અને મેં એની રક્ષા પણ કરી નથી અફસોસ ! મારો આટલો બધો અમૂલ્ય વખત જુદાજ ગયો' મારા હૃદયમંદિરમા એક વિવેક નામનો સ્તંભ હતો, પરંતુ હું હતભાગી છું કે, હું આ અધ નેત્રોથી તેની મન્યસિત પ્રમાણે જોઈ શક્યો નહિ જીવન કદિ પણ સ્થાયી રહેતું નથી પ્રાણવાણુ ધાર્યો નય છે, એટલે કાઈ પણ રોષ રહેતું નથી અને સર્વ આશા-શ્રદ્ધા નાશ પામી નય છે ને કે હાલમા મને જાવર આવતો નથી, તેપણુ આ શરીરમા હાડ અને માંસસિંચાય કાઈ પણ રહી નથી તમારો ભાઈ કામગજ વિગતપુર તરફ ગયો છે અને તે નિરાશ છે પરંતુ હું વત્સ ! તમે સર્વથી અધિક નિકટ છો શાહઆલમ ધણે દૂર છે અને મારો પૌત્ર આનિમુસેન વિપ્રાતાની વિધિયો ભારતવર્ષની નિકટ આવી પહોંચ્યો છે તેની સેના અને અનુચર એ સર્વ મારી પેઠે નિસહાય અને સકાશીલ છે તેઓ મારી પેઠે પીડિત અને કણુવરની પેઠે ચચવ છે તેઓ પોતાના રવામરીથી છદ્મ પડી ગયા છે હમણા તેઓ કોઈ સ્વામી છે કે નહિ તેની કામને બજાર નથી

હું આ સસારમા કાઈ પણ વસ્તુ મારી સાથે લઈ જવાર નથી માગી સુકિત થશે કે નહિ એ વિચારથી હું કેટલી પીડા પામું છું તે હું વલુચી પણ સમજતો નથી. ને કે જગતીયરની દવા, દક્ષિણ અને યજ્ઞા ઉપર મને શ્રદ્ધા છે પરંતુ આ પીડા માત્ર હૃદયથી દૂર થઈ શકતી નથી શું કરું ? માત્ર મૃત્યુ પછી મારી કાઈ પણ સ્મૃતિ રહેશે નહિ ને ભાવ્યમા દરો તે થશે ! મારા શરીરની નોકા અવતકાળના સમુદ્રમા દુબી નય છે હવે ઉંચર એની રક્ષા કરશે, તેપણુ આ ઉપરિચત વ્યવસ્થાનો વિચાર કરતા દરરોજે પ્રતીલ થાય છે કે હાલમા મારા પુત્રોએ કાઈ પણ હોવાન કરવો અત્યંત આવશ્યક છે મારો અતિમ આશીર્વાદ મારા પૌત્ર બેદરબખ્તને કહેશે હું હમણા તેને મળી શકશે નથી પરંતુ તેનું દર્શન કરવાની અભિલાષા મારા હૃદયમા અત્યંત કલેશ ઉત્પન્ન કરી રહી છે એમ નહાય છે કે તેની પુત્રી જેઅને બહુ દુઃખ થાય છે, પરંતુ તે વિશે હું કાઈ પણ અભિપ્રાય આપી શકતો નથી માત્ર હંમેશા અનુ

પરતુ મહારાણા રાજસિંહે મિહાસનપર બેસતી વખત આ પ્રાચીન વિધિનો પુનરુદ્ધાર કર્યો. અજમેરના તાબામાં એક માવપુર નામનું નગર છે. મહારાણા રાજસિંહે આ વિધિનું પાલન કરવાને માટે આ માવપુર ઉપર આકમણ કર્યું અને ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની અપૂર્વ વીરતાનો પરિચય કરાવી તે નગરને વૃદ્ધિ લઈ તેઓ પોતાના પાટનગરમાં પાછા આ વા આવ્યા આ ઘટના બન્યા પછી અષ્ટ કાળમાં તેના વર્તમાન શાહજહાના કાનપર પહોંચ્યા મત્રીઓએ આ સમાચારને વિવિધ પ્રકારના રજાથી રંગીને પાદશાહનો ક્રોધ ઉત્તેજિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરતુ પાદશાહે ઉદાર શુદ્ધિથી જણાવ્યું કે - "મારો ભવિષ્યે આળક છે, તેથી તેણે અજ્ઞાનથી આ કાર્ય કર્યું છે."

ગજપૂતકુળગૌરવ વીરશ્રેષ્ઠ પ્રતાપાસહના સાથેજ મેનાડની વીરતા એક રીતે તુલ્ય થઈ ગઈ હતી, પરતુ મહારાણા રાજસિંહ મેવાડના મિહાસનપર બેઠા કે તરતજ તે વીરતાનો પુનઃ પૂર્ણ પ્રકાશ ફેનાઈ ગયો. મિસોદીઆકુનના સગદારો શાતિનું મૃદુ આસન છોડી, હાથમાં સમશેર ધારણ કરી

ધ્વના હુ યનો ભાવ ભણી રાકે છે સ્ત્રીઆના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલી ચિતા ફેવલ નિશ્ચયનેજ જન્મ આપે છે રૂપસત' રૂપસત'."

તેણે પોતાના પુત્ર કામળદાસને નાનું મેનાલું પત્ર લખ્યો હતો -

"માન હૃદયની નિકટ વસતા આસ પ્યાના પુત્ર' સત્તાના ઉચ્ચ સિંચરપર નગી જનનપતિ જનનીધરની આશાથી મે તમને ધણી મોઢા આપ્યો છે અને તમારી સાથે રહી મે કરોર કચેરા પશુ મોગળ્યો. હું હાથ દુ એક વિદેશી અપરિચિત મનુષ્યની પેઢે આ સસારમાંથી વિદાય લઉ છું અને મારી તુલ્યતાનો વિચાર કરી શોકા જીત થઈ પો કું તમ કહેરો. કે શોક કરવાથી લાજ શું? પરતુ એકદલ કહુ છું કે સર્વ મનુષ્યો અપૂર્ણ છે આજે હું આ અપૂર્ણતા અને કરવા પાષોલ ફી લઈને આ સસારમાંથી ચાલ્યો નહી છું. હાથ' ઉંચરની વીધા ફેવી વિચિત્ર છે આ સસારમાં એકજાળ આપ્યો હતો અને એકજાળ વિદાય થાકે છું આ મહાધાત્રાને મગદારો અને છાડીને ચાલ્યો ગયો છે બાર દિવસથી મે જ્વર અને પીડા આપી રહ્યા હતાં તે પશુ હમણા મારા શરીરને છાડીને ચાલ્યો ગયો છે હમણા હું મે તરફ દષ્ટિપત કર છું, મે તરફ મને દાનવસિવાય કોઈ જણાત નથી હું મારી સેના અને સેવકોનિય વિચાર કરી રાક્ષસીય નથી ગયો છું અફસોસ' મારા શું થયો તે હું ભણી શકતો નથી દુર્ભજતા પુષ્કળ વધી જવાથી મારી કમ્બર ઝુકી ગઈ છે અને પગમાં ચાલવાની શક્તિ રહી નથી હમ વધી ગયો હતો તે હમણા બિવકલ નથી અફસોસ' મને જરા પશુ આશા રહી નથી મે અસ જ્ય પાષો કર્યા છે, તેમ કળ કેવ મળશે તે હું કહી શકતો નથી આ વિશાળ માનવસમાજ ઉંચે મારા પુત્રના હાથમાં સોપી છે આત્મિશ્રાહ હમણા મારી નિકટજ છે જોતે સાવધાન રહેતે તમારા રાજ્યમાં કોઈ ધર્મભ્રાતા મુસલમાન આયો ભવ નહિ. મે એમ થયો તો સર્વ પાષો એકત્રિત થઈને માતાજ મસ્તકપર ટપી થયે છે હવે અનલ ધામમાં ભડે છે તમને તમારી માતાને અને તમારા પુત્રને હું ઉંચરના હાથમાં સો પાને ભડ છું ધીમે ધીમે અને ભયકર પીડાએ મરત કર્યો છે બહાદુરશાહ જ્યા હતો, ત્યાજ તે હંપ પશુ છે તેનો પુત્ર હિદુશ્યાનની નિકટ આવી પહોંચ્યો છે બેદરબખ્ત સુશ્રુતમાં છે હયાતુલનિશાએ પૂર્વે કહિ શકતે જોયુ નથી પરતુ હવે તેને જા મોગલનુ પયે મેમમની સલાહ રાખશે તમારી માતા ઉદયપુરી (મેમમ) આશા ફાજની ભાગિયણ હતી અને હમણા તે મારી સાથે આવવાની અભિલાષા રાખે છે પરતુ સર્વ કાર્યોને માટે ઉપક્રુકત સમય નિયત થાય છે મોઝો અને રાજકર્મચારીએ અમે તેજા કપડી અને દુશ્વરારી હોય પરતુ તેમના મયે કુર્વતન કરવું ઉચિત નથી ચાત્ર્યથી તમાર કામ સિદ્ધ કરતે મર્ચાંદાની બહાર પત્ર ચૂકરો નહિ હું હવે ભડ છું મે ને કોઈ પાષપુરવ કર્યો છે તે સર્વ તમારે માટેજ કર્યો છે જોતે, વિપરીત વિચાર અને વર્તન કરશે નહિ ને સેનાને પગાર મળ્યો નથી, તેની પ્રાપ્તિનો હંપ કોઈ નિષ્ફળ કરવામાં આવ્યો નથી દારાસિંહેલ ન્યાયી અને નતુર હતો તેણે માણસોને મોટા મોટા પારિતોષિક આપ્યા હતા પરતુ તેમને નિયત સમયે પગાર નહિ મળવાથી તેઓ તેનાથી સદુષ્ટ રહેતા નહોતા તમારાપ્રત્યે મે ને કોઈ અન્યાય કર્યો હતો તે સર્વ હવે તમે ભૂલી જાતે જોતે, પુત્ર' અયાર પછી તમારાવિષેનો મારો અભિપ્રાય બદલવો પડે નહિ કોઈ પશુ મા છુસ પોતાના આત્માને પોતાના શરીરમાંથી નીકળતો જોઈ શકતો નથી પરતુ હું હમણા જોઈ છું કે મારો આત્મા મારા શરીરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જાય છે

૧ મહાત્મા ટોડ જણાવે છે કે શાહજહાં રાણા કલ્પસિંહનો ધર્મજેયુ હતો

*અમ' જણાવે છે કે આ સી (ઉદયપુરી મેમમ) કાશ્મીરની હતી તે ઉદયપુરના રાણાના પુત્રમાં ઉત્પન્ન થઈ નહોતી કદાચ તેણે શાહપુર અથવા મુનશાના રાજ્યમાં જન્મ લીધો હોય એ સંભવિત છે તેણે ગૌરમ જેવની સાથે મરવાની ઉંમર કરી તેથી તે અસ્પર્શ રાજપૂતલમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે

અગળ વધારા હવે સમશેરના ઝણઝણાટ અને મહોન્મત ખનેવા વીરના સિદ્ધનાદથી મેવાડબુધિ વારવાર કપાયમાન થવા લાગી મહાગણા રાજસિંહ આપ્તરાવળના યોગ્ય વશજ હતા તેઓ મિસો દીઆકુવના યોગ વીર હતા તેઓ અત્યત તેજસ્વી હતા ભટ્ટપોડાના મયોમા પોતાના પૂર્વજોની અસિક વીરતાનું વર્ણન વાચી તેમણે શત્રુઓના હાથમાંથી પોતાના દેશનો અને સિસોદીઆકુવના ગૌરવનો પુનરદાઢ કરવાનો દંડ સકંપ કયો યુનાવસ્થાના પ્રચંડ ઉત્સાદથી ઉન્મત થઇને તેઓ આ સકંપ સિદ્ધ કરવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા જ્યારે સકંપ, પ્રતિજ્ઞા અને સાહસથી હંમ ખળખળા ઉઠે છે, ત્યારે કાપ સિદ્ધ થતા કાઈ વિલબ નાગતો નથી રાજસિંહનું હૃદય પણ સાદસ અને પ્રતિજ્ઞાથી ખળખળા ઉચ્ચુત્તુ આથી તેમની મનોવાન્મના પૂર્ણ થઇ તેઓ અત્યાચારી ઔરંગઝેબપ્રત્યે હૃદયમાં ધૂણા ધરાવતા હતા અને તેના નામપર હજારો શીટકાર આપતા હતા જ્યારથી ઔરંગઝેબ દિલ્લીના તખ્તપર બેઠો ત્યારથીજ તેમણે ખડ્ગ ધારણ કરી તેના પગમાંથી મેવાડબુધિને ઉદ્ધાર કરવાની દંડ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જે દિવસે તેમણે આ મહાન પ્રતિજ્ઞા પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરી તે દિવસપછી તેમને મોગરોની સાથે અનેક યુદ્ધો કરવા પડ્યા આ સર્વ યુદ્ધોમાં મહારાણાની અમીમ નીગતા અને અપૂર્વ તેજસ્વિતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રકાશિત થઇ હતી અધિક સૈનિકાની સહાયથી અત્યંત ખગવાન ખનેરો ઔરંગઝેબ પણ આ યુદ્ધોમાં કેટલીકવાર પરાજિત થયો હતો કેટલીક વાર તો તેનો પ્રાણ પણ સંડભા આવી પડ્યો હતો તે પોતાના કયા પુરુષના પ્રભાવથી કારાગૃહના ખધનમાંથી મુક્ત રી રકયો હતો, તેજ કહી શકાતું નથી ઔરંગઝેબની સામે પોતાની લીક્ષ્ણ અને પ્રચંડ સમશેર ધારણ કરવાનું મહારાણાને પ્રથમ જે કારણ મળ્યું હતું, તેનું વર્ણન નીચે સહેપમાં લખવામાં આવે છે

મારવાડના મોરડકુવની અનેક શાખાઓ થઇ ગઈ હતી તેમાંના કેટલાક રાજકુમારો પોતાનું પ્રાચીન રાજ્ય છોડી રૂપનગરમાં આવી વસ્યા હતા રૂપનગર મોગલસામ્રાજ્યની અંતર્ગત હતું, તેથી ત્યાંના રાઠોડો મોગલોના તાબામાં સાધારણ સામતોની પેઠે ગહેવા લાગ્યા જે સમયે ઔરંગઝેબના મસ્તકપર ભારતવર્ષનો રાજકુટુમ્બ મુકામા આવ્યો, તે સમયે રૂપનગરના માસિક રાજના ઘરમાં પ્રભાવતી નામની કન્યા દિનપ્રતિદિન શશિકવ્યાની પેઠે વિકાસ પામતી હતી અંપ કાળમાં પરમ લાવશ્યમથી પ્રભાવતીના રૂપસૌંદર્યનું જ્ઞાત કુટ ઔરંગઝેબને કાને પહોંચ્યું આ જ્ઞાત સાલજી ઔરંગઝેબને તેના પ્રત્યે મોહ ઉત્પન્ન થયો અને તેને તે સ્ત્રીત્વને પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા થઇ તેણે તેની સાથે વિવાહ કરવાની માગણી કરી ઔરંગઝેબે ધાણું હતું કે હું સમ્માટ છું, તેથી આ માગણી પ્રભાવતી અને તેનો પિતા પુરુશીથી સ્વીકારશે અને કિંચિત્ પણ વિવબધર્ષ વિના મારી સાથે આ મબધ જોડવાને તત્પર થશે, પરંતુ તેને આ અભોદય શીઘ્ર વિજ્ઞ થયો તેને તેની પાપવૃત્તિનું યોગ્ય પ્રતિક્ષણ મળ્યું તેણે આ માગણી કરતી વખત પોતાના બે સહજ અશ્વારોહીઓને રૂપનગર મોકલ્યા હતા પરંતુ તેનો આ સર્વ આકબર વર્ધ્ય ગયો

યોગ્ય સમયે ઉકત બે સહજ સ્વારો રૂપનગરમાં પહોંચ્યા ઔરંગઝેબના હૃતે પ્રભાવતીના પિતાને પાદશાહનો સંપૂર્ણ સંદેશ કહી સલાજાવ્યો આ જ્ઞાત સાલજીનાની સાથેજ ઉકત માસિક રાજ બપથી વ્યાકુળ થઇ ગયા તેઓ કાઈ પણ નિર્ણયપર આવી શક્યા નહિ શુ કરવું તે તેમને કાઈ સૂઝબુ નહિ શોડી વારે પ્રભાવતીના કાને પણ આ સમાચાર પહોંચ્યા તે પોતાના પિતાની નિકટ આવીને બોલી " પિતાજી આ વિપત્તિમાંથી બચવાનો કાઈ ઉપાય કરવો જોઇએ, " પરંતુ તેના પિતા એટલા હતાશ થઇ ગયા હતા કે તેમને તત્કાળ કાઈ ઉપાયજ સૂઝયો નહિ પિતાને માનદશામાં જોઇ પ્રભાવતીએ પોતેજ ઉપાય શોધી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ તો તેણે પોતાની વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કર્યો તો તેને જણાકુ કે તેનો કાઈ સહાયક પણ નહોતો અને તેની પાસે પાદશાહનો પ્રતીકાર કરવાને માટે કાંઈ બળ પણ નહોતું તેનો પિતા એક સાધારણ માસિક હતો ત્યારે શુ મારવાડના રાજ પાસે જઈ સહાયને માટે પ્રાર્થના કરવી ? પરંતુ શુ તે સહાય કરશે ? મારવાડના રાજને પાદશાહનો પગરદા નોગ કરે વામાં આવે તોપણ તે અનુચિત ગણાય નહિ આની સ્થિતિમાં શુ કરવું તેના તે વિચાર કરના નાગી - હવે મારી રક્ષા કોણ કરશે ? કો વીર હાથમાં ખડ્ગ ધાગણ કરી પાદશાહની મામે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થશે ? હવે કાંઈ ઉપાય ગહો નથી " એવજના ગ્રામમાંથી રાજપૂતસનીના ધર્મના ગ્યા

થની કહિન હતી વિપ, કટારી અગ્નિ કે ફાસીને આધીન થવાથીજ આ વિપત્તિમાથી મુક્તિ મળવાની આ શા હતી પ્રભાવતીએ ધાધુ કે ને ઇતર કોઇ ઉપાય નહિ મળે તો પછી એનોજ આશ્રય લઇશ, ” પરંતુ તેને આ કટાર ઉપાય પ્રદણ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ તેને આ લય કર ઉપાયનો આશ્રય લેવો પડ્યો નહિ જે સમયે તે આવા વિચારો કરતી હતી, તે સમયે તેના હૃદયમા એક નવીન વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો જાણે કોઇ આકાશના દેવે મદદરે તેના કાનમા કહ્યું ન હોય કે - “નિરાશ થશો મા તમારે રક્ષણ મેનાડના રાણા રાજસિંહ કરશે, ” એવો તેને ભાસ થયો પ્રભાવતીનું આકુળ હૃદય શાત થયું તેણે તેજ વખતે રાણા રાજસિંહનો આશ્રય લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને તેને વિશ્વાસ પાદ આવ્યો કે મારાણા અવશ્ય મારે રક્ષણ કરશે

પ્રભાવતી પ્રથમથીજ મહારાણા રાજસિંહના ગુણોનું જ્ઞાત સાબળી મુઠી હતી આથી તેના હૃદયમા દૃઢ વિશ્વાસ યોગી થયો તે જાણતી હતી કે મહારાણા રાજસિંહ વીર છે અને રસિક છે તથા આસ કરીને સ્ત્રીઓપ્રત્યે તો તેમને અત્યંત પ્રેમ અને માન છે રાજસિંહનો ગુણોનું સ્મરણ થતા પ્રભાવતીનું હૃદય ધીમે ધીમે તેમનાપર આસકત થવા લાગ્યું પછી કિમ્બિત પણ વિનય કર્યો વિના તેણે તેમનાપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે જો મારાપર આવી પડેલા સકટમાથી આપ મારે રક્ષણ કરશો તો હું અવશ્ય આપને મારા પ્રાણનાથ બનાવીશ જો મારી આ કામના પરિપૂર્ણ કરવાને આપ સમર્થ થશો તો આ દાસી આપનીજ છે પ્રભાવતીએ ઇતર કોઇ પણ માણસપર વિશ્વાસ ન રાખતા પોતાના પુરોહિતને બોનાવ્યો અને તેને પોતાનું સર્વ જ્ઞાત સબળાવી મહારાણા રાજસિંહને ઉઠન સદેશો પહોંચાડવાને મોકલ્યો રાજકુમારીના કાયથી પરમહિતેથી પુરોહિત અત્યંત આનંદિત થયો અને એક ક્ષણેના પણ વિનય કર્યો વિના તે મેવાડ તરફ ચાલ્યો યોગ્ય સમયે તે મહારાણા રાજસિંહના દરબારમા પહોંચ્યો અને પ્રભાવતીએ આપેલો પત્ર મહારાણાના હાથમા મૂક્યો આ પત્ર આદિથી અતપર્થ તુદર હૃદયભાવથી પરિપૂર્ણ હતો પાઠકોના જાણને માટે તેમાને ચોડાક ભાગ અને નીચે ઉદ્ભૂત કરીએ છીએ તે પત્રમા આદિથી અતપર્થ ઉક્ત આલિકાના હૃદયનો ભાવ પરિપૂર્ણ જોરેલા હતો તેણે પ્રથમ લખ્યું હતું કે - “મહારાજ ” શું રાજસિંહની બગવાની સહવારણી થશે ? શું પવિત્ર રાજપૂત-કુલકમિની મોગનની અકસાયિની થશે ? મહારાજ ! હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે આ સકટમાથી જો આપ મારો ઉદ્ધાર નહિ કરો તો હું અવશ્ય આત્મઘાત કરી મારા પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ ” આ ઉદ્ભૂત સૂત્રને ગભીર ભાવ સમજી જઇ મહારાણા રાજસિંહ ધાયસ થયેલા સિંહની પેઠે એકદમ શત્રુ પર જીદી પડવાને તૈયાર થઈ ગયા દારુણ ક્રોધથી તેમનું શરીર કપવા લાગ્યું તેમના શરીરની પ્રત્યેક નસમા જાણે કોઇએ તપાવેના બોડાનો રસ રેક્યો ન હોય તેજ તેમનું સમગ્ર અંગ ક્રોધથી બગવા લાગ્યું એક રાજપૂતકુલની કન્યા ઉપર મવનેનો આવો અભાવ્યાર થતો જોઈ કયા રાજપૂતનું હૃદય ક્રોધથી ઉન્નત થયા વિના રહે ? આવા પ્રસંગે એવો કયો રાજપૂત હોય કે જે એક રાજપૂતબાનાનું સરક્ષણ કરવાને માટે પોતાના પ્રાણની આનુતિ ન આપે ? અને જ્યારે એક ધર્મપરાયણ બાલક પોતાની રક્ષા કરવાને માટે આત્મચરણી સહાય મળે ત્યારે કોઈ પણ વીર તેને સહાય કર્યો વિના શી રીતે રહી શકે ? અને પૂર્વે જણાવીજ ગયા છીએ કે અભાવ્યારી ભોરગઝેબના લય કર કુકમેનું યોગ્ય પ્રતિક્ષણ આપવાને માટે મહારાણા રાજસિંહ યોગ્ય સંધિની વાટજાળેલા કરતા હતા આ વખતે યોગ્ય સંધિ આપોઆપ મળી, તેથી તેઓ અત્યંત આનંદિત થયા અને તેમના સાદસિકતા, ઉત્સાહ તથા તેજસ્વિતામા સદસંગણો વધારો થઇ ગયો પછી તેમણે જરાપણુ વિવન કર્યો વિના દુરાચારી મોગલસામ્રાટની વિરુદ્ધ ખરજી ધારણુ કયું તેમના પૂર્વજોના અસીમ ગૌરવને મોગલોએ નષ્ટ કર્યું હતું તેમની પ્રાણાધિક પ્રિય અને સ્વાધીનતાની લીનાશૂનિ મેવાડજૂમિને મવનેએ “ જાગીર ” કહીને કબજિત કરી હતી, તેમના કપાળપર પરાધીનતાનું કઠોર કલક લાગ્યું હતું પરંતુ આજે રાણા રાજસિંહ હાથમા ખડ્ગ ધારણુ કરી હુપ્ત થયેના ગૌરવનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે તત્પર થઇ ગયા તેમના સર્વ સરદારો તથા સૈનિકો તેમનો અપૂર્વ ઉત્સાહ જોઈ અત્યંત આનંદિત થયા અને આપ્પા રાવની પ્રત્યક્ વિજયપતાકા ઉઘાડી રાણા રાજસિંહની સાથે રણભૂમિમા જવાય તૈયાર થયા અસ્ત્રસામનો અણુરંધી તથા પ્રત્યક્ વીરોના સિંહનાદથી મેવાડજૂમિ પુનઃ ચૈતન્યયુક્ત બની ગઇ પ્રભાવતીનું રક્ષણ

કરુ એ આપણા મુખ્ય ધર્મ છે, એમ સમગ્ર મહારાણા રાજસિંહ સૈનિકોને સાથે લઈ રૂપનગર તરફ ફરવા લાગ્યા. આ નગર અરવલ્લીની શેઠનાની તળેગીમા આવેલું છે મહારાણા રાજસિંહ આ વિસ્તૃત પ્રદેશને ઝાળગી બંધ પ્રયત્ન કરાકમસહિત આરમ્ભેબની મેના ઉપર તૂટી પડ્યા ધણીવાર મુખી ઉલખન્દો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલુ મેગમે મહારાણા રાજસિંહનું પ્રયત્ન કરાકમ સંકેત કરી શક્યા નહિ તેમના સંપૂર્ણ પરાજય થયો તેમના અનેક સૈનિકો પોતાના પ્રાણ બચાવ વાને માટે મજબૂતિના ત્યાગ કરી નાસી ગયા આ રીતે બે હજાર મેગમસ્વારો માત્ર થોડા રાજપૂત વીરોના હાથથી દંનિત અને પરાજિત થઈ વિધ્વસ પામ્યા મહારાણા રાજસિંહને આ પરાક્રમના પારિતોષિકતરિકે પ્રભાવતીની પ્રાપ્તિ થઈ તેઓ અત્યંત આનંદિત થઈ પ્રભાવતીને પોતાની સાથે લઈ ઉદયપુરમાં ચાલ્યા આના તેમની આ વિષુદ્ધ વીરતાનું વૃત્તાંત માલગી મર્વ રાજપૂતો મહારાણાને ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા અને તેમના તરફ પ્રેમદષ્ટિથી જોવા નાગ્યા સર્વ લોકો ગજસિંહને પ્રતાપમિ દના થોડા વચગ કહી તેમને વાગવા ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા આ પ્રકારે ગજસિંહે મહા બળીવાન ઔરંગઝેબની સાથે પ્રથમ યુદ્ધ કર્યું હતું મેચડનિવાસીઓ તેમને વિજય મળે તો જોઈ અત્યંત પ્રમુદિત થયા અને અને આસાઓનો તેમના હૃદયમાં સચર થયો

કુમાર હનુમતસિંહ તથા પૂર્ણસિંહે 'મેવાડના ધૃતિદામ' એ નામનો નય વખ્યો છે તેમા રાજસિંહે પ્રભાવતીના કરેના રક્ષણવિષે જે વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવેલું છે, તે ઉપયોગી જણાયાથી અને અંજે તેને હૃદય કરીએ છીએ

" રાજકુમારી પ્રભાવતી ગજમહાતપથી દૂર આવેલા એકાંત સ્થાનમાં રહેતી અને ભગવદ્ભક્તિ, પૂજાઓ, ગીતાપાનતથા હરિકથામાં પ્રવૃત્ત રહી પોતાનો મજા નિર્જનન કરતી હતી આ રાજકુમારી ભગવદ્ભક્તિમાં એમની લીન થઈ ગઈ હતી કે તેને સ્વપ્નમાં પણ વિવાહનું સ્મરણ થતું નહોતું પોતાના નિવાસસ્થાનમાં તે પુરુષની ડાયાનો પણ પ્રવેશ થવા દેતી નહોતી તે વૈરાગ્યસ્થામાં રહી પોતાનો મજા નિર્જનન કરતી હતી તે કોઈપણ મનુષ્યને પોતાની પાસે બોનાવતી નહોતી ધિવા તે કોઈની પાસે જતી પણ નહોતી વૈષ્ણવધર્મની મર્યાદાનુસાર તે કોઈની સાથે પોતાની ભાવના સ્પર્શ પણ થવા દેતી નહોતી જો જુનથી કોઈની સાથે સ્પર્શ થઈ જાય તો તે તરતજ સ્નાન કરતી હતી આવી પવિત્ર વૃત્તિથી રાજકુમારી રહેતી હતી, પરંતુ તે પરમ સોદર્શવાન હોવાથી ઔરંગઝેબને તેની સાથે વિવાહ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ હતી જ્યારે આ વાત મર્વર દેનાઈ ગઈ, ત્યારે એક દિવસે રાજમહાનયની હાસીએ ક્રૂપાપર એકાદી થઈ પરસ્પર વાત કરતી કરતી પ્રભાવતીની દાખીપ્રત્યે બોલી - ' મહેન તું પણ તારી બાળની સાથે દિક્ષી જશે કે ? ' આ વચનો સાંભળી હાસીએ કાઠપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ, પરંતુ તે પાણી ભરીને થોડું મર્દ અને સાંભળેલી સર્વ વાત પ્રભાવતીને કહી આ વાત સાંભળી પ્રભાવતી અત્યંત શોકાતુર થઈ અને તે વિચાર કરવા લાગી - હવે શું કરવું ? પદર દિવસમાં પાંદસાદ બહી આ આવીને ઉભો રહેશે જો હું તેની આગળીના અસ્વીકાર કરીશ તો શું તે બળાત્કારથી લઈ ગયા વિના રહેશે ? હવે શું કર અને કયા મર્ક ? હવે હું મારા હુ બની વાત કોને કહું ? તુકોપ્રત્યે તો હું સદા ધુણા ધરાવતી આવી છું જે તુકોને હું અસ્પૃશ્ય ગણું છું તે ધર્મશત્રુ તુકોને હવે મારે ગ્પરા કરવો પડશે અર્થમેસ ' મારે એક તુકોની સાથે વિવાહ કરવો પડશે' અરેરે ' મારા આ જીવનને કોઈ કોઈ પિક્કાર છે ' હાથ ' હાથ ' આ દુર્ભાગ્ય મારે મારે કયા છુપાઈ રહ્યું હતું, જો હું અભાગિની ન હોત તો આ સમયારે મારે સાંભળવા પડ્યા હોત ' હે ધર્મર ' તારી શી ક્ષમિષા છે ? હે અનાથના નાય ' આ સકટમાં મારી લજ્જા રાખનાર કેવળ આપજ છે ' મારે શું કરવું અને કયા જનુ તે બતાવવાને આપજ સમર્થ છે આ પિક્કારપાત્ર તુકોની સાથે હું કદિપણ સમર્થથી જોગારા નહિ એ વાન તો નિશ્ચિત છે હે ધર્મમના સ્વામિ ' જો કોઈપણ પ્રકારે મારે રક્ષણ નહિ થાય તો હું આત્મ ધાત કરીને આપના ધરણમાં આવીશ બ્યાસુધી આ દેવમાં પ્રાણ છે, ત્યાસુધી તુકોની સાથે વિવાહ કરી અપવિત્ર થવા ક્ષમિતી નથી, માટે કોઈપણ ઉપાય ત્રીત્ર બતાવો ' પદર દિવસમાં તો જન યદીને આવશે આટલા અવકાશમાં રક્ષણનો ઉપાય કરવો જોઈએ ' પછી રાજકુમારીએ પોતાના કામને બોનાવીને તેમને કહ્યું - ' હું સંસારનો ત્યાગ કરી એકાંતસ્થામાં રહી મજબૂતિમાં મારો સમય નિર્જન

મન કરે છું અને પરપુરુષનું મુખમુદ્દા જોતી નથી હું પૂજાપાદમાજ મારા દિવસ નિર્ગમન કરે છું, પરંતુ હાનમાં મારાપર આ લય કરે સકટ આવ્યું છે મારા સાલજવામાં આવ્યું છે કે મોગ નપાદશાદ ઔરગંજેય અપકાળમાં મારી સાથે વિવાહ કરવાને આવનાર છે આ સમાચાર આજેજ મારા સાલ જવામાં આવ્યા છે મને મારા રક્ષણને કાષ્ઠપણ ઉપાય મૂજો નથી હું તેનું મુખ પણ જોવા ઈચ્છતી નથી હું પ્રાણત્યાગ કરીશ, પરંતુ યવનપાદશાદની સાથે વિવાહ કરીશ નહિ જો તમે કાંઈ ઉપાય નહિ કરો તો હું અવશ્ય આત્મધાત કરીશ ” આ વાત સાલજી તેના કાકાએ કહ્યું. “ મારા પ્ધાનમાં બે વાત છે એક તો એ કે મારા સ્વાધીનતા જે સેના છે તેની સદાયથી હું મરતાસુધી યથારાક્તિ તાર સરક્ષણ કરીશ, પરંતુ મારી સેના પાદશાદની સેના આગળ સાગરમાના બિંદુ સમાન છે, માટે અમારો તાર અવશ્ય થશે, પરંતુ તારા સતીત્વનું રક્ષણ કરતાં મારા પ્રાણ જશે તો મને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થશે, તે છતાં પણ પાછળથી તાર સરક્ષણ કોણ કરશે ? અમારા મૃત્યુ પછી પણ તારે આત્મધાત તો અવશ્ય કરવાજ પડશે બીજો મર્ગ વધારે સારો છે અને તે એ છે કે, તુ દિદુપતિ મહારાણા રાજસિંહની સાથે વિવાહ કરે જો તુ મહારાણા રાજસિંહની સાથે વિવાહ કરવાને સ્વીકાર કરે અને મહારાણા જાન બંધને આવે તો આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય આજે સમસ્ત ભરતખંડમાં એવો કોઈ પણ વીર નથી કે જે પાદશાદની સાથે વૈર કરે કેવળ ઉદયપુરના મહારાણા રાજસિંહજી શરણાગતની રક્ષા કરે એવા છે તેઓ નિર્ભયતાપૂર્વક પાદશાદની સાથે વૈર કરી શકશે, માટે જો તારી ઈચ્છા હોય તો આજેજ માદણુરવાર સાથે ઉદયપુર પત્ર મોકલુ ” આ શબ્દો સાલજી પ્રભાવતી બોલી. “ કાકાજી ! ઉદયપુરના મહારાણાની સાથે વિવાહ કરવાની હું શી રીતે ના પાડી શકું ? આવી પવિત્ર અને નિષ્કલંક ગાદીના સ્વામી મને બીજા કોણ મળી શકે એમ છે ? જેણે આજ સુધી પેઢાછોની સાથે સમ્બંધ જોડ્યો નથી એવા રાજકુમારો વિવાહ કરવાની જોઈ ના પાડુ તો મારા જેવી મૂર્ખ બીજા કયો સ્ત્રી હોઈ શકે ? હું મારી પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવાને માટે તથા આત્મધાતના પાપથી મુક્ત રહેવાને માટે રાણાજીની સાથે લગ્ન કરવાને ખુશી છું આપ એક પત્ર લખો અને એક પત્ર હું પણ લખુ છું ” આ પ્રકારે વાર્તાતપ થયા પછી ઉભયે એક એક પત્ર લખ્યો આ પુરોહિતને તે ઉભય પત્રો આપી ઉદયપુર તરફ રવાના કર્યો બીજે દિવસે પુરોહિત ઉદયપુરમાં પહોંચી ગયો અને સીધો ગણાજીના દરબારમાં ચાલ્યો ગયો.

દરબારમાં રાણાજી ચોતાના જગીરદારો અને સરદારોની સાથે વિરાજમાન થયા હતા ચૂડાવત, શક્તાવત, ગણાવત, દુદાવત, ઝાના, પરમાર હાડા, રાયોઈ ઇત્યાદિ લિન્ન લિન્ન કુવના સરદારો સખામાં વિચ્છમાન હતા સખામાં વિવિધ વિષયો ઉપર વાર્તાતપ ચાલી રહ્યા છે, એટલામાં પુરોહિતે ઉક્ત ઉભય પત્રો રાણાજીના હાથમાં મૂકી દીધા. રાણાજી આ પત્રો વાંચી વિચાર કરવા લાગ્યા કે “ હવે શું કરવું ? ” પુરોહિત ઉત્તર સાલજીવાની રાહ જોઈ ઉભો, પરંતુ રાણાજી તો ગભીર વિચારમાં લીન થઈ ગયા હતા મહારાણાને ચિંતામાં પડેલા જોઈ પાસે બેઠેલા ચૂડાવતસરદાર બોલ્યા. “ મહારાજ ? શું છે ? ” પત્ર વાંચીને ચૂપ કેમ થઈ ગયા ? ” એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના મહારાણાએ ઉક્ત ઉભય પત્રો ચૂડાવતના હાથમાં મૂકી દીધા ચૂડાવત બોલ્યા. “ શું આ પત્રો વાંચવાની મને રજા છે ? ” રાણાજી બોલ્યા. “ એમાં કોઈ શું વાત નથી સર્વ સામ તો અને સરદારો સાંભળે તેવી રીતે વાંચો ” ચૂડાવતે તરતજ તે પત્રો વાંચી સંભળાવ્યા.

આ પત્રો વાંચી રહ્યા પછી ચૂડાવતસરદાર બોલ્યા. “ મહારાણાને આ સળ છે વધુ વિચાર કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી આ પત્રો વાંચી આપ સી ચિંતામાં નિમગ્ન થયા હતા ? આ બિચારી જનજા મનથી આપને વરી ચૂકી છે જો આપ એની સાથે વિવાહ નહિ કરો, જો આપ એની રક્ષા નહિ કરો તો શું આપ એને પેચ્છના હાથમાં જવા દેશો ? શું જનજામાંથી દ્વાનધર્મનો લોપ થયો છે ? જે કન્યા આપની સાથે મનથી વરી ચૂકી છે, તેને શું તુકું લઈ જશે ? અને શું તે દિદુપતિની પ્રતિજ્ઞા ખુશ્કી હશે ? જે પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવાને માટે આપણા લાખો પૂર્વજોએ અતિભોગ આપ્યા છે, તે પ્રતિજ્ઞાનો શું આજે લોપ થશે ? શું એવાડના અધીશ્વર ચોતાની રાણીને પાદશાદના હાથમાં જવા દેશે ? શું આપ શરણાગત જનજાને આત્મધાત કરવા દેશે ? જે એવાડના પૂર્વ અધિપતિએ શરણાગતની રક્ષા કરવાને અને ચોતાની પ્રતિજ્ઞાની રક્ષા કરવાને માટે લાખો દ્વાનિયોલુ બલિદાન દેતા હતા,

પોતાના પ્રાણકુદા અર્પણ કરી દેતા હતા, રાજ્ય છોડી જગનમા ભટકતા હતા અને અનેક પ્રકારના કષ્ટો મહન કરતા હતા, તેજ મેનાડના નાજના અધિપતિ શુ સરણે આવેલી એક સગતીય વ્યવનાને મેનાડને દાય જવા દેશ ? શુ પૃથ્વીપરથી ધરિયત્વનો નાશ થયો છે ? શુ ક્ષત્રાણીઓ આજે વીર બાનકોને જન્મ આપતી બધ પડી છે ? શુ તેઓ હવે કાળપુરુષોને જ જન્મ આપે છે ? શુ મેનાડ-પતિ પાદશાહથી ડરશે ? અથવા શુ તે જગતમા ભટકતા ફરવાની સ્થિતિથી ડરશે ? અથવા શુ તે યુદ્ધના લયથી મદાવ્યમા છુપાઈ રહેશે ? મહારાજ ! આ પત્રોનો ઉપર આપના આપને રો સકાચ થાય છે ? મનુષ્યમાત્રને એકમાત્ર મરવુ તો છેજ શુ આપણા બાપદાદા ચત્ત પામ્યા નથી કે આપણે અમર રહીશું ? આ શરીર તો નાગતતજ છે ધરમા અથવા બહાર નગરમા અથવા રણ્યેત્રમા-ગમે ત્યા પહુ મરવુ તો પડશેજ તો પછી પ્રતિધ્વા ગુમાનીને સામાટે મરવુ લેખએ ? પ્રતિધ્વાનુ ગણવુ કરવાને માટે સાચા દાનિયમચ્ચાની જેડે આપણે ગામાટે નહિ મરીએ કે જેથી રત્ન મળે !

ગાખાજ મેનાડ - ત્રીર ચૂડવત ! આવી ઉતાવળ કરી અવિચારી વચનો ઉચ્ચારો નહિ હું રાહોની મ્ના સાથે લગ્ન કરવાને નાખુશ નથી જે પ્રમાણે મારા પૂર્વજે ચત્ત પામ્યા તે પ્રમાણે મારે પણ મરવુ છે રાણા હમીર, સાગાજ, કુભાજ અને પ્રતાપસિંહની પેઠે નામ અમર કરીને મરવાની મારી પણ દિગ્ધા છે, પરંતુ આપ અને હું, ઉભય યુવાવસ્થામા છીએ હજી આપણને સંસારનો અનુભવ નથી પાછળથી કોઈ એમ ન કહે કે ગજસિંહે બાનિશતા વાપરી અને પાદશાહની સાથે લડીને રાજ્ય ગુમાવી બેઠો, એ વાત આપણે ધ્યાનમા રાખવી લેખએ રાજ્ય વધારવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ રાજ્ય ગુમાવી મેસનાનો પ્રનગન આવે, તે લક્ષમા રાખવુ લેખએ આપણે પાદશાહની માથે વૈ આધવુ છે, માટે કોઈ દહ્મપુરની સનાદ લેવી લેખએ "ચૂડવત બોધ્યા - ' મહારાજ' આપનું કહેવુ ચચાર્દ છે આપણા પૂર્વજે ગજબારાટ વા રાજકવિની સનાદ લેતા હતા, માટે જો કાછની સમ્મતિ લેવાની નાપની ઇચ્છા હોય તો દહ્મ, અનુભવી ઓ શુદ્ધિમાન ખારોરાને બોનાવો " મહારાજાએ વૃદ્ધ રાજકવિએને મોનાબ્યા અને તેમના દાયમા ઉક્ત પત્ર આપી હવે શુ કરવું ? એવો પ્રશ્ન કર્યો મુખ્ય રાજકવિએ આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો -

'ગણાજ ! આપ યુવક છે તોપણ આપના વચની રીતિ જણો છો, તોપણ જાણીલેખને શુ કરવા મારી મસ્કરી કરવાને માટે મને આ પ્રશ્ન પૂછો છે ? આપના પૂર્વજેએ કદિ પણ નિર્ગેધાત્મક શબ્દોનો ઉચ્ચાર કર્યો નથી બાપ્પરાયના વચને ગમે તેવી વિપત્તિઓમા આવી પડે તોપણ તેઓ મુખ્યથી "ના" ચાલ્તો ઉચ્ચાર કરતા નથી આપની માદીની પ્રતિધ્વા તથા પ્રતાપસિંહના પ્રતાપી નામની પ્રતિધ્વાનુ સ્મરણ કરી કર્તવ્યપાનન કરવાને માટે સજ્જ થાઓ કર્તવ્યપાનનથી તો પૃથ્વી ચાલે છે, સૂર્ય પ્રકાશી છે, ગંગા વહે છે અને વિશ્વનો વ્યવહાર ચાલે છે બેસાગાના વચજ શબ્દાગતનુ રક્ષણ નહિ કરે તો પૃથ્વીરસાતનમા ચાલીજશે સૂર્ય પશ્ચિમમા ઉગરો બહાસ નષ્ટ થઈ જશે અને આકાશપાતાળ એક થઈ જશે જેમણે તુરંતે કદિ પણ કન્યા નહિઆપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી જેમણે લાખો સિંમે દીઆઓના ભોગ આપ્યા, જેમણે સગાવહાનાઓને અને પુત્રપુત્રીઓને પોતાની નગરે રણ્યુભિમા મરતા દીધા, જેઓ રાજપાટ છોડી જગરે જગન ભટક્યા અને જેમણે કદ, દળ, દુનપ નિર્વાહ કર્યો, જેમણે વૃદ્ધશાખાઓની વધે રાખ્યાઓમા પોતાના છેડકાઓને ચૂની તેમનું રક્ષણ અને પાનતરોપણ કર્યું, જેઓ બીરોની વચ્ચેબીરોની પેઠે રહ્યા જેમણે પોતાના સતતોને ભિયુકેના બાળકની પેઠે રાટવા ના દુકડાને માટે રાદન કરતા દીધા, અને જેમને અસખ્ય ચકુઓ પાછળ પડેલા હોનાથી આ પડાડપરથી પેલા પડાડપર નાસસાગ કરવી પડી, તે પ્રતાપસિંહના વચજ પોતાને અત દરણુથી વગે ચૂકેલી રાજપૂતબાળાને દેશચકુ અને ધર્મચકુ મુસનમાનોના દાયમા જવા દે એ શુ સંભવિત છે ? હું વૃદ્ધ છું અને મારા શરીરમા બળ રહ્યું નથી, તેથી આપ એમ સમજ્યા હશે કે હું આપને માન ધારણ કરવાની સનાદ આપીશ, પરંતુ હું વૃદ્ધ થઈ ચર્ચો છું તેથી શું ? ચકુ ? હજીમુઘી મારી સ્મતવાદિનીઓમા સાગાજ, પ્રતાપસિંહ અને કુભાજની પ્રતાપીમાદીના અન્નનુ સ્મર વહે છે હે અન્નદાતા ! હું આપનું અન્ન ખાઉં છું તોપછી વૃદ્ધવસ્થામા પણ મારમા કાળગતા સી ગીતે પ્રવેશી શકશે ? હું દેખાવમા વૃદ્ધ છું મારો દેહ વૃદ્ધ છે, પરંતુ મારો આત્મા તો યુવાન છે, માટે વૃથા વિનય સામાટે કશું છે ?

રનનગરથી આવેલા માપસને સ્વીકારાત્મક ઉત્તર આપીને વિદાય કરે અને સૈનિકોને સજ્જ કરી રાજ-કુમારીને પરણી વાવે. શુ રાજકુલસિની રાજકુલ સને છોડીને ગીધની પામે જશે ? માટે ઉરો, સજ્જ થાઓ અને જન લઇ જઇને રાજકુલમાં પરણી લાવો હવે વિનય કરવામા સાર નથી ”

આ સંજ્ઞા સાંભળી રાણાજી યુગવતસરદાર તરફ દષ્ટિપાત કરી બોલ્યા “રાજકવિએ જે કશું તે યોગ્ય છે આપણે આપણી પ્રતિબંધનું રક્ષણ કરવાને માટે અવશ્ય જનુ નોંધ્યે, પરંતુ એક વિધન આપણી સામે છે તેનો શો ઉપાય કરવો ? આપણે આપણી સેનાને લઇને રાજકુલમાં લેવા જઈશું તો ખરા, પરંતુ એટલામા પાદશાહ પોતાની પ્રત્યક્ષ સેનાને લઇને આવી પહોંચશે અને આપણે તેની સાથે ધીર યુદ્ધ કરવું પડશે તથા યુદ્ધમા પાદશાહની પ્રત્યક્ષ સેનાની આગળ આપણે સર્વ ખપી ગયા તો આપણો મનોગ્રથ સફળ થવાનો નથી આવી સ્થિતિમા રાજકુલમાં આવેલા પડશે, માટે આ બાબતનો શો પ્રબંધ કરવો ? ” યુગવતસરદાર બોલ્યા “ મહારાજ ” મારો વિચાર આપના વિચારથી જિજ્ઞાસુ છે આપ થોડા માણસો વધીને રાજકુલમાં વરવાને માટે રૂપનગર ગયો અને હું સર્વ સિનેદાઓ સૈનિકોને લઇને પાદશાહને રોકવાને માટે રૂપનગરથી આગળ નીકળી જઈ હું પાદશાહને આમા અને રૂપનગરની વચ્ચે રોકીશ હું પ્રતિજ્ઞા કરીને કહું છું કે જ્યાંસુધી આપ લગ્ન કરીને ઉદયપુર પાછા આવશે નહિ, ત્યાંસુધી હું પાદશાહને રૂપનગરનો દરવાજો નોંવા દઈશ નહિ ” રાણાજી બોલ્યા “ જો એમ થાય તો પછી ચિંતાજ રી રહી ? મારા પ્રિય સરદાર ? તમારી વીરતા અને શુદ્ધિને ધન્ય છે તમે જે ઉપાય બતાવો છે તે ઉત્તમ છે એ ઉપાય સફળ થવો ન થવો એ એકસિ ગણને હાથ છે સર્વ સામતોએ તથા રાજકવિએ પણ યુગવતસરદારની સનાહો અનુમતિ આપી સર્વ સેના લઈ પાદશાહની ગતિ રોકવા જવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો. રાણાજીએ રૂપનગરથી આવેલા પુરોહિતને પન નખી આપ્યો અને તેને વિદાય કર્યો યુગવતસરદાર પોતાની રાજધાનીમા ગયા અને લગ્નકાંડો ડાકે વગડાવ્યો આ ડાકે સાંભળી સર્વ યુગવતસૈનિકો રણમા જવાને સજ્જ થયા

બીજે દિવસે યુગવતસરદાર યુદ્ધમા જવાને તૈયાર થયા, એટલામા તેમણે પોતાની રાણીને અજ્ઞામા ઉભેની જોઈ યુગવતસરદારની વય કેવળ સત્તર અઢાર વર્ષની હતી અને તે થોડા વખતપરજ પરખ્યા હતા હજી હાથના મીઠળ પણ છૂટ્યા નહોતા તેમની પરમ રૂપવતી રાણીની વય સોળ વર્ષની હતી યુગવતે ચોક્કસ આવી અજ્ઞા તરફ દષ્ટિ ફેંકી તો રાણીનું મુખ એવું સુંદર જણાવું કે જાણે નભમા ચંદ્રજ ન પ્રકાશી રહ્યો હોય રાણીના મુખનું દર્શન થતાજ તેનો યુદ્ધમા જવાનો ઉમંગ કાંઈક મદ પડી ગયો અને તેની મુખાકૃતિ સહેજ આનંદ થઈ તે નિરેજ મુખસંહિત અજ્ઞામા ગયા ચતુર રાણી પોતાના પ્રાણનાથનું મુખ ઉતરી ગયેલું જોઈ તેનું કારણ સમજી ગઈ તે બોલી “ આ શુ થયું ? ” શુ કાંઈ અશુભ સમાચાર આપના સાંભળવામા આવ્યા કે જેથી આપના મુખની કાંતિ શીઝી પડી ગઈ છે ? આપ જ્યારે પૂર્ણ ઉમંગથી ચોક્કસ આવ્યા ત્યારે આપના મુખપર જે તેજ દીપી રહ્યું હતું તે તેજ હમણા કયા જગુ રહ્યું છે ? યુદ્ધને માટે આવે જે ઉત્સાહથી ડાકે વગડાવ્યો તે ઉત્સાહ હમણા શામાટે મદ પડી ગયો છે ? શુ શત્રુની સામે લડવા જતા નિરુત્સાહ થવાનું કાંઈ પ્રયોજન છે ? યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી હનિમબદ્ધાને તો ઉમંગ મટે છે માટે આપને પણ તે આવેશ ચઢવો જોઈએ પરંતુ આપ તો ઉત્તર ચિયિન થઈ ગયા છો ચિયિન થવાનું કાંઈ કારણ છે ? જો આપ એ કારણ ન તાલો તો આપને મારા સમ છે ”

યુગવતે ઉત્તર આપ્યો કે - “ રૂપનગરની રાજકુલમાં બળાકારે પરણવાને માટે દિલ્હીનો પાદશાહ ચડી આવે છે અને તે રાજકુલમાં અટકરણથી આપણા મહારાણાને વરી ચૂકો છે, તેથી કાલે પ્રાત કાળમા જ મહારાણા તેને વરવાને માટે રૂપનગર જશે હવે પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટે મેવાડની સમગ્ર સેના મારી સાથે જવાની છે પાદશાહની સાથે અમારે ધીર સમામ યશો અને અમને ત્યાંથી પાછા ફરવાની આશા નથી, કારણ કે પાદશાહની સેનાની આગળ અમારી સેના ઘણી થોડી છે અને મૃત્યુનો તો લેશ પણ ડર નથી અને તેનો શોક પણ નથી કારણ કે પ્રત્યેક માણસને એકવાર મરવાનું તો હોય છે જો જે હું મરણથી ડર તો મારી માતાની કૃપાને કયમ લાગે અને મારા પૂર્વજ યુગાણના નામને પણ કયમ લાગે મરવાથી તો હું ડરતો નથી આ જગતમા અમર કેાઈ રહ્યું નથી અને કાંઈ રહેવાનું

પણ નથી વહેંચુ કે મોડુ એક વખત સૌને મગ્નુ તો છેજ, પરંતુ મને કેવળ તમારી ચિંતા છે તમારા, લગ્ન હમણાજ થયા છે અને તમે વગ્નનું કિચિત્ પણ સુખ ભોજુ નથી તથા હું તો આજે મરવાને માટે જાઉં છું તમાગવિનો વિચારથી હું વ્યાકુન બની ગયો છું એકમા આવીને મે તમારું મુખ ભોજુ કે તરતજ માર કહિન હૃદય મુકુ બની ગયું ”

આ વચનો માલગી રાણી બોલી “મહારાજ! આપ આ શું બોલો છો? જો આપ રણસેત્રમાં વિજય પ્રાપ્ત કરશો તો એનાથી અધિક સુખ આ સસારમાં મને બીજું શુભળવાનું હતું? અતકાળ આવી પહોંચના મનુષ્ય ચાલતા ચાલતા, ઉભા ઉભા, બેઠા બેઠા અથવા વાત કરતા કરતા અચાનક મરણ પામે છે તેને એજ વખતે મમારનું સર્વ સુખ છોડીને ચાલ્યા જવું પડે છે જેનો અતકાળ સમીપ આવ્યો હોતો નથી તે રણસેત્રમાંથી પણ બચીને ઘેર આવે છે અને જેનો અતકાળ આવી પડ્યો હોય છે તે સુખશાંતિપૂર્ણ ધરમાં પણ બચી શકતો નથી. આજે જ્યારે કાળ આવીને માણસને ઝાસ કરે છે ત્યારે તેને કોણ બચાવે છે? માટે સુદમાં જતી વખતે કોઈ પ્રત્યે મોહ ધરવો અથવા સાંસારિકસુખની વાસના ધારણ કરી રહિત નથી આજ કોઈ પણ વસ્તુપ્રત્યે આસક્તિ રાખ્યા વિના સુખપૂર્વક સુદમાં નિધાવો અને નિશ્ચિતતાપૂર્વક આપણા સ્વામીનું કાર્ય પાર પાડો આલુખ્ય હશે અને ઉચ્ચરેઝાથી સુદમાં વિજય મળશે તો આપણે સસારના સર્વ સુખો ભોગવી રાકીશું અને જો કદાચિત્ આપ ગુણમાં ખપી જશો તો જીવું કર્તવ્ય શું છે તે હું મારીપેડે જણાવું છું રણસેત્રમાં જો આપનું મૃત્યુ થશે તો આપણે અનંતકાળપર્યંત સ્વર્ગમાં ગઈ દામ્પત્યસુખ ભોગવીશું, માટે હું પ્રાર્થનાશ્રી આપ સદૃષ્ટ રણસેત્રમાં પધારો. જો તો જય પ્રાપ્ત કરીને જે પછા આવો અને કા તો વીરતાપૂર્વક સુદમાં ખપી જશો આપણે ઉલખને સંયોગ સ્વર્ગમાં થશે આપ સુદમાં આપના ઉત્તમ કુનું ગૌરવજાળવજો અને દ્વંદ્વાશીનો ધર્મ શું છે તે તો મને સ્પષ્ટતા છે આપની પાછા. મારા ધર્મનું પાનન મરવામાં કાષ્ઠપણ પ્રકાગ્ની તુટી વા પિનબનું મેવન કરીશ નહિ.”

આ પ્રકારે મેનીને હાડીરાણી મૌન રહી ચૂંચવતસરદાર વિદાય લવાની તૈયારીમાં હતા એવામાં હાડીરાણી પુનઃ બોલી “મહારાજ! વિજય પ્રાપ્ત કરી રીધ પાછા જે આવજો આપના કુનને ધર્મ શું છે તે આપ જણો છો માટે વિજય પ્રાપ્ત કરવાની કામનાથી આપ સુદમાં પ્રવૃત્ત થશો, કોષ ધનર વસ્તુમાં ધ્યાન રાકશો નહિ રણસેત્રમાં કેનજ શત્રુનો સંહાર કરવામાં જ ચિત્ત ગણશે.

ચૂંચવતસરદાર બોલ્યા “હાડી” જય પ્રાપ્ત કરી પાછા ફરવાની તો કોઈ આશાજ નથી મળ્યું તો નિશ્ચિતજ છે મનને પીર દેખાડી પાછા આવવાની વારંબના નથી, માટે આ તમારો ન મારો અંતિમ સંયોગ છે તમે સમજી છો, માટે આપણા કુનધર્મનું રક્ષણ કરજો અને જો હું રણસેત્રમાં ખપી જાઉં તો પછી તમે તમારા કર્તવ્યનું પાનન કરજો.”

હાડીરાણીએ ઉત્તર આપ્યો “મહારાજ! આપ મારા તરફથી તો નિશ્ચિતજ રહેજો આપ આપનો ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે પાળજો. મારા ધર્મમાં તુટી આવના દૃષ્ટિ નહિ આવાન આપ નિશ્ચય પૂર્વક માનજો.” આ પ્રકારે હાડીરાણીએ ચૂંચવતસરદારને આશ્વાસન આપ્યું તે છતાં પણ તેને સંતોષ થયો નહિ તેમના મનમાં એ શંકા રહી કે મારા મૃત્યુ પછી હાડી સતી થશે કે નહિ ચૂંચવત સરદાર શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા કે મારા મરણ પછી જો હાડી સતી થશે તો હું સ્વર્ગમાં નિરંતર સુખ ભોગવી રાકીશ, પરંતુ તેમના મનમાં એવો સંદેહ આવ્યો કે મારી ગણી હતી તરણાવરવાના ઉમગણ ઉભી છે હજી એને મસારમાં સુખનો લ્હાવો મળ્યો નથી, તેથી એ મતી થશે એમ નિશ્ચય પૂર્વક સી રીતે માની શકાય? રાણીને બોધ આપી ચૂંચવત નાનકા વાળ્યા પરંતુ દાદર ઉતરતા ઉતરતા પુનઃ તેને કહ્યું—“હું તો જાઉં છું, તમારો ધર્મ તમે ચૂંચો નહિ.” એકમા ગયા પછી સુદને માટે પુનઃ કંઠે વગડાડી ચૂંચવત મરદાર પોતાના એક એવને હાડીજની પાસે મોઝાંબો અને તેને ફરેવાની મોકલ્યું કે “તમારો ધર્મ ચૂંચો નહિ.”

હવે હાડીને નિશ્ચયપૂર્વક લાગ્યું કે માગ આમીનું ચિત્ત માગપ્રત્યે નાખ્યું છે અને ન્યામુધી એમનું ચિત્ત માગપ્રત્યે ગેરેશો ત્યામુધીએમનાથી રણસેત્રમાં કાષ્ઠ પણ પરાક્રમ કરી રાકવાનું નથી, અને એઓ જે ધર્મને માટે જાય છે તે ધર્મ નિષ્ફળ થશે પછી હાડીને એવકને જણાવ્યું “હિલા

રહો, હું મારું શિર તમને આપું છું તે તમે તમારા સ્વામીને આપજો અને કહેજો કે હાડી પ્રથમથીજ સતી થઇ છે અને આપના પર આ ભેટ મોકલી છે. આ ભેટ આપ આનંદપૂર્વક સ્વિક્ષેત્રમા લઈ જાઓ અને વિજય પ્રાપ્ત કરી આપનો મનોરથ સફળ કરો. બીજી કાંઈ પણ પ્રકારની ચિંતા રાખશો નહિ " એમ કહી તેણે તરતજ ખડગથી પોતાનું મસ્તક કાપી ધડથી જુદું કર્યું. ઉગ્ર સેવક હાડીજીનું મસ્તક લઈ પોતાના સ્વામીની પાસે ગયો અને તેમને મસ્તક અર્પણ કર્યું. પછી તેણે હાડીજીના કહેલાં સર્વ વચનો તેમને કહી સંભળાવ્યા હાડીજીનું મસ્તક ભેષ યુગવત સરદાર પરમ પ્રસન્ન થયા. એક મથકાર આ સંજયે લખતા જણાવે છે કે:- "તેમણે હાડીજીના ચોટલાના બે ભાગ કરી તેને પોતાના ગળામા ધારણ કર્યા. આથી જાણે શિવજી રૂડમાલા ધારણ કરી ઉભા ન હોય તે પ્રમાણે તેઓ શોભવા લાગ્યા. "

આ પ્રકારે યુગવતસરદારની ધર તરફની ચિંતા નિવૃત્ત થઇ ગઇ, હવે તેમને માત્ર એટલીજ ચિંતા રહી કે શત્રુઓને શીઘ્રતાથી મારીને જહનમમા કેવી રીતે પહોંચાડું? શત્રુઓનો સંહાર કરીને યુગવત સરદારને હવે સ્વર્ગમા જઇ હાડીજીને મળવાનીજ કામના હતી, તેમને સ સારમા રહેવાની ઇચ્છા નહોતી "હાડીજી મારે માટે વ્યાકુલ બની રહી હશે. હું જાણું તેને ક્યારે મળીશ?" આજ જપ તેમના અંતઃકરણમા ચાલ્યા કરતો હતો હવે તેઓ સિદ્ધવત ક્રોધાયમાન બની મુસલમાનોનો સંહાર કરવાને ચાલ્યા. સર્વ યુગવતસૈનિકો પણ તેમની સાથે ચાલવા લાગ્યા ઇતર સામ્રાજ્ય પણ પોતાની સેના લઇ તેમને આવી મળ્યા.

આ તરફ રાણાજી પ્રાત કાળ ચતા સ્નાનસંધ્યા, નિત્યકર્મ કરી ભોજન આટોપી શસ્ત્રથી સજ્જ થઈ અધર આરૂઢ થઈ રૂપનગર તરફ દૂર કરવા લાગ્યા તેમણે પોતાની સાથે થુંડી કાંટલા પંદરસો સૈનિકો લીધા હતા. ઉદયપુરના દરવાજા બહાર યુગવતસરદાર સાથે તેમની મુલાકાત થઇ. થોડીવાર સુધી ઉભય દેશો સાથે સાથે આભ્યાં પરંતુ ત્યારપછી બન્ને માર્ગ પૃથક્ થયા અને રાણાજીને યુગવતસરદારને વિશેષ થયો. રાણાજી સીધા રૂપનગર તરફ ગયા અને યુગવત પૂર્વ દિશા તરફ દૂર કરી ગયા.

આ વખતે યુગવતના હાથનીચે પચાસ હજાર રાજપૂતો હતા આ સર્વ સૈનિકોના અગ્રણોએ યુગવતસરદાર આપના હતા આ પ્રમાણે દૂર કરતા કરતા અતે તેઓ નિષ્ઠ રથાનપર પહોંચ્યા. આ સ્થાન આમથી રૂપનગર જવાના માર્ગમા રૂપનગરથી થોડા અંતરપર હતું અહીં આ માર્ગમાજ સર્વ સૈનિકો ઊભા થી નાખીને વિશ્રાંતિ લેવા લાગ્યા તંજુઓ નાખી દીધા પછી યુગવતસરદારે પાદશાહની સેનાની તપાસ કરવાને માટે કેટલાક માણસોને મોકલ્યા. આ માણસોએ થોડીવાર પછી પાછા આવીને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે પાદશાહ હાથીપર બેસીને આવે છે અને તેની સાથે અતીવ પ્રયત્ન થય છે આ વર્તમાન સાંભળતાની સાથેજ યુગવતસરદારે પોતાના સૈનિકોને શસ્ત્રથી સજ્જ થઇ અધારૂઢ થવાની આજ્ઞા કરી. આ આજ્ઞાનુસાર સર્વ સૈનિકો પાદશાહની સામે બાય બીડવાને તૈયાર થઈ ગયા.

થોડીવારમા પાદશાહ પોતાના સૈન્યની સાથે આરી પહોંચ્યો માર્ગમા સૈન્ય ખડુ રહેણું ભેંઈ તેણે તપાસ કરાવી કે એ કેાનું સૈન્ય છે અને કેાને માર્ગ રોકવાનેઉભુ છે જ્યારે તેને ખબર પડી કે એ મેવાડના રાણાનું દેશ છે અને યુગવતસરદાર તેના સેનાપતિ છે, ત્યારે પાદશાહે તેમના પર કહેવરાવી મોકલ્યું કે:- "આપ અમને જવા દો અમે લડવાને ચાલ્યા નથી અમારે ઉદયપુર જવું નથી અમે ઇતર રથએ જઈએ છીએ આપને અમારા માર્ગ રોકવામા કાંઈલાલ મળવાનો નથી "યુગવતસરદારે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો કે:- "એમ માર્ગ મળી શકનાર નથી અમે ક્ષત્રિય છીએ અમે તમારાથી ડરતા નથી તમારે આગળ જવું હોય તો અમને બેદીને યુગેથી ચાલ્યા જાઓ " પાદશાહે પુનઃ કહેણું મોકલ્યું કે "તમે મિથ્યા અમારા કાર્યમા વિશ્વ રામાટે નાખો છો? અમે તમને કાંઈપણ હાનિ પહોંચાડવા વિના જવાનું કહીએ છીએ જેમ દીપકપર પત ગીઆ થયા તૂટી પડે છે, તેમ તમે નિષ્પ્રયોજન બળતી આગમા શામાટે જપથાવો છો? તમારા હઝારે શરવીરોજાજીતોનું રુધિર વ્યર્થ શામાટે યુગાવવાને તૈયાર થયા છો?" પરંતુ આ ધમકીથી યુગવત કાંઈ ડરે એવા હતા? તેઓ તો પાદશાહની ગતિ રોકવાને માટેજ ચાલ્યા હતા, તો થું તેઓ પાદશાહને નિર્વિધે રૂપનગરમા જવા દેશે જ્યારે પાદશાહની એક પણ પ્રાર્થનાપર યુગવત સરદારે લક્ષ આપ્યું નહિ, ત્યારે પાદશાહે તેને માર્ગપરથી હાથવાની પોતાના સેનાપતિને આજ્ઞા કરી પાદશાહની આજ્ઞા ચતાજ મુસલમાનસૈનિકો મુદ્દ કરવાને રજા થઇ ગયા. આ તરફ યુગવતસરદારે તો પ્રથમથીજ પોતાની સેનાને તૈયાર કરી રાખી હતી. ઉભય

દેશો બન્ને સુદ થયા હાથુ. સામકાળપર્વત કોઈ પણ પક્ષની હાર થઈ નહિ. મિસોડીનાસૈનિકો પર્વતનો પેઠે બચી રહ્યા અને હિંમત રચનિપુણતા બતાવી મુસલમાનસૈનિકોને વિજય કરતા રહ્યા. આમલા ભાગમાં જે મિસોડીનાસૈનિકો મરતા તેને રવાને બીજા આવીને ઉજા રહેતા. ઉભય પક્ષ તરફના કોઈ પણ સૈનિકો પાછા હાજરા નહિ. હવે સામકાળ થયો, પૃથ્વીપર અધકાર છાંયો ગયો તેથી સુદ બધ થયું.

પ્રાતઃકાળ થતા પુનઃ પાદશાહે કહેવરાવું કે ~“તમે વ્યર્થ હાથાટે મારું રોજી લેશો કે ? હજી પણ તમે હવે જ્યોતે તો બચ્યો;” પરંતુ ચૂડાવતસરદારે તેના ચળદોષા કિચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેઓ જરા પણ પાછા હાજરા નહિ. પાદશાહે તેમણે જરાપણ માર્ગ આપ્યો નહિ આથી પુનઃ મુદતો આરંભ થયો. સૂર્યાસ્ત થયો ત્યાંસુધી ટૂંકુલ સુદ ચાલ્યું. ઉભય પક્ષના હળવા મનુષ્યો માર્યા ગયા, પરંતુ કોઈ પણ પક્ષના વીરો મરે પડ્યા નહિ. પાદશાહનું સુહૃત્ ચાલ્યું જશે એવા બધથી મુસલમાનો સુદ શીઘ્ર સમાપ્ત કરવાને માટે બળત ઉત્સાહથી અને પ્રચંડ વેગથી હાથ લાગ્યા અને રાજપૂતો પોતાના મહારાજા વિવાહ કરીને સુખપૂર્વક ઉદયપુર પહોંચી જ્યાં ત્યાંસુધી પાદશાહે માર્યા રોજી રોજી પાના ઉદરથી અર્ધ ઉત્સાહથી હાથ લાગ્યા. તેઓ બળત આવેલથી મુસલમાનોપર તુટી પડી તેમનો સંહાર કરતા હતા રાત્રિને પડી ત્યાંસુધી કોઈ પણ પક્ષ સિધિલ થયો નહિ રાત્રિ પડવથી પુનઃ સુદ બધ થયું. હવે બીજા દિવસનો પ્રારંભ થયો. તે દિવસે તો સૂર્યોદય થયા પૂર્વેજ સર્વ જાણુ હાજરાને તૈયાર થઈ ગયા. રાત્રિના સમયે રાજપૂતો સત્તાજુદ થઈને પ્તાહતા, કારણ કે મુસલમાનો અચાનક આવે મારે અથવા શુભરીતે રૂપનગર તરફ ચાલ્યા જ્યાં એવી તેમને આશંકા હતી આ રાત્રિ રાજપૂતોએ અત્યંત સાવધાન-તાપૂર્વક વ્યતીત કરી હતી મુસલમાનોએ પૂર્વે એક બે વાર કપટાચરણ કર્યું હતું, તેથી ચૂડાવતસરદારે આ રાત્રિએ અતિ સાવધાન રહ્યા હતા. બીજા દિવસના સુદના પ્રસંગમાં એવા પરાક્રમથી હાથ કે બંધુ રાજપૂતો માર્યા ગયા. રાજપૂતોની સંખ્યા કંઈ કેમ કેમ હતી તેથી રાજપૂતો કરતા બમણા મજબૂત મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા; પરંતુ તેમની વિપુલ સંખ્યામાં કાંઈ ચતુતા જણાતી નહોતી અને મુસલમાનો કરતા રાજપૂતોનો ધટાકો આક્રમક રાજપૂતો કરતા હવે થયો શેઠા રાજપૂત-વીરો રોજ રહ્યા હતા હવે ચૂડાવત સરદારે ધાર્યું કે ~“એ આ વખતે મુસલમાનો પ્રબળ વેગથી આક્રમણ કરશે તો તેઓ આપણી બંધેલી લેનને બેઠીને ચાલ્યા જશે” આ વખતે તેમને રાજાછત્રને આપેલું વચન માઠ આવ્યું, તેથી તેઓ અત્યંત આવેલથી મુસલમાનોની સામે ઝૂકવા લાગ્યા થોડા સુદ થયા હાજર. તેઓ પ્રચંડ વેગક્રમથી હાથ લાગ્યા પાદશાહના હાથની સચીપ ધટાચા અને તેમણે પાદશાહ તરફ પોતાનો ભાસો ઉઘાડ્યો પાદશાહ બોલ્યા ~“વર્થ હાથાટે મારી નાખો છો? વિવાહની થી બહી આજ પૂરી થઈ જશે કે શું ?” ચૂડાવત સરદાર બોલ્યા ~“હું જે માત્ર તે કુસનના સોગંદ ખાઈ આપવાની પ્રતિતા કરી, નહિ તો આ ભાગો હમણાજ તમારા ચરીરમાં ચાલ્યો જશે” પાદશાહે પોતાના પ્રાણને બેખમમાં આવી પડેલા એક ચૂડાવત સરદારની ચામણી સંકિર્ણ ચૂડાવત સરદારે બોલ્યા કે ~“આજથી દસ વર્ષ સુધી તમારે ઉદયપુરમાં આક્રમણ કરવું નહિ પછી તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરશે.” પાદશાહે કુસનના સોગંદ ખાઈ ચૂડાવત સરદારના વચનો સંકિર્ણ સારે ચૂડાવત સરદારે પોતાનો અર્થ પાછો ફર્યો. આ અસંભાવે તેમના ચરીરપર એકલા બધા થયો હાથ લાગ્યા હતા કે તેઓ અમર સાવધાન રહી શક્યા નહિ. પરથી ઉતરતાની સાથેજ તેઓ પ્રસન્નવદને શુરપુરમાં સિંધાયા. આ દિવસે વેશાબની ધુલિમાનો હતો અને રૂપનગર ઉત્તર સ્થળેથી જ્યાં દિવસની મજબસર આવેલું હતું. ચૂડાવતસરદારનું શત્રુ તો થયું; પરંતુ તેઓ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી ગયા પચામ દળાર રાજપૂતોમાંથી ભાગેજ માત્ર દળાર રાજપૂતો જ્યથા હતા. આ રાજપૂતો હવે ઉદયપુરમાં આવ્યા થયા. ચૂડાવતસરદારનું શત્રુ થતા પાદશાહે સુદ બધ કર્યું અને રોજ રહેલા રાજપૂતોને શત્રુ સરદારોના ચરીરને અગ્નિમંડલ કરવાને કહ્યું. ૪૩ પાદશાહ રૂપનગર તરફ ફરવા લાગ્યા.

આ તરફ રાજાછત્ર જરાપર ધુલિમાને દિવસે રૂપનગર પહોંચી ગયા હતા.તેમણે રાજકુમારી પ્રભાવતીની સામે તે દિવસેલઈ કરી વૈતાળ વડી પ્રતિપદાને દિવસે રૂપનગરથી વિદાય લીધી અને સુખપરણે તેઓ ઉદયપુર પહોંચી ગયા ત્યાં ગયા પછી તેમને ચૂડાવતસરદારજી બધી સર્વ વતમાન સુદનાથી બંધેલી આવેલા

રાજપૂતોદ્ધારા પ્રાપ્ત થયા ચૂકાવતે કેવા પરાક્રમથી લુહ કપું હતુ તથા પાદશાહ પાસેથી કેવુ વચન લીધુ હતુ, તે સર્વ વર્તમાન મહારાણાના જાણવામા આવ્યા પછી તેમણે લમવિધિ સમાપ્ત કરી નવીન રાણી પ્રભાવતી સાથે રાજભવનમા પ્રવેશ કર્યો. "

મહારાણા પ્રભાવતીને સુસવમનોના પ જામાથી બચાવીને હૃદયપુરમા ગાવ્યા ત્યાર પછી થોડા વખતમા રાજસ્થાનમા જે મહાન ઘટનાઓ બની તેનુ સ્પષ્ટ વૃત્તાત રાજસ્થાનના કોઇ પશુ મ યમા ઉપનબ્ધ થયુ નથી આ કારણથી તે ઘટનાઓના સજ્જમા સદેહને અવકાશ રહે છે, પરંતુ ઉડો વિચાર કરવાથી સદેહની નિરૂત્તિ થઈ જાય છે અને ઐતિહાસિક સત્ય આપોઆપ પ્રકાશિત થાય છે પાદશાહ આર-ગઝેખના હૃદયમા હિંદુદેવની જે પ્રખન આગ પ્રદીપ્ત થઇ હતી તેથી તેણે નાના પ્રકારનાં પૈશાચિક કાર્યો કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, પરંતુ તેની આ પ્રતિજ્ઞા દીર્ઘકાળપર્વ ત સિદ્ધ થઈ નહિ આતુ કારણ એ હતુ કે એ વીરો તેના માર્ગમા વિઘ્નરૂપ હતા તેમાના એક વીજ જયપુરના રાજા જયસિંહ અને બીજા મારવાડના રાજા જસવતસિંહ હતા જયસિંહ અને જસવતસિંહ પાદશાહના પગારદાર અમ નદારો હતા તે છતાં પણ તેમણે પોતાના હૃદયમા ધર્મને તિથાજનિ આપી નહોતી આ ઉભય રાજાઓ અત્ય ત તેજસ્વી હતા તેથી પાદશાહે અનેકવાર યેદા કર્યા છતાં પણ તેમની શકિતનુ તે હરણુ કરી શક્યો નહોતો પાદશાહે ધાર્ણ હતુ કે હું મારા રાજ્યખજાની આ ઉભય રાજાઓનુ સામર્થ્ય છીનવી નધને તેમને મારા હાથમા કાબૂની પુતળીની પેઠે બનાવી મૂકીશ, પરંતુ તેની આ આશા સર્વથા નષ્ટ થઇ ગઇ જે આર ગઝેખ તેમની સાથે કાંઈ પણ અયુક્ત વ્યવહાર કળત તો તેઓ ધાયન થયેલા સિદ્ધની પેઠે કોઇપૂર્વક ગર્જના કરી પ્રચ્ડ વેગથી તેની સામે બાથ બીડત આર-ગઝેખ પોતાના હૃદયમા તેમને નાશ કરવાની યુક્તિઓ રચ્યા કરતો હતો પરંતુ અકટરિતે તે તેમને કંઈ પણ કહી અથવા કરી શકતો નહોતો આ ઉભય રાજપૂતરાજાઓને સ્વદેશ અને સ્વજાતિ ઉપર અગાઢ પ્રેમ હતો, તેથી પાદશાહ હિંદુઓને પીડિત કરવાનુ સાહસ એકાએક કરી શકતો નહોતો જે કે આ ઉભય રાજાઓ મોગલસમ્રાટને આધીન હતા, તોપણ તેમનામા પ્રચ્ડ સામર્થ્ય હતુ તેમને અસખ્ય હિંદુઓની સહાય હતી અને મોગલસેન્યોના ધણો લાભ પણ તેમને આધીન હતો, આથી પાદશાહને એ કર હતો કે - જે હુ એમના દેખતા એમના જાતિબુધ્ધોપર કાંઈ અત્યાચાર કરીશ તો કદાચિત્ તેઓ મારા વિરોધી થઈ જશે અને જે એમ થશે તો એમના હાથનીએની મોગલસેના પણ એમના પક્ષમા જઇ મારી સામે રાજ ઉગવશે વગી રાજપૂતો તો સર્વ એમનેજ સહાય કરશે તદુપરાત રાજ્યમા ભય કર ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થશે' આ પ્રકારની નાનાવિધ ચિંતાઓથી આર ગઝેખ પોતાનો મનોરથ દીર્ઘકાળપર્વ ત સિદ્ધ કરી શક્યો નહિ અતે પાદશાહે ઉક્ત ઉભય રાજાઓને યુક્તરીતે મારી નખાવાનો વિચાર કર્યો મારવાડના રાજા જસવતસિંહ કાળજમા રહેતા હતા અને જયપુરના રાજા જયસિંહ દક્ષિણમા હતા આર ગઝેખે પોતાના યુગ્મ હૂતો મોકળી ઉભય રાજાઓને વિષ દેવરાવી મારી નખાવ્યા આ રાજાઓ વિશ્વાસપાત્ર અને ધર્મપરાયણ હતા તેઓ આકાળ મૃત્યુ પામ્યા ધર્મના મરતક-પર અધર્મે લતાપ્રહાર કર્યો તેમને સ્વામીભાક્ત અને કૃતજ્ઞતાનુ વિપરીત રૂળ મળ્યુ આ હૃદયમેદક પૈશાચિક કર્મ કર્યા પછી કુટાતમા આર ગઝેખે વાર્ણુ ાતુ કે હવે મારો સકંપ સિદ્ધ થશે પરંતુ આનંદની યાત છે કે તેના ધણિત મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ સ્વદેશપ્રેમી વીરકેસરી રાજસિંહની બીરાજી વીરતાની આગળ તેનો સકંપ શીઘ્ર છિન્નજિન્ન થઈ ગયો અને તેને તેના દુષ્કર્મોનુ પ્રતિક્ષણ મળ્યુ

પૈશાચિક કાર્યો કરનાથી પાપીઓને શાંતિરાજ થતો નથી, પરંતુ તેમના હૃદયની કચોરતા બમણી થઈ જાય છે પાદશાહે કાપુરની પેઠે અત્ય ત નીચ કામ કરી ભારતવર્ષના ને મુખ્ય રાજાઓના રુધિર થી પોતાના હાથ કંચકિત કર્યા પરંતુ તેથી તે નરપિસાચનુ હૃદય કિચિત્ પણ શાંત થયુ નહિ આ મહા અનર્થકારક પાપ કર્યા પછી તેણે જસવતસિંહની નિરપરાધી અને નિ મહાત્મ નાના બાળકોને કેદ કરવાની અભિનાય થઈ પોતાની આ અભિનાયા પૂર્ણ કરવાને માટે તે શીઘ્ર પોતાનાથી બનતા ઉપાયો કરવા લાગ્યો, પરંતુ તેની આ પૈશાચિક અભિનાયા સિદ્ધ થઇ નહિ કારણ કે રાઠોડરાજા જસવત, સિંહના સામંતો પાદશાહની મનોવૃત્તિ સપૂર્ણ રતિ જાણી ગયા હતા રાઠોડના સામંતો પોતાના સ્વામીના બાળકોની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવાને ઉચ્ચત થયા તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે તોમ ઉત્સાહ અને આત્મોત્સર્ગવિના જસવતસિંહની વિધવા રાણી અને તેમના બનાથ બાળકોની રક્ષા હુદ

પાદસાદના દાયમાથી વર્ષ શકનાર નથી, અને તેઓ તેમને માટે પ્રાણીકંમણ કરવાને પણ તૈયાર હતા. માર-
વાડના રાજા વ્યસનતંત્રિદને ઘણા પુત્રો હતા. તેમાંના બેએ પુત્રનુ-પામ અભિવર્તિદ હતાં જે મમયે
મહારાજા વ્યસનતંત્રિદ જેવું ગણેના તીક્ષ્ણ નિદે (શિગ્રા) પતનની પેઠે બળદે બરખ વર્ષ ગયા, તે
વખતે અભિવર્તિદની વય ધણી નાની હતી, પરંતુ તેમની વિધવાગતાએ દહ નિમજ કરી હતો કે - હ
અભિવર્તિદને મારવાના સિદ્ધાન્તપર અભિવર્તિદ કરીને રાજ્યમરજા ઉપર હેમરેખ રાખી. "આવીજ
અભિવર્તિદ તેઓ મહારાજા વ્યસનતંત્રિદની પાછા સર્વ થયા નહોતા, પરંતુ વિમાતાની દયેર દષ્ટિથી તેમ
ની તે આશ મના ને મનાજા ત્રી ગાં પાદસાદનો હુજ વાગ્યાવિરે તેમને મનાયાગ મળતા તેઓ
વિવિધ પ્રકારની ચિત્તોભાષી કર્ય થયા લાગ્યા કે - હજી સ્વામીનાથના મુલ્યુનો શોક તે સમ્યે નથી તે
પરંતુ દાશિવપુત્રી પણ વચિત થયું પડશે કે જુ જે પુત્રના રમણને માટે પતિના જાનક શો ને જીવ
માજ દાશી મૂકે છે તે પુત્રને પણ દવે ઓલો પડશે કે જુ હજીપણ નિર્દયનિધાતા શાત થઈ નથી જુ
આવી આવી અને ચિત્તોભાષી અભિવર્તિદની માતા દઈ થયા લાગ્યા તેમની વ્યાનુતાની પાં રજો
નદિ અંતે તેમણે ઈતઃ માર્ગ પણ જીવાય નદિ ચુગ્યાથી ગણ રાજસિંહનો આજય લેવાનો વિચાર કરી
તેમણે પાણી કે ઉચ્ચ સિમેદીઆપુજના મહારાજા અવસ્ય માં રજાજ કરસે આવો વિચાર કરે તેમણે
વીરમદગજસિંહની પામે પોતાના કેટલાક દુતોને મોકલ્યા.

રાજા રાજસિંહ મારવાડની વિધવાણીની હકીકત બધી આજત મોકલૂન થયા અને તેમણે
તેમણે ઉદાર કરવાનો નિમજ એ તેમણે મારવાડના રાજકુમારોને મેવાડમા આવવાના આમત્ય કહ્યું
અને તેમન નિધામને માટે ઉત્તમ પ્રમારનો પ્રમજ મવાણ વચન આપ્યું કુમાર અભિવર્તિદ પાતાની
સાથે બે હજાર સૈનિકો લઈને ઉચ્ચપુર તરફ જવાને નીકળ્યા. મરવાડીની દુર્ગમ જૈનમાના યોજગતા
યોજગતા અભિવર્તિદ જતા હતાં એમાંના તે દુર્ગમિરિતા એક માટેના મારગમાંથી બે હજાર મેવાડ
સૈનિકોએ અતિ વેગથી નીકળ્યા આવી તમને પેલી લીધા. તેઓ તરતજ અભિવર્તિદને હસ્તગત કરવાની
ચેદા કરવા લાગ્યા કુમારની મેવાડનો આવો ભય કે અત્યાર ત્રેષ મેવાડજાણુતો લેધથી ઉત્તમ
પતી ગયા અને શત્રુઓનો સદાર કરવાને માટે જીવપ્રદાર કરવા તાજા આ માધ્યમ સિમિમાર્ગમા
ગજપૂતો અને મેવાડીની વચે દીર્ઘકાળપર્વત ભય કરે શુદ્ધ થા જુ આ શુદ્ધ આનંદ હજુ તે અગમમા
ગજકુમાર અભિવર્તિદ પોતાના અગ્રહકેને નહિ ઉચ્ચપુર તરફ સુમમનાથી પ્રવાય કરી ગયા મહા
પગકર્મી રાજોડેએ વચનનેવાને સ જુલું રીતે મગજા કરી થવનો અભિવર્તિદની પૂર્વ પડશે વકસા નહિ
ગજકુમાર અભિવર્તિદનું આગમન થતા મહારાજા ગજસિંહે પ્રસન્નતાપૂર્વક આદરમાનસદિન તેમને
પોતાને ત્યાં ગમ્યા. તેમજા નિવારને માટે કેનચતું મેલ્ય તેમને અર્પણ કહ્યું કુઓસને નામના એક
લાદસિંહે વીર તેમના રજાજને માટે નિયુક્ત થયા આ મહાપરકર્મી ગજપૂતના રજાજનીમે ગજકુમાર
અભિવર્તિદ કેનચાતા આવ દુર્ગકે મહેવા નાગ્યા અભિવર્તિદના માતા મારવાડમા થયા અને વિશ્વામધાની
મૈત્રવપાદસાદના અભ્યાસારોનો બદલો લેવા માટે મોઝ સધિની પ્રતિજ્ઞા કરવા નાગ્યા તેમના હમયમાં
દારજુ મેવાડી ભાડો રજો દત્તો તેમણે આ અભિ શાત કરવાને માટે એ મહાન કાર્ય લાભમા નીધ
અર્થાત્ તેમણે ગજપૂતના મુખ્ય મુખ્ય ગજપૂતમરદોને એમનિત કરવા માગ્યા મહારાજા આ મારવા
કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે તત્તનધનથી પ્રયત્ન કરતા લાગ્યા શીઘ્ર ચેદા મારવાડ અને અખરના
રાજ્યોમાં મહાપૂર્વિતા થતજા બદ થઈ મેવાડવાદસાદની વિરુદ્ધ શુદ્ધ કરવાને તાપ થયા પૂર્વે કદિ
પણ રાજપૂતોમા આ પ્રકારનો મજ થયો નહોતો, પરંતુ કુખી વાત છે કે આ એનકની પ્રવિર્તિ
કાનર્વત ત અચર ત્રી નદિ સિમેદીઆ ગયો અને જુલામદનેકેટલા પાઠો વેરવાર અતિ લીધવા
પરં પુન ગજત થયો આ સમયે જેવા સજ થયા દત્તો લેવા સજ ને સત વર્ષર્વત અગમ રહેત,
ને ગજપૂતો એમનિત થઈ શાત વર્ષર્વત પોતાના દાનિવર્ષર્વત પાનદ કરત તો ભાગવર્ષર્વતો
કુખી રાત્રિ નજ થઈ ગય અને ભાગવતો ગજપૂત મજા પોતાના મનકપગથી પછી ગઈને દિદુઓના
મનપર રજાપિત થાત.

પાદસાદ મારવેએ ગજર્વર્થી પગડ મુખ થઈ અભ્યાસ અને પ્રજાપીઠની પગજા દશરી એ
ચાલતી પાદસાદ પોતાના બે જમ વિધાસુ ગજપૂતજાઓને મળ રીતે મારી નખાના પરંતુ તેનુ આ

પૈશાચિક કર્મ અતિ અલ્પ કાળમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું ઉભય વીરપુરુષો ઔરંગઝેબના માર્ગમાં કેટક-સમાન હતા, તે દૂર ચતા શીઘ્ર તે પોતાની અભિવાધા પૂર્ણ કરવાને પ્રત્યયથો, પરંતુ ખીનો એક વીરઔરંગઝેબના માર્ગમાં કાટા પાયરતો હતો આ તેજસ્વી વીરપુરુષ કોણ હતા? મહારાણા રાજસિંહજી તેની વિરુદ્ધ ચલા હતા. પાદશાહે પોતાને નિષ્કેટક માની જીજ્ઞાસાથી સ્થાપિત કર્યો આ ભય કર કરતો બોલો સહન નહિ થઈ શકવાથી સમસ્ત હિંદુગ્રંથ હાલકાર કરવા લાગી હિંદુગ્રંથનો આત્મનાદ સાલગી પરાક્રમશાળી રાજસિંહ સાવધ થયા અને તેઓ પોતાના મનને પ્રશ્ન કરવા લાગ્યા. “શુ ભારતવર્ષ-માથી ભીષ્મ, કર્ણ અને ભીમ જેવા વીરપુરુષોનો લોપ થયો છે? શુ વીરપ્રસૂતા ભારતભૂમિ ક્ષતિયોથી વચિત યદ્ય ગણ છે? શુ વિદ્યાતાએ આ દુરાચારી ઔરંગઝેબને અમર કરીને આ જગતમાં મોકલ્યો છે? ના, ના, તેણે તેમ કયું નથી વીરસંતિયો હજી ભારતમાંથી નાશ પામ્યા નથી આ ઔરંગઝેબને તેના પાણીકર્મોનું પ્રતિકૂળ આપવુજ બોધએ ઔરંગઝેબના જેવો પાપિષ્ઠ પાદશાહ ઇતર કોઇપણ યુગેજ નથી કેટલાએ અત્યાચારી મુસનમાનોએ હિંદુસ્થાનપર ભયંકર જીવંત કરી તેને સત્ત્વહીન બનાવી દીધું હતું, છતાં તેમાંના કેાઇએ પણ દૂર ઔરંગઝેબના જેવા અત્યાચાર કદિપણ ક્યો નહોતા શુ હિંદુઓ આવા કઠોર અત્યાચાર મૂંઝોઢે સહન કરશે? આ પ્રકારની ચિંતા મહારાણાને થવા લાગી પછી તેમણે પાદશાહના આ કૃત્યની વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે ઉચ્ચ ભાષામાં એક મોટો પત્ર લખી અતિ શીઘ્રતાથી પાદશાહપર મોકલી આપ્યો આ પત્રમાં જનકલ્યાણને માટે ઉદાર રાજનીતિ પ્રદર્શ કરવાની પાદશાહને ભવાગ્રજી કરવામાં આવેલી હતી આ પત્ર ઉત્તમ રાજનીતિના આદર્શસ્વરૂપ હતો આવા પત્ર સમસ્ત જગતમાં ફેાઇતી પણ લેખિનીથી ભાષ્યેજ લખાયો હશે આ પત્ર વાચવાથી અનુભવ આનંદથી મુગ્ધ બની જાય છે.”

તેજસ્વી ભાષામાં લખાયેલા આ પત્રે ઔરંગઝેબના કોષાગ્નિમાં ધીનું કામ સાધ્યું મહારાણા રાજસિંહે રૂપનગરની રાજક-માનું હરણું કરીને ઔરંગઝેબના હૃદયમાં ગુપ્ત રહેતા કોષાગ્નિને પ્રદીપ કરી મૂક્યો.

રાજસિંહ આ પત્ર સૌથી પ્રથમ સૂર્યાશમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો પરંતુ શોકની વાત છે કે તેણે ભૂયથી રાજસિંહ ને બદલે મારવાડના રાજ જસવત્સિંહનાં હાથથી આ પત્ર લખાવેલા જણાવ્યો હતો મહોદય દેવ જણાવે છે કે આ પત્ર કદિ પણ જસવત્સિંહે લખેલો હોય એમ માની શકેતુ નથી કારણ કે એમાં બે જણાનાંનામું જણાત મામ થાય છે, તે કર જસવત્સિંહ જીવત હતા ત્યાંમુખી સ્થાપિત થયો નહોતો આ પછી રૂપરરીતે પ્રતીત થાય છે કે આ પત્ર મહારાણા રાજસિંહજી લખ્યો હતો “કર્ણ દેવ વિશેષ જણુ વે છે કે આ મારી કારકુન ને અસજ પત્ર મળ્યો હતો આથી તે રાજસિંહનો લખેલો હતો ને વિષે મને લેશ પત્ર રાજા રહેતી નથી. આ પત્રના મારભમાં જણુ હજુ કે, ‘મહારાણા શ્રી રાજસિંહની તરફથી ઔરંગઝેબપર આ પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો.’ આ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

‘સર્વ’ પ્રકારની પ્રશંસા સર્વશક્તિમાન હૃદયને ઉચિત છે અને આપનો મહિમા પણ અત્યંત છે આ બની હરેશ અને સમહિ ચર્મ અને સૂર્યની પેઢે દીપ્તિમાન થઈ રહી છે એ કે જાલમાં હું આપનાથી પૂજ્ય થયો છું, કિંતુ આપની ને સેવા મારાથી થઈશકે તે કરવાને અતકરણપૂર્વક હું સદા તૈયાર છું મારી સદા બેની હૃદય હોય છે કે હિંદુસ્થાનના પાદશાહ, અંગ્રેજી, મિર્જા તથા રાજા અને ઈરાન, વરાન, રૂમ અને શામના પાદશાહો તથા સરદારો અને શાહ પાદશાહનાં નિવાસીઓ તથા જલ અને રણજના માગથી ચાના કરનારો સર્વ વાત્તાણઓ, એ સર્વ મારી અભેદગુહિથી જેવી સેવાનો લાભ લે

આ બખતે હું આપની એવી ઉત્તમ સેવા કરવાને તત્પર થયો છું કે એમાં આપને કિચિત્ પણ દોષ જ-હુમી નહિ મારા પૂર્વજોએ ભૂતકાળમાં આપની ને સેવા કરી છે, તે પછી છું નાથે લખેલી બાબતોપર આપનું લક્ષ્ય બેન્વાને ઉત્તેજિત થયો છું અને એ કાર્ય મને અત્યંત આવશ્યક જણાયું છે એમાં રાજમળ ઉભયનો લાભ સમાવિષ્ટ થયેલો છે અને એવા સમાચાર મળ્યા છે કે આપે મારા જેવા એક શામવિતમની વિરુદ્ધ એક સેના તૈયારી કરી છે વળી મારા સાબળવામાં એમ પણ આવ્યું છે કે, આવી સેનાઓ તૈયાર કરવાથી આપના ખજાનામાં ને ખાટ પડી છે, તેને પૂર્વાને માટે આપે મૂળ ઉપર નાનાપ્રકારના કર લખાડ્યા છે

આપના પ્રધિવાગ્રહ જાણાણીની અગ્રણે કે જેમણે સિંહાસન હાલ સ્વર્ગમાં છે, તેમણે પોતાનું રાજ્ય બાવન વર્ષપૂર્વેત એવી સાબધાની અને ઉત્તમતાથી ચલાવ્યું હતું કે સર્વ જાતના લોકોને તેમના શાસનકાળમાં મુખ અને રાદિનો લાભ થયો હતો તેમના રાજ્યમાં હસાર્ધ (અંશરૂ), મુસાઈ, ચાદરી, મુસલમાન, ખાસજી નાદિક વગેરે સર્વને એકસરખો ન્યાય આપવામાં આવતો હતો અને તેણે એકસરખીતે શાંતિ અને

હતો તદુપરાંત તેમણે અજિતમિહને આશ્રય આપીને તેમા લી હોમ્યુ હતું અને આ વખતે શિખામણુ આપનારો પત્ર મોકલી તેને અધિક પ્રદક્ષ કરી દીધો જૌર ગઝેબ તીક્ષ્ણ પ્રતિવાદ્યો બારેસો આ પત્ર વાચી પોતાના કોપાનયને રાણી શક્યો નહિ હવે તેનાથી રાજસિંહનું પર્તન સહન થઈ શક્યુ નહિ આટલા દિવસ-પર્યંત તે જેમ તેમ મદાપ્રયાસે પોતાનો કોષાગ્રિ દાખી રહ્યો હતો, પરંતુ હવે તેની જ્વાળાએ પ્રચંડ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું તેણે આ વખતે અત્યંત ક્રોધિત થઈ મેવાડપર આક્રમણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને શીઘ્ર ભય કર સમાપ્ત કરવાને માટે પોતાની સેનાને તૈયાર ચલાવેા હુકમ કરમાવ્યો જે દિવસે રાજસિંહનો પત્ર તેને પહોંચ્યો હતો તેજ દિવસે તેણે પોતાની સેના સજ્જ કરી બહુ ક્રોધ મહાબળવાન સમ્રાટને જીતવા જવાનું હોય તેમ પાદશાહ પ્રચંડ સેના તૈયાર કરી જૌર ગઝેબના માત્રાજ્યની આગળ મેવાડનું રાજ્ય એક સાધારણ જંગીરસમાન હતું રાજસિંહની પાસે મેવાનું બળ પણ કાંઈ વિશિષ્ટ નહોતું જૌર ગઝેબની

સુખ ભોગવ્યું હતું આથી સર્વ લોકોએ એકમતથી તેમને 'જગદ્ગુરુ' ની પદવી આપી હતી શહેનશાહ ટુન્ડીન જહાંગીર કે જેઓ આજે અમરાપુરીમા વિતા > છે, તેમણે પણ આજ મકામે ૨૨ વર્ષ થઈ ત રાજ્ય કર્યું હતું તેમણે પોતાના રાજ્યની શીતલ કાલાઓએ સર્વ મંત્રાજનોને સુખી કર્યા હતા અને પોતાના આશ્રિત તેમજ ઈતર રાજ્યોને પણ મસજ રાખ્યા હતા તથા પોતાના બાહુબળથી શત્રુઓનું દમન કર્યું હતું તેમના શાહબક્ષ અને આપના પરમ પ્રતાપી પિતા શાહજહાંએ પણ આજ પકારે ૩૨ વર્ષ થઈ ત રાજ્ય કરીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે

આપના પૂર્વજોની આવી કીર્તિ છે તેમના વિચારો એવા ઉદાર અને મહાન હતા કે તેઓ જ્યાં પગ મૂકતા ત્યાં વિજયલક્ષ્મી હાથ લેઈ તેમની સન્મુખ હજી રહેતી તેમણે ધણુ દેશો અને પુષ્કળ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કર્યા હતા, પરંતુ આપના રાસનકાળમા તેમના પ્રાપ્ત દેશો મોગલસામ્રાજ્યથી છડા પડ્યા હતાં છે અને જે ચિત્તો દિગ્વિજય થાય છે તે પછી ફિનગિદિન આપના રાજ્યનો ભૂય થતો જશે એવ માની રાકાય છે આ પની પ્રાપ્ત આવાચારથી અત્યંત પ્રીતિ છે, સર્વ લોકો દુર્બલ થઈ ગયા છે, ચારે તરફથી વસ્તીઓ ઉત્તરક ઘઈ જવામા અને અનેક મકારના સકડોના સમાચાર સાંભળવામા આવે છે રાજમહાલયમા મૂર્તિમત દારિદ્ર્ય દિગ્વિજય થઈ ગય છે જ્યારે પાદશાહો અને શાહબક્ષોની આવી દશા છે, ત્યારે મંત્રી દુર્દશની તો વાતજ શી કરવી ? સૌથી તો કેવળ છલવામાજ આવી વસ્તુ છે ચારે તરફ વ્યાપારીઓ રોડન કરી રહ્યા છે મુસલમાનો અ યવચિત્ત થઈ રહ્યા છે, હિંદુઓ મહા દુઃખી છે, મુઘલ દુઃખ એ બુ બધુ વધી ગયું છે કે તેને સમ્પ્રકાશે બે જન પણ અગ્ર નથી અને દિવસે સર્વ મંત્રાજનો દુઃખથી પ્રતાપ રિર રૂં છે

આવા પાદશાહનું રાજ્ય કેટલા દિવસ સુધી સ્થિર રહી રહે છે જેણે બારે કર્યા પોતાની પ્રબળી અ બી દુર્દશા કરી મૂકી છે તેનું રાજ્ય કેટલા વખત સુખી રચાથી રહેશે ? પૂર્વથી પશ્ચિમસુધી સર્વ લોકો એમ કહે છે કે હિંદુરાજાનો પાદશાહ હિંદુઓ પે એલો દેવ તાપે છે કે, તે રક બ્રાહ્મણ યોગી વેદમી અને સન્યાસી પાસેથી પણ કર ૥ ૭ અને આ ધનહીન નિરુપદવી તથા કંદારીની લોકોને દુઃખ દઈને પોતાના તૈમુર રાને કહાડિન કરે છે જેને આપ ઉચ્ચપ્રશ્નિત કલાણ (કલામ અન્વાહ અર્થાત્ કથરના વચનો) કહો છો, તે કિતાબ પર બે આપને કહ્યા હોય તો તેમા જુઓ તેમા ઈશરને મનુષ્યમાત્રનો સ્વામી કહો ૥ માત્ર મુસલમાનોનેજ રચામી કહ્યા વધી તેની આગળ હિંદુ અને મુસલમાન ઉભા સમાનજ છે મનુષ્યમાત્રને તેણે જન્મદાન આપ્યું છે ચિત્રકિત રખા માણસે તેણેજ પોતાની ક્યાથી પેદા કર્યા છે આપની મસ્જદમા તેના નામનેજ વેપ થાય ૭ અને હિંદુઓના દેવમંદિરોમા પણ તેનાજ નામનો ધર્માવાહ થાય છે સર્વ માણસો તેનુજ સ્મરણ કરે છે, માટે કાઈ પણ નતિને દુઃખ રહે એ ઈશરને અપસન્ન કરવા સમાન છે જ્યારે અકાદ ચિત્ર આપણા જીવામા આવે છે, ત્યારે આપણને તેના ચિવાસનું સ્મરણ થાય છે હવે બે આપણે એ ચિત્રને બગાડીએ તો ચિત્રકાર આપણપર અપસન્ન થશે એક કનિ કહે છે કે આપણે જ્યારે પુષ્પની સુગંધ લઈએ છીએ ત્યારે આપણને તેના સંજાનું સ્મરણ થાય છે માટે ચિત્ર વા પુષ્પને બગાડવું ઘટ નથી

સાચા હિંદુઓપર આપે જે કર માનવાનો વિચાર કર્યો છે, તે અત્યંત ન્યાયચિત્રક છે અને રાજ્યમળવને નષ્ટ કરનાર છે આ કમ્ ઉત્તમ રાજ્યાધીશને શોભતુ નથી આ કાઈ સારા રાજનું લક્ષણ નથી એથી તમારા સમરક્ષકે હવે જો આ કમ્ હિંદુસ્થાની નીતિરીતિથી અત્યંત ચિત્રક છે બે આ કમ્થી પરાદન નહિ થવાનો આપનેા આશ્રદ્ધ લેય તો પ્રથમ હિંદુઓના અગ્રેસર રાજસિંહની પાસેથી આ કર લેા અને પછી આપનેા એ સમચિત્ત શુ કહે છે તે સામગ્રો આ કર મળવીક છે અને વીરધર્મ તથા ઉદારતાની ચિત્રક છે આપના મતીઓમાથી કેઈએ આવા અનિષ્ટકાર કરના સળખમા ચોવ સવાદ આપી નહિ, એ અતિ આશ્ચર્ય કારક વાત છે "

સેના આગળ તેમની સેના સાગરમાં બિહુસમાન હતી આવા એક સાધારણ રાજાને વશ કરવાને માટે આગળે મહાપ્રયત્ન સેના સંજ્ઞ કરી તેણે પોતાના મુખ્ય મંત્રીને પોતાની પાસે બોલાવી તેને કહ્યું કે—“મારા રાજ્યમાં જેટલી સેના છે તે સર્વને એકત્રિત કરી એક મહા લય કર અત્યંત પ્રયત્ન દર્શાવનારો” આ આજ્ઞા સાંભળતાજ પ્રધાને સમસ્ત મોગલસામ્રાજ્યની સર્વ સેના એકત્રિત કરી મોગલસામ્રાજ્યમાં જેટલા સામંતો અને સરદારો હતા તે સર્વ પાદશાહની શોભાવધાન પતાકાની નીચે એકત્રિત થયા રાણાની સામે અતિ દારૂણ યુદ્ધ કરવાને માટે રાજકુમાર અકબરને બગલાનમાંથી અને અબ્દાસને કાબૂલના રાજ્યમાંથી બોલાવનારા આવા પાદશાહનો ઉત્તરાધિકારી મોગલમંત્રિ પણ દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રસિંહ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છોડી દઈ પોતાની અતિ પ્રયત્ન સેના લઈને દિલ્હી આગે આ સર્વ દૃઢ એકત્રિત કરી દુષ્ટ આગળેય મેવાડ તરફ ચાલ્યો.

ઉપરના સમુદ્રના જેની અગ્રીમ મોગલસેનાની વિકટ ગર્જના તથા કાવાહલ્યને ધ્વનિ દૂરથીજ મહારાણાના સાંભળવામાં આવ્યો તે સાંભળતાજ મહારાણા રાજસિંહના વીરહૃદયમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયો તેમણે તત્કાળ તેજસ્વી લાપાથી પોતાના સામંતો તથા સરદારોને ઉત્તુજિત કર્યો મોગલોની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે તેમણે પોતાની સમસ્ત સેના સંજ્ઞ કરવાની આજ્ઞા આપી પોતાની પાસે સેનાખળ ધણુ થોડું હોવાથી તેમણે મિલકતકુળની પ્રાચીન રીતિઓનાં પોતાના સૈનિકોને પહોંચી સ્થાનોમાં સ્થિત કરી દીધા તદુપરાત મેવાડની પ્રજા પણ નીચેના સપાટ પ્રદેશ છોડીને અરવ નીની નળેગીમાં જઈ વસી આ રીતે મેવાડનો સર્વ સપાટ પ્રદેશ ખાલી થઈ ગયો દુષ્ટ આગળેય આ સર્વ નિર્જન સપાટપ્રદેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો આ પ્રકારે અલ્પ અવધિમાં ચિતોડ મંડળગઢ, મલ્હાર તથા જિરત વગેરે ડુંગ્રો અને પ્રાંતો મોગલોના હાથમાં આવ્યા ગયા પાદશાહ આગળેય તત્કાળ આ કિનાઓમાં તથા પ્રાંતોમાં પોતાના ચાણુ સ્થાપિત કરી દીધા પછી તેણે રાજસિંહને પકડવાને માટે અરવલીના ડુંગરાળપ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો ધવનોની સેનાના ભારથી મેવાડમાં વારંવાર કપાપમાન થવા લાગી મેવાડના નિરાસીઓ અત્યાચાર તથા મરણના લયથી આમતેમ નાસવા લાગ્યા રાજસિંહને લય લાગે કે—“આ પ્રસંગના લય કરે યુદ્ધથી સિસોદીઆકુલ માન અને ગૌરવ નષ્ટ થશે એટલુંજ નહિ પરંતુ રાજપૂતજાતિનો પ્રાચીન ધર્મ અને રીતિરિવાજો પણ નાશ થશે જે ધર્મનું મેલેછાના લય કરે પ્રાસમાંથી રક્ષણ કરવાને માટે મારા પૂર્વજોએ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા છે, તે શુદ્ધ, પરમ પવિત્ર ધર્મનો આ પ્રસંગે લોપ થશે રાજપૂતોના અનન્ય પણ અવન અને સ્ત્રીઓનું સ્વર્ગાધરણ જે સતીત્વ તે પાપી દુરાચારી મોગલોના હાથથી ખડિત થશે આવું સકટ મસ્તકપર ઝડપીને જોઈ શા રાજપૂતવીરો નિર્મળ અને નિઃસહાયની પેઠે મૂકે જની ધરમાં પેસી રહેશે ? જેના શિષ્ટાચારમાં કિચિત્ પણ મુદિ થાય તે તેમના હૃદયમાં વળાંકાત થતો હોતો, મેલેછાના કંઠેર સ્પર્શથી રક્ષા કરવાને માટે જમને તેઓ પોતાના હાથથી મારી નાખતા જથ્થા અગ્નિજ્વાળામાં હોમી હોતા કિચિત્ પણ અચકતા નહોતા, તે વીરબાળાઓનું સતીત્વ દુરાચારી શત્રુના હાથથી બંધ થવાનો પ્રસંગ આવતા કયો રાજપૂત પોતે અવન હોવા છતાં મૌન ધારણ કરી પેસી રહેશે ? આવા પ્રસંગે રાજપૂત કદિ પણ મૌન ધારણ કરીને પેસી રહે નહિ આગળેય પ્રયત્ન બળને રોકવાને માટે સમસ્ત રાજપૂતવીરો રાણા રાજસિંહની લાન પતાકાનીચે એકત્રિત થયા મેવાડના પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતા જગની પહિદ અને પવિપત લોકો પણ ધનુષ્યનાલુ અલ્પ જરી રાણા રાજસિંહને સદાય કરવાને માટે આવ્યા મેવાડના ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે તે દેશના સર્વ વીરો ઉન્મત્ત થઈ રાણા રાજસિંહની પાસે એક થયા દીર્ઘકાળ ચલિત થયા પછી વીરશિરોમણિ બાપુભાવનની પ્રયત્ન ‘છેગી’ પ્રયત્ન દર્પસિદ્ધિ મિદયોત્તરાર્જના મન્તક ઉપર ગોલિત થઈ તેમની તેજસ્વી ક્રાંતિ બેઠ અત્યંત ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈ સર્વ રાજપૂતો ગભીર સ્વરથી તેમનો જયજયકાર પોકારવા લાગ્યા આ જયધ્વનિ અરવની પર્વત ની યુદ્ધભેદમાં પ્રતિધ્વનિત થઈ ધણે દૂર સુધી પહોંચ્યો મોગલસેનાએ પણ “અફના હો અકબર”

૧ તે દેશની લોકભાષામાં તે ગિરિમહેશને પણ કહેવામાં આવે છે આ કારણથી તેમને પર્વત અથવા પર્વ પર્વ મહેશમાં આવે છે મહિદ અને મહિપત ઉપકૃત રાજ્દોનાજ અષ્ટકાર છે

એવા જાને કદી મળવુતોને પ્રત્યુત્તર આપેા આ પ્રકારે મળજી અને મેગવમેના અર્થેા ઉત્તર-
થી ઉત્તરારિત થા એકબીજાની મામે દરજુમુદ કરવાને આરે આજણ કુચ કરવા લાગી

જીની મણ રાજસિંહે પોતાની અમત સેનાના તથા લાચ કર્તા અને તેને પેાચ મેનાવતિના
આજરુદા મેરાં સિન્ન સિન્ન રવાનેપર રવાનિવ કરી દીધા અને મેગવુમાર બધાસિદે પોતાની સેના
અવરવીના સિપાયર ઉભી ગઈ આપ કન્યાનાં તેમજો ઉદિય જીવુની મેનાસુ આક્રમણ બન્ને તરફથી
રેકવામે દત્તો. રાજાત દત્તા તેથી આસપાસના પ્રદેશમા રહેતા બંધિયોભિતે સાથેના સબલે રવાની
રાખવાને આરે રાજપુતર બીમસિંહે તે તરફના પનાડીપ્રદેશની રણા કરચ લાગ્યા રાજા રાજસિંહ
સ્વયં પોતાની સેના લાઇ "નાથન" નામના નિરિપ્રદેશમાં આવી વિરાજમાન થયા. આ દયાલ અનેવેદ
દત્ત મણ રાજસિંહે આ વિષ્ટ પ્રદેશમાં પોતાની મેના એવી ચતુગમથી મોઢવી દત્તી કે બેથી
જીવુએ તેમા પ્રવેશ કરે કે તરફજ તેમને પેરી લઇ લકાપ. આ પ્રકારે સેનાના તથા બાગેને તથા
પુરુષ પુરુષ રવાનેમા સ્થિત કરી સવારણા રાજસિંહ પ્રજા ઉત્સાહમશ્વિત યતુની મેનાના
આગમનની વાટ નેતા ઉભા રહ્યા. ૧ ઔરંગઝેબ "નાથન" નિરિમાર્ગમા પ્રવેશ કરતે તો તે બધાજ
પોતાની એનાસલિત આપેા અતઃ પરતુ વેતક સુભાવરે તે તે નિરિમાર્ગમા પ્રવેશો નહિ. તે બદલાના
ભાગવર કુચ કરીને દેવારી નામના બીમસાબમા થાવેા જાલમાન વદનરખાવી મસાદથી તેણે પમા
દખર સૈનિકોસલિત પોતામા પુત્ર અકબરખાને ઉઠવપુર તરફ મોકલેા અને તે પોતે તો પોતા
મેના સાથે ઉપરે રવાનેજ સ્થિત રહ્યા તે બે રવાને થેાથેા દત્તો. તે અકબર દત્ત, ઉઠવપુરના
ઉચ્ચ મહાવથાપર અદીને વ્લેવાથી તેની નાડાકુતિ ઉત્તમ પ્રકારે બેઠી યમથ છે. તે રવાન ઉત્તરદક્ષિણ
સાથુ અને પૂર્વપશ્ચિમ સાકર છે તેવી લખાઇ ચૌર માદક અને પહેલાઈ પ્રાપ્ત અપીઆર માદક
છે અવરવી પવતમા વિશાન ચરીમથી નીકરેથી અનેક જાગાઓએ આ અકબર મિતિપ્રદેશના
દેવને પુર કપે છે આ જાગાઓ પેરી કામનુ સિપા બુમિયી ૬૦૦ હાથ અને કામનુ સિપા ૮૦૦ હાથ
હયુ છે એક તરફ પેરેાથ નદી અવલિત થાને તે પ્રદેશના મુદરતા મદઅગલી વધારી રહી છે. બાન-
ભિડ બુમિમાથી બદાર નીકળીને તેમા પૂર્વ ભાગની વખામા આવવાને માટે લેમા માત્ર તથા ચાંગોઈ
વિદમાન છે પહેલા માર્ગ ઉત્તર દિશામા છે આ માર્ગ દેનાલાની નિષ્ટ છે. બીજે માર્ગે રવાનીની
પાસે છે અને બીજે માર્ગે કુર્નમ રાખન પ્રદેશ તરફ આવેરેા છે આ ત્રીજા માર્ગનુ વાચન નાપન
છે મદારજી રાજસિંહે આજ નિરિમાર્ગમા પોતાની સેના રવાનિવ કરી હતી આ તથા નિરિમાર્ગ
પેા બે સેાથી સુખ છે તેદારજી પાદશાદ તથા અદેતા આજણ આવેવા સવાવરને કિનારે પોતાની
જાવણી નામી

પોતાના પિતાની આતાનુમા મેગવુમાર અકબર પોતાના પચસ હબર સેનિકોને લઈ મળવાની
તરફ આવેા કામનુ તથા મણસ તેનાં મનિ રેાડી કાઢેા નહિ તેને અનેક અલાથપેા, ઉભાને તથા મર-
જો દરિઆર થયા, પરતુ તેને કામનુ પજુ પ્રસાદુ મિન્નદમુદા બધાસુ લકિ સર્વ બુમિ નિર્વન અને
ઉત્તરના બની માર્ગ દત્તી અકબરે પોતાની સેના યેાલાથી અતપમારી ચતુરેવાના પ્રયત્ન આક્રમણથી
પોતાની રણા કરવાને આરે મેનાવતી પ્રભ પોતાના પગમા છોટી ર્વતમા બઠ્ઠી રહી હતી આ વાન
અકબર બાગેતો દત્તો, તેથી સર્વ પ્રદેશ નિર્વન બેઠ તેને કામનુ આથમું જીવુ નહિ તેણે પોતાનો માર્ગ
નિર્મરક બેઠ નિર્મિત થા પિયામ કરેા, પરતુ તેની આ નિશિલતા દીર્ઘકાલપર્યંત રવાની રહી નહિ.
રેાડાનુ વખાનમા રાજાના પાટવીકુપર બધાસિદે પ્રબંક પસકમથી તેવાવર આપેા માર્ગે. આ સંપ છે
વર્ણન કરતા મદકિએ લખે છે કે આ વખતે કુદયાક કોઠા નિમાજ પહી રવા દત્તા, કેડાકા લોકો મોજના
કસા દત્તા, કોઠા કોટરજ બેલતા દત્તા અર્થેા તે લોકો ચેારી કરવા માનવા દત્તા, પરંતુ આવરન અને
પ્રમાદમા નિમગ્ન થઈ ગયા દત્તા. ઔરંગઝેબ બધાસિદે તેમવાવર અમાનક બાગે મારી તેમને પૂર્વ પગબ
કર્તા. અનેક વખતે રાજપુતેમા રાજાઓથી મણી ગયા અને બે મેથ રણા તે પોતાના પ્રાણ અપાવવાને

૧ એમ પ્રેવણ છે કે જાગાવલોગિના નામક અલિમલોગ કનમ કુલમાથી આ વખતે મેગવે પેાડી દત્તી
ઔરંગઝેબને સેનાસલિત આપેા એક તેમજો પોતાની અમત સેનાલગ્નજી બે તેમજો જાવણ આમું દત્ત,
તેનું વિરહન વર્ણન બુધોગિના પ્રવેશ ઉપલબ્ધ થાય છે

માટે આમતેમ નાસલાગ કરવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યા; પરંતુ ચારે તરફથી માર્ગ ઘેરાઇ ગયેલા જોઇ તેઓ હતાશ થયા. રાજપૂતોના તીવ્ર ભક્ષ્ય પ્રદારથી તેમનો નાશ થવા લાગ્યો. અકબર ભયભીન થઈ પાદશાહની સહાય મેળવવાની અભિલાષાથી દેવારી તરફ જવાની ચેષ્ટા કરવા લાગ્યો; પરંતુ રાણા જયસિંહે પોતાની સેના તે ગિરિમાર્ગમાં ઉભી રાખીને સમાટના પુત્રની સર્વ ચેષ્ટા નિષ્ફળ કરી. હવે સંકટમત્ત અકબર પોતાની રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઇ, ગોગુડા પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી મારવાડમાં થઇ નાસી જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેણે વિપત્તિથી મૂઠ બની ભયંકર વિષમય વૃદ્ધને બમથી ચંદનનું વૃક્ષ મળી તેનો આશ્રય લીધો. અહીં આ તેને ધુપોને બદલે કંટકનીજ પ્રાપ્તિ થઈ તેણે સંકટમાંથી મુક્ત થવાની અભિલાષાથી જે માર્ગ પ્રદર્શ કર્યો હતો, તે માર્ગ દારુણ સંકટથી ભરીયો હતો, પર્વતમય પ્રદેશમાં રાજપૂતસામંતો પોતાની સેનાસહિત અકબરનો માર્ગ ઘેરી ઉભા હતા. કેટલાક રાજપૂત સૈનિકો સાકડા ગિરિમાર્ગ ઉપર કાઢેનો કોટ બનાવી પર્વતશિખર ઉપર ચઢી શનુએની ઉપર પાયાણી તથા તીક્ષ્ણ તીરેની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાજકુમાર જયસિંહે અકબરની પૂંઠ પકડી તેને પાછો ફરવા અટકાવ્યો. આ પ્રકારે ચારે તરફથી ઘેરાઇ સમાટનો પુત્ર અકબર મદાસંકટમાં આવી પડ્યો તે જો તરફ દર્શિપાત કરતો તે તરફ તેને મૃત્યુ ભાતભાતના ભયંકર સ્વરૂપો ધારણ કરીને ઉભેલું દર્શિગોચર થતું. આ પ્રકારે ભયંકર સંકટમાં ઘેરાઇ શાહનજા અકબરે કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કર્યા. હવે જેમ જેમ દિવસ વ્યતીત થતા ગયા, તેમ તેમ તેની વિપત્તિ વૃદ્ધિગત થતી ગઈ અતે ભયંકર દુર્લિંગની વિકટ મૂર્તિ તેની સામે આવીને અહીં રહી પોતાની રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઇ તેણે રાજકુમાર જયસિંહને પોતાના ઉપર અનુમત્ત કરવાની પ્રાર્થના કરી અને તેમને સત્વર કરવાને માટે પોતાના પિતા પાસે મુદ્દ બાંધ કરાવવાનું જણાવ્યું. ઉદારહૃદય જયસિંહે તેના વચનોપર વિશ્વાસ મૂક્યો અને તેની દુર્દશા જોઈ તેનાપર દયા કરી તેને છોડી મૂક્યો. અરે! એટલું જ નહિ પણ તેને માર્ગ બતાવવાને માટે પોતાના કેટલાક સેવકોને જિલ્લાવાડના ગિરિ-માર્ગપર્યંત મોકલ્યા. આ રાજપૂતોની સહાયથી પાદશાહનો પુત્ર અકબર અગમ્ય ગિરિમાર્ગમાંથી બહાર નીકળી નિર્વિઘ્ને ચિતોડના કિલ્લામાં આવ્યો.”

પ્રસિદ્ધ મવનવીર દિલ્લેરખાએ મોગલસેના પોતાની લાયે લઈ દુર્ગમ દેસરી ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ

૧ મુમસિદ્ધિ અર્થે ઔરંગઝેબનું વૃત્તાત પોતાના અંતરમાં આપ્યું છે તેણે જણાવ્યું છે કે ઔરંગઝેબ સ્વયં પણ પોતાની સેનાસહિત એવી વિપત્તિમાં આવી પડ્યો હતો અને તેણે પણ રાજપૂતોની વીરચિત્ત ઉદારતાને લોધીને પોતાની મુક્તિ મેળવી હતી આવશ્યકતા જણાવાથી અત્રે તે સબંધે કેટલુંક વર્ણન આપીએ છીએ —

“મોગલોની સેના યકાડોની અદર થઇ અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક આગળ ચાલવા લાગી, પરંતુ ઔરંગઝેબની સાથે જે સેના હતી તે એટલી અસાન હતી કે તે થોડે દૂર ગઇ એટલામાં નાના પર્વતોએ તેની ગતિ અટકાવવી શકી હોવી આ વચ્ચે રાજપૂતોએ રાતમાજ તેની પાછળનો ભાગ લાખી લાખી વૃદ્ધરાખાઓથી ઘેરી લીધો જ્યારે મોગલો આ મમાણે ઘેરાઈ ગયા ત્યારે ઔરંગઝેબ મદાસંકટમાં આવી પડ્યો આ સાકડા ગિરિમાર્ગમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેણે પ્રયત્ન તો કર્યો, પરંતુ રાજપૂતવીરોએ પર્વતગુંચપર બસીને અત્યંતદારિદ્રી તેની સર્વ શ્રેષ્ઠ નક કરી દીધી જે મોગલો બહાર હતા તેમણે પણ રાજપૂતોના મળમાંથી ઔરંગઝેબને મુક્ત કરવાના ધણા પ્રયાસ કર્યા, પરંતુ તેઓ પણ સફળ થયા નહિ રાજપૂતોના દંડ કાટને કોઈ પણ ભેટી શક્યું નહિ ઔરંગઝેબની પ્રિય ભેગમ પણ આ વખતે તેની સાથે આવી હતી, તે આ વખતે પોતાના રક્ષકોની સાથે પર્વતના એક ભાગમાં થોડી હતી, પરંતુ રાજપૂતોએ તેને પણ કેદ કરી લીધી ભેગમના રક્ષકો ભયભીત થઇ રાજપૂતોને રાજો થયા ઔરંગઝેબની ભેગમ રાણા રાજસિંહની પાસે ગઈ વહાલચિત, યુદ્ધિવાન રાણા રાજસિંહે તેને ઉચિત સન્માન આપી નિશામતે માટે સ્થાન આપ્યું દુશ્મનિદિ ઔરંગઝેબને ઉચિત ફા આપવાને માટે રાણા રાજસિંહે તેની ભેગમને દિવસ સુધી કેદ રાખી અને પાદશાહને પણ ઘેર સંકટમાં નાખ્યો. જે તે આવી દુષ્કિત અવસ્થામાં થોડા વધુ દિવસ રહ્યા હોત તો અસ્પૃશ્ય તેને મૃત્યુના મુખમાં જવું પડત, પરંતુ મદારાણા રાજસિંહે ત્રીજે દિવસે પોતાના રાજપૂતસૈનિકોને બોલાવીને ઔરંગઝેબનો માર્ગ સાફ કરવાની આજ્ઞા કરી. જ્યારે ઔરંગઝેબ આ ભયંકર વિપત્તિમાંથી છૂટી ગયો ત્યારે મદારાણા રાજસિંહે તેની ભેગમને પોતાના સૈનિકોની સાથે તેની પાસે મોકલી દીધી અને તેનાપર આવેલા સદેશો મોકલ્યા કે “અને આના બદલામાં ખીજું કંઈ જોઈતું નથી હું માત્ર એટલું જ માંગું છું કે તમને માર્ગમાં ગો વહેરે મળે તો તેમાં વધ કરવો નહિ; આથી હું આપનો આભારી થઈશ” પરંતુ દુરાચારી ઔરંગઝેબે આ માગણીપર કિયત પણ લઈ આપ્યું નહિ અને તે કહેવા લાગ્યો કે-“ભાવી મુદ્દમાંથી મુક્તિ મેળવવાની આશાથી રાણાએ મને મોકલ્યો છે.”

કર્ષો હતો. ધણુ લોકો એવું અનુમાન કરે છે કે હિંદુ સેનાપતિ અકબરનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ તે પ્રદેશમાં ગયો હતો. પ્રથમ તો કેમપણ તે યવનસેનાપતિની ગતિ રાણી શક્યું નહિ; પરંતુ જે વખતે તે હિંદુ પ્રયંડ ગિરિમાર્ગના મધ્યભાગમાં પ્રવેશ્યો, ત્યારે વિક્રમસિંહ મેવાડી તથા ગોપીનાથ રાઠોડે પ્રયંડ પરાક્રમપૂર્વક તેનાપર આક્રમણ કર્યું. તે સ્થળે દીર્ઘકાળપર્યંત હિંદુ મુસલમાન ઉભય દલવચ્ચે ધોર યુદ્ધ ચાલ્યું; પરંતુ હતભાગી દિલેરખા રાજપૂતનીસેના પ્રયંડ બળની ગતિ રાણી શક્યો નહિ. તે પોતાની સેનાસહિત તેજ સ્થળે મર્યો ગયો. પરાજિતભોગસેના હર્ષાચાર તથા નંજુઓ વિપુલ સંખ્યામાં વિજયી રાજપૂતાના હાથમાં આવ્યા.

આ યુદ્ધપ્રસંગે રાજપૂતોએ ૧૨મ રણુનિપુણતા દર્શાવી હતી. અકબર તથા દિલેરખાનાં પરાભવ થયા પછી તત્કાળ રાણુ રાજસિંહે ઔરંગઝેબ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઔરંગઝેબ અકબર તથા દિલેરખાનાં યુદ્ધનું પરિણામ જાણવાને માટે પોતાના પુત્ર આબિનની સાથે દેવારી મ મમાજ ગોખ્યો હતો. તેના હૃદયમાં આશાના અનેક તરંગો ઉભરાતા હતા, આશાસદરિચી આનંદોન્મત થઇ તે બંનેક સુખદાયી સ્વપ્નોનાં અનુભવ લેતો હતો; પરંતુ તેના આ મર્વ સ્વપ્નો શીઘ્ર નષ્ટ થઈ ગયાં, શીઘ્ર તે વીરકેસરી રાજસિંહના પ્રયંડ આક્રમણમાથી બચવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. દેવારીના ગિરિમાર્ગમાં રાજપૂતો તથા મુસલમાનોવચ્ચે ઘસણુ યુદ્ધ થયું. રાજપૂતો રાણુ રાજસિંહની અપૂર્વ વીરતાથી ઉત્સાહિત થઈ મોગલસેનાના મહા પ્રયંડ વ્યૂહ બેદવાને માટે પ્રયંડ પરાક્રમથી તેના તગ્ન કૃત કરવા લાગ્યા. સાહસિક રાઠોડવિર દુગોદાસે પોતાની ભયંકર વૈરતૃષ્ણા ચાત કરવાને માટે પોતાના મહાપરાક્રમી રાઠોડોને ઔરંગઝેબની સામે મોકલ્યા. જે દુશ્મનમાં રાઠોડકૃતના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો હતો, જે પિરાયે ૧૨મ શાંત, શ્રેષ્ઠ ધાર્મિક રાઠોડરાગને વિષ દધને મારી નાખી રાઠોડોના હૃદયમાં ભયંકર શોકાન્તક પ્રદીપ કર્યો હતો, તે નરરાક્ષસપર વૈર લેવાને માટે પોતાના હૃદયમાં પ્રદીપ થયેલા અગ્નને શાંત કરવાને માટે રાઠોડવિરો મોગલોના પ્રયંડ વ્યૂહની સામે ધસવા લાગ્યા. આ વખતે ઔરંગઝેબ મહા-સંકટમાં ફસાઈ પડ્યો હતો જેણે પોતાના હૃદયપર પાપાણુ મૂકી નિધુર તથા દુરાચારી બની હિંદુઓનું લોકહંડથી શાસન કર્યું હતું, જેણે તેમનું સત્વાનાશ વાળવાને દક પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને જેણે હિંદુકુલપતિ મેવાડરાજને પાદાઘાત કરવાને માટે આ ભયંકર યુદ્ધ ચર કર્યું હતું, તે કુટ્ટ ઔરંગઝેબને તેનાં કુળતેજોનું યોગ્યજ્ઞ આપ્યા વિના રાજપૂતો શુ ચાત થશે? કદિ નહિ. ગમે તો પાઠશાહની સેના હમણાં હતી તેથી સદ્ગતપટ વિશેષ હોત તો શું થયું; પરંતુ બ્યાસુધી રાજપૂતના શ્વમાં શ્વ હોય ત્યાસુધી તે પોતાના સામર્થ્યાનુસાર પાદશાહપર વૈર લીધા વિના કદિ રહે નહિ.

ધીમે ધીમે હિંદુમુસલમાનોવચ્ચે ચાલતુ યુદ્ધ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યું. રણુવિશારદ મુસલમાનો તરફથી દિરંગી ગોવંદાજીએ તોપો છોડવા માઢી. તેમાંથી ધૂમાડના ગોરગોટ નીકળવા લાગ્યા અને તેના ધ્વનિ પછુ મહાપ્રયંડ થવા લાગ્યો. હૃદયને સ્થંભિત કરી નાખનાર ભયંકર ધ્વનિ શ્રવણ કરી રાજપૂતો રણુન્મત થઇ, ધોર સિંહનાહ કરી, અપૂર્વ ઉત્સાહસહિત મોગલસેનાપર તૂટી પડ્યા. તોપમાંથી નીકળેલા ધૂમ્રથી સમસ્ત આકાશ આગ્રત થઈ ચલુ. તોપના છિન્નલક ગોળાઓદારા અનેક રાજપૂતોના સંહાર થયો. અનેક રાજપૂતો અર્ન્ત આકાશમાં મળી ગયા; પરંતુ આથી રાજપૂતોના ઉત્સાહ કિંચિત્ પણ મંદ થયો નહિ. તેમનો ઉત્સાહ બમણો વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો. તોપમાંથી નીકળેલા ધૂમ્રના વિસ્તૃત આવરણને ભેડીને રાજપૂતો મહાપરાક્રમથી મુસલમાનોની ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમની તીક્ષ્ણ તત્તવારોના ભયંકર પ્રહારથી દિરંગી ગોવંદાજી કપાઈ મુઝ્યા તોપોની સાંકળો છિન્નભિન્ન કરી નાખવામાં આવી. હવે ધીમે ધીમે મોગલોનો વ્યૂહ તૂટી ગયો. રણુવિર રાજપૂતો છિન્નભિન્ન થઇ ગયેથી મોગલસેના ઉપર તૂટી પડી મોહોન્મત ગજરાજની પેડે તેને દલિત અને ત્રાસિત કરવા લાગ્યા. અત્યારસુધી ઔરંગઝેબના જે સૈનિકો અચ્ચા હતા તે આ વખતે રાજપૂતોની સમરોરના ભયંકર પ્રહારથી નાશ પામ્યા. હવે ઔરંગઝેબને પોતાની રક્ષાનો કોંઈ પણ ઉપાય નહિ જણવાથી તે પોતાના થોડા શેષ રહેલા સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ રણુભૂમિમાંથી નાસી ગયો. તેની તોપો, તેના અમંખ્ય સત્ત્રાઓ, તેની ધ્વજ, તેનાં અનેક

હાથીઓ અને શિબિરમાં રહી ગયેલુ પુષ્કળ દ્રવ્ય, એ સવ સામગ્રી વિન્યાય રાજપૂતોના હાથમાં આવી ન્યા ભય કરેલુ કુદ-ગાજપૂતોના ધર્મ અને ગૌરવનુ આ મહાન સ્મૃતિચિન્હ-અવત ૧૭૩૬ ના ફાશ્યુન માસમાં ૬૦ સં ૧૬૮૦ના માર્ગમાં (વસત ઋતુમાં) થયુ હતુ તે કે વીશ્રેષ્ઠ રાણા રાજસિંહને આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો, તોપણ તેના બદલામાં તેમને મેવાડના પુષ્કળ રાજપૂતવંશિનો ભોગ આપવો પડ્યો હતો

ઐરાગજેબને પોતાનો પરાજય તથા અપમાન થવાથી અત્યત દુઃખ થયુ, પરંતુ તે કાણુ વાગ પણુ નિરુત્સાહી બન્યો નહિ આ ભય કરે પગભવ અને અપમાનનો બદલો લેવાની અભિલાશથી તેણે પોતાની સેના ચિતોડના કિના આગળ એકત્રિત કરી અને પોતાના પુત્ર હુસતાન મોઆઝિમને દક્ષિણમાંથી બોલાયો આ સમયે મોઆઝિમ દક્ષિણમાં મહારાષ્ટ્રસરી મદાનીગ શિવાજીની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો, પરંતુ ઐરાગજેબે દક્ષિણમાં શિવાજીની સ્વાધીનતા ખુચરી લેવા કરતા ઉત્તરમાં નષ્ટ થયેલા ઐરાગને પુનર્જીવિત કરવાનુ કાર્ય વધારે આવશ્યક ગણી પોતાના પુત્રને શીખ મેવાડમાં આવવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ તે તેને સહાય કરી શક્યો નહિ વીરવર જયમનના વશજ સ્યામવદામે પોતાની સેનાસહિત જઇ ચિતોડ અને અજમેર એ ઉભય નગરોને ડિન્નલિન્ન કરી નાખ્યા અને મોગજમેનાધર ભય કરે આક્રમણ કરીને તેને ભયભીત કરી દીધી તેની રજુચતુરાષ્ર બેઠે ઐરાગજેબ અત્યત ભયભીત થયો અતે તે પોતાની સ્વાધીનતા અને જીવનને પણુ સંકટમાં આવી પડેલા બેઠે કષ્ટદાયી રજુબૂઝિનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો તેના વૈરાગિ શાત થયો નહિ તેણે ને ઉદ્દેશથી મેવાડપર આક્રમણ કર્યું હતુ, તે ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ તેના તે મનોરથ સફળ થયો તો દૂર રહ્યો, પરંતુ તેને પોતાનેજ પરાજિત અને અપમાનિત થઇ રજુબૂઝિમાંથી નાસ્તી જનુ પડ્યુ આથી પાદશાહના દુખની સીમા રહી નહિ તેના હૃદયમાં અસહ ધાવ લાગ્યો, પરંતુ તે યુ કરી શકે પેનાની રક્ષાનો કેાઇ પણ ઉપાય નહિ બેઠે તેણે યુદ્ધનો ભાર પોતાના પુત્ર અકબર અને આઝિમના હાથમાં સોંપ્યો તથા બ્યાસુધી ખીજ સેના આપી મળે નહિ ત્યાસુધી કેમ કરતુ તે વિરે સમાહ આપી તે પોતે અજમેર તરફ ચાલ્યો ગયો તેણે પોતાના ઉભય પુત્રોને સહાય કરવાને મારે પુષ્કળ સૈનિકો મોકલ્યા વળી તેણે રાજાડવીર સ્યામવદાસની વિરુદ્ધ “ખારોહિયા” નામના સેનાપતિને ખાર હમ્પર સૈનિકો આપીને ચિતોડ નગર તરફ મોકલ્યો યુદ્ધવિધારક અને ચતુર સ્યામવદાસે ખારોહિયાને સેના સહિત આવતો બેઠેને મારવાડની સેનાસહિત પ્રમથક નામના સ્થળે શીઘ્ર યતુસેના ઉપર આક્રમણ કર્યું અને તેના પૂર્ણ મરાભવ કરીને તેને પુન અજમેર તરફ નસાડી મૂક્યો આ યુદ્ધમાં મોગજમેનાને ભારે હાનિ થઇ હતી

વીરકેસરી મહારાણા રાજસિંહ અને તેમના ઉત્તરાધિકારી તથા ધતર રાજપૂતસૈનિકો અને સામતોને ઉપર જણાવેના અરવધીના યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થવાથી પરમાનંદ થયો રાજકુમાર બીમસિંહ પોતાની સેના લઇને પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં એક નવીન યુદ્ધમાં રોકાયો યુદ્ધની શાંતિનો કોઈદતર ઉપાય નહિ બેઠે તેમણે યુગ્ધરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું ઈસરનચરનો ખસ કરી તેમણે ત્યાના યવન નવાબ હુસેનને તથા તેની સેનાને ત્યાથી હાડી કાઢી પછી તેઓ વડનગરની વચ્ચે યદ્ધસહસા પાગલુમાં જઇ પહોંચ્યા આ વખતે પાટણ યુગ્ધરદેશનુ પાટનગર હતું મિસોદીઆ રાજકુમાર બીમસિંહે આ નગરી લૂગી અને સિદ્ધપુર, મોડાસા વગેરે નગરોની પણ આવીજ અવસ્થા કરી તેમનુ કરોર આક્રમણ સદન ન કરી ચકાવવાથી આ નગરીઓના સર્વ નાગરિકો પોતાના પ્રાણ બચાવવાને મારે ચારે તરફ નાસ્તી જવા વાગ્યા તેઓ અત્યત ભયભીત થઇ રાણાની પાસે ક્ષમા માગવાને ગયા તેમની દીન દશા જોઇ કૃપાળુ તથા ઉદારહૃદય રાજસિંહે પોતાના પુત્રને પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી આ વખતે બીમસિંહ વિજયોત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને સુરત તરફ જતા હતા, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા સાલગી કે તરતજ તેમણે આગળ જનુ માડી વાળી મેવાડબૂઝિ તરફ પ્રયાણ કર્યું

પરાત થયેલા યતુપ્રત્યે ક્ષમા દર્શાવવી એ વીરહૃદય રાજપૂતોનો એક મુખ્ય ધર્મ છે રાજપૂતો પોતાનો આ ધર્મ કદિ પણ ચૂકતા નહોતા, પરંતુ આ વખતે ઐરાગજેબના કરોર અત્યાચારથી ખીડિત થઇને તેમને આ ધર્મવિરુદ્ધ કાર્ય કર્યું

કુરાચારી આરગઝેમ જેવો નિષ્કુર હતો, તેવોજ તે કૃત્તવ્ય પણ હતો. ઉદારહૃદય રાણાએ અનુગ્રહ કરીને તેને તથા તેના પુત્રને બધેનથી મુક્ત કર્યા હતા. દુષ્ટમતિ ઔરગઝેમ આ ઉપકાર ભૂલી ગયો અને તેણે પુનઃ તેમને સતાવવા માંડ્યા, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ. તેમણે પોતાનું દુષ્ટ કાર્ય છોડ્યું પણ નહિ. ઔરગઝેમની કૃત્તવ્યતા રાજપૂતોના હૃદયમાં અત્યંત સાનતી હતી. તેમણે ઔરગઝેમપર વૈર લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાણાજીને દયાવદાસ નામનો એક અત્યંત સાહસિક અને કાર્યચતુર દિવાન હતો. તેના હૃદયમાં મોગલોપર વૈર લેવાની ઈચ્છા સદા ઉદ્ભવતી કરતી હતી. તેણે શીઘ્રગામી ધોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઈ નર્મદા તથા બિટવા નદીપર્યંત વિસ્તાર પામેલા માળવારાજ્યને લૂટી લીધું. તેમના પ્રયત્ન બાહુબળની સામે કોઈ પણ ટકી શક્યું નહિ. સારગપુર, દેવાસ, સરોજ, માકુ, ઉજ્જન તથા મદેરી આ સર્વ નગરો તેણે પોતાના બાહુબળથી જીતી લીધા અને તેને લૂંટી લઈને ત્યાંની સર્વ શત્રુ સેનાનો સહાર કર્યો. આ પ્રકારે તેમના હાથથી અનેક નગરો તથા ગામો ઉજ્જન થઈ ગયા. તેમના ભયથી મુસનમાનો એટલા વ્યાકુલ થઈ ગયા હતા કે તેમને પોતાના બધું તથા આપ્તોપર પ્રેમ રહ્યો નહિ. તેઓ પોતાની પ્રિય પત્ની અને સત્તાનોનો ત્યાગ કરીને આત્મરક્ષણ કરવાને માટે શ્રાવે તેમ નાસી જવા લાગ્યા. જે વસ્તુઓ તેઓ પોતાની સાથે લઈ શક્યા નહિ તે સર્વને તેમણે અગ્નિમાં બર્ષી-બૂત કરી દીધી. અત્યાચારી ઔરગઝેમ હૃદયપર પાપાણુ મૂકી નિરાધાર રાજપૂતોપ્રત્યે હિંસક પશુના જેવું આચરણ કરતો હતો, તેથી આ વખતે રાજપૂતોને ઉત્તમ સધિ મળેલી હોવાથી તેમણે તેનાપર વૈર લેવામાં કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. એરે! તેમણે હિંદુધર્મપ્રત્યે દ્રેષ રાખનાર પાદશાહના ધર્મપર પણ વૈર લીધું. તેમણે કાઝીઓના હાથપગ બાધી તેમની દાદીમુઠ મૂઝાવી નાખી અને તેમના કુરાનોને કૂવામાં ફેંકી દીધા. દયાવદાસનું હૃદય એટલું કઠોર બની ગયું હતું કે તેણે બનતા સુધી કોઈ પણ મુસનમાનને ક્ષમા કરી નહિ. તેણે મુસનમાનોના માળવારાજ્યને તો એકવાર મરજીમિસનમાં બનાવી દીધું. આ પ્રકારે માળવાપ્રદેશ લૂંટીને તેણે જે વિપુલ ધન સંચિત કર્યું, તે પોતાના સ્વામીના રાજકોષમાં અર્પણ કરી દીધું અને પોતાના દેશની અનેક પ્રકારે અભિવૃદ્ધ કરી.

વિજયોત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈને દયાવદાસે રાજકુમાર જયસિંહ સાથે મળી ચિતોડની નિકટ પાદશાહના પુત્ર અબ્જિમની સાથે ભયકર સંગ્રામ કરવા માંડ્યો. આ દારૂણ યુદ્ધમાં મેવાડના વીરોના ઉત્સાહ માં તેમના સહકારી રોડ તથા ખીચીવીરોનો ઉત્સાહ એકત્ર થવાથી અબ્જિમની મેના પૂર્ણ પરાભવ પામી અબ્જિમ ભયકર રીતે પરાસ્ત થઈ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને માટે રણચતોર તરફ નાસી ગયો, પરંતુ તે નગરમાં પહોંચ્યા પૂર્વે તેની ભારે ખુવારી થઈ હતી, કારણ કે વિજયી રાજપૂતોએ તેની પૂઠ પકડી તેની પુષ્કળ સેનાનો સહાર કર્યો હતો. જે અબ્જિમ આગલે વર્ષે સહસ્ર ચિતોડનગરી હસ્તગત કરી તેનો સ્વામી બની ગયો હતો, તેને આ વખતે ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું.

પરંતુ હજીએ રાજપૂતકેસરી રાણા રાજસિંહની વૈરતૃપા શાત થઈ નહિ. જે દુષ્ટ મોગલોએ તેમના અસખ્ય હિંદુબાધવાને ભયકર રીતે પીડિત કર્યા હતા, જેમણે સુવર્ણની મેવાડભૂમિને ક્ષમશાનસમાન બનાવી દીધી હતી, જેમણે હિંદુધર્મને પદચિત કર્યો હતો, તેમના ઉપર ગમે તેવું ભયકર વૈર લેવામાં આવે તોપણ તે અપૂર્ણ જ ગણાય, એમાં શું શક છે? જ્યાંસુધી પવિત્ર મેવાડભૂમિ પાછી મેગઝોના અપવિત્ર ચરણના ભારથી પીડિત રહે, જ્યાંસુધી મોગલસમ્રાટનો એક પણ સિપાઈ મેવાડભૂમિમાં રહે ત્યાંસુધી રાણાનો ક્રોધ શાત થી રીતે થઈ શકે? ત્યાંસુધી તેમનું હૃદય શાત થી રીતે થઈ શકે? તેમણે મેવાડમાંથી મોગલોને જડમૂળથી નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને તે પ્રતિજ્ઞા અત્યંત સમયમાં પૂર્ણ કરી તેઓ શાંતિમુખ મોગલવા લાગ્યા, પરંતુ તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત આ સુખ મોગલો શક્યા નહિ. શીઘ્ર તેમને અબ્જિમસિંહના કિલ્લો રક્ષા કરવાને માટે પુનઃ બહુ ધારણ કરી મોગલોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવું પડ્યું. રોડોડુતયુદ્ધમાંજી ધર્મપરાયણ શ્રેષ્ઠ વીર જસવંતસિંહ પાખી ઔરગઝેમના પ્રયત્ન વિરોધમાં

૧ તેમના સહકારી વીરોના નામ નીચે પ્રમાણે છે. મેવાડના મુખ્ય સામંત મોહકમ અને ગગા, રાકતાવત, સહુબર (સાહુગરા) ના રતનસિંહ, ચૂડાવન, સાદીના ચરસેન ઝાલા મેલવાના સળખસિંહ મોહાણુ અને બિલ્લે લીના વેરીસાહ પરમાર હતા. મોગલોની સાથે યુદ્ધ કર્યા પહેલાં ઉક્ત વીરોમાંના ચાર જણે તેજસ્વિની ભાષામાં સેનાસન્નુબ બાપલ આપ્યા હતા. આ ભાષણોવિષે સંપૂર્ણ વર્ણન મહમોદોના ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

બળાને ભરમ થયા જે દિવસે ઔરંગઝેબે પિતાના મૃત્યુથી શેકાકુલ થયેલા રાજકુમાર અજિતસિંહને કેદ કરવાની અભિનાસ કરી, તે દિવસથી મારવાડરાજ્યનો ભાર ત્યાંની રાજમાતાએ પોતાના હાથમાં લીધો. રાજમાતા પરમ રાજ્યાતુર્થ તથા હુદ્દિપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગી અનેક વાર તેને વિપત્તિઓ અને સંકટો સંજન કરવા પડ્યા હતા, પરંતુ તેણે તેજસ્વિતા અને રાજ્યાતુર્થથી તે સર્વમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી વળી તેણે યજુઓના લાભમાંથી પોતાનો ધણો પ્રદેશ પાછો ખુશ્વડી લીધો હતો તે વીર સ્ત્રી હતી તે બાપ્પારાવના પતિ। વસંતમાં જન્મી હતી વીર સ્ત્રીમાં જે શુભોની આવશ્યકતા રાખે તે સર્વ શુભો તેમાં વિદ્યમાન હતા અને આ સર્વ શુભોની સહાયથીજ તે પોતાના પુત્રના જિતની રક્ષા કરવાને સમર્થ થઈ હતી, પરંતુ હવે કોરાહદય ઔરંગઝેબે તેનાપર એવા ભીંસુ અત્યાચાર કરવા માંડ્યા કે જે તેનાથી સદન થઈ શક્યા નહિ આથી મેવાડના રાણા રાજસિંહ તેને પક્ષ મૂકી મારવાડ અને મેવાડની સર્વ સેના એકત્રિત કરી ગોહાર (ગોડવળ) પ્રદેશના મુખ્ય નગર મનોરમાં આગળ પાદશાહની સામે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. ગજકુમાર ભીમસિંહ એકનાજ રાઠોડ અને શિસોદીઆ વીરિંગી સેના લઈ અકબર અને નહરવરખાની સામે થયા. શીઘ્ર ઉભય દ્વેષ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું મોગનો રણવિશારદ રાજપૂતોડા પ્રમુખ પરાક્રમ સહન કરી શક્યા નહિ તેઓ આ યુદ્ધમાં સખ્ત પરાભવ પામ્યા એમ કહેવાય છે કે એક હુદ્દિમાન રાજપૂતના અપૂર્વ આતુર્થથીજ આ યુદ્ધમાં રાજકુમાર ભીમસિંહને વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો. રાજપૂતોએ મોગલોના કબજામાંથી પાંચસે હજાર ખુશ્વડી લીધા અને રાત્રિના સમયે તેમની પીઠપર પ્રદીપ મરાલો મૂકી પાદશાહની સેનામાં તેમને છોડી મૂક્યા. રાત્રિના ઘેર અધિકારમાં પ્રદીપ મરાલો જોઈ મોગલસેના બચલીત બની આગતેમ નાસવા લાગી આ ઉત્તમ સંધિ નો લાભ લઈ રાજપૂતોએ મોગલસેનાપર આક્રમણ કર્યું અને તેના સંપૂર્ણ રીતે પરાભવ કર્યો.

ઔરંગઝેબનો ઉદ્દેશ ફળીભૂત થયો નહિ ઉત્તમ સાધનો અને વિપુલ સેનાનું બળ હોવા છતાં પણ તે રાજપૂતોના પ્રમુખ પરાક્રમની ગતિ રોકી શક્યું નહિ મહારાણા રાજસિંહ તથા તેમની સાથે મિત્રભાવ રાખનારા રાજપૂતરાજાઓ અને સામંતોએ ઔરંગઝેબને અનેકવાર પરાજિત કર્યો વળી તેમણે તેને પદમ્બદ્ધ કરી તેના પુત્ર અકબરને સિંહાસનારૂઢ કરવાનો પણ વિચાર કર્યો હતો તેમણે પોતાનો આ વિચાર ગુપ્તરીતે અકબરને દૂતમારફતે જણાવ્યો. પરમ ધાર્મિક દૃઢ શાદળદાને પદમ્બદ્ધ કરી પિતૃદ્રોહી કુટુંબ ઔરંગઝેબે જગતમાં જે અત્યંત ધૂણિત ઉદ્દારણ રજાવિત કર્યું હતું, તદ્દત્તસાર રાજકુમાર અકબર પણ આલવાળો તૈયાર થયો. તેણે અત્યંત આનંદપૂર્વક રાજપૂતોની આ સાત્ત્વ માન્ય કરી આ શુભ કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે મેવાડના રાણાએ એક વિશ્વાસુ રાજપૂતને શાદળદા અકબરની પાસે મોકલી આપ્યો. શીઘ્ર સર્વ રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ પાદશાહને પદમ્બદ્ધ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા. જોયોતિ રીએ આવીને અકબરના અભિષેકનું સુદર્ત નિશ્ચિત કર્યું ગુપ્તરીતે સર્વ તૈયારી થવા લાગી, પરંતુ શાદળદાની અસાધ્યતાથી લીધે સમસ્ત તૈયારી નિષ્ફળ થઈ અને રાજપૂતોના ઉદ્દેશ પણ અર્થ થયો જે ચતુરાઈ અને તીવ્ર શુદ્ધથી ઔરંગઝેબનું કાર્ય સિદ્ધ થયું હતું તેનો અભ્યપરવશ્ય અશ પણ શાદળદા અકબરમાં દોત તો તેની અભિનાયા લીધે ફળીભૂત થાત જે જોયોતિ રીએ તેના અભિષેકનું સુદર્ત નિશ્ચિત કર્યું હતું તે કેવો કપટો અને વિશ્વાસાતી હતો તે જો અકબરે કિમ્વિત પણ બંધુ હોત તો તેની આશાસક્તિ થાત ઉત્તમ જોયોતિ રીએ જ્યારે જોયું કે અકબરના અભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ થઈ રહી છે અને હવે માત્ર સિંહાસનપર આપઘાત થવાનું કાર્યજ શેક છે ત્યારે તે કપટાચારી પાદશાહ ઔરંગઝેબની પાસે મગો અને તેને સંપૂર્ણ દટાત કહી સાબળાવ્યું આ દટાત સાબળા ઔરંગઝેબ એક દાણુદાર મુઠ્ઠી તો રચિતજ થઈ ગયો પરંતુ તે જરાપણ બચલીત કિંવા નિસ્તેજ થયો નહિ તેણે પોતાની અવરધાનો વિચાર કર્યો તો તેને જપ્તાણ કે તેની પાસે પોતાના અગરશક્તિસિવાય બીજા કાંઈ પણ માણસ હતા નહિ જોઆજિમ અને અજિમ ધણે દૂર હતા અકબર માત્ર થોડા અંતરપર હતો અજમેરે માત્ર એકજ દિવસની મજાપર આવેલું હતું “હવે શું કરું? અકબરના પત્નમાંથી માત્ર રક્ષાણુ કોણુ કરશે? અકબરની સાથે શું કરું પડશે, પરંતુ અકીઆ તો કોઈ મોગલવીર દાંજર નથી માટે હવે શેા ઉપાય કરવો? એક દિવસ કરતા અધિક સમય પણ નથી” આવા આવા વિચારો તેને પરમ વ્યાકુળ કર્યા લાગ્યા આવા સંકટના સમયમાં એક એક દાણુ તો એક એક દિવસ જેવી લાગતી

હતી, પરંતુ ચતુર ઔરગઝેએ એક પળ પણ વ્યર્થ ગુમારી નહિ તે શીઘ્ર પોતાની રક્ષાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો. તેને ઉપાય નહોતો આ ઉપાય અત્યંત સરન હતો આ ઉપાયથી મનુષ્યોની હત્યા થવાનો વિવા મનુષ્યનું સુધિર વહેવાનો સલાવ નહોતો આ ઉપાયદ્વારા પાદશાહ ઉત્તમ પ્રકારે પોતાની રક્ષા કરી શકે તેણે અકબરપર અક પત્ર નખ્યો અને પોતાના એક ગુપ્તચરને તે પત્ર આપી તેને રાજપૂતોના સેનાપતિ દુર્ગાદાસના શિબિરમાં નાખવાની આજ્ઞા કરી આ પત્ર નાખવામાં તેનો ઉદ્દેશ રાજપૂતપ્રીતિના હિતમાં અકબરપ્રત્યે સદેહ ઉત્પન્ન કરવાનોજ હતો ચતુર પાદશાહે આ યુક્તિથી પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી નીધો. આ પત્રમાં અમરગની પ્રશંસા કરીને પાદશાહે લખ્યું હતું કે “હે વત્સ” તમારી આ ચતુરાઇનું વૃત્તાંત જાણી પગમ સતુષ્ઠ થયો છું, પરંતુ સાવધાન રહેજો રાજપૂતો આપણો આ ગુપ્ત પ્રપચ જાણી જાય નહિ, તે ધ્યાન ગાખજો તમો જ્યારે મારી સામે યુદ્ધ કરવા માટે ત્યારે તમે તમારી સેનાની સદાયથી તેમનો સંપૂર્ણ સહાર કરી નાખજો આમ મગવાથી આપણી અભિનાયા પૂર્ણ થશે” આ પ્રકારની કૂટનીતિનું અવનવન કરીનેજ કપટયાત્રી શેરશાહે માનવના હાથમાંથી પોતાનું સંરક્ષણ કર્યું હતું અને હમણાં અમે જે કાળનું વર્ણન કરીએ છીએ તે કાળમાં મહારાષ્ટ્રવીર શિવાજીની વિરુદ્ધ પણ આજ કૂટનીતિ સંકળ થઇ હતી ઔરગઝેએ આ કપટમય પત્ર દુર્ગાદાસના હાથમાં ગયો ૧ અકબરનું શિંગનામું અને પાદશાહની મહેર જોઇ તે વીરને અત્યંત શરૂ ઉત્પન્ન થઇ અને તેમણે તે પત્ર ખોલી અથડાઈ ધતિ પર્યંત વાંચ્યો હવે તેમની ચાકુનતાનો પાગ રહ્યો નહિ ઔરગઝેના જળથી પરિચિત નહિ હોવાને વીધે દુર્ગાદાસે તે પત્રને સત્પણ માની લીધો તેમણે પોતાના મનને પ્રશ્ન કર્યો “જે અકબરને પાદશાહ ખતાવવાને માટે મેં આટલો પ્રયત્ન કર્યો છે, તે શું વિશ્વાસવાતી છે?” “કદાચ હોય એવો તેમને મનદારા પ્રત્યુત્તર મળ્યો આવી વાતપર સહસા વિશ્વાસ મૂકવો ઉચિત નથી, પરંતુ રાઠોડવીર દુર્ગાદાસે તે વાતપર વિશ્વાસ મૂક્યા, કાગળ કે તેઓ સારીપેઠે જાણના હતા કે કપટાચરણ અને વિશ્વાસ ધાત એ તો યવનજાતિનો ધર્મજ છે અને અકબર પણ યવનજ છે, તેથી તે કપટી અને વિશ્વાસઘાતી નિવડે એમાં કાર્લ સશય” નથી દુર્ગાદાસનો અકબરપરનો સદેહ પૂર્ણ રીતે દઢ થઇ ગયો તેઓ અત્યંત દુઃખિન થયા અને યવનજાતિને હજારો વાગ ધિહાર આપી પોતાની સેના લઇને પાછા ફર્યા રાજપૂતો સહસા ખદલાઇ ગયા તેનું કારણ અકબર સમજી શક્યો નહિ અને પોતાનું હુર્જાગ્યજ તેનું કારણ હશે એમ વિચારી તે અત્યંત શોકાકુન થયો તેનો પરમ વિશ્વાસુ તહલ્લુરખા દારુણ દુઃખથી વ્યાકુલ થવા લાગ્યો અકબરને તખ્તપર બેઠેલા જોવાની તેના અત કરણની ઇચ્છા હતી આ વખતે તેની આ ઇચ્છા પૂર્ણ થવાની અણીપર હતી, પરંતુ તેમાં વિધિ આવી પડ્યું તેના શોકની સીમા રહી નહિ દુઃખ અને નિરાશાએ તેને વેરી લીધી આથી તેનું હૃદય પાશાણવત્ જની ગયું અને તેણે અકબરનો માર્ગ સાદ કરવાને માટે પાદશાહને વિષ દઇને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ તેનો આ વિચાર પણ નિષ્ફળ થયો જતે તહલ્લુરખાના જીવનનો પણ અંત આવ્યો ઔરગઝેએ કૂટનીતિ પ્રદાશમાં આવી તે પૂર્વે મોખ્ખાજિમ અને અજિમ તેની પાસે આવી પહોંચ્યા હવે ઔરગઝેજ નિર્ભય બની ગયો, તેનો માર્ગ નિષ્કટક બની ગયો અકબરે અત્યંત લયલીત થઇ રાજપૂતોની પાસે આવી તેમનો આશ્રય લીધો. રાજપૂતો હવે સારી પેઠે પાદશાહની ચતુરાઇ સમજી ગયા હતા તેથી તેમણે આદરમહિત તેને પોતાની પાસે રાખ્યો, પરંતુ તે છતાં પણ અકબર નિશ્ચિત રહી શક્યો નહિ તે જ્યાં જ્યાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેને પોતાના પિતાનો ક્રોધાગ્નિ પાછળ પડેનો દૃષ્ટિગોચર થતો હતો તે પોતાના પિતાના દુષ્ટત્વે તથા તેનો દુષ્ટ સ્વભાવ સારીપેઠે જાણતો હતો આથી તેને દ્વિગુણ લય ઉત્પન્ન થયો જતે પોતાની રક્ષાનો

૧ મહાત્મા કનૈલ દા ન આ રાઠોડવીર દુર્ગાદાસનું ચિત્ર મળ્યું હતું દુર્ગાદાસ હાલ નદીના તટપર આ વેલા દુર્ગાદા નામના સ્થાનના અધીશ્વર હતા તેમજ કુમાર અનિલસિંહને દુર્ગાદાની ઔરગઝેએના પત્નમાંથી યુક્ત કરી તેના અત્યાચારમાંથી તનનો રક્ષા કરી હતી તેમણે પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પાદશાહની સામે અગ્રણિય યુદ્ધો કર્યા હતા તેઓ જે સમયે અકબરનો સહકારમાં ઉદ્ધાર કરી તેને લઈને જતા હતા, તે સમયે અજમે તેનાપર આલોસ હમ્મર શોદરો નજરસ્થિત મોકલી હતી રક્ષત આપવાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો પરંતુ અજમે પોતાનો તે ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે જાણતો નહોતો દુર્ગાદાસે આ મહેરોને તિસ્કારસહિત પગની ફેંક મારી હતી, એ કેદવાની કઈ આનંદમય નથી આ વીર દુર્ગાદાસે ના જીવનચરિત્રની અંદાજ આરંભી દમલાજ આ સરશા વધુથી બદલે ૨ પ ૭ મૂલ્ય ૩ વા

કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ તેણે કાંઈ ધત્તર રથાને જવાનો વિચાર કર્યો રાજાવીર દુર્મોહસ તેની અભિલાસા પૂર્ણ કરવાને માટે પાચસે રાજપૂતોની સેના લઈ તેને પાલવગઢમાં મહારાજાવીર સલાહન પાસે લઈ જવાને ઝેવાડ અને કુગરપુરના ગિરિમાર્ગને ઉલ્લંઘી દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા માર્ગમાં તેમન પ્રચલ ગતિને રોકનાર કાંઈપણ વિદ્યન ઉપસ્થિત થયું નહિ અકબર થોડા દિવસપર્યંત પાનવગમ રહ્યો અને ત્યાર પછી તે ઇંગ્લાન્ડના એક વહાણમાં બેસી ફ્રાન્સદેશમાં ચાલ્યો ગયો.

પરિતવર અર્થ જણાવે છે કે - ' પોતાના બાતા સુલતને પહાણીની વચ્ચે જોઈને ઔરંગઝેબ જીવી ચિતા થઈ હતી તેની જ ચિતા તેને 'અકબર સલાહ પાસે ગયો છે એવા સમાચાર સાંભળીને થઈ ' વળી અકબરને રાજપૂતોની સાથે મિત્રતા થઈ તેથી ઔરંગઝેબનું દુષ્પ્રત્યય તત્કાલ પડ્યું અકબરને રાજપૂતોની સાથે મિત્રતા થઈ તેના કરતાં જો પાદશાહને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું પડત તો તેથી તેને એટલી બધી ચિતા થત નહિ રાજપૂતો ઔરંગઝેબનો પ્રાણ લેવાની ઇચ્છા રાખતા નહોતા તેઓ માત્ર તેને પદબદ્ધ કરવાજ માગતા હતા, તે છતાં પણ ઔરંગઝેબને બારે ત્રાસ થયો રાજપૂતોની સાથે અકબરે મિત્રતા બાધી તેથી તેણે લખણીત થઈ તેમની સાથે સધિ કરવાનો વિચાર કર્યો પરંતુ પોતાની મર્યાદાનો વિચાર કરી તેણે સ્વયં સધિની માગણી કરી નહિ મોગલસેનાપતિ હિશેરખાના હાથનીચે એક વિચક્ષણ રાજપૂતસૈનિક હતો આ રાજપૂત થોડાની પ્રાતઃકાલે ધણી બારે હતી આ વખતે આજ રાજપૂતે આ સંકટમાંથી પાદશાહનું રક્ષણ કર્યું તેણે પોતાના દેશમાં જવાનું નિમિત્ત કરી પોતાની સેનાનો જ્વાળ કર્યો અને જાણે સહેજ મુલાકાત કરવા જતો હોય તેમ તે મરાઠાણાને અચ્ચે ઉભયવચ્ચે થોડા વાર્તાનાપ થયો વાતમાં ને વાતમાં યુદ્ધનો પ્રસંગ પણ નીકળ્યો આ પ્રસંગ નીકળતા મહારાણાએ જણાવ્યું કે પાદશાહની સાથે વારંવાર યુદ્ધમાં ઉતરવું પડે છે તે માટે સર્વ રાજપૂતો અત્યંત દિલગીર છે એમ જણાવે છે કે મહારાણા આ વાત ખરો અત કરણપૂર્વક જ બોલતા હતા મહારાણાના આવા વચ્ચેના સાંભળી ઉક્ત રાજપૂતે આ એક ઉત્તમ સધિ જાણી પોતાના મનને ઉદ્દેશ પ્રકટ કર્યો તે બોલ્યો - ' જો કે ઔરંગઝેબ સ્વયં સધિની માગણી કરી શકતો નથી, પરંતુ જો તેની પાસે આ માગણી કરવામાં આવશે તો તેનો તે સ્વીકાર કરી લેશે ઉક્ત રાજપૂતના આ વચ્ચેના સાંભળી મહારાણાએ પ્રસન્ન થઈ કહ્યું - ' તો આજે આમારા તરફથી સધિની માગણી કરો આ વૃત્તાત મેવાડના કાઠકવિઓએ પોતાના મથોમાં લખ્યું છે તેમણે આ મધ્યસ્થ રાજપૂતને મિકાનેરના રાજ સ્થામસિદ જણાવ્યા છે

સ્થામસિદ દ્વારા રાણાના મનનો ભાવ જાણી લઈ ચતુર ઔરંગઝેબ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કપટ કરવાને ચૂક્યો નહિ રાણાજી સધિ કરવાને તૈયાર છે એ વાત જાણી તેણે આ ઉત્તમ તકનો લાભ લેવાનો વિચાર કર્યો ઔરંગઝેબે ચતુરાઈથી રાણાને યુદ્ધથી વિમુખ રાખ્યા અને તે પોતે ધીમે ધીમે યુદ્ધની તૈયારી કરવા લાગ્યો વર્ષોનું વ્યતીત થયા પછી કુપ્ત ઔરંગઝેબે પોતાની સેના સાથે લઈ રાણા ઉપર આક્રમણ કર્યું પરંતુ આ સમયે ઉભયની વચ્ચે સધિ થઈ ગઈ દુષ્પ્રત્યય વાત એ છે કે આ સમયે લખવામાં આવેલા સંધિપત્રમાં જણાવેલો બંધ કરવા સળંગ કાંઈ કરાર નથી અને તેનું નામ પણ આ સંધિપત્રમાં આવ્યું નથી કેવળ તેમાં એટલું જ લખવામાં આવ્યું છે કે - રાણા રાજસિદને ચિતોડનો પ્રદેશ પાછો આપી દેવો આ સંધિપત્રમાં જોઈપર વિદેશ પહોંચે છે આ સંધિનું વૃત્તાત અર્થે ઉત્તમ પ્રકારે લખ્યું છે, આ સંધિપત્રનો અનુવાદ વાચવાથી તેનો અર્થ ખરાબર રીતે સમજી શકાય.

પરંતુ આ સર્વ કાંઈ રાણા રાજસિદના ઉત્તરાધિકારી જયસિદના સમયમાં થયું તેથી અને તે સળંગ વિશેષ વિવેચન કરવું યુક્ત નથી સધિની તૈયારી સમયમાં થઈ તે પૂર્વે રાજપૂતવીરોસરી વીર શ્રેષ્ઠ મરાઠાણા રાજસિદ આ અસાર સસારનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા જ્યારથી મહારાણા રાજસિદ સિદાસનાઈ થયા ત્યારથી તેમણે પોતાના મૃત્યુપર્યંત ઔરંગઝેબની સાથે યુદ્ધજવાર યુદ્ધ કર્યું આથી તેમના અગમ અનેક ધાવ લાગ્યા હતા આ ધાવની વેદનાથીજ તેમનું સ્વાસ્થ્ય બગડ્યું હતું એક તો

૧ મહારાણા તરફથી શરસિદ (રાણા રાજસિદના કાકા) અને નરહરમદે પદશાહની સાથે સધિ કરી હતી પાદશાહને પત્રદ્વારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે આપ મહાનુભાવની અભિલાષા તથા આમ ત્રણાનુસાર આપના બે સેવકો નીચે લખેલા પ્રસ્તાવો નિવેદન કરવાને માટે મહારાણાની તરફથી શ્રીમાનની પાસે આવ્યા છે આપ એ કે આ પ્રસ્તિદ્ધિ આપને બે નિવેદન કરશે તેને આપ સુ મતિ આપશે.

તેમને હુડપની ચિંતા સુચિવિવસ જાળવી હતી અને તેનામાં આધારોની ભયંકર પીડા તેમને અત્યંત દુઃખિત કરી હતી. વીરશેખ રાજસિંહ અને આ ભયંકર પીડામાંથી મુક્ત થઈ સ્વર્ગમાં જઈ પોતાની પૂર્વજીવે મળ્યા (સંવાત ૧૭૨૭-૧૮૨૭-૧૬૮૧). ત્રિશેખ પ્રતાપસિંહ એ દિવસે સ્વદેશપ્રેમ અને ત્યાગચિત્તની પ્રતાપશાળી ગાંધી આ હેઠળથી વિદાય થયા, તે સિવસથી મેવાડભૂમિ એ વિશાલરૂપી ભયંકર અધિકારથી આગળ ચાલે હતી, તે અધિકારને અશરમિ હ, હર્ષુચિદ અને જગત્તમિ હ, એમનાં કેઈ પણ રાજા દૂર કરી શક્યા નહોતો; પરંતુ વીરસેત્રી રાજસિંહ પોતાના અદ્ભુત પ્રતાપ અને સોજનવલ રસદેશપ્રેમના અંશથી તે અધિકાર કંપુરૂં રીતે દૂર કરી મેવાડના નાટકથી બચાવના પ્રયત્નમાં કર્યો એ અવિશ્વાસ પ્રદિશ્વર અને અપૂર્વ પરક્રમથી તેમણે કુદ જોરગરબની વિગત જાણ થાય કરી તેના અધિકાર સૂર્ય ક્યો હતો, તે પાશ્વી તેમના ઉદકેટ સ્વદેશપ્રેમનો સ્પષ્ટ પરિચય થયે છે. રાજા રાજસિંહ વીરશેખ પ્રતાપસિંહના સૌખ્ય વસજા હતા. તેમણે ભારતના આ ભયંકર પ્રયત્નમાંથી કંઈભાગી, પીડિત ભારતવાસીઓને ઉદાર કરવાને માટે પોતાનું તીક્ષ્ણ જાણ જોરગરબની વિગત ઉપરનું હતું એ તેમને ભારતની આ ભયંકર દુર્દશાના કાળમાં કાળના યથા ન હોય તેા દિહુસંતાનો તથા દિહુમંત્રી શીશ્ર લેવા થઈ ભલે તેમના દેવચરિત્રની સાથે પાશ્વી જોરગરબના ચરિત્રની નજા પણ મુજબ થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે તેનું ચરિત્ર તેમના ઉત્તમ ચરિત્રથી સર્વોચ્ચે નિષ્કીર્તિત હતું. વિરતત્ત એશિયાપ્રદેશના એ રાજાઓ થયા છે, તે સર્વમાં જોરગરબના જેવા પાશ્વી કેઈ પણ ગામ નહોતો જોરગરબના જેવી પશુશક્તિ કેઈ પણ જાગતા નહોતી. અન્ય લોકોની સાથે અન્યાયપૂર્વક વર્તવું એ તેની વ્યતિ અને તેના કુટુંબીઓને મુખ્ય ધર્મ હતો અને જોરગરબે આ ધર્મની ટીકા અને ચિહ્ન સાતીયે મદદ કરી હતી. તેનું હુલ્લ અમત કોઈ હતું તેણે કહિ ઉચ્ચ પાશ્વીને પોતાનું હિત કરવાપર પણ તિનભર અનુમત કર્યો નથી એ સુચેશી અનુચ અનુચનામને જાન બને છે, તેમના એક પણ મુલને જોરગરબના હુલ્લમાં સ્થાન મળતું નહોતું, અરે તે સરસ્વાત સુનુપર પણ લખા કરતો નહોતો, એ સુનુ તેને સારણે જાળતો તેને તે વિશાલ તકાળ પાસાકાત કરીને લેવાપર લે લેતો. જોયકાના રાજાને તેણે અત્યંત પીડિત ક્યો હતો, પણ ઉદયપુરા રાજાપુત્ર ચરિત્ર તેના ચરિત્રથી સર્વોચ્ચે ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. સુશ સ પાસાકા હુલ્લપર પાસાણ અને મદાનિષ્ટ કરવાને બરા પણ અધિકારો નહોતો, પરંતુ દશાનિષાન રાણી

સ્વદેશપ્રેમિતિ " અપુરી " ભાગી

" અપુરી "

સાથે પાસાકા પાસે

સ્વીકાર

આ પ્રવાસી મીને પ્રમાણે છે—

- (૧) વિલાસી નંદાદ અને તેની નિકાલો પ્રદેશ પાસે સોપાને
- (૨) દિદેશના અને મરિશો તેમણે તેને સાથે મરકાદો જાણવામાં આવી છે એ વચ્ચે જની મરકે છે તેના અધિકારમાં અમારે કામ કહેવનું નથી, માત્ર અનિષ્ટના નાશ પૂર્ણ કર્યો હતું નહિ
- (૩) પાસાકા એ જાને પાસાકાની મરકા સાથે છે, તે પ્રમાણે તેમને કમળા રહેલો, પરંતુ અધિકારે મરકે મરકે મરકે નહિ
- (૪) અમને આજ છે કે સ્વર્ગેય સભા વચ્ચે વચ્ચેના મુત્ર અને તેમના કુટુંબીઓ પાત્રપાત્રના કામ કરવાને સંપૂર્ણતા થય ભારે તેમનું સભ્ય તેમને પાસાકા મેચા રાકો
- (૫) રાજા રાજસિંહે મરકાકાના સંપૂર્ણતા અનિષ્ટ દને સભ્ય અધિકારને અને ભરતપરો જાલ રાજા પાને મરકે પાસ પાસાકા કમું હતું. મરકાકા સભ્યે અનિષ્ટસિદ્ધ મરકાકાની પાસેજ દાખા.)
- જોનાની મરકાકાને મરકાકા કરી કાઈ જાલ મરકાકા નિષ્ક્રમ કર્યો કરનાની અનિષ્ટતા નહિ રાજાને જાલ મરકાકા મરકાકા મરકાકાની વિરુદ્ધતાના પેટે રાજાની સોભાગ્યવેલિ દિવસપરિવિ અધિકારિત મરકાકા અને કાઈ પણ વિરકા તેમને જાલ પાસે નહિ, એથી દેવકા સમજા શ્રીરામના સેવક મરકાકા અને નાદરમુની વિલીટ માપના.

રાજસિંહે તેને અસહ્યવાર ક્ષમા કરી હતી રાજસિંહનું હૃદય દયા, દાક્ષિણ્ય, ક્ષમા ઇત્યાદિ ગુણોથી વિભૂષિત હતું. આજ કારણથી જોરગરબને અનેકવાર ક્ષમા મળી હતી જે તેઓ ધારત તો જોરગરબને સેનાસહિત સંહાર કરી નાખત, પરંતુ તેમણે તેનાપર દયા કરી પોતાના પુત્ર જયસિંહને સમરભૂમિમાંથી પાછો બોલાવી લીધો હતો તેઓ મુઘલશાસક સેનાપતિ અને તેજસ્વી વીર હતા અને તેમણે અનેકવાર અપૂર્વ રણનિપુણતા તથા પ્રયત્ન પરાક્રમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું તેમની વીરતા અને રણપારગતતા અનુભવી હતી, જેમ કહીએ તો તે પણ અનુચિત નથી તેમણે કુખી અને પીડિત ભારતસત્તાનોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે જે અસીમ વીરતા અને મહાનતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે અનુપમ છે તેઓ મહા વિદ્વાન અને પ્રજાપ્રત્યક્ષ વૃષ્ટિ હતા તેમણે જોરગરબના ઉપર જળઆવેશ દૂર કરવાને માટે જે પદ લખ્યો હતો, તે પરથી તેમની નિદંતા અને પ્રજાવાસસ્થનો ઉત્તમ પરિચય આપણને મળી આવે છે તેમને મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને મહાત્માઓના ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવે છે વળી તેઓ શિષ્યપ્રિય પણ હતા તેમની શિષ્યપ્રિયતાનું મહાન ઉદાહરણ તેમનું જ ધાવેનું વિશાળ રાજસભદ છે આ રાજસભદ સરોવર જ ધાવવાનું કારણ અને તે સજાધી સર્વ પત્તાલ યથાર્થ રીતે નિર્દિષ્ટ કરીને અમે મેવાડના ઇતિહાસનો આ દીપ્તિમાન અધ્યાય સમાપ્ત કરીશું.

રાજપૂતોના ગૌરવનું અને કીર્તિનું મહાન પ્રમાણ આ રાજસભદ સરોવર છે આ સરોવર રાજધાનીથી સામાન્યાર કોસપર ઉત્તર દિશામાં છે તે અરવલ્લી પર્વતની તળેટીથી એક કોસના અંતરેપર છે ગોમતી નામની એક સર્પાકાર વહેતી પહાડી નદીના પ્રવાહને એક મહાપ્રયત્ન જ ધધી ધેરીને આ સરોવર બનાવવામાં આવ્યું છે મહારાણ્યોએ પોતાના નામપરથી આ સરોવરને 'રાજસભદ' નામ આપ્યું હતું ઇશાન તથા વાયવ્યકોણસિવાયની સર્વ દિશામાં જ ધ ધાવવામાં આવ્યો છે આ સરોવર અતિ વિસ્તૃત છે એનો ધેરાલો પ્રાય ૮ કોસ અર્થાત્ જાર માઈલનો ભરી એનો જ ધ સગેમરમરનો જ ધાવવામાં આવ્યો છે છેક સિખરથી નીચેસુધી રમણી પગથીઆ કરવામાં આવ્યા છે

જે રાજસિંહ થોડો વધુ વખત જીવતરના હોત તો તેઓ તેની આરે તરફ સુદર યુદ્ધો શોધીને તેની રોજામાં વૃદ્ધિ કરત આ સરોવરની દક્ષિણ દિશાએ મહારાણ્યોએ એક નગરવસાવી દુર્ગ જ ધાવ્યો હતો. આ નગરને તેમણે પોતાના નામપરથી 'રાજનગર' નામ આપ્યું હતું પૂર્વોક્ત જ ધનના ઉપયા ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણનું એક અત્યંત સોભાવમાન મંદિર આવ્યું સગેમરમરથીજ જ ધાવવામાં આવ્યું હતું આ મંદિરના બંદરના ભાગમાં નાનામકાનના મનોહર ચિત્રા આલેખવામાં આવ્યા છે આ મંદિરના મધ્યભાગમાં એક શિલાલેખ છે આ શિલાલેખમાં મોટા અને સ્પષ્ટ અક્ષરે તેની પ્રતિષ્ઠા કરનારનું તત્તાલ લખવામાં આવ્યું છે આ મંદિર જ ધાવવામાં તથા તેની પ્રતિષ્ઠા કરનામાં મહારાણ્યોએ હટ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો તેમના સામતોએ તથા પ્રજાજનોએ પણ આ કાર્યમાં પુષ્કળ સદાય કરી હતી આ મંદિર જ ધાવવામાં જે સગેમરમરના પાણી વાપરવામાં આવ્યા, તે મેવાડના પહોડોમાંથી એકનિત કરવામાં આવ્યા હતા જે મહારાણ્યો આ પાળાળોને ક્રિમ્ત આપીને પેચાના લેન તો કાઢ્યું જોજે કેટલા રૂપિયાનો ખર્ચ થાત પરંતુ તે સમયે મેવાડનું સ્વભાવ હતી તેની અનેક પર્વતમાળાઓમાંથી આપા પાસણો મળી આવતા તતા રાજસભદ સરોવર અતિ સોભાવમાન અને સુદર છે તેની સુદરતા તો અનુપમ છેજ, પરંતુ જે કારણથી તેને જ ધાવવામાં આવ્યું હતું, તેમાં જે મંત્રી દયાભાવ સમાયલો છે, તેની આગળ તો તેની જાણસુદરતા કાષ્ટ વિસાતમાં નથી રાણા રાજસિંહના સમયમાં મેવાડનું જીવનક દુર્લભ અને જોપનારથી પીડિત યુદ્ધ હતી અમ અમ પ્રજાજનો મુશ્કેલીથી કુણિત થઈને મૃત્યુનો આશ્રય મદળ કરતાહતા હતા પોતાની પ્રજાની આત્માની દુર્કા જોઈ રાણા અત્યંત કુણિત થયા અને તેમણે તેને બચકર દુર્લભના જ જામથી મુક્ત કરી સુખી કરવાને તથા પોતાની અનંત કીર્તિ સ્થાપિત કરવાને માટે કાષ્ટ મહાન કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યો મહા પ્રયત્ન રાજસભદ જ ધાવવાનું મૂળ કારણ આજ હતું રાજસભદનો આજ ઇતિહાસ છે

તે સમયે ભારતવર્ષના અન્ય ભાગો કરતા મેવાડમાં દુર્લભ અને જોપવારીનો ઉપદ્રવ અધિકાર હતો, મહારાણ્યો રાજસિંહ સિદ્ધાસનપર બેઠા તે પછી સાત વર્ષમાં અર્થાત્ સવત ૧૭૧૭ (૧૬ સં ૧૬૬૨) માં મેવાડ ઉપર દુર્લભ અને જોપવારીનો આક્રમણ થયું તેનું આનું સખ્ત આક્રમણ અગાઉ

કદિ પણ થયું નહોતું ભય કર દુર્લિંકથી પીડિત થયેલી પ્રજાનું અસીમ કષ્ટ જોઈ મહારાજાએ પેતાની પ્રજાનું પાતન કરવાના તથા પોતાની અચળ કીર્તિ સ્થાપિત કરવાના ઉદ્દેશથી કોઈ મદાન કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો વિચાર કરતા કરતા તેમને એક અતિ વિમ્બલ સરેલવર બધાવવાનો વિચાર અધિક પસંદ પડ્યો પછી તેમણે જ્યોતિષીને મુક્ત પૂછી પોષ માસના શુક્રવરણની અષ્ટમીને દિવસે હરત નક્ષત્રમા પ્રથમ પાસાણુ સ્થાપિત કર્યો આ સરેલવર સાત વર્ષમા બધાઈ રહ્યું હતું -

સનત ૧૭૧૭ મા જે ભયંકર દુર્લિંક અને મોઘવારી મેવાડપર આવી પડી હતી, તેનું વર્ણન નીચે કરવામા આવે છે આપાદ ખસ વ્યતીત થઇ ગયો, તોપણ વરસાદનું એક બિંદુ પણ જમીનપર પડ્યું નહિ આકાસ નિર્મળ રહેતું હતું આવી સ્થિતિ જોઈ મહારાજા મેવાડપર આવી પડેલા દુર્લિંક-નું સંકટ દૂર કરવા માટે ચતુર્ધ્વજાદેવીની પ્રાર્થના કરવાને તેના મદિગમા ગયા પરંતુ તેમની પ્રાર્થના પણ કળીજૂત થઈ નહિ આ રીતે શ્રવણ અને લાભચે એ ઉભય માસો આશ્ચર્ય ગયા, તે છતાં પણ આકાશમા દાઝ વિસૃત કિવા ગર્જના જણાઈ નહિ જનના અભાવથી સર્વ લોકો સર્વથા હતાશ થઇ ગયા અને દુ ખથી ઉ-મત બની ગયા લોકો નહિ ખાવા જેના પદાથો પણ ખાના લાગ્યા સ્વામી પોતાની પ્રિય પત્નીને અને પત્ની પોતાના પ્રિય પતિને છોડીને ફાવે ત્યાં નાસવા લાગી માતપિતા પોતાના નાના નાના બાળકોને વેચવા લાગ્યા ધીમે ધીમે પ્રજામા મન જનથી અવર્તવા લાગ્યા મોટા વિસ્તારમા દારણ દુર્લિંક અને ભયંકર મોઘવારીનું કષ્ટ ફેલાઈ ગયું અરે' નાના જનુઓ પણ તૃપાના દુ ખથી મરવા લાગ્યા હગરો બાળકો, રૂઢ માણસો અને કુવકકુવતીઓએ કુધારી વ્યાકુન થઈ પોતાના પ્રાણુ વિસર્જન કરી દીધા જે લોકો પાસે એક દિવસને માટે અન્ન હતું તેઓ તો જે દિવસપર્ષત પહોંચાકતા હતા પવન પૂર્ણ વેમથી વાવા લાગ્યો આ પવન રિાથી ભરેલો હતો રાત્રે ધૂમકેતુનું દર્શન થવા લાગ્યું દિવસે અન્નનું નામનિકાન પણ જણાવતું નહોતું વિસૃતપ્રકાશ અને મેવગર્જના-ને તો લોકો સપ્રશ્નિત થઈ જતા હતા આ ભયંકર દરમિયાન લોકો ભયથી અત્યંત વ્યાકુળ થઇ ગયા નદી, નાળા, ઝરણા વગેરે સર્વ જનાશયો શૂંક જાની ગયા પનવાન મનુષ્યો તોળી તોળીને અત ખાવા લાગ્યા ધાર્મિક પુરોહ પોતાના કર્તવ્યકર્મો બૂલી ગયા જાનિવેદ પણ તૃટી ગયો કાઠણ અને રાદ જોળાખી ચાકતા નહોતા બળ, પરાક્રમ, જ્ઞાન ગૌરવ, જાતિ વર્ણ, સૈનો ક્ષય થયો, માત્ર એક જોળાજી સર્વને મોક્ષ આપનારી વસ્તુ જણાવા લાગી ચતુર્વર્ણીએ જાતિવેદ દૂર કરી નાખ્યો કેવળ કુધારી પીડાથીજ સર્વને નાશ થવા લાગ્યો મનુષ્યો ફળ મૂડ, કદ, રૂઢ પત્ર અને રૂઢની છાનસુદા ખાવા લાગ્યા અરે' અને મનુષ્ય મનુષ્યને પણ ખાવા લાગ્યા નગરો અને ગામો ઉજ્જાડ થઈ ગયા કુટુંબોના કુટુંબો નાશ પામવા લાગ્યા જળાશયોમા મત્સ્યાદિ પ્રાણીઓ પણ ગદા નહિ આવી દુર્દશામા સપડાયેલા લોકોની સર્વ આશા અને શ્રદ્ધા નષ્ટ થઈ ગઈ

સન ૧૭૨૭ (ઈ.સ. ૧૭૧૬)મા આ પ્રકારનો ભયંકર દુર્લિંક મેવાડમા પડ્યો હતો દુર્લિંકની પીડાથી લોકો કુ પ્થિત થઇ ગયા હતા એવામા ફુટાત્મા જોગજોમે તે દેરાપર આક્રમણ કર્યું તેના અત્યાચારથી દુઃકાળપીડિત મેવાડવાસીઓની દુર્દશામા અધિક દ્રઢિ થઇ, પરંતુ પાદસાદને તેના પૈશા-નિક અત્યાચારોનું પ્રતિકૂળ યથાર્થ પ્રકરિ ભોગવવું પડ્યું હતું આ પાદસાદને ઇતિહાસવેત્તાઓએ મોગકુસુમક કહ્યો છે તેના વસન્તે મોગનસાસાન્ય જોષ ભેદ તેનું પ્રરણુ પણ તેજ હતો મોગનસાસાન્યના અત ઉપરથી જનતામાં કોઈ પણ અન્ધાથી અત્યાચારી રાજપૂતનું શેરવ ચિત્ર-રથાથી રહેતું નથી એ સ્મૃતિનો અચળ નિવગ સત્ય હરે છે

અધ્યાય ૧૩ મો

રાણા જયસિંહ અને તેમના સમકાલીન બ્રાતાસંબંધે ચાલતી એક વાત-રાણા અને રાજકુમાર અણમની વાત-સંધિ થવી-સંધિ તુટી જવી-રાણાજીએ બંધાવેલું જયસમંદ સરોવર-સાંસારિક લાઠીઝગડા-યુવરાજ અમરસિંહનો વિદ્રોહ-રાણાતું મૃત્યુ-અમરસિંહનો રાજ્યાલિપેક-ઐશ્વર્યગ્રેષ્ઠના ઉત્તરાધિકારી સાથે તેમને થયેલી સંધિ-યુદ્ધ સંબંધે કરેલો વિચાર-જીજ્ઞાસાવેશે નાખવો-ઐશ્વર્યગ્રેષ્ઠના પંજતમાંથી રાજપૂતોની થયેલી મુક્તિ-ઐશ્વર્યગ્રેષ્ઠનું મૃત્યુ-રાજ્યમાં ઝગડા-માગલસિંહાસનપર બહાદુરશાહનો અલિપેક-શીખોએ સ્વતંત્ર થવાને કરેલો પ્રયાસ-મેવાડ અને અમરરાજ્ય વચ્ચે થયેલી એકતા-તેમનું પરસ્પર ચૈર-મહાદુરશાહનું મૃત્યુ-ફરૂખશીખરનો અલિપેક-મારવાડની રાજકુમારી સાથે થયેલો તેનો વિવાહ-ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ પ્રબળતાનો મૂંઝપાત-પાદશાહની સાથે રાણાજીએ કરેલી સંધિ-ઝટોની સ્વાધીનતા-રાણા અમરસિંહનો સ્વર્ગવાસ-તેમનું ચરિત્ર.

જપૂતકલકેસરી વીરગ્રેષ્ઠ રાજસિંહ સમસ્ત રાજસ્થાનની ભૂમિને વિપાદશી અધિકારમાં લીન કરીને આકાળે આ લોકભાગી વિદાય થઇ ગયા. પછી સંવત ૧૭૩૭ (ઈ. સ. ૧૬૮૧)માં તેમના દિતીયપુત્ર જયસિંહ મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. જયસિંહના જન્મપ્રસંગે જે ઘટના બની હતી, તેનું જ્ઞાતિ વાંચવાથી રાજપૂતજ્ઞાતના એક સુપ્રસિદ્ધ આચારનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઘટનાને અત્રે અત્યંત આવશ્યક માનીને અમે તેનો ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. જયસિંહનો જન્મ થયા પૂર્વે અદ્ય સમયપર તેની સાવકી માતાને પુત્ર જન્મ્યો. આનું નામ બીમસિંહ હતું. કુમારનો જન્મ થતાજ રાજપૂતો તેના હાથમાં “અમરધવ” નામના એક પ્રકારના ધાસનું કડું પહેરાવે છે.

મહારાણાને નાના પુત્રની માતાપર અત્યંત અનુરાગ હતો. તેથી તેમણે તેના હાથમાં અમરધવ પહેરાવ્યું. જાણે બૂલથી આ કાર્ય ન થયું હોય તેવો ભાવ રાણાએ દર્શાવ્યો; પરંતુ વાસ્તવમાં તેઓ સત્ય હકિકત મનમાં સારીપેઠે જાણતા હતા. ઉભય બંધુઓ સૈન્યકાળમાંથી ધીમે ધીમે તારુણ્યમાં પ્રવેશવા લાગ્યા. પોતાનો નાના પુત્રપર અધિક પ્રેમ હતો, તેથી જ્યેષ્ઠકુમાર રખેને તેની સાથે ઝગડો કરશે એવી આશંકાથી રાણાએ એકવાર બીમસિંહને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા અને પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી તેમને આપી અંબીર સ્વરથી કહ્યું: “આ તલવાર લઇને તું શીખ તારા કનિષ્ઠ બ્રાતાને મારી નાખ; નહિ હો ભવિષ્યમાં આ રાજ્યમાં ધૈર વિષત્તિ આવી પડવાનો સંભવ છે.” ઉદારહૃદય તેજસ્વી બીમસિંહ પોતાના પિતાનાં આ વચનો સાભળી લેશ પણ વિચિત્ર થયા નહિ. પિતાજી કેવા દુઃખથી આ વચનો કહે છે, તે બીમસિંહ સારીપેઠે સમજી ગયા હતા. પોતાના પિતાના હૃદયનું દુઃખ નિવૃત્ત કરવાને માટે બીમસિંહે રિશ્તર અને અઙ્ગ રીતે ઉત્તર આપ્યો: “હે પિતા! આપ લેશ પણ શંકા

રાખશે મા હું આપના સિદ્ધાસનને સ્પર્શ કરીને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક કહું છું કે હું આ રાજ્યનો સર્વ અધિકાર જ્યસિદને આપી દઈશ આજથી મે આ રાજ્યનો પરિત્યાગ કર્યો છે, એમ સમજો હું આપના ચરણો ને સ્પર્શ કરીને મહુ છું કે જો હું આજ પછી દેવારી ગિરિમાર્ગમાના જળના એક બિંદુ પછુ પાન કરું તો હું મહારાણા રાજસિદનો પુત્ર નહિ " આ વચ્ચે જોરી ભીમસિદે પોતાના પિતા પાસેથી વિદાય લીધી તેમણે પોતાના સૈનિકો અને સામતોને બોલાવ્યા અને ભાગ્યદેવીપર શ્રદ્ધા રાખીને તેની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેમની સાથે તેઓ ઉદયપુરથી નીકળીને ચાલ્યા ગયા

ભીમનરુતો મધ્યાહ્ન કાળ છે, સુર્યદેવ આકાશમા વિરાજમાન ઘઈ પોતાના અગ્નિસમાન કિરણો ફેલાવી પૃથ્વીને દગ્ધ કરી રહ્યા છે, પ્રકૃતિ રિચર, ગભીર અને નિશ્ચલ છે, વૃક્ષો એક પાનસુદા હાવતું નથી ઉદયપુરની સામે આવેલો દેવારી ગિરિમાર્ગ મધ્યાહ્ન કાળના તીક્ષ્ણ સુર્યકિરણોથી તપ થઈને એક મહા વિશાળ અગ્નિકુડસમાન બની રહ્યો છે આ સમયે ભીમસિદે પોતાની ઘોડે-સ્વાર સેનાને ઘઉં ભર્યા ભાર્યો પ્રવેશ કર્યો અત્યંત તાપ પડતો હોવાથી તેમનું સમગ્ર શરીર પ્રસ્વેદથી ભીંજાઈ ગયું હતું હવે તેમનામા આગળ જવાનું સામર્થ્ય રહ્યું નહિ, તેથી તેમણે વિશ્રામ કરવાને માટે ઘન વૃક્ષછાયા નીચે મુકામ કર્યો વૃક્ષછાયા નીચે બેસીને તેઓ પોતાની અવરચાનો વિચાર કરી પોતાની જન્મભૂમિ તરફ એક વાર દષ્ટિપાત કરવા લાગ્યા તેમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું તેઓ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખવા લાગ્યા તેમના નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા નીકળી પૃથ્વીપર પડવા લાગી તેઓ ગાદીવારસ હોવાથી મેવાડપર રાજ્ય કરી શક્યા હોત, પરંતુ વિધાતાની વફદષ્ટિથી તેમને સ્વદેશનો ભાગ કરવો પડ્યો અને તેઓ મસારશી વ્રમજમા ગયા ખાવા લાગ્યા, પણ તેજસ્વી ભીમસિદ પોતાની આંખો ફેરવેલા જોઈ ક્ષેષ પણ દેશથી થયા નહિ તેમને પોતાના બાહુબળ અને હૃદયની દૃઢતાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે મમે તેવા સંકટમા જોવી પડ્યા છતાં પણ હું મારા બાહુબળ અને હૃદયની દૃઢતાદારા તેમથી મુક્ત થઈ શકીશ તેમણે સૈવ મારણ કરી નિરુત્સાહ અને નિરાશાને તિલાંજલિ આપી થોડી વારે તેમને તપાની અત્યંત પીડા થવા લાગી, તેથી તેમણે પોતાના એક અનુચરને જળ લાવવાની આજ્ઞા કરી અનુચર નિકળતા જરામાંથી ચાદીના પાત્રમા જળ લઈ આવ્યો અને ભીમસિદને તે પીવાને માટે આપ્યું ભીમસિદે શીતળ જળથી ભરેલું પાત્ર હસ્તમા ગ્રહણ કર્યું અને તેઓ તેને મુખ સાથે અગાડવાની તૈયારીમા હતા એટલામા તેમના હૃદયમા એક જૂદાજૂદા પ્રકારના ભાવનો ઉદય થયો તેમણે તેરતજ જળને પૃથ્વીપર ડોળી દીધું અને પાત્રને ઝરણ તરફ ફેંકી દીધું પછી તેઓ બોલ્યા "હે વનદેવિ" મારે અપરાધ ક્ષમા કરજે મે બૂન કરી હતી હું મારી પ્રતિષ્ઠા ભંગ કરવાની અણીપર આવી પહોંચ્યો હતો આ દેવારી ગિરિમાર્ગના જળનું એક બિંદુ પણ મારે પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ નહિ " ત્યારપછી રાજકુમાર ભીમસિદ અશ્વાર થયા અને પોતાના અશ્વને ચામુક દેડકાથી સેનાસંહિત ગિરિમાર્ગની બહાર નીકળી ગયા તેઓ જન્મભૂમિનો ભાગ કરી પાદશબ્દના પુત્ર બહાદુરશાહની પાસે ગયા બહાદુરશાહે પરમ આદર અને સન્માનસંહિત ભીમસિદનું સ્વાગત કર્યું અને તેમને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોના સેનાધિપતિ બનાવ્યા વળી તેણે તેમના નિર્ણયને માટે બાર પ્રશ્નો અર્પણ કર્યા, પરંતુ મેગનસામ્રાજ્યના વડા સેનાધિપતિ સાથે તેમને કંઈક ચર્ચાથી બહાદુરશાહે તેમને અપ સમયમા સિંધુ નદીને પેટે પાર મોકલી દીધા શોકની વાત છે કે કાબૂલ દેશમાંથી પુન આદેશમા આવવાનું ભીમાસંહન ભાગ્યમા નહોતું તેઓ અવિચારીપણથી રીક્ષતાથી દોડતા ઘોડાપર ઉભા રહી વૃક્ષછાયાને પકડી તે સાથે ઝુકના જતા અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા

હવે અમે મહારાણા જ્યસિદનું બધે નિવેચન કરીનું રાજમિહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા પછી ચોલા દિવનમા તેમણે આરજેજની સાથે સંધિ કરી પાદશાહનો પુત્ર અગ્નિમ અને મેગવચરદાર દિત્તરમા મધિપત્ર લઈ રાણાની પાસે ગયા રાણાએ હિતમ પ્રકારે તેમને આદરસંકાગ કર્યો તેઓ

૧ ભીમસિદના વચન પુનરાવર્તન મહાત્મા ટોડે આ રૂપાંત સામજી હતું એમ કહેવાય છે કે ભીમસિદ એક એક અમરોદી હતા અર્થ શીઘ્રતાથી ચાલતો હોય તોપણ તેઓ તેની પીડાપર ઉભા યદને વૃષ્ટોની સાથાને પડી લઈ તેવ પ્રવર્તા હતા અર્ધસેત્રીમા નીચસમરેક કાચ કરવાથી તેમને આ લોકમાંથી અંકે વિદાય લેવી પડી

મેવાડની સપાટભૂમિમાં ઉઠતા મોગનરાજકુમાર તથા મોગવસરહારને મળ્યા હતા તેઓ દશ હજાર અશ્વારોહી તથા આખીસ હજાર પાયદલ સનિકાની સાથે મેવાડના વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમાં ઉભા રહી અગ્નિમ તથા દિવેરખાની વાટ જોવા લાગ્યા આ મહાન દશ્ય જોવાને માટે અસખ્ય મેવાડવાસીઓ તે સ્થળે એકત્રિત થયા દીર્ઘકાળ પછી પરમશ્રિય વસ્તીનાળા પ્રદેશનું દર્શન થવાથી લોકોને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયો તેઓ પર્વતમય પ્રદેશનો ત્યાગ કરી વિસ્તૃત ક્ષેત્રોમાં આવી આવીને ઉભા રહ્યા સર્વ લોકોના મુખાર-વિદંબ આશા, ઉત્સાહ અને આનંદની પ્રભા પ્રકાશી રહી હતી જ્ય અને આનંદના ધનિથી આકાશ મંડળને કપાયમાન કરતા તે લોકો ત્યાં ઉભા રહ્યા હતા, એટલામાં અગ્નિમ અને દિવેરખા પોતાના કેટલાક અગરદ્વાકોને લઇને તે સ્થાને આવી પહોંચ્યા તેમને જોતાજ રાજપૂતોએ "જય" મહારાજ જયસિંહજીની જય" એવો ગદીર જયનાદ કરી દિગતને ગગનવી મૂક્યું લાખો માણસોના ઉચ્ચ સ્વરથી થયેલો જયનાદ પ્રતિધ્વનિત થઇ આકાશમાં યુગ્મવા લાગ્યો ઉભય મોગનરાજપુરુષોને મહારા ણ્યાએ ઉચિત આદરસન્માન આપ્યું રાણા જયસિંહે દિવેરખાને ગિરિસિંહકટમાં બચાવ્યો હતો, તેથી તેણે મહારાણાને અનેક વાર આભાર આપ્યો અને તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતા વગેરે સજ્જનોને સહસ્ર વાર ધન્યવાદ આપ્યો રાણાની પ્રચક સેના જોઇ અગ્નિમ મનમાં કિંમિત બળભીત થયો, પરંતુ દિવેરખા રાજપૂતોની ઉદારતા અને મહાનતા સારીપેઠે જાણ્યો હતો, તેથી તેને લેશ પણ બીતિ કિંવા ચિંતા થઇ નહિ તે સારીપેઠે જાણ્યો હતો કે વીરહૃદય રાજપૂતો કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરતા નથી અને તેઓ પોતાને ધેર આવેના શત્રુઓપર પણ કદિ અત્યાચાર કરતા નથી તેણે મનમાં ધ્યાન કે "જે જયસિંહે ઘેર લેવાની સધિ મળેલી હોવા છતાં પણ મારાપર અનુમદ કરી મને છોડી દીધો હતો તેજ જયસિંહ યુ આજે પોતાને ધેર આવેના શત્રુપર અત્યાચાર કરશે" જે કે હીનશુદ્ધિ અગ્નિમને રાજપૂતોપર વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ જ્યોત્સ્ના દિવેરખાને તેમનાપર કિંમિત પણ સદેહ આવ્યો નહિ. રાણાજીએ તેને સન્માન આપ્યું તેથી તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો તત્કાલ સમાપ્ત થયું અકબરના વિદ્રોહાચરણમાં તેમણે જે સહાય કરી હતી, તેના દડતરિકે તેમને પાદશાહને ત્રણ પ્રગણ્યાં આપી દેવા પડ્યા વળી પાદશાહની આગાનુસાર અગ્નિમે જયસિંહને જણાવ્યું કે તમે આજથી તમારો હાન છુડો અને છત્ર વાપરી શકશો નહિ, પરંતુ આ દડનામઆત્રનોજ હતો કેવળ પાદશાહનું માન રાખવાને માટેજ મહારાણાએ આ શરત માન્ય રાખી હતી, પરંતુ મહારાણાને આ શરત મજૂર રાખવાથી લાભજ થયો દિવેરખાએ વિદાય લેતી વખતે મહારાણાને જે વચ્ચેનો કલ્લા હતા તે પરથી અમારા ઉપસૂક્ત ક્યનની સત્યતા સિદ્ધ થાય છે જયસિંહની પાસેથી તથાજ લેતી વખતે મોગવસેના પતિએ નમ્રતાપૂર્વક મહારાણાને જણાવ્યું કે - "આપના સરદારો સ્વભાવથીજ કઠોર છે અને મારા પુત્રને આપના હિતની રક્ષાને માટે આપના તાબામાં સોંપવામાં આવ્યો છે એના જીવનના બહાનામાં બનશે ત્યાંસુધી આપની પૂર્ણ સ્વાધીનતા રક્ષવામાં હું જરા પણ ત્રુટિ કરીશ નહિ આપ નિશ્ચિત રહેશે આપના સ્વર્ગસ્થ પિતા સાથે મારે મિત્રતા હતી

રાજપૂતોના મિત્ર દિવેરખાનો ઉલ્લેખ સફળ થયો નહિ તેણે રાજપૂતોના રિતનું રક્ષણ કરવાને માટે પ્રયત્ન ઉલ્લેખ કર્યો હતો પરંતુ તે લવિતબ્યની અનિવાર્ય ગતિ રોકી શક્યો નહિ દિવેરખાનો ઉલ્લેખ વિદેશ થયા પછી મહારાણાએ પોતાના ખજાજ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો રાજસિંહાસનપર બેઠા પછી માર પાંચ વર્ષ તેમને કામોરીમોગલોના બીજીજ આક્રમણથી પોતા ઠી રહ્યા કરવા માટે પુન પર્વતમાં જઈ આશ્રય મદલ્ય કરવો પડ્યો હતો કાંઈકાંઈ વખત તેમણે પર્વતમાથી બહાર આવીને પહોંતેમની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું રાજ્યની આ પ્રકારની દુર્દશાના સમયમાં રાણાજીનું વિષુદ્ધ ધન ખર્ચાઈ ગયું હતું પરંતુ મહારાણાએ આ બ્ય વેળેને પણ અનંત કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી આ પરથી જાણી કે ખરેખર મેવાડભૂમિ રતનગર્ભા છે પુષ્પસલિલા ગિરિતર ગિણીની વચ્ચે મહારાણાએ એક પુસ્તો બાધી "જય-સમંદ" નામનું એક વિશાળ સરોવર બનાવ્યું ભારતવર્ષમાં જેટના તળાવો છે, તે સર્વમાં "જય-સમંદ" સર્વથી મોટું છે પ્રકૃતિની અનુકૂળતાથી "જયસમંદ" સરોવર બહુ સુગમતાપૂર્વક બાધી શકાયું હતું જે સ્થાને આ સરોવર બનાવ્યું છે, ત્યાં પ્રથમ ટેવર નામનું એક નાનું તળાવ હતું આ તળાવને વિસ્તૃત કરીને મહારાણાએ તેની ચારે તરફ બંધ બાધી લીધો આ જયસમંદનો ઘેરાવો પદર કોશથી

ઓછા નથી જ્યસમદને વીધે ખાસ કરીને ધાન્યના શેરોને ઘણા ફાયદો થયો આ સરોવરને તટજ મહાગણાએ પોતાની પ્રિય ગણી કમવાદેવીને માટે એક ગોલાયમાન મહાપથ બધાવ્યો હતો

ગૃહકપદને લીધે મહારાણાનું શેષ જીવન અત્યંત દુષ્કિત અવસ્થામાં વ્યતીત થયું તેમના હૃદયની શાંતિનો બહુધા લોપ થયો આ અગડાનું મૂળ વિશેષારે તેમની સ્ત્રીપરાયણતા હતી આ અનર્થકારક વૃત્તિથી તેમનું સંભાન અને ચારવ એ સર્વત્ર લોપ થયો જ્યસિહની જેટલી રાણીઓ હતી, તે સર્વમાં તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અમરસિહની માતાજી સૌથી વડી હતી આ ગણી જુદીના દાડાપદમાં ઉત્પન્ન થઈ હતી આ દાડાકુલે ગિહસોતકુળ ઉપર અનેક ઉપકારો પણ કર્યા હતા અને અનેકવાર અનિષ્ટ પણ તે કુન્દારાજ થયું હતું દાડાગજકુમારી સર્વ રાણીઓથી વડી હતી, તેટલા માટે ધર્માનુસાર તેનાપરજ રાણાએ અધિક અનુરાગ રાખવો ઉચિત હતો, પરંતુ તેઓ કામને વશ થઈ પોતાની વડી રાણી ઉપર શ્વેદ રાખવાને બદલે નવીન રાણી કમનાદેવીપર અત્યંત આસક્ત થયા કમલાદેવી નાની હોવા છતાં પણ પોતાના સ્વામીદ્વારા અધિક સન્માનને પ્રાપ્ત થઈ, તેથી તે પોતાની શોકયની સાથે વૈરલાવ ગખવા લાગી આ વૈરલાવને વીધે રાજકુટુંબમાં ઝગડો ઉત્પન્ન થયો આ ઝગડાને લીધે શત્રુઓ વિશેષ પ્રબળ થયા અને મેવાડનું ગભ્ય બલત હીન દશાને પ્રાપ્ત થયું માહોમાહેના અનર્થકારક લઘાઈઅગડાથી મેવાડ રાજ્યની જે ખગળી થઈ તે શત્રુઓના આક્રમણથી પણ થઈ હોત નહિ ભારતવર્ષના રાજ્યો એક કરતા અધિક રાણીઓ પરણે છે નેથી જે નુકમાન થાય છે, તે આ વૃત્તાતપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજશે પ્રતિષ્ઠા અને મહાનનાની પ્રાપ્તિને માટે ભારતવર્ષના અન્યાય રાજ્યો જે કુરીતિનું અવનબન કરી રાજ્યમાં મહાન અનર્થ ઉત્પન્ન કરતા હતા, તેનું અવનબન ગિહસોતકુળના રાજ્યો કહિ પણ કરતા નહોતા, એ મેવાડનો ઇતિહાસ વાચવાથી ખારી રીતે સમજશે આપ્પા ગવલના વશને ઉત્તમ પ્રકારે રાજશાસન ચલાવતા હતા આ વસતી રાજકુમારોને ઉત્તમ રાજનીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું અને તે કારણથી તેમનું ચરિત્ર બલત ઉન્નત થયું હતું

અમરસિહની માતાપ્રત્યેનો કમવાદેવીનો વૈરલાવ દિવસાનુદિવમ વૃદ્ધિગત થતો ગયો જ તે તે એટલો બધો પ્રબળ થઈ ગયો કે તે ઉભયનું સાથે રહેવું પણ અસંભવિત થઈ ગયું જે જ્યસિહે આ સમયપૂર્વે ઔરંગઝેબ સાથેના યુદ્ધમાં અદ્યુત વીરતા અને પ્રયત્ન પરાક્રમ પ્રકાશિત કર્યું હતું તેમણે આ ગૃહકપદમાંથી મુક્ત થવાને માટે પોતાની વડી રાણીને છોડી પોતાની પ્રાણપ્રિય કમનાદેવીને માટે આ સરોવરને તટે એક શોભાપમાન મહાનમ બધાવ્યો હતો તેઓ પોતાનું ગભ્ય તમાકુમાં અમરસિહને પાઓરી મત્રીના હાથમાં સોંપી ઉક્ત ચિત્તવિનોદિનીના પ્રેમમાં લુપ્ત બની અત્યંત પ્રમાદી જીવન ગાળવા લાગ્યા; પરંતુ ત્યાં પણ તેઓ શાંતિ પામી શક્યા નહિ તેમના પુત્રો તોફાન કરવા માડ્યા તેથી તેઓ તે સ્થાન છોડી શીઘ્ર પાટનગરમાં આવ્યા અમરસિહે સુવાવસ્થાની ચચળતાથી એક મહો ભત્ત હાથીને નગરમાં છોડી મૂક્યો આ કિવા કોઈ ઈતર કારણથી મત્રીએ કુમારનો તિરસ્કાર કર્યો, આથી ક્રોધે ભરાઈ રાજકુમારે મત્રીનું ઘોર અપમાન કર્યું આ હકિકત મહારાણાને શને પહોંચી પોતાના પુત્રનું આત્મ દુર્વર્તન જોઈ મહાગણા પોતાના મનમાં અત્યંત શકિત થયા અને અમરસિહને ઉચિત વિદ્વા કરવાને માટે પોતાનો એકાંત વામ છોડી, માર્ગમાં ચિતોડપુરીનું દર્શન કરી ઉદયપુર આવ્યા, પરંતુ નિહુલ્લિ અમરસિહે પોતાના પિતાના આગમનની પણ વાટ જોઈ નહિ તેણે રાણાનો પ્રમાદ તથા અધર્મનો વિચાર કરી અને પોતાની માતાની આગ્રા સાલળી પિતાની સાથે વૈર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તે શીઘ્ર જુદીમાં પોતાના મામા દાડારાજની પાસે ગયો અને દશદળર શસ્ત્રમજૂત સૈનિકોને પોતાની સાથે લઈ પિતાના રાજ્યપર ચડી આવ્યો આ સમયે મેવાડના સરદારોએ પણ અમરસિહને મહાપદ મંજૂર હતી અનેક સંગઠિત અને સામંતો આજીવ રાજ્યનો પરિચાલ કરી અમરસિહના પદમાં બંધ બંધાવ્યા રાણા મદામકટમાં આવી પડ્યા આ અનિવાર્ય યુદ્ધમાંથી જયવાનો કેાઇપણ ઉપાય નહિ જોઈ તેઓ અતે અગવહી પરંતુ ઓળંગીને પોતાના રાજ્યમાંથી ગદવાડરાજ્યમાં નાસી ગયા અને ત્યાંના મુખ્ય સાડયિક રાજાને પોતાના પુત્રને મમળવવા માટે ઝોકલ્યો, પરંતુ ગભ્યના અનેક સારદારોની મહાપ

મળવાથી અમરસિંહ ગર્વિત થઇ ગયો હતો તેથી તેણે તેની એક પછી પાત સાલળી નહિ અને ખળભેલો હસ્તગત કરવાને માટે તેણે પોતાની સેના લઇને કમરબેર તરફ કૂચ કરી દિપ્રાસરદારના હાથમા આ નગરનો શાસનભાર હતો આ સરદાર વિદ્વાન અને ચતુર થોદો હતો જે કે વિદ્રોહી અમરસિંહની પાસે મેળી સેના હતી, તથાપિ તે સરદારે રાજકુમારનો સર્વ પરિશ્રમ નષ્ટ કરી દીધો વિક્લમભોરય થવા છતા પછી અમરસિંહ પોતાના પિતાની સાથે સધિ કરવાને તત્પર થયો નહિ, પરંતુ જ્યારે તેણે જાણ્યું કે રાઠોડ લોકો આ વિદ્રોહાનલ શાત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે અને મેવાડના અનેક સામંતો ગુપ્ત રીતે મેવાડનું રાજ્ય હસ્તગત કરવાને પ્રયાસ કરે છે તથા રાણાના સામંતોએ જિજ્ઞાસાના ગિરિમાર્ગની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, ^૧ હારે તે ભયભીત થયો અને પોતાના પિતાની સાથે સધિ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો પછી ઉભયવચ્ચે સધિ થઇ જંગવાન એકલિંગજના મંદિરમા જઈ પિતાપુત્ર ઉભયે સધિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યા આ સધિઅનુસાર એવો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો કે રાણાએ જયસમદ છોડી પાટનગરમા આવવું અને અમરસિંહે તે નિર્જન મહાવચ્ચમા જઈ પિતાના જીવનકાળપર્યંત ત્યાજ નિવાસ કરવો.

રાણા જયસિંહે વીસવર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું સુકુમાર અવસ્થામા તેમણે જે ઉચ્ચ ગુણોનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તે ઉચ્ચ ગુણો જે પાછળથી પછી નેમનામા રચાથી રહ્યા હોત તે તેઓ સુગમતાથી મોગ સેનાના હાથમાથી પોતાના દેશની સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર કરી શકત, પરંતુ સ્ત્રીપરાયણતાએ તેમનું સત્તાનાશ વાળું હતું સ્ત્રીપરાયણતા રૂપી પાપથી મૂઢ બની તેઓ અસત આજ્ઞામુ અને કર્મહીન થઇ ગયા તેમણે ખાસ્યાવસ્થામા જે યશ તથા ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યા હતા તે તેઓ પાછળથી ચિરકાળને માટે જોઇ બેઠા અને જે તેમણે મહાપ્રયત્ન જયસમદ ન બધાવ્યું હોત તે તેમનું નામ પછી મેવાડના ઇતિહાસમાથી લુપ્ત થઇ જત.

રાણા જયસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી તેમના જ્યેષ્ઠકુમાર અમરસિંહ (ખીન્ને) સવત ૧૭૫૬ (૧૦ સં ૧૭૦૦) મા સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા અમરસિંહ નામનું જે મહાત્મ્ય છે તેનો અધિકાર એમનામા હતો એમના પૂર્વજ અમરસિંહની વીરતા અને મહાનતા ધણે લાગે એમનામા હતી, પરંતુ એમને પોતાના પિતાની સાથે જે અત્યંત વૈરભાવ હતો, તેથી મેવાડભૂમિનું ધણું આતરિક બળ નષ્ટ થઈ ગયું હતું જે અમરસિંહે પોતાના પિતાની સાથે વૈર બાધી પોતાના રાજ્યનું બળ નષ્ટ કરી નાખ્યું ન હોત તે મોગલસામ્રાજ્યની અવનતિ થઇ તે વખતે મેવાડભૂમિ પોતાના નષ્ટ થયેલા ગૌરવને પુન પ્રાપ્ત કરી શકત, પરંતુ મેવાડભૂમિ આજ્યહીન હતી, નહિ તે વીરશ્રેષ્ઠ દેશબક્ત રાજસિંહનો પુત્ર જયસિંહ સ્ત્રીપરાયણ શામાટે નિવડ્યો હોત? રાણા રાજસિંહ અને તેમના રાજ્યનું જન્મતા વાચવાથી સ્પષ્ટ રીતે વિહિત થાય છે કે રાજાના આરિય ઉપરજ રાજ્યનું સુખદુઃખ નિર્ભર રહે છે રાજપૂતકુળગૌરવ સ્વદેશાનુરાગી, નીરકેસરી રાજસિંહે પોતાની સ્વભાવસિદ્ધ વીરતા, મહાનતા અને તેજસ્વિતાના બળથી પોતાની પ્રજાના હૃદયમા જનન સ્વદેશાનુરાગ તથા આત્મોર્સર્ગ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેમણે અસીમ સ્વદેશાનુરાગ અને આત્મોર્સર્ગના પ્રભાવથી મોગન પાદશાહની વિપુલ સેનાની વિક્ષેપ અક્ષયધારણ કરી પાદશાહને તેના પુત્રોને તથા તેની રણવિશારદ સેનાને પરાસ્ત કરી હતી પરંતુ તેમના ઉત્તરાધિકારી મેવાડવાસીઓની સહાય અને સહાનુભૂતિ હોવા છતા મેવાડભૂમિને એવી હીન દીનદશામા છોડી ગયા કે ખીન્ને કોઇ વીર હજારે પ્રયત્ન કર્યો છતા પછી આ દુર્દશા માથી તેનો ઉદ્ધાર કરી શક્યો નહિ.

રાજસિંહાસનપર બેઠા પછી થોડા દિનસમાજ અમરસિંહે દિલ્હીના સમાપ્તના ઉત્તરાધિકારી શાહઆલમની સાથે સધિ કરી લીધી આ સધિ કરવામા તેની વિવશજ દૂરદર્શિતાનો ઉત્તમ પરિચય આપણને મળે છે જે સમયે તેઓ પોતાના પિતાના સિંહાસનપર બેઠા, તે સમયથી મોગન રાજવંશમા ભયકર ગૃકનદનો પ્રવેશ થયો હતો મોગનોના રાજ્યની આવી દુર્દશા જોઈ દૂરદર્શી મહારાણા અમરસિંહે ભાવી મોગનસામ્રાટની સાથે સધિ કરી લીધી આ સધિ ગુપ્ત રીતે કરવામા આવી હતી જે સમયે શાહઆલમ સિંધુનદીને પેને પાર ગયો હતો, તે સમયે મેવાડની સેના તેને સહાય કરવાને

^૧ આ મસજી જે કેટલાક સવદેશી રાજાના પત્રમા જળ્યા હતા, તેમા જિજ્ઞાસાના વૈરીસાત, સદુબરના કડ નાસિદ અનેરના ગોપીનાથ અને દેસોરીના સોહાથી પણ દર્શા

માટે તેની સાથે ગઈ હતી આ વખતે શકતાવતસરદાર મેવાડની સેનાના સેનાધિપતિ હતા તેમણે ત્યાં મહાપ્રયત્ન કરીને દાખલ થઈ હતો એમ કહેવાય છે કે આ ઉત્તમ પ્રસંગે દુરના દેશમાં શાહઆન-મની સાથે સંધિ કરી લેવામાં આવી હતી ૧

જે દ્વારા મોગલ રાજકુળનો નાશ થયો અને જે દ્વારા એક દ્વીપવાસી બ્રિટિશસિદ્ધની પ્રભુતાનો માર્ગ આ દુરના દેશમાં મોકલ થઈ ગયો, તે ઘટના વિશે વિવેચન કરતું અત્યંત આપર્યક છે આ વિવેચનપરથી એ અમૂલ્ય રાજનૈતિક તત્ત્વ અપોઆપ વિદિત થઈ જશે આ તત્ત્વના મહિમાથી મોદિત થઈને ભારતખંડે મહાત્મા ટોડે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે—“આ તત્ત્વે અમારી સમક્ષ સંકેતની પેઠે આવીને અમને સાવચેત કરી દીધા છે કે નીતિબળની મહાવિના કેવળ ખડગના બળથી ભારત વર્ષાનું શાસન કરવાથી વિપત્તિમાં પડવું પડશે”

હિંદુઓના વૈરી ઔરગઝેબની શાસનપ્રણાલી લક્ષમાં લેવાથી મહાત્મા ટોડના પૂર્વેકત મ્થનની સત્યતા ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે બનગર્વિત દુરાચારી ઔરગઝેબ પોતાના અસીમ મળપર વિશ્વાસ ગંભીરે ધર્મોત્તમા રાજપૂતોની ધૂણા કરતો હતો આથી તેણે પોતાના તથા પોતાના અતિ વિસ્તૃત રાજ્યના મૂળમાં જોતજોઈ કુહારીનો પ્રહાર કર્યો બળથી અથ જની જવાથી તે પોતાની ખરી અવસ્થાથી પરિચિત નહોતો, પરંતુ આ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે રાજનીતિમાં અંકબરે જે મહાપ્રયત્ન ગમ્યના મૂળ ઉઠા જમાવ્યા હતા, તે રાજ્ય કેવળ ઔરગઝેબનાજ દુરાચરણથી કપાયેના મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે કપાયમાન થતું હતું ઔરગઝેબે એક પળ પછી પોતાના રાજ્યના હિતનો વિચાર કર્યો હોત તો મોગલસામ્રાજ્યનો નાશ આટલો જ નહીં થાત નહિ વિચાર કરવાથી આ વાત ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ બેસે છે કે એક માણસ રાજ્યશાસન ચલાવવામાં ગમે તેટલો ચતુર હોય, રણનીતિમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય, તેને ગમે તેટલી સેનાની સહાય હોય ને તે ગમે તેવા પરાક્રમી હોય, તથાપિ બ્યાસુધી તે પ્રબળો ગ્રેમ સંપાદન કરે

૧ શાહ અને શાહઆલમ બહાદુરશાહની વચ્ચે જે સંધિ થઈ હતી, તેના સંધિપત્રપર શાહઆલમના હસ્તાક્ષર છે અને તેણે સ્વહસ્તે લખ્યું છે કે—“મળના હિતના જે છ પ્રસ્તાવો શ્રીમાને સાદર કર્યા છે અને મેં સ્વીકાર્યા છે તે ઉપરકૃપાથી લાભદાયક ફળ ઉત્પન્ન કરશે”

આ પ્રસ્તાવો નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) ચિતોડનો છોડીદ્વાર કરવો

(૨) મેં હતાં બધા કરવી.*

(૩) શાહજાદાના સમયમાં જે જે મદદો મેવાડની નવતર્ગત હતા તે તે સર્વ પાછા સોંપવા

(૪) સ્વનરસ્ય પાદશાહ અંકબરના શાસનકાળની જેમ હિંદુઓના સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના હિંદુદેવની પૂજા તથા ધર્માનિરણુ કરવા દેવું

(૫) આપ જે રાજકર્મચાનીને પદગ્રાહ કર્યો, તેને મહારાણા ડિચિત્ પછી આદર આપી નહિ.

(૬) હવે હિંદુઓના શુદ્ધતા આપને મહારાણા તરફથી સેનાની સહાય મળવી નહિ.+

* જોડવાને હિંદુઓ અત્યંત ધૂણિત કાર્ય ગણે છે કનૈસ દાઢ જણાવે છે કે ગાયત્રી ઉપર હિંદુઓની જે આતરિક ભક્તિ છે, તે સળધે વિચાર કરવાથી આપણને એક મહાન રાજનૈતિક રિપ્તા માત્ર યાચ છે ૯૦ સં ૧૮૧૭-૧૮ માં રાજપૂતોની સાથે બ્રિટિશસરકારને જે સંધિ થઈ હતી તેમાં જે પ્રસ્તાવો હતા તેમાં જોડવાનું નિવારણ કરવાનો પ્રસ્તાવ પણ હતો:

+ મેવાડની સેના અજમલા પદમાં રટીને હિંદુઓના ગુરુ કરતી હતી, એ વાતની સત્યતાનું સાંજાપર અજમે લખેલો પત્ર સમર્પન કરે છે આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો—

“શાહ અમરસિંહજીને નિવેદન થાય કે આપની અરજ મને ચયાસમયે મળી આપની માતાસબધી સ માચાર વાની મને અત્યંત દુઃખ ઉત્પન્ન થયું પરંતુ લાચાર વિધાતાના લેખની વિદ્યતિ કાંઈ પણ માણસ કરી શકતો નથી અમારા કમ્પાણિસ માં સદા પ્રાર્થના કરશે. જાન રાયસિંહે આપને વિષે એક વાત કરી હતી હ આપને મારા મિત્ર સમતુ છ આપ રાજબત્ત દોવાથી નિમ્નિત રહેજો આપના મહાન પૂર્વજોની સમસ્ત ભૂમિ આપની જ રહેશે પરંતુ હાલમાં આપને એક કતબ જનરવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ છે વિશેષ રૂપાં આપને આપના નોકર તરફથી રાખ્યો અને ભૂજ્યો નહિ આપની રાજપૂત સેનાએ અત્યંતમ શોર્ષ દર્શાવી કીર્તિ સંપાદન કરી છે”

નથી જ્યાસુધી તે પ્રગળે સતુષ્ટ થતો નથી, ત્યાસુધી તે મદિ પશુ પોતાના રાજ્યને દંડ અને ચિર સ્થાયી બનાવી શકતો નથી મહાત્મા ટોડના સમયમા યિગિસ સામાન્ય હિંદુમા જેટલો ફેવાવો પામ્યુ હતુ, તેના કરતા ઔરગઝેબના સમયમા મોગસામાન્યનો વિસ્તાર અધિક હતો વળી તેની પાસે રક્ષાની સામગ્રી પણ અત્યત મોગી અને સુદૃઢ હતી વળી રાજપૂતોની સાથે મોગનોનો શોણિતઅબધ પણ ચાલુ થઇ ચુક્યો હતો રાજપૂત લોકોપર અત્યાચાર કરવામા આવતા હતા તે જના પણ તેઓ તેમના રાજ્યનુ હિત સાધવાને માટે અર્થ અને પોતાના પ્રાણનુ સુદા બલિદાન આપવામા તુગી કરતા નહોતા અરે, તેઓ સિંધુનદીને પેન પાર જઇ કાચુતમા પણ તેમને માટે લડતા હતા અને તે પ્રદેશ મા વિજય પ્રાપ્ત કરતા તતા ભારતવાસીઓ ચિરકાવથી રાજ્યભક્ત રહેતા આવ્યા છે આથી તેઓ રાજ્યનો અત્યાચાર સહન કરીને પણ તેમને માટે પ્રાણપર્ણ કરવાને તૈયાર થતા હતા ભારતવાસીઓની રાજ્યભક્તિ અકબર સારીપેરે સમજી ગયા હતા જતારીર અને શાહજહા પણ અકબરનીજ નીતિ અનુસાર ચાલતા હતા આથી તેઓ ભારતવાસીઓની રાજ્યભક્તિનો મોગ્ય બદલો આપતા હતા પરતુ દુરાચારી ઔરગઝેબ હિંદુઓની રાજ્યભક્તિનો મહિમા સમજ્યો નહિ તે હિંદુઓની રાજ્યભક્તિ અને ઉદારતાનો અવળો અર્થ કરતો હતો તે કહેતો હતો કે હિંદુઓ મારા પ્રયત્ન બળથી ભયભીત થઈ ને મારે શરણે આવે છે તેણે હિંદુઓની રાજ્યભક્તિનો તેમને શોચનીય બદલો આપ્યો જો ઔરગઝેબની ઈચ્છા હોત તો તે સુગમતાથી પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિ મહશુ કરી હિંદુઓની ઉચ્ચ રાજ્યભક્તિ અને ઉદારતાનો ઉચિત બદલો તેમને આપી શકત પરતુ તેણે તેમ ન કરતા પરમ વિશ્વાસુ અને પરમ રાજ્યભક્ત રાજપૂતોની સાથે પશુસમાન આચરણ કર્યું અને અપેક્ષા જજીઆવેરો સ્થાપિત કરી તેમની રાજ્યભક્તિનો અનાદર કર્યો આ ધણિત જજીઆવેરોની સ્થાપના થવાથીજ મોગસ સામ્રાજ્યનો નાશ થયો હતો જો ઔરગઝેબ પોતાના પૂર્વજોની શ્રેષ્ઠ નીતિઅનુસાર ચાલી આ ધણિત મુકર (જજીઆવેરો) સ્થાપિત ન કરત અને હિંદુઓપર કઠોર અત્યાચાર ન કરત તો મોગસ સામ્રાજ્યનું અધ પતન આટલુ શીઘ્ર ચાત નહિ દુરાચારી ઔરગઝેબને સર્વ હિંદુઓને બળા રકોરે મુસતમાન કરવાની અભિલાષા હતી પરતુ રાજપૂતકેસરી રાજસિંહના પ્રયત્ન પરાક્રમની આગળ તેની આ હુદ્દ અભિનાશ પૂર્ણ થઇ નહિ પણ તેમના અવસાન પછી તેણે હિંદુઓને બળાકોરે મુસતમાન કરવા માંડ્યા અને જજીઆવેરોમાથી કોઇ પણ હિંદુ મુક્ત થઇ શક્યો નહિ

ઔરગઝેબ હિંદુઓનો ભય કર વેરી હતો તેના જીવનની પ્રત્યેક ઘટના આ કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરે છે જો હિંદુ પોતાનો ધર્મ છોડી મુસતમાન થતો તેને દુરાચારી ઔરગઝેબ આદરસહિત આશ્રય આપતો અનેક હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ છોડી ઔરગઝેબનો આશ્રય મદણ કરતા હતા આમાના એક ધર્મબળ માણસનુ વૃત્તાત અહીઆ લખીશુ આ વૃત્તાત વાચવાથી ૨૫૦૮ રીતે વિહિત થરો કે આવા ધર્મબળ માણસોને આશ્રય આપીને પણ ઔરગઝેબે પોતાના પગમા કુહારીજ ભારી હતી આ અવિચારી કૃત્યથી જે વિવિધ કુળની ઉત્પત્તિ થઇ તે કુળ તેના વશજોને ચિરકાળપર્થત મોગવણુ પડ્યુ આથી મોગસસામ્રાજ્યના પ્વસનો માર્ગ સાફ થઈ ગયો હતો સિસોદીઆકુળની દનડી શાખામા રાવ ગોપાળસિંહ નામનો એક રાજપૂત ઉત્પન્ન થયો તે ચબલનદીના તટપર આવેલા રામપુર રાજ્યને ઉપભોગ કરતો હતો તેમહારાજાનો માઝલિક હતો એક વખત રાવ ગોપાળસિંહ પોતાની પ્રયત્ન રાજપૂત સેનાને લઇ દક્ષિણમા યુદ્ધ કરવાને ગયો ત્યારે તેણે પોતાના રાજ્યનો શાસનભાર પોતાના પુત્રના હાથમા સોંપ્યો હતો

૧ રામપુર નામનુ એક બીજુ નગર પણ છે તેને રામપુર ટાંક કહેવામા આવે છે અને આને રામપુર બનપુર કહેવામા આવે ૨ રાવ ગોપાળે મસ્તિદ્ધ ચદાવતોગમમા જ મ લીધી હતો ચદાવત કુળના આધકાર મા આ કુળરૂપ ભૂમિ દીર્ઘકાળપર્થત રહી હતી પછી રાજા (દ્વિતીય) જજીસિંહે પોતાના ભાણેજ અબરાજ કુમાર મધુસિંહને આ ભૂમિ અર્પણ કરી હતી મધુસિંહે સિદ્ધાસનપર બેસી કૃતવતા અને ન્યાયના પરિચ મસ્તકપર લતામદાર કરી રામપુર મદેરા લોકોને આપી દીધો આ રીતે મેહાડનુ એક મધાન અમ પૃથક્ થઈ થઈ ગયું ચદાવત સામતોએ પોતાના પૂર્વજોની આ પ્રાચીન ભૂમિને સપૂર્ણત છોડી દીધી નહોતી તેના અત રથ આમ આવીવા આખૂદ કિલ્લાસહિતના થોડા ભાગને તેઓ સાચવી રહ્યા હતા અનેક કપ્ડો સદન કર્યા હતા પણ તેમણે આ બાચ છોડ્યો નહોતો આ ભાગનો ઉપભોગ તેમણે ૭૦ સં ૧૮૨૧ મુખી કર્યો હતો

તેનો કુનકવંક પુત્ર તે સંવત્તની ઉપજ પોતાના પિતા પાસે નહિ મોકલતા પોતેજ સ્વાદા કરી ગયો ત્યારે
 રાવ ગોપાલસિંહે પાદશાહને પોતાને ન્યાય અપાવવા માટે પ્રાર્થના કરી ઉમા મૂર્ખ ગાજુમાર પોતાના
 પિતાના તથા પાદશાહના ક્રોધાગ્નિથી મુક્ત થવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યો ઘણીવાર વિચાર કર્યો પછી
 તેને એક ઉપાય બઝ્યો આ ઉપાયદાર એ સંકટમાંથી તેની મુક્તિ થઈ આ ઉપાય એ હતો કે તેણે
 દિદુધર્મનો પરિત્યાગ કરી ઈસ્લામધર્મ સ્વીકાર્યો આથી ઔરંગઝેમે તેનાપર પ્રસન્ન થઈ તેનો
 અપરાધ ક્ષમા કર્યો, એટલું જ નહિ પરંતુ તેને રામપુત્રના રાજ્ય પણ સમર્પણ કરી દીધું. પોતાના કુલ-
 કવંક પુત્રના આ દુષ્ટત્વથી ગોપાળસિંહને અત્યંત તિરસ્કાર આવ્યો અને તેણે તેનાપર બદલા લેવાને માટે
 પોતાની સેનામહિત રામપુરપર આક્રમણ કર્યું, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો નહિ તેના પરાજય
 થવાથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે તેણે રાણા અમરસિંહનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો દુબેટ ઔરંગઝેમ
 આ વાત જાણી અત્યંત ક્રોધિત થયો રાણાએ ગોપાળસિંહને આશ્રય આપ્યો તેથી પાદશાહ તેમને ચિ-
 દ્વેદી ગણવા લાગ્યા અને તેમની હિંમતવાદ તપાસવાને માટે પોતાના પુત્ર અગ્નિમતે માગવાગાજ્યમા
 રહેવાની આજ્ઞા કરી. પાદશાહનો પરમભક્ત એવો એક રાજપૂત પોતાના જીવનચરિત્રમા ઔરંગઝેમ,
 ના ઉમા દુરાચરણનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરી ગયો છે તેણે પોતાના અયમા એક સ્થળે લખ્યું છે કે—“પાદ-
 શાહ પોતાના અત્યંત વિશ્વાસુ અને સદાયક રાજપૂતોપર ક્રિયિત પણ અનુગ્રહ કરતો નહેતો. આ કાળજી
 થી તેની સેવા કરવા માટે રાજપૂતોનો આશ્રય મદ પડી ગયો હતો” પાદશાહને તેની દુબેટતાને બદલે
 આપવાનેજ મહારાણા અમરસિંહે તેની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કર્યું હતું રાણાને સદાય કરવાને માટે
 આનવરાજ પણ સુદભૂમિમા આવ્યા હતા આ વખતે અગ્નિમ નર્મદાના દક્ષિણ તટપર હતો તે
 મહેશમા મહારાષ્ટ્રીઓ નીમસિંધિયા નામના એક રણવિરાટ મહાગદ્દીને પોતાનો સેનાપતિ બનાવી
 ભય કર વિગ્રહ કરી રહ્યા હતા આ ભયંકર અગ્નિ રાત કરવાને માટે પાદશાહ ઔરંગઝેમે અગ્નિ
 મની સાથે રાજ્ય જપ્તસિંહને મોકલ્યા, પરંતુ તેમને રાજ્યતા મળી નહિ પાદશાહના ક્રોધ અત્યાચારથી
 તે સમયે બારતના સર્વ દેશોમા વિગ્રહાગ્નિ પ્રદીપ થઈ રહ્યો હતો. પાદશાહ વૃદ્ધાવસ્થામા પ્રવેશ કરી
 મુક્યો હતો, તેથી સર્વ લોકો મોગલોના દાસત્વપીજન તરફ ઇન્નલિન્ન કરી નાખવાનો ઉદ્દેશ કરવા
 લાગ્યા પાદશાહ તે કયા ક્યા સભાળે કયા કયા ભાગની રક્ષા કરે? કેનું કેનું દમન કરે? એક તરફ
 મહાપરાક્રમી મહારાષ્ટ્રીઓ વીરકેસરી શિવાજીના મંત્રથી હીણિત થઈ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે
 આલસ્યની પેઠે ધીમે ધીમે પ્રયત્ન મૂકી ધારણ કરી રહ્યા હતા અને બીજી તરફ પીડિત અને દુઃખિત
 રાજપૂત લોકો મોગલરાજ્યથી અલ્પિત થતા જતા હતા આથી પાદશાહ અત્યંત ભયગ્રીત અને
 બ્યાકુલ થયો, પરંતુ આ સંકટમાંથી તેનો ઉદ્ધાર થયો નહિ તેની વૃદ્ધાવસ્થા જોઈ તેના પુત્રો મોગલ-
 રાજ્ય પોતાપોતાના અધિકારમા લેવાનો પ્રયત્ન કરતા લાગ્યા અને તે માટે ગમે તેવા ભયંકર સંકટો
 સંદન કરવાને—ઔર પ્રાણપાંજી પણ કરવાને તૈયાર થયા આ સર્વ દારુણ સંકટોથી પીડિત થઈ, પચાસ વર્ષ-
 પૂર્વત ભયંકર રાજનીતિથી રાજ્યસંસ્તન થવાથી પાદશાહ ઔરંગઝેબ પોતે વસાવે તા ઔરંગઝેબ નગરમા
 ૪૦ સં ૧૭૦૭ મા (જિઝાદની નવમી તારીખે) આ લોકને ત્યાજ કરી યમદાર પહેંચી ગયો જે
 દિવસે તેણે મરણ થયું તેજ દિવસે તેના પુત્રચૈત્રાદિમા મહા કોપાદહ મચી ગયો પિતાના મરણનો શોક
 કરવા તે દુઃખી, પરંતુ તે સર્વ તખ્ત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પાટનગર તરફ દોડ્યા અયમ ઔર-
 ગઝેબના પુત્ર અગ્નિએ શહેનશાહત પોતાના અધિકારમા લીધી પછી તે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર સુવતાન
 મોઆઝિમને તેની સેના સાથે પાટનગર તરફ આવતો જોઈ તેનો મનોરથ નષ્ટ કરવાની ઇચ્છાથી ધાન
 અને કોટાના રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઈ તેની અતિ રોકવાને માટે આગ્રામા ગયો મેવાડ, માર-
 વાડ વગેરે રાજસ્થાનના પશ્ચિમ ભાગમા આવે તા સર્વ રાજ્યોના રાજાઓ મોઆઝિમની પતાકાની
 આવીને એકત્રિત થયા આ સર્વ રાજપૂતોને પોતાની સાથે લઈ સુવતાન મોઆઝિમ બન્ન નામના સ્થળે

૧ આ ઇવનચરિત્રમની કહેલોક જગત કનંદ દોડને મળ્યો હતો

૨ પં ૨૭ ૧૭૦૬-૦૭

૩ કેટલાક અગ્નિ દીન, દીન ભારતવાસીઓના હિતને માટે ચિંતા કરતા હતા અને લજ પણ કરે છે આ
 સર્વ ભારતદેશીઓમા મહાત્મા દાંડ એક છે તેમને ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું તે માટેજ તેઓ એક હતા એમ

અગ્નિમની સેના સામે આવી ઉપરિથત થયો અગ્નિમનો સખ્ત પરાભવ થયો અને તે ધાત તથા કોટાના રાજા તથા પોતાના પુત્ર બેદરખતની સાથે સમરભૂમિમા માર્યો ગયો હવે મોઝાઝિમ સંપૂર્ણત નિષ્કટક થયો અને તે શાહજાનમ બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પિતાના તખ્તપર વિરાજમાન થયો

મોઝાઝિમમા અને સદગુણો હતા આ સદગુણોથી મોહિત થઇ રાજપૂતો તેનાપર પ્રેમ કરતા હતા વળી તેનો જન્મ પણ રાજપૂત સ્ત્રીના ગર્ભથી થયો હતો, તેથી સર્વ રાજપૂતો તેનાપર સુપ્રસન્ન હતા એ સુનતાન મોઝાઝિમ હિંદુદિતૈરી સાહજાનની પછી મોગલસિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થાત તો વીરવર બાબરે સ્થાપન કરેલુ રાજ્યરક્ષ આટની શીખતાથી ભારતભૂમિમાથી નિર્મૂળ થાત નહિ જે આમ થાત તો આજપર્યંત મોગલો તખ્તેતાલિસપર વિરાજમાન થઈ એસિયાના એક પ્રખ્યાત રાજ્યના સ્વામીતરિકે જગતમા પ્રસિદ્ધ થાત પરંતુ તેના ભાગ્યમા શીખતાથી નાશ થવાનું લખ્યું હશે નહિ તો ઔરંગઝેમ જેવો દુર પાદશાહ મોગલસિદ્ધાસનને કલકિત શામરો કરતો લોકો ઔરંગઝેમને નરરાદાસ ગણતા હતા અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો

બહાદુરશાહ સહાર કરવાને માટે યોદ્ધાથી પ્રયત્ન કરતા હતા મોગલવશમા ઔરંગઝેમ અત્યંત દુષ્ટ પાદશાહ થયો તેના પૂર્વજોએ વિસ્તૃત ભારતવર્ષમા પોતાનું રાજ્ય ચિરસ્થાપી રાખવાને માટે જે શ્રેષ્ઠનીતિનો આશ્રય લીધો હતો તે નીતિના મસ્તકપર મહોનમન ઔરંગઝેમને લતાપ્રહાર કર્યો તે ભારતનો પાદશાહ હતો ત્રણ બાજુએ સમુદ્રથી ધેરાયેલી અને ગગન સાથે વાર્તાપાપ કરતા પર્વતોથી યુક્ત એવી ભારતભૂમિ તેના ચરણોમા પડી હતી જે તેની ઇચ્છા હોત તો તે શ્રેષ્ઠનીતિનું અવલંબન કરી વિશ્વાસુ રાજપૂતોને ભગીરા તથા નાના રાજ્યો આપી સગૃહ અને ઉત્સાહિત કરી શકત, પરંતુ હિંદુમત્યોના તેના કઠોર દ્રેષે તેને કેઇ પણ પ્રકારનું ઉત્તમ કાર્ય કરવા દીધું નહિ વીરવર બાબરે જે હિંદુઓને સર્વદા સગૃહ રાખવાના પ્રયત્નો કર્યો હતા, જેની માનભર્યાદા આટન રાખવાને માટે અકબર વગેરેએ સાતત ઉદ્યોગ કર્યો હતો, તે લોકોના હૃદયમા ઔરંગઝેમના અત્યાચારોએ જે ભયંકર ધાવ ઉત્પન્ન કર્યા તે કદિ કોઇથી પણ રૂઝાઈ શક્યા નહિ આ ભયંકર ધાવની કઠોર પીડાથી દુઃખિત થઇ રાજપૂતોએ પાદશાહને વિપરક્ષ ધારી તેનો પરિત્યાગ કર્યો અને તેની સાથેના સર્વ સબધ છોડી દીધો રાજપૂતપ્રેમી બહાદુરશાહ કદાચ આ ધાવ રૂઝાવી શકત પરંતુ તેની કારકીર્દી અતિ અલ્પ સમયમા સમાપ્ત થઇ ગઇ તેથી તેને સફળતા મળી નહિ જે કે તે ગુણવાન હતો, પરંતુ રાજપૂતોએ તેનાપર સંપૂર્ણ ભરોસો મૂક્યો નહિ દીર્ઘકાળના પરિચયથી તેમના હૃદયમા એવો દૃઢ નિશ્ચય થઇ ગયો હતો કે મોગલો અવિશ્વાસપાત્ર અને નિબુર છે તેમણે ભયંકર રીતે રાજસ્થાનનું સંપૂર્ણ સ્થાન યુરી લીધું છે અને બહાદુરશાહનો જન્મ પણ મોગલનું માળ થયો છે, તેથી તે પણ પોતાના જાતિબંધુઓના જેવો નીવડે તેમા કાંઈ આશ્ચર્ય નથી આવા વિચારથી રાજપૂતોએ માહેમાહે સધિ કરી અને પોતાની રક્ષા કરવાને ઉપાય મોગલો બહાદુરશાહ તેમને સગૃહ કરવાને માટે અનેક મેળા કરી અકબર વગેરેના ઉદાત્ત ઉદાહરણો દર્શાવી પોતાની સાથે સબધ રાખવાને તેમને બહુ આશ્ચર્ય કર્યો પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા (૭૦ સં ૧૭૦૮-૧૦) રાજપૂતોના મનમા જે દૃઢ નિશ્ચય બધાઈ ગયો હતો તે કેઇ પણ ઉપાયથી ટળ્યો નહિ તેઓ પૂર્ણ રીતે સમજી ગયા હતા કે મોગલોપર મને તેટલો ઉપકાર કરવામાં આવશે તે અને તેમને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવામા આવશે તે ખતાયે તેમની કૃતધનતા અને નિબુરતા જશે

અમારું કહેડું નથી પરંતુ તેમના હૃદયની ઉદારતા એજ તેમની શ્રેષ્ઠતાનું ડાહ્યું છે તેઓ ભારતને માટેજ જગતમા અવતર્યા હતા અને તેઓ ભારતનું હિત કરીનેજ ગયા છે એકે તેમનો મહાન સક્ષય સંપૂર્ણ રીતે પાર પડ્યો નથી તોપણ તેઓ ને કરી ગયા છે તે કાઈ થોડું નથી તેમનો ભારતસત્તાને ઉપર જે ઉપકાર કર્યો છે, તે માટે તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત તેમની દેવપેઠે પૂજા કરશે બીજો કોઈ વિદેશી તેમની પેઠે આ અગત્યો ભારતસત્તાનેના પ્રાચીન ગૌરવનું સ્મરણ કરી તેમની આધુનિક અરોગતિને માટે શોકાન્નત થશે ? તેમને ભારતવર્ષના દિવને માટે કરી ચિતા લટી તેનું પ્રત્યેક પ્રમાણ આ પવિત્ર રાજસ્થાન નો ગ્રંથ છે

નહિ આથી તેમણે બહાદુરશાહના કોઈ પણ આગ્રહપા લક્ષ્ય આપ્યું નહિ બધીરે મોગલપાદશાહનો હત તેમની પાસે ગયો ત્યારે તેમણે કેવળ એટલોજ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “ દેવતાથી વિમુખ થવાને લીધે લોકોને મતિભ્રમ થયો છે ” ગજપૂતોનો આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળી પાદશાહ શીઘ્ર સમજી ગયો કે ગજપૂતોના તરફથી લવિષ્યમા સહાય મળવાનો સંભવ ઘણો ઓછો છે થોડા વખતમા પાદશાહને પોતાના બધું કામબક્ષની સાથે લાયજર ઝગડો ચડ્યો કામમહે પોતાને દક્ષિણમા પાદશાહ-તરફે જાહેર કર્યો બહાદુરશાહને આ વિદ્રોહ દાખી દીધા વિના શીખોનું દમન કરવાને માટે ઉત્તર-મા જવું પડ્યું ચુરુ નાનકે આ વિકરાળ અને પરમ પરાક્રમી જાતિની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી શીખ શામ્લીની ઉત્પત્તિ શિખ ઉપગથી થઇ છે એમ કહેવાય છે કે ઓક્સસ નદીના તટપર શાકદીપના પ્રાચીન જિતકુલમાથી આ જાતિનો ઉદભવ થયો હતો પછી તે ધરવીમનની પાંચમી શતાબ્દીમા ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરી તેના પાશ્વર ભાગમા આવી વસી ચુરુ નાનકના મહામ ત્રથી દીક્ષિત થઇ તે કાળ પછી એક સતાબ્દીમા શીખોએ પોતાની રક્ષા કરવા યોગ્ય બળ, ચાતુર્ય તથા પરાક્રમ પ્રાપ્ત કર્યું અને પોતાને સ્વાધીન પ્રજાનરીકે જાહેર કર્યો બહાદુરશાહના શાસનકાળમા અખિય મોગલસામ્રાજ્યમા કેવળ શીખજાતિજ એવર્તન થઇ હતી તેમનું દમન કરવાને માટે પાદશાહ પોતાની સેનાસંહિત પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો તે યુદ્ધ કરવા જતો હતો તે વખતે અબર અને માગવાડના રાજાઓ શીઘ્ર તેને જઇ મળ્યા, પરંતુ તેઓ તેની સાથે કાંઈ બોલ્યા વિના તેમજ તેની આસા લીધા વિના ત્યાંથી પાછા ફર્યા તેમના મન આ સમયે શા કારણથી બદલાઈ ગયા તે કાંઈ સમજી શકાતું નથી, પરંતુ કેટલાક ઐતિહાસિકગ્રંથોપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ પણ શીખોની તેજસ્વિતાનું અનુસરણ કરી સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરતા હતા.

મોગલસામ્રાજ્યની આગી હીન અવસ્થામા પગકમી શીખોનું દષ્ટાંત લઇ રાજપૂતોએ પણ મોગલોની આધીનતાથી શુષ્કતા તોડી નાખવાનો વિચાર કર્યો પાદશાહે તેમને શાંત અને સંતુષ્ટ કરવાને માટે બધીરે પોતાના જ્યેષ્ઠકુમારને તેમની પાસે મોકલ્યો, ત્યારે તેઓ પાદશાહની આજ્ઞાનું ઉપાધન કરી શકયા નાહ, પરંતુ તેઓ સપૂર્ણ રીતે શાંત થયા નહિ તેમને શાંત કરવાને માટે પાદશાહે અનેક વાર યત્ન કર્યો, પરંતુ તેને એક પણ પ્રયત્ન ફળીભૂત થયો નહિ અબર અને મારવાડના રાજાઓ પાદશાહની આજ્ઞા લીધા વિનાજ તેના શિબિરનો પરિત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા અને ઉદયપુરમા રાણા અમરસિંહની પાસે જઈ પરસ્પર સહિ કરી વીધી આ રીતે રાજસ્થાનના ત્રણ મહાબળ એકત્રિત થયા સ્વતંત્ર થયેલા રાઠોડ અને કુશાવહરાજપૂતો દીર્ઘકાળ પછી ગજપૂતકુલચૂડામણિ પરમ પવિત્ર સિસોદીઆવીરોની સાથે એકત્રિત થયા હવે તેઓ એકમા બેસી ભોજન કરવા લાગ્યા અને વૈવાહિકસંબધ પણ એક બીજાની સાથે જોડયા મહારાણા તરફથી એકત્ર બેસી ભોજન કરવાનું તથા વૈવાહિકસંબધ જોડવાનું મન્માન પ્રાપ્ત થવાથી અબર નથા મારવાડના રાજાઓએ જાતિ ઉન્નાસથી સહિ કરી સહિપત્રપગ હસ્તાક્ષર કરતી વખત ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ પોતપોતાના ઇષ્ટદેવતાનું નામ લઇ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “આજથી અમે કદિ મોગલપાદશાહની સાથે વૈવાહિક ક્રિયા રાજનૈતિક અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રકારનો સંબધ રાખીશું નહિ વળી સિસોદીઆકુવની કુમારીઓ સાથેના વિવાહથી જે સનાતનોની ઉત્પત્તિ થશે તેને ઉચ્ચ સન્માન આપવામા આવશે, પુત્ર થશે તો તે રાજસિંહાસનપર બેસશે અને પુત્રી થશે તો તેને ઉચ્ચ રાજકુલમા અર્પણ કરવામા આવશે, તેને પ્રાણતસુધી પણ મોગલોના હાથમા સમર્પણ કરી અમારા કુળને કલંકિત કરીશું નહિ ”

સિસોદીઆકુવ તરફથી ઉચ્ચ પ્રકારનું સન્માન મળતા રાઠોડ અને કુશાવહરાજાઓએ મોગલોની બેદીમાથી મુખ થવાની ઇચ્છાથી સહિપત્રપર હસ્તાક્ષર કર્યો, પરંતુ દીર્ઘકાળથી ચાલી આવેલી રીતિનું અગ્ન થતા જે વિષમય ફળની ઉત્પત્તિ થઇ, તેથી રાજપૂતોના નાશ થયો અબર અને મારવાડના રાજાઓએ પોતાના વર્તનમા જે પરિવર્તન કરી નાખ્યું તેથી રાજ્યમા મહાભય કર ઝગડો ઉત્પત્ત થયો અને તે સુગમતાથી દૂર થઈ શક્યો નહિ આ ઝગડો નિવૃત્ત કરવામા જે મધ્યસ્થ થયા તેના કટોર સ્પર્શથી સમસ્ત રાજસ્થાન પાંચમાઇ થઈ ગયું આ સ્પર્શ મોગલોની જલ્દરથી પણ વિશેષ કટોર આ સ્પર્શ મહારાષ્ટ્રીઓના હાથ ઉક્ત ત્રણ ગજાઓના બળે બાબરના મહા પ્રયત્ન મિહામનને બુમિભેડ

કરી નાખ્યુ પણ આ સમયે જે શત્રુઓએ તેમના વરમા પ્રવેશ કર્યો તેમનાથીજ રાજપૂતોનો નાત થયો જે દિવસે હિંદુવેળી ઔરંગઝેમે રાજપૂતકુટુંબક ગતનમિહતે તેના પિતાના કોષાગ્રિયા બચાવવાને માટે આશ્રય આપ્યો, તે દિવસે હતાશ થયને ઝોપાપસિદ્ધ ઉદયપુરના મદારાણુ શાહુ મહંમુદ ક્યુ નમપુર હમગત ઝરવાને માટે મદારાણુ અમગસિદ્ધ તત્પર થયા, પગે સાસાગિક અનેક કાયોના બોમને લીધે તેઓ આજપર્થ ત તે કાર્ય સિદ્ધ કરી શકયા નહોતા. હવે બ્યારે રમીક અને કુશાવદસજાઓએ તેમની સાથે સધિ કરી, ત્યારે તેમને તેમની સદાયથી પોતાનો પૂર્વોત્ત સકળ સિદ્ધ કરવાનો વિનાશ કર્યો પણ તેમનો એ સકળ સિદ્ધ થઇ શક્યો નહિ મુસલિમખાએ તેમનો સર્વ ઉદ્ધોગ નિષેધ કરી નાખ્યો મુસલિમખાના વિજયના સમાચાર પાદશાહને કાને પેલે-યા કે તગતજ તેણે તેને ઉચિત પારિતોષિક આપ્યુ મુસલિમખાએ પાદશાહ પાસે દૂત મોકલ્યો હતો તેણે પાદશાહને આ વિજયના સમાચાર કહેતા એક બીજુ વૃત્તાન પણ કહ્યુ આ વૃત્તાનનો ભાવાર્થ એ હતો કે -

“ રાણુએ પોતાનુ રાજ્ય ઉત્તર કરી પર્વતમાયામા જઈ વસવાની દદ પ્રતિજ્ઞા કરી છે ” આ ઉભય સમાચાર સાંભળ્યા પછી થોડા દિવસમા પાદશાહે એક ત્રીજી વાત સાંભળી આ વાત એ હતી કે રાણુના સુમનદાસ નામના કર્મચારીએ પુરુષમંડવના શાસનકર્તા ફિરોજખા ઉપર આક્રમણ કર્યુ છે અને આ આક્રમણનો પ્રતિરોધ કરવાનુ સામર્થ્ય ફિરોજખામા નહિ હોવાથી તે અત્યત દુઃખિત તથા પીડિત થકેને અજમેર નજી નાસી ગયો છે આ વાત સત્ય હતી, પરંતુ વીર જુમખના વશજ સુમનદાસ આ પ્રમત્તના યુદ્ધમા મોથો ગયો હતો કે ફિરોજખા નાસી ગયો છે એ વાત સાંભળી પાદશાહ અત્યત દુઃખિત થયો પહેલી બે વાતો પણ તેને સત્ય જણાવા લાગી વળી જે સાદસિક અને બળવાન દુર્ગાદાસ ઔરંગઝેબની સાથે વેર કરનાર તેના પુત્ર અકબરને હમજા વિધે અને વિપ તિઓની વચ્ચેથી લઈ જઈ નિરાપદ મ્યારે પહોંચાડી આ-ના હતા, તેજ આજે પાદશાહની સામે આથ લીડવાને પોતાના સર્વ રાજપૂતોની સાથે રણુખમિમા આ-ના હતા તેમના રાજ્ય આ વખતે તેમનુ પાલનપોષણ કરી ન શકવાથી તે ઉદયપુરમા આ-ના હતા રાણુએ આદરમહિત તેમને પોતાની પામે રાખ્યા અને એક દિવસના પાચમે રૂપિયાનો પગાર તેમને નિયત કરી આપ્યો આ સર્વ રાજપૂતોના એકત્રિત થવાથી જે મદારાણુની ઉત્પત્તિ થઈ, તે બદારશાહના સમયમા કાષપણુ ફળ ઉપજાવી શક્યુ નહિ શાહઆનમને દૂર અને ખુની માણુએ વિષપાન કરાવ્યાથી તે મરણ પામ્યો ૪ ત્યારપછી રાજપૂતોએ મોગનેલી સામે આથ લીડવાના કાનનો આરભ કર્યો હતો બદારશાહ સરસ સ્વભાવનો પાદશાહ હતો પરંતુ દુભાવનશાત તેના પિતાના અસખ્ય પાપોનુ ફળ વજસમાન બની તેના મરતક પર પડ્યુ પાપી પિતાના અપરાધોનુ ફળ પુરુષવાન યુવને બોગવણુ પડ્યુ બદારશાહની સર્વ આરા નપ્ટ થઈ ગઈ હિંદુકુશથી સિદ્ધવદીપર્થ તનો સમસ્ત દેશ ઔર ગજેબના અત્યાચારથી ત્રાણ ત્રાણ પોકારી રહ્યો હતો બદારશાહે ધાર્યુ હતુ કે હુ આ સર્વ ઉપદ્રવોને દૂર કરી મારા રાજ્યમા સુખ અને શાંતિ સ્થાપિત કરીશ પણ દુર્ભાગ્યનશાત તેની આ આશા ફળીભૂત થઈ નહિ તે છતા પણ બે દૂર ખુનીના હાથમાથી બચી થોના દિવસપર્થ ત તે જીવત રહ્યો હોત તો મોગવસાઆબન્યુ અધ પતન આટલુ શીઘ્ર થાત નહિ બદારશાહ કાર્યચતુર દૂરદર્શી અને સહેનશીન પાદશાહ હતો બે તેના જીવનરૂપી વૃક્ષના મૂળમા

૧ રામપુરના રાજ્ય અને રાવ ઝોપા પસિદ્ધના પુત્રનુ નામ ‘લોકહિતવાદી’ જે નિર્ણયસાગર પ્રેક્ષમા ઘણા રાજસ્થાનના અનુવાદમા હિમનતવ જણાવ્યુ છે

૨ મુસલમાનપર્થતુ અવગળા કર્યા પછી રતનસિદ્ધનુ નામ મુસલિમખા પા વુ દઇ

૩ જે આજા પ્રાપ્ત થવાથી મુગલદાસે આ કૃત્ય કર્યુ હતુ તે આજાપત્ર કર્નલ રોરને એ દસ્તરમાથી ઉપજાવ્યુ મ્યુ દઇ મુસલમાનના પુત્રપર આ આજાપત્ર મોકવવામા આવ્યો હતો આ આજાપત્ર નીચે પ્રમાણે છે

“ સાર્દાર રામસિદ્ધ મુગલદાસ મતિ

લી. મદારાણુ અમગસિદ્ધ

આપની આસપાસની મર્મ મદેશને હમજડ મરી નાખ્યો નાખના પતિવારને રહેવાને માટે બીજુ રવાન આપવામા અવરો વિશેષ દબાકત મેળવવાને માટે ચક્રવત દોહતસિદ્ધને મળ્યો અમારી આજ્ઞાનુ પાલન કરા મા તુઠે કરીશ નહિ.” આ પત્ર ૬ સે ૧૭૦૮-૦૯ મા લખવામા આવ્યો હતો

૪ ખુનીઓએ ૬૦ સે ૧૦૧૨મા શાહઆબને વિષ લીધે મારી નાખ્યો હતો.

અકા ૧ મુલ્યુનો પ્રાગ થયો ન હોત તો તે મેનાના ઉત્તમ, શુભોચી સંસ્તનતત્ત્વ રસાયુ ૮૦૧, ૫૨૫ વિધા-
તાનાં રિધિઅનુસાર તેનું અકામ મુલ્ય થયું તેથી ક્ષીણ મોગસરાજ્યનો અગત થઈ ગયો મોગવ
રાજ્યનો નાડ પ્રવાનુ પાપ તેના મુનિઓનાં શિરપર બંધ પડે છે

જે દિવસે માધુચિત સાધ્યાનામ (બદાદૂરશાદ) વિપ્રાગ અપાળ મુલ્યુને વળ થયો, તેજ દિવસ-
થી માળ્યુ મિહાસન ક્યાર્ડ ગેના મગાંગી કુદની પેડે થયું કપાયમાન થરા લાગ્યું મોગવ
રાજ ૧૧ ઉત્તમધિગંગાએ મેલિયુ (૧) નદીમાં વળે તે મધ્યમાન સિદાસનપર મેમવા વાગ્યા, પરતુ
કાંઈ પણ પા શાદ તેો રિય ગમી કુકો નહિ અતે મગામુનાના સગમ આગળતા વેરા નગમ્યી
દુસેનઅદી અને અમદુ પાપા એ બે મેપાત્રાતાઓએ અવીને મેગનસિદામનને વ્યાપાગની વગતુ
ખતારી દીધી આખર, અખર જાલપીર અને શાદજાના ગતના સિદામનને દૂર સેપદીએ પોતાની
શરત પ્રમાણે ગમે તે માણસને મેપા મુલ્યુ અપાવિયાં ચાતો આવેના ઉત્તમધિગાર ૨ થઈ ગયો તથા
નર્મ અને ન્યામના પવિત્ર મતકપર પાદાધાત થયો જે માણસ ધન આપી ઉક્ત ઉલમ અધુએને
પ્રસન્ન રાખી શકેતો હતો તે લાગતનાં મિહાસન અ પકાળને મધે ભોગવતો હતો પરતુ મેગા દિવસ-
પછી તે સેપદમુલ્યુ તેને પદપ્રપટ કંગ બીજા કાંઈને સિદાસનાર ૮૦૨ હતા આ પ્રકારે મેગતોતુ
સિદાસન અને મેગનવસનાં મદનજાએ મેનઅલી અને અમદુપાખાના હાથમા મધુનળીનત
ખતી મેગનુનાં શોચનાં રિયતિ પ્ર ગિત કરી અંતંગામમા બીન થઈ ગયા જે મમયે રાજસ્થાન-
ના રહે મમ્ય રાજયોનુ બજ એકત્રિત થઈ મેગવરાજ્યની વિરદ નર્મ ૮૦૩ને પ્રવૃત્ત થયું, તે સ
થયે આ સેપદ મુલ્યુએ કંગ ખતીઅને તખ્તપગ ખેસાનો હતો કિદુરૈઓનો બપકા અત્યાચારુ
દીર્ઘકાળથી રાત્રપૂતો સંવન કરવા હતા તેમની સદનવીના અદ્યુત લગી, પરતુ ૮૦૪ તેઓ ઉક્ત ઉલમ
ખાતાઓનાં લઘુ અત્યાચાર સંવન કરી ગયા નહિ કારનમાનાં ગાયતીય અમથા બોઈ હવે તેઓ
મૈન ધાગ્યુ કરી બેસી ગયલા નહિ હવે તેમની મદનગીના મનાપમાન થઈ ગઈ અને તેમના
અતંગા શુભ ગુદો વૈરાગિ પ્રયક લ્યાળીથી પ્રજનિત થઈ ઉપ્યા અત્યાચારી મુસમમાનેએ કિદુ
ગોના દેવમદિરા તોડીને તેને ચાને મરદાદો બધાની હતી હવે રાજપૂતોએ તે મરદાદોને ચૂર્ણ કરીને
મુસમમાનેના ધર્મશુભ મુશાઓનુ અપમાન રવા માડ્યું કિદુઓની સ્વાધીનતા છીનવી લઈ, રાજપૂતો
ના હોદ્દા પુચી લઈ મુદનાઆ અને મજાએને તેમનો અધિકાર સોપવામા આ મે હતો તે હવે મગ-
પૂતોએ-ખાસ મરી રાજે રાજપૂતોએ આ સર્વ હોદ્દાઓ મુદનાઓ અને મરીઓના હાથમાથી છીનવી
લીધા અને પોતાની અગ્રીમ સ્વાધીનતા પુન પ્રાપ્ત કરી જશવતસિદા ૧૧ મુલ્યુ પછી પ્રતાપી રામેડોએ
મેગનોના મસમાથા પોતાના હોદ્દા પુન પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ પ્રકારે તેની રજા કરી હતી અગિતસિદે
માગવામા મેગતોનો સપુર્ણ પરાભવ થયા મગસ્થાનના ઉક્ત રજો રાજપૂત બજ માભર સેરાગના
તદપરએકનિ થયું હતું આ મેનાડ મેનાડ માગવા અને અપરની વચ્ચે આવેલું છે મેનાથી જે કાંઈ
ઉપજ સાધ છે, તે ઉક્ત રજુ બજવાન રાજો માટોમાટે રહેથી તે છે

રાજપૂતોનુ પરાક્રમ અને બજ ધીમે ધીમે વૃદ્ધગન ચતુજ મય પાદશાહે અતે તેમના લીાણ
અગતી ગિતિ વેકવા દર પ્રતિજા મરી અગીગ-ઉન ઉમરાજ અગિતસિદો ગર્વ ચૂર્ણ કરવાને મટે
પોતાની મેનાને સહિ લઈ કુદ કરવા આલ્યો આ વખતે પાદશાહનો કોએરો એક શુભ પત્ર અગિતસિદના
હાથમા પહોંચ્યો પાદશાહે તે પત્રમા લખ્યું દત કે આ મગર સેપદની અખર અમલી તદેદથી લેજો-
પાદશાહે પોતાના મેનાપતિને શિક્ષા કરવાને માટે મુનુને લખ્યું હતું તેનું એક વિસિદુ કારણ હતું
કે પશ્ચાતે ઉક્ત ઉલમ મેપાત્રાતાઓની મદાવથી શહેનશાહત પ્રાપ્ત કરી હતી તથાપિ તે બંને બધુ
એ તેો વાગવા દમાવતા રતા, તેથી તે સારીયે સમજ થયો હતો કે કુ મધ વિસાનમા નર્મ,
રાજ્યમા મને કાંઈ લેખામા ચણ્યુ નથી તે સારીયે બલુતો હતો કે મરિ રાજ્યભોગ વિગમના-
માન છે ઉલમ સેપદખાતાઓની પ્રતિજા દિનરતિનિ વૃદ્ધગન થવા લાગી તેથી પાદશાહના મનમા
લમ ઉત્પન્ન થયો તેજે સેપદોનો અગાગ કરેલી પ્રતિજા લગ મરવાની પ્રતજા તથા મેજા કરી હતી

૧ દુગેનઅ વીએ અગ્રીમ-ઉત્તમ મેગની અને તેના કામા અનુલ્યામાએ કુલજ રત મુખની કપાધિ ધાત્ય
થી હતી

પરંતુ તેમ કરવાથી તો તે સૈયદખુદોની અધિક ઉન્નતિ થઇ આથી પાદશાહના સદેહ તથા ભયનો પાર રહ્યો નહિ સૈયદોનો દર્પ અર્થ કરવાનો તથા સર્વ પ્રકારના ભયમાથી મુક્ત થવાનો ઇતર કોઇ માર્ગ નહિ જોઇ અને તેણે અજિતસિંહપર ગ્રસ્ત પત્ર મોકલ્યો; પરંતુ તેનો ગ્રસ્ત ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ. રાદાશાજ અજિતસિંહે ઉભય સૈયદોની સાથે સધિ કરી લીધી અને પાદશાહને નિયમિત કર તથા પોતાની કન્યા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો આ કાર્ય કરવાથી અજિતસિંહ મોગલોની સલામતિ વિશે સામર્થ્યવાન થઇ ગયા હતા.

જે દિવસે મારવાડની રાજકુમારી સાથે ફર્ખશીઅરનો વિવાહ નિશ્ચિત થયો, તે દિવસથી સ્વેન દીપનાસી ખ્રિદિશસિંહની પ્રભુતાનો માર્ગ નિષ્કટક થઇ ગયો વિનાહસ બધ થવાના થોડા દિવસપૂર્વે પાદશાહની પીઠમા ભયંકર પાકું નીકળ્યુ આ પાકું બહુ વધી ગયું હકીમો અને વૈદ્યોએ તે પાકું કઠારનાને પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યો, પરંતુ તેમનો એક પણ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ ધીમે ધીમે પાદશાહની પીડા અધિક વૃદ્ધિગત થવા લાગી વિનાહનો દિવસ નિકટ આવી પહોંચ્યો, તથાપિ તેને આરામ થયો નહિ વિવાહનું મુદ્દર્ત વ્યતીત થઇ ગયું પરંતુ પાદશાહનો વ્યાધિ નિવૃત્ત થયો નહિ તે અત્યંત દુર્ભય થઇ ગયો પાદશાહની આવી અવસ્થા જોઈ સર્વને ધણી ચિંતા થઈ જે સામગ્રી પાદશાહના વિવાહને માટે તૈયાર કરવામા આવી હતી, તે તેની મરણક્રિયામા ઉપયોગમા આવશે કે શું એવો સર્વને ભય પેદા થયો સર્વ મોગલ અત્યંત વ્યાકુળ થયા લોકોએ ચારે તરફ તેની નિવૃત્તિના ઉપાય શોધવા માંડ્યો આ અવસરે ખ્રિદિશકપનીના સુરતમા રહેતો એક દૂત પાદશાહની સલામત આવી પહોંચ્યો આ એક ઉત્તમ ડોક્ટર હતો ખાસ કરીને તે શસ્ત્રક્રિયામા પૂર્ણ નિપુણ હતો સર્વના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા પાદશાહે તેની પાસે ચિકિત્સા કરાવવાનો નિમ્ત્રણ કર્યો આ ચિકિત્સકનું નામ હંમિટન હતું મહાશય હંમિટને પાદશાહનું આ ભયંકર દર્દ માત્ર થોડા દિવસમાજ નિવૃત્ત કરી દીધું આ ડોક્ટરની ઉત્તમ ચિકિત્સાથી આરામ પ્રાપ્ત કરી પાદશાહે મારવાડની મનમોહિનીની સાથે વિવાહ કર્યો મોટી ધામધૂમ સહિત વિનાહનો સમારણ સમાપ્ત થયો ૨ પછી પાદશાહે એક દિવસ મહાશય હંમિટનને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે -“આપને શું પારિતોષિક જોઇએ છે ?” મહાનુભાવ હંમિટને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે -“જહાંપનાહ” મને દ્રવ્યની અપેક્ષા નથી, મને માનની અભિનાયા નથી અને ઉચ્ચ પદવીની પણ ઇચ્છા નથી હું દુરના દેશથી વાણિજ્ય કરવાને આવ્યો છું આપના રાજ્યમા અમને પગ ચૂકવાનું પથ્ય રચાન નથી, તો આ પ્રસંગે મારી માત્ર એટલીજ પ્રાર્થના છે કે જો આપ મારાપર અનુગ્રહજ કરવા ઇચ્છતા હો તો કોઇ ભૂમિનું દાન કરો અને અમારા વ્યાપારમા અનુકૂળતા મળે એવો પરવાનો આપવાની કૃપા કરો” પાદશાહે સતુષ્ટ થઈ તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી તે દિવસે આ વિશાળ ભારતક્ષેત્રમા ખ્રિદિશપ્રભુતાનું જે ખીજ રોપવામા આવ્યું તે થોડા દિવસમાજ અકુરિત થઇ ગયું અને તેનું વિશાળ રક્ષ બની સમગ્ર ભારતમાં દેવાઈ ગયું આજે તેજ વિશાળ રક્ષની છાયાનીચે અગણિત ભારતસંતાનો વિશ્રાન્ત લે છે આ રક્ષાનો કદિ પણ નાશ ન થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

પાદશાહ ફર્ખશીઅર મહાશય હંમિટનનો ખેદો સ્વદેશાનુરાગ તથા સ્વાર્થત્યાગ જોઇ અત્યંત વિચિત્ર થયો હતો જે હંમિટન દ્વારા તે તે અલગક ધન પ્રાપ્ત કરત, પરંતુ તેણે પોતાના તુરંત સાર્થ-

૧ પાદશાહ ફર્ખશીઅર ગુપ્ત રીતે સૈયદોનું અજિત કરવાની જે યોજા કરી હતી તે સૈયદો અચારુથી જાણતા નહોતા અને તેથીજ તેઓ પાદશાહની તરફથી અજિતસિંહની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા.

૨ આ વિવાહ પછી મેટી ધામધૂમસહિત થયો હતો સર પૉન્ટર ર્કોટે આ વિવાહનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે -

“અમારે ૩૩ કમારોએ કન્યાની તરફથી લલચ કર્યો હતો આ વિવાહ એવી મોટી ધામધૂમથી થયો હતો કે આ સમયપૂર્વે હિંદુઓએ કદિ પણ આ પ્રકારની ધામધૂમ જોઈ નહોતી દીપકમાળાઓને નરત્રમડીનો ઉપદ્રાસ કરી પોતાની પ્રગણિત જ્યોતિષી ચારે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દીધી હતી આ મુખર જ્યોતિની સમગ્ર સર્વ મહો પણ તેજેદીન બની ગયા હતા અમીર-કુબ-કમરના મહાલયમા વિવાહકાયની પરિસમાપ્ત થઈ હતી તે પછી પાદશાહ અનેક પ્રકારના વાદીના નાદ અને અનંત જ્યોતોપની વચ્ચે પોતાની નવીન બેઝમને પ્રામથ્ય ગણિત પોતાના પાદનરમા લઇ આવ્યો હતો.”

નો ત્યાગ કરી, પોતાના સ્વદેશજીઓપર જે મહોપકાર કર્યો હતો તેના ઉચિત બદલો તેને મળ્યો નહોતો જે દેશિનું ત્યાગ કરીને મહાદાસ અને સ્વાર્થતાગને વીધે ભારતવર્ષમાં આજે સ્થિતિશિલ્પ મળ્યું નથી પ્રસૂત છે, તેને પોતાના સ્વદેશજીઓતા તરફથી શું બદલો મળ્યો હતો? કાંઈ નહિ શોધની વાત છે કે જે દિવસે ઉમા મહાદાસાણુ જીવનથી પક્ષી તેના પવિત્ર દેહમાંથી ઉડી ગયું, તે દિવસે તે અતશરીને કબજાતાના એક સાધારણ કચ્છરતાનમાં કાઈ પણ દેવ-માર્ગિના દાહવામાં આવ્યું. ઉત્તર નિર્જન સમશાનક્ષેત્રમાં તે મદાન સ્થિતનો પવિત્ર દેહ પચાણુતોમાં લીન થઈ ગયો, પરંતુ કોઈએ તેમના પ્રત્યે ઉચિત કૃતજ્ઞતા પણ દર્શાવી નહિ.

મારવાડની રાજકુમારી સાથે સમ્રાટને વિવાહ થયાથી સર્વ વેરોએ એમ ધાર્યું હતું કે તે રાજ પૂતોતરી સાથે સર્વોચ્ચદાર રાખશે, પરંતુ તેમની આ આશા ફળીભૂત થઈ નહિ આ વિવાહ થયા પછી મોઢા દિવસમાં જ રૂબરૂથી બે જીઆવેરાની પુનઃ આપના કરી હતી ઓરંગઝેબે આ જીઆવેરા પસંદ કરવામાં જે કંઠેરતા વાપરી હતી, તે કંઠેરતા રૂબરૂથી વાપરી નહોતી, તથાપિ હિંદુઓના જીઆવેરાનું નામ સામાજિકતાજી પુનઃ કોપથી ઉત્તર બની ગયા મોઢાની ઉપર તેમનો જે વેરો અનુરાગ રોડ હતો, તે પણ રૂબરૂથી રચાવન કરવા જીઆવેરાથી નામને રૂબરૂ થયો. તેઓ થયાર્થ પ્રકારે સમજાવ્યા કે મોઢાને કદિ પણ હિંદુઓનું કમ્યાણ કરી શકનાર નથી. તેઓ હિંદુઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યા વિના કદિ પણ રહેનાર નથી.

ઉમા ઉમા સૈયદખાનખાન સામર્થ્યનું હરણકરવાને માટે શીશુલદય રૂબરૂથી બેરોડગંગેના નદીના વડીલ કદાપત ઉમ્મદખાને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો એમ કહેવાય છે કે આ દિવાન દેરા, કાળ અને પાતાપાત્રનો વિચાર કર્યા વિના હિંદુઓના કંઠેર અત્યાચાર કરવા લાગ્યો. આ નવો દિવાન નિયુક્ત થતાની સાથેજ પુનઃ જીઆવેરાની આપના થઈ હતી જે કે આ કર પ્રતિવર્તની ઉપજ ઉપર ચણાજી એકાદો દેવામાં આવતો હતો. જે કે બૂધા, લગ્ન અને દીન તથા દરિદ્રવેદોને આ કરમાંથી મુક્ત ગણનામાં આવ્યા હતા. તથાપિ 'આ કર કાફિરાની પામેથી' લેવામાં આવતો હોવાથી હિંદુઓને પણ ખોટું લાગ્યું. આ દુનિયામાં એવો કોણ માણસ છે કે જે અત્યાચારક લેવામાં આવતો કર ખુલીથી આપે? હિંદુઓ પોતાના ગળને મનુષ્ય નહિ પરંતુ દેવ ગણે છે, પણ હિંદુઓ જીઆવેરાથી પીડિત થઈને પાદશાહને હવે પિશાચ પ્રજ્વળા વાગ્યા આ વાચારનું આ વૃદ્ધાત સાકળી આપશે નેમ્મ થઈ જાય છે.

રાજવાડનાની ખીજ ન બગના વિસ્તૃત ગમ્મ મારવાડમાં પહોંચવારે આ કરની રચાવના કરવામાં આવી ત્યારે રાણા અમરસિંહના જીઆવેરા આ વાત આવી અને તેથી તેઓ અત્યંત ક્રોધિત થયા સંધિના કરાને બેઠા કરવાને માટે મારવાડના ગમ્મ અમરસિંહને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તેથી રાણા અમરસિંહ સેધ પણ હતાશ થયા નહિ તેઓ પોતાના જ બગ અને પોતાના જ પરાક્રમ ઉપર લગ્નના રાખવા લાગ્યા. ત્યારપછી તેઓ સમગ્ર રાજપૂતખાનની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે દહેરમિતિ થયા. રાણાજી કેવા આતુર અને કેવા ઉત્સાહથી પોતાનો સર્વ નિદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા, તેનું એક વિચિત્ર પ્રમાણ પણ ઉપરના થાય છે એક સંધિપત્ર આનું પ્રમાણ છે કે પાદશાહ રૂબરૂથી બેરોડગંગેના

૧ પાદશાહ રૂબરૂથી બેરોડગંગેના ૧૩ રૂબરૂ લેતા હતા

૨ જીઆવેરાની રચાવના થયા પૂર્વે રીડ મજદાર તેમના (૨૪૫ કર) લેવામાં આવતો હતો. સમ્રાજ-સિંહની કબજા બાબતે લગ્ન થઈ રહીને હિંદુઓ ઉપર આ કર લગાડ્યો હતો. જે કે આ કર જીઆવેરાના લેવા સમ નહોતો, તથાપિ હિંદુઓના હલકામાં એવી વિદેશ ઉત્પત્ત થતો હતો.

૩ આ સંધિપત્ર 'આઈનાબ-ના' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે તે નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) સમ્રાટ હાલ સ્થિતિની મનસુખદોરી અપને અપાવી

(૨) પાદશાહના હાથના પંચશણ પ્રમાણપત્રથી એવી પ્રતિષ્ઠા સિદ્ધ થઈ છે કે — દૂર પડી જીઆવેરા નહ કરવામાં આવશે અને તેને પુનઃ મદિ પણ રચાવન કરવામાં આ રહે નહિ, માટે કોઈ પણ મકારે આ પ્રમાણમાંથી સેવો નહિ તેને એકદમ દૂર કરવો

મહારાણીનો સાથે આ મધિ કરી હતી આ સધિના ણીજ કગરમા જાણ્યાવેરે માફ કરના મળ્યું છે ઉત્તેજ છે

આ સધિપત્ર આઘોપાન્ત વાયવાથી અદારમી રાતાપ્તીના પ્રારભમા રાજપૂતો અને મોગોની અનરથા કેવી હતી તે ઉત્તમ પ્રકારે વિદિત થાય છે સધિનું નામ સાબળતાજ રાજપૂતકુળશિરોમણિ ગાલા અમરસિદને અપમાન થયું હોય એમ યાચે છે, પરંતુ જે વિચાર કરવામા આવે તો એ પ્રકારની ચિંતા શીઘ્ર દૂર થાય છે આમો કરાર વાયવાથી સારી પેઠે વિદિત થાય છે કે આ સાધથી રાણાજી ને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ થઈ નહોતી કારણ કે એ કગરમા ગણ્યુ પાદશાહના રાજ હોય એમ સૂચિત થાય છે અમરસિદને “સાત હજારી મનસખદાર” નિયુક્ત કરવામા આયા હતા, તે પરથી તે મની તેજગ્વિતા અને પ્રતિભાનુ પ્રમાણ મળે છે વળી તમણે રાજ્ય, ધન વિગેરે છોડી વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો, પરંતુ કાદની આધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો અનેક રાજપૂતોના વિચાર તેમના વિચારથી ભિન્ન હતા. ધાણુરથાણી લોકિકસન્માનના સબધમા રાજસ્થાનના ઇતિર દેશો મેદાસની સમાન કદાએ પળેપળે ગયા હતા પદની તુલ્યાવાયથી સર્વ ગજપૂતોએ મોગોને પોતાના રાગી માન્યા હતા અને મોગોએ આધીન રાજ્યોને સન્માન આપતા હતા, પરંતુ સ્વાધીનતા અને જ્ઞાતીયગૌરવના બદનામા જે સન્માન મળે તે શા કામનુ છે ? હજારો સન્માનેથી યુક્ત યદ્યજ્ઞમે વિજેતાઓના જોડા ઉચકવા પડે તેમનું આ જગતમા શું મદદર છે ? વળી વિજેતા તરફથી રિજિતજનને જે સન્માન મળે તેનું પ્રયોજન પણ શું ? અને તેનો અર્થ પણ શું ? આ સન્માન વિરખનામા છે આ સન્માન અસારતા, કાયરતા અને પરાધીનતાનો પ્રકાશમાન આદર્શ છે રાજસ્થાનના ઇતર સર્વ રાજપૂતો આ સન્માનથી પોતાને સન્માનિત સમજતા હતા, પરંતુ વીરવર બાપ્પા રાવવના વશજોએ આ સન્માનને ઠેકરે માયું

(૩) દક્ષિણ મઠિ જે એક હજાર સદોડ સ્વાદાની સહાય લેવામા આવે છે તે માફ કરતી
(૪) મુસલમાનોએ હિદુઓના જે ધર્મમંદિરો તોડી નાખ્યા છે તે પુન બનાવી આપવા અને હિદુઓને સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના ધર્મની ચર્ચા કરવા દેવી

(૫) મારા મામા, કકા, બાપા, બાપા સરદારો જે આપની પાસે આવે તો તેને કોઈ પણ પ્રકારનો આક્રમ અથવા ઉત્તેજન આપ્યું નહિ

(૬) દેવધ, વાસરાડા કુમરપુર શિરડી તથા અન્યાન્ય ભૂમિપતિઓની ઉપર અગાધ આપિપ થ રહે, તેઓ બારેબાર આપની મુલાકાત કરી રહે નહિ, મરી મારફતેજ તેમની મુલાકાત થવી જોઈએ

(૭) મારી પસે જે ફાજ છે, તે સરદારોની છે પાદશાહને જ્યારે આવવપ્રત્તા પડે, ત્યારે નિયત સમયને મઠિ તે આપમામા આવશે જ્યાંસુધી અમારી સેના પદશાહને સહાય કરવાને રહેશે ત્યાંસુધી તેના પગાર વગેરેનો અર્થ પાદશાહે આપમા જોઈશે અને કાચું સમજ થના તેનું સર્વ હિસાબ ચૂકવી દેવા જોઈશે

(૮) મારા જે રજદર જમીનદર મનસખદર વગેરે સરદારો અત કત્તુપૂર્વક અને ઉત્તર હથી પાદશાહની સેવા કરે છે તેમની સુધિ મારાપર મોકલી આપવી અને જે સરદારો પાદશાહની આજ્ઞા માન્ય નહિ કરે તેને ૨૬૬ કરીશ પરંતુ મારા સરદારો જ્યારે પાદશાહના કાર્યને મળે ફરતા હોય ત્યારે તેમના ડારા લોકોની રૂપિઆદિની જાલ નિ થાય તેની જવાબદારી મારે શિર હેવી ન જોઈએ

(૯) કુલિયા, મગલઆ બેજોર બસાર, મયાસપુર પુગર, વાસરાડા અને કુમરપુર આ મહાલો અને તેના પાંચ હજાર સ્વાદાની મનસખદારી મન આપવી જોઈએ આ ૫૦૦ રૂપિયાસિવાય શિદ સનપર બેસતી વખત તથા સિનસિનીમા જય માપન કરતી વખત સ્વીકારના હજાર હજાર રૂપિયા મળી એકદર ૭૦૦૦ રૂપિયાની મનસખદારી મને મળવી જોઈએ અને સિનસિનીમા વિજય માપત થયો તે વખતે ૧૦૦૦ સ્વાદો પૈકી પ્રત્યેકને ૫૫ પાંચ ઘોડા આપવાનો જે સ્વીકાર કર્યો હતો તેલુસાર ઘોડા પાંચ મળવા જોઈએ

(૧૦) નવું કરોડ દામ (જે જીસ દામને એક રૂપિયા થાય છે) પુસ્તક રતરિ મળવા જોઈએ જે કરોડ સધિપત્રાનુસાર અને એક કરોડ દક્ષિણમા મોકલેલી સેનાના વેતનના ઉપર્યુકત જે કરોડ દામની તો હાલમા મને અત્યંત આવશ્યકતા છે અને તેના બદલામા ચિદાહીમાત મને આપવાનો પાદશાહે સ્વીકાર કર્યો છે મળે તે માન શીઘ્ર મારા કબજમા સોંપી દેવા જોઈએ

(૧૧) હાલ મને નીચના મહાલો રૂબરૂ જોઈએ—

ઈર, કેકીમલ, જિદાજપુર, મલપુર અને જંબે એક (આ સપ્તની શાદી ૮૬૬ જવાથી વાતો રાખો અદિ, તેથી આ મહાલનું નામ લખી શકાય નથી)

તુ આથી બેકે તેમને દારુણ દુર્દશા પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે જતા પશુ તેઓ અધિક આદરને પાત્ર હતા આ વાત ઉક્ત સંધિપત્રના ળીગ કરાગે વાયવાથી પશુ સુવિદિત થાય છે આ કરાગેમા દિદુએની ધાર્મિક સ્વતંત્રતા, સિસોદીઆકુલના પ્રાગ્માન મામતોપર રાણાને અધિકાર મળવો, દેરણુ થયેવી સ-પત્તિ પુન પ્રાપ્ત થવી-આ નણુ બાગતો મુખ્ય હતી આ સંધિનુ પગિજીનન કરાથી આદરીતે પ્રતીત થશે કે મોગનકુલની સૌભાગ્યવદથી ધીમે ધીમે તેમનો પરિત્યાગ કરતી જતી હતી ભારતવર્ષની તે સમય-ની મળકાલચરિત્તિનો વિચાર કરવાથી અમારા કથનની સત્યતા સમજાગે વિશાળ દક્ષિણ દેશમા વીર મહારાષ્ટ્રીઓ શાહરાજને પોતાના નેતાબનાની ભટકાટ કરી રહ્યા હતા તેમના પચાઝ આબુઅલી અનેક રાજ્યો પાયમાલ થઈ ગયા હતા, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓ વિજિતરાબ્દીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરતા નહોતા તેઓ નિમ્નુગતા અને કૂટાથી સર્વની પામેથી માન 'ચોથ' અને "મદ્દેશમુખી" વસુવ કપી કરતા હતા

મોગવસાદેનરાહતની આ રોચનીય દુર્દશાના સમયમા દિનીની નિકટ વસતી એક બીજી પ્રાગ્માને પશુ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી આ જાતિનુ નામ "જટ" હતુ જટજાતિનાં ઉત્પત્તિ પ્રાચીન જિત કુલની સાખામાથી થઈ છે આ લોકો અબજનદીના પશ્ચિમતટપર વસતા હતા મોગનોને કેરેર અત્યાચાર સદન કરીને આ જટલોકો ધીમે ધીમે પોતાનુ બળ વધારતા જતા હતા મોગવ-સામાજ્યની અધોગતિ નેષ તેમણે તેમના અત્યાચારોનો બદલો લેવાને માટે પોતાના મસ્તક ઉન્નત કર્યે અને ભારતવર્ષમા પોતાની સ્વાધીનતાનો જોડાવગાડી દીધો એક વખત તે જટોની ઉચ્ચ પતાકા દિલ્લીના સિંદદારપર ફરકવા આગી હતી સિન્સીનીના વેગ પછી દીર્ઘકાળપર્યંત જટોની પતાકા ત્યા ફરકતી રહી તદનંતર બ્રિટિશસિંહના આનુરંધથી જે દિવસે ભરતપુરનો કિલ્લો હસ્તગત કરવામા આવ્યો, તેજ દિવસે જટવીરોના મસ્તકપરથી વિજયમુકુટ ભૂમિપર પડી ગયો અને તેમની સ્વાધીતાશપી પન્ન ઉપડી ને બ્રિટિશસિંહના ચરણોમા પડી

રાણા અમરસિંહના જીવનના અતિમ ભાગમા સંધિ થઈ હતી આ સંધિ થયા પછી થોડા દિવસોમાજ તેઓ અમગ્ધાઅમા આવ્યા ગયા ગણા અમરસિંહ અતુગ અને પ્રજાહિતૈવી રાજા હતા તેઓ પોતાના રાજ્યની સંપત્તિ ભારતવર્ષના સર્વવ્યાપક વિખ્બર અને મોગવગાજ્યની ભયકર અરાજકતાની વચમા પશુ વૃદ્ધિગત કરતા ગ્રહાહતા તેમણે પોતાના સન્માન તથા ગૌરવની રક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે ખરી હતી કૃષિ અને કારીગરીની ઉત્તતિને માટે તેઓ પ્રજાજનોને મોગી રાગવડો કરી આપતા તથા તેમને અર્ણવ ઉત્તજન આપતા હતા મેનાડના આગકસ્તબોપગથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થાય છે અને તે દ્વાગ મહારાણા (દિનીય) અમરસિંહની કીર્તિ ચિરકાળપર્યંત ટકી રહેશે આજ-પર્યંત મેવાડવાસીઓ પ્રાત અમરણીય મહારાજાઓની પવિત્ર નામાનવી માથે એમના નામનો પશુ જપ કપાં કરે છે મેવાડવાસીઓની માન્યતાનુસાર તે દેશમા સિસોદીઆકુલના ઔગન્દાજી અતિમ મહા-ગણા અમરસિંહજ થયા છે તેમના પગ્થોડગમનની સાથે મેવાડની રોચનીય અધોગતિ થઈ અને ગૌ-વાન્વિત સિસોદીઆકુલનુ ઉજત મસ્તક અવનત થઈ ગયુ

અધ્યાય ૧૩ મો

રાણા સંગ્રામસિંહ-મોગલ શહેનશાહતની અવનતિ-નિગમ ઉલ મુલ્કે કરેલી હૈદરાબાદ રાજ્યની
સ્થાપના-સમ્રાટ ફૈઝશીઅરની હત્યા-જાણીયા વેરાનું રક્ષ થવું-મહમ્મદશાહનો રાજ્યા-
લિષેક-સૈયદખાંદાસ અધોધ્યાની પ્રાપ્તિ-મેવાડની શાસનપદ્ધતિ-રાણા સંગ્રામસિંહનું
પરલાકગમન-રાણા સંગ્રામસિંહવિષે ચાલતી કેટલીક વાતો-રાણા (દ્વિતીય) જગ-
તસિંહનું સિંહાસનપર આરૂઢ થવું-મારવાડ અને અંબર સાથે સંધિ-મહા-
રૂઢીઓનું ભાલિયા અને જુમરાતપર આક્રમણ અને અલ્લિખર-નાદિરશાહનું
આક્રમણ-દિલ્હીનું સત્યાનાશ-રાજપૂતોની તે સમયની અવરથા-મેવાડની
સીમા-રાજપૂતોનો સંપ-ખાણરાવનું મેવાડપર આક્રમણ-રાણાજીપર
વારિક કર લગાડવો-અંબરનું સિંહાસન માધોસિંહને મળવામાં
ઝગડો-રાજમહલનું યુદ્ધ-રાણાનો પરાજય-મહદારશવ હોહર સાથે
તેમણે કરેલી સૌધ-વિરપાનથી અંબરના ઇશ્વરીસિંહનો
પ્રાણત્યાગ-રાણાનો પરજીવવાસ-તેમનું ચારમ.

દિવસે રાણા અમરસિંહ (દ્વિતીય) અમરધામમાં ગયા, તેજ દિવસે સંગ્રામસિંહ મે-
વાડના સિંહાસનપર બેઠા આ પવિત્ર નામ સાલગળતાજ બાબરના અચંડ વૈરી મહા-
રાણા સંગ્રામસિંહનું સ્મરણ થાય છે તેમનું સ્મરણ ચતાજ મેવાડનું ગત અને વર્ત-
માન ચિત્ર માનસિક દર્પણપર પ્રતિબિંબિત થાય છે અને તેથી ચિત્ર આનંદ અને
શોકના રસમાં રૂખી નમ છે આ પવિત્ર નામામૃતપાનથી હૃદય ઉન્મત્ત થઈને પ્રા-
કરે છે કે શું આ તેજ સંગ્રામસિંહ છે? જેમણે તૈમુરના વશજ વીરકેસરી બાબરના
અસીમ પરાક્રમની ગતિ રોકી દીધી હતી, તેજ સંગ્રામસિંહ શું આ છે? સંધ્યા-
સમયે આરતી કરતી વખત રાજપૂતવંશનાઓ જેમનું સ્મરણ કરે છે, ધર્મ દળતી
વખત ધર્મી ફેરવતા ફેરવતા રાજપૂતકુમારિકાઓ જેમના વીરત્વના ગીતો ગાય છે, પ્રાત કાળમાં શર્યા-
માંથી ઉઠતી વખત રાજપૂતો જેમના પવિત્ર નામનો જપ કરે છે, ચિતોડના વિજયપત્તલપર અને
અરવલીપર્વતમાળાના ગગનસ્પર્શી શૃંગોપર જેમનું નામ કોતરવામાં આવેલું જણાય છે, તેજ
સંગ્રામસિંહ આ છે? આ પ્રશ્નોને ઉત્તર કોઈ ગુપ્ત દેવતા ગભીરસ્વરથી નીચે પ્રમાણે આપે છે -
“અપૂર્ણ મનુષ્યનું તેજ, વીર્ય, ગૌરવાદિ સર્વ અનિત્ય છે અને તેની અનિલતા સિદ્ધ કરવાને માટેજ
બીજા સંગ્રામસિંહ રાણા પ્રથમ સંગ્રામસિંહના આસનપર વિરાજમાન થયા છે.”

જે મહમ્મદશાહની સાથે તૈમુરના વીરવંશનું પ્રકાશમાન ગૌરવ નષ્ટ થઈ ગયું અને જે અતિમ
મોઝલપાદશાહ થયો તેના સમયમાં મહારાણા સંગ્રામસિંહ સિંહાસનારૂઢ થયા આજ પાદશાહના
સમય (૧૬૦ સં ૧૭૧૬-૩૪) માં મોઝલપાદશાહતની અવનતિનો પ્રારંભ થયો. બાબરનું સિંહાસન
વૂઠીને ઊંઝળિનું થવા લાગ્યું તેના દુકામઓ ઉપર પાણીના પરપોટાની પોંડે નાના નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો
સ્થાપિત થવા લાગ્યા. મોગલો, પાણી, ચિયા, સુની, મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગજપૂતો એ સર્વ સ્વતંત્રતાની

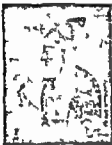
ધ્વજા ફરકાવી અ પ સમયને માટે ગજમુખ ભોગવવા લાગ્યા, પરંતુ અ પ સમય પડી વિવિના લેખ પ્રમાણે હિમાદ્રીથી લઈને સિંહનદીપર્વત જળ સ્થળ પર્વત, વન-સર્વ કપાયમાન થયા અને એ પ્રયત્ન ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન થયો આ વખતે સાત સમુદ્રપારથી થોડા ટ્રિટનવીરોએ આનીને મુખમાં, મહારાષ્ટ્રીઓ અને રાજપૂતોના સિંહાસન છતી લીધાં આ તેમણે એ વિશાળ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી મુસનમાનો, મહાગદ્ગીઓ, શીખો અને ગજપૂતો આજે તેજ વિરાટ સામ્રાજ્યના સિંહાસનની આગળ શિર ઝુકાવે છે

મુળ ગૌરવ અને સ્વામિભક્તિ ઉપર લગેસો રાખીને જભાગી મોગનપાદશાહ જે ઇર્ષસેનાપતિ દિવા પ્રતિનિધિને કાઈ દેશનો શાસનભાર સોંપતો હતો, તેજ સેનાપતિ અથવા પ્રતિનિધિ કૃતચત્રતાના પવિત્ર ભરતકપર પદાવાત કરીને વિદ્રોહરૂપી કનકિત ઉપાયથી તે દેશનો સ્વતંત્ર સ્વામી બની બેસતો હતો આ પ્રકારના ધૃષ્ટિત ઉપાયોથી રાજ્ય દરતગત કરીને પણ બે તેઓ ત્ય ની પ્રબળ ઉત્તમ પ્રકારે પાનન રી શકત, તે તેઓ રાજ્યના દર સ્તલરૂપી પ્રબળ પુત્રવત પાળન અને તેમના સુખ તથા મંપત્તિને વધા ગત તો તેમને તેમના ઉક્ત પાપનો કરાર દર સીધ મળત નહિ ઉક્ત વિશ્વાસઘાતી મેનાપતિઓ અને રાજપ્રતિનિધિઓ બે પ્રબળ ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાન કરત તો હજ તેઓ જમાળા, અયોધ્યા તથા અન્યાન્ય રાજ્યોના અધર્મથી લીધેલા સહાસનપર અધિષ્ઠિત રવી શકત પગુ આ મૌ કરતા મહારાષ્ટ્રીઓના ઉદય આપણને વિશેષ આશ્ચર્યચ્છિત કરે છે મહારાષ્ટ્રીઓના ઉદય અસ્મત થયો હતો કેાદ દેવીસામર્થ્યના પ્રભાવથી હિંદુકુચગુમણિ મહારાજાધિરાજ શિવાજીએ દીન અને યાત ધમા ધિકારીઓ તથા બેકુતોને ચતુર રાજકર્મચારીઓ તથા રણવિશારદ સૈનિકો મનારી દીધા હતા આ વાત તો સત્ય છે કે હિંદુઓ મોગનસમ્રાટ ઔરંગઝેબના બીજણ અત્યાચારથી કુચિત થઈને વીરવર શિવાજી એ પોતાના અદેશપુત્રોને વીરમત્રથી દીક્ષિત કરી રણનીતિમા કુશળ બનાવ્યા હતા શિવાજીની મનોવાચના એટલા અન્ય સમયમા પરિપૂર્ણ થઈ હતી કે તેનું સ્મરણ થતા પ્રત્યે હિંદુત્વ હુદય આનંદથી ઉન્મત મની જાય છે એવો કો માયુસ છે કે જે મહાત્મા શિવાજીને સ્વદેશાહાર માનીને તેને પૂજવાને માટે આગળ નહિ ધપશે ? પરંતુ વીરવર શિવાજીના મહામત્રતુ તેમના વશનેએ પાનન ક્યું નહિ એ ભારતવર્ષના અત્યંત દુર્ભાગની વાત છે બે તેઓ તેમના મહામત્રતે વિસરી ગયા ન હોત તો આજે પણ તેઓ મહાત્મા શિવાજીએ ઔરંગઝેબ પાસેથી છીનવી લીધેલા દેશમા પોતાનો અધિકાર ચાતુ રહેતો જોઈ શકત પરંતુ દુર્ભાગને કાણ રોજી શકે એમ છે ? વિધિના નેખ પ્રાણ મિથ્યા મરી શકે એમ છે નહિ તા નિજબી મરાઠાઓ બીજી નીતિ શામતે ધારણ કરત ? તેમનો વીગચાળ દુરાચારનું સ્વરૂપ શામતે ધરણ કરત ? મરાઠાએ પોતાના અસીમ પગલેમથી જે ગજનને છતી તેના ત્યા તેઓ પોતાની પ્રમુતા સ્થાપિત કરતા હોવા પગુ તેમા લુટકાટ અવાવી તેને પાવમાન રીને પોત નાદેશમા પાઠાઆથ્યા જતા તેમણે પ્રથમ જે સાહસ ઉત્સાહ ધીરતા અને શાંતિપ્રિયતા આલિસદ્ગુણોના પગિયથ કરા યોદ્ધો તે સર્વને હુ લોગવજાત તેમણે પાઠાજ્ઞાતિનાજનને આપી અને તેને મને દુગાકાશા, કષ્ટતા અને લુટકાટ ધરવાદિ ધૃષ્ટિત દોરોને પોતાના ચારિત્ર્યમા સ્થાન આપ્યું જે દક્ષિણમા તેમનો અખડ પ્રતાપ પ્રસરી ગયો હતો, જ્યા તેમની પોતાની માતુલામા બોનાતી હતી અને જ્યા તેમના પોતાના રીતિરિવાજો પાળનારી પ્રજા હતી તેજ દેશ બે તેમણે પોતાની આગવી અપ રાજનીતિનું અવનન કરીને અક્ષન ગાંધ્યો હોત તો તે વિશાલ દેશમાથી શ્રીમાન શિવાજીમહારાજનું ગેપેણુ વૃક્ષ મદિ પણ નાશ પામત નહિ પરંતુ તેમની પ્રયત્ન અભિ-વાજાજ તેમના નાચનુ કાણુ મની તેમણે જ્યા પાવમત્રથી ઉત્સાહિત થઈને ઉત્તરતગ્ધના ભાગપર આક્રમણ કરવા માડ્યુ કે તત્તજ તેઓ ભારતવર્ષના સર્વ હિંદુરાજઓના નેત્રોમા ગટાની પેરે ખુ થવા લાગ્યા તેમનો માર્ગ કટકમય બની ગયો રાજપૂતો અને મહારાષ્ટ્રીઓ ઉભય હિંદુ છે ધર્મ અને જાતના વિષયમા તેમનામા લેશ પણ બેદ નથી પગુ ઉભય પ્રબળા સ્વાભાવમા જેટલો અતર દેખાય છે તેટલો અતર રાજપૂતો અને મુસનમાનોમા જણાતો નથી મુસનમાનો દા શાસનમા અત્યાચાર અતર્જિત હતો, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તે અત્યાચાર મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચાર જેટલે ધોગ અને ભયર નહોતો અજ કારણથી મુસનમાનોના દીર્ઘકાળમાથી રાજ્યથી પણ રાજસ્થાનની જેટલી હાનિ થઈ નહોતી તેવી હાનિ મરાઠાઓએ માત્ર અલ્પમળમા કરી હતી દીર્ઘકાળપર્વત ઉપદ્રવો સદન કરી રજા પડી

મેગનમામાન્યની અવનતિના સમયમા જે ભાગવાસીઓ સુખશાંતિ પ્રાપ્ત કરીને ધીમે ધીમે નીચે પડીને સગર કંબલે કેવળ તે પુનઃ ભારતવર્ષમા ઔચાત્યનો મૂલ્ય ઉદય પામત પરંતુ મુખ્યમાનોના દરેક અસાધ્યારથી ભાગવાસીઓ હજુ છટકા ન હટયા એટલામા મહારાષ્ટ્રીઓના અસાધ્યારથી તેમના હૃદય ભગ્ન થઈ ગયા આ દુઃખથી ભાગવાસીઓનું લોહી એટલું તો ચૂસાઈ ગયું કે જેથી ભારતસત્તાનો પુનઃ મંગલક ઉન્નત કરી રાજ્યા નહિ પરિણામે તેમને શાન્તિપ્રિય શ્રિદિશસામાન્યનું યાગ્ય પ્રાપ્ત થયું.

પાદશાહ ફર્ગીશીઅની કષ્ટબલિયુ હકુમનનો ધીમે ધીમે લેપ થતો ગયો પાદશાહે કોણ ગમે કંઈ ખનામ દાણે સેપદોની સત્તા ખુચવી લેવાની ચેષ્ટા કરી હતી અને તેણે કોણ ગમે કંઈ ખરામ મમ્મે દુષ્ટ ઇનાયત ઉંચાખાને પોતાનો સવાહકાર ખનાવ્યો હતો કે જેથી એજ ઇનાયત ઉંચાખાએ પાદશાહનું સત્તાનાશ વાગવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પાદશાહે જે આશાથી ઔરંગઝેબના વૃદ્ધમની પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, તે આગા સફર ચંદ નહિ તે દુષ્ટમનીએ ઔરંગઝેબનું અનુકરણ કરીને ફિદુઓને સનાવવા માઝ્યા આથી સર્વ ફિદુઓ તેનામલે દેવધારણ કરવા લાગ્યા તદ્દપરાત તેના પ્રનક વરી સેપદોનો કોધામિ તેનાપર પડ્યો અને તેણે તેને એકદમ ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યો.

જે નિગમ-ઉન-મુકે દેવાવાદના રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી, તેને પાદશાહ ફર્ગીશીઅરે ઉભય સેપદોની પ્રભુતા અને સામર્થ્ય કે જેનો તેઓ દુરુપયોગ કરતા હતા, તે ખુચવી લેવાને માટે ખેનાનો પૂર્વે આ નિગમ-ઉન-મુકે મુરાદનાદનો મુખેદાર હતો પરંતુ તેના ઉત્તમ જ્ઞાન અને કાર્યદક્ષતાનો પરિચય થવાથી પાદશાહે તેને આનન્દદેશ આપવાનું વચન આપીને દિનીઆ ખેનાવ્યો. ઉભય સેપદ આનાઓ આ વર્તમાન સાલળાને તરતજ દશ હજાર મરાઠાસૈનિકોને લઇને રાજસભામા આન્યા અને અત્યંત ક્રોધપૂર્વકે પાદશાહ ફર્ગીશીઅરને તખ્ત-પરથી ઉતારી પાડ્યો. પાદશાહની સર્વ આશા ધૂળમા મળી ગઈ આ વિપત્તિના અમયમા અબગ અને જૂદીના રાજાઓસિવાય કોઈ પણ

નિગમ-ઉન-મુકે તેની પામે ગ્યુ નહિ જો આ વખતે પાદશાહ ઉત્તમ રાજાઓની ઉત્તમ સનાહ માન્ય કંઈ તેના પ્રાણ અકાળે જાન નહિ પરંતુ તેના દુર્ભાગે તેને મધ્ય સૂચ્યુ નહિ નહિ તો તે પોતાના પરમ સિત્તેરી મિત્રોની સનાહ સાચાટે માન્ય ન કરત? આ ઉભય રાજાઓએ મેઘનસસાદને ધીરની પેરે સાક્ષાત્ મુદ્દક્ષેત્રમા જવાની સનાહ આપી હતી પરંતુ પાદશાહે અત્યંત લીક અને કાચર યુગની પેરે તેમની સનાદપર લક્ષ્ય આધ્યુ નહિ આથી ઉત્કત ઉભય રાજાઓ પણ તેનો પરિત્યાગ કરીને ન્યામ્યા ગયા ફર્ગીશીઅર અત્યંત કાચર હતો તે રાજ્યપત રાજાઓની સનાહને

૧ કનૈસ દોઝે મદ રાણાના ક્ષેત્રજાનામાથી જ્યપુરનરેસ મદારાજ જગસિહના હસ્તાક્ષરમત એક પત્રિકા પ્રાપ્ત થઈ હતી. આ પત્રિકા વાચવાથી ફર્ગીશીઅરની દુર્દશાનું વર્ણન સારી રીતે પ્રકટ થાય છે મહારાજ જગસિહે આ પત્ર રાણાજીના દિવાન બિકારીદાસપર લખ્યો હતો. આ ૧૧ નીચે પ્રમાણે છે --

“અમીર-કલ ઉમરા” અર્થે પહેલાંથી જ અને બાહ્ય પતિદક્ષિણ વાત-વિત દી-૬૬ છે તેમજો કંઈ છે કે તેઓ અને પોતાના મિત્રનરિઝ ગો છે અને તેમજો અને યાત્રા કરવાની ભવ્ય જુદી છે કિરાનલાલ અને હવાલાલે પણ જેવીજ સવાહ આપી છે આથી મે પાદશાહપર એક અરજ મોકલી છે આ અરજમા આ સવાહનું સમસ્ત રતન લખવામા આ જુ છે અને આ સત્વર આજ્ઞા આપો એમ લખ્યું છે પાદશાહે અને આ આ ઠીસવની આવી હસ્ત દેવાથી મ ફાલ્ગુન ૧ પ્રતિષ્ઠા અને ગુરુવારને દિવસે યાત્રાનો આરંભ કર્યો થોડે અત્તે જઈ મે શી ખચસરાયમા મુકામ નાખે જૂદીના રાવ રાજને મે ગરી સાથે આવવાને કહ્યું પરંતુ આ વાત તેમને ગમે હતી નહિ તેઓ કુતુબ ડેવ મુલ્કનીસ મે મળી ગયા કુતુબ ડેવ-મુલ્કે તેમને કેટલીક સેના આપીને તેમને ૩ જિલસિહની સથે મુકામ કરવાનું કહ્યું રાવ રાજએ તેમજો કંઈ કોટાના જીમસિહની સેના આપી તેની સાથે એક મુદ્દ થયુ આ મુદ્દમા જગસિહ લડા મોકાઈ ગયા અને રાવ રાજ ભયભીત થઈ અરીદીઆની હવળીમા નાશી ગયા તેમને સલામ કરવાને માટે મે સેના મોકલી પાદશાહે હમ્મમખાન અને તેજાખાન સેપદેને આપી દીધા સેપદોએ પોતાની દેશ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ હજમ કરી છે અને અથાષિ કરે છે સેપદોને તો આપ સારીરીતે આજાઓ છે હવે હુ સ્વદેશ તરફ મવાલ કરે છુ દલ્હુરે (રાણાજીને) જાણી વાનો મોદામોદ કરવાની છે પરંતુ તે પૂર્વે હમાઈ અને મદવ ને આવજું હતિ ફાલ્ગુન શાલ પક્ષ ૬ સદત ૧૮૮૫ (ઈ.સ. ૨૦ ૧૯૧૬)

અગ્રા-ય કૃત્રી "જનાનપાના" માણ મહેલ ત્રણે તેને પોતાની રક્ષાને કેઈ ઉપાય મુજબ નહિ અને તેને સુની દયાપર જનનન કરવું પડ્યું મેધિનસેવકોએ પાટણપર કહેલુ મેળન્યુ કે તમારા રિવાજ રાજ્યોત્તે દૂર કરો અને અમારા એક સેનપતિને કુર્ચના પ્રવેશ કરવા દો એ આપ કરશે તો એને તમાગાપર કેઈ પણ પ્રમ્તને આપવા કરીશું નહિ

અગ્રાની રૂઝબીઝની સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ તેણે ધાતું હાંસુ કે સહ્યો અપવશતા પ્રવેશ કરીને કેણ પલુ પ્રમ્તને આપવા કરશે નહિ આપા વિચારથી તે જનનપાનાના મેળમેળા બોલાવ્યા એણે ગયો, જતુ તેની ધારણા બાગી પડી સ્વાય વઅધારિણી વિલાપરી (ગરિ) દશાજ વેદ પાઠશુ કરી જન્મતમા આવી પહોચી અને તેમા પાટણહતુ જાણ્ય પલુ વાપ થઈ અણુ દુર્જેનુ દાઢ જઈ રહ્યુ પાટણ સાગી કેઈ જનુ મિત િતમા ગદી કાકયો નહિ કેવન વગીર અને અવિચારિયે ત્યા દત્તા અપ કરે સરપરાશી સહિ નમસ્વાસીઓને જોડે પ્રકાશના ભવ દયોરના લાગી મર્ માલુમેને અલત મિત્તા થઈ મદાનપના યુ થાય છે તેની કેઈ પલુ મુખ્યને ખબર નહોતી જીઈ તમ્ કાશીરુ ના ઉમમ દશ દાઢ ગમગા મેનિસને મુખે ઉભો હતો ઉવાના મન્ય ગમે નવા દિવસની વખતણી પલુ કહી અને સામે સામે ફરવશીઓની દુર્દશા પણ ગલીર નાદશી પોતાની બચતને બચાવી સર્વની આશા નષ્ટ થઈ, ફરવશીઓ પદબદ્ધ થયા પછીગે-કેન-દિર્ઘત દિનીના તપ્તપર મેમે પ્રાન્દેશના રાજાએ પદબદ્ધ થયા કે તરનજ તેમની કાઢ દુર્દશાની કડખાત થાય છે દત્તલાશી ફડ પડીઅરના સખપથા પલુ તેમજ બન્યુ બદોરેકોએ બચાવે તવીન પાટણહતે ઉપદ્રવબદોરે એવા આશોવર્ આઈ રહ્યે હાનપાની ફરવશીઅરના ગળાપા મુખની દોરડી લાગી ગદી હતી

તપ્તપર મેસવાની સાવજ નીન પાગાહે અચિત્સિદ્ધ તથા કાતર રામજોને સહયુ મખવાને વિચાર કરો અને તેણે બજઅવેશી દાસી ગાપ્થો રાજપૂતને પ્રસન્ન મખવાન માટે મુતુર સેવકોએ પાટણપરના વિવાન નવાજને ઉપાધ્યોને પદમુલ કરીને તેમા રજાતપર એક નાજપૂતને નિમુલ્લ કપો આ વજ દિવાનુ નામ રાજ્ય મેળવડ હતુ રમે-કેપ-દિર્ઘત કલ્પા વજુ અમપર્વત તસાસત મોખવીને પસેકે આ થયો તેને ખાશોમે રાગ હતો અને તેણીજ તેનુ પ્રમુ થયુ તેના પુત્રુ પછી બીજા પલુ એ દાસીએ જ પકાણપર્વત નાનસુખ મેળવીને અમારની રમખુમિપરથી વિભાવ થઈ થયા ત્યાપછી મારુરવાહતો બન્યુમ તોસનખજર અદમ સાદ વામ મારસુ મીને ઉદેશીસત ૧૭૨૦મા મિશીનર તજપર મેમે મદમ્મદાદે એક દાઢ નીક વર્ષપર્વત રાજ્ય મેળમુ એનાજ સમયમા મેળમમ્મદાદાન્ય ની સપર્વ અવનન થઈ મખમમ અનેક પ્રકાશના બખેયા થયા તેથી આ વિશાળ દેશ ઝિન્નાસિલ થઈ મશે આથી અનવરશા નેક થા સમયને એક અમથ સ પિ ખાતી મરદાઓ ન્યા તપ વૃદ્ધકાદ કરશા યાગા અને પદાડીઆપોતોએ પલુ લાતવર્વપર આગળ કલુ મગાએના દાપદે બખેન હાખને અરખાનોએ લગીને પાટણના કલે

એક મે રાખમમા અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો થઈ ગયા હતા એમમા ૧૨ એવો પ્રથમ ઉપદ્રવ મેળ અવવાપર કરના તપ આથી લાલપરની દુર્દશાને પાઢ ગયો નહિ સેવકોપર નિમમ ખતત અમગમ થયે કે

અને પૂર્વે કહી ચૂદ્યા હતી કે નિમમ એક અતુર મેનાપનિ રતો માતવતો ઉદાઢ ગયામ અને મીશર કરકમા તેણે અતત માણખી કામ લીધુ હતુ આથી ઉભવ સેવદવાઓ તેનાપ અતત અમગમ થયા પછપર તે થઈ ચુકુ સેવકોએ પોતાને લાવે પોતાની દુર્દશા કરી તેમણે

૧ અપવદીને મારી નાખાને માટે મુશ્કતાનકોષ તેમા ગળાપ પલુસી મેશીને કુખે વખે છે
૨ કામ બપતદે આ સવધવા સાણુઆ મરી મિહારી સપર એક પદ લાગ્યા હતા આ વખમા મેળ પડેના અદાદ બચ નાપથાય આને છે -

"આપે થયુ છે કે સાદાઢ મેનાને માટે મજિયા મેડાડે હ મેમા મશે કાઈ કિશાન તથા કલર વાસીને રિશિ સગર મોડી દો નવાજ નિમમ-કેવનુક લીટખની રીક્ર વાગા ક્રે છે મરે જીનારતમ બદીબા અને છે અગ્રાથી મેમા રમાઅર અથા છે કે તે પ્રમ્તીવસી હતો છે રિવાજને કહેલે કે સવર કેમર વાને મે રિવલ થયા નહિ એવે. ક્રમ પામે દોવાથી સર્વ કાલ કિલ વાય છે બાદપર મુલુ મ સવર ૧૭૨૦ (દાઢ ૧૭૨૦)

દુરાચારથી ભારતવર્ષમાંથી મોગલસામ્રાજ્યનો યોગ કર્યો તેઓ ગર્વથી ઉન્નત બની પોતાની સત્તા અચળ રાખવાને માટે જેને જેને પાદશાહ બનાવતા હતા તે સર્વ અયોગ્ય નીકળતા હતા. આથી ઉકત ઉલ્લખ બનાવ્યોદ્ધારા પ્રમુખ લેશ પણ કથાણુ થઇ શક્ય નહિ તેમના બનાવેલા પાદશાહો કાઠના પુત્રાગની પોંડે સિદ્ધામનપર બેસી રહેતા હતા તેમને કોઈ પાદશાહ માનતું નહોતું પ્રમુખની તેમનાપરની લક્ષ્મી ઉઠી ગઈ હતી અમીર-ઉય-ઉમરાઓ પાદશાહ એ એક અર્થશૂન્ય નામ છે, એમ પ્રકાશિત કરવાથી સર્વ લોકો સ્વધીનતાની મોજ લૂટવા લાગ્યા ચતુર નિઝામે આજ વખતમાં પોતાને સ્વતંત્ર રાજ્યતરિકે બહાર કર્યો અને અરીસગઢ તથા જુરાનપુર એ ઉલ્લખ દુર્ગોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી પોતાનું બળ વધાર્યું ઉકત સૈપદોના હુલ્લમાં અનેક પ્રકારના લય તથા શકનો ઉલ્લખ થવા લાગ્યો મ્વાર્થ-રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે રાજપૂતસામંતોની સહાય માગી, કોટા ને નરવરના રાજાઓ નિગમને પરાજિત કરવાને માટે પોતાના સરમોર તથા સામંતોને પોતાની સાથે લઇને નર્મદા નદીના તટપર આવ્યા, પરંતુ ઉકા રાજપૂતરાજાઓ સમ્રામવિસાર નિગમની પ્રયત્ન સેનાને રોષી શક્યા નહિ અને નર્મદાતટેજ નિગમના ક્રોધાગ્રિમા કોટાનો રાજા હરમ થઇ ગયો.

મોગલોના હાથમાંથી હૈદરાબાદનું રાજ્ય છુટું પડતાજ અયોધ્યા પણ સ્વતંત્ર થઇ ગયું ચતુર સાદતખા (સૈયદખા)એ આ સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું જે સમયે નિગમે સ્વતંત્રતાનો ખુંડો ઉઠાવ્યો તે સમયે સાદતખા વિચારના દુર્ગનો રક્ષક હતો સૈપદોનો ગર્વ તોડવાને માટે મહમ્મદશાહે તેને દિલ્લીમાં બોલાવ્યો પાદશાહની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ સાદતખા અમીર-ઉય-ઉમરાનો સહાર કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો હૈદરખાનામના એક વિશ્વાસઘાતી માણસે મુખ્યરીતે અમીર-ઉય-ઉમરાના હુલ્લમાં કટાર ભરીને તેનો સહાર કર્યો મહમ્મદશાહ આ વખતે તત્કાલે હતા અમીર-ઉય-ઉમરાના મુલ્યના વર્તમાન પ્રાપ્ત થતાજ તે તેના ભાતા અમદુલ્લાને બીજાવા બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હુલ્લ વગરને આ વર્તમાન મળ્યા કે તરતજ તેણે દિલ્લીના સિદ્ધાસનપર ઇબ્રાહીમ નામના એક માણસને બેસાડ્યો અને મહમ્મદશાહની ગતિ રોકવાને માટે તેની સામે યુદ્ધ કરવાને આપ્યો આ સમ્રામમાં રાજપૂતનેકોએ કોઈ પણ પક્ષ

૧ નાગેરના રાજા બહાસિહે રાણાદના મુખ્ય મંત્રી બિહરીસાસપર એ પત્ર લખ્યો હતો તે વાચવાથી આ વિષે મુકત ઉકિત મળશે

આ પત્ર નીચે પ્રમાણે છે

“આપને પત્ર મળ્યો, વાતની પ્રસંગ થયો શી જિવાનજી સાહેબનો પત્ર પણ વધારાસમયે મને મળ્યો. તે અને મનોભાષ હ સમજ મને શું આપ કહ્યો છે કે હમય નવાબોજ (સૈયદખાતાઓ) શુભેત્રમાં આવ્યા છે વેવા જે મહમ્મદશાહ (કોટા અને નરવરના મહાશાહઓ) પણ તેમને જઈ મળ્યા છે અને તમારી સેના પણ તેમને સહાય કરવાને માટે જવાને તૈયાર થઈ છે કારણ કે ભૂંડી મિત્રતા શી રીતે નજ થાય ? સર્વ વાત નજીક, પરંતુ નવાબોમાંથી કોઈ પણ શુભેત્રમાં જશે નહિ અને કોઈ પણ રાજા હાજીની યાત્રા કરશે નહિ તે સર્વ નિશ્ચિત થઈ ચૂકે બેસીને મોજ ઉઠાવશે પરંતુ જે નિરૂપાયે નવાબોને શુભેત્રમાં જવાની આવશ્યકતા પડે તે તેનાજ મક્કન અવગણ્ય થશે તે પક્ષસિવાય જો કોઈ અન્ય મક્કન સહાય કરશે તો તમે વિપતિમાં આવી જશો કીક, જે પાટના બંધો તે હું આપને નિવેદન કરતો રહીશ આ વખતે સાવધાન રહેજો આપણું હિત સાધવાને માટે જો આપણીમાજ સામંત દોષ તો તેનો યશ બીજાને આપી જવા દેવો ઉચિત નથી આપ જાણો છે અને સૈકાથી સર્વના મનોભાષ નજીક સહો છે. ત્યાં આપના જેવા કર્મચારી વિવેચાન છે, ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારની વિપતિને સ્વલ્પ નથી.”

૨ સાદતખા એક પોસ્ટાના સોદાગર (બાપારી) હતો તે સ્વપ્રયત્નથી સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થઇ અતે અયોધ્યાનો નવાબ બની બેઠો હતો

૩ હૈરખા અથવા મીર હૈર એક અસલખ અને કુર માણસ હતો દુસેનખલીને મારી નાખવાને માટે જો એક અજી ડાખમાં ઘઈ માર્ગની એક બાલુએ ઉભો રહ્યો દુસેનખલી થાવખીમાં બેસીને પોતાના મહુસોની સાથે તે માર્ગદ્વારા જવા લાગ્યો આ વખતે હૈરખાએ પોતાનો હાથ ઉઠાવ્યો કરી પોતાની અજી તેને બનાવી અમીર-ઉય-ઉમરા તેને પોતાની નિકટ આવવાને કહ્યું. તેની આજ્ઞા મળતાજ તે તેની નિકટ ગયો અને પોતાની આજ વગીર સાદેબના હાથમાં આવી દીધી વગીર સાદેબ ધ્યાનપૂર્વક તેને વાચવા લાગ્યા આજ વખતે હૈર પોતાનો કટાર તેના હુલ્લમાં પોતી દીધી તરતજ દુસેનખલીની મુલતારીર પાલખીપરથી નીચે વી પડ્યું આ ઘટના એક વગીરના અનુચરો અત્યંત કોરિત થયા અને તેમણે તરતજ હૈરના હુકમે હુકમ કરી નાખ્યા

રાખી સરવં અલ્પ કથી નહોતા ઉભય દેગે મેલાડના આવીને ઉભા ગયા સુદતો પ્રારભ થયો વન-
ને આત ઉત્સાદ પૂર્વે લગ્યા લાગ્યા હિવાલ મળ્ય રામચંદનો સિરવંજી આ સુદતો થવાથી તેના
પદ્માના મણ્ડનોમા દાદાકાર વર્તી ગયો તેમો પોતાના ચત્રોમોની સામે વેર લેવાના ધિરાણથી ભયમ
ઉત્સાદ પૂર્વે ૧૫૫ લાગ્યા તેમના સુત્રોમોએ પ્રભુ તેટનાજ શોધીથી તેમની સામે ઉત્કર ઝીલી દીર્-
સમવર્ષતે પુલ આપ્યા પડી પાદસાદના સેવના સેવપતિ સાદતમાએ વચરને પગડીને મહત્વદશ-
દની મગસુ તેલુ પોઈ પાદસાદે તરાર તેને કસીએ બદશની આ દોઢની વિદાય કરેઈ સાતપાના
આ કાચી પાદસાદ તેનાપર અત્યત પ્રસન્ન થયો તેણે તેને બદાગજગની ઉપાધિ આપી અને અધો-
ધ્યાનુ મળ્ય સમર્પણ કરી દીધુ રાજપૂતપતિએ પાદસાદને વિજય મળ્યો તેટલા માટે તેને અભિન-
દન આપ અને ગયા રાજપૂતસભ્યોએ આ સમયે કાઠીના પલ પલ મહલુ કરેઈ નહોતો, તે માટે પાદ-
સાદ તેમનાપર અત્યત પ્રસન્ન થયો અને પારિતોષિકવત્તિકે ભીષ્મુર તથા અબગના રાજ્યોને કેટલાક
પ્રગણાઓ આપ્યાર કે મિધરદાનેઈ મહારાષ્ટ્રીએને આગળ વધતા બદશની દતા, તેથી તેને માળવા પ્રાત
અર્ધશુ કમગામ આપ્યો અને નિઃશરને વચ્રિ બનાવસને માટે હંદાવાડથી મેલાવવામા આવ્યે

ગપરે કારણવર્ષના અનગણોમા રાજકીય વિષયો થતા હતા, ત્યારે મેલાડની રિધિ તેથી સિન્ન-
પ્રકારનીજ બજાલી હતી જે વખતે મેલાડની આસપાસના રાજપૂતરાજ્યોએ મેલાવ સામ્રાજ્યની અબ-
રજાતો વાલ લઈ પ્રસ આલુસા પોતાના રાજ્યો દર કરતા દતા તે વખતે મેલાડના રાજા આગસમા પોતાનો
સમય વ્યતીત કરતા હતા ધીળ રાજ્યોનો ઉત્તરિ થયેથી વ્યેની વ્યેની પલુ તેમના હિવમ અમ તોય ઉપન્ન
થો નહોતો અબરુ રાજ્ય પશુનાનદીના તટપર્ષે ત દે તાઈ મુલકલુ આ તરફ મારવાગા રાજ્ય અભિતસિંહે
અબરેના દુર્ગપર પોતાની વિજયપતાકા ફરડાવી દીધી હતી અને સુભગતાના મળ્યને ઊન્નતિન્ન કરી
મરુમિધી દરકાપર્ષે ત તેમોપોતાની વિજયી મેના ભઈગયા હતી આ વખતે મેલાડના રાજાએ કિંચિત્ પલુ
ઉત્સાહ બજાતો નહોતો મેલાડના રાજા નિમિત્ત થઇ પોતાનાઈ બુલો સામ્રાજ્યની સુભગ રડેતા દતા
તેમના આ પ્રકારની પ્રમાણુ કારણુ શોધવાને આપ્યે દુર જતુ પડી નહિ કેવા એકજ વાર મેલાડના
રાજાએની પ્રાચીન મળ્યોતિ તપાસવાથી એટ સત્ય કારણુ સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય જે મળ્યોતિ
અને જે આચાર અભિજ રાખવાને માટે મિદવાતશિયાએ પ્રસન્નતાપૂર્વક પોતાના હૃદયે રાજ્ય અર્પણ
કર્ણ હત તે રાજ્યોતિ અને તે આચારમા મધ્ય વિષ્ણ ઉપરિચિત થાય અને આપ્યે કદાચ મુસન્માન
પાદસાદની સાથે સંબંધ સખલો પડે, મેલાડ સાથે તેમો મેલાડ રાજ્ય વપરવાનો પ્રવલ્ન કરતા નહોતો,
તેમો રાજ્યપુર્ણના અભાવનો દોષ નહોતો મેલાડે જુસી દતા પલુ મેલાડની પ્રાચીન મળ્યોતિ
અને આચારને નિમળ્યવિ આપવાને તત્પર નહોતો આજ કારણથી તેમના રાજ્યની સંમિશ જલિગત
થઈ નહોતી વળી જે સામત્રાસીની વચ્ચે દારણુ વેર થયુ હતુ, તેથી વાર વાર તેમો પ્રગણા દી કરીને
મેલાડના સામર્થ્ય નહા કરી નામના હતા બહી આ આ વિષે એક ઉદાહરણ આપીશુ

સાહસિક શકતાવતરકદાગ નેતરિ હે ગેયેકેના હલ્યમાથી પ્રમુખ મળ્ય હતી સાર્થ કોળીવાડના
કુમરાળ પ્રદેશપર્ષતી સમસ્ત ભૂમિપર પેશાની અધિકાર રથારિધતે કરેઈ પડી તેમો પતિર રેસો છત-
વાને આગળ જતા હતા મેલાડ મહારાજ્યે તેમને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી આથી નેતરિ હતુ કાર્ય અ-
પૂર્ણ રહી મયુ તેમના પ્રતિરુપર્ષી સદાનતસરારે દેવજ્ઞાવથી મહારાજાની આગળ એતિસંદની નિદા
કરી હતી અને તેથી મહારાજાએ તેમને પાછા આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી હતી આ પ્રમોના પરસ્પર ક્રોધ
તથા માંઝેમાઝેના વરણાથી સેરાઈની અત સકિત ધક્કી એવાં ચઇ ચઇ હતી આ વખતે મેલાડનો
રેણપલુ સામન પોતાની મન્યમા દુર્ગે જવાથી સમત્ર નહોતો, કારણુ કે કોઈ પલુ સામંતને ત્રણ વર્ષ-
થી વધિક સમયને માટે પડેા મળતો નહોતો કારણુ પેલણને માટે તેને ભૂમિ મળતી હતી અને પર્વતમા થા

૧ મેલાડની અબજાતે જે કે - તેમજ મલ્ય પત્રવ વચગા ઉપર થયો હતો તેથી પાદસાદે તેને પ્રથ
કારણે નહોતો.

૨ આ પ્રથમે તપસિંદને આજ્ઞા અને અનિતસિંદને સુજસર તથા અન્નદેર મળ્યા હતા

૩ મિત્રવત્સલ રાજ્યદના મધ્યમ અન્નથી ભુખીરામના મુલ હતા તેમજ કસી વાવગામલુ હતા

૪ કુઆપુર અને વસવાડે પલુ આગળ સમિતિત હતા

કિ'નાની ગરજ સાગતી હતી વળી મેવાડરાજ્યની સીમાપર જે કિ'નાઓ બધાવવામા આવ્યા હતા, તે દ્વારા યત્નઓના પગમાથી તેમનું ગદાણુ ચતુ હતું જેમ જેમ મોગનમામાજ્ય ધટતુ તથુ તેમ તેમ મેવાડનિવાસીઓ પોતાના ગદાણુને માટે બેટકાર બનતા ગયા, પરંતુ માત્ર પોતાના વખતમા બધાં કોરેર મગમો અને પગલો પ્રચક વેગથી મેવાડમા ધુસવા વાગ્યા ત્યારે વ્યાકુળ થઇ જેમણે પોતાના દેશમા ગમ ગમ કિ'નાઓ બધારી દીધા

ગણા સગ્રામસિદ્ધે અદાર વર્ષપર્વ ત રાજ્ય કુટું તેમના સમયમા મેવાડનુ સન્માન અડગ રુડુ હતુ તનુઓએ મેવાડનો જે ભાગ લઇ લીધો હતો, તે પુન મેવાડમા સંયુક્ત કરી દેવામા આવ્યો રાણા જીએ બિદારીદાસ પાનોદીને પોતાનો દિવાન બનાવ્યો હતો, તે પરથી તેમની દુરદર્શિતા તથા તીક્ષ્ણ બુદ્ધિનો આપણને સારો પચિચ મળે છે નિદાગીદાસના જેવો ચતુર અને વિદ્યાનુ મનુષ્ય મેવાડમા પૂર્વે કિ' મત્રીપદપર નિયુક્ત થયો નહોતો આ વાતની તત્વતા તેમના સમકાલીન ગાનઓના લખેના પત્રો વાચવાથી ઉત્તમ પ્રકારે મમગમે. બિદારીદાસે તથુ રાણાઓના શાસનકાળપર્વ ત પોતાનુ મંત્રી પદ ઉત્તમ પ્રકારે ગળગી રાખુ હતુ, પરંતુ મહારાણુ સગ્રામસિદ્ધનુ મૃત્યુ થતા મેવાડપર મહારાષ્ટ્રીઓનું જે આક્રમણ થયુ તેની તીક્ષ્ણ ધારને પાનોદીમ ત્રીની દબાવે ચુકિનઓ કાઠપણુ પ્રકારે ગેકરી રાકી નહિ

મગગણા સગ્ર મસિદ્ધના ઉત્તમ અગ્રિત્રી અનેક વાતો નુપ્રસિદ્ધ છે તે પરથી જણાય છે કે પ્રત્ત-પાનન, ગૃહપાનન વગેરે સર્વ બાબોમા મદાગણુ સપૂર્ણ રીતે પારદર્શી હતા તેઓ વિદ્, ન્યાયી અને દંટપ્રિનિદ હતા તેઓ જે કાર્યોમા પ્રારભ કરતા તેને સપૂર્ણ ક્યા વિના છોડી દેતા નહિ. તેઓ નાજીય અને ન્યાયારિક સર્વ પ્રકારના કાર્યોમા કુરાગ હતા જે કામમા થયા અલગ અર્થ થતા તેની પગ તપામ કરી તેઓ તે અર્થ કમી કરી નાખતા હતા મદાગણાના ચારિત્રમ બધે કેટલાક કથાનકો આમજ લખવામા આવે છે

પહેલી કથા—મેવાડના પ્રથમ શ્રેષ્ઠીના ચૌદાણીમા કૌટારિયાના ચૌદાણુ પણુ ગણવામા આવે છે. આ ચૌદાણીને રાજસભામા વિષુન માન મળતુ હતુ એક વખતે આ ચૌદાણીના સગદાર મહારાણીને રાજ-પોશાક અધિક મુલ્યવાન બનાવવાની પ્રાર્થના કરી મદાગણુએ તેની આ પ્રાર્થનાનો રીગર કર્યો કૌટારિયાના ચૌદાણીના આનંદની સીમા રહી નહિ તેમનો સરદાર પણુ અચત કુવાઈ ગયો તેની પ્રાર્થનાનો મદા-રાણુએ રીકાર કર્યો, તેથી હર્ષથી કુવાઈ જઇ તે પોતાને સદઅવાર કન્યવાદ આપવા લાગ્યો તે આન દોનમત બની પોતાને જે આપો ગયો પરંતુ આ તરફ મદાગણુએ પોતાના મત્રીને બોવાની તેને આજ્ઞા કરી કે —“કૌટારિયાની જગીરમાથી બે ગામ ખાલસા કરી નાખો ” આ વાત અપ કાળમાં કૌટારિયાના સરદારના ભાજનવામા આવી તેણે તત્કાળ મહારાણીની પાસે આવી લખસલિત તેમને પૂછયુ: “મહારાજ આ દીન મેવકના હાથથી એવો નુ અપગઇ ગયો છે કે શ્રીમતે અસતુષ્ઠ થઇ મને આવી શિક્ષા કરી છે ? ” રાણાજીએ ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો “ કાર્ષ અપરાધ ગયો તથી રાવજી તમે મારો પોશાક અધિક મુલ્યવાન બનાવવાની પ્રાર્થના કરી ત્યારે કે ધણીવાર વિચાર કરી એવા નિર્ણયપર આવ્યો કે ઉત્ત ઉભય મામેની ઉપજમાથી એ પોશાકનો અર્થ નીચી રાકશે મારા રાજ્યના રૂપિયા જુદા જુદા કાર્યોમા પ્રમાણસર અર્થાય છે, તો હવે આડબર વધારવાને માટે કાજન રૂપિયા કયાથી લાવું ? આપના આ બે મામેની ઉપજમાથી એ આડબર વધારી બ આપની અભિલાષા વમ કરી રાકીશ ” આ રાગદો સાલગી ચૌદાણુસરદારની આજ ખુરી અને તેણે પોતાની માગણી પાછી ખેચી લીની.

બીજી કથા—રમેડુ, તોસાખાના, રણુવામ વગેરેના અર્થને માટે રાણાજીએ પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિ નિયત કરી હતી આ ભૂમિને ‘ યુજા ’ કહેતા હતા પ્રતેક યુજાને એક કર્મચારીના હાથમા સોપી દેવામા આ થો હતો યુઆમદો પોનપોતાનો દિસાજ મત્રીની પાસે સાંપર કરતા હતા રાણાજીએ એક વખત એક યુજો લઇ લીધો થોડા દિવસમા તેઓ આ વાત જૂઠી ગયા એક વખત રાણાજી પોતાના સરદારોની સાથે રસોડામા બોજન કરવાને બેઠા હતા. અનુમરો સર્વ પદાર્થો પીરસતા હતા દહિનો ત્રાગે આવવા તે પીરસવામા આનુ, પરંતુ કાઇ સેવક જૂઠ લાવ્યો નહિ, આથી રાણાજીએ સેવકને પકડે આપ્યો. ત્યારે એક મેવક બે હાથ બેડી નમતાપૂર્વક બોલ્યો “ અનંદાના ! મત્રીજી જણાવે

છે કે મુકને ખાંડે ને માથ નિશત કરવામાં આગુ દહો તે વડાએ લાઈ વીધું છે " એવો મહારાજાએ કનુવર માળી અને બીજાને એક જગુ જાગે ગામના સિદ્ધા ગાંધીવાલ ૬૧ી ગણતર હતી

સાં ૭ ૬૪-૧૬૧૧-૧૬૨૨ થવા અડાપાસુ સમાપ્તિદં રાખવામાં ગેલાના દાકુમા લીધે હતો તેજય પિયાત મુકુલ થયા પછી તેઓ ગેલમ થયાના થયુ તેમજી તેમની માતાએ ગભજારનાર મથાપે હતો સિદ્ધાવામદ થયા પછી અડાપાસુ સમાપ્તિદં રાખ ગરજીથી દરિયાવા સદાગની લુખિ ભાઈ વીધી હતી વડાપાસુ મેલ પલુ ગામુકાને અપાવવામાં મળે રહ્યા હતા અને એક વાર ૬૧ દિવા પછી તેઓ મુકુલ થયુ હતા તરીકતા આજી કોલ જલુ અભુત માદમ કરી દરિયાવાર સદાગને સુધા કરજમાને અડાપાસુની જામે થયા નહિ સ પર્વતીએ દરિયાવારમારે મહાદેવે મે થયી અલીત કમ્પે થયી ચીમ જાંડા આરજમા થોલમાજ થયા જવાને માટે એક અડાપાસી ને દોરે મારાને અખાતાવા તે ગેમની તેણે પ્રાર્થનાઓની સાથે મે લાજ હંધિયાને એક એક પ્રકારની દહો અને મકારને પલુ જુગા ૬૪ થમાવતીકી આપુ દહુ મથેરે જોગન રાંધે થુલે અડાપાસુ પ્રતિ-હિન ગાનાજીના અપુને પલમ કરવાને માટે થતા દહો એક દિસસ અડાપાસુ માલગીની પદમે થયા કે તન-જા તેમણે તેમના દાકુમા કીલ સદાગીને પ્રાર્થનાવા થયા દેવા અને તેની સર્વિત થુન કોમ અર્ધજુ કરવાને માટે આજમા કમ્પે મહારાજાએ એવો નિશમ દહો કે ને તેઓ કીલમે ભુમિ આપવાનો પ્રથમ સતીને માણ દરજા તેઓ કે રિકો મર્વને આજમા કરતા તે દિવાથી અડાપાસુ દેવે દેવે તે લુખિ કોમે અખવાજા સામી દેવ તેજ દાકુમા કરવાવળુ કરમા કે આ કમવગપર આ દરિયામા આજી મુકરે જાગવામાં માકની દલી એકાંત રાજકુમા આ નિષય પ્રમાન-અલી ચાલે આપલે દહો પરાત મહારાજા અમામિદે ઉપા દિવેરે આ વિષયમે લાજ દલી દરિયામાને વામજા કાવરજ આપવાની જગદા કરી થ માં તદકલ દાખવાવમાની આ મે મહારાજાએ આ કમવગ મહારાજા દાકુમા અપાલે અને વિનયવર્ક કરુ કે -" આ દાખવા તેમને આ દેવે એક પાંડે જોકવાવને" જાંડી તેઓ પેલાની સાવાને થકન કરી જાગીવદે આ જોગવા કરકને આજ મથા જીને દિવેરે તેમણે નિશના નિશમ કરતા એક કાક વધે ને ભાજન તેમજ દાકુમા વાલા આર્ધ બીજે દિવસે તેમણે માલગીને વડેન રેલા મથા મરિ આથી સર્વ આમર્ષ-અકિત થયા પરાત ગુજમાનો તે સોલી ચાલિક અખર્ષ થયુ તે ઉપજા અલીત થયે જીને દિવસ માનો, પરાત તે દિવસે જગુ મહારાજા માલગીના દર્શન કરવા થયા નહિ દેવે તે તેમજા આર્ધની કમવગ-૧ થઈ સખવાતમે કમની પછી અડાપાસુ ગેલાં પ્રકાર-મારમા મહારાજાએ વિનયવર્ક કરેવગથી જોક-થુ કે -" થદે સમય અકતા નહી, તેણે કે આસી જોકતે નથી" કમની અર્ધને એક રાખમાત્રને આતત માંક લામુ અને તેઓ તેજી કમજુ લેવાવા થા-જા દરિયાવાની જુમિ પાડી જાવડી" કે દિસાય જીલુ કમર્ પલુ કરતુ તેમને જાગુપુ નહિ સમજાવાને થ નહિ કમુ કે તમે મહારાજાને સમજાવે, પરાત મથી મહારાજાને આ પાલ કમવગુ નેલક કરી કમજા નહિ ગુજમાત્રને બીજે એક ઉપાય મજમાવાનો, પરાત તે પલુ સદેજ થયે નહિ અને તે સમજાવામાં જોકની સમા કરી તદિ દવે તેમજા દહવામાં કમજોગ પલુ સમાત જોરે તેઓ આજી અડાપાસુના દરખીસે કીસા દરજા લાજ પછી તેઓ અજમારે લાજ રહે, તમાપિ અડાપાસુ સમાપ્તિદં પ્રકીસા તે અજ અને જામવદ મી દીસ જામમાત્રમે સમાજમાન કરમા જામે કિમાર મેલ તોર-કમની લાં તોર-કમને અવવામાં આવી તેમજા અજમારે સમાજ સદ વેકની મદ તેવા અડાપાસુ ઉપા રજા વિદાય થેલી થયા પુલુ મુખમાથ નોર-કમ દરખીસી સમાજાને જોલે નિશા કરી, પરાત સમાપ્તિદં આપમા નહિ કુખિત થઈ તેમણે પ્રથમ અખિતર જીપુજ વગવાની પ્રથ કરવાને માટે મુકુલ તરીકે જામને વિદાય કરી અને તેમની સાદવા અખ-કમ તેજી આપલે આવી આ ગમરજા મહારાજાના અમાત્રા દહો, તેમજ લજા ગેલાની કમવગુ ગુજમાનેન કરવાને માટે તેમણે જગુજ-વગરજ પ્રવેશ કરી અડાપાસુ જામિ ઉ થોલુ રાખવાસીસે જોમક આપુ

૧ ગુજમાનોને કમવગે થયો અજમાર અજમાર
૨ દિવાલ આ મરજી તેમ કે અને તેઓ સમજવા કમવગ મે એક દિવસ છે આ પ્રકાર કરી
૩ જાગુ પલુ અડાપાસુ સિદ્ધાવાન દહુ

ને પોતાના લુવનમાં લઈ ગયા. તેમણે તેમને મોટું સન્માન આપવાને માટે તેમની પાવખીનીચે શણગાર પર્વત સ્કંધ લગાડી હતી જ્યારે જ્યસિંહે પોતાના સામુના મુખેથી પોતાના સાળાની અપ્રીતિની વાત સાલગી ત્યારે તેમણે તેમને આશ્વાસન આપીને કહ્યું “હું આપની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લાવેને કહું છું કે જ્યારે આપ તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરશો ત્યારે હું આપની સાથે ઉદયપુર આવીને રાણાને મનાવી લઈશ ” તીર્થયાત્રાસમાપ્ત કરી રાજમાતા જયપુરમાં આવ્યા અને પછી તેમણે પોતાના જામાતાને પોતાની સાથે લઈ ઉદયપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું રાજપૂતોમાં અતિથિસત્કારનો નિયમ અતિ સખ્ત છે અતિથિસત્કારમાં જરા પણ ખુટી થાય તો રાજપૂતો તેને ધીર અપમાન યથેતુ સમજે છે રાણા સમ્રામસિંહ, જ્યસિંહ ઉદયપુરમાં સામાટે આવ્યા હતા, તે બંન્ને સમજ ગયા તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે બંનેનીના વચ્ચેનો અનાદર થઈ શકે એમ નથી આથી તેઓ પ્રથમથી જ તૈયાર થઈ ગયા તેમણે તેમને કહેવાનો પ્રસંગ પણ આપ્યો નહિ તેમણે તરત જ માતાજીના શીયરણને વદન કર્યું. માતાજીના આચરણથી તેમનું હૃદય કિચિત્ પણ દુખિત થયું હતું, એમ તેમણે કહેને પણ જણાવા દીધું નહોતું અને આને પણ તેઓ માનાજીનું દર્શન કરવા ગયા ત્યારે તેમણે કહેને કાઠ કહ્યું નહોતું પ્રથમ તેઓ જાણે જ્યસિંહને સન્માનસહિત નગરમાં લાવવાને જતા હોય તેમ રાજમ દિરખાથી નીકળ્યા, પરંતુ જ્યસિંહની તરફ નહિ જતા તેમણે માતાના તથા તરફ પ્રયાણ કર્યું તેમણે માતાના સિબિરમાં પ્રવેશ કરી માતાજીના શીયરણને વદન કર્યું અને તેમનો આશીર્વાદ મંદણ કરી તેમને ગજમ દિરખ પાંચ હોવાથી આવ્યા પછી તેમણે પોતાના બંને પુત્ર સન્માન કર્યું તેમના મુખમાથી આ સખધે માન એટલેજ ઉચ્ચ નીકળ્યો હતો કે—“ કુટુંબનો કોર અને અગર કુટુંબમાજ શ્રમ રહેવો જોઈએ ”

ચોથી કથા—એક સમયે મહારાણા સમ્રામસિંહ અધ્યાદનકાળે બોજન કરવા બેઠા હતા, એવામાં તેમને એવા સમાચાર પ્રાપ્ત થયા કે માળવાના પાણેજીએ મહારાજાતપર આક્રમણ કર્યું છે અને તેમના કેટલાક ગામો લૂટીને ઉજાડ કરી દીધા છે અને ત્યાના કેટલાક નિવાસીઓને કેદ કર્યા છે આ વર્તમાન સાલગી મહારાણા ભોજનનો ત્યાગ કરી તત્કાલ ઉઠીને ઉભા થયા તથા આચમનાદિ સમાપ્ત કરીને અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી સજ્જત થઈ નગર વગાડવાની આજ્ઞા કરી નગરના ગભીર શબ્દે સમસ્ત સરદારોને જાગૃત કરી દીધા કેટલાંક આ અચાનક ગુણોપગણાનું કારણ સમજી શક્યું નહિ સમસ્ત સેના શીઘ્રતાથી રાજમાત્રથી સજ્જ થઈ રાજમ દિરની પાસે આવી ખડી થઈ ગઈ. રાણાજીએ સ્વયં સેનાની સાથે જવાની પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ સર્વ જણે એકેજવાજે કહ્યું “ મહારાજા ! જ્યાંસુધી અમે જીવત છીએ ત્યાંસુધી એક સાધારણ દુરમનનું દમન કરવાને માટે શ્રીમાન સમ્રાજ્યમાં જાય એ ઉચિત નથી અમે આપને કહિપણ જવા દેનાર નથી. આપ જશો તો આપના ગૌરવમાં ન્યૂનતા આવશે ” સૈનિકો અને સરદારોના વચન મહારાણાને સ્વીકારવા પડ્યા મહારાણા નગરમાં રહ્યા અને સર્વ સૈનિકો પાણોનું દમન કરવાને માટે ગયા સેનાના ગમન પછી કેટલાક કપાક બાદ કાનોડનો સરદાર અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજ્જત થઈને આવ્યો તેનું શરીર રોગથી અતિ ફીણું થઈ ગયું હતું તેનું અંગ પીણું બને આવ્યો નિસ્તેજ થઈ ગઈ હતી રાણાજીની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટેજ તે શસ્ત્રાસ્ત્રથી મુસજ્જ થઈને રણભૂમિમાં જવાને માટે આવ્યો હતો ઉક્ત સરદારની આવી શોચનીય દશા જોઈને રાણાજીએ અનેકવાર તેને રણભૂમિમાં જવાની ના પાડી, પરંતુ તે સાહસિક સરદાર ગભીર સ્વરથી કહ્યું “ મહારાજા ! મને જતા અટકાવશો મા. જ્યાંસુધી મારા હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કરવાની શક્તિ છે ત્યાંસુધી હું રણભૂમિમાં કહિપણ ગયા વિનારહીશ નહિ ” અતે રાણાજીએ તેને નિરુપાય બની રણમાં જવાની રજા આપી. રાજપૂતોએ મુસલમાનોની સાથે યુદ્ધ કરવાનો આરંભ કર્યો કે તરતજ કાનોડના સરદાર જઈને તેમને મળ્યા મુસલમાનો રાજપૂતોનું પ્રચંડ બળ સહન કરી શક્યા નહિ તેઓ પરાજિત થઈને આમ તેમ નાસવા લાગ્યા, પરંતુ કાનોડનો સરદાર આ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો અને તેનો પુત્ર બચકર રીતે ધાપલ થયો વિજયી રાજપૂતો વિજયાનદથી પુષકિત થઈ નગરમાં પાછા આવ્યા. આ વખતે મહારાણા

એ કમોક્ષના રાજાના ધાવત થયેલા પુત્રને પોતાના લાગણી વીરુ^૧ આપ્યું આ પ્રકારનું ઉચ્ચ સન્માન પ્રાપ્ત થવાથી ઉચ્ચ મુલકના આનંદની સીમા સ્ત્રી નહિ. તેણે પોતાને કૃતાર્થ^૨ વધેલા પ્રાપ્તો અને અલંકારથી પ્રતિબુદ્ધ^૩ તેને તે બોલ્યા-“ચંદ્રસાગર” આરે અને ચિત્રાવા ડગલના બદલામાં બ-
ધુલધન પ્રાપ્ત થયું છે.”

પ્રાચીન કથા-એક વખત એક પુલ્કાવતગેરે ચંદ્રસાગરની સન્નિધિ ગેણીને સાપુઆસરદારની તરફ કાંઈક વચ્ચેના તેમને કહ્યું. સાપુઆસરદારની કિન્દ મહાસાગરના મનાઈ પ્રાંતક થઈ કોપાન કમોક્ષ તેના ટેવું હતો, પરંતુ ચંદ્રસાગરને તેના વચનના વિચિત્ર પણ વિચાર કઈ નહિ અને તેને કહ્યું-“આ જાત ગણત છે. એ તમારી વાતના વિચાર થયું તો રાજાના વાત અને ઉચ્ચ સન્માન-
નું અપમાન થાય.” સંવત્સર તેમના પુત્રે હદ વિશાલ હતો તે ઉપર જાણીને દરોહવાને માટે તેણે સાપુઆસરદારને ગેણાની લાલચને દૂત મોકલ્યો સાપુઆસરદારના વચનને માટે પરાગિત કરીને સવત્સ સાપુઆ દેશમાં આવ્યા હતા અને રાજાની વિદાય લઈને પોતાને ત્યાં થવા લાગે રાગિને પ્રથમ પહેરવેલી સ્ત્રી સ્ત્રી હતો. રાજાના કુરંગ દારપર નજર પડ્યાંએ પોતા પોતાને કે નજારી આગળ આવી દીધી અને પોતે પોતાપોથી ઉતરીને પ્રકાશ તરફ ચાલ્યા. દરેક તેમને અંત-
પુત્રના દારપર પડેલા ન પડેલા એટલામાં પહેરેલા પોતાને નજારાપુત્રે કહ્યું-“રાજાના રાજાના રાજ રાજ કરી કરીને ત્યાં થયે આવવાની આજ્ઞા કરી છે.” દીપકના પ્રકાશથી પત્ર લાગી રાજાને અધિકારને લગ્ન કરવા કમોક્ષ કમોક્ષની આજ્ઞા કરી. દારની સમસ્યા તેમની પ્રેમચક્ષી બની પોતાની પ્રિય મા-
ત્રીને લઈને મહારાજે અભિનંદન આપવાને માટે ઉભી રહી હતી રાજાના પોતાનું દણ કે સુક્રમાર બાળકોને મોકલ્યા લાગે પરિણામે પશ્ચિમ કરીશ, પરંતુ તેમ લઈ લઈ નહિ આગરનેત્રીથી કોઈ વચન પ્રકાશિત પાનીના મુખે બનેલા મુખ તરફ દર્શાવત હતી રાજાના રાજાના પેલક છ અનુ-
ચરેને પોતાની સામે લઈ ઉપર તરફ મુખ કરવા અને બાહ્યથી તેમને ઉદવપુરના પહેલાવા નહિ ત્યાંથી તેમણે બાહ્યની લગ્નને મોકલે નહિ

અર્થ રાગિ બોલીના ઘણું વધારે હતો, સમગ્ર વચન નિરાશ થયું હતું, પ્રકૃતિ કિંમત બને થયારે હતો, તેમાં રાજાને પુલ્કાવતગેરે લાગ્યું નહોતું, કહિ રાગિ પત્રને સુરપાને અને કોપાનેની પાયા-
ઓને અભિપ્રાયોને સહવાસને હતો રાજાના કિતારવા વચ વાતિ છવાઈ રાજ હતી તેમાં કોપાનેની કે પાસપાસીની લેલ પણ તેવાથી નહોતી, પરંતુ તેણે પ્રથમથી જ સર્વ નેપાણીઓ કરાવી રાજા હતી રાગિના કમોક્ષે ત્યાં તેમના અગમનની જગ્યા લઈ કે તરતજ રાજાનાં બહુવચરે-
કાંઈ તેમના મુખના બેલનની આકાશી સ્વામી હતી અને અન્યેને માટે ધારાને પ્રથમ કરાવી સાચો, નીકે કિન્દે પ્રાપ્તકામ્ય પ્રાપ્ત થયેને સમગ્રજાત રાજાનાં અર્થ રાજાના તેમનાં અર્થને પ્રકાશ કરવા હતા તેમને વિવચ પ્રમાણે પાંચ સન્માન આપ્યા પછી મહારાજાએ તે વિષયે એક નવી માનીત મર્મપૂર્ણ કરી. રાજાનાં આ અગ્રીમ પ્રમાદ પ્રાપ્ત થવાથી રાજાનાં અનંત આશ્ચર્ય^૪ અને તેનું અર્થ કરણ બાહ્યને માટે તેમણે અંદરનાં વિચારપૂર્વક કહ્યું-“ચંદ્રસાગર” મોંએનું જે નું સ્વકાન કામ કર્યું છે કે તેથી આપે મોં આ અભિપ્રાયો આપ્યું છે? મોં મોં અર્થ કર્યું છે એ મોં તેમનાં કર્યું હતું, કર્યું અને માટે મહારાજાની આગેથી થવાથી પુરસ્કાર લી રીમે લઈ થવા પડેલા-
કે કિન્દ સાધુને એ લી વીરવ મહાન વચનેનું કર્યું અને એ કર્યું બળગતી કરિ થતા રાજા પણ આપ્યા આવ-તેમણે પુરસ્કાર લેવા ઉભિત નથી, માટે ચંદ્રસાગર આ પુરસ્કાર પામે તેવાની રૂપા મોં અર્થ કર્યું અને કર્યું અર્થવાતને પછી રાજાના પ્રમાદના પુરસ્કારની આપ્યા ડગલના નથી.” પુરસ્કાર-
ને સ્વીકાર કરવા એવી રાજાનાં અંદરની કિન્દિય પણ કામ્ય નહોતી પરંતુ ચંદ્રસાગરને અનંત પ્રાપ્ત એક પુલ્કાવતગેરે તેમને કહ્યું-“ચંદ્રસાગર” રાજાનાં અર્થ કર્યું નહિ કરવાથી સન્માન અપમાન થયે છે, પરંતુ આપ્યા બદલામાં ચંદ્રસાગર એ માટે એક પ્રાણીના સ્વીકાર કર્યું છે આશ્ચર્ય મોંએ અમાર કરી અને આપોના અનુક્રમ અમાર રાજાનાં અંદરનાં અર્થ કર્યું છે એથી રીતે બલિભ્યા

૧ મેચાડના ઉદવપુરનાં સાગરોને કાણુત સ્વકાને પછી અપાયા થઈ કમોક્ષના રાજાને કિન્દિયનેસુધા મોકલ દત્ત. રાજાનાં આપની બેઠક મોંએ થયેને થી તેમના પુત્રને સન્માન કર્યું હતું.

શ્રીમાન અથવા શ્રીમાનના વશને મને અથવા મારા વશને રાજવાનીમા બોનાવે તો રાજ પાશ્ચાત્યામાંથી આવપદાયે મોકલાવે એવી મારી પ્રાર્થના છે ” ગણુ સમામસિંહે નર્ધ સરદારની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો તે દિવસથી રાજપર્યંત નીત્ય ચક્રના વશને આ સન્માન ભોગવના આગ્યા છે આ વાતોપરથી મહારાણા સમામસિંહના મહાન ચારિત્રી થઈ ગયા હતા પ્રકારે પ્રતીતિ થાય છે, મને એ વિષે હવે વધારે વર્ણન કરવું એ મુવર્ણ ઉપર દોગ ચઢાવવા સમાન છે તેમણે મેવાડમા અદર વર્ષ પર્થત ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય સંભાળ્યું હતું અને મેવાડનું અસંત દિત સાધ્યું હતું રાજુઓના પગમાંથી દેશની રક્ષા કરવાને માટે તેમણે અદારવાર રણભૂમિમા ગમન કર્યું હતું એ કે સમામસિંહની રાજ નીતિ અત્યંત મર્યાદિત હતી, એ કે તેઓ પોતાના પૂર્વજોની નીતિરીતિનો કવચિત અપાશે ત્યાગ કરીને આગળ વધ્યા હોત તો તેઓ મેવાડમા અનુવિશેષ દિન કરી શકે એમ હતું, છતાં તેઓ સક્રિય દેશમા ગયા હતા તોપણ તેમનાદ્વારા મેવાડનું જે દિત થયું હતું તેથીજ પ્રગતિ તેમનાપ્રત્યે અત્યંત અનુરાગ હતો પ્રગતિ દિત માધવાને અને તેમના કુખની નિવૃત્તિ કરવાને તેઓ સગ સાવધાન રહેતા હતા આથી સ્વદેશમા અને પરદેશમા મર્વન તેમને સન્માન પ્રાપ્ત થયું હતું મહારાજ બાપારાવના પવિત્ર વશનું ઉચ્ચ ગૌરવ મેવાડમા જે ભૂપાલો અચળ અને અદ્ય રાખી શક્યા હતા, તેમા મહારાણા સમામસિંહ અતિમ ભૂપાળ હતા તેમનો પરોક્ષાસ ચતાજ મેવાડમા મહા રાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતાનો પ્રારંભ થયો હવે મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા મેવાડમા સ્થાપિત થયા પછી મેવાડનો રાજકીયસ્થિતિ કંઈ દિશામા પ્રવાહિત થયો તે વિષે અમે વર્ણન કરીશું

રાણા સમામસિંહને નાર પુત્રો હતા તેમાંનો બેપેકુમાર અજિતસિંહ (દ્વિતીય) સવત ૧૭૬૦ (૬૦ સં ૧૭૩૪) મા પોતાના પિતાના સિદ્ધાન્તપર અધિષ્ઠિત થયો એણે સૌથી પ્રથમ કાર્ય રાજપૂતોના તથા બળને એકત્રિત કરવાનું કર્યું અને પૂર્વે જણાવી ગયા છાએ કે મહારાણા દિતીય અમરસિંહે આ બધા એકત્રિત કર્યું હતું પછી પ્રથમ અજિતસિંહે વગરકિયાર્થે કામ કર્યું તેથી આ બળના મૂળમા કુદાહાનો પ્રદાર થયો પરંતુ દિતીય અજિતસિંહે તેના મૂળમા અમૃત સિંની પુત્ર તેને છોડતાં કર્યું રાજસ્થાનના તથા મુખ્ય રાજાઓએ સોગંદસહિત પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી કદિ પણ અમે સુમનમાનોની સાથે વિવાહાદિ સંબંધ કરીશું નહિ અને પરસ્પર સપક્ષપોને રહીશું તથા મુખ્યત્વે કરીને મેવાડ, મારવાડ અને અજરના રાજનું એકત્રિત બળતો કદિ પણ ખડિત કરીશું નહિ મેવાડ મા આવેની દુર્ગો નામની નગરીમા હિંદ તથા રાજાઓ પોતપોતાના સામતોસહિત એકત્રિત થયા હતા અને ઉપરુક્ત બાવાર્થવાળા સંધિપત્રપર પોતપોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા આ બળ સ્થાપી રાખવાને માટે

સંધિપત્ર

રાણાજીની મહોર

શ્રી એકલિફ ૧

માન્યતા

સીતાગમોજયતિ

૨

માન્યતા

મ્રજાપીશ

૩

માન્યતા

અમરસિંહ

૪

સ્થિતિ શ્રી એકલિફ તથા રાજાઓદ્વારા નિમ્નલિખિત સંધિપત્ર સ્વીકૃત થયો એમાંની શરતોમા કોઈ પણ પ્રકારનો બંધિયાર કરવા મા આવશે નહિ સવત ૧૭૬૧ કાવણી મુદ્ ૧૩ (૬૦ સં ૧૭૩૫) મુકામ હવે

(૧) સંધિપત્રમા સર્વ જણ એકચત્રથી બધાવવા રહેશે સર્વ જણે સંધિ સંધિ લઈને આ વાત સ્વીકારી એકબીબના હૃદયમા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે કવિબધમા કોઈ પણ માણસ આ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરશે નહિ ને

૧ એકલિફ મહારાજ સિસોદીમાવસના કુલદેવતા છે

૨ સીતારામ એ અજરના રાજવસના દેવતા છે આ રાજવસની ઉત્પત્તિ ભગવાન રામચંદ્રદ્વારા થઈ છે

૩ મ્રજાપીશ-શ્રીજી એઓ મારવાળા હાલવસના મુલદેવતા છે

૪ અમરસિંહ મારવાડના એક રાજવસી હતા

એ નામની આશ્વકતા દેવી સર્વની સમસ્તિથી રહ્યું જગત્સિદ્ધને પ્રાદ્ય બનાવવામાં આવી. તેમને સમસ્ત રાજપુતસેનાના અધિપતિ બનાવવામાં આવ્યા હોય તેમજ એકચિત્ત થયા માટે પદોત્તરુ નેકટ આવેલી હોવાથી સર્વ જણે એવો દરજ્જો મેળવે કે વર્ધમાની સમાપ્તિ થયા પછી મહા રાણા જગત્સિદ્ધે પોતાની પ્રમુખ રાજપુતસેનાને ઘડીને એમનેમાંથી સુદ્ધ મર્યા જનુ સુદીની સર્વ તેમજી સપૂર્ણ થઇ પરતુ દુષ્ટામરજાણે તેમજુ કાવે દુષ્ટીજનુ થયુ નહિ તેમજી થયી હતી તે બરસા-માજ સર્ રાજાએ સિમિત થઇ ગયા અને એકબીજાથી અવિશ્વ થઈ ગયા રાજસથાનના દુર્ભાગ્યથી મજપુતેનુ એકમ પિતૃતિલિન થઇ ગયુ મોગસસામ્રાજ્યની અધોચલિતા સમયમાં મારવાડ અને અમર-ના રાજાએએ પોતાના રાજ્ય પ્રથમ વધારી મુકયા હતા તેઓ પ્રથમ મેઘાડના રાણાની મદદગારી કરતા હતા સર્વવતી મદગારી કનકસેનના વસતી રાજસથાનના અન્વાય રાજપુતોએ અચ્છ પ્રધાનતા મોગસતા આપા છે પરતુ તેમણે કદિ પણ સર્વ રાજપુતોની એકચિત્ત સમ્પત્તિ પ્રાપ્ત કરી નથી આ મહાન અભાવજ રાજપુતોના એકથમાં વિદ્યમ્ન હતો આ જગત્સિદ્ધે લીધેજ તેઓપછીની બન્યા હતા. અમર કારણથી તેઓ પોતાના સ્વાર્થની રક્ષા કરવાને માટે એકબીજાની સાથે અનેકવાર સુદ્ધ હર્ષ કરતા હતા આ મિત્રે અમેજાજિત વર્ધુન કર્યું છે ત્વે રાજસથાનના મર્ રાજપુતોએ મેઘાડના રાણાને પોતાના અન્નિયમ માન્યા હોય તે બારની આની કુર્વયા રામદે યાતર ન્ને તેઓ મેઘાડના રાણાના જનુધારી મનત તે મુખ્યમાનો કદિ જણ ભારતદેશનો જી સર્વ નહિ માહોમાહેની કુલ અને માહો-માટેના યેરશીજ ભારતધર્મનુ સાધનાજ વળી ગયુ છે રાજપુતોને મધાધીનતા મિત્ર હોય છે એ વાત મન છે, પરતુ જે મહાન નકલથી ભતીયસ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની રક્ષા થાય છે, તે એકમ રાજપુતોમાં નથી આધીજ તેમની સ્વાધીનતાને નાશ થયો છે રાણા જગત્સિદ્ધ દ્વારા સમયમાં-મોગસ-સામાજ્યની અમરિતા સમયમાં અનુરક્ષા હોવા છતાં રાજપુતો પોતાની ઉન્નાતિ કરી શકયા નહિ, જેનુ કારણ તેમનો કુસખજ હતો

નિમગ્ન-ઉદય-શુદ્ધ આધીનતાની શૂન્યતા તેમજ સર્વ રીતે સ્વાધીન થઇ થયો હતો કિહીના પાદ-સાધનો સેનાપતિ િભમનુ કમન કરવાને ગયો પરતુ તે સ્વય નિમગ્નના કોષાશિમા જળીને ભસ્મ થઈ ગયા રાજપુત નિમગ્ને કિહીના હતાવાની એવાપતિના શિરઝેક કરીને તેનુ મસ્તક પાદસાધન મોકલી આપુ અને તેનાપર કહેવડાવી મેકરુ ૩ - આ નામક માલુમ પિત્રીની નથી થયો હતો, તેથીજ નોનો સિસ્કેક કરીને તેનુ મસ્તક આપની કમ્પમેસીમાં મવાડ કનુ છે ' લીભન મદમકસાક નિભન-ઉદય-શુદ્ધના કહેવાને કાવાર્થ સર્વ રીતે સમજ થયો પરતુ તે મિત્રતા કરે નુ ૨ તે કાવાર્થ બની થયો હતો પોતાની સ્વાધીનતા જ કરવાને માટે નિમગ્ને રાજપુતોની સાથે મધ કર્યો અને મોગસએને પો-તાની વિજયિતિના માત્ર તથા મુજાડતામાં લઇ જવાને ઉત્સાહિત કર્યા મહારાષ્ટ્રીય પીર વાઝરાધે પો-તાની સેના લઇ ગોધી પ્રથમ માવવાપર આક્રમણ કર્યું અને લાના કાકેમ રથારાથ બદાદરોરો મુદ્દમાં સહાક કરીને નિભમની અભિનાદ પૂર્ણ કરી જ નરના રાજ્ય અધીનિતે માગ્યાનુ રાજ્ય આપવાની મરજી

મો માલુમ આ સાર્વજનિક કાવે ન્ને તે તે સર્વના પિત્રાથી લઇ થયો એનુ આજ એ સર્વ માન છે, એની લાજ એ સર્વની લાજ છે, એનુ અપમાન એ બીભન અપમાન છે અમરજામાં બહુ આવી ગયુ, (૨) જે આજસ એકે નિમગ્નપાદક બજાએ તેનો મોઢ પનુ પિત્રાલ કસે નહિ, તેને કાકેમો બાકાથ મરો નહિ.

(૩) વર્ધમાનુ બલીત થયા પછી મયગા આજવા કરવામાં ગયોએ મરો સામ્રાજ્ય નેવાએ પોતપોતાની મોગસદિત વામગુપા બુ ૩ ૩ કદિ કારણથી ચાલત રવળ આવી કદ નહિ તે તેણે પોતાના કમારને વા એક દમ્ય કપજીને મોકલ્યા

(૪) આ કમાર વા અર્ધચીરથી અનુક્રમના નજાકને લીરે કાક દેવ થાય તે તેને મુખરજાએ અધિકાર ગામકસિવાય ધાર કેળીને થયુ થયો નહિ

(૫) મલેક મહાન કાવેમાં સર્વ જણ એકચિત્ત થઈ આ નિયમોનુ પાલન કરવાને જમાવ ૩

૧ આ સેનાપતિ નામ મુજાદિજના હુ પ્રથમ તે નિમગ્ને અનુક્રમી મુજાદિજની સેનામાં ૨૫ વાજાને સમાજ કરી દેતા, પરતુ તેની આ એક કુલવળી કદ નેવાથી આપી તેણે મુક સીને તેને પાલિય મીં દેતા

૨ લખામ બદાદર માવવાના પૂર્વચારકર્મ કિરદસિદ્ધ થયોને દેતા

કરવામાં આવી, પરંતુ તેણે તે રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી તે રાજ્ય મરાઠાઓનાજ હાથમાં રહ્યું. ગુજરાતનું રાજ્ય પણ શીઘ્ર જાજ દશને પ્રાપ્ત થયું પ્રથમ પાદશાહે આ રાજ્ય રોડોડોને અર્પણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, પરંતુ તેણે પાલન નહિ કરવાથી અજિતસિંહના પુત્ર અભયસિંહે તેપર આત્મ મણુ કર્યું અને ત્યાંના હાકેમ જીવદખાને હાકી કાઢ્યો આ એક ઉત્તમ સધિ છે, એમ ધારી મરાઠાઓએ રોડોડોના જીતેલા ગુજરાતરાજ્યમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. રોડોડોના અભયસિંહે મરાઠાઓની સામે બાથ લીડી નહિ અને પોતાના અધિકારમાં ગુજરાતનો માત્ર ઉત્તર ભાગજ રાખ્યો.

જે સમયે રાજસ્થાન અને માળવા તથા ગુજરાતની આ દશા થઈ રહી હતી, તે સમયે ખંભાળા, ખિહાર તથા એરિસોના રાજ્યમાં ગુજાઉદૈયા અવીવર્દીખાની સાથે અત્યંત રાજ્યસુખ ભોગવી રહ્યો હતો. આ તરફ અયોધ્યાના રાજ્યમાં સાદતખાને પુત્ર સફદરજ ગ અડગ રીતે સિંહાસનપર વિરાજમાન હતો. જો કે પાદશાહની કૃપાથીજ સાદતખાએ અયોધ્યાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેપણુ તે કૃતકનપુરને પાદશાહના આ પવિત્ર પ્રસાદને બદલે એક કૃષિજીવ અને નિહિત કાર્યથી વાળ્યો સાદતખા કૃતક અને વિશ્વાસપાતી કતો તે દુરાચારીએ પરમ અત્યાચારી નાહિરસાહેને ભારતનામાં બોવાવી દિલ્હીના સામ્રાજ્યનું સંભાળનાર વાળ્યું.

માળવા અને ગુજરાતમાં જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતા દંઢ થઈ ગઈ, ત્યારે વિજયી મરાઠાઓએ અન્યાય પ્રદેશમાં પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવા માંડ્યો અને તેઓ નર્મદા નદી ઉતરીને ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં તીડોની પેઠે ફરી વળી તેમને લૂટલા લાગ્યા તેમના પ્રયત્ન પરાક્રમના અપૂર્વ પ્રભાવથી જે ભતિઓના નામ પણ અત્યારસુધી કોઇ જાણુ નહોતું, તે ભતિઓ આ દેશમાં આવી પોતપોતાની સેના વધારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા લાગી તે વખતે શાત જીવન માળનારા ભોળા બેકુતો પણ હજી અને બળદ છોડી દઈ હાથમાં ખૂંટ ધારણુ કરવા લાગ્યા તથા અશ્વપર સ્વારી કરવા લાગ્યા અને ભરવાડો પોતાની લાકડી છોડી લાલા મહણુ કરવા લાગ્યા આ લોકોમાં સિંધિયાર હોલકરજ અને પવારજ સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારે વિપુલ સેના એકત્રિત કરી મહારાષ્ટ્રીઓ દીનબળ રાજપૂતો પર આક્રમણ કરવા લાગ્યા આ લોકો રાજપૂતોના પ્રદેશને બાળી લૂટી ત્યાજ નિવાસ કરવા લાગ્યા જ્યાં સુધી મહારાષ્ટ્રીઓ આવશ્યકીય પ્રસંગે એકજ પતાકાની નીચે એકત્રિત થઈ યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યાંસુધી કોઇ પણ હજી તેમના પ્રયત્ન બળની સામે થઈ શક્યુ નહોતું.

વીરવર (પ્રથમ) બાહરાને મહારાષ્ટ્રીઓના મહાન બળને એકત્રિત કર્યું હતું તેઓ ઇ.સ. ૧૭૩૫ માં સૌથી પહેલાં અબલનદી ઉતરી દિલ્હીના સિંહાસનપર આવી ઉભા રહ્યા. મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રયત્ન પરાક્રમથી દિલ્હીનગરની બારે પાપમાંની થઈ પછી નિર્બળ પાદશાહે મરાઠાઓને ખોચ આપી તેમના બીજણુ પળમાંથી મુક્તિ મેળવી પાદશાહની આ કાયરતા જોઇ નિભમના મનમાં અનેક પ્રકારના ભય અને સંદેહો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા પાદશાહને વશ કરી કલમિત મરાઠાઓ મારા રાજ્યપર આક્રમણ કરશે, એવા ભયથી તેણે માળવામાંથી મરાઠાઓને હાજી કાઢવાનો નિમ્મય કર્યો તેને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે જે મરાઠાઓ માળવામાં સારી રીતે દંઢ થઈ જશે તો પછી તેમને ત્યાંથી કાઢવા કે-રકેય થઈ પડશે અને પછી તેઓ મારા ઉત્તર તરફના પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ તોડી નાખશે બાવે.

૧ મહારાજ એ.જી.સ્ટેન જણાવે છે કે, પોતાના હાથમાંથી ગુજરાતમાં જતા રહેવાથી અભયસિંહને થઈ નુકસાન થયું હતું. ઇ.સ. ૧૭૩૨ માં એમીલમાસમાં મયજ્યોત બાહરાને ગુજરાતપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને સાસનભાર પીલાજીબાઈના કમર્પણુ કર્યો પિલાજી આચવાડની માત્રોને મૃગ સ્થાપક હતો અભયસિંહે આ પિલાજીને શુભ રીતે મારીને ગુજરાતપર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અભયસિંહે કપટથી પિલાજીને નાશ કર્યો, તેથી તેના પુત્ર અને ભાતએ તેનાપર અત્યંત ક્રોધિત થઈ આક્રમણ કર્યું. આ આક્રમણની ભતિ રાજા નહિ ચક્રવાર્તી રાહસાજી નિરૂપયે ગુજરાતનું રાજ્ય છોડી દીધું "

૨ સિંધિયાના પૂર્વજે કલિકાર દત્તા

૩ હોલકરની ભતિ ભરવાડ હતી.

૪ માળવાપર આક્રમણ કરતી વખતે બાહરાને વડાજ પવાર, મહારાજા હોલકર અને રાણાજી સિંધિયાને સેનાપતિ બનાવ્યા હતા સધિ મળવાથી તેઓ ગુપ્ત રાજદ્વીપીકર્યો થઈ પડ્યા અને તેમણે એક એક વિખ્યાત રાજ્યની સ્થાપના કરી

વિચાર કરી નિવળે માગવાપર આશ્ચર્ય કર્યું અને બાહ્યરવનો પરાજય કર્યો તે મહામણીએને માગવા-
માથી કામી થકવાની નિશાની આ હતો, એવામાં મહાપ્રચ્ચડ વીર અને મહા અભયવારી નાદિરશાહે
દિલીપર આશ્ચર્ય કર્યું છે, એવા નિર્વાણ તેના સાશનવામાં આપ્યા આ વર્તમાન સાશનું નિબંધ
ઉપન્યુ > અત્યંત ભયભીત થયો હતો મરાઠાએને છોડીને પોતાના સમયમાં આવે ગયો

જે સમયે નાદિરશાહના પ્રચ્ચડ મુખવાલો પશ્ચિમભાગ ઉપર સાબરમાતા
આ યો, તે સમયે મોગનપાદશાહનો વીરોદ્ધિ મપૂર્ણ રાત થઈ ગયો હતો નાદિરશાહના રણવાલોને

શ્વનિ આલણ સમસ્ત વ્યવસ્થા બધું બૂધ થયો હોય તેની
ચેર > શાવમાન થવા લાગેા હતલાગી મદમ્મદશાહના ભયનો
પર રહો નહિ ચારે તરફ હાદામદ વર્તી રહો આ મકટના
સમયમાં મદમ્મદશાહે રાજપુતોના પરાક્રમપર જલુ મોગી આશા
માથી હતી પરંતુ તેની તે આશા સફળ થઈ નહિ તેની કેઈ
પણ આશા ફલવતી થઈ નહિ જે રાજપુતોના બળથી ભારત
વર્ના હવેથી મોગત્સાઓનું દન થયુ હતું, જેમણે એ સાધા
ન્ય અચન રાજવતને માટે આપા દિવસપર્વ ત પ્રસન્નાતાપૂર્વક
પોતાના હૃદયનું અધિર વહેવરાયુ હતુ તે / રાજપુતોએ આ
સકટા સમયમાં પાત્તાની રક્ષા કરવાને માટે ખડગ પારણ
કયા નહિ આજ મરણી કરવાવાના ભયન સુદમાં મોગનોની
શખ્ત દાર શ્વ અને તે દિવસથી ભાગતવર્ધની દારણ દુદશાને
પ્રારભ થયો

કરનાકના કુદના મોઝનીવ પરિણામથી નિગમ અને

નાદિરશાહ

સામ્રાજ્યાના હકમાં આવત ભવ ઉત્પન્ન થયો તે લિખ્ય લિખ

પ્રચ્ચડીની મેવાનો પ્રતિજ્ઞા કરવાને ચારે મોગત્સેના સાથે મળી ગયા પરંતુ વખને મળ્યા ૧૧ મુગી
નદિ આગે-લન-કેમરા સયામમાં મળેા થયો અને મદમ્મદશાહ તથા તેણે વજીર એ ઉગય નાદિર-
શાહના બદીરાત બન્ધા કુદ સામ્રાજ્યાની કૃતવિતા અને વિશ્વામવાતથી દિલીના પા ઘારની આરી કુ, સા
થઈ હતભાગી મદમ્મદશાહે સધિ કાવાને માટે નિ વખને પોતાનો ફત બનાવી નહિશાહની પામે
મોગત્સેા સનિ થઈ પણ ખરી પરંતુ કુદયારી સામ્રાજ્યાએ તે ઝરિ રહ મરી નાપણ અને એમ કરી
પોતાના પગમાં અનેજ કુદાઈ મારી સામ્રાજ્યાએ નહિશાહને ક્યું નિમ્મયે મરને થાય આવી છે તેના
બળાન્યા કાના બળનામાં વધુ દોરાત છે વળી તણે તે ઉપરાત બળાનુ કે - વિનિયમે આપને ભેટના
રૂપિયા આપવાનું વચન આપ્યુ છે, તેના રૂપિયા તો તે ફત પોતાના બળનામાંથી આપે કહેએય છે
આ કુદના કહેવાપર નાદિરશાહને સપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો તેનો ભાગ સડસડાયુ વૃદ્ધિ મત થઈ ગયો

નભમની સાથે જે સધિ કાવામાં આવી હતી, તે તેણે રહ કરી અને દિલીના બળનાની સર્વ
કુઓએ માગી ચલાવી મદમ્મદશાહનું સુખરવન લખ થાગી ગયુ મહાનોબી નરપિયાચ નાદિરશાહની
આલે થયેની સધિથી મદમ્મદશાહને એવા વિશ્વાસ બેસી ગયો હતો કે હવે અધિક કટ થશે નહિ,
પરંતુ તેના આ જમ થીમ દૂર થયો સધિમય તોડીશાહી છિન્નાલિખ કરીને નાદિરશાહ વિગિત દિલી-
નરને મદા ફલથી પોતાનો ભવણીયા લાઇ ગયેા અને પોતે દિલીના સિદ્ધાસનપર બેસી ગયો તેણે
ઈ સં ૧૭૪૦ ના માર્ચની આશી તારીએ દિલીના તખ્તપર બેસી પોતાના નામના સિકા ચનાવ્યા
હતા સિકાપર નીચે પ્રથમ છે તેમ કરવામાં આવ્યો હતો --

૧ મતેલ રીઠ બજાવે છે કે ઈ સં ૧૭૪૦ માં નાદિરશાહ ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો. પરંતુ એવી રહે
ના નાદિરશાહ' થયેને પ્રથમ આપણે સ્વસ્થિત બહુભાષી દિલ્હીમાં લખાયા છે કે નાદિરશાહ ઈ સં ૧૭૩૮
ના નવેમ્બર મહિના ભારતવર્ષની આવ્યો હતો.

દોહરો—શહ-શાહ સખ જગતકો, નાદિંગ હૈ મહારાજ,

રાજન કો અધિરાજ હૈ, સમય નિયામક આજ

જો કે મોગરોએ પગપરના ઝવડામાં ખુફળદ્રવ્ય ખર્ચી નાખ્યું હતું, જો કે પ્રમાદી રાજકુમારોએ વિપુલ ધન સ્વાદા કરી દીધું હતું, તોપણ તે વખતેનાદિરશાહને ખજનામાંથી જેટલું દ્રવ્ય મળ્યું, તેટલા દ્રવ્યથી સાક્ષાત્ લોભની પણ તુષિ થઈ જત, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે નરરાસ સ નાદિરશાહનો લોભ આ વિપુલ ધન મળવાથી ઘટવાને બદલે વૃદ્ધિગત થવા લાગેો તેણે પોતાના સૈનિકોમાં દરેક પીટાવી દીધો કે બીજા અટી કરોડ રૂપિયા વીધા વિના આપણે હિંદુસ્તાન છોડવું નથી, નાદિ જોમ અને તેમ ત્વરાથી આ રૂપિયા વત્તુપ કરી લેો આ દરેક સાલજીતાની સાથેજ યમદૂતના જેવા ધરાનીનેકો દાયમા સમજેર મહણ કરી ચારે તરફ દોડ્યા અને લખ કર અભાચાર કરો નગરવાસીઓનું દ્રવ્ય લૂટવા લાગ્યા તેમના અભાચારથી નગરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો નગરવાસીઓ વ્યાકુલ થઈ જોમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા પરંતુ નાસીને જન્ય કયા? તેમની રક્ષા કરનાર કોણ હતું? કોઈ નહિ ધરાનીઓના આક્રમણ આગળ સમસ્ત વીરોનું બળ નિરતેજ થઈ ગયું કોઈ પણ રક્ષક રહ્યો નહિ 'સર્વ' લોકો પોતા-પોતાની રક્ષા કરવાને માટે આત્મેતેમ નાસલાગ કરવા લાગ્યા પરંતુ કાર્મનામાં તે રાજ્યોનો પ્રતિરોધ કરવાનું સાહસ નહોતું નામવાથી પણ તેમનું રક્ષણ થયું નહિ ધરાનીપિશાનો તેમની પાછળ દોડી તેમના ગળવામાંથી તેમનું શેર રહેતું એકમાત્ર સાધન-વાટખર્ચા પણ ખુચવી લેતા હતા તેઓ તેમની પ્રાણમિય સ્ત્રીઓપર કરોર અભાચાર કરતા હતા અહિસાસ' આ વખતે દિલ્લી નગરમાં પ્રનયકાગ આવી પહોંચ્યો હતો લખ કર અભાચાર કરીને નગરવાસીઓના પ્રાણ લેવામાં આવતા હતા અને તેમની માનમયાંદા ધોળેદાંડે છત્રોક લૂટાતી હતી તેમની દૃષ્ટિસંબીપ તેમનું સર્વસ્વ લૂટાતું હતું ઉચ્ચ સ્વભાવના માણસો અપમાન કરતા મરણને વધુ પસંદ કરે છે આવા માણસોએ અભાચારીઓના હાથમાંથી છૂટવાનો કોઈ ઉપાય નહિ જોઈ પ્રથમ તો પોતાની સ્ત્રીઓનો પોતાના હાથે વધ કર્યો અને પછી પોતા આત્મગાન કયો તેમને આત્મપાતસિવાય કિત પાપીઓના હાથમાંથી બચવાનો કોઈ પણ ઉપાય શેષ રહ્યો નહોતો આવા લખ કર કાળમાં લોકોમાં એક એવી અહવા ઉડી કે નાદિરશાહ માર્થો ગયો છે અપકાળમાં આ વાત ચારે તરફ ફેલાઈ ગઈ તત્કાળ અનેક નગરવાસીઓ હાથમાં ખડ્ગ ધારણ કરી ઉ-મત્તની ઘેર ધરબહાર નીકળી પડ્યા અને દુષ્ટ ધરાનીઓ ઉપર તૂટી પડ્યા કોઈને પણ પોતાના પ્રાણનો મોહ નહોતો ઇશ્મિત્ર અને આત્સમધીનુ ખ્યાન નહોતું ધરાનીઓપર વૈર લેવાને માટે નગરજનો તેમનાપર તૂટી પડ્યા ને તેમનો સહાર કરવા લાગ્યા જે પ્રમાણે બકરાધેટાનો વધ કરનામાં આવે છે તેવી રીતે ધરાનીઓનો સહાર થવા લાગ્યો ઉલ્લખ પક્ષો વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું ધરાનીઓ અને નગરવાસીઓના ઝિન્નઝિન્ન અગ્રેથી દિલ્લીની મધ્યમાં પૂરામઝર રૂધિરના પ્રવાહ-થી નગરની પોતોમાં કાદવકીન્ન થઈ ગયો આ સમાચાર નાદિરશાહના સાલગરામાં આવ્યા કે તરતજ તે નરપિશાચ એક મરિજ્જદના ઉચ્ચ મિનારાપર ચડ્યો અને પોતાની નિરુત્સાહી અને ની સેનાને તીવ્ર ઉત્સાહ આપવા લાગ્યો અને તેણે નગરના આખાનગર સ્વપુરુષ સર્વનો સહાર કરવાની આજ્ઞા આપી આ લખ કર આજ્ઞા આપનામાં આવી કે તરતજ પિશાચ નાદિરશાહના પિશાચસૈનિકો ઘેરે ઘેરે જઈ સર્વ માણસોનો વધ કરવા લાગ્યા જે રીતે કસાઇઓ પનુઓનો વધ કરે છે, તે પ્રકારે નાદિર શાહના સૈનિકો દિલ્લીવાસીઓનો સહાર કરવા લાગ્યા રોદનના આર્તનાદથી આખું નગર ગાછ રહ્યું

૧ નાદિરશાહ આરતવખમાંથી કંટક ધ્રુવ લઈ ગયો હતો તે સજ્જે ભિત્ર ભિન્ન ગ્રેમાં પૂષ્પ પૂષ્પ મત્ત કરી કર્નલ રોડ જણાવે છે કે નાદિરશાહ મુગલ, ચાટી વધા હવેરાત મળીને કુન આગીસ કરોડ રૂપિયાની જ મતિ લઈ ગયો હતો નાદિરનામોનો લેખક જણાવે છે કે તે ૧૫ કરોડની મતિ લઈ ગયો હતો હાનવે ૩૦ કરોડ જણાવે છે અને ફેરાર પણ ૩૦ કરોડ જણાવે છે

૨ હાલના નામના એક મુસલમાને સ્વનેચોથી આ સહાર જોયો હતો તે જણાવે છે કે કેવિત હિંદુઓએ ૭૦૦ દેાનીઓનો નારા કર્યો હતો તેના રચેલા ગ્રંથને આદફર નામના એક અગ્રેજ લેખકે અગ્રેજમાં અનુવાદ કર્યો છે, તેમાં ૭૦૦ નો અંક ઉચ્ચવધ થાય છે મદાસચ એટલીન્ગ જણાવે છે કે આ દરદાસવચની ભૂલ છે. મદાસચ રોડે પોતાના ગ્રંથમાં ૧૦૦૦ નો અંક જણાવ્યો છે

પોતોમારધિની નદી વહેવા લાગી. ધરાની નરગણગોએ નગગળનો મર્સવ લૂટી તેમના ધરાને આગ લગાડી આ આગમ તેઓ આનાવજક શ્વતમનુષ્યોને નાખી તેમનો સહાર કરવા ત્રાગ્યા દિલીનગર સ્થાપનાવત બની ગયું. સ્થાપનાથી પણ તેનો દેખાવ અધિક ભયકર દેખાવા લાગ્યો. સાક્ષાત્ નરક-કુકના જેવું તેનું દરમ સ્થ રણુ ડુગચાલી આદતખાને પણ તેના પાવનો પૂરે બન્યો મળી ગયો, એમ તેની થયેલી ભયકર સ્થિતિપરથી આપણને વિદિત થાય છે.

આ મહા ધૈર સહારના સમયે નાદિરશાહે દુરાચારી સાદનખાના મંત્રીને આના કરી કે-“તમારી અને સાદતખાની ને કામ દોરાત હોય તેની એ- ચોખ પાડી હમણા કુ બેઠા પાડુ છું બે તમે એ પાડી નાદિ ખતાવો તો હમણાજ હું તમારો શિરચ્છેદ કરાવીશ ” વળી નિગમો ને બંદી કરાક રૂપિયા આપનાની કચુનાક કરી હતી તેટલા રૂપિયા નાદિરશાહે કેવલ વત્રીની પામેથીજ લેવાની પ્ર-તિના કરી આ કરો પ્રતિજ્ઞા સાબળી આદતખાને ચારે તરફ અધકાર દેખાવા લાગ્યો. તેને નિગમોએ ધેરી લીધો. તે મૂળે ઉન્નત સધને પોતાની જાતેજ પોતાના પગમા કુલાડી મારી હતી, પરંતુ હવે તેને પોતાની મૂળતા સમજાઈ ગાજે તેના માનનેત્રો ખુલા હવે તે સમજ્યો કે નાદિરશાહને આનાવીને તેણે તેને પોતાનોજ નાશ ખ્યો હતો. તે ને ને તરફ દષ્ટિપાત કરતો તે તે તરફ તેને ભયકર દરમજ દષ્ટિગોચર થતા હતા તે ને તરફ બેઠો તે તરફથી જાણે તેના મહાર કરવાને માટે યમનુંતો આવના ન હોય તેમ તેને લાગતું આ વિરેક કુખમાથી મુક્ત થવાને મટે-નાદિરશાહના કોપામિમાથી ક્રુકત થવાને માટે હતભાગી સાદતખાએ વિપયાન મરી પોતાના શ્વનનો અત આપયો. તેના દિનાન શન મળ્યિસરાવે પણ વિપયાન કરીને પોતાના સ્વામીનું જનુમનન કર્યું. આ ભયકર નાદમો પાછો આક આ રીતે યજ્ઞમાત્ર સચાચી નરગણસ નાદિરશાહે અખાગી મહમમદશાહે આપેના સંવિપત્રનો સ્વીકાર કરી ભારત-

૧ આ હયાના સ્વપ્નમા બિન્ન બિન્ન જાતક ઉપલબ્ધ થાય છે એમ કહેવાય છે કે ન્યારિ ઈરાની સેના દિલીવ સીઆપર આવો કઠોર આક્રમણ કરી રહી હતી, ત્ય ર નાદિરશાહ “બજ બાબર” ની “અમરકોલા” નામના ભા નાની પ્રવિજ્ઞમા શુપચૂ અને નશીર બાપથી બેઠો હતો. જ્ય મહમમદશાહ પોતાના સારદારોની સાથે ત્યા ગયો ત્યારે પાકશાહ પોતાનું શિર કુકાઈને દર્પમણપર્વ ત્યા ઉભે રહેલો ત્યારે નાદિરશાહે આજ્ઞા કરી કે તમારે ને પહેલ હોય તે કહો. હવે મહમમદશાહે આજ્ઞા અશુ લાચી નકર અને બિનચર્ચક માધ્યમ કરી કે-“મારી રેવનમા નન બચાવો ” આ હુલ્લેષક બાપણ સદારના સુબ રમા નેહલાં વણુને ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા હાજનને લેખ સર્વોત્તમ છે હાજને આ ધટના સ્મરેથી ભેઈ હતી “શેરક મલાકુની” નામના પ્રથમ લેખક હાજનના લેખનો પુસ્તક આપાર હીત છે અને સાર જુલહાગી વસે ને હિંદુ મારભારી હતો. તેણે હતા હાજનના લેખોના સમઢ કરી એક પુસ્તક બનાવ્યું છે “નાદિરશાહનો ઇતિહાસ” એ નામનો અથ મહાદેવ કેરે આશોભત ઉપરકત પુસ્તકને નાપારિજ વચ્ચે છે હાજન જણાવે છે કે-“અરે દિવસપર્વ આ માનવસહાર ચાલ્યો હતો અને અનેક માનવો તેના ભોગ થઈ પડ્યા હતા” મહારાજ કેરે એજ અથ માવ કરે છે કે ૧૨૦૦૦ થી ૧૫૦૦૦ સુધી માણસોએ આ વખતે નાશ થયો હતો અને “નાદિરનામા” અ રમે દેખા જણાવે છે કે પ્રથમ આખો દિવસ આ કતલ ગણી રહી હતી અને કુર ઈરાનીઓએ ૩૦૦૦ માણસોના પાણને સહાર થયાં હતાં મહાલય રકોર હરતાપર્વક જણાવે છે કે ૨૫૦ ૦૦૦ માણસોજ આ મહત્તમા સંખ્યા ગયા હતા પરંતુ આ પ્રમાણુ તેને આખી ખજુ તે વિષે તેણે પોતાના અથમા કિચિર પણ નહોતું કયો નથી. મહારાજ રકોરના લેખજ મહારાજ અલી રતન શ્રદા રાખતા નથી તેજો નિવેદન કરે છે કે “બીસ હજાર સહારોએ આરલા જ્યા વખતમા કેવળ આઠ હજાર માણસોનાજ સહાર કર્યો એ વાત શી રીતે વિચરનીય હોય તે ?

૨ મહારાજ ૫૦૦૦૦ ફૂલ “હિરપાત” નામના અથમા નાદિરના આક્રમણમા શુપચાચ મર્યાદા વાતો લખી છે તેમજ એક રસલે વણુ ન્યું છે કે આદાખા અને નાસકંબ એ વચ્ચે નાદિરશાહને હિન્દુસ્થાનમા પોતાની છતો અને એ હમચના વિશ્વાસવાનથી પાકશાહ કોમણના પ્રુકમા પતાજવ પાયો હતો. એમ કહેવાય છે કે પાકશાહ નાદિરશાહ ઉકલ ઉભય વિશ્વાસવાતમોની હાંસીપર પુકો. હતો અને તેમને પોતાની સભામાથી ચક્ર મનાવી બહાર હાંસી કરાવ્યા હતા નાદિરશાહની શબ્દસમાજ આ રીતનું અપચન થવાથી તે હવે વિપયાન ક્યુ હત આ હમય રાજદારી પુરુષો કોઝીબના પ્રતિપથી” હતા અને તેઓ કોઝીબનપર અવિશ્વાસ રાખતા હતા. હમય કોઝીબને ત્યાં શુમચર સેકરી કોઝીબની હિલચાલ વધારવા હતા આસકંબ પલમ ચનુર હતો તે સમયમારે સ્વધ્વ દાગિ કાન ર વિષ બ ધને મૃત અપામી પેઠે રહી હતા. સુલો નદિ પરંતુ મુદ અને હવચાચી સાદતખાએ તેને મૃત સમજા ધૈર દખાજ વિપ પ્રાગમ રણુ અને તે શીઘ્ર મજુ પા ગો (એડીન્ડનકુત હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ)

વર્ષનું સર્વસ્વ લૂંટી વસતિ-સ્તુભા રમશાનસમાન દિહીના ત્યાગ કરી પોતાના દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આ સધિપત્ર પ્રમાણે કાળ્પા, હા, સિધ અને મુવતાન વગેરે પશ્ચિમ તરફના સર્વ પ્રદેશો નાદિર શાહને આપવામાં આવ્યા. પ્રદેશો તેણે પોતાના ઇરાનના રાજ્યમાં સંયુક્ત કરી દીધા. આ ભયકર સંકટના સમયમાં ભારતવાસીઓની કેવી દુર્દશા થઇ હતી, તે ભારતવર્ષના એક ઇતિહાસવેત્તાના નિમ્નલિખિત વ્યવૃત્તિપરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે. આ ઇતિહાસવેત્તા જણાવે છે કે - “ આ સમયે ભારતવાસીઓ કેવળ આત્મરક્ષા અને આત્મવૃદ્ધિનો જ વિચાર કરતા હતા. એક વાર કોરેશાપક આક્રમણમાંથી મુક્ત થયા પછી તેઓ પુનઃ કદિ તે સંબંધે વિચાર કરતા નહોતા. તેઓ કેવળ સ્વાર્થ-પરતાનો જ વિચાર રાખતા હોવાથી પોતાના માનવજાતના દ્વિતી જરા પણ દરકાર રાખતા નહોતા. સ્વાર્થપરતા જનસમૂહના કથ્થાણુને સંપૂર્ણતઃ વિનંકારક છે. જે સમયે નાદિરશાહે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું તે સમયે સર્વ દિદવાસીઓ પોતપોતાના સ્વાર્થસાધનમાં જ નિમગ્ન હતા. આમ નૈતિક બનના અપકર્ષથી જ ભારતવાસીઓ અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા અને સુખ તથા સ્વાધીનતાથી રહિત થયા.”

ભારતવર્ષમાં યથેના આ મહાન વિવ્યવના સમયમાં આર્થવિર રાજપૂતો પોતાના પ્રાચીન રાજ્યથી વચ્ચિત થયા નહોતા. પોતાના પ્રાચીન રાજ્યોથી પરાઃ સુખ થવું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ ઇસ્લામીઓના હાસે વર્ષના શાસનકાળમાં રાજસ્થાનના ત્રણ પ્રધાન રાજવંશોષી મારવાડ અને અમરના ખે રાજકુળોએ જે જે નાના નાના રાજ્યો સ્થાપિત કર્યા હતા તે પછી આજે ખ્રિદિશસિ હના ઇત્તનીએ સુરક્ષિત છે ત્યાંના રાજ્યો આજે પણ ખ્રિદિશ સરકારની સંઘે મિત્રતા આધીને સ્વાધીનતાનો ઉપભોગ કરી રહ્યા છે. રાજપૂતકુલ યુગમણિ રાણાકુળની કીનાબૂમિ પવિત્ર મેવાડના સંબંધમાં પણ પ્રાપ્ત આવેજ પ્રકાર છે. ઇસ્તીસનની દશમી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં જ્યારે પ્રયઃ વીર મહમ્મદ ઝઝનવીએ ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું

૧ વિદાયને સમય જેમ જેમ નિકટ આવતો હતો, તેમ તેમ ઇરાનીશક્તિઓની નિષ્પ્રતા વૃદ્ધિ ગત થતી જતી હતી. આ વિશે સ્વદેશી જ્ઞેનાર એક માણસે જે કાંઈ લખ્યું છે, તે અત્રે પ્રમાણતરિકે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ. - “ ગત દિવસની યત્રાપ્રાપ્ત્ય કશ્ચિત્તે નગરવાસીઓને યોગાક્રમા બનાવી મુક્યા અત્યારસુધી તે કેવળ “ કલેઆમ ” હતી. પરંતુ હવે તો “ કલેઆમ ” નો મારલ થયો. નગરમાં પ્રત્યેક મુદ્દામાંથી હુદયભેદી આતંક અને શેઠન મનિ સભાગયા લાગ્યા. વસતિરાય નામના કમ્પારીએ પોતાની રક્ષાને કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ પ્રથમ પોતાના કુટુંબના સર્વ માણસોને મારી નાખ્યા અને પછી પોતે પણ આત્મઘાત કરીને મરણ પામ્યો. રૂપા વિધવાઓએ પોતાના હૃદયમાં ખજૂર મારી પોતાના જીવનો અત આપ્યો. અનેક જાણે વિવશાન કરીને પોતાના જીવને નાશ કર્યો. ઇરાનીસેનિકાએ માનનીય પ્રધાન નામવાલને માર્યો. હવે રજાવી તેના સંસારપ કોરડાને માર માર્યો નિર્મિ. અને શાંતિ નગરમાંથી નાશ પામી દુર્ગાઓની ઉપર નિષ્ફુરતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થયા લાગ્યા. તે પછી ઇરાની નરવિશારોએ પાદશાહના હર્ષસંખ્યાના આ આજ લગાદી દીધી. આથી એક કોરડા રાખવાને સામાન બગીને અસ્ત્રીભૂત થઈ ગયો. શહેરમાં અનાજની તંગી પડી. લગા ચોખા એક રૂપિયાના બરોડ વેચાવા લાગ્યા. એક તરફ નગરમાં મહામારી ફેલાઈ અને અનુશ્ચિત નરનારીઓ મરુતના મુખમાં સપડાવા લાગ્યા. લોકો મૃત નિવાસમાં જઈને પુષાવા લાગ્યા. તે છતાં પણ તેમનું સ્થૂળ થયું નહિ. આ પ્રકારે અસંખ્ય મનુષ્યો અત લોકમાંથી વિદાય થઈ ગયા. એકત્રિયની પાંચમી તારીખે પાદશાહના અનનામાંથી નાદિરશાહની સીલ મહોર બહાર લાવવામાં આવી અને તેણે પોતાના નામથી સર્વ માલિકિકાઓ ઉપર દિહીના પાદશાહમત્તે બ્રિત બતાવવાની અને રાજ્ય માં શાંતિ રાખવાના સલામણપત્રો લખ્યા. આ પત્રોમાં તેણે પદશાહને “ મારા પ્રિય જાતા તરિકે જજી બર્જી હતો. મેવાડ મારવાડ, અબર, નાગોર, સલાતા વગેરે પ્રદેશોના રાજ ઉપર તેણે આ પત્રો મોકલ્યા હતાં. તેણે આ પત્રોમાં જણાવ્યું હતું કે મારા પ્રિય જાતા મહમ્મદશાહની સાથે પુનઃ મારે મેત્રી થઈ ગઈ છે. અમે રિલનન દોરતો બની ગયા છીએ. હાલમાં મારા પ્રિય જાતા આ મહાન શહેનશાહતની હંમત ઉપર સ્થાયી થઈ તજવતર વિરાજમાન થયા છે. હવે બીજા મુદ્દાની ક્તેદ કરવાને માટે અમે આ દેશમાંથી વિદાય થઈએ છીએ. હવે તમને સુનાસિખ છે કે તમારા પૂર્વજે જેવી રીતે તેમને આનંદીનના અમમી રાજ્યોના તાબામાં રહેતા હતા અને તેમને સન્માન આપતા હતા તેવી રીતે તમે પણ અમારા પ્રિય જાતાને તાબે રાખી તેમને સન્માન આપો, તેમનાપર અજ્ઞા રાખો. તેમના શહેરો અને જો અને તેમને ઇત્તવ આપો. યુદ્ધ ન કરે, અમર તમારા વિદ્રોહની ખબર મને મળશે તો હું દુનિયાના પા ઉપરથી અદેખર તમાર નામ ઉખાડી નાખીશ.”

(મદારાજ રકોટ્ટુ દખાણને ઇતિહાસ)

૨ બિદાને અને કિસનગઢ મારવાડની અને મહેરી અબરની રાખા છે. રાખારાજ્યને પણ અબરની રાખા માનવામાં આવે છે.

તાર મેવાડરાજ્યની મીઠા બપોરથી વિસ્તારિત થઈ હતી ત્યારથી આજે આતસ વર્ષ પછી પણ તે રિપ્ત છે, જે કે જુદી, આજુ ધર અને હવેન મત્યાદિ કેટલાક રાજ્યો રાજાના અધિપત્યમાંથી નીળી ગયા છે તેપણ તેમનું પ્રાચીન રાજ્ય તે પૂરેપૂરું વિજ્ઞાન રચુ છે પ્રવિગે મહાર અને ગદવાડની કુળદૂપ જુનિ પાતાનું મરતક આગત કરી મહારાજાની પ્રભુતાનું ધીવરન કરી રહી છે ઉદારદેવતાની મન્ય નદી મેવાડના પૂર્વભાગનું પ્રદાનન કરતી મુર્ધવથી મહારાજા કનકેસેનના વચનેનું જવાત પુરવસાનના મગાને કહેવાને માટે ખળખળ ચવાળ પ્રતીવેશથી વડી રહી છે ઉચ્ચમા ખારી નદી અજમેર અને મેવાડની વચે વિરાજમાન છે અને દક્ષિણમાં વિસ્તૃત માળવારાજ્ય મરાઠાઓના અત્યાચારથી દીન દશામાં આવી પડેલ છે આ અતુલિયાની વચે આવેલા દેશની લગાઈ ૧૪૦ માઈલ અને પહેલાઈ ૧૩૦ માઈલ હતી આ દેશમાં દશહજાર નજરા તથા માંમે હતા અને મળેલાં મેવાડજમિના કોંગ્રેસના સમયે ૧૪૦૫ હતા કુશિરારા કુપિયામાં પૂર્ણ પારખત હતા, વચ્ચેના વ્યાપસમાં પૂર્ણ નિયુજ હતા આ સમયે કોષકુચર પ્રબંધારા મેવાડમાં પ્રતિ ૧૬ દશ કરોડ રૂપિયા રાજ્યકરમાં વસુલ થતા હતા જે કે તરફ પાસે રાજ્યકર અને સ્વામીલક સામતો ચોતાના અધિકારનું દાન કરીને યતુઓના પગમાંથી મેવાડનું મણકું કસી હતા ઉપર જણાવેલા ઈર્ષકણ રાણી કોટાર ઉપરથી પરિમપ્રાપ્તિ થયા પછી સ્વામીનતાની નીરાશમિ મેવાડના રાજ્યની આડી અપસ્યા હતી, પરંતુ મહા ખળવાત મરાઠાઓના ભીષણ આક્રમણથી અર્ધશતાબ્દીના અગામી એ રાજ્યની કેવી દુર્દશા થઈ અર્ધે છે હવે આપણે એકથુ

એ દિવસે પાટણદ અદમ્યપાટણે ચોતાના કુટ મરાઠોની સલાહ મળી કરીને મરાઠાઓને ચોય આપી, તેજ દિવસે વિજાણ રાજસ્થાનમાં મરાઠાઓની પ્રભુતાનો માર્ગ સાફ અને નિષ્કલેષ થઈ ગયો રાજસ્થાન મેવાડને આપીને હતું આથી મરાઠાઓએ અધારે પુર પાટણહતી પામેથી ચોય લીધી, ત્યારે તેમને તેના સર્વ માંડનિક રાજ્યો અને નવાબોની પાસેથી ચોય લેવાના અધિકાર પ્રાપ્ત થઈ ગયો ૨ તેથી ન્યા ન્યા જતા હતા ત્યા ત્યા તેમને વિજયલક્ષી પ્રાપ્ત થઈ હતી સવ નવાબો અને રાજાઓ મરાઠાઓને કાચ જોડી ચોય આપતા જો બનતાપ્રમતે તેમને પ્રસન્ન રાખતા વિજિત રાજાઓની પાસેથી કર વસુલ કરેલા માટે વિજયી મહારાજાઓએ જ્વળ પાસવળજનેજ ચોતાનું સાંધન બતાવ્યું હતું કે નહિ તે યાતનું બનુમાન કરવું હતું છે પરંતુ આ વાત તે રપણ છે કે તેઓએ મહામહારાજાની પામેથી ચોય મેવાડી એટલે તેમના બીજા પ્રાધિપત્ય રાજાઓ પાસેથી તે મેળવવાનું સુમય થઈ ગયું

વિજયોગત મહારાજાએ જેમ જેમ પ્રયાસ કરાકેમથી કરે થઈ વધુ અને વધુ વિજય પ્રાપ્ત કરતા થયા તેમ તેમ રાજપૂતોને અલપત ભય લાગવા માંડ્યા તેમણે આ ભયમાંથી મુક્ત થવાને માટે માહોમાહે સપ કર્યો તેમની પ્રાચીન રીતિનુસાર વૈવાદિક સબંધોમાં તેમણે એક મુશ્કામ પડિબદ્ધ થયા રાજા જમતસિહે મારવાડના ઉત્તરાધિકારી કુમાર વિજયસિંહની સાથે પેલાની પુરીને વિવાહ કરી આ એકલાને સુવપાત મ્યો વળી મારવાડ અને જ મરાઠા રાજાઓ વચ્ચે એ લોક કનક આનંદો આ થો હતો, તે દર રીતે તેમણે તેમની વચ્ચે સપ કરા થો ઉદયપુરમાં મેવાડી મરાઠા આ એકબંધન માધવામાં અલ્પ હતું કે પરંતુ જેમ સામાન્યતઃ બનતું આવતું હતું તેમ આ એકપથી રાજપૂતોનું કાંઈ

- ૧ કાંઈ એક કાંઈ નમુને છે
- ૨ કાંઈ સં ૧૭૩૫
- ૩ આ સમયે જોડવાળા મિત્ર સિત્ત રાજ, જોડવાર તથા રાજપૂતોએ સમુદાયી ઉપર કે કે પાંખ પેાડવા હતા તે અધીન મુકા છે પાસ કરીને આ પેરા વાચવથી સમુદાયને અનાન્ય સમયે કેવી ભાર અને કાંઈક થવવા હતા, તે કાંઈક મારે સીત થાય છે બાલકચકત નમુનાથી તેમના કહેવા મવા અત્યંત રસમાં આવે છે

પ્રથમ મુન્ને

મારવાડના રાજકુમાર વિજયસિંહની વરકથી થી ઠી મહારાજા જમતસિંહના ચરણકેમકેમ મહારાજાની જી જમતસિંહને માસ સવિવન અગત્યર સિંહિ થાએ તત્તવ કેસરીસિંહ અને જિંદારી રાજને મારી પાસે મેવાડી વા એક મુલ સુરમા સર્વ રાજપૂતોને આગ્રહ કરવાનો નિયમ કરી અધે મને અલપત આગતી મ્યો કે સીમનને આરેલા અપસ આ સવાનને સિંધોધાર છે કુ બીખાને દાસ કુ અને કુ આ

દિન યથુ નતિ યુન અગાઉની પેરે માટેમાટેના ઝથડા શરૂ થયા અને તેણે આ સૈન્ય ધનને તોડીને ઊંન્નલિન્ન કરી નાખ્યું.

માળવાપર અધિષ્ઠાન સ્થાપિત કરીને મહાગાજીઓ તે ગાજ્યમાથી નોચ લેવા લાગ્યા ત્યાર પછી બાજરાવ સેનાસદિન મેવાડમાં આવ્યો તેના આગમનના સમાચાર સભાગી સમગ્ર મેવાડભૂમિના લોકો ભયથી વ્યાકુલ થઈ ગયા મહાગાજીએ જાતે તેની મુલાકાત લેવાને બદને પોતાના સાતુગ્રાસગર અને

મની સર્વ ન્યાસોનું પાલન = જાનો રથીમર કરે છુ હુ શ્રીમાનોને યુન છું અને ન્યાયુધી છવત રીટીસ લા કુમી આપનો પુત્ર તરીકે જો હુ યથાર્થ નજૂત હોઈશ તો શ્રીમાનની નાનાપમાન અને જીવનનાજી વગેરે સર્વ શિષિમાં આપના પદમાના ઓ તરીકે આજે વીસ હબરે રાગેડો શ્રીમાનના હાસ થયા છે જો આ મર્થમાં આપણને સફળતા પ્રાપ્ત થશે તો સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વર સર્વને શાંતિ આપશે મારી સાથે જેના શોભિતસંબંધ ધરાવે છે, તેઓ પશુ શ્રીમાનની ન્યાસાનુ ધ વન પડે હવે મારે જો વાત નિવેદન કરવાની છે કે આ હવે વિવાહથી જે કુળ કંટપન્ન થશે તેનેજ નજરિહાસન પ્રાપ્ત થશે અને તે મન્યા થાય તેા તેને હુ મુશ્કેલી દાઈશા વનપણું કરે તો મને સાચો રાજપૂત માનશે નહિ. શ્રીમાનની સલાહ પ્રમાણે તેને મર્થ નુપાત્રના હાથમાં અર્પણ કરવામાં આવશે જો લાલોછ (વિજયસિંહ અને તેના સર્વ જ્ઞાતાઓ પોતાના પિતાને આજ નામથી બોલાવતા હતા.) અથવા ઈતર મર્થ માનનીય મહારાજ મન્યાને મુકિને સમર્પણ કરવાનો આશ્રદ કરશે તો હુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ખુ છ કે હુ તેમને સન્નતિ આપીશ નહિ. મારે આ કાશના સંબંધમાં બીજા મર્થની સલાહ માનવાની આવશ્યકતા નથી મન્યાદાન દેનાર હુજ છ આપાદ, શુકલ પૂણિમાં, ચિં ૨૦ ૧૭૫૧ (૬૭ સં ૧૭૫૩ ૩૬)”

“ તા. ૬૦ આ ધન રાવત કેસરીસિંહ અને બિહારીદાસ યાનોવીના દેખા કૃષ્ણવિનાસમંદિતના આગ્રહા ના પાનાડી લાલજીએ લખ્યો છે અને જેની કપર મારવાડના સભ વખતસિંહના યુવ વિજયસિંહે દસ્તાવેજ થી છે ”

દ્વિતીય પત્ર

વિજયસિંહની તરફથી રાણાજીપત્ર

“ મહીઆ સર્વ કુશીમાં છે શ્રીમાન પોતાની કૃપા અને મિત્રતા સદા એકસરખી તપશે એની આશા છે. વર્તી મરાઠાના સમાચાર સદા નિવેદન કરશે જેવી પણ આશા છે કે સમયે નુલિન (લલાહને: રિવસ) મને પ્રાપ્ત થશે તે સમય અમુલ્ય ગણશે શ્રીમાને મને યથાર્થ તજપૂત બનાવ્યો છે હુ મારી શક્તિનુસાર શ્રી માનની સેવા કરવામાં નુદિ કરીશ નહિ. શ્રીમાન હવેપતિ છે, યોગ્યતાનુસાર સર્વને પુરસ્કાર આપે છે શ્રીમાન આજી નવન રક્ષક અને પાવનકર્તા છે અને રાનુએના સહાર છે શ્રીમાન વિદ્યાનેશના ગુણગ્રાહક અને મહાસમાન જીવિમાન છે ત્રેડાકવનાય સદા શ્રીમાનને નુજમા રાખે એવી ડાઈના છે આપાદ વડી ૧૩ ”

તૃતીય પત્ર

રામ વખતસિંહની તરફથી રાણાજીપત્ર

“ મહારાજાશ્રી શ્રી જગતસિંહને વખતસિંહના પ્રણામ ન પે અને યથાર્થ તજપૂત કયો છે આ પ્રકાશ આનંદથી આપને આભાર જગદિષ્ટાત થયો છે આપ જોશે કે શક્તિનુસાર મારે કરવામાં હુ કિચિત્ પણ નુદિ કરીશ નહિ જે દિવસે આજી દર્શન થશે તે દિવસે મારા મુખની સીમા રહેનાર નથી. આપની સાથે સ મિત્રિય થવાથી મારા હૃદયમાં અત્યવ આનંદ થયો છે આપાદ વડી ૧૧ ”

ચતુર્થ પત્ર

જયસિંહ સનાના તરફથી રાણાજીપત્ર

“ મહારાજાને સલાહ જયસિંહના નમસ્કાર પહોંચેશી દિવાનજીની આજ્ઞાનુસાર હુ આ કારનામાં કપર દસલ દર ૨૩ છ કે જેમાં આથે મારવા ના અમરસિંહ સાથે રનેહસંબંધ જેની આપે છે હિંદુ અથવા મુસલમાન કાહેને લીધે પણ હુ આ કનાનપમામાં રાસ્ટે થી વિમુખ પદસ નહિ. અમે ધનનેની વચ્ચે રહેર છે અને દિવાનજી તેના સાક્ષી છે આપાદ નુદ ૭ ”

પંચમ પત્ર

વખતસિંહની તરફથી રાણાજીપત્ર

“ આપને આસ પત્ર મળ્યો જાની આનંદ પામ્યો જયસિંહના અને મારે પત્ર આપને પહોંચેશ હશે આપની આજ્ઞાનુસાર મે તેમની સાથે મિત્રતા કરી છે અને આ મિત્રતાના હુ ઉનમ પ્રકારે નિભાવ કરીશ જે

મુખ્યમંત્રી જિહારીદારને તેની પામે મોકલી આપ્યા. + પછી બાઇરાબને કેના પ્રકારનું માન આપવું, હવે આસન આવતું હોયે બાળાની પુકળા અર્થે રાજસભામાં આવવા લાગી અનેક તર્કવિતરણ થયા પછી

નિચે કિ મેનુ પણ સહેલ નથી આવશે સર્વના અગત્યવિશે નિર્ણય કર્યા છે, તેથી આ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રતિબંધ નહીં નહોતો નહિ. આજ બેઠકની બેઠકમાંથી તેનો વિવાદ, માતા વા બહેન કિના બંને તે સ્વરૂપે આપ મને જોડો તે હું સર્વ પ્રકારે આપસો છું. આપના સિવાય હું હજી, મિત્ર, સ્વજન તથા ભવિ, મેત્ર, કોઈને પણ આવડતો નથી આપણે કરી ૧”

પદ્ય પત્ર

અભયમિહના તરફથી રાણાજી પ્રત્યે

“મહારાજ અભયસિદ્ધ મહારાણી જગતસિદ્ધમતિ આ જન મોડસે છે તેનો મુન્દરો ગ્રહણ કરવામાં આવે. (દશવર્ણના મુખ્યમંત્રી નિરૂપણના અનુષ્ઠાન દર્શાવવાને માટે ‘મુન્દરો’ શબ્દ વાપરે છે) આવે પસ-સ્થર પ્રેમબંધન સમયનું એ વચન આપ્યું છે, તેનો સાક્ષી ઉધાર છે એને એ કોઈ તોડી તેનું ઉધાર અગત્યથી કરી મુખ, કુબ, સર્વોત્તમ વા વિપતિ એ સર્વમાં આપણે એક થવા છીએ અને આપણે એકાગત થઈને એકાવચી સ્તીત્વ સ્વાધીપત્ય અભયને પૂજી કરી યાત્રો નહિ આપના સમક્ષ સરકારી અધિકાર સાક્ષી છે એ ખરી સજ-પૂત છે, તે કંઈ પણ આ બાબતથી અલિપ્ત થઈ નહિ અપાક થઈ કે ને મુકરાર”

+ મહારાણીશાના આકાશપ્રસન્ન સંભાષણસિદ્ધિએ પોતાના મંત્રી પાયાલી જિહારીદારને એકવાક ખોલવા હતા, તે પછી વારવારી રાણાજીના હૃદયનો આશ સ્પર્શીતે પ્રતીત થાય છે આ પેઢાને અનુસાર નીચે પ્રમાણે છે —

પ્રથમ પદ્ય

“હી મંત્રીસ્થર મધ્યલિપ્ત! બેઠાર (નિરૂપણમિત્રી સારથે દશવર્ણના માણસો જોડાર શબ્દ વાપરે છે.) તમારે સ્વયંભૂ માસ મનમાંથી એક કાલુ પણ જગ નથી રહિયો (મહારા) લોકોના સમર્થના એ અવસ્થા તમે કરી છે તે સારી છે, ખત ને સકટ (અહીં આ પેલા સાથે મુલ્લ વચનો મુન્દર છે) અનિર્ણય થઈ નવ તો દેવક પ્રભુભાવી પેલી તમે મુલ્લ કિયુ ઉચિત છે નિકટ કરવું હજી નથી સેનિસાની સમ્યા થોડી બોધી કરી તાબો. ઉધારીપત્યની દ્રવ્યની કાઠ તમી નહોતો નહિ રાગપુરાણે બદોભરત મત વર્ણ પ્રમાણે જરૂર એ રોહકલકને સુધના કરીને કે પુન આજો મુખ્યમંત્રી મળવાને સમય નથી રાજાવાદ દાક્ષિણ મિત્રાર છે. મજારા અને વગમલિપ્તિ કોમક કુલ કુલ છે અને મુકરારને પણ પોતાનું દત્તમ કેશરવ બતાવ્યું છે (અહીંમાં ઘોડી સાથેની કાઠકોની નિર્દેશ છે રાણાજી રાગકાવ) વ્તરા મજલીસપર વિરોધ પ્રીતિ રાજ્યના હતા આ વિરે આવર નિરેપ કુપરો કો) આજ હાલમાં અહીંયા નહિ લેવાથી અને કુબ થયું છે હાલના સોભારામને થી રીતે મેકરી સામક રાજાકા થઈ ૬ સત્ત ૧૯૨૧ (૬૦ સર ૧૯૨૫)

દ્વિતીય પત્ર

“અને આ વાતથી વિશ્વેશ નિશ્ચય નથી, માટે તેની પાસે લેવાના ક્રિયામતે બનીનાથી તેને બાક-સાવ આવી પહેરવે ॥ તે બનીનાજનો કાલે કોડી છા અહીંયાથી ખાલી થઈ પોતાની કાલિ વિસ્તારી ભલે તેમજ આપણે રાજ્યના પોતાનો જગ હક કરવાને આરંભ કરી દીધો છે તે અહીંયાથી અન્યાય ગામનો કાલો પોતાની અધિક બંધુથી લેશે એ આ ખદલો મર્મહિત હતો તે આપવામાં આવશે જત વરે મહારાજા આજો હોતો તે તો માલ વિચારવમરો હતો બાહ્યજન તેના કરતા અધિક પશામસાથી છે એ બચવા માંથી મારના સાપથી તે તો આપણી અધિક લગ્ન કાલે નહિ બાહ્ય કરે વાવ દેવીસિદ્ધિ કહેશે મુકરાર સર્વ ૧૯૨૨.”

“જોઈના પ્રસન્ને જગમરિયા મહારાજ આનંદાનુષ્ઠ થશે હતો પશુ એ જાને કલ્પવિષા અન બાવડ નથી તે પ્રકારે નિર્ધારીતમિત્રા ઉદવપુર સુતુ પછી મલુ હવે”

ત્રીતીય પત્ર

“આપના એવા અનુષ્ઠ સમયમાં જે છે તેથી તેની હતાવિરે હું એક સ્વભાવ પણ સકા લાવી સાથે નથી, તે આ પણ સમયની આવી રીત દસા સાચી થઈ છે રમ્યાવ કહેશે કે હું જા કરે છું તો આપની આનંદ-કાલ કાલ મુકરાર પશુ આપના આ વચનો નિર્ણય છે પેશાવ સર્વેવ છે આપણુપર આવી પડેલી વિ-પતિ આપના સિવાય અન કોઈ પણ દુર કરી શકે એવ નથી આપ હરેકો કે અત્રી પાસે કાલ નવ, તે હું આ આપણી નિર્મિત શી રીતે કરી શકું? એ કે આજ અવકાશને માટે આપણે દુર થયા છે, વધારે સારી નિર્ણય થો, એમ હું માનું છું, પરંતુ આપ હવે અહીંયા આવો તો સાર આજ અહીંયા આવશે તો

એવા નિશ્ચય કરાયા આલ્યો કે તો સિંહાસનની સામે બનેડાસાળની સમાન આસન આપણું સીક્ર ઉભય પક્ષોવચ્ચે સધિ કરવામા આવી આ સધિમા એવો કરાર કરવામા આલ્યો કે રાણાજીએ બાહરાવને એક નિયમિત વાર્ષિક કર આપવો ૨ આ સધિજનુસાર મહારાષ્ટ્રીઓએ દશ વર્ષપર નિયમિત કરલીધો હતો પરંતુ પાછળથી તેઓ કર લઈ શક્યા નહિ તેમણે એવાડનું સમરત રાજ્ય પચાવી પાડવાના લોકથી આ સધિ રદ કરી

અત્ર મહારાષ્ટ્રીઓ પ્રથમ સોયની પેઠે પ્રવેશ કરી ધીમે ધીમે વિરાટ રાજ્ય ધારણ કરવા નાગા આનુ કારણ રાજપૂતોના મોહોમાહોળો વિરોધજ હતો આ વિરોધનુ બીજા રાજસ્થાનમા કેવી રીતે અકુ રિત થયું હતું તેનું કાષ્ટ દર્શાવત આગળ આવી ચૂક્યું છે હવે તેનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવામા આવે છે અબરારાજપૂતના હાથમા પોતાની પુત્રીને બર્ષણ કરતી વખત મહારાણ્યએ તેમની પાસે એવી દારત મરાવી લીધી હતી કે આ વિવાહથી જે પુત્ર જન્મે તેને અબરનો ઉત્તરાધિકારી કરવો આ નિર્ણયથી માધોસિંહનો જન્મ થયો અત્યાચારી નાદિરશાહના સર્વસહારકે આક્રમણ પછી મે વર્ષ મહારાજ સનાઇ જયસિંહનો પરત્રાકવાસ થયો તેમના પરલોકવાસ પછી થોડા દિવસમા તેમના જ્યેષ્ઠમાર ધર્મશીરિંદ અબરના સિંહાસનપર મેહા મહારાણ્યએ જયસિંહની પાસે જે પ્રતિજ્ઞા લેનારાવી હતી તેનું પાલન થયું નહિ, કારણ કે તેમ કરનાથી રાજપૂતોની એક અતિ દંઢ પ્રાચીન રીતિનો નાશ થતો હતો મહારાજ જયસિંહ પ્રાચીન રીતિનો ભંગ કરીને સવાઇ માધોસિંહને સિંહનારૂઢ કરાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી પરંતુ આ તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે પોતાને સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું નહિ તે માટે માધોસિંહ વ્યગ્ર થયા નહિ જો તેઓ વ્યગ્ર થયા હોત તો રાણા સમામસિંહની આપેલી રામપુરની જગીરનો રીસકાર કરત નહિ પરંતુ પ્રથમના સધિપત્રમા વિપરીત ભાવ જણાય છે ત્યાં તેમને “સ્વીમા અર્થાત્ સુવરાજ” કહેવામા આલ્યો છે ગમે તેમ હો પરંતુ સિંહાસનના સળવમા વાધો ઉઠયો તે પૂર્વે ધર્મશીરિંદે પાંચ વર્ષપર ત રાજ્ય ક્યું આ અરસામા ધર્મશીરિંદે ૩ દુર્ગનીની ગતિ રોકવાને માટે પોતાની સેના લઈ શતદુના કિનારાપર ગયા પરંતુ આ ઘટના અબરના ઇતિહાસની સાથે સમય ધરાવે છે માટે તેનું દર્શાવત અહીં આ અપ્રસ્તુત છે અબરના ઇતિહાસમા એ સળવે ઉલ્લેખ આવશે

માધોસિંહના સ્વાર્થની રક્ષા કરાને માટે તેમને પોતાની સાથે લઈ રાણાજી સેનાસિંહ ધર્મશીરિંદને સિંહની સામા થયા ત્રીધ ઉભય દેગવન્ચે ઘોર સમામ શરૂ થયો સિસોદીઆવીરો ધર્મશીરિંદને પરાજિત કરનારો માટે ગયા હતા પરંતુ તેઓ સ્વયં ૧૨ી ગયા રાણાજીની સેના હિન્નભિન્ન થઈને

૬ રમિરા એકઠા કરાને: મથન કરી રાજા આ પુત્ર આપનાથી કાંઈ પણ વાત ગ્રામ રાખરો નહિ (ગિ રી દાસ પાચોવાને મહારાજા પિય કહીને બોલાવવા હતા) આપ દ્રબચચેય કરી તે થયા છે કરા કે તેના વંધ થો નહિ થાય તો સદેહનો કલય થશે આપને એક વિશ્વસુ માણસની પાસેથી કેટલાક રૂપા અને કેટલાક એક મળશે તેને માત્રી પાસે લાવને આ વિવાહ કર કરવાને માટે આ શિવાય બીજો કાંઈ ઉપાય નથી આપ સ્વયં સમજી છે અધિક ધૂ વધુ ૧ ભાવી પદિ રાખર દુહિ રાખી જે ઉચિત લાગે તે કરી આ રાજયે હવે હું આપને બીજો પત્ર લખીશ નહિ સવત ૧૭૨

૧ બનેડાસાળ, રાજસિંહના પુત્ર હીમસિંહનો વરાજ હતો આ સમયે જે આસન બાહરાવને મંજુર હતું, તેજ પુત્ર બિટિરામતિનિધિને માટે નિયત કરવામા આવ્યું હતું

૨ ૧ ઈ. સ. ૧૬૦૦૦ રૂપિયા નિયત કરવામા આવ્યા આ રૂપિયા દોહકર, શિધિયા અને પવાર આ ત્રણે સરદારો સમાનપ્રમાણે વહેંચી લેતા હતા

૩ કદદાર છતી લેલી વખત નાદિરશાહે પશ્ચિમવિષ્ણુઓની સાથે અદમદમ્બા અબદદી નામના એક અધ્યક્ષને કહ્યું હતું કે અબદદી આ વચનો હતા તે અત્યંત તેજસ્વી અને વશકમી હતા નાદિરશાહે માનપૂર્વક તેને ડાંગી મૂક્યો અને તેને બાંધીસત રહે એક જગીર આપી બચદે નાદિરશાહને ગ્રામ રીતે વધ થયો, ત્યારે અદમદમ્બાએ તેના રાજ્યપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને અતિ અદ્ય સમયમા અર્ધોત્તર ૨૦ ૧૭૨૭ ના આક્રમણ માસમા તે કદદારાજ્યનો કલ મુખ્યવાર પારદાહ ગણ્યો મહારાજ ઈર્ષસિંહ આજ પારદાહની ગતિ રોકવાને માટે રાજદ્વારની તટપર ૧૫ દલા પાછળથી અબદદીએ પોતાના ગોવનુ નામ બદલીનાથી ૩ દુર્ગની ની અગ્ર પાણી કરી હતી

47
10/10/10

નારી આ પ્રકારે પગાડિત થવાથી મહારાણા અત્યંત વ્યથિત થયા મિમેદીઆરીના અનુસાદને લીધે તેમનો પગલત થયો હતો અને સિસોદીઆવરીના અનુસાદનું કારણ એ હતું કે માધોસિંહ નો પક્ષ અન્યાયભરેલો છે, એમ તેમને લાગતું હતું અન્યાયભરેલા કાર્યનું મમર્થન કરતું તેમને ઇષ્ટ લાગતું નહિ મહારાણાને બ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ ક્રોધના આવેશમાં મહારાણાએ પોતાની પ્રત્યક્ સમરોર એક સાધારણ વારાગનાના હાથમાં આપી દીધી અને વ્યગ્રાણીથી કહ્યું કે -“આ અવનતિકાળમાં આ શસ્ત્ર સ્ત્રીને” યોગ્ય છે ” આ વ્યગ્રવચન મેવાડ-ભૂમિના અવનતિકાળને બધેએ સત્તુજ હતું આ વાક્ય મેવાડવાસીઓના હૃદયમાં દંદરીતે અકિત થઈ ગયું આ વાક્ય દંડ પછી મેવાડવાસીઓના હૃદયમાંથી બૂસાઈ ગયું નથી

કાઠા અને બૂદીના હાડાઓએ ગત સુદમાં રાણાજીને સહાય કરી હતી, તેથી ઇશ્વરીસિંહે તેમના આચરણનો યોગ્ય બદલો આપવાને માટે આપાણ સિધિઆની સહાય લઈ તેમના પર આક્રમણ કર્યું હાડાઓએ આ આક્રમણની ગતિ અપૂર્વ લીંગતાથી રોડી આ સુદમાં આપાણ સિધિઆનો એક હાથ કપાઈ ગયો આ સુદથી રાજપૂતોના ઉભય પક્ષને ગુસ્સાન થયું અને તે ઉભયને સિધિઆનું પેટ ભરવાને માટે તેને નિયમિત કર આપવો પડ્યો રાણા જગતસિંહે પોતાને મળેલા પરાલભથી અત્યંત દુખિત થઈ વૈર લેવાને માટે મહારાણાવહો કરની સહાય આગી તેની સાથે વાતચીત કરતા મહારાણાએ હોંકરની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જો તમે ઇશ્વરીસિંહને અબગના સિંહાસનપાથી પદબ્રજ કરશો તો હું તમને ૬૪ લાખ રૂપિયા આપીશ જે દિવસે જગતસિંહે આ પ્રાતનાપગ હમ્તાશર કર્યો તેજ દિવસથી રાજસ્થાનમાં મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રભુતાનો પાયો દંડ રીતે નખાયો આ સમાચાર શીઘ્ર ઇશ્વરીસિંહના સાલબળમાં આવ્યા પદબ્રજતા તથા અપમાનના ભયથી તે હતભાગી માણસે વિપ-પાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો ઇશ્વરીસિંહના મરણ પછી માધોસિંહ અબરના સિંહાસન-પર અધિષ્ઠિત થયા અત્યંત હોંકરે ૬૪ લાખ રૂપિયા લઈ મહારાષ્ટ્રીઓની વિજયવૈજયંતી રાજસ્થાનમાં દંદરીતે સ્થાપિત કરી દીધી રાજપૂતજાતિની કુર્દશાનું આજી મુખ્ય કારણ થયું આજ કાગણીથી સિસોદીઆ, રોડેડ તથા કુશાવહો પોતાના પૂર્વજોના મહાન ગૌરવથી મહાને માટે વ્યથિત થઈ દીનદીન દશમાં આવી પડ્યા આ મમ્મથી તેમનામાં જે ક્રોધ ગૂઢકંપક હાખલ થયો, તે તેમનું મરણ બળ ભક્તીભૂત કરતો ગયો મહારાષ્ટ્રીઓએ રાજપૂતોનું સર્વસ્વ લૂટી લઈને રાજસ્થાનને શ્મશાનવત્ બનાવી મુક્ય માહોમાહેના કથકથી તથા મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી રાજપૂતો દીર્ઘકાળપર્યંત દુખિત રહ્યા પછી ઇ.સ. ૧૭૬૭ ન સધિપત્ર પ્રમાણે અત્યંત દયાશીન બ્રિટિશકેસરીએ આ મહત્ત-માથી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો

અદાર વર્ષસુધી અયોગ્ય રીતે રાજમશાસન ચલાવ્યા પછી રાણા જગતસિંહ સવત ૧૮૦૮ (ઇ.સ. ૧૭૫૨)માં પડોડકવાસી થયા જગતસિંહ આખ્યાશવળા પવિત્ર સિંહાસનપર સિસોદીઆ-કુના અયોગ્ય રાજ નિવડ્યા હતા હાથીનું યુદ્ધ જોઈને તેઓ પોતાનું જીવન વ્યર્થ ગુમાવી નાખતા હતા મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રત્યક્ બળને રોકવાને બદલે તેઓ આવા ક્રીડામુદ્ધને વધારે પસંદ કરતા હતા; પરંતુ તેમનામાં એક ઉત્તમ ગુણ હતો તેઓ પોતાના પૂર્વજોની જેકે શિલ્પશાસ્ત્રનો ઉત્કર્ષ કરવાને પ્રયાસ કરતા હતા ઉદયપુરનો રાજમહાલય તેમણે અતિ વિસ્તૃત કર્યો હતો વળા તેમણે પેશવાનાના દીપનો જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં એક લક્ષ રૂપિયાનો વ્યય કર્યો હતો આ ઉપરાંત આવશ્ય અને વિવાસસ્થાન જે ઉત્તરેલા આજીર્ણ ત ઉદયપુરમાં થયા કરે છે, તે સર્વની સ્થાપના (દિતીય) જગતસિંહેજ કરી હતી

અધ્યાય ૧૬ મો

દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ-દ્વિતીય રાજસિંહ-રાણા અરિસિંહ-મેવાડપર હોદ્દકરતું આક્રમણ અને તેણે લીધેલા કર-રાણાને પદચ્યુત કરવાને રચાયેલું પડયંત્ર-વિદ્રોહી સરદારોએ ઉપ-રિચિત કરેલા એક નામધારી રાણા-કોરાના જાણિય સિંહ-સિંધિઆની સાથે નામધારી રાણાનું મળી જવું-આ ઉભયની એકત્રિત સેનાપર રાણાએ કરેલું આક્રમણ-રાણાનો પરાજય-સિંધિઆએ મેવાડપર કરેલું આક્રમણ અને ઉદયપુરપર ઘેરો-રાણાએ મંત્રીતારકે અમરચંદની કરેલી નિમણુક-અમરચંદની તેજસ્વિતા-સિંધિઆ સાથે કરેલી સિંધિ-સિંધિઆનું આલ્યા જવું-મેવાડરાજ્યની ક્ષીણતા-વિદ્રોહીસરદારોનું રાજાને શરણે આવવું-ગઢવાડ પ્રાંતપરના આધિકારનો લોપ-રાણાજનો શુભવધ-રાણાહમીરસિંહનો રાજ્યાભિષેક-રાજમાતા અને અમરચંદની વચ્ચે કલહ-અમરચંદની મહાનુભાવતા-નેતૃ મૃત્યુ, સ્વભાષ, શુભ ઇત્યાદિ-મેવાડરાજ્યનો ક્ષય.

જાતના દિવસ ઉપર દિવસ ચાલ્યા જાય છે; પરંતુ જે દિવસે એકવાર ચાલ્યો ગયો, તે શું પુનઃ કદિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે? શરદઋતુની પૃથ્વીમાની રાત્રે પૃથ્વી ચંદ્રને જોવાથી આપણને એકવાર જે જ્ઞાનંદ થાય છે, તે શું પુનઃ ચંદ્રપ્રકાશને જોવાથી આપણને કદિ પણ મળે છે? ગમે અવસર આવતો નથી, ગમે કાળ પાછો મળતો નથી, તોપણ મનુષ્ય પ્રાણદાયિની આશાને છોડતો નથી. “જળ તકે જ્વાસા, તળ તકે આશા” આ વદતિથી કાણ અજ્ઞાત છે? મનુષ્ય આશાનો દાસ છે, આશાજ

દાસજનું જીવનની મૂલતંજીવનની ઔપધિ છે. આ ઔપધિનો નાશ થતાજ જીવનનો સદા માટે વિધવસ થશે. આશા મનુષ્યની પરમપ્રિય સખી છે. ન્યૂનતા એજ આશાને ઉત્પન્ન કરે છે. જેને કોઈપણ પ્રકારની ન્યૂનતાજ હોતી નથી, તેને કોઈ પ્રકારની આશા પણ હોતી નથી, અને જેનામાં ન્યૂનતા હોતી નથી તેનું જીવન ઉત્સાદયુક્ત પણ હોતું નથી. તેનું જીવન જડ હોય છે. ન્યૂનતાજ આશાને ઉત્પન્ન કરે છે એ આશાથીજ મનુષ્ય ઉદ્યોગ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને ઉદ્યોગથી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે; પણ જે માણસ માત્ર આશાજ ખારણુ કરે છે, પરંતુ ઉદ્યોગ કરતો નથી તેની આશા કદિ પણ ફળદાયિની થતી નથી. તેનું જીવન કંઈપ્રદ જની જાય છે.

ધૂરોપના મહાસામ્રાજ્ય રોમનું પતન થયું હતું, એક વખત વિશ્વવિજયી રોમનોના પગ દાસત્વની પ્રચંડ શૃંખલાથી પરિભ્રમ યથ ગયા હતા; પરંતુ તે રોમ પુનઃ જન્મ યથું છે તેનું કારણ શું? માત્ર તેના આશામુખ પુત્રોનો સતત ઉત્સાહ અને અવિચ્છાંત પરિશ્રમ. પોતાનામાં જે ન્યૂનતા હતી તેથી તેઓ સારીરીતે પરિચિત હતા. તેઓ સારીરીતે જાણી ગયા હતા કે: “પ્રાચીન કાળમાં જે ઇટલી હતી તે આજે રહ્યું નથી. જે ઇટલીવાસીઓનાં પ્રચંડ પરાક્રમની આગળ એક સમયે અર્ધી પૃથ્વી કંપાવમાન થતી હતી, તે ઇટલી આજે રહ્યું નથી. અમે અમારી સ્વાધીનતા ગુમાવી બેઠા છીએ. અમે શત્રુઓદ્દાર પાદાંત યથ ગયા છીએ. હમણાં અમે આરિષ્ટવાસીઓના ગુલામ બની ગયા છીએ.” આ જ્ઞાન તેમને પ્રાપ્ત હોવાથી તેમણે

પુન મોતમી કિન્નતિ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો અને અતે તેમણે ઉલોચ અને ઉલમના પ્રવાવથી મોતમી અભિપ્રાય પૂર્ણ કરી મોતમી આસ્થિવાનિવાસીઓએ મહારાવેરી દાસાવની કંઠાર જાણર તેમણે તોડીને ઉત્તરિલિન કરી દેડી દીધી અને જનની-ગમનસિન ગતકંપ પુન 'સ્વાધીનતાનો રત્નચુક્ર' મરી દીધો. ઇતિ સ્વતંત્ર થયે; પરંતુ તેની પ્રાચીન સ્વાધીનતા અને અર્ધસ્વીન સ્વાધીનતામાં આરમાન/મીનનો ભેદ છે. તેની પ્રાચીન સ્વાધીનતાએ એક વખત મોતમી પ્રકાશિત પ્રતાપથી અર્ધી પૃથ્વીને ખગલગાવી મૂકી હતી; પરંતુ તેની અર્ધસ્વીન સ્વતંત્રતા તો માન ઇતિથી સીમામાલ પરિભ્રમ થઈ ગઈ છે. ઇતિ-ના ભાગ્યદાસમાં સ્વાધીનતાની રૂપ પુન હિન થયો છે, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ આધુનિક રૂપ પ્રાચીન રૂપની બરાબરી કરી શકે એવો નથી, આથીજ થયો સમય પુન આવતો નથી, એવી લોકોની આત્મતા સત્ય ફરે છે. જે તેજસ્વિતાનો લોપ થાય છે, તે પુન હિતિગ્રાસ થતી નથી. પ્રકૃતિનો નિયમ-જાઓ છે આ વિશ્વવ્યાપક નિયમે અનુસરીનેજ આજે વિશ્વવિખ્યાત ભારતવર્ષ દીન, દીન બની ગયો છે શીરમચક ભયવાન થયા, લક્ષ્મણુક થયા, વ્યાસજનો આજે પત્તો લાગતો નથી તેમની મિતાભરમમાંથી અસખ્ય વર્ષો પડી ભીમ, ડાહ્ય, ભીમ, ભણુન, કણુ, કૃષ્ણ તથા જગદસ ધ વગેરે મહારાજાઓ ઉત્પન્ન થયા ત્યારપછી પુનઃજગદે કુરુક્ષેત્રની ભય કર સમરબુમિમાં આપ મોરવના વિશાલ સમાધિક્ષેત્રમાં આ મચરત મહારાજા મહાનિદ્રામાં લીન થઈ ગયા, જગદે વિધતાએ એકાતમાં એવી દોડની સેવિનીથી ભારતના કંઠાર ભાવીનું વિધાન વચ્ચુ, ત્યારે ભારતવર્ષા ને ગવિનુ આગ-મન થયું, તેની નિદ્રાએ અતિ દીર્ઘકાળે થઈ પ્રભાત થયું ખડ, પરંતુ ભારતવર્ષનો પ્રાચીન મોરવઅર્ષ તો પુન નજ હિતિ થયો જડી આ વિશાલ સમાધિક્ષેત્રવચ્ચ ભાતભમિમાં પુરુ, મદયુષ્ઠ, આરોહ, પૃથ્વીરાજ, સભાસિદ, મંત્રાપસિદ અને પ્રતાપસિદ કેમક ઉત્પન્ન થયા આ મહારાજાઓ ભારતના વિભવગાન માર્ગ એકતા, મહાતુલાકતા, આત્મોત્સર્ગ અને દેશભક્તિની વિભવવૈભવની દાય-મા લઈ પુન ભારતવર્ષનું પ્રખ દસતુ કણુ, પરંતુ આ અતન અને આ રૂપ ડાહ્યથી હોત કાળ-મકની ગતિથી આ અતનનો પુન સીધાપૂર્વક લોપ થઈ ગયો ભારતવર્ષની ઉત્તરિતિ સમાધિ થઈ, તેની પૂર્ણ અવગમિને પ્રારંભ થયો પુન ભારતવર્ષનું પન્ન થયું તેની અતન ડાહ્ય, મેત્રનીય અને અવકેરે કુદૃશ થઈ. સિસોદીઆવીક પ્રતાપસિદ, આર્ષ દીરવત્રી ખગલા ભાવી, મહાનુભાવતા અને આત્મોત્સર્ગના આદર્શસ્વરૂપ બની અતન કાળમાં લીન થયા તેમના પરવેદાવસના દિવસથીજ ભાગ્ય વર્ષના અવધત ભયકર, શેષનીય અને દારણ અંત પતનની શરૂઆત થઈ હતી આજે અમરાપુરી સમાન ભારતભૂમિ ભયકર રમણાનવત બની ગઈ છે-નિર્જીવ, નિર્ધન અને જનતાને પ્રાણ થઈ છે. આજે આ અધધાનનું દુષ્કાત જનતામાં પ્રચલવાને માટે 'મથો દિન પાછો આવતો નથી' એ વિશ્વ-વ્યાપક નૈસર્ગિક નિયમ સાર્થક કવનાને માટે પ્રત્યેક પ્રથમ પ્રતાપસિદના મિદાસનપર સ્તંભલીન, દિલીપ પ્રતાપસિદ બેઠો છે આત્મોત્સર્ગ સત્કરમાં કેઈ પણ વસ્તુની સ્થિતિમાં નથી.

દિલીપ પ્રતાપસિદ ઈ.સ. ૧૭૭૧ માં મેવાડના સિદ્ધાનગર બેઠો. જે મોરવમય પવિત્ર નામ પારણ કરીને તે સંસારથી રમણમિત્ર અવલીલું થયો, તેનું કવણુ ચત્તર પૂર્વોત્તર ક્ષેત્રે અવેશલકા પ્રાતરમરણીય મહાત્મા પ્રતાપસિદનું સમણુ થાય છે, પરંતુ પ્રતિદાસ મશીઝ સંબંધી પોમરી છે છે કે-“ આ નિર્જીવ, ચૈત-શક્તિ પ્રતાપસિદ છે આ પ્રતાપસિદની તુલના પર્વોત્તર પ્રતાપસિદની સાથે થઈ શકે એમ નથી આ કાંઈ વીરમેદ અને મહાન સંદેહભ્રમ પ્રતાપસિદ નથી. આ તો અકર્ષણ, પ્રતિભાઈન અને જડ પ્રકૃતિનો પ્રતાપસિદ છે એ તો 'પ્રતાપ' નામનો અર્થથી ભાવ નહીં કરવાને પૃથ્વીપર અવતર્યો છે.” આ પ્રતાપસિદના સમયમાં તર્જન કરવા યોગ્ય કેઈ પણ થતના બની નહોતી. એણે ત્રણ વર્ષપૂર્વે રાજ્ય કર્યું, આ અરસામાં મહારાષ્ટ્રીયપોડો મેવાડબુમિને પાદાકાંત કરતા રચા દતા. આ ત્રણ વર્ષમાં મહા ભગવાન મહારાષ્ટ્રીયોએ મેવાડબુમિપર ત્રણ વાર આક્રમણ કરી દત્તમાળી ત્રિસોદીઆસણ પાસેથી કર અને યોગ લીધો દતા. આ અરસામાં મહા ભગવાન મેવાડબુમિને વિવાદ થયો હતો આ કમ્પાના અર્ધથી રાજસિદ નામે એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. આ મહા-

૧ સરખાન, જગદેશ્વર અને રામચંદ્રદાસ જેમના આ ત્રણ સેનાપતિએ મેવાડપર ત્રણ વાર બની આત્મા દતા.

સિદ્ધરા પાછળથી મેવાડના સિદ્ધાસનપર બેસે હતો

પૂર્વેજી રાજસિંહે ક્ષત્રિયોની યુદ્ધ થયેલી વીરતા પુનઃ પ્રકટાવી હતી અને પોતાના પ્રયત્નપ્રતાપથી ઔરંગઝેબનું સિદ્ધાસન કપાયમાન કરી નાખ્યું હતું; પરંતુ આજે તેમનું નામ ધારણ કરી મેવાડના સિદ્ધાસનપર બીજાં એક નિર્મોલ્ય રાજા બેસે આ રાજસિંહે સાત વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું એના સમયમા મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડબુમિપર^૧ સાત વાર આક્રમણ કર્યું હતું મહારાષ્ટ્રીઓના ભયકર આક્રમણથી મેવાડનું એટલું બધું સત્યાનાશ થઇ ગયું હતું કે રાણાજીએ પોતાનો વિવાહ કરવાને માટે પોતાના એક આલિયમ જીની પાસેથી દ્વય લીધું હતું આ રાણાને વિવાહ રાણાડગજુમારીની સાથે થયો હતો. આ દ્વિતીય રાજસિંહના પરલોકાવાસ પછી મેવાડની પ્રાચીન રીતિમા ઘણાં વ્યભિચાર થયો હતો રાજસિંહની પછી તેના કાકાને મેવાડનું સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયું એનું નામ અરિસિંહ હતું

સવત ૧૮૧૮ (ઇ. સ. ૧૬૬૨) માં અરિસિંહ પોતાના બનીબની સિદ્ધાસનપર બેઠો એનો સ્વભાવ અત્યંત ક્રોધી હતો જગતસિંહની અસ્થિરતા અને દ્વિતીય પ્રતાપસિંહ તથા રાજસિંહની કૃતવ્યવિમુખતાથી મેવાડરાજ્યની દસા અત્યંત દીનહીન થઇ ગઇ હતી આ ઉપરાંત પ્રસ્તુત રાણાના ક્રોધી સ્વભાવે તથા અદમ્ય પ્રકૃતિએ મહા અનર્થની ઉત્પત્તિ કરી તેના ક્રોધી સ્વભાવથી મેવાડનો સર્વથા નાશ થઇ ગયો તે સિદ્ધાસનારૂઢ થયો તે પૂર્વે પણ મહારાષ્ટ્રીઓના અત્યાચારથી મેવાડબુમિપર અનેક કષ્ટો પડી ચૂક્યા હતા, પરંતુ અઘાપિ મેવાડની એક તસુ જુમિ તેનાથી છૂટી પડી નહોતી પાચોલીમ ત્રીઓની દૂરદર્શિતા તથા સતારાના મહારાજની કૃપાથી અત્યારસુધી મેવાડબુમિની રક્ષા થઇ હતી, પરંતુ રાણાના ક્રોધી સ્વભાવથી જે સમયે ભયકર ઉપદ્રવની ઉત્પત્તિ થઈ, પ્રભુનો રનેહ તથા સંપૂર્ણ ગયો અને જે સમયે ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ લિન્ન લિન્ન દલોમા વિભક્ત થઈ પરસ્પર વિમ્રહ કરતા પ્રભુના પૃથક્ પૃથક્ પક્ષોને સહાય કરવા લાગ્યા, તે સમયે મેવાડરાજ્યની અત્યંત કુદૃષ્ટા થવાલાગી પ્રતાપને રાજસિદ્ધાસનપરથી પદઅટક કરી તેના કાકાને રાજપદારૂઢ કરવાને માટે મેવાડના સરદારોએ અનેકવાર વિદ્રોહાચરણ કર્યું હતું આ ઉપદ્રવનું શમન કરવાને માટે મહારાણાવહોલકરને બોલાવવામા આવ્યો મહારાષ્ટ્રીઓની મૂળ નીતિઅનુસાર ચતુર હોલકરે આ વખતે મેવાડના અનેક પ્રગણાઓ પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા હતા, પરંતુ આ વખતે સધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેને મેવાડના ઇતર લાગે પછી ગળી જવાની અભિચારા થઈ

જે કે શાંતિસંબંધ અને કૃતજ્ઞતાબંધનની અધિ કરિન હોય છે, પરંતુ રાજનીતિમા આવેલ અચકતા પડવાથી તે અધિને પણ સૂત્રના તારની પેડે તોડી નાખવામા આવે છે, પણ ઉપકારને બદલે અપકારથી વાળવે; કેાઇ પણ રીતે યોગ્ય નથી અબરના સિદ્ધાસનપર જે માધોસિંહને અભિષિખ કરવાને માટે રાણાજીએ પુષ્કળ દ્વયને વ્યય કર્યો હતો, જે માધોસિંહ મહારાણાના આ પ્રકારના આત્મત્યાગવિના કદિ પણ રાજપદારૂઢ થઇ શક્યો ન હોત, તે માધોસિંહે પોતાના મામાના સમસ્ત ઉપકારોપર ચરણપ્રહાર કરી મેવાડનું ક્રોધ અગ્ર રામપુર પ્રગણ મહારાણાવહોલકરને અર્પણ કરી દીધું આજીરાવે મેવાડપર જે કર સ્થાપિત કર્યો હતો તે ઉપસવવાનો ભાર હોલકરને સોંપવામા આવ્યો હતો, પરંતુ જે નિયમાનુસાર રાણાજીએ ઉક્ત કર આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તે નિયમનો મહારાષ્ટ્રીઓએ ભંગ કર્યો હતો તેથી મહારાણા પોતાને આ કરમાથી મુક્ત થયેલા સમજતા હતા આથી મહારાષ્ટ્રીઓના ઘણા રૂપિયા બાકી રહ્યા આ બાકી કર અને ચળનદીના ઉત્તર ભાગમા આવેલા પ્રગણાઓનું મહેસુલ વસૂલ કરવાનું નિમિત્ત કાઢીને મહારાણાવહોલકરે પોતાની સેનાસહિત મેવાડપર આક્ર

૧ સવત ૧૮૧૨ માં રાજા બહાદુરે, સવત ૧૮૧૩મા મહારાણા હોલકરે તથા વિજય સિંહદેવ વિચુરોરે, સવત ૧૮૧૪ માં રાણાજી જીએ તથા સવત ૧૮૧૩ માં (ઇ. સ. ૧૭૫૭) માં સદાસિંહરાજ બારે, ગોવિંદ રાવ તથા ખાનોદા બંધવે મેવાડના રાણા પાસેથી વજૂ વાર ખટણી લીધી હતી.

૨ સવત ૧૮૦૮ માં આ ધરના બની દત્તી ત્યારે પછી રામપુરમજાણના કેશવક બાગે મેવાડની અત્યંત દલ રામપુત્રના સમયમા પૂર્વે ધણું વજૂન કરવામા આવ્યું છે

૩ બહાદુરની સાથે જે સધિ થઈ હતી તેમા એવા કરાર કરવામા આવ્યો હતો કે દ્વે મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડપર આક્રમણ કરે નહિ, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓએ તે દેશપર આ વખતે આક્રમણ કર્યું તેથી મહારાણાને ઘન સધિ નિર્ણય જણાઈ

મણુ મુનુ અત્યાગમુધી હોમકરે મહારાણીની ઉપા કેટલાક પત્રો લખીને ભારે મમત્રી આપી હતી, પરંતુ આ વખતે મેવાડમાં અતર્વિષદર ચાલી રહ્યા હતા તે ઉત્તમ સાધનો લાભ લઈ તે પોતાની મેના સંવિત મેવાડભૂમિમાં આવ્યો અને રાજધાનીપર દક્ષી કરવાની જોવાઈ કરવા ગયો. આ સમયે મહારાણીએ પોતાની રક્ષાને કાંઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ હોલકરને એકાલન લઈ રૂપિયા આપ્યા અને તેની સાથે સમિત્રી એ- તે મેવાડરાજ્યની દશા આ પ્રકારે અત્યંત શ્રેયસ્વીય થઈ રહી હતી એવામાં રાણાને એકાલન લઈ રૂપિયા હોલકરને આપવા પડ્યા, તેથી હવે તેમની દશા કેવી ભયંકર થઈ હશે તેનું અનુમાન મરુ સદજ છે વળી જાણ વર્ષમાં દુર્ભિક્ષ પડ્યો, તેથી મેવાડનું શૈરસ્ત પણ ગુસ્સાઈ ગયું. આ બંધાનક દુર્ભિક્ષના સમયમાં સર્વ પદાર્થો અત્યંત મોંઘા થઈ ગયા આ દારણુ દુર્ભિક્ષનું દમન થયા પછી ચાર વર્ષમાં મેવાડરાજ્યમાં એક ગોર વિપ્લવ થયો આ વિપ્લવની ઉત્પત્તિ કેમ પડકનક માણીય થઈ હતી આ અનર્થકારક મુલવિપ્રલયી મેવાડની પ્રજાએટલી બધી નિર્બળ થઈ ગઈ હતી, કે તે મહારાષ્ટ્રીવતરકરોના પળામથી પોતાની સપત્તિની રક્ષા પણ જાણેજ કરી ચક્રી હતી આ પ્રકારની શેષશ્ચી અવસ્થામાં પતિત થઈ મેવાડવાસીઓએ દીર્ઘકાળપર્યંત કષ્ટ મહાન કર્યું તેપછી ૧૬૦૦ ૧૬૧૭ માં કૃષ્ણા ધિરસિંહે તેમના દમ્બહજ્યપર શાંતિનું જન સિમ્મુ અને પોતાની હાયામાં તેમને આશ્રય આપ્યો.

સરદારોના વિદ્રોહનું ચમત્કાર્ય કરણુ અઘાપિ કેમકે રાત થયું નથી અને કદિ માત્ર થયો પણ નહિ આ મરણુના સમયમાં સર્વના મત્ર પચદ્ રૂયક છે કેટલાક વિદાનો કહે છે કે તેજસ્વી રાજપૂતોએ પોતાના રાણાને મહારાષ્ટ્રીઓના કુરાચારની ગતિ રોકવાને અસમર્થ જોઈ તેમને પદ્મચુત મરવાને જિલ્લોગ ક્યો હતો કેટલાક કહીતો એવું જીવમાન છે કે મેવાડના પ્રતિરુપર્ષી સામંતપણેએ સ્વાર્થપરતા અને ક્રયાપી બાવા અર્થે ક્યો હતો વળી એમ મહેવાય છે કે રાણા અરિસિંહ (રાણા ઉરસીએ) પોતાના ભગીન રાજસિંહનો અન્યાયપૂર્વક વધ કરીને ગભસિંહસન પોતાના અધિકારમાં બીધું હતું જો કે દાર્માણથી ચાની આવતી અકુલાઓના અભયાસ મરવાથી રાણા અરિસિંહના આગ્રિવપગ ધોર મદદ ઉત્પન્ન થાય છે તથાપિ ઉપરુક્ત ધ્યન મત્ર કરી થકે એવું કોઈ પણ પ્રમાણ કયાય પણ ઉપનંધ થતું નથી ઉપરાધિકારના સમયમાં મેવાડની પ્રાચીન રીતિનો ભગ થવાથી વારંવાર અમગન અને અન થની ઉત્પત્તિ થયા રે છે રાણા ઉરસીમાં મેવાડનું રાજ્ય મનાવવાનું સામર્થ્ય નહોતું તેમનું પદ સિસો દીઆડુવના સેળ મરદારથી નિરુપ્ત હતું તેમને એ- જાગીર મળી હતી તથી તેમને પ્રતિવર્ષ ૩ ૩૦૦૦૦ ની હિં ૧ થવી હતી પૂર્વ ઉરસી ક્રિતીવપાકના સરદારોમાં ગણાતા હતા જે સામંતા અઘાપિ તેમના મરતા ઉચ્ચ આસનનું સન્માન બાળવના આન્યા હતા તેઓ રુ હવે તેમની આગળ પોતાના મરતા અત મણપૂર્વક અવનન મરતા હતા તેઓ રુ હવે અત કણુપૂર્વક તેમને રાજતરિકે સન્માન આપતા હતાં મદિ નહિ વાસ્તવમાં તેમજી અન્યાયપૂર્વક મેવાડનું સિદાસન પ્રાપ્ત કર્યું તેથી સર્વ સરદારો તેમનાપર ધૂણા મરતા હતા દીર્ઘકાળપર્યંત તેમના સમક્ષ રહેવાયો તેઓ તેમનું સવ મુરત ચરિત્ર નાથી ગયા હતા તેઓ નહીં ધૂમ્યા હતા કે રાણા ઉરસીનો સ્વભાવ અત્યંત રહુ છે અને તેમનામાં એ- પણ મુપોચિત શુણુ તથી તેમના ચરિત્રના સુત બેટો પણ તેઓ બળુતા હતા તેથી તેઓ તેમનાપ્રત્યે અત્યંત ધૂણા કરતા હતા તથા તેમને અત મણુપૂર્વક મિચિત્ પણ સ માન આપતા નહોતા રાણાના કરેર સ્વભાવે શીખજ મેવાડના મુખ્ય સરદાર સાદીપતિને દૂર ક્યો જે મહારાજાવ પ્રાશમરદારે હલદીધાટના ભય કર મુદમાં નિ સ્થાય પ્રતાપસિંહના જીવ હતી રણા મીને સિમેદીઆડુવની અનંત કૃતજના પ્રાપ્ત મરવાની યોગ્યતા મેળવી હતી તેમના વચ્ચેને પણ આ વખતે રાજધમ ઉરસીએ કોસ્તાપૂર્વક મેવાડના રાજ્યથી અનિષ્ટ કરી દીધા વળી તે મુખ્ય રાણાએ દેવમદના અધિપાત વશવ તસિંહને માકકે કંઠાસમય વચ્ચેના કલા તેથી તેઓ પણ તેમનાપ્રત્યે હવ રાજવા લાગ્યા વશવ તસિંહ તેજસ્વી ગદના વશમાં ઉત્પન્ન થયા

૧ હોમકર અતકમ મુધી આવ્યો ગયો હતો ત્યા તેને મણુવારના અર્જુનસિંહ અને રાણાના દૂતમાંથી મળ્યા અને તેને પા કામ રૂપિયા આપવાને કસલ કયો.

૨ ૪૫૫ ૧૮૨૦ (૨૦ ૨૦ ૧૫૫૪)

૩ ૪૫૫ ૧૮૨૦ જેવ હતા વિવાન વસવવસાવ કે જે માજીસિંહન જિલ્લાલસ પ્રાચીનીમાં ૧૫૫૪ હતો

૪ ૫ ૧૮

હતા તેઓ પોતાને થયેના અપમાનનો બદલો લેવાની સધિ ખોળવા લાગ્યા

અપમાનિત અને દેવલાનવાળા સરદારોએ અવસર જોઈ ઉરસીને પદબખ્ત કરવાનો પ્રયત્ન રચ્યો. તેમણે એવી વાત ફેલાવી દીવી કે મેવાડના સિંહાસનનો યથાર્થ ઉત્તરાધિકારી રત્નસિંહ નામનો એક પુરુષ છે તેઓ એમ કહેવા લાગ્યા કે રાજસિંહના વીર્યથી અને ગોચુડા સરદારની પુત્રીના મલ્લથી રત્નસિંહનો જન્મ થયો છે આ વાત સત્ય છે કે મિથ્યા તેનું નિરાકરણ અઘાપિ થયું નથી અને ભવિષ્યમા પણ તેનું નિરાકરણ થવાની કાંઈ આશા નથી મેવાડના સરદારો અને સામ તો રત્નસિંહનો પક્ષ મ્હણી પડ્યા હતા અને તેમણે રાજા ઉરસીના પક્ષમાં રહ્યા. સાયુધ્વાસરદાર પ્રથમ રત્નસિંહના પક્ષમાં ભળી ગયા હતા, પરંતુ પાછળથી તેઓ તે પક્ષનો ત્યાગ કરી રાજાના પક્ષમાં આવ્યા. જે મહાન રાજભક્તિદાર ઉત્સાહિત થઈને ચંદ્રના વશને સિસોદીઆકુહને માટે પોતાના પ્રાણસુદ્ધા વિસર્જન કરવામાં લેશ પણ અચકાતા નહોતા, તેજ સાયુધ્વાસરદારે રાજભક્તિને કારે મૂકી મહારાજાનો પક્ષ મ્હણી ક્યો નહોતો, પરંતુ તેમણે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ મ્હણી ક્યો હતો, તેનું એક વિશેષ કારણ હતું મરણીત સાયુધ્વાસરદાર પ્રભુતાના અભિયાપી હતા અને તેમણે ધાર્ડું હતું કે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ મ્હણી કરવાથી મારી પ્રભુતા વૃદ્ધિગત થશે, પરંતુ જ્યારે તેમણે જોયું કે મારા વિરોધી શક્તાવતસરદારોની સામે મારું કાંઈ આવજાનું નથી, ત્યારે તેમણે વિદ્રોહીઓનો પક્ષ છોડી દીધો અને રાજાનો પક્ષ મ્હણી ક્યો.

દીપ્તિગોત્રમા ઉત્પન્ન થયેલા વસતપાલ નામના સરદારને રત્નસિંહના મંત્રીતરીકે નિયુક્ત કરવામાં આ ગયો. ઇરસીસની બારમી રાતાખ્દીમાં વસતપાલના પૂર્વજને દિ'તીનચરમાથી સમરકેસરી સમરસિંહની સાથે મેવાડમાં આવ્યા હતા અને તે પૂર્વે તેઓ ભારતના અંતિમ સમ્રાટ મહારાજા પૃથ્વીરાજની પાસે એક ઉચ્ચ પદપર વિરાજમાન હતા. મેવાડના ઘણા સરદારોની સહાયથી વિદ્રોહી રત્નસિંહે કમચંદ્રેપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો ત્યાંના સિંહાસનપર તે યથાવિધ અભિષિક્ત થયો અને મેવાડનો અધિપતિ બનવાને માટે રાજ્ય નિયમાવલીપર હસ્તાક્ષર કરવાને તૈયાર થયો. રાજનીતિના મૂળતત્ત્વનો અભાસ કરી રત્નસિંહના સરદારોએ જાતે છપ્પસિંહને અર્થે જે ઘૃણિત સાધનનો ઉપયોગ કર્યો તેથી મેવાડનો કુદિન અધિક નિકટ આવી પહોંચ્યો. ઉગ્ર સરદારોએ સિંહિયાની સહાય માગી અને રાજા ઉરસીને પદબખ્ત કરવાને માટે તેને ૧૨૫૦૦૦૦૦ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો.

મેવાડના આ ભયકર અતર્વિધ્યના સમયમાં ભલિમસિંહ નામના એક મહાન બળવાન રાજપૂત તરીકે રાજસ્થાનની રાજભૂમિપર આવ્યા. ભલિમસિંહે રાજસ્થાનક્ષેત્રમાં આસ કરીને મેવાડની રાજભૂમિમાં જે પ્રકારના અભિનય કર્યો તેથી સર્વ યુગ્મમાંથી લેકા તેમની વીરતા, મહાનતા, તેજસ્વિતા અને રાજનીતિજ્ઞતાની અત્યંત પ્રશંસા કરે છે. મેવાડના ક્ષેત્રમાં આ વીરનું પરાક્રમ નિરાપ બહાર આવ્યું. જો કે આ ક્ષેત્રે તેનું જ્ઞાતાત લખનું પ્રાસંગિક નથી, તથાપિ મેવાડની રાજભૂમિમાં તેમણે જે મહાન કાર્યો કર્યા

તેનાપર એક પત્ર મોકલ્યો હતો. આ પત્રનો અવિદ્યુત અનુવાદ નીચે સાર કરવામાં આવે છે —

“દિવાન બહાદુર યશવંતરાવ ધાવોલીજીને રાજસ્થાનદેવના પ્રણામ શ્રીમાનનો પત્ર મળ્યો. માણીતમાથી આપ અમારા મિત્ર છે અને મૂળથી આપ અમારાપર વિશ્વાસ રાખતા આવ્યા હો. હું રાજાકુવન ભક્તોપર સ્નેહ રાખું છું. આપની સમજ હું કાંઈ પણ વાત જાણી શકું નહિ. આશીર્વાદ હું આપને જણાવું છું કે હવે કાંઈ પણ કામ કરવાની મારી દિવાન નથી. આજામી આજાદમાં શ્રી જયાજી જાનના મારી વિચાર છે જે જ્યારે રાજાકુવનની આગળ આ વિચાર મરજિત કર્યો, ત્યારે તેમણે જાણ્યા ઉત્તર આપે છે —” તમે દારકાની યાત્રા કરો.” (રાજપૂતો દારકાના તીર્થને ધર્મભોજ તથા સુદસામર્યદીન પુરોષને આર્યો વેદ્ય તીર્થ ગણે છે.) હું રહીશ તો રાજાજી મારી ભાગીરના પ્રણામોને જાણના સમયમાં બન્યું હતું તેમ મને પાગ સોપશે. મારા પૂર્વજે ઉત્તમ મારે રાજાઓની સેવા કરી જવા છે અને હું પણ ૧૪ વર્ષથી મેવાડની માટીની સેવા પ્રમાણિત કરું તથા નિર્માસપત્ર કરતા આવ્યાં છું. હાલમાં મારા સામ્રાજ્ય જત રહ્યું છે. હું દરમિયાન ઇચ્છા મારા ઉપર કૃપા કરવાની હોય તો આજી ઉચિત પ્રસન્ન છે.”

૧ સાદગ્રા (યુગલ), બિલેવી, અમાઈવ, ગોરા અને બેલોરના સરદારો.

૨ બેદર (રાક્તાવત), દેવગઢ, સાદી, ગોચુડા, દેલવાડા, બેદલા, મોઠાવિસ અને કંદોરના સરદારો, એક રત્નસિંહના પુત્રના મુખ્ય સરદારો હતા.

દત્તા તેની સાથે તેઓના જીવનચરિત્રને એકોગે યાદી સંપાદન કરે તેમના પૂર્વજીવનનો કાંઈક ભાગ અને વ્યવસાય આકરશ્ય છે આર્થિકસિદ્ધિને અનુભવ સિદ્ધાન્તનાર સ્થાપિત કરવાના મળવધના ઉદ્દેશીનિહીની સાથે મહારાણ્યુ નિવૃત્તસિદ્ધિને સંપર્કથી થયું હતું તેથીજ નિવૃત્તસિદ્ધિના ભારી મહાનચરિત્રનું કારણ થયું થયું થયું આ સમયે અનિવૃત્તસિદ્ધિને પિતા કોટાનો સંસારમાં હતો અનિવૃત્તસિદ્ધિ મહારાણ્યુને સંપાદન કરી તેનું પૈર સેવાને માટે ઉદ્દેશીસિદ્ધિને આપે સિદ્ધિઆની સાથે મળીને મહારાણ્યુનાર આકાંક્ષા થઈ, તે સમયે અનિવૃત્તસિદ્ધિનાર દત્તા અબી આ તેમને મહારાણ્યુએની સાથે પ્રથમ સંપર્ક થયું થયું મહારાણ્યુએની સાથે પ્રથમ સંપર્ક થયું થયું, ત્યારથીજ તેઓ તેમની નીતિ સારી રીતે સમજી ગયા અને તે નીતિઅનુસાર બધાનર પચાસ વર્ષથીજ તેમને કામ કર્યું કર્યું કોઈ કામથી અનિવૃત્તસિદ્ધિને પોતાના પિતાનો પ્રીય વહેતી થીયો અને કોટાનાથી દરબાર થઈ તેઓ આશ્ચર્ય પ્રાપ્ત કર્યા માટે મહારાણ્યુની પાસે આવી અનિવૃત્તસિદ્ધિ યાન, તેમની કુદિ અને તેમની મધ્યકુલપતાનો પરિચય થતા રાણ્યુએ થીય તેમને પોતાના સત્કારથીજ સ્થાપિત કર્યો અને “ રાણ્યુ ” ની ઉપાધિસહિત તેમને જનમીનીની મુખિ અર્પણ કરી દીધી અનિવૃત્તસિદ્ધિનાર સત્કારથી મહારાણ્યુએના સેનાપતિ રણ્યુએનાર અને તેના પોતાના નામનો એક યુગનમાન આ ઉભય રાણ્યુએ પોતાની એના હાથે મેળામાં આવી આ તરફ રાણ્યુએ પોતાનીએને રાણ્યુએનારથી દૂર રી ઉપજીમહેતાના દાસ્યના સન્મત મારવાર એથી દીધો સવત ૧૮૨૪ (૧૭ સં ૧૭૮) ના આધીનસિદ્ધિનાર ઉભયચિનીનચરીના વિરલભાન હતો આ સિદ્ધિઆની સંપાદન પ્રાપ્ત કરવાને માટે મેળામાં વિદોદી સરદારો ઉભયચિનીનચરીના મળા સવધી પદેના સન્મતિદ્ધિ થયો તેણે સિદ્ધિઆની સાથે સંપાદન કરી કિશ્ત્રી નદીને કિનારે પોતાની અવધી નામના રાણ્યુ ઉપરનો પક્ષ સિદ્ધિઆની સંપાદન મેળાકાની અનિવૃત્તસિદ્ધિ દત્તા, પરંતુ સત્કાર તેની પાસે પ્રથમ મેળા તેથી તેમની ઉજી સ્થળ થઈ નહિ

મધ્યોચસિદ્ધિઆની સંપાદન પ્રાપ્ત નહિ થવાથી મહારાણ્યુ ઉદ્દેશી પોતાના રાજીવ કરી તેનાનો પ્રતિરોધ કરવાને માટે ગયા માનુષ્યસરદાર સાદપુર તથા હુનેરાના રાજ્યો અનિવૃત્તસિદ્ધિ, રણ્યુએનાર અને કોટાનાર આ સર્વને સંધે સમને મહારાણ્યુએ પ્રથમ વેમથી સન્મતિદ્ધિની સેના ઉપર આક્રમણ કર્યું ઉભય પક્ષો વચ્ચે દારણ્યુ કુલ થયા હાથે રાણ્યુની રાજ અદ્યત્તીય વિરતાપદ્ધતિ વનુ મેળાને દિશિત અને રાજીવ મરીને કચલ નદીના ખૂની પેટે આજળ વધવા લાગી સિદ્ધિઆ તથા સન્મતિદ્ધિ આ સેનાનો વેગ મદન કરી રાક્યા નહિ તે ઉભય પક્ષોએ અપમાનિત તથા અસ્ત કાનિશ્ચિત થઈ ઉભયચિનીના દરેકથી પચાસ મરી ગયા તેમણે નીતિ સેના એકત્રિત કરી અને પોતાને ક્યોના ગપમાનનો બદલાવેવાને માટે મહારાણ્યુની મેળાપર પ્રથમ વેમથીજ આક્રમણ કર્યું વિજયી રાજ્યપુત્રોએ વિજયે પ્રથમ લાકાર પક્ષ એવા વિચાર મનના આપેના નહિ કે મધ્યોચસિદ્ધિનાર અનિવૃત્તસિદ્ધિ પોતા સદેનારથી હો અથો નથી આથી તેણે નિશિત થઈ સન્મતિદ્ધિની હાથેથી સુદના હાથ આ વખતે એકાએક મધ્યોચસિદ્ધિ રણ્યુએનાર રાજ્યપુત્રો સિદ્ધિમત્તે થય ગયા નીમ તેમને પોતાની ખરી અવસ્થા સમજાઈ હતી તેમને સમજાયું કે રાજ્યે સદેનારથી પરાજિત થઈ શકે એમ નથી હતું મહારાણ્યુની સેના ક્યોનીજ થઈને ઉભી થઈ રહી નદોતીએટના આ મધ્યોચસિદ્ધિ હાથે વેમથી તેમનાર આક્રમણ થઈ આ વખતે સાન્મતિદ્ધિસરદાર અને સાદપુર તથા હુનેરાના મળ રણ્યુએનાર આથી ગયા અને કોટાનાર અવસ્થા પદ્મસુત રાજ્ય લાકાર તથા સાદી ના ઉત્તરારથી દત્તાપુરાજ્ય હાથે રીતે ધાપન થયા અનિવૃત્તસિદ્ધિ પક્ષ ધાપન થયે હતા તેમનો અન્ય મધ્યો મધ્યે હોવાથી તેઓ રણ્યુએનારથી નાસી યાક્યા નહિ આથી સન્મતિદ્ધિએ તેમને પદ્મોત્તે કેદ કરી થીયા તેમને કેદ કરી જતા પક્ષ તેમની સાથે કેદીતરિનું વર્તન કરવામાં આવ્યું નહોતું અન્યથા તાજના એક નજર મહારાણ્યુએ તેમને પકડ્યા હતા આ સરદારે તેમની સાથે આપર અને સન્મતિદ્ધિ વર્તન રાજ્ય દત્તા સુધિસિદ્ધિ અન્યથા અન્યથાનાર યુન દત્તા પરાજિત અને અપમાનિત અન્યથાનાર ઉપરના નાસી આવી આ તરફ વિદોદી સર તે સિદ્ધિપુર આક્રમણ કરી તેના સિદ્ધિ સંપાદન રાજસિદ્ધિને સ્થાપિત કરવાને માટે સિદ્ધિઆને આગ્રહ કરવા લાગ્યા વિજયી મધ્યારાણ્યુ સરદારે અન્યથાનાર પોતાની વિજ્યાન મેળા હાથે સિદ્ધિઆને આ પ્રવેશ કરી ઉભયપુર પેતે યાદી સંપાદન

અને દ્રવ્યાદિ સાધનોના અભાવથી રાણાજી હતાશ યથા જે કેટલાક સાહસિક વીરો તેમના પક્ષમાં લાગ્યા હતા, તેમના ધણા ક્ષિપ્રા નદીને તટે માર્યા ગયા હતા હમણા મહારાણાને કોઇની પણ સહાય રહી નહોતી કેવળ સાનુખ્યાસરદાર બીમસિંહ હજી તેમના પક્ષમાં ઉભા રતા ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રીઓના કઠોર ત્રાસમાથી ઉદયપુરની રક્ષા ધી રીતે કરવી ? નગરરક્ષાનો ભાર ઉપર કત બીમસિંહના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યો ઉત્તરજમિનીના યુદ્ધમાં જે સાનુખ્યાસરદાર માર્યા ગયા હતા, તેમના આ બીમસિંહ કાકા અને ઉત્તરાધિકારી હતા રાણાજીએ આ વખતે તેમનેજ સેનાપતિપદપર અભિષિક્ત કર્યો તેઓ વીરવર જયમલના વશજ રાજાડવીર બેદનોરપતિની સાથે આ સંકટના સમયમાં નગર અને રાજની રક્ષા કરવાને માટે ભયકર રણભૂમિમાં ઉતર્યો, પરંતુ કેવળ એકજ મહાપુરુષના બીજા ઉદયોગ તથા પરમ ઉત્સાહથી સર્વની રક્ષા થઈ હતી આ મહાપુરુષનું નામ અમરચંદ બરવા હતું

અમરચંદ બરવાનો જન્મ વૈશ્યકુળમાં થયો હતો પૂર્વે તેઓ મેવાડના મત્રી હતા તેમના જેવા યુવર અને દક્ષ મત્રી આ જગતમાં વિરલજ હોય છે મહારાણાના સમયમાં મેવાડમાં જે મહાઉપદ્રવ થયો હતો તેની મતિ રાડવાનું સામર્થ્ય અમરચંદસિવાય અન્ય કોઈનામાં હતું નહિ રાણા ઉરસીના સમયમાં અમરચંદનું મત્રીપદ છીનવી લેવામાં આવ્યું હતું જે દિવસે તેમના મત્રીપદનો અંત આવ્યો તેજ દિવસથી ઉપદ્રવોએ મેવાડને ઘેરી લીધું સરદારોની સાથે વિવાદ મહારાષ્ટ્રીઓના ઉત્પાત રાણા ઉરસીનો તીકિયુ અને રક્ષ સ્વભાવ આ સમસ્ત અનર્થો કમલ એકત્રિત થઇ ગયા હવે અમરચંદ મત્રીપદ પુન પ્રાપ્ત કરવાની આશા સર્વથા તજી દીધી હતી અમરસિંહનો સ્વભાવ અરિસિંહની જે ઉગ્ર અને અદ્ભુતનીય હતો પ્રસ્તુત સમયે અમરચંદને મત્રીપદથી અનિદ્ર થવાને દશ વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયા હતા આ દશ વર્ષના અરસામાં મેવાડમાં અનેક પરિવર્તનો થઇ ગયા જે સરદારોએ ઉરસી રાણાના પક્ષનો ત્યાગ કરીને રત્નસિંહનો પક્ષ મલયુ કર્યો હતો તેમના સ્થાનમાં પગરદાર સિંધીનાકરો રાખવામાં આવ્યા હતા આ સિંધીનાકરોએ પ્રવૌકા સરદારોની ભૂમિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો આથી મેવાડમાં વિદ્વંસુ બીજારોપણ થયું આ વિદ્વંસના બીજે મેવાડના સમસ્ત પરાક્રમ, તેજ અને બળનો નાશ કરી નાખ્યો આ વિદ્વંસની ધન હાથા એટલે દૂર સુધી ફેલાઇ ગઇ હતી કે જે સરદારોએ રત્નસિંહનો પક્ષ મલયુ કર્યો હતો તેઓ પણ સવથી અલિપ્ત થઇ પોતાના મિત્રાના દાર બંધ કરીને તેમાં વસના રતા આ મઠારે રાણાની આશા સર્વ પ્રકારે તૂટી જિનનલિન થઇ ગઈ હતી અને તેમના પક્ષ અત્યંત નિર્બળ થઇ ગયો હતો જે સમયે મેવાડપર આ વિપત્તિઓ આવી પડી હતી તે સમયે મનુની પ્રેરણાથી અમરચંદ પુન કાર્યક્ષેત્રમાં આવ્યા ઉદયપુરની ચારે તરફ રક્ષાને માટે ખાઇ નહોતી ઉદયપુરની દક્ષિણ દિશામાં થોડે દૂર એકલિ ગગદ નામનો પાણીનો ઉચ્ચ કિરો હતો ઉદયપુરની રક્ષાનું પ્રધાન સાધન આજ રતું એમ કહીએ તોપણ ચ નથી આથી તેની ચારે તરફ કોઇ બંધારી તે પર તોપો રાખવાથી ઉદયપુરનું રક્ષણ ઘરોએમ કારી રાણાજીએ એ કાર્ય કરવામાં ચિત્ત પરોયું એકબિંબ ગઢપર ચઢવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડી હતી ત્યાંની ભૂમિ સપાટ અને સરલ નહોતી, તેથી રાણાજીને સર્વ ઉદયોગ અને કૌશલ્ય નિષ્ફળ ગયું એક વખત રાણાજી સ્વય તેની તપાસ કરવાને ગયા તો અચાનક અમરચંદ બરવાની સાથે તેમને મેળાપ થયો અમરચંદની ગાદિને દૂર કરવાને માટે મહારાણા એ પોતાનો અપરાધ સ્વીકાર્યો અને તેમની સાથે મધુર વચનથી વાર્તાનાપ કરવા લાગ્યા અલપકાળપર્યંત વાર્તાનાપ થયા પછી અરિસિંહે અમરચંદને પૂછ્યું આ કાર્ય સમાપ્ત કરવામાં કેટલું દ્રવ્ય અને કેટલું સમય વ્યતીત થશે તે આપ કહી શકો છો ? અમરચંદે ગ બીરતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો - 'થોડુંક માત્ર આ થોડા દિવસનો અવધિ પછી મહારાણાએ અમરચંદને આ કાર્ય પાર પાડવાને કહ્યું ત્યારે તેમણે સંકોચનો ત્યાગ કરીને કહ્યું કે - 'એટલા દિવસપર્યંત આ કાર્યનો ભાર મારા હાથમાં રહેશે તેટલા દિવસ સુધી એમાં મારીજ આત્મા ચાનવી જોઇએ કોઈ ઇતર મનુષ્યના હસ્તોપની જરૂર નથી જો આ અધિગર મળે તો હું એ કાર્ય કરી શકીશ ગણાજીએ આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અમર ચંદે તત્કાલ મળુએને બોનાવી એક માર્ગ તૈયાર કર્યો અને થોડા દિવસ પછી એકલિ ગગદના ચિખર પરથી તોપ છોડી રાણાજીને માન આપ્યું

માધોજીસ પિઆએ ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ બાજુથી ઉદયપુરને ઘેરી લીધું કેવળ પશ્ચિમદિશા

તેના આસપાસી મુકત રહી હતી ઉપમાગના પ્રસારના અને ઉપકરણની પશ્ચિમદિશાને બચાવી લીધી
 વળી તે તરફ આવેના ઉચ્ચ સિંખરો તમા વાજોએ પણ સિંધિઆના ખર્ચા માધા કરી હતી આવ
 સ્થિતિ પડતા નરવમસીઓ આ પશ્ચિમદિશાથી નમરની બહાર જતા અને ઉપકરણને નાવકાર
 પસાર કરી પોતાના જૂના મિત્ર બીજોને જોજન પહોચાડવા હતા મેલા ના મેટા મેટા સરસરો ચતુષ્કમા
 રના તેથી આ વખતે મિથિસિના સિંચામ ગણાજીને સદાય કરતાં બીજુ મેઇ નહોતુ આ વખતે
 મહાગણાને આ સેના ઉપરજ આશ્રય હતો, પરંતુ રાણાના દુલાગથી આ વખતે તે મેલા પણ બદલાઈ
 ગઈ અને પોતાના ચહેતા પાગને માટે ઝબડો કમ્પા લાગી આ મુજબ સેનાને રાજ્યની આવી દુર્દશા
 જોઈને પણ દિશિતુ દયા આવી નહિ એક દિવસે સિંધિઓએ રાણાના શરીરને સ્પર્શ કરી તેમનું
 ઘોર અપમાન કર્યું, રાણાજી મહાનય તરફ જતા હતા, એસામા સિંધિઓએ તેમના દુપટ્ટો પકડીને
 એથો અને તેમના કાચમાથી દુટકાને માટે મહારાણાએ પણ જનપૂર્વક પોતાનો દુનંદો એનો
 આથી દુપટ્ટો ફાળી ગયો આ ફરિયા દુપટ્ટાસહિત રાણાજી રણવાસમા આ પા ગયા પોતાના લીધેલ
 સ્વભાવને લાધે તેમને આ અપમાન સહન કરવુ પડ્યુ તેમનું સંકટ ધીમે ધીમે અધિધારિક પ્રત્ય
 બનવા લાગ્યુ તેમની આરા અને વિશ્વાસ નહુ યથો જે સિંધિઓપર તેમનો આશ્રય હતો,
 તેઓ આ અણીના વખતે વિદોહી બની ગયા હવે શુ ઉપાય કરવો ? તેમને ચારે તરફ વિપત્તિની
 ભય કરે બહુની જણાવા લાગી રહુદેવ નામનો એક માણસ રાણાનો ધાઇલાઈ (દુધલાઈ) હતો તે
 જાનાસહારનો ઉત્તરાધિપતી થયો હતો તેણે જા મહાસાગરના સમયમા મહારાણાએ સલાહ આપી
 કે - આપ ઉપકરણ ઉતરીને મુઝગમ્મા આવ્યા બન્યો " આ કામતાલેવી સપાહ આપી રહુદેવે
 પોતાની મૂખતાને પૂરા પરિચય કરાવ્યો, પરંતુ રાણાએ આ સલાહ માન્ય કરી નહિ અને સાલુમ્મા
 સરકારને પૂછ્યુ ચારે તેમણે સોમકુન ચઇ મ્હુ કે - આ સમ્મા સમયમા આ ઉપાયથી મગનની
 પ્રાપ્તિ થશે તે હુ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકતો નથી આપ અમરચદને બોનાવો આ મનાહાસાર અમ
 ચદને જોનામવામા આવ્યા અને આ સંકટમાંથી ઉદ્ધાર કરવાનો ભાર તેમનાજ હાથમા સોંપવામા
 આવ્યો અમરચદે આ કાર્ય મદલુ કરતા મ્હુ - આ મહાન કાર્ય મદલુ કરવાનુ માંગમા મર્ધ સામર્થ્ય
 નથી, તેમજ તેમ કરવાની મારી ઈન્દા પણ નથી આપ સારીપેટે ગળો છો કે અત્યારપર મેલાડપ
 કેટલાક સારી પદ્ધતિ હતી અને આ સેવકે દેના કેવા ઉપાયોથી તેના પળન થી દેશનું ગ્મણુ મ્હુ હુ
 હમણા તે સર્વ સંકટો કરતા મો " સમટ મેલાડપ આવી પડ્યુ છે અને હમણા પણ તે પ્રમાદના ઉપાયોથી
 મારે તેથી નિર્મિતિ રવી પ શે કાણુ મારખર્ષ ત વિશ્વાસિ નહુ પુ અમરચદે કહ્યુ "માગા મળાનામા એક
 મોટો દો છે કે જેથી આપ સુપરિચિત છો આ દાય એ છે કે કેઇ પણ માણસની આસામા રહેવાઈ હોતો
 નથી હુ બ્યારું છુ તમા સનતજ ૨ છુ જે કાર્ય ૧૬ કંડ છુ તેમા કેઈની પણ શુદ્ધિ ચાન્વારેતો નથી
 કેઇ પણ ઝામતી વા સનાહકારની સનાહ હુ લેતો નથી આપનો દ્રવ્યજાગ પાવી છે, સેના વિદોહી બની
 મર્ધ છે સંવ નસામતી પણ સમાપ્તથ યૂદ્ધ છે ને આની રિયતિમા આપને મારાપ આધાર રાખનાની
 ઇચ્છા હોય તો શપથ લઈને કહે કે જે કાર્ય કમ્પાની હુ આશા મે તે ન્યાયપુ મરહો વા ન હો, તે કુ હો
 વા બંદ હો પરંતુ આપ તેની વચ્ચે આસો નહિ જે આપ આવી પૂરવાનગી અને આપશો તો હુ માગવી
 અનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીને મકન કાર્ય સિદ્ધ મરીશ પરંતુ માદ ગમલે કે ન્યાયપરણુ " અમરચદ આ
 પ્રસંગે અન્યાયપરાયણ થશે અને પોતાના પર્વચરિત્વિક કાર્ય કરશે રાણાએ ભયવાન એન્નિગળના
 મોગદ ખાઈને કહ્યુ - આપની રજાસુસાર કર્ષ મરવાની આપને હુ પરવાનગી આપુ છુ આપ
 જે આતા મરશે તેનુ પાનન મરવામા આવશે આપને જે વસ્તુની ચોક્કસ હશે તે આપનામા આવશે,
 અને આપ રાણીની મરુમાના કિવા નય માગશે તો તે પણ આપવામા આનામની કરીશ નહિ
 રાણાના દુધલાઈ રહુદેવની કામતાલેવી સપાહ સામળી અમરચદને અત્યંત કોઇ ચદો હતો અને
 આ વખતે તેને પોતાની સમસ્ટ એકેરા જોઈ તેણે તે કોઇ દિગ્મણુ વૃદ્ધિન થયો આથી તેમણે રહુદેવનો
 તિરસ્કાર કરીને તેને કહ્યું કે - "તમાથી જેવી શુદ્ધિ વિદ્યા અને રિયતિ છે તે અનુસાર તમે રાણાને
 સલાહ આપી દવે તમારી સલાહનુસાર ને રાણુ મનાયદ નાસી જતો તો તમા તેમનુ ચા
 સ્થુ રાણુ મના ' વળી તમે તમારા પોતાના સરક્ષણનો શો ઉપાય જોઈ રાખ્યો છે ? તમે રાજ-

કાર્યને માટે સર્વથા અર્થેય છે. તમે રાજકાર્યમાં માથું મારવાને બદલે જો તમારી પૂર્વદૃષ્ટિનું અવલંબન કરી ભેસ ચરાવો અને દૂધ વેચતા ફરો તો પાણું સાડું કારણ કે આવો ધંધો કરવો એ તમારો કુલર્થ છે અને તમારી ભુદ્ધિ પણ તેજ ધંધાને ચોખ્ય છે. તમે રાજનીતિના કાર્યમાં કેણું માન છે! તમારા રાજ્યને પણ હવેપણી આ નીતિ શીખવી પડશે.” અમરચંદની આ નીકરતા અને તેજસ્વિતા આગળ રાણા તથા સર્વ સરદારોએ પોતાના મરતક અવનત કર્યા. પછી અમરચંદે સિંધીસેનાને બોલાવી તેને ગલીંગ ચ્વેર કહ્યું:—“આવો, મારી પાછળ આવો. હું તમારા ચરેયો સર્વ પગાર હમણાં ચૂકવી આપું છું; પરંતુ આ વાત નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે જો તમે તમારા કાર્યમાં સફળ નહિ થાઓ તો તેનો સર્વ દોષ મારાજ શિરપર આવી પડશે.” જે સૈનિકોએ પૂર્વે રાણાનું અપમાન કર્યું હતું તેઓ વખતે શુપયુગ અમરચંદની પાછળ ચાલ્યા. અમરચંદે તેમના ચરેલા સર્વ પગારનો હિસાબ કર્યો અને આ પગાર આવૃત્તિકાએ ચૂકવી આપીશ એવો વાચદો કર્યો. પછી તેમણે કેસાખ્યક્ષ પાસે દ્રવ્યકેસની ચાવી માગી, કેસાખ્યક્ષે ચાવી આપી નહિ, તે ત્યારથી એકદમ નાસી ગયો. અમરચંદે કેસાના તાળા તોડાવી નાખી, ત્યાં જે નાથ, રત્ન, સુવર્ણ, ચાદા ઇત્યાદિ વસ્તુઓ હતી તે સર્વના ચોક્ક રૂપિયા બનાવી લીધા મહિન રત્નાદિ મિત્રો મુકી દીધા આ પ્રકારે જે ધનનો સચ્ચ સચો, તેદાર સેનાનો ચરેલો પગાર પાછાં પાછું ચૂકવી આપ્યો. દારુગોળા, અભરશઆદિ પણ નવીન ખરીદવામાં આવ્યા, અનાજનો પ્રખંધ કરવામાં આવ્યો આ પ્રકારે જે નવું બળ સમૃદ્ધિ કરવામાં આવ્યું તેની સહાયથી અમરચંદે રાજ્યોનું દમન કર્યું અને બીજા ૫ માસપર્યંત તેમના આક્રમણનો માર્ગ શેઠી દીધો.

કૃત્તિમ ગણા રત્નસિંહે ઉરસીની અધિકારી “આસ જમીન” હસ્તગત કરી ઉદયપુરના તક મુખી ચોતાની પ્રભુતાને વિસ્તાર કરી દીધો; પરંતુ સિંધિઆને જેટલા રૂપિયા આપવાની તેણે કબજાત કરી હતી તેટલા રૂપિયા તેને નહિ આપી શકવાથી તેના ઉપર મહા વિપત્તિ આવી પડી ચતુર મહારાષ્ટ્રીઓ સમયને અમરચંદના માનતા હતા તેથી તેમણે સમયને વૃથા જતા જોઇ અમરચંદની સાથે સંધિ કરવાની ચોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તેમને કહેવરાવો મોકલ્યું કે—“જો તમે સિંધોર લાખ રૂપિયા આપશો તો અમે રત્નસિંહનો લાખ કરીને ચાલ્યા જઈશું.” અમરચંદે આ વાત સ્વીકારી લીધી અને સંધિમાટે સજ્જ થયા. સંધિપત્ર લખવામાં આવ્યું તેના પર ઉલ્લખપક્ષ તરફના હસ્તાક્ષર કરવામાં આવ્યા કે તરતજ સિંધિઆને બાતમી મળી કે જો હમણાં ને હમણાં આક્રમણ કરવામાં આવશે તો અધિક ફળની પ્રાપ્તિ થવાનો સંભવ છે. આ સમાચાર સાંભળતાજ સિંધિઆની દુરાકાંક્ષા ક્રિયણ વધી ગઈ. તેણે તત્કાલ અમરચંદને કહેવરાવો મોકલ્યું કે—“જો તમે બીજા (વીસ લાખ) રૂપિયા આપશો તો સંધિ માન્ય કરવામાં આવશે, નહિ તો નહિ.” સિંધિઆની આ હુમ્મયારી જાણવામાં આવતાજ અમરચંદને અત્યંત ક્રોધ થયો અને તિરસ્કારભર્યા વચનોસંહિત સંધિપત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા. પછી આ ટુકડા વિશાસપાત્રી મહારાષ્ટ્રીઓની પાસે મોકલી દેવામાં આવ્યા વિપત્તિની વૃદ્ધિની સાથેજ અમરચંદનું સાહસ અને તેજસ્વિતા વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યા પૂર્વે જે પુરોગ અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા હતા, તેમના હૃદયમાં પણ અમરચંદે પોતાનો ઉત્સાહ જારી દીધો સિંધીસૈનિકો અને વિશાસ રાજ્ય પૂતોને એકત્રિત કરી તેમને તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે સજ્જલવા અમરચંદ એક સારા વક્તા હતા. મનુષ્યની મર્મલાગમાં સ્પર્શ કરી દે એવી વાણી બોલવામાં અમરચંદ બહુ ઉત્સાહ હતા. આથી તેમણે પોતાની અપૂર્વ વકતૃત્વશક્તિથી અસીમ ઉત્સાહ અને ઉત્તમ બોધ આપી સર્વ સૈનિકો અને સરદારોને શોખાન્ત બનાવી મક્કા જેમ જવાનામુખી પર્વતમાથી ઉઠગતો રસ્ત નીકળે છે, તેવી રીતે તેમના મુખમાથી વાણી નીકળતી હતી સરદારોના ઉત્સાહાગ્રિમાં કૃત હોમવાને માટે ચતુર અમરચંદે તેમને અનેક પ્રકારના રત્નજડિત અને મહામુલ્યવાન પદાર્થો ઉપહારતરિકે આપ્યા.

ઉપર જણાવેલા સર્વ પદાર્થો રાજકાર્યમાં બર્થ પડ્યા હતા, તેથી રાજનીતિવિશારદ અમરચંદે તેનો સદુપયોગ કરી પોતાના રાજકૌશલ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ દર્શાવ્યું. નજરના અને તેની નિકટ આવેલાં ગામોના ગૃહસ્થો તથા વ્યાપારીઓને ત્યાં જેટલું માન્ય હતું, તે સર્વ તેમણે ખરીદી લીધું. પછી તેમણે ચારે તરફ ઢંઢેરા ખીટાવી દીધા કે, જે કેઈ વીર પ્રાર્થના કરશે તેને ૭ માસપર્યંત માને એટલું માન્ય પૂરું પાડવામાં આવશે. આ સમય પૂર્વે એક રૂપિયાનું અર્ધો રોટ અનાજ બેચાતું હતું. આટલું બધું

અનાલ અમરચંદ કચેરી લા ૩૩ એ નિરુત્તરિયે પુલ્લ નામથી ઉપાધ્યક્ષ સુ સિદ્ધિવેનના અ-
સતેષુ સર્વ દારણ દૂર થઈ ચુક અને તે સર્વ સુનિહ એકસાથે ચમત્કવદની તેજસ્વિતાથી ઉત્પાદિત
શન સરસ્વતીના રાજ્યકાને પોતાનો વિજાન દર્શાવતે ચલા રાજ્યસાથ પદોચ્ચાસ તેમના સત્તાને
આકર્ષિતે! તેથી પાટુ તથા પાણીથી કહ્યું - "અહમશ્ચ" અને કી-કાણથી આપણું નિષ્કા પાતા
અપ્પા ડીએ અને આપના પદમ પૂર્વિય કુવડાણ અધાર ઉપ અનેક વેપારોના ભય છે એના થઈ
દમણુ અને કાપા ખાદ્ય કઠીએ હોએ તે અને મદિ જમુ અજ્ઞેત સન હોઈએ બદિ ઉપરપુરત
અમર ચંચન સ્થાન છે અને અને ઉપરપુરને માટે પ્રાણવિચારન કરના તેમના હોએ હવે ચાવે
પવાની બદરા નથી નવારે ખાદ્યપાણી ખાદ્ય કાલ વડે તમારે ખાદ્યવેરિયી ઉપર તુલી પડી,
દામના મધને લાઇ સમસુમિયા બન કુરુવન કરી કાણુ " તેમનાની અમરચંદે એ તેજસ્વિતા
સિદ્ધિવેનના દારવાના ભરી રીથી દર્શાવે તેનુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ આ વખતે રાષ્ટ્રીયે બજાણુ નિર્ધી
હોઈતી આ પ્રતિવા માત્રજ ગણુના નબનમારો લગુરુના અગવા લાગી પાટણુ થવાથી જતી
અને જલ્પા મુદુઅને સચાર થયા રાજ્યુ દારવ પીચેકેલુ મોડ અજપૂરો તથા મિધાએ નામે મજી
તેમથી જલ્પાવપમ દમ્પા કાણુ તેમની સીંગણુ આ પ્રમાણુ કાઠીવન દૂરપર્વત તેમણુ ચુક તે-
અને રત્ન સિદ્ધાંત ભવ ૧૭ પ્રતિપાનિ કરી કુરુમયી મિધિયાના કુવડપમ અમરચંદે કૃત્તાદિ-રાજ-
પૂરત સિધિયાની બની કાઠીયે સુવાપર તેમણે પાછો ચાલસ લાગા મજપૂરેલુ પદમપ મેકકેક
પ્રપા પેચાની કીડા આલેડુ એક સિધિયાના અમવા અનેક પ્રતારના સદેરે ઉત્તમ યેવા લાગત આથી
તેથી કુલ સુધિ માટે પ્રપાના રતી અમરચંદે સિધિયાના કુવડપાથ કચેલી દારવાને તેમણે ખદારાથીઆપ
કહેલુ મોલકુ ૧ - ૧૭ પ્રત્યક્ષત હોત મદન કાઠીયે જમને એ પર્વત થોએ એ રંબો મો-
કાસ દિશાન કાલક કાપી લેવાલા અપાએ એ આ રત્નઅપરે દમ્પન હોત એ સધિ અજ્ઞેત આન-કે નદી
તે અને કુલ મધ કાઠીયે નામ " અમરચંદો આ પાવણી આપત સિધિયાનો પોતાણુ ચાલક અજનવ
કરુ પાણુ અને તેણે કાઠીયે ૬૩૫૦૦૦ રૂપિયા લાઇ સમપરચંદ સાથે સધિ કરી

કરુમોને અધિ, રાજ, કુલક, આદિ અને તરી જમણી વાલી રાખાએ તેમણે પાસેથી રૂ ૬૦૦૦
રૂપિયા મેકકિન કરીને સિધિયાને આપ્યા તેમ જુધિયાને માટે રાજાર સપદિ યીરા થકકાચ આવી
ભવ, કાણુ, નીમચ અને મોલકુ વગેરે પ્રપાની વનવ બવલ્લત દારવાના આવી ઉપપજાના
કર્મચારીએએ મળીને ઉપજાના નામેનો કેવ વસન કરેએ મેશે દારવ કરવાના આપ્યા વધી પ્રતિવર્ષ
મેકકર કિલ્લમ મોળામે કરી નાખેએ એથી વધુ કલક કરવાના આતી આ પ્રપાણે સધિમાર તમાર
ચુક સવા ૧૮૨૧ થી મવત ૧૮૨૧ ખર્ચત ઉપ ચધિચાલકાસ કાર્થ ચુક, પાટુ તે પડી સિધિ
આમે રાજકીયા કર્મચારીએને તાથી દુર કરી દીધા આપો કીવ પ્રપાણુ મેવાના સમપથી લુલ
કલ પવા હવે સવત ૧૮૧૧ માં વિજાનના વિજાનપુરમાં મિધિયાનુ સામયકન પપમ અપોથી
આપવ વર્ષ ચુક આ પ્રસને અપાણુએ ઉપજાના પ્રમણુએદાર મેવાનો અધિકાર સ્થપિત કરી,
દીધા, પાટુ આ અધિકાર ચલ આ ૧ સમપર્ષતિજ રલી કુલ કાપુકાન પ્રમણુએ મેવાના દારવાની
ભતી દવા સવા ૧૮૩૧ થા અમરચંદના અમળાવપા સરતેએ પેવાની આપીવવાથી કુખલા
તેથીની કીનપિન કરી આપા સ્થાન ચવાએ સિધિયા કરી આ વખતે સિધિયાએ જુકીલ પ્રમણુએ
પેવા એક સિધિયા કરી પેલાના અધિમારના રાખા અને મેવાન હોઈએ ભણી દીધુ મેવાનાઅપા
કુલપર્ષતી મેવા વખતના નિમમદેન નામનુ પ્રમણુ પાલુ તેવાથી અનન પાલ ચુક કુટ્ટા કરે સિધિયા
પેવાથી પેવાણુ પ્રમાણુ રાજ કરી એક વર્ષ પછી રાજા પાસે નીમખેએ પ્રમણુ આપી અને ભવ
કાઠીયે કરવડાની મોમ્બુ ૧ - ૧૦ ને આ પ્રપાણુ અને અમરચંદ નદિ છે સિધિયાએ તમારી આપે એનુ
કર્મને મુકે દવા તેમજ અવલટ હ તમારી સાથે કરીશ " રાજાના કુલકેલુ રાજાક કચેકથી વખા-
વીએ કરે તેમણે કીનપિ આપણાવપા કીનપ વગરના બનમ પીનપી હોઈ કાલ તેમને એક મદન-
રત્નકીલ્લ લાઇ કરુ પુરુદીથી કાપામકા ચુક પડનુ તનુ અમરચંદ " પ્રાણસિદ્ધાના વગરને હોઈસરની
અવલપ અને આપવિરદ આપા પાણી પડી દતી

૬ એમ કુલ મધ અમરચંદે મેવે રાજકીયે એ અધાર આપી દતી

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ભારે રૂઝમ આપીને સવત ૧૮૨૫ માં બળવાન સિંધિયાના પંજમાથી રાણા મુક્ત થયા અને પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મેવાડ રાજ્યની ઘણી ફળદ્રુપ ભૂમિ રાણાજીના હાથમાંથી નીકળી ગઈ હતી, પરંતુ આ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે એ પ્રગણાઓ કાંઈ રાણાજીએ વેચી દીધા નહોતા, તેમજ તેમણે તેના પરનો અધિકાર પણ છોડી દીધો નહોતો. એ પ્રગણાઓ તેમણે કેવળ ગીરી મુક્યા હતા.^૧ ૪૦ સં. ૧૮૧૭ ના બન્ધુઆરીની ૧૦ મી તારીખે રાણા બીમસિંહની સાથે બ્રિટિશ સરકારે સમિ કરી હતી તે પ્રસંગે પણ રાણાના પ્રતિનિધિઓએ આ પ્રસ્તાવ સાર કર્યો હતો; પરંતુ ચોકડની વાત છે કે બ્રિટિશ સિંહે આ બાબતનો કાંઈ પણ કે સંલો આપ્યો નહિ આ સમયે પણ ઉચિત રચો ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

અમરવત્નુ પ્રમુદ બળ રાણી નહિ શકાયાથી જો દિવસે ચતુર મદારાજીઓ ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યા ગયા, તેજ દિવસે રત્નસિંહની આશાવતા નિર્મૂળ થઈ ગઈ રત્નસિંહે અનેક ડુગો પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા આથી તે ઉદયપુરના યજમા બની ગયો હતો, પરંતુ નશીબે તેને યારી આપી નહિ. પરકીય સદાપદારો તેણે જો કેટલાક નગરો, ગામો અને કસબાઓને પોતાના અધિકારમાં લીધા હતા, તે સર્વે સ્થાનો ધીમે ધીમે તેના અધિકારમાંથી નીકળી ગયા રાજનગર, રાયપુર અને અંતરા ઉપર પુનઃ રાણાનો અધિકાર સ્થાપન થયો રત્નસિંહનો પક્ષ છોડી અનેક સરદારો પુનઃ રાણાના આશ્રયનીએ આવ્યા. રાણાએ તેમના પર અગ્રમુદ કરી પુનઃ તેમની જગીરો તેમને સોંપી દીધી રત્નસિંહને હવે લેશ પણ આશા રહી નહિ મેવાડના સોળ શેઠ સરદારો પૈકી જેઓ તેના પક્ષમાં રહ્યા હતા, તેમાંના દેવમદ, લિંદી અને અમૃતાના સરદારો સિવાય ધતર સર્વ તેને છોડીને ચાલ્યા ગયા. ઉપરુકિત ત્રણ સરદારો ઉપરાંત માત્ર એક દિપ્તિઅમી તેના પક્ષમાં રહ્યો હતો મેવાડમાં ઉપરિચિત થયેલો આ અધડો શીઘ્ર શાંત થયો નહોતો સવત ૧૮૩૧ માં ઉક્ત ત્રણ સરદારો પણ રત્નસિંહને તિથાજસિ આપીને મદારાજાના પક્ષમાં બની ગયા મદવાડ પ્રગણ મેવાડના ધતર સર્વ પ્રગણાઓ કરતા વિશેષ ફળદ્રુપ છે, અને તેની ઉપજ પણ ધતર પ્રગણાઓ કરતા અધિક છે એની સીમા પર જે સામંતો વસતા હતા તેમણે મેવાડના ધતર સરદારો કરતા વિશેષ રાજબક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી રાણાવત, રાઠોડ તથા સોલંકી સરદારો દીર્ઘકાળ પર્વ ઉત્તમ રાજબક્તિને પરિચય કરાવી વિશ્વાસપાત્ર સામંતો તરિકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. મદવાડદેશની અધિક જમીન એ સરદારોના અધિકારમાં હતી આ સરદારો ૩૦૦૦ અશ્વા-શક્તિઓ અને મોટી પાયદળ સેના રાખી નિશ્ચિતતાપૂર્વક પોતાની ભૂમિને ઉપભોગ લેતા હતા મુઢરના પ્રવિઢરજાની પાસેથી ઉક્ત મદવાડ (ગોદાર) પ્રગણ જોધપુર વચ્ચે તેપૂર્વે રાણાની સન્માનસ્થતિ ઉપાધિસ્થિત આ સરદારોના યુગપુરુષને પ્રાપ્ત થયું હતું રાઠોડવીર જોધાજીના સમયમાં સિસોદિયા વીર ચંદ્રના પ્રાણુમિય કુમારના હઠવના કથિરથી આ દેશની સીમા કેવી રીતે બાંધવામાં આવી હતી તેનું વર્ણન પૂર્વે આવી ગયું છે.

જ્યારે રત્નસિંહ કમલમેરમાં વિરજમાન થયો ત્યારે રાણા ઉરસીએ જોધપુર માં રાજ્ય વિજય સિંહને મદવાડનો શાસનભાર સોંપી દીધો રાણાજીએ આમ કર્યું તેમાં એક ખાસ કારણ હતું કમલમેર મદવાડની નિકટજ આવેલું છે, તેથી મદારાજાને સદેહ ઉત્પન્ન થયો કે રત્નસિંહને સારી સંધિ મળતા તે આ પ્રગણ છીનવી લેશે આજ સંકાપી તેમણે એ પ્રગણાનો શાસનભાર વિજયસિંહને સોંપી દીધો હતો. આ મુખ્યે જે શરતો મદારાજા તથા વિજયસિંહની વચ્ચે થઈ હતી તેનો કારણપત્ર અઘાપિ વિદ્યમા છે આ કારણપત્રાસાર મારવાડના રાજાને, મેવાડના રાણાને સદાય કરવાને માટે તે પ્રગણની ઉપજમાંથી ત્રણ હજાર સૈનિકોનું લગભગ પાંચ કરી સંકપ એટલું દ્રવ્ય મળતું હતું જો એક દુષ્ટ માણસના દુરાચારથી રાણા ઉરસી અકાળમૃત્યુ પામ્યા ન હોત તો અવશ્ય તેઓ આ મદવાડ પ્રગણનો ઉદાર કરત, પરંતુ વિધિની આગળ કેનો ઉપાય ચાલી શકે એમ છે ?

“અહેરિયા” નો ઉત્પત્તિ એ રાજપૂતોનો એક અનાદિથી આવતો આવેલો ઉત્સવ છે, પરંતુ આ ઉત્સવ પ્રસંગે મેવાડમાં અનેક અનર્થો થયા છે પરંતુ સમયપૂર્વે મેવાડના ત્રણ રાજાઓએ અહેરિયાના

^૧ કેવળ નાનું મિત્રોની (ગંગાપુર) તથા સેના તાબાનો મદદ શાલાના રાજ્યથી પૃથ્વી પડી ગઈ હતો આનું મારણ વડુ કે સિંધિયાની સલામત નામની રાણીને આ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું

ઉત્સવપ્રસંગે પ્રાણ આપ્યા હતા જાજ કારણથી એક રાજપૂતબાનાએ મતી થતી વખતે પ્રદીપ્ત ચિતા-
પર ચડીને કહ્યું હતું કે — “ જો જહોરિયાની મુગયામા રાણા અને ગવ સાથે આપને તો ઉલ્લસમાંથી
એકને અવસ્ય પ્રાણ આપવો પડશે ” રાણા ઉરસી આ પરમ પવિત્ર લવિષ્યવાણીના અનાદર કરીને
શિકાર કરવા ગયા બ્યારે તેઓ મુગયા ખેતીને પોતાના મહાવય તરફ પાછા ફરવાની તૈયારીમા હતા,
એટલામા હાડારાજકુમાર અન્નિતસિંહે અચાનક પોતાનો થોડો રાણા તરફ ફેરવ્યો અને તેમને બાપે માયો.
રાણાએ બાણવિદ્ કેસરીની પેઠે અન્નિતસિંહ તરફ દષ્ટિપાત કર્યો અને કંઠાર શબ્દથી પેદાગીને કહ્યું — “ ર
હાડા ! આ તે શુ કથું ? ” રાણા અચેત થઈ અશ્વપરથી તુડી પડવાની તૈયારીમા હતા, એવામા ઈંદુગઢ
ના કુટ સરદારે પોતાની તલવારથી તેમનું મસ્તક કાપી નાખ્યું આ કાર્યથી અન્નિતસિંહના પિતા તેના
પર એટલા અપ્રસન્ન થયા કે તે દિવસ પછી તેમણે પોતાના પાપીપુત્રનું મુખ કદિ પણ બેંધુ નહિ એમ
કહેવાય છે કે સર્વ હાડાજીએ અન્નિતસિંહ પર અપ્રસન્ન થયા હતા આ લય કર વધ થયો તે સમયે ગણાની
પાસે એક રક્ષકસિંવાય બીલું કોઈ પણ માણસ હતું નહિ રાણાજીના સરદારે આ લય કર ઘટનાના
વર્તમાન સાંભળતાની સાથેજ લખબીત થઈ પોતપોતાના શિબિર અને ઈતર સર્વ વસ્તુઓ છોડીને ચાર
તરફ નાસવા લાગ્યા

એમ કહેવાય છે કે જૂદીરાજના પુત્રે મેવાડના સરદારોના ઉત્તેજનથીજ આ કાર્ય કર્યું હતું મેવાડ
ના સરદારો રાણા અન્નિતસિંહ પ્રત્યે કિચિત પણ રોહ ધરાવતા નહોતા, એ વાત અગ્રે પૂર્વે જણાવી
ચૂક્યા છીએ રાણાજી સ્વયં આ વાત સારીપેઠે જાણતા હતા અને તેનો ઉપાય કરવાને માટે થોડા
સંધિની પ્રતીક્ષા કરતા હતા અગ્રીઆ એક ઉદ્ધારણ આપનાથી આ વાત ઉત્તમ પ્રકારે સમજાશે જે
સાહુમ્બ્રાસરદારના પિતાએ રાણાજીને માટે ઉજ્જવિનીના સંપ્રામમા પ્રાણપર્ણ કર્યું હતું, તે સરદારપ
રાણાએ શકા લાવી એક વખત તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને વિદાયમુચ્ચક પાન તેમના હાથમા
આપી કહ્યું — “ તમે મારા રાજ્યની બહાર ચાલ્યા જાઓ ” આ શબ્દો સાંભળી સાહુમ્બ્રાસરદારને
વજાબાત જેવું દુઃખ થયું રાણાની આ અચાનક થયેલી અપ્રસન્નતા જોઈ તથા ઉક્ત કંઠાર આજી
સાંભળી તેમણે તેવું કારણ નમ્રતાપૂર્વક પૂછ્યું અને જો પોતાનો કાઈ દોષ થયો હોય તો તેને માટે ક્ષમા
માગી રાણાને લેણ પણ દયા જાતી નહિ અને તેમણે મરણ જાણાવવાની જોખમી ના પાડી વળી
તેમણે અધિક કંઠાર સ્વરથી ઉક્ત ચઢવનસરદારને કહ્યું કે — “ જો તમે મારી આજાનું પાન નહિ
કરી તો હમણાં તમારો શિરચ્છેદ કરાડીશ ” ઉક્ત ચઢવનસરદાર મનમા અત્યંત ખિન્ન થઈ નિર-
પાયે રાણાની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું વિદાય લેતીવખત તેમણે અતિ ગંભીરર ર કહ્યું — “ હું આપની
આજ્ઞાનું પાનન તો કરૂ છું, પરંતુ આ કાર્યથી આપને અને આપના પરિવારને વિશેષ હાનિ પહોંચશે ”
અપમાનિત સાહુમ્બ્રાસરદારને દીધેમે શાપ તીથ સફળ થયો, પરંતુ રાણાના વધનું એક બીલું મગજ
પણ સાંભળવામાં આવે છે

મેનાડની સીમાપર બિનૈતા નામનું એક સાધારણ ગામ છે આ ગામ મેનાડના અધિકારમા હતું,
પરંતુ ખૂદીના રાજ્યએ બળપૂર્વક તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અગ્રીઆથીજ અધાની
જડ નખાઈ ઉપર જણાવેના જે ધરણોમાથી એક તો અવસ્ય મહારાણાના વધનું કારણ હતો, પરંતુ
ખૂદીના કુટ રાજકુમારે વિશ્વાસઘાત કરી પૂર્વતા અને કામરતોનો લયકર આદર્શ દર્શાવે, તે માટે આ
પણને શોક થયા વિના રહેતા નથી

આ વધ થયો તે સમયે રાણાના સર્વ સરદારો કામરતા બતાવી રાણાના સખને છોડીને નાસી
ગયા કેવળ મહારાણાની એક ઉપપત્ની તે રચ્છ સહી આ ઉપપત્નીએજ તેમની મરણક્રિયા કરી તેણે
એક ચઢન મગાવી એક મોઢી ચિતા બનાવવાની આજ્ઞા કરી પુકળ ચઢન, પૂત, વિગડ પ્રપ્રહાર
અંત્યાદિ સર્વ પ્રકારની સામગ્રી એકઠી કરવામા આવી અને તીથ ચિતા તૈયાર કરવામા આવી રાણાનો
ચતુર્દેશ પોતાના બેળામા લઈ તે ઉપપત્ની ચિતાપર બેવી સાથેજ એક વટરક્ષ હતું, તેને સાદી માની
તે મરવાને માટે તૈયાર થયેલી સહી પોતાના પતિના ખુનીનીતીએ પ્રમાણે કંઠાર શાપ દીધો તે બોલી —
“ હે વનરપતિ ! તમે સાક્ષી છો જો કોઈ માણસે પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે મારા પતિનો વધ થયો
હોય તો અવસ્ય જે મહિનામા તે કુદ્યુ સર્વ જાગે કાલી જશે. લોકો તેને લય કર વિશ્વાસઘાતક અને રાજ-

ધાતક કહી તેનો અત્યંત તિરસ્કાર કરજે, કિંતુ જે જૂના કબજે અથવા અપકારનો બદલો લેવાને માટે તેણે આ કાર્ય કર્યું હશે તો તેને કાર્પ ચરો નહિ જોજો, તમે સાક્ષી રહેજો જે હું સતી હોઉં, જે મહારાણા અરિસિંહ સિવાય કોઈ પણ પુરુષને મેં હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું ન હોય તો મારું આ વચન અવશ્ય ફળાશ્રુત થશે "સતીના આ શબ્દો હજી તો પૂરાં પશ્યું નહિં થયા એટલામાં ઉક્ત વટવૃક્ષની એક પ્રચંડ શાખા સદસા તટીને નીચે પડી અને ચિતા પણ પ્રદીપ્ત થઈ તેમાથી પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી ઉત્ત વીરખાળા અરિસિંહનું મૃતશરીર ખોળામાં લઈ પ્રસન્નતાપૂર્વક તે ચિતામાં બળીને ભરમ થઈ ગઈ.

રાણા અરિસિંહ (હિરસી) જે પુરોને પોતાની પાછળ ચૂકી ગયા હતા તેમાના પહેવાનના નામ હમીરસિંહ અને બીજાનું નામ ભીમસિંહ હવું સવત ૧૮૨૮ (ઈ.સ. ૧૭૭૨) માં વીર હમીરસિંહ મેવાડના ગૌ રવહીન સિંહાસનપર મેળે જો કે આ રાજા જિંદગી તકુનના એક પવિત્ર નામને ધારણ કરીને સંસારની રંગભૂમિપર આવ્યો હતો, પરંતુ મેવાડના દુર્ભાગ્યથી આ વીરદ્વારા તે પવિત્ર નામની કિંચિત્ પણ સાચકતા થઈ નહિ સિંહાસનારૂઢ થતી વખતે હમીરસિંહની વય બાર વર્ષની હતી આથી રાજકાર્ય તેની માતા સલાળતી દત્તી તેના રાજ્યકાર્યમાં મેવાડમાં અત્યંત ઉપદ્રવ થયા એક તો મેવાડની દશાજ દીન હતી તેની સાથે મહારાષ્ટ્રીઓનો ઉપદ્રવ, બાનકનું રાજ્ય અને સ્ત્રીનું સાસન હતું અને આ સર્વ વિપત્તિઓમાં વળી ઉક્ત જ્ઞાતી મહત્વાકાંક્ષા અતિ વિશાળ હતી આથી મેવાડને સપૂર્ણ નારાજ દિલિખમાં દેખાતો હતો આવા સંકટના સમયમાં ગૃહકંદ નજરો અને તેણે અનર્થ ઉપર અનર્થનો વધારો કયા અદાવત અને શત્રુતાવતસરદારોનો વચ્ચે સદાનો વિરોધ હતો તેમણે આ વિપત્તિના સમયમાં પોતપોતાની પ્રધાનતા સ્થાપિત કરવાને માટે પ્રતિપક્ષીઓનું રુધિર વહેવરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો શત્રુતાવતસરદારે રાજમાતાનો પક્ષ મહણ્ય કયો અને અપમાનિત સાનુશ્વાસરદારે, અરિસિંહ કેરો અપમાનનો બદલો લેવાને માટે સ્વર્ગસ્થ રાણાની વિધવારાણીની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા માડ્યું આ ભય-કર જાતિવૈરથી, જે ભયકર અભિ પ્રદીપ્ત થયો તેથી સમગ્ર મેવાડભૂમિ રમશાનવત્ બની ગઈ થોડા વખતમાં સમગ્ર રાજ્ય અનાથ બની ગયું એરો અને લૂ ટાંગ્યો જેમ કાંવે તેમ જરા પણ પ્રતિરોધ વિના સમગ્ર મેવાડને લૂટવા લાગ્યા મેવાડના દીન એકતોપર અત્યંત અનાચાર થવા લાગ્યો મેવાડ અત્યંત શોચનીય દશાને પ્રાપ્ત થયું માર્ગ, ધાટ મેદાન-એ સર્વ મનુષ્યના રુધિરથી ભીજાઈ ગયા રાજસ્થાનની નદનવનસમાન મેવાડભૂમિ ધગધગતી ચિતાસમાન બની ગઈ.

તેજસ્વી અમરચંદના ઉત્સાહ અને તેજથી ઉત્સાહિત થઈને જે સિધીયોકોએ આ સમયપૂર્વે ઉત્તમ રાજભક્તિનો પરિચય કરાવ્યો હતો, તેમણે આજે અરિસિંહનું મૃત્યુ યતાજ્ઞ ભયકર મૃતિ ધારણ કરી બળપૂર્વક ગજધાનીપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને પોતાના મટેના પગારને માટે સાનુશ્વાસરદારને તેઓ અનેક પ્રકારે કષ્ટ આપવા લાગ્યા રાજધાનીની રક્ષાનો ભાર સાનુશ્વાસરદારની ઉપજન હતો પોતાનો ચરેતો પગાર આપવાને આ સરદારને અસમર્થ સમજી તેઓ તેને તમ બોલપર બેસાડવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા એવામાં અમરચંદ જુદીથી આવી પહોંચ્યા પાપિષ્ઠ સિધી લોકોએ અમરચંદને જોતાજ સાનુશ્વાસરદારને છોડી દીધા અમરચંદે શત્રુઓના આક્રમણથી રાજકુમારની રક્ષા કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી જગતનો વ્યવહાર અમરચંદે સારીપેઠે બણતા હતા તેઓ બાણતા હતા કે મત્રીપદ પ્રાપ્ત કરવાની ધણી લોકોને મહત્વાકાંક્ષા છે અને તેટલામાટે તેઓ મારાપર અતિ દૈય રાખે છે આથી હું રાજકુમારની રક્ષાનો ભાર લઈશ તો અનેક માણસો એ કાર્યમાં વાધો ઉઠાવશે, માટે પ્રથમથીજ એવું કાર્ય કરવું જોઈએ કે જેથી કોઈને કાર્પ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય નહિ આવા વિચારથી તેમણે પોતાની સપત્તિનું એક સૂત્રીપત્ર બનાવ્યું અને તે સમસ્ત સપત્તિ રાજમાતા પાસે મોકલિ આવી મુવર્ણ, મોતી, મણિ, રત્ન, ચાંદીના પાત્રો અને સર્વ મોઢા વસ્ત્રો પણ તેમણે પૃથક્ પૃથક્ પાત્રોમાં રાજમાતાની પાસે મોકલિ આપ્યા અમરચંદની આ ઉદારતા જોઈ સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું અને રાજમાતાને અમરચંદપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો રાજમાતાએ આ સપત્તિ પાછી મગારી લેવાને અમરચંદને વારવાર કહ્યું પરંતુ દૃઢપ્રવિર અમરચંદે તે પાછી લીધી નહિ તેમણે રાજમાતાના અત્યંત

આગ્રહથી માત્ર વપરાશમાં આવી ગયેલા વસ્ત્રો પાછા મંગાવી લીધા

રાજમાતાની કુશકક્ષા અને અદ્વૈતા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી ગઈ રાણી બુદ્ધિમાન હતી, પરંતુ ગોક્ષની વાત છે કે એક ખરાબ ચાનની સ્ત્રીએ તેના ઉપર પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ બેસાડી દીધો હતો તેને કાંઈ પ્રેક્ષી તે પ્રમાણે રાજમાતાને ચાવવું પડતું હતું તે તેની સત્તાદ લીધા વિના એક પણ ઝગવું ભરતી નહોતી આ કુટુંબ સ્ત્રી એકે તરફ રાજકર્મચારીના કરેલા પ્રમાણે પ્રત્યેક કાર્ય કરતી હતી આથી ઉક્ત યુવકજન પરાક્ષ રીતે રાણીના સર્વ કાર્યોનો સંસ્કાર હતો એમ કહીએ તો ચાલે તે પોતાના ધરમાં પ્રેક્ષીને એ ચક્ર ચલાવતો હતો, તે અનુસારજ હમીરસિંહની માતાના સર્વ કાર્યો થતા હતા, પરંતુ તે રાજકર્મચારી દીર્ઘકાળપર્યંત જીવત રહ્યો નહિ તેના મરણપૂર્વે ગજમાતા તેનીજ ધ્વજા પ્રમાણે કાર્ય કરતી હતી અને તે અમરચંદનો કટો વિરોધી હતો આથી ગજમાતા ઉક્ત રાજકર્મચારીની ધ્વજા પ્રમાણે અમરચંદની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા લાગી તેણે લેશ પણ એવો વિચાર ન કર્યો કે અમરચંદ માગ પુત્રની રક્ષા કરવાને માટેજ સર્વ કાર્યો કરે છે વાસ્તવમાં તેની દુર્બુદ્ધિ એટલી મધી વૃદ્ધિગત થઈ ગઈ હતી કે તે ચદાવતોનો પક્ષ ગ્રહણ કરીને અમરચંદના સર્વ કાર્યોનો પ્રતિવાદ કર્યો કરતી હતી. કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ આથી કિચિત્ પણ વિચારિત થયા નહિ તેઓ પોતાની સિધ્ધિસેનાની સહાયથી પોતાના પદપદ અચન અને અગ્ય રહ્યા તેમણે મહાગણીઓને નગરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ અને રાજ્યની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરી, પરંતુ તેમનું શરીર પણ આખરે રક્તમાસનું જ બન્યું હતું કૂચીકોનો વિદ્રેષ તેઓ એકના શીંગતે રોજી શકે ? જેમને માટે તેમણે પોતાના મર્ચરનો ભોગ આપ્યો હતો, તેજ માણસો અત કૃતજ્ઞતાને તિનાજલિ આપી હણે થણે અમરચંદનું અપમાન કરવા લાગ્યા આવી રિયતિમાં કયો માણસ રિય ગઈ શકે ? અમરચંદ તો સ્વભાવથીજ તેજસ્વી હતા તેઓ કિચિત્ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નહોતા, પરંતુ મત્રીપદ પર સ્થાપિત થયા પછી તેમને અનેક વાર વાગમાણ અને અપમાન સહન કરવા પડ્યા હતા માત્ર રાજકુમાર હમીરસિંહના હિતનું રક્ષણ કરવાને માટે તેમણે આ વાગમાણ અને અપમાનો સહન કર્યા હતા પરંતુ હવે તે હમીરસિંહની માતાનેજ પોતાના શત્રુતંત્રિકે વર્તતી જોઈ તેમના હૃદયમાં રોડ, અભિમાન અને ધૂણા પ્રમળ રીતે પ્રવેશ થયા, તથાપિ કર્તવ્યપરાયણ અમરચંદ પોતાનું કર્તવ્ય છોડ્યું નહિ

એક સમયે મત્રી પોતાના કાર્યોનથમાં બેસા હતા એવામાં કુટુંબ ગમખ્યારી ત્યાં આવી અને રાજમાતાના નામથી કોઈ કાર્યને માટે અમરચંદને સમ્પ્રદર્શકો આપ્યો તેજસ્વી અમરચંદને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે પાપિણી રામખ્યારીનો તિરસ્કાર કરીને તેને ત્યાંથી કાઢી મૂકાવી અપમાનિત રામખ્યારી રોતી રોતી રાજમાતાની પાસે ગઈ અને ઉક્ત સમજન વૃત્તિ તોડી મરચું ભજગવીને તેને જણાવ્યું રામખ્યારીને થયેલું અપમાન રાજમાતાએ પોતાનું ગણ્યું અને તત્કાળ તે એક પાનખી મગાવીને સાબુખાસરદારની પાસે ગઈ અમરચંદ સમજી ગયા કે આજે અવશ્ય કાર્થ વિચિત્ર ઘટનાજ બનવાની છે આથી તેઓ તત્કાળ પોતાના કાર્યોનથમાંથી ઉઠ્યા અને બહાર ગયા તેમણે માર્ગમાં રાજમાતાની પાંચખી જતી જોઈ આથી તેમણે વાહકોને તથા અનુચ્ચેને રાજભુવનમાં પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી એવું સામર્થ્ય કેનામાં હતું કે જે અમરચંદની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે ? બ્યારે પાનખી ગળવાસના દારપર આવી ત્યારે મત્રીએ ગજમાતાને પ્રણામ કરીને ધીર, મહીરભાવથી કહ્યું - 'દેવી' રણવાસમાંથી બહાર નીકળી રાજમાર્ગમાં આવવું એ શું આપને જાણે એવું કાર્ય છે ? શું આ કાર્ય આપના મહાન સ્વર્ગ્ય સ્વામીની કીર્તિને ? કન - ભગવાનાર નયીર સ્વામીના ચેતુ પછી જ માસપર્યંત તો સાધારણજી ભારની સ્ત્રી પણ પોતાના ધરની બહાર નીકળતી નથી, પરંતુ આપ તો મિમેદીઆકુળના મહારાણી હોવા છતાં આપના પતિના મૃત્યુનો શોકકાળ વ્યતીત થયાપૂર્વે રણવાસ છોડીને બહાર જાઓ છો' આપ સ્વયં બુદ્ધિમાન હો આપને અધિક શું સમજવું ? અમરચંદને આપનો હિતચિ તકજ સમજાવ્યો, શત્રુ સમજરો નહિ અમરચંદ વિશ્વાસઘાતી નથી કે તે મહારાણી અરિસિંહના મારપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરે હું આપને એક વાર નિવેદન કરવા માણ છું મેં હમણાં એ મોટું કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે આ કાર્ય પર આપના અને આપના રાજકુમારના હિતનું સંપૂર્ણ અવગણન છે, માટે હમણાં મારી વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા કરના મને સદાગ કરી આપને માટે વિગેષ થોજ છે મારી વાત આપ સ્વીકારો વાન સ્વીકારો, પરંતુ હું તો નિશ્ચયપૂર્વક નિવેદન

કરે છું કે મેં કરવા ધારેલું કાર્ય હું અવશ્ય પારપાડીશ ' અમરચ દના આ હિતકારક વચનો કૂર રાજ-
માતાના હૃદયમાં સ્થાન પામ્યા નહિ અમરચ દ જ્યાસુધી જીવિત રહ્યા ત્યાસુધી તેઓ રાજમાતાની
આખમાં ખટકતા રહ્યા જ્યારે આ ન્યાયપરાયણ, પરમ ધાર્મિક, મન્ત્રીશિરામણિ આ લોકથી નિ-
શ્ચ પરમ ધાર્મી પદોત્થા અને તેમનું પવિત્ર શરીર ભરમરાશિ બની ગયું, સારેજ માત્ર તેઓ
સંસારના લોકોની સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસવાતકતા અને કૃતદ્વંદ્વતાથી વિમુક્ત થયા થયા લોકોએવું અનુમાન
કરે છે કે પાણિણી રાજમાતાએ વિદ્ય દર્શને અમરચ દનો અત આજ્ઞા હતો રાજમાતાની દુરાકાંક્ષા,
ક્રૂરતા અને નિષ્કૃષ્ટતાપરથી આ અનુમાન સલ હોય એમ લાગે છે 'અકસોસ' મનુષ્ય કેવું નિષ્કૃષ્ટ માણી છે ?
કૃતદ્વંદ્વતા કેવા ભયંકર કાષો કરાવે છે? સ્વાર્થપરતા પણ કેટલી અધમ છે ? આ સંસાર નરકનો અધ કૂપ
છે એમ કાણુ કહે છે કે મનુષ્ય યશુઓથી શ્રેષ્ઠ છે ? મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ હોય તો તે કયા ગુણોથી શ્રેષ્ઠ છે ?
હિંસા, દેવ, કૃતદ્વંદ્વતા, સ્વાર્થપરતા વિશ્વાસવાતકતા-આ સર્વને જે શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણો ગણવામાં આવે,
પોતાના માનવબુદ્ધિને નાશ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાથીજ જે શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થતી હોય સખળે
દુર્બળને પદદનિત કરવા એજ જે શ્રેષ્ઠતાની નિશાની હોય, તો આ શ્રેષ્ઠતા મનુષ્યને પશુ કરતા
ઉચ્ચતર ક્રોડિમાં અધિષ્ઠિત કરતી નથી એને તો પાશવતા અને પિશાચતા કહેવાઈ જાય છે ઉદાર-
હૃદય ધર્માત્મા અમરચ દ પોતાની માતૃભૂમિનું હિત સાધવાને માટે પોતાના સર્વસ્વને ત્યાગ કરી દીધો,
જેને માટે જગતમાં અનેક ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ થાય છે, તે વિપુલ ધન પણ તેમણે પ્રસન્નમુખે ત્યાગ
કર્ચું, પરંતુ આ ઉદારતાનો ખલો તેમને શો મળ્યો ? તેમને ઠાણે ઠાણે પોતાના માનવબુદ્ધિઓનો વિદેષ
સહન કરવો પડ્યો, તે છતાં પણ કર્તવ્યપરાયણ અમરચ દ કદિ કર્તવ્યથી પરાડ મુખ થયા નહોતા જેને
માટે તેમણે અનેક સકટો સહન કર્યા હતા જેને માટે તેમણે આલેખો બધા આત્મબોગ આપ્યા હતા
જેને માટે તે મન્ત્રશ્રેષ્ઠને પોતાના આત્મોના દેવપાત્ર થતું પડ્યું હતું, તેજ પિશાચિનીએ ઘુણિત માર્ગનું
અવલંબન કરી તેમને વિષ દઈ તેમનો સહાર કર્યો 'અકસોસ' મનુષ્યનું ચારિત્ર્ય આટલું બધું ઘણિત
અને પતિત થતું હશે ?

આવા જે મહાપુરુષો સ્વદેશને માટે જીવન ધારણ કરી અતે સ્વદેશીઓનાજ વિશ્વાસવાતકતા આ
લોકથી અપાણુ કર્યું, તે કાંઈ પણ દેશનું ભૂપણુ થઈ શકે એવા હતા પરંતુ મેરાડના દુર્ભાગ્યથી મેરાડ-
નીજ દુષ્ટ રાણીએ મન્ત્રી અમરચ દને પોતાનો શત્રુ માની તેના ગુણની કદર કરી નહિ જગતમાં ખીમ
એ ચાર મન્ત્રીઓ આ પ્રકારના મહાન ગુણોથી વિભૂષિત થઈ ગયા હતા, પરંતુ તેમાંના કોઈની પણ
દશા આની શોચનીય થઈ નહોતી બે કે અમરચ દ એક મહાન રાજ્યના મન્ત્રી હતા, તોપણ તેઓ
એટલા નિક્ષત્રાય થઈ ગયા હતા કે નાગરિકોએ તેમનો અત્યેહસિકાર ઉધરાણુ કરીને કર્યો હતો
ભારતના ઇતિહાસમાં આ એક નવીનજ ઉદાહરણુ છે, પરંતુ આ ઉપરથી કાંઈએ એમ સમજવું નહિ
કે ભારતવર્ષમાં સદ્ગુણી માણસોનું અસ્તિત્વજ નથી, કિંવા ભારતવાસીઓ સદ્ગુણનું સંભાન કરતાજ
નથી જેઓ આ પ્રમાણે માને છે તેમને ભારતવાસીઓનો ખૂર્ષુ પરિચય નથી અમરચ દનો અત મને
તેવી ભયંકર રીતે આનો દોષ, પરંતુ અમરચ દના મહાન ગુણો અદ્વાયિ કાંઈ પણ મેવાડવાસી જૂનો
નથી બે કાંઈપણ માણસ આના ગુણોથી વિભૂષિત બને છે, તો રાજપૂતો તેને 'અમરચ દ' કહીને
બોલાવે છે

અભાગિની રાજમાતાએ પોતાની મુખ્યતાથી પોતાનાજ પગમાં કુદાહી મારી અમરચ દનો સહાર
કરી તેણે ધાર્યું હતું કે હવે કાંઈ પણ માણસ મારી આવાવિરહ આનંદ નહિ, પરંતુ અતિ સ્વ-
કાળમાં તેના મુખસ્વપ્નનો અજ ચર્ચ ગ્રેષો સપ્ત ૧૮૩૧ (૬૦ સં ૧૭૭૫)માં મેગસરદાર વિદોદી
બની તેના શાસનનો અત આણુરાતો નિશ્ચય કર્યો મેગ એક મેધાવતસરદાર હતો મેધાવતવસ ચદા-
વતગોત્રની એક વિશાળ શાખા છે બુદ્ધિહીન રાજમાતાએ આ મેધાવતસરદારનો પ્રયત્ન અત્યંત રોકવાને
પોતે અસમર્થ હોવાથી સિધિઆની સહાય માગી ઉત્તર ચતુર મહારાષ્ટ્રીયવીર અને એક ઉત્તમ સિધિ માની
પોતાની સેનાસહિત મેગસરદારપર આક્રમણ કર્યું. મેગસરદાર રાણાની જે 'ખાસ જમીન' પર અધિકાર
સ્થાપિત કરી દીધો હતો, તે સર્વ સિધિઆએ તેના હાથમાંથી છોડાવી દીધો અને વિદોદના અપરાધને માટે

તે સરદારને ૧૨૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો દડ કર્યો,^૧ પરંતુ હતભાગિની રાજમાતાએ સિધિઆને જે ઉદયથી બોલાવ્યો હતો તે ઉદેશ સફળ થયો નહિ. સ્વાર્થી મહારાષ્ટ્રીયવીરે રાજમાતાની આગમને ભગ કર્યો અને સમસ્ત રૂપિયા તથા ભૂમિસપત્તિ તે પોતેજ પચાવી પડ્યો. તેણે ઉક્ત 'આસ જમીન' રાજકુમાર હમીરસિંહને અર્પણ કરી જોડણી હતી, પરંતુ તેણે તેમ ન કરતા પોતાના જગમતા વીરજી તાપને મનગઢ, ખેડીતથા સિગોથી પ્રગણામાં સ્થાપિત કર્યો અને શેષ ધરનિયા, જન', બિયુર તથા નદોથી વગેરે પ્રગણા હોતરને આપી દીધા. આ પ્રગણાઓની વાર્ષિક ઉપજ ૬૦૦૦૦૦ રૂપિયા હતી મરાઠાલેકો કેવળ આટલાજ પ્રગણા હજમ કરીને શાત થયા નહિ, પરંતુ તેમણે સવત ૧૮૩૦-૩૧ માં પુનઃ ચારે ખડણીઓ અને સવત ૧૮૩૬ માં બીજી ત્રણ ખડણીઓની માગણી કરી આ વિષુદ્ધ ધન પ્રાપ્ત નહિ થઈ શકવાથી તેમણે મેવાડની બીજી પણ પુષ્કળ ભૂમિ દખાની લીધી આ પ્રમારે પ્રચંડ મરાઠાઓના દારુણ અત્યાચારથી પીડિત થઇને તથા માહોમાહેના વિગ્રહથી હતાશ થઇને રાજકુમાર હમીરસિંહે યોગ્ય વયે પહેામ્યાપૂર્વેજ સવત ૧૮૩૪ (૪૦ સં ૧૭૭૮) માં પગોડેની યાત્રા કરી

જે દિવસે મહારાષ્ટ્રીઓ પ્રથમ મેવાડભૂમિમાં આવ્યા હતા, તે દિવસથી હમીરસિંહના શાસનકાળ-સુધીમાં મેવાડના અનેક સ્થાનો રાણાના અધિકારમાંથી નીકળી ગયા હતા, જે વિશે હવે પછી ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રથમ આગમનથી હમીરસિંહના શાસનકાળસુધીમાં પ્રાય ૪૦ વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા હતા આ દીર્ઘકાળમાં નિમ્નર મહારાષ્ટ્રીઓએ પાશવ સ્વાર્થપરતાથી ઉત્તેજિત થઈ મેવાડની જેટની ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધી તથા મેવાડનું જેટલું દ્રવ્ય લઈ લીધું તે સર્વનો જે હિસાબ ગણવામાં આવે-તે સર્વનું જે વર્ણન કરવામાં આવે તો પોયાના પોયા ભરાય, માટે તેને અત્રે અપ્રસ્તુત ગણી છોડી દેવામાં આવે છે આ ૪૦ વર્ષના અરસામાં મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડની અત્યંત દુર્દશા કરી નાખી મેવાડની આ દુર્દશા કદિ પણ નિવૃત્ત કરી શકાઈ નહિ મોગનપાદશાહ પણ સ્વાર્થી અને પ્રગળીડક હતા, તેઓ હિંદુ લોકોના સુખદુઃખનો કદિ પણ વિચાર કરતા નહોતા, પરંતુ તેમનું રાજ્ય દૃઢ પાયાપર સ્થિત હતું, તેઓ ભારતવર્ષીઓને પોતાની પ્રજા ગણતા હતા, તેથી તેઓ હિંદુ-પ્રજાપર મહારાષ્ટ્રીઓના જેવા ક્રોર અત્યાચાર કરતા નહોતા, પરંતુ મહારાષ્ટ્રીઓની સ્થિતિ તેવી નહોતી તેઓ ભારતવર્ષના નિવાસી હતા તેથી શું થયું ? તેઓ ભાગતવર્ષના હિતનો લેશ પણ વિચાર કરતા નહોતા મહાવીર શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રીઓને જે મહામ નથી દીક્ષિત કર્યો હતા, તે મનાતુમાર જે તેઓ વર્નન કરત તો અનુસ્ય તેઓ પોતાની જન્મભૂમિના અનંત સકંટો દૂર કરત પરંતુ ભાગતવર્ષના મહા દુર્ભાગ્યને કોણ રાક્ષી શકે એમ છે ? તેમણે મહાત્મા શિવાજીના મહામત્રનો અનાદર કર્યો અને પૈશાચિક કાર્યો કરી ભારતવર્ષને ભયકર સ્થાનસમાન બનાવી દીધું મહારાષ્ટ્રીઓ રુધિરના તરસ્યા બની પિશાચસમુદાયની પેડે ચારે તરફ ક્રુમતા હતા તેમને ન્યાયી દ્રવ્યની જરા પણ ગંધ આવતી ના તેઓ દોડી જઈને તેને લૂટી લેતા આ પ્રકારે તેઓ સમસ્ત ભારતવર્ષનું રુધિર ચૂસતા હતા માત્ર ત્રણ ખડણીઓનોજ હિસાબ અમે ગણ્યો તો તેમાં મેવાડના એક કરોડ એકાદી લાખ રૂપિયા તથા પ્રગણા ગણેવા જણાયા તે સિવાય રાણાના કુટુંબીઓ અને સરદારોનું દ્રવ્ય ખેચાઈ ગયું તે તો જુદું મહારાષ્ટ્રીઓના પૈશાચિક પીડનથી મેવાડની આજે જે શોચનીય દશા થઈ છે તેનો વિચાર કરવાથી આપણું હૃદય ભગ્ન થઈ જાય છે આજે ચિતોડના ભગ્ન દુર્ગના શિખરપરથી પ્રકૃતિ-

૧ જે સુધિપત્ર પ્રમાણે સિધિઆએ આ પ્રગણાઓની ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો તે અમાપિ વિદ્યમાન છે

૨ આ ચાર ખડણીઓ નિમ્નલિખિત મનુષ્યોએ લીધી હતી—

સવત ૧૮૩૦ માં મેઝૂનો વિદ્રોહ દબાવવાને માટે મધિજીસિધિઆએ, સવત ૧૮૩૧ માં વીરજી તાપે ગાવિસરાજ ગણપતરાવની મારફતે, સવત ૧૮૩૧ માં અબ્બાજી ઈંજો અને ચોથી ખડણી બાપુ હોલકરે તથા દાદોજી પંડિતે લીધી.

૩ આ ત્રણ ખડણીઓમાંથી પહેલી ખડણી હોલકરની તરફથી મકાઇએ લીધી બીજી સોમાજીની મારફતે વૃકાજી હોલકરે લીધી, અને ત્રીજી સોમાજીની મારફતે અલીગઢાદે લીધી.

૪ હમીરસિંહની વય અવસરમે ૧૮ વર્ષની હતી

દેવી કરણામય રવે રાદન કરતી ગૌરગરિમાની અનિત્યતા, મનુષ્યની સ્વાર્થપરતા, વિશ્વાસપાતકતા અને કૃતધનતાનું વર્ણન કરી રહી છે.

મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના રાણા પાસેથી નીચે લખેલી પૃથક્ પૃથક્ સાનોમા સર્વ મળીને એક કરોડ એકાશી લાખ રૂપિયાની ખડણી લીધી હતી.

૬૬૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિં સં ૧૮૦૮ (૪૦ સં ૧૭૫૨) મા રાણા જગતસિંહના તરફથી હો'કરને પ્રાપ્ત થયા.

૫૧૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિં સં ૧૮૨૦ (૪૦ સં ૧૭૬૪) મા રાણા અમરસિંહના તરફથી માધો-
જી સિધિયાને મળ્યા.

૬૪૦૦૦૦૦ રૂપિયા વિં સં ૧૮૨૬ (૪૦ સં ૧૭૭૦) મા રાણા અમરસિંહના તરફથી માધો-
જી સિધિયાને પ્રાપ્ત થયા.

૧,૮૧,૦૦૦૦૦ રૂપિયા એકદર

આ રકમસિવાય ૨૮,૫૦,૦૦૦ રૂપિયાના મહાવ પણ મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડના તાબામાંથી લઇ લીધા.

૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના રામપુરા અને લનપુરા મહાવ વિં સં ૧૮૦૮ (૪૦ સં ૧૭૫૨) મા લઇ લીધા.

૪૫૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના જવદ, જરણ, નીમચ અને નીમજહેડ, આ મહાવો વિં સં ૧૮૨૬ (૪૦ સં ૧૭૭૦) મા લીધા.

૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજના રતનગઢ, ખેડી, સિંગોલી, ધરનિયા, મઠ, બિચૂર અને નિદોથી વગેરે મહાવો વિં સં ૧૮૩૧ (૪૦ સં ૧૭૭૫) મા લીધા.

૬૦૦૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજનો મહરાડ મહાવ પણ એજ વર્ષ મા લઇ લીધા.

૨૮,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા એકદર

આ પ્રકારે મહારાષ્ટ્રીઓએ ખડણી અને મહાવોની ઉપજ વગેરેના મળીને લગભગ ચાર કરોડ પચાસ લાખ રૂપિયા લીધા તદુપરાંત તેમણે જે કરોડ બીજા પણ વસુન કર્યા આ રીતે સાત કરોડ રૂપિયા તેમના હાથમાં ગયા આ રૂપિયા જવાથી ઉદયપુરના રાજકોળમાં પૂર્વના જોરની થી રહી નહિ ત્યારપછી જે દારિદ્ર્ય મેવાડમાં ઘર કરીને બેઠું છે તે અઘાપિ મેવાડવાસીઓનો ખીછો છોડતું નથી.

અધ્યાય ૧૬ મો

રાણા ભીમસિંહ-શિવગઢનો ઝઘડો-ગયેલો ભૂમિ રાણાએ પાછી મેળવવી-અહલ્યાબાઈનું આક્રમણ-રાણાનો પરાજય-અંદાવતસરદારનો વિદ્રોહ-મંત્રી સોમજીનો વધ-વિદ્રોહીઓનો ચિતોડપર અધિકાર-રાણાએ માધાઈસિંધિઆ પાસે માંગેલી સહાય-ચિતોડપર આક્રમણ-વિદ્રોહીઓનું રાણાને શરણે આવવું-જલિમસિંહનો મેવાડના અધિકારનો મનોરથ-અંબાજીએ તે મનોરથ નિષ્ફળ કરવો-અંબાજીનું સુખેશ્વર ખનડું-લખવાની સાથે તેણે કરેલો ઝઘડો-ઝઘડાનું ફળ-જલિમસિંહને થયેલી જિહ્વાજીપુરની પ્રાપ્તિ-મેવાડપર હોદ્દરનું આક્રમણ-નાથદારાના પુરોહિતોને બંદીવાન કરવા-ટોપારિયાના હકોરનું શોધ-લખવાનું મૃત્યુ-મહારાષ્ટ્રીય સેનાનીઓપર રાણાનું આક્રમણ-જલિમસિંહ ઉત્તર સેનાનીઓનું કરેલું નફરણ-હોદ્દરે પુનઃ હિંદવપુરમાં આવી સ્થાપિત કરેલો કોર કર-સીંધઆણું આક્રમણ-કૃષ્ણકુમારીના પાણિગ્રહણમાટે રાજપૂતોમાં વિગ્રહ-પરસ્પર યુદ્ધ-કૃષ્ણકુમારીનું આત્મ-વિસર્જન-મીરખાં અને અજિતસિંહ-તેનો દુરાચાર-હિંદવપુરમાંની સિંધિઆની રાજ-સભામાં અિદિશદ્દતનું આગમન-અપમાનિત થવાથી અંબાજીએ આત્મહત્યા કરવાનો કરેલો પ્રયાસ-મીરખાં અને બાપુસિંધિઆએ મેવાડની કરેલી પાયમાલી-અંગ્રેજોની સાથે રાણાએ કરેલી સંધિ.

જા હમીરસિંહના અઝાળમૃત્યુ પછી થોડા દિવસમાં તેના લઘુભાત્રા ભીમસિંહ સંવત ૧૮૩૪ (૪૦ સંવ ૧૭૭૮) માં મેવાડના સિંહાસનપર બેઠા. આશીસ વર્ષના અરસામાં ચાર બાળરાજકુમારોએ મેવાડપર શાસન અધ્યાપ્યું. ભીમસિંહ આ રાજકુમારોમાં ચોથા હતા. બ્યારે તેઓ સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા, ત્યારે તેમની વય કેવળ આઠ વર્ષની હતી. ભીમસિંહે એકંદરે પચાસ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. આ અર્ધ-ચતાબ્દીના અરસામાં મેવાડમાં જે મહાન અનર્થો ઉત્પન્ન થયા હતા, તેનું જ્ઞાત વાંચવાથી એમજ પ્રતીતિ થાય છે કે હવે વિધાતા બાપુરાવલના વંશને દીન, દીન કરવાને માટેજ ઉગ્રતા યદ્દ રહી હતી.

રાણા ભીમસિંહ બ્યાંસુધી થોડા વયે પહેાંચ્યા ત્યાંસુધી તેઓ પોતાની માતાને આધીન રહ્યા હતા. આ દીર્ઘકાળની પરાધીનતામાંજ તેમનું બાળી ચરિત ગઠિત થયું હતું. તેઓ સ્વભાવથીજ નિરતેજ અને ઉત્સાહહીન હતા. દુર્ભાગ્યપશાત્તે અંકુશ અને તાડનથી રાણાની શુદ્ધિ એટલી સંકુચિત થઈ ગઈ હતી કે તેમનામાં સામર્થ્ય અને વિચારશીલતાનું તો નામ પણ રહ્યું નહોતું. આથી કેટલાક પ્રખ્યાત માણસો તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર ચલાવવા લાગ્યા. રત્નસિંહનું દત્ત અને બળ એટલું બધું ન્યૂન થઈ ગયું હતું કે ભટ્ટચંદોમાં તેના ઉત્તર જીવનવિષે કંઈ પણ જ્ઞાત ઉપગ્રંથ થતું નથી. અરે, તેના મૃત્યુસંબંધે પણ કંઈ જલ્દિજ પ્રાપ્ત થતો નથી.

માંદોમાંદોના કુસંધે ન્યારથી ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારથી તેની અધોગતિનો પ્રારંભ થયો. આ અંતરય ભયંકર અનધના અપાપથી ભારતની સમસ્ત ભૂમિ દષ્ટ થઈ ગઈ. સુરજનું ભારત લગભગની ચિતારિય બની ગયું. પ્રજાના સર્વને પસંદ હોય છે; પરંતુ પ્રજાના પ્રાપ્ત કરવાને માટે ન્યાયના મસ્તકપર

ચરણપ્રહાર કરવામાં આવે તે હજુ નથી દુખની વાત છે કે હવે મેવાડના રાજપૂતોમાં આ અનર્થકારી દુરુષોનો વિશેષ પ્રચાર થયો. પૂર્વે જણાવવામાં આવ્યું છે કે રાણાજીએ ચઢાવતસરદારને ઉચ્ચ પદ આપ્યું હતું. રાણાના તરફથી મળેલી આ સંકિતનો દુરુપયોગ કરી તેમણે સવત ૧૮૪૦ (૧૮ સં ૧૭૮૪) માં પોતાના જુના શત્રુ ચક્રતાવતોના સંધરતુ પાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેઓ તેમનાપર વૈર લઈ તેમનું પતન કરવાને તૈયાર થયા. કારણકે આ અર્જુનસિંહ અને અને અર્ધતાનો પ્રતાપસિંહરે આ ઉભય સાનુક્રાસરદારના પ્રધાન સળધી હતા ચઢાવતસરદારે આ વખતે ઉક્ત ઉભય રાજપૂતો સહિત મરજીવનપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને સમસ્ત સિંધીસેના તથા તેના સેનાપતિ ચંદન તથા સિદ્ધિ એ ઉભયને પોતાના પક્ષમાં લઈને પોતાની દુરભિનાયા સિદ્ધ કરવાને માટે સંજ્ઞા થયા. આટલા દિવસપર્યંત આ સરદાર માત્ર સુસંધિનીજ પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા આ વખતે તેમને વાચિત સંધિ પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી ચક્રતાવતસરદાર મોહકમસિંહના ભેંદર કિંદાને ઘેરો લાવ્યો અને તેઓ તોપ ગોળી સર્વ પ્રકારે ઘુદને માટે સંજ્ઞા થઈ ઉભા રહ્યા.

ચક્રતાવતગોત્રની એક નિકૃષ્ટ શાખામાં સમ્રામસિંહ નામનો એક વીરપુરુષ ઉત્પન્ન થયો હતો તેણે મેવાડના ઇતિહાસમાં પોતાનું નામ જ્યારે કર્યું છે તેણે ઘણા મહાન કર્યો કર્યા હતા, પરંતુ તેનું માન એકદમ વધવાને બદલે ધોમે ધીમે વધ્યું હતું બેદરના કિંદાપર આક્રમણ થયું તે પૂર્વે સમ્રામસિંહે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પુરાવતસરદારની સાથે એક ધોર ઝઘડો કર્યો હતો પુરાવતસરદારને લખ્હા નામનો એક કિંદો હતો જ્યારે સમ્રામસિંહે આ કિંદો લીધો ત્યારે ઉક્ત ઝઘડાનો અંત આવ્યો તે પછી વિજયી સમ્રામસિંહ પોતાના માનનીય કુલપતિ ચક્રતાવતસરદારનું હિત સલાળવાને માટે પ્રવૃત્ત થયો. બેદરકિંદો ચઢાવતગોત્રી ધોરેનો બેઠોને સમ્રામસિંહે કારણવાદના શાસ્ત્ર અર્જુનસિંહની જગીર પર આક્રમણ કર્યું અને ત્યાં જોડવા ગોઆરિ પશુઓ હતા તે સર્વ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા તે આ પશુઓને લઈ પાછો ફરતો હતો તે વખતે માર્ગમાં અર્જુનસિંહના પુત્ર સાવિત્રસિંહે તેનાપર આક્રમણ કર્યું થોડી વાર સુધી તેમની વચ્ચે યુદ્ધ થતું રહ્યું સમ્રામસિંહે જાનાનો પ્રહાર કરી સાવિત્ર સિંહના પ્રાણ લીધા શીઘ્ર આ સમ્રાજ્યાર અર્જુનસિંહના સાલગવામાં આવ્યા અત્યંત શોકથી તેનું હૃદય વિવેચન બની ગયું તરતજ તેણે પોતાના મસ્તકપરની પાંખડી નીચે ફેંકી દીધી ગભીરસ્વરે પ્રતિજ્ઞા કરી કે - 'જ્યાં સુધી હું આ કાર્યનો બદલો લઈશ નહિ ત્યાં સુધી હું કદિ પશુ મસ્તકપર શિરપેચ ધારણ કરીશ નહિ.' આજે સરીર સ્વસ્થ નથી એવું નિમિત્ત કરી તે કારણવાદ થઈને એકદમ શિવગઢમાં પહોંચ્યા સમ્રામસિંહના દુઃખ પિતા લાવજી આ નગરમાં રહેતા હતા બીજોની વસ્તીવાળા ચંપનદેશના અતિ ઉચ્ચ મનોર પર્વતશિખરપર આ શિવગઢ સ્થિત હતું તેની આસપાસ ધાડુ જંગલ હતું શિવગઢ અત્યંત દુર્ગમ અને દુરારોહ હોવાથી સમ્રામસિંહે ધાડુ હતું કે શત્રુઓ એને સંદર્શા પોતાની અધિકાર માં લઈ શકશે નહિ આથીજ તેણે પોતાના કુટુંબને શિવગઢમાં રાખ્યું હતું પરંતુ આ વખતે અર્જુન સિંહનો ક્રોધાગ્નિ તે નિર્જન અરણ્યની વચ્ચે આવેલા શિવગઢ ઉપર પ્રયત્ન જવાલા સાથે વિસ્તારિત થઈ ગયો શિવગઢની સ્થિતિ એક તે પુન પોતાની સેનાની પાસે મર્યો અને તેને લઈને પાછા આવી સહસ્રા તે નગરપર આક્રમણ કર્યું અર્જુનસિંહ સેનાસહિત તે નગરના ચક્રમાં આવી પહોંચ્યા તે વખતે તે રક્ષકશૂન્ય હતું ક્રોધાગ્નિવત અર્જુનસિંહે પ્રયત્ન નાદસહિત રણશિયુ કુકી નગરજનોને લયથી કપાયમાન કરી ચક્રમાં તેના ગભીર સિંહનાદે નાગરિકોની નિદ્રાનો ભંગ કર્યો હાવાનરને દેખીને જે પ્રમાણે હાથી એના કુડ ચારે તરફ નાસી જાય છે, તે પ્રમાણે નાગરિકો લયથી ત્રાસિત થઈ જેમ હાથે તેમ નાસવા લાગ્યા લાનજીસિવાય કોઈપણ યુદ્ધપિચાર વીર ત્યાં વિજમાન હતો નહિ લાલજીની વય પ્રાય ૭૦ વર્ષની હતી તેમના કેવલ સર્વશ્રી સ્નેહ યજ્ઞ ગયા હતા અને તેમની ત્વચા શિવિન થઈને લટકી પડી હતી, તથાપિ કે દુઃખ વીર પ્રયત્ન ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઈને તરણ ચોદાની પેઠે હાથમાં ખડગ

૧ મેના આતા અગ્નિસિંહેજ અમેજોની સાથે સંધિ કરી હતી.

૨ મસિંહ જગજગદેશના એવો જન્મ થયો હતો પ્રતાપસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓની સાથેના યુદ્ધમાં તેમના હાથથી માર્યો ગયો હતો.

૩ સમ્રામસિંહના વશને અભાષિ આ વિદ્વાનો ઉપગ્રાહ કરે.

ધારણ કરી શત્રુઓની સામે આજ્યા ઉભય દેવો વચ્ચે બેસી સમ્રાટ થવા લાગ્યો. શત્રુઓની સખ્યા ઘણી મોટી હતી, તેથી રણબૂમિમા વૃદ્ધ લાનજના પ્રાણ ગયા. શત્રુઓએ તે કિલ્લો લઈ લીધો. વિજયી અર્જુનસિંહ પોતાના પુત્રને મારનાર સમ્રાટસિંહના સતાનેનો પશુની પેઠે વધ કરીને પોતાના શોકાનલમા તેમની આતુતિ આપી આ ભયકર હત્યાના સમયે સમ્રાટસિંહની વૃદ્ધ માતાએ પોતાના પતિનો મૃતદેહ બોળામા લઈ ચિતાગ્રિમા પ્રાણપાંચુ કર્યું.

કેરાવાડના શાસક અર્જુનસિંહના આ ક્રોધ અત્યાચારથી તેના શત્રુપક્ષમા જે ભયકર અનન પ્રદીપ થયો, તે ક્રોધથી શાત થઈ શક્યો નહિ આ અનન સમસ્ત મેવાડબૂમિને ભસ્મ કરી દીધી તદુપરાત બાળક લીમસિંહની અશક્તિ અને મહારાષ્ટ્રીઓના દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતા અત્યાચારોથી મેવાડની જે ભયકર દુર્દશા થઈ તેમાથી કોઈ પણ તેનો ઉદ્ધાર કરી શક્ય નહિ સમ્રાટસિંહ, સમ્રાટસિંહ, પ્રનાપસિંહ અને રાજસિંહની કર્તવ્યબૂમિ તથા ગજસ્થાનનું નદનવન ચિતોડ, હવે સ્મશાનવત બની ગયું. ચંદાવતો અને શક્તાવતોનું જૂનું વેર દિનપ્રતિદિન વધવા લાગ્યું પૂર્વે જણાવનામા આવ્યુજ છ કે ચંદાવતો રાણાના પ્રેમપાત્ર હતા અને તેમનો સરદાર મેવાડનો મુખ્ય મંત્રી મન્યો હતો એવું નામ પણ લીમસિંહ ૯૮ મંત્રી લીમસિંહે અલ્પત ગર્વાન્વિત બની પોતાના ઉચ્ચપદને કનક વગાડ્યું હતું તેણે ચિતોડ અને ઉદયપુરની વચ્ચેની સમસ્ત ખાલસાબૂમિ સિંધોસેનાને આપી દીધી, તેથી આ સદૃશ સેના તેને વશ થઈ ગઈ રાણાપ્રત્યે તે કિ ચિત્ત પણ સહાનુભૂતિ ધરાવતો નહોતો જે સમયે મહારાણા દ્રવ્યની તગીને લીધે અલ્પત કષ્ટ ભોગવી રહ્યા હતા, તે સમયે આ મંત્રી પોતાના ઈષ્ટમિત્રોની સાથે ભોગવિનાસમા મસ્ત બની મોજ લૂટતો હતો રાણાની પાસે દ્રવ્યની અલ્પત તગી હતી તેને ઈરની રાજકન્યા સાથે પોતાના વિવાહ કરવાને માટે કર્ને રૂપિયા કાઢવા પડ્યા હતા, પરંતુ ઉપયુક્ત વિશ્વાસધારી મંત્રીએ પોતાની કન્યાના વિવાહમા પ્રાય ૧૦૦૦૦૦૦ રૂપિયા પ્રસન્નચિત્તે ખર્ચા નાખ્યા હતા ચંદાવતસરદારનું આ આચરણ બેઈ રાજમાતા અલ્પત અપ્રસન્ન થઈ અને તેણે ચંદાવતોને રાજવ્યવસ્થામાથી દૂર કરી તેમની જગ્યાએએ શક્તાવતોને નિયુક્ત કર્યાં તેણે બેદર અને લલ્લાના સામ તોને ઉત્તમ સન્માન આપી સુપ્રતિષ્ઠિત કર્યાં રાજમાતાની કૃપાથી શક્તાવતોને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ ખરી, પરંતુ તેમની પાસે એટલી મોટી સેના નહોતી કે જેથી તેઓ પોતાના શત્રુઓને પરાજિત કરી તેમનું બળ રોડી શકે આથી તેઓ ચારે તરફ સહાયની શોધ કરવા લાગ્યા આ પ્રમણે કરના કરતા તેમણે કેટલાના સરદાર જનિમ સિંહને સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી જલિમસિંહ ચંદાવતોપર અલ્પત અપ્રસન્ન હતો તદુપરાત શક્તાવતો તેના નિકટના સબધી હતા તે લોકોની સાથે તેને વૈવાહિક સબધ હતો, આથી શક્તાવતોના ઉક્ત અભિપ્રાય જાણુતાની સાથે તરતજ તે તેમના પક્ષમા જણી ગયો અને પોતાના મહાગજીપમિત્ર નાનાજ બધ્યાળની સાથે ૧૦૦૦૦ સૈનિકોને લઈને શક્તાવતોની પાસે ગયો આ સમયે શક્તાવતોના બે કાર્ય થયા પ્રથમ તો તેમણે પોતાના શત્રુ ચંદાવતોનું દમન કર્યું અને રાજ્યને માટે ખોટો દાવો કરના ગ્લનસિંહને કમ અમેરમાથી નસાડી મૂક્યો ચંદાવતો સિંધોઓની સાથે મળી ચિતોડના પ્રાચીન દુર્ગમા રથિત થયા હતા અને રાણાની વિરુદ્ધ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો રચતા હતા હવે તેમનું સંપૂર્ણ દમન કરવું અલ્પત આવશ્યક થઈ પડ્યું અને શક્તાવતો તે માટે સંજ્ઞ થયા.

જે સમયે મેવાડમા આ ઘટનાઓ બની રહી હતી, તે સમયે માધોજીસિંહિયાની પ્રયત્ન પ્રજ્વળતા મારવા અને જયપુરના રાજાઓના એકત્રિત જળથી સહસા સર્વથા જિન્નબિન્ન થઈ ગઈ રાજપૂતોનો વિજય અને મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાજય થયો માધોજીનો વિપ્રમય દત્ત તુટી જતા રાજપૂતોએ પોતાની સંપૂર્ણ બૂમિ તેના ગ્રસતમાથી છીનવી લીધી.

વિજયી રામેડો અને કુશાવહોના કાર્યનું અનુસરણ કરી સિંધોદીઆરાણુએ પણ પોતાની જે બૂમિ મહારાષ્ટ્રીઓના અધિકારમા ગઈ હતી તેનો ઉદ્ધાર કરવાનો વિચાર કર્યો આ વખતે ગિદયોતવીરોનું પ્રાચીન રીયં પુન એક મુદ્દતને માટે ચમકવા લાગ્યું રાણાજના દિવાન માનદાન મહેતા અને તેમના સહકારી મોજરામ અલ્પત સાહસિક અને હુદ્દિમાન હતા. તેમણે પ્રથમ તો નીમગહેડા અને તેની નિકટના દુર્ગો મહારાષ્ટ્રીઓના ગ્રાસમાથી મુક્ત કર્યા પરાજિત મહારાષ્ટ્રીઓએ અલ્પત ભય ભીત થઈ પોતાની જિન્નબિન્ન થઈ ગયેલી સેના જલદ નામના દુર્ગમા એકત્રિત કરી, પરંતુ તેમનો સર્વ

પરિશ્રમ વિફળ થયો. રાજપૂતોએ ઉક્ત દુર્ગ ધેરી વધ ત્યાથી પણ સમસ્ત મહારાષ્ટ્રીઓને નસાડી મૂક્યા. જવદનો શાસનકર્તા શિવાજી નાના પરાજિત થયા છતાં પણ વિજયી રાજપૂતોની કૃપાથી પોતાના બધુ તથા દ્રવ્યસ પતિસંહિત નિર્વિઘ્ને તે દુર્ગમાંથી ચાલ્યો ગયો. આ તરફ ભેગસરદાર મેન્સિ દના પુત્રોએ એકત્ર થઈ મહારાષ્ટ્રીઓને ભેગૂ, સિંગૌરી અને અન્યાન્ય પ્રગણ્યાઓમાંથી નસાડી મૂક્યા. આ ઉત્તમ સધિનો લાભ લઈ ચઢાવતોએ પણ પોતાની જાગીર રામપુરનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ પ્રકારે માત્ર અંધ સમયમાજ ભવાસરાજમાંથી અનિષ્ટ થયેના સકેવ પ્રગણ્યાઓ પુન પ્રાપ્ત થયા મેસડનો વિદાર્પી નિખિડ અધકાર થોડા કાળને માટે નુષ્ટ થઈ ગયો. વીરજનની મેવાડભૂમિએ પુન એકનાર રિમત કર્યું. મેવાડ-વાસીઓ મહારાષ્ટ્રીઓના કંઠાર જીજ્ઞસુકત થઈ આનંદપૂર્વક સિસોદીઆકુનનો જયજયકાર કરના લાગ્યા.

જયપ્રદુર રાજપૂતોએ મેવાડ અને ચારવાડની સીમાપર વહેલી રિરકિયા નામની નદીના તટપર આવેના ચહુ નામના સ્થાનમાં ભેગા થઈને પોતપોતાની વિજયિની સેના મેવાડના બૂદા બૂદા સ્થાનપર મોકલનાનો ઉદ્યોગ કર્યો, પરંતુ તેમની મૂર્ખતાએ સર્વ કામ બગાડી નાખ્યું. જયમદથી ઉન્નત થઈ તેમણે કર્તવ્યાકર્તવ્યને કિચિત્ પણ વિચાર કર્યો નહિ અને આ વિચારથી તેઓએ જય દાવે ત્યા સમશેરજ ચવાવવા લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓએ સધિની શરતોને અનાદર કરી અન્યાયપૂર્વક જેદોને પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા હતા, તેમનોજ માત્ર ઉદ્ધાર કરવાને જ રાજપૂતો ઉદ્યોગ કરત તો તેમનો સકેવ ઉદ્યોગ સફળ થાત, પરંતુ તેમણે આનંત અને મૂર્ખ બની ધાર્યું કે મહારાષ્ટ્રીઓ એકવાર પરાજિત થયા છે, તેથી તેઓ પુન કદિ પોતાનું મસ્તક ઉચકો શકનાર નથી આના વિચારથી તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓના પ્રગણ્યાઓ પણ પોતાના અધિકારમાં લેવાની બેટા કરી પરંતુ વીરનારી અપદયાબાઈના પ્રયત્ન બાબતે તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વિફળ કરી મૂક્યો. હોંકરરાજ્યની મહારાણી અહલ્યાબાઈને રાજપૂતોને નીમજહેડા નામનું પ્રગણ્ય હસ્તગત કરતાં જોઈ અત્યંત ક્રોધ ચક્ર્યો અને તેમને દલિત કરવાને માટે તે સિધિયા સાથે મળી ગઈ અહલ્યાબાઈની આત્મનુસાર ધનાશ્રય સિધિયા અને શ્રીભાઈ પાચલજીર ધૌડસ્વારને પોતાની સાથે લઈ પરાજિત શિવાજી નાનાને સહાય કરવાને માટે મદસોર તરફ ચાલ્યા શિવાજી નાના આ સમયે મદસોરમાં રિષ્ટ થઈ પોતાના પ્રયત્ન બાબતે અવરોધકારી રાજપૂતોને દલિત કરી રહ્યો હતો ઉક્ત ઉભય મહારાષ્ટ્રીય સેનાપતિઓ પોતાની સેના સાથે શિવાજી નાનાની પાસે ગયા અને સદસા રાજપૂતસેનાપર આક્રમણ કર્યું સવત ૧૮૪૪ (૧૭ સં ૧૭૮૮) ના માધ માસના નુકવપરની ચતુર્થીને દિવસે ઉભય સેનાએ દારુણ યુદ્ધ થયું. રાજપૂતોએ વગરવિચાર્યે સાદસ કર્યું હતું, તેથી તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓની પ્રવળ ગતિ રોમી શક્યા નહિ. તેઓ ભય કર રીતે પરાજિત થયા. રાણાના મની અસંખ્ય સૈનિકો અને સામતોની સાથે માધી ગયા કાનોઝ અને સાદીના સરદારો અત્યંત ધાવન થયા અને તેમના ઘણા માણસો માર્યા ગયા સાદીપતિના ધાવ અતિ ઉડેા હતો, તેથી તેઓ સમામભૂમિમાંથી નારી શમ્યા નહિ. તેઓ શત્રુઓના હાથમાં કેદ પડ્યા ૨ માધોજીસિધિયાને પરાજિત કરી રાજપૂતોએ જે પ્રગણ્યાઓ લઈ લીધા હતા, તેમના જવદસિનાયના સર્વ પ્રગણ્યાઓ મહારાષ્ટ્રીઓએ પુન તેમના હાથમાંથી લઈ લીધા. રીર દીપચદના અદ્ભુત પરાક્રમથી કેવળ જવદજ રાજપૂતોના હાથમાં સુરક્ષિત રહ્યું દીપચદે બરાબર એક માસપર્યંત અદ્ભુત વીરતા સાથે જવદની રક્ષા કરી પછી તે પરાક્રમી વીર પોતાની સેના-મદિત શત્રુઓનો મોરચો ભેદી મડગદમાં ચાલ્યો ગયો. આ પ્રકારે લતબાગી રાજપૂતોની દુ બનિશા પુન પ્રગતિ તેમનો સર્વ પરિશ્રમ વિફળ થયો.

આ બીજા વિગ્રહમાં માત્ર ચઢાવતસરદારોસિવાય સર્વ રાજપૂતો એકત્રિત થઈ મરાઠાઓની સામે લડ્યા હતા. આ પરથી ચઢાવતોનો આતરિક વિદેષ સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે. આ લોકો સર્વથા વિદ્રોહી થઈ જનારી રાજમાના અને રાણાના નવીન સંવિધ સોમજીએ તેમનું દમન કરાવેના દદ નિશ્ચય.

૧ મેધસિદ્ધ જેઠ પ્રગણ્યાનો સરદાર હતો તેનો જન્મ ચઢાવત ગામમાં થયો હતો એના વસાને પ્રેમાવત નામથી પ્રસિદ્ધ થયા મધસિદ્ધના શરીરનો જણ અત્યંત શ્યામ હતો, તેથી તેને ' શ્યામેષ ' એ નામથી પણ ઓલાવવામાં આવતો હતો.

૨ આ સરદાર બે વર્ષ સુધી કેદમાં રહ્યો હતો, ત્યારપછી તે પોતાની જગીરમાંથી ચાર ગામે આપીને કાચગડમાંથી મુક્ત થયો હતો.

કયો; પરંતુ તેઓ ઘણ કરી ચકયા નહિ. તેમણે શિથિલ બની જતે ગમખ્યારીને મધ્યસ્થતરિકે સાધુખ્યા-
સરદારની પામે મોકલી. સાધુખ્યાસરદાર આથી શાત થયો અને તે રાજકુમારને કામામાં પ્રાર્થના કરવાને
ઉદયપુરમાં આવ્યો. ઉદયપુરમાં આવતાજ તેણે બહાનુ કાઢ્યું કે—“મારો વિચાર મચિલ સોમજની સાથે મળીને
ઠાર્ય કંપાનો છે.” આમ કરવામાં તેનો ઉદ્યેશ મોમજને પોતાની પ્રપંચગળમાં ફસાડીને પોતાનું કાર્ય મિદ્ધ
કરી લેવાનો હતો; પરંતુ જુદિમાન મોમજ તેની યુક્તિ સમજી ગયા અને તે ઉલટા સાધુખ્યાસરદારના
માર્ગમાં વિનયપૂર્વક નિવડ્યા હવે સાધુખ્યાસરદારે આ કંટકને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર કરવાને માટે તેમનો
મંદાર કંપાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વખત મત્રી મોમજ પોતાના કાર્યાલયમાં બેસીને રાજકાર્ય કરી રહ્યા
હતા, એવામાં કોરાવાડના અર્જુનસિંહ અને હદેશ્વરના સરદારસિંહ ત્યાં ગયા. મરદારસિંહે મંત્રીની ગમઠર
આવતાની સાથે તીવ્રસ્વરે તેમને કહ્યું—“તમે અમારી બગીર શા કાળજીથી જમ કરી છે?” હજી આ
વાક્ય પૂરું થાય તે પૂર્વેજ તેણે પોતાની કટાર કાઢી મંત્રીના હૃદયમાં મારી આ હૃદયદાયક વધથી સમ-
ન્ત ગળપમાં ભારે ઉપાત થયો. રાજકર્મખ્યારીઓ ચંદાવતોના બળથી અત્યંત લયલીત બની ગયા. આ
મમરે ગણાજી ‘સહેલીઆ વાડી’ (વનદેશતાના ઉદ્યાન) માં બિદનેરના રાજા જેતસિંહ તથા અન્યા-
ન્ય સરદારોની સાથે આનંદવિહાર સાથે કાળક્રમણ કરતા હતા હતભાગી સોમજના બે બ્રાતાઓ
“રક્ષા કરો, રક્ષા કરો” એવો પોકાર કરતા ઉપયુક્ત ઉદ્યાનમાં આવ્યા. અર્જુનસિંહ પણ તેની પૂક
પકડીને ત્યાં આવ્યો તેનો જમણો હાથ મોમજના રધિરથી આગ્રત બની ગયેલો હતો. અર્જુનસિંહનું
આ સાહસ જોઈ મત્રી ચંકિત થયા, પરંતુ કોઇ તેને કાઇ કરી ચકયા નહિ. રાણાએ તેને વિશ્વામધાતી
કહી દૂરથી જવાની આજ્ઞા કરી તે પછી આ અત્યાચારી અને દૂર સરદારો પોતાના નેતા સાધુખ્યા-
સરદારની સાથે ચિતોડકુર્ગમાં ગયા; મેવાડનું મત્રીપદ સોમજના બધું શિવદાસને અર્પણ કરવામાં
આવ્યું. તેના બધું સતીદાસને પણ એક ઉચ્ચ પદવાં આપવામાં આવી. ચક્રતાવતોની સહાયથી તેમણે
વિદ્રોહી ચંદાવતોની સામે અનેકવાર યુદ્ધ કર્યું. તેમાં તેમને માત્ર એકલા નામના રથજો વિજય પ્રાપ્ત
થયો હતો. આ યુદ્ધમાં કોરાવાડના સરદાર અર્જુનસિંહ ચંદાવતોના નેતા બન્યો હતો; પરંતુ આ યુદ્ધ
પછી અપ સમયમાં ઐરાદના સમરમાં ચક્રતાવતોને પુનઃ પરાજય મળ્યો. આ લયકર સંગ્રામકાળમાં સમસ્ત
મેવાડરાજ્યમાં એવી અગળકત અને એવો વિદ્રોહ ફેલાય ગયા હતા કે સમસ્ત પ્રજા અત્યંત ભય-
ભીત બની ગઇ. સમગ્ર મેવાડમાં ભયંકર અરાજકતા પ્રસરી રહી. વિજયીપક્ષના ઉન્નત રાજપૂતોદાર
અભાગી પ્રજાનું ધન અને પ્રાણુ નષ્ટ થયા. કૃષિકારોએ મહાપરિત્રમથી જે અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું હતું તેનો
ઉપભોગ તેઓ કરી ચકયા નહિ. સોની, પુદાર ચમાગ વગેરે કાગીગેરા પોતાના માલ તૈયાર કરતા હતા;
પરંતુ તેમને તેના બદલામાં કંઇ પણ મળતું નહોતું વણિક લોકો દ્રવ્ય ખર્ચાને માલ ખરીદતા હતા;
પરંતુ તેઓ તેને વેચી ચકતા નહોતા લૂટાગએ સર્વ સામાન લૂંટી જતા હતા પૂર્વે મેવાડમાં ચોરીનું
નામ પણ નહોતું, પરંતુ આ સમયે ચંદાવતોના અત્યાચારથી ઘેરે ઘેર ચોરી થવા લાગી. ધન અને
સ પતિવિવા પ્રજાના પ્રાણુ અને જીવનતની હાનિ થવા લાગી સર્વ લોકો પોતાના ઘરનાર છોડી આમ-
તેમ નાસી જવા લાગ્યા ચોરી અને લૂટથી ઘોઝ સમયમાં મેવાડનું અર્ધું રાજ્ય ઉજળડ થઇ ગયું
જમીનદારોના શ્વેત્રો, કૃષિકારોના બળદો અને દળો, કાગીગેરાના હસીઆરો અને વણિકોની દુકાનો ઘોઝ
વખતમાં ચમત્કવંત બની ગયા જે ગોલાધમાન મદાયથોમાં સ્ત્રીઓના નૃત્યગાન સંભળાતા હતા, તેમાં હવે
સ્મશાનની ભયંકરતા દર્શિઓચર થવા લાગી. તેમાં હવે જગવના ભયકર દિસકે પગ્યોએ નિવાસ કર્યો.

મેવાડના આ સર્વવ્યાપક વિધવના સમયમાં ગજન, પ્રજા, શ્રીમંત અને રંકમાં કોઇ પણ પ્રકારનો
ભેદ નહોતો નહિ. જે લોકોમાં કાંઈક સામર્થ્ય હતું, તેજ લોકો આ સમયે પોતાની રક્ષા કરવાને સમર્થ
થવા હતા. કોઇ સર્વને તોફાની લોકો સંતાવતા હતા. સારાશ, મેવાડરાજ્ય અત્યંત દીન દશાને પ્રાપ્ત થયું
હતું. રાણાની અવસ્થા પણ અત્યંત દીન થઇ ગઇ હતી એક વખત તેઓ પ્રજાની રક્ષા કરતા હતા;
પરંતુ આ વખતે તો તેઓ સ્વયં કોઈના આશ્રય અહણ કરવાને વ્યાકુલ હતા આથી પ્રજાની માથે
તેમનો જે સંબંધ હતો, તે છિન્નભિન્ન થઇ ગયો. મર્વ લોકો પોતપોતાની રક્ષા કરવાની ચિંતામાં પડ્યા.

૧ શિવદાસ અને સતીદાસની સાથે તેમને પિત્રાઈ ભાઈ જયચંદ પણ હતા. તેમ સોમજના વડા કન્યાને
આરીને વેર લીધું હતું, પરંતુ તેમ કરતા તેણે પોતાના પ્રાણુ ખોયા હતા.

રાણાની અકર્તવ્યતાથી રાજ્યમા બીજા પણુ કેટલાક મહા અનર્થો ઉત્પન્ન થયા જે કૃષિકારોને પોતાની માતૃભૂમિનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા નહોતી, તેમણે કેટલાક વીરોની સહાય લીધી અને આ સહાયના બદલામા તેમને કેટલુકે દ્રવ્ય આપવાનો સ્વીકાર કર્યો આ નીતિ જેમ જેમ પ્રચાર પામતી ગઈ, તેમ તેમ રક્ષકોનું માન વધતું ગયું જે રાજપૂતો અશ્વપર સ્વારી કરવામા અને લાવા ચલાવવામા કુશળ હતા, તેઓ રક્ષકવીરો બન્યા અને અસખ્ય માણસો તેમની સહાય માગવા લાગ્યા આ અશ્વ-રોહીઓ અનેક માર્ગે મન પેદા કરવા લાગ્યા તેઓ કૃષિકારોને સહાય આપવાના બદલામા તેમની પાસેથી દ્રવ્ય લેવા લાગ્યા વણિકોને પણ તેમણે છોડ્યા નહિ તેમનાપર પણ તેમણે કર લગાડ્યો આ લોકો પાછળથી એટલા પ્રબળ થઈ ગયા હતા કે કોઈ પણ વણિક તેમને કર આપ્યા વિન પોતાનો માન લોકો પાછળથી અતિ કઠિન થઈ પડ્યો હતો અરાજકતાથી રાજ્યનું સર્વ સત્વ ચૂસાઈ ગયું તબુ, પગુ ત્યારપછી જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓના ઝુડના ઝુંડ ગેવાડભૂમિ ઉપર તૂટી પડ્યા લાગ્યા ત્યારે તે રાજ્યની જે દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવાનું સામર્થ્ય અમારી લેખિનીમા નથી

ચંદાવતોના વિદ્રોહથી રાજ્યમા આ પ્રકારના અનર્થો ચતા નેષ્ટ રાણાએ તથા તેમના મંત્રીઓએ ચિંતોડમાથી વિદ્રોહીઓને કાઢી મૂકવાને માટે સિધિઆની સહાય લેવાને નિશ્ચય કર્યો જે સિધિઆએ રત્નસિંહને સહાય કરીને મેવાડનું અર્ધું રક્ત ચૂસી લીધું હતું, તેજ સિધિઆની સહાય લેવાને આજે મેવાડના મહારાણાએ વિધાતાની અપ્રપાથી નિશ્ચય કર્યો મહારાણા અત્યંત કર્તવ્યહીન અને મૂર્ખ હતા, નહિ તો મેવાડનું સત્યાનાશ કરનારની સહાય લેવાને શામાટે તૈયાર થયા હોત ? એમ કહેવાય છે કે જાનિમસિંહે મહારાણાને સિધિઆની સહાય લેવાની સલાહ આપી હતી સિધિઆ આ વખતે પુષ્પક્ષેત્ર પુષ્કરેણ આગળ આનંદપૂર્વક પોતાની છાવણી નાખીને પડ્યો હતો પોતાને લાલસોટમા પરાજય મળ્યા પછી તેણે કાન્સના વિખ્યાત વીર ડિગોઈનને પોતાની સેનાને કવાયત દીખવવાને માટે નિયુક્ત કર્યો હતો ડિગોઈન મહા રણનિપુણ સૈનિક હતો. તેની શિક્ષાથી મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ પુન પોતાની વીરતા ઝળકાવી હતી મેડતા અને પટ્ટન ક્ષેત્રમા મહારાષ્ટ્રીયસેનાનું સૌર્ય પ્રચંડ જવાપાથી પ્રદીપ્ત થઈ ઉઠ્યું હતું રોયોડાનો પ્રચંડ વીરતા અને ઉત્કટ પ્રાણાર્પણથી પણ આ સૌર્યની જવાના ગાત થઈ નહોતી મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા રોયોડા પરાજિત થયા સિધિઆએ લાનસોટ અને નેધપુરના સમગ્રમા જે પ્રતિષ્ઠા ગુમાવી દીધી હતી તે આ વખતે તેને પુન પ્રાપ્ત થઈ રાણાની આત્માનુસાર જાનિમસિંહે મેવાડના મુખ્ય મંત્રીઓની સાથે ઉત્કટ સ્થાને જઈ સિધિઆને મહારાણાની ઇચ્છા જણાવી જાનિમસિંહ ની વાન સાબળા સિધિઆ સહાય આપવાને સમ્મત થયો આ ઘટનાથી રાજસ્થાનની રાજભૂમિપર જે મહાન યોદ્ધાઓ ઉત્પન્ન થયા, તેમના શૌર્ય, વીર્ય અને પરાક્રમથી રાજપૂતાનમા એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો આ સ્થળે પ્રયોજન જણાવવાથી સંલેપમા અમે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ

આ ઘટના બન્યા પૂર્વે જાનિમસિંહને કોટાની સુબેદારી મળી હતી તેણે આ ઉચ્ચ પદપર દંડ રીતે રિયત રહીને ચારે તરફના શત્રુઓનું દમન કર્યું જે કે આ કાર્ય કાંઈ સાધારણ નહોતું, તોપણ જાનિમસિંહ તેને તુચ્છજન માનતો હતો તેના હૃદયમા એક ઉચ્ચ અભિલાષા ગુમરીતે પ્રદીપ્ત થઈ રહી હતી તેને કોટાની સુબેદારી અત્યંત સાધારણ લાગતી હતી તેણે ધાર્યું કે આ સીમાબદ્ધ રાજકોયક્ષેત્રમા વિચરણ કરવાથી મારી મહત્વાકાંક્ષા પરિપૂર્ણ થનાર નથી તેને મેવાડરાજ્યના સ્વામી બનવાની આ કાક્ષા હતી. જાનિમસિંહ એકઉત્તમ કેપ્ટિને રાજનીતિમાં હતો. મનુષ્યોની શક્તિ જાણી લેવામા તે કુશળ હતો. આ અપૂર્વ પારદર્શિતાના બળથી તે સારીપેઠે જાણી ગયો કે અશક્ત મેવાડાધિપતિ મારી અબીદ સિદ્ધિના માર્ગમા કિમિત પણ અવરોધ કરી શકે એમ નથી, તો પછી મેવાડની સાથે દાગપાતનું રાજ્ય સંયોજી દઈ સમસ્ત રાજસ્થાનપર શાસન ચલાવવું એમા શી મોગી વાત છે ? જાનિમસિંહને

૧ સવાત ૧૮૪૪ થી સંવ ૧૭૯૧

૨ રાણા જાનિમસિંહ, જાનિમસિંહ વંદે રાજદ્વારી પુરુષોએ જે કાર્યો કર્યા તેનું જ્ઞાત કરનારો ને તેમ નીચ પાસેથી મળ્યું હતું

સંપૂર્ણ ખાતી હતી કે જે જ્યપુર અને મારવાડના રાજ સંપ કરીને મારી સામે આવશે તોપણ તે મને પરાજિત કરી શકશે નહિ. જ્યપુરના રાજાને જલિમસિંહ કાપુરુપ કહીને તેની ધૂણી કરતો હતો; કારણ કે જલિમસિંહે કેવળ ઠોટાની સેનાથીજ તે કુશાવહરાજની પ્રચંડ સેનાને પરાજિત કરી હતી. આ તરફ મારવાડના ઉત્તમ પંડિતના સામંતો જલિમસિંહના મિત્ર હતા, તેથી તેણે ધાર્યું કે આ લોકો મારી સામે કદિ પણ શસ્ત્ર ધારણ કરનાર નથી. રાજનીતિવિચારદ, ચતુર જલિમસિંહની અભિલાષા હજી મોટી હતી. સમસ્ત ભારતવર્ષના સમ્રાટ યવાની તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ સૌભાગ્ય-લક્ષ્મીની અકૃપાથી તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહિ; નહિ તો ભારતવર્ષને પુનઃ સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત થાત, વિપાદમયી રાત્રિ દૂર થઈ જઈ પ્રભાત થાત. પરંતુ વિધાતાએ વળગી લેખિનીથી ભારતવર્ષના કપાળમાં પરાધીનતાજ લખી હતી, વિધાતાનો લેખ શી રીતે નિવૃત્ત થઈ શકે? આથીજ જલિમસિંહની અભિલાષા પૂર્ણ થઈ નહિ. પોતાનો મહાઅંત્ર સિદ્ધ કરવાને માટે તેણે કંઠાર કર્મહેત્રમાં ચરણ મૂક્યો. તો ત્યાંનો ત્યાંજ તે ચરણ ખુંચી બેઠો. તેનું પતન થતાં તે પુનઃ જન્મીત થઈ શક્યો નહિ. આથીજ જલિમસિંહ ભારતવર્ષના સમ્રાટ બનવાને બદલે કેવળ રાજપૂતાનાનોજ નેરટર રહ્યો.

ચતુર જલિમસિંહના હૃદયમાં જે આશા ધામિ ધામે વિકાસ પામતી જતી હતી; તેને પૂર્ણ કરવાની સંધિ હવે પ્રાપ્ત થઈ. રાણાએ પોતાની સેના ૯૯ કરવાનો ભાર જલિમસિંહને સોંપ્યો હતો. આ મહાન કાર્ય સાધવાની સાથે જલિમસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ પણ સાધ્ય કરવાનો ઉપાય કરવા લાગ્યો. જે તેનું આતુર્ય સંકળે ચાત, જે તેનો ઉદ્દેશ સંકળે ચાત તો ભારતવર્ષનું મહા કષ્ટાણુ થાન. જે મહાન કાર્ય મહારાણાએ જલિમસિંહને સોંપ્યું હતું, તેને ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં પુષ્કળ દ્રવ્યનો ખર્ચ થવાનો સંભવ હતો. દ્રવ્યવિના કોઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, તેથી આ પ્રસંગે પણ ધનની જરૂર પડી; પરંતુ આ દ્રવ્ય લાવવું ક્યાંથી? જલિમસિંહને તે વિષે મોટી ચિંતા થવા લાગી. અંતે તેણે વિચાર કર્યો કે—“આ ખર્ચનું ચૂળ કારણ વિદ્રોહીઓ છે, માટે તેમની પાસેથીજ તેની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ અને અંદાવતસોડોએ રાણાની ૬૪ લાખ રૂપિયાની ઉપજની ભૂમિ દબાવી છે, તેટલા રૂપિયા તેમની પાસેથીજ વસૂલ કરવા જોઈએ. આ ૬૪ લાખ રૂપિયાના પાચ લાખ કરી તેમાંના ત્રણ લાખ સિધીઆને આપીશું અને બે લાખ રાણાના કાર્યમાં ખર્ચીશું.” આવા નિશ્ચય કરી જલિમસિંહે એક બળવાન સેના પોતાની સાથે લઈ ચિતોડ તરફ ફર્યો. મહારાષ્ટ્રીયસેનાનો સૈનીપતિ અંબાજી ઇંગ્લે હતો. સિધીઆ પણ મારવાડના રાજાની પાસે ખંડણી લેવાને માટે તે તરફ ગયો. જલિમસિંહ અને અંબાજી ઇંગ્લે એ ઉભય પોતાની સેનાસહિત ચિતોડ તરફ જવા લાગ્યા. તેમની મહા બળવાન સેનાએ લીલાંછમ શ્વેત્રોને પાદાંકાંત કરીને તેનો નાશ કરી નાખ્યો. અનેક ગામે અને નગરોની તેમણે ભારે પાપમાઢી કરી. વિશેષ કરીને જે ગામે અને નગરો જલિમસિંહના ક્રોધાગ્નિમા સંપડાયા તેની તો અત્યંત ભારે દુર્દશા થઈ. જલિમસિંહ પોતાની ઇચ્છામાં આવે તે પ્રમાણે ત્યાંના હાકેમો અને લોકોની પાસેથી દર લેવા લાગ્યો. ધીરજસિંહ નામનો એક માણસ અંદાવતસરદાર જલિમસિંહનો પ્રધાન સલાહકાર હતો. જે વખતે આ અંધડો ચાકી રહ્યો હતો તે વખતે શુદ્ધિમાન ધીરજસિંહ હમીરગઢનો દાકિમ હતો. તેને વિદ્રોહીઓના પડનો જાણી જલિમસિંહે દમીરગઢપર ઘેરા લાવ્યા. ૭ આવાડીઓનુધી ઉભય દેશોની વચ્ચે દારણ સંગ્રામ ચાલ્યો. કોઈપણ પડને જ્યપરાજ્યનાં મિત્ર જણાયાં નહિ. ત્યારપછી વિધાતાની અકૃપાથી ધીરજસિંહની દુર્દશા બેઠી. જલિમસિંહની તોપાદારા દમીરગઢના સર્વ ફૂવા તૂટી ગયા. તેમાં જરૂરના સ્રોત બંધ થઈ ગયા. આથી નિરૂપાય થઈ નગરવાસીઓએ કિંદાનાં દાર બોલી દીધાં. જલિમસિંહે ધીરજસિંહના દાદમાંથી દમીરગઢ લઈ લીધો. આ પ્રકારે બીજા એકાદ બે સ્થાનોપર અધિકાર સ્થાપિત કરી જલિમસિંહ ચિતોડ તરફ ગયો. માર્ગમાં બસી નામના સ્થાને તેની પ્રચંડ ગતિ થોડી વાર મુઠી રોકાઈ ગઈ. બસી અંદાવતોની જગીર હતી. આ સ્થાનપર પણ જલિમસિંહે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો. વિજયા-

૧ ઐશ્વના ઇતિહાસમાં નેરટર શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. તેણે પિતાનું નામ નિલિયષ્ઠ હતું અને તેને વસૂલકેરો. ‘પુત્ર કહેલો છે. સુમસિદ્ધ ઇલિષ્ઠનામક શબ્દમાં નેરટરના શ્લોકિયે ધણું જતાંન ઉપજ્ઞા થાય છે. તે શુદ્ધિમાન, રાજનીતિવિચારદ અને રણકુશલ રાજ હતો. ઐશ્વના પુરાણમાં એનું વર્ણન છે કે તે અતિ દીર્ઘકાળપર્યંત જીવ્યો હતો અને તેને રવનેનેથી પોતાની ત્રણ પેઢીઓનો કદય તથા અસ્ત જોયો હતો.

નદથી ઉન્મત્ત થઈ તે ચિતોડની નિકટ પહોંચ્યો તે ચિતોડના કિલ્લાની પાસે ગયો, ત્યારપછી થોડી વાર-
મા તેને સિધિઆની મેનાની સહાય મળી

ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત થતાની સાથેજ માણસ ગવેન્મંત્ર બની ગય છે જે રાણાનું દર્શન થવાથી સ્વયં પેશ્વા
પણ પોતાને કુનાર્થ સમજતો હતો, તેને માધોજીસિધિઆએ ચિતોડ આગળ પોતાની સામે ખોલાવવાની
આજ્ઞા કરી. સિધિઆનું આપુ દુર્વર્તન જોઈ જલિમસિદના હૃદયમા ચોટ લાગી, પરંતુ તેનો કાઈ ઉપાય
નહોતો ગવિંત માધોજીની અભિલાષા પૂર્ણ કરાવે માટે રાણાજીને ચિતોડ જવું પડ્યું. ભાગ્યવશત્વ
પરિવર્તન આવુંજ હોય છ જૌરવગરિમાની અનિયતના આવીજ હોય છે જે રાણાના પૂર્વજોનું દર્શન
કરવાને માટે ભારતરની અનેક બપાળો બેટ લઇને તેમની રાજસલામા આવના હતા, તેજ રાણાને
આજે એક મયારાષ્ટ્રીયનો મુનાકાત વેવાને માટે ગાન્સિદાસનપરથી ઉતરીને જવું પડ્યું ચિતોડથી થોડે
દૂર 'વ્યાધગેર' ની શૈનમાનામા રાણા અને સિધિઆનો મેળાપ થયો સિધિઆએ રાણાનો ઉત્તમ પ્રકારે
આદરસત્કાર કર્યો સિધિઆ અને મદારાણાની મુનાકાત પછી થોડા સમયમા જે અસાધારણ કાર્ય થયું,
તેથી જનનિમસિંદનું ભાગ્યકાશ સ્વામ વાદજોથી આગ્રત ઘટી ગયું અને તેની આરાની સિદ્ધિના માર્ગમા પ્રયત્ન
વિષ્ણ ઉપરિથન થયું. સિધિઆ અને જનનિમસિદ ચિતોડ છોડીને મદારાણાની મુનાકાત વેવાને વ્યાધગેરમા
આગ્યા હતા અને અબાજી અને ત્યા સ્થોહતે જલિમસિદના હૃદયમા આરાની જે નીન વેરી ધીમે ધીમે
વિકાસ પામી રહી હતી, તે અબાજીને વિદિત હતી જો કે જનનિમસિદે પોતાની અભિલાષા કોઈની મક્કા પ્ર-
કટ કરી નહોતી, તોપણ ઉપર્યુક્ત અગ્ર મદારાષ્ટ્રીયની જે જાણી ગયો હતો. જલિમસિદ પોતાની મદરવા-
કાક્ષા ચુપ રાખવાનો જેટલા પ્રયાસ કરતો હતો તેટલો અધિક સદેહ અબાજીના હૃદયમા ઉત્પન્ન થતો
હતો અબાજી સપૂર્ણ રીતે સમજતો હતો કે જો જલિમસિદની અભિલાષા પૂર્ણ થશે તો મને જાનિ
થશે અને મારે તેના હાથનીચે કામ કરવું પડશે આથી તે જલિમસિદના મદરવાકાક્ષા નિષ્ફળ કરાવો
પ્રયત્ન કરતા વાગ્યો, પરંતુ અબાજી દિવસ સુધી તેને સુસધિ મળી નહોતી આજે જલિમસિદને દૂર
ગયેનો જોઈ, તે તરુ પગકમ અને બળ દબાવવાને માટે વિદ્રોહી ચદાવતસદારની સાથે મળી ગયો
અને જનનિમસિદની વિરુદ્ધ પ્રયત્નગર રચના વાગ્યા જાનિમસિદ અબાજીને પોતાનો મિત્રજ સમજતો
હતો. જો કે તેણે પોતાની મદરવાકાક્ષા તેની આગળ પ્રકટ કરી નહોતી તોપણ તે તેનો ભરાસો રાખતો
હતો. તે માનતો હતો કે અબાજી મારે કાદ અમગળ કરશે નહિ આ વિશ્વાસથી જ જલિમસિદની સર્વ
અભિલાષા નષ્ટથઈ થઈ ગઈ. જો જનનિમસિદ પોતાના રાજદારી પ્રતિરુધ્ધાના જેવો અનુદાર હોત
તો તે અબાજીની કપટજનને તોડીને પોતાના આતુર્થબળથી પોતાના સૌભાગ્યના માર્ગને નિષ્કટક
બનાવી દેત જો તેને પોતાના પર અજુમના સકટના વર્તમાન પ્રથમથી મળ્યા હોત તો અવશ્ય તેવું
નિવારણ થઈ ગયું હેત, પરંતુ તેમ ન બનવાથી તેની સર્વ આજ્ઞા નષ્ટ થઈ ગઈ. જે આ ૧૧ સફળ
ચલાથી તે મિથાળ ભારતરની સમ્રાટ બની કોટવવધિ મનુષ્યોપર શાસન કરત. તે આજા વિરજ
થવાથી તેને મ ૧ થોડા રાજપુતાની સરદારી મળી પુરુષનું ભાગ્ય કેવું હોય છે.

સામુદ્રાસરજી જીમસિદે અબાજીના સાથે મળીને નિશ્ચય કર્યો કે - જો જલિમસિદના જન્મ
તો હું વીસ લાખ રૂપિયા આપીને મદારાણાની આધાનના રીકાકે જ્યારે જીમસિદે પોતાના આપત
ધર્તર ચદાવનસામતોને પોતાનો આ નિશ્ચય જણાવે ત્યારે તેમને પાપુ આ કાર્ય પસંદ પડ્યું. આ
વાત સાંભળી સર્વ જણે દરતાપુરક માન્યુ તરુ કે જલિમસિદના સાથે રાતુના હોનાથાજી જીમસિદે
આવો નિશ્ચય કર્યો છે, પરંતુ વાસ્તવમા કપડા અબાજીએ જ જીમસિદને સમજાવેલી આવો નિશ્ચય
કરાવ્યો હતો ભાગનું ચક્ર કેવું વિચિત્ર છે કર્મની ગતિ કેરી નવારી છે આ વખતે સિધિઆ પુનઃ
તરફ જવાની ભારે ઉતાવળમા હતો વિદ્રોહીઓનું દબન નહિ થવાને લીધેજ તે અબાજીમુધી થોભ્યો
હતો; તેથી આ વખતે ચદાવતસદારની આગણી સાલળી તેણે પોતાની અભિલાષા પૂર્ણ કરવાની
સધિ મળેવી જોઈ અને તે વાતમા પોતાની સમતિ આપી.

જનનિમસિદ પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે અબાજીને પોતાનો મિત્ર ગણતો હતો ઉજ્જવિનીના પુદ્ગમા
મદારાષ્ટ્રીયની અબાજીએ પ્રાણપૂર્ણ કરીને જનનિમસિદપર જે મહોપકાર કર્યો હતો, તે અઘાપિ જલિમ-
સિદ વિસરી ગયો નહોતો હજી તેનાથી આ મહોપકારનો બદલો વાગી શકાયો નહોતો - વબાજીએ

કરના ઉપકારથી હજી જનિમસિદ્ધ અબાજીને પોતાના બ્રાતાસમાન માનતા આવ્યા હતાં ન્યામુધી ઉભય વચ્ચે સ્વાર્થરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો નહોતો ત્યામુધી ઉભયની મિત્રતા અટક રહી, પરંતુ હવે તેમની વચ્ચે ભારે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું આ કષ્ટડા શીઘ્ર નિવૃત્ત થાય એવા નહોતાં એનાથી જે અગ્નિ ઉત્પન્ન થવાનો હતો, તેદારા એક પક્ષ ભરમીભૂત થવાનો અવશ્ય સંભવ હતો જે સમયે જનિમસિદ્ધ રાણાની સાથે જિતેન્દ્ર પહોંચ્યો ત્યારે અબાજીએ પોતાને જાણે મહાશોક થતો હોય એના આગળથી કહ્યું - વિદોરી લીમસિદ્ધ શરણે આવવા માગે છે, પરંતુ તે કહે છે કે ન્યામુધી જનિમસિદ્ધ અહીં આ રહેશે ત્યામુધી કટિપણુ જે રાણાને શરણે જઈશ નહિ, માટે હવે આપને જે ઉચિત વાગે તે કરો. "જે આ માગળીમાં અસ્વીકાર કરીશ તો રાણા તથા ધૃતર માણસોના મનમાં સદેહ આવશે" એમ ધારી જનિમસિદ્ધે કહ્યું - "જે તેના માર્ગમાં આવું વિર્ન હોય તો હું હમણાજ અહીં આથી સદર્પે વિદાય થાઉં છું. આં આ રહું તો ખર્ચ પણ વિશેષ થશે જે રાણાજીની કૃતજ્ઞ હોય તો એમવાર મારા કોટાનગરમાં જઈ." આ નખતે જનિમસિદ્ધ યતુર મદારા દ્રીયરીંગની કપટબળમાં ફસાઈ ગયો તે ધારતો હતો કે મારી અભિનાયા મર્મને પિઠિત નથી, પરંતુ યતુર અબાજીથી કાંઈ વાત ગ્રમ રહી શકતી નથી, એ વાત તે જાણતો નહોતો. જનિમસિદ્ધના એક મહાન ગુણ હતો આ મહાન ગુણની સંકલ્પથીજ ને યુવાનરથામાં મહા વીર અને પ્રખર શુદ્ધિસંપન્ન ગણાતો હતો આ મહાન ગુણ ગર્વ હતો ગર્વ એ ભરે દત્તર માણસોને માટે દેવપ્રપ્ત ગણાતો હોય, પરંતુ જનિમસિદ્ધના ચિત્રના સંલક્ષમાં તો ગર્વજ ગુણસ્વરૂપ ગણાશે આ ગર્વજ તેને ઉન્નત સ્થિતિપર લઈ ગયો હતો અને શત્રુઓના આક્રમણથી પણ આ ગર્વજ તેનું રક્ષણ કર્યું હતું જનિમસિદ્ધના જે દુરાકાક્ષા હતી, તેથી તેને જગે જગે અપમાન સહન કરવું પડતું, પરંતુ આ ગર્વજ તેને અપમાનમાંથી બચાવ્યો હતો તેની વય જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને સમસ્ત ગુણો નય પામતા ગયા માત્ર ગર્વજ તેનો સંગ છોડ્યો નહોતો અબાજીએ જનિમસિદ્ધના ચિત્રનો ઉત્તમ પ્રકારે અભ્યાસ કર્યો હતો તે સારીપેઠે જાણતો હતો કે જે હું જનિમસિદ્ધની આગળ સાત્ર આસરવારની આ માગણી સાદર કરીશ તો તે અવશ્ય સમ્મત થશે

જાનિમમિદનો ઉત્તર સાલળી અપાછએ વ્યગ વચનથી સસ્મિત કહ્યું - “આપ કહો છો તે વલ પર મને નિશ્ચાસ આવતો નથી, આપને જે નદિ ઓળખતા હોય તેજ માત્ર એ વાત માને ” આ વ્યગ વચન સાલળી ગર્વિત જાનિમસિદે પોતાનું વચન પાળનાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી તરતજ અપાછ વિન્નિત થઇ બોલ્યો - “તા શુ આપે ખરેખર જીવાનોજ વિચાર કરો છે ? ” હા, ખરેખર ” આ રીતે જાનિમસિદે ગર્ભરૂપાપૂર્વકે ઉત્તર આપી અડગ રીતે ખડો રહ્યો તેના મસ્તનો એકે કેશપશુ કપિત થયો નહિ. અપાછ મનમાં અત્યાનંદ પામ્યો, પરંતુ તેણે પોતાનો આનંદાતિરેક ગુપ્ત રાખ્યો અને કૃત્રિમ અશ્વરૂપાપૂર્વકે તે બોલ્યો - “હી, ત્યારે તા થોડીવારમાજ આપની ઇચ્છા સફળ થશે ” આ પ્રમાણે બોલી જાનિમસિદને અધિક વિચાર કરનાનો સમય આપ્યા વિનાજ તે પ્રપચીમરાડો પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઇ સિધિઆના શિળિર તરફ ચાલ્યો ગયો.

જાલિમસિંહના મનમાં અત્યંત શોક થયો તેની ચિતાને પાર રહ્યો નહિ શું કે અને કયા જાઉં ? આ વિચાર તેને યાકુબ કે વા લાગ્યો તે કાષ્ઠિય નિષ્ણંય ઉપર આવી શક્યો નહિ તેની સદાની આરા આજે નિર્ભય યર્ષાગ્ધ કેળ આતની વખતજ તેની નિમ્સિન આરાનાતા દરમાઈ ગઈ આ સુ એજા શોકની વાત છે ? જતા હજી જાલિમસિંહના હૃદયમાંથી આરાનાતાની જડ નીમ્મી ગઈ નહોતી તેણે ધાર્યું કે અથાડની વાતને સિધિઆ કદિ મ્મમત થશે નહિ અને જ્ને તે કદાચિત સમ્મત થશે તો રાણાજી તેનો પ્રતિવાદ કરશે, કારણ કે માફ પરાક્રમ તેઓ સારીપેઠે જાણે છે સિધિઆની ઉપર પ્રજા રાખવાનું એક નિષેષ કારણ હતું સિધિઆએ ગુપ્ત રીતે જાલિમસિંહને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું હતું કે - "મેરાંને પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે તમને પુષ્કળ સૈન્ય આપીશ " વળી જાલિમસિંહની આરાનાતા જીનું એક મન્જૂત કારણ હતું તેણે ધાર્યું હતું કે જ્ને હું મદાય નહિ કરું તો સિધિઆ મદાગારની પાસેથી પોતાની ખાણી કદિપણ વચ્ચન કરી શકશે નહિ ? પણ જુહિમાન આગાજ્ને આ વાતનો પ્રયોગ

१. यथावतोने चितोऽभाधी दूर कृताना जडला वरिष्ठे तालुमे सिध्दमाने २० वाज इपिरा आपवानो स्त्री

પ્રથમથીજ કરી લીધા હતા જ્યારે અબાજીએ સિધિઆ સમક્ષ ઉપર્યુક્ત વાત કાઢી અને જ્યારે સિધિઆએ પોતાની ખડગીની માગણી કરી, ત્યારે અબાજીએ તરતજ પોતે તે રૂપિયા આપવાને ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો અને સિધિઆએ પણ તેનાપર વિશ્વાસ મૂક્યો. થોડા વખતમા અબાજીએ આ સર્વ રૂપિયા આપી દીધા, જે લઇને સિધિઆએ પૂના તરફ પ્રયાણ કર્યું તેજ દિવસથી રાણા અને જાનિમસિંહ સાથેનો તેનો સબધ તૂટી ગયો. જતી વખતે સિધિઆએ અબાજીને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે નિયુક્ત કર્યો અને અબાજી તેની ખડગી વસુધ કરી શકે એટલા માટે એક મોટી સેના પણ ત્યાં રાખી સિધિઆની પાસેથી પોતાનું કામ કાઢી લઇ ચતુર અબાજી રાણાના મત્રી ચિવદાસ અને સતીદાસની પાસે ગયો અને થોડા વખતમા પોતાનું અલીષ્ટ સિદ્ધ કરી તે પાછો જાનિમસિંહની પાસે પહોંચ્યો ત્યાં જઈ ધૂર્ત અબાજી પોતાના હૃદયનો આનંદ છુપાવી ગલીરતાપૂર્વક બોલ્યો. — “આપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાને માટે સર્વ જાણે સમ્મતિ આપી છે ” અબાજીએ આ કાર્ય પોતાની ચપળતાથી એવી ઉત્તમ રીતે પાર પાડ્યું હતું કે જ્યારે તે ઉપર્યુક્ત વચનો બોલતો હતો, તેજ વખતે રાણાજીના એક માણસે આનીને જાનિમસિંહને નિવેદન કર્યું કે — “આપની વિદાયગીરી તૈયાર છે ” જાનિમસિંહની સમસ્ત આશા નષ્ટ થઇ ગઈ, પરંતુ તે ક્રિચિત્ પણ ચ્વાન મુખ કર્યો વિના શીઘ્ર ચિતોડથી વિદાય થયો. ત્યારપછી સાતુ જ્ઞાસરદારે ચિતોડદુર્ગમાંથી બહાર આવી રાણાજીને દડવત પ્રણામ કર્યા અને હાથમાટે પ્રાર્થના કરી અબાજીની આશા પૂર્ણ થઇ અને તે મેવાડનો કર્તાદર્તા થઇને સુખપૂર્વક કાળક્રમણ કરવા લાગ્યો.

આ પ્રકારે કપટ અને પ્રપચનો દાવ ખેતી અબાજી આઠ વર્ષપર્યંત મેવાડમા રહ્યો આ આઠ વર્ષના અરસામા તેણે એટલું બધું દ્રવ્ય એકત્રિત કરી લીધું કે તે દ્રવ્યદ્વારા તે ભારતવર્ષનો એક સુપ્રસિદ્ધ શાહુકાર ગણાયો. મેવાડની જગીનનું મહેસુલ પચાવી જઇને તેણે ૧૨૦૦૦૦૦ રૂપિયાનો સમય કર્યો હતો પરંતુ તે મેવાડમા રહ્યો તેથી તે દેશમા પ્રવર્તેલી સર્વ અરાજકતા દૂર થઇ ગઇ હતી. મેવાડ-રાજ્યનું આ કાષ્ટ એણે કલ્યાણ કહેવાય નહિ દીર્ઘકાળથી જે શાતિ મેવાડમાંથી વિદાય થઇ ગઇ હતી, તેણે હવે પુનઃ દર્શન દઇને તે દેશને શાતિ કર્યો દીર્ઘકાળ પછી મેવાડના લોકો શાતિમુખ મોત્ત કરી અબાજીને આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા. સિધિઆએ અબાજીને કેટલાક કામો સોંપ્યા હતા, જેનો નિર્દેશ નીચે કરવામા આવે છે —

(૧) રાણાને તેનો સપૂર્ણ અધિકાર પુનઃ અર્પણ કરવો અને વિદ્રોહી ચલાવતો તથા પગારદાર સિધીશેકે ની સન જમીન જમ કરી રાણાજીને આપી દેવી

(૨) રત્નસિંહને કમનમેરથી દૂર કરવો

(૩) મારવાડના રાજ પાસેથી ગદવાડ(ગોદાર)પ્રાંતનો પુનરુદ્ધાર કરવો

(૪) ખૂડીના રાજકુમારે અરિસિંહનો વધ કર્યો તેથી જે વિપ્રદ ઉત્પન્ન થયો છે, તેનું નિવારણ કરવું

જે વીસ લાખ રૂપિયા સિધિઆને આપવામા આવ્યા હતા, તેને ક્યા ક્યા પ્રગણામાંથી કેવી રીતે

કાર કર્યો હતો. અહીં આ આજ ખડગીવિષે નિર્દેશ છે

૧ દરિયુમા અબાજીની જે સપાત હતી તે દ્વારાજ સિધિઆને સર્વ રૂપિયા મળ્યા હતા અબાજીએ પોતાના કારમાંથી ૬૫૩૯૫૩ રૂ.ની જે હતી તેથી અને તેથી સિધિઆને રૂપિયા મળ્યા હતા

૨ ઉપર્યુક્ત બાર લાખ રૂપિયા નવેની વિચન પ્રમાણે એકઠા કરવામા આવ્યા હતા

સહગર સ્થાનમાંથી	૩	૩૦૦૦૦૦
દેવગઢ	"	૩૦૦૦૦૦
સિંગિનગઢ	"	૨૦૦૦૦૦
કુશીતપ	"	૧૦૦૦૦૦
નમાઇ	"	૨૦૦૦૦૦
કોરાવાડ	"	૧૦૦૦૦૦

એક કરના તેન એક પત્રક અબાજીએ બનાવ્યું અને તે પ્રમાણે તે કાર્ય કરવા વાગ્યો. ચ દાવતોની નગીરમાથી ૧૨૦૦૦૦૦ રૂપિયા અને શેષ ૮૦૦૦૦૦ રૂપિયા શમ્તાવતોની નગીરમાથી તેણે વસુન મ્યાં વળી ગણાજીએ પ્રતિષ્ઠાપત્રક અબાજીને જણાવ્યું હતું કે બીજા કામે ચવાથી તમને મેનાનો ખર્ચ આવી, પાઠિતોષિકતરિ રૂપિયા સાથે લાખ આપવામા આવશે ખોટા હજાર રતનમિદને બે વર્ષની અવધિમા કમનમેરથી દૂર કરવામા આવ્યો વિદોદી રાજાવતસગદાગના અધિકારમાથી જિદાગપુર અને ઈતર મદારાના હાથમાથી પણ રાજબલિ મુકત કરવામા આવી. આ મર્ચો સિદ્ધ થવાથી મેવાડને થણો ફાયદો થયો એ વાત સાચી, પરંતુ બીજા કેટલાક મોગ કામે કરવાના હતા તેના મબધમા અબાજીએ શુ કર્યું? મેવાડગાળ્યના મુકુન્દસ્વરૂપ મદવાડપ્રાતનો પુનરુદ્ધાર ખૂદી અને મેવાડની વચ્ચે ને વિગ્રહ ચાવતો હતો તેનુ દમન અને મદારાટ્ટીયેકોઝોએ દમાવેલી ભૂમિનો પુનરુદ્ધાર-આ ત્રણ મદદકારોના મબધમા અબાજીએ શુ કર્યું? પ્રથમ તેણે મેવાડના હિતના જે કાંયો કયાં હતા તેથી લોટોના હુદયમા જે આશા ઉત્પલ થઇ હતી તે શુ તેણે પૂર્ણ કરી હતી? પ્રભુતાને સ્વાદ ચાખતાની માથેજ અબાજી અલત સ્વાધિપરાયણ થઇ ગયો અને ઉપર્યુકત ત્રણ મદદકારોં કયાં વિનાજ તે મેવાડનો મુમે-દાર બની બેઠો. દૂર વિગ્રહ કેટલા કાળસુધી પવિત્ર અને નિષ્પાપ પહી ચકરો? થોડો સમય વ્યતીત થતા ઉકત કર અને સ્વાધિપરાયણ મદારાટ્ટીએ પોતાની ભયંકર મૂર્તિ ધારણ કરી અને તે મેવાડના શત્રુ એાની સાથે મગી ગયો પરંતુ રાજપૂતો કદિ પણ કૃતજ્ઞતાને તિનાજવિ આપતા નથી એ કે પ્રપચી અને સ્વાધિપ અમાજીએ કરારપત્ર પ્રમાણે કાર્ય ન કર્યું, એ કે નેણે મેવાડનુ પુષ્કળ દબ પચાવી પાડયુ, તથાપિ જે થોડો ઉપકાર તેનાદ્વારા મેવાડપર થયો તેને રાજપૂતો કદિ પણ વિસરી ગયા નહિ બ્યાસુધી અબાજી મેવાડનુ હિત માવતો હતો લાસુધી મેવાડવાસીઓ હુદયપૂર્વક તેને પજતા હતા જ્યારે ચ દાવતોને રાજસભામા તેમના પૂર્વોધિકાર પ્રાપ્ત થયા સારે શિવદામ અને સતીદાસના જાવની સીમા રહી નહિ પોતાના બાતા સોમજીના શોચનીય વધતુ સ્મરણ થતા અને ચ દાવતોને જીવામા આવતા, તેમના અગ ભયધી કે પી ઉમ્તા હતા આ ચ દાવતો અમારી વિરુદ્ધ કાઇ કપટજન્ય રચતા દશે, એવા તેમને સદેહ ઉત્પન થયો તેઓ અમને પણ સોમજીની પેઠે મારી નાખવાની યુક્તિ ગચતા દશે એવા તેમને ભય પેદા થયો આ ચિતાથી તેઓ એટલા બધા બ્રાહ્મણ થયા કે અતે તેમણે અબાજીની પામે મેનાની મદાય માગી વળી તેમણે તેને એમ પણ જણાવ્યું કે મેવાડમા એક મદાયક મેના મના રહેવી જોઇએ ઉકતઉભય પ્રાતાઓ સારી પેઠે જાણના હતા કે અબાજીની મદાયવિના ગણા પોતે પણ મેનાનો અધિકાર મુરક્ષિત રાખી શકશે નહિ આથી તેમણે અબાજીની પામે મેનાની મદાય માગી હતી અમાજી આ પ્રબધ કરવાને ચીદ્ર સમ્મત થયો તેની મેનાના નિર્વાહને માટે આ લાખ રૂપિયાની ઉપજની કેટલીક નગીરો આપવામા આવી, પરંતુ મેવાડનુ અનિષ્ટ થવાનુ હતું તેથી મદાગણા અને મ લીના કેના કેાઇ પણ ઉપાયો સંકેત થયા નહિ તેમના સર્વ પ્રયત્નો વિરૂદ્ધ થયા ગણાજી એજ આમની રક્ષા કરતા કે તતજ બીજા ભાગમા પુકસાન થતું એક પ્રાસુ તગતુ તો બીજું પાસ્ટ દૂબતુ દવે મેવાડમા શાંતિ દૃષ્ટિગાયર થઇ નહિ ચારે તરફ અસંતોષ, અપ્રમનના અને હાદાકાગેના ધ્વનિ સલજાવા લાગ્યો ગાળ્યની ઉપજ કોણ જાણે આ અર્ચાઇ જતી હતી? શીઘ્ર ખજાનો ખાની ચર્ષ ગયો ગણાજી એટલા બધા ધનહીન થઈ ગયા કે તેને સવત ૧૮૫૧ મા જ્યહરના રાજકુમાગની સાથે પોતાની બગીચોનો વિવાદ કરવાને માટે મદારાટ્ટીયમેનાવતિની પામેથી પાચ લાખ રૂપિયા ઉછીના લેવા પચ્ચ હતા એ અગાળ વધ વ્યતીત થઇ ગયા પછી બીજે વર્ષે મેવાડમા જે ત્રણ વડનાઓ બની તેનુ અને વર્ણન કરતુ ઉચિત છે આ વર્ષમા ગજમતાનો પરગેવાસ થયો, મદારાજીને રાજકુમાગની પ્રાપ્તિ થઇ અને ઉદયમાગરમા મદા ગેવ આવી આ રેનથી મેવાડને અલત હાનિ પટોચી હતી આ ધનના બનવાથી મેવાડની દુર્દશા ચારગણી વધીગઇ હતી આ મદા ગેવ આવવાથી નગરનો ઝીન્ને ભાગ દૂખી ગયો આ વખતે મેવાડમા એક એવી અધ્ધા દેવાઇ કે મદારાજીજીએ પાવતીજીનો એક નવા ઉત્સવ સ્થાપન કયો છે તેથી ચતુર્થજીદેવીએ કોધિત

૧ સિધીએની પાસેથી રાજપુર લયા રાજનગર, પુરાવતોની પાસેથી ગુવા અને ચારમાલા, સરગરસિદની પાસેથી હમીરનદ અને સાહુઆસરદની પાસેથી દુરગુબારિઓ, ચારલા પ્રયણનો ઉદ્ધાર કરવામા ન ગેાદનો.
૨ આ મદોસવ બાદવા માસના મુકસપણમા ઉત્તવમામા આવે છે

ચાલે આ ઉપાત દેવાઓ છે આ અરવાચ કાઈ સલ દો વા ન હો; પરંતુ ઉગ્ર વર્ષમાં મેવાગ્વાસી-
ઓની અતિ ભય કરે કુદૃષ્ટા ચક્ર હતી

અબાહનુ ભાગ્યાકાર ધીમે ધીમે વધારે અન્ધ ચતુ મુખ મવન ૧૮૫૧ મા મિધિઆએ તેને
પોતાના ઉત્તરદિશ્વરના પ્રતિનિધિતરિકે નિયત કર્યો અબાહનુ આ પદ પ્રાપ્ત થયુ કે તત્કાલ તેણે
મણિરાપત નામના એ મહાદાસીયને મેવાગ્વા પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે નિયુક્ત કરી ત્યાંથી વિદાય લઈને
નવાઈમિદ અને ધીમાઈ મહેતા નામના રાજાના મે કર્મચારીઓ દ્વારા આ ઉપર કર્મચારીઓ મણિ-
રાપત તથા મળી ગયા આ ત્રણે જણે મળે તે પોતાની અધિકારીની પ્રતિપક્ષીએવા કરોઝ અન્ધાચાર કર્યા કે
તેથી પ્રાપ્ત પાછ પાછ પોમરના વાઘી તેમણે પ્રજામાં દાસ્યુ છુત્તમ કરીને મેવાગ્વા સર્વ દન ચૂકી લીધું
નિમ્પાયે અબાહનુ મણિરાપતને પદન્યુન કયે અને તેના પત્ન્ય નુપ્રસિદ્ધ નામદને નીમો રામચંદ્ર
અબાહનુ પ્રતિનિધિ થયો તે પછી, પરંતુ કાઠાએ પણ તેની આજ્ઞાને માન આપ્યું નહિ આથી મળ્ય-
મા પુન વકાઈટ દા ઉત્પન્ન થયા અને મર્વત્ર અરાજકતા પ્રમતી મહી લોકોના જાનમાન સકટમાં
આવી પડ્યા મર્વ દવાના મુખ્યા પોતાપોતને દેશ મદ્ય કઠવાને માટે મહા ઉપદ્રવ કઠવા વાગ્યા
અસાધ્ય ઉપ વ અને વિપત્તિઓ અગતીને મેવાગ્વામિને સ્વચાનવત્ જનાવી મૂકી અને એક
ઉત્તમ અધિ મારી મારા ગાદિના અને મિ ગીરોડો અબાહિત નીતે આવી જેમ દાવે તેમ રાજપૂત
લોકોની સમજન સપતિ વૃદ્ધિ રાખ્યા અને મહા ભય ઉપજવવા વાગ્યા આ સમયે મહાદ વેગોએ
પોતાના ગોત્રપતિ નાના પવિત્ર મતને આનાદર કરી કુદ મિધિઓની માથે નથ થ્યો અને તેમની
સલાયથી મેવાગ્વા તેઓ જેમ દાવે તેમ પૂજાર કઠવા લાગ્યા આ રીતેનું દમન કરવું અસંભવિત ગણી
મહાનણ્યે આજ્ઞા કરાવી દીધી કે એ લોકોના ભગ્નિશ જપન કરો લેવી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતા ગાજમેનાએ
કોરાવાડને પાતાના અધિકારમાં લઈ વધુ અને સત્તુ બગકોટપર તેપોલમારી દીધી આવી રિયનિ લેખ સિધી
લોકો આગુત્રાસદહારનો ત્યાગ કરી દરગઢ તરફ નામ આથી ચદારતો ઉપર ભારે રિપતિ આવી પડી
વિપત્તિમાંથી મુક્ત થવાનો કાઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ તેમના અધ્યક્ષ અબિનસિદ્ધે અબાહનુ પાસે
એ દવ મેવોરો અને તેના સાથે કહેવરાયુ કે જો તમે જમને મદાય કરો તો અમે તમને દદ
લાખ રૂપિયા આપીશું લાભ મરોરો અ પ્રોજનને નિન જનિઆપી રાકો નહિ તે આ વાવચમ
કસાયો દન લાખ રૂપિયાને માત્ર તેણે પાતાના પ્રતિનિધિ ગયચદને મેવાગ્વા છોડી જવાની આજ્ઞા કરી
અને શિવરાત્ર તથા સતીદામના પદ છીનવી વધ તે ચદાવતોને સદાય કરવાને તત્પર થયો સવત ૧૮૫૩
(ઈ. સં ૧૮૮૭) તેની સલાયથી સાગુઆમરદાને રાજસભામાં પૂર્વના જેવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ અમજ
રમદેનાને દિવાન બનાવ્યો અને પછી તેણે પેતના વિરોધી રાજાવાનસદહાર ઉપર આક્રમણ કર્યું ઉભય

જોમાના પડેલો રજસ કર્મલ દો ના સમયમાં રજપુતાર જવાનસિદ્ધને માર્દર કોરેરી હતો કનલ
દો જા વિ છે કે ' તેનામાં લેસ પલુ પિલા કિલા બુજિ નદોલી ન્યારે દુ ઉવયુરમા આ પો વરે તેને બપુ
મીનાઈ મહેતા પલુ તાલકના એક મત્રી દંતા આ શ્રીમત્રી મહામયથી હોવા છતાં પણ અને ઉત્તરાહી અને સબ
દના જા કોરેરાના રામથી મુખ્ય પાગ્યા હતા

ર કનલ દોડ ન્યારે ઉવયુરમા ગરા તે સમયે અમજ મહેતા રાજાઓ રિયન હતો કનલ દોડ જણાવે
છે કે- ' અમજ મહેતા પ્રમદે રિદનની પદોને લાપા ન હોતો તે સમયે સજ્જતિવ તરા મર્મ-
પર વાપુ પાનેલી જુ મરા ની દિવાનગરીથી દર થય તેજ સમયથી મેવાગ્વા પ્રતિકાપર આમાન થયો છે મત્રી
નિદારીતાસ પાદોવીના વસોતેની સદીવાળા તેમના અન્ધ લેખે કર્મલ દોને મળ્યા હતા આ લેખે મા મેવ
ના ભૂત અને વતમાન મળતુ નિત્ર અથી મનોહરનાથી નાલેખવામાં આતુ છે કે અમે પણ તેમાના રેટાક
લેખોને બાવાઈ અમારા પાક જણુનેની નળુને નાટ અને આપવાની આગુણ તોડી રાવત નથી

અર્થે મેવાગ્વા અનેક વિશ્વદો અને કલદે થઈ લા દના તે સમયે પાચોવ એ ના ધાવમાંથી મત્રીપદ જગુ
રજુ વિમદ વરના સરદારોમાં જેની કલ વધી તે પોતાના પજન મત્રી બનાવના આ મત્રીઓમાં મહેતા,
દો, અને રાજાના દુષપાઈ વિરોધ પ્રમિદ થવા મત્રુ નજવાને મત્રીઓના એ લખપો વલુવા છે, તેજ રાજાએ
મિયિન પત્ર લખ્ય આપ્યું નહિ આથી મેવાગ્વી કુદૃષ્ટા દિનમિત્તિન વત્રી મદ પાનોવીએ એ અનેક પવા રાજા
અને અમજ મહેતાને લખ્યા હતા આ સમયે પોરે રવદેશનુરામના પવિત્ર લાવથી પરિભ્રમ્ દના આ પવા

પરોવચ્ચે દારુણ યુદ્ધ થયું ચંદાનનેએ અબાજની સદાપથી સકતાવતોને પગજિત કર્યો અને તેમની હીથા તથા સાયમારી આ બે બગીચાઓની ૬૪ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી તેને અબાજની છાતીપર મૂક્યા

વાચરાથી મેવાડની ભૂત અને વર્તમાન દશા સારી રીતે અવગત થાય છે સવત ૧૮૫૩ (ઈસ ૧૭૮૭) મા અમૃતરાવ નામના એક પાચોલીએ દેરાણ અમ ગળ થયું અમલવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેણે રાણાના મનુષ્યનીય ચ દાવતો અને રાખાવતોને દુર ધીને મેવાડની સીમા બહાર રહેતા મેવાડીસંદોને મત્રીપદ પર નિમુખ રાનેર પ્રસ્તાવ કર્યો હતો તેણે મથન થયે આ પ્રમાણે વર્ણવેા હતા

“ દિસા, દેવ અને કુસપથી દેરાની પાચમાલી યાય છે તુકલેકાના આગમનની સાથે મેવાડમા આ દેરા આગેા હતો, પરંતુ એક વખતમા રાણા, મત્રી અને સરદારોના હુલ્લે એક થવાથી આ દેરા નિરન થઈ ગયો હતો રાણા જયસિંહના સમયમા આ દેરા પુન બળી આ તે પરંતુ તેમના પુત્ર અમર-સિંહે તેને અદાવત કર્યો તેમણે અસાધિત દુર કરી જ્વામ પ્રકારે રાજ્યનાજી ચવાથી સારી રીતે પ્રત્યાપન કરી રાજ્યની ઉત્તિ કરી તેમણે એવ મણસોને લાયક પદ પર નિમુખ કર્યો હતા પરંતુ રાણે સમાસિદે થદા વતોનુ ર મપુર મગણુ થઈ લીનુ આથી મેવા ની એક પ્રધાન પાખ તુની નર મત્રી જિહાડીદાસના પુત્ર આત્મ દત્તયા કરી મયા મેવાડપર બમારી વિપતિએ આવી પડી બાછગારે મેવાડપર આક્રમણ કરી જયપુરને ઉપદ્રવ થયો, ગામહવમા પરાજય થયો તમા અપાર ધનનો અલ યો આ સર્વ પ્રણેથી રાજ્યમા અત્યંત અસાધિ પ્રસારી ગઈ જગતસિંહના સમયમા પાચોલીઓની સાથે રાણાના ધાવભઈએ એ શત્રુતા કરી હતી તેથી દેશ-વિદેશમા તેમનુ સન્માન નહ થઈ ગયું આથી સર્વ લોખી ચોતે પોતાનેજ માનવા લાગ્યા મેવાડના રાજ્યમા મદને પછુ મુખની પ્રાપ્તિ થતી નહોતી જગતસિંહનો પુત્ર મલાપસિંહ પોતાના પિતાની સાથે શત્રુતા કરવા લાગ્યો તેના દુરાવરથી રવામ, સોલંકી અને ખીલ સરદાર પછુ માર્યો ગયા આથી રાણાજીને અત્યંત કષ્ઠ થયું આ સમયથી સરદારોની નજમિ લય પામવા લાગી, તેમના હુલ્લે માગ્યો ક્રોની મત્રીમાથી કલકિત થવા, તો પછી તેમનો વિશ્વ સશી રીતે થઈ રકે પ્રતાપસિંહનો અભિષેક થતાં વખતે મહારાજ નાદત્તએ દુરાગ્રાથ લાગણુ કરી પોતાના કુટખીઆને થદા સકટમા નાખ્યા આથી રોનુના, સરેહ, હા, કપટ, વિશ્વાસઘાત દિવાદિ દુરાચાર બા- તરફ ફલાઈ ગયા જે વખતે અમરચદના સાદસિંહ આચરો પાચોલીમા પરાપર વિશ્વક ફેલાયો અને જ્યારે દેમા લોકોની સાથે અમરચદને પ્રભાવ વેર થયું ત્યારે મેવાડને ચારે તરફથી વિપતિઓએ ઘેરી લીધું આ વિપતિઓએ તેમા જા પછુ મદના નેરો ખુલ્યા નહિ કાઈએ પછુ આ વિપતિઓને નિવૃત્ત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો નહિ હાઈકપરાથી મેવાડની અત્યંત પાચમાથી થઈ પાછાથી જુમાપસિંહ અને સકતાવતોની વચ્ચે અધિકાર સબા જે ઝડપે થયો તેથી મેવાડની દુર્દશા ધાત્રીજ વધી ગઈ અદાગા નાથજીને બચાવક વા અને દેવગઢના રામ જસવતસિંહનો તેની સાથેના વેરલાવ, નામચારી રાણા ર નસિંહનો મેવાડના સિદ્ધાસપરનેા દાવો અને બાકા રાજ્યનો બીરાણુ દિવાર દિવાદિ પદનાથી મેવાડની થણી પાચમાલી થઈ વળી મહારાણાએ લોગવિથાસમા નિમમ્ન થઈ ર જમય પગની દેખાજી હોડી દીધી, તેથી પછુ થણે અનથ થયો તદુપરાંત મહારાણાના ધાવ-ભાઈઆમ પ્રપચ રની રાજ્યમા એવા અનર્થનુ બીજા દોષુ કે તેમાથી મેવાડ પુન કદિ પછુ મુકા થઈ શક્યુ નહિ સવત ૧૮૨૫ મા મૂલીના રાજના વિશ્વાસઘાતથી રાણા માયા ગયા ત્યારથી સર્વ માણસો પોતા ને એવા સમજવા લાગ્યા બાવક હમીરસિંહને કાઈએ મઈ વિસાતમા ગરુથા નહિ દુષ્ટોના અત્યાચારથી રાજ્યમા રાજ-શીને પદાધીનુજા તસા નહિ હમીરસિંહના બીમસિંહે સાનુક્રાસરદાર ભીમસિંહ તથા તેમના બધુ અણુનજીની સલાહથી વિદેશીસેનાને પ્રમાર આવી રાખી છે સુ આથી પ્રથમાના સર્વ અનર્થો દટ થતા નથી ર સ્વય મહારાણા તથા શ્રીબાઈજીરાજ (પાચમાવા) વિદેશી અને દક્ષિણીઓને વિશ્વાસ રીને રાજ્યના રામમા શુદ્ધિ કર છે વળી કોનાવનુ વિપ રાજકાચમા લાખનુ નથી હવે શુ કરુ ? હજી પછુ ઉપાય છે આવો, આપણે એકપ્રાણુ થઈ મત્રીનુ યથાથર્થ મર્થ કરીએ તેમ કરવાથી આપણને વિજય મળશે ને વિલય નહિ મળે તો આ વતો રોજ રોમાઈ તો અવરજ જરો, પરંતુ ને હમણા પછુ લડ નહિ આપવામા આવે તો પગી આ રોજની નિરતિ મનુષ્યના સામર્થ્યની બહાર સમજાશે આ દક્ષિણીઓએ એ પ્રકરનેા ધાવ છે આવો, એનેા દિસાજી મત્રી હાથ ધારને બેસીશુ હાલ રાજ્યમા અરે તમ્ સિધીઓને આડળ ચાવી તસા છે મે સર્વ ખાખતોનુ અવરોડન કયું છે અને તે મારી જુદી અનુચાર જણાવુ છે ને એમા મઈ દોષ થયો દોષ તો રામા કરસો આવો, આપણે ભાવીનુ અવરોડન થીને સરદારો સામતો, મત્રીઓ સગાસદો એ સર્વને એમાના થવાની જરો છે આપણે એકસરથે થઈશું તો રાજ્યનુ મગજ થશે અને તેથી સર્વનુ મગજ થશે પરંતુ વિચાર કરીને એકો તો બનેને જણાવો કે આ કાચ કાઈ સાધારણ નથી ને દેરાને લાણુ પડેડો રાજ દુર નહિ થાય તો આપણા સર્વની દુર્દશા થશે ”

એક સમયે જે મહારાષ્ટ્રીયવીરના બાહુમયથી રાજસ્થાનની સમસ્ત જમિ કપાયમાન થઇ ગઇ હતી, જેના લોભાગ્રિમા મેવાડજમિ બળીને ભસ્મીભૂત થઇ ગઇ હતી, તે માધોજીસિંધિયા પરલોકવાસી થયો તેની અનુષ્ઠ દુરાકાંક્ષા તેની સાથેજ લય પામી રત્નોના રશ્મિથી જેને સંતોષ થયો નહોતો, તે આજે નમ દશામા અનંતધામમા ચાલ્યો ગયો જે મસ્તક કોઇની પણ આગળ અનન્ય થયુ નહોતુ, નેને આજે ચિતામા ભસ્મીભૂત થયુ પડ્યુ અહો ! આવા દરજો નિત્ય જેવામા આવવા છતા પણ મોહાદય મનુષ્યોના જ્ઞાનનેરો ખુનતા નથી, એ કેવી આશ્ચર્યકારક વાત છે ! આવા દરજો જેવા છતા પણ મનુષ્યો પરદિસા, પર્વતિ, વિરપ, શિશ્યાસવાત અને કૃતક્રતાને તિનાજ્યિ આપતા નથી ! મનુષ્યનુ જ્ઞાન દાહ-અગુર છે કાળજી સાગરમા તે એક મૃદુ પરપોટાસમાન છે તે પળભર દષ્ટિગચ્છર થઇને પડી કોણ જાણે કયા વિષય પામી જાય છે જે આ અદ્યકાળમા કાઇ સત્કાર્ય ન કરી શકાય, તોપડીમનુષ્યના જ્ઞાનની સાધકતાજ શું ? એમ તો પશુઓ પણ પોતાનું ઉદર તો ભરે છે, તો પડી મનુષ્ય અને પશુમા અંતર શો ? માધોજીસિંધિયા પોતાના સૌભાગ્યથી અતિ વિરાળ રાજ્યને રનામી થયો હતો તેનું સામર્થ્ય અતિ પ્રચંડ હતુ, પરંતુ જનની જન્મજમિ ઉપર તેણે શો ઉપકાર ગયો ? જેને તે પોતાના અસીમ જ્ઞાનને પોતાના પ્રચંડ સામર્થ્યને સત્કાર્યમા ઉપભોગ કરત તો ભારતનાંની કુખરૂપી નિશા નિષ્પત્ત થઇને શીઘ્રજ આત્મય પ્રજાતાને ઉલ્લસાન જે તે સત્કાર્ય કરત તો તે મહારાષ્ટ્રીયવીરનું નામ પણ સંદેશલકતોની પવિત્ર નામાવલીમા ગણાત પ્રાત કાળમા તેના નામનુ પણ સ્મરણ થાત, પરંતુ તે મોહાદય રૂતો આથી મિથ્યા ગર્વથી ઉન્નત થઇને તેણે ગૌરવના માર્ગમા કટક નાખ્યા અને પોતાની અભાગિની જન્મજમિને દુષ્પ્રતા નિમિરમય દૂષમા રૂપાની દીધી તેણે લોભને વશ થઇ જે અગણિત ભારતસતાનોનો નાશ કયો હતો, તેથી શ ભારતનાંનું કિચિત્ પણ રિત થયુ હતુ ? તેણે રાણે કાણે ભારતનાસીઓના ધૂણાવાન થઇ પોતાનુ જ્ઞાન વ્યતીત કર્યું અને અંતે સાનુતાપ સસારમાથી વિશય વીધી તેના મૃત્યુ-સમયે તેના કુટુંબીજનોસિવાય કોઇની પણ આખમાથી તેને મારે અજ્ઞાનુ એક મિત્રુ પણ નીકળ્યુ નહોતુ તેને અનંત કાળના વિરાટ સ્વરૂપમા સમાવિષ્ટ થઇ જવાને દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, પરંતુ આજર્થ્યત પણ ભારતનાસીઓ તેના નામપર સંવસથ ધિક્કાર આપે છે રાજસ્થાનને જે ભય કર દીનાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ તેના કારણે તેનો અભ્યાસ પ્રચંડ લોભ અને તીવ્રજુ ગ્રુપમ એ હતા આ સ્મરણજમિની અગણિત ચિતાઓમાથી પ્રકૃતિને કલ્યાણમય સ્વરે દુ મોહગર કાઢી તેના પેશાચિક

બીજે પત્ર આ પ્રમાણુ છે —

“દેશમા જે રોગનો ઉદ્ભવ થયો છે તે અસાધ્ય નથી, પરંતુ તેની યથાર્થ ચિકિત્સા કરી જોઈએ અમર શિલે દેશનુ આરોગ્ય નજીકી ન્યાયપુર રર સાસન ચલાવ્યુ હતુ સમાપ્તિહતા સમયમા એ રોગનુ આચારનુ થયુ જગતસિંહના સમયમા એનુ બીજોરોપય થયુ પ્રતાપસિંહના સમયમા તેને અકુર કુરો રાજસિંહના સમયમા તેને ફળ આપ્યુ રામા ઉરસીના સમયમા તે ફળ પાક્યુ હમીરના સમયમા તે ફળને વડે વી આપનામા ગાણુ અને સર્વ જાલને તેને ઘોડો દાડો લા ! પ્રાપ્ત થયો તમા રાજા લીમસિંહે તે ફળ પેઇ ભરીને ખાધુ આપ રોના ગુરુદેવ, સ્વાર્થ નથ સર્વ જા ! આ છે જે આ પ હને આગિત નહિ કરા તે આ નત કં બં ૧૨૩ ૪ રો દેસવેરામા સ્વેનદાર લોકો આપણી ધૂમા કરો માલ અ નય કરો નહિ અ વચનુ રોરન કરાથી ધર્મની સાથે રાજ્ય પણ આપના હાયમાથી ચાલ્યુ જયે રાજનામી સદાને મદદ આ ને હોશી જરો ”

બીજે પત્ર આ પ્રમાણુ છે —

“રાજ્યનો અમલ મહોતાપાયે,

દુનુ દતી થઇ જાય તો તેમા કાઈ ન્યૂનાકિતા નથી અદ્યન મનુષ્ય દીક્ષથી માખમ કરી રહે છે માખજુ કાઠો ઇસને ફેરી દેવામા આવે તો કાઈ દાનિ થતી નથી પરંતુ જે દુર દેશમા પડે જાય તો તેને શુદ્ધ કરવાને માટે વિશેષ ધુદ્ધી જરૂર પડે છે મેઘાજી શુદ્ધ દુષની ઉપર વિરશીરો રામા દેવાસમાન જાણે છે, માટે માલાખજુ કરીને પશુ આ કંચ કમસિમાને દુર કરી જોઈએ પડેરાઓનો વિશાસ કરવાથી દેશને નાશ થયો ચર્મના વિમલ પ્રાસને મૂખીને “ચદ્રજ્યોતિ” ને મંડળ કરાથીરો લાખે ! (રાજપૂત લેખ એક પ્રમાણના નીલચળ) પ્રકાશને “ચદ્રજ્યોતિ” કહે છે, વાસ્તવમા એનો ખરો નામ ચંદ્રપ્રકાશ થાય છે) જે લોકો પાખમાથી કબુતર ઉત્પન્ન કરાવત કહે છે, તેમની વચને કહિ પશુ વિશાસ કરશે નહિ. દેસવિદેશમા એવી વાત ચાલે છે કે મેઘાદમા કાઈપશુ અગુર પુરુષ નહો મેવાડના સ્વેત વરણી મરિને આ કાંસા રાણુ જાય નયો.”

કાપેનું વૃત્તાત જગતને સહજાની ગદી છે

માધોલસિંધ્યાનું સ્તુત્ય થયા પછી તેનો ભરીને દોનતરાવ બનપૂર્વ સિદ્ધાસનપર અધિષ્ટિત થયો આ વખતે માધોલનો કુમાર ત્રીગ વધને દતો તેથી દોનતરાવે સુગમતાથી પોતાના કાન્તુ મિત્રાચન પોતાના અધિકારમાં ધીરુ સિદ્ધામનારક થતાની સાથેજ તેણે માધોલની વિધવા પત્નીઓની સાથે ઘોર વિગ્રહ આરંભ્યો વળી તેણે શેણુવીસરદારોનો વધ કરી મહાપાપ કર્યું આ સમયે મિથિઆ ના વર્તન ઉપરજ મેવાની ઉન્નતિ વા અનનતિ નિર્ભર હતી મગ્ધુ કે સિધિઆના પ્રતિનિધિ અબાજ ના હાથમાં આ વખતે મેવાડનું લાગ્યથક હતું માધોલનો પુત્ર સમીગ અવસ્થામાં હોવાથી અબાજને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ઉત્તમ સધિ પામી થઈ, પરંતુ તેની મમતા સુગમતાથી સિદ્ધ થઈ નહિ કરણ કે અનેક પગકંમી અને બળવાન માણસોએ તેના માર્ગમાં ડાંગ નાખ્યા હતા આ માણસોમાં માધોલની વિધવા સ્ત્રીઓ લખવા દાદા ખીચીના દાંકો દુર્જનસાન અને દતિયાના ગંગ હતા પાછા ત્રણે જણે માધોલની વિધવા પત્નીઓનો પક્ષ મહણુ કરી પ્રાણાતસુધી તેના શત્રુની સામે લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રથમ તો મેવામાંથી અબાજનું આધિપત્ય નષ્ટ કરવાને માટે લખવા દાદાએ મેવાડના ગણપર એક ગુપ્ત પત્ર મોકલ્યો અને તેમને જણાવ્યું કે - 'આપ અબાજની વાત કિચિત્ પણ લક્ષમાં લીધા વિના એના પક્ષના માણસોને રાજસભામાંથી દૂર રાજી " પૂર્વે " જે શેણુવીસરદારોનો નિદેશ થવામાં આ શે છે, તે સર્વ લખવા દાદાના પક્ષના હતા મેવાડમાં તેમની ધણી ભૂમિ હતી લખના દાદાને પોતાના પ્રતિપક્ષી થયેતો જોઈને તગતજ અબાજએ પોતાના પ્રતિનિધિ ગણેશપતને લખી જણાવ્યું કે શેણુવીસરદારોની સર્વ ભૂમિ છીનવી લેશે આ આજ્ઞા મળતાજ ગણેશપતે રાણાના મંત્રીઓ અને સામંતોને યોનાવીને તેમની સાથે આ મળધે મસનત કરી રાણાના સામંતોએ તથા મંત્રીઓએ બહા થી નો ગણેશપતની હાથ દા મેળવી પરંતુ યુદ્ધ રીતે તેની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન ગ્યવા માડ્યો તેમણે યુદ્ધ રીતે શેણુવીસ દારોને આ દમ્પિત પટોઆડી અને તેમને જણાવ્યું કે - 'જો આપ લોકો મેનાસહિત જાવડમાં જઈ ગણેશપતપર આક્રમણ કરો તો જામે આપને સહાય કરવાને તૈયાર છીએ ' આમમાચાજ મળતાજ શેણુવીસરદારોએ મેનાસહિત યુદ્ધ કરી આ તગ્ત ગણેશપતે તેમનો પ્રયત્ન ધ્યર્થ કરવાને માટે પોતાની વિશાળ સેના સંજોગ કરી અને તેણે પણ જાવડ તરફ દૈય કરવા માઢી સાના નામના સ્થાન આગળ ઉભય દેનો સામમાંએ ખડા થઈ ગયા યુદ્ધ થવા લાગ્યું ગણેશપત પરાજિત થયો અને તેની મેના પુજામિમાંથી ાસી ગઈ તેની પુષ્કળ તોષો અને બહુકો વિજયી શેણુવી-ઓને હસ્તગત થઈ હવે ચદાવતોડાએ ગણેશપતને સહાય કરવાનું વચન આપી તેને પુન ઉત્તેજિત થયો આથી તે પોતાની ઊન્નભિન્ન થઈ ગયી મેનાને પુન એન્નિત કરવા નાચ્યો અને દુર્ભાગ થી નહીની ગતિ રાખવાને માટે તે પુન સમગ્રભૂમિમાં નાચ્યો ચદાવતોની ઉપર બરોએ રાખીને તે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો હતો પરંતુ તેને ચદાવતોએ સહાય કરી નહિ પ્રયત્ન ચદાવતોએ તેને હ્યો સહાય ગ્યવાન તો દૂર ગ્યું પરંતુ ઉત્કા તેઓ તેની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવા લાગ્યા ગણેશપત બીજ વાર દારોને હમીરગમાં નાસીને ભગઈ બેઠો ચદાવતોએ તેના શત્રુ ઓની સાથે મળી પદર દગ્ગર સૈનિકોની સાથે હમીરગદપર ધરો ધાચ્યો આ ભયકર વિપત્તિમાંથી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે તેજસ્વી ગણેશપતે પરમ માહત્ત અને બીજણુ પરાક્રમસહિત પોતાના શત્રુઓની સામે નવ વખત યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ તેને સર્વ પરિશ્રમ વિગ્રહ ગયો હમીરગદના ગણા ધીરજસિદ્ધના જે પુત્રા પણ આ ભયમ્ સંગ્રામમાં માર્યા ગયા હતા અબાજએ આ મહાવિપત્તિમાંથી ગણેશપતને ઘોડાજ વખતમાં છોડાચ્યો સુમેદારે તેને સકટમાં ફસાડેને જોઈ યુનાજરાવ મ્દમ નામના એક સેનાપતિને ઘોડા ઘોડેચાગેની સાથે મોકલી આપ્યો આ લોકોની સહાયથી તે વિપત્તિમાંથી મુકત થયો અને અન્નમે તરફ ચાચ્યો તે ઘોડે દૂર ગયો દરો એવામાં મૂસામસી નામના સ્થાનમાં શત્રુઓએ તેને પુન ધેરી લીધો ઉભય દેવોવચ્ચે દારણુ મચામ થવા તમ્મો ચદાવતો રહોન્નત થઈ જીવને સાટે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમના બીજણુ અને ભયકર આન્નગથી ગણેશપતની

૧ મદારાટ્ટીય પ્રાણેણુ ગણુ ભાગમાં વિગ્રહત છે શેણુવી, પૂર્વ અને માર્હત ઉપરુક લખવા દાદા 'વારેણુ તાત્ત્વા ઇવળા દાદા, રિવાજ નાના, લાવાજ પડિવ તથા ચરાવતરાવ ભાડે, આ સમયે જણુ શેણુવી અતિના હતા.

મેના પાઠળ હાલવા લાગી વિજયનકશી સુનર્ણનો ચુકટ ચંદાવતેનાપતિના મત્તકપર પહેરાવવા જતી હતી, એટલામાં તેમના શત્રુઓના દળખાનો એક સૈનિક પોતાની ઘોડીને નાસી જતી જોઈ તેને પકડવાના ઉદ્દેશથી 'નાસી જાય છે, નાસી જાય છે' એમ ઘોડારવા વાગેા ઘોડા વખતમાં તે ઘોડી પકડાઈ, ત્યારે ધણા માણસો "મળી ગઈ, મળી ગઈ" એવો શ્વનિ એકસાથે કરવા લાગ્યા. ચંદાવતેએ જ્યારે આ શ્વનિ સાંભળ્યો, ત્યારે તેમના મનમાં સદેહ ઉત્પન્ન થયો. "મળી ગઈ" એ શબ્દ સાંભળી તેઓ સમજ્યા કે અમારી સેના શત્રુઓની સાથે મળી ગઈ છે આ અમૂલ્યક સદેહ ઉત્પન્ન થતાની સાથેજ ચંદાવતે રણમાં પીઠે જતાનીચારે તરફ નાસવા લાગ્યા તેમને નાસતા જોઈને શત્રુઓએ તેમની પૂઠ પકડી અને જે પકડાયા તેમને તલ્લાજીવ વધ કર્યો આ પ્રકારે મિથીસેનાનો જમદાર ચંદન માયો ગયો અને ધનર અનેક અમલદારો માર્યા ગયા તથા ધાયલ થયા નાહિલા રાજપૂતો શાહપુરમાં જઈ પટોડ્યા જેવગદના હંકારે શાહપુરનું દાર ખોલી તે સર્વને આશ્રય આપ્યો મસામસીના યુદ્ધમાં ચંદાવતેનો ભયકર રીતે પરાભવ થયો શકાવતસરદારોના પક્ષના ભટ્ટકવિઓ ચંદાવતેના આ પરાજયના ખીત અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક ગાવા લાગ્યા એ કે અબાજના પ્રતિનિધિ ગણેશપતને આ યુદ્ધમાં વિજય મળ્યો, તોપણ તેનો આજ્ઞો મોભો હવે મેવાડમાં રહ્યો નહિ રાજપૂતસરદારો ગણેશપતને દુર્બળ થયેલો જોઈ તેની દષ્ટિની સામેજ પોતાની બુધિ વેધ લેવા લાગ્યા આ ઉત્તમ સંધિનો લાભ લઈ રાણાજીએ પણ મેવાડની ઉપજ પુષ્કળ વધારી લીધી

જે દિવસે મસામસીના સમરમાં નાના ગણેશપતને વિજય મળ્યો, તેજ દિવસથી ઉત્તર દિકુ-રથાનમાં સિંધિજાનુ પ્રતિનિધિપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે અબાજ તથા લખવા દાદા વચ્ચે ભયકર અંધડો ઉત્પન્ન થયો આ ભયકર અંધડાનું નાટક મેવાડની રાજબૂમિ ઉપરજ થવા વાગ્યું જે મહારાષ્ટ્રીઓએ મેવાડખમિનું પુષ્કળ રક્ત ફૂરતાથી ચૂસી જીવું હતું, તેનીજ સામે લખના દાદાએ શસ્ત્ર મદલ્ય કર્યો, તેથી મેવાડના સરદારો તેના તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેના પક્ષમાં ભળી ગયા તેમને ખબર મળી કે અબાજની સેના હમીરગદમાં છે આથી લખવા દાદાએ હમીરગદપર વેરો ધાર્યો અને કોટ તોડવાને માટે તોપનો અત્યાદત મારો ચલાવ્યો એ હમીર ગોળા વાગવાથી કોટનો એક ભાગ તૂટી ગયો આથી લખવા દાદા ઉત્સાહિન થયો અને તે તરેલા લાગમથી સહેરમાં પ્રવેશ કરવાને ઉદ્ધત થયો, પરંતુ એટલામાં આવારાન ઈંગને, નાપુ સિદે તથા મશવતરાન સિદે પોતપોતાની સેના લઈ અબાજને સહાય કરવાને માટે ત્યા આગળ આવી પટોડ્યા કોટના જાવિમનિહે પણ અબાજને સહાય કરવાને માટે પોતાની એક જોનદાગ સેના મોકલી હતી અબાજનો પુત્ર સર્વ સેનાનો વડો સેનાધિપતિ હતો નવી આવેલી વિદ્યાળ સેનાના સમાચાર મળતા લખના દાદાએ પોતાની સેનાને ત્યાથી પાછી તપાવી અને પોતાના સહાયક મેનાની સાથે ચિતોડની ખાઇ આગળ હાથથી નાખી આ તરફ ગણેશપત અરદાશીય હમીર ગાને છોડી મોઝદ નગરમાં નવીન સેનાસંહિત જઈ પહોંચ્યો જરી આ બેરીસ નવીના ઉભય કિનારા પર સામસામા શત્રુદવ ઉભા રહ્યા અને તોપ લગાડી યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા, પરંતુ આ વખતે સેનાના પુગારના સંબંધમાં ગણેશપત તથા આવારાન ઈંગનેની વચ્ચે ઝડો ઉત્પન્ન થવાથી સમામમાં વિષ ઉપ-સ્થિત થયું આ ઝડાને કાઢ પણ નિર્જીવ થયો નહિ અને ગણેશપત તે રથાન છોડી સગાને નામના ગામમાં ચાલ્યો ગયો આ યુદ્ધકથાના વાત સાંભળી આપણા હૃદયમાં એકાએક એવી રાકાને સચાર થાય છે કે મહારાષ્ટ્રીઓની સેના પરસ્પર લડી લડી અને રાજપૂતોએ તેમાં પ્રવેશ કરી મહારાષ્ટ્રીઓને સદાર કર્યો હશે, પરંતુ આ સંબંધે ઇતિહાસ ગભીર વાણીથી કહે છે કે—“સાધારણ મુદ્દ ઝડાને લીધે એકબીજાથી ધૂમ્ક થઈને શત્રુઓને પ્રવગ થવા દેવાની રાજનીતિ મહારાષ્ટ્રીઓ શીખ્યા નથી”

ગણેશપત ત્યાથી ચાલ્યો ગયો ત્યારપછી ઉભય દેવો યુદ્ધને માટે સજ્જ થયા, પરંતુ મુરુ આનારાન ઈંગને આ સમયે યુદ્ધ કરવાને સમન થયો નહિ તેણે જણાવ્યું—“ગોશ્વળ ઝડાના ઉપદ્રવમાં લખવા

૧ દેવગદના કામરની સામે કાંઈ ટોંટને પાંચ મિત્રતા હતી તેમજોણાને છે કે—“આ હાલોર ૧૫ શીઝ ઉચા હવા” તેઓ જેવા ઉચા હવા તિરુજ તેમનું અગ્ર પશુ હૃદયુદ્ધ હતું તેમનું અગ્ર અત્યંત બળવાન અને મજબૂત હતું તેમના પિતા તેમના કજીય પાન અર્ધ ફૂટ ઉચા હવા સાવ ફીટ (માથ પાંચ હાથ) ઉંચા માણસ તો નિઃસદેહ એક વિશદ પુરૂષ સમાજનું નમૂના તેઓ ૨૨ વર્ષની વયે મરણ પામ્યા હતા”

દાદાએ મારા પ્રાણુનું સરક્ષણ કર્યું હતું, તેથી માટે લખવા દાદાની મામે શસ્ત્ર ઉપાડવા નથી " ધૃગવેએ અહીં આ યુદ્ધ ન કર્યું તેવું એક બીજું કારણ પણ જણાવવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે કે આ વખતે તેની પામે દ્રવ્યની ઘણી તમી હતી લખવા દાદાએ આ તમી નિવૃત્ત કરવાનું વચન આપ્યું, તેથી ઉભય પક્ષોનાં સધિ યદ્ય ગર્ધ ઉક્ત ઉભય સંગદારોએ સધિપત્રગ દસ્તાક્ષર કર્યાં, એટલે તરતજ સગ્રામની તૈયારી બંધ થઈ ગઈ લખવા દાદા પોતાને નિર્વિદન સમજી પરમ પ્રસન્ન થયો થોડા સમયપર્યંત ઉભય દ્વેષ શાંત ગયા, પરંતુ અબાજીએ સીધા આ સાતિનો ભગ કરી ઉભય દ્વેષને પુનઃ રણરંગથી ઉન્મત્ત કરી દીધા ગણેશપતને મદાય કરવાને માટે તેણે સર્વવંદ નામના એક અગ્રેજ સૈનિકને પુષ્કળ સૈનિકો અને તોષોની સાથે મોકલ્યા, પરંતુ કાષ્ઠક કાળથી ગણેશપત આ સદાયથી વચિત ગયો પછી તેણે બ્યોર્ન ટોમસ નામના એક પ્રસિદ્ધ સુદવિશાળ અગ્રેજ મેનાપતિની સદાય આગી આ ધીગની સદાય પ્રાપ્ત થતા અબાજીનો પ્રતિનિધિ ગણેશપત લખવા દાદાની સામે થયો ઉભય સરદારો ધુનાસ નદીના દક્ષિણ તટપર પોતાની સેના સજ્જ કરી યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા વર્ષોનુતુમા બરાબર ૭ આવાડીઆ સુધી ઉક્ત આને તેમની જાવણી રહી અત્યારસુધી રાણા, તેમના સરદારો તથા પ્રજાએ કેવળ લખવા દાદાને પક્ષ પ્રદણ કર્યો હતો પરંતુ આ સમયે તેઓ બન્ને પક્ષમાં ભગવા નામ્યા, કારણ કે ઉભયપક્ષ તેમનું મન્માન કરતા હતા

ગણેશપત કોઈની સદાય પ્રાપ્ત ન કરી શકે એટલા માટે ખીચીનો રાજા દુર્ગનંસાન મેનાડના સરદારો તથા ૫૦૦ સ્વારોની સાથે તેની ઝાવણીની ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો, પરંતુ સાહસિક ટોમસે તેના સર્વ પરિશ્રમ નિષ્ફળ કર્યો અને તે શાહપુરથી નહીં સેના લઈ ગણેશપત તની સન્નિધિ પહોંચી ગયો થોડા દિવસ પછી તે લખવા દાદાને ઘેરવાને માટે મુખ્ય મેનાને છોડી પોતાના ગોનદાગેની સાથે ધુનાસ નદી તરફ આવ્યો, પરંતુ તેની મામના પરિપૂર્ણ ઈર્ષા નહિ લખવા દાદાની સાથે યુદ્ધનો પ્રારંભ થવાનો હતો, એટલામા એક પ્રયત્ન વાવગોડે થયું અને મુસળધાર વરસાદ નમના લાગ્યો આ ભય કર વાના કોડાથી તથા મુસળધાર વરસાદથી ટોમસની સેના ઇન્નલિન્ન થઈ ગઈ અને શાહપુર દુર્ગ કે બધા તેના મુકામ હતો, તેથી એકદમ નિષ્વમ થઈ ગયો આ સમયે મેવાડના સરદારોની સહાયથી લખવા દાદાએ ટોમસની નામતી મેનાનો પૂર પકડી અને તેને સપૂર્ણ રીતે દિનિત કરીને તેની ૧૫ તોષો તથા અસખ્ય અસ્ત્રશસ્ત્રો લઈ લીધા આમમયપૂર્વે શાહપુરના ગામએ ગણેશપતને સદાય કરી હતી, પરંતુ આ વખતે તેણે ગણેશપતના દુર્ભાગથી પોતાના મધુએની સાથે ઘેર થવાના ડગથી તેને મદાય કરી નહિ હવે ગણેશપત નિરુપાય થઈ સગનેર તરફ નાસી ગયો મેવાડના સરદારોએ તેના પ્રયત્ન શત્રુ નખવા દાદાને મદાય કરી અને તેની સપૂર્ણ પાયમાની કરી આથી ગણેશપતને અત્યંત ક્રોધ બન્યો મેવાડના સરદારોની ર્ષાપુક વિષે તે જેમ જેમ અધિક પિયાર કરતા, તેમ તેમ તેના ક્રોધ અધિક વૃદ્ધિગત થતો હતો. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે - "બે અવસર મળશે તો હું આ દુષ્ટ સરદારોપર મપૂર્ણ વૈર વધશ" રેર સેવાનો પ્રમગ તેને સીધ પ્રાપ્ત થયો વર્ષોનુતુ વ્યતીત થઈ ગઈ શરદાનુતુ તીર્થે તાપથી માર્ગો અને વાગે દુષ્ટ થઈ ગયા ગણેશપતને અબાજી તરફથી સદાય મળવાથી તેણે લખવા દાદાની સામે યુદ્ધ કરવાની પ્રયત્ન તૈયારી કરી જે કેદામિ અત્યંત પ્રયત્ન જનાનાસહિત તેના રોમગ્રામમાં પ્રદીપ્ત થઈ રહ્યો હતો, તેને શાંત કરવાને માટે તથા પોતાની કદાર પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે તે મનુષ્યવધ અને ભૂટકાટ વગેરે સર્વ ભય કર કર્યો કરવાને પ્રયત્ન થયો અગ્રજની પરિતમાનાની તજેરીમાં ચદાનતમરદાગેની જે અગ્રજીર હતી, તેમાં વસના વેડોપર બીજા અત્યાચાર કરવાનું કામ ગણેશપતે શરૂ કર્યું તેના કદોર વર્તનથી સદસાવધિ ધરા એકદમ બાગેને ભરતીભૂત થઈ ગયા, અમખ્ય નગનાગેઓ મૃત્યુને આધીન થયા

૧ શાહપુરની દક્ષિણે ૧૦ મહાલપર અમી નામના નગરમાં લખવા દાદાની અને ઉમ્મ કમલ નગરોની વચ્ચે દેશ નામના સ્થાનપર નાનાપતની જાવણી પડી હતી

૨ સવત ૧૮૫૧ (ઈ.સ. ૧૮૦૦) મા આઘના બની હતી લખવા દાદાએ આ સમયે શાહપુરના રાજાને ત્રિદાનપુર મુક્ય આપી હતું એમ કહેવાય છે કે રાણાએ સ્થિત રીતે શાહપુરના રાજા પાસેથી બે લાખ રૂપિયા લઈને તેને આ કાર્યમાં સમર્થિ આપી હતી રાણાના આ આચારથી લખવા દાદા અને મેવાડના સરદારો તેમના પર અત્યંત અપ્રસન્ન થયા

અને અગણિત ગૃહસ્થોની સપત્તિ લૂટાઈ ગઈ આટવાથી પણ પાર આવ્યો નહિ જે લોકોએ આ નિષ્કુર મદારાટ્ટીયરોના પતિ ૩૧ પદ્મવતી વર્તનથી કોઈપણ પ્રકારે પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા, તેઓ પણ કોઈ રીતે તેના કોધાગ્નિમાંથી મુક્ત થઈ રહ્યા નહિ ગણેશપતે તેમના પર ક્રોધ કર લગાડી દઈ તેમને ત્રાસ ત્રાસ પોકારાવી આ તરફ દોમરો પણ દેવગઢ અને અમાધતપર ઘેરો ધાવી ત્યાંના રાજ પાસેથી બળાકારે કર લીધા વળી તેણે કાશીના તથા હુસાની, એ બે દુર્ગોને પણ પોતાના અધિકારમાં લીધા હુસાનીના નાગરિકો-એ પોતાનું સરક્ષણ કરવાને માટે બીજી વીરતા પ્રકાશિત કરી, તેથી વિજયી દોમરો તે નગરનો સંપૂર્ણ નાશ કરી નાખ્યો જ્ય ઉપર જ્ય ગ્રામ કરીને ક્રોધરતાની પરાકાષ્ઠા બતાવી એ વખતે ગણેશપતે ઋધિરની નદીમાં તરી રહ્યો હતો, તે વખતે સિધિઆએ અબાજને બરતરફ કરી તેના પદપર લખવા દાદાને નિયુક્ત કર્યો ? અબાજની સમસ્ત આશા લોપ થઈ ગઈ તેણે ગર્વિત થઈને શેણવીસરદારોનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી, તેજ સરદારોએ તેનો અધ પાત કર્યો અબાજનો અધ પાત થતા તેના પ્રતિનિધિ ગણેશપતે મેવાડના જે જે કિલ્લા તથા નગરો તેના અધિકારમાં હતા તે સર્વ પાછા આપી દીધા આ પ્રકારે બે હિંદુવીરોનો પ્રયત્ન ઋધી રાત થયો, પરંતુ તેથી મેવાડને કોઈ લાભ થયો નહિ મેવાડની દુર્દશા તો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતા લાગી મેવાડને માટે નવીન સંકટનો આ સમય હતો, એમ કહીશું તો પણ આનંદો કારણ કે આજ સમયથી સિધિઆ મેવાડને પોતાનું રાજ્ય માનવા લાગ્યો

નવીન પ્રતિનિધિ લખવાદાદા સિધિઆના તરફથી પ્રયત્ન સેના લઈને મેવાડમાં આવ્યો મેવાડમાં તે શામાટે આવે છે તે કોઈ સમજી શક્ય નહિ સિધિઆના પ્રતિનિધિને આવે તો જોઈ મેવાડવાસી એના હૃદય કે પાપમાન થવા લાગ્યા અગ્રજ મહેતાને પુન મંત્રીતરિકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો અને અદાવત લોકો પુન પોતાની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી રાણાના સલાહકાર થયા લખવા દાદાએ છ લાખ રૂપિયા એકઠા કરવાને માટે હતબાગી શાહપુરરાજ પાસેથી તેનું નવીન પ્રાપ્ત કરેલું જિહાજપુર પ્રગણ છીનવી લીધું અને તેમાંના ૩૬ નગરોને ગીરો મૂકી દીધા જિહાજપુરને હસ્તગત કરવાની ઇચ્છા જનિમસિંહને દાર્દ્રકાળથી હતી અને તેના પર આધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે તેણે અનેક વાર પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા, પરંતુ તેનો એક પણ પ્રયત્ન સફળ થયો નહિ તથાપિ હજી તેણે જિહાજપુર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા છોડી નહોતી આરાધી ઉદ્ધસિત થઈને તે તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્તમ સધિની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો આ સમયે તેને તે સધિ પ્રાપ્ત થઈ તો શું હવે તે નિશ્ચિત રહી શકે ? આ લખવા દાદા તે પ્રગણ ગીરો મૂકવાને તૈયાર થયો હતો ગીરો મૂકેલી ઝીજ એક વખત શાહુકારની પોતાની થઈ જાય છે, તો શું જનિમસિંહ આવેા સુયોગ હાથથી જવા દે ? તેણે દુર્ગથી લખવા દાદાની માગેલી રૂબ આપી અને જિહાજપુર પ્રગણ હસ્તગત કરી લીધું છ લાખ રૂપિયા લેવા છતા પણ લોખી લખવા દાદાનું હૃદય શાન થયું નહિ તે મેવાડના રાણા પાસે બીજા ચોવીસ લાખ રૂપિયા માગવા લાગ્યો રાણા આ રૂપિયા આપે એવા સભવ નહિ હોવાથી તે સ્વયં આ રૂપિયા બળાકારે એકત્રિત કરવા લાગ્યો યમદૂતોની ઘેઠે મરાઠાસૈનિકો મેવાડના ગામે ગામ અને નગર નગર કરી વળ્યા અને તેમણે ચોવીસ લાખ રૂપિયા એકઠા કરી લીધા હવે લખવા દાદા પ્ર સન્ન થયો થોડા વખતને માટે તેનો લાભ શાન થયો તેણે યશવતરાવ લાહી નામના એકે માણસને પોતાનો સદાયક નિયત કર્યો અને તેને મેવાડમાં મૂકી પોતે જયપુરમાં ગયો આ સમયે લારતવર્ષમાં અગ્રે જોડો પગપેસારો ધીમેધીમે થતો હતો આથી સર્વ રાજ્યોએ અગ્રેની રણનીતિ ગ્રહણ કરતા લાગ્યા આ રણનીતિને સફળ થયેલી જોડો રાજ્ય ત્રી અગ્રજના સદાયક મંત્રી મૌઝરાયને પણ તે અનુસાર કાર્ય કરવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ પગારદાર વિદેશીસેના અને પુષ્કળ ગોવદાને રાખવામાં આવે તો તેમાં અત્યંત ફળની આવશ્યકતા હતી વળી રાજ્યની મહેસુલ એટલી થોડી આવતી હતી કે તેની સદાયથી આ મોટા ખર્ચ નિભાવી શકાય એમ નહોતું આથી સરદારોના તરફથી થોડી ધણી સદાય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષથી મૌઝરાયે તેમના પર પત્ર લખ્યા, પરંતુ સામંતો એવા નિરકુશ હતા કે તેમણે આ પત્ર પ્રાપ્ત થતાજ ઉક્ત મંત્રીને કેદ

૧ બાનેલા તાત્યા અને બક્ષી નાગાયકુરવ આ વખતે સિધિઆના દિવાન હતા આ ઉપરાંત જન્મ રોખની કેડમાં થયો હતો આ પછી સદાજ અનુમાન થઈ શકે છે કે તેઓ પોતાના અતિબધ્ન લખવા દાદાને સદાય કરવાને મદાન પ્રયાસ કર્યો હશે.

કયો સતીદાસને તેની પૂર્વપ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઇ ચઢાવતોના ડરથી શિવદાસ કેળામા જઇ રહ્યા હતા,તેને ત્યાથી બોનાવવામા આવ્યો, પરંતુ ચઢાવતો બળવાન થઇ, પોતાના પૂર્વપદોપર વિગળભાન થઇ રાજભૂમિનો અધિકાર નિર્વિધે ભોગવવા લાગ્યા

ઇ. સં ૧૮૦૨ માં ઇદારની વિશાળ સમરભૂમિમા તે પ્રદેશના મહારાષ્ટ્રીયમા પ્રાન્ત્યને માટે પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને સિધિઆના જે દોઢ લાખ માણસો એકત્રિત થયા હતા,તેમણે હો કરના મસ્તક-પરથી ગજમુકુટ ઉતારી વીધો હો'કરની રાજધાની ચતુઓને હસ્તગત થઈ, પુષ્કળ હાથી, ઘોડા, બદ્ધક, તનવાર વગેરે વસ્તુઓ તેમના હાથમા ગઈ અને હો'કર નિરુપાય બની મેવાડ તરફ નાકો પરતુ ત્યા પછુ તેનો ઉદ્ધાર થયો નહિ વિજયી સિધિઆની જ્યોન્મત સેનાએ મેવાડમા પછુ તેની પૂઠ પહાડી આ વખતે સદાશિવરાવ અને બાનારાવ,સિધિઆના મુખ્ય સેનાધિપતિઓ હતા હો'કર મેવાડ તરફ નાસતો નાસતો રતનામના કિલામા આવ્યો અને તેને લૂટી લીધો વળી તેણે શકતાવતોના મુખ્ય સ્થળ બેદરદુર્ગને ઘેરો ઘાલ્યો અને ત્યાથી પછુ ખડણી માગવા લાગ્યો શકતાવતો લયથી અત્યત વ્યાકુળ થયા મહારાષ્ટ્રીઓના હાથમાથી મુક્ત થયોનો કાર્ષ પછુ ઉપાય તેમને જડયો નહિ આ સમાચાર અ પ કાળમા મહારાણાના માલજવામા આવ્યા રાણાજીને સદેહ ઉત્પન્ન થયો કે બેદર પડી તત્કાળ મહારાષ્ટ્રીઓ ઉદયપુરને ઘેરો ધાનશે તો પછી તેમના કંધ અને લોભથી તેની રક્ષા કેણુ કરશે ? તેમણે પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધવા માંડ્યો, પરંતુ રાણાજીને આ વિષે કાંઇ પરિશ્રમ કરવો પડ્યો નહિ, કારણ કે હો'કરે સિધિઆએ પોતાની પૂઠ પહાડી છે એ વાત સાલળતાજ બેદરદુર્ગપરનો ઘેરો ઉઠાવી વીધો ઇશ્વરકૃપાથી બેદર નગરી મહાસકટમાથી બચી પોતાની આશા પૂર્ણ નહિ થવાથી હો'કર હતાશ થઇ પુરપતીઈ નાથ દારા પહોચ્યો, પોતાનો ઉદ્દેશ પાર નહિ પડવાથી તે અત્યત મમપ્રિય થયો હતો, તોપણ તેણે ધૈર્યવાન અને સહનશીન બની હૃદયમા પ્રદીપ્ત થયેના ચિંતામિને દનાવી રાખ્યો,થોડીવારમા તેનું ધૈર્ય ખૂટી ગયુ અને હૃદયમા રટેનો દુઃખાગ્નિ એકદમ લાડકી ઉઠ્યો આ અગ્નિની લય કર જ્વાળાથી હો કરનુ ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયુ નાથદારાના પવિત્ર મંદિરમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની પવિત્ર મૂર્તિને તેણે શનશ ધિક્કાર આપ્યા અને તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને દુર્વચ્ચનો કહેવા લાગ્યો વળી તેણે લય કર સ્વરૂપ ધારણ કરી નાથદારાના પુરોહિત તથા પૂજારીઓની પાસેથી ત્રણ નાખ રૂપિયા ખુચવી લીધા જેણે તેની ઇચ્છાનો અવરોધ કયો તેનાપર તેણે અત્યત અસાધ્યાર કયો તે પૂજારીએને પશ્ચીને પોતાના શિભરમા લઇ ગયો અને વ્યાસુધી તેમણે પૈસા આપ્યા નહિ, ત્યાસુધી તે તેમને સતત સતાવતો રહ્યો

નાથદારાના પ્રધાન પૂજારી દામોદરે ધાર્યુ હતુ કે હો'કર હિંદુ છે તેથી તે દેવતા અને દેવભૂમિ પર આવો અત્યાચાર કરશે નહિ પરંતુ થોડીવારમાજ તેની આ ધારણા ખોટી પડી અને તેણે ભણ્યુ ક હવે નાથદારા નિરાપદ નથી જે કાંઈ દુષ્ટ અહીં આ આવશે તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનુ અપમાન કરશે અને પૂજારીઓ તથા ચાત્રાણુઓપર અત્યાચાર કરશે, માટે હવે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની મૂર્તિને એકાદ સુરક્ષિત સ્થળે લઇ જવી નેહણે દામોદરે નાથદારાના ઠંકાર કોટારિયાસરદારની સલાહ લીધી અને તેણે એવા નિર્ણયપર આવ્યા કે દેવમૂર્તિને રાખવાને માટે માત્ર ઉદયપુરજ નિરાપદ સ્થાન છે ત્યાંપછી દામોદરે દેવભોજ્ય સર્વ ક્રબાદિસહિત દેવમૂર્તિને ઉદયપુરમા મુકવાને માટે ગયો કોટારિયાસરદાર વીસ સ્વારોને પોતાની સાથે લઇ અતિ દુર્ગમ અને ધોડા જગેરમા થઇ તેને નિર્વિધે રાજધાનીમા પહોચાડી ગયો જે વખતે કોટારિયાસરદાર આ કાર્ય સમાપ્ત કરીને પોતાના નગરની છેક નિકટ આવી પહોચ્યો તે સમયે હો'કરના ઘોડા સિપાઇઓએ તેની ગતિ રોખીને કહ્યુ --"તમે તમારા ઘોડા અમને આપો,નહિ તો તમને સિક્કા કરવામા આવશે " શુ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો વચજ માત્ર થોડાક મહારાષ્ટ્રીયઓરાની ભૂકુગી નેહનેભીતિ પામશે ? શુ સિહના ઉચ્ચકુન્ડમા જન્મીને કોઇએ શુગાને પોતાનુ મસ્તક નમાવ્યુ છે? હો મરના સિપાઇઓના આ અપમાનકારક વચનો સાલળી કોટારિયાસરદારને અત્યત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેણે તત્પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે --" પ્રાણુ જવાના હોય તો લલેજાઓ,પરંતુ આ નીચ લોકોને ઘોડા આપીને હું કદિપણુ અપમાન સહન કરીશ નહિ " આ પ્રતિજ્ઞાનુ તેણે યથાર્થ રીતે પાલન કર્યુ

૧ ઉદયપુરની ઉત્તરદિશામા રપ માઈલના અંતરપર નાથદારા આવેલુ આશ્રમ નાથદારાનુ વિશેષ લક્ષન કરવામા આવશે

તેણે પોતાના અન્નપદ્ધતી નીચે ઉતરી હાથમા નમ્ર તલવાર પકડી અને પોતાના સ્વારોને પણ તેમ કરવાની આજ્ઞા કરી પછી તેઓ સર્વ પોતાના શત્રુઓની ઉપર પૂરી પડ્યા અને તેમની સાથે લડતા લડતા પ્રાણાર્પણ કર્યું કોટાગિયાના સૈદ્ધાણરાજપુતોની વીરતા તથા નીમતાના અનેક પ્રમાણે મેવાડના ઇતિહાસમા ઉપવખ્ય થાય છે કોટારિયાસરદારનું અત્યુચ્ચતા સૈનાયદ્વારણ રક્ષણ કરી શકે એવો કોઈપણ વીર રહ્યો નહિ દિંદુકુચક હોઝરે તે અરક્ષિત તીર્થસેવકા પ્રવેશ કરી ત્યાંની સર્વ સંપત્તિ લૂંટી લીધી. તે નરાધમે દેવસંપત્તિ વૃદ્ધિમા પણ નુકસાન કરી નહિ તેના પૈશાનિક અત્યાચારોથી નાથદારાના લોકો અત્યંત દુઃખી થયા અને તે નજરને છોડીને નાસી ગયા આથી તે પવિત્ર સ્થાન શીખ સ્મરણ સમાન લયકર બની ગયું. વિષ્ણુલગ્ન અને શુદ્ધહૃદયના ચાતુર્યોના આચારમંત્રી જે સ્થાન નિગ્ત તો પરમ સુરે જણાવુ હતું, વૈષ્ણવોના સુર ભગ્નોથી જે સ્થાન યુદ્ધ રહેતુ હતું, તે આ વખતે નિર્બળ બની ગયું, આ વખતે તેની શોચનીય સ્થિતિ થઇ ગઇ.

ઉદયપુરમા પહોંચ્યા પછી પણ મુખ્ય પૂનરી દામોદર નિશ્ચિતતાપૂર્વક પૂનાપામમા ચિત્ત રાકી રાક્યો નહિ પ્રમાત્રી રાણાની રાજધર્મીમા તેને વિધ્ના મેરી લાગ્યા આથી જ માસ પછી તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પવિત્ર સ્મૃતિને લઇ ગસિયર નામની શૈવમાધાપર ગાળ્યો ગયો અને ત્યાં તેણે એક મંદિર બંધાવ્યું આ મંદિરની દિવાલો અત્યંત ઉચ્ચ અને દૃઢ હતી, તેથી તે ત્યાં નિર્વિધ્ને રહેવા લાગ્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે તેના જાણવામા આવ્યું કે કેવળ બ્રહ્મતેજના પ્રભાવથીજ દેવતાની રક્ષા થઇ શકતી નથી અર્થાત્ હવે તેણે અદ્ભુતજા ઉપર આધાર રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો હવે તે હવ તપવાર અને અસ્થરાઓવતી તરકરોના આક્રમણથી દેવની રક્ષા કરવા લાગ્યો થોડા વખતમા ગામસે સ્વાશે દામોદરના દલમા આવી ગયા, આ વિષ્ણુપરાયણ ધર્મવર્ધિની આથે ગસિયરપ્રદેશપરથી નીચે ઉતરીને દામોદર પોતાના તાળાના સર્વ વિષ્ણુધામોની સલાહ રાખતો હતો.

સિધિઆના વિકટ લયથી હોઝરને ક્યાય પણ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નહોતી નાથદારાની સંપત્તિ લૂટી લઇને તે બનેડા તથા શાહપુરમાથો દ્રવ્ય વગેરે અજમેર પહોંચ્યો અજમેરમા ખ્વાજાસાહેબની એક જિજ્ઞાસુ છે, હોઝરે નાથદારામાથી જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તેમાનો થોડા ભાગ તેણે અજમેરની ખ્વાજા માદેબના જિનારતના મુગવિરોને વહેલી દીધો અને પછી તે અજમેર છોડીને જયપુર તરફ ચાલ્યો સિધિઆના માપુસોએ મેવાડમા આવી જ્યારે હોઝરે તેઓ નહિ, ત્યારે તેમણે તેનો પીછો છોડી દીધો અને રાણાની પામે ત્રણ લાખ રૂપિયા માગ્યા મેવાડના ખગવામા આદવા રૂપિયાજ નહોતા તેપછી કુદ મદારાટ્ટીઓની ઉચ્ચ લાલસા શી રીતે પૂર્ણ થઈ શકે જ આ તરફ રૂપિયા આપ્યા વિના પણ ચારે એમ નહોતું આ તે દત્તર કોઇ પણ ઉપાય નહિ જોઇ રાણા ભીમસિંહે પોતાની રાણીના અપકારે વેચી દઈ લાભી મદારાટ્ટીઓની દ્રવ્યપ્રેમ્યા શાંત કરી પરંતુ મદારાટ્ટીઓ દરજ્જે પીછો છોડે એવા નહોતા ત્રણ લાખ રૂપિયા માં સિધિઆના માણસો યુધ્ધ થયા તો અરા, પરંતુ સિધિઆના મેવાડમા રહેતા પ્રતિ નિધિએ રાણાની પાસેથી દ્રવ્ય આકાંક્ષવાની એક નવીન મુશ્મિ શોધી કાઢી અને તદ્વત્સાર રૂપિયા વતુપ કરવાને માટે તેણે પોતાના સહાયક તાલ્લાને નિયુક્ત કર્યો હવે રૂપિયા વતુ કરવાની ભારે તકમાર આવવા પાગી રાજ્યમા સામ્રાજ્યે અને સરદારો કૃષિમંત્રે અને વણિકો રાજસસમાન મદારાટ્ટીઓના લાભીપ્રદારથી વ્યાકુલ થઇ તેમને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દેવા લાગ્યા નિર્બળ, અન્નહીન, દત્તભાગી કૃષિમંત્રેના બગદો અને દલો પણ મદારાટ્ટીઓએ ખુનની વીધા આ સર્વ વસ્તુઓ અર્પણ કરી દીધા છતાં પણ તે બિચારાઓના છુટકો થતો નહોતો કૃષિમંત્રેનું સર્વસ્વ હરણ કરી તેમને કેદ કરી મદારાટ્ટી ઓ તેમની પાસેથી મુશ્મિદ માગતા હતા જેઓ આ દર આપી શકતા નહોતા, તેમને દેશનિકાન કરવામા આવતા હતા.

જે સમયે મેવાડની દત્તભાગી ગ્રામ (સવન ૧૮૫૮, ઈ. સ. ૧૮૦૩) આ પ્રકારે મદારાટ્ટીઓના ભીણ અત્યાચાર સહન કરતી હતી, તે સમયે મુશ્મિદ લખવા દાદાએ પોતાના સ્વામીના તરફથી અપ માનિત થઈ, મહા કુખ પાળી સતુખરદુર્ગમા દેહત્યાગ કર્યો લખવા દાદાનું અત્યુચ્ચતા તેના પદપર અબાજોને ભાતા બાધારાવ નિયત થયો તેની સાથે શકતાવતો તથા દિવાન સગીદાસને મૈત્રીલખ્ય બંધાયો, તેમણે અદાવતોને રાજ્ય-અવરજામાથી દૂર કર્યો બિહમસિંહ પોતાના હૃદયમા અદાવતોની

સાથે વૈરલાવ રાખતો હતો; આથી તેઓ રાજકારણારમથી દૂર થયા તે માટે તેને અત્યંત આનંદ પ્રાપ્ત થયો. તેને પણ આ સમયે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાની લાલસા ઉત્પન્ન થઈ. આથી તેણે રાજાવતોની સાથે મૈત્રી બાધીને રાણાજીના મંત્રી દેવીચંદને કેદ કર્યો દેવીચંદને કેદ કરવાનું કારણ એ હતું કે તે ચંદાવતોના બનાવેલા મંત્રી હતો. વળી બાધારાવ ઈગ્યેએ ચંદાવતોની બગીચા જેમ ફાવે તેમ લૂંટી અને તેમના ઉપર કંઠાર અત્યાચાર કર્યો. તેના દુરાચારથી ચંદાવતોનું સર્વસ્વ નાશ પામ્યું અને અનેક કુટુંબો પાપમાલ થઈ ગયાં બાધારાવ ઈગ્યેના ભીષણ અત્યાચારોથી અત્યંત દુઃખિત થઈ ચંદાવતો પોતાના રક્ષણના ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તેઓ એકત્રિત થઈ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે સંઘાદમસંયત કરવા લાગ્યા. આ તરફ બાધારાવે મેનાસહિત મહારાણાના મહાલયમાં પહોંચી મંત્રીના કાર્યાલય મૌજરામને મળવાની માગણી કરી; પરંતુ ગણાજી કોઇ પણ પ્રકારે મૌજરામને તેના હાથમાં આવવાને સમ્મત થયા નહિ. તેમણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું મૌજરામને કદિ પણ મહારાણીજીના અધિકારમાં સોંપીશ નહિ. દુરાચારી મહારાણીજીએ પ્રથમ પ્રાર્થના કરી અને પછી ભય બતાવ્યો; પરંતુ મહારાણાની પ્રતિજ્ઞા અચલ અને અટલ રહી દુષ્ટ બાધારાવે મહાલયને હસ્તગત કરવાની પોતાની મેનની આજ્ઞા આપી; પરંતુ તેને સર્વ પન્નિશ્રમ નિષ્ફળ થયો. તેજસ્વી મૌજરામ પોતાના માણસોની સહાયથી સર્વ મહારાણીજીને કેદ કર્યો. ગણેશપંત, જમાલકર અને હિદાજ કુંવર પણ કેદમાં પડ્યા. આમાનો હિદાજ કુંવર અત્યંત દુષ્ટ અને ક્રૂર હતો, તેથી તેને ઘણી ભારે જાજરાથી જકડી લેવામાં આવ્યો. બીજા સર્વ માણસોને યોગ્ય દડા કરવામાં આવ્યો. દુષ્ટ બાધારાવ ઇગ્યે એક સ્નાનગૃહમાં છુપાઇ બેઠો હતો, તેને પણ ત્યાંથી પકડીને કેદ કરવામાં આવ્યો. બ્યારે સર્વ મહાન મરદારો આ રીતે કેદમાં પડ્યા, ત્યારે ચંદાવતો અપૂર્વ તેજસ્વિતાસહિત નગરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને તેઓએ પર્વતપર આવેલી મહાગાદીઓની કોઠીપર આક્રમણ કર્યું. ત્યાં તેમને જે જે વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઇ, તે તેમણે હસ્તગત કરી. દિવસે નામતો એક અજેજ મેનાપતિ મહારાણીજીને સદાય કરવાને માટે સેનાસહિત આવ્યો હતો; પરંતુ તે પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કર્યા વિના ભયભીત થઇ તેમને છોડીને ચાલ્યો ગયો. તેણે એક વિસ્તૃત મેદાનમાં પોતાની સેનાનો ચતુષ્કોણ વ્યૂહ રચ્યો અને સુરક્ષિત સ્થામાં તે ગડરમાંના નામના નગરમાં આવ્યો ગયો.

હનભાગી બાધારાવ ઈગ્યેની કુદૃષ્ટાનુ વૃત્તાત માલગી બલિમમિહને અત્યંત દુઃખ થયું. થયુના કારાગૃહમાંથી પોતાના મિત્રની યુક્તિ કર્યા વિના તે શી રીતે નિર્જિત રહી શકે ? બલિમમિહ પોતાના મિત્રને કારાગૃહમાંથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કરી ભિંદર અને લાલાના મરદારોની માથે રાજધાની તરફ જતા ચૈભાદા નામના ગિરિમાર્ગ તરફ મેનામહિત ગયો જે રાણા ઉક્ત દુષ્ટ મરદારોને પકડવાની સાથેજ તેમનો વધ કરતો તો રાજ્યનું હિત ઉત્તમ પ્રકારે માધી શકાતો આમ કરવાથી મન મરાઠાઓ ક્રોધિત થઇ તેમનાપર આક્રમણ કરત પરંતુ તેથી ગણાનું કોઇ પણ અનુગ્રહ થાત નહિ, પણ ફુલોગ્ય-વશાત્ રાણાએ તેમનો વધ કર્યો નહિ. માહમિક જમનિહ સિધી, અગમ અને ગોસાની વગેરે અનેક જાતિઓની તથા અનેક ધર્મોની બનેલી ૬૦૦૦ યુદ્ધી કાઢેલા સૈનિકોની સેના લઇને વિદ્રોહીઓની માથે લડવા ગયા. રાણાજી મેનામહિત ઉક્ત ચૈભાદાને મૌજીને ઉભા પાત્ર દિવમપર્વત ધોર ધુધ આપ્યું. મહારાણીજીએ પુષ્કળ તોષણ છોડી, પરંતુ પાત્ર દિવમપર્વત મહારાણાની મેના અગમ રહી જો દિવમે પરાજિત થઇને મદાગણાએ બાધારાવ ઈગ્યેને છોડી દીધો. આ વખતે જે મંધિ કરવામાં આવી તે પ્રમાણે વિજયી બલિમમિહને સમસ્ત જિદાજપુર પ્રગણ મળ્યું આટલેથીજ મહારાણાનો હુટકો ચલ્યો નહિ. મહારાણીજીએ લગાડેનો ખર્ચ માગ્યો અને આ રૂપિયા તેમણે ભીષણ અત્યાચાર કરીને મેળવ્યા.

મવન ૧૮૬૦ (ઈ. ૨૦ ૧૮૦૪)માં નિરાશ થયેલા હોદ્દકરે ખર્ચો લેવાની આજ્ઞા છોડી. ભિંદર નગરના મરદારે તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી નહોતી તેથી તેણે આ વખતે તે નગરને ઘેરા લાગ્યો. તેની ભયંકર સેનાની ગતિ કોઇ પણ રીતે શક્ય નહિ. ભિંદરના રાજાવતસંગદે કિલ્લાની રક્ષાનો કોઈ પણ ઉપાય નહિ બોધ, હોદ્દકરને જે લાખ રૂપિયા આપ્યા અને તેની સાથે મંધિ કરી આ પ્રકારે ભિંદરના મરદારનું ગદગ ચૂમ્યા છતાં પણ તે રાજસેને ગતિ થઇ નહિ. તે તત્કાળ ઉદયપુર તરફ ચાલ્યો. તેના આગમનના વર્તમાન સાંભળી રાણાએ તેની માથે મંધિ કરવાને માટે અગ્નિસિદ્ધ નામંતા

રાજપૂતને પોતાના પ્રતિનિધિતરિકે તેની પાસે મોકલ્યો

હો'કર ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કરનાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં અન્નિતસિંહ તેની પાસે જઈ પહોંચ્યો. અન્નિતસિંહદ્વાર મહારાણીની અભિવાધા બણી હો'કર ઉત્તર આવ્યો કે "આળસ લાખ રૂપિયા લીધા વિના હું હિંદુ ઉદયપુરનો ત્યાગ કરીશ નહિ" આ વર્તમાન મહારાણીના સાબળવામાં આવતા તેમને ભય બમણો વધી ગયો. પોતાની રક્ષાનો કાંઈપણ ઉપાય નહિ નોંધ તેમણે હો' કરને આળસ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો અહો ! આ કેટલા આશ્ચર્યની અને કેટલા શોકની વાત છે ! ભી-મસિંહ શુ એટલા કાચ અને ડરપોક હતા ? શુ ગિહલોતકુળના સાધારણ ગુણ તેમનામાં વિદ્યમાન નહોતા ? તેઓ વીરકેસરી પ્રતાપસિંહના વશજ કહેવાના હતા તો શુ તેમની રક્તવાહિનીઓમાં પ્રતાપસિંહના રક્તનું એક બિંદુ પણ પ્રસ્રાહિત થતું નહોતું ? તોપણી તેમણે આ જગન્માન્મ, વીરપૂજ્ય, પવિત્ર ગિહલોતકુળના જન્મજ શામટે લીધો હતો ? જો તેમનામાં મેવાડનું રક્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય નહોતું તો તેઓ વીરવર પ્રતાપસિંહના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત શામટે થયા હતા ? મહારાષ્ટ્રીઓના સતત આક્રમણથી આ વખતે સુવર્ણમય મેવાડબ્રમિ સ્મરણનવત્ બની ગઈ હતી ગ્રજનું સર્વસ્વ લૂટાઈ ગયું હતું નગર-નિવાસીઓ ચોર અને લૂટારાઓના ભયથી કે પી રહ્યા હતા રાણાનું જીવન સર્વથા તુલ્ય અને અતુલ્યકાળ બની ગયું હતું તેમણે પોતાનું સુદ જીવન ટકાવી રાખવાને માટે અસંખ્ય પ્રતિજ્ઞા હિતપ્રતિ જરાપણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું દીન દીન, લીધી અને કયાંય ગ્રજનું સરક્ષણ કરવાને માટે જે રાજ સંજ્ઞ થયા નહિ, જે સદા શત્રુઓના ચરણ આટવાને તૈયાર રહે તેના ધ્રુણિત, કંપ કિત અને તુલ્ય જીવનનું આ જગતમાં શુ પ્રેરણન છે ? ભીમસિંહે પ્રાણાતપર્થત સ્વદેશની રક્ષાને માટે રાજાઓની સામે યુદ્ધનું નોંધતું હતું, પરંતુ તે તેમનાથી બની શક્ય નહિ ઉદયપુરના રાણા શત્રુઓના ચરણમાં પડ્યો આમ કરવાથી તેમને જે કષ્ટ લાગ્યું છે, તેનું પ્રશ્નાવન સાત સમુદ્રના જળથી પણ થઈ શકે એમ નથી

સંધિ કરવાના બદલામાં હો'કર ૪૦ લાખ રૂપિયા માગ્યા, પરંતુ આ વખતે મેવાડની દશા એટલી દીન થઈ ગઈ હતી કે આટલું બધું રૂપિયા મહારાણીથી આપી શકાય એમ નહોતું રાણા સારીપેટે જાણતા હતા કે આ રૂપિયા આપ્યા વિના હો'કરના પત્નિમાર્ગી મુકિત મળી શકે એમ નથી, તેથી તેમણે સુમળ્યની બનેલી પોતાની સર્વ વસ્તુઓ વેચી નાખી તેમણે સ્ત્રીઓના અવકાર તથા ભોળાપાત્રો પણ ગીરવી મૂક્યા આમ કરવા ઉપરાંત નગરવાસીઓ પાસેથી ઉધાર કે ઉછીના નહો તેઓ કેવળ ૧૨ લાખ રૂપિયા એકત્રિત કરી શક્યા પરંતુ આટલા રૂપિયાથી શુ થઈ શકે એમ હતું ? બાર લાખ તો હો-લ્દસ્તી માગણીનો નીચો ભાગ પણ નથી શેષ રૂપિયાને માટે તેણે રાજકુટુંબના મુખ્ય માણસો અને કેટલાક નાગરિકોના અંગ ગીરવી મૂક્યા રૂપિય જ્યાંસુધી વસુલ ન થઈ શકે, ત્યાંસુધી તેમને હોલ્દસ્તી શિબિરમાં રહેવાની આજ થઈ પછી હો'કરે નિષ્કુર અને દૂર બની ચલીસ લાખ રૂપિયા વસૂલ કરવાને માટે રાણાની પ્રલાકાત લીધી અને પેતની સેનાને લાવા અને બેરોડેરના કિલ્લાઓને હસ્તગત કરવાની આજ્ઞા આપી બળવાન મહારાષ્ટ્રીયસેનાએ તેની આજ્ઞાનુસાર થેડા જાનના એ કિલ્લાઓને ઘેરા ધા'રો અને તેમને સુગમતાથી હસ્તગત કરી લીધા ત્યાના દરેકોરોએ મહારાષ્ટ્રીઓને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાના કિલ્લા પાછા લીધા પરંતુ હજીએ મહારાષ્ટ્રીઓની દ્રવ્યલ'ણા જાત થઈ નહિ ત્યારપછી તેમણે દેવગઢના કિલ્લાપર ઘેરા ધા'રી તેને પોતાના અધિકારમાં લીધો અને ત્યાના સરદાર પાસેથી માગવાર લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા આ પ્રમારે આઠ માસપર્થત મેવાડનું રુધિર ચૂસી દુરાચારી હો'કર ઉત્તર તરફ ગયો. ગણાપર હજી જે ઝણ હતું, તેના બદલામાં અન્નિતસિંહ તેની સાથે ગા અને તે રૂપિયા વસૂલ કરવાને માટે જનરામ શો મેવાડમાં રહ્યા

૧ હોલ્દસ્તી પારો દરનાથ શેલા નામનો એક કમચારી હતો તે બનસેન નામના નગરમાં રહીને જતો હતો તે વખતે સાતેવા મામના કેટલાક લીજનલિના ચોરોએ તેના કોટા બીનવી લીધા હરનાથે આ મેદાન હમ કરાને માટે ચલાવત ગુલાબસિંહને જોવાળો ગુલાબસિંહ પેતના આઠ કુટુંબીઓની સાથે ત્યા ગયો તે વખતે દરનાથે પ્રાર્થ્યો કે - "ત્યાસુધી અમારા કોટા મારો નહિ ત્યાંસુધી તમે જઈ શકો નહિ" આ રાખેડો સામ્રાજ્ય ગુલાબસિંહ નિરિંમત થયો બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં દરનાથ સરહાએ દાર્દ્રીપર આરંભ થઈ પોતાના સંનિકેને આજ્ઞા કરી કે "ગુલાબસિંહને ઘેરી દેવો" ગુલાબસિંહ દરનાથના મનનો ભાવ સમજી ગયો અને નમ

જે પ્રગત પગકમી અને સ્વેચ્છાચારી મહારાજો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાને માટે કઠોરતાપૂર્વક દુર્બલ ગળપૂતોપર બીજા જાતિયાર કરતા હતા, તેમને તેમના પાપનું પ્રાપ્તિત્ત રાવવાને માટે વિધાતાના આપણર મર નિયમાનુસાર માત્ર સમુદ્રપારથી સ્વેતદ્રીપવાસી બળવાન બ્રિટિશ ભારતવર્ષમાં આવી પહોંચ્યા તેમની વિરૂદ્ધ બ્રુક્રી બ્રેઈ ક્રિટિવ મહારાષ્ટ્રીઓના હુલ્લ ચરચર કંપવા લાગ્યા અને જે પ્રમાણે પ્રચંડ વાવાયોડ તથા મુગળધાર વરસાદથી જૂના ઘરો કંપાયમાન થાય છે તે પ્રમાણે તેમનું સિદ્ધામન વારંવાર ડોલાયમાન થયા લાગ્યું. ભારતવર્ષમાં ધીમે ધીમે અંગ્રેજોની ઉન્નતિ થતી બ્રેઈ મહારાષ્ટ્રીઓના અંત કરણમાં અનેક પ્રકારના બળ અને શકાનો ઉલ્લવ થયો અને તેમણે બ્રિટિશશાસનના મૂળમાં સંસ્પર્શકાર કરવાને નિશ્ચય કર્યો અંગ્રેજોની જડ ઉબેડીને ફેંકી દેવાને માટે સર્વ મહારાષ્ટ્રીઓ પગપર મળી ગયા જેઓ પૂર્વે એકબીજાના શત્રુ હતા તે હવે એક થઈ ગયા. હવે સિધિયા અને હોલકરમાં કિંચિત્ પણે અધડો રહ્યો નહિ. આ સમયપૂર્વે જે હોલકર પોતાના પ્રચંડ શત્રુ સિધિયાના કડથી ભારતના શહેર શહેરમાં નામતો ફરતો હતો, તે આ મામાન્ય સંકેતના સમયમાં પોતાનું સર્વ અપમાન અને જૂનું વૈર વિમગ્ન ગયો; અને તેણે સિધિયાને મિત્રલાવથી ગળે વળગાડ્યો. તે ઉભયે મળી અંગ્રેજોને ભારતવર્ષમાંથી હાથી કાઢવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હોલકર મેવાડ જૂડીને શાહપુરમાં બાંધ્યા. તે વખતે સિધિયાએ પોતાની મેનાસહિત મેવાડમાં જઈ ત્યાં ગર્જના કરવા માઠી એટલામાં શીઘ્ર ઉભયનો મેળાપ થયો. અંગ્રેજોના મબંધમાં પુષ્કળ વાર્તાલાપ થયા પછી તેમણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે સર્વ મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમની માને સંભ્રામ કરવો જોઈએ; પરંતુ કોઈ ખરાબ મુદ્દતમાં તેમણે અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમની આશા યુક્ત થઈ ગઈ; પરંતુ આ ધટનાથી રાજસ્થાનનું મહા અમાઝ્ય સમજવું જોઈએ, કારણ કે મહારાષ્ટ્રીઓના પરાલવની મોટી દાનિ રાજપૂતોને મહન કરવી પડી હતી.

જ્યારે અંગ્રેજોના પ્રચંડ પરાક્રમથી મહારાષ્ટ્રીઓને પરાજય થયો ત્યારે હોલકર અને સિધિયા

વલચાર લઈ તેની તરફ દોડ્યા તેણે અસિદ્ધકાર કર્યો ખતો, પરંતુ તે વલચાર હાથીના હોદામાં લાગી ગઈ. હવે હવારા થઈ ગુલાબસિંહે પોતાની તીક્ષ્ણ કલાર હાથીના પેટમાં ઘસાડી દીધી, પરંતુ હુલ મરાઠાઓએ તેને પકડીને તેના દુકડે દુકડા કરી નાખ્યા.

૧ જો કે મહારાષ્ટ્રીઓએ આ સમયે અંગ્રેજોની સામે પોતાના મરત્ત અવતન કર્યા હતાં, તોપણ અત્ય સમયમાં તેમણે પોતાનું ગૌરવ પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યું હજુ એક જ દિવસમાં બળવાન સિધિયા અને હોલકરે સ્વેતદ્રીપવાસીઓને પોતાનું માતાપમાન વેચ્યું હતું ? જેમના પ્રચંડ બાબુબાળી એકવાર સમસ્ત ભારતભૂમિ કંપાયમાન થતી હતી તે મહારાષ્ટ્રીઓને શું અંગ્રેજોએ એક વારમા જ છોડી દીધી ? ગીતે જડી લીધા હતા ? આ પ્રશ્નોને ઉત્તર પામ કરવાને માટે ભારતવર્ષના ઇંગિલામગુ ખરિશીવન કરતુ બેઠે. અહીંના માન સ્વેતદ્રીપ - હેટું પૂરતુ થઈ પછી કે પ્રચંડ મહારાષ્ટ્રીઓને વશ કરવાને માટે અંગ્રેજોને પુષ્કળ કસ્ટ પુષ્કળ ઝરિર અને પુષ્કળ સમયનો ભોન આપવો પડ્યો હતો અંગ્રેજો તેમને એક દિવસ, એક વર્ષ અથવા બીજાના મુદ્દતો વશ કરી સંઘા નોંધાતા ઈ. સ. ૧૮૦૩ના સિંગેબરની ડામી ભારીએ વસાઈ મુગમે જે સરિ થઈ હતી, તેણે અંગ્રેજ અને મહારાષ્ટ્રીઓ વચ્ચે વૈરની શુદ્ધિ કરી હતી જો દિવસે તે સંધિ થઈ તેજ દિવસથી મહારાષ્ટ્રીઓ અંગ્રેજોને પોતાના શત્રુ સમજવા લાગ્યા થોડાંયે સંધિપત્રપર પોતાના હસ્તાક્ષર ત્યાં ત્યારપછી તેને લાગ્યું કે મે સ્વયં મારા પગપર હોદાની મારી છે તે વખતે તેજથી સિધિયાએ પાછું દુગિત થઈને કહ્યું હતું કે - " આ સંધિએ મારા મરત્તપરથી શત્રુપ્રકટ થવાની લીડો છે " તે દિવસથી ઉત્પન્ન થયેલો ડાકડો સરવવાથી નિવૃત્ત થયો નહિ. વર્ષપર વર્ષ બનીત થયા લાંબા ભારતના અન્યાન્ય રાજ્યોમાં ઘણો ફેરફાર થઈ ગયો, અંગ્રેજો અને મહારાષ્ટ્રીઓના ઝરિરથી પુષ્કળ અનેક વાર વાલ થઈ ગઈ, તમાપિ તેમની વચ્ચેના અધડાની નિશ્ચિતિ થઈ નહિ કોઈ વખત અંગ્રેજો મહારાષ્ટ્રીઓને છોડી તેમને ચારે તરફ નસાડી મૂકતા હતા અને કોઈ વખત મહારાષ્ટ્રીઓ તેમની વાની જેડે ખગર લેતા હતા. આ મનારે દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો આસાઈ, અસીરગઢ, આરગવા, હિંદો, લાસરાડી, દિયાઈ સ્થળોએ થયેલા સંભ્રામમાં મહારાષ્ટ્રીઓએ કોઈવાર પોતાના પરાક્રમથી અંગ્રેજોને પગાળિત કર્યા અને કોઈવાર તેઓ રવર્ષ દારી ગયા. આ યુદ્ધો થયા પછી ઈ. સ. ૧૮૦૩ ના જુલાઈમાં અંગ્રેજોના સેનાપતિ કનૈલ મેન્સન મહારાષ્ટ્રીઓની વીરતાની જાણમાં એવો ફસાઈ પડ્યો કે તે મહા પ્રકિતવાથી પોતાના માણુ જાતી આગ્રામાં પહોંચ્યો હતો. આ પરાજયથી અંગ્રેજોની ધની દાનિ થઈ હતી. ઈ. સ. ૧૮૦૮ ના કનૈલ જોષીના પગપર પછી આવી દાનિ તેમને કદિપણ નથી થઈ. મહારાષ્ટ્રીઓના આ વિનયે અંગ્રેજોની કીર્તિને હાથી દીધી આ વખતથી મહારાષ્ટ્રીઓનું પરાક્રમ શુદ્ધ-પરમા અંદાની પેઠે શુદ્ધિ થત થતા લાગ્યું (માયમેનજન દિક્કુશાનને ધતિદાસ)

પોતાને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે પુનઃ સેના એકત્રિત કરવા લાગ્યા તેમની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઈ હતી, તોપણ તેઓ બદલો લેવાની ચિતાથી વિમુક્ત થયા નહોતા તેમના અતઃ કરણમાં દેવાગિ પૂર્ણ જોડેથી બળતો હતો, તોપણ અંગ્રેજોની સામે પ્રકટરૂપે યુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નહોતું પાછળથી ઇ.સ. ૧૮૦૫ની વર્ષા-ઋતુમાં તેમણે સાલસ કરી બેઠોરના ખુન્ના મેદાનમાં પોતાની ગારણી નાખી અને તેઓ યુદ્ધસ્થિ મસન કરવા લાગ્યા આ મસનતનો પ્રતિપાદ વિષય એ હતો કે અંગ્રેજોની સાથે કેવી રીતે વર્તન કરવું જોઇએ મહારાષ્ટ્રીઓએ સહસ્રાબધિ અત્યાચાર કરીને ભારત-વર્ષના નગરનગરથી જે દ્રવ્ય લૂટ્યું હતું તથા તેમણે જે બગ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે સમસ્ત દ્રવ્ય તથા સમગ્રત બળ તેમના હાથમાંથી આવખતે નીકળી ગયું હતું જે પ્રચંડ સૈન્યની સદાયથી તેઓ એક વખત ભારતવર્ષમાં કેવળ પોતાનો જ કે બીજાની રત્ના હતા તે સૈન્યના મોહાઓ પણ આ વખતે પગાર નહિ મળવાથી નિસ્તેજ અને મદ થઇ ગયા હતા આ સંકટ ઉપર તેમને પરાભવનું મહા સંકટ પ્રાપ્ત થયું, તેથી આ વખતે તેઓ ધાવન થયેલા સિદ્ધસમાન બની બેઠા હતા પરંતુ તેમનું ધૈર્ય દુષ્ટ નાશ પામ્યું નહોતું તેમણે આશાજનક વચનો કહી પોતાના સૈનિકોને ઉત્સાહિત કર્યા અને તેઓ અંગ્રેજોની સામે યુદ્ધ કરવાને માટે જોડાઈ દ્રવ્ય એકઠું કરવા લાગ્યા તેઓ પોતાની દુરાકાંક્ષા સિદ્ધ કરવાને માટે સાક્ષાત પિશાચ બની ગયા તેમણે કોઇનાપર પણ દયા કરી નહિ તેમણે કોઇનું પણ માન રાખ્યું નહિ તેઓ સ્વચ્છ હતાપૂર્વક મેવાડમાં ચારે તરફ ધ્રુમવા લાગ્યા તેમની ગતિ રાકવાની કોઇનામાં શક્તિ નહોતી કોઈ પણ ખૂદગ ધારણ કરીને તેમની સામે ધસ્યું નહિ તેમના ભયકર પૈશાચિક અત્યાચાર નિરૂત્ત કરવા માટે કોઇએ પણ સાહસ કર્યું નહિ આ વખતે વીરજનની મેવાડભૂમિ વીરશન્ય બની ગઇ હતી મહારાષ્ટ્રીઓ તેને સપૂર્ણ રીતે દવિત કરી રહ્યા હતા આ વખતે સુવર્ણભૂમિએ સ્મશાનભૂમિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ઉક્ત મહારાષ્ટ્રીયસરદારોએ આવખતે એવું ભયકર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું કે જો સ્વયં પેશા તેમની ગતિ રોકવાને આવત તો તે પણ નિષ્ફળ યાત, પરંતુ આભયની વાત તો એ છે કે પેશાએ તેમને આ પાપકાર્ય કરવાને માટે ઉત્તેજિત કર્યા હતા કોઇ પણ રાજપૂતમાં તેમની ગતિ રોકવાનું સામર્થ્ય નહોતું જે પ્રકારે મહોન્-મત જગદી હાથી વનમાં ભ્રમણ કરે છે તે પ્રકારે તેની ગર્વિત સેના મેવાડમાં ધ્રુમવા લાગી નગરવાસીઓ અને ગામવાસીઓપર ધોર અત્યાચાર થવા લાગ્યા સર્વનું દ્રવ્ય લૂટાઇ ગયું જેમણે તેમને દ્રવ્ય આપ્યું નહિ તેઓ તેમના કોધાગ્નિમાં બળાને ભસ્મ થયા પીડિત પ્રજાના હાલકારથી મેવાડભૂમિ ધૂણ રહી અનુબોના રુધિરની નદીઓ વહી મહારાષ્ટ્રીઓએ બરાબર દશ વર્ષપર્યંત આ પ્રકારે ધાર અત્યાચાર કરી મેવાડભૂમિને પાપમાન કરી નાખી આ દારણ્ય અત્યાચારથી મેવાડની જે ભયાનક દશા થઇ, તેનું અમરણ થવાથી હૃદય ભગ્ન થઇ જાય છે મહાવયોના અડિગેર થઇ ગયા કોઈકે રથાને અર્ધ બળેલુ ગામ પોતાની ભયકર ભૂતિ બનાવી રહ્યું હતું કોઈકે રથાને નગર ભસ્મીભૂત થઇને ધોર સ્મશાન બની ગયું હતું જે તરફ દર્શિપાત કરવામાં આવે તે તરફ પ્રકૃતિદેહીએ હૃદયસ્ત બનકારી ભૂતિ ધારણ કરેલી જણાતી હતી જે તરફ કાન ધરવામાં આવે તે તરફ નરનારીઓનો હૃદયભેદક આત નાદ અને વિનાય સાલજવામાં આવતો હતો વીરજનની મેવાડભૂમિની આવી દુર્દશા તો પૂર્વે કદિ પણ થઈ નહોતી મુસલમાનોએ દીર્ઘકાળપર્યંત જે અત્યાચાર કર્યા હતા, તે સહન કર્યા છતાં પણ રાજપૂતોમાં કાષ્ઠક બળ અવશિષ્ટ રહ્યું હતું પરંતુ મરાઠાઓએ ધોર અત્યાચાર કરીને તેનો એકદમ લોપ કરી દીધો મરાઠાઓ આ પ્રકાર મેવાડભૂમિમાં બીજા પણ અત્યાચાર કરી મેવાડ-ભૂમિરથી સ્મશાનમાં પિશાચોની પેઠે ભ્રમણ કરવા લાગ્યા તેમને તેમના અત્યાચારનો બદલો આપનાર કોઈપણ વિદ્યમાન નહોતું સમસ્ત મેવાડ-ભૂમિમાં એવો કોઈ પણ રાજપૂત નહોતો કે જે સંકલિન વિદ્યાના મત્રદારા તે સ્મશાનભૂમિની ચિતાભરમાંથી પુનઃ અસખ્ય મદાવીરાને ઉત્પન્ન કરી શકે. આથી મેવાડભૂમિ દીન અવસ્થામાં રહી

જે સમયે રાજસ્થાનમાં આવા અત્યાચાર થઈ રહ્યા હતા, તે સમયે કેટલાક અંગ્રેજીશોએ ધીમે ધીમે આ સ્મશાનભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને મરાઠાઓને બળપૂર્વક ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા અને પોતાની શક્તિથી

૧ અંગ્રેજો આ દેશમાં આવખન થયું તે સમયે તેમને જે જે શબ્દોએ સદાય કરી હતી તેમાં ગાંડ-અસિયર, શધોગ્ધ અને બદાદુરચનના તાબો તથા બોધાલો નવાબ એવો મધાન દન્ય

આ દેશને જવાડયો

અપકાળપર્યંત મહારાષ્ટ્રીઓ અને અંગ્રેજોની વચ્ચેનો વિગ્રહ બધ પડ્યો; પરંતુ તે ફરીથી અવશ્ય ચાલુ થયો, એમ મહારાષ્ટ્રીઓને લાગવાથી તેઓ પોતાના કુટુંબોને તથા દ્રવ્યરતનાદિને મેવાડના કિલ્લાઓમાં છુપાવવા લાગ્યા. ચ દાવતોના મુખ્ય નેના સરદારમિલ સિધિઆની રાજસભામાં રાણાના પ્રતિનિધિતરિકે નિયુક્ત થયો. અંબાજીને પુત્ર સિધિઆની પાસે ઉચ્ચપદ મળ્યું. આ સમયપૂર્વે મેવાડના રાણાએ લખવા દાદાને સહાય કરી હતી આ વાત હજી અંબાજી વિસરી ગયો નહોતો. તેના હૃદયમાં આ વાતની ચોટ લાગી હતી અને હજી તે ચોટ તાજીને તાજીજ હતી રાણાના આ વર્તનથી અંબાજીના હૃદયમાં જે દેવાજી પ્રદીપ્ત થયો હતો તે કાર્ષ પશુ પ્રકારે શાત થયો નહિ. આટલા દિવસ સુધી આ અંજી ધીમે ધીમે ચુપ્તરીતે બળતો હતો; પરંતુ હવે તે ભડકે યથ ઉઠ્યો. આ અંબાજીએ રાણા-પર વૈર લેવાનો વિચાર કર્યો. તેને મેવાડનું રાજ્ય જીતી લઇ મુખ્ય મુખ્ય મહારાષ્ટ્રીયસરદારોને તે વરેલી આપવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ, પરંતુ તેની આ અભિલાષા પૂર્ણ થઇ નહિ. તેના હૃદયની આ વાત બહુી શક્તાવતસરદાર સમ્રામસિંહે તેના માર્ગમાં વિધો ઉપરિચત કરવાનો દ્વ નિશ્ચય કર્યો સમ્રામ-સિંહે આ કાર્ય હોંકરની સાથે મળીને કરવાનો વિચાર કર્યો, વળી સમ્રામસિંહ કરતા પશુ અધિક બુદ્ધિમાન અને બળવાન એવી એક સન્નારી પશુ અંબાજીની સામે થવાને બહાર પડી સિધિઆની સ્ત્રી બાબબાબાએ અંબાજીના માર્ગમાં વિધ ઉપરિચત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો જે કે બાબબાબા રાજપૂતોના શત્રુ સિધિઆની સાથે પરણી હતી, તોપશુ તે રાજપૂતોનું મહત્વ અને ગૌરવ સારીપેરે બજાતી હતી અને તેમનાપ્રત્યે આદરભાવ ધરાવતી હતી રાજસ્થાનના મર્વ રાજ્યો અને વિશેષત મેવાડને તો તે અત કરજીથી આરાધ્યદેવ માનતી હતી. તે બજાતી હતી કે મેવાડભૂમિજિ હિંદુસ્વાધીનતાની લીધાભૂમિ અને ગિહલોતકુલની માતા છે તે સમયમાં કુરતાને માટે પ્રસિદ્ધ થયેલો સરજરાવ બાબબાબાને પિતા થતો હતો આવા કુર પિતાને ધૈર જન્મ્યા છતાં પશુ બાબબાબા ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાં શિરોમણિ હતી. અંબાજીને ઉદ્દેશ બહુી તે તેને વિદ્વજ કરવાને તૈયાર થઇ અને સર્વ રાજપૂતોમાં સંપ કગવવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી જે ચ દાવતો અને શક્તાવતો એકબીજાને પોતાના ધૈર શત્રુ માનતા હતા, તેઓ હવે મેવાડના સૌભાગ્યથી મર્વ શત્રુતા ભૂતી જઇને એક થઇ ગયા અને તેમણે સર્વ જણે મળી અંબાજીની વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. શુ તેઓ જીવંત હોવા છતાં પોતાના પૂર્વજોની ભૂમિને-સ્વર્ગાદિપિ-ગરીયસીં એવી જન્મભૂમિને અનેક ભાગોમાં વિભક્ત થઈ શત્રુઓના હાથમાં જતી જોઇને નિશ્ચિત ખેસી રહેશે? ચ દાવતોના મુખ્ય સરદાર પ્રથમથીજ સિધિઆના દરબારમાં વર્તમાન હતા; પરંતુ તે પોતાના આપ્તોના ઉક્ત વિચાર બહુી તે પદ છોડી તેમને આવી મળ્યો. હવે તેઓ અંબાજીની વિરુદ્ધ શી રીતે કાર્ય કરશુ તે વિશે મસલત કરવા લાગ્યા, આજે દીર્ઘકાળે ચ દાવતો અને શક્તાવતો સાથે મળ્યા, બધકર શત્રુઓએ પરમ મિત્ર બની એકબીજાને આવીગત દીધું. પછી સર્વ રાજપૂતો પચૌવી કિસ-નદાસની સાથે હોદ્દકરની પાસે ગયા અને તેને સમર્થ નિવેદન કર્યું -“મહારાષ્ટ્રનાથ! શુ આપે કુદ્ધ અં-બાજીને મેવાડભૂમિ હસ્તગત કરી લેવાની આજ્ઞા આપી છે?” આ શબ્દો સાંભળી હોદ્દકર અત્યત કુખિત થયો, આ વખતે સમસ્ત મેવાડભૂમિ અને મહારાષ્ટ્રાની કુર્દશાનું ચિત્ર તેની દષ્ટિસમીપ ખડુ થયું. પછે પછે તેનું દુઃખ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યું તેણે ગભીર સ્વરે કહ્યું -“ના, હું કદિપશુ તેમ થવા દઇશ નહિ હું આપની સમક્ષ સપથ લઇને કહુ છું કે મેવાડની આરી કુર્દશા હું કદિ પણ થવા દઇશ નહિ. આપ એક ચાઓ. શત્રુતા ભૂતીને મપ કરો, એકબીજાને હૃદયસરસા દામો અને એકપ્રાણુ ચાઓ.”

હોદ્દકરના આ વચ્ચો સાંભળી સર્વને ધૈર્ય પ્રાપ્ત થયું અને તેમણે સાથે કમુલો લઇને પોતાની એકતાનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ બતાવ્યું. ચ દાવતો અને શક્તાવતોને આ પ્રમાણે ધૈર્ય આપીનેજ હોદ્દકર મૌન રહ્યો નહિ; પરંતુ તે સર્વને પોતાની સાથે વળીને સિધિઆના શિબિરમાં ગયો અને વાન કળા કરતા રાણાના ઉચ્ચ કુવની પવિત્રતા અને માનમર્યાદાનું વર્ણન કરીને અભીરભાવથી તેને કહેવા લાગ્યો -“આપ સારીપેરે જાઓ છો કે રાણાજીનો જન્મ કેવા ઉચ્ચ કુળમાં થયો છે. જેઓને આપણે માન-

નીચ અને પૂજ્ય ગણીએ છીએ તેઓ પણ રાણાજીને આરાધ્ય ગણે છે ? તો શું તેમની સાથે શત્રુતા અને વિરોધ કરવો એ આપણને ભૂખારપદ છે ? આવા સંકેતના સમયમાં તેમના સર્વસ્વનો નાશ કરવો એ શું આપણે માટે ઉચિત કર્મ છે ? આપણા પૂર્વજો અને આપણે દીર્ઘકાળથી મેવાડની જે ભૂમિનો સરવતાપૂર્વક ઉપબોગ લેતા આવ્યા છીએ, તે મહારાણાને પાછી સોપી દેવી એ આપણો પરમ ધર્મ છે, પરંતુ શું તેમ કરવાને બદલે આપણે તેમના રાજ્યને વહેલી લઈશું ? જો એમ કરવામાં આવે તો આપણી સત્તાને ધિક્કાર છે ? આપણા રાજ્યને ધિક્કાર છે ? પછી તો આપની ઇચ્છામાં જે આવે તે પ્રમાણે કરવાને આપ મુખત્યાર છો, પરંતુ હું તો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહી ચૂક્યો છું કે હું કદિપણ રાણાનો પક્ષ છોડીશ નહિ જો આપને મારા વચનપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હું એનું પ્રમાણ આપવાને તૈયાર છું મેં મારા તાબાનું નીચમહેડા પ્રગણ્યું મહારાણાને સોપી દીધું છે ” હોલકરના આ તેજસ્વી વચનો સાંભળી સર્વ માણસો ઝોન અને સ્તબ્ધ રહી ગયા સિધિઆ પણ એક વચન ઉચ્ચારી શક્યો નહિ. હોલકરના વચને તેના હૃદયના ઉઝા લાગ્યા પ્રવેશ કરીને તેમાં એક પ્રકારની ચચવતા ઉત્પન્ન કરી હોલકર સારીપેકે સમગ્ર ગયો કે મારા વચનોએ પોતાનો સંપૂર્ણ પ્રભાવ બતાવી દીધો છે અને જોઈતી અસર ઉત્પન્ન કરી છે આથી તેને વિશેષ ઉત્તેજિત કરવાને માટે તે પુનઃ કહેવા લાગ્યો. “નણી આપ આ વાતનો પણ વિચાર કરો કે જો મહારાણા આ ઘડી આપણાથી પૃથક્ થઈ જાય તો આપણને કેવી ભાતિ થવાનો સંભવ છે ? જો આપણે ફિરગી(અંગ્રેજ)વેડેકાની સાથે યુદ્ધ કરવા માંડીશું તો આપણે આપણા કુટુંબ, દ્રવ્ય અને ધનર સપત્તિ કયા રાખીશું ? જો આપણે રાણાજીની સાથે વિરોધ કરીશું તો આપણને શું લાભ થશે વાર ? એમને અપ્રસન્ન કરવાથી આપણા ઉપર વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ આવી પડશે, એમાં કિચિત્ પણ સશય નથી ” હોલકરના તેજસ્વી વાગ્માણુની પ્રતીતિ થવાથી સિધિઆના હૃદયમાં જે અપગાથ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે આ સમયે દૂર થઈ ગઈ અને તેના અંત કરણમાં એક ગંભીર ભાવનો ઉદ્ભવ થયો હોલકરના વચનોને મંત્રવત્ પવિત્ર સમગ્રને તે તદ્દનુસાર વર્તન કરવાને સર્વ રીતે સંજ્ઞા થઈ ગયો હોલકર અને સિધિઆનાં શિબિરો એકબીજાથી દશ કેશનો અંતરે અંતરે હતા તેથી પ્રતિદિન તેમની વચ્ચે વાતચિત્ કિંવા સંવાદમસનત થયા કરતી નહોતી જે સમયનું અતીત થઈ ગયું આલે છે તે સમયમાં કેટલાક દિવસપર્ષત મુસાધાર વરસાદ વરસ્યો હતો, તેથી ઉભય વચ્ચેનો વાતચીતનો વ્યવહાર બધ થઈ ગયો હતો વર્ષાઋતુના આ વિકટ સમયમાં એક દિવસ હોલકર પોતાના શિબિરમાં બેઠો હતો, એવામાં એક અનુચરે આવી તેના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો હોલકર એકાગ્રચિત્તે આ પત્ર વાચવા લાગ્યો થોડીવાર સુધી તેને વાચીને તેણે તેને એકદમ ફેંટી દીધો અને પૂર્વી તરફ દૃષ્ટિપાત કરીને તે કંધથી વારવાર પોતાના હોઠ કગડવ લાગ્યો તેના નેત્રાચાં કોંઘની ચિણ્ચારીઓ નીકળી ગઈ હતી થોડીવાર સુધી આવી દશમાં રહી તેણે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી કે “હમણાં ને ભમણાં રાણાના પ્રતિનિધિઓને ખોળાવી લાવો ” હોલકરને એકદમ ક્રોધ થઈ ગયો તેણે એક દારૂગણતુ ઉઠાવી પત્ર વાચવાથી તેને વિદિત થયું હતું કે રાજાને ભૈરવનક્કસ નામનો એક દૂત મેવાડમાંથી મહારાણીઓને દૂર કરવાને માટે મિટિશમેનાપતિ હોળી પંચની માથે ટાંકમાં મસનત ચલાવતો હતો.

થોડાં મિનિસ પછી કિસાદાસ અને મેવાડના ઇતર પ્રતિનિધિઓ હોલકરના શિબિરમાં ગયા તે ક્રોધાન્વિત મહારાણી ઉઠત પત્ર શીઘ્રતાથી કિસાદાસની તરફ ફેંક્યો અને લાનચોગ નેત્રા કરીને કહ્યું. “શું મેવાડવાસીઓએ અતે અમારી સાથે આવેલા વિશ્વાસધાન કર્યો ? શું તમે આજ પ્રકારે સર્વની સાથે વિશ્વાસનાશ કરો છો કે ? વિચાર કરો કે તમારા રક્ષામીના દિલને આતર મેં મારા કુટુંબીઓનો ત્યાગ કર્યો અને મિધિઆની કિચિત્ પણ ભીંતિ રાખી નહિ હમણાં બ્યારે ફિરગીઓની સાથે થોર યુદ્ધ ચાલે છે ત્યારે સમસ્ત હિંદુખતિને એક થવાની જરૂર છે, પરંતુ તમારા રાણા તેમ કરવાને બદલે ફિરગીઓની સાથે સહિ કરવાને તત્પર થયા છે અગાઉના રાણાઓએ દિલ્લીના આધીનતા નહિ સ્વીકારવાને માટે કેટલા સકોટો સદન કર્યો છે તેનો વિચાર કરો અને આધુનિક રાણા કેવા પ્રકારનું વર્તન કરે છે તેનો વિચાર કરો શું તમારા તપ્કથી આ પ્રકારનો બદલો મેળવવાને મારેજ એ આજાજને તમારા રાજ્યને.

૧ રેથા, સિધિઆ અને હોલકરનો મળ દલો અને પેથાના અધિપતિ સત્તારાના છત્રપતિ હતા તથા કદવ યેરના મહારાણા છત્રપતિના કરવા ઉચ્ચ દેશિના હતા, તેથી તે પૂર્વના પૂર્વ ગણાયા.

નારા ક્રતા અટકાવો હતો કે 'રાણ્યોનો મરી કિનદાસ હો' કરને શાત કવવાની એણે કવવા વાગ્યો, પરંતુ એવામાં દોહકરો તાલ્યા નામનો મત્રી કિનદાસને બોલતો અટકાવી પોતાના સ્વામીપ્રત્યે કહેવા વાગ્યો - 'મહારાજ' ગગણ' લોકોનો વ્યવહાર આપે સદૃષ્ટિથી જોયો છે આ લોકો આપની અને મિથિયાની વચ્ચે વિચર ઉપસ્થિત કરી ઉભય રાજ્યોને નષ્ટ કરશે, માટે આપ એમનો પક્ષ છોડી સિધિ-આનો પક્ષ ગ્રહણ કરો સુરજરાવને દૂર કરી અબાજીને મેવાડનો સુમેદાર બનાવવાની તજનીજ કરો, નહિ તો હું આપને છોડી સિધિયાની પાસે જઈ તેની સાથે માળવે ચાલો જમણ "

કેવળ ભાઉ ભાગડો સિવાય અન્ય મર્વ મત્રીઓએ તાત્કાલિક મતને સમ્મતિ આપી હો' કરે મણ તાત્કાલિક મનાહ માની અને સુરજરાવને મેવાડના મુમેદારગતા પત્તરથી જગતરફ ક્યો પઠી તે અ-ગ્રેષ્ઠ સેનાની મામે બાય ભીડવાને માટે ઉત્તર તરફ ચાલ્યો, પરંતુ દર્શાવવામાં તેણે બળ ન્યૂન થયું ગયું તે અગ્રેનેની સામે થયો નહિ, તે છતાં પણ તે તેમના કોષાગ્રિમાથી અચ્ચે નહિ રણદક્ષ લોહી રોકે તેની પૂઠ પકડી સધિ કરવાને માટે તેના પ-દનાથ કયું સુપ્રસિદ્ધ વ્યાસાનદીના તટપર લોહી લેકની સાથે હો' કરને સધિ થઈ

મેવાડવાસીઓપર ક્રોધિત થવા છતાં પણ હો' કરે તેમણે કાષ અમરન કયું નહિ ઉનટપસે મેવાડ-નો ત્યાગ કરી વખત તે તેને નિરાપદ અને સુરક્ષિત રાખવાને માટે સિધિયાને કહેતો ગયો કે - 'મે અબાજીના આક્રમણથી રાણાના રાજ્યને સુરક્ષિત રાખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે આપ કોષપિણ પ્રકારે એવું વર્તન કરશો નહિ, કે જેથી મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય જો આપ આ પ્રમાણે નહિ કરો તો તેની ભેખમદારી આપને થિર છે " ભય, ભડિત વા કૃપાથી સિધિયાએ હોહકરની આ સનાહ પ્રમાણે થોડા દિવસપર્યંત વર્તન કર્યું, પરંતુ ભારે તેણે હોહકરને વિપત્તિમાં પડેલો જોયો ત્યારે તેણે તેની મવાહ-નો અનાદર ક્યો અને મેવાડમાથી ૧૬ લાખ રૂપિયા વસૂલ કરવાને માટે તેણે સદાશિવરાવને એકદમ તે દેશમાં મોકલી આપ્યો પીડિત મેવાડનું રુધિર ચૂસવાને માટે સદાશિવરાવ જન બંધીરદના હાથ નીચે કવાયત શીખીને તૈયાર થયેથી ગાલદાજ પનટણ લઈને મેવાડની તરફ ચાલ્યો ૪૦૦૦ ૧૮૦૬ના જૂન માસમાં તેણે મેવાડ તરફ પ્રયાણ કર્યું સિધિયાએ પોતાના બે કાર્યો મિદ્ધ કરવાને માટે સદાશિવ-રાવને મેવાડમાં મોકલ્યો હતો પ્રથમ કાર્ય ૧૬ લાખ રૂપિયા વસૂલ કરવાનું હતું અને બીજું કાર્ય જય-પુરના મહારાજાની સેનાને ઉદ્યપુરમાંથી દૂર કરવાનું હતું ગણાની કુવરીની માથે જયપુરના ગામનો વિવાદ નિશ્ચિત થવાથી તેની વ્યવસ્થાને માટે કુશાનહરાજાની મેના આ વખતે મેવાડમાં જ હતી, પરંતુ થોડા વખતમાં તે ઉદ્યપુરથી જળી ગઈ આ મેના જવા મેવાડમાંથી દૂર થઈ કે તરત જ મહા-ગણાનું દુર્ભાગ્યચક્ર ભેરથી ફરવા લાગ્યું

ભાગ્યના કારણે તાત્કાલિક ઉનતિના ગિખરપરથી અનનતિના અધરપમાં પતિત થઈને હતભાગી મહારાજા બીમસિદ્ધ જેમ તેમ પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા તેમના પૂર્વજોનું માન અને ગૌરવ સર્વથા નષ્ટ થયું હતું સૌભાગ્યદરી સ્વર્ગના પ્રદાર સંપર્ક રીતે હુમ થઈ ગયો હતો મહારાજા વિશ્વ-મોહિની આરાધના પાસમાં ગુપ્ત થઈને જેમ તેમ કાળક્રમ પડતા હતા, પરંતુ કુદૃષ્ટ વિધાતા મહા-રાણાનું આટલું મુખ પણ બેઠું રાકી નહિ મહારાજાના હાથમાંથી સર્વ પ્રકારની ગભ્ય-અવસ્થા જતી રહી હતી, તેઓ કેરળ નામનું રાજસન્માન મેળવતા હતા તેઓ માન પોતાની આનદદામિની પુત્રી કૃષ્ણાકુમારીનું મુખ બેઠેને દેહ ધારણ કરી રહ્યા હતા પરંતુ કારણે વિધાતાએ આ રાજકુમારીને પણ ઉચકા લીધી હવે ગણાની સર્વ આશા નષ્ટ થઈ ચક્ર આજે સ્નેહનો સોદ પણ શુદ્ધ થઈ ગયો મકટની ઉપર સકટ અને વિપત્તિની ઉપર વિપત્તિનો ઉદય થવા વાગ્યો સર્વસ્વ સુમાવીને અને મર્વ સુખોથી વચિત થઈને પણ તેઓ માત્ર કૃષ્ણાકુમારીનું મુખ જોઈને જીવતા હતા એવો તેની ઉપર પણ ધોર વિપત્તિ આવી પડી પૂર્વે જ એ જણની આ-વા છીએ કે જયપુરના રાજાની માથે કૃષ્ણાકુમારીના વિવાદનિમિત્ત થઈ ચૂક્યા હતા અને તે શુભ કાર્યને સંપૂર્ણ કરવાને માટે જ જયપુરની મેના ઉદ્યપુર ગઈ હતી પરંતુ મારવાડના રાજા માનસિંહે આ લગ્નમાં વિશ્વ ઉપસ્થિત કર્યું જયપુરના રાજા જનન-

૧ મહારાજાની રાજપૂતોને રાજ્ય કહે છે એનો અર્થ પ્રચલિત થાય છે

સિદ્ધની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવા ન પામે એટલા માટે મારવાડના રાજા માનસિંહે પોતાના ત્રણ હનર સૈનિકોને ઉદયપુરમાં મોકલી આપ્યા માનસિંહ સ્વયં કૃષ્ણાકુમારીની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો તેણે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવાને માટે મહારાણ્યને કહેવરાવી મોકલ્યું કે - “કૃષ્ણાકુમારીની સાથે મારવાડના સ્વયંસ્થ ગજનો વિવાહ થયો હતો તો પછી ત્યાંના વર્તમાન રાજની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ શામાટે ન કરવો ?” માનસિંહની આયુક્તિ વિચિત્ર હતી વળા તેણે એમ પણ કહેવગવી મોકલ્યું હતું કે - “કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ મારવાડના સિંહાસનની સાથે નિશ્ચિત થયો હતો, માટે તે સિંહાસનપર જે માણસ અધિષ્ઠિત થયો હોય તેની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવો યુક્ત છે મારવાડનું સિંહાસન પૂર્વે જેણે હતું તેણે તે હાવમા પશુ છે, તો પછી કૃષ્ણાકુમારીને તે સિંહાસનને સમર્પિત કરવામાં શો વાધો છે ?” તેણે લખ દર્શાવીને કહેવરાવી મોકલ્યું કે - “જો મહારાણ્ય મારી અભિલાષા પૂર્ણ નહિ કરીને અબરના રાજા જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ કરશે તો હું તેમનો પ્રબળ શત્રુ બની જશો હું કોઈ પણ પ્રકારે આ વિવાહ થવા દેનાર નથી જો આમ થશે તો જ્યાસુધી મારામાં કિંચિત્ પણ સામથ્ય રહેશે, ત્યાંસુધી હું મેવાડના રાજ્યમાં ઉપદ્રવ કર્યા કરીશ” આ સમયે ચંદાવનગોકોનું મેવાડમાં પ્રાબલ્ય હતું કુદરતી રાજાઓએ પોતાનો ઉદ્દેશ સાધ્ય કરવાને માટે ચંદાવતોના સરદાર જગતભિરને રક્ષત આપી હતી અને તેને જણાવ્યું હતું કે જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ ન થવા પામે એટલા માટે તમારાથી બનતો સર્વ પ્રયત્ન કરશે.

રમણીગલ હેનેનાનાં અનુપમ સૌંદર્ય જે પ્રકારે તેના સ્વામી અને શત્રુઓને ચિરનિદ્રામાં શયન કરાવ્યું હતું તે પ્રકારે તુરનુદરી કૃષ્ણાકુમારીના લલિત લાવંસ્પત્રે તેના પિતા અને પ્રેમીઓને સદાને માટે નષ્ટ કરી દીધા અને પછી તે સુદરીનો પણ બોગ અપાયો તેની સુદરતાજ તેના નાશનું કારણ બની કૃષ્ણાકુમારીને દસ્તગત કરવાની અભિલાષાથી મારવાડના રાજા માનસિંહે પોતાની સેના લઈને અબરના રાજાપર આક્રમણ કર્યું આ સંધિના લાલ લઈ મહારાષ્ટ્રીઓએ એક પક્ષને સહાય આપી અને આ વિમ્બરને મોટું સ્વરૂપ આપી દીધું થોડા દિવસ પૂર્વે સિધિઆએ જયપુરના મહારાજની પાસેથી કેટલુંક દ્રવ્ય માગ્યું હતું, પરંતુ તે જગતસિંહે આપ્યું નહોતું આથી તેણે જયપુરના રાજાપર વૈર લેવાને માટે મારવાડના રાજાને પક્ષ કર્યો તેણે મેવાડના મહારાણ્યને જણાવ્યું કે મેવાડમાંથી જયપુરની સેનાને શીઘ્ર દૂર કરો સિધિઆને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો કે મહારાણ્ય મારા વચનનો અનાદર કરશે નહિ, પરંતુ તેના આ વિશ્વાસ સંપૂર્ણરીતે નષ્ટ થઈ ગયો રાણાએ તેના સંબંધપર કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. આથી સિધિઆ પોતાની ગોવદાજ સેનાને લઈને મેવાડપર ચડી આવ્યો તેની અંતિ શૈલવાને માટે રાજા જગતસિંહ પોતાની સેનાસહિત અરવલ્લીના ગિરિમાર્ગમાં ખડા ચર્ધા ખડા, અઢી આ કેટલીકવાર મુખી ઉલખ દલોવચ્ચે સમામ આન્યા પરંતુ અંતે જગતસિંહનો પરાજય થયો અને તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરવાને માટે પોતાની સેનાને સાથે ચર્ધા ઉદયપુર તરફ પાછા કર્યા વિનયી સિધિઆએ આ હનર સૈનિકોની સાથે તેમની પૂઠ પકડી અને ઉદયપુરથી ચોડા અતરપર પોતાની ડાવધૂની નાખી રાણા બીમસિંહ મહાસિંહના આડી પડ્યા તેઓ પોતાના સામતોની સાથે આ વિપાતમાંથી શી રીતે મુક્ત થવું તે સંબંધે મસનન કરવા પાડ્યા અનેક તર્કવિતર્ક થયા પછી તેઓ એવા નિર્ણયપર આન્યા કે જયપુરના મહારાજા જગતસિંહની સાથે કૃષ્ણાકુમારીનો વિવાહ થવો શક્ય નથી આથી તેમણે જગતસિંહની સેનાને ઉદયપુરથી વિદાય કરી દીધી અને ધતર ઉપાય નહિ જડવાથી તેમણે

૧ ઐતહેસાત મહાકવિ હોમરે હેલેનાને નાયા બનાવી હતીયક મયની ત્યાના કરી છે તે જણાવે છે કે હેલેના ન્યુપિરના વીર અને તાલી લીટરના નર્મથી પન્ન થઈ હતી તેના કેટલે અને પોલક નામના બે જાતા હતા એજેન્ટના મહાવીર ચિસિયસે યૌવન જામા તેનું હાથ કર્યું હતું પરંતુ મ્સ્ટર અને પોલકે તેના હાથમાંથી પોતાની બળિનીને ઉદ્ધાર કરી હેલેનાની અપય નરેણનું જનાત ઐસરાન્યમાં આરે તર્ક ફેંકે જયુ, તેથી તે હેલેના સર્વ શન્યો તેની સાથે વિવાહ કરવાની દૃષ્ટી તેને થેર અવવા લાગ્યા ત્યારપછી મિનિવસ નામના એક રાજાની સાથે તે મનમોહિનીનું લગન થયું વિવાહ પછી થોડા દિવસ બાદ ટપેને સુમસિંહ રાજકુમાર હેલેનાને દરી ગયો એમ કહેવાય છે કે હેલેના સ્વેચ્છથી તેની સાથે ગઈ હતી આજ કારણથી ટોળનનું શુદ્ધ થયું આ શુદ્ધ સમાસ થવા પછી હેલેના પોતાના પૂર્વસ્વામી દવગમી મિનિવસની પાસે ગઈ હેલેનાને નાયાક બનાવી જે પ્રેમ સ્વપ્નામાં આવ્યો છે, તે જગવાન વામ્પિરીના શામાયુની સાથે ધનું અંછે મળતો આવે છે.

સિધિઆનો લોભ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી સિધિઆ એક માસપર્યંત ઉદયપુર પરેરા ધાવતી પરી રહી પછી ભગવાન એકચિત્તના મહિમા ગણી તથા સિધિઆનો એકચિત્ત પ્રભાસ ભરાયો ૧

મેવાડપ્રાચીન ભ્યારે જયપુરના સૈનિકાને અપમાનસહિત દૂર કરવામાં આવ્યા, ત્યારે જયપુરના રાજાને અસત ક્રોધ અડ્યો તેમણે જે સૈનિકાના લાગણ્યથી મેલિત થઈને તેને પોતાની અર્ધગિની બનાવવાની આશાને ઉછેરીને પુછ કરી હતી તેહવે તેમના હાથમાંથી જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો, તેમની આશા સંજય યવાનો સમય આવ્યો તેજ વખતે મહારાણાએ તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી શુ જગત-સિત્તને માટે આ સતોપદાચ્છ ઘટના હતી ૧ તેઓ જેમ જેમ ગણના વર્તનવિશે વિચાર કરતા હતા, તેમ તેમ તેમની મનોવેદના શક્તિ થતી જતી હતી અને તેમણે નિશ્ચય એવો કે રાણાના આ વર્તનને માટે માટે તેમનાપર જે લેતુ લેઈએ આ નિશ્ચય પ્રમાણે તેમણે એક મહા પ્રયત્ન સેના સંભાળ કરી અને મેવાડપર આક્રમણ કર્યું આ પ્રસંગે જગતસિંહે જેવી પ્રયત્ન મેના તેવા કરી હતી, તેની વિરાજ મેના અખરારાજની સ્થાપના થયા પછી દિવિષ્ણુ જયપુરમાં એકચિત્ત થઈ નહોતી આ તરફ મારવા આ રાજા માનસિંહે પોતાના રાજાના મેવાડપરના આક્રમણની વાત સાંભળી કે તત્કાલ તેણે સ્વયં તેમની સાથે લડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે પોતાની સેનાસહિત મેવાડ તરફ આ ચો, પગલુ આ વખતે તેના ગભરવા અતઃક્રોધે પુષ્કળ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેથી તેના માર્ગમાં પ્રયત્ન વિશ્વ આવી પડ્યા ખુદ મિહાસનને મારેજ આ વિગ્રહો થઈ ગયા હતા રાજ્યરોડપ મનુષ્યોએ મારવાડના સામ તેને પૂ થઈ પૂ થઈ દરેકમાં વિભક્ત પરી નાખ્યા આ વિગ્રહોનો અતઃ સુચમતાથી આવ્યો નહિ તેની નિવૃત્તિ મરવામાં પુષ્કળ દ્રવ્ય અને પુષ્કળ સુધિરેતો ભોગ આપવો પડ્યો આ પ્રસંગને એક ઉત્તમ સધિ માની મહારાષ્ટ્રીઓ મારવામાં પ્રવેશી ગયા અને તેમણે તે ગભરવ જળ અલ્પત ન્યૂત કરી નાખ્યું માહો-માહેનો કુસપજ ગભરવા નાથનું પ્રધાન કારણ હોય છે મારવાડ દીર્ઘકાળથી આ પ્રભરના આતમિક-કથલની રજાભિ બની રહી હતી આ અથડાઈ કાળ સામતલુ થય થયુ તો કાંઈની પાયમારી થઈ, પરંતુ પરિણામે રાજ્યને તો ભારે નુકસાન થય માનસિંહ પોતે પણ આ પ્રભરના માહોમાહેનો કનહ વધારીનેજ મારવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયો હતો તે જાણતો હતો કે સામ તોમા કનહ વધાર્યો સિવાય મારે હેતુ નિહ થનાજ નથી અને હ અગ્ર ગેતે સિંહાસનપર બેસી સુખી નહિ આવીત તેણે પોતાના સૈનિકા અને સામ તોમા એક પ્રમારવાનો પ્રથમ કર્યો નહોતો

માનસિંહ જગતસિંહની સામે લડવાને ચાલ્યો મારવાડના રોકા આવપર્યંત અનેક અત્યાચારોથી પ્રેરિત થઈને તાર ત્રાણ પોતાનો રચા હતા, તેથી તેમણે આ વખતે ચોખ સધિ લેઈ શનુઓનો પલ અદલા મ્યો તેમણે એક માથુસને મારવાડના સિંહાસનના હક્કદાનરિકે લઈદર કર્યો અને તેને પોતાનો મરદાર બનાવી તેઓ જયપુરના મહારાજાની સાથે મળી ગયા જયપુરના રાજા એજ વાખ અને વીસ હજાર સૈનિકાને લઈને ચડી આવ્યા હતા મારવાડના મળના સૈનિકાની સખ્યા એથી અર્ધી પણ

૧ જોડો આ સિધિઆએ પોતાની મહત્તા દર્શાવવાને માટે અંગ્રેજ એલચી તથા તેની સેનાને આમન્ય પુર્ણ હતા દત્તાત્રયા સુધર્વથી બાપાસાવરના વસોતેની સ્વાભાવિક લમલો તથા કૃષિકારના પુરમા લેવન થયેલા મરાઠાના કૃષિમ રાજાએની જૂથ વા ઉત્તમ પ્રકારે વત થતી હતી સિધિઆના પૂર્વે હાં દાખતા હતા પરંતુ આ વખતે તે પોતાના પૂર્વેના આશીર્વાદથી હિંદુસ્તાનનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થયો હતો કૃષિમરના કુરમા ઉત્પત્ત થઈને તે સદા સુધર્વથી રાજ્ય સિંહાસન પ્રાપ્ત કરવાની વચ્ચના ધનવંતો હતા આ પ્રસંગ ન્યારે તેણે ઉદયપુરના મહારાજા અને પુરોહિતોનો તોયા ત્યારે તેની આ ઈચ્છા બનાવી વધી ગઈ ઘણા રોમનુ એક અનુમત ન કે કુષ સિધિઆ કૃષ્ણકુમારીની સાથે તિરાહ કરવાની ઇચ્છા રાખતે હતા આ દરમ્યાનમાં કનહ ૧૫ દાગર દવા સુધર્વથી રાણા લીમસિંહની તે રચી મુલિ અને તેમની સોમનીય હુકમો બે તેમને અત્યત રો થયો ૧૨૨ તેઓ માત્ર સોમનાજ કુળી ન જતા તેમને હુકમમાંથી નુત કરવાનો ઉપાય કુમા વાગ્યા નાણાને સદાચ રચનાની કનહ દેવની રચા એક પ્રવળ થઈ ગઈ કે તેમને સ્વતંત્રિવિચારિતો લેદ ભૂની જઈ તે માટે મથાસ કરવા મા ચો અને અતે તેઓ પોતાના મહારાજા પાસે કરી ફરાર થયા તથા અજ દાણથી તેમને અત્યાચારોને કનહવાના ભારનીય મૂવી ગયા છે

નહોતી મારવાડ અને જયપુરના રાજાઓની વચ્ચે 'પુરુષોત્તમ' નામના સ્થાનમાં યુદ્ધ થયું જે ઉત્સાહથી સંગ્રામનો આરંભ થયો હતો, તે પછી જણાવ્યું હતું કે ઘણી વાર સુધી દારણ યુદ્ધ ચરો, પરંતુ તેમ થયું નહિ થોડીવાર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યા પછી માનસિંહના પુત્રે સરદારો મારવાડના સિંહાસનના ખોટા દરબારના પક્ષમાં જઈ લખ્યા માનસિંહની આસપાસ એકદમ લામ થઈ ગઈ જેમના ઉપર ભરોસો ગયો અને તે પોતાના શત્રુની સામે લડવા આ રીતે હતો, નેઓજા અને તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા આ યુદ્ધ ઓછા દુખની વાત છે? આ દુખથી દુખિત થઈ માનસિંહ આત્મઘાત કરવાને તૈયાર થયો, પરંતુ તેની પાસે રહેલા શેષ સરદારોએ તેના હાથમાંથી સમરોર ઝુટવી લીધી અને તેઓ તેને પોતાની સાથે લઈ સંગ્રામભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા આમ કરવાથી પણ તેમના દુખનો અંત આવ્યો નહિ શત્રુઓ તેમની પૂઠે પડ્યા અને હેઠ મારવાડની રાજધાની સુધી પહોંચ્યા માનસિંહ પોતાના સામનોને જોઈપુરનું સિંહદાર ખેંચ કરી દેવાની આજ્ઞા કરી અને આ રીતે શત્રુઓ તે નગરમાં પ્રવેશતા અટક્યા, પરંતુ તેમણે તેની આરે તરફ ઘેરો ઘાલ્યા જ માસપર્ષત ઉભય પક્ષો વચ્ચે ધોર સંગ્રામ ચાલ્યો નગરવાસીઓ માસપર્ષત અત્યંત ઉત્સાહથી શત્રુઓની સામે થયા, પરંતુ અંતે તેઓ છેક નિર્બળ અને મૃદ થઈ ગયા, તેથી જોઈપુર શત્રુઓના હાથમાં ગયું તેમણે શહેરમાં ભારે લૂટફાટ ચલાવી અને તેને પાપમાન કર્યું, પરંતુ પાછળથી શત્રુઓના દનમાં કેનહ ઉત્પન્ન થયો અને તેથી સર્વ સૈનિકો છિન્નચિન્ન થઈ ગયા કુશાવલ્લ અને રોહિણીપુત્રોમાં ભતિઅભિમાન ઉત્પન્ન થયું, તેથી ૧૨૨૫૨ ચૈર ખધાલુ. કુશાવલ્લે રણભૂમિ છોડીને ચાલ્યા ગયા રોહિણીએ તેમનાપર આક્રમણ કરીને તેમના ઘણાને રામદારણ પહોંચાડ્યા

રાજા જગતસિંહ પ્રાણુ જવાના ભયથી રણભૂમિ છોડીને નાથ તેમનો સર્વ પરિશ્રમ બચાવે ગયો રમેને આપણાપર આક્રમણ થાય એવા ભયથી પ્રથમથી તેમણે પોતાને લૂટમાં મળેલી સર્વ વસ્તુઓ જાપુર તરફ મોકલી આપી, પરંતુ તે વસ્તુઓ જાપુરમાં પહોંચે તે પૂર્વે રોહિણીએ માર્ગમાં તેને લૂટી લીધી જે સરદારો પોતાના રાજાને પણ છોડી જગતસિંહના પક્ષમાં લગી ગયા હતા તેમણેજ આ વખતે તેમને પરાજિત કરીને તેમનો સર્વ સામાન લૂટી લીધો તેઓ એક વખત પરદેશીના પક્ષમાં લખ્યા તો ખરા, પરંતુ પોતાની માતૃભૂમિની ભય કરે દુર્દશા જોઈ આખરે તેમના જ્ઞાનયત્ન ખુરી ગયા તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજી ગયા કે - "અમારા દુરાચરણથીજ મારવાડના મહારાજાની આવી દારણ દુર્દશા થઈ છે જે જોઈ અખર્ગ રાજાને પણ મદલ્ય કરત નહિ તો કુશાવલ્લે રોહિણી રોહિણીની રાજધાની શી રીતે લૂટી શકે? કુશાવલ્લે રોહિણીએ કરેલી લૂટ અમારા સ્વદેશદાહનો કમકિત આદર્શ છે" તેમનાથી આ અપમાન સદન અંધ શક્ય નહિ તેથી તેમણે કુશાવલ્લેનો પરાભવ કરીને તેમની લૂટ પાછી ઝુટવી લીધી

જે જગતસિંહે નવ્ય મેનાને લઈને મેનાદાસજીપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે હવે મારવાડમાંથી જેમ તેમ પોતાના પ્રાણુ બચાવીને પોતાની રાજધાની તરફ નાસી ચાલ્યા જગતસિંહ તથા તેમની સેનાની જે ભય કરે દુર્દશા થઈ તેનું વર્ણન કરવાની અમારી લેખિનીમાં શક્તિ નથી તેમણે ખરાબ મુર્દખા કૃષ્ણા કુમારી સાથે વિવાદ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી હતી તેમણે ખરાબ મુર્દખા માનસિંહના સાથે સંગ્રામ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો પોતાના આ મૂખતાભરેલા કૃત્યનું ફળ તેમને દીવકાળપર્વન ભોગવવું પડ્યું. પોતાના પાપનશરમાં પહોંચ્યા છતાં પણ તે મુખાનુભવ નહીં શક્યા નહિ તેમની સેના પરાજિત અને દુખિત થવાથી અત્યંત વ્યાકુળ બની ગઈ હતી અને ધરાગ નહિ મળ્યાથી તેની વ્યાકુળતા અને અસતોમાં બમણો વધારો થયો આ સેના વેનન મેળવવાની આસાથી દીર્ઘકાળપર્ષત જયપુરમાં રહી, પરંતુ તેની આસપાસ નિષ્કુળ થઈ મારવાડના રાજા માનસિંહની સાથેના પુદ્ગલ જે સૈનિકોએ ભાગ લીધો હતો, તેમની દુર્દશાનું વર્ણન કરતા આ લેખિની થર થર કંપે છે રોહિણીએ છેક જયપુરના સિંહદાર સુધી તેમનો ખીછો પાડી તેમનો વધ કર્યો હતો

આ સૈનિકોની આત્માભરમ અને તેમના અમીના અસ્થિ દીર્ઘકાળપર્ષત જયપુરની આરે તરફની પંદિવાની નિકટ પડી રતા હતા શેલાયમાન જયપુરે આ વખતે રમશાનભૂમિનું વિદામણુ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું ભગવાન શી વિચિત્ર હીના છે ભાગ્યનારનું પરિવર્તન કેવું અદ્ભુત હોય છે? જે માન-

૧ કનહ રોડે અનેત્રોથી આ યોગ્યનીય પક્ષના ભેડ હતી આ પક્ષનાના ભોજ થઈ પડેલાઓની સાથે તેમને

સિદ્ધ પોતાના સામ તે અને સરદારેદારા વચ્ચે યદને દુર્દશાની પરાકાષ્ટાને પ્રાપ્ત થયો હતો, તે સમયે ન-
કટો અને વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત થઈને નિશ્ચિતતાપૂર્વક રાજ્યમુખ ભોગવવા વાગ્યો તેના સર્વ શત્રુઓને
નાશ થઈ ગયો ગતગૌરવ તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થયું અને જે જગતમિદને પુષ્કળ સહાય મળી હતી, તે
દારુણ અધોગતિને પ્રાપ્ત થયા હતા માનસિદ્ધને અમીરખા નામના એક મહા બળવાન પદાણુની સહાય
મળી હતી ભારતવર્ષમાં જે ફર અને ધાતકી મુસનમાનો થઈ ગયા છે, જે મુસનમાનોની ધૂણિત નામાવવી-
એ ભારતવર્ષના ઇતિહાસને ઝનકિત કર્યો છે, તે સર્વમાં અમીરખા શિરોમણિ હોતે તે પૂર્વે માનસિદ્ધને
શર થઈને ખોટા હક્કદારના પક્ષમાં લાગ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી તેને માનસિદ્ધના પક્ષમાં ભળવાથી
અધિક લાભ થવાનો મહાન જાણુમાંથી તે દુષ્ટે ઉકા ખોટા ગાદીવારસનો પરિત્યાગ કરીને માન-
સિદ્ધનો પક્ષ પ્રદણ્ય ક્યો જે માણસે દીર્ઘકાળપર્યંત તેને અત્યંત આદરમાનસહિત પોતાની પાસે
રાખ્યો હતો, તેનાજ નાશ કરવાને હવે તે પાપી પ્રવૃત્ત થયો તે ખોટા ગાદીવારસ તથા તેના માણસોના
સહાર કરવાની અશિવાયાથી તેણે તેને મળવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી ઉભય એક મસ્જદની અદર
પરસ્પર મત્સ્યા અને તેમની વચ્ચે મિત્રતાનો કેન થયો, પરંતુ ઉકા ખોટો હક્કદાર અમીરખાનો કષ્ટભાવ
જાણુતો નહોતો તે તો અમીરખા પોતાના પક્ષમાં પુનઃ આવ્યો તેટલા માટે અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને
આવો સુયોગ મેળવી આપવા માટે ઈશ્વરનો આભાંગ માનવા લાગ્યો તેણે પોતાના શિબિરમાં નૃત્યમાય
નનો જનસો શરૂ કરી દીધો જે વખતે નૃત્યગાયનનો સમારભ ચાલતો હતો તે વખતે દુષ્ટ અમીરખાએ
તેનાપર એકદમ આક્રમણ કર્યું તેણે શિબિરના દોરડા કાપી નાખ્યા અને અદરના માણસોને ધેરીને
ત્યાને ત્યાજ તે સર્વને ગાળીમારથી મારી નાખ્યા

આ પ્રકારે માનસિદ્ધના શત્રુઓનો અત આગ્યો રાજપૂતજાતિના સર્વસ્વનો નાશ કરનાર વપટ-
જાળનો અત આવ્યો, પરંતુ આ ઘટના બન્યા પછી થોડા વખતમાં જે એક શોઅનીય ઘટના બની
તેનું વર્ણન સાલળીને તો પાપાણુમય હૃદય પણ કરુણાથી પીગળી બન્યું સિસોદીઆકુવનું લક્ષ્મી અને
રાજગદાની મુપ્રદ્રુષ્ટ કમચિની, શ્રીમતી કૃષ્ણાકુમારીએ અજર અને મારવાડના રાજાઓના પરસ્પરના
વિમરદશી યશમાં પોતાની આકૃતિ આપી જયપુરના રાજાને પરાજય થયા પછી તેમની વચ્ચેનો
કેવલ એક પ્રકારે શાત થઈ ગયો હતો, પરંતુ ઉકા ઉભય રાજાઓમાંથી એકે પણ હજી કૃષ્ણાકુમારીનું
પાણિમહણ કરવાની આશા છોડી નહોતી ઉભય રાજાઓ વચ્ચેની શત્રુતા હજી અગૃતજ હતી આ
શત્રુતાની આગ મુગમતાથી શાત થઈ નહિ તેને રાત થવાને માટે મુકુમાર બાનિકા કૃષ્ણાકુમારીના
રુધિનું પ્રયોજન હતું જે નરપિશાય અમીરખાએ માનસિદ્ધ પ્રતિસ્પર્ધી ખોટા હક્કદારનો વધ કર્યો
હતો, તેજ નરાધમે આ ઘોર દુષ્ટ કાર્ય પણ કરાવ્યું હતું પરમ સુદર રાજપૂતમાળા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણુ-
રથી પવિત્ર દીપકને તેણેજ સુઝાવી નાખ્યો હતો હતભાગી રાણા ભીમમિહ અમીરખાના હાથમાં કાંટની
પૂતળીસમાન હતા તેમનામાં કિચિત્ પણ સામર્થ્ય નહોતું તેમણે પરિવ્રિસિમેદીઆકુવનમાં જન્મ લઈને
તેને કેનકે લગાડ્યું હતું આ સર્વોત્તમ કુવનમાં જન્મ લીધો છતાં પણ તેઓ અત્યંત દુર્બળ અને કાચર હતા
જે તેઓ કાપુરુષ ન હોય તો પોતાના હૃદયપર પાપાણુ મૂકીને તે નિગપરાધી, મરવા કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણુને
નાશ કરવામાં સમર્થિત કેમ આપત' ભીમસિદ્ધ સિસોદીઆકુવનું અયોગ્ય સતાન, આપારાવચન
અયોગ્ય વશજ અને રાજપૂતોના અયોગ્ય રાજ્ય હતા, એમાં કિચિત્ પણ શકા નથી પાડકગણ' જે
તને પરમ લાવણ્યવતી કૃષ્ણાકુમારીને મારે એ અશુભિદુઓ પાઠવાની ઈચ્છા હોય, જે તને તેની અબા
ગિની માતાના હૃદયવિદારક રોદનની સાથે તાર રોદન મેળવવાની ઇચ્છા હોય, જે પારકે દુઃખે દુઃખી
થવાની તને ઇચ્છા હોય, જે સ્વર્ગીય સુદરતાના અકાનિક અને અયોગ્ય ચિનાશને માટે હૃદયપૂર્વક રોક
કરવાની તને વાઙ્મના હોય તો એકવાર મારી સાથે ઉદયપુર ચાન, જગતપ્રસિદ્ધ ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કર

કૃષ્ણાકુમારી સોળ વર્ષની થઈ ચૂકી હતી યુવાવસ્થાની સર્વ સુદરતાએ તેના શરીરમાં વામ કર્યો
હતો તેનું પિતૃકુવ અને માતૃકુવ એ ઉભય કુત્રો સર્વોચ્ચ હતા જે પ્રાચીન યુર્ધકુત્રના રાજાઓએ પૂર્વે
દીર્ઘકાળપર્યંત અણુદિવપુરપાટણમાં રાજ્ય કર્યું હતું, તેજ કુત્રમાં કૃષ્ણાકુમારીની માતાનો જન્મ થયો

વાર્તાલાપ થયું થયો હતો ઈ સ ૧૮૦૮ ના અનુઆરી માસમાં જ્યારે કર્નલ ટૉડ જયપુરમાં થઈને ગયા તે
સમયે આ નરના રેતાળ કેદાનમાં તેમણે ઉત્તર મુઢાં બે ચાર ચિન્દો એવા હતા

હતો કૃષ્ણકુમારીનું કુલ જે પ્રમાણે ઉચ્ચ હતું તેજ પ્રકારે તેનામાં ઉચ્ચ ગુણો પણ ભરેલા હતા. આથીજ તે “રાજસ્થાનની કમવિની”ના નામથી સુવિખ્યાત થઇ હતી, પરંતુ ભારતવર્ષના ભાગ્યમાં આ દેવ-બાળાનું અનુપમ સૌંદર્ય અને અપૂર્વવાલમ્બ આજા દિવસસુધી બેવાનું વખતું નહોતું, આ કમવિનીની સુગંધ આજા દિવસસુધી બેવાનું તેના ભાગ્યમાં નહોતું જે સમયે આ અનુપમ સૌંદર્યકળીનો વિકાસ પામવાનો ચારભ થયો હતો તેજ સમયે તે ખરી પરીને અનંત કાળથી જળમાં ડુબી ગઈ આ જગતમાં કૃષ્ણકુમારીના જેવી સૌંદર્યવાન અને હતભાગિની સ્ત્રીઓ ભેચારજી જન્મી છે ઉચ્ચ રાજકુળમાં જન્મ લઇને આવા અસહ્ય કષ્ટ ભેચાર સ્ત્રીઓએજ સહન કર્યા છે અને ભેચાર સ્ત્રીઓએજ સ્વર્ણના હિતને ખાતર ભય કર મૃત્યુના મુખમાં પોતાના પવિત્ર દેહનો બલિ આપ્યો છે માત્ર થોડીજ સ્ત્રીઓની આવી કુદરિયા થઇ છે કૃષ્ણકુમારીનું અમૂલ્ય જીવન ટલા ગયું રોમની અભાગિની વર્ણનિયાએ પણ નિરુપાય બની પોતાના પિતાની કાલિન કટારની અણી આગળ પોતાનું હૃદય પરી દીધું હતું, અને ક્રીસની સુદરી ઇરીજિનિયાએ પણ વધેનભર આત્મવિસર્જન કર્યું હતું પરંતુ તેમના અભાગી કુટુંબીઓએ તેમના પવિત્ર જીવનના ભોગના બદલામાં પૂર્ણશાંતિ પ્રાપ્ત કરી હતી જોકે પવિત્રહૃદય કૃષ્ણકુમારીના જેવી નના ધૂરોપમા પ્રાપ્ત થવી કઠિન છે, પરંતુ સદ્મદદિયે ભેતા એ બે સ્ત્રીઓ તેના સૌંદર્યગુણ અને દુર્ભાગ્યના કોઈકોઈ અશમા મળતી આવે છે કૃષ્ણકુમારીના મૌલ્યનીય મૃત્યુની વાત સાંભળી હૃદય ફાગી જાય છે અને અશુ ખાળી શકતા નથી તે સતીસાધ્વીએ આત્મવિસર્જન કર્યું, તેને દીર્ઘ કાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, તથાપિ મેવાડવાસીઓ તેનું મૃત્યુની હૃદયવિદારક વાત અઘાપિ બૂધ્યા નથી હજી પણ એવા રાજપૂતો વિદ્યમાન છે કે જેઓ કૃષ્ણકુમારીના મૌલ્યનીય મૃત્યુનું સ્મરણ થતા અશુ વહેવરાવે છે કૃષ્ણકુમારીના હૃદયવિદારક મૃત્યુએ મેવાડવાસીઓના હૃદયપર જે ફારી ધા કર્યો છે તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આજે પણ તેમની મના કાતિપર દઝોચર થાય છે જો આજે પણ કોઇ કૃષ્ણકુમારીના મૃત્યુની વાત તેમને પૂછે તો તેઓ તેનું વર્ણન કરતી વખત રોદન કરે છે

કુટુંબીઓમાં વિશ્વામધાતનો આશ્રય મહત્વ કરી ખોટા દક્ષદાર રોડોગમનો વધ કરી ઉદયપુરમાં આવ્યો તોજે જે ભય કર કાર્ય કર્યું, તેથી તેનું નામ સદાને માટે નકિત થયું સમસ્ત ભારતવર્ષના લોકો તેને વિશ્વાસપાત્રી અને દૂર માણસતરિકે ઝોળખવા ત્રાગ્યા આ પાપીનું નામ સાંભળનાની સાથેજ સર્વ માણસો કાનમાં આગળી ધાનલા હતા પરંતુ આપર્ષની વાત છે કે નદાવતોના સરદાર અજિતસિંહે તેનું અદરમાનસંહિત સ્વાગત કર્યું અજિતસિંહ સ્વભાવે શાન અને શિષ્ટ હોતો, બાળમાં જબર તેનામાં યતિકિયત પણ દષ્ટિગોચર થતો નહોતો તે સત્કાર્ય કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો પરંતુ તેને સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની આસક્તિ નહોતી તેના હૃદયમાં ધર્મોતુરાગ પ્રબળ હતો ધર્મોતુરાગના પ્રાબલ્યથી મૃત્યુના હૃદયમાં દિસા દૃપ સ્વાથ પરતા અને કુરાકાશા ઇલાહિ દુર્ગભોનો ઉદય થતો નથી પરંતુ અજિતસિંહના હૃદયમાં જે કુરાકાશા ધીમે ધીમે પ્રબળ થઇ રહી હતી તેની ગતિ રોકવાને તેને ધર્મોતુરાગ સમર્થ થયો નહિ તે પોતાની કુરાકાશા સિદ્ધ કરવાને માટે સમસ્ત દેશને ઉજ્જડ કરવાને પણ અચકાતો નહિ અજિતસિંહને ધર્મભાવ અત્યંત વિચિત્ર અને અદ્ભુત હતો તે કુટુંબીઓને આદરમાનસંહિત સત્કારી તેની સાથે કૃષ્ણકુમારીના સજ્જ ધર્મા મસનત મના લાગે તે કુરાચારી પાલો સ્પષ્ટ કહી દીધું કે—“કા તો રાજકુમારી માનસિંહની સાથે વિવાદ કરે કે કા તો પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપે રાજ્યમાં શાંતિ ફેલાવવાનો આ સિવાય ઇતર કોઈપણ માર્ગ નથી બીજો કોઈ માર્ગ પ્રદણ કરવા

૧ ક્રીસની વર્ણનિયા રોમના પિખ્યાત મહારાષ્ટ્રી વિધુસિયસ વર્ણનિયસની પુત્રી હતી એમ કહેવાય છે કે એપિયસ ક્લોડિયસ નામના એક કુટુંબ વર્ણનિયાને બળપૂર્વકે હરાવ કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી પોતાની પ્યારી પુત્રીના સતીત્વ અને સન્માનની રક્ષાને કાર્યજલુ ઉપાય નહિ એઈ વિધુસિયસે સર્વથી સમક્ષ ફેરમવેત્રમાં તેનો પોતાના દાયથી વધ કર્યો આ ઘટના ઈ.સ. ૪૮૦ પૂર્વે ૪૪૮ માં બની હતી

૨ દર્શિનિયા ક્રીસના મહાવીર એમેમેનનની પુત્રી હતી ન્યારે અલિસ નામના દ્વિપમા ક્રીસોપાનુ પ્રગટ જ્ઞાન આજી પડ્યુલારે ડિયાન દેવીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે એમેમેનને પોતાની પુત્રીને તેની સખા બલિ આપ્યો હતો પરંતુ એમ કહેવાય છે કે દેવી ડિયાનાએ દર્શિનિયાનો બલિ લીધો નહિ તે તેને હરાવ કરીને લઈ ગઇ અને ઈરિસ નજરના મહિરમાં તેને પોતાની યોગિની બનાવીને રાખી

થી મહારાણા મહાવિપત્તિમા આવી પડશે' રાણા બીમસિંહના કાનપર આ વાત આવી તેમનું હૃદય વ્યાકુલ થયા સાંઝુ પ્રાણધિક કન્યાની દુર્દશાનો વિચાર કરતા તેઓ અત્યંત અધીરા બની ગયા કૃષ્ણાકુમારીની રક્ષાનો કાષ્ઠપણ ઉપાય તેમને સૂઝ્યો નહિ તેઓ સારી પેઢે સમજતા હતા કે જો કુદરત અમીરખાની સનાહ માનીશું નહિ તો મેવાડનું સત્તાનાથ વળી જશે એવ તરફ પરમ પવિત્ર અને સુકુમાર ખાના તરફનો પ્રેમ અને બીજી તરફ અમીરખાની સનાહ નહિ માનવાથી થનારો ઉલ્લાસ, આ ઉભય પ્રયત્ન પ્રયત્ન ચિત્રો તેમના હૃદયમા એકસાથે ખડા થઈ ગયા ધીમે ધીમે તેમનું મૃદુ હૃદય કઠિન પાપાણુમય બનવા લાગ્યું મૃદુ અને કંઠોર વૃત્તિઓનું એકસાથેજ મન્યન થવાથી તેમનું હૃદય બીજણ પોડાથી વ્યથિત થવા નાગ્યું તેમના હૃદયનું રથેય ટકી શક્યું નહિ તેઓ ઉન્નતમમાન બની ગયા ધીમે ધીમે તેમણે સુકુમાર બાળાવૃત્તિના પ્રેમને જનાજલિ આપીને પોતાના હૃદયને વજ્રમય બનાવ્યું અને કૃષ્ણાકુમારીની રક્ષાનો કાષ્ઠપણ ઉપાય નહિ જોઈ અતે તેનો ભોગ આપવાનો નિશ્ચય મ્યો

કૃષ્ણાકુમારીનો બલિ અપારો' રાજગ્રંથાનની વિકસિત કમલિની કરમાઈ જશે' રમણીરત્ન રાજ કુમારીનો મેવાડભૂમિની રક્ષાને માટે ભોગ અપારો' પરંતુ હવે તેના વધ કાને હાથે અને કેવી રીતે કરાવવો તે વિશે વિચાર થવા માગ્યો જનનમા એવો કયો ફૂર માણસ છે કે જે પોતાના હૃદયની સાથે પાતાણ બાધી પોતાના હાથથી તે કમળસમાન કોમલ મેનમા વીલકુ છુરી થોયી કે ? એવો કયો ધાતકી પુરુષ છે કે જે તે મૃદુ કુસુમને પેતાના હાથવતી સુગી નાખે? આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાને મા' રાણાએ રણવાસમાજ પોતાના કેટલાં સરદારો અને આજ્ઞજનોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે મસલત કરવા લાગ્યા ધણીવારસુધી અનેક પ્રશ્નરના તર્કવિતર્ક તથા વાદવિવાદ ચાલ્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામા આયો કે આ ફૂર કાર્ય કરવાને માટે કાષ્ઠપુરુષનેજ નિયત કરવે. જોઈએ, પરંતુ જો પુરુષથી આ કાર્ય ન થઈ શકે એમ હોય તો એકાદ સ્ત્રી નિયુક્ત કરવી ભારતવર્ષના રણવાસને જો સ્વતંત્ર રાજ્ય કહેવામા આવે તો તે અધુકત નથી મારણ કે રણવાસની વ્યવસ્થામા બાલ્ય અભિ પ્રાપ્તી થયન હોતી નથી આ રણવાસમાજ પ્રજાના અનેક સુપદુ ખના બીજ રોપાય છે, આ રણવાસમાજ અનેક માણસના ભાગ્યનું તત્ર ચાને છે અને તે એવી ગુપ્તરીતે ચાને છે કે તેની ચાગ દિવાદોની વચમા જે માણસો હોય તે સિવાય ઈતર કાષ્ઠપણ માણસ તેની ઝાંખી કરી શક્યું નથી આજે મેવાડના દુર્ભાગ્યી આ રણવાસ ॥ એ ગુપ્ત એ ગામા અભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના દુર્ભાગ્યની કંઠોર લિપિ લખાતી હતી પ્રથમ તો એ પુરુષને કૃષ્ણાકુમારીનો વધ મગવાનું ફૂર મર્થ મોપવામા આવ્યું પ્રથમ મિસોદીઆકુનના દોનતસિંહ નામના મામતને આ કાર્યને માટે નિયત કરવામા આવ્યા કારણ કે તેઓ મહારાણાના નિકટના કુટુંબી હતા સરના કૃષ્ણાકુમારીના હૃદયના રધિરથી મેવાડનું સંરક્ષણ કરવાને માટે તેમને નિયુક્ત કરવામા આવ્યા પરંતુ આ ધાતકી અને હૃદયવિદાર મર્થની વાત સાંભળતાની સાથેજ તેઓ ભય, વિરમય અને ધૂણથી પીડિત થઈને પોકારી ઉઠ્યા - જે મુખ માધી આવું મોર વામ્ય નીમ્લ્ય છે, તેને સતસ ધિક્કાર છે' મહારાજ' હ આમ મુણુ તે માટે મારી રાજભાગતમા યતિચિત્ પણ અતર પામ્યું છે એમ આપ માતશે નહિ જો આવું પેશાચિ' કાર્ય કરવાનેજ રાજભક્તિ માનવામા આવે તો એવી રાજભક્તિ જહાનનમમા ભય' દોષતસિંહે જ્યારે છરી પગવાની ના પાડી ત્યારે જવાનદાસને આ ધાર કૃત્ય મોપવામા આવ્યું જવાનદાસ બીમસિંહના સ્વર્ગસ્થ પિતાની ઉપપત્તિના પુત્ર હતા તે વેસ્થાપુત્ર દોવાથી દિવા કેઈ અન્ય કાળજીથી તેનું હૃદય અત્યંત કંઠોર હતું આ ધોર કાર્યની વાત સાંભળી તેનું પાપાણુમય હૃદય દિચિત્ પણ કપાયમાન થયું નહિ તેણે આ કાર્યની વાત સાંભળી સંરિમત તેને સમ્મતિ આપી પરંતુ જ્યારે તે રાવપુષ્પમયી કન્યા નિક્ક સિત કમનસમાન મુખમડને કિચિત્ અવનત કરી તેની સમક્ષ આગને ખરી રહી, ત્યારે તેનું સમગ્ર શરીર ચરચર કંપવા લાગ્યું અને તેના હાથમાથી છરી નીચે પડી ગઈ શોક અને દુઃખથી તેનું હૃદય વ્યાકુલ બની ગયું અને તે આપત દીન થઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો ધીમે ધીમે રાણાની મૃત્યુવૃત્તિની વાત સર્વ રાણીઓના સાંભળવામા આવી જવાનદાસના હાથમા છરી જોઈને કૃષ્ણાકુમારીની માતા

૧ કનૈલ દોડ જણાવે છે કે 'હુ દોષતસિંહને સારી રીતે ઓળખતો હતો. તેમને સ્વમાય અતિ સરન અને મુશીબ હતો.'

બોલી - આ છત્રી મારી પુત્રીના પ્રાણ લેવાને માટે છે, કેમ ?" એમ કહીને તે મૂંઝાત થઈ ગઈ. દારીઓની શૂઘ્રપાથી રાણીની મૂંઝાં નિવૃત્ત થઈ, પરંતુ શોકથી તે ઉન્મત બની ગઈ. તે મૂંઝાંમાંથી નનગત થતાની સાથે "કૃષ્ણાકુમારો ! કૃષ્ણાકુમારો !" એવા હૃદયવિદારક પોકાર પાડીને પોતાની પ્રાણાધિક પુત્રીને હૃદયમા છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. તેણે તેના ધાત કરવાને તૈયાર થયેલા માણસને પુષ્કળ દુર્વચન કહ્યા અને તે તેના ચરણમા પડી બોલો પાથરી પોતાની પ્રિય પુત્રીના પ્રાણની રક્ષા કરવા માટે તેને યાચના કરવા લાગી પછી તે પોતાની કન્યાને લઈને બીજા ઓરડામા તેને છુપાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; પરંતુ તેને છુપાવે તે કયા ? તેને આશ્રય આપી શકે એવી ભૂમિજ કયા હતી ? તે કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણની રક્ષા શી રીતે કરી શકે ? મહારાણા ભીમસિંહે તો કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણ લેવાની આજ્ઞા કરી છે, તો હવે મહારાણી તે આજ્ઞાનું પાલન ચતા શી રીતે અટકાવી શકશે ?

મહારાણીને ત્યારે ત્યારે તરફથી નિરાશાજ દષ્ટિગોચર થવા લાગી, ત્યારે તે હૃદયબેદક રોદન કરવા લાગી. તે કરુણરસદ રોદનધ્વનિથી સમગ્ર મહાલયમા દાદાકાર વર્તી રહ્યો. સમસ્ત સ્ત્રીઓ શિર પટકવા લાગી. પુત્રોની પણ તેજ દશા થઈ, પરંતુ વિદાતાના લેખને કોઈ નિવૃત્ત કરી શકે છે ! હતભાગિની કૃષ્ણાકુમારીના લલાટમા અકાળમૃત્યુનોજ લેખ લખાયયો હતો, તેને કોણ નિવારી શકે ! શું તેના પ્રાણ કાંતિશ છુટીવતી તેના કોમળ અંગમાંથી જલાર કાઢવામા આવશે ? શું તે કોમળ કમલિનીના કોરેર શસ્ત્રથી ટુકડે ટુકડા કરી નાખવામા આવશે ? કદિ નહિ. ઝરે ! જે લોકસત્ત્વના આધાતથી કોરેર અને કદિન પાષાણના પથ્થ ટુકડા થઈ જાય છે, તે પણ આજે તે અબળાના મુઠ્ઠા હૃદયને વીધવામા અસમર્થ નીવડ્યું. એ તે તે સ્વર્ગીય દીપકને છુટાવી નાખવાને માટે વિષનો આશ્રય લેવાનો નિશય કરવામા આવ્યો. રાણાની આત્માથી એક સ્ત્રીએ વિષ તૈયાર કરીને કૃષ્ણાકુમારીના હાથમા આપી દીધું. સુકુમારી કૃષ્ણાએ સરથના અને ધીરતાપૂર્વક તે વિષ પોતાના કોમળ કરમા મહણ કર્યું આ વખતે તેના એક કેસ પણ કપિત થયો નહિ. તેણે દીર્ઘ શ્વાસ પણ લીધો નહિ તેણે પોતાના પિતાના દીર્ઘજીવન તથા મીઠાકદિને માટે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી અને અચળ ભાવથી તે વિષપાન કરી મધ મહારાણી તેજ સ્થળે હતી તે રાણાને વારવાર શાપ દેવા લાગી પછી અર્ધ સમયમાજ તેને મૂંઝાં આવવા લાગી; પરંતુ સરલા સુકુમારીના નેત્રોમા એક પણ અશ્રુગિંદુ દષ્ટિગોચર થયું નહિ. તે પોતાની સાડીના છેડાવતી પોતાની માતાના અશ્રુ લોકી ધીર અને નમ્રભાવથી બોલી - મા' તુ શામાટે રોદન કરે છે ? હું' સસારના પાંડામાંથી મુક્ત થાઉ છું, તો પછી તુ શોક શામાટે કરે છે ? હું' મૃત્યુથી ડરતી નથી અને કરવાનું કારણ પણ શું છે ? હું' શું તારે ઉદરે જન્મી નથી ? શું હું' તારી પુત્રી નથી ? તોપછી હું' મૃત્યુથી શા માટે ડરું ? જ્યારથી મેં રાજપૂતકુળમા જન્મ લીધો, સારથીજ હું' જન્મી હતી કે એક દિવસ મારે આપવાત કરવોજ પડશે અભાગિની રાજપૂતકન્યા જે પહે માતાના ગર્ભમાંથી જન્મે છે, તેજ પગથી તેના મૃત્યુની મેખ મરાઈ જાય છે ? તોપણ હું' આટલા દિવસસુધી બચી તે માટે હું' પિતાજીને સહ-સશ' ધન્યવાદ આપુ છું." પ્રાણનાશક વિષઆજે કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણ લેવામા અસમર્થ નીવડ્યું. વિષનો એક આખો પ્યાલો પણ તેના પ્રાણ હરી શક્યો નહિ આથી બીજો પ્યાલો તૈયાર કરવામા આવ્યો. કૃષ્ણાકુમારી તેને પણ પ્રસન્ન વદનથી પો' ગઈ આ વિષે પણ કૃષ્ણાકુમારીના પ્રાણપર દયા કરી સારપછી માનવીના દૈર્ઘ્યની અંતિમ કસોટી કરવાને માટે ત્રીજવાર વિષનો પ્યાલો તૈયાર કરવામા આવ્યો સુકુમારી કૃષ્ણા તેને પણ સજ્જનાથી પી ગઈ. એક સાણવાર પણ તેનો કર કપિત થયો નહિ તેની આખમા એકપણ અશ્રુગિંદુ દષ્ટિગોચર થયું નહિ તે દારુણ વિષે તેના શરીરમા ચત્કિચિત પણ અસર કરી નહિ. ત્રીજવાર પણ વિધાનાએ કૃષ્ણાકુમારીના પુત્રીઓની સંધિરપિપાસા શાંત કરી નહિ ત્રીજવાર પણ તેમનો મનોરય પૂર્ણ થયો નહિ. ભગવતી મીચનુસુ' જાની ઇચ્છા કૃષ્ણાકુમારીના જીવનની રક્ષા કરવાની છે, એમ ધારી સર્વ મૌન રહ્યા; પરંતુ નરાધમ અમીરઆ અને અજિતસિંહ ચૂપ થઈને બેઠા નહિ જ્યાસુધી તે સ્ત્રીદત્તાનું દારુણ અને ભયંકર કાર્ય સમાપ્ત થયું નહિ ત્યાસુધી તેઓ શાંત થયા નહિ. તેમની પાસવ સ્વાર્થપરાયણતાની તૃપ્તિ અર્થે જ્યાસુધી કૃષ્ણાકુમારી મૃત્યુની સંખ્યાપર ચલી નહિ ત્યાસુધી તેમને નિશ્ચિંતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ. તે કુદરોને કોઈ પણ પ્રકારે શાંતિ થઈ નહિ. વારંવાર પરાજિત થવાથી તેમની કંઠરનામા તૃદ્ધિ થઈ. પછી તેમણે અરીજી

અને યુધ્ધો મિશ્રિત રીતે એટ પ્રકારનું હિંસાકાંડ રિપ બનાવ્યું આ વખતે કૃષ્ણકુમારીને પણ લાગ્યું કે હવે મારા પ્રાણુની રક્ષા થઇ શકનાર નથી હવે મારા પ્રાણુ સ્થાને માટે આ શરીરનો ત્યાગ કરીને આવ્યા જશે હવે આ મસારાથી અવસ્થા મારે વિદાય થેવી પણ આ વખતે તેના અંધર કિંમિત કનાયમાન થયા તેણે યોથો પાતો 'મતેયુએ દાયમા નીધો અને " શીઘ્ર મારૂ મૃત્યુ થયે " એમ આવી તે કનાયકા વિષનું પાન કર્યું કૂર અને ઘાતથી પિશાચોનું નિધુર કાર્ણ પરિભ્રમણ થયું સ્વર્ગીય સૌદર્ય પૃથ્વીની રંગભૂમિપરથી નિદાય થઇ ગયું બલાગી ભીમમિહનુ મુખ સાંને માટે વિનંત થઇ ગયું વિપપાત મગધથી કૃષ્ણકુમારીને બેનિદા આવી તેમણી તે કદિપણુ જન્યત થઇ નહિ અનંત નિદાના જોળામાં શયન કરવાથી તેની આજો મિથ્યાગ્ર ગઇ હતી, તે પુનઃ કદિ પણ જુવી નહિ કૃષ્ણકુમારી પુનઃ ઉભી નહિ વાતકી નરપિશાચોના કૂર કુલોથી આ મુદ્દીને મૈવતના પ્રારભકાળમાં આ પાપી મંત્રાને ત્યાગ કરી અગ્રધામની પાત્રા કરવી પડી આજે રાજસ્થાનની પુષ્પવાદિકાનું કલ્પકૃત સૂદાઇ ગયું છે ' આજે રાજસ્થાનની કમનિની કરગ્રાઇ ગઇ છે ' આજે ભાગત-પાને એક પ્રકાશિત તારો અદસ્ત થઇ ગયો છે '.

કૃષ્ણકુમારીને ગ્રહવાસ થયા પછી અપ કાળમાંજ તેની માતા પણ આ દોહકને મોહ છોડી પગમ પામ્યા ચારી ગઇ બે દિવસે પોતાના જોળામાં ઉછરેલી પુત્રી મૃત્યુ પામી, તેજ દિવસથી તેણે મરં મુખેને નિત્યજ્વર આપી તેની સર્વ આશા નષ્ટ થઇ ગઇ અને તેણે અજાનના ત્યાગ કરી એકા-તમા મોહવિવાધમાં કાળ નિર્ગમન કરવા માગ્યો આ રીતે કચેર કેરોના કારી આઘાત થવાથી અપ અવધિમાંજ તેને પ્રાણવાયુ છૂટી ગયો થોડા દિવસમાંજ તે આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરીને અનંત પામ્યા જઈ પોતાની પ્રાણુધિક પુત્રીને મળી

એમ કહેવાય છે કે દુરાચારી અજિતસિંહજ આ કુષ્ટત્યન મૂઠી કારણ હતો એ પાપીએજ અમી રખાને આ મર્થને માટે દુરાચક્ર કવડાને ઉત્કેચો હતો અગિરખાનુ હદય પણ પામ્યાનું બેવું કેવું હતું, તે જતા પણ બ્યારે આ કાર્ણ પરિભ્રમણ થઈ ગયું અને બ્યારે તેણે તેના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે સ્વદશાથી અને દુરાચારી અજિતસિંહને વાવવા દિહાઇ દઇને કેરો અચર્યો હતો - ' રે ગાનાય ' શું આ કાર્ણ રાજપૂતને મોહા આપે એવું છે ? હા, તુ મારી અમસુધી દૂર જા હું તા મુખ બેના મગતો નથી ' ધીરશી અને ન્યાયપરમણુ સનાતનમરદાર અમામસિદ્ધે પણ ધાતકી અજિતસિંહનો અત્યંત તિરકાગ્ર થો હતો સત્ય વાત કહેવામાં આ સરદાર સ્વયં રાણાની પણ ભીતિ ગળના નહોતા અને મુખને ખાતો તેઓ યતુની લીલણુ સમરોગની પણ દરકાર ગમતો નહોતા કૃષ્ણકુમારીનું મૃત્યુ થયા પછી ચાર દિવસમાં તમ્બો રાજધાનીમાં આ-આ અને પોતાના આગમનની ગણતે ખબર આપ્યા વિનાજ તેઓ લીન વેગથી તેમની મળી પ ગયા અને અતિ ટોર અચર્યો બોલ્યા - ' રે હાય ' તે સિમોદીઆકુવના પવિત્ર નામને કનકિત મ્યું છે તે સિમોદીઆકુવના પવિત્ર રશિરને દૂષિત કર્યું છે હમરો વર્ધથી વહેતા પવિત્ર મ્કતને તે બ્રહ્મ ક્યું છે નિગપગથી, અરણ્યકા બાળા કૃષ્ણકુમારીને સહાર કરવાથી સિમોદીઆકુવને બે વાર પાપ વાગ્યું છે, તેનાથી અવસ્થ એ કુવેનો નાશ થનાર છે આ વખતે મેવાના ક્રિતહામમાં અને બાપ્પારાવના પવિત્ર કુવના બે મહા કનક નો ગઇ વાગ્યો છે તે કદિપણુ નિદાઇ થઈ શકશે નહિ હવે પછી કાંઈપણુ સિમોદીઆવીર પોતાનું મરતકે વિનંત કરી શકનાર નથી હાય ' વિધાતાએ દ્વાત્રિપકુવને નિર્મળ કવનાનીજ દંડ પ્રતિમા લીધેલી જણાય છે વિધાતાના કેરો લેખથી હવે સત્રિયોના નાશ નિકટ આવી પહોંચ્યો છે હવે બાપ્પારા પની વશ મુમ થેરોજ સમજવો " તેવળી સમાગ્રમિહના આ કેરો વચન સાંભળી સમરત ગાગસલા સ્તમ્ય થઈ ગઈ, સર્વના હદય કપિત થયા વાગ્યા, લગ્ન શોક અને વિધાને બીધે રાણા ભીમ-સિંહ પોતાના કાચવતી મુખ છુપાવી દીનલાવથી અધુપાન કરવા વાગ્યા

પછી સમાગ્રમિહે દુગચારી અજિતસિંહ પ્રતિ મુખ કેવળી અતિ જલિર સ્વગ્ની તેને હતું - ' રે મિમે દીઆકુવના ' તારી અત્યાધિનીઓમાં ગાગપુત્ર રુપિ વહેવું નથી તે બે રીતે અમને કનકથી દૂરિત કર્યું છે, તે ગેતેતારો નાશ થયે તુ નિ સતાન મગ્ને અને તારા પાપી છવનની મોથેજ તારે નામ આ પૃથ્વીમાંથી પુષ્પ થયે આટલી બધી લયકર ઉતાવળ કરવાની શી જરૂર ? શું પગજે રાજધાનીને દહિત કરી દીધી હતી ? શું તેણે રણુવસની પવિત્રતા નષ્ટ કરવાનો યથાસ કયો હતો વાર,

એકવાર માની નહોતે કે તે તેમ કરવાની એટલા દરત પરતુ શુ રાજપૂતોને પોતાના પૂર્વજોની પેરે-પથારી રાજપૂતોની પેરે પ્રાણપાથ કરતા નહોતુ આવડતુ શુ અગાઉના રાજપૂતોએ આ પ્રકારના કાર્યો કરીનેજ માન અને મારવની જુદી કરી હતી કે ? શુ આપણુ કુન આવાજ કાર્યોથી જગતમા વિખ્યાત થયુ છે કે ? શુ આજ પ્રકારે રાજપૂતો પરધર્મીઓના આક્રમણની ગતિ રોકતા હતા કે ? શુ તુ ચિતોડના શાખાની વાત બૂની ગયો છે ? ને આપણી સ્ત્રીઓના મનમાનપર વિપત્તિ આવી પડત અને આપણે શત્રુઓનો સહાર કરવાને માટે હાયમા સમશેર મહણ કરી તેમની સામે ધસી જાત તો આપણા નામ ચિરકાળને માટે અમર થઈ જાત અને સર્વશક્તિમાન જગદીશ્વર અનંત વિનાશમાથી સિંસોદીઆકુનની રક્ષા કરત, પરતુ આ ઘૃષ્ણિન અને કાપરતાભરેલા કાર્યો આપણો નાશ કરી દીધો છે હવે તુ શુ મુખ લદને છવે છે ? ધિક્કાર છે ? ને વિપત્તિના ભયથી તારે હૃદય ધડકા રચુ હતુ, તે વિપત્તિના આગ-મનસુધી તો ધીરજ રાખવી હતી હીતિ અને કાપરતાથી તારા સર્વ મુજોનો લોપ થયો છે ને છુ દુર્યુણી અને દુષ્ટ ન હોત તો શીછ (રાણાજીનુ ઉપનામ છે) નુ સ્થિર પાડવાને શામાટે તૈયાર થાત હવે રાજપૂતકુળનો શીઘ નાશ થનાર છે

વિશ્વાસઘાતી અને રાજદ્રોહી અજિતસિંહ, સત્રામસિંહના આ તેજસ્વી વચનોને ઉત્તર આપી શક્યો નહિ સત્રામસિંહના અવસાનને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, પરતુ તેમણે આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરીને જે વચનો કહ્યા તે સત્ય હયા છે રાણાને સર્વ મળીને દષ સતાનો હતા તેમાથી કુણાકુમારીના સગા બધુ જવાનસિંહ તથા બે પુત્રીઓ સિવાય સર્વ સ્વર્ગમા ચાલ્યા ગયા આ પ્રકારે તેજસ્વી સત્રામ-સિંહની ભવિષ્યવાણી સત્ય ફરી આગમી એક પુત્રી જેસનમીરના રાજકુમારની સાથે આવે બીજી મિકા નેરના રાજકુમારની સાથે પરણાવવામા આવી, પરતુ તેમના પુત્રને ભારતવર્ષના પ્રાચીન રિવાજ અનુસાર સિંહાસનમણ્ય નહિ રાણાની આશા હવે માત્ર જવાનસિંહપરજ રહી હતી તેમનુ મુખકમળ ખેંદને તેઓ પોતાનુ સર્વ દુખ વિસરી જતા હતા રાણાને આશા હતી કે જવાનસિંહદારા શિવોત્તેજકુળની રક્ષા થશે અને પિતૃઓને જન મજશે, પરતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ જવાનસિંહને પછુ પુત્રાપ્રાપ્તિ થઈ નહિ

સ્વદેશની દારુણ દુર્દશા જોઇ પીર સત્રામસિંહ અત્યંત દુઃખિત થયા હતા અને તેથી તેમણે અજિતસિંહને શાપ દીધો હતો આ શાપ પછુ સપૂર્ણ રીતે ફળિત થયો ઉપર્યુક્ત શોચનીય ઘટના બન્યા પછી એક માસ વ્યતીત થયા પૂર્વેજ તેની ભાષા પોતાના બે પુત્રોસહિત આ સસારમાથી વિદાય થઇ ગઇ અજિતસિંહના સર્વ મુખને નય થયો તેને સસારમા માયામમતા રાખના જેવી કાંઇ પછુ વસ્તુ રહી નહિ દુષ્ટ અજિતસિંહ સસારથી ઉદારીન થઈ ગયો તે જહાપરયાના કિનારાપર પહોંચી પાપમાથી મુક્ત થવાને માટે પ્રભુની પ્રાથના કરવાનાગ્યો જે કુટિલ કટાક્ષી કપટતા ની કળ્યા કરતી હતી, તે હવે અત્યંત સરખ બના ગયા જે રસનાયો આમો દિસશે પરનિદા અને દેવ ભરિત વચનો નાંકળ્યા કરતા હતા, તેજ રસના હવે રામનામનો જપ કરવા લાગી પરતુ તેનુ મન ધવિન થયુ નહિ એક વખત જે હૃદય દિસા દેવ સ્વાર્થપરતા અને વિશ્વાસઘાતકતાના ભકારૂપ બના ગયુ હતુ, તે દશ સપૂર્ણત તે દુર્યુણોથી મુક્ત થયુ નહિ તે પાપમાથી મુક્ત થવાને માટે મદિરે મદિર ફરીને દેવદેવીઓના દશન કરતો અને દીન દરિદ્ર અને ઉપવાસીઓને અન્ન, ધન વગેરે આપતો, પરતુ હજીયે તેના પાપોનો સપૂર્ણ નય થયો નહોતો પાતકગણુ લમણા આ પાપી-વિો અધિક વિવેચન કરનાની આવશ્યકતા નથી માત્ર એટલુજ કહેવુ બસ થશે કે અજિતમિદે જે

૧ ચિતોડના ૬૨ સને રાજપૂતો શાખા કહે છે આ શાપ અમલ ' સેક રાખ્દને મળતો આવે છે

૨ કનૌંલ ટાંક જણાવે છે કે ' વિશ્વચિના રોગથી મરત થવાને લીધે એકવાર જવાનસિંહ મૃત્યુન્મય બની ગયા હતા વદ્યપુરમા સર્વથી પહેલા એમનેજ આ રોગ થયો હતો જે સમયે રાજકુમારને આ રોગ થયો તે વખતે ૮ વર્ષીય તેમની રાજ્યની પારોથી જા થયો નહોતો એક સમયે થોડી વાર નિદ્રા લઈને ઉઠ્યા પછી તેમને મને જોઈ જે કુવજતા મદિરિત કરી હતી તેને હું જન્મપર્વત બૂની શપ્તીશ નહિ રાજકુમાર આ કાશ રાગમાથી મુક્ત થયા પછી તેમને મુખ્ય મંત્રી શીછ મહેતા આ રામમા સંપર્ગયો તેનો તેમાથી છટકારો થયો નહિ આ શીછ મહેતા ધર્મો પ્રપન્ની હતા અબાજના જેવોજ તે પ્રપન્ની હતા આતી પર્વત્યાવાળા માણસો ન્યામુખી મેવામાથી ૨ થયો નહિ ત્યામુખી કાઈ જન્ દિવસ મેવાવેતુ કદવાણ થશે નહિ "

ધોર પાપ ક્યાં છે, તેમાંથી તેની મુક્તિ થવી હવે છે સરવહુદયા બાળા કૃષ્ણકુમારીના પ્રાણુનો નાશ નરનાને વીધે તેને જે કનક વાણુ છે તેનું જો સમગ્ર મજાનથી પ્રકાશન કરવામાં આવે તેપણુ તે ધોરપાપ જન્મે નહિ

પૂર્વોત્તમ ધટના બન્યા પછી અન્નિતસિદ્ધના મિત્ર દુષ્ટ અમીરખાએ ભાગનાઈના સર્વ ગામઓની સાથે મિત્રતા અને સંધિ કરી તીવી તેણે અન્નિતમિદ્ધની પોંડે જીવનના અતિમ ભાગમાં પુણ્યકર્મોથી પોતાના ધોર પાપનું પ્રકાશન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ તે કાંકે બન્યા અને ચૈતતરક ૧૮૩૮ કરના જાગ્યો તે વિશ્વાસવાતી પિશાચ ગણાયો વિશ્વાસવાતથીજ તે ભૌતિક ઉન્નતદશાને પ્રાપ્ત થયો હતો અમીરની સદાયથી તે કદિપણુ તે દશાને પ્રાપ્ત થાત નહિ અકસોસની વાત છે કે આ સમાર વિશ્વાસવાત અને ક્રૂર કર્મોનીજ વીનાશક છે, નહિ તો જગતમાં આટલા બધા દુઃખચારીઓ અને પાપીઓનું માનવ્ય શામાટે હોત ? અમીરખા પૈશાચિક આર્યકૃતિનો હતો, તે ક્રૂર અને વિશ્વાસવાતી હતો તેણે પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના સ્વામીપ્રત્યે વિશ્વાસવાત કર્યો હતો અમીરખા હો'કરનો સામત હતો અને તેણે હો'કરના દરબારમાં સારી પ્રતિભા પ્રાપ્ત કરી હતી વળી તેણે દાયમથી પણુ લીક કર્યો હતો, પરંતુ બ્રિટિશસરકારે તેને કહેવરાવી મોકલ્યું કે - "તમે હો'કરનો પક્ષ છોડી દેશો તો અમે તમને મિર્સોજ, ટેક, રામપુગ અને નીમખહેડા વગેરે પ્રજણુઓ આપી દઈશું તમને પુષ્કળ સંપત્તિ અને જમીન આપવામાં આશરો, પરંતુ શરત એટલી કે તમારે તમારી મેનાને નિશ્ચય બનાવી દેવી" ઘણી વાર વિચાર કર્યા પછી અમીરખાએ આ માગણીનો અધિકાર કર્યો અને ભાગતના તે વખતના શાસનકર્તા યાદો દેવિદગમની પામેથી તેણે પોતાના સ્વામીના ગામઓ ત્રીજે ભાગ પ્રાપ્ત કર્યો મિર્સોજ, ટેકે ગયપુગ અને નીમખહેડા વગેરે પ્રજણુઓ પ્રાપ્ત કરી બ્રિટિશસિદ્ધની ડાયનીએ અમીરખા નવાન બની એકો આ રીતે અમીરખાને મહારાણીઓના પક્ષમાંથી દૂર કરી બ્રિટિશસરકારે ગામપ્રતાનાના બળતા હુલ્લપર શાંતિરૂપી જાળનું મિચન કર્યું હતું, માટે આ પણુ મેવાડને માટે એક માગતિક કાર્યજ ગણાયું ભેદિએ પ્રપચીતા પ્રપચ અને જીવનની ભયમ અત્યાચારથી નદનનના જેવી મેવાડબૂમિ દાખલુ દુર્દશાને પ્રાપ્ત થઈ તેની ભયકર દુર્દશાનું વર્ણન વાચતા આપણુ હૃદય ફાગી લાય છે વિપત્તિઓપર વિપત્તિઓ અને કષ્ટોપર કષ્ટો સદન કર્યા હતા પણુ મેવાડબૂમિનો છૂટકો થયો તદિ તેને કુખ ઉપર નામ સદન કરવા પચા બીનણુ અત્યાચારથી મેવાડબૂમિના દાડકાપામના પડી ગયા અને દારકાનપર્યંત તે શ્વત પ્રાય મિથિતિમાં રહી. આ તે બ્રિટિશસરકારે રાખાજીની સાથે નહિ કરી અને મેવાડવામીઓને ધોળ બાપો

ઈ.સ. ૧૮૦૧ ની વખત નવુમાં અંગ્રેજોએ રમશાનસમાન મેવાડબૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો મેવાડની આશયનીય દુર્દશાનું ચિત્ર તેમની દૃષ્ટિમીપ જણાતા તેમને અલત રોક થયો જે મેવાડ એક વખત ગજરશાનનું નદનન ગણાયું હતું જેના મુદ્દર હોવામાં ઉગેની વીરીગમ વનસ્પતિ અને અનાજના શોડો મેત્રોને અપૂર્વ આનંદ આપતા હતા જેના નગરો, ડર્યાઓ અને મામોમાં નિગત આનંદ-ધ્વનિ શુભ ગ્રહેતા હતા તેની સ્થિતિ આ વખતે ભયમ રમશાન જેવી બની ગઈ હતી આખો દેશ ઉજ્જડ બની ગયો હતો મદાન્યોને ડેકાલે ખડિયેગ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા જે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે તે તરફ પ્રકૃતિની હૃદયબેદન ભયકરમુક્તિ દગોચર થતી હતી કોઈકે ગ્યેને બે ચાર ઘનુ ગામ જણાયું, તો કોઈકે ગ્યેને ઉજ્જડ નગર દૃષ્ટિગોચર થતું શુદ્ધમાં શુદ્ધગર ગયા નહોતા, મગમમાં ફુકાનો રહી નહોતો અને શ્વેતોમાં ખેડત કે અનાજનું નામ રહ્યું નહોતું મર્વ પ્રદેશ નિર્જન અને ભયકર બની ગયો હતો ત્યાં દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવે ત્યાં હૃદયસ્તભનકારી દસજ દગોચર થતું હતું ત્યાં ત્યાં મહારાણીઓના પગના થના ત્યાં ત્યાં ભયકર વિનાશ અને વિનિષાતજ થઈ જતો એક મુદ્દરમાં મુદ્દર રથેને તેમનું આગમન થયા પછી આડ પ્રદગર તે સ્થાન સૌહાર્વ બની જતું ત્યાં ત્યાં મદા-રાષ્ટ્રપમેના જતી ત્યાં ત્યાં સપૂર્ણ વિષમજ થઈ જતો, પરંતુ આનંદની વાત એ છે કે મર્વ દુષ્ટોને એ તેમના પાપનું ઉચિત દગ પ્રાપ્ત થયું હતું અભાજીએ મેવાડની પુષ્કળ સંપત્તિ લૂંટી હતી, પરંતુ માગળથી તે સર્વ સંપત્તિ તેને પાછી આપી દેવી પડી હતી તેની કોપતા તથા સ્વાર્થપરતાથી મેવાડને ભારે દાનિ વર્ષ હતી તેનું પ્રતિજ્ઞ થયાર્ય રીતે તેને મજા થયું હતું જે સિધિયાની સદાયથી તેના

સૌભાગ્યસૂર્યનો ઉદય થયો હતો, તેજ સિધિયાનો અનાદર કરીને તેણે જ્વાલિયરમા પોતાની સ્વાધીનતાનો ડકા વગડાવ્યો હતો આથી સિધિયા તેનો પ્રયત્ન શત્રુ બની ગયો અને તેને દ્રંડ દેવાને માટે સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો પછી એક દિવસ તેણે તેને એક નાનાસરખા શિબિરમા કેદ કરી લીધો અને બળતા અગાધી તેના હાથપગની આગળીઓ બાગી દીધી ત્યારપછી તેણે તેની સર્વ સંપત્તિ ઝુટવી લીધી લોભી અબાજ પોતાની સપત્તિ પોતાના હાથમાંથી જતી પોતાની દૃષ્ટિથી નોંધી શક્યો નહિ. તેની સમક્ષ એક છુરી પડેલી હતી તે વધને તેણે આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે પોતાના ઉદરમા છુરી મારી તો ખરી, પરંતુ તેથી તેનું મૃત્યુ થયું નહિ, પણ અગ્રેજહૂતની સાથે જે ડોક્ટર હતો તેણે તત્કાળ તેનો ધાવ સીની વીધો, તેથી તેના પ્રાણ બચ્યા અબાજ નિઃશ્વર થઈને પડ્યો એટલે તેના ખમ્બાની ચાલી સિધિયાના હાથમા આવી આ વખતે અબાજની પામેથી મિધિયાને પણ લાખ રૂપિયાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી ત્યારપછી સિધિયાએ જે વખત તેને મેવાડભૂમિમા પોતાનો સુમેદાર બનાવીને મોકલ્યો હતો, પરંતુ તે ઝાઝા વખત સુધી આ પદ ભોગવી શક્યો નહોતો શોક, દુઃખ અને દારુણ મનસ્તાપથી અત્યંત પીડિત થઈને અંધ સમયમા તે પરલોકવાસી થયો એમ કહેવાય છે કે અબાજનું મૃત્યુ થયા પછી તેની મર્ગ સપત્તિ તેના જૂના મિત્ર જાલિમસિંહે હસ્તગત કરી લીધી હતી

રાણાજીના મત્રી અતીદાસે ૭૦૦૦૦ રૂપિયા આપીને યશવંતરાવ જાહિની પામેથી કમળમેરનો કિ'ને લઈ વીધો અને આટલું ધન એકત્રિત કરવાને માટે તેણે તે પ્રજાનાની ભૂમિ જૂદા જૂદા માણસોને ઈન્કરે આપી દીધી દુરાચારો અમીરખાએ ૪ સં ૧૮૦૬ માં પોતાની પ્રયત્ન સેનાને પોતાની સાથે લઈ મેવાડને ઘેરી લીધું અને રાણાના પાસે અગીઆર લાખ રૂપિયાની માગણી કરી તેણે કહેવાડાની મોકલ્યું કે- 'જે તમે અગીઆર લાખ રૂપિયા નહિ આપો તો તમારે એકસિંગતુ મંદિર તોડી નાખીને પાયમાલ કરવામા આવશે ' આ વખતે મદારાણામા અમીરખાને અગીઆર લાખ રૂપિયા આપવાની શક્તિ નહોતી, પરંતુ એ રૂપિયા આપ્યા વિના ખીન્ને ઉપાય નહોતો આથી તેમણે નિરુપાગે નવ લાખ રૂપિયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો, પરંતુ રાણાથી આટલા રૂપિયા પણ એકત્રિત થઈ શક્યા નહિ આથી કૂર અમીરખાએ રાણાના હૂતોનું ભયકર અપમાન કરી તેમનાપર અત્યાચાર કરવા માડ્યો આ અત્યાચારનું દમન કરવાનો પ્રયાસ કરતા મત્રી કિસનદાસ ધાવન થયો ત્યારપછી ઉક્ત કૂર પગણે ઉદયપુરના ગિરિમાર્ગમા નવપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો એક તરફથી તેના જામાના ધાનકી જમશેદે ચિરવાનાટમા પ્રવેશ કર્યો અને બીજી તરફ સ્વયં અમીરખા પોતાના સેનાને દેવારી પ્રજાનામા લઈ ગયો તેની પ્રયત્ન મતિ કેમ પણ શેડી શક્યું નહિ પગણેએ ઉદયપુરમા પ્રવેશ કર્યો રાણા તેમનું દમન કરી શક્યા નહિ આ લોકે રાણાનું અપમાન કરી નગરવાસીઓની ઉપર અત્યાચાર કરના લાગ્યા અનેક અભાગી જનોની વિપુલ મપત્તિ લૂટાઈ ગઈ, અનેક સદગૃહસ્થોની પ્રતિષ્ઠા ધૂળમા મળી ગઈ આ દુરાચારીઓનો અત્યાચાર એટલે સુધી વધી ગયો હતો કે નગરમા કેમ પણ માણસ પોતાના કુટુંબ સાથે સુખથી રહી શકતું નહોતું તેમના કંઈકે કેમ પણ ભી ધરતી મદાર પગ મૂરી શકતી નહોતી કેમ માણસ સદગૃહસ્થનો પોશાક પહેરીને મહોલમા નીકળી શકતો નહોતો લૂટકાટનું પ્રાબલ્ય એટલું બધું વધી ગયું હતું કે સારી પામલી અથવા તારો અગરખો જે કેમ પગણસેનિકની દૃષ્ટિએ પડતો તો તે પણ લૂટાઈ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો આ કૂર માણસોના અત્યાચારના કેટલાક ચિન્હો અઘાપિ ઉદયપુરના અગિયેશમા ઉપવંશ થાય છે આ લખનારો રાસિમાથી આજે પણ પ્રકૃતિ દેવી કરણાબ્જનક શબ્દથી પગણોના પાશવ અત્યાચારનું વર્ણન કરી રહી છે

૧ અબાજ સપિના કસર મમાણે એક વખત મદારાણાનો મત્રી થયો હતો તે એટલો સમય મેવાડના મત્રીતરિકે રહ્યા હતા તેટલા સમયમા તેણે રાણાના સમસ્ત મુલ્યવાન હસ્તાવેશો ચોરી લીધા હતા

૨ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, "કિસનદાસ આ વિપત્તિના સમયમા સદા મારી પાસે રહેતા હતા" રાણા અને કર્નલ ટૉડની વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો ત્યારે કિસનદાસ દુઃખાવિષાનું કામ કરતો હતો વ્યથાવેતની સાથે તેને બેર દુન તે મદાન સ્વામિમંત્ર હતા, કર્નલ ટૉડે સ્વનેચોથી તેનું મૃત્યુ થતા એવું દુન કિસનદાસનું મૃત્યુ થયેલું નોંધી કર્નલ ટૉડ તથા અમેજ ડૉક્ટરને અજ્ઞાન સદેહ હાવન થયો હતો કે તેને કાંઈએ નિષ્ણદોને મારી નાખ્યા છે કિસનદાસના મૃત્યુની વાત સાંભળી હમરો માણસ રોવા લાગ્યો, આ પશ્ચીમીન થાય છે કે તે અત્યંત લોકપ્રિય હતો

આટલી આટલી વિપત્તિઓ પડ્યા છતાં પણ આ વાતથી માણસોના હાથમાંથી મેવાડભૂમિ મુક્ત થઈ નહિ. અન્નના અભાવને લીધે નગરના નગર ઉલ્લેખ થઈ ગયા. રાજપૂતજાતિનું જીવન સર્વથા લોપ થઈ ગયું, તે છતાં પણ આ વેલેકા મેવાડભૂમિનું સુધિ ચૂસી ગયા હતા. સવન ૧૮૬૭ (ઈ. સ. ૧૮૧૧) માં ફૂર બાપુ સિધિયા સુએદાગની ઉપાધિ ધારણ કરી પોતાની સેનામહિન ઉદયપુરમાં આવ્યો. આ મમયે અમીરખાની પદાલસૈનિકો પણ ઉદયપુરમાં ભયંકર અત્યાચાર કરી રહ્યા હતા. એ પ્રકારે સ્મરણભૂમિમાં પ્રેતો ફરે છે, તે પ્રમાણે પદાલો ઉદયપુરમાં લખતા હતા. હવે જે દયો ઉદયપુરની પ્રજા ઉપર ભારે અત્યાચાર કરવા લાગ્યા તરત અને પદાલસૈનિકો ઉદયપુરમાં ભારે ત્રાસ વર્ષાવી ગયા કોઈ કોઈ વખત તેમની વચ્ચે પણ ધોર ગ્રહણ થતા હતા. જૂટના પદાર્થોને મારે તેઓ વચ્ચે અનેકવાર ક્રોધ ઉત્પન્ન થતા હતા. આ પ્રકારે ઉભય દેશોની વચ્ચે મેવાડની પ્રજા મપડાઈને દારણ દુઃખ પામી રહી હતી. તેની દુર્દશાનું જીવતા માણસો આપણું હૃદય હાનિ લાય છે. દુઃખચારી પદાર્થો અને ધાતુની મરડાઓના અત્યાચાર અને પરસ્પર વિમ્બદ્ધાર ઉત્પન્ન થયેલા ઉપદ્રવથી મેવાડભૂમિની ગજાનો કોઈ ઉપાય નહિ લેઈ મહારાણાએ શત્રુઓને પોતાની માનુષ્યમિ વહેળી આપવાનો વિચાર કર્યો. આ મળધે નિર્ણય કરવાને મટે “ધવલમગ” (ધવલ મેઝ) નામના મ્હાનમાં એક મહા બોવાવવામાં આવી. ગણાજના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ આ મહામાં ગયા હતા. અહીં આ ગણાજનો ઉકત અભિપ્રાય જાહેર કરવામાં આવ્યો. ઉભય પિંચાઓની મનઃકામના પૂર્ણ થવાનો સમય આવી પહોંચવાથી તેમના આનંદનો પાર ગણો નહિ. મેવાડની દુર્દશાની પગલે શત્રુઓના પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. સ્મરણનો કબજો મળવાથી પ્રેતોને તથા મૃત શરીરોને જોવાથી ગીધોને અને ફતરાઓને જોવા આનંદ થાય છે, તેવો આનંદ મરાઠાઓ અને પદાલોને થવા લાગ્યો. મેવાડભૂમિ સ્મરણવત બની ગઈ, મેવાડના મનુષ્યો મૃતવત બની ગયા તેમનામાં પ્રાણ, ચૈતન્ય કે ઉત્સાહનો કોઈ અંશ પણ અગર રહ્યો નહિ. એક વખત શત્રુઓના સાધાગણ અત્યાચારથી પણ જો મનુષ્યો દારણ ક્રોધ અને મદા ગર્વથી ઉન્મત થઈને તેમની સામે બાય ભીડતા હતા, તેમનાજ વશને આ વખતે સર્વથા નિર્જીવ બની ગયા હતા. દુઃસ્મરોના ચરણપ્રહાર મહન કરી કરીને તેમના ચારે બાજુ બની ગયા હતા. વિધાતાની અકૃપા મેવાડભૂમિ પર સપૂર્ણ રીતે ઉતરી હતી, નહિ તો રાજધાનની કમવિની કૃષ્ણાક્રમારીનો ભોગ શા મારે આપવામાં આવત? અને બાપારાવવાના વશજ મહારાણા ભીમસિંહ કાપર અને ગુપ્તોક શા મારે થઈ જત? મેવાડની સર્વ સુદરતાનો આ વખતે વધ થયો હતો. જે સુદરતાના પ્રભાવથી એક વખત મેવાડભૂમિ ગાન્ધારવાનું નદનન ગણાવુ હતું, તે સુદરતા આજે ક્યા ગઈ છે? એક વખત જે મેવાડભૂમિ દેગપ્રતિને ખાતર પ્રાણોત્સર્ગ કરનાર અમર્ય વીરોને જન્મ આપતી હતી, જે મેવાડ દેશ સર્વ દેશોનો શિરોમણિ ગણાતો હતો, સમસ્ત જગત જેને વીજળની ગણીને વંદન કરતું હતું, તે મેવાડભૂમિ આજે સ્મરણવત બની ગઈ છે તેના વીરો મૃત્યુસાધાપગ શપન કરી ગયા છે. શું આ વીરો પુનઃ જાગૃત થશે? શું તેઓ પોતાના શત્રુઓના અત્યાચારનું દમન કરવાને મારે પુનઃ કમર બાંધશે? જન્મભૂમિનું યતિક્ષિત અપમાન થવાની માથે જે વીરો ક્રોધથી ઉન્મત બની જતા હતા, પ્રાણોત્સર્ગપિગરીવસી એવા જન્મભૂમિને મારે જે વીરો એકદમ પ્રાણોત્સર્ગ કરતા હતા, તેજ વીરોના વંદાને આજે પોતાની દૃષ્ટિથી જન્મભૂમિનું શ્રેષ્ઠ અપમાન થતું લુગ્ધ છે. શું તેઓ પોતાની આંત્રી દુર્દશા ત્રેવા છતાંપણ જાગૃત નહિ થાય? અહો! મદાતીર પ્રતાપસિંહ ક્યા ગયા છે? હે યવન-દંપતી, આપકુલગોચર, વીરકેસરી પ્રતાપસિંહ! તમે ક્યા છો? હે દેવ! પચ્ચીમ વર્ષપથ ત અનાદાગ નત ધારણ કરી, કોર વનવાય મદન કરી, તમે જે ભૂમિને અંજલરના ત્રાસમાંથી જચારી હતી, તે જમિ આજે અનાથ, નિગમ્ય અને નિમ્બદાય બની પિનાચીના અત્યાચાર સદન કરે છે. તમારાં પચ્ચીમ વર્ષોનાં ફળને આજે શત્રુઓ દોરથી ઉરાડી દે છે. શું આકાશમાંથી તમે આ દમ્ય લેના નથી? હે અન્ધ્યામીક્રિષ્ણ! આપ એકવાર અધૈકિક આત્મત્યાગ અને કોર સંન્યામનો પ્રકાશમાન આદર્શ આ નિર્જીવ અને પ્રમાદી ગાન્ધારવોની આગળ મારે કરો; આપની અનુષ્ઠન શીલતા, મદાનતા અને સ્વદેશપ્રેમને જોઈને એ લોકો પણ આ જગતમાં ગાન્ધાર નામને સાચું કરશે અને જગતની જન્મભૂમિને દુઃખમાંથી મુક્ત કરી ચિરંજીવ થશે.

વીજળની મેવાડભૂમિ આજે વીરોથી ગદિન થઈ અધોગતિના દિગ્ગા પાનાવમાં ઉતરી ગઈ છે;

આજે મુવર્ણુભૂમિએ રમશાનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે, મેવાડનું આગનુ મૌદર્ધ્ય નષ્ટ થયું છે, મેવાડનું આગનું સન્માન વિવિધ પાત્રો છે મેવાડની આગવી સભ્યતા, તેજસ્વિતા અને શક્તિ આજે રહી નથી આજે મેવાડ ભયકર રમશાન બની ગયું છે, તેના ક્ષેત્રો સૂના પડી ગયા છે, તેના નગરો અને ગામોનો વિધ્વસ થઇ ગયો છે, તેના ઘરો ખાલી પડી ગયા છે, નગરવાસીઓને બહાર દાકી કાઢનામા આવ્યા છે, સરદારો અને સામ તો બીરુ અને કાપર થઇ ગયા છે ગમ્મ અને રાજપરિવાર દુષ્કિત નિરુપાય અને નિરવવબ બની ગયા છે એવો કોઈ પણ માઈના પૂત નથી કે જે વીગવર બાપ્પારાવના વશની આ દુર્દશામાં ચી રક્ષા કરે હવે એવો કોઈપણ મહાપુરુષ રહ્યો નથી કે જે સજીવનીમ ન લાણીને મેવાડની અગણિત ચિતાઓપર જળ છાંતીને અસંખ્ય વીરો ઉત્પત્ત કરે મરાઠાઓ અને પરાણો મેવાડવાસીઓના હાથમાં જે કાંઈ જોતા હતા, તે તેમની પાસેથી ખુચી લેતા હતા અને આ પ્રમાણે રમશાનભૂમિ મેવાડની દુર્દશાના ચિત્રને શતપદ અધિક ભયકર બનાવતા હતા હિંદુકો લિહા માગીને જ્યા ત્યાં મુઠીભર આપ્યા એકા કરતા હતા તેને પણ મહારાષ્ટ્રીઓ અને પરાણો ઝુટવી લેતા હતા કોઈ બિનારો મગે તેવા કપડા પહેરીને બહાર નીકળતા તો તેના કપડા પણ છીનવી લેવામાં આવતા હતા હવે મેવાડપર કયુ દુષ્કાંત પડ્યું શ્રેય રહ્યું છે ? રાજસ્થાનની મહારાણી મેવાડભૂમિ આજે બીખારણુ કરતા પણ રિશે દીન અને દીન બની ગઇ છે. મેવાડભૂમિની આસી દુર્દશા ચર્ચરહી હતી, એનામા દુરાચારી બાપુછ સિધિઆ ? તે દેશનું બેચેનુ દ્રવ તથા સરદારો, સામતો વણિકો અને કૃષિકારોને કેદ કરીને અજમેર લઇ ગયો અજમેરના તિમિરમય કારાગૃહમાં મેવાડવાસીઓને જીજીરથી જીકડીને પૂરવામાં આયા અનેક કેદીઓ રૂપિયા આપીને મુક્ત થયા અને જેમની પાસે દ્રવ્ય નહોતું તેઓ તે તિમિરમય સ્થાનમાંજ લોહજીજીરથી પીડિત થઇને મરણ પામ્યા, અને જે માણસો ૪૦ સંવત ૧૮૧૭ પર્વત અવિત રહ્યા, તેઓ તે વર્ષમાં થયેલી સધિ અનુસાર મુક્ત થઇ, હાંડિજીજીરના આકારમાં કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા

જ્ય મેળેની સાથે રાણાજીને સધિ થયા પછી બાપુછ સિધિઆને અજમેરમાંથી દૂર કરવામાં આવે તેવો જ્યા રહેવાનો વિચાર કર્યો હતો તે રૂબે તે મેવાડમાં થઈને ચાલ્યો ગયો મેવાડવાસીઓ તેનાથી બેઠા બેઠા અધ સન્ન થઈ ગયા હતા કે તે તે દેશમાંથી જતા હતા તે વખતે તેઓ તેના શરીરપર ચુકવા હતા અને તેને અનેક દુ:ખનો દરદાર હતા નદ કારનું પશ્ચિમમાં આવેલું આવે છે

અધ્યાય ૧૭ મો

હુ'દેશની નિવૃત્તિ-રાજપૂતરાજઓની સાથે અંગ્રેજોની મિત્રતા-મેવાડમાં અંગ્રેજદુત્ત' વ્યાગમન-વિશિષ્ટપ્રતિનિધિની નિમણુંક-રાણાએ તેને આપેલું માન-રાણાના ચરિત્ર' વર્ણન-સ્વદેશની શ્રીવૃદ્ધિ અર્થે રાણાએ કરેલો પ્રયાસ-હફપાર કરેલા લોકોને પાછા બોલાવવા-આપારીઓને કરેલું આમંત્રણ-ભીલવાડાની સ્થાપના-સરદારોના સપ-અધિકારપત્ર' દલીકરણ-ભુમિતું પુનર્મંદણ-અર્જસરદારોવિષે કેટલુંક વિવેચન-બેદતુર, ભેદેશર અને અમાઈત-મેવાડની જમીનદારી-ગામ ખાતાના નિયમો-મેવાડની બાપોતાભુમિ-ભોમિ આ કિંવા સ્વતંત્ર સરદારો-તેમની સાથે કરેલો ટકાર-તેમનો આધિકાર-કરમાનતું મોટું રજરજર-ભુમિ-અધિકારવિષે પૂવદખાંતો- ખંડલ, તેલું મૂળ અને તેલું કર્તવ્ય-મહેસુલના નિયમો-સામાન્ય પરિણામ.

હલોતકુલના ભાગ્યચક્રના પરિવર્તનની સાથે મહારાજા કનકસેનના વંશનો ઇતિહાસ ઇસ્લામની બીજી શતાબ્દીથી આરંભીને આગળથી સમી શતાબ્દીપર્યંત સારી રીતે વર્ણવવામા આવ્યો. પ્રાય. બે હજાર વર્ષોના અસામાન્ય સર્વવંશી મહારાજા કનકસેનતું રા-પેલુ વૃક્ષ અંકુરિત અને પરિપુષ્ટ થઇ પાછળથી દુર્લભને પણ પ્રાપ્ત થયું. આ સંબંધે અમે પૂર્વે વર્ણન કરી ગયા છીએ. પારદ, બીચ, તુક, તાતાર વગેરે અનેક જાતિઓએ આક્રમણ કરીને આ વૃક્ષને જડમૂળથી ઢીંગાળવાની યેદા કરી હતી. અનેક વાવાઝોડાં અને તો-ફાનોએ એની શાખા તોડી નાખવાને ઉદ્ધમ કર્યો હતો. સેંકડો વર્ષપર્યંત એકસરખી-રીતે પીડિત રહેવાથી મેવાડના હૃદયમાથી પુષ્કળ સુધિર નીકળી ગયું. આથી મેવાડભિ

ખસહીન અને નિર્વીર્ય થઇ ગઇ હતી લોકોના આક્રમણમાથી મેવાડનું સત્ત્વ બચ્યું હતું, તેને અંતે મહારા-જાઓએ ચૂરી લીધું. આ સર્વ વાતનું વર્ણન પ્રથમ આગળ આવી ગયું છે, માટે અહીં આં તેનું દિઝરશન પુનરુક્તિ-દોષમા ગણાશે અહીં આં માત્ર એટલો જ નિર્દેશ કરેગે ઉચિત છે કે આ વખતે રાજપૂતોને પોતાના પ્રાણ બચા-વવાનું કામ પણ કઠિન થઇ પડ્યું હતું; પરંતુ મ ગચકારી વિધાનાએ કુપ્ર કરીને થોડા વખતમા રાજપૂતમતિના હૃદયમાં નવીન બળનો સચાઇ કર્યો મહારાષ્ટ્રીય, પદાણુ, પોર્ટુગિઝ, ફ્રેંચ વગેરે લોકોએ, ચોર અને ઘૂંટારા લોકોની સદાયથી પોતાનાં અનેક મોટા કેન્ડી સ્થાપિત કર્યો હતા અને તેઓ મોટા ભવંકર સૈન્યો રાખના હતા. આ લોકો ભારતવર્ષમાં મદા અનેક કર્યો કરતા હતા. ભારતવર્ષના તપ્ત થયેલા હૃદયપર ચીતવ જળનું સિંચન કરવાને માટે અંગ્રેજોએ સૌથી પહેલા આ કુદ દેહોતું દમન કરવાના વિચાર કર્યો. ૧૮૦૦ સં ૧૮૧૭ના આંદોળપર માસમાં ભારતવર્ષના શામનકર્તા લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સના આતુર્યના પ્રભાવથી આ કુદ લોકોના અભ્યાસરતો અંત આવ્યો. તેમના દેશો ચારે તરફ ઝિન્નલિન થઇ ગયાં. દીર્ઘકાળપર્યંત આ ભુદેશી લોકોના અભ્યાસર સદત કર્યો પછી ભાગવતસીઓ શાંતિનુષ પામ્યા અને સાત સપ્તપારથી આવેલા વશિકરેથી ચિત્તન લોકોની પ્રતુતા ભારતવર્ષમા દદ અર્ધ.

અંગ્રેજશામનકર્તાના બીજા પ્રયાસથી ભુદેશી અને કુદ લોકોનાં દેશો ઝિન્નલિન થઈ ગયાં. દેવે આ લોકોનાં દલ પુનઃ બળવાન થવા પામે નહિ. તેટલામાટે ભારતવર્ષના સર્વ રાજાઓમા સપ

કરાવવો ઇષ્ટ લાગે. આ વિચારથી બ્રિટિશરાસનકર્તાએ મળપૂતરાજ્યએને પણ લખી એકન થવાને આમ તથા કર્યું જયપુરના મહારાજાસિવાય સર્વ રાજ્યોએ આ કાર્યપ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી. દિબ્લીમાં આ વિરાટ સભા ભરવાનું નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું. આ નિમિત્ત તથાનુસાર અનંત મળ-દૂતો દિબ્લીમાં આવ્યા માત્ર થોડા અવાડિયામાં સમસ્ત રાજપૂતમતિનું લાભસૂચક બ્રિટનપોકોના હાથમાં મોપવામાં આવ્યું આ વખતે જે સંધિપત્ર વચવામાં આવ્યું તેમાં એવો કારાર કરવામાં આવ્યો કે રાજપૂતો રાજકીયરવાધીનતાનું નુબ બેગવશે, ૨. ગ્રેવસરકાર રાજ્યોના આક્રમણમાંથી અને અભ્યાસરમાંથી તેમનું રક્ષણ કરશે અને તેના બદલામાં તેમને પોતાના રાજ્યની ઉપજનો થોડા ભાગ અંગ્રેજસરકારને આપવો પડશે.

જે દેશી રાજ્યોએ અભ્યાસરી લોકોના પળમાંથી મુક્ત થવાને માટે અંગ્રેજસરકારની સાથે સંધિ કરવાનો ઇચ્છા કરી હતી તે સર્વમાં મેવાડના મહારાજાને સંધિ કરવાની અધિક આવશ્યકતા.

૧ દિલ્હી દરિયા કંપનીની સાથે રાજા લીમસિંહને જે સંધિ ૧૪૭ હતી તેના પ્રત્યેક તરફનો અવિરૂદ્ધ અનુવંદ નામે આપવામાં આવે છે —

(૧) અંગ્રેજો અને રાજાની મિત્રતા લખ્ય અને એક વેદી દરવેદી નિલાવવા અને એકના રાત્રી વા મિત્ર, બીજાના રાત્રી વા મિત્ર અણવા.

(૨) અંગ્રેજસરકારે રાજાનું સમસ્ત રાજ્ય કાયમ તબાવે અને તેને ઉપદ્રવ નરવા દેશે નહિ.

(૩) જયપુરના મહારાજાએ સદા અંગ્રેજસરકારને આધીન રહી રાજરાસન ચલાવવું અને અંગ્રેજ સરકારને પોતાની વરિષ્ઠ અણવી તેમજ તેમણે અન્યાય રાજ્યો વા સરદારોની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના સબંધ રાખવો નહિ.

(૪) અંગ્રેજ સરકારની ધરવાનમી અથવા મલુરીચિના રાજાનું કોઈ પણ રાજ વા રાજદાની સાથે કોઈ પણ પ્રકારના સંબંધ ઇલાકિ રાજનૈતિક કામો કરી રાજ્યો નહિ સાધારણ અને નિયમિત રેનેહ અને હેમકુરાલતાના પત્રો મોકલવામાં કોઈ હાનિ નથી.

(૫) જયપુરના મહારાજા કોના ઉપર કોઈપણ પ્રકારના અભ્યાસર અથવા કોઈ રાજ્યપર આક્રમણ કરી રાજ્યો નહિ. જો કોઈની સાથે તેમને વિવાદ થાય તો બ્રિટિશસરકારના હાથમાં તે સબંધે વિચાર અને નિર્ણય કરવાનો ભાર સોંપવો.

(૬) જયપુરની આવસા જમીનની જે મહેમુલ ઉપર તેનો એક ચતુર્થાંશ ભાગ રાજાએ અંગ્રેજસર. અને ખદલોતરિકે પાંચ વર્ષ સુધી આપવો અને ત્યાર પછી જે (અર્થાત્ એક રૂપિયામાંથી છ આના) ભાગ સદા આપવો. રાજાની પાસે બીજો મૂળ ખદલોના દાવો કરી રાજ્યો નહિ એ મૂળ તેવો દાવો કરશે તો બ્રિટિશસરકાર તેને ઉત્તર આપવાને માટે તેવાર છે.

(૭) હાથમાં મહારાજા જણાવે છે કે જયપુરનાજાના કંવાલ પ્રજાઓની ઉપર કદલક લોકોએ અન્યાય પૂર્વક પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો છે અને રાજાનું પુત્ર આ મંગલુએ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરંતુ આ બાબતના ચોક્કસ પ્રમાણે નહિ અચાર્યો સામતમાં બ્રિટિશસરકાર તેમાં હસ્તગેષ કરી રોકતી નથી, પણ ત્યાંસુધી બંધો ત્યાંસુધી તે જયપુરની ઉન્નતિ કરવા પ્રયત્ન કરે અને તેથી જમીનવિદે દરેક પ્રકારની તપાસ કરી તે પુત્ર હસ્તગત કરવાનો મથક કરે આ પ્રત્યે બ્રિટિશસરકારની સહાયથી મહારાજાને જે જમીન પુત્ર પ્રાપ્ત થશે તેના ઉચ્ચમાનો જે ભાગ બ્રિટિશસરકારને આપવો પડે.

(૮) બ્રિટિશસરકાર જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે જયપુરની સેના લઈ શકશે.

(૯) જયપુરના રાજ્યમાં મહારાજાની આજ્ઞા અને સના સંપૂર્ણ રીતે ચાલશે તેમના રાજ્યમાં અંગ્રેજ સરકારની પ્રત્યુત્તર પ્રધાન થશે નહિ.

(૧૦) આ નિયોનાવાણુ સંધિપત્ર દિબ્લીમાં લખવામાં આવ્યું છે એના ઉપર અંગ્રેજસરકારની તરફથી મહા શય અલ્ફ્રેડ ચિચાઈલ મેટકાફ અને મહારાજાની તરફથી કાંકોર અજિતસિંહ બઢાઈર દસ્તાસર અને મહારાજા કર્વે. જે બેની મલુરી મહાનુભાવ નવરત્નનવ વડા મહારાજા બીમસિંહદ્વંદ્વારા મળતા એક મંદિરના અરશામાં એ બંને પ્રતને આપવામાં આવશે.

મુદ્રામ દિલ્હી, વા ૧૩ મી માઈ જન્યુઆરી, ઈ. સ. ૧૮૧૮

(દસ્તાસર) સી ટી મેટકાફ

(") કાંકોર અજિતસિંહ

તતી, અને આ માધદાગ મેવાડના મહારાણ્યને સૌથી અધિક સાતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી ૪૦ મ ૧૮૧૮ ના જન્યુઆરીની ૧૬ મી તારીખે રાણાજીએ ઉત્તમ મવિષ્ણુપા પોતાના હસ્તાક્ષર થી દત્તા પત્રી દેશુઆની માસમાજ ઉત્તમ સધિના નિષ્કર્ષથી ગણાવવાને માટે અંગ્રેજોને એ દત્ત ગણાવના દર બાદ આ એ મિથિયાના અનુચરોએ અન્યાયથી મહારાણ્યની બુધિપા પોતાનો અનિકાંક સ્થાપિત કરી દીધો હતો આ સર્વ બુધિને ઉદાર કવવાને માટે તથા ઉપદ્રવી સરદારો તથા સમતેલુ દમન કવવાને માટે અંગ્રેજોનાપતિ મેજર જનરલ સર જાર કમન મેના નઈ તૈયાર થયો ૧ ગયપુર રાજનગર હાદિ કિલાઓ ઉપા મિદોલીસદરોએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો આ સર્વ કિલાઓ ઉત્તમ અંગ્રેજોનાપતિએ હસ્તગત કરી મેવાડગાજ્યને મમર્પણ થી વળી સૌભાગ્યના અનુ અંગ્રેજોએ એ મેટો કિલો પોતાના રાજ્યમાં સયોજ દીધો કમનમેરમા ને મેના મહેતી હતી તેને દીર્ઘકાળથી પગા મળ્યો નહોતો આ સર્વ પગા અંગ્રેજોનાપતિએ ચૂંટી દીધો અને તે કિલાને પોતાના અધિકારમાં નઈ લીધો

કમનમેરની પૂર્વ દિશામાં આવે ૧ જિહાજપુરથી અંગ્રેજોને દત્ત ઉચ્ચપુરના આ પો આ સ્થળે થી ઉચ્ચપુર પ્રાપ્ત ૧૪૦ માઈલ દૂર હતો તે દત્ત જણાવે છે કે આ લાખાપરમા મને માત્ર બેજ મહેરો મળ્યા આ મહેરો પશુ ઉચ્ચક યદ્ધ થયા હતા આ મહેરોની વસ્તી ઇન્દ્રિયિય થઈ ગઈ હતી મનુષ્યનુ જગ મિન્દ પશુ દૃષ્ટિગોચર થતુ નહોતુ ચારે તરફ જંગમ વૃક્ષો પદ્મ અને પાપાણુ આવી ગયા હતા વૃક્ષ ધરામાં બધકર વાનોએ પોતાનુ નિવાસસ્થાન બનાયુ હતુ મોટા મોટા ગજમાર્ગો નૃપચર્ચગયા હતા અમલીપદેશની આગે આની દુર્ગશા યદ્ધ થઈ હતી વિષરીત કાળનુ આ ચિત્ર અઘાપિ દૃષ્ટિસમીપ તપી કરે છે ગજપૂતાનામાં બીનવાડા નામનુ એક મોટુ નગર હતુ બાગ વૃંદાવન અથાત્ ૧૮૦૬ના મે માસમાં હુ આ નગર તરફ ગયો હતો તે સમયે આ નગરમાં ૬૦૦૦ કુટુંબો રહેતા હતા સામાન્ય આ નગર ઉત્તમ શ્રેણીનુ ગણાતુ હતુ પગલુદમશા (૪ સં ૧૮૧૮ના દેશુઆની માસમા) પૂર્વની વસ્તીને પતો વાગતો નથી બીનવાડાના રાજમાર્ગો અને એ પશુ જીવત પ્રાણી મળુ નહિ કેવળ એક પૂતો એ દેવમંદિરમાં બેસો હતો તે પશુ અજબ્યા માણુએને વેળેને શીઘ્ર નાસી ગયો આ દશા બોધ મને અલત મોક થયો મારી માથે આવેલા એ મૈનિંકે તે દેવાનપના આદિનાથ નામના એક નમ દવતાને પોતાના અગનુ નાન વસ્ત્ર ઓળાડીને તેનુ ચરોર લામ્યુ હતુ ૨

ક્રિટિશ દૂતો માનમહિત લાવવાને માટે અટાગણ્યએ પોતાના એ દૂતને મો પો અંગ્રેજોએ પોતાની જાનણી નાયકારમાં નાખી હતી ગણાજીએ દત્ત પોતાની મેનાસહિત ત્યા જઈ ક્રિટિશએજટ ને મળો મધિસ મધે વાતચિત થયા પત્રી તે ક્રિટિશએજટના ઉચ્ચપુરમાં ૧ આગમનપ્રસંગે પાનગરને ઉત્તમ પ્રમારે સુજારવાના ઉચ્ચથો આ પો ગયો આજ વખતે કમનમેરનો પ્રિંટો પશુ અંગ્રેજસરકારને અપલ કરવામાં આવ્યો રાણાજીના બેપકુકાગ જવાનસિદ ઉત્તમોત્તમ વખતે પગિ ધાન મરી અમમ્ય સામતો મેનાપતિએ, સૈનિકો તથા અનુચરોને સાથે નઈ આગમ જઈ ક્રિટિશ એજટને માનસહિત તેડો ત્યાના નગરથી એ કોશના અતગપા એ ઉત્તમ ઉદ્વાનમાં દરમાગ લગવામાં આવ્યો હતો પત્રી જવાનસિદ ક્રિટિશ એજટને ગજવાનીમાં તઈ આ પો આ મમયની શોભાનુ વર્ણુ ૧ મર્ન દોડે ઉત્તમ પ્રમારે ક્યું છે —

‘ગણાજી અને મારી મુનાકાત માટે ઉચ્ચપુરનગરથી એક કોશના અતગપા એ મલાગ્યાન તૈયાર કરવામાં આવ્યુ હતુ ત્યા મેગર જીએ અને ગાનીયાએ પિઠાવીને ઉત્તમ પ્રમાગની બેપા તૈયાર કરવા મા આવી હતી અડીબ પ્રથમ મુગાજ જવાનસિદે માની મુનાકાત લીધી આ ગાનુપતને મેવાડની

૧ આજ સમયે કનઈ દોડ દોડ હેરિમ્મના તરફથી પથિમ સમ્પત્તિપ્રેશોન પોતિગિવ એજટ તરિ સમ્પત્તિ સમ્પત્તિના નિદુક્ત મથા હતા હિ સં ૧૮૧૭ તથા ૧૮૧૮ ના શુદ્ધમા મર્ન દોડના તાળા થિ કનઈ માગનુ અમેલ દેવ્ય હુ અને તેઓ પોતાની સેવાપર સર્વ પ્રમાગની દેખરેખ રાખતા હતા આ વખતે તેમને દોલકર તથા મહીસાગની સાથે સમગ્ર ક્યું હતો તથા મેગન સમ્પત્તિ સાથે અધિ કરી હતી

હિ સં ૧૮૦૬ ના મે માસમાં મર્ન દોડ એપ્રાર લીધવામાં થઈને ગયા હતા આ વખતે તે નકા દનન દશામાં હતુ

આદિજ મેં તેમના સુણેલી જાણી કરી લીધી. તેજસ્વી વદન, રાજદરજારી મળ્યતાથી યોવવાની દબ, રાજકુલને છાને એવી ગંભીરતા, વિનયમય-પન્નતા-આ સર્વ સુણે મેં તેમનામાં જોયા. આ સુણે તેમણે કીર્તિવત રાજકુલમાં જન્મ લીધો છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ખતાવી નહોતો હતા પૂર્વે આ કુમાર બચાવે નાના હતા, ત્યારે મેં તેમને જોયા હતા, પરંતુ તે વખતે મને એની કદવના પણ આની નહોતી કે આ કુમાર મને આધીનતાપૂર્વક જારીને મળશે, પણ સમયના પરિવર્તનથી મદાવનાપવાન પ્રતાપમિદના વંશજ આ પ્રકારે મારે સ્વાગત કરવાને માટે આવ્યા' આ દૃશ્ય જોવાથી મારા મનમાં જે સાગણી ઉત્પન્ન થઈ, તેનું મારાથી વર્ણન થઈ શકતું નથી. ખરેખર, કાળની ગતિ વિચિત્ર છે ! આ રાજકુમારનું મુખ તેમના મતિદાસપ્રસિદ્ધ પરાક્રમશાળી રાજકુલને શોભા આપે એવું હતું

મેં સુરજદરવાજાથી ઉદયપુરમાં પ્રવેશ કર્યો જવાના રસ્તાની બન્ને બાજુએ ટુસોની દાર પાણી રહી હતી આ સમયે પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થતું હતું કે જગે એકે ઉત્તર અને નિર્જન શહેરનો અદૃશ્ય જગે છીએ પ્રસિદ્ધ ગમપ્યારી (૫૬)માં અધ્યાયમાં આ સ્ત્રીવિને કાષ્ઠ ઉત્તરે જાઓ છે.) ના મદાનયમાં અને સર્વે ગયા આ મદાવય ગળપૂતોના સાધારણ મદાવયોની પેઠે ચતુષ્કોણ અને અને મજવાવાળો હતો તેની ઝોલા જતુપમ અને વર્ણન કરવા યોગ્ય હતી ચારે તરફ નકરશીખ, સામસામે ઝોરડાઓ અને વચ્ચા મોટું ભવ્ય દિવાલખાનું શોભી રહ્યું હતું. જાજ સ્થાનમાં અમારે સ્વાગતની તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી પાછગથી ક્રિટિસમરકારનો રેમિડેટ આજ મદાવયમરે રહેતો હતો. આ મદાવયના એક ભાગમાં અમારે માટે ભોજન તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ભોજન-નું શુ વર્ણન કરે ? પૃથક્ પૃથક્ સંતાપમિ પ્રકારના નાખીયા અને મિષ્ટ પકવાનો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા, તાજા અને સૂકા ફળો પણ પુરવણા હતા. એક દળર રૂપિયાની થેરી પણ ત્યારજાજમાં આવી હતી. આ પ્રસંગનો આનંદ દર્શાવવાને માટે મદારાજાના અગત નોકરોમાં આ રૂપિયા વહેંચી દેવાને માટે આવ્યા હતા. જે લોકોએ ક્રિટિસકપનીના ઝિગટના આગમનની ખબર આપી હતી તેને આ પ્રકારે પાઠિતાયિકે આપતું એ કાલે રાજપૂતરાજાઓની પ્રાચીન રીતિજનુસાર હતું. રાજાજની ખીજવારની મુશકાતને માટે ખીજે દિવસ નિશ્ચિત થયો

પરંતુ પહેલાજ દિવસના બાર વાગે રાજાજને મુખ્ય દિવાલ ચદાવતસરદાર, ચોખદાર, ભાજા-દાર વગેરે માણસો જમારી પામે આના અને તેમણે અમને નિવેદન કર્યું કે - ' રાજાજએ આપના સ્વાગતને માટે આજેજ તૈયારીઓ કરી છે ' જે સ્થળે અમારો મુકામ હતો, તે સ્થળે અધ્યાકાળ-માં પોંકોની મોગી બીડ થઈ ગઈ. સર્વ માણસો ઉત્તમોત્તમ વસ્ત્રાલકાર પહેરીને આવ્યા હતા અને ગ્રુપગ્રુપ અમારી તરફ જોતા હતા કે રાજભુવનમાં જવાને માટે અમે નીચે ઉતર્યા, આ વખતે પ્રત્યેક માણસના ગ્રુપમાંથી 'બંધ જમ, ફિરગીકા રાજ' એવા સંદેહ નીકળતા હતા ભાટ લોકો આવા અવસરપર કેમ થૂપ રહી શકે ? તેમણે અગ્રેજએજટનું નામ પોતાના કાનમાં ઉતારીને વિવિધપ્રકાર તેમની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કરી દીધો સ્થળે સ્થળે વાગવાળાઓ ઉત્તમ પ્રકારે વાગ્ય વગાડી રહ્યા હતા વાગ્યોનો ખનિ મુશ્કાત્ય હોનાથી આતાનુ ખ્યાન તે પ્રતિ અત્યંત આકર્ષક હતું. તુરં રમણીઓ જળભરિત પાંખા મરુતકપર ધારણ કરી અમારા મુખને માટે ગીતો ગાય રહી હતી. તેમના મીન જલન મનોહર લાગતા હતા આ ગીતો સાલળી લોકો તે સ્ત્રીઓને કાષ્ઠકાર્ય પરંતુ અપરંક કરના હતા આ પ્રકારે બારે બીડ થઈ એવાથી રાજમાર્ગમાં કયાય પણ તિવલર જમા આવવી રહી નહોતી રાજભુવનની નિકટ આવના અને સર્વજન્ય દાસી અને અશ્વપરથી નીચે ઉતરી પડ્યા અને ધીમે ધીમે ચાવીને રાજભવનમાં પ્રવેશ કર્યો મદાવયની પાસેના હોમધ વોડમાં દાસીઓ અને વોડઓનો ખેન થતો હતો આ પ્રકારનો ખેન જોવાનો મદારાજાને અત્યંત રોખ હતો

રાજભવન અતિ વિરાટ અને દૃઢ છે. એમાં સગેમરમનો ઉપયોગ પુષ્કળ કરવામાં આવ્યો છે. મિતર ગતના પાયાઓ પણ તેમાં વાપરવામાં આવ્યા છે આ મદાવયની ઉચાઈ ૭૦ ફાટની છે. આ રાજભુવનના મર્વ ખુણાપર અષ્ટકોણસુરજ બધાવી તે પર મંજલ બનાવવામાં આવ્યા છે. આ રાજમદાવય એકજ સમયમાં બન્ને નથી લિન્ડ ભિલ ગાળઓએ પૃથક્ પૃથક્ સમયમાં તેને બધા-

૧ અને ચાર સુરોપિવા દતા, દુ, મિશનવા સેલેલી કપન પાપ, લેટનન્ડ કેરી તથા ટ્રાસર દાન

વ્યો હતો આ મહાવય અત્યંત મુદર બન્યો છે, તેવું આજ કાળ છે પ્રાચ્યદેશોમાં આવું મુદર મકાન કદિ ક્યાય પણ બધાંય નહિ હોય પર્વત ઉપર આ મહાવય બધાંયેવો હોનાથી ઉદયપુરની તલેલીપટ્ટી તે ઘણો ઉચો લાગે છે આ રાજભવનના અગ્રભાગમાં એક વિશાળ છોખ યોગ આવેતો છે આ યોગની લગાઈ મહાવયની પહોળાઈ જેટલી છે આ યોગમાં મહારાણા પોતાના દાથીએને અને અમીને બેસાવે છે ત્રણ કમાનદાર ઉચ્ચ સ્તભોની ઉપર આ યોગ સ્થિત છે અને આ સ્તભો પર્વતના ટોળાવપર આવેલા છે માથી આગળ જે ખલ છે, તેની ઉચાઈ ૩૨ હાથની છે. યોગની નીચે જે ખાની જગ્યા છે, તેમાં યોગના તમેના તથા શ્રીખાના બધાવવામાં આવ્યા છે. સ્તભોની દરવાજાને કિમિત પણ શકા લાગનાં પ્રયોજન નથી યોગપર ચડનાથી ઉદયપુર તથા તેની આસપાસનું સપૂર્ણ દૃશ્ય જોઈ શકાય છે આ દૃશ્ય ઘણું મનોહર લાગે છે આસપાસના પર્વત-શૃંગોને લીધે ઉદયપુરની આસપાસના કેટલાક મેદાનો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી, પરંતુ યુગ્મપર ચડનાથી તો તે પણ મારી રીતે દેખાય છે અહીં આથી ઉદયપુરનું મોડું તળાવ અને નાના નાના ગિરિગૃહો અપાઠ ભૂમિત્વ દેખાય છે જે આ રાજભવનને ઉદયપુરની શોભા કહેવામાં આવે તો તેમાં ખૂબ અતિ-શયોક્તિ નથી આ મહાવયમાં અમારા મ્વાગતને માટે તૈયારીઓ કરવામાં આવી હતી

આ રાજમહાવયના મુખ્ય દરવાજાપર સિધી મિષાઇએનો પહેરો હતો તે શનિવારનો દિવસ હોનાથી તે દિવસે નિયામનુસાર ચક્રાવતસંગદારો દિવાનખાનામાં સ્વાગતનો પ્રબળ ક્રમ હતા મુખ્ય દ્વારથી દિવાનખાના મુધીના માર્ગની બન્ને બાજુએ રાજપૂતો સગલ યશને હોવા ત્યાં રાજભવનની અદરના ભાગમાં એક ગણેશદેવાને છે આની અદર યશને દિવાનખાના તરફ જવાય છે પાપાણના દાદરપર ચડીને અમે દિવાનખાનામાં ગયા રાજદ્વારપુરુષોના આગમનની ખબર આપનાર અનેક નેકી પોકારનારાઓ પણ ત્યાં ઝિલ્લમન હતા દિવાનખાનામાં પહોંચ્યા પર્વે કેટલીક પગથાળે યોગગવી પડે છે દિવાનખાનાના દ્વારપર અમે પહોંચ્યા કે તરતજ ચોખદાર મોટી પોનાર કચેરી કે -“અગ્રેજ એનચી મહારાણીની મુલાકાતને માટે દાજર છે” આ શબ્દો માલજાતની સાથે મહારાણા સિદાસનપરથી ઉતરી કેટલાક યજમાન આગળ આવ્યા તેઓ ઉચ્ચા કે તરતજ સગદારોએ પણ પોતાના આસનપરથી ઉઠીને અગ્રા મ્વાગત કર્યું આ દરબારની શોભા દિનીદગમારના જેવી જણાતી હતી સિદાસનની સન્મુખ અમને આસન આપવામાં આવ્યા મગધાકમણના સમયમાં ઉદયપુરના દરમાંમાં મહારાણીપદમેશ્વરીને જે આસન આપવામાં આવતું હતું તેજ આસન આજે અગ્રેજએનચીને મળ્યું જે મહાવયમાં આ દરબાર લગવામાં આવ્યો હતો તેવું નામ “સૂર્યમહલ” છે આ મહાવયના મધ્યભાગમાં સૂર્યનું ચિત્ર છે તે મહાવયમાંના સર્વ ચિત્રોમાં આ સૂર્યનું ચિત્ર સૌથી મોડું છે અને તેનું નામ ‘સૂર્યમહલ’ રાખનારું કાળું પણ તેજ છે સૂર્યના ચિત્રની આમળજ મહારાણાનું સિદાસન સ્થિત હતું આ સિદાસનની ઉપર પિતૃજાતા ચાર સ્તભોપર મધ્યમલનો એક ચઢવેલો હતો આ સિદાસન આધારણીતે ઉચું હતું તેના ઉપર વેનજીકાગી મખમની ચાદર હતી દરબારના મોળ મુખ્ય સગદારો પોતપોતાની મોખતાનુસાર ચાણાઇની જમણી અને ડાબી બાજુએ મેદા હતા મહારાણાની એક બાજુ તેમના આસન કરતા સહેજ નીચા આસનપર રાજકુમાર જવાનસિદ અને ઉમગવ સિદ મેદા હતા ગણાની સન્મુખ મુધીખાતાનો મુખ્ય અમલદાર બેઠો હતો ચાણાઇની પાછળ તેમના અગત મેવકો તથા અન્યાન્ય વિદ્યામુ અધિકારીઓ બેઠા હતા આ વખતે ચાણાઇના મનમાં અનિર્વચનીય આનંદ થતો હતો બ્રિટિશએવચીનું આગમન થયા પછી ગણાએ મગધાએ તથા પદાલો-દાર મેવાડવાસીઓને જે જે સકરો અને દુખો મદન કરવા પડ્યા હતા, તેનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન તેમણે પોતાની પ્રભાવશાળી વાણીથી કરી સલજા યુ પત્રી તેમણે કહ્યું કે -“અગ્રેજ સગદારે આ કાર્યમાં મન લગાડી અમારા દુખો દૂર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, તે માટે અમે તેમના અત્યંત આભારી છીએ જન્મથી” કદિ પણ મુખે સૂતો નથી હવે અગ્રેજોના મનદ તથા ચિત્રનાથી મને મુખે નિદ્રા આવશે” મહારાણાના મુખમાંથી નીકળેલા પાખના શબ્દો અતિ આવેશપૂર્ણ હતા આ શબ્દો માલજી અમને અત્યંત કંપા ઉત્પન્ન કર્યા અને એમનું દુખ દૂર કરવું એને અમે અમારું કર્તવ્ય માન્યું પત્રી બ્રિટિશ એવચીએ મહારાણાને મમતાપૂર્વક જણાવ્યું કે -“અમારા ગવર્નમેન્ટના આપના પ્રીતિવન અને વૈભવ-

સાળી કુળનો દતિહાસ સારીપેઠે જાણે છે તથા આપના ઉપર જે જે સકટો પડ્યા છે, તેથી પણ તેઓ મુખચિન્તિત છે, આથી આપનો વૈભવ તથા આપની કીર્તિ અને રાજ્યની શાંતિ યથાસભવ વધારતી એવી તેમની ઇચ્છા છે” આ પ્રકારે પરસ્પર વાર્તાનાપ થયા પછી રાજાજીએ બ્રિટિશએવચી તથા તેમની માથેના માથુમોને યુક્તળ પારિતોષિક આપ્યું બ્રિટિશએવચીને તેમણે એક ઉત્તમ પ્રકારે સત્કાર કર્યો બાધી, એક ઉત્તમ અશ્વ, રત્નજડિત અવકારો, એક મુકતાદાર એક શાન અને એક કિનખાળનો ડગનો, આટલી વસ્તુઓ પારિતોષિકનરિકે આપી આ પ્રકારે મદારાણ્યએ અન્ય માથુમોને પણ બિદા બિદા વસ્તુઓ પારિતોષિકતરિકે આપ્યા પછી સર્વ અંગ્રેજોને પાન, અત્તર તથા ગુનાળ આપીને તેમને વિદાય લેવાની પરવાનગી આપી અંગ્રેજોએ ઉઠીને મદારાણ્યને માનપૂર્વક સનામ કરી આ પછી તેઓ આત્મા ગયા અંગ્રેજો જ્યારે પોતાના મુકામપર ગયા ત્યાં મદારાણ્ય પોતાના કુમારને તથા મુખ્ય મુખ્ય સરદારોને પોતાની સાથે લઈ તેમને વળતી મુલાકાત આપવાને તેમના મુકામપર ગયા તેમના આગમનની વાત માલગી બ્રિટિશએવચી ઘણે દૂરમુઠી પડે આથી તેમનો સત્કાર કરવાને સામેા ગયો તથા મેવાડના રાજ્યશાસીને સન્માન આપવાને માટે પોતાની સેનાપાસે તેમને સનામી અપાવી રાજાજીને માટે અહીં આ આ વખતે પૂર્વ કૃતા અધિક ઉચ્ચ આસન બનાવવામા આવ્યું હતું આ આસનપર મેવાડનાથ શિરામજી થયા રાજાજી આ દૈવર્ષકે ત્યાં બેસીને બ્રિટિશએવચીની સાથે વાર્તાનાપ કરવા સાગ્યા મદારાણ્યએ બ્રિટિશ એવચીની સાથે અર્ધા કપાકપર્વત અંગ્રેજોસેનાસ બધે વાર્તાનાપ કર્યો આ વખતે બ્રિટિશએવચીએ મદારાણ્યને એક હાથી, બે અન્વો, વિવિધ પ્રકારના સેનાપાના અવકારો, વેનજુદાવાળી મખમનની એક ઝુન-આ સર્વ વસ્તુઓ નજર કરી વળી તેણે તેમને અનેક પ્રકારના રત્નોથી ભરેલા ૨૧ પાત્રો પણ નજર કર્યો કુમાર ઉમરાવસિદ્ધ બિમાર હોવાથી તેઓ પોતાના પિતાની સાથે આત્મા નહોતા પરંતુ બ્રિટિશએવચીએ તેમને માટે પણ એક અશ્વ તથા ઉપર્યુકત વસ્તુઓથી ભરેલા ૨૧ પાત્રો આપ્યા જવાનસિદ્ધ તે મદારાણ્યની સાથેજ હતા તેમને પણ બ્રિટિશએવચીએ એક અશ્વ અને નવ પાત્રો નજર કર્યા તદુપગાન મદારાણ્યના કર્મચારીઓ તથા સામતોને પણ તેમની યોગ્યતાનુસાર નજરાણ્ય આપવામા આવ્યું ભેટ આપવામા બ્રિટિશ એવચીને રૂ. ૨૦૦ ૦) નો ખર્ચ થયે હતો મદારાણ્ય તથા બ્રિટિશએવચીની પરસ્પર મુલાકાતની શાન ધણી દિવસસુધી સરદારો તથા મદારાણ્યના સેવકોમા ચારી આ વાતથી તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો હતો ”

પ્રમુખ મદારાણ્યનું અગિ અત્યંત મદાન કે સર મવાદને યુક્ત નહોતું પ્રમુખ પાવન કરવા માટેના સર્વ ઝુળો તેમનામા હતા પરંતુ તેમના મનના કુર્બાજીનાને રીધે તેઓ પ્રમુખપાનનનું કોઈ પણ કાર્યકરી શકતા નહોત ત્યાં ઉગ્ગદમામ અને આપર સાધારણ બાળતોમા આનંદ થેલો તથા મિથ્યા ઉદારતા આ કુશલિને લીધ તેમનું જીવન યથા બની ગયું હતું આથી તેઓ રાજકાર્યમા ચિત્ત લગાડી શકતા નહોતા રાજ્યસમયને માટે તેમને ધીર માલસોશ મુખ સામે લેતું પડતું હતું તેમના હૃદયમા કિચિત્ પણ સ્થિરતા નહોતી તેમણે જન્મથી કુળ કુળ અને કુળજીનેયુ હતું તેમને બ્રિટિશસત્તાની સત્તા મળી ત્યામુધી કલિપણ શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ નહોતી અને જ્યારે તેમને શાંતિ બોગવાના દસગ પ્રાપ્ત થયો ત્યારે તેઓ પ્રમાદી બનાવે ઉમરામાજ પોતાનો સમય વનીત કરવા માગ તેઓ કોઈપણ પ્રકારના અપદમા પડ્યા હતા નહોતા રાજ્યચાનમા તેમના જેવા મેવાડના રાજા કોઈ પણ નહોતા, પરંતુ મેવાડની તત્ત છે કે તેઓ પોતાની આ કુશનતાનો ઉપયોગ કાર્યવિત્ત કરતા હતા તેમના સત્તાદ કરીમા માન કિસનદાસજ દર્શનિત અને ચતુર હતા આ માથુસ દીર્ઘકામપર્વત મદારાણ્યના માન તરિકે રોજ હતા તેના પ્રયત્નોથી મેવાડ અને મદારાણ્યને ઘણા લાભો થયા હતા, પરંતુ શાકની શાન છે કે મેવાડનુમિ રીધ આ પુરુષને ગોઈ મેવાડ રાજ્યનીતિવિચારક મિસનનાસ અકામજીતુ પામ્યો હતો

મેવાડના રાજ્યમા મુધારો અને શાંતિ દુવારાની છઠ્ઠાથી બ્રિટિશએવચીએ મૌથી પ્રથમ ઉપદની સામતો તથા સરદારોને વશ કરવાનો પ્રયત્ન થયો તેઓ સારીપેઠે જાણતા હતા કે મેવાડના સરદારો અને સામતોને રાજસમામા લાવાથી આપણો ઉશ મિદ્ધ થશે મેવાડના કેટલાક સરદારો મદારાણ્યના જ્યારમા આવતાહતા, પરંતુ ઘણા આવતા નહોતા અને, અનેક સરદારોએ તો રાજસમામા દર્શન પણ કર્યું નહોતું જેઓ રાજસમામા આવતા હતા તેઓ માન પોતાનો ખર્ચ સિદ્ધ કરવાને માગેજ આવતા

હતા તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ મિદ્દ ન થયો હોય ત્યામુધી દુઃખગમ્મા મેના અને સ્વાર્થ મિદ્દ થયાપછી તરતજ આત્મા જતા જતી વખત તેઓ એકવાર પણ ગણના મુખપતિ દષ્ટિપાત કરતા નહોતા આવી પવિત્રિયતિ દોનાથી ક્ષિદાહીમરદાંગુ દમન કરવાનું કાર્ય કાર્ય નુગમ નહોતું; પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે મિટિનએનથીના ચાતુર્યથી માત્ર થોડા અપ્વાહીઆમાજ મેવાડના સમગ્ર સંદારો અને મામતો રાણાની સલામા આવી વિરાજમાન થઇ ગયા દુઃખગમ્મા આની સોભા મેવાડવાસીઓએ ગત પચામ વર્ષો દરિયા પુ નેષ નહોતી આ વખતે દીર્ઘકાળપછી સિસોદીઆવશની ગબ્મમાને મેવાડના મર્વ સર-રો અને મામતોથી પતિપૂર્ણ નેષને નગરવાસીઓને અત્યંત આદરનાદ ઉત્પન્ન થયો જે મરદાંગ મામતો અને મનિકો પરપર લેભાવ ગમ્મતા હતા, તેઓ એકજ સ્થાનમા ક્રોધ દેવીમગ્નિથી એક-ત્રિત થયા મેવાડનો એક પણ સંદાર ગબ્મસલામા આવવાથી વિમુખ થયો નહોતો અને જે મદા ઉપાદવી અને દુષ્ટ દમીરસિદે થોડા દિવમપૂર્વે દાહીગણીની પહેગમણીતો મામાન લૂટી વીધો હતો અને જે સામાવનમગ્નિ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહ્યું હતું કે -“ ભયે દુ સ્ત્રીની સન્મુખ ગિંગ કુકારીશ, પરંતુ ગણાની આગળ માત્ર મગ્નક કદિ પણ અવનત કરીશ નહિ ” તે ઉભય મરદારો પણ ભદ્રેશ અને દેવગદ છોડી ગબ્મ-માને શિરમાવ વ ગણી રાજમલામા આવ્યા હતા અને સર્વના મુખમ ઉપર આશા, ઉત્સાહ અને હામ્યમથી પ્રભા દૃષ્ટિઓથર થઇ ગઈ છે દશની દુર્દશા અને પોતાના દુષ્ટુલોનો વિચાર કરી સર્વ સામતો પોતાના મનમા પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમના હૃદયમા અનુતાપના બળથી મોકતી જે નાનીમગ્નિ રેયા ઉત્પન્ન થઇ હતી, તે આનદના પ્રભાવથી તત્કાળજ નય પામી ગઇ.

મિટિસએલથીએ સંદારોને એકત્રિત કરવાની માથેજ એક બીજુ કામ પણ આવડક માન્યુ મરાગઓના બીજુ અત્યાચારથી જે નગરવાસીઓ અને જબીનદારો જન્મબંધિ છોડીને ધત્તર દેશમા આવ્યા ગયા હતા તેમને પાછા બોલાવવાનો નિશ્ચય કરવામા આ-યો, પરંતુ આ કામ અતિ કઠિન અને દાર્દરકાળે મિદ્દ થાય એવું હતું કાણુ કે સકરના સમયમાદેશ છોડીને નાસી ગયેલા મેવાડવાસીઓને જેમણે આશ્રય આપ્યો હતો, તેમની સાથે તેમને જોડા મળે થઇ ગયો હતો આ સમય એટલમ તોડી નાખેલો એ કાર્યમાધાગ્યુર્મ્ય નહોતું તે જનાપણુ મદરાગણુએ ધત્તર પ્રદેશમા વખતા મેવાડ વાસીઓપર મૂચનાપત્રો મોકલ્યા આ પત્રોના ઉત્તરે મતોપાચમ ગળ્યા આ ઉત્તરમા મેવાડવાસીઓએ જે ઉદ્દેશ સ્વદેશભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી તે વાચવાથી મોગ વ્વદેશદ્રોહીના મનમા પણ ઉચ્ચ સ્વદેશ નુગાગ ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહિ અને જે લોકો એમ માનતા હોય કે ગજપૂતોમા વ્વદેશ ભક્તિ નથી તેઓ પણ આ ઉત્તરે વાંચીને પોતાનો અભિપ્રાય મર્વાગે ફેરવી નાખ્યા વિના રહે નહિ ખરેખર વ્વદેશભક્તિ એ તો ગજપૂતોને મૂળ મન છે ભાગવતપના કોઇ પણ ભાગમા ક્રોધ પણ મેવાડવાસી વખતો હતો તે ઉપરુકિત મૂચનાપત્ર પ્રાપ્ત થવાની સાથે એકજ ઉત્સાહપૂર્વક પોમરી ઉત્તરે કે -“ હુ શત્રુઓના અત્યાચાર અને દેહદ્રોહીઓના જુનમને કિચિત પણ લેખવીશ નહિ ક્રોધ માલસ ક્રોધ ચપુ પ્રકારે અને માગ “ બાપોના ” થી અવિસ કરી રાકશે નહિ ” તે કે આ મમથે રાજપૂતોના ઉન્નતિમગ્ન વ્યતીન થઇ ગયો છે, જે કે ગજપૂતોની પ્રાચીન મદનતા, નીગના અને મોગ મગ્નિ કાળશી સમુદ્રમા લીન થઇ ગયા છે, તોપણ ગજપૂતજમીનદારોના અત કરણુમા જે અદન સ્વદેશ-ભક્તિ વિષમલ છે, તેનો દશમો અચ પણ આ લેખિનીકાગ પ્રદ-ગવાની અમરામા રખિ નથી જે લેખિ વિપતિઓના વિરાટયજ્ઞમા દર્શિત થવા નથી, જેમને નિરાતાના હૃદયવેધ અકુદ્યની મોટ વાગી નથી, કિવા જેમણે લેખિના ઘેર દુખ લેયા નથી તેમને તો કદાચ આ વર્ણુન “કદાશીમિસા” જેવું નાગમે પરંતુ જે લોકોએ પાદકાત મેવાડવાસીઆર્થસતાનોતો હૃયવિનરક આર્તનાદ પોતાના કર્ણુકાગ સોભ્યો છે, જેમણે મરાગઓએ મેવાડનો કરેલો મપૂર્ણ વિષમ વ્વદૃષ્ટિ લેયો છે, તેમને આ દુતાત વાચીને અત્યંત કરણુ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેનાર નથી મદરાગીઓના અત્યાચારથી મેવાડના અમખ્ય નયો અને મામે ભરમ થઇ ગયા હતા, કૃષિકારોના અગણિન ક્ષેત્રો ઉલ્લગ થઇ ગયા હતા અને મુદગ્યોની સર્વ સપત્તિ લૂટાઈ ગઇ હતી મેવાડવાસીઓની માથે તથા બગદો મદરાગીઓના હાથમા ગયા હતા અને, મદરાગીઓ મેવાડની સર્વ સપત્તિના સ્વામી બની ગયા હતા” તેમણે અમખ્ય મુ.

સ્થાને જીજરથી જીજરીને દેશપાર કર્યા હતા આવા આવા અત્યાચારોમાંથી મુક્ત થઇને જેમણે પુનઃ સ્વદેશગમનનો લાલ વીંધો હોય અને જેમણે પુનઃ પોતાનો પ્રાચીન વૈભવ પ્રાપ્ત કર્યો હોય, તેઓજ અવખતે મેવાડવાસીઓને પ્રાપ્ત થયેલા અપૂર્વ આનંદની ક'પના કરી શકે એમ છે જે વખતે મેવાડ વાસીઓના ષષ્ઠમાથી જીજરે તૂટી ગઇ, જે વખતે તેઓ વનવસના દીર્ઘકાલીન કુખમાંથી વિમુક્ત થઇને પુનઃ સ્વદેશમાં આપ્યા અને જે વખતે તેઓ સ્વદેશના શાંતિનિકેતનમાં આવી પિતા, પુત્ર, માતા લગિની, મિત્ર વગેરેને દીર્ઘકાળ પછી મળી બેઠીને આનંદાશુભો વરસાદ વરસાનવા લાગ્યા, તે વખતે તેમને જે પરમાનંદ પ્રાપ્ત થયેા હતો, તેને તેઓ જન્મપર્યંત ભૂતી શક્યા નહોતા તેઓ દીર્ઘકાળથી શાંતિના સુખદાયક સ્થાનથી, મેવાડના શીતળ છાયાથી, આરાના કેન્દ્રસ્થળથી વસિત થયા હતા, પરંતુ આજે તેમને તેની પ્રાપ્તિ થઈ, તોપછી હવે તેમના આનંદનો શુભ પાર રહે ? આવશ્યકતાના શુક્રતપક્ષની તૃતીયા મેવાડને માટે એક આનંદોત્સવનો દિવસ બની ગયો સિસોદીઆઓના આનંદનો એ એક મહાયોગ હતો તે દિવસે મેવાડના દેશપાર થયેલા લોકો દીર્ઘકાળ પછી પુનઃ મેવાડમાં આપ્યા અને શાંતિસુખાશ્રુતનું પાન કરવા લાગ્યા પ્રથમ સર્વ જાતિના મળીને ત્રણસે માણસોએ પોતાની સાથે બળદ વગેરે જનવરોને લઇને હાથમાં પતરાકા હાવી ગીત ગાતા ગાતા મેવાડમાં પ્રવેશ કર્યો સર્વ માણસોએ પોતાપોતાના સૂના ગૃહોમાં પ્રવેશ કર્યો તેમણે પોતાના ધરોને વાળી જાડીને સ્વચ્છ બનાવ્યા અને પોતાના કારપર શ્રી ગણેશની મૂર્તિની સ્થાપના કરી પછી તેઓ આનંદપૂર્વક પોતાના ધરમાં વસવા લાગ્યા અંગ્રેજસરકારે સધિ કર્યા પછી આમ માસની અવધિમાં મેવાડના ત્રણસે નગરો અને ગામો મનુષ્યોથી પરિપૂર્ણ થઇ ગયા સર્વ માણસો પોતાની જન્મભૂમિમાં આવી અંગ્રેજસરકારને સહસ્ત્રશ ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા જે હોતેને દીર્ઘકાળથી દળેલો સ્પર્શ પણ થયો નહોતો, તે પુનઃ પોતાનું રતનભગિનિ હૃદય ફાડી પુષ્કળ ધાન્ય આપવા લાગ્યા પતિત દશને પ્રાપ્ત થયેલા લોકો આ અહ-ભુત ધટના નેહ, મેવાડની દશા કાઠ દેવીશક્તિના પ્રભાવથી ફરી છે એમ સમજવા લાગ્યા જે સ્થાને મા ધુવડ, ગીધ અને સ્થાનોના વાસ હતો તે સ્થાને અમરાપુરીસમાન બની ગયા, તો શું અને દૈવી પ્રભાવ નહિ માનવો ? જે હોતે વનસમાન બની ગયા હતા, જ્યાં અસખ્ય જંગલી હિંસકપશુઓ નિર્વિધે ગહેતા હતા, તે હવે કાષ્ઠક અઘોષિક શક્તિના પ્રભાવથી પોતાના સ્વામીને ઉત્તમોત્તમ ધ્યાન્ય, દયાદિ આપવા લાગ્યા જે અંગ્રેજસરકારની અસીમ દયાથીજ પાદાકાત અને દેશપાર થયેલા રાજપૂતો દાંતણુ કુખમાંથી વિમુક્ત થઇને ઉન્નતિપથપર ચડવા લાગ્યા તેના ગૌરવની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી ઓછી છે આ જગતમાં જ્યાંસુધી રાજપૂતોનું નામ રહેશે, જ્યાંસુધી સ્વાધીનતા, ઔગ્ય અને સંખ્યતાના આદિધ્યાન ભાગવર્તની દુર્દશાનું વર્ણન કરવાને માટે એક પણ ઇતિહાસવેત્તા જીવત ગૃહેશે ત્યાંસુધી મિટિશસંગમરોમાં આ ઉપકાર કાઠ પણ માણસ બની જશે નહિ

મેવાડની ઉન્નતિ કરવાને માટે નત્યારસુધીમાં જે ઉપાયો યોજવામાં આયા હતા, તે એ કાર્યને માટે પૂરતા નહોતા પુષ્કળ માણસો સ્વદેશવાસના કુખમાંથી વિમુક્ત થઇને પોતાના દેશમાં પાછા આપ્યા ખરા, પરંતુ તેમની પાસે એટલી શક્તિ રહી નહોતી કે જેની સદાયથી તેઓ શિષ્ય અને વાણી બની ઉન્નતિ કરી શકે જે વિદેશી વણિકો, આપારાઓ અને શાહુકારો મેવાડમાં રહેના હતા તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓના ઉપવરને લીધે પોતાના ધધોરાજગાઝ બંધ કરીને પોતાપોતાના દેશમાં આપ્યા ગયા હતા, અને જે મેવાડમાંથી વ્યાપારીઓએ દારણુ અત્યાચાર સદન કર્યા છતાં પણ જન્મભૂમિ છોડી નહોતી, તેઓ અન્યાય મેવાડવાસીઓની પેઠે અત્યંત દરિદ્ર થઇ ગયા હતા રાજકોષ ખાલી થઇ ગયો હતો અને પ્રજાની પાસે દ્રવ્ય પણ નહોતું જેમણે પ્રત્યક્ અત્યાચારોમાંથી પણ અતિ દારુણ કષ્ટ વેગીને પોતાનું સંચિત કરેલું ધન બચાવી રાખ્યું હતું, તેમની પાસે જ્યારે રાણાજીએ બ્યાન્ડે રૂપિયા માગ્યા, ત્યારે તેઓ એકે ૩૬ ટકાનું વ્યાજ માગવા લાગ્યા નિરુપાયે મહારાણાને આતુ ભારે વ્યાજ આપવું પડ્યું આ દારુણી મહારાણાને માથે પુષ્કળ નણ્ય ચઢી ગયું આ સર્વ સંકટોમાંથી મુક્ત થવાને માટે હવે રાણાજીએ વિદેશીશાહુકારોને આમ ત્રણકુર્ચ મેવાડની દુર્દશા નેહને કદાચ વિદેશીવણિકોને અગ્રે શાહુકારોને મહારાણા પર વિશ્વાસ નહિ બેસે એવી શરતો તેમને અવિશ્વાસઘૂર કરવાને માટે મિટિશએ જ તેમના પર એક દારુણી સહીવાગ અને બીજી પોતાની સહીવાગ એમ બન્ને પ્રતિજ્ઞાપેના મોકની આપ્યા, પરંતુ મિટિશએ જ ટો

સમજતા પ્રાપ્ત થઈ નહિ લાગતવળ ના છતર લાગેમા વસતા વણિકોએ મેનાડના સમસ્ત નગરોમા પોતાના કાર્યો નયની સાખાઓ કાઢી, પરંતુ મેનાડના મધ્ય પશુ નગરમા મુખ્ય કાર્યો નય સ્થાપન કરી ની કાઢીની દામ ચારી રાજા નહિ પ્રત્યેક સાખામા એક ગાયોધ્યક્ષ રહી રેશ, કાળ અને પાત્રનો વિચાર કરી પોતાનું કાર્ય ચલાવવા પાગો ભરાય વખતમા પરદેશી વાણિક્યની ઉચ્ચતિમા માર્ગમા જે બાધાઓ નાખવામા આવી હતી, તે સર્વ હવે એકદમ નિવૃત્ત થઈ ગઈ રહી દાણ લેવાને માટે મેવાડના અને સ્થાનોમા જતા આવતા માન ઉપર જે અતિ ખર્ચાળ કાયદયો સ્થાપા કરવામા આન્યા હતા, તે સર્વ કાઢી ના ખવામા આન્યા અને તે વિરો ઉત્તમ પ્રબંધ કરવામા આવ્યો મેવાડના વાણિક્યમ્રોતમા જે વિધિ નડતા હતા, તેને આ પ્રમદે દૂર કરવામા આવી તેથી ધીમે ધીમે મેનાડની ઉન્નતિ થવા લાગી

મેવાડમા ભીનવાડ નામનું એક સુપ્રસિદ્ધ વેપારનું મથળ છે આ ભીનવાડ નગરને મહારાષ્ટ્રીઓએ લૂંટી લાઇને તેનો સર્વથા નાશ કરી દીધો હતો એની કુદૃશાનુ વર્ણન પૂર્વે આવી ગયું છે પરંતુ જે બ્રિટિશ એજન્ટના ઉત્તમ બદોલતથી આ નગર પુન પોતાની પૂર્વશાંતિ અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયું તેના મુસરશિમાથી અગણિત વણિકો અને શાહકારો ઉત્પન્ન થયા તાજ્યા આ રીતે અધ્યમાનમાજ બીજવાડમા વણિકોની બારસે દુકાનો થઇ ગઈ આખાની છમે દુકાનો વિદેશી વણિકોની હતી

ભીનવાડની જે ઘોળા ઠિ નહિ ન થઇ ગઈ હતી તે આજે બની હતીને અત્યંત રાજાચમ્પાન થઈ ગઇ બ્યા મનુષ્યનું નામ પણ નહોતું, ત્યા આજે દૂર દૂરના દેશોમાથી ગાડાઓમા ભરાઈ ભરાઇને વ્યાપારની જાણસો આવવા લાગી આ જાણસોના ઉદય થવાને માટે ઉક્ત નગરમા પ્રતિ અંવાડીએ બજાર ભરાય માણુ અને વ્યાપારીઓના ઠસાઈ વધારવાને મે મહાગણુએ એવો હુકમ પીટા પેા કે - જે કોઇ ભીનવાડના બજારમા પોતાનો માન વેચવાને લાવશે તેની પાસેથી પ્રથમના એમ નાં પર્વત કોઇ પણ પ્રકારનો રા ન્યકર લેવામા આવશે નહિ વળી નગરમા શાંતિ ફેલ્ય અને વણિકોના માલને કોઇ પણ નગરનું ગુસ્તાન થાય નહિ એટલા માટે મહાગણુએ ઉત્તમ પ્રકારનો બદોલત કયો કે નગરવાસીઓએ એક પોતાના શાંતિરક્ષકો અને કર ઉત્તરનારાઓ નિયત કરી લેવા આ નિયમનું ચકાવિધિ પાનન થાય છે કે નહિ તથા નગરનિવાસીઓ સ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવે છે કે નહિ તે ઉપર દેખરેખ ગાખવાને માટે એક કાર્યગીરીસભા સ્થાપિત કરવામા આવી હતી આ પરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તે કાળમા ભીનવાડની સરી ઉન્નતિ થઈ હતી આ નગર પુન વચ્ચુ ત્યાગપાટી માન ચાગ વર્ષમાજ પ્રાય ૩૦૦૦ હવેનીઓ તેમા બવાઇ ગઈ હતી આ હવેલીઓમા વિશેષારી વણિકો, શેઠશાહ કારો અને કારીગરો વસતા હતા નગરના મધ્યભાગમા નવો રાજમાર્ગ બનાવવામા આ પો આ ગજ માર્ગ બધાવવાને સર્વ ખર્ચ મહેસુનમાની આમદાનીમાથી કરવામા આ પો હતો

જો કે ભીનવાડનિવાસીઓ શાંતિસુખ પ્રાપ્ત કરી ઉન્નતિના સે પાનપર અવા લાગ્યા તથાધિ આ અસાર સસારમા કાઢીને પણ સદા સુખ મળ્યુ પરંતુ નથી એ સુધિના નિયમાનુસાર તેમની પણ થોડા વખતમા અનનતિ થઈ ભીનવાડમા જે વિદેશીવણિકો ભળી ગયા હતા, તેમની મોટે દેશના મુજ વતનીઓને ધોર કનહ થવા લાગ્યો એમ્બીજને ઉન્નતિનો માર્ગ બતાવી હળીમળીને રહેવાને બદલે વ્યાપારીઓ પરસ્પર દાણુ સત્રુતા કરવા નાગરા સર્વ પોતપોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે અમુક અમુક વસ્તુનો ઇન્કાર પોતિજ નઈ લેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પરંતુ તેમની આ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ નહિ એ વિષમતા શાંત થવાથી રાણુજીએ ધાર્યું કે હવે ભીનવાડની અશાંતિ દૂર થશે, પરંતુ તેમની આ આશા ફલવતી થઈ નહિ વ્યાપારસબધી વિગ્રહ બધ પડ્યા પછી આ લોકોમા ધર્મબ બધી કડગ થયા તાજ્યા ભીનવાડમા જે જાંતના વણિકો હતા જૈન અને વૈષ્ણવ આ ઉભય સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓની વચ્ચે એવો ધોર વિગ્રહ ભગો કે તેમને તે વિગ્રહની શાંતિને અથે ન્યાયાલયને આનય લેવો પડેો આથી ઉભય પક્ષની દાનિ થઇ, કારણ કે અદાલતના નુતસઓ ઉભય પક્ષો તરફથી તાગ જોઈ વારવાર નાણું કરાવતા હતા આ સર્વ કારણોથી ભીનવાડની ઉન્નતિ મદ પડી ગઈ મહાગણુને ભીનવાડને મધ્યહિ કુસ્થાનનું મુખ્ય વ્યાપારીસ્થળ બનાવવાની આશા હતી, પરંતુ તેમની તે આશા નિષ્ફળ થઈ

મેવાડમા શાંતિ ફેનાવીને તેની ઉન્નતિ કરવાને માટે ભીજ પણ કેટલાક ઉપાયો યોજવામા આન્યા

હતા વ્યાપારીઓ અને ખેડૂતોને સુધારાના માર્ગ પર લાવવા એ કાષ્ઠ કરિન કાર્ય નહોતું પરંતુ મજદાર અને સામતવર્ગને સુધારવા એ અત્યંત દુર્ઘટ કાર્ય હતું, કારણ કે તેમને તો સુધારવાને માટે પોતાના સ્વાર્થનો પણ કેટલાક ભોગ આપવો પડે એમ હતું, પણ કાષ્ઠસમન્ત મામતોને પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડે એમ નહોતું કેટલાક સામતોને તો તેથી અધિક લાભ થવાનો સંભવ હતો ખાસકરીને કોટાગિયાના સરદારને એ માટે કાષ્ઠપણ સ્વાર્થનો ભોગ આપવો પડવાનો નહોતો, પરંતુ દેવગઢ, મનુષ્ય અને બિદનોગના મરદાંગ કે જેઓ વિદેશીઓની મલાયથી પ્રપચ્ચ ગ્ની પોતાની સમસ્યોના બળથી પોતાની પ્રભુતા અખંડ રાખવાને માટે સદા પ્રયત્ન કરતા હતા, તેમના મનમાં એવી રાકા ઉદભવી કે આથી અમને અત્યંત દાનિ થશે તેમણે પોતાનો આર્થ મિદ્ધ કરવાને માટે જે વક્રમાર્ગ મદલ્યુ કયો હતો તે માર્ગ તેમને સંભ્યમાં શાંતિ ફેલાવાથી મૂઝી દેવા પડે એમ હતું. તેમણે અરાજકતાના પચાસ વર્ષોમાં મેવાડ પર જે અત્યાચારો કર્યા હતા, તેનો હવે તેમને હિમાન આપવો પડનાર હતો તેમને પોતાની ગંગીગના પટા બદલવા પડનાર હતા આથી તેમનું હૃદય અત્યંત વ્યાકુલ બન્યું વળી ચંદાવત અને ચક્રાવતસરદારોમાં જે પરસ્પરનું વૈમનસ્ય વિદ્યમાન હતું. તે દૂર કરવું તથા એક-બીજાની ભૂમિસપત્તિ છીનવી લેવાની જે પ્રયાસ હતી તે દૂર કરવી, એ બે કાર્યો પણ આવશ્યક માનવામાં આવ્યા ચંદાવત અને ચક્રાવતસરદારોના વૈમનસ્યનું રમરણ્ય થતા મહારાણ્યને અત્યંત દુઃખ થયું તેઓ સાંતીપોષી જણતા હતા કે - 'વાઘ અને બકરીને એક આવરે પાણી પાઈ શકાય પરંતુ રાજ્યનો કબ્જાથુંને માટે ચંદાવતો અને શમ્ભાવતોમાં સંપ કરાવવો એ તો સર્વથિવ અશક્ય છે ' આથી મેવાડના સરદારોને સુધારવા વિશે મહારાણ્ય હતાથ થયા ચક્રાવતસરદાર જોરાવરસિંહે નિરાશાપૂર્વક મહારાણ્યને જણાવ્યું કે - 'જો સ્વયં પરમેશ્વર અવતાર થે તોપણ સરદારોમાં સુધારો થનાર નથી ''

આ મદાન કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માટે જે જે ઉપાયો કરવામાં આવ્યા તે સર્વનું અંગે વર્ણન કરવું નિષ્પ્રયોજન છે અનેક સલાઓ ભરવામાં આવી, પુષ્કળ દારાઓ કરવામાં આવ્યા, પરંતુ તેથી કાષ્ઠપણ ફળ નિષ્પત્તિ થઇ નહિ ચંદાવતો અને ચક્રાવતોમાં સંપત્તિ બદલે શત્રુતા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થવા લાગી અંગ્રેજસરકારની સાથે જે સધિ કરવામાં આવી હતી તે તેજ વર્ષના એપ્રિલની ૨૭મી તારીખે સર્વની સંમુખ વાચવામાં આવી અને તે સધિજનુભાર સરદારોની જાગીરમાં કેવો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો તે સારીરીને સમજાવવામાં આવ્યું પછી એક અધિકારપત્રિકા બનાવવામાં આવી અને તેમાં મહારાણ્ય તથા સરદારોના યુગ્મ અધિકાર છે, તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો પ્રકટ સલામાં આ પત્રિકા ઉપર દસ્તાશર કરવાને માટે મહારાણ્યએ એક દિવસ નિમિત્ત કયો. આ દિવસ મેના ૧લી તારીખનો હતો વસંતનો સપ્તા એપ્રિલ વ્યતીત થઈ ગયા પછી સૂર્યજગતવાનના પ્રખર ફિરજો મગ્નકપર ધારણ કરી મે માસ આવ્યો. સપ્તા સામતો પોતાના ભાગ્યની પરીક્ષા કરવાને માટે મહારાણ્યના આજ્ઞાનુસાર એકત્રિન થયા અધિકારપત્રિકા સલાસંમુખ વાચવામાં આવી, મહારાણ્ય તથા સરદારોના અધિકારના સંબંધમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તે દિનમે કાષ્ઠપણ વાત નિશ્ચિત થઇ નહિ અતે દેવગઢના સરદાર ગોપાલદાસ મવનો નેના બનીને ઉભો થઇ મહારાણ્યને કહેવા લાગ્યો - 'મહારાજ' આજે કાષ્ઠપણ નિર્ણય થઈ વકરે નથી સર્વ સરદારોની એવી ઇચ્છા છે કે મારે ત્યાં એકત્રિન થવું અને આ સંબંધે વિચાર કરવો, માટે આ સંબંધે આપનો યુગ્મ અભિપ્રાય છે? ' ઉક્ત સરદારના આ વચનો માટે મહારાણ્યએ કાષ્ઠપણ વાંધો લીધો નહિ બીજા પણ બે દિવસ વ્યતીત થઈ ગયા સર્વ માણસો નિર્ણય જણવાને માટે અધીરા બની ગયા ચોથે દિવસે ઉદયપુરની વિશાળ સભામાં બહુ ભારે બીડ થઇ સર્વે શ્રેણીના મરદારો, સેના પતિઓ અને સૈનિકો સભામાં આવ્યા જેઓ પોતાના શરીરના જરવારથ્યને લીધે વા બીજા કાષ્ઠ કારણથી મનમાં આવી શક્યા નહોતા તેમણે પોતાના પ્રતિનિધિ એકત્રિયા હતા મહારાણ્ય પોતાના કુમારોમિતિ ઉન્ન આસનપર વિરાજમાન થયા હતા પરંતુ તે દિવસે પણ સુગમતાથી કાષ્ઠ નિર્ણય થઇ શક્યો નહિ ધોમે ધોમે રાત પડી, અર્ધરાત્રિ વ્યતીત થઈ ગઇ, તોપણ કાષ્ઠ નિર્ણય થયો નહિ પડી પ્રમાત કાગળી મુદર લાનાશ બ્યારે આકાશમાં ચોડી ધોડી દેખાવા લાગી ત્યારે-પાચમી મેની ગગિના પણ વાગે-સમન્ત સરદારોએ તે પત્રિકાપર દસ્તાશર કર્યો આ પદર કયાકના અરમાં ગણાઈએ જે શુદ્ધિ

અને દરતાથી કાર્ય કર્યું હતું; તેથી ઘણા માણસોને એની આરા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે મહારાણાના હાથથી મેવાડની ઘણી સારી ઉત્પત્તિ થશે

આ પ્રકારે નિષ્કૃષ્ટ થઈ અધિકાગ્નિકાપર હસ્તાક્ષર થયા પછી સધિના નિયમોનું પાલન

૧ રાણાજીની આ સધિ નીચે પ્રમાણે છે —

શિશ્વ શ્રી મહારામભિરાજ મહારાણા લીમસિદ્ધદાસ—અમારા રાજ્યના સમસ્ત સરદાર, ખંધુવર્ગ તથા આસ, દંધ, રાન, પટેલ, ઝાવા, ચોહાણ, ચઢવત, પવાર, સારગદેવત, રાઠોડ તથા રાણાવત વગેરે પ્રત્યે—

“ ગત સવત ૧૮૨૨ (ઈ. સ. ૧૭૬૬) આ રાણા અસિસિદ્ધ સિદ્ધાસનાથ યથા ત્યારથી મેવાડરાજ્ય મા અસ્વાસ્થ્ય ઉત્પન્ન થયું છે પ્રાચીન રીતિ અને પૂર્વકાર્યારને લેઈ થઈને દેશમાં સર્વત્ર અવ્યવસ્થા પ્રસરી રહી છે, તેથી હું આને સવત ૧૮૭૪ ના વૈશાખ વદી ૧૪ (ઈ. સ. ૧૮૧૮) ને દિવસે મારા સમસ્ત સરદારો, સામતો તથા માહિકાગ્નિકારોની સભા કરીને તેમને પોતપોતાના કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં સન્માન દર્શાવવાને તૈયાર થયો છું આ સન્માનો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) રાણાની માહિકાના અથવા રાણાના અધિકાર નીચેના જે જે દેશો હથપુંકત અપ્રાધુષીના સમયમાં જેમની પાસે ગયા હોય અથવા કોઈ સરદારની જમીન કોઈ બીજી સરદારના અધિકારમાં ગઈ હોય અથવા કોઈ કાકર તેના સ્વામી બની બેઠો હોય, તે સર્વ દેશો અને જમીન તેના મૂળ માહિકાને મળવા જોઈએ.

(૨) હથપુંકત સમયથી જે રખવાલીકર, ભૂમિકર વગેરે પ્રકારના કર લગાડવામાં આવ્યા હતા, તે હાલમાં દૂર કરવામાં આવ્યા છે

(૩) ધન અને વિરવ નામના કર કે જેના ઉપર માત્ર રાણાજીના અધિકાર હતા તે દૂર કરવામાં આવ્યા છે.

(૪) કોઈ પણ સરદારે વા કાકરે પોતાની સીમામાં અત્યાચાર, બળાત્કાર, ચોરી તથા લૂંટફાટ કરવી તેમજ કર વા દેવી જોઈએ નહિ તેમજ પોતાની સીમામાં કચ, વાડપાકું, લૂંટાસંગો વગેરેને રહેવા દેવા જોઈએ નહિ, પરંતુ તે લોકો જે પોતાને ચોરી વગેરેના ધંધો છોડી દેશમાં નિરપદવથી રહી કોઈ બીજો રોજગાર કરે તો તેમને રહેવા દેવા જે તેમાંથી મોટું પુન લૂંટાસન કાપ કરી મળતી રાશિને લગ કરે તો તેનો શિસ્તગત કરવો ઉચિત છે તેની પાસેથી જે કાંઈ દ્રવ્ય નીકળે તે જેની સીમામાં લૂંટ થઈ હોય તેણે જસ કરી લેવું

(૫) દેશી, પરદેશી, ઉઘોની, વ્યાપારી, મકાવા, વણખરા વગેરે જે કોઈ પોતાના દેશમાં જમણું કરે તેની સર્વ પ્રકારના ઉપદેશોમાંથી રક્ષા કરવી જે કોઈ આ નિયમોનું પાલન ન કરી વ્યાપારીઓને હાનિ કરશે તેની સમસ્ત મિલકત જસ કરામાં આવશે

(૬) પરિહારકાર તરફથી જે આજ્ઞા મળે તે અનુસાર મેવાડ અથવા મેવાડની બહાર સર્વ સરદારોને નોકરી કરવી જોઈએ સરદારો અને કાકરોના ચાર બાગ પાડવામાં આવ્યા છે પ્રત્યેક બાગના સરદારોને ત્રણ ત્રણ માસ પર્વત દરબારની સેવામાં હાજર રહેવું ઉચિત છે ત્રણ માસ સુધી સેવા કર્યા પછી તેમને નવ માસ પર્વત પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેવાની પરવાનગી મળશે કેવળ દરોશાપર સમસ્ત સરદારોએ પોતપોતાને ખર્ચે ઉદ્યોગ આવડું જોઈએ ત્રણ માસ ઉપરાંત, તેમને દરોશાથી દગ દિવસ પૂર્વે આવી દરોશ પછી વીસ દિવસ સુધી અર્થાત્ એકદર એક માસ પર્વત ઉદ્યોગપુરમાં રહેવું ઉચિત છે પછી તેમને પોતપોતાને સુકામે જવાની પરવાનગી મળશે આવશ્યક સમય પર અથવા કોઈ અન્ય પ્રસંગે જ્યારે દરબારની હજી થશે ત્યારે તે સરદારોને જોલાવશે આ પ્રસંગે તેમને ઉદ્યોગપુરમાં આવવું ઉચિત છે

(૭) પ્રત્યેક પટાવતે દરબારમાંથી સ્વતંત્ર પગ લેવો જોઈએ અને સર્વ પટાવતે સ્વતંત્ર રીતે દરબારની સેવા કરવી જોઈએ મોટા પટાવાજાની સાથે તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સબંધ રહેશે નહિ મોટા પટાવાજાની સેવા કરવાની તેને જરૂર નથી

(૮) મહારાણાની તરફથી પ્રત્યેક સરદાર વા કાકરને તેની ચોગ્યતાનુસાર માન આપવામાં આવશે

(૯) પ્રબંધ કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવશે નહિ, નવીન કરે લગાડવામાં આવશે નહિ તથા અધિક દડ પણ કરવામાં આવશે નહિ

(૧૦) કાકર અભિસિદ્ધદાસ અમેજસરકારની સાથે જે સધિ કરવામાં આવી છે, તેનો દુ સ્વીકાર કરી ચૂક્યો છું એ સધિ સર્વ જણે માન્ય કરવી જોઈએ

(૧૧) આ નિયમો પ્રમાણે વર્તવામાં જે કોઈ ત્રુટિ કરશે અથવા અનાદર કિંવા ઉપેક્ષા બતાવશે તો તેનો દુ દડ કરીશ તે સબંધમાં તેની કોઈ પણ પ્રકારની ફરિયાદ મારાપર ચાલશે નહિ આ સમસ્ત નિયમો જે નહિ માને તેને રાજસાહનસિવાય એકસિદ્ધિ અથવા તથા સ્વય મહારાણાના સમક્ષ છે ”

આ પ્રકારના સધિપત્રપર સમસ્ત સરદારો તથા કાકરોના જે હસ્તાક્ષર થયા હતા તે અને જણાવવાની આવશ્યકતા નથી

કરવું અને કંગવત્ત, વિશેષ પ્રયોજનીય થઈ પડ્યું. થોડાજ મામત્રા મધિના નિયમેનું પાલન થયું મર્વની મમ્મનિયી યાનિપૂર્વકે ઉપર્યુમ્મ તથિપત્રપા હનામ્મ કરવામા આવ્યા હતા,તેથી સદારામા કોઈ પણ પ્રકારનો કચડો થયો નહિ કોઈને એકવાર પણ જુદકનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો નહિ એ વખતે મેવાડમા એટલી બધી યાનિ પ્રમત્રી ગઈ હતી કે હૃદયપુરની આતપાસ નો માધન નુધી એકે પણ પ્રિટિસા સપાઈ રાખવાની આવશ્યકતા પડી નહોતી

આ પ્રકારે સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થયા દેશપાર થયેના બોકોને પાછા દેશમા લોવાવવામા આવ્યા, ઉપરની સરદારોનું દમન કરવામા આવ્યું અને વ્યાપારની ઉન્નતિ થઈ. આ સર્વ કાર્યો પ્રિટિસનેજટ મહાત્મા ટોડના યત્નથી મિદ્ધ થયા હતા, પરતુ વિદોહી અને અત્યાચારી મહારાએ મેવાડની જે જમીન અન્યાયપૂર્વકે અને બગાડગણી ખુશ્કી લીધી હતી, તે સર્વ જમીન તેમની પામેથી પાછી લેવાનું કાર્ય મર્વથી દર્શિ જણાણુ કારણ કે આ જમીન મુખ્ય કરવા માટે ઉપર્યુકત સરદારોની સાથે અવશ્ય નહોતી થવાતો સભવ હતો તે બોકો નુગમતાથી જમીન પાડી નોખી દે એવો કિસ્મિત પણ સભવ નહોતો કોઈ મહાર નાગ પાન પેડીના અધિકારનું પ્રમાણુ બતાવે અને કોઈ વિદોહી અને એવો સભવ હતો. આથી આ કાય કર્મિન થઈ પડ્યું બધા દિવસ નુધી આ સબ્બે વિચાર કરવામા આવ્યો, પરતુ કાર્થ પણ નિર્ણયપર આવી ગઈકાણુ નહિ રાખાઈએ એ કોટિના સર્વ મરદારોને પોતાની પામે લોધાવ્યા અને તેઓ મધુર વાણીથી સર્વના હૃદયપર અસર કરવા લાગ્યા તેમણે તેમને જણાવ્યું કે -“તમારી પ્રાચીન કાળની સ્થિતિનો વિનાગ કરો મેવાડના તે સુવર્ણયુગમા મિહનોતકુનની સ્વાધીનતા અને ઔરવગરિમા તથા સ્વદેશના નુષ્ઠયાતિનું ગ્રહણ કરવાને માટે તમારા પૂર્વજોએ કેવા કેવા આત્મબોગો આપ્યા હતા અને તમે તેમનાજ વચનને થઈ નુ તમારા દેશનો નાશ કરશો” શુ તમારો જન્મ મેવાડભૂમિમા નથી થયો શુ તમે તે સરદારોના વચનને નથી કે જેમણે ચિતોડને માટે-મેવાડને માટે પોતાના તન, મન અને ધનની આર્પતિ આપી હતી” પોતાનું મર્વજ્ઞ ભોવારી નાખ્યું હતું? સ્વાધીનતાની લીનાભૂમિ મેવાડમા જન્મ લઈ, સ્વદેશાનુગામી મહાત્માઓના પવિત્ર કુનમા જન્મી શુ તમે મેવાડના વર્તમાન સરદારો માન પોતાનાજ સ્વાધીને વળગી રહી સ્વર્ગદાવિ મતીવસી એવી જનનીજન્મભૂમિના હિત તમ્હે દર્શિ નહિ નાખો?” આવી આવી અનેક વાતો નંદાગણાએ ઉકેત સરદારોને કહી આનંદની વાત છે કે તેમનો આ પ્રયત્ન ધીમે ધીમે સફળ થવા લાગ્યો સરદારોના કરોગ અને દર્શિ હૃદયો ધીમે ધીમે પીગળાને મદુ થવા લાગ્યા તેમના મનુ ખુની ગયા જેમ જેમ સમય વ્યતીત થતો ગયો તેમ તેમ નંદાતણુના વચનો તેનના અત કરણમા ઉઘા અને ઉઘા ઉતરતા ગયા બંણે કેટકે અપૂર્વ દૈવીશક્તિના પ્રભાવથી મેવાડના ઉપર્યુકત મહારાના મન દરી ગયા અને તેમણે માનુભૂમિની અધસ્થાનો વિચાર કરી રાણાજની આજ્ઞા શિરસાવ ઘ કરી જેમના પૂર્વજોએ મેવાડની ભૂમિ અન્યાયપૂર્વકે ખુશ્કી લીધી હતી,તેઓ સર્વ તે જમીન પાડી આપવાને ખુશી થયા આ પ્રકારે જ મામના અરમામા આ મહાન કાર્ય સિદ્ધ થયું છે

જે વખતે મેવાડમા આ ધરનાઓ બની રહી હતી તે વખતે અનેક રાજપૂતોનું લીગ્મરિન પ્રમશા-માન થયું પરતુ તેમાના એમદ બે વીરાદિયે અને વર્ણન કરવામા આવે છે

મેવાડમા અર્જી નામનો એક કિદો છે આ કિદો પૂર્વે મદારાણુના અધિપત્રમા હતો, પરતુ પછાથી પુરાવગોત્રના મરદારોએ બગપૂર્વકે એ કિદો પોતાના અધિકારમા લઈ લીધો હતો પ્રાય પદર વર્ષપર્યંત તે પુરાવગોત્રના સરદારોના દાયમા સ્થાપની ચક્રતાવતોએ તેમની પાસેથી તે કુટવી લીધો અને રાણાજને દસદસ રૂપિયા આપી તેને પોતાના નામપર ચક્રવી લીધો ચક્રતાવતોએ અર્જીના કિયાને પોતાના વિગ્મનુ એક મુખ્ય ચિન્હ માનતા હતા લિદરના દોકારોનો વચનો લાઇ આ વખતે તે દુર્ધર અધિકાર ચક્રતાવતો હતો આ વખતે અર્જીને પાછો પોતાન કબજમા લેવાનું કાર્ય રાણાને અત્યત આવશ્યક જણાયું અને લાના મરદાર દત્તેસિદને મદારાણુએ પોતાની દમ્મજા વ્યક્ત કરી આથી તે રાકના-વતરીને અત્યત દુખ પાડ્યું અને તેમર્વસિદિન પોકારી ઉઘ્યો -“ અર્જી અમારા હૃદયનુ રધિર છે હૃદયનું રધિર આપીને અમે એને પ્રાપ્ત થયો છે, માટેએને પાછો સોપવાથી અમાન માનમપોદા નઈ થઈ જશે” ધીમે ધીમે સર્વ ચક્રતાવનસરદારોના કાનપર આ વાત ગઈ તેઓ આ વાન આભગી અત્યત મોકાકુચ થયા અને તેમના યડ ચહેરો અને ગામો ધર્મ લેવામા આવન તોપણુ તેઓ આટલા વ્યાકુલ થાત નહિ રાણાજ

મેળી યુવવલુમા આવી પડ્યા ચકતાવતો મેવાડનું મુખ્ય બળ હતું અને મેળો જે વિદ્રોહી બને તો સમસ્ત દેશ ગમતાગમ જાય એવો મલય હતો. આથી તેમના મન્માનની રક્ષા કરી પરમ પ્રયોગનીય જાણી. અતે એવો નિર્ણય કરામા આ-એ કે બ્રહ્મ પુરાવતોને નહિ આપતા ખાનસા કરામા આવવો આથી કાંઈ પણ અડકો થયો નહિ ક્રોધસિદ્ધ તથા તે ૥ જોઈજાણુએ કાંઈ પણ વિમલ કથા રિતા અર્જનો કિંગો મહારાણાના અધિકારમા સોંપી દીધો.

મે મામની પાચમી ટારીએ જે સધિ થઈ હતી તેના પાનનમા લાનકા વિધન કરનાગ જે જણુ દના બિદરોગ અને અમાધતના મરદારો આ ઉલ્લસ ઉચ્ચ શ્રેણીના સરદારો દતા ઉલ્લસના પૂર્વજેએ એવાડના ગૌરવ તી રક્ષા કરવામા પોતાનો નિસ્સો આપ્યો હતો પરંતુ મેળની વાત એ કે તેમણે પોતાના પૂર્વજોની પ્રયાનુસાર નહિ આનીને પોતાના પવિત્ર કુળને કવકિત કયું હતું પહેલા સરદારનું નામ જેતસિદ્ધ હતું રાડોડકુંની મહા શરૂ મેડતિયા નામની શાખામા તેનો જન્મ થયો હતો ગણુ કુલાની ભાષી ત્રીગજાઈની સાથે જેતસિદ્ધના પૂર્વજે મારવાડ છોડી મેવાડમા આ મા હતા.

જ્યમનની અસૌકિં વીરતાની પ્રતિમા આજે પણ રાજપૂત લોકો અભિમાનપૂર્વક કરે છે તેની અનુપમ વીરના અને અદ્ભુત શૂરતાથી મોહિત થઈને તેના પરમ શત્રુ અકબરે પોતાની રાજધાનીના તોરણ દ્વાર પર તેની પાસાણીની મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી આ વીરશ્રેષ્ઠ મહાત્મા જ્યમને પણ આ પવિત્ર મેડતિયા ગોત્રમા જન્મ લીધો હતો જ્યમનના વચ્ચેએ પ્રસ્તુત મળ સુધી પોતાના કુળના ગૌરવનું ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષણ કયું હતું, જેતસિદ્ધ આ વખતે પોતાના ઉચ્ચ ગૌરવથી પદચ્યુત થઈને કુષ્ટ કાર્ય કરી તે તેના કુળને કવક દાગળે એમા કિંચિત્ પણ સંશય નહોતો. ગણુએ ધાર્યું હતું કે રાડોડસરદાર જેતસિદ્ધ મારી આઘાત માન્ય કરશે પરંતુ તેમની આ ધારણા ખોળી હતી જેતસિદ્ધે મહારાણીની આઘાત માન્ય કરી નહિ મહારાણીએ જ્યારે તેનાપર બણુ દનાણુ કયું, ત્યારે તેણે અત્યંત કુબ્જિત થઈને મહારાણીને પ્રાર્થના કરી કે - 'જે આપની આના હાથ તો મારી જાગીરને ત્યાગ કરી મેવાડ છોડીને આપો જઈ ' તે જવાને માટે તૈયાર થઈને મહાનયના આગણામા ઉભો રહ્યો તેને બણુ સરદારોએ સમગળ્યો. પરંતુ તે એકતો જે થયો નહિ અતે અગરલાએ આ કાર્યનો નિર્ણય કરવાનો ભાર પોષ્ટિકાએ જ ટ મહા રાધ દોના હાથમા મોપી દીધો.

પ્રાચીન કાળથી મેવાડમા એવો નિયમ ચાલ્યો આવે છે કે કાંઈપણ સરદાર પોતાનું કાર્ય મિલક કવાને માટે સ્વયં મહારાણીને પ્રાર્થના કરતો નથી મળુ કે એમ કરાથી રાજસન્માનમા ત્રુટિ થાય છે એમ માનવામા આવે છે જેતસિદ્ધ મેવાડના મત્રીઓપ્રત્યે અતરમા ઘણા ગમતો હતો તે દહતા-પૂર્વક માનતો હતો કે મત્રીઓ સરદારોના મન મિલક કવાને માટે રસ્તવ ખાય છે તે રસ્તવને અત્યંત શુશ્રિત કાર્ય સમજતો હતો મત્રીઓપણ તેના હૃદયને ભાવ જાણતા દતા અને તેથી મત્રીસભામા તેના વચ્ચે શરૂએ થઈ ગયા દતા તેની જગીર ઘણી મેળી હતી ૩૬૦ નગરો અને ગામે તેના અધિકારમા દના આ સર્વ ભૂમિ તેણે પોતાના તાબાના સરદારોમા નહેચી દીધી હતી, પરંતુ તે આ મરદારો ઉપર અરોગ્ય અધિગાર બોગવવા માગતો હતો જે કાર્યમા રાણાસિવાય ધર્મપુ માણસને હસ્તક્ષેપ કરવાનો અધિગાર નહોતો તેમા પણ તે હાથ નાખ્યા માગતો હતો આથી રાજ્યનું અપમાન થઈ હતું તેના હાથનીચેના સરદારો મેવાડના ત્રીજા વર્ગના સરદારો ગણાતા દતા તેમને 'ગોન' ની સલાથી આગખવામા આવતા દતા મેવાડમા જે વખતે પચારદારસેના ગમવાની પ્રથા નહોતી તે વખતે અર 'ગોન' સરદારો મેવાડની સ્વામીનતા અને ગૌરવનું રક્ષણ કરવાને માટે મગમમા પોતાના પ્રાણુ સમર્પણ કરતા દતા તે વખતે તેમની વીરતાને જ ગણાની પ્રભુતાના રક્ષણને માટે મુખ્ય સાધન ગણવામા આવતું હતું અરુ.

રાજપૂતવંશિતૈ ગવ્વનીનિજ મહોદય રોડે ઉચ્ચ ગરોડસરદારની યાગે જઈ તેને નિવેદન કયું કે - 'સરદારશ્યામણિ' આપે વીગેમરી જ્યમનના પવિત્ર વશમા જન્મ લીધો છે અને તેને લીધેજ આપને આપુ સન્માન પ્રાપ્ત થયું છે આપના પૂર્વજ જ્યમનની અધિકાર વીરના અને અદ્ભુત પ્રાણુ-સ્પર્શનો તો જગ વિચાર કરો ! ભુઓ, તેમણે મહાજગવા અકબરના આક્રમણથી ચિતોડપુરીની રક્ષા કરવાને માટે જ્યમનમા આત્મોત્તમની કેવી પ્રમથમાન આદર્શ રણુ કર્યો છે ! પરંતુ આપ શુ ક્રોડ છો ?

આપ તે વીગેસરીના યોગ્ય વસજ છો, એમા કિ ચિત્ત પણ શકા નથી પરંતુ આપનામા તે મોજબત આત્મોત્સર્ગ અને તે અપૂર્વ રાજભક્તિ કયા છે ?' મહારાજ ટાંકના આ વચનોએ ઉક્ત સરદારના હૃદય માં જાડુના જેવી અસર કરી તેનું કરોર હૃદય પીગળીને પાણી પાણી થઇ ગયું તેના નેત્રોમાથી અંધ ધારા ચાનવા લાગી દબે અધિક સમય તેનાથી કરોર હૃદય ધારણ કરી રાખ્યું નહિ અને તેણે પોતાની જાગીરનું દાનપાત્ર ટાંકસાહેબના હાથમા સોંપી દીધું આ કાર્ય કેટલું કમિન હતું તે જોતસિંહે પ્રાર્થનાપત્રમા મહારાજાને લખેલા નીચેના વાક્યો વાચવાથી સમજાશે - "જ્યારે રાજાનાં કુટુંબીઓ પણ તેમને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા ત્યારે મેં સંપૂર્ણ ભક્તિથી તેમની સેવા કરી હતી સર્વ સરદારોએ જ્યારે વિદોહી બનીને તેમની સામે અણુ ધારણ કર્યો હતો, તે વખતે પણ અમે ચાર જણે તેમના પક્ષમા ઉભા રહી તેમને અત્યંત સદાય કરી હતી પરંતુ આજે જ્યમનના વસાબોના આ સમસ્ત કાષો બૂધી જઇને તેઓ એક 'દુદારા' ને આધીન થઇ ગયા છે ' આ વૈમનસ્ય તોડીને મહાત્મા ટાંકે ઉપર્યુક્ત જે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું તે માટે તેમની જેટલી પ્રસન્ન કરીએ તેની થોડી છે વીરવર જ્યમવના વસજને મારી આજ્ઞા આપી છે, એમ જાણી મહારાજા પરમ પ્રસન્ન થયા અને તેને બિદનેરનો અધિકાર સોંપ્યો આ તરફ બદેશ્વરનો સરદાર મનમા અત્યંત દુઃખિત થઇ મસ્તક નમાવી પોતાના નગરમા ચાલ્યો ગયો

બદેશ્વરના સરદારનું નામ હમીરસિંહ હતું ચદાવતગોત્રમા તેનો જન્મ થયો હતો, તે દ્વિતીય શ્રેણીનો સરદાર હતો જે સરદારસિંહે જે દતભાગી મુખ્યમંત્રી સોમજીનો વધ કર્યો હતો, તેનોજ પુત્ર આ હમીરસિંહ હતો હમીરસિંહને પોતાના પિતાની જાગીર મળતાની સાથેજ અર્ધ પણ પ્રાપ્ત થયો હમીરસિંહ ઉપદ્રવી સરદારોનો નાશક હતો, સમસ્ત રાજસ્થાનના લોકો તેને 'દૌરાત' (દૌરાત શબ્દનો અર્થ શીઘ્રગામી થાય છે હમીરસિંહ અતિ શીઘ્રતાથી લૂટફાટ કરતા હતા, તેથી તેને આ નામ પ્રાપ્ત થયું હતું) કહેતા હતા તેના ૫૬ પ્રમાણે તેને વાર્ષિક ૩૦૦૦૦ની જાગીર પણ મળી નહોતી પરંતુ તે પોતાનાં પરાક્રમ અને બાબુજીથી ૮૦૦૦૦ની વાર્ષિક ઉપજ આપનારી જાગીર પોતાના અધિકારમા લઇ બેઠો હતો હમીરસિંહ કૃત્રિમ રાજભક્તિ બતાવી મેવાડની રાજસભામા સદા દાનવ રહેતો હતો વાન્દાનો રાજાવતસરદાર તેનો પરમ મિત્ર હતો હમણાં ખૈરાદાકિશો પણ તેના અધિકારમા હતો આ ઉભય માથાસોનો સ્વભાવ એકબીજાને મળતોજ આવતો હતો ઉભયે ચાનાકીથી રાજાની એવી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરી હતી કે તેઓ હમણાં પણ નિર્વિધે પોતાની ભૂમિનો ઉપબોધ લેતા હતા રાજાએ અન્ન સરદારોની રાજ્ય જાગીર લઇ લીધી હતી, પરંતુ આ સરદારો પાસે તે રહી હતી આ પ્રકારે કેટલોક વખત ચાલ્યો ગયો પછી મંત્રીએ રાજાની નીચની આજ્ઞા ના હાસરદારપર મોંની આપી - 'જ્યામુધી તમે ખૈરાદાકિશો તથા ખુન્ધી લીધેલી અન્યાય જાગીર પાછી નહિ સોંપો ત્યામુધી તમને રાજસભામા પ્રવેશ કરવાને અધિકાર નથી' આ આજ્ઞા મિહિત થતાજ વાન્દાપતિના કોધનો પાર રહ્યા નહિ અને જ્યારે હમીરસિંહને આ આજ્ઞા ફરમાવવામા આવી ત્યારે તે મૂઠપર હાથ નાખી અર્ધ અને કોધથી પોકારી ઉઠ્યો કે - "મંત્રી ! તમારા પૂર્વજ સોમજીની દુર્દશા સ્મરણમા રાખો

૧ બદેશ્વરના સરદાર હમીરસિંહે રાજાની પદેશમાનો સામાન લૂંટી લીધો હતો આથીજ તેને 'દુદારા' કહેવામા આવ્યો છે

૨ સરદારસિંહને પોતાના આ કુખનું કળ સારી રીતે મળ્યું હતું તેના આ કમના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપાત વાચવાથી રાજપૂતનતિમા વેર લેવાનો કેવો પ્રયત્ન ઉત્સાહ હોય છે તે જાણ પ્રકારે જણાય છે મહારાજાએના ઉપદ્રવના સમયમા અમીરમા અને તેનો જમાઇ તથા મિત્રનિધિ જમશેદ ઉદયપુરમા પોતાની સેના લાવીને રાજ ધાની તથા તેની આસપાસના પ્રદેશને લટકા લા યો, તે વખતે સરદારસિંહનો પ્રતાપ થયો વધી ગયો હતો એક દિવસ જમશેદે તેને પાડીને તેની પાસેથી ૩૦૦૦૦ રૂપિયા લેવાને મારે તેને પોતાના સિબિરમા કેદ કર્યો સરદારસિંહ ૩૦૦૦૦ રૂપિયા આપી રાખ્યો નહિ આ વખતે દિવાન સોમજીના ઉભય શ્રાતાઓએ આ રકમ આપીને જમશેદની પાસેથી તેને ખરીદી લીધો સરદારસિંહના માથાસોએ આ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ તેઓ પોતાના સ્વામાનો ઉદ્ધાર કરવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા આ વખતે દિવાન સોમજીના સિબદાસ તથા સતીદાસનામના ઉભય શ્રાતાઓએ પોતાના જાડુના પુનઃ નેર લેવાને માટે સરદારસિંહને શિસ્તે કર્યો અને તે સિર રામખારીના મહાવચના દ્વારપર લટકાવ્યું આ ફરકાચક્રમાં પણ સિબદાસ અને સતીદાસ પણ શયુની કરારના ભાગ થયા હતા

તેજની હમીરસિંહનો સ્વભાવ હિતપ્રતિદિન અધિકારિક ક્રોધાન્વિત થવા લાગ્યો તે દિવસાતુદિનસ વિશેષ જો વિશેષ ઉત્ક્રાંત વર્તન કરવા લાગ્યો તેની ઉત્ક્રાંતતાણુ અનુસરુ કરવાનું મેળનામા સામર્થ્ય નહોતું તોપણુ ઘણા લોકો તેની પ્રજા સા કરતા હતા સિંચત તેના કુટુંબીઓ અને સમીપીઓ તેની પુષ્કળ પ્રજા સા કરતા હતા હમીરનિ દની કિચ્છ પાડના દિવસે દિવસે વધવા લાગી તેનું દમન ગવાને મહારાણા પ્રજા યથા નહિ, તેથી લોકોની એની દહમાનતા થઇ ગઇ કે કાચ વા અનુગ્રહને લીધે મહારાણા તેનું દમન કરી શકતા નથી તેનું દમન કરવાનું કાર્ય માથે લઇ ખિટિશએજ ટ મુસલિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા તીક્ર તેમને સધિ મળી તેમણે એક અમનદારને હમીરસિંહના અધિકારમા રહેને મહારાણાને મિત્રો હન્યત કરવાને માટે મોકલ્યો પરંતુ કિલેદારે તેનું ધોર અપમાન કરી તેને પાછો મળ્યો તે અમનદાર ઉદયપુરમા ચાલ્યો આવ્યો રાજાતાનુ આવુ અપમાન થયેલું જોઇ ખિટિશએજ ટને અલ્પ ત ખોટું લાગ્યું અને તેમણે અપમાનકર્તાને બીરાણુ દડ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો જે સમયે ઉક્ત અમનદારનું અપમાન થવાના સમાચાર આવ્યા તે વખતે મહારાણા પોતાના સમસ્ત ઇષ્ટમિત્રાની સાથે મુર્ખદારની સભામા બેઠા હતા ૧ અન્યાય સરદારોની સાથે હમીરસિંહ પણ તે સભામાજ મોકલ હતા ખિટિશએજ ટે ત્યાં જઈ ચોનદારની સાથે પોતાના આગમનના સમાચાર મહારાણાપર મોકલ્યા અને પછી તતજ સભામા જઈ સિંચાચારસહિત મંત્રીને સંબોધીને બોલ્યા -“આપના રાજાજીને જે કિલ્લો હમીરસિંહના અધિકારમા હતા તે હન્યત કરવામા આવ્યો છે ‘ સર્વ માણસોને શોકાતુય થયેલા જોઈ ખિટિશ એજ ટને લાગ્યું કે પૂવોક્ત ઘટના ઉદયપુરના સર્વ માણસો જાણી ગયા છે, પરંતુ તેમણે એવી રીતે વાતચીત કરી કે જાણે પોતે અપમાનની વાત જાણતાજ ન હોય ! ચોડીવાર વાર્તાનાપ કર્યા પછી તેઓ મહારાણાપ્રત્યે બોલ્યા -“શ્રીમતની આજ્ઞાનુ આજ્ઞકાલ ભરે અપમાન થાય છે આવી રિયતિમા જો ઉદયપુરમા રહીશ તો ખિટિશસરકાર અને ઇપકા આપરો, માટે શ્રીમતને જેણે અપમાન કર્યું હોય તેને યોગ દડ આપવાને માટે સપૂર્વ પ્રયત્ન કરવામા આવશે ’

ખિટિશએજ ટના આવ્યા ઉત્સાહાધક વચનો સાંભળી મહારાણાને પણ સ્ફુર્તિ આવી અને પોતાનું ગૌરવ અચન રાખવાને માટે તેઓ બોલ્યા - સરદારો અને સેનાપતિઓ આપની સાથે કોઇ પણ પ્ર કારનું કરો અને અન્યાયી વર્તન કરવાની મારી છુટા ૧થી પરંતુ આ ઉપરથી આપ એમ નહિ સમજશો કે મારી મર્યાદા જટન રાખવાને માટે હ ઉચિત કાર્ય નહિ કરે ’ પછી તેજ વખતે તેમણે ‘બી !’ લાનવાની આજ્ઞા કરી તીક્ર તેમની આ આજ્ઞાનુ પાનન પ્રવરમા આવ્યું પછી તેમણે હમીરસિંહને પ્રેરણ વચનથી આજ્ઞા કરી કે - ‘ તમે હમણા મારી સંયુગથી દૂર થઇ એવ દના મા ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યા જાઓ રાજાજી એટલા બધા ક્રોધિત થઇ ગયા હતા કે જો ખિટિશએજ ટ તેમને રોકત નહિ, તો તેઓ અવરય હમીરસિંહને રેશપાર કરત પછી તેમણે પોતાના મંત્રીને એવી આજ્ઞા કરે કે - ‘જ્યાંસુધી હમીરસિંહ અન્યાયપૂર્વક નીધેની જાગીર પાછી આવે નહિ ત્યાંસુધી તેની સર્વ મ પતિ જન રાખો હમીરસિંહની નિરાશાના પારરથો નહિ તેનું લાઝમયક આ વખતે ઉત્પાદ ગયું તે અ ત્પત મોઝાકન થઈ તેજ રાતે ઉદયપુર છોડીને ચાલ્યા થયો પોતાના નગરમા જઈ તેણે અન્યાયપૂર્વક લીધેની જાગીર મહારાણાને પાછી મોપી દીની, એટલુંજ નહિ પરંતુ મહારાણા અને દર્નન દોડે જેની વિચિત્ર પણ આજ્ઞા રાખી નહોતી ને પણ મોપી દીધી હમીરસિંહે પોતાના ભદ્રેશ્વર કિશનો અધિકાર પણ મહારાણાને મોપી દીધો થોડા દિવસમા સિયોદીઆકુનની નાનપતાપ ભદ્રેશ્વરદુગ ઉપર ઉડતી જોઇ સર્વ માણસો આશ્ચર્યમા દુબી ગયા ર

૧ હમીરસિંહ અને લાન્ડાસરદારનું અધિભાન તથા દુરગચાર બુદ્ધિગત થતા જોઈને ગણાજીની આંખો પુની ન્યાયે તેમણે તેમના દુર્ગેષ્ઠ અધિકાર કરવાને માલસો મોઝાકા હતા

૨ કનલ દોડ જણાવે છે કે, ‘આ ઘટનાને એક વર્ષ બાદથી થઈ ત્યારપછી મારો એ સરકારી કામને માટે ડોડા જત પડ્યું હતું આ વખતે માર્ગમા મે નીમખડેડ પણ જોડું ઘોડાપર બેસીને નીમખડેડની હમીરસિંહના દુર્ગમા જતા તથ એક ક્વાક લાગે છે મારા આવમનની વાત સાંભળી હમીરસિંહ અને મળવાને આગે તેજ અને પોતાનો સુવર્નમ મિત્ર ચળો અને અન્યને સ્પર્શ કરી અને કહ્યું કે હું મારી સમયેને ૨૫૪ કરી તથા ૨૬૬ ૫ કે ૬ થાય છે ગજાનુ ૫ અને સહા અધિકારિત તથા સરસકત રેલીથ.”

બીજા પક્ષ એક સરદારનું જીવન જાણવામાં આવે છે. આમલીદિગે અને તેના તાબાની સર્વ જમીન ૨૭ વર્ષ પહેલાં અમાદતના સરદારની પાસે રહી હતી. અમાદતિસરદાર જગવતકુલમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ ગેવાડના મુખ્ય જોશ સરદારોમાં અણખા હતા. બિદનોરના સરદાર પરમ રાજભક્ત હતા અને તેથી બીજો નખરે અમાદતના સરદાર હતા જે જગવતકુલમાં વીરવર પત્તેએ જન્મ લીધો હતો તેજ કુલમાં અમાદતના સરદારનો જન્મ થયો હતો. બે કે વીરપુત્ર પતેની વીજતા અને અદ્ભુત સ્વાર્થત્યાગને જમવતકુલની રાજભક્તિનું દંડ પ્રમાણ માનવામાં આવે છે, તે પક્ષ તે કુલની રાજભક્તિનું માત્ર એટલું એક જ પ્રમાણ નથી મહારાષ્ટ્રીયઉપદ્રવની સમયમાં ફતેહસિંહના પિતા પ્રતાપસિંહે પક્ષ પોતાના દેશનું સરક્ષણ કરવાને માટે પ્રાણપાપ્ય ક્યું હતું. તેના બદલામાં તેના પુત્રને આમલીનો કિલ્લો આપવામાં આવ્યો હતો. પોતાના કાંઈ ચતુર આમની સલાહથી ફતેહસિંહે મંદાવતોના લાભનું એકાદ મદાન કાર્ય કરવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેમનામાં છુદ્ધિ ઓછી હતી અને ઉચ્છેદનથી વિશેષ હતી તેથી તેઓ તે કાર્ય કે ચિત્ત પક્ષ કરી શક્યા નહિ. ફતેહસિંહનો સ્વભાવ સરક્ષ હતો અને તેઓ પોતાનો ક્રોધ યુદ્ધ રાખી શકતા નહોતા એક વખત બ્રિટિશ-એજન્ટ તેમના મુલાકાત કરવાને ગયા ત્યારે તેઓ અત્યંત ક્રોધાવેશમાં આવી ગયા હતા તેમણે તેમને કાંઈ ક્રોધભરિત વચ્ચે કહ્યા નહિ પરંતુ તેમના ડાબા લાલ લાલ બની ગયા હતા અને તેના ક્રોધનો પૂર્ણ પરિચય કરાવતા હતા મહારાણાની સાથે તેમને તકરાર પડી હતી, તે આ ક્રોધનું કારણ હતું. રાણાજીએ આ તકરારનો નિર્ણય કરવાનો ભાર બ્રિટિશએજન્ટને સોંપી દીધો હતો તદ્દનુસાર કર્નલ ટૉડ તેમની પાસે ગયા હતા એક ઉત્તમ ગૃહમાં તેમને ઉપરા આપવામાં આવ્યો. આ ગૃહ અતિ વિશાળ હતું અને તેમાં ફતેહસિંહના પૂર્વજોની ઉત્તમોત્તમ તરવીરો વિદ્યમાન હતી ફતેહસિંહ પોતાના સર્વ તોડરોની સાથે કર્નલ ટૉડની પાસે આવ્યા કર્નલ ટૉડ તેમની સામે બેઠા, પરંતુ આભયની વાત તો એ છે કે અનિચિત્કારની વાત તો દૂર રહી, પક્ષ તેમણે તેમની સાથે જરા વાનગીત પક્ષ કરી નહિ. તેઓ પોતાની ઠાક પોતાની જગ્યા ઉપર મૂકી તે ઠાકના ઉપર લામ સાથે પોતાનું મસ્તક ટેકરી વાકા બેસી રહ્યા અએજન્ટ અત્યંત મહારાજ ગયા જેમના મુકામે તેઓ આવ્યા હતા તેમણે સાધારણ વાત પક્ષ કરી નહિ, એ ગુ ઓછું અપમાન કહેવાય.

પરંતુ કર્નલ ટૉડ ધણી ચતુર હતા ફતેહસિંહના પિનાતી તરવીર સામે હતી તેને ઉચ્છેદી લઇ તેમણે તેમની સન્મુખ ધરી અને તે તરવીરપતિ અગુચિનિર્દેશ કરી કહ્યું -“આપના જેવો વ્યવહાર કરીને આ સરદારે ઉત્તમ સ્વામિભાગને માટે પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી નહોતી.” આ વચ્ચેના સાબળતાની સાથેજ ફતેહસિંહના હૃદયમાં પુન્યભાવ ઉત્પન્ન થયો તેમના નેત્રાભાષી અપૂર્વ જ્યોતિ નીકળના કાગી-લગ્નથી તેમનું મુખ કરમાઇ ગયું તેમણે ઉત્સાહપૂર્વક એજન્ટપતિ દષ્ટિપાત કર્યો અને કહ્યું -“આપને એ તખ્તીર ક્યાથી પ્રાપ્ત થઇ ?” અને એ ચિત્ર આપને આજુટ પ્રિય કેમ લાગુ ?” આ શબ્દો બોલતા બોલતા ફતેહસિંહનું વદન ગભીર થઇ ગયું તેમના નિશાળ નેત્રાભાષી એકાદ જે અનુચિત નીકળી પડ્યા અને તેમણે ચૌકાકુલ થાને કહ્યું -“આ મારા સ્વર્ગસ્થ પિતાનું ચિત્ર છે” કર્નલ ટૉડે કહ્યું -“વીરઐઠ અને પરમ રાજભક્ત પ્રતાપસિંહ એજ છે જ્યારે તેમણે સ્વદેશને માટે પોતાના પ્રાણવિચર્જન કર્યો હતો. ત્યારે તેમની મુર્તિ આવીજ હતી અને તેમનો વેષ પણ આવેજ હતો. તેમના અવમાનને દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઇ ગયો છે, તથાપિ આજપર્યંત તેમનું નામ વર્તમાન છે અને આજે એક વિદેશી પક્ષ ભક્તિભાવથી તેમની પૂજા કરી ગયો છે” મદાદમાં ટૉડના આ વચ્ચેના સાંભળી ફતેહસિંહના મુખમંડલપરનો ભાવ એકદમ બદલાઇ ગયો ટૉડનું વાક્ય દરેક પત્ર પક્ષ થયું નહોતું તેપૂર્વે તેઓ બોલી ઉઠ્યા -“આપ આમલી છો, આમલી છો, પરંતુ બેજે, સ્વાર્થત્યાગનું મારાત્મ્ય ભૂખી જશો નહિ” ફતેહસિંહના અપૂર્વ ઉત્સાદ જોઇ કર્નલ ટૉડે વિચળ કરવો ઉચિત ધાર્યો નહિ અને તેમણે તરતજ તેમને દસ્તાવેજ લખી આપવાને કહ્યું ફતેહસિંહે તમનજ આમલીપ્રમાણ મદાગાજાતે પાણું સોંપી દઈ કહ્યું એવી મતલબનો દસ્તાવેજ લખી આપ્યો.

દેવે અને અગ્રે ગ્રેવાત્તા કથિતોગિને ડાબું નિજાન નીચા ૨૦૨૨ ૨ ૦ ૦

આપે છે જેઓ માનવમહાજનુ એક મુખ્ય અંગ હોવા છતાં પણ જમીનદારના હાથેથી અત્યાચાર મદન કરીને પોતાના દિવસ નિર્ગમન કરે છે એવા પોકરિતખરી સાદા કૃષિકારી દશાધિને મહોદયના વિવેચન કરવું અને અમને આસ્થક સમજાય છે અને આ લોકોની ભત અને વર્તમાન અવસ્થાનું ચિત્ર પાંચાતી સમુખ સાદું કરીશું અને તે પરથી તેમનો પોતાની જમીનપર અધિકાર છે કે નહિ તે વિષે પોતપોતાની છાદ્ધઅનુસાર નિર્ણય કરી લેવાની પ્રાર્થના કરીશું

મેવાડરાજ્યમાં કૃષિકારજન સાધારણ નિયમાનુસાર પોતે જે ભૂમિ ખેડેતા હોય તેનો સ્વામી ગણાય છે તે પોતાની ભૂમિપત્નિ પોતાના અધિકારને મેવાડમાં પેદા થતા અમરધર^૧ ામના અમર ધાસની ઉપમા આપે છે જેવી રીતે અમરધવ અમરહોય છે, તે પ્રમાણે કૃષિકારોના પોતાની જમીનપત્નિ અધિકાર પણ અમર હોય છે ગમે તેટલા વિષયો થઈ જાય, તે છતાં પણ તેમના આ અધિકારમાં કિમિત્ત પણ અમનન થતું નથી મેવાડના કૃષિકારો પોતાની ભૂમિને 'આપોતા કહે છે તેમની માતૃભાષામાં પૈતૃકઅધિકાર સમજાવવાને મારે આપોતાસિંચ કોઈ પણ શબ્દ અધિક પ્રાચીન, અધિક શુદ્ધ, વિશેષ ભાવપૂર્ણ અને વિશેષ તેજસ્વી ગણાતો નથી જો કોઈ સ્વાધી^૨ અને અભિમાની ગણ તેમનો આ પ્રાચીન અધિકાર ખુચી લેવાની યેશા કરે છે, તો તેઓ ભગવાનમનુના અમર શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીને અશ્વિર સ્વરથી પોકારી ઉઠે છે કે - "જેમણે વનને જાણીકુપીને ક્ષેત્ર સ્વચ્છ બતાવ્યું છે તેમનું જ ક્ષેત્ર છે" જેવાસુધી જગતના કથાશુકરક ધારા રચનાત્મકરિએ ભગવાનમનુના નામ વિશ્વમાન રહેશે અને જ્યાસુધી તેમના એ સૂત્રનો પણ આજગતના વ્યવહારમાં ઉપયોગ થશે, ત્યાસુધી કોઈપણ માણસ તેમનું આ અમરવાક્ય જૂની રાકે નહિ હજારો વિષયો ચર્ચા બતાવે હિંદુભાતિની આ પ્રાચીન પ્રણાલી નકલ થઈ નથી માત્ર મેવાડનાજ લોકો નહિ, કિંતુ સમસ્ત રાજસ્થાનના લોકો અતિપ્રાચીન કાળથી કહેતા આવ્યા છે કે - "મોમરા ધની રાજ હો, મોમરા ધની મા હો" અર્થાત્ "રાજ એ મહેમુબનો અધિકારી છે, પરંતુ ભૂમિનો અધિકારી તો હું છું." છેક મનુના કાળથી હિંદુઓના આવા વિશ્વાસ આપો આપે છે અને એ વિશ્વાસ ચિરંજીવ રહેશે એમાં દેશપણ શકા નથી ત્રિકાળના વિધાતા ભગવાનમનુ આ સસારમાંથી ચાલ્યા ગયા છે, તેમના અવસાન પછી ભારતભૂમિમાં અનેક વિષયો થઈ ગયા છે, અનેક વિદેશી, વિદર્ભી અને અત્યાચારી લોકોએ ધમરાજની પેઠે ભારતવર્ષમાં રાજ્ય કર્યું છે, વર્ષો, આચાર ભાવના પ્રુષ્ઠા અતગ પરી ગયું છે, તથાપિ હિંદુભાતિને પોતાની જમીનપત્નિ અધિકારવિનો વિશ્વાસ પૂર્વવતજ રહ્યો છે, તેમાં એક પરમાયુનેા પણ ભેદ પડ્યો નથી હિંદુભાતિ ભણે કણોટકમાં વસતી હોય, ભણે કણોટકમાં વસતી હોય, કિંવા રાજસ્થાન અથવા ભારતવર્ષના કોઈપણ ભાગમાં વસતી હોય, પરંતુ તે સર્વ ભાગમાં તેમનો આ વિવાજ તો એકજ છે તેમના ધર્મગ્રંથમાં સુવર્ણક્ષરથી લખવામાં આવ્યું છે કે - 'સ્વાયુષ્ઠેદસ્ય કેદારમ્'

એરિયન, કટિવસ અને ડિયાડોરસ વગેરે પ્રાચીન યુરોપિયન પત્રિકાએ જે કાળનો દત્તિદાન મંકનિત કર્યો છે તે કાળનું નગરનું તન રાજ્યના વતસમાન હતું નાગગિકિના પોતાના શાસનપર ચક્રવર્તી પણ દગ્તલેપ કરી શકેતા નહોતે અકર્તી થતુના આક્રમણથી દેશની રક્ષા કરતો હતો તેથી તેને મહેમુબમાંથી કેટલોક ભાગ ગજકરતરિકે આપવામાં આવતો હતો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ગભ્યમાં પણ આવેજ વ્યવહાર છે તે દેશની પૃથક્ પૃથક્ વસ્તીએ એકબીજામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંબધ નથી. પ્રત્યેક વસ્તીનો અપેક્ષ પોતાના તામાના લોકોના કર્તા, હતાં અને વિધાતા હોય છે તેકો પોતાના સાર્વભૌમરાજને પોતાના ધન-રાજ્યમાંથી એક નિયમિત ભાગ આપે છે, પરંતુ ગર્જ તેમનું કોઈ પણ પ્રમાણ શાસન કરતો નથી કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે - "અર્ધવ્યાપી રાજ્ય ત્રણ અલાવનેલીધે ચામનારી ઓ જે શાતિની રક્ષા તથા દગ્તિક કરે છે, તેથીજ પચાસતની રીતિનો ઉદ્ભવ થયો છે પોતાના

૧ નગરન નામનું ધાસ ત્રી ઝટુમાં એકસરખું લીટું રહે છે, વિશેષ કરીને પ્રજા તાપમાં તેની પ્રવૃત્તા અધિક હોય છે તે પ્રજાને અમરજ છે પૃથ્વીની સાથે પોતાને અવિચિત્ત સબ્ધ હોવાથી રાજપૂતકૃષિકારો પોતાના જીવનમાંથી સાથે તેની તુલના કરે છે

૨ ભગવાન મનુએ કહ્યું છે કે "સ્વાયુષ્ઠેદસ્ય કેદારમ્" અર્થાત્ "જે માણસ જનન મરણ ક્ષેત્ર કેદાર કરે છે તેનોજ તે ક્ષેત્ર ઉપર અધિકાર હોય"

આપદાદાની ભૂમિને રાજપૂતકૃષિકારો 'આપોતા' કહે છે. 'આપોતા' ધરાવનાર રાજપૂત જો સૈનિક નો ધધો કરતો હોય તો તેને 'ભોમીઆ' કહેવામાં આવે છે. દિલ્લીના મુસલમાનપાદશાહો પોતાની ઉત્તરિના મધ્યાહન કાળમાં માસલિકરાજપૂતરાજાઓને 'જમીનદાર' કહેતા હતા."

સારી રીતે વિચાર કરવાથી સાત યાચ છે કે ભૂમિપર કૃષિકારોનો સંપૂર્ણ અધિકાર હોય છે તેઓ રાણાને કર આપીને, અને તેમની પ્રજા છીએ' એટલું જ માન સિદ્ધ કરે છે, બાકી રાણાનો તેમની ભૂમિ પર કોઈપણ પ્રકારનો અધિકાર નથી. 'ભોમીઆ' કૃષિકારો તરફથી ગણાને મુલના સમયમાં સહાય મળે છે, પરંતુ જ્યારે બ્રિટિશ પ્રભુતાની સ્થાપનાથી મેવાણી રહ્યા કે અરણાનો કાંઈ પ્રશ્ન રહ્યો નહિ ત્યારે રાણાએ ભોમીઆરાજપૂતોને પગારદાર સૈનિકતાગિરિ નિયત કરી દીધા.

આપોતાની ઉપર રાજપૂતકૃષિકારોનો કેટલો દૃઢ અધિકાર છે, તે અને કેટલાક પ્રાચીનપ્રમાણોથી સિદ્ધ કરીશું. જે સમયે મદોરનગર મારવાડની રાજધાની ગણાતું હતું તે સમયે એક ગિત્તેલ રાજકુમાર મારવાડની રાજકુમારી સાથે વિવાહ કરવાને ગયો. રાજપૂતોમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે, જામાતા વિનાહની રાત્રિએ પોતાના અમુર પાસેથી પહેરામણીમાં જે સપાતિ માગે તે તેને આ સ્થ આપી પડે છે. આ રીતિએ રાજસ્થાનમાં અનેક બન્યો. ક્યાં છે આ રીતિઅનુસાર ઉક્ત રાજકુમારે પોતાના મંત્રીની સંબોધનુસાર પોતાના અમુર પાસેથી દસ હજાર જાટકૃષિકારો માંગ્યા. આ જાટોને મેવાડના જમીન વસાવવા એવા તેનો ઉદ્દેશ હતો. આ અદ્યુક્ત પહેરામણીની માગણી સાંભળી મારવાડના રાજાને આશ્ચર્ય પેદા થયું. પરંતુ જામાતાની માગણી પૂર્ણ કર્યા વિના નાહો તેમ નહોતું. આથી તેમણે પોતાના રાજ્યમાં આઠા ફેલાવી કે દસ હજાર જાટોને મારવાડ છોડી મેવાડમાં જવું પડશે. આ આઠા વિહિત ચતાજ જાટકૃષિકારો અત્યંત ગણરાયા તેઓ મહારાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને કોઈ પણ પ્રકારે તૈયાર થયા નહિ. અને મહારાજાએ જ્યારે તેમનાપર સખ્તાઈ કરી, ત્યારે તેમણે એકત્રિત થઈ કહ્યું કે શું અને અમારા આપોતા છોડીને-અમારો વશપર પરાનો હક્ક છોડીને એક અપરિચિત મનુષ્યને માટે પરિશ્રમ કરવાને તેની સાથે પરદેશમાં જઈશું? મદારાજા' આપની કૃતિ હોય તો અમારો વધ કરાવો. પરંતુ અને જ્યાસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાસુધી આપોતા છોડી શકતા નથી. મદોરના રાજા પ્રથમથીજ જાણતા હતા કે જાટલોકો આ વાધો ઉઠાવશે. જાટોએ તેમની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું નહિ. તેથી જ તેમની પ્રતિજ્ઞા ભંગ થઈ તથાપિ તેઓ તેટલા માટે કિચિત્ હુખિત ના થિતામરત થયા નહિ. કારણ કે આટલાં વધ કૃષિકારો દેશમાંથી જતા રહેવાથી આરા રાજ્યને પ્રત્યક્ષ હાનિજ થશે એમ તેઓ કારણ કે આટલાં વધ કૃષિકારો દેશમાંથી જતા કોઈ ખીજજ રતી મેવાડના રાણાએ ઉક્ત જાટકૃષિકારોને પોતાની ધણીક જમીન સંદર્ભે માટે સખી આપી આથી જાટકૃષિકારોએ મેવાડમાં જવાને સ્વીકાર કર્યા કારણ કે મેવાડની ભૂમિ મરુભૂમિ કરતા અધિક ફળદ્રુપ હોય છે એ વાત કોઈ નથી જાણતું?

જે જે દેશમાં રાજાએ ભૂમિના સબધમાં નવા ના નિયમોનો પ્રચાર કરતા નથી તે તે દેશમાં પ્રજાનો અધિકાર વિશે પ્રશ્ન હોય છે. આ વિષયે જિજ્ઞાસુપુરસ્કાર્ય ઉદાહરણ અહીંથી આ રાજ્યમાં ૧૦૬ ગામો આવેલા છે. આટલા મોટા રાજ્યમાં ખાસ (રાજ્યની) જમીનમાં તો માત્ર બેજ શેડા છે એમ કહેવાય છે કે આ શેડા પશુ મહેસુલ નહિ ભરી શકવાને લીધે વહેવાઈ જવાની તૈયારીમાં હતા. ત્યારે રાજ્યના મંત્રીએ તેને વેચાતા લઈને ગજસ પતિમાં મેગની દીધા. લેહારિયા અને ઇતોના નામના તમાવો અને તેના તટપર આવેલી ભૂમિ પણ આજ પ્રકારે રાજસ પતિમાં મેગની લેવામાં આવી હતી. એકવાર જે ભૂમિ ભોમીઆરોએના આપોતાનરિકે આગળાતી હતી તે હવે આ પ્રકારે રાજ ભૂમિ મળી જઈને ખાસ જમીન કહેવાવામાં આરેસોસ' આ જગતમાં સારા વાતમાં રિવર્તન થયા કરે છે. કૃષિકારોની ભૂમિ તેમનાહાથમાંથી છડી જઈને રાજસ પતિમાં કેવી રીતે મળી ગય છે તે વિશે વિશેષ ઉદાહરણ આગળ આપવામાં આવશે. કોટાના ઇતિહાસમાં આવા પુષ્કળ ઉદાહરણો આપવામાં આવશે.

જમીનમનુએ માધ્યસમાજને માટે જે નિયમો રચ્યા છે, તેજ અનુસાર મેવાડની માધ્યમ્ય રચ્યા સાથે જ પૂર્વે પાસમાં ગામો એક અધિકારી હતો. મેવાડના ઇતિહાસમાં પણ આવા પચમામન

પતિ વા સમગ્રાગપતિનું વર્ણન ઉપલબ્ધ થાય છે. આ આમપતિને પટેલ કહેવામાં આવે છે. સંન્યાસીઓ અને લિક્ષુકો એ સર્વ પટેલથી પરિચિત હોય છે અને તેમને તેનાપર શ્રદ્ધા થયું હોય છે. ગામની રક્ષા પટેલજ કરે છે આ પટેલના અધિકારમાં જે ભૂમિ હોય છે, તેને માટે તે સરકારને પ્રતિ ત્રણ વર્ષે નિયત કરેલો ચોડા કર અને જે ચોદાઓ આપે છે.

પણા લોકો એવું જાનુમાન કરે છે કે મનુના પ્રથમ પટેલનું જે કર્તવ્ય જણાવવામાં આવ્યું છે તેથી મેવાડના પટેલનું કર્તવ્ય લિખ્ન છે. આજ કારણથી પટેલ શબ્દની વ્યુત્પત્તિના સબધમાં અનેક મતભેદ વિદ્યમાન છે, પરંતુ સંપૂર્ણ વિચાર કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાત થાય છે કે પટેલ શબ્દની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃત પતિ શબ્દમાંથી થઈ છે. મેવાડવાસીઓ જરાબર એજ અર્થમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. દેખરેખ રાખવા સિવાય પટેલનું કાંઈ બીજું કર્તવ્ય નહોતું. ગામમાં પટેલ સર્વોત્તમ ગણાતો હતો. ગામના પ્રતિનિધિતરિકે રાજાને ત્યાં પટેલજ જતો હતો અને કૃષિકાર તથા રાજાની વચ્ચે મધ્યસ્થતરિકે પટેલજ કામ કરતો હતો આ કારણથી રાજા અને પ્રજા ઉભય તરફથી પટેલને મન્માન મળતું હતું. પટેલની પાસે બાપોતા પણ હોય છે અને કૃષિકાર જેટલું ધાન્ય પકવે છે તેનો ચાણીસમો ભાગ પણ તેને મળે છે. રાજા તરફથી એક બીજું પણ પારિતોષિક તેને પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતાના બાપોતાવિનાની બીજા જે જમીન ખેડે છે, તેના નિયમ કરેલા રાજકરના કે ભાગ તે સરકારને ભરે છે, કે ભાગ ભરતો નથી મેવાડભૂમિમાં પટેલોની આથી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે પટેલજ રાજા અને કૃષિકારને એક મુત્રથી આવે છે. ગામનો અગ્રેસર અને પ્રતિનિધિ પટેલજ હોય છે. રાજા પટેલદારાજ કૃષિકારોની ગ્રિયતિથી વાકેફ થાય છે. મહારાષ્ટ્રીઓના કઠોર અત્યાચારથી મેવાડભૂમિનું લાભચક્ર પડતાં જાયું તે પૂર્વે સ્વાધીનતાની એ લીલાભૂમિમાં પટેલોનું બળ આવું હતું; પરંતુ જેમ જેમ મહારાષ્ટ્રીઓની લૂંટફાટ વધવા જાગી, તેમ તેમ પટેલો પણ પોતાનું સામર્થ્ય વધારતા ગયા અને પાછાથી તો તેમનું પ્રામત્ય એટલું બધું વધી ગયું કે તેઓ નિરંકુશ સત્તાધારી ગણાયા. લાગ્યા મહારાષ્ટ્રીઓ કૃષિકારોપર જે કર લાગુ કરતા હતા, તેને પટેલોજ વસુધ કરતા હતા અને કોઇકોઈ વખત તેઓ કૃષિકારોના જમીનતરિકે તે કુબેરોના શિબિરમાં પડ્યા રહેતા હતા મહારાષ્ટ્રીઓએ જેટલીવાર આક્રમણ કરીને મેવાડવાસીઓની પામેથી કર માગ્યો તેટલીવાર પટેલોએ આનંદપૂર્વક તે ઉવરાવી આપ્યો બહારથી તો તેઓ પોતાને કૃષિકારોના પ્રતિનિધિતારિકે જણાવતા હતા પરંતુ સધિ મળતા તેઓ તેમનું સસાનાશ વાળી દેતા હતા અગણિત કૃષિકારો પટેલોપર શ્રદ્ધા રાખી નિશ્ચિત રહેતા હતા, પરંતુ ચોલી પટેલો તેમનીમ પતિ-પરજ પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા મહારાષ્ટ્રીઓ અથવા પમણો જે વખતે આક્રમણ કરતા હતા, તે વખતે પટેલોના બાર વાગતા હતા તેઓ પોતાની રક્ષાનો ઉપાય શોધતા હતા અને કૃષિકારોનું મત્સાનાશ વાળાને પોતાનું મરણજ કરતા હતા તેઓ પ્રથમ તો કૃષિકારો પાસેથી રૂપિયા લેતા હતા પરંતુ જે શેકડ રૂપિયા ન મળે તો તેમની જમીન અને જમીન હાથ ન લાગે તો તેમના વામણકુમળ્ય ગીરથી મૂકીને પોતાનું કામ સિદ્ધ કરી લેતા હતા આ પ્રકારે તેમનું કાર્ય જવાસુધી સિદ્ધ થતું નહોતું ત્યાસુધી તેઓ દીન, દીન અને મૂર્ખ કૃષિકારોનું ગધિર જોવાની પેઠે ચૂની લેતા હતા. હતભાગી કૃષિ કરો પણ સારીપેઠે સમજતા હતા કે પટેલો અમારા બુદ્ધ થયું છે અને મહારાષ્ટ્રીઓએ તથા પમણોએ એમને પોતાના સેવકો બનાવ્યા છે તેઓ ડગતા માથો સગકાં પામે રૂગિયાર પણ કરી શકતા નહોતા. પટેલો પોતાની ધન્ય પ્રમાણે કૃષિકારોનું રુધિર ચૂસી લેતા હતા મહારાષ્ટ્રી કૃષિકારોને લવલેષ પણ શાંતિ મળતી નહોતી. જેમને તેઓ પોતાના પરમ હિતકારી મિત્ર સમજીને નિશ્ચિત રહેતા હતા અને લેશ પણ વિચાર કર્યા વિના જેમના વિષમય આક્રાંડ ઉપર પોતાનું હૃદય મૂકી દેતા હતા, તેઓજ તેમનો નાશ કરતા હતા, તો હવે તેમને શક્તિ અને મુખ ક્યાથી મળે? આ કૃષિકારો મૂર્ખજના અધિકારમાં ગયા હતા તેઓ કિંચિત પણ પોતાનું સંગ્રહણ કરી શકતા નહોતા તેઓ અત્યંત પરિશ્રમ કરીને જેમના જીવનનું રક્ષણ કરતા હતા તથા તાપ અને યાદગર કિંચિત પણ લક્ષ્ય આપ્યાવિના જેમને મોજ અને વિલામની સામગ્રી પૂરી પાડતા હતા, તેઓ તેમની ફરિયા લેઇ જાગપણ શોધ પામતા નહોતા

ધીમે ધીમે મેવાડમાં પટેલો નિરંકુશ સત્તાધારી બની ગયા. લોકોના કર્તા, દર્તા અને વિદ્યાતા તેઓજ યદ બેદ આ એક સાધારણ નિયમ છે કે સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થવાથી લોકો અલિ-

માની અને અત્યાચારી બની જાય છે એવાડના પટેરાની પણ તેજ સ્થિતિ થઇ મદારાજીએ અને પરાણે એવાડમા અત્યાચાર કરવા વાગ્યા તે પૂર્વે એવાડના પટેરા કૃષિકારોના સાચા પ્રતિનિધિ હતા તેમને તેમના મુખે મુખી અને તેમના દુ બે દુ ખી થતા હતા, પરંતુ હવે તેઓ કુદ જની ગયા અને તેમના બીજા શત્રુ બનીને તેમના પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા જે જાતિમા કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા હોતી નથી, જે જાતિના લોકો પરંપરાના મુખ્યદુ ખનેા વિચાર કરતા નથી અને જેઓ માત્ર પોતાનોજ સ્વાર્થ સાધવાને તત્પર હોય છે, તે જાતિને અનેક પ્રકારના અનર્થો દીધ દબાવી દે છે પટેરાએ પોતાના ઉદર ભરવાને માટે કૃષિકારોનુ ખુદાજ રક્ત ચૂસી લીધુ પરંતુ કૃષિકારો કાઈ કંપવશ તો હતાજ નહિ કે સદા-સર્વદા તેમની અભિલાષા પૂર્ણ કર્યો કરે થોડા વખતમા તેઓ નિરાધાર બની ગયા હવે પટેરાની આજીવિકામા પણ વિધન આરી ધડયુ હવે કેના સંધિરથી પોતાનુ ઉદર ભરવુ, એ તેમને મુખ્ય પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. તેઓ અસારસુધી જેમનુ સંધિર ચૂસી રહ્યા હતા, તેમનુ તો સર્વસ્વ નાશ થઈ ગયુ હતુ તેઓ તો મરણસાથા પર તરફડતા હતા પિદારાઓના કંઠેર આક્રમણથી કૃષિકારો દેરા છોડીને નાસી ગયા હતા અને એવાડના સંખ્યાબંધ સેના સુના પરી ગયા હતા આથી પટેરા પધાવિનાતા થઇ પડ્યા હતા, પરંતુ તેમની આ દુર્દશા દીર્ઘકાળસુધા પહોંચી નહોતી શાંતિ સ્થાપન થતા કૃષિકારો પુન પોતાને ઘેર ગયા હતા અને પુન પોતાના સેનામા ઉત્તમ ધાન્ય પેદ કરતા હતા આથી પટેરાને હજીપણે આવડો હતો પુન તેઓ કૃષિકારોની સાથે આગરો વ્યવહારજ ચલાવતા હતા આ રીતે રક કૃષિકારોને દેશમા પાછા આગ્યા પછી પણ મુખમની પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી નરપિશાચ પટેરાના ઘેર અત્યાચારથી કૃષિકારોનુ જીવન અત્યંત દુઃખમય બની જતુ હતુ આ પ્રકારે વિપત્તિ ઉપર વિપત્તિ આવી પડવાથી એવાડના કૃષિકારો નિર્બળ થવા લાગ્યા એવાડવાસીઓનુ મુખ અને શાંતિ આ રકારે સર્વથા નષ્ટ થવા લાગ્યા પટેરા એવાડના મુખદેથી સર્વના રાજ હતા, તેથી સર્વ લોકો સારીપે સમજ ગયા કે જ્યા-સુધી આ રાકુઓનો નાશ કરવામા આવશે નહિ ત્યાંસુધી અમરો મુખસુર્વ પૂર્ણ પ્રલાયથી પ્રકાશિત થશે નહિ તેઓ એવાડઆથી પટેરાને નામશેષ કરવા ઇચ્છતા હતા, પરંતુ આ કાર્ય કાઈ સંહેતુ નહોતું, કારણ કે ધણા મોટા અમલદારો તેમના પક્ષમા હતા તેમને પદ-પુત કરવાથી મોટા મોટા અમલદારોના હિતમા આઘાત લાગવાનો સંભવ હતો અને તેથી તેઓ પટેરાનો પક્ષ મદદ કરીને દેશમા અસાંતિનુ બીજા રાષ્ટ્રે એવા પણ સંભવ હતો

જ્યારે રક લોકોના પરમ હિતેમુ કર્તવ્ય હોય કૃષિકારોની દુર્દશાનુ આ જટાત સાબળ્યુ, ત્યારે તેમના હૃદયમા અત્યંત લાગણી ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ તત્કાળ આ વિપત્તિ દૂર કરવાને માટે પ્રયત્ન થયા પ્રથમ તો તેમણે પટેરાની વ્યવસ્થાનુ સાંજોપાજ અવગણન કર્યું એવાડનો ઇતિહાસ સાચોપાત જાળવવાથી તેમને શાંત થયુ હતુ કે ગામના લોકો પોતાની ઇચ્છામા આવે તે માણસને પોતાના પટેરા તરિકે ચુદી કાઢતા હતા અને રજ પણ ગામના માણસોએ જેને પટેરા તરિકે ચુદી કાઢ્યો હોય તેને પટેરાની સનદ આપતા હતા આવા માણસો અત્યંત લેબી હતા પરંતુ તેઓ ગામના લોકોની પ્રાંતિ ગમે તે પ્રકારે સંપાદન કરીને પટેરા બની બેસતા હતા એવાડમા આજ રીતિ પ્રચલિત હતી સર્વ રેખતે પણ આજ રીતિ પસંદ કરી હતી અને મદારાજીએ પણ આજ રીતિ મંજૂર કરી હતી તેઓ ગામના લોકોએ પસંદ કરેલા માણસને પાંચલી બધારી પટેરાના પદ પર નિયુક્ત કરી દેતા હતા અને પટેરા રાજને નજરાણ આપી પોતાનો અધિકાર બોમવવા માંડતા હતા આ અમલ પહેલા તો પટેરાની પદવી યેગવામા આવતી હતી રાજ અમુક રકમ અને રૂપિયે તે પટેરા જતાવી દેતો હતો પરંતુ આમ કરવાથી ગામનુ અત્યંત અમગન થતું હતુ ગામના લોકોની પટેરાને ચુદી કાઢવાની પદ્ધતિ બધ કરવાથી કદાચ પટેરાની પદવી વેગવાની આવી પદ્ધતિ અમરમા આવી જાય એવી શક્યો કર્તવ્ય હોય આ અનર્થ શેકવાને માટે ઉત્તમ પ્રયત્ન કર્યો તેમણે રાખાની માસેથી એક વચન લઈ લીધુ કે - ' પટેરાનુ મુદત્તીના કામમા દુ કિચિત્ત પણ દાષ નાખીશ નહિ અને આ સંબંધમા કેદની સાથે ગુમ સંપાદ પણ કરીશ નહિ '

એવાડમા રાજકર કેવી રીતે વસુખ કરવામા આવતો હતો તે વિશે અર કાઠક ઉ રજ કરીયુ અને અમેજનકારની માથે સારું થવા પછી ચાર વર્ષના અરસામા એવાડમા કેવો ફેરફાર થયો, તેની

સક્ષિપ્ત મમાયોચના કરી મેવાડના ઇતિહાસની ઇતિશ્રી કરવામા આવશે

ધાન્યની ઉપર મેવાડમા બે પ્રકારનુ મહેસુલ મેવામા આવે છે. તેના નામ “કંદૂટ” અને “ભુદાઈ” છે. રોઝી, મગસન, તબાકુ, કપામ તથા બાગાયતવર્ગીનમા ચતા પાકોની ઉપર દર વીરે મેથી ૭ રૂપિયા સુધી મહેસુલ મેવામા આવે છે જ્યારે ધાન્ય ક્ષેત્રમાજ દોલ છે, ત્યારે ક્ષેત્રનો માનિક, પટેલ, તનાટી અને ઇતર રાજ્યકર્મચારીઓ તે પા તપશીનન અર્થાત્ આનુમાનિક કા નિયત કરે છે મેવાડના લોકો આ ડગને “કંદૂટ” કહે છે જુદા બગ અનુમાનથીજ આ કા વસુલ કરવામા આવે છે, પરંતુ જે ક્ષેત્રનો સ્વામી તેને બેનકરૂપ ગણે તો તે ભુદાઈ નુ પોતાના પાક ઉપ નાણુ કરવાને માટે સગકાગને પ્રાર્થના કરી શકે છે જ્યારે કૃષિકાર પોતાનુ જનાજ કાર્પનિ બળામાં નાખી તેને ચોખ્ખુ કહે છે, ત્યારે તેના વજન પ્રમાણે જે કા લાયક કરવામા આવે છે, તે ડગને “ભુદાઈ” (બટાઈ) કહેવામા આવે છે આ રીત અતિ પ્રાચીન છે તેહાગા ઉભયપક્ષને સતોપ થાય છે ભુદાઈની રીતિ અનુસાર રાગને જલ, ઘડું અને ગવિના અન્ધાન્ય ધાન્યોમ થી કૈ વા રૂ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ કોઈ વાર હૈમતિક ધાન્યનો અર્ધ ભાગ પણ મળે છે કંદૂટ અને ભુદાઈ નુ વસુલ કરતી વખત ધાન્યની કિંમત મજરભાવ પ્રમાણે ગણવામા આવે છે કંદૂટની પ્રથાથી કોઈ કોઈ વાર અનુચિત કાર્ય પણ થાય છે કૃષિકારે કોઈ માર્ગ વાગ પોતાનુ ધાન્યું સિદ્ધ કરવાને ગજકર્મચારીઓને રૂસ્વત આપે છે, જેથી ગજકર્મચારીઓ ધાન્યનો સમુદાય થોડો જણાવે છે જ્યારે એક અધિકારી પોતાનુ પેટ ભરીને ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે વળી કોઈ બીજે અમલદાર આવે છે હતભાગીકૃષિકા તેને પણ પાનમોપારી આપે છે જે તેને પાનમોપારી ન આપવામા આવે તો તે પોતાના વરિદ અમલદારના કાનપર એવી લાત નાખે છે કે અમુક ખેડુતને લા ધાન્ય વધારે પાક્યું છે; છતાંપણુ તેણે રૂસ્વત આપીને ઓછુ લખા્યુ છે આથી બિચારા ખેડુત હેગન હેગન થઈ જાય છે. આ પ્રકારે કંદૂટપ્રથાથી ખેડુતોને ઘણુ કષ્ટ મહન કરવુ પડે છે, ઉપગત અમલદારોને સગુદ્ધ કરવામા તેમને ઘણુ દ્રવ્ય ખર્ચવુ પડે છે

આ ઉપરાંથી માધાગણુ રીતે આપણને એમ લાગે છે કે ખેડુત પોતેજ આ અનર્થનુ ટાળે છે, કારણ કે તે પોતાનો મ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે ગજકર્મચારીઓને રૂસ્વત અપે છે, પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે ખેડુતનેજ આ અનર્થનુ મૂળ ધારવું જોડુ છે, કારણ કે ખેડુતોને મોટો ભાગ લખવાવાચનાનુ જ્ઞાન ધરાવતો નથી, તેથી તે રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે, તે કિચિત્ પણ જાણતો નથી, આથી ગજકર્મચારીઓ પોતાનો મ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે તેમને ભય દર્શાવી તેમના પર અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરે છે કૃષિકારોનો નેના અને પ્રતિનિધિ પટેલ પણ પોતાનુ ઉદર ભગનાને માટે કૃષિકારોના હિતાહિતપ્રત્યે કિચિત્ પણ લક્ષ આપતો નથી આજ કાળથી કૃષિકારોને આ નગપિચારોના બીરણુ અત્યાચાર મહન કરવા પડે છે અને તેમને કિચિત્ પણ સુખ નથી

ગયાસુધી કૃષિકારો મ્વય વિદ્યાભ્યાસ કરીને પોતાની ન્જા કરી શકે નહિ, ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારે તેમનુ મગજ થશે નહિ અદ્ભોસ ? તે દિવસ ક્યારે આવશે, તે શુભ મમય ક્યારે આ વશે કે જ્યારે ભારતવર્ષના કૃષિકારો અજ્ઞાનરૂપી તિમિગ્રાથી મુજ્ઞ થઈ સ્વય પોતાનો ઉદાર કહે ? તે શુભ ઘડી ક્યારે આવશે કે જ્યારે જમીનદાર અને પ્રજાની વિપક્ષતા જગમગથી ઉખરી જાય ? તે સમય ક્યારે આવશે કે જ્યારે ભારતવાસીઓ ઐક્યના પવિત્ર મત્રથી દીક્ષિત થઈને એકમીનને દદારિગન કરી જાતીબળ સંગિત કહે ? શુ તે દિવસ આવશે ? શુ સામાજિક અને રાજકીય વિપક્ષતા દૂર થશે ? હાન તે વિશે કાંઈપણ અભિપ્રાય આપી શકાય એમ નથી, પરંતુ ઈશ્વારા રાખી શકાય છે કે પતિતભાગત એક વખત યુન જનૃત થશે-પુન પોતાનુ મજ્જતકે ઉન્નત કરશે આ ધોર વિષમતા દૂર થઈ સર્વ લોકો સુખાનુભવ કરશે

જે દિવસે પામ હિતકારી સ્થિતિસરકરે મેવાડના દગ્ય હુદયપા યાનિગપી જગનુ મિચન કર્યું, તે દિવસપટ્ટી મેવાડની દશા ઉન્નત વા જવનન થઈ તે વિરે વિવેચન કરવુ એ અત્રે અમારુ પરમ કર્તવ્ય છે, માટે હવે તે વિવેચન વિવેચન કરીએ છીએ ઇ. મ. ૧૮૧૮ના કેશ્વચારી મામતથી ઇ. મ. ૧૮૨૨ ના મે સામપર્ક મેવાડમા જે સામનપદ્ધતિ ચાલી હતી, તેના અભ્યાસ કરવાથી જણાય

છે કે મેવાડની દશા ઘણે અંશે ઉન્નત થઇ છે મેવાડની ઉન્નતિનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળવાને માટે ઇ. સ. ૧૮૨૧ના અંતિમ ભાગમાં તે દેશના મહિ, વરક અને કુપાશન, આ નણ પ્રજાઓની વસ્તીની ગણતરી કરવામાં આવી હતી બીજા ભાગે છોડી દીધે અને માન નગરવિભાગમાં કેટલી વસ્તી વૃદ્ધિગત થઈ હતી તેજ જોઈએ તો તે આપણને અત્યંત આશ્ચર્યજનક જણાશે ઇ. સ. ૧૮-૧૮ માં નગરવિભાગની અંતર્ગત ૨૬ ગામો હતા. તેમાં કેવળ ૬ ગામોમાં જ મનુષ્યોનો નિવાસ હતો. આ ૬ ગામોમાં એકંદર ૩૬૯ કુટુંબો જ વસતા હતા. તેમાંનો પોણો ભાગ તો આમલીદુર્ગનો હતો. આ દુર્ગ પર મહારાણાએ હથેણીના પોતાનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં એ ૨૬ ગામોમાં-અર્થાત્ નગરવિભાગના સર્વ ગામોમાં-મનુષ્યની વસ્તી થઈ ગઈ આ વસ્તી એકંદર ૯૨૬ કુટુંબોની થઈ આ પરથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે કે કેવળ નણ વર્ષમાં જ આ વિભાગમાં મનુષ્યની મજ્યા ત્રણગણી થઈ હતી મનુષ્યની વસ્તીની વૃદ્ધિ સાથે રૂપિ અને શિપ-વિભાગની પણ ઉન્નતિ થઈ હતી પૂર્વે જેટલા હજાર ફરવામાં આવતા હતા અને જેટલા હેક્ટરમાં વાવેતર કરવામાં આવતું હતું તેથી ચારગણા હજો હવે ફરવા લાગ્યા અને ચારગણા હેક્ટર વવાવા લાગ્યા. જો રાજેરવિભાગ છોડી દીધે કેવળ ખાસવિભાગવિશે જ વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પરથી સ્પષ્ટ રીતે જાત થશે કે તે વિભાગની ઉન્નતિ ધણી સારી થઈ હતી મહારાણીએના ખાસમાંથી કમલમેર, રાયપુર, ગજનગર, સાદ્રા, પુનેડા અને જિહાજપુર આ ભાગો મુકત કરવામાં આવ્યા. સરદારોના અધિકારમાંથી કેટલોક પ્રદેશ હસ્તગત કરવામાં આવ્યો વળી પહાડીકોના હાથમાંથી મેરવાડા દેશ છતી મેવામાં આવ્યો, તેથી થોડા સમયમાં જ એક હજાર નગરો અને ગામો મેવાડમાં સંમુક થયા. પ્રાચીન રીતિઓના આ નગરો અને ગામોને ૨૪ પ્રજાઓમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યા અને પ્રત્યેક પ્રજાને દશ પટેલો અથવા સો પટેલોના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવ્યું. આ પ્રકારે ઉત્તમ પ્રપંથી મેવાડની ઉન્નતિ થઈ આ પ્રકારના ઉત્તમ પ્રપંથીને રાજકર વસુલ થવા લાગ્યો તેની સહાયથી મેવાડના રાણા સારી રીતે પોતાની પ્રતિષ્ઠા અને માનમર્યાદાની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા.

ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ઇ. સ. ૧૮૨૨ સુધીમાં મેવાડમાંથી જે રાજકર વસુલ થયો હતો તે ચાંદી નાંચે લખવામાં આવે છે એ વાચવાથી મેવાડની ઉન્નતિ કેટલી થઈ હતી, તે સ્પષ્ટરીતે સમજાશે

વાસનિક ધાન્યની ઉપજ

ઈ. સ.

૧૮૧૮

૧૮૧૯

૧૮૨૦

ઉપજ

૩૧ ૪૦,૦૦૦

" ૪,૫૧,૨૮૧

" ૬,૫૬,૧૦૦

૧ મનુ ભગવાને નામનું વિધાન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે -

મામરયાધેપતિ કુર્ચદિશામામપતિ તથા ।

વિશ્વનાથશંકરેશ્વર સહસ્ત્રપતિભવ વ ॥ ૧૧૫ ॥ મનુ ૦ અઘ્યાય ૭

અર્થ—(પરવને) જે ગામનું આધિપત્ય આપતું અથવા દશ ગામ તેને સોંપવા નીત, સો અને ઉપર

હજાર ગામનું આધિપત્ય (પરવતાપુર) તેને આપતું

૧ ઉન્નત દેશ જાણવે છે કે સધિ થયા પૂર્વેની તથા તેથી ચાર વર્ષ પછીની પ્રધાન પ્રધાન નગરોની વસ્તીની તુલના કરવામાં આવે તો તે પરથી મેવાડદેશની ઉન્નતિ ઉત્તમ પ્રકારે પ્રમાણિત થશે આ મારણથી મેવાડના ખાસ નગરોની મનુષ્યસંખ્યા નવે પ્રકટ કરવામાં આવે છે --

નગરનું નામ

ઈ. સ. ૧૮૧૮ ની શુદ્ધ સંખ્યા

ઈ. સ. ૧૮૨૨ ની શુદ્ધ સંખ્યા

દેવપુર

૩૫૦૦

૧૦૦૦૦

બીલવાડા

૦

૨૭૦૦૦

પુરા

૨૦૦

૧૨૦૦

મંડલ

૮૦

૪૦૦

ગામુક

૬૦

૩૫૦

આ સર્વ શુદ્ધ મનુષ્યોથી બરાબ જવા દેવા

૧૮૩૧

” ૧૦,૧૮,૪૭૮

૧૮૨૭

” ૯,૩૬,૬૪૦

પાછલા બે વર્ષમાં બ્રિટિશએજન્ટ વિગેરે દેખરેખ ગળી નહોતી, તેવાપુ અધિક ઉપજ થઈ હતી પૂર્વેકા પાંચ વર્ષમાં વાણિજ્યકગથી જે ઉપજ થઈ હતી, તેની સુધિ પણ નીચે લખવામાં આવે છે -

ઈ. સં.

ઉપજ

૧૮૧૮

મ નામમત્ર(થોડી)

૧૮૧૮

” ૯૮,૬૮૩

૧૮૨૦

” ૧,૬૫,૧૦૮

૧૮૨૧

” ૨,૨૦,૦૦૦

૧૮૨૭

” ૨,૧૭,૦૦૦

ઉપર જે મે સુધિ આપવામાં આવી છે, તેની સાથે જે મેરાડની પૂર્વાવસ્થાની સુચિની તુલના કરવામાં આવે તો અષ્ટરીતે જણાશે કે બ્રિટિશએજન્ટની મદદથી રાણાજીએ ઉત્તમ પ્રકારે પેતાના દેશની સુધારણા કરી હતી કુપિ, નાણિય અને સિલ્કની વાત એક બાબતે સખીને વેને મેવાડજીમિ નદનવનસમાન સુગ બની બન્ય એમાં કિચિત્ પણ મદદ નથી પણ વર્ષપૂર્વે માત્ર અઢાસ અને દુરેવાડની મદદની ખાણમાંથીજ પ્રતિવર્ષે ૩,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ થતી હતી આ સિવાય મેરાડમાં નાનાની આણ પણ છે આ ખાણમાંથી મેવાડના ગણને પુષ્કળ આમદાની ચતી હતી પરંતુ ફુલૈયવસાત ખાણનું ખોદકામ બધું થઈ ગયું છે હમણાં તો આ ગળભડારેનું કોઈ નામ જણ્યું નથી રાણામાં ખાણ ખોદાવવાનો કિચિત્ પણ ઉત્સાહ નથી હાવ્યા આ ખાણે જગદેવમાં પોઢી છે જે ખાણોને મેવાડ વાસીએ લક્ષ્મીના લગારરિકે માનતા હતા, જ્યાં અગધિન માણમે ગત્ય ખોદી ગાદવામાં નિમગ્ન રહેતા હતા, તેજ ખાણો અજાણે અપાર જગથી ભરેલી પડી છે આ ખાણોને કાઢી નાખી તે ખાણોને ઉદાર કરવાની શક્તિ હમણાં ચતી નથી થણા માણસો આ ખાણોને ઉદાર થવો અસંભવિત માને છે, પરંતુ અમે તેમ માનતા નથી હાલમાં એંગ્લોસિમી શતાબ્દીના વૈજ્ઞાનિકજગતમાં જે થોડીક ખાણોમાંથી પાણી કાઢી નાખ્યું અને તેને ઉદાર કરવો અમાખ્ય માનવામાં આવે, તેપછી વિજ્ઞાનજ્ઞ શ્રી કમલુ છે જે વિજ્ઞાનના જગથી આજે જગતમાં અદ્યુત નામે યજ્ઞ ગયા છે, તે વિજ્ઞાનજ્ઞ અનત બળ ખાણોમાં પાણી કાઢી નાખવાને અને તેને ઉદાર કરવાને અમમય નિર્દે એ વાત ની રીતે માની શકાય જે મદદગણા વિજ્ઞાનજ્ઞને ઉપયોગ ને તે આજે અવસ્ય આ ખાણોમાંથી તેમને મોટી ઉપજ થાય એમ છે

રાજકીય વચ્ચાત વાણ્ય લખવામાં આવ્યું છે, મોટું દવે તેને સમાપ્ત કરવું ઉચિત છે અંગ્રેજોની સાથે સુધિ થયા પછી મદદગણા નિમિત્ત થયા અને આ પછી તેમના લજ્જેમાં પ્રતિદાસમાં લખવાયેલા કોઈ ખાસ મદદના બની નથી ઈ. સં. ૧૮૨૯ માં મદદગણા બીમમિદ પગોડવાસી થયા

અધ્યાય ૧૮ મો

મહારાણા જવાનસિંહ-તેનું ચરિત્ર-મેવાડની શાસનપ્રણાલી-આહિરવાડાના સંબંધમાં
 બ્રિટિશસરકારની સાથે મહારાણાને થયેલી નવીન સંધિ-રાણાનો અપરિમિત વ્યય-
 ઝગલુદ્ધિ-રાજધનની ન્યૂનતા-બ્રિટિશસરકારને ખડણી આપવામાં રાણાનું અપમાન-
 મધ્ય-કાંઈ આદેશ ડાયરેક્ટરની આજ્ઞા-રાણા જવાનસિંહનું અવસાન-
 રાણા સરદારસિંહ-સામંતોનાં સાથે તેમને થયેલી તકરાર-નવીન સંધિ-
 ઉદયપુરમાં બ્રિટિશસેના રાખવાની રાણાની પ્રાર્થના-તે વિશે
 બ્રિટિશસરકારનો અસ્વીકાર-રાણા સરદારસિંહનું મૃત્યુ.

હારાણા બીમસિંહને પદર પુત્રો થયા હતા; પરંતુ એક માત્ર જવાનસિંહસિવાય
 ક્ષત્ર સર્વ અકાળ મૃત્યુ પામ્યા હતા. બીમસિંહનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી
 આ જવાનસિંહજી ૬૦ સગ ૧૮૨૬ માં મેવાડના મિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયો. આહિ-
 રપુરુષ આપ્પા રાવજના સમયથી જે વંશના રાજાઓએ વીરતા અને પરાક્રમ પ્રદર્શિત
 કર્યું હતું; જેમણે ભતીયસ્વાધીનતાની રક્ષા કરી હતી; સ્વરાજ્ય અને સ્વભક્તિનું
 ગૌરવ વધાર્યું હતું તથા પોતાનું કર્તવ્ય અગમ્યું હતું; જેમણે કર્તવ્યપાલનમાં
 કિંચિત્ પણ વિચલન કર્યું નહોતો; જેઓ કર્તવ્યપાલનને માટે પોતાના પ્રાણની આદતિ આપવામાં
 પણ ધ્યોનહોતા; તેજ રાજાઓના વંશજો અધોગતિને પ્રાપ્ત થઈ આશ્ચર્ય તથા વિશ્વાસપ્રિયતાના દાસ બની
 બર્ષ પોતાના પૂર્વજોથી વિપરીત આવરણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા. મહારાણા બીમસિંહ વિશ્વાસ અને
 પ્રમાદના પૂર્ણ ભક્ત હતા. તેમને આ કુચ્છોના દાસ બનતા મર્તિચિત્ પણ લાજ આવી નહોતી. તેમનો
 પુત્ર નવીન રાણા જવાનસિંહ તેના કરતાં પણ અધિક વાસનાઓમાં આસક્તિ ને અધિક ખર્ચાળ હતો.
 તે સર્વથી કર્મહીન હતો. ઉદિયાસક્તિ તથા મલખાનદોષથી તે એવી પતિત દશાને પ્રાપ્ત થયો હતો કે
 પોતાનું સર્વ ગૌરવ બૂઝી તે શનિદિવસ તે કુચ્છોમાજી લીન રહેતો હતો. બીમસિંહના પરજોડવાસ-
 પૂર્વજ મેવાડની અવસ્થા પૂર્વવત્ શોચનીય થઈ ગઈ હતી. હવે નવીન રાણાને તેના પિતા કરતા પણ અધિક
 અગોચ્ર ભ્રષ્ટ સામંતો નિર્ભય બની પોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ ધારણ કરી આરે તરફ તોફાન કરવા લાગ્યા.
 રાજ્યના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં પૂર્વ કરતા પણ અધિક અત્યાચાર થવા લાગ્યા. તે એટલે સુધી કે પ્રાંતના
 પ્રાણીનું ગણાયતું પણ ફુલભ શ્વપચ્યું પોતાની સમસ્ત પ્રજાનું પાલન કરતું, તેનું કંધાણ કરતું, રાજ્યમાં
 મુખ તથા શાંતિની રક્ષાપના કરતી, ઉત્તમ પ્રકારે શાસન ચલાવતું, એ રાણા જવાનસિંહનાં મુખ્ય કર્તવ્યો
 હતાં; પરંતુ તેણે તે કર્મોપ્રત્યે કિંચિત્ પણ લક્ષ આપ્યું નહિ. તે માત્ર પોતાની દુર્ગતિમાંથી પાણી
 કરવામાંજ પોતાની સમગ્ર શક્તિ અને ધ્યાન રોકવા લાગ્યો.

દુષ્ટ, અધર્મી અને લાંચખોર રાજકર્મચારીઓએ આ સમયે ઉત્તમ સંધિ માની પોતપોતાનો ખર્ચ
 સાધવાને માટે રાજ્યના સર્વ ભાગોમાં ઘેર અત્યાચાર કરવા માંડ્યો. રાણા જવાનસિંહ પોતાની પ્રજાની
 રિષિનિ તરફજ પણ દષ્ટિપાત કરતો નહોતો, તેથી રાજકર્મચારીઓ નિર્ભય બની પ્રજાપર ઘેર અત્યા-
 ચાર કરી તેનું દ્રવ્ય હીનવી લેતા હતા; અને આ રીતે તેને પાયમાલ કરના હતા. આ સમયે જો કે

ઉદયપુરમાં બ્રિટિશએજન્સી હતો, તોપણ બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞાથી તેણે મેવાડના શાસનમાં હાથ નાખ્યો નહોતો. બ્રિટિશસરકારની આજ્ઞા નહિ દેવાથી તેનાથી ત્યાંની પ્રજાના દુખો દૂર કરવાનો કાંઈ પણ ઉપાય થઈ શક્યો નહિ. આથી ધીમે ધીમે પ્રજાના દુખો ભય કંચરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યા અને મેવાડ વખતમાં મેવાડની દશા અત્યંત શોચનીય થઈ ગઈ.

ગણા ભીમસિંહે માહિરવાડપ્રગણાના મળધમાં ૬૦ સં ૧૮૨૧ મા અંગ્રેજસરકારની સાથે મધિ કરી તે પ્રગણાનો શાસનભાર અંગ્રેજસરકારને માપ્યો હતો અને મેનાના વ્યયને માટે વાર્ષિક પંદર હજાર મુદ્રા આપવાનો સ્વીકાર કરી દશ વર્ષને માટે તે પ્રગણા અંગ્રેજસરકારને સ્વાધીન કર્યું હતું. ૬૦ સં ૧૮૩૩ મા આ દશ વર્ષોસમાપ્ત થયા બ્રિટિશસરકારે ઉક્ત પ્રદેશને માટે નવીન વ્યવસ્થા કરવાની આગણી કરી રાણા જવાનસિંહે શીઘ્ર આ આગણી સ્વીકારી ગત દશ વર્ષની વ્યવસ્થાથી રાણાને માત્ર ફળ પ્રાપ્ત થયું હતું. પોસિટિવ એજન્ટ લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ લકીટની આગણી અનુસાર ત્યાં રહેતી મેનાના વ્યયને માટે પંદર હજારને બદલે વીસ હજાર મુદ્રા પ્રતિવર્ષે આપવાને ગણા રાજા થયા માહિરવાડના ત્રણ વિભાગ હતા આ ત્રણે વિભાગો મહારાણા ભીમસિંહે કેવળ મુખના વચનથીજ બ્રિટિશસરકારને દશ વર્ષ માટે આપ્યા હતા, પરંતુ આ વખતે મહારાણા જવાનસિંહે આ દશ વર્ષનો પટો લખાને ચુન તે પ્રદેશ અંગ્રેજસરકારને આપ્યો હતો ૬૦ સં ૧૮૩૩ ના માર્ચની સાતમી તારીખે વિચારોર નામના સ્થાને આ પટો લખવામાં આવ્યો હતો અંગ્રેજસરકારની તરફથી લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ કેટ તથા મહારાણાની તરફથી મુખ્ય મંત્રી શેરસિંહ, પ્રધાન સ્થામનાથ પુરોહિત તથા ગય ચિંગલવવાયે તે પર હસ્તાક્ષર કર્યા હતા આપસ્ય, નિનાસિના તથા ઇન્દિયાસક્તિ જે ગુજા ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દે છે, તે રાજાનો ખજાનો અતુલ ધનથી પરિપૂર્ણ હોય તોપણ, તે અતિ યીઘ ખાતી થઈ જાય છે. મહારાણા જવાનસિંહે વિવાસભોગથી મોહિત થઈને પોતાની કુર્બાંસનાઓ પરિત્રષ્ટ કરવા માટે અતિ અલ્પ સમયમાં પોતાનું સમસ્ત ક્ષય ખર્ચી નાખ્યું તેના મમસ્ત ખજાનો ખાલી થઈ ગયો. જેમ જેમ તેની વય વધતી હતી, તેમ તેમ તેની વિવેચાસક્તિ તથા પાપપ્રવૃત્તિ પણ વધતી જતી હતી તેથી તેને રાજ્યપર દેખરેખ ગમવાનો અવકાશ મળતો નહોતો અને તે ડાહ્યુથી ગભરતી અવસ્થા અત્યંત ખરાબ થઈ ગઈ રાણાનો ખજાનો ખાલી થઈ જવાથી તેણે પોતાના મામતો તથા શ્રીમત પ્રજાજનો પાસેથી કમ્પે નાણા કાઢવામાં પણ તુટિ કરી નહિ તેના ભોગવિધામે તેને દિનપ્રતિદિન ઝંઘાળના દુઃખનીએ અધિકાધિક કચરવા માડ્યો.

ગણા રાજ્યશાસનપ્રત્યે કિમિત પણ ધ્યાન આપતો નહોતો, તેથી ગભરમાં ખર્ચ ધણો વધી પડ્યો તે બ્રિટિશસરકારની સાથે કરેલી મધિઅનુસાર તેને જે ખડણી આપતો હતો, તેનો ખોળે પણ આ વખતે અત્યંત વધી ગયો હતો ધીમે ધીમે ગભરમાં સર્વત્ર અમ તોપ અને હુલ્લભેદી દુખનો પોકાર સભળાવા લાગ્યો. ગણા બ્રિટિશસરકારને નિયુક્ત ખડણી આપી શકતો નહોતો, તેથી ડ્રિટ ઈન્ડિયા કંપનીએ પોતાની લડનમાં આવેલી કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સને તેવિધે ખબર કરી કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સે એની આજ્ઞા ફરમાવી કે “જે રાણા નિયામત ખડણી ન આપે અને પાછળની બાકી પણ વસુલ ન કરી આપે તો તેના રાજ્યનાં કેટલાક પ્રગણા આપણા હાથમાં લઈ દ્યો આપણી ખડણી ગમે તે પ્રકારે વસુલ કરો.”

કોર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટર્સની આ આજ્ઞા જે વર્ષમાં રાણાના સાલગવામાં આવી, તેજ વર્ષના અર્થાત

પટો

- (૧) ઉદયપુર તાલે મુગરા માહિરવાડમાંના સર્વ ગામોમાં હાલ જે માસનમળવ ચાલે છે તે બી ન આઠ વર્ષ મુધી ચાલુ રહેશે
- (૨) વિચારોરના રહેવાસીઓ પૂર્વે જેમ ઉદયપુર દરબારને પંદર સદસ્ય રૂપિયા આપતા હતા તેમ હવે તે બીજા પાંચદહર હમેરીને રૂપિયા વીસદહર આપશે
- (૩) જે કમ્પેચારીએ રાજાના આ ઉભય કમ્પેચારીઓ ઉદયપુર તાલુકાના માહિરવાડનાં સર્વ ગામોની રાજ્યવ્યવસ્થાને દિસાલ લેશે
- (૪) આ પટાપર જ્યારે મહા માનનીય ગવર્નર જનરલના હસ્તાક્ષર થાય ત્યારે તેની એક નકલ ઉદયપુર દરબારને મોકલી આપવી

૧૮૭૮ ના ઝાંગસ્તમાસમા વિવાસીગણે જવાનસિદ્ધ પુનહીન દશામા પરલોકવાસી થયો એના સમ-
સ્ત મરિત્રુ વર્ણન પાછા આવી ગયુ છે, માટે આ સ્થલે તેનો પુન ઉત્પન્ન કરવો નિષ્પ્રયોજન છે

રાણા જ્વાનસિંહના મૃત્યુ પછી તેના દ્વાકચુત સરદારસિંહને મેવાગઢ તાંદાસન પ્રાપ્ત થયું. રાણા જ્વાનસિંહ ૧૬,૬૭,૦૦૦ રૂપિયાનું હેતુ મૂકીને મરી ગયો હતો. આમાના આઠ લાખ રૂપિયા તે કંવન શ્રિદિશસરકારનેજ આપવાના હતા. સિંહાસનપર બેસતાની સાથેજ રાણા સરદારસિંહના મસ્તક-પર આ કરબીનો બોજો આવી પડ્યો. રાણા જ્વાનસિંહ કેટનો ખર્ચાળ હતો તે આ કરબીની રકમ બેવાથી પામકને વિદિત થશે.

એ કે રાણા સરદારસિંહ આગસ્ટ અને વિનાશી નહોતા તથા પિતે મનો સ્વભાવ અત્યંત હિમ હતો તેઓ સર્વ માણસોની સાથે કડકપણે વર્તતા હતા લોભસિંહ અને જવાનસિંહના સમયથીજ મેવાડના સર્વ સામતો અપ્રસન્ન રહેતા હતા અને તેવામાં વળી રાણા સરદારસિંહના હિમ સ્વભાવે અભિમાન પૂત હોયમુ રાણા સરદારસિંહે અત્યંત ક્રોધ વર્તન કરવા માંડ્યું, તેથી સર્વ સામતો અત્યંત અસંતુષ્ટ થઈને વિદ્રોહી થઈ ગયા આ તરફ મળ્યા સરદારસિંહે જ એજ સરકાર પર, એવા સંદેશો મોકલ્યા કે '—અમારા રાજ્યના સર્વ સામતો સાધિપત્ર પ્રમાણે વર્તન કરતા નથી, સર્વ વિદ્રોહી બનીને પોતાને હાથે તેવા આચળ કરે છે ' રાણા સરદારસિંહ અને મેવાડના સામતો વચ્ચે તો અડો કદાચ લપકર સ્વરૂપ ધારણ કરશે એમ ધારી પોનિટિકન એજન્ટ એજર રવિન્સને ઉભય પક્ષોની વચ્ચે પુન સધિ કરાવી ' એ કે એજર રવિન્સન અધ્યયત હોવાથી મહારાણાએ સામતોની સાથે સધિ કરવાનો સંકેત કર્યો હતો.

सविपन्नः ।

[illegible]

(૧) સરદારોએ પોતાની પ્રભુ ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવો નહિ અને નહિ કે જેથી પ્રભુને હિંગ થાય શક્ત્યની અવ્યવસ્થાના સુખમમાં ને તથા કર, દર વગેરે રૂદ કરવા સરદારોના અત્યાચારથી ને પ્રભુ મેવાડદેસ ઊગીને નાસી અઈ હોય, તે પુનઃ પ્રભુનો કરવામાં તુટી કરવી નહિ તથા ઉચિત ઉપાયોથી ભૂમિની ઉપજ વધારવી.

(૨) પ્રત્યેક સરદારે પોતાની નિયુક્ત સેનાસક્તિ એક વર્ષના ત્રણ આસપાસ રાખી રાખવાની આ રહેતું નિયમિત સમયસિવાય વિશેષ સમય ઉદ્દવપૂરતી રહેવાની સરદારોને પશ્ચાત્તાપી અનુભવે નહિ માત્ર તેમ કાચી તેમને અધિક વય અને કષ્ટ સહન કરી શકે કોઈ સરદાર ગેરહાજર રહેશે અને મહારાજા તેને ફરજીયાત આપવાની આજ્ઞા કરશે તો તેને આવડુ પડશે. આવા સમયે મહારાજાસિવાય કોઈ પણ સરદાર નેને આજ્ઞા કરી શકશે નહિ સર્વ સરદારોએ નિયુક્ત કરેલા સર્વ સેવકો પોતાની સાથે લાવવા જો કોઈ સરદાર પોતાની સાથે એકાદ સેવકો લાવશે તો તે રાજાની આજ્ઞાને પાલન થશે.

(૩) વિદેશી રાષ્ટ્રોએના પબ્લિકથી મેલાગી રહ્યા કસ્ટોને માટે રાજ્યોએ બ્રિટિશસરકારને આવસા અર્થાત પોતાના અધિકારની જમીનની ઉપજનો સીએ લાજ અછીરુએ આપેા છે પણ તેમને સામતો પાસેથી આ અ જીનો દિરસો લીરો નથી સામતોની સેના વિરેસીએના આક્રમણથી મેલાનુ રણન કરવાને અસમર્થ દેસ તેથી બ્રિટિશસરકારને આ અછી આપવી પડી છે, આથી સામતોએ પણ પછા લાજ માલ કર્યા છે ૫૦ દાશમીએને રાજ્યની ઉપજને ચીથો લાજ અછીરુએ આપેા પડતો દેતો અને તે જા પણ તેઓ રાજ્ય બારે અનિષ્ટ કરતા દેવા દાલમા આ સર્વ અનિષ્ટો અને ઉપદેવા રાલ થઈ જયા છે સામતો દાલમા કરતા અધી સેના રાજ્ય છે અને તેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય બલવવામા ઉલસીન છે, આથી તેમની બશોરમા સંતોષ ફેલાયો છે અને તેમનુ સકર દિપ્રતિદિન રમિજત થતુ બજ છે એ રીતે મદરાસાએ પોતાની ખાસ

પરતુ થોડા વખતમા તેમના મનમા ાઇ બેઠવાવનો ઉદ્ભવ થવાથી તેમણે આ કાર્યમા અનેક વિધો ઉપગ્રિયત કર્યા માટેમાહેનો ઝડકોર મેવાડની અવનાતિતુ કારણ થયુ ક્રિગિસરમાગની કૃપાથી મેવાડ મદરાગટ્ટીયવૃદારાઓના પબ્ભાથી વિમુક્ત થયુ હતુ, તોપણ માહેમાટેના વિચરને વીધે તે શાતિ-મુખ પ્રાપ્ત કરી શક્યુ નહિ રાણા પ્રતાપસિંહ વા ગણા રાજસિંહના પ્રમણ પ્રતાપના મમયમા કોઈ પણ સામતમા તેમની વિરુદ્ધ મસ્તક ઉઘાડવાની રક્તિ હોવાની વાત તો દૂર રહી, પરતુ તેમની વિરુદ્ધ એક રાષ્ટ્ર પણ ઉચ્ચારવાની ક્રોધ મામતમા તાત્કાલ નહોતી જો ગણા પ્રતાપસિંહ વા ગણા રાજસિંહ પોતાના ક્રોધ સામત ઉપર અત્યાચાર પણ કરે તોપણ તે તેમની સામે મસ્તક ઉઘાડવાનુ કાર્ય અત્યત શૂણિત માનતો તે મમયમા રાણા તથા સામતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને માટે એકત્રિત થઈ કાર્ય કરતા હતા, પરતુ આ સમયમા ઉભય પક્ષની મતિ બદલાઈ જવાથી દેવની અધોગતિ થઈ અને માહે માહેના કનહો લય કરે અર્થ ધાગ્યુ કરી ઉભયને દમ્બ કર્યા આથી મેવાડની પ્રજા સ્વેશોભાત્યાગ કરી જ્યા કાવે ત્યા નાસી ગઈ પોતાનુ બળ અત્યત ધરી ગયેલુ જોઈ ગણા સરદારમિહે ઈ સં ૧૮૪૧ મા ક્રિટિસરકાગની મન્યુખ એવી દરખાસ્ત રણુ કરી કે તમારે ઉદયપુરમા તમારી એક પાયદલમેના આ ગજન્યને સંકાય કરવાને તથા સામતોને શામ્લ કરવાને રાખવી, પરતુ દીર્ઘ વિચાર કરી અગ્રે સરકારે મદારાણાની આ દરખાસ્ત સ્વીકારી નહિ

રાણા સરદારસિંહ ઈ સં ૧૮૪૨ મા મૃત્યુ પામ્યા રાણા બીમસિંહ અને ગણા જવાનસિંહ ભોગવિવાસને આધીન હોવાથી કર્મહીન થઈ ગયા હતા અને રાણા સરદારસિંહ જો કે ઉપા દુર્ગુણને તામે નહોતા, તોપણ તેઓ કરેર વર્તનથી સમસ્ત સામતોને અશિય થઈ પડ્યા હતા

ભૂમિમાથી ક્રિટિસરકાગને ખરડી આપી તે પ્રમાણે સામતોએ પણ પોતાની જમીનની ઉપજમાથી તેને ખરડી આપવી જોઈતી હતી પરતુ તેમણે તે ઉપજને પોતાના કુટુંબ અને સેવકોના ખર્ચપૂરતી ધારી ક્રિટિસરકાગને ખરડી આપવાની ના પાડી. આથી રાણાએ તેમની પસેલા દિસાબ પ્રમાણે ખરડી લીધી નહિ અને પોતાની આલસાજમીનમાથી ક્રિટિસરકાગને ખરડી આપી મદારાણાએ એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે સામતોએ પૂર્વ મતા અર્ધો સેના રાખવી એવી જો બચવશ કરવામા આવી છે, તે દુર કરવી અને તેને બદલે તેમની ઉપજમાથી દર રૂપિયે જો આનારેણે કર લેવો આ મરુ નામ છાવન રાખવુ અને જો દારા જો ઉપજ થાય તેમાથી સમસ્ત રા ન્યને મારે એક સેના ૮૫૦ સ્ત્રી સ્ત્રી આધો તેમને એવો સદેહ ધારણ કરવાનુ પ્રયોગન નથી ~ ક્રિટિસરકાગને જો ખરડી આપવામા આવે છે, તે મારે છાવન લેવામા આવે છે આ છાવનનો ઉપજ સેનાના ખર્ચસિવાય અન્ય કોઈ પણ કામમા વાપરવામા આવશે નહિ. સામતો પૂર્ણ સેના રાખે તો તેથી તેમને જો ખર્ચ થવાનો સભવ છે તેવી સાથે જો છાવનની તુલના કરવામા આવે તો એ કર ધણેા હવકો જણાશે. જો આવસ્થકતા જણાતા મદારાણા સર્વ સેનાને હાજર થવાની આના મરે અને તેને મેવા ની સીમા બદાર મોખથી દે તો બાવનકર લેવામા આવશે નહિ જો સરદારની સર્વ સેના આ પ્રકારે મદારાણાના ઉપયોગમા આવશે તેને બાવનમાથી મુક્તિ મળશે

(૪) ગઈ પક્ષ ખાસ મરજીસિવાય એક સરદારના અધિકાર નિચેના ગાળે અન્ય ગઈ સામતને આપી દેવાની મદારાણાએ મનાઈ પડી જી

(૫) જાવનને કર આપવામા જો સરદારે વિલગ મરે તેમની પાસેથી તે કર વસુલ કરવાને મારે અશ્વદારી સેના મોકલવી મરે આપી તેમને બધે દાનિ વેકવી મરે એમ છે અને તેથી મદારાણાને કોઈ લાભ થવાનો નથી આથી મદારાણા મદારાણાએ સમસ્ત સરદારોના પ્રતિનિધિઓને બોલાવી પોતાના મતીઓની સલાહ લઈ પાન વર્ષમા જો વાર જાવનનો કર વસુલ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે જો સામતો આ કર આપવામા અસમર્થ નીવડે તો તેમના અધિકારના અધોમાથી તે વસુલ કરવામા આવશે અને તે કરની રકમ જોટલી ઉપજના મામો ખાલસા કરવામા આવશે

એક વાર માધ માસમા અને એવાર જ્યેષ્ઠ માસમા આ મર લેવાનો નિશ્ચય કરવામા આ રો છે

જેલોના રાવ બ્રહ્મસિંહ	મદારાજ દમીરસિંહ
સરુબરના રાવ ખમસિંહ	રાવન અમરસિંહ
દેવગજીના રાવ લલદસિંહ	રાવન દીક્ષીસિંહ
રાવ સમીરસિંહ	રાવન દુનિયાસિંહ

અધ્યાય ૧૯ મો

મહારાણા સ્વરૂપસિંહ-રાજ્યમાં અશાંતિ-સામંતોની સાથેના વિવાદ-નદીન સંધિપત્ર-
 ખ્રિસ્તીસરકારને અંકુશી આપવામાં ત્રુટિ-સામંતોની સાથે પુનઃ વિવાદ-સાહુચ્ચર
 તથા દ્વયગણના સરદારોની ભૂમિના ઘણા લાગપર મહારાણાનો આધિકાર-
 ઉભય સામંતોએ પુનઃ તેપર રથાપિત કરેલો પોતાનો આધિકાર-
 ખ્રિસ્તીસરકારને અમ્યરથતા-ઉભય વચ્ચે નવીન સંધિ-
 પુનઃ વિવાદ-પુનઃ ખ્રિસ્તીસરકારની અમ્યરથતા-
 વિવાદભંગન-સ્વરૂપસિંહનો પરલોકગાસ.

ણા સરદારસિંહ પુત્રહીન દશામાં પરશોકવાસી થયા તે પૂર્વે તેમણે પોતાના ક-
 નિબળધુ સ્વરૂપસિંહને દનકે લીધા હતા. આથી રાણા સ્વરૂપસિંહ ૬૦ સં
 ૧૮૪૩ માં મેવાડના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત થયા. રાણા સ્વરૂપસિંહે રાજસિંહાસનપર
 વિરાજમાન થઈને રાજ્યમાં ચારે તરફ હિંમત કર્યો તે તેમને જણાવું કે
 સર્વજન અભયપરથી પ્રસરી રહી છે અને રાજ્યની અવરથી અત્યંત શાંતનીય બની
 ગઈ છે. સર્વ સામંતો સ્વતંત્ર બની ગયા છે અને વાણિજ્યની ગતિ મંદ પડી
 ગઈ છે. નવીન રાણા તરતજ સામંતોની સાથે દ્વયવાદ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા,
 પરંતુ તેમાં તેમને જય અભ્યા નહિ. ઉત્તરી રાજ્યમાં પુષ્કળ અશાંતિ વધી ગઈ અને સર્વ સામંતો
 રાણાને પોતાનો પરમ શત્રુ ગણવા લાગ્યા.

રાણા સ્વરૂપસિંહે તોફાની સામંતોવુ દમન કરવાને માટે બધકર મૂર્તિ ધારણ કરી કઠોરતાપૂ-
 વકે શાસન કરવા માંડ્યું. રાણા સરદારસિંહને જે સામંતો નમ્યા હતા તેઓ પણ સ્વરૂપસિંહના
 કઠોર વર્તનથી તેમના શત્રુ બની ગયા. રાણા અને સામંતોવચ્ચે જે વિમહાશિ પ્રદીપ થયો હતો,
 તેને શાંત કરવો એ આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, એમ ધારી ખ્રિસ્તીસરકાર લૅંડરેનન્ટ કનૅલ રવિન્સને
 ઉભયપક્ષો વચ્ચે પુનઃ સંધિ કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. અતિ ઈ. સં ૧૮૪૫ ના ફેબ્રુઆરીની આશમાં
 તારીખે ઉભયવચ્ચે સંધિ થઈ..

* પૂર્વે કનૅલ હોડના સમયમાં મહારાણા ભીમસિંહ તથા સરદારોની વચ્ચે સંધિ કરવામાં આવી હતી. તે
 સમયે દશ નિયમોના સ્વીકાર થયો હતો. ત્યાર પછી પાંચ ધારાવાળો એક સંધિપત્ર બનાવવામાં આવ્યો હતો.
 અતિ કનૅલ રવિન્સનની સમજ મહારાણા સરદારસિંહ તથા સામંતોએ એક સંધિપત્રનો સ્વીકાર કર્યો અને તે-
 પર ઉભયપક્ષ તરફથી દસ્તાવેજ કરવામાં આવ્યા; પરંતુ સામંતોએ સંધિના એક પણ નિયમનું પાલન કર્યું નથી.
 આ નિયમોનું પાલન પાલન થાય એટલા માટે મહારાણાએ પુનઃ નિમ્નલિખિત વિયેષ ધારાએ ઉમેરી તેનો સં-
 ધિપત્ર તૈયાર કર્યો અને કનૅલ રવિન્સનની અમ્યરથતાની ઉચ્ચપદ્ધતિએ તેજ દસ્તાવેજ કર્યો.

(૧) પ્રત્યેક વર્ષની વિજ્યાદશમીથી દશ સ્વિસપૂર્વે સર્વ સરદારોની એક સાધારણ સભા બની ત્યાર પછી
 મહારાણા પોતાની ઓગસ્ટનાર અને તે સામંતોને જન્મ મહિનાને માટે જવાની રજા આપી તેઓ કયા કયા
 સરદારે કયા કયા સમયે ઢાળજ રહેવું તે સારી રીતે તેમને સમજવશે અને પછી તેમને તેમના રજાપત્ર જવાબી
 રજા આપશે. સર્વ સરદારોની સેનાએ પોતાના કર્તવ્યપાલનમયે ધ્યાન નહિ આપે તે સરદારના અધિકારનીને તે સેના દોષ
 તેણે રાજાને રૂપયા આપવા પડશે

(૨) જે સરદાર નિયમ મથાણે બેઠી સેના રાખે છે, તેજો અંધી સેના અપરાધો તેનો પ્રદાન થયે; પરંતુ

જે કે મારાણા સ્વરૂપસિંહે સામતોની માથે મધિ તો કરી, પરંતુ તેમના રાજ્યની અવગ્યા કાઢ પશુ પ્રગરે મંતોનાયક થઈ નહિ અવગરથાને વીધે ગણાની ઉપજ વણી ધરી ગઈ હતી તેથી તેમણે બ્રિટિશ સરકારને ખડણી ઓગ્રી કરવાની પ્રાર્થના કરી. મેવાડની અવગ્યા જોયનીય થયેલી જોઈ બ્રિટિશ સરકારે ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં ખડણીતરિકે ત્રણ વાજ રૂપિયા પ્રતિવર્ષ લેવાનો નીકાર કર્યો હતો, પરંતુ હમણાં બ્યારે મહારાણાએ જણાવ્યું કે આ વખતે તો મેવાડની દશા અત્યંત જોયનીય બની ગઈ છે, ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં બ્રિટિશ સરકારે પ્રતિવર્ષ બે લાખ રૂપિયા લેવાનો નીકાર કર્યો.

જે કે કનૈય ઝવિન્સને મેવાડમાં શાંતિ સ્થાપન કરવાની તથા મહારાણા અને સામતોની વચ્ચે મૈત્રી કરાવવાની ઇચ્છાથી ઇ. સ. ૧૮૪૫ માં નવી સધિ કરાવી તો ખરી, પરંતુ દુર્ભાગ્યશાત્ર બે વર્ષ માં જ મહારાણા અને સામતોની વચ્ચે પ્રયત્ન વિનાશ જાણે ન્યાયમંદિત મળદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી, ઉત્તમ પ્રકારે રાજ્ય પ્રમથ ચલાવવો, અપરાધીઓને ઉચિત દડ આપવો, આવા કામો કરવાને બદલે સ્વરૂપસિંહ ધીમે ધીમે સામતોની માથેના વિવાદાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા લાગ્યા ઉભયપક્ષના માણસો બ્રિટિશ શૂત્રની સમક્ષ જઈ માથા પહોંના દોષ, અત્યાચાર, સધિના નિષ્ક્રમોના ભગ વજોગે બામતોનું વર્ણન કરવા લાગ્યા રાણાએ સામતોના તાબાના ગામોમાં હસ્તક્ષેપ કરી ત્યાંના લોકોને બાંધે દડ કરવા માડ્યો ઉભયપક્ષો વચ્ચેનો વિવાદ કમચ વૃદ્ધિગત થવા નાગ્યો જેવી રીતે રાણાએ સામતોને ખોર સામનથી ખીંડી કરવા માડ્યા, તેવી રીતે સામતોએ પણ તેમના તરફ ધૃષ્ટા દર્શાવવા માઠી કેટલાક સંદર્શોએ તો તેમની આજ્ઞાને બનાવ કરી તેમની સામે મત્તક ઉચકવામાં પણ કિચિત્ વિવચન કર્યો નહિ આ વિવાદનું દ્વંદ્વ ટેવન ગણા અને સરદારોને જ ભોગવતું પડ્યું નહિ, પરંતુ સમગ્ર પ્રજાને પણ અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરવા પડ્યા.

મધુખરના અધિપતિ અને દેવગણના સંદર્શની માથે મારાણાએ મૌઠી અધિક વિવાદ થયો. ગણા સ્વરૂપસિંહ આ સંદર્શના નીચ કૃત્યોથી એટલા બધા ક્રોધિત થયા કે તેમણે ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તેમના અધિકારગતિનેના સર્વ ગામો પોતાના અધિકારમાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો રાણા સ્વરૂપસિંહે ઉક્ત માલમાં પુષ્કળ સૈનિકો મોકલી ઉક્ત સંદર્શના તાનાના સર્વ ગામો બજાપૂર્વક ખુચવી નીધા, પરંતુ અદ્યસમયમાં ઉક્ત સંદર્શોએ પોતાના માણસોને પુનઃ એકત્રિત કરી મહારાણાની સેનાને પરાસ્ત કરી અને પોતાના ગામો પુનઃ પોતાના અધિકારમાં વધ લીધા બ્યારે આ પ્રકારે ઉભયસંદર્શોએ ગણાની મેનાને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને પોતાના ગામો પર પુનઃ પોતાનો અધિ-
તેને ઘાવનને મર કે જે પૂર્વસધિબળગાર રિથત થયો છે તે આપવો પડ્યો

(૩) સર્વ સામતોએ પોતપોતાના અધિકારગતિનેના દેશોની ઉનમ નકરે રજા કરવી તેમણે કોઈ પણ અન્ય ગામના ચાર, છતાર તથા પુનઃએને પોતાની ભૂમિમાં રહેવા દેવા નહિ બીજા દેશના અપશાંતિઓ તેમની સીમામાં આવે તો તેમને તેમને પકડી લેવા અને તેમની પાસેથી જે કાંઈ વસ્તુ મળે તેને જપ્ત કરવી જે અપરાધી જપ્તપર તથા જોધપુરના હોષ તો તેની પાસેથી માત્ર ધનેથી વસ્તુ ઉઠા રાજ્યોને સમર્પણ કરવી, માણસ કે આ રાજ્યને તેમની સાથે આવે કારાર થયેલો છે

(૪) સંદર્શોએ મહારાણાની સાથે સલાહસ થવી વર્તુ જે સીમાને અગ્રે બધવા પાઈ ઈતરકારણને લીધે ઉભય વચ્ચે અધરો થાય તો એક પચાયત નિશ્ચયત કરવી આ પચાયતમાં સરદારોની તરફના ચાર અને રાણાની તરફના એક માણસ નિયત થવો આ પચાયત તે ઝગમગો નિશ્ચય થયો અને ઉભય પક્ષને તેના નિર્ણયને માન આપવું પડ્યો

(૫) ઉભયપક્ષના માણસોએ આ સંધિપત્રનો રસીકાર કરી એના સમસ્ત ધારાઓનું સારી રીતે પાલન કરવું સર્વ સંદર્શોએ મહારાણા બનાવસિંહના માસનકાચમાં થતું દડ તેમ સંધિપત્રાનુસાર ઘાવનને કર આપવો અને મસલનાપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જે કોઈ સરદાર સંધિપત્રના એક પક્ષ નિયમનું પાલન કરવામાં અસમર્થ થયે, તો આગળ જેમ બન્યું છે તેમ તે રાણાની અપીલને પાત્ર થયો.

રાજાની આજ્ઞાથી, મદેલા રોસસિંહ

રાજત લદ્દસિંહ

રાજત વૃંદીસિંહ

મહારાજ હમીરસિંહ

રાજત દુનિસિંહ

કાર અધાપિત કરી દીધો, ત્યારે સ્વરૂપસિંહના હૃદયમાં ભયંકર ક્રોધાગ્નિ પ્રગ્વિત થયો; પરંતુ તેમના સંપત્તિપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાની તેમનામાં શક્તિ નહોતી, તેથી તેઓ મૈત્ર ધારણ કરી હૃદયમાં ને હૃદયમાં બળવા લાગ્યા.

અંતે મહારાણ્યએ તથા ઉક્ત અસંગૃહ સરદારોએ પોતાના જઘડાનો નિર્ણય કરવાને માટે ખ્રિદિશ-દૂતને અધ્યક્ષના પદપર નિયુક્ત કર્યો. આને એક ઉત્તમ સધિ માની ખ્રિદિશસરકાર પોલિટિકલ એજન્ટની સત્તા વધારવાનો અને રાણાની સત્તા વિશેષ ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી. આપ્પા રાવણ, રાણા પ્રતાપસિંહ અને રાણા રાજસિંહના વંશજોએ કેવળ નામના રાણા બની પોલિટિકલ એજન્ટની સંપૂર્ણ આધીનતામાં પોતાનો સમય બ્યતીત કરવા માડ્યો. મરકારે પોતાનો અધિકાર વધારે મજબૂત કર્યો. રાણા અને સામંતોની વચ્ચેનો ઝઘડો દૂર કરવાને માટે ઇ. સ. ૧૮૫૫ માં સર હેન્રી ડોરિ-એ એક નવીન સધિપત્ર બનાવ્યો. આ સધિપત્ર વાચવાથી પાંદકોને સારી રીતે વિદિત થશે કે મહાત્મા ટોડે મેવાડના પોલિટિકલ એજન્ટના પદપર નિયુક્ત થઈને રાજપૂતજાતિના આચારવિચાર તથા ધર્મનીતિને માન આપીને તથા તેમના સન્માનની રક્ષા કરીને તેમનું જે અધાર હિત કષ્ટ હતું, તે કરવાને માટે તેમના પદપર રિથન થયેલા મહાસનામાં કેટલું સામર્થ્ય હોતું જોઈએ.

પરંતુ કારનામાં ઉપર કેવળ મહારાણ્ય અને તેમના ચાર પ્રધાનોએ હસ્તાક્ષર કર્યાં. આથી ખ્રિદિશ પોલિટિકલ એજન્ટને વિરોધ સત્તા મળી મહેતા શેરસિંહની જે સંપત્તિ મહારાણ્યએ ધીનવી લીધી હતી

૧ ત્રીસ વર્ષથી મહારાણ્ય અને તેમના સરદારોની વચ્ચે મતભેદ ચાલ્યો જાણે કે પરિશ્રમમાં શાંત થયેલા સરદારોને મહારાણ્ય રાજદ્રોહી જણાવે છે અને સરદારો મહારાણ્યને અત્યાચારી કહે છે.

કેવળ રાજ્યની શાંતિ અને સમસ્ત શક્તિની પ્રભુતા મુખનિમિત્તે ઉભયપક્ષની વચ્ચે અધ્યક્ષ થવાને માટે અનેક પ્રતિનિધિઓને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું છે.

તે પ્રમાણે કેટલાકે સધિપત્ર થયા અને તે પર ઉભય પક્ષોએ હસ્તાક્ષર કરીને પોતાની સમતિ પણ પ્રદર્શિત કરી, પરંતુ પાછળથી ઉભયપક્ષએ સર્વ ધારાઓનો ભગ કર્યો છે.

સામંતોએ જણાવ્યું છે કે રાણાએ અન્યાયપૂર્વક અમારી ભૂમિ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો છે. રાણાએ તે સંબંધે જે ઉત્તર આપ્યો છે તેપરથી સ્પષ્ટરીતે જાણ થાય છે કે રાણાએ તેમની નગીર જત્ન કરી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક આગ્રો ખાવસા ધ્યાં છે મહામાનનીય મહારાણ્યએ લાલ્લાના સામંતપ્રત્યે કડોર વર્તન કર્યું છે તેમણે તે સામંતો અન્યાયપૂર્વક કોરો દંડ કર્યો છે બીજા સરદારો પણ જણાવે છે કે મહારાણ્ય અનેક અત્યાચાર અને વિદ્રોહ ઉત્પન્ન કરનારા કર્યો કહે છે.

માટે ઉભયપક્ષએ આ પ્રકારના આચરણને પરિત્યાગ કરીને આવરણ છે. જ્યાંમુખી મહારાણ્યએ ન્યાયપૂર્વક પ્રભુને સતોષ આપનારાં કર્યો કર્યાં અને જ્યાંમુખી તેમણે પોલિટિકલ એજન્ટની સલાહ પ્રમાણે કર્યો કર્યો, ત્યાંમુખી ખ્રિદિશસરકારે પણ તેમના પક્ષે સમર્થન કર્યું, આ વાત મેવાડની સર્વ પ્રજા જાણે છે અને બારોવરમાં ન્યાયાલયાર રાજ્યપ્રબલ નાલે એવોજ ખ્રિદિશસરકારનો આશય છે.

સધિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યો તે સમયે તોથી પહેલાં ખ્રિદિશસરકારે જેની આજ્ઞા ક્રમાથી હતી કે જે કોઈ આ સધિપત્રના ધારા પ્રમાણે કર્યું નહિ કરે તે ખ્રિદિશસરકારનો અપરાધી થઈ દંડનો ખાતી થશે જે કોઈ વિવાદ ઉત્પન્ન થાય તો તે પોલિટિકલ એજન્ટ અને ગવર્નર-જનરલના રાજપૂતાનામાં શેડ્યા એજન્ટની સમજ રણ કરશે અને ત્યાં વર્તમાન સધિપત્ર તથા પ્રાચીન નીતિરિતિ ધ્યાનમાં લઈ જે નિર્ણય કરશે તેમા આવશે તે બંને પક્ષે અપૂરસ માન્ય કરશે થશે.

આ સધિપત્રના ધારા નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) સામંતોએ ડિસેમ્બર અથવા જાન્યુઆરીમાં કોઈ શાહુકાર અથવા વણીવટાર પોતાની ઉપજમાંથી એક ટરિને એક આનાના દિસાબથી 'શાલન' કર મેવાડના મહારાણ્યને આપશે.

જો કોઈ સામંત આ પ્રમાણે કરે આજ્ઞામાં અસમર્થ નિવટે તો તેને અવરજ સેકડે બાર ટકાનુ વ્યાજ આપવું થશે.

જે લોકો પોતપોતાની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા ધાન્યનું ચકાઈ પરિમાણ અપવાને શાહુ ધરો તેની ઉપર અધ્યક્ષદારા મહેનુવ નિરત કરવામાં આવશે.

જે કે સરકારના સામંતને 'ગાન'નો કર આપશે. થશે નહિ તેપણ તેમને બારે માસ રાજધાનીમાં રહીને

તે આ નવા ડગનામાં પ્રમાણે તેમને પાત્રી આપવાને માટે બ્રિટિશરકારે મદારાણુને પુરુષના આશ્રય કર્યો છું સં ૧૮૬૧ મા મદારાણુએ તે સપત્તિ તેમને પાત્રી મેળવી મદારાણુને અન્ય મામતોની સાથે જે ઝડપે હતો તે પણ એ વર્ષમાં પ્રાપ્ત વાત થઈ ગયેા અને એજ વર્ષમાં મદારાણુ સ્વરૂપમિદ આ જગતનો ત્યાગ કરી આશ્રા ગયા એમણે પોતાના નામના જે મિકા ગયાઆ હતા તે અઘાપિ ઉદયપુરમાં પ્રાપ્ત થાય છે

રાણાની આજ્ઞાનુ પાલન કરુ પડશે

વર્તમાન નિયમાનુસાર જે સામતો ૩ ૨૦૦૦ ની ઉપજ પર જે અશરોરી અને ચાર પાયદંબ આપે છે, તેમને હવે તેને બદલે એક અશરોરી અને જે પાયદંબ પ્રતિવરે ત્રણ માસને માટે આપવા પડશે આ સેનાને સ્વદેશ વા વિદેશમાં ન્યા નિયુક્ત કરવામાં આવે ત્યા સેવા કરી વર્ષે આ સિવાય જે સેનાની આવશ્યકતા પડશે તે તાણા પ્રત્યે અશરોરીને ૧૬ રૂપિયા અને પ્રત્યેક પાયદંબને ૬ રૂપિયાનો માસિક પગાર તથા બોરાર આપશે જે સેનાને કામ કરવામાં થોડા નદિ જણાય તો સામતોની પાસેથી તેના બોરાર કના પૈસા લેવામાં આવશે પ્રત્યે સામતે દરોરાથી દમ સ્વિસ પૂર્વે પોતપોતાની સેના હઈ મદારાણુના સન્માન માટે ઉદયપુરમાં જવુ અને દરોરા પછીના થાવ દિવસનુધી ત્યા રહેવુ આ વખતે તેમના કામોનો સમય નિશ્ચિત કરવામાં આવશે અને જે વિશેષ આવશ્યકતા પડશે તો પ્રત્યેક સામતને તણાના હસ્તાક્ષર તથા મહોરવાળો આજ્ઞાપત્ર પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતપોતાની સેનાસદિવ દાખર રહેવુ પડશે.

જેમને રાણાની તરફથી ખાનશી જાગીર મળી હોય તેમને ખાનશી 'અલ્પન' આપશે વર્ષે તથા સર્વ કાર્ય ખાનશી રીતે કરવુ પડશે.

(૨) "લેહાયામ ખમન" અર્થાત્ સામતપદવર અશિષિલ થતા પ્રત્યેક સામતોએ પોતાના અધિકાર નીચેના પ્રદેશમાં પ્રથમ વર્ષમાં અનાજ ઉત્પન્ન થયું હોય તેના મૂલ્યનો પોણા ભાગ નજરણાતરિ આપવો એવે જે દરમિયાન હતો તેને બદલે હવેથી દર સેકંડે ૨ રૂપિયા આપવા

(૩) ચોરી અને લૂંટના માલનું મમાણુ જે સરદારના તાબાના દેશમાંથી મળી આવે તેનો ચોરી અને લૂંટથી પ્રભવ થયેલી દાનિ પૂર્ણ કરવાને માટે મદારાણુએ જે રકમ આપી હોય કિંવા નિયત કરી હોય તેનું જલ્દલા ગાવને માટે સેકંડે ૭ દમ અને જડવાના માલને માટે સેકંડે બાર દમ બે જ આપવુ

(૪) સામતોએ ચોર, લૂંટારા, કાં વાઝરિ, મરી વધા ખુનીટોકાને પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં આ કાય આપવો નહિ. જે સામતો ચોરેલા માલને અપવા તેના થોડામણા ભાગને જલ્દલુ કરશે તથા ચોરોની પાસેથી કંચ હોય અથવા ચોરોની રક્ષા કરશે તેમને ચોરના જેવા અપરાધી ગણવામાં આવશે પોલિટિકલ એજન્ટની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમને હડ અથવા કર આપવો. ૫ જે સામતોના પ્રદેશમાં જે વણિક, અવસાથી, વાણિજ્યનો માલ લઈ જવાર વધુનજા અથવા મુસાફર જાય તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરશે એ તેમનો ધર્મ છે અને જે કાંઈ તેમનુ કંચ લઈ હોય તો તે તેમને આપવુ પડે પરંતુ તે આપારીઓએ સામતને પોતાના આગમનની ખબર કરી પોતાની રક્ષામાટે ઉદ્વિત ઉપાય કરવાને કહેવુ પડે સામતે અર્ધ પ્રકારના લૂંટારાઓને પકડીને રાણાની સન્મુખ લઈ જવા પડશે જે સામત આ કાર્ય કરવાને અશ્રમ્ય હોય તો તેણે અવશ્ય તે સમાચાર મદારાણુનીય રાણાને નિવેદન કરવા જોઈએ. ૬ જે પોલિટિકલ એજન્ટ રાણાની સાથે મળીને તે સામતની સાથે સુચરકા કરશે મેવાડના જે આગેમાં ચોરો હોવાના ચિન્હ ઉપવધ્ય થાય તે આગેના નિવાસીઓએ ચોરીથી ચરેલી દાનિ પૂર્ણ કરવી પડે.

(૫) સામતોએ મદારાણુની માસેથી અથવા મદારાણુના પ્રતિનિધિની પાસેથી જે વન કરને લીડુ હોય તે સર્વ તેમને ચૂકવી આપવુ. ૭ જે મદારાણુની પાસેથી મને લીરેલા કંબને માટે મેકે ૭ દમ અને મદારાણુના પ્રતિનિધિની પાસેથી કરને લીરેલા નાણાને માટે મેકે ૭ દમ વ્યાજ આપવુ પડશે જે મદારાણુના પ્રતિનિધિની પાસેથી કંચ લેવી વખતે વ્યાજનો કાંઈ બીજો દર કરાવવામાં આવેલો હોય તો તે દર પ્રમાણે વ્યાજ ચૂકવવુ પડશે. વ્યાજ આપવાનો સમય પોલિટિકલ એજન્ટ નિયત કરી આપશે.

(૬) નીચે લખી વિવર્તસિવાયના સર્વ પ્રમત્ત-વજરજાગમથી સર્વ સુકર સ્થાવર આવે છે -

ક રાણા સિદ્ધાસંજય જેણે ત્યારે અથવા યુવસંજના પ્રથમ વિવાદમક્રી ૧૬ સરદાર અને પ્રથમ શ્રેણીના જે સામતોને રાણાની તરફથી ૮૦૦ રૂપિયા અને પૂર્વનિયમાનુસાર અર્ધ જ બે થોડા અપરાધમાં આવરો, તે વિના નીચલી શ્રેણીના સરદારોને, તેઓના ધાન્યની ઉપજના પ્રમાણમાં મેકે ૭ રૂપિયા પ્રમાણે આપવામાં આવશે.

આ વખતે મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસમાઈલનો હતો અને જનસંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦ ની હતી. રાજ્યની એકદર ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી; તેમાંથી ૧૨,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ સામતોને લાગે જતી હતી, પરંતુ તેઓ તેનો છૂટો ભાગ નિયમિત કરતરિકે મહારાણાને આપતા હતા. બે ખંડથી બ્રિટિશસરકારને આપવામાં આવતી હતી, તે ધાર્મિક કાર્યમાં ખર્ચવામાં આવતી હતી. તે ઉપરાંત બીજી ૧૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની ઉપજ મહારાણાને ચતી હતી.

દુસરાણાની બંજીની વા કન્યાઓના વિવાહ થાય ત્યારે સામતોએ પોતાના ઉપજન થયેલા ધાન્યપર પ્રત્યેક રૂપિયે એક આનાના હિસાબથી તાબા લીમસિદના સમયની જેડે કર આપવો અને અથાઈ આપવા.

જ્યારે રાણા દીર્ઘવાસ કલા બંધ ત્યારે ધાન્યની પેદાશના રૂપિયામાંથી ધારમા ભાગના રૂપિયા કર તરીકે આપવા.

(૭) વર્તમાન રાણાની બંજીનીવા વિવાહપ્રસંગેના બે હિસાબ સામતોપર બાકી છે તે તેમણે ચૂકવી આપવો.

(૮) સામતો રામાના અભિવેકપ્રસંગે બે નજરાણ આપે તેથી આધક રૂપિયા તે પોતાની પ્રત્ન પાસેથી લઈ રાકે નહિ.

(૯) એવા બંનેક સામતો છે કે જેમણે રાણાની આજ્ઞા માની નથી અને જેમણે રાજ્યમાં નિંદ્રોહ કર્યાં તેમને દડ થયો છે, પરંતુ મહારાણાએ બ્રિટિશએજની સલાહાદુસાર સલુબર અને દેવગણના સામતોસિવાય સર્વના અપરાધમાં કર્યા છે. સલુબર અને દેવગણનાસરકારે પોતાની સેનાની સહાયથી બંધપૂર્વક રાણાના કેટલાક મહેસર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી લીધો છે અને રાણાની સેનાને ઝિન્નસિત કરી નાખી છે આ અપરાધને બદલે પોતાના પ્રત્યેક સામતને રૂપ૦૦૦ રૂપિયા દડતરિકે આપવા પડશે મુશ્કેલપસિવાયના સર્વ અપરાધો મહારાણાએ ફરમા કર્યા છે તપાસ કર્યા પછી બે સબ નિર્ણીત કરવામાં આવશે તે સર્વને સોજાની પડશે.

(૧૦) બે બે પ્રકારની જમીન હાલ બે બે સામતોના અધિકારમાં હશે તે બે હાલ તેમનાજ અધિકારમાં રહેશે.

લીમસિદના રાજવંશગણી બે ભૂમિ આપવામાં આવી છે, તેને કોઈ મહત્ત્વવા કારણવિના પાછી ખુચી લેવામાં આવશે નહિ અને પોલિટિકલ એજન્ટ તે સબંધે તપાસ કરશે તથા તેઓ રાણાના પક્ષના છે એમ ન જાણવા દેવાને બદલે તેઓ બાર અથવા છ સામતોની સામે મળીને તપાસ કરશે.

સર્વ સામતો પોતપોતાના બાંમોની રૂપાને બદલે, ચોરો અને ડાકુઓની બે હાનિ થઈ હોય તે ખુબ કરાને લુભેદાર રહેશે.

(૧૧) દાન, વાનિજ્ય, જકાત વગેરે સર્વ પ્રકારના કરો ઉપર રાણાને આધકાર રહેશે.

(૧૨) ફોદન દાંડના સમયમાં બે કર નિવત કરવામાં આવ્યા હોય તે આવુ રહેશે તે સિવાયના કર દુર કરવામાં આવશે.

(૧૩) કારીદાર, આટ, ચારણ વગેરે લોકોના સબંધમાં વર્તનને જનરવાના રાજવંશનાના એજન્ટે બે આજ્ઞા ફરમાવી હોય અને જેમાં રાણાએ પોતાની સમર્થતા આપી હોય, તે આજ્ઞા તેમણે પલન કરવી પડશે કેહીએનું તેમની સિધ્ધિઅનુસાર બરખુશાખનું કરવું પડશે, પરંતુ કોઈ પણ કેસપર પ્રતિદિન એક આનાથી ન્યુન કિંવા આઠ આનાથી અધિક બંધ કરવામાં આવશે નહિ. કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ દેવામાં આવશે નહિ.

(૧૪) મહારાણા, પોલિટિકલ એજન્ટ અને ચલુ સરકારે તથા તેમના નિયુક્ત ફરમા બે પ્રતિનિધિઓ આ સર્વ મંત્રીને સાત જમ્ સમાજના આચારવિચાર પ્લાનમાં લઈ દિવાની અને ફોજદારી કામના ધારા બનાવશે.

(૧૫) ન્યાયમંત્રિમાં સર્વ મુર્દમાઓની તપાસ થતા સામતોના અનુચિત તથા તેમની પ્રત્ન વચ્ચે પારપર બે મુર્દમા ઉપરિચિત થાય તસબંધે સામતો રચય તપાસ કરશે અને તેઓ અપરાધીઓને એક માસની કેદ અથવા દડ તરી રાકશે, બે ઉપરાંત તેઓ કોઈ પણ સબ કરી રાકશે નહિ. સામતોની તપાસવિકલ મંત્રીઓની આજ્ઞા અપાવે પોલિટિકલ એજન્ટની સંમુખ અપીલ થઈ શકે.

ઈ. સં. ૧૮૫૭ ના સિપાઈના બળવામાં રાણાજીએ બ્રિટિશસરકારની સાથે ઉત્તમ પ્રકારનું વર્તન રાખ્યું હતું. મહારાણાએ અંગ્રેજોને આશ્રય આપ્યો હતો અને તેમને બોજનપાનનો ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરી આપ્યો હતો. તેમણે તેમના પ્રાણનો લય મારી રીતે નિવૃત્ત કર્યો હતો. આ ઉપકાર-

(૧૬) ધુળી, લંદારા અને વિશ્વાસઘાતીઓ સામે આશ્રય આપવો

(૧૭) મહારાણા વરાપરેષસથી પ્રાપ્ત થતા મત્રીપદની પ્રણાલી દૂર કરશે અને તે મદિ મણુ પ્રચલિત થશે નહિ તથા કેઈ વિષ મદદની બાબત ઉપસ્થિત થશે તો મહારાણાની ઈચ્છાનુસાર મદિ વિશેષ સ્થાનમાં પોલિ ટિશ્લ એન્ડ અને ચાર પાય રાજબક્ષ તથા સમ્યક્ચિત્તવાન સરદારોની સલાહથી તત્સમયે વિચાર કરવામાં આવશે અને ત્યાં થયેલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન મદ્ય કરવામાં આવશે

(૧૮) સામંતોનાં દેવમંદિરો તથા ધર્મશાળાઓ ઉત્પાદિમાં પ્રાચીન પ્રણાલીનુસાર તેમનો સર્વ પ્રકારનો અધિકાર અચળ રહેશે અને સામંતોને સંસ્કૃતિના સપથ લેવાની પ્રાચીન રીતિ સ્વીકારવી પડશે

(૧૯) નહુમત્રકરનારને પકડવા નહિ. વિશ્વપ્રયોગને મુક્દેખા ઉપસ્થિત થતા મહારાણા તત્સમયે તપાસ કરશે

(૨૦) મહારાણા મત્રીઓની સલાહનુસાર દંયદડ કરશે અને દંડજી કારણ બતાવશે જે સામંતોને મયમથી દબદડ કરવાનો અધિકાર મળ્યો. હોય તેમને આ નિયમ લાગુ પડે છે સમનપર માત્ર મત્રીઓજી હસ્તાક્ષર કરી શકશે અથવા કનૈલ દૌડ વગેરે બ્રિટિશ એન્ડના સમયમાં જેમણે હસ્તાક્ષર કર્યા હોય તેઓજી કરશે.

(૨૧) બ્રિટિશસરકારની સેનાનો કમચારી વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં ભગિની સીમા સમયથી સમન્ત કલહની મીનાસા કરશે જેણે એક પક્ષની સીમાજી ચિન્હ નષ્ટ કરી દીધું હોય તેને ઉલ્લંઘનના અર્થમાં બોલો ઉઠાવવો પડશે અને વપાસને અતિ તેને દંડ પણ કરવામાં આવશે

(૨૨) મહારાણાની સમમતિથી પ્રચલિત અ.ચારણ્યવહારાનુસાર સામંતો દિહુને પોતાનો દાનપુત્ર બનાવી શકશે સામંતોને પાસેકાવાસ થયા પછી, જે તેને પુત્ર ન હોય તો તેની વિરસા સ્ત્રી પોતાની કુટુંબી ઓની સલાહથી દાનપુત્ર મદલુ કરશે જે આ બાબતમાં કાઈ વિશેષ પડે તો તેની ખબર પોલિટિકલ એજન્ટને કરવી

(૨૩) એકસિત્રજી, નાથદાસ, પાચીથી, બિહારીદાસ અને ચૌખાઓને જે ભૂમિ દાન કરવામાં આવી છે, તે ભૂમિને ઉપભોગ તેમના ઉત્તરાધિકારીઓ કરી શકશે.

(૨૪) જે સરદારોના ધર રાજવાની ઉદયપુરમાં છે. તેઓ જ્યાંમુખી ઉદયપુરમાં નિવાસ કરે ત્યાંમુખી તેઓ પોલિટિકલ એજન્ટની સમમતિસિવાય પોતાનો અધિકાર કોઈને પણ સોંપી શકશે નહિ તેઓ જેસેવા સરદારમાંથી જે આપ્યા વિના પાળી લઈ પોતાના બંજવામાં તેનું સિચન કરી શકશે

(૨૫) સામંતો પોતાની કેટલીક જૂની અથવા ધર કોઈને લેવ કરશે તો મહારાણા તેમાં દસ્તકેષ કરશે નહિ. જે સેનાને આવજથી પગાર આપવામાં આવે છે તેની પસંદગી તેનું બાળ લેવામાં આવશે નહિ પગારગર સેનાને મદિ પૂણ પ્રકારનો બ્યાપાર કરવા દેવામાં આવશે નહિ.

(૨૬) પ્રથમ એવો કાર કરવામાં આવ્યો છે કે સરદારોએ એકસાથે પોતાના સૈન્ય એકત્રિત કરીને આવજ નહિ આ કરાર તેમણે માન્યો નથી હાલમાં આ પ્રમરણું સમ્મિલન નિમ્મયોજન છે આવાં એકત્રિત એવરનો ઉચ્ચેષમાં સીમ થઈ રાઉ છે. માટે હવે ૧૪૧ જે કોઈ સૈન્ય એકત્રિત કરશે તો તેને સમ્મયના શત્રુ માનવામાં આવશે અને તેની સાથે તે પ્રકારનો બળહાર કરવામાં આવશે

(૨૭) મત્રેક સરદાર એક એક પ્રતિનિધિ રાણાની સથામાં મોખવો અને તેનાદ્વારા સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો કરાવવા, કેવળ સન્માનિત શુદ્ધચત્રેજ પોતાના પ્રતિનિધિવરિઃ સુદી કલયે આ પ્રતિનિધિને તેના સ્વામીના પદ પ્રમાણે સન્માન મળશે.

(૨૮) રાણા અને સામંતોના સર્વ કુવિહારો પોતાની ઈચ્છાનુસાર ખસે તે સ્થાનમાં નિવાસ કરી શકશે. તેમની ઉપર કોઈ પણ અત્યાચાર નથી રાખે નહિ. સમસ્ત પ્રજાએ નાન વા મોટા મુકદ્દમોની અર્થેલ પોલીટિકલ એજન્ટની સમ્મુખ કરવી

(૨૯) રાણા જે પ્રમાણે લાક અને બંજીની રૂપાને માટે કર આપે છે તે પ્રમાણે સરદારોએ પણ પોતપોતાની

ના બદલામાં બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને કોઇ નવો પ્રદેશ આપ્યો નહિ; પરંતુ તેમના જે નીમચ, જવદ અને ચંદવાડ નામના પ્રદેશો બ્રિટિશસામ્રાજ્યમાં સંયોજીત ગયા હતા, તે તેમને પાછા અર્પણ કર્યા.

જાગીરમાંથી કર આપવો

(૩૦) આ કરારપત્ર પર હસ્તાક્ષર થઈ જાય તે પછી પૂર્વના કરારનામાના સર્વ ધારાઓ રદ થઈ જશે. જે ત્યારપછી રાણા અને સરદારોની વચ્ચે કોઈ વિવાદ ઉત્પન્ન થશે તો ત્રણ દિવસના અરસામાં તે શુદ્ધિમાં એવાડમાં રહેતા પોલિટિકલ એજન્ટ અને રાજપૂતાનાના નવનિર્જનરણના એજન્ટની મારે તપાસને માટે રજુ કરવો અહીંના જે નિર્ણય થશે તેને અલિપ્ત નિર્ણયરૂપે માનવો. પડશે એ ઉપર કહેલા નિર્ણય સમયમાં શુદ્ધિમાં રજુ કરવામાં નહિ આવે તો તેને અયોગ્ય માની કાઢી નાખવામાં આવશે.

અધ્યાય ૨૦ મો

મહારાણા શંભુસિંહ-શાસનસમિતિની સ્થાપના-શાસનકર્તાઓનો અત્યાચાર-શાસનસમિતિનો ભંગ-પોલિટિકલ એજન્ટના હાથમાં આવેલો મેવાડનો અધિકાર-મેવાડમાં શાંતિની સ્થાપના-મહારાણા શંભુસિંહને આપેલી રાજ્યશાસનની શિક્ષા-બ્રિટિશસરકારે મહારાણાને દત્તકપુત્ર લેવાનો આપેલો અધિકાર-મહારાણાને મળેલી ઉપાધિ-મહારાણા શંભુસિંહને મળેલો રાજ્યાધિકાર-તેમનું અકાળમૃત્યુ.

હારાણા સ્વરૂપસિંહ પુનઃની અવસ્થામાં અવસાન પામ્યા પછી તેમના ભત્રીજા શાંભુસિંહના બાળપુત્ર શંભુસિંહને ૪૦ સં ૧૮૬૧ માં સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું. બ્રિટિશસરકારની દરખાસ્તથી શીઘ્ર એક શાસનસમિતિ સ્થાપન કરવામાં આવી અને તેમાં કેટલાક માનવંત સરદારોને સલાસદ તરીકે નિયત કરવામાં આવ્યા. આ સલાસદો રાણાના નામથી મેવાડનું શાસન ચલાવવા લાગ્યા; પરંતુ તેમને શાસનના સંબંધમાં સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલો નહિ હોવાથી તેઓ બ્રિટિશ-સરકારની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યા. શાસનસમિતિના સભ્યો ન્યાયયુક્ત પ્રચલિત વિધિ-અનુસાર શાસન કરવાને બદલે પોતાની ઇચ્છાનુસાર રાજ્યપ્રબંધ ચલાવવા લાગ્યા. આથી શીઘ્ર તેનાં કટુદ્વેષ મળવા લાગ્યાં. મેવાડમાં આરે તરફ અત્યાચારનો પોકાર પડવા માંડ્યો. અવિચાર, સ્વેચ્છાચાર તથા પીડનોના અગ્નિ પ્રબલિત થવાથી મેવાડનિવાસીઓ પુનઃ અત્યંત વ્યથિત થયા. પોલિટિકલ એજન્ટની સૂચના અને સલાહપ્રતિ શાસનસમિતિના સભ્યોએ સ્વયં આપ્યું નહિ તેથી બ્રિટિશ-સરકારે મેવાડના શાસનની નવીન વ્યવસ્થા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અતે વિશેષ વિચાર અને તર્ક-વિતર્ક કરી બ્રિટિશસરકારે શાસનસમિતિનો ભંગ કર્યો અને તે નવીન વ્યવસ્થા કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ. તેણે એક નવીન શાસનસમિતિ સ્થાપન કરી બીજા સુપ્રોચ સામંતોને તેના સભ્યનરિકે નિયુક્ત કરવાનો વિચાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ પોલિટિકલ એજન્ટના અભિપ્રાયનુસાર તેને સમસ્ત મેવાડમાં ઉક્ત પદને શોભાવે એવો એક પણ સરદાર ઉપલબ્ધ થયો નહિ. આથી નવીન સમિતિ સ્થાપન કરવાનો વિચાર તેણે માંડી વાળ્યો; પરંતુ અમે નિશ્ચયપૂર્વક માનીએ છીએ કે સમસ્ત મેવાડમાં શાસનસમિતિના પ્રતિનિધિના પદને શોભાવે એવો એક પણ સામંત પોલિટિકલ એજન્ટને જાણ્યો નહિ, એ વાત વિશ્વાસપાત્ર નથી. અવશ્ય એનું કાંઈ ગુપ્ત કારણ હોયું જોઈએ; પરંતુ અતે એક શાસનસમિતિ સ્થાપન કરવામાં આવી અને તેના સભ્યતરિકે ત્રણ સામંતોને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા તથા તેમાંના એક સામંતને સલાપતિ બનાવ્યો. પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે આ સમિતિના સભાપતિને સુઝી કાઢ્યો હતો; પરંતુ ઉક્ત સરદાર સ્વભાવના રાજપૂતસામંતે કહ્યું કે જ્યાંસુધી શાસનના સંબંધમાં મને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવશે નહિ, ત્યાંસુધી હું શાસનભાર ગ્રહણ કરીશ નહિ. કોઈ પણ સામંતને શાસનસંબંધી સંપૂર્ણ સત્તા આપવાની બ્રિટિશસરકારની ઇચ્છા નહોતી, આથી પોલિટિકલ એજન્ટ સ્વયં સભાપતિ બન્યો અને જે રાજપૂતસામંતો સાધારણ સભ્યો બન્યા. આથી પણ જણ્યું એવો સંશય આવ્યો કે પોલિટિકલ એજન્ટે મેવાડનું શાસન સંપૂર્ણ સત્તા સાથે ચલાવવાની ઇચ્છાથીજ રાજપૂતસભાપતિના માર્ગમાં બાધા ઉત્પન્ન કરી હતી.

પોનિટિકલ એજન્ટે શાસનભાર મદલુ કર્યો તેથી મેવાડમાં સુધારા અને ઉપજની વાદ થવામાં વિનંત્ય લાગ્યો નહિ. મેવાડમાં સંપૂર્ણ શાંતિ ફેલાઈ ગઈ અને સર્વ અન્યવસ્થા દૂર થઈ મધ્ય ઇન્ડિયસરકારની આ વ્યવસ્થા અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર થઈ. ઇન્ડિયસરકારે મહારાણાને રાજ્યશામનની શિક્ષા આપવાની આજ્ઞા કરવાથી પોનિટિકલ એજન્ટે તેમને શાસનસખી તથા ગવર્નર્મંત્રી સંપૂર્ણ શિક્ષા આપી હતી. સિપાઇઓના બળવા પછી ભારતવર્ષના પ્રથમ વૉઈસરૉય યૉર્ક ઈન્ડિયે ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજાઓને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો છે, તે મુજબ દેશી રાજાઓના અગ્રેસર મેવાડના મહારાણાને પણ દત્તક લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો. સિપાઇઓના બળવા શાંત થયા પછી ભારતસામાન્ય ઈસ્ટઈન્ડિયા કંપનીના હાથમાંથી ઈન્ડિયાની મહારાણી વિક્ટોરિયાના હાથમાં ગયું હવે દેશી રાજાઓના સન્માનની વૃદ્ધિને અર્થે એક પ્રકારની નવી ઉપાધિ યોજવામાં આવી આ ઉપાધિનું નામ “ભારતનક્ષત્ર” (સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા) છે. મહારાણા શંભુસિંહને ઇન્ડિયસરકારે પ્રથમ ગ્રાણીના પદે સંહિત “ ઈટ કમ્માન્ડર સ્ટાર ઓફ ઇન્ડિયા ” ની મહામાન્ય ઉપાધિથી ભૂષિત કર્યા હતા. ઈ. સં. ૧૮૫૭ ના સિપાઇઓના બળવાપ્રસંગે ઉદયપુરના મહારાણાએ ઇન્ડિયસરકારને વિશેષ સહાય કરી હતી, તેથીજ તેમને પુરસ્કારસ્વરૂપે આ ઉપાધિ મળી હતી, પણ આ રથેજે એક અત્યંત અરુચિકર વિષયને ઉત્પન્ન કરેલો. આવશ્યક છે અમારા પાકેને આ વાત સુવિદિત છે કે કે સિધિયા અને હોઁકરે અન્યાયપૂર્વક મેવાડના ધણી ભાગોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતા. જે સમયે મહારાણા ભીમસિંહે ઇન્ડિયસરકારની સાથે પ્રથમ સધિ કરી હતી તે સમયે ઇન્ડિયસરકારે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે “સુયોગ પ્રાપ્ત થતા, સિધિયા અને હોઁકરે અન્યાયપૂર્વક હસ્તગત કરેલા સર્વ પ્રદેશો મહારાણાને પાછા અપાવવાને અને અમારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશું.” ઉક્ત ભાગે ઇન્ડિયસરકારની સહાયથી પુનઃ પોતાને પ્રાપ્ત થશે એવી આશાથી મહારાણા ભીમસિંહ પોતાનો સમય બચતી કરતા હતા તેમના પછીના ધણી ઝોએ પણ પોતાનું છત્ર આજ આશામાં પૂરું કર્યું હતું હવે ઇ. સં. ૧૮૫૭માં ન્યારે ભયકર બળવો જાણ્યો, ત્યારે મેવાડના સર્વ રાજપૂતસૈનિકોએ અને સ્વયં મહારાણા સ્વરૂપસિંહે ઇન્ડિયસરકારને વિશેષ સહાય કરી આ વખતે મેવાડના પોનિટિકલ એજન્ટ કૅપ્ટન સ્કૅન્ડર્સને રાણાની દીર્ઘકાળની પ્રાર્થના લક્ષમાં લઈ મહારાણાના પૂર્વતાળાના નિસ્તાસ્ત્રિ પ્રદેશપર તેમનો અધિકાર પુનઃ સ્થાપિત કરવાની ગણતરીસેનાને આજ્ઞા કરી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ મેવાડની સેનાએ તે પ્રદેશ હસ્તગત કર્યો.

મહારાણા શંભુસિંહ ઇ. સં. ૧૮૬૫ ના નવેમ્બરની ૧૭મી તારીખે મેવાડના સિંહાસનપર વિરાજમાન થયા, પરંતુ આસોસ. તેમનો અધિકાર દીર્ઘકાળપર્યંત તેમના હસ્તમાં રહ્યો નહિ. સિંહાસનપર મેળા પછી ધણીજાન અપકોગમાં અર્થાત્ ઇ. સં. ૧૮૭૪ ના ઓક્ટોબરની ૭ થી તારીખે ૨૭ વર્ષની ઉંમરે તેઓ પુનઃહીન અવસ્થામાં પરલોકવાસી થયા. મહારાણા શંભુસિંહનું અકાળમૃત્યુ થવાથી મેવાડની સમસ્ત પ્રજા શોકસાગરમાં ડૂબી ગઈ નિર્દય વિધાતાએ તેમની સુખાશા જાગ્રમણથી નષ્ટ કરી. આ વખતે મેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૮૧૪ ચોરસમાઈલ, લોકોની સંખ્યા ૧૧,૬૧,૪૦૦, પાંપદન સૈનિકોની સંખ્યા ૧૫૧૦૦, ધોડસ્વારોની સંખ્યા ૬૨૪૦, મનુષ્ય ૫૩૮ અને ઉપજ ૪૦,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની હતી.

૧ “ મહામાન્ય મહારાણી વિક્ટોરિયાની એવી અભિલાષા છે કે ભારતવર્ષના જે રાજાઓ હાલમાં પોતાના પોતાના શાસન કરે છે તે સર્વના દેશમાં ચિરકાળપર્યંત તેમના વશમાં અધિકાર ચલાવશે અને તેમના વશનું સન્માન સદા અક્ષત રીતે રક્ષિત રહેશે અને જણાવીએ છીએ કે એ શામને પુનઃ ન થાય તો તેમને પોતાની પ્રાચીન પ્રજાની અનુસાર દત્તકપુત્ર લઈ શકશે સરકાર આ કાર્યમાં સમ્મતિ આપવાને કારણે પણ આનામાંની કરશે નહિ.

ન્યાયુધી રાજ સંન્યભકત રહેશે અને ઇન્ડિયસરકારની સાથે ક્ષેત્રી સધિઆદિના નિયમોનું પાલન કરશે ત્યાંથી દત્તકવિધાનમાં વિધન ન રહે નહિ.

(હસ્તાક્ષર) ઈન્ડિય.

અધ્યાય ૨૭ મો

મહારાણા સંજ્ઞનસિંહ-મેવાડની શાસનવ્યવસ્થા-ગિણિણી આવસ્થા-ભારતના ભાવી
મંત્રારની સાથે મહારાણાની યુદ્ધાકાત-મહાગણી વિદ્યોત્થિયાનું “ભારતેશ્વરી”
પદધારણ કરતું અને તે વખતના દરબારમાં મહારાણાની હાજરી
વર્તમાન મેવાડનું સક્ષિપ્ત વર્ણન-મહારાણા
દેવેન્દ્રસિંહનું રાજ્યશાસન-
ઉપસંહાર.

હાગણી સંજ્ઞનસિંહના અકાળમૃત્યુ પછી તેમના ભત્રીજા શક્તિસિંહ અને સો-
હનસિંહમંથી કોઈને પણ ગળથણી થવાનો સંભવ નહોતો, પરંતુ મહારાણા
શંજ્ઞનસિંહને જ્યારે જયવાની આતા ગઈ નહિ, ત્યારે તેમણે ક્ષિત્રિયસંગઠને
આપેના દત્તક લેવાના અધિકારાનુસાર પોતાના જ્યેષ્ઠ ભત્રીજા મનજનસિંહને
દત્તક લીધા આ વખતે સંજ્ઞનસિંહની વય સોળ વર્ષની હતી મહાગણી સ-
ંજ્ઞનસિંહનો પગલોકવાસ થયા પછી મહાગણી મનજનસિંહ મેવાડના મિહાસનપર
ગયા

મહાગણી સંજ્ઞનસિંહ સિદ્ધાસનપર બેસા કે તરતજ મેવાડના શાસનની
વ્યવસ્થા પણ પરિવર્તિત થઈ ગઈ હતી મહાગણી વ્યવસ્થાકુશળ થયા નહોતા, તેથી પુનઃ શાસન-
સમિતિ સ્થાપન થઈ અને મહેતા ગોકુલચંદ્ર અને અર્જુનમિહ મતીતરિકે નિયુક્ત થયા ખીજા ચાર
મહારાણાની સાથે મળી ઉઠા મતીઓ શાસનભાર વહન કરવા લાગ્યા પોનરિકન એન્ટ આ શાસન-
સમિતિના અભાવે થયા હતા આ શાસનસમિતિએ મેવાડમાં સુખ અને શાંતિના ઉપાયો યોજવા-
માં જગપણુ વિકલ્પ કર્યો નહિ થોડા વખતમાં આ ઉત્તમ ગળથણીના શુભ ફળ પ્રત્યક્ષ
દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યા

નવીન શાસનસમિતિએ સૌથી પ્રથમ એક વિશેષ આવશ્યક કાર્યમાં હાથ નાખ્યો. જે કે
મધ્યકાળમાં અનેક રાજદારીપુરોગેએ પોતાની ઉત્તમ ગળનીતિતા પ્રદર્શિત કરી છે, અનેક વીરપુરો
પોતાના અદ્ભુત બાહુબળથી પોતાના વશનું સન્માન અને ગૌરવ વૃદ્ધિ ગત કરી ગયા છે, પરંતુ તેમના
માત્ર થોડા જળમિત્રા કોઈએ પણ વિદ્યારથી અમૃતનું પાન કર્યું નહોતું જે ગળઓ મુશિસિત હોય
છે, તેઓજ રાજધર્મ અને રાજનીતિથી અલિપ્ત હોય છે અને તેઓજ પ્રજાના સુખ અને શાંતિની વૃદ્ધિ
કરે છે, એ વાતથી કોણ અપરિચિત છે ? તે સમયમાં દેશગળઓને જે શિશુ પણ મગ્ન હતા, તેને
સર્વ-મંપૂર્ણ કદી શકાય એમ નથી એ શિશુ પણ નામમાત્રનુંજ હતા વિદ્વાનો કહે છે કે કા તો
વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત કરી કે કા તો સર્વશાસ્ત્ર ગ્રંથે સર્વ વિદ્યાનું અપૂર્ણ જ્ઞાન ભયકર અનિષ્ટનું
મૂળ છે વિદ્યા એક પ્રકારની નથી, પણ અનેક પ્રકારની છે અને તે સર્વ પ્રકારની વિદ્યા ઉપર અધિકાર
પ્રાપ્ત એવો સર્વશાસ્ત્રજ્ઞ છે, પરંતુ વ્યાવહારિક વિદ્યાનું મંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું સર્વને આવશ્યક છે વળી
જે મનુષ્યના હાથમાં સદસાવધિ અને લક્ષ્યાવધિ મનુષ્યોના જીવનનું તત્ત્વ છે, જે મનુષ્યને માભાવ્યવાત

સિદ્ધાન્ત પ્રાપ્ત થયું છે, જેના જ્ઞાન શુદ્ધિ અને વિચારબળ ઉપર ગાંધ્ય અને સમાજની ઉન્નતિ નિર્ભર છે, જેની ઉદારતાથી સર્વ પ્રજાની ઉન્નતિના દાર ખુરે છે, જેના ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગના પ્રકાશથી જીવનશક્તિ સંઘટિત થાય છે, સમાજમા બ્રાહ્મણની વૃદ્ધિ થાય છે, બળ અને પરાક્રમનો વિસ્તાર થાય છે અને શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન થવાની પૂર્ણ સલાહના રહે છે, તે મનુષ્યને ઉત્તમ વિદ્યાથી ભૂષિત થવું પરમાવશ્યક છે સર્વ પ્રકારની ઉન્નતિનું મૂળ માત્ર વિદ્યા છે વિદ્યાવિના કોઇપણ કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થવું અશક્ય છે જે દેશમા માનસિક, શારીરિક અને નૈતિકશિક્ષાનો અભાવ હોય, તે દેશ કદિપણ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી જ્ઞાન, શુદ્ધિ અને વિચારશક્તિ કેવળ અથપરિશીયનથી પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી અંધમાન જ્ઞાન તો કેવળ પાયાસ્વરૂપ છે. તે તો માત્ર ભોમીઆસ્વરૂપ છે દેશાટન, પડિતોની સાથે સભાષણ વગેરેથી શુદ્ધિની વિશાળતા થવાનો ઘણો સંભવ છે આ પ્રકારના શિક્ષણથી મનુષ્યની ઉન્નતિ થાય છે અને તે તેને દેવના પદપર અધિષ્ઠિત કરી દે છે આ પ્રકારની માનસિકશિક્ષાની સાથે નૈતિકશિક્ષાની પણ ધણી જરૂર છે નૈતિકબળ એજ આ સંસારમા સૌથી શ્રેષ્ઠ બળ છે. જેનામા નૈતિકબળ હોતું નથી અથવા જો નીતિની સિદ્ધાપ્રત્યે ઉદાસીનતા પ્રદર્શિત કરી હોય છે તેની માનસિકશક્તિ સર્વથા બળહીન હોય છે મનુષ્ય એ જગતમા એક શ્રેષ્ઠ જીવ છે મનુષ્ય પોતાના આચારથી ઋષિ અને દેવ થઈ શકે છે અને સર્વ તરૂં પૂજાને પાત્ર થાય છે તે સર્વ મનુષ્યોના હૃદયપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે જે મનુષ્ય નૈતિકબળથી બળવાન થયો હોય છે, તે સૌભાગ્યનક્ષત્રીને વર છે અને યશનો અધિકારી થાય છે તથા જે મનુષ્ય નૈતિકબળથી હીન હોય છે તે સહસ્રાવધિ યથોત્તો અભ્યાસી હોવા ડા પણ્ય સર્વની ધૂણાને પાત્ર થાય છે; માટે રાજા કે જે સર્વને નેતા છે, તેને તો અવશ્ય નૈતિકશિક્ષણની સૌથી વિશેષ આવશ્યકતા છે રાજા જેટલો સચ્ચરિત્ર, સુગ્રીવ અને નીતિસ પૂર્ણ હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમા તે પ્રજાને પણ તેવા શુભોથી યુક્ત બનાવી શકે છે વળી શારીરિકશિક્ષાની પણ તેટલીજ અગત્ય છે. અમૂલ્ય જીવનની રક્ષાને માટે દીર્ઘકાળથી જગતની સખ્ય જાતિઓમા શારીરિકશિક્ષણનો પ્રચાર આવે છે માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક, આ ત્રણે પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ જે રાજાને પ્રાપ્ત થયું હોય તે રાજાદ્વારા પ્રજાનું અધિક દિત થવાનો સંભવ છે આથીજ એવાડની શાસનસમિતિએ ઉદાર રાજનીતિ ગ્રહણ કરી મહારાણા સજ્જનસિદ્ધને યથાર્થ શિક્ષણ આપવાનો સાથી પ્રથમ પ્રયાસ કર્યો

દિવાન જની ખિદારીનાનને મહારાણાના શિક્ષકતરિકે નિયુક્ત કરવામા આ-આ તેમણે મહારાણા સજ્જનસિદ્ધને નૈતિક અને શારીરિકશિક્ષણ આપવામા કિંચિત્ પણ ત્રુટિ કરી નહિ. આ શિક્ષક સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતા તેમના હાથનીચે મહારાણાએ અગ્રેજી, ઉર્દૂ અને માતૃભાષાનું ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આપ્પા રાવળના વશનોમાથી એમણેજ સૌથી પ્રથમ અગ્રેજીભાષાનું જ્ઞાન મેળવ્યું

શાસનસમિતિ કેવળ વર્તમાન મહારાણાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરીનેજ શાંત થઈ નહિ, પરંતુ તેણે સર્વ પ્રજાને અગ્રેજીશિક્ષણ આપવાને માટે હૃદયપુરમા એક શાળા સ્થાપન કરી આ શાળામા એક અગ્રેજીશિક્ષકની દેખરેખનીચે અગ્રેજી ઉર્દૂ અને લોકાતી માતૃભાષાનું શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો અનેક સામંતોના હાકરાઓ પણ આ શાળામા શિક્ષણ લેવા લાગ્યા જેમ જેમ શિક્ષણ-પ્રચાર થતો જશે, તેમ તેમ રાજપૂતજાતિની ઉન્નતિ થતી જશે, એમા કિંચિત્ પણ સંદેહ નથી.

જે સમયથી નવીન શાસનસમિતિએ એવાડના શાસનનો ભાર મદણ કર્યો, તે સમયથી રાજ્યના અત્યેક ભાગમા રહેલી અવ્યવસ્થા દૂર થઈ ગઈ અને સુવ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈતથા તેજ સમયથી રાજ્યની ઉપજ વધતી ગઈ ન્યાય અને કરોળારી ખાતામા યોગ્ય માણ્યસેને નિયુક્ત કરામા આવ્યા તેથી તે ખાતાઓ પ્રબલ સરવતાથી અને ઉત્તમ પ્રકારે ચાલવા લાગ્યા પૂર્વે જે પ્રમાણે એવાડની પ્રજાનો જનન-માન અત્યાચારીઓદ્વારા નષ્ટ થતો હતો, જે પ્રમાણે એવો નિર્બંધતાપૂર્વક પોતાની ઇચ્છાનુસાર પ્રજાનું કબ્જ લૂની લેતા હતા, તે પ્રમાણે હવે થતું નથી ઉત્તમ રાજ્યપ્રગથને લીધે આ સર્વ ઉપદ્રવો એકદમ દૂર થઈ ગયા છે. હવે સામંતોમા પણ લઘાઈગ્રંથકા થતા નથી એવાડના પ્રત્યેક ભાગમા અપૂર્વ શાંતિ સ્થાપિત થઈ છે જે કે તોફાનીભીરો કોઇ કોઈ વખત તોફાન અને ઉપદ્રવ કરી શકે છે, તેપણ તેથી એવાડના રાજ્યપ્રગથનો મોઢું પણ પ્રકારે દોષ કાઢી શકાય એમ નથી બીજો સંભાવથીજ ઉપદ્રવ

દેવ છે અને તેમ જાણુથી કોઈકોઈ વખત તેમના તોફાનની વાત સાંભળવામાં આવે છે જ્યાંસુની પહાડી અને જંગલી બીજોમાં વિદ્યાનો પુણ્ય પ્રકાશ પ્રસરશે નહિ ત્યાંસુથી તેઓ મુઘડગે નહિ

મહામાનનીય ભારતેશ્વરીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને ભારતના ભાગીદાર પ્રિન્સ જૈન વેન્સ બહાદુર ઇ.સ. ૧૮૭૫ ના નવેમ્બર માસમાં ભારતવર્તિ જોવાની ઈચ્છાથી મુમ્બઈમાં આવ્યા આ મમયે મહાગણુ સન્મનસિદ્ધ બહાદુર ક્રિટિશમન્-ર અને પોનિટિકન એજન્ટની મવાહરી મુળધ ગયા હતા નવે મ્બરની પાંચમી તારીખે પ્રિન્સ જૈન વેન્સ મુળધમદરમાં ઉતરી મહારાણુ તથા અન્યાન્ય ગમ્બોની મુનાકાત લીધી અને તેમના તરફથી સન્માન ગ્રહણ કર્યું નવેમ્બરની ૬મી તારીખે પ્રિન્સ જૈન વેન્સ મહારાણુ સન્મનસિદ્ધની સાથે મુમ્બઈસરકારની મોગી મોગી ઇમારતો જોવાને ગયા તેમણે મહાગણુને મદા આદરપૂર્વક પોતાની સાથે ફેર વાહતા તેઓ કેટલાક દિવસ સુધી મુળધમાં રહ્યા અને ત્યારપછી તેમણે મહારાણુના નિવાસસ્થાનમાં તેમને મુલાકાત આપી.

ઇ.સ. ૧૮૭૭ ના જાનેવારી માસની પહેલી તારીખે જ્યારે મહામાનનીય મહારાણી શ્રીમતી વિક્ટોરિયાના પ્રતિનિધિ લૉર્ડ વીટને ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્હીમાં મોટો ગજદગ્યા લયો અને જ્યારે ક્રિટિશરાણીને “ભારતેશ્વરી” ની ઉપાધિ મળ્યાબર સાથે અર્પણુ રવામા આવી, ત્યારે મહાગણુ સન્મનસિદ્ધને પણ આમ ત્રણ કરવામાં આ યુ હતુ આ સમયે મહાગણુ પુષ્કળ સામ તો અને એવકોને લઈને દિલ્હીનીદરબારમાં પધાયો હતા ઇ.સ. ૧૮૭૬ ના ડિસેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે જ્યારે મહારાણુ સન્મનસિદ્ધ બહાદુરે દિલ્હીમાં ક્રિટિશરાણપ્રતિનિધિઓના શિબિરમાં ગમન કર્યું, ત્યારે તેમના સન્માનને માગે સત્તર તોષા ફેરવામાં આવી હતી અને તેઓ જ્યારે તેમની મુનાકાત લઈને પાછા ફર્યા ત્યારે અગ્રેજીઓનાએ નરકરી દમેશજ નમાવી તેમને માન આપ્યુ હતુ ત્યારપછી ભાગનર્ની ની સગકારના વૈદેશિકમ રીએ તેમને સન્માનપૂર્વક સરકાર કરી રાજશિબિરમાં લઈ જઈ રાજપ્રતિનિધિ ઓની સાથે તેમની ઓળખાણ કરાવી હતી મહારાણુએ શિબિરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તત્કાલ ભાગતવર્ષના વાઈસરૉય લૉર્ડ (સાપ્રત જર્ન) વીટને તેમને આદરપૂર્વક ગ્રહણ કરી પોતાની દક્ષિણ બાજુએ ઉચ્ચ આસનપર બેસાડ્યા અને પછી તેઓ પોતાના આસનપર બેસા મેવાડના ગત મહારાણુઓએ ક્રિટિશ સન્મનની સાથે મિત્રતા આતુરાણી હતી તે વિષે પ્રથમ વિવેચન રવામા આવ્યુ અને ત્યારપછી એક સૈ નિકે એક ગમ્બીય પતાકા નાવી વાઈસરૉયના આસનની સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી મહાગણુ પોતાના પ્રતિનિધિઓની માથે આગળ ગયા અને નિમ્નનિખિત ગર્જિસદિન તેમના હાથમાં તે પતાકા આપ વામાં આવી - ‘આપના વશના ગમ્બીય-ટોથી યુન આ પતાકા સ્વય મળામાન્ય મહાગણુના ઉપહાર સ્વરૂપ છે અને તેમણે ‘ભારતેશ્વરી ની ઉપાધિ ધારણુ કરી છે, તેના અગ્રણુચિન્તકે આપને એ બેટ આપવામાં આવે છે ઇગનાના સિદ્ધાસન તથા આપના રાજભક્ત વશની વચ્ચે જે દમ્બ બધુ છે તે આપ નિભારી ગમ્બો તથા શાંતિ અને મુખપૂર્વક આ પતાકા ફરકાનતા રહેશે એવી અમને તથા મહારાણુને દૃઢ શ્રદ્ધા છે”

મહારાણુ સન્મનસિદ્ધ બહાદુરે મન્માનપૂર્વક ઉક્ત પતાકા ગ્રહણ કરી ત્યારપછી માનનીય વાઈસરૉય બહાદુરે લાન મુતમાં પરાવેલુ એક સુવર્ણપદકરે મહાગણુના ગળામાં અરોપિત કર્યું વાઈસરૉયે આ પદક પહેરાવતી વખત કહ્યું કે - “ભારતેશ્વરીની આજ્ઞાનુમાર આ પદકથી આપને મે વિશૂપિત મ્યો છે આપ ચિત્રમણપર્વત અને ધારણુ કરો એમાં તારીખ લખવામાં આવી છે તેથી આપના વશનેને એ કયારે અર્પણુ કરવામાં આવ્યુ છે, તેનું સદા સ્મરણુ ગરેશે” પદક પ્રાપ્ત થયા પછી મહાગણુને એક બીજુ અધિક સન્માનસૂચક ચિન્હ મળ્યુ હવે તેમને ૨૧ તોપાનુ માન આપવાનો ફરાર થયો વગી મહાગણુના મત્રી મહેતા પન્નારાયને તથા કોશાધ્યક્ષ જમનનાનને વાઈસરૉય તરફથી મન્માનસૂચક

૧ આ પતાકા જોવામાં થયું મુંદર દની મુવજુ દડ ઉપર એક નાનો મુવજુનો મુકુર દનો અને તે દાગી સાથે ચીનાઈ વશને ગલરાવણે વાવટો હડતા હતા તે વાવટાની એક બાજુએ હિંદી અક્ષરોમાં ‘વિક્ટોરિયા ફૌસરે હિન્દ’ એમ લખેલુ હય અને તેની બીજીબાજુએ મહારાણુના વશના રાજચિન્હો અભિદ્યતા

૨ આ સુવર્ણપદકની એક બાજુએ ભારતેશ્વરી વિક્ટોરિયાનુ મુખ હતુ અને બીજી બાજુએ જુ, અગ્રિય તથા હિન્દી ભાષામાં “ફૌસરે હિન્દ” લખ્યુ હતુ

‘ ગય ’ ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ

બ્રિટિશ રાજપ્રતિનિધિ લૉર્ડ લીટન બહાદુર મહારાણીવિક્ટોરિયાને “ભારતેશ્વરી” ની ઉપાધિ અર્પણ થયેલી બહાર કરી તે પછી મહારાણી સન્જનસિંહ બહાદુરે ઉભા થઇને બહાર કહ્યું કે - “ મહામાનનીય મહારાણી વિક્ટોરિયાએ “ભારતેશ્વરી” ની ઉપાધિ ધારણ કરી છે તે માટે સમગ્ર રાજપૂતાનાના અધિ-પતિઓ એકમતે તેમને અલિન દન આપે છે અને આશા છે કે આ સમાચાર ક્ષીઢ તેમના પર તારહાર મોકલવામા આવશે ” મહારાણી સન્જનસિંહ આ પ્રકારે અધિક સન્માનિત થઇ પોતાના દેશમા પાછા ફર્યા એ દરબારમા તેમને જે સન્માન મળ્યું હતું તે કાંઇ અતિમ સન્માન નહોતું તેમને ભારતસરકારે ઈં સં ૧૮૮૧ માં જી સી એસ આઇ (ગ્રેટ કમાન્ડર રટાર ઑફ ઇન્ડીઆ) અર્થાત્ “ભારતવર્ષના પ્રથમ નક્ષત્ર” ની ઉપાધિથી વિભૂષિત કયા તેમણે મોટા મોટા સુકર્મઓ અને રાજકાર્યોને માટે એક મોટી રાજસભા સ્થાપન કરી અને યોગ્ય તથા પ્રમાણિક રાજકર્મચારીઓની પદવી તથા પગારમા જુદી કરી વળી તેમણે સડકો, પાંચાળાઓ અને હોસ્પીટાલો બંધાવી અને એક મુદ્રણાલય પણ સ્થાપન કર્યું. આ મુદ્રણાલયમાથી ‘ સન્જનસિંહીમુખાકર ’ નામનું એક વર્તમાનપત્ર નીકળતા લાગ્યું આ પત્ર પ્રતિ બહારીએ ઉદયપુરમાથી નીકળે છે તેમણે રાહરની બહાર પશ્ચિમોત્તર તરફ સન્જનસિંહ નામનો એક કિર્તી બંધાવ્યો છે અને રાહરની પશ્ચિમ-દક્ષિણ તરફ સન્જનનિવાસ નામનો એક બાગ તૈયાર કરાવ્યો છે આ બાગમા વિવિધ પ્રકારના ફળદ્રુપોના ટકો વિદ્યમાન છે ઇં સં ૧૮૮૪મા મહારાણી સન્જનસિંહજી પગીસ વર્ષની વયે થોડા દિવસ અસ્વસ્થ રહી પરલોકવાસ પામ્યા તેમના પરલોકગમનથી માત્ર સમસ્ત ગેવાડજી નહિ, પરંતુ સમસ્ત રાજસ્થાન શોકમા કુળી ગયું રાજસ્થાનની બહારના લોકોને પણ તેમના અકાળમૃત્યુથી અત્યંત ખેદ થયો, કારણ કે તેઓ કુશાલ, જીદિમાન પરોપકારી, શુણ્યમીદી, ઉદાર તથા દેશહિતૈરી હતા અને તેમની સહકારિ ભારતવર્ષમા ચોતરફ પ્રસરી ગઇ હતી જે કે તેઓ માત્ર ગેવાડના અધીશ્વર હતા, તોપણ તેમણે સમસ્ત ભારતવર્ષના આચરસતોનોના હૃદયમા એવી ઉડી અસર કરી હતી કે તેમને વારતવમા સર્વ હિંદુઓના અધિપતિ મહાવામા આવતા હતા

ગેવાડરાજ્યનો વિસ્તાર ૧૧૬૧૪ ચોરસમાઈલ છે ભારતના પાટનગર કતકતાથી ૧૧૩૬ માઈન દૂર છે ગુરામનના પ્રબાવથી લાલમા એ રાજ્યની ઉપજ પુષ્કળ વધી ગઇ છે એ રાજ્યની ઉપજ લાલમા ૧૪,૦૦,૦૦૦ રૂપિયાની છે આ ઉપજમાથી મહારાણી બ્રિટિશસરકારને અન્ણીતરિકે ૨,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા અને બીનગેવાડના વ્યક્તને માટે ૧૦,૦૦૦ રૂપિયા આપે છે સુખ અને શાંતિને લીધે ગેવાડના નિવાસીઓની સખા લાનમા ક્રમશઃ જુદી ગત થતી જાય છે લાલમા મહારાણીની પાસે ૨૫૩ ધનુષ્યો, ૧૩૩૮ ગોનદાને, ૬૨૪૦ અશ્વારોહીઓ તથા ૧૩૨૯૦૦ પાંચદલ છે લોરેનન્ટ કર્નલ સી કે રિચમ્સ સી, એસ આઇ લાલમા ઉદયપુરમા રેસિડન્ટરિકે રહે છે

અંક ૧૦૮ શ્રી મહારાણી ક્તેલસિંહજી જી સી ઝોસ, આઇ

શ્રીમાન મહારાણી સન્જનસિંહજી નિ સતાન અનસ્થામા પરલોકવાસ પામ્યા ત્યારપછી મહી-મહેન્દ્ર યાવદાર્યકુલકમદિવાકર શ્રી ૧૦૮ શ્રીમાન ક્તેલસિંહજી ૨૪ મી ડિસેમ્બર ઇં સં ૧૮૮૪ મા રાજસિંહાસનપર નિરાજમાન થયા

સત્રિયનરેશમા જે શુણે હોના નોંધએ તે સર્વ શુણે શ્રીમાન ક્તેલસિંહજીમા વર્તમાન છે એમના પરમ વિશુદ્ધ જીવન અને સદાચરણથી પૂર્વકાળના સત્રિયરાજમહારાજઓના ધર્મચરણનું સ્મરણ થાય છે. એઓ મહા પરાક્રમી, શ્રમશીલ, સખી, જીદિમાન, ગભીર, મિતભાળી, દૂરદર્શી, દલ્પતિજ અને ન્યાયશીલ છે તેઓ શસ્ત્રસયાવન અને અશ્વારોહજીમા સુદક્ષ છે રાજ્યના મુખ્ય કામો એમની દેખરેખવિના કદિપણ કરવામા આવતા નથી એઓ પ્રતિદિન પ્રાય સાત કલાકપર્યંત રાજકાર્ય કરે છે લાલમા પકિતના માણ્ગોની પ્રાર્થના પણ એઓ રચ સાંભળે છે ગેવાડની પ્રજા સર્વથા શાંત, સુખી અને સંતુષ્ટ છે, તેનું કારણ એમના રાજ્યપ્રજાધની ઉત્તમતાજ છે અવર્તિજનરવના રાજપૂતાનાના એજટ મહાશય માર્ટિન્ડેરે પોતાના વ્યાખ્યાનમા મહારાણીસાહેબના સદગુણોની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું હતું કે મહારાણી એક આદર્શ નરેશ છે વર્તમાન મહારાજઓએ એમનું અનુકરણ કરવું નોંધએ શ્રીમાન પોતાનું મદત્તવ અને કલમપોદા સુરક્ષિત રાખવાને પૂર્ણ કાળજી રાખે છે પ્રાચીન નીતિરીતિ અને રાજ્યોચિત દાંડમાઝ જેવા

ઉદયપુરના દરબારમા દરિયોચર થાય છે, તેવો અન્યત્ર દરિયોચર થતો નથી. એમનો મૌથી અધિક પ્રસાદ્ય મુજ્જુ તો એ છે કે એઓ સપૂર્ણ રીતે સદાચારી છે. એમને એક મહારાણી છે. શ્રીમાનનું ચરિત્ર નવયુવક મહારાજાઓને મારે અનુકરણીય છે.

શ્રીમાનના રાજત્વકાળમા વિદ્વાનીઉન્નતિ થઈ છે પૂર્વે ઉદયપુરમા એક માધારણ અગ્રેજીચાળા હતી; પરંતુ વર્તમાનકાળમાં પ્રવેશક પરીક્ષાસુધીના અગ્રેજીઅભ્યાસનો ઉત્તમ બહોળ્યત્ત કરવામા આવ્યો છે. પ્રજાને મારે પુસ્તકાલય અને મ્યુઝિયમની પણ સ્થાપના કરવામા આવી છે. વૈદકશાસ્ત્રની પણ ઉન્નતિ થઈ છે. ગજધાનીમિત્રાય કર્યાઓમા અને ગામોમા પણ શાળાઓ અને છાત્રીતાલેખની સ્થાપના કરવામા આવી છે એમના સાસનકાળમા જનસમાજના દિનનેમારે અનેક નવીન સંસ્થાઓ સ્થાપના કરવામા આવી છે તથા પૂર્વસ્થાપિત સંસ્થાઓની ઉન્નતિ કરવામા આવી છે. શ્રીમાને પોતાના નામપરથી કૃતેહસાગર નામનું એક અતિ ઉપયોગી તળાવ બંધાવ્યું છે.

શ્રીમાનને ૬૦ મે ૧૮૮૭માં મહારાણી વિક્ટોરિયાની બુધિચિંતિના ઉત્સવપ્રસંગે જી. સી. એસ. આઈ. ની ઉપાધિ મળી છે.

મેવાડના મહાપટનાપૂર્ણ હતિદાસની અત્રે સમાપ્તિ થાય છે. જગદ્ગુરુ ગિદયોતકુશનો હતિદાસ અત્રે પૂર્ણ થાય છે. વર્તમાન મહારાણામાહેજ બહાદુરનું વિગૃત જીવનચરિત્ર લખવાની અમને પરમ અભિલાષા હતી, પરંતુ તે પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નહિ.

અધ્યાય ૨૨ માં

શ્રીઆપ્રયે રાજપૂતોની ભક્તિ તથા સન્માન-રજવાસની રીતિ-રાજપૂતશ્રીઓની
અસીમ પતિભક્તિ-તેનાં ઉદાહરણ-રાજપૂતશ્રીઓની ઉદારતા, સાહુસ
અને સમયોચિત પર્તન-માસિનીદેવીનું વૃતાંત-રાજપૂત
શ્રીઓની પ્રધાનતા અને તેનાં ઐતિહાસિક પ્રમાણ-અન્ય
જાતિની શ્રીઓની સાથે આર્થ શ્રીઓની તુલના.

ઓજ જગતની સર્વ જાતિઓની ઉન્નતિનું કારણ છે, એ સત્યને સર્વ માણસો
સ્વીકાર કરે છે. મહાત્મા ટોડના વચ્ચેના માનવાને સમાજતત્ત્વો સદા તૈયાર રહે
છે. જગતની કંપી જાતિએ શ્રીપ્રત્યે કેવા પ્રકારનું આચરણ કર્યું, એનું સામ-
ર્થ્ય, સન્માન, આદર, પરિશ્રમ અને પ્રજ્ઞાતાનો વિસ્તાર કેટલો હતો, સમાજ
શ્રીઓને કેટલી સ્વતંત્રતા આપી હતી અને તેનું શું કર્તવ્ય નિર્માણ કર્યું હતું,
તે બાણવાદીજ સમાજતત્ત્વવેત્તાઓ અમુક જાતિની ઉન્નતિ કેટલી ચઢી હતી
તેનું પરિમાણ કાઢી શકે છે. આર્યધર્મશાસ્ત્ર હિંદુશ્રીઓને સમાજમાં ઉચ્ચ-
સ્થાન આપે છે, એ વાત સર્વ લોકોને સુવિદિત છે અને તે વિષેની અનેક

ગાથાઓ પ્રચલિત છે. હિંદુઓસિવાય અન્ય લોકો પણ આ વાત બાણ છે અને તેઓ તેટલા
માટે હિંદુઓને ધનવાદ આપે છે. રાજપૂતસમાજમાં શ્રીજાતિનું ઉચ્ચ સન્માન ચિરકાળ થી વિદ્યમાન
છે. આર્યજાતિ શ્રીઓને અનાદિથી લક્ષ્મીસ્વરૂપે માને છે. હિંદુઓ એમ માને છે કે સુખ અને
સંપત્તિની શ્રદ્ધ માત્ર શ્રીની પવિત્રતાથીજ યાય છે. બધા શ્રદ્ધાળી હોય છે તેજ ખરું શુદ્ધ કહેવાય છે.
શ્રદ્ધાળીવિનાનું શુદ્ધ તે ખરું શુદ્ધ નથી. ભાર્યોહીન મનુષ્ય શુદ્ધસ્થ ગણાતો નથી. પરાશરસ્મૃતિ આજ
પ્રમાણે કહે છે. “ભાર્યોહીન મનુષ્યને તો અરણ્યવાસ કરવોજ ઉચિત છે” શ્રીવિનાના મનુષ્યનું શુદ્ધ
અરણ્યસમાનજ છે. સંસારમાં જટલા રતો છે તેમાં શ્રીરત્ન સર્વોત્તમ છે. એક માત્ર શ્રીજ સંસાર-
રત્નું જીવન, શક્તિ અને જળ છે. સર્વ પુરાણોત્તર પણ આજ અત છે. ૨ હિંદુધર્મશાસ્ત્ર વાંચવાથી

૧ ભાર્યોધીનં સુલ્લં પુંસાં ભાર્યોધીનો ધનાગમઃ ।

ભાર્યોધીના મલોત્પત્તિર્ભાર્યોધીનઃ સુલ્લોદયઃ ॥

યત્ર ભાર્યો ગૃહં તત્ર ભાર્યોધીનો ગૃહં વસેત્ ।

ન ગૃહેણ ગૃહસ્થઃ સ્થાત્ ભાર્યયા કથ્યતે ગૃહો ॥

પરાશરસ્મૃતિ

પુરુષોનું સુખ, ધનપ્રાપ્તિ, યજ્ઞાદિક ક્રિયા અને મુખની શ્રદ્ધ એ સર્વ શ્રીને આધીન છે ન્યાં શ્રી છે તેજ
પર છે. પરમાં પણ પુરુષે શ્રીની સાથે રહેવું; કારણ કે પુરુષ કોઈ પરવડે જહસ્થ બનતો નથી, પરન્તુ શ્રી-
વડેજ શુદ્ધસ્થ કહેવાય છે

પરાશરસ્મૃતિ.

૨ યસ્ય નાસ્તિ સતી ભાર્યો ગૃહેષુ પ્રિયવાદિની ।

જરણ્યં તેન ગન્તવ્યં યથારણ્યં તથા ગૃહમ્ ॥

જેના પરમાં મીઠાભાવની સતી શ્રી ન હોય તેણે જગતમાં જઈ રહેવું, કારણ કે જેનું જગત છે તેનું
(સતી શ્રી વિનાનું) પર છે.

પ્રાચીન સપિમુનિઓ આર્યશ્રીઓનું મ્હાન ડેટુ ઉચ્ચ નિયમન કરી ગયા છે તે મારીપેટે વિદિન થાય છે શ્રીઓ માન પુરુષમતિની પશુવૃત્તિ વૃષ કગવાને માટેજ મરજન નથી, પરંતુ સુખ, તેમના સાતિ, મગન, પરિવ્રાજા પુણ્ય, ધર્મ, અર્થ, ઝામ અને મોક્ષનું કારણ પણ શ્રીઓજ છે આર્યધર્મશાસ્ત્રોએ આ માત્ર ઉચ્ચ સ્તરે પોકારીને નિવેદન કર્યું છે જગતની મર્વ જાતિના ધર્મશાસ્ત્રો વાઓ, પરંતુ તમને શ્રીઓના સંબંધમાં આનું ઉચ્ચ નિધાન બીજે કયાય પણ દિગ્દેશ્ય થશે નહિ પુરાણ કહે છે કે જો કોઈ મનુષ્ય માધ્વી પતિવ્રતાઓના ત્યાગ કરીને સન્યાસી, બ્રહ્મચારી વાવતિ થઈ પારનારી ક્રિષ્ણપુણ્ય મત્ત્ય કરવાની ચેષ્ટા કરે, જો કોઈ વાણિજ્ય કરવાને માટે દૂર દેશમાં ચાલે જાય અથવા મોક્ષન પ્રાપ્તિને અર્થે તીર્થમાં નિવાસ કરે, કિંના તપ કરવામાં મન રોકે, તો તેનું અભીષ્ટ કદિપણ સિદ્ધ થશે નહિ તે પતિત થઈ જશે અને તેના યજ્ઞો લોપ થશે અતઃ મહિમાથી યુગ્મ એવા જગદીશ્વરે મૂળથીજ શ્રીઓને કામનાગી બનાવી છે, તેથી આર્યશાસ્ત્રકારો તેમની ગણા કરવાની પ્રમળ શિક્ષા આપી ગયા છે પિતા, પતિ અને પુત્ર એ ત્રણે શ્રીજાતિના ત્રણ સમયના ઉપયુક્ત રક્ષક છે ધર્મનીતિ, મમાજનીતિ, અભ્યતા અને હુધિરના હેતુ તરફ દષ્ટિ કરતા શ્રીઓને પુરોના જેવી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી હિંદુ નથી, આ વાર્તા પ્રાચીન આર્યનીતિને મારીપેટે જાણીતી દેખાથી તેણે શ્રીઓને તેમની આભાસિક રામિતિઅનુસારજ સ્વતંત્રતા આપી છે, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી નથી શ્રીઓની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા પાશ્ચિમાત્મ સમયનાને લેને ઉપયોગી જણાતી હોય, પરંતુ આર્યધર્મના વિધાન, આર્યજાતિના મત અને આર્ય મમાજનીતિને તે સર્વથા અનુપયુક્ત લાગે છે આથી તેણે પિતા, પતિ અને પુત્રને તેની રક્ષાને લાર સોંપ્યા છે આર્યશ્રીઓની સ્વતંત્રતા સમર્પક છે, તેથી તેમની કોઈપણ ધર્મસંમત મનોવાચના અપૂર્ણ રહેતી નથી આ મર્યાદિત સ્વતંત્રતાદ્વારા તેઓ પોતાની પવિત્રતા જાળવી સંસારના સર્વ મુખો ભોગવી શકે છે આર્યશાસ્ત્રકારોનું મૂળ લક્ષ્ય આજ હવે અને એના માગેજ તેમણે અતઃ પુરની રીતિ પ્રચારિત છે કરી તથા પુરોનાને શ્રીઓની ઉત્તમ પ્રકારે ગણા કરવાની આજ્ઞા કરમાની છે ?

પાશ્ચાત્યવેદિક આર્યશાસ્ત્રથી જ્ઞાત નથી અને આર્યજાતિના અતઃ પુરની પ્રધાનુ ધોણુ તેઓ જાણતા નથી, તેથી તેમના મનમાં એનું દક્ષી ગણુ છે કે હિંદુઓમાં અતઃ પુરમાં વસતી શ્રીઓને મૂલ્ય આપીને ખરીદીની દામીસમાન ગણે છે અને તેમના પ્રત્યે તેજ પ્રમાણુ વર્તન કરે છે, પરંતુ તેમની આ માન્યતા સત્ય નથી શ્રીઓને કેવી ગણુવી જોઈએ અને તેમના પ્રત્યે કેનું વર્તન ગણુનું જોઈએ તે મનુષ્યે આર્યશાસ્ત્રકારો નું મહે છે ?

આર્યશાસ્ત્ર કહે છે કે જે પુરુષ શ્રીના સન્માનની ગણા કરે છે, તેનું ડગને ડગને કલ્યાણ થાય છે અને જે મનુષ્ય શ્રીનું અપમાન કરે છે તે અધમ છે તથા સદા તેનું અમ જરૂર થાય છે આર્યોના પ્રધાન શાસ્ત્રમાં મહાત્મા મનુ કહે છે કે - જે મનુષ્ય શ્રીઓના સન્માનની ગણા કરે છે, તેની ઉપર દેવ પ્રસન્ન થાય છે અને જે મનુષ્ય શ્રીઓનું અપમાન કરે છે, તેના મર્વ ધર્મકર્મ તથા પુણ્યો નાશ પામે છે,

૧ પિતા રક્ષતિ કૌમારે મર્તા રક્ષતિ યોગેને ।

રક્ષન્તિ સ્થાવિરે પુત્રા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિ ॥

અર્થ (શ્રીઓ) કૌમારવસ્થામાં પિતા રક્ષક મરે છે, યુવાવસ્થામાં સ્વામી રક્ષક મરે ॥ અને જ્ઞાવસ્થામાં પુત્રો રક્ષક મરે છે શ્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપતું યોગ્ય નથી. મનુ

૨ યત્ર નાર્યસ્તુ પૂર્ણ્યતે રમન્તે તત્ર દેવતા

યત્રેતાસ્તુ ન પૂર્ણ્યન્તે સર્વાસ્ત્રાપલ્યા ક્રિયા ॥

શોચન્તિ જામયો યત્ર વિનશ્યત્યાનુ વલ્કુલમ્

જ શોચન્તિ તુ યત્રેતા યદ્દેતે તદ્દિ સર્વદા ॥ ૫૭ ॥

જામયો યાનિ નેદાનિ પશ્યન્ત્યપ્રતિપૂજિતા

તાનિ શ્રુત્યાહવાનીંચ વિનશ્યન્તિ સમન્તત ॥ ૫૮ ॥

સ્ત્રિયા તુ રોચમાનાયા સર્વે વદ્રોચતે કુલમ

તસ્યાં સ્વરોચમાનાયા સર્વમેવ ન રોચતે ॥ ૬૨ ॥ મનુમુનિ ૨૦ ૩

અને જે કુટુંબમાં સ્ત્રીઓના સન્માનની રક્ષા થતી નથી, તેને સ્ત્રી શાપ દે છે તથા તેથી તેનો સમૂહો નાશ થાય છે” આર્યસંસારમાં સ્ત્રીઓને કેવું ઉત્તમ સન્માન મળતું હતું તથા તેનાપર કેવી માન્યદૃષ્ટિથી જોવામાં આવતું હતું, તે મનુલગવાનના એ વચનોથી સ્પષ્ટરીતે વિદિત થાય છે અન્યથા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રદાર કરવો નહિ, એમ મનુ સ્પષ્ટરીતે કહી ગયા છે ગમે તો સ્ત્રીના સદસાવધિ અપરાધો થયા હોય તોપણ તેને પુષ્પનો પછી પ્રદાર કરવો નહિ, એમ આર્યશાસ્ત્રો જણાવે છે. સ્ત્રીઓને પ્રદાર કરવો કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી એવું હિંદુશાસ્ત્રમાં વિધાન છે. અમે આ સ્થળે એવો પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે જગતમાં એવી કયી જાતિ છે કે જેના આર્યશાસ્ત્રમાં આવું વિધાન હોય ? પૃથ્વીમાં એવી કયી જાતિ છે કે જે સ્ત્રીઓને આવું ઉચ્ચ સન્માન આપતી હોય ?

આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીના શુ કર્તવ્યો જણાવ્યા છે ? પુરાણોમાં એવો નિર્દેશ છે કે - ‘સ્ત્રીએ પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને દેવ અને પતિને પ્રણામ કરી ઘરને વાળી ઝાડીને સ્વઙ કરવું પછી ગોખરમાં સ્વઙ પાણી ષાળી આગળ સાફ કરવું ત્યારપછી ઘરના અન્યાન્ય કામો કરી સ્નાન કરવું પછી બ્રાહ્મણ અને પતિને પ્રણામ કરી ધર્મમાના દેવની પૂજા કરવી પછી રસોડા તૈયાર કરી પતિને ભોજન કરાવવું અને તે પછી અતિથિની સેવા કરીને (જગડીને) પછી સ્વયં ભોજન કરવું’

આજકાલ વિનશ્વર સંબંધતાના શિખરપર ચઢેલા પાશ્ચાત્યરોડો આર્યશાસ્ત્રકારોની આ આત્માવાચી હિંદુસ્ત્રીઓને વેન્યાતી નીધેની દાસીસમાન ગણે છે હાનમાં જે લોકો પાશ્ચાત્યસંબંધતાનું અનુકરણ કરે છે તેમને અમે જણાવવાની રજા નહીંએ ડીએ કે આર્યશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રીચરિત્રો પૂર્ણ અનુભવ મેળવીને, સ્ત્રી જાતિના ગુણદોષ વધાર્થ તપાસીને, તેમની દુર્નિજતા સચળતા, ઉપયોગિતા વગેરેનો ઉઠો વિચાર કરીનેજ તેમને માટે ઉપયુક્ત નિમ્મો દેરાન્યા છે તમણે અનેક કસોતીમાંથી પસાર થઈને સ્ત્રીઓને માટે એ નિયમો બાધ્યા છે આંતુ સરીર પ્રકૃતિએ કામન બના યુ છે, માટે પુરુષો તેની રક્ષા કરવી મુકત છે તેને સપૂર્ણ સ્વાધીનતા આપવી એ સમાજનો નાશ કરવા સમાન છે આધુનિક સંબંધતાના પ્રનાહમાં તણાતા અનેક મનુષ્યો સ્ત્રીઓને ગૃહધર્મ કરતી જોષ જલત ક્રોધિત ધર્મીન્ય છે પરંતુ તેઓ ધર્મચરની સંજિનો અભ્યાસ કરતા નથી તેથીજ તેમને મતિભ્રમ થયો છે પણ અતે મત્સ્યનો સ્ત્રીમાર કયાં વિના માને તેમ નથી સર્વ માણસો ધર્મશ્રીમ તોટા નથી અને સર્વ માણસોને કાષ્ઠ મોઢા મોઢા મહાનયોમાં રહીને મોજશોખ ભોગ વરાની અનુકળતા મળતી નથી તોપછી સ્ત્રીઓ પોતાના ભાગ્ય કાર્ય-ગૃહકાર્ય કરે તેમાં શુ ખોડુ છે ? સર્વની પાસે કાષ્ઠ દાસદાસી હોતા નથી તોપછી સ્ત્રીઓને પ્રમાદી મનાવવાથી શા લાભ ? અને મોજ શોખ તથા વિનાસભોગ દમેશા પ્રમાદજ ઉત્પન્ન કરે છે, એ વાત કોનાથી અજાણી છે ? સ્ત્રીઓને ગૃહકાર્યમાંથી મુક્ત કરવાથીજ ને સંબંધના પ્રાપ્ત થતી ટોચ તો એવી સંબંધતાને દૂરથીજ પ્રણામ કરના છજ કે એની સંબંધના જગતમાંથી જેમ વહેલી દૂર થશે તેમ પોકોનું વિશેષ કથ્થાણુ થશે

‘આર્યરોડો સ્ત્રીઓને ખરીદીની દાસીસમાન ગણતા નથી આ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે અમે બીજા પણ એમ્દા બે પ્રમાણો ઉચ્ચત કરીએ છીએ આર્યશાસ્ત્રકારોનું એવું કથન છે કે કાર્યમાં સ્ત્રી પોતાના પતિના મતીસરરૂપ છે સનાદ આપવામાં સખીસમાન છે, રનેદ કરવામાં માતાસમાન છે અને શયનમાં રેભા પણ તેજ છે’ હવે વિચાર કરો કે આ ખરીદીની દાસીના નક્ષો હોઈ શકે છે ? જગતનું પાણુ, સમાજમાં થાત સસારની ઉન્નતિ અને જાતિની પવિત્રતા સાચવવાનું આ શુ મૂળ સૂત્ર નથી ? ભાગ્યવતીની આર્યજાતિમાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણનારો રિવાજ જોષ પશ્ચિમના પોકો એવા નિર્ણયપર આની ગયા છે કે હિંદુઓ સ્ત્રીઓને માત્ર પોતાની વિનાસદતિ વૃદ્ધ કરનારી વસ્તુ સમજે છે વળી તેઓ જણાવે છે કે હિંદુઓ ને સ્ત્રીને ખરીદીની દાસીસમાન નહિ ગણવા હોય તો તેમનામાં અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાની રીતિ શી રીતે પ્રચલિત થાય ? પરંતુ અમે અભિમાન અને ગૌરવસહિત જણાવીએ છીએ કે આર્યશાસ્ત્રકારો અનેક સ્ત્રીઓ પરણનારા રિવાજને સમ્મતિ આપતા નથી તેઓ એ રિવાજના પક્ષપાતી નથી તેઓ જણાવે છે કે જેને પુત્ર વિધવાન હોય તેને બીજી સ્ત્રી પરણી કાષ્ઠ પણ પ્રમારે ઉચિત નથી

૧ કાર્યેષુ મંત્રી પત્ની સ્વાત્સહી સ્વાત્કરણેષુ ચ ।

સ્નેહેષુ માર્યા માતા સ્વાત્સ્મા ચ શયને શુભા ॥

(ગરુડપુગણ)

જે સ્ત્રી મર્વના ગંગી ગેતી હોય અથવા વૈના હોય તો તેવા દાખનામા તેઓ બીજી સ્ત્રી પરણવાની આત્મા આપે છે જે પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓના પતિ હોય તે અન્ય અને મહાપાપી છે એમ પુગણો પણ જણાવે છે.
 હવે અહીં આ પ્રશ્ન એ ઉપગ્રિયત થાય છે કે, આપનાન્નકારોની આત્મા ન દોના યના પણ આર્યયોગમા અને સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ તરી ગીતે પ્રચલિત થયો? એનો ઉત્તર એ છે કે આનસ્ય અને વિનામિતાના ગુનામ અનેના ગળઓજ મુખ્યત્વેડગીને અનેક સ્ત્રીઓ પરણતા હતા ભારતવના સાધારણ જનસમુદાય આ ગીતે પ્રચલિત નહોતી રહુકુરિતિનક ગમચદ્રજે કેટલી વાર વિનાદ કયા હતા? મહાત્મા સત્યવાનને સાવિત્રી નામની કેવળ એજ મતીસાધ્વી સ્ત્રી હતી પરંતુ અનેક સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો તેનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પુગ્ગો કળતા સ્ત્રીઓની મખ્યા વિશેષ હોવાથી અધિક સ્ત્રીઓ પગણુ આનસ્ય-ગણુઓ આનુ પ્રત્યક્ષ ઉદાગણુ મગાગામા વિદ્યમાન છે.

મહાત્મા કર્ન દાંડો પોતે જણાવ્યું છે કે ગળગ્યાનમા અતપુગ્ની ગીતિ પ્રચલિત છે તેથી સમાજની ઉપર સ્ત્રીઓના પ્રભાવ કાઈ ન્યૂન થયો નથી લોકનુબંધને ગુપ્ત ગ્યાનમા ગખણો તેથી તેની આપ પંજુશમિ મધ ન્યૂન થઈ જનાર નથી આજ પ્રકારે અતપુરમા ગહેનાર સ્ત્રીઓના પ્રભાવ સમાજ ઉપર અગત્ય જો છે નીરંદ્રેષ ગજૂતો સાગિયે જાણે છે કે વીગત પતકમ, અમાધ્યને સાધ્ય કરવાની આમત્યા અને મનુષ્યત્વ પ્રમાર કરવાની ઇચ્છા લક્ષેને ગમે તેના ગુપ્તગ્યાનમા એ નરહી હોય તોપણ તે પોતાનો પ્રમાર નેનાઆ વિના રેતી નથી ગળપૂતો દદતાપૂર્વક માને છે કે સ્ત્રીઓ અતપુરનિવાસિની દોવાથીજ વીરનારેની અમાગપર પ્રમત્ત થઈ છે ગળગ્યાનતા લક્ષ વિઓના કા થો ગજ મહાનયથી તે નદ્રપર્ણુકી સુધી પહોંચી ગયા છે લક્ષવિઓકેણ પણ રાજપૂતવીરના બળ અને પગકેમની રહુતિના કા થો ગ્યે છે, તો તે મરજમિથી નર્મને વશુનાગના નટપર્થત પ્રત્યેક અતપુગ્ના ગર્ભમા પ્રવેશી જાય છે અતપુગ્મા નિવાસ કરનારી સ્ત્રીઓ લક્ષવિઓના મુખમાથી નીકળેની ગળપૂતવીરોની જયગાથા નવણ નરી તેમના પ્રશમનીય નયો પોતાના હૃથપગ અકિત ગવાને મમર્થ થાય છે કર્ન દાંડો જણાવે છે કે ગળગ્યાનસ્ત્રીઓ અતપુગ્મા નિવાસ કરે છે, તેના મારે તેમની મિથિતિ મિથિતપપ અધોગતિને પ્રાપ્ત થઈ નથી વગી તેઓ જણાવે છે કે પ્રાચીન જર્મન અને રેન્ડી નેચિયન લોમની પેઢે ગળપૂતો પ્રત્યેક કાર્યમા સ્ત્રીની મચાદ લે છે અને તેઓ સ્ત્રીના આચરણ ઉપર પોતાના મગનામગનો આધાર ગમેના માને છે ગળપૂતો સ્ત્રીઓને અલત સન્માન આપે છે અને તેમણે તેમને ગૌરવવાગી જેવી ની ઉપાધિ આપી છે જે લોકો આ વાન જણના નથી, તેઓજ દિદુસ્ત્રીઓને પગધીન માની ગો પ્રદર્શિત જે છે અને અતપુરને સાક્ષાત્ કાગચુક માને છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ કેટલી મનત્ર મન્માનપાત્ર અને સુખી હોન છે, તે ઉચિત કર્ન દાંડો સાગિ પેઢે જણાવતા હતા અને તેથી તેમણે તેમના અતપુરનિવાસમા ગો પ્રર્શિત થો નથી કર્નલ યોડ જણાવે છે કે - 'મિગિટ અવન નામના ગથના પ્રણેતાના મતાનુમાર ઉચાપ્રવાન દેગોમા વિષયવામના અધિ-હોય છે, તેથી તે દેગોની સ્ત્રીઓને અતપુગ્મા નિવાસ કરવો અલત આવસ્યક છે સીમર નામનો એ કેચ વિનાનવેત્તા આથી મર્વયા વિગધી મત પ્રર્શિત કરી ગયો છે તે જણાવે છે કે સ્ત્રીઓના એમનવામ તેમની નીતિસ્થાનો પ્રજા વિગરી છે જે કે આ વિદ્વાનો મત આધારે સત્ય હશે તોપણ અમે ભાગવતની અતપુગ્ની ગીતિનું ખજન કરવાનું કાઈ કારણ નેના નથી રાજપૂતોની એવી દદ અભિનામ હોય છે કે સ્ત્રીએ ગ્વામીની આતારાગિણી થઈ તેની પ્રત્યેન્યાયપુમ્ત આનાનુ પાન કરુ જેછએ

કર્ન દાંડો આનુ એ ઉદાહરણ આપે છે જે સમયે ગળગ્યાનમા માહોમારેનો કોચ અને જાતીયકનલ લય કરૂંપે પ્રમરી ગલા હતો તે મમયે મેવાના ગણુએ વિદેશી મામતોને ન્યાદાન

૧ વહુદાર પુમાન્ ચમ્તુ રાગદેકા મર્જોત્ત્વયમ્ ॥

સ પાપમાન્ સ્ત્રીજિતચ્ચ તસ્યાશોર્વ સનાતનમ્ ॥ ૧ ॥

વહુમાર્યસ્ય માર્યાનામૃતુમૈયુનનાશનમ્ ॥

ન મિવિદ્વિયલે કમ્ શાસ્ત્રિગાપિ યદારનમ્ ॥ ૪ ॥

(કલિકાણ્ડ અ. ૨૦)

ક્યુ' હતુ. એક વખત મેવાડના મહારાણાએ સાદ્રીના સામતને કન્યા આપી હતી, પરંતુ સ્ત્રી અને સ્વામીયરોએ અણખાના થયારી તેમના સુખમાં બાધા નહીં માદ્રીના સામતે એક સમયે રાણાની કન્યાને મેવાડીને હતું કે—“ હે રાણી! મારે માટે પીવાને એક પાત્રા પાણી લાવો ” ગાણાની કન્યાએ તિરસ્કારસરિત ઉત્તર આપ્યો કે—“ હજારો સરદારોના અધીશ્વર રાણાની કન્યા સાદ્રી જેવા ક્ષુદ્ર પ્રદેશના સામતને પાણી આપી શકશે નહિ ” આ વચન માલળી ઉક્ત વીરશ્રેષ્ઠ સરદારે ક્રોધિત થઈ ઉત્તર આપ્યો—“ જો તમારાથી મારે કાંઈપણ કામ ન થઈ શકતું હોય તો તમે દમણજી તમારા પિતાને ઘેર ચાલ્યા જાઓ ” સારપણી ઉક્ત સામતે એક દૂતને મેવાડ-ગો અને તેની સાથે પોતાની રાણીને મોકલી અને રાણાને સર્વ સમાચાર કહેવાની આજ્ઞા કરી તે દૂતે રાણાની પાસે જઈ તેમને સર્વ સમાચાર કહી સહજાવ્યા આ સમાચાર સાંભળ્યા પછી અત્યંત સમયમાં મહારાણાએ સાદ્રીના સામતને પોતાની સહાયા પધારવાને આમ નહીં ક્યું આ નિમનણાનુસાર સાદ્રીના સામત મહારાણાની સહાયા આવ્યા આ વખતે મહારાણા પોતાના કર્મચારીઓ અને દરબારીઓની સાથે રાજકાર્ય કરી રહ્યા હતા સાદ્રીસામતનું આગમન થતાજ મહારાણાએ તેમનું ઘણું આદરભાવસહિત સ્વગત કરીને તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સિંહાસનપર બેસાડ્યા મેવાડના મુવરાજ અતિ નમ્રતા તથા આદરપૂર્વક તેમની તહેનાતમાં ખડા રહ્યા હતા પોતાને આવું ઉચ્ચ સન્માન મળેલું જોઈ સામત અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થયા અને તેમણે મહારાણાસમક્ષ પોતાનો જાતો પ્રકટ કર્યો પછી મહારાણા બોલ્યા— હવે આપ આપની સ્ત્રીને ઘેર લઈ જાઓ હવે તે કહિ પછી આપને જલપાત્ર આપવાની ના પાડશે નહિ.” સામતે મહારાણાની આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કર્યું ત્યાં પછી તેમની રાણીએ ઇવનપર્ષત દરિયણ પોતાના સ્વામીના એક પશુશબ્દનું ઉદ્ગમન કર્યું નહિ રાજપૂતોના વ્યવહાર આજ પ્રકારનો હોય છે અને એજ કારણથી તેમનો દાયત્વપ્રેમ અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનો હોય છે મહામા દોડ પછી એમજ માને છે કે રાજપૂતોના જેવા દાપસરનેલ ધનર કોષ પછી જાતિમાં ભાગેજ પિછમાન જો રાજપૂતસ્ત્રીઓના જેવું પાતિનત્વ હતર કોષ પછી જાતિમાં દરિયોથર થતુ નથી રાજપૂતસ્ત્રીઓની પતિભક્તિ અદ્ભુત છે

૧૨મા પ્રમાણે સ્ત્રીના શું ધમ છે તે સખધે અમે ક્રોધાદ્રે પ્રમાણે અને લખ્યું ૧૨મી બીએ —

યા સ્ત્રી મર્ત્ય સૌભાગ્યારસૌભાગ્યાય ચ સર્વતઃ । શ્યવનં મોક્ષને સત્પા ન સુખં જીવનં મૃત્યા ॥
યસ્ય નાસ્તિ પ્રિયપ્રેમ તસ્યા જન્મ નિરર્થકસ્ । તાંકિ પુત્રે ધને રૂપે સત્પત્તા યોગેનેડયપા ॥
યદ્વચ્ચિત્તર્તારિન કાન્તે ચ સર્વપ્રિયતમે પેરે । સાડ્યુચિધર્મદેના ચ સર્વકર્મવિવર્જિતા ॥
પતિર્યન્તુ પતિર્મર્તા દૈવતં ગુરુદેવચ । સર્વસ્વાત્ત્વ શુક સ્વામી ન શુક સ્વામિન પર ॥
પતિર્માત્રાવેદીનાવા મસ્મીભૂત કૃત વ્રતમ્ । પતિસેવા વ્રત સ્ત્રીણા પતિસયા પરં તપ ॥
સર્વદેવમય સ્વામી સર્વેતંધ્રમય શુચિ । સર્વેપુણ્યસ્વરૂપથ પતિરૂપી જનાદિન ॥
યા સતી મર્ત્યરન્નિહંત્ર શુંકતે પાદોદકં ચદા । તસ્યા દર્શનમુત્પદર્શ નિત્ય ધાન્ડાન્નિત દેવતા ॥

(અશ્વમેધપુસ્તક અં ૫૧)

અર્થ—જે સ્ત્રી પતિને હુકી ન કરી શકે તેનું સર્વ સૌભાગ્ય અસૌભાગ્યજ છે રાવન બોજન કરામાં તેને સુખ મળતુ નથી અને તેનું દુઃખન પણ વધારે છે

જે પોતાના પતિપર પ્રેમ નથી તેનો જન્મ બ્ધર્મ છે પછી જાણે તેને પુત્ર, ધન, રૂપ સ પતિ ચોવન સર્વ દોષ પણ તે નકામા છે

વદાલામાં વદાવા પતિપર જેની ભક્તિ (મીલિ) નથી તે સ્ત્રી અપવિત્ર, વર્મહીન અને સર્વ કર્મથી વર્જિત છે પતિજ સ્ત્રીઓનો બધુ (સગો), પાલક, દેવતા અને શુક છે સર્વ કરતા સ્વામીજ તેને વિશેષ પૂજ્ય છે અને સ્વામી કરતા સ્ત્રીઓને માટે અન્ય કોઈજ શુક (અસૌખ્ય) નથી

• પતિભક્તિહીન સ્ત્રીઓએ કૌંટ મન રાજોડા જેનું (નિષ્ક્રમ) છે પતિસેવા એજ સ્ત્રીઓનું મન અને એજ સૌભાગ્ય મોટું તપ છે

પતિ સર્વ દેવસ્વરૂપ છે, સર્વ લીધારૂપ છે અને પતિનું પુણ્યસ્વરૂપ ભગવાન, તેજ પતિના રૂપમાં છે અર્ધાન્ન પતિજ પરમાત્મા છે

જે સ્ત્રી સ્વામીનું કિન્નર બોજન કરે છે અને તેના ચરણમુતનું પાન કરે છે, તેના દર્શનની અને તેની

જે આપણે પાતિનસ અને પતિભક્તિ તથા નિસ્વાર્થપ્રેમનો આદર્શ લેવા હોય, તો મીતા-
છના ચરિત્રપ્રતિ દષ્ટિપાત કરવો જોઈએ. મેતાયુગમા વાનિમકથ સીનાજીવું ચરિત્ર જેવી મુદર ગીતે
ચિત્રિત કરી ગયા છે, તેવું હૃદયગ્રાહી સ્ત્રીચરિત્ર મિશ્ટનના ‘પેગેઝાઈ લૉસ્ટ’ નામના કાવ્યપ્રથમા પણ
ઉપવચ્ચ થતું નથી ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજી જ્યારે પોતાની હૃદયેશ્વરી સીતાને છોડીને વનમાં જવાને
તત્પર થયા હતા, તે સમયે મીતાજીએ તેમની મહાયરી અને દુઃખભાગિની થવાને માટે કહ્યું હતું કે:-

“ પિતા, માતા, આત્મ અને મિત્રોનું આદરપૂર્વક સલાપણ તથા પ્રીતિ, એ સ્ત્રીને માટે સુખ-
નાયક નથી. એકમાત્ર પતિજ મંસારમાં સ્ત્રીના સુખનું નિદાન અને મોક્ષ આપનાર છે. જે આપ
વનમાં જશો તો હું આપની આગળ આગળ આધીને મારા પગવતી ધાસના અકુરોને નિર્મૂલ કરી
આપનો માર્ગ સાદ કરીશ. હું નિર્જન વનમાં આનંદમયિત આપની સેવા કરીશ. હું આપની સાથે
શીતળ પવનથી ડોસતા પુષ્પોનો સુગંધ ગ્રહણ કરી, કુળોમા ભ્રમણ કરી અલ્પ પ્રમેદિત અને સુખી
થઈશ. જે આપ અહીંઆ રહીને મારી રહ્યા ન કરો તોપણ મારે આશરવજનનું શું પ્રયોજન છે ?
હું આજે અવસ્ય આપની સાથે આવીશ. જ્યારે આપની સાથે આવવાની મારી ધમ્મિજા છે, ત્યારે
આપ સામટ વાધો ત્યો છે ? વનફલો ખાઈને હું જીવન ધારણ કરીશ અને મારી માથે ચાલવાથી
આપને કાંઈ પણ કષ્ટ થશે નહિ. હું આપની સાથે ચાલવાથી કાંઈપણ પ્રકારનો ક્લેશ માનીશ નહિ
અને વનનાં કંઈક ખાના વિશે કાંઈ પણ દિવમ અનિચ્છા પ્રકટ કરીશ નહિ. આ પ્રકારે હું ભજીશ

ચરણજના સ્પર્શની ઇચ્છા દેવતાઓ કર્ષી કરે છે

(મહાવૈવર્તપુરાણ અં ૫૧)

“ મર્તા હિ દૈવતં સ્ત્રીણાં મર્ત્તા ચ ગતિરુચ્યતે । જીવત્પત્ન્યા સ્ત્રિયો મર્ત્તા દૈવતં પ્રસુરેવ ચ ॥
યા ધર્મચારિણી નારી પતિવ્રતપરાયણા । નાનુષતંતિ મર્ત્તારં સા સદ્ગિર્ન પ્રશસ્યતે ॥
પતિવ્રતા મર્ત્તપરા નારી મર્ત્તપરાયણા રૂઢ કીર્તિ પરાં પ્રાપ્ય પ્રત્યે સ્વર્ગે મહીયતે ॥ ”

અર્થ -- પતિજ સ્વામીનું દેવત (દેવતા) છે અને તેજ તેની ગતિ (મોક્ષપ્રાપ્તિસાધન) ॥ ક્ષેત્રાગચવનીશ્રીઓને
પતિજ પરમાત્મા-પ્રમુ છે.

જે પતિમતા, ધર્મચરણ સ્ત્રી સ્વામીને (સ્વામીની ઈચ્છાને) અનુસરતી નથી તેની સત્યકરો નિન્દા કરે છે.
સ્વામીનેજ સર્વસ્વ માનનારી, તેનેજ આધીન રહેનારી સ્ત્રી, આ લોકમાં કીર્તિ મેળવી મુખા પછી
સ્વર્ગમાં પૂજાય છે

(વલ્લિ પુરાણ)

સ્વામિસાધ્યા ચ યા નારી કુલધર્મમથચિંતા ।

કાન્તેન સાર્દ્ધ સા કાન્તા ચૈવુંઠં યાતિ નિશ્ચયાત્ ॥

અર્થ -- જે પોતાના સ્વામીપત્ન અનુરૂપ રહે છે અને કુલધર્મની મર્યાદા ભજવવામાં જે સદા ખીની રહે
છે, અર્થાત્ કુલધર્મમાં રખે કઈ અપુન્ય થાય એમ સમાજ શરણે છે, તે સ્ત્રી નહીં પોતાના મન સાથે
ચૈવુંઠમાં ભય છે.

(મહાવૈવર્તપુરાણ અં ૧૮)

સા માર્યાં યા ગૃહે દક્ષા સા માર્યાં યા પ્રિયવદ્ ।

સા માર્યાં યા પતિપ્રાણા સા માર્યાં યા પતિવ્રતા ॥

નિલયં સ્નાતા સુગંધ્યાચ નિલચ્ચ પ્રિયવાદિ ની ।

અલ્પમુક્ષત્પમાપિ ચ સતતં મંગલેયુતા ॥

સતતં ધર્મવહુલા સતતચ્ચ પતિપ્રિયા । સતતં પ્રિયવક્ત્રી ચ સતત મર્ત્તકામિની ॥
પિટંદવાક્રેવાયુક્તા સર્વસામાયવદિની । યસ્યદક્ષી મેઘદ્રાર્યા દેવેન્દ્રો ન સ માનુષ ॥ ”

અર્થ -- જે સ્ત્રી નૃસિંહચરમા અનુરૂપ, મધુર ભાવનારી, પતિને પ્રાણસમાન ગુનુદારી અને પતિવ્રતને પાલન
કરનારી છે, તેનેજ “માર્યા” એ ખરૂં નામ પ્રાપ્ત થાય છે

દમેશા મુગધી દ્રવ્યેથી સ્નાન કરનારી, પ્રિય બાપણ કરનારી, શેઠ ખાનારી અને શેઠ ખોલનારી તથા
સર્વદા મનગાભૂષણ યુક્ત તેમજ ધર્મમા નિષ્ઠ ભાગ લેનારી, પતિપર પ્રેમ રાખનારી, કંઈ વાણીને વદનારી;
અનુકાશાનુસારીની. દેવ અને પિતૃધર્મમાં પ્રીતિ રાખનારી અને સર્વ સામાજ્યને વધારનારી, આવી સ્ત્રી જોને ત્યાં
હોય તે મનુષ્ય નહિ પણ દેવેન્દ્ર, મહેન્દ્ર છે.

(અરણ્યકપુરાણ અં ૧૮)

વર્ષ વ્યતીત કરી શકીશ, પરંતુ હે પ્રીતમ ! આપના વિયોગ અને વિરહથી મને સ્વર્ગમાં પણ સુખની પ્રાપ્તિ થનાર નથી ”

દોહા—પ્રાણનાથ કરુણાયતન, સુંદર સુખદ સુજાન ।

હમવિન રચલુકમુદ વિદ્યુ, સુરપુર નરકલમન ॥

“હે સ્વામીનાથ ! આપના આગળ જોડો પાથર હું મારાપર દયા કરો. તે ધનવનને પિતૃ-ગૃહસમાન સમજી તેમાં નિવાસ કરીશ અને હવે બીજી કોઇપણ ઇચ્છા નથી. આપના ચરણકમળના દર્શન સર્વદા થતા રહે એજ માત્ર મારી અભિલાષ છે. મારી આ પ્રાર્થના આપ સ્વીકારો. વનમાં હું કદિપણ શોક પ્રદર્શિત કરીશ નહિ. હું કદિપણ આપને દુષ્કર્ય યદ્યપ નહિ દે મધન. જો આપ આ દાસીની આ પ્રાર્થના સ્વીકારશે નહિ તો હું અવશ્ય પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ.”

હિંદુઓના ચરિત્રથી પરિચિત કર્નવ ટાંડ જણાવે છે કે મહાશય વિ સને હિંદુઓના પ્રાચીન નાટકોના અનુવાદ કરાને તેમના આચારવિચારથી પશ્ચિમના લોકોને અભિગત થયા છે. તેમણે ખાસ કરીને હિંદુ સ્ત્રી-પુરુષનો પરસ્પર પ્રેમ, વિશ્વાસ વગેરેનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે. ઉત્તરરામચરિત, વિક્રમોર્વશીય તથા મુદારાસસ વગેરેમાં આર્યસ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર પ્રેમના અનેક ઉત્તમ ઉદાહરણો દર્શિતોચર થાય છે. ઈતર ગ્રંથોમાં પણ સ્ત્રીઓની પ્રગતિ પતિભક્તિ દર્શિતોચર થાય છે.

શૈક્ષણિકગ્રંથ ‘મર્ચન્ટ ઓફ વેનિસ’ (વેનિસના વ્યાપારી) નામના નાટકમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિધાનની જેરે એક આયનાદમ્બા ચંદનદાસ નામના પાત્રે જ્યારે પોતાના બધાના જીવનની રક્ષાને માટે પ્રાણદહની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી અને તેની સ્ત્રી જ્યારે પોતાના એકના એક પુત્રને પોતાની સાથે લઈને વંદસ્થાનમાં આવી, ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતોનાથ થયો હતો—

ચંદનદાસ—પ્રિયે ! તું અહીં આ કેમ આવી છે ? પુત્રને લઈને ઘેર ચાલી જા

સ્ત્રી—નાથ ! હામા હો આપ પરનોકમાં સિધારો છો ? શું આપ દૂર જતા નથી ? તો પાત્રી શું હું નિયત સમયે આપના ચરણકમળના દર્શન કરી શકીશ ? હું અહીં આથી કદિ જરૂર નહિ અને આ આપના સુખકુળની જાગિની આપને કદિ એકલા જવા દેશે નહિ.

ચંદનદાસ—આ તું શું બોલે છે ? આ તું શું કહે છે ?

સ્ત્રી—આપની સાથેજ પ્રાણત્યાગ કરીશ.

ચંદનદાસ—મનમાં એવા વિચારને મદિ પણ સ્થાન આપીશ નહિ મારે. માળક અત્યંત સુક્રમાર છે, તેનું લાનપાનન કોણ કરે ?

સ્ત્રી—મેં ગૃહદેવતાઓના ચરણકમળમાં અને સમર્પિત કર્યો છે તેઓ કદિપણ એને આશ્રય આપનાથી નિમુખ થશે નહિ. આપ એની લેણ પણ ચિતા ગાખશે નહિ. (પુત્રમતિ) ‘હે વત્સ’ આ, અને તારા પિતાને અતિમ વિદાય આપ.

આ પ્રકારે આપણને આર્યજાતિના શાસ્ત્ર પુરાણ ઇતિહાસ અને કાવ્યોમાં હિંદુસ્ત્રીઓએ પાળેલા પાતિનયધર્મના શતાવધિ અને સદસ્ત્રાધિ ઉદાહરણો ઉપલબ્ધ થાય છે, પરંતુ તે સર્વનો અમે નિર્દેશ કરવો આવશ્યક નથી. ખરેખર હિંદુસ્ત્રીઓની પતિભક્તિ જોઈ મનુષ્ય આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. જગતની પ્રત્યેક જાતિમાં આદર્શ સ્ત્રીચરિત્રો ઉપલબ્ધ થાય છે. પરંતુ આર્યજાતિ તો ઉત્તમ આદર્શો અધિક પ્રમાણમાં પ્રદર્શિત કરે છે. મહાશય નિસન જો-સ કો હુદ્દ ચિદ્રિય સેગિશ, ટાર્ન, કાચેન મોનિયર, વિનિયમ્સ અને વિદ્યાન મેક્સમૂનરે કર્નવ ટાંડની જેરે એકમતે હિંદુ સ્ત્રીઓની પતિમેદા પતિભક્તિ અને પતિપ્રેમની પ્રશંસા કરી છે. તેમણે સરકૃતકાવ્યોનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરીને પશ્ચિમના લોકોને સુવિદિત કરી દીધું છે કે આર્યસ્ત્રીઓના જેવી સાધ્વી તથા સતીસ્ત્રીઓ અન્ય જાતિઓમાં આજીવ્યત દર્શિતોચર થઈ નથી. મેક્સમૂનર જણાવે છે કે જો જગતમાં સ્ત્રીસ્ત્રીઓ હોય તો તે માત્ર લાસતર્વમાજ છે, તે હિંદુઓના અત્યંત માન્ય છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષાથી શિક્ષિત થયેલા નવયુગીનો ગમે તે અભિપ્રાય દે, પરંતુ અમે તો નિઃસ્પર્શપૂર્વકે કદી શકીએ છીએ કે આજે આપણી અવનતદશામાં પણ આપણી ભગિની, સ્ત્રી અને કન્યાજ આપણા ઝોરવની રક્ષા કરી રહી છે.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે રાજપૂતકુળદેવીમાં જેની પતિભક્તિ હોય છે, તેની પતિભક્તિ જગતની ધર્તરે કોઈ પણ જાતિમાં દષ્ટિગોચર થતી નથી. રાજપૂતજાતિનો ઇતિહાસ પાંચવાથી રાજપૂત-વીરનાજાઓનું ચારિત્ર્ય કેવું હતું અને સમાજપર તેની પ્રભુતા અને સામર્થ્ય કેવાં તથા કેટલાં હતાં તે ઉત્તમ પ્રકારે જાત થશે.

દિલ્હીના અંતિમ સિંહુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજચૌહાણ જે સમયે સમેતાની રાજકન્યાનું દરજ્જા કરાંને તેને લઈ ગયા તે સમયે તેમની રક્ષા કરવાને માટે તેમની જે સેના તેમની પાછળ રહી હતી તેને મહેળા નામના સ્થાનમાં ચંદાઈલોકુડના રાજા પરિમાલે પકડીને મારી નાખી. આ અપમાનનું વેર લેવાને માટે ચૌહાણરાજ્યએ તે કન્યાને મહાલયમાં લાવી શીઘ્રતાથી સેના એકત્રિત કરી ચંદાઈલના રાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તેમણે સરસા નામના સ્થાનમાં પરિમાલની સેનાનો નાશ કરી નાખ્યો. જ્યારે પૃથ્વીરાજ આ પ્રકારે વેર લેવાને ઉત્ક્રાંત થયા હતા ત્યારે પરિમાલે એક સલા બોલાવી અને પોતાના કર્મચારીઓની સલાહ લીધી. રાણી માલિનીદેવીની પણ સલાહ લીધી; અને પૃથ્વીરાજ-પર કહેવરાવી મોકલ્યું કે:-“ અમારા આત્મા તથા ઉદય નામના બે મુખ્ય પ્રધાનો ગેરહાજર છે, માટે યુદ્ધ હાલ એક મારાપર્ષત બંધ રાખવું. ” મહેળાના પ્રધાન રાજકવિના ભ્રાતા દૂતસ્વરૂપે ગયા હતા. તેમણે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને પહોંચ નહીં ઉતરતા બોલા. તેમણે પૃથ્વીરાજની મુલાકાત લીધી અને તેમને નજરાણું આપી જણાવ્યું કે:-“ આ પ્રકારે અસહાય તથા જિનજિન થઈ ગયેલા રાજ્ય-પર આક્રમણ કરવું ઘણું ખરાબ છે. અમારા બે મુખ્ય મંત્રી આત્મા અને ઉદય બદલ ગયા છે, માટે અમે તમારી પાસે માગી લઈએ છીએ કે એક સુસમુધી યુદ્ધ બંધ રાખો. ” ભારતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજે આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો અને દૂતને વિદાય કર્યો. પછી તેમણે પોતાના કવિ ચંદને પ્રશ્ન કર્યો કે:-“ આત્મા અને ઉદય કોણ છે ? ” પ્રસિદ્ધ ચંદકવિએ થોડીવાર સુધી વિચાર કરી પ્રત્યુત્તર આપ્યો:-“ વત્સરાજ (જસરાજ) નામનો એક મહાબળવાન પુરુષ મહેળાનો સેનાપતિ હતો. હવે એમ બન્યું કે એક વખતે જંગલી ગોંડજાતિએ મહેળાપર પોતાનો સંપૂર્ણ અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને પરિમાલ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હવે મુખ્ય સેનાપતિ વીરશ્રેષ્ઠ વત્સરાજે પોતાના બાહુબળથી ગોંડજાતિને પરાસ્ત કરી અને મહેળાને તેમના હાથમાંથી પાછું ખેંચવી લીધું. પછી તેમણે તે રાજ્ય તેના આગ્રહ અધિપતિને પાછું સોંપી દીધું અને તેના ચરણ આગળ પોતાનું અર્પણ કરીને જીવન વિસર્જન કર્યું. રાજા પરિમાલ આ જયથી અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેમણે વત્સરાજની ભક્તિ તથા વીરવના બદલામાં તેના આત્મા અને ઉદય નામના પુત્રોને મોટી ભગીર તથા ઉચ્ચ પદ અર્પણ કર્યાં. રાણી માલિનીદેવી પણ તે ઉભયને પોતાના પ્રાણપ્રિય પુત્રની સમાન ગણીને તેમનાપર અત્યંત પ્રેમ તથા મમતા રાખવા લાગી.

આ ઉભય વીરસામંતો પ્રખ્યાત કાલિંજરકુર્મ અને તેના તાબાની ભૂમિના અધિકારી થયા. દેવચાન એક સમયે ત્યાં પરિમાલ ગયા અને તેમણે આત્માના પાસે એક શ્રેષ્ઠ થોડી નેઈ તેને લઈ લેવાની ઇચ્છા કરી. આત્માએ આ થોડી આપવાની ચોખ્ખી ના પારી. આથી રુદ્ધ થઈ પરિમાલ બોલ્યા:-“ તમે બંને મારા દેશમાંથી નીકળી જાઓ. ” આ વચન સાંભળી તે ઉભય પોતાની માતાને લઈ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પુરિદર માદિલના કહેવાથી રાજ્યએ અમને આ દંડ કર્યો છે, એમ ખારી તેમણે તેની નગરીમાં આગ લગાડી; પછી તે ઉભય વીરો પોતાની માતા તથા ઓએને લઈને કનોજરાજની સલામાં ગયા. કાન્યકુબ્જપતિએ પરમ આદરપૂર્વક તેમને પોતાના રાજ્યમાં રાખ્યા છે અને તેમને કેટલીક ભગીર પણ આપી દે. હાલ તેઓ ત્યાંજ છે.”

જે સમયે ભારતના અંતિમ દિલ્હરાજે પૃથ્વીરાજે મહેળાપર આક્રમણ કર્યું, તે સમયે પોતાના નગરની રક્ષા કરવાને માલિની (મિનજેવી)દેવીએ આત્મા અને ઉદય એ ઉભય વીરોને બોલાવવાને માટે પોતાનો એકદૂત કનોજ એકલો આપ્યો.ને દૂતે ત્યાં જઈ ઉક્ત ઉભય વીરોને જે વચનો ક્યાં દનાં તે મહેલય કર્નલ ટોડે ચંદકવિના અંધમાંથી નીચે પ્રમાણે ઉધ્ધૃત કર્યો છે:-“ ચૌહાણસમ્રાટે મહે-

૧ અહીં પહોંચ નામનું સ્થાન આવેલું છે અને તે હાલમાં હાલિયાના લુન્દલા રાજને આધીન છે. મહા માનવીય ટોડ આ સમરક્ષેત્રને લેવાને માટે ગયા હતા.

ખામા પોતાના શિબિર નાખી દીધા છે નરમિદ અને વીરસિંહે સમસાગ્રિમા પોતાની આહુતિ આપી છે સિરસાદેશ ભરમ થઇ ગયો અને પરિમાલનુ રાજ્ય મળુ ચોંડાણોદારા વિધ્વસ્ત થવા લાગ્યું છે એક માસને માટે યુદ્ધ બંધ પડ્યું છે હારમા આ મહા વિપત્તિમાથી આપજ અમારો ઉદ્ધાર કરી શકશે આપની સલામ મેળવવાની ઇચ્છાથીજ હું અહીં આ આગે છું છે વીર પુરુષો ! સામળો, ન્યારથી આપે મહોનાનો ત્યાગ કર્યો છે ત્યારથી માનિનીદેવી ભયકર શોકમા નિમગ્ન થઇને કાળ ક્રમણ કરે કે તેમની દૃષ્ટિ સદા કાન્યકુબ્જ તરફ લાગી રહે છે, અને જ્યારે તેમને આપનુ સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તેમના નેત્રોમાથી સતત અશ્રુધારા વહે છે તેઓ દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને વારવાર કહે છે કે -“અમારો ઔરવસ્યજ્જ અસ્ત થતો આપો છે ” હે વત્સરાજના પુત્રો ! આપ ચાલો અને અમારો ઉદ્ધાર કરો આપ ત્યા આવશો ત્યારે અમારી દશા જોઇને આપ અત્યત દુખી થશો દંત્ર પણ અમારો ઉદ્ધાર કરવાનો સમય છે, માટે સત્વર ચાલો, મહોનાને વિસરી જાઓ નહિ ”

હૂતના આ વચનો સાંભળી વીરશ્રેષ્ઠ આ દાએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો -“ મહોના જોઇએ તો સર્વથા વિધ્વસ્ત થઈ જાય અને ચાહે તો ત્યાનો રાજવંશ જડમૂળથી ઉખડી જાય પરંતુ અમે કદિ પણ મહોનામા આવીશું નહિ, કારણ કે જરા પણ અપરાધવિના અમને અમારી માનુષ્યભિમાથી દેશપાર કરવામા આવ્યા છે રાજના દિતને માટેજ અમારા પિતાએ જીવન સમર્પણ કર્યું છે અને તેમજીજ તેના રાજ્યની સીમાનો વિસ્તાર કયો હતો વળી તેઓ દુષ્ટ પુરિદરપતિને પણ દિધીના મહાવરિની સામે યુદ્ધ કરવાની સનાહ આપી ગયા છે. મહોના અમારા સ્તભસ્વરૂપ હતુ અમારાદારાજ ગોક લોકો પરાસ્ત થયા હતા અને અમારા પરાક્રમથીજ તેમના દેવમદ અને ચાહબાડી નામના મજબૂત દુર્ગો મહોનાના તાબામા આવ્યા છે અમે યાદુનોની વિરુદ્ધ સમશોર પ્રવણ કરીને વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે, અમે હિદોનોનો વિધ્વંસ કર્યો છે અને અમેજ પરિમાની વિજયપતાકા કાતાષ્ઠ દેશમા ફરકાવી છે અમે વિજયી કુશાવહના વિજયજ્યોતને જટકારી દીધો હતો સુનતાનના અમોરો અમારી સમક્ષથી પચાયન કરી ગયા હતા અને ગયાના સમરક્ષેત્રમા વિજયવદ્મી અમનેજ વરી હતી. અમે ‘વેણુયા’ રાજ્યની અંદરના દેશોને ભયકર અગ્નિથી ભસ્મીભૂત કરી મેવાતને પણ સપાટ પ્રદેશ બનાવો દીધો હતો વત્સરાજે પોતાનાજ બાહુગળથી દશ રાજ્યોને પરાસ્ત કરી તેમનુ ધન પુત્રની લઇ મહોનાના અધિપતિને અર્પણ કર્યું હતુ આ સર્વ કાર્યો અમેજ કર્યા હતા, પરંતુ તે સર્વનું પારિતોષિક અમને શું મળ્યું છે, તે તમે જુઓ હોજ અમે અમારી જન્મભૂમિમાથી નીકળી મહોનાના અધિપતિને માટે સાતવાર શત્રુઓના શસ્ત્રાધાતથી ધાવન થયા હતા અમારા પિતાનુ મૃત્યુ થયા પછી અમે ચોવીસવાર રણુભૂમિમા ઉતર્યા છીએ અમે સાત સમાગ્રોમા વિજય પ્રાપ્ત કરી પરિમાનો પરા ફેલાવ્યો છે નણુવાર હું મૃત્યુના મુખમા સપડાયો હતો તેના રાજ્યની રક્ષાને માટે અમે આ પ્રકારનો ભોગ આપ્યો છે, પરંતુ તેના પુરસ્કારમા અમને દેશનિકાન કરવામા આવ્યા છી ”

હૂતે પ્રત્યુત્તર આપ્યો -“ પરિમાય છેક નાના બાનક હતા, તે સમયે તેમના પિતાને દેહાન્ત થઇ ગયો હતો તેમણે પ્રાણલાગ કરતી વખત વત્સરાજના હાથમા તેમને સમર્પણ કર્યા હતા માટે આપના પિતા પરિમાનના પણ પિતા સમાનજ છે, તોપછી જ્યારે તેઓ મહા ભયકર વિપત્તિમા પડીને આપને મોવાવી રહ્યા છે, ત્યારે શું આપ તેમના આતા હોવા ગતા પપ્તુ તેમનુ રક્ષણ કરવાને પ્રયત્ન નહિ થાઓ ? જે રાજપૂત વિપત્તિના સમયમા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરે છે, તે સમાજમા નિહાને પાન થાય છે આપના પિતાએ જે પ્રકારની રાજલક્ષિત દશાની હતી તે પ્રકારની રાજલક્ષિત આપ પણ ધારણ કરો આના ધોર વિપત્તિના સમયમા પરદેશમા રહેનુ શું ઉચિત છે ? રાણી માલિનિદેવી આપને પ્રાણગ્રિય પુનરન્ત ચાહે છે અને આ વખતે આપને બોનાવવાને માટે તેમણે વિશેષ આમદ કયો છે આપના માતૃશ્રી દેવજીદેવી મહારાણી માનિનિદેવીસન્મુખ સદા પ્રતિગાપૂર્વક જણાવતા હતા કે આપનાપર વિપત્તિ આવી પડી હોય તે વખતે મારા ઉભય કુવરો કદિ પણ આપનાથી પૃથક્ રહેશે નહિ, અને હવે આ પ્રતિજ્ઞાનું પાનન કરવાને સમય આવી પહોંચ્યો છે જે માણસ પોતાની

૧ દિહોલદેશ ચાદુનગરની રાજધાની ચિવાનાના તાબામા આવેલુ એક નગર છે ‘કરોલી’ તથા મધુરામા અધિપિ યાદુવંશી રાજનુ રાજ્ય છે

પ્રતિનાનો ભગ જે છે, તેનાપ્રત્યે જગનના મર્વ લોધા ઘણા કરે છે અને તેને 'ધાવચ્ચદ્રદિવા-રૌ' નગકમા વામ કંગ્વે પડે છે "

દેવળદેવીએ ગણી માનિનીદેવીના મોકલેના દૂતના મુખમાથી આ વચનો માલગી ક્યું - "આનો, હું મળ્યામા આનુ છું " આદ્યા ચૂપ ગ્લો, ઉદર ઉચ્ચ ગ્વરે મોકલો - "ભરે મહોવાનો મર્વશા નાશ કેમ ન થઈ જાય પગુ શું અગે અમાગપર ગમએ કરેનો અત્યાચાર ભૂરી જઈયુ ? શું અગે પુત્ર મળ્યામા જાગ્યું ? કદિ નહિ ચાહે તો અમારો વિધ્વસ થઈ જાય, અથવા ચાહે તો અમને પૂર્વમુખ પ્રાપ્ત થાય, અમારે તો ઉભય સમાન છે અગે કાન્યકુન્જનો કદિ પણ ત્યાગ કરીયું નરિ દરે તો એજ અમારી નિવામજૂમિ છે "

પુત્રના આવા વચનો માલગી દેવળદેવી બોલી - "હાય ! વિનાતા ! તે મને વધ્યા કેમ ગખી નહિ ? રાજપૂતનો ધર્મ તજનાર અને વિપત્તિગ્રસ્ત રાજને મદાય ન કરનાર, પુત્રને મર્લમા ધાગ્યું કરવા વ્યર્થ છે " વીગમના દેવળદેવીના ઉભય નેત્રેમાથી અગ્રિની ચીણગાગીઓ નીમળવા લાગી તેનું મમગ્રત ગરીગ કોથથી કપવા લાગ્યું અને તેનું હૃદય મોઢ તથા કુન્ધથી ઊન્નલિન્ન થવા લાગ્યું. પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિપાત કરી તે પુત્ર બોલી - "હા ! જગદીશ્વર ! આ કુન્ધકાંકો ઉત્પન્ન કરવાને માટે તે મને મર્લની પીડા શામા આપી ? કુતાગનાઓના સતાનો તથા સાચા રાજપૂતોના હુન્થો તો સુદનું નામ સાભળનાની સાથેજ આનંદથી પત્રિપૂર્ણ થઈ જાય છે, પગુ હે ધર્મગ્રાપે ! તમે વત્સરા જના પુત્રો નથી, એમ મને લાગે છે "

માતાના આ વીગતાપૂર્ણ વચનો માલગી ઉભયત્રિશમાં મૈત્રન્ય ઉત્પન્ન થયું તેમણે પશ્ચાત્તાપકરી ઉભા થઈ કહ્યું કે - "જ્યારે અમે શત્રુઓના આમત્રા પડી મહોવાની ગ્લાને માટે પ્રાણપાપુ કરીયું જ્યારે અમે વીરતનો પ્રકાર કરી તથા શત્રુના ધાવ ખાઈ અમારું નામ અમર કરીયું, જ્યારે અમારા મન્નકા મજુમિમા રોળામે, જ્યારે અમે મહાનીરિની મામે માથ બીડીયું અને જ્યારે અમે ચોદાણોની સામે ચર્ધ ઉભયપક્ષના માથુમેાનું મધિર વહેવડાવીયું, ત્યારે અમારી માતા અમાગપર પ્રમન્ન થશે "

ગજાત્તરીશગના દેવળદેવીની વીરળાણસમાન વાણીએ ઉક્ત કવિદૂતનો મનોગથ મિદ્ધ થયો. ઉભય વીરબ્રાતાઓએ શીઘ્ર પોતાના અધીશ્વરની નિકટ જઈ મહોવા જવાની આજ્ઞા મારી ગાનએ તદ્દાણ તેમને પાગિતોષિક આપી જવાની ગમ્મ આપી સાથે માથે ઉક્ત દૂતને પણ રાજાએ પાગિ-તોષિક આપ્યું કાન્યકુન્જના ગાનએ વિદાય આપતી વખત ઉભય બ્રાતાઓને ગજાત્તરનું કર્તવ્ય પાગ-વાનો ઉત્તમ ઉપદેશ આપ્યો. વીર આ કાઉંને કાન્યકુન્જથી મેનામહિન વિદાય ત્રીડી માર્ગમા અનેક અપશુકનો થયા અપશુકનો જોઈ ઉન્ન દૂત અત્યંત ભયભીન થયો, ત્યારે ત્રીગ્રન્થઆદ્યાએ તેજસ્વિના પૂર્વક કહ્યું - "કવિવ" વાર અધકારને ત્રીજે આપ લાવી ઉત્તવ જોઈ ગમ્મા નથી, પગુ માદમિકત્રીશની દૃષ્ટિએ સર્વ અપશુકનો શુભ શુદ્ધેનાગિકે જણાય છે જે કે અમાગ પક્ષના સર્વ વીરો નિર્ધન છે અને અમાગ કુન્જનો ગૌરવસૂર્ય અત્યાચરના પહોચી ગયો છે, તોપણ અમે આ અપશુકને અપશુકન ગણતા નથી " જમણી માલુએ એકના મારસતું જતું, ઉન્ના પક્ષીના મુખમાથી બોજન પડી જતું, ચક્રવાને થયેતો પોતાની આંત્રિ ચિદ્, સમસ્તરગિણીઓના નયનોમાથી અચરાગ માનવી, શુભાનોનું અત્યંત રોદન સૂર્યની વચ્ચા કાગો ડાવ જપુવો હતાદિ ચિન્હોને દિવિઓએ અપશુકન માન્યા છે અને અવાજ ચિન્હો કાન્યકુન્જની મેનાના નેવામા આ વા આથી મર્વ સૈનિકોના મુખમ ડાગપર ઉભી જણાઈ, પગુ આદ્યાએ એક રાજપૂતત્રીગે ગાગે તેવા ગ્વરથી કહ્યું - " જો કે આ મર્વ જમણો મૃત્યુની મૃચના આપનાન છે; પગુ સાદનિક ત્રીશ અને ઈશ્વર ઉપા મપૂર્ણ અદા ગમનાર માપ્ત્રોને મૃત્યુ કુન્ધાચાર વાગતું નથી ગજાપૂતોના માર્ગમા અનેક વિધ્નો આવે છે, પગુ તેઓ તેની તરફ આખ ઉભરીને નેના પણ નથી દરે ગમે તે થાઓ, પણ આપણે તનમનથી સમગ્રજૂમિમા ખેતીયું "

નગ્રેદ આદ્યા અને ઉદય મહોવાની અમીપ જારી પગેચ્યા તેમના આગમનની વાન માલગી

૧ કાન્યકુન્જનો રાજ આ સમયે જયચદ દત્તો આદુળગ, વીરત, અને સન્માનમા તે ભાસ્તરકટ પૃથ્વીશાજ થીજ ઉતરતો હતો. દિ સં ૧૧૦૩ માં ચાદુજીને પૃથ્વીશાજનો પરાજય કર્યા પછી જયચદેને કાન્યકુન્જમાથી મહાી મૂક્યો હતો, તે વખતે નાસના નાસના જયચદે અગાધમા ની પક્ષને પે થયો દેહાન્ત કરી હતો

રાજા પત્નિના અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેમને તેણે પ્રેમપૂર્વક આલિંગન દીધું. રાણી માલિનીદેવી વીરાગના દેવળદેરીને આદરપૂર્વક સામે લેતા મધ્ય ત્યારપછી સર્વ રાજધાનીમાં આપ્યા આપ્યા રાજાએ ઉક્ત ઉલ્લાસ વીરોને અતિ મૂલ્યવાન દ્રવ્ય આપીને તેમના મનનું સમાધાન કર્યું. રાણી માલિનીદેવીએ આદરને બોનાવી તેના મસ્તકપર હાથ મૂકી આશીર્વાદ દીધો. આદર હાથ નેહી બોલ્યો - “ મહેળાને મળેલ અને જીવન ધારણ કરીએ છીએ ” ગણીએ મોતીઓની એક મુઠી ભરી તેની ગ્રંથિ કરી અને તે પોતાના સેવકોને વહેલી આપ્યા. જે દૂત કાનકુળનાથી તે ઉલ્લાસ દેશનિકાંય થયેલા જ્ઞાનાઓને તેહી લાગ્યો. દત્તો, તેને પણ તેજ વખતે પુરસ્કારતરિકે આપી આપે મળ્યા.

હવે ઉક્ત ઉભય વીરોના આગમનના સમાચાર પૃથ્વીરાજની પામે પડેલા ત્યાગે કરિશ્યદ મદે તેમને જણાવ્યું - “ સુદ કરવાનો નિયત સમય વ્યતીત થઇ ગયો છે, માટે આપ ક્ષીપ્ર પરિમાનની પાસે દૂત મોકળીને તેને કહેવરાવો કે કા તો તમે સુદ્ધભૂમિમાં ઉપસ્થિત થાઓ અને નહિ તો મહેળા પરનો અધિકાર છોડીને ચાલ્યા જાઓ. ” તરતજ મહેળાપતિ પરિમાનની પાસે એક દૂતને પત્ર આપીને મોકલવામાં આવી. તે દૂત જ્યારે લા પહેાચ્યો ત્યારે તે પરિમાવ પોતાની મેના સંજ્ઞા કરી રહ્યો હતો. પૃથ્વીરાજે પોતાના પત્રમાં લખ્યું હતું કે - “ સુદ કરવાને માટે સમય નિયત કર્યો હતો તેથી પણ રાજપૂતોની રીતિઅનુસાર સાત દિવસ વિશેષ જળા દીધા છે. ક્ષેત્રજી સેના વધુ દિવસથી આવી ગઈ છે; પરંતુ હજી પણ સુદનો પ્રારંભ કરવામાં આવી નથી. જે તમારી સુદ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો મહેળા અમને સોંપી દો અને તમે દિલ્હીના મોકનિક જાઓ. ”

પરિમાવ આ પત્ર વાંચી અત્યંત નિરાશ થયો. ત્યાર પછી તેણે પોતાના સમસ્ત સામંતો અને સૈનિકોને બોલાવ્યા અને તેમની સાથે સુદનો પ્રારંભ કરવા કરેલો તે વિષે ચર્ચા કરી. પછી તેમણે પૃથ્વીરાજના દૂતને કહ્યું કે - “ હું આપના માસના પગલાને સંવિચાર સમરભૂમિમાં આવી આપને મળીશ. ”

ગુઢવારને દિવસે પૃથ્વીરાજે રાખધ્વનિ કર્યો અને કહ્યું વગડાવ્યો. સર્વ સૈનિકોને વિદિત થયું કે હવે સમરગણમાં ઉપસ્થિત થવાની તૈયારી છે. રાજપૂતામાં ઉભી થઇ કે સર્વ સૈનિકો આવીને તેની આસપાસ એકઠા થઇ ગયા. સર્વ જણે જળાનું એક એક પાત્ર મલક્યું કર્યું. સર્વ માણસો રણોત્તમ થઇ ગયા. સર્વ જણે પોતપોતાના મસ્તકમાં સુગંધી તેન લગાવ્યું. ગંગની અપ્સરાઓ વીરોની સાથે સલામ પણ કરવાને ઉત્તમોત્તમ સુગંધી તેન અને મુવાસિક દ્રવ્યો શરીરે ઝોળીને તથા મન્દનના વાળમાં વાંધીને તેમની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે. તેમણે પોતાના કામળ કરના સુદર બગીચા પહેરી છે અને આખમાં મોઢા અગળ આગળ છે. સુદની બેરીને બચકર શબ્દ કૈવાસના શિખરસુધી પહોંચી ગયો છે. તે શબ્દે શિવના યોગને બગ કર્યો. પોતાના મળામાં પહેરવાને માટે અસખ્ય ખોપરીઓ મળશે એવા વિચારથી શિવજીને પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થયો. યોગિનીઓના આનંદનો પાત્ર રહ્યો નહિ રણભૂમિમાં કપાઈ ગયેલા માણસોના સ્થિતિનું પાન કરવાની આશાથી મદા આનંદિત થઇ યોગિનીઓએ વૃત્ય કરવા માંડ્યું. ઉલ્લાસપક્ષે વચ્ચે સુદ થતું જોઈ મનુષ્યોના માસનું ભક્ષણ કરનાર પિશાચોએ અત્યંત આનંદિત થઇ પોતાના ગાયનથી જગતને કપાવી મૂક્યું.

રાજપૂતો નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે જે મનુષ્ય સમરભૂમિમાં પ્રાણત્યાગ કરે છે, તેને ગુર્ગની અખ-રાઓ આવીને પરમ આદરપૂર્વક પુણ્યમાળ અર્પણ કરે છે. મદમવિગ્ને પ્રસ્તુત પ્રસન્નનું વર્ણન કરના સમરને આરબ થકા પૂર્વેની વીરો અને અપ્સરાઓની મજાવટવિષે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે -

૧ આ રીતિ અત્યંત પ્રાચીન છે અને તે નાપતાલવી’ એ નામથી વિખ્યાત છે. રા’ સાહેબ જણાવે છે કે પાનમાં બેઝી રાષ્ટ્રમુદાઓ આશીર્વાદ સમયે આશીર્વાદપાત્ર મનુષ્યપર વર્ષોવવામાં આવે છે અને પાની તે મુદાઓ સેવક માં વહેલી આપવામાં આવે છે. અવ પુરુષા નિરાસ કરી રાણીઓ અને રાજકુમારીઓ આ પ્રકારે પોતપોતાના સેવકો અને પુરોહિતોને પોતાના મહાનિવિગ્ને દાંડ સાહેબ પાસે મોકળીને આ મકારે તેમને આગળ વાંદ આપતી હતી.

૨ રાજપૂતોમાં આવી રીત છે કે સુદ સમયે ગણવાર રાખધ્વનિ અને ગણવાર વિગ્ગડામાં વગાડીને સેનાને સુદભૂમિ તરફ ચલાવવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે રાખધ્વનિ કર્યા પછી અને વિગ્ગડાકો વગાડ્યા પછી કોઈ માર જુદી સેના ચલાવવામાં ન આવે, તો તે જાદવ રાજકુમાર સન્મુખ જાવિ આપવામાં આવે છે.

“વીગે શસ્ત્રાસ્ત્રથી સુખવિજય થતા સ્વર્ગની મુશોભિત અષ્ટગોળોએ પોતાના શરીરને અવદાગેથી સુખવિજય કર્યા વીગેના મન્તરપદ નાની નાની વીગવટાઓપ્રસૂત ગિરોધે ચોલાયમાન થયા અને અષ્ટ ગોળોએ કિંગટ ધાગણ કર્યા સૈનિકોએ રણતુર ગિણીઓના તમ બાધી દીધા અને પોતાના શરીરપર લોહકવચ ધાગણ કર્યા સુરપુનિયામી અષ્ટગોળોએ કનકુડવ અને મણિમુકાની માથાએ પરિધાન કરી. સૈનિકો ને સમયે પોતાની તવવાગ આનમાંથી બહાર કાઢે, તે સમયે અષ્ટગોળો પોતાના વિલાખ નેત્રોમાં અન્નની ગેપા કાઢે માદસિક વીગે ને સમયે કટાર ધાગણ કરે તે સમયે સુરપુગી મુદ રીઓ પોતાના પનાટપર સિદ્ધિ મુતિત્વ દરે વીરો ને સમયે દાન ધારણ કરે તે સમયે સ્વર્ગની અષ્ટગોળો પોતાના કર્ણમાં કુડવ પરિધાન કરે વીગે બ્યારે પોતાના કમ્બા ભાના અણુ રે, ત્યારે અષ્ટગોળો પોતાના કંઠમગમાં કંકણ પહેરે તે સમયે વીગેગણો વાવનબથી પોતાના હાથ સુગો- ભિત કરે, તે સમયે સ્વર્ગની મુદરીઓ મુવર્ણની અગ્રી અને દત્ત અવદાગેથી પોતાના કરમ્બરને ચોલાયમાન કરે વીગે મોગી મોગી ગદાઓ ઉઠાવે, ત્યારે સ્વર્ગની અષ્ટગોળો તેમને માટે વગમાળા તૈયાર કરે મુદરીઓના ગળામાં મોતીની માળા અને વીગેના ગળામાં તુત્તમીની માળા વિગળમાન થશે વીરો ન્યા પોતાના ધનુષ એ ચરે કે તત્ત મુદરીઓ નેત્રકટાક્ષરથી બાણની દૃષ્ટિ દેવા માડે વીરો અધાડ થતાની સાથેજ અષ્ટગોળો ગયમા આર થશે”

કવિ ચદ લખી ગયા છે કે, ને ઘટના તેમણે અદૃષ્ટિથી જોઈ હતી, તેનુજ તેમણે કાવ્યમાં વર્ણન કર્યું છે ગળપૂતો અનાદિથી કવિને ત્રિકાવદર્શી કહેતા આ-યા છે ચદકવિ ભવિષ્યવેદાત્મક પૂન્ય છે ચદકવિના પરદેશવાસ પછી ગળપૂતનામાં તેમના જેવા આ પછુ કવિ થશે નથી એમની અમત- મય વાણીની સ્પર્શ મેઘ પછુ કવિની લેખિની દરી શન્તી નથી ચદકવિ ગળપૂતનતિના અતિમ ભવિષ્યવેદતા હતા

હવે આપણે મહોબાપતિપ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરીશુ પરિમાયે પોતાના મુખ્ય મેનાપતિઓને બોલા-યા અને શુ કરણ તે વિશે તેઓ ચર્ચા કરવા લાગ્યા રાણી માયિનીદેવી પદ્મમાં વિરાજમાન થઈ રતી આંધ્ર પહેના ગણી માયિનીદેવી અત્યત હતાશ થઈ દીર્ઘ નિશ્ચામ નાખી બોલી-“દેવગદેવી’ પૃથ્વીરાજની સામે આપણે લીરિતે ટકી શકીશુ ને આપણે હારી જશુ તો સદાને માટે મહોબાને ત્યાગ કરવો પડે, અને ને આપણે એને આપીન રહેવાનો સ્વીકાર કરીશુ તો અપમાનની પગકાપડ થશે.” આ વચને આશ્ચર્ય પૂર્ણ સાલબ્યા અને તે મર્ચી ઉન્મત થઈ બોલ્યો-“રે માન! હું માત્ર આપના કથાણુ- નીજ અભિયાપા રાણુ છુ હું મારી રીતે જાણુ છુ કે ને મનુષ્યઉત્તમ પ્રમાણી ગજભલિ ધાગણ કરી પોતાના સમસ્ત સુખો અને સ્વાર્થોને તિનાગજિ આપીને પોતાના અધિરાજને માટે પ્રાણસુદા અર્પણુ કરે છે તેજ મનુષ્ય સાચો વીર છે અને તેનાજ જીવનને ધન્ય છે ચૌહાણેલી મેલા અવશ્ય સિન્નસિન્ન ચર્ચ જરો હું માગે પૂર્વજેના ધર્મનુ એવી મરમ રીતે પાનન કરીશ કે જેથી મા નામ અવશ્ય અમર થઈ જશે મે આગ પુન ઈદવને પછુ આપના હાથમાં સમર્પણુ કર્યો છે માટે હવે હું આપની પામે એટલુજ માગી લઉ છુ કે મારી માતા દેવગદેવીની રક્ષા આપે કરવી”

ગણી માયિનીદેવી બોલી-“અતે હું એવા નિર્ણયપર આની છું કે ચૌહાણની અખ્યા પુષ્કળ છે અને તેઓ અસીમ માદમિક છે, માટે તેમને ખડણી આપીને મહોબાની રક્ષા કરી લુન છે’ આ વચનો સાભળી ઉદયને ધણુજ ખોડુ લાચુ અને તે વીગ્તાલેલા વચનોથી કરેવા લાગે-“જ્યાનુધી માગે શરંગમાં પ્રાણ છે, લાચુધી હું મહોબાની ઉપર અર્પણુ પ્રકાગ્ની વિપતિઆવવા દહન નદિ- રાજ પરિમાન પછુ જન્મભૂમિને માટે પ્રાણત્યાગ કરી સ્વર્ગની અષ્ટગોળોને આનિગત દેવાને તૈયાર થયા છે”

વીગમાળા દેવગદેવી પોતાના હાથ પુરોની આ વીરોચિત પ્રતિમા સાભળી સૌર્યપૂર્વક બોલી- “તમારી પ્રતિમા રાજપૂતરીતે છાને તેવી છે. હવે આ પ્રતિમાનુ પાનન કરવ અને તમારા પૂર્વજે- ની પ્રતિ ઉન્નવ થઈ કવી એ તમારું કર્તવ્ય મેર ગ્યુ છે, માટે હવે ત્રણ સમય ખોલો ઉચિત નથી મનુદનો નામેમાં ભલકા અગ્નિ પ્રભવનિન કરી દેશે”

ચદાઈવગત પરિમાય બોલ્યો-“આને શનિવાર થયો છે, આજનો દિવસ ઘણો શુભ છે, માટે

હવે યુદ્ધની સપૂર્ણ તૈયારી કરી 'તો કાને આપણે યુદ્ધસમુદ્ધા ઝપનાવી શત્રુઓની સામે યર્ધયુ'

વીરમેઠ આ રાએ રાજના આ વચનો સાલળી પરમ ઉત્સાહ અને સૌર્યપૂર્વક કહ્યું - 'જેઓ વિધ્વમાલિમુખ ગામેઆથી નીકળતી અગ્નિજ્વાળા અને ધૂમરાશિને જોઈને માન ધારણ કરીને ખેરી રહે છે, તે સાચા રાજપૂત નથી જે રાજ શત્રુઓદ્વારા પોતાના દેશની આની સ્થિતિ યથેના જોઈને મોન ધારણ કરીને ખેસી રહે છે, તે રૌચનરકનો અધિકારી થાય છે અને તેના આત્મા છ દહન વર્ષપર્યંત જ્વલેાનિમા પરિમદ રહી સસારમા ભ્રમણ કર્યો કરે છે, પરંતુ જે વીર પોતાના કર્તવ્ય પાલન કરે છે, તેને મુરનોકમા સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની કીર્તિ અમૃત ગૃહે છે "

જે કે રાજએ યુદ્ધની તૈયારી કરવામા ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો તોપણ તેના હૃદયમાથી બીજાનો નાશ થયો નહોતો તે કોઈપણ પ્રતારે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર નહોતો તે એકાંતમા પોતાની રાણીની પાસે ગયો અને શોક કરવા લાગ્યો રાણી માલિનિદિવીએ પોતાના પતિને કાપરની પેટે લયલીન યથેના જોઈ તેને પ્રેત્સાન આપ્યું અને સેના લઈને રણક્ષેત્રમા જનાને તૈયાર કર્યો સૈનિકોને તત્કાળ ખબર કરવામા આની કે રાજ સ્વયં યુદ્ધ કરવાને માટે રણજૂમિમા ઉતરશે યુદ્ધજૂમિ તરફ પ્રયાણ કર્યોપૂર્વે સર્વ યોદ્ધાએએ પોતપોતાની ત્રિપતમાને અતિમવારને માટે આલિંગન દીધું અને પ્રાત કાળમા સૂર્યોદય થતાની સાથે સધાવદન, પાદપૂજા આદિ નિત્યકર્મ કરી લીધા

આજ્ઞાએ નવ મહેોની પૂજા કરી અને તેમનેપુષ્પો અર્પણ કરી પોતાનાપુત્ર હિંદય તથા પોતાના લણજાતા ઉદનને બોનાવી આઘશક્તિનુ સ્મરણ કરી તેમને કહ્યું - "જે તમે જસગર્જનુ નામ અક્ષય રાખવાની અભિયાપા રાખતા હો અને જે તમારી રક્તનાહિનીઓમા સર્ગ દેવજીવેનુ પવિત્ર રક્ત ધારણ કરતા હો તો આજે શત્રુઓને જ્યાં જુઓ ત્યાં તેમનો સંહાર કરવાને ચક્રશેા નહિ ' પોતાના જયેક્રાતાના આ વચનો સાલળી ઉદને કહ્યું - આપના વચન અરેખર વીરપુરુષને જાને તેવા છે અને ૮ પણ પ્રતિજ્ઞા કરે છું કે ખનતાસુધી હું મારી ચમકતી તનનારની આગળ પૃથ્વીરાજને ટકવા દઈશ નહિ શુ પૃથ્વીરાજ મારી અકચકિત અસિની આગળ ચોળી શકશે ?

આ પ્રકારે ઉભય વીરોએ પૂર્ણ તેજસ્વિતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો દઢ નિશ્ચય કર્યો પછી તેઓ રપુરેથી સન્નિજત થયા સ્વસ્થસન્નિજતઉભય વીરોને તેમની વીરમાતા દેવગદેરીએ આશીર્વાદ દઈને કહ્યું - "યુદ્ધમા પ્રાણવિસર્જન કરીને પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરજો જે તમારા મસ્તક તમારા સનામીને ખાતર રણક્ષેત્રમા કપાઈ જશે તો અવશ્ય તમેએ સત્કાર્યના બદનામા દેવતાઓના સિદ્ધાસનપર વિગજ માન થશે" ઉક્ત વીરમાતાના આ વચનો સાલળી તે ઉભય વીરોની સાખી સ્ત્રીઓ ઉડીને બોલી - "જે રમણી સાખી સતી હોય તે શુ પતિનુ અરણ થયા પછી જીવિત રહેશે ગૌરીદેવીનુ એનુ કથન છે કે - 'જે સ્ત્રી પોતાના સ્વામીને સમરક્ષેત્રમા મૃતેના જોઈને જીવિત રહેવાની ઇચ્છા કરે છે તેને કદિપણ સુકિત પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી પરંતુ તે અમુગોનિમા પિશાચિની ચર્ષજનતત્કાળસુધી ભ્રમણ કરે છે "

રાજપૂતરમણીઓનુ ઉત્તમ આચર્ય આ વચનોપરથી રપટ્ટરીતે પ્રતીત થાય છે જે સમયે વીર માતા દેવજીવેરીએ પોતાના પ્રાણધિ પુત્રોને કા તો વિજય પ્રાપ્ત કરે કે અ તો રણજૂમિમા પ્રાણ આપો' એ શબ્દો કહ્યા હતા તે સમયે રાજપૂતજાતિના આચાર સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ હતા અને તે સમયે સમસ્ત ભારતવર્ષઉપર યોદ્ધાણુસમ્રાટનુ રાજ્ય હતુ સારપછી મુસનમાનોએ ઊસો વર્ષપર્યંત ભારતવર્ષમા રાજ્ય કર્યું ત્યારબાદ પણ રાજપૂતોના આચારની શુદ્ધતા પૃથ્વીરાજના સમયની તેમની શુદ્ધતાની સમાનજ હતી જે કે ગિરની ધોરી ખીનજી, સેવદ, લોદી અને મોગય આ છ વંશના ચવન પાદલાહો ઉપર છ શનામ્હીમા ભારતના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થઇ પ્રખ્યત પ્રતાપસહિત ભારતવર્ષનું શાસન કરી ગયા તે અરસામા, રાજપૂતોની અવસ્થા યોદ્ધા વખતને માટે અત્યંત શોચનીય થઇ ગઇ હતી તથાપિ રાજપૂતનારીઓનુ સમ્યચરિત્ર પૂર્વવત્ અટળ રહ્યું હતુ શુ દિનુ કે શુ મુસ હામાન સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓએ રાજપૂતસ્ત્રીઓના ચરિત્રની ચુકતકટે પ્રશંસા કરી છે દોડ સાહેબ દિદુ દિવા મુસનમાન ઇતિહાસવેત્તાઓના અગ્રીમાથી રાજપૂતનારીઓના સમ્યચરિત્રના દાદરણે ઉત્પન્ન કરવાને બન્ને મદાસન મર્નિય કે જેઓ એ ધન્યઓસમને ભારતમા સાક્ષાત વિવમાન

હતા, તેમના ૧ અશ્વમધીન નીચે પ્રમાણે ઉત્પન્ન કૃત છે -

“પાપી અને દુઃખા આગરેય મેલાના પિતાને પદછાત કરી, પોતાના સગા બ્રાતાઓને મારી ને સગાં ભાગતાર્યાં પોતાની પ્રભુતા ફેલાવવાને પ્રયત્ન થયો, તે મમ્મયે ગજપૂતનતિ પોતાની આભાવિ- ગજભક્તિને પશ્ચિમ કરાવી બીજાવાસસમ્રાટનો પક્ષગ્રહણ કરી આગરેયની પાપી પ્રવૃત્તિ સમૂળી નષ્ટ કરવાને માટે ઉદ્ધત થઈ ગજપૂતો આગરેયની સામે સમગ્ર રાષ્ટ્ર અભ્યાસવા લાગ્યા અમીમ માદમિ- મહાવીર જમવતમિહની પતાકાનીચે ત્રીમહાગજ ગજપૂતો એકત્રિત થયા અને તેઓ અપૂર્વ ઉત્સાહસંવિત નર્મદાતટ તરફ ગયા તથા મુગદ અને આગરેયની સમુદાય મેલા ઉપર તુરિ પડ્યા મુગદ અને પિતૃદ્રોહી આગરેયની સામે ગજપૂતો સવાગથી માજસુધી અવિશ્રાત રીતે લડ્યા પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ માથ કાળે બચાડે તેમને શત્રુઓએ યાગે તર્કથી વેગી લીધા, ત્યાં તેઓ ધાયન થયેના ફરહાદ વીરોને રણભૂમિમા છોડીને નાસી ગયા જમવતમિહ પોતાના ગજ્યમા પાઠા કર્યા ફરિસ્તાના અશ્વમા એવો ઉદ્દેશ છે કે મહાગજ જમવતમિહ પોતાના ગજ્યમા વ્યાખ્યા આયા તો ખરા, પરંતુ તેમની ગાપી ૩ ને ઉદયપુરના મિમેદીઆગણાની પુત્રી હતી તેણે પોતાના પરાજિત સ્વામીને પાટનગરમા પ્રવેશ કરવા દીધો નહિ અને ગંગો દગવાને બંધ કરાવી દીધો.”

હવે બર્તિયર જણાવે છે કે, ‘મહાગજ જમવતમિહનો પરાજય થયા પછી તેમની ગણીએ તેમને ને તિગમ્મરયુક્ત વચનો કહ્યા હતા, તેનો ઉદ્દેશ કર્મો વિના ગરી નકાતુ નથી બ્યારે ગણીના સાલળવામા આલ્યુ કે મહાગણાએ પોતાના માત્ર પાચમે ખમે માણસોને જીવંત રહેના જોઈ શત્રુદનની સામે નિભાવ કરવો અશક્ય માની ગણીએ ત્યાગ કયો છે, ત્યાં તેણે દૂત મોકલી તેમને આશ્વાસન આપવાને બદલે એકદમ પાટનગરના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા તેણે દુષ્કિત યદિ તે કનકિત માણસને નગરમા પ્રવેશ નહિ કરવા દેવાની આજ્ઞા કરી તેણે જણાવ્યું કે - ‘તે મારો સ્વામી નથી મેલાના મહારાણાનો અમાતા આટનો નીચકદિ પપ્પુ હોઈ શકતો નથી તેણે આ વાત મમ્મપુમા ગમ્મરી જોઈતી હતી કે ઉત્તમવત્તાની માથે સબંધ આધીને ઉત્તમ વર્તન કરવું જોઈએ. તેને વિજય પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નહોતો તો તેણે શત્રુની સમુખ મમ્મજીમિમ જ પોતાના પ્રાણુત્યાગ કરવા જોઈના હતા.’ તે દોષિત રાણીએ ચોરીવાર પગી એક ચિતા તૈયાર કરી તેને પ્રદીપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરી તેણે પોતાના સ્વામી જીવંત હોવા છતાં ચિતામા ભસીબિત થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો ગણીની ઉપદુષ્ટતા આના સાલળી અત પુનિવાસિની રમણીએ વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી કે - ‘જો તમો ચિતામા મગીને ભસીબિત થશો તો ગામને પપ્પુ તમાની પાઠા જીવંત બચવ પડે નહિ તો આ કાર્યની પૂર્ણાંતિ થયેની કહેવાય નહિ આ વચનો માલગી રાણી વિચારમા પડે તેના કોરનો પાગ ન્હોરે નહિ અને તે ગજ્ય મબંધ અનેક તિરસ્કા યુક્ત વચનો ઉચ્ચારવા લાગી રાપાની પુત્રીએ દેહોત્સર્ગ તો કયો નહિ, પરંતુ તેણે આમન દિવમર્પણ મહાગજન મુખ જોયું નહિ તે એક એમન ઝાટરીમા પડી ગયેલી હતી આ સમાચાર માલળી તેની માતા ઉદયપુરથી આવી અને તેણે તેને અનેક પ્રકારે મમ્મનવીને કહ્યું કે - ‘મહારાજ રણપરિશ્રમનો પન્દાર કરીને શીઘ્ર નવીન મેલા એકત્રિત કરી જણીમિમા જગે અને આગરેયને પગસન કરી પોતાની કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરશે આ ઉપાખ્યાનપરથી ગજપૂતનાગીઓની સાદસિકતા અને વીરતા ઉત્તમ પ્રકારે પ્રદર્શિત થાય છે

દિલીના અંતિમ આદાણસમ્રાટ પૃથ્વીરાજના સમયના કાતકાલમા ગજપૂતનારીઓની વીનના આવા અમખ્ય ઉદાહરણો ઉપનબ્ધ થાય છે ૨ પૃથ્વીરાજે બચાડે કનોનના રાજ્ય જયવદની કન્યા નયુક્તાનું દરજી કર્યું, ત્યારે સમુદાયે ને યાગિય દર્શાવ્યું હતું, તેમા કેવળ સમુદાયના મહા ગુરો નહિ પરંતુ ગજપૂતગણીમાત્રના મહાગુરો સ્પષ્ટરીતે અંકિત થયેના આપણને જણાય છે અનુષ્ઠાન રૂપાવલયથી યુક્ત એવી સમુદાયે ને દિવમે સ્વયંવરની મહામા ઉપરિચિત થઈ યતાવધિ

૧ બર્તિયર જણાવે છે કે, ગજપૂતો જણીમિમા બધા પૂર્વે જીવનવિસર્જનનો સંઘર્ષ કરીને પરરપરને નવી બેઠીને વિદાય માગે છે તે સમયનું દૃશ્ય અતિ મનોહર હોય છે

૨ ‘ભારતના ઐતર્યે એ નામના આ સંસ્થાતરકથી પ્રસિદ્ધ. યથેશ વિસ્તૃત ત્રણ શ્લોકમા આવી મહાન વીર નાઓ અને વીર કન્યાઓના સંકેતો હૃદયપ્રતીયસ્તિનો સમ્બંધ છે, કે જે ૬૧-ની કિંમતથી મેળે છે મત્રી મ સ્થા

રાજાઓનું માન તોડી દિહીના મહાવીર પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં વરમાળા આરોપી, તે દિન સથી તેના અનેક ઉત્તમ સહયુક્ષો એક પછી એક જગતની દૃષ્ટિએ પડ્યા છે સયુક્તાએ પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાના ગળામાં વરમાળા આરોપી તેટલા માટેજ પૃથ્વીરાજની અને ચાતાનાથ રાજાઓની સદાપને પ્રાપ્ત થયેલા જ્યેષ્ઠની વચ્ચે પાંચ દિસપર્યત અત્યંત ઘેરે સંગ્રામ ચાલ્યો હતો અને કનેજના અધિપતિનો પરાલભ થયો અને સયુક્તા પૃથ્વીરાજને વરી ત્યારપછી કનેજની રાજકુવરીએ પોતાના અનુપમ રૂપનાનવપથી તેજસ્વી વીર પૃથ્વીરાજને સર્વજ્ઞ મોહિત કરી દઇ તેમને રાજકાર્યથી નિરૂપ કરી દીધા હતા સયુક્તા આપણને ભારતની અનિષ્ટકારિણીસ્વરૂપે જણાઇ છે, પરંતુ તેના વાસ્તવિક જીવનચરિત્રનો પ્રકાશ દત્તા જગતની કોઈ પણ જાતિ તેને રમણીમહાત્મા ઉચ્ચ આસન આપ્યા વિના રહેશે નહિ.

જ્યારે મહાબળવાન અને અત્યંત દુર ચાહસુદીન ઘેરી સિંધુનદી ઉતરીને પૃથ્વીરાજનું ગૌરવ નષ્ટ કરવાને અને ભારતના પવિત્ર હૃદયમંદિરમાં યવનપતાકા શેપવાને તથા આર્યસાસનનો ચોપ કરવાને ભારતવર્ષમાં આવ્યો અને જા સમાચાર જ્યારે દિહીના રાજમહાનયમાં પ્રેમ, જાનદ તથા વિનાસથી ઉન્મત્ત બનેલા પૃથ્વીરાજ તથા સતી સયુક્તાના કર્ણુપર પહોંચ્યા, ત્યારે શરોડખાના સયુક્તાની પ્રેમવિપ સતી નિકા એકદમ ભગ યજ્ઞ તેણે તકાળ સચેત યજ્ઞ વિનાસશ્રુતિ છોડી દીધી અને રાજપૂતવીરાગનાની સ્વાભાવિક સાહસિકતા તથા વીરતા ધારણ કરી પોતાના પ્રાણાધિક પતિને સમ રાગશુભા જવાને પ્રોત્સાહન આપવામાં કિચિત્ પણ વિનય ક્યો નહિ પોતાના પ્રાણવંશને રણવે-પથી સંજીવિત કરીને પોતાની વ્યાધીનતા તથા અતુન ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણવિસર્જન કરવાનો તેને બોધ આપી તે બોધી - હે પ્રાણનાથ ! અને આપનો અંશે મારો મેળાપ અવશ્ય સ્વર્ગમાં થશે

નુપ્રસિદ્ધ ચક્રવિના મથમ્મા આ પટના, ભારતનું અધ પતન તથા સયુક્તાના વીરનારીને ઉચિત આચરણવિષે ઉત્તમ વર્ણન ઉપવચ્ચ થાય છે ભારતવર્ષમાં યવનોનું આગમન થયું તે પૂર્વે પૃથ્વીરાજને તે વિષે એક ભયકર સ્વપ્ન આવ્યું હતું અને તે સ્વપ્નની વાત તેણે પોતાની પ્રાણપ્રિયાને કહી હતી આ વાત સાંભળી રાણીએ કેમો ઉત્તર આપ્યો હતો ? તે બોલી - પ્રાણનાથ આપના ગૌરવની વૃદ્ધિ થશે અને આપને જય પ્રાપ્ત થશે હે ચૌહાણકુલસુધ ! આ જગતમાં આપના જેના પરમ આનંદ અને પરમ સુખનો ઉપભોગ કેવો વીધો છે ? આપના જેવું ગૌરવ કોને પ્રાપ્ત થયું છે ? માત્ર મનુષ્યોનેજ અવશ્ય મરણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ ધારણ નહિ, કારણ કે મરણ તો કેવને પણ છોડતું નથી સર્વ જથ્થુ જીવું સરીરને બદલવાની અભિલાસ રાખે છે ચિત્કાગપર્વન જીવત રહેવા કરતા મૃત્યુજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે આપે કેવળ આપના આ જગતના સ્વાર્થ તરફજ દૃષ્ટિ રાખી જોઈએ નહિ આપે અસ્ય કાર્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રતિ પણ રાખવી જોઈએ આપ આપની તીક્ષ્ણ તત્વાર વતી શત્રુઓના નાશ કરે અને સ્વર્ગે સિધારે ! પરંતુ આપની અર્ધાંજિની બનીશ !

ત્યારપછી પૃથ્વીરાજને સહાય કરના આવેના રાજાઓ તથા સામંતો યવનપાદશાહની સામે શી રીતેયુદ્ધ કરવું તે વિષે નર્ચા કરવા રાજા પૃથ્વીરાજ પોતાની પ્રાણપ્રિયાની સનાદ લેવાને માટે અતપુરમાં ગયો રમણીકુવરન સયુક્તા બેઠી - વળી કોઇ આવે વિષયમાં સ્ત્રીની સનાદ લેતા દરો ? આપુ જગત નિષ્કલપ્તક માને છે કે સ્ત્રીજાતિમાં ધણુ શોકુ જ્ઞાન હોય છે વધુ શુ કહું ? સ્ત્રીના મુખમાંથી સત્ય વચ્ચન નીકળે તોપણ તેપર લક્ષ આપવાને કોઈ ઇચ્છતું નથી ચિરકાલથી સ્ત્રીજાતિ ને અજ્ઞાન માનવામાં આવે છે અને તેટલા માટે કોઈ પણ બાનતમાં તેની સનાદ લેવામાં આવતી નથી પરંતુ વાગ્વચમાં સ્ત્રી મુખકુ બધાં સમાન લાગની આધિકારિણી છે. હવે અંક ૫ મારી અજ સંસાદ છે કે આપે રણસુત્રમાં જઈ પ્રાણાતપર્યંત શત્રુની સામે યુદ્ધ કરે અને આપનો પરસાવપાસ થશે તો હું પણ તારાં આવીશ હું કહિ આપનો સાથ છોડીશ નહિ આપની સાથે આવવામાં મારે જમે તેવા સકટો સહન કરવા પડશે તો તે હું પુરતીથી સહન કરીશ હું કહિપણ આપનો વિયોગ સહન કરી શકીશ નહિ "

ભારતનું રાજકીય આકાશ મેળાઈન યજ્ઞ ગયું ભયકર સમ્રાટિ પ્રદીપ્ત થયો વિધર્મ મુસલ

માનમેનાએ સમસ્ત ભારતવર્ષનું હૃદય કંપાયમાન કરી દીધું. સ્વાધીનતા, જન્મભૂમિ અને હિંદુજાતિના ગૌરવની રક્ષા કરવાને તથા યવનોનું દમન કરવાને માટે ભારતવર્ષના પ્રાય સર્વ રાજાઓ પોતપોતાની સેના લઈ રણભૂમિમાં આવી ઉપરિચિત થયા. આજ વખતે દિલ્હીના રણવાગમા સતી સંયુક્તાએ પોતાના પ્રાણપ્રતિને સુદમાં જવાને માટે સુજ્ઞ કથા આ વખતે સંયુક્તાના વિરાજા નેત્રા કેવળ પૃથ્વી-રાજ તરફ ચોટી રહ્યા હતા. રણપુરીના ખ્વનિએ રણવાગમા હિલા ગ્રેવાં રાગરાણીના હૃદયપર પ્રયત્ન અને ભયકર આધાત કર્યો. જાણે યમરાજનો હૃત આગ્રે ન હોય તેમ તેમને લાગુ ત્યારપછી વીરશ્રેષ્ઠ પૃથ્વીરાજે પોતાની પ્રાણપ્રિયા સંયુક્તા પાસેથી અતિમવારની વિદાય લીધી સંયુક્તાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે -“જ્યાસુધી સુદ સમાપ્ત થશે નહિ, ત્યાસુધી હું કેવળ જલપાત કરીનેજ જીવન ધારણ કરીશ. ” સંયુક્તાના અતિમ વચનો આ હતા -“આ યોગિનીપુરમાં હવે પ્રાણેશ્વરના દર્શન થશે નહિ. હવે એમને મેળાપ પુનઃ સ્વર્ગમાંજ થશે. ” તેમના આ વચનો સાંત્વ નિવડયા. પ્રસ્તુત મહા સમરમાં ભારતના ભાગ્યનું પતન થયું, હિંદુજાતિની સ્વાધીનતાનો લોપ થયો અને પૃથ્વીરાજ ધગ-જિત, બધનપ્રસ્ત તથા હનજીવન થયા; અને વીરબાણા સંયુક્તાએ ચિનાના પ્રત્યવિત અગ્નિમાં પોતાના અનુપમરૂપ લાવણ્યમય શરીરને સમર્પણ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં એક સુહર્તના પણ વિધન કર્યો નહિ

અગ્રેજ શીખેમાં સુવકો અગ્રેજસાહિત્યમાં હુકેસિયાનું જીવનચરિત્ર વાંચી તેથી મુગ્ધ બની ગય છે, પરંતુ તેમને સાવધાન કરવાને માટે હુકેસિયા કરતા પણ વિશેષ સહૃદયી એક સતીમાત્રી અને હુદિમતી રાજપૂતબાણાનું જીવનજ્ઞાંત અને એમને લખીએ છીએ.

ગાનેર (ગુનોર)ની ગણીને રાજપૂતપ્રકેસિયા કહીયું તે આવરો બધરે ફર યવનોની સેનાએ સાક્ષાત યમરાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ગાનેરપર આક્રમણ કર્યું, સારે ઉક્ત રાણીએ તેની સામે યદુ તેના કરાવકાસમાંથી પાંચ દુર્ગનું રક્ષણ કર્યું હતું તેણે અતીમ સાહમિકતા અને પરમ વીરતા દર્શાવી અને નર્મદાતટપર આવેલા પોતાના છેલ્લા દુર્ગમાં આશ્રય લીધો હજ તે પોતાની સેનાસહિત નદીપાર ઉતરી પણ નહોતી એવામાં મનુઓની સેના ત્યાં આવી પહોંચી આ મમયે રાણીની પાને ધણાજ થોડા સૈનિકો હતા તેઓ મનુઓને જોતાજ અત્યત હતાશ થઈ ગયા, તેથી તે કિંદો શીઘ્ર યવનોના હાથમાં ગયો. બોપાલમાં જે નવાબનો વશ આજપર્ષત વિઘ્નમાન છે, તે નવાબ આ સેનાનો મેનાપતિ હતા તે ઉપ ગણીનું અનુપમ રૂપાનુપમ લેખ તેનાપર મોહિત થઈ ગયો અને તેને હસ્તગત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો તેણે ક્રિકો પોતાના અધિવારમાં વીધા પછી ગણીની પાને પોતાનો એક હૃત મોકલ્યો આ વખતે રાણી દુર્ગમાં એક દિવાનખાનામાં બેઠી હતી તેણે હતાં મુખદારા સેનાપતિએ મોકલેલો સંદેશો સાંભળી તેની સાથે કહેવાયો મોકલ્યું કે -“આપને હૃદયસોપવાને હું તૈયાર છું, પરંતુ વિધિપર્યંક લગ્ન કરવું એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે આપની વીરતા અને મુહનિપુણતા તથા ચપળતા લેખ હ અત્યત પ્રસન્ન થઈ છું અને આપના જેવા વીરબાહી પ્રાપ્ત થવા, એ મોટા મોલાબની વાત માનું છું, પણ આ શુભ વિવાહની તૈયારી કરવા માટે થોડા કલાકના અવકાશની અપેક્ષા છે કિંદોમાજ વિવાહ-કાર્ય કરવાને હું તૈયાર છું.” દેવાઓને પણ દુર્ગલ એવા જીરતની અવસ્થા પ્રાપ્તિ થયેલી માની ખાસાહેમે પ્રસન્નચિત્રે તેને વિવાહની તૈયારી કરવા માટે એ કસકેના અવકાશ આપ્યો.

આટલા સ્વલ્પ અવકાશમાં વિવાહની સમસ્ત તૈયારી થઈ ગઈ. રણવાગ અને રણબેરોના ખ્વનિને બદલે વાજનો સુમધુર અને મગલધ્વનિ નીકળવા લાગ્યો. રાણીએ યવનોના મેનાપતિને માટે મહામૂલ્યવાન હીરા તથા મણિમુકતાજડિત વસ્ત્રાવકાર મોકલી દીધા. યવનમેનાનો નાથક ખાસાહેબ પોતાને કિંદુરૂપવતી સ્ત્રીના પ્રાણવન્ધલ બની ગયેલો માની અર્પણ આનંદમાગરમાં કુપી ગયો. ખડેશીયાના દર્પનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે સમસ્ત વસ્ત્રાવકાર ધારણ કર્યા અને તે મુદોગ વગગાળ બની ગયો. પછી રાણીના આમંત્રણથી તે તેની સગીપ જઈ પહોંચ્યો ગજપૂતરાણીનું અનુપમ મૌર્ધ્ય લેખને તત્કાલ વરરાજ ખાસાહેબ મંત્રમુગ્ધ બની ગયો અને જીવનજ્ઞાંત કરેલા ચારેયો ગયો હોય તેવો નિશ્ચય થઈ ગયો. તેણે પોતાના સમસ્ત જીવનમાં આનું સર્વોચ્ચ સુદર રમણીરત્ન કદિ

પણુ જોયું નહોતું તે અનિશ્ચયને કિંતુ રાજપૂતરાણીના મૌહર્ષદ્વેષી અમૃતનું પાન કરવા વાગ્યો થોડીરાર પછી ખાસાહેબ બોલ્યો - “આજે મારો માનવજન્મ સાર્થક થયો છે” રાણીએ ખાસાહેબને એક મુવર્ણના આસનપર બેસાડ્યાને કહ્યું અને તે પોતે સ્વતંત્ર આસનપર પોતાની સખીઓસહિત પ્રતિનિતા ધરાણીની પેઠે વિરાજમાન થઈ તેનાદ્વારા ત્યાં સ્વર્ગની જ્યોતિના જેવો પ્રકાશ પ્રસરી રહ્યો મોહિત થયેલા ખાસાહેબને તો એક એક પણ એક એક યુગસમાન જણાવા લાગી રાજપૂતરાણીએ ખાસાહેબની પુષ્કળ પ્રથક્ષા કરી તેને ખૂબ જાણે ચલાવ્યો અને મધુર વચ્ચેથી તેને સારારીતે વશ કરી લીધો, પરંતુ એટલામા અચાનક ખાસાહેબનું પ્રપ્રુક્ષિત વદન ચ્વાન થઈ ગયું અને તેને બચકર તાવ ચઢી આ પો તે નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો, તેનામા જરા પણ શુદ્ધિ રહી નહિ તરતજ તેના અગર રીતજ વાણુ ટોળા તથા નિર્મળ જળ જાગી તેને શુદ્ધિમા આણુવાના પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા, પરંતુ તે સાવધાન અને સચેત થઈ શક્યો નહિ આ રીતે ઘણો સમય વહી ગયા પછી ખાસાહેબ એકાએક હઠીને ઉભો થયો અને તેણે મદોન્મત હાથીની પેઠે આમતેમ દોડી પોતાના ઉભય કરદાર પોતાના અગરના મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો કાઢી ફેંકી દેવા માડ્યા ઉક્ત રાણીએ ખાસાહેબને ઉચ્ચ સ્વરે જણાવ્યું - “ખાસાહેબ” આપનો અતઃકાળ સમીપ આવી પડોએ છે વિધાતાએ તમારા અને અમારા પ્રાણુત્યાગ એકસાથેજ નિશ્ચિત કર્યા હતા આપે જે વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા છે તે કાનકેટલેવિધથી યુક્ત છે અને તે અવસ્થા આપના પ્રાણુ હરશે પોતાના સતીત્વનું રક્ષણ કરવાને માટે રાજપૂતસ્ત્રી બીજી શું ઉપાય કરે વાર?” રાજપૂતવીરખાળાના આ વચ્ચેના સાલણી સર્વને અત્યંત આદર્શ ઉત્પન્ન થયું. આ વચ્ચેના ખરેખર લયકર હતા કયા વિવાહની તૈયારી અને કયા મરણની તૈયારી? કયા મળવાનો ઉદ્દેશ અને કયા સહાનો વિશેષ? વિવાહના ઉત્સાહને બદલે પ્રાણુત્યાગે વિવાહ દષ્ટિગોચર થયો અત્યંત સમયમાજ શું નું શું થઈ ગયું? તે રાજપૂતવીરખાળા-તે રાજપૂતસતીસ્ત્રી કિંનાની અમાસીપર ગઈ અને યમની યત્રણાથી પીડિત થતા પેના ખાસાહેબ પ્રતિ એકવાર દષ્ટિપાત કરા તે વિશ્વમોહિનીએ હસતા હસતા હાથી ઠત ઉપરથી પોતાના અનુપમ સૌંદર્યમય શરીરને કિંનાનીએ વહેતી નદીમાનાખી દીધું હનહાગી ખાસાહેબનો પ્રાણુ પણ તે વિચમ યત્રણાથી શીઘ્ર તેના પાપયુક્ત શરંગોને ત્યગ કરી ગયો ઉક્ત કિશોરી બોધન તરફ જવાના આગ્રહ ઉક્ત ચાહખાની કષ્ટ આજપર્યંત વિશ્વમાન છે એકો માને છે કે ઉક્ત કષ્ટના દર્શન કરવા જે બળ છે તેનો ગમે તેવો અસાધ્ય રોગ પણ નણુ દિવસમા નિવૃત્ત થઈ જાય છે

ગજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના સન્માન અને ગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે કેવા કેવા પ્રયત્ન કરતી હતી તેણુ બીજી એક અતિ સોજનવ્ય દષ્ટાત મહામાનનીય કર્નલ ટૅલ્સ અંગે આપે છે અબરના વિખ્યાત મહારાજ જયસિંહે કોટાની રાજકુમારી સાથે વિવાહ કર્યો હતો તે રાણીનો સ્વભાવ તેના આચરણ તથા પહેરવેષ અત્યંત સરન તથા આગરહીન હતા, પરંતુ સુસભ્ય અને સમૃદ્ધિશાળી અબરરાજના અતપુરની રાણીઓમા અત્યંત મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરવાની રીત પ્રચલિત હતી કોટાની રાજકુમારી આ રીતિને યોગ્ય માનતી નહોતી એક સમયે અબરરાજ કોટાની રાજકુમારીની સાથે બેઠા હતા તે મણે વાતચાતમા તેને કહ્યું કે - “આપના કન્યા તો આપણા રાજ્યમા વસતી નીચળતિની સ્ત્રીઓ પણ અધિકમુદર અને રમણીય વસ્ત્રાભૂષણો પરિધાન કરે છે ત્યારપછી થોડીવારે તેઓ એક કાચનો દુકડો લઈ રાણીએ પહેરેલા વસ્ત્રો કાપવા લાગ્યા કોટાની રાજકુમારી બોલી - આ તો આપે માઈ ધોર અપમાન કર્યું” એમ કહીને તેણે તરતજ ચ્વાનમાથી તનવાર કાઢી અને તે પુનઃ ગહીર સ્વરે બોલી - “મેં જે રાજવશમા જન્મ અહણુ કર્યો છે તે કદાપિ આ પ્રકારની ઘટના અને ઉપદ્રાસ સહન કરી શકશે નહિ આપ આ વાત અમરણમા રાખજો કે પરસ્પરને સન્માન આપવાથી કેવળ દાષત્યસુખજ મળે છે એમ નથી પરંતુ ધર્મની વક્ષા પણ થાય છે” થોડીવાર ઔનધારણુ કરી તે વીરખાળા પુનઃ બોલી - “મહારાજ” આ પ્રકારે આપ માઝ વોર અપમાન કરવાના હો તો આ વાત બરાબર લક્ષમા રાખજો કે કોટાની રાજકુમારી તનવાર વાપરવામા બેટલી નિપુણ છે તેટલા આપ કાચનો દુકડો વાપરવામા પણ ચતુર નથી” ત્યારપછી રાણીએ પોતાના ચ્વામીની પાસે એવી પ્રતિજ્ઞા કરાવી લીધી કે - “કોટાના રાજવસની કોઈપણ સ્ત્રીને આવું અપમાન હું કદિયણુ કરીશ નહિ, તેમજ મારા વશાને પણ

આ નિયમનુ પાનન રંગે " કર્નલ ટાંડ જણાવે છે કે આ નિયમનુ અટક ગીતે અદ્યાપિ પાનન થાય છે રાજપૂતશ્રીઓનાં સતીત્વ, સાહસ અને શાગિરિ મળના સબધમાં કોટાના વિખાન તી જલિમસિદ્ધના મુખમાંથી નીકળેલા વચનોનો કર્નલ ટાંડ અત્રે ઉલ્લેખ કરે છે રકકુવતી રાજપૂતશ્રીઓ પોતાના પતિને કૃપિકર્મમાં સહાય કરે છે અને તેમને માટે દેવમાં અજાદિ વધ જાય છે, એ વાત સર્વને સુવિદિત છે એક સમયે એક રાજપૂતકૃપિકાની સ્ત્રી પચમહાડ નામના શિખરની નિહટના વતમાં પોતાના સ્વામીને માટે ભોજન બનાવીને લઈ જતી હતી, એવામાં એક મહાપ્રયત્ન વરાહ જગનમાંથી નીકળી તેને પકડવાને માટે તેની પાછળ દોડ્યો તે સ્ત્રી સમજી નહિ કે આ વરાહ ભોજનની લાનયથી મળી પાછળ આવે છે કે મને પકડવાની ઇચ્છાથી આવે છે તે તરંગ એક વૃક્ષની નીચે ઉભી ગઈ વગદ ઉઘો થઈ તે સ્ત્રીને પકડનાની એટા કરવા લાગ્યો તે સ્ત્રી પોતાની રક્ષા કરવાને માટે વૃક્ષની ચારે તરફ ફરવા લાગી તે વરાહ પણ તેની પાછળ પાછળ ફરવા લાગ્યો અતે જ્યારે તે સ્ત્રીને પોતાની રક્ષા કરવાની અસમર્થતા જણાઈ ત્યારે તેણે અસીમ સાહસ વાપરી પોતાના ઉભય હૃતોથી મજબૂત ગીતે ઉક્ત વરાહને પકડી લીધો વગદ પ્રયત્ન શકિતયુક્ત હાથેને છેડાવવાને કોઈપણ પ્રકારે રાજિમાન થયો નહિ થોડીવારમાં ઉક્ત સ્ત્રીએ એક સૈનિકને જતો ભેજો તે સ્ત્રીએ દીન વચનથી તેને સહાયને માટે બોલાવ્યો ઉક્ત સ્ત્રીના વચનો સાબળી તે વીર તેની પામે ગયો અને તેણે પોતાના ઉભય હસ્તદ્વારા તે વરાહને પકડી લીધો સ્ત્રી આ અટપટમાંથી મુક્ત થઈ બે ચાર ડગલાં ચાલી, એટલામાં તે મૈનિક પોતારી ઉઠ્યો - "અરે આઈ" આ જળવાન વરાહ આરાધી અકુશમાં રહી શકતો નથી " આ વચનો સાબળી તે કૃપિકારની હસતી હસતી શીઘ્રતાપૂર્વક ચાલી અને પોતાના સ્વામી પાસે જઈ તનવાર લઈ આવી તે વરાહને મારી સૈનિકને મુક્ત કર્યો રાજપૂતશ્રીઓની સાહસિતા, બળ અને સતીત્વનાં આવા અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે

કર્નલ ટાંડે આતુ બીજી એક અતિ પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ આપી આ અધ્યાયની પરિમમાપ્તિ કરી છે આ ઘટના રાજસ્થાનના પ્રત્યેક ભાગમાં સર્વશ્રુત છે આ ઘટના મરુભૂમિમાં આવેલા જનશાનના ઇતિહાસમાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે જ્યસાવના મીરમાં તાબાના આવેલા પુગલ નામના પ્રદેશમાં રણગદેવ નામનો એક સામંત અધિકાર બોગવતો હતો તેનો ઉત્તરાધિકારી પુત્ર સાધુ સમસ્ત મરુભૂમિમાં લયનું કારણ થઈ પડ્યો હતો સાધુ પરમ સાહસિકર્મી અને મહાન લૂટારો હતો તે દક્ષિણમાં સિંધુ નદી અને પૂર્વમાં નાગોરમુખી બ્રમણ જગેને ઉપદ્રવ કર્યા કરતો હતો એક સમયે મહાનજવાન સાધુ એક નગરમાં લૂટ કરી પુષ્કળ હાથીઓ તથા ઉગાને હસ્તગત કરી પોતાના પાટનગર તરફ જતો હતો રસ્તામાં મહિલ જાતિના નાપક માણિંગરાવની રાજધાની અરિન્તનગરી આની માણિંગરાવ ૧૪૪૦ ગામોના અધીશ્વર હતા સાધુના આગમનના સમાચાર સાલળતાની સાથેજ માણિંગરાવે તેને પોતાના નગરમાં આવવાને આમંત્રણ કર્યું લીરેજ સાધુ મહિલપતિના આમંત્રણને માન આપી તેમની રાજધાનીમાં આવ્યો માણિંગરાવે તેનો પરમ આદરસત્કાર કર્યો માણિંગરાવને કર્મદેવી નામની એક પગ્મ ઉપવતી તરુણ કન્યા હતી આ યુવતી સાધુને રાજસ્થાનના સર્વશ્રેષ્ઠ અશ્વારોહીતરિકે ઓળખતી હતી કર્મદેવીનો વિવાહ અત્યારપૂર્વે મદોરના રાડોડરાજકુમારની સાથે થઈ ચૂક્યો હતો, પરંતુ આ સમયે તેણે સાધુને અનેત્રાથી ભેઈ સિહાસનના અધિકારી રાડોડરાજકુમારને તિનાજલિ આપી પુગલના સામંતના પુત્રને રવાનો મનમાં સંકપ્ત કર્યો મદોરનો રાજકુમાર પ્રયત્ન બળશાની હતો અને તેની માથે વિવાહ નિશ્ચિત કર્યા છતાં પણ ભે તેને કન્યા સમર્પણ કરવામાં ન આવે તો પછી માણિંગરાવને દાગળ વિપત્તિ આવી પડવાનો સંભવ હતો આ વાત માણિંગરાવ જાણતા હતા, તે છતાં પણ તેમણે પોતાની કન્યા સાધુને આપવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો અને સાધુએ તે પરમ આનંદપૂર્વક સ્વીકાર્યો પછી સાધુએ ત્યાંથી વિદાય લીધી યોગ સમયે પુગલમાં તેની પાસે વિવાહનું નાળાંચર મોજ્યવામાં આવ્યું સાધુએ તે નાળાંચરે તરતજ સ્વીકાર્યું શુભ દિવસ અને શુભ મુહૂર્તમાં કર્મદેવીનો વિવાહ સાધુની સાથે થઈ ગયો મહિલ પતિએ સાધુને પહેરામણીમાં મહા મૂલ્યવાન વસ્ત્રાભૂષણો, મુવરુ અને આદીના પાત્રો, એક મુવરુનો પોશી અને તેર દામીએ આપી

મદોરનો યુવરાજ અરણ્યકમવ પોતાની સાથે જે સ્ત્રીનો વિવાહ કરવાનો યત્ન કરવામાં આવ્યો

હતો તે જાતો વિવાહ સાધુની સાથે થયેા જાણી જાત્યત ક્રોધાન્વિત થયો અને તેણે તેનો માર્ગ રોકવાને માટે ચાર હજાર રાડોડસનિકાને મોકલી દીધા આ ધગ્ના જાની તે પહેલાં સાધુએ સકલ મેદ ગજ નામના સામંતના પ્રિય પુત્રનો વધ કર્યો હતો તે સામંતે પણ આ પ્રસંગને પેર લેવાનો ઉત્તમ અવસર ધારી ધોર અપમાનથી ક્રોધિત થયેા રાડોડરાજકુમારને સહાય કરી આ સર્વ મમાવ્યાર માણિકરાવને પૂર્વથી મળ્યા હતા ભય કર મુદ્ધ થવાનો સભવ ધારી તેમણે પોતાના પ્રિય જામતા તથા પુત્રી નિર્વિદ્વતાપૂર્વક જઈ શકે એટલા માટે તેમની સાથે ચારહજાર મહિનસૈનિકા મોકલવાની તૈયારી કરી, પરંતુ તેજસ્વી સાધુએ કહ્યું કે - 'મારી સાથે જે સાનસે ભટ્ટીવીરોની સેના છે તેજ અમને નિર્વિદ્વતાપૂર્વક અમારા નિવાસસ્થાનમા પહોંચાડી શકશે' જ્યારે મહિવપતિએ જાત્યત આમ્રહ કર્યો, ત્યારે કર્મદેવીના જ્યેષ્ઠભાતા મેધરાજના હાથનીએના પચાસ માણસો લઈ જવાને તેણે કહ્યું કર્યું

પ્રખન પરાક્રમશાળી સાધુ પોતાની નવવિવાહિત ભાર્યી તથા સેનાને શુભ મુદ્દર્તમા પોતાની સાથે લઈ પોતાના દેશ તરફ આ યો તેણે ચહન નામના સ્થાનમા જઈ વિરામ કર્યો તે વખતે અરણ્યકમનની સેનાએ આવી દર્શન દીધુ વીરમેદ સાધુ પોતાની પચકલ્યાણી નામની સમસ્તુરગિણીની પીપરતુ શાભાયમાન વસ્ત્ર પૃથ્વીપર બિઝાવી તેનાપર સૂતા હતા ધોડીની લગામ તેના બાહુની સાથે બાધેલી હતી આ રીતે તે વિશ્રાનિમ્નજ બોગરી રહ્યો હતો એવાના શત્રુની સેના આવી પહોંચી સકલ પ્રથમથીજ સાધુને ઓળખતો હતો તેથી તેણે શીઘ્ર તેને સાવધાન કરવાને માટે એક દૂત તેની પાસે મોકલી દીધો

સાધુ નિદ્રા લેતો હતો અને તેની પાસે એક બાળુએ પચકલ્યાણી ઉભી હતી શત્રુદલના પગના સાબળતાની સાથેજ તેણે પોતાના શ્વેત પાદના આધાતથી પોતાના સ્વાનીને જાગૃત કરી દીધો પ'ચ કલ્યાણીએ પોતાના પદાનાતથી સાધુની નિદ્રાને ભગ કર્યો તેથી તે તેના તરફ આનાદરદ્રષ્ટિથી જોવા લાગ્યો કારણકે તેનું આ કૃત્ય તેને પસંદ પડ્યું નહોતું દૂતે આવી સન્માનપૂર્વક તેને કહ્યું - 'અરણ્યકમન આપનો સાથે બાહુનલની પરીક્ષા કરવાની અભિના ૧ કરાવે છે' સાધુએ યથાર્થ રાજપૂત વીરની જેકે કાષ્ઠ પણ મોલ્યા વિના આ પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કયો પછી તે દૂતપ્રત્યે બોલ્યો - 'મારી સાથે જે અશીપુ લા યો હતો તે કેાણુ જાણે કયા બોવાઈ ગયું છે માટે તમે તમારા સ્વામીની પાસેથી થોડું અશીષ્યુ લઈને મારાપર મોકલાવજો' અર્થાત્તે થોડું અશીષ્યુ શીઘ્ર સાધુપર મોકલી આપ્યું આ અશીષ્યુ સેવન કરી સાધુ પોતાનો શ્રમ નિવૃત્ત કરવાને માટે સપ્તાપર સુઈ રહ્યો જ'પ સમય પછી તેણે રણવેપથી મુસન્નિજત યર્ધ સમસ્ત અસ્ત્રસ્ત્ર ધારણુ કયા ત્યારપછી તેણે પોતાની તુરગિણીને સ મોધીને ઢચું કે - અન્ય સમયમા જે પ્રમાણે તે મને તારી પીપર ધારણુ કરીને વિજય રક્ષમી પ્રાપ્ત કરાવી છે તેજ પ્રમાણે આજે પણ અને વિજય અપાવજે રાડોડોની સેનામાથી પાંડુ શાખાનો જાત્યત ગ નામનો થોડો સૌથી પહેલાં બાહુનની પરીક્ષા કરવાને માટે સાધુની સામે આવ્યો ઉભય વીરો અસ્થાઈદ યર્ધ ભય કર ત્રિતી ધારણુ કરી મુદ્ધ કરવા લાગ્યા તેમના દાય નીએના સનિકા પણ પોતપોતાની શક્તિ અજમાવવા લાગ્યા રાડોડો ભટ્ટીવીરોના અસ્થાપાતથી શીઘ્ર રણભૂમિમા પડના લાગ્યા વિજય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પરમ ઉત્સાહિત યર્ધ ભટ્ટીવીરો રુદ્રતુ સ્વરૂપ ધારણુ કરી શત્રુદનમા પ્રવેશી પોતાના બરોબરીઆ વીરોની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા લાગ્યા

આ પ્રકારે ઉભય પક્ષોની વચ્ચે દારુણુ મુદ્ધ થવા લાગ્યું દ્વંદ્વયુદ્ધ ચારતુ હોવાથી બીજી વીરો મૌન ધારણુ કરીને તે મુદ્ધને નિહાળતા હતા જતે વીરત્રય સાધુએ અતિ ભયમ્વર સ્વરૂપ ધારણુ કરી પોતાની લીક્ષ્ય તનવારના આધાતથી રાડોડસેનાનો બીજણુ સહાર કરવા માગ્યો તેની પ્રાણુપ્રિયા કર્મદેવી રથપર આઈદ યર્ધ તેની પરમ વીરતા નિહાળના લાગી તે જ્યારે શત્રુનો સહાર કરીને વિજયસંદિત પાછા ફરતા ત્યારે કર્મદેવી આનંદિત હૃદયથી ઉચ્ચ સ્વરે તેની પ્રસસા કરી તેને ઉત્તેજિત કરવી હતી આ રીતે શત્રુપક્ષના જસે માણસો માર્યા ગયા અને સાધુની અર્ધ સેના કપાઈ ગઈ પછી અમિત પરાક્રમશાળી સાધુએ પોતાની પ્રાણુપ્રિયા પાસે જઈ તેની પાસે અતિમ વિદાય માગી વીરમાગા કર્મદેવીએ પોતાના પતિને પ્રોત્સાહન આપી ક્યું - 'આપની વીરતા અને આપનું બાહુનત આજે મે સ્વનેત્રાથી જોવા છે જો આપ રણભૂમિમા રમન કરો તો સ્થરણુમા રાખજે કે આ દારી પણ અવસ્ય પોતાના પ્રાણુનો ત્યાગ કરી આપની સગિની યશે' વીરમેદ સાધુ પોતાની સ્ત્રીની પાસેથી

વિદાય લઈ અરણ્યકમનની માથે યુદ્ધ કરવાને માટે ગયો આ સમયે અરણ્યકમવ પશુ સાધુ માથે યુદ્ધ કરી તેના અધિગુન્ પાન કરી સમરાશિની પૂર્ણાહુતિ કરવાને માટે તૈયાર થઈને ઉભો હતો. શીઘ્ર ઉભય વીરો એકબીજાની સામસામે આવીને ઉપશ્ચિત થયા પ્રથમ તો તેઓ વીરાચિત વચનોથી એકબીજાને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને ત્યારપછી તેમણે શસ્ત્રાવાત કરવાનો પ્રારંભ કર્યો યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ સાધુના લાલાએ પ્રથમ અરણ્યકમનના ગળાને બેઠી નાખ્યુ તત્કાળ અરણ્યકમયે વિવૃદ્ધો તેને બદલે લીધી શત્રુના લાલાએ સાધુનું મગતક બેઠી નાખ્યુ ઉભય વીરો પૃથ્વીપર તૂટી પડ્યા સાધુના જીવનને દીપક તત્કાળ નિર્વાણ પામ્યો. અરણ્યકમન તો કેવળ ચૂર્ચિતજ થયો હતો બ્યારે ઉભયપક્ષના નેનાઓનું ભૂમિપર પતન થયું કે તરતજ યુદ્ધની મમામ્મિ થઈ ગઈ આ યુદ્ધમાં જે હારેલા પ્રાણીઓને નાશ થયો તેનું કારણ માત્ર ઈર્મદેવીજ હતી હવે તે પોતાના પ્રાણપતિની માથે જવાને તૈયારી કરવા લાગી એક તીકણુ તનવાર લઈ તે વીરમાળાએ પ્રથમ પોતાનો કામો હાથ ધારી નાખ્યો અને પછી તે પોતાના એક સેવકને આપીને બોલી—“આ હમ્ત મારા પ્રાણેશ્વરના પિતાને ઉપહારતરિકે આપજે. તેમને કહેજે કે આ હાથ મે પોતે ધારીને આપ્યો છે” પછી તેણે પોતાનો જમણો હાથ કાપ્યો અને તે એક મેવકને આપી તેને આજ્ઞા કરી કે—“વિવાહના કલ્પથી હરેને આ મારો હાથ મહિલોના કવિશ્રેષ્ઠને ઉપહારતરિકે આપજે” ત્યારપછી શીઘ્ર તેણે તે માનવકધિગ્ધી બીજાંયેની ભૂમિમા એક ચિતા તૈયાર કરાવી અને તેમા પોતાના સ્વામીના શબને લઈ શયન કર્યું તેણે પ્રસન્નમુખે ભયર ચિતાશિમા પ્રાણુપાણુ ક્યું શીઘ્ર તે રાજપૂતવીરમાળાના જ્યષ્ઠનિથી રણભૂમિ મુજી રહી ઈર્મદેવીની આજ્ઞાનુસાર તેના ઉભય હરેતો બે પૃથક્ પૃથક્ ગયે મોકની આપવામા આવ્યા પુગનના વૃદ્ધ રાવે પોતાની પુત્રવધૂતા બપાયેલા હસ્તને અભિદાહ કરી તે સ્થાનપર એક પરમ વિદ્યાળ સરોવર બધાન્યુ. આજન્મર્થત તે સરોવર “ઈર્મદેવીનું સરોવર” એ નામે વિખ્યાત છે.

પૂર્વોક્ત ઘટના મવત ૧૪૯૨ (૪૦ સં ૧૪૩૬)મા બની હતી એ યુદ્ધમા સકનના ધણુ સૈનિકોના નાશ થયો તેના સાગરણુ હાર સૈનિકમાથી કેવળ પાંચમે સૈનિકો જીવત ગયા હતા અને તેનો પ્રધાન નેતા મેહરાજ અત્યંત ધામન થયો હતો. અરણ્યકમનના ચાર આતાઓને પણ ધાવ લાગ્યા હતા અને અરણ્યકમનને પોતાને જે મોટા મોટા ધાવ પડ્યા હતા, તે જ માત્સર્પ્ય ન ચિકિત્સા કરવામા આવી તોપણ રૂઝાયા નહિ એ તે તે આ ધાવોની વેદનાથી મરણુ પામ્યો આ ઘટનાને મૂળેખક જણાવે છે કે જે દિવસે સાધુનું દશમાયિક શ્રાદ્ધ થતુ હતુ, તે દિવસે અરણ્યકમનનું આતુર્માયિક શ્રાદ્ધ થતુ હતુ

જે કે આ ઘટનાની સમાપ્તિ અઢીજાળ થઈ ગઈ હતી, તોપણ તેદાગ ગજસ્થાનના એક પ્રાત્મમા જે ભયકર વિવાદાશિ પ્રદીપ થયો તે સહેનાઈથી શાત થઈ શક્યો નહોતો આ વિવાદનું વર્ણન કદાચ પાંકેને અને અમરગુપ્ત વાગશે, તોપણ તેમાથી કાઢક બેાન મળશે એમ ધારીને અરે બંને તેનો ઉચ્ચેષ કરીએ છીએ ગજપૂતભતિમા પોતાના મન્માન તથા ગૌરવનું રક્ષણ કરવાની તથા શત્રુપર વૈ લેવાની વૃત્તિ કેવી પ્રમળ હોય છે અને તેને ખાતર તેઓ કેવા કેવા પગક્રમે કરે છે તે આ પૃથી સ્પષ્ટ રીતે સમજશે પુગન અને મહોગના ગજ પોતાના પુત્રોના મૃત્યુને બદલે લેવાને માટે ઉન્મત બની ગયા સકયના સામતોએ સાધુના પુષ્કળ સૈનિકોને વિધેસ કર્યો હતો તેટલા માટે વૃદ્ધવીર રણુ મેવે તેનાપર વૈ લેવાને માટે પુગવન મમસ્ત વીરમેનામહિત લીધ તેના દેશમા લૂટકાટ કરવા માઠી મેહરાજ અને રણુગદેવની વચ્ચે તુણીનદીની પામે ભયર યુદ્ધ થયું અને તેમા ત્રણસો વીરો માર્યા ગયા રણુગદેવને વિજય પ્રાપ્ત થયો તેઓ લૂટેલુ પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈને પોતાના રાજ્ય તરફ પાછા ફરતા હતા, એવામા તેમના રાજ્યના સીમાતપર તેમણે એક શત્રુમેના ઉભેની જોઈ મહોરના અધીશ્વરે પોતાની પુષ્કળ સેના લઈ પોતાના પ્રાણુધિક પુત્રની મૃત્યુને તથા પોતાના મામ તોને થયેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે રણુગદેવની ઉપ આક્રમણ ક્યું ઉભય પક્ષના વીરો અમીમ માહમિકતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા એ તે વૃદ્ધ રણુગદેવ મમરભૂમિમા માર્યા ગયા મહોરપતિ પોતાના શત્રુનો નાશ થયેનો જોઈ આનંદપૂર્વક પોતાના નગરમા ચાલ્યા ગયા

રણુગદેવને તર અને માહી નામના બીજા બે પુત્રો હતા તેમણે પોતાના પિતાને મારનાગ્ને ઉચિત દંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેઓ મહેરેશ્વરના નામના ઉપાય મેલવા લાગ્યા. અને

તેમને એક ઉપાય બચ્ચો દિલીની પાદશાહ ખીજરખા મુનતાન તમ્ક જતો હતો તેની સાથે મળી તે ઉભયભાતાઓએ ઇસ્લામધર્મ ગ્રહણ કર્યો અને તેને મદોરિશ્વરને ઉચિત દડ કબ્બાને કહ્યું દિલીની પાદશાહે તે ઉભયભાતાઓને સારી રીતે આશ્વાસન આપ્યું અને તેમને પોતાની પુષ્પ સેના આપી આ મમ્બે મદોરપતિ ચડે અપૂર્વ વીરતા દર્શાવી કેન્દ્રલોક દેશ જીતીને પોતાની સેનામ હદિ કરી હતી હવે તમ્ અને માહીર વિચાર કરવા ગયા કે મદોરરાજપર આપણે કેવી રીતે આક્રમણ કરવું એવામા બચ્ચાચામીરપતિના તૃતીય કુમાર કલ્યાણસિદ્ધ તેમને મદાય કરવાને આવ્યા તેમણે તેમને મદોરરાજની વિરુદ્ધ યુદ્ધ પ્રપચ રચવાની સલાહ આપી ગજકુમાર કલ્યાણસિદ્ધે ચંપર કહેવ સારી મોકલ્યું કે, હું મારી કન્યા આપને સમર્પણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું અને આ વાતમા આપને કાંઈ સદેહ ઉત્પન્ન થતો હોય તો હું મારી કન્યાને આપની પાસે મોકલવાને તૈયાર છું મદોરપતિએ આ માર્ગથીનો સ્વીકાર કર્યો

પાચસે રથ શીઘ્ર સજ્જ કરવામા આવ્યા અને તેમા કન્યા તથા તેની સાહેલીઓને બદને પુગલના અમીસ સાહસિક વીરિને બેસાડવામા આવ્યા રથની આગળ અનેક રાજપૂતઅશ્વરોહીઓ અશ્વારૂઢ થઇને આનતા હતા અને સેકડે રાજપૂતો ભોજનની સામગ્રી ઉત્પર લાદીને આનતા હતા તથા પાપદના સૈનિકો રથની પાછળ આનતા હતા ચડ પોતાની લાવી પ્રાણપ્રિયાને આદરસંહિત લાવવાને માટે નગરમાથી નીકળ્યા પરંતુ રથની પાસે જતાની સાથેજ તેમને મહાસદેહ ઉત્પન્ન થયો જ્યારે ચડે કાંઈ બીજોજ દાંડ જોયો ત્યારે તેઓ નાસવાનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા જેવો તેમણે નાસવા નો પ્રયત્ન કર્યો કે તરતજ રથપર બેઠેના ભટ્ટીઓએ શીઘ્રતાથી તેમની પૂઠ પટ્ટી મદોરના તોરણ-દાર આગળ તેમને પકડીને મારી નાખ્યા ત્યારપછી તેઓ પ્રચડ તર ગમાળાની પેઠે મદોરમા જઈ ચારે તરફ લૂટકાટ કરવા લાગ્યા

આ પ્રકારે ઉભયપક્ષના વીરોએ પરસ્પર વૈર લીધું પછી શાતિની સ્થાપનાને માટે ઉભયપક્ષે વચ્ચે સધિ થઇ ગઇ ઉભયપક્ષે પોતાના સામાન્ય શત્રુસમ્રાટની સેનાને ઉચિત દડ આપ્યો ઉભય પક્ષોએ એક મનુષ્યની પેઠે ઉભા રહીને પાદશાહ ખિજરખાની મોકલેની સેનાનો સર્વથા વિપ્લવ સ કરી નાખ્યો તેની સેનાનો એક પણ્ય માણસ જીવિત રહ્યો નહિ રણગદેવના ઉભય પુત્રે મુસનમાન થઇ પુગલરાજ્યના અધિપતિમાથી અહિષ્કૃત થઇ આભોરિકમાના ભટ્ટીઓની સાથે જઇ મળ્યા હજી તેમના વશને મુમાન મુસનમાનભટ્ટોના નામથી વિખ્યાત છે અતે રાજકુમાર કલ્યાણસિદ્ધ સર્વની સમ્મતિથી પુગલના રાજ્ય થયા

મહામાનનીય કર્નલ ટૉલ્કોજલુએ છે કે રાજપૂતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને માટે કયામુધી પ્રયત્ન કરતા હતા તે હુલોક ઘટનાપરથી ઉત્તમ પ્રકારે પ્રતીત થાય છે રાજપૂતઓએ અત પુરમા નિવાસ કરે છે, તોપણ તેમના સદગુણો અને સૌદર્ય કવિ રી લેખિનીથી ઉત્તમ પ્રકારે આનેખિત થયા છે ને કે ઊંચો જનસમાજથી અનિષ્ટ રહે છે, તોપણ તેઓ કેાઇપણ રીતે પુરુષને જોઇ શકે છે એ કર્મદેવીએ સાધુના કરેના દર્શનથી સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે રાજપૂતમાળા વીરતાની કેટલી પક્ષપાતિની હોય છે અને તે વીરપતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે કેવા ચર્ચાર સકરો અને વિપત્તિએ સહન કરે છે, તે કર્મદેવીના અનુપમ ચારિત્ર્યપરથી ઉત્તમ રીતે સમ્મલ્ય છે મદોરના પુવરાજ અર બ્યકમનની સાથે તેને વિવાહ નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો હતો પરંતુ તે દસવ રહ કરી તેણે અન્ય પુરુષની સાથેલગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, તેથી તેના પિતાના કુટુંબનું કાંઈ અનિષ્ટ થવાનો સભય નહો-તો પરંતુ તેના પતિના કુટુંબનું અનિષ્ટ થવાનો પૂર્ણ સભય હતો પણ કર્મદેવીએ તે તરફ ઈચ્છિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ

ચિરકાળથી હિંદુસમાજપર ઊંચો પ્રભાવ રહેતો આવ્યો છે, તે એ જાતિના દતિ દાસના પ્રત્યેક જૂથપર ઉભયવન આક્રેષ્ઠથી અક્રિત છે સમયદશ્યે રાવણની સાથે શામાટે યુદ્ધ થયું હતું ? માત્ર સીતાજીન સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તથા તેનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ તેમણે યુદ્ધ કર્યું હતું કોરવો અને પાંડવોવચ્ચે શા મારણથી ભયમ શત્રુના ઉદ્ધલવી હતી ? માત્ર દ્રૌપદી ને થયેલ અપમાન એજ તેનું મળ કારણ હતું ગજ ભર્તૃહરિએ પોતાના સિંહાસનનો શામાટે

ત્યાગ કર્યો હતો ? માત્ર પિંગલાના દુરાચરણને લીધેજ. હિંદુઓ મુસલમાનના પ્રયત્ન શત્રુ શામલે થઈ પડ્યા હતા ? યવનોએ તેમની સ્ત્રીઓની આજ્ઞાને કત્તેક લગાડવા માંડ્યું તેટલા માટેજ. વળી કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે હિંદુરાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ સ્ત્રીના સન્માનનો લોપ થયો તેજ હતું. હિંદુઓના મુખ્ય કાર્યપ્રયોગ પશુ સ્ત્રીની બુમિકાપરજ રચાયેલ છે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાંજ માત્ર નહિ; પરંતુ મધ્યકાળમાં પણ હિંદુસ્ત્રીઓ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે પોતાના પતિને યુદ્ધી કાઢતી હતી. તેઓ વીર અને સાહસિક પુરુષોનેજ પોતાના પતિતરિકે પસંદ કરતી હતી.

કેનાજના રાજ્ય જયચંદની કન્યા સંયુક્તાએ શું કર્યું હતું ? ભારતના સર્વ ભાગોમાંથી જે હજારો રાજાઓ આવીને એકત્રિત થયા હતા તેને નહિ વરતાં યથાર્થ વીરને ઉચ્ચિત સન્માન આપવાને માટે દારૂક્ષક સ્વરૂપે ઉભેલી, પોતાના પિતાના પરમ શત્રુ ભારતસત્રાટ પૃથ્વીરાજની પ્રતિમાનાજ ગળામાં તેણે વરમાળા આરોપી હતી. રૂપનગરની રાજકન્યાએ જ્યારે તેનો પિતા ભયગ્રસ્ત થઈને યવનના હાથમાં તેને સમર્પણ કરવાને તૈયાર થયો હતો ત્યારે સહાયને માટે રાણા રાજસિંહને તેણે જે પ્રાર્થના કરી હતી તે અમારા પાઠકોને સુવિદિત છેજ. આવાં અનેક ઉદાહરણો રાજપૂતજાતિના ઇતિહાસમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. રાજપૂતસ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય અને તેમના સદૃશ્યનાં યશોગાન આજે પણ ત્યારે તરફ સાંભળવામાં આવે છે. રાજપૂતજનનીની મનોવાંચના "એજ હોય છે કે મારા પુત્રે વીરતાથી યશ, ગૌરવ અને વિજયની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. રાજપૂતવીરમાના પોતાના બાળકને મૂળથીજ એવો ઉપદેશ આપે છે કે:— "હે પત્ત ! તું તારી માતાનું દૂધ ઉત્તમવ્રત કરજે અને વીર નામથી વિખ્યાત થઈ માતાની કુખને દીપાવજે. પુત્ર ! તું સર્વત્ર વિજયી થઈ સન્માન પ્રાપ્ત કરજે" આવીજ ઈચ્છા સર્વ રાજપૂતમાતાના હૃદયમાં પ્રબલ હોય છે.

આનું એક ઉદાહરણ એ છે કે ખૂદીની રાણીએ જ્યારે પોતાના પુત્રે પરમ સૌ્ય દર્શાવી સમર-બુમિમાં પ્રાણ ત્યાગ કરવાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેણે શોકને બદલે આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. આ સંજોઈ ઉત્તેજ કરતાં કવિ જણાવે છે કે:— "જે માતાનું કુખપાત કરીને રાજકુમાર પ્રતિપાલિત થયો હતો તે માતાએ જ્યારે તેના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેના કુખહીન સ્તનોમાં એકદમ કુખ ભરાઈ આવ્યું. તેનાં સ્તનો કુખનો વેગ સહન કરી શક્યાં નહિ અને તેમાંથી કુખની ધાર આલસા લાગી." આ વચનોપર કિચિત્ પણ અવિશ્વાસ રાખવાનું પ્રયોજન નથી. પોતાના પુત્રને વીરાચિત મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયું તેથી તે માતાનું હૃદય કિચિત્ પણ કુખી થયું નહિ.

અગાઉ રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના પુત્રને પારણામાં સુવાડવાને બદલે મોટી મોટી દાસીમાં રાખન કરાવતી હતી અને તેને રમવાને માટે નાની નાની તલવારો આપતી હતી. તેઓ પોતાના બાળકોના કુખમાં એવોજ બીજામંત્ર આપતી હતી કે:— "પિતાના શત્રુઓનો સંહાર કરજે." મહાભારત, રામાયણ તથા ચંદના ગ્રંથમાં આલેખાયેલાં વીરનાનાં પ્રભાવમય ચિત્રો જોઈને રાજપૂત વીરકુમારો તેનુંજ અનુકરણ કરતા હતા અને સીવર્ગ પણ તેમને તે માટે ઉત્તેજન આપતો હતો. આવાં આવાં ઉદાહરણો જોયા પછી કેાણ કહી શકે કે અંતઃપુરનિવાસીની સ્ત્રીઓ પુરુષજાતિ ઉપર પોતાનો પ્રભાવ અકિત કરી શકતી નથી ? અને એમ કેાણ કહી શકે છે કે વીરસમાજ રાજપૂતસ્ત્રીઓનો નણી નથી ?

જે વિદેશીકો અંતઃપુરની રીતિના ભયંકર વિરોધી છે, જેઓ હિંદુસ્ત્રીઓને કાશગૃહમાં વસતી માને છે, જેઓ તેમને ખરીદીલી દાસી સમાન જીવન ગાળતી ધારે છે, તેમાંના એક વિદ્વાનનું આ કથન છે. અમને આશા છે કે શ્રમમાં પડેલા સર્વ માણસો કર્નલ ટોડના આ કથનથી સાવધાન થશે. અમે ગર્વસંહિત સભ્ય જગતની આમળ કહી શકીએ છીએ કે રાજપૂતરમણીઓના જેવી સતી સાધ્વી તથા પતિવ્રતા અને વીર સ્ત્રીઓ જગતની કોઈ પણ જાતિમાં આજસુધી જન્મી નથી. પાશ્ચાત્યકો નવીન સભ્યતાના પ્રભાવથી ઉન્નતિના શિખરપર વિરાજમાન થયેલી રમણીઓને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપી રહ્યા છે; પરંતુ અમે આપણી જાતિની શૈશ્યનીય અવસ્થામાં પણ કહી શકીએ છીએ કે પાશ્ચિમાત્ય વિદુષી અને મુધરેલી સ્ત્રીઓની સાથે અંતઃપુરમાં રહેનારી હિંદુ રમણીઓની

ગુપ્તના કરવાથી હિંદુ નારીઓ ઉત્તમ દરે. વર્તમાનસમયના અંગ્રેજ વિદ્વાન મોનિયર વિલિયમ યુ મહે છે? સરકૃત ભાષાના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન મેક્સમુલર યુ મહે છે? તેઓ હિંદુસમાજનું તત્ત્વ જાણનાર કર્નાવ ટોડની સાથે સમ્મત થઈને જણાવે છે કે, “હિંદુસ્માજી જગતમાં અતુલનીય છે.” પ્રાચીન મિસર, ગ્રીસ તથા રોમ અને આધુનિક ઐટલિયન, ફ્રાન્સ, જર્મની, બ્રિટનીઆ રૂપેન તથા નવી દુનિયાની સગ્રાથી ઐજીપ્તમાં અમેરિકાના ઇતિહાસમાં પાને પાના અને પકિતને પકિત ખૂબ નિહાળીને જુઓ કે તેમાં તમને દેવળદેવીના જેવી કેટલી વીરમાતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે? સતીત્વની રક્ષાને માટે કથી પાશ્ચાત્ય સુધરેલી સ્ત્રીઓએ માનેરની રાણી તથા ચિતોડની રાણી પદ્મિનીના જેવી કિશોર વયમાં પોતાનું જીવન વિસ્ર્જન કર્યું છે? યુરોપમાં સતાવધિ વીર ભાષાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, હિંદુ ભાષાની કથી સ્ત્રીએ કર્મદેવીની જે પોતાના પતિના ગૌરવ અને સન્માનની રક્ષાને માટે તેને સમરજીમિમાં જવાને ઉત્તેજિત તથા ઉત્સાહિત કર્યો છે? યુરોપની કથી વીરનારીએ સયુક્તાની જે પોતાના પતિને વીરવેપથી સન્નિજત કરી યુદ્ધજીમિમાં મોકલી આપે છે? યુરોપની કથી કુમારીએ પોતાની જાતિના ગૌરવ અને પોતાના દેશના હિતને અર્થે કૃષ્ણાકુમારીની જેદે નર પાવનમાં વિરહાસ પ્રાણત્યાગ કરી જગતમાં અક્ષયકીર્તિનો સ્તંભ સ્થાપિત કર્યો છે? સતીત્વ, પાતિન્દત્ત, હૃદયની સગંના, સાહસ, સુદિન્ય અને ધમ પાનનમાં હિંદુસ્માજીઓ જગતમાં અનાદિથી અતુનનીય ગણાતી આવી છે અને સાત્યપ્રિય તથા ન્યાયી પુરુષ અવસ્થ તે પ્રમાણે માને છે.

જો કે રાજસ્થાનમાં તથા સમસ્ત આર્યક્ષેત્ર-ભારતવર્ષમાં આજે દેવળદેવી, કર્મદેવી, પદ્મિની, કૃષ્ણાકુમારી, તથા સયુક્તાની લીધા પ્રકાશિત થતી નથી, જો કે હિંદુજાતિની માતા, ભગિની, વધુ અને કન્યા હાથમાં વરિતા પ્રદર્શિત કરતી નથી, પરંતુ જગત સ્વતઃ ધોષણ કરી રહ્યું છે કે આ પતિતદશામાં પણ હિંદુસ્માજીઓ અખંડિત રીતે પોતાના સતીત્વની રક્ષા કરીને પોતાના ગૃહને શાંતિ, સતોષ સુખ અને મગયના મુગધથી મુગધિત કરી રહી છે? સતી દ્રૌપદીને થયેલા અપમાનથી પાડવો અને કૌરવોની વચ્ચે ભયકર યુદ્ધ થયું અને તેથી ભારતવર્ષ મહા રમશાનના અવરૂપમાં બદલાઈ ગયું આજ સતીકુલના પુણ્યથી, આજ સતીકુલની કૃપાથી, આજ સતીકુલના સતીત્વના અક્ષય તેજથી અને આજ સતીકુલના બીજામંથરી ભારત અવસ્થ પોતાનું મસ્તક પુનઃ ઉન્નત કરશે લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી શાકતરૂપિણી હિંદુસ્માજી અવસ્થ પોતાના સતેના પતિ અને પુત્રોની નસોમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરશે તથા કેવળ રાજસ્થાનમાં જ નહિ, પરંતુ હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધીના તથા અરબી સમુદ્રથી પ્રભાપુત્રાપર્યંતના આર્યક્ષેત્રમાં લગભગ દેવળદેવી, કર્મદેવી પદ્મિની તથા કૃષ્ણાકુમારી અવસ્થ ઉત્પન્ન થઈ નવીન લીનાઓથી ભારતની યશ પતાકા ફરખશે.

અધ્યાય ૨૩ મો

કર્નલ ટાડનો ભારવાડનો પ્રવાસ

કર્નલ ટાડનો ભારવાડ તરફ ગમન-રૂપ શિખરપર વિશ્રામ-યાત્રારંભ-દ્વરથી ઉદયપુરનું દરશ-
દેવપુર-જાલિમસિંહ-પુલાનો-રામસિંહમહેતા-માણિચંદ-નરસિંહગઢનો ભુત પૂર્વે
રાજા-પુલાનોથી ગમન-પુલાનોની પ્રાચીનતા-નાથદ્વારાનો ઉચ્ચ માર્ગ-નાથદ્વારામાં
આગમન-મંદિરના અધ્યક્ષ સાથે મેળાપ-અસુરવાસ ગામમાં જવું-જલમાં
હાથીનું પતન-એક સ્ત્રી-યાત્રી-સુભાઈના તરફ પ્રયાણ-શિરોનામાં-તીક-
શીતલ વાણુ-રાજધાની કેલવાડા તરફ ગમન-મહારાજા દેવસ-
સિંહ-કમલમેરુગુરુનું વિવેચન અને તેના ધ્વંસાવશેષોનો
ઇતિહાસ-ભારવાડ તરફ પ્રયાણ-માર્ગસિંહ-અ-
ધાવોહીસંપ્રદાયના આશ્રમમાં વિશ્રામ.

વાતનો સ્વીકાર કાણુ નહિ કરે કે ન્યાયે રાજપૂતો ભાગ્યદેવીની કૃપાથી વચિત
અને નરપિશાય, અત્યાચારી વિગતિએદ્વારા પીડિત થઈ રહ્યા હતા, તે વખતે
તેમનો ઉદ્ધાર કરવાને માટેજ ધર્મને મહાત્મા ટાડને મેવાડમાં મોકલ્યા હતા.
જો કે કર્નલ ટાડ ઇન્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના પ્રતિનિધિ બનીને રાજસ્થાનમાં ગયા
હતા; તોપણ સદ્મહદિથી જોતા સ્વયં પ્રભુએજ રાજપૂતોનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે
તેમને ત્યાં મોકલી આપ્યા હતા એમજ જણાય છે. ઉદ્ધારચરિત અને ફેવી ન-
ક્તિમયન ટાડે કેવી ચતુરાઈ, વિચિત્રતા અને ન્યાયપરતા વગેરે ફેવીચુણોથી,
અવનતિના સાગરમાં ડૂબેલા સિસોદીઆઓનો અવ્ય કાળમાં ઉદ્ધાર કર્યો હતો; તથા અત્યાચાર,
પીડન, લૂટફાટ, વિદ્રોહ, અશાંતિ અને માહોમાહેના વિદ્રોપનો કેવી રીતે નાશ કર્યો હતો, તે મેવાડનો
ઇતિહાસ વાચવાથી પાંડેને મારી પેડે વિદિત થયું છે. કર્નલ ટાડના આ મહાકાંડને માટે પ્ર-
ત્યેક પાંડે તેમને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેશે નહિ. રાજનીતિવિચારક કર્નલ ટાડે પ્રાયઃ બે વર્ષ-
ખર્ચિત ઉદયપુરમાં વિશ્રામ કરીને પોતાનું દર્શન્ય જગજ્યુ અને ત્યારપછી તેમણે ભારવાડ તરફ પ્ર-
યાણ કર્યું. માર્ગમાં આવતા અનેક સ્થાનો સંબંધી મહત્ત્વની વાતો તેઓ પોતાની નોંધપોથીમાં
નોંધી લેતા હતા તેમની યાત્રાનું આ વૃત્તાંત અનેક સત્ય વટનાપૂર્ણ તથા ચિત્તવિનાશક ઉપાખ્યા-
નોથી ભરેલું છે. વળી તેમાં અનેક સ્થાનોનું અપ્રકાશિત વર્ણન અને મનોવેધક ઇતિહાસ પણ
ભરેલો છે. જો કે ઇતિહાસવેળા કર્નલ ટાડના આ વૃત્તાંતનો થોડો ભાગ પાંડેને કાંઈક નીંગસ જ-
ણાશે, પરંતુ આ નીંગસ વર્ણનને આગળ અથવા પાછળ લખેલા વૃત્તાંત સાથે મળેલ હોવાથી
તેનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક લાગ્યો છે. અમને દૃઢ વિશ્વાસ છે કે પાંડેના આ વૃત્તાંત વાંચી
અવશ્ય તૃપ્ત થશે.

મહાશય ટાડે ઇ. સ. ૧૮૧૯ ના અક્ટોબરની ૧૧ મી તારિખની નોંધમાં લખ્યું છે કે:—“ જો

સમયે એ અનુપમ આકૃતિક સૌદર્યથી વિખૂંપિત થયેલા અનેક મનોહર દૃશ્યોથી પૂર્ણ એવા ઉદયપુરમાં પણ મૂક્યો તે સમયને આજે બે વર્ષો વ્યતીત થઈ ગયા છે. અત્યંત નિવાસસ્થાન ત્રણ કાશના ઘેરા વામાં છે, પરંતુ અમે અત્યાર સુધી અમારા નિવાસસ્થાનની સીમા બહારના દૃશ્યો જોયા નહોતા. અમે ઉદયપુરના સર્વ શિખરો, પહાડી માર્ગો, ઉંચા ઉંચા મહાવયો તથા જલોનો સારો પત્તિય મેળવ્યો છે. અમે સર્વ દેવાવયો તથા ધર્મશાસ્ત્રોનું પ્રાચીન રહસ્ય તથા સમસ્ત અધિવસોના ઇતિહાસ મેળવ્યો છે, તેમાંથી જડેના સર્વ શિનારેખા અમે દસ્તાગત કર્યો છે. પ્રત્યેક શિખરનું નામ અમે મેળવ્યું છે, પ્રધાન, સામતો તથા મુખ્ય રાજકર્મચારીઓના ગુણ તથા સ્વભાવની નોંધ અમે લીધી છે. આ મર્વ કાર્યો અમે સમાપ્ત કર્યો છે. અમારે માટે નગરમાં મહાવય, સરોવરમાં નાવ, કુલકાનતમાં મનોહર વાટિકા અને મોટા સરોવરમાં બોટો નિર્માણ કરેલા છે. શિકારને માટે વનમાં મૃગ તૈયાર છે. અમને આનંદ આપવાને માટે તળાવમાં મત્સ્યો કીડા કરી રહ્યા છે. અમારા નવનોની તૃપ્તિ અને ચિત્તરંજનને માટે કાંઈ પણ પ્રકારની તૃપ્તિ નથી, પરંતુ ઉદયપુરની સરદદની બહાર શું છે તે જોવાને માટે ઉપાસન મય સ્થાન છોડવાની સર્વની અભિલાષા ઉત્તેજાઈ આવી છે. અત્યારસુધી અમે દેવારીના દરવાજા બહાર પણ મૂક્યો નહોતો. એ કે નિયુત કાર્યમાં અવિશ્રાંત ચિત્ત રેડવાથી જે પાનિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને હું દૂર કરી શકું છું. પરંતુ અમારા અનુચરો તેમ કરી શકતા નથી. મે તેમને સુખપૂર્ણ કારાગૃહમાં રહીને માનસિક કટાણો દૂર કરવાની બનામણ કરી, પરંતુ મારો ઉદ્દેશ ફળાભૂત થયો નહિ. ધીમેધીમે તેમને વર્તમાન-અવસ્થા પ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા ઉપજી અને મારી તો ખાત્રીજ થઈ મર્દ કે જે તસોદીઆ લોકોની રાજધાનીમાં પાપ બનાવનારા કારીગરો વસના હોત તો તેઓ (અનુચરો) પાપ મોટાડીને આકાશમાર્ગે ઉડવાનીજ યોજા કરત અને સરોવરમાં પડીને દુખી જવાને પછી બપ રાખત નહિ રાસેલાસે પણ કદિ સુખપૂર્ણ કારાગૃહમાંથી નાસવાનો તેમના જેવો પ્રયાસ કર્યો નહોતો."

અ તે નિર્માણ કરેલો દિવસ આવી પહોંચ્યો. જે કે મનોહર દૃશ્યથી પરિપૂર્ણ વન, સરોવર, પર્વત, લીલાછમધાસ અને ફળદ્રુપથી શોભિત જલોથી મુક્ત મેવાડભૂમિને છોડીને મારવાડની રેતાળ તથા ઉજ્જડ ભૂમિમાં જવાનું હતું, તથા પિચ્ચાનાતરથી થતા આનંદની આશાથી સર્વના મુખપર પ્રસન્નતા છવાઈ રહી મારી સાથે કંપેન વાધ, વેક્ટેનન્ટ કેરી, ડૉક્ટર ૩ કેન તથા બેપાયલ્ડ ટુકડી અને રિક્કનરના ૬૦ અશ્વાશીઓ હતા. ઉદયપુર છોડવાને સર્વ જણ ખુશી હતા. કારણ કે સર્વ વર્ષોગુરુના જવરને આસ્વાદ લઈ ચૂક્યા હતા. વર્ષોગુરુમાં ઉદયપુર સર્વને માટે, ખાસ કરીને વિદેશીઓને માટે અત્યંત અસ્વાસ્થ્યકર થઈ ગયું છે. આ વખતે સર્વ અરણ્યમાં તથા નદીઓમાં રેત આવે છે અને સમસ્ત ખાદ્યો તથા દૂધ બરાબ જાય છે. વિષમય ખનિજ તથા હાઈલિજન પદાર્થો અને પાણીની ઉપર એક પ્રકારનો કાળો તેવના જેવો પદાર્થ તત્વા વાગે છે. આ દૂષિત જલ શરીરોને શુદ્ધ થઈ શકે છે તે રાજપૂતો ગણતા નથી અને મારે પણ લજ્જા સાથે રીકારવું પડે છે કે હું પણ તેમને એવો કાંઈ ઉપાય બતાવી શક્યો નહોતો, પરંતુ મેવાડના રાજપૂતો સમગ્ર રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત એક ઘણા તરવ ઉપાયથી દૂર અને ફટકડી વડે આ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. કારણકાર જનમાંથી નવપુત્રો લાગનીકળી જવાથી તે રાધવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી થાય છે અને ફટકડીવડે જનની ઉપર તરતો દૂષિત પદાર્થ નીને બેસી જાય છે. વળી રાજપૂતો કોઈ એક પ્રકારના નાના ફળ કપડા ધોવાના કામમાં વાપરે છે કે જે સાણુની ગરજ સારે છે.

આંધ્રોનરની બારમી તારીખે પ્રાત કાળમાં પાંચ વાગે સાંકેતિક બુગ્ગન વગાડી અમે ધારા લકરવાને સજ્જ થયા. સામે નળરેદેશી તો પીતલઅધારિણી સેના, વૃદ્ધ દેશી સેનાપતિ સહિત ઉભેલી જણાઈ રિક્કનરની અશ્વાશી સેના પીછા અગરખો, લાન પાથડી અને કબજો પહેરેલી દળી રિક્કનરની અશ્વાશી સેના કપનીના સૈન્યમાં અત્યંત સિંહિત અને ચતુર સૈનિકાચિત સર્વ યુદ્ધોથી વિખૂંપિત છે, એ વાત કાણુ નથી જાણતું. મહાવયમાં વાગના નગાગના ધ્વનિથી સૂચિત થયું કે સૂર્યવંશી રાણા શ્યામ્પી ઉંચા છે. અમે તે નીરવ, નિરુપ્પ અને નિઃક્રિત રાજધાનીની વચ્ચે યદને સૂર્ય તોરણદાગ (દરવાજા) આગળ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ રાણાની આંતરથી બિંદર, દેનવાડ, અમાઈત અને વરીના સામંતો ધોતાની સુસજ્જ સેનાસહિત અમને સીમાત સુધી પહોંચાડવાને માટે ઉભા હતા, પરંતુ તે અસિદ્ધિન મેનાને બોલસમાન માની અમે તેને ઘોડાજ વખતમાં રજા આપી દીધી. અમે તેની સાથે પહાડીમાર્ગે સુધી ગયા અને પછી મહારાણુ

તથા મામતોને અભિન દન આપી આહારસંપત્તિ તેને પાછી વાળી દીધી આર વાગ્યા ત્યાગસુધીમા અમે છ કેસોનો માર્ગ કાપ્યો પછી અમે તે સ્થળે ગવણી નાખી આ સ્થાન મેડતા અને તુપ એ ગામોની વચ્ચે આવેલુ છે આ મધ્યે પાછળથી મે રેસિડેન્સીનુ મકાન મધ્ય યુ હતુ આ મધ્યન ઉચ્ચ ભૂમિપર આવેલુ છે તેની આસપાસ પ્રહો આી રહ્યા છે, અને તે અતિ મહાદુષ્ટ લાગે છે અગીઆથી મે કોગના અતરપર ઉચ્ચ વેરાને આવે છે અહી આથી ચિતોડ તરફની ભૂમિ નીચી જણાય છે અનેતથા સ્થળે સ્થળે ફળપૂ ફેરે દરિયાયર થાય છે અહી આથી ઉત્તર તરફ દોઢ કોશના અતરપર રાણા અને સામતોનુ મગોથી ભરેનુ મગ્યાસ્થાન છે અહી આ વાધની પણ વસ્તી છે વળી અમારી જાવણીથીઉત્તર દિશામાઅર્ધકોશ ઉપર બેગિસ નદી છે આ નદીમા પુષ્કળમત્સ્યો થાય છે પશ્ચિમદિશામા દોઢ કોશઉપર અતિ વિશાળ ઉદયસાગર આી રહ્યુ છે સ્વાસ્થ્યની રક્ષા કરી એ તો જાણે સૌના ઉદ્દેશ હોય છેજ, પરંતુ રાજમહાનયથી આટલે દૂર રેસિડેન્સી સ્થાપવાનુ કારણ માત્ર તે એકજ નહોતુ. પ્રથમ તો રાજધાનીને અમે શોચનીય દશામા પડેલી જોઇ, તેથી અમને તે સ્થળે કેટલાક સમયસુધી ઘમ કરવાની આવશ્ય કતા જણાઇ, પરંતુ થોડા વખતમા રાજપૂતોની સ્વાધીનતાની રક્ષાને માટે અમારે તે કામ છોડી દેવુ પડ્યુ જ્યારે અમે પહેલવહેના ત્યા (ઉદયપુર) ગયા હતા ત્યારે ગળને અમે અત્યત શોચનીય દશામા જોયા હતા રાજ્યે અમારી પાસે સહાય માગી હતી અમે પણ ધાર્યુ હતુ કે સહાયતાના બહાનાથી અમે પ્રત્યેક વિપયમા હસ્તક્ષેપ કરી રાકીયુ અને કોઇને સકાપણુ ઉત્પન્ન થશે નહિ, જેથી અમે તેમને સહાયતા કરવાને નિશ્ચય કયો રાજમહાલયથી બ્રિટિશપ્રતિનિધિનો સિમ્બર દૂર હોવાથી તેમની સકા દૂર થઇ ગઇ અને શાસનતત્ત્વ ઉત્તમ પ્રકારે ચાલના લાગ્યુ પર્વતશિખર ઉપર અમારો સિયિગ સ્થાપિત કરવામા આવ્યો ત્યા સૈન્ય પણ રાખવામા આવ્યુ અને સેટ જ્યોર્જની જનપતાકા મંદ વાડુથી ફરકવા લાગી જ ગલી ઉટોની ઉપર અમારી સામગ્રી લાદી લાદીને લઇ જવામા આવી તેઓ જાણે પોતાના લાઅને ધિક્કાર આપતા હોય તેમ વિકટ પોકાર કરવા લાગ્યા સૌલાગ્યની વાત હતી કે આ સુખમય સ્થળના લીલાછમ તુથુને બદલે મરવાડના શુદ્ધ-કઠોર તુથુનો હવે તેમને આહાર કવો પડશે તેનુ તેમને જાન નહોતુ

પુષ્કાનો-૨૩ મે ઝાકટોબર દીર્ઘકાળ સુધી એક સ્થળે રહ્યા પછી ઇતર સ્થાને જવાને માટે જ્યારે તૈયારી કરવી પડે છે ત્યારે મનુષ્યની ધીગજની જેવી ભારે કમોડી થાય છે, તેની કસોડી અન્ય કોઇ પણ પ્રસંગે થતી નથી અજણેદય થતાની સાથેજ અમે તણુ છોડયો આ વખતે માગવાડના જંગલી ઉટોનો એવો વિકટ ધ્વનિ સંભળાતો હતો કે તેને લીધે બીજો કાઇપણુ અવાજ કણુપટપર આવી શકતો નહોતો આ તરફ હાથી આનંદનિમમ્મ થઇ એક પ્રકારનો વિચિત્ર શબ્દ કરવા લાગ્યા એક હાથીનુ બચ્ચુ બોલે ઉગવવાના કાર્યમા નિયુક્ત થયેલુ નહિ હોવાથી ૨૨૨૭ હતાપૂર્વક અમતેમ દેહવા લાગ્યુ તે કોઈ વખત સિપાઇઓની કાઇ વસ્તુ લઇ લેતુ અને કોઈ વખત શીઘ્રતાથી એવાદ મનુષ્યનુ પોટનુ ઉચકાને દૂર નાસી જતુ તેની આ કીડાથી સર્વ માણસો હસવા લાગ્યા આ હાસ્યથી ત્યા મોટા મુજબર થઇ રહ્યા આ હાથીનુ બચ્ચુ આઠ વર્ષનુ છે અને દેખાવમા પણ ઘણુ ઉચ્ચ નથી જો કે આ બચ્ચુ રમેઝઆઓને અતિ ત્રાસ આપતુ હતુ,તોપણુ તે સર્વને પ્રિય અને આનંદપ્રાસિતુ સાધન બની ગયુ હતુ

વર્ષોન્કતુ હોનાથી અમારે નદવ-કીચડ અને પાણીવાળી ભૂમિમા થઇને જવાનુ હતુ અને તેથી આરવાહી પશુઓને ચાલતા ઘણી અડચણુનડાના સંલવ હતો અમે અનેક પ્રકારના વૃક્ષો અને જળવાળા સ્થાનોમા થઇને જવાનો આરભ કર્યો માર્ગમા મોટા મોટા પુષ્કળ ગામો આવતા હતા, પરંતુ સર્વ ગામોમા હુ દ્વંદ્વ અને સમરાસિના ચિન્હો દરિયાયર થતા હતા અમારા ડાબા હાથ તરફ ઉદયપુર નગરની ઉચા પર્વતોની શુગમાળાઓ દરિયાયર થઇ આ શિખરાવલીના સર્વોચ્ચ શિખરપર રાત્રાકાંટનો નિસાવશેષ આજપર્યંત વિરાજમાન છે અને ત્યાથી ચારે તરફનુ સપૂર્ણ દર્શ્ય જોઇ શકાય છે પૂર્વ તરફ આસીમ પ્રાંત છે આ પ્રાંતની સીમા અહી આથી જોઇ શકાતી નથી અમે દેવપુરમા થઇને આગળ ચાલ્યા આ ગામ એક વખતે અત્યંત સમૃદ્ધિશાળી હતુ અને તે મારવાડના રાજાના ગમતા (ભાનાઇજ)

૧ અર્ધ દોઢ જણાર છે કે સજ્જાની પોતાની શબ્દમારી અથવા તેમના આસન્નર્થમાની ઘઈ સ્ત્રી સાથે અધિભસિંહ પત્ન્યા હતા પરંતુ અમારા માનવા પ્રમાણે જમાતાને “ સા નાઈજ ” કહેવામા આવતો નથી.

અભિમસિંહના અધિકારમાં હતું ઉક્ત જનિમસિંહનું જ્ઞાતિ અહીં આ લખવાથી રાજપૂતાનાના લોકો વિદ્યામાં પાછળ છે ' એ કનાક દૂર થઇ જશે

અમારા પૂજ્યપાદ શુરુએ પણ શસ્ત્ર અને રાષ્ટ્રના જ્ઞાનમાં નિપુણ એવા ઉક્ત જનિમસિંહની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું જનિમસિંહના પિતા ગંગા વિજયસિંહ અને માતા મેવાડરાજન દિની હતા કુટુંબની સાથે કલહ થવાથી તેમણે પિતૃગૃહનો ત્યાગ કર્યો અને તેઓ પોતાના મામાને વેર રહેના લાગના આથી રાણાએ તેમને કેટલીક ભગીર આપી પોતાના પુત્રની પેઢે સન્માનસભિત રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપી રાજપૂતસ્વભાવસિદ્ધ વ્યાયામ અને સમરકૌશલ્ય ઉપર કિંમિત્ત પણ લલ્લે આપ્યા વિના તેમણે મુર્ખલોકો જે સમય જ્ઞાનસ્થમાં વ્યતીત કરે છે, તે સમય વિદ્યા પ્રાપ્ત કરનામાં વ્યતીત કર્યો તેમણે ન્યાયશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન, જ્યોતિર્વિદ્યા અને પોતાના દેશના ઇતિહાસમાં પારદર્શિતા મેળવી તથા તેની સાથે જ્યેષ્ઠની માધુર્યમયી કવિતા તથા આધુનિક કવિઓની કવિતા વિનક્ષણ પ્રકારે કંદશ્ચ કરી લીધી તેઓ સ્વયં કવિતાના એક પ્રિય પુત્ર અને સુકવિ હતા આથી તેઓ મનોહર કવિતા રચી કાવ્યશાસ્ત્રની ઉન્નતિ કરતા અને પ્રસિદ્ધ કવિઓની સાથે કાવ્યચર્ચામાં કાળ વ્યતીત કરતા હતા તેમને ત્યાં મુગ્ધપ્રસિદ્ધ કવિઓ સદા વિદ્યમાન રહેતા હતા મારા મહામાન્ય શુરુએ જનિમસિંહની પાસેથી કેટલુંક જ્ઞાન મેળવ્યું હતું જનિમસિંહનું મૃત્યુ મારવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કરનાના અપ્રત્યક્ષ થયું હતું

અમે કાલવપ્રીય અને મુશ્કેલીભરેલા માર્ગમાં બરાબર ચાર કનાક મુઠ્ઠી ચાલ્યા પછી પુનાનોના આગના ભાગ આગળ આવી પહોંચ્યા દેવપુરની પેઢે આ સ્થળ પણ નાસ પામી ગયેતુ લાગે છે હવે આ નગરના માત્ર એક ભાગમાં જ લોકો વસે છે આ નગર પૂર્વે કેતુ સમૃદ્ધિશાળી હતું તે અહીં આના દેવમંદિરો અને મકાનોના અડિયેરો ઉત્તમ પ્રકારે જણાવી રહ્યા છે આ ઉલ્લખ નગર પૂર્વે રાણાના અધિકારમાં હતા, પરંતુ પાછળથી પોતાના ભાનાઇજનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમણે તે નગરો કબ્જાની સેવાને માટે નિર્ધારિત કરી દીધા હતા અમારા તથામા રાજમ ત્રીના જમણા હાથ જેવા રામસિંહ મહેતા, મિદીના દિવાન માણિકચંદ, નરસિંહગદના પદ્મચુત રાજા (જે જે હાનમાં ઉદયપુરના રાજ્યમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરે છે) આ લોકો અમને મળવાને માટે આવ્યા હતા. રામસિંહ મુદકર્મમાં કુશળ નહોતા, પરંતુ તેઓ અત્યંત વ્યવહારકુશળ હતા તેમણે મેરાડની સીમાબહાર પગ મૂક્યો નથી આપ્યા મેવાડદેશમાં તેમના જેવો મિતભાષી અને ભદ્રપુરુષ બીજો કોઇ પણ નથી તેમનું શરીર દીર્ઘ, અગ્રત્વળ સુગંધિત અને મનોહર વર્ણુ ગૌર તથા બાન કાળા અને સુગંધવાળા છે તથા તેમના મુખ-મકળપર મોટી મૂઠ શોભી રહી છે તેમનાપર પ્રકૃતિ દેવી સુપ્રસન્ન હતી તેમણે રાજમ ત્રી ઉપરાંત પ્રજાના હ્રદય પણ ઝીલી લીધા હતા તેઓ સદા મુદર વસ્ત્રો પરિધાન કરતા હતા રામસિંહ જૈનધર્મોદ્ધાની તથા જોસવાન જનના છે આ જોસવાનતોફાની સખ્યા રાજસ્થાનમાં પ્રાય એક લાખની હશે અને તે સર્વ અમિકુનના રાજપૂતો છે આ લોકોએ દીર્ઘકાળપૂર્વે હિંદુધર્મ છોડી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેમણે પ્રથમ મારવાડની અત્યંત જોસિનામના સ્થાનમાં વાસ કર્યો હતો આ સ્થાનના નામપરથીજ તેઓ જોસવાન કહેવાયા અમિકુનના પરમાર અને સોનપીરાજપૂતોએ સૌથી પ્રથમ જૈનધર્મની દીક્ષા મદલ્ય કરી હતી

માણિકચંદ પણ જૈનધર્મીનથી હતા પરંતુ તેઓ મુદકર્મમાં પારગત હતા અને તેમનો સ્વભાવ તથા ચારિત્ર્ય રામસિંહથીસાર્થક વિપરીત હતા એમનું શરીર જેવું દીર્ઘ હતું તેવુંજ દૃશ અને સ્થામ હતું અને તેમની છાંદના તથા મસ્તક સંહાનનારેના હતા ગત પચ્ચીમ વર્ષ થયા તેઓ સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોમાં નિમ્ન રહે છે અને કોઠાના જનિમસિંહમિનાય કોઇ પણ જીવિત મનુષ્ય એમના જેવું પ્રબળ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે નથી તેઓ સકનાવનકુનના મુખ્ય મંત્રરત્ન તથા તે ખલના નેતા

ભાગિનેય (બનેરી)નેજ “ભાનાઈજ” કરી શકાય છે “નવ દોઢે અમથી જમાતાને ‘લ્લાનાઇજ” કહો જ કેન્દ્રેક સ્થળે ભાતોજને “ભાનાઇજ” કહેવામાં આવે છે

૧ કનૌલ ટોડે જણાવ્યું કે ‘મારા ગુરુ જતિ જ્ઞાનચંદ્ર જૈનમતાવનથી હતા અને તેઓ દસ વર્ષપર્યંત મારી સાથે રહ્યા હતા હું તેમનો અધિક જલ્લી છું મારા પ્રત્યેક શોધધોળના કામમાં એમણે વિરોધ ઉત્તાહસદિત સંદાપ કરી હતી

મિત્રપ્રેમિતા પ્રધાન તથા મુખ્ય કર્મચારી હતા; આથી તેઓ ચંદાવતકુલના પ્રબલ શત્રુ હતા અને તેમણે ઉક્ત કુલના માણસોને રાજકાર્યમાંથી પદબ્રષ્ટ કરવાને માટે પોતાની વિદ્યા તથા શુદ્ધિ વાપરવામાં લેશ પણ મુદ્દિ કરી નહોતી. તેમણે ચંદાવતવોડેના હેરાન કરવાને માટે મિધી, પદાણુ અને મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે મિત્રતા કરી હતી ચંદાવતવોડેની સાથે તેમને સન્નિહિતા હતી તે કારણથી તેમને એકવાર પકડીને બંદીવાન બનાવવામાં આવ્યા હતા આ વખતે તેઓ દંડના રૂપિયા આપી નહિ શકવાથી તેમને શારીરિક કષ્ટ ભોગવવું પડ્યું હતું તેમની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ અને મર્વ વિષયોમાં પારંગતતાએ તેમને પોતાના ધર્મના લોકોના પ્રિયપાત્ર બનાવ્યા હતા. ૧૫૦ વર્ષની છે, પરંતુ તેઓ અધિક વૃદ્ધ દેખાય છે. તેઓ સદા પ્રસન્નચિત્ત રહે છે અને માર્મિક લાવણ્ય કરે છે. તેઓ નાનાપ્રકારના વિષયોપર તત્ત્વદર્શીની પેઠે વાત કરી શકે છે પાછળથી તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે મહારાણ્યોના અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને મહારાણ્યોએ તેમના બ્યેથપુત્રને એક વિશ્વાસપાત્ર પદ પર નિયુક્ત કર્યો હતો. આ પુત્ર જો વિદ્યત રહેતો તો તે અવશ્ય સુપ્રસિદ્ધ પુરુષ ચાત; કારણકે તે પોતાના પિતાની તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ અને મમત્ત ગુણોના અધિકારી હતા તથા રામસિંહના જેવા સ્વરૂપવાન હતા; પરંતુ તેણે અભિમાનને વશ થઈ વિષયોગથી અકાળે પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો હતો તેના પિતા માણિકચંદે કોઈ બાબતમાં નિઃપ્રયોજન તેને પુષ્કળ દુષ્કો આપ્યો હતો આ દુષ્કો તે સહન કરી શક્યો નહિ તેથી તેણે આત્મહત્યા કરી આ સ્થળે હું માણિકચંદના પરલોકવાસવિષે કેટલુંક વર્ણન લખવા માગુ છું.

માણિકચંદ મેવાડરાજ્યના દાણુના રા. ૧૫૦૦૦૦) માં ઈસવે લીધો હતો તેમના હાથનીચેનાં માણસોના વિશ્વાસધાતને લીધે વા તેમણે જાતે મન નહિ લગાડ્યું તેથી ઉપયુક્ત રકમનો છઠ્ઠો ભાગ પણ તેઓ ભરી શક્યા નહોતા.

તેમની તીક્ષ્ણશુદ્ધિ અને ચાતુર્ય જોઈ મહારાણ્યોએ આશા બાંધી હતી કે તેઓ આ મહત્વનું કામ ઉત્તમ પ્રકારે બજાવશે; પરંતુ તેમનાથી તે કાર્ય સારી રીતે પાર પાડી શકાયું નહિ. તેમણે અતે મારી મુલાકાત સેવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મારો અને તેમનો મેળાપ થયો ત્યારે મેં તેમને અત્યંત વ્યાકુળ થયેલા જોયા. આ વખતે તેમણે જણાવ્યું કે—“હું અનેક વાર આપની મુલાકાત સેવાની ઇચ્છાથી ધરબહાર નીકળ્યો હતો, પરંતુ આ સર્વ સમયે અપશુનકારક પક્ષીઓને ઉડતા જોઈ પાછો ફરી ગયો હતો.” પછી તેમણે રાણ્યોના વિશ્વાસ જતો રહેશે, એવા લયથી મને તે ચાલ તે જતા પણ તેમની મુલાકાત સેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. તેમણે કહ્યું—“મારા તાળાના કર્મચારીઓ ઉપર યથોચિત તીક્ષ્ણદષ્ટિ નહિ રહેવાથી તેમણે વશાસનમાં થયો છે; તે જતા પણ રાણ્યના મારાપર જોટલા રૂપિયા નીકળશે તેટલા હું તેમને આપી દઈશ” તોપણ તેઓ પ્રપચીતરિકે વિખ્યાત થઈ ગયા હતા તેથી તેમના આ વચનોપર મને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને મારી શકા ખરીજ પડી, કારણકે માણિકચંદ પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળી શક્યા નહિ. તેઓ શાહપુરાના રાજાને શરણે ચાલ્યા ગયા તેમની આવી દુર્દશા થયેલી જોઈ તેમના શત્રુઓએ અત્યંત આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો અને તેમનું અપમાન કરવા માડ્યું. આથી તેમણે રાજસ્થાનમાં પ્રચલિત નિયમાનુસાર વિધાન કરી પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો.

નરસિંહમહેતા પદબ્રષ્ટ થયેલા જન્મ આ સ્થળે પોતાનો મમય વ્યતીત કરતા હતા. પરમારકુળની જ્ઞાતિ શાખામાંથી એક ઉચ્ચ શાખામાં આ રાજાનો જન્મ થયો હતો. આ રાજાનું કુલ ૫૬૦ પેઢી થયા મધ્યહિંદુસ્થાનમાં વાસ કરે છે તેના રાજ્યનું નામ કિમતવાડા છે અને તેની રાજધાની નરસિંહગઢમાં છે લૂટારા અને અત્યાચારી પિંદારા તથા મહારાષ્ટ્રલોકોના તાળાના મુલકની વચમાં એવું રાજ્ય આવેલું હોવાથી તે લોકોએ એના તાળાના પ્રત્યેક ગામમાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને અતે એની રાજધાનીમાં હોલકરની જયપતાકા ફરકવા લાગી. આ રાજ્ય અપમાનિત થઈને તેના આધીનમાં રહેવાને બંધાયો. આ વખતે હિંદુસ્થાનના ધણા રાજ્યો મહારાષ્ટ્રીઓના નેતા મિધિઆ તથા હોલકરની આધીનતાથી મુઠામુઠા પડી ગયા હતા. તેમને ઉક્ત સરદારોને ખડખડી આપની પકડી હતી. કિમતવાડાનો રાજા પ્રતિવર્ષે એશી હજાર રૂપિયા આપવાને માટે બંધાયો હતો, તે જતા પણ હોલકરની સેના અને અન્યાય અત્યાચારી લોકો તેના રાજ્યમાં લૂટકાટ કરી પ્રજાને હેરાન કરતા હતા. અનેક ચતાખંડીઓ પછી જ્યારે ૬૦ સં ૧૮૨૧—

મા આ પ્રદેશ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયો, ત્યારે પણ તેની દશા મુઢરી રાખી નહિ શોક, દુઃખ અને દીનતાની નિવૃત્તિ થવાને લીધે રાજ્ય અશીષ્યુ અને કંસુ બાની લહેરમા મસ્ત રહેવા લાગે. આથી શાસનકાર્ય પચાર્થ રીતે ચાલી શક્યુ નહિ તેના કુવર ચૈમીસિંહ ગોતાના પિતાની પેઠે આ દુર્ગુણનો ભોગ થઇ પડ્યો નહોતો, પરંતુ શાસનકાર્ય ચલાવવા માટે તે સર્વ પ્રકારે શોખ હતો, તેથી બ્રિટિશ એજન્ટે રાજ્યને અમુક સાધિયાણુ બાધી આપી પદબ્રષ્ટ કર્યો અને ચૈનીસિંહને રાજ્યભાર સોંપ્યો.

ઉપર્યુક્ત સરદારોની સાથે થોડીવાર ચુંધીવાતાનાપ આના પગી અને તેઓને પાન તથા અત્તર આપ્યુ અને ત્યારપછી તેઓ વિદાય લઇને સ્થાન છોડી ચાલ્યા ગયા.

નાથદારા, ૧૪ મી ઑક્ટોબર અરુણોદય ચતાની સાથેજ અમારી યાત્રાનો આરંભ થયો થોડે આગળ જતા અમને માર્ગ ધણો ફલિન જણાયો આથી ભારવાહી ઉપરને લઇ જતા ધણી મુસ્કેરી નડી આ પ્રદેશની સર્વ ભૂમિ ઉચીનીચી અને પથ્થરથી યુક્ત છે અને મહામુસ્કેરીથી પ્રાપ્ત ચારસો શીટ ઉચા નાથદારાના સિખરપર પહોંચ્યા આ સ્થાન ચતુર્ગુણુ લાલ પાણીથી યુક્ત છે નાથદારાથી દોઢ કોસના અંતરપર સપાટભૂમિ આવે છે અહીં આ બે નાના તળાવો આવેલા છે અને તેમાંથી બે નહેરો નીકળી નગર તરફ ચાલી જાય છે આ બે નહેરોની વચ્ચે માણસોને જવાને માર્ગ છે આ નહેરોનુંજ પાણી પૂર્ણરીસેકો પીએ છે નહેરોની બન્ને બાજુએ વૃક્ષોથી શોભી રહી છે આ વૃક્ષોથીઓની રચના શોભાને માટે તથા મુસાફરોને વિસામો લેવા માટે કરવામાં આવી છે નાથદારાની નીચે વહેતી યુનાસ નદીને સામે પાર જઇ અમે તથુ નાખ્યો અમે જ્યારે નાથદારાનગરમાં થઇને ગયા ત્યારે અમને જોવાને માટે અનેક નગરવાસીઓ રાજ માર્ગમાં એકત્રિત થયા હતા તેઓ અમને જોઇને અતિ આનંદિત થયેલા લાગતા હતા જે અશ્રેષ્ઠ શાસનદારા તેમણે અભ્યાસારીતોકાના પળમાંથી રક્ષણ મેળવ્યુ હતુ તથા જે શાસનથી કંઠેપાન છતાં પવિત્ર મંદિરનુ રક્ષણ થયુ હતુ તે શાસનની તેઓ યુક્તકર્તે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

૧૫ મી ઑક્ટોબર હવે આગળ આવતો માર્ગ જમમય અને અત્યંત દુર્ગમ છે ભારવાહી પશુઓ થકિત હોવાથી મેડતા નામના સ્થળે અમારો તથા તેમનો વિયોગ થઇ ગયો હતો, તે પાછા આવી મળે એટલા માટે હવે અમે થોભી ગયો મંદિરના મુખ્ય ધર્મવાજકે સુરત વાસી એક શ્રીમત વ્યાપારીની સાથે આવીને અમને અભિનંદન આપ્યુ વળી તેમણે એક જરીનો અગરખો અને લીના રખે એક જરીનો પટકો અને મંદિર તરફથી ભેટદાખ્ય આપ્યો તે ઉપરાંત તેમણે એક મોટા પાત્રમાં પૌર્વાયદેશમાં ચતા અનેક પ્રકારના પક્ષ અને મિષ્ટ ફળો લાવી મારી આગળ ધર્મો દૂધ વગેરે કેટલાક પદાર્થો અમારાપર મોકલવામાં આવ્યા સાધારણ રીતના ભાખ્ય પદાર્થો જેવા કે દુધ આદિમાં મુલાખજન અને અત્તર મેળવવામાં આવ્યુ હતુ.

થોડી નામના સ્થાનમાં આવેલુ મંદિર અતિ પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં ચાળીસ હજાર દુર્ગુણી ગાયો છે નાથદારામાં એના એકદશાજ નેટની ગાયો રહે છે, પણ તે દૂધ વધારે આપે છે ત્યાંની ગાયોના નેટલું દૂધ દેતારી ગાયો ભારતવર્ષમાં ઇતર કોઇ પણ સ્થને નથી આ ચારહજાર ગાયોના દૂધમાંથી દૂધપાક, પાસુદી, માખણ વગેરે બનાવવાને દેવને તેનો ભોગ ધરાવવામાં આવે છે અને ત્યારપછી તેને સર્વ લોકોને પ્રસાદતરકિ વહેમી દેવામાં આવે છે મુરનના ઉકત દહ વણિકે મૂર્તિની આશર્થ-કારક સંક્રિન અનેદેવી શકિતના સબધમાં મને અનેક વાતો કહી યચુનાતદથી ધીરૂણુ જે રથમાં ભેસીને ધીનાચારા આ પા દતા, તેની ઉકત વણિકે વ્રદાપુર્વક પૂજા કરતો હતો ભક્ત અને ધાર્મિક લોકોસિવાય કોઇને પણ તે રથ બતાવવામાં આવતો નથી નારાયણે ધીરૂણુને અવતાર લઇને જેવા શૃગાર કર્યો હતા, તેવા શૃગારથી આખા દિવસમાં કમરા તેમને સંગવવામાં આવે છે આનવેયથી વઇને કસો વધ કર્યો ત્યારે તેમણે જે ધનુમીજુધારી રાજવેર ધારણુ કર્યો હતો, ત્યાં સુધીના સર્વ વેરો તેમને પહેરાવવામાં આવે છે જે મંદિરના મુખ્ય પૂજારીના દાધમાં એક પત્ર આપ્યો આ પત્રમાં એવો ઉન્નય હતો કે—“બરિખમાં બ્રિટિશસરકારના કર્મચારીઓમાંથી કોઇ પણ આ સ્થાનમાં મથરનો તેમજ પીપળાના વૃક્ષોના નાશ કરશે નહિ તથા આ પવિત્ર ધર્મસ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રકારની છાંદલ કરશે નહિ.”

અમુરવાસ, ૧૬ મી ઑક્ટોબર-૧૯૫૨ે આપણ મન કાઢી નથી કરાવે મારે વ્યથ વર્ષ મધુ હોય ત્યારે તે તે કમળ કરવાને પ્રસન્ન થયા વિના નિષેદ થેસણુ એ એટલુ કટલાવ છે, તેની કટલાવકે બીજી કેઈ પણ વ્યાપારિ નથી અત્યારનુકીયા અમારા સેવકે આવીને અખને મળ્યા નહોતા, તેથી એ અમુરવાસ તરફ મારા લિખિત મોકલી આપેર અને તોએ પહેરે તે તરફ પ્રયાણ કરવા માણું એ કે અમુરવાસ અહીઆથી માન આર કાસના અંતરપર હતુ, પરંતુ માર્ગમાન સામકામ વર્ષ ગયો માર્ગમા અમે ફરે નાચના હાથીને પાણીમા પડેવો ભેગે આ હાથી પાણીમાથી બહાર નીકળવાને મારે ખીલવાપરને બીજાણુ પરિશ્રમ કરતો હતો કેવળ આવતના દેવકીન આવી ધટના અને છે, કામણુ કે હાથી એટલો જુદિમાન હોય છે કે તે પગવલી માગની પડીશ કરતો હતો થાય છે એ તેને એકે પગ ચકવને જણુ રયાન અમે તો તે આપતિમા આવી પડતો નથી, પરંતુ આવતને તે પોતાના સંકેતવ્યવસ્થા પોતાને નિરાપદ રયાને લઈ જવાને સૂચના કરી દે છે તેએ જણુ આવી સૂચના કરી હતી, પરંતુ આવતે તેની સૂચનાપર લક્ષ્ય આપ્યુ નહોતુ ફરેનો ઉદ્ધાર કરવાને મારે અમે સર્વ જણે તેની આમળ મોટા મોટા કાંકે નાખ્યા પછી થોડી વારે તે મદા-બળથી પગ હમચીને ઉઠ્યા અને આમળ ચાલ્યો. વાસ્તવમા ફરેનો આવી સંકાય કરવાની આવસ્યકતા નહોતી, પરંતુ એકે તો તેને સામકાળની ૧૫ સેસની રેલથી મળા નહોતી તેથી તેણે પોતાને મદા અપમાન થયેલુ માનુ હતુ અને બીજુ માનના દેવકી તે જળમા પડી ગયો દેતો આ બે કારણોને લીધે તેણે તેમાની પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાને ખરેખર પ્રયાસ કર્યો નહોતો. ફરેએ પાણીમાથી બહાર નીકળવાની સાથેજ પોતાની પીઠ દમાવી તેથી એકદમ તે પરાની મર્વ વરણે નીચે તુડી પડી અને છુનાસ નરી ઉતરી આમળ આસથ આ નુદીનુ જળ એજુ મ બીર છે, તેજુજ તે કાચ-સમાન રચ્ય છે. તટની જુમિ નીચી અને અનેક પ્રકારના ધાસથી બનેલી છે આ બેવાવાચક નિર્ભર પ્રદેશના સમધમા એક અદ્ભુત દતકથા પ્રચલિત છે આ દતકથા નીચે પ્રમાણે છે—“ પૂર્વે ૧૯૫૨ે વનવેડી આ દેશમા આવ્યા નહોતા, ત્યારે છુનાસનદીની અધિપતિની દેવી જળમાથી પોતાને કાચ બહાર કાઢતી હતી આ વખતે આ પ્રદેશના ડોકે તેના હાથપર નાળાએ મકી દેતો હતો, પરંતુ આ દેશમા વસેનોના નિવાસ થયા પછી ૧૯૫૨ે તે દેશને પોતાને કાચ જળમાથી પડતા કાચમા ત્યારે એક વખતે તેપર નાળાએને બઢતે માટીનુ દેખુ મુખે નીચુ આ મધ્યથી દેવીએ પોતાનો કાચ બહાર કાઢેા મધ કર્યો ” બરાબર અર્ધગત્રિએ અને અમુરવાસમા પહેલ્યા

બારવાહી છોટા અને અમુરવાસ મેળાપ કરવાની આસથા અમારે ૧૭ મી તારીખે અહીઆજ વિશ્રામ મરેા પડ્યો. અમુરવાસ એ એક સપ્તહિતાળી ગામ છે, પરંતુ હાલમા એમા ધણુ ધોડા માણસો વમે છે એક ચારણક્રિયા મુખથી એક નાચીન ગવ્ય નાભળી રાણુ બીજનિંદ મુખ્ય સ્થ મધા અને તેમણે આ ગામ તે કમિને સમર્પણુ કર્યુ અમારા લિખિતની પામે એક ઉચ્ચ પદ્મતશિખર-પર એક સંન્યાસીનો આશ્રમ હતો તે સંન્યાસી મારા મુલાકાવ કરવાને આવ્યા અને મેે જણુ તેમને વળતી મુલાકાત આપી સર્વ સંન્યાસીઓની પેઠે તેમો જણુ જુદિમાન હતો અને દેશનિરેલની પુરબ કશીકેત બાણુ દતો તેએ બસના વચે પરિધાન કરે છે તેમના સ્તરકષપ રદાશની યાગા છે પગી તેમો તેજ પ્રકાસની બાળા હાથમા મકીને સહા પોતાના ઇશ્ટવનો જપ કર્યો કરે છે વચેક-રામનમા સાધારણુ મળ નિર્વિચર પરમ સાતિ તથા મુખ બોલની શકે છે, એમ જણુની તેમો બોલ્યા કે—“ અંગેલો માનુસીકિતે મરુતના નથી, પણ દૈવશક્તિ પાસે છે ” અને ખરેખર એક સમય એવેજ હતો કે ૧૯૫૨ે સર્વ સમજે અને સામતા આ સંન્યાસીની પેરે અંગેલોને દૈવશક્તિસપથ મળતા હતા

૧૮ મી ઑક્ટોબર-સૂર્યોદય થવાની સાથેજ અમે અહીઆથી છ કોસના અત્પર આવેા મુખા-ઈમા નામના સ્થાન તરફ પ્રણાણ કર્યુ એ માર્ગમા અમે આવતા હતા તે અતિ મકીલું, પક તથા ઉંચો નીચો હતો તે ઉચ્ચજુગિત મીમાતરપર આવેલો છે એની આસપાસ એર અને બાજબ વડે-રેના ડોકે આવી રહ્યા છે અમે માર્ગમા આવેલા જગ્યા નામના ગામમા થઈ સીરનાળા નામના ગામમા થયા અને ત્યાથી પછી ચીરનાળાની ખીણમા પહેાળ્યા વિનુત ચતે વિરાટકામ શિખરના

જે સ્થાનમાંથી નદી ખળખળ પ્વન કરતી નીખી છે, તેજ સ્થાનપર ઝોડાગામ વસેલું છે નદીની કુડનાકાર વક્ર ગતિ જોઇ અમે સહજ અનુમાન કર્યું કે આ વિશાળ ખીણનો માત્ર એક માર્ગ આજ છે ખીણ ક્યાંય પશુ નમાન પટેળાબ ધરાવતી નથી તોપણ કેાઇપણ સ્થળે તેની પટેળાબ અર્ધ ટાચથી ઝોડી નથી ખીણની ઉભય બાજુએ ઉચ્ચ પર્વતશ્રેણી દિશિગોચર થાય છે કોઈ શિખરપર આમરસો છે અને કોઇપર નથી આ રમણીય દૃશ્યયુક્ત સ્થાન ઉપર પ્રકૃતિની કૃપાદષ્ટિ જણાય છે યુગ, સીતાદેવ તથા બદામના વૃક્ષો અહીં આ પુષ્કળ થાય છે નદીના તટ પાસેની ભૂમિ વૃક્ષો થી ઘેરાયેલી છે આત્ર તેજ, પીપળા, વડ આદિ વૃક્ષો આરે તરફ ઝુકી રહ્યા છે મનુષ્યની શુદ્ધિ અને કારીગરી પણ અહીં આની પ્રાકૃતિક શૌભને વૃદ્ધિગત કરી ગઈ છે આ પ્રદેશના રહેવાસીઓએ નદીમાંથી પાણી લેવાની ગોમવણ કરી છે અને તેનારો તેઓ ધાન્ય તથા કપાસ વગેરેની ઉત્તમ ખેતી કરે છે

સુમાધ્યા ગામમાં ત્રણ પરા છે એક એક પરામાં સો સો ધરની વસ્તી છે આ ગામ સુપ્રસિદ્ધ “રાણુરા” નામના પર્વતની તલેગીમાં સ્થાપિત છે જે સમયે દૂર મોગરોએ રાણુને પરાજિત કરીને તેમની પૂઠ પકડી હતી, તે સમયે તેઓ પોતાના પ્રાણુની રક્ષા કરવાને માટે આ પરાડી માર્ગમાં થઇને ધીમ જંગમમાં જતા રહ્યા હતા આજ કારણથી આ સ્થાન “રાણુરા” ના નામથી વિખ્યાત છે આ ગામમાં વિખ્યાત રાણુકુલના કુલાવતપોડો રહે છે કુલાવતપોડો પોતાના અધિનાય કની સાથે મને મળવાને આ થા અને તેમણે મને સુપ્રસિદ્ધ કુકડી (આ એ પ્રકારનું પહાડી શસ્ત્ર છે, એ ત્રણ ટીં નાણુ હોય છે) ધી તથા એક બકરીનું બચ્ચુ, આ વસ્તુઓ બેટતરિકે આપી તેઓ મારી સામે આ થા કે તરફ હુ તેમનો મત્કાર કરવાને ઉઠ્યો અને જો કે તેમનો દેખાવ સા ધારણ તોફાનો જેવો લાગતો હતો તોપણ તેમની ઉત્પત્તિ ઉચ્ચ કુલમાં થઇ હતી એનામાટે મે તેમને પુષ્કળ માન આપ્યું વાસ્તવમાં તેમની શારીરિક શૌભા વૃદ્ધિગત કરવાને માટે તેમને વસ્ત્રા લખારી કાઇપણ આવશ્યકતા નહોતી કારણ કે તેમનું સ્વરૂપ એવું ચિત્તકર્ષક હતું કે મારા અનુચરો વાર વાર “આ કેવા નુદર માણસો છ એમ કહીને તેમનાવિરે પરસ્પર વાત કરતા હતા તેમના ઉચ્ચ અને સ્પૂન શરીર વીરમૂર્તિ અને નાખી મૂઠોની સર્વ માણસોએ પ્રશંસા કરી નેતાઓએ મસ્તકપર લાખી પાનડી પહેરી હતી અને ખભે દુપટો નાખ્યો હતો અન્યાય લોકોએ મણુરના જેવો પાવગમો અને સાધારણ પાંદડી પહેરે હતી પૂર્વે આ પોકો કમગરેતા દુર્ગરિક્ષેતરિકે નિયુક્ત થયા હતા તેથી તેઓ ત્યાં એકસો બહુકધારી સૈનિકો મોખના હતા પરંતુ હવે મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમનું આ કાર્ય ખુચી વીધું છે રાણુને કર આપનારી ખરી રાજ આ લોકોજ છે એક તરફ તેઓ રાણુનું સ્થા નિક અમસાધ્ય કાર્ય કરે છે અને બીજી તરફ નિયમિત વાર્ષિક કર આપે છે જ્યારે મે તેમના પૂર્વજેની વીરતાની પ્રશંસા કરી ત્યારે તેઓ મારાપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા કોઇપણ રાજપૂત પોતાના પૂર્વજેની વીરતા કહિ જુની ચક્રતે નથી અજરના વૃક્ષની મીચેની તે અમિતિની શૌભા કાઇ ઝોરજ હતી આ સ્થળે અમારા ભારવાહી પશુઓ અમને જાવી મળ્યા

૧૬ મી ઝોડાગર-પૂર્વે રાણુઓને ભુનાસ નદીના સપાટ પ્રદેશમાં દુખ પડવાથી તેમને પહાડી પ્રદેશમાં રહેવાની ફરજ પડી હતી અને તેમની સાથે મેવાડના પુષ્કળ માણસોએ આવૃત્તિ પહાડી પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો હતો હવે અમે આ પ્રદેશના મુખ્ય નગર કેલવાડા તરફ પ્રવાસ કર્યો આ પ્રદેશમાં જેટના પવતો અને જેટની નદીઓ છે તે સર્વની સાથે ઉપયુક્ત સમયની કોઇને કોઇ એતિહાસિક ધાનાનો સમ્પન્ન જોડોતોજ છે ઉપર જણાવેલી ખીણના જેવીજ શૌભા અને પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય આ સ્થાનમાં પણ છે અહીં આના વિદીર્ણ પર્વતમાં થઇને જે માર્ગ ગયો છે, તેના વામ લાગમાં ‘કરી સરોવર’ નામની એક નાનીસરખી નદી અમારા જોવામાં આવી જે કે પગે ચાલનારા માણસો અહીં આથી એક સીધા માર્ગમાં થઇને કેલવાડા નગરમાં અર્ધ રોકે છે કિંતુ આ સ્થાન એવા ધાડા જંગમ અને સક્રોધી જરેલું છે કે અપરિચિત મનુષ્યે એન્દમ તે માગે થઇને જવાનું સાહસ કરવું ચોગ્ય નથી ઉગ્ર નદીનું નામ ‘કરી સરોવર’ સામાટે પડ્યું તેવિણે કાઈ જાણી શકતું નથી કદાચિત પ્રાચીન કાળમાં કોઇ સ્પષ્ટભૂમિને ઉપનામીનેજ એ નામ પડ્યું હશે અગ્રો મૂર્ચ નામના ગામમાં થઇને આગળ અથા આ ગામ એક રાષ્ટ્રસામતને આધીન છે ઉગ્ર ગામની પાસેના એક શુદ્ર સરોવરના તપર

આવેલા એક અત્યંત રમણીય નીચા મહિરે અમારી દષ્ટિ આકર્ષિત કરી એક મનુષ્યને પ્રશ્ન પૂછવાથી તાત થયું કે એ એક સતીનું મહિર છે, પરંતુ અમે આ સામાન્ય ઉત્તરથી સંતુષ્ટ નહિ થતા ગામના અધ્યક્ષને બોલાવ્યો તેને પૂછવાથી જણાયું કે તે મહિર તે અધ્યક્ષના એક પૂર્વજે બધાંજુ હતું બપોરે ઐરગરમે આ પ્રદેશમાં અત્યાચાર કરવા માડ્યો, ત્યારે આ ગામના સ્વામીએ મમરબુ-મિમા પ્રાણપાપણ કર્યું હતું અને તેની અર્ધાંગિનીએ પતિલક્ષિતની પરાકાષ્ઠા દર્શાવી પોતાના પતિનું સ્મરણચિન્હ હૃદયપર ધારણ કરી ચિતામાં પોતાનો દેહ લસ્મીભૂત કરી દીધો હતો ઉક્ત મહિરમાં ઉક્ત વીરપુરુષની મૂર્તિ અશ્વારોહીના સ્વરૂપમાં વિરાજમાન છે આ સર્વ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે કોઈ સાધારણ ગામડીઆના સ્મરણને માટે આ મહિર બંધાવવામાં આવ્યું નથી

‘કર સરોવર’ અને ખિરલી ગામની નિકટથી બે માર્ગો બે તરફ ગયા છે. વીરશુવા મર્ગમાં ચંદને સીધા નાયદારા જઈ શકાય છે બીજો માર્ગ ચીરાઈ અને વિખ્યાત ચતુર્ભુજદેવના તીર્થસ્થાન તરફ ગયો છે. આ માર્ગ તરફ ચાલતા વચ્ચે પર્વતના શિખરો આવવા લાગ્યાં તેથી અમે તેને મૂકી કેલવાડા તરફ ચાલવા લાગ્યા અમે કેલવાડા નગરની ઉત્તર તરફ દોઢ કોશના અંતરપર આમ્રદ્વેષોથી ભરેલી સપાટ ભૂમિમાં શિખર નાખ્યો. અહીંઆની ખીણ આગળ જતા વિસ્તૃત થઈ ગઈ છે આ સ્થાન જગદી અને ખરબચડુ લાગે છે, તોપણ તેની શોભા મુંદર જણાય છે. વાઘમાપક યત્રથી અમને જણાયું કે આ સ્થાન ઉદયપુરથી એક સહસ્ત્ર શીટ અને સમુદ્રથી ત્રણ સહસ્ત્ર શીટ ઉંચું છે. અહીંઆ ઉંચા ઉંચા અનેક શિખરો આવેલા છે આ સ્થાનમાંથી અગણિત ઝરણાઓ વહીને પશ્ચિમ તરફ આવેલી મારવાડની ભૂમિને જળસિંચન કરે છે અને પૂર્વતરફ મેવાડના સરોવરો ભરે છે. અહીં આ કંઈક ગરોલી નામનું નાનું સરોવર બંધાવવામાં આવ્યું તે પૂર્વે અહીંઆના સમસ્ત ઝરણાઓ ગેવાડ તરફ વહેતા હતા હમણા મારવાડ તરફ કેટલાક ઝરણા વહે છે, પણ તેમની સંખ્યા ઘણી ઓછી છે.

મહારાણાના નિકટના સખ ધી અને કમલમેરના શાસનકર્તા મહારાજ દોલતસિંહ અનેક લાલ પતાકાઓ, નગાર તથા જ્વજ્જડધારી અનુચરોને પોતાની સાથે લઈને મને મળવાને આવ્યા કિલ્લાની અંદર જવાને માટે અમે કેટલાક કોશની ચુસાફરી કરી પછી પ્રાચીન રીતિઅનુસાર અમે ઉભયે અશ્વપરથી ઉતરી એકબીજાને આવિગન દીધું. પછી અમે પુનઃ અશ્વારૂઢ થયા અને સર્વ પ્રજાની પરિવર્તનની દશાવિધે વાતાલાપ કરતા કરતા આગળ જવા લાગ્યા. દોલતસિંહ મહારાણા ભીમસિંહના અતિ નિકટના સગા છે અને મહારાજની ઉપાધિથી વિભૂષિત છે આથીજ તેઓ તેમની સમાન ગણાય છે ઉદયપુરના રાણાને પુત્ર નહોતો, તેથી શિવધનસિંહની પછી તેમને મેવાડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત થયું હતું

૬૦ સં ૧૮૧૮ ના દેશ્વઆરી માસમાં મે કમલમેરદુર્ગમાં રહેતી સેનાને શેષ પગાર ચૂકવી દઈ તે દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો લોભી સેના પોતાની પાઠશીની પેઢે પોતાનો સ્વામી બદલીનામે છે, માટે એવી સેનાને વશ કરવાનો મુદ્દા એજ મુખ્ય, નિશ્ચિત અને સરળ ઉપાય છે. ચોવીસ કલાકના અરસામાં અમે આ કિલ્લાપર અધિકાર કરી લીધો હતો. જેટલા રૂપિયા અમારે આપવાના હતા તેના ત્રીજા ભાગ જેટલા રૂપિયા પણ અમારી પાસે નહોતા, આથી અમે મારવાડના પાંચ નામના વાણિજ્યનગરની હુડી લખી આપી આ હુડી લેવામાં તેમણે જરાપણ આનાકાની કરી નહિ ભારતવર્ષની તોફાની ગતિ પણ અટિચસરગરને આટલો બધો વિશ્વાસ કરે છે. બીજો દિવસે પ્રાતઃકાળમાં અમે કમલમેરદુર્ગની સેનાને પહાડીમાર્ગથી જતી જોઈ આ વખતે અમે શૂર્ણ-વિચૂર્ણ થઈ ગયેલા દેવમ દિશા બેસીને જોજન કરતા હતા મારા સૈન્યે તથા મારા અનુચરોએ એક અંવાડી-આ મુંધી દુર્ગનો અધિકાર પોતાના હાથમાં રાખ્યો પછી રાણાની મોકલેલી સેના આવી એટલે અમે તેના હાથમાં દુર્ગનો અધિકાર મેળવી દીધો. ઉક્ત છિન્નલિખ સ્થાનકના અસખ્ય સ્મરણસ્ત્રોતો બોમાં કૌતરેલરેખો પ્રાપ્ત કરવામાં તથા તેની નકલ કરવામાં ઉક્ત અંવાડીકે વ્યતીત થઈ ગયું” જો કે આ સુપ્રસિદ્ધ સ્થાનનું બાહ્ય દૃશ્ય ચિત્રપટપર અંકિત કરવામાં આવ્યું, પરંતુ તેનું અત્યંત દૃશ્ય અંકિત કરવું મનુષ્યની શક્તિની બહાર છે.

આ દુર્ગની ચારે તરફ વિશાળ અને અખેલ કોટ છે તથા તે કોટની ઉપર થોડે થોડે અંતરે નાના નાના દુર્ગો બંધાવવામાં આવ્યા છે. વળી બાણ અને તોપના ગોળા છોડવાને માટે અમુક અંતરે ઊંઘે પણ રાખવામાં આવ્યા છે. આ કોટની લગભગ “બાદલ મહલ” નામનો મહાલય

શાળા માટે બધાવવામાં આવ્યો છે. શાળા વર્તિકુટુમ્બા આ મહાવચમાં નિવાસ કરે છે આ 'બા'વ મહત્વ' પંચી રેનાળ સંગ્રહિત અને નામે તન્દની શિખ-શ્વણીઓ દર્શિગોચર થાય છે કમવચે દુર્ગ-પર નવવાના પ્રથમ સદીર્ઘ્વ ગર્ગમાં અત્યંતપોષ નામનો પટેલો દરવાજો છે તેની આગળ 'લ્લાપોષ' અને હનુમાનપોષ નામના બીજા બે દરવાજા આવે છે ત્યાં પડી "જ્યોતેન્દ્ર" અને "નિધન-તો-પુ" અને "ગયતોન્દ્ર" આવે છે છેલા દરવાજાનું નામ "નોવાનપોષ" છે. કમવચેરદુર્ગનો ઉચામાં ઉચો ભાગ તન્દની સપાટીથી ૩૩૫૩ ફીટ ઉચો છે અહીં અર્ધી મે મરજમિનો અનિ દુર્ગનો પ્રદેશ ભેગો હતો. અહીં આ કેટલાક દરજો આવે છે કે જેના ચિત્ર આવેપવામાં એક માત્ર વ્યતીત થવાનો સંભવ છે, પાંતુ અમને તો માત્ર ઉકત દુર્ગ અને એક અતિ પ્રાચીન જૈનમંદિરનો ચિત્રો આવેપવાનો સમય મળ્યો હતો. આ મંદિરની બાધણી સર્વ પ્રકારે અતિ પ્રાચીન સમયની બાધણી જેવી જણાય છે આ મંદિરના મધ્યભાગમાં દિવાનખાતું અને તેની ચોતરફ સ્તંભાવલીથી મુશાલિન ચોક છે આ મંદિર અવશ્ય જૈન લોકોનું છે, કાળુકે દિદુમર્મ અને જૈનધર્મવચે જેવા પ્રમેદ છે તેવાજ પ્રમેદ દિદુમંદિર અને આ મંદિર વચ્ચે છે. ભારતવર્ષના અનેક મુર્તિપૂજક તથા શૈવનેકોના અધિકાર શિપકારવાળા મંદિરોની સાથે આ જૈનમંદિરની તુલના કરવાથી તેમની વચ્ચે અતિ વિભિન્નતા જણાય છે અને આ જૈનમંદિર પૂર્વોક્ત મંદિરો કરતા વધારે સાદુ તથા આશ્ચર્યકરિત જણાય છે મંદિરની અત્યંત પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ તેની અપ કારીગરી જ છે. આ પરથી અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે જે સમયે ચદ્રગુપ્તના વસજ સમગ્રીતિ આ પ્રદેશના ગળા હતો (૬૦ મં પૂર્વે જે રાતાજીપર), તે સમયે આ મંદિર બધાવવામાં આવ્યું હતું. જનશતિપરથી જણાય છે કે રાજસ્થાનમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જેટલા પ્રાચીન મંદિરો આવેપથેત વિદ્યમાન છે તે સર્વ મંદિરો ઉપરુક્ત રાગજોજ બધાના હતા આ મંદિરના સ્તંભોનો આકાર અને પરિમાણ હતર મંદિરોના જેવા નથી, પરંતુ સર્વથા લિન્ન પ્રકારના છે દિદુમંદિરોના સ્તંભોનો જેવી આ મંદિરના સ્તંભોની બાધણી નથી દિદુ મંદિરના સ્તંભો ગળા હોય છે, પરંતુ આ મંદિરના સ્તંભો પાતળા છે અને તેનો ઉપયોગ ભાગ નીચવા ભાગ કરતા અધિક પાતળો છે

ગળા સમગ્રીતિ ચદ્રગુપ્તના વંશમાં તેમની ચોથી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેના હતા તેઓ જૈનધર્મોવચથી હતા તથા વાકેશાનના ગ્રીક અધીશ્વર સિલ્કુક્તના પ્રિય મિત્ર હતા. મંગસ્થિનિસે સિલ્કુક્તના સંબંધમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જાત થાય છે કે ઉકન ઉભય રાજાઓની વચ્ચે અકુત્રિમ મિત્રતા હતી અને એક જૈનધર્મોવચની રાજપૂતગળાની કન્યાની સાથે સિલ્કુક્તનું લગ્ન થયું હતું. તેને પદેશમણીમાં ટેલાક દાહીઓ અને હતર પદાર્થો મળ્યા હતા તેણે ચદ્રગુપ્તપર એક ગ્રીકમેના મોકલી આપી હતી * અને જે જૈનમંદિરવિષે ઉત્તેજ કરીએ છીએ તે કા તો ગ્રીક શિલ્પકારોએ બનાવેલું છે કે કા તો રાજપૂત શિલ્પકારોએ ગ્રીક શિલ્પકારોના આદર્શપરથી બનાવ્યું છે

જૈનનેકોના આ મંદિરમાં દિદુઓએ "જીવપિત" નામનો કાળા પાણાણનો બનાવેનો એક ખડ અન્ધાયપૂર્વક સ્થાપિત કરી દીધો છે * આ મંદિર પૂર્વતના શિખર ઉપર બધાવવામાં આવેલું છે

* મદદામાં ટોડની આ વાર્તા અમને બહુઅરેથી લાગે છે અન્યાય દલિદારોપરથી જણાય છે કે મજબૂતા સ્વામી ચદ્રગુપ્તની સાથે સિલ્કુ સને વિશેષ મિત્રતા થઈ હતી અને ચદ્રગુપ્તે તેને એક કન્યા આપી હતી કન'લ ટોડ જણાવે છે કે તાન સમગ્રીતિ ચદ્રગુપ્તના પ્રયોગ હતા બે આ વાત સત્ય હોય તો તે સમયે સિલ્કુક્ત જીવે હતા એમ શી રીતે મ્દી શકાય ? અને બે તે જીવતે હતા એમ માનવામાં આવે તો તેનું આયુષ્ય તે સમયે પ્રાય સો વર્ષનું હોતુ જોઈએ. આવા વહ પુરુષના હાથમાં કન્યા સોપવાનું કામ શી રીતે સંભવિત માની શકાય ? અને બે આ વાત સંભવિત માનવામાં આવે તો ચદ્રગુપ્ત તે સમયે જીવિત હતા એ વાતનું શું પ્રમાણ છે ? અને બે તેણે સમગ્રીતિની કન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તો સમગ્રીતિ પાસે સેના નહિ મોકલવા ચદ્રગુપ્ત પાસે શા માટે મોકલી ? માટે કન'લ ટોડ ભ્રમથી સિલ્કુક્તની સાથે સમગ્રીતિની મિત્રતાની વાત લખી તથા હોય એમ જણાય છે. ગ્રીક મંગસ્થિનિસે સમગ્રીતિનો કાઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી

* કન'લ ટોડ અવિ પ્રાચીન સાધારણ દિદુમંદિરની વિચિત્ર કારીગરી આ મંદિરમાં નહિ જોઈ અનુમાન કર્યું છે કે એ જૈનમંદિર છે, પણ "જીવપિત" ના ચિન્હો જોઈ અમે કન'લ ટોડનું અનુમાન સત્ય કહી શકીએ નથી જૈનમંદિરમાં દિદુઓના દેવતાની મલિખ થવી શકે પણ પ્રકારે સંભવિત નથી.

અને પર્વતપ્રદમાજ તેનો પાયો હોનાથી કાઢના કરાવ દતોથી તે ચૂર્ણવિચૂર્ણ નહિ થઇ આજપર્વત વિદ્યમાન ગયું છે તેની નિકટ બેનવેકોના બીજી એક પવિત્ર મહિર દષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ તેની બાધણી પૂર્વોક્ત મહિર દરતા સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે આ મહિર ત્રણ મળનાનું બનેતું છે કે જેમાથી થઇને સૂર્યના કિરણો નીચે આવી અધકાર દૂર કરી શકે છે

દુર્ગની ઉપર અને નીચે જેટલા દેવાવયો તથા મહિરા આવેલા છે તેમા કાંઈ વિભિન્નતા જણાતી નથી જૈનમંદિરાથી નીચેના પહાડીમાર્ગપ્રતિ દષ્ટિપાત કરવાથી કેવળ અડિયેરોજ દષ્ટિગોચર થાય છે. અહીં આ અમે બીજા બે પ્રધાન દેવાલયોનું વર્ણન કરીશું પરંતુ મહિર “મમા (માતા) દેવી” નું અર્થાત્ દેવગદની, જનનીનું છે આ મહિર એક ગિખરપર આવેલું છે પ્રધાન તથા ગૌણ દેવ-મૂર્તિઓની વચ્ચેવચ્ચ મમદેવીની પ્રતિમા વિરાજમાન છે મર્વ પ્રતિમાઓ સ્વેત મરમગની બનેલી છે અને પ્રત્યેક પ્રતિમાની ઉચાઇ પ્રાય ત્રણ શીટ છે જો કે શિવપવિદ્યાની અવનતિના મમયમા અર્થાત્ ગત સપ્ત શતાબ્દીઓમા ઉત્તમ શિલ્પના એકાદ બે બાધકાઓજ દષ્ટિગોચર થયા છે, પણ અને જેટલું તો કલાવિના ગદી શક્તા નથીજ કે આ દેવમૂર્તિઓ અત્યંત ચમત્કાન્તિક છે મહિરની બાધણી અર્થાત્ પ્રાચીન સમયની અને સાદી છે. એક વિરાળ દિવાનખાનામા આ મૂર્તિઓ વેદી વા આસનસિવાય કેવળ ભૂમિપરજ ચારે તરફ ગોચરવામા આવી છે.

આ દેવાલયોના આગણુમા ચારે તરફ જે દંડ કોટ છે, તેજ એનો વિશેષ દર્શનીય અંશ છે આ કોટ કાળા સગેમરમગનો બનેલો છે અને તેના જૂઠા જૂઠા લાજમા દેવ-દેવીઓનું વર્ણન કાતરવામા આવેલું છે. વળી તે વિશેષ દર્શનીય એટલા માટે છે કે જે જે રાજ્યોએ આત્મગૌરવની વૃદ્ધિને માટે આ લાગે બધાવેલા છે તેમનું તેમા વર્ણન પણ આવેલું છે, પણ પ્રાચીન તત્વનો સમદ કરનારને એટલા માટે જોડ ઉત્પન્ન થાય છે કે અહીં આના સેકડો પાપાણોમાનો એક પપુ અખ-હિત નથી સર્વ પાપાણો છિન્નવિચિન્ન થઇ જઇને ચારે તરફ પડેલા છે દ્રવ્યયોગી શાહિયા અક્ષ-ધાન ઇન્દ્રાધનના વશનેએ આ સ્થળે માસલક્ષણ ક્યું હતું x

મમદેવીના મહિરનો ત્યાગ કર્યો પછી મારી દષ્ટિ બીજીની બીજી તરફ આવેલા પહાડી માર્ગ પરના એક સાધારણ મ્માગ્કમહિરપ્રતિ આડાંધ આ મહિર જે સ્થળે છે તે સ્થળ અત્યંત રમણીય છે અને ત્યાંથી મારવાડ તરફ જવાનો માર્ગ દષ્ટિગોચર થાય છે મહિરની ચારે બાજુએ સ્તંભો આવેલા છે મહિરનું શિખર સારી રીતે નોંધ શકાય છે આ મહિર ટિલોથીના મહિરસમાન છે હું આ મહિરના શિખરપર તથા તેના પ્વ સાવશિષ્ટ લાગેાચર ચઢી ગયો મેવાડના મુત્રસિદ્ધ મહાનીગ પૃથ્વી રાજ અને તેમની વીર સહધર્મિણી તારાબાઇની લગ્ન આ મહિરમા સ્મારકચિન્દતરિકે ગમવામા આવેલી છે તેમના કબરનું અને તેમની વીંગતાનું વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા સુવર્ણદ્વિરથી અર્જિત છે

૨૦ મી ઑક્ટોબરને દિવસે બપોરનુવી અમે રોઝાઈ ગયા આ અરમામા નોકગવાક રાએ બોજન તૈયાર ક્યું અને જમીને મરુભૂમિ અર્થાત્ મૃતમનુષ્યોની ભૂમિમા જવાને સર્વતૈયાર થઇ ગયા અમારે જે માર્ગદારા જવાનું હતું તે માર્ગ અત્યંત લમકર છે એમ અમને કહેવામા આવ્યું હતું તે છતાં પણ અમે હાથી અને ગોડાપર આરૂઢ થઇને જવાનો નિશ્ચય કર્યો બપોરે શિમિર ઉપાડી નાખવામા આયા અને મગમામા બાધી લેવામા આવ્યો અમે ત્રણ વાગ્યાસુધી રોઝાઈ ગયા દોડી તથા પરેસો શિમિર અને બોમીઆએને આગળ મોકલી દેવામા આવ્યા. અમને લાગતું હતું કે જ્યાં મેવાડ અને મારવાડની ત્રાલ્લાવિક ગીમા છે, ત્યાં અમારે ગતિ ચતીત કરવી પડશે અમારા મા લગવામા આવ્યું હતું કે આ સ્થાન અતિ વિગૃત છે, પરંતુ અમને પુષ્કળ વિદ્ધિ નડ્યા માલ લાદેલા હાથી મુખપૂર્વક જઇ શકે એટલા વિશાળ માર્ગ અમને એક માઈલપર્યંત મળ્યો નહિ

x ઉલ્ખના કૌશલલોકોમાના એકમાણસે આ અધ્યાન દિશ્મદલિનેતાન ક્યું હતું તેથી તે બ્રમણ કરના કરતાં આવીને અતે સિધુ નદીના મુયેમાન-એ જો અથવા સવમન શિખરપર ગયા હતા કોઈક લેખક જણાવે છે કે જે ભતિમાથી એ ઉત્પન્ન થયો હતો તે ભતિ નહ થઈ છે આ ભતિયા લોકો વીગ હતા અને તેઓ એ સ્થળે નહીં સર્વત્ર મૈનિક્ક કાય કરતા હતા આ લોકો દેખાવમા વીરપુરુષસમાન છે તથા તેઓ ઝિક્કર સમાન સેનાપતિના તાબામા રહેવાથી અતિ એન્ક મૈનિક્ક બની શકે છે આ લોકો નુવરના માસને અગિયું ક્ષિત સમયે છે

માર્ગ દિશિતજથી પણ અશ્વપર હતો અને તેના નીચા ઉચાધાટોમા ચઢીને જનના સોત કનકલ ધ્વનિ કરતા વહા કરતા હતા અને જ્યારે આ માર્ગની તમેગીપર પહોંચ્યા ત્યારે અમને વિદિત થયું કે મારા મિત્ર ખૂદીનરેશે આપેલા ચૈતન્યમનિકા નામનો અશ્વ પણ લપસી જવાથી નીચે જઈ પડ્યો છે તેનો તમ તૂટી ગયો હતો તેનાથી થોડે દૂર બજારમાં દૃષ્ટિગોચર થયો તે બજારમાં આ છાની વિખરાઈ ગયેલી વસ્તુઓ એકત્રિત કરતો હતો તેનું ઉત તેને પુન માન લાદવા દેતું નહોતું જ્યારે અમે કમનગરદુર્ગની નીચે પહોંચ્યા ત્યારે તે ઉત ધણુ પાસર ચર્ચિત થયું હતું અહીંયા જ ડાવ નામનું ૫૦૦ શીટ ઉચુ એક સ્થાન હતું અહીં આનું દંસ્ય અત્યંત ભવ્ય અને રમણીય હતું નાનાપ્રકારના ઉચાનીચા શિખરવાળા પર્વતો ત્યારે તરફ વિરાજમાન થઈ રહ્યા હતા અસ્તામનમા જતા સૂર્યકિરણો થોડીવારસુધી મામારા અધકારમય માર્ગમા મદ પ્રકાશ ફેલાવી રહ્યા આ સૂર્ય વિપત્તિઓ નડ્યા છતાં પણ ભવ્ય અને અપરિચિત દંસ્ય તથા શીતળતાથી મારો આનંદ વૃદ્ધિગત થતો ગયો એક અકવાડીઆમા હું હજારો વિપત્તિઓ સહન કરી ચૂક્યો હતો અને હમણાં આ ઉચાનીચા માર્ગમા ચઢીને જતો હતો આ સ્થળના ગોળ પર્યટોપરથી અનેકવાર ફેદવું પડતું હતું

એક સ્થાનપર પાણી રોકાઈને નાનું ખાખોચીઈ થયું હતું નાના કેરીને અંકા હતી કે હું આ ખાખોચીઈ કુદાવીને થોડાને લઈ જઈશ તે જાણી તરફ ચઢીને જોવા એક ઉચ્ચ સ્થાન તરફ ફેરી રહ્યો હતો તેનામા અધાનક એક ભયાનક ઘટના બની તે પોતાના અશ્વસંહિત જલમા પડ્યો તેને આ સંકટ અતિ અપ્રકાશપર્વત ભોગવવું પડ્યું એક ફૂલપી મારીને તે બહાર નીકળી આવ્યો લથીદુરો નામના સ્થાનમા અમને વિચાર આવ્યો કે અહીંયા આખી રાત રહીએ, પરંતુ ત્યાં કોઈ એટલું વિશાળ યોગાન નહોતું કે જ્યાં એક શિબિર પણ ઉભો કરી સકાય પાછળ આવતા દળને આરામ આપવામા આવી કે તમારા ગાસડા બાધો અને પ્રાત કાળમા નીકળવાને તૈયાર થજો રાત્રિનો અ ધનર અતિ શીઘ્રતાથી વધતો જતો હતો અને અમે આ ધન અધકારમા આગળ ચાલ્યા જતા હતા નદીના જલને કનકન ધ્વનિ અમારો પથદર્શક હતો હવે કાષ્ઠ અધિક વિસ્તૃત માર્ગ આવવા લાગ્યો અને ઊંડી નદી મારવાડા મેદાનમા જવાને મોટો શબ્દ કરતી ચાલી મેઘરહિત આકાશમંડળ અમારી ત્યારે તરફની પર્વતશ્રેણીઓની ઉપર ગુબજસમાન દેખાતું હતું તારા અતિ સુદર દેખાતા હતા અમે મૌન ધારણ કરી આગળ ચાલ્યા જતા હતા અને અમારા ઉપર જંગની વ્યાઘ્રાદિ પશુઓ તથા લટારાઓ તૂટી પડે એવા વિચારમા નિમગ્ન થઈ ગયા હતા, એટલામા અંકસ્માત્ એક વટદંડની નીચે કિમિત્ પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થયો અને તેની ત્યારે તરફ થોડેતવારોનું એક દન જણાયું

અમે તત્કાળ થોભી ગયા અને લુહ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા અમાગ પથદર્શકોએ અમને અનુકૂળ સ્થાન દેખાડ્યું અને મેદાનમા પહોંચ્યાપૂર્વે અમને તેમનાથી બચવાનો સમય મળ્યો અહીંયા પુષ્કળ જળ પણ પ્રાપ્ત થયું આ વખતે સંચેત રહેવું હીક હતું અમે આજ સ્થળે વિશ્રામ કયા કારણ કે આગળ પાંચ માઈનસુધી જંગલ આવેતું હતું અને તેમા હિસમ પશુઓના પળમા ફસાનાનો પૂર્ણ સભવ હતો આ સ્થળે થોભી અમે એકવાર પુન ઉક્ત દશપતિ દૃષ્ટિપાત કર્યો અમારી દૃષ્ટિસમીપના સૈન્યને જોઈને હૃદયમા ક્રારકો નહિ પડે એવો સભવ નહોતો પચ્ચીસ અથવા ત્રીસ દીર્ઘકાય શસ્ત્રવારી મનુષ્યો ધણીની આસપાસ મેળા હતા અને પરસ્પર ધીમે ધીમે વાતચીત કરતા હતા તથા એકનીજાને કુછાની નળા આપતા હતા તેમના કાળા વાળના ગુચ્છા અને તેમની પચરગી પાધરી કહેલી હતી કે તેઓ મરુદેશના રહીશ છે કાળા પર્વતવાસીઓએ કોઈ સત્પુરુષને મારી નાખ્યો હતો તેના સ્મરણાર્થે બાધેના ચશ્ત્રતરો, આ દલના નાથકની બેઠકનું સ્થાન હતું નામકતી પાધરીમા તેની શ્રેષ્ઠતા બતાવનાર એક સુવર્ણનો શિરપેચ હતો અને તેજો મુગ્ધચર્મની બહી પરિધાન કરી હતી એ તેની પાસે જઈ તેને તથા તેના સૈનિકોને નિમમાનુસાર રામ રામ કર્યા અને તેમના સરદાર ગનોદાપતિની કુસળતાના સમાચાર પૂછ્યા, આથી આ લોકોએ અમારી સાથે ધ્યાનપૂર્વક વાતચીત કરી પચાસ વર્ષપૂર્વે એવાડના આધકારમાથી જે ગોદાર પ્રદેશ નીકળી ગયો હતો તેનોજ આ ભાગ હતો આ સ્થાન એવાડ અને મારવાડની સીમાપર આવેલું છે આ

મથાનપર અનેક કરેશયુક્ત ઘટનાઓ જની ચૂકી હતી અહીં આ અમને અનેક મૃતપુરુષોના સ્મારક દર્શિતોચર થયા. આ પ્રતિમાની આકૃતિ આ પ્રમાણે છે—એક સૈનિક સમરતુરંગપગ આડે થઈને તેની લગામ પોતાના હાથમા ઝાલી રહ્યો છે અમુક પુરુષ અમુક ઘાટની ગહા ડરતા માર્યો ગયો હતો અમુક મેરગતિના હાથમાથી પશુઓને જોડાવતા માર્યો ગયો હતો પ્રત્યેક સમાધિપગ મરણ તિથિ આદિનો ઉલ્લેખ હતો.

હવે અમને અમારી મુખા શાત કરવાને માટે કાંઈ પદાર્થ મળવાની આશા નહોતી ડોક્ટર કંકન અને ડૉક્ટન બોએ હાથીપરથી ઝુલ ઊતારી લીધી અને તેમા લપટાઈને તેઓ મુદ્ધ ગયા અને પામેનાજ એક વીરના સ્મારકપર બેસી ગયા હુ તતકાળ એ પહાડી રાજપૂતોને છોડીને અમારા દેવની પામે આદેશો ગયો અને તેની વાતચીત સાલળવા લાગ્યો આ વખતે જે દસ્ય થઈ રહ્યું હતું તે ચતુર ચિત્રદારની પીછીનેજ યોગ્ય હતું માગ અનેક મિત્રોએ આ સ્થળે પહાડીચોકોની સાથે યુદ્ધ કથું હતું અને અહીં આ તેમના અનેક કુટુંબીઓની ભસ્મ દબાઈ રહી હતી આ રાત્રિના સમયમા તે ઘટનાઓ પુન આવી ચક્રનાર નથી બીય અને મેગ એ સખ્તો હવે ભૂટારાવાચક ગણા નથી પહાડીઓની માથે આવેા પ્રસંગ પુન કદિ પણ આવવાનો નથી. હ હવે પાકક મરોહયોને પુનઃ કમયમેગ થઈ જઈશ કે જ્યા રાજસ્થાનની અન્ય જાતિઓનો ઇતિહાસ સાલળવા મગશે.

અધ્યાય ૨૪ મો

માહીર વા મીરાળતિ-તેનો ઇતિહાસ અને આચારવ્યવહાર-ગોકુલગદના લુ'દારા-ગાનેરા-ના સામંત અજિતસિંહ-મારવાણો સપાટ પ્રદેશ-રૂપનગરના સામંત-દ્વિમુરીસ'બ'ધી ઇતિહાસ-મેવાડના સિરોહીઆઓની સાથે મારવાણા રાઠોરાની તુલના-રાજપૂતોનો પરંપરાગત ઇતિહાસ-ગાનેરા-રાણાના કૂત કૃષ્ણદાસ-મારવાડ અને મેવાડવચ્ચે રથાનિક વિશિષ્ઠતા-પ્રાચીન વિવાહનું કારણ-આંવલ અને ખાવલ-નાંદાલ-ચૌહાણ જાતિની શ્રેષ્ઠતા-ભટ'ડલા ગોગા-અજમેરના લાક્ષા-નાંદાસનો પ્રાચીન દુર્ગ-જૈન લોકોનાં રમરણચિ-હો-શિલાલેખ-નાદાસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-ઈ'દુરિ-વાણિજ્ય-પ્રધાનનગર પાલી-તે રથળના જૈનનાં રમરણચિત્રો-હિ'દુઓનું પ્રાચીન તોરણ-પુણ્યગિરિ-કંકની-વાણિજ્યદ્રવ્ય લઈ જનારા બે સમુદાયમાં વિવાહ-ભરોતો ભય'કર આત્મનાશ-જાલામ'દ-જોધપુરની યાત્રા-પૌકણ અને નિમાજના સામંતોએ કરેલો સત્કાર-ઉલ્લસ સામંતોનાં જીવનચરિત્ર-નિમાજના સુ રતાનનો આત્મભોગ-રાજધાનીમાં નાખેલી ડાવણી-જોધપુરના દરબાર તરફના સત્કારવિષે ચર્ચા.

માહીર વા મીરાળતિ પહાડી છે અને એ લોકો જે પ્રદેશમાં રહે છે, તેને લોકો માહીર-વાડ કહે છે. માહીર શબ્દ અપભ્રંશ છે. એ લોકોની ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષના મુપ્રસિદ્ધ મળવતની મીના વા માહીના લોકોમાંથી થઈ છે. આ લોકોને હાલમાં માહીરોત વા માહીરાવાન કહેવામાં આવે છે. કમ્બમેરથી અજમેરસુધી અરવલ્લીની જે પર્વતમાળા વિરજમાન છે, તેની અંતરંગતાના પ્રદેશનેજ માહીરવાડ કહેવામાં આવે છે. તેની પહોળાઈ ૪૫ કોશ અને લંબાઈ ત્રણસેંદશ કોશ છે આ મનેરમ પ્રદેશ સમુદ્રતટથી ત્રણથી ચાર દળાર પીટ ઉંચો છે અને તે અનેક પ્રકારના મુદ્દર ભૌતિકપદાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે અરવલ્લીના આ ભાગમાં વૈમાનિકોને તથા અ-વેપણકારને અવશ્ય જાણવાયોગ્ય એટલા બધા પદાર્થો ભરેલા છે કે સમગ્ર જગતના ખીજ કોઈ પણ ભાગમાં તે પ્રકારના તેટલા પદાર્થો વિદ્યમાન નથી. ઇતિહાસવેત્તાઓને માટે પ્રાચીન ઇમારતો અને દુર્ગો તથા વૈમાનિકોને માટે ઉદ્ધિસિદ્ધાન્તવો, પ્રાણીતત્ત્વો વગેરે જાણવાયોગ્ય અનેક પદાર્થો આ પ્રદેશમાં વિદ્યમાન છે. માહીરજાતિરિષે વિસ્તૃત વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા છે તેમના આચારવિચાર વર્ણવવાની ઘણી અગત્ય છે; પરંતુ અત્રે રચલાવકાશના અભાવને લીધે અત્રે માત્ર કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય ખાજાતોનુંજ વર્ણન કરીશું.

માહીરલોકો મીનાજાતિની મુખ્ય ચિતા નામની ગાખામાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. અત્રે તે વિગેજરાં વિસ્તૃત વર્ણન કરીશું. મીનાલોકોની જોતાજાતિ રાજપૂતોની પેઢે અનેક ભાગોમાં વિભક્ત છે. આ જાતિના લોકો અભિમાનપૂર્વક પોતાને જોતારાજવંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે; પરંતુ આથી તો તેમના વંશનું કંઈકજ પ્રકટ થાય છે. ચિતામીના લોકો દિલ્લીના અંતિમ ચૌહાણમંત્રાટના બંધુના પૌત્રને પોતાના આદિપુરુષ જણાવે છે. ચૌહાણરાજના ભત્રીજા હાલમાં અનંદ અને અનુપ નામના બે

મુત્રેા હતા હવે જયશાનમીરે પોતાની કેટલીક કુવરીઓની સાથે ઉક્ત વશના પુરુષોને વિવાહ કરવાની માગણી કરી તેમનાપર નાગિયેળ મોકલ્યા; પરંતુ કન્યાઓના માતામહના વશની તપાસ કરતા તેઓ મીના-જાતિની એક વેશ્યાના મર્જાથી ઉત્પન્ન થયેલી જણાઈ આથી તેમને એકદમ અજબરથી દૂર કરવામા આવી અને તેમને પોતાના માતામહના વશજેનો આશ્રય લેવો પડ્યો.

એક મીનાસામંતની કન્યામાથે અત્યંતો વિવાહ થયેા અને તેના મર્જાથી ચિતાનો જન્મ થયેા. ચિતાના વશજે દીર્ઘકાળથી માહીરવાડપર ચત્રત્ર અધિકાર કરતા આન્યા છે ચિતાના જે વશજે અજબરના ઉત્તરભાગમા વસે છે, તેઓ પદર પેઢીથી મુસવમાન થઈ ગયા છે તેમના વશના એક માણસે અજબરના હકિમદ્વારા મુસવમાનધર્મની દીક્ષા લીધી હતી અને દાઉદખા નામ ધારણ કર્યું હતું; સ્વાસ્થીજ આ લોકો મુસવમાન થયા છે દાઉદખા અણ્ણુન નામના ગામમા રહેતો હતો, તેથીજ માહીરો-તોનો અધિપતિ “આણ્ણુનકાખા” એ નામથી વિખ્યાત છે આણ્ણુનતાખાના ગામોમા ચાગ, જંક અને ગજસિનગર મુખ્ય છે અત્રુપે પણ એક મીનાકુમારીની સાથે વિવાહ કર્યો હતો આ સ્ત્રીના મર્જાથી છુડાગ નામનો એક યુત્ર થયો છુડારના વશજે પોતાની પ્રાચીન રીતિ, નીતિ અને ધર્મની સંપૂર્ણરીતે રક્ષા કરતા આવ્યા છે છુડાર, ખાહિરવાડા, માદિયા આદિ નગરો તેમના મુખ્ય નિવાસસ્થાન છે જે કે આ મીનાનોકોમા રાજપૂતાનું રક્ત મિશ્રિત થવાથી ઉત્કૃષ્ટતા આની છે, તથાપિ તેઓ દુર્ગુણ, અસા-ચાર અને ઉપદ્રવને માટે દીર્ઘકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. વિખ્યાત ચદકવિએ લખ્યું છે કે અજબરના સુપ્રસિદ્ધ ગાન વિશવદેવે આ મીનાજાતિનું એવું સખ્ત દમન કર્યું હતું કે તેમને અજબરના માર્ગપર જલસિચન કરવું પડ્યું હતું આ પરથી જણાય છે કે આ જાતિ દીર્ઘકાળથી અત્યાચારી અને ઉપદ્રવી છે અન્યાન્ય પટાડીયોકોની પેઢેઆ લોકો પણ જ્યારે રાજની શક્તિનો હાસ થયેવો જોવા ત્યારે તેઓ ઉપદ્રવનો પ્રારંભ કરતા અજબરના યૌદ્ધાણની સાથે જ્યારે મહારના પુરિહંગ્લોકોને યુદ્ધ થયું ત્યારે પૃથ્વીરાજ પ્રથમ ગણસેનમા ગયા હતા, આ વખતે તેમનીવિરુદ્ધ ગિરિપથની રક્ષા કરવાને અર્થે માહીરરાવોએ ચાગ સદ્દસ ધનુર્ધારી મહિરોને ઉભા રાખ્યા હતા કવિવર ચદે પોતાના કાવ્યમા તેમની વીરતાવિષે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે. ‘જેમા અગણિત શિખરશ્રેણી પરસ્પર મળી ગઈ છે તે સ્થાનમા માહીરો અને મીનાઓ એકત્ર થયા છે મહોરાજે આજ્ઞા કરી કે તમારે ગિરિપથની રક્ષા કરવી પડશે ચાર મહદસ વીરોએ આ આજ્ઞા સાંભળી કાનદૂતની પેઢે તેનું પાલન કર્યું ચુકનવિના મીનાજાતિ જદિ આગળ પગનું ભરતી નથી તેમનાબાણ કદિ પણ વ્યર્થ જતા નથી તેમના સરીર વજ્રસમાન છે અને તે લોકો માણસ બહિદાન આપીને પણ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરે છે આ લોકો મહોરના બૂપણ અને રક્ષક-ચરણ છે હાતમા એમના દુર્મના શિખરપર જયપતાકા ફરકી રહી છે સપાટભૂમિમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય છૂટીને તેઓ પોતાની બૂમિમા બધ જાય છે ગિરિપથના યુત્ર તિચિરમય સ્થાનમા એ જાતિનો ચાર મહદસ વરિા અર્ધચંદ્રાકાર ધનુષ્યોસહિત ઉભા રહી વિપથર સર્પની પેઢે શુપચુપ શત્રુના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાયા.

યૌદ્ધાણગજની પાસે સમાચાર આવ્યા કે પરમ સાદસિદ્ધ મીનાલોકો હાથમા ધનુષ્યમાણ અહી પહોંચીમાર્ગપર ઉભા છે, માટે કોઈ પણ માણસ બવપૂર્વક તે સ્થાન ભેદીને જઈશકશે નહિ કુધા-અસ્ત સિદ્ધ જે પ્રમાણે શિખર ભેદને મહાક્રોધથી પ્રચડ ગર્જના કરી ચૂકે છે તે પ્રમાણે યૌદ્ધાણુ-રાજને દારણ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેમણે પોતાના સેનાપતિને બોલાવીને તેને મીનાલોકોને ઉચિત દડ આપવાને માં તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી પર્વતસમાન અટવ સેનાપતિ મન્તડ કુકાવી રાજની આગળથી વિદાય થયો અને અબીષ્ટાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે સજ્જ થયો જે કે સેનાપતિએ મસૈન્ય આગળ વધવામા ઝાઝો નિવળ કર્યો નડોતો, તથાપિ સૈન્યને સજ્જ કરતા તેને જે અટવ સમય લાગ્યો તે સમયમા મીનાલોકો સુમેરની પેઢે અચળ લાવથી શ્રેણીગદ્દ જોવાઈ ગયા દેવપતિ ઈંદ્રના વજ્રસમાન તેમના બાણોએ ધનુષ્યમાથી જૂનીને સૂર્યને આગ્નિદિત કરી દીધો એ બાણોએ સાક્ષાત્

૧ આ સ્થળે કનલ ઈંડ જણાવે છે કે, અસ્ત્ર મીના કયા ભાગમાથી માહીરલોકોએ આક્રમણ કર્યું હતું તેની શોધ કરી શક્યો નથી આ સ્થાન ગીચ જંગલમા હોતું હોય એ અજબરની વરદી આક્રમણ કરવામા આવ્યું નથી એ તો સ્પષ્ટ છે

યમરાજનુંજ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું પ્રબળ વાયુના સ્પર્શથી જે પ્રમાણે વૃક્ષસમૂહ ભયાનક શબ્દસહિત ઉખરડીને તૂટી પડે છે તેજ પ્રકારે તેમના બાણોથી વિધાધને રાજપૂત અશ્વારીઓએ નીચે તૂટી પડ્યા હાથો અને તેમના કવચ તથા અંબરાસ્ત્રાદિનો વિચિત્ર ધ્વનિ રણભૂમિમાં કર્ણગોચર થવા લાગ્યો. સેનાપતિએ અશ્વપરથી ઉતરીને ખડ્ગચુદનો આગળ કર્યો અગ્નિકુડથી બચવાની આશાથી જે પ્રકારે પક્ષીઓ પાખ પ્રસારી આકાશમાં ઉડાની બેંશ કરે છે, તેજ પ્રકારે ધૂમાગ્નિહિત વાતાવરણમાં બાણો ઉડ્યા હાથો જે પ્રકારે મત્સ્યો ભગવાન ઊંડમાં ચઢેને નીકળી જાય છે, તે પ્રમાણે બાણો સૈનિકો ના હૃદય ભેદી પીંચાથી નીકળવા તાબા રહિરની નદી વહેવા લાગી.

પહાડીવીરોના નેતાએ યૌદ્ધાણુરાજના સેનાપતિની સાથે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ એકજ અભા માત્રથી તેને નીચે તોડી પાડ્યો, પરંતુ તેણે તરૂતજ બુધિપરથી ઉગી એક ક્ષણમાં તે પહાડીનેતાને ખડ્ગપ્રહાર કરી ભૂતપ્રશાંથી કરી દીધો. સુમેરૂના કપથી જેવા શબ્દ થાય છે, તેવા શબ્દ ઉઠત નેતાના પતનથી થયો તત્કાલ યુદ્ધ થયેલા વ્યાધની પેરે નાદરરાજ દૃષ્ટિગોચર થયો. તે વીરે પોતાના વૃદ્ધ અધિનાયક તથા ભાત્રાની પ્રતિહિસા લેવાને માટે ભીષણ સ્વરથી ગીનારોડોને ઉત્તેજિત કર્યા અને તેમને હ્રદયમાં બમણો ઉત્સાહ ભરી દીધો. આ તરફ પહાડીસેનાપતિનું પતન થયું કે તરતજ યૌદ્ધાણુરાજે પોતાની સેનાને પ્રયત્ન જયધ્વનિ કરવાની આજ્ઞા કરાવી આ આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાજ તેમણે આકાશભેદી શબ્દથી જયધ્વનિ મોં પછપિ આ શબ્દ સાંભળી અશ્વ સમયપર્યંત મીનારોડો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, તથાપિ ત્યારપછી પુનઃ તેમનું સાહસ પ્રકાશી નીકળ્યું હવે યૌદ્ધાણુરાજ સ્વયં યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઉતરી પડ્યા યૌદ્ધાણુરાજ તેમની સેના તે પહાડીનાગને ભેદવા વાગી અને તેમના સૈનિકોના જયધ્વનિથી ચારે દિશા શ્રુત રહી હાથીઓના પોકાર અને યૌદ્ધાણુરાજ દણ્ડદણ્ડથી ચારે તરફ બધા પ્રસરી રહ્યો. આજ વખતે ચિરમાર અને સિંધની સેના, વસતકાવીન પુષ્પોના નાના પ્રકારના રંગોળી પેરે સુર પતાકાઓ હાથમાં ગ્રહણ કરીને મદોરના પક્ષમાં આવીને બળી ઉગ્ર ઉભય સેનાના સૈનિકોએ કવચ પરિધાન કરેલા હતા કેવળ નેત્ર અને નખના અગ્ર ભાગજ દૃષ્ટિગોચર થતા હતા આ સર્વ વીરો ભયનમાંથી ખડ્ગ કાઢતી વખત પોતપોતાના કુન્દેવળાનું નામોચ્ચારણ કરી રણક્ષેત્રને કપાયમાન કરવા લાગ્યા.

પૃથ્વીરાજની મતિ હ્રદયહન મમાન થઈ અને પુરિદરપતિની પ્રભા પ્રભાતકાળના નક્ષત્ર સમાન થઈ ગઈ ઉભય વીરોના શરીરો કવચોથી આગ્રત હતા હવે યૌદ્ધાણુપતિ અશ્વપરથી એકદમ ઉતરી પડ્યા નાદરરાજ પણ તત્કાળ સાવધાન થયો અને ઉભય વીરો સામસામે ખડ્ગચુદ્ધ કરવા વાગ્યા ઉભય પક્ષની સેનાઓએ તેમને જોનાકારમાં ઘેરી લીધા. પરમારપતિના પતાકાધારી વીરો હોડતા અજબી પેડે વેગથી આગળ વધ્યા અને તેમણે આનમાંથી પોતાની અકચકિત સમશેર બહાર કાઢી મદોરેશ્વરનો ભાત્રા મોલનસિલ, પરમારપતિની સાથે વધવાને આગળ વધ્યો ઉભય વચ્ચે ખડ્ગચુદ્ધનો પ્રારંભ થયો પરમારપતિનું શિરઆણુ ખડ્ગપ્રહારથી બમ થઈ ગયું અશ્વસમયમાં આવદ દાદિમા કોપિત થઈ આગળ આ પો અને તેણે એક અગ્નિ પ્રયત્ન લાગે ઉગાવી પુરિદરપતિને માર્યો એકજ આઘાતથી પુરિદરપતિનું પ્રાણપક્ષી શરીરરૂપી પિંજરામાંથી ઉડી ગયું અને જીવનશન્ય શરીર કપાઈ ગયેલા દક્ષની પેરે પૃથ્વીપર પતન પામ્યું.

મદકવિએ પોતાના કાન્યને અત્યુક્તિથી અનકૂત કર્યું છે, એ વાત સ્વીકારવા ઠંતા પણ આવ જીને એટલું તો અવસ્થા માનવજન પડશે કે દાનમાં ઓગણીસમી શતાબ્દીમાં માહીરોડો જેવા પરમ સાહસિક વીરોના ગણાય છે, તેવાજ તેઓ બ રમી શતાબ્દીમાં પણ હતા મોગરોના શાસનકાળમાં તેઓ કદિ પોતાનું મનક અવનન કર્યા તો કદિ તેને પુનઃ ઉન્નત કરેલા, જ્યારે મદરાજીઓ આ દેશમાં આવ્યા તે વખતે માહિરોડોએ પુનઃ પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિનો સમ્પન્ન કરીને પોતાના શાસક રાજપૂતોપ્રત્યે ઉગ્રની વ્યવહાર કરવા માડ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે ઈ.સ. ૧૮૨૨ માં તેમના ભીણુ ઉપદ્રવનું દમન કરવાનું કાર્ય અસતત આવરચક માનવામાં આવ્યું ત્યારે તેમની સામે ત્રણ દેવો મોકલનામાં આવ્યા આ દેવોએ તેમને પગાટત કર્યા અને તે લોકોએ રાજપૂતોની આધીનતા સ્વીકારી, પરંતુ જ્યામુધી ચિત્તા અને

શુદ્ધરવશના વણા માણસો અને તેમની ઘણી સપત્તિ નાશ પામી નહિ ત્યાંસુધી તેઓ તેમને આધીન થયા નહોતા અનેક શતાબ્દોથી થયા ઘણા પહાડી માહીરવોડો આ દેશના લોકોને મહા લયનું કાગળુ થઈ પડ્યા હતા, પરંતુ અમે તેમને સહેજે વશ કરી લીધા તેથી અમારા મિત્રો પદમ આશ્ચર્ય પામ્યા ' માની લોકો આ કાગળુથી ફાની જતા હતા તે બહુલુ અતિ સુગમ છે રાજપૂતવોડોએ આટલા સમયસુધી ફાણુબન માહીરલોકોના અત્યાચાર તથા ઉપદ્રવો સહન થયા તે તેમને માટે નબળાની વાત છે માહીર મહારાષ્ટ્રીય, પિંદારા અને પશ્ચિમવોડો આ કારણથી બળ પ્રતાપ અને પ્રભુતાને પ્રમાણ કરવામાં સમર્થ નિવડ્યા હતા તે બહુલુ અત્યંત સુગમ છે રાજપૂતોના પરસ્પર વિગ્રહ અને અતર્વિનિયમ, આ વિન તીય લોકોની પ્રબળતાનું મુખ્ય કારણ છે હિંદુ યારે ભતિઓએ લૂટફાગ કરી રાજપૂતોના દેશ ઊત્તર લિન્ન કરી નાખ્યો હતો બ્યાર મેવાડના સામતો પહાડી માહીરનું દમન કરવાને એમનિત થતા ત્યારે મારવાડના સરદારો તેમને આશ્રય અને સહાય આપતા હતા મારવાડીસરદારોના મિત્રોના દાગે શરણા ગતને આશ્રય આપવાને માટે સદા ખુશ રહેતા હતા તેઓ દ્રવ્ય નહિ શરણાગતને આશ્રય આપતા હતા, પરંતુ જે સમયે અંગ્રેજસેના આ માહીરવોડોનું દમન કરવાને માટે ગઈ ત્યારે તેમને કથાય પણ આશ્રય મળ્યો નહિ તેમને માટે પ્રત્યેક આશ્રયસ્થાનના સ્વામી બધ થઈ ગયા અને તેઓ યારે તરફ યત્નએને દેખવા નાઆ તેઓ પોતાને ઇદ્રમનસમાન દશામાં ફેરી પડેનાલેખને અલિન થઈ ગયા અને બ્યારે તે લોકોના નાશ તથા તેનાં અનુચરો મ્પિત આશ્રયસ્થાનમાં પકડાઈ ગયા તથા મધ્યરાત્રિએ અંગ્રેજોએ કરેના આક્રમણથી બ્યારે તેમનું દન ઊન્નલિન્ન થઈ ગયું ત્યારે તે લોકોની નિરાશાનો પર રહ્યો નહિ તેઓ જે તરફ દષ્ટિ દે હતા હતા તે તરફ તેમને લાન વબધારી સૈનિકોજ દષ્ટિએઅર થતા હતા અને તેમણે હતાશ થઈ અંગ્રેજોનું શરણુ પ્રલણુ કર્યું

હાનમાં એક અંગ્રેજ સેનાપતિના હાથ નીચે પહાડી માહીરજાતિની એક સેના તૈયાર થઈ છે અને વખત આવતા આજ સેના અતિ ઉપયોગી ગણ્યો એમ કિ ચિત્ત પણ શક નથી આજે જે લોકો ઉપદ્રવી અને અત્યાચારી છે, તેપણુ શિરોત્રાની ખીણમાં બાધેના બધ બેવા બધ બાધવાનું અને ફિનિલ કાર્ય તેઓ મરજે માહીરવાડામાં એક એવો જીરો નિર્માણ થયો છે કે જેમાંથી કોઈ મમરે મહાગણુને લક્ષમુદ્રાની વાર્ષિક ઉપજ થશે

આ લોકોના કેટલાક રીતગિવાને નીચેના પ્રદેશમાં રહેનારી પ્રજા કંજા અત્યંત વિચિત્ર અને લિન્ન છે તેમાંના કેટલાક રીતગિવાનેનું વર્ણન અમે અમે મરીએ છીએ બીજા લોકોનું ચરિત્ર અને તેમનો ઇતિહાસ આગળ વિસ્તારપૂર્વક લખવામાં આવે માટે આ સ્થળે તે માત્ર તેના થોડા અશન વર્ણવામાં આવે છે માહીરવોડોના પર્વલોએ જે નિપત્રો બાધ્યા હતા તેજ નિપત્રો પ્રમાણે અઘાપિ માહીરવોડો વર્તન કરે છે આ લોકો વિધવા સ્ત્રીની માથે વિગ્રહ મરણમાં જરૂરપણુ સક્રોચ કરતા નથી વિધવાવિવાહને તેઓ "નાથવિવાહ" કહે છે તેમના સ્વામી મળ્ય ગળપૂતો વિવાહપ્રસંગે તેમની પાસેથી કાગળિ નામક દડ તરિકે પાચ ફિપિયા લે છે વિવાહપ્રસંગે વરના મરણકપર માધારણુ રીતે પહેરાવવામાં આવ્યા બહુરના મુકુટને બદલે સુવરાજ પાનડી મૂકવામાં આવે છે અને તેની ઉપર સીપળાની પવિત્ર ડાખરી ખોસવામાં આવે છે હિન્દુવિવાહની અનેક સાધારણુ રીતિ નીતિ આ લોકો પાળે છે સાત દેરા, 'ગરબેડા' જ્યોત્ર ગચિન ધન અને પાણિપ્રદણુ આદિ પ્રથા માહીરવોડોમાં પણ પ્રચલિત છે ઉત્તરભાગના જે માહીર મુસનમાન થઈ ગયા છે તેઓ પણ વિવાહ પ્રસંગે પોતાના પૂર્વલેની પ્રથાનું અવનબન કરે છે, અને તેમની લક્ષિકિયા બાહણુ પુરોહિતો કરાવે છે માહીરલોકોના આચારવિચારમળધી તપાસ કરતી વખતે અને જણાય કે માત્ર આ લોકોજ વિધવાવિવાહ કરતા નથી પરંતુ આજણુ અને રાજપૂતો પણ વિધવાવિવાહ કરવામાં કાંઇ દેન માનતા નથી ગિહનોતકુનનું રાજ્ય મેવાડમાં સ્થાપન થયું તે પહેલા જે નાગર નામના બ્રાહ્મણો આ દેશમાં રહેતા હતા તેઓમાં આ પ્રથા પ્રચલિત હતી જે રાજપૂતોમાં વિધવાવિવાહની રીતિ પ્રચલિત છે, તે સર્વ આ દેશના અતિ પ્રાચીન લોકોના વચ્ચે છે અને તેમને હાનમાં બૂમીઆ કહેવામાં આવે

૧ કન્ધ ટાંગી લવિખ્યાણી ખરી પડી છે હાલમાં ભારતના ગ્રિટો આસ ન્યમ્યા માહીરવોડોની પલ્લણુ છે અને તેને 'માહીરવાડા સૈન્ય' કહેવામાં આવે છે

છે પ્રાચીન મન્યપ્રથેમા જે ચિનાનો ખારવાર, ઉત્તરના દયા વગેરે અતિના નામો તથા ઇતિહાસ ઉપનમ્મ થાય છે, તે મોઝા આજ અતિના હતા અરવંતીના પર્વતમય પ્રદેશમા ઉત્તર અતિના કે લાક રોકો હજી પણ નિવાસ કરે છે માલીરોમોમા વિવાહપદન ઝેટની સગમતાથી થાય છે, તેટલી નુગમનાથી તેનો વિનંદે પણ થાય છે જે સ્ત્રીપુરુષના મન એકબીજાથી ઉચ્ચ થઇ ગય અથવા બીજા કોઇ મરણથી તેમનો ચિરવિશેષ। આવશ્યક માનવામા આવે, તો સ્વામી પોતાના દુપટ્ટોના કે મોઝા ભાગ ફાડીને પોતાની પત્નીના હાથમા આપી દે છે, આથી તેમના હૃદયેડા થઇ ગય છે સ્ત્રી તે વત્તનો દુનંદા હાથમા મધ પોતાના મનમ્પર જગથી ભરેલા મેળેશો મૂકી પોતાને ફાવે તે માર્ગે ચાલી ગય છે અને આ ત્યાગેની સ્ત્રી પોતાના સિરપરથી જે પુષ્પ કનક ઉતારે તેને પોતાનો લાવી પતિ માને છે આ જીવ્યાગની પ્રથા કેવળ મીનારોકોમાજ પ્રચલિત નથી, પરતુ જાટ, યજ્ઞર, અહીર, માધી અને અન્યાન્ય જગથી શુદ્ધ જનિઓમા પણ અત્યત પ્રચલિત છે જેહર લેઆઉ નિકેવા' અર્થાત ક લશ લઇને ચાલી જા આ સમ્રાે મારીરવાડાના પર્વતમય પ્રદેશમા વાર વાર વાપરવામા આવે છે

આ નોકોની દેવપૂજા પ્રતિષ્ઠાપ્રદુષ્ અને પ્રાર્થનાની રીતિ અત્યત વિચિત્ર છે મુસલમાન ધર્મ પ્રથેમા માહીરોકો 'અલ્લા' દૂધ દાઉદમા અથવા ચિત્તાવડા' ની આજી કહીને શપથ મહત્ત્વ કરે છે આજ પ્રકારે માહીરવાડાના દક્ષિણ ભાગના માહીરોકો સ્થળના નામથી સ્થળકા સોગાન' કહીને અથવા પોતાના મહાન યોગી યાજ્ઞકનાથના નામથી નાથકા આન' કહીને પ્રતિષ્ઠા લે છે મુસલમાન માહીરોકો હાનમા મુવરને ખાતા નથી, પરતુ દક્ષિણ ભાગમા માહીરોકો સર્વ વસ્તુઓ ખાય છે તેઓ માત્ર પોતાના પ્રાચીન યોગી યાજ્ઞકનાથપ્રત્યેની ભક્તિને લીધે ગોઠાણ કરતા નથી તીતર અને માલેમી નામના પક્ષીઓને તેઓ શુભ શુકનવાળા માને છે માહીરોકો જે સમયે લૂટદાર કરવાના ઉદ્દેશથી બહાર નીકળે છે, તે સમયે ડાબા હાથ તરફ જે તીતરપક્ષી ભેરે તો તેઓ તે દિવસે પોતાનું કાર્ય અવશ્ય સિદ્ધ થશે એમ માને છે માહીરજનિતો નિવાસ સૌરાષ્ટ્રથી લઇને ઉત્તર દિશામા ચ બન નદી સુધી છે માહીરવાડા હાનમા મેવાડના રાણાના અધિકારમા છે માહીરોકોની જે શાખાઓ અત્યત તોફાની છે, તેમનું દમન કરવાને માટે રાણાએ તેમના ગામોમા નાના નાના દુર્ગ બનાવ્યા છે તેમના સમસ્ત પ્રદેશમાંથી હાથ કર નેવામા આવે છે પ્રત્યેક વિભાગના માહીરનેતાને રાણાની સન્નિધિ લાવવામા આવે છે તે જમણે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક રાણાની આધીનતા સ્વીકારે છે ત્યારે રાણા તેને સુવર્ણનું કડું તથા દુપટ્ટો પારિતોષિકતરીકે આપે છે માહીરવાડાના પદ્મારીરોકોનું દમન કરીને જે દિવસે ઉદય પુરના રાજમહાનથના આગણામા તેમના અભિશંક એકત્રિત કરવામા આયા, તેજ દિવસથી મેવાડના ઇતિહાસના નવા યુગનો આરભ થયો એમ કહેવું ઉચિત થઇ પડશે આ ધમના અમે કમનગરમા રહેવા નાખ્યા તે પૂર્વે બની હતી

૨૬ મી ઑગસ્ટ-દિવસનો પ્રકાશ થતાજ સર્વ લોકો પ્રસન્નચિત્ર બન્યા કૌન્ટન વાધ અને કૌન્ટન કકને હાથીની ઝૂન વગેરે કપડા છોડી નાખ્યા અને હુ પણ પાનખીમાંથી બહાર નીકળ્યો રાત્રિએ ઝાકળથી સરીરની રક્ષા કરવાને માટે આ પાનખી ધણી ઉપયોગી થઇ હતી કુખા અને તુડાને રીધે રમણી પ્રાકૃતિકદૃશ્ય જોવાની ઇચ્છા કરી થઇ ગઈ જે હુ મારી ઇચ્છાનુસાર માર્ય કરવાને પ્રગત થાત તો મારા મિત્રોને તથા અનુચરોને લખાનક પદ્મારીમાર્ગમ લૂટારાઓની મોઢ કરવાને માટે મારી પાછા આવવાને કહેત

ગોડુનગનો એક માહીરનેના આ ભાગમા અતિ પ્રસિદ્ધ છે તે લૂટારાનું કામ કરે છે સાધારણ રીતે એને બવારવટીઓ કહેવામા આવે છે આ માણસ ચૌહાણવંશથી બીજી શાખા સનિયુરમા ઉત્પન્ન થયો છે આ શાખાના લોકોએ કેટલીક શાખાઓપર ત ઝાવેરમા રાજ્ય કબ્જે હતું ઉક્ત સામત પૂર્વે મારવાડરાજ્યને આધીન હતો પરંતુ તેની અત્યત ઉદ્ભાધને વીધે મારવાડેશ્વરે તેને દેશ નિંમણ કર્યો હતો આથી તેણે અરવલ્લીપર્વતના દુર્ગમ સ્થાનમા આવેલા અતિ પ્રાચીનદુર્ગ ગોડુલગડમા આશ્રય લીધો હતો આ દુર્ગ હાનમા અડિયેરસ્વરૂપ બની ગયો છે આ દુર્ગમા વસીને તેણે ચારે તરફના લોકોને ભય આપવા માડ્યો તે દુર્ગમ અને લખાનક માર્ગોને સારી પેઠે બંધતો હતો તેથી તેને કોઇ પણ માણસ પકડી શક્યો નહોતો તે અત્યાચાર અને ઉપદ્રવ કરીને જેટલી જ પતિ ગવતો હતો તેમા

દેવગઢનો તામત પણ ભાગ પેતો હતો તે દેવગઢના મામતના તાબાના પ્રેમિભાજ વૃત્તકાંટ કંગો હતો, તેથી તેને કોઈ પણ અન્ય માલુમદારા બદીવાન બનવાનો કિંચિત્ પણ ભય નહોતો. બીજા બોકાના તેને પકડવાના અને તેના આશ્રયમાથી તેને નમાડી મૂકવાના અર્થ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા હતા. આ શનિચુરુ ભતિના લોકોના આત્માચાર અત્યંત કુરતાબરેતા હતા એક વખત એક મનુષ્ય પોતાની નવ-વિવાહિતા સ્ત્રીને લઇને ગદવાડના માર્ગે ચાલ્યો જતો હતો તે ઉભયને આ લોકો પકડીને ગોકુલ-ગદમા લઇ આના તે વર અને કન્યા દડ આપનાને અશ્વત્થ હોવાથી વણા દિવમસુધી કેદમા રહ્યા. આ શનિચુરુવના લોકોને પકડવાને માટે એક દવ છુપી રીતે તે પર્વતમય પ્રદેશમા ભ્રમણ કરતુ હતુ પરંતુ તેના આગમનની ખબર સાંભળીને તરતજ તેઓ દુર્ગમ સ્થાનમા નાસી જતા હતા આથી ઉક્ત દવને મદ્દગતા મળતી નહોતી આ સ્થાનમા આવી લૂટકાંટ ઘણા લાખા ઝાળથી ચાને છે લૂટકા-રાએને પકડીને તેમને માત્ર એટલોજ દડ કરવાનો ઈવાજ ગમ્યો છે કે તેમને રાણાના રાજ્ય-માથી દૂર કરવામા આવે છે તેમને રાણાની સમક્ષ લાવવામા આવે છે પછી તેમને સ્થામ વસ્ત્રો પહેરાવે છે, તેમને કાળા ઘોડાપર આરૂઢ કરવામા આવે છે, તેમની દાય અને તલવાગને અપમાન-જનક સ્થામર ગથી રંગવામા આવે છે અને ત્યારપછી તેમને ગભ્યની બહાર હાકી કાઢવામા આવે છે આ પ્રથા અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે

અને અમારા મારવાડીજાઓની સાથે વાર્તાનાથ કરતા કંગતા અડી કેદારનો પકાડીમાર્ગ કાપી નાખ્યો હવે ગાનોરાના આધનાપકે પોતાના અનુચરોની સાથે ઉભા રહી પોતાના પૂર્વસ્વામી મહા-રાણાપ્રત્યે સન્માન દર્શાવી મારો આદરસહકાર કર્યો તેમના આ કૃત્યથી તેમને વિપદ તથા પોતાના સ્વામીના ક્રોધની આશંકા હતી, તે બતા પણ તેમણે અને સન્માન આપ્યું હતું આથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો. અમે અશ્વપરથી ઉતરીને તેમને આવિગન કર્યું અને ત્યાર પછી તે પ્રદેશના પૂર્વધતિદાસવિષે તથા મારવાડેશ્વર અને મેવાડના રાણાવિષે વાત કરી, અને અમારા અશ્વો તણ તરફ ફેરવી દીધા ઉક્ત સામતે મેવાડના રાણાની ક્ષેમકુશળતાના સમાચાર અતિ પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યા હતા આ સામતનું નામ અજિતસિંહ છે અને તેઓ એક શ્રેષ્ઠ યુરુષ છે તેમનું વય ૩૦ વર્ષનું, તેમનું શરીર દીર્ઘ અને મુંદર છે અને તેઓ એક સાહસિક રોગેડવીરની પેઠે અશ્વપર સ્વારી કરે છે મદવાડપ્રદેશમા વાણિજ્ય-પ્રધાન પાલીનજરને અને સેનાના નિવાસસ્થાન દૈમુરિને બાદ કરીએ તો ગાનોરા સર્વમા પ્રધાન નગર છે આ ધનધાન્યમ પન્ન પ્રદેશમાથી રાણા પૂર્વે યુદ્ધપ્રસંગે ચાર હજાર રોગેડસૈનિકો પ્રાપ્ત થી શકતા હતા આ સૈનિકો વેતન લેતા નહોતા, પરંતુ મહેસુન ભરી વિના જમીનને ઉપભોગ કરતા હતા મેવાડના સોળ પ્રધાન સામતોમા આ ગાનોરાપતિ પણ ગણાતા હતા જે કે કાગના પરિવર્તનથી આ પ્રદેશ મારવાડના રાજ્યમા સંયુક્ત થઇ ગયો છે અને ગાનોરાપતિ મેવાડેશ્વરને બદલે મારવાડના ગઝના માગિનક બન્યા છે, તોપણ હજી મેવાડપતિપ્રત્યેની તેમની પ્રાચીન રાજભક્તિ અને પ્રીતિ એની પ્રબળ છે કે તેમણે પોતાના અભિપ્રેકપ્રમંજે મારવાડેશ્વરને બદલે ઉદયપુરના મહારાણા પાસે અમિમધનની ક્રિયા કરાવી હતી ઉદયપુરપતિપ્રત્યે તેમણે આટલી બધી ભક્તિ પ્રકટ રીતે દર્શાવી તેથી મારવાડે-શ્વર અત્યંત કુદ્ થયો અને તેમને શાસન કરવાને માટે તેણે ગાનોરાનો કાટ તોડી પાડ્યો તેનું આ કાર્ય ખરેખર તેને કનકકંપ છે હમણા પણ જો મેવાડના ગણતો દૂત આવીને ગાનોરાપાતને ડમન-મેરમા જવાને કહે છે તો તેઓ તત્કાળ આદરપૂર્વક ગણાની આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. ગાનોરાપતિના પૂર્વજો એ શત્રુઓના ઘરાનઆસમાથી આદેશની રક્ષા કરીને મહાન કીર્તિ સપાદન કરી હતી તેમણે મેગવો સામે ભયકર મર્યામ કર્યો હતા કેટલાક જણે તો તેમની સાથેના સગામમા આત્મમનદાન પણ આપ્યું હતું ગાનોરાપ્રદેશ જે કે હાનમા મેવાડથી અગ્રિમ છે તોપણ હજી તેમને મેવાડપતિ આગળના જેવુંજ સન્માન આપે છે જે હાનમા પણ ગાનોરાના અધિપતિ અથવા તેમના કોઇ નિકટના મળધી ઉદયપુરના દરબારમા પધારે છે તો પ્રાચીન રીતિ પ્રમાણે રાણાનો એક અનુચર આદીની યડી લાયમા ગ્રહી તેમને આદર આપવાને માટે આગળ બધા અને “કમવમેરકી યાદ ગળીએ મહેરબાન” એ પ્રાચીન રણસુખદ પોકારી તેમને સન્માન આપે છે પ્રત્યેક ઉત્તમવપ્રમંજે રાણા હજી તેમને પ્રાચીન રીતિઅનુ-સાર પાગતિપિક આપે છે, રાણાના કુટુંબીતરિકે હજી તેમને સન્માન મળે છે અને તેમને આદરપૂર્વક

‘મેવાડરાજના લગ્ન’ કહેવામાં આવે છે અનિતસિદ્ધે મને અતિ નમ્રતાપૂર્વક પોતાને ઘેર આવવાને નિમંત્રણ કર્યું, પરંતુ હું સારીપેઠે જણ્યો હતા કે જો હું જઈશ તો એમનો સ્વામી એમના પર અત્યંત ક્રુદ્ધ થશે અને એમના પર મહાવિપત્તિ આવી પડશે તેથી મેં “માર્ગમાં થાક લાગ્યો છે અને વળી કાંચે પ્રભાતમાં જ પ્રવાસ કરવો છે” એમ કહી તેમની દામા માગી નિમંત્રણનો અસ્વીકાર થયો તેનું મૂળ કારણ તેઓ સારીપેઠે સમજી ગયા.

આજે અમે મારવાડના સપાટ પ્રદેશમાં માત્ર એક જ કોણ ચાલ્યા હતા. માર્ગમાં માત્ર એક સાધારણ પર્વત જેવામાં આવ્યો હતો. અહીં આ મહાશય ફેરી આપીને અમને મળ્યા.

૨૭ મી ઓક્ટોબર-અનુચરમંડળને વિશ્રામ લેવાને માટે તથા સર્વ સામાન રાખવાને માટે આ સ્થળે અમે તથા નાખ્યો સધા થયા પૂર્વે સર્વ આવીને એકત્રિત થયા પરંતુ સર્વ જણ પર્વતપરથી ઉતરતી વખત અત્યંત કષ્ટ વેંચી પડ્યું એની ફરિયાદ કરતા હતા. અહીં આ રૂપનગરના સ્વામી મને મળવાને આ યા જાનોરાના કાંઠારની પેઠે એઓ પણ પર્વતની બાજુએ આવેલા બે દેશોના બે સ્વામી એઓની આજ્ઞાનું પાલન કરતા હતા અર્થાત્ તેઓ પણ મેવાડના રાણા અને મારવાડના રાજા એ ઉભયને પોતાના સ્વામીતરિકે સ્વીકારતા હતા એઓ પૂર્વે રાણાના તાબાના દિલીચ્છેશીના સરદારના નેના ગણ્યતા હતા એમનો મહાનય તથા દુર્ગ અમારી છાવણી આગળથી જોઈ શકાતો હતો એમનો દુર્ગ પર્વતમાળાના પશ્ચિમ ભાગમાં છે અને તેની સામે એક દુર્ગમ માર્ગ છે તેમના ઉપા દુર્ગપરથી દૈસુરી તથા તેમના તાબાનો સર્વ પ્રદેશ ભ્રમ શક્ય છે તેમનો પ્રદેશ હાલમાં મદવાડની સાથે મારવાડના રાઠો-રાજાના અધિકારમાં છે રૂપનગરના સ્વામી પોતાના વડવાની જમીન હસ્તગત કરવાને માટે તેના વર્તમાન અધિપતિની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા છે ઉક્ત જૂન ઝમાના કૃતિકાર્ષ્ણી પક્ષે તેમને અધિકાર છે રૂપનગરના અધીશ્વર સોલંકીવંશના છે નાહરવાનાના રાજવંશમાંથી તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી છે અને સુપ્રસિદ્ધ રાજા સિદ્ધરાજનો સમરસ્ય એમનાજ અધિકારમાં છે પૌર્વાયદેશમાં જો જો મહાન રાજાઓ થઈ ગયા છે તેમાં સિદ્ધરાજની પણ ગણના થાય છે તેમણે ૧૪૦ સં ૧૦૮૪ થી અર્ધશતાબ્દીપર્યંત અણ્ઠ-દિલ્લિપુરનું સિંહાસન ભોગવ્યું હતું તેઓ નિઘા અને શિ પના મહાન ઉત્તેજક હતા એમનાજ વંશજોએ મેવા મા આપીને આશ્રય લીધો હતો રૂપનગરના વર્તમાન સામંતના એક પૂર્વજ બેદનોરની પ્રસિદ્ધ તારાબાઈના કાકા થતા હતા પરંતુ તેજરિવીની તારાબાઈના સ્વામી મહા ધનુર્ધર પૃથ્વીરાજ પોતાના બાદગળથી યતુઓના કરાનસમાંથી પોતાના અચુરના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમજ તેમણે દૈસુરી તથા બીજો કેટલોક પ્રદેશ જીતી લઈને રૂપનગરના સ્વામીના હાથમાં સોંપ્યો હતો આ ઘટનાનું વર્ણન કરવું પરંતુ અવશ્યક છે, કારણ કે એથી સારી રીતે યાત થશે કે પોતાના બાપદાદાની ભૂમિ હસ્તગત કરવાને માટે રાજપૂતો કોઈ પણ કાર્ય કરતા અચકાતા નથી.

રાણા રામચંદ્રના પુત્રોમાં પરસ્પર કંનદ થયા કરવાથી તથા તેને દિલ્હી તથા માળવાના અધીશ્વરની સાથે સમામ થયા કરવાથી મદવાડપ્રદેશમાં તેની સત્તા ધણી ડગમગી ગઈ હતી મીના તથા માહીરલોકો આ પ્રદેશની સપાટભૂમિમાં રહેતા હતા અને આ પ્રાતની પ્રાચીન રાજધાની નાહોનના સ્વતંત્ર ચૌહાણરાજાના વંશજ ૪- વરંદ્વી તેમને વિરોધ સહાય મળતી હતી.

ઉક્ત પડની સેનાએ દૈસુરીપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેને ત્યાંથી દૂર ગરવાને માટે વીરવર પૃથ્વીરાજે શુદ્ધગદના સોનકીકુલના સામંતની સહાય લીધી ઉક્ત સામંતના એક પુત્રની સાથે પડની એક કન્યાનો વિવાહ થયો હતો અતે એ મવત્રુ રચાયું અને તેમાં એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે પડને નસાદી મૂકવો અને તેની પુત્રી તથા જમાઈને દૈસુરી તથા તેના તાબાની સર્વ ભૂમિ અર્પણ કરવી પરંતુ તેમણે નિયત ખડગી આપવી પડશે શુદ્ધગદના સોનકીસામંતના પુત્રે આ શરત સંદર્ભ માન્ય કરી અને ઉક્ત કાર્યની સિદ્ધિને અર્થે તે પોતાની સ્ત્રી સાથે દૈસુરીમાં રહેવાનું બહાનું કરીને ત્યાં જ આવ્યો પરંતુ તેને દીર્ઘમજાગર્યંત શુભ સંયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ હવે એમ બન્યું કે પડના એ પુત્રની સાથે બાલેઓના સામંત સાગરની એ કન્યાનો વિવાહ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો શુદ્ધગદના સામંતના પુત્રે અમરીતે આ સમાચાર પોતાના તિતાપર લખી મોકલ્યા તેણે પો.

તાના પિતાને લખી જણાવ્યું કે પડ પોતાના પુત્રસહિત બાલેયો જશે કે તરતજ હું દેસુરી દુર્ગના ઉચ્ચ શિખરપર અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરીશ, એટલે આપ સેનાસહિત આવીને આ દુર્ગપર અધિકાર કરી લેજો. પુત્રનો પત્ર વાંચી શુદ્ધગદપતિ ઉક્ત પ્રસંગની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા, પરંતુ અધિક મય સુધી તેમને રાહ જોવી પડી નહિ એક દિવસ તેમણે ઉક્ત દુર્ગના શિખરપર ધમાકો જોયો તરકાળ તેઓ પોતાની સેનાસહિત અરવલી પર્વતપરથી ઉતરી આવ્યા અને ઉપ કાર્ય મિદ્ધ કરવાને માટે આગળ વધ્યા આ તરફ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયેલો જોઇ પડની સ્ત્રીએ પોતાના જન્મતાને કહેવરાવી મોકલ્યું કે મારો પુત્ર રીધ પોતાની નવવિવાહિતા પત્નીની સાથે આવશે આ વાત જાણવા છતાં પણ તમે ચિંતારૂપ અગ્નિ સામાટે પ્રદીપ્ત કર્યો છો થોડી વારમાજ અસિપ્રહારનો ખલ્ખલુટ પડની સ્ત્રીના કાનપર અઘડાવા લાગ્યો મો લક્ષ્મીઓ નગરમા પ્રવેશ કરીને ચારે તરફ આગ લગાડતા તેના જોવામા આ-આ શુદ્ધગદપતિ અને મદાવીર પૃથ્વીરાજને વિજયલક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય તે પૂર્વે પડ પોતાના પુત્ર તથા પુત્રવત્ની માથે આવી પહોંચ્યો ઉભય પક્ષોનચે લયકર યુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત થઇ ઉઠ્યો શુદ્ધગદપતિએ વીરતાપૂર્વક પોતાના શત્રુઓની સન્મુખ ખડા થઇ અભિમાનસહિત તેને કહ્યું કે—“પડ ક્યા છે ? મારા નામ સિદ્ધ છે અને આને હું પડનો ભક્ષ કરીશ ” કમચા શુદ્ધાગ્નિએ પ્રચડ મૂર્તિ ધાળ્યું કરી અને પડ માથે ગમે ભીજે દિવસે પૃથ્વીરાજે દેસુરી દુર્ગપર પોતાની પતાકા ફરકારી દીધી વિજયી પૃથ્વીરાજે એવો લેખ કર્યો હતો કે ગઠોડોગોડાના હાથમા આ ગદવાડપ્રદેશ સોપવામા આવ્યો છે હવે કોઇ મિસોદીઆવશના માણસે પુનઃ એનાપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવો નહિ જો કે સત્તર પેઢી પૂર્વે આ વટના બની હતી તથાપિ હજી પણ શુદ્ધગદપતિના વશજો અને પડના વશજોની વચ્ચે તેવી ને તેવી શત્રુતા ચારે છે

ગાનેરાના સામત અને પુનઃ મળવાને આવ્યા તેમના અનુચરો પણ તેમની સાથે આવ્યા હતા, તેથી કળકૂપ મેવાડમા રહેતા સિસોદીઆ તથા મારવાડના ગઠોડોની શારીરિક શક્તિનો મુકાબલો કરવાનો મને મારો અવસર મળ્યો ઉદ્યપુર તથા તેની દક્ષિણ દિશાના સીમતપર વમતા સિસોદીઆ તથા મારવાડના રાગોડોના શરીંગો મુકાબલો કરવામા આવે તો રાઠોડો શ્રેષ્ઠ દરે છે ઉપર્યુક્ત ગ્વળની હવા અત્યંત અપ્રવાર્યકર છે એ રથજના રાજપૂતો માત્ર ક્ષીણશરીર અને બળહીનજ નથી, પરંતુ ગૌર વર્ણનો પણ નથી ગૌર વર્ણને લીધેજ તેઓ નિષ્પૃષ્ઠ શ્રેણીના હિંદુઓથી પૃથક્ જોળખાઇ આવે છે, પરંતુ આ ગળપૂતોમા તો ગૌર વર્ણનો પણ અભાવ છે, તે છતાં પણ તેમનામા જે થોડી શારીરિક ઉત્તમતા જળનાઇ રહી છે, તેનું કારણ એ છે કે રાજગ્વળના પ્રત્યેક પ્રાતમા વમતા ગળપૂતોની સાથે તેમને વૈવાહિક સંબંધ છે. આ સંબંધને લીધે તેમને શુદ્ધ નકતના, મવવાન, દીર્ઘકાય તથા ગૌર વર્ણના બાનક ઉત્પન્ન થાય છે જો કેવન સનુગ્વરના અદાવત તથા ગોચુદાના ઝાલા લોકોમાજ તેમનો વૈવાહિક સંબંધ પરિજલ્લ હોત તો તો અવસ્ય તેમનું શારીરિક અધપતન વૃદ્ધિગત થાત, પરંતુ તેમને ગદવાડના ગરોડ, હારાવતીના યૌદાણુ તથા મારવાડના લટીનેઠોડોની સાથે પગપગ કન્યા આપવાવેવાનો સંબંધ છે જો ? ગોચુદાના સામતનું શારીરિક બંધારણ, કદ તથા રંગ મેવાડના સોળ સરદારોની બરાબર નથી, તથાપિ તેમને રાગોડસ્ત્રીના મળથી જે પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, તે જાનાબતિની બરાબરી કરી શકે એવો છે સામતો અને તેમના અનુચરો સુદર વજાબૂતુ ધારણ કરીને મુવાકાત લે છે તેઓ પાઘડી બાધતા હોવાથી તેમના મુખની ગોલા અતિ સુદર દેખાય છે

જૂતમાજના ઇતિહાસની પુષ્કળ વાતો થયા પછી ગાનેરાના સામત નમ્ર નચનોથી વિદાય માગીને ચાલ્યા ગયા ઇતિહાસના વિષયમા તેઓ પરમ પ્રવીણ હતા. હું માન આ ગાનેરાના અધિનાયકની નહિ, પરંતુ સામતમાનની વાતક હું કમવાગ સુચેવી મોગી મોગી વાતોને પણ જો ઇતિહાસ કદવામા આવે તો સર્વ ગળપૂતો ઇતિહાસજ છે, એમ કહી શકાયો રાજપૂતો પોતાના પૂર્વજોના વીરત્વ તથા પગક્રમેનું ઉત્તમ પ્રકારે વર્ણન કરે છે વળી પોતાના પ્રાચીન અધીશ્વરોના શાસનકાળની જે રતનાઓને સમાજની સાથે મળ્ય હોય તેનું તેઓ સાગોળાગ જ્ઞાન ધરવે છે તેમણે ઐતિહાસિક પ્રથોમાથી આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે કે ઇતિહાસવેત્તાઓની પ્રાસેથી તે મેળવ્યું છે તે કહેવું અનાવશ્યક છે

૨૮ મી આક્ટોબર-એ પ્રલાતમા ઘણા વટેના ઉગીને પ્રવામનો આગલ કર્યો ઉત્ત દોડોગના રાજ્યમા થઇને અમે ગયા તે સમયે તેમણે અમને સદાય કરવાને માટે પોતાના એક વિશ્વાસુ અનુચરને

અમારી નાથે મોઢાં થો અન્ન' લીના શિષ્ય-પાથી અન્ને મરે તાડના પ્રદેશ અપ્પ ગીતે દેખાવા લાગે. મદવાડના નપાટ પ્રદેશને વધે માછ પણ મને અનાની દિલ્લે અવરોધ નડ્યો નહિ. અને જાનોગતી નિકટ થઈ માવડા લાગ્યા જાનોન અત્યત લીનાવધાને પ્રાપ્ત થયેલું જણાવું હતું. જાનોગતના નામ તે પોતાના પ્રાનીત અરીશ્વર મેવાડના ગાપાની આધીનતા પુત્ર નીકાગી પોતાના પ્રદેશને મેવાડના ગામધાન્ય નયોડ દીધો તેથી લીન વર્ષ પૂર્વે માગવાડેશ્વર ભીમનિને જાનોગતો કોટ તથા દુર્ગ તોડાવી નાખ્યો હતો વાતવ-આ આ પ્રદેશ ને પ્રમાણે હાથમા નાના-ગાજના નુકરનો એક ઉત્તમ અધિકારી, તે પ્રનાણે પૂર્વે અવધ્ય તે મેવાડના રાણાનું એક પ્રકાશિત ન્તા હતું ને નમયે અને નાનાની જો વજેરે જવાશયપૂર્ણ, નાના પ્રમાણના નુદર જલોથી આદરત, મારે તન્ક નુદર નવરોથી મોલિત સમૃદ્ધિશાળી તથા અમણીય જાનોના પ્રદેશમા થતને જતા હતા, તે અમયે ગાપાનો દૂત અમારી પામે આ રો. અને તેની નાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા અને ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે કેટલાક મરડ સ્વભાવના રાની તથા સ્વદેશલિનવર્ધક લોકમા દુષ્ટદાન પણ એક પ્રધાન મનુષ્ય છે તેઓ પ્રાનીત વિધાના ભાગ છે અને તેમની વૃદ્ધ વય, તેમનું ૫૬, તેમનું અગ્રિત તથા તેમનો અવરત અવધાવ આ નર્વ ગુણો તેમને એક ઉત્તમ અને નાનાના પુરુષની કક્ષા મા નીકે છે. એઓ માગ મિત્ર છે અને એમની સાથે વાગ વાગ મારે વાગ્યુંદ થયા કરે છે, ૫૭૮૫ દુ એના પ્રત્યે કેટલું બધું માન ધરાવું છું તે એઓ સારીપેરે જાણે છે આ વખતે માર્ગમા અમારો મેવાડ થયેલ પ્રપામ કર્યા પડી એમણે અને ક્યું કે - 'મદવાડ પ્રદેશ અમને પાછો મોપી દો.' "અમારી તરફથી આ બાબતમા હમણેય કરી ચકતી નથી' એમ કહીને મે તેમને પૂછ્યું કે - 'આપ લોકોએ આ મદવાડ ૫૨ માગવાડીઓને શામાટે અધિકાર આપન કરવા દીધો' આ અર્થશાન્દીપર્ષત સિમોદીઓ મોડાની તત્તવાર ક્યા સુધી ગઈ હતી' પર્વતમાડાની નિકટના આ પ્રદેશને મેવાડમા રાખવાને નર્વ-અભિમાન પ્રત્યુતો વિચાર નહોતો અને પ્રકૃતિદેવીએ પોતાના હાથથી આ મોડાની વન્ને મીમા નિયુક્ત કરી છે' ઉના વૃદ્ધ હતું ગમ એકદમ ચરમ થઈ ગયું અને તેમણે કહ્યું - 'આ પ્રકારે મીમા નિયત થયા છતાં પણ મદવાડ અમારો છે, કારણ કે પ્રકૃતિદેવીએ પર્વત કળા પણ અધિક મજબૂત સાધનોથી મીમા નિર્ધારિત કરી છે આપ આગળ જાઓ તો યોરે સુધી મેવાડમા ઉત્પન્ન થતા કળાધ નધા વહેશે જોગો મેવાડની નીમાનુ અતિક્રમણ કર્યા પડી આપ તે વનપતિ જોઈ શકો છો નહિ

‘આવળા આવળા મેવાડ, વવૂલ વવૂલ મારવાડ’

આમ જાનુ પ્રકૃતિ ન પીગુ પુષ્પવ્યાવૃધી દિષ્ટિએ નર થાય ત્યાનુધીની ભૂમિપર અમારો અધિકાર નહેવા જોઈએ અને એથી અધિકની જરા પણ આશા કરતા નથી તે લોકો હને પોતાના બાવળ, ખેર આદિ જલોને ઉપજોગ ને ૫૭૮૫ અમારા પવિત્ર પીપળા અને આમશાના જલો અમને પાછા મોવવા જોઈએ' વાતવમા આ વાત મત્ત છે ઉભય દેશના મીમાન્નપગ એક નાનીસન્ધી નદી છે આ નદી ઉતરીને અમે સામે પહોંચ્યા કે તળાવ અર્વ રમણીય વનપતિ અદ્યમ થઈ ગઈ અને મદવાડમા થતા પીપળા, વટ વજેર જલોને નદને નાવળ વગેરે જલો દિષ્ટિએ નર થવા લાગ્યા જો કે આ જલો દેખાવ-મા અમણીય નથી તોપણ ઉપજોગી છે, કારણ કે મજ્યાબધે ઉરોનો નિર્વાદ તેનાપગ થાય છે ઉના દૂતે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરવાને માગે જલોને સીમાનના નિયામક ગણ્યા હતા દુર્ગસ્વરૂપ પર્વતમાગાને મીમાન્તના નિન્દ નહિ માનના જલોને તેના ચિન્દ શામાટે માન્યા તે જણાવતુ અને આવસ્થક છે કેહઈ કવિની રેખિનીમાથી નીકળેલી ઉના કવિતાને સીમાનિધાનુનુ મર્વથી મોડુ પ્રમાણ શામાટે માનવામા આનુ તે વિરે સક્ષિમ વિવેચન અત્ર કરવામા આવશે. આ વિવેચન શ્રુ પાનોનીએ કરેલું છે આ કવિતા ધણી પ્રાનીતકાગથી પેદી દર પેદી ચારી આવી છે નો-મી સત્તાન્દીવા અતિમ ભાગમા નદાવન કુશના આદિ પુરુષ, મદોગના અધીશ્વર ગ્લુમ ને કરેના વિશામવાનના દડનરિકે તેને વધ કર્યો અને તેની રાજધાની પોતાના અધિકારમા લીધી તથા રોડોનો સર્વ દેશ વધ લીધો આ વખતે રોડોનો દેશ ધણે થોડો હતો, ૫૭૮૫ તે પછી તેમણે ગુમા-ઓ દવે મદોદેશ્વરો ઉત્તરપ્રધિકારી અને પોથી અરવ દવીની દુર્ગમ શકામા રહેવા લાગ્યા આ વખતે તેને સ્વપ્નમા પણ એવો વિચાર આવ્યો નહોતો કે માડ નામ એક દિવસ એક વરસના મૂળસ્થાપક તરિકે ગણ્યો, દુ એક રાજ્યનો સ્થાપક થઈ, દુ' જોધપુરના ગામધાન્ય ધણી થઈશ તથા મદોદર માગ ગામધાન્ય એક પ્રમણ બનશે મદોદર મેવાડની અત

ગત હતુ તે સમય પછી જ્યાં દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ ગયો ત્યારે મેવાડ અને મારવાડના રાજાઓ વિવાદનું મળ કારણ વિસરી ગયા. મેવાડના સગીર રાણા યોગ્ય વયમાં આવ્યા. આ તરફ જોવાથી કેટલાક ઘોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઈને નવજીવન પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. એક દિવસ જોવાથીને એક ચારણ કવિને મેળાપ થયો. આ ચારણે તેને જણાવ્યું કે:—“ચિતોડની રાજમાતાની ભલામણથી રાણાને તમને મદદરે પાછું આપવાની ઇચ્છા થઈ છે” જોવાથીને મદદરે પાછું મળ્યું તેના સંબંધમાં બે પ્રકારની કથા પ્રચલિત છે. મેવાડના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે રાજા જોવાથીને યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરીને પોતાના પૂર્વજોના રાજ્યનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો કા તો તેની ભગિનીએ તેને મદદરે પાછું સોંપી દેવાને માટે પોતાનું ચાતુર્ય વાપર્યું હશે કા તો જોવાથીને શુભ સંયોગ જોઈ મદદરે પ્રવેશ કરી પોતાની જયપતાકા ફરકાવી હશે અને પોતાના પિતાનું કબજે ફર કર્યું હશે, પરંતુ આ ઉભય વાતોમાંથી કયી વાત સત્ય છે તે કહેવું કઠિન છે. જો આ પ્રશ્નની ખીમામાં અતિ આવશ્યક જણાય તો અમે કહી શકીએ છીએ કે ઉભય વાતો સત્ય છે.

રાણાએ મદદરેના શાસનકર્તા ચંદ્રને ત્યાંથી ચાલ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ ગુપ્ત રાખ્યો. ખીજી તરફ જોવાથીને રાણાના તરફથી મદદરે તમને પાછું સોંપી દેવામાં આવ્યું છે એવા ભાવાર્થનો પત્ર મળ્યો. આ પત્ર મળ્યા પછી જોય પ્રસંગ મળતા તેણે પોતાનું રાજ્ય પુનઃ હસ્તગત કરી લીધું. જોવાથી મારવાડના હરવાસંકલ, પ્રભુજી વગેરે લૂટારાઓના નેતાઓને ચારણકવિના આપેલા સમાચાર સંભળાવવાને માટે ગયો. તેમની પાસે ગયા પછી તેના સાંભળવામાં એવી વાત આવી કે ચંદ્ર રાણાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે મદદરે છોડી ચિતોડ તરફ જાય છે. ઉપયુક્ત ચારણે આજ કારણથી જોવાને કહ્યું હતું કે—“ભગવાન આપના ઉપર પ્રમન્ન થયા છે નક્કરે પૂર્વ દિશામાં કૂખી જશે તે પૂર્વે મદદરેનું નાં શિખરપર આપની જયપતાકા ફરકવા લાગશે”

ચંદ્ર જ્યારે રાણાની આજ્ઞાનુસાર પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રસહિત મદદરેથી બે કેસાના અંતરપર પહોંચ્યો ત્યારે સહસ્રા તેણે મદદરેમાં મોટા પ્રકાશ જોયો, પરંતુ તે ચિતોડ તરફ ચાલવા લાગ્યો અને તેના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પુનઃ મદદરે તરફ ગયો; પરંતુ તે ત્યાં પહોંચે તે પૂર્વે તેના બે ભાત્રાઓ જોવાથીને હાથથી માર્યા ગયા. મદદરેનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા આ રીતે ચંદ્રના બે પુત્રો મરણ પામ્યા વિજયી જોવાથીને જયધોષણ કરી મદદરેનું નાં શિખરપર પોતાની જયપતાકા સ્થાપિત કરી દીધી ચંદ્રનો પુત્ર મુજ પોતાના બે ભાત્રાઓના મૃત્યુ અને સેનાના પગજયની વાત માંભળી ત્યાંથી નાહો, પણ જોવાથીના સૈનિકોએ તેને સીમાતપર પકડીને મારી નાખ્યો. ચંદ્ર જે વખતે અરવલ્લીના ડુંગરમાં માર્ગમાં ચાલતો હતો તે સમયે આ શોકભરેલા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા તે તત્કાળ મદદરે તરફ પાછો ફર્યો વિજયી જોવાથીને તેની સુલાકાંત યતનની સાથે તેને રાણા તરફથી અજેલો દાનપત્ર ખતાવ્યો અને તેને કહ્યું કે—“તમે મદદરેની સીમા નિયુક્ત કરો.” ચંદ્રે વિચાર કર્યો કે પ્રકૃતિએ પોતાના હાથથી જે સીમા નિયત કરી છે, તેને છોડી અન્ય સીમા નિયત કયવી અશક્ય છે. આવો વિચાર કરી તેણે કહ્યું કે—“જ્યાંસુધી પીળાં ફૂલવાળા આમળાં દહિજોયર થાય છે, ત્યાંસુધી રાણાની સીમા કાયમ રહેશે” આ નિર્ણય સાંભળી કવિએ તત્કાળ કવિતા રચી કે —

‘આંવલા આંવલા મેવાડ, વઘુલ વઘુલ મારવાડ.’

મહાન રાજભક્ત ચંદ્રે પોતાના સ્વામી રાણાની આજ્ઞાથી દુઃસહ પુત્રશોક વિરમ્યત કરી પૈર લેવાનો વિચાર માડી વાળ્યો. મદવાડપ્રદેશ મેવાડની અંદર આવ્યો તેથી મદદરેની રાજિનો ખદલો મળી રહ્યો. પોતાનો પુત્ર મુજ સીમાંતના જે આમળાથી ભરેલા પ્રદેશમાં માર્યો ગયો હતો, તે પ્રદેશ રાણાના અધિકારમાં આવ્યો તેથી ચંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થયો અને મેવાડવાસીઓ પણ આચળાને પોતાનું ગૌરવ વૃદ્ધિગત કરનારી વસ્તુતરિકે મળવા લાગ્યા. મદદરેમાંથી જેટલા શિલાબેળો પ્રાપ્ત થયા છે, તે સર્વ આ જન-શુતિના સમર્થક છે.

હાલમાં સર્વ ક્ષેત્રોમાંથી અનાજ લઈ લેવામાં આવ્યું છે, અહીં આના મહેવાસીઓની ખચેલી સં-પતિ લૂંટાઈ જવાના ચિન્હો મારા જોવામાં આવ્યાં છે તથા અમીરખાંના નરપિશાચ અનુચરોએ

અહીં આના લોકોપગ્ન અકચનીય અત્યાચારો કર્યા હતા, એવી વાત મારા સાક્ષગવામા આવી છે, તે છતાં પણ મેવાડની સાથેનું નાના કરતાં મને આ દેશ ઉત્તમ લાગે છે. અરવલનીના શિખરમાથી નીકળીને જે અગ્નિ હિત નદીઓ લૂણી કિવા લવણાકૃત નદીમા મળે છે, તેમાની કેટલીક નદીઓ અમારે આજ ગવી પડી હતી આ પ્રદેશના માગે મોટા અને પુષ્કળ માણસોથી ભરેલા છે, પરંતુ મેવાડના કૃષિકારો જેમ દરિદ્રાવસ્થામા રહેવા છતાં પણ પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ દેખાય છે, તેમ અહીં આના ખેડુતો દેખાતા નથી અહીં આના કૃષિકારો નિર્જીવ અને નિર્માન્ય જણાય છે મારવાડેશ્વરના હૃદયમા હમણા પુષ્કળ આગ જળી રહી છે મારવાડનો વડો પ્રધાન રામને પોતાના હાથમા બધું પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લે છે અને મારવાડના રાજ્યને અનનિતા સાગરમા ડબાવવા માગે છે પોતાની જન્મભૂમિની આ ગોચનીય દશા જોઈને સર્વ પ્રજા દુઃખી અને શોકાકુલ બની રહી છે

શીતન અને આચ્છાદિત સ્થાનમા શિમિર સ્થાપિત થવાથી હૃદયમા આપોઆપ આનંદનો ઉદય થાય છે નાદોન નામના સ્થાનમા અમે આ આનંદ ભોગવ્યો એ સ્થળે પણ અમે લખવાયોઅ એ ટીની બધી સામગ્રી જોઈ કે મૌનધારણ કરી બેસી રહેવું અર્થયા અસક્ય છે, પરંતુ પાઈકોને અમારા સંક્ષિપ્ત લેખથીજ સતોષ પ્રદણ કરવા પડે નાદોનમા પુષ્કળ મદિરા હોવાથી આજે પણ તે મુખ્ય નગરોની ગણનીમા આવે છે, તોપણ તે એક વખતે રાજધાનીનું ચહેર હતું, એવા કાંઈ પણ ચિન્હ જણાતા નથી પશ્ચિમદિશામા બીઠી કોશના અતરપર આવેલા નાદોન નામના નગરસહિત નાદોન અતિ પ્રાચીન કાળમા અજમેરના ચૌહાણોની એક શાખાથી ઉત્પન્ન થયેલા રાજપૂતોની નિવાસભૂમિ હતું

આ નાદોનમાથીજ સિરોહીના દેવર અને જાનોરના સનિયુર લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ છે રોડકલોકોએ ઉપર્યુક્ત શાખાઓપર પુષ્કળ અત્યાચાર કર્યા હતા, તે છતાં પણ આજપર્યંત તે શાખાઓના રાજા પોતાના તાબાના પ્રદેશની રક્ષા કરી રહ્યા છે જે સનિયુર શાખાના રાજપૂતોએ દિલીય અક્ષાઉલ્લીની સામે મહાપ્રયત્ન યુદ્ધ કરીને પોતાનું નામ અમર કર્યું છે, તેમના નામે સ્વાધીન રાજ્યોના રાજાઓની નામાવનીમા ઉપનબ્ધ થતા નથી અને તેમનું ગણસંસાર નગરોથી પૂર્ણ એવું જાનોરનું રાજ્યતાપમા મારવાડરાજ્યની અતર્ગત છે

સમસ્ત રાજસ્થાનમા એવું કોઈ પણ સ્થાન નથી કે જ્યાં પ્રતિષ્ઠિત વગના ચૌહાણોની વીરતાના ગૌરવચિન્હો આપણા દૃષ્ટિસ્પર્શ ન પડે. જો કે પ્રત્યેક જાતિના ઇતિહાસમા ગૌરવગરિમા, વીરતા, પરાક્રમ આદિનું વર્ણન ઉપનબ્ધ થાય છે, તથાપિ સિમેદીઆનોકોના વીરત્વ, પ્રતાપ, પરાક્રમ અને પ્રયુક્તા કેટલા મહાન અને ઉજ્જવળ છે તે ઇતિહાસપાઠકો સારીપેઠે જાણે છે રાજપૂતજાતિની સાથે દીર્ઘ સમય પર્મત મે વાસ કર્યો છે અને તેનો ઇતિહાસ હું સારીપેઠે જાણુ છું, તેથી હું કહી શકુ છું કે ચૌહાણ લોકો ભારતવર્ષના સર્વ રાજપૂતોમા શ્રેષ્ઠ છે સર્વ કવિઓએ ચૌહાણોના વીરત્વની ભારે પ્રશંસા કરી છે

જો કે વીરશ્રેણીમા ચૌહાણનોકો સર્વથી શ્રેષ્ઠ આસન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયા છે, તથાપિ રાજપૂતજાતિના આદ્યસ્વરૂપ અનંતગૌરનાન્વિત પૃથ્વીરાજના પતનથી ચૌહાણોની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે રાજસ્થાનના જેટલા મહાન ચૌહાણુવીરોના નામે કવિઓ જાણે છે તેમા બટકા નામના સ્થાનના પુરુષસિદ્ધ જોગા સર્વના અગ્રેસર છે જે સમયે જઝનીનો પાદશાહ મદમૂદ ભારતવર્ષ છૂટવાને માટે આવ્યો હતો, તે સમયે ઉક્ત મહાવીર પોતાના ૪૪ પુત્રોની સાથે માતૃભૂમિની સ્વાધીનતાની રક્ષા માટે તથા પોતાના પ્રાચીન ધર્મની રક્ષાને માટે સતતજ નદીને કિનારે યુદ્ધ કરવાને ગયા હતા તેમજે ઉપર્યુક્ત યુદ્ધક્ષેત્રમા પોતાના સર્વ પુત્રોસહિત પ્રાણની આહુતિ આપી હતી વિજયી મદમૂદ મરજૂમિ માં થઈને ચૌહાણુજાતિની પ્રધાન નિવાસભૂમિ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને ગયો, પરંતુ ત્યાં ચૌહાણુનોકોએ તેને ઉચિત શિક્ષા કરી તે પરાસ્ત અને હાથ ન થયો અને વિજયની આશા છોડી જીવ લઈને નાદો ત્યારપછી મદમૂદ નાદોન થઈને નાદરવાવા તથા સોમનાથ તરફ ગયો નાદોનેશ્વરે મહાન વીરતાસહિત મદમૂદની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું સ્થળાવ્યવસાત મને નાદોરના સુવિખ્યાત અધીશ્વર લાક્ષાના નામનો એક સિનારેખ પ્રાપ્ત થયો છે આ સિનારેખમા એવો નિર્દેશ છે કે લાક્ષા એ અજમેરથી આવેલી ચૌહાણુજાતિનો આદિપુરુષ છે સંવત ૧૦૩૬ (૬૦ સં ૯૮૩) મા

૧ દક્ષિણ તથા તેના અનુસાથીઓએ શ્રમથી નાદોલને જલદે બાંનેજ લખ્યું છે

આ નાદોનનો રાજ અન્નમેળના રાજને ખડણી ભારતો હતો લાક્ષ્મીએ જે દુર્ગ બધાએ છે તે ઉત્તર નગર-
ની પશ્ચિમ દિશામાં ઘણું નામના સ્થાનપર છે આ દુર્ગ ચતુષ્કોણના આકારનો છે પ્રાચીન કાળના
લોકો આવી ચોખવી બાધણીજ પસંદ કરતા હતા જે વિચિત્ર પાપાણોથી પર્વત ભરેલો છે તે નજીકના
પાપાણોનો આ દુર્ગ પણ બનેલો છે એક બીજો શિનારોખ મને પ્રાપ્ત થયો છે આ શિનારોખ સવત ૧૦૨૪
(૪૦ સં ૯૧૮)નો છે. આ શિનારોખમાં એવું વિધાન છે કે મેવાડેશ્વર રાણા ભીમમિહના પૂર્વજ ગણા
લાક્ષા આધતપુરના રાષ્ટ્રિકુમારના સમયમાં યદ્ય ગયા કે આ નગર પણ મદ્યુદના પિતાએ નજીકથી હતું
એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે ચૌહાણકવિએ પોતાની લખિનિદ્વારા રાવ લાક્ષાના વીરત્વની પ્રશંસા
કરતા જણાવ્યું છે કે -“તેઓ અણુદિલ્હિપુરના પાછાના દ્વારમાથી કુર લેતા હતા અને ચિતોડના અગ્નિ-
શ્વર પણ તેમને ખડણી આપતા હતા ત્યાં મહાનગરો, મંદિરો વગેરેના પુષ્કળ ખંડો મળેલો પ્રાપ્ત થાય છે

આ સ્થાનમાથી પ્રાપ્ત થતા પ્રત્યેક પદાર્થપરથી પ્રતીતિ થાય છે કે એક સમયે અહીં આ જૈનધર્મનું
ઘણું પ્રાબલ્ય હતું જે પ્રમાણે જૈનોનો ધર્મ દેવાથી સર્વથા પૃથક્કર દતો, તે પ્રમાણે તેમનું શિવપ્રકાર્ય
પણ સવાશે ભિન્ન હતું તેમના શિવપ્રકાર્યના ગિરિદો અથવાપિ દરિયાગર થાય છે જૈનોના ચોવીમ દેવો
માના અતિમ દેવ મહાવીરનું મંદિર અતિ રમણીય શિવપ્રકાર્યનો આદર્શ છે આ મંદિરના ગુબજની
બાધણી પ્રાચ્યદેશની અતિ પ્રાચીનગણની બાધણીમિમાન છે કદાચિત્ આ પ્રકારની બાધણીનો આ-
નંદ રામનોના મંદિરો બાધવામાં આયા તેથી ઘણા દીર્ઘકાળપૂર્વે થયો દશે મહાવીરના મંદિરોના
દરવાજો ઉત્તમ કોતરકામનો નમુનો છે વળી અહીં આ પ્રતિમા બનાવવાનો દુર્લભ પણ ઉન્નત દશાને પ્રાપ્ત
થયેલો જણાય છે આ સર્વ પ્રતિમાઓને દોઝો વર્ષપૂર્વે નદીમાથી કાઢીને અહીં આ તેમની પ્રતિષ્ઠા કર-
વામાં આવી છે. જે સમયે મહમૂદ ભારતવર્ષપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યો હતો,
તે સમયે તેના ભયથી આ પ્રતિમાઓને નદીમાં ફેંકી દેવામાં આવી હોય એ વાત મ લખિત છે. નાદોનનું
સર્વથી વિચિત્ર દૃશ્ય ‘ચતેષી બાગોની’ નામનું મોટું જનાશય છે નગરવાસીઓએ સૌની પામેથી
એક એક સુદી યજ્ઞા એમના મંદિરોને તેમાથી ઉપજેના દ્રવ્યદ્વારા આ જનાશય બધાનું હતું આ જનાશય
ઘણું ઉંડું છે અને નીચે ઉતરવાને માટે એની ચારે તરફ લાન પાપાણના પગથીઆ બધાવવામાં આયા
છે આ પાપાણોને યજ્ઞી લેવામાં આયા નથી પરંતુ એમને એમ મૂકી દેવામાં આવ્યા છે

અહીં આ મને પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી મળી આગ નિયુક્તકચ્છાસમ્મતત્વ લેખકોએ શિના
રોખની ન ન ઉતારી આ સ્થળેથી મને એ તાત્પર્યનો પ્રાપ્ત થયા હતા તેમના એક મવત ૧૦૧૮-
માં જનનદેવની સ્તુતિમાં લખવામાં આવ્યો હતો ‘આ સ્થાનેથી મને કેટલાક પ્રાચીન અશ્વધ્વ દસ્તનિખિત
અથો મળ્યા આ સર્વ અથોમાં જનનીસ રાજવ શોનું વર્ણન છે તે ઉપનત તેમાં અતિ પ્રાચીનકાળના
ભારતવર્ષની ભૂમિનું તથા તેમાં આવેલા નગરોનું વર્ણન છે વળી મને એક એવો ઐતિહાસિક અથ
ઉપનબ્ધ થયો કે જેમાં ઉદ્દિલિજ અને પ્રાણીવર્જની અભિઓના નામોની સૂચિ તથા વિક્રમ અને મહા
વીરના સમયના જૈનધર્મીવંશી રાજાઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીનીક તથા મમ્મીતિના વશજોનો
ઐતિહાસ લખેલો હતો મહમૂદ ગુલ્જન(બુલ્જન), અલ-હાજીનખુની તથા ભાગવતવિજેતા નાદિરચાહના નામની
સુદા પણ મને અહીંઆથી મળી પરંતુ મારા હતા નાદોલથી ચૌહાણોના નામની જે એક નાની સરખી

૧ નાદોલમાં પ્રાપ્ત થયેલા ચૌહાણનૃપતિસભ્યો વાતપત્રની નકલ —

‘સર્વરાષ્ટ્રમાન જૈનોના જ્ઞાનકેયે મનુષ્યત્વની વિષયવાસના અને તેના સજ્જનને તોડી નાખેલ છે તે
અલકાર, આત્મસ્થાપા, લોચેષા, કોન અને લોલ તથા સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાલને છિન્નભિન્ન કરી નાખે છે
મહાવીર જૈનગોકોના ચોદીસ તીર્થંક્રિયા સર્વથી અતિમ તીર્થંકર મહાવીર થયા શૈવમતના ચૌહાણોને
તેમનાજ નામપર મંદિરો બધાથી ભૂમિદાન થું છે) આપને ગુણી રાખે

અતિ પ્રાચીનકાળમાં ચૌહાણનૃપતિ સમુદ્રના લખ્યત સત્ત્વ કરતી હતી તેની રાજધાની નાદોલ હતું આ
નૃપતિમાં લોહીઆ નામનો એક રાજ થયો જેનો પુત્ર બજરાજ થયો તેનો પુત્ર વિમ્બદપાલ અને વિમ્બદપાલનો
મહીન્દ્રદેવ મહીન્દ્રદેવના પુત્ર શ્રીઅનલ અત્યંત પ્રસિદ્ધ રાજ થયા અને તેમની સત્તા ઘણીજ નબી ગઈ તેમનો
પુત્ર શ્રી બાલપ્રસાદ થયો પરંતુ બાલપ્રસાદને પુત્ર નહિ થવાથી તેના લગ્ન બાલા દેવરાજને સિદ્ધાસન પ્રાપ્ત થયું
તેને ધૃતીપાલ નામનો મહાબજરાજ અને મહાશુભાન પુત્ર લખ્યન થયો પરંતુ તેને પુત્ર નહિ ટોવાથી તેના

વિચિત્ર અને સામ્રાજ્ય મુદ્રા નાના હતા તે સર્વથી અધિક મૂલ્યવાન હતી અને પ્રાપ્ત થયેલી મુદ્રાઓ માની ડાળીમાં એક તરફ એક અધ્યારોહીન ચિત્ર તથા કેટલાક સાકેતિય ચિત્રો અમિત છે કેટલીક મુદ્રામાં બળદનું ચિત્ર આવેલું છે જે રીતે ક્રાન્સની એક મમળની મુદ્રામાં એક તરફ નોઆ હાથનું ચિત્ર અને બીજી તરફ દરબારનું ચિત્ર હતું તે પ્રમાણે ઉપર્યુના મુદ્રામાંની કેન્ડીમાં રાજચિહ્નોમિત મુસનમાનચિત્રોના નામો પ્રાપ્ત થાય છે

જે કોઈ આ નોહોનમાં આવે છે તેને અવશ્ય પોનાના પરિશ્રમનું ઉચ્ચિત્ત રૂળ પ્રાપ્ત થાય છે આ રચણ પ્રાચીન વસ્તુઓનો ભંડાર છે એ કેન્ડીમાં વસ્તુઓનો સંગ્રહ કર્યો છે લેનરેકોની પ્રાચીન નિવાસભૂમિ નોહોન, પાલિ દેસુરી તથા સાગીમાં પ્રાચીન મુદ્રાઓ, પ્રાચીન હસ્તવિખિત પુસ્તકો અને અદ્ભુત શિલ્પકાર્યોના નમુના પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓ બાલુશિખરથી મદોરનુધી પર્ગિ બ્રમણ મરીને આ પ્રદેશના લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસની અપરિમિત સામગ્રી સહજમાં સંગ્રહિત થી રાકે એમ છે, કારણ કે આ પ્રદેશ જનધર્મની પ્રધાન વીડાભૂમિ છે આ પ્રદેશમાં યદને ક્ષીણ પ્રવાસ કરતી વખત અપસમયમાં અને આટલી બધી સામગ્રી મળી તેનું કારણ એ હતું કે આ પ્રદેશના સળધમાં અગાઉથી અને કેટલુંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તથા ૯ ચારે દિશામાં જે અનુચરને મોકલતો હતો તેની સાથે પ્રત્યેક નગરના શિક્ષિત દર્શીલોકો જતા હતા વળી ૯ ચારે દિશાએની નકન કરવાને માટે તથા વિશેષ આવશ્યક ઐતિહાસિક સામગ્રી એમનિત કરવાને માટે થોડા પડિતોને પણ તેમની સાથે મોકલતો હતો આ સર્વ લોકો સધ્યામયે અને દિવસે કરેના પરિશ્રમનું રૂળ નિવેદન કરતા હતા જ્યાં અધિક મહત્ત્વની શોધ થતી ત્યાં જ સ્વયં જતો પા વિશ્વાસુ અનુબંધે મોકલતો આ વાન હું મારે ગૌરવ દર્શાવવાને માટે લખતો નથી આ વાત ૯ માત્ર એટલાજ ઉદ્દેશથી લખ્યું છે કે અન્ય પ્રાચીનતત્ત્વવેત્તાઓ આજ પ્રકારે કામ કરે

૨૯ મી ઓક્ટોબર નોહોનાથી માડાપાલ કેશના અંતરપર હન્ડુરા નામના સ્થાનમાં અમારી બાવળી પડી લૂણી નદીની સાથે અસખ્ય નદીઓ મળી છે અને ઉપર્યુના નાનું નગર તેને મળતી એક નાનીસરખી નદીના તટપર વસેલું છે તથા તે ગદવાડગાળ્યના સીમાતટના ચિન્હરૂપ છે અહીં આથી પીગા આમળાના વૃક્ષ અદશ્ય થાય છે અને અસ્ખ્યમિનો આગલ થાય છે હન્ડુરાથી પ્રત્યેક વિવચમા પ્રત્યેક પદાર્થમાં અને પ્રત્યેક દશ્યમાં નવીન ભાવ અને નવીન સ્વરૂપ દર્શિગોચર થવા નાગે છે મેવાડમાં

લઢ બ્રાતા નીવને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું નીલની પાદવ તેના નાના બધું માનસાનને સિદ્ધાસન મન્ય અનવદેવ તેમનાજ નદન છે (અનવદેવનો જન્મ ૬૦ સં ૮૯૮ મા થયો હતો) અન્ય કાળ પછી તેમને જાત થયું કે આ સંસાર અસાર છે અને કેવળ માસ રજા વગેરે પદાર્થો અનેક શરીર કુખનું કારણ છે અનેક ધર્મશાસ્ત્રાનું પકન કરીને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે જોવન વિવનના અમકાશની પેઠે સંલુકે છે તે માત્ર હાલુવાર અમકાશને વાલ થક બંધ છે અને ધનસંપત્તિ કમળપત્રપર પડેલા ત્રણાત્તિફલ છે તે શોધવાર મુખી મોતીના જેવી શોભા આપી આ સ્થ થક બંધ છે આવા નિશ્ચય કરીને તેમણે અનુચરે નાર સામતોપર કહેવાથી મોકલ્યું કે આપ ધર્મ માટે તકી પ્રમળપાવન કરો

સવત ૧૨૯૮ ના આવલુ માસની શુક્ર અર્દુદશી તા ૨ મીના કિવરે હોમમર્થ સમાપ્ત થયું અને તેમણે વિપનનિવાત્તુના ઉદ્દેશથી જલદાન કરી સર્વજ્ઞ તથા ચરાચર જનના મલુ સદાશિવની મુતિને પચામૃતથી સ્નાન કરાવ્યું અને પોતાના ગરુ તથા બ્રાહ્મણોને તેમની દેવ ગુરુર સુવર્ણ, અન્ન તથા વસ્ત્ર આપ્યા અગલિમાં કુરાની વીડી ધાતલુ મરી વિડ ગાખા અને જગ લઈ મદાવીના મહિરમાં વપરાશને માટે કુકુમ, ચદન તથા ધી બરી દવાને પ્રતિમાસે પાંચ મુદ્રા વાપરવાનો સંસ્કાર કર્યો વળી તેમણે મુદ્રે જાગ (જેનેની ૮૪ શાખાઓમાની આ એક શાખા છે) લોકોને વરાપરપરાને માટે અમુક ભગીર અર્પણ કરી જયાનુધી મુદ્રે મદાવ શમનો એક અને અમારા વરામનો એક માણસ કવત રહેશે ત્યાનુધી તે આ ભગીરને સ્વામી રહેશે એવું તેમણે લખી આપ્યું વળી તેમણે એવું પણ લખી આપ્યું કે આ ભગીર વરાપરપરાનુધી ચાલી જશે મારા જે વરાને મુદ્રે જાગ લોમને આ ભગીરને ઉપનો લેવા દેશે તે સાઠ વલર વધેરિયત સ્વર્ગમાં રહેશે અને જે તેને મુદ્રા લેશે તે સાઠ હબર વર્ષોયત નરન્વાસ ભોગરશે

૧ દાયવ એસિયાટિક સોસાયટીના માસિકપત્રમાં મર્ચ ૧૮૬૯ કાત્તવર્ષમાં પ્રાપ્ત થયેલી પ્રાચીન મુદ્રાઓના સળધમાં જે લેખ લખી ગયા છે તે વાચવ થી શરૂકરણને એ સળ ૬ જિરોષ પુલસો મળશે

કાઠ પશુ ઠેકાણે અમે નાનોસરખો રેતાળ જૂનાગ પશુ જોયો નહોતો, પરંતુ આ પ્રદેશમાં પુષ્કળ રેતી છે નદીઓના તટપટ્ટી ભૂમિ સંકેદ રંગના ક્ષારપદાર્થથી ભરેલી છે હવે જુઓની ષેણીઓ કમચ અદૃશ્ય થતી જાય છે મહાન, વિશાળ, પ્રચંડ પવિત્ર વટ વગેરે જુઓને જાહેર નાના નાના જુઓ આવી આવે છે આ દૃશ્ય જોઈને મને એક કવિની કવિતા યાદ આવી અને મે તે રાણાના દૂત કૃષ્ણદાસને કેટલીક વાર ગાઇ સભળાવી તેણે આકવિતા ધ્યાનમાં લઇ કહ્યું કે સ્વયં પ્રકૃતિદેવીએ અમારી સીમા નિર્ધારિત કરી છે, તે કવિતા આ પ્રમાણે છે —

“ આત્મંગ ઝોણડા ફોગારી ચાઢ,

બાજારારી રોટી, મોઝારી દાલ,

દેખી હો રાજા, તેરી મારવાઢ. ” x

આ પ્રદેશના મર્વ મગોની બાધણી વિચિત્ર છે પ્રત્યેક પોળની ચારે તરફ કાટાની વાડ હોય છે અને તે વાડની વચ્ચે વચ્ચે ભુસાના ઢગના હોય છે, તેથી તે દેખાવમાં કોટસમાન દેખાય છે. જે સમયે કોને અત્યંતી ભરાઇ જાય છે અથવા વર્ષાઋતુમાં જ્યારે માથ વગેરે પશુઓને આહાર મળતો નથી ત્યારે તેઓ આ ભુસુજ ખાઇને છવે છે ભુસાના ઢગલાને પછર વીસ હાથ ઉંચો કરીને તે પર મારી તથા છાણુનું પડ ચઢાવી દેવામાં આવે છે અને પક્ષીઓથી તેનું રક્ષણ કરવાને માટે થોડે થોડે અતરે તેપર કાટા નાખી દેવામાં આવે છે આ પ્રકારે છાણુમાર્ગીનું પડ ચઢવાથી તે દશ વર્ષ પર્યંત પહોંચે છે અને દેશમાં જ્યારે પશુઓનો આહાર દુષ્પ્રાપ્ય થઈ જાય છે, ત્યારે આ ભુસાવતીજ તેઓ છવે છે મરુભૂમિમાં એકજ પ્રકારનું દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાથી મન કટાળી જાય છે, પરંતુ લક્ષીનદીના પેરે પાગ જતા વિચિત્ર કોટ જોવામાં આવતા ચિત્ર અવસ્થા પ્રસન્ન થઈ જાય છે

૩૦ મી ઍક્ટોબર-સાડાદશ કોશનો માર્ગ કાપ્યા પછી અમે રાજસ્થાનના વાણિજ્યપ્રધાન પાક્ષીનગરમાં પહોંચ્યા આ નગરમાં આ દેશના સંધારણુ દૃશ્ય ઉપરાંત અસાચાર તથા ઉપદ્રવના ચિન્હો પશુ દૃષ્ટિગોચર થયા જે સમયે આ રાજ્યમાં માહોમાહેનું ભયકર યુદ્ધ ચલુ હતું, તે સમયે ઉભય પક્ષોએ પાનીને પોતાના અધિકારમાં લેવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ સમયે આ નગરના રોકોએ પોતાના શહેરમાં યુદ્ધનો કોનાહન જોવાની અનિચ્છાથી એક મોટો કોટ બાંધ્યો આજ પ્રકારે બીનવાડાની આમ પાસ કોટ બાંધવાની ભરામણુ થઇ હતી, પરંતુ તેવિધે વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો પાનીના ઉત્તા પ્રા ચીન કોટનો કેટલોડ જાગ અઘાષિ વિચરાન છે આ કોટને સંધારણુગતે અસાચાર અને ઉપદ્રવનું સ્મરકેચિન્હ ગણવામાં આવે છે આ નગરમાં દશ હજાર મનુષ્યો વસે છે અતિ પ્રાચીન કાળથી આ નગર વાણિજ્યને માટે પ્રસિદ્ધ છે અને મારવાડના ગર્વચને પશુ આ નગરની સાથે ધાડા રાજ્યનેતિક સંબધ છે પ્રાચીનકાળમાં મહારાજા એક બ્રાહ્મણકુટુંબને આ પ્રદેશ દાનતરિકે અર્પણુ કરી દીધો હતો આથી પાક્ષીનાલ નામના અનેક બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન થયા છે આ લોકો કેવળ વાણિજ્યકાર્યમાં જ નિમગ્ન રહેતા હતા સંવત ૧૨૨૨ (ઈ.સ. ૧૧૫૬) માં મરુભૂમિના રોકોરાજવંશના આદિપુરુષ કાન્ય કુળજના રાજકુમાર સિયોજી જ્યારે ગગતટથી કાન્કાસુધીની યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા, તે સમયે તેમને પાક્ષીનગરમાં વિશ્રામ કરવો પડ્યો હતો આ નગરમાં રહેતા બ્રાહ્મણોએ જ્યારે સિયોજીના આગમનની વાત સાંભળી ત્યારે તેમણે અરવલ્લીના પહાડી ચીનાલોકો તથા જગવી વ્ય ધોના પન્થમાંથી રક્ષણ મેળવવાના ઉદ્દેશથી તેમની પાસે પોતાના કેટલાક પ્રતિનિધિઓને મોકલ્યા વીગવર સિયોજીએ ઉત્ત ઉભય રાજવંશોના ભયમાંથી તેમને મુક્ત કર્યા પરંતુ પાછળથી તેમણે રાજ્યવિચાર ગ્રાપ્ત કરવાનો શુભ અવસર જોઇ પાનીના બ્રાહ્મણોના મુખ્ય મુખ્ય નેતાઓનો વધ કર્યો અને તે નગરને પોતાના અધિકારમાં લીધું

આ પ્રદેશમાં વાણિજ્ય એજ લોકોની સ્વાધીનતાનું પ્રધાન સાધન છે તે એટલે સુધી કે ભયાનક સ્વેચ્છાચારી શાસન પશુ તેમની સ્વાધીનતા ઉપર હસ્તક્ષેપ કરી શકતું નથી બીજવાડા, જાનરાપાટણુ ચનાઇ અને ધતર વાણિજ્યપ્રધાન સ્થાનોની પેરે પાવીના નિવાસીઓ પશુ સ્વાસ્થ્યગ્રહ, વાણિજ્યની વૃદ્ધિ, અપરાધીઓનું શાસન વગેરેસમયે વિચાર કરવાને માટે પોતાના પ્રતિનિધિઓ સુગી કાઢવાની સત્તા ધરાવે છે બીનવાડાની પેરે પાવીનગરની પશુ સ્વતંત્ર હુડી ચાલે છે રાજ્યકાલિ થયા છતાં પશુ

૧ આકાના સુપા, કાળાની વાડ, બાજના રોકા અને મડની દાળ, એ મરવાડને બોલાવવાના ચિન્હો છે
૨ ૯ ૨૭

હુડીનો એકસંગી આદર થાય છે એવું પ્રાચીનકાળથી જા પાલીનગર સમુદ્રના તટપરના બંદરે સાથે ઉત્તર ભારતનો સંયોગ કરાવનાર શાખનાસમાન ગણાતુ આવ્યું છે મસ્કત, માલદીપ, સુરત અને નાઉનગરના વાણિજ્યલક્ષણોમાંથી ધરાન-અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યુરોપનો માન અહીં આ મોકલવામાં આવે છે અને અહીં આથી ભારતવર્ષ તથા ટિબેટમાં બનેલો માવ પરદેશમાં મોકલવામાં આવે છે. સમુદ્રના તટપર આવેલા પ્રદેશોમાંથી અહીં જા હાથીદાંત, ગેડાનુ ચામડું, તાણુ, કંવલ, ખલુર (કે બેનો આ દેશમાં પુષ્કળ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે), ગુદર ટ મધુખાર, નાળીયેર, વચ્ચો, લિન્ન લિન્ન પ્રકારના રંગો-ખાસ કરીને કિરમછ રંગ દવાઓ-ખાસ કરીને સોમય અને પારો તેમજના, ચંદન, ચા મીણ અને કાચ વગેરે મળી આવે છે ભાવનપુરથી સોડા દ્વારા તથા મજા અને આન નામના રંગો તથા બુક, પાકા ફળો, હીંગ, સુનાતની છીટ, પેંગિઆ તથા પનગ-આદિના માટે લોકડા આવે છે કોટા અને માળવાથી અરીણુ તથા છીટ આવે છે બોજથી તનવાર અને ઘેડા મોકલવામાં આવે છે આ દેશમાંથી લવણ અને ઉનના વચ્ચો મોકલવામાં આવે છે પાલીનગરમાં બનતો એક પ્રકારનો કામળ તથા સુતરનું જાડું કાપડ એવું પ્રસિદ્ધ છે અને અન્ય સ્થળના વ્યાપારીઓ તે વસ્તુઓને મોટા પ્રમાણમાં અરીદી જાય છે ભારતના સર્વ સ્થળોના રોકા અહીં આની માળખાઓ મોકલે છે અને તેની કિંમત દર બેડીએ રૂ ૮ થી રૂ ૬૦ સુધી પડે છે સાડી અને પાઘડી પણ ઉનની બનાવવામાં આવે છે પરંતુ તે વેચવાને માટે બીજા દેશમાં મોકલવામાં આવતી નથી અહીં આથી મીઠું બહારગામ પુષ્કળ મોકલવામાં આવે છે સરકારને જ હીં આ મીઠામાંથી જે ઉપજ થાય છે તે બિના મહેસુલથી અર્ધી છે લવણના જનાશયોમાં પચ્ચલકા દિનાદી અને દિંદોવાના મુખ્ય છે પચ્ચલકાનો વિસ્તાર અનેક કોશપર્ષત ફેલાયેલો છે

પાલીના પ્રતિવર્ષ વાણિજ્યકરની ઉપજ ૭૫૦૦૦ રૂપિયાની થાય છે મારવાડના જેવા દરિદ્રી રાજ્યને મારે આ ઉપજ અવશ્ય મોટીજ માનવી ભેદજ

આ દશના ચારણો અને ભાટો એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં વ્યાપારનો માવ લઈ જતી વખત રક્ષક બનીને જાય છે ચારણો અને ભાટોને પૂજનીય માનવામાં આવે છે કદા લૂટારાઓ અરે જગતી કોળી ભીન અને મરૂબિના સરાધ લોકોસુદા ચારણો તથા ભાટોના શાપથી અત્યંત ડરે છે આજ દારણુથી તે લોકો અત્યંત ભય કરે અને સકટયુક્ત માર્ગોમાં યથા નિઃસરતાપર્વક વાણિજ્યના માન સહજ લઈ જઈ શકે છે તેમના શાપના ભયથી કોઈ પણ તેમને લૂટતા નથી જે પર્યંત સમુદ્રના તટપરના પ્રદેશોમાં જવા ધ્વજે છે તેઓ સર્વ વાણિજ્યવ્યવસ્થા સરક્ષક ભાટ તથા ચારણોની સાથે મળીને આવર, વીનમદન સાગર અને રાધનપુર થઈ ગુરત તથા મસ્કત માડવીમાં સુરક્ષિત રીતે પહોંચી જાય છે.

પાલીનગરની પૂર્વ દિશામાં પાંચ કોશના અતરપર પુષ્પગિરિ નામનો એક પર્વત છે આ પર્વતના શિખરપર એક મંદિર છે એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રની અતર્ગત આવેલા પાલીતાણાના એક બૌદ્ધ ઐન્દ્ર જનિક (જુહુગર) આ મંદિર બાંધ્યું હતું અનેક શાખાઓમાં વિભક્ત થયેલા બૌદ્ધો જે પ્રદેશમાં વસે છે, તે પ્રદેશમાં તેમને ઐન્દ્રજનિક કહેવામાં આવે છે પાલીનગરમાં અમારા જૂના મિત્ર ગદ્દની અમને મુલાકાત થઈ તેઓ મારવાડના દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભાગમાં રહેતા સરાધ કોશા વગેરે પહાડી જગતી અને અસભ્ય લોકોમાં અર્ધો એકનિત કરવાના ઉદ્દેશથી ફરતા હતા

૨૯ મી ઝાકટોળર પાલી ૩૦ મી ઝાકટોળર અરેરા ૩૧ મી ઝાકટોળર રોહિતગઢ

૧ રી નવેબર- લૂણના ઉત્તર તટપર સમી આવેતું છે પાલીથી લૂણીસુધીના પદર કોશના પ્રદેશમાં ઊન્નવિવિહન્ન વસ્તી છે અહીં આ વિશેષ દર્શનીય દ્રવ્ય કોટ પણ જોવામાં આવ્યું નહિ અરેરા નામના સ્થાનમાં જોને મુકામ કર્યો. અહીં આ લવણના બે તળાવો છે આ ભાગમાં અધિકારો લવણનીજ નીપજ થાય છે તેથી નદી અને નગરનું નામ અરેરા (ખારીર) પાડવામાં આવ્યું છે

૧ આ સ્થળે દનલ ટાંકે જણાવ્યું છે કે - 'જે વખતે હું સિંધિઆની રાજાનીમાં ગયો તે વખતે સાધારણ લોકોએ મારી પાસે મોટાની આપણે હરો એમ ધાવું હતું એક સામંતનો એને મીલની આવશ્યકતા પડી તેથી તેણે મીલને માટ મારી પાસે એક અનુચર મોકલ્યો મારી પાસે મીલ નહોતું તેથી મે તેને ના કહી પરંતુ તેને મારા વચનોપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ ન્યારે તેણે આથી હાથે પાલ કરવાની અનિચ્છા બતાવી ત્યારે અતે હાથાર થઈ મે તેને હિંદુસ્થાની રજારો એમ કહી આપ્યો અને તેને જ મીલ સમજીને લઈ ગયો

ખરેરા અને શહિતગદ એ બે પ્રદેશો બે સામ તોને આધીન છે આ ઉભય સામ તો હાનમા પરરપરતા વિગ્રહમા નિમગ્ન છે શહિતગદના સામ તની દશા જત્યત શાયનીય યર્ષ ગછ છે

અત્ર હુ બે વ્યાપારીના વિવાદની હળકત લખવાને પ્રવૃત્ત થાઉ છુ પાઈમા નાયક નામનો માણસ આ પ્રદેશનો એક મુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી છે, અર્થાત્ વવણની લેવડડેવડ એનાદારાજ વિશેષ યાય છે હવે આ માણસને બીજા એક વ્યાપારીની સાથે તકરાર છે તકરાર ચના પાછમા નાયકના મતકપા પ્રહાર લાગ્યો તે પોતાનો ધાવ દેખાડવાને માટે પોતાના કુટુંબીઓની પામે ગયો વાદીપ્રતિવાદી ઉભય ભાટ-જાતિના છે પાછમા એ ભૂમાનિયા ભાટજાતિના નેતા છે તેની પાસે ચાર હજાર ભાગવાદી પશુઓ રહે છે જ્યારે વાણિજ્ય બંધ રહે છે, ત્યારે તે દુર્ગમ પર્વતમાર્ગેમા જઈ જાય છે આ પ્રમરના માણસને “ઉભયપથી” કહેવામા આવે છે પાછમાના શત્રુ નામ સ્યામા છે સ્યામાએ પોતાના શત્રુખંડ બહાર લેવાને માટે પાછમાના વાણિજ્યદ્વયમાથી પુષ્કળ માન હસ્તગત કરી લીધો અને તેના મસ્તકપર જ્યોત્ષ્ઠિકપ્રહાર કરી ઉડા ધવ પાડ્યો આ ઉભય માણસોની તકરારનો નિવેડો આણ્યો અસંભવિત યજ્ઞ પડ્યો અહીં આ એવો રિવાજ છે કે જે માણસ અધિક દ્રવ્ય આપે છે તે પોતાના મુકદ્દમામા જીતે છે. પાઈમા શ્રીમત હતો તેથી તેને વિજય મળ્યો અને પ્રતિવાદી સ્યામાને હદયાગ કરવામા આગ્યો.

અને ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે ભાટ અને ચારણુને પવિત્ર માનવામા આવે છે તે કાળજીથી તેઓ વ્યાપારીમાનના સંરક્ષક બનીને જાય છે, પરંતુ જે તેઓ અત્યાચાર કરે અને ગર્જ-જર આપે નહિ તો તેમને સંરક્ષકપદના અનધિકારી માનવામા આવે છે ઉક્ત પાછમાના પૂર્વજોની સાથે રાણા અમરસિંહને એક અધિક મહત્વનો ઝઘડો થયો હતો. ભાગોડોએ પોતાનો વાણિજ્યકર ધણો જોહો કરી નાખવાની રાણાની પાસે અન્યાયી માગણી કરી રાણા અમરસિંહે તેમની આ માગણી નો અસ્વીકાર કર્યો સવ ભાટલોકો પોતાનું કામ નિદ્ધ કરવાને માટે બ્રહ્મહત્યાનો ભય દર્શાવે છે, અને તેઓ રાણા અમરસિંહને પણ તે ભય દર્શાવવા વાગ્યા, પરંતુ સાહસિક અમરસિંહે તેમની કાંઈ પણ વાતપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ ત્યારે ભાટલોકોએ પોતાના પ્રચલિત ઉપાયનુ અવનબન કર્યું, અર્થાત્ પ્રાય ૮૦ જીપુરપોએ રાણાના મહાનયની સન્મુખ જઈ મટારવતી આમનાત કર્યો રાણા મહાપાતકના ભાગી થયા ભાટોના સહપરિવાર નાથ થયો તેથી મહારાણાને નિતિબાહિષ્કૃત કરવામા આન્યા, કાળજી કે ગર્જપૂતલોકો લવિષ્યવેષા ભાગના પ્રાણનાશનુ કારણ બનનારને આ અને પર-ઉભય લોકોમા નરમ્નો અધિકારી થયેનો માને છે, પરંતુ ભાટોની પ્રાર્થના એકવાર સ્વીકારવામા આવે તો તેઓ વારવાર અન્યાયી પ્રાર્થના કયા કરે છે અને તેનો સ્વીકાર નહિ થાય ત્યાંસુધી શાત ચતા નથી અમરસિંહે શેષ ભાટોને પોતાના રાજ્યમાથી કાઢી મૂક્યા અને ભૂમાનિયાપ્રદેશ પોતાના સીધા અધિકારમા નંધ લીધો

રાણા અમરસિંહે આ ભૂમાનિયાભાટોને ઉક્ત પ્રદેશમાથી મઢી મૂકીને તેમને મેવાડના બીજા ભાગમા પ્રવેશ કરતા અગત્યના આ પ્રયા છેક હચણા સુધી પ્રચલિત હતી પરંતુ જ્યારે ગણા બીમ સિંહે દેદેશ બહાર પાડીને મેવાડની નાસી ગયેલી અને હદયાગ થયેલી પ્રજાને પુન દેશમા આવીને વસવાની પગવાનગી આપી ત્યારે ઉક્ત ભાટો પોતાના કુટુંબસહિત પુન મેવાડમા આવીને વસ્યા આ લોકોના પૂર્વજોને દેશમાથી શામાટે કાઢી મૂકવામા આવ્યા હતા તે મર્વ જણ સારીપેઠે મળે છે અને ભાટો પણ તેને સારી રીતે સમજે છે, તથાપિ તેઓ પોતાની નિષ્ઠુર આન છોડી દેવાને બદલે તેદાગ પોતાનો મ્વાર્થ સાધવા માટે સદા તત્પર રહે છે તેઓ પોતાની અન્યાયી પ્રાર્થનાઓનો સ્વીકાર કરાવવાને માટે સદાસર્વદા કમ્મરમા કટાર બોળીને ફરે છે આ ભાટોના નેતાએ પોતાનાપરથી વાણિજ્યકર સર્વથા ઉગાવી દેવાને માટે રાણા બીમસિંહને અનેક રચને વેચી પરંતુ તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થયો નહિ એ તે તે હાથમા કટાર લઈ આત્મઘાત કરવાને ઉદ્વિત થયો રાણા બીમસિંહ અમરાસહના જેવા કંઠોર હૃદયના નહોતા, તેથી તેમણે આ બાબતનો નિર્ણય કરવાને માટે અને મધ્યસ્થ નિયુખ્ત કર્યો રાણાના વકીલની માથે જે મારો પણ એક વકીલ પાછમાને બોનાવવાને માટે મોખી આપ્યો તેની રચના કાય અને સુદર તથા સાહસિ મૂર્તિ ધીમ અને દષ્ટિગેચર યજ્ઞ અને તરકાળ આ બાબતની

અર્થા કરવા લાગ્યા એ કહ્યું કે—“જે કોઈ મેવાડની સીમામાંથી વ્યાપારનો માવ લઈ જશે, તેને અવરજી કર આપવો પડશે, અને આપ લોકો જે આ ભયકર કાર્ય (આત્મહત્યા) કરવાને પ્રવૃત્ત થશે તો તેથી કાંઈ પણ ફળપ્રાપ્તિ ચનાર નથી સર્વ લોકોની પાસેથી જે કર લેવામાં આવે છે, તે કળ્તા તમારી પાસેથી કાંઈ ઓછા કર લેવામાં આવશે અર્થાત્ત જે તમે ચાળીસ હજાર ભારવાહી પશુઓ લઈ જશો તો તેમાંથી પાંચસેને મફત જવા દેવામાં આવશે અને તમને ભૂમાનિયાપ્રદેશમાં રહેવાની છૂટ મળશે જે તમને આવાત અપવીકૃત હોય તો આ કટાર અહીંયા તૈયાર પડેલીજ છે (ટિંગલ ઉપર પુષ્કળ કટારો ચૂકવામાં આવી હતી) તમારે આત્મહત્યા કરવાની ઇચ્છા હોય તો હમણાજ આત્મહત્યા કરો ” વળી તે ઉપરાંત મે કહ્યું કે—“રાણા અમરસિંહે તો તમને કેવળ દેશનિકાવની શિક્ષા કરી હતી, પરંતુ હું તો રાણાને માનસહિત તમારા સર્વ પશુઓ પણ લઈ લેવાની ભવામણ કરીશ ” તે બરાંદ છાહમાન હતો તેણે તે દાયેજ મારા વચનોનો સ્વીકાર ક્યો રાણાએ તેને ભૂમાનિયાપ્રદેશ અર્પણ કર્યો અને ચાળીસ હજાર ૫૦૦૦ બળદનો કર માફ કર્યો તેજ દિવસે તેને ભૂમાનિયાપ્રદેશનો અધિકારી માની રાણાએ તેને સુવર્ણના બાણબુધ અને વસ્ત્રો ભેટ આપ્યા

૨ છ નવેમ્બર—આજે અને ઉપર્યુક્ત સ્થાનથી પાંચ કોસના અંતરપર આવેલા જાવામદમાં પહોંચ્યા જે કે ભેધપુર રાજધાની અહીં આથી બહુ નિકટ છે તોપણ રાજસભામાં કેવા સત્કારપૂર્વક જનુ તે સભ્યે વિચાર કરવાને માટે અને આ સ્થળે સુકામ કરવો ઉચિત માન્યો પાશ્ચાત્યદેશોમાં ફૂતનો સત્કાર એ એક ગુચ્છવણુબરેની સમસ્યા છે અને રાજાએ પોતાના પૂર્વજોની રીત પ્રમાણેજ તે મનો સત્કાર કરે છે મરણુમિત્રો રાજધાનીમાં અમારા સત્કાર કેવી રીતે થશે, એ પ્રશ્ન અમને ગુચ્છવણુ કારક લાગવા માડ્યો રાજપૂતરાજાઓ રાજના મોકલેના ફૂતનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે સારી રીતે જાણે છે અને રાજપ્રતિનિધીની પાસેથી આવેના ફૂતનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તે પણ તેઓ સારી રીતે જાણે છે, પરંતુ અમારી વર્તમાન સ્થિતિ તો કાંઈ એમજ પ્રકારની છે સમસ્ત ભારતવર્ષના શાસનકર્તા અંગ્રેજો અહીંયા કેવળ વણિકલોકોના કર્મચારીઓ ગણાય છે અને તેમના હાથમાં ગમે તેટલી સત્તા હિવા પ્રભુતા સોંપવામાં આવે તોપણ તેઓને કદિ રાજની કિવા તેનાથી નિમ્નપદસ્થ વ્યાકાતી મમાન કક્ષાના ગણી શકાય નહિ આથી ગજ્ઞોતોને પોતાનો સત્કાર તો આત ગુચ્છવણુબરેના થઈ પડે છે કે સનનજ નહીંથી સમુદ્રપર્થ ત અમારા લોકોનું રાજ્ય વિસ્તાર પાળી જવાથી ધરત ઇન્ડીયા કંપનીના ફૂતોના સત્કારના પ્રવનસ બધી ગુચ્છવણો નિષ્પ્રક થઈ છે એક બીજા કારણથી પણ તેમ થવામાં સહાય મળી છે સિંધઆ અને હોંકરના દૂર સેનાપતિઓએ આ રાજાએ ઉપર આક્રમણ કરીને તેમનું માન તથા તેમની મર્યાદા ન્યૂન કરી નાખ્યા હતા અમીરખા, જિન મેટિરટ તથા બાપુ સિંધિઆના જેવા માણસો રાજના જેવું સન્માન મેળવવાની આશા રાખે છે તેઓ પોતે કાન્યકુબજના સમ્રાટના ઉત્તરાધિકારી એને તથા શ્રીરામચંદ્રજીના વશબને કેવી રીતે હીણુ પરાસ્ત અને દીન બનાવી દીધા છે તેનું કારણ કરીને વારંવાર આત્મહત્યા કરવાને તત્પર થાય છે બાજ સન્માન તથા આડ બરથીજ જગત મુગ્ધ અને વશ થવું આ પુ છે માટે અમારાશ્રીઓના કરતા ન્યૂન સન્માન તરી રવાની અમારી ઇચ્છા નહોતી અમીરખાના સત્કારને માટે રાજાએ પોતાના પ્રતિનિધિને કેટલે દૂર મુકી મોકલ્યો હતો, તે પ્રતિનિધિ કયાં શ્રેણીનો સામત હતો અને મારવાડના સૂર્યવંશાનસ રાજાએ સ્વયં કેટલે દૂરમુકા જઈને તેના સત્કાર કર્યો હતો વગેરે હકીકત મેમ્બરવાને માટે મે મારા વર્ગીને રાજસભામાં મોકલ્યો આ વકીલ મારી પાસે દીર્ઘકાળથી રહેતો હતો જે કે હું સ્વયં આ પ્રમારના બાજ સન્માનને ઘુણાની દૃષ્ટિથી જોઈ છું, તથાપિ હું ધરત ઇન્ડીયા કંપનીના પ્રતિનિધિના પદપર સ્થિત હોનાથી માટે તેને ચોક્કસ કાર્ય મારાથી કરી શકાય નહિ હાથમાં મને જે પ્રમારનું સન્માન મળે તેજ પ્રમારનું સન્માન ભવિષ્યને માટે નિર્ધારિત થવાનું હોવાથી મારે રાજાપર એવો સંદેશ મોકલવો પડ્યો કે—“હું જેનો પ્રતિનિધિ છું તે અને આપ એ ઉલ્લાસના સન્માનપર દાદિ રાખશો ” અને એમ પણ અપ્રકૃત રીતે જણાવી દીધું કે—“જે પ્રકારે આપે દુર્ગની નીચે આવી અમીરખાના સત્કાર કર્યો હતો તેજ પ્રકારે અંગ્રેજ પ્રતિનિધિનો સત્કાર કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ ” અતે એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે ગાંધી દુર્ગના વચવા

દરવાજા આગળ પાવખીમા મેસીને જાગ્રેજાતને સત્કાર કરતો ? સત્કારના સજ્જધમા નિર્ણય થઇ ગયા પછી અમે ત્રીજે પહેરે ઝાવામ દથી રાજવાની તરફ જનાને માટે નીકળ્યા. જોધપુરના મામતજેઠ પોઝી અને નિમાજના સામતો મારો સત્કાર કરવાને માટે આગળ આવ્યા હતા. અમે અશ્વપરથી ઉતરને પરસ્પર આલિંગન કર્યું. પ્રચલિત નિયમાનુસાર કુચચતાના સમાચાર પૂછ્યા પછી અમે પુનઃ અન્વારૂદ થયા અને સાથે સાથે ચાલવા લાગ્યા. અમારે માટે તૈયાર કરેલા શિબિર સુધી અમે ચાલ્યા અને પછી પરસ્પર પ્રણામ કરી છૂટા પડ્યા. તેમની સાથે મે રાજ્યપર અભિનંદનનો સંદેશો મોકલ્યો.

પોઝીના સામતનું નામ સાલિમસિંહ છે. સાલિમસિંહ મારવાડના સામ તોમ્મા સર્વથી અધિક શ્રીમત છે. એમને દુર્ગ અને એમના તાખાને પ્રદેશ મરુખીના મધ્યભાગમા આવેલો છે. આ પ્રદેશ જેસલમીરના રાજ્યમાથી અલિખ્ત ઠરી લેવામા આવ્યો છે. એમનો દુર્ગ અતિ મજબૂત છે. આ પોઝીના સામતોદ્ધારા મારવાડના સિદ્ધાસનને પાચે વારંવાર પ્રક્રિયે થયેા હતા. એ પ્રદેશના ચાર પ્રમુખ પ્રતાપી સામતો-એ મારવાડના અતિ સાહસિક અને તેજસ્વી રાજાએને પણ ભયભીત કર્યા હતા. વર્તમાન સામતના પ્રપિતામહ દેવીસિંહ પોતાના કુપાવતકુચના પાચસો સૈનિકોની સાથે એક વિશાળ દિવાનખાનામા રાત્રે શયન કરતા હતા. એ ઉદ્ધત સામતે અભિમાનસહિત પોતાના ગ્વામીને જણાવ્યું હતું કે-“ મારવાડનું સિદ્ધાસન મારી આ તલવાગમા છે.” દેવીસિંહના પુત્રસુખવસિંહે પણ પોતાના પિતાનું વચાર્થ અનુકરણ કર્યું અને એ તે મારવાડના રાજા વિજયસિંહને પદચુત કરી નાખ્યો. એક તોપના ગોળાદારા સુખવસિંહનું મૃત્યુ થયું, તેથી મારવાડના રાજાની ચિરભયમાથી મુક્તિ થઇ. સુખવસિંહના પુત્ર અને ઉત્તરાધિકારી સવાઇસિંહ પણ રાજા ભીમસિંહપ્રત્યે પોતાના પિતાના જેવું ત્રાસદાયક વર્તન ચલાવવા લાગ્યા. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૦૬ માં બુદ્ધાગ્નિ પ્રજ્વલિત કરીને ધૌકલસિંહને મારવાડના સિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાનો યત્ન કર્યો હતો. નાગોર નામના ગ્વાનમા અમીરખાએ કુપાવતયોદ્ધાના નેતા સવાઇસિંહ તથા તેમના અનુચરોને વિશ્વાસઘાત કરીને મારી નાખ્યા. રાજા માનસિંહે પોતાને તથા પોતાના વંશજોને ભયમાથી મુક્ત કરવાને માટે સવાઇસિંહના પુત્ર વર્તમાનસામતને ભારે સન્માન આપ્યું અને તેમને પોતાના રાજ્યના પ્રધાન કર્મચારી બનાવ્યા. રાજા માનસિંહે સાલિમસિંહને પ્રસન્ન કરીને સંપૂર્ણ રીતે પોતાના હાથમા લઇ લીધા છે. ચતુર સામત સાલિમસિંહે સમય પ્રમાણે વર્તી સુગમતાથી પોતાનું તથા પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. જો તેઓ રાજા માનસિંહદ્વારા મળેલા સન્માનનો સ્વીકારન કરતે તો તેમનું જીવન અને પોઝીપ્રદેશ નષ્ટ થઇ જત. મારો સત્કાર કરવા આવેલા પોઝીના મામતના વશનો આ સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. એમનું વય પ્રાય પાત્રીસ વર્ષનું છે. જો કે તેમનું મુખ સુંદર નથી, તો-પણ વીરશિવિત અને મહીર ભાવ તેપર સ્પષ્ટ જણાય છે. તેમનું શરીર દીર્ઘ અને ખળવાન છે, શરીરની આઘણી સારી છે; પરંતુ મારવાડના ઇતર સરદારોની પેઠે તેમનો વર્ણ ઉજ્જવળ નથી.

પોઝીના સામતના મિત્ર તથા રાજસભામા તેમના સકથોગી નિમાજના સામત સુરતાનસિંહના શરીરની આકૃતિ, રચના વગેરે સાલિમસિંહથી સર્વથા ભિન્ન પ્રકારની છે. સુરતાનસિંહ ઉદાવતકુલના નેતા છે. તેઓ અરવતીના સીમાતપર વસતા ચાર હબર વીરોને એકત્રિત કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમના તાખાના પ્રદેશમા નિમાજ, ગચપુર તથા અદાવત સૌથી પ્રધાન છે. સુરતાનસિંહ રાજપૂતગણિના ઉત્તમ આદર્શ છે. તેમનું શરીર દીર્ઘ અને સુંદર છે. તેમનો રંગ ગોરા, દેખાવ વીરશિવિત અને તેમના મુખપર નમ્રતાની ગયા અદ્ય જણાય છે. તેઓ અતિ શુદ્ધિમાન અને સુશિક્ષિત પુરુષ છે.

સુરતાનસિંહ ભારે વિપત્તિમા સપડાઇને મરણ પામ્યા અને આજ પ્રકારની વિપત્તિમાથી તેમના મિત્ર સાલિમસિંહ બચ્યા હતા. આ વિપત્તિ તેમનાપર શા કારણથી આવી પડી હતી તેનું સાગોપાગ વર્ણન અમે કરતું અસાધ્ય છે. માત્ર એટલું જ કહેવું પૂરતું થઇ પડ્યું કે સાલિમસિંહની સાથેની મિત્રતા એજ તેમના આ સકટનું મૂળ હતું. તેમણે મારવાડના રાજાપર અનેક ઉપકારો કર્યા હતા. પુરવત્સારના ભયકર સુદમા પરાજિત થવાથી મારવાડેશ્વરે જ્યારે પોતાના હૃદયમા કટાર મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, ત્યારે આ સુરતાનસિંહજ તેમને આત્મઘાત કરતા અટકાવ્યા હતા અને જે સમયે અનેક રાજ્યોની

૧ ઈ. સ. ૧૮૧૮ ના ડિસેમ્બર માસમા જનરલ ઝેમ્સર લોન્ડોએ અંગ્રેજના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ જિલ્લાને જોડે પુરના દરમ રમા મોકલી આપ્યા હતા, તે વખતે રાજ્યે તેમનું ઘણું આત્મચૂકે સ્વાગત મ્યું કર્યું.

સેનાએ એકત્રિત થઇ મારવાડને ઘેરી લીધા હતા તે સમયે પણ રાજપૂતના નામ સામંતોપેક્ષે સુરતાન-સિદ્ધ એક હતા ઈ.સ. ૧૮૦૧ માં જ્યારે ઉત્તર પ્રદેશ એના મારવાડનો વિષ્ણુ કરીને પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટી લઇ ગઈ ત્યારે તેના હાથમાંથી જે ચાર મામ તોએ દ્રવ્ય પાછું પડ્યાની લીડુ હતુ અને એસપ્પ શત્રુઓના વધ કર્યો હતો તેમા સુરતાનમિદ્ પપુ એક હતા. સુરતાનસિદ્ધ મળ્યું પાંચા ત્યારે સમસ્ત રાજસ્થાનમા જો પ્રસરી ગયો હતો પોતાના વીરોચિત નુલોને લીધેજ તેઓ નર્વન પ્રસેસા પાંચા હતા મારા લેધપુરપ્રવાસ પછી આ માસ બાદ તે મહાવીરના મરણમાનારમુખ જે પત્રો મારી પાસે આપ્યા હતા તેનો અનુવાદ નીચે આપવામા આવે છે સુરતાનમિદ્ કેવા અપૂર્વ વીરપુરુષ હતા તે આ પત્રો વાચવાથી પાંચો સારોચે સમજી શકશે

લેધપુર અપાદ પદ્મ ૨

(૨૮ મી જુન, ઈ.સ. ૧૮૨૦)

“જેમ માસના અતિથ દિવસે (૨૬ મી જુનના દિવસે) સૂરોદયથી એક ઘટિકાપૂર્વે રાત્ર આ હિજો રાત્રેતા મમ્મન સમ તેની મેનાને અર્થાત્ એકદર એથી હજાર સૈનિકોને સુગતાનસિદ્ધની ઉપર આક્રમણ પાડવાની આજ્ઞા ફનાવવામા આવી આ એનાએ નગરના મધ્ય નામમા આવેલા તેમના નિવાસ સ્થાનને ઘેરીને ત્રણ ઘટિકા સુધી સતત તેજ ગોળીની વૃષ્ટિ કરી ત્યાર પછી સુગતાનસિદ્ધ પોતાના બ્રાહ્મ મુગસિદ્ધ પોતાના આપ્તો તથા પોતાના અનુચરોને વધને હાથમા સમગ્રે મહત્ત્વ કરી બાર નીંળ્યા અને પોતાના શત્રુઓપર આક્રમણ કરીને તેમને દૂર નસાડી મૂક્યા, પરંતુ પોતાના ગળને કાણુ છતી શકે છે ? રાત્રની સેના પ્રવેશ હતી તેથી અતે ઉલ્લસ ખાતાઓ પોતાનુ અપૂર્વ પરક્રમ દર્શાવ્યા પછી મરણ પામ્યા નાગોજી તથા બીજા અગતિસ વીર આ ઉલ્લસ ખાતાઓની સાથે માધી ગયા અને આજ્ઞાસ વીર ધાવન થયા બીજા એથી જણ્યુ અસ્થિરસ્થિત નિમાજ તરફ નાસી ગયા. રાત્રની સેનાના આવીસ માપુસો મરણ પામ્યા અને ૧૦૦ ધાવ ૧ થયા તથા વીસ નાશરિકોને આ મુદ્દમા હાનિ પહોંચી ”

“ આ સમાચાર આજ્ઞાતાની સાથેજ પોકર્ણના સામ્રાટ અચ્ચાઈર થઇ નગર ઉપરવાને ઉલ્લસ થયા, પરંતુ મહારાજાએ કેનાપુનના શિવન થસિદ્, બદાલુનના સામ્રાટ તથા ધર્તર સામંતોને તેમની પાસે ગોમત્યા અને તેમને આશાસન આપ્યું તથા તેમને પાટનગરમાજ રહેવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ તેઓ પાટ નગર ઉપરવાને અત્યંત ઉત્સુક થયા હતા મારો ભત્રીજો અને તેના પત્નીસ અનુચરો આ મુદ્દમા માધી થયા આપુ જગત તેમની પ્રથમા મરે છે અને હિંદુમુસલમાન ઉલ્લસ મળ મહે છે કે તેઓ સ્વર્ગ પામ્યા છે શિવનાથસિદ્ધ, બખ્તાવરસિદ્ધ, રૂપસિદ્ધ તથા અના સિદ્ધે તેમની મ્હનક્રિયા કરી છે ”

પોતાના સેનાગની રક્ષાને નારે ગાળપુને આ પ્રકારે આત્મઅનિદાન કરે છે ન્યાનુધી સુરતાન સિદ્ધના સરીરમા પ્રાણ રચ્યા હતા ત્યાનુધી તેમને કોઈ પણ અનુચર શત્રુઓને તામે થયો નહોતો અને જેઓ નાસી ગયા હતા તેઓ કેવળ ઉદાવત મોકોના બાનઅધીશ્વર સુરતાનસિદ્ધના પુત્રની રક્ષા કરવાને માર્ગ જીવત થા હતા

૧ ૧૭ ને આ વન સ્થલમા હરોજ કે સાણા લાગસિદ્ધની પુત્રીને માટે જયપુરાજીની સાથે મારવાડેશને લાયકર મુદ્દ થયુ હતુ

૨ ધનતોશી નેહિલાનેનાને રાખ આશિર્વાદ કહેવામા આવતી હતી

૩ એમને કેલકા માસપર્વત નિમાજ મહેરાની અન્નત વીરપૂર્વક રક્ષા કરી હતી

૪ અનાસિદ્ધેજ આ જ લખ્યો છે એમણે પોતાના અધીશ્વરની રક્ષાને માટે પોતાની સર્વ સ્થિતિ વેચી નાખી હતી અને પોતાની સૌના અવમતોરુદ્ધા વેચી નાખ્યા હતા અને અતે તેઓ પોતાના માણુની રક્ષાને માટે કુપ્તરોને વિદેશમા આપ્યા ગયા હતા.

અધ્યાય ૨૬ મો

રાજધાની ભેધપુર-રાજા માનસિંહે કરેલો સત્કાર-રાજા માનસિંહનું ચરિત્ર-તેમનો ઇતિહાસ-
રાજા ભીમસિંહનું મૃત્યુ-મારવાડનો પ્રધાન પુરોહિત દેવનાથ-તેમની હત્યા-તે પછી બનેલી
ઘટના-રાજાવિરુદ્ધ પ્રપંચ-ઘેઝલસિંહે મારવાડના સિંહાસનપર કરેલો કાવો-રા-
જાની ખરી વા ખોટી ઉન્મત્તતા-તેમના કુમારને થયેલી રાજ્યપ્રાપ્તિ-રાજા માનસિંહે
પુનઃ લીધેલો રાજ્યભાર-પ્રાચીન રાજધાની મંદિર તરફ ગમન-રાઠોડલોકોનાં
સ્મારકમંદિરો-મંદિરની મોટી હવેલીઓ-નગરપ્રકાર-પ્રાસાદનો ધ્વંસાવશેષ-
જયતોરણ-ચાનાપીરનું સ્થાન-પુસકુંડની ખીણ-પર્વતપર કોતરેલી પ્રતિમા-
મંદિરનું વન-એક સંન્યાસી-રાજમહાલયમાં ઉત્સવ-અંગ્રજદૂતની
સાથે રાજાની મુલાકાત-ભેધપુરનો ત્યાગ.

હી નદી પાર ઉતર્યા પછી જ્યે રેતાળ મેદાનમાં પહોંચ્યા ધીમે ધીમે રેતીનું પ્રમાણ
વધતું ગયું. જેમ જેમ જ્યેમ મરુભૂમિની રાજધાનીની નિકટ જતા હતા, તેમ તેમ
રેતાળભૂમિ વધુ અને વધુ કષ્ટદાયક થતી ગઈ, પરંતુ અમારા અનુચરો આ ભૂમિમા
પણ ગયાતડના સંપાટ પ્રદેશમાં આવતા હોય તેમ શીઘ્રતાથી આવી શકે છે માર-
વાડીયોકો પણ આ રેતાળપ્રદેશમાં જરા પણ કષ્ટ પામ્યા વિના સુગમતા અને શીઘ્ર-
તાથી આવી શકે છે. રાજા ભેધાણનું નગર કેવું છે, તે કહિને વર્ણન વાઝ્યા મિ-
વાય કંપનાદારા પણ પાંડકો નળી શકશે આ દુર્ગ ઉચ્ચ ભૂમિમાં આવેલો છે
તેથી તેની આસપાસની ભૂમિથી તે નોખાજ પડી જાય છે. જે સ્થાનપર ઉક્ત
દુર્ગ સ્થિત છે, તે આસપાસના પ્રદેશથી ત્રણસો શ્રીટ કરતા અધિક જમીન નથી, તેથી તેને પર્વત-
દુર્ગ કહી શકાતો નથી, પરંતુ મરુભૂમિમાં આવેલી ઉચ્ચ ભૂમિ એ પણ એક વિચિત્ર દૃશ્યજ ગણી
શકાય એની લબાઈ સામાન્યાર કોશની છે અને મારા અનુમાન પ્રમાણે એની પહોળાઈ એક કોશ-
થી અધિક નથી. દક્ષિણ ભાગમાં ઉચ્ચ સ્થાનપર નગર આવેલું છે, હિતર ભાગમાં ઉચ્ચ ભૂમિપર
રાજમહાલય આવેલો છે અને તેની ઉંચાઈ ૩૦૦ શ્રીટની છે આ સ્થાન સર્વ બાલુથી ઢોળાવવાળું
છે ધ્રુવ ૨૦ ૧૮૦૬ માં આ સ્થાનપર તોપના ગોળાની વૃષ્ટિ ચર્ચ હતી, તેથી ભય થઈને હાલ
તેની ઉંચાઈ માત્ર ૧૨૦ શ્રીટની ગઈ છે આ કોટની સાથે અસંખ્ય મહાકથો આવેલા છે અને વચ્ચે
વચ્ચે અગણિત ગોખડા ભુરજો છે આ રીતે માર કોશનો વ્યાસ દર્શીતે સુરક્ષિત છે નીચેથી જે માર
ઉપર ગયો છે તે વડ અને સાત કોટ તથા અનેક દારોથી ઘેરાયેલો છે. પ્રત્યેક કોટના દારપર ત્રણ ત્રણ
સિંપાઈઓ રક્ષા કરવાને માટે સ્થિત હોય છે. આ માર્ગની પાસે બે સરોવરો આવેલા છે. એક સરો-
વરનું નામ "રાણીસરોવર" છે અને બીજાનું નામ "યુવાજસાગર" છે. "રાણીસરોવર" પશ્ચિમ
તરફ આવેલું છે અને "યુવાજસાગર" દક્ષિણ તરફ છે. દુર્ગના સૈનિકો પોતાના વપરાશનું પાણી,
"યુવાજસાગર" માંથી લાવે છે. વળી ત્યાં એક કુંડ પણ છે. આ કુંડ પર્વતમાથી કોતરી કાઢવામાં
આવ્યો છે અને તે નેત્રુ શ્રીટ ઉંડો છે ઉપર્યુક્ત ઉભય સરોવરોમાંથી જળ લાવીને આ કુંડ ભરવામાં આવ્યો

છે જો કે નગરની અદરના ભાગમાં ઘણા ફાવા છે, પરંતુ તેમાં જન શુદ્ધ નથી નગરનો અદરનો ભાગ અગણિત મહાનયો અને નાનામોટા મકાનોથી પગમ રમણીય દેખાય છે પ્રત્યેક રાજનો મહાનય તેની રચિતો પરિચય કમળી રહ્યો છે મહાનયો એકથી એક અધિ-સુદર દેખાય છે રાજવાનીની પશ્ચિમ તરફનો ત્રણ કોશ સુધીનો કાટ સર્વથા અભેદ છે અને તેના શુરજેર પાછકના નામની તોપો ગોમ્વેરી છે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરવાને માટે સાત સિદ્ધારો છે બહારના જે રથો જે દારમાં ઘડીને જતાય છે તે રથજના નામ પ્રમાણેજ તે દારુ નામ પાડવામાં આવેતું હોય છે રાજમાર્ગ અતિ સુદર છે અને તેની મને બાજુએ પાપાણના મનોહર પગથીઆ વિરાજમાન છે એમ કહેવાય છે કે કેનાક વરોપૂર્વે આ નગરમાં ૨૦૦૦૦ કુટુંબો અર્થાત્ ૮૦૦૦૦ માણસોની વસ્તી હતી વર્તમાન સમયમાં આ સમ્પ્રદાય કરતા ઘણા વધારે મનુષ્યોની વસ્તી છે, નગરનિવાસીઓને માટે યુનાનસાગર એ પ્રધાન વિશ્વામરથાન છે સર્વ લોકો તેના તટપર તથા નિકટના ઉપવનોમાં વિહાર કરી આનંદનો ઉપભોગ લે છે આ ઉપવનોમાં એક એવું અમતકારિક ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે કે જે કાળજીના અનાર કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે કાળજીના અનારને ખેડાના કહેવામાં આવે છે એ સ્પષ્ટ અન્યાય છે મારણ કે તેમાં દાના (દાણા) થાય છે, પણ અહીં આના આ ક્ષણના પીજ તો એટલા નાના છે કે તે ખીલકુન ચતાજ નથી એમ કહીશું તોપણ આનંદી 'કાગનિકા બાગ અચાત દાડમના ઉપવન મા ચતા આ ફળો એવા મનોહર અને સ્વાદિષ્ટ હોય છે કે તેને ઉપહારતરિકે ભારતના અનેક રથોમાં મોકલવામાં આવે છે આ ક્ષણના ઉત્તમ રસને કવિઓ અમૃતની ઉપમા આપે છે

ચોથી તારીખે મહારાજસાહેબે બીજા સિદ્ધાગ સુધી આવી મને યથાર્થ સન્માન આપ્યું અને પ્રેમપૂર્વક કુશળતાના સમાચાર પૂછ્યા પછી તેઓ પ્રચલિત પ્રથા પ્રમાણે રાજમહાલયમાં ચાલ્યા ગયા આ જઈને તેમણે મારા મુકામને માટે વ્યવસ્થા કરવાની આજ્ઞા કરી વ્યવસ્થા થઈ રહી ત્યાંસુધી મારે માર્ગમાં ઘોઢાવું પડ્યું અને પછી જણીનદ ઉભા રહેતા રાજના આત્મા વગેરે રાજવંશીઓની વચ્ચે થઈને હું આગળ આવ્યો મેં અહીં આ જેવા પ્રકાશિત દર્યો જોયા તેવા અશ્વર્થ તથા આડખરચુક્ત દર્યો જોવાની મેં આશા રાખી નહોતી જેવાડના રાણાના જેવી સાદાઈ અહીં આ દૃષ્ટિગોચર થતી નહોતી જેવાડના રાણાની સાદાઈથી સર્વથા વિપરીત વ્યવસ્થા અહીં આ દૃગોચર થતો હતો રડોડ લોકોએ દીર્ઘકાળપર્યંત જગતના અધિરાજના દક્ષિણ દરેતરવરૂપ રહી રાજ્ય ક્યું હતું તેથી અહીં આ દિલ્હીના પાદશાહનું અનુકરણ જેવામાં આવતું હતું સુવર્ણ અને ચાંદીની છડી વગેરે રાજચિન્હોથી યુક્ત એવા ચોખદારોએ રાજરાજેશ્વર શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી મારા કાન બહેરા કરી નાખ્યા અતે અમે ઔન અને નિસ્તમ્બલાવથી ઉભેલા વીરોથી ભરેલા અનેક ઓરડાઓનું અતિક્રમણ કરીને રાજસભામાં ગયા

મારવાડના અધીશ્વર સિદ્ધાસનપરથી ઉડી ઉભા થયા અને તેમણે મારું સન્માનપૂર્વક સ્વાગત કયું આ દિવાનખાનું અતિ વિસ્તૃત અને એક સદસ્ય સ્તભોથી શોભિત છે તેથી તેને સન્સસ્તભ કક્ષા કહેવામાં આવે છે સ્તભો જેટલા સુદર છે તેથી અધિક મન્યૂત છે સર્વ સ્તભો બારબાર ફીંગના અંતરપર શ્રેણીબદ્ધ આવી રહ્યા છે જન ઘણી ઉંચી નથી સલામત્વદની વચ્ચે એક વેદી ઉપર રાજસિદ્ધાસન સ્થિત છે અને તેની ઉપર ચાંદીના સ્તભોના આશ્રયે સુવર્ણના ચેનજુટવાળો એક અદરવો ઝૂની રહ્યો છે રાજના જમણા અને ડાબા હાથપર નિમાજના ઉભય સામ તો ખેદાહતા જે કે ઉક્ત ઉભય સામ તોને મહારાજથી ઉચ્ચ સન્માન મળ્યું હતું તોપણ જે તેઓ જાણત કે અમને વિપત્તિમાં નાખવાને માટેજ રાજ્યને બહારથી અધિ-સન્માન આપ્યું છે તો તેઓ કદિપણ પ્રસન્નતાપૂર્વક ખેસત નહિ દરિયર કેટલાક સામતો અને અન્યાય રાજકર્મચારીઓ ચારે તરફ બેઠા હતા તેમના નામો લખવાની આવશ્યકતા નથી વજીન વિષ્ણુરામે રાજની સન્નિધિ અને મારી નિકટ આસન લીધું અને વિવેચોપર વાર્તાલાપ ચાલે મારવાડેશ્વરે દિલ્હીલાપાપર અગ્રે કાણ દર્યોનો દિલ્હીના પાદશાહની સભામાં જેટલા સામતો રહેતા હતા તેમાથી કોઈપણ એમના જેવી શુદ્ધ દિદી ભાગ્યે જ શક્ય નહોતો રાજનું શરીર અતિ ઉચ્ચ પણ નહોતું અને અતિ નીચું પણ નહોતું તેમનું વદન અતિ ગંભીર દિસતું હતું અને તેમની પ્રકૃતિ અસરજ જણાતી હતી જે કે એમની મનિ રાજ તથા વીરપુરુષના જેવીજ

છે, પરંતુ મેવાડના મહારાણાઓ જે સ્વાભાવિક મત્તવ અને સગતા છે તેનો આ મહારાજ્યમાં અભાવ છે રાજા માનસિંહના મર્વ અંગે અત્યંત મનોહર છે, તેમના નેત્રો ચપ્પા અને તેમનો સ્વભાવ પ્રેરક અર્થે અપળ જણાય છે, એમને દીર્ઘકાળપૂર્વે જાતિવાનતરિકે કપાળદમ્ભા રહેલું પડ્યું હતું અને તેઓ ઉન્નતપ્રાપ્ત બની ગયા હતા. કદાચિત્ત આ જરણચીજ તેમની પ્રકૃતિ ચચળ થઈ ગઈ હોય એ સંભવિત છે મહારાજા માનસિંહે મર્વ દેશ અને સર્વ કામમાં પોતાના માનની રક્ષા કરી હતી, પણ તેઓ થોડા સકટમાં પડેલા હોવાથી તેમનું હૃદય દિવિત કંઠોર થઈ ગયું હતું અને મનની વાત યુક્ત ગમ્ભીરતા તેઓ કુશળ થયા હતા એ કે તેઓ વાધના જેની ક્રૂતા પ્રદર્શિત કરતા નહોતા, પણ તે પશુની ધૂર્તતા તો તેમણે પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી થોડો વખત થયાજ મહારાજા કારાગૃહમાંથી મુક્ત થયા હતા અને તેમના મનમાં નમ્રતા, સતોષ તથા આનંદપ્રત્યે તિરસ્કાર દટીબૂત થઈ ગયો હતો તેઓ પોતાના તાબાના અગણિત મનુષ્યો (કે જેઓ તેમના અનુગ્રહથી સન્માન તથા સુખ ભોગવતા હતા) નો એકદમ વિશ્વસ કરવાને માટે પોતાના મનમાં યુક્તિઓ રચ્યા કરતા હતા કેાઈ કેાઈ વખત તેમનો યથાર્થ સ્વભાવ પ્રકટ થઈ જતો હતો તેમણે જે જે માણસોની પાંચમાવી કરી હતી તેમાં મુરતાનસિંહ નામનો એક સામંત પણ હતો આ માણસ નિમાજનો સરદાર હતો.

સર્વ દેશોના રાજવંશોની પેઠે રાડોડોડો પશુ પોતાની ઉત્પત્તિ દેવવંશમાંથી થયેલી જણાવે છે. નિશ્ચયપૂર્વકે અમારા જાણવામાં આવ્યું છે કે પાંચમી શતાબ્દીમાં ક્ષોળમાં ગાડોડોડો રાજ્ય કરતા હતા આ લોકો સા ધરસિંહનો આરંભ થયો તે પૂર્વેથી રાજ્ય કરતા આવ્યા હતા ગાડોડોડો લોકોને ઉચ્ચકક્ષમાં ઉત્પન્ન થયેલા જણાવવાને માટે ભાટ અથવા ચારણના કાવ્યની કાંઈ જરૂર નથી, કારણકે રાડોડોડોના પરાક્રમ, વીરત્વ, પ્રતાપ, પ્રભુત્વ-એ સર્વ ઇતિહાસના પૃષ્ઠમાં સુવર્ણાક્ષરથી અક્ષિત છે અને તે કદિ પણ હુન્ન થના નથી રાજસ્થાનના રાડોડોડોએ રાજકુલોમાં કયે સ્થળે વ્યાસન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે કહી શકાય એમ નથી, તોપણ હું એટલું તો કહી શકું છું કે તેમણે ચૌહાણોના જેટલો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે માગવાડના આદ્ય રાડોડોડો સિવાજી તથા તેમના વંશજો ચંડ, જોધાજી તથા માનસિંહનું વીરત્વ અવસ્ય ચિરમરણીય રહેશે.

અતે રાજાના હાથથી અત્તર તથા પાન ગ્રહણ કરી મે તેમને પ્રણામ કર્યા અને પછી પ્રચલિત નિયમ પ્રમાણે તેમની સમક્ષ આથે ઠાપી મૂકી સર્વ દેશી રાજસભાઓમાં મસ્તકપર પાનડી રાખી જિવાંડે પગે બેસવાનો રિવાજ છે સાધારણ લોકોને બેસવાને માટે એક અતિ વિશાળ ગાંડીએ મિજા વવામાં આવ્યો હતો અને તેની ઉપર સફેદ ચાદર પાથરવામાં આવી હતી તેની ઉપર જોડા સાથેબેસવું એ અવસ્ય મોટા અશિષ્ટાચાર જણાય છે દાર આગળ જોડા કાઢીને અદર આવવું પડે છે; પરંતુ મેળા સાથે તે ઉચ્ચત્તમ વ્યસનપર બેસવું અપમાનકારક ગણાતું નથી મહારાજાએ મને યજ્ઞ કરેલી મ્વારી, અન્ન, માખાં તથા સોનેરી અને રૂપેરીકામવાળા વસ્ત્રો ઉપહારતરિકે આપ્યા મારી સાથે જેટલા મહા-ગૃહસ્થો હતા તે સર્વને મહારાજાએ તેમના માન તથા તેમની મર્યાદા પ્રમાણે ઉપહાર આપ્યા.

રાજ્યપ્રગ્ન ઇતિમ કરવાને માટે મે જીટી તાગીએ બે વાર મહારાજાની મુલાકાત લીધી કેટલાકે કહાડો મુકી અને સતત વાર્તાનાપ કર્યો આ સમયે અમારી પાસે મહારાજાના એક વિશેષ વિશ્વાસુ કર્મચારીસિવાય બીજું કોઈપણ માણસ નહોતું વાતચીત કરવાથી અને સારીપેઠે જણાવું કે મહારાજા એક અતિ હુદ્દિમાન પુરુષ છે, અને તેઓ માત્ર પોતાના દેશનોજ નહિ, પણ સમસ્ત ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ સારી રીતે જાણે છે મહારાજા એક સુશિક્ષિત પુરુષ છે વાર્તાનાપ કરતી વખતે મહારાજાએ અનેક વિષયોનું પોતાનું જ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું. મહારાજાએ પોતાના વંશના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના જે અનુવાદ મને આપ્યો હતો તે હાલમાં રૈષ્યન ઐશિયાટિક મોસાફરના પુસ્તકાલયમાં વિવેચાન છે તેમણે પોતાના સમયની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ વિશેષ અલ્પદૂર્લભ કહી વળી જ્યારે તેમના યુરુ (આ માત્ર તેમના યુરુજ નહોતા, પરંતુ મત્રી અને મિત્ર પણ હતા) માર્થો ગયા તે વખતે તેમણે પોતાનો રાજ્ય-ભાર પોતાના પુત્રને સોંપી આત્મરક્ષાને માટે જે જે ઉપાયો કર્યા હતા તે સર્વ એક પગી એક તેમણે મને કહી સંભળાવ્યા આ સર્વ ઘટનાઓ મર્મની જાળમાં ગુથાયેલી છે અને એ મર્મજાળ બેઢવાને માટે મહારાજા મિવાય બીજું કોઈપણ માણસ સચર્ય નથી હવે આપણે વીર મુગ્ધાનમિહતુ જીવન શા

માટે નહીં કરવામાં આવ્યું હતું તે જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું, જેથી ઉપર્યુક્ત ઘટનાઓનો મર્મ પણ કાઢી શકે એ મેં મનઃકોશ.

અભયસિંહે પોતાના પિતા અગ્નિતમિંહુનું જીવન નષ્ટ કર્યું હતું આ મહાપાપથી જ મા વાડના અને તેની બદામના બે ત્રણ પુરુષોના સર્વસ્વનો નાશ થયો હતો પાપીને ઉચ્ચિત દડ આપવાને માટે જ જાણે જગદીશ્વરે મારવાડની શોચનીય દશા બનાવી દીધી હોય એમ લાગતું હતું જે મહા તેજસ્વી વીર અગ્નિ તમિંહે મહાન વીરતાથી પાદશાહ ઝૈરઅબેજના કાગઝ માસમાંથી પોતાના પૂર્વજોના નાશનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અભયસિંહે ગજમુકુટ ધારણ કરવાને માટે પોતાના પિતાના સ્વગૃહોદ્ધારની ગદ નોંધ નહિ, પરંતુ ન-પિશાચની જેરે અધિર્ભવશ યથ પોતાના અપવિત્ર હાથથી પોતાના જન્મ દાતાનો જીવનદીપ છુટાવી નાખ્યો એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીના પાદશાહે અભયસિંહને ગુજરાતની મુખ્યાલારી આપવાની લાગણ્ય બતાવી, તેને આ મહા પાપકના ઉડા રૂપમાં નાખ્યો હતો. અભયસિંહના નાના ભાઈ બહાસિંહને રાજની ઉપાધિમદિત નાગેર પ્રદેશ પ્રાપ્ત થયો અભયસિંહે ઉચ્ચ પ્રદેશ પોતાના બાળાને સમર્પણ કર્યો, પણ સમય બદલાતા તેમના જ ઉત્તરધિકારીઓએ લખાતક મુદ્દામિ પ્રખ્યસિંહ કરી રેતાળ મરજૂમિમાં લોહીની નદી વહેવરાવી હતી રાજસ્થાનની સામંત પ્રજાશ્રીનું આ વિરમય ફળ છે આ પ્રજાશ્રી એક પક્ષમાં જેવી ઉપકાગ છે, તેની બીજા પક્ષમાં અહિતાવક છે

આ પ્રકારના રાજકીય વિખાવના સમયમાં જેટલી વિપત્તિઓની સજાવના હતી તે સર્વ વિપત્તિઓ રાજ માનસિંહને ભોગવવી પડી હતી જે સમયે તેઓ મારવાડમાં પોતાના રાજના આક્રમણથી બચવાને માટે પ્રયાસ કરતા હતા, તે સમયે એક અણધારી ઘટનાથી તેઓ સંકટમાંથી ઉગ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ ગજસિંહાસન પામ્યા રાજ બીમસિંહે સાક્ષાત નરપિશાચનું સ્વરૂપ ધારણ કરી મારવાડના રાજવંશની પ્રત્યેક શાખાના મનુષ્યોના વધ કર્યો અને તે અવસિષ્ટ રહેલા માનસિંહને માનવાની પુષ્કળ એકા કરવા લાગ્યો બીમસિંહના આ પૈશાચિક અને અત્યંત દારણ કાર્યથી મારવાડમાં પ્રવળ મુદ્દામિ પ્રદીપ્ત થયો આ વખતે માનસિંહની હુદ્દાની પરાકાષ્ઠા યર્ષ હતી જે દિવસે તેઓ નિરૂપાય બની પોતાનું જીવન તથા જાણેરપ્રદેશ પોતાના શત્રુના હાથમાં સમર્પણ કરવાને તૈયાર થયા તે દિવસે આ ઘોર વિપત્તિમાંથી તેઓ મુક્ત થયા તેમણે મારી સાથે વાનગીત કરતા મને જણાવ્યું હતું કે - "ગોડા-જાતિના પ્રધાન ગુર-મારવાડના મુખ્ય ધર્મોપદેશી રૂપાથી જ મારે મ્હણ થયું હતું " ઉના ગુરવંશ નાથજીના નામથી લોકોમાં વિખ્યાત હતા અને તેમનું મૂળ નામ દેવનાથ હતું. આ પૂર્વીય તથા રૂપાણુ ગુરુએ નિસ્વાર્થલાભે માનસિંહના જીવનની રક્ષા કરી હતી આ વાત સર્વ લોકો રીકરે છે કે જો તેમણે માનસિંહના જીવનની રક્ષા ન કરી હોત તો બીમસિંહનો મનોરથ સફળ થયા વિના રહેત નહિ મારવાડના પાપાણુકુલ્ય રાજ બીમસિંહના હાથમાં જીવન સમર્પણ કરી ઘોર કષ્ટ ભોગવવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે જ્યારે માનસિંહ આત્મહત્યા કરવાને ઉચિત થયા ત્યારે ઉના ધર્મોપદેશ તેમને જણાવ્યું કે - "આપની જન્મપત્રિકામાં આત્મહત્યા કરવાને કોઈપણ મોઝ નથી માટે અતે તમારો જ વિજય થશે "

આ પ્રકારના ભવિષ્યવેદાઓ સાધારણ રીતે રાજાઓનું લાયકર અનિષ્ટ કરે છે, કારણ કે તેઓ પોતાનાં વેણુ સત્ય કરવાને માટે અનુચિત ઉપાયોનું અવગણન કરતા પણ કરતા નથી એમ કહેવાય છે કે ઉના ધર્મોપદેશ રાજ બીમસિંહનું મૃત્યુ આણવાને માટે ઉપાસના કરી હતી અને તેમણે પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે વિપ્રયોગ આવશ્યક માન્યો હતો ઉના ઉપાસના અને દવાદવા વિવહાર મારવાડના રાજ બીમસિંહનું મૃત્યુ થયું અને માનસિંહ સિંહાસનપદ આરૂઢ થયા દેવનાથે માનસિંહ પર જે ઉપકાર કર્યો તે માટે તેમણે તેમને પરમ સન્માન અને પુષ્કળ ભૂમિ દાન કરી અને તેઓ અઘાપિ પોતાને દેવનાથનો ઝણી માને છે ઉના બ્રાહ્મણે બ્યારે પવિત્ર મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી રાજવેશ ધારણ કર્યો અને માનસિંહનું મંત્રી-પદ રીકર્યું તે સમયે માનસિંહે પોતાના સિંહાસનને પણ પવિત્ર બનેતુ માન્યું ઉના ધર્મોપદેશનાં આશીર્વાચનોસહિત માનસિંહના ગળામાં જળમાળા પહેરાવી તે સમયે રાજ હાથમેળીને તેમની સામા ઉભા રહ્યા હતા તેમણે પોતાના આ ગુરને રાજ્યના પ્રત્યેક લાજમાં એટલી બધી ભૂમિ અર્પણ કરી છે કે તેઓ જે દેવાનથના મુખ્ય ધર્મોપદેશ છે તેની ઉપજ મારવાડના શ્રેષ્ઠ સામંત કરતા ધણી અધિક છે અને તેની ઉપજ સમગ્ર મારવાડની ઉપજનો દશમે ભાગ છે અનેક વંશોસુધી દેવનાથે માનસિંહને

પોતાની મુઠ્ઠીમા રાખ્યા અને તેઓ જુના ત્યામુધી તેમણે રાજકોષમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને ૮૪ મંદિરો તથા તેની સાથે એક એક ધર્મશાળા બંધાવી દીધી ધર્મશાળાઓમા તેમના શિષ્યો સુખ અને સ્વચ્છ દત્તાર્પક નિવાસ કરે છે અને લોકોમાંથી દ્રવ્ય કઢાવી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે ઇચ્છાકાંક્ષા વૃત્તિની પેઠે મનુષ્યોમાં આ દેવનાથ સદા પોતાની ચક્રિતનો એવો ઉપયોગ કરતા હતા કે હંતશુદ્ધિ માનસિહસિવાય સર્વ લેખિ તેમના શત્રુ બની ગયા હતા બીજા એક મંત્રીની સાથે દેવનાથને બાલ મિત્રતા હતી અને તે ઉભય રાજ્યને હસ્તગત કરીને મારવાડનું શાસન સ્વચ્છ દત્તાર્પક ચલાવતા હતા ધર્મયાજ્ઞકો ને પોતાની નિયત મર્યાદા મુજબને ૧૩ કંઠે તે ધર્મના નામને ગૃહજ કલગ લાગી જાય એમા શો શક છે ૧ આ ગર્વિત યાજ્ઞકદ્વારા મારવાડના ઉચ્ચ ખલત્રકૃતિના સામંતો એટલા અપમાનિત હુમ્મણાય અને હંતગૌરવ થયા હતા કે તેમણે નગદત્યાને જાતિ સામાન્ય પ્રાપ્ત માન્યુ હતુ

વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા જિજ્ઞાસુઓમાંના પૌના સબધમાં નિમ્નલિખિત જે વ્યયનો ઉચ્ચાર્યો હતા તે મારવા ના દેવનાથના સબધમાં બરાબરરીતે લાગુ પડે છે - 'તેમના ધર્મોપદેશની શકિત કેવળ અર્થસમ્રદ્ધ અને લુપ્તકાંક્ષા કરવાનાજ ઉપયોગમા આવે છે શ્રદ્ધાળુ શ્રીમતલોકોની પાસેથી તેઓ બળપૂર્વક દ્રવ્ય કઢાવે છે અને તેઓ રાજ્યનું પુષ્કળ દ્રવ્ય પોતાના જામમા વાપરે છે તેમનું દિવાનખાતુ અને તેમનું આસન, તેમના આડબર અને અર્ચ્ય, જનસમાજ તરફથી નમ્રભાવે તેમને વારંવાર ગવામા આવતી પ્રાર્થના અને તેમની પ્રવૃત્તિ, આ સર્વ ઉપરથી તેઓ એક ધર્મોપદેશને જોઈને એક મોટા રાજધર્મચારી જેવા દેખાતા હતા' આખરે દેવનાથનો ગવ જિન્નલિન્ન થઈ ગયો દેવનાથની સત્તા બહુ જામી ગઈ હતી અને તેમણે મારવાડનું પુષ્કળ દ્રવ્ય હસ્તગત કર્યું હતુ સર્વ સામંતોની પામેના અનુચરોની નેટની સખ્યા હતી તેટલી સખ્યા એવા દેવનાથના અનુચરોની હતી મારવાડેશ્વર જે રાજ્યિન્નધારી અગ્રસ્થકોની સાથે બહાર નીકળતા હતા, તેજ માણ્યો કેાઈ કેાઈ વખત દેવનાથની સાથે જતા હતા જે સમયે અભિમાની રાજપૂતો હાથ નેડી દેવનાથની સન્મુખ ખડા રહેતા હતા તે વખતે તેમને લાગતું હતુ કે - "અમે રાજના પશુ રાજની સન્મુખ ઉભા છીએ અમે એક અત્યાચારી અને મિથ્યાભિમાની ધર્મચાર્યની આગળ ઉભા રહ્યા છીએ અમે એક એવા માણસની આગળ ઉભા છીએ કે જે ધર્મના બહાના હેઠળ લોભની પાસે પૈસા કઢાવે છે અને આત્મગૌરવ તથા સુખ અને વૈભવની શુદ્ધિ કર્યે જાય છે" દેવનાથે રાજપૂતોને દબાવી દીધા હતા અને તેમની ઉપજ ધટારી દીધી હતી આ વાત પણ રાજપૂતોના મનમા પુષ્કળ સાનતી હતી આથી અપમાનિત થયેલા સર્વ સામંતો શીઘ્ર દેવનાથપર વેર શેવાને ઉઘાટ થયા તેઓ બ્રાહ્મણના રક્તથી પોતાની તનવાર રંગવાને ખુશી નહોતા પરંતુ ઈશ્વરે એક એવો સંયોગ આપ્યો કે જેથી તેમનો મહાન શત્રુ નાશ પામ્યો દવાનું નામ પણ નહિ જાણનાર લોકોના નેતા અમીરખાદારા રાજપૂતોના મનોરથ સિદ્ધ થયો અમીરખાના માણ્યે પોતાની તનવારથી દેવનાથનો અંત આપ્યો એમ કહેવાય છે કે આ ધર્મમા રાજ માનસિહનો પણ ગમ રીતે હાથ હતો ને કે તેમણે દેવનાથને ખસ કઢવાની આદા કરી નહોતી કિંવા તે કાર્યમા અનુમતિ પણ આપી નહોતી તોપણ તેમણે તેમનો વધ થતો અગ્રહવાની કિચિત્ પણ ચેષ્ટા કરી નહોતી

આ ભેદભરેની વાર્તા માત્ર બેજ માણ્યો જાણે છે, એક રાજ માનસિહ અને બીજો અમીરખા આ અપૂર્વ વૈભવશાળી ધર્માપ્તનું મરણ થયા પછી મારવાડની દુર્દશાનો આરભ થયો કેવાદારણુ વિશ્વાસઘાતથી નિમાજના સામંત અને તેમના કુટુંબીઓને મારી નાખવામા આ યા તથા રાજધાનની મહાસિત મનિની કૃષ્ણાકુમારીનું નેવમૈયન કેરીરીતે કરમાઈ ગયુ તેનું વર્ણન પાછળ કંવામા આન્યુ છે હું જાનામદથી રાજધાની તરફ ગયો ત્યાં જે સુરતાનસિહ મારો સંકાર ક વાને સામા આ યા હતા તેમનાપર પાછળથી જે આક્રમણ કંવામા આન્યુ હતુ તેનું બીજોરોપણ દેવનાથના વધપ્રસંગે જ થયુ હતુ ગજનએ સુરતાનસિહનું જીવન નષ્ટ કર્યું એટલું જ નહિ પરંતુ તેઓ હાનમા પ્રથમ શ્રેણીના ચક્રિતશાળી સામંતોમાંથી કેટલામનો વધ અને કેટલાકને હાથપાર કરી રહ્યા છે આ મર્વ ધનનાઓ નું વર્ણન કરવામા આવતા તે અત્યંત નીચ જણાશે, પરંતુ અમે તેમની કેટલી મુખ્ય વાતોનું વર્ણન કરેલુ આવશ્યક માનીએ છીએ આથી પાછાને ગજ માનસિહના (જે જે હાનમા બ્રિગિશ સંકારના મિત્ર છે) કુસ્તલાવનો પૂર્ણ પગિયથ થશે

સવત ૧૮૬૦ (૧૭ સં ૧૮૦૪) ના માર્ગશીર્ષ માસના શુક્રપક્ષની પચમીને દિવસે માનસિદ્ધ ઝાનોરથી જોધપુરમાં આવ્યાને અલિપ્તિત થયા રાજ માનસિદ્ધની પૂર્વેના રાજ ભીમસિદ્ધ એક ગર્ભવતી રાણી મૂડીને મરણ પામ્યા હતા પોતાના પતિનો પરનોકવાસ થયા પછી તે ગર્ભવતી રાણીએ પોતાની ખરી રિયતિ ગુપ્ત રાખી ચલાસમયે તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો રાણીએ તે બાળકને એક છાનડીમાં મૂડીને પોકણના સામત સવાઈસિદ્ધની પાસે મોકલી દીધો ઉક્ત સામતે બે વર્ષપર્યંત ઉક્ત બાળકને ગુપ્ત રાખ્યો પછી તેણે આ જ્ઞાન મારવાડના સર્વ સામતોને જણાવી અને સર્વની સમ્મતિથી રાજને પણ આ વાત જણાવીને કહ્યું કે - 'મારવાડની ગાદીનો ખરો વારસ આ બાળક ધૌકનસિદ્ધ છે, માટે હાનમાં એના નિર્વાહને માટે નાગોર તથા તેના તાબાનો પ્રદેશ આપો ' રાજ માનસિદ્ધે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - 'બે એની માતા એને પરખર ભીમસિદ્ધના જ વર્ષયા ઉત્પન્ન થયેના સિદ્ધ કરશે તો હું આ માગણી સ્વીકારીશ,' પરંતુ રાણીએ તે બાળકને પુત્રતરિકે સ્વીકાર્યો નહિ પ્રાણનાશના ભયથી રાણીએ આ પ્રમાણે મ્યું હતું કે આ સર્વ પોકણના સામતની કપટજળ હતી, તે નિશ્ચય-પૂર્વકે કહી શકાય એમ નથી મારવાડના મામતો થોડા વર્ષમુધી મૌન રહ્યા જે પ્રકારે પ્રયત્ન વાપર્યો થયા પૂર્વે પ્રકૃતિ સર્વથા શાંત જણાય છે, તે પ્રમાણે સામતોની સુપકીદી એક મોટા વિપ્લવની સંજ્ઞા કરતી હતી ક્ષીણ પ્રયત્ન ક્રાંતિથી મારવાડના સિદ્ધાસનનું મૂળસુદા કપાયમાન થઈ ગયું સ્થળે સ્થળે છટારાએ અને રિદેશી શત્રુઓ તોફાન મચાવવા લાગ્યા રાજ પદજાટ થયા અને અતે આ કાળને નેના પોતે સેનામહિત નાશ પામ્યો આ વિપ્લવથી રાજનો સામતો ઉપરનો સર્વ વિશ્વાસ ઉડી ગયો પોકણના સામત સવાઈસિદ્ધ ધૌકનસિદ્ધને મારવાડના સિદ્ધાસનપર અધિકૃત કરી શક્યો નહિ અતે તેણે ધૌકનસિદ્ધના પ્રાણ બચાવવાને માટે તેને જયપુરના રાજ્યમાં આવેના ખેનડી નામના સ્થાનમાં મોકલી દીધો આ પ્રદેશ શીખકુલના એક સ્વતંત્ર રાજના તાબામાં છે થોડા સમય પછી મેવાડના રાણાની કુવરી કૃષ્ણાકુમારીને આ મારવાડના અધીશ્વર અને જયપુરના રાજની વચ્ચે બા-ચાનક યુદ્ધ થયું અને એક ઉત્તમ સયોગ માની ધૌકનસિદ્ધને કાર્યક્ષેત્રમાં લાવવામાં આવ્યો કૃષ્ણાકુમારીને માટે માનસિદ્ધ તથા જયપુરપતિની વચ્ચે જે ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું તેનું ફળ શું આવ્યું તે ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે સવાઈસિદ્ધના પ્રયાસથીજ ઉત્તર ભારતના સર્વ ગણએ રાજ માનસિદ્ધની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયા હતા રાજ માનસિદ્ધ જે સમયે પરમ રૂપવતી કૃષ્ણાકુમારીનું પાણિમદહ્ય કરવાની આશાથી યુદ્ધ કરતા હતા, તે સમયે મારવાડની પ્રજા તેમનાથી અસંતુષ્ટ બની ગઈ હતી આ લાગ જોઈ અતુર સવાઈસિદ્ધે રાજ ભીમસિદ્ધના પુત્ર ધૌકનસિદ્ધને રાજતરિકે અલિપ્તિત કર્યો અને તેના નામને દરેક સમસ્ત મારવાડમાં પીટારી દીધો થણા રાજાએ તથા સામતોએ ધૌકનસિદ્ધને પક્ષ મદદ્ય કર્યો, સ્વારપછી કેવી કેવી દારુણ ઘટનાઓ બની અને કૃષ્ણાકુમારીનો જીવનદીપ કેવી રીતે જુગાઇ ગયો તે સર્વનું વર્ણન ખાજી કરવામાં આવ્યું છે આ વખતેજ પોકણના સામત સવાઈસિદ્ધ માર્યો ગયો અને તેના મરણ પછી થોડા દિવસમાં ધર્મચાર્ય દેવનાથ અમીરખાના અનુચરદ્વાર ગૌચરીય રીતે માર્યો ગયો

રાજ માનસિદ્ધે પોતાના શત્રુઓની ઉપર સંપૂર્ણ વૈર લીધું તેમણે પોતાની પ્રમળ માનસિક-ચક્તિ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયથી પોતાના સર્વ શત્રુઓનો નાશ કર્યો અને પછી તેઓ વિશિષ્ટમનના પુરુષ બની ગયા તેમને પ્રત્યેક ઔપરુષપર સંદેહ આવવા નાગો તેઓ માત્ર પોતાની રાણીના હાથથી તૈયાર થયેનું ભોજનજ મદહ્ય કરતા હતા ત્રીજા કેદયજ્ય માસુમના હાથની રસોઇ તેઓ જમતા નહોતા ક્રમે ક્રમે તેમનો વિરાગ વૃદ્ધિગત થવા લાગ્યો અને અતે તેમણે રાજકાર્ય છોડી એકાંતવાસ સેવવા માંડ્યો તેમની સ્ત્રી વા કુન્નિમ ઉન્મત્તતા દૂર કરવાને માટે જેટલા ઉપાયો કરવામાં આવ્યા તે સર્વ નિષ્ફળ થયા તેઓ રાત્રિદિવસ કેરળ દેવનાથના મૃત્યુને માટે મોકલે પ્રદક્ષિત કરવામાં અને દેવસ્તુતિ કરવામાં મગ્યા રહેતા હતા જે સમયે રાજ માનસિદ્ધના ચિત્તની આવી રિયતિ થઈ તે સમયે તેમને પોતાના પુત્રને રાજ્યબાર સમર્પણ કરવાની ભનામણ કરવામાં આવી આ ભનામણ તેમણે સ્વીકારી અને પોતાના હાથવતી પોતાના પુત્રના કપાળપર રાજતિતક કંપું નીતી રાજ ઠગસિદ્ધ વ્યવહારકુશળ નહોતો તે જેવા વિવેક-શુદ્ધિન હતા તેવોજ સ્વીરપટ હતા તેને રાજ્યપ્રાપ્તિ થયા પછી તેણે અમૃતચંદ નામના રાણિકે

પોતાનેા મત્રી બનાવ્યો

૪૦ સં. ૧૮૦૯ થી ૪૧ સં. ૧૮૧૭ પર્યંત મારવાડની દશા અસત શેઝનીય ગઢી આજ નવનાથી રાજસ્થાનનું ભાગ્ય અંગ્રેજોના હાથમા આવ્યું. બ્રિટિશસરકારે જીત્મિહની સાથે સધિ કરવાને માટે એક દૂત મોકલ્યો, પરંતુ સધિ થયા પૂર્વેજ જીત્મિહ સ્વર્ગમા મિથાવ્યો. તેના અઢાળ મૃત્યુવિષે અનેક વનચુતિ પ્રચલિત છે કેટલાક લોકો જણાવે છે કે અતિશય સ્ત્રીન પટતાને વધે તેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું અને અતે તે અકાળમૃત્યુના પગમા સપડાયો. કેટલાક લોકો કહે છે કે તેણે એક રાજપૂતયુવતીનું સતીત્વ નષ્ટ કરવાની યેષ્ટા કરી હતી, તેથી તે યુવતીના પિતાએ પોતાની તલવાગથી તેના પ્રાણ લીધા હતા. જીત્મિહ હતું મૃત્યુ અને ગજકાઈપરિવર્તન થવાથી મામતોએ એકાંતવાસી માનસિહપ્રતિ દિષ્ટિપાત કર્યો. મે જે જે વાતો લોકોના મુખથી સાલળી છે, તેમાની અર્ધી વાતો પણ ને સત્ય હોય તો નુ કહી શકુ છું કે દેવનાથનો વધ થયા પછી જીત્મિહના મૃત્યુપર્યંત માનસિહ જે દશમા ગણા તે તેમના પાપના પ્રાપચિત્તસ્વરૂપ હતી જે સમયે દૂતે તેમને જીત્મિહના મૃત્યુના સમાચાર સાથે રાજ્યપરક્ષાને માટે તત્પર થવાને કહ્યું તે સમયે તેઓ બેમાની એક પણ વાત સમજી શક્યા નહિ. દીર્ઘકાળપર્યંત ઉન્મત્તતા પ્રકટ કરવાને લીધે તેઓ વાસ્તવમા ઉન્મત્તજ બની ગયા હતા, પરંતુ આ વિરક્તિના સમયમા તેમણે પોતાના જીવનની રક્ષા કરવાને માટે અધિક પ્રયત્ન કર્યા હતા જે સામતો જીત્મિહને રાજ્યશામન ચલાવવામા સહાય કરતા હતા, તેમના અનુચરો માનસિહની સેવાશુબ્રૂયા કરતા હતા. એમ કહેવાય છે કે આ સેવકોએ કેટલીકવાર માનસિહની હત્યા કરવાને માટે તેમને વિષ આપ્યું હતું તેમનો આ દુષ્ટ ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહિ તેથી તેઓ એમ માનવા લાગ્યા કે માનસિહે દેવને માધ્ય કર્યો છે અને દેવ તેમનું રક્ષણ કરે છે વસ્તુત માનસિહની પાસે એક અતિ વિશ્વાસુ મેવક હતા અને તે પોતે માનસિહના કેવળ ખાવપદાર્થોની સપૂર્ણ તપાસ કરીને તેમને ભોજન કરાવતો હતો માનસિહની આવી બચકર ચિત્તિમા પણ તેણે પોતાના જ્વામીનો સગ છોડ્યો નહોતો.

રાજા માનસિહે ધીમે ધીમે પોતાની ઉન્મત્તતાનો પરિભાગ કર્યો. અંગ્રેજોની માથે મધિ થયા પછી તેમણે પોતાના સન્નિઓનું દમન કરવાને માટે ભારે સત્રામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કાગ્ય કે તેમને બાગ્યું કે આ ઉપાય અર્થે વિના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકે નહિ. બ્રિટિશસરકારની સહાયથી ગજા માનસિહે પોતાના સર્વ સન્નિઓને પદદલિત કરી નાખ્યા.

રાજા માનસિહે પોતાના શુભ ઉદ્દેશ નિહ કરવાને માટે બાહુનજસિવાય એક બીજા ઉપાયનું પણ અપવનન કર્યું તેમણે પોતાની સ્વાભાવિક ચતુરાઈથી બહારથી પોતાના સન્નિઓપર ઘણી દયા દર્શાવી આથી સર્વ સામતો તેમનો વિશ્વાસ કરવા લાગ્યા અને મનમા બોલવા લાગ્યા કે—“ મહારાજા હવે અમારા પાઠ્યા સર્વ અપગાઈ જૂની ગયા છે અને અમારો વિશ્વાસ કરે છે ” આવી માન્યતાથી તેઓ મર્વ અસાવધાન રહેવા લાગ્યા સામતો દરબારમા પોતાની પ્રભુતા વધારતા જતા હતા મહારાજા પોતે જાણે તેમની હિનચાનપ્રત્યે કિચિત્ પણ લક્ષ્ય નહિ આપતા હોય, એવો બાજી દેખાન કરવા લાગ્યા આ વખતે મેનાપતિ પોકર્ણગજ તથા મુખ્યમત્રી અક્ષયચંદ ને સત્તાહીન કરવાને માટે યોધગજ પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો તેમની વચ્ચે કનહ ઉત્પન્ન થયેનો જોષ મહારાજા મનમા અતીવ પ્રસન્ન થયા, પરંતુ બહારથી ઉદાસીનતા જતાવવા લાગ્યા તેમણે પોતાના મનમા જરા કંપના પણ કરી નહોતી કે મહારાજા અમારો નાશ કરવાને માટેજ આવો બાજી દેખાવ કરે છે જેટલા દિવસ સુધી મારવાડનું ગજા જીત્મિહના આધિકારમા રહ્યું તેટલા દિવસ સુધી અક્ષયચંદ મુખ્યમત્રીનું પદ ભોજનું હતું મારવાડનો આર્થિક અને ગજકાઈ ઇતિહાસ સર્વ તેને વિહિન હતો આથી રાજા માનસિહે સદના તેનો વધ કર્યો નહિ, પરંતુ તેઓ તેની સર્વ સપ્તિ દસ્તગત કરવાની અને પોતાની ગેઝહાજરીદખાન આનેના સર્વ રાજ કાયમતોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની યેષ્ટા કરવા લાગ્યા માનસિહે વિચાર કર્યો કે કેવન એના પ્રાણનો નાશ કરીશુ તો તેથી આ કામો સિદ્ધ થશે નહિ ચતુર અક્ષયચંદ પણ પોતાની દત્તા સારીપે જાણી ગયો હતો અંગ્રેજોની સાથે રાજાને મિત્રતા થઈ તેથી તે કરવા લાગ્યો. તે રાજાની આગળ અંગ્રેજોની નિદા

૧ જોર નહિ રાખવાને લીધે તેમની દાઢી મૂઝ તથા મસ્તકના કેસ ઘણા વધી ગયા હતા, અને તેથી તેમને દેખાવ દમ્ભત પુરુષના જેવોજ લાગતો હતો.

કરીને તેમની મિત્રતા તોડી નાખવાનો પ્રયાસ કરવા લાગ્યો. રાજા પણ બદરથી તેની વાતને અનુમોદન આપવા વાગ્યા. રાજાએ ચતુરાઈથી મુખ્યમંત્રી તથા તેના સાથીઓને પોતાના હાથમા વધ લીધા.

જે સમયે આ યુદ્ધ પ્રપંચ રચાતો હતો તે સમયેજ હુ રાજસભામા ગયો હતો. મે રાજા માનસિંહ ને મનાવ મુખ્યમંત્રી, ઉડી ચિતામા નિમગ્ન અને પ્રત્યેક કાર્ય સવધાનતાપૂર્વક કરતા જોયા. તેમની આરે તરફ અક્ષયચંદના પક્ષના માણસો એકઠા થયા હતા. અક્ષયચંદ જો કે પોતાના પ્રતિદ્વંદીઓને બદીવાન બનાવવાને સમર્થ થયો નહોતો, તથાપિ તેણે પોતાના શત્રુઓની વિરુદ્ધ ગળને ઉત્કેરી મૂકવામા લેશ પણ ત્રુટિ કરી નહોતી, પરંતુ તેનું જીવન નષ્ટ કરવાને માટે જે યુદ્ધગળ દેવાવવામાં આવી હતી, તેમા તેની ચતુરાઈ, જળ, કપટ, ધૂર્વતા અને પ્રપંચ આદિ સર્વ ગુણો નકામા થઈ પડ્યા. તે ગુણોએજ તેને તે જળમા મજબૂત રીતે જકડી લીધો. રાજા માનસિંહે પ્રથમ અક્ષયચંદ દ્વારા સામ તોનો નાશ કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત કરી લીધું. આ હલાકાતના નાટકના પ્રથમ પ્રવેશમા સુરતાનસિંહનો વધ થયો. ત્યાર પછી બીજા અનેક સામ તો આજ પ્રકારે માર્યા ગયા. પછી રાજા માનસિંહે મંત્રીવર અક્ષયચંદ તથા તેના સાથીઓને પદ અથૂત કરીને કારાગૃહમા મોકલ્યા. તેણે અક્ષયચંદને પ્રાચુરક્ષાની આરા આપી તેને કહ્યો. અક્ષયચંદ પોતાની આજીસ લાખ રૂપિયાની સગી ગળના હાથમા સોપી દીધી. રાજાએ આ સર્વ સપત્તિ હસ્તગત કરી અને અતે અક્ષયચંદનો પણ વધ કર્યો. દુર્ગાધ્યક્ષ નામજી અને મંત્રી ધોધલ નામના જે માણસો રાજાના શ્રુતપુત્રના પરમ પ્રેમપાત્ર અને સનાહકાર હતા રાજાએ જ્યારે દેશનિકાવ થયેના અપરાધીઓને ક્ષમા આપવાનો હદેરો પીઠાવ્યો ત્યારે એ ઉભય માણસો પુનઃ મારવાકામા આગ્યા અને પોતાને સુરક્ષિત સમજી શાંતિપૂર્વક રહેવા વાગ્યા. જનસિંહના શાસનકાળમા તેમણે રાજકોપમાથી જેટનું દ્રવ્ય સચિત કરી લીધું હતું, તે સર્વ રાજા માનસિંહે ખુશ્વલી લીધું અને તેમને વિરૂદ્ધ મારી નાખ્યા. તેમના શખને કોટપરથી બહાર ફેંકી દીધા. રાજા માનસિંહે આટઆટી હત્યાઓ કરી, તે છતાં પણ તેમની પૈશાચિકવૃત્તિ શાંત થઈ નહિ તે ઉડી પ્રબલ થવા લાગી તેમને નવીન મંત્રી હતેહરાજ, અક્ષયચંદનો તથા સમસ્ત આપાવનકુનનો પ્રબળ શત્રુ હતો, કારણ કે તેને એવો સદેહ હતો કે - "આ લોકોજ ધર્મી માર્યા દેવનાથના વધની સાથે મારા બધાના વધના પણ કારણ હતા." ફતેહરાજે રાજા માનસિંહના આ દારણ દિસાના કાર્યોમા સંપૂર્ણ સહાય કરી હતી. રાજા માનસિંહ પ્રતિદિન કોઠડી વધ અને કોઠને બદીવાન કરતા હતા અને કોઠની સપત્તિ લૂંટી લેતા હતા એમ કહેવાય છે કે રાજા માનસિંહે પ્રગતી સપત્તિ આ પ્રકારે લૂંટીને પોતાના કોષમા એક કરોડ રૂપિયાનો વધારો કર્યો હતો.

બ્રિટિશસરકારની સાથે રાજા માનસિંહને મિત્રતા થઈ ત્યારપછી અદાર માસ પછી અને તેની રાજસભામા મારા ગમન પછી જ માસ પછી આ સર્વ શોચનીય હલાચો કરવામા આવી હતી. રાજપૂતાનાના રાજનેડાની સાથે તટસ્થ વૃત્તિથી કામ લેવાની અમારી રાજનીતિવિષે અમે આગળ સૂચના કરી ગયા છીએ. રક્તપિપાસુ બીષજી અત્યાચારી રાજાએ વણિકલોકોની સપત્તિ લૂંટી લે અને પ્રતિષ્ઠિત તથા નિદોષ સામ તોને પોતાની ઇચ્છાનુસાર દેશપાર કરે એ દ્રવ્ય કોણે જોઈ શકે વાઈ પરંતુ "તમારા અતશાસનમા અમે હસ્તક્ષેપ કરીશું નહિ" એ શરતે મારા હાથપગ બાધી દીધા હતા. રાજા માનસિંહે જેટલા આપેલા અને સામ તોનો સહાર કર્યો હતો, તેટલા રાજવંશીએ તથા સરદારોને વધ કોષ પણ રાજાએ કર્યો હોય એમ મારવાડના ઇતિહાસપરથી પ્રતીત થતું નથી.

ભવિષ્યનો પડો ઉચકી વીધેશ હોવાથી મારા પાકો રાજા માનસિંહના દોષો જૂની જરો અને તેમને એકે જ ભીર, નમ્ર અને પૂર્ણશિક્ષિત રાજા ગણ્યો હુ સારી રીતે સમજું છું કે માનસિંહે વિચારપૂર્વકજ સહારકરવશ કારણ કહ્યું હતું. અમે તેમ હો, પરંતુ એ વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવાને માટે અધિક સહાયની આવશ્યકતા છે. રાજા માનસિંહ પૂર્ણ શિક્ષિત હતા તેઓ ફારસી અને પોતાના દેશની ભાષા ઉત્તમ પ્રકારે જાણતા હતા. તેમણે પોતાના વચના કાવ્યમા લખેલા જ ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને ઉપહારતરિકે આપ્યા હતા. આમાથી જે ગ્રંથોનો અનુવાદ મે કર્યો છે. આ મે ગ્રંથોમા સાત દબ્બર કાવ્યો છે. પ્રત્યુપહારરૂપે મે તેમને ભારતવર્ષનો મુસનમાનોના સમયનો એક વિરાટ ઐતિહાસિક ગ્રંથ તથા "ખોવાસાલ-ઉત્ત-તવારીખ" નામનો ભારતવર્ષનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આપ્યો. મુઆઝતખસજે મહારાજને મે જેવા પંડિત અને સજ્જન માન્યા હતા,

તેથી વિપરિત સ્વરૂપનાજ પરિણામે તેઓ પ્રતીત થયા મહારાજાની સાથે મારે વાતચીત થઈ ત્યારે રાજ્યના શાસનપદ્ધતિ તથા રાજપૂતોના કર્તવ્ય વિશે તેઓ ને બોલ્યા હતા તે સાલળી મને પરમ નદ પ્રાપ્ત થયો હતો મહારાજા મને કેવળ એક અનુચરની સાથે પોતાના મહાનયના અનેક ઝોરડામાં લઇ ગયા હતા અને ત્યાંથી મે અતિ વિસ્તૃત મરજૂમિ તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી હતી નિકટ આવેલા નાના નાના ઉચ્ચ જૂલાગો મારી દૃષ્ટિને રોજતા હતા તેથી મારાથી દુઃસુધી બેઠી શકાતું નહોતું અતિ વિસ્તૃત મેદાનમાં કેવળ એકાદ બે લીમડાના વૃક્ષો સિવાય કંઇ પણ વૃક્ષ દૃષ્ટિગોચર થતું નહોતું કેટલાક કનાકસુધી વાતચીત કર્યા પછી હું મારા સિબિરમાં પાઠો ચાલ્યો આવ્યો અહીં આ આવીને મે બેસું તો મારા મિત્ર કંપન વાવ અને મેનર એક કેટલાક રોકીના શ્વાનોની સહાયથી એક મૃગનો શિકર કરી આવેના મને જણાયા

૧૮ મી નવેમ્બર મરજૂમિની “ ૫મરમી ” રાજપૂતાક મવનશાસન અમીષ કુકી ને પહેલા આ દેશની રાજધાની મદોર હતી મદોરના વિધ્વસ્ત સ્વરૂપે આગળ પરિજમણ કરીને તેનો ઇતિહાસ જાણવાની અભિલાષાથી આજે પ્રાતઃકાળમાં તે નગર તરફ મે પ્રમથક કુકુ રાજ્યએ મોકલેના અનુચરોની સાથે હું ચાલવા લાગ્યો અબીષ્ઠ સ્થાનપર પહોંચતા એક કલાક કરતા કાંઈ અધિક મમય લાગ્યો બેઠે કે આ સ્થાન અહીં કોશથી અધિક દૂર નહોતું, પણ અમે અતિ મદ ગતિથી ચાલ્યા હતા રાજધાનીથી તે નગર તરફ મે માર્ગ ગયો છે, તે માર્ગે થઇને જવાને માટે હું સુગત નામના દારમયારી બહાર નીકળ્યો થોડે દૂર ગયા પછી ‘ મહાર મદિર ’ માર્ગ જોવામાં આવ્યું રાજા માનસિંહે વસપ્રાપ્ય ઝાંઝોરમાંથી આવીને પોતાને ખર્ચે આ વિશાળ મદિર બનાવ્યું હતું ટોડ કોશના અતરપરથી પૂર્વતરફ આ માર્ગ નીચે અને નીચે થતો ગયો છે હું આ માર્ગે થઇને પશ્ચિમ તરફના માર્ગમાં ગયો અને તેકારા મારવાડના રાજવંશના પ્રાચીન કીર્તિસ્થાનમાં ગયો આ માર્ગ અતિ સાકડો છે, ચારે તરફ અતિ ઉચ્ચ શિખરો આવે રહ્યા છે અને સન્યા સીમિતે રહેવા યોગ્ય એકઠો ગુફાઓ પર્વતમાં આવેલી છે પુરીદરરેફિની પ્રાચીન રાજધાની આ સ્થળમાં આવેલી છે આ રાજધાનીના વસવાટગ્રેષ્ઠ અવાપિ વિશ્વમાન છે આ રાજધાનીમાં શત્રુઓને પ્રવેશ કરતા અટકાવવાને માટે તેની ચારે તરફ કોટ બંધાવેના હતા આ સ્થાનમાં થઇને નિર્મળ અને સુદર જનવાળી નદી વૃત્ત કરતી ચાની નળ છે થોડે દૂર ગયા પછી કમરા પહોંચ્યા માર્ગે આવતા નળ છે એક બંસે ધરની વસ્તીવાળા જામનું અતિકમણ પ્રીને અમે આગળ ગયા એટલે એ ઉચ્ચ સ્થાનપર બાધવામાં આવેના મદિરોએ અત્રારી દૃષ્ટિ આકર્ષિત કરી આ સર્વ રોકોડગમન-ઓના સમાધિમદિરો છે મરજૂમિના મિરમરણીય અધીશ્વરના મુખ તેમની રાણીઓ સહિત ને સ્થાનપર બસીણત કરવામાં આવ્યા હતા તે સ્થાનપર તેમના સ્મારકતરિકે આ મદિર બંધાવવામાં આવ્યા છે આ મદિરોની દક્ષિણદિશામાં થઇને ઉત્તર મુદ નદી મદગતિથી ચાવી નળ છે આ મદિરોની અણીમાં સૌથી પ્રથમ સુવિખ્યાત રાવ મારદેવનું સમાધિમદિર છે આ મદિરમાં તેમની પ્રતાપી તથા ગૌરવશાની મૂર્તિ યથાપિત છે ને રોરશાહે પરમ પરાક્રમપૂર્વક યોગનસપ્રાદ હંમયુપર આક્રમણ કરી તેના દાયમાંથી બારતનું સિંહાસન ખુચવી નીધું હતું તે રોરશાહની વિરુદ્ધ આ માલદેવે યગમ તેજસ્વિતાપૂર્વક ખુણ ધાણુ કુકુ હતું સૌથી છેવું રાજા અજિતસિંહનું સમાધિમદિર છે, અને વચમાં સુરસિંહ, ઉદયસિંહ મળ-મિહ તથા જસવંતસિંહના સ્મારકમદિરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે રોકોડગતિદાસના મૂળ સ્વરૂપ આમ્માગક મદિરોએ મારવાડની ગૌરવગરિમાનો સમય નિધારિત કરી દીધો છે આ ગૌરવગરિમાનો માલદેવના રાજ્યારોહણથી પ્રારંભ થયો અને અજિતસિંહના મુગ્રોની સાથે તેનો અત આવ્યો માલદેવનું સ્મારકમદિર અતિ સાદુ અને સાધારણ છે, તેપણુ તેણે ચક્ર તથા બેધાળના સ્મારકમદિરોને પોતાની ઇલામાં લાકા દીધા છે આ મદિરની સાથે રાજા અજિતસિંહના સ્મારકમદિરની તુલના કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે મરજૂમમાં બાલસૌહર્દ અને કનાકોચલની કમરા ઉત્તિ થઇ છે ને માલદેવ અપૂર્વ સદસમહિત અધ્યાનસપ્રાદની વિરુદ્ધ ખાણ ધાણુ કરવાને પ્રવૃત્ત થયા હતા (અધ્યાનસપ્રાદે કહ્યું હતું કે, “ એક મુકીલર જવને માટે હું બારતનું સિંહાસન બોધ દેવાની અણીપર આ યો હતો ” તે પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં રોકોડગોમાં અતિ દિરિ જરવું ગ્રહાવીર હતા) તેમના સમયથી થઇને અજિતસિંહના

રાસનસમયસુધીમા આ સ્મારકમ દિરોની આકૃતિ ઉચ્ચ પ્રકારની અને સુદર કરવામા આવી છે રાજ ગજસિહના સ્મારકમ દિરની સાથે તેમના ઉત્તરાધિકારીના સ્મારકમ દિરની ગુપ્તના કરતા આગતુ મદિર સાદુ અને સાધારણ જણાય છે આ સર્વ મદિરો ત્રાવ રમના નાના નાના પાથાણના ગનાવવામા આન્યા છે આ જાતના પાથણ એના મુદુ હોય છે કે તે પર કાતરકામ કરતા કારીગરોને જાણે શ્રમ પહોંચતો નથી આ મદિરોની બાધણી જેન અને બૌધ મદિરોના જેવી છે તેમાનો અધિક ભાગ-ખાસ કરીને સ્તભો જેને શિ પકાર્યુ અનુકરણ કરીને કમનમેરના સ્તભોના જેવા બનાવવામા આવ્યા છે રાજ જસવતસિહ અને અજિતસિહના સ્મારકમ દિરોના નમ્યા તૈયાર કરાવીને હુ તે નકશાઓને યુરોપમા લાગ્યો છુ આ મદિરોના કાતરકામમા પુષ્કળ દબ્યનો વ્યય થયો છે સ્વસ્થ અને ઉચ્ચ પાથાણસ્તૂપોની ઉપર આ મદિરો સ્થાપિત છે જસવતસિહનુ મદિર કેટલેક અંશે વિશેષ દંડ છે પરંતુ આકૃતિ અને માપમા તે બરાબર અજિતસિહના સ્મારકમ દિરની સમાન છે

મદિરની સન્ધુખના આગળમા થઈને રમણીયસ્તભોથી શોભિત એવા પ્રવેશદ્વારોથી અદરના પ્રધાન મદિરમા જવાય છે એ શિવાયના જેહુ ચોખકુ અને શિખર તથા કલશયુક્ત છે તેની બાધણી કાતરકામ એ શિ પકાર્ય પ્રસસનીય છે તેમા જે જાનેક સ્તભો છે તે અત્યંત શોભાવમાન અને મનોહર છે આ સ્મારકમ દિર ઇજ્ઞાના પ્રાચીન મદિરસમાન દેખાય છે આ સ્મારકમ દિર મારવાડના જે રાજાઓનુ સ્મારક કરાવે છે, તેમના ચરિત્રાનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે મારવાડના રાજ વશમા જેવા મહાવીરો ઉત્પન્ન થયા છે તેવા વીરપુરુષો જગતના ઇતર કોષપિણુ દેશમા જન્મ્યા નથી આ રાજાઓની નામાવલીની સાથે મેવાડના સુપ્રતિષ્ઠિત રાણાઓ તથા તૈમુરવશના સુપ્રસિદ્ધ પાદસાહોની નામાવલી સંયુક્ત કરીને અમે યુરોપવાસીઓને પૂજવાની ધુણતા મરીએ છીએ કે યુરોપમા કોષ સમયે એક જ કાળમા આવા મહાવીર સુરાસનકર્તાઓ તથા વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થયા હતા ?

મેનાડ

મારવાડ

દિલ્લી

રાણા સગ

રાવ માનદેવ

બાબર અને શરશાહ

ગવ સુરસિંહ

હમાયુ

રાણા પ્રતાપસિંહ

રાજા ઉચ્ચસિંહ

અકબર

રાણા અમરસિંહ (પ્રથમ)

રાજા ગજસિંહ

જહાંગીર
અને
શાહજહાં

રાણા કણ્ઠસિંહ

રાજા જસવતસિંહ

ઝોરગઝેન

રાણા રાજસિંહ

રાજા અજિતસિંહ

ફરૂખશિયર પછીના દિ
લીના સિંહસિનના સવ
અભિનાયીઓ

રાણા જયસિંહ

રાણા અમરસિંહ (દ્વિતીય)

અમરના મિત્ર તથા મારવાડમા પ્રથમ રાજાની ઉપાધિ ધારણ કરનાર (એમના પૂર્વે મારવાડના અધીશ્વરો રાવની ઉપાધિથી યુક્ત હતા) ઉદયસિંહથી આરંભ કરીને ઝોરગઝેખના પ્રગળ હરિજ જસવતસિંહ તથા તેન પ્રબળ શત્રુ અજિતસિંહ (એમણે પોતાના આહુનજથી મોગનેના હાથમ થી પોતાના રાજ્યનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો) આદિ સવ રાજાઓ મહાવીર અને મહાન સ્વદેશભક્ત હતા

મને જે ગૃહસ્થ આ મદિરો દર્શાવતા હતા તેમને મે પૂછ્યુ કે - અજિતસિંહના સાહસિક ઉત્તરાધિકારીઓ કે જેમણે તેમનુ આ સ્મારકમ દિર બનાવ્યુ છે અને જેમણે પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો છે તેમના સ્મારકમ દિરો ક્યા છે ? તેમણે નાના નાના સ્મારકમ દિરો તરફ અગુચિનિર્દેશ કરીને જણાવ્યુ કે - આ મદિરો તેમના સ્મારકમિન્દો છે' અતિ ઉચ્ચ, વિશાળ એ મનોરમ મદિરોને જાહેર તે મદિરો અતિ નાના તથા છુદ્દ હતા તેનુ શુ કારણ હશે? આવી મોગી અધોગતિ થવાનુ નુ મારણ હશે ? તે ઉલ્લેખ મદિરો અતિ તીવ્ર અને પ્રબળ ભાસમા મારવાડ ના રાજવશની અધોગતિ પ્રદર્શિત થે છે અભયસિંહે પોતાના જન્મદાતાના પ્રાણનો સદાર કર્યો હતો. ને કે તે પોતાના જીવનના અતિમ ભાગમા સન્માન પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો તથા તેણે માર

વાડના રાજ્યનો વિસ્તાર બમણો કર્યો હતો, તથાપિ તેના પુત્રની સાથે તેના બ્રાતા વખતસિંહને ઝઘડો થવાથી મારવાડને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું. ઉક્ત પિતૃહંતા બ્રાતાઓનાં સ્મારક-મંદિરોનાં નેત્રુંજ સ્મારકમંદિર પોતાના જીવનના અંતિમભાગપર્યંત અસીમ અને અવિચ્છાત વીરતા દર્શવનાર વિજયસિંહનું પણ છે. મેં આશ્ચર્યચકિત થઈને ઉક્ત દર્શકને જણાવ્યું કે:—“જે દેશ પોતાના મહાવીર અને પરમ શ્રેષ્ઠ સ્વામીની ભરમ અનેહર સ્મારકમંદિરમાં સુરક્ષિત રાખી જાણુતો નથી, તે દેશને શિકંકાર છે.” વિજયસિંહના ત્રણ પુત્રો (એમાંના બન્ને પુત્ર જલ્દિમસિંહ-વિષે આગળ વર્ણન આવી ગયું છે) નાં સ્મારકમંદિરો તેમનાં મંદિરની પાસેજ છે. તેનાથી થોડે દૂર રાજા શ્રીમસિંહ તથા તેમના બન્ને જાણીતા ગુમાનસિંહ (એઓ સગીર વયમાં મરણ પામ્યા હતા)-નાં મંદિરો છે.

આ શ્રેણીના નાકાપર જીવસિંહનું સ્મારકમંદિર વિદ્યમાન છે. મેં તેને જોઈ અનાદરપૂર્વક દર્શકને કહ્યું કે:—“જીવસિંહના કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા અનેક રાજાઓનાં સ્મારકમંદિરો નહિ બંધાવ્યાં અને એનું મંદિર કયા મૂર્ખ માણસે બંધાવ્યું છે ?” તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“માતાનો પ્રેમજ આ સ્મારકમંદિરનું મૂળ કારણ છે.”

પ્રત્યેક માસની અમાવાસ્યા અને સંક્રાંતિની તિથિ પિતૃઓની પવિત્ર તિથિ ગણાય છે.

મારવાડમાં એવી રીતિ પ્રચલિત છે કે ઉક્ત ઉભય તિથિપર રાજાઓ આ સ્મારકમંદિરની નિકટ જાય છે અને જલ્દિસંચન કરે છે. હું જે હકિકત પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આ સ્થાનપર આવ્યો હતો, તેમાંના ઘણા ભાગ મૂર્ખ દર્શક મારી સાથે હોવાને લીધે મારાથી અઝાતજ રહ્યો. જો મેં સંકેતજાણના ઇતિહાસના પ્રથમથી સારો અભ્યાસ કર્યો ન હોત તો હું આ સમાધિસ્ત્રેત્રમાં આવીને કાંઈ પણ હકિકત પ્રાપ્ત કરી શક્યો ન હોત. ઉક્ત દર્શકે અને એક ઘણી મૂલ્યવાન વાત કહી, રાજા અજિતસિંહના શબ્દની સાથે ૬૪ રાણીઓ સતી થઈ હતી; પરંતુ જૂદીના રાજા જીવસિંહ જે સમયે જન્મમાં હોય તે મરણ પામ્યા હતા, તે સમયે તેમની ૮૪ રાણીઓ જળાને લક્ષ્મીશૂત થઈ હતી. રા-કેડબ્લોકોનો સ્મારકમંદિરો કરતાં હાડા લોકોનાં સ્મારકમંદિરો ઉત્તમ છે અને તે પોતાના મૂળ ઉદ્દેશ ઘણી સારી રીતે પાર પાડે છે. હાડા લોકોનાં સ્મારકમંદિરોમાં પ્રત્યેક સતીની પાપાણી બનેલી મૂર્તિ નાની નાની વેદીઓ ઉપર સ્થાપન કરવામાં આવેલી છે. જીવસિંહ અજિતસિંહના સમકાલીન અને જૈરમજેબના પરમ સાહસિક સેનાપતિ હતા. તેમના જીવનને પ્રાયઃ એકસોવીસ વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં છે તે નિમ્નલિખિત ઉદાહરણપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે. ૪૦ સં ૧૮૨૧ બંગ્લારે જીવસિંહના વંશજ મારા પ્રિય મિત્ર રાજા વિજયસિંહે પ્રાણ હોડયા, ત્યારે તેમણે આજ્ઞા કરી હતી કે “અમારા કુસની કાંઈ પણ સ્ત્રીએ પતિલક્ષિ અને પ્રતિપ્રેમ પ્રદર્શિત કરવાને માટે ચિતામાં લક્ષ્મીશૂત થવું નહિ.” તેઓ અને પોતાના બાળકપુત્રના રક્ષકતરિકે નિયુક્ત કરી ગયા છે. તેમના મરણ પછી થોડા દિવસમાં હું જૂદીમાં ગયો અને તેમની આજ્ઞાનું મેં ઉત્તમ પ્રકારે પરિપાલન કર્યું. હવે કુર્મની નીચેનાં સ્મારકમંદિરોવિષે અમે ઉલ્લેખ કરીશું. જૂદીમાં જડનું સ્મારકમંદિર વિરાજમાન છે. આ ચડે પુરિહરલોકોના હાથમાંથી મદોર જીતી લીધું હતું. તે સિવાય ત્યાં રાવ રણુમલ તથા રાવ-ગાંગાનાં સ્મારકમંદિરો પણ વિદ્યમાન છે. ઉક્ત ત્રણ મહાવીરોનાં મંદિરો જે સ્થળે આવેલાં છે ત્યાંથી બસે હાથના અંતરપર એક સ્વતંત્ર સ્થાન છે. જે રાણીઓ સ્વાભાવિક મૃત્યુ પામી હતી તે-મનાં સ્મારકમંદિરો આ સ્થાનમાં છે. પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે સંકેતલોકોનાં સમાધિસ્ત્રેત્રને મુઠ્ઠી પુરિહરલોકોની રાજધાની જોવાને આગળ જઈશું.

જેમણે પ્રાચીન કરોળા, વઘટેરા તથા અન્યાન્ય નગરો જોયાં છે, તેઓ મદોરના કોટની બાંધણી-ની કલ્પના સહજ કરી શકશે; કારણકે આ કોટ બરાબર ઉક્ત નગરોના કોટ જેવોજ વિરાટકાય છે. હિંદુસ્તાન અને યુરોપની પ્રાચીન જાતિઓએ એકજ પ્રકારે વંત્રસ્થાસ્ત્રની અજ્ઞાનતાને લીધે એકની ઉપર એક પ્રયંડ સ્તંભો ગોઠવ્યા છે એ એક વિચિત્ર ઘટના છે. (આ જાતિઓનું પાલી નામ ગાસારી અથવા કેલોનો પર્ણાય શબ્દ છે.) પ્રાચીનકાળમાં પ્રયંડ કાવના રાક્ષસો હતા એમ લલિત્યની પ્રજા ધારે એટલા

માટે તેઓ આવા પ્રયત્ન રૂપો નિર્માણ કરી ગયા છે સમસ્ત રાજપૂતાના અને સૌરાષ્ટ્રસહિત ભારત વર્ષના આ પશ્ચિમતરફના ભાગમાં રાજપૂતરાજ્યો પોતાની કીર્તિ અમર કરવાને માટે જે કીર્તિ સ્તંભો તથા સ્મારકમંદિરા નિર્માણ કરી ગયા છે, તે સર્વે તેના ત્રતાપ, પ્રભુતા અને અતિ પ્રયત્નશક્તિના પરિચાયક છે પ્રાચીન ભાગના છત્રીસ રાજ્યોમાં “રાજપાલી” વંશ પણ એક મુખ્ય વંશ છે સૌરાષ્ટ્રમાં શત્રુજય પર્વત નામનું બૌદ્ધોનું જે એક પવિત્ર તીર્થસ્થાન છે તેની તળેડીમાં પાલિ ત્યાના (પાનીતાણી) નામની પાનીઓની એક વાસભૂમિ છે આ પાલિતાણી તથા ગોદારનું પાનીનગર એ પાનીમતિની પ્રાચીન રાજ્યતા તથા ધર્મપ્રાણલ્પની સાક્ષી આપી રહ્યા છે સપ્તર્ષી રાજસ્થાનમાં એ એક પણ એવું પ્રાચીન નગર જોઈએ નથી કે જ્યાં સ્તંભો અને શિખરમાળાઓમાંથી મને શિવાગ્રેખ, સ્મારકચિન્હો તથા પ્રાચીન સમયની સ્વર્ણ, રૌપ્ય અને તામ્રમુદ્રા વા પદ્મ પ્રાપ્ત થયા ન હોય પુરિહર જાતિ અગ્નિકુલની ચાર શાખાઓમાંની એક શાખા છે અને એ લોકો ચદ્ર તથા સૂર્યવંશના રાજવિસ્તાર પૂર્વે ભારતવર્ષમાં પ્રવિષ્ટ થયા હતા પુરિહર લોકોને ઇતિહાસ આપતી વખત પુ નીચેની વાત લખવી જુની ગયેા છુ

પુરિહરો કહે છે કે—“અમે કાશ્મીરથી ભારતવર્ષમાં આવ્યા હતા” તે સમયે બૌદ્ધોની સાથે શૈવોને ધર્મયુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, એમાંથી અનેક બૌદ્ધો એઓને મળી ગયા હતા, એ વાત ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે આ સપ્રદાયની અધિક સંખ્યા જોતા જણાય છે કે પાશ્ચાત્ય પ્રાતની વહિકન્નતિના એક ભાગ ભારતવિજયી લોકોને ઉત્તરાધિકારી છે, અને બૌદ્ધોની અગણિત શાખાઓ સાથે સાઝાદશ શાખાઓમાં સાન શાખાઓ હજી પણ જૈનધર્મોવધળી છે એ કારણથી અનુમાન થાય છે કે, ઉપર્યુકત ધર્મ બહુ વર્ષોસુધી ભારતમાં પ્રચલ રહ્યો હશે

પાંડવગણુ આવેા હવે આપણે પચ્ચરના પગથીઆપર ચઢી પેના વિરાટકામ ૫૨ સરાશિ (ખડિ ગેરા) ઉપર ગમન કરીએ પુરાકુડની પાસે નાગદા નામની જે એક નાદી નદી છે, તેડું વર્ણન પ્રથમ અમે કરીશુ આ નદીથી થોડે દૂર એક મોગી વાવ છે આ વાવ પર્વતને બોદીને બનાવવામાં આવી છે તેમાં ઉતરવાને માટે પગથીઆની મોગી હાર નામો રહી છે એની સાથે જે બે પ્રયત્ન જુદા છે તેની પામેના ભાગ થોડા વખતમાં તૂટી પડવાનો સંભવ છે પુરિહરલોકોના અતિશય મદદરાજ નાહરરાવે આ વાવ બધાવી હતી અહીં આથી ઉચ્ચ વિરાટકામ દુર્ગની ઉપર દષ્ટિ પાતાની સાથેજ મારા મનમાં અદ્ભુત ભાવનો ઉદય થયો જે સમયે આ દુર્ગ બધાવવામાં આ ગેા હતો તે સમયને અનેક શતાવધિ વડેા વ્યતીત થઇ ગયા છે અને હજી પણ અનેક શત વધિ વ્યતીત થઈ જશે પરંતુ એ દુર્ગ અદ્ય રીતે ખડેા નહેશે તેપોતેા ઉપયોગ થના માડયા પૂર્વે પુરિહરનેકોના સ્વામીએ આ દુર્ગ બધાવ્યેા હતા માત્ર આ દુર્ગની વચ્ચેવચ્ચે એક મહાનય છે એની ઉપરના સર્વ જુનેા દદ અને ચોખ્ખા છે જ્યારે તે એ સ્થળે પહોંચ્યેા ત્યારે શ્રમ અને જ્વરથી પીડિત હતા તેથી તેની લખાઈ પહોંચાઇ જાણવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો નહિ, પરંતુ પાછળથી મે ઉપરના ભાગમાં જઈ પુરિહરનેકોના પ્રાચીન મહાવયપર ચઢી ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરી તેવું પરિચાણ કાઢ્યું જે કે આ સ્થળે ૫૨ સચિન્હો અતિ સાધારણ છે તેપણુ તે સ્પષ્ટ રીતે દષ્ટિગોચર થાય છે જે મામમીદાર અહીં આ રૂપો બધાવવામાં આવ્યા છે તેજ જાતની સામમીદાર નવીન જોષપુરરાજધાની બધાવનામાં આવી છે આ સ્થળે રાજમહાવયની સાથેના કેટલાક દેવમંદિરા તથા રાજમહાવયના કેટલાક દિવાનખાનાઓ સ્પષ્ટરીતે દષ્ટિગોચર થાય છે આ સર્વ ભાગોનું કોતરકામ એધને અનુમાન કરી ગયા છે કે એ તક્ષક અથવા બૌધ્ધોડોનું કામ છે મહા લયની દિવાલ ઉપર ધર્મસંજ ધી પુષ્કળ સાકેતિક ચિન્હો અકિન છે આ ચિન્હો જૈન અને બૌદ્ધ લોકોના ચિન્હોના જેવાજ છે પરંતુ કેટલેક સ્થળે શૈવના ત્રિલોચાકાર ચિ હેા પણ દષ્ટિગોચર થાય છે પુરિહર લોકોના સર્વ મુખ્ય સ્મારકચિન્હોમાં દુર્ગના દશિણ-પૂર્વ ભાગમાં આવેલું સિદ્ધાર પરમ રમણીય છે આ સિદ્ધારથલુ વિશાળ છે અને મંદોરના પ્રાચીન રાજ્યોમાંથી કાઢ્યેક રાજ્યે પોતાનો વિજય વિરમરણીય રાખવાને માટેજ એને બધાવ્યું છે અવકાશના અભાવને લીધેજ હું એ સિદ

૧ કનલ ટોડના આ વિચારનું સમર્થન અમે કોઈપણ પ્રકારે કરી શકતા નથી કારણકે ભારતવર્ષમાં તેમને પ્રવેગ થયો તેની સેકંડ વર્ષપૂર્વે ચદ્ર અને સૂર્યવંશી રાજ્યો આ દેશમાં રાજ કરતા હતા હિંદી અનુવાદક

દારનો નકશો લઈ શકયો નથી

ઉત્તરમાં મેઘ દૂર ચાનાપીંગુ મ્થાન છે અજમેરમાં જે ખ્વાજા કુતુબની મસ્જિદ છે, તેજ ખ્વાજા કુતુબના ચાનાપીંગુ શિષ્ય હતા આ પ્રદેશમાં દીર્ઘજાગીયો જે ધનનોભી સિધ્ધી અને અદ્વાનો લૂટફાટ કરતા આવ્યા છે તે મર્વ અપવિત્ર નોકો પ્રાપ્ત આજ પીરની મસ્જિદમાં એકત્રિત થાય છે આ ઉત્તર તરફ ડોટની બહાનના ભાગમાં પ્રાચીન ગઠોડરાજ્યો તથા સતીસ્ત્રીઓના મંદિરો છે, પરંતુ પુગિહરાજકુળના શેખ કપા બાળકમાં આવતા હતા અને તેમના સમાધિમંદિરો ક્યાં બધાવવામાં આવ્યા હતા તેના પ્રમાણ જનશ્રુતિ વા ઇતિહાસદ્વારા પ્રાપ્ત થતા નથી પૂર્વ અને ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં પ્રકૃતિદેવીએ પોતાના હાથથી પ્રસ્તુત પ્રાચીનદુર્ગના અભેદ ટેટ માધી દીધો છે આમ્થાન નમગવામીઓના શ્રમપરિહારને માટે અત્યંત ઉપયુક્ત છે

અમે જે માર્ગથી ઉપર ચાયા હતા, તેજ માર્ગદારા અમે પુનઃકુડની તરફ ગયા મધ્યે સ્થળે અમને મનોહર દરેયો દરિયોચ્ચ થયા અને પ્રાચીન મહાનયો પણ જણાયા ઉત્તર માર્ગની તળેગીમાં નિર્મલ જનનુ જનાશય અને એ મિહદાર આવેના છે એક દારમાં થઈને મનોહર વન તથા ગઠોડ સોફિના બધાવેના પ્રસારોમાં જઈ શકાય છે અને બીજા માર્ગદારા જ્યાં મારવાડના પ્રસિદ્ધ ગઠોડ વીરજ દની પ્રતિમાઓ સ્થાપિત છે ત્યાં જઈ શકાય છે આ સર્વ પ્રાચીન સ્મરણ્યચિન્તેને જોઈને મારા મનમાં અવર્ણનીય આનંદ ઉત્પન્ન થયો અને ૯ અષ્ટાળપર્યંત ધ્યાનમ્થ થઈ ગયો એક શુકાની અદ્દ મહોળના એક મુપ્રસિદ્ધ અધીશ્વર (ન હરગા કે જેમણે અરવલ્લીના દુર્ગમાં પશ્ચાત્ત્યોદાસોની સાથે શુદ્ધ કરીને પગમ વીરતાપૂર્વક પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હતા) ના સ્મરણ્યાર્યે એક વેદી બધાવવા માં આવી છે ચદ્ધવિએ પોતાના ગળપુત્રવીરજો નાહરગાવની અત્યંત પ્રગ સા કરી છે એક હજામ આ સમાધિમંદિરના કાર્યમાં નિયુક્ત હતો આ માર્ગ એક હજારને શામટે ચોપવામાં આવ્યું તે હું સમજી શક્યો નહિ, પરંતુ હજામો રાજપૂતોના અને જુઝકાયોમાં નિયુક્ત હોય છે તેપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે કોઈ વિશિષ્ટ કારણથીજ એક હજારને ઉત્તર કાર્યમાં નિયુક્ત કર્યો હોવો જોઈએ. આ વડનાતુ મૂળ કાણુ કાઈ જણાતુ નથી આ મ્થાનપર એક મંદિરમાં ત્રવ મૂર્તિઓ છે એમ જહેવાય છે કે ગળે પોતાના દીપ્તિમાંથી આવેને મંદિરેશ્વરની પુત્રી પાણિચ્છદપ કથું હતું અને તેના સ્મરણ્યાર્યેજ આ મૂર્તિઓ સ્થાપિત કરવામાં આવી છે

નાગદા નામની જે એક નદી જહીઆ વહે છે, તેના મળધમાં પણ એક જનશ્રુતિ મારા સા-ભજવામાં આવી પરંતુ તે અતિ વિનૂત હોવાથી અત્રે તેને વખતો નથી આ નદીની પામેજ મહાવીર પુત્રવીરાજ અને તેમની મુપ્રસિદ્ધ મહાશિષી તારાનાંનુ સમાધિમંદિર છે ઉત્તર માર્ગની તળેગીથી થોડે દૂર એક સિદ્ધાંગમાં પ્રવેશીને એક અતિ વિસ્તૃત મેદાનમાં જઈ શકાય છે આ મેદાનની ચારે તરફ ડોડ આવેયો છે અહીં આથી થોડે દૂર પર્વત ઉપર એક મોટું દિવાનખાનુ આવેલું છે જૈનપ્રકાશ મંદિરમાં જે પ્રકારે નાના મ્થલો દરિયોચ્ચ થાય છે, તે પ્રકારના મ્થલોની ત્રણ શ્રેણીઓ ઉપર આ દિવાનખાનુ સ્થિત છે અને તેમાં મારવાડના મહા તેજસ્વી વીરોની પ્રતિમાઓ વિગળમાન છે સર્વ મૂર્તિઓ વસ્ત્રાનકાર અને અસ્ત્રશસ્ત્રથી શુદ્ધ તથા અમારદ છે પર્વતના પાપાણોમાંથી આ મૂર્તિઓ કાંતરી કાઢવામાં આવી છે, પરંતુ આ સર્વ મૂર્તિઓ પૃથક્ પૃથક્ છે. આ મૂર્તિઓ મનુષ્યના સ્વાભાવિક શરીરથી મોટી છે અને પર્વતની માથે તેમને કાષ્ઠપણ સળધ નથી એના અંગો બગાળગ પ્રમાણમાં નહિ હોવા છતાં પણ તેમાંથી વીરતા, તેજ, સાદમ અને શૌભા પ્રકાશે છે પ્રત્યેક વીંગી સાથે તેના પ્રિય સેવકની મૂર્તિ હોવાથી સર્વ દેશ પગમ મુદ્દ લાગે પ્રત્યેક સામંતના હમ્તમાં બરછી, તથવાર અને દાય તથા પીઠપર ધનુષ્ય અને ખાતુ તથા કમ્મરમાં કાપી કટાળ બાંધેલી છે સર્વનો ગજ દેખાવમાં સુદ છે, પરંતુ આ વીરોનો રંગ મૂળ એવાજ હતો કે સ્ત્રીપીઓએ પોતાની ઇચ્છાથી એવો બનાવ્યો છે તે હું કહી શકતો નથી આ દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કરતાની સાથે એક મોગી ગણેશની મૂર્તિ દમ્જો-ચર થાય છે ગણેશની મૂર્તિની નિકટ ચ્છદેવીના એ પુરોની મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે

સ્થાપત્રી ચક્રપા અને કાવી દેવીની મૂર્તિઓ આવે છે કાલીની મૂર્તિ કૃષ્ણાય અને ભાષ-

કર છે અને તે મહિષાસુરની છાતી ઉપર એક ચરણ તથા સિંહની પીઠપર બીજો ચરણ મૂકીને ઉભી છે. સિંહ ઉકાત રાક્ષસનું હૃદય ભયાનક રીતે ખાખ છે જેવીના હાથોમા અસ્થસ્થ શોભાયમાન છે કાંધિની મૂર્તિ અને રણભૂમિમા ચરણ પામેલા વરિશની મૂર્તિઓની વચ્ચેમાં ધર્મયાજક નાયજની મૂર્તિ સ્થાપિત છે. નાયજના એક હાથમા માળા અને બીજા હાથમાં ધર્મદંડ છે. મહિનાથ સ્વેત અશ્વર આરંભ થયા છે, તેમના હાથમાં એક ભાવો છે અને તરકસ અથવા નિનંબપર લટકે છે. તેમની ભાષા પદાવતી ભોજનપૂર્ણ પાત્ર હાથમા ગ્રહણ કરીને રણભૂમિમાથી મહિનાથના પાછા વળવાની પ્રતીક્ષા કરી રહી છે મહિનાથ શુદ્ધમા માખી ગયા ત્યારપછી પદાવતી પોતાના જરીરને તેમના રાજની સાથે ભસ્મીભૂત કરીને સ્વર્ગે સિધાવી હતી.

ત્યાર પછી કૃષ્ણકાલી નામના ભય કર અશ્વપર આરંભ થયેલી પ્રભુજની પ્રતિમા આવે છે કવિ, ચારણ વગેરે લોકો હમેશા મારવાડના પ્રત્યેક ભાગમા જમણું કરીને આ પ્રભુજની કીર્તિનું ગાન કરી તથા ગામડીઆલોકોને તેમના વીરતત્ત્વયક ચિત્રો દર્શાવીને પુષ્કળ દ્રવ્ય પેદા કરે છે

ત્યારપછી સપ્તસિદ્ધ વીર રામદેવરાડોની પ્રતિમા દર્શિગેચર થાય છે તેમના મન્માનાર્થે આદેશના પ્રત્યેક રાજપૂત ગામમા એક એક વેદી બાંધવામા આવી છે

હરવાસંકેસ નામના જે વીરવર અસહાય બેપાછને સહાય કરી લઈ તથા ચિતોડના રાજાએ તેના મદદરેખર અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો ભારે તેનો પુનરુદ્ધાર કરવાને માટે જ્યેષ્ઠ અત્યંત પ્રયત્ન કર્યો હતો તેની મૂર્તિ પણ અત્યંત જોવામા આવી

સુલતાન મહમૂદે ભારતપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે એમા નામના જે ચૌહાણવીર પોતાની જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા તથા પિતૃધર્મની રક્ષાને અર્થે પોતાના ૪૭ પુત્રોસહિત રાત્રી નદીના તટપર પ્રાણ વિસ્તર્જન કર્યા હતા, તે વીરની મૂર્તિ ત્યાર પછી અમારા જોવામા આવી સૌની પાછળ ચિહ્નોલખતિના મધુમગધ નામના જગતપ્રસિદ્ધ અધિનાયકની પ્રતિમા અમારા જોવામા આવી. આ સમસ્ત વરિશના વીરતત્ત્વની કેશા અત્યંત વખીશું તો તે પાંકોને નીરસ લાગશે, માટે તે લખતા નથી.

આ દિવાનખાનાની નિકટ બીજી એક એવીજ બાંધણીનું દિવાનખાનું છે અને તે "તેત્રીસકોટિ દેવતાઓના સ્થાન" ને નામે મુપ્રસિદ્ધ છે અહીં આની મૂર્તિઓ આકારમા પ્રચંડ અને પાપાણની બનેલી છે તેમા સૌથી પહેલા સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માની મૂર્તિ છે બીજા સાત અશ્વોપર આરંભ થયેલી સૂર્યની પ્રતિમા છે તેની પાછળ હનુમાનજીના મૂર્તિ છે તેની નિકટ રામચંદ્રજી અને સીતાજીની મૂર્તિ વિરાજમાન છે. ત્યાર પછી ગોપાલનાઓથી ચિટળાયેલા ક્ષીકૃષ્ણની મૂર્તિ આવે છે. ત્યારપછી ચિત્રકાવ્યમહાદેવ અને તેમના પાદન નદીની મૂર્તિ આવે છે. તેની પાછળ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીની મૂર્તિ છે

ભાગ્યપદાંકુ રાજા અનિલસિંહના બચાવેલા બાગમા અને મહાલયમા ગયો તેમનો મહાવપ્ય એટલો સુંદર છે કે મેખિનીદ્વારા તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે મહાલયના દિવાનખાના જે પ્રકારે અગણિત અદ્દશન સ્તંભોથી શોભાયમાન છે, તે પ્રકારે દિવાનોમા વેવણકાનું કામ પણ ચિત્રાકર્ષક અને પ્રશંસનીય છે. અતપુરની સીએને ફોલ જોઈ શકે નહિ એટલા માટે સફ્રમ વણાટના પડા વટકી રહ્યા છે બાજ અતિ વિશાળ નથી, પરંતુ તેની આસપાસ લીવાજમ વસો આવી રહેલા હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુમા પણ શીતલ રહે છે. કૃત્રિમ ગરજા અને નાળા પ્રત્યેક સ્થાનમા વિચમાન છે વળી ત્યાં જહો પણ પુષ્કળ છે. પ્રચંડ જહો ઉપરાંત ફળવાળા જહો પણ ઘણા છે સ્વર્ણચક્ર (જેની તીવ્ર સુગંધ અસર છે અને જેને સંપાપગ સમ્પાદથી મસ્તકમા વેદના ચવા લાગે છે), રમણીય ફળાંબોથી લુકટ દાંડી, સીનાફલ, રમણીય કંબીજી, ગોગરા, અમેળી અને 'ખારમાસી' (આ ભૂતના પુષ્પો ખારે માતે ખાંચેલા રહે છે અને તેથી બાગને પરમ સોલા પ્રાપ્ત થાય છે) આ સર્વ જહો નથા ગોડાથી આ બાજ અત્યંત ચિત્રાકર્ષક બની ગયો છે અહીં આ આવવાથી અને અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો પાંકગણ્ય એકવાર કથનાસેનમા જમણું કરીને વિચાર કરો કે એક અગ્રેજ મહિરોના પ્લેસવર્સિયોની પાસે ઉભો છે, શિલાગ્રેખ વગેરેની તપાસ કરે છે, સન્મુખ આમના પ્રચંડ જહો શોભાયમાન છે અને થોડે દૂર એક વિશાળ નિન્દુન જહો છે. એમ કહેવાય છે કે પુરિહ લોકોના અતિમ અધીષ્ઠા નાદરાવની સન્મુખ એક બાદુઅરે પોતાની બાદુદિવા દર્શાવવાને માટે આ જહો આરોપણ કર્યું હતું

વળી એવી પણ બન્યુંતે પ્રચલિત છે કે ઉક્ત વૃક્ષની ગાખાપાથી પડી જવાથી ઉક્ત મદુરનેા જીવનરૂપી દીપક સુગ્રાહ ગયો હતો? આ વૃક્ષની વિરાટ શાખાઓ ઉપર વાંદગાઓ નિર્ભરતાપૂર્વક ફેરે છે અને દોડે છે આ વૃક્ષના થડમા એ રોગાગ્રસ્તો સૂતા છે અને એ પ્રયત્ન અથ્વા પણ તદ્રામા છે આ શાત નિર્જન પ્રદેશનું આ દસ્ય જોવાથી અપૂર્વ આદ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે

અહીં આના પર્વતપર પુષ્કળ ગુફાઓ છે અને તેમા મન્યામીયોકા નિવાસ કરે છે. બીજા ત્રી મન્ત્રુમા આ લોકો આવા મંત્રીર્ણ અને પવનગદિત ધ્યાનમા શી રીતે વહી શકે છે એ એક આશ્ચર્યની વાત છે. સધ્યાકાળ થવાથી ભારે જાવણીમા પાછા ફરવાનો સમય આની પહોંચે, તેથી હું એકવાર પુનઃ મારવાડના વીરોની પ્રતિમાઓનું ન્દર્શન કરી તથા “કૃષ્ણકાવી” અથ્વા ચરણતવપર માઝ નામ લખી પ્રાચીન મદારથી પાછો ફર્યો.

૧૩ મી નવેમ્બર-આજે ગજ માનસિહે મને પોતાના મહાવયમા બોજન કરવાને આમંત્રણ કયું હતું, તેથી હું નવે પોશાક પહેરી તે ગજપૂતરામનું આનિથ્ય પ્રદણ કરવાને માટે તેમના મહાલયમા ગયો. તેમના નિમ્નલિખિત ગળ્દો મને અત્યંત વિચિત્ર લાગ્યા-“દેશી બોજન સાહેબને કીક લાગશે નહિ, તેમજ તેથી તૃપ્તિ પણ થશે નહિ ” તેથી તેમણે પ્રથમથીજ ભાગ ગ્સોઇઆને મારી પાસેથી માગી લીધો સિધિઆની જાવણીમા હું પ્રાય આ પ્રમાણેજ કરતો હતો ત્યાં હું મહાગાદ્રીય બોજનની સાથે મારા દેશનું બોજન પણ પ્રાપ્ત કરતો હતો મેં મારવાડેશ્વરપર કહેવરાવી મોકલ્યું કે-“જેધપુરના બોજનથી અવસ્ય મને તૃપ્ત થશે મેં મારી જેજ તથા મારવાડેશ્વરના દીર્ઘ જીવનતથા સ્વાસ્થ્યને માટે પીવાનો “કવારેટ” નામનો સુરા એ વસ્તુઓ મહાવયમા મોકલી દીધી હું મહાલયમા ગયો ત્યારે મહારાજાએ માઝ અતિ આદરપૂર્વક સ્વાગત કર્યું અને તેઓ મને બોજનગૃહમા જવાનું કહીને મહાવયમા આજ્ઞા ગયા સુવર્ણ અને ચાદીના દડા ત્રહીને અનેક અનુચરો મારી પાછળ પાછા ત્યાજ્યા બોજનગૃહમા દાખલ થતા પુલાવ, ગોસ્ત આદિ વિવિધ પ્રકારના બોજનો યોગ્ય ધ્યાને ગોઠવેલા મારા જોવામા આવ્યા હિંદુ અને મુસલમાન એ ઉભય જાતિએ પ્રાર્થન કરવા યોગ્ય બોજનો તૈયાર કરાવીને ચાદીના પાત્રોમા રાખવામા આવ્યા હતા સર્વ પ્રકારના બોજનો સ્વાદિષ્ટ અને ઉત્તમ બનાવ્યા હતા. બોજનગૃહ ઉત્તર ભાગમા નવીન બનાવવામા આવ્યું છે અને તેનું નામ માનમહલ છે. મનાગૃહની પેઠે એ પણ અગણિત સ્ત્ર બોથી શોભિત છે એમ કહેવાય છે કે સરકાવમા આકાશ જ્યારે નિરજ હોય છે ત્યારે ચાળીસ કોશના અંતરપર આવેલા કમ્બજેર દુર્ગનું ચિખર અહીં આથી દષ્ટિગોચર થાય છે.

૧૬ મી નવેમ્બર-આજનો દિવસ મારી અને મહારાજાની મુલાકાતને માટે નિશ્ચિત કરવામા આવ્યો હતો. પોતાનું મહાન ઐશ્વર્ય પ્રદર્શિત કરવાને માટે મહારાજા માનસિહે ભાગ શિમિરની પાસે પોતાનો અતિ વિસ્તૃત અને ભવ્ય શિબિર ધ્યાપિત દ્યો હતો. તેમનો શિમિર લાન રંગનો હતો તે એક મહાવયના જેવો જણાય છે અને તેની આસપાસ વજનો કોટ છે. તેના મધ્ય ભાગમા વેદીની ઉપર રાજગિહાસન રાખવામા આવ્યું છે અને તેની ઉપર જત્ર છે ત્રીજા પહોળા સમયે મહાવય અને દુર્ગમા અતિ ભારે કોલાહલ મચી ગયો ચારે તરફ નગારાસહિત એવા ઢંઢેરા પીટાવી દેવામા આવ્યો કે-“આમવાડના મહારાજા આજે દ્વિગીવજીવની સાથે મુલાકાત કરવાને જશે ” ઝુડો વગેરે રાજચિન્હો દૂરથીજ જોઈને હું અનુચરોસહિત અચારક યથ મહારાજાની સામે ગયો અને માર્ગમા મહારાજાની મુલાકાત કરી કુશલ સમાચાર પૂજી શિમિરમા પાઠો ફર્યો મહારાજાનું આગમન થતા પરમ આદરસહિત મેં તેમનું સ્વાગત કર્યું અને મારી મેનાના માણસોએ પોતાના શસ્ત્રો નમાવી તેમને માન આપ્યું. આથી મહારાજા પરમ પ્રમ્ત થયા મહારાજા માનસિંહ મારા શિમિરમા એક કનાકપર્વત બેઠા ત્યાર પછી મેં તેમને હીગરતના અવકાશ, સોનેરી કમનાવસ્ત્રો તથા અનેક પ્રકારની રમણીય વસ્તુઓથી સન્નવેવી ઓગણીમ દાનો ઉપહારતરિકે સમર્પણ કરી. (ઉદયપુરના મહારાજાને એકત્રીસ દાનો આપવામાં આવી હતી) આ ઉપરાંત, છત્રાગ્રામા બનેલા કેટલાક અલ્પશસ્ત્રો, એક દૂરબીન અને બીજી કેટલીક રાજ-

૧ પ્રાચીનસાધાઓના અભ્યાસી-જેવર પ્રાઈસે જહામીરના આત્મજીવનચરિત્રનો અનુવાદ અંગ્રેજી ભાષામા કર્યો છે આ ગ્રંથ જેમણે વાંચ્યો હોય તેઓ અવસ્ય જાણ્યા હશે કે આ જહુર લોકો જહુવિવાના અગ્રથી કેવલ દસઃ નહિ, પરંતુ દસઃપુણા સ્વભાગમા કલ્પત કરી મનુષ્યને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે.

પૂતોને ઘણી પસંદ પડે એવી નાની નાની વસ્તુઓ પણ મે તેમને સમર્પણ કરી ત્યારપછી પાન અને ચતર અપાયા પછી મુલાકાત સમાપ્ત થઈ મે જે સગવડો હાથી અને ઘોડો, એ જે પશુઓ મહારાજને આપ્યા હતા તે તેમની સન્મુખ લાવવામાં આવ્યા શિબિરના દારપર આવી મે મહારાજને સનામ કરી અને તેમણે મારી સાથે હાથ મેળવેા થો હાથ મેળવેા એ રાજપૂતોની પ્રાચીન પ્રથા છે

૨૦ મી નવેમ્બર-આજે મહારાજની પાસે વિદાય માગવાને ગયો આ અંતિમ મુલાકાત પ્રસંગે અતિ મહત્વના વિસ્થાપર દીર્ઘકાળપર્યંત વાર્તાવાપ થયો મે મહારાજને આશ્વાસન આપીને જણાવ્યું કે - 'આપ આપના ઉદ્ધમ અને પ્રતિલાશકિતથી સમસ્ત વિપત્તિઓનું નિવારણ કરી અત્યાચારીઓ, આપના મૃત પુત્રના ખરાબ સલાહકારો, મંત્રીવર દેવનાથના ખુનીઓ, આપની દીર્ઘકાળપર્યંતની બંદીવાનદશાના કારણસ્વરૂપ લોકો વગેરે આપના શત્રુઓને દડ કરી શીઘ્ર નિશ્ચિન થઈ શકશે

વિદાય આપતી વખત નિયમાનુસાર ઉપહારસામગ્રી અર્પણ કર્યા ઉપરાંત મહારાજએ પોતાના ખાસ વ્યક્તિગત ઉપહારતરિકે પોતાના એક મુખસિંહ પૂર્વજની એક તલવાર એક કટાર અને એક દાલ મને આપી આ ત્રણાર એટલી કારે છે કે તેને જોનાથી એમજ લાગે કે જોના હાથમાં તે શો ભતી હશે તે અતિ બળવાન માણસ હશે પ્રેમપૂર્વક સલાહણ થયા પછી પરસ્પર પત્રાદિ મોકલવાનો આગ્રહ થયો (પત્રાદિને આરભ તો થયો હતો, પરંતુ શીઘ્ર તે વ્યવહાર બંધ થઈ ગયો) અને ત્યાર પછી મે મહારાજ માનસિકની વિદાય લીધી

રાના સામંતને આધીન છે અહીં આ એક જગલન શુષ્ક થયેતું તળાવ છે તેના તટપર સમાધિના મંદિરો દષ્ટિગોચર થાય છે જે ત્યાં જઈ સર્વ મંદિરોનું અવલોકન કર્યું, પરંતુ તેના ઉપર જે માણુ મેળના નામ કોતરવામાં આવેલા છે તે સર્વ અપ્રસિદ્ધ માણુઓ છે

આ સ્થાનેથી છ કોશના અંતરપર ખિસનપુર ગામ આવેલ છે ત્યાં જવાનો માર્ગ પુષ્કળ રેતીથી ભરેલો છે ખિસનપુર ઉચ્ચ ભૂમિપર વસેતું છે આ ગામમાં સર્વ ઘરો એકસરખી બાંધણીના છે ઘરોની બીજી માગી અને છાનાથી નીપેળી હોવાથી અતિ વિચિત્ર દેખાય છે જે પ્રકારે ઇંદુરા ગામની ચારે તરફ છાનાના ઢગલા અને કાટાની પાટ કંઠવામાં આવી છે, તે પ્રમાણે આ ગામ પણ તેનાથી આશ્રત થયેતું છે આ દેશમાં શિખરના ઉત્તમોત્તમ આદર્શો મળતા આ દરમિયાન અધિક સુંદર પાત્ર છે અતિ પ્રાચીનકાળમાં આ મથળે એક નગર હતું, પરંતુ શૂકપથી તે સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું હતું તે નગરના સિદ્ધારના કેટલાક અંશો તથા કેટલોના એક ભાગ અद्याપિ વિદ્યમાન છે અહીં આ અમને એક પણ શિનારેખ પ્રાપ્ત થયો નહિ અહીં આના લોકો એક મોટા સરોવરમાંથી નિત્ય પોતાને બોંદતું પાણી નઈ જાય છે

૨૧ મી નવેબર-પાયકુલા વાનિઅકુલા ખિસનપુરથી પાચ કોશના અંતરપર છે અમે જો જુગી નદી ઉતરી લા ગયા હતા અહીં આની માગી અત્યુત્તમ છે તેનો રંગ લાલ છે, નદીતટની નિકળના ક્ષેત્રોમાં ઘઉં અને જવનો ઘણો સારો પાક થાય છે, અહીં આ એકાંક બે જાવળ અને લીમડાના વૃક્ષોપણ દષ્ટિગોચર થયા જે કે આ ગામમાં હાલમાં કેવળ સો ઘરની વસ્તી છે, તેપણ એક વખતે તે ઘણું સમૃદ્ધિશાળી હતું અહીં આ મને એક શિનારેખ પ્રાપ્ત થયો, તેપર માત્ર 'સોનગના પુત્ર ૧૨૨૪ મવન' એટલાજ શબ્દો કોતરેલા હતા મહા જગવાન પદાભ્યુદયારાઓએ આ પ્રદેશની સંપૂર્ણ કીર્તિ નષ્ટ કરી દીધી છે આ ગામ એક ભટ્ટીસામંતની જમીનનું છે આ ગામના લોકો નદીની નિકટ ખોદેલા કૂવામાંથી પોતાને બોંદતું પાણી નઈ જાય છે

૨૨ મી નવેબર-પીપન નગર પાયકુલાથી ચાર કોશના અંતરપર છે અહીં આની ભૂમિ કાળી અને રેતાળ છે લોકો આવી જમીનને ધાણની કહે છે પીપનનગરમાં દોઢ હજાર ઘરોની વસ્તી છે અહીં આની વસ્તીનો ત્રીજો ભાગ જૈનધર્મોવનખીઓનો બનેલો છે આ પ્રદેશના પ્રધાન વ્યાપારીઓ એસવાનઅતિના જૈનો છે અહીં આ બંને શૈવધર્મોવનખી માહેશ્વરી વણિકો પણ વસે છે અહીં આ પુષ્કળ વ્યાપાર ચાલે છે અહીં આના છોટના વસ્ત્રો અતિ પ્રસિદ્ધ છે ત્રણસે વ્યાપારીઓ તો કેવળ છોટના વસ્ત્રોનોજ વ્યાપાર કરે છે જે નિમાજના સામંતના મૃત્યુનું વર્ણન અમે આગળ આપી ગયા છીએ તે નગર પીપનનગરના તાબામાં છે નિમાજના સામંતના એક મુપ્રતિષ્ઠિત પૂર્વજના સ્મારકચિન્હ તરિકે પીપનનગરમાં જે એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું હતું તેનો અર્ધ ભાગ મહાજગવાન મત્તા રાષ્ટ્રીઓએ તોડી નાખ્યો છે માંગવાડના ઇતિહાસપરથી વિદિત થાય છે કે ઇસ્તીસનના આરભપૂર્વે ઘણા વર્ષપર અવતના પરમારવંશીય અધીશ્વર ગધર્વમેને આ પીપનનગરની સ્થાપના મરી હતી અહીં આ લક્ષ્મીજીના મંદિરમાં મને એક શિનારેખ પ્રાપ્ત થયો તેમાં ગિહનોતવશના રાવન ઉપાધિધારી રાજપૂત વિજયસિદ્ધ અને દર્શનજીના નામો કોતરવામાં આવ્યા છે આ શિનારેખ મેવાડના ઇતિહાસની એક અતિ પ્રાચીન વાતનું સંપૂર્ણ સમર્થન મે છે ગિદનોતવશ મેવાડીસ શાખામાં વિભક્ત થયેનો છે તેમની એક શાખાનું નામ પિપનીજા છે તદાકવંશીય પરમારો અ પીપલન ગરમાં અધિકાર ભોગવતા હતા તે પરથીજ આ પિપનીજાની ઉપાધિ ઉત્પન્ન થઈ છે આ શિનારેખ ઉપરથી નિમશય ઉન્નત વાન સિદ્ધ થાય છે

આ સ્થાનમાં સાહચી એટલી શીખુધીની ઉડાણના અનેક કૂવાઓ છે અહીં આના સાપ(સર્પ) સરોવરમાં અત્યુત્તમ જન છે આ સરોવરની માથે પીપનનગરની પ્રાચીન પ્રતિષ્ઠા ઉત્તમ પ્રકારે સંયુક્ત થયેલી છે પાનીગતનો પીપાનામનો એક આદ્યજી ઉત્તમરોવજના તખ્તપર રહેતા એક તદાકઅતિના સર્પને પ્રતિદિન દૂધ પીવરાવતો હતો અને સર્પ તેની મેવાડી પ્રમજ થઈને તેને નિત્ય મે મુવણુમુદા આપતો હતો તેને એક દિવસ કાંઈ કારણપર શહેરમાં જવું પડ્યું તેથીતેણે તે માથ પોતાના પુત્રને સોંપ્યું અને તેને તે સમયે સર્વ પ્રકારની સામજ આવી ઉક્ત આદ્યજીપુત્રે વિચાર કર્યો કે જો હું

આ સર્પને મારી નાખીશ તો મને સર્વ ધન એકદમ મળી જશે આવેા વિચાર મરી તે દૂધ અને જ્યેષ્ઠિકા, ઉભય થિસ્તુઓ લાઇને સરોવરના તટપર ગયેા. મર્ષ નિત્ય જે વખતે દૂધ પીતા હતો તે વખતે જહાર નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણકુમારે મૂકેલુ દૂધ પીવા વાગ્યેા પછી ધનતોળી બ્રાહ્મણપુત્ર તટાગ તેના મસ્તકપર જ્યેષ્ઠિકાપ્રહાર કર્યો આ પ્રકારથી સર્પના પ્રાણ નીકળ્યા નહિ, પરંતુ તે માત્ર ધાયલ થયો. પછી તે તત્કણ પોતાના દરમા ભરાઇ ગયેા. ઉક્ત બ્રાહ્મણપુત્ર હતાશ અને ઉદાસ થઇને પોતાના જે આવ્યો અને તેણે પોતાની માતાને સમન્ત વૃત્તાત નિવેદન કર્યું તેની માતા આ વૃત્તાત સાંભળી અત્યત લયભીત થઈ અને તેને લાસુ કે મર્ષ અવશ્ય વૈર લેશે પછી તેણે ખીજે દિવસે પ્રભાતગ્રાજ પુત્રને પતિની પાસે મોખી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો તેણે પોતાના પુત્રને શરેર માં મોકલી દેવાને માટે ગાડી, બળદ અને મેવક તૈયાર કર્યા આખી રાત તે બ્રાહ્મણીને નિદ્રા આવી નહિ પરોડીઆમાં ઉઠીને તે પોતાના પુત્રને જાગૃત કરવાને માટે તેની પથારી પામે ગઇ, પરંતુ ત્યાં તેણે જે દશ્ય જોયું તેથી તે સ્તબ્ધ થઇ ગઈ પુત્રની સંધ્યાપર પુત્રને બદલે એક પ્રયત્ન સર્પ તેને સ્તેતેા જણાયેા આજ વખતે પીપેા શહેરમાંથી પાછેા ફર્યો અને પોતાના પુત્રના સર્પદારા લક્ષ થયા-ની વાત સાંભળી શોકસાગરમાં ડૂબી ગયેા પછી તે સર્પપર વૈર લેવાની વૃત્તિને મહાસુરકેનીથી દબાવીને તેને પૂર્વવત્ દૂધ પાઈ તેની મેવા કરવા લાગેા ઉક્ત સર્પ બ્રાહ્મણની મેવાથી પુનઃ પ્રમત્ત થયેા અને પોતાનું દીર્ઘકાળથી સચિત થયેયું વિપુલ ધન તે બ્રાહ્મણને બતાવીને બોલ્યો કે - ‘આ ચંદના દીર્ઘકાળપર્વત અરણ્યમાં રહે એટલા માટે આ રથજે એકાદ સ્મારક અવશ્ય સ્થાપન કરવે હવે આ સર્વ ધન તમારું છે’ આથી પાનીનાતના પીપા બ્રાહ્મણે આ પીપલનગર સ્થાપન કર્યું અને દ્રવ્યદાતા સર્પનું નામ અમર કરવાને માટે ‘‘માપૂ સંગવગ’’ નામનું જૈનધર્માલય બી તક્ષક ભતિની સાથેના બ્રાહ્મણોના વિવાદનું સૂચન પણ આ વાતપરથી થાય છે આ નગરમાં લક્ષ (લાખા) કુલાણીના નામનો એક કુલ છે અતિ પ્રાચીન કાળમાં મારવાડના એક દૂગના પ્રાતમાં આવેા પુલેર નામના ધ્યાનમાં લાખા કુલાણીનું રાજ્ય હતું એમ કહેવાય છે કે એક વખત તેની જયપતાકા સમુદ્રના તટપર્વત ઉઠી હતી લૂણીનદીના તટથી સિંધુ નદીપર્વત હૈ જે જે ધ્યાને ગયેા તે તે સ્થાને તાખા કુલાણીનો પ્રશસા મારા સાંભળવામાં આવી છે !

૭. મી નવેમ્બર-માર્ગશ નામનું ધ્યાન અહીં આથી પાંચ કોગના અંતરપર છે ત્યાં જવાને માર્ગ ઉત્તમ પરંતુ નિર્જન છે. ગામ મધ્ય પશ્ચિમ છે આ ગામમાં ઉત્તમ જળવાણ એક સંગ્રામ છે

૨૪ મી નવેમ્બર-બૂગા નામનું ગામ આ કોશના અંતરપર છે અમે જેમ જેમ આગળ જતા હતા તેમ તેમ પ્રકૃતિની દશા પણ બદલાઈ જતી હતી માર્ગ તગના આકારનો છે અને તે પાંચ છ તથા રેતીનો અનેલો ■ માર્ગની આમપાસ તે દેશના નાના નાના વૃક્ષો આવી રહ્યા છે આ ધ્યાન અતિ ઉચ્ચ છે અને અહીં આના માર્ગને ‘‘ગાંધુરી પાસ’’ કહેવામાં આવે છે મનુષ્યોના આક્રમણની ગતિ રોકવાને માટે તથા વાણિજ્યના માનપર કર લેવાને માટે આ ધ્યાને ગાળના પુષ્કળ મૈનિકો રહે છે મેડતિયાવશના પ્રયત્ન પરાક્રમી કુચામનના સામત ગોપાળમિદ બૂગાના અધીશ્વ છે આ ગામમાં દોઢા ધગની વસ્તી છે અહીં આના કૃષિકરો બટભતિના છે

બૂગામાં સાધારણ બાધલીના આરકમ દિરા મારા બેવામાં આવ્યા તેમાંના એમમાં વડનમિદનું નામ કોતરેલું છે વડનમિદ કુચામનના તામાના સગદાર હતા મેડનાના મહાસગ્રામમાં તેઓ વ્વદેશની રક્ષાને માટે દ્રેચસેનાપતિ ડિવાઈનની સાથે મહાન વીરનામદિન લડયા હતા તેઓ આજ સગ્રામમાં પડયા હતા રાજપૂતભતિના આલાવિક ગુણો-રાજભક્તિ અને સ્વદેશભક્તિની જેઓ પ્રશસા કરે છે તેઓ વડનસિદની દીર્ઘમ્બળપર્વત સ્તુતિ કરશે એમાં કિચિત્ પણ શકા નથી મારવાડેશ્વર મિત્રધર્મિદે

૧ જનમુતિદાતા જે કાલ્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તેમાંથી પ્રાચીન દંતિકાસ અને બુદ્ધગની પુષ્કળ માદિતી મ લે ■ લાખાના સબંધમાં એ જેનું કાલ્ય પ્રચલિત છે કે -

‘ કુસંગદ સૂરજપુરા, ચાસુકગદ ઔર તલ્લ,
અન્ધારિગદ જગત્પુર જો ફુલગદર્દ લક્ષ ’

આ કાલ્યપરથી પ્રાપ્ત થાય છે કે તથાકરથી લઈ (લાખાના) અધિકારમાં ઉપરુંકવ પ્રાપ્ત થ નયેા હતા.

વદનસિંહની પાસેથી ભૂરૂઝ કોષ કારણથી ખુલ્લી લીધું હતું આથી નિરુપાયે વદનસિંહે જયપુર જઈ ત્યાંના રાજાનું શરણ મેળવ્યું ક્યું જયપુરાધીશે રાજપૂતલોકોની પ્રચલિતસાર તેમને શરણે રાખી પોતાના રાજ્યમાં નિયત કર્યો જે સમયે વદનાસિંહ જયપુરમાં પ્રબળ શક્તિસપ્ત થઈ ગયા તે સમયે મહારા ધ્રોતિએ મારવાપર આક્રમણ કરી તેમના 'આપોતા' નો વિખ સ કરાવના વિચાર કર્યો જ્યારે આ વાત વદનસિંહના કાનપર આવી ત્યારે તેમણે સ્વદેશક્ષિતૈષિતાની આગળ શત્રુતાનું બલિદાન આપ્યું આથી તેઓ મારવા ના રાજ સાથેની પોતાની પૂર્વશત્રુતા ભૂલી ગયા અને માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે મારવાડમાં ગયા તેમણે જયપુરમાંથી પોતાની સાથે સોએક ઘોડેસારો લઈ લીધા હતા દુર્ભાગ્ય-ધશાત તેઓ મારવાડેશ્વરની પાસે પહોંચે તે પૂર્વે જ મહારાષ્ટ્રીઓએ તેમને ઘેરી લીધા વદનસિંહ અને તેમના મહાબળવાન અશ્વારોહીઓ પરમ સાહસથી શત્રુઓનો અકબચ્હ બેદી આગળ ગયા તોપણ તે મના ઘણા ભાણસો માર્યા ગયા હતા વદનસિંહ પોતાની માતૃભૂમિમાં જીવત દશામાં પહોંચ્યા અને રાજાને મળ્યા વદનસિંહની અપૂર્વ રાજભક્ત અને અસીમ સ્વદેશભક્તિ તથા અનૌકિક વીરત્વ જોઈ વિજયસિંહે આ ભૂરૂઝ પ્રદેશ તેમના વશને તે પાગિતોષિકતરિકે આપ્યો આ પ્રદેશની વાર્ષિક ઉપજ સાત હજાર મુદા છે શત્રુઓના કરાન્યાસમાંથી તે દેરાનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પણ તે સામ તેનેજ સોંપવામાં આયો હતા

ઉક્ત સ્મારકમંદિરમાં પ્રતાપસિંહના નામનું એક મંદિર જોવામાં આયું આ પ્રદેશના રક્ષણમંદિરે ઔરંગઝેબની સેનાસામે આ પ્રતાપસિંહે અપૂર્વ વીરતાસહિત યુદ્ધ કર્યું હતું પરંતુ તેઓ તેમ કૃતકાર્ય નહિ થતા અનર્થામમાં પધાર્યા હતા

૨૫ મી નવેમ્બર-અહીં આથી પાંચ દેશના અતરપદ ઈકુવર ગામ છે એમાં બસે ધરની વસ્તી છે અહીં આના સર્વ કૃષિકરે જાતજાતિના છે આ જાતોના સંબંધમાં હજીસુધી મેં કાંઈ પણ લખ્યું નથી જાતલોકો બળવાન સ્વતંત્ર સ્વભાવના અને પરિશ્રમી છે એ લોકો હજી યસાવવામાં અનુરક્ત અને સન્માનભીરુ હોય છે તેમના શરીર સ્થૂલ, અગત્યગ બલિષ્ઠ અને વર્ણ કૃષ્ણ હોય છે ગત અધ્યાયમાં મેં એક જાતકૃષિકારનું વર્ણન કર્યું છે આ ઈકુવર ગામ સિંધદેશના પૂર્વ અંધી સ્થરને અર્પણ કરવામાં આયું હતું મારવાડાધીશ્વરે ઉદારતાપૂર્વક અર્પણ કરેના ગામથીજ તેઓ પોતાના નિર્ભય અનાવતા હતા ઉક્ત સિંધી કનિરા જાતિના હતા અને પોતાને પારસીવશમાંથી ઉતરી આવેના જણાવતા હતા બહુચિરતાનની તુમરી જાતિની તાનુપુરી શાખા સાથે વૈદાહિકસંબંધ જોડાનાથી ઉક્ત સિંધીના કુટુંબના માણસો પુષ્પ વધી પડ્યા છે તુમરીરોડો તાલમાં પોતાને અધ્યાનતરિકે જણાવે છે, કિંતુ વાસ્તવમાં તેઓ અધ્યએશિયાની અસખ્ય જાતિઓપૈકી એક જાતિના લોકો છે

૨૬ મી નવેમ્બર-એડા નામનું ગામ આ સ્થાનેથી ચાર દેશના અતરપર છે અમે વિશાળ મેદાનમાં યઈને આ સ્થાને પહોંચ્યા અમે અહીં આથી દક્ષિણ તરફ સાગ્રા ખાર દેશના અતરપર અરવ-હીની ગગનભેદી શિખરમાળા જોઈ પશ્ચિમદિશામાં અતિ નીચી જમીન અને વચ્ચે વચ્ચે તરંગાકારના નીચા ઉંચા તથા નીનાજમ વેનાઓ અને વનસ્પતિઓથી આચ્છાદિત થયેલા ક્ષેત્રો અમારા જોવામાં આયા આ સ્થાનની માગી મુદર છે પરંતુ જળ જમીનમાં ઘણે ઉંડે હોવાથી અહીં આ ખેતી કરાવની સગવડ નથી ગામની નિકટના ક્ષેત્રમાં જીવાર મકાઈ અને તન પુકળ પાકે છે આ ગામ ઉચ્ચ ભૂમિ ઉપર આવેલું છે, તેથી દેખાવમાં અતિ રમણીય લાગે છે અત્યાચારી ઔરંગઝેમે અહીં આના એક મંદિરનો વિખવસ મરી તે રથને મરજીદ બધારી હતી આ મરજીદનું શિખર આસપાસના મોટા મોટા દિંદુ મંદિરોથી અધિક ઉચ્ચ છે ઔરંગઝેમે પરમ પરાક્રમી રાજા થશવતસિંહ તથા તેમના જ્યેષ્ઠ કુમારને વિદ દબને મારી નાખ્યા હતા અને અજિતસિંહને વીસ વર્ષપર્યંત રાજ્યઅપટ કરી અગણિત રોડોડોના રક્ષાથી મારવાડની ભૂમિ ભીજવી દીધી હતી આ કારણથી તે સમસ્ત દિંદુજાતિને અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તોપણ દિંદુઓની સદનવીરતા અને રાજભક્તિ અતિ પ્રમદા હોય છે આ વાતનું પ્રમાણ ઉક્ત મરજીદ માં મળી આવે છે આ મરજીદમાં એક એવો શિનારખ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં દિંદુ અને ફારસી બાતમાં મુસલમાનોએ કદિપણ અત્યાચાર કર્યો નથી એવી મતબખાને લેખ વિદ્યમાન છે એમ સાબળવામાં આવે છે કે આ વાતના લોબી રાજા પૌત્રનરિંદે દૂર અને નરપિશાચ પમણોને સદાય કરી હતી

અને તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે ઉક્ત શિલાલેખ ઉક્ત મરજદમા ચણાયો હતો, પરંતુ અતે તે કેવી રીતે હાથેયો હતો અને પાંચુનાયક અમીરખાએ કેવી કઠોરતા અને કૃતદ્વિતાથી ધોષવસિહની મેનાનો મહા ક્યો હતો તે પાંદડા સારી રીતે જાણે છે .

મદોરના રાવ દુધાએ આ મેડતાનગર વસાવ્યું હતું અને તેમના પ્રસિદ્ધ પુત્ર માવવહેવે માનકોટ નામનો ડુંગ્ર બધા-યો હતો તેમણે ૩૬૦ નગરો અને ગામોથી લગેરો મેડતા પ્રદેશ પોતાના પુત્ર જયમલને અર્પણ કર્યો હતો મેડતિયાનગરની સ્થાપના અહીં આથીજ થઈ હતી આ વંશ ગરોડગતિમા સર્વથા શ્રેષ્ઠ અને પરાક્રમી ગણાય છે મહાવીર જયમલ મારનાની બહાદુર પોતાનું નામ અમર કરવાને માટે ઉત્પન્ન થયા હતા જયમલે દિલ્હીશ્વર શેરશાહની સાથે યુદ્ધ કરતી વખત માવધાનીપૂતક મમન ક્યું તેથીજ યવનસમ્રાટ વિશ્વાસનાત કરીને નાસી ગયો હતો આ અપગધને માટે માનવહેવે જયમલને મદોરમાં હાથ કર્યો હતો તદ્વાપર થયેલા રાજોડરાજકુમાર મેવાડના ગમને રાજ્યે ગયા. મેવાડપતિએ તેમનું અત્યંત આદરસહિત સ્વાગત કર્યું અને પોતાના રાજ્યનો મોટો અને મમદ્વિશાળી બિદનો પ્રદેશ તેમને અર્પણ કર્યો જયમલ જે પ્રદેશમાંથી પદચ્યુત થયા હતા તે પ્રદેશ વરતા બિદનોર અધિક ફળદ્રુપ અને અધિક ઉપજનો હતો જયમલે મેવાડેશ્વરની અકૃપાનું ઋણ કેની રીતે અદા કર્યું હતું તે વૃત્તાત અને લખી ચૂકયા છીએ મોગનકુલતિનક અકગરે પોતાના હાથથી મહાવીર જયમલને નાશ કરવામા મહાસન્માન માન્યું હતું અને તેણે જે બહુકથી તેમના પ્રાણ લીધા હતા, તે બહુકની પ્રતિષ્ઠા તેણે વધારી મૂકી હતી સમ્રાટ જહાંગીરે વીરશ્રેષ્ઠ જયમલની ભારે પ્રશંસા કરી હતી અને તેના બાળકને રાણાને સ્વાધીન કર્યો હતો વળી તેણે ચિતોડના સરદારાણને માટે અપૂર્વ વીરતાસહિત પોતાના પ્રાણનું બનિદાન આપનાર જયમલના સ્મારકતરિકે એક કીર્તિસ્તંભ બધા-યો હતો. વિખ્યાત ઇતિહાસવેતા અબુલફઝલ અબ્દુલ એલ્લીના પુરોહિત હર્જઈ અને બર્નિયર વગેરે પડિતોએ મહાવીર જયમલની અત્યંત પ્રશંસા કરીને તેની જયધોષણા કરી છે પગમ તેજસ્વી લૉર્ડ હેસ્ટીઅ કે જેઓ રાજપૂતગતિના વીરત્વ, પરાક્રમ, પ્રતાપ અને પ્રભુતાના મહાન પ્રશંસક હતા, તેમણે પણ જયમલના અનુપમેય પરાક્રમેના ઇતિહાસ વાંચી તેથી મુગ્ધ થઇ તેમના સન્માનાર્થે તેમના વંશજ બિદનોરના વર્તમાન સાહસિક સામંતને પ્રસન્ન કર્યા હતા.

મેડતાનગર મહા પ્રચલ અને અત્યંત દૃઢ કોટથી ઉત્તમ પ્રકારે સુરક્ષિત છે તેની પશ્ચિમ તરફનો કોટ માગીનો બનેલો છે અને પૂર્વ તરફનો કોટ પાણાણનો છે આ નગરમાના વરો જીર્ણ અને ઊન-ભિન્ન અવસ્થામા જણાય છે આ નગરમા વીસ દબંગ ઘરની વસ્તી છે સમસ્ત દિલ્હુનગરોની પેઠે આ નગરમા પણ શ્રીમતલોખિના મનોહર મહાલયોની પામે દીનહીન લોખિની પર્યટુકીઓ દરિયોચર થાય છે આ નગરના નૈઋત્યકોણમા ડુંગ્ર આવેલો છે આ ડુંગ્રનો ઘેરાવો પ્રાય એ કાશનો દરો-ડુંગ્રની પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામા નાના નાના સંગવરો આવેલા છે આ નગરમા જુદાઓ પણ ધણા છે, પરંતુ સર્વે જાનુ પાણી ખરાબ છે નગરની ચારે તરફ ‘દુધસાર’ ‘વાઇજા’ ‘કુરાણી’ ‘ધનગોનીઆ’ વગેરે નામના અને મોટા મોટા જતાશયો આવેલા છે.

મેડતાનો સપાટ પ્રદેશ અગણિત સમાધિમદિરો તથા સ્મારકસ્તંભોથી મુશોભિત બનેલો છે જે મહાવીરોએ પરરખરના વિગ્રહના સમયમા વા મહાબળવાન મહારાષ્ટ્રીઓના કરાવખાસમાંથી સ્વદેશની રક્ષા કરનાના સમયમા પોતાનું રુધિર જ-મભૂમિને અર્પણ કર્યું હતું તેમની કીર્તિની ધોષણાને અર્થે તથા તેમના રમરણાર્થે આ મદિરો બધાવવામા આવ્યા છે રોરોડોની જાતીયએમ્તા રા કાણુથી છિન્નભિન્ન થઇ મધ દિલ્હીલોહો કેવી રીતે મારવામાં મુર્યા ? અને મારવાડીઓની જાતીયજીવનતાકા શી રીતે અત્યંત ડુંગળ થઇ મધ ? તે જાણ્યા વિના આ ચિરસ્મરણીય ક્ષેત્રનું અતિક્રમણ કરતું અવસ્ય અસંભવિત છે રાજા અગ્નિતસિહની હત્યાસબંધે પ્રેલોક ઉત્તેજ હુ પાછળ કરી ચૂંચો છુ માક્ષાત પિરાચરનરૂપ બે સૈન્ય જાતાઓએ સમ્રાટ હર્જાશીઅરને પદચ્યુત રીને રમકડાની પેઠે એક પછી

૧ રાવ દુધાને માલવહેવસિવાય બીજા પણ પુત્રો હતા તેમાના વીરગલ અને વીરસિંહે માગવા દેશમા અમરેડા નામનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું આ રાજ્ય અજિ પિ તેમના હત્તર ધિકરીઓના હાથમા છે રોનજ નામ ર નસિંહ દત્ત રાણા કુશની કુવિજયાદ રાણી મીરાબાઈના એ પત્તા હતા

એક પાદશાહને ભારતવર્ષના સિંહાસનપર બેસાડવા માગ્યા તે વખતે તેમની નિઘ રાજનીનિના પરિણામે અજિતસિંહ પોતાના પુત્રના પાપિષ્ઠ અને કનુગિન હાથે માર્યા ગયા હતા અજિતસિંહની પુત્રી સાથે સમાટ કૃષ્ણશીખરનો વિવાહ થયો હતો આ વખતે કૃષ્ણશીખરનો કાષ રોગ એક અગ્રેજ ડૉક્ટરે નિવારણ કર્યોથી અગ્રેજને આ દેશમાં સૌથી પહેલી બૂમ મળી હતી પણ અજિતસિંહ પોતાના પુત્ર અમરસિંહને દિવંગત રાખ્યો અને પોતાની પુત્રીને પાછી પોતાને ત્યાં તેડાવી લીધી, કારણ કે તેઓ ઉગ્ર ઉત્તમ સેન જાનાએ ની નિઘ અને શુચિત ગળનીતિનુ સમર્થન કરવાને કાષ પણ પ્રકારે ઇચ્છતા નહોતા રાજ અજિતસિંહને આ રીતે પોતાની પ્રત્યક્ષમાથી મુક્ત થયો ના જેને ઉગ્ર સૈન્યમાતાઓએ પોતાની સ્વાભાવિક ચિંત્ત મૂર્તિ સ્પષ્ટ રીતે ધારણ કરી અને તેના પુત્ર અમરસિંહને પોતાની સમગ્ર બોનારીને કબુલ કરી -

“જે તમે તમારે પિતાનો વધ કરીને અમારી રાજનીતિનુ અનુચરણ કરશો તો તમને મારવાડના સિંહાસનપર બેસાડવામાં આવશે, નહિ તો મરવાડરાજ આવસા કરવા માં આવશે” ઉગ્ર નરપ શાઓએ પોતાનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ કરવાને માટે અમરસિંહ ઉપર જે ઉપાય અજમાવ્યો અને અમરસિંહ તેને આધીન થયો તેદારા ગળપૂતળતિના સ્વભાવનો એક બીજો અશ સ્પષ્ટરીતે વ્યક્ત થાય છે.

જ્યારે અભયસિંહ પોતાના પિતાનો જીવનદીપ જીવવાની સ્પષ્ટ ના પાડી ત્યારે ઉગ્ર સૈન્યમાતાઓએ તેને પ્રશ્ન કર્યો કે - “આમાપણ શાખા યા જમીનથી શાખા ? (અર્થાત્ તમે આમાપની શાખા હો કે જમીનથી શાખા હો ?) અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે માનુષ્યોએ જ રાજપૂતળતિનુ સર્વસ્વ છે અને તેને માટે ગળપૂતો ગમે તે કાર્ય કરવાને તૈયાર થાય છે આજ કારણથી અભયસિંહને મારવાડના સિંહાસનનો પ્રાપ્ત પેદા થયો અજિતસિંહસમાન સાધુપુરુષના વીર્યથી અભયસિંહ અને વખતસિંહસમાન નરરાક્ષસોએ જન્મ મળ્યું કરી ઉગ્ર સૈન્યદોના ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે પોતાના પૂરુષ પિતાનો વધ કર્યો આ વાત માની પણ ન શકાય તેવી છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગમે તેવા પ્રબળ તત્ત્વનુ નિવારણ કરી નાખે છે હું રાજપૂતળતિત્રયે મહાન આદરની દૃષ્ટિથી જોઉં છું અને તેમના પક્ષનો પ્રમણ સમર્થક છું, તેથી આ ધોર કનકની વાત સખના મારી લેખિની અચકાય છે, પરંતુ રાજપૂત જાતિત્રયેના માન કરતા સત્યને વિશેષ પ્રિય મણ્યુ એ પ્રત્યેક મનુષ્યને પરમ ધર્મ છે માટે અહીં આ તે વાત ખેંદસહિત વખવાને પ્રયત્ન થાઉં છું અજિતસિંહના ત્યાર પુત્રમાથી અમરસિંહ અને વખતસિંહ મોટા હતા અને તે ઉભય બુદ્ધીની ગળકુમારીના મર્જથી ઉત્પન્ન થયા હતા

રોડકુનકનક અભયમિદ્ધ જે સમયે આત્મત યજ્ઞતત્ત્વ સ્વરૂપ ધારણ કરી ઉગ્ર ઉત્તમ સૈન્ય જાનાઓની માગણીઅનુસાર પિતૃવંશથી મદાપાનકમાં પડવાને તૈયાર થયો તે સમયે મારવાડેશ અજિતસિંહ પોતાના વચના કુમાર વખતસિંહની સાથે નાગોરમાં રહેતા હતા અભયસિંહે ગુપ્તરતિ વખતસિંહપર એવી મનમનો પત્ર નખ્યો કે - “જે તમે પિતાનો નાશ કરશો તો હું તમને પંડિત નમ-દાયી ભરોશ નાગોરપ્રદેશ સમર્પણ કરીશ અને તમે સ્વતંત્ર રાજની ઉત્થાપિ ધારણ કરો તેપર ગાંધ્ય ચનાવી શકશો” દુરાત્મા વખતસિંહ પોતાના મધુનો આ પત્ર વાચી કિમ્મિત પણ કપાયમાન થયો નહિ-તેને જરા પણ મોઝ કિવા કુખ ઉત્પન્ન થયું નહિ ઉત્તરો તે પત્ર વાચી તે પરમ સાદસસહિત પોતાના જન્મદાતાના પ્રાણનો સદાર કરવાને ઉચુક્ત થયો તેના માતા તેની અમનીય પ્રકૃતિ, ઉગ્ર સ્વભાવ, અસીમ સાદસિકતા અને અત્યંત ક્રોધ જોઇ લખવીન શક તેની નગરમાપિપાસા તે કોઇ ને કોઇરીતે જાણી ગઈ અને સદા લયથીત રહેશ લાગી એ દિવસ તેણે પોતાના આમીને નિવેદન કર્યું કે - “સાપકાળ પડી આ કદિ પણ એકના રહેશે નહિ અને એકાનગ્રા કદિપણ વખતમ દની પામે જશે નહિ” પરંતુ રાજ અજિતસિંહ પરમ સાદસિક અને અત્યંત જાનિહંતા, તેથી તેમણે ગણીની આ વાતપર કિમ્મિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ અને તેને કહ્યું કે - “શું તે મારો પોતાનો પુત્ર નથી” હું તેને એક યધ્યક મારીને સીધો દોર કરી “હો એવો છું” અધમોસ સાધુ અજિતસિંહને એક ફાલુલર પણ એવી કપના આવી નહિ કે વખતસિંહ તેને ત્યાં કાળસર્પ જન્મ્યો હતો

મદાપાતથી વખતસિંહને અભયમિદ્ધનો પત્ર પ્રાપ્ત થયા પડી તે સખમાથી તેમના સચનશુદની પામેના ઓરડામાં સુતા લાગ્યો તે અતિ ઉગ્ર પાપકમાં પતિત થવાને અને નિર્મલ્ય ગયેડકુને કનકની કાવિમા વગાડવાને થોડા સમયની પ્રતીક્ષા કરતા નાગો એક દિવસ તેને ગોચ સધિ પ્રાપ્ત થઈ.

અધારીરાત્રીએ લયનાક મર્તિ ધારણ કરી જગતને આજ્ઞાત કરી દીધું. મહાવયમા શાંતિનુ સાત્રાજ્ય પ્રસરી ગયું નિદ્રાની મોહકચક્રિત્રે મહાલયમાના પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો. ચારે તરફ લય કર અધિકારનુ સાત્રાજ્ય સ્થાપન થઇ ગયુ મહારાજા અજિતસિંહ પોતાની ગણી મહિત નિદ્રાના ખોળામા સૂતા હતા, તે વખતે વખતસિંહ કાલકુટવિપથરની પેઠે નિર્ભયતાપૂર્વક તેમના ઓરડામા ગયો અને શય્યાની નીચેથી પોતાના પિતાની સમશેર લઇને તેણે પોતાના જન્મદાતાનુ પવિત્ર જીવન નષ્ટ કરી દીધુ. જ્યારે અજિતસિંહના શરીરમાથી ઉપજુ રક્ત નીકળીને તેમની રાણીના અંગને લાગ્યુ, ત્યારે તેની નિદ્રાનો ભંગ થયો તેણે દ્રષ્ટિ ફેંકી તો તેને શુ જણાયુ ? અરે, જે પુત્રને તેણે નવ માસપર્યંત પોતાના ગર્ભમા ગાખ્યો હતો, તેજ પુત્રે તેના પવિત્ર પતિનો વધ કર્યો હતો આ દૃશ્ય જોઇ તે આશ્ચર્યચિન્ન બની ગઇ. જેના ચારિત્ર્ય ઉપર તેને પ્રગલ્ભ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો હતો તેજ નારકી વખત-સિંહે તેના પ્રિય પતિના પવિત્ર પ્રાણ લીધા હતા. ગણી પતિવિયોગથી ઉન્મત્ત થઇને રોદન કરવા લાગી તેના રોદનથી નિકટના ઓરડામા સૂતેલા ગજપૂતરક્ષકો જાગૃત થઇ ગયા તેઓ શીઘ્રતાથી રાજના શયનગૃહનુ દાર તોડીને અદર આપવા ત્યા આવીને જુએ છે તો તેમણે રાજને મરણ પામેલા જોયા તેમનુ પ્રાણશ્વન્ન, રક્તાજ્વલ શબ શય્યા ઉપર પડેલુ હતુ રાણી પતિવિરોધથી ઉન્મત્ત બની ગઇ હતી

પિતૃધાતક વખતસિંહ રાજપૂતરક્ષકો આપ્યા તે પૂર્વે અગાસી ઉપર નાસી ગયો અને જતી વખત સર્વ દારો બધ કરતો ગયો. સર્વ માણસોએ દારો તોડવાનો પ્રયાસ કર્યો, પરંતુ તેઓ પ્રાત કાળપર્યંત તે કાર્ય સમાપ્ત કરી શક્યા નહિ પ્રાત કાળ ચતાજ વખતસિંહે અગાસી ઉપરથી પોતાના બધુ અભય-સિંહનો પત્ર મહાલયના આગણુમાં ફેંક્યો અને તે બોલ્યો - “ જે મારી ઈચ્છાથી મહારાજના પ્રાણ લીધા નથી, પશુ આ પત્રે મને એમનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી હતી ” રાજપૂતો મહાન રાજભક્ત હોય છે હવે અભયસિંહ મારવાડના અધીશ્વર થયા હતા, તેથી તેમણે અભયસિંહની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કાંઇપણ કરવુ ઉચિત ધાર્યું નહિ. ઉલટા તેઓ પિતૃધાતકત્રત્યે ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા મહારાજા અજિત-સિંહની સાથે તેમની ૮૪ ગણીઓ ચિતામા બળીને ભસ્મ થઇ અજિતસિંહ અને તેમની રાણીઓના ચિતાધૂમ્રના અધિકારથી જાણે સમસ્ત મારવાડ ધેરાઇ ગયો મહારાજા અજિતસિંહે પ્રગ્નના મન એટલા બધા જીતી લીધા હતા કે તેમના જેવો લોકપ્રિય રાજા સમસ્ત ભારતવર્ષમા કાંઈપણ કાળે થયો નહોતો, એમ કહીએ તો તેમા કિચિત્ પણ અતિશયોક્તિ નથી તેમની પ્રદીપ્ત ચિતામા તેમને આદનારા પુષ્કળ માણસોએ પોતાના જીવન વિસર્જન કર્યો હતા મહા બળવાન અજિતસિંહના અવસાનથી સર્વ સામ તો અને સમસ્ત મારવાડના આબાવૃદ્ધ નરનારીઓએ હૃદયભેદી રોદનથી આકાશને પ્રતિધ્વનિત કરી દીધુ ઇતિહાસ રોડકુલના કલકરૂપ અભયસિંહ અને વખતસિંહની દીર્ઘકાળપર્યંત નિદ્રા કરશે તેમના આ કૃત્ય ધિક્કારી નાખવાને માટે કવિઓએ પોતાની વાણીના ઉપયોગ કરવામા કિચિત્ પણ વિલંબ કર્યો નહિ. કવિઓની શોકમય કવિતાઓમાની એકનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામા આવે છે -

વસ્ત્ર વસ્ત્ર વાદરા, ક્યોં મારા અજમાલ,^૧

હિંદુઆનીકા સેવરા તુકાનંકા શાલ

આ કવિતાનો ભાવાર્થ એવો છે કે- “ હે વખત ! તે શામાટે અજમાલની હત્યા કરી છે ? તેઓ હિંદુઓના મહાન રક્ષકસ્વરૂપ અને મુસલમાનોના સાવરૂપ હતા ”

પોતાના પિતાની હત્યા કરવા માટે વખતસિંહને પોતાના જ્યેષ્ઠભ્રાતા તરફથી નાગોત્રપ્રદેશ મળ્યો અને પાપી અભયસિંહને નરપિશાચ્ય સૈયદોની કામના પૂર્ણ કરવા માટે પુરસ્કારતરિકે સમસ્ત મારવાડપ્રદેશનુ સિદ્ધાસન અને સુજગતની સુખેદારી મળ્યા જ્યારે ગોગલસાત્રાજ્યપર ઘેર વિપત્તિ આવી પડી, ત્યારે અભયસિંહે સુજરાતપ્રદેશને કેટલોક ભાગ મહારાષ્ટ્રીઓને વહેંચી આપ્યો અને તેના વીણા-મહલ, સાયોર તથા બીજા કેટલાક સમૃદ્ધિશાળી પ્રગણાઓ પોતાના તાબામા લીધા અને મારવાડના કવિઓએ જેને “ બદળખત ” ની ઉપાધિ આપી હતી, તે વખતસિંહને ગંગોત્રપ્રદેશ આપી દીધો ઉક્ત ઉભય બધુઓએ કેરેલી પિતૃહત્યાને લીધે મારવાડમા શીઘ્ર પ્રજાળ વિપ્રહાસિ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો

૧ અજિતસિંહને અજેય જણીને કવિએ અહીંમા તેમને “ અજમાલ ” કહ્યો છે

મહાવીર અભિતસિદ્ધના અન્યાન્ય પુત્રને ગજસ્થાન સાથે કેવો સંબંધ હતો તેનું વર્ણન હવે અમે કરીશું. અભિતસિદ્ધના એક પુત્ર દેવીસિદ્ધને ચપાવતકુલના અગ્રેસર મહાસિંહે દત્તક લીધા દેવીસિદ્ધ લીણામહલના સુગા થયા હતા, પરંતુ બ્યારે તેઓ કોળાનોડાના ઉપવંશથી ત્યાંની પ્રજાનું સંરક્ષણ કરી શક્યા નહિ, ત્યારે તેમને ત્યાંથી ખસેડી પોક્ષ્ણપ્રદેશની સુખાગીરી આપવામાં આવી મુબલસિદ્ધ અને સાલિમસિદ્ધ ઉક્ત દેવીસિદ્ધના પુત્ર તથા પૌત્ર હતા.

અભિતસિદ્ધના એક બીજા પુત્ર જ્ઞાનદસિદ્ધને ઇદારના સ્વતંત્ર રાજ્યએ દત્તક લીધા હતા. રાહોડ જ્ઞાતિમાં એક વિચિત્ર પ્રથા પ્રચલિત છે જો કનિષ્ઠ રાજપુતને કોઈ સ્વતંત્ર રાજ્ય દત્તકતરિકે મલ્લન કરે તો મારવાડના સિંહાસન ઉપર તેના વંશજોનો અધિકાર સ્થાપિત થાય છે, પરંતુ જો તેને સ્વદેશનો કોઈ સામંત દત્તકતરિકે મલ્લન કરે તો તેનો વા તેના પુત્રોનો મારવાડના સિંહાસન ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર રહેતો નથી કોઈ આધીનસામંત જો તેને દત્તક લે તો મારવાડના સિંહાસન સાથેનો તેનો સર્વ સંબંધ યુક્ત થાય છે માત્ર તે આધીનસામંતનો જ ઉત્તરાધિકારી થાય છે આ ચિરપ્રથાનુસાર દેવીસિદ્ધનો મારવાડના સિંહાસન ઉપર કોઈ પણ અધિકાર રહ્યો નહિ, પરંતુ જ્ઞાનદસિદ્ધના વંશજોનો અધિકાર સ્વીકારવામાં આવ્યો.

પિતૃવાતકે અભયસિદ્ધના મસ્તકપર બ્યારે મારવાડનું ગજસ્થાન ધરવામાં આવ્યું, તે વખતે દિલ્હીના ચઘનસામ્રાટની સત્તા ઊભાલિત થવાની તૈયારીમાં હતી વિશાળ મોગલસામ્રાજ્યના અગ્રમત્યગ ખણિત થઈને નુકસાન થઈ ગયા હતા મોગલસામ્રાટનું સિંહાસન કંપાવમાન થતું હતું આ ઉત્તમ સંધિનો લાભ લઈ અભયસિદ્ધે અન્યાન્ય સુખાઓ અને માંડવિકરાજાઓની ધેરે ઘણા પ્રદેશો પોતાના રાજ્યમાં સંયોજી દીધા હતા જે વખતે તે મરણ પામ્યો તે વખતે તેના રાજ્યની મોટી જાહો જનાવી હતી અભયસિદ્ધનું મૃત્યુ થયા પછી તેના પુત્ર રામસિદ્ધના હાથમાં મારવાડનો શાસનભાર આવ્યો આ વખતે વખતસિદ્ધ નાગોરમાં રાજ્ય કરતો હતો બ્યારે તેનો ભત્રીજો રામસિદ્ધાસનપર અધિષ્ઠિત થયો, ત્યારે તેણે પોતાની જરૂરોને રાજનીકા અને ઇતર અભિનંદનચિન્હરૂપે ઉપહારો આપીને જોધપુર મોકલી રાજસ્થાનમાં ધાત્રીઓના સત્કાર ઘણો સારો થાય છે પરંતુ રામસિદ્ધ આ ધાત્રીને આવેલી જોધ પ્રસન્ન થયો નહિ તેનો સ્વભાવ ઉગ્ર હતો તેણે દૂતતરિકે આ ધાત્રીને આવેલી જોધ કોષિત થઈ તેને કહ્યું - 'નવા અધીશ્વરને અભિનંદન આપવાને માટે કાકાને તદ્દ ધાત્રીસિદ્ધાચ કોઈ ઇતર માણસ નહિ મળ્યું ?' પછી તેણે તરતજ ધાત્રીને પાછી રવાના કરી દીધી નાગોર જોધપુરને આધીન હોવાથી તેના રાજ્યનું પદ મારવાડેશ્વર કરતા નાનું હતું આજ કારણથી વખતસિદ્ધે સ્વયં પોતાને અભિનંદન આપવાને આવ્યો નહિ કિંતુ કોઈ જગદાર માણસને તેના પ્રતિનિધિતરિકે મોકલ્યો નહિ, તેટલા માટે રામસિદ્ધને ખોટું લાગ્યું અને તેણે ઉક્ત ધાત્રી સાથે તેના સમગ્ર ઉપહારો પાઠા રવાના કરી દીધા અને તેની સાથે કહેવાથી મોકલ્યું કે - 'કાકાએ સમસ્ત ઝોતોરપ્રદેશ પાછો આપી દેવો એવી મારી આજા છે, આ વાત તેમને કહેજે' અપમાનિત ધાત્રીએ રામસિદ્ધે કહેલી સર્વ કડુ વાતો વખતસિદ્ધને કહી વખતસિદ્ધે પોતાના ભત્રીજાની ઉચ્છૃષ્ટતાના જોઈ તથા અન્યાયી આચારો સાલળી તેના પર મધુર શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર મોકલ્યો કે - 'ઝોતોર અને નાગોર આ ઉભય પ્રદેશો આપને આધીન છે,' પરંતુ આ મધુર અને વિનયયુક્ત શબ્દોએ રામસિદ્ધના હૃદયપર કિંચિત્ પણ અસર કરી નહિ તેનો ક્રોધ દિગ્બળુ રૂઢિ પામ્યો અને તેણે પોતાના કાકાની આંધે લપકર શત્રુતા કરી ઉભયની વચ્ચે ઘોર ઝઘડો થયો અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે પાછાની જાણમાટે નીચે લખવામાં આવે છે.

મારવાડેશ્વર રામસિદ્ધ ઉદ્ધત, ઉગ્ર અને સિદ્ધાચારહીન હતો પોતાના આધીન માંડવિકાની સાથે કેવી રીતે વર્તન રાખ્યું જોઈએ, તે તે કિંચિત્ પણ જાણતો નહોતો આહોવાયાના સરદાર કુશલસિદ્ધ મારવાડના સામંતોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને ચપાવતકુલના નેતા હતા તેઓ શરીરે ઠી ગણ્યા પરંતુ બળવાન હતા, વળી તેઓ અસંખ્ય અને રજૂળશુદ્ધિના હતા, તેથી તેઓ નવા રાજ્યને પસંદ પડ્યા નહિ રામસિદ્ધ તેમને "ચુરુચકક" અર્થાત "મૂર્ખશ્યાન" કહેતા હતા એક દિવસ તેણે કુશલાસિદ્ધને જાહેરરીતે "ચુરુચકક" કહીને મોનાના મહારાજાના આ અપમાનકારક વચ્ચે સાંભળી ઉગ્ર સામંત તત્કાળ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - "આ ચુરુચકક સિદ્ધનો વધ કબાની દિવન ધરાવે છે "

જે કે રામસિંહ આ ઉત્તરથી મનમાં અત્યંત નારાજ થયો, પરંતુ તેણે તે વખતે પોતાના મુખ નાથી એકપણ શબ્દ બહાર પાડ્યો નહિ. આ પ્રકારની બીજી એક વાતથી તે ઉભયની ચતુતામાં વૃદ્ધિ થઈ એક દિવસ રાજા રામસિંહ અને કુશનમિદ મદોળના જગના કરતા હતા એવામાં રામસિંહે કુશવસિંહને એક વૃક્ષ તરફ અગુચિનિર્દેશ કરીને પૂછ્યું - “આ વૃક્ષનું નામ શું છે ?” કુશવસિંહે ધ્રમડસહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે - “જેવી રીતે ગજપૂતળતિમાં ૮ ગૌવન્ધવૃષ છું, તેવી રીતે આ ચપાનો છોડ આ વનની ગોલાસ્વરૂપ છે” આ ઉત્તર સાંભળી રામસિંહે ક્રોધાન્વિત થઈ કહ્યું - “હમણા તે હમણા આ છોડને ઉમેરીને ફેંકી દેશે. મારવાના ચપાના નામનો એક પણ પદાર્થ ગહેશે નહિ” કુશવસિંહ આ વખતે તો મોંન રહ્યો, પરંતુ તેમના હૃદયમાં ક્રોધનો પાટ રહ્યો નહિ.

જેવી રીતે ચપાવતકુખના નેતા બળવાન કુશવસિંહ હતા, તેવી રીતે કુખાવતકુખનો નેતા કેવી રામ હતો. કેન્દીરામ પણ અતિ સાહસિક અને મહાબળવાન હતા. કેન્દીરામપર પણ રામસિંહની અક્રૂપા થઈ કેન્દીરામ કોઈકે કદરો છતાં એક દિવસે રામસિંહે તેને “સુદેખદર” કહીને બોલાયો. આ વચનો સાંભળી કેન્દીરામે પ્રત્યુત્તર આપ્યો - “જે વખતે આ બદર (વાદરો) હત્ય કરશે તે વખતે આપને અત્યંત આનંદ થશે” આટલા શબ્દો બોલી તે તરતજ આહોવાના સરદારની સાથે રાજભલા માથી ચાલ્યો ગયો. તેઓ નાગોરમાં જઈ મેના સમક્ષિત કર્યા હતા. જ્યારે તેઓ નાગોરમાં ગયા ત્યારે વખતસિંહ ત્યાં હાજર નહોતા. જ્યારે તેણે તેમના આગમનની અને પોતાના ભત્રીજાની દરેકરતાની વાત સાંભળી, ત્યારે તે તત્કાળ પોતાની રાજધાનીમાં જઈ પહોંચ્યાં તેણે તે ઉભય સામતોને શાન કરીને કહ્યું કે - “હું અધ્યસ્થ થઈને તમારી તમ્બાગને નિવેડા આપીશ,” પરંતુ અપમાનિત આમ તો એ તેની વાતપર નક્ક્ય આપ્યું નહિ તેમણે વખતસિંહની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “અમે કદિ પણ રામસિંહને મ્વામી ગણીને તેની આગળ જઈશું નહિ” વળી તેમણે જણાવ્યું કે - “આપને બેઠપુરના સિદ્ધામનપર આગ્રહ કરવાને માટે અમે અમારાથી બનતી સર્વ સહાય કરીશું અને જે આપ અમારી આ માગણી નો સ્વીકાર નહિ કરે તો અમે સવાને માટે મારવા છોડીને બીજા દેશમાં ચાલ્યા જઈશું” વખતસિંહે થોડા સમયસુધી ધગગગના રાજા રિચકંડની પેરે વર્તન કર્યું પરંતુ થોડાજ વખતમાં તેના ભત્રીજાના ઉચ્ચ સ્વભાવે ભયકર વિગ્રહને જન્મ આપ્યો.

“મારવાડના સર્વથી મોટા સામત કુશવસિંહ અને કેન્દીરામને કામ વખતસિંહે આશ્રય આપ્યો છે” આ વાત સાંભળી રામસિંહે તેનાપર એક પત્ર લખ્યો અને તેને જણાવ્યું કે - “કારણતુ રાજ્ય પાછું સોંપી દે વખતસિંહે પુનઃ ત્રણ શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર લખ્યો કે - “હું આપ મ્વામીની વિરુદ્ધ આચળ્ય કરવાનું સાહસ ધરાવતો નથી. જે આપ વ્યય અહીં આ પધારશો તો હું અભિરોજ્યથી ભરેલો કેનશ આપના હાથમાં અર્પણ કરીશ” પરંતુ રામસિંહે આ માગણીનો સ્વીકાર ક્યો નહિ અને શીઘ્ર ઉભયની વચ્ચે યુદ્ધ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. મેડતાના મેદાનમાં ઉભય ગજપુત્રો પોતપોતાની મેના લઈ મહોત્તમ હાથીની પેડે ગયા. મારવાડના સર્વ સામતો કટતા મેડતાના સામતો અધિક સાહસિક અને અધિક શૌર્યવાન છે. આ સર્વ સામતો રામસિંહની પતામનીએ એકત્રિત થયા ગયા, સુદૃઢ મિશ્રિ, ખોતર ભનાવર, કુશામન, અનનિવાસ બુસુરી, વકરી શૂરડા અને ચદારણના સામતો ગણસેવમાં પહોંચી ગયા. મારવાડના સામતોના મોટા ભાગ રાજભક્તિથી પ્રેરિત થઈ રામસિંહના પક્ષમાં ભળ્યો, અને લોક નિમ્બી વજેરના સરદારો વખતસિંહના પક્ષમાં ગયા. ખેરોલા, જોવિદગદ અને ભદ્રાનુનના સરદારો રાજભક્તિથી વચિત થયા નહોતા. વળી કેટલાક આમ તો તટસ્થ પણ રહ્યા હતા.

ઉદત રામસિંહ અસખ્યતા અને મૂર્ખતાને લીધે પાચ દવ્વર ચાલુએને પોતાના હાથમાંથી ગુમાવી મેડો રામસિંહનો વિવાહ બોળની રાજપુત્રી સાથે થયો હતો. રામસિંહનો અસુખ પાચ દવ્વર સેનિકાને પોતાની સાથે નહીં તેને સહાય કરવાને માટે આ યો હતો તેની યવણી ગજધાનીની બહાર રાખવામાં આવી હતી. આ વખતે એક ઘટના એવી બની કે જેથી રામસિંહ પદચ્યુત થયો અને રાજપૂત ભતિના ખરા સ્વભાવનું એક લક્ષણ પ્રકટ થયું. રામસિંહની પત્ની પણ પોતાના પિતાની ધાવણીમાં જ હતી. આ વખતે તેના શિમિરની ઉપર એક ઢાંગડો ભેડો હતો. કામપક્ષીને અપશુનસ્ય માનવામાં આવે છે, એ વાત સર્વને સુવિદિત છે. રાણી આ અપશુકનની નિવૃત્તિનો ઉપાય નાણીતી હતી, તેથી

તેણે તત્કાળ તે ઊપાય અજમાવ્યો. રાજપૂતવીરોની પેઠે રાજપૂતવીરાગનાઓ પણ બહુક ચલાવવામાં નિપુણ હોય છે. ભોજરાજકુમારીએ તત્કાળ બહુક પોતાના હાથમાં લીધી અને પેના કાગડાનો નાશ કરીને અપશુકનની નિવૃત્તિ કરી ક્રોધી સ્વભાવના રામસિંહે બહુકનો અવાજ સાંભળી પોતાનું અપમાન થયેલું માન્યું અને જરાપણ તપાસ કર્યા વિના બહુક ફેડનારને પોતાની સમક્ષ લાવવાની આજ્ઞા કરી રાણીનું નામ કહ્યા છતાં પણ તેના ક્રોધની શાંતિ થઈ નહિ. તેણે રાણીના સબધમાં કટુ વચનો બોલીને કહ્યું કે - 'રાણીને કહેા કે મારા રાજ્યમાંથી દૂર થાઓ જે દેશમાંથી આવ્યા હો તે દેશમાં પાછા ચાલ્યા જાઓ.' પોતાના ક્રોધિતસ્વામીની ઉક્ત આજ્ઞા સાંભળી રાણી તેના હિતને માટે સવિનય પ્રાર્થના કરવા લાગી, પરંતુ રામસિંહે કાંઈપણ પ્રકારે તેની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. અતઃ રાણીએ કહ્યું કે - 'આપ કાંઈપણ અપરાધ વિના જ મને દૂર કરો છો. આના પરિણામે માગવાનો રાજ્યમુકુટ અવશ્ય આપના મસ્તક પરથી પડી જશે.' આટલા વચનો કહી રાણી પોતાના પાંચ હજાર માણસોને લઈ મારવાડ છોડી પોતાના પિતાને ઘેર ચાલી ગઈ. આ પાંચ હજાર માણસો અવશ્ય આ વખતે હતથુદ્ધિ રામસિંહને પ્રણાઉપચોગી થઈ પડત.

નિમાજ, રાયપુર અને રાઉસના તાબાના સન ઉદાવતસરદારો અને કમુનસીરના હકીકરના તાબાના સર્વ કરણસોતરાજપૂતો વખતસિંહના ઝુઝાનીએ એકત્રિત થયા ચલાવતો અને કુપાવતો તે વખતસિંહના મૂળ સહાયક હતાજ તે કહેવાના આવશ્યકતા નથી.

જે કે રામસિંહની સેના ચતુર્ની સેના કરતા સખ્યામાં ઓછી હતી, તોપણ તેના કરતા તે અધિક બળવાન હતી રામસિંહે મેડતાના અજમેરતોરણદાર આગળ પહોંચી જઈ પોતાની હાથથી નાખી તેનો કાંકો વખતસિંહ પણ ઉક્ત નગરથી દોઢ કોશના અંતર પર જઈ થોડા સધિની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. વખતસિંહની સેનાની ડાબણી 'માતાશ્રકાસ્થાન' નામના પવિત્ર સ્થાન પર હતી આ સ્થાન પર આદ્યશકિતનું એક મંદિર છે અને પાંચ પાડવોનો એક કુડ છે.

સૌથી પ્રથમ વખતસિંહે યુદ્ધની ભેરી વગાડી અને રામસિંહની સેના પર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. થોડીવાર પછી રામસિંહના ગોલદાળે પણ લથાનક શબ્દ કરીને ગોળાનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા. આખો દિવસ તોપોનો મારો ચાલુ રહ્યો. આથી ખડગયુદ્ધ કરવાની સધિ કાંઈને મળી નહિ. ધીમેધીમે મુદ્દે બંધકર સ્વરૂપ ધારણ કરવા માડ્યું આ યુદ્ધમાં કાંઈ વિદેશી, વિધર્મી અને વિઝ્ઞાતીય માણસ નહોતો. કેવળ ભ્રાતાસામે ભ્રાતા અને મિત્રની વિરુદ્ધ મિત્ર ઉભા હતા સર્વની રક્તનાહિનીઓમાં એકબીજા પર રક્ત વહી રહ્યું હતું. સાયકાળ થતાજ એક આશ્ચર્યકારક ઘટનાથી આ યુદ્ધ બંધ પડી ગયું.

ઉક્ત રણસેનની નિકટ પાળિયા સરોવરના તટ પર દાદુપથી સન્ધ્યાસીને એક આશ્રમ છે એમ કહેવાય છે કે રાજ સુરસિંહે આ આશ્રમ બધાવ્યો હતો. આ આશ્રમ ઉભયપક્ષોની સેનાની વચ્ચે આવ્યો હતો. આ આશ્રમમાં બાવા કૃષ્ણદાસ પોતાના શિષ્યોસહિત રહેતા હતા. તોપના ગોળાઓના ભયથી સર્વ શિષ્યો આશ્રમ છોડીને નાસી ગયા, પરંતુ શિષ્યોએ તેમને પુષ્કળ સમજાવ્યા છતાં પણ બાવા કૃષ્ણદાસ ત્યાંથી ગયા નહિ. જ્યારે ઉભય પક્ષના સેનિકોએ તેમને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાને પુષ્કળ સમજાવ્યા, ત્યારે તેમણે અડગ મનથી કહ્યું કે - 'જે તોપના ગોળાથીજ મારે મૃત્યુ થવાનો વિધિનો શ્રેષ્ઠ હશે તે તેને શી રીતે નિવૃત્ત કરી શકાશે ? અને જે પરમાત્માની ઓળખ મુઝા હશે, તે હું ખુશીથી તોપના ગોળાથી મરણ પામીશ.' આ ઉત્તર સાંભળી સર્વ મૌન રહ્યા. આખો દિવસ આશ્રમમાં ગોળાનો વરસાદ ચાલુ રહ્યો. જે કે આ દૃષ્ટિથી ઉક્ત સાધુનો આશ્રમ અને ઉદ્યાન નષ્ટમષ્ટ થઈ ગયા તોપણ તેમના અંગે કિંચિત્પણ ઈર્ષા થઈ નહિ. તેઓ ગોળાના વરસાદથી યત્કિચિત્ પણ ભયભીત થયા નહિ. સાયકાળ થતા યુદ્ધ બંધ કરવાને માટે ઉભયપક્ષે તરફથી પરસ્પર કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. ઉભયપક્ષે દાદુપથી સાધુની દેવીશક્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઈને યુદ્ધ બંધ કરી દીધું અને તેઓ રણસેન છોડીને પોતપોતાની ડાબણીમાં ચાલ્યા ગયા.

ખીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થતાજ લથાનક સમરનાય પ્રદીપ્ત કરવાને માટે પુનઃ સર્વ સૈનિકો સુસજ્જ થઈ ગયા. આજે રામસિંહે પ્રથમ આગળ વધી પોતાના કાકા પર આક્રમણ કર્યું. અંધ સમયમાં તોપમાંથી નીકળેલા ધૂમ્રને લીધે આકાશમાં ઘેર અધકાર છવાઈ ગયો અને ગોળાના ભયકર ખનિયી

વિશ્વકપાયમાન થવા લાગ્યું. અપમાનના અગ્નિથી દગ્ધ થયેલા કુશલસિંહ હમણા સારી સધિ મળેલી જોઈ “ કૂટંગે સિંહનો વધ કરવાની હિમ્મત ધરાવે ” એ શબ્દો પૂર્ણ કરવાને માટે પ્રયત્ન વીગતા-સહિત પોતાના અપાવતસૈનિકોને લઈને પોતાના શત્રુની સામે ધમ્મા. રાજસિંહ અત્યંત ઉદ્ધત અને હિતાહિતવિચારસ્થ થતા; તે છતાં પણ મેડતિવાવીરો તેનપ્રત્યે અપૂર્વ લક્ષિત ધરાવતા હતા અને તેઓ આ વખતે શત્રુપક્ષને પ્રાણિત કરવાને માટે પ્રયત્ન સાહસથી આગળ વધ્યા “કા તો વિજય પ્રાપ્ત કરીશું કે કા તો પ્રાણત્યાગ કરીશું (દેહં પાતયામિ વા કાર્યે સાધયમામિ)” એવી પ્રતિજ્ઞા વધને તેઓ સમરક્ષેત્રમા મદોનમત હાંપીની પેઠે ધુમ્મત હતા. સર્વ સૈનિકા સમારો સર્વ મોહ છોડી પોતાના શત્રુઓને નિર્જીવ કરવાને માટે અપૂર્વ વીરતાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા મારવાડના વીરાઓ મેડતિવાવીરો સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને સાહસિક ગણાય છે. આથી તેઓ પોતાનું નામ રાખવાને માટે અત્યંત માહસતી લડવા લાગ્યા. મેડતિવાવીરોની કૃતિ અપાવતો સાહન કરી શકતા નહોતા, તેથી તેઓ તેમનો મહાર કરવાને માટે વિશેષ ઉત્સાહથી પ્રવૃત્ત થયા ચારે તરફ સમરધોષ, તવવારનો અજ્યજ્જાત, બાણોનો સણસણ અવાજ અને તેઓનો ગગનભેદી ધ્વનિ સંભળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે યુદ્ધ અત્યંત લયંકર અને વિકટકૃતિ ધારણ કરવા લાગ્યું. ઉભયપક્ષો શત્રુઓના સંપૂર્ણ સંહાર કરવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી પ્રયત્ન વરિતાપૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગ્યા સર્વ સૈનિકા અભરાઅવિદ્યા, બાહુબળ, સાહસ અને વીરતાની પરાક્રામતાવાવા લાગ્યા.

મહાન રાજભક્ત મેડતિયા અધિનાયક મેરસિંહના પ્રાણ શત્રુના શત્રોએ સારી પહેલાં લીધા શો-સિંહનો બંધુ આ હૃદયભેદક ઘટના જોઈ પોતાની મેનાગદિત આગળ ધસ્યો. ચોર સત્રાપ થવા લાગ્યો. કુશલસિંહ પણ અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી સ્વર્ગે સીધાન્યા. અપાવતોએ તેમના શત્રુને તાત્કાળ રણક્ષેત્રમાથી દૂર કર્યું. આ રીતે મેડતિયા અને અપાવતવીરોના અધિનાયકોનું અવસાન થતા ઉભય પક્ષના માણસો વિજયલક્ષીને વરવાને પ્રયત્ન ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા લક્ષીવારસુધી યુદ્ધ ચાલ્યા છતાં ઉભયપક્ષમાથી એક પણ પાછો હાથો નહિ; કિંતુ વખતસિંહના સૈનિકો અવિચ્છે હતા. વખતસિંહ પોતાના ભત્રીજાને ન્યા ન્યા જોતો ત્યા ત્યા તે તેની પાછળ દોડતો મારવાડના મેડતિયાવીરો ન્યાસુધી શત્રુઓની સામે લડીને સર્વથા નિર્જીવ થયા નહિ તથા ન્યાસુધી સર્વ સામતો અને સૈનિકો રણક્ષેત્રમાં પડ્યા નહિ, લાસુધી વખતસિંહને વિજય મળી શક્યો નહિ; પરંતુ અતે વિજયલક્ષી તેનેજ વરી આ મહાસમરમા મેડતિયાવીરો સર્વથા નિર્જીવ થઈ ગયા. આ લયકર સત્રાપમા રિયા, ધરાગા, શિડગ, લુમુરી તથા મિથરિના સામ તો તથા મિથરિના અધિપતિના ત્રણ સાહસિક પુત્રોએ પોતાનાં જીવનનું બલિદાન આપ્યું હતું

મિથરિના અધિપતિના ઉત્તરાધિકારીએ આ પ્રમગે જેવી વીરતા બતાવી હતી, તેવી વીરતા બીજા કોઈ દેશના કોઈપણ વીરે બતાવી નથી. તેઓ પોતાના બંધુ તથા પિતાની સાથે પ્રાણત્યાગ કરી રાજ-ભક્તિનો અગ્નિનીય આદર્શ બતાવી ગયા છે. મારવાડના આ મહાસમરનો આરંભ થયો તે પૂર્વે ઉક્ત કુમારની સાથે જયપુરના માલિક નિરંકાધિપતિની રાજકુમારીનો વિવાહ નિશ્ચિત થયો હતો જે વખતે તેઓ પાણિપ્રહણક્રિયા કરતા હતા, તે વખતે તેમણે આ સમરની વાત સાંભળી તે વારનું હૃદય આ વાત સાંભળી એકદમ ઉત્તેજિત થઈ ગયું. તેમણે તરતજ પોતાની વધૂતો કર છોડી દીધો અને હાલો-ધિત વસ્ત્રાસદિનજ રણશૂભિ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેઓ અપૂર્વ વીરતા પ્રદર્શિત કરી બીજે દિવસે રણ-ક્ષેત્રમા પડ્યા. મારવાડના એક કવિએ મિથરિના ઉત્તરાધિકારીની અનુપમ વીરતા, અદ્ભુત પરાક્રમ અને પૂર્ણગૌરવ અક્ષય રાખવાને માટે લખ્યું છે કે:—

કાળે મતિ વુલ્લુલા, ગદા દો લિખ માલા;

અસ્સી કોશ લાહા હાંમાયા, કનવાર મિથરિવાલા.

સ્વામીની પાછળ તુરન પરણેલી વધુ પણ જયપુર છોડી મિથરિ તરફ પ્રયાણ કરવા લાગી; પરંતુ શોકની વાત છે કે તે ભયરે મિથરિના પહેાંચી લારે મનપ્રવર્તનને બદલે શેદન અને હાલકાધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવ્યો તેણે તત્તજન એક ચિંતા પ્રદીપ્ત કરી અને સ્વામીના શબની સાથે તે તેમા ભરમી-જૂત થઈ. આ સમરક્ષેત્રમા જઈ મે એ રાજકુમારના સ્મારકચિન્દની તપાસ કરી; પરંતુ ઉપમા કાવ્ય-રા ૬. ૨૯

સિવાય મને ઈતર કાઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નહિ

મારવાડેશ્વર રામસિંહના પક્ષકારો મેડતિયા તથા અન્ધાન્ય વશના સરદારોએ શત્રુપક્ષની ઘણી સેનાનો સત્તર કથો હતો, પરંતુ અતે તેમનો પરાજય થયો તેમને જણાયા કે કેવળ શત્રુઓના ગોલ દાબેથી અમારો પરાજય થયો છે મેડતિયાસરદારોના અતિ સાહસિક અને પ્રબળ રાજમકત નેતા રિયાના સામત શરસિહે પોતાના સાળા અહોયાના સામતને રામસિંહની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરતા ઘણો વાર્યો હતો, પરંતુ તેણે પોતાના બનેલીની વાતપર કિંચિત્ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું અતે શરસિહે તેને પગમા કહ્યું હતું કે - “વખ્તસિંહને સદાય કરી રામસિંહને પરાસ્ત કરવાની તમારામા કેટલી શક્તિ છે તે કોઈથી યુક્ત નથી ” આના પ્રત્યુત્તરમા અહોયાના સામતે જણાવ્યું હતું કે - “ ભલે બીજી કાઈ પણ નહિ થાય, પરંતુ મારવાડી રાજ્ય તો અસ્થ્ય હતું રામસિંહના હાથમાથી દૂર કરીશ ” આ પ્રવ્ બહિત ઉત્તર સાંભળી શરસિહે મહાક્રોધપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે - “ હું પણ યથાસાધ્ય તમારી આ ઇચ્છા નિષ્ફળ કરવેનો પ્રયત્ન કરીશ ” આ સાળાબનેલીવચ્ચે ત્યારપછી મેડતાની રણઝમિમા પરસ્પર યુદ્ધ થયું તે પૂર્વે કહિ પણ મેળાપ થયો નહોતો

જે સ્થાનપર બધુંએ અને મિના પરસ્પર કપાઈને મરણ પામ્યા હતા અને તેમ કરીને જાતીય ક્રુસ પતો પરિચય કરાવ્યો હતો તે સ્થાનપર એક પણ ગ્રામ આવેલું નથી આરે તરફ મેદાનજ દક્ષિણેશ્વર થાય છે આ સમરઝમિમા મતવીરોના સ્મારકમંદિરો અને નાના નાના સ્મારકચિન્હો વિદ્યમાન છે મૃતવીરોની યોગતાનુસાર મોટા નાના ચિહ્નો બનાવવામા આવ્યા છે કૃષ્ણના સ્મારકચિન્હ તરિકે મનોરમ સ્તંભોવાળો ઉચ્ચ મહાન્ય અને કોઈના સ્મારકતરિકે સામાન્ય મંદિર તથા કૃષ્ણના સ્મારક-તરિકે પાપાણ્ડુપ બધાવવામા આવ્યો છે સર્વેની સાથે વીરનું નામ ગોત્ર અને સાખા કાંતરવામા આવી છે મે આ સ્મારકચિન્હોપરના શિનાલેખોપૃષ્ઠી રીસની નકલ ઉતારી લીધી છે આ સર્વે શિનાલેખો રાજપૂતભક્તિનું પ્રશસનીય ચરિત્ર સુચિત કરે છે

આ બધાકરે જાતીયસમરમા પરાજિત થયા પછી મારવાડેશ્વર રામસિંહને મેડતા નગરમા આશ્રય મળ્યું કરવો પડ્યો આ મેડતાનગરની આરે તરફ કોટ આવેલા છે પરંતુ તે નગરમાની અલ્પ સેનાદારા શત્રુઓના કરાલગ્રાસમાથી રક્ષા થવી અસંભવિત જણાવાથી તેણે એક નવી કંપના કરી આ કંપનાથીજ અતે મારવાડના સવસ્થનો નાશ થયો હતો મરુદાટ્ટીયલુદારાઓ તે સમયે મ અજવાન બની ગયા હતા રામસિંહે તેમની સહાયતાદારા પોતાના કાકાનો પરાજન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે અર્ધરાત્રિએ ઉઠીને પોતાની અશક્તિ સેનાસહિત દક્ષિણતરફ નાસી ગયો તેણે ઉજ્જ પિનીમા આવી મહારાટ્ટીયલુદારાઓના નેતા જ્યાપ્પા સિંધિઆની સાથે યુનાકાત કરી અને પોતાનું રાજ્ય પુન પ્રાપ્ત કરવેને માટે તે તેની સાથે મસનત કરવા લાગ્યો

રામસિંહે મારવાડને ત્યાગ કરી કે તરતજ તેનો કાકો વખ્તસિંહ જયનદ્ધમીને આહિગન કરી જોધપુરમા ગયો અતે તેણે રાજસિંહાસનપર બેસી સમસ્ત રાજ્યમા પોતાના નામનો ઢંઢેરા પ્રસારી દીધો દાગની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે ‘ સંસારની લીલા કેવી અદ્ભુત છે ‘ પિતૃપાતક વખ્તસિંહના મસ્તકપર આજે મારવાડી રાજજન ચીલવા લાગ્યા હુદિમાન અને ચતુર વખ્તસિંહે ધાધુ કે - રામસિંહ મહારાટ્ટીઓની સહાય લેવાને ગયો છે માટે નિર્વિધે રાજ્ય બોમથવું અમ્મ ભલિત છે તેથી તેના ગ્રાસમાથી બચવાનો કાઈ ઉપાય કરવો જોઈએ વખ્તસિંહ મહાન રાજનીતિજ્ઞ અને નિપુણ રણુપ કિત હતો આથી પોતાની રિયતિ સમજ જતા તેને જ્યા પણ વાર લાગી નહિ પછી તે પોતાની વિજયી સેના લઈ શત્રુઓની અતિ રોકવાને માટે મારવાડની સરહદપર પહોંચ્યો અને ત્યાંથી અજમેર તરફ કૂચ કરવા લાગ્યો

રામસિંહના શ્વેદ જયપુરેશ્વર ઇશ્વરીસિંહ કેટનાક કરજોને લીધે વખ્તસિંહને સદાય કરી શક્તા નહોતા, પરંતુ તેઓ વખ્તસિંહના બાહુબળ અને વીરતાથી અત્યંત ડરતા હતા હવે આ વખતે વખ્તસિંહને સદાય કરવી કે રામસિંહને સદાય કરવી કિંવા તટસ્થ રહેવું તે વિશે તેઓ અત્યંત મુચ્ચ યજુમા આવી પચા આ વિષયના સમયમા તેમને રાજપૂતોની સાધારણ નીતિનું અવનબન કરવાની

કચ્છના યુધ્ધ, મૂતમહારાજના અગ્નિતસિંહનો એક પુત્ર આ વખતે ઈદારના રાજ્ય કરતો હતો. તેની કન્યા સાથે ઇશ્વરીસિંહનો વિવાહ થયો હતો. આ વખતે ઇશ્વરીસિંહ પોતાની તે રાણીના મહા-લયમા નજી આ બાબતવિષે મુસતત કરવા લાગ્યા ઇશ્વરીસિંહે રાણીને જણાવ્યું કે-“ વખતસિંહે પોતાના પિતા અગ્નિતસિંહનો વધ કર્યો છે, માટે આ વખતે આપણે તેનું વૈર લેવું જોઈએ અને રાસસિંહને સહાય કરવી જોઈએ હું જે પક્ષમાં લાગીશ તે પક્ષમાં મારે ખડગ તો ધારણ કરવું પડે-શન; પરંતુ વખતસિંહના પક્ષમાં લાગવાથી જયલાભની આશા ઝોટી રહે છે. વગી હું પિતૃહત્યા અને અન્યાયપૂર્વક સિંહાસન પ્રાપ્ત કરનારને સહાય કરીશ તો લોકો મને ધિક્કારશે. ખોશો, હવે તમે અને શું સલાહ આપો છો ? આ મહાવિપત્તિમાંથી હિંદાર કરવાની કેવળ તમારામાજ શક્તિ છે.” મણી વારમુઠી મમલત આલ્યા પછી એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે વખતસિંહને સહાય કરવાને બહાર પડી તેના મનનું સાતવન કગડું. ઇશ્વરીસિંહની રાણી અને ઈદારના રાજની પુત્રી, વખતસિંહની ભત્રીજી થતી હતી અને તેણેજ જયપુરના રાજને પોતાના કાકાના પક્ષમાં લાગવા માટે બહાર પડવાની સલાહ આપી હતી વખતસિંહે મેવાડ, મારવાડ અને અજર એ ત્રણે રાજ્યોની સરહદને જે રથેજ સંગમ થાય છે તે રથેજ પોતાની ડાબણી નાખી ઈદારની રાજકન્યા પોતાના કાકાનો યુધ્ધ રીતે નાશ કરવાને માટે એક મૂલ્યવાન રાજપોશાક હવાહવ વિશ્વથી મિશ્રિત કરીને તેને લઈ વખતસિંહની ડાબણીમાં ગઇ અને તે પોશાક પોતાના કાકાને ઉપહારતારકે તેણે આપ્યો.

વખતસિંહે એ રાજપોશાક પરિધાન કર્યો, ત્યારપછી અત્યકાળમાં તેને લયકર જવર ચઢ્યો. તત્કાળ રાજચિકિત્સકને બોલાવવામાં આવ્યો, પરંતુ તેણે આવીને જણાવ્યું કે-“ આ રોગ કોઈપણ ઔષધથી નિવૃત્ત થઈ શકે એમ નથી ” નીકર વખતસિંહ રાજવૈદના આ વચનો વ્યગ્રમાં ખોલા-યેલા સમજ્યા તેથી તે બોલ્યો-“શુ તમે મને નીરાગી નહિ બનાવી શકો ?” એ મારો આ રોગ નિવા-રણ કરવાની તમારામા શક્તિ નથી, તો તમે મારી આપેલી જૂમિ સામરે બોલો છો ? અને તમારી વિદ્યા શા કામની છે ?” રાજના આ વચનો સાંભળી રાજવૈદે શીઘ્ર રાજના શિબિરની નિકટ એક ખાડો ખોદાવ્યો અને તેમાં પાણી નખાવ્યું અને તેમાં ઔષધિ નાખી ઔષધિ જયમાં પડતાની સાથે તે જગ્ન અપત્ત શીતળ બની ગયું પછી તેણે મૃત્યુના મુખમાં મપકાયેલા વખતસિંહને કહ્યું કે-“ મહારાજ ! આપ જે ગમથી પીડાઓ છો તેનું અનિમ ઔષધ માત્ર આજ છે; પરંતુ આપના રોગના લક્ષણો જોતા મને જણાય છે કે એ ઔષધિથી આપને કાંઈ પણ લાભ થશે નહિ. હવે વિવેચ કરશે નહિ, અતઃકાળના ધર્મકર્મ કરી લેો ” રાજવૈદે મારીપેઠે જાણવો હતો કે વિવે-મિશ્રિત રાજપોશાકજી રાજના મહારાજનું કારણ છે, પરંતુ તેણે એ વાત પ્રકટ કરી નહિ. રાજવૈદના અતિમ રોગે સાંભળી વખતસિંહે સર્વ સામતોને શિબિરમાં આવવાનો આજ્ઞા કરી બ્યારે સામ તે આવ્યા ત્યારે રાજએ મારવાડની તથા પોતાના પુત્રની રક્ષા કરવાને માટે તેમને અતિમવચનો કહ્યાં. સર્વ સામતોએ રાજજાનો ત્રીકાર કર્યો અને વિદાય લીધી પછી વખતસિંહે રાજયુરને બોલાવી કહ્યું કે તથા દેવાલયના નામે કેટલીક જમીન અર્પણ કરી આ વખતે નિશ્ચય અને આગ્ર મનના વખતસિંહને એક શાપનું અરણ્ય થયું વખતસિંહે જે વખતે પોતાના પિતાની હત્યા કરી અને જે વખતે તેની રાણીઓ તેની સાથે ચિતામાં બળીને ભસ્મીભૂત થઇ તે વખતે તેમણે વખતસિંહને એવો શાપ દીધો હતો કે-“પરદેશમાં તારી ચિતા સળગશે ” આ શાપનું અરણ્ય થતા વખતસિંહ કહેવા લાગ્યો કે-“હું મારા રાજ્યની સરહદપર સ્થિત છું, તેથી હવે તે સતીઓના વચનો સત્ય પડવાની તૈયારીમાં છે.” આ વખતે પિતૃહત્યક વખતસિંહના હૃદયમાં કેવું અસહ્ય દુઃખ પેદા થયું હતું, તે કેવી પ્રચંડ નરકય ત્રણાથી પીડિત થયો હતો, તે કલ્પનામાં પણ આવી શકે એમ નથી. વખતસિંહે ઉક્ત સતીઓના શાપનો ઉચ્ચાર કરતા કરતાં પોતાનું પાપકબુધિત શરીર છોડ્યું હતું. જે રથેજ વખતસિંહનું રાજ ભસ્મીભૂત થયું હતું, તે રથેજ એક રમારકમદિર હાલમાં વિદ્યમાન છે. લોકો આ મંદિરને “પુરો-દેવન” અર્થાત્ પિશાચ્યમદિર કહે છે.

જે રાજ વખતસિંહે પોતાના જ્યેષ્ઠપુત્ર અલયસિંહની પાખી આજ્ઞાને આધીન થઇ પોતાના જન્મદાતાના પ્રાર્થનો સહાર ન કરતા, તો તે મારવાડના ગજમડગમાં એક પ્રથમ અણીના રાજ

ગણાઈ શકત મારવાડમાં તેના જેવો સાહસિક રાજા એક પણ ઉત્પન્ન થયો નથી તેનામા જેવી વિવશણુ બુદ્ધિ હતી, તેવીજ વીરતા પણ હતી તેણે પોતાના પિતાની દત્તા કરી તે પૂર્વે સર્વ રોડોડો તેને અત્યંત માહતા હતા અભયસિંહે શુભરાતરાત્રીનો મોટો લાગ છતી લીધો હતો, તેમજ મુખ્ય સદાય વખતસિંહનીજ હતી ત્યારપછી અભયસિંહે કેવળ વખતસિંહની સહાયથીજ દિલ્લીના સમ્રાટના પ્રતિનિધિ શેર શુવ દની સાથે લય કર સમાપ્ત કરીને તેને પરાજિત કર્યો હતો રામસિંહ ઉમ પ્રકૃતિ, અશિષ્ટ આચરણ અને નિ દનીય સ્વભાવને લીધે મારવાડના સિંહાસનને માટે સર્વથા અશોભ્ય ગણાયો હતો, તેથી તેના હાથમાથી વખતસિંહે રાજ્ય લઈ લીધુ એ કાઈ તેનું અનુચિત કાર્ય ગણી શકાય નહિ મારવાડના સામતોએ રામસિંહને અશોભ્ય ધારી તેના પદપર વખતસિંહને અભિષિક્ત કર્યો, તેમા તેમણે કાઈ પણ પ્રકારે ન્યાયનુ અપમાન કર્યું નથી મારવાડના સામતોએ પૂર્વે આ પ્રકારનું કાર્ય અનેકવાર કર્યું હતુ અને એટ શાસનપદ્ધતિને માટે આ પ્રથા અતિ આવશ્યક છે વખતસિંહનુ મૃત્યુ થયા પછી મારવાડના સર્વ સામતો તેના પુત્ર વિજયસિંહના હિતની રક્ષા કરવાને માટે તત્પર થયા બિકાનેગ અને કૃષ્ણમદના સ્વતંત્ર રાજાઓએ પણ તેમનાજ પક્ષનુ સમર્થન કર્યું વખતસિંહનુ અવસાન થયા પછી મારવાડના સામતો શીઘ્ર તેના પુત્ર વિજયસિંહને માધેરાત નામના સ્થાને અભિષિક્ત કરીને તેમને મેડતા નગરમા લઈ ગયા

પદબદ્ધ થયેલા રામસિંહે મહારાષ્ટ્રીઓના નેતા જયાપ્પા સિંધિયાની સાથે મળી ડેટારાજ્યપત આક્રમણ કર્યું પછી તેઓ મેવાડનો વિજય કરી અજમેરમા ચલા આ સ્થળે સાહસિકે રોડો રામસિંહની સાથે સિંધિયાને કાંઈક તકરાર થઇ, પરંતુ ઉભયના સૌભાગ્યથી તે તકરાર શીઘ્ર દૂર થઈ ગઇ પછી તેઓ મારવાડમા પ્રવેશ કરી લય કરમુર્તિ ધારણ કરી પાટનગર તરફ કુચ કરવા લાગ્યા નવીન મારવાડેશ્વર વિજયસિંહ રાજપુતસ્વભાવસુવલ વીરત્વ, પરાક્રમ, સાહસ અને તેજસ્વિતા ઇત્યાદિ ભૂપણોથી વિભૂષિત હતા તેમણે જ્યાં મહારાષ્ટ્રીયદુરાશઓની સાથે રામસિંહના આગમનની અંધર સાભળી, ત્યારે તેઓ તરતજ મારવાડના સમસ્ત સામતો અને પોતાના ૨૦૦૦૦૦ સૈનિકોને લઈને તેની ગતિ રોકવાને માટે ચાલ્યા

બે સમુદ્રી સામસાગી દિશામાથી આવી મળતા હોય તે પ્રમાણે ઉભય દયો મળ્યા સ્વભાવના સમામતો પરજાતિ મહારાષ્ટ્રીઓને જોઇને મદાવીર રોડોડોનુ રક્ષા કેવુ ગરમ થઇ ગયુ હશે અને સૌથી, વીર્ય તથા સામર્થ્યથી તેમના અગ્ર કેલા પરિપૂર્ણ થઇ ગયા હશે, તેનુ અનુમાન સદજ થઇ શકે એમ છે બે સિંહાસનબદ્ધ રામસિંહ એકલોજ મારવાડીસેનાની સાથે રણસમામતો ઝુજાત, બે તે મારવાડનું સર્વસ્વ નાશ કરવાને માટે વિજયસિંહ મહારાષ્ટ્રીઓને માતૃભૂમિમા ન લાવત, તે રોડોડોશીરોને આટલુ બધુ ખોડુ લાગત નહિ રામાસહે સિંહાસનને પુન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના આતા અને ઇષ્ટમિત્રોસર્વનો સહાર કરવાને માટે બળવાન મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમા આપ્યા તેથી અતે મારવાડેશ્વર યથાર્થ મરુભૂમિ બની ગયો રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યના અધ્યપતનનુ મૂળ કારણુ આ લોભી, પેશાચિક્ષ્ણભાવના મહારાષ્ટ્રીઓ છે

ઉભયપક્ષના સૈનિકોએ મેડતાથી દીર્ઘઅ તરપર એકબીજાને જોતાજ જોળોને વરસાદ વરસાવવા માડ્યો પૂત્રથી મારે તરફ અધકાર છવાઈ ગયો તેઓના બીપણુ અવાજથી સમસ્ત મારવાડ કપી ઉઠયુ પ્રથમ દિવસે પ્રાય બધો વખત તેઓના મારામાજ વ્યતીત થયો અગ્રયુદ્ધ બંદુ થોડુ થયુ મેડતાનિવાસીઓએ આ વખતે સૈનિકોને જોજનની મારામી આણી આપી, પરંતુ આ પ્રયત્નમા તેમ ઘણા માર્યા પણ ગયા 'એર' દાડુપથી દુર્લ સંન્યાસીના અનેક શિષ્યો પણ આઘપહાઈરે આણી આપવાના પ્રયત્નમા માર્યા ગયા બીજે દિવસે પણ યુદ્ધે લય કર મુર્તિ ધારણ કરી, વિજયસિંહના પાંચ દળાર તેજસ્વી અખાતોડીઓએ સતુદન ઉપર લયાનક આક્રમણ કરી મહારાષ્ટ્રીપસેનિકોનો વિશેષ સહાર કર્યો. બે કે વિજયસિંહના પક્ષમા મારવાડના સર્વ સામતો હતા, બે કે તેમના સૈનિકોમા વીરતા, સાહસ અને સૌર્ય પુષ્કળ દેખાતુ હતુ, પરંતુ સતુપક્ષના સૈનિકોની સખ્યા અધિક જોઇને પ્રથમથીજ તેમણે રણભૂમિમાથી નાસવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો પ્રથમ અને બીજા દિવસમા યુદ્ધમા રણસામગ્રી વધન કરનારા સર્વ પશુઓ બચ્યા હતા દયે ત્રીજે દિવસે આ સર્વ પશુઓને પાણી પાનાને માટે એક

નાની નદીના તટપર લઈ જવામાં આના વિજયસિંહની એક મહાબળવાન અશ્વરોહીસેનાએ મહા ગદ્દીઓની સેનાનો હમણાજ વિધ્વસ કર્યો હતો આ સેના તેમને માગમાં મળી આ સૈનિકોએ આ પશુઓને રામસિંહના પશુ ધારી રક્ષકોને ગોળીથી ઠાર કર્યા અને તેમને હત્તગત કર્યા દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ જાણતા નહોતા કે આ અમારાજ પશુઓ અને અમારાજ રક્ષકો છે જ્યારે તેઓ પોતાનાજ પક્ષના રક્ષકવીરોને મહા હિમ્મત અને વીરતાથી મારતા હતા તે વખતે મદારાટ્ટીયસૈનિકો સ્તબ્ધ અને લચ્છીત બની જવાને લીધે આ ઉત્તમ સંધિનો નાશ લઈ તેમનાપર આક્રમણ કરી શક્યા નાહ જ્યારે વિજયસિંહના મૃતવીરોને તેમના શિબિરમાં લઈ જવામાં આના ત્યારે સર્વ લચ્છીત થઈ ગયા પોતાનાજ પક્ષના માણસો માર્યા ગયા છે એમ જાણનામાં આવતા તેમના શેફનો પાર રહ્યો નહિ આ ઘટના બન્યા પછી પણ અગાઉના જેનીજ વીરતા શૌર્ય અને પરાક્રમથીજ તેઓ મહાગદ્દીઓનો સ હાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ મહારાટ્ટીઓના સૌભાગ્યથી સડોડવીરોમાંએક લશ્ચક દુર્ણદિ ઉત્પન્ન થઈ રોડ જાતિ મહા બળવાન ગણાય છે, તે આ પશુ આ દુર્ણદિને લીધેજ તે અદ્યપિ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકી નથી આ દુર્ણદિએ તત્કાળ તેમનું સાહસ શૌર્ય અને પરાક્રમ સર્વથા ઊન્નતિ કરી નાખ્યું રાજ વિજયમિહની વય આ વખતે વીસ વર્ષની હતી તેઓ જેવા સાહસિ હતા તેવાજ બુદ્ધિમાન પણ હતા, પરંતુ આ વખતે તેઓ દુભાગ્યવશાત્ પોતાની બુદ્ધિઅનુસાર નહિ આવતા વયોવૃદ્ધ પુરુષની બુદ્ધિ પ્રમાણે ચાલવાને તત્પર થયા રોડિયોજ વિજયસિંહની નસેનસમાં ઉપ્યુ રક્ત દોડી રહ્યું હતું અને તેમની ઈચ્છા યુદ્ધ આપુ રાખવાની હતી, પરંતુ તેમના સલાયક જિનાતેરના રાજ્યએ તેમને યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવાની સલાહ આપી બિઠાનેરના રાજ યુદ્ધની સ્થિતિનું અવલોકન કરી સમજી ગયા કે મહા રાટ્ટીયવૃદ્ધારાઓના હાથમાંથી બિઠાનેરની રક્ષા કરવાને માટે પલાયન કરવુંજ આ વખતે ઉચિત છે આ મહાસંઘટના સમયમાં વખતસિંહના જેવા પરમ સાહસિક સેનાપતિની આવશ્યકતા હતી, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિજયસિંહની સેનામાં વખતસિંહના જેવા સાહસિક અને નીડર સેનાનાયક કોઈ પણ હતા નહિ, આથી તેમને રણમાંથી પીક બતાવી નાસવાનો પ્રસંગ આ યો સર્વ સામ્રાજ્યે પણ તેમને પલાયન કરવામાં સંમતિ આપી આ સમાચાર શીઘ્ર મમસ્ત સેનામાં પ્રચરી ગયા અંદે શત્રુઓને પણ આ સમાચાર વિહિત થઈ ગયા સાયકાળ ચતાજ બિઠાનેરના રાજ્યએ પોતાની સેનાસહિત પોતાની રાજ ધાની તરફ પ્રયાણ કરવા માંડ્યું. હવે રામસિંહ રાજપૂત નથા મહારાટ્ટીયસેનાસહિત વિજયસિંહના શિબિર તરફ દોડ્યો જે કે સર્વ સૈનિકોએ મેડતા તરફ નાસી જવું, એવા નિશ્ચય ગ્રવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ રામસિંહને સેનાસહિત આવતો જોઈને સર્વ રોડિયમરદારો પોતપોતાની સેનાને 'નધને પોતપોતાના નગરમાં નાસી ગયા રામસિંહ અને મહારાટ્ટીયનાયકો હવે અનાયામે રણક્ષેત્રમાં પોતાની વિજયપતાકા ફરવાની દીધી નાસી ગયેના રોડોડો પોતાની તોપોને રણમુખિમાન છોડી ગયા હતા, તેથી મહાગદ્દીઓએ અપૂર્વ આનંદસહિત તેપર પોતાનો અધિકાર ગ્રાપ્ત કરી દીધો રોડોડોઓએ ધાર્યું 'રતું કે ભગવાન અમને પ્રતિફળ છે, જે તે પ્રતિફળ ન હોત તો અમારાજ વીરો અમારાજ રક્ષકોને આમાટે મારી નાખત' માટે નાસી જવું એજ ઉચિત છે જે આની દુર્ણદિ રોડોડોમાં ઉત્પન્ન થઈ ન હોત તો નિસશય રામસિંહ નથા મહારાટ્ટીઓને આ યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થાત નહિ

બિઠાનેરના મહારાજાની પેઠે કૃષ્ણગદના રોડોડોસરદાર પણ પોતાની રાજધાની તરફ નામી જવા લાગ્યા અને તેમનું અનુકરણ ઈતર મરદારોએ પણ કર્યું વિજયમિહે જ્યારે આ પ્રાપ્તે સર્વ યોદ્ધા એને હતવીર્ય અને લચ્છીત થઈને નાસતા જોયા અને જ્યારે તેઓ એકનાજ ગજબુમિમાં રહ્યા, ત્યારે તેમણે પોતે પણ નામવાનો નિશ્ચય કર્યો યુદ્ધળ અધાર થયું ત્યારે તેમણે પણ રાહિનના સામત અને પોતાની પાસે રહેલા ઈતર રક્ષકોને લઈને નાગોરની તરફ પોતાનો અશ્વ હાક્યો અશ્વમેસ' ભાગ્યની ગતિ કેવી વિચિત્ર છે' થોડા દિવસ પૂર્વે જે મારવાડાશ્વરને માટે જે લાખ મનુષ્યો પ્રાણદાન આપવાને માટે તૈયાર હતા તેજ માવાડેશ્વર આજે એક સાધારણ અમહાય માણસની પેઠે જાય છે સમયના પ્રભાવથી રાહિનના સામતે રાજના હિત તરફ દષ્ટિ નહિ કરતા પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થયો વિજયસિંહની ઈચ્છા એવી હતી કે નાગોરમાં જઈને પુત્ર સેનાનો સત્રાક કરીશું અને તેની સંપત્તી રામસિંહ તથા મહાગદ્દીઓના કરાગ્રાસમાંથી ગ્રહણ અને સ્વરાજ્યની રક્ષા કરીશું, પરંતુ તિમિરમય

રાત્રિમાં તેઓ નાગોરનો માર્ગ ભૂલી ગયાં અને રાત્રિનો સામત તેમને પોતાની ઇચ્છાનુસાર પોત નગર તરફ લઈ ગયો. પણ વિજયસિંહને જ્યારે ખબર પડી કે અમે ખોટો માર્ગ ચલ્યા છીએ ત તેમણે રાહિનના સામત લાવસિંહને કહ્યું કે - આપણે માર્ગ ભૂલ્યા છીએ માટે નાગોર તરફ તમ અશ્વ ફેરવો. પરંતુ અહિંસાસ્પદે એ અસહાય મારવાડેશ્વરની ખાજાનું કોણ પાનન કરે? જો કે રા પૂતમતિ પરમ રાજલક્ષ્મી છે તથાપિ વિજયી રાજની આજ્ઞા અને પરાજિત થઈ નારેલા સત્યા રાજની આજ્ઞાને સમાન કોણ ગણે છે? વિજયસિંહ જે સમો જે લાખ સૈનિકોની સાથે યુદ્ધમાં હતા તે સમયે સર્વ સામતો મસ્તક નમાવીને તેમની આજ્ઞાનું પાનન કરતા હતા પરંતુ વખતે તેમનું લાઝમ્યક ઉપાગ ગયું હતું તેથી લાવસિંહે ખુશી રીતે કહ્યું કે - મહારાજ! આપને ક્ષમા કરશો. હવે મારું નગર નિકટ આવ્યું છે માટે આપ મને આજ્ઞા આપો તો હું મારા કુટુંબ ગણીને સર્વને સાથે લઈને આપની પાસે આવું. ચતુર વિજયસિંહ ઉક્ત સામતના મનનો લાવતમ સમજી ગયા અને તેમણે તેની પ્રાયનાદો કાઢી પપ્પ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ. તેમણે પાતાનો અશ્વ ધી ધીમે આગળ ચલાવ્યો. આ તરફ લાવસિંહ તિમિરમય રાત્રિમાં વિજયસિંહને અપરિચિત માર્ગ છોડીને પોતાના નગરમાં આ રા ગયા વિજયસિંહ આ આપત્તિથી કિંચિત પણ લચલીત થયા વિ કેવન પાત્ર વિશ્વાસુ અગરક્ષકોની સાથે કુળવાના નામના સ્થાને પહોંચી ગયા.

કુળવાનામાં નિર્ભયતાપૂર્વક રહેતું અસહયિત હતું સત્તા શત્રુઓ આવીને બંદીવાન કરી લે એ ડર હતો તેથી વિજયસિંહે તે સ્થાનનો પણ ત્યાગ કર્યો તેઓ અશ્વાશ્વ થઈ તીવ્ર વેગથી આવવા લાગ્યા કુળવાનાની સીમાપર પહોંચતાજ તેમના સ્વામીલક્ષ્મી અશ્વ યાકો લીધે પ્રાણ છોડ્યા. આ લક્ષ્મીની અકૃપાને પ્રાપ્ત થયેના વિજયસિંહ નિરુપાયે પોતાના એક અનુચરના અશ્વપર આશ્વ અને ત્રીન વેગથી તેને દોડાવી ત્યાંથી દોડ કોસના અતરપર આવેલા દેશવાન નામના સ્થાનમાં પહોંચ વિજયસિંહ જે અશ્વપર આશ્વ થયા હતા તે પણ લોહ કેવલધારી સ્વારના પ્રયત્ન ભારથી તથા આ દિવસ વિશ્રાંતિ નહિ મળવાને લીધે ચાલવામાં અસમર્થ થઈ ગયા હતા આ સ્થાનથી નાગોર કોસના અતરપર હતું તેથી વિજયસિંહે એવા નિશ્ચય કર્યો કે અમે તે થાય તોપણ શીઘ્ર ત્યાં તો જવું જોઈએ સર્વ અનુચરના અશ્વા પપ્પ પરિશ્રમિત થઈ ગયા હતા અને અધકારમય રાત્રિએ ઉક્ત ગામ પણ અશ્વ મગાના સંભવ નહોતો તે છતાં પણ વિજયસિંહ સ્વયં અશ્વની તપાસ કરવા લાગ્યા.

ધણીવાર તપાસ કર્યા પછી તેમને એક જાટકૃપિકાર અશ્વો વિજયસિંહને તે જાટને પોતાની આજ્ઞા આપી નહિ તે જાટ તેમને નાગોર પહોંચાડવાને તૈયાર થયો તે તેમને સંશોધ્ય પૂર્વે પાત્ર રૂપિય તુ ભાડુ લઈને નાગોરમાં પહોંચાડવાને કષ્ટ થયો વળી તેઓ કહ્યું કે - હું તો વાંછશાહી (પ્રચરિ નાણુજી) લઈશ. જનવેધી મહારાજને આ વાતનો રહસ્યકાર મોં પછી તરતજ તે જાટ કૃપિના કામમાં પ રાત્રી પોતાનું પત્ની જાનતું માડ લઈ આવ્યો મારવાડના રાજાસનપર વિરાજમાન ચનાર મહારાજ વિજયસિંહ આ મુદ્દામાં એક વિજયસિંહ અતિ શક્ષિતાથી નાગોરમાં પહોંચી જવાં બાકુન થઈ રહ હતા તેથી મગદો મધ્ય ગતિથી દોડતા હતા તોપણ તેઓ 'લાકે લાકે' કહીને તેને વિશેષ દેડ વધારી મેદા કરતા હતા વાર વાર હાકે હાકે શબ્દ સાંભળીને સરન રાજાવના જાટુ ધી ખૂરી ગયું અને તે બોલ - તમે છો કોણ? અને આટલી શીઘ્રતાથી જવાનું તેમને શુ પ્રયોજન છે આટલી શીઘ્રતાથી નાણી જવાને બદલ તમારા જેમ મલિષ્ટો તો મેડતાના યુદ્ધમાં વિજયસિંહની રક્ત કરી જોઈએ તમારા આચરણપરથી જણાય છે કે મહારાજીય માટે તમારી પાછળ પડ્યા છે. રથા હાકે લાકે કરશે નહિ આના કરતા અધિક વેગથી હું જળદોને દોડાવી શકીશ નહિ. પોતાની અવસ્થાનો વિચાર કરી તે વખતે મારવાડેશ્વરે કિંચિત પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ પરંતુ થોડીવા પછી તેઓ પુનઃ લાકે લાકે શબ્દથી તેને ઉત્તેજિત કરવા લાગ્યા જાટ તો પૂર્વવતજ મધ્ય ગતિથી જળદોને ચલાવવા લાગ્યો જ્યારે નાગોર એક કોસના અતરપર રહ્યું ત્યારે પ્રભાત થઈ ગયું ઉપરથી દારૂમયી મૂર્તિ ધારણ કરી આવી પહોંચી પરાજિતાના મદ પ્રપંશમાં ઉક્ત સરજ સ્વભાવ જાટે અધીર લા તબુ રૂબ મારણ રીતે જોવાને માટે તેના તરફ દષ્ટિપાત મોં તો તે મારવાડેશ્વર વિજયસિંહને એ જાણીને લય તથા વિરમથી વ્યાકુળ થઈ ગયો તે રાજરાજેશ્વરની સાથે એજ અસનપ

એવે હતો તેથી તે નીચે દૂદી પડ્યો અને મહારાજની ક્ષમા માગવા લાગ્યો. જાટની મગતાયી પ્રવજ થઇને મહારાજાએ તેને ધીમેથી કહ્યું - “કરો નરિ. મે તમને ક્ષમા કરી છે. ગાડી ફાકો.” રાજની આજ્ઞા સામળી ઉકત જાટ પુન પોતાના આસનપર બેસી ગયો. ગાડી નાગોગના દરવાજાપર પહોંચી ત્યાં સુધી વિજયસિંહ “હામ, હાક” વખતથી તેને અસ્ખલિત રીતે ઉત્તેજિત કરતા રહ્યા. નાગોગના જીવને મહારાજાએ ઉકત જાટને પાંચ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું કે - “યોગ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થતા તમને ઉચિત પારિતોષિક આપવામાં આવશે.” આખી રાતનો ઉજાગરોટોવા છતાં પણ મહારાજા વિજયસિંહને નાગોગ રમા પહોંચવાની સાથેજ દરસોતાના સામતને જોધપુરની રક્ષાને માટે મોકલ્યા અને મર્વ સામતોને નાગોગમાં એકત્રિત કરવાને માટે તેમનાપર આજ્ઞાપત્રિકા મોકલી દીધી. વિજયી ગમસિંહે તેજ દિવસે મહારાજાએની સાથે આવીને નાગોગને ગેરા થા થો.

પરમ સાદસિંહ વિજયસિંહે જ સાસપર્થ ત યતુઓના મરાઠામમાંથી નાગોગની રક્ષા કરી રામ સિંહ તથા મહારાજાએ નાગોગને જ સાસપર્થ ત હસ્તગત કરી રાખ્યા નહિ અને તેમને પુષ્કળ દાનિ થઇ રાજા વિજયસિંહ રાજપૂતોના મર્વશુભોથી ભૂપિત હતા અને તેમના પિત્ર વખતસિંહના જેવા પરમ સાદસિંહ હતા તેથી તેમણે તે દાગગજસ્થાનના ઇતિહાસમાં પેતાનું નામ અમર થઇ જાય તેવું મહાન સાદસિંહ કામ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો. તેમણે ધાધુ કે “મારી પામે જેટલી ચેના છે તેની સહાયથી મહારાજાએને નસાદી મરવા અસંભવિત છે અને માગવામાંથી વિશેષ સૈનિકો મળવા હુવંદ છે, માટે મારે પોતેજ ગજસ્થાનના રાજાઓની પામેથી મર્યાદ મેળવવાને માટે નીચળું નોંધએ ગજસ્થાનના પરમ રાજા મહારાજાએને કોઈને નસાદી મૂકવાને માટે સર્વ રાજપૂતો આ વખતે મને અવશ્ય મહાય કરશે.” વિજયસિંહની પાસે નાગોગમાં પાંચસે પાંચમહાસિક ઉદ્યાગાદી ઉદપર સ્વારી કરનાર સૈનિકો હતા આ સૈનિકો અને એક સહસ્ર મહાનળવાન રજીનિપુણ રાજપૂતોને લઇને વિજયસિંહ અર્ધગાત્રિએ નાગોગમાંથી બહાર નીકળ્યા તેઓ ખગાખર ચોવીસ કનાકનો પ્રવાસ કર્યો પછી બિખનેરરાજ્યમાં પહોંચ્યા. જો કે બિખનેરના અધિપતિએ અપૂર્વ આદરમહિત તેમનું ત્રાગત કર્યું, તથાપિ આ થેગ વિપત્તિના સમયમાં ચેનાની સહાય આપવાને તેણે સ્પષ્ટ ના પાડી આથી ચાગવારમગ મોક અને નિરાશાના માગરમાં હુખી ગયા. વિજયસિંહ બિખનેરના અધિપતિના આ અવહારથી અત્યત કોષિત થયા અને તેઓ ટીકા બિખનેરને ઠાડીને જયપુરમાં આ-યા ગયા. જયપુરેજી ઇશ્વરીમિહ યથામાયા ગમસિંહને મદાય કરતા હતા તોપણ મહારાજા વિજયસિંહે જયપુરના મિહદાપર પહોંચીને દાતારા અવરગળ્યપર કહેણ મોકલ્યું કે - “હું આ વિપત્તિકાળમાં આપની પાસે સહાય માગવાને આ રો છું, માટે મને આશા છે કે આપ અવશ્ય મને સહાય કરશે.”

અ મરના મુપ્રસિદ્ધ અધીશ્વર મવાઇજયસિંહ મહાનળવાન, પરમ સાદસિંહ અને મહા હુદિમાન હતા, પરંતુ તેમનો પુત્ર ઇશ્વરીમિહ આ સર્વ શુભોથી અન્ય હતો તે પોતાના પ્રતિપદથી રાજાઓકાથી અત્યત કરતા હતા. પાકીના રમણમાં આ વાત રસેજ કે ઇશ્વરીસિંહે કૃષિત ઉપાયથી વખતસિંહના પ્રાણનો સહાર કરા થો હતો. વિજયસિંહે બ્યારે સહાયને માટે પ્રાર્થના કરી ત્યારે તેણે રાજપૂતો આનાદિથી જેનું પાન કરતા આ-યા છે, એવા આતિથ્યધર્મના મરતમ્પા લતાપ્રદાર કરીને વિજયસિંહને બીડવાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એક મજીના પ્રવાસથી તેની આ હુવંમના અર્ધ થઇ ગઇ સત્યપ્રિય ઇતિહાસવેત્તાએને રાજપૂતજાતિના ચરિત્રની સમગ્રતાના મળતા કોઈ કોઈવા આપ્રય વાતો પણ લખવી પડે છે જે રાજ્યમાં અતર્વિત્તવ સારંગી ઉરે છે તે ગળ્યના લોકો મર્વયા દિતાદિત રાજશન્ય થઈ જાય છે અને બાના, મિત્ર વગેરે મર્વની માથેના અજાંબુ જીની જીવને ગમે તેવું પાપ કર્મ કરવાથી પણ પગાડાય થતા નથી જગતના સર્વ દેશોમાં વસતી પ્રત્યેક જાતિમાં આ ગાયનીય દસ દગોત્યર વાય છે, તો રાજપૂતજાતિમાં તેનો અભાવ હોય એ મર્વયા અસંભવિત છે. ઇચ્છાડ અને કાંસના વિખંવેમાં જે અત્યત ભયકર અને દારણ ધનનાએ. મળી હતી તે વાયવાથી આ વાતને સ્વીકાર કોણ નહિ કરે? આ પરથી અષ્ટગતે વિદિત થાય છે કે વિખવના સમયમાં લોકો વિચાર શન્ય અને હુદિશન્ય બનીને, રાજપૂતોને ધરે તેવા કર્મો કરે છે. પરંતુ આવા સમયમાં પણ રાજપૂત ચરિત્રનો જે ઉત્તમ અવ પ્રદ થાય છે તેનો અને નીચે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ.

મેડતિયાલોકના અધિનાયક શેરસિંહે રાજભક્તિથી પ્રેરિત થઇને પ્રાચ્યાર્પણ કર્યું હતું એ વાત અમે આગળ જણાવી ચૂક્યા છીએ વીરશ્રેષ્ઠ શેરસિંહ જે પક્ષ તરફથી લડ્યા હતા તે પક્ષનો પરાજય થયો હતો તેથી વખ્તસિંહે શેરસિંહના તાબાના પ્રદેશ રિયાને હસ્તગત કરીને તેમના કુટુંબની એક કનિષ્ઠ સાખાને તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર સોંપી દીધો હતો વખ્તસિંહના પ્રસાદને પ્રાપ્ત થયેલા રિયાના આ નવીન સામતનું નામ જવાનસિંહ હતું વિજયસિંહ જે સમયે સેનાની સહાય મેળવવા માટે રાજસ્થાનમાં નીકળ્યા તે સમયે જવાનસિંહ પણ તેમની સાથે હતા જવાનસિંહ જયપુરરાજ્યના તાબાના અટરવેન નામના પ્રગણના પ્રબલ શક્તિસભ્ય સામતની પુત્રી સાથે પરપૂરો હતા આ સામતને મ શક્તિશાલી હતા તેમ તેઓ જયપુરરાજના વિશ્વાસપાત્ર પણ હતા અખરપતિ ઇશ્વરીસિંહે આ વખતે આ સામતને જ આજ્ઞા કરી હતી કે -“જ્યારે વિજયસિંહને મેળાપ થાય ત્યારે તરતજ તેમને જ દીવાન કરી લેશ” ઉક્ત સામતે પોતાના સ્વામીને આ અત્યંત નિઃશ અને રાજપૂતજાતિને કબ્જિત કરનારો રિયાર પોતાના જામતાને એ ઠાતમાં જણાવી દીધો જવાનસિંહે પોતાના મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે ‘વિજયસિંહનું મારે અવશ્ય રક્ષણ કરવું’

રહોડરાજ જયપુરની ધર્મશાળામાં ઇશ્વરીસિંહની પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા હતા ઇશ્વરીસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે સર્વ પ્રકારે સજ્જ થઇને ધર્મશાળામાં આવ્યો અને મ દીવાન કરવાની ઇશ્વરી સિંહની ઇચ્છા છે, એમ વિજયસિંહ લેશ પણ જાણતા નહોતા વિજયસિંહ ઇશ્વરીસિંહના આગમનની વાત સાંભળી પરમ મિત્રલાવથી તેને આદરસન્ધારસહિત લેવાને આગળ મથા ઉભય એક આસનપર બેસી એકબીજાની હેમકુશળતાના સમાચાર પૂછા લાગ્યા આ તરફ રાજભક્ત જવાનસિંહ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાને માટે ઇશ્વરીસિંહની પાછળ જઇને મેરી ગયો મારવાડના પ્રચલિત નિયમાનુસાર મેડનાના સામત રાજની દક્ષિણ તરફ આસન પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ મારવાડના વીરશ્રેષ્ઠ જવાનસિંહને પાછળ બેઠો એક ઇશ્વરીસિંહ બોલ્યો -“હાકો” આપ પાછાપાછળ કેમ બેઠા છો ?” જવાનસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો -“મહારાજ ! આજે આ સ્થળે જ બેસવાની આવશ્યકતા છે” ચોટીવાર પછી વિજયસિંહને ઉદ્દેશીને રાજભક્ત જવાનસિંહ બોલ્યો -“ મહારાજ ! ઉઠો અને શીઘ્ર ચઢી આથી નીકળો જાઓ, નહિ તો આપનું જીવન અને સ્વતંત્રતા મહાવિપત્તિમાં આવી પડશે જવાનસિંહના આ શબ્દો સાંભળી મહારાજ વિજયસિંહ ઇશ્વરીસિંહનું કપટ જાણી ગયા અને અતિ ચપળતાથી પોતાના આસનપરથી ઉઠીને અતિ વેગથી આવવા લાગ્યા વિશ્વાસપાત્ર ઇશ્વરીસિંહે પણ તેમની પાછળ ઠોડવાની મેટા કરી, પરંતુ તેની મેટા સફળ થઈ નહિ રાજભક્ત જવાનસિંહ તેની પાછળ સાંસ્થાનતાથી બેઠો હતો ઇશ્વરીસિંહે પાછળ મુખ ફેરવીને જોયું તો જવાનસિંહ નમ્ર તનવારસહિત અતિ કોપિત મુદ્રા કરીને બેઠો તેને જણાવ્યો તેનું શરીર ભયથી કંપાયમાન થયું તેના ગળામાં શોષ પડ્યો અને તેનું મન વિશિષ્ટ થયું જવાનસિંહે અતિ ગર્વ અને સાંસપૂર્વક કહ્યું કે -“અબરેશ્વર ! જે મારા સ્વામીનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ થશે તો આ સમયે જ આપના ઉદરમાં ઘુસાડી દઈશ.” પછી તેણે વિજયસિંહપ્રત્યે કહ્યું -“ મહારાજ ! આપ અચ્ચારૂં થતાની સાથે જ મને અખર કરશે” જવાનસિંહે જેવી રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરી હતી, તેનું જ વર્તન વિજયસિંહે પણ તેના પ્રત્યે કર્યું તેમજો અચ્ચારૂં થઇને સમાચાર મોકલ્યા કે -“હું આપના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું વિશ્વાસપાત્ર ઇશ્વરીસિંહ પણ આ સમાચારને અર્થ સારી-વેડે સમજી ગયો મેડતિયાસામત જવાનસિંહ શીઘ્ર પોતાની સમસેર મ્યાન કરી અને ઇશ્વરીસિંહની સન્મુખ આવીને તેને તેણે આદરપૂર્વક પ્રણામ કર્યા જવાનસિંહની આ રાજભક્તિ મનુષ્યના હૃદયમાં જે ભાવઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ ધરાવતી હતી, તે ભાવ ઇશ્વરીસિંહના હૃદયમાં પણ ઉત્પન્ન થયો ઇશ્વરીસિંહ જવાનસિંહને અભિનંદન આપવાને માટે પોતાના સામતને ઉદ્દેશીને બોલ્યો -“ આ અપૂર્વ રાજભક્તિ જુઓ આના સામતથી જે રાજ્ય સ્થિત હોય તેનો પરાભવ કરવાની બારા બ્યથ છે”

રાજપૂતોના પ્રજન શત્રુ મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમાંથી કાઢી ચૂકવાને માટે જ આ શોયનીય વિષ તિકાગમાં વિજયસિંહ અન્ય રાજ્યોની સહાય લેવાને માટે રાજસ્થાનમાં નીકળ્યા હતા, પરંતુ કયાય પણ તેમનો મનોરથ સિદ્ધ થયો નહિ એ તેઓ હતાશ થઈ જેવી અસ્થામાં તાગેરમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા તેવીજ અસ્થામાં આ પાછા ગયા જેતનેવામાં બીજા ૮ માસ સમાપ્ત થઇ ગયા, તથાપિ મહારાષ્ટ્રીઓ તાગેરમાં રાખસિંહની જયપતાકા ફરકાવી ચક્રયા નહિ, પરંતુ તેમણે મારવાડના અન્યાય

પ્રદેશો પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા. મારધેવત, પૂરવત્સાર, પાલી અને સુખત વગેરે પ્રદેશોના નિવા-
સીઓએ રામસિંહની આધીનતા સ્વીકારી. કેવળ રાજપાની નેધપુર, નાગોર, અસોર, સિંઘવાલી અને
ફલેદી આ પ્રદેશો હજી સુધી વિજયસિંહના અધિકારમાં રહ્યા હતા. જ્યારે આ પ્રકારે ઘોર વિપત્તિમાં
એક વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયું, ત્યારે તેમાંથી જયવાને માટે વિજયસિંહે એક એવું કાર્ય કર્યું કે જેથી
મારવારાજ્યના સોજનવંશ સ્તરસ્વરૂપ મુખ્ય પ્રદેશ દીર્ઘકાળપર્યંત મારવાડથી વિચિત્રનગરો હતા.

વિજયસિંહના એક રાજપૂત અને એક અધ્યાપનસૈનિકે એવી દરખાસ્ત સાદર કરી કે—“ જો
મહારાજ અમારા કુટુંબના ભરણપોષણનો ભાર પોતાના મસ્તકપર લેવાનો સ્વીકાર કરે તો આ સમસ્ત
વિપત્તિના મૂળ કારણ મહારાષ્ટ્રીઓના સેનાપતિનો અને સંહાર કરીએ. ” વિજયસિંહે આ દરખાસ્ત
મંજૂર કરી ઉક્ત ઉભય યોદ્ધાઓ નાણે તેમની વચ્ચે મહાશયુના હોથ તેમ દારુણ વિવાદ કરતા
કરતા મહારાષ્ટ્રીયેતાના સિખિર તરફ ચાલ્યા. જ્યાંપણ સિધિઆ આ વખતે હસ્તમુખાદિનું પ્રદાન
કરવાના હાથમાં રોકાયો હતો તેને ભેંધને તેઓ એકગ્રીબને અત્યંત કટુવચનો કહેવા લાગ્યા તેની
સન્નિધિ જ્યારે એક જણે હિંસાબનો કાર્ગળ તેની આગળ ફેંટી દીધો અને પોતાનો વિવાદ નિવૃત્ત કર-
વાને માટે મહારાષ્ટ્રીયેતાને અધ્યસ્થ થવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તે ઉભય જ્યાંપણ સિધિ-
આની છેક નિકટ ગયા અને તેને પોતાના પિરાદનું કારણ સમજાવવા લાગ્યા. જ્યાંપણ સિધિઆ ચાત-
રીતે તેમની વાત સાંભળતો હતો; એવામાં ઉક્ત અધ્યાપનયોદ્ધાએ “ત્યો આનાગોર” એમ કહીને તેના હૃદય-
માં પોતાની સમશીર ધોધી દીધી. પછી ઉભય યોદ્ધાઓ ગીઘનાપૂર્વક ત્યાંથી નાકા, અધ્યાપન યોદ્ધાને તો તરતજ
પકડીને તેના હુકમે હુકમ કરી નાખવામાં આવ્યા; પરંતુ અત્યુ રાજપૂત મનુષ્યોના ગ્રોહા મનુદાયમાં
સળંગી ગયો અને “ચોરચોર” એવો પોકાર કરતો કરતો નિર્વિધે નાગોરમાં પહોંચી ગયો. વિજયસિંહે પોતાની
પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે તેને પુરસ્કાર તો આપ્યો, પરંતુ તે હત્યારાનું મુખ ભેવાની તેણે સ્પષ્ટ ના પાડી.

જ્યાંપણ સિધિઆનો પરબોધવાસ થયા પછી ત્રાષોછ સિધિઆ સેનાપતિના પદપર નિયુક્ત થયો.
મહારાષ્ટ્રીયેતા પૂર્વવત નાગોરની ચારે તરફ ઘેરા ધારી રહી; પરંતુ તે ધ્રુતર સ્થાનોમાંથી આવતી
સેના અને આઘપદાર્થો નાગોરમાં આવતા અટકાવી ચકી નહિ. તેણે તેને અટકાવવાનો પ્રયાસ તો કયોદ
કયો; પરંતુ તે સફળ થયો નહિ. મહારાષ્ટ્રીઓને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને અને બીજેથી ત્રીજે સ્થાને જવાનો
અવધાસ હતો, તેથી એક વર્ષ કરતા અધિક કાળપર્યંત એક સ્થાનપર આશ્રમ રાખવો તેમને અત્યંત
કષ્ટદાયક થઇ પડ્યો. નાગોર કરતા કોઇ અધિક મમ્મુદિસાળી પ્રદેશપર આક્રમણ કરવાથી વિશેષ લાભ
થવાનો સંભવ ભેંધ માધોછ વિજયસિંહની સાથે સંધિ કરવાને માટે વ્યાકુળ થઇ રહ્યો હતો. વિજ-
યસિંહ પણ મહારાષ્ટ્રીઓના ધ્વંસનો કાંઇપણ ઉપાય નહિ ભેંધ સંધિ કરવાને સમ્મત થયા અતે એવે
નિઘય કરવામાં આવ્યો કે—“મહારાષ્ટ્રીયલેહોએ રામસિંહનો પક્ષ છોડી મારવાડમાંથી ચાલ્યા જવું અને
વિજયસિંહે પ્રતિ ત્રણ વર્ષ તેમને નિયત કરે આપવો અને “ચુંડ કાડી” અર્થાત્ જ્યાંપણના પ્રાણુસં-
હારના બદલામાં સમસ્ત અજમેરપ્રદેશ કુર્મસંહિત મહારાષ્ટ્રીઓના અધિકારમાં મોપી દેવો.” વર્ષોન્મત્ત
નિકટ આવેલી ભેંધ માધોછ સિધિઆ ઉક્ત સંધિ કરી અજમેર ચાલ્યો ગયો.

અજમેરકુર્મના સિખરપર હાલમાં જિટિસરકારની જયપતાકા ફરડી રહી છે. આ પતાકા
જિટિસરજયપતાકા અગ્નિના ભરખાને માટે ફટકતી નથી; પરંતુ અતિ પ્રાચીન રાજપૂતરાજ્યોની સ્વા-
ધીનતા અને સાતિની રક્ષા કરવાને માટે તથા લૂંટફાટ અત્યાચાર અને ઉપદ્રવમાંથી તેમને મુક્ત રાખ-
વાને માટેજ તે વર્ષસંહિત ફરડી રહી છે.

મહારાષ્ટ્રીઓથી તમચેવો રામસિંહ મારવાડના રાજસિંહસત્તનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કરવા-
ને માટે વિશેષ મેદા કરવા લાગ્યો. રામસિંહે પોતાના કાકા તથા પિતાએ પસાન્નિત કરવાને માટે અદા-
સ્વર પેશનનો પ્રાણુ ભેખમમાં નાખ્યો હતો, રામસિંહનો પ્રધાન સહાયક ઇશ્વરીસિંહ જ્યારે પરતોક-
વાસી થયો, ત્યારે તે નિર્જળ થઇ ગયો અને અતિ તે સંજાર સરિવરની ઉપજ ઉપર પોતાનો નિર્વોદ્ધ
કરવાને સમ્મત થયો. આ સ્વેચ્છાસ્થ અર્થસાગ મારવાડના તામે દત્તો અને અર્થસાગ જયપુરાધીસને
તામે દત્તો; પરંતુ ઉક્ત ઉભય રાજાઓએ રામસિંહને તે સરિવર અર્પણ કર્યું હતું. જીવનપર્યંત તેણે
આ સરિવરની ઉપજ ઉપરજ પોતાનો નિર્વોદ્ધ ચલાવ્યો હતો.

અધ્યાય ૨૭ મો

૧

માધોજી(મહાદજી)સિંધિઆ-રાંડોડ અને ડુશાવહલોડોમાં સંપ-તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથે કરેલું યુદ્ધ-હરમાદલ બેગ અને હામદાનીએ તેમને કરેલી મહત્વ તંગાતું યુદ્ધ-સિંધિ-આનો પરાજય-રાંડોડોનો અજમેર ઉપર પુનઃ અધિકાર-ખડછી આપવાની કરેલી શરતને ભંગ-ડિવાદનની સહાયથી માધોજીએ કરેલો મેનાનો સંગ્રહ-જયપુરની સરહદમાં રાજપૂત-મેનાનો ધયેલો સાક્ષાત્કાર-રાજપૂતોમાં પ્રસરેલો જાતિદ્વેષ-દ્વેષજનક કાવ્યથી રાંડોડો અને ડુશાવહોમાં ધયેલો કુસંપ-પાટણતું યુદ્ધ-જયપુરની મેનાએ ખતાવેલી કૃતમ્રતાથી ધયેલો રાંડોડોનો પરાજય-ડુશાવહકપિની કવિતા-વિજયસિંહ સંધિ કરવાને કરેલી માગણી-મારવાડના સામંતોએ આ કાર્યપ્રત્યે પ્રદર્શિત કરેલી અસમ્મતિ અને મારવાડેયરે મહા મંગ્રામની કરેલી તૈયારી-કૃષ્ણગઢના રાંડોડસામંતે ખતાવેલી કૃતમ્રતા-મહારાષ્ટ્રીઓએ મારવાડપર કરેલું આક્રમણ-આહોયા અને આમોપના સામંતોએ “દહ” પાતયામિ વા કાર્ય-સાધયામિ” એવી કરેલી પ્રતિજ્ઞા-મેડતાના મેદાનમાં રાંડોડોએ નાખેલી છાવણી-મહારાષ્ટ્રીય મેનાનો નારા-શુભ અવસરનો પરિચાગ-રાસનવિભાગના મંત્રીની આજ્ઞાતું સામંતોએ કરેલું પાલન-છાવણી છાડીને સેનાએ કરેલું પલાયન-રાંડોડોની વીરતા-તેમને ધ્વંસ-સિંગુશિખાની કૃતમ્રતા-મુખ્યમંત્રીએ વિપપાનથી કરેલો પ્રાણત્યાગ-બિરિશ-સરકારપ્રત્યે રાજપૂતોના વર્તનવિષે વિચાર-પ્રવાસનો પુનરાશ-ભારેના રણક્ષેત્રમાં થકને કરેલો પ્રવાસ-સંગદિયાનાતું રણ-ભારેતું વર્ણન-હરકર્ણદાસતું સ્મારકમંદિર-અલ-નિવાસ-રિયા-પહાડી માહિરજાતિ-તેણે રિયાપર કરેલું આક્રમણ અને તેના સામંતોનો કરેલો વધ-ગોવિંદગઢ-પુષ્કરસરોવર-તેતું વર્ણન-તે સંખધી જનકુતિ-અજમેરનો સ્થાપક અજયપાલ-વિશલદેવ વા અજમેરનો ચૌહાણસિંહ-સર્પગિરિના શિખરપર આવેલાં મંદિરો-મારવસંખેરતું દર્ય-અજમેરનગર.

દારાષ્ટ્રીયદલના નેતા જ્યાપ્પા સિંધિઆના પરલોકવાસ પછી તેનો કુટુંબી માધોજી (મહાદજી)સિંધિઆ સર્વ જણની સમ્મતિથી તેના પદપર નિમુજા થયો. માધોજી પરમ તેજસ્વી પુરુષ હતો. રાંડોડોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી તે સારી ગતિ જાણી ગયો હતો કે “દસિણી અધારોહીએ કોઇ પણ પ્રકારે રાજપૂતયોડેસ્વારોની ખરાબરી કરી શકતા નથી” જાણી તેણે પોતાના અધારોહીએને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાનો આરંભ કર્યો અને તૈભાઅવશાત્ અપકર્ણમાંજ તેનો મનોમથ સરળ થયો. આ મુદ્દિસિત અધારોહીઓની સદાયથી તેને વિરુદ્ધ મન્યો. ચતુર માધોજીએ ધાર્યું કે-“રાજસ્થાનના પ્રધાનરાજ્યોની વર્તમાન અવસ્થા બેના જણે જ છે કે આ દેશમાં આપણે અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે અત્યારે સૌથી ઉત્તમ સંધિ છે. આવો અવસર પુનઃ કદિ પણ પ્રાપ્ત થનાર નથી. નવું રાજ્ય સ્થાપન કરવાને માટે બેટલા સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે તેટલા સાધનો અણપ્રાપ્ય મારી પાસે વિદ્યમાન છે. મારવાડમાં અતર્વિધવ પુષ્કળ ફેલાઈ રહ્યો છે અને તે મારવાડ-

નું રક્ત યૂસી રહ્યો છે. રાજપૂતો પરસ્પર વૈર કરી એકબીજાને ખસ કરવાને માટે હમેશાં તત્પર રહે છે અને તેઓ

મહા બળવાન રાજપૂતમતિની પ્રાચીન સુકીર્તિ હુમપ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે. આ સર્વ ચિન્હો દર્શાવે છે કે જે હું પ્રયાસ કરીશ તો અવશ્ય મને વિજય પ્રાપ્ત થશે. "

આ ભતીયવિગ્રહ અને અંતર્વિધ્વનના મમયમા નવીન, શક્તિશાળી અને ઉન્નતિશીલમહારાષ્ટ્રીઓની મદાય મેળવવાને માટે રાજસ્થાનના સર્વ રાજાઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. તેઓ દુર્ભાગ્યને આમંત્રણ કરનારી દુર્બુદ્ધિને વશ થઇ મહારાષ્ટ્રીઓને મહા આદરપૂર્વક પોતપોતાના રાજ્યમા બોલાવવા લાગ્યા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સર્વ રાજાઓ મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતાશી જાજરમા જકડાઇ ગયા, તોપછી સિંધિઆના જેવા ધીરવીર અને મહા બળવાન મેનાપતિની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થાય એમા શો શક છે? પાકોને આ વાત તો સમજીમા હશેજ કે ઉદયપુરના મહારાણ્યો પોતાના જાણેજ મધુમિહને જયપુરના સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓની સહાય લીધી હતી અને અતે મારવાડાધીશની પેઠે મહા-

માધોજી (મહાદેવ) સિંધિઆ રાષ્ટ્રીઓને નિયત ખંડણી આપવાને બધાયા હતા.

જે કે આ સમયમા રાજપૂતરાજાઓમા એકતાનો લોપ થયો હતો, તોપણ હજી તેમની એકતા નામશેષ થઇ નહોતી. આવી વિજયશાળી, આવી સાહસિક અને આવી વીરમતિમા અનાદિથી જે એકતા આવી આવી છે તે સહસા નામશેષ થઇ શકતી નથી ચૌહાણોની સાથે જયપુરના રાજાને પ્રબળ શત્રુના હતી, તોપણ તેમને રાડોડોની સાથે કાષ્ઠક મિત્રતા હતી મધુસિંહ જે કે પોતાના મામાની કૃપા અને મહારાષ્ટ્રીઓની સહાયથી જયપુરના સિંહાસનપર બેઠા હતા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેઓ આ સંમારમા કાઝો કાળ રહ્યા નહિ મધુસિંહના પર્યોક્વાસ પછી અંબરનું રાજજી પ્રતાપમિહના મમતક-પર વિરાજમાન થયું. સાહસિક અંબરવાસીઓ પોતાના નવીન અધીશ્વર પ્રતાપસિંહના ઉત્તમજનથી મહારાષ્ટ્રીઓની ધુસરી અસલ ગણી તેને દૂર ફેંકી દેવાને તત્પર થયા. વીરગ્રેહ પ્રતાપમિહે પોતાને પ્રતાપ પ્રદર્શિત કરવાને માટે જ્યારે મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતાનો અસ્વીકાર કર્યો, ત્યારે માધોજીમિ ધિઆ સંહારકમ્વરૂપ ધારણ કરી અંબર ઉપર પોતાનો અધિરાજ સ્થાપન કરવાને માટે ચાલ્યો. અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે મારવાડેશ્વર વિજયસિંહને, ઘેર વિપત્તિમા ઘેરાઇ જવાને લીધે પોતાની ગમે તેટલી અનિચ્છા હોવા છતાં પણ માધોજી સિંધિઆની સાથે મધિ કરી તેને અમૂલ્ય અગ્નિપ્રેર પ્રદેશ અને ત્રેવાર્ષિક ખંડણી આપીને મહારાષ્ટ્રીઓની આધીનતાશી સંખ્યા પોતાના ગળામા નાખવી પડી હતી. પ્રતાપસિંહે જ્યારે જોયું કે મહારાષ્ટ્રીઓ માન અજગનાજી શત્રુ નથી, પરંતુ મારવાડના પશુ ભયંકર શત્રુ છે, ત્યારે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓને સમજ નષ્ટ કરવાને માટે રાડોડોને પોતાની સાથે સંયુક્ત થવાને મંદેશો મોકલ્યો. ભતીયએકતા પુનઃ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થઈ આ એક શૂલ અવસર જાણી વિજયસિંહે અગ્નિપ્રેરને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાની આશાથી અંબરેશ્વરને સહાય કરવાને માટે તત્કાળ ગડોડ-મેના મોકલી. જે કે જયપુરપતિ ઇશ્વરીસિંહે ઘેર વિપત્તિના સમયમા પણ વિજયસિંહને મદાય કરી નહોતી, જે કે તેણે વખતસિંહનો નાશ કરાવી વિજયસિંહને પણ બંદીવાન કરવાની એટા કરી હતી અને આ કારણથી ઉભય રાજ્યોવચ્ચે વિદ્વેષાગ્નિ પ્રબળ રીતે પ્રદીપ્ત થયો હતો તથા ઉભય રાજ્યો એકબીજાને પોતાના પ્રબળ શત્રુ ગણના હતા; તથાપિ સર્વ રાજપૂતોના શત્રુ મહારાષ્ટ્રીઓને દૂર કરવાને માટે વિજયસિંહ ઉક્ત શત્રુતા ભૂલી ગયા અને તેમણે રિયાના પરમ સાહસિક, મહા બળવાન, પરમ રાજભક્ત અને સર્વોત્તમ મામંત જવાનસિંહને રાડોડોના સાથે અંબરરાજાને સહાય કરવાને મોકલી આપ્યા.

૧ એક રાડોડવિજે ઉભય રાજ્યોની વચ્ચે પુનઃ મિત્રતા સ્થાપિત કરવાના હેતુથી નીચે પ્રમાણે એ દર્શિતા.

તગા નામના સ્થાનપર ઉભયપક્ષના રણોન્મત સૈનિકોનો બેટો થયો (જા યુદ્ધ " વાયસતના સમર " ના નામથી પ્રખ્યાત છે) આ મથએ વિખ્યાન ધરમાધન બેગ અને હામદાની નામના બે મોગવસેનાપતિઓ મહાબળવાન અને સાહસિક રોડેડોના પક્ષમાં આવી મળ્યા તરત જ ભમ કર યુદ્ધાગ્રિ પ્રદીપ્ત થઇ ગયો રોડેડોનાએ પ્રબળ પરાક્રમ અને મહાવીરતામહિન શત્રુઓના વિધ્વંસ કર્યો રિયાના નામત જવાનસિંહે રોડેડોજશ્વરોદીઓના બુદ્ધ રચી મિધિઆના પ્રયત્ન દ્વારા છિન્નલિન કરી નાખ્યું અને પૃથ્વીને કપાયમાન કરી દીધી સિધિઆના સૈનિકો જો કે કેટલેય સેનાપતિ ડિવાઇનની તાલીમની સિદ્ધિત થયા હતા, પણ રોડેડોજશ્વરોદીઓના અતુલનીય બાહુમયની આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ તેઓ અદ્વસમયમાં નૃપભટ્ટ થઇ ગયા અને ઘણા સૈનિકો પ્રાણ લઇને નાશી ગયા રાજપૂતોને અતિ અપકાળમાં વિજયનદીમાં પ્રાપ્ત થઇ મિધિઆએ પણ પનાયન કરતી સેનાનું અનુકરણ કર્યું અને પોતાના કપાળપર સદાને માટે કંઠકની કાચિમાં ચગાડી તેણે નાસી જઇને મયુરામાં આશ્રય લીધો એમ કહેવાય છે કે આ મહાસપ્રભમાં રાજપૂતોએ સિધિઆની જે દુર્દશા તથા હાનિ કરી હતી, તેને સિધિઆ દાર્દ્રકાળપર્યંત પૂરી શક્યો નહોતો અને તેને દાર્દ્રકાળસુધી તેનું વિસ્મરણ પણ થયું નહોતું જવાનસિંહે વિજયનદીમાં પ્રાપ્ત કર્યો પછી અજમેરપર પુન અધિકાર સ્થાપન કરવાને માટે એક સેના મોકલી આપી આ સેનાએ યુદ્ધ કર્યો વિનાજ અજમેરપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી તેને પુન મારવાડના રાજ્યમાં સંયોજી દીધું, એમ કહીશું તોપણ ચાલશે મારવાડેશ્વર વિજયસિંહે માધોજીની સાથે સંધિ કરીને પ્રતિ ત્રણ વર્ષે જે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખડછીતારકે આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો, તેમાંથી તેમને આ વિજયપ્રાપ્તિને વીધે મુક્તિ મળી પરમ તેજસ્વી અને મહા બળવાન રાજપૂત ભતિ-મેવડ, મારવાડ અને અંબર વગેરે રાજ્યોના ચૌદાણ, રોડેડ વગેરે લોકો જો એકસાથે કે અને તેને સતત નિભાવે તો કોઇ પણ વિદેશી પ્રજા રાજસ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રકારે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શકે નહિ તથાનું યુદ્ધ આ વિધાનનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

માધોજીસિધિઆ તગાના મહાસમરમાં વિજયનદીમાં પોળાપરથી પડી જઇને દુષ્કિત હૃદયથી પનાયન કરી ગયો હતો, તોપણ તે રાજપૂતોપર વૈર ભેવાને અને મહારાષ્ટ્રીઓનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કરવાને પુન મહા પ્રયાસ કરવા લાગ્યો તેણે પુન કેટલેય સેનાપતિ ડિવાઇનની સાથે મળાને એક સેના સમઘટિત કરી તેને ઉત્તમ પ્રકારની યુદ્ધશિક્ષા આપવાનો નિશ્ચય કર્યો રણપુર વિદેશી વીર ડિવાઇનની શિક્ષા અને માધોજીની સલામતી તેની મેળા જેવી પ્રમળ, પરાક્રમી અને રણકુશલ બની હતી તેવી સેના ભારતવર્ષમાં કદિ પણ દૃષ્ટિગમ્ય થઇ નથી રણસિંહાની સાથે ભારતીય શૈર્ષ, વીર્ષ અને સાહસનો સયોગ થવાથી તે સેના સર્વના ભયનું કારણ થઇ પડી તગાના રણક્ષેત્રમાં જે ધોર કંઠકની કાનિમાં મહારાષ્ટ્રીવરીના ગૌરવના રવિને આજ્ઞત કરી દીધો હતો, તેને દૂર કરવાને માટે માધોજી નવીન સેનાને વર્ષ શીઘ્ર સંહારકર્મર્તિ ધારણ કરી રાજસ્થાન તરફ ચાલ્યો.

રોડેડોના રાજ્યમાં માધોજીસિધિઆના આગમનની ખબર પહોંચી ગઇ માધોજીસિધિઆ અતિ પ્રયત્ન મેળા લઇને મહા ગર્વસંહિત રાજસ્થાનપર આક્રમણ કરવાને આવે છે, એવા સમાચાર વિજયનદીના સાલબવામાં આવ્યા વીરમતાવચબી રોડેડોભતિ આ સમાચાર અવધુ કરી કિન્નિત પણ ભયભીત થઇ નહિ, પરંતુ તે પોતાનું બાહુમળ તથા વીરત્વ દર્શાવવાનો અને પોતાના પ્રમળ શત્રુનો સંહાર કરવાનો શુભ અવસર પ્રાપ્ત થયો બાહી અર્પણ આનંદથી ઉન્મત બની ગઇ મારવાડેશ્વર વિજયસિંહ અત્યંત રાજનીતિકુશળ હતા તેમણે ધાર્યું કે - " મહારાષ્ટ્રીઓને મારવાડમાં પ્રવેશ કરવા નહિ દેતા રાજ્યની સરહદબહારજ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવું યુક્ત છે " શીઘ્ર જ્યપુરપતિના સાલબવામાં પણ આ સમાચાર આવ્યા મારવાડ અને જ્યપુરની રાજપૂતસેનાએ આકાશભેદી ગર્જના કરી સખી છે -

પતિ રાજો પરતાપકો, નયેકોટકે નાથ,

અમળા ગુન્દા વસ્સ કર, ધ્રવ મમ પકડો હાથ

અર્થાત્ હે નવદુર્ગેશ્વર વિજયસિંહ ! પ્રતાપસિંહના સન્માનની રક્ષા કરો એનો પાલો અસાધ શક્ય કરીને હવે એનો દાથ પડે!

પૃથ્વીને કાપાયમાન કરી યુદ્ધભૂમિપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું જ્યપુરરાજ્યની ઉત્તર સીમાપર આવેલા પાટણ (તુવાગવતી) નામના નગર આગળ જ્યપુર અને મારવાડની મેના એકત્રિત થઈ અને તે અત્યત ઉત્સાહ-પૂર્વક મહારાષ્ટ્રીઓની સામે ધસવા લાગી આ વખતે રડોડકવિકુલમુકુટે જે યુદ્ધમ ગીતથી મેનાને ઉત્તેજિત કરી હતી તે આજ્યર્થત મારવાડમા થ્રવણ કરવામા આવે છે

જે કે એકતાનો સ્વર્ગીય દાર ધાણુ કરીને રોડોડ અને કુલાવહ સૈનિકો એક બની જઈને રાત્રુ ઝોની મામે ખડા ઝલા હતા, જે કે જાતીયગૌરવ, જાતીયસન્માન, જાતીયસ્વાધીનતા અને જન્મ-ભૂમિની રક્ષાવિષેના કાબ્યોએ સર્વના હૃદય પ્રખળ ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ કરી દીધા હતા, પરંતુ એક માધાન-રણુ કારણથી-એક મુઠ કારણથી ગજપૂતોની એકતારૂપી સાકળ તુગીને છિન્નલિન્ન થઈ ગઈ મારવાડના એક અવવરકે કવિના એક કાબ્યેજ આ સાકળ તોડી નાખી હતી તમાના યુદ્ધમા ગજપૂતોને જે વિજય મળ્યો હતો, તે રોડોડરોડોની મહાન વીરતાનેજ પ્રધાનત આભારી હતો જ્યપુરના સૈનિકો તે વખતે રોડોડોના જેવી વીરતા પ્રદર્શિત કરી શક્યા નહોતા આ કારણથી ઉગ્ર તરણુ માગવાડીકવિએ જ્યપુરની સેનાવિરો એક સ્નેહાત્મક કાવ્ય રચ્યુ ફુલોચ્ચવચાત આ કાવ્ય ગોડોડસેનામા ગાવામા આવતા અબગના સૈનિકોને વેર અપમાન લાગ્યુ આ કાવ્યનુ એક ચરણુ નીચે લખવામા આવે છે -

“ ઉદલ તાદન અંચરરા રાઠોર રાણ ”

અર્થાત્ “ ગોડોડવીરોએજ યુદ્ધમા અબરના બાપનાસૈનિકોની રક્ષા કરી હતી ” આ કાવ્યેજ રાજપૂતોનો પરાલભ કરા થો હતો, એમ કહીએ તો તેમા લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી આજ કાવ્યે રાજપૂતોના સ્વાધીનતારૂપી સૂર્યનો અસ્ત કરા થો હતો

જ્યારે રડોડકવિના આ કાવ્યે અબરના સૈનિકોના હૃદયમા અપમાનામિ પ્રજ્વલિત કરી દીધો ત્યારે તેમણે મહારાષ્ટ્રીઓની સાથેમળી જઈને એવો પ્રપચ રચ્યો કે, જ્યારે ગોડોડોડો યુદ્ધમા ઉતરીને મહારાષ્ટ્રીઓની સામે ઝુઝા માટે ત્યારે અબરના સૈનિકો તટગ્રહ રહેશે અને તેના બદલામા મહારાષ્ટ્રીય સેના તેનો મદદ કરશે નહિ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો ત્યારપછી ગોડોડોડો આ પ્રપચવિષે દિશિત થપુ ખબર પડી નહિ તેમણે ધાર્યું હતું કે તમાના યુદ્ધની પેઠે અહી આ પણ ઉભય રાજપૂતમેનાઓ એક ત્રિત થઈને મહારાષ્ટ્રીઓનો પરાલભ કરશે આવા વિચારથી સીધ તેમણે ગણમેરી વગાડી મહા બળવાન અને અતિ સાહસિક ગોડોડવીરોએ સ્વભાવસિદ્ધ તેજસ્વિતાથી પ્રખળ તરંગની પેઠે મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કર્યું અને તોપનો મારો ચનારી તેમને છિન્નલિન્ન કરવા આડ્યા તેમણે તોપના આકારભેદી અવાજથી પૃથ્વીને કાપાયમાન કરી મૂકી અને ગોળાના મારથી મહારાષ્ટ્રીઓનો પુષ્કળ મહા કરવા માડ્યો પરંતુ જ્યપુરની મેનાની મહાન નહિ મળવાથી થોડીવાગ પછી જ્યારે તેઓ મહારાષ્ટ્રીઓના ચારે તરફથી ઘેરાઈ ગયા, ત્યારે પોતાની રક્ષાનો બીજો કોઈ પણ ઉપાય નહિ જોઈ ગણભૂમિમાથી નાસવા લાગ્યા વિજયનક્ષત્રીએ મહારાષ્ટ્રીઓનો આશ્રય ગ્રહણ કર્યો એમ વહેવાય છે કે રોડોડવીરો સ્વ ભૂમિમા જેવી હુશળતાથી લડી શકે છે, તેવી નિપુણતાથી તેઓ પરભ્રામમા વડી રાકતા નથી અને ટેટલાઈ લોકો આ વિધાનના પ્રમાણુતરિક પાટણ (પાતન) યુદ્ધને ગ્લુ કરે છે આ યુદ્ધમા રોડોડોડોની એવી દુર્દશા થઈ હતી કે સ્ત્રીઓએ સુદા તેમનાઅશ્વો લૂંટી લીધા હતા નિ મદદ જ્યપુરના સૈનિકોના વિનાસવાતથીજ ગોડોડોડો આ વખતે પરાજય મળ્યો હતો તમાનુ યુદ્ધ થયા પછી માગવાડના કવિઓએ અબરની સેનાવિરો જેવા અપમાનસ્થયક કાવ્યો રચ્યા હતા, તેવાજ કાવ્યો પાટણના યુદ્ધ પછી જ્યપુરના કવિઓએ રચ્યા હતા જ્યપુરના કવિઓના કાવ્યોનો એક નમુનો અહી આ સાદગરવામા આવે છે -

“ ઘોડા ઝોડા પાગડી, મુટ્કા સહગ મારવાહ

પાંચ રક્મે મેલ રિંદા પાતનમે રાઠોરિ ”

અર્થાત્ “ પાટણના યુદ્ધમા ગોડોડસૈનિકોને ઘોડા જોડા પાગડી મોતીનાદાર અને ખડગ રાત્રુ ઝોના હાથમા સોપી દેવા પડ્યા હતા ”

અબગના સૈનિકોએ પોતાના જાતિજનુઓએ કરેલા અપમાનનો બદલો લેવાને માટે પાટણના

યુદ્ધમાં રાઠોડોની સાથે અનુચિત વ્યવહાર કર્યો હતો અને ઉક્ત પ્રકારના કાવ્યની ગ્યના કરી તેઓ આનંદ પામ્યા હતા, પરંતુ યથાસમયે તેમને તેનું પ્રતિક્ષણ ભોગવવું પડ્યું હતું. પાટણના યુદ્ધમાં ઉભય સેનાઓની વચ્ચે જે શત્રુતાનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયો હતો, તે આજપર્યંત તેવો ને તેવોજ પ્રદીપ્ત થઈ રહ્યો છે. ખરેખર 'ખાટોમાહેનો કુસપ અને પરસ્પર વૈર એજ રાજસ્થાનના અધ પાતનું મુખ્ય કારણ છે.

પાટણના યુદ્ધમાં રાઠોડોનો સખ પરાલભ થયો છે અને જયપુરની સેનાએ ઘેર કૃત્તનતા કરી છે, એવા શોચનીય સમાચાર જ્યારે મારવાડની રાજધાની જોધપુરમાં પહોંચ્યા અને તે રાજ્ય વિજય-સિંહને કહ્યું જાયર થયા, ત્યારે તેમના હૃદયમાં જે દુઃખ ઉપન્ન થયું તે અવર્ણનીય છે. પાટોડોજ તેની કલ્પના કરી લેશે, એવી આશા છે. હવે વિજયસિંહ મુખ્ય હૃદયથી સર્વ સામતોને રાજસભામાં એકત્રિત કરી શુ કરવું તે વિષે વિચાર કરવા લાગ્યા. મિકાનેર અને રૂપનગરના સ્વતંત્ર ગભ-એને પણ આ સભામાં બોલાવવામાં આ વા હતા. પોતાની સ્વાધીનતા મહાવિપત્તિમાં આવી પડી, તેથી સર્વ રાઠોડો તેનું રક્ષણ કરવાને માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. ઘણીવાર વિચાર કર્યા પછી વિજય-સિંહે કહ્યું - હમણા આપણા ઉપર ચોર સઠક આવી પડ્યું છે, અબરની સેનાએ કૃત્તનતા દર્શાવી છે, શત્રુઓને વિજય પ્રાપ્ત થવાથી તેમનામાં નવીન બળ આ વુ છે અને તેથી નેઓ અધિક ઉત્તેજિત થઇ રહ્યા છે. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરના માધોજીની સાથે પૂર્વે જે સધિ થઇ હતી તેનું પાનન કરવું મને ઉચિત લાગે છે. જ્યારપાની હલાના બદલામાં આપણે જે ખડણી આપનાને સ્વીકાર વ્યો છે, તે આપવી અને અજમેરપ્રાત પુન મહારાષ્ટ્રીઓને સોંપી દેવો. એવો મારો વિચાર છે. પરંતુ મહારાજના આ શબ્દો સાંભળી રાઠોડાડળને ધણુ ખેડુ લાગ્યું અને સર્વ જણ સાથે બોલી ઉઠ્યા કે - 'આ પ્રકારે શત્રુઓના અરણ્યપર પડવા પહેલા એકવાર જાતીયગૌરવ અને જાતીય-સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને તથા જાતીયકેનકનું પ્રક્ષાલન કરવાને શત્રુઓની સાથે ચોર યુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. આવો સર્વ સામતોનો નિર્ણય જોઈ વિજયસિંહે પણ તે વાતનો સ્વીકાર કર્યો. શીઘ્ર મારવાડના સર્વ ભાગોમાં વિજયસિંહે હદેશ પીઠાનીને જાગ્રુવ્યુ કે મહારાષ્ટ્રીઓની મામે મહાનેર સન્નામ કરવાને માટે મારવાડના સર્વ સૈનિકોએ એકતાની રણભૂમિમાં એકત્રિત થવું સમરત મારવાડ દેશ પુન રણુગથી ગાજી ઉઠ્યો. મેન્તાના પ્રખ્યાત રણસેત્રમાં મારવાડના સર્વ ભાગોમાંથી રાઠોડા વારો આવવા લાગ્યા જે જે રાઠોડાડળપકો સમશર ચનાવી જાણતા હતા તે સર્વે જાતીયગૌરવનું રક્ષણ કરવાને માટે અત્યાનંદપૂર્વક એકત્રિત થવા લાગ્યા. આ પ્રકારે ૬૦ સં ૧૭૬૦ ના ડિસેમ્બર ની ૧૦ મી તારીખે ત્રીસ હજાર રાઠોડો પાટણના યુદ્ધની કનકકલિમાં દૂર કરવાને માટે આશ્રહ પૂર્વક આવીને એકઠા થયા.

આ વખતે કૃષ્ણગદનો રાઠોડકુનકનક સામત બહાદુરસિંહ સ્વજાતિના ગજામાં પરાધીનતાની જજીર નાખવાનો પ્રયાસ કરી પોતાનું નામ કનકિત કરી ગયો છે. વિશ્વાસવાતી બહાદુરસિંહ અને રૂપનગરનો અધિપતિ, ૨૦૦ નગરોથી ભરેલા પ્રદેશનો એકા ઉપભોગ કરતા હતા. મારવાડેશ્વરે આ ઉભય સામતોને આ પ્રદેશ જાગીરતરિકેજ આપેનો હતો. જે કે તેઓ સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના પ્રદેશ મા રાજ્યશાસન ચલાવના હતા. તેપણ જ્યારે નવા મારવાડેશ્વરેનો અભિગેક થતો ત્યારે તેઓ તેમને પોતાના હાથથી રાજતિતક કરતા હતા. આ રીતિ અઘાપિ પ્રચલિત છે તેઓ મારવાડેશ્વરને પોતાના સ્વામીતરિકે માનતા હતા. રૂપનગરના સ્વામી બહાદુરસિંહના બ્રાતા મતા હતા. કોઈ દારણથી પોતાના બ્રાતાની સાથે કનક થવાથી બહાદુરસિંહે તેમની સર્વ સપત્તિ લૂંટી લીધી. આ કનકનો નિવેડો મધ્યસ્થકાર કરવાનો પ્રસ્તાવ જ્યારે બહાદુરસિંહે કોઇ પણ પ્રકારે સ્વીકાર્યો નહિ, ત્યારે વિજયસિંહે ત્યા સ્વય મેનાસહિત જઈને રૂપનગરના સ્વામીની સર્વ સપત્તિ તેમને પાછી આપવી દીધી.

ઉપયુક્ત ઘટના બન્યા પછી અપ સમયમાં પાટણનું શોચનીય યુદ્ધ થયું. બહાદુરસિંહ પોતાના દેશના રાજપર વૈર લેવાને માટે શીઘ્ર કે અસેનાપતિ ડિવાઈનની પાસે ગયો અને પોતાની જન્મ ભૂમિનો વિધ્વસ કરાવવાને માટે તેને પરમ આદરપૂર્વક તેડી લાવ્યો. ડિવાઈને પ્રથમ રૂપનગરપર આક્રમણ કરી તેને ચોરીસ કનાકમાં પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધું. કે અસેનાપતિ ડિવાઈનન

ગોલદાજસૈન્ય કેવુ સુશિક્ષિત હતુ, તે ઉપર્યુક્ત ધટનાપરથી સ્પષ્ટરિતે વિદિત થાય છે સારપટ્ટી ડિવાઇને અજમેરપર આક્રમણ કર્યુ આવખતે રાજા વિજયસહે માધોજસિધિઆપગ અજમેર પાડુ આપવાનો અને પૂર્વસાધનુ પાવન કરવાનો સદેશો મોકલ્યો માધોજએ અજમેરપર અધિવાર સ્થાપિત કરી ત્યાં નિવાસ કર્યો અને લખવા, જીવદાદા, સદાશિવભાઈ તથા અન્યાન્ય સેનાપતિઓને રાંડોડોની સામે મોકલ્યો આખા વળા તેણે તેમની સાથે ડિવાઈનને પણ એશી તોપો તથા સુશિક્ષિત ગોલદાજસૈન્ય આપીને મોકલ્યો બીજી સેના એક મળત આગળ ગઈ અને ડિવાઇને નેત્રીય નામના સ્થાનમા આવણી નાખી

મહારાષ્ટ્રીઓના આગમનના સમાચાર સાલળી રાંડોડોવીરો મેડતાના મેદાનમા દારબધે ઉભા રહી તેમની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા અને રાંડોડોના એક સેના દગીવસ નામના મ્યાને સ્થાપન કરેલ જાવણીમા રહી મહારાષ્ટ્રીયોકે જ્યારે રાંડોડોસેનાથી અઢી કોશના અંતરપર એકનિત થયા ત્યાં સુધી ડિવાઈન તેમને આવીને મળી શક્યો નહિ, કારણ કે તેની તોપો લૂણીનદીના ઉઘ કાઢવામા ખુચી ગઈ હતી આ સમયે જો રાંડોડોવીરો મહારાષ્ટ્રીઓની ઉપર આક્રમણ કરત તો અવસ્થા ઉભયપક્ષના સૈનિકાના ખડગખળની અને અથાક યવાની દક્ષતાની પરીક્ષા ઉત્તમ પ્રકારે થાત જો તેમ થાત તો મહારાષ્ટ્રીઓને અવસ્થા રાજપૂતાની પીરતા આગળ પોતાનુ મસ્તક અનનત કરવુ પડત, પણ દુર્ભાગ્યવશાત રાંડોડોએ આ અવસ્થા હાથમાથી ગુમાવી દીધી પાટણના યુદ્ધમા જે પ્રકારે જયપુરના રાજપૂતોએ કૃતદંતા દર્શાવી રાંડોડોનુ ભાગ્યચક્ર પનટાવી નાખ્યુ હતુ, તે પ્રકારે આ વખતે પણ એક અનિષ્ટકારક ઘટનાએ તેમના વિજયમા વિધિ ઉપસ્થિત કર્યુ હતુ મારવાડેશ્વર વિજય સિંહના મંત્રીઓમા કુસમ અને ધ્રુવા પ્રમુખ ગઈ જવાથી આ સમયે રાંડોડોનુ અનિષ્ટ થયુ હતુ

રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યોમા એવો નિયમ પ્રચલિત છે કે અધીશ્વર સ્વયં જો યુદ્ધમા ન જઈ શકે તો તેમનો મંત્રી સેનાની સાથે યુદ્ધમા જાય છે તે મંત્રી ગમે તો યુદ્ધમા નિષ્ણાત હોવા ન હોવા, તે જોને ગળપૂત હોવા ન હોવા, પરંતુ સમસ્ત આધીનસામતોને તેની આજ્ઞાસર કામ કરવુ પડે છે જ્યાંસુધી વિશેષ અનિષ્ટ થવાનો સંભવ ન હોય ત્યાંસુધી સામતો મુખ્ય મંત્રીની આજ્ઞાવિના સુદારભ કરી શકતા નથી પરંતુ યુદ્ધમા મહારાજા વિજયસિંહ સ્વયં ગયા નહોતા તેઓ આ વખતે રાજધાનીમાજ રહ્યા હતા મુખ્યમંત્રી ખૂમચદ પણ મહારાજાની સાથેજ રહ્યો ગગારામ પિદારી અને ભીમરાજ સિંહ નામના બે મંત્રીઓને સેના સાથે મોકલવામા આવ્યા હતા મુખ્યપ્રવાન ખૂમચદપ્રત્યે ભીમરાજનો ઝાઝો સહભાવ નહોતો અને ખૂમચદ પણ ભીમરાજની ઉન્નતિ અને શ્રીદૃઢિ જોઈ મનમા મળતો હતો આ ઉભય મંત્રીઓવચ્ચેની ધૃમિને લીધે રાંડોડોવીરો ઉકાટ શુભ સંયોગ પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ પોતાના પ્રચ્છા બાહુજનો પરિચય કરાવી શક્યા નહોતા

દેશનિક ડિવાઈન એક મળલના અંતરપર છે અને તેની તોપો કોચગા ખુચી ગઈ છે, એના સમાચાર સાલળી, પાટણના યુદ્ધમા સમસ્ત રાંડોડોને જે કનક લાગ્યુ હતુ તે ધોઈ નાખવાને અને મહારાષ્ટ્રીઓપર સંપૂર્ણ વેર લેવાને માટે આહોયાના સામત માહોદાસે અપૂર્વ સાહસપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી કે -“કા હુ તો શત્રુઓના કરાવકાસમાથી જન્મશુભિનુ રક્ષણ કરીશ અને નહિતો યુદ્ધમા પ્રાણપાણુકરીશ” આવી પ્રતિજ્ઞા કરીને તેમણે ભીમરાજને મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરવાને કહ્યુ અન્યાન્ય મર્વ સામતો આહોયાના સામતના અભિપ્રાયને સમ્મત થયા અને શત્રુઓના સહાર કરવાને આનંદપૂર્વક તૈયાર થયા પ્રથમ તો એક રાંડોડોસેનાએ મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરીને તેમના માથાને વઢન કરનાગ પશુઓને તેમની પાસેથી ખુચવી લીધા આથી તેમના સ્વાભાવિક દસાહ, સાદમ અને અપહમમા વૃદ્ધિ થઈ સારપટ્ટી સર્વ સામતોએ ભીમરાજને કહ્યુ કે -“ડિવાઈનના દાસ નીચેની સેનાના જે સુશિક્ષિત ગોલદાજ દયે પાટણના યુદ્ધમા પોતાના રણકૌશલથી આપણે પરાભવ કર્યો હતો તે દવ હમણુ નથી, માટે સુદાશિ પ્રદીપ કરવાનો આ ઉત્તમ અવસ્થ છે જો હમણુ આપણે યુદ્ધને પ્રારંભ કરીશુ તો વિજયનદી અવસ્થા આપણને મળશે” પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત ભીમરાજે સર્વ માથાંતોની આ દરખાસ્ત કબૂલ કરી નહિ સ્તબ્ધિ ભીમરાજે ખૂમચદનો મોકલેલો એક પત્ર જતાવીને કહ્યુ કે -“લુઓ આ પત્ર 1 મુખ્યમંત્રી આપણને આ કાર્ય કરતા હમણુ અટકાવે છે” ખૂમચદે ઉકાટ પત્રમા લખ્યુ હતુ કે -“જ્યાંસુધી

ધરમાદન બેગ આવે નહિ ત્યાંસુધી કોઈ પણ પ્રકારે યત્નઓપર આક્રમણ કરવું નહિ ” ધરમાદન બેગ આ વખતે નાગોરમાં હતો, તેથી અનાદિથી ચાલી આવેલી પ્રયાને માન આપનાર રાજ્યભક્ત રોડા વીરોને પોતાની અનિ-છા હોવા છતાં પણ મુખ્યમંત્રીની વિષમય કળ આપનારી આતા શિરસાવઘ કરી મહારાષ્ટ્રીઓપર આક્રમણ કરતા અટકી જવું પડ્યું શુભ અવસર વ્યર્થ જતો રહ્યો જે ભીમરાજ મુખ્ય મંત્રીની આ આજ્ઞાનો અનાદર કરી સામંતોની ઇચ્છાપૂર્ણ કરતો તે અવસ્થા રોડાવીરો મહારાષ્ટ્રીઓને શુદ્ધભૂમિમાથી છુવતા પાછા જવા દેત નહિ

સમરકુશલ ડિવાદને કીચડમાં ખુચી ગયેથી તોપોને અને યુક્તિથી બહાર કાઢી અને તે લાચરો અતિ શીઘ્રનાપૂર્વક ચાલી મુખ્યસેનાને આરી મળ્યો રોડાસૈનિકો જ્યારે સ્વયં મહારાષ્ટ્રીઓપર બદને લેવાને માટે અધીરા બની ગયા હતા, ત્યારે ભીમરાજે તેમને પોતાનું સૌર્ય બતાવવાની તક આપી નહિ આથી તેમને ઉત્સાહ મદ પડી ગયો અને તેઓ નિષેષ્ટ યર્થ ગયા ડિવાદનના આગમનની ખબર સાંભળી બિઠાનેરપતિ રોડાસેનાની સ્થિતિ અને મુખ્યમંત્રીની ભૂખતા ધ્યાનમાં રહી પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યા - “ મહારાષ્ટ્રીઓને અવસ્થા આ શુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત થશે માટે તેમના પાનમાંથી આપણા રાજ્યની રક્ષા કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ ઘણી વારસુધી આ પ્રકારનો વિચાર કરી તેમણે પોતાની સેનાસહિત પોતાના પાટનગર તરફ પ્રયાણ કર્યું પ્રભાત થવાને હજી એક કનાકની વાર હતી ત્યાં રણકુશલ ડિવાદને રોડાવીરોને અસાવધાન જોઈને પોતાની ગોવદાજ સેનાસહિત તેમનાપર ભયકર આક્રમણ કર્યું આ આક્રમિક આક્રમણ અને ગોગાના ભયકર શબ્દથી રોડા જનશ્રુત થઈને ભયભીન થઈ ગયા અને તેજ દયામાં છિન્નભિન્ન થઈને નાસવા નાચ્યા સર્વથી પ્રથમ પામદવ અને ગોવદાજન શિબિર ઊડીને મેડતાતરફ નાસવા પાગ્યું તેની પાછળ ગગારામ વિહારી ને ભીમરાજ સિ યર્થ પોતાને મહાવિપત્તિમાં ફસેતા જોઈ નાસી ગયા આહોવા અને આસોપના સામનોએ છાવણીથી ધણે દૂર પોતાના શિબિર નાખ્યા હતા જ્યારે તેમને સેનાની છિન્નભિન્ન અવસ્થાની ખબર મળી ત્યારે તેમના શોકનો પાર રહ્યો નહિ

આસોપના સ્વામી અશ્રીથુનું પુષ્કળ સેવન કરતા હતા જે વખતે તેમના શિબિરમાં આ સમાચાર પહોંચ્યા તે સમયે તેઓ અશ્રીથુની ધુનમાં ને ધુનમાં શબ્દાવશ થયા હતા આહોવાના સામંતે મહા પ્રયાસે તેમને જનશ્રુત કર્યા અને શોકપૂર્વક તેમને જણાવ્યું - લાઈ, શિબિરમાંના સર્વ માણસો નાસી ગયા છે કેવળ તમે અને દુન રહી ગયા છોએ નિદામાંથી જનશ્રુત થઈને આસોપના સામંતે અભિ-માનપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો - “ ભય શુ છે? ઘોડાપર સ્વાર થાઓ આપણે હમણા ચાલ્યા જઈશું ” તે વીરોએ રણબેરી વગાડી અને પોતાના સૈનિકોને એકત્રિત કર્યા પછી તે સર્વ અચ્ચાર્ય યર્થક્રમ કરવા લાગ્યા આ વખતે ખાલીમ સામંતોએ સાથે કેસુમે પીધો હતો ડિવાદનના આક્રમણથી રાજપૂત પામ દવ અને ગોવદાજન કાષ્ટરતાપૂર્વક નાસી ગયા હતા, પરંતુ અન્ય સૈનિકો તો હજી રણભૂમિમાં હતા આહોવા અને આસોપના સરદારોની સેનાને શુદ્ધ કરવાને માટે સન્નિજત થયેલી જોઈધર સરદારો પણ પોતાની સેનાને સન્નિજત કરવા નાચ્યા સૌથી પહેલા સર્વોત્તમ મેડતિયાદનના પરમ સાહસિક નેતા રિયાના સામંત તથા અનનિવામ ધરેયા, ચાનોદ તથા ગોવિંદગદના સામંતોએ પોતપોતાની સેના સજ્જ કરી બધા મળીને ચાર હજાર સાહસિક રોડાવીરો એકત્રિત થયા ત્યારે રિયાના સામંતે સર્વને ઉત્તમસ્વરે કહ્યું - “ આરુઝણ ! આપણે દલે નાસીને જવું ક્યા ? બહીઆ કોઈ પણ રોડા એવો છે કે જેને ધનજીત કરતા ખીજી કોઈ વસ્તુ અધિક પ્રિય હોય ? જે આમાંથી કોઈ પોતાની સ્ત્રી અને સતાનોને અધિક પ્રિય ગણતો હોય તો બેનાયક તેણે આ રણભૂમિમાંથી ચાલ્યા જવું ” આ શબ્દો સાંભળી સર્વ મૌન રહ્યા ઘોડાવારે જ્યારે સર્વ રોડાડોએ પોતાના મસ્તકપર હાથ ધર્યા ત્યારે આહોવાના સામંતે ઉત્સાહિત હૃદયથી કહ્યું - “ ચાલો સર્વ જણ રણભૂમિમાં ચાલો ” જનભૂમિ અને સ્વગતિને માટે પ્રાણાર્પણ કરવાનો સકલ્પ મરી ચાર હજાર રોડાવીરો અચ્ચાર્ય થયા અને અતિ શીઘ્રનાથી રણભૂમિમાં પહોંચી ગયા મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રધાનસેનાપતિ ડિવાદન પોતાની એ શી તોપો અતુરાધપૂર્વક સ્થાપિત કરીને રોડાવીરોની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો ઉત્ત ચાર હજાર દંડપ્રતિહરરોડોડોને પ્રાણની મમતા ઊડી લાગ્યા નમ તત્તવાર થયે સામે આવતા જોઈ ડિવાદનની અગ્નિમય તોપો ગોળા એકવા લાગી પરંતુ

ચોટીવારમાજી “પાટણુની વાત જુથી જાજો” એમ કહેતા સાહસિક રાડોડવીરો દોડીને તોપોની નિકટ આવી પહોંચ્યા તેમની સામે જેજે વસ્તુઓ આવતી હતી તે નાશ પામતી હતી તેમણે તોપોની નિકટ આડીને તેની રક્ષા કરનારા મહારાષ્ટ્રીઓને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા અને તેઓ શત્રુઓને વ્યથા બેઠાને તેમને નાશ કરવા લાગ્યા. આ લખકેર આક્રમણથી લખબીન સુધીને મહારાષ્ટ્રીઓ તોપો છોડીને નાસી ગયા બે આ સમયે રાડોડોની પાશ્વદલેખના ત્યા જઈને તોપોને પોતાના અધિકારમા લઈ લેત તો આ પ્રથમ આક્રમણમાજી રાડોડો મહારાષ્ટ્રીઓને પગલવ કરત ત ગાનાં યુદ્ધ કરતાં પણ મેડતાનું યુદ્ધ રાડોડોના વીરતાવનો યશ અધિક વધારી દેત, પરંતુ શેકંતી વાત છે કે રાડોડોની પાશ્વદલેખના પ્રથમથીજ નાસી ગઈ હતી

રાડોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓના ગોવદાનેને છિન્નભિન્ન કરીને પાછા ફર્યા, પરંતુ તેઓ ગયા કે તરતજ ચતુર ડિવાઈને પોતાની સર્વ તોપો પુનઃ શ્રેણીબદ્ધ ગોઠવી અને તે રાડોડોના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. રજોનમત રાજપૂતઅધારોદીઓ મહારાષ્ટ્રીઓની એક ટુકડીને મારી ખીજી તરફ જતા હતા, એવામા ડિવાઈનના ગોવદાને રાજપૂતોપર બદલો લેવાની ઇચ્છાથી તેમનાપર તોપનાં ગોળાઓને વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા આ વખતે મહારાષ્ટ્રીઓની અન્યાય ટુકડીઓએ પણ આવીને રાડોડોને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા. પરમ સાહસિક રાડોડો પોતાની વીરતાને ઉત્તમ પરિચય કગારી એક પછી એક એ પ્રમાણે સર્વ રણબુમિમા શયન કરેલા લાગ્યા કેટલાક પરિઃ ચોવીસ કલાકપર્યંત અચેતન રચિતમા પડી ગયા. ત્યારપછી તેમને એક વિશ્વાસુ અને જૂનો દાસ ત્યા આવ્યો રાત્રિનો સમય હતો અને યુદ્ધ સ્થળ પર પડી મુસળધાર વરસાદ વરસી ગયો હતો ધાપલ થયેલા વીરોમા આલવાની શક્તિ નહિ હોવાથી તેઓ ત્યા પડીને ધૈર વચણાં ભોજની રચા હતા ઉક્ત એવકે આવીને પ્રથમ પોતાના સ્વામીને શોધી કાઢ્યો અને તેને થોડું અશ્રુજી અવરાવ્યું બ્યારે તેને ચૈતન્ય આવ્યું ત્યારે તેને કેટલાક અનુચરોની મદાયથી રણબુમિમાથી બહાર લઈ જવામા આવ્યો બ્યારે આ માણસો જતા હતા ત્યારે તેમને કેટલાક મહારાષ્ટ્રીઓને મેળાપ થયો. આ મહારાષ્ટ્રીઓ મુખ્ય સામ તેનીજ શોધ કરતા હતા. તેઓ આ ધાપલ થયેલા આહોવાના સામતને તેના અનુચરોની પાસેથી ખુચની લઈને મેડતાના મુખ્ય શિબિરમા લઈ ગયા

હવે આહોવાના સામતની ચિકિત્સા કરવાને માટે મહારાષ્ટ્રીઓનો ચિકિત્સક આવ્યો ઉક્ત સાહસિક સામતે ઉક્ત ચિકિત્સાને કહ્યું - “જ્યાસુધી અમારા પલના સર્વ સામતોની ચિકિત્સા કરવામા આવશે નહિ સાસુધી મારી ચિકિત્સાથી કાંઈ પણ ફળનિષ્પત્તિ ચનાર નથી.” સાહસિક વીરના આ વચ્ચેથી મહારાષ્ટ્રીઓના હૃદય ખીગળી ગયા તેઓ ગમે તેવા કુર હરો, પરંતુ તેમણે પોતાના શત્રુની સેવાશરૂપા કરવામા આ વખતે કિચિત્ પણ તુગી કરી નહિ શેડાજ દિવસમા ઉક્ત સામતના સર્વ ધાવ રજાઈ ગયા લાગપછી મહારાષ્ટ્રીયસેનાપતિએ તેમને કૌરિકર્મ અને સ્નાન કરવાને કહ્યું, ત્યારે તેમણે પ્રસુત્તર આપ્યો કે - “જ્યાસુધી હું મારા સ્વામી માળવાડેચરના દર્શન કરીશ નહિ, સાસુધી હું આજ દશમા રહીશ”

થોડા દિનસ પછી રાજા વિજયસિદ્ધ જોધપુરથી ઉક્ત રાડોડકુવગારવ સામતની હેમકુચળતા જાણવાને માટે તેમની પામે આવ્યા ઉલખની સુવાકાત થતા ગગમ્મે ઉત્ત સામતના વીરતા, સાહસ અને સ્વદેશાતુરાગની અત્યંત પ્રશ્નમા કરી હવે તેમણે ક્ષૌર કરાવી સ્નાન કરવાની તેપારી કરી આ વખતે રાજાએ તેમને ઉપહારતરિકે એક પોશાક અર્પણ કર્યો હતો આ પોશાક પરિધાન કર્યા પૂર્વે તેમણે સ્નાન કરવા માડ્યું તો તેમના ધાવોમાથી પુનઃ રક્તની ધારા ચાપવા લાગી અને તેથી તે પ્રશસનીય વીર આ અસાર મસારનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગમા ચાલ્યા ગયા

જે હતભાગી ભીમરાજ પોતાની મૂર્ખતાથી મેડતાના યુદ્ધમા રાડોડોનો પરાલવ કરાવ્યો હતો તે બ્યારે નાગોરમા થયો, ત્યારે વિજયસિદ્ધે તેને અપમાનસુચક પત્ર લખ્યો. આથી અપમાનિત ભીમરાજે દવાદલ વિપત્તિ પાન કરી પોતાના પ્રાણ છોડી દીધા જે કે ભીમરાજની મૂર્ખતા અને પલાયનથી રાડોડવીરોનો આ યુદ્ધમા પગલવ તથા સમૂલ વિધ્વસ થયો હતો તોપણ મુખ્ય મત્રી ખૂનચ દના દોષથીજ વસ્તુત રાડોડવીરો મહારાષ્ટ્રીઓનો સમૂલ નાશ કરતા અટકી પડ્યા હતા ખૂનચદ ભીમરાજની ઉન્નતિ બેધ ચક્રો નહોતો, તેથી બ્યારે ભીમરાજ સેનાપતિ બનીને યુદ્ધમા ગયો, ત્યારે તેણે વિચાર કર્યો કે - “જે ભીમરાજ મહારાષ્ટ્રીઓનો પગલવ કરીને જયમાવા ધારણ કરશે તો તેની સુપ્રતિષ્ઠા ચોગે તરફ

પ્રસરી જશે અને તે જયપતાકા ફરકાવતો પાટનગરમા પ્રવેશ કરશે આથી માઈ માન ન્યૂન થઇ જશે.” આનો વિચાર કરી તેણે ભીમરાજની ઉત્તિના માર્ગમા બાધા ઉપરિચ્છેડ કરવાને માટે એવા આશયનો પત્ર લખ્યો કે - “જમાસુધી ઇસ્માઇલમેજ આવે નહિ, ત્યાં સુધી સુદારણ કરશે નહિ ” જે માણસને પોતાના પક્ષની સેનાનો પરાજય કરાવવો હોય તે કયુ ધૃષ્ટિત કાર્ય કરતા અચકાવ

જાતિદેષ અને આતરિક ઇર્ષ્યાથીજ રોકોડો મહારાષ્ટ્રીઓદ્વારા જે વાર પરજિત થયા હતા, જે રોકોડકનિ જયપુરના સૈનિકાવિષે નિદાસ્યક કાવ્ય બનાવત નહિ તથા ખૂબચદ અને ભીમરાજની વચ્ચે ઇર્ષ્યામિ પ્રદીપ્ત થાત નહિ તો સાહસિક રોકોડસૈનિકો નિ સદેહ પાટન અને મેડતાના યુદ્ધમા પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી જાતીયગૌરવરવિના તીક્ષ્ણ કિરણોથી રાજસ્થાનને દીપ્તિમાન કરી દેત. જે કે મેડતાના અતિમ યુદ્ધમા ચાર હજાર રોકોડવીરોએ પોતાના ગૌરવનુ અને સ્વાધીનતાનુ રક્ષણ કરવાને માટે પોતાના ગ્રાણ્યનુ બલિદાન આપ્યુ હતુ અને તેથી મહારાષ્ટ્રીઓનો પ્રતાપ અધિક ફેલાઈ ગયો હતો, તોપણ રોકોડજાતિના વીરત્વ, પરાક્રમ, સાહસ અને શૌર્યમા તેથી બિહુમાત્ર પણ ક્ષતિ થઈ નહોતી. રોકોડોએ તે વખતે પ્રદર્શિત કરેલુ અદ્ભુત ક્ષત્રિયતેજ, દૃઢ પ્રતિજ્ઞા, અસીમ સાહસ અને અપૂર્વ વીરત્વ આજપર્યંત તેમને ઉચ્ચ વીર ગણીમા ગણાવે છે, એમા કિચિત્ પણ સદેહ નથી.

કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે - “જે જે કારણોદ્વારા આ સાહસિક જાત વર્તમાનદશાને પ્રાપ્ત થઇ છે, તે સર્વ કારણોની તપાસ કરી બ્રિટિશસરકારે તેની સાથે યોગ્ય વર્તન ચલાવવુ જોઇએ તેણે વિચાર કરવો જોઇએ કે - “આ જાતિસમૂહને શત્રુ બનાવવો ઇષ્ટ છે કે મિત્ર બનાવવો ઇષ્ટ છે ?” આ સર્વ જાતિઓ એકત્ર થાય તો અમારે લખતુ કારણ છે કે પૃથક્ રહે તો લખ છે ? દેશની અદરનો અચવા બહાનો કોઈ શત્રુ જે અમારી વિરુદ્ધ રાજ્ય હારણ કરશે તો તેની વિરુદ્ધ અમે આ સાહસિક જાતને ઉભી કરી શકીશું” આ જાતિની અનાદિથી ચાલતી આવેલી નીતિરીતિને આદરની દૃષ્ટિથી જોવાથી અમે એના વિશ્વાસપાત્ર બની શકીશુ એમના માહોમાહેના કલહોમા અમે નિ સ્વાર્થ મધ્યસ્થતા રાખી શકીશુ જે અમે તેમનાપ્રત્યે આવુ વર્તન રાખીશુ તો તેઓ અમારા શત્રુઓની વિરુદ્ધ એક થઇને ઉભા રહેશે આ પ્રકારની રાજનીતિ મહણુ કરવાના માર્ગમા કોઈ પણ પ્રકારની બાધા નથી જે અમે એકવાર જા જાતિના હૃદયમા એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી શકીશુ કે, “અમારૂ રાજ્ય ફેલાવવુ કિવા કોઈ પણ પ્રકારે તમારૂ અનિષ્ટ કરવુ એવી અમારા લેશ પણ ઇચ્છા નથી” તો આ સર્વ જાતિઓ નિ સશય સર્વ બાબતોમા અમારી મધ્યસ્થતા સન્માનપૂર્વક સ્વીકારશે શાંતિરચાપકને આ જાતિ અત કરણપૂર્વક માન આપે છે, પરંતુ જે તેમના હૃદયમા એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવામા આવશે કે, ‘કવકતાથી રાજ-પૂતાનાસુધી અમારી શાસનસત્તા પ્રસરી ગઈ છે અને અમારી રાજ્યસીમા અતિ વિસ્તૃત થઇ ગઇ છે હવે અમને રાજ્યાધિકારની લેશ પણ ઇચ્છા નથી, તોજ અમારૂ મગજ થશે. જેટલો આ વિશ્વાસ

૧ કર્નલ ટોડ આ સ્થળે ઇર્ષ્યાથીમા જણાવે છે કે - “જણુ ધર્મકપર હુ આ રાજપૂતોના વિજેતા વિદ્યાર્થીની જન્મના-ભૂમિ કે જોડીની ખીણમા ગયો હતો અને જે દિવસપર્યંત ત્યાં તેમની સાથે મહા આનંદપૂર્વક રહ્યો હતો. ચાર હજાર રાજપૂતોએ મહારાષ્ટ્રીઓની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરીને પોતાના સ્વાધીનતાને માટે માણુપણુ કયું હતુ એઓ દીર્ઘ જીવન ગાળે એમ કહુ ઇચ્છુ છુ; પરંતુ જે સમયત રાજપૂતોને આધીનતાની જરૂરમા બાંધવાને માટે જીવે છે અને પોતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનનોત્થા યુદ્ધકોશલ્યને તે માટેજ ઉપયોગ કરે છે, એમ જાણુ મને અત્યંત રોહ થાય છે એઓ રોકોડવીરોની પુષ્કળ મથણા કરે છે મે ન્યારે તેમની આગળ મેડતાના ચુકની વાત કરી તે સમયે ભૂતકાળના સર્વ દરેકે તેમની દૃષ્ટિ આગળ તરી આવ્યા હોય તે પ્રમાણુ તેઓ જોલ્યા કે - “આ સર્વ” પટનાઓ સ્વપ્રવૃત્ત જણાય છે ” તેમને તેમના સ્વદેશીરાજ્યમે પુષ્કળ પારિતોષિક આપ્યુ છે અને તેમના આપ્નો તથા સ્વદેશી બધુઓ તેમને પરમ સન્માન આપે છે તેઓ એથી વધુની વધે પહેલ્યા છે અને હાલમા પોતાની જન્મભૂમિમા શાંતિસુખ મે ગવી રહ્યા છે તેમનુ મકાન એક અત્યંત લભ્ય લતામા આવેલુ છે અને તેમણે પોતાનુ મકાન પણ એવી ઉત્તમ રીતે રાણુગર્ભુ છે કે તેને જોઈને આપણુ યુગ્મ બની જઈએ છીએ આશ્ચર્યની વાત તો એજ છે કે, જે સમયે મે આ ઇતિહાસ લખવાનો આરંભ કર્યો, તે સમયે મને ડિવાઈનનુ જીવનચરિત્ર લાય વાગ્યુ આ જીવનચરિત્ર જોવાથી ક્ષાત થાય છે કે મેડતાની રણભૂમિમા માહોમાહેની ઇર્ષ્યા અને ગુપ્ત મપચથી રોકોડો પાસન થયા હતા એ વાત ડિવાઈન જાણતા નહોતા”

તેમના હૃદયમાં અધિક દદશરે, તેટલું અમારું અધિક કપ્યાલું થશે કોટાના ભવિષ્યસિંહની સાથે વાર્તાવાપર
યતા મે તેને વારવાર જણાવ્યું કે—“હવે અમારા લોકોને રાજ્યસીમા વધારવાની ઇચ્છા નથી”
પરંતુ તેણે આ વાત પર વિશ્વાસ મૂક્યો નહિ તે બોલ્યો, “હું તો નિશ્ચયપૂર્વક માનું છું કે એક સમય
અવશ્ય એવો આવશે કે જ્યારે સમસ્ત ભારતવર્ષમાં એક સિક્કાનો પ્રચાર થઈ જશે મહારાજ, આપે
શુભ સમયમાં ભારતવર્ષમાં પગ મૂક્યો છે કૂટના ક્ષેત્રે પરિપકર થઈને આવાયોગ્ય બની ગયા છે હવે
આપ ક્રમે ક્રમે સર્વ ક્ષેત્રે અસ્થ આઈ જશે” આપે આકુમળથી નહિ, પરંતુ અમારા કુસપને લીધેજ
રાજ્યશક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે અને અમારા માહોમાહેની કૂટજ આપની રાજ્યસત્તા દંઢ કરશે” જનિમ-
સિંહના આ વચનો ને કે સર્વથા અગ્રાજ નથી તોપણ મને શ્રદ્ધા છે કે તેની ભવિષ્યવાણી કદિ પણ
ખર્ગ પડશે નહિ”

૨૮ મી નવેમ્બર-આજે ઉપર્યુકત સ્થળેથી પાંચ કોશના અતરપર ઝારો નામના સ્થાનમાં શિ-
બિર નાખવામાં આવ્યો. મેડતાનો ત્યાગ કર્યો પત્રી જે સ્થળે ચાર હમર રાહડવીરાએ પોતાની જન્મ-
ભૂમિને માટે તથા સ્વાધીનતાને માટે અપૂર્વ વીરતાસહિત પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું, તે પવિત્ર લીનાભૂમિને
જોતા જોતા અમે આગળ વધ્યા અમે જે માર્ગે જતા હતા, તે માર્ગે જો આગળ પર્યટન કર્યો કરત તો
અમે સીધા દિલ્લી પહોંચી જાત, પરંતુ અમે તે માર્ગનો પરિત્યાગ કર્યો અને અરવલ્લી પર્વત ઉલ્લેખીને
અજમેર તરફ ચાલવા લાગ્યા આ માર્ગ ઉત્તમ છે અને તેપરની માગી શ્રેષ્ઠ છે જો કે ગામોની નિકટ
કૃષિકાર્યના ચિન્હો દષ્ટિગોચર થાય છે, તોપણ પત્તર જમીન વિશેષ છે ધીમે ધીમે અરવલ્લીના ગગન
ભેદી શિખરો અમારી દષ્ટિથી દૂર થયા અને ઉચ્ચ ભૂખંડો થોડી થોડી વારે અમારી દષ્ટિ રોકવા લાગ્યા

આજે પ્રાતઃકાળમાં અમે એક અતિ વિચિત્ર અને મનોહર પ્રાકૃતિક દૃશ્ય જોયું આવું વિચિત્ર
અને મુદ્દા દૃશ્ય અમે જ્યાં કોઈપણ સ્થળે જોયું નહોતું આ સમયે પુષ્કળ દરી પડતી હતી અને ઇશાન
કોણમાંથી વાયુની તીવ્ર લહેરોઓ આવી હતી પૃથ્વી પર પુષ્કળ બરફ પડેલા હતા અને તેથી સર્વ
ભૂમિ આવૃત થઈ ગઈ હતી નાના છોડો અને ખામ કરાને શેરડીના સાથે ભયંકર હિમથી સર્વથા
વિષ્ણુસ્ત થઈ ગયા હતા વાતાવરણમાં જે પરિવર્તન થયું હતું તેની અસર સર્વ જગ અને ચેતન વસ્તુ-
ઓ પર થઈ હતી કેવન તીવ્ર-ઋતુમાળ આ પ્રાકૃતિક દૃશ્ય દષ્ટિગોચર થાય છે મારનાડિનવાસીઓ એને
“શીતકોટ” અર્થાત “હવામાં દિલ્લા” કહે છે મારવાડના પશ્ચિમ તરફના ભાગમાંના કૃષિકારો આ
દૃશ્યને “ચિત્રામ” અર્થાત “તગીર” કહે છે અને યમુના તથા ચાવનની આમપાસના લોકો એને
“દેશાસર” કહે છે દીર્ઘકાળથી આ પ્રાકૃતિક દૃશ્યને ઉત્પન્ન થતો આવ્યો છે ભરિષ્યવેત્તા “ધસાયા”
એ કહ્યું કે—“હજુભૂમિ સરિતાના રૂપમાં ફરવાઈ જશે” સગદિયાના રણમાં જણાતા આ પ્રકારના
દૃશ્યવિષે કિવંટાસકંટિયસ વખી ગયો છે કે—“આરસે ફાળી ગઈ” ભૂમિમાં જનનું એક બિંદુ પણ દષ્ટિ
ગોચર થતું નથી અને ઋષભ-ઋતુમાં આ રેનાળ પ્રદેશ એટલા ઉષ્ણ મના જાય છે કે મર્વ પદાર્થો બળીને
ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે આ સમયે પૃથ્વીમાંથી એવી જ્વાળા નીકળે છે કે તેથી આ ભૂમિ ઘેરા સમુદ્ર-
ના જેવી દેખાય છે”

અમે જે વખતે આ દૃશ્ય જોયું તે વખતે સૌથી પ્રથમ એક પેરા રગના ધૂણના મહાનયે અમારી
દષ્ટિ આકર્ષિત કરી આ ધૂણનો મહાલય મધ્યભાગ ઉપરથી ઉઠેલો હતો અને તે ધીમે ધીમે પરિવર્તિત
થતો જતો હતો નાના નાના છોડવાઓ મોટા મોટા વૃક્ષસમાન અને નાના નાના ખેરના વૃક્ષ આમળી-
ના વૃક્ષ કરતા દશગણા મોટા જણાવા લાગ્યા અકસ્માત સૂર્યના કિરણોએ ધૂણના મહાનયમાં ધુસી
તેનું સ્વરૂપ બદલી નાખ્યું અને નજરે અન્દ્રગનિક જોષિકાનો સ્પર્શ થયો હોય તેમ મહાનય, દુર્ગ, ઉચ્ચ
શિખરો અને વૃક્ષ એકત્રિત થઈ ગયા વચ્ચે વચ્ચે રમણીય વૃક્ષપત્રોમાં અદ્ભુત દરયો દષ્ટિગોચર થવા

૧ કુ પરિપૂર્ણ થતા સ્વયં વિદીર્ણ થઈને અટપડ થઈ જાય છે નહિમિસિંહે ભારતના કુસપને ઉદેશીને જ આ
‘કૂટ’ સ્થળ વાપર્યો હતો

૨ જનિમસિંહની પેઠે રણજિતસિંહે પણ ભારતવર્ષના નકશામાં પ્રિથિમપરકારદ્વારા શાસિત થતા પ્રદેશોનો લાલ
રંગ ભેંક કીધો હતો કે—“એક દિવસ સર્વ લાલ થઈ જશે” અને તેમના આ વચનો સત્ય નીવડયા છે

૩ એક માઈલના આડમાં ભાગને અર્થાત ૪૫૦ હાથની લંબાઈને એક ફર્લાંગ કહેવામાં આવે છે

લાગ્યા આ વિચિત્ર દૃશ્યની ઉપર જેટલો જેટલો પ્રકાશ પડતો હતો, તેટલો તેટલો ફેરફાર આ, ચિત્રામ માં થવા લાગ્યો સૌથી પ્રથમ ધૂમ્રનો કોટ જણાવા લાગ્યો ત્યાર પછી મહાવપ, દુર્ગ અને ઉચ્ચ શિખરો જણાવા લાગ્યા હવે નાનાગોટા સહસ્રાવધિ કાચના રંગના ટુકડાનો દેખાવ જણાવા લાગ્યો ધીમે ધીમે આ સમસ્ત રમણીય મહાવપ, દુર્ગ, ઉચ્ચ શિખરો વગેરે વસ્તુઓ ધાતુના રસ જેવી બની ગઈ

થયું દિવસસુધી મારી એવી ધારણા હતી કે આ પ્રદેશની મૃત્તિકાના ગુણધોજ આ નૈસર્ગિક દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે 'ચિત્રામ કેવળ દ્વારયુક્ત ભૂમિમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એમ પ્રથમ મને લાગતું હતું, પરંતુ ત્યારપછી આ પ્રદેશના સર્વ સ્થાનોમાં તે મને જણાયું આ પ્રદેશની માત્રી લવણ-યુક્ત છે, તેથીજ આ પ્રકારના દૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ 'સિરાન' 'ચિત્રામ, 'શીતકોટ,' અને 'દેશાસુર' માં ભેદ એ છે કે દેશાસુર કેવળ શીતઋતુ સિવાય કદિ પણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી મેં સૌથી પ્રથમ જ્યપુરમાં આ દૃશ્ય જોયું હતું બ્રિટિશસામ્રાજ્યના કોઈ પણ સ્થાનમાં એ દૃશ્ય મેં જોયું નથી પ્રથમ એ જ્યપુરમાં અમને અતિ વિશાળ કોટ તથા ધુળાંવાળા દુર્ગસમાન જણાયું પથદર્શકે તેને શીતકોટના નામથી ઓળખાવ્યું કિંતુ અમને સહસ્રા તેના વચનપર વિશ્વાસ આવ્યો નહિ મેં આ જીવનમાં એકવાર પુનઃ આ પ્રકારનું વિચિત્ર ચિત્તહારી દૃશ્ય જોયું, પણ પવોક્ત દૃશ્ય તો અત્યુબનીય હતું

કોટાના એક ખાત્રી કોઠીમાં હું રહેતો હતો હવે એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં તેની છત ઉપર ચઢીને હું ટહેવવા લાગ્યો, એટલામાં મને આ દૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થયું કોટાના દક્ષિણપૂર્વ ભાગમાં કેટલીક ઉંચી જગ્યાએ દૃષ્ટિ નાખતા મને પ્રચંડ વટોળીઓ દૃષ્ટિગોચર થયો વૃક્ષો અને મહાનયોની શ્રેણીઓ અત્યવજ્ય પ્રકારની જણાતી હતી જે કેટલીક મિનિટ સુધી આ આશ્ચર્યકારક દૃશ્ય રૂપે છે, તે સમજી શક્યો નહિ એ તે મને જણાયું કે એ મરીચિકા અથવા ચિત્રામજ છે આ સર્વ દૃશ્ય ધીમે ધીમે શિખરની નિકટ થઈને ચાલ્યું ગયું

જો કે ઉક્ત દૃશ્ય નવીન અને પરમ આનંદદાયક હોય છે, પરંતુ પૂર્વે દિસારમાં મેં જે પરિવર્તનશાળી દૃશ્ય જોયું હતું, તે એથી પણ અધિક આનંદદાયક અને આશ્ચર્યકારક હતું દિસારમાં હું મારા એક મિત્રની મુનાકાત લેવાને ગયો હતો ('આરસેસ' આ મિત્ર હાલમાં પરમ ધામમાં છે) આ ઉદારચિત્ત અને પવિત્રહૃદયના મિત્રની ભનામણથીજ હું મારા જીવનના આ પ્રધાનવ્રતનું અવનબન કરવાને પ્રવૃત્ત થયો હતો મારા આ પ્રિયમિત્ર જેમ્સ લેન્સડાઉનનું ઘર ફિરોઝદુર્ગના ભગ્ન સ્વપોમાં હતું તેની ચારે તરફ વિસ્તૃત મરુભૂમિ હતી તે ધરની છતપરથી મેં આ દૃશ્ય જોયું હતું વસ્તિવમાં તે જેવું પ્રચંડ હતું તેવુંજ આશ્ચર્યકારક હતું પ્રિય પાંકડે' કલ્પના કરો કે એક અતિ વિશાળ મરુભૂમિ છે અને તેની નજીક તરફ દૃષ્ટિને રોકનાર કોઈપણ પદાર્થ નથી નહિ તરફ દૂરના ભાગપર કાળો પડે છે અને તે પડદા પર આનંદવિના ફિરજો પડતાની સાથેજ જાણે અન્દભલિકા માત્રિકા દડના સ્પર્શદ્વારા થયા હોય તેના હળવો પ્રચંડ દૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કેટલેક રચણે નાની નાની શિખરમાલાઓ અને કેટલેક રચણે ઉચ્ચ શિખરના મહાવપો દૃષ્ટિગોચર થયા જોતજોતામાં આ સર્વ દૃશ્યો એકદમ અતર્ધાન થઈ ગયા આ દેશના લોકો આ દૃશ્યને હરિશ્વ દ્રાગળની પુરી' કહે છે હરિશ્વ દ્રા સત્યયુગમાં ભારતવર્ષના એક પ્રસિદ્ધ રાજા હતા આ રમણીય દૃશ્ય કેનારરૂપમાં દેખાય છે તેના દૃષ્ટાંતતરિકે માત્ર એટલુંજ કહેવું પૂરતું થઈ પડશે કે જ કોઈથી પણ અધિક અતરપર આવેના અતિ પ્રાચીન અગરોવાન સ્થાનનો દુર્ગ, તેના મહાવપો તથા ધુળાં આદિ વસ્તુઓ તેના સત્ય સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થઈ હતી

ઝિરિયામ સમૃદ્ધિશાળી અને તે રિયાના ખેડતીયા સામંતના તાખાના એક સરદારને આધીન છે ગામના ડાના હાથપર અતિ નિકટમાં એક નાનુસરખું સરોવર આવેલું છે સરોવરના તટપર લીમડાના વૃક્ષો એક વન છે અને ત્યાં આગળ તે ગામના અધીશ્વરના એક પૂર્વજનું સ્મારકમંદિર છે મંદિરની અંદર

* રાજ હરિશ્વનું ચરિત્ર પાંકડો સારી રીતે જાણે છે અને ટોડે આજ હરિશ્વ દ્રને " હરિશ્વ " તખ્તા હોય એમ જણાય છે

+ આ હસ્થાનાવાસીનું અતિ પ્રાચીન નિવાસસ્થાન અને અમ્રવાસીનો નિવાસભૂમિ છે સર્વ અમ્રવાસીલોકો વેશ્યો અને વૈષ્ણવો છે આ અમ્રવાસી નગર ઉચ્ચની રાજધાની હોય એમ જણાય છે હવે પ્રચંડ સેનાસંહિત જર્મ સિંહદેવના માર્ગમાં વિદ્યુત ઉપરિચિત્ત થઈ હતું એઓ યુગ્મલિના હતા

તે વીરપુરુષની મૂર્તિ અત્યંત સજ્જીવ થઇને અસ્થાય થયેલી છે, અને તેની નિકટ તેની સ્ત્રી હાથ બેસીને ઉભી છે. આ સ્ત્રી પોતાના પતિના શયનની સાથે ચિતામાં લગ્નગીજૂત થઇ સ્વર્ગે સિંધારી હતી. આ મંદિરની બી તપા આ શબ્દો ક્રોધવામાં આવ્યા છે. 'સવત ૧૬૮૯ (ખં ૨૦ ૧૬૩૩) ના માધની દ્વિતીયાએ મહારાજા જયસલસિંહે પોતાના શત્રુ જૈન ગણેશની મેનાપર આક્રમણ કર્યું હતું આ વખતે મેડતિયાકુલના હંધિર દરકણદાસ માર્યો ગયા હતા, તેમના સ્મરણાર્થે મવત ૧૬૯૭ના માધમાસમાં આ મંદિર બંધાયું છે'

૨૯ મી નવેમ્બર—ઉક્ત ગ્રામની પાસે કોશના અંતરપર આવેલા અનનિવાસમા સિખિર નાખવામાં આવ્યો. ત્યાંથી અનનિવાસ જતા માર્ગની વચ્ચે આવ્યો રિયાનગર આવેલું છે મેડતિયાકુલના મુખ્ય નેતાવિષે અમે અનેક ગ્રંથો વર્ણન કર્યું છે તે સામંતની નિવાસભૂમિ આ રિયાનગરમાં જ છે. આ નગર મોટું છે, લોકોની સંખ્યા પણ અધિક છે અને તેની ચારે તરફ પાપાણનો ૯૬ કોટ છે જે પાપાણનો આ કોટ અનેનો છે, તેને અહીં આના લોકો મુરર કહે છે રિયાના વર્તમાન સામંતનું નામ વદનસિંહ છે મારવાડના મવોતમ આ સામંતોમાં આજ સામંત મુખ્ય છે આ નગરને લોકો ૯૯૭ પછી શેરસિંહનું રિયા કરે છે પાંડકોને સ્મરણ હજે કે મહાવીર શેરસિંહે પોતાના અધીશ્વર સમગસિંહનો પક્ષ ગ્રહણ કરી વખતસિંહની સામે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તે યુદ્ધમાં પોતાના આમીને માટે પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપ્યું હતું આ નગર ઉચ્ચભૂમિ ઉપર સ્થિત છે અહીં આથી પર્વતમાળાની સન્મુખના પ્રદેશનું રમણીય દૃશ્ય દગોચર થાય છે નગરથી પ્રારંભ કરીને તે પ્રદેશની સરહદ પણ આવેલા ઉચ્ચ પર્વતપર્વત મોટા મોટા, સમૃદ્ધિશાળી ગામો વસેના છે આ પ્રદેશમાં વચ્ચે વચ્ચે અમાધારણ લીલોતરી અને વનસ્પતિ ઉગેલી છે

અવલકની પર્વતમાં વસતા માહીરલોકો કેવા બળવાન, અત્યાચારી અને સાહસિક હોય છે તેનું એક અદ્ભુત પ્રમાણ અહીં આના એક સમાધિમંદિરની દિવાલપર ક્રોધવામાં લેખમાંથી મને પ્રાપ્ત થયું છે. આ લેખની નકલ નીચે પ્રમાણે છે—

'સવત ૧૮૩૫ (ખં ૨૦ ૧૭૭૯)ના માધ માસની તૃતીયા અને સોમવારને દિવસે માહીરલોકોના આક્રમણથી નગરની રક્ષા કરવાને માટે ભૂપાલસિંહે યુદ્ધ કર્યું હતું તેમણે પોતાની સ્ત્રીના સતીત્વની રક્ષા કરવાને માટે તેનું મસ્તક સ્વહસ્તે કાપીને પછી યુદ્ધભૂમિમાં શયન કર્યું હતું' 'પચાસ વર્ષ પૂર્વે માહીર-જાતિ આવી પરાક્રમી અને બળવાન હતી પૂર્વે તેઓ લોકોપર અત્યંત બીપણ અત્યાચાર કરતા હતા શિખરના ઉભય પ્રાંતોમાં જે રાડોડમાં મોના ગામો છે તેમાંનો એક પણ મામંત એવો નથી કે જેના પૂર્વજોએ, અસીમ સાહસિક પહાડી માહીરગીચી આક્રાંત થઇને પોતાનું જીવન વિચર્જન ન કર્યું હોય સ્મારક-મંદિરોપરથી પ્રતીત થાય છે કે અનેક સામંતો આ પ્રકારે મરણ પામ્યા છે બ્રિટિશમંદારકાગ રાજ-પૂતાનાપર જેટલા ઉપક્રોધ થયા છે, તેમાંનો સૌથી મોટો ઉપક્રોધ એ છે કે તેણે તતાનધિ ગામોના અસંખ્ય પહાડીલોકોનું દમન કરીને તેમને ગાતિત્રિય પ્રજાજનો બનાવી દીધા છે મુપ્રસિદ્ધ મૌદાણ-રાજ વિશયદેવ કે જેમનું સ્મારકચિન્હ અગ્રાપિ દિલીમાં આવેલા ફિગના મહાલયમાં વિગાજમાન છે. તેમણે જેમ કર્યું હતું તેમ બ્રિટનલોકો પણ કરી શકે છે કે, "અમે માહીરલોકોને અજમેરના માર્ગપર જળ લાવવાના કાર્યમાં નિયુક્ત કર્યા હતા વળી અમે આ લોકોના અસ્થાત્ર બુચરી લઇને ઉદયપુરના રાણાના મહાલયમાં મોકલી દીધા હતા અને આ શાંતિભંગ કરનાર લૂટાગએને અમાજ માતાના રક્ષકસૈનિક બનાવી દીધા છે"

રિયા અને અનનિવાસના મધ્યભાગમાં લૂણી નદી વહે છે આજ નદીના તટપર ડિવાઇનની તોપો ખુચી ગઇ હતી અનનિવાસ એ એક મેડતિયાસામંતનો પ્રદેશ છે અનનિવાસ નગર મોટું છે અને તેમાં ઘણા માણસની વસ્તી છે. આ નગરમાં બીજા એક વીરની કીર્તિ મારા જાણવામાં આવી મેડતા-ની માહોમાહેની હાજમાં જ્યારે મેડતિયા વરિયાએ ચ પાવનલોકોની સામે ધોર યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં તેઓ વિવરન થયા હતા, તે સમયે 'મોનામ' નામનો એક મેડતિયાવી માણો ગયો હતો તેના મગજુર્થે એક મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે

૧ અહીં આના બીજા એક સ્મારકમંદિરમાં લખ્યું હતું કે સવત ૧૮૧૩ આ મેરિયાલોકોએ મેરિયાપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે વાચેરીઅલિઓ સિવયા નામનો સરદાર મૃત્યુ પામ્યો હતો

૩૦ મી નવેમ્બર—આજે અમે અનિવાસથી ત્રણ માઈનના અંતરપર આવેલા ગોવિંદગઢમાં પહોંચ્યા માર્ગસાધારણ અને સારો હતો જે કે કોઈકોઈ સ્થળે આ માર્ગ કઠિન હતો, તેપણુ અગાઉ કરતા મુનિકા સારી આવી હતી ગોવિંદગઢ અને નગર જોધવરના એક સામતના અધિભરમાં છે આ નગરના સ્થાપક ગોવિંદસિંહ મહારાજ ઉપસિંહના પૌત્ર હતા તેઓ સ્વનકાય હોવાથી સખાટ અંકબરે તેમને 'મોટા રાજા' ની ઉપાધિ આપી હતી ખેતવારના સામત આ જોધવરના નેતા છે અને તેમના અધિકાર નીચે સોળ નગરો છે શુનાઇ અને માસુદના સામતો પણ આજના વરના છે આ ઉલ્લેખ સામતો પચાસ નગરોના અધીશ્વર છે ઉક્ત ઉલ્લેખ સામતો હાલમાં અજમેરમાં રહે છે જે કે ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની દ્વારા તેમની સ્વામિની છે પરંતુ ઉક્ત ઉલ્લેખ સામતોમાંથી કોઈ મૃત્યુ પામે તો તેમને ઉત્તરાધિકારી જોધપુર જઈ ત્યાંના મહારાજાદારા અભિષિક્ત થાય છે ઉક્ત નગર શિખરની બહાર સ્થાપિત છે, પરંતુ પુરાનગર અને તેની સાથેના બાર ગામો તથા વિજયપુર અને તેની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા સમસ્ત ગામો પણ અજમેરને તાબે છે આ સમસ્ત પ્રદેશ જે તેના મૂળ સ્વામી ભારવાડેશ્વર ને પાછો સોંપી દેવામાં આવે તો તેઓ અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેો સ્વીકાર કરે

ગોવિંદગઢથી ઘોડે અંતરે પશ્ચિમદિશામાં આવેલી એક નદી ઉતરી અમે આગળ ચાલ્યા આ નદીનું નામ ગુલમતી છે કેટલાક લોકો તેને લુણી પણ કહે છે આ શુભમતી તથા સરસ્વતી નામની બીજી એક નદી પુષ્કરસરોવરમાંથી બહાર નીકળી આગળ જતા સંયુક્ત થઈ જાય છે

૧ ની ડિસેમ્બર—ગોવિંદગઢથી નીકળી અમે ત્યાંથી ચાર કોસના અંતરપર આવેલા સુપ્રસિદ્ધ પવિત્ર સ્થાન પુષ્કર સરોવર આગળ પહોંચી ગયા અહીં આ જવાનો માર્ગ રેતીથી ભરેલો હતો સરસ્વતી નદીના તટપર દશ દશ શીટ કિચુ ધાસ ઉમે છે અત્યંત પ્રદેશના અનેક સ્થાનોમાં આ ધાસ ગાદીઓ દ્વારા પહોંચાડવામાં આવે છે આ ધાસ છાપરા છાવરને માટે અત્યંત ઉપયોગી છે હાથીઓ પણ આ ધાસ અતિ આનંદપૂર્વક ખાય છે વર્તમાન પુષ્કર સરોવરથી જે કોસના અંતરપર પ્રાચીન પુષ્કર વિરાજમાન છે મહારાજા પુરિહરલોકોના અતિમ રાજાએ આ સરોવર ખોદાવ્યું હતું આ પ્રાચીન સરોવરમાંથી નીકળેલી સરસ્વતી નદી અમે પુનઃ તળેલીની નીકળ વહેતી જોઈ હતી આ તળેલીની આગળ એક અર્ધ કોસની લંબાઈની રેતીનો પ્રચંડ સ્તૂપ આવેલો છે સપાટ ભૂમિમાં આનંદ વાયુથી આ રેતીનો સ્તૂપ બની ગયો છે વચ્ચે વચ્ચે આ સ્તૂપ ધણો ઉંચો થઈ ગયો છે આ સ્તૂપ જાણે તળેલીના દ્વાર આગળ કોટ સમાન ઉભો હોય તેવો દેખાય છે દક્ષિણભાગના પર્વતના લાન પાયાથી આપણી સમુખ એક અત્યંત મનોહર દેશ્વર સાદર કરે છે પર્વતના ન દેખાતા શુક્ર ઉપર આદ્યશક્તિનું એક મંદિર છે આ પ્રાતમાં આવેલા પર્વતોના પાયાથી લાન રંગના હોય છે પર્વતશૃંગો અતિઉચ્ચ છે, દક્ષિણ ભાગની પર્વતમાના લાન પાયાઓની છે અને તેના મુજો શ્વેત પાણીના બનેલા છે

ભારતવર્ષમાં પુષ્કર અતિ પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર સ્થાન છે આ સરોવરની નિર્મળતાની જુનના કેવળ ટિપ્પેટના માનસરોવરની સાથે કરી શકાય છે પુષ્કર સરોવર તળેલીના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે અહીં આ ઘણી ઈમારતો બાંધવામાં આવેલી છે ભારતવર્ષના ધર્મોત્સુરોગી રાજાઓ તથા વનાઈયસો કોએ આ સરોવરના તટને અગણિત મંદિરો દેવાનંતે સમીપશાળા સ્મારકમંદિરો વગેરે દ્વારા અત્યંત શોભાવમાન બનાવી મૂક્યું છે આ સરોવરના પૂર્વતટ સિવાયની ત્રણે તટોપર રેતીના સ્તૂપો છે સરોવરની આકૃતિ વર્તુળ સમાન છે પૂર્વતટ સિવાયના સર્વ તટોપર અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓ અને અસંખ્ય મંદિરો તથા મંત્રાલયો આવેલા છે ભારતવર્ષના સર્વ મંત્રાન રાજાઓ તથા ધનાઢ્યોલોકોએ ધાર્મિકનિસિધી ઉત્તરજીત થઈને આ સરોવરના તટપર દેવા સ્થાપિત બંધાયા છે તેમાં જમ્બુવૃક્ષ પ્રસિદ્ધરાજ માનસિંહ મહારાજા હો કરની મુનિજીવ્યાન રાણી અલ્લામાદ, ભરતપુરના પ્રસિદ્ધ જૈનદારીમન તથા માર વાડેશ્વર વિજયસિંહના બંધાવેલા મંદિરો સૌથી શ્રદ્ધ અને રમણીય છે સમાધિમંદિરો પણ પુષ્કળ છે જ્યોત્સ્નાસિધિઆ (કે જેઓ નાગોરમાં ભણ્યા રીતે માર્ગ ગયા હતા) બીજો તેમના પ્રાતા સાતાજી

૧૬ - (જેમનો નાગોરના ઘેરા વખતે દેહાંત થયો હતો) એ ઉભયના સ્મારક મંદિરો પણ સુદર છે આ પવિત્ર સ્થાનમાં જેટલા દેવાલયો છે તેમાં સુદિર્ઘતા જ્ઞાનનું મંદિર સૌથી મોટું, શ્રદ્ધ અને અત્યંત ચિત્તામ્બર છે સિંહિઆના મંત્રી ગોમ્લપાલે આ મંદિર બંધાવ્યું હતું એને બંધાવતા ચાર

વર્ષ લાગ્યા હતા. જે કે મંદિર બંધાવવાની સર્વ સામગ્રીઓ આજ દેશમાંથી મળી હતી તથા કારી ગરોને પણ સાધારણ મજૂરીજ આપવામાં આવી હતી, તેપણ એમ કહેવાય છે કે આ મંદિર બંધાવવામાં ૧,૩૦,૦૦૦ રૂપિયાનો વ્યય થયો હતો.

આ પુષ્કરતીર્થના સંબંધમાં અનેક જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે. એમ કહેવાય છે કે જીવસૃષ્ટિનો આ રંભ થયો તે પૂર્વે સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માએ સર્વ દેવતાઓને એકત્રિત કરીને આ પવિત્ર સ્થાનપર યજ્ઞ ક્રમે હતો.^૧ અને તેમાં અસુરો પ્રવેશ ન કરે એટલા માટે એક કોટ તૈયાર કરી તેના રક્ષકો નિયત કર્યા હતા. આ કથનની સત્યતા સિદ્ધ કરવાને માટે અહીં આંના લોકો સરોવરની ચારે તરફ આવેલા ચાર પર્વતરૂપ કોટનું પ્રમાણ આપે છે. દક્ષિણ તરફ આવેલા પર્વતનું નામ રત્નગિરિ છે. તેના શિખરપર સાવિત્રીદેવીનું મંદિર વિરાજમાન છે. ઉત્તરદિશામાં આવેલા પર્વતનું નામ નીલગિરિ છે. પશ્ચિમ તરફ મોનચૂડા નામનો પર્વત છે. અસુરોને યજ્ઞભૂમિમાં આવતા અટકાવવાને માટે મહાદેવના વાહન નંદીની એક સુવર્ણ મૂર્તિ તેળેડીના મુખપર સ્થાપિત છે. ઉત્તરદિશામાં સ્થલ શ્રીકૃષ્ણ રક્ષા કરવાને માટે નિયુક્ત થયા છે.

એમ કહેવાય છે કે બ્રહ્માજીને પ્રજ્વલિત અગ્નિકુંડમાં આહુતિ આપતી વખત પોતાની પત્ની સાવિત્રી અંતર્ધાન થયેલા જણાયાં. સ્ત્રીવિના યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ યદ્ય શકતી નથી તેથી તેમણે એક યૂગ્મરી સ્ત્રી સાવિત્રીના આશનપર બેસાડી દીધી. હવે સાવિત્રી પ્રકટ થયાં. પોતાના આશનપર અન્ય સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈને તેઓ મહાક્રોધપૂર્વક રત્નગિરિ પર્વતપર ગયા અને ત્યાં અંતર્ધાન યદ્ય ગયાં. જે સ્થળે સાવિત્રીજ અદૃશ્ય થયાં હતાં, તે સ્થળે અકસ્માત એક ઝરણું ઉત્પન્ન થઈ ગયું. આ ઝરણું આજે “સાવિત્રીનું ઝરણું” એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝરણાની નિકટજ સાવિત્રીદેવીનું મંદિર વિરાજમાન છે. પુષ્કરતીર્થની મુદરત અતિ અદ્ભુત છે.

પુષ્કરસરોવરની પાસે જે અત્યંત ઉચ્ચ રેતીનો સ્તંભ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેના સંબંધમાં એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે મહાદેવ યજ્ઞકુંડમાં આગન પ્રજ્વલિત કરી ધંતુરાનું સેવન કરવાને માટે અગ્નિને શાંત કર્યા વિના વિદ્યુવળચિતે પોતાના આશ્રમે આવ્યા ગયા. ધીમે ધીમે અગ્નિ ભયંકર રૂપ ધારણ કરી જગતને ભસ્મીભૂત કરવાને ઉદ્ધત થયો ત્યારે બ્રહ્માજીએ ત્યાં જઈ રેતીદ્વારા અગ્નિને સર્વથા સુગ્રાવી દીધો. આથીજ તળેડીના મુખ આગળ રેતીનો પર્વત થયો છે.

બીજી એક જનશ્રુતિ એવી છે કે કલિયુગમાં મહારાજા એક રાજ યુગયા ખેડતો ખેલતો સા આગળ જઈ પહોંચ્યો અને તેણે સાવિત્રીના ઝરણામાં સ્નાન કર્યું, તેથી તેનો એક અસાધ્ય રોગ નિવૃત્ત થઈ ગયો. આ રાજાએ જતી વખત પોતાના સ્મારકચિન્હતરિકે પોતાની પાઘડી એક વૃક્ષની સાથે બાંધી દીધી. પછી તે પોતાના રાજ્યમાંથી પુષ્કળ માણસોને લઈને આ સ્થળે પુનઃ આવ્યો અને તેમની પાસે ઉક્ત સરોવર ખોદાવ્યું અહીં આના બાહુણેએ મને રહ્યું કે. — “અમારા પૂર્વજોને ઉક્ત પુરિહર રાજાની પાસેથી પુષ્કરતીર્થની ભૂમિશક્તિના પુષ્કળ દાનપત્રો પ્રાપ્ત થયા હતા.” પરંતુ મને માત્ર એક તાત્રપત્રનો ફારસી અનુવાદ પ્રાપ્ત થયો છે અનેક પ્રસંગે અનેક પ્રાતના અધીશ્વરોએ ધર્મશાળાને ખર્ચ નિભાવવાને માટે જે તાત્રપત્રો આપ્યા હતા તેમાંના અનેકની નકલ મને મળી છે.

અજમેરની ચૌહાણજાતિના મુસલિમ મહારાજા વિશલદેવનું નામ આ પવિત્ર તીર્થમાં આવળ પર્વત પ્રતિધ્વનિત થઈ ગયું છે. વિશલદેવના વંશના આદિપુરુષ અજપાલ આ સરોવરની દક્ષિણ દિશામાં આવેલા નાગપહાડ અથવા સર્પગિરિપર જે સ્થાનમાં નિવાસ કરતા હતા, તે સ્થાન પણ બ્રાહ્મણો દમણા યાત્રાળુઓને જતાવે છે. આ સ્થાનપર અજપાલના દુર્ગનો ખંડ સાવશેષ હજી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિશલદેવના વંશના આદિ પુરુષ બકરાના ગોવાળ હોવાથી અજપાલના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. અજપાલ એક સંન્યાસીને પ્રતિદિન બકરીનું દૂધ પાતા હતા; અને ઉક્ત સંન્યાસીએ તેમનાપર પ્રમન થઈને તેમને વર આપ્યો, તેથીજ તેઓ અધીશ્વર થયા હતા. આ પુષ્કરતીર્થ તેમની જન્મભૂમિ હતી. તેમણે પોતાની જન્મભૂમિપ્રત્યેના સ્નેહને લીધે આ સર્પગિરિપર એક અબેદ દુર્ગ બંધાવવાનો આરંભ કર્યો; પરંતુ દિવસના તેઓ દુર્ગનો જેટલો ભાગ બંધાવતા હતા તેટલો ભાગ રાતે પડી જતો.

૧ ટોડ મહોદય એ કે આ વાતને જનશ્રુતિ માને છે, કિંતુ પદ્મપુરાણમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે — “સત્ય યુગના આરંભમાં સૃષ્ટિકર્તા બ્રહ્માજીએ દેવાની સાથે આ સ્થાનમાં યજ્ઞ કર્યો હતો.”

હતો આ ઘટના જોઇ તેઓ અશ્ચર્યચકિત થયા જ્યારે નિત્ય આજ પ્રકારની ઘટના તેમના જોવામાં આવી ત્યારે તેમણે તે કામ પકડુ મૂક્યું અને પર્વતની ખીણ તરફ એક નવીન રાજ્યની સ્થાપના કરી આ રાજ્યનું જે પાટનગર તેમણે સ્થાપિત કર્યું તેનુંજ નામ અજમેર છે

અજબાબ પાત્રીશાખાના ચૌહાણ હતા તેમણે અજમેરની સ્થાપના કર્યા પછી વિરાલદેવના સમય સુધીમાં ત્યાં જે જે રાજ થયા તે સર્વમાં માણિકરાય અત્યંત પ્રસિદ્ધ રાજ થઇ ગયા છે માણિકરાય મહા બળવાન યોદ્ધા હતા જે સમયે વાલીદની સેના ગંગાતટનો પ્રદેશ જીતવાને માટે આવી હતી તે સમયે અર્ધાંત્ર દિલ્હીસનની પ્રથમ શતાબ્દીમાં માણિકરાય વિજ્ઞાતીય તથા વિધર્મીલોકોની સામે અત્યંત વીરતાસહિત યુદ્ધ કરીને સ્વર્ગમાં સિધાર્યા હતા મહમૂદના ઉત્તરાધિકારી જે સમયે ભારત વર્ષ ઉપર પુન અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે આવ્યા તે સમયે ચૌહાણરાજ વિરાલદેવે ભારતના અનેક રાજ્યોની સાથે મળી તેમના નેતા બની સહારકમર્તિ ધારણ કરી યવનોને ભારતવર્ષમાંથી મારી હલાવ્યા હતા વીરશ્રેષ્ઠ વિરાલદેવની કીર્તિ અક્ષય રાખવાને માટે એક લોહનો વિજયસ્તંભ દિલ્હીમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતો આ કીર્તિસ્તંભ અઘાપિ ઉગ્ર સ્થાને વિરાજમાન છે શિનાલેખપરથી જણાય છે કે વિરાલદેવ ચિતોડાધિપતિ રાવણ તેજસિદ્ધના સમકાલીન હતા આ તેજસિદ્ધ રાજસ્થાનના સર્વથી પ્રધાનવીર સમરસિદ્ધના પ્રપિતામહ હતા સમરસિદ્ધ દિલ્હીના ચૌહાણસમ્રાટના અનેવી હતા તેમણે પૃથ્વીરાજની સાથે મળીને કઝરના સમરક્ષેત્રમાં યવનોની વિરુદ્ધ ખડ્ગ ધારણ કરીને જન્મભૂમિની સ્વાધીનતા તથા આર્યગૌરવની રક્ષા કરવાને માટે યુદ્ધ કર્યું હતું આ સમરક્ષેત્રમાં તેમણે ૧૩૦૦૦ રાજપૂત સૈનિકસહિત મહાન વીરતા સાથે લડી પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા વિરાલદેવ કયા સમયમાં થઈ ગયા તે વિષે તપાસ કરતા જણાય કે પરમારજાતિના રાજા ઉદયપ્રદિયે રાજા વિરાલદેવની સાથે મળીને યવનોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કર્યું હતું આ ઉદયપ્રદિય ૬૦ સં ૧૦૮૬ માં પરતોડવાસી થયા હતા આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે વિરાલદેવ અગ્રીઆરમી શતાબ્દીમાં અજમેરમાં રાજ્ય કરતા હતા

નાગપહાડ વા સર્પગિરિ એક ખીણ ઘટનાદારા વિખ્યાત છે એક એવી જનમુતિ પ્રચલિત છે કે ઉજ્જયિનીના અધીશ્વર ભર્તૃહરિ જ્યારે રાજ્ય છોડીને સન્યાસી થયા ત્યારે સર્પગિરિપર ગયા અને ત્યાં યોગસાધન કરવા લાગ્યા તે ગિરિપર અઘાપિ એક પાષાણની વેદી વિद्यમાન છે, તેને લોકો ભર્તૃહરિના યોગસાધનના સ્થળતરિકે ઓળખાવે છે યાત્રાળુરોકો ભવિષ્યપૂર્વક આ વેદીની પૂજા કરે છે જગદિખ્યાત મહારાજા વિક્રમાદિત્યના ભાતા ભર્તૃહરિનું નામ ભારતવર્ષના સર્વ ભાગોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને દૂરના દેશોમાં પણ તેમના અનેક સ્મારકચિન્હો સોળગ્ગવન પ્રકાશથી શોભી રહ્યા છે સિંધુનદીના તટપર આવેલા સિવમાનના દુર્ગમાં અલ્વરની ગુફામાં આણના શિખરપર અને કાશ્મીમાં તેમના યોગસાધન ના સ્થાનો અઘાપિ વિद्यમાન છે તેઓ એકખીજથી દીર્ઘ અતરપર આવેલા છે ભર્તૃહરિ ભારત વર્ષના આ સર્વ ભાગોમાં ગયા હતા એમ જો માનવામાં આવે તો તેઓ દીર્ઘજીવી સન્યાસી હતા એમ કહેવામાં કેમપણ વધી નથી વિક્રમાદિત્ય અને ભર્તૃહરિ પરમારજાતિના હતા કવિઓ જણાવે છે કે પ્રથમ સમસ્ત જગત પરમારરાજવંશને આધીન હતું આ નાગપહાડ વા સર્પગિરિ અત્યંત રમણીય અને પરમ પવિત્ર સ્થળ છે એમ કહેવાય છે કે અનાદિથી આ ગિરિની ગુફામાં અનેક નાપિ મુનિ, પત્નિ તથા સન્યાસીઓ આશ્રમ કરી યોગસાધન કરતા આવ્યા છે બ્રાહ્મણો અહીં આની સર્વ પવિત્ર ગુફાઓ યાત્રાળુઓને સારી રીતે ખતાવે છે આ સર્વ હાનમાં આલ્હાદદાયક કુળે તથા નિર્મળ અરાઓથી સુશોભિત છે જે અગસ્ય મુનિએ સમુદ્રપાન કર્યું હતું તેના નામનું પણ એક ગરુડ આ સર્પગિરિપર વિद्यમાન છે

૨ જ હિસેબર--અજમેર પુષ્કરથી ત્રણ કાશના અતરપર છે એમ પુષ્કર છોડી તળેટીની તરફ આજળ આસ્યા શિખરપર ચડતા ઉભય આકાશમેદી પર્વતો પીતલચુ આબળાના દ્રશ્યથી શોભાયમાન જણાય તળેટીમાં એક નાનીસરખી નદી વહેતી હતી અને ઉત્તર તરફથી પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યા કે તરતજ મદસા અમને 'ધારવળપૌર' નું દ્રશ્ય દઝોચર થયું આ દ્રશ્ય જેવું રમણીય છે તેવું વિચિત્ર છે વિરાલદેવનું આદાવેલું વિશાળ સરોવર અહીં આ આવેલું છે અને તેથી આ પ્રદેશ અતિ ખતોહર ધાગે છે

નિકટમાંજ અતિ ઉચ્ચ પર્વત ઉપર અજબાબનો વિખ્વસ દુર્ગ પણ દષ્ટિગોચર થાય છે આ

પર્વતપર અનેક ચમત્કારો અને ઉત્તમ સંગેમરમરના પાપાણો દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉપર્યુક્ત દ્રશ્યો જોતા જોતા અમે અજમેરની નિકટ જઈ પહોંચ્યા. જો કે અજમેરનગર એક વખત પાટનગર હતું, તોપણ હાલમાં તેની સ્થિતિ સારી નથી. અમે તેને જોવું સમૃદ્ધિશાળી જોવાની આશા રાખી હતી તેવું તે જણાયું નહિ. વર્તમાનસમયમાં ભારતનાં અન્યાન્ય પ્રાચીન મુખ્ય નગરોની પેઠે પ્રાચીન અજમેરમાં પણ દીનતા અને દારિદ્ર્યનાં ચિન્હો દ્રઝોચર થાય છે; પરંતુ સત્તાપની વાત માત્ર એટલીજ છે કે અજમેર બ્રિટિશસરકારના હાથનીચે આવ્યાથી આ પ્રદેશના મુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મી० વિલ્સનની દેખરેખનીચે તેના એક ભાગની શોભા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. અજમેરના વ્યાપારીઓની અનુકૂળતાને માટે એક મુખ્ય બજાર બંધાવવામાં આવે છે. આ બજાર બંધાઈ રહેશે ત્યારે લોહિાપર ભારે ઉપકાર થશે. રાજસ્થાનના જેટલા વ્યાપારીઓ વ્યાપારાર્થે અજમેરમાં રહે છે તેઓ સર્વ મને મળવાને આવ્યા. બ્રિટિશસાસનદ્વારા તેમને જે નિર્ભયતા, શાંતિ અને વાણિજ્યની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે માટે તેમણે બરા અતઃકરણથી આનંદ પ્રગટ કર્યો. બીજવાડાની ઉન્નતિ સાથે અજમેરની ઉન્નતિને પણ સંબંધ છે.

મી० વિલ્સનની સાથે પ્રાતઃભોજન કરતી વખત અજમેર અને બીજવાડાની પરમ ઉન્નતિ શી રીતે થઈ શકે? એજ વિષયપર મેં ચર્ચા કરી હતી.

અધ્યાય ૨૮ મો

અજમેરનાં પ્રાચીન જૈનમંદિર—દુર્ગ—વિશલસરોવર—અનાસાગર—ચોહાણુરાજઓનાં
સ્મૃતિચિન્હો—અજમેરયાગ-ધુનાઈ અને ત્યાંનો દુર્ગપ્રાસાદ—દેવકાવા-દેવલ-વનેકા-રાજ
વીમસિંહ—તેમનો વંશ—તેમના અધિકારનીચેનો પ્રદેશ—દુર્ગપ્રાસાદમાં અમન-લીલવાકા-
વણિકોની મુલાકાત—નગરની શ્રીવૃદ્ધિ—મંડલ અને ત્યાંનું સરોવર—પુર-દરબાર-
પુરાવતોના વિભક્ત પ્રદેશ—પુરનો પ્રાચીન ઇતિહાસ—મેવાડના રાજકુમાર-નરાશિ વા
રશિમ-મેવાડના કૃષિકારોએ કરેલો સત્કાર—મુહુલિયા-ધુનાસનદી—મેઠા-
બેરીસનદીના ઉત્પત્તિસ્થાનનું દર્શન—ઉદયસાગર—તળેદીમાં પ્રવેશ-
ઉદયપુર—પ્રાચીન આહર-રાણાના પૂર્વજોનું સ્મારકમંદિર—આહર
સંબંધી જનશ્રુતિ—અગ્નિથી થયેલો તેનો નાશ અને તેનાં પ્રાચીન
ખંડેરો—રાણાની મુલાકાત—ઉદયપુરમાં પાછા જવું.

રતવર્ષમાં અજમેર જેમ અતિ જૂનું નગર છે, તેમ વિદેશી, વિભત્તીય અને
વિધર્મીલોકો સ્વર્ણપુષ્પ ભારતવર્ષના હૃદયપર પોતાના પાપી ચરણ મૂકતાની
સાથેજ અજમેરપર અધિકાર સ્થાપન કરવાનો સૌથી પ્રથમ પ્રયાસ કરે છે મહા
બળવાન પંદોણો તથા મેગલોએ દીર્ઘકાળપર્યંત અજમેરપર પૈશાચિક અત્યાચારો
કર્ષી હતા પંદોણો તથા મેગલોના અત્યાચાર, ઉપદ્રવ તથા દુરહાટથી હિંદુ-
ઓના સર્વ પ્રાચીન કીર્તિચિન્હો નાશ પામ્યા હિંદુઓના જોટલા અદ્ભુત કા-
શીમરીના ચિત્તાર્થક સ્થાનો હતા, તે સર્વનો નાશ કરી ફર મુસનમાનોએ તે સ્થળે
મસ્જીદો બંધાવી દીધી, પરંતુ સર્વલોકક કાળ હાનમાં તેમની મસ્જીદોના માસ
કરવાને પ્રવૃત્ત થયો છે પ્રાચીન હમારતોની બાધણીપરથી સ્પષ્ટરીતે વિહિત થાય છે કે તે સર્વ
પૃથક્ પૃથક્ બે જાતિઓદ્વારા બંધાવવામાં આવેલી છે, અર્થાત્ કેટલીક હમારતો સ્વાધીન હિંદુઓએ
અને કેટલીક ભારતવિજેતા મુસનમાનોએ બંધાવી છે

અજમેરદુર્ગના પશ્ચિમ ભાગમાં એક અતિ પ્રાચીન જૈનમંદિર છે કેહ કરણથી આ મંદિર
યવનોના અત્યાચારથી મુક્ત રહ્યું છે આ મંદિરનું નામ “અદાઈ દિનકા ઝૌ પડા” છે આ મંદિરના સબધમાં
એક એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે, જૈનશિલ્પીઓએ કોઈ અદ્ભુત મંત્રની શક્તિથી માત્ર ત્રણ
દિવસમાં આ મંદિર બાંધી દીધું હતું અને એજ કારણથી તેનું નામ “અદાઈ દિનકા ઝૌ પડા”
રખવામાં આવ્યું છે ભારતના ચંદ્ર પ્રધાન પવિત્રસ્થાનોપર જૈનલોકોએ જે ચિત્તાકર્ષક મંદિરો બાંધ્યા
છે, તે પૃથ્વી જૈનશિલ્પીઓની ચોખ્ખતા ઉત્તમ રીતે પ્રકટ થાય છે એમ જણાય છે કે પથ્થર સામગ્રી
મળવાથી “અદાઈ દિનકા ઝૌ પડા”નું બાધકામ અતિ શીઘ્ર પરિસ્માપ્ત થયું હશે આ મંદિરની ચારે
તરફ કોટ છે આ કોટની પ્રાચીનતા અને સિંધકાર્થ તપાસતા મને શંકાપૂર્વક લાગે છે કે ભાવતવર્ષપર
યવનોની સૌથી પ્રથમ સત્તા સ્થાપનાર ચીટીવચના પાદશાહોના શાસનકાળમાંજ આ મંદિર બંધાયું હશે.

મદિરના ઉત્તરતરફના લાગમા સિદ્ધાર અને પગથીઆ વિદ્યમાન છે વિશેષ તપાસ કરતા મને દરતાપૂર્વક જણાયું કે આ મદિર જૈનોએજ બંધાવ્યું છે પ્રવેશદ્વાર આગળ અરબી હરફમા કુરાનના વચનો લખવામા આવ્યા છે તોરણદ્વાર ઉપર મને સસ્કૃતઅક્ષરો પણ મતરેવા જણાયા આ સસ્કૃત અક્ષરો અરબીઅક્ષરોની સાથે મિશ્રિત અને વિકૃત થઇ ગયા છે મદિરની બાહ્યણી અતિ શ્રેષ્ઠ અને મનોહર છે તોરણ બેંચા પછી અમે જૈનગિરિનીઓદારા બધાયેવા મૂળમંદિરને જોવાને આગળ ગયા. આ મદિર જૈનલોકોના પ્રાચીન મદિરોનીજ બાહ્યણીનું છે, મદિરની અંદરનો લાગ ઘણો વિસ્તૃત છે, સ્તભોની ત્રણ શ્રેણીઓ છે અને તેના ઉપર ઝત છે સર્વ સ્તભો અતિ દર્શનીય અને પ્રશમનીય છે. ઝોરડામા ચાળીસ સ્તભો વિદ્યમાન છે પ્રત્યેક સ્તભ ઉપર લિલ્લિન્ન પ્રકારનું શિલ્પકામ છે હું શ્રદ્ધા-પૂર્વક માત્ર છું કે તુર્કલોકોએ ભારતવર્ષમાંથીજ શિલ્પકામ શીખીને યુરોપમા તેનો પ્રચાર કર્યો હતો.

એમ કહેવાય છે કે, ભારતવિષ્ણુના ગૈશનઅક્ષીની મેનાએ સૌથી પ્રથમ અજમેરમા આક્રમણ કર્યું હતું અને તેની મામે શુદ્ધ કરીને ચૌહાણરાજ માણિકરાયે પોતાના જીવનની આહુતિ આપી હતી યવન-દલે આ વખતે વૈતાળગઢ હસ્તગત કર્યો હતો આ કુર્ગ જોવા પ્રાચીન છે તેવાજ દંડ છે અજનાક્ષનો બાધેનો કાટ અને ઉચ્ચ મહાનય અઘાપિ પ્રેક્ષકને આનંદ આપે છે. આ કુર્ગના શિખરપર દાનમા પ્રિટિશપતાકા ફરકી રહી છે

“વિશનતવાવ” નામનું એક અતિ વિશાળ સરોવર અજમેરમા છે આ સરોવરનો પશ્ચિમ ચાર મશનો છે સુવિખ્યાત વિશલદેવે આ વિરાટ જનાશય બંધાવ્યું હતું આ સરોવર અજમેરની શોભા છે વળી લૂણી નદીની સાથે સગમ થયો છે તેથી તે વિશેષ રમણીય લાગે છે એની ઉત્તરે “દૌનત બાગ” નામનો એક મનોરમ બાગ છે દિક્ષીપતિ જહાગીર જે સમયે રાજપૂતોના પરાજય કરવાને માટે આવ્યો હતો તે વખતે તેણે આ બાગ નિર્માણ કરાવ્યો હતો આ બાગમા આવેલા સગેમરમરના મહાલયમર્મ ઇન્ડાકેશ્વર પ્રથમ જ્યોર્જ મોકનેના રાજપૂતોના સત્કાર કરવામા આવ્યો હતો આ મહાનય હાવમા નષ્ટ-પ્રાય થઈ ગયો છે અને ઇન્ડાકેશ્વર રાજાએ મોકમેરી ગાદીમા બેસીને દિશ્વીનો સમ્રાટ જે માર્ગમર્મ વાયુસેવન કરતો હતો તે માર્ગ પછી હાનમા લતાપતાદિથી આવૃત છે

આ “વિશલતવાવ”ની પૂર્વદિશામા અર્ધકેશ ઉપર અનાસાગર નામનું ખીલું એક અતિ વિશાળ સરોવર છે એમ કહેવાય છે કે વિશલદેવના પૌત્રે આ સરોવર બોધાવ્યું હતું અને પોતાનું નામ તેને અર્પણ કર્યું હતું વિશલદેવનો ઉક્ત પૌત્ર પરમ ઉદાઃ અને મહાન દાતા હતો તેણે આ સરોવરના મધ્ય ભાગમા આવેલા દીપઉપર તથા તેના તટઉપર પ્રચંડ મહાલયો બંધાવ્યા હતા આ મહાલયોદ્વાગ એક વખત આ સરોવર પરમ રમણીય દેખાતું હતું પરંતુ અત્યાચારી પદ્મજો તેનો વિધ્વસ કરી, તેની સર્વ સામગ્રી અન્યત્ર લઈ ગયા હતા. આ સરોવરની પાસેના પર્વત ઉપર “જ્વાળકુટુમ” અને ઇતર કેટલાક મુસનમાન પીરોની કબરો વિદ્યમાન છે

શોકની વાત છે કે પ્રાચીન ચૌહાણઅધિરાજેના શાસનસમયે ઇતિહાસ વા શિવાચેષ્ઠ સચ્ચંદ કરવામા સફળતા મળી નહિ, પરંતુ મૌલ્યાવધયાત મને તે પ્રાચીન રાજાઓના શાસનકાળના કેટલાકે સિદ્ધા પ્રાપ્ત થયા હતા આ સર્વ સિદ્ધાઓ બૌદ્ધ અને જૈનલોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસને માટે વિશેષ ઉપયુક્ત છે આ સિદ્ધાઓની એક બાલુએ અતિ પ્રાચીન અક્ષરો છે અને બીજી તરફ ગળપૂતળતિના પૂજનીય અશ્વની મૂર્તિ અંકિત છે

અમ્મિકુવના ચૌહાણુમેડો આ ચિન્હ ઉત્તરએશિયામાથી લાન્ના હરોએવુ અનુમાન થઈ શકે છે આ દેશના પ્રાચીનતત્ત્વનું અન્વેષણ કરવાથી આ અનુમાનની ખત્યતા વા મિથ્યાત્વ પ્રતીત થશે પુષ્કર તીર્થમા પછી મને કટલીક પ્રાચીન મુદ્રા મળી હતી હિંદુભક્તિનો પ્રધાન શત્રુસમ્રાટ ઔરંગઝેબ ભારત-વર્ષના મિહાસનપર આરૂઢ થયો તે પૂર્વે જો અર્ધ દિરેશી આ દેશમા તપામ કરવાને આવત તો નિસદેહ તે વિશેષ મહત્વના અનેક પ્રાચીન અતિચિન્હો પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાત કૂ મોગનસમ્રાટ ઔરંગઝેબ પક્ષપાતી અને ધર્મોધ મુસલમાન હતો, તેથી તેણે હિંદુઓના સર્વ અતિચિન્હો અર્ચયા હુમ અને નષ્ટ કરી નાખ્યા પ્રાચીન સિદ્ધાઓને પણ ઔરંગઝેબે નષ્ટ કરી દીધા હતા દંછ પુષ્કળ સિદ્ધાઓ અનેક સ્થળે પૃથ્વીના ગર્ભમા ગંદેલા છે વિગેય તપાસ થતા તે અવસ્થ બદલ આવરી મોગન-

સમ્રાટોમા ઔરંગઝેબ વીરરાજપૂતજાતિનો પ્રધાન શનુ હતો, તેથી તેણે રાજપૂતોનું વીરત્વ, પરાક્રમ, પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ સમૂળા નષ્ટ કરવાને માટે કોઇ પણ પ્રયત્ન, યોદ્ધા અથવા ઉદ્યોગ રોધ રાખ્યો નહોતો, પરંતુ એ વીરરાજપૂતજાતિ નરપિંશાય આરગઝેબના ઘૃષ્ટિત અસાધાર, ઉપદ્રવ અને પીડનના બદલામા મોગલવશનો ખસ કરી પુનઃ ઉન્નતિપથપર ચઢી છે.

૫ મી ડિસેમ્બર-આજે પ્રાતઃકાળમા વહેના ઉઠીને માણિકરાયનો દુર્ગત્રાસાદ છોડી અંગે ઉદય પુરમા પાછા જવાને માટે દક્ષિણ તરફ થોડા હાથી મૂક્યા અજમેરમા મને કોટાના અધીશ્વરના મરુતુના સમાચાર મળ્યા હતા, તેથી મેં શાહપુરા અને જૂદાકોટા જવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ એક પ્રબળ કારણથી મારે આ વિચાર છોડા દેવો પડ્યો મને મેવાડ છોડવાને માન બેજ માસ થયા હતા, તોપણ મેં ત્યાં જે રાજકીયસુધારો કરના માન્યો હતો તે આટલા અસ્પષ્ટકાળમાજી હિન્નભિન્ન થઈ જવા માટેયો દોષાથી રાણાએ મને શીઘ્ર રાજધાની તરફ પાછા ફરવાને પત્ર લખ્યો હતો આ પત્રમા તેમજે મને શીઘ્ર આવવાને દૃઢ આમ્રદ કર્યો હતો મેં બીજા કારણોથી પણ કોટા તરફ જવામા વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું પદાડી માહીરજાતિને વશ કરવાને માટે હાનમા જે દુર્ગ બાધનામા આવે છે, તેને જોવાની અને ભીલવાડાના કેદશાલ જૂદાજૂદા પથના સોદાગરોવચ્ચે પરસ્પર ઝડપે ચાલે છે, તેના નિર્ણય કરવાની અધિક આવશ્યકતા જણાનાથી મારે મેવાડ તરફ શીઘ્ર પાછા ફરવું પડ્યું ભીલવાડામા વાણિજ્ય પુનઃ ઉત્તમ પ્રકારે અભાવવાને માટે મેં જેવલ અને પ્રયાસ કર્યો હતા, તે વણિકોકોટાના માહોમાહેના ગ્રધાથી નિષ્ફળ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો હતો તેથી મારે શીઘ્ર પાછા ફરવું પડ્યું.

માર્ગમા મેં ગામેમા વિશ્રામ કર્યો પછી અંગે છુનાઇ નામના સ્થાનમા જઇ પહોંચ્યા એક રાહડ-સામત આ છુનાઇના અધીશ્વર છે છુનાઇ પ્રમણ અજમેરને આધીન છે, તેથી આ સામતને ક્ષિટિસ સરકારને નિયત ખડણી આપવી પડે છે જો કે આ સામત ક્ષિટિસસરકારના શીધા અધિકારનીચે છે અને મારવાડેશ્વરની સાથે તેમની કાંઇ રાજકીયસંબંધ નથી, તોપણ તેઓ તેમને વિશેષ માનનીય ગણે છે છુનાઇમા જ્યારે નવીન અધીશ્વરનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે મારવાડેશ્વર તેમને તિલક કરે છે આ સંપાદ પ્રદેશમા છુનાઇદુર્ગનું દરય પરમ રમણીય લાગે છે અરવલીના પૂર્વ ભાગમા જેવું સુદર ધાસ ઉગે છે, તેવું ધાસ આ પ્રદેશમા પણ પુષ્કળ પ્રમાણમા થાય છે પૂર્વે મહારાના પુરીદરવશના એક સામત આ પ્રદેશના સ્વામી હતા અને તેઓ અજમેરના ચૌહાણરાજાને ખડણી આપતા હતા આ પ્રદેશના મળવતનીઓ તથા રાજપૂતોવચ્ચે પરસ્પર વૈવાહિકસંબંધ થવાથી પુરીદરશીના નામની એક મિશ્રજાતિ ઉત્પન્ન થઇ અને આ જાતિના પુષ્કળ માણસો આ પ્રદેશમા થઈ ગયાં.

૬ ઠી ડિસેમ્બર-આજે અંગે અજમેર અને મેવાડની સરખડપર આવેલી ખાડી નદી પાસેના દેવલ નામના સ્થાનમા પહોંચ્યા દેવ વા દેવડા અજમેરના અમિકાણમા રીસ કારાના અતરપર સ્થિત છે ૪૦ સં ૧૮૧૮ માં રાજપૂતાનાનો આ મદદરતો હતો તથા 'મઉ' પ્રદેશ સિંધિયાની પાસેથી અંગ્રેજસરકારને મળ્યો આ જગ્યા અતિ વિશાળ છે તેની પૂર્વે છુનાસનદી આવેલી છે અને પશ્ચિમે અરવલીપર્વત સ્થિત છે આ બેની વચ્ચે ચાળીસ કાંચનું અંતર છે અને તેમા આ છોડને આવેસો છે દેવરથી કૃષ્ણગદરાજ્યની સરહદ જણાય છે અજમેરની જમીન આ જમીનના જેદલી ફગાવ નથી તેમા હનકા પ્રકારનું અનાજ થાય છે આ પ્રદેશના સર્વ સ્થાનોમા યુદ્ધ, અત્યાચાર અને ઉપદ્રવનો ચિન્હો દરિગેચાર થાય છે.

૭ મી ડિસેમ્બર-દેવલનગર વનેઝારાજના તાજાના એક સામતના અધિકારમા છે જે સ અંગે મહારાષ્ટ્રીઓ રાજપૂતાનામા બીજી અત્યાચાર કરતા હતા, તે સમયે તેમજે દેવલના સામતને સદાય કરી હતી મહારાષ્ટ્રીઓની સદાય પ્રાપ્ત થવાથી દેવનનો સામત અતિ ઉદ્ભવ થઈ ગયો અને તેજે વનેઝારાજની આધીનતા સ્વીકારી નહિ મહારાષ્ટ્રીઓનો અત્યાચાર રાજસ્થાનમાથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારપછી પણ તેજે વનેઝારાજની આજ્ઞા માની નહિ વિશેષ કરીને કોટાના દૃઢ અધિપતિની સાથે તેને સગપણ હતું તેથી તેની સદાયથી તે વિશેષ ઉદ્ભવ બની ગયો કોટાના અધીશ્વરે તેનો પક્ષ મદલ્યું કરી વનેઝારાજ પર આક્રમણ પણ કર્યું હતું આ રીતે દીર્ઘકાળપર્યંત દેવનના સામતે રવત ન રાજાતરિકે પોતાના પ્રદેશપર અધિકાર મોગ થો હતો જો કે અતે તેજે વીસ અનુચરોસહિત વનેઝારાજની સભામા અચુક નિયત

કાળપર્યંત રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો, તેપણુ તેણે વનેડારાજને પોતાના પ્રદેશની નિયત ખડણી આપવાની સાક્ષી ના પાડી બે કે વનેડારાજે અનેક પ્રમાણપત્રોદ્વારા પોતાનો દેવવના પ્રદેશમાથી ખડણી લેવાનો અધિકાર સિદ્ધ કર્યો, પરંતુ દેવલપતિએ તેને ખડણી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ વનેડારાજે તેને નત્રતાપૂર્વક કહ્યું કે—“ખડણીવિનાની બીજી ભૂમિ હું તમને અર્પણ કરીશ, પરંતુ તમે મને દેવલને માટે ખડણી આપો” પરંતુ તે ઉદ્ધતસામતે તેની કામ પશુ વાત ઉપર લક્ષ્ય આપ્યું નહિ આથી વનેડારાજે તેને દેવલ પાછું સોંપી દેવાની આજ્ઞા કરી ત્યારે તે સામતે યથાર્થ રાજપૂતવીરની પેઠે ઉત્તર આપ્યો કે—“જ્યાસુધી મારા ધડપર મરતક છે ત્યાસુધી તમે દેવલપર તમારા અધિકાર સ્થાપિત કરી શકશો નહિ” તેના આવા ગર્વભરેલા વચ્ચેના સાલળી વનેડારાજને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો અને તેમણે તરતજ દેવલને પોતાના અધિકારમા લેવાને માટે મહારાષ્ટ્રીયએનાને મોકલી આપી દેવલનો સામત પરમ સાહસિક અને મહાસમરકુશલ વીર હતો તેણે મહા સાહસપૂર્વક કેટલાક માસપર્યંત મહારાષ્ટ્રીયોના કરાવગ્રાસમાથી દેવલની રક્ષા કરી એની વીરતાને લીધેજ દેવલ “છોટાનાગપુર”ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયું જ્યારે તેને લાગ્યું કે હવે મહારાષ્ટ્રીયોના ગ્રાસમાથી દેવલનું રક્ષણ કરવું અસંભવિત છે, ત્યારે તેણે ધૈર્ય ખોદાટાના એવચ્છીદારા મેવાડેશ્વરપર ૨૦૦૦૦ રૂપિયાનું નજરાણું મોકલી આપ્યું અને તેમની પાસેથી પોતાના પ્રદેશપર અબાધિત સ્વામિત્વ ભોગવવાનો હક્ક માગ્યો પરંતુ રાજાએ તેની માગણી સ્વીકારી નહિ અને તે દેવલ વનેડારાજના હાથમા ગયું દેવલ મેવાડના સીમાતપર આવેલો પ્રદેશ છે, તેથી મહારાજાને તે પ્રદેશ પોતાના અધિકારમા લેવાનું ઉચિત લાગ્યું અને તે તેમણે વનેડારાજને કામકે પરિતોષિક આપીને તેમના હાથમાથી ઉક્ત પ્રદેશ લઈ લીધો.

સુપ્રસિદ્ધ રાઠોડવીર જયમલ મારવાડ છોટી મેવાડમા આત્મ્યા ગયા હતા તેમનાજ વ રાજે આજે ૩૬૦ ગામોથી પૂર્ણ એવા ખેદનોરપ્રદેશનો ઉપભોગ લે છે. આ પ્રદેશ ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિશાળી છે. ખેદનોરના અધિપતિએ મને તેમની રાજધાનીમા મળવા બોલાવ્યો હતો, પરંતુ મારાથી જાજ શકાય એમ નહિ હોવાથી મે મારા પ્રતિનિધિતરિકે કેપ્ટન વાલ્કને તેમની પાસે મોકલી આપ્યા હતા તેમણે પરમ આદરપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો હતો કેપ્ટન વાલ્કે તે સરલસ્વલાવના રાજપૂતની સાથે મુગ્યા તથા ફાગફીડામા ભાગ લીધો ફાગના ઉત્સવમા રાજપૂતો અત્યંત સ્વચ્છ અને જાજ છે, તેથી મર્યાદાના લોપ થાય છે આ ઉત્સવમા સર્વ રાજપૂતો યથેચ્છ ક્રીડાવિહાર કરે છે.

વનેડા, ૮ મી ડિસેમ્બર-મેવાડના સામતોના તાબાના પ્રદેશોમા વનેડાનો રાજમહાનય સર્વથી મનોહર છે અને વનેડાના અધિનાયક પણ મેવાડના સામતોમા સર્વથી શ્રદ્ધ છે વનેડાના અધિપતિને કેવળ રાજાની ઉપાધિજ પ્રાપ્ત થઈ નથી પરંતુ તેમને સર્વ પ્રકારના રાજપદોઅર્થિત માન મળે છે ધ્વજ પતાકા, દડ વગેરે સર્વ રાજચિન્હો વાપરવાનો તેમને અધિકાર છે વનેડાના વર્તમાન સ્વામીનું નામ અને મેવાડેશ્વરનું નામ એકજ છે તેમનું નામ પણ ભીમસિંહ છે અને મહારાજાનું નામ પણ ભીમસિંહ છે તેમને રાજા ભીમસિંહ કહેવામા આવે છે અને એમને રાજા ભીમસિંહ કહેવામા આવે છે ? સામત અને નૃપતિતારકના સબધ ઉપરાંત તેમની વચ્ચે એક ક્ષત્રીનો સંબધ અને સાસારિકસબધ પણ છે રાજા ભીમસિંહ વનેડાના સિદ્ધાસનપર બેઠા છે એ તેમનું ફુલોચ્છ સમજવું બેઠાએ, કારણ કે વસ્તુત તેઓ મેવાડના સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન થવાનોજ અધિકાર ધરાવે છે પાકેના રમરણમા હશેજ કે મોગલકુલકલક ઔરંગઝેબના પરમ સાહસિક શત્રુ રાજા રાજસિંહના પુત્ર ભીમસિંહ પિતાની ઇચ્છાનુસાર મેવાડરાજ્યને છોટી ગયા હતા આજ ભીમસિંહના કુલમા વનેડાના વર્તમાન સામત ઉત્પન્ન થયા છે આ ભીમસિંહના પુત્ર સુરાજસિંહને મોગલસમ્રાટદ્વારા પુષ્કળ સન્માન અને પારિતોષિક મળ્યું હતું વિગપુરપર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે જ્યારે મોગલસેના દક્ષિણમા ગઈ ત્યારે તેની સાથે તેઓ પણ ગયા હતા અને તેમણે તાજ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા સુરાજસિંહના મૃત્યુની વાત સાલળી મોગલસમ્રાટને પુષ્કળ શોક થયો અને તેણે તેમના બાળપુત્રને રાજાના તાબાના ચાર પ્રદેશો અર્પણ કરી તેના સ્વામીતરિકે તેને અભિષેક કર્યો એમ કહેવાય છે કે સુરાજસિંહ મોગલસમ્રાટની એટલી

૧ પાકેએ રમરણમા રાજપુ કે ટોસાદેજ આ હકીકત પોતાના સમચની લખે છે હાલમા વનેડા અને મેવાડની સીમા વચ્ચે કઈજ સંજયીયસબધ નથી

બધી પ્રીતિ સંપાદન કરી હતી કે તેણે તેમને 'સુનતાન'ની ઉપાધિ આપી હતી

મોગલોની શાસનસત્તા નષ્ટ થતા મુરાજસિંહના પુત્ર સરદારસિંહ એવાડના મહારાણ્યના અધિકાર નીચે આન્યા સરદારસિંહના પરલોકવાસ પછી રાયસિંહ અને તેમની પછી હમીરસિંહ વનેડાના સિંહામનપર બેસા હતા અમારા મિત્ર રાજા બીમસિંહ હમીરસિંહના પુત્ર છે. મારા આગમનની બખર સાબળી રાજા બીમસિંહ અને પોતાના મહાનયમા લઈ જવાને માટે એક કેશપર્વત સામા આવ્યા હતા અને તેઓ અને પરમ આદરપૂર્વક પોતાના પ્રાસાદમા લઈ ગયા હતા તેમણે અને સન્માન આપવામા તથા મારૂ આતિથ્ય કરવામા વચ્ચે પશુ ઝુટિ કરી નહોતી સામ તો પોતાના તાબાના પ્રદેશમા કેલુ વર્તન ચલાવે છે, તેઓ પોતાની સત્તાનો કેવો ઉપયોગ કરે છે વગેરે બાબતોપર મારે રાજા બીમસિંહની સાથે ત્રણ કનાકમુઠી વાતચીત થઈ રાજા બીમસિંહ સંપૂર્ણરિતે શિક્ષિત અને મિષ્ટભાષી છે તેમણે આતરિક સરલતાપૂર્વક મારી સાથે વાતચીત કરી તેથી તેઓ અને ઘણા ગમ્યા મેનાડના રાણાની સાથે તેમને અતિ નિકટનો સબંધ હોનાથી તથા મોગલસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર તેમને પ્વન, પતાકા, દડાદિ રાજ્યિન્હો ધારણ કરવાની સત્તા હોવાથી એવાડેવર તેમની પ્રભુતા તથા સન્માનની ઇર્ષ્યા કરતા હતા એવાડેવર વનેડારાજાને સંપૂર્ણરિતે આધીન કરવાને માટે તેમના હાથનીચેના સામ તોપરતુ તેમણે પ્રભુત્વ ન્યૂન કરવાની યેષ્ટા કરવા લાગ્યા હતા દેવનનો સામ ત એ આ સામ તો પૈકા એક હતો રાણા બીમસિંહ અને વનેડારાજાની વચ્ચે જે શત્રુતા હતી તે દૂર કરવાને દુ સમર્થ થયો છુ રાજા બીમસિંહ છેક ઉદયપુરમા પહોંચે ત્યારે નહિ, પરંતુ તેઓ પ્રાસાદની સન્મુખ પવિત્ર ત્રિપાનિયામા આવે ત્યારથીજ સન્માનસૂચક નંગારૂ વગાડવામા આવતુ હતુ વળી તેઓ જ્યારે રાણાની સામે બેસતા ત્યારે રાણાના અનુચર તમનાપર અમ્મરવતી વાણ ઢાળતા રતા પરંતુ રાણા બીમસિંહથી ઉક્ત સામ તને મળતુ આ સન્માન સંબંધ કરી શકાયુ નહિ એ તે તેમણે જણાવ્યુ કે - એવાડના પ્રધાન શત્રુ મોગલસમ્રાટે વનેડા રાજા ઉપર અનુગ્રહ કરીને તેમને માટે અમ્મર તથા વાળ વગેરેની જે વ્યવસ્થા કરી આપી છે તે અમને કબૂલ નથી એવાડના રાણા પોતાના શત્રુદારા નિર્મોણ થયેના અમ્મરનુ દર્શન અને નંગારાના પ્વનિનુ શ્રવણ કરતુ ઉચિત માનતા નથી આથી વનેડારાજા દરબારમા આવી અમ્મરનુ માન મેળવી શકશે નહિ તથા ત્રિપાનિયામા નંગારાના પ્વનિસહિત પ્રવિષ્ટ થઈ શકશે નહિ તેઓમાન પોતાના તાબાના પ્રદેશમા યથેચ્છ વર્તન કરી શકશે આ વ્યવસ્થા ન્યાયપુર સર હતી અને જુદિમાન રાજા બીમસિંહે પણ પોતાના જાતિબધુ રાણા બીમસિંહની ઇચ્છાને માન આપવાને માટે તેનો સ્વીકાર કરવામા કાંઈ આનાકાની કરી નહિ જે રાજા બીમસિંહ આ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર ન કરત તો રાણા બી વાપરવાને તૈયાર થાત

વનેડાપ્રદેશની વાર્ષિક ઉપજ ૮૦૦૦૦ રૂપિયાની છે આમાનો અર્ધભાગ વનેડારાજાના તાબાના સામ તો પાસેથી પ્રાપ્ત થાય છે આ સામ તોમા અધિકાશ રાંડોડોને છે વનેડાધિપતિ રાજા બીમસિંહ બીવવાડના બખરના ખર્ચને માટે કેટલુકા દ્રવ્ય આપે છે અને ઉદયપુરમા નિયમિતરીતે રૂબી રાણાને રાજ્ય વ્યવસ્થામા સંકાય કરે છે આ વનેડાપ્રદેશ અત્યાચારી અને પહાડી બીનલૂટાગઓની નિવાસભૂમિની નિકટ આવેતો હોનાથી લૂટાઈને નિમત્ત બની ગયો છે અહીં આની બુમિ અતિ ફળદ્રુપ છે યોગ્ય સમય આવતા કૃષિકાર્યદારા આ પ્રદેશમા પુષ્કળ શ્રીદ્ધિ થવાનો સંભવ છે

વનેડાના પ્રાસાદના પ્રધાન સભાગૃહના ચોકમા મનોહર ગાલિયાપર બેસીને રાજાના તાબાના સર્વ સામ તો મારા આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા હતા દુ ત્યા ગયો કે તરતજ તેમાના પ્રત્યેક જણે ઉભી મારા સત્કાર કર્યો અને મને રાજાની પાસે લઈ જઈ સિંહાસનની નિકટ એક આસનપર બેસાડ્યો રાજા બીમસિંહે મારી સાથે પોતાના પ્રદેશસબંધે તથા સાસારિક વિષયોસબંધે વાર્તાનાપ કર્યો અને મને એક ભાતા ગણીને સર્વ બાબતોમા મદદી સલાહ લેવા લાગ્યા બેદોરના સામ તની સાથે રાજા બીમ સિંહને કાર્ધક સાસારિકઝવડો હતો તે પણ મે આ સભામા નિવૃત્ત કરી નાખ્યો વનેડાના ઉત્તરાધિકારી ની સાથે બેદોરના સામ તની પુત્રીનો વિવાહ થયો રાજા બીમસિંહની સાથે તેમના તાબાના સામ તો ને બુમિસબંધી જે ઝઘડો હતો તેને તત્સબંધી કાગળપત્રો, સનદો, હિસાબ વગેરે જોઈને નિવૃત્ત કરવાને દુ બ નાયો તેમનો આ ઝઘડો ઘણા દીર્ઘકાળથી આત્યે આવતો હતો, તેથી તેનો નિકાન કરવો પરમાવશ્યક જણાયો દુ જે પદપર નિયુક્ત હતો તેને વીધેજ માત્ર મને મધ્યસ્થ નિમત્રામા આવ્યો

નહોતો, પરંતુ મારે રાજા ભીમસિંહની સાથે ધારી મિત્રતા હતી. તે કારણથી તેમણે મને મધ્યસ્થ થવાને વળો આપ્યો ક્યો હતો. પરિણામે તે પ્રદેશમાં અર્ધજાતિ સ્થાપિત સામ્રાજ્ય પ્રસરી ગયું અને સર્વ કંઈ દૂર થયા. વિદાયપ્રસંગે મારા મિત્ર રાજા ભીમસિંહ ઉપહારની સામગ્રી લઈને આવ્યા. તે ઉપકારસહિત તેનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી માનનીય બિરપ હેબર જે સમયે મેવાડની યાત્રા કરતા હતા, તે સમયે રાજા ભીમસિંહે તેમને અત્યંત માન આપ્યું હતું આ વાત સાબળીને હું પરમ પ્રસન્ન થયો.

વનેડાનું રાજ્ય મોડોરાના તાખાના પ્રદેશમાં મળેલું છે વળી તે અસ્વક્ષીની તળેલીમા આવેલી મ ગાવત તથા જગવતમરદારોની ભૂમિની નિકટ છે મોગલો, પરાણો અને મહારાષ્ટ્રીઓ આ પ્રદેશમાં દીર્ઘકાળપર્યંત અભ્યાસ તથા ઉપદ્રવ કરીને અહીં આના રહેવાસીઓની જે શોચનીય દુર્દશા કરી ગયા છે, તેમાં દીર્ઘકાળપર્યંત શાંતિ સ્થાપન કરીને યાન કર્યો સિવાય કશુંકારો થયો અશક્ય છે મારા મિત્ર રાજા ભીમસિંહ અમારા શિબિરસુધી મારી સાથે આવ્યા. શિબિરમાં પહોંચ્યા પછી મે તેમને ઉપહાર-તરિકે એક પિસ્તોલ અને એક દૂરબીન આપ્યું તેઓ જ્યારે વિદાય થયા, ત્યારે અમે પરસ્પર પ્રેમ રાખવાને તથા સંકટસમયે એકબીજાને સહાય કરવાને બંધાયા.

ભીવવાડ, ૬ મી ડિસેમ્બર-અમે ભીવવાડથી પ્રાય એક કોચના અનુપગ શિબિર નાખ્યો. આ સમયે ભીવવાડની જૂદી જૂદી જાતોવચ્ચે કંઈક માવતો હતો, તે છતાં પણ ધીમે ધીમે તેની ઉન્નતિ થતી જતી હતી તેમના પરસ્પરના કંઈકથી હું એટલો બધો અપ્રસન્ન થયો કે જ્યાંસુધી તેમના કંઈક દૂર નહિ થાય ત્યાંસુધી મે નગરમાં પ્રવેશ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી જ્યારે કંઈક કંઈક ઉભયપક્ષના નેતાઓ મારા શિબિરમાં આવ્યા, ત્યારે મે તેમને યથોચિત ઉપદેશ કરીને ખુબ હંપકો આપ્યો. અને તેમને જણાવ્યું કે—“તમારા મોહોમાહેના કંઈકથી તમારા નગરની ઉન્નતિના માર્ગમાં વિધન થાય છે” જે કે મે તે વખતે તેમનો કંઈક દૂર કરાવ્યો હતો અને તેમણે એકબીજા સાથે મિત્રતાથી વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તોપણ જ્યાંસુધી તે નગરની સપૂર્ણ ઉન્નતિ થઈ નહિ ત્યાંસુધી મે તેમના વચનપર વિશ્વાસ રાખ્યો નહોતો, પરંતુ મને જણાવતા આવત દયા છે કે તેમણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે મારી રીતે પ્રયત્ન કર્યો હતો જે સમયે જુદીના રાજા સ્વર્ગવાસી થયા, તે સમયે હું જુદી તરફ જતા ભીવવાડમાં આવી ગયો હતો તે વખતે મહાન આડઅસરો મને સન્માન આપવામાં આવ્યું હતું આ વખતે તેમણે ભીવવાડને ‘ટોડગજ’ નામ આપવાની પોતાની ઇચ્છા મારી આગળ પ્રદર્શિત કરી બિરપ હેબરે પ્રથમ આ સૂચના તેમને કરી હતી, પરંતુ મે તેમના આ મતને અનુમોદન આપ્યું નહિ મે તે લોકોને જણાવ્યું કે—“જે તમે આ નગરનું નામ ટોડગજ પાડશો તો પછી હું એની ઉન્નતિ કરવામાં કોઈપણ પ્રકારની મદાય કરીશ નહિ” સ્વયં મહારાણ્યે ભીવવાડને “ટોડસાહબકી ખસ્તી” નું નામ આપ્યું હતું, અને જે આ નામ રાખવામાં આવત તો તેઓ પગ પ્રસન્ન થયા હોત; પરંતુ તેમનો આ મનારય પૂર્ણ કરવો મને અનુચિત લાગ્યો હતો.

મડન, ૧૦ મી ડિસેમ્બર-આ સ્થાન પૂર્વે એક સમૃદ્ધિશાળી પ્રદેશનું મુખ્ય સ્થળ હતું, પરંતુ હાલમાં તે નહિપ્રાયથઈ ગયું છે આરમણીય પ્રાકૃતિક દૃશ્યપ્રકૃત સ્થળ જોવાને માટે અમે ઉદયપુરને માર્ગ છોડી મડલ તરફ ચાલ્યા મડલપ્રદેશમાંથી પ્રથમ જે મહેસુન ઉપજ્યું હતું તેની સહાયથી તે જે સરોવરના તટપર રિયત છે, તેનો બધ બાંધવામાં આવ્યો હતો આ સરોવરને લીધે આસપાસના ક્ષેત્રોમાં મુશ્કેલ ધાન્ય પાકે છે. ઉક્ત બંધની નિકટ તથા સરોવરના તટપર જે પ્રચલ રૂઝો હતા તે સર્વને મહા રાષ્ટ્રીઓએ તથા પરાણોએ કાળીને ફેંકી દીધા હતા. વળી સરોવરની વચ્ચે આવેલા દ્વીપમાં જે નાનું સમૃદ્ધીય તળાવ હતું, તેનો પણ ઉક્ત અભ્યાસીઓએ નાશ કર્યો હતો વળી એમ મહેવાય છે કે અનુમેરના મુઝસિંહ રાજા વિરાલદેવે ગિહલોતપતિનો પરાજય કરીને ઉક્ત દ્વીપપર જે વિજયસ્તંભ નિર્માણ કરાવ્યો હતો, તેનો પણ એ તોફાની લોકોએ વિધ્વસ કરી નાખ્યો હતો અને તેના સર્વ ચિન્હો વિધ્વસ કરી દીધા હતા, પરંતુ વિજયસ્તંભ મડલ હાવમાં પુન ઉન્નતિપથપર પ્રયાણ કરે છે અને તેની શોચનીય દશા ધીમે ધીમે બદલાતી જાય છે. તેની એ અવસ્થામાં જે લોકો તેનો ભાગ કરીને અન્ન-પાન ચાલ્યા ગયા હતા, તેમાંના એક જણે પુન તે સ્થાનમાં આવીને પોતાના પૂર્વજોનું ઘર ખોદી જોયું તો તેને તેમાંથી સુવર્ણ તથા અન્ય-કારોથી બરેલુ એક પાત્ર પ્રાપ્ત થયું તેના કોઈ પૂર્વજે તે પાત્ર પોતાના બરમા દાટ્યું હતું, પરંતુ હવે તે કા-

યદા પ્રમાણે રાણાની સંપત્તિ થઇ, પણ રાણાએ તે સંપત્તિ વીધી નહિ આજે એ પાનસાન તથા આર્યા પ્રગણાઓ તરફ ગમન કર્યું પ્રથમ પ્રગણ રાકતાવતલોકોના અધિકારમાં છે આર્યાપ્રદેશના સંબંધમાં રાકતાવત તથા પુરાવતલોકોની વચ્ચે જે કનહામિ પ્રદીપ થયો હતો તેવું વિવેચન એ અન્યત્ર વખ્યુ છે એવા ડામ આર્યાનો દુર્ગ સર્વથી અધિક મજબૂત છે અને તેના તાગામાં ૫૨૦૦૦ વીધા જમીન છે આથી તેના પર અધિકાર સ્થાપિત કરવાને માટે લોકો કંઈ કરે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જો કે આ પ્રદેશ રાકતાવતલોકોની જમીનની વચ્ચે આવેલો છે, તોપણ પુરાવતો કહે છે કે રાકતાવતોનો તે પર કાંઈ પણ અધિકાર નથી.

પુર, ૧૧ મી ડિસેમ્બર—એવાડના અતિ પ્રાચીન નગરોમાં આ એક પ્રધાન નગર છે અને જો આપણે જૈનશ્રુતિ પર શ્રદ્ધા રાખીએ તો તેને રાજા ચિંકમાદિત્યના શાસનકાળથી પણ પ્રાચીનતર માની શકાય મહાનથી પુરસધી કોગીશ્વરી નામની એક નદી વહે છે આ નદી ઉતરી દરિયાની દીન તથા તામ્રની ખાણની નિકટ થઇ અમે પુરાવતોના તાખાના પીતવાસ નામના પ્રદેશમાં ગયા અને પછી અમે પુરમાં ગયા પુર એ નિસદેહ એક પ્રાચીન નગર છે રાણાના તાખાના સર્વ નગરોમાં એ એક પ્રધાન નગર છે જે સાઝાદશ કોશના પરિધની વચ્ચે એવાડના રાજકુમારો વમે છે તેની બરાબર વચ્ચેજ આ પુર આવેલું છે અરવલ્લીની વિહિન્ન સિખરમાલા ઉત્તરમાં વનેડ તથા દક્ષિણમાં ગુઆપ્રદેશમાં થઇને આગળ ચાલી ગઇ છે રાજા શિવધનસિંહના તાખાના ગોરપ્રદેશ આ પ્રદેશની પશ્ચિમદિશામાં આવેલો છે એવાડના બરાબર મધ્ય ભાગમાં આવેલા આ પ્રદેશને રાજવંશના રક્તના લોકોના નિવાસ ને માટે નિયત કરી રાણાઓએ પોતાની ઉત્તમ શુદ્ધિને પરિચય કરાવ્યો છે અહીં આ વસતા રાજકુમારો સ્વદેશ વા વિદેશના ખડ્ડી બરનારા સામતોની સાથે કાંઈ પણ પ્રકારનો રાજકીય સંબંધ રાખતા નથી આ રાજવંશીઓ એવાડના દુર્ગનું રક્ષણ કરવાને નિયત થયેલા છે તથા ન્યારે મુદ્દપ્રસંગ ઉપર સ્થિત થાય છે, ત્યારે તેઓ રાણાના પ્રતિનિધિતરીકે સામતોની સેનાના નેતા બને છે એમને માટે રાણાની સહાયા સ્વતંત્ર આસનો રાખવામાં આવેલા છે આ સ્થળને બાબાકા એન' કહેવામાં આવે છે તે સામતોના આસનોથી પૃથક હોય છે, અર્થાત તે રાણાની સામેજ આવેલા છે તેઓ જે નગરમાં વાસ કરે છે તેનું નામ પણ પુર છે અને તેઓ પોતે પણ પુર નામથીજ ઓળખાય છે રાણા ઉદયસિંહના પચ્ચીસ પુત્રોમાંના પુરો નામના એક પુત્રના આ લોકો વશજ હોવાથી તેઓ પુર કહેવાય છે પુરની પૂર્વદિશામાં અર્ધ કોશ ઉપર નીચ પાણાણનો એક પર્વત વિશ્વમાન છે આ પાણાણમાંથી સ્પેટ બની શકે છે અને કાંઈ ઉદ્યોગી માણસ આ પાણાણમાંથી રત્ન બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેમાંથી તેને પુષ્કળ લાભ થવાનો સંભવ છે આ પ્રમારના પથ્થરો આજેર તથા કૃષ્ણદંતી ઉત્તર સીમાપર તથા મારવાડમાં પ્રાપ્ત થાય છે ગુઆ તથા ગદરમાનાના એ રાજકુમારો ચારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા હતા આ ઉભય રાજકુમારો સન્માનપાત્ર છે જેમ તેમના તાખાના પ્રદેશો સમૃદ્ધિસંપન્ન છે તેમ તેમના દુર્ગ પણ અમેઘ છે બીજે દિવસે એ તેમના દુર્ગો નેંધ વિદાય લીધી

રશ્મિ, ૧૨ મી ડિસેમ્બર—જુનાસનદીના તપર આ રશ્મિ વા રક્ષાસિ આવેલું છે અમે એવાડની સર્વથી અધિક ફજદુપ જમીનમાં થઇ ઘણે દૂર સુધી ચા-ના ગયા આ પ્રદેશ ખાસ રાણાના તાખામાં છે, એ કાંઈ પણ સામતના અધિકારમાં નથી આ પ્રદેશમાં જે ઉન્નતિ દૃષ્ટિએયર થઇ તેને ઉન્નતિ એ કહેવામાં કાંઈ ઘરકત નથી આ તરફના સર્વ ગામો ઉન્નતિશીલ છે તેમ રશ્મિ પણ ઉન્નત દશામાં છે પાછા ફરતી વખતે કૃષિકારોએ અને આનદપૂર્વક સન્માન આપ્યું હતું અમે પ્રત્યેક ગામમાં પ્રવેશ કરતા તે સમયે જ્યજ્ઞયકાર થતો હતો ગામના પરેલો તથા જીજ દલકા નોકરો ગામ પરગામના માણસોની સાથે ઉભા રહીને અમને અભિનંદન આપતા વળી ગામની સ્ત્રીઓ પીતળના કપરો મસ્તક પર મૂકીને ગામના પાદરે ઉભી રહી અમને અભિનંદન આપતી તેમના મુખ પર અર્ધધ્રુવટ એવો હોતો તેઓ સન્માન સ્પર્શક ગીતો ગાતી જતી હતી અને આવું સન્માન મળ્યાથી એવાડવાસી સ્ત્રીપુરોના પુરે એવું અકૃત્રિમ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો તે પાંકો સારી રીતે સમજી શકે અને તેમને આ વખતનો દેખાવ ધણો મનોહર લાગતો હતો હું એવાડના જે જે સ્થાનોમાં ગયો તે તે સ્થાનોપર અને આજ પ્રકારનું સન્માન મળ્યું સર્વ સ્થળોની સ્ત્રીઓએ મસ્તક પર જવજલરિત કરશે મૂકીને તથા ગીત ગાઇને અને સન્માન આપ્યું હતું આ સ્ત્રીઓમાં વિશેષતઃ કૃષિમરોની સ્ત્રીઓ તથા દુદિતાઓ હતી સામતોના તાખાના

સરદારોની સ્ત્રીઓ પણ કેટલેક સ્થળે સમિશ્રિત થઇ હતી કૃષિકારોની સ્ત્રીઓમાં કોઈ સુદર નહોતી, પરંતુ તેમના શરીરનું બધારણ ઉત્તમ હતું અને તેમની આખો મનોહર હતી રશ્મિ નામના સ્થાનમાં અમને પુષ્કળ સ્મૃતિચિહ્નો ઉપલબ્ધ થયા હતા

મેડતા,^૧ ૧૬ મી ડિસેમ્બર-અમે જે સ્થાનથી પ્રવાસનો આગલ કર્યો હતો તે સ્થાનમાં બે માસ પછી આવીને પાઠ દાખલ થયા આ સ્થાન મેડતા હતું ઉક્ત બે મામના અરમામાં અમે મેવાડ તથા મારવાડનો પ્રવાસ કર્યો હતો પુનઃ અમે મુખ્યમથ સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા તેથી સર્વને પગ્મ આનંદ થયો અમે ખેરિસ અને જુનામનદીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં થઇ ચાગ સ્થાનમાં વિશ્રામ કરી આગળ ગયા આ પ્રદેશ સાધારણ રીતે ફળદ્રુપ છે પૂર્વે આ પ્રદેશમાં કેન્દ્રાદ મઘદ્વિશાળી નગરો હતા. આ નગરોની મઘદ્વિના કેટલાક ચિન્ટો અઘાપિ દષ્ટિગોચર થાય છે સમસ્ત ભાગતવર્ષમાં આવી મઘદ્વિશાળી ભૂમિ બીજ કોઇ પણ નથી યથોચિત વ્યવસ્થાથી ખેતીમાં માન ધણે સારો પાકે છે અને તેની પુષ્કળ ઉપજ થાય છે, પરંતુ પ્રથમ આટલા મુધાગ થવાનેછે રાણાએ કેટલાક વર્ષોસુધી જમીનનું મહે સુચ ઓછું કરી નાખી કૃષિકારોને વિશેષ ઉત્સાહ આપવો નેછે અને ખિટિસમરકાજે પણ કેટલાક વર્ષોસુધી ગણા પાસેથી ઓછી ખડણી લેવી નેછે

ભયકર ગણભૂમિમાં પ્રવાસ કરતી વખત અમારો બોલે વહન કરનાર પશુઓને સૌથી વિશેષ કષ્ટ થયું, તે એટલે સુધી કે તેમાંના કેટલાક તો સર્વથા નિરુપયુક્ત થઇ પડ્યા અમને અભિનંદન આપ વાને મારે ગણાએ એક ઉચ્છ્રેશન તથા એક પત્ર મોકલ્યો રાણાનો આ પત્ર જેવો મિત્રતાસૂચક હતો તેવાજ મારી મુનાકાત કરવાની તીન આગુગતા પ્રદર્શિત કરનારો હતા, પરંતુ રાણાએ જ્યોતિતિને પૂછ્યું કે - “હું હમણા કર્નલ ટોડની મુનાકાત વહિ ?” તો તેણે જણાવ્યું કે - “ના, હમણા શુભ મુહૂર્ત નથી.” આથી તેઓ મારી મુનાકાત લઈ શક્યા નહિ વળી મારાથી પણ ગળધાનીમાં પ્રવેશ કરી શકાયો નહિ રાણાનો શુભ અવસર આવ્યો લાસુધી દુરસીડેન્સીમાં રહ્યો અને ખારિ નદીમાંથી મત્સ્ય પકડી સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યો

૧૬ મી ડિસેમ્બર-મે દિવસપર્યંત વિશ્રામ લીધા પછી અમે દેવારીના દારમાં થઇ અગ નામના સ્થાનતરફ આપ્યા, ડારણ કે રાણાએ એમ કહેવડાવી મોકલ્યું હતું કે - “ગળધાનીમાંથી દુ સ્વય આનીને આપને અરથી લઇ જઇશ ” આ સમાચાર સાંભળીને મને પરમ આનંદ થયો પૂર્વ પ્રાત કરતા અહીં આથી ઉદયપુર અધિક નિકટ હોવાથી તેનું દ્રશ્ય પગ્મ મનોહર લાગે છે રાણા તથા સુવ-ગળના પ્રાસાદો, ઉચ્ચ મંદિરો, મોટા મોટા મામતોના મહાનયોત્સવા ગળધાનીની ચાગે તરફ આવેતો કોટ અને સુરજ નેવાથી ચિત્ત મોહિત થઇ જાય છે મોટ વણો ઉચે નથી તોપણ તે નામે ધણે કે કોટ ધણો મજબૂત નહિ હોવાથી તેની પાસે નાના દુર્ગો દારબધ બાધી દેવામાં આવ્યા છે જે જે ગળમાર્ગે નગરમાં ગયા છે તે તે સર્વની રક્ષા થઈ શકે તેવી રીતે આ દુર્ગો બાધવામાં આવ્યા છે ગ્રીષ્મ-કાળમાં એ- એ- મામત એક એક દુર્ગમાં વાણમેવનાદિ ઢગ છે અહીં આ મનુબરના સામતનો પણ એક દુર્ગ છે અર વા આટલ નામના જે સ્થાનમાં અમે ઊવણી નાખી હતી તે ઉદયપુરના અધી વરોના સ્મારકક્ષેત્રપ પવિત્ર સ્થાન છે ઉદયપુરને જમારથી ગળવાની બનાવવામાં આવ્યું લાગથી જેટના ગણાઓ સિદાસનાદ થયા તે સર્વનું એ- એક સ્મારકમંદિર આદર નામના સ્થાનમાં બાધવામાં આવ્યું છે આ મર્વ સ્મારકમંદિરની અદર મુતારાણાઓની ચિતાભસ્મ ગળવામાં આવી છે આ પવિત્ર ક્ષેત્રમાં કેવળ ગણાઓનાજ નહિ, પરંતુ જે મામતોએ જીવન-મરણમાં રાણાઓથી પૃથક થવાની ઇચ્છા કરી નહોતી તે સામતોના સ્મારકમંદિરો પણ અહીં આ દષ્ટિગોચર થાય છે આ કાગ્યુધી આ સ્થાન મંદિરોથી ભગધ ગયું છે ગણાઓના મંદિરો સૌથી ઉચ્ચ છે, આ સ્માર-મંદિરોમાં જે કે રાણા અમરમિહતુ મંદિર સર્વોત્તમ છે, પરંતુ રાણા બીમમિહપર્યંત જેટના ગણાઓ થઇ ગયા છે તે સર્વના મંદિરો દર્શનીય છે આ પ્રકારના મંદિરો જેવા બધામાં નેછે તેવાજ બધામાં જે સ્તભો ઉપર આવેના શુભજો વિગેર ચિત્તામર્ષક છે આ સર્વ મંદિરો કાકરેલીથી વાવવામાં આવેના મગમના પાપાણના બનેના છે આમાંના કેટલાક મંદિરો અતિ નાના છે અને વણી સાદી બાધવીના છે આ મંદિરો પ્રાચીનકાળના જણાય છે આ પછી સિદ્ધ થાય છે કે આદર એક પ્રાચીન નગર છે આદરની

^૧ મેડતા નામના બે સ્ત્રિ ભિક્ષુકા આમ મેવાડ અને મારવાડ એ ઉભર રાજ્યોમાં છે

જૂમિ અગણિત વિધ્વસ્ત મંદિરો તથા સ્મારકસ્તૂપોથી આદૃત છે એમ કહેવાય છે કે, આ વિશાળ નગરમા પૂર્વે રાણાના પૂર્વજો નિવાસ કરતા હતા અને એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે, આશાદિત્ય નામના માણસે આ નગરની સ્થાપના કરી હતી તથા એ નગરની સ્થાપના થઈ તે પૂર્વે દીર્ઘકાગપર આ સ્થાનમા વિક્રમાદિત્યના એક પૂર્વજ વાસ કરતા હતા ત્યાર પછી તેમણે અવતી (ઉજ્જવિની) પ્રાપ્ત કર્યું હતું તે સમયે આહરની જૂમિ 'તન્વનગરી'ના નામથી પ્રસિદ્ધ હતી તન્વનગરી પછી એનું નામ આનંદ-પુર પડ્યું અને ત્યારપછી આહર થયું. આહરના નામ પરથીજ ગિલ્લોતળતિ આહરિયા નામથી વિખ્યાત થઈ હતી આ નગરના પૂર્વભાગમા એક મોટો કેટ નિઘમાન છે અને તેને ધૂનકેટ કહેવામા આવે છે એમ કહેવાય છે કે, જરાળામુખી પર્વતના ફાટવાથી આહર નગર નજીક હતું જવાળા-મુખીના ફાટવાથીજ ખીણમાના સરોવરો થયા હતા કે નહિ તે કાંઈ કહી શકાતું નથી તેનો નિર્ણય તો માત્ર અધિક ચતુર બુદ્ધિશાળીઓ કરી શકશે અહીં આથી મને કેટલાક માનિકામના જીર્ણો નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા આથી એ પ્રાચીનમુદ્રા તથા રૂપિયા મેળવવાની આશાથી આ સ્થાન ખોદવાની આદા કરી સૌભાગ્યશાસ્ત્ર કેટલીક પ્રાચીનમુદ્રાઓ મને પ્રાપ્ત થઈ આ સિંચાની એક તરફ કોષ્ટક પથુની આકૃતિ વિઘમાન છે મારા અનુમાન પ્રમાણે એ સિંચની મૂર્તિ કેટલાક સિંચાની ઉપર ગર્દભની મૂર્તિ છે એમ કહેવાય છે કે, વિક્રમાદિત્યના આતા ગર્ધવસેન પોતાના સિંચામા ગર્દભની મૂર્તિ અંકિત કરાવતા હતા તેઓ પોતાના સિંચા પર ગર્દભની મૂર્તિ અંકિત કરાવતા તે સમયે એક જનશ્રુતિ પણ પ્રચલિત છે

આ આહરનગર અતિ પ્રાચીન અને વિશાળ હતું એ વાતનો સર્વ માણસો સ્વીકાર કરે છે હાનમા આ નગરમા ખુબજ સ્મારકમંદિરો છે તેની આસપાસ જે કેટલેક છે તે પણ આ પ્રાચીન વિધ્વસ્ત મંદિરોનાં રોડોથી બનાવનામા આવ્યો છે કેટલાક વિશાળ જનમંદિરો હાલ જીર્ણોવસ્થામા આવી પડેલા છે આ મંદિરો અતિ પ્રાચીન કાળના છે આ મંદિરોમા જટલી મૂર્તિઓ છે તે સર્વ ઉંઘી છે અથવા તેના મરતલ નીચે અને પગ ઉપર કે મહાવીર અને મહાદેવ એ ઉભયની મૂર્તિઓ એકત્રરૂપમા આવી છે અને ઉભયને એન પાસાણાથી કેતરી કાઢનામા આવી છે એ સિવાય પણ આ સ્થળેથી મને પ્રાપ્ત થયા આમાનો એક શિનાયેષ જનસેકાની નિપિમા લખેલો છે અને બીજો કયા નિપિમા છે તે કાંઈ સમજાતું નથી.

હિંદુકુલસૂર્ય રાણાની સાથે મારી મુનાકાળ કરવાનું શુભ મુહૂર્ત નહિ હોવાથી એવો નિર્ણય કરનામા આ મો કે, મારે એવ દિવસ સુધી થોભાનું મારા પર શુભ નક્ષત્રની શુભ દષ્ટિ નહિ હોવાથી હું થોભાને કબૂલ થયો અને નક્ષત્રનો પ્રકોષ ન્યૂન કરવાને માટે જ્યોતિષીએ એવો નિર્ણય કર્યો કે, પૂર્વદ્વારને બદલે દક્ષિણદ્વારથી મારે નગરમા પ્રવેશ કરવો રાણા ભીમાસહે પોતાના પુત્ર સર્વ સામતો મ ત્રીવર્ગ તથા પ્રાપ્ત સર્વ નાગરિકોની સાથે સામ્રાજ્ય આવી શુભ અત કરણથી મનાસ-માનસદિન અમારો આદરસતકાર કરો હજારો સુખોદારો 'રામ રામ દોઢ સાહેબ' એવા રામનો નીકળારા લાગ્યા એ પ્રત્યેક સામતને હેમકુશળતાના સમાચાર દુગ્ધા આ સંગે ના, આ દર્શન અને આ પ્રીતિસંભાષણ કૃતિમ નરોત્તુ ૫૭૮૮ ગુદહ મિહતામૂનકે હતું રાણાએ બીજો દિવસ મને મહાનયમા આનંદને માટે નિમત્રણ કરી વિદાય લીધી તેઓ સ્થિતે માર્ગે બારોબાર મહાનયમા આનંદ થયા અને અમે પ્રદત્તી કુદૃષ્ટિ નિર્મત કરવાને માટે ઉક્ત માર્ગ છોડી દક્ષિણ સિદ્ધારમાથી થઈ અમારા નિવાસસ્થાન રામધારીના બાગમા પ્રવિષ્ટ થયા

રાજપૂતવાદ્ય ઉદારચિત્ દો. મહોદયના બ્રમણનું વૃત્તાત અહીં પૂર્ણ થાય છે તેઓ પોતાના સમયમા જે જે ધ્યાનોમા ગયા હતા તેમાના અનેક સ્થળોની સ્થિતિ વર્તમાન સમયમા નિ સદેહ બદલાઈ ગઈ છે, છતાં ઉક્ત વૃત્તાનના રાચનાથી પાંદકો અન્ય પણ બાબતોનો ખુબજ લક્ષીકત જનશ્રુતિ સકરો, એ સ્પષ્ટ છે

અધ્યાય ૨૯ મો

(મેવાડની ધર્મસંસ્થા, મહોત્સવો તથા આચારવિચાર)

રાજપૂતજાતિની સામાજિક નીતિરીતિઓના જ્ઞાનની આવશ્યકતા-ભારતનો યોગશ્લોક
 ઇતિહાસ-મેવાડમાં ચાલતી શિવપૂજા-ભગવાન એકલિંગજીનું મંદિર-શૈવ, ગાસ્વામી
 અને જૈનલોકોસંબંધી હકીકત-નાથદ્વારામાં આવેલું શ્રીકૃષ્ણજીનું મંદિર
 અને ત્યાંની પૂજાવિધિ-પૈશ્વવધર્મ

થમ (આ) પ્રથમા ૨૧ અધ્યાયોમા વર્ણવાયેલા-સર્વ-પ્રચલિત મેવાડના ઇતિહાસવડે
 કેળા મેવાડની રાજપૂતજાતિની બહિર્વસ્થા તથા વીરકૌશલ્યથી ચાસન કરનાર
 ભાના અધીશ્વરો અને મનુષ્યોના ચરિત્રોજ નજીવાને અમે સમથ થયા છીએ,
 પરંતુ એક પ્રજાની આંતરિક નીતિરીતિ એટલે તે જાતિના સામાજિક આચાર-
 વિચારો પણ તેના ઇતિહાસનું એક પ્રધાન, ગતિક અને મહત્વનું અંગ છે આ
 અંગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે દીર્ઘકાળપર્યંત લક્ષ્યપૂર્વક અવલોકન
 કરવાની જરૂર છે આ પ્રથમા રાજપૂતજાતિના એ અતરંગ ચારિત્ર્યનો પણ
 ઉપેક્ષ કરવાની ઘણી જરૂર છે પછી તેના સાધનો ગમે તેટલા અપૂર્ણ હોય

તોપણ શું થયું ? કાર્યકારણસભ્ય વિચાર્યા વિના માત્ર યુદ્ધોના અનેક વર્ણન વાચવાથીજ પાઠકને
 યથાર્થ બાલ થશે ? ફારસી અને હિંદી ઇતિહાસકારો ધર્મ અને ઇતિહાસનું વર્ણન એકજ પ્રથમા
 આપતા આવ્યા છે, પરંતુ યૂરોપના આધુનિક પડિતો એ રીત પમદ કરતા નથી તેઓ ઉત્તર ઉલ્લય
 બામતોને પૃથક રાખવાનું પમદ કરે છે હિંદુઇતિહાસવેત્તાઓ પોતાના મનપ્રથેમા ધર્મનીતિ, સમાજ-
 નીતિ અને રાજનીતિ એ ત્રણેને એકજ પ્રથમા પ્રચિત ક્રમતા દતા તેમના પ્રથમા એક વ્યજે એક વીર
 પુરુષને પ્રબળ પ્રતાપ અને અસીમ શિક્ષમપૂર્વક યુદ્ધમા નિમગ્ન થયેતો વર્ણવવામા આવેતો હોય છે અને
 તેની સાથે ધર્મનીતિનો પ્રસંગ લાગીને તેનું પણ વર્ણન કરનામા આવેલું હોય કે આ રીતે ભિન્ન ભિન્ન
 વિષયોનું વર્ણન એકસાથે આનવાથી યૂરોપીઅનપાઠકને તેરુચતુ નથી વળી આવા પ્રથમા અનુક કાર્યનીઉપર
 કાર્ષ પણ ટીકા કરવામા આવેતી હોતી નથી તેમજ તેનું ક્લાસિક દર્શાવવામા આવેલું હોતુ નથી આથી જો
 સમાજનું વર્ણન કરનામા આવેલું હોય છે તે સમાજના ચારિત્ર્યની સૂક્ષ્મરેખા પાઠકને રૂઢા પ્રકારે જાત થતી
 નથી અને તેમ થયાવિના સર્વાંગસંપૂર્ણ ચિત્ર બનતુ નથી માટે કોઇ પણ સમાજનું સંપૂર્ણ ચિત્ર
 નજીવાને માટે આપણે તેના આચારવિચાર નજીવાની જરૂર છે, કારણ કે આચારવિચાર એજ
 તેની અતરિચિતિનું ખરૂં ભાન આપણને જગવે છે કોઇ પણ દેશની કોઇપણ જાતિના આચારવિચાર
 સર્વદા એકસરખા રહેના નથી તેમા મદા પરિવર્તન થયા કરે છે, પરંતુ તે સમાજની
 ધર્મનીતિ તે દીર્ઘકાળપર્યંત સ્થાયી અને વિકારરહિત રહે છે રામજોની 'મોર્સ' અને આધુનિક
 ઇટાલિયનોની 'કોસ્મ્યુમિ' ની પેરે ગત્યપતોની 'ચાન' પણ તેમની મનોભાવના અને સ્વભાવની
 નિદર્શક છે પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓએ તેમને માટે એ નિશ્ચિત કરી મૂખી છે ખો? માર્ગે ચાલનાર-

ના સખધમા મેવાડનો ધર્મેપદેશક કહે છે કે -“ કેરો છુરી ચાલ ચલતા હય ? ” અને આચાર વિચારનો રક્ષક કહે છે કે -“ બાપદાદાકા ચાન છોડા ”

અત્યંત જગલી જાતિઓ તથા કેટલાક ઉપર ઉપરના આચારોને બાજુ રાખતા, દરેક સુદમદર્શી વિચારક સમજી શકે તેમ છે કે, જગતની સર્વ જાતિઓના ધર્મ સમાનજ છે મનુ, મહમદ કે મોઝિઝના ધર્મથી થના મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતો એકબીજાને મળતાજ છે પ્રત્યેકનું લક્ષ્ય એકજ પરમ સત્ય તત્ત્વપ્રત્યે હતું મોઝિઝના કાયદાપર કુરાનનો પાયો રચાયો છે અને મનુના તથા મોઝિઝના કાયદામાં તેથી પણ વધુ સમાનતા છે એકજ ધર્મ મોટા જનસમુદાયમાં પ્રચલિત હોવાને લીધે તે ધર્મના માણસોની માન સિક્કાવરથા અમુક અંશે મળતી આવે છે રાજસ્થાનના લોકોમાં માહોમાહેનો ધાર્મિક ભેદ છે નહિ જેવાજ છે અને જો તેમના રીતિરિવાજનું તમે અવરોધન ન કરો તો તમે કદિ પણ આ જાતિઓ પૃથક્ છે, એમ કહી શકો નહિ તમે સિસોદીઆઓની ભૂમિ મેવાડ છોડીને રોડોડોની નિવાસ ભૂમિ મારવાડમાં પણ મૂકશો ? તરતજ તમને ઉપર્યુક્ત વિધાનની સત્યતા પ્રતીત થશે અધર્મી શત્રુઓ દ્વારા પરાજિત થવું, નવીન મતો અને પચેતો જન્મ થવો વગેરે બાલ કારણોથી લોકોના રીતરિવાજમાં ઘણા મહત્વના ફેરફાર થાય છે અને મોટા વર્તમાન કાળમાં પ્રચલિત અને ઇતિહાસમાંથી ઉપનમ્ય થતી સત્ય ઘટનાઓનોજ ઉલ્લેખ કરીશું, જે પરથી રાજપૂતજાતિના આતરચારિત્ર્યની કાંઈક ઝાંખી પાડકોને થઈ શકશે, અર્થાત્ તેમના સંસ્કૃત્યકુચલુવિષેના વિચારો, તેમનો સામાજિક સખધ, તેમનો અતિથ સત્કાર અને તેમના સાર્વજનિક તથા ખાનગી વેલાસો પાડકોને જાત થશે

વિખ્યાત ગોગેટ જણાવે છે કે -“ કાંઈપણ જાતિ જેટલા પ્રમાણમાં શિરપ અને વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેના રીતરિવાજો ઉન્નત થાય છે ” જો આપણે આ વચ્ચેના પ્રમાણે રાજપૂતોના પ્રાચીન અને અર્વાચીન રીતરિવાજોની તુલના કરીએ તો અવશ્ય આપણને તેમની અવનતિજ થયેલી જણાશે, કેમકે ગ્રીસના તત્ત્વવેત્તાઓ પ્લેટો, થે સ અને પંથાગોરાસ એવા તો જેમના શિષ્ય હતા, એવા મહાન તત્ત્વવેત્તાઓ ભારતમાં આજે કયા છે ? જેમનું પ્રહોવિષેનું જ્ઞાન આજે પણ યુરોપીઓને આશ્ચર્યચકિત કરી દે છે એવા ખગોળવેત્તાઓ આજે અહીં કયા છે ? જેમના કામો જોઈને આપણા મુખમાંથી એકાએક ‘ ધન્યવાદ ’ નીકળી જાય, તેવા શિરપીઓ અને કારીમરો તથા મનુષ્યને પોતાના વિવિધ પ્રકારના સૂરથી ધડીમાં હસાવે તો ધડીમાં રાવરાવે એવા અદ્ભુત સંગીતશાસ્ત્રીઓ પણ આજે કયા છે ? આ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, તે સમયના લોકોની નીતિરીતિ પણ અવશ્ય હાનના લોકો કરતા ઉચ્ચ પાકતનીજ હશે શિરપ અને વિજ્ઞાનના પતનની સાથે નીતિરીતિની પણ અવનતિ અવશ્ય થઈ હોવી જોઈએ, તે છતાં પણ એશિયાટિકો પ્રાચીન આચારવિચારપ્રત્યે જે પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, તેથી પ્રાચીન રીતરિવાજોને ઘણો ભાગ તેઓમાં જળવાઈ રહ્યો છે, અને તેથી જે કારણોને લીધે તે રીત રિવાજોને ઉદ્ભવ થયો હતો તે કારણો અદ્યક્ષ થયા છતાં હજી પણ તે રીતરિવાજો સચવાઈ રહ્યા છે

ભારતવર્ષની ધાર્મિકનીતિ, રીતિ, આચાર, વિચાર, ઇતિહાસ, ધર્મતત્ત્વ વગેરે સમસ્ત ઉપયોગી બાબતોનું વર્ણન પુરાણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે અહીંના પ્રાચીન સમયના જગતપૂજ્ય વિદ્વાનો અને નીરપુરોષો કે જેમની સમસ્ત જગતમાં પરમ પ્રશંસા થાય છે જેમના અવૌકિક કાર્યોએ પશ્ચિમના વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્યચકિત બનાવી દીધા છે અને જેમની શ્રુતિ સ્મૃતિ અને વિજ્ઞાન, કાવ્ય, અનકાર તથા તર્કશાસ્ત્રદ્વારા આજે યુરોપમાં નવા નવા જ્ઞાનનો પ્રકાર ઘડી રહ્યો છે તેમના પવિત્ર ચરિત્રો પોરાણિક ઇતિહાસના જટિલ અને નિખિડ આવરણમાં છુપાઈ ગયા છે દેશવિદેશના અનેક પડિતો દિકુઓના પુરાણોને મિથ્યા ગણાવતક ગણીને તેમની ટાંસી કરે છે, પરંતુ તેઓ ભૂલી જાય છે કે જગતના સર્વ દેશોના પ્રાચીન ઇતિહાસ આવાજ પ્રકારની પોરાણિક વાતોમાં છુપાયેલા હોય છે જે ઈન્ડિયન બ્રહ્મા

૧ રાજપૂતોનું સ્ત્રીવિગ્રહનું ઉચ્ચ સન્માન, તેમનામાં ચાલતી સ્ત્રીનારની રીતિ રાજપૂતસ્ત્રીઓનો અસીમ પતિમત્તિ રાજપૂતસ્ત્રીઓની પ્રખ્યાતતા, ઉદારતા, સાદસ અને સમયસચ્ચતા ઈત્યાદિ રાજપૂતજાતિનો અતરંગ નીતિરીતિની સૂચક મહત્વની બાબતો અનેક ઉદાહરણસહિત આ ગ્રંથના ૨૨ મા અધ્યાયમાં ચર્ચાવાઈ ચુકી છે છતાં તેમની ધાર્મિક અને સામાજિક નીતિરીતિઓસખધી બીજી અનેક બાબતો જેની બાબતો વર્ણવવી બાકી હોવાથી આ તેમજ હવે થતી ના થોડા અધ્યાયમાં તે સૂક્ષ્મથી વર્ણવાશે

આને સમૃતિના શિખરપર ચઢીને ગર્વસહિત પોતાનું મસ્તક ઉન્નત કરી રહી છે, તેના આઘપતિહાસ પણ પુગણોના જટિનવર્ણનમા એવો છુપાઈ ગયેનો છે કે તેમાથી મત્ત તાગ્વી કાંઈક કમિન છે જગતની ગમે તે પ્રાચીનગતિનો આઘપતિહાસ આપણે પ્રાપ્ત કરવો હોય તો સૌથી પ્રથમ આપણને પુગણ-રૂપી સમુદ્રનું જ મથન કરવું પડશે વાસ્તવમા પુગણ એજ જગતની આદિ અવસ્થાનો ઇતિહાસ છે.

ધનુર્વેદ, આયુર્વેદ, સ્મૃતિ, ગજ્જનીતિ કિંવા વિજ્ઞાન, ગમે તે વાસ્તવ દો, પરંતુ તેના મળમા બે પૌગણિ-ઇતિહાસ નહિ હોય તો તે અવશ્ય અપૂર્ણ રહેશે પૌરાણિકકથામાગામા જેમને અધિકારો કલ્પનાની જ ભરતી જણાય છે, તેઓને વિજ્ઞાનના મૂળમુત્રોનું બહુજથેકું જ્ઞાન હોય છે જગતની આદિ અવસ્થાની માફકી પુગણ જ આપે છે અને જગતના મમન દેશોના ઇતિહાસનો પાયો પુરાણપર જ ગ્રાપ્યો છે જગતના ઇતર દેશોને પુગણોથી ગમે તેવું ફળ પ્રાપ્ત થયું હોય પરંતુ સમ્યક્તાના આઘપતિહાસ ભાગવતર્ષપર તેનો ધણે ઉપકાર થયો છે હિંદુધર્મ વિજ્ઞાનમૂલ છે વિજ્ઞાન સ્વભાવતઃ જ નીરમ અને શુદ્ધ હોય છે, પરંતુ હિંદુઓના પુરાણોમા આ ગમ્મદીન અને શુદ્ધ સાચને એવા મુદ્દર આગાદનથી આવૃત કરવામા આ યુ છે કે કોટયવધિ વગેરે અતર પણ તે આગાદનને દૂર કરી રાડયું નથી હિંદુઓ પોતાના પુરાણને વેદસમાન પવિત્ર માને છે આ પુરાણોમા જે મહાપુરુષોને દેવતરિકે આનેખવામા આન્યા છે, તેમને અઘાપિ દેવતરિકે પૂજવામા આવે છે આ વિશાળ ભારતભૂમિમા શિવ અને વિષ્ણુને કોટયવાધ લોકો અઘાપિ પૂજે છે ભારતના ઇતર દેશો કરતા પણ રાજસ્થાનમા પુરાણોના ધર્મપ્રત્યે અધિક શ્રદ્ધા રાખવામા આવે છે શનકાના ચત્રમે વ્યતીત થઈ ગયા, રાજસ્થાનના અનેક સ્થાનો સ્મશાન-ભૂમિ બની ગયા, અનેક પ્રાચીન રાજવંશો લુપ્ત થઈ ગયા અને અનેક સ્થાનોમા વોર પરિવર્તન થઈ ગયું તોપણ રાજપૂતગતિના પૂર્વજોએ હજાર વર્ષપૂર્વે જે ધર્મનું અવવબન કરતા હતા તેજ ધર્મનું અનુસરણ આજના રાજપૂતો કરે છે

મહાબળવાન રાજપૂતો પુગણોને પવિત્ર માને છે, કારણકે તેમના પૂજનીય પૂર્વજોની મહાન કીર્તિ અને હીના પુરાણોમાજ નિર્દિષ્ટ કરેલી છે રાજપૂતો મહાદેવને વીરતા, મહત્તા અને સન્ન્યસ્તના પ્રકાશ-માન આદર્શ માનીને તેમની પૂજા કરે છે, ખાસ કરીને તેઓ મેવાડીગજપૂતોના પ્રધાન ઉપાસ્યદેવ છે ત્યાં અઘાપિ પૂર્વવત્ તેમની પૂજા કરવામા આવે છે ગિહલોતકુનના ગજપૂતો મહાદેવજીની પૂર્ણ મૂર્તિ અને લિંગ એ ઉભયની પૂજા કરે છે, તથાપિ અહીં આ મહાદેવજીને બહુધા એકનિગજના જ હોવામા આવે છે એકનિગજના જેટલા મહિરો મેવાડમા છે તે સર્વમા મૂર્તિની સામે મહાદેવના ત્રિપદની ધાતુની મૂર્તિ સ્થાપિત થયેલી દૃષ્ટિગોચર થાય છે

ગિહલોતકુનના પ્રધાન ઉપાસ્યદેવતા ભગવાન એકનિગજનું પવિત્ર મહિર ઉદયપુરથી ત્રણ કોશના અતરપર ઉત્તર તરફ એ મિરિમાર્ગની વચ્ચે આવેલું છે તેની ચોતરફ મોટા મોટા પર્વતો અને વૃક્ષો વિરાજી રહ્યા છે પર્વતમાનાની શોભા અવર્ણનીય છે નીનીજમ વનસ્પતિઓનું નયનરંજક દ્રશ્ય અને કલકલ શબ્દ કરતી નાની નાની નદીઓનું મનોહર દ્રશ્ય આ સ્થાનની શોભામા ધણી વૃદ્ધિ કરી રહ્યું છે

એકનિગજના પૂજારીઓને ગોપ્વામી કહેવામા આવે છે આ લોકો લમ કરતા નથી, પરંતુ સ્વયંસમયે તેઓ પોતાના પરિપાતિત લિખ્મને મહિરનો સમસ્ત ભાર સોપતા જાય છે આ શૈવ પુરા-હિનગણોના મસ્તકપર અર્ધચક્રાકાર ચિન્હ વિરાજમાન ગ્રહે છે, તેજ તેમના મસ્તકપર જટા પણ હોય છે આ જટામા એ ખીનીપત્ર અને કમનની માળા રાખવામા આવે છે તેઓ સર્વાંગે ભસ્મ યોગે છે અને ગેરુઆ રંગના વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે આ લોકોના શબ્દને બાગવામા આવતા નથી, પરંતુ ઠાટવામાં આવે છે અને તેમની સમાધિ ઉપર એક જીવી બનાવવામા આવે છે મેવાડમા એવા પુષ્કળ ગોસાઇઓ છે કે જેઓ કૌમારનત ધારણ કર્યા હતા પણ શિષ્ય, વાણિજ્ય અને શુદ્ધમર્્યાદાર પોતાની આજીવકા ચનાવે છે ભારતવર્ષમા ગોપ્વામીઓ અધિમાશે ધનવાન હોય છે મેવાડમા આવી અનેક જાનિઓ છે.

રાણાજી આ લોકોપર અત્યંત કૃપા દર્શાવે છે આમાના સજ્જધારી લોકો લિન્ન લિન્ન મોકે અને

૧ કૌસાપૂ અને ત્રિધનુનદીની પૂર્વતરફના પ્રદેશમા સદ્ગુણિય અને કોઠિલિય નામની બે મૂર્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે બ્રીસ અને મિસરદેશમા જે એકસરની વિજમૂર્તિ છે, તેની સાથે આ સમસ્ત મૂર્તિઓ કેટલેક અંશે અગતી આવે છે

આશ્રમોમાં રહે છે આ લોકોના આધકારમાં થોડી થોડી ભૂમિ હોય છે અને કેટલાક લોકો લિસાટિસથી પણ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. આ ગોસ્વામીલોકો પોતાના કાન બંધી તેમાં શબ્દુક્ત કુડ્ય ધારણ કરે છે આ કુડ્યો તેમને રણભેરીતરિકે પણ કામ લાગે છે બાહ્યો અને રાજપૂતોસિવાય યુગ્મર લોકો પણ આ સપ્રદાયમાં ભેગાઈ શકે છે મહાકવિ ચંદ જરદાથીએ મહારાજા જયચંદની ગોસ્વામીઓની અનેની એક અગરશ્વક સેનાનુ વર્ણન અતિ મનોહરતાપૂર્વક કર્યું છે

મેવાડના રાણાને 'એકનિગના દિવાન' કહેવામાં આવે છે મહારાણા જ્યારે મદિરામાં પધારે છે સારે પૂજનો સમારોહ અતિ ભવ્ય થાય છે

આ તો શૈવલોકોનુ વર્ણન થયું હવે જૈનલોકોનુ વર્ણન સંક્ષેપમાં કરવામાં આવે છે આ લોકોની ધાર્મિક અને સામાજિકરિયતિવિશે અમારે માત્ર એટલું જ જણાવવાનું છે કે કેવળ દાનગાળાઓના પ્રધાન ધર્મચાર્યાના હાથથી દીક્ષિત થયેલા અગ્રીઆર હજાર સિંધો ભારતના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમાં નિવાસ કરે છે વળી જૈનલોકોની ઓસાના નામની એક શાખા છે, તેના એક વાપ કુડ્યો રાજસ્થાનમાં નિવાસ કરે છે વળી ભારતવર્ષના વ્યાપારનો અર્ધથી અધિક ભાગ જૈનલોકોના હાથમાં છે પ્રથમ રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રમાં જૈન તથા બૌદ્ધલોકોનુ આગમન થયું આવેલો જે પાંચ પર્વતોને પવિત્ર માને છે તેમાં આણ, શેત્રુજય અને ગીરનાગ, એ ત્રણ તેમના ધર્મયુદ્ધના પ્રધાન રણભૂમિ છે. મેવાડની મત્રીસલા અને કારી-ખારીવિભાગના ધણા કર્મચારીઓ જૈનોજ છે અને પળખયા લઈને સમુદ્રતટપર્વતના પ્રાય સર્વ નગરો જૈન સદૃશસ્થોથી વિભૂષિત છે ઉદયપુર તથા અન્યાન્ય નગરોના કારીખારી તથા મહેસુલ વિભાગના કર્મચારીઓ પણ આજ સાર્વતિકા છે 'અહિંસા પરમો ધર્મ' એ જૈનલોકોનો મૂળ મત છે બનતાસુધી આ લોકો જીવહત્યા કરતા નથી આજ કારણથી આ ધર્મના જે લોકો દિવાનીવિભાગમાં હોય છે તેઓ ફોજદારી વિભાગના જૈનકર્મચારીઓ કરતા અધિક નિપુણતાથી પોતાનુ કાર્ય કરે છે 'અહિંસા પરમો ધર્મ' એ તેમનો મૂળમત હોવાથી દાનધર્મમાં તેઓ પાછળ છે અણહિલપુરપાટણનો પાછલો રાજા કુમારપાલ એક ચુસ્ત જૈન હતો

હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ વૈષ્ણવ શૈવ અને શાકતોમાં જે ધોર મતભેદ ઉત્પન્ન થયો હતો, તે ભગવાન બાપ્પકાર શંકરાચાર્યે નિરૂપ્ત કર્યો છે તેમણે પોતાના દેવીસામર્થ્યના પ્રભાવથી સર્વ ધર્મોનુ સમીકરણ કરી દેશાનુરાગનું ઉત્તમ પ્રમાણ દર્શાવ્યું છે હવે જૈન, શાકત, જૈન કે વૈષ્ણવ એકબીજાની સામે આવતા લાગે વા તનવારનો ઉપયોગ કરતા નથી સર્વે પૂર્વનો કરોર વિદેષ જરી જઈને હાનમાં શાંતિસૂચ બોગવી રહ્યા છે જે સમયે જૈન અને બાહ્યધર્મર્ચાએ ભય કરે શરૂતા થાલતી હતી અને જે સમયે અસંખ્ય માણસો તથા જૈનો તે નિરૂપામિત્રા પનગની ગેડે પડીને ભરમ થતા હતા, તે સમયે પુષ્કળ જૈનો મેવાડમાં આનીને વસ્યા હતા મેવાડમાં અતિ પ્રાચીનકાળથી જૈનલોકોનો નિવાસ છે જે કે મેવાડના એકાદ બે રાજાઓ જૈનધર્મ છોડીને જૈનધર્મોવળી થઈ ગયા હતા, તોપણ એક દરે સર્વ રાણાઓ શૈવધર્મનાજ મહાન સહાયક હતા મિહલોતકુનના આઘપુરનો અર્થાત્ વનગીરલોકો જૈનધર્મી હતા આજ કારણથી મિહલોતકુનના રાણાઓ જૈનધર્મપ્રત્યે અદરભાવ રાખતા હતા ચિતોડમાં આવેલો પાર્શ્વનાથનો રત્ન આ વાતનુ નિર્વિવાદ પ્રમાણ છે મધ્ય પશ્ચિમ અને દક્ષિણભારતમાં હિંદુ શિલ્પનિધાના જે અનુપમ આદર્શો વિદ્યમાન છે તેપરથી સ્પષ્ટરીતે જ્ઞાત થાય છે કે, હિંદુલોકો શિલ્પશાસ્ત્રની પરાકાષ્ટાપર પહોંચી ગયા હતા જૈનલોકોએ કેટલાક અમૂલ્ય રત્નોની રક્ષા કરી છે ભય કરે મનવિષ્ણવના પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં જે સમયે ભારતવર્ષના સમસ્ત અચરત્નો બળીને ભસ્મીભૂત થઈ રહ્યા હતા, તે સમયે જૈનલોકોએ તેવા અનેક અમૂલ્ય રત્નોની રક્ષા કરી, એ મહદ આશ્ચર્યની વાત છે ઈગનાડના દત્તિદાસવેતાએને આજપર્વત પણ એ રત્નોનો પત્તો લાગેો નથી મારવાડના જેસલમીરમાં, પ્રાચીન અણહિલપુરપાટણમાં તથા કમ્પેર અને ગાન્યાન્ય જૈનપીઠોમાં આવેલા પુસ્તકાનયો અઘાપિ એવા અસંખ્ય અમૂલ્ય અચરત્નોથી પૂર્ણ છે કરોર શાસન અને ભય કરે અત્યાચાર સહન કરીને પણ ધાર્મિક જૈનલોકોએ આ સમસ્ત રત્નોની રક્ષા કરી છે

૧ આ સર્વ હતા પણ હવે અને જણાવીશુ કે, અતિ સંવત્ર વર્જયેત્ આ મહાવાન્ય પ્લાનમાં લઈ જૈનજીવોએ આવા શાન્ત, અવિરુદ્ધ સમયનો વિચાર કરીને તથા મૂળ અરકલોએ અને રાજાઓ જે

મેવાડ સર્વ પ્રકારે હિંદુધર્મના આદર્શસ્વરૂપ છે. મેવાડના પર્વતમય ઉછાનોમા અનેકવાર ધર્મની ચર્ચા કરવામા આવી છે તથા ધર્મની ઉન્નતિ સાધવામા આવી છે. આ દેશના ધર્મપાલયુ રાજાઓ કેવળ શૈવ અને જૈનધર્મનાજ સંધાયક નહોતા, પરંતુ વૈષ્ણવધર્મપ્રત્યે પણ તેમણે પોતાનો અનુરાગ દર્શાવી આપ્યો છે. મેવાડમા આવેલા નાયદાગ નામના સ્થાનમા શ્રીકૃષ્ણનું જે મંદિર છે તે આ વાતની માફી આપી રહ્યું છે. બ્યારે હિંદુવિદેશી આગમને વૈષ્ણવોપર ક્રોધ અત્યાચાર કરીને તેમને મજા-ધામમાથી હાળી કાઢ્યા સારે તેઓ અન્ય કાંઈ પણ સ્થળે પોતાના ઉપાસ્યદેવની ગ્લા યવાને માગ નહિ. બેઠ ઉદયપુરના મહારાણાના આશ્રયે આવી રહ્યા. ઉદયપુરના મહારાણાએ મેગલોના અત્યાચાર સહન કરીને પણ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિસહિત વૈષ્ણવોકોને પોતાના રાજ્યમા આશ્રય આપ્યો હતો.

ઉદયપુરથી ઉત્તરે ૧૧ કાસપર શ્રીનાથદ્વારાનું પવિત્ર મંદિર વિરાજમાન છે. તેની પામેથી જુનાસ નદી કલકન ધ્વનિ મગી વહે છે. જુનાસના તટપર શ્રીનાથદ્વારા આગળ સ્થેત સગેમરમગેના ઓવારેના બાધવામા આવ્યો છે. શ્રીનાથદ્વારા વૈષ્ણવોનું પ્રધાન તીર્થસ્થાન હતા. ઉના પ્રતિમામિવાય ત્યા અન્ય કાંઈ પણ દૃશ્ય જોવાયો નથી. શ્રીનાથદ્વારાના મંદિરની બાધણીમા કોઈ પ્રકારની અપૂર્વ કારીગરી દરિગોચર થતી નથી. નાયદાગને જે કાંઈ પ્રસિદ્ધિ વા પવિત્રતા પ્રાપ્ત થઈ છે તે કેવળ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમાને લાંબેજ છે. ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મથી બેહજાર વર્ષપૂર્વે યુગ્મમનિના યમુનાજીના પવિત્ર તટપર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર આનંદકેની જે મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત થઈ હતી તેજ મૂર્તિ નાયદાગમા સ્થાપિત છે. એવું ધણા લોકોનું અનુમાન છે. ગયાજી, દ્વારજા કિવા વૃદાવનમા જે આનંદહારી મનોરંજક સુદ મૂર્તિઓ દરિગોચર થાય છે તેવી સુદ મૂર્તિ શ્રીનાથદ્વારામા નથી. મેવાડના આ પવિત્ર તીર્થમા પ્રતિવર્ષે ભાતના અનેક ભાગોમાથી અમખ્ય યાત્રાગુઓ યાત્રાનિમિત્તે આવે છે.

સહઆવાધ વડોથી જે મજાધામ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું પ્રધાન ધામ ગણાયું હતું, તેના મેગનોના કંઠેર અત્યાચારથી પરિત્યાગ કરીને વૈષ્ણવો આ પવિત્ર મૂર્તિને લઈને ભારતવર્ષના અનેક સ્થાનોમા ભ્રમણ કરતા હતા. હિંદુહિતૈથી ઉદારચિત્ત અકબરે પુનઃ શ્રીવૃદાવનવિહારીની મૂર્તિને તેમના પ્રાચીન મંદિરમા પ્રતિષ્ઠિત કરવાની આજ્ઞા આપી હતી અને તેના પુત્ર જગમોગ તથા પૌત્ર શાહજહાંએ પણ તેમને કૌશા ઉપદ્રવ કયો નહોતો. વજી લોકોની એવી માન્યતા છે કે અકબરે પોતાના નવીન ધર્મની સ્થાપના, આ મર્વ મનમય વૈષ્ણવધર્મના સુદ ગુણગૌરવથી મોહિત થઈ પોતાના ધર્મની સાથે તેની તુલના કરીને કરી હતી, પરંતુ કેટલાક લોકો આ વાતપર ચકા કરે છે. જો અકબરેના ઉદ્દેશ પર્ણિપૂર્ણ થાત અને તેના જાતિમધુઓ હિંદુઓપ્રત્યે સહવર્ન રાખત તો મેગવસામ્રાજ્ય ભારતવર્ષમાથી જડ-રૂળથી ઉખડી જત નહિ, પરંતુ હિંદુમુસનમાનોમાથી એક નવી જાતિ ઉત્પન્ન થાત, પણ ઇશ્વરને આ પરિણામ પ્રાપ્ત નહોતું. તેથીજ ભારતવર્ષમા ભારતગેજનો જન્મ થયો.

જહાગીર ગજપુરાજકુમારીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો, તેથી તે હિંદુવર્મપ્રત્યે પ્રિયેન અનુરાગ ધરાવતો હતો. તે પોતાના ઉદારચિત્ત પિતાની પોંજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પૂજા કરતો હતો, પરંતુ જહાગીરનો પુત્ર શાહજહાં શૈવધર્મમા દીક્ષિત થયો હતો. મિદરૂપ નામના એક મન્યામીએ શાહજહાંને એ ધર્મમા દીક્ષિત કર્યો હતો. ભારતનો સમ્રાટ આ રીતે શૈવધર્મોવનખી થયાથી તે સમયે શૈવધર્મની પરમ ઉન્નતિ થઈ હતી. શૈવોકોપાશ્વરના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત થવાથી વૈષ્ણવધર્મોવનખીઓ ઉપર તેઓ અનેક પ્રકારના અત્યાચાર કરવા લાગ્યા. તેમના અત્યાચારોથી પીડિત થઈ વૈષ્ણવોકો ભગવાનની મૂર્તિ લઈ શ્રીનજભૂમિનો ત્યાગ કરી અહીં તહીં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા ત્યાગપટ્ટી ઉદયપુરની એક રાજકુમારીએ ધણે પરિશ્રમ કરી પુનઃ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિને તેના પૂર્વ આસનપર વિરાજમાન કરી, પરંતુ તે મૂર્તિ ઝાઝા દિવસ ત્યાગી રહી નહિ. અંખ અવધિમા નિષ્કુર ઔરગેમે મિદામના-૩૬ થઈ વૃદાવનમાથી તે મૂર્તિને દૂર કરી ઔરગેમે આ પ્રકારના અત્યાચારોથીજ હિંદુઓના અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર થયો હતો.

યમૂતસમાન ઔરગેમે જોહત્યા અને ખહાલત્યા કરી સમગ્ર મજાભૂમિને અપવિત્ર બનાવી દીધી. સુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને જો અસહસ્રો કઈક વધુ શરૂથી નક્કલ થવા દેવા તથા અતિદ સિક્કે મોખજોળમટિ પ્રસ્થા મૂવા એઈએ.

અને સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણચક્રના મંદિરને પણ બાંધ કર્યું. તેના આ કંઠાર આત્માચાર જોઈ સિમોદીઆ-રાણા રાજસિંહના હૃદયમા દારણ કોષ ઉત્પન્ન થયો. તેમણે આ અપમાનનું વેર લેવાને માટે ઔરંગ-ઝેબની વિરુદ્ધ પ્રયત્ન બહુ ધારણ કર્યું. રાણાજીનો પરમ ઉત્સાહ જોઈ અમ ખ્ય રાજપૂતો તેમની પતાકા-નીને એકત્રિત થયા અને એકે લક્ષ રાજપૂતનીરોએ યવનોના પળમાથી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિનું સરસણ કરવાને માટે પ્રાયોક્તિ કર્યો. હિંદુઓના આવા ઉદાત્ત આત્મવિદાનના પ્રભાવથી પાપી ઔરંગઝેબ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સ્પર્શ કરી રાક્યો નહિ અને કોટા અને રામપુરમા યજ્ઞને તે મૂર્તિ મેવાડમા આવી પહોંચી. રાણાજીની ઇચ્છા આ મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ઉદયપુરમા કરવાની હતી, પરંતુ માર્ગમા એક અકસ્માત અન્યાયી તેમની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ શકી નહિ મેવાડમા શિયોર નામના ગામમા યજ્ઞને શીઘ્રગતિનો રથ ચાલ્યો જતો હતો, એવામા રથનું ચક્ર જમીનમા ઉડું પ્રવેશી ગયું અને ગમે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ તે નીકળ્યું નહિ ત્યારે એક જ્યોતિષીએ આવીને જણાવ્યું કે -“લગવાન અહીં આજ રહેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે જો તેમ ન હોત તો આ ચક્ર શામાટે પૃથ્વીમા પ્રવેશીને ચોડી ગયું હોત?” જ્યોતિષીના આ વચનો સાંભળી રાણાને તેપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બેસી ગયો અને તેમણે ત્યાજ તેમને માટે મંદિર બંધાવવાની આજ્ઞા કરી શિયોર ગામ દેશવાડાના સામતના તાબામા હતું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના અનુ-ગ્રહની વાત સાંભળી દેશવાડાને સામત ત્યાં આવ્યો. અને તેણે શીઘ્ર ત્યાં એક મંદિર બંધાવ્યું વળી તેણે તે ગામ અને બીજી પણ પુષ્કળ ભૂમિ તે મંદિરને અર્પણ કરી. સારપછી પ્રતિમાને વિધિપૂર્વક રથમાથી ઉતારીને ઉક્તા મંદિરમા વિરાજમાન કરવામા આવી. તે દિવસથી શિયોર ગામ શીનાથદારા ખન્યું અને અંપ અવધિમા તે એક નગરસ્થાન બની ગયું. મેવાડના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થ શીનાથદારાની ઉત્પત્તિ આ પ્રકારે થઈ

નાથદારાની પૂર્વતરફ પર્વતશ્રેણી દિવાલની પેઠે શોભે છે અને પશ્ચિમ-ઉત્તર તરફ ધુનાસનદી વહે છે. નદી અને પર્વતની વચ્ચે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું પરમ પવિત્ર મંદિર સ્થાપિત છે. રાજપૂતો દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે ઘોર પાપીઓ પણ આ સ્થાને પવિત્ર બની જાય છે અને અતસમયે સ્વર્ગારોહણ કરે છે. આ ભૂમિમા રાજદંડનો પણ કશો ભય નથી ઘોર અપરાધી પણ જો નાથદારામા ચાલ્યો આવે તો રાજા તેને દડ દઈ ચકતો નથી આ સ્થાન પરમ શાંતિદાયક છે લગાઈ, અષ્ટોડા, કુશેશ, દ્રેષ ઇત્યાદિ કોષપણ પ્રકારની વિષમતા અહીં આ રહી શકતી નથી અહીં આ રહે છે તે માણસો સદા શાન્તચર્યા અને ધર્મચર્યા કરે છે જોકે નાથદારા એક સાધારણ ગામ છે, તોપણ તેમની સીમામા અગણિત મનુષ્યો નિવાસ કરે છે રથજે રથજે આમથી, પીપળા તથા વડના મોટા મોટા વૃક્ષો ઉભા રહીને માત્રાણુ-ઓના મસ્તકપર ઊભા કરે છે વૈષ્ણવ લોકો આ વૃક્ષોની ઊંચાઈનીએ બેસીને શ્રીભક્તલના તાપથી ચેતાની રક્ષા કરે છે અને કોઈ ગાય છે, કોઈ વગડે છે, કોઈ નૃત્ય કરે છે તો કોઈ ગીતગોવિંદ વાંચી અસખ્ય મનુષ્યોને તેનો અર્થ સમજાવે છે સસારથી વિસ્ત્રા થયેલા જોનાને માટે નાથદારા એ એક પરમાનંદદાયક સ્થાન છે ઉદાસીને માટે એ શાંતિકુટિર છે અને નિરાશ થયેલાને માટે તે આશાકુળ છે. સમસ્ત જગતે જેને પાપી ગણીને લજ્જાદીધો હોય, જેનો સુખાશાસ્ત્રી દીપક સદાને માટે ભય પામી ગયો હોય, જે ત્રિપુર ધનસુપત્તિ સુખાવી અન્વને માટે રાજાજોતો હોય, જેનાપર પ્રેમ કરનાર કોઈવલ્લ મનુષ્ય ન હોય, સહેયમા જે ત્રિવિધ તાપથી તપ થયેલો હોય તેને માટે નાથદારા એ શાંતિનું સ્થાન છે પુષ્કળ માણસો પોતાની ભાર્યા, કન્યા અને પ્રાણપ્રિય પુત્રોને છોડીને આ શાંતિદાયક સ્થાનમાં આવીને રહે છે આ માણસોના મનમા દૃઢ નિશ્વાસ અને પ્રજ્વળ આજ્ઞા હોય છે કે -“ જો સસારનો ત્યાગ કરીને જે પ્રભુને શરણે આન્યા છીએ, તે અંતકાળે અવશ્ય અમને પોતાના ચરણમા સ્થાન આપશે. તેમના ચરણમા સ્થાન પ્રાપ્ત થવાથી જન્મમરણનો ફેરો ટળી જશે, સસારમાથી મુક્તિ મળશે અને સ્વર્ગ-સુખની પ્રાપ્તિ થશે ”

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે -“ રાજપૂતો જો મહાદેવનો વિકટ ધર્મ છોડી, કેવળ શાંતિમય વૈષ્ણવ-ધર્મનું અવલંબન કરે તો તેમને વિશેષ લાભ થશે, ” પરંતુ જો કર્નલ ટૉડનો આ અભિપ્રાય માન્ય કરી શકતા નથી રાજપૂતોની ઉન્નતિને માટે તેજસ્વી સેવધર્મકરતા શાંતિમય વૈષ્ણવધર્મને જો કોઈ ગણી શકતા નથી જગતના સર્વ માણસો શાંતિને ચાહે છે, પરંતુ જે શાંતિથી મનુષ્યની તેજસ્વિતાનો નાથ થઈ જાય અને જે શાંતિ મનુષ્યને પ્રમાદી તથા આળસુ બનાવી દે તે શાંતિ અમને હટ નથી. આજે

રાજપૂતો જડ અને નિર્જીવ બની ગયા છે અને તેવામાં જે તેમનામાં આ શાંતિમય ધર્મને પ્રચાર થાય તો તેમનું નામ શીઘ્ર જગતમાં ચીલુમ ચઢી જાય. આજે તેમના અંગમાં રાજપૂત-ધૌર્ય વીર્યનાં જે દણે ગુમ રીતે રહેલાં છે તે પણ આ શાંતિમય ધર્મના અવલંબનથી નાશ પામશે. ચથાર્થ વૈષ્ણવધર્મ કે જે સૃષ્ટિના આરંભથી જગતમાં પ્રસરી રહ્યો છે તે મંપૂર્ણતઃ શાંતિમય નથી. વિષ્ણુ જગતના પાલનકર્તા છે અને ન્યાં પાલનકેલા મંદાર પણ છે. એક તરફ જે રીતે પાલન થાય છે તે પ્રકારે બીજીતરફ મંદાર પણ થાય છે. એક તરફ ભગવાનની સંહારક મૂર્તિ છે અને બીજી તરફ પ્રતિપાલક શાંતમૂર્તિ છે. ન્યાં બે માણુમેના સ્વાર્થનું સંઘર્ષણ થાય છે ત્યાં એકનેા સંહાર કર્યોવિના બીજાની રક્ષા થઈ શકતી નથી. ન્યાં શાંતિની સ્થાપના કરવી હોય ત્યાં અશાંતિનેા નાશ અવશ્ય કરવાજ નેકએ. આજ ચથાર્થ વૈષ્ણવધર્મ છે. રાજપૂતો જે આ વૈષ્ણવધર્મનું અવલંબન કરે તો તેમને વિશેષ લાભ થશે અને જે તેઓ મિથ્યા વિરક્તિયુક્ત વૈષ્ણવધર્મનું અવલંબન કરશે તો તેમની અત્યંત શોચનીય દુર્દશા થશે. અંકારણુ રક્તપાત કરવો કિંવા નિષ્પ્રયોજન અહીંતહીં ખડ્ગ ચઢાવતા રહેવું એની વૈષ્ણવધર્મ મના કરે છે; પરંતુ ન્યાં એકના સ્વાર્થથી અનેકને હાનિ થતી હોય, ન્યાં એકના મંગલથી અનેકનું અનિષ્ટ થતું હોય, લા શ્વયં વિષ્ણુભગવાન પણ પોતાનું ચક્ર ચઢાવવાને ચૂકતા નથી. વિષ્ણુભગવાને મધુ-કેટલનેા મંદાર કથેઈ હતો એ વાત સર્વને સુતાત છે. વિષ્ણુભગવાન ન્યાય અને ધર્મના પક્ષપાતી છે. ન્યા ન્યાયનેા અનાદર થતો હોય તથા ન્યાં ધર્મના મસ્તકપર લતાપ્રહાર કરવામાં આવતો હોય, ત્યાં શ્રી વિષ્ણુભગવાન અન્યાયી તથા અધર્મીને ઉચિત દંડ આપવાને અને પીડિતમનુષ્યનેા ઉદ્ધાર કરવાને શીઘ્ર દોડી જાય છે. આ શ્રેષ્ઠ નીતિનું અવલંબન કરીનેજ ભગવાને અવતાર ધારણ કર્યો હતા. આજ ખરા વૈષ્ણવધર્મ છે અને અમે એજ વૈષ્ણવધર્મના પક્ષપાતી છીએ. જે રાજપૂતો અને સમસ્ત ભારતવર્ષ આવા વૈષ્ણવધર્મથી રીક્ષિત થઈ જાય અને તેની ચથાર્થ નીતિનું પાલન કરે તો તે પ્રત્યે અમને કરો વાધો નથી.

અધ્યાય ૩૦ મો

વસંતપંચમી—લાતુસપ્તમી—શિવરાત્રિ—અહેરિયા—ફાગેત્સવ—શીતલાપદ્મી—કુલડોલ—
અન્નપૂર્ણા—અશોકાષ્ટમી—રામનવમી—મદનત્રયોદશી—નવગૌરીપૂજા—સાવિત્રીમત—
ફાલગુની—અરણ્યપદ્મી—રથયાત્રા—પાર્વતીત્રીજા—નાગપંચમી—રાખી—
પૂર્ણિમા—જન્માષ્ટમી—પિટૃદેવતા—ખગ્ગપૂજા—દશેરા—ગણેશપૂજા—
લક્ષ્મીપૂજા—દિવાળી—અન્નપૂર્ણિમા—કુલનયાત્રા—મકરસંક્રાંતિ—
મિત્રસપ્તમી

સમયે શીતઋતુની સપ્ત દેહી લય પામીને વસંતઋતુની મનોહર કોયલ ટહુકા કરવા લાગે છે અને સમસ્ત જગત નવજીવનથી પ્રવૃત્તિત બની રહે છે તથા જે સમયે પ્રકૃતિની સજીવતાને લીધે મનુષ્યનાં મન અદ્ભુત આનંદમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે તે મનોહર ઋતુમાં મેવાડના પ્રત્યેક ગૃહમાં પર્વોત્સવનો આરંભ થાય છે.

વસંતપંચમી—માઘ શુક્લ પચમી કે જે શુભ દિવસે સમસ્ત હિંદુઓ વિદ્યાની પ્રાપ્તિઅર્થે સરસ્વતીની પૂજા કરે છે, તે દિવસે રાજપૂતો બહુધા અશ્વીક બાપાનો વ્યવહાર કરી ઉન્નતની પેઢે નૃત્યગાયનાદિમા પોતાનો સમય વ્યતીત કરે છે!

વસંતપંચમીને દિવસે ઉચ્ચનીચમા કાઈ એક રહેતો નથી. સાધારણલોકો લાંગ, ધંતુરો, ગાંજો, મદિગ, અરીણી છલાદિ અનેક પ્રકારના માદકદ્રવ્યોનું સેવન કરી અશ્વાપ્ત અને અશ્વીક બાપાનાં ગીત ગાય છે અને નગરની ચોતરફ જામણ કરે છે. જે સદૃશદરથો અન્ય પ્રસંગે એક પણ અગ્રિય વચન કહેતાં શરમાય છે તેઓ પણ આજે લોકલાજને તિલાંજલિ આપીને સાધારણલોકોની સાથે આ પ્રકારનો કુલ્યવહાર કરે છે! જે સમયે રાજસ્થાનમાં સર્વત્ર આ પ્રકારના આનંદની ભૂદાવંટ ચાલે છે, તે સમયે અસંખ્ય બીલકોડો પણ પોતાનાં જંગલનાં નિવાસસ્થાનોમાંથી નીકળી આવીને રાજપૂતોની સાથે મળી જાય છે. રાજપૂતોને પણ બીલકોડોના મેળાપથી પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

લાતુસપ્તમી—વસંતપંચમી પછી એ દિવસે લાતુસપ્તમી આવે છે. એમ કહેવાય છે કે સૂર્ય-ભગવાનનો જન્મ એ દિવસે થયો હતો. સૂર્યવંશી રાણા પોતાના કુલદેવતાની જન્મતિથિએ અનેક પ્રકારના ઉત્સવો કરે છે. તે દિવસે રાણાજી પોતાના સરદારો અને સામંતોને પોતાની સાથે લઇને ચોંઠા નામના પવિત્ર સ્થાનમાં જાય છે અને ત્યાં સૂર્યભગવાનની પૂજા કરે છે. આ દિવસે જયપુરમાં સૂર્ય-દેવતાની પૂજા કાંઈક વિશેષ ધામધૂમસહિત થાય છે. કુશાવહારજી તે દિવસે સૂર્યનારાયણના મંદિરમાં પ્રવેશ કરે છે અને તેમના રથને આઠ અશ્વ બેડીને તેને બદાર લાવે છે. સરદારો અને નાગરિકો પણ આ રથને ખેંચીને મહા આનંદપૂર્વક નગરની ચોતરફ ફેરવે છે.

શિવરાત્રિ—(માઘ કૃષ્ણ ચતુર્દશી) પ્રત્યેક હિંદુ અને ખાસ કરીને રાણાજી આ શિવરાત્રિને પરમ પવિત્ર માને છે. ઘેર પાપી નિષાદ સુદરસેન જે દિવસે પોતાનાં સમસ્ત પાપોમાંથી મુક્ત થઈને શિવ-લોકમાં ચાલ્યો ગયો, તે દિવસને સમસ્ત હિંદુઓ પવિત્ર માને છે. ભારતવર્ષમાં ચિતોડના મહારાણા "શિવના પ્રતિનિધિ" ગણાય છે, તેથી તેઓ ધામધૂમસહિત તે દિવસે શિવની પૂજા કરે છે. રાજપૂતો શિવરાત્રિને દિવસે નિર્જલવ્રત રાખે છે. પ્રત્યેક રોડ એ પવિત્ર દિવસે કાંઈ પણ પ્રકારનું સાંસારિક કૃત્ય

કરેતો નથી અને આખી રાત બગરણ કરીને કેવળ મહાદેવનું સજ્જન કરે છે.

અહેરિયા—અહેરિયા કિવા વાસન્તિકમૃગયા કાશ્યુન મામના પ્રાંભમા થાય છે. એને પહેલે દિવસે રાણાજી પોતાના મગદારો અને મેવડાને એક એક લીલા રંગનો અગખો સેટ આપે છે. રાણાજીનો આપેતો અગખો પશિધાન કરીને મમસન મગદારો અને મેવડા જ્યોતિષીએ જણાવેલા મુહૂર્તમા રાણાજીની સાથે વરાહના ચિહ્નને જાય છે ચિહ્ન કર્યા પછી લગવતી પાર્વતીજી મમસ જગથી વરાહનું બલિદાન આપવામા આવે છે, જેથી અહેરિયાનું બીજું નામ “ મુહૂર્તનો ચિહ્ન ” છે.

ફેગોત્તવ—કાશ્યુનનો ઝીલો મહિનો જેમ જેમ વ્યતીત થતો જાય છે, તેમ તેમ મેવાડીઓનો આનંદ વૃદ્ધિગત થતો જાય છે. સરદારો અને નાગરિકો આનંદોન્મત બની ચોનારૂં ફાગ ખેલના કરે છે અખીનચુનાવની પિચકારીઓથી ઘગ અને દાર લાન લાવ બની ગહે છે મમમત મેવાડમા એક પછુ મનુષ્ય સ્વેતવસ્ત્રધારી જણાતો નથી મર્વ મનુષ્યો નાખથી રાખાપર્યંત અખીનચુનાવની લાન લાવ બની જાય છે. બમ આજ કહેવત અગિયાર્થ થતી જણાય છે કે “ લાન લાવકે લાયકે કોચન, લાયકે મુખમે લાયકે બીગ ” આખાનવૃદ્ધ અપુરુષ અખીનચુનાવની પોતાના અગ ઝગીને કરે છે સર્વ પુરુષો હાથમા પિચમરી લઇને ઓઝોની માટી ઝગી નાખવાને માટે માર્ગ અને ધાટમા ફર્યા કરે છે. જે ઓ કદિપણ ધનની બહાર પગ ચૂકતી નથી અને ભગવાન મુર્ચદેવ પછુ જેના મુખકમવનુ દર્શન કરી શકતા નથી, તે પછુ આ મહોત્સવમા બહાર નીકળીને ‘દોરી’ ખેલે છે

મેવાડીઓકો આ ઉત્સવને ફાગ કહે છે આ ઉત્સવના દિવસોમા ગણાજી પછુ -જુવાનમા જઈ રાણી તથા તેની માલેખીઓની સાથે ફાગ ખેલે છે આ પ્રમંચે કોઈને કિમિત પછુ વગમ દોતી નથી અને કોઈના મુખમણખ પટ્ટિચિત્ત પછુ ગોઠની જાયા દષ્ટિગેય થતી નથી અશ્વાડ થઇને જે દોરી ખેલવામા આવે છે, તેથી મૌથી અધિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે સરદારો અને મામ તો કુકુમ તથા અખીજ લઇને અશ્વાડ થઇ પોતાના મહાવપની જાગળના ચોકમા ફાગ ખેલે છે. એક સરદાર પગમ ચાતુર્યથી પોતાનો અશ્વ ચલાવી કુકુમરથી સજ્જી પોતાના પ્રતિપક્ષીપગચાકમપુ કરે છે અને તે પ્રતિપક્ષી પોતાનું અગ મુગસિત ગખી તે ચાકમપુ બચા કરી દે છે કેઈ વાર એક માણસને ચાર પાય જણ થેરી થે છે અને કોઈ વાર એક જળવાન તથા ચતુર અશ્વારોત્રી પાન જ અશ્વારોત્રીઓપર કુકુમનેડ છટકાવ કરી અતિ ક્ષીધનાથી પોતાના અશ્વને દોડાવી લઇ જાય છે કોઈ વાર દશ દશ માણસોના સમુદાયમા વિભક્ત થઇ તેઓ એકબી-બને ઝગમા તગમોજ કરી દે છે આ રીતે ગાનપૂતમગદારો રગ હિડાવી અપૂર્વ આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે

જે દિવસે ફાગની લીલા સમાપ્ત થાય છે, તે દિ સે કિવાના ત્રણ મજલાપર સતત નગા-વાગે છે. તેનો ગભીર નાદ સાલળી મગદારો પોતપોતાની સેના લઇ ગણાજીની નિકટ જાય છે ગણાજી આ સર્વ માણસોને પોતાની માથે લઇને ‘ઑંગાન મહલ’ જાગળ ચાલ્યા જાય છે આ સ્થાન ‘ગજપૂતોલુ’ પ્રધાન રગચળ છે કૃત્રિમ મુદ્ધ કિવા એકાદ નવીન પ્રકારનો જેવ કગવાને માટે ગાનપૂતો જાન સ્થાનપર એકત્રિત થાય છે યોગાનના મધ્ય ભાગમા પ્રવડ મ્તલોવાળી એક ધમાગત છે આ યોગાનની ચોનારૂં કેઈ પછુ પ્રકારની દિવાન નથી તે ચાતે તગ્દથી ખુલ્લુ છે ગણાજી મગદારો અને રાજકર્મ-આરીઓની સાથે ઉક્ત ધમાગમા પ્રવેશ કરીને આમનપર વિગજમાન થાય છે મગદારો તેમની ચોતરફ બેસે છે ત્યારપછી મકીર્નન ચર થાય છે અને અનેક પ્રકારના વાગ વગાડી એક વગથી દરિનું સજ્જન કગવામા આવે છે આ પ્રમંચે મર્વજ આનંદ જવાઇ ગહે છે કેઈ ગાય છે, કેઈ વગાડે છે અને કેઈ વૃત્ત કરે છે વળી કોઈ વિકટ સ્વરથી મૃંગાગમ્ભુ અન્વીન ગાયન ગાય છે અને નાચવા મંડી જાય છે આનંદના પ્રસન્ન પ્રવાહમા ગબ્બ, ગબ્બ, મગદારો અને ભપાઇઓ મર્વ એક થઇ જાય છે મેવાડના પ્રાપ મર્વ નિવાસીઓ આ ઉત્સવમાં લાગ થે છે ઉમ્મ મલોમા કુલ્લીક વાગમુધી ગાનનાન ચાલ્યા પછી મર્વ માણસો આનંદના આવેશમા આવી જઈ યોગાનમા દોડી આવે છે અને જેને પોતાની માથે લુએ તેને અખીનચુનાવથી પૂરી નાખે છે ગમે તે ધર્મનો માણસ આ ઉત્સવમા આવે તો તે અખીનચુનાવની પ્રસાદીથી જયવા પામતો નથી

કાશ્યુનમાસના અત્યર્થના ફેગોત્તવ થાય છે જે દિવસે ફેગોત્તવ સમાપ્ત થાય છે, તે દિવસે

રાણાજી પોતાના પ્રિય સરદારને “આઝ નારિયન” અર્થાત્ ખડ્ગ અને નાગીએરનું લઘાણુ વહેતે છે આ પ્રસંગે આપવામાં આવતા ખજોા બહુધા કાચળ અથવા કાષ્ઠના બનાવેલા હોય છે અને તે પર વિવિધ પ્રકારના ચિત્રો આલેખવામાં આવેલા હોય છે ત્યારપછી ‘આચરનો તહેવાર’ આવે છે આ પ્રસંગે આચરનગરની આમપાસ અગ્નિદીકા મ્દવામાં આવે છે સર્વ લોકો અગ્નિકુંડની ચોતરફ ઉન્મત્તની પેઠે નૃત્ય કરે છે આખી રાત આ પ્રકારે નૃત્ય, ગાયનાદિમાં વ્યતીત કરી દેવામાં આવે છે ન્યાસુધી ચૈત્ર માસને પ્રથમ દિવસ ઉદય પામતો નથી ત્યામુધી તેઓ પોતાનો ઉત્સવ છોડતા નથી જે સમયે સૂર્ય ભગવાન મીનરાશિમાં પ્રવેશ કરે છે તેજ સમયે રાજપૂતો સધ્ધાવદન કરી પોતાના વસ્ત્રો બદલી રવગૃહ તરફ પાઠા કરે છે તે દિવસે સેવકો પોતાના સ્વામીને અનેક પ્રકારના દ્રવ્યો ઉપહારસ્વરૂપે આપે છે

શીતસાપઘી—(ચૈત્રશુકલ પંચી) રાજપૂતો એવી માન્યતા ધરાવે છે કે શીતનાદેવી પાત્રાની રક્ષા કરે છે આથી રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના બાઉકેની મગનકામનાથી આ છંદને દિવસે શીતનાદેવીના મંદિરમાં જાય છે ઉદયપુરની પામે એક ગિરિશિખરપર શીતનાદેવીનું મંદિર આવેલું છે રાજપૂતસ્ત્રીઓ આ મંદિરમાં જઈ શીતનાદેવીની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી સ્વગૃહે પાછી ફરે છે

કુંડડોલ—અક્ષર્તી મહારાજ વિક્રમાદિત્યના સવત્સરના આરભની સાથેજ એવાકમ આ ઉત્સવનો પ્રારભ થાય છે નવરાત્રિમાં જે અનુધ્યાનો કરવામાં આવે છે, તેજ અનુધ્યાનો બહુધા કુંડડોલના ઉત્સવમાં પણ થાય છે આ ઉત્સવનું પ્રથમ અનુધ્યાન ખડ્ગપૂજા છે રાણાજીના મહાનયમાં આ વિધિ કરવામાં આવે છે, પરંતુ ભગવતી વાસતીની પૂજાને માટે જે વિધિઓ મ્દવામાં આવે છે તેની આગળ તે ખડ્ગ પૂજાની વિધિ કાઈ વિસાતમાં નથી વસતતતુના આગમનથી સમરત જગત આનંદમય બની જાય છે આ નતુમાં આકાશમાંથી નિશાનાથ અપ્તદૃષ્ટિ કરે છે અને વાયુદેવ અતરિક્ષમાં સોગંધ્યનો પ્રચાર કરે છે વનદેવી આનંદસૌરભ પ્રકટ કરે છે સક્ષેપમાં વસતકાનમાં સર્વજ્ઞ આનંદનું સામ્રાજ્ય પ્રસરી રહેલું હોય છે સ્વાભાવિકરીતેજ આ સમયે રાજપૂતોના ગૃહોમાં પણ આનંદોત્સવ કરવામાં આવે છે કમનિતિસમાન સુકુમાર રાજપૂતનારાઓ તથા કામરેવસમાન રાજપૂતપુત્રો પુષ્પાવકારથી પોતાના અંગોને સુશોભિત કરી કુંવારીમાં અથવા પ્રમેદવનમાં વિચરે છે ત્યા પ્રદુહિત વેનીઓ અને વિકસિત શ્લેષની નીચે એસી આનંદ માણે છે તેમના મસ્તકપર પુષ્પના ચુકુંટ હોય છે અને ગળામાં પુષ્પના દાર હોય છે સક્ષેપમાં તેમના સર્વ અંગમાં પુષ્પનો સુગાર હોય છે સ્ત્રીઓ પુષ્પથી સન્નિજત વનદેવીસમાન જણાય છે બસ, એવોજ બહાર ઉડી રહ્યા હોય છે કે—“કુંવરકો દાર દિય, કુંવરકે કર્નકું કુંવરકો બેદા સોહે રાજસુકુમારીકે, કુંવરકે બાણબદ કુંવરકે બુનૈ બુનૈ ફલે ફલે ભાગ સદા લડી હમારી કે” કોઈ કોઈ સ્ત્રી શ્લેષની શાખાઓ સાથે હિઅકો બારી આનંદપૂર્વક એવા ખાખ છે કોઈ સ્ત્રી મજ્દાર ગાય છે કોઈ રાધા બને છે અને કોઈ કૃષ્ણ બને છે, અને પછી રધા પોતાની સાહેલીઓનાં હાથ પકડી રાસમડગીની લીના કરી પોતાનો જન્મ સફળ કરી લે છે તેની પાસેજ સુદર સુવકો પણ આનાજ પ્રકારની લીના કરે છે તેમના કોઈ કૃષ્ણ બને છે કોઈ રાધા બને છે કોઈ ચંદ્રાવતી બને છે એને તે સર્વ ગાયનનૃત્યાદિ કરી મોજ ઉડાવે છે કોઈ હિઅકો ખાખ છે કોઈ હિઅકોનાથે છે અને કોઈ સ્વસ્વથી ગીતને વિદ વાને છે આ પ્રકારે સર્વ સ્ત્રીપુરુષે આનંદને ઉપભોગ લે છે

અન્નપૂર્ણા—સૂર્ય ભગવાન મેષરાશિમાં ચમન કરે તે દિવસે રાજપૂતો ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરે છે આદ્યશકિત અન્નપૂર્ણાની શ્રુતિને સિદ્ધાસનપર વિરાજમાન કરવામાં આવે છે તેમની સન્મુખ જાણે મહાદેવ અન્નની ભિક્ષા માગતા ન હોય તેવી રીતે મહાદેવની શ્રુતિ જાવવામાં આવે છે

આ શ્રુતિની પાસેજ રાજપૂતો થોડી જમીન ખોદીને તેમાં જવવાવે છે પછી તેઓ તેને કૃત્રિમ તાપ આપે છે તેથી તે થે દિવસમાં અકુરિત થઈ જાય છે આ સમયે રાજપૂતનારાઓ એકનીછનો હાથ પકડી સુમધુર ત્વરથી ગીત ગાતી ગાતી ભગવતી ભવાનીનો આશીર્વાદ માગે છે તેઓ ગીત ગાતી ગાતી શ્રુતિની અને જવના અકુરોની આસપાસ પરિક્રમણ કરે છે ત્યાર પછી જવના અકુરોને ઉખેડી લઈ તેઓ પોતાના સ્નેહી મળધીમાં તેને વહેતી દે છે પુરુષો આ અકુરોને પોતાની પાપપટ્ટીમાં ખોસે છે એવાકો પ્રત્યેક મનુષ્ય ભગવતી અન્નપૂર્ણાની પૂજા કરે છે

સૌથી પ્રથમ રાજપૂતસ્ત્રીઓ દેવીની પૂજા કરે છે સરોવર તરફ દેવીને લઈજવવાની તૈયારી કરે

વામા આવે છે, તે સમયે રાજપૂતઋષિઓ પૂજના સામાનનુ પાત્ર હાથમા લઇને ગીત ગાતી જાતી તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે પછી નગરાનો મગનભેદી નાદ થાય છે, એટલે દેવીને લઇને લોકો સરોવરતરફ ચાલવા માડે છે. નગરાનો નાદ થતાની સાથે એકલિંગમદ્વરથી તોપોનો ગભીર અવાજ થવા માડે છે તોપોનો અવાજ સાંભળીને નગરવાસીઓ અનેક પ્રકારના વસ્ત્રો પરિધાન કરી પેશોલાના તટપર એકત્રિત થવા માડે છે

પેશોલાસરોવરનો તટ આ ઉત્સવને દિવસે અલત શીલામયમાન દેખાય છે તે તટપર જે ઉભો ચતુરો બાધવામા આવ્યો છે, તેની ઉપર સમસ્ત સરદારોની સાથે મહારાણા ઉભા રહી દેવીના આગમનની પ્રતીક્ષા કરે છે દોષ, નગરા વગેરે અનેક પ્રકારના વાદ્યોસહિત દેવી અન્નપૂજાની પ્રતિમા પેશોલાસરોવર પામે આવે છે, ત્યારે અસખ્ય નગરવાસીઓ તેમના દર્શન કરવાને માટે સરોવરના કિનારા પર ઉભા રહે છે પુષ્કળ માણસો મોટા મોટા મહાલયોપર ચઢીને આ અપૂર્વ શીલા નિહાળે છે, ઉપર્યુક્ત ચતુરોની પાસેજ એક વિશાળ ઘાટ છે. આ ઘાટના પગથીઆ સગેમરમરના છે આ ઘાટ આગળ અગણિત નાવો દૃષ્ટિગોચર થાય છે આ સમયે સરોવરના કિનારાપર જ્યાં દૃષ્ટિપાત કરે ત્યાં અનેક લાનવ્યવસ્થા સુંદરીઓના દર્શન થાય છે આ ઋષિઓએ વિવિધ પ્રકારના રમયેરગી વસ્ત્રો તથા મનજીતિ આભૂષણો પરિધાન કરેલા દોષ છે વળી તેમણે પુષ્પના હાર પહેરેલા હોવાથી તેમની શીલા અપૂર્વ બની રહે છે ઋષિઓના સમુદાયમા એકપણ પુરુષ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. આ પ્રસંગે પેશોલાના કિનારાપરની ભૂમિ જે મનોહર વેશ ધારણ કરે છે તેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે આથી અધિક સુંદર ચિત્ર ખીજી કોઇ પણ કલ્પનામા આવી શકતું નથી નગરના આબાલવૃદ્ધ સર્વ ઉત્તમ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને આ સ્થાનમા આવે છે સર્વના મુખપર પ્રસન્નતા અને નેત્રોમા આનંદ જણાય છે સંગીતધ્વનિનો કોઇ ઔરજ બહાર ઉડી રહે છે ' વસતસ્તુ ચાલતી હોવાથી આકાશ સ્વન્ન અને નિર્મળ હોય છે, તેપર મેઘની નીવરેણા યત્કચિત્ પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. પેશોલાસરોવર પણ નિર્મળ અને નિશ્ચળ દેખાય છે તેના જળમા કમારતો, મહાલયો અને વૃક્ષાદિતુ પરમ સુંદર પ્રતિબિંબ દગ્ગોચર થાય છે કમલ મનુષ્યોની ભીડ વધતી જાય છે ધીમે ધીમે તે વિરાટ જનસમાજ અધિક સજીવ દેખાય છે આવી મોટી ભીડ હોવા છતાં પણ ત્યાં વાદવિવાદનું નામ જણાતું નથી સર્વ માણસો ભગવતી અન્નપૂજાના આગમનની પ્રતીક્ષા કરી રહેવા હોય છે ઋષિઓ એકબીજાને હાથ પકડીને સુરવરે તાલ તથા લમ સાથે ગીત ગાય છે અને શ્રોતાઓ તેથી મુગ્ધ થઈને તેમને વારવાર ધન્યવાદ આપે છે વાગ્ગતો નાદ સાંભળી લોકો ચતુરારાપર ભારે ભીડ કરે છે દેવીને ચતુરારાના મધ્યભાગમાં લઈ જવામા આવે છે તેમના અંગપર પીત વસ્ત્રો હોય છે અને સુવર્ણ તથા ચાંદીનાં અલંકારો હોય છે બે પરમ સુંદર ઋષિઓ દેવીપર વીજણાવતી વાયુ ઢોળે છે દેવીની પ્રતિમા નિકટ આવતાની સાથેજ રાણાજી સેનાસહિત ઉભા થાય છે ત્યારપછી વાહકો તે પ્રતિમાને ત્યાં આગળજ રત્નાસનપર વિરાજમાન કરે છે દેવી રત્નામ્બપર વિરાજમાન થતાની સાથેજ સૌ તેમને પ્રણામ કરે છે અને ત્યારપછી રાણાજી પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને લઈ નાવપર જઈ વિરાજે છે જે ઋષિઓ દેવીની સાથે વાગ્ગ વગાડતી વગાડતી આવેલી હોય છે, તેમની વચ્ચે પ્રવેશ કરવાનો કોઈપણ પુરુષને અધિકાર નથી જે કોઈ પુરુષ આ શિષ્ટાચારની વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે તે તત્કાળ તેને પ્રાણદંડ કરવામા આવે છે.

હવે દેવીને સ્નાન કરાવવાની તૈયારી સમાપ્ત થાય છે. શુભ મુહૂર્તમા તેમને રત્નાસનપરથી ઉતારીને સરોવરમા સ્નાન કરાવવામા આવે છે સ્નાનકાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી દેવી મહાધામધ્યસહિત પાંખા ચાલ્યા જાય છે

દેવીનું સ્નાનકાર્ય રાણાજી નાવપરથી ઉતરી કિનારાપર જઈને જુએ છે આ પ્રસંગે દેવીની અનેક પ્રતિમા આ પ્રકારે પેશોલામા સ્નાન કરવાને આવે છે ધીમે ધીમે સપ્તાની નિખિડ છાયા પેશોલાના નીવવર્ણો જયપર પડી તેને સર્વથા સ્થામ બનાવી મૂકે છે ત્યારપછી શુકલસપ્તભીની શશિકલા ધીમે ધીમે આકાશમા દગ્ગોચર થાય છે હવે ગણાજી રાજયુવનતરફ ચાલવા માડે છે આ પ્રકારે ત્રણ દિવસપર્યંત દેવીની પૂજા કરવામા આવે છે અને ત્રીણે દિવસે અગ્નિકીડાની સાથે સમસ્ત ઉત્સવનો અંત આવી જાય છે

અગ્રોકાષ્ટમી-(ચિત્ર શુકલ અષ્ટમી)આ દિવસે સમસ્ત રાજપૂતો વિશ્વમાતા ભગવતીની પૂજા કરે છે રાણાજી પોતાના સમસ્ત સરદારો અને સામતોને પોતાની સાથે લઈ 'ચૌગાન મહલ'મા જાય છે અને આખો

દિવસ ત્યા રહીને આનંદ કરે છે

ગમનવમી—(ચૈત્રશુક્લ નવમી) અરોઝાદીએ બીજા દિવસે રામનવમીનું પર્વ આવે છે આ શુભ તિથિએ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં રશુકુન દિવાકર ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ જન્મ લીધો હતો આજ દારણથી તેમના વંશને આ તિથિને અત્યંત પવિત્ર માને છે એ દિવસે લાથી, ઘોડા તથા અસ્ત્રશસ્ત્રની પૂજા કરવામાં આવે છે રાણાજી રામનવમીને દિવસે મહા ધામધૂમસહિત 'ચૌગાન મદન'માં જાય છે અને ત્યાં અનેક પ્રકારે આનંદ ભોગવે છે

મદનત્રયોદશી—ચૈત્ર શુક્લ ત્રયોદશીને દિવસે સનાતનધર્મોત્તમ બીજો કામદેવની પૂજા કરે છે અને કે પ્રસ્તુત દિવસની આગળની દાદશી અને પાઠળની ચતુર્દશીને દિવસે પણ પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા છે, તોપણ મેરાડના રાજપૂતો એજ દિવસને ધણો મારો ગણે છે વસંતઋતુ વ્યતીત થઈ ગઈ છે ધીમે ધીમે શ્રી મહાપુત્રના તથા વાહુની લહેરો આવી રી છે દક્ષોપરથી સુગંધી પુષ્પો ધીમે ધીમે ભૂમિપર પડવા લાગ્યા છે, તોપણ ચપાનું સર્વોત્તમ પુષ્પ અઘાપિ દક્ષથી અનિષ્ઠ થયું નથી રાજપૂતશ્રીઓ ચપાના પુષ્પોના લાગ પરિધાન કરીનેજ કામદેવની પૂજા કરે છે ઉદયપુરની રમણીઓ નેવી ભક્તિથી કામદેવની પૂજા કરે છે, તેવી ભક્તિથી ભારતવર્ષના અન્ય કોઈપણ ભાગની સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરતી નથી રાજપૂતમુદરીઓ નીચે પ્રમાણે ભગવાન મનમયની સ્તુતિ કરે છે -

પુષ્પધન્યમ્ । નમસ્તેઽસ્તુ નમસ્તે મૌનકેતવ્ ।

મુનીનાં લોકપાલાના ધૈર્યચ્યુતિકૃને નમઃ ॥

॥ ૧ ॥

માધવાદમ્જ । કન્દર્પ । કમ્પદારે । રતિપ્રિય ।

નમસ્તુભ્ય જિતાશોભુવનાય મનોમુખે ॥

॥ ૨ ॥

આવયો મમ નશ્યન્તુ વ્યાધયઃ સારીરજા

સમ્યચ્ચતામભાદ્ર મે સમ્પદ સન્તુ મે દિવદા ॥

॥ ૩ ॥

નમોઽમાયાય ધામાય દેવદેવસ્ય મૂર્ત્યે

મહાભિષ્ણુશિવેન્દ્રાણામન ક્ષોભકારાય ચ ॥

॥ ૪ ॥

રાજપૂતશ્રીઓ દૃઢ અપાર્વ માને છે કે જે આ પ્રકારે કામદેવની સ્તુતિ કરે છે, તેને કાર્મણ્ય પ્રકારની આધિ, વ્યાધિ અને ઉષાધિ નહીં નથી

નવગૌરીપૂજા—(વૈશાખ શુક્લ નવમી) મદનોત્સવની સાથેજ ચૈત્રમાસ સમાપ્ત થઈ જાય છે તેની સાથેજ વર્તિત પંજ આવે છે જે વૈશાખમાસ એવો ઘોર તાપ મસ્તકપર ધારણ કરીને જગતમાં નવી । વર્ષશ્રવિત ર છે દિદુશાખ પ્રમાણે વૈશાખ એપરમ પવિત્ર માસ છે એ પરમ ગ્રંથ માસ હોવાથી ભગવાન માધવ એનાપર અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે આ માસમાં જેઓ નિયમાનુસાર માધવની પૂજા કરે છે તેઓ અ તે વિષ્ણુપદને પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ આ પરિત્ર માસમાં રાજપૂતો માત્ર એકજવાર ઉત્સવ કરે છે અને તે પણ અતિ સામાન્ય હોય છે આ અતિ સાદારણ ઉત્સવનું નામ 'નવગૌરી પૂજા' છે આ પૂજાનો આરંભ થયા પૂર્વે મેરાડના પોલશ મરદો પોતપોતાના અશ્વપર આશ્વ યજ્ઞ રાણાજીની સાથે મહા ધામધૂમસહિત પેશોનાના તટપર આવેલા ચણતરાપર જાય છે આ સમાગમને 'નગાદેકા અસવાર' કહેવામાં આવે છે ઉક્ત સ્થાનપર વિધિપૂર્વક ભગવતી ગૌરીની સ્થાપના કરીને રાજપૂતો અનેક પ્રકારે આનંદોત્સવ કરે છે પૂર્વે આ ઉત્સવ કરવામાં આવતો નહોતો રાણા બીખસિંહે ઈ. સ. ૧૮૧૭ માં તેનો પ્રારંભ કર્યો છે

મેરાડનાસીઓ આ ઉત્સવને સર્વથા દિદુધર્મથી વિપરીત માને છે જે વર્ષમાં આ ઉત્સવનો આરંભ થયો તે વર્ષમાં પેશોનામાં પાણી અત્યંત ઘણું થયું હતું અને તેથી પૂર આવીને મેરાડમાં ભારે દાનિ થઈ હતી ઉષ્ણપ્રગ્નગરના મેરાડનાસીઓને ધીને ભાગ નાશ પામ્યો હતો અને ધન તથા સપ્તિના નાશનો તો કાંઈ દિમાબજ રહ્યો નહોતો એમ કહેવાય છે કે, આ આપત્તિને દિવસે મદારાણા બીખસિંહને એક પુત્ર પણ અત્યંતક મરણ પામ્યો હતો વહેમી લોકો ગમે તેમ બોલે, પરંતુ મદારાણા બીખસિંહે તેપર દિગ્વિત પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી મદારાણા આ પર્વને દિવસે પોતાના મરદોરાની સાથે નાવમાં બેસીને આનંદપૂર્વક પેશોનાના નક્ષત્રજળપર અગ્નિ કર્યો કરે છે આ દિવસે મરદોરાજી તાપ

ચલાવે છે આખો દિવસ નાવ સરોવરના ઉંડા જલને કપાયમાન કરતી પ્રચલ્લ વેગથી ચાલે છે. આ પ્રકારે સમ્પ્રદાયના મુઠ્ઠી આનંદવિહાર કરી મટારાણા પોતાના સગદરોની સાથે પાછા ફરે છે આ નવીન ઉત્સવ પ્રસંગે ભગવતી ગૌરીની પૂજા વાસતી અન્નપૂર્ણાની સમાન કરવામા આવે છે

સાવિત્રીવ્રત—જ્યેષ્ઠ કૃષ્ણ ચતુર્દશી એ સાવત્રીનતનો દિવસ છે એ દિવસે જે સ્ત્રીઓ ઉપવાસ કરીને, પતિનતા સાવિત્રીની પુણ્યક્રયા શ્રવણ કરે છે તથા તેની પૂજા કરે છે તેને કદિ પણ વૈરવ્યનુ ક્રુપ્ય સહન કરવું પડતું નથી, એવી રાજપૂતલોકોની શ્રદ્ધા છે. મેવાડની રાજપૂતસ્ત્રીઓ એ દિવસે એક નિયત કરેલા વટવૃક્ષની નીચે જઈને વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરીને સાવિત્રીની પુણ્યક્રયા શ્રવણ કરે છે

રંભાતૃતીયા—જ્યેષ્ઠ શુક્ર તૃતીયાને દિવસે સ્ત્રીઓ રંભાની પૂજા કરે છે રંભા એ ભગવતી ગૌરીની બીજી મૂર્તિ છે બાર માસમા હિંદુઓ જે બાર મૂર્તિનું પૂજન કરે છે તેમાની આ એક મૂર્તિ છે. રાજપૂતસ્ત્રીઓ ધનની કામનાથી ચતુર્બળીના કૃતવતી રંભાદેવીની આરાધના કરે છે

અરધ્યપર્થી—જ્યેષ્ઠ માસના શુક્ર પક્ષમા ભગવતી પર્ધાદેવીની જે પૂજા કરવામા આવે છે તેનેજ અરધ્યપર્થી કહેવામા આવે છે. બાર માસમા ભગવતી મહામાયાની જે બાર મૂર્તિઓને સતતિની કામનાવાળી સ્ત્રીઓ પૂજે છે, તેમાની એક મૂર્તિ આ પણ છે પુરેચ્છા ધરાવનાર અથવા પુત્રની મંગલ કામનારામના હિંદુલક્ષના વનમા પ્રવેશ કરી વટ અથવા પીપળાના યજમા ઉક્ત દેવીની પૂજા કરે છે

રથયાત્રા—અષાઢ શુક્ર દ્વિતીયાને દિવસે ભગવાન વિષ્ણુની રથયાત્રા શાય છે હિંદુશાસ્ત્રમા નારાયણની યાત્રા દરેક માસમા એકવાર થતી જણાવવામા આવે છે આ પ્રકારે વર્ષના બાર માસની દાદશ યાત્રાઓ પૃથક્ પૃથક્ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેમાની રથયાત્રા પણ એક છે આ ઉત્સવમા કાંઈ વિશેષ ધામધુમ કરવામા આવતી નથી

પાર્વતીતૃતીયા—શ્રાવણ માસની શુક્ર તૃતીયાને દિવસે રાજપૂતલોકો પાર્વતીતૃતીયાનું વ્રત પાળે છે એમ કહેવાય છે કે, એ દિવસે ભગવતી ગૌરીના મહાદેવની માથે પુન મેળાપ થયો હતો. રાજપૂતો આ પર્વને પરમ પવિત્ર અને પાલનીય ગણે છે અને તેઓ દહ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, જે સ્ત્રી ભગવતી પાર્વતીની ભક્તિસહિત પૂજા કરે છે તેની સર્વ કામનાઓ તે પૂર્ણ કરે છે અને જો તેને પોતાની સખી બનાવે છે, એટલા માટે રાજપૂતબાપાઓ ભક્તિસહિત તેની પૂજા કરે છે. ભૂમિપર અધિકાર કરવાને અને ત્યજેના વરમા પુન પ્રવેશ કરવાને માટે આ દિવસને આ લોકો અત્યુત્તમ માને છે ન્યારે અગ્નિજેની માથે મેવાડના મહાગણને મધિ થઈ હતી, સારે દૂરના દેશોમા નાસી ગયેલા મેવાડીઓ આ પુણ્યતિથિપર પોતપોતાને ઘેર આવ્યા હતા

આ દિવસે સર્વ ગર્ભપૂતો લાવ વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે જ્યપુરના મહાનામ આ ઉત્સવપ્રમુખે પોતાના સગદરોને લાલ રંગનું એક એક વસ્ત્ર આપે છે. ઉદયપુર કરતા જ્યપુરમા આ વ્રત કાષ્ઠક વિશેષ ધામધમસહિત પાળવામા આવે છે જ્યપુરની સ્ત્રીઓ ભગવતી પાર્વતીની એક પ્રતિમા બનાવી તેને ઉત્તમ વસ્ત્રાવકાર પરિધાન કરાવી, પોતાની રકઢપર ખેસાડીને ગીત ગાતી ગાતી લઈ જાય છે ગ્વય મહારાજ અને સગદરો તે સ્ત્રીઓની પાછળ પાછળ ચાલે છે આ ઉત્સવને દિવસે સમગ્તરાજપૂતો પોતાની પુત્રીઓને એક એક જોડી લાવ વસ્ત્રો આપે છે

નાગપચ્ચમી—શ્રાવણ શુક્ર પચ્ચમીને દિવસે ભગવતી નાગમતા મનસાની પૂજા કરવામા આવે છે ભગવતી મનસા નાગેશ્વરી કહેવાય છે અને તેને વિષટારક માનવામા આવે છે ઉક્ત પચ્ચમીને દિવસે તેની પૂજા કરવાથી નાગનો લય નિવૃત્ત થાય છે, એવી માન્યતાથી સમસ્ત હિંદુઓ નાગપચ્ચમીને દિવસે વિધિપૂર્વક ભગવતી મનસાની પૂજા કરે છે.

ગમ્પીપૂર્ણિમા—શ્રાવણ માસની પૂર્ણિમાને મેવાડીરાજપૂતો રાખીપૂર્ણિમા કહે છે એમ કહેવાય છે કે, મુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસાના ઉપદેશાનુમા શ્રવણે પોતાના સર્વ પ્રકારના વિધ્નો અને વિપત્તિઓ નિવૃત્ત કરવાને માટે પોતાના હાથમાં રક્ષાબળન કર્યું હતું કેવળ ધર્મચાર્યો અને સ્ત્રીઓજ ગદા બાધી થકે છે, ઈતર કોઈને તે બાધવાનો અધિકાર નથી.

ગર્ભપૂત્રસ્ત્રીઓ જેને પોતાનો ભાત્રા બનાવવાની મુશ્કેલ ગણે છે, તેનાપર તેઓ ઉક્ત દિવસે પોતાની સખી અથવા કુળપુરોહિતદારા વ્દ્યા મોકલે છે. જેને રક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ વિધિજનુસાર

પોતાની નવીન ભગિનીને દક્ષિણા આપે છે અને પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ કે રાખીબધન એ એક પવિત્ર અને દૃઢ સંબંધ છે

જન્મઘટી—આવણની કૃષ્ણ અઘી એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની જન્મતિથિ છે સમસ્ત હિંદુઓ આ તિથિને પરમ પવિત્ર માને છે આવણના કૃષ્ણપક્ષની તૃતીયાને દિવસે રાણાજી પોતાના સરદારો અને સામતોની સાથે ‘ચૌગાન મહલ’માં જાય છે તે દિવસથી અઘીપર્યંત ત્યાં સદા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની પૂજા કરવામાં આવે છે અઘીને દિવસે પ્રાતઃકાળથી જ ઉદયપુરમાં ઘેર ઘેર ઉત્સવ થવા માટે છે સર્વ માણસો પીતવર્ણના વસ્ત્રો પરિધાન કરે છે અને “કન્દૈયાધાવણી જય” એવા ઉદ્ગાર કરે છે મે વાડમાં ઘેર ઘેર વાઘધ્વનિ અને જ્ઞાનદધ્વનિ થવા કરે છે

ત્યારપછી બરાબર એક પખવાદીઆસુધી મહારાણા પોતાના પિતૃઓનું તર્પણ કરે છે. નિસધારા નામના નગરમાં રાણાના પૂર્વજનું એક સમાધિમંદિર છે, ત્યાં જઈ રાણાજી ધૂપ, દીપ, પુષ્પહાર અને નૈવેદ્યદ્વારા તેમની પૂજા કરે છે એવાડના પ્રત્યેક સરદારને પણ આ પ્રકારે તર્પણ કરવું પડે છે

ખડ્ગપૂજા—તે ઉત્સવમાં રાજપૂતો ખડ્ગની પૂજા કરે છે તેનું નામ નવરાત્રિઉત્સવ છે આ ઉત્સવ રાજપૂતોના સમરદેવતાની પૂજાઅર્થે જ કરવામાં આવે છે આશ્વિન શુક્લ પ્રતિપદાથી આ પૂજાનો આરંભ થાય છે અને રાણાજી તેજ દિવસથી ઉપવાસ કરે છે પ્રાતઃકાળથી જ પ્રાતઃકર્મો સમાપ્ત કરી રાણાજી ખડ્ગપૂજા કરવામાં નિમગ્ન થાય છે ગિરિયોતકુવની પ્રસિદ્ધ બેધારી સમશેર આ પ્રસંગે રાત્રિભાગમાંથી બહાર કાઢવામાં આવે છે અને ત્યારપછી વિધિપૂર્વક તેની પૂજા કરવામાં આવે છે ત્યારપછી રાણાજી પોતાના સરદારોની સાથે તે પવિત્ર ખડ્ગને કૃષ્ણધાર નામના એક પ્રસિદ્ધ તોરણદ્વાર આગળ લઈ જાય છે ત્યાં ભગવતી અષ્ટબુજાનું મંદિર આવેલું છે આ મંદિરના દારપર રાંજયોગી પોતાના અનુયાયીઓની સાથે જઈને રાણાજીના હાથમાંથી ઉક્ત ખડ્ગ લઈ લે છે અને તેને દેવીની સમક્ષ સ્થાપન કરીને બહુ કાળજીથી તેની રક્ષા કરે છે તે દિવસે નીચે પ્રકરે નમરના ત્રણે દારોપર નગારોના ગબીર ધ્વનિ થાય છે નગારોના આ સંકેતધ્વનિ સાંભળતાની સાથેજ રાણા પોતાના સરદારો અને સામતોને લઈને મહિષશાળા તરફ જાય છે અને તેમણી એક પાડાને બહાર કાઢીને રણધોડાની સમક્ષ તેનો બલિ આપે છે ત્યારપછી મહારાણા સેનાની સાથે ભગવતી ચતુર્બુજાના મંદિરમાં જઈ રાંજયોગીની પાસે આસનપર બેસી તેને બે રૂપિયા અને એક નાળીયેર આપે છે ત્યારપછી વિધિઅનુસાર ખડ્ગની પૂજા કરી સૌ પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા જાય છે

(બીજો દિવસ) પહેલા દિવસની પેરે આજે પણ રાણાજી ‘ચૌગાનમહલ’માં જઈ એક પાડાનો બલિ આપે છે. આજે ઉદયપુરના તોરણપાન નામના દારપર પણ એક પાડાનો ભોગ આપવામાં આવે છે સંખ્યાકાંચે રાણાજી જન્મ-માતાના મંદિરમાં જાય છે ત્યાં પણ અનેક બકરા અને પાડાઓનો ભોગ આપવામાં આવે છે

(ત્રીજો દિવસ) આ દિવસના પ્રથમ પ્રહરમાં રાણાજી ‘ચૌગાનમહલ’માં જાય છે અને ત્યાં પાડાનું બનિદાન આપે છે સંખ્યાકાંચે તેઓ ભગવતી હર્ષિતામાતાના પાવન મંદિરમાં જઈને પાંચ પાડાનો બલિ આપે છે

(ચોથો દિવસ) આજે પણ મહારાણા ‘ચૌગાનમહલ’માં જઈને એક પાડાનો ભોગ આપે છે ત્યારપછી તેઓ ચતુર્બુજાદેવીના મંદિરમાં જઈ તેની પૂજા કરીને રાંજયોગીને મિષ્ટાન્ન અને પુષ્પહાર આપે છે આ મંદિરની સામે એક પ્રચંડ સ્તંભની સાથે એક પાડો બાંધવામાં આવેલો હોય છે તેનો વધ મહારાણા સ્વહસ્તે કરે છે આ કાર્યમાં મહારાણાનું પરમચાતુર્ય પ્રદર્શિત થાય છે મહારાણા એક પાલખીમાં બેસીને જાય છે અને ધનુષ્યબાણ હાથમાં ગ્રહણ કરી અગ્રેય તીરથી તે પાડાનો સહાર કરે છે

(પાંચમો દિવસ) ‘ચૌગાનમહલ’માં નિયમિત રીતે બનિદાન આપ્યા પછી રાણાજીની આનાથી ગજબુદ શરૂ થાય છે તે સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી સર્વ ભગવતી આશાપુર્ણાના મંદિરમાં ચાલ્યા જાય

૧ રાજસ્થાનમાં એક પ્રકારના એવા સાક્ર છે કે જે આવરવકના પડવા સમયે મદલું કરી સત્રામભૂમિમાં જાય છે આ સાક્રોનો રવાણીને રાંજયોગી કહેવામાં આવે છે

ઠે ત્યા એક ઘેટાનો અને એ પાડાનો ઉત્સર્ગ કરવામા આવે છે

(૭૭મો દિવસ) આજે ગણાજી નિયમાનુસાર 'ચૌગાન મહન મા જાય છે' પરંતુ ત્યા આજે કોઇપણ પ્રકારનો બરિ આપવામા આવતો નથી દેવીની પૂજા કરીને તેઓ કાનફટા યોગીઓના મદતની મુનાકાત લે છે

(આતમો દિવસ) 'ચૌગાન મહન ની નિયમિત ક્રિયાઓ અમાપ્ત કરી રાણાજી અશ્વપાનને મમસ્ત યોગ લાવવાની આજ્ઞા કરે છે અશ્વપાન હીંધ મમસ્ત અન્વેષે સ્નાન કરાવી મજાવીને લાવે છે આજે રાત્રિના મમથે મહા નયમા હોમ કરવામા આવે છે એક ઘેટાનો અને એ પાડાનો ભોગ આપવામા આવે છે ત્યારપછી મહારાણા કાનફટા યોગીઓને નિમત્રણ કરીને તેમને વિવિધ પ્રકારના ભોજન કરાવે છે

(આતમો દિવસ) આજે મહાનયમા હોમ થાય છે મધ્યામમરે મહારાણા કેટલાક મજારોની માથે નગરની બહાર સમીના નામના ગામમા જઈ ત્યાના યોગીઓની મુનાકાત લે છે

(નવમો દિવસ) આજે 'ચૌગાન મહન અથવા છત્ર કોઈ' પણ થયે જવાનું હોતુ નથી રાણાજીની આજ્ઞાથી અશ્વપાનો અન્વેષે તમેનામાથી બહાર કાઢી સરોવરમા સ્નાન કરાવવાને લઇ જાય છે સ્નાનક્રિયા મમાપ્ત થઇ ગયા પછી તેમને સજાવીને મહાનયમા લાવવામા આવે છે અહીં આ સરદારો તથા સામ તો તેમની પૂજા કરે છે આ પ્રમગે અશ્વપાનો રાણાજી તરફથી પુષ્કળ પાગિ તોરિ મળે છે આજે ત્રીજા પ્રહરે ત્રણવાગ નગાર વગાડવામા આવે છે આ મમથે રાજ્યના મમસ્ત સામ તો, સરદારો અને મિયાઇઓ માતાચન નામના પર્વતપર જઈ સુપ્રમિદ્ધ મેધારી સમરોગ થઇ આવે છે જ્યારે આ સર્વ માણસો પાછા આવે છે ત્યારે રાણાજી આસનપરથી ઉડી વિધિપૂર્વક વદન કરી રાજયોગીના હાથમાથી ખડ્ગને ગ્રહણ કરે છે સારપછી ગજયોગીને મહારાણા તરફથી કેટલુક ધનિામ મળે છે મદત પાયા દિવસપર્યંત તત કરીને તે ખડગની પૂજા કરે છે તેને મહારાણા એક લોગેબરીને અચરણીઓ તથા શ્પિયા આપે છે ત્યારપછી મમસ્ત યોગીઓને ઉત્તમ પ્રકારના ભોજન કરાવવામા આવે છે

(દશમો દિવસ) ભારતના મમસ્ત સનાતનધર્મોવન બીઓ આ દશમની તિથિના મહિમા સારી રીતે જણે છે એમ કહેવાય છે કે, ભગવાન શ્રીરામચંદ્રજીએ સીતાજીનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આજ પવિત્ર તિથિએ મહાબળવાન લકાનાથની સામે યુદ્ધ કરવાને પાના કરી હતી ગજપૂતો આ દિવસને સત્રામકાર્ત્તિ માટે ઉત્તમ ગણે છે આ દિવસે પ્રાત કાળ ચતાજ મહારાણા પોતાના દીક્ષાગુરુના દર્શન કરે છે 'ચૌગાન મહન' મા અથવા માતાચન પર્વતપર અને પ્રમરના આમને ગોવવામા આવે છે ત્યા સમસ્ત ગોવદાજસેના સુસજ્જ થઇને ઉભી રહે છે સધ્યાસમયે મમસ્ત મરદાંગે અને મામતોને પોતાની સાથે લઇને મહારાણા ત્યા જાય છે અને સોથી પહેલા સમી નામના વૃક્ષની પૂજા કરે છે. ત્યારપછી તેઓ પાજરામા પડેના નીનકક પક્ષીને ઉડાડી મૂકીને તોપના ગોળાની વૃષ્ટિમા થઇને પોતાના સ્થાનપર જાય છે

(અગીઆરમો દિવસ) આજે યુદ્ધનીમા અધિમગે થાય છે પ્રાત કાળમાજ ગણાજી પોતાની સેનાને લઇને માનાચન તરફ જાય છે મેનાની પાઠગ વાળુ વાગતુ જાય છે તે પર્વતના શિખર પર ગયા પછી રાજપૂતનૈનિકો ગણાજીને અનેક પ્રકારનુ યુદ્ધમૈસલ્ય દર્શાવે છે કોઇ તોપ ડોડે ડેકોઈ વોડા ચનાવે છે અને પ્રાઇ ભારો અથવા તરવાર ચનાવીને ગણાજીને પ્રસન્ન કરે છે આ દમ્ય અત્યંત મનોહર નાગે છે બેકે સિમેદીઆકુનના અધ પનનની સાથે છત્ર ઉત્સવોની મનોહરતા અને મજતા ધણી ધરી ગઇ છે, તોપણ પ્રખુલ મહોત્સવની રમણીયતામા કિચિત્ પણ ધટાડો થયો નથી અશ્વોને શૂગા તથા નાય અને સરારોના પ્રદુર્લભ વન, તેમને મનોહર વેષ તથા તેમનુ અશ્વો દોડાવવાન તથા શસ્ત્રો ચનાવવાનુ કૌશલ્ય જોઇને પ્રત્યેક પ્રેક્ષકનુ હૃદય આનંદમાં નિમગ્ન થઇ જાય છે શંદકનુના સૂર્યપ્રમરથી ચળમટી મગગે જોઇ પ્રેક્ષકોનુ મન પરમ આહ્વાને પ્રાપ્ત થાય છે આ ગજબુમિનુ

૧ આ દિવસે રાજપૂતમરો પોતાના પિતાની પૂજા કરે છે આ દિવસેમા સમસ્ત રાજપૂતો બદુધા કદ, મૂલ ફળ ખાઈને રહે છે

૧૧ ઇ ૩૨

અર્પણ સૌંદર્ય અને ગૌરવ જોઈને મેવાડના પ્રાચીનગૌરવનું સ્મરણ થાય છે. તત્કાળ વીરકેમરી સંભ્રામ-સિદ્ધ અને પ્રતાપસિદ્ધની અદ્ભુત વીરતા સ્મૃતિષ્ટપર ઉપસ્થિત થાય છે અને તે પ્રેક્ષકને મેવાડની વર્તમાન નિર્જીવ અવસ્થામાર્થે ઉચ્ચકોને તેની પ્રાચીન જીવી જૌરવમય અવસ્થામા લઇ જાય છે, પરંતુ આ પ્રકાર માત્ર શણગાર નિભે છે બીજીજ દાણે આ ગિચિતિ લય પામે છે અને મેવાડની માત્રન ગૌરવનીય ગિચિતિનું ચિત્ર અત્યંતનુની નમીપ આવીને ઉભું ગૃહે છે હૃદય વ્યાકુલ જની જાય છે અને આખ-માથી ગોમથુ ઝરવા વાગે છે

આજના કુલ દિવસે સમસ્ત આપારીઓ પોતપોતાની દુકાન પ્રુખોથી મુમજિજત કરે છે. પ્રત્યેક બજારને મોખરે એક મુશ્વવાન વસ્ત્રનેા પડદો વિદ્યમાન હોય છે વળી એક તોરણદ્વાર બનાવીને તેને પ્રુખદારથી અનુકૂળ કરવામા આવે છે મહારાજા ગિરિપરથી નીચે ઉતરી તે તોરણદ્વારની પામે જાય છે અને તેને નપર્ય કરીને તેની પ્રદક્ષિણા કરે છે આ ઉત્સવધક્ષને જે ને ગજપૂતો ઉપસ્થિત હોય છે તે સર્વ ગણાજીને વિવિધ પ્રકારના ઉપચાર આપે છે આ સમયે ઉપરાઉપરિ તોપો છોડવામા આવે છે અને બહીજનો તથા ભાગ્યોડો મેવાડના ગતવરિની ગુણાવનીનું ગાન કરે છે તથા ગણાજીની પજુ સ્તુતિ ગાય છે આજે નવા ખરીદ્યા પુષ્કળ અશ્વોને રગભ્રમિષ્ણ લારવામા આવે છે મેનાસહિત રાણાજી ગિરિ પરથી ઉતરવા માટે છે તે વખતે અશ્વપાત્રો નવીન અશ્વોની પ્રશસા કરે છે. આ અશ્વોના નામ માનક, આજ, બાજ વગેરે હોય છે રાણાજી મહાનયમા આરી સદારને ઉચિત પુરસ્કાર આપે છે આ દિવસે રાણાજી ને પોરાક પહેરે છે તે ઉત્તમવની મમાસિ થયા પછી મટારિયાના સામતને અર્પણ કરી દેવામા આવે છે જે દિવસે દુગચારી વનવીંગના અત્યાચારથી ઉદયસિદ્ધના પ્રાણ લયમા આવી પડયા હતા અને જે દિવસે પન્મ રિશ્વામિની વાની પન્નાએ પોતાના પ્રાણાધિક પુત્રના નધિરથી તે નરપિશાચની રક્ત પિપાસા તૃપ્ત કરીને અનાથ રાજકુમારના જીવનની રક્ષા કરી હતી, તે દિવસે, જે ચૌદાજીસદારે રાણા, ઉદયસિદ્ધ અને ધાત્રી પન્નાને પોતાને ઘેર રાખ્યા હતા, તેમનાજ વચજ વર્તમાન કોટાગિયાના સદાર છે. ગણાજી તેમની ઉત્ત ગજભક્તિના મદનામા તેમના વચજને આ પ્રસંગે પોતાનો પોરાક આપે છે.

ગણેશપૂજા—પ્રત્યેક સનાતનધર્માવનબી સિદ્ધિદાતા ગણેશની પૂજા કરે છે કોષપણુ રાજપૂત ગણેશના નામનું સ્મરણ કયા વિના કોષ કાષિના આરભ કરતો નથી જે રીતે વીર ચેકો તેને માને છે તે પ્રમાણે વણિકો પણુ પોતાની વડીના પ્રથમ પૂજક “ શ્રી ગણેશાયનમ ” બખીને તેને માન આપે છે ઇમારત અથવા મંદિર બધાવતી વખત મીગણેશની પ્રતિમાને તેની દિનાનમા સ્થાપિત કરવામા આવે છે ગજપૂતાનામા કોષપણુ રાજપૂતનું ઘર એવું નથી કે જેના દ્વારપર ગણેશની મૂર્તિ વિદ્યમાન નહોય બધા દિ દુનગરોમા ગણેશના નામપરથી એકાદ દ્વાર પણુ બધાવેનું દષ્ટિગોચર થાય છે ઉદયપુરમા પણુ ગણેશદ્વાર નામનું એક તોરણદ્વાર છે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત ગિરિઓપર ચડવાના માર્ગના આરભમા જણેશનું એક મંદિર દષ્ટિગોચર થાય છે ગણેશની પૂજનની સાથે તેના પ્રિય વાકન ઉદ્દની પણુ પૂજા કરવામા આવે છે

ખડગનું વર્ણન—હવે અમે ગજપૂતાના પ્રધાન આધારસ્તંભનેારા ખડગનું વર્ણન કરીશું. આ ખડગના સંમધમા રાજપૂતાનામા અનેક ગુદ અને અદ્ભુત વૃતાતો પ્રચરિત છે ગજપૂતો દદ શદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, ભગવતી ચતુર્બુજએ વિશ્વકર્માદારા આ ખડગ નિર્માણ કરાવીને આપારાવક્ષને અર્પણ કર્યું હતું. ત્યારપછી ગિદતોનકુનના રાજ્યએએ દીર્ઘમાનપર્યંત તે ખડગનો જગમ સપત્તિનરિકે ઉપભોગ બધી પછી જે સમયે મદાબજવાન યવન વીર અનાઉદિને ચમદૂતની પેઠે ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું, જે સમયે ચિતોડના બાગ રાજકુમારોએ ધવનોના કાસમાથી માતૃભૂમિની રક્ષા કરવાને માટે સમામ ભૂમિમા પ્રાણાર્પણ કર્યું અને જે સમયે સતીચિરોમણિ રાણી પશ્ચિની અમણિત ગજપૂતવનાએને પોતાની માથે લઈને ચિનામા બળીને ભસ્મીભૂત થઈ, તે સમયથી અજ અવધિને માટે ઉક્ત ખડગ ગિદતોનકુનના અધિકારમાથી નીકળી ગયું પૂર્વે જણાવ્યા યુગ્યુજ છે કે, અનાઉદિને ચિતોડ છતી લીધા પછી માનદેવ નામના એક મોનચદાસસદારને તે અર્પણ કર્યું હતું ચિતોડનું ગભ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી એ સોનગદાનગરે ત્યાનો ભગર હનગત કરવાનો વિચાર કર્યો તેણે ધાણું કે જમીનની અદરતા મોંપ રામા ચિતોડની પતિનના નારીઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ છે તેથી અવસ્થ ત્યા પુરંગ રત્નો વિદ્યમાન

દશે આવેા વિચાર કરી તેણે તે ભયંકર ગુફામા પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને ભય તો બહુ હતેાન જાયો. પરંતુ લોભે ભયને દૂર કર્યો. બધા માણસો ગુફાઓની ભીતિદાયક વાતો કહીને તેને ડરાવતા લાગ્યા. એક માણસે તેને જણાવ્યું કે — “એક ભયંકર અજગર સુરંગની રસ્તા કરે છે.” બીજાએ કહ્યું કે: — “એક વિષટ પિશાચિની તેમા ચોતરફ બ્રમણ કર્યા કરે છે.” ત્રીજે ભોલ્યો કે — “જે માણસ આ ભયંકર ગુફામાં પ્રવેશ કરે છે તે જીવંત પાછો નીકળતો નથી.” પરંતુ માલદેવ આ નર્વ વાતો સાંભળીને ચત્કિચિત્ત પણ ભયભીન થયો નહિ તેતો નિશ્ચય અટક અને અડગજ રહ્યો માનદેવે કયા માર્ગથી તે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો હતો તે વિષે કાષ્ઠપણ ઉદ્યોગ ભટક્ય શોમા ઉપનયન થતો નથી.

આ ભયંકર સુરંગમા પ્રવેશ કરનારથી માલમિક માનદેવના પ્રાણ કમર કંધાવા લાગ્યા પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રાણ તાજ પામવાની આશંકા ઉપગિચન થઈ; પરંતુ આ મહાવિપત્તિના મમયમા પણ માનદેવ લેશ પણ ગભરાયો નહિ. તે જ ધકારમય ગુફામા પ્રવેશી અનુમાનના આશયે કાકર ખાતો ખાતો એક દિશામાં આગેા થોડે દૂર ગયા પછી એક પ્રકારનો લીયો પ્રકાશ તેને દષ્ટિગોચર થવા લાગ્યો. માનદેવની દૃઢતા ચત્કિચિત્ત પણ ઇચ્છિય થઈ નહિ ઉચ્છુ તેવું હૃદય આનંદથી પ્રવૃદ્ધિત થવા લાગ્યું આ લીયો પ્રકાશ કાઠ બૂન, ટ્રેન, પિશાચ અથવા અર્ધકારા ઉત્પન્ન થયો હશે, એવી ગંધા તેને ઉત્પન્ન થઈ નહિ. તે અમણા ઉત્પાદથી નિરૂપાપૂર્વક તે પ્રકાશ તરફ ધમવા લાગ્યો થોડે દૂર ગયા પછી તે મહત્તમા અત્યંથ થઈને ઉભો ગયો. તેનું સમગ્ર અંગ ચિચિન થઈ ગયું. તેવું હૃદય વારંવાર ધકકવા લાગ્યું. તેને રોમાંચ થયો. એક મહા પ્રચડ ચૂવાની અંદર લાગ અને લીયી અગ્નિનાવા તેને દષ્ટિગોચર થઈ આ અગ્નિ-પ્રકાશને નીચેજ તે સુરંગમા થોડે દૂરસુધી અજવાળા કેવાયું હતું. ભય કર વેશનારણી કેટલીક નાગણીઓ એક મોટી કંઠાઈને પેરી ગઈ હતી અને ગંભીર તથા વિષટ સ્વરથી મત્રોચ્ચાર કરતી હતી. તેઓ તાડવનુત્ય કરીને પોતાના હાથમાની જ્યેષ્ઠિકાવતી વારવાર તે કંઠાઈને સ્પર્શ કરતી હતી. માનદેવ આ અદ્ભુત દશ્ય જોઈને શૌલીવાર મુશ્કી સર્વથા અત્યંથ થઈને ઉભો ગયો હવે શું કરવું, તેની તેને કાઠ સ્પર્શ પડતી નહોતી જ્યારે મત્રોચ્ચાર સમાપ્ત થયો ત્યારે તે નાગિણીઓ ઉભી રહી અને સ્થિરમાનથી માલદેવપ્રતિ જોવા લાગી. તેમના અગાગમમાન લાગ નેત્રા અને ભય રરવદન જોઈને માનદેવ ભયભીત થયો. પરંતુ તેણે પોતાના હૃદયનો ભય મુખપર લેશ પણ પ્રસિંહિત થવા દીધો નહિ. તે સ્થિર ઉભો રહ્યો હવે તે ભયંકર નાગિણીઓએ તેને તેના આગમનનું ઠાણ પૂછ્યું માનદેવ ધીમેથી ખોળો — “પક્ષ, ગક્ષમ, માધર્વ, ડિન્નર અથવા નામ જમે તે તમ્હે દેા, પરંતુ હું આપના અગ્રણીમા પ્રણામ કર છું આપના કાર્યમા વિઘ્ન નાખવાને અથવા આપના ગૃહ આનને ભેદી નાખવાને હું અત્ર આવ્યો નથી ગિદ્યોતન-કુશના અધીશ્વર આપ્પારાનને જે દેવી અગ્ન દેવી ચતુર્બુજાએ આપ્યું હતું, તે મિતોગમાજ હતું; પરંતુ મન યવન-આક્રમણ પછી તે કયા માણુ મયુ તેનો વાધ પત્તો લાગતો નથી, માટે આપને પ્રાર્થના કર છું કે જ્ને આપની પામે તે અગ્ન હોય તો તે મને આપગો.”

તે ભુજ મિતીઓએ માનદેવની નિરૂપતા જોઈને કંઠાઈનું ઢાકણ ખોલી નાખ્યું. તે ઢાકણ ખુલ્યું થતાં-વેતળ માનદેવને ભયંકર દશ્ય જણાયું. તે કંઠાઈમા અનેક પ્રકારના ગ્રાનીઓના અગ્ર ખંડ ખંડ થઈને પડેલા હતા. તેની વચ્ચે તેને એક બાલકનો કેમય દાઢ દષ્ટિગોચર થયો તે જોઈને માલદેવ ચકિત થયો અને એ કયા બાળકનો હાથ હશે, તેતો પોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગ્યો. અડપ અવધિ પછી તે નાગિણીઓએ ગકા, મામ અને ચરગીવાળા ટુકડાઓ એક પાત્રમા નૂકીને માનદેવની પામે લાવીને મૂક્યા અને તેને ભોજન કરવા માટે મ કેત કર્યો. પિશાચોના દુર્ગંધમય ખાદ્યપદાર્થો ખાવામાં માલદેવ કિચિત્ત પણ લાનિજત થયો નહિ તેણે હવકા પદાર્થો ખાઈને ખાલી પાત્ર નાગિણીઓને પાછું ઝોપી દીધું. તેણે નિરૂપાપૂર્વક આ પદાર્થો ખાધા તેથી નાગિણીઓને દંડ વિચારમ ભેટો કે આ માણસ અવસ્થ આ અગ્ન વાપરવાને સંપૂર્ણ લાયક છે. આ રીતે પાત્રી કર્યા પછી તેમણે સુપ્રમન થઈને માનદેવને ઉત્ત ખડા આપી દીધું ત્યારપછી માનદેવ આનંદ પામી સુરંગની બહાર નીકળી આવ્યો.

૧ માલદેવ જે પ્રકારે જે અગ્ન મેળવ્યું હતું તે પ્રકારે જિજ્ઞાસામય અટક પણ પ્રાપ્ત કરવામા ગાણુ-જ્ઞ પ્રાચીન ક્ષત્રમા રાજાઓ અગ્નનેજ પોતાનો પ્રાણ સદાયક માનવા હતા. વિષજ નામનું અગ્ન એક પ્ર-

હમીરે જે દિવસે મોનગઢાસરદારની પુત્રી સાથે વિવાહ કરીને ચિતોડનું સિંહાસન પ્રાપ્ત કર્યું તે દિવસે તેને ઉક્ત ખડ્ગ પણ પ્રાપ્ત થયું કોઈક લક્ષ્મણમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, રાણા હમીરે ભગવતી ચારણીદેવીની પૂજા કરીને એ ખડ્ગ પ્રાપ્ત કર્યું હતું

દીપાવલી—આશ્વિનમાસની અમાવાસ્યાને દિવસે મેવાડમા દીવાળી (દીવાની, દીપાવતી, દીપ દાન)નો ઉત્સવ થાય છે આ દિવસે રાત્રિને સમયે સમસ્ત રાજસ્થાનમા રોશની થાય છે. સર્વ નગરો, ગામો અને ઊવણીઓમા એવી રોશની કરવામા આવે છે કે રાત્રિ પથ્ય દિવસના જેવી લાગે છે રાજધાની લધને નિર્ધન લિખારીસુધી સર્વ માણસો પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતપોતાને ઘેર દીપક પ્રદીપ્ત કરે છે મેવાડના સર્વ માણસો આ ઉત્સવને દિવસે નૈવેદ્ય લધને લક્ષ્મીના મંદિરમા નમ્ય છે રાણાજી આજે પોતાના મુખ્યમંત્રીની સન્મુખ બેસીને મોળન કરે છે અને તે મંત્રી પોતાની સામેની દીપમાળામા તેનું પૂર્ણ કરે છે રાણાજીના ઇષ્ટમિત્રો અને સબધીઓ પણ તે દીપમાળામા તેવ પૂરે છે ત્રિકાવદર્શી ભગવાન મનુએ જુગારને અત્યંત અનિષ્ટકારક જણાવ્યો છે, તે છતાં પણ રાજપૂતો દિવાળીના ઉત્સવમા જુગાર ખેલે છે સર્વ રાજપૂતો દર વિવાસપર્વકે માને છે કે, આજે જેની જીત થાય છે તેનું સપ્તર્ષિ વર્ષ આનંદમા વ્યતીત થાય છે ત્યારપછી બીજાને દિવસે લાઝઆદુજ (ભાટ દિતીયા)નો ઉત્સવ થાય છે એમ કહેવાય છે કે, સૂર્યની પુત્રી યમુનાએ આ તિથિપર પોતાના બ્રાતા યમને આમ ત્રણ કરીને પોતાને ઘેર ભોળન કરાવ્યું હતું આજ કારણથી હિંદુશાસ્ત્રમા પવિત્ર લાતપ્રેમનો પ્રકાશ કરવાને માટે આ દિનને ઉત્તમ માનવામા આવે છે હિંદુશાસ્ત્રમા એવું વિધાન છે કે જે આ કાર્તિકમાસની શુકલ દિતીયાને દિવસે પોતાના બ્રાતાને આમ ત્રણ કરી ચઢનાદિદ્વારા અર્ચના કરીને તેને ભોળન કરાવે છે તેને કહિયે વૈધવ્યનું કષ્ટ સહન કરવું પડતું નથી અને તેનો બ્રાતા પણ દીવાંધુ બોગવે છે

આજ તિથિપર રાજપૂતો સંખ્યાસમયે ગાયોની પૂજા પણ કરે છે
લક્ષ્મીપૂજા—કાર્તિકી શુકલ પૂર્ણિમાને દિવસે રાજપૂતો પરમ શ્રદ્ધાપૂર્વક સૌભાગ્યદાયિની લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે આ ઉત્સવપ્રસંગે પણ મહાધામધૂમ થાય છે

અન્નકુંડ—ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાને માટે રાજસ્થાનમા જેટલા ઉત્સવો કરવામા આવે છે તે સર્વમા અન્નકુંડ પ્રધાન છે નાયદારામા આ ઉત્સવ મહાધામધૂમ સાથે કરવામા આવે છે ભારત વર્ષના અનેક રચાનોમાથી વૈષ્ણવોના સાધુસતો અને કૃષ્ણના ભક્તો આવીને આ ઉત્સવની શોભામા વૃદ્ધિ કરે છે રાજસ્થાનના ભિન્ન ભિન્ન નગરોમા ભગવાન વિષ્ણુની જે સાત મૂર્તિઓ વિરાજમાન છે, તે સમસ્ત મૂર્તિઓને આ ઉત્સવના આરંભમા નાયદારી લઈ જવામા આવે છે અને ત્યાં વિધિપૂર્વક તેમનું પૂજન થાય છે આ સાત પ્રતિમાઓને સત્તુષ્ટ કરવા માટે શ્રીનાથજીના મંદિરના આગળમા અન્નના કુંડો (દગના) પનાવવામા આવે છે રાજપૂતગતિના ગૌરવકાંડમા આ અન્નકુંડનો મહોત્સવ અત્યંત ધામધુમસહિત કરવામા આવતો હતો જે સમયે અર્ચકારક મુઢોની દિગ્દાહી આગથી રાજસ્થાન ભરમ થયું નહોતું અને જે સમયે વિષ્ણુપરામણ્ય રાજપૂતો ગૌરવના ઉચ્ચ શિખરપર આરૂઢ થઇને શાંતિપૂર્વક પોતાના ઇષ્ટદેવની ભક્તિ કરી ચક્રતા હતા તે સૌભાગ્યશાળી સમયમા ચાર પ્રધાન રાજપૂતરાજાઓ અન્નકુંડના ઉત્સવપ્રસંગે નાયદારામા આવીને પુષ્કળ દ્રવ્યનું દાન કરતા હતા

અન્નકુંડના મહોત્સવનો આજો દિવસ ઉદયપુરના મહારાણા આનંદનિરસમા વ્યતીત કરે છે તેઓ મોગાનમા જઈને થોડેટાં અને ગજપુદ જુએ છે સંખ્યાસમયે આતશચાળ ઉડાડવામા આવે છે મકરસંક્રાન્તિ—કર્તીક દોરે જૂનથી કાર્તિકી વિષ્ણુપદી સંક્રાન્તિને મકરસંક્રાન્તિ જણાવી છે સમસ્ત સનાતનધર્મીઓ જાણે છે કે કાર્તિકમાસની સંક્રાન્તિનો દિવસ પરમપવિત્ર ગણાય છે આ પવિત્ર દિવસે મહારાણા પોતાના સરદારો અને સામંતોને લઈને ‘સૌગાન મંદય’મા જાય છે અને સર્વ જય અશ્વારૂઢ યઇને ગોવંક નામનો ખેતર કરે છે

મિત્રસપ્તમી—માર્ગશીર્ષીની શુકલ મપ્તમીને દિવસે તેમનો એક ઉત્સવ થાય છે આ તિથિને તેઓ મિત્રસપ્તમી કહે છે ભગવાન દિનાકર એજ તિથિએ પોતાની માતા અદિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન સિદ્ધ જીત વીરની પુત્ર એ પ્રાપ્ત કર્યું હતું પોતાના પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી પોતાના કુશનુપવિત્ર ખડ્ગ નદિવહ્યતા હજા પ્રગટે મહાકુંડે તેણે તે પ્રાપ્ત કર્યું હતું આઈસરેડના એક અતિહાસિક ગ્રંથમા તેનું વર્ણન ઉપરબ્ધ થાય છે

થયા હતા. આજ કારણથી સૂર્યવંશી રાણાજી આ દિવસને પવિત્ર માને છે.^૧

રાજપૂતોની સ્વાધીનતાની લીલાભૂમિ, વીરતા અને મહાનતાની સાધનપીઠ, હિંદુગૌરવની ખાણ, વીરજનની મેવાડભૂમિમાં જે જે પવોત્સવો થાય છે, તેનું વર્ણન અત્રે સમાપ્ત થાય છે. જે લેખિનીથી આખારાવણની વીરતા, સમરસિંહનું સમરકૌશલ્ય, પ્રતાપસિંહનો સ્વદેશપ્રેમ અને પ્રતાપ તથા રાજ-સિંહની નિઃશરતાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેજ લેખિનીદ્વારા તેમનાં સંતાનોની વિજ્ઞાસપ્રિયતા, બીરતા અને શૌચનીય દુર્દશા પણ આલેખવામાં આવી છે. જે વીરવંદનીય ગિહલોતવંશ એક સમયે વીરતા, સભ્યતા, તેજસ્વિતા અને મહાનુભાવતાથી જગતનો શિરોમુકુટ બની બેઠો હતો, જેની વીરતાના ડંકાનો નાદ હિંદુકુશ પર્વતને ભેદી પૌરાણિક સાકડીપના વસુસ્થળપર્ષત પહોંચી ગયો હતો અને જેના એકજ વીરની અલોકિક વીરતાથી એક સમયે ચહેનશાહ અકબરનું સિંહાસન કંપાયમાન થયું હતું, તેજ વંશના સંતાનો કે જેના પૂર્વજોના રામમાંથી નીકળતી અગ્નિની ચિણ્ણગારીઓ માત્ર ભારતવર્ષનેજ નહિ; પરંતુ ઇરાન, તુરાન વગેરે દેશોને ડાવાયમાન કરી દેતી હતી તેનાજ વંશજો આજે દુર્ભાગ્યના કઠોર કર-પ્રહારથી શિથિલ થઇ ગયા છે. આજે તે તેજ રહ્યું નથી-હાથ તે દમક રહી નથી. સર્વનો લય થઇ ગયો છે. સર્વ મંદતાને પ્રાપ્ત થયું છે. હાલમાં સર્વજ નડતા, નિરુત્તમતા અને ભ્રાનનું સામાન્ય પ્રસરી રહ્યું છે. ઉજ્જત, પ્રતિષ્ઠિત અને ગૌરવાન્વિત મેવાડનો અત્યંત શૌચનીય અને હૃદયવિહારક વિષ્વંસ થયો છે. તેનાં ગગનરૂપશી ગૌરવશગો ખંડ ખંડ થઇને આજે ભૂમિભેગાં થયાં છે. આજે મેવાડમાં ઉડીને બેઠા થવાની શક્તિસુધા રહી નથી. જે મેવાડને શક્તિનો લંગર માનવામાં આવતો હતો, તે આજે શક્તિહીન બની બેઠો છે; પરંતુ અમને આશા છે કે બ્રિટિશસરકારની શીતજ ડાયાનીએ મેવાડ પુનઃ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરશે.

૧ કનૈલ દોડ એક અંગ્રેજ દોવા છતાં પણ તેમણે રાજપૂતોના ધર્મ અને ઉત્સવોનું વર્ણન અતિ ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. જો કે તેમણે કેટલેક સ્થળે ભૂલ પણ કરી છે; પરંતુ તે ક્ષમ્ય છે. જો તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના જ્ઞાતા હોત તો કદિ તેમણે ભૂલ કરી ન હોત. આ અધ્યાયના પ્રારંભમાં જે ભાનુસંપત્તીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે આ મિત્રસપ્તમીના બીજા નામસિવાય છત્તર કોઈ પણ નથી. કનૈલ દોડે આ ભાનુસંપત્તીને ત્રૃપ્ત, ભગવાનનો જન્મદિવસ જણાવ્યો છે; પરંતુ વાસ્તવમાં આદિત્ય ભગવાને માર્ગદર્શિ માસની શુક્લ સપ્તમીને દિવસે જન્મ લીધો હતો. તેનું પ્રમાણ ભવિષ્યપુરાણમાં નીચે પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે:-

“અદિત્યાં કદયપાજ્ઞે મિત્રોનામ દિવાકરઃ । માર્ગદર્શિસ્ય માસસ્ય શુક્રપક્ષે શુભે તિથૌ ।
સપ્તમ્યાં તેન સા ક્વાતા લોકેઽસ્મિન્ મિત્રસપ્તમી ॥”

અધ્યાય ૩૧ મો

સતી થવાનો રિવાજ—શિશુકન્યાની હત્યા—જીહ્વારની રીતિ—રાજપૂતચારિત્ર્યની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના—મૃગયા—વ્યાયામ—યુદ્ધકલા—ગાયનવાદન—મહારાજ શિવધનસિંહ—રાજપૂતોની શિક્ષા—શૃદ્ધશંગાર અને વેપ.

ક સમયે દિમાલયથી લઇને કન્યાકુમારીપર્યંત અને અરબીસમુદ્રથી કાશ્મીરપર્યંત સમસ્ત હિંદુજાતિમાં સતી થવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો; કારણ કે હિંદુશાસ્ત્ર જ્ઞાને પતિની પાછળ જરમીજૂત થવાની આજ્ઞા કરે છે. સૌથી પ્રથમ રાજા દક્ષીન કન્યાને સતી થયેલી જણાવવામાં આવે છે. રાજા દક્ષે પોતે કરેલા મહાયજ્ઞમાં સમસ્ત લોકો તથા દેવોને આમંત્રણ કર્યું હતું; પરંતુ તેમણે પોતાના જાભાતા શિવજીને આમંત્રણ કર્યું નહિ. જ્યારે શિવજીની પતિવ્રતા જ્ઞાને સાંભળ્યું કે, મારા પિતાએ મહાયજ્ઞ કરવા માંડ્યો છે, છતાં મારા પતિને આમંત્રણ કર્યું નથી, ત્યારે તે યજ્ઞ જોવાને માટે એકલી આમંત્રણવિનાજ પોતાના પિયરમા ગઇ. રાજા દક્ષે પોતાની મહાસલામા પરમ ક્રોધાવસ્થામાં થઈ શિવજીની અલંકાર નિંદા કરી. સતી પોતાના પતિની આ લીપણ નિંદા સહન કરી શકી નહિ અને તેણે તત્કાળ પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યાં. પછી તે સતીએ રાજા દિમાલયને ઘેર જન્મ ગ્રહણ કર્યો અને પુનઃ શિવજીની સાથે તેણે સંમિલન થયું. રાજપૂતજાતિએ પણ આજ દર્યાતણું અવકાશ કરીને પોતાના પ્રાણપતિનું પુનર્મિલન કરવાના ઉદ્દેશથી ચિતામાં જીવંત બળાને લઈમજૂત થાય છે. આ રીતિનો પ્રચાર પ્રથમ શેવામાં થયો. બીજી પ્રાચીન જાતિઓમાં પણ સતી થવાનો રિવાજ હતો. જક્ષર્તીસનિવાસી જીત વા જીતજાતિના શેહાની પાછળ તેની સ્ત્રી, અશ્વ, અશ્વશસ્ત્રો અને ગુલામો ચિતામાં બળાને લઈમજૂત થતાં હતા. ખાલિદકસમુદ્રના તટપરના રૅન્ડીનેવિષય જીતોમાં પણ આ રીતિનો પ્રચાર હતો અને આ લોકોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ફિસિયન તથા સેક્સન લોકો પણ આ રિવાજમાંથી મુક્ત નહોતા. અનેક યુગો વહી ગયા પછી આ લોકોએ જ્ઞાને બાળા મૂકવાની રીતિ છોડી દીધી હતી.

આ રીતિનો પ્રધાન ઉદ્દેશ જીવંત પતિના પ્રકાશિત કરવાનો છે. રાજપૂતો દ્વંદ્વ પ્રદાપૂર્વક માને છે કે આ પ્રકારના સદમરણથી ભાર્યો પોતાના તથા પોતાના પતિનાં પાપોનો નાશ કરે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા અવતરમાં તે પોતાના સ્વામીનું પુનર્મિલન કરે છે. આ માન્યતાને લીધે બંગાળાની બીકણ નારીઓ પણ પ્રસન્નચિત્તે પોતાના પતિની ચિતામાં લઈમજૂત થવાને કિંમિત્વ પણ વિલંબ કરતી નથી.

હિંદુશાસ્ત્ર સતી થવાના રિવાજનું સમર્થન કરે છે. એ ખર; તોપણ તેમાં મતભેદ નથી એમ નથી. મહર્ષિ વેદવ્યાસેજ મહાભારતમાં આ સદમરણની રીતિને દ્વંદ્વ પ્રુષ્ટિ આપી ગયા છે; પરંતુ શાસ્ત્રકારોમાં એક એવા મનુએ એ સંબંધે કોઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આર્ચવિધવાઓના આચારના સંબંધમાં મહાત્મા મનુ જે વિધાન કરી ગયા છે તે પશ્ચિમની જ્ઞાનેને દરેક લાગશે; પરંતુ હિંદુ રમણીઓ તેને

આતિ સરલ માને છે મતુ જણાવે છે કે -“વિધવા સ્ત્રીએ કેવન કદમૂળ ખાધનેજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ અને કદિ સ્વપ્નમા પણ પરપુરુષનું સ્પર્શ કરવું જોઈએ નહિ” તદુપરાંત તેઓ જણાવે છે કે -“પતિનો પરલોકવાસ થયા પછી જે સાધ્વી પવિત્ર રહે છે અને ધર્માચરણ કરે છે તેને જાતે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ જે વિધવા સ્ત્રી પુનર્વિવાહ કરીને પોતાના મૃતપતિની અવતાર કરે છે, તે આ લોકમા પોતાને દલકિત કરીને જાતે પોતાના પતિના સાન્નિધ્યથી વંચિત રહે છે”

હિ હુસમાજના પ્રધાન શાસ્ત્રકાર મતુ આ પ્રમાણે વિધવાઓને પવિત્ર અને શુદ્ધ આચરણ રાખવા, સામાસિક સુખની ઇચ્છાને પરિત્યાગ કરવો, ઇત્યાદિ અનેક આજ્ઞાઓ કરે છે અને આ પ્રકારના વર્તનથી આ લોકમા મજા તથા પરનોડમા પતિનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થયે, એવી આજ્ઞા આપે છે, પરંતુ તેઓ કોઈ પણ રથને સદમરણની કોર વિધિનો ઉત્થેષ કરી ગયા નથી આ સદમરણની રીતિવિધે પડિતોએ પુષ્કળ લખ્યું છે, માટે એ સબધે વિશેષ લખવું અમે યોગ્ય ધારના નથી

કર્નલ ટોડે ઉપર જે જણાવ્યું છે તેનો અધિકાર અમને માન્ય છે. હિ હુઓના પ્રધાન શાસ્ત્રકાર મતુએ વિધવાઓને પતિની પ્રજ્વલિત ચિતામા ભસ્મીભૂત કરવાની આજ્ઞા કરી નથી એ વાત સત્ય છે; પરંતુ સારપછીના યુગના શાસ્ત્રકાર વ્યાસેજ નહિ પણ અન્યાન્ય શાસ્ત્રમંત્રોએ પણ આ પ્રથાનું દૃઢ સમર્થન કર્યું છે કારણવિના કોઈ પણ કાર્ય બનતું નથી અમે (હિ દી અનુવાદ) શ્રદ્ધાપૂર્વક માનીએ છીએ કે, મતુના સમયમા સદમરણની આવશ્યકતા નહિ હોય તેથીજ તેમણે તે પ્રકારની આજ્ઞા કરી નથી સારપછી સમાજમા પરિવર્તન થતા કોઈ મહાન કારણ ઉપસ્થિત થયું હશે અને તેથી તે સમયના શાસ્ત્રકારોએ સતી થવાની પ્રથાનો આરંભ કરાવ્યો હશે માત્ર એક કારણથીજ નહિ પણ અનેક કારણોથી આ સદમરણની રીતિ પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ, પણ આ સર્વ કારણોમાનું મુખ્ય અને પ્રબલ કારણ શું હશે તે હાન આપણે જણી શકતા નથી. હાનમા સિટિશન-સરકારના સુરાજ્યમા સતી થવાનો રિવાજ હુમ ધર્મ ગણે છે, પરંતુ એ રિવાજનો અત આજમા પૂર્વે ભારતવર્ષમા જે ક્રાંત્યવધી સ્ત્રીઓ પોતાના પ્રાણપતિની સાથે બળી મૃત હોતે માની ધણીખરી એવી હતી કે જેમણે સ્વેચ્છાથી કેવળ દાપત્યપ્રેમને લીધેજ પ્રજ્વલિત ચિતામા આત્મેત્સર્ગ કર્યો હતો. આજે પણ કેટલીક એવી સતીઓ જોવામા આવે છે કે, જે પોતાના પતિનું મરણ થતા અન્ય ઉપાયોથી પોતાના પ્રાણવિસર્જન કરે છે હિ હુઓઓમા જે મથાર્થ પતિભક્તિ અને શુદ્ધ દાપત્યપ્રેમ પ્રતીત થાય છે તે પ્રકાર જગતની દત્તર કોઈ જાતમા તેટલા પ્રમાણમા દર્શિગોચર થતો નથી

હવે અમે રાજપૂતસમાજમા પ્રચલિત એક મીઠી રીતિનો ઉત્થેષ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ. કર્નલ ટોડના મમયમા આ રીતિનો પ્રચાર ગબજ્યાનમા અતિ વિશાળ પ્રમાણમા હતો । સિટિશનકારના સુલભનના અંતરથી સતીના રિવાજની યે આ રિવાજ યલ હુમ ધર્મ ગણે છે હાનમા આ રીતિનો પ્રચાર નથી થયો એના ઉત્થેષની પણ આવશ્યકતા જણાતી નથી, પરંતુ કર્નલ ટોડએ રીતિનું વર્ણન કરી ગયા છે તથા એનું મૂળ કારણ પણ વિદ્યમાન છે, માટે એ પ્રાચીન રીતિના સબધ મા એક બે શબ્દો કહેવા અપ્રસ્તુત ગણાશે નહિ

સતી થવાના રિવાજની યે આ રીતિ પણ હૃદયબેદક છે સતી થવાના રિવાજને તો સમાજ અને ધર્મશાસ્ત્રોના પણ ટેકા હતા પણ આ શિશુકન્યાના વધની રીતિને કાંઈ પણ પ્રકારનો ટેકો નહોતો ગબજ્યાનમા શિશુકન્યાની હત્યા કરવાનો રિવાજ દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત હતો કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે -“જે સ્ત્રીઓ પતિના ગૌરવને ખાતર પ્રજ્વલિત ચિતામાં પોતાનો દેહ સમર્પણ કરી દેતી હતી, તેમ તેના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલી કન્યાઓને પણ પોતાના પિતાના ગૌરવની રક્ષાર્થે આ જગતમા આવતાવેતજ પોતાના પિતાને હાથે પ્રાણહન્ય કરવામા આવતી હતી”

૧ કામ તુ દુષપયેદ્દેહ કદમૂળફલે મુમે ।

ન તુ નામાયિ મૃદુળીયાત્પત્યા પ્રેતે પાસ્ય તુ ॥ (મનુ ૦ અ ૫ શ્લો ૦ ૧૬૧.)

૨ કર્નલ ટોડના મમયમા કેવલ રાજપૂતસમાજ નહિ, પરંતુ ભારતવર્ષના સર્વસ્થાનોમા સદમરણની રીતિ નો પ્રચાર હતો આ રીતિ બધ કરવાની તેઓ બહામણ કરી ગયા છે બહામીરે પોતાના રાજ્યમા એવી આજ્ઞા

પરંતુ જે પ્રકારે વિધવાઓ પતિની અનુગામિની થવાથી પતિના કુટુંબીઓ પોતાને ઔરવાન્વિત માનતા હતા તે પ્રકારે શિશુકન્યાનો વધ કરીને કાષ્ઠપણુ રાજપૂત પોતાને ઔરવાન્વિત માનતો નહોતો

વીરભૂમિ રાજસ્થાનમાં આ ભય કરી રીતિનો પ્રચાર શા કારણથી થયો હતો અને રાજપૂતો વાસ્તવ્ય લાવને તિલાંજલિ આપી આશા વૈશાલિકાર્યમાં શામ્ભાટે પ્રવૃત્ત થયા હતા તેની જ શોધ કર્નલ ટોડે કરી છે તેઓ જણાવે છે કે "વાસ્તવ્યભાવના અભાવથી રાજપૂતપિતા પોતાની છોકરીને કન્યાનો વધ કરે છે એ વાત દુઃખની શક્યતા નથી જે કારણથી યુરોપખંડમાં અસંખ્ય મૃત (કોન્વેન્ટસ) ગથાપિત કરવામાં આવી છે અને સ્ત્રીઓને તેમાં અણુપર્યંત જીવીવાનગમ્યવામાં આવે છે તે જ કારણથી રાજપૂતો પોતાની શિશુકન્યાઓને બૂલીતી કરતા હતા આ રીતિ ગમે તેવી હૃદયવિદારક હોય, પરંતુ કન્યાને જન્મપર્યંત કુવારી રાખવા કરતા, તે તેનો આ રીતે વધ કરવો એ જ વિશેષ યુગ્મ છે, એમ અવશ્ય આપણે સ્વીકારવું જ પડશે ક્રાન્સલા ક્રિમિયનલોકો, ઇટાલીના લાગોળાડીલોકો અને ર્વેનના વિજિગોયલોકો સ્ત્રીઓને મર્યાદા જીવીવાન રાખવાની રીતિ ગોથોલોકોના મૂળ સ્થાન અર્થ એશિયામાંથી લાગ્યા હતા એમાં કિચિત્ પણ સંકેત નથી રાજપૂતો અને પ્રાચીન જર્મનલોકોમાં કનકના ભયથી જ શિશુકન્યાનો વધ કરવાનો વિવાજ પ્રચલિત હતો આ વીરો પૈરાની કન્યાને સમાન પાત્રના હાથમાં સમર્પણ કરવાને અસમર્થ હોવાથી તેને કષ્ટકિત દશામાં જોવા કરના તેનો વધ કરવાનું વધારે ઉચિત માનતા હતા

અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા હીએ કે હાનમાં સુકુમાર કન્યાનો વધ કરવાની રીતિ દૂર થઈ ગઈ છે, પરંતુ તેનું મૂળ કારણ અઘાપિ દૂર થયું નથી આ મૂળ કારણ શું છે ? અને શા કારણથી આ રીતિ પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી ? એનો ઉત્તર એટલેજ નહીં આપી શકાય છે કે રાજપૂતોમાં વિવાહની જે રીતિ પ્રચલિત છે તેજે જ આ શિશુકન્યાની હત્યાના રિવાજને ભયંકર રીતે વધારી દીધો હતો રાજપૂતો પોતાની શાખા અને પોતાના ગોત્રમાં કદિ પણ વિવાહ કરતા નથી એક વંશની સ્થાપનાને અનેક શતાબ્દીઓ અતીત થઈ ગઈ હોય, તે વંશના લોકો અનેક ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે વસતા હોય અને તે વંશના આદિ-પુરુષનું નામ પણ વિસ્મૃત થઈ ગયું હોય, તથાપિ તે વંશના રાજપૂતો અસંપરકમાં વિવાહસંબંધ જોડતા નથી. આ વિવાહનું એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ એ છે કે આપસે વર્ષો થયા ગિહયોતકુવની બે યુગ્મ શાખાઓ એકબીજાથી પૃથક્ થઈ ગઈ છે કનિઠ શાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા સિસોદિઆઓએ જ્યેષ્ઠ શાખામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આહારિયા વગેરે પર પોતાનું ઔરવ સ્થાપિત કર્યું છે અને ઉભય શાખાઓ દ્વારા બે ભિન્ન ભિન્ન દેશો શાસિત થાય છે છતાં પણ તેમના માંદગર પરસ્પર વિવાહ થતા નથી આવા વિવાહને તમો યક્ષિયારસ્વરૂપ માને છે, સિસોદિઆઓને આજપર્યંત આહારિયા વગેરે સાથે શ્રાતુસંબંધ છે અને ઉભય શાખાના પુરુષો તે શાખામાં જન્મેલી સ્ત્રીઓને લગીનીસમાન માને છે તેઓ પોતાની કન્યા ભિન્ન ગોત્રમાં સુરોગ પાત્રની નપાસ કરીને તેને સમર્પણ કરે છે યુદ્ધ ઇત્યાદિ રીત્તનીય ઘટનાઓથી ભિન્ન ભિન્ન ગોત્રો એકબીજાથી ધણે દૂર જઈ પડતા હતા અને તેથી વિવાહ તથા જન્મની સખ્યા

કેશમાંથી હતી કે જે હિંદુવિધવાને પુત્ર વા કન્યા હોય તેણે કદિ પણ પોતાના મુખપતિની સાથે સતી થતું નહિ પરંતુ થોડા વખત પછી જહાંગીરે સ્વયં એ આજ્ઞા ત્ત કરી હતી હવે લોકો વિલિચમ બેન્ટિકની કૃપાથી ખાતલવર્ષ માધી સતી થવાની રીતિ સર્વથા દૂર થઈ છે

૧ યુરોપમાં આ રીતિ અઘાપિ વિદ્યમાન છે

૨ સિંધુનદીની નિકટના પ્રદેશમાં રહેલ ધાંકડર નામના સિખખતિના લોકો પણ આ પ્રકારે શિશુકન્યાનો વધ કરતા હતા તેઓ કન્યાને જન્મ થવાની સાથેજ તેને બનરમાં લઈ જતા હતા તેમના એક દંપતીમાં છોકરી રહેલી અને બીજા દંપતીમાં ત્રણની જન્મેલી બાળા રહેલી આ રીતે કન્યાને બનરમાં લઈ જઈને તેઓ ઉચ્ચસ્તરે કહેતા કે "એ આ કન્યાની સાથે વિવાહ કરવાની માટેને ઈચ્છા હોય તો તેણે એને ઘડણુ કરવી નહિ તો દમણુ એનો પ્રાણ લેવામાં આવે છે " આ લોકોમાં સ્ત્રીઓની સખ્યા અધિક હતી વળી તેમનામાં એક સ્ત્રી અનેક પતિ કરી શકતી હતી એક પતિ ન્યારે તેને યે મથો હોય ત્યારે તે ધરમર એક સકેતચિન્દ રાખવા આ આવડુ હતુ જે ભેદને બીજા પતિ તેમાં પ્રવેશતો નહોતો ન્યારે હજા ચિન્હને લઈ લવામાં આવડુ હતુ ત્યારે જ બીજા પતિ તેના ઘરમાં જઈ શકતો હતો

વણી એાછી થઇ જતી હતી જે મારવાડમા દુર્લિંગને લીધે પુરણની સખ્યા ઘટતી, તે તેની સાથે અબરગત્યમા સ્ત્રીઓની સખ્યા પણ ન્યૂન થતી હતી અને આ પ્રકારે જમણી હાનિ થતી હતી

જે કે અંગ્રેજરાજ્યમા આ હૃદયવિદારક રીતિ તુલ્ય થઈ ગઈ છે, તથાપિ વિવાહપ્રસંગે ભારે ખર્ચ કરવાની રીતિ કે જે શિશુકન્યાવધનુ એક મોટું કારણ છે તે હજી દૂર થઈ નથી. કર્નલ ટૉડના સમયમા આ રીતિ દૂર કરવામા પ્રત્યેક રાજપૂતપિતાની સહાનુભૂતિ હતી અનેક રાજાઓએ પણ આ રીતિ દૂર કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. અબરના વિખ્યાત રાજા જયસિંહે જે યોજના કરી હતી, તેનું જે અનુસરણ કરવામા આવત તો અવશ્ય તેથી લાભ થવાનો સપૂર્ણ સંભવ હતો તેમણે એવી સૂચના કરી હતી કે, કેાઈ પણ મામતે પોતાની એક વર્ષની ઉપજ કરતા વિશેષ ખર્ચ લગકાર્યમા કરવો નહિ આ સૂચના સર્વ રાજપૂતરાજાઓપર મોકનવામા આવી હતી અને તેમણે પોતપોતાના સામતોને એનિત કરીને તેમને આ સૂચનાનુસાર કાર્ય કરવાની ભનામણ કરી હતી, પરંતુ સર્વથી પહેલાં સતુખરના સામતેજ આ સૂચનાનો ભંગ કર્યો તેણે પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે એટલો બધો ખર્ચ કર્યો કે તેટલો ખર્ચ તેના સ્વામી મેવાડના મહારાજા પણ કરી શક્યા નહોતા. ભાટચારણોએ તેની દાનશરતાની પ્રશસાથી સમસ્ત રાજસ્થાનને પ્રતિધ્વનિત કરી ચૂક્યો હતો આથી જયસિંહની યોજના તૂટી પડી હતી જ્યાસુધી રાજપૂતો વધા યશ સપાદન કરવાની ઈચ્છાનુ ઇમન કરશે નહિ તથા આડબર છોડી સાદાઇનુ અવનબન કરશે નહિ, ત્યાસુધી તેમનો વિવાહનો ખર્ચ ઓછો થનાર નથી. દુર્ભાગ્યવશાત જે લોકોએ લગ્નપ્રસંગે ભારે ખર્ચ કરવાની પ્રથા દૂર કરવામા સદાય કરવી જોઇએ તે લોકોજ હિન્દા એ પ્રથાને દૃઢ કરવામા સદાય કરે છે, કારણકે તેથી તેમનો સ્વાર્થ સિદ્ધ થાય છે ભાટ, ચાણુ, બ્રાહ્મણ વગેરે લોકો આ પ્રથા દૂર કરવાને બદલે દૃઢ કરે છે તેઓ લગ્નના મુખ્યમા એકનિત થઈ કન્યાના પિતાની ભારે પ્રશંસા કરે છે અને તેની પાસેથી પૈસા કઢાવે છે. ભાટલોકો રાજપૂતોના યશ માધને તેમને લગ્નપ્રસંગે ભારે ખર્ચ કરવાને ઉત્તેજિત કરે છે જે તેઓ ઓછો ખર્ચ કરે તો ભાટો તેની નિંદાત્મક કવિતા બનાવે અને આખા દેશમા અપકીર્તિ ફેલાવી દે આ ભયથી રાજપૂતો પોતાના કુલની મર્યાદા સાચવવાને માટે આપત્તિ વહેરી લઈને પણ લગ્નપ્રસંગે ભારે ખર્ચ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે રાજપૂતોનો શ્રેષ્ઠ કવિ ચદ જણાવે છે કે -“દાહિમાએ પૃથ્વીગળની સાથે પોતાની કન્યાના વિવાહ કરતી વખત પોતાનો ખર્ચનો ખાતી કરી દીધો હતો અને એથી તેને રૂબ એ પ્રાપ્ત થયું કે જગતમા તેની અનંત કીર્તિ પ્રસરી.” આ પ્રસંગે રાજકવિને પુરસ્કારતરિકે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા વળી તે પછી મેવાડની દારણુ દુર્દશાના સમયમા પણ મહારાજા ભીમસિંહે પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે પોતાના પ્રધાન રાજકવિને એક લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા

પ્રમળ પ્રતાપશાળી બ્રિટિશસરકારની આત્મીયે જે કે શિશુકન્યાવધનની રીતિ દૂર થઈ ગઈ છે, તેપણુ રાજપૂતો હજી પોતાના કુળગૌરવ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે લગ્નપ્રસંગે ભારે ખર્ચ કરવાની રીતિ પકડી રહ્યા છે જે પ્રકારે બંગાળમા ઉચ્ચ શ્રેણીનુ અંગ્રેજ શિક્ષણ અને કુસિનતા, એ વિવાહપ્રસંગે થતા પુષ્કળ ધનના વ્યયના કારણુ બન્યા છે, તે પ્રકારે રાજપૂતાનામા કુલમર્યાદાની રક્ષા કરવાને માટે અનેક માતપિતા પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે પોતાનું સમસ્ત દ્રવ્ય ખર્ચા નાખીને સર્વથી નિર્ધન બની ગયા છે રાજપૂતસમાજમા આવા અનેક દસ્યો આજે દિછોગાયર થાય છે ભારતવર્ષમા અમે રાજપૂતગતિના જેવી વચની મર્યાદા અને ગૌરવની રક્ષા કરનાર બીજી ઝાઇપણુ જાતિ જોઇ નથી જે રાજપૂતો પોતાના કુલની મર્યાદા અને ગૌરવની રક્ષાને માટે પોતાના પ્રાણસુદા અર્પણ કરવાને અચકાતા નથી, તેઓ ધરમા ધન ન હોય તો કન્યાને વધ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય છે? અમને આશ્ચર્ય છે કે પાંચે એમ કહિયણુ ધારશે નહિ કે કન્યાનો જન્મ થતાવેતજ પ્રત્યેક રાજપૂત પિતાચની પેરે તેનો વધ કરતો હતો જે લોકો રાજપૂતોને જગતી જણતા હોય તેને અમે પૂછીએ છીએ કે મુસબ્ય ધરોપ અને અમેરિકા ખડના રોમન કેથોલિકધ યના યુપ્ત મરોનો ઇતિહાસ શુ તમે નથી જણતા? મહાન કર્નલ ટૉડના પ્રમાસથી રાજપૂતસમાજમાથી તો હવે શિશુકન્યાનો વધ કરવાની રીતિ દૂર થઇ ગઈ છે, પરંતુ ધરોપ અને અમેરિકામા હાનમા સખતાના ચિખરે ચડેના રોમન કેથોલિકલોકોના યુપ્ત મરોમા હજી પણ સહસ્રાવધિ સીઓ મહા અપગાધીની પેઠે જન્મપર્વત નરકયાતના ભોગની રહી છે.

રાજપૂતોની શિશુકન્યાવધની રીતિની માથે યુરોપની સભ્ય સમાજના પ્રવચિન નિરપગાધી કુમારિકાઓના ડારાગ્રહવાસની રીતિની તુલના કરવામાં આવે તો કથી જાતિને જગતી કહેવરી તે પાછા સ્વનજ સારી રીતે મમજી શકશે 'મેરિયા મક' નામનો અથ વાચવાથી પાંકો ઉભા યુગોપીઘન રીતિવિશે વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે.

મતી અને શિશુકન્યાવધની રીતિની જેરે એક બીજી રીતિ પણ અન્ય સમાજને ધણી ભયકર લાગે છે આ રીતિનું નામ જુહારવત છે મહત્વાવધિ ગજપૂતસ્ત્રીઓ એન્ડ્રિન યથ પ્રવચસિન નિવા શિમા એન્ડ્રાસે પરીને ભગીબૂત થાય તેને જુહારવત કહેવામાં આવે છે આ ઇતિહાસમા જમ । પારકા ધુઓએ કેટલેકે સ્થળે આ જુહારની રીતિનું વર્ણન વાસ્તુ દરો કર્નલ ટોડના અમયમા આ રીતિનો પ્રચાર ધરો પ્રજા હતો અંગ્રેજશાસનથી દારમા ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાંતમા યાતિવેરેનું સામાન્ય પ્રત્યેક રહ્યું છે, તેથી આ રીતિ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ નાશ પામી છે દારમા દેશી ગામજોના પરપૂરના ઝવડા જડમળથી ઉપરી ગયા છે એટલે જુહારવતનું અવબળન કરવાની આવશ્યકતા જ નથી આ વ્રતની મનોભાવના કરતા કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે - "અન્ડ્રેશીની સ્ત્રીઓ મતા રાજસ્થાનની રાજપૂત સ્ત્રીઓનું લાભ અત્યંત શોચનીય હતું જીવનને ડગરે ડગરે મૃત્યુ તેમને માટે મુખ્ય ખોનીને ઉઘુ રહેતું હતું. સુકમા અવસ્થામા અશીપુ અને પ્રોદાવસ્થામા પ્રવર્તિત અમિ રાજપૂતસ્ત્રીઓના પ્રાણુ વેવાને તમર રહેતા યુદ્ધમા ગજપૂતોના પગાજ્ય થતો અથવા તેમનું નજર શત્રુઓના હાથમા જતું તો રાજપૂતસ્ત્રીઓ પોતાના સતીવત્તી રહ્યાને અર્થે મૃત્યુનું યરજી મહણ કરવું જ ઉચિત માનતી હતી યુરોપની સ્ત્રીઓ યુદ્ધમા પરાજ્ય થયા છતાં નિર્વિઘ્નતાથી રહી યત્ની હતી તેનું મૂળ મા જીવિતીવર્ષ છે મધ્યયુગમા સ્ત્રીપ્રત્યેના પુરોના આદર્ભાવથી અહીં રક્ષણ થવામા ધણી સહાયતા મળતી હતી, પરંતુ જે રાજપૂતો સ્ત્રીઓમા સન્માનની રક્ષાને માટે આદરો બધો પ્રયત્ન કરે છે તેમણે યુદ્ધના સમયમા શત્રુપ્રમુખની સ્ત્રીઓપ્રત્યે આદર દયાવવામા ત્રુટિ ચામોટે કરી દરો તે કાષ્ટ સમજી શકાતું નથી જો તેઓ વિપત્તિમા સપડાયેલી સ્ત્રીઓપ્રત્યે અદરભાવ દર્શાવતો તો તેમને જુહારવતનું અવલગન ચામોટે કરવું પડતું જ જગદી તાનરાણુ આક્રમણ થાય ત્યારે રાજપૂતસ્ત્રીઓને પોતાના સન્માનની રક્ષાને અર્થે આ અતિમ ઉપાયનું અવનગન કરવું પડે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ અ્યારે રાજપૂતોના માહોમાદેનો કનહ હોય ત્યારે પણ વિનિતપક્ષને તેનું અવનગન કરવું પડતું હતું, એ જાતિ શોકની વાત છે મને એવા અસખ્ય સિનારેઓ પ્રાપ્ત થયા છે કે જેપરથી સ્ત્રીઓને યુદ્ધમા બીજાન કરવાની વાત સ્પષ્ટ રીતે મિદ્ધ થાય છે મને પ્રાપ્ત થયેના એકે શિવાનેખમા એવો ઉલેખ છે કે - "શ્રીશીગની માતાએ ઝરખામાથી ઉચ્ચસ્વરે પૂછું કે, એના રથના ચક્રો સ્થિર કેમ થઈ ગયા છે ? શું તેઓ અત્યંત વેગથી આ-આ નથી ? શું તેમણે પ્રત્યેકે એકે જગમે સ્ત્રીઓ વહેચી લીધી નથી ?" આ પરથી પ્રકાશિત થાય છે કે સીશીરે યુદ્ધમા મેગવેવી વૃદ્ધમા સ્ત્રીઓ પણ હોવી જોઈએ "

યુદ્ધમા બીજાન થયેલી સ્ત્રીઓના સંખ્યમા ચાલુદીઓએ જે કાયદા ગચા છે તે મનુના રચેના કાયદાની સાથે સપૂર્ણત મળતા આવે છે મોગિસ અને મનુ, જે ઉદાય જણાવે છે કે યુદ્ધના મગેથી સ્ત્રી 'યથાય' પુરસ્કા' ૨૫ છે વળી તેમણે તે સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવાની વિધિ પણ નિર્ધાર કરી છે મનુ જણાવે છે કે - " જો એક મુવતીના પ્રિયપર તે મુવતીના કુટુંબીઓને યુદ્ધમા પરાજી કરીને તેને પ્રાપ્ત કરે તો તે તેની સાથે વિવાહ કરવાનો અધિકારી છે દ્વિદુશાઅમા જેને ' ગદાસવિવાહ' કહેવામાં આવે છે તે અધમા અધમ વિવાહ છે જો કોઈ માણસ મળાકારે એક સ્ત્રીનું લગ્ન કરવાને પ્રગત થાય અને તે સ્ત્રીના પોકારથી તેના કુટુંબીઓ આવીને તેને જગ્યાવવાને તે માણસની સાથે યુદ્ધ કરે અને જતે મળ્યું પામે તો તે સ્ત્રીનું અપદગ્ન કરીને તેની સાથે કરે તો વિવાહ એ રાક્ષસવિવાહ કહેવાય છે આ પ્રકારની આપત્તિમાથી બચવાને મોગે રાજપૂતોએ જુહારવતની ચોળના કરી છે વળી ગજસ્થાનની સ્ત્રીઓ મુશિક્ષિત હોવાથી પણ તેઓ અપવિત્ર અને બ્રહ્મવચને બદને પ્રાણુપણુ મગવાને વિશેષ ખુશીયતી 'વિધવા' ચાલુદેવ અ્યા તિરસ્કારવાચકે દોષ ત્યા કોઈપણ સ્ત્રી વિધવા થવાનું તો પમદજ શી રીતે કરે ?

૧ કર્નલ ટોડ જણાવે છે કે જે સમયે હું સમાચાર સેનિટના પાસર હતો અને રાજસ્થાનમા અપરિચિત રથાનેમા બમણું કરેના હતા, તે સમયે મારા હાથનીચેના એક રાજપૂતમેનિકે એક દાખલિની વિચારાશી

મનુ એવી આજ્ઞા કરે છે કે, સર્વ પુત્રોએ સ્ત્રીને લગિની કહીને બેઠાવવી અને વૃદ્ધ, પુરોહિત, રાજા તથા વગ્ગજાને માટે જોમ માર્ગ આપવામા આવે છે, તેમ સ્ત્રીને માટે પણ માર્ગ કવે. વળી ગર્ભવતી સ્ત્રી, નવવિવાહિતા વધુ અને યુવતીને સૌથી પહેલાં બોજન કરાવવું આવી આની સ્ત્રીની મર્યાદા સાચવવાની અનેક આજ્ઞાઓ મનુએ આપેલી છે વળી દાનમા હિંદુસ્ત્રીઓને જે પ્રાપ્ત પડે રાખવામા આવે છે, તે પ્રકારે પ્રાચીન કાળમા તેને અત્યુગ્મ જીવાન જેવી દશમા રાખવામા આવતી નહોતી. મુસનમાનોના સમયથીજ આ રીતિનો પ્રચાર હિંદુઓમા થયો છે મનુના ત્રયમા એક બીજાની વિરોધી એવી વિવાદાત્મક બાજતો એટલી બધી છે કે ત્રય એજ શાસ્ત્રારે રચ્યો હોય એમ જણાતું નથી ? ઉક્ત ત્રયમા સ્ત્રીનું સન્માન અને અવગણ એ ઉલ્લેખને માટે વિધાન પ્રાપ્ત થાય છે મનુનું નિમ્નનિષ્પિત વિધાન અવસ્થ પ્રશંસાપાત્ર છે “પૂર્વે અને આનંદાત્મવેના સમયમા સ્ત્રીઓને ગત્તાશુપણે આપવા ઉચિત છે, કારણ કે જે ભાષાને સુદર વસ્ત્રાભૂષણોથી વિભૂષિત કરવામા આવતી નથી તે પોતાના પતિને આનંદ આપી શકતી નથી, પરંતુ જે સ્ત્રીને સુગવસ્ત્રાનકારથી ભૂષિત કરવામા આવે તો તે પોતાના પતિનું મન પ્રયુક્તિ કરી શકે છે” મનુના નિમ્નલિખિત વાક્યપરથી સ્ત્રીના મામત્વની ગતિતિ થાય છે ‘સ્ત્રી માત્ર મૂર્ખનેજ નહિ પરંતુ મહાત્માને પણ સત્યમાર્ગપરથી વિચલિત કરીને પાપને પથે લઇ જઈ શકે છે” આપરથી ચિદ્ થાય છે કે જે કે સ્ત્રીઓ અત્યુગ્મ ગદે છે તોપણ સમાજ ઉપર તેનો પ્રભાવ કાઢી જોવોતેવો નથી અને જે તેમને છૂટે રવા દેવામા આવે તો તેઓ સમાજ ઉપર જે પ્રભાવ પાડી શકે તેના ક્રોધા અત્યુગ્મ રજા ગા પણ નહિ તેઓ એકાએક પ્રભાવ વિસ્તારતી નથી

હિંદુઓ પોતાના પ્રાણ, પોતાની જન્મભૂમિ અને પોતાની સ્વાધીનતા કન્યા પણ પોતાની સ્ત્રી, લગિની અથવા કન્યાના સતીત્વની ગણને વધુ મૂલ્યવાન ગણે છે રાજપૂતો પરાગત થયા પછી પણ પોતાની સ્ત્રી, લગિની વિવાહ પુત્રીને શત્રુના હાથમા જવા દેતા નહોતા પ્રાચીન હિંદુભૂમિએ પરાગત થયેલા શત્રુઓની સ્ત્રીઓનું અપહરણ કરવાની રીતિ દૂર કરી નહિ એજમા માટે પદિતવગ્ કર્નલ ટૉડ મોક પ્રવર્ણિત કરે છે, પાતુ અને (હિંદી અનુવાદ) એના સમયમા માત્ર એજુજ હોવા માગીએ છીએ કે ભારતવર્ષમા એક સમયે પુરુષો ક્રોધા સ્ત્રીઓની સખ્યા અધિક હતી અને તેથી ઘણી સ્ત્રીના વિવાહ થવા અસંભવિત માની તેઓ તેમને પગલુવાને માટે લઇ જતા હતા દુરાચારી યવનોની પેઠે રાજપૂતોએ કદિપણ સ્ત્રીનું સતીત્વ નષ્ટ કરી પોતાના નામને કલંકિત કર્યું નથી વિજયહિંદુઓ કદિપણ શત્રુપક્ષની વિવાહિતાસ્ત્રીને પકડી નષ્ટ જતા નહોતા મનુના નામથી જે ત્રય યોગપાય છે તે તેનો એક ભાગો રચેવો નથી, પાતુ ઘણા શાસ્ત્રકારોના વિધાનોનો તેમા મગ્દ છે એમ જે કર્નલ ટૉડે જણાવ્યું છે તે ખૂન છે જે તેમણે મનુસ્મૃતિનું યથાસ્થિત સાંગ્રહાગ પરિચીનન કર્યું હોય તો તેઓ કદિપણ આવો અભિપ્રાય દર્શાવવાનું માહસ કરત નહિ

ઉદ્ધારચિત કર્નલ ટૉડ રાજપૂતસ્ત્રીઓની શિક્ષાના સબધમા જણાવે છે કે જેમણે કદિપણ ગમત નહીં એજાગી નથી, તેમણે હિંદુસ્ત્રીઓનું જે ચિત્ર અમિત કર્યું છે તેથી ઘણા માણસો ભ્રમમા પડયા છે તેમણે હિંદુસ્ત્રીઓને અરિદ્ધી શુભમરીસમાન જણાવી છે તેઓ જણાવે છે કે સહસ્ત્રાવધિ સ્ત્રીઓમાથી એક પણ સ્ત્રી ત્રય વાગી શકતી નથી, પાતુ તેમને પ્રગ્ન કક છ કે તમે કદિ “ગાજપૂત” નામ માજણુ છે ? રાજપૂતજાતિના નિકૃષ્ટમા નિકૃષ્ટ શ્રેણીના સામ તેની સખ્યાઓમા પણ વણી શોરી

કોઈત થઈને તા. ૧૯૧૧ની સરોજી અને તેને કદામાથી જલ મદવાને મ્હુ તે રાજપૂતસ્ત્રી ‘રાડ’ શબ્દ તામજી અત્યંત કો. ગયમાન રહ અને જોડી કે-૬ જે રાજપૂતની સ્ત્રી અને રાજપૂતનો જવની છુ, માટે મારા પ્રત્યે ‘રાડ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો યુક્ત નથી. તેમા આ સમ્પ્રદાય સાગતી ઉક્ત કલ્પ જ નામના રાજપૂતે તેની કામા માગી અને તેને માતા’ શબ્દથી સરોજી તેને કો.૧ શાત મ્હો સ્વાગત કરી તે સ્ત્રીએ જવ આપ્યું’ આ ઘટના ઈ.સ. ૧૮૦૭ મા બની હતી ઉક્ત રાજપૂતનિક પરમ સાહસિક હોનો ઈ.સ. ૧૮૧૭ મા અરિદ્ધ કર્નલ ટૉડે પોતાના ૭૨ બુકવારી અગત્યની સહાયથી ૧૫૦૦ પીટાતઓને ચત્તન કર્યા હતા ત્યારે ઉક્ત ૭૨ જણમાં સખ્યા પણ હોનો

૧ મનુના ત્રયમા ચિત્ર લિખ ત્રયકારોના વચનોનો સમ્મદ છે, જે વાત સર્વરા બૂવમરેડી છે મનુ સર્વના ગુણ-દોષ ઉલ્લેખ લખે છે

કન્યાઓ-૪ એવી દમ્પતી કે જે લખાવાની ગણની ન હોય જે રાજપૂતજનનીએ પોતાના સગીરપુત્રની મ પતિનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પોતાને માથે લીધો હોય તેની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો સુએમ જેને પામ થયો દમ્પતી તે રાજપૂતજનીની કુદ્ધિ અને તેના તમાજતત્વના જ્ઞાનવિશે ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવશે એમા દિવિન પશુરાક નથી ૧ ભાગતવર્ષમા સ્ત્રી ગળ્યસાનની અધિકારિણી ગણાતી નથી, પરંતુ તે પોતાના પુત્રની સગીર અવસ્થામા તેના પ્રતિનિધિતત્ત્વે ગર્ગકાલભાગ ચલાવી શકે છે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમા સ્ત્રીની સાહસિમ્તા અને ગવનિપુણતાના અનેક દર્શાવો ઉપનમ્થ થાય છે ૨

પ્રમળ સાદમ, દેવદત્તિયા, રાજલમિ, પ્રમાણિકતા, આદગતિય અને સન્માનશ્લા તથા સર-વતા, આ ગુણોથી સર્વ રાજપૂતો સંપૂર્ણરીતે વિભૂષિત છે, એમ કરેવાને અમે જગપણ અમકાના નથી જગતના મર્ દેશોના યોદ્ધામા ગણની સાથે દો। પણ વિષમાન હોય છે-૪ અને આપણે ગર્-પૂતોને પણ દોષોમાથી સર્વથા વિમુક્ત ધારતા નથી લિન્ન લિજ જતોદારા નાકાત થવાને લીધે તથા મહા બળવાન વિન્નતોઓની સાથે તેમને સધર્મણુ ચલાવી તેઓ અવનલિને પ્રાપ્ત થયા છે, એ વાન સત્ય છે, પરંતુ તેથી તેમના નીતીય ગુણોનો લોપ થયો નથી આથી આપણે રાજપૂતોની પ્રસંસા કર્યો વિના મહી શકતા નથી કેટલાક લેખકો એસિયાટિક પ્રજમા ૭૫૩૫૮ અને અસત્ય વચનની પ્રમથતા ધણી છે, એમ જણાવે છે પરંતુ ખાસ કરીને ગળ્યપૂતોમા આ દુર્ગુણો નથી અને કે કેટલીક જાતિએ। અધ્યાત્મ અત્યાચારમાથી રક્ષણ મેળવવાને માટે ૭૫૩૫૮ અને અસત્ય વચનની દાક્ષને ઉપયોગ કરતી દશે, પરંતુ રાજપૂતોમા આ દુર્ગુણો સાર્વત્રિક નથી રાજસ્થાનની પ્રત્યેક રાજસભાને તેના ગુણ-કર્મોસાર ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઇ છે અને જયપુરની રાજસભાને “જૂથ દરબાર” કહેવામા આવે છે ૩ પરંતુ એ દરબાર રાજપૂતોના અત્યંત તિરસ્કારને પાત્ર થયો છે

અકબરનો એક મત્રી અણુચક્રજલ હિંદુઓના સંબંધમા એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે-“હિંદુઓ। ધાર્મિક, મધુરભાષી, દયાળુ, આનંદી, સુસિસિન, ન્યાયપ્રિય, કાર્યકુશળ, સખ્ય અને વિશ્વાસપાત્ર હોય છે.

૧ કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે “જુદીના જાનમે પોતાના મૃત્યુસમયે પોતાના પુત્રના રક્ષકવરિકે મને નિવલ કર્યો હતો આ પ્રસંગે જુદીરાજની માતાની સાથે તેમના મુકાબરે પુત્રના હિંનના સંબંધમા તથા રાજ્યમાં સુસાસન અલાવવાના સંબંધમા મારે ધનીયાર વાર્તાલાપ થયો હતો તેમણે મારી સાથે ભારુસબંધ સ્થાપિત કર્યો હતો તથાપિ મારે તેમની સાથે તેમના એક વિશ્વામુ મૃત્યુથી હાજરીમા વાર્તાલાપ થતો હતો આ પ્રસંગે તેમની અને મારીવચ્ચે એક ધડોલ રાખવામા આવતો હતો તેમની વાનવીત અચૂત અને સર્વ પ્રકારે જડા જ્ઞાનની ઘોલક હતી તેમજ તેમના પથોપરથી જણુ તેમનું ઉચ્ચ જ્ઞાન વ્યક્ત થતુ હતુ તેમના અનેક પત્રો મારી પાસે જ આવ્યા અનેક દ્રશ્યોત્તરો હું દર્શાવી રાહીશ.”

૨ ક્રિષ્ના પોતાના ઇતિહાસમા બાકાની રાણી દુર્ગાવતીની મહાન વીત્ત આલેખી ગયો છે તેણે અકબરના મહાજુનો પ્રતિરોધ કરી પોતાના બાલકપુત્રના હક્કનું સરક્ષણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો તેણે બોસિયાની પેટે વીરતાજ્યથી મનિજવ થઈ પોતાની નનુરજિની સેનાની સહાયથી અખ્મરના મોકડેલા અસુક્રમા નામનો સેના ચલિના સાથે ઘોર યુદ્ધ કર્યું હતુ આ યુદ્ધમા તે ધ યલ અને પરાજિત થઈ હતી તેણે પ્રાનીન નોમનચોરની પેટે રજુનિમા આત્મભવિહાન બાપુ હતુ

આ માહારાજ્ય જળવપુરની અલ્પત નિષ્ઠ છે એક શુદ્ધસ્ય ઈ.સ. ૧૮૭૦ માં મોજને ખાતરે આડોરાજ્યમાં ગયો હતો તે વખતે રાણી દુર્ગાવતીની રાજવાની સર્વથા વિખરત થઈ ગઈ હતી તેમા રાજપાટિકા અને એક પ્રમુક સુદોષરના સામાન્ય વિન્નો દશિગાયર રતા હતા ઉચ્ચ પર્વતસિખરની ઉપર મદનમહલ નામનો એક મહાલય હિંદુસિંચાઈની પરાકાષ્ઠ દર્શાવી રહ્યો છે, આ મહાલયની ત્રણ મંજલા છે આ મહાલયની પાસે બીજા પ્રકારોના મનિરો પહેલા છે એમ કહેવાય છે ૩ મદનમહલમાથી એક મુરજમા થઈને રાણી દુર્ગાવતી નમંદા નદીના સ્નાન કરવાને જતી હતી આ ક્રોક મામં દાલમા દશિગાયર થતો નથી માર્યદિદમા એરી જન-કુતિ પ્રચલિત છે કે, મદનમહલની મહારાણી દુર્ગાવતી ઉક્ત સ્થાનમા અડળક દ્રવ્ય લગી ગઈ છે તેના સંબંધમા એક કવિતા પણુ બાગ્યર્થતે તે મદેરાના લોહિના મુખદારા સામનવામા આવે છે અમેજસરકાર પણુ આ અનુક્ર પન પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થઈ નથી જ્યારે સૂચ અસ્તાચલમા નય છે તે સમયનું પ્રાકૃતિક દ્રશ્ય મદનમહલથી અતિ સુદ દેખાય છે

૩ આનંદની વાત છે કે, દાલમા જયપુરના રાજદરબારને આવી તિરસ્કારકત્વ ઉપાધિ આપવામા આવતી નથી.

વિપત્તિના સમયમા હિંદુઓ અર્પુર્વ ધૈર્ય દર્શાવે છે તેમની સેના યુદ્ધભૂમિમાથી કદિપણ નામતી નથી તે તેમને સુદમા વિનય મળવાની આશા રહેતી નથી તો તેઓ અશ્વપથી ઉતરીને જ્યોત્સિર્વક વડી રણ-ભૂમિમા પોતાના પ્રાણત્યાગ કરે છે પરંતુ ઝાંઝા મોકોને ભાગતવામીઓને “જુમા, ચોર, શક, ધુર્ગ” આદિ ઉપાધિઓ અર્પણ કરે છે અને શોકની વાન છે કે વણા વિદેશીઓ તેને મત્ત માને છે, પરંતુ તેમની આખ ઉવાડવાને માટે અને તેમને મહાત્મા ટાંડ અને અણુનક્ષત્રનો દિહુઓવિરોધો અભિપ્રાય વાચવાની ભવામણ કરીએ છીએ

બાબગના સમયમા સૌથી પહેલા ભાગતવર્ષમા દ્રાક્ષ આની હતી અને તેના પૌત્ર જહાગીરના સમય મા સૌથી પહેલા તબાહુનો પ્રચાર થયો હતો, પરંતુ ભાગતવર્ષમા અશીષુના મેવનનો પ્રાગ ભ મ્યાં થયો તે અને કહી શકતા નથી અદકવિએ પોતાના દાન્યમા એ વિગે ચત્કિચિત્ત પણ ઉન્નય કર્યો નથી અશીષુ-ના સેવનથી રાજપૂતોના અનેક સદ્ગુણોના નાશ થયો છે તેમનામા સ્વાભાવિક વીગતાને બદલે ઉન્ન-તતા અને ડગનાનો પ્રવેશ થવા માડયો છે અને દનતાને બદલે દુર્બલતા તથા શકોના આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો છે મમ્મસ્ત માદકકવ્યોની પે અશીષુ ક્ષણિક ભુગસો ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તેનો પ્રત્યાનાત વણા ભય કર હોય છે શરીર અને મનને અનિષ્ટ ડગનારી શકિતને અશીષુ મદા ઉત્તન્નિત કરે છે રાજપૂતો કણુ પ્રાચીન કાળથી “મધવારા ખ્યાના” અર્થાત માદકક વપૂર્ણ પાત્રનો ઉપયોગ કરતા હતા, પરંતુ હાનમા જેમ તેઓ કસુબાનુ સેવન કરે છે તેમ પૂર્વે તેઓ કસુબાનુ મેવન કરતા હોય એમ જણાતુ નથી, કાણુ કે કસુબાવિરે કાંઈ પણ પ્રાચીન કાન્યથમા ઉન્નય નથી હાનમા અતિથિઓને પુષ્પ, કદમ્બ તથા અનાજનો આસવ આપવામા આવે છે, પરંતુ કસુબાનો ઉપયોગ જાણે કગવામા આવે છે જ્યારે વણા માણસો એકત્રિત થઈને કસુબાનુ સેવન કરે છે ત્યારે જે પ્રતિષ્ઠા કરવામા આવે છે તે શપથ લઈને કરવામા આવેથી પ્રતિષ્ઠા કરતા પણ અધિક મહત્વની હોય છે ગજપૂતો પોતાના મિત્ર અથવા આમને મળે છે ત્યારે “અમન ખાયા?” અર્થાત “અશીષુનુ સેવન કર્યું?” એવો પ્રશ્ન કરે છે જ્યારે કાંઈ રાજપૂતસામતને પેર પુત્રનો જન્મ થાય છે, ત્યારે અનેક સામતો તેમને ત્યા એકત્રિત થાય છે અને તેઓની સભામા કસુબાથી ભરેલુ એક મોડુ પાત્ર વાવવામા આવે છે પડી તે કસુબો સાને જ જલિમા આપનામા આવે છે તેઓ જે સમયે કસુબો પીવાની તૈયારી કરે છે તે સમયે જો તેમના મુખ ભોવામા આવે તો એમ જણાય છે કે કાંઈ પપ્પ કસુબાનુ પાન કરવાને ખુશી નથી વમન નહિ થાય એટલા માટે પ્રત્યેક રાજપૂતને કસુબા પાન થઈ ગયા પછી મીઠા લાડુ આપવામા આવે છે અશીષુ શરીર ઉપર કણી વિચિત્ર અમર કરે છે અશીષુ ઉતરી ગયા પડી ગજપૂતો નર્વશ નિરુપયોગી બની જાય છે આરા હાથનીચેના રાજપૂતમ્મચારીઓને અશીષુનુ સેવન કર્યો પડી પુન શાકત પ્રાપ્ત કરવાને માટે હુ ગમ્ આપતો હતો જે વખતે અશીષુ ઉતરી જાય છે તે સમયે મનુષ્ય સૂકા કાંપસમાન બની જાય છે ? હાનમા અનાજ કરતા પણ અશીષુ રાજપૂતોને વિશેષ આવસ્ક થઈ

૧ જ્યારે જન્મવ ઉતરવા માટે છે ત્યારે વાત મરતા કરતા આખ મીઠાઈ જાય છે અને મસ્તક ડોવા ખાવા લાગે તથા વન નિસ્તેજ બની જાય છે મને મળવા આવેલા વણા સામતો આસનપર બેસીને વધના ડોકા ખાતા હતા હકીયાટના સમયમા રાણા પ્રતાપસિંહના જન્મણુ હાથસ્વરૂપ બહાદુર સામતો વરાજ મ્યાલસિંહ કે જેઓ સાદીના સામત અને મારા મિત્ર હતા તેઓ અશીષુના સેવનથી સર્વથા કમર્દીન બની ગયા તેઓ પોતાના જાવાકુલથી વિશિષ્ટ પ્રાધી ધારણ કરતા હતા અને જ્યારે તેઓ બાન બૂધીરે ડોકા ખાતા ત્યારે ઘણીવાર તેમની પ્રધી મારા ખેળામા આવી પડવાની આવીપર આવી પડેલાની હતી જ્યારે રાજપૂતોને કસુબો કરવાની અનુકૂળતા મળતી નથી ત્યારે તેઓ પોતાના ગજવામા અશીષુ રાખે છે અને સુરોપીઓને જેમ તપખીંગ આપે છે, તે પ્રમાણે રાજપૂતો પોતાના પ્રવિચિતોને અશીષુ આપે છે જ્યારે હુ એક સામાન્ય સેનિકના પગર સ્થિત હતો, ત્યાર એકવાર જયપુરમા આવેલા સલાહના સામતે મારી મુલાકાત લેતી વખત મને અશીષુ આપ્યું હતું આ અશીષુ લઈને મે મેજપર મૂકી દીધું મે અશીષુ ખાતુ નહિ ત્યારે તેઓ જોત્યા કીંગીકા અમલ વાપરવાનો મારો વિચાર છે ? મે તેમનાપર સુરાની એ ખાટવી ગોઠવી આપી અને જ્યારે તેમણે પૂછુ કે એનો પ્રયોગ અશ લેવો ત્યારે મે તેમને એક અષ્ઠમાસથી એમ દ્વિતીવાસ મુધી લેવાની પરવાનગી આપી બીજે દિવસે શિમાગ મેવવા જવાને અને ૬૪ મેરો હતો પરંતુ નિરાન સમયે તેઓ આવી પડેલામા નહિ ત્યારે “પીરગીના અમરે” પછી અસર કરી હતી તે પૂર્વપત્ર કર્યો વિનવ હુ જાણી ગયો

પડ્યું છે અને જે માણસ મદારાણ્યને અરીણપરનો કર વધારવાની સૂચના કરે તે ઘણોજ અગ્રિય થઈ પડે છે.

રાજપૂતોની પામે અરીણ છોડાવવાને માટે મદાત્મા દાંડને એટલી કાળજી હતી કે તેઓ યુવાન સામતોને અરીણ નહિ ખાવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવતા હતા. આથી ઘણા ગઝપૂતોએ અરીણના સેવનનો ત્યાગ કર્યો છે. અંતે રાજપૂતોને જામે અરીણનું મેવન ત્યજ દેવાનો આગ્રહ કરીએ છીએ; કાણુ કે તેથીજ તેમની ઉન્નતિ થશે.

મીનાયોકો પછી ભારતવર્ષના અરીણનું મેવન કરીને જવનતિને પ્રાપ્ત થયા છે. ઈન્દ્રાડમઃ કેટલાક ઉદારચિત્ત અગ્રેજોએ મંડળ ગ્રાપન કરીને અનિષ્ટકારક અરીણનો વ્યાપાર બંધ કરવાને માટે ભારે ચર્ચા કરી મૂકી છે. પાલીમેન્ટમાં પછી એ વિષે પુષ્કળ આદેશન કરવામાં આવે છે. અરીણના વ્યસનથી રાજપૂતો કર્મહીન થઈ ગયા છે અને તેમની જીવનશક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે. મુરાપાનના પ્રબલ અભિધી બંગાળના સર્વ પ્રાંતો બચી ગયા છે તે દેશમાં વિશ્વવિદ્યાલયનો ઉચ્ચ ઉપાધિધારણુ કરનારથી લઈને અજ્ઞાન કૃષિકારવર્ગનું સર્વ જણ મુરાના વ્યસનમાં નિમગ્ન થઈ ગયા છે. આ વ્યસનથી સહસ્તાવધિ કુટુંબો ભિખારી અવસ્થામાં આવી ગયા છે. તે દેશના પ્રત્યેક ગામમાં દારૂની ભઠ્ઠી છે. બંગાળના નાશ આ રીતે દારૂના મેવનથી થઈ રહ્યો છે અને રાજસ્થાનનો નાશ અરીણના સેવનથી થઈ રહ્યો છે. ગઝપૂતો જ્યાંસુધી આ ભયંકર વિપના મેવનનો ત્યાગ કરશે નહિ ત્યાંસુધી કદિપણુ તેમનું કલ્યાણુ યશે નહિ.

ગઝપૂતો પ્રતિજ્ઞા પાળના કરવામાં જેવા તત્પર હોય છે તેવા હંતર કોઈપણ શોકો હોતા નથી. રાજપૂતો કમુએ પી, પાણી પાંધી અને હાથમાં હાથ મેળવી જે પ્રતિજ્ઞા કરે છે તેનું પાલન સદસ્તાવધિ વિપત્તિઓ આવી પડ્યા છતાં પણ કરે છે. તેનું પાલન કરતા કદાચિત્ પ્રાણ્યાર્પણ કરવું પડે તો તેમ કરવાને પણ તેઓ અચ્ચકાના નથી. અંતે સગર્વ કહી શકીએ છીએ કે જગનની હંતર કોઈ પણ જાતિ પ્રતિજ્ઞાપાલનની બાજતમાં ગઝપૂતો કરતા શ્રેષ્ઠ નથી.

રાજપૂતો મુગયાના અગ્નિ શોખીન હોય છે શિકાર કરવામાં તેમને કૂતરા ઘણા ઉપયુક્ત થઈ પડે છે. મુવર અને મુગનો શિકાર કરતી વખત કૂતરા તેમને વિશેષ સહાય આપે છે રાજપૂતો તેજસ્વી અશ્વપર આરઠ થઈ ઘણા સમયસુધી મુગયામાં સતત પ્રવૃત્ત રહી શકે છે અને તેથી તેમને કાંઈ પણ કષ્ટ થતુ જણાતુ નથી પ્રત્યેક પ્રધાન મામત પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં રમના અર્થાત્ શિકારને માટે ખાસ જમીન રાખે છે. આ જમીનથી લે કોઈ માણસ કોઈ પ્રાણીને પકડે તો તેનો દંડ કરવામાં આવે છે. આ જમીનમાં રાજપૂતો પરમ જ્ઞાનદર્પક મુગ, મુવર, વ્યાધ વગેરે પ્રાણીઓનો શિકાર કરે છે. વળી આ રથેલે તેઓ અશ્વારઠ થઈ શસ્ત્ર વ્યાવવાની સ્પર્ધામાં ઉતરે છે. તેઓ અત્યંત કુશળતાથી તલવાર અને ભાયાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. જો કોઈ મુશીબત અશ્વારઠી તલવાર અને ભાયાનો અક્ષા-વવામાં રાજપૂત અશ્વારઠીની સાથે દરિદ્રાઈ કરે તો તે રાજપૂતદારા નાશ પામે એમાં કિચિત્ પણ શક નથી. રાજપૂતો નિશાન વિંધવામાં પરમ કુશળ બહુાય છે. અશ્વ અત્યંત વેગથી ચાલતો હોય તે વખતે તેની પીઠપરથી કોઈ વસ્તુપર ભાલાનો પ્રહાર કરવાની દીક્ષા રાજપૂતોને ઘણી પસંદ છે. રાજપૂતો બાણ ચલાવવામાં પણ પરમ કુશળ હોય છે. બાણ વ્યાવવામાં આતુર્ય અને બાદુબળ એ ઉભયની આવશ્યકતા હોય છે. આ સર્વ પ્રકારની અલશશલ ચલાવવાની કળા રાજપૂતોને બાહ્યાવસ્થાથીજ શીખવવામાં આવે છે. સુધિ જોઈને હૃદયમાં શોભ ઉત્પન્ન ન થાય તથા સાદસિકતા પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજપૂતોના નાના નાના બાળકો, નાની નાની તવવાગ્ર મહણુ કરીને તેનો ઉપયોગ કરતા રીતે છે. તેમના માતૃપિતા બાહ્યાવસ્થાથીજ તેમને આ વિષયની શિક્ષા આપે છે. રાજપૂતના પદ પહેલવહેલો જે દિવસે શિકાર કરે છે તે દિવસે તેના કુટુંબીજનો પરમ જ્ઞાનદ પામે છે અને તેને સમગ્રેમ અભિનંદન આપે છે. આ પ્રકારે રાજપૂતબાલકો વીરધર્મમાં દીક્ષિત થઈ સાદસ, શરતા તથા વીરતા પ્રકાશિત કરે છે. રાજપૂતોના જ્ઞાનદોતસેવો પણ વીરમયી પૂર્ણ હોય છે. તેમને સાદસિક અને શરવીર બના-

૧ જુદીના રાજકુમારે જે દિવસે પ્રબલ સાદસપૂર્વક અને જીવસદે એક મુગની જુદ પકડી તેના શિકાર કર્યો હતો તે દિવસે રાજમાતાને ૧૧૧ જ્ઞાનદોત થઈને મારાપર એક પત્ર લખ્યો હતો તે દિવસે જુદીમાં એક મેટા દરબાર ભરવામાં આ ગો દત્તો અને સામતોને ઉપદારસરૂપે બહુમુખવાન વસ્તુએ આગવામાં આવી હતી

વવાને માટે વીરસપ્રધાન કાવ્ય તેમને સહજાવવામા આવે છે મનકુમ્તી બેઠને રાજપૂતોને પગ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. રાજસ્થાનના સર્વ ગમ્મઓ કુસ્તી કરવામા ચતુર એવા બળવાન મલ્લોને રાખે છે. પ્રસિદ્ધ મલ્લો એકબીજાની સાથે સ્પર્ધા કરે છે

પ્રત્યેક મામતની પાસે એક સચ્ચલડાર હોય છે અને તે પ્રતિદિન નિયમિતરીતે ત્યા બઠને પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્રોની તપાસ કરે છે તનનીર, બદુક, બરડી, કટાર, ધનુષ વગેરે પોતાના પ્રિય અસ્ત્ર-શસ્ત્રોને ગબપૂતો જૂદા જૂદા નામ આપે છે સચ્ચલડારપર ગબપૂતો અતિ વિશ્વાસુ માણસને અધિકારીતાગે નિયુક્ત કરે છે રાજપૂતોના અસ્ત્રશસ્ત્રો અતિ સુદર, ચિત્તાર્પક અને મૂલ્યવાન હોય છે સર્વ પ્રકારની તનવારોમા શિરોહીની તનવાર ઉત્તમ ગણાય છે વળી બે ધારાળુ ખાડુ પણ ગબપૂતોને અત્યંત પ્રિય હોય છે લાંછો તથા રાજસ્થાનમા અનેક પ્રકારની ઉત્તમ બદુકો અને બે બદુકોને મુક્તા, મહિરત્નો તથા સુવર્ણથી જડિત કરીને મનોહારિણી ખનાવવામા આવે છે જૂદીની બદુક મર્વોત્તમ ગણાય છે અગત્ય ગણાયે કરવાને માટે ગેડાના ચામડાની ઢાન બનાવવામા આવે છે રાજપૂતો ગેડાના ચામડાની ઢાનમા ચાદી અને સુવર્ણના વરખવતી અનેક પ્રકારના સુદર ચિત્રો અક્રિત કરે છે રાજપૂતાનામા અર્ધચક્રકાર, ત્રિશુલકાર અને સર્પની શૃંગાના આકારના સુદર બાણો બને છે

ગબપૂતે ને સગીતપણુ પરમ પ્રિય હોય છે મહાગમ્મ શિરવનમિહ મંગીતના ધણા શોખીન હતા તેઓ પ્રતિદિન મને મગવાને આવના હતા, જરણુ કે તેઓ મારા મિત્ર હતા તેઓ કોષ કોષવાર ધણા નમમ્મસુવી અમમ્મા મારી પામે બેસી રહેતા હતા તેઓ અનેક શુભોર્થી નિર્ણયિત હતા બદુક ચત્રાવવાની કુશળતામા તે તેઓ મેવાડમા અદ્વિતીય ગણાતા હતા તેઓ મટા વિદ્વાન હતા તેઓ માત્ર મેનાડોનેજ નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગબસ્થાનને ઇતિહાસ મારી રીતે જાણતા હતા તેઓ કવિત્વગ્નિ ધરાવતા હતા અને વાતચિતમા કા ધ રચીને શ્રોતાઓના મનરંજન કરી હતા હતા તેઓ સગીતવિદ્યામા તેા પરમ નિપુણ હતા સગીતશાસ્ત્રનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન તેઓ ધરાવતા હતા મહાદેવના મુખમાથી નીકળેલા ગગોના કોઈ, રાગોના અમખ્ય સ્વરૂપો અને પ્રત્યેક ગમ્મની છ રાગિણીવિધે તેઓ ઉત્તમ પ્રકારે વ્યાખ્યા કરતા હતા મેનાડના સર્વોત્તમ ગૈરેના તેમની પામેજ ગેતા હતા આ ગૈરેવાને તેઓ કોષ પ્રાધ વાગ મારી પાસે વારના અને મને તેમના ગાયનો સહજાવતા હતા તેમને ત્યા મર્વોત્તમ ગાનાર એક સ્ત્રી હતી અને તેનો વંદ એવો મધુર હતો કે મર્નુ મન તેના ગાયનમા તરીન થઈ ગયા રિના રહેતુ નહિ તેના કંઠમાથી વસત અને મેધ એ રાગો ધણાજ મધુર નીકળતા હતા વળી તેમણે ઉજ્જયિનીથી એક ગાનારી સ્ત્રીને મેનારી હતી, તે પણ અત્યંત પ્રસિદ્ધ હતી બે ઉક્ત ઉભય સ્ત્રીઓને એક મ્થાને મેસીને ગાવાને કહ્યુ તેમના ગાયન સાહજવાને માટે શમ્તાવતોના અધિનાયક, સતુમ્મરના સામન તથા અન્યાન્ય નામ તેા પણ આખ્યા હતા આ સરદારો ઉજ્જયિનીની ગાનારી સ્ત્રીના ગાયનો સાહજીને એટલા તેા પ્રમન્ન થઈ ગયા કે તેઓ મુમ્તઝે તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે -“સુપ્રમિદ્ધ ગૈરેના માહુજાના ગાયન સાહજીને જે પ્રકારે અગ્રેને પરમ પ્રસન્ન થયા હતા તે પ્રકારે અમે આ સ્ત્રીના ગાયન માહજીને પગ આહુનાદિત થયા છીએ” ત્રીમ્મનડતુઆ આ પ્રકારે ચોક્કમા અથવા અગાસીમા નાની નાની મ ગીતમ ડાળી એકત્રિત થતી હતી આ પ્રસંગે અદ્રનો રીતન પ્રસાર, સ્વચ્છ જનવાગા સરાવરમાથી આરો શીત લ મમીર અને સુમધુર ગાયનનો યોગ થવાથી દિવસે સૂર્યાના ઉગ્ર તાપથી થયેની વ્યથતા ઢૂં થઈ જતી. સગીન માહજવાથી સૌને અવર્ણનીય આનંદ થતો આની મડતીમા રાજપૂતસરદારો મને પણ આમ તણુ કરતા હતા પુત્રોત્સવ અને લગ્નોત્સવમા સુપ્રસિદ્ધ કવિઓ અને ગૈરેનાઓને પગ્ગેશમાથી પણ બોનાવવામા આવતા હતા

મહાગમ્મ શિરવનમિહ બદુકની ગોળી માગવામા એવા ચતુર હતા કે તેઓ બાળકના મન્તકપગ એક ચીન્ મુકીને તેને ગોળી મારીને ઉરાડી દેતા હતા, પરંતુ તે બાળકના મન્તકને કિંચિત પણ ઇજ થતી નહોતી તેઓ ઉડતા પક્ષીને વિધી નાખતા હતા અને મામેથી આવતી ગોળીના કટારવતી બે દુકડા કરી નાખતા હતા તેમણે અનેકવાર લોકોને આ પ્રોગ બતાવ્યો હતો એક દિવસ તેમણે એક મારીના પાનને જગથી બર્ધુ અને તેમા એક કટાર મુકી પડી તેમણે એક બીજા માણસ પાસે બદુક ભગી,

તે પાત્રથી વીસ કદમ દૂર જઈ ઉભા રહી કહ્યું કે - આ ગોળાથી હમણાં હું પેના પાત્રમાં રહેથી કારના બે ટુકડા કરી નાખું છું ' એમ કહીને તેમણે ગોળા છાંડી અને ઉત્કંઠા થવાથી મેં તે પાત્રની પાસે જઈને જોયું તો તેમાંની કટારના બે ટુકડા થઈ ગયેલા હતા વળી તેમનો ખીજો એક ચમત્કાર તો સૌથી વિશેષ અદ્ભુત હતો તેઓ એક લાકડી ઉપર એક લીંચુ રખાવતા અને ખીજા માણસ પાસે ગોળા ભરાવીને દૂર ઉભા રહી તેપર ગોળા મારતા ગોળાના અપાટાથી નીચે તે તૂટી પડતું, પરંતુ તેપર ગોળાનું કાંઈ પણ ચિન્હ દૃષ્ટિગોચર થતું નહિ નીચું તેવું ને તેવું રહેતું અને ગોળા અદૃશ્ય થઈ જતી ચતુરંગ કીડા આ પણ તેઓ પરમ દક્ષ હતા ઉદયપુરનો એક અધ માણસ આ કીડામાં તેમનો પ્રધાન પ્રતિસ્પર્ધી હતો ઇન્દ્યાડની પાતંગિન્ટમાં સલાસદત્તરિકે બેસાડવાને મહારાજા શિવધનસિંહ સપૂર્ણરીતે યોગ્ય રતા

પ્રત્યેક સામંતની પાસે ગાવાળખવવાનું કાર્ય કરનાર માણસો હોય છે કેટલાક વર્ષથી મહારાજા સિધિઆ ગાવાળખવવાનું કાર્ય કરનાર ઉદયપુરના સર્વોત્તમ માણસને લઈ ગયા છે સર્વ રાજ પૂતો સગીતપ્રિય હોય છે

શિવ સગીત અને વિજ્ઞાનના મુખ્ય ઉત્તેજક રાણા બીમસિંહની પાસે કેટલાક ઉત્તમ ગવૈયા તથા વાઘ વગાડનાર હતા તેઓ રાત્રિના યાત્રિપ્રદાયક સમયે મહાનયની અગાસીપર ખેસી ગાનતાન કરી સર્વને અપૂર્વ આનંદમાં નિમગ્ન કરી નાખતા હતા ઉક્ત રાણાની પાસે કેટલાક બસી વગાડનાર પણ હતા તેમની બસીને સુમધુર સ્વર શ્રોતાને પરમ આહ્વાદ આપતો હતો સગીતશાસ્ત્ર રાજપૂતોના આનંદનું એક પ્રધાન સાધન છે અને તેટલા માટેજ તે તેમની શિક્ષાનું એક પ્રધાન અંગ છે

જેમણે ભારતવર્ષના પર્વતશિખરોપર રહેના પહેરેદારોની ભેરીનો નાદ સાંભળ્યો છે તેઓ તે અદ્ભુત પ્રકારના નાદને કહી પણ વિચરશે નહિ

યુરાપની સેન્ટિક જાતિમાં બેખાઇપ નામનું જે એક વાઘ પ્રચલિત હતું તે રાજપૂતોને પણ અપરિચિત નથી આ વાઘને રાજસ્થાનમાં ખેસેક કહેવામાં આવે છે જે મુખવાળા બસી પણ રાજસ્થાનમાં વગાડવામાં આવે છે અનેક પ્રકારના વાઘોનું વર્ણન અત્ર કરવાથી તે નીરસ લાગવાનો સંભવ હોવાથી પડતું મૂકવામાં આવે છે

રાજપૂતોના શિક્ષણસંબંધે ઉલ્લેખ કરતા મહાત્મા ટૅલ જણાવે છે કે, દાનપત્ર અથવા સ્વીકારપત્ર વાંચી નહિ શકે એવા રાજપૂતરાજા કોઈ પણ નથી ઇન્દ્યાડના આગના પરમકુનીન રાજવંશીએ દસ્તાવેજપર દસ્તાક્ષર પણ કરી શકતા નહોતા પરંતુ રાજપૂત રાજા અથવા સામંતોમાં એવા અજ્ઞાન કોઈ પણ જાણવામાં આયા નથી ઉદયપુરના મહારાણા લેખનકળામાં પરમચતુર છે તેમના લખેલાપત્રોની ધણી પ્રશંસા થાય છે રાજસ્થાનના રાજા અને સામંતોના પત્રો વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે તેઓ બહુ જ્ઞાત અને ધણી શિક્ષિત હોય છે તેમના પત્રોમાં પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી દૃષ્ટાંતો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે વળી તે પરથી રાજપૂતરાજાઓ અને સામંતોએ અનેક મહાપુરુષોના જીવનચરિત્રો અભ્યાસ કરેલા પણ પ્રતીત થાય છે ચૂરોપખંડના રાજાઓ ઇલિયડ અને હોમરના કાવ્યમાંની પદ્યિતઓ ઉદ્ધૃત કરે છે એ વાત સત્ય છે પરંતુ રાજપૂતરાજાઓ તેમના કરતા પણ વિશેષ કુશળ તાથી વ્યાસ અને વામીના આકાંક્ષા ઉદ્ધૃત કરે છે રાજપૂતરાજાઓ જે પ્રકારે સિદ્ધાંતોના પ્રધાન

૧ ચંદ કવિએ જણાવ્યું છે કે સમ્રાટ પુશ્કરાજા કંક અને વાવથી આવ્યાજનવવાનું કામ સારી રીતે જાણતા હતા ભારતવર્ષમાં કોઈ સમયે અશ્વીન અને બદ્ધ સંજીત પ્રચલિત હતું કે નહિ એ એક સંકારપદ વાત છે માત્ર ચંદ્રિય ધાર્મિક ભજનોજ રાજપૂતોની શિક્ષાનું એક પ્રધાન અંગ ગણાય છે લવ અને કુરા રામાયણમાંથી ઉત્તમે સમ શ્લોકોનું કીર્તન કરવા માટે સુપ્રસિદ્ધ નિ જ્યેષ્ઠેવનુ પવિત્ર સંગીત અથવા સર્વત્ર આવ્યામાં આવે છે દેવ મંદિરોમાં પૂજારીઓ અને ભક્તગણો પોતાના ઈષ્ટદેવની સન્નિધિ ધર્મસંગીત ગાય છે આજુપર્જતના શિખરપર સાધુ સંન્યાસીઓને પોતાના આરાધ્યદેવતા પાત્રીશક્તી સ્તુતિ ગાતા જોઈ અને પરમ આનંદ ઉત્પન્ન થયો હતો વાની નામનો રાજસ્થાનનો સંગીતશાસ્ત્રી જે સમરસંગીત ગાય છે તેની જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી થોડી છે પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં સંગીતશાસ્ત્ર એ શિક્ષાનું એક પ્રધાન અંગ ગણાતું હતું તે વાતના ધર્મ પ્રમાણે પુરોહિતોમાં માખા થાય છે મુખરાતિના સમયમાંજ સંગીતની વિશેષ ઉત્તિ થાય છે ભારતવર્ષના પતનની સાથે અસ્તિ અભ્યાસારંભ થયો અને ઉપરજોની જુદી યદિ તેની સાથેજ તેના સંગીતશાસ્ત્રની પણ શોધનીય દુર્ગતિ થઈ છે

શાસ્ત્રકાર મનુનાં વાક્યો ઉપ્ધૂત કરે છે તે પ્રકારે યુરોપના પડિતો પણ મોઝિઝનાં વચનો ઉપ્ધૂત કરી શકતા નથી. રાજપૂતરાજકુમારો પ્રાચીન વૈદિક રીતિથી શિક્ષા ગ્રહણ કરે છે અને આ રીતિ યુરોપનાં વિશ્વવિદ્યાલયોની શિક્ષાપ્રણાલી કરતાં પણ કહિનતર હોય છે. સુખશાંતિના સમયમાં વિદ્યાનો ઉત્કર્ષ થાય છે. રાજસ્થાનમાં જે સમયથી અશાંતિ અને ઉપદ્રવોનો ઉદય થયો છે, તે સમયથી રાજપૂતમન-તિના જ્ઞાનના અનેક વિપયોનું પતન થયું છે. હાલમાં રાજસ્થાનમાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્ઞાનને ઉત્તેજન અને પુરસ્કાર આપી તેનું પ્રતિપાલન કરનાર કોઈ પણ માણસ વિવશ્ચાન નથી. અંબરના મહારાજ જયસિંહે દિલ્હી, કાશી, ઉજ્જયિની અને પોતાની રાજધાની જયપુરમાં પુષ્કળ વ્યય કરીને મોટી મોટી વેશ્યાળાઓ ખર્ચાથી હતી અને તેઓ જ્યોતિર્વિદ્યાના મહાન ઉત્તેજક હતા; પરંતુ વર્તમાન-કાળમાં તેમના જેવા જ્યોતિષશાસ્ત્રના ઉત્તેજક કોઈ રહ્યા નથી. જયસિંહે ગ્રહોના ગોળા પણ તૈયાર કરાવ્યા હતા.તેમાંના બે હાલમાં કોટાના મહારાજ પાસે છે.આમાંના પ્રત્યેક ગ્રહનો વ્યાસ ત્રણ શીટનો છે. વળી તેમણે ડીસાહાથર અને ઉલુકમેગની ત્રણના મેગની લોઈ હતી અને તેનું પરિણામ દિલ્હીના મોગલસમ્રાટની સમક્ષ સાદર કર્યું હતું. આ ગણનાયત્રોને તેમણે ‘ઝીજ મદમઃ શાહી’નું નામ આપ્યું હતું. આજ મહામાનનીય મહારાજ જયસિંહે રાજપૂતમનિતિમાં વિવાહક્રમજે થતો ભારે ખર્ચ ન્યૂન કરાવ્યો હતો. તેમણે શિશુકન્યાવધની રીતિ દૂર કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયાસ કર્યો હતો. વળી જયપુરની સ્થાપના પણ તેમણેજ કરી હતી. જયપુર સમસ્ત રાજસ્થાનમાં સર્વોત્તમ શહેર છે.

રાજસ્થાનમાં રાજપૂતોના પ્રાચીનગૌરવનાં અનેક ચિન્હો દષ્ટિગોચર થાય છે. હાલમાં રાજપૂતાનામાં શાંતની સ્થાપના થઈ છે, તેથી રાજપૂતોના પ્રાચીનગૌરવનો પુનરુદ્ધાર થશે કે નહિ તથા રાજપૂતમનિતિ પુનઃ ઉત્પત્તિના સિખરપર ચઢશે કે નહિ, એ કહિન પ્રશ્નના ઉત્તર માત્ર ભવિષ્યના ઇતિહાસવેત્તાઓજ આપી શકશે.

કર્નલ ટૉડ પોતાના સમયમાં રાજપૂતો કેવા શિક્ષિત હતા, તેનું વર્ણન કર્યું છે; પરંતુ જો વર્તમાન સમયની તેમની શિક્ષા સાથે તે કાળની શિક્ષાની તુલના કરવામાં આવે તો તેમાં આસમાનજમીનનું અંતર જણાયું. હાલમાં રાજપૂતાનામાં શિક્ષાપ્રણાલી સર્વથા પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે. મહામાનનીય ક્રિટિશસરકારની કૃપાથી રાજસ્થાનના રાજપૂતરાજાઓ, સામંતો, રાજકર્મચારીઓ તથા શ્રીમંતોમાં પાશ્ચિ-માત્ય શિક્ષાની જ્યોતિ ધીમે ધીમે પ્રવેશતી જાય છે. પ્રત્યેક રાજા દેશી વા અંગ્રેજ શિક્ષકના હાથનીયે અંગ્રેજભાષાનું શિક્ષણ ગ્રહણ કરે છે. વળી સામંતોના પુત્રોને માટે પણ અનેક કૉલેજો સ્થાપન કરવા માં આવી છે. ઉત્તમ શ્રેણીના રાજપૂતોને માટે શિક્ષાની વ્યવસ્થા સારી કરવામાં આવી છે; પરંતુ મધ્યમ અને અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીના રાજપૂતોની શિક્ષાને માટે આવશ્યક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી; એમ કહ્યા વિના અમે રહી શકતા નથી. જ્યાંસુધી ક્રિટિશસરકાર આ દિશામાં વધારે આગ્રહપૂર્વક પ્રયાસ કરશે નહિ, ત્યાંસુધી મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ શ્રેણીના રાજપૂતોની સ્થિતિ સુધરવાની નથી.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે, રાજપૂતમનિતિની નિત્યના ઉપયોગની વસ્તુઓ સહસ્તાવધિ વર્ષો થયાં બદલાઈ નથી. જે કે રાજપૂતોના મહાકવિ રમણીય સ્તંભોથી શોભાયમાન હોય છે, તેની દિવાલપર ઉત્તમ ચિત્રો આલેખવામાં આવેલાં હોય છે, તથાપિ તેમાં કોઈપણ પ્રકારની ખુરશી અથવા કોચ વગેરે વસ્તુઓ દષ્ટિગોચર થતી નથી. તેમનાં ગૃહોમાં નરમ ચાલીયા જિંદગીવાળા આવેલા હોય છે અને તેપર સૈફ વસ્તુનું આઝાદન હોય છે, કે જે ગાલીચાનું સંરક્ષણ કરે છે. આ ગાલીચાપર સર્વ મનુષ્યો પોતા-પોતાનાં પદ પ્રમાણે બેસે છે. ઇચ્છાંકની રાણી ઇચ્છાજાણેથી તરફથી દિલ્હરયાનમાં જે પહેલાં અંગ્રેજ-હત આવ્યો હતો, તેની સાથે આવેલા પાદરીઓ રાજપૂતોના ગૃહોના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું છે:— “આ દેશમાં શ્રીમંત માણસો પણ પોતાના ગૃહોને સારીરિતે સજ્જિત કરતા નથી. તેઓ પોતાનાં મનની દિવાલપર રંગબેરંગી ચિત્રો ચિતરાવે છે; પરંતુ તેમનાં ગૃહમાં કોચ, ખુરશી, મેજ વગેરે વસ્તુઓ હોતી નથી; તોપણ સત્ય વાત પ્રકાશિત કરવાને માટે કહેવું લોઘ્ય છે કે તેમનાં ગૃહમાં ઉપર્યુક્ત વસ્તુઓ હોય તોપણ ભખંડર તાપને લીધે તેમાંની ઘણી વસ્તુઓનો ઉપયોગ તેઓ કરી શકે નહિ. તેઓ પોતાનાં-
રા. ઇ. ૩૩

ગુદામા મુદર ચાલીના બિઝાવે છે અને તેની ઉપર સર્વ માણસો બેસે છે. ૧

રાજપૂતોના પહેરવેશના સખ ધર્મા વિશેષ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી સામાન્યતઃ તેમનો પહેરવેશ એકસરખો છે તોપણ દેશભેદ, જાતિભેદ, વગેરેથી તેમાં થોડો ફેરફાર પણ દેખાય છે શ્રીભક્તગુમા ઝીંઝા વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે અને ચીન-કુતુમા ઝીંઝા વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે આ ઝીંઝા વસ્ત્રો વચ્ચેના રાજાની મીલવામાં આવે છે અને તે રંગીન તથા નિર્ગુણ હોય છે રાજપૂતલીઓ માત્ર ઘાઘરો, ચોળી અને માટી પહેરે છે માટીવતી ધુમંગી તાણવામાં આવે છે તેઓ અનેક પ્રકારના જાનકરો ધારણ કરે છે રાજપૂતો અનેક પ્રકારના પાંચળમાં, અગરખા અને દુષ્ટાનો ઉપયોગ કરે છે રાજપૂતોના સર્વ વસ્ત્રોમાં પાંચડી પ્રધાન છે જાતિભેદની પાંચડી અનેક પ્રકારની છે અને અવસ્થાના ભેદથી ગળપૂતો તેને અનેક રીતે બાંધે છે ચૂરોપના ગળાઓ જે પ્રકારે સન્માનમૂલક પગે આપતા હતા, તે પ્રકારે રાજપૂતરાજાઓ પણ એક મમ્મે 'લાલામધ' નામનો સન્માનમૂલક ઝોમા આપતા હતા ઝગુના પરિવર્તનની માથે રાજપૂતો પાંચડી અને અગરખાનો વર્ણ પણ બદલે છે સાધારણ રીતે શ્વેત રંગનો પ્રચાર સાર્વજનિક છે, તથાપિ લાન, કેસરી અને જાણકો એ રંગોને સર્વોત્તમ અને પરમ આદર્શીય માનવામાં આવે છે. નીચી શ્રેણીના મનુષ્યો એકજ પ્રકારના પગરખાનો ઉપયોગ કરે છે આ પગરખાથી પગની ધાટવીતો ઉપયોગ ભાગ દકાતો નથી ચઢી આના થોડાઓ મુઠ્ઠા અને સિકારપ્રસંગે બકરાના ચામડાના બદલ પહેરે છે અને ચામડાનાજ અગરખા પહેરે છે બખ્તર કરતા ચામડાના અગરખા તેમને થોડું કંટાળે છે રાજપૂતોની કમરમાં એક ચોળી લાખી કટાર મદાલતકતી રહે છે

રાજપૂતજાતિની ભોજનવિધા અને ચિકિત્સાવિધાવિશે તથા શારીરિક અને માનસિક વિપતિઓ દૂર કરવાને માટે કરવામાં આવતી ક્રિયાઓવિશે યથાસ્થાન વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, માટે તેવિશે અત્યંત રૂપ કરવામાં આવતો નથી જે કે કર્નલ ડૉડ અર્ધ સતાપ્તીથી અધિક કાળપૂર્વેની રાજપૂતજાતિની સમાજનીતિ તથા ધર્મનીતિનું વર્ણન કરી ચકા છે, તોપણ અઘાપિ તેજ સમાજનીતિ અને તેજ ધર્મનીતિ અટક આવથી સ્થિત છે પાત્રાસશિક્ષા પ્રાપ્ત કરવાથી ઉત્તરભારત તથા બંગાળની ધર્મનીતિ તથા સમાજનીતિમાં જે ફેરફાર થયો છે તેવો રાજપૂતોમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થયો નથી અગ્રેજ શિક્ષામાં ખામ કરીને ધર્મશિક્ષણનો અભાવ હોવાથી તેનું અધિક પ્રમાણમાં શિક્ષણ લેનાર બંગાળીનીતિની વિનક્ષણ દશા થઈ છે રાજસ્થાનમાં અઘાપિ ધાર્મિકશિક્ષણ તેના મૂળ રવરૂપમાં પ્રચલિત હોવાથી તે દેશના વેદિકાના પૈતૃક આચારવિચાર અવલભાવથી વિરાજમાન છે

ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી આપણને શું દૃષ્ટિગોચર થાય છે? જગતમાં મોતરફ દૃષ્ટિ નાખવાથી આપણને શું જણાય છે? જ્યાં જ્યાં ત્યાં પરિવર્તનજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે પ્રત્યેક જાતિ અને પ્રત્યેક સમાજની અવસ્થા સદા બદલાતી રહે છે અને નવા નવા દષ્ટો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્રણસે ચારસે વર્ષોમાં યુરોપમાં મહાપરિવર્તન થઇ ગયું છે આ રીતે પ્રત્યેક દેશની પ્રત્યેક કાળની રીતિનીતિ સદા પરિ-

૧ આ યુગિક પાદરીઓનો મત એવો જણાય છે કે હિંદુદેશમાં માતાપિતાપ્રત્યે શ્રેષ્ઠ પણ બક્તિ ધરાવતા નથી તેમના આ અસત્ય મતનું ખડક કરવાને માટે કર્નલ ડૉડ એક આજ્ઞા સમયના પાદરીનો મત પ્રસિદ્ધ કરે છે તે પાદરી જણાવે છે કે "હું જ્યાં સ્થળે જીજ્ઞાસુ એક અતિ મહત્વની જાણનાનો હલ્લેખ કરીશ હિંદુસ્થાન ના મને તેના રક્ષકોમાં પણ એક મહા ગુણ છે અને તે તેમની માતાપિતાપ્રત્યેની બક્તિ છે. તેમની ઉપર ધર્મી યોદ્ધા હોય છે તોપણ જો તેમના મતપિતા લગીમાં હોય તો તેઓ તેમને સદાય કરે છે તેઓ નિદાન પોતાની કમાઈને અર્જીયા પોતાના માતાપિતાને આપી દે છે તેઓ પોતાના માતાપિતાને કદ સંઘન કરતા જો. શક્ય નથી"

"અગ્રેજ પાદરીઓએ હિંદુસ્થાનમાં અનેક હિંદુઓને ખ્રિસ્તીધર્માવલંબી કર્યાના મોટા મોટા રિપોર્ટો ઉપર બી શ્રેષ્ઠતા છે પરંતુ આ સર્વ મિથ્યા તકાકી રિપોર્ટમાંજ રહ્યા છે વાસ્તવમાં કેટલાક દરિદ્ર હિંદુવાસીઓ અત્યંત વિનાશ મરવાની લેવારીમાં હતા તેથી પાદરીઓએ તેમને સદાય કરી દલી અને તેમને ખ્રિસ્તીધર્મમાં રીક્ષિત કર્યા હતા તેઓ નામમાત્રના ખ્રિસ્તી છે જ્યાંથી તેઓ ખ્રિસ્તીધર્મનું શ્રેષ્ઠ પણ તરફ જણાવે નથી" ત્રણસે વર્ષપૂર્વે હજા પાદરીએ એ કહ્યું હતું તેજ આજે પણ સત્ય છે વરતુત બાતવર્ષ એ ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રચારને માટે યોગ્ય રૂપ નથી

વર્તિત થતી રહે છે. વિદેશી શિક્ષણના પ્રભાવથી ભારતવર્ષના આર્યોના આચારવિચારમાં પણ પ્રબળ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. વીરબ્રહ્મિ રાજસ્થાનમાં આ જો કે પરિવર્તન પ્રતીત થતું નથી; જો કે પ્રાચીન રાજપૂતમતિના આચારવિચાર અને રીતિનીતિ પરિવર્તિત થઈ નથી; પણ કેટલેક કાળે અવશ્ય તે પણ બદલાશેજ. શિક્ષણ અને અનુકરણ એજ પરિવર્તનનું મૂળ કારણ છે. રાજસ્થાનમાં જે સમયે નવીન શિક્ષાનો પ્રબલ તરંગ પ્રસરશે તે સમયે લા નવીન યુગનો આરંભ થશે. તેનું પરિણામ શું આવશે તે અત્યારથી કહી શકાય એમ નથી. ઉત્તરભારત, પશ્ચિમભારત તથા બંગાલાનાં વર્તમાન પરિવર્તનના વિચિત્ર દર્શ્યો દ્રઝોચર થાય છે; પરંતુ જ્યારે એ પરિવર્તનની સમાપ્તિ થશે ત્યારેજ એથી આપણી કેટલી ઉન્નતિ વા અવનતિ થઈ છે તે સમજશે.

અધ્યાય ૩૨ મો

ઉપક્રમણિકા-રાજસ્થાનની શાસનવિધિ-એશિયા અને યૂરોપની પ્રાચીન
શાસનપ્રણાલીમાં સમાનતા-રાજપૂતજાતિની ઐક્ય-શામાંથી થયેલી
ઉત્પત્તિ-ભારવાડના ગઢોડે-અંબરના કુશાવહો-મેવાડના સિમ્હો-
દીઆઓ-પદમયાદાના વિભાગ-અધિકાર-રાજકરવ
સૂત્ર કરવાની રીતિ-અમર-ખડક.

રક્ષણ પરમાત્માની કૃપાથી અમે આ વિરાટ ઇતિહાસના પ્રથમ અથવા અંતિમ ભાગમાં એક અત્યંત કમ્પિન વિષયની સમાલોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ અને તે વિષય રાજપૂતજાતિની શાસનપ્રણાલીનો છે. શાસનપ્રણાલી એ જાતિ કિંવા સામ્રાજ્યનો પ્રાણ છે. કોઈપણ પ્રાચીન રાજ્યની અથવા જગદિષ્વ્યાત પ્રાચીન જાતિની ઐતિહાસિક ઇતિહાસ, સામાજિક આચારવિચાર અને ધર્મસંસ્થાઓનું વર્ણન તેની શાસનપ્રણાલીના વર્ણનવિના પ્રાચરહિત દેહસમાન થઈ પડે છે. શાસનપદ્ધતિનું વર્ણન એજ ઇતિહાસનો પ્રાણ છે અને એટલા માટેજ હવે અમે રાજ-

પૂતજાતિની શાસનપ્રણાલીનું વર્ણન કરવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છીએ.

સાધારણ રીતે સમગ્ર જગત એક જાતિની વીરતા, પરાક્રમ, ગૌરવ, પ્રતાપ અને પ્રયુતાને પ્રદર્શ કરે છે, પરંતુ શાસનપ્રણાલીનું વર્ણન તેની રીતિ, નીતિ, આચાર, વિચાર, સંસ્કૃતિ અને જાતીય અસ્તિત્વ પ્રદર્શ કરે છે. વિશ્વવિજયી ઇટાલિયનના હાથમાં-સમ્પત્તિના સર્વોચ્ચ શુભપર આરંભ થયેલી બ્રિટિશજાતિના હાથમાં ભારતવર્ષના કરોડો મનુષ્યોનું ભાગ્ય સમર્પિત થયું છે. કરુણામય પરમેશ્વર શા ઉદ્દેશથી જ એજ જાતિના હાથમાં આ ક્રાંત્યવધિ આર્પિતતાનો શાસનભાર સોંપ્યો છે તે કેવળ ભવિષ્યના ઇતિહાસવેત્તાજ પ્રદર્શ કરી શકશે જે મહાન દેશની જનસંખ્યા પૃથ્વીભરના છઠ્ઠા અથવા એકાદમી વિશાળ છે, તે દેશ ઉપર જાણે બ્રિટિશજાતિ માત્ર ૭૦ લાખ જેટલો જ સૈનિકોની સદાયથી પ્રખ્યાત પ્રતાપસંધિન ઇંગ્લાન્ડનાર શાસન કરે છે. આ સુ જગતના ઇતિહાસમાં અર્પવ ઉદાહરણ નથી ?

અનેક માણસો દૈવ શ્રદ્ધાપૂર્વક માને છે કે, ભારતવર્ષમાં દીર્ઘકાળથી રાજસત્તાક શાસન પ્રચલિત છે અને ભારતવાસીઓ ઇશ્વરદત્ત વ્યક્તિગત દક્ષ, વાકુરતા અને સ્વાતંત્ર્યવિચારથી વ્યક્ત છે, પરંતુ અમે કહીએ છીએ કે તેમની આ માન્યતા અમૂલ્ય છે. ઇતિહાસ ૨૫૯ રીતે દર્શાવે છે કે ભારત વર્ષમાં પ્રજાના વ્યક્તિગત દક્ષ વિષમાન હતા. દેશીરાજ્યોમાં તે દક્ષ નથી એમ કહેનાર પણ જુલજ કરે છે. દેશી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રજાના વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો લોપ કરતી નથી. વર્ગીકૃતિદાસ એમ પણ દર્શાવે છે કે હાલમાં જે પાશ્ચાત્યપ્રજાએ હિંદોપ્રજાને વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય અર્પણ કર્યું છે તે પ્રજાએ પણ તેનું બીજું ભારતવર્ષની પ્રાચીન શાસનપ્રણાલીમાંથીજ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

કર્નલ ટૉડ જણાવે છે કે - મેવાડ, મારવાડ વગેરે રાજપૂતરાજ્યોમાંના કોઈપણ રાજ્યમાં પૂર્વે કાંઈ સમયે દિવાની તથા ફૅજદારી કાયદાના પુરસ્કૃત વિષમાન હતા કે નહિ એ વાત સંદેહાત્મક છે. તેમજ હાલમાં પણ ઉક્ત રાજ્યોમાં કાયદાના પુરસ્કૃત અસ્તિત્વ ધરાવના નથી. પરંતુ આ રાજ્યોમાં

સુદના નિયમે એટલા સુવિખ્યાત અને સુવિસ્તૃત છે કે તેમાં શાસનવિભાગના પ્રત્યેક અંગનો સમાવેશ થાય છે પાશ્વિમાત્મરાજ્યો જે સમયે જ્ઞાન, શિક્ષણ અને સભ્યતાના પ્રથમ સુગમ વિરાજતા દેખ તે સમયની યુરોપની જગીરદારીપદ્ધતિ (સામતપ્રથા)ની માથે રાજપૂતોની સામતપ્રથા ઘણી મળતી આવે છે આ પદ્ધતિના સબધમાં લિપિન પુસ્તકનો અભાવ છે, પરંતુ દીર્ઘકાળસુધી અવનોકન અને મનન કરવાથી તે એ પદ્ધતિનું જે મૂળસ્વરૂપ સમજાયે છુ તે આ સ્થળે અક્ષિત કરવાને પ્રયત્ન થાઈ છુ આ શાસનપ્રણાલીનું અવનોકન જે પ્રથમ મોજને ખાતર કર્યું હતું પરંતુ પાછળથી જે એનો અતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો જો કે આ પદ્ધતિના અગ્રત્વજ દાનમાં અત્યત ઊંચાનિચ થઈ ગયા છે, તોપણ તે સંકસાવધિ મનુષ્યની સમાજનું જે ન્યાયપૂર્વક શાસન કરે છે તેપરથી જ્ઞાત થાય છે કે એક સમયે એ શાસનપ્રણાલી સર્વાંગસંપૂર્ણ હતી "

કર્નલ ટોડના ઉપરખા વચનોનો ઘણો ભાગ અમને માન્ય છે, પરંતુ શિક્ષા, જ્ઞાન અને સભ્યતાની જન્મભૂમિ ભારતવર્ષના હાલિયોમાં કાવદાના પુસ્તકોનો અભાવ હતો એ વાત અમે માન્ય કરી શકતા નથી મનુષ્યદારાજે ગજવર્મ તથા શાસનના સબધમાં જે વિધાન કર્યું છે તેપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ભારતવર્ષમાં પરાપૂર્વથી કાવદાના પુસ્તકો પ્રચલિત છે મહાભારતમાં વર્ણવેલો ગજવર્મ પાંકોના લક્ષ-બહાર નહિજ દોય જે સમયે ભારતવર્ષની પવિત્ર ભૂમિપર વિદેશી, વિજયનીય અને વિદ્યમી લોકોએ પોતાના પગ મૂક્યા નહોતા, જે સમયે આર્થિકતિ મર્ચ્યા સ્વાધીન હતી અને જે સમયે બ્રાહ્મણમંડળ રાજસભામાં પૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રકાશિત કરી ચૂકી હતી, તે સમયે નિમદેહ દિદુર્ભશાસ્ત્રોમાં કરેલા વિધાનાનુસાર વ્યવસ્થા પ્રભુ ઉપર શાસન કરતા હતા આથીનું પતન થઇ અન્ય ધર્મોવલ્લીઓનું પ્રભુત્વ સ્થાપિત થતા સકલ શાસનઅવરથા પણ પરિવર્તિત થઇ ગઇ મુઘલમંત્રીસાર નવીન નવીન રાજ્યોની સ્થાપના અને નવીન નવીન જાતિઓની ઉત્પત્તિ થઇ તેથી લિન્ન લિન્ન સ્થગ્રામાં પ્રયોજન પ્રમાણે નવીન નવીન શાસનઅવરથા કરવામાં આવી આજ કાળથી ભારતવર્ષના સર્વ દેશીરાજ્યોમાં એક પ્રકારનું શાસનવિધાન લખેલુ દરિજોયર થતુ નથી રાજપૂતરાજ્યોની પણ આજ દશા થઇ અને તેજ કાળથી કર્નલ ટોડને તેનું શાસનવિધાન મથના આકાશમાં પ્રાપ્ત થયું નહિ

કર્નલ ટોડ આગળ જણાવે છે કે - "જે સમયે ગજવર્માનના ગજઓ બ્રિટિશમરદારની સાથે ટોઇ પણ પ્રમાણના સબધથી પરિબદ્ધ થયા નહોતા અને જે સમયે અંગ્રેજોટોફો રાજપૂતાનાની ભૂગોળ અને ઇતિહાસનું અધ્ય જ્ઞાન ધરાવતા હતા તે સમયપૂર્વે ઘણા કાળથી મારા હૃદયમાં રાજસ્થાનની શાસનપ્રણાલી જણવાની ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઇ હતી તે સમયે હું તેવિધે જ્ઞાન મેળવવાને માટે રાજપૂતાનામાં આનંદપૂર્વક બ્રમણ કરતો હતો અને મારા બ્રમણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બ્રિટિશસરકારને જણાવી દેની પામે રાજપૂતોની શાસનપ્રણાલી તથા રાજસ્થાનની ભૂગોળ અને ઇતિહાસનું વર્ણન મોકલી આપતો હતો મંટેક, લુમ, મિન તથા મિપન વગેરે ઇતિહાસવેત્તાઓ યુરોપની સામતપ્રથાના સબધમાં જે અમૂલ્ય લેખ લખી ગયા છે, તે સર્વનો અભ્યાસ કરી જે પાશ્વિમાત્મ સામતપ્રથા સાથે રાજસ્થાનની સામતપ્રથાની તુલના કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે વળી વિખ્યાત ઇતિહાસવેત્તા જેમના ઐતિહાસિક ગ્રંથસંગ પણ મને ઘણી સહાય મળી છે અત્યારસુધી સામતપ્રથાનું જે મૂળસ્વરૂપ ગુપ્ત હતું તે ઉત્તર અથવા પ્રમટ્થ થઈ ગયું છે જેમના ગ્રંથદારા મિદ્ધ થયું છે કે, રાજપૂતોએ સામતપ્રથાનો પ્રાગલ કર્યો હતો અને યુરોપીપ્રગમે તેનું અનુકરણ કર્યું હતું તથા માત્ર અનુમાન નહિ પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોદારા સિદ્ધ કરવાને હું નૈપાઠ છુ કે રાજપૂતોજ એ પ્રથાના મૂળ ઉત્પાદક હતા "

જે અર્ધજગતી જાતિઓ કોઈ વિચિત્ર સ્થળે નિવાસ નહિ કરતા મદાસર્વદા અનેક મથાનોમાં બ્રમણ કરતી રહે છે, તેમની શાસનપ્રણાલીના જેટલા પ્રધાન લક્ષણો દરિજોયર થાય કે તે સર્વ લક્ષણોની સાથે સ્વાધીન સમ્યજાતિઓની શાસનરીતિના પ્રધાન લક્ષણો સાદસ્ય ધરાવે છે સમાજની એક પ્રમાણી અવરથા સર્વની જરૂરીઆતો પણ એક પ્રમાણી હોય છે જગતી, તાતારો, જર્મનોની લિન્ન વર્ણની મનિડોનિયન શાખા, રાજપૂતો વા તેમના જોડા લાગતા, સંલેપમાં જગતની સર્વ જાતિઓની શાસનપ્રણાલીના પ્રધાન લક્ષણોએઅરખા જણાય છે યુરોપના પ્રત્યેક દેશમાં સામતપ્રથા પ્રચલિત હતી અને હાલમાં કેમ્પિસ પર્વતથી લઈને હિંદીમહાસાગરપર્વ તના સમસ્ત દેશોમાં તેજ

સાસનપ્રજ્ઞાવી ક્યાકે પૂર્ણ તથા ક્યાકે અપૂર્ણ જવસ્થામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ સમ્યક્તાના આ મૂળો તથા પ્રાચીન સ્મારકચિત્રોનો પુનરુદ્ધાર કરવાને મારા કરતા અધિક પશ્ચિમી અને વિદેશ સિદ્ધિ માણુમન મનર્થ થયે છે કે સમ્યક્તા પ્રભાવે તથા વિગતીયરોમના ઉપદેશોએ મેવાડની પ્રાચીન શાસનપ્રજ્ઞાલીને અધિકારના રૂબારૂ દીધી છેત, થાપિ તેનું ચૂરદમ્ય બાણુંડું સાધ્ય નથી આ લુપ્તપ્રાય સાસનરૈયીને પુન પ્રકાશિત કરવી પરમ આવશ્યક છે "

‘મહારાષ્ટ્રીઓની લુપ્તકાંટ તથા ઉપદેશોની સાથે મુસનમાનોના અવર્ણનીય અત્યાચારોએ મળીને આ સાસનરીતિને સર્વથા અધમગ્માં નિમગ્ન કરી દીધી છે ગળપૂતળતિના વૃદ્ધ નેતાઓ કીશ્વરનાથી કદ લોકોનો પશ્ચિમી કરતા અધિક છે, જાતિયના ધિયન થતી જાય છે અને હાલમાં તેના ધાન્યો તથા રીતભાતો વિષ્ણવ થતા જાય છે ગળપૂતળતિ પૂર્વાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયે, ગળપૂતો પોતાનું શરીરિક જળ પુન પ્રાપ્ત કરે પછી તે પૂર્વે તે સમાજને વ્યવસ્થિત કરવાની આવશ્યકતા છે - રાજસ્થાનના વર્તમાનકાળમાં જે વિનુષ્ણતા પ્રસરી ગઈ છે, તેથી કોઈપણ તત્ત્વવેત્તા સહમા ગળપૂતોની શાસનરીતિના કોઈપણ મદદના લક્ષણપ્રતિ પણ આધારિત થતો નથી અસ્થિપ્રમુખ સામનવિધાન અનુભવ છે અને ગળપૂતોની સાસનપ્રજ્ઞાવી તેથી વિપરીત છે આ બાલ્યવસ્થાએ લોકોને કાંઈ કરેગે કે —“ ગળપૂતોની શાસનરૈયીના જેટલા લક્ષણો છે તે આશ્ચર્યક કા લેણી ઉત્પન્ન થયા છે, તેના પાંચે કોઈ મૂળનીતિ ઉપર અવામા આવ્યો નથી, માટે તે અપૂર્ણ છે ” પરંતુ વિશેષ મોઢ કરવાથી આ અભિપ્રાય અર્થમાં દુર થયે તેનું બાલ્યસ્વરૂપ અવ્યવસ્થિત છે, તોપણ સુદમદૃષ્ટિથી જોવાથી તે એક મમ્મે સર્વોચ્ચ પૂર્ણ હતી, એમ વિદિત થયા વિના રહેગે નહિ. પૌર્વાત્યદેશોમાં અમાગ જેના સ્વદેશીઓ (ધરોપીઓ) વમે છે, તે સર્વ એશિયાની રીતિનીતિ, સાસનવ્યવસ્થા તથા સર્વ પ્રકારના પદ્ધતિપ્રત્યે કૃણાની દૃષ્ટિથી જુએ છે, પછી એક સમય એવો હશે કે જ્યારે સર્વ પ્રકાર તેથી સર્વથા વિપરીત હશે "

કર્નલ ટોડના આ વચ્ચેના અવસ્થાભાતિરહિત તથા સત્યપૂર્ણ છે અને નિ સંદેહ તે વચ્ચેનો તેમના ઉદાગ્રહવનો પશ્ચિમ કરાવે છે

યુરોપખંડના મધ્યયુગના નિવાસીઓમાં જે પ્રમાણ આચારવિચાર, મરકાત તથા સામનપ્રજ્ઞાથી અચ્છિન હતી, તેની સાથે રાજસ્થાનના આચારવિચાર વગેરે વિષયજ્ઞ રીતે સાદસ્ય ધરાવે છે, તોપણ એક બીજાનું અનુકરણ કયું દંતુ એમ માનવાનું મધ પ્રયોજન નથી વારતવમાં ઉભય દેશોમાં વૃષ્ટિની સાથે પ્રજાનો પિતાપુત્રનો સંબંધ દર્શાવવાને માટે આ એક પ્રમાણી સાસનપ્રજ્ઞાનીની ઉદ્ભવ થયો છે રાજસ્થાનનો એક ચરસાની ભૂમિનો અધિપતિ પણ પોતાના અધીશ્વર સાથે ઝગતો મંબદ ધરાવે છે "

ભૂમિમાં બીજાંરોપણ કરવામાં આવે તોપણ વ્યાસથી તે ભૂમિ ઉત્કૃષ્ટ નરોપ ત્યાગુધી તેનો છોડ મળ્યો થતો નથી ઇલાહમાં આ મામતસાસનપ્રજ્ઞાથી બીજાંરોપણ થઈ મથાસમથે તે જાણા પ્રસાધા અને નવીન કુપરોથી મોલાવમાન થઈ, તેનું કારણ કેવન મર્મનજાતિનો પ્રયત્ન અને ઉલ્લોગ છે મર્મનલોપી આ સાસનપ્રજ્ઞાથી બીજા રેન્ડિનેવિધાથી લાન્યા હતા રેન્ડિનેવિધનો તેને મધ્યએશિયામાંથી લઈ ગયા હતા ગિર્યસનનું અનુમાન એવું છે કે આ સાસનપ્રજ્ઞાની તાતા માથી રેન્ડિનેવિધમાં અર્ધ હતી એમાં મધપણ થઈ નથી કે પૌર્વાત્યદેશોમાંથી જે નિવાસીઓ પાશ્ચિમાત્યદેશોમાં ગયા હતા તેઓ પૂર્વમાંથી પશ્ચિમમાં ગાન અને શિક્ષણને મોન પણ લેતા ગયા હતા અશીમિ, રેન્ડિનેવિધ તથા હોબાઈ અતિઓએ એશિયામાંથી બહાર નીકળી રેન્ડિનેવિધ, ક્રિમ્સન તથા ઇશ્વરિયા પૌર્વાત્યસંસ્કૃતિ દેનારી હતી

મધ્યયુગની સામતપ્રચારિણે ઉત્તમ લેખ લખનાર દતિહાસવેદા હેલ્મ જણાવે છે કે —“ અનેક દેશોના દતિહાસમાંથી સામતપ્રચારનું મૂળ અથવા તેને મળતી આવતી કોઈ પ્રમાણ મોઢી કાઢવાને માટે ધણી જાણ ઉત્પત્તિ રહે છે અને જે કે જગતના લિન્ગલિન્ગ ભાગોમાં રીતરિવાજની સમાનતા મોઢી કાઢવી ધણી મહત્ત્વની છે, તોપણ આપણે બહારથી દેખાતી સમાનતાને મધ પ્રમાણ પડવું લોકોએ

૧ ‘ચરસા રાજનો અર્થ ‘ચામડાનો મારા’ થાય છે પરંતુ એ દળદારા જેટલી ભૂમિ મેળાઈ શકે વા એ મનુષ્ય જેટલી ભૂમિપર જલસિયન કરી શકે તેટલા જાગે પણ ‘ચરસા’ કહેવામાં આવે છે

૨ ગળપૂતો પોતાના શબ્દને ‘બાપાઈ’ કહીને બોલાવે છે અને તાલકુમ્હારને ‘બાવા’ કહેવામાં આવે છે

નહિ, કારણ કે જ્યારે મુદ્દમ નિરીક્ષણ કરવામા આવે છે ત્યારે આ સમાનતા અદૃશ્ય થઇ જાય છે સામતપ્રથાને કેટલેક અંશે મળતી આવે એવી પ્રથા ગોધી કાઢવી સુગમ છે રામમા ઉચ્ચ અને નિકુટ શ્રેણીના લોકોની વચ્ચે જે સખ ધ હતો તેને આ સામતપ્રથાને મળતો ગણવામા આવ્યો છે, તેમજ સરહદની રક્ષા કરવાની શરતથી જગન્નીરેકો ત્યાની જમીનનો ઉપભોગ કરતા હતા, તે રિવાજને પણ સામતપ્રથાની સાથે સાદૃશ્ય ધરાવનાર ગણવામા આવ્યો છે, પરંતુ આ લોકો કોઈ એક વ્યક્તિની સેવા કરવાને બાધેલા નહોતા, તેઓ રાજ્યની સેવા કરવાને બાધેલા હતા આ લોકો કદાચ હિંદુ-સ્થાનના જમીનદાર અને તુર્કસ્થાનના ટિમેરિયટની સાથે સમાનતા ધરાવતા હશે હાઇકોર્ટ અને આઇ-શિયારેકો પોતાના સામતની સાથે રણભૂમિમા જતા હતા, પરંતુ આ લોકો ક્રાપ્તિક સંગ્રાહ અને રક્તસખ ધને લીધેજ આમ કરતા હતા, કાંઈ સામતપ્રથાના નિયમને અનુસરીને તેમ કરતા નહોતા.”

ઉપર્યુક્ત શબ્દો મે એમ દર્શાવવાને માટે ઉદ્ધૃત કયા છે કે, જે રાજપૂતોની પદ્ધતિને શુદ્ધ સામત પ્રથા ગણવાનો હું આગ્રહ કરું તો મારી દષ્ટિસ-મુખ બહારથી દેખાતી સમાનતાનો ભય આવીને ઉભો રહે છે, પરંતુ દાનપત્રો, દસ્તાવેજો, સનદો અને જનશ્રુતિઓ મારા મતનું સમર્થન કરે છે હું એમ સિદ્ધ કરવાની આશા રાખું છું કે, હિંદુસ્થાનના ઉત્તરભાગમા સામતપ્રથા અવશ્ય પ્રચલિત હતી અને જોગ્યન તથા પહાણુરેકોનું સામ્રાજ્ય હિંદુસ્થાનમા સ્થાપિત થયું તથા સાત શતાબ્દીપર્યંત રહ્યું તોપણ આ પ્રથા હજી પણ પ્રચલિત છે આ સામતપ્રથા મુસલમાનોની પદ્ધતિથી સર્વથા વિપરીત છે માત્ર શાસનપ્રણાલીના જે અગમી મૂળસમાનતા છે તેમજ રાજપૂતોની પદ્ધતિ મુસલમાનોની પદ્ધતિને મળતી આવે છે આ રાજપૂતસરવાનોમાના કેટલાક કે જેમના ઉપર મુસલમાનોની જીતની ધણીજ થોડી અસર થઇ હતી, તેમા આ સામતપ્રથા શુદ્ધ રહી છે મુખ્યત્વેકરીને હું મેવાડના રાજ્યમાથી દર્શાવે આપીશ; કારણ કે તેના આંતરિકશાસનપર વિદેશી શાસનની ધણીજ થોડી અસર થઇ હતી

પૂરોપની પેઠે રાજસ્થાનમા પણ કેટલાક સમયપર્યંત પરપરાગત રિવાજ એજ માત્ર આ પ્રથાના હક્કનો નિયામક હતો પૃથક્ પૃથક્ રાજ્યોમા અને એકેજ રાજ્યના ભિન્નભિન્ન પ્રાંતોમા આ પ્રથામા ત્રીકે કાંઈક ફેરફાર હતો આજ કારણથી દાનમા જમીનના ભોગવટાના સંબંધમા ભિન્નભિન્ન કાયદાઓ દિશિગોચર થાય છે આ ભિન્નતા સમજવાને માટે તેવિધે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે અને આ પ્રથાનો પ્રત્યેક ભાગ સર્વાંગસંપૂર્ણ થાય નહિ સામુધી તે સંપૂર્ણ સમજી શકાય એમ નથી અતિ ક્ષુદ્ર કારણથી અતિ મહત્વનું કાર્ય બની આવે છે એમ કહેવાય છે કે મેવાડના કેટલાક ગણુઓએ પોતાના હેશને માટે ધારા રચ્યા હતા, પરંતુ પ્રત્યેક ઘટનાના પૂર્વ દર્શાવે, ગળવા આગાપત્રો, દાનપત્રો અને જનશ્રુતિઓમા તે વિચિત્રન થઈને પડ્યા છે હાલમા જે શિનારેખો વિદ્યમાન છે, તેમનેજ માત્ર એકત્રિત કરવામા આવે તો એક બાળપ્રમને માટે તે પૂરતાધારા થઈ પડે આ લેખો પ્રથમ લખવામા આવતા હતા અને ત્યારપછી રીજા ઉભા કરવામા આવતા હતા સાત શતાબ્દીઓપર્યંત અશાંતિ અને આપત્તિ રહી હતી અને રાજપૂતોને સદા શત્રુઓની સાથે જુગ્મવુ પડ્યું હતું આ અગમામા ઉચ્ચ માનસિકશક્તિ અને સૌંદર્યવાળા ધણુ ગગ્ગઓ ઉત્પન્ન થયા હતા જે પ્રકારે રાણા સંગે બાબરની માથે બાય ભીડી હતી, તે પ્રકારે તેના પૌત્ર પ્રતાપનિહે બાબરના પૌત્ર અકબરની સામે મુદ્દ કર્યું હતું જહાંગીરના વૈરી અમગસિદની વીરતા કોણ નથી જાણતું ?

મરો અને જનશ્રુતિદ્વારા પ્રતીત થાય છે કે રાજસ્થાનમા અનેક રાજપૂતરાજાઓ શુદ્ધિમાન મુત્સદ્દી થઈ ગયા છે તેઓ સમરકુચન વીર હોના ઉપરાત સામતો, વ્યાપારીઓ અને કૃષિદારોના વાલ ભળવવાને માટે ઉત્તમ ધારા રચવામા ચતુર હતા શિવાનોભોપરથી પ્રતીત થાય છે કે ગજપુતરાજાઓએ ઈન્દરા અને ભારે કર દર કર્યા હતા, દાણુ નિયમિત કર્યું હતું, લોકોને પવિત્ર દિવસોમા મજુરી કરતા અટકાયા હતા તથા વ્યાપારીઓ મડ્યો અને ચહેરોને અમુક બાબતોમાથી મુક્તિ, ખાસ હક્કો તથા સનદો આપી હતી વળી તેમણે પ્રમ્તો અનાજ રાત્રસભામા રણુ થાય એની પણ વ્યવસ્થા કરી હતી જ્યારે મને રાજના મહાનયમા વ્યૂત દસ્તાવેજો પ્રાપ્ત થયા નહિ ત્યારે મે અન્યત્ર તેને માટે પુષ્કળ શોધ કરી જે કે ધર્મોદ્ધ મુસલમાનોએ પોતાના હાથમા આન્યા તેટલા સંસ્કૃતિના સ્મૃતિચિન્હો વિધ્વજન કરી નાખ્યા છે, તોપણ મને મારા પરિશ્રમના ફળ તરિકે કેટલાક સ્મૃતિચિન્હો પ્રાપ્ત થયા છે આ સ્મૃતિચિન્હો

માત્ર કુતર અને જોગકપૂરો પાડે એમ છે આ રમ્ભતિચિન્હોપરથી જણાય છે કે ઇમરા અને વ્યાપારની ઉપરના પ્રતિષ્ઠાની બાબત રાજસ્થાનના લોકો સારીપેડે સમજતા હતા, એ કે અર્થશાસ્ત્રીના સિદ્ધાંતોના કદિપણુ તે દેશમાં પ્રવેશ થયો નહોતો સિવરાના નામથી ઝોળખાતા કોતરેના સ્તંભો સ્થાપિત કરવાનો રિવાજ અતિ પ્રાચીન કાળથી પ્રચલિત છે પ્રત્યે કેવિ (૧)ના પ્રારંભમાં સ્થંભ દ્વની સારી રાખવામાં આવે છે અને તેના અંતિમ ભાગમાં જોએ અમર સંબંધોના લગ કરે તેમને માટે સખ્તમાં સખ્ત દંડ જણાવેલો હોય છે બારસેથી ચાદસે વર્ષોના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સિલાલેખો મારી પાડે છે, પરંતુ જૂમિ અથવા ખાસ દહોના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન દાનપત્રો પ્રાપ્ત એક હજાર વર્ષના છે કાળે ઘણા લેખોનો નાશ કર્યો છે, પરંતુ મનુષ્યે તેથી પણ ઘણા લેખોનો વિધ્વસ કર્યો છે અતિમ ત્રણ શતાબ્દીમાં સન દોની સખ્યા ઘણી વધી પડી છે, પ્રારંભિક આ અરસામાં રાજપૂતો પોતાના રાજ્યોની સામે બાહ્ય બીડવામાં વિજય પામ્યા હતા અને રાજ્યોએ ઊંચા-ઊંચા ધર્મગણેશી પ્રજાને પાછી બોલાવવાને માટે ખાસ નવીન દહો આપ્યા હતા એક સિવારેખપરથી તબાકુનો ઇમરા બધ કરેલો જણાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૨) અને બીજાપરથી જ પેના કપડાપરનો કર દૂર કરવામાં આવેલો પ્રતીત થાય છે તથા મામ્મ કારખાનાવાગાઓને પડોશના સહેરોમાં કર આપ્યા વિના પોતાનો માથ વેચવાની પરવાનગી આપેલી જણાય છે. ત્રીજા સિવારેખપરથી એક વાલિજન્યપ્રધાન સહેરને યુદ્ધના કરમાંથી મુક્તિ મળેલી જણાય છે તથા ન્યાયવ્યવસ્થા સહેરમાંજ કરી લેવાની સત્તા મળેલી પ્રતીત થાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૩) જ્યાં સિદ્ધાચારની બાબત હોય ત્યાં પણ રાજાને કાયદો આશ્ચર્યકારક સાદાપ્રસિદ્ધિ આપીને ઉભો રહે છે "સાર્વજનિક ઉભણીમાંથી કાઢીએ કાઢ વસ્તુ ઉપાડી જવાને પ્રયત્ન કરવો નહિ" "સૂર્યસ્ત પછી કાઢીએ ખાવું નહિ" (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૪) આ ધારો કાઢ જોને કરાવ્યો છે પવિત્ર અભાવાસ્થાને દિવસે કાઢ પણ કાર્યને માટે બળદ બેઠવાથી દંડ થશે, એમ પણ એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કેટલાક સિવાલેખોપરથી રાજમના અમરદારો મામ્મજનો પાસેથી બિછાના, ચાદરો, ગાંડીબળદો વગેરે લેતા હતા, તેની બધી કરેલી જણાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧૫) ઇન્ડો-યુરોપીયોએ મેન્માચારીમાં પણ આવીજ શરતો કરાવેલી છે આવા રમ્ભતિચિન્હોમાંથી પ્રાચીનકાળમુદ્રીના પ્રત્યેક રાજાનો કેટલાક ધારાઓ સંગ્રહિત થઈ શકે તો રાજપૂતરાજાઓની શુદ્ધિમત્તા તથા લોકોની જરૂરિયાતો અને સ્વભાવ, તેમના કાર્યો તથા ધર્માઓવિશેષે આપણે સ્વાર્થ અનુમાન કરી શકીએ, એમાં કિચિત પણ શકા નથી ક્રાન્સમાં સૌથી પ્રથમ ઇ.સ. ૧૦૮૮માં ધારાસાસ્ત્ર લખવામાં આવ્યું હતું (ફોરેમ અં. ૧, પૃ. ૧૮૭) આ સમયે મેવાડ ઉત્તરના શિખરપર વિરાજમાન હતું સારપછી અનેક યુગો પછી ક્રાન્સ જે હાલમાં તૈયાર કરી શકાય, તેના કરતા અત્યંત અધિક બળવાન મોહાઓની સહાયથી મેવાડ વિનવ અને વિરેશ્વરિયાના આક્રમણની સામે ઝુઝાયું હતું યુગોના યુગોસૌથી સતત ચાલેલા જીવનક્રમમાં લોકો ઉપર જે વ્યયાહત અત્યાચાર થયો તેને પરિણામે પ્રજામાં જે અચાનક પ્રમાદ અને ઇતર દુર્યોજો પ્રવર્ત્યો તેથી લોકોનો પોતાના પર્વોનેની શુદ્ધિમત્તાના આ રમ્ભતિચિન્હોપરનો પૂન્યભાવ ધીમે ધીમે ન્યૂન થતો ગયો પોતાની એક વખતની ઉન્નતિનું ભાન કરાવનાર સિવારેખોપ્રત્યેનો લોકોનો પૂન્યભાવ પાછાથી એવો બધો ઝોઠો થયો કે તેઓ તેમને પોતાના ધર્મ બધાવવાના કામમાં લેવા લાગ્યા આ પ્રકારે અનેક મૂલ્યવાન રમ્ભતિચિન્હો કા તો સામલોના કિલ્લાઓમાં ચણાઈ ગયા છે અથવા તો ધૂળમાં દટાઈ ગયા છે

કર્નલ ટૉડ પૂર્વે જણાવ્યું છે કે રાજપૂતરાજાઓમાં દિવાની અથવા ફોજદારી કાયદાનું કેાઇ પુસ્તક અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી, પરંતુ અંતે તેમણે અતિ દહનાપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું છે કે અતિ પ્રાચીન કાળથી મેવાડના રાજાઓ પ્રયોજનાનુસાર ધારા રચી રાસન કરતા આવ્યા છે કુરસેના મહાપુદ્ધમાં સૂઈ અને ચંદ્રવરના રાજાઓ મરણ પામ્યા તે પછી ભારતવર્ષમાં વ્યવસ્થા ચાલુનારી બાહ્યજાતિનું પ્રભુત્વ પણ ધીમે ધીમે ન્યૂન થતું ગયું આથી મનુના ધારા દેશના સર્વ લોકોમાં સર્વુર્ણી રીતે પ્રચલિત નહિ થતા, પ્રયોજનાનુસાર નવીન નવીન ધારાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યા મેવાડમાં બાપ્પારાવળના સમયથી પ્રયોજનાનુસાર નવીન નવીન ધારાઓ રચાતા આવ્યા છે જે અત્યાચારી પમણી, મોમ્મલો તથા મહારાષ્ટ્રીઓ સિવારેખોનો વિધ્વસ ન કરત તો અવશ્ય રાજપૂતોનું સેવાચસપૂર્ણ ધારાસાસ્ત્ર આપણા જણવામાં આવત જે વિશ્વવિજયી બ્રિટિશજાતિએ હાનમાં ભારતની કરોડ પ્રજાનો રાસન ભાર માથે લીધે છે, તે જાતિ જે સમયે અર્ધજગતી હતી તથા વર્તમાન સમયજગત જે સમયે ચોર

અત્યંત અને અસંખ્યતાના અધિકારમાં કુળી ગયેલું હતું તે સમયે રાજપૂતબાલિ સુસભ્ય હોઈ પ્રબલ પ્રતાપસહિત શાસન કરતી હતી યુરોપમાં સામંતપ્રથાનો પ્રચાર થયો તેની નજીક સમયપૂર્વે ભારતવર્ષમાં એ પ્રથા પ્રચલિત હતી અને જે પ્રકારે યાત્રિક સિદ્ધિ તથા સભ્યતાનું ખીજ ભારતવર્ષમાંથી લઈ જઈને યુરોપમાં રોપવામાં આવ્યું હતું તે પ્રકારે યાત્રિકપ્રથા પણ અત્યંત આચીન તથા ગદ્ય હતી

આપણને સામંતો તથા મરદારિને આપેના દાનપત્રોના દફતરો તથા મહેસુલની સૂચિ પ્રાપ્ત થાય છે આ દફતરો અતિ મૂલ્યવાન છે જે આપણને અધિક પ્રાચીનકાળના આવા દફતરો પ્રાપ્ત થાય તો દેશના ઇતિહાસ ઉપર તે ભાખવું થઈ પડે કારણ કે પ્રત્યેક દફતરમાં પ્રત્યેક જગીરનું અને જગીરના બદલામાં રાજાને આપવામાં આવતી અચારોલી તથા પામદળની સહાયનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવામાં આવેલું હોય છે પાછા વખતમાં બ્યારે ઉપદરી લેફી સમજાથી છટકી જતા હતા હારે જગીરદારો પામે લેવામાં આવતી સેવાના નિયમો દર્શાવેલા હતા સ્વભાવમાં આવતા નહોતા, કારણ કે તે સ્વભાવમાં આવે તેમજ તેનો ઉપયોગ શા ? આ વખતે જે દાનપત્રો લખાયા છે તેમાંના થણામાં માત્ર શહેરો અને ગામોના નામ તથા તેની ઉપજ જણાવવામાં આવી છે સેવાના નિયમો થણા સામાન્ય હોય તો તેનું સૂક્ષ્મ વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી, તે છતાં પણ આ સર્વ દફતરોમાંથી રાજસ્થાનના સામંતોનું ધારા શાસ્ત્ર રચવાને માટે પૂરતા નિયમો તારવી કાઢી શકાય એમ છે ક્રાન્સમાન્નીજમી ચતાલ્લીમાં આવે નિયમો રદ્ય હતા જેમાંના માત્ર ૧૦ જ અતિ મહત્વના હતા મેવાડમાં મને આ પ્રકારના નિયમો થણા જણાયા છે અને તેમાંથી અતિ મહત્વના નિયમો પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવશે ક્રાન્સમાન્ને પ્રોફે ઇન્ડાના જૂઠા જૂઠા નિયમોનું ધારાશાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે તેમ રાજસ્થાનના પ્રત્યેક જગ્યાનું ધારાશાસ્ત્ર રચવા માગીએ, તે સમયેના તૈયાર છે

રાજપૂતોનું ઉચ્ચકુલ—રાજસ્થાનના નાના નાના રાજ્યોમાં જે રાજવંશો રાજ્ય કરી ગયા છે તથા અદ્યપિ રાજ્ય કરી રહ્યા છે, તેમની પ્રાચીનતા તથા ઉચ્ચકુળની ધુનના જે આપણે યુરોપના અનેક પ્રસિદ્ધ રાજવંશોની પ્રાચીનતા તથા ઉચ્ચકુળની સાથે કરીએ તો ધણું દષ્ટાંતેમાં એકતા રાજપૂતોનેજ પ્રાપ્ત થશે જે કે તેમની સત્તા ન્યૂન થઈ ગઈ છે, તેમાંના રાજ્યો નાનાં થઈ ગયા છે, તેમને પોતાનું એકાધિકાર અને આજીવન કરી નાખવાની ફરજ પડી છે, તોપણ અમે ઉત્તમ રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થયા છીએ એ જાનથી ઉત્પન્ન થયું અભિમાન તથા પ્રતિભા તેમણે જરાપણ છોડી નથી રાજાના કુળમાં અનેક કાનિત્યો થઈ ગઈ છે પરંતુ તેથી તેનું કુશલિમાન કિરિયણ ન્યૂન થયું નથી મોજલ સમ્રાટ જહાંગીરે પોતે સિસોદીઆકુનને ઇતિહાસ લખ્યો છે ? મેવાડના રાજાએ તેની સાથે સધિ કરી તેટલા માટે તે પોતાને ગીરવાન્નિન માનના હતા તેના પૂર્વજ બાબરને તથા તેના હાદા હુમાયુને જે કાર્યમાં નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થઈ હતી અને તેમાં પિતા અકબરને જે માર્ગમાં માત્ર અર્ધ વિજય થયો હતો તે કાર્યમાં પોતાને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો તેટલા માટે તે ઇશ્વરને ધન્યવાદ આપે છે વિજેતા બાબરે તથા જાંગીરે મેવાડના રાજાઓના સંગ્રહમાં જે લીધા કરી છે તે વાંચીને આપણને અતિ હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે રાણી ઇતિહાસે જહાંગીરના ફરમાનમાં સર ટમસરે નામનો જે એકાદમી મોકલ્યો હતો, તેણે પણ રાજપૂતોના અર્થશક્તિ બધે વર્ણન કર્યું છે રાજપૂતોના પોતાના ઇતિહાસમાંથી અને તેમના પાઠોશીઓના ઇતિહાસમાંથી આપણને તેમનું એકાદમી રીતે પ્રવીત થાય છે

મારવાડના ગોડોડો-ગોડોડો પણ ઉચ્ચકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છે જે કે આપણને રોડોડો કુલ સિસોદીઆઓના કુલ જેટલું પ્રાચીન જણાયું નથી તોપણ જે સમયે એ અત્યંત બાલિને તેના ક્રાન્સના ભાવી માતાબાપને મારો નાખવાનો પ્રયત્ન કરેલો હતો તે સમયે મોજલમાં ગોડોડોરાજાને રથાપિત થયેલો આપણે જોઈએ છીએ અકુલમાં ન રાખી શકાય એવી મહત્વાકાંક્ષી બારમી ચતાલ્લીમાં સહસા મોજલનું પાન થયું છે મારવાડના આધુનિક રામોડો કોનોજના રાજવંશનાજ વંશજો છે

૧ મેવાડની રાજપૂતબાલિ રીઝાજાથી અનેક ઉપલક્ષ્યો મળેલું હતું આવી છે મધ્ય મેવાડના રાજપૂતો 'સુવર્ણ' ના નામથી ઓળખાતા હતા પછી તેમને 'મહારાજ' તથા 'વિદ્યારાજ' નો ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ, પછી તેમને અહલકિશા ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું અને હાલમાં તેને સિસોદીઆના નામથી વિખ્યાત છે રાજપૂતોના વંશો મધ્યમાંથી એ ઉપાધિ અપેક્ષિત થઈ રહે છે

અંબરના કણવાહી-પ્રાચીનકાગમ લારતવર્ષમા નિષધ નામનો જે પ્રસિદ્ધ દેશ હતો અને જે હાલમાં નરવર નામથી પરિચિત છે, તેનોજ અંબર એક ભાગ છે. પરમ પ્રસિદ્ધ નંબ અને દમયંતી આજ દેશમા યદ્ય ગયા હતા વિશ્વવ અને પરાલભ યથાથી તેમને પોતાના બાપદાદાની ભૂમિનો પરિચય કરવો પડ્યો હતો આ સમયે લારતવર્ષમા ચાર મહારાજ્યો હતા આજ પ્રવાસીઓના વર્ણનમાથી આપણે ને આ રાજ્યોનું આજુ દર્શન થાય છે, પરંતુ હાલમા લારતવર્ષના પશ્ચિમ ભાગમા જે નાના નાના રાજ્યો છે, તેમની ઉત્પત્તિ ક્રાન્સ અને ઈગ્નાડમા સામંતપ્રધાની પૂર્ણતાના સમયમા યદ્ય હતી

અન્ય રાજવંશો યોગ્ય પ્રસિદ્ધ છે અને તેમની ઉત્પત્તિ પ્રાચીનરાજ્યોના પ્રધાન સામંતોમાથી યદ્ય

મેવાડના સિમેદીઆઓ-મેવાડની શાસનપ્રણાલી અને ધારામા ઇતર મમત રાજપૂતસંસ્થાનોની શાસનપ્રણાલી તથા ધારા કરતા સ્પષ્ટ બેદ પ્રતીત થાય છે જ્યારે ઇતર રાજ્યોના આદ્ય યુગ બીજા રૂપ હતો, ત્યારે મેવાડમા સિમેદીઆઓનું રાજ્ય દ્વર રીતે સ્થાપિત થયું હતું મેવાડને યથેથી હાનિ આપણે જાણી શકીએ છીએ, પરંતુ તેને પ્રાપ્ત થયેલી સપત્તિનો હિસાબ ગણતા ઘણી મુશ્કેલી પડે છે. જ્યારે મારવાડ તથા અંબર અને સર્વ નાના રાજ્યોને ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત થયેલું અશ્વર્થ ધણી મુગમતાથી જાણી શકાય છે. મારવાડમા નાના નાના અનેક રાજ્યો હતા આ રાજ્યોના અધીશ્વરો મારવાડના રાજાના મામત થયા હતા યુરોપીઅનસામંતોને જે પ્રકારના હક્કો મળ્યા છે તે પ્રકારના હક્કો રાજપૂતસામંતોને પણ મળ્યા હોવાથી તેઓ રાજાને અકુશમા રાખી શકે છે

હાલનો ૨૬મા ૨૬ રાજપૂત પોતાના પ્રાચીનકુલનું અભિમાન રાખે છે તે હજારો દાડો પકડવાના કાર્ય તરફ ધિહારની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને અશ્વપર ચારદ થયા વિના લાભો વાપરતો નથી તેનાથી ઉચ્ચશ્રેણીના લોકો તેનું જે પ્રકારે સ્વાગત કરે છે તથા તેનાથી નિકટ પકિતના લોકો તેને જે માન આપે છે, તેથી તેના આદ્ય રાજ્ય શી વિચારોને પુષ્ટિ મળે છે રાજાના સામંતોને સન્માન, ખાસ હક્કો તથા અદ્વતીઉત્તરતી પદવીઓ મળે છે તે મેવાડની રાજપૂતસમાજની અતિસસ્કૃત અવસ્થા પ્રદર્શિત કરે છે પ્રત્યેક ઉચ્ચશ્રેણીના સામંતને તેના પૂર્વજોએ કરેલા પગલમના સ્મરણાર્થે ધ્વજ, નગારા તથા ચાદીના દડા રાખવાનો અધિકાર હોય છે વળી તેને કેટલાક ખાસ પારિતોષિક અને અગત સન્માન પણ મળે છે.

હાલમા જેમ યુરોપમા જૂદા જૂદા પરિચાયક સમરચિન્હો વપરાય છે, તેવી રીત પ્રાચીન રાજપૂતોને અપરિચિત નહોતી મેવાડની મહાન રાજપૂતાકા લાવ રગની છે અને તેના ઉપર મુર્ખનું ચિત્ર મુવર્ણના રંગથી આરોપવામા આવ્યું છે તથા મેવાડના સામંતોની પતાકા ઉપર ખડ્ગનું ચિત્ર હોય છે અંબરની પતાકા પચરંગી છે અદ્વરની પતાકાપર પ્રમત સિંહનું ચિત્રચાદીના રંગથી આરોપવામા આવ્યું છે.

કૂચના સમયપર્યંત યુરોપમા આ રિવાજ પ્રવિષ્ટ થયો નહોતો અને સંરેસન લોકોની પાસેથી યુરોપીઅનોએ આ રિવાજ મહણ કર્યો હતો, જ્યારે રાજપૂતોમા આ રિવાજ કોયના યુદ્ધની પૂર્વેથી પ્રચલિત છે કાંઈદેવતા જન્મપૂર્વે અર્ધવર્ષ પર થયેલા મહાભારતના યુદ્ધમા અર્જુનની પતાકાપર હનુમાનનું ચિત્ર હતું.

હિંદુઓ આ ચિન્હોપ્રત્યે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી જુએ છે અને તે તેમણે પુરાણોમાથી લીધા છે

પ્રત્યેક રાજાના મહાપત્રમા સરક્ષણકર્તા કુલદેવતા હોય છે અને તેને વારંવાર સમરક્ષેત્રમા લઈ જવામા આવે છે કોટાના હાલ રાવ ભીમસિંહે રણક્ષેત્રમા પોતાનું જીવન અને સરક્ષક દેવતા એ ઉભય

૧ પૂર્વે પૂર્વ તરફના દેશોમાજ રાજચિન્હોનો ઉપયોગ કરવામા આવતો હતો, એ વાત તો સર્વ મહાજ્ઞે સ્વીકાર કરે છે કૂચ પણ યુરોપમા એનો પ્રવેશ થયે ઇમાયલ લોકોની જાર શાખા ચેતપોતાની પતાકાએ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન ચિત્રો અડિત થતી હતી રાજપૂતોનું મિય સમરચિન્હ મોરની જળી છે, કાલુ કે મધુર એ તે મના પ્રધાન સમર સેનાપતિ કુમારનું વાહન છે, પશ્ચિમાલ દેશોમા રસ્દેવની માતા દેવણ (મોરની માદા) હતી રાજપૂતો મોરના પીંડ પોતાની પાપળીની ઉપર લગાડે છે કૂચના યોદ્ધાઓએ યજ્ઞનોની પાસેથી મોરના પીંડ વાપરવાનો રિવાજ મહણ કર્યો હતો

૨ આ જગતી પ્રદેશમા ઈ, સ ૧૮૦૦ મા યુરોપીઅન લોકોમાથી એ શી પ્રથમ હુજ્જ ગયો હતો આ પ્રવાસ-મા મને પરમ સકલ સહન કર્યું થયું હતું આ સમયે એ પ્રદેશ સ્વતંત્ર હતો ત્રણ વર્ષ પછી સિધિઆએ તે પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

ખોવા દતા સ્વર્ગસ્થી ખીચીતતા જયસિદ્ધ હદિપણ પોતાના સરસ્વ દેવતાને પોતાની આથે લીધા પિતા સમરજીભાગ જતા નહોતા તેઓ " જળરજી જય " એવા સિંહનાદ કરીને મણ્ડેનમા ધુમતા હતા અને આ સિંહનાદ સાલખી મહારાષ્ટ્રીએ આત્ર લાયલીત થતા હતા તેમના માણસોના તથા રાજુપ દ્વાના માણસોના ગર્વથી તે દેવતાની મૂર્તિ અનેકવાર ગણ જઈ પડી

તેમના પૂર્વજો કે જેઓ સિકદરની સામે ઝુક્યા હતા, તેઓ પણ આમજ કતા હતા અર્થાત તેઓ બંદેવની અર્થે રણખૂમિયા લઈ જતા હતા

ઈતિહાસવેતા ઝરિમન જણાવે છે કે - "આજ તેની ઉપર રામનુ પ્રથમ દર્શાવનાર ચિત્રનરિકે પતાકાને ઉપયોગ કરવાનો રિવાજ પણ જ્યારે મિકદરે લાડતવર્ષેપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે સિંધુનદીની આસપાસના પ્રદેશમા પ્રચલિત હતો જ્યારે તેણે કમ્પિયન સંગવચ્ચી પૂર્વ તરફના પ્રદેશમા વખતી જતિઓને ત્યાં બીધી ત્યારે તેણે તે પ્રદેશના પ્રાચીન રાજકુળના રાજકુમારોને વંદેચી આપ્યા હતા આ રાજકુમારો તેમા સમગ્ર બન્યા હતા અને કેટલીક મેનાની સહાય કરી તેની સેવા કરવાનો ભણે સ્વીકાર્યો હતો તેમને મિકદરના હાથથી એક એક પતામની પ્રાપ્તિ થઈ હતી.આ સર્વ કાર્ય કરવામા સિકદરે તે દેશના પ્રચલિત વિવાળેજી અનુસર્યો હતો " પરંતુ આ ધાર્યો તો આપણને માવ તેમની પદ્ધતિની રૂપરેખા જણાય છે તેનું અધિક સૂક્ષ્માવલોકન કરવાને માટે આપણે આધુનિક સમયપર આવતુ જોઈએ યુગસ્માનોમ સવત્સરી પ્રથમ મુલાખીમા જ્યારે એ લોકોના મહા ઉત્પાત મચી ગયો હતો, ત્યારે મેવાડ મહાન શક્તિમયન હતું જે સમયે યુગવખાનોએ મેવાડનાસી-ઓને દાસ્યતાની સખનામા પશિળ કરવાને માટે તેપર પહેલવેળે આક્રમણ કર્યું હતું,તે સમયે એક એક રાજાઓ,તેમના મિત્રો અને આશિતો મેવાડનું અને પોતાના રાજ્યનું મચ્છણ કરવાને માટે ચિતોડમા એકત્રિત થયા હતા મિથિ અને મહારાજ તરફથી આ આક્રમણ કરવામા આવ્યું હતું

મિથુનદીની પશ્ચિમે અમેવા પહાડી પ્રદેશમા આ ધાર્મિકે શુદ્ધ રથા પછી અનેક શતાબ્દોએ વ્યતીત થયા બાદ થાન પાદસાહ મુધિશિરના મિહાસવતર અધિશિલ થયો હતો એક જગિહ ૭ મુજના અનેક મુલ્યવાન સ્મૃતિચિન્હો મૂકી ગયો છે, કે એ દત્તિકાસને તેમજ પ્રવૃત્ત વિષયને લાગુ પ છે. રાજા વિરાધદેવ કે જેનું નામ દિલ્હીના વિજયસલજ ઉપર જણાય છે,તે સંતુની સામે જે સેના ર ગયો હતો તેમા ૮૪ રાજ્યોની પતાકા એકત્રિત થઈ હતી અતર્વેદ પ્રદેશથી પશ્ચિમમાયુરના ત પર્વતમા દેશમાથી મોઢાઓ એ ત્રિત કરવાને માટે જે આતાથન મોકલવામા આવ્યું હતું, તેનું વણ- મદમિ અતિ આતેહપૂર્વક કરે છે.આ સેનાએ વિરાધદેવના હાથનીને પવનોની સામે મુઢ કરી વિજય પ્રાપ્ત થયા હતા, તેનું વર્ણન ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ નદમિના કે યમા મુલ્કીરાજનો જે હતિ- હાસ છે તેમા સામતપ્રથાનું જે વર્ણન આપવામા આવ્યું છે તેમા તેનું ઉત્તમ વર્ણન બીજે સ્થાવર પણ પ્રાપ્ત થતું નથી આ મહામાન્યને આટલા દીર્ઘકાળપર્વત કુર્જલપ મવામા આવ્યું છે તે તેજી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ કાવ્યગ્રંથ અને એજ પ્રતિના ઈતર અધીવતુ મ પૂર્વે સાવ પ્રાપ્ત કરવામા આવે તો નવીન ઘાન પ્રવાસ અનેક સાગેની ખુલા થાય તથા આપણે અનેક અદ્યુત તથા રમિક સમાન થતાઓ રોપી કરવાને શક્તિવાન થઈએ એમા કિન્નિવ પણ શક નથી

જાતકાળની આવી વાતો વાચકને આપણે એમા અનુમાનપર આપવી જોઈએ કે તારાસેના કેટલાકાઈ રાજપૂતોના મોગાન અને કે કેના કેમ્પ ડી માર્સનું મૂળ એમ્બ હતું

વર્ણનરે બીધે અભિમાની અશીર્વાગની આથે નિરૂપ્ત પશ્ચિતમા લેખે અજાદી હાથથી ભેળાઈ શકેતા નથી વર્ણનરેના સળધેમા આ રજો નીલ દેડે પોતાની કાઠખણ અભિશય પ્રદર્શિત કર્યો નથી, પરંતુ અવ પ્રસ મવાસાત અમે જણાવીશું કે, દિ દુઓનો વર્ણબેદ લાભ્ય નથી, પણ અદ્યુત છે અનેક માણસો આજે વર્ણબેદ રૂપ કરવાને માટે પ્રયાસ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે સુચિચિત અગ્રજ જતિમા વર્ણબેદ નથી, માટે આપણે પણ અતિસેદ કાઢી નાખો, પરંતુ અમે તેમને પ્રત્ય કરીએ છીએ કે - "સુમમ્બ અને સુચિચિત વિષયવિષયી અગ્રજજાતિમા સુ જતિએ" વા જ્ઞાતિઅભિમાન નથી" આપણા

૧ ખીચી એ ચાંદણમુલની એક રાજા છે દાસવલીમા જાંભાજમા ખીચીવા સભ્યે વિજયાન છે

૨ વચા અને વધુના આયપ્રદેશને અર્ધવેદ આપવા દિવાળ મ્હે છે

લોકોમાં જેનું જાતિઅભિમાન વિદ્યમાન છે તેનું જાતિઅભિમાન શું તેમનામાં નથી ?" તે એનો પ્રત્યક્ષ અવશ્ય એવોજ આપવો પડે કે - "અંગ્રેજોમાં પણ જાતિઅભિમાન છે અને તેથી જાતિભેદ પણ છે" શું અંગ્રેજોમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શ્રેણીના લોકો સાથે એસીને ભોળાન કરે છે ? કદિ નહિ ભારતવર્ષના ભૂતપૂર્વ રેલ્વે સ્ટેશન ડેપુટી ડાયરેક્ટર આર્થર ગ્રાન્થામના જ્યેષ્ઠ પુત્ર માર્કિવસ આર્થર ગ્રાન્થામની સાથે જે દિવસે મહારાણી વિક્ટોરિયાની કન્યાના લગ્ન થયા તે દિવસે કેવળ જાતિઅભિમાનને વધેજ ભારત-સમાજ સમક્ષ એવર્ડ એકત્ર ભોળાન કરવાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો સામયિક સમાચારપત્રોમાં આ વાત સ્પષ્ટ રીતે ડાખવામાં આવી છે બેગીઅવદારના સભ્યમાં પણ પ્રબળ જાતિઅભિમાન અંગ્રેજસમાજ-માં વિદ્યમાન છે અનેક યુવક, માર્કિવસ તથા અર્જના પુત્રો મધ્યમવા કનિષ્ઠ શ્રેણીના લોકોની રૂપરતી કન્યાના સૌ દર્શથી મુગ્ધ થઈ માતપિતાની આજ્ઞાવિના તેને પરણીને ઘેર વિપત્તિમાં આવી પડ્યા છે જ્યારે અંગ્રેજસમાજમાં આવે જાતિભેદ પ્રચલિત છે તે આપણી સમાજમાં તે હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? અને તેથી દાનિ પણ શી છે

જેનું માતૃકુવ અને પિતૃકુવ એ ઉભય કુત્રો શુદ્ધ હોય તેજ માત્ર રાજસ્થાનમાં રાજના સામંત બની શકે છે સર્વોચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલો રાજપૂત પણ એક હળવી જમીન ધરાવનાર રાજપુતની કન્યાનું પાણિપ્રહણ કરે છે આ પ્રકારના સબધથી ખુદ રાજ પણ ચોતાને નિકટ પકિતપર આવેલો માનતો નથી અન્ય વર્ણના મત્રીઓ તથા દિવાની અમલદારોને ઉપાધિઓ, જગીરો વગેરે આપવામાં આવે છે, પરંતુ તે માત્ર રાજકાર્યની અનુકૂળતાને માટેજ આપવામાં આવે છે અને તેનાપર તે લોકોના વશપરપરાનો હક્ક હોતો નથી યુરોપમાં અને આ દેશમાં પ્રથમ એકજ કારણથી આ પ્રધાને જન્મ મળ્યો હશે, અર્થાત્ અસહ્ય નાણાની તગીને લીધેજ પ્રધાનો અને રાજકર્મચારીઓને ભૂમિ અપાવા લાગી હશે એવાડના મત્રીઓ વેતન કરતા જગીરને વધુ પસંદ કરે છે યુરોપ જે સમયે અજ્ઞાનાધિકારમાં આવત થયો હતો તે સમયે ક્રાન્સના રાજ શામ્ભેનના રાજ્યમાં મદને ખાવો લાવનાર બટલર, ગૃહવ્યવસ્થાપક, વસ્ત્રાધિપતિ, અશ્વપાવ વગેરે સર્વ નોકરો મત્રી ગણાતા હતા રાજપૂતરાજ્યોમાં પણ આવોજ પ્રકાર દક્ષિણેશ્વર થાય છે એવાડેશ્વરના સિંધી, ચિત્રકાર, વેશ, લાટ, વહિવચા, નેત્રી ચોકારનાર અને સાવકા બંધુઓના સર્વ વશજોને જગીર મળે છે. આ રાજ્યમાં પદવીઓ વશપરપરાના ધોરણપર આપવામાં આવે છે અમલદારના કુટુંબને પણ ઉપાધિ આપવામાં આવે છે અને જો કદાચ કર્મસંયોગે જગીર પાછી લઈ લેવામાં આવે તોપણ તે કુટુંબ એક નિરાધાર અવસ્થામાં આવી પડતું નથી બહુવાર 'પ્રધાન' ની ઉપાધિવાળા ત્રણ ચાર અમલદારો એક રાજ્યમાં એકજ સમયે જોવામાં આવે છે ?

ભૂતકાળમાં એવાડમાં આ સામંતપ્રધા કેના પ્રકારની હતી તથા હાલમાં કેવી છે તેનું મુખ્ય વર્ણન હવે હું કરીશ

એવાડના સર્વ માતોની વહેચણી જાતિ ઉત્તમ પ્રકારે કરવામાં આવી છે આ રાજ્યની દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ એ ત્રણ દિશાની સરહદપર બીચ, ઝેર અને મીનાજાતિના જ મધી લડાયાઓ વસે છે. રાજ્યની ચોતરફની સરહદપરની જમીન સામંતોને વહેચી આપવામાં આવી છે અને ખાવસા જમીન કે જે ઉત્તરોત્તમ પ્રકારની ભૂમિ છે તે રાજ્યના મધ્યભાગમાં આવેલી છે આ ભૂમિ મધ્યભાગમાં આવેલી હોવાથી તેનું સારી રીતે સરક્ષણ થાય છે

સામંતોને જગીરસ્વરૂપે જેટલી ભૂમિ આપવામાં આવી છે તેને જોયે ભાગે પણ ખાવસા જમીન હોય તે વિશે શકા છે પૂર્વના રાણાઓ સારી રીતે જાણતા હતા કે ખાવસાભૂમિ એજ રાજ્યના પ્રાણસ્થ

૧ જુઓ હાલમ ૧૮૫૮ આ પ્રજાણી ટ્યુકનેદાસ યુરોપમાં પ્રથમ પ્રવાર પામી હતી, એમ કનૈલ દોડ જણાવે છે, પરંતુ અમે વિશ્વાસપૂર્વક માનીએ છીએ કે ભારતવર્ષમાંથી જ પ્રજાણી યુરોપમાં ગઈ હતી

૨ સાતમે વર્ષે પૂર્વ દિશીના સમ્રાટ પૂરવીજીયા તાળાનો એક મત્રી એવાડના રાણાના મત્રીપદપર નિયુક્ત થયો હતો આજ મત્રીના વશજો તેની પછી તે પદપર નિયુક્ત થતા આવ્યા અને હાલમાં પણ એવાડના મત્રીપદપર તેનાજ એક વશજ III આ મત્રીઓ કેવળ નામના નહોતા, પરંતુ તેઓ પ્રબળ સત્તા દર્શાવી ગયા તે કુશલવચર્યાત્ એ વશજા એક માણસે મહારાણાની વિકલ્પ આચરણ કર્યું હતું તેથી એ વશજા કેટલેક માણસને અદાસણા વિશેષ વિશ્વાસના કાર્યમાં નિયુક્ત કરતા નથી

૨૫ છે આથી જનિ પ્રથમ સવાય અને રાજ્યના મહાન હિંતનુ કાર્ય તથા સિવાય કોઈ પણ મનુષ્ય આ ખાવસાબુમિતથી દિગ્વિત પણ જમીન પ્રાપ્ત કરી શકતો નહોતો. જો કેહ માણસ રાજ્યનાની ઉદયપુરની પાસે કેટલાક વીધા જમીન બગીચો કરવાને માટે પ્રાપ્ત કરતો, તો તે પોતાને મહા સન્માનિત સમજતો હતો જે અર્થસંક્રાંતર ખીજુમા કાળુ ઉદયપુર આવેનુ છે, તે ખીજુમાનુ એક ગામ જો કોઈને પ્રાપ્ત થાય તો મહારાજાની કૃપાની પરાકાષ્ઠાજ સમજાવી, પરંતુ રાજા હમિરસિંહ એવા અવિચારી હતા છે કે તેમજો પચ્ચેસ માઇનના વ્યાસ ડીઆ ખીજુમા ખાવસાબુમિતુ એક પણ ગામ રાખ્યુ નથી.

પાકેરાના જ ગલી લોકો મેગલોજને પકાણેના આકામણીથી સામતો સહા યુદ્ધકાર્યમાં લિપ્ત રહેતા હતા આ દેશ અનેક જીવનાઓમાં વિલકત છે અનેક જીવના પચાસ, સો કે તેથી અધિક ગામે તથા નગરો આવેના ૮ ધણા વિભાગો મેરાસી નામથી જોળખાય છે તેથી જોવુ જનુમાન કરી શકાય કે સામાન્યતઃ એક લાગમાથી ૮૪ ઉપવિભાગો પાવામાં આવતા હતા. જીહાજપુર અને કમરમેરના મેરાસી ઉપવિભાગોજગ્યાપિ વિવચન છે જે રીતે પ્રાચીન સેક્સન લોકો ૧૦૦ ઉપવિભાગોને એક લાગ બનાવતા હતા તે પ્રકારે રાજપૂતો ૮૪ ઉપવિભાગોને એક લાગ બનાવે છે મેવાડની મેરાસીની સરકાર પર રહેલો જો સીમાતરફ નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે નિકેટના સામતના સૈનિકો આ સીમાતરફને આધીન રહી સીમાનુ રક્ષણ કરે છે રાજા જાતે આ સીમાતરફકોની નિમજીક કરે છે આ સીમાતરફ કોને રાજપતાકા ગારા વગેરે રાખવાનો અધિકાર છે તેઓ દિવાની ખાતાના અમલદાર ગણાય છે અને સમરમાં કરવા ઉપરાંત ન્યાયકાર્ય પણ કરે છે જેમજો શેણીના સામતો કદિપણ તેમની પાસે જતા નથી તેઓ કેવળ પોતાની સેનાની સાથે પોતાના કુટુંબના કોઈ વિશ્વાસ માણસને પોતાના પ્રતિનિધિ તરિકે મોકલી આપે છે જીહાજોનુ રાસનકાર્ય એક દિવાનીખાતાના અમલદાર અને એક યુદ્ધખાતાના અમલદારના હાથમાં સમર્પણ કરવામાં આવેલું છે જીહાજોનુ રાસનકાર્ય કરવાને માટે યુદ્ધખાતાના અમલદાર પ્રાય દ્વિતીયધણીના સામતોઆધીન ચુટી કાઢવામાં આવે છે આ અમલદારો નત્યેક જીહાજના પ્રધાનનગરના કિલ્લામાં નિવાસ કરે છે.

મેવા ના સામતો જે લિ ન લિનન ધણીઓમાં વિલકત છે તેપરથી જનુમાન કરી શકાય છે કે, એક સમયે અહીંજાનો રાજપૂતસમાજ જનિ ક્ષબ અવરથાને પ્રાપ્ત થયો હતો સાધારણ રીતે સામતો તણ શેણીઓમાં વિલકત છે —

પ્રથમ શેણી—મેવાડના મુખ્ય સોળ સામતો આ ધણીમાં છે જામાના પ્રત્યેક સામતની જગીની વાર્ષિક ઉપજ પચાસ હજારથી લઇને એક લાખરૂપિયા પવતના દસે ઉત્તરે તથા મોટા પ્રસંગોએ આ સામતો મહારાજાના ખાસ આમ તણથી રાજધાનીના આવે છે પ્રથમ શેણીના અમલકો દીર્ઘકાળ થપા વક્ષપરપરાથી મહારાજાનુ મતીન કરેન આ ન્ય છે.

દ્વિતીય શેણી—આ ધણીના સામતોની વાર્ષિક ઉપજ પચાસ હજારથી લઇને પચાસહજાર રૂપિયા સુધીની છે આ લોકો સહા મહારાજાની સમીપ રહેવાને મથાયના છે આ શેણીના સામતોમાંથી અનુધા સીમાતરફકો તથા સેનાના અમલદારો ચુટી કાઢવામાં આવે છે.

તૃતીય શેણી—આ તૃતીય શેણીના સામતો મેવા નામથી વિખ્યાત છે આ લોકોની જગીની વાર્ષિક ઉપજ પચાસ હજાર રૂપિયાની હોય છે અને કેહ કોઈ સમયે મહારાજા ખાસ કૃપા દર્શાવી અધ શેણીના કોઈ સામતને પચાસ હજાર રૂપિયાથી અધિક ઉપજની ભૂમિ પણ આપે કે આ લોકો ઘણ કરીને જૂદા જૂદા ગામે અને ભૂલાગો ધરાવે છે પૂર્વે આ લોકો મહારાજાને સૌથી વિશેષ ઉપયોગી હતા આ લોકો સહા મહારાજાની સમીપ રહેતા અને ઉચ્ચશેણીના સામતો જો મહારાજાની સાથે વિદોહ કરે તો આ લોકોજ તેમના મુખ્ય સહાયક થતા.

ચતુર્થ શેણી—રાજાના કુટુંબની કનિષ્ઠ શાખામાં જન્મેના ગજકુમારો થોડા સમયસુધી ગાખા ની માનસ્યક ઉપાધિથી જોળખાય છે અને તેમના કારણથી જાણને પ્રાપ્ત થતા ન બુધિ અર્થણુ કરવામાં

૧. એક સામત પેપપાતાના દેશમાં હાલ દિવાનીવિભાગના પ્રત્યેક યુદ્ધમાં સામતવાનો સંગ થવાને છે પરંતુ તેને ફાજારી સુકર્મમાં સામલગામે અધિકાર તણાની ખાસ ખરાબગીવસ મળતો નથી જેટલા મહેસુલી ખાતાના દિવાની યુદ્ધમાંથી છે તેના નિર્ણય થવાયેલાજ કરવામાં આવે છે.

આવે છે ? આ રાજકુમારો અત્યંત શ્રેણીના સામંતો ગણાય છે. આ શ્રેણીના સામંતોમાં શાદપુત્ર અને બનેડાના સામંતો મહા બળવાન છે. ઇતર શ્રેણીના સામંતોની પોંડે તેઓ મહારાણાની માથે કોઈ પણ પ્રમાણની આધીનતાથી બંધાયેલા નથી, તેઓ તેઓ પોતાને મહારાણાના આધીનમાં ગણી પ્રમોવાન તેમને સદાય કરવાને તૈયાર થાય છે તેઓ મહારાણાના પરમ આત્મધારી છે. આ વેડોને દમણાજ દત્તકપુત્ર ગ્રહણ કરવાનો દક્ષ મળ્યો છે. પૂર્વે કોઈ સામંત અપુન મરણ પામ્યો તો તેની સંપત્તિ મહારાણાના અધિગારમાં જતી હતી.

જમીનની મહેસુલ, રાજના હક—મેવાડની મહેસુલ-વ્યવસ્થાનું સંસ્થાન રસૂન અને કરવામાં આવે છે. ખાદસાશ્રમિનું મહેસુલ એ મહારાણાની મુખ્ય ઉપજ છે, તેનાથી ગોણ ઉપજ વાણિજ્યકર્તા છે. મોટા મોટા નગરો અને બજારો પર કર નાખવામાં આવેલો હોય છે. પૂર્વે મેવાડના ગણાઓ આ ઉપજની ખીનવણી કરવાપ્રત્યે વિરોધ વધુ આપતા હતા. તેઓ વ્યાપાર ઉપર અને અકુશ મૂંઝાત નહોતા, તેથી તેની ધણી રૂઢિ થઈ હતી અને તેમને ઉપજ પણ સારી થતી હતી. તેમનો વાણિજ્યપગનો કર ધણી થોડા હતા, તેથી વ્યાપારીઓ પ્રમત્તચિત્તથી તે કર આપવા હતા અને મહારાણા પ્રત્યે અત્યંત પ્રભુભાવ ધરાવતા હતા. પરંતુ હાલમાં વસ્તુસ્થિતિ સર્વથા વિપરીત થઈ પડી છે. વાણિજ્ય ઉપર ભારે કાલેવામાં આવે છે, તેથી વ્યાપારીઓની પ્રતિષ્ઠા પડી ગઈ છે. એક વ્યાપારીએ મને જણાવ્યું કે—અમારા પૂર્વજો સમ્રાટપરની પ્રથમ ચોકી પર જે અધિકારી હોય તેની પાસેથી ચિત્રી લઈ તેને બળદના શીંગડાની સાથે બાવી દેતા હતા. તેઓ સમ્રાટને બીજેનારે જાય ત્યાંથી વચ્ચે તેમને કોઈ કોઈ પૂરપૂરું કાનું નહોતું માન વેચાઈ ગયા. પણ અધિકારીઓ તે ચીજ ઉકારીને ધાત્રા મુજબ કર લેતા, પરંતુ હાલમાં તો માર્ગમાં આવતા પ્રત્યેક નગરમાં કર લેવામાં આવે છે. પૂર્વે મહારાણા અને વ્યાપારીઓની વચ્ચે જે પ્રકારનો સંબંધ અને વિશ્વાસ વિદ્યમાન હતો, તે પ્રકારનો સંબંધ તથા વિશ્વાસ સ્થાપન કરના દીર્ઘકાળ વ્યતીત થઈ જશે ભારે કાળાપણ પડતો હોવાથી વ્યાપારીઓ તે કંભાથી મચવા માટે કંગાઈને આશ્રય ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ હાલમાં મહારાણાએ આ પ્રકારની કંગાઈનું ઘણું ભારે દમન મ્યું છે.

પૂર્વે કેટલીક ખાસોદાર મહારાણાને કેટલાક વાણિજ્યવાળી જાત થતી હતી એક વખત એવો હતો કે જ્યારે જવાહરની કાંઈની ખાણમાંથી મોળા જવામાં આવી નીખતી હતી અબજપ્રદેશ કે જે પૂર્વે મેવાડને આધીન હતો તેમાં પુષ્કળ મોઢું, ત્રણ અને ચીસુ ઉત્પન્ન થતું હતું. પશ્ચિમની ખાણથી પણ રાજ્યને પુષ્કળ ઉપજ થતી પરંતુ હાલમાં કોંપોર્નના આ સાધનો પર મહારાણાનું વિશેષ વલ્લ નથી.

ખરાર—ખરાર રાજ કરના બોધક છે. ‘ગનીખરાર’ (સુદકર), ‘ધરગીતલીખરાર’ (ધરવેરા), ‘હનખરાર’, ‘મેવાડખરાર’ (હમવેરા) ઇત્યાદિ જૂના અને નવા કરોના નામ છે. હાલમાં સુદકર મેવાડની પ્રજા પાસેથી લેવામાં આવતો નથી. પૂર્વે સદા સુદો અને વિમહો ઉપસ્થિત થતા હતા, તેથી રાણાને તે માટે અર્થસંઘ કરવાની જરૂર પડતી હતી. શાંતિના સમયમાં જે પ્રકારે ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થતો ધાન્યનું પ્રમાણ કાંટી કર વર્ષ શકાય છે, તે પ્રકારે સુદના સમયમાં થઈ શકે છે નથી, તેથી તેના અશાંતિના સમયમાં અનુમાનથી કર વેવામાં આવતો હતો અને તેજ કરનું નામ સુદકર છે. પહાડી પ્રદેશમાં આ પ્રકારનો કર જીપોગી છે. કારણ કે ત્યાં સપાટ ભૂમિની પોંડે પ્રત્યેક

૧ કર્નલ ટાલના સમયમાં જે મહેસુલ તથા વાણિજ્યકર હતા તેમાં હાલ કેટલોક ફરક પડી ગયો.

૨ રાજસ્થાનમાં વ્યાપારની બીજે લાખના વર્ષ જવાને માટે બળદગાડોને ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિદેશમાં મોઢાવામાં આવતા માલને માટે ઊંટો વપરાય છે.

૩ મેવાડના રાજ્યમાં રાણાસિંહાણ ઈતર કોઈપણ માણસને સિક્કા પડાવવાનો અધિકાર નથી. જે કે સદા ખરના સામંત, તાલાના પૈસા પગલી સકે છે, કિંતુ તેમને ચાલી થા સુવર્ણના સિક્કા પડાવવાનો અધિકાર નથી. પૂર્વે ટકરા જદારા મહારાણાને પુષ્કળ ઉપજ થતી હતી. હવે રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપન થતા રાણાની સાલનદામિત ઉપર પ્રભોને વિશ્વાસ સ્થાપન થતા નવા સિક્કા ચલાવવાથી રાણાનો ઉપજમાં રૂઢિ થઈ સકે એમ છે. માગીન લોકવાડાની મુદ્રા સાથે ચિતોડના રૂપિયાની તુલના કરવા તે મુદ્રા સેકેડે ડા ટકા ન્યુન જણાઈ હતી. મંચકાળમાં રજવાનીમાં એક બીજા પ્રકારની મુદ્રા પણ મચવિત થઈ હતી. તે મુદ્રા તેથી થઈ અધિક નિરૂદ્ધ છે. મેવાડમાં હવે જે મુદ્રા મચવિત છે તે હી છે.

વીધામાં કેટલું અનાજ પાકે છે તે નિશ્ચિત કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે આથી મેવાડમાં જે પહાડી ભાગ છે તે ભાગમાં આ કરજ લાગુ પાડેલો છે

નદીન સામતનો અભિકેક થાય તે પ્રમત્રે તેઓ મહારાણાને જે નજાગણ આપતા હતા તે પણ એ સમયે રાજ્યની ઉપજનું એક અગ્ર ગણાવતું હતું જો કે આ પ્રકારની ઉપજ કોઈ વિશેષ થતી નહોતી, આ ઉપરાંત બૂમીઆસરદારે મહારાણાને વાર્ષિક વા ત્રૈવાર્ષિક ૨૨ પણ આપે છે અપરાધીઓને ચરેરો દડ પણ રાજ્યની ઉપજનું એક અગ્ર છે જે મહારાણા અપરાધીઓને પંચીને તેમને દડ કરવાને વિશેષ ચત્ત્ર મેરે તે આ પ્રકારની ઉપજમાં શ્રદ્ધિ યજ્ઞની સલામત છે

મેવાડના મહારાણા કોર ૬૩ કરતા નથી અપરાધીઓને પ્રાણ ૩ કરવા મરત દમ્યનો ભારે દડ કરવામાં આવે તો તેથી વિશેષ વસર થવાનો મહત્ત્વ છે આસ મરીને પહાડી બેઠાને તો પ્રાણ ૩ કરતા દમ્યદડ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ સપ્તિનાથ મરતા પ્રાણનાથથી ઓછા હોય છે

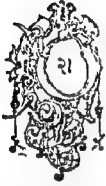
ખડલાદ્દ—રાસ અને લોકનાદારા મહારાણાને પુ કળ ઉપજ થાય છે આ પ્રકારની ઉપજ ઘણા દીર્ઘકાળથી થતી આવી છે જે સમયમાં મહારાણા મહાનથ કરતા રજાસેજના તણમાં વિશેષ મહેતા હતો તે સમયમાં પ્રત્યેક માણસનું રાણાની સેનાના ઉપોગને માટે કાઠ અને શાસ આપતું પહાડું હતું, પરંતુ આ નિયમ એટલો ૬૦ થઈ ગયો કે પાઠમથી ભારે મુશ્કેલી મમર ન હોય ત્યારે પણ આ ૨૦ લેવાવા લાગ્યો હાલમાં કાઠ અને ખડના ખડનામાં દમ્ય લેવામાં આવે છે નમરોમાંથી સેનાને માટે અનાજ સંગ્રહિત કરવાની પ્રથા હતી મુશ્કેલીમાં જતી વખત મહારાણા જે નગર વા મામત વિશ્રામ કરતા ત્યાંના ભગવાડોની પાસેથી એ એ ખમરો અને એક એક મેરો તથા ખેડૂતોની પાસેથી લોટ અને દૂધ લેતા હાલ આવી પ્રથાઓ કરના રથમાં વિશ્રામ છે કાન્સમાં પણ પૂર્વે આવીજ પ્રથાઓ પ્રચલિત હતી અને ત્યાર પછી ગજાઓ તેને માટે કા લેવા લાગ્યા કાન્સના ગજાઓ જે સમયે પોતાના રાજ્યમાં પરિભ્રમણ કરતા કરતા પોતાના કોઈ સામતના પ્રદેશમાં જઈ પહોંચતા ત્યારે તે મામત પરમ જાદર-પૂત્ર તેનો મહાર મરતો અને તેને ઉપહારતરિકે થા ૩ તથા વસ્ત્રાદિ આપતો રાજાનો મહાર કરવાને માટે સામતને જે અર્ચ થતો તેમાં સ્થાનિક કૃષિકારો તથા માપારીઓ લાગ અડપના હતા

મેવા માં મગ, અડીણ તથા તળાકુની ઉપજ પણ કા લેવામાં આવે છે ઉક્ત વસ્તુઓના કરથી રાજ્યને મોટી ઉપજ થાય છે

અધ્યાય ૩૩ માં

ન્યાય અને કારોબારી ખાતા-શેઝના-પુલ્કરેવા-સામંતશાસનપ્રણાલીની અપૂર્ણતા-રાજ-
પૂતરાજાઓનો શ્રેણીસમ્રાટ સાથેના સંબંધ.

ન્યાયવસ્થા-કર્નલ ટોડના સમયની રાજસ્થાનની શાસનપ્રણાલી હાલમાં ઘણી
પરિવર્તિત થઈ ગઈ છે. કર્નલ ટોડના સમય પછીના ઇતિહાસ અને પંચારથાને
આપ્યો છે, તે પરથી મેવાડના મહારાણા સાથેના સામંતોના સંબંધમાં કેટલું પરિ-
વર્તન થઈ ગયું છે તે પાઠકોના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે.

ટોડ સાહેબ લખે છે કે જે સમયે મેવાડે ધન, માન, ગૌરવ, વીરતા તથા
વિક્રમના સંબંધમાં અત્યુચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા જે સમયે રાણાના પ્રબલ
પ્રતાપથી મેવાડના પ્રત્યેક પ્રાંતમાં સપૂર્ણ શાંતિ વિરાજમાન હતી, તે સમયે
મહારાણા પોતાના ચાર મુખ્યમંત્રીઓ અને તેમના નાયબમંત્રીઓની સાથે મસલત કરીને સર્વ પ્રકારની
રાજ્યવ્યવસ્થા કરતા હતા આ વ્યવસ્થાપકસભામાં માત્ર દિવાની રાજકર્મચારીઓજ વિરાજતા હતા,
સૈનિકવિભાગના અમલદારોને તેમાં પ્રવેશ નહોતો.

જે સમયે મેવાડમાં સર્વજન વિશુદ્ધિપ્રતિષ્ઠા પ્રસરી રહી હતી, જે સમયે શાંતિદેવી સર્વથા અંતર્ધાન
થઈ ગઈ હતી અને જે સમયે રાજશાક્ત અસંત કુર્બાન થઈ ગઈ હતી, તે સમયે રાજ્યવ્યવસ્થા અને
ન્યાયકાર્ય બંને બંધ પડ્યું હતું, પરંતુ સતોપની વાત એ છે કે તે સમયે પંચાયતદ્વારા સ્થાનિક
વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે ચાલતી હતી પંચાયતના સંબંધમાં પૂર્વે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, માટે આ
સ્થળે તેની પુનરાકૃતિ કરવી અનાવશ્યક છે.

કેટલાક રાજપૂતકર્મચારીઓ સામંતોની નિયત કરેલી સીમાનું રક્ષણ કરવાને માટે નિયુક્ત કરવામાં
આવ્યા છે, કેટલાક નાકાવેરો ઉધરાવવાને માટે નિયુક્ત થયા છે અને કેટલાક ન્યાયવિભાગનું કાર્ય કરે
છે. “ચોટિયા”ની ઉપાધિવાળા બાલુસો ન્યાયવિભાગનું કાર્ય કરે છે. પ્રત્યેક નગર અને ગામમાંથી પ્રજા-
દ્વારા પ્રતિનિધિસ્વરૂપે એક એક ચોટિયાને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે અને અને ન્યાયસુધી તે નિષ્પક્ષપાતથી
ન્યાયકાર્ય કરે છે તથા ન્યાયશાસ્ત્રના કૃત પ્રમેાનું ચર્ચાઓ સમાધાન કરે છે, ત્યાંસુધી તેને તે પદથી
વચિત કરવામાં આવતો નથી.

રાજસ્થાનના પ્રધાન નગરોમાં “નગરશેઠની” ઉપાધિવાળો એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ રહે છે. મહા-
પ્રતિષ્ઠાવાન પુરુષને આ પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવે છે. ઉક્ત ચોટિયા લોકો આ નગરશેઠના સહાયક
ગણાય છે. સાધારણ રીતે પટેલ અને પટવારી લોકોને ચોટિયાતરિકે ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડના
પ્રાચીનકાળના દશાશ કર લેનારા ક્રાન્સના ડિકેન્સ અને મહારાષ્ટ્રીઓના દરોહીના જેવા આ પટેલલોકો છે.
પ્રાચીનકાળમાં ક્રાન્સના જે રીતે સ્કાવની નામના લોકોને પ્રજાદ્વારા ન્યાયવિભાગનું કાર્ય કરવાને માટે
ચૂંટી કાઢવામાં આવતા હતા, તેજ પ્રકારે મેવાડમાં ચોટિયાને ચૂંટી કાઢવામાં આવે છે. સાધારણ ટંટાનો
નિર્ણય કરવાને માટે નગર વા ગામના પ્રતિષ્ઠિત લોકોની પંચાયત મળે છે. આ પંચાયતમાં સર્વ શ્રેણીના

૧. ગામના ન્યાયમંદિરના ન્યાયશિલ્પી સિલેક્ટના સમાન આ લોકો એક પ્રકારની ન્યૂરીતરિકે ગણાતા હતા.

લોકો એકત્રિત થાય છે

જે લોકો એમ કહે છે કે, “ભાગ્યવર્ષ દીર્ઘકાળથી આપણું અમલદારા શાસિત થતો આવ્યો છે અને શામનકાર્યમા પ્રજાનો કાષ્ઠપણુ અવાજ નહોતો” તે લોકોનો તે મન કેટલો અસત્ય છે, તે આ પચાસતની પદ્ધતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે હાલમા સમય ગણુતા ચુરોપવાગીઓનું અસ્તિત્વ પણુ જે સમયે કાષ્ઠ જાણુતુ નહોતુ, તે સમયે ભારતવર્ષની સાધારણુ પ્રજાનો રાજશાસનમા જે અવાજ હતો તે ઇતિહાસજોને સુવિદિતજ છે વર્તમાન સમયમા પણુ રાજપૂતોમા પચાસતની પદ્ધતિ વિદ્યમાન છે એક સમયે બગદેશમા પચાસતની પ્રણાલી પ્રચલિત હતી ઉત્તરભાગમા અઘાપિ તે વિદ્યમાન છે મુઘલ-માનીરાજ્યમા પણુ આ પદ્ધતિને કાષ્ઠ પ્રતિબધ નહોતો વર્તમાન બ્રિટિશસામ્રાજ્યમા એ પ્રણાલીનો લોપ થયો છે. જે કે બ્રિટિશસરકારે હાલમા હિદ્વાસીઓને જ્ઞાનગરી મેન્સ્ટ્રેટ તથા જુરુર-તરિકે નિયુક્ત કરવા માડ્યા છે, તોપણુ પચાસતપદ્ધતિની તુનામા તેનું કળ અવશ્ય જણાય છે.

પૂર્વે મેવાડમા યજુરત્રાએ અથવા ન્યાયમંદિરો મહારાણુની ખાવસાબુમિમાજ હતો જે મહારાણુના ન્યાયાધીશ્યે કાષ્ઠ સામંતના પ્રદેશમા ન્યાયકાર્યને માટે એકત્રિત થતા તો તે સામંતને તેથી મહા અપમાન લાગતુ મામતો જે કે મહારાણુને આધીન છે, તોપણુ તેઓ પોતપોતાના પ્રદેશમા પૂર્ણ સ્વાધીનતા ભોગવે છે આથી યજુના આક્રમણુનો પ્રતિરોધ કરવાને અથવા વાણિજ્ય સમ્રદ્ધિત કરવાને મહારાણુ કાષ્ઠ સામંતના પ્રદેશમા રાજપતાકા સ્થાપિત કરતા, તોપણુ તે સામંત પોતાને મહા અપમાન થયેલું માનતો હતો અને જે મહારાણુ પોતાની રાજપતાકા સામંતના તાબાના કાષ્ઠદુર્ગ ઉપર ફરકાવે તો તે લોકો એમજ સમજતા કે મહારાણુએ તે સામંતનો સમગ્ર પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમા લઈ લીધો છે. રાજ્યતરિક્ષી સામંતોને અને તેમના તાબાના લોકોને અનેકવાર સજા કરવાની જરૂર પડે છે, તોપણુ તેથી વારવાર તોફાન થાય છે. અને રાજનાથી તેનો અત આવે છે.

રેખાના—કાષ્ઠ સામંત અમે તે અપરાધ કરી દડ આપવામા વિલબ કરે અથવા રાણુની આજ્ઞાનો અનાદર કરી તેમની રાજસલામા હાજર ન થાય તો રાણુનો એક દૂત વા રાજકર્મચારી દશવીસ અશ્વાદશીઓ વા પામદળ લઇને સામંતના તાબાના પ્રદેશમા બળ છે અને તેને મહારાણુના હસ્તાક્ષર તથા મહોરથી અક્ષિત થયેલી આજ્ઞાપત્રિકા આપીને પોતાની ટાળીને માટે રેખાના વા અનાજ માગે છે. અપરાધી સામંત જ્યાંયુધી રાણુની આજ્ઞાનું પાલન ન કરે, ત્યાંયુધી ઉક્ત દૂત પોતાની સાથેના મનુષ્યો-સહિત તેને ત્યાં રહે છે આ ઉપાય ધણીવાર કાર્યસાધક થાય છે, પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે મહારાણુના માણુસોને બહુ દિવસપર્યંત તેને ત્યાં પડ્યુ રહેલુ પડે છે અને તેને ભારે ખર્ચમા ઉતરવું પડે છે.

સામંતોના તાબાના પ્રદેશમા મહારાણુના ન્યાય વા કરોળારી ખાતાના અમલદારો હસ્તક્ષેપ કરતા નથી સામંતો પોતાના પ્રદેશની શાસનવ્યવસ્થા સ્વતંત્ર રીતે કરે છે; પરંતુ તેઓ કદિ સ્વેચ્છા-ચાર કરી શકતા નથી. દેવગદના ઉપસામ તોપ્રત્યે એક સમયે ત્યાંના અધીશ્વરને પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી હતી કે—“તમારી મનાહ લીધા વિના હું કદિ પણુ અને કાષ્ઠ પણુ પ્રકારનું શાસનકાર્ય કરીશ નહિ”

રાજ્યમા જ્યારે વિગ્રહ, ઉપદ્રવ, અશાંતિ વા બહારના આક્રમણુની સંભાવના હોય છે ત્યારે મેવાડના સમસ્ત સામંતો રાણુની સલામા જાળને તેની નિવૃત્તિના ઉપાયસબધે વિચાર ચવાવે છે. મહારાણુ સામંતોનો અભિપ્રાય લઇનેજ શું કાર્ય કરવુ તેનો નિર્ણય કરે છે તેઓ કાષ્ઠપણુ મદત્વનું કાર્ય સ્વેચ્છાપૂર્વક કરતા નથી મેવાડમા કાષ્ઠપણુ રાજકીય ગૂઢ પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે, ત્યારે સૌથી પ્રથમ સામંતો પોતપોતાના દરબારમા તે વિષે ચર્ચા કરે છે અને રાણુની રાજસલામા શે અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવો તેનો નિર્ણય કરે છે ત્યારપછી તેઓ રાણુના દરબારમા જામને દાખવાદલીલસહિત પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે

જે કાષ્ઠ સામંતને મહારાણુના દરબારમા મ્થાન ન મળે તો તે પોતાને મહા અપમાનિત થયેલો સમજે છે આ સલામા સામંતો દાખવાદલીલસહિત જે મત પ્રદર્શિત કરે છે તે અતિ મદત્વનો હોય છે મેવાડના મહારાણુ જે પ્રકારે પોતાનો દરબાર ભરે છે તથા રાજકર્મચારીઓ નિયુક્ત કરે છે, તે પ્રકારેજ સામંતો પણુ પોતપોતાના તાબાના દેશમા કરે છે. સામંતના તાબાના ઉપસામંતો, મુખ્યત્રી, ત્રી,

પુરોહિત, કવિ અને અન્યમાના બે ત્રણ પ્રતિષ્ઠિત માણસો તેના દરબારમાં એકત્રિત થાય છે તથા નાના-મોટા પ્રશ્નોપર વિચાર ચલાવે છે. રાણાના દરબારમાં જેવો ઉદાપોદ થાય છે, તેવોજ ઉદાપોદ સામંતના દરબારમાં પણ થાય છે. પછી સર્વ સામંતો રાણાના દરબારમાં એકત્રિત થઈ પોતાના પૃથક્ પૃથક્ અભિપ્રાય દર્શાવે છે આ રીતે ચર્ચા અને ઉદાપોદ કર્યા પછીજ મહારાણા પ્રત્યેક મહત્વનું રાજકાર્ય કરે છે.

આ વર્ણન વાંચ્યા પછી કોણ કહી શકશે કે ભારતવર્ષ ચિરકાળથી સ્વચ્છ દી શાસનદ્વારા શાસિત થતું આવ્યું છે? વર્તમાન સમય યુરોપઅમેરિકામાં પાર્લામેન્ટ જેની સંસ્થાઓ રચાપન થઈ તે પૂર્વે દીર્ઘકાળપર પણ રાજસ્થાનમાં પ્રજાનો મત લઈને રાજકાર્યો કરવામાં આવતાં હતા. જેઓ એમ માનતા હોય કે, "ભારતવર્ષના દેશીરાજ્યોમાં સ્વતંત્ર લોકમનની પ્રતિષ્ઠા થઈ નથી" તેમને અમે (દિંદી અનુવાદક) કહીએ છીએ કે તે તેમની ખૂબ છે, એટલુંજ નહિ પણ સામંતપ્રધાની પેઠે લોકમત લેવાની પ્રથા પણ ભારતવર્ષમાંથીજ યુરોપમાં ગઈ હતી, તે અનુમાન પણ કરીપત નથી હજી રાજનીતિનો એકદાજ શીખતા અને નીતિ પ્રકારથી અજાણ ગણવા જેઓ આ દેશમાં સ્વતંત્ર લોકમતના અસ્તિત્વનો અસ્વીકાર કરે છે તેઓ ખરેખર સત્ય લોકીકતથી અજાતજ છે.

મેવાડ જે સમયે ઉન્નતિના સિખરપર આરૂઢ થયો હતો, રાજપૂતોનું બાહુબળ અને ગૌરવ જે સમયે ચોતરફ ગાજી રહ્યું હતું અને જે સમયે એકત્વ, સાહસ, શૌર્ય, ઉદ્યોગ તથા ઉત્સાહના સદૃશ્યોએ રાજપૂતોને સુરામધ્યકાળના ઉપનોકતા બનાવ્યા હતા, તે સમયે મેવાડપતિની પતાકાનીચે પદર લગાડ અશ્વારાહીએ એકત્રિત થતા હતા આ સૈનિકો રાણાની પાસેથી કાષ્ઠપણ વેતન લેતા નહોતા. તેઓ જે જગીરનો ભોગવટ્ટો કરતા હતા, તેના બદલામાં તેઓ રાણાની આ પ્રકારે સેના કરતા હતા. સામંત-પ્રણાલીનું મૂળ સ્વરૂપ આજ છે પ્રથમ શ્રેણીના સામંતો પોતાના દેશની ઉપજ પ્રમાણે પચાસથી અધિક સૈનિકો પ્રત્યેક યુદ્ધપ્રસંગે તૈયાર કરતા હતા અને સાધારણ જગારદારો માત્ર એક અશ્વારાહી મોકલતા હતા હાલમાં સર્વ શાંતિ સ્થાપિત થઈ બાલશત્રુઓનો ભય સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જવાથી સામંતોને જગીરના પદકામાં સેના મોકલવી પડતી નથી, અને તેથી સામંતપ્રધાનમાં થોડું પરિવર્તન થયું છે.

જગીરના બદલામાં મોકલવામાં આવતા સૈનિકોની સંખ્યા સર્વ સામંતોમાંટે એકસરખી હોતી નથી પૃથક્ પૃથક્ સ્થળના સામંતો પૃથક્ પૃથક્ સંખ્યામાં પોતાની સેના પોતાના અધીશ્વરને સહાય કરવાને માટે મોકલે છે, પરંતુ કોઈ પણ દેશમાં એકદળરતી ઉપજ પર ત્રણ વા બેથી ઓછા સૈનિકો મોકલવાનો રિવાજ નથી સનદ અથવા બુદ્ધિતિ આપતી વખતના દરારને અનુસરીને પ્રત્યેક દળરતી ઉપજદીક કોઈ કોઈ સામંતને ત્રણ અશ્વારાહી અને તેટલાજ પાયદલસૈનિકો પૂરા પાડવા પડે છે. આ થયેની છેરે પરિશિષ્ટમાં લિન્નલિન્ન બુદ્ધિતિની સનદોનો જે અનુવાદ આપેલો છે તે ઉપરથી આ દર્શાવેલ વિધેની વિશેષ માહિતી પાડકા મેગરી શક્ષે ઇંગ્લાન્ડના વિજેતા વિલિયમ પોતાનું રાજ્ય સાર્લ્સબર્ગ ભાગોમાં વિભક્ત કર્યું હતું અને પ્રત્યેક ભાગને માથે રાજાને સેનાની સહાય કરવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી જે ભાગ સેનાની સહાય કરવાને અસમર્થ થાય તેણે શેકડ ૩ ૨૦૦) આપવા પડતા હતા. મેવાડના પ્રત્યેક સામંતને આવે પ્રસંગે ૩ ૨૫૦) આપવા પડે છે.

ઈંગ્લાન્ડમાં દીર્ઘકાળથી સામંતપ્રણાલી ઊન્નલિન્ન થઈ ગઈ છે, પરંતુ જે સમયે તે આ સંપૂર્ણ જોડાઈ પ્રચલિત હતી તે સમયે રાજ સામંતોની સેના ઉપર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવી શકતો નહોતો એક વર્ષમાં કેવળ ચાળીસ દિવસપર્યંતજ પ્રત્યેક સૈનિક રાજસેનામાં નિયુક્ત રહેતો હતો અને જરૂર પડતા તે સ્વદેશ વા વિદેશમાં રાજનીતી તરફથી યુદ્ધ કરવાને જતો હતો તે જોતા આ વિષયમાં રાજસ્થાનના રાજાઓ ઈંગ્લાન્ડના જૂનપૂર્વ રાજાઓ કરતા અધિક સત્તા ધરાવતા હતા તથા ધરાવે છે, એમ સ્પષ્ટ થાય છે.

રાજકાર્યને માટે તથા ઉત્સવોમાં ભાગ લેવાને માટે મેવાડના સામંતો વર્ષના કેટલાક નિયત માસપર્યંત રાજધાની-ઉદયપુરમાં રહે છે. એકનો નિયત સમય સમાપ્ત થયા પછી બીજો સામંત આનીને રહે છે અને પહેલો પોતાના નગરમાં આવેલો જાય છે મુખ્ય મહોત્સવોપર સામંતો રાણાની આજ્ઞાથી પાટનગરમાં આવે છે અને અ્યારે કોઈ શત્રુની સામે યુદ્ધ કરવાને પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, સારે સમયે સામંતો પોતાની સેના તથા તેને માટે જોઈતી અન્નસામગ્રીસહિત રાજધાનીમાં આવીને એકત્રિત થાય

છે કેવળ વિદેશ વા અતિ દૂરના સ્થાનમાં યુદ્ધની આવશ્યકતા પડે છે સાથેજ મહારાણા સામંતોની સેનાને મોટે ટેકલે અન્ન આપે છે

મામંતોને કરવામાં આવતો અર્થદંડ વા પદ્મચુતિ—યુદ્ધપખમાં જે સમયે મામતપ્રથા નુસાર રાજ્યશાસન ચલાવવામાં આવતું હતું, તે સમયે જો કોઈ સામંત પોતાના અધીશ્વરની આજ્ઞાનું ચાલન ન કરે તો રાજા તેને અર્થદંડ કરતો હતો. મેવાડના સામંતોને આપેલી જગીરના દાનપત્રમાં પણ અર્થદંડનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જો કોઈ સામંત ઉદ્ધત વર્તન વા દુરાચરણ કરે તો તેને ભારે અર્થદંડ કરવામાં આવે છે અને કોઈકાંઈ વા નો તેનો મમસ્ત પ્રદેશ ખુશ્કી લેવામાં આવે છે. રાજ્યશાસનના અધીશ્વરો સામંતોને અર્થદંડ કરવા કરતાં તેમને પદ્મચુત કરીને તેમની સંપત્તિ હસ્તગત કરી લેવાનું વિનંતી પસંદ કરે છે. સામંતોની જગીરો આ રીતે ખાનસા કરવાથી ગતિ ખરીદીજાળ ઉભી કરી શકે છે, ઉપપક્ષે સામંતો અર્થદંડ ભરવાને તૈયાર હોય છે, પરંતુ તેઓ પોતાની જગીર ઠોડવાને કોઈ પણ રીતે રાજા હોતા નથી. તેઓ કોઈક અંશ મમય પોતાની પૈતૃકભૂમિની રક્ષાને અર્થે પોતાના પ્રાણનો મોઢા ઠોડી રાણીની આંખે રાજ્ય પ્રદણ કરતાં પણ અચંચતા નથી. જો રાજાના મમયપર્થ ત મેવાડના મહારાણા મામંતોનો પ્રદેશ હસ્તગત કરી ગતિ હતા પરંતુ દાનમાં તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. દાનમાં સ્થિતિજો સ્થિતિસરમરે સર્વની ઉપર પોતાની સત્તા વિસ્તારેલી હોવાથી રાણીના આ સત્તા ન્યૂત થઈ ગઈ છે.

સામંતશામંતપ્રણાલીની અપૂર્ણતા—ભારતવર્ષમાં જન્મેલી આ જે મામતપ્રથાનું અનુરણ યુદ્ધપખનગપખે વધુ હતું, તે મામતપ્રથા અઘાપિ ટેકાકે ઉપાત્તરમહિત ગાજ્યશાસનમાં વિઘ્નમાન છે. જો રાજા એવા અભિલાષ ધરાવે છે કે આ શાસનપ્રણાલી સરંગમપૂર્ણ નથી તેના અનેક અંગો અપૂર્ણ છે. આ વળી સત્ય છે તોપણ એ પ્રથા શુભ ફતવાયક નથી એમ માનનારે કારણ નથી સમજી ગાજ્યશાસનમાં કેવળ રાજાઓના વર્તન ઉપરજ ગાજ્યની ઉત્તિ અને આણુનો આધાર છે. મામતપ્રથાનો મુખ્ય આધારસ્તંભ પણ નગજ છે. મર્ જિનનિચિન્ન થઈને પડેના તત્ત્વો એકત્રિત કરી તેનો વિનિયોગ કરનાર રાજા છે. ગાજ્ય જો સણુમાત્ર પણ અવર્તનગરિત થાય તો આ સામંતપ્રથાના સર્વ અંગો જિનનિચિન્ન થઈ જાય અને અશક્તિ ઉપદ્રવ તથા અત્યાચાર પ્રમળ થઈ પડે, એ નિસંશય છે તોપણ એ મહા પ્રભાવશાળી રાજા ઉત્તમ પ્રકારે નાસન ચલાવે તો તેના દેહાતપત્રોના મેળુ ગત નિર્વજ નિરડે ત્યાંથી તો (જો કોઈ બદાગના ચતુરનો ઉપદ્રવ ન થાય તો) દેશની અવસ્થા થોડી રીતે જળવાઈ ગઈ ખરી. જે કે ગાજ્યશાસનમાં મામતપ્રથાના અને અંગો અપૂર્ણ છે તોપણ ગાજ્યપ્રગતિની ગાજ્યમતિ દેગદિનેરિયા, આચારનિયાર તથા મનમ પ્રતે દૃઢ વ્રદા અને જન્મશ્રમિપ્રતેનો ઉત્કટ પ્રેમ એ આ પ્રણાલીના વગેરે જૂનાની જે છે યુદ્ધ વા એશિયાના કોઈ પ્રદેશમાં પણ આ પ્રથા નિવાર નિવરી નથી અને તે અશક્તિ કનક અને અવ્યવસ્થાને જ જન્મ આપતી આવી છે. મેવાડમાં ચઢાવતો અને ચક્રાવતો મહા પરસ્પર નતાર દરબા હતા રાણાનું બળ ફીણ થવાથી તથા તૃતીયેશ્વીના સામંતોની સખ્યા ન્યૂત થઈ જવાથી ઉત્તર ઉભય શાખાના સામંતો રાણાની આજ્ઞાનો અનાર કરી લખકર ઉપદ્રવ ઉપરિચિત થયા કરતા હતા. આ સામંત-શાસનપ્રણાલીને કે અનેક અંગોમાં અપૂર્ણ છે તોપણ કેવીકે વખત તે વિપતિના સમયમાં અને બહારના આક્રમણના સમયમાં જિનનિચિન્ન શાખાના સામંતોને પરાક્રમ દગાનમાં રખા કરવાને ઉત્તેજિત કરે છે. ચઢાવત અને ચક્રાવતસામંતોવચ્ચેની આવી અપૂર્ણતા ઉદાગણ મહારાણા અમરચિહ્નના વૃત્તાનમાં અંગે આપી ગયા બીજે.

આવી દ્રવ્ય (સ્પષ્ટ) દેશહિતનું માધન બની ગયો હોય એવું માત્ર એ (ચઢાવતચક્રાવતની અપૂર્ણ) એકજ ઉદાગણ નથી મોટા રાજપૂતસમ્માનોના ઇતિહાસમાં આવા અનેક ઉદાગણો ઉપનમ્ય થાય છે. ખામ મરીને મારવામાં આવા બધા દષ્ટાંતો જન્યા છે.

આ રીતે એક શાખાને બીજી શાખાની સાથે સ્પર્ધા કરવાને ઉત્તેજવાથી રાજાને નાશ થતો, તેમના ટટાનો કાંઈ ને કાંઈ ઉપોગ થતો અને રાજા વારવાર યુક્તિથી તેને લાલકરક બનાવી દેતો. બેમાથી

એક સાખા અવસ્થા રામના પક્ષમાં રહેતી અને તેથી પૂર્વવર્ણિત અનિષ્ટની નિવૃત્તિ થતી કર્નલ દોડ ને સમયે મેવાડમાં હતા, તે સમયે ચક્રતાવતો અને ચઢાવતો દમ્યામાં સત્તા અને પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાને માટે હામીરય પ્રયત્ન કરી ન્હા હતા કેટલીક સનાત્નીઓ પૂર્વેથી ઉકન ઉપર સાખાનોપેદી એક અર્ધ વાગ 'રાજભંત' અને બીજી 'વિંદોટી' ગણાતી તો બીજવાગ તેથી ઉતરી ઘટના બનતી ને સાખા રાણાન પક્ષમાં હોય અને ગણાનો અનુગ્રહ પ્રાપ્ત કરી પોતાના હુદિબળ તથા બાહુબળથી દમ્યામાં મનોન્ય પદને પ્રાપ્ત થઇ હોય તે સાખાના હાથમાં સમગ્ર ગજતન નહતું આથી તેના પ્રતિપક્ષી પક્ષને દેવ ઉત્પત્ત થતો અને તે મદા અનિષ્ટકારક કારો કે વાને પ્રવૃત્ત થતો આ પ્રકારનો વિરોધ તાત્કાલ તરફા નજ થઇ ગયો કે કાનચકેની ગતિથી ગજપૂતઅતિની શૂનગતિ તેમના નિત્યકર્મ વગેરે નર્વ પન્નિર્નિત થઇ ગયા છે મેવાડમાં હાન ચક્રતાવનોડેની સખ્યા અતિ ન્યૂત છે, તોપણ તેઓ ચઢાવતો કે ૧ કેટલેક અંશે અધિક નાહમિક અને બગવાન છે

ભારતવર્ષના મમસ્ત રાજ્યો બ્યાનુધીએ પ્રમાણની મૂળ ગાળીનિધી સામિત થતા હતા નર્ધાવ બ્યાનુધી એક પ્રકારની આમતસામનપ્રણાલી નમસ્ત ભાગવર્ષમાં પ્રવર્તિત હતી ત્યાનુધી અવસ્થા તે યુદ્ધ ફળદાયક હતી, પરંતુ બ્યા ગાળની નત્તા વિરોધ પ્રમળ હાથ ત્યા કદિ પણ તેનું પન્નિહામ માત્ર આવી વક્રતુ નથી

રાજપૂતગજઓનો મોગલસમ્રાટો આઘેનો અંબધ—પોતાના પ્રભુત્વની અને મામર્યની રક્ષા કરવાને માટે રાજસ્થાનના ગામઓને દિલીના મોગલમહાટના હાથમાં પોતાની કેટલીક સત્તા અને સ્વાધીનતા નમર્યાણ કરવી પડી હતી ગજપૂતનૃપતિઓ તેઓના હાથમાં નામમાત્રને માટે પોતપોતાના રાજ્ય મોપી તેમની પાસેથી સનદ મેળવી પુન તેમને હસ્તગત કરતા હતા તેઓ નામ માત્રને માટે યવનસમ્રાટને પોતાનો અધીશ્વર ગણતા હતા યવનસમ્રાટ ગજપૂતરાજાઓને સનદ આપતી વખત તેમને હાથી, ઘોડા, ચત્તો તથા રત્નાકારાદિ પુરસ્કારતરિકે આપી 'મહારાજ' વા ગણા ની ઉપાધિ અર્પણ કરતા હતા તથા તેમને મનસનદાર બનાવતા હતા રાજપૂતરાજાઓ સમાટની આધાનતા સ્વીકાર્યા પછી નૌરોઝને દિવસે અર્થાત્ નૂતન વર્ષને દિવસે તેને નજગણુ આપતા વળી સમ્રાટની આજ્ઞા થતા તેઓ નિયત સેનિકોસહિત તેને માટે રણનુમિત્રા બજાસુદ કરતા હતા યવન-સમ્રાટ પ્રત્યેક દેશીરાજાને એક એક રાજપતાકા, એક એક નગર અને અન્યાન્ય રાજચિન્હો આપતા હતા આ રાજચિન્હોને રાજપૂતરાજાઓ પોતપોતાની મેનાની નાથે નાખતા હતા ૧ આ સર્વપરથી આપણને જણાય છે કે યવનસામન એ એક મહાન સામતસામન હતું દિલીના તાનારસમ્રાટોએ પોતાના તાનાના રાજાઓને પતાકા આદિ રાજચિન્હો આપવાની પ્રથા દેશીરાજાઓની પાસેથીજ મદદથી કરી હતી કે તેઓ તેને મધ્ય એશિયામાંથી લાવ્યા હતા, તે અન્ય રથે જણાવવામાં આવશે

દેશીરાજાઓ પોતાની મેનાસહિત યવનસમ્રાટની રાજધાનીમાં હોય વા રણસેવમાં હોય તોપણ તેમનો તે સમયનો અંધધાંડબર સહજ કાપી વકાચ એમ નથી જે કે મોગલસમ્રાટ હુમાયુએ પણ કેટલાક રાજપૂતરાજાઓને આધીનતાની જ શરૂઆત પરિણમ કર્યા હતા તોપણ તેમની મહાય તેને માટે અનિચિત હતી તેના પુત્ર અકબરજ સૌથી પ્રથમ રાજપૂતરાજાઓની ઉપર પૂર્ણ પ્રભુત્વ સ્થાપિત કરવાને સમર્થ થયો હતો તેણે રાજપૂતોને પોતાના સિદ્ધાસનના આધારસ્તબ અને ઉલ્લંઘન અનકાર બનાવવાને માટે પોતાના હાથમાં લીધા હતા તેણે દુર્દમતીય અને અભેદ શકિત પ્રાપ્ત કરી હતી અને પોતાના બાહુબળથી જે જીત્યું તેની પોતાના ભલા સ્વભાવથી તથા હાપણથી રક્ષા કરી હતી તેણે દીર્ઘ વિચાર કર્યા પછી એવો નિશ્ચય કર્યો કે દેશીરાજાઓપ્રત્યે સખત વર્તન રાખવા થી કેવન અનિષ્ટકારક ફળનીજ ઉત્પત્તિ થશે ભારતવર્ષમાં મોગલસામ્રાજ્ય નિર્વિધિ રહી શકે, તેટલા

૧ ઈ. સ. ૧૮૭૭માં દિલીના મહાદરબારમાં તે સમયના ગવર્નર લનલ્લ દોડ સિદ્ધે મહાતણી વિરોધ રથાએ 'કુસરે હિંદોના જિતાબ ધારણુ કર્યો છે, એવો દંટોનો વાની સજાઓએ તે સમયે ભારતવર્ષના પ્રત્યેક પ્રાતમાંથી આવેલા હિંદુસલ્લામન નૃપતિઓને આજ પ્રકારે એક એક પતાકા આપવામાં આવી હતી અને નગારાને બદલે તેમને સુવર્ણપદક આપવામાં આવ્યા હતા આર્થાત્તિની પાસેથી મુસલમાનોએ અને મુસલમાનોની પાસેથી ખ્રિસ્તીઓએ આ પ્રથા મદદ કરી હતી

મટે રાજાનસાગરોના હૃદયપર અધિપત કરી તેમની સાથે સાસારિક સબધ લેવાની તેણે આનંદપદતા મારી હતી

વિખ્યાત મેગસલ ઓગળખા, જાધીમખ, તૈયુર, જાગર, કુમાચુ અને પોતાના શરીરમાં જે રક્ત વહેતુ હતુ તેની સાથે રાજપુતરક્ત મિશ્રિત થવને તેણે ઘણા પ્રયાસ કર્યો તેણે એક અનુમાન કયું કે - ગજપૂતો વૈરાગિક સબધથી બંધાઈને મેગલસાગરની તથા રાજપૂતરીરાગતાના સર્વથી ઉત્પન્ન થયેલા તેના પુત્રની જ્ઞતી આધીનતા સ્વીકારશે તેવી આધીનતા તેઓ તટસ્થ રહીને કેવલ તાત્કાલિકસાદ-ની સ્વીકારશે નહિ પણી જો એકવાર રાજપૂતોની સાથે વિવાહબંધન પ્રચલિત થશે તો પત્ની કાળે કરીને સમસ્ત રાજપૂતો આપણને કન્ધાદાન કરાશે નરપર ઘરે "વાતવર્ધા અકબરનું આ અનુમાન અસત્ય માની ચકાતુ તથા રાજપૂતરીરાગતાઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા મેગસલસાદપ્રાયે ગજપૂતોએ અનેકવાર ભક્ષિત તથા સેવક રૂપેથી રહ્યો, પરંતુ સમસ્ત રાજપૂતોમાં કેવળ મેગસલ મહાપ્રશસ્તિ અકબરનો મનોગ્ય પૂર્ણ કર્યો નહોતો જો કે અન્નગ પછી ૧૧ સમ્રાટોએ બન તથા ભય હાવીની તથા અનેક પ્રમાણની યુક્તિયુક્તિ અને પ્રપચનજનો વિસ્તાર કરીને દિલ્હીપતઓનુ પાણિમહાશુ કયું હતુ, કિન્તુ સ્વપસાવતસ મેવાડના ગણાઓએ પ્રાણાત્મ્ય ત કદિ પણ તેમના હાથમાં કન્ધા આપીને પોતાના પવિત્ર કુળમાં અને દાનિ પહેલાડી નહોતી ઉદયપુરનો રાજાવશ એજ કારણથી દેશી રાજપૂતોમાં સર્વથી અધિક માનનીય અને પવિત્ર ગણાઇ આદરવિત પૂજ્ય છે

અખર વા વર્તમાન જમપુરનુ રાજ્ય દિલ્હીની નિકટ છે આ રાજ્યનો તે સમયનો ગાજ અત્યંત શીશુમત હતો તેણેજ ભારતના ઇતિહ સમા સર્વથી પ્રથમ ધવનરક્તની સાથે પવિત્ર રાજપુતરક્ત મેગસલની શરૂઆત કરી હતી

અનુપતિ ભગવાનદાસે સમ્રાટ અકબરને પોતાની કન્ધા સમર્પણ કરી હતી અને આ પ્રયાનો વિસ્તાર એટલો તો ઘણો કે સુમમિદ મેગસલસાદમાના ધણુ મ રાજપૂતરાજા દિનીના સર્વથીજ ઉત્પન્ન થયા હતા.

મેગસલસાદના વીરથી અને રાજપૂતરાણીના ગજથી જન્મેલા વિખ્યાત સમ્રાટોમાં જહાંગીર મુખ્ય છે તેનો હતમાગી પુત્ર ખુશરો, ગાદગલા જો કામગમ્મ એ રાજપૂતરાજાકુમારીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયા હતા તથા અરજમેમનો વિદોહી પુત્ર અખર પણ રાજપૂતન ક્ષિત્રીના ગર્ભથી જન્મેલો હતો આ કારણથી અર્વ રાજપૂતો ઝાઝગેમને પદચુક કરીને અકબરને ભારતવર્તના સિદ્ધાન્તપર અભિરમિત કરવાને માટે મેગસલિત અભિજત થયા હતા ગજપુતરાજાની સાથે મેગસલસાદને વૈરાગિકસબધ હોવાથી રાજપૂતો તથા વરસસાદની વચ્ચે કેવો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો તે રાજપૂતોએજેના આચરણથી મારી પીતે નમોજય છે જે મમ્રણે મેગસલની મામતગમિત ઊજ-વિત્ત સદ્ય ગઈ હતી તે સમયે પણ આ મેલની રક્ષાને અર્થે ફરખરીશરે માગવાના ગાજ અભિત સિદ્ધી કન્ધાનુ પાણિમહાશુ કયું હતુ ?

૧ સમ્રાટ જહાંગીરે સરકમરી એમનાના ૧૪થી ૩૫૫ વરો હતો આજાની નિકટ સિંહાસમાં ભેગાનુ સ્વપાલિનિદ અધાણ વિધમાન છે

૨ કાંઈ ટાંટ જણાવે છે કે કેવળ આ વિચારુ ક્રિડિગરોહાના સરગનુ મૂલ છે તે સમયે વિવાહ-મસન આવી પહોંચ્યો તે સમયે સમ્રાટ મેગસલ થયો હતો તે સમયે અજોત મુલતમાં વાલિન્યમાર્ગકરતા હતા મુલતપી દિલીમાં તે સમયે જે દેશ ગયા હતા તેની સાથે મહામલ હેમીન્ટન નામનો એક ડાંચર પણ હતો તે ડાંચરે સમ રો નરિા પી જતાઓ વિવાહમાર્ગ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પ્રાચીન મુલાલી પ્રમાણે સમ્રાટે હજુ વિરે સકને પશુ કે આપને શુ પુરસાર એડિએ છે ? " હાકરે પોતાને માટે કઈ નહિ માગતા સમ્રાટ-ને જણાવ્યું કે ' અજોતના વર્તિન્યમાર્ગને માટે કોણી જનારવાદે ચોક્ક ભૂમિની આચરકતા છે " તેની પ્રાચીન ધામજ પૂર્વ કંપચા આવી પોર્તીવદેશમાં ક્રિડિસામ્રાજ્યનો જે પ્રવાણ અને મુલત છે, તેનુ મૂલ્ય નાજ છે જે પુરુષ પોતાના સ્વાર્થના ત્યાગ કરી આવેા હાલ કરી ગયો છે અને જેણે માનુષ મહેનુલ પશુ માંદ કાલુ હતુ તેના સ્મરણથી તેના સમર્થિવાદના અવસર એક સમાસસ્વલ સ્થાપિત કરેા એવું છે

(એ રશિયે હેમિલ્ટનસાદબેનોના નિપ્રકાશ સ્વાર્થવાજ બુ મિટો વદિ જણાવ, પરંતુ સ્વસ્થપન્યસ્ય ધમરવ પ્રાયતે મહત્તો મયાતુ આ ભાગદ્વાજ પ્રમાણે અથવા સૂરમ દલિપી બેવા બેવા વિચારી

જે રાજપૂતોએ મોગલસમ્રાટોને પોતાની લગિની અર્પણ કરી હતી, તેમનાજ હાથમા મોગલ સમ્રાટના પગપાડવાસ પછી તેમના સગીર ભાણેજની રચાનો ભાર સમર્પિત કરવામા આવ્યો હતો તેઓ સંપૂર્ણ સત્તાપૂર્વક રાજ્યશાસન ચલાવી તેની સાથે સાથે પોતાના રાજ્યની પણ શ્રીદ્ધિ કરી લેતા હતા અકબર જે સમયે ભારતના સિદાસનપર વિરાજમાન હતો, તે સમયે તેના બસેથી દશ લગભર પર્વત અશ્વારોહીઓના ૪૬૬ મનસમદારોમા ૪૬ મનસમદારો રાજપૂત હતા અને આ રાજપૂતસેનાપતિઓના હાથનીએ ૫૩૦૦૦ અશ્વારોહીઓ હતા. સર્વ મનસમદારોના હાથનીએ એકદરે ૫૩૦૦૦૦ (પાંચ લાખ ત્રીસ લગભર) અશ્વારોહીઓ હતા અકબર પાસે પાંચમ્પ સૈનિકો ૪૦૦૦૦૦૦ (ચાળીસ લાખ) હતા આ સંખ્યા અશ્વલગ્નજતે પોતાના પ્રથમા આપી છે

૪૬ રાજપૂત મનસમદારોમા અબર, મારાડ, બિકાનેર, જોસનગીર, જુન્દેલખંડ અને શેખાવતના રાજાઓ એક લગભરથી અધિક અશ્વારોહીઓના મનસમદાર હતા, પરંતુ અબરરાજની સાથે મોગલસમ્રાટનો વૈવાહિક સંબંધ હતો તેથી તેમને મહા સન્માનસૂચક પાંચ લગભર મનસમદારની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી

મારારાડના સ્થૂનકાંચ રાજા ઉદયસિંહ એકલગીર મનસમદાર ગણ્યતા હતા, પરંતુ મારવાડના રાજવંશની એક શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેના બિકાનેરના રાજા રાયસિંહને ચારલગીર મનસમદારનું પદ પ્રાપ્ત થયું હતું ચંદેરી, કરોની તથા દતિયાના સ્વતંત્ર રાજાઓ અને પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂતરાજાઓના સામ તો નીચી ત્રણીના મનસમદારો હતા અને તેમના તાબામા ચારસેથી સાતસે અશ્વારોહીઓ રહેતા હતા આ નિકૃષ્ટ પંક્તિના અશ્વારોહીઓમા શક્તાવતશાખાના આઠપુરુષ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ માણસ પોતાના બાતા પ્રતાપસિંહની સાથે વિવાહ કરીને સમ્રાટ અકબરના તાબામા મનસમદારતરિકે રહ્યો હતો આ પ્રકારે ભારતના પ્રાય સર્વ દેશીરાજાઓ મનસમદારના પદપર નિયુક્ત થયા હતા મોગલ સમ્રાટે પ્રથમ તેમને દસ્તાગત કરતી વખત બળ તથા બચ દર્શાવ્યો હતો, પરંતુ અતે સમયના પ્રભાવથી દેશીરાજાઓ પોતાની ખુશીથી તેને આધીન થઈ મનસમદારનું પદ મહત્વ કરતા હતા. તેઓ પોતાને મોગલસમ્રાટના મનસમદારનું પદ પ્રાપ્ત થવાથી મહાસન્માનિત સમજતા હતા

જે હિંદુરાજાઓએ યવનસમ્રાટોને પોતાની કન્યાવા લગિની અર્પણ કરી હતી, તેમણે વાસ્તવમા સમ્રાટના દરબારમા પોતાની સત્તા તથા પ્રભુત્વ વિસ્તારવાનો તથા પોતાની સંપત્તિમા વૃદ્ધિ કરવાના સ્વાર્થનોજ ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો, એમા કાર્પ સદેહ નથી ઇતિહાસ વાચવાથી આ વાત સ્પષ્ટરીતે સિદ્ધ થાય છે રાજનીતિકુલજ અકબરનો ઉદ્દેશ શેા હતો, તે તે સમયના રાજાઓ લેસ પણ સમજી શક્યા નહોતા પણ મોગલોની સાથે વૈવાહિક સંબંધ બનેડવાનું એક કારણ રાજપૂતરાજાઓની બળહીનતા પણ છે, પરંતુ સર્વવશાવતસ-મેવાડેશ્વર મહારાણ્યની કન્યાવા લગિનીની સાથે વિવાહ કરવાને કાંઈપણ મોગલ સમ્રાટ સમર્થ થયો નહોતો કેવળ ઉદયપુરના મહારાણ્યોએજ પોતાના જ્ઞાતિયમૌરવની રક્ષા કરી હતી ઇતિહાસ અનંતકાળપર્યંત આ રાણાવંશનું જ્યકીર્તન કરશે એમા કિચિત્ પણ સદેહ નથી

દેશીરાજાઓની સાથે વૈવાહિક સંબંધ જોડવાથી અકબરને બે મહાન લાભ થયા પ્રથમ લાભ એ કે સમ્રાટેને લીધે મોગલસમ્રાટ એક વિજ્ઞાતિય પુરુષ છે, એવા લાવ રાજપૂતોના મનમાથી દૂર થયો અને તેમનો રોડલભાવ વૃદ્ધિગત થયો, તથા બીજો લાભ એ કે ધીમે ધીમે સમસ્ત રાજપૂતરાજાઓની સેના સમ્રાટની સેવામા નિયુક્ત થઈ વાસ્તવમા આ બે મર્ચો સિદ્ધ કરવાને માટેજ અકબરે દેશીરાજાઓની સાથે સંબંધ જોડવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો વળી તેણે એવી પણ કંઈપના કરી હોવી જોઈએ કે દેશીરાજાઓની કન્યા દિલ્લીની બેગમ બનવાથી કાળે કરીને તેઓ પણ પોતાના ઘટનાઓ અચત વિશાળ પશ્ચિમીઓના બીજરૂપ નિવડે એમા આશ્ચર્ય નથી મહાન અવગતિ અને ધર્મશાસ્ત્રને માનનારા અથવા તો સ્વલન બુદ્ધિવાદથી પણ નિરવાર્ધ કાર્યોની મદદતા સ્વીકારનારતરિકે પોતે ને બોળખાવાના ધર્મબુદ્ધિ ભારતના વર્તમાન નિવાસીઓ લેખિટન બેમા એમદ વિદેશી નરના કંઈપણ અતિરાગિતરગરના આવા દહાતને અનુસરતા ક્યારે શીખશે ? ક્યારે એવા બળવદ્વાડચેને ગીતાઅથવાથી, મિથ્યા બકતી છંદાવામાથી અથવા કોઈ કિલસુદીમા રાધ્યા કાતી દુહિમાથી નિબહુદયમા વર્તનમા ધાત્વ કરશે ? ખોલો ! ખોલો ! દયા કરો ! પવિત્ર આત્મબુદ્ધિને સ્વાર્થશ્તિવડે અને નિશુદ્ધ આર્થધર્મને ઉપરચોદીમા વર્તનથી હીનતા પડેડાઆટનાર અમે લખખણુ ભારતપુરોપર !

પૈતૃકધર્મને જાળવણિ આપી ખુસમાનધર્મને જાગીર કરશે અને પગિણુએ મર્વ મુમતમાન બની જવાથી વિગતીય લાજ પણ મર્વમાં ફૂટ થઈ જશે” એ કે ક્ષતિદામમાં આ વાતનું કાંઈ પ્રમાણ મળતું નથી અને સ્થાન અકબરે પણ ચોતાના મુખથી કહી આ વાતનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો, પરંતુ વિચારણા લોકો તરત અનુમાન કરી શકે છે કે ઉક્ત હિંદુશાજ તેના હૃદયમાં હતો અર્થાત્ અમ્બર જહાંગીર અને શાહજહાંએ ઉદાર રાજનીતિનું અવલંબન કરી દેશીગાનમાં અને પ્રજાના હૃદયપર જેવો અધિભાર સ્થાપિત કર્યો હતો, તેવો અધિકાર એ જૈરજેએ પણ સ્થાપિત કર્યો હોત તો મોગલસામ્રાજ્ય વિષય વિચલિત થાત નહિ, પરંતુ તેણે ઉદાર રાજનીતિને જાળવણિ આપી અવશ્યનીય અભ્યાસ, ઉત્પાદન તથા ઉપવર્ધ દિ દુપ્રજાને મામ આપવામાં ન્યૂતતા ગમી નહિ એ કે તે ચોતાના બાહ્યબળીજ પ્રજાનું પ્રતાપ અને સ્વમહત્વાપૂર્વક વિલાળ બજાતનું સામ્રાજ્ય ચલાવવાને શક્તિવાન થયો હતો, છતાં ઉક્ત શાહજહાં અભ્યાસરાશી દિ દુપ્રજા તેના પ્રત્યે દુઃખ અને ભક્તિશૂન્ય થઈ ગઈ હતી અમ્બર જહાંગીર તથા શાહજહાંના સમયમાં મોગલસામ્રાજ્યપ્રતિ સધારણુ પ્રજા તથા દેશીગાનઓની જે ભક્તિ હતી તે ભક્તિ ઔરઅંગના મોર શાસનથી સર્વથા વિગ્રા થઈ ગઈ અને તેથી તથા તેના હેલાંત પછી નિર્બલ ફરખશીઅરની અયોગ્યતાથી એ પ્રમુખ મોગલસામ્રાજ્યની શાસનશક્તિના ટુકડે ટુકડા થઈ ગયા અને અનિચિત મોગલસામ્રાજ્ય સિંહાસને ડબડબવા લાગ્યું

મોગલમતા વિખસ્ત થઈ ગઈ એટલે દિ દુસ્થાનમાં ચોતરફ ઉપદ્રવો પ્રવર્તી ગયાં એ કે આ શુભ અવસરપર રાજપૂતનૃપતિઓ ચોતાના પૂર્વ પ્રતાપ ચૌરવતથા મત્તાની પુનઃ આપના કંવાની ઇચ્છાથી તથા સ્વતંત્રતાનું અમૃતમંથ કરી મોગલવાના હેતુથી એટલાના સુરમાં પગિણુ થયા હતા, પરંતુ કાગલનું ફુલામ્ય પ્રજાવાના (પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના અને અફ નોતા મહાભારતના) સમયથી રાજપૂતમોગલ-ઓમાં એકબીજાપ્રત્યે જે દેશાંત્રિ મળતી રહ્યો હતો તેણે એ સમયે પ્રબલિત થઈને એ એકતાને શુભસંદિત ભરમ કરી દીધી તેમ છતાં પણ સમસ્ત દેશીરાજઓએ મોગલશાસનશક્તિને કીધી અપેક્ષી બોઈ ચોતાના રાજ્યની સીમાની શુદ્ધિ કરી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી હતી કેવળ મેવાડના મહારાણાએ મોગલસામ્રાટને કહી પણ ચોતાની કન્યા વા બગિની અર્પણ કરી નહોતી અનેક શતાબ્દીઓપૂર્વે મળ્યાઓ પર અનેક પ્રકારના અભ્યાસ થયા છતાં પણ તેમણે મોગલસામ્રાટોની આજ્ઞા પરિપૂર્ણ નહિ કરીને ચોતાનું ગૌરવ અખંડિત રાખ્યું હતું તેથી ઈતર રાજઓ મિયાંમિથી બળા રહ્યા હતા મોગલશાસન-સમયમાં મેવાડના અધીશ્વરે મોગલસામ્રાટની સાથે વૈષાલિસ બંધ બેઠીને “ મળગાજેશ્વર ” ની ઉપધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા અબરપતિને મળગાજેશ્વર ની ઉપધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી પરંતુ સુલ્ક-વશાવનસ મેવાડના વર્તમાન મહારાણા તો અજાણિ ચોતાને “ અરિસિદના પુત્ર મહારાણા બીમસિદ ” તરીકે ઓળખાવવામાજ માન મમજે છે

સમયના પરિવર્તન સાથે દિ દુસ્થાનમાં પ્રબલ બિટિશશક્તિની સ્થાપના થવાથી રાજસ્થાનના રાજપૂતરાજાઓને બિટિશસરકારની સાથે ગધિ થઈ છે, તેથી મામત શાસનપ્રણાલીમાં અતિ રૂપાંતર થઈ ગયું છે, કર્નલ ટૉન્સ સમયમાં સામતપ્રણાલી જે રૂપમાં હતી તે રૂપમાં હવે તે રહી નથી રાજા અને સામતોવચ્ચેના સંબંધમાં ફરક થઈ ગયો છે તેમજ કનન ટૉન્સ તે સમયની શાસનપ્રણાલી નોંદને તે વિષે જે કાર્ણ લખી ગયા છે તેજ ઇતિહાસના અમાનાર્થે બ્રજો અવ સાત્ર કરીએ છીએ કર્નલ ટૉન્સ જણાવે છે કે દેશીરાજોના શાસનમાં કચી પ્રણાલી મર્વોત્તમ હોઈ શકે તેની મુશ્કેલી હાલ મરવી કમિન છે આ સમસ્ત રાજઓની માત્રતંત્રિણીએ મ્યાનપણે મર્વ કર્યું હોય એમ જોવામાં આવે છે અનેક શતાબ્દીઓની કમોડીમાંથી પસાર થઈને સામતશાસનપ્રણાલી રાજસ્થાનમાં હદરિતે સ્થાપિત થઈ ચૂકી છે પંચાથ અને મોગલલોકોની પ્રબળ શાસનપ્રણાલી આજે વર્ષપર્ષત ચોતાની લખર લીના બતાવીને આજે જૂતામળમાં અદસ્ય થઈ ગઈ છે, પરંતુ રાજપૂતસામ્રાજ્યના ધારા ઉપર તેની ઈન્દિયત પણ અમર થઈ નથી

૧ હાલમાં બિટિશસરકારના શાસનસમયમાં અસરકારના રાજાઓને અનેક પ્રકારની ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે મળ આધિપતિઓની સાથે કાસ્ટી હાજિઓએ સચેત થયો અને તેની કાસે વધી અચેત્ત ઉપધિઓ મળી, એથી તે સામ્રાજ્યમાં અતિ વિચિત્ર થાય છે

જે રાજપૂતરાજ્યો કેટલેક અંશે ઉન્નતિની નિસરણી પર અધિક ચઢી ઘટ્યા હોત જે ગજપૂતરાજ્યો પોતાના અધિકારનીચેની ભૂમિનો અત્યાચારી લૂટારાઓના તથા અન્યાયી સામ તોના પ્રાસમાથી ઉદાર કરીને તેને ફળદ્રુપ કરવાનો પ્રયાસ કરતા હોત અને સામ તો જે ગજપૂતની શાસિની રક્ષા કરવાને તથા વિજ્ઞાનીયપેઠાના આક્રમણમાથી રાજ્યની રક્ષા કરવાને માટે નિયત સૈનિકાથી પોતાના અધીશ્વરને સહાય કરત, તો તેમને મદિપણુ ધનના ગોળી વિગતીય તથા વિધર્મી પેઠાની સેનાની સહાય લેવી પડત નહિ અન્યની સહાય લેવાનો પ્રસંગ આવતા દેશની સામતપ્રયામા પરિવર્તન થાય તેમા કાંઈ નવાઈ નથી દ્રવ્યગોળી મહારાષ્ટ્રીય તથા સિધીસેનાની સહાય રેવાથી રાજસ્થાનની જેવી દુર્દશા થઈ ગઈ છે તેવી દુર્દશા યુરોપના રાજ્યોને પણ અન્યની સહાય લેવાથી બોગવવા પડી હતી

યુરોપમાં સૌથી પ્રથમ ફ્રાન્સના અધીશ્વર મહમ ચાર્લ્સ જે સમયે પોતાના રાજ્યમા સ્થાપિત એના નિયમ કરીને 'ટારિ' નામનો મરપ્રથયિત કર્યો, તે સમયે ફ્રાન્સના સામ તો વિદોહી બની ચલા હતા આ સમયપૂર્વે સમસ્ત યુરોપના કેાઇપણ રાજ્યમા સ્થાપી સેના નહોતી સામ તોની સેનાદારાજ સર્વ કાંધા સિદ્ધ કરવામા આવના હતા ફ્રાન્સના જેવો બનાવ રાજસ્થાનમા પ્રથમ કોટામા બન્યો સાઠ વર્ષપૂર્વે જ્યારે મેવાડના સામ તો વિદોહી બની ગયા અને બીજી તરફ બગવાન વિજ્ઞાતીયપેઠાએ આ કમણુ કરવા માગ્યુ ત્યારે મેવાડેશ્વરે દ્રવ્યગોળી સિધીસેનાની મહાય લીધી તેમને તેમ ક્યાં વિના છૂટકો જ નહોતો, પરંતુ તેનું પરિણામ અત્યંત હૃદયભેદક બાબુ સામ તો એકબીજાની સાથે લડીને ક્ષીણબળ થઈ ગયા અને રાણાની ઉપરથી પ્રજાની ભક્ત ઉભી ગઈ જ્યપુરપતિએ આ પ્રયાતુ અધિક અવનબન કર્યું હતું જે કે તેમણે પુષ્કળ ચગારદાર સૈનિકા નિયત કર્યા હતા, તથાપિ તેમને યથાસમય પમાર નહિ મળવાથી તેઓ રાજ્યની રક્ષા કરતા નહોતા અને વિદેશમા પણ તેમનો કોઈ ભય માનતું નહોતું મારવાડના સામ તો મહા પ્રબળ હતા તેથી મારવાડના પ્રથમ વિજ્ઞાતીયસેનાની સહાય લેવાને કેાઇપણ પ્રકારે સમર્થ થયા નહોતા પરંતુ અતે પહોંચ્યાએ ભયકર અતિસહિત મારવાડમાં પ્રવિષ્ટ થઈ તે દેશ સર્વથા ઊંચલિત કરી નાખ્યો રાજસ્થાનનું પ્રત્યેક રાજ્ય આ પ્રકારે વિધ્વસ્ત થઈ ગયા પછી એક મહાબળવાન જાતિએ આવડીને તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો

પદાવતોનાં કર્તવ્ય-વિષ્ણવત ઇતિહાસવેત્તા દેવેંદ્ર જલુવે છે કે - 'એક પક્ષમા આશ્રય અને બીજા પક્ષમા ભક્તિ એજ સામતપ્રયાતુ મળ છે જેમ સામતને શિર પોતાના અધીશ્વરની સેવા કરવાની ફરજ નાખવામા આવી હતી તેમ રાજ્યને માથે તેની રક્ષા કરવાની ફરજ નાખવામા આવી હતી, અને જો તેઓ આ નિયમનું ઉ ન ધન કરના તો એકની બુદ્ધિ ખુચવી લેવામા આવતી અને બીજાનું પ્રભુત્વ નાશ પામતું'

આ પરથી સામતપ્રયાનો મુળ ઉદ્દેશ સારી રીતે સમજી શકાય છે સામત અને રાજ્ય એ ઉભય પરસ્પર સહાય કરવાને માટે સંપૂર્ણ રીતે બધાયેના છે આ સર ન સત્ય ખુદ રાજપૂતોના ખે પત્રોપરથી સ્પષ્ટરિતે વ્યક્ત થયે એક પત્રમા રાજ્ય અને સામતોના પરસ્પરના કર્તવ્યો સુ છે, તેવિધે મારવાડ ના સામતોના અભિપ્રાય દર્શાવે છે અને બીજામા સામતોના હક્કો, તેપર કરવામા આવેલા હસ્ત ક્ષેપ અને તેના ઉપાયવિધે રાજસ્થાનના પ્રધાન સામતોપેક્ષે દેવગઢના સામતોના અભિપ્રાય છે.

પૂર્વે મારવાડનો કોઈ વૃષ્ટિ જે સામતોની ઉપર અત્યાચાર કરતો તે તેનું પરિણામ અતિ અનિષ્ટકારક આવતું આવા પ્રસંગે સમસ્ત સામતો એકજિત થઈ તેના જીવનને અને સિદ્ધાસનને વિપત્તિમા નાખી દેતા હતા મારવાડના સામતો જલુવે છે કે - 'જો તે (રાજ્ય) આપણી સેવાને સ્વીકાર કરે તો તે આપણો નેતા છે અને જો તે આપણી સેવાનો સ્વીકાર ન કરે તો તે માન આપણો નરોનરીઓજ છે અને આપણે તેના બધુ છીએ તથા ભૂમિપર આપણે હક્ક છે' મારવાડના સામતોના આ મૃદુતાભરેના તથાપિ માનભરેના વામ્બોમા કેટલુ બધુ સહય સમાવિષ્ટ થયેલું છે.

દેવગઢના સામતની સાથે તેના તામાના સરદારોને જે સમયે તકરાર થઈ તે સમયે તે સરદારોએ પણ મારવાડના સામતોના જેવોજ અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો હતો મારવાડેશ્વરની સાથે તેમના સામતો જે પ્રકારે સંધિ ધનથી પરિણમ થયા હતા તે પ્રકારે દેવગઢપતિની સાથે તેમના તામાના સરદારો પણ સંધિથી નેડાયા હતા આથી ઉભય પક્ષો જાતીયરાજનીતિને પુષ્ટિ આપવાને માટે એકસરખી રીતે

પ્રપન્ન કરતા હતા

પરોપમા સામંતપ્રધાનતા હોવાના વારંવાર આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો હતો કે—“સામંતો પોતાના નાણાની સેવા કરવાને બંધાયેલા છે કે રાજાની મેવા કરવા બંધાયેલા છે?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર રાજા રજાનના નીચે પ્રમાણે મળે છે. એ સંજ્ઞાનાના કાંઈ ગણપૂતસામંતને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે— “તમે ગામની સેવા કરવાને બંધાયેલા છે કે તમારા નાણકની?” તો તે એવો પ્રત્યુત્તર આપશે કે— “ગામના માનિક થઈ, મસ્તકનો માનિક થઈ” અર્થાત્ “રાજાનો માનિક રાજા છે, પરંતુ મારા મસ્તકનો માનિક તો મારો અધિનાયકજ છે” રાજપૂતમામતો પોતાના સરદારની આજ્ઞા પાલન કરવાનું સર્વ પ્રકારે ઉચિત સમજે છે

ઉત્કૃષ્ટ વા નિકૃષ્ટ કૌશીલાસરારો સદા પોતાથી બળવાન આણસના અત્યાચારથી મુક્ત રહેવાને માટે સચેત રહે છે એ સંજ્ઞાપૂતસામંતો અને તેમના સરદારની નજીકે હારે વાદવિવાદ ઉપાન્ય થાય તો રાજાને તેનો ફે સંતો કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે રાજાની સાથે સામંતોને એવો સ્થાપી અને ઠાસનો સબંધ છે, તેવો કાંઈપણ પ્રકારનો સબંધ રાજા અને સામંતોની પ્રજા વચ્ચે નથી સામંતના હાથનીચેના ઉપસામંતો વા પ્રજા પ્રત્યક્ષ રીતે રાજાની આજ્ઞાનું પાલન કરવાને બાંધપણ રીતે બંધાયેલી નથી અન્ય પક્ષમાં તેમને રાજાની તરફથી કાંઈપણ પ્રકારનું પારિતોષિક વા અનુમદની પ્રાપ્તિ પણ થઈ શકતી નથી. સામંત એ આજ્ઞા કરે તો તેઓ રાજાની કાંઈ સેવા કરે છે, પણ રાજા પોતે કાંઈ ઉપસામંત વા પ્રજાજનને બાંધેલાર બોધાવી તેને કાંઈ કાર્યમાં કારિપણ નિયુક્ત કરી શકેતા નથી. ઉપસામંતો તથા સામંતોના અધિનાયકોની પ્રજા સામંતોને એટલી બધી અનુગત હોય છે કે એ તેઓ પોતાના તામાના સરદારોને તથા પ્રજાજનોને રાજાની વિરુદ્ધ વિદ્રોહ કરવાની આજ્ઞા કરે તોપણ તેઓ ક્ષમિત પણ વિચાર કર્યો વિના તેમ કરવાને તત્પર થઈ જાય છે. સામંતના દુષ્ટ તથા અન્યાયમૂલક ઉદ્દેશની વિરુદ્ધ બોધવાની કાંઈ હામ કરી શકતું નથી સામંતનું અનુસરણ કરવું એજ ઉપસામંતો તથા પ્રજાજનોનું કર્તવ્ય ગણાય છે એ સામંત રાજાજનક હોય તો તેઓ પણ સંજ્ઞાસભિ દર્શાવી અન્યાયમિ તથા સ્વભવિતિનું ગૌરવ વહિવટ કરવાને માટે પ્રાણપ્રસ્થ કરે છે અને એ સામંત વિદ્રોહી હોય તો તેઓ પણ વિદ્રોહી બનતા જવાપણ અચક્ષાતા નથી આ વિધાનના પ્રમાણસ્વરૂપ અનેક દર્શાવે ઉપદ્રુત કરી શકાય એમ છે, પરંતુ તે અત્ર અનાવર્યક હાથે છે, કારણકે પ્રજા પ્રતિહાસ વાચવાથી સ્પષ્ટોતે સુચિત થઈ મળે છે કે, અનેક વાર સામંતોએ વિદ્રોહ કર્યો ત્યારે તેના નાણાના સમસ્ત ઉપસામંતો તથા પ્રજાજનોએ રાજાની વિરુદ્ધ ખડા થઈને અત્યંત ભય કર અને શોચનીય કાર્ય થયું હતું? સામંત બધારે સજો અને એક રજાનો હોય ત્યારેજ તેના તાજાના સરદારો અને પ્રજાજનો તેની આજ્ઞાનુસાર રાજાની સામે વિદ્રોહ કરે છે એમ સમજવું નહિ, પરંતુ તે સિદ્ધ રજાનો હોય તોપણ તેઓ તેની સર્વ આજ્ઞા શિરમાવડ કરે છે અને તેને માટે પોતાના પ્રાણનું અનિદાન આપવાને પણ વિવેક કરતા નથી

જો સરદારોને રાજાની સાથે કાંઈ સાક્ષાત્ સબંધ હોતો નથી એમને રાજાની આજ્ઞાનુસાર વર્તન કરવાનું હોય નથી, પણ સામંતની આજ્ઞાનુસાર વર્તવાનું હોય છે તેમની ઉપર ગામ કાંઈ પણ પ્રકારની સત્તા ચલાવી શકેતા નથી, એ ઉપર બધાએવી દબાવપરથી સિદ્ધ થાય છે ખામંદરીને જે ઉપસામંતો પોતાના સ્વામીનું સનરંજન કરવાને વિશેષ અસિનાસી હોય છે, તેઓ રાજાની પાસેથી ગ્રામ રીતે કાંઈ પણ પ્રકારનો પુરસ્કાર વા અનુમદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા ગામતા નથી. જો કાંઈ ઉપસામંત રાજાને અનુમદ વા સન્માન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કરે તો તેના સ્વામીની તેની ઉપર અદ્વાદિ શાય છે. દેવગદના સામંતો એક સમયે કાંઈ કાર્યને માટે પોતાના એક સરદારને રાજાના મદાયમત મોકલ્યો હતો. તે સરદારનું મિષ્ટ બાપણ, દક્ષતા, વિવેક અને વ્યવહારકુસળતાથી પરમ સુગુપ્ત થઈને મદારાણાએ તેને પોતાના દરબારમાં બેસવાનો અધિગારઅર્પણ સન્માનિત કર્યો કાર્ય સમાપ્ત થઈ ગયા પછી બધારે તે સરદાર દેવગદમાં ગયો, ત્યારે તેના સાલજવામાં આપ્યું કે સામંત તેને મળેલા સન્માનથી અત્યંત દુઃ

૧ મારવાડના ઉદિહાસમાં નિમાજના સમયના મૃત્યુનિરે વધા શિલ્પકથા વિવાદિયે વિશેષ વર્ણન કરવામાં આવ્યો

થયો છે. સામંતે તેને જણાવ્યું કે:—“આ તો મોટા અન્યાય થયો છે.” તે સમયથી તે સરદાર પોતાના સ્વામીની કૃપા ખોધ બેઠો હતો.

તાબાના સરદારો ક્યો ક્યો આજ્ઞાઓનું પાલન કરવાને બંધાયેલા છે તેની સચ્ચી આપવી અશક્ય છે; કારણ કે તેઓ પ્રાયઃ સમસ્ત આજ્ઞાઓનું પાલન કરે છે. તેઓ સદા પોતાના અધીશ્વરની સભામાં હાજર રહે છે, તેની સાથે મૃગયા બેઠવાને જાય છે અને તેની સાથે રાજની સભામાં વા શુદ્ધેત્રમાં જાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ સામંત જો શત્રુઓદ્વારા બંદીવાન થાય તો તેઓ તેની સાથે શત્રુની છાવણીમાં પણ રહે છે.

રાજસ્થાનના નૃપતિઓ, સામંતો તથા તેમના હાથનીએના સરદારો, એ ત્રણે એકબીજા ઉપર અકૃત્રિમ વિશ્વાસ રાખવા વડે પોતાની જાતીયસત્તા પ્રબળ કરી ગયા છે, પોતાની સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી ગયા છે તથા ગૌરવ પ્રાપ્ત કરી ગયા છે. આ શુભ ફળ સામંતશાસનપ્રણાલીનુંજ છે. આ શાસન-પ્રણાલી રાજાને જોડતી સત્તા આપે છે, તેથી આધક સત્તા જે તે સામંતો ઉપર વાપરે તો તેને તેનું અનિષ્ટકારક ફળ ભોગવવું પડતું હતું. આવા પ્રસંગે સર્વ સામંતો એકત્રિત થઈને રાજાનું જીવન તથા સિંહાસન વિચ્છિન્ન કરી નાખતા હતા. અન્ય પક્ષે જે સામંતો પોતાના સામંતના સરદારોપર અત્યાચાર કરવાને પ્રવૃત્ત થતા તો તેઓ પણ તેમને વિપત્તિમાં નાખતા હતા. આથી કોઈ પણ માણસ સ્વેચ્છાચાર કરી શકતો નહોતો. આ શાસનપ્રણાલીએ સર્વની સત્તા અને સર્વનું કર્તવ્ય દીર્ઘકાળની નિયત કરી દીધું છે. જે જાતિએ પોતાની દીર્ઘકાલિન સામંતપ્રથાની રક્ષા કરવાને માટે પ્રાણપાપું કરતાં મુદ્દાં વિશંબ કંઈ નથી, તે જાતિ સ્વેચ્છાચારી બનીને તે અવશ્યજ્ઞના મુખમાં પોતાની સ્વાધીનતાનું અભિદાન શામાટે આપે ?

અધ્યાય ૩૪ મો

સામંતરાસનપ્રણાલીની પ્રધાન પ્રધાન વ્યવસ્થા-સનદોનો સમય.

શ્રિમાત્ય દેશોની રાસનપ્રણાલીમાં જે જે વ્યવસ્થા હતી તે સર્વ રાજપૂતરાજ્યો-મા આજપર્યંત વિદ્યમાન છે. કર્નલ ડોરે તેના છ પ્રકાર અત્રે જણાવ્યા છે:- (૧) નજરાણું આપણું, (૨) ભૂમિનો અધિકાર ધીજનના હાથમાં જવો, (૩) સામંત પુત્રહીન દશમાં મરણ પામે તો રાજ તેની ભૂમિ હસ્તગત કરે છે, (૪) રાજને રાજદારી કિંવા સામારિક કાર્ય કરવું હોય ત્યારે તે પ્રજાની પાસેથી દ્રવ્ય લઈ શકે છે, (૫) કોઈ સામંતનો પુત્ર સગીર હોય ત્યારે રાજ તેનું પ્રતિપાલન કરે છે, (૬) વિવાહ.

નજરાણું—સામંતપ્રણાલિ પ્રધાન ચિન્હ નજરાણું છે. નજરાણુદારા રાજની પ્રજા અને સામંતની સદાનુભૂતિ પ્રકટ થાય છે. એક સામંત રાજની પાસેથી જાગીર મેદણ કરતી વખતે જેટલું નજરાણું આપવાનો સ્વીકાર કરે છે, તેટલું નજરાણું તેને તથા તેના ઉત્તરાધિકારી-ઓને આપવું પડે છે. મેવાડમાં એવો ધારો છે કે, જ્યારે સામંત મરણ પામે ત્યારે તેના પુત્રને ભૂમિને માટે નવીન સનદ મળે છે. સામંતનો પુત્ર નવીન સનદ પ્રાપ્ત કરી પોતાના પિતાના પદ પર અભિષેક થતી વખતે જે દ્રવ્ય રાજને આપે છે તેને પાશ્ચાત્યવિદ્વાનો નજરાણું કહે છે. પાશ્ચાત્યરાજ્યોમાં આ નજરાણાની રકમ પૂર્વે નિયત હતી. રાજ પોતે તે રકમ નિશ્ચિત કરતો હતો, તેથી પુષ્કળ અસં-તોષ પણ ફેલાતો હતો. પાશ્ચાત્યરાજ્યોમાં પૂર્વે કરતી રકમ પણ નિશ્ચિત નહોતી.

મેવાડના અધીશ્વરના લયકર અત્યાચારોનું જે સમયે નિવારણ કરવામાં આવ્યું અને જે સમયે તેણે સામંત અને પ્રજાનો પક્ષ પ્રજા જોઈને પ્રજાની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખવાની સનદ (મેન્ના ચાર્ટી)-પર હસ્તાક્ષર કર્યાં, તે સમયથી સામંતના અભિષેકપ્રસંગે રાજને નજરાણાતરીકે અમુક નિયત રકમ આપવા લાગી.^૧ કાસનો રાજ સામંતના અભિષેકપ્રસંગે તેની પાસેથી તેની એક વર્ષની ઉપજ નજરાણાતરીકે લેતો હતો. આજ પ્રકારે મેવાડના સામંતો પણ પોતાનો અભિષેક થાય ત્યારે મહારાજાને પોતાની એક વર્ષની ઉપજ નજરાણાતરીકે આપીને તેમની પાસેથી પોતાની જાગીરની નવીન સનદ લે છે. આ પરથી એમ માનવાને કાર્ષણ્ય પ્રયોજન નથી કે, મેવાડના સામંતોએ કાસના સામંતો-નું અનુકરણ કર્યું છે; કારણ કે કાસમાં ઉક્ત અથા પ્રચલિત થઈ તે પૂર્વે દીર્ઘકાળથી તે મેવાડમાં પ્રચલિત છે.

મેવાડમાં જ્યારે એક સામંત મરણ પામે છે, ત્યારે મહારાજા ભુજતિર નામના લોકોને તેના પ્રદેશ-પર અધિકાર કરવાને મોકલે છે. આ લોકોનો નેતા એક દિવાની અમલદાર અને કેટલાક સેનિકોને પોતાની સાથે લઈને તે પ્રદેશમાં જાય છે અને રાણાના નામથી તેપર અધિકાર સ્થાપિત કરે છે. આ

^૧ અર્થ લોકોના વશને પોતાના પિતાનું પદ અને સપત્તિ મેદણ કરતી વખતે ૧૦૦ મુદ્રા આપે છે. એરન લોકોના વશને ૧૦૦ માક^૨ અને નાઇટ લોકોના વશને ૫૦ મુદ્રા નજરાણાતરીકે આપે છે. (ભુજો મેન્નાચાર્ટી-ની ત્રીજી કલમ)

^૨ જે લોકો સામંતનું મરણ થયા પછી તેના પ્રદેશને રાણાના અધિકારમાં લેવાને જાય છે, તેને ભુજતિ કહેવામાં આવે છે.

સમયે ઉક્ત મૃતસામંતનો પુત્ર વા ઉત્તરાધિકારી મહારાણુને તે પ્રદેશ પોતાને સોંપવાને પ્રાર્થના કરે છે અને નિયમાનુસાર નજરાણુ આપવાનો સ્વીકાર કરે છે તે મહારાણુપર નજરાણુ મોકલે છે ત્યારપછી મહારાણુ તેને પોતાની રાજસલામા બોનવે છે તે સામંત રાજસલામા જઈ મહારાણુને દંડવત પ્રણામ કરે છે ત્યારપછી તે સામંતપદના સર્વ કર્તવ્યોનુ અને મહારાણુની સર્વ આજ્ઞાનુ પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, એટલે મહારાણુ તેને નવીન સનદ આપે છે મહારાણુ પ્રાચીન રીત મુજબ નવીન સામંતની કમ્મરે તનવાર લટકાવી અભિષેકકાર્ય સમાપ્ત કરે છે આ અભિષેકનો મહોત્સવ અત્યંત સુદર લાગે છે અભિષેકના મઝમઝ સમસ્ત સામંતોની સલાહ ભરાય છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ સલામા મહારાણુ નવીન સામંતની કમ્મરે તનવાર બાંધીને તેને ઘોડો, દુપટ્ટો અને શાન ઉપહારનરિકે આપે છે અભિષેકકાર્ય સમાપ્ત થયા પછી ઉક્ત લુગતિરેફો પાછા ચા'યા આવે છે ત્યારપછી નવીન સામંત રાજપ્રસાદ પ્રાપ્ત થવાથી પરમ આહ્વાદિત થઈ પોતાના દેશમા જાય છે અને ત્યાં રજજોનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરે છે

નવીન સામંતના અભિષેકપ્રસંગે મહારાણુ તેની કમ્મરે તનવાર બાંધવાની જે વિધિ કરે છે તેને 'ખડ્ગખધી' કહેવામા આવે છે. રાજપૂતબાળક જ્યારે રાજ્ય ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે ત્યારે પણ આ ક્રિયા કરવામા આવે છે અતિ પ્રાચીનકાળથી રાજસ્થાનમા આ રીતિ પ્રચલિત છે. પ્રાચીન જર્મનયોદ્ધામા પણ બાળકોને બાના આદિ રાજ્યો આપવાની ક્રિયા કરવામા આવતી હતી. રોમનયુવકો પણ આ રીતે વિધિપૂર્વક રાજ્યો ધારણ કરતા હતા રાજસ્થાનમા આ પ્રથા ધણી પ્રચલ છે મેવાડના મહારાણુ સનુબરના સામંતદારા ખડ્ગખધીની ક્રિયા કરાવે છે અર્થાત્ સનુબરના અધિપતિ તેમની કમ્મરે તનવાર બાંધે છે

જે સમયે રાજસ્થાનના પ્રાય સમસ્ત રાજપૂતરાજ્યો વિભલીયોદ્ધાના આક્રમણ, અચાચાર અને ઉત્પીડનથી અત્યંત હીન દશાને પ્રાપ્ત થયા હતા, તે સમયમા ફેટવાક બળવાન સામંતોએ પોતાના અધીશ્વરને નજરાણુ આપવુ બંધ કર્યું હતુ આ કારણથી એ પ્રણાથીનું મૂળ સ્વરૂપ ગુમ રીતે બદલાઈ ગયુ નજરાણુ છૂટી ગયુ અને રાજ સામંતોના તાબાના દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યા નહિ આ પ્રમાણે રાજ્યોની અત્યંત હીન દશામા નજરાણુ બંધ થઈ ગયુ હતુ

ભૂમિનો અધિકાર બીજાના હાથમાં જવો—સામંતશાસનપ્રણાલીમા ભૂમિનો અધિકાર અન્યના હાથમા જાય એવી વ્યવસ્થા નથી જે ભૂમિને વેચી નાખવામા આવે વા તે બીજાના હાથમાં જાય તે મૂળ પ્રણાલી સર્વથા નષ્ટ થવાનો સંભવ છે, જેથી રાજ કાંઈ પણ પ્રકારે કાંઈ સામંતને કે ઇ ભૂમિ છતર માણુમને વેચવા દેતો નથી; તથાપિ વિશેષ મહત્ત્વની ઘટનામા હજાતર કરવાની વ્યવસ્થા રાખવામા આવી છે

કેંહના જાડેજા—જે કે કચ્છમા સામંતોના તાબાના સરદારો પોતાના અધીશ્વરથી પોતાની ભૂમિ પૃથક્ કરી શકે છે, પરંતુ રાજસ્થાનમા તે સિવાજ પ્રચલિત નથી રાજસ્થાનના સરદારો કેવળ ધર્મ-કાર્યમા દાનતરિકે પોતાની ભૂમિ આપીને તેને સ્વતંત્ર કરી શકે છે, પરંતુ તેમાં પણ તેમને રાજની અનુમતિની આવશ્યકતા રહે છે

દેવગદના સામંતે રાણુની અનુમતિવિના તથા સરદારોની અનિચ્છા હોવા છતાં એક વાર પોતાની ભૂમિ અન્ય માણુસને અર્પણ કરી દીધી હતી તેથી રાણુએ તેની સર્વ ભૂમિ ખુચવી લીધી હતી, અને જ્યારે આનંતી આવે તી રાજનીતિજનુસાર આવવાને તે સમ્મત થયો ત્યારે તેને તેની જગીર પાછી સોંપવામા આવી હતી

જે જે કૃષિકારો પ્રત્યક્ષ રાણુની પાસેથી પટો મદલ કરીને કૃષિકાર્ય કરે છે, તેઓ ઘોડા રૂપિયા આપીને ભૂમિપર સંપૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. રાજ માત્ર કરોડાજ અધિકારી હોય છે

ભૂમ પાછી લઇ લેવી—જે સામંતોને ભૂમિ આપવામા આવે છે, તેઓ વસથપરપર તેનો ઉપયોગ લે ; પરંતુ તેઓ દત્તકપુત્ર મહલ કરી શકતા નથી વા અન્ય કોઈને તે ભૂમિ આપી શકતા

૧ કેંહની રાજપૂતભવિ જાડેજાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તે પોતાને ચક્રવર્તી અને શોડાના વશજતરિકે આજમાને કે પૂરે આ લોકો સિંધુનદીના તટપર વાસ કરવા હતા

પણ નથી. કેાઇ સામંત અપુન મરણ પામે તો આધપતિ તે જમિ પાછી ખુચવી લે છે. કર્નલડોડ જણાવે છે કે-“ આ રીતે મહારાજાને જમિ પાછી ખુચવી લેતા મેં પોતે પણ જોયા છે. કેાઇ સામંત કેાઇ અપરાધ કરે ત્યારે પણ અપરાધના પ્રમાણમા કોઈની સમસ્ત જગીર તો કોઈની જગીરમાનો કેટલોક ભાગ ખુચવી લેવામા આવે છે. પશ્ચિમના રાજ્યોમા પણ પૂર્વે આ રીતિ પ્રચલિત હતી.”

હાલમા મારવાડરાજ્યના સામંતોમાથી પ્રથમ શ્રેણીના પ્રાચ સમસ્ત સામંતો નિમ્ન દેશમા વામ કરે છે. મારવાડના રાજવંશની એક શાખામાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઇચરના મહારાજ પણ તેજ પ્રમાણે પોતાના રાજ્યના સમસ્ત સામંતોને દેશપાર કરવાને ઉચ્ચત થયા હતા; પરંતુ મુખ્યધનાકાના તે સામંતના ગવર્નર મહાગમ એલિફ્ટરને રાજ્યનો તે પ્રયાસ નિષ્ફળ ક્યો હતો.

જે લોકો પોતાના ઉલોગ, વીરતા વા છુદ્ધિભરેલા કાર્યથી ગમ્મ અને રાજ્યની ઉપર ઉપકાર કરે છે, તેને જીવનપર્યંત ભોગવવાને માટે રાજા એક પ્રકારની જમિ આપે છે. આ જમિ આ પ્રકારના કાર્યને માટેજ પૃથક્ રાખવામા આવી હોય છે. તેનું નામ આરુતર છે. જેની પાસે આ જમિ હોય તેના પરલોકવાસ થયા પછી તેનાપર પુનઃ રાણાનો અધિકાર સ્થાપિત થાય છે. તે સિવાય રાજા ઉપર ઉપકાર કરનાર લોકોને તેઓ વશપર પરાને માટે પણ જમિ આપે છે આ જમિનો તેના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ ભોગવેલા કરી શકે છે.

નૃપતિને કરવામા આવતી સહાય-જ્યારે રાજ્યમા કુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય વા ગમ્મનું કેાઇ સાસારિક કાર્ય ઉપસ્થિત થાય, તે સમયે રાજા પોતાની પ્રજા પાસેથી તેની ઉપજને દશમેા ભાગ લે છે. રાજાની પેઠે સામંતો પણ આવશ્યકતા પડતા આજ પ્રકારે પોતાના તાબાની પ્રજા પાસેથી ધન-સંગ્રહ કરે છે. રાજકન્યાનો વિવાહપ્રસંગ આવે ત્યારે પ્રજાની પાસેથી આ પ્રકારે સહાય લેવામા આવે છે. કેટલાક વર્ગો પૂર્વે રાણાની બે કન્યાઓ અને એક પુત્રના વિવાહ જસલમીર, મિકાનેર અને કૃષ્ણગઢના રાજાઓને ત્યા થયા ત્યારે પ્રજાને પોતાની ઉપજનો છટ્ટો ભાગ આપવાને આજ્ઞા કરવામા આવી હતી, પરંતુ તેમને આજમા ભાગથી અધિક ધન મળી શક્યું નહિ. આવા પ્રસંગે પ્રજાની સાથે રાજ્યના દિવાની અમલદારો પણ રાજાને દ્રવ્ય આપે છે કેવલ શ્રીમતલોકોની પાસેથીજ આ પ્રકારે દ્રવ્ય લેવામા આવે છે એમ નહિ; પરંતુ સામંતો પોતાના તાબાની રક પ્રજા પાસેથી પણ ધન લે છે. આવા પ્રસંગે કેાઇ કેાઇ સમયેજ આવતા હોવાથી પ્રજાને તેથી ઝાણું કદ થયું નથી

પૂર્વે પશ્ચિમના દેશોમા પણ લગ્નનિમિત્તે પ્રજા પાસેથી દ્રવ્ય લેવામા આવતું હતું ઇતિહાસવેત્તા હંસમ જણાવે છે કે-“ સામંતસાસનપ્રણાલીની શરૂઆતની અવસ્થામા કેાઇ પણ પ્રકારનો કર નિશ્ચિત નહોતો. કેવલ આવશ્યકતા હોય ત્યારેજ ઉચ્ચ પ્રકારે ધનની સહાય લેવામા આવતી હતી; પરંતુ પાછળથી રાજાઓ ધનવાન થવા છતા તે નિમિત્તે કર લેતા હતા.”

રાજાનું અનુકરણ કરીને પ્રધાનસામંતો પણ પોતાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે ઉચ્ચ પ્રકારે દ્રવ્ય-સંગ્રહ કરે છે પ્રજા પણ પોતાની સક્રિત પ્રમાણે આનંદપૂર્વક તેમને દ્રવ્ય આપે છે. તેઓ રાજાની કન્યાના વિવાહપ્રસંગે સહાય કરવામા સંબંધિત મારે છે. ક્રાન્તીની પ્રાચીન સામંતસાસનપ્રણાલીમા પણ આ પ્રકારે દ્રવ્ય લેવાનો નિયમ હતો અને ઇંગ્લાન્ડના મેનાચાર્ટપરથી જણાય છે કે ત્યાંના સામંતો પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને જમીનની પદવી આપવાનો સમારોહ કરે ત્યારે અને પોતાની જ્યેષ્ઠ પુત્રીને પરણાવે ત્યારે તથા પોતે બહી થઇને યુનુના પગમા મપડાય ત્યારે, રક પ્રજાની પાસેથી પણ સહાય લેતા હતા. પોતાનો અધિનાયક જ્યારે શત્રુઓના પગમા મપડાય, ત્યારે રાજાપતે તો ઇચ્છાના લોકો કરતા પણ વિશેષ સ્વામીભક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે જે ઇચ્છાનો જાહદ્દર રાજા રિચર્ડ રાજપૂતોનો અધિપતિ હોત તો તેને દીર્ઘકાળપર્યંત ઑસ્ટ્રીઆમા બંદીવાન થઇને રહેવું પડત નહિ

અજર અર્થાત જયપુરમા આ પ્રકારની સહાય કેવળ યુવરાજના વિવાહપ્રસંગેજ લેવામા આવે છે. સામંતના સગીર પુત્રની અધીશ્વરદ્વારા રક્ષા-જ્ઞે કેાઇ સામંત સગીર પુત્ર મળીને મરણ પામે તો તેના દેશનો પ્રબંધ કરવાને માટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવામા આવે છે. પછી જ્યારે તે સામંત મુક્ત-પરચામા આવે છે, ત્યારે તેના હાથમા તેના દેશની વ્યવસ્થાનો ભાર મોપવામા આવે છે. જો રાજા પોતાના એકાદ કૃપાપાત્ર સામંતના હાથમા સગીર સામંતની મિલકતની વ્યવસ્થાનો ભાર મોપે તો તેથી

અનિષ્ટમરક પરિણામ પણ આવે છે યુરોપમાં પણ આમજ થતુ હતું. મૃતસામત ને શાખાનો હોય તેજ શાખાના એક સામતને મહારાણા તેની જગીરની વ્યવસ્થાનો ભાર સોંપે છે કોઈ કોઈવાર મહારાણા પોતે પણ તે મિત્રતાનો પ્રબળ કરે છે અનેકોઈ કોઈ વાર સગીરસામતની માતા પણ તે દેશની વ્યવસ્થા કરે છે

વિવાહ-વિવાહપૂર્વે સર્વ સામતો તે સમયે પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા લે છે વિવાહપ્રસંગે રાજ સામતના પદ તથા મર્યાદાનુસાર વસ્ત્રાભૂષણે ઉપહારસ્વરૂપે આપે છે

કોઈપણ રાજપૂત પોતાની શાખાના કોઈ પુરુષની કન્યાનું પાણિપ્રદણ કરતો નથી, જર્મનીમાં પણ આજ પ્રકારે કોઈ સામતને પોતાની શાખાના કિંવા રાજવંશના કોઈ પુરુષની કન્યા સાથે લગ્ન કરવાની આજ્ઞા નહોતી

ભૂમિના અધિકારનો સમય-મેરાડમાં બે પ્રકારના જમીનદારો છે તેમાં એક શ્રેણીના જમીનદારોની સંખ્યા વિશેષ છે એક પ્રકારના જમીનદારો ગરાસીઆ કહેવાય છે અને બીજા ભૂમીઆ કહેવાય છે જે સામતો રાણાની પાસેથી પડે લઈને ગરાસ વા નિર્વાહને માટે ભૂમિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ ગરાસીઆ કહેવાય છે આ લોકો શાસનપ્રણાલીના નિયમાનુસાર નિયત સંખ્યામાં સૈનિકો રાખે છે ગાંધ્યમાં કોઈ સમયે સમર ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે આ લોકો રાજની સાથે શત્રુઓની સામે યુદ્ધ કરવાને જાય છે મેરાડના સામતો આ સિવાય વર્ષમાં કેટલાક માસપર્યંત રાજવાની ઉદયપુરમાં રહીને રાણાની સેવા કરે છે આ શ્રેણીનો કોઈ સામત મરણ પામે તો તેનો પુત્ર રાણાને નજરાણુ આપીને પોતાના પૈતૃક પદની પ્રાપ્તિને અર્થે પ્રાયના કરે છે અને રાણા પ્રસન્ન ચિત્તથી તેને સામતપદ પર અલિપ્ત કરે છે

જે લોકો ભૂમીઆ કહેવાય છે તેઓને કોઈ પરનો કવાસ કરે તો તેના ઉત્તરાધિકારીને તેની ભૂમિને માટે બેવાર સનદ આપવામાં આવે છે ભૂમીઆએ રાજને વાર્ષિક ખડણી આપવી પડે છે ભૂમીઆ લોકો જે દેશમાં નિવાસ કરે છે તે દેશનું કેટલુંક રાજકાર્ય તેમને વર્ષના કેટલાક માસપર્યંત કરવું પડે છે 'ભૂમીઆ' શબ્દજ જણાવે છે કે મેરાડના વાસ્તવિક જમીનદારો તેઓજ છે ભારતવર્ષમાં જમીનદાર શબ્દ પ્રચલિત થયા પૂર્વે ભૂમીઆ શબ્દનો તેને સ્થાને ઉપયોગ થતો હતો યવનોના કાળથીજ આપણા લોકોમાં જમીનદાર શબ્દનો પ્રચાર થયો છે બંગાળના જમીનદારો અને મેરાડના ભૂમીઆનો સમાન અધિકાર છે

ગરાસીઆ-ગરાસ શબ્દમાંથી ગરાસીઆ શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ છે ગરાસ-ગરાસનો અર્થ 'કાળીઓ' પાશ્ચાત્ય દેશની મેટ્રિક ભાષામાં જે ગરાસ શબ્દ પ્રચલિત છે તેનો અર્થ દાસ થાય છે આ ગામ અને (ગરાસ) શબ્દ એકજ ભાવ ધરાવે છે કે નહિ તેની ખીમાસા કરવાનું કાર્ય અને ભાષા-તત્ત્વવિદાના દાક્ષમાં મોખીએ છીએ

જગીર પાછી લઈ લેવી-કર્નલ ટૉક જણાવે છે કે સામતો દીર્ઘકાળથી રાણાની પાસેથી જગીર પ્રાપ્ત કરીને તેનો ઉપયોગ લે છે આ સામતો કોઈ પણ પ્રકારનો અપરાધ, અરાજકભૂમિ વા ધારાનો ભગ કરે ત્યારેજ મહારાણા તેમની જગીરો ખુચી લેતા કે તેમનો લેશ પણ અપરાધ નહિ હોય તોયે તે ખુચી લેતા, તે નિશ્ચિત પ્રકારે કદી ગ્રહાય એમ નથી યુરોપમાં જે સામતમથા પ્રચલિત હતી તેનો એવો નિયમ હતો કે જ્યાંસુધી સામતો જીવત ગયે ત્યાંસુધીજ તેઓ પોતાની જગીર ભોગવી શકે, તેના વશજોને તેની જગીર મળે નહિ, પરંતુ મેરાડમાં સામતનું મરણ થતા તેનો વશજ મહારાણાને નજરાણુ આપી જગીરને માટે નીત સનદ પ્રાપ્ત કરે છે આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે મહારાણા પોતાની ઇચ્છાનુસાર સામતોની જગીર લઈ ને છે, પરંતુ તેઓ પોતાની આ સત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી, તેથી તે મૃતપ્રાય થઈ ગઈ છે રાણા મગ્નમસિદ્દે પોતાના શાસનકાળમાં સામતોના પ્રદેશ બીજાને પણ સોંપી દીધા હતા પ્રાય બે શતાબ્દીઓથી આ પ્રથા સર્વથા બંધ થઈ છે આ સમય પૂર્વે મારવાડનો રાજા રોકડાસામતોની જગીર નિયત સમય પછી બીજા સામતને અર્પણ કરતો હતો આ સમયે સામતો પોતાનો પરિવાર ગો આદિ પશુઓ તથા અનુચરો વગેરેને પોતાની સાથે લઈને 'નુપ્પાન' નામના જગથી દેશમાં જઈ ત્યાં નિવાસ કરતા હતા મેરાડમાં તેજ પ્રકારે શસ્તાવત

૧ દક્ષિણ પશ્ચિમ પ્રદેશમાં આવેલા મહાડી અને વનમય પ્રદેશ ૨ જે મેરાડ અને શુજરાતને વિભક્ત કરે છે તેને 'નુપ્પાન' કહેવામાં આવે છે

સામતો અરવલ્લીની તમેગીમા બંધને આશ્રય ગ્રહણ કરતા હતા તથા ચંદ્રાપતસામતોને ચંબલની આસપાસનો પ્રદેશ છોડી મેવાડના પૂર્વભાગમા ક્રાંતિ પરમાર વા ચૌહાણસામતના અધિકારનીચેની ભૂમિમા જઈ રહેવું પડતું હતું પૂર્વ પટાનો નિયત સમય વ્યતીત થતા રાજ સામતને ભિન્ન દેશમા જંગલિ આપતા હતા આ કારણથી એક દેશના સામતને બીજા દેશમા જવું પડતું હતું.

અતિ ત્રણ વર્ષના અંતરે આ પ્રકારે સામતને સ્થાનાંતર કરવું પડતું હતું અને તેમને નવીન દેશમા જંગલી મળતી હતી મહાગણા બીચસિદ્ધે કર્નલ ટોડને જણાવ્યું હતું કે - "એ પ્રથા એટલી બધી રૂઢ થઈ હતી કે સામતો પ્રતિત્રણ વર્ષે થતા આ પરિવર્તનથી કે ચિત્તપણ અસહ્ય થતા નહોતા;" પરંતુ કર્નલ ટોડ આ વિષે સદેહ ધરાવે છે એક પ્રદેશમા એક સામતપક્ષનો અધિકાર રહેવાથી તે પ્રદેશપર તે વંશની વિશેષ મમતા ચોટી જાય છે અને ત્યાંના નિવાસીઓ તેના મહાન ભક્ત બની જાય છે તથા પ્રસંગોપાત તેઓ રાણાની આજ્ઞાનો પણ અનાદર કરે છે. આજ કારણથી ગાજનીતિ-ચતુર રાણાઓએ આ પરિવર્તનની પ્રથા ચઢાવી હતી. આ પ્રથા જ્યાંસુધી પ્રચલિત હતી ત્યાંસુધી ક્રાંતિપણ સામત રાણાની આજ્ઞાનો અનાદર કરી પોતાની સત્તા તથા સામર્થ્યની જાહેર મારે પોતાના તાબાના દેશમા ફર્ગ જધાવી શકે નહોતો આ રીતિથી રાણાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પડ્યો હતો; અર્થાત્ સામતો દર રીતે રાણાની આજ્ઞાને આધીન રહ્યા હતા આ રીતિને લીધેજ રાજપૂતમામતો રાણાની આજ્ઞાનુસાર એકત્રિત થઈ મેળસેની વિરુદ્ધ રાજ્ય ગ્રહણ કરી જન્મભૂમિની રક્ષા કરતા હતા અને આજ પ્રથાને લીધે ભારતમા વિષ્ણુમ કરનાર મુસલમાનો સાતસે વર્ષવર્ષત મેવાડપર અધિકાર સ્થાપિત કરી મઢ્યા નહોતા આ તે મોજમમત્રાગેનું સામર્થ્ય, પ્રતાપ, વીરત્વ તથા પરાક્રમ દૂર થતા મહારાષ્ટ્રીય લોકોએ મેવાડમા આવતા માહોમાદેના કુમપને લીધે તે દેશમા પ્રવેશ કરી તેને ઊંઝાભિન્ન કરી નાખ્યો.

જે સમયે ઉક્ત પરિવર્તનની પ્રથા પ્રચલિત હતી, તે સમયે સામતોને ચિરંમયી અધિકારનો ખોટા પ્રાપ્ત થતો નહોતો વિષ્ણુમ છતિસલેતા મિળન જણાવે છે કે, કાન્નમા શરૂઆતની અવસ્થામા તે દેશમા એવીજ પ્રથા પ્રચલિત હતી મેવાડમા પણ પ્રચારની સનદ પ્રચલિત છે; જમમ, સ્થાપી અને વસપર પરાગત પુનતે પોતાના પિતાની જંગલિ આપવામા આવતી હતી પ્રથમ તો ગામની ધનજાને આધીનજ આ વાન હતી, પરંતુ પાછળથી મામતો તેને હક્કતરિકે બેચબવા લાગ્યા, જે કે રાજ તેને લઈ શકેતા હતા આ પરિવર્તનની પ્રથા પ્રાચીન કાળની હોય એમ લાગતું નથી સામતોની અગત્યજાકિ અટકાવવાને મારેજ તેનો જન્મ થયેને લાગે છે

ગર્જિત અને ઉદ્ધત સામતોને આટલા બધા અકુશમા ગામનાર રાજાવિષે આવણા હૃદયમા ઉચ્ચ અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થાય તેમા કાંઈ શક નથી મામતના પુત્રને તેના પિતાની સમગ્રી સ્થાવર તથા જંગમ મિલ્લત મળતી હતી તેમજ તેને પોતાના પિતાની પેઠે રાજના આધીનતા પણ સ્વીકારતી પડતી હતી સામતો પરંપર વૈરાલિક સંબંધથી વૈરાલ, પ્રગલ્ભ મક્કિ પ્રાપ્ત કરી, રાણાની વિરુદ્ધ રાજ્ય લઈને ન હોય તથા રાજ્યમા વિરોધ ફેલાવવાને શક્તિમાન ન થાય, તેટલા મારે રાજનીતિચતુર મંત્રાઓએ તેમને ભિન્નભિન્ન રક્ષણ કાઢી પોતાના દેશમા જૂદી જૂદી રાખાના સામતોને એકત્રિત કર્યા હતા રોડોડ, ચૌહાણ, પરમાર, સોનઠી તથા ભટ્ટાચારી સામતો પરંપર જોડાઈ ગયા હતા ઉક્ત સામતો-માના કેટલાક દિહી તથા અણહિલપુરનગરમા અતિ પ્રાચીન રાજવંશમા ઉત્પન્ન થયા હતા શુદ્ધ આર્ય-રક્ત પવિત્ર લાખવાને મારે મેવાડના રાણા ઉક્ત મામતોની સ્ત્રીઓ પાણિપત્ન કરતા હતા અને તેમનું અનુકરણ કરીને રાણાવંશના સામતો પણ તેમ કરતા હતા આ પ્રકારે વિદેશીસામતોએ મેવાડના અભિપતિ તથા રાણાવંશના સામતોની સાથે વૈરાલિક સંબંધ કરનાથી તેઓ પણ મેવાડના હિતેચ્છુ થયા અને તે દેશપર તેમની મમતા તથા આસક્તિ વધી. મેવાડમા જ્યારે વિરોધ ફેલાતો ત્યારે આ વૈરાલિક સંબંધને લીધેજ વિદેશી મામતો રાણાના પક્ષનું સમર્થન કરતા અને રાણાતપર્યંત તેમને સદાય કરતા, પરંતુ જે સમયથી ઉક્ત મંજલમય પ્રથાઓ સર્વની દૃષ્ટિ ઉપે ગઈ અને જે સમયથી મેવાડની પ્રધાન પ્રધાન રાજપૂત-રાખાના પુરોહીની સખા જાહેર થઈ ગઈ, તે સમયથી સર્વ સામતો જળવાન જન્યા. રાણાની ખાનમા-ભૂમિની સીમા ઉત્તરોત્તર સંકુચિત થવા લાગી, ચોતરફ વિરોધાગ્રિ પ્રગ્લિ થયો અને અત્યાચારી

મતારાજી એના દલ મેવાડમાં પ્રવેશીને તેનું સત્ત્વ ચૂસી લેવા લાગ્યા બ્યાસુધી દિહીના સમારોનું અખડ પ્રભુત્વ હતું ત્યાસુધી નિષ્કુર મહારાષ્ટ્રીઓએ કે બીજી કોઈ પણ પ્રજાએ કોઈ પણ દેશમાં કોઈ પણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવાનું સાહસ કર્યું નહોતું, પરંતુ જે સમયે ગોગન્ધાસનચક્રિત સર્વથા વિહુમ યદ્ય ગદ્ય તેજ સમયથી મેવાડની ગૌરવગરિમા પશુ નાચ પાગી બે તે સમયે મેવાડના સિદાસનપર પ્રતાપસિંહ, જયસિંહ કે રાજસિંહ જેવો કોઈ રાણો વિરાજમાન હોત તો રાજપૂતોમાં કદિ પણ વિરોધ ફેલાત નહિ, કિંવા મહારાષ્ટ્રીઓ કદિપણ મરતક હિંમતી શમ્ત નહિ

રાગેડ, ચૌહાણ અને પરમાર આદિ વિદેશી સામંતો સિસોદીઆનેકોની સાથે વૈનાદિક સબંધથી જોડાવાને થીધે રાણાઓને ભિન્ન પ્રમારના પટા પ્રચલિત કરવાની જરૂર પડી બે કે કાળના પ્રલાયથી સર્વ ભિન્નતા દૂર થઈ ગઈ, જે કે રાણાઓએ ચક્રિત હોવા છતાં કોઈ પણ સામંતને જગીરથી વ્યુત ન કર્યો, જે કે સર્વ સામંતો એમસરખી રીતે પોતાની જગીરોને ઉપભોગ લે છે તથાપિ હવે પટા આપતી વખત તેમને સ્થાયી અધિકાર આપવામાં આવતો નથી ના વાત નિમ્નરિખિત દિક્ષિત વાચ વાથી સારી રીતે પ્રતીત થાય છે

કાલાપટ્ટા—રાણા રાયમલ અને રાણા ઉચ્ચસિંહના વશને અનેક ઉપાધિઓને પ્રાપ્ત થઈ અસખ્ય ઉપશાખાઓમાં વિભક્ત થઈ મેવાડના પ્રધાનસામંતો અને સરદારો બન્યા છે

ચદાવત અને ચકતાવત એ બે પ્રધાન શાખાઓ છે પહેલી દસ અને બીજી છ ઉપશાખાઓમાં વિભક્ત છે રાજપૂતો પોતાની ચિરપ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે કદિપણ પોતાની શાખામાં બેગિવ્યવહાર કરતા નથી રાજપૂતોમાં પોતાની જ શાખાના માણસો સાથે કન્યાવ્યવહાર રાખવો સર્વથા નિષિદ્ધ છે ઉપર્યુક્ત શાખાઓ અને ઉપશાખાઓના માણસો સિસોદીઆ ગણાય છે સિસોદીઆઓની સાથે સિસોદીઆપુરપનો વિવાહ કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકતો નથી સમસ્ત સિસોદીઆઓ રાજવંશી ગણાય છે

જગીરની ઉપર સિસોદીઆ રાજપૂતોનો જેવો પ્રજન અધિકાર છે તેવો અધિકાર રોકેડ, પરમાર, ચૌહાણ વગેરે વિદેશીરાજપૂતોનો નથી સિસોદીઆલોકો રાજવંશી છે તેથી તેમનો અધિકાર પ્રજન છે સિસોદીઆસામંતોની જગીરના પટા જે કે ચિરસ્થાયી નથી અને રાણા પોતાની ઇચ્છાનુસાર સિસોદીઆસામંતને પણ તેની ભૂમિથી રહિત કરી શકે છે તોપણ તેઓ એક પ્રકારનો સ્થાયી અધિકાર ધરાવે છે પરમાર ચૌહાણ વગેરે જાતિના સામંતો વશપર પરાગત વીસ પેઢીથી જગીર ભોગવતા આવ્યા હોય તોપણ તેઓ એમ કહી શકતા નથી કે આ જગીરપર અમારો સ્થાયી અધિકાર થઈ ગયો છે”

વિદેશીસામંતોને જે પટો આપવામાં આવે છે તેને કાલાપટ્ટા કહેવામાં આવે છે વિદેશી સામંતો પોતાને ‘કાલાપટ્ટાધારી’ જણાવે છે, પરંતુ સિસોદીઆસામંતો કાલાપટ્ટાધારી નહિ હોવાથી તે તેમને એક પ્રકારના ગર્વનું કારણ છે કાલાપટ્ટાનો મળ અર્થ એ છે કે, જ્યારે રાણાની ઇચ્છા હોય ત્યારે તે પટા ધરાવનાર સામંતની પાસેથી જગીર પાછી ખુશ્કી થઈ શકે છે આ પ્રકારે બીજી પણ અનુકૂળતા સિસોદીઆલોકોને હોય છે જે વિદેશી સામંતોને હોતી નથી

કર્નલ ટાંડ જે સમયે વિખ્વસ્ત મેવાડનો સુખસુખ પુન ઉદિત કરવાને, અશાંતિ, અત્યાચાર, ઉપદ્રવ અને ઉત્પીડન દૂર કરવાને તથા બનહીન રાણા બીમસિંહનું સામર્થ્ય તથા પ્રતાપ પુન શાહુત કરવાને અને ત્યાંના નિવાસીઓનું મગન કરવાને પ્રયત્ન થયા હતા, તે સમયે તેમણે મેવાડના સર્વ સામંતોને મહારાણા બીમસિંહના હસ્તાક્ષરચુકત નવા પટા અને સનદો લેવાની ફરજ પાડી હતી ખુદ રાણાના પ્રધાન મંત્રી ચદાવતોના નેતા સનુખરસાધિપતિને પણ પોતાના પ્રાચીન પટા બનાવવાને કહ્યું હતું રાણાની હુદ્દશાના સમયમાં સનુખરના સામંતે રાણાના તાબાના કેટલાક ગામો અન્યાયથી પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધા હતા, તેથી બે તે જૂના પટા બતાવે તો તેનું સર્વ પોકળ ખુનું થઈ જાય એજ કારણથી તેણે પટા બતાવ્યા નહિ અને જ્યારે મંત્રીએ વિશેષ આગ્રહ કર્યો ત્યારે સામંતે રાણાના પ્રાસાદતરફ અગ્રિ નિર્દેશ કરીને કહ્યું કે મારા પટા આ પ્રાસાદની દિવાનના પાયામાં છે તેજસ્વી ચક્રના ચોંચ ઉત્તર પિકારીનો આ પ્રત્યક્ષ ચોચજ છે, એમ કાણ નહિ સ્વીકારે? રાજપૂતસામંતોની રક્તવાતિનીઓમાં કેવું ઉજ્જ્વલત વહી રહ્યું છે, તેનું આ સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે અર્ધ ધોરને એવકાના પ્રતિનિધિને પણ આજ

પ્રકારનો ઉત્તર આપ્યો હતો કે, “માગા પૂર્વજોએ પોતાની સમશેરના બગચાં આ ભૂમિપર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને હું પણ સમશેરના બગચાંજ તેની રક્ષા કરીશ.”

આ તો પ્રાચીન પ્રથાનું વર્ણન થયું વર્તમાનકાળમાં સામતોને ધ્યાતવ્ય દ્રશ્યાંગોને માટે પદ્મ મળે છે અને સામત બે અપુત્રદશમાં મરણ પામે તો રાણાની સમ્મતિથી લીધેલા દત્તપુત્ર તેની બગીચાં ભોગવે છે, પણ કોઈ સામત બે રાણાની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે અથવા તે સામતપદને મોઝા નથી એમ સિદ્ધ થાય તો રાણા તેની ભૂમિ ખુલ્લી લઈ શકે છે સામતના પરોપદાસ થતા તેના ઉત્તર અધિકારીને કેવી વિવધી અભિક્ષિત કરવામાં આવે છે તે અંગે આજળ જણાવી ગયા છીએ સિસોદીઆ, પરમાર અને બગીઆદિ જાતિના સામતોના ભૂમિપરના અધિકારમાં કાંઈ ભેદ નથી ને કે મિમેદોઆ આના હક્ક વધારે સુસ્થિત છે, પણ સવત ૧૮૨૨ ના વિગ્રહપત્રી વિદેશીસામતાના હિન તમ્હ મહારાણાનું દુર્લભ્ય રહે છે વિદેશીસામતોમાં એવા અને ડાંગરિયાના ચૌહાણસામતો તથા મેવા ના મધ્યભાગના પરમારમામતો પ્રથમ જણીના સામત ગણાય છે.

રાજ્યધાનના અધીષ્ઠાને જે કે પોતાની ઇચ્છાનુસાર ગમે તે સામતને પદ્મ્યુત કરીને તેને ભૂમિથી વચ્ચિત કરી તેની ભૂમિ હસ્તગત કરવાના અધિકાર ધરાવે છે પણ કોઈ જૂના બગાના સામત ને આ પ્રકારે પદ્મ્યુત કરવાને ઉત્કૃષ્ટ સ્વાધી તેમને અને વિરો અને વિપત્તિઓ સહન કરવા પડે છે બે કે રાજસ્થાનના રાજાઓ વિદેશીસામતોની સખ્યા ન્યૂન નથી તોપણ અધિક સક્તિવાન તો રાજાનીયસામતોજ છે રાજાનીયસામતોના નેતાના પદપર એક સામત પ્રતિષ્ઠિત થાય છે બે તેમને પોતાને રાજાનીયનેનાનું પદ પ્રાપ્ત ન થાય તો તેઓ પામેના કોઈસામતને તે પદપર અભિયંત્રિત કરે છે અમરસ સામતો તે નેતાની આજ્ઞાને આધીન રહે છે આથી બે રાજા તે નેતાને પદ્મ્યુત કરવાને તૈયાર થાય તો તેના તાબાના સમસ્ત સરદારો એકત્રિત થઈને મોગા પોકાર ઉઠાવે છે એમને પદ્મ્યુત કરવાથી તેની યાખાના સમસ્ત સામતો વિરોધી બની જાય છે બે કોઈ સામત રાજાની વિરુદ્ધ ભારે અપરાધ કરે વા સામતનેતાના પદમોટી તેની અધોઅથતા બતાવે તોરાજા તેના પદપર તેની યાખાના કોઈ મોઝા પુરુષને અભિયંત્રિત કરી દે છે જે પુરુષ મર્વ નકારે મોઝા હોય તેનેજ એવા પદપર નિયુક્ત કરવાને માટે રાજા તથા ઇન્દ્ર સામતો અને સરદારો વિશેષ તીવ્ર હુકમ રાખે છે બે રાજા કોઈ સામતનું પદ ગ્રહ કરીને તેની ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઈ લે તો તે સામતના તાબાના સરદારો પોતાની ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં રાખીને રાજાની સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધી બનેલા છે અને રાજાને આધીન રહે છે.

જે સમયે મેવા-ઉત્તરના શિખરપરથી પતિત થઈને અવનતિના નમુદ્રમાં ડૂબી ગયું, જે સમયે રાણાની ધામનશક્તિ સર્વથા હીણ થઈ ગઈ જે સમયે તેમનો પ્રતાપ તથા પ્રબલ વિરુદ્ધ થઈ ગયું અને જે સમયે મોતગ્નિ વિદ્રોહાગ્નિ પ્રગ્લવિત થઈ રહ્યો તે સમયે મરુર તથા પ્રબલ સામતોએ બા પ્રકાશ લય પ્રદર્શન અને અન્યાય અને અન્યાયી હિમયોથી રાણાના તાબામાંથી પુરુષ ભૂમિ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધી હતી તેમજ ખલહીન અને હુમપ્રતાપ રાણા તથા તેમના મતીના અવિચારી અને કામો સામતોના અધિકારમાં ગયા હતા કર્નલ ડૉરે મેવાડમાં જઈને સમયે સમસ્ત સામતોના પદા પ્રમાણે તેમની ભૂમિની સીમા નિર્ધારિત કરી, તે સમયે તે ઉદાર પુરુષ સામતોના અધિકારમાંથી અને પ્રદેશ લઈ લીધા હતા વર્તમાનસાસનમાં કોઈ પણ સામત બા પ્રકાશ વા લયપ્રદર્શનથી રાણાના તાબાના કોઈ પ્રદેશ વા ગામને પોતાના અધિકારમાં લઈ શકતા નથી હાનમાં મોતગ્નિ શાંતિ વિરાજ માન છે વિદોહ, અતકનદ તથા વિદેશીઓના આક્રમણને લય સર્વથા નિવૃત્ત થઈ જવાથી તથા સાસનસમયની સમ્યવિનિવાન અને હિમયોગી ગણ મર્મચારીઓ નિયુક્ત થવાથી હવે મેવાડના સામતોનું ઉદ્ધત વર્તન સર્વથા વિરુદ્ધ થઈ ગયું છે.

ભૂમિઓ-અંગે આજળ જણાવી ગયા છીએ કે મેવા-રાજાની શરૂઆતની અવસ્થામાં પ્રાચી રાણાઓના વશને ‘ભૂમિઓ નાનથી વિખ્યાત હતા તેઓ રાજાના પ્રધાન દ્વારા પદોપર નિયુક્ત થઈ વિશેષ મનમાન થઈ કરતા હતા મોગલસાહ જાગર અને તેના પ્રબલ પ્રતિરોધથી રાણા મગના સાસનસમયની પૂર્વથી આ પ્રાચીનરાજવંશી ભૂમિઓમાં અવનતિ થઈ હતી પાછળના રાણાઓના વશને સામતપદપર અભિયંત્રિત થઈ મહાસન્માનને પ્રાપ્ત થવાથી આ પ્રાચીનશોરોનું અનુદ્યોત

પ્રતાપ તથા પ્રજાત્વ વિનુષ્ઠ થઈ ગયું અને તેઓ સાધારણ 'ભૂમીઆ' નામથી વિખ્યાત થયા. ભૂમિની સાથે તેમનો જે અખડ સબંધ છે, તે આ 'ભૂમીઆ' શબ્દથી પ્રતીત થાય છે. 'જમીનદાર' શબ્દનો પ્રથમ પ્રચાર મુસનમાનોએ કર્યો હતો. જાણના જમીનદારોની સખ્યા ઘણી મોટી છે. 'જમીનદાર' કરતાં 'ભૂમીઆ' શબ્દનું વિશેષ અર્થસૂચક છે. પ્રાચીન ભૂમીઆઓએ હાવમા મેવાડના અનેક પ્રાંતોમાં નિવાસ કરે છે. કમલમેરમા, અખનના જગતીપ્રદેશમાં તથા મહ્યગઢની સપાટભૂમિમાં આ ભૂમીઆ લોકોની ભૂમિ છે તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત રાણાને આધીન રહી અત્યંત વીરત્વ તથા વિક્રમ પ્રદર્શિત કરી પિતૃતિઓના આક્રમણ, ઉપદ્રવ તથા ઉત્પાદનના ચળમાંથી પોતાની સુધામય સ્વાધીનતાની રક્ષા કરી છે. ઉક્ત પ્રદેશોમાં આ ભૂમીઆઓએ દીર્ઘકાળથી કૃષિકાર્ય કરી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે.

મેવાડના આરભિક રાજવંશીઓ કયા, કયા સમયમાં કયા કયા અધિપતિઓને ત્યાં જમીને ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓમાં વિભક્ત થયા છે, તે કુલાતન, લુણાવન, રાણાવત આદિ નામોપરથી પ્રતીત થાય છે ત્યાર પછી પાળળના રાણાઓના વશભેનું સન્માન અને પ્રજાત્વ વૃદ્ધિ ગત થતા ભૂમીઆઓએ રાજસભામાં વિરાજવાને તથા રાજકાર્યમાં નિયુક્ત થવાને પ્રાર્થના કરવી અનુચિત ગણી જીવનનો નિર્વાહ કરવાને માટે કૃષિકાર્ય કરવા લાગ્યા. જે કે આ વીરરાજપૂતો રાણાના વશજ હોવા છતાં કૃષિકાર્ય કરવા લાગ્યા હતા, જે કે તેમણે કદિ પણ પોતાની જાતિના વીરત્વને તિવાજલિ આપી નથી-તપવાર, લાના અને ધનુનગણ તેમના ચિરસદચર રહ્યા છે, જે કે આ લોકો અરવલ્લીના પ્રદેશમાં હજી લાંકામાં તથા પશ્ચિમ પાનન કરનામાં આનંદપૂર્વક નિયુક્ત છે, પરંતુ ભત્તીવદર્ષ, તેજસ્વિતા, ગૌરવગરિમાં તથા વશ-મયાદા તેમના હૃદયમાં પણ પ્રખય રીતે વિરાજમાન છે. મેવાડના લાલના સામ તો શિશિત અને સભ્ય હોવાનો દાવો કરે છે તથા રાણાની સગતમાં રહેતા હોવાથી પોતાને મહાસન્માનિત માને છે, પરંતુ તેમના કરતા ભૂમીઆઓએ અધિક શુદ્ધિમાન, શાન્ત અને ધીર છે. ભૂમીઆલોકોમાંથી ઘણા જળુ જગતી અને અસભ્યલોકોની કન્યાઓ પાણિપ્રજ્ઞ કરે છે તેથી મેવાડના સિસોદીઓએ તેમનો ઉપદ્રવ કરે છે. આ રીતના વિવાદથી જે સતાનો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પોતાને પરિચય આપતી વખત માનકુવ અને પિત્રકુવના નામ આપે છે.

ઉક્ત ભૂમીઆઓમાંના ઘણા તો એક એક ગામના અધિપતિ છે તે પોતાની ભૂમિને માટે રાણાને તેમના ઘણા શોડા કર આપે છે. આનંદયકતા પડતા સ્થાનિક અમલદાર તેમને સેનાબદ્ધ કરે છે જે સમયે તેઓ રાણાની આજ્ઞાસાર રાજપરદા, વિશ્વદાનવારણ વા શત્રુઓની સામે ખડા થવાને સેનાબદ્ધ થાય છે, તે સમયે તેમને ભોજનસિંચાઈ કાઈ પણ નદનો મળતો નથી. મેવાડના અનેક સ્થાનોમાં ખડક તનવાર અને રાનધારી ભૂમીઆઓ વિરાજમાન છે. મહ્યગઢ નામના પ્રદેશમાં જ્યારે રાણા અને ભૂમીઆઓએ ઉભયના સ્પર્ધાની રક્ષા કરવાની હતી અર્થાત્ જે સમયે તેમને જળવાન મંત્રારાષ્ટ્રીઓ અને ઇતર લૂટારાઓના પ્રવન અત્યાચાર ઉત્પાદન તથા લૂટકાદનું નિષારણ કરવાની ફરજ પડતી ત્યારે પ્રાય ચાર હજાર ભૂમીઆઓએ રોડીઓ ચુલકાકર્તે માટે સજ્જ થતા હતા. ભૂમીઆઓએ મહારાણા વા ઇતર કોઈ પણ માણસની સંપાદિવા અર્ધ શતાબ્દીપર્યંત ધીર વિદ્વાદ અને અરાજકતામાં મહ્ય ગઢની રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા હતા. મહ્યગઢ એ એક વિસ્તૃત પ્રદેશ છે તેમાં ત્રણસેસાઈ નગરો અને ગામો છે. આ નગરો તથા ગામોમાં પ્રાચીન આચારવિચારના અનેક ચિન્હો વિદ્યમાન છે. પૂર્વે

૧ પાચાત્વદેશની સામવસાસનપ્રણાલીવિશે વર્ણન કરનાર વિખ્યાત ઇતિહાસલેખા હેલ્ડેન આ પ્રકારના શોડાવિશે જણાવે છે કે - આ પ્રકારના લોકોને વશપરવશજ ભૂમિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેઓ દેશની શાંતિને માટે સેનામાં ભરતી કરવાને બધાંનેવા હોય છે, પરંતુ તેઓ અન્ય કોઈપણ પ્રકારનો કર આપવાને બધાંનેવા હોતા નથી તેઓ પોતાના પુત્રોને સમાન બાગે ભૂમિ વહેંચી આપે છે અને જો તેઓ અપુત્ર મરણ પામે તો તેમની માતિ તેમની ભૂમિ વહેંચી લેવાની સત્તા ધરાવે છે. મેવાડમાં ભૂમીઆઓની જમીન અર્થાદિત અરોમાં વિત્રાપ થાય છે. પરંતુ કંઈમા એના ઘણા બાગે થાય છે. આ દેશમાં ખજુ આ લોકો આવશ્યકતા પડતા સેના મા ભરતી દે છે. મેવાડના ભૂમીઆઓ કે જગાએ કે - અમારો ભૂમિઅધિકાર રાજ્યની સ્થાપના થઈ ત્યારથીજ ચાલે છે. તેમના પૂર્વજોએ કાઈ પણ લિખિત નિર્ણય વા સનદથી ભૂમિ પ્રાપ્ત કરી નહોતી તેઓ વશપરવશના નિયમથી ભૂમિને ભેગવેલા કરે છે.

આ દેશ સોલંકીઓના અધિકારમાં હતો અને તે લોકોજ તેમાં નિવાસ કરતા હતા. પાટણના રાજવંશના અનેક ઉત્તરાધિકારીઓ રાવની ઉપાધિસહિત હાલમાં પણ આ દેશમાં જાગીર ભોગવે છે.^૧

યુદ્ધમાં ઉપયુક્ત થઈ પડે એવા સમસ્ત ભૂમીઓએકો મહારાણાને ચોડા કર આપે છે. તેઓ સ્થાનિક યુદ્ધમાં અથવા સીમાતમાં આવેલા દુર્ગોની રક્ષા કરવાને માટે નિયમિત સમયપર્યંત સેનાની સહાય આપે છે. ને કોઈ વિદેશી શત્રુ મેવાડપર આક્રમણ કરવાનો ઉદ્ધેશ કરે તો મહારાણાનો આજ્ઞાપત્ર પ્રચાર પામતાની સાથેજ આ લોકો પોતાપોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર ગ્રહણ કરી તેની વિરુદ્ધ ખડા થાય છે. તેઓ વેતનવિના માત્ર ભોજનપ્રાપ્તિના અદલામાજ જ-મજૂમિની રક્ષા કરવાને માટે રણભૂમિમાં ફેદી પડે છે. ભૂમીઓએકો દીર્ઘકાળથી એવો વાધો ઉઠાવતા આવ્યા છે કે:—“મહારાણા અમારી પામેથી કર લે છે, એ કોઈ પણ પ્રકારે ઉચિત નથી અને યુદ્ધકાર્યમાં વેતન લીધા વિના સહાય કરીએ છીએ; માટે કરમાંથી અમને ન્યાયપૂર્વક મુક્તિ મળવી જોઈએ.”

આ ભૂમીઓ લોકો પોતાની ભૂમિને માટે મહારાણાની પાસેથી કોઈ પણ પ્રકારનો પટ્ટો લેતા નથી. પટ્ટાવિનાની ભૂમિપર અધિકાર ભોગવવા એને ભૂમીઓએકો સન્માન અને ગૌરવનો વિષય ગણે છે. “માઠા ભૂમ” અર્થાત્ મારી ભૂમિ એ વચનો ભૂમીઓએકોનાં સુખમાંથી સદા ગર્વસહિત નીકળે છે. દેવલાના રાઠોડસરદારે પોતાના સ્વામી વનેડાના અધીશ્વરની પામેથી પટ્ટો ગ્રહણ કરીને ત્રણ સુખ્ય દેશોના અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ધીમે ધીમે પોતાની શક્તિ અને પ્રભુત્વ વૃદ્ધિગત કરી તેણે સામંત-તરિકે ગણાવાને માટે વનેડારાજની આધીનતાનો અંગીકાર કર્યો. તે વનેડારાજને જે નિયત કર આપતો હતો તેમાં કિંચિત્ પણ ફેરફાર નહિ કરતા નિર્દિષ્ટ વ્યવસ્થાનુસાર તેની સભામાં જવા પ્રત્યે તે ઉદાસિનતા પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યો. કોઈ વિદેશી શત્રુનું આક્રમણ થતાં ઉક્ત સરદારે પાર્શ્વે અશ્વા-રોહીઓ પૂરા પાડવાની શરત હતી; પરંતુ જ્યારે ખરેખર વિદેશી શત્રુનું આક્રમણ થયું ત્યારે દેવલાપતિએ એક પણ અશ્વારોહી મોકલ્યો નહિ. યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી વનેડારાજે ઉક્ત સરદારપર મદકોષિત થઈ તેને પોતાની સભામાં આવવાની આજ્ઞા કરી. દેવલાને સરદાર સંપૂર્ણ સ્વાધીનતાનું સુખ ભોગવી રહ્યો હતો, તેથી તેણે તે આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ આથી વનેડારાજે દેવલા પાછું સોંપી દેવાની તેને આજ્ઞા કરી તેના ઉત્તરમાં તે સરદારે જણાવ્યું કે—“માઠ મસ્તક અને દેવલા-એ ઉભય સાથે બંધાયું છે.” આનો અર્થ એ છે કે—“મારા પ્રાણ ગ્રહેલા છતાં હું દેવલા કદિ પણ આપીશ નહિ.” અતે વનેડાધીશ્વરે ઉક્ત સરદારના આ ઉદ્વેગ આચળની ખબર રાણાને કરી, જેથી રાણાએ દેવલા પ્રદેશ અજ-પૂર્વક પોતાને આધીન કરી લીધો. દેવલાસિવાય જે ભૂમિ તેના અધિકારમાં હતી તે તેના તાજામાજ રહી અને તે ત્યાં રાણાને આધીન થઈ રહેવા લાગ્યો. તેને જે આ જાગીર મળી તેના અદલામા તે સ્થાનિક યુદ્ધમાં સહાય કરવાને કબૂલ થયો. વનેડાના ગભ્યમાં અનેક સ્વતંત્ર ભૂમીઓએ વને છે. તેમાંના ઘણા ચોડા નાના નાના ગામોના સ્વામી પણ છે. તેઓ કોઈપણ પ્રકારનો કર આપતા નથી; પરંતુ સ્થાનિક રાજકાર્ય કરે છે. વનેડાપતિ જ્યારે ગમ્મની સાથે કોઈ ગયાનમાં જાય છે, ત્યારે તેમના ભોજનનો પ્રબંધ તેજ કરે છે.

રાજસ્થાનમાં ભૂમીઓએકો અધિકાર એટલો સન્માનસૂચક છે કે, પ્રધાન સામ તોમુદા એ પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયામ કરે છે. સાધારણરીતે પટ્ટાદારા પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિપર જે અધિકાર મળે છે, તેના કરતા ભૂમીઓએકો અધિકાર વધારે વિધ્નરહિત અને દીર્ઘસ્થાયી છે આ કારણથી સામતો એ પ્રકારનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને માટે સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

આ ભૂમીઓએકો અધિકારની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ છે, ભૂમીઓએકો અન્યાય પટ્ટાધારી પ્રજા કરતા શી શી વિશેષ અનુકંળના પ્રાપ્ત કરે છે તથા માધારણ પ્રજા અને ભૂમીઓએકોમાં શો ભેદ છે તે આ ગ્રંથમાં આપેલા પત્રો, ચિલાનેજો છં ના પ્રકરણપરથી મારી રીતે પ્રતીત થશે.

વનેડા અને શાહપુરાના અધીશ્વરો—મેવાડની મર્ગોચ સામત્રણીમાં વનેડા અને શાહપુરાના સામતો છે. તેઓ મર્વથી અધિક માન્ય અને શક્તિશાળી છે. ને કે તે ઉભય સામંતના પદપર છે;

^૧ કનલ ટુંડે આ પટ્ટાદારદેશમાં પરિભ્રમણ કરતી વખતે જે ચિલાનેજો પ્રાપ્ત થયા હતા. તે દ્વારા સોલંકીવંશસંબંધી ઘણી ફરીકવ માવજ થઈ હતી.

પરંતુ તેઓ ગળની ઉપાધિથી વિખૂંપિત છે તેઓ એટલે સુધી સત્તાવાન અને પ્રતાપશાળી છે કે તેમને સામત કહેવામાં આવતા નથી તે ઉભય ગણના વચના છે વનેડાના અધિપતિ રાણા જયસિંહના બેટીઆલાઈ બીમસિંહના વચન છે અને શાહપુરાના અધીશ્વર રાણા ઉદયસિંહના વચન છે

એ ઉભયમાથી ગમે તે એક મળ્યું પામે તો નવીન અધીશ્વર મહારાણાની પાસેથી પોતાના પ્રદેશની સનદ લે છે રાણા સ્વયં તેનું અભિષેકકાર્ય કરે છે અને તેમને રાજપ્રસાદસ્વરૂપે ખિયન અર્થેત મહામૂથના વજાબૂપુ આપે છે આ વનેડા અને શાહપુરાના અધીશ્વરો બે કે રાણાને આધીન છે પણ અન્યાન્ય સામતોની ધેરે પોતાના અભિષેકપ્રસંગે તેઓ મહારાણાને માથપુ પ્રકાનુ નજરાણ આપતા નથી વર્ષા કેટલાક નિયમ મામપર્ષત તેઓ ગણાની મહામા મ્હે છે અને વનેડા તથા શાહપુર મેવાડની જે સીમાપર રિયન છે તે સીમાપર ચના યુદ્ધમાં સદાય હવરને તેઓ બધાયેલા છે, પરંતુ દીર્ઘકાળથી તેઓ પોતાનું આ કર્તવ્ય બજાવતા નથી કાળના પ્રભાવથી રાણાને પ્રતાપ તથા પ્રભુતા ન્યૂન થઈ જવાથી તેઓ ઉત્ત કર્તવ્યનું પાતન કરવામાં ઉત્સીન થઈ ગયા છે વનેડા અને શાહપુરા એ ઉભય પ્રદેશો દિક્ષિના મેગવસમાટના તાનાના અજમેરની અત્યત નિકટ છે, તેથી તે ઉભય રાજ્યોને મેગવસમાટની આગળે તામે ચવાની સત્વ ૬૪૪ પડી હતી મેગવસમાટે તે ઉભયને 'રાજ'ની ઉપાધિ આપી હતી અને શાહપુરાના અધીશ્વરને મેગવસમાટના અનુબ્રહ્મીજ અજમેરને યોડાક ભાગ પ્રાપ્ત થયો હતો વર્તમાન શાહપુરાના અધીશ્વર સિદ્ધિસરકારને વાર્ષિક ૬૦ આપી મેગવસમાટે આપેના અજમેરના કેટલાક ભાગનો ઉપભોગ લે છે

પટાનું સ્વરૂપ અને તેમનો આશય—સામત વગેરેને જાગીર આપની વખત રાપુા જે પટા અને સનદો આપે છે, તેના કેટલાક નમુના હવે પડી તે વિષયના પ્રશ્નજમા આવવામાં આવ્યા છે તે વાચવાથી સામતોને આપવામાં આવેલા અધિકાર, સન્માન, અનુબ્રહ્મ વગેરેની રપટ પ્રતીતિ થાય છે રાજના અનુમદને પ્રાપ્ત થયેલા સામતોએ રાણાઓની મૂર્ખતાનો લાભ લઈ અનેક બાબતમાં સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી રાણાઓએ એવી મૂર્ખતા વાપરી હતી કે તેમણે એકાદ બે સામતોને અભિષેક-પ્રસંગે આપવામાં આવતા નજરાણામાંથી મુકા કર્યો હતો અનેક સામતોએ નુપ્તપ્રતાપ રાણાઓની પાસેથી પોતાના દેશમાં જતા આવતા માનની જકાત તથા એવાજ બીજા કર લેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો વળી કેટલાક સામતોએ પોતાના દેશમાં તામમુદા ચવાવવાનો હક્ક મેળવ્યો હતો આ પ્રકારે અનેક સામતો રાણાઓનો પ્રતાપ છુપ્ત કરી પોતાના ભડાર ભરપૂર કરતા હતા મેવાડના રાણાઓની હુદ્દા થઈ હતી તેથી સામતો પોતાનો સ્વાર્થ સાધી અનેક પ્રકારની મકિત પ્રાપ્ત કરતા હતા

દીર્ઘકાળપર જ્યારે સૌથી પ્રથમ પાશ્ચાત્યરાજ્યની સામતશાસનપ્રણાલીની સાથેની રાજસ્થાનની સામતપ્રણાલી એકતાએ માર મિત આકર્ષિત કર્યું તે સમયે (૧૮૧૭ ઈસ) જયપુરના અધીશ્વરના તાબામાં એક મુખ્ય સામતની સનદ વા પટા બધને તેને સલાહપૂર્વક લેવા તથા તેના પ્રત્યેક ધારા અને વ્યવસ્થાનું અન્વેષણ કરવાને પ્રવૃત્ત થયો તે સામતના એક પ્રધાન કર્મચારીએ આ કાર્યમાં મને વિશેષ સહાય કરી ઉકા સનદ વા પટામાંથી સામતના તાબાના સરહારો તથા અન્ય લોકોના અધિકાર વિશે વિશેષ વર્ણન ઉપવચ્ચ થયું હતું અને એજ સમયથી હું આ પ્રણાલીનું મથાર્ય દતાત સમ્રહિત કરવાને વિશેષ ઉત્સાહિત થયો હતો

પ્રધાન સામતો પોતાના સર્વ કાર્યોમાં રાજસ્થાનના ગભાઓનું અનુકરણ કરે છે પ્રધાન અથવા મનીથી લઈને પટવારીપર્ષતના સર્વ કર્મચારીઓ પોતાના રાજતનાજ ધેરણથી નિયુક્ત કરાયા આવે છે સામતો રાજનું એટલે સુધી અનુકરણ કરે છે કે તેઓ પોતાના સમગ્ર સાસારિક કાર્યોપણ પોતાના અધિપતિની સ્ક્રીકૃત રીતિઅનુસાર કરે છે સામતો પોતાના તાબાના પ્રદેશમાં “સીશમદવ” (દર્પણપ્રસાદ) “ વાડીમદવ ” (ઉદાનપ્રસાદ) તથા દેવાવય વગેરે નિર્માણ કરી તેમાં રાજતના જેવીજ સ્વચ્છંદતા તથા સુખથી નિવાસ કરે છે અધિપતિની ધેરે સામત યજ્ઞ જે સમયે પોતાની ‘ દેરીશાના ’ (મનોહર ગાંધીયા આદિથી સન્નિજત સલાહ) મા પ્રવેશ કરે છે તે સમયે માનારગ્નવનાર લોકો માયનવાદન-સહિત તેમની જયધોષણ કરી તેમની આગળ ચાડે છે અતે સામત જ્યારે સિંદાસનપર બેસે છે, ત્યારે તેમના સમસ્ત કર્મચારીઓ તથા અનુચરો પોતાની પદમર્ષાદ પ્રમાણે જમણી તથા ડાબી બાજુ

પર ટ્રેણીનહ ખસી રહીને તેમનો જળજળકાર કરે છે. સામંતને આ પ્રકારે અભિનંદન આપ્યા પછી સર્વ પોતપોતાના આસનપર બેસી જાય છે. જે મમયે સર્વ માણસો પામે પામે બેસે છે તે સમયે હાલના આધાતથી જે ધનિ થાય છે, તેથી મલાગૃહ માછ રહે છે.

પાશ્ચાત્યગતોમાં ભ્યારે નવીન સામંતનો અભિષેક થાય છે, ત્યારે તેના તાબાના મામતો જે પ્રકારે અધિપતિના હાથને સુખ્યન કરે છે તથા તેને તાણે રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે, તે પ્રકારે રાજસ્થાનમાં કોઈ કરતુ નથી. રાજસ્થાનમાં ભ્યારે કોઈ સામંત પોતાનું પૈતૃકપદ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે પોતાના તાબાનાં મર્ચ કથાનોમાં "આણુ" ફેરવી દે છે તે રાજની આગળ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે—“હું આપનો પુત્ર છું, માંડે મરતક અને મારી સમશેર આપને તામે છે, હું જીવનપર્યંત આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ.” રાજપૂતો કેવા રાજભક્ષા હોય છે તે આ વચનોપરથી પ્રતીત થાય છે. અરાજભક્તિ અને રાજની આજ્ઞાનો અનાદર કેવો થાય છે, તે રાજપૂતો જાણવા નથી તેમણે અતલ રાજભક્તિ, ગાઢ અનુરક્તિ, સ્વામીપ્રત્યે દૃઢ આસક્તિ અને જ્ઞાર્યત્યાગ પ્રદર્શિત કર્યો છે. રાજને માટે પોતાના પ્રાણસુહૃદો આપતા તેઓ અચકાતા નથી. આવાં અમંજન ઉદાહરણો આ વિસ્તૃત ઇતિહાસમાં ઉપવખ્ય થાય છે. તેઓ પોતાના સ્વામીને દેવનરિકે માને છે, તો પછી તેઓ રાજભક્તિનાં મહાન દૃષ્ટાંતો અનંતકાલ-પર્યંત દર્શાવે તેમાં શું આશ્ચર્ય? રાજપૂતકવિઓના સગીનમાં પણ આજ ભાવ દહિજોયગ થાય છે અને રાજપૂતો આસ્થાવરથાથીજ એવું ગિજ્ઞાણુ લે છે કે રાજભક્તિ એ આ મંસાગમાં સન્માનયુક્ત કારણ છે અને પરયોક્ષમાં સુખ્યનું બીજ છે. રાજપૂતકવિસુલકેસરી ચંદે પોતાના સુધામય કાવ્યમાં રાજભક્તિનું જે મનોહર દસ્ય આલેખ્યું છે, રાજભક્તિ પ્રદર્શિત કરનારને માટે જે અમૃતમય ફળ જણાવ્યું છે, તે રાજપૂત-જાતિના હૃદયમાં સદાસર્વદા અંકિત રહેશે. મામતો જે પ્રકારે રાજપ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવે છે, તેજ પ્રકારે તેમના તાબાના સરદારો તેમના પ્રત્યે અનુરક્ત પ્રદર્શિત કરે છે. ગાળની જેડે સામંતો પણ પોતાના પ્રદેશમાં પૂન્યપાદ સ્વામીસ્વરૂપે સન્માનિત થતા આવ્યા છે. તેમની પ્રજા પણ તેમને માટે પ્રાણુપર્ણ કરે છે અને તેમની આજ્ઞાથી તે પોતાના સમસ્ત સ્વાધીને તિલાંજલિ આપવાને જરાપણ સંકોચાતી નથી. સામંતના અભિષેકકાળથીજ પ્રજા તેના હાથમાં પોતાના જીવનમરણનો ભાર આનંદપૂર્વક સોંપી દે છે. મૃગયાપ્રમગે સરદારો પોતાના સામંતની માથે વનમાં ગમન કરે છે તથા પશુડોના શિખરગગ્ર એકત્ર ખાનપાન કરે છે આમંતની સલામાં મારદારને સદા આદરમત્કાર પ્રાપ્ત થાય છે. જે મમયે સામંત રાજના દરબારમાં જાય છે, તેમમયે તેના હાથનીચેના સમસ્ત સરદારો પણ તેની સાથે જાય છે સંક્ષેપ-માં ઉપસામંતો અને મામન મહા અભિજલાવથી રહે છે જો કે કળના પ્રભાવથી હાથમાં ઉપ-સામંતો અને સામંતવચ્ચેના સબંધ આગળના જેવો થાકે જશે નથી; પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે, મેવાડનો ઉન્નતિસ્થ ફુન-ઉદિન થતા તેમની વચ્ચે ફરીથી તેવો સંબંધ બંધાયેજ.

બીજા અભ્યાસગ, કુ સ્થં ઉપવ્ય અને ભયંકર પીડાસહન કર્યા છતાં પણ રાજપૂતો અનેક શતા-બ્રહ્મી પોતાના પ્રાચીન આચારવિચાર તથા નીનિનિયમોથી રક્ષા કરતા આવ્યા છે. રાજપૂતોનું વીર-આરિય અનેક ગાથાઓમાં સંયુક્ત થયું છે. તેઓ આત્મચૌરવની રક્ષાએ પ્રાણસુહૃદા તપ્ય હોવાને ધરતા નથી. તેમના મન્માનને જીખ લાગે એવું જરા પણ કાર્ય કોઈ કરે તો તેઓ તેને મદા અપરાધ ગણીને તેના પ્રતીકારણે હાથમાં મમશેર પ્રહરણુ કરે છે. પોતાની આ આત્મત હીન અવસ્થામાં પણ આત્મ-સન્માનપ્રત્યે તેઓ વીરણુ દષ્ટિ રાખે છે. જો કે હાથમાં તેમની ગૌરવગરિમનો યુર્થ અન્તા ચયના શિખરે પહોંચી ગયો છે, જો કે મેવાડની વિજ્યવૈજ્યતી હવે તેટલા બળવિક્રમ અને ગૌરવસહિત ફરકતી નથી, જો કે તેમનું તે અદ્ભુત વીરવ્રતપાવન જૂતકાળકેષ મહામયુદ્ધમાં વિવીન થયું છે, જો કે તેમની તે જ્ઞતીજીવનસંકિત વર્તમાનમાં વિપુલ થઈ ગઈ છે, તથાપિ રાજપૂતો પોતાના સન્માનની રક્ષાને અર્થે વર્તમાનમાં પણ જીવન અર્પણ કરવાને તત્પરજ હોય છે. પરાધીનતાની જાંઘર હાથમાં પણ રાજપૂતોના ચરણોમાં બાંધવામાં આવી નથી, હાથમાં પણ તેમની સ્વાધીનતાની જ્યોતિ

૧ આધીનતાસૂચક રાખ. મેવાડના લોકો ત્રણ બાજનોમાં કોઈપણ મકારનો અવિક્રમ કરતા નથી. મધ્યમ 'આણુ' અર્થાત્ આધીનતાસૂચક રાખ, દ્વિતીય 'દાણુ' અર્થાત્ વાણિજ્યકરમદાન અને તૃતીય 'ખાણુ' અર્થાત્ દ્વિરા વગેરેની ખાણોના રાજની જાણવજર મોચવડે.

પ્રકાશી રહી છે, તે પછી વિશ્વવિખ્યાત રઘુવંશીકોટો ઝાનપૂર્વક અપમાન શી રીતે સહન કરી શકે ? દુરમનપર વૈર શી રીતે લેવું, તે રાજપૂતો હજી પણ સારી રીતે જાણે છે આ વિશાન દેશના સર્વ પ્રધાન સામંતો પોતપોતાની ઉપજ પ્રમાણે પોતાના પુત્ર, ભાતા અને અતિ નિકટના સબધીઓના નિવાહને અર્થે થોડા પ્રબળ કરે છે સામંતનો બ્યેટપુત્ર તેના પ્રધાન ઉત્તરાધિકારીસ્વરૂપે તેનું પદ, ઉપાધિ, સન્માન અને સપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે જે સામંતની વાર્ષિક ઉપજ સાદૃશી એવી હજાર રૂપિયા સુધીની હોય તે સામંતના દ્વિતીય પુત્રને ત્રણથી પાંચ હજાર રૂપિયા સુધીની ઉપજનું એક ગામ મળે છે આજ તેની 'બાપોતા' અર્થાત્ પૈતૃકસપત્તિ છે તેનો આ દ્વિતીય પુત્ર રાણાની સલામા વા વિદેશમાં રાજકર્મમાં નિયુક્ત થઈ ધનોપાર્જન કરે છે સામંતના નાના પુત્રને સમાન ભાગે જમીન મળે છે. તેમને જે પરિવાર થાય છે તેમની વચ્ચે પુનઃ તેમની જમીન વહેંચી નાખવામાં આવે છે પ્રત્યેક પુત્રના નામથી નવીન રાખાની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાય છે પોતાની રાખાના આવપુરુષના નામની સાથે પોતાના પિતા અને કુટુંબના નામનો સંયોગ કરીને રાજપૂતો પોતાનો પરિચય આપે છે જેમકે - "માન મેધસિ હોન શકતાવત આમા માનસિદ્ધ એ પિતાનું નામ મેધસિદ્ધ એ કુટુંબનું નામ અને શકતાવત એ રાખાનું નામ છે આ પ્રકારે ભિન્ન ભિન્ન રાખા દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ ગત થતી જાય છે અને તેની સાથે જૂમિ પણ અસખ્ય ખડોમાં વિભક્ત થતી જાય છે.

ચરસા-ચરસા શબ્દનો અર્થ ચર્મ છે જમિના પરિભ્રમણને માટે આ ચરસા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે અંગ્રેજીમાં એને હાઇડ કહેવામાં આવે છે એક અશ્વાશીસેનિકને તેનું ભરણપોષણ તથા અશ્વના નિવાહને માટે જેટલી જૂમિ આપવામાં આવે છે તેટલી જૂમિ મેવાડમાં ચરસા નામથી ઓળખાય છે આ વાત મહા આશ્ચર્યની છે કે રાજસ્થાનની સામંતશાસનપ્રણાલીનુસાર આ દેશમાં નિકૃષ્ટશ્રેણીના યોદ્ધાને જેટલી જૂમિ આપવામાં આવે છે, તેમજ જૂમિ ઇચ્છાડની સામંતશાસનપ્રણાલીનુસાર તે દેશના યોદ્ધાને પણ આપવામાં આવતી હતી રાજસ્થાનમાં જે પ્રકારે એક અશ્વાશીસેનિકે એક ચરસા જમીન આપવામાં આવે છે તે પ્રકારે ઇચ્છાડમાં એક હાઇડ જમીન આપવામાં આવતી હતી ચરસા અને હાઇડ એ ઉભયનું પરિમાણ એકસરખું જ છે ઐતિહાસિક જાણવાથી એવો સંદેશ જાતિના શાસનનો આરભ થયો ત્યારથી હાઇડના પરિમાણથીજ સર્વ જૂમિ વિભક્ત થતી હતી રાજસ્થાનમાં જે પ્રકારે એક ચરસા જમીન નો અર્થ એક હજાર બેઝાતી જૂમિ એવો થાય છે, તેજ અર્થ ઇચ્છાડમાં પણ એક હાઇડ જૂમિનો થાય છે ઇચ્છાડમાં નાઇટને ચાર હાઇડ જૂમિ આપવામાં આવતી હતી આટલી જૂમિનું પરિમાણ વર્તમાન દશ એકરની બરાબર છે મેવાડમાં એક ચરસા જૂમિનું પરિમાણ પચ્ચીસથી ત્રીસ વીધા સુધીનું છે, જે ઇચ્છાડના એક નાઇટને આપવામાં આવતી જમીનની બરાબર છે

દેવગઢના નિકૃષ્ટ પદ્ધતિના પટાવતસરદારોએ એક સમયે પોતાના અધીશ્વરની સામે જે વાંધાપત્ર રજૂ કર્યો હતો તે વાંચવાથી નિકૃષ્ટશ્રેણીના સરદારોનો અધિકાર કેવો છે તથા તેમની અને તેમના સામંતની વચ્ચેનો સબધ કેવો છે તે સુવિદિત થાય છે દેવગઢના સામંતની સાથે તેમના તામાના સરદારોને જે વિવાદ થયો હતો તેજ પ્રકારનો વિવાદ ઇટાનિયા ઇ. સ. ૧૦૩૭ માં પ્રધાનસામંતો અને તેમના હાથનીયોના સરદારોવચ્ચે ઉપસ્થિત થયો હતો તે વખતે કનરાડે જે ધારા નિયત કર્યો હતો તેજ પ્રકારના ધારા નિયત કરવાને મેવાડના નિકૃષ્ટશ્રેણીના સરદારોએ મહારાણાને

૧ ૪૪ હાથ લાખી અને ૪૪ હાથ પહોળી જૂમિના એક એકર થાય છે

૨ જે મુખ્ય સમ દેવગઢના સામંતની પાસેથી પડે હવેને જૂમિનો ભોગવો કરે છે તેને સામાન્યના કાયદા અવધા સામંતોના અભિપ્રાયવિના અન્ય કોઈ પણ તે જૂમિનો વપખોજ લેતા અટકાવી રાખી નથી પરંતુ તે માણસ સામંતના અભિપ્રાયની નિકેદ સમ્મતની પસંદગી કરી શકે છે તે મરણ પામે તો તેના પુત્ર વા પૌત્રને તેની જૂમિ મળે છે તેના વરણો લેખ થાય તો તેના ભાવાને તેની જૂમિ પ્રાપ્ત થાય જ સામંત પોતાના હાથ નીચેના સરદારોની સમ્મત વહિના તે જૂમિ લઈ શકતો નથી ઇચ્છાડના સામંતોએ ઇ. સ. ૧૨૧૪ માં એકત્રિત થઈ તે દેશના રાજની પાસે એક સ્વાધીનતાની સનદ લખાવી લીધી હતી તેને મેઝા વાર્ડ કહેવામાં આવે છે આ સનદદ્વારા રાજ્યને મળેને ધણી સંતા આપી હતી ત્યારપછી ઇ લાંબપતિ પ્રથમ એકવર્ડે તે સનદમાં સુધારો કરી તેપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા હતા

પ્રાર્થના કરી હતી

સામંતોના લાગણના પદાવસ્થાદારોના અસખ્ય સતાનોને નીચે તેમની ભગીર એટલા પદા લાગેલા વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે કે તે રીતિ રાજ્યના દિવને બાધક થઈ પડી રે, અને વિગતીયકોના આક્રમણમાંથી રાજ્યની રક્ષા કરવી દમિન સહ પડી છે. આ દેશમાં ભગીર એવા પદા લાગેલા વિલક્ષણ થઈ ગઈ છે કે એક ભાગમાંથી એક માલુસનું ભરણુપોષણ થઈ રહે નહિ આથી પ્રજા તરફથી ગતને કમિન સ્થાવર મળતી નથી ઉત્પાદકોની માથેનો દરવા નિષ્કૃષ્ટેણીના સામંતોમાં આ રીત વિશેષ પ્રચલિત છે કેટલા બાકેતનેકોમાં તથા મુજબતમાંવાડના નાના નાના રાજ્યોમાં પણ ભગીરના વિલાસો અધિક થાય છે છતાંયે આવા દરવા ને પ્રધેર ભગીરના વિલાસ પાડવાની પ્રસાદી બંધ પાડવામાં આવી છે તે પ્રકારે ગતરજાનમાં પણ એ પ્રચલી નિશ્ચિત કરવી રમ આવશ્યક છે

રાજપૂતાના ભગીરના લાગેલા ઉપભોગ લેવાર માણસોને બાબત' મેવામાં આવે એ દાસ-મા એક સમયે ' રોજિય ' સંબંધ પણ બાજુ અર્થમાં પ્રચલિત હતો એ મેળવત ન્યારે ગુલાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તે પ્રથમ એવ પ્રજા કરે છે કે, ' લાખાતરિકે મારો કેટલો ભાગ છે ' તે મને કહે ' જેમ જેમ વચની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તેની ભગીર અમખ્ય લાગેલા વિલક્ષણને દોનદશને પ્રાપ્ત થાય છે દાસની સામાન્યતાનું પ્રેષ વિલક્ષણ થતો નથી તેના ન્યે/પુત્રને જ સર્વ સ્વાધરસ થતો મળે છે અને તેના લાગા પુત્રને સામંતના ભિમ્બ કિયા જન્મના અશિલ્લારિતે ડાનમાં નિર્વાહ કરતો પડે છે રાજપૂતાનામાં ને ભગીરના વિલાસ પાડવાની પ્રચલે કેટલેક અસે મપદિત કરવામાં આવી હોત તો તેથી રાજપૂતાનિને વિશય લાગા માત અને તેની ઉન્નતિ સહ શકત થરતુ આ અનિષ્ટની નિરુદ્ધિને ઉપાય કરેલા હુ સાબ છે કેટલ અને કામિયાવાડમાં ભગીરના લઘુ વિલાસો સહ જવાથી અપરાધ દુષ્ટ અને મુઠેદામની વૃદ્ધિ થઈ ગઈ છે બધા ભૂમિના પુલ્કણ વિભાગ કરવાની પ્રથા નથી, ત્યાના સોદા મુખી હોય છે એક વિલાસ એક માલુસના નિર્વાહ કરે એ બહારથી લણી મુકર વાત અપ્રમથ છે, પત્ર પ્રજાને એથી સેષ પણ લાગ નથી એવામાં ભૂમિના વિલાસ કરવાની પ્રથા કેટલી હદમુધી છે તે અમે નિવચપૂર્વક કહી શકતા નથી, પણ ત્યાના સામંતો પોતાની ભૂમિના વિશેષ વિલાસ કરતા નથી તેઓ પોતાના કામપાતોને આશ્વિનિ અવાવવાને માટે વિદેશમાં મોકલી કે છે જા એવામાં પાડવાની રીતિ અને જવાને પહેરામણી આપવાની રીતિજ સિદ્ધાન્તપ્રવચનુ પ્રધાન કારણ છે જ્યાં દેશમાં લખેની ઉપજમાં વાતરતથી પ્રતીત થાય છે કે દીર્ઘાગથી શાન્તિવાતાનમાં, બારતમાં પિતાની સપતિના વિલાસ પાડવાની ને પ્રથા પ્રચલિત છે તે સામંતોને મદદ થઈ નથી

પરંતુ એ પ્રાચીન પ્રજાની અદ્ય રહે એની અપારી (દિદિ યનુવાકની) અભિપ્રાય છે અમે એની પ્રજાની અલ્પસાર ઉત્તરપિગની પ્રથા આ દેશમાં અવાવવી યુક્ત નથી જેમને અજેડતામાંની કલા નિહિત છે તેઓ સારી રહે જાણે છે કે, દેશનામાં અમેયુક્તોજ પિતાની સમસ્ત સ્વાધર સપતિ તથા કિયાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વિવાહરિત્રને અતુન સપતિ પ્રગવાની આસાથી તે બા-પત-પદાથીજ વિવાહરિત્ર મિત લગાડતો નથી અને સપતિ મળ્યા પછી જોન/વિવાસમાં નિચમ થાય છે, તેથી અમાનનુ તે માં પધક્લિત સારી શકતો નથી સવ થી નાનો પુત્ર અજેજ સામાપિતાને વધુ પ્રિય હોય છે તેથી તેમની સમગત જન્મ મિષ્ટત તેને પ્રથે છે આ મારણથી તે જા સમાજને મોઝ લાલ કરી શકેતો નથી અને વચના પુત્રો પરિજમ કર્યાં આજીવિમ થયથાય છે તેથી તેઓજ સમાજને લાલ કરે છે આ કેટલા અધેરની થઈ છે કે એ પુત્ર પિતાની સમગત સપતિ મળણ કરી જોન/વિવાસ કરે અને બીજ્ય સિમ્બ બને ' બોધપ્રાપ્તા ગાવધાનર ભોજવે અને આન બ્રાતા ભીષકુ પશ્ચિમ કરીને પોતાના પરિવારનું પાન કરે ' આ પ્રથાને જો કદિપણ દિલકાર કરી શકતા નથી અને એ દિલકાર નથી એટલા મરિજ આપણા પ્રાચીનમળના મદદિઓએ સવ પુત્રોને મર્યાદિત લાખ મળે એવી વ્યવસ્થા કરી છે

અધ્યાય ૩૫ માં

રખવાળી-દાસ વ-મસી-ગાથા અને દાસ-રાજપૂતપ્રધાન અથવા મંત્રી

ખવાળી-પૌનાંત્યદેશાની સામંતશાસનસૈની અને પશ્ચિમના રાજ્યોની સામંત શાસનપ્રણાલીની સમાનતા આગળ અનેક વિરોધ આપણે જોઈ ગયા છીએ અહીં આ એક બીજી બાબતમાં પણ આપણને ઉભય દેશોની સમાનતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે પચાતપદતિ શિથિન યદ રાજ્યમાં ચોતરફ અશાંતિ પ્રસરી રાજ્યની શાસનશક્તિનો દાસ યવાથી પ્રગ્નના જનમાનુ રક્ષણ યદ શક્ય નહિ, તેથી રાજસ્થાનમાં રખવાળીના કરનો પ્રચાર યથો આજ પ્રકારે પૂરેપૂરું પણ આનામેટા નો જન્મ યથો હતો 'રખવાળી' રાજદનો અર્થ

રક્ષા કરવી વા આશ્રય આપવો એવો થાય છે રાજપૂતરાજ્યોમાં આ પ્રકારનો કર પ્રાચીનકાળમાં પણ કેટલેક અંશે પ્રચલિત હતો જે સમયે મેવાડમાં મહારાષ્ટ્રીય, પદાણુ વગેરે લૂટારાઓએ લભ કરે અત્યાચાર કરવા માડ્યા અને જે સમયે મેવાડની સર્વ પ્રગ્નના જનમાન ની રક્ષા થવી હુ સાધ્ય યદ ગઈ, તે સમયે આ રખવાળીકર રોચનીય પ્રકારે પ્રગ્નુ રુધિર ચૂસતો હતો પોતાના જનમાન અને ભૂમિસપતિનું રક્ષણ કરવાને માટે પ્રજા સખળ સામંતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરતો હતો અને તેના બદલામાં તેને રખવાળીકર આપવો પડતો હતો પ્રગ્નજનો કા તો સામંતને નગદ રૂપિયા આપતા અથવા તેની જમીન વિનાનવાળજમે ખેડી આપતા હતા તે સિવાય સામંતો આશ્રિતપ્રગ્નની પાસે પોતાની ઇચ્છાનુસાર બીજા કામે પણ કરાવતા હતા ખાસ કરીને આ સામંતો જૂમીઆનેકોની પાસેથી અનેક ખાસદહો મેળવવાને પ્રયાસ કરતા હતા વિરોધત તેમની જમીન હાઈ લેવી એ તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો કારણ કે જો તેઓ કદાચ રાણાદ્વારા સામંત પદપરથી મુક્ત થાય તો જૂમીઆનેકોની પાસેથી ખાસ કરીને જમીનથી તેઓ પોતાનો ઉદરનિર્વોહ સારી રીતે ચલાવી શકે જૂમીઆનેકોની જમીન મહારાણા કદિપણુ પોતાના અધિકારમાં લઈ શકતા નથી આજ કારણથી ચતુર સામંતો જૂમીઆનેકોને પોતાના આશ્રયમાં લઈને રખવાળીના બદલામાં તેમની ભૂમિ હસ્તગત કરી લેતા હતા

દાસતન-રાણાની ખાનસાજૂમિયાની પ્રગ્નકાઈકાઈ વખત નિર્ભરત યવાથી પોતાના જનમાનનું રક્ષણ કરવાને માટે આસપાસના સામંતોને આશ્રય આપવાને પ્રાર્થના કરતા તો રાણા તેમણે વાધો લેતા નહિ જે પ્રગ્નજનો અત્યાચારીનેકો હાથમાથી પોતાના જનમાનનું રક્ષણ કરવાને માટે સામંતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરતા તેઓ કાઈકાઈ વખત નગદ રૂપિયાના બદલામાં તેમનું દાસત્વ કરવાને બદલામાં આ લોકો એક વર્ષમાં કેટલાક નિયત માસપર્યંત આશ્રયદાતા સામંતોના ખેતરો ખેડી આપતા હતા વખત જતા આ રખવાળીકરની પદ્ધતિથી મેવાડમાં અનેક દારુણ કષ્ટો ઉપસ્થિત થયા આ તે ઈ.સ. ૧૮૧૮ માં રાણાની સામે સામંતોને જે નવીન સધિ થઈ તેથી આ સર્વ કષ્ટોની નિવૃત્તિ યદ ગઈ મેવાડમાં જે સમયે ચોતરફ અશાંતિ વિદ્રોહ, અત્યાચાર અને પિંગ્વતીય આક્રમણ પ્રગ્ન યદ થયા હતા તે સમયે પ્રગ્ન સામંતોનો આશ્રય ગ્રહણ કરીને તેમના દાસસમાન બની ગઈ હતી ૧૫૨૭ આ

૧ રાજસ્થાનના રખવાળીકરના જેવો કર એક સમયે હજાર માં પણ પ્રચલિત હતો ઈ.સ. ૧૭૨૪માં હોંડલના રહેઠાણના હાબે ડની સિદ્ધિસિંહ જે રાજા પ્રામ જ્યોત્સને જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે - આજે નિરતર લૂટકાટ અને અત્યાચારથી પ્રગ્નુ સર્વેશ નાશ પામે છે, તે સમયે લૂટારાનો નેતા અથવા તેનો એકાદ મિત્ર પ્રગ્નની સમક્ષ એવો પ્રસ્તાવ રજુ કરે કે, જો તમે પ્રતિવર્ષે કર્સવરૂપે નિયમિત રૂપિયા આપવાને

વાતનો તો અવસ્ય સ્વીકાર કરવોજ નોંધએ કે જે મામ તો નિરૂપાય અને ક્ષીણબધ પ્રગતી ઉપર આ પ્રકારનું ભયાનક પ્રયુત્ત સ્થાપિત કરતા હતા તેઓ પ્રથમ તેમની સારી રીતે રક્ષા કરવાને માટે ધયામાધ્ય શ્રમ તથા યત્ન કરતા હતા

બસી—યુરોપમાં જૂદી જૂદી જાતના યુવાઓ દરિયાકાંઠે થાય છે, પરંતુ યુરોપના કૃષિવાનો (એગ્રીકલ્ચરલ સ્કૅસ) જેવા યુવાઓ રાજસ્થાનમાં દરિયાકાંઠે થતા નથી સ્વતંત્ર ગળપૂતો અને રાજ-પૂતમામતોના ઘરમાં રહેતા 'ગોવા' નામના દામોમાં 'બસી' નામના દામોની એક શ્રેણી વિદ્યમાન છે આ બસીતોડો પ્રાય સાનિક કાંક લોકોના 'સર્વિ' નામના દાસોની સમાન છે મહાશય હુંયેમ જણાવે છે કે—“આ સર્વ લોકો પોતાના સ્વામીનું કૃષિકાર કરતા અને તેની ભૂમિપર નિવાસ કરતા, જો કે તેઓ સપત્તિ અને નાગરિકત્વના હકથી વંચિત નહોતા” હારાવતી પ્રદેશમાં વસતા હાવી^૨ નામના કૃષિકારો પણ આજ સ્થિતિમાં છે પૂર્વે જે ક્ષેત્રો તેમના પોતાના હતા તેની ઉપર હાલમાં મામતોનો અધિકાર સ્થાપિત થઇ જવાથી તેઓ સામતોના દાસતરિકે તેમની આજ્ઞાનુસાર કૃષિકાર કરે છે.

હુંયેમ જણાવે છે કે—“નાના નાના કૃષિકારો લૂટકાટ અને અત્યાચારના સમયમાં ભૂમિના અધિકારથી વંચિત થવાને કારણે પોતાની વ્યક્તિગત સ્વાધીનતા પણ ખોઈ બેસે છે” હારાવતીના હાવીતોડો આ વચ્ચેના સમયમાં સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે વિદ્રોહ, વિદેશીય આક્રમણ આદિ કારણોથી નાના નાના કૃષિકારો સામતોના આશ્રય પ્રદર્શ કરતા હતા તેથી બસી દામોની ઉત્પત્તિ થઈ છે કેટલાકના અનુમાન હાવીતોડો જો કે દાસસ્વરૂપ છે, પરંતુ તેઓ દાસની ઉપાધિવિનાના છે બસીતોડોની દશા હાવી કરતા પણ વિશેષ શોચનીય હતી, કારણ કે તેઓ પોતાની સપત્તિવા ભૂમિ ધરાવતા નહોતા પૂર્વે જે ભૂમિપર તેમનો આધિકાર હતો, તેજ ભૂમિપર તેઓ સામતની આજ્ઞાનુસાર પોતાના જીવનના નિર્વાહાર્થે કૃષિકાર કરતા હતા અને વળી તેઓ સામતના અશ્રયમાં રૂમેલા હતા. તેમને અન્યત્ર નાસી જવાની કાંઈપણ આશા નહોતી, કારણકે તેમની ઉપર તીકથુ દરિ સંપાદન માટે પહેરેદારો નિયુક્ત કરવા-આ આવેલા હતા, પરંતુ હાલમાં તેમના સર્વ કબજાની નિવૃત્તિ થઇ ગઇ છે

ગોલા અને દાસ-પૂર્વે રાજસ્થાનમાં કુષ્કાળ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર નાશ કરતા હતા. એકાદ પ્રબળ કુષ્કાળ પડતા સહસ્ત્રાવધિ મનુષ્યો દાસસ્વરૂપે જન્મરૂપે વેચાતા હતા લૂટકાટ કરનાર પીઠારા અને પહાડીયો કીર્તિકાળથી દાસ વેચતા હતા કાકોની પેઠે રાજપૂતરાજ્યોમાં પણ માતાદારા સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, અર્થાત્ જેમની માતા સ્વતંત્ર હોય છે તે પોતે પણ સ્વતંત્ર થઇ શકે છે આ દેશમાં ગોની અથવા દાસીના પુત્રો ગોના અથવા દાસ ગણાય છે રાજપૂતોના ગુહોમાં જે અસખ્ય ગોય ૧-ઓ દરિયાકાંઠે થાય છે તે સર્વ રાખ અર્થાત્ ઉપપત્નીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા છે પાશ્ચાત્યદેશોના પ્રાચીન સેક્સન દાસોની પેઠે આ ગોવાયોડો પણ દામત્વના ચિન્હરૂપે પોતાના ગળા પગમાં આદીની કક્ષી પહેરે છે તેમના સ્વામીઓ તેમનાત્વે જાતિ ઉત્તર નર્તન રાખે છે અને તેમના કંટાકે કવાયતી સૈનિકો ગણાય છે, પરંતુ આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ પોતાની માતાના કુન પ્રમાણે આદર પામે છે રાજપૂતાણી, મુસલમાની અને ગોવીઓના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો તેમની માતાના કુન પ્રમાણે ભિન્નભિન્ન પ્રકારે માનાપમાન પામે છે ગળપૂતમાં તેમના વીર્યથી અને ગોવીઓના ગર્ભથી જે લોકો જન્મ પ્રદર્શ કરે છે, તેમનો પણ દેશમાં અનાર થતો નથી તેઓ પણ મામતોના પ્રદેશમાં વિશ્વસ્ત પહેરપર નિયુક્ત થાય છે દેવગઢના યુત્તમાં તેમના પ્રેમિતામદ ત્રણસે ગોથા અશ્વારોડીઓસહિત રાજધાની ઉદયપુરમાં આવતા હતા તે પ્રત્યેક ઘાસના ગળા પગમાં એક એક સુવર્ણની કક્ષી રહેતી હતી.

જ્યુવ વાઓ તો હવિયારા ૧ સનિકો તેવાર કરી વસારી ભૂમિસપત્તિની રક્ષા કરવાને બાર દુ લઈશ આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરીને મળ ને તેને ૫૨ આપે તો દેશમાંથી ચોરી લૂટકાટ સર્વથી દુર થઈ જાય છે ને કોઈ માણસ આ કર અપવાનો અસ્વીકાર કરતો તો તેનું સર્વસ્વ લઈ લેવામાં આવતું જે માણસો નેતાને આધીન રહી લૂટકાટ કરે છે, તેઓ પણ બંદારથી પોતાની નિર્દોષતા દર્શાવવાને માટે કર આપે છે”

૧ મુસલમાનોમાં ‘ગુલામ’ શબ્દ એ અર્થમાં વપરાય છે તેજ અર્થમાં રાજપૂતોમાં ‘ગોલા’ શબ્દ વપરાય છે.

૨ ‘હાવી’ શબ્દ ‘હવ’થી ઉત્પન્ન થયે છે સેક્સનલોકો હવને ‘સિલ’ કહેવા હતા મોરવાડમાં ‘સ’ ઉચ્ચાર ‘હ’ કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ ‘સાલિમસિલ’ને ‘હાલિમસિલ’ કહેવામાં આવે છે

આ સર્વ દાસોનું જીવન તે સામંતને આધીન હતું તે સામંત પોતાના બે હાથર માણસો લઈને રજ-સેવકમાં જતા હતા.^૧

પૂર્વે જર્મનગતિમાં ઘૂતકીડા પ્રચલિત હોવાથી વ્યક્તિગત સ્વાધીનતાનો શી રીતે હોય થતો હતો તેનું વર્ણન ટેસિટસે ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે. જે માણસ ઘૂતમાં પરાસ્ત થતા તેમને દાસસ્વરૂપે જાનરમાં વેચવામાં આવતા હતા તે ભતિની પેઠે રાજપૂતભતિ પણ ઘૂતકીડામાં અત્યંત આસકા છે ટેસિટસે જર્મનગતિની ઘૂતકીડાનું જે સમયનું વર્ણન કર્યું છે, તે સમયથી દીર્ઘકાળપૂર્વે-દિવેસ્ટોનામના દેવના ઉપાસકોએ જર્મનીના ગહન જંગલોમાં વાસ કર્યો તેની દીર્ઘકાળપૂર્વે-રાજપૂતોમાં ઘૂતકીડા પ્રચલિત હતી આ વાત આપણા પુરાણોપગ્રંથો સારીરીતે પ્રતીત થાય છે આ ઘૂતકીડાએ ભારતવર્ષના કેટલા પ્રાચીન રાજવંશોના નાશ કર્યો છે? તે હિંદુપાંડકો સારીરીતે જણતા હશે મહારાજા યુધિષ્ઠિરે જે ઘૂતકીડામાં આસકત ન થાત અને જે તેઓ રાજ્ય, ધન અને જીવે તે પોતાની પ્રાણપિય પત્નીને પણ હારી ન ભાત, તો કુરુક્ષેત્રનું મહાયુદ્ધ કદિપણ થાત નહિ અને તે યુદ્ધમાં લક્ષ્યાવધિ ભારતસત્તાનાના જીવનની આહુતિ આપરી પકત નહિ તથા આર્થગતિ કદિપણ સત્પદીન બનત નહિ તેમજ તેના ગૌરવરચિ અસ્તાવ્યનમાં ભાત નહિ આ ઘૂતકીડાને લીધેજ યુધિષ્ઠિરને દાસત્વ કરવું પડ્યું હતું રાજસ્થાનમાં હજી પણ અનેક સોડો ઉન્નત બની જુગાર રમે છે પ્રમુખ સિદ્ધિસમકારે જે કે આ અધમ પ્રધાને કેટલેક અંશે દૂર કરી છે, તથાપિ હજીપણ ઘણા સોડો યુધિરીતે મૃત બને છે

રાજપૂતસામંતોના વીર્યથી અને દાસીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો જે પ્રકારે ગોવા નામથી વિખ્યાત છે, તે પ્રકારે રાજાઓના વીર્યથી અને દાસીઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા માણસો 'દાસ' કહેવાય છે આ દાસોડોને જે કે રાજાઓના તરફથી જીવનનિર્વાહને માટે જાગીર વગેરે સંપત્તિ મળે છે, તેપણ તેમને કાંઈ સન્માનશુલ્ક પદવી મળતી નથી ગોવા અને બસીમાં એટલે બેદ છે કે ગોવા જન્મથી દાસ થયેલા હોય અને બસી પાછળથી પોતાની ઇચ્છાથી દાસ બનેલા હોય છે ગોવાડોડો માત્ર ગોલી અર્થાત્ દાસીની સાથેજ લગ્ન કરી શકે છે રાજાઓના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલા દાસોને અત્યંત રૂંકે રાજપૂતો પણ પોતાની કન્યા આપવાનું પમદ કરતા નથી. બસીસોડો પોતાના ભાગ્યનું પરિવર્તન ચતા દાસત્વમાંથી મુક્ત થઈ પુન પોતાની વ્યાકત્યત સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પરંતુ ગોવાસોડો તેમ કરવાના ઇચ્છા ગમ્મતા નથી, કારણ કે તેમ કરવાથી પણ તેઓ પોતાની સ્થિતિ સુધારી શકતા નથી કિંવા પોતાની સ્વાભાવિક ખોડ દૂર કરી શકતા નથી તેઓ જન્મદોષથી રાજપૂતોમાં કાંઈ પણ પ્રકારે સન્માન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી કિંવા શુદ્ધ રાજપૂત રક્તધારીઓની સાથે મિશ્રિત થઈ શકતા નથી બસીસોડોને આવું કાંઈ જન્મનું કલક નથી તેઓ વેચાયેલા દાસ હોવા છતાં પણ પોતાના સામાજિક આચારવિચાર અને નીતિરીતિ પાળી શકે છે, પરંતુ તેઓ સામંતની સમ્મતિવિના સ્વાધીનતા ભોગવી શકતા નથી

રાજસ્થાનમાં એક બીજી શ્રેણીના દાસ થતા હતા વિન્નતીય સજુઓ વા વૃદ્ધારાઓદારા પૂર્વે જે સોડો બદી થતા હતા તેમને જે રાજપૂતસામંતો મુક્ત કરાવતા હતા, તેમના તેઓ દાસ બની જતા હતા. આખી નાતોની નાતો, આ પ્રકારે વિષતિમાં સપડાવાથી પોતાના પ્રાણ ધન, ધર્મ અને સન્માનની રક્ષાને અર્થે સ્વેચ્છાથી દાસ-દાસી બની જતા હતા આવા અનેક ઉદાહરણો જણવામાં આવ્યા છે જિલ્લોથી પ્રગણના નિવાસીઓના ઘણા ભાગ ત્યાંના પરમારસામંતોના બસીતરિકે જીવનનિર્વાહ કરે છે તે સોડો પરમારસામંતોની આશ્રિત પ્રજા છે મહારાણા જે કે સર્વના સ્વામી છે પણ બસી-સોડોની ઉપર તેમનો કાંઈ પણ અધિકાર નથી જિલ્લોવીના વર્તમાનસામંતના પૂર્વજ ખાર પેદીપૂર્વે આ બસીસોડોના સમુદાયની સાથે મેવાડમાં આવ્યા હતા રાજાએ તેમનો પરમ આદરસાકાર કર્યો અને તેમને મેવાડના સીમાતપર અતિ ફજદુપ પ્રદેશમાં એક ગ્રામી જાગીર અર્પણ કરી.^૨

૧ આ લેકોદારા કનલ ટોડને પ્રથમ શ્રેણીના સામંતોના પછા સદેશ પ્રાપ્ત થયા હતા.

૨ ઉક્ત પરમાર કે જેમણે પોતાની સાથે બસીસોડોને લઈને મેવાડમાં આવી નિવાસ કર્યો હતો તેમણે તેમને અલ્પાચારી તાતાસે કોના હાથમાંથી બચાવીને કે દુષ્કાળના મુખમાંથી બચાવીને દાસપદ આપ્યું હતું તે કહી શકાય નથી (જે રાજપૂતોએ તેમને વશ કર્યા હોય તે 'બસી' શબ્દ મુક્ત છે અને નિવાસ'ના અર્થમાં જે શબ્દ વપરાયો હોય તે 'બસી' મુક્ત છે)

હિંદી અનુવાદક

ગોવાલોકો ને પ્રકારે પોતાનાંડાના પત્રમા દાસત્વના ચિન્હસ્વરૂપે આદીની કહી પહેરે છે, તે પ્રકારે બસીતોકોના મસ્તકપર દાસત્વના ચિન્હતરિકે એક વાળનો ગુચ્છો ગહે છે બસી શબ્દ, ગોલા શબ્દના ક્ષેત્રે બસ ત અપમાનસ્થાનક નથી 'બસતી' વસ્તી શબ્દપરથીજ બસી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઇ છે બસી શબ્દનો મૂળ અર્થ નિવાસી છે પૂર્વે અનેક સામ્રાજ્યો અનેક કારણોથી પોતાની પૈતૃભૂમિનો ત્યાગ કરી પોતાના સમસ્ત અનુચરોની સાથે શિન્ન શિવ દેશેમા જઈ નિવાસ કરતા હતા ટોક (રામપુરા)-ની નિકટના બસી નગરના નામની ઉત્પત્તિ આવાજ કારણથી થઈ છે ચોલકોરાને વિભતીય આક્રમણથી પીડિત થઇ પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ચુલરાતનો પરિભ્રમ કરીને ઉક્ત સ્થાનમા વસતી સ્થાપન કરી હતી તેના તામાની સર્વ પ્રજા વિભતીય સાસનમા નિવાસ કરવો અનુચિત ધારી પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના રાજ્યનું અનુસરણ કરી ઉક્ત સ્થાનમા જઈ વસી હતી બિલોલીની સ્થાપના પણ કદાચ આવીજ રીતે થઇ હશે રાજપૂતો કૃતમાતા દર્શાવવાને માટે ઘણીવાર કહે છે કે - હું આપનો બસી છું આપ મને દાસસ્વરૂપે લેજો તો હું લેવાવાને તૈયાર છું"

પરસ્પરમાં કંલહ-રાજપૂતજાતિની ને સમયની અવસ્થાનું ચિત્ર અત્ર અલિપ્ત કરવામા આવે છે ને સમયે રાણાની વ્યક્તિ ઉપરજ સર્વ પ્રજાનું અવલબન હતું, તે સમયે તેમની શત્રુઓપર લેવાની વૃત્તિ સ્વાભાવિકરૂતે અત્યંત પ્રબલ થઈ ગઈ હતી રાજપૂતજાતિના પતનના સમયમા પરસ્પરનો કંલહ પરમ પ્રબલ થઈ ગયો હતો ને પરસ્પરના કપહાશ્રિએ લયાનક રીતે પ્રબલવિત થઈ ગત અર્ધ શતાબ્દીમા મેવાડને પરમ શોચનીય દુર્દશામા લાવી નાખ્યું કે અને ને પરસ્પરનો કંલહ ને થોડો વખત વધુ રહેત તો મેવાડનો સપૂર્ણ વિખ્વસ કરી નાખત, તે પરસ્પરના કંલહનું કેટલુંક વર્ણન અત્ર કરવામા આવે છે, ને વાચવાથી મેવાડની ગત અર્ધ શતાબ્દીની અવસ્થા પાંદડા સારી રીતે બહારી ચકશે સૌભાગ્યવશાત્ હાનમા ધીમે ધીમે શુભ સમય પાસે આવતો બળ છે અને આશા રહે છે કે થોડા સમયમા રાજસ્થાનના પરમ રમણીય ઉદ્યાનસ્વરૂપ મેવાડ પુન પૂર્વવત સુખશાન્તિ અને સૌદમ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

મેવાડનો વિખ્વસ થવામા કાઠ ત્રુટિ રહી નહોતી. લયાનક હિસાબ વ્યાધોએ અને જ અતી મુલ-રોએ રાજધાની ઉદયપુરમા નિવાસ કર્યો હતો રાજપ્રાસાદના સુદર ઓરડાઓમા ગીધો નિર્ભયતા-પૂર્વક રહેવા લાગ્યા હતા ને મહાવયના વિસ્તૃત આગણામા સામ્રાજ્ય પોતપોતાની સેનાસહિત એકત્રિત થઇ તેની શૌભામા અત્યંત વૃદ્ધિ કરતા હતા તેજ આગળ ધાસથી આગાદિત થઈ ગયું હતું અને 'સો રાજના વશજ' (મહારાણા) ને ધાસવાળા આગણના એક નાનાસપ્પા પગરસ્તાથી પોતાના મહાનયમા પ્રવેશ કરતા હતા આ ચિત્ર અત્યંત હૃદયલેદક છે સ્વદેશહિતેથી લોકો મેવાડની આ ગોચનીય દુર્દશાના સ્મરણથી અવશ્ય દુઃખિત થશે રાજપૂતજાતિના આવા પતનનું એક પ્રધાન કારણ પરસ્પરનો કંલહજ છે

રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યમા લેવાની વૃત્તિ અધિક પ્રબળ છે પ્રત્યેક રાજપૂત આ વૃત્તિને દાસ છે કાઠ માણસ એક રાજપૂતનું ચક્રિ ચિત્ત અપમાન કરે વા તેને લવલેશ પણ હાની કરે અને ને તે તેનાપર લેવ ન લે તો તેની તરફ રાજપૂતસમાજ ઘણાની દૃષ્ટિથી ભુલે છે ને દેશની સરકાર વ્યક્તિ-ગત અત્યાચાર અને સ્વેચ્છાચારનું દમન કરવાને અચક્ત હોય છે તે દેશના લોકો નિર્ભયતાપૂર્વક સ્વ-ચાલી આચરણ કરે છે ગાજપુતરાજ્યોમા આવોજ પ્રકાર જોવામા આવે છે ગાજપુતોની લેવાની વૃત્તિ એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે, બે શિન્ન વશો વા સાખાઓની વચ્ચે કોઈ કારણથી લેવે ઉપસ્થિત થાય છે તો અનેક પેઢીઓમુખી તે લેવે સતત ચાતુ રહે છે ન્યાયમુખી તે ઝડપે સર્વથા નિવૃત્ત થાય

૧ એક સમયે મહારાજા થોડોકોએ મેલાક તરફ રાજપૂતસામ્રાજ્યને જ લી લેવાને માટે બીજાન કર્યા હતા. કનૈલ ટોડે મ વચ્ચે થઈને તેમને વિશુકત થ્યાં આ સામ્રાજ્યમા પુરાવતસાખાના નેતાના કનિષ્ઠ ભ્રાતા પણ હતા. તેમની માતા શ્રુત્યસાધાર પણ હતી અને તે તેમને લેવાને માટે અધીરી બનીગઈ હતી તેઓ મુખત થઈને તત્તજ્ઞ માર્ગમા પોતાની માલાનુ દર્શન કરી ચકત પાતુ તેમના હૃદયમા કલ્પના ઓટલી બધી પ્રબળ થઈ ગઈ હતી કે તેઓ તેમ નહિ કરતા પ્રથમ કનૈલ ટોડેની પાસે ગયા અને જદ્દજદ્દ કે તેમને વારવાર કહેવા લાગ્યા કે - 'હું આપનો રાજપૂત, આપનો જોડો અને આપનો બસી છું આપ મને ને આજ્ઞા આપશો તોનું હું તાકાલ પાવન કરીશ.' કનૈલ ટોડે વરતજ તેમને, પુનઃવિદ્યથી પી લી તેમની માતા પાસે થોડકી લીધ

નહિ ત્યાંનુધી તત્તવાર મ્યાન કરવામા તેઓ અનિવાર્ય કનક માને છે મેક્સનરોડો કરતા ગાજપૂતો માનની રક્ષા અધિક દીર્ઘકાળથી કરતા આન્ધ્ર છે પ્રાચીન મેક્સનરોડોમા એવો કાયદો પ્રચલિત હતો કે, જો કોઈ માણુન કાઠના ધારીનું એમદ અગ્ર નષ્ટ કરતો તો તેને દ્રવ્યને દંડ કરવામા આવતો હતો આગળી, અગ્રી વગેરે પ્રત્યેક અવયવનુ મૂલ્ય નિશ્ચિત કરવામા આન્ધ્ર હતું પરંતુ વીરરાજ-પૂતો રમ્પને માટે રમ્પજ લે છે જે રાજ્ય અન્નને 'મુડમટી' લેવાની ફરજ પાડે છે તે પ્રતાપદાગી ગણાય છે ^૧

માત્ર એક ઉપાયદારારાજ આ લખ કર કવલ નિરૂપ થઈ શકે એમ છે, પરંતુ તે ઉપાયને ગાજપૂતો ઘૃષ્ણિન સમજે છે જે જાણીને વચ્ચે વિવાદ થતા જે માણુમને હાનિ થઈ હોય તે પોતાની ખુદીથી હામા કરે અથવા નુકસાન કરનાર માપસ પોતાના પ્રતિપક્ષની હામા માગે તો તેમની યત્નતા નિરૂપ થઈ જાય છે પ્રત્યેક પક્ષને માટે આ અવરજા ઘણી મોંઘીભરી હતી, તોપણ આવી ઘટના કાઠિયેક અનતી નહોતી એમ નોંધાવું આ પ્રકારે એકવાર વૈરનું સમાપ્ત થયા પછી જો કોઈ પુનઃ કનલ ઉપસ્થિત કરતો તો સમાજમા તેની ભારે નિંદા થતી, પરંતુ હાલમા પતિત સમયમા પુનઃ કવલ ઉપસ્થિત થવાના દૃષ્ટાંતો પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે

અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે શાહપુરાના રાજ્ય મહારાણુના વચમા ઉત્પન્ન થયા હતા અને તેઓ મેવાડમા એક મહાનગરવાન પુરુષ હતા એક સમયે આ શાહપુરાના ઉમેદસિંહ નામના અધિપતિની સાથે અમરગઢના ભૂમીઆસ્વામી રાણુવતસામતને કનલ ઉપસ્થિત થયો શાહપુરાધીશ્વર કેવન રાણુની આપેલી ભૂમિનાજ અધિપતિ નહોતા, પરંતુ દિલ્હીના સમ્રાટે આપેલો એક બીજો પ્રદેશ પણ તેમની પાસે હતો તે અમયે વાણિજ્યકર સિવાયની તે ઉભય દેશીની વાર્ષિક ઉપજ દર લાખ રૂપિયાની હતી તેમણે મેવાડનો જે મહત્તમક નામનો પ્રદેશ રાણુની પાસેથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે પ્રદેશમા તેમના યત્નનો પણ અધિકાર હતો ઉભયની ભૂમિ સંયુક્ત અને મિશ્રિત હોવાથી તેમની વચ્ચે સદા વિવાદ, કષમ્પી અને કવચિત્ કવચિત્ યુદ્ધ પણ થતું હતું તેમના કૃષિકરોસુદા આ વિવાદમા ભાગ લઈ રકતપાત કરતા હતા દિવાન નામનો તે ભૂમીઆસરદાર શાહપુરાપતિ કરતા અલ્પ શક્તિશાળી હતા તે માત્ર દસ ગામનો સ્વામી હતા અને તેની વાર્ષિક ઉપજ ૧૨૦૦૦)રૂપિયા કરતા કાષ્ઠક વિશેષ હતી, પરંતુ પોતાની સમગ્ર પ્રજાનું ન્યાયપૂર્વક શાસન કરવાથી તે અત્યત લોભપ્રય થઈ પડ્યો હતો અને તેના સ્વભાવથી બહુઓ તેને માટે મનશીર ધારણ કરવાને મદા તાત્પર રહેતા હતા એક કુચરી ઉપર દિવાનનો દુર્ગ સ્થિતિ હતો અને પશ્ચિમતરફ મુખ ધરાવનાર તે ઉચ્ચ મિલ્લાની ઉપર કેટલીક તોપો તૈયાર રાખવામા આવી હતી દુર્ગની ચોતરફ ગઢન વન આવેતું છે અને માત્ર જે ત્રણ માર્ગોથી જ દુર્ગમા પ્રવેશ કરી શકાય છે તેથી કોઈ પણ શત્રુ સદસા આક્રમણ કરી તેમા પ્રવિષ્ટ થઈ શકતો નથી આ કારણથી તેનો પ્રખ્યાત શાહપુરાપતિ ગણસેનમા એક હભાર યોદ્ધાઓ ઉપસ્થિત કરી શકતો હતો તે છતાં પણ દિવાન નિર્ભયના પૂર્વક પોતાના દુર્ગમા રહી શકતો હતો કોઈ કોઈ સમયે ઉભયની વચ્ચે લખ કર વિવાદાગિ પ્રભવસિત થતો હતો અને તેથી તેઓ ક્ષીણુખન થઈ જતા હતા શાહપુરાપતિના ગામોમા દુર્ગ નહિ હોવાથી દિવાન સુત્રમ રીતે પોતાની વૈરદૃષ્ટિ તૃપ્ત કરી શકતો હતો તે કોઈ કોઈ સમયે શાહપુરાપતિના ગામોમા પ્રવેશ કરી પશુઓ લઈ જતો હતો તથા ધનવાન પ્રજાજનોને બંદી કરીને અમરગઢના લખ કર કારા મુદમા તેમને પૂરતો હતો આ લોકો જ્યારે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપના ભારેજ તેઓ કારામુદમાથી વિમુક્ત થઈ શકતા હતા આ સતત ચાનતા વિવાદથી ઉભયપક્ષના કૃષિકરોને પુખ્ત હાનિ થતી હતી કૃષિ કાર્ય સર્વથા બંધ પડી ગયું હતું અને શાહપુરાપતિ ઉમેદસિંહની મહત્તમકની અર્ધ પ્રજા પોતાના પ્રાણ અપાવવાને માટે અન્ન-અગ્ર નાસી ગઈ હતી શાહપુરાના અધીશ્વર કરતા દિવાન પોતાની પ્રજાને વિશેષ પ્રિય હતો શાહપુરાપતિ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે સ્વચ્છેદી વર્તન રાખનાથી અત્યત અપ્રિય થઈ પડ્યા હતા

૧ ખરિરિદ અક ૧૮ જુઓ ઝગ્ગો સેખનને કો અગ્રને કવેલી હાનિ પૂર્ણ ૧૨માને માટે દંડ કરતા હતા, તે પ્રમાણે હિદુલોકોમા પણ દંડવિધિ પ્રચલિત હતા હિદુઓનો દંડવિરિ ઝગ્ગે સેખનને કો કરતા દીર્ઘકાળથી મચલિત ભે મનુરજુતિમા ભદ્રાદેવથી લઈને કુવરાની હવાસુધીનો દંડ તથા પ્રાપ્તિનિર્દિષ્ટ કરવ મા આણુ છે પાકો 'રાવલ કષપદુર'મા પ્રાચલિત રાખેલો અર્થ જોયે તો તેઓ પ્રગલ્ભ હકિકા પ્રાપ્ત કરી શકે સ્વયં-અકાચને લીધે અમે તે અગ્રે હકલ કરવા નથી

અને સર્વ ભૂમીઆનેકો તેમનાપર અત્યંત રુદ્ર થયા હતા શાહપુરાધીશગની પ્રજા 'બગ્ગીદુદાઈ' નામને
૩૦ આપી આપીને અત્યંત કટાણી ગઈ હતી

શાહપુરાના રાજા એક અસ્થિર ચિત્તના અને ક્રોર હૃદના પુરુષ હતા એક વખત તેમણે પોતાના
પુત્રપદ્મ અત્યંત ક્રુદ્ધ થઇને તેની કચેરી દોડુ બાધીને તેને શાહપુરાના દેવાલયમાં લટકાવી દીધો હતો અને
તેની માતાને બેનાનીને તેને આ હૃદયભેદ દસ્ય મતા યુ હતુ તેઓ અશ્વ કિવા નીલગામી ઉટપર આરુઢ
થઇને સદા એકલા અહીંતહી બ્રમણ ક્યો કરતા હતા કોઇ કોઇવાર તો અનેક દિવસોપર્યંત તેમને
ઢાઇ પત્તો લાગતો નહોતો એક દિવસ રાજા ઉમેદસિંહ આ પ્રમાણે એકના બ્રમણ કરતા કરતા પોતાના
શત્રુ દિનાનના અમગગદમાં પળેપી ગયા અને દેવધોગે તેઓ દિનાનની દૃષ્ટિએ પડ્યા આ સમયે ઉમેદસિંહ
એક હિન્દુસ્થાની સામંતની દયાને આધીન હતા પરંતુ તે સામંતે તેમની સાથે કાઇ પણ શત્રુતાભરેલું
આચરણ કર્યું નહિ તે નેમને વિનય તથા નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ કરીને પોતાના મહાનયમાં લઈ ગયો આ તેણે
રાજપદોધિયત મન્માનમહિત તેમને આતિથ્યસંદર્ભ કર્યો ઉભયે 'મનનાગ પ્યાનો' રૂપી પગમાન દમ્ભિત સાથે
બેસી ભોજન કર્યું અને પરંપગની શત્રુતા સદાને માટે છોડી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી

ગળા ઉમેદસિંહે અને સામંત દિનાનની વચ્ચેની શત્રુતા આ રીતે શાંત થયા પછી ઉભયને ગણા
દ્વારા ઉદયપુરની રાજસભામાં બોનાવવામાં આન્યા રાણાની સાથે યુનાકાંત થયા પછી રાજા ઉમે
સિંહે દિનાનને પોતાને બેર આવવા આમ ત્રણ કર્યું દિનાને આ આમ ત્રણનો સ્વીકાર મ્યો અને પોતાની
સાથે વીસ અશ્વારોહીઓ તથા આવસ્થા ૬ યાદિ સામગ્રી વધુ ગળની માથે શાહપુરાગર પ્રયાણ
કર્યું ગળા ઉમેદસિંહે સામંત દિનાનને પોતાની રાજવાનીમાં નઈ ઉત્તમ પ્રકારે તેનું આદરતિથ્ય કર્યું
તેના પ્રત્યે સારા સ્નેહ દર્શાવી ઉમેદસિંહે તેની સાથે બેસી ભોજન કર્યું વળા દિલાનને પમત્ર કરવાને માટે
ઉમેદસિંહે નાયરગ પણ પુષ્કળ કરાવ્યો પૂર્વની શત્રુતા મદાને માટે વિનમ્ર કરવાને શપથ લેવાના ઉદ્દેશથી
ઉભય દેવમંદિરમાં ગયા પરંતુ દિનાન પગથીઆપર ચલ્યો ૩ તગતજ તેનું મન્ત્ર ૫૩૫ પૃથક્ થઇ
ગયું તેના રક્તથી મંદિરગાર્ભગયુ પરમ નિષ્કુર, કાચર અને આતિથ્ય-ધર્મનો ભગ કરનાર ઉમેદસિંહ
માન દિનાનને શિરચ્છેદ કરીને ૪ શાંત થયા નહિ, પરંતુ તેમણે તેના શરીરપરના મર્ચ આભૂષણો પણ
ઉતારી લીધા અને પોતાની પાપી વૈરવૃત્તિ શાંત કરવાને માટે તેમણે અત્યંત દબકા દુર્વચનો કહી તેના
કપાચેના શિરપર લત્તાપ્રદાર કર્યો દિલાનના પુત્રે ભારે વિશ્વાસવાતી ઉમેદસિંહદામ પોતાના પિતાનું ભય કર
રીતે ખૂન થયાના વર્તમાન સાંભળ્યા, ત્યારે તેણે તત્કાળ વૈર લેવાને માટે પોતાની મેના સંજ્ઞા કરી
હવે પૂર્વવત્ ભયકર ઉચ્છવ અને અત્યાચારનો પ્રવાહ પુનઃ વહેવા લાગ્યો રાણા આ સમાચાર સાંભળી
શાંતિસ્થાપન અને દુષ્ટનું દમન કરવાને તથા દિલાનના પુત્રને ચમેલી ટાંપી પૂર્ણ કરવાને માટે મધ્યસ્થ
થયા રાજા ઉમેદસિંહે દિલાનના અવકારો, ૬ થ અને અર્થો વગેરે ને ને વસ્તુઓ લઇ લીધી હતી તે
સર્વ રાણાએ તેના પુત્રને પાછી અપાવી લીધી અને તેમના પાંચ માંસો મુકદ્દતિતગિ દિનાનના પુત્રને
અપાવ્યા તથા મડવગલના રોષ માંસો રાણાએ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા

આરબ તથા શિવગદના સામંતોએ પોતાની વૈરવૃત્તિ તૃપ્ત કરવાને માટે ને પૈશાચિક ઢાંચો
કર્યો હતા તેનું વિરતત વર્ણન અન્ય સ્થળે કરવામાં આવ્યુ છે આવા શતાવધિ દર્શાવે આપી રાકાય
એમ છે ૨૫૪ રીતે પોતાના અપરાધનો સ્વીકાર કરી, હામ માગી તથા શત્રુના પુત્રની સાથે પોતાની
કન્યાના વિવાદ કરીને પણ રાજપૂતો પરંપરાના કનહની નિવૃત્તિ કરે છે અને મિત્રભાવથી મુલાકાત

૨ ને સમરે મેવાડમાં ચોતરફ અરાજકતા અત્યાચાર અને લટકાંટ પ્રબલ થઈ ગઈ હતી, તે સમરે લૂટાત
લોભા પ્રભને અત્યંત દુષ્ટ દેતા હતા તેઓ અસહાય લોકોના વશસ્થળજ બરછી મૂકી તેમને મારી નાખવાની
ધમકી આપી તેમની પાસેથી ટૂંક લેતા હતા વશસ્થળપર બરછી મૂકતા લોભા 'દુદાઈ' ઈને મુક્ત થવાની
ઈચ્છા તાખતા હતા, તેથી તેને 'બગ્ગીદુદાઈ' કહેવામાં આવે છે લૂટારાએ ના હાથનાથી ચાન્યની રચા કરવાને
માટે પ્રભ 'બગ્ગીદુદાઈ' આપતી હતી

૨ અતિથિસન્માનાઈ પીતામાં આવેના કસુબાનો પ્યાડો

૩ એકા બેસીને ભોજન કરુ એ રાજપૂતભક્તિમાં ધારી મિત્રજનુ ચિન્હ ગણાય છે

કરી શકતા હોદી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરવા કરતા આ ઉપાય ઉત્તમ છે.^૧

સીમાને માટે પણ સામ તોમા સદા વિવાદ અને કાનૂની ઉત્પત્તિ થયા કરતી હતી જેસનગીર અને બિકાનેરની સીમાપર વસતા સામ તોની વચ્ચે કોઇ કોઇવાર એવો પ્રબળ કબજો ઉપસ્થિત થતો હતો કે અંતે ઉભય રાજ્યોના અધીશ્વરોને યુદ્ધ કરવાની ફરજ પડતી હતી જે કે રાજપૂતગતિના હૃદયમાં વૈર-શક્તિ અદ્વાપિ જગૃત છે, તોપણ હવે સમયના પ્રભાવથી તે અગાઉના જેવી સહારકમૂર્તિ ધારણ કરતી નથી સીમાસબધી કબજો હવે સર્વથા નિરૂપ્ત થઇ ગયો છે અને કેવળ રાજસ્થાનમાં જ નહિ; પરંતુ ભારતવર્ષના સમસ્ત દેશીરાજ્યોમાં શાન્તિ સ્થાપિત થઇ ગઇ છે.

રાજપૂત પ્રધાનો વા મંત્રીઓ—રાજસ્થાનના સામ તો રાજ્યોની કથી કથી આઠાઓનું પાવન કરવાને બંધાયેલા છે અને તેઓ ગજસલામાં કેટલા સમયપર્યંત રીને શુ શુ કાર્યો કરે છે, તે સબ ધે થોડા સ્થાને વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે સામ તો સીમાની રક્ષામાં નિયુક્ત થાય વા ગજનની આઠાનુમાર પોતાના નગરમાં રહેવું તે સિવાયના સમયમાં તેઓ સપરિવાર રાજધાનીમાં રહેવાને બંધાયેલા છે પૂરા બાર માસપર્યંત કોઇ પણ સામ તને રાજધાનીમાં રહેવું પડતું નથી પ્રત્યેક ગાખાના કેટલાક સામ તો પોતાના નિયમિત સંખ્યાના સૈનિકો અને અનુચરોસહિત રાજવાનીમાં રાજકાર્ય કરે છે આ ઉત્તમ નિયમને લીધે હૃદયપુરની રાજસલા સદા સામ તોથી પૂર્ણ રહે છે મેવાડમાં ઉચ્ચશ્રેણીના સામ તો આસ હકો અને સ્વાધીનતા અધિક ભોગવે છે રાજસ્થાનના અન્યાન્ય રાજ્યોના સામ તો જેટના શખનામદ હોય છે તેટલા મેવાડના ઉચ્ચશ્રેણીના સામ તો પરિબદ્ધ નથી મેવાડના પ્રધાનસામ તો માત્ર વિશેષ મહત્વના મહોત્સવપ્રસંગે જ પોતાની સેના સહિત રાજધાનીમાં જાય છે એકાદ રાજનીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા મેવાડના સમસ્ત સામ તો એકત્રિત થઇ તેવિંદે ચર્ચા કરે છે અને તેવિંદે પોતપોતાને અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરે છે રાણા સામ તોના અભિપ્રાય લીધા વિના કોઇ પણ રાજકીયકાર્ય કરી શકતા નથી. એકાદ રાજકીય પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા તેપર પોતાનો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કરવાને તથા કોઇ વિદેશી રાજ કૃતનું આગમન થતા તેનો સંસ્કાર કરવાને માટે સામ તોને રાજવાનીમાં આવવાની ફરજ હોવાથી રાણા તેમને એક રાજકર્મચારીની માથે નિમ્ન નણપત્ર મોકલે તો તેમણે કે પ્રધાનપરિના ઉત્સવપ્રસંગે ત્રિપેશીઆથી ત્રણવાર નિયત સમયે નગાર વગાડવામાં આવે છે ત્રીજવારનો નગારોના નાદ સાંભળીને તરતજ સામ તો પોતપોતાના જીવનમાંથી બહાર નીકળી રાણાને જમ્મ મળે છે.

સામ તો જે સમયે ગજવાનીમાં રહે છે તે સમયે તેમને દર આવાડીએ એક એક દિવસ પોતપોતાના અનુચરોસહિત સલાગૃહ અને ગજપ્રાસાદની રક્ષા કરવાને રહેતું પડે છે સામ તો પોતાના અનુચરોસહિત પ્રાસાદની સંયુક્ત આવેના આગલુમાં આવીને ઉભા રહે છે, એટલે મહારાણા આવી તેમના અભિનંદનને સ્વીકાર કરે છે ત્યારપછી સામ તો પોતાના અનુચરોસહિત મોટા ફરીખાનામાં અર્ધાંત સંભામ ડખમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે ત્યાં તેમને માટે અગાઉથી જ મોટા ગાલીનો પાથરી મૂકેલો હોય છે ભોજનસમયે મહારાણા ઉક્ત સામ તોને આમ ત્રણ કરે છે, એટલે તેઓ રસોડામાં જમ તેમની સાથે

૧ પાઠમાં પૂર્વે પૂલીના યુવકને મહારાણા ભીમસિંહના પિતાની ફરેલી હત્યાનું વર્ણન વાંચી ગયા છે કેવલ વૈરશક્તિ શાંત કરવાને માટે જ પૂલીના યુવકને મુશ્કેલીમાંથી બચાવે રીને રાણાના માણુ લીધા હતા પૂલીના યુવકને અપરાધ દાખા કર્યા થોડા નહોતા, તે સમયે જો મુશ્કેલીના અને પુરે તરફ હોત અને મેવાડની અવસ્થા અત્યંત ચોચનીય ન હોત તો હત્યા કરનારને અસ્તવ્ય ઉચિત દડ અપાવે હોત કર્નલ દોડ આ સભર ને કોઇ લખી ગયા છે તેવથી પ્રતીત થાય છે કે હત્યાકારી વિચારસિદ્ધે ઉભય રાજવંશોની વચ્ચે પ્રબલિત થયેલા વિવાદોશ્રિને શાંત કરવાને માટે પુષ્કળ પ્રયત્ન થયો હતો તેના ધરમાં જો કન્યા હોત તો તે મહારાણા ભીમસિંહને અર્પણ કરીને તે વેશભાવને દુર કરત અંતે તેણે કર્નલ દોડની સાથે ગુસ્સેવે જઈને મેવાડાધિપતિ પારો દાખા યાચવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી પરંતુ ગુસ્સેવેમાં હોય તે સમયે કોઇ રાજપૂત કદાચ તેનો સહાર કરે, એના બચથી કર્નલ દોડ તેને લઈ જવાનું સાહસ કરી ચક્રા નહિ મહારાણા ભીમસિંહ ઉદાર અને ઉચ્ચ મનાઈવાળા હતા, તેથી જો તે તેમની પાસે દાખા આગત તો અવશ્ય તેઓ તેનો અપરાધ માફ કરત

૨ રસોડા એક નાના સપાટ ફૂજસાગર હોય છે, તેમાં દુધ્ધ દુધ્ધ ભેળવવાથી હોય છે આ રસોડા પ્રતિદિન સાતરે માણુસો જમી શકે એવું ભોજન રવાનું છે તે સિવાય રાણાના દાસદાસીઓને માંત્ર ભોજન રહે તૈયાર થાય છે

બોળન કરે છે. તે રાત્રે તે સામત રાજપ્રસાદમાજ રાચન કરે છે અને બીજે દિવસે પ્રાન કાળમા આગવા દિવસની પેઠે મહારાણાને સન્માન આપીને વિદાય થાય છે બે કોઈ કારણથી મહારાણા મામ તોને બોનાવે તો તેઓ શીઘ્ર તેમની સમક્ષ હાજર થાય છે મામ તોની પદમર્યાદા પ્રમાણે તેમના- પર 'ફકમા' અર્થાત્ આમત્રણપત્ર મોકલવામા આવે છે આ આમત્રણપત્રિકાઓ મહારાણાનો ખાનગી મંત્રી પોતાના હાથથી લખીને તેપર મહારાણાના નામની મહોર અમ્તિ કરે છે અને તેને બધ દરીને તેપર મહારાણાની ખાનગી વીટીની ડાપ મારે છે

રાજસ્થાનના સમસ્ત રાજ્યોના સામ તોમા જે મર્વથી ચંતુર, બહાદુર, સાહસિક, શુદ્ધિમાન અને પ્રપચ્કુશળ હોય તેજ રાજ્યુ મન પ્રસન્ન કરીને તેના મંત્રીપદપર અભિષિક્ત થઇ જાય છે રાજ્ય તેને અત્યંત વશીકૃત થઇને તેની ધ્વજા અને આકાક્ષાનુસાર તેને મંત્રીપદ અર્પણ કરે છે, પરંતુ તે રાજપૂતમંત્રી દિવાનીશાસનવિભાગમા કોષપણ પ્રકારે હસ્તક્ષેપ કરી ચક્રતો નથી એ વિભાગને માટે એક ખાસ મંત્રી ગણેના હોય છે અને તેજ તે વિભાગને લગતા મમસ્ત કાર્યો કરે છે, છતા તે ઉભય મંત્રીઓ સાથે મળીનેજ રાજકાર્યો કરે છે રાજપૂતમંત્રી દેવના મુદ્ધવિભાગના અમાત્ય ગણાય છે સર્વ સામ તોમા શાસનભાર પણ તેના હાથમા સોંપવામા આવેના હોય છે દિવાનીવિભાગના મંત્રી પદપર રાજપૂતમંત્રીના કોષપણ પુરુષને નિયુક્ત કરવામા આવતો નથી દેશભેદને લીધે મંત્રીઓની ઉપાધિઓ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે મેવાડમા મંત્રીને 'લગગડ' કહેવામા આવે છે, જ્યેષ્ઠપુરમા 'પ્રધાન' કરેવામા આવે છે, જ્યેષ્ઠપુરમા 'મુઆદિબ' (દિલ્હીના મંત્રાટની પેઠે જ્યેષ્ઠપુરના મહારાજાએ પોતાના ગજ-કર્મચારીઓના નામ યાવનીલાપામા રાખ્યા છે) તથા કોટામા 'કિલેદાર' અને 'દિવાન' કહેવામા આવે છે શુદ્ધવિભાગનો રાજપૂતઅમાત્ય પોતાના શુભોચી અધીશ્વરને વડીભૂત કરીને રાજ્યમા સર્વપ્રધાન શક્તિશાળી પુરુષ બની જાય છે પ્રજા તેનો આશ્રય મહંશુ કરી તેનાદારાજ પોતાના રાજ્યપર સર્વ પ્રાર્થના મોકલે છે, કારણ કે તેની ભવામશ્યથી સંજળતા મળવાનો પૂર્ણ સંભવ હોય છે ગજપૂત મંત્રી સેનાના નાનામોટા સર્વ અમલદારોપર સચા ધરાવે છે

રાજસ્થાનમા કેટલાક રાજ્યોમા વશપર પરાગત મંત્રીત્વ આપવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી, પરંતુ ખ્રિસ્તીશાસને તેનો પ્રાનબધ કર્યો છે ભારતવર્ષના સમસ્ત પ્રધાન દેશીરાજ્યોના મુખ્યમંત્રીના પદ- પર હવે રાજ્યો પોતાની ધ્વજાનુસાર કોઈપણ પુરુષને નિયુક્ત કરી ચક્રતા નથી હાનમા દેવી રાજ્યોને કોઈપુરુષને મંત્રીપદપર નિયુક્ત કરવાની ધ્વજા હોય, તો તેઓ સ્થાનિક પોલિટિકલ એજન્ટને તે બાબત જણાવે છે પોલિટિકલ એજન્ટ તે બાબત પોતાના અભિપ્રાયસંવિત નામદાર મર્વર્ને જન રક્ષને જણાવે છે અને બે તેઓ તે પ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવે તોજ તે પુરુષને નિયુક્ત કરવામા આવે છે, નહિ તો નહિ એક મંત્રી સદાને માટે કોષ રાજ્યના તાબામા રહેતો નથી વાસ્તવમા મંત્રી ગણ પોલિટિકલ એજન્ટની આગામી ગઠે, એવી વ્યવસ્થા હાન કરવામા આવી છે, પરંતુ પૂર્વે એથી સર્વ પ્રકાર ભિન્ન હતો એક મંત્રીનું મૃત્યુ થતા તેના પદપર તેના, પુત્રને નિયુક્ત કરવામા આવેના હતા મેવાડના ઇતહાસપરથી આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે ભારતવર્ષના અન્યાન્ય રાજ્યોમા જે પ્રકારે મંત્રીઓ પોતાના રાજ્યના શવનનો નાશ કરીને પોતાના શિરપર રાજમુકુટ ધારણ કરી ગયા છે, તેમ રાજસ્થાનમા બનતુ નથી રાજસ્થાનના મંત્રીઓ રાજસમાન પ્રભુતાયુક્ત હોવા છતા પણ તેઓ કદિ સિંહાસનપર અભિષિક્ત થયા નથી

જે સમયે મેવાડશ્વરે સર્વથી પ્રથમ ખ્રિસ્તીસરકારની સાથે સધિ કરી, તે સમયે રાણાના દૂતોએ અંગ્રેજપ્રતિનિધિ સમક્ષ એવી અભિવ્રાપા પ્રકટ કરી હતી કે, "મેવાડના મુદ્ધવિભાગના મંત્રીપદપર જે પ્રકારે સંતુષ્ટરના સામત અનાદિથી નિયુક્ત થતા આવ્યા છે, તે પ્રકારે તેઓજ સર્વ વશપર પરાની રીતિથી તે પદપર નિયુક્ત થના રહે, એવો એક નિયમ સધિપત્રમા લખવાની જરૂર છે" મંતુષ્ટરના સામતોએ અપૂર્વ વીરત્વ, સાહસ તથા ચેત્વળતા દર્શાવી છે, પરંતુ તેમનેજ સદા વશપર પરાની પ્રજા-લીથી મેવાડના મંત્રીપદપર નિયુક્ત કરવામા આવવાથીજ મેવાડનો વિશ્વસ થયો હતો તેમને લીધેજ મેવાડમા વિદ્રોહાગ્ર પ્રમત્રી રહ્યો હતો

જે રાજદૂતે આ પ્રસ્તાવ રજુ કર્યો હતો, તેઓ સંતુષ્ટાગ્રના મામતના પિતાના કાકા હતા તે સમયે

સતુમ્બરના સામંત સગીર વખતે જન્મી રતા, તેથી ઉપર રાજદૂત પોતાના બધુના પૌત્રના વાનિ તારકે મર્વ કાર્યભાર વહન કરતા હતા તેમણે ત્રીસ વર્ષ પર્થ ત મેવાની પ્રત્યેક રાજકીયધર્મનામા ભાગ વધે રાણાની સલામા મહાન પ્રત્યુત્તર પામે ક્યું હતું અનુયાન કરી ચક્રાય છે કે, ઉપર રાજદૂતે મળ્યુપર્થ ત પોતાનું સામર્થ્ય અને પ્રભુત્વ અટળ રાખવાને માટે ઉપર પ્રતાપ રણુ કચો હશે વળી તે પોતાના બધુના મગીર પૌત્રને કુટિય રાજનીતિ અને પ્રપચ રનવાની શિક્ષા આપતા હતા રાણાને પણ તેમના પ્રમય અકુશમા રહેલુ પડતુ હતુ સમયના પરિવર્તનની સાથે પ્રપચ પ્રતાપધાણી સતુમ્બરના એ સામંતના ગ્રાસમાથી મહારાણાની મુમ્તિ યર્થ હતી ક્ષિટિસસરકારે સધિ થયાપછી તગનજ આ પ્રપચગ્નળને વિન્તાર કરનાર સામંતોના પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ સર્વથા નષ્ટ કરી દીધા હતા

હિંદુકુનસર્થ મહાગણા જે સમયે માર્કે કાળજીથી ગળવાની ઠોડીને બહાર બધ છે, તે સમયે સતુમ્બરના સામંતના હાથમાજ નગરનુ શાસન અને પ્રાસાદની રક્ષાનો ભાર સોંપવામા આવે છે મહારાણાની કમ્બરે સમશેર ધારણુ કગવવાની ક્રિયા પણ સતુમ્બરના સામંતજ કરે છે અને જ્યારે તેમને અભિષેક થાય છે, ત્યારે રાજતિનકે પણ તેઓજ કરે છે તેઓ રાણાના જમણા હાથપર ચારે છે યુદ્ધ પ્રસંગે પણ સેનાના અગ્રભાગે તેઓજ ચારે છે જ્યારે કોઈ વિદેશી રાજધાનીપર આક્રમણ કરતો ત્યારે તેઓજ મુખપુર અને તેના દુર્ગની રક્ષા કરતા હતા એ દુર્ગના એક મનોદર મહેનમા સતુમ્બરના સામંત સપરિવાર રહેતા હતા, જે મહેન વર્તમાનસમયમા નષ્ટપ્રાય થઈ ગયો છે

કર્નલ ટોડના સમયમા સતુમ્બરના સામંતના પદપર પદસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત હતા તેઓ કર્નલ ટોડના પરમ પ્રિય મિત્ર હતા એ પરમિહની માતા પરમ ભુદિમાન હતા પદસિદ્ધ જ્યારે કોઈ ગરજસર રાજધાનીમા જતા ત્યારે તેઓ કર્નલ ટોડના મકાનમા જઈ તેમના પ્રયોનુ નિરીક્ષણ કરતા તેમજ તેમની સાથે મૃગયાદિ વિષયોમા પ્રવૃત્ત થતા હતા તેઓ એક અદિતીય અશ્વારોહી હતા તેમની માતા પોતાના પુત્રના હિતપ્રત્યે તીકેણુદષ્ટિ રાખવાને માટે થોડા થોડા સમયને અંતરે કર્નલ ટોડપર મોટા મોટા પત્ર લખતા હતા પદસિદ્ધના એક પૂર્વજે રાણાની સામે વિદ્રોહ કરીને એક ખીળ મનુષ્યને મેવાડના અધીશ્વરતરિકે અભિષેક કરવાની ચેષ્ટા કરી હતી એ વાત પાંચે પૂર્વે વાચી ચુક્યા છે, પરંતુ રાજપૂત જાતિના હૃદયમા સ્વદેસહિતચિંતા એટલી ધ્રુવન હોય છે કે રાણા જે સમયે પોતાના રાજ્યમા શાંતિ સ્થાપન કરવાને માટે વિદેશીઓની સહાય લેવાને ઉચુક્ત થયા કે તરતજ તે વિદ્રોહીસામંતે પોતાની વિદ્રોહિતા છોડી દીધી અને તેઓ રાણાની સાથે મળી જઈને રાજ્યની રક્ષા કરવાને પ્રવૃત્ત થયા મેવાડની ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર સતુમ્બરના સામંતોજ પ્રધાનપદપર પ્રતિષ્ઠિત થતા હોવાથીજ વિષમય ઉત્પત્તિ યર્થ છે એમ કર્નલ ટોડ જણાવે છે, પરંતુ અમે (હિંદી અનુવાદ) તેમને આ મત સ્વીકારી શકતા નથી પૂર્વે સતુમ્બરના સામંતો સ્વદેશ, સ્વજાતિ અને મહારાણાના હિતને માટે અસીમ સાહસ અપૂર્વ વીરત્વ અને પ્રમય પરાક્રમસહિત રક્ષાગ્રણુમા ધૂમ્મા હતા, પરંતુ પાછળથીજ કેટલાક સામંતોએ મહારાણાની વિરુદ્ધ પ્રપચગ્નળને વિસ્તાર કર્યો હતો તેથી મેવાડને સતુમ્બરના સામંતોદ્ધાર એકદર નુકસાન થયું છે એમ કહી શકાય નહિ મેવાડના અધપતનસમયે ચારે દિશાએ જે શાયનીવદારથો દષ્ટિગોચર થતા હતા તેપરથી એમ સ્વીકારણુ ઉચિત છે કે, સામંતોના તે વિપરીત આચરણુ સમયના પ્રભાવને લીધેજ થયા હતા

મેવાડની પેઠે મારવાડમા અહોયાના સામંત વસપર પરાગત પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરતા હતા મારવાડના કુર રાજ માનસિંહની સાથે અહોયાના સામંત કુશનસિંહને જે વિવાહ થયો હતો, તેનું વણન પાંચે કર્નલ ટોડના જમણુજીવાતમા વાચી ગયા છે તેઓ જ્યારે રાજ માનસિંહને ભોગ થઈ પડ્યા ત્યારે તેઓ શપથ લેવગતી ગયા હતા કે - "હવે મારા વસમા કોઈએ પણ પ્રધાનપદ પ્રાપ્ત કરવું નહિ" કુશનસિંહને પરલોકવાસ થયા પછી આસોપના સામંત મારવાડના પ્રધાનપદપર નિયુક્ત થયા કર્નલ ટોડના સમયમા આસોપના જે સામંત જીવિત હતા તેમને મારવાડરાજ્યમા હત્યાનો પ્રબળ ઓત વહેતો જોઈ રાજસલાનો પરિભ્રમ કરવાની ફરજ પડી હતી ત્યારપછી નિમાજ અને પોકર્ણના સામંતોએ સન્મિતિત થઈને કેટલાક દિવસપર્થત પ્રધાનપદ ભોગવ્યું હતું પરંતુ અતે નિમાજના સામંત રાજની અશદષ્ટિમા આવી પડ્યા અને તેમને પોતાના જીવનનું ખનિદાન આપવું પડ્યું નિમાજના તે સામંત

અસીમ સાહસ અને અપૂર્વ વીરત્વ પામકાને સારી રીતે વિદિત છે.

પોકર્ણના પ્રસ્તુત સામંતના પ્રણિતામહ દેવીસિંહ પોતાના પાયસે સૈનિકોસહિત જોધપુરના પ્રાસાદના વિશાળ દિવાનખાનામાં શયન કરતા હતા. દેવીસિંહ સાહસિક અને પગકમી વીર હતા તેઓ સદા ગર્વસહિત કહેતા કે -“મારવાડનું સિંહાસન મારી આ તનવારપગ નિર્ભર છે” તેમના આ વચનો અપહરીતે જણાવતા હતા કે એક દિવસ મારવાડરાજનું અથવા તેમનું પોતાનું જીવન શોચનીય રીતે જ નષ્ટ થનાર છે. પાઠજથી સધિ-મળતા મારવાડરાજે પોકર્ણના ઉપા સામંતને પોતાને સ્વાધીન લઇને તેમનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી આ પ્રમાણે તેમના મન્ત્રકપગ તીવ્રણ તનવાર ઉગામવા છતાં પણ તે વીરસામંતે અપૂર્વ સાહસપૂર્વક પોતાના રોકડાસરફરામહિત સભારથાનમાં નિશ્ચિતપણે વિરાજીને પોતાની નિર્ભયતાનો પૂર્ણ પરિચય આપ્યો હતો.

મારવાડરાજે તે સમયે તીવ્ર સ્વરથી તેમને પ્રગ્ન કર્યો હતો કે -“વિશ્વાસધાતિ’ જે તનવાર ઉપર મારવાડનું રાજ્ય નિર્ભર હતું તે તનવાર હમણા કયા છે ?” મૃત્યુના મુખમાં મપડાયેલા સામંતે તત્કાલે ઉત્તર આપ્યો કે -“તેને હું પોકર્ણમાં મારા પુત્રની પાને મૂકી આ-વ્યો છું” આ ગર્વભરિત વચનોથી મારવાડરાજને પોતાને મહા અપમાન થયેલું લાગ્યું અને તેમણે તત્કાલે તેમનો શિરચ્છેદ કરવાની આજ્ઞા આપી સંકેત મળતાજ અનુચરે તે વીરજીના મન્ત્રકના બે ભાગ કરી નાખ્યા હતા. આ પછી દેવીસિંહના પુત્ર સુમયમિટે પોતાના પિતાની પેઠે સદાચક્ર મૂર્તિ ધારણ કરી રાજાને મહાવિપત્તિમાં નાખ્યા હતા અને મારવાડરાજે પુષ્કળ પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ તેઓ પોકર્ણના અબેઘ દુર્ગપર અધિકાર સ્થાપિત કરી શક્યા નહોતા.

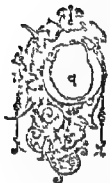
કાટા અને જોસનમીરમાં પ્રધાનની સત્તા સર્વોપરિ હોય છે કે અધિકારસવેતા મોન્ટેસ્ક્યુ પેપિન લોકોની સત્તાના અવધમાં લખી ગયા છે કે -“તેઓ પોતાના રાજાને પ્રાસાદમાં બંદીવાન રાખતા હતા અને વર્ષમાં કેવન એકજ દિવસ તેને બહાર કાઢી પ્રગ્નને તેનું દર્શન કરાવતા હતા અને તે પ્રસંગે મંત્રી જે કાંઈ ફરમાવતો તેટલુંજ રાજા પોતાની પ્રગ્નસમુખ બોલતો હતો. વળી પરદેશી રાજદૂતોને પણ મંત્રીના કબ્જા પ્રમાણેજ તે ઉત્તર આપતો હતો” આ શબ્દ કાટા અને જોસનમીરના પ્રધાન તથા રાજાને બરાબર લાગુ પડે છે.

કર્નલ ટૉડ પ્રધાનોની સત્તા, પ્રભુત્વ અને પ્રતાપના મળધમાં જે લખી ગયા છે, તે વર્તમાન સમયે લાગુ પડતું નથી. સમયના પરિવર્તનની સાથે રાજસ્થાનના રાજ્યોની નિયતિ અનેક બાબતોમાં બદલાઈ ગઈ છે. અતે અમે માત્ર એકજ કહીએ છીએ કે જે બ્રિટિશસરકાર દેશી રાજ્યોના હિત તરફ દૃષ્ટિ રાખીને સામ્રાજ્ય શિક્ષિતરાજ્યોને પોતાની છત્રછાનુમાળ મોઝ પુર અને મત્રીપદપર નિયુક્ત કરવાની સત્તા આપે, તો દેશીરાજ્યોને અનેક પ્રકારે લાભ થવાનો મલકે છે.

અધ્યાય ૩૬ સો

દત્તકપુત્ર મહાણ કરવાની પ્રણાલી-સામંતપ્રધાના સંબંધમાં
કર્નલ ટાંડોના અભિપ્રાય-ઉપસંહાર

દરપરવાગત ઉત્તરધિકારની પ્રણાલી જે પ્રકારે રાજસ્થાનના રાજપૂતોના યુદ્ધ તથા ધર્મની અગત્યતાને રક્ષા કરે છે, તે પ્રકારે તે તેમની રાજનીતિ અને જાતીય ચારિત્ર્યની પણ સંદાયક છે. આ પ્રણાલી રાજપૂતજાતિમાં દીર્ઘકાળથી અગમ રીતે ચાલી આવી છે અને તે કદિપણ રાજપૂતોની ધાર્મિક, સામાજિક કિંવા રાજકીય પ્રાચીન રીતોમાં પરિવર્તન થવા દેતી નથી. કર્નલ ટાંડો જણાવે છે કે—“મેવાડમાં કોઈ રાજાએ કિંવા સામંતે વાસ્તવમાં કદિ પ્રાણત્યાગ કર્યો નથી તેઓ માત્ર પુનર્જન્મ લેવાને માટે જ આ મસારાથી અદૃશ્ય થાય છે.” રાજપૂતોમાં અનાદિથી ઉત્તરધિકારની જે પદ્ધતિ ચાલી આવે છે, તેથી કદિપણ સામંતવશ સર્વથા હુમ થતો નથી. મેવાડમાં દત્તકપુત્ર મહાણ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હોવાથી કોઈ સામંતને પુત્ર ઉત્પન્ન નહિ થાય તો તેના વંશનો લોપ થતો નથી. સામંતકુળને મળતું સન્માન ઉપાધિ અને ભૂમિની રક્ષાને માટે જો પુત્ર ન હોય તો દત્તક મહાણ કરવામાં આવે છે. કર્નલ ટાંડો આ રીતિના સંબંધમાં જણાવે છે કે—“દત્તકપુત્ર લેવાની પ્રણાલી ગમે તેવી ઉત્તમ માનવામાં આવે અને દેશી પચાસતપરિદેહો એ પ્રણાલીને ગમે તેટલી પુષ્ટી આપે તોપણ વાસ્તવમાં તો એ રીતિ છાદ્મી મદતા મુદ્દવ્યવસાથી જાતિની હુદ્દસા અને તાણાની અશક્તિજ દર્શાવી નાપે છે.”

જે સમયે કોઈપણ સામંતને પુત્રોત્પત્તિની કિમ્મત પણ આશા રહેતી નથી, સારે તે પોતાના જીવન કાળમાં જ દત્તક પુત્ર મહાણ કરે છે. વ સામંત મૌથી પ્રથમ પોતાની સ્ત્રી સાથે એકાત્મતા વિચાર અને મસન કરે છે અને પોતાના પોષ્યપુત્રતરિકે કોને મહાણ કરવો તે સંબંધે નિર્ણય કરે છે. પછી તે પોતાના મનોભાવ પોતાના તાણાના સામંતોની આગળ વ્યક્ત કરે છે. જે બાળકે વા યુવકને દત્તકસ્વરૂપે મહાણ કરવાનો હોય તે જો નિકટનો આપ્ત અને યુલુવાળ હોય તો સામંતો તે પ્રત્યે પોતાની સમ્મતિ દર્શાવે છે. પછી તે સરદાર પોતાની ધન્ય મહારાણીની આગળ પ્રકટ કરે છે. મહારાણી તે કાર્યને મંજૂરી આપે છે. દત્તક પુત્ર મહાણ કરવા સમયે સામંતને સુદ્ધ અવગોઠન, દીવ વિચાર અને મદા ચિ તામાં નિમગ્ન થવું પડે છે. તે પોતાની હિંજાનુસાર પોતાને પ્રિય એવા કોઈ બાળકને દત્તકસ્વરૂપે મહાણ કરી શકે તો નથી. તેના તાણાના સમસ્ત સામંતો પ્રથમ પરીક્ષા કરી જુએ છે કે, દત્તકસ્વરૂપે મહાણ કરવામાં આવનાર બાળક, સામંતનો નિષ્ઠનો સજ્જી સમસ્ત રાજપૂતોગિત યુદ્ધોથી વિબુષિત, પ્રતિભાશાળી અને નેતાપદને યોગ્ય છે કે નહિ? જો તે સામંતનો નિકટનો સજ્જી ન હોય તો તેના નિકટના સગાઓ પોતાનો દાવો રજુ કરીને વિવાદાદિ પ્રજ્વલિત કરી દે છે. આ કારણથી તેને ઉક્ત સજ્જ કસોડીમાંથી પાર પડે તો માણસને જ રીકારવો પડે છે.

જો કોઈ સામંત દત્તકપુત્ર મહાણ કર્યો સિવાય અકસ્માત મરણ પામે તો તેની સ્ત્રી પ્રચલિત વિધાનાનુસાર પોતાના નિકટના સજ્જીને પોતાના મમસ્ત સામંતોની સમ્મતિથી દત્તક લે છે અને ન્યાસુધી પોષ્યપુત્ર સગીર વધનો દાવ્ય છે. લાસુધી તે સ્ત્રી તેના વારીતરિકે શાસન ચલાવે છે.

એક વખત એમ બ-ચુ કે, મેવાડના સોળ પ્રધાન સામંતોમાંથી દેવગઢના સામંત અપુત્રતામાં

મરણ પામ્યા મૃત્યુશ્યાવશી તેમણે પોતાની સ્ત્રી અને મામ તોને લનામણ કડી કે -“ તમે નાદરસિદ્ધને પાંચપુત્ર બનાવજો ’ નાદરસિદ્ધ સગ્રામગદના સામતનો પુત્ર હતો ઉપ્પ સામતને નાદરસિદ્ધની સાથે અગ્નીઆરમી પેટીનો સબધ હતો, પરંતુ સાનમી અને આરમી પેટીના કેટલાક પુરો પણ આ સમયે અવિત હતા કેમકે અવધન પણ એવો વિચાર આ યો નહોતો કે દેવગદના વિરાટકાય? તથા સામ તો અપુત્ર મરણ પામશે જો કેમકે આ વ્યાતની ખતર હોત તો નિકટના સગાઓ તેમનો ઉત્તરાધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને અગાઉથી સારી રીતે પ્રયામ કરત ઉક્ત સામતનું મૃત્યુ થયુ સારે તેમના નિકટના જે મનુષીઓ અવિત હતા તેઓ ગજસબાની રીતલાનથી જાત નહોતા, પરંતુ મામાન્ય સૈનિકતરિકે ધન રચણામાં પોતાનું અવન બનીત કરતા હતા અને કેટલાક તો કૃપિકર્મમાં જોડાઈને કાળક્રમણ કરતા હતા, જેમાંના બે પુરો મદારાણાની માથે ઘાડો મબધ ધગવતા હતા એક મહારાણાની પામે અશ્વારોહીના પદપર નિયુક્ત હતો અને બીજે મહારાણાના દગબારમાં આટાંગણુ કાર્ય કરતો હતો ઉપ્પ ઉલ્લખ પુરો દેવગદના સામતનું પદ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર નહોતા, પરંતુ કેટલાક માણ્યોની લનામણથી મહારાણાએ તેમાંના એકને તે પદપર નિયુક્ત કરવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી

દેવગદના પ્રથમશ્રેણીના પગવતોમાં ધણા પુરો પ્રતિભાસાળી વીર અને શુદ્ધિમાન હતા જે સમયે ઉક્ત પ્રકારના પ્રયત્નજન મહારાણાના દગબારમાં વિનંતાર પામી રહી હતી તે સમયે પટાવતોએ મૃત-સામતની ઇચ્છા અને આજ્ઞાનુસાર નાદરસિદ્ધના મન્તકપર પાવડી બધાવી દઈને તેને દેવગદના મામત તરિકે પ્રમિદ્ધ કરી દીધો અને તે પછી નાદરસિદ્ધે દેવગદના મૃતમામતની અત્યેરિક્ષિયા કરી

દેવગદના મામ તોના આ આચરણના સમાચાર મદારાણાને કબ્જોગ્ય થયા ત્યારે તેઓ અત્યત કુદ્ધ થયા સવત ૧૮૪૭ (ઈ. સ. ૧૭૪૨) મા મેવાડમાં જે વિરોહાગિ પ્રબલિત થયો હતો તેમાં પણ મૃત દેવગદપતિ સામિત થયા હતા જે કે મહારાણાએ અતે તેમનો અપગધ ક્ષમા કયો હતો, પરંતુ આ સમયે ત્યાના સદાગ્રેએ તેમની અનુમતિ નીધા વિના નાદરસિદ્ધને મામ તપર અભિરિક્ત કયો, તેથી રાણાના હ્રદયમાં તે સમયનો ક્રોધ પુન જન્ય થયો અને તેમણે દેવગદના માગાવતવશનું નામ સર્વથા હુપ્ત કરી દેવાનો નિશ્ચય કયો

કદ ગણાએ રીધ દેવગદપ્રેશ હતગત થી લીધો અને એક ગજકર્મચાગને એની આજ્ઞા કરી કે -“દેવગદવામીઓના ક્ષેત્રોમાંથી સર્વ અનાજ કાપી લાવો કાળજી ત્યાના સ્થાનિક સદારણે મારી સમ્મતિ લીધા વિના પોતાની ઇચ્છાનુમા એક માણસને મામતના પદપર નિયુક્ત ગે દીધો છે અને એ રીતે માર અપમાન કર્યું છે મહારાણાની આવી આજ્ઞાના મમાચાર જ્યારે દેવગદના મદારોના સાલણવામાં આન્યા ત્યારે તેમણે મદારાણાપર એવો મદેશો મોટો કે -“અમે ગોકુલમાંના પુત્રતરિકે નાદરસિદ્ધને પ્રતિષ્ઠિત કયો છે તેને દાષ દેવગદના ઉત્તગધિકારીતરિકે અભિરિક્ત કયો નથી અને અહીંના સામતને નિયુક્ત કરવાની સજા તો માર મદારાણાના હાથમાં છે મારે અમને દદ આજ્ઞા છે કે મદારાણા અમારાપર કોઈપણ પ્રમારનો ક્રોધ કરશે નહિ અને દેવગદના સદસ્રાવધિ ગજપૂતોના નેતાના પદપર કોઈ યોગ્ય મનુષ્યને નિયુક્ત કરશે” તેમણે આ ઉપગત મદારાણાપ્રત્યે નાદરસિદ્ધની ધણી પ્રથમ કરીને તેને મામતપદપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાની પણ લવામણ કડી હતી આ સમયે દેવગદનો કવિ રાણાના ચિકિત્સકસ્વરૂપે રાજવાનીમાં રહેનો હતો તેણે મદારોના દૂત બની પોતાના પાડિલ અને

૨ કનૈઠ ટોડ જણાવે છે કે ‘ અતિમ સામત ગોકુલદાસના જેવા બલિષ્ઠ પુરુષ મે મધ્યે જોયા નહોતા તેમનું શરીર લગભગ ૮ ફીટ હતું અને તેમના અગ્રતલજ પણ અતિ પુષ્ટ હતા તેમના પિનાની વય જે સમયે વીસ વર્ષની હતી તે સમયે તેઓ સાત ફીટ હયા અને તેમના કરના પણ અરિક બલિષ્ઠ હતા આ સામત વરાના ધણા પુરો સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મુગા હતા આ વશમાં ધણા મદાન સજપૂતો હિપ્ત થયા હતા ”

૨ આ માણસ જન ચિકિત્સક નહોતો પરંતુ મહાપતિ પણ હતો અને તેથી મદારાણા તેને બહુ સન્માન આપતા હતા તેણે ગણને નિવેદન મ્યું કે - ‘ આજે અહીંનું સેવન કરનાર સામતો મધ્યે ઉપજીત થઈ પડનાર નથી જે યુવક નાદરસિદ્ધ આપની સમાધા સિદ્ધા પ્રાપ્ત થશે તો સમવપ તેનાદ્વારા દેશને ક્ષમા લાભ થશે નાદરસિદ્ધને અભિષેક થતા તલવારબંધીસ્વરૂપે આપને એક લાજ રૂપિયા આપવામાં આવશે ”

ચાતુર્થી મહારાણીને મુસસન્ન કરી તેમનો ક્રોધાગ્નિ સર્વથા શાંત કરી દીધો અને જતે નહારાણી નાદ સિદ્ધને સામતતાગિરિ નિયુક્ત કરવાને સમ્મન થયા, એમ્ને નાદરસિદ્ધ રાજધાનીના આનંદો તત્કાળ નાદરસિદ્ધને મેવાડના સર્વથી સમૃદ્ધિશાળી અને વિશ્વશ્રીરાજપૂતોની નિવાસભૂમિ દેવગઢમહાગિયાના સામતના પદપર અભિષિખ્યત્ત શ્રવામાં આ ચો દેવગઢનું પ્રાચીન નામ મહાગિયા છે નાદ સિદ્ધ જે સમ્રાટગઢનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તે સમ્રામગ્ન પાછળથી મહારિયાથી વિચિન્ન થઈ ગયો અને જતે તે મહારાણીનાર ખાનસા થઇ ગયો

સામતયાસનપ્રણાલીના વિવચના અતમા કર્ન ટૉડ જણાવે છે કે - રાજપૂતોમાં નામતપ્રથા અતિ દૃઢ થઇ ગઇ છે અને તેજ કારણથી રાજપૂતરાજ્ય અધોગતિના સાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગઈ રાજ પૂતોની દયા અત્યંત શોચનીય થઈ પડી છે, છતાં પણ એ પ્રથાના પ્રત્યક્ષ વિરોધે આજપર્યંત દૃષ્ટિગોચર થાય છે વર્તમાન સમયમાં વિશેષ વિનાશપૂર્વકની રાજનીતિનો વિસ્તાર થતા આ નર્વ ચિન્હો અવશ્ય વિદ્યુત્ત થઇ જવા સંભવ છે જે અમે હાલ (ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત) રાજપૂતોની આતરિશ્ચાસનપ્રણાલી માં હસ્તક્ષેપ કરીશું તો રાજપૂત ગાજઓ પોતાના તાબાના સામ તો અને સદારો માથે જે સભચ થી જોડાયેલા છે તે અજાણે ઇન્નલિન્ન શ્રી નાખવામાં કા હુરૂપ થઇ પડીશું આથી પરિણામ એ આવશે કે તે અનાદિથી પ્રચલિત રીતિનો ઉન્નદ થશે, પણ તેને રથાને કોઇ અન્ય પ્રણાલી સ્થાપન શ્રી શકારો નહિ કેમકે રાજપૂતજાતિ સામતપ્રથાવિના ઇતર કોઇ પણ પ્રકારની શાસનપ્રણાલીથી જાત અને શિક્ષિત નહીં (ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત) સાથે રાજપૂતો મિત્રતાન બંધનથી જોડાયેલી તેમનો બાહ્ય શત્રુઓનો ભય સર્વથા નિવૃત્ત થઈ ગયો છે અને યથાસમરે તેઓ અન્ય પ્રકારના શત્રુઓથી પણ મુક્ત થશે રાજપૂતરાજ્યોનો પ્રતાપ અને પ્રભુત્વ જેટલા વિસ્તૃત હશે તથા સામતો અને પ્રજા ઉપર તેમનું આધિપત્ય જેટલું પ્રબળ હશે તેમના પ્રમાણમાં પ્રાચીન શાસનપ્રણાલી તથા આચારવિચારન સંસ્કૃતિ થશે રાજ્યોની તે પ્રાચીન સત્તા અને પ્રભુત્વનો પુન વિસ્તાર કરવો અને પ્રાચીન શાસન પ્રણાલી પુન પ્રચલિત કરવી એજ પ્રત્યેક ઉદાર રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનો અને ખ્રિષ્ટિસમ્રત્તને અભિપ્રાય છે, પરંતુ જે વિચારથી અને (ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત) સર્વથા અનલિત છીએ, તે વિષયોમાં હસ્તક્ષેપ કે વા કરતા તટસ્થ રહેવાથી આ ઉદ્દેશ વિશેષ ઉચિતતાથી સિદ્ધ થશે એવી મને શ્રદ્ધા છે

કર્ન ટૉડ જે અમથે રાજપૂતાનાના પોલિટિક્સ એન્ડ દના પદપર રચિત હતા, તે સમયે ખ્રિષ્ટિશ જાતિ જે રાજનીતિ પ્રમાણે ભારતવર્ષનું શાસન શરૂ હતી, તે રાજનીતિની રચના શ્રવામાં કર્ન ટૉડનો પછો હાથ હતો, પરંતુ તેઓ સ્વદેશ ગયા પછીથી તે રાજનીતિમાં તેમજ રાજપૂતરાજ્યો સદારો, સામતો અને મુગલજનની રિયતિમાં પરિવર્તન થયું છે જે કે ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત દશીરાજ્યોના આતરિશ્ચાસનમાં હસ્તક્ષેપ શરૂ નથી, તોપણ રાજનીતિ જાણનારા સર્વ માણસો સારી રીતે જાણે છે કે જે પ્રકારે મોઝનશાસનના સમયમાં રાજમહારાજ્યો પોતપોતાના રાજ્યમાં અત્યંત પ્રતાપપૂર્વક પ્રાચીન રાજનીતિને અનુસરીને પોતાનું શાસનકાર્ય ચલાવી શકતા હતા તે પ્રકારે હવે તેઓ કરી શકતા નથી અને વાસ્તવમાં તેવો પ્રતાપ પણ તેમનામાં રહ્યો નથી કર્ન ટૉડ જણાવે છે કે 'દશી રાજ્યો

૧ કર્ન ટૉડ જણાવે છે કે અતિગ્રહ ઉદ્દેશ ધારણ કરીને પણ જો લે કાના આચારવિચાર તથા અનિ લાખાની વિચારના કેદમાં કાર્યમાં હસ્તક્ષેપ કરવામાં આવશે તો તે દેશ પણ અવશ્ય નિર્જન થશે એવી શ્રેષ્ઠશાસનને માં રાજપૂતરાજ્યની વર્તમાનશાસનપદ્ધતિ અચળ તાજથી એજ ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત કર્તવ્ય છે ખ્રિષ્ટિસમ્રત્ત પોતેજ પ્રચલિત શાસનપ્રણાલીમાં મુબારકુ નહિ કરતા રાજ્યોને તે મુબારકુ કાવાની સલાહ આપવી અને દશીરાજ્યો પોતેજ પોતપોતના મત્રીઓની સમતિપૂર્વક મુબારકુ કરી લે આવી તટસ્થ નિર્ણય શિરશરમકારને માં સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે જો આપણે પોતેજ એમની શાસનપ્રણાલી મુબારકુ ને ઉપજાઈ થઈ તો હવેના સ્વભાવ કે રિયેઝન્સિપ્સનો ઉમેરો કરવા સમાન તથા અલદેવની મુર્તિનું જ્યન હકપુર્વિસના અગ્રી પૂરવા સમાન ગણાશે જે અમને કેવળ હિંદની ઉત્તર પશ્ચિમની અર્ધમાં અત્યંત દૃઢ કરવાની ઉમ્મદ હોય તો અહીંના દેશીરાજ્યોને સમૃદ્ધિશાળી અને સ્વાધીનભાવથી રાખવા એજ હિત થઈ પડે છે આપણે તેમને જણાવી આપવું જોઈએ કે અમે દેશીરાજ્યસમૂહને કોઈપણ પ્રકારે હઝેદ કે વા દેખતા નથી અને બાહ્ય વિરોધ કરવાની સાથે સાથેજ ઉંઝ ઉંઝારીતિનું તેમનામતે અવલગન કરવું એ અત્યંત આવશ્યક છે

જેમ શક્તિમત્ત પન્ન, પ્રભુતાથી યુક્ત તથા ધનધાન્ય અને સૈન્યમળથી સપન્ન હશે, તેમ બ્રિટિશસરકારને લાભ છે, માટે તેમને સ્વતંત્રતા આપની એજ છટ છે."

"રાજપૂતગજાઓ બ્રિટિશસરકારનું કોઈ પણ પ્રકારે અનિષ્ટ કરી શકશે નહિ" એ વાર્તા કર્નલ ટૉડે દીર્ઘકાળપર્યંત રાજગ્યાનમાં નિવાસ કરીને તથા રાજગૃહી વધને સાધાગ્રણ સરદારપર્યંતના પ્રત્યેક ઝેણીના રાજપૂતોની સાથે નિષ્પટ મિત્રતા કરીને તથા તેમની સાથે વાર્તાનાપ કરીને ૩૦ પ્રકારે બહુ લીધી હતી અને તેથીજ તેઓ બચાવી ગયા છે કે - "રાજપૂતગજાઓ જે પૂર્વવત્ બળ, પરાક્રમ, ગૌરવ, વન તથા મર્યાદા પ્રાપ્ત કરવાને મમર્થ થાય તેપણુ આપણને લયનું ગદ્ય કરણુ નથી રાજપૂતગજાઓના ઇતિહાસપર ઉઠી દૃષ્ટિ નાખવાથી આરી રીતે પ્રતીત થાય છે કે એ જાતિમાં એકતા નથી તે એટલે સુધી કે જન્મભૂમિની રક્ષાને માટે પણુ અનેક મમર્થ તેઓ એક થઈ શક્યા નથી એક શાખાના કવિએ જે પોતાની કવિતામાં બીજી શાખાપર આક્ષેપયુક્ત શબ્દો લખી દીધા હોય તે તે માટે તત્તજ બીજી શાખામાં વિદેપનો અગ્નિ પ્રમળ થઈ ઉઠે છે અને એજ પ્રકારે સમગ્ર મહાગાદીઓમાં પણુ સપૂર્ણ મહારાષ્ટ્રદળના ઉપરિપદપર કદિ પણુ કોઈ એકજ પુરુષને પ્રતિબિંબ થયેનો દોરો નથી પ્રત્યેક રાજપૂત રાજ્ય કેવન પોતાના રાજ્યમાજ સત્તા ભોગવવાને મમર્થ હોય છે, જેથી આવી અનેકતાની સ્થિતિમાં એ પ્રત્યેક કદિ પણુ આપણે માટે ભયના કારણરૂપ થઈ પડે તેમ નથી વળી જે રાજ્યોમાં સામંત શામનપ્રણાલી પ્રચલિત છે, તે રાજ્યો કદિ પણુ અન્યનું અનિષ્ટ કરી શકતા નથી જે દેશોમાં આ પ્રથા પ્રચલિત છે, તે દેશો સ્વયં પોતાની રક્ષા કરવાને માટે પણુ સર્વથા અસમર્થ નિવડ્યા છે વળી તેઓ પરરાજ્યોપર આક્રમણ કરવામાં પણુ સદા અયોગ્ય રહ્યા છે આપણે રાજપૂતરાજાઓની સાથે નિષ્કપટ મિત્રતા સ્થાપન કરી ઉભયપક્ષનું કલ્યાણ સાધવું જોઈએ અને તેઓમાં અસતોપ ઉત્પન્ન ન થાય, એટલા માટે તેમની પાસેથી અનુચિત કર લેવાથી કિવા તેમની વિરુદ્ધ યુદ્ધયથા નિયુક્ત કરવાથી દૂર રહેવું જોઈએ તેમને કોઈ પણુ પ્રકારનું સંકટ ભોગવવું ન પડે, આપણીસાથે તેમની અકૃત્રિમ મિત્રતા થાય અને વાણિજ્યનો પ્રસાર થાય એવા પ્રયત્નો જે કરવામાં આવે તેા વિદેશી તાતાર વા રશિયનનેકાંતુ આક્રમણ થતા પચાસ હજાર રાજપૂતમેનાની સમગ્રજાતિમાં આપણને તદાય મળે એમાં કિંચિત્ પણુ અસંભવ નથી"

ઉદારનૈતિક કર્નલ ટૉડ પોતાના પ્રથમ આ જે બહુવાચોગ્ય સારવચનો સુવર્ણના અક્ષરથી અક્રિત કરી ગયા છે, એ શબ્દોને અનુસરતી નીતિ અંગ્રેજરાજપૂતગજાઓ મદા અવનબન કરી ઉચિત છે રાજપૂતનાધવ ટૉડ આગળ આનંતા બહુવાં છે કે - "ઔરંગઝેબની આગાધી રાજપૂતોએ સમરક્ષેત્રમાં કેવુ વીરત્વ દર્શાવ્યું હતું તેનું આપણે સ્મરણ કરવું જોઈએ હમણા પણુ રાજપૂતોના હૃદયમાં તેજ ભાવ વિરાજમાન છે કૃતજ્ઞતા, આત્મચાનકક્ષા અને વિશ્વાસઘાતના એ એક સમયે રાજપૂતોના મર્વ અદૃશ્યોનું મૂળ હતું આજે પણુ રાજપૂતો તેના અર્થ સમજે છે, પરંતુ સમયના પરિવર્તનથી તેઓ તેનો પરિચય આપી શકતા નથી કોઈ રાજપૂતને એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે - "સર્વથી મોટો અપરાધ શું છે?" તેા તે એવોજ ઉત્તર આપશે કે - "ગુણહીન" અર્થાત્ કૃતજ્ઞતા રાજપૂતગજાઓના આત્માની સાથેજ કૃતજ્ઞતા જડેલી છે રાજપૂતોએ સદા કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે તેઓ કહે છે કે - "જે રાજપૂત કૃતજ્ઞતાવિહીન છે, તે આ સમારમાં રહેવાને યોગ્ય નથી. તેને મગણ પછી સાંકડાનાર વર્ષપર્યંત નરકમાં નિવાસ કરવો પડશે" રાજપૂતોની આવી દૃઢ માન્યતા છે"

"રાજપૂતગજાઓના સ્વભાવ ગમે તેટલો ઉગ્ર હોય પણુ તેના હૃદયમાં સદા રાજલકિત અને દેશ

૧ કર્નલ ટૉડ ઠિપણીમાં લખે છે કે, ગુણહીન અર્થાત્ કૃતજ્ઞતા અને સત્કાર અર્થાત્ વિશ્વાસઘાત કરનારને સાંકડાનાર વર્ષપર્યંત નરકમાં વાસ કરવો પડે છે, જેમ રાજપૂતકવિઓ પોતાના કાવ્યમાં દર્શાવે છે તે સુદોષિનગરમાં પોતાને અભિમનપૂર્વક બુદ્ધિમાન માનીને જેમ કહે છે કે - દેશીગર કૃતજ્ઞતાનું તેા નામજ બહુતા નથી અને તેમની ભાષામાં "કૃતજ્ઞતા" એવા શબ્દજ નથી" તેઓ કેવળ ગજાકિનારાના પ્રવેશમાં વપરાતા "નમકદશમ" શબ્દનેજ જોઈએ છે ગુણહીન જે શબ્દ કૃતજ્ઞતાનો અર્થ સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ કરે છે વિશ્વાસઘાત પણુ રાજપૂતગજાઓમાં સર્વથી મોટો અપરાધ ગણાય છે.

હિતૈષિતા વિદ્યમાન હોય છે જો કે ગજપુતો કેઈ કેઈ સમયે પોતાના પિતા અને ૧અધીશ્વરમત્તે ઉદ્ધતપણુ દર્શાવે છે, પરંતુ કેઈ દુરમન તેમની જ-મણિપર આક્રમણ કરવાને ઉદ્યત થાય તો તેઓ તત્કાળ વીરમૂર્તિ ધારણ કરી પોતાના રાજને સહાય કરે છે એવાનો ઇતિહાસ અને રાજ અગ્નિત સહના સમયથી આવાનો ઇતિહાસ વાચવાથી આ વિધાનની સત્યતા સુવિદિત થાય છે મારવાના ઇતિહાસમા આપણને અસીમ રાજભક્તિનું નિદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે જે રાજને પ્રજાના ક્રમ માણુસોએ પણ જોશે નહોતો અને જેને દીર્ઘકાળખર્ષિત અત્યાચારી ઔરંગઝેબના કરામતસાથી દૂર રહેવાને માટે એકાંતવાસનું સેવન કરવું પડ્યું હતું, તેના માત્ર નામના મોહમ તથા મુઘલ યુદ્ધને સામ તેઓ એક ત્રિત યુદ્ધ તેને માટે સમશેર ચપારી હતી માત્ર આ વીસ વર્ષના મારવાડના ઇતિહાસને યથાર્થરીતે લખવાને માટેજ એક નિષ્ણાત ઇતિહાસવેત્તાની જરૂર છે. દુર્ભાગ્યવશાત્ તે કાળનો મુખ્ય નાયબ ઇતિહાસ અમને પ્રાપ્ત ન થતા માત્ર તેનું છટ્ટછવાયુ વર્ણનજ પ્રાપ્ત થયું કે, છતાં પણ તેમા રાજપૂતગતિની અસીમ રાજભક્તિ અને સ્વદેશહિતૈષિતા રૂડે પ્રમારે દર્શિગોચર થાય છે "

"અકબર, જહાંગીર અને ઔરંગઝેબ વગેરે મોગલસમ્રાટો સ્વયં રાજપૂતગતિના ચારિય-સભધે જે મત પ્રકાશિત કરી ગયા છે, તે પર દષ્ટિપાત કરવાથી પણ આપણને જણાય છે કે ઉક્ત સમ્રાટોએ ભારતના અનેક સ્થાનોમા જે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તે રાજપૂતોની સહાયથીજ પ્રાપ્ત કર્યો હતો એમા કિચિત્ પણ શંકા નથી જે આસામદેશ જીતવાને માટે હાવમા એક ક્ષિટિસેના નિયુક્ત કરવામા આવી છે અને જેમા આનંદા યુદ્ધનું પરિણામ જણવાને માટે સર્વ આનુકૂળની રહ્યા છે, તે આસામદેશ કેવળ એક રાજપૂતરાજાએ જીતી લીધો હતો અને તે રાજાના વસાને વર્તમાન સમયમા ક્ષિટિશ-અરકારના નિષ્કપટ મિત્રો છે આ આસામના વિજેતા જયપુરના અધીશ્વર મહારાજ માનસિદ્ધ હતો. તેમણે આસામ ઉપરાત આરાકાન અને ઓરિસ્સામા પણ પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવી લીધી હતી કોટાના રાજા રામસિદ્ધે મોગલસમ્રાટની આજ્ઞાનુસાર અનેક યુદ્ધોમા ભાગ લીધો હતો તથા તેમા વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને તેમના પૌત્ર રાજા હમ્મરીસિદ્ધ તથા તેમના ઇતર પાત્ર ભાતાઓએ યુદ્ધભિમા શયન કર્યું હતું "

"જે લોકો કેવળ બાહ્યદ્રશ્ય જોઇને સિદ્ધાંત નિશ્ચિત કરે છે તેઓ સહજ એવું અનુમાન કરવાને દોષાય છે કે દીર્ઘકાળખર્ષિતના વિગતીયઆક્રમણથી રાજપૂતગતિનો ઉદ્ભવ, પ્રતિભા વીરત્વ તથા વિક્રમ સર્વથા દૂર થઇ ગયા છે પરંતુ આ અનુમાન સર્વથા ખાતિપૂર્ણ છે વિગતીયઉપદ્રવ અને અત્યાચારથી જે શૌચનીય યિન્દ્રો રાજપૂતગતિમા દુઝોચર થાય છે, તે સર્વ શાંતિર વિસ્તારની સાથે નિવૃત્ત થઈ જશે અને જેમ જેમ તેમની સમૃદ્ધિ વૃદ્ધિગત થતી જશે, તેમ તેમ તેમના હૃદયમા નવીન ભાવોને ઉદય થતો જઇને તેમના શુદ્ધ આચારવિચાર તથા સદ્ગુણો સંપૂર્ણ રીતે વિકાસ પામશે પોતાના હિતકર્તાને માટે રાજપૂતો અવશ્ય કેસરીવર્ણનો પોશાક પરિધાન કરીને સમ્રામભૂમિમા ઉપસ્થિત થશે અતિ વિશાળ સામ્રાજ્ય અને જાજા રાજ્યોની સાથેના સંબંધને લીધે જે અપરિહાર્ય વિપત્તિ આવી પડે છે, તે જણવાને માટે રોમનસામ્રાજ્ય તરફ દષ્ટિપાત કરવાની આવશ્યકતા પડે તેમ નથી ભારતવર્ણના બાવીસ પ્રધાન રાજ્યો જેમાનો અધિકાંશ આજે ક્ષિટિશસામ્રાજ્યને આધીન છે, તે સેા વર્ણપૂર્વે મોગલસામ્રાજ્યને તામે હતા આ રાજ્યોએટલા બધા વિશાળ છે કે એક વ્યક્તિ તેનું શાસન ઉત્તમ પ્રકારે કરી શકે નહિ, તે છતાં પણ મોગલસમ્રાટોએ તેમને એક જતનીએ રાખ્યા હતા અને જ્યારે તેમણે રાજપૂતનૃપતિઓના અધિશ્વરપર દસ્તક્ષેપ કર્યો તથા તેમના આચારવિચાર અને ધર્મને અનાદર કર્યો, ત્યારે એ નૃપતિઓએ પોતાના રાજ્યો મોગલસામ્રાજ્યથી પૃથક્ કરી લીધા અને એજ કારણથી દક્ષિણીઓ ઉત્તરિત થઇને મોગલઅત્યાચારીઓની વિરુદ્ધ ખડા થયા જેને પરિણામે એક સમયે જે

૧ જે રાજપૂતની પાસે જમીનનો કેવળ એકર દુકા હોય છે, તે પણ પોતાને અધીશ્વરના સમાનવશનો સમજી રાણાને "બાપદ" અર્થાત્ પ્રભુમાત્રના પિતા અને ભતિમાત્રના પ્રતિનિધિ સમજે છે રાજમજિનો આ કેવો સંપૂર્ણ આદર્શ છે ।

૨ રાજપૂતો જે સમયે જીવનસ્રાય કરવાની પ્રવિજ્ઞા કરીને રણભૂમિમા ભય છે, ત્યારે તેઓ કેસરીવર્ણને પોશાક પરિધાન કરે છે ।

ઔરંગઝેબના નામથી સમસ્ત ભારતવર્ષ થર થર કંપાયમાન થતું હતું, તેનાજ સિંહાસનનું અસ્તિત્વ પાછળથી એક આંદોલનથી દબાવવા અવલંબી રહ્યું તથા ખાનદેશના એક કૃષિકારના પૌત્રે (મહારાજ સિંધિઆએ) તેમના વંશજોને પોતાનું આપેલું લેનારા બનાવી મૂક્યા હતા.”

મકદુનિયાનિવાસી સમરવિજયી સિકંદરે પોતાના ધરાની તેમજ અન્ય વિદેશી સહાયકોપ્રત્યે અનુગ્રહ દર્શાવવાનાં જે કારણો દર્શાવ્યાં હતાં, તેનું આ ઉપસંહારને અંતે અવતરણ કરીને ટૉડ સાહેબ આ પ્રકારની સમાપ્તિ કરે છે કે:—“જે કાંઈ અમોએ તથવારના બળથી પ્રાપ્ત કર્યું છે તેપરનો અમારો અધિકાર ગિરસ્તાથી નથી; પરંતુ ઉત્તમ કામોદારા કરાયેલો ઉપકારજ સદા સ્થિર રહેનાર છે. જો અમે લોકો એશિયામાં થઈને માત્ર મનનજ કરવાનું ન ઈચ્છતાં જો એશિયાને અમારા હાથમાં રાખવા ઈચ્છતા હોઈએ તો અમારે અમારો દયાલાવ એ દેશના નિવાસીઓપ્રત્યે પણ દર્શાવી આપવો જોઈએ; જેથી તેમની સ્વામીભક્તિ અમારા સામ્રાજ્યને સદાને માટે ગિરસ્તાથી બનાવી દે. અમારે અમારા વિષયમાં તો એટલું જ કહેવાનું છે કે અમારી પાસે એટલો બધો વૈભવ છે કે તેમાં ઉમેરો કરીને અમે શું કરીશું ? તે અમે જાણી શકતા નથી ! અવશ્ય તે મનુષ્ય અસંતોષી અને અત્યંત લોભી છે કે જે પ્રથમથી ભરાઈ ચૂકેલામાં ભરતોજ રહેવા ઇચ્છે છે.”

આ વાતનો તો સર્વને સ્વીકાર કરવો પડશે કે બ્રિટિશલોકો કેવળ સેનાના બળથી ભારતવર્ષમાં શાસન કરતા નથી; પરંતુ ઉદારરાજનીતિના બળથી કરે છે. જ્યાંમુઘી બ્રિટિશસરકાર એ ઉદારરાજનીતિદ્વારા ભારતવર્ષના નિવાસીઓનું કલ્યાણ કરવાને યત્નવાન રહેશે, ત્યાંમુઘી કર્નલ ટૉડ સાહેબની પેઠે અમે (હિંદી અનુવાદક પણ કહીશું કે—“સર્વશક્તિવાન રૂણ અવશ્યમેવ ભારતવર્ષમાં બ્રિટિશ-શાસનશક્તિ પ્રબળ રાખશે.”

પરિશિષ્ટ ૧ લું

તામ્રપત્રો-સનંદ-પટ્ટા-દાનપત્ર-શીલાલેખ વગેરેનો અનુવાદ

(૧)

રવાડના સામંતોએ પશ્ચિમ તરફના રાજપૂતરાજ્યોના બ્રિટિશ પોલિટિકલ એજન્ટ તરફ મોકલેલો પત્ર —

“સન્માન સાથે નિવેદન કરવાનું કે અમે આપના તરફ એક વિશ્વાસપાત્ર અનુબંધને મોકલીએ છીએ, કે જે અમારાસબધી હકિકત આપને કહેશે. કંપની સરકાર એ હિંદુસ્થાનની સાર્વભૌમ સરકાર છે અને આપ અમારી સ્થિતિ સારી પેઠે જાણો છો. જો કે અમારા પોતાના સબધી કિંવા અમારા દેશસબધી કોઈ પણ વાત આપનાથી ગુપ્ત નથી, તોપણ અમારી કાંઈક અગત આગત આપને નિવેદન કરવાની આવશ્યકતા છે

શ્રી મહારાજા સાહેબ અને અમે એકજ કુલના છીએ અર્થાત્ અમે સર્વ રાજાં છીએ તેઓ અમારા નેતા છે, અમે તેમના અનુચર છીએ, પરંતુ હમણાં તેમને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો છે અને તેમણે અમારા પ્રદેશો લઈ લીધા છે અમારી બાપોતાશ્રુતિ અને અમારા ધર્મારમાથી કેટલાક ખાવસા કરવામાં આવ્યા છે અને વર્તમાન રાજનૈતિકદેશરથી જે લોકો અવિચ્છિત રહેવાને પ્રયાસ કરે છે તેમની શ્રુતિ તથા ધરબાર પણ ખાવસા થવાને લખ ઉપસ્થિત થયો છે કેટલાક સરદારોને પ્રાણરક્ષાનું અભય વચન આપી સ્વાધીન લઈને પરિણામે અનેકોપર આરોપ મૂકવામાં આવ્યા છે અને તેમને વધ કરવામાં આવ્યો છે તથા બીજા સરદારોને કાગમૂઠમાં પૂરવામાં આવ્યા છે મુત્સદ્દીઓ, રાજ્યના અમલદારો, સ્વદેશીઓ અને વિદેશીઓ—એ સર્વને પકડવાનું ચાલુ રહ્યું છે અને તેમનાપર પૂર્વે નહિ સાબળેના એવા તથા અવર્ણનીય અસાધારો થતા રહ્યા છે હાલના રાજનું મન એમણે કુદ્દ થઈ ગયું છે કે નેધપુરના ભૂતપૂર્વ કોઈ પણ રાજા એટલા બધા કુદ્દ થયા નહોતા તેમના પૂર્વજોએ પેઢી દર પેઢી રાજ્ય ક્યું છે અમારા પૂર્વજો તેમના મંત્રીઓ અને સનાહકારો હતા અને સર્વ સામંતમણીની સલાહથીજ પ્રત્યેક રાજકાર્ય કરવામાં આવતું હતું તેમના પૂર્વજોની દૃષ્ટિસન્ન્યથ અમારા પોતાના પૂર્વજોએ શત્રુઓનો વધ કર્યો હતો અને તેઓ પોતે પણ રણક્ષેત્રમાં પડ્યા હતા અને તેમણેજ સમ્રાટને આધીન રહીને નેધપુરને તેની વર્તમાન દશામાં આવડ્યું છે જ્યાં જ્યાં મારવાડના હિંતની વાત હતી, ત્યાં ત્યાં અમારા પૂર્વજો હાજર હતા અને તેમણે પોતાના જીવનનું જાલિદાન આપીને સ્વદેશની રક્ષા કરી છે કેમ્લીડ વખત

૧ આમાના ઘણા પત્રો કર્નલ ટોડ પોતાના દેશમાં લઈ ગયા હતા તેમના પરલોકવાસપણી આ પત્રો કોના હાથ માં ગયા તે જાણવાનું કોઈ સાબન નથી.

૨ ક્રોધેનમત મારવાડપતિ હજી પત્ર લખનારપર અત્યંત ત કુદ્દ થઈને તેમનાપર વિષતિ લાવી નાખે નહિ એટલા માટેજ કર્નલ ટોડે તેમના નામ લખ્યા નથી

૩ અહીં આ દિલ્હીના સમ્રાટનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે દિલ્હીના શરમ રમલીય તથા પરમ દેરીઅમત ‘દિવાને ખાસ’ માં રોયલજિસ્ટરલની પાસે જદ દેશીસબખો લખા રહીને ચલનસમ્રાટને સન્માન આપતા હતા તેમ મારવાડના મહારાજાજ સૌથી એજ માન પામતા હતા અર્થાત્ તેઓ સમ્રાટના જમણા હાથપર આસન માંડ કરતા હતા મારવાડના રાજ માનસિદ્ધના પ્રપિતામહે દિલ્હીના સમ્રાટની સમ્રામા પોતાને એવું સન્માન મળવાથી મેવાડના રાજાની ઉચર જે ગર્વભરિત પત્ર લખ્યો હતો તે કર્નલ ટોડેને પ્રાણ થયો હતો.

અમારા નેતા સગીર હતા, તે વખતે પણ અમારા પૂર્વજોના કહાપણ અને તેમની સેવાથી માગવાની રક્ષા થઇ હતી: યુગોના યુગોસુધી આ રીતે ચલુ છે, તેમ (રાજ માનસિંહ)ની પોતાની દૃષ્ટિસમીપ અમે સારી સેવા બળવી છે ન્યારે જયપુરના ગઝાએ જોધપુરને ઘેરી લીધુ તે વિપત્તિના સમયમા અમે તેની સામે શસ્ત્ર ગ્રહણ કર્યા હતા. તે સમયે અમાડ જીવન અને અમારી સંપત્તિ જોખમમા આવી પડી હતી; પરંતુ પ્રભુએ અમને વિજય અપાવ્યો. પરમાત્મા અમારો સાક્ષી છે. હવે વિમાતવગરના માણસો રાજની સલામા બેસે છે, તેથી વિપરીત દયા આવી છે ન્યારે તેઓ અમારી સેવાના સ્વીકાર કરે, ત્યારે તેઓ અમારો અધીશ્વર છે; પરંતુ ન્યારે તેઓ અમારી સેવાના સ્વીકાર ન કરે ત્યારે અમે તેમના બંધુ અને સગા છીએ અને દશપર હુકમ કરાવીએ છીએ.

તેઓ અમારી સંપત્તિ છીનવી લેવાની ઈચ્છા ગમે છે; પરંતુ શું અમે અમારી ભૂમિ જવા દઈશું? અગ્રેએ સમગ્ર હિંદુસ્થાનના આત્મા છે.ના સામ તે પોતાના પ્રતિનિધિને અજમેર મોકલ્યો છે. તેને દિલ્લી જવાનું કહેવામા આવ્યું તેથી .. ના હકિર લા ગયા, પરંતુ તેમને કાંઈ માર્ગ ખતાવવામા આવ્યો નહિ જો અગ્રેજસરકાર અમારી દાદ નહિ માલગે તોપછી સાલગશે કેણું? અગ્રેજસરકાર કેાધને પણ અન્યની ભૂમિ છીનવી લેવા દેતી નથી અને મારવાડ એ અમારી જન્મભૂમિ છે, માગવાડમાથીજ અમને અમારો ગૌરવો મળવો જોઈએ મારવાડમા એક લાખ ગઠોડો છે, તે કયા જશે? અગ્રેજસરકારપ્રત્યેના માનને લીધેજ અમે આટલા બધા દીર્ઘકાળપર્યંત મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યા છીએ અને જો આપ સરકારને મનારો છરાદો નહિ જણાવીએ તો કદાચ પાછળથી આપ અમારો દોષ કાઢો, તેથી અમે આપને અમારો છરાદો જણાવીએ છીએ અને આપના કંપકામાથી વિમુક્ત થઈએ છીએ મારવાડમાથી અમારી સાથે અમે જે લાવ્યા હતા, તે સઘળું અમારું ખર્ચાઈ ગયું છે અને અમને જેટલું ઉંવાર મળતું હતું તેટલું લઈને પણ અમે ખાણ છે અને હવે ન્યારે તમી અમારો નાશ કરશે ત્યારે અમે તાત્પર્યથી ગમે તે કરીશું.

અગ્રેએ અમારા શાસનકર્તા, અમારા સ્વામી છે. શ્રી માનસિંહે અમારી ભૂમિ ખુશ્ચી લીધી છે. આપ સરકાર જો મધ્યસ્થ થાઓ તો આ વિપત્તિની નિવૃત્તિ થઈ જાય; પરંતુ બ્યાસુધી આપ મધ્યસ્થ થઈને ખાત્રી આપો નહિ ત્યાસુધી અમને કાંઈપણ પ્રકારનો વિશ્વાસ ચોટશે નહિ. અમારી પ્રાર્થનાને પ્રત્યુત્તર આપશોજ અમે ધૈર્યપૂર્વક તેની રાહ જોઈશું, પરંતુ જો અમને કાંઈ પ્રત્યુત્તર નહિ મળે તો પછી દોષ અમારો રહેશે નહિ, કારણ કે અમે તો પ્રત્યેક સ્થળે જાહેર કરી દીધું છે હુધા મનુષ્યને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધી કાઢવાની ફરજ પાડે છે આટલા દીર્ઘકાળપર્યંત માત્ર આપ સરકારપ્રત્યેના માનને લીધેજ અમે મૌન ધારણ કરી રહ્યા છીએ અમારી પોતાની મરકાર અમારી દાદ સાલગતી નથી; પરંતુ અમે ક્યાસુધી ચોભીશું? અમને આશા છે કે આપ અમારી અભિલાષા પૂર્ણ કરશો "

સવન ૧૮૭૮, ગ્રાવણ શુદ્ધ ૨ (ઑગસ્ટ ૧૮૨૧)

અવિકલ અનુવાદ

(હસ્તાક્ષર) જેમ્સ ટૉડ

(૨)

દેવગઢના સામંત મોકુલદાસની વિરુદ્ધ તેમના તાબાના સરદારોએ ઉઠાવેલા વાંધા

(૧) પ્રાચીનકાળથી સ્થાપિત થયેલા દર્રો અને ગિવાજેને તેઓ માન આપતા નથી

(૨) પ્રત્યેક રાજપૂતની એક એક ચરસા જમીન છે, પરંતુ તે તેમણે હસ્તગત કરી લીધી છે

(૩) જે પુરૂષ એમને રસ્તવ આપે છે, તે એમની આગળ સદ્ગુણી ગણાય છે અને જે રસ્તવ આપવાને અસમર્થ હોય છે તે ચોર ગણાય છે

(૪) એમના તાબાના પટાવતોએ જે દશબાર માગે સ્થાપન કર્યા હતાં, તે એમણે પોતાના અધિકારમા લઇ લીધા છે અને તે પટાવતો અન્નવગર તથા ધરબારના અભાવથી કષ્ટ પામે છે.

(૫) પ્રાચીનકાળથી દેવાલય પવિત્ર ગણાય છે, પરંતુ તેમણે આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.

(૬) જ્યારે મસ્તક ઉપર વિપત્તિ આવી પડે છે, હારે તેઓ પોતાની પ્રજા આગળ શપથપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લે છે અને 'પાછળથી તેનું' સર્વસ્વ લૂંટી લે છે.

(૭) પૂર્વે જોવી રીતિ પ્રચલિત હતી કે તાબાના સરદારો વા બાથતોને સામંત-સલામ આપ-રિયત કરવાની આવશ્યકતા હોય ત્યારે તેમને પત્રદ્વારા બોલાવવામાં આવતા હતા. હવે તેમને વારંટથી બોલાવવામાં આવે છે, આથી સરદારોની મર્યાદા નષ્ટ થઈ છે.

(૮) પૂર્વે પત્રવાહકને ભથ્થામાં એક રૂપિયો આપવાનો રિવાજ હતો. હવે તેને બે આપવા પડે છે.

(૯) પૂર્વે દેવગઢના સીમાતના પહાડીદેશમાં કોઈ લૂંટારો કોઈ વ્યક્તિપર આક્રમણ કરતો વા તેનું સર્વસ્વ લૂંટી લેતો તો સામંત તેની હાતિ પૂર્ણ કરી દેતા; પરંતુ હાલમાં તેઓ કોઈની પણ હાનિ પૂર્ણ કરતા નથી, કારણ કે લૂંટારાઓ લૂંટલા માલનો ચતુર્થાંશ ફેજદારને આપે છે.^૧ મીરા નામના પહાડી લોકો દક્ષિણ સર્વથા સ્વતંત્ર થઈ ગયા છે પહેલા તેઓ કોઈની હક્ક કરતા નહોતા, પરંતુ હાલમાં તેઓ અમારા ભાષાતોને લૂંટી લે છે અને તેમનું પુનઃ પણ કરે છે. આ લૂંટકાટ અને નરહત્યાના નિવારણને કાંઈ ઉપાય દષ્ટિગોચર થતો નથી. એટલે સુધી અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ છે કે લૂંટારાઓ લૂંટના માલ દેવગઢમાં જ વેચે છે.

(૧૦) દ્રવ્યનો દંડ કરવાને માટે તેઓ નિરપરાધીઓની ભૂમિ હસ્તગત કરી લે છે અને દંડ લીધા પછી તેના ખેતરમાંથી લીલા અનાજના છાંડ પોતાના ઘોડાને માટે કપાની મગાવે છે.

(૧૧) તાબાના સરદારોના ક્ષેત્રોમાંથી તેઓ ખેડુતોને બળપૂર્વક પકડાવી મગાવે છે અને તેમને દ્રવ્યદંડ કરે છે તથા તેમના ગૌઆદિ પશુઓ તથા હજી વગેરે વેચીને ધન વસત્ત કરી લે છે આથી કૃષિકર્મ સર્વથા બંધ પડી ગયું છે અને દેશના લોકો ધરખાર છોડીને અન્યત્ર નાસી જવા લાગ્યા છે.

(૧૨) દેવગઢનગરના ન્યાયાધીશોર તેમના પ્રજા અસાધ્યારથી રામપુરમાં નાસી ગયા છે. તેઓ તેમને પકડવાને તેમની પાસેથી દ્રવ્ય આંકાવવાને તીવ્ર રૂપે દષ્ટિ રાખે છે.

(૧૩) તેઓ પોતાના તાબાના સરદારોની પાસેથી બલપૂર્વક અર્થસંગ્રહ કરવાને માટે તેમને પોતાની પાસે બોલાવે છે અને જો તેઓ ગમે તે પ્રકારે નાસી જાય તો તેમની સ્ત્રી અને કન્યાને કારાગૃહમાં નાખે છે, આ ધોર અપમાનથી અનેક ઊંઘાએ ફૂવામાં પડીને આત્મઘાત કર્યા છે.

(૧૪) જો કોઈ પુરુષ કોઈને ઝાણી હોય તો તેઓ અશ્વચ્ચ અને તેનું ઝાણુ ચૂકવવાને પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે ઝાણુની સ્થાવરજંગમ સર્વ સપત્તિ વેચાવીને અર્ધ ધન પોતે લઈ લે છે.

(૧૫) જો કોઈ મનુષ્યની પાસે એકાદ શ્રેષ્ઠ અશ્વ હોય તો તેને સમજાવીને અને તેમ કરવા છતાં ન આવે તો અતે બળાતકારે પણ તેની પાસેથી તે અશ્વ છીનવી લે છે.

(૧૬) પ્રથમ જે સમયે દેવગઢની સ્થાપના થઈ તે સમયે અમારા પૂર્વજોને પણ ભૂમિ મળી હતી, તેથી દેવગઢ જે પ્રકારે તેમની પૈતૃકસપત્તિ છે તે પ્રકારે તેની અંદરની જમીન અમારી પણ પૈતૃક-સપત્તિ છે. ઉત્તમ ભૂમિને શ્રેષ્ઠ બનાવવાને માટે અને સદસ્તાવધિ રૂપિયોનો ખર્ચ કર્યો છે, પરંતુ તેઓ અમારા દંડ, અધિકાર અને અમારી પદવીઓને સર્વથા દુર્વંદ્ય કરીને તેપર હસ્તક્ષેપ કરે છે.

(૧૭) અમારા પૂર્વજો જેટલા માટે સ્થાપિત કરી ગયા છે, તે સર્વ ગામોમાંથી તેઓ ચાર વા પાંચ ચરસાભૂમિ લઇને વિદેશોએને અર્પણ કરે છે આથી ભૂમિના જૂના સ્વામીઓ ઉત્તરોત્તર દીન-દશાને પ્રાપ્ત થઈ નષ્ટ થતા જાય છે.

(૧૮) ધણા દીર્ઘકાળથી તેમના સર્વ સબંધીઓને નિત્ય અન્ન મળતું હતું; પરંતુ તેમણે ચાર વર્ષથી આ પ્રથા સર્વથા બંધ કરી દીધી છે.

^૧ પ્રત્યેક રાજપૂતસામંતના તાબાના પ્રદેશમાં રાજની તરફથી ફેજદારની ઉપાધિવાળો એક સેનાપતિ રહે છે. તે સામંતોની પાસેથી સેનિકો લેવાની સત્તા ધરાવે છે. સામંતોના કુલને તે ધાગ્યે જ હોય છે, પરંતુ બહુધાબીન કુલને હોય છે.

^૨ પ્રત્યેક નગરમાં એક એક ન્યાયશાલિ હોય છે નગરોદ્ધાર ચાર મોડિયાની સાથે મળીને મુકદ્દમા સાબળે છે તેમને કોઈપણ પ્રકારનો ખર્ચ મળતો નથી.

(૧૯) પ્રાચીનકાળથી પ્રચલિત રીતિજનુસાર દેવગદના સામંત પોતાના તાબાના પટાવતખરદારોની સાથે મળીને તેમની સનાહથી પ્રત્યેક કાર્ય કરતા હતા, પરંતુ હાલમાં દેવગદના સામંત કેવળ વિદેશીયોકાની સાથે મિસનન કરે છે તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પહાડીપ્રદેશમાંથી જે શતાવધિ રૂપિયા સંગ્રહિત થતા હતા તે હાલમાં બંધ થઈ ગયા છે.

(૨૦) ભાયાતોની જમીનમાંથી પહાડીલૂટાગઓ ગૌઆદિ પશુ ચોરી જાય છે ફોજદાર આ ઢોરો તેના માલિકને પાછા મોકલતા નથી, પરંતુ તે લૂટાગઓને ઢોગના ગ્વામીની પામેથી રખવાળી લેવાને ઉત્તેજિત કરે છે.

(૨૧) ન્યાય પૈસાદારા વેચાય છે પૈસાવિના ન્યાય મળતો નથી જેની પામે દ્રવ્ય હોય તેની દાદ સાબળવામાં આવે છે જનભાવનુ રક્ષણ કરવાને વણિક તથા વ્યાપારીઓ વિદેશમાં નાસી જવા લાગ્યા છે, પરંતુ સામંત પૂજા પછી નથી કે તેઓ ક્યા ગયા છે અથવા શામાટે જાય છે.

(૨૨) અમારા ગૌઆદિ પશુ પહાડ ઉપર ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે પહાડીયોએ તેમને પકડી લે છે અને અમે જાતે ત્યાં જઈને તેમની પાસેથી ઢોર ખુચવી લઈએ તો સામંત અમને દ્રવ્યનો દડ કરીને કહે છે કે -“અમે પહાડીયોકાને આ પ્રકારે ઢોરોને અટકાવવાની સત્તા આપી છે” આ પ્રકારે તેઓ અમારી મર્યાદા ઘટાડે છે અને જે હિંમત પ્રકાશના એકાદ લૂટાગને પકડી લઈએ તો ફોજદાર તેને છોડાવવાને માટે શસ્ત્રધારી દલ મોકલે છે; કારણ કે તેને તે માટે રસ્તવ મળે છે પડી ખુચ થયેના લૂટારાની સાથે કાલ થાય છે અને તેથી નિગ્રાથ રાજપૂતને પોતાની પૈતૃભૂમિ છોડવાની ફરજ પડે છે હવે દેવગદમાં પ્રજાને કાષ સહાયતા વા આશ્રય પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગ નથી સામંત મર્યાદા દિતા-હિતવિચારસ્થ છે અને તેઓ પોતાના સન્માનની રક્ષા કરવા પ્રત્યે એટલા બધા ઉદાસીન છે કે “પહાડીઓને દ્રવ્ય આપીને લૂટાઈ ગયેલી સપત્તિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરો” એમ તેઓ અમને કહે છે. જ્યારથી હાલનો ફોજદાર નિયુક્ત થયો છે, ત્યારથી અમારી ફરજ વધી પડી છે વિદેશીયોકા કર્તાહિતો થઈ પડ્યા છે અને દેશીઓને હાથી કાઢવામાં આવ્યા છે દક્ષિણી તથા બીજા લૂટારાઓ સામંતના સ્વજાતીય લોકોની સપત્તિ લૂટીને તેમની ભૂમિ ભોગવી રહ્યા છે લેશ પણ અપરાધવિના સરદારોની ભૂમિ છીનવી લેવામાં આવે છે આ ભૂમિ પુનઃ પ્રાપ્ત કરવામાં પુષ્કળ સમય અને દ્રવ્યનો ન્યય કરવો પડે છે ન્યાયકાર્ય સર્વથા વિરુદ્ધ થઈ ગયું છે.

રાણાની સહામાં સામંતને જેવા અધિકાર અને હક્ક છે તેવા અધિકાર અને હક્ક અમને પણ સામંતની સહામાં છે જ્યારથી આપ (કર્નલ ટૉડ) મેવાડમાં પહોંચ્યા હો, તે સમયથી દીર્ઘકાળથી અન્યના અધિકારમાં અથેલી ભૂમિનો પુનરુદ્ધાર કરવામાં આવે છે, તો અમે એવો શું અપરાધ કર્યો છે કે અમે અમારા પૈતૃકઅધિકારથી વચિત રહીએ ?

અમે મહાવિપત્તિસાગરમાં નિમજ્જ છીએ

(૩)

મહારાજ શ્રી મોકુવદાસ દેવગદના ચાર મિસન (ફિણી)ના પટાવતસરદારોને નિવેદન કરે છે કે - અપરાધવિના કોઈ પણ સરદાર વા જમીનદારની સપત્તિ વા ભૂમિ ખુચવી વેવામાં આવશે નહિ. જો કોઈ વ્યક્તિ કોઈ પ્રકારનું અપરાધસૂચક કાર્ય કરે તો અમારા ચાર મિસનના ભાયાતોદારા તેનો ન્યાય કરવામાં આવશે અને જો તે અપરાધી કરે તો તેને દડ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. સર્વ પ્રસંગે ભાયાતોની સનાહ લીધા વિના હું કોઈને કોઈ પણ પ્રકારનો દડ કરીશ નહિ. શ્રીનાથજીના મોગનખાદને હું હલુ છું કે આ પ્રતિજ્ઞાનો હું કદિપણ ભંગ કરીશ નહિ. સવન ૧૮૭૪, પોષ સુદ ૬.

(૪)

મેવાડપતિ મહારાણા અરિસિદ્ધે સિંધીસરદાર અબ્દુલરહીમ બેગને આપેલો દાનપત્ર
ત્રી રામો જયતિ ।

ગણેશ પ્રસીદ્ધતુ ।

પરકાલિંગ પ્રસીદ્ધતુ ।

શ્રી મહારાજાધિરાજ મહારાણા અરિસિદ્ધ મિર્જા અબ્દુલરહીમ બેગ આદિય બોલ પ્રતિ નંવેદન
કરે છે કે —

અમારા કેટલાક સામંતોએ વિદોહ કરી, ધૂર્ત રત્નસિદ્ધને ઉત્તેજન આપી, દક્ષિણીઓને બોલાવી
ઉદયપુરપર આક્રમણ કર્યું હતું આ પ્રસંગે તમે મદદન સેવા બજાવીને અમારા સામ્રાજ્યની રક્ષા કરવામાં
સહાય કરી છે, એટલા માટે તમારા ઉપર અનુગ્રહ કરીને મેં તમને આ દાનપત્રમાં લખેલી જાગીર આપી
છે, જેનો તમારા છોકરા અને છોકરાના છોકરા ઉપભોગ લેશે તમે પ્રમાણિક રીતે સેવા બજાવશો તો
અમારો કોઈ વશજ તમારા ઉત્તરાધિકારીની પાસેથી આ જાગીર છીનવી લેશે તો તેને એકસિંગછોનો
શાપ અને ચિતોડનો નાશ કરવાનું પાપ નડશે

વિશિષ્ટ વર્ણન.

(૧) ૨૦૦૦૦૦ (બે લાખ) રૂપિયાની કિંમતની ભૂમિ

(૨) વાર્ષિક નગદ રૂ. ૨૫૦૦૦

(૩) દેવારી દરવાજાની બહાર ૧૦૦૦૦ વીધા જમીન

(૪) રહેવાને માટે “ભારતસિદ્ધની હવેલી” નામનું મકાન

(૫) ઉદ્યાન બનાવવાને માટે નગરની બહાર સો વીધાં જમીન

(૬) કાષ્ટ અને ધાસને માટે ખીણમાનુ મિત્તન નામનું ગામ

(૭) મુદ્દભૂમિમાં માર્ગો ગમેશા અજમેરી બેગના સમાધિમંદિરને માટે એકસો વીધા જમીન

આસ હુકમ અને સન્માન

(૮) દરબારમાં એક આસન અને સર્વ બાજતમાં સાદ્દાના સામંતના જેવું સન્માન તથા પદમયોદા

(૯) રાજપ્રાસાદ (રાજમહેલ) ની આગળના દરવાજા બહાર તમારૂં નગારૂં વાગશે, પરંતુ
માત્ર એક દડથી

(૧૦) દરોડાના ઉત્સવમાં અમર અશ્વર તથા પોશાક

(૧૧) આહરમાં નગારૂં વગડાવી શકાશે અન્ય સર્વ બાબતોમાં સહુ અમરના સામંતના જેવું
સન્માન આપને તથા આપના ઉત્તરાધિકારીઓને પ્રાપ્ત થશે, તેથી તમારી જાગીરના કિંમતના પ્રમાણમાં
તમે રાજસેવા કરશો(૧૨) જો આપ સ્વયં આપના કોઈ બાબત વા નોકરને પદચ્યુત કરશો તો હું તેને આશ્રય
આપીશ નહિ અને મારા સામંતો પણ તેને આશ્રય આપી શકશે નહિ(૧૩) રાજસભાસલાય અન્ય જગ્યાએ આપ એકવા હશે, ત્યારે અમરછત્રનો ઉપયોગ કરી
શકશો, પરંતુ હજુરમાં કદિ પણ તેનો ઉપયોગ કરી શકશો નહિ.(૧૪) મનવરબેગ, અનવરબેગ તથા અનન્યબેગને સિદ્ધાસનની સન્મુખ આસન પ્રાપ્ત કરવાની
પરવાનગી આપવામાં આવી છે દરોડાપર આપને “અમર અશ્વ” તથા માનસ્યક પોશાક આપવામાં આવશે
અને આપના બે ત્રણ યોગ્ય સબધીઓને રાજસભામાં આસન આપવામાં આવશે

(૧૫) આપ પોતાના પદોચિત સન્માનસહિત રાજસભામાં વિરાજમાન થઈ શકશો

સવત ૧૬૨૬ (ઇ. સં ૧૫૭૦)

ભાદપદ એકાદશી ને સોમવાર

આસાધી
શાહ મેલીરામ બખીઆ

૧ સાદ્દાના અધિપતિ રાણાની સભામાં પ્રથમ બેરેશિક સામંત છે.

૨ રાજા સામંતને જે વોડો આપે છે તે ખરી બા છે જ્યારે તેને ખીજ વોડો આપે છે આજ કારણથી ‘અમર
અશ્વ’ એ રાખેલો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે

(૫)

મેવાડના સર્વશ્રેષ્ઠ સામંતો પૈકી રાવત લાલસિંહને આખવામાં આવેલા લિંસરોનો પટો મહારાજા જમતસિંહ ગવત લાલસિંહ કિશોરીસિંહોત્તે^૧ નિવેદન કરે છે કે - દમણા આપને ગરાસસ્વરૂપે સમસ્ત લિંસરો પ્રગણુર આપવામાં આવ્યું છે લિંસરો નગરની વાર્ષિક ઉપજ ૩૦૦૦, ૧૫૦૦ બીજા આવન ગામો (નાનો અનાવસ્થક છે) અને ગાજવાનીની પાસેનું એક ગામ

સ પૂર્ણ વાર્ષિક ઉપજ ૬૨૦૦૦, ૩૧૦૦૦^૨

બંને અડતાળીસ અશ્વારોહીઓ અને બંને અડતાળીસ પાયદળસૈનિકોસહિત શ્રેષ્ઠ ઘોડા અને ઉત્તમ રાજપૂતોસહિત) આપને સગ્નની સેવા કરવી પડશે

ઉક્ત સેનામાંથી અડતાળીસ અશ્વારોહીઓ અને અડતાળીસ પાયદળ સૈનિકો આપના ડુર્ગની રક્ષા કરવામાં સદા નિયુક્ત રહેશે અને આપને આગ્રા મળતાસાથેજ બંને સ્વારો અને બંને પાયદળ સૈનિકોસહિત ગમે તે સ્થળે સેવા કરવાને માટે તત્પર થવું પડશે સવત ૧૭૬૮ના પોષ માસમાં આપને પ્રથમ પટ્ટી આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તે સમયે તે જાગીરની ઉપજ અનુમાનથી ખરી ઉપજ કરતા વિશેષ ગણવામાં આવી હતી, તેથી મહારાણાએ હાલમાં વાર્ષિક સાદકામર રૂપિયાની ઉપજની ભૂમિ લિંસરો સાથે નેહી આપી છે.

(૬)

મેવાડના મહારાણા સંઘ્રામસિંહ પોતાના ભાણેજ અને જયપુરના સિંહાસનના અધિકારી મહુસિંહને આપેલા દાનપત્ર

શ્રી રામાજયતિ

ગણેશ પ્રસીદત્ત ।

પર્કલિંગ પ્રસીદત્ત ।

જાણીનું ચિત્ર

સહી

મહારાજાધિરાજ મહારાણા સંઘ્રામસિંહ નિવેદન કરે છે કે મારા ભાણેજ ડુમાર મહુસિંહને નિમ્ન-લિખિત પ્રદેશ દાન કરવામાં આવ્યો છે

રામપુરા પ્રદેશનો પટો

આપ એક સદસ્ર અશ્વારોહીઓ અને બે સદસ્ર પદાતિસહિત ૭ માસપર્યંત ગજકાર્પમાં નિયુક્ત રહેશે અને કોઈ સમયે વિદેશમાં જવાની આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થયે તો આપને તથા સદસ્ર પાયદળ અને તથા સદસ્ર અશ્વારોહીઓસહિત યુદ્ધસેનામાં જવું પડશે

આ દેશમાં જ્યાંસુધી મહારાણાનું પ્રભુત્વ સ્થાયી રહેશે, ત્યાંસુધી આપની જાગીર જવાનો કોઈ ભયનથી.

સવત ૧૭૮૫ (૪૮ સં ૧૭૨૬)

ચૈત્ર શુદ્ધ સપ્તમી મંગળવાર

આત્મથી
પાત્રોથી રાયચંદ અને મહેતા મણદાસ

૧ ચંદાવતરાખામાં કિશોતસિંહ એ એક પ્રબલ શક્તિશાળી સામંત હોવા તેમજ નામપરથી એક સ્વતંત્ર ચેત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે લાલસિંહ એ જ ઝોતમાં ઉત્પન્ન થયા છે

૨ આ પ્રશ્ન ચળવ નદીની કિનારે આવેલું છે

૩ બે સ્થળે એક લખવાનું કારણ એ છે કે એક યશાઈ મૂલ્ય દર્શાવે છે અને બીજો અનુમાન દર્શાવે છે.

૪ મેવાડના ૧ રાજપરગઢના યુદ્ધવિજયના મંત્રી સત્તુબરના સામંતો ભાગેલા આ લખાણમાં મનીસહી પણ અતર્કત છે

૫ આ રાણાના પોતાના સહકારીક અક્ષરો છે

(રાણાના પોતાના હસ્તદ્વારા લિખિત) મારા ભાણેજ મધુસિંહને જણાવું છું કે:—
પ્રિય વત્સ! મેં તમને રામપુરાપ્રદેશ દાન કર્યો છે. જ્યાંસુધી એ મારા છે, ત્યાંસુધી એ તમારી પાસેથી ખુશી લેવામાં આપશે નહિ. ઇતિ.

(૬)

સંવત ૧૮૦૬ (૬૦ સ ૧૮૫૦) ના પ્રથમ આવણમાં દોંગલા ગામના નિવાસીઓએ મહારાજ ખુશાલસિંહને જે રખવાળી આપી તેના દાનપત્ર

(૧) દોહસો વીધા કૃષિક્ષેત્ર, તેમાંની છત્રીસ વીધા જમીનમાં ફૂવા છે.

(૨) એકસોએ વીધા પડતર અને ફૂવાવિનાની જમીન, જેવી કે:—

ઘાચી ગોવિંદદ્વારા ખેડાતી જમીન છ વીધાં

ઘાચી હીરા અને તારાના તાખાની ત્રણ વીધા

કઠીઆ હંસા અને ઘાચી લાલદ્વારા ખેડાતી સત્તર વીધા

ગોવિંદ તથા હીરા વગેરેના તાખાની ચાર વીધા

પડતર અને જગલી ભૂમિ

અર્થાદિ દાન

સુદા ૧૨

અમ.. ... ૨૪ મથુ

રાખીતરિકે દિવાળી તથા હોળીના ઉત્સવપ્રસંગે પ્રત્યેક ધરમાથી એક એક તામ્રમુદ્રા આપવામાં આવશે.

સેરાનો ધાન્ય લઘુતી વખત

બાહ્યોની પાસેથી સુકરી

વાણિજ્યદવ્યની જગત..... એક હરેલા ગાડાપર એક પૈસો અને પ્રત્યેક બળદપર અર્ધો પૈસો પ્રત્યેક વિવાહપ્રસંગે બપોરે પાત્ર જનન

(૮)

અમલીના નિવાસીઓએ સંવત ૧૮૧૪ (૬૦ સ ૧૮૫૮) માં આમાજતના રાવત કૃતેસિંહને જે ભૂમિ આપી હતી તેના દાનપત્ર

રાણાન સમતસિદ અને સૌભાગ્યસિંહને અમલી જગીરસ્વરૂપે મળી હતી, પરંતુ તેઓ ત્યાના નિવાસીઓપર અલ્પત અત્યાચાર કરતા હતા તેમણે પટેલ બેઠ અને ભાગ્યને મારી નાખ્યા અને બાહ્યો-પર એવો અત્યાચાર કર્યો કે કુશલ અને લાલે પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પોતાના જીવનની આદુતિ આપી, તારે પ્રભાએ રાણાની પાસે સહાય અને આશ્રય માગ્યો પડાવતો બદલાઈ ગયા છે અને લાલમ ગામવાસીઓએ રખવાળસ્વરૂપે કૃતેસિંહને એકસોપચાસ વીધા જમીન અર્પણ કરી છે.૨

(૯)

દોંગલાના નાગરિકોએ લિંદરના મહારાજ જોરાવરસિંહને આપેલી ભૂમિ

શ્રી મહારાજ જોરાવરસિંહની નિકટ ગયે પટેલમથુ, વ્યાપારીનૃદ, અવસાથી મંડવી, બ્રાહ્મણ-વર્ગ તથા દોંગલાના સમસ્ત નિવાસીઓ એકત્રિત થઇને આ દાનપત્ર લખી આપીએ છીએ.

આ સમયપૂર્વે દોંગલામાં લૂંટારાઓનો ભય પ્રબળ હતો. મહારાજે તેમના હાથમાંથી અમારી

૧ અનાજ લઘુતી જમીન પ્રત્યેક મથુપર એક એક રોર અન્ન લેવામાં આવે છે. તેને સેરાનો કહેવામાં આવે છે
૨ ભૂમિઆલોકોની જમીનનો કેવો આદર છે તે આ પરથી પ્રતીત થાય છે કૃતેસિંહે જે કે રાણાની પાસેથી પોતાની સમસ્તભૂમિમાં પંદો ગ્રહણ કર્યો હતો, તેમજ તેની પાસે જમીનનાંકોને મળતો ભૂમિઅધિકાર નહોતો આ પ્રસંગે તેણે આ પ્રકારનો ભૂમિઅધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરી લીધો જે કે પાછાથી મહારાજાએ અમલી દેશ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો; પરંતુ ભૂમિઆ લોકોને ભૂમિઅધિકાર તો તે સામંતની પાસેજ હતો

રક્ષા કરી તેથી અને નિમ્નલિખિત ભૂમિ આદિ તેમને અર્પણ કરીએ છીએ:—

ધાંચી હીરાના તાખાનો એક ફૂવો
ધાંચી હીપાના તાખાનો એક ફૂવો
ધાંચી હીવાનો એક ફૂવો

કુલ ત્રણ ફૂવા, ચુમળીસ વીધાં પીવલ (ફવાસહિત ભૂમિ), એકસોએકાણું વીધાં માવ (ફવાવિનાની) ભૂમિ અને એક ભુવારનું ક્ષેત્ર

રખવાહીસંબંધી નિયમો

૧ પ્રત્યેક વિવાહપ્રસંગે એક પાત્ર અન્ન

૨ પ્રતિવર્ષે નગદ છસે રૂપિયા

૩ ભૂમિ આ તથા ગામવાસીઓપર ચતા ચોર અને લૂંટારાઓના અત્યાચાર, ઉપદ્રવ, ઉત્પીડન વા શાંતિભંગનું મહારાજ નિવારણ કરશે.

મહારાજ સ્વયં જ્યારે હોંગલાના નિવાસીઓને પોતાના નિવાસસ્થાનમાં પાછા આવીને રહેવાને કહેશે, ત્યારેજ માત્ર તેઓ આવીને નિવાસ કરી શકશે; અન્યથા નહિ. ૧

હિસાબરક્ષક કુચિયાદારા સંવત ૧૮૫૮ ના જ્યેષ્ઠ માસની પૂર્ણિમાને દિને આ પત્ર લખવામાં આવ્યો અને સમસ્ત ધધાદારીઓ, બ્રાહ્મણો તથા નાગરિકોએ તેપર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા.

(૧૦)

મેવાડેન્દ્રે સામંતોને આપેલી બાગીર

મહારાજા શ્રી બીમસિંહ આખા રામાસંદને નિવેદન કરે છે કે:—

જિહાજપુર પ્રદેશમાં બસેપત્તીસ વીધાં જમીન, તેની સાથે શામબાગ અને પશુઓ બાંધવાનો તમેસો તમને પ્રદાન કરવામાં આવે છે.

તમારા પૂર્વજોએ જિહાજપુર શત્રુઓના હાથમાંથી સુક્ત કરી અને અર્પણ કર્યું અને મારે તામે રહી વિશ્વાસપાત્રતાથી કાર્ય કર્યું, તેથી આ ભૂમિ તમને આપવામાં આવી છે. નિશ્ચયપૂર્વક જાણુને કે તમારા ઉપર કેઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરવામાં આવશે નહિ અને પટાવતો તમારા કાર્યમાં કેઈ મારથું મારશે નહિ.

આસહુક

તમને એક સેરાનો અર્થાત્ અનાજ લાગુતી વખત પ્રત્યેક કૃષિકારની પાસેથી મણઉપરએકશોરઅનાજમળશે. બે હલમો મળશે. ૨

હોળી અને દશેરાના પર્વમાં નાળીએર મળશે.

તમે ભારવાહી સો બળદોપર બાર આના કર લઈ શકશો. ૩

જિહાજપુરની અંદર જેટલા ઘોડા વેચાશે તેમાંના પ્રત્યેક ઘોડાપર તમને બે આના મળશે.

જેટલાં ઉંટ વેચાશે તેમાં પ્રત્યેક ઉંટદીક તમને એક આનો મળશે.

ધાંચીની ઘાણીપર એક એક પદ્મ મળશે.

૧ આપત્તી સિદ્ધ થાયછે કે જે સમયે મેવાડમાં ચોતરફ અત્યાચારનો આરંભ થયો હતો, તે સમયે સામંતો પ્રભુપ્રત્યે કોર અવહાર રાખતા હતા. તેઓ રખવાહીમાં ભૂમિ વગેરે હસ્તગત કરી લેતા હતા; એટલુંજ નહિ પણ વ્યાકુલ થયેલી પ્રભુ પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરવાને માટે ઘસ્ટુદ્ધાં અર્પણ કરી દેતી હતી.

૨ નિયત કરેલા સમવપર્યંત બે હળો આપવાં તે.

૩ જે સમયે મેવાડમાં ચોતરફ વિશ્વવ, અશાંતિ તથા અત્યાચારની પ્રબળતા થઈ તે સમયે સામંતોએ અનેક પ્રકારના કષ્ટદાયક કર સંગ્રહિત કરવા માંડ્યા હતા. આથી વાણિજ્યકાર્ય સર્વથા બંધ પડી ગયું અને સ્થાનાંતર કરેલું પશુ કષ્ટદાયક થઈ પડ્યું. તે સમયે પ્રત્યેક કાર્યને માટે કર લેવામાં આવતો હતો. ડુર્ગસરકાર, નાકાની રક્ષા, માર્ગમાં ચોક્કીદારો રાખવા અને સત્રિએ રક્ષકો નામવા વગેરે અનેક કાર્યને માટે કર લેવામાં આવતો હતો.

પ્રત્યેક સોહખાણુપર ૫૫ રૂપિયો મળશે
 પ્રત્યેક બકરાના બલિદાનપર એક ધેસો
 જન્મ અને વિનાશપ્રસંગે પાંચપાત્ર અનાજ^૧
 લીસોતરીની એક એક જુડી
 ભુમિમંજી જે જે આમ હકો હોય તે સર્વ
 ફેવાણી ભુમિ (પીવલ)
 ફેવાહીન ભુમિ (માથ)
 પદારીભુમિ (મુઝ)
 બીક

૫૧ વીધા
 ૫૧૦ વીધાં
 ૪૦ વીધા
 ૨૫ વીધા
 કુલ ૬૨૬ વીધા

(૧૧)

જાલરાપાટણનગરમાં આવેલા સ્તંભપરના શિલાલેખનો અનુવાદ
 સંવત ૧૮૫૩ (૧૦ સં ૧૭૬૭) શકે ૧૭૧૮ દક્ષિણાપન, શીતઋતુનો સુખમય માર્તિકમાસ, પૂર્ણિમા, સોમવાર
 મહારાજાધિરાજ ઉમેદસિંહદેવ, રૂઝદારરાજ જલિમસિંહ^૨ અને કુમાર માધોસિંહ એઓ, જાલરા-
 પાટણના સર્વ નિવાસીઓ, પટેલો, પટવારીઓ, યદ્દાજનો તથા સમસ્ત ૩૬ જાતિઓને નિવેદન કરે છે કે—
 હાયમા સર્વ જણુ નિર્ભય બની મકાનો બાધો અને વસો

આ દેશમાથી બળપૂર્વક કર લેવાની તથા ભૂમિ હસ્તગત કરી લેવાની પ્રથા દૂર કરવામા આવી છે.
 બલમનસી,^૩ આતી,^૪ રૂઝદાર^૫ અને ભેટબેગોર^૬ નામના કરો દૂર કરવામાં આવ્યા છે.

આ ઉદ્દેશથીજ આ સ્તંભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે અને સદા એ ઉદ્દેશજ સ્થાપી રહેશે.
 હવે આ દેશમા કોઈ માણસ કોઈના ઉપર કોઈપણ પ્રકારનો અત્યાચાર કરી શકશે નહિ. શિંદુઓને
 ગાયના અને મુસલમાનોને સુવરના શપથ આપવામા આવ્યા છે કે પટન દિલ્લખાં, મોધરી સ્વરૂપચંદ,
 પટેલ લક્ષુ, માહેશ્વરી પટવારી, ખાસકૃષ્ણ, ભારકર કાપુરામ અને સલાટ ખાસકૃષ્ણની સમક્ષ આ સ્તંભ
 સ્થાપિત કરવામા આવ્યો છે

પરમેશીપ્રથા^૭ સર્વથા દૂર કરવામા આવી છે. જેમાણસ પાટણનગરમાં વ્યાપાર કરશે, તેને હારાવતી નગરમા
 જેવાણિયકર લેવામા આવેછેતેનો અર્ધભાગ માફ કરવામા આવશે અને સ પૂર્ણ^૮ માયાકર^૯ દૂર કરવામા આવ્યો છે.

(૧૨)

અકોલા નામના સ્થાનના લક્ષ્મીનારાયણના મંદિરમાંના શિલાલેખ
 પૂર્વે માત્ર એકજ બળરમા તખાકુ વેચાતો હતો. રાણા રાજસિંહે આ મંદિરને સર્વથા દૂર કર્યો છે. સં. ૧૬૪૫
 રાણા જગતસિંહે ચોલાના રાજકર્મચારીઓને અકોલાના સિંધીઓની યાસેથી બળાતકારે આટલા-
 જોડા લેવાની મના કરી છે.

૧ રાજપૂતસામ તોના તાબાના સરદારો તથા મુલજનોમા કોઈને ત્યાં વિવાહપ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા સામતોને બોન્ય-
 દ્રવ્ય અથવા તેને બદલે દ્રવ્ય મળે છે, પરંતુ કોનસના સામતો આવા પ્રસંગે નિયમિત કર લેવા ઉપરાંત બીજાં પણ
 અનેક પ્રકારના કળા આપતા હતા તે સામતો અથવા તેમના પ્રતિનિધિ મુલજની કન્યાની સન્મુખ જઈને
 બેસતા હતા

૨ કોટાના રાજ

૩ કોટાના સેનાપતિ

૪ તથાટી

૫ બલમનસાઈ અર્થાત્ સહવર્તનસંબંધી કર ૬ કુપિસંબંધી કર ૭ રજ્જરકર કરવા સંબંધી ૮ વેડ
 ૯ રાજકર્મચારી જે મૂલ્ય નિર્ધારિત કરતા હોતા તેજ મૂલ્યે વસ્તુઓ વેચવાની વ્યાપારીને ફરજ પડી હતી, અને
 'પરમે પ્રથા' કહેવામા આવે છે.

(૧૩)

મેવાડમાં આવેલા બડા અકોલા નામના નગરના નિવાસીઓ તથા રંગરેજોને આવેલા ખાસહકોસ^૧ બંધી શિલાલેખ

બડા અકોલા નગરના નિવાસીઓને મહારાણા ભીમસિંહ નિવેદન કરે છે કે —

મહારાજની સેનાના વ્યયને માટે આ નગરના નિવાસીઓની પાસેથી જે કર લેવામાં આવતો હતો તે દૂર કરવામાં આવ્યો છે આ નગરના નિવાસીઓને જ્યારે એવા પ્રશ્ન પૂછામાં આવ્યો કે — “આ નગર શી રીતે સમૃદ્ધિશાળી થઈ શકશે ?” ત્યારે તેમણે સર્વ જણે એકે સ્વરે એવા ઉત્તર આપ્યો કે — “પ્રાર્થનાકાળથી જે કર નિર્દિષ્ટ કરામાં આ થો છે, તેથી અધિક કર કદિપણ લેવો નોંધએ નહિ વળી જેટલું અનાજ ઉત્પન્ન થાય તેના અર્ધ ભાગ કરતા અધિક કર કદિ પણ લેવો નોંધએ નહિ તથા જેઓ તેટલો કર આપે તેમના પર કદિપણ અત્યાચાર કરવો નોંધએ નહિ”

રાણાએ તેમની આ પ્રાર્થનાને સ્વીકાર કર્યો અને તેમની આજ્ઞાથી આ સ્તંભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે જે માણસ આ આજ્ઞાને અનાદર કરશે, તેની ઉપર એમની ગજનો શાપ પડશે મુસલમાનોને મુવરવધના અને હિંદુઓને ગૌહત્યાના શપથ આપનામાં આવ્યા છે

પરમો અને પુનીમ^૨ ચિરપ્રચલિત રીતિઅનુસાર આપવા પ શે

અકોલા ગામનો કોઈ માણસ કોઈ અપરાધ કરશે તો ગામનેકો તેનો ન્યાય કરશે અને તેને અપરાધના પ્રમાણમાં સિદ્ધા કરશે

પ્રતિ અમાવાસ્યાપર કુવાનુ (કાશ ચલાવવાનું) કામ કરવું નહિ, ૨ ધાણી પીલની નહિ ડિવા વસ્ત્ર રંગવા નહિ^૩

જે માણસ ઉક્ત આજ્ઞાનો અનાદર કરશે, તેને ચિતોડના ધ્વસનુ પાપ લાગશે

મહેતા મરદારસિંહ, સુબંદાસ, ચોધરી બૂપતરામ, ચોધરી દોનતરામ તથા અકોલાની એકત્રિત પચાતતી સમક્ષ આ સ્તંભ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે

આ લેખ ચોધરી બૂપજીએ લખ્યો તથા સનાટ ભીમે કાતર્યો

સવત ૧૮૫૬ (ઈ. સ. ૧૮૦૦)

(૧૪)

જમણવારમાંથી ભોજનના પદાર્થો લઈ જવાનો પ્રતિબંધ

મિરમીના નિવાસીઓને મહારાણાશ્રી સત્રામસિંહ નિવેદન કરે છે કે —

૧ હેમતમનુનુ ધાન્ય લણ્વી વખતે જે એક મુઠ્ઠી ધાન્ય લેવામાં આવે છે તે પુલીકર કહેવાય છે

૨ એનો આશય એ છે મઠિએ કુપિકાર^૧ કરવું નહિ કારણકે અમાવાસ્યાની તિથિ પવિત્ર ગણાય છે

૩ એમ જણાય છે કે રાજ્ય ત્રીઓની સુચનાથી આ બ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી

૪ અમારા પ્રાતમા જે પ્રકારે શાહ, વિવાહાદિપ્રસંગે આમત્રણ ચલાવી ગામગામાતરથી લોભા આવે છે અને ભોજન કરવા ઉપરાંત મિશનન ઉપાદી લખે છે, તે પ્રકારેજ રાજસ્થાનમાં પણ થઈ રહ્યું આ તરફના લોકો પોતાની સાથે પોતાના ખાનકપાલિકાઓને લાવે છે પરંતુ મઠિણી યુવાન કન્યા અને વધુઓનેલાવતા ન હોવાથી તેમને માટે તેઓ આ રીતે મિશનન લઈ જવા હોવાથી વરો કરનારને ઘણું અજી થાય છે આ કારણથી ઘણા માણસો કરજદાર બની નબ છે કર્નલ દોડ જણાવે છે કે ‘રાજસ્થાનમાં એવી રીતિ પ્રચલિત હતી કે સ્ત્રીઓ કેટલાક દિવસ મુઠ્ઠી સાથે તેટલી ભોજનસામગ્રી ઉપાદી જતી હતી અબરપતિ જયસિંહે આ કુસીત દૂર કરવાને માટે નિમંત્રિત માણસોની સખ્યા નિયમિત કરી હતી તેઓ માત્ર ૫૧ માણસોનેજ નિમંત્રણ કરવાની પરવાનગી આપી હતી તેઓ એટલા ધારૂં રચ્યો હતો કે કેવડ ચાર અલીના પ્રતિષ્ઠિત ધવનના લોકોએજ નિમંત્રિત લોકોને શ્રેષ્ઠ મિશનન આપવું અન્ય સ્ત્રીના લોકોએ માત્ર ગોળ અને લાલ છુરજ વાપરવું કુપિકારો અને નીચી અલીના સોઠોએ છુવારનો આંગો, તેવ અને રાક વાપરવું એક સમયે ફાલ્ગુનના વૈશાખમાં એક રંગરેજો પોતાના મિત્રોને શ્રેષ્ઠ ખાના લાકુ બનાવીને વહેરના હતા પોતાની અજ્ઞાને આ પ્રમાણે અનાદર કરવા માટે મહારાજે તેને ધાણસે કુપિયારો દત્ત કર્યો હતો યુવકધુનુ સીમત આવતા તેના પિતાપર ભેટ એકલવાનો વિચાર હતા આ પ્રસંગે પૂર્વે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપવામાં આવતું હતું પરંતુ મહારાજ જયસિંહે માત્ર ૫૧ કુપિયા કરાવી આપ્યા આ પ્રકારના અનેક સામાજિક ધારાઓ મહારાજ જયસિંહે સ્થાપના અને તેમણે શિશુન્યાય અટકાવને લેણુંજ પ્રયાસ કર્યો હતો

સર્વ પ્રકારના હિંસાઓ અને અરણ્ય પછીના જમણવારોમાંથી કોઈ પણ વ્યક્તિએ કોઈ પણ ખાદ્યપદાર્થો લઈ જવા નહિ જે માણસ આખામાનો અનાદર કરશે તેણે રાજાને એક સો રૂપિયા દડના આપવા પડશે સવત ૧૭૧૬ (૪૦ સં ૧૭૧૩) ચૈત્ર સુદ ૭

(૧૫)

ખાકેરાલના વ્યાપારીઓ અને શાહુકરોપ્રત્યે મહારાણા મંઆમસિંહનો આદેશ

રાજ્યનો કર ઉધરાવનારા અધિકારીઓ શિયાળામાં તમારી પાસે જે વસ્ત્રો લે છે તેની વિરુદ્ધ તમે જે કશિયાદ કરી છે, તેના સબધમાં જણાવવાનું કે શિયાળામાં વસ્ત્રો આપવાની પ્રથા દીર્ઘકાળથી પ્રચલિત છે, માટે જે અધિકારીઓ ખાકેરાલમાં કર ઉધરાવવાને આવે, તેમને વ્યાપારીઓએ કશ્ચ તથા બોદવાના વસ્ત્રો આપવા અને ઇતર પ્રગળાએ ઇતર કર્મચારીઓને ઉક્ત વસ્તુઓ આપવી

કોઈ કારણથી નહીંના બાધ તૂટી જાય અને તેની અરામત કરવામાં જે માણસ સદાય ન કરે, તેણે દડનરિકે એકસો બ્રાહ્મણો જમાડવા પડશે

સવત ૧૭૧૫ (૪૦ સં ૧૬૫૮) આશાદ

(૧૬)

બિએલીના સામંતનો પોતાના તાબાના સરદાર ગોપાલદાસ શક્તાનતપ્રતિ આજ્ઞાપત્ર

મતારાજ માનધાતા શક્તાવત ગોપાલદાસને નિવેદન કરે છે કે —

તાનમાં તમારા ઉપર પ્રતિદાન ચાર રૂપિયાના દડ ચાર છે તેના ૮૦ રૂપિયા તમારાપર ચઢ્યા છે ગગારામે તમારી તરફેણમાં અરજ કરવાથી તેમાંના ૪૦ રૂપિયા માફ કરવામાં આવ્યા છે તમે એક પત્રમાં એવી પ્રતિજ્ઞા લખી આપો કે ૬ નિયત સંખ્યાના સૈનિકસહિત સમરક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત થઈશ અને ન થાડે તો તમે અને ઉચિત દડ કરી શકશો

આવશ્યકતા પડતા તમારે એક શ્રેષ્ઠ અશ્વારોહી અને એક જ દુકધારીને સમરત્ર યુદ્ધસામગ્રીસહિત સ્વદેશ અને વિદેશમાં મોકલવા પડશે

જે સમયે સેના સમરભૂમિમાં પહોંચશે તે સમયે તમારે સ્વયં ત્યાં ઉપસ્થિત થવું પડશે જો તે સમયે તમે સ્વદેશમાં ન હો તો તમારા અનુચરોને અવશ્ય રણભૂમિમાં દાખર રહેવું પડશે અને રાજા તેમને જોળનસામગ્રી આપશે

આવશ્ય સુદ ૧૦ સવત ૧૭૮૨

(૧૭)

શક્તાનત શાહુસિંહને મહારાજ ઉદયલક્ષ્મીની આજ્ઞા

તમને નિવેદન થાય કે —

એ ચૂં ગામ મારા અધિકારમાં લઈ લીધું ત્વ પરવડે તાનમાં અનુગ્રહ કરીને તમને પાછું સોંપુ છું તમે હવે એ ગામની ઉન્નતિ કરતા રહો અને સ્વદેશ તથા વિદેશમાં એક અશ્વારોહી અને એક પાયદલસૈનિક મોકલીને મારી સેવા કરો

વિદેશ જતી વખત તમને નીચે આપેલ લઘુ મળશે —

એ દો	પ્રતિદિન	કોશીર
દાળ	,	પાશીર
ઘી	,	એ પેસાનું
ધોડાની ચદી	,	ચાર દોર

જો તમને દુર્ગની રક્ષા કરવાના કાર્યમાં નિયુક્ત કરવામાં આવે તો તમારે તમારા તાબાના સમરત્ર અનુચરોસહિત ત્યાં જવું પડશે અને તમારી સૈનિકા આદિ કુટુંબવર્ગને પણ ત્યાં લઈ જવો પડશે

જો તમને હુર્ગરક્ષાના કાર્યમાં નિયુક્ત કરવામાં આવશે તો તમને પાછળથી બે વર્ષની મેવામાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે

આપાદ મુદ્દ ૧૪, સંવત ૧૮૩૪.

(૧૮)

જેતસિંહ અંદાવતને મુંડકારિ અર્થાત ખુનના બદલાતરિકે અર્પણ કરવામાં આવેલી ભૂમિ પટેલનો પુત્ર જેતસિંહના રાજપૂતોને અગરક્ષકતરિકે લખને પોતાની અંતિ ઘેર વાવવાને માટે ગયો. માર્ગમાં તેનાપર હરનો થયો, અગરક્ષકો કપાઈ મુઝા અને ખૂનની દાંતિ પૂર્ણ કરવાનો કાંઈ ઉપાય નહિ હોવાથી મુંડકારિતરિકે જીવીસ વીધાં જમીન અર્પણ કરવામાં આવી

(૧૯)

રાવત મેધસિંહ પોતાના આતા યમુનાદાસને નીચે પ્રમાણે ભૂમિ આપી:—

ગણપુ ગામ ઉપજ રા ૪૦૧

મેઘરાપુખની એક વાડી „ રા ૧૧

કુવ ગા ૪૧૨

તમે પ્રમાણિકપણે સ્વદેશ અને વિદેશમાં મેવા કરશે તથા પ્રચલિત રીતિ પ્રમાણે કર આપી તાબાના મરદારની પેટે આજ્ઞા પાલન કરશે

(૨૦)

તક્ષકમતિ અને જૈનલોકોના શિક્ષાલેખનો અનુવાદ-છઠી શતાબ્દીના

છતમતિના એક નૃપતિનો સ્મારકતામ્રપત્ર

આ લેખ ૬૦ મં ૧૮૨૦ માં કોટારાજની દક્ષિણે ચમવનદીના તટપર કેમ નામના સ્થાનમાં આવેલા એક મહિમા પ્રાપ્ત થયો હતો

જટા આપતુ રક્ષણ કરે ! જે જટા જીવનસમુદ્રને પાર જવાને માટે નૌકાસ્વરૂપ છે, જે કાષ્ઠક સ્થેન અને કાષ્ઠક લાન વર્ણથી સુકા છે, તે જટાનો વૈભવ તમે જોઈ શકો છો ? જે જટામાં કુદ્ધ લીપણુ શાન્દકામી સર્પ વિગળજાન છે, તે જટા કેવી પ્રકાશમાન છે ? જે જટાના મુગમાંથી પ્રમળ તરંગો નીકળી ગયા છે, તેની માથે શુ કોઈ પણ વસ્તુની તુલના કરી શકો ? તે જટા આપતુ રક્ષણ કરે !

જેના વીરત્વ અને બાહુબળથી સાવપુર્ગદિશની રક્ષા થતી હતી, તે રાજા છતના યશનુ દવે હું વણું ન કરીશ પ્રથમ અગ્નિની જ્વાળા જે પ્રકારે પોતાના યત્રને લગ્નીભૂત કરી દે છે, તે પ્રકારે રાજા છતનો પ્રનાપ પણ પ્રમળ હતો મહા બ્રહ્માન જનરે શાન્દેર પરમ રૂપવાન હતા અને તેઓ કેવળ

૧ કનૈલ ઠાંઠજીવે છેકે - “જેકેના મંચિમે શ્વેતુ મજવાજસુ છે, તેપણુ મેનાકારા છતમતિની હત્પતિનો નિશ્ચય કરી શકાય છે શાલવનગરી અનેક ભત્તિઓ રજુદેવ મુશા પોતાની હત્પતિ વધેથી જણાવે છે તેઓ કહે છે કે શિવના બાહુમાંથી વીરમણુ, ચેરુદકમાંથી ચાતુગણુ અદ્વામાંથી ભવિષ્યવેતા ભાટમણુ અને તેમના શિક્ષી જટામાંથી બટ વા છત લોકો હત્પતિ થયા છે શિવની જટામાં સર્પ અને મહાકાવ રહે છે આ પરથી વિદિત થાય છે કે છત લોકો તક્ષકમતિના અર્ધાંત સર્પના વશ છે જે પ્રળવ વરજનો હત્પેષ કરવામાં આવ્યો છે, તે તરંગ પવિત્રલિવા મગાના છે શિવની ભૂતિ અર્ધનાગીકુળ છે, તેથીજ તેમના કેશનો રત્ન સ્વેત અને લાલ વર્ણથી સુકત જણાવે છે. છતલોકો રજુદેવની આ ભૂતિની કંપના અક્ષરતીસ નદીના વટપથી બારતમા લાગ્યા હતા આ લોકો ત્યાં તેની બાલનાથ અને ચમ નામથી પૂજ કરતા હતા”

૨ ઉત્ત જીવરાજની રાજધાનીનું નામ સાવપુરા હતુ અને તેઓ સાલેન્દ્ર કહેવાતા હતા આ તેમનું મૂળ નામ નથી. તેઓ સાલવનગરના અધીશ્વર હોવાથી “સાલેન્દ્ર” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે આ સાવપુરા ક્યા હતુ તેના સ્થળમાં કનૈલ ઠાંઠ જણાવે છે કે સવત ૧૨૦૭ માં અણહિલપુરના નૃપતિ કુમારપાળે જે શિલાલેખપુસ્તક સ્થાપ સ્થાપિત કર્યો હતો તેનું નિરીક્ષણ કરતા પ્રતીત થાય છે કે ઉત્ત સાવપુરા “પાનખના” શિવલોક નામના હજારની લગેગિયા હતુ ઉત્ત શિલાલેખનો અનુવાદ જણિહીત. આ ૨૫ માં આપવામાં આવ્યો છે.

પોતાના ખાદ્યબળથીજ વીરપુરોના અમણી થયા હતા. એક જે પ્રકારે પૃથ્વીને પ્રકાશમાન કરે છે, તે પ્રકારે તેઓ પણ પોતાના દેશ શાનપુરીને દેદીપ્યમાન કરતા હતા. સમસ્ત જગત ઇતરાજની જય-ધોષણા કરી રહ્યું છે તેઓ મનુષ્યોએકમા ચરત્રવરૂપ તથા પરમ સાહસિક અને મહાબળવાન લોકોમાં પકતી વન્ચે કમલની પેઠે વિરાજમાન થઇ પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરતા હતા. ભુવનમ કપના રાજ્ય ઓના મસ્તકે તેમના ચરણના અગ્રાગણી પૂજા કરતા હતા. તેમની અમિત બળશાળી ઉભય ભુમઓમાં શોભતા મણિમાણિક્યના અવકારોને પ્રકાશ તેમની મૂર્તિને ઉજ્જવલ કરતો હતો તેઓ અસંખ્ય સૈનિકોના અધિનાયક હતા તેમનું દ્રવ્ય અદ્ભુત હતું અને તેઓ ઉદાર તથા સમૃદ્ધસમાન ગભીર હતા જે રાજવંશ મહાબળવાન વંશોમાં વિખ્યાત છે, જે વંશના રાજ્યો વિશ્વાસધાતીઓના પરમ શત્રુ હતા, જેના ચણમાં પૃથ્વીએ પોતાનું સપ્તર્ષુ ધનધાન્ય અર્પણ કર્યું હતું, જે વંશના દૃષ્ટિએ શત્રુઓના સર્વ દેશ પોતાના અધિકારમાં લઇ લીધા હતા, તે સૂર્યના વંશમાંજ એમની ઉત્પત્તિ થયેલી છે.^૧ હોમયસ્ટાદિદ્વારા આનંદેશ્વરો પરિત્ર થયા હતા એમનું ગાંધ્ય પરમ રમણીય અને તદ્દનો દુર્ગ પણ અજેય છે એમના ધનુષની ટકારથી સર્વ અલત લયલીત થતા હતા તેઓ જ્યારે કુદ્ધ થતા ત્યારે ભયકર સમરાગ્નિ પ્રચલિત કરી દેતા હતા, પરંતુ મોતી જે પ્રકારે કંઠની શોભા રૂદ્ધિગત કરે છે, તે પ્રકારે નુજ વર્તન તેઓ પોતાના તાનાના મનુષ્યોપ્રત્યે રાખતા હતા. લાલ તરંગોથી સમરક્ષેન રંગાઇ જવા છતાં પણ તેઓ સદ્ગામમાથી પાછા હતા નહોતા પ્રયત્ન માર્ગના પ્રખર કિંગ્ડોથી પશ્ચિમી જે પ્રકારે મસ્તક નમાવે છે તે પ્રકારે તેમના શત્રુઓ તેમના ચરણમાં નમન કરતા હતા બીર તથા કાયરોએકો તેમની સામેથી યુદ્ધ છોડીને પનાયન કરી જતા હતા.

આ રાજ શાસનદ્રથી “દોગના”ની ઉત્પત્તિ થઇ કે જેમને યશ આદરો સમય વ્યતીત થઇ ગયા છતાં પણ સર્વન પ્રસરી રહ્યો છે.

તેમને ત્યાં શત્રુકે જન્મ મહણ ક્યો શત્રુકના વીરથી દેગાહીનો જન્મ થયો તેમણે યદુવંશની બે કન્યાઓની સાથે વિવાહ કર્યો હતો જે તેમની ઓકતા ગર્ભથી પ્રપ્રુક્ષિત કમલસમાન નરેન્દ્ર નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો જે આત્રવૃક્ષોની પ્રપ્રુક્ષિત મજરીમાં સદ્ગામવધિ મધુમક્ષિકા ગુજારવ કરે છે અને જે વૃક્ષોની છાયામાં પરિશ્રમિત યાત્રાળુઓ આવીને વિશ્રામ કરે છે, તે આત્રવૃક્ષોના કુજમાં આ મંદિર સ્થાપિત થયું છે જ્યાંસુધી સમુદ્રના તરંગો ઉઠગશે અને જ્યાંસુધી એક, સૂર્ય તથા પર્વતમાળા વિરાજમાન રહેશે, ત્યાંસુધી આ મંદિર અને તેની પ્રતિધ્વાનો યશ ફેનાશે સવત ૫૮૭માં તામિરનીનદીના તટપર માનવમાના સીમાતમાં વીરચંદ્રના પુત્ર શાસિચંદ્રદ્વારા આ મંદિરની પ્રતિષ્ઠા થઇ.^૨

જે મનુષ્ય આ વચનોને સ્મૃતિપટપર અકિત કરી રાખશે તેના સર્વ પાપો નિષ્કૃત થઈ જશે.

સનાટ દાસિવના પુત્ર શિવનારામણે આ શિલાનેષ કૌતર્યો છે અને કવિરાજ છુતેનાએ આ કવિતા રચી છે.

હી શુદ્ધિનેશ નામના વિદ્વાન જણાવે છે કે ઇતલેહાએ પચમ શતાબ્દીમાં હસરતીસ નદીના તટપરથી આવી સિંધુની ઉત્તરી પબળપર અધિકાર કર્યો અને લાલ નિવાસ કર્યો પબળમાં આવેલા ઉક્ત શાનપુરાના ઇતલેહા પોતાની જાતિના સર્વ લોકોના નેતા હતા ઉપરુક્ત વિદ્વાનના મત પ્રમાણે પબળના શીખરોએ ઇતલેહાના છે.

૧ ભારતના ૩૬ રાજવંશોમાં આ સર્પભંજિ પણ ગણાય છે કમારપાલચંદ્રિત નમના પુસ્તકમાં જે સર્પભંજિ વિષે ઉલ્લેખ છે તે આજ સર્પભંજિ દોષ એવો સંભવ છે.

૨ કનૈશ ડૉઝ જણાવે છે કે ઇતલેહા યદુવંશની સાથે વેનાહિન્દ્રાબ જોડવાને સમર્થ થયા હતા, ત્યારે તેઓ ભારતના ૩૬ રાજવંશોમાં ગણાય એમાં કાઈ શક નથી પરંતુ તેઓ પબળથી ભંજિયુત થયા હતા અને હવે કોઈપણ રાજપૂત ઇતલેહાને કન્યાદાન કરતા નથી તેમજ તેમની કન્યાનું પાલિકાકા કરતા નથી.

૩ શાસિચંદ્ર પૂર્વેક્ત શાનેન્દની પાચમી પેઢીએ જન્મ્યા હતા ઉક્ત પચાસસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૯ ના વર્ષમાં હસરતીસ નદીના તટપરથી ઇતલેહાએ આવી પબળ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને ત્યાં પોતાનું નગર સ્થાપિત કર્યું હતું.

(૨૧)

જૂદીની પૂર્વે ત્રણકોશના અતરપરગમચક્રપુરા નામના સ્થાનમા એક દૂતે જોની વખત નિમ્ન-
લિખિત શિવાનેષ પ્રાપ્ત થયો હતો એમા છત્તમતિમનધે ઉત્તેષ છે જ્ઞાન દોડે એ શિવાનેષ
લઘ વડનની એશિયાટિક મોમાછનીની ચિત્રચાળામા મોકલી દીધો હતો

વૃત્તિવ શમા રાજ્યએ પોતે જન્મ ગ્રદણુ કયો તેમના યજ્ઞના કિરણો મમસ્ત પૃથ્વીમા ક્યમા વ્યાપ્ત થયા.

રાજ્ય ચક્રમેન પવિત્ર, અમિત બળશાળી અને પ્રજાવર્ગના પરમ પ્રીતિપાત્ર હતા ? જેમણે પોતાના
ના શત્રુઓને સંપૂર્ણ દુર્બળ કરી દીધા અને જેમણે યુદ્ધમા મમશો વાપરતી વખત જાદુગરની
પેકે વિનયશુ બાદબળ પ્રકાશિત કર્યું, તેમની સ્તુતિ ત્રી રીતે થઈ શકે ? તેઓ પ્રજાપ્રત્યે પગ્મ ઉત્તર વર્તન
ગમતા હતા અને તેથી તેમને શુભ ફળની પ્રાપ્તિ થતી હતી આ વિખ્યાત ચક્રમેનના વીર્યથી કાર્તિકને
જન્મ થયો આ કાર્તિકને બાડુબલ મર્વત્ર વિખ્યાત હતુ અને મનુષ્યમાજમા તેમની પગ્મ પ્રગસા
થતી હતી તેઓ પોતાની જે રાણીને પ્રાણુમમાન આદના હતા, તેનુ વણુ ન ત્રી રીતે કરી શકાય ? જે પ્રમો
અગ્નિની જ્વાળા પૃથક્ થઈ શકતી નથી, તે પ્રકારે તે રાણી પોતાના પતિ માથે અભિન્ન હતી તે
સૂર્યના કિરણુસમાન પ્રભાવાન હતી અને તેનુ નામ ચણુનિવામ હતુ તેના આચરણુ તેના નામને
ચોગજ હતા આ ગણીના ગર્ભથી માણુદયમમાન એ પુત્રગ્નો ઉત્પન્ન થયા જ્યેષ્ઠકુમારનુ નામ મુકુદ
અને કનિષ્ઠનુ નામ દારુક હતું તેમનુ સૌભાગ્ય જો શત્રુઓના હૃદય વિદીર્ણ થઈ જતા હતા અને તેમના
અનુગામી લોકો અનંત મુખભોગવતા હતા દેવતાઓને જેમ કંપવૃક્ષ પ્રિય હોય છે, તે પ્રકારે આ ઉભય
બ્રાતાઓ પોતાની પ્રગ્ને પ્રિય હતા તેઓ પોતાની પ્રજાની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી પોતાના કુનની ગૌરવ-
ગરિમા ઉજ્જવન કરતા હતા

દારુકને કુલવ નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો મહત્વા વીર્યથી ધુનકનો જન્મ થયો તેમણે મદાન
કાર્યો સિદ્ધ કર્યા તેઓ મનુષ્યના હૃદયને ભાવ બાળુવાની ઉત્તમ શક્તિ ધરાવતા હતા તેમનુ મન સમુદ્ર-
સમાન ગભીર હતુ તેમણે પહાડી મીનામતિને પરાસ્ત, તાડિન અને મર્ચ્યા વિધ્વસ્ત કરી દીધી હતી.
આ ભતિને પત્રી કથાય પણ ચ્યાન મળ્યુ નહિ ધુનક પોતાના બ્રાતા દોકની માથે દેવના અને બ્રાહ્મણોની
પૂજન કરતા હતા તેમણે પોતાની પ્રાણુપ્રિયાને પ્રસન્ન કરવાને માટે પોતાના દ્રવ્યથી આ મંદિર સ્થાપન કર્યું.
જ્યાસુધી સુમેરુ સુવર્ણમય રેતી ઉપર ઊંચન રહેશે, ત્યાસુધી આ મંદિર વિરાજમાન રહેશે જ્યા-
સુધી આકાશ રહેશે, જ્યાસુધી તદ્દમો દ્રવ્યુ દાન કરશે, ત્યાસુધી મંદિર અને તેનો યજ્ઞ અટક રીતે
વિગજમાન રહેશે

કુદલે આ મંદિરની અને એની પૂર્વતગ્ધ આવેલા મહેશ્વરના મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.
મહાબળવાન મદારાજ યજ્ઞોવર્માના પુત્ર અચનદારા એની પ્રમિદિ દેવાઇ છે

(૨૨)

ચિતોડનગરમંથે આવેલા માનસરોવરના તટપર મરીગજગણદ્વાગ સ્થાપિત
થયેલા મ્તલપરનો શિલાલેખ

જયપતિ વરણુદેવ આપની ઝાલા કરો જે નીગનિધિના તપગ આવેલા મધુપૂર્ણ વાન ક્યોથી
શોભિત વૃક્ષોમા મધુમદિકાઓ વિદાર કરે છે, જે સમુદ્રમા સતાવધિ તરંગો ઉત્પન્ન થઈને શોભામા
વૃદ્ધિ કરી ઝલા છે, તે જનનિધિને આ જગતમા ત્રી ઉપમા હોઈ શકે ? જે જનધિ પાગિભતનાર સુગંધથી
સુગંધિત છે, જે સમુદ્રે કચ્છરૂપે મુરા, રત્ન અને અમૃત એ વસ્તુઓ અર્પણુ કરી હતી, તે મધુદ્ર
આપની ઝાલા કરો

૧ ચક્રમેન પરમારભતિના રાજ્યએમા એક મહામસિદ્ધ રાજા હતા તેમણે અનેક નગરો સ્થાપન કર્યા
હતા તેમણે માલવાના ઉત્તરભાગમા ચક્રભાગ અને આણુના શિખરપર ચક્રાવતીનગરી સ્થાપિત કરી હતી.

૨ રાજસ્થાનમા પારિખત નામના પુણ્યો થાય છે તેને “હરસિચર” પણ કહેવામા આવે છે આ પુણ્યો
ચોડી વારમા સુમાઈ જાય છે

આ એક મોગી ઉદારતાનું સ્મારકચિન્હ છે આ સરોવર પ્રેક્ષકના નેત્રોને મોહિત કરે છે, તેમા અનેક જાતના જળચર પ્રાણીઓ આનંદપૂર્વક જનકીયા કરી રહ્યા છે તથા એના તટપરની બની તર્વ પ્રકારના વૃક્ષોથી શોભિત છે આકાશભેદી પર્વતશૃંગપરથી પાણીનો સંતત પોતાની સ્વાભાવિક મુદ્રના પ્રગટ કરતો પ્રવળ વેગથી આ સરોવરમા આવીને મળે છે સર્વજન માતોલીએ^૧ સમુદ્રમથન પડી પરિશ્રમિત થઇને આ સરોવરમા વિશ્રામને માટે આશ્રય લીધો હતો

આ પૃથ્વીપર મહેશ્વર^૨ નામના એક મહાગજવાન રાજા હતા તેમના રાજ્યમા તેમના કોઇ યુગ્મ નામ કલ્પગિયર થતુ નહોતુ તેમની ગૌરવગરિમા અષ્ટ દિશામા પ્રસરી હતી^૩ તેઓ જગતના નિર્મળ અદસમાન હતા સ્વયં બ્રહ્માએ પોતાના મુખથી^૪ તરયજાતિની પ્રથમા કરી હતી

રાજા ભીમસિંહ^૫ કામદેવસમાન પન્ન મુદર અને પરાક્રમી હતા તેઓ સેકડે કમરોની વચ્ચે જન્મ વિહાર કરતી વખત પોતાના હાથથી રાજદસોને ભોજન આપતા હતા તેમની મુદર મૂર્તિમાથી યથાના કિરણો નીકળતા હતા. આ રાજા ભીમસિંહ સમ્રાટસમુદ્રમા એક ચતુર તરનાર હતા બધા પવિત્ર સંલિષ્ઠા ગંગાએ પોતાના તરંગોનો વિસ્તાર કંપો છે તે દુરનુ સ્થાન પણ તેમણે છતી લીધુ હતુ તેમની ગળાવાની અવતી હતી તેઓ પોતાના યતુઓની સ્ત્રી, કન્યા આદિને દરી લાવતા હતા જે સ્ત્રીઓના મુખ પરદન્ડનુના અદભાસમાન ઉલ્લસવ હતા, જે કામિનીઓના અધરમા તેમના પતિના પ્રેમસૂચક દત્તક્ષત દર્શિઓથર થતા હતા, તે મુદરોઓના હૃદયપર રાજાભીમસિંહે અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો હતો તેઓ પોતાના બાહુબળથી યતુને બધ દુર કરતા હતા તેઓ એટલા બધા ઉદાર હતા કે પોતાના યતુઓને સર્વથા વિષ્વસ્ત ન કરતા તેમને જમખા પડેલા કઢી સમા કરતા હતા તેમની મૂર્તિ અભિસમાન પ્રમશમાન હતી તેઓ સમુદ્રગમી નાવિકોને શિક્ષા આપવાને પણ સમર્થ હતા^૬

૧ કનંદ દાડે વામુકીને બદલે માતોલી લખ્યુ છે રાજસ્થાનમા આજ નામ પ્રચલિત હોય એમ જણાય છે.

૨ તક્ષકવરના પદમારભૂતિના રાજા મોગી વશાવળીમા મહેશ્વરનું નામ વિખ્યાત છે તેમા તેમની પાંચ પ્રસાસ કરવામા આવી છે આ તક્ષક પદમારભૂતિમા 'મરી નામની એક શાખા સર્વથી પ્રધાન છે હેકન મહા રાજાએ નર્મદાનદીના દક્ષિણતીરપર સુવિખ્યાત 'મહેશ્વર' નામનુ નગર સ્થાપિત કર્યું હતુ અવતી અને ધાર(મરી કૃષ્ણના રાજ્યોની એ પ્રકાર રાજાવાની) નગરી જે નાગી નદી દક્ષિણ વર્ષે ઝડે છે, તેની પૂર્વે મહેશ્વરનગર સ્થિત છે અહીં આ અદ્ભુતપ્રાણના પાંચે આતિ મુદર છે પૂનરયાન પણ પાંચ વખતીય છે આ સ્થાને એ સ્વયં જ્યા છે

૩ હિંદુશાસ્ત્રમા એક વિધાન છે કે પૃથ્વીની આઠ દિશામા આઠ હાથીઓ ઉભા રહીને તેને ધાતુ કરી રહ્યા છે

હિંદી અનુવાદક

૪ તરય વા તક્ષકભૂતિમાની વિખ્યાત ખાતવરામા હાજન થયેલી છે તે અમિતુલની છે ચિતે દશાશ્વ તક્ષકભૂતિદોરા સ્થાપિત થયુ હતુ મહારાજ હજારે જણાવે છે કે ચિતેક એજ પ્રાચીન તક્ષકીલનગર છે આ પાત સત્ય હોય એમ લાગે છે

હિંદી અનુવાદક

૫ અવતી વા ઉલ્લસવિનીના અધીશ્વર ભીમસિંહની પરમ પ્રસાસ લેનગ્રાઓમા ઉપલબ્ધ થાય છે તેમના એક પુત્રે મારવાકરાજ્યમા લણીનદીથી અવલહીના સિખરપર્વત અનેક નદી સ્થાપન કયા હતા પાહાળથી આ નગરોના સર્વ નિવાસીઓ લેનગ્રામા દીક્ષિત થયા હતા તે રાજાના ઉત્તરાધિકારીઓ હાલમા સુધી આ સ્થાન અને મોટા બંધારીઓ છે તેઓ રાજપૂતરખધારી હોવાથી પોતાના કુલવિષે અભિમાન ધરાવે છે અને તેમને મોટુ વિશ્વાસપાત્ર મદ્યર નિયુક્ત કરવામા આવે તો તેઓ લેખિનીની પેઠે તવવાર પણ ઉત્તમ રીતે નહાવી શકે છે

૬ ગંગાસાગર એમ કહેવાય છે કે મહારાજ ભીમસિંહે પોતાના બાહુબળથી આ ગંગાસાગર સુધીના સર્વ દેસો છતી લીધા હતા લેનગ્રાઓપરથી જણાય છે કે ગંગાસાગરનુધી રાજા ભીમસિંહના રાજ્યની સીમા પહોંચી હતી કનંદ ટો નુ એક અનુમાન છે કે ગંગાસાગરમા કદાચિત મહારાજ ભીમસિંહનું કોઇ રમતુચિન્હ અથવા વિશમાન હશે

૭ આ પૃથ્વી સ્પષ્ટ રીતે પ્રવીત થાય છે કે પૂર્વે લમુદ્રદોરા ગમનાગમન કન્યાની રીતિ દેશોરાજ્યોમા પ્રચલિત હતી મહારાજ ભીમસિંહ નેમશાસના પરમ પારવત હતા એમ પણ કલત વિધાનપરથી જણાય છે

આ રાજ બીમસિંહના વીર્યથી મહારાજ બોળનો^૧ જન્મ થયો તેમણે પોતાની સમશેરવતી જે હાથી ૨ ના બે ટુકડા કરી નાખ્યા હતા તેના મન્ત્રના ગળ-મોતી તેમના વહ-ચળપર પરમ શોભા આપતા હતા રાહુકેતુ જે પ્રમરે મૂર્ધ અને ચંદ્રના ગ્રામ કરી વે છે, તે પ્રમરે તેઓ પોતાના ચત્રુને મમૂળ નષ્ટ કરતા હતા જેઓ આ વાત ચિરંમરણીય રાખવાને માટે વિશાળ જ્યસ્ત લ નિર્માણ કરાવી ગયા છે, તે મહારાજ બોળના મહિમાનુ વર્ણન શી રીતે કરી શકાય ?

તેમના વીર્યથી માન નામના પુત્રો જન્મ થયો તેઓ પગમ ગુણવાન હતા અને સૌભાગ્ય નક્ષીએ તેમની પામે આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો એક સમયે એ વૃદ્ધ મનુષ્ય તેમને મળ્યો તે વૃદ્ધનું શર્ણુ, શીર્ણુ અને દુર્બલ શરીર જોઇને તેમણે ધાણું કે - “મનુષ્યદેહ કેવળ ઓષાદ્ય છે, ક્ષયશીન છે, દેહપિંજરમાં જે આત્મા વાસ કરે છે તેજ માત્ર સુવાસિત પુષ્પ-કેદ બેઠેશરસમાન છે ગળપદ, ધન, ઐશ્વર્ય-એ મર્વ તૃણાકૃતવત અમાર છે પ્રયત્ન સૂચના તેજરની કિરણોથી જનારે દિવસ પ્રકાશે છે, ત્યારે દીપક પ્રદીપ્ત કરવામાં આવે તોપણ તે પ્રલાહીન બની જાય છે, તે પ્રમાણે મનુષ્યનું જીવન પણ કદિ હોય છે અને કદિ નહિ” મનમાં આવેા વિચાર કરીને તેમણે પોતાના પૂર્વજો અને પોતાના સત્પર્યોની કીર્તિસ્વરૂપ આ સરોવર પ્રતિષ્ઠિત કર્યું આ સરોવર જેમ અતિ લાઘુ પડેાળું છે, તેવું તે પરમ ગભીર પણ છે જ્યારે મે આ સરોવરપ્રતિ દર્શિતાત કર્યો, ત્યારે માન મનમાં એવો વિચાર ઉદ્ભૂત થયો કે આ સરોવરથી મહાપ્રનય મિદ્ધ થશે

મહારાજ માનના હાથનીએના સામંતો અને સૈનિકો અત્યંત મમકુશન, પરમ સાહસિન, પગમ પવિત્ર અને પરમ વિશ્વાસુ હતા રાજ ધર્મમાં મેરુસમાન હતા જે સામંતો એમની કૃપાદ્રષ્ટિમાં આવ્યા હતા, સેઓ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનો સપૂર્ણ અનુગ્રહ ગ્રામ કરવાને સમર્થ થયા હતા જ્યારે તેમના ચરણકમલોપર અન્ય ગળજોના મસ્તકો સમર્પિત થતા, ત્યારે તેમની ચરણરેણુ તેમના મસ્તકની શોભા અત્યંત વધારી મૂડતી હતી

જે સરોવરની ચોતરફ અસખ્ય વૃક્ષો વિરાજમાન છે અને અનેક જાતિના પક્ષીઓ વૃક્ષશાખામાં રહી નિરંતર મધુર શબ્દ કરે છે, તે સરોવર પરમસૌભાગ્યવાન રાજ માને પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરીને અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક ખોદાણુ હવે પ્રતિષ્ઠા કળાગના પવિત્ર નામાનુમાર એ સરોવરનું નામ “માન સરોવર” રાખવામાં આ હું છે નાગલદના પુત્ર અને અન પ્રશસ્તિના મહાપિંડિત પુષ્પે આ શ્લોક રચ્યા છે સાતમે સત્તરના વર્ષમાં માનવદેશના ઋષીશ્વરદ્વારા આ સરોવર નિર્માણ કરવામાં આવ્યું ક્ષેત્રી ખડ્ગના પૌત્ર શિવાદિત્યે આ શ્લોકાવની કેાતરી

૧

૧ રાજપૂત જાતિના હિતદાસમાં તથા કાવ્યસાદિ યમા રાજ ભેજના જેવું મોટું પશુનામ પ્રશસ્તીય અને સુપ્રસિદ્ધ નથી પદમાગ્નિના રાજપૂતમાં ભોજ નામના ત્રણ રાજાઓ હતા કનૈલ ટોડ અનેક નામપ્રત્નો અને અનેક શિલાલેખોની સહાયથી ઉદયાદિત્યના પિતા અતિ મોજનો સમય ૬૦ સં ૧૦૦૫ નિશ્ચિત કરી ગયા છે બીજા બે ભોજ રાજાઓના સમય કનૈલ ટોડે સવત ૧૩૧ તથા ૭૨૧ (ઈ. સં ૧૭૫૫ તથા ૧૬૫) જણાયે છે નાદોવના દેવાલયમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા એક અત્યંત પ્રાચીન હસ્તલિખિત જૈન ગ્રંથપરથી હકત સમય નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો સમ્રાટ અકબરનો મની અનુવર્ધકવ પ્રથમ ભોજનો સમય સવત ૫૪૫ જણાવી ગયો છે પરંતુ કનૈલ ટોડે જણાવેલો સમય વિરોધ વિશ્વાસપાત્ર છે આ રીતે પ્રથમ ભોજનો સમય સવત ૧૩૧ (ઈ. સં ૧૭૫૫) દ્વિતીય ભોજનો સવત ૭૨૧ (ઈ. સં ૧૬૫) અને તૃતીય ભોજનો સવત ૧૦૧ (ઈ. સં ૧૦૩૫) નિશ્ચિત થાય છે

૨ આ શ્રેણીના હાથી ‘કર્દ’ નામથી ઓળખાય છે એમના મસ્તકમાં મહામૂલ્યવાન મોતી થાય છે
૩ ઉદયપુરના મહારાજાના પ્રાસાદમાં જે હસ્તલિખિત પ્રાચીન હિતદાસ વિદ્યામાન છે તેપરથી જણાય છે કે રાજાઓના આદ્યપુરુષ બાબ્બાસવલે માનમરીમાં હાથમાંથી ચિતોડરાજ્ય છૂટી લીધું હતું આ શિલાલેખપરથી ગિદલોતોએ ચિતોડપર ક્યારે પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તે સ્પષ્ટગીતે જણાય છે

૪ રાજ માન માલવાના ઋષીશ્વર દત્ત એમ જણાવવામાં આવ્યું છે એમ જણાય છે કે ચિતોડ રાજ્યાની ધાર અને અવતી કરતાં શ્રદ્ધ હતી વર્તમાન ચિતોડમાં ‘માન મરી’ નામનો એક અતિ પ્રાચીન મહાલય દર્શિતાયર થાય છે

(૨૩)

સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા સોમનાથપાટણમાં ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં પ્રાપ્ત થયેલો શિલાલેખ આ શિનાયેખમાં પ્રાચીન વંશીરાજ્યોના શામનસમયનો ઉલ્લેખ છે અને તે દેવનાગરી લિપિમાં કાતરવામાં આવેલો છે.

જગતના પ્રકાશસ્વરૂપ સર્વાન્તર્યામી શ્રીપ્રભુના ચરણને વદન કરે છું જેમની મૂર્તિ અવલુન્નીય છે અને જેમના ચરણોમાં સર્વ પ્રાણીઓ સદા નમસ્કાર કરે છે, તેમને હું પ્રણામ કરે છું.^૧

હીજરી વર્ષ ૧૧૨૨, વિક્રમાદ ૧૩૨૦, શ્રીમત વંશી સવત ૯૪૫^૨ અને શિર્વાસદ સવત ૧૫૧ આપાદ ત્રોદશી રરિવાર

અસખ્ય નૃપતિઓદારા વદિત અણુહિલપુરપાટણના આનુકંપજાતિના અધીશ્વર ભાનરિક શ્રી અર્જુન દેવ, જે તેમના મુખ્યમંત્રી શ્રીમાયદેવ, તેમના રાજ્યના સમસ્ત કર્મચારીઓ, અમીર રૂઢતુડીના તાબાના દેશનો કર્મચારી બેન કુવનો હોમર્જ અને નાખોદા તુરફીન ફિરાજના પુત્ર હોમર્જનો ખ્વાજા ધિયા-હિમ તથા પાનકદેવના આપાદ સામતો, રાણિક શ્રીસોમેશ્વરદેવ, ભીમસિંહ, સર્વ આવડાઓ અને સકલ ઉચ્ચ જાતિના લોકો એકત્રિત થયા

દેવપટ્ટણનિવાસી નાનસી રાજ સર્વ વણિકોને^૩ એકત્રિત કરીને દેવાનમોના સ્કાર અને મૂર્તિઓની સેવાને માટે એવો વિધિ નિધારિત કરે છે કે જે પુખ્ત, તેન તથા જન નિયમિતરીતે રત્નેશ્વર,^૪ ચૌતેશ્વર^૫ તથા પાલિન્દા^૬ દેશોના મંદિરમાં અને અન્ય-અન્ય દેવદેવીઓના મંદિરમાં ચલાવવાના છે તથા સોમનાથના મંદિરની ચોતરફ કોટ અને ઉત્તર ભાગમાં દરવાજો બંધાવવાનો છે, તેને માટે આવડાજાતિના મહોવાના પુત્ર કીનનદેવે તથા જવાનના પુત્ર હુનસીએ અને બાનજી તથા કરુણા નામના બે વણિકોએ પોતાની અંકવાડીઓની સર્વ ઉપજ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે જરાસુધી અદ્રસ્ય^૭ ઉદિત થાય, ત્રાસુધી આ પ્રતિજ્ઞા સ્થાયી રાખવી આ આજ્ઞાનું પાનન થાય, મહોત્સવ^૮ સંગે નિયમિત પૂજાને માટે ઉપહાર આપવામાં આવે તથા હાજલ દ્રવ્ય પૂરોકત ઉદેલ સિદ્ધ કરવાને માટે જહારમાં રાખવામાં આવે, આ સર્વ કાર્યોપર દષ્ટિ રાખવાને માટે ફિરાજને આજ્ઞા આપવામાં આવી છે અહીં આ એકત્રિત થયેલા આવડાસામંતોને તથા નાખોદા તુરફીનને એવી આજ્ઞા કરાવવામાં આવી છે કે સર્વ અણીઓના લોકોને આ પ્રમાણે પર્તવાની ફરજ પાડવી જે માણસ આ આજ્ઞાનું પાનન કરશે તેને સ્વર્ગ મળશે અને જે એનો અનાદર કરશે તેને અવસ્થ નરકવાસ મળશે

૧ મગધાચરણ અતિ વિશ્વન હોવાથી કનૈલ ટોડે તેનો અનુવાદ પ્રકટ કર્યો નથી સોમનાથ નગરમાં જે મૂર્તિની પૂજા કરવામાં આવતી હતી તે બાલનાથ નામથી વિખ્યાત હતી જે રાજવંશ આ દેશનું શાસન કરનારોના તે ધણ બાહરાજ કહેવાતો હતો અને રાજવાની બાનિકપુરી કહેવાતી હતી સાધારણ રીતે તે બાલાલિ^૧ અથવા 'વક્ષી' નામથી એ બાલાલિ હતી કનૈલ ટોડે લખેલ અવસ્થા કર્મ. ૫૪૭ હિમ્મત અવસ્થામાં ઉક્ત જણવાની ભેદ હતી અને આ શિવાનેખ ધણ તેમને યાજ્ઞ પ્રાપ્ત થયો હતો ૨ જહારના સૂર્યોપાસક પૂર્વેએ આ દેશનું નામ સૌરાષ્ટ્ર રાખ્યું હતું તેમની મળી આવડાઓને જે કુલક વા સોલ શ્રીરાજવંશો તેષર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અને રાજવાનીને બાલિકરાધના નામથી પ્રસિદ્ધ કરી

૨ વક્ષીસવળની ઉપતિનો સમય આપરથી બંધી રાકાય છે

૩ વનરાજ યાજ્ઞ એ સવન ૮૦૨ માં જે અણુહિલપુર વા અણુહિલવાડાની સ્થાપના કરી, જે બાલાલિ વા વક્ષીની રાજ્યનો પત્ત સયા પછી બાલિક વા વદલોકજાતિની રાજવાનીવરકે જહાર હતું, તેનોજ અધીશ્વર આ અણુદેવ હતો

૪ આ પરથી જણાય છે કે તે સમયે અણુદિવવામાં વાણિજ્યની શુકળ વધિ થઈ હતી અને વાણિજ્યને માટે અનેક દેશોમાંથી અસખ્ય બાપારીઓ આવતા હતા

૫ સુપ્રસિદ્ધ સોમનાથની મૂર્તિ

૬ ચૌદકવજાતિના કુવદેવતા

૭ બીલજાતિની કુલદેવી

(૨૪)

આઈતપુરના ધ્વંસાવશેષમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા શિલાલેખ

સવત ૧૦૩૪ના વૈશાખમાસના સોળમા દિવસે નાનકરવાળીએ આ આવાસમ દિરની પ્રતિષ્ઠા કરી આન દુરુમા મહાદેવ શ્રી ગોહાદિત્ય બ્રાહ્મણકુવમા જન્મ્યા હતા ગોહિવન્નતિ આ પૃથ્વીપર તેમના-ચીજ વિખ્યાન થઇ તેમનો વજ આ પ્રમાણે છે —

(૨) બોજ (૩) મહીન્દ્ર (૪) નાગાદિત્ય (૫) ચિતાદિત્ય (૬) અપગાજિત (૭) મહીન્દ્ર-મમગત પૃથ્વીપર તે સમયે એમના જેવો બળવાન ચોદો બીજો કોઇ નહોતો (૮) કાવજોજન્મ્યોએ સર્વમાન તેજસ્વીહતા (૯) ખુમાન-એએ મતાવીર હતા (૧૦) બ્રાતૃપદ-એએ ત્રિભુવનના તિનક હતા એમને (૧૧) મિહજી નામનો પુત્ર હતો સિહજીની રાણી વીર રાષ્ટ્ર (રાજા) જાતિની હતી તેના ગર્ભથી (૧૨) શ્રી ઉત્તુત જન્મ્યા એએ સાગરપર્થનની પૃથ્વીપર અધિકાર કરી તેના અધીશ્વર થયા એમને હરિયાદેરી નામની પુત્રી ઉત્પન્ન થઇ આ હરિયાદેવીની કીર્તિ દર્પપુરપર્વત પ્રસરી હતી તેના ગર્ભથી એક મહામળવાન વીર ઉત્પન્ન થયા આ વીરની ભુજામા જ્યનકમીએ આશ્રય ગ્રહણ કર્યો હતો આ વીર રણક્ષેત્રમા પોતાના શત્રુએને સર્વથા નિર્મૂળ કરી દેતા હતા તેઓ પરમ સૌભાગ્યશાળી અને મહા-પડિત હતા તેમને (૧૩) નરવાહન નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેને ચૌહાણજાતિના શ્રી જાઈમની કન્યાના ગર્ભથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનું નામ (૧૪) શાલિવાહન હતું ઉપર જેગળઓના નામ લખવામા આવ્યા છે, તે સર્વ ગુણવાન હતા શાનિવાહનને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, તેમનું નામ (૧૫) શક્તિનકુમાર હતું આ જગતમા તેમની તુનના કરી શકે એવું કાણુ છે ? તેમણે ત્રિવિધ શક્તિને જીતી પોતાને આધીન કરી લીધી હતી તેઓ બ્રાતૃપદના જેવા સૌભાગ્યવાન હતા ધનરતનના ભડારૂપ શ્રી આઈતપુરમા તેઓ રાજાઓથી પરિવેષિત થઇને નિવાસ કરતા હતા તેઓ પોતાની પ્રજાને માટે ક'પટક્ષ-સમાન હતા તેમના પાયદનસૈનિકો અસખ્ય હતા તેમનો ભડાર અપરિમિત ધનથી ભરપૂર હતો. તેમના સૌભાગ્યવદના કિરણો સ્વર્ગપર્થન પહોંચ્યા હતા અનેક રથાનોના અસખ્ય વ્યાપારીઓના આવવા-થી તેમની રાજધાનીએ પરમ રમણીય ભૂતિ ધારણ કરી હતી તે રાજધાનીમાં કેવન એકજ અનિષ્ટ વિઘ્નમાન હતું અર્થાત્ અનુપમ લાવણ્યમયી નરણુ કામિનીઓનો પ્રથમ કટાક્ષ તે રાજાની પ્રજાના હૃદય વિધી નાખતો હતો

(૨૫)

મહારાજા કુમારપાવસોનકીએ પળખમા આવેલુ શાનપુરી નગર જીતી લીધું તે સમયે તેમણે ચિતોડમા બ્રહ્માના મંદિરમા જે શિનારેખ કોતરાવ્યો હતો તેનો અનુવાદ

જે મહાદેવ સમુદ્રના જનમા થયન કરી પદમ મતોર માને છે જેના જટામૂટમાથી અવિશ્રાત અમૃત નીકળી રહ્યું છે, તે મહાદેવ આપનું સપરિવાર રક્ષણ કરે।

જે ચૌતુકવન્નતિ અતુન અશ્વર્થ અને અગ્રાધ બાહુમનસ પન્ન હતી, જે જાતિમા અસખ્ય ગુણવાન વીર ઉત્પન્ન થયા હતા તે ચૌતુકવન્નશમા જગતના અધીશ્વર મૂળરાજનો જન્મ થયો હતો

પ્રકાશમાન પદ્યરાગમણિની પેઢે તેમના યશની પ્રજ્ઞા પૃથ્વીમડનપર પ્રસરી હતી અને તેઓ મનુષ્યસમાજમા સુખ અને શાંતિની જૂષ્ટિ કરતા હતા આ જગતમા તેમની તુનના કરી શકે એવું કાણુ છે ? જે કે તેમના પૂર્વજેમા અનેક પુરુષો મહામળવાન હતા, પરંતુ તેમના જેવો કોઈ પણ મહાન દાતા અને પવિત્ર નહોતો

ધણા વર્ષો પછી આ વયમા વિશ્વવિખ્યાત સિદ્ધગજે જન્મ લીધો વિજયમા મળેના ધનરતનોથી તેમનું શરીર ભૂષિત હતું અને તેમનો યશોધ્વનિ પૃથ્વીપર સર્વત્ર પ્રતિધ્વનિત થતો હતો તેમણે પોતાના આહુબળ અને સૌભાગ્યબળથી અસીમ અક્ષય રત્નો હિપાજન કર્યા હતા

તેમના વીર્યથી કુમારપાનદેવનો જન્મ થયો તેમણે પોતાની દંડ પ્રતિષ્ઠા અને બાહુમળથી પોતાના

સમસ્ત શત્રુઓને વિખરત કર્યા હતા તેમની આજ્ઞા જગતના સર્વ રાજ્યો માનતા હતા તેમણે શાક
ખરીના અધીશ્વરને પોતાના ચરણમાં પડવાની ફરજ પાડી હતી તેમણે શિવનોકર્પર્ય પોતાની સેના
ચલાવી પહાડીરાજ્યોને પોતાને ચરણે નમાવ્યા હતા તેમણે ચાનપુરી પણ હસ્તગત કરી હતી

છત્રકોટ પર્વતના સર્વોચ્ચ શિખરપર દેવમંદિરમાં તેમણે આ શિલાને સ્થાપિત કર્યો અને તેમ
કરવાનું કારણ એજ કે તે શિલાને ખૂર્ખજનોના હસ્તમાં ગ્રાપ નહિ

નિશાનાય જે પ્રકારે પૃથ્વીની સુદૃઢ કામિનીઓના રમણીય મુખમકન જોઇને પોતાના કનકનુ
સ્પર્શ થવાથી લલિત થાય છે, તે પ્રકારે પોતાના સર્વોચ્ચ શિખરપર આ શિલાને સ્થાપિત થવાથી
છત્રકોટ લલિત થાય છે

સવત ૧૨૦૭ (તિથિ અને માસ હુમ થઇ ગયા છે)

પરિશિષ્ટ ૨ જું

રાજપૂતજાતિનું પ્રારંભિક વૃત્તાત

અધ્યાય ૧ લો

રાજપૂતરાજાઓની વંશાવળી-પુરાણ-રાજપૂતોના અધિકૃત (શક)
જાતિઓ સાથેના સંબંધ

અને ષષ્ઠિભારતની વીર જાતિઓનો ઇતિહાસ સક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં લખવાની ઇચ્છા થવાથી તે જાતિઓની ઉત્પત્તિ કથાથી થઈ છે અને તેઓ પોતાને કેના વંશની જણાવે છે તેનો નિર્ણય કરવા આવશ્યક માનવામાં આવ્યો. આ કાર્યને માટે મે (કર્નલ ટોડે) ઉદયપુરના રાણાના પુસ્તકાલયમાંથી તેમના પવિત્ર ગ્રંથો-પુરાણો ગ્રંથોના અને તેમને પડિતોની મઝળીસ-મુખ્ય મુકબા, જેના અધિષ્ઠાતા વિદ્વાન યતિ જ્ઞાનચંદ્ર દત્તા આ પુસ્તકોમાંથી સૂચ અને ચંદ્રના મહાન વંશોની સમસ્ત વંશાવલીઓ તથા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વિષયો ચૂની મદદવામાં આવ્યા.

ધણાએકે ૨ પુરાણોમાં ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાતને કેટલોક અંશ લખેલો ઉપવંશ થાય છે; પરંતુ ભાગવત, રહે, અગ્નિ અને લાવિષ્ય પુરાણમાં ઉક્ત વિષયોનું વિરોધ વર્ણન છે જેને વિષય એ છે કે તેમાં આપેલી વંશાવલીઓ પરસ્પર પૂર્ણ રીતે મળતી આવતી નથી તેમાં પ્રત્યેક વંશના રાજાઓની સંખ્યા ભિન્ન ભિન્ન છે અને નામો પણ કેટલેક સ્થળે ઉપરસુત આપવામાં આવ્યા છે. પરંતુ પ્રત્યેકની મુખ્ય મુખ્ય વાતો સ્પષ્ટરિતે એકબીજા સાથે મળે છે જેપરથી સદ્દ થાય છે કે ઉક્ત ગ્રંથો

૧ સિધિકંભતિના લોકોમુખ્ય અરિયામાં રહેલા દત્તા આ લોકોને યુનાની લેખકો 'સિધિયન' અને ઈરાન તથા હિંદુસ્થાનના લોકો શક કહેતા દત્તા આ લોકો જવાતા વંશના પુરોષ અને દક્ષિણેશિયામાં ફેલાઈ ગયા એન્ટ્રૂથ (હિંદુકુશ પર્વતની ઉત્તરે) અને પાર્થિયા (ઈરાનના ઉત્તર ભાગ) ના યુનાનીશાસ્ત્રીએ આજ લોકોએ નહ કરી નાખ્યા અને તેમણે યુનાનીઓને ત્યાંથી હાકી મઠીને તે દેશ પોતાને આધીન કરી લીધા પણ ધોષે ધોષે હિંદુકુશપર્વત વૈશ્વધી દક્ષિણતર આગળ વધી ઈર્ષીસુનની પ્રથમ શતાબ્દીમાં પોતાના રાજ વેગેનસના દ્વાર નીચે તેમણે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કર્યું અને અહ્ય સમયમાં તેના મોળા ભાગપર પોતાની સત્તા પ્રસારી દીધી તેમણે જે સવત ચલાવ્યો, તે તેમની નામાંનુસાર 'શક સવત' કહેવાયો અને તે અઘાપિ આ દેશમાં પ્રચલિત છે તેમજ મહારાજાન્ય અસ્ત થયા પછી રાજાભલિના કાવપરાજાઓનું રાજ્ય પ્રાય ૬૦ સં ૩૮૮ (૬૦ સં ૪૪૫) પર્વત મારગ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના આદિ દેશોપર તથા ઉત્તર સમયે શુભનસના મહા મતાપી રાજ દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત કે જેનું મહિદ્દ ઉપનામ વિક્રમ વા વિક્રમદિસ હતું તેણે આ દેશ ગઝનવીના હાથમાંથી જીતી લીધા અને રાજરાજ્યની સમાપ્તિ કરી આ દેશના લોકો તેમને આચાર્ય ગણતા નહોતા પરંતુ તેઓ બોદ્ધ વા વૈદિકર્મ માનતા હતા એમ જણાય છે (ગો ટી ઓગ્રા)

૨ સર્ગશ્ચ પ્રતિસર્ગશ્ચ વંશોમન્વન્તરાણિ ચા|| વંશાનુચરિત ચૈવ પુરાણં પંચલક્ષણી (અભિવૈવત્પુરાણ)
અર્થાત્ પુરાણનું લક્ષણ એ છે કે તેમાં નિમ્નલિખિત પાંચ વિષયો હોય છે - (૧) સૃષ્ટિનું ઉત્પત્તિ, (૨) સૃષ્ટિના વય (૩) વંશાવળી (૪) અનવર્તો, (૫) વંશોના ચરિત્ર.
(આ પ્રમાણે પ્રત્યેક પુરાણમાં વિષયની ઉત્પત્તિનું વર્ણન તથા દેવતાઓ અને વર્તિના ચરિત્રો હોવાથી તેની મુલના યુનાનીઓના દેવતાની ઉત્પત્તિના વર્ણનની સાથે સારી રીતે કરી શકાય છે) (એસ ટી. કોલ્ફ્રેડ)

લિન્નમિન્ન પ્રયત્નરેના વખેલા છે અને તે મર્વેએ કોઈ એક નૂળસોતમાંથી પેનાની મામત્રી પ્રાપ્ત કરી છે.

હિંદુઓની ઉત્પત્તિનું વર્ણન 'અનિમિન'¹ પણ તેજ ઘટનાથી યદ્ યાદ છે કે જે ઘટનાઓ જગતની મમત્તન ખતિઓના દર્શનમાંથી વર્ણિત છે, અર્થાત્ મહાપ્રવચથી તેમની ઉત્પત્તિના વર્ણનનો આજુ ચાય છે આ વર્ણન પૈર્વત દેવોના નિવાસીઓએ પેનાની વિશિષ્ટ કપનાસહિત વખ્યું છે, તોપણ તે ઓછું ખ્યાન આપવાયોય નથી અગ્નિપુગાપુમાંથી એ નવ ધેને જેથ ઉતારી નેવામાં અન્યો છે તેનો માગ્યેહેકે -

“ત્યારે જગતની આસાથી નયુદે પેનાની મર્વોદાનુ ઉપચન કરી સમસ્ત જગતને નષ્ટ કરી દીધું, તે મમથે વૈવસ્વતમત્રુ (૧૬૨) કે જેઓ હિનાયત્તે પવતની નિકટ નિવાસક્રતા દના, તેઓ કૃતમાર્ગ નદીમાં દેવનાઓને અર્ધ આપી ગયા દના એટલાના એક નાનીસખી માછરી તેમના હાથમાં જાતી ગઈ “મારી ગયા કા” એમ બોલી તે માછરી વધતી વધતી બાપી મોતી થઈ ગઈ રાજાએ તેની ગક્ષાનો ઉપાય યોજ્યો પણ તે માછલીના અનૌકિક ચત્કાર જેમને ગળ તેને શાલે ગયા, ત્યારે તે મત્રુએ પ્રત્યક્ષમાંથી અનવાનો ઉપાય બનાવ્યો અને તે પ્રમાણે મત્રુ પેનાના પુત્રો, તેમની ત્રીઓ અને અધિઓમહિન પ્રત્યેક ઉવધારીનું બીજ વધતે એક નૌકામાં ભેગી ગયા એ નૌકા તે માછલીના શિગડાની માથે બાધેતી હતી આ પ્રમરે તેઓ મર્વ બની ગયા”

અહીં આ ઉત્તર તરફની તે પર્વતકેણીનું વર્ણન છે, કે જેની પામે મનુષ્યમતિના આદિપુરુષનું નિવામગ્ધાન હતુ અવિષ્યપુગાલુમાં એવો ઉત્તેજ છે કે - વૈવસ્વત મત્રુ સુમેરુપર્વતપર ગમ્ય કરતા દના એમના વરામાં નાગ કટુલ્ય થયા, જેમણે અપોખ્યાનુ ગમ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને તેમના વરાને મમત્તન પૃથ્વીમાં દેવાઈ ગયા.²

હિંદુઓ કા પૃથ્વીના ઉત્તરધ્રુવને સુમેરુ કહે છે, એ વાત મને વિહિન છે, પરંતુ તેઓ એક સર્વોન્નમ પર્વતને પણ સુમેરુ કહે છે ‘સુમેરુ’નો અર્થ પર્વત યાદ છે અને ‘સુ’ ઉપસર્ગનો અર્થ સારો અથવા પવિત્ર છે મત્રિ ‘સુમેરુ’નો અર્થ ‘પવિત્ર પર્વત’ છે

અગ્નિપુગાલુમાં આપેલી ભૂગોળમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ વાસ્તવિક ભૌગોલિક સીમાના અર્થમાં કર-

૧ ‘અનિસિદ’ શબ્દના સંસ્કૃતમાં ‘અન’ અને ‘ઇશ’ વા હિંદવ એવા બે ભાગ થઈ શકે છે

૨ ખિરતીમતાનુસાર આ પુરુષ મહાપ્રવચમાંથી અન્યો દનો, અર્થાત્ તે વતમાન નનુપ્રવર્તિનો આદિ પુરુષ હતો (ડૉ. હી. એ. કા.)

૩ ભરદવાજો ગોક્ષસ (મહ)પર્વત એ સેન્સ બ્રાહ્મી પુસ્તકમાં નામના પ્રથમથી સરવિધિયમ એન્સ લખાવે છે કે આ ધાના દર્શિયુના પ્રિવેટમાં બની હતી.

૪ અગ્નિપુરાણના કૃતમાલક નીને હિમ લયમાંથી નહે પારુ મલય પર્વત (મલયાલય અર્થાત્ દક્ષિણમાં)થી નીકળેલી જણુની છે (મલયાલકૃતમાલકા અધ્યાય ૧૧૮ શ્લોક ૮) તેમજ ઉક્ત પુસ્તકમાં ત્યાં મલયનું વર્ણન છે ત્યાં વૈવસ્વત મત્રુના નિવાસ દિશાવચની નિમ્નમાં હતો એમ લખ્યું નથી. (ડૉ. હી. એ. કા.)

૫ મુલર્થના શ્રી વ્યક્ટેશ્વર પ્રેક્ષામાં બાંધેલા અગ્નિપુરાણમાં વૈવસ્વત મત્રુએ સુમેરુ પર્વતપર તાંત્ર્ય કર્યું હતુ કિવા મત્રુએ અપોખ્યાનુ તાંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતુ એવા કોઈ પણ દર્શિય નથી તેમાં એવો નિર્દેશ છે કે વૈવસ્વત સરપુના તદ્દપર તપ કરતા દના અને તેમના વરામાં મત્રુએ ઉત્પન્ન થયા હતા(પ્રતિસર્ગ પર્વ, અધ્યાય ૧ શ્લોક-૭)

૬ પારુ ઉત્તર પુસ્તકમાં બાંધેલો સમસ્ત પ્રતિસર્ગ પર્વ વિસ્તરનીય નથી તે આધુનિક તમથનો ત્રેવેા પ્રતીત યાદ છે મ્હાનિવ કર્નલ ટોન્ડી પાસેના પુસ્તકમાં તેમણે લખ્યું છે તેનું જમાન દાં. (ડૉ. હી. એ. કા.)

૭ સુમેરુની દર્શિય વિમવાન, હેમકૂટ અને નિષા પર્વત છે અને ઉત્તરમાં નીલ, જેવે તથા સૂત્રીદેશ જે દિશાવલ અને સમુદ્રની વચ્ચે બાંધખંડ છે કે જે ‘કુમ્ભ’ ભૂમિ = મેદાણ છે (આ શબ્દના આર્થાવત અર્થાત મુકમ) ભૂમિથી વિમવાન છે) એમાં મહેડાનાવ મલવાનલ સય (સધાક્રિ), શુભિમાન, ઝક્ષવાન વિરેયાનલ અને શરિયાત નામની મહાન સાત પર્વતકેણીએ છે

(અગ્નિપુરાણ)

* નીલ, મ્હેન અને સૂત્રી એ દેસ નથી, પણ પર્વત છે

(હિમવાન્ હેમકૂટશ્ચ નિવધશ્ચાય દક્ષિણે । નીલ એતશ્ચ સૂત્રી વા ઉત્તરે વર્ષવંતા ।)

(અગ્નિપુરાણ અધ્યાય-૧૦૮ શ્લોક ૫) ડૉ. હી. એ. કા.

= નીલ ટોરે ભરપ્રમદને ‘કુમ્ભ’ ભૂમિ’ લખી છે તે તેમનો ભ્રમ છે, પુરાણમાં ઉક્ત દેશને ‘કર્મભૂમિ’

વામા આવ્યો છે, અને તે પર્વતશ્રેણીમાંથી નીકળેલી ટેલી નદીઓના મધ્ય સુમેરની સાથે જણાવનારા સ્થાન પણ ત્યાં આપવામાં આવ્યા છે અને તે નદીઓ અદ્યપિ પોતાના પ્રાચીન નામોથી ઓળખાય છે સ્પષ્ટ વાતોનું જે વર્ણન રાષ્ટ્રકની માથે આપવામાં આવ્યું છે, તેનો કેવળ લાક્ષણિક અર્થજ્ઞ ગ્રહણ કરીને અમારે ઉક્ત વિષયને ગૂઢ કરી દેવો જોઈએ નહિ જો કે હિંદુઓએ માત્ર દીપોના વિભાગ કરી તેમની વચ્ચે વચ્ચે દહી, દૂધ અને મધ (આદિ) ના સમુદ્રો માન્યા છે અને પાછળથી અત્યંત માણસોએ તેમાં પુષ્કળ શ્રેષ્ઠકને ઉમેરો કર્યો છે, તથાપિ તેમાં લખેલી પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ વાતોને આપણે નિરર્થક માનીને છોડી દેવી જોઈએ નહિ

આ પવિત્ર પર્વત (સુમેર) ને બ્રાહ્મણો મહાદેવ, આદ્યાર વા વારેજનું નિવાસસ્થાન જણાવે છે, અને જોતા આદિનાથ અર્થાત્ પોતાના પ્રથમ તીર્થ કરતું નિવાસસ્થાન માને છે તેમના કથનાનુસાર તેમણે જાજ ગયે મનુષ્યજાતિને કૃષિ અને સમ્પત્તિની પ્રથમ શિક્ષા આપી હતી યુનાની લોકો તેને બેકસનું નિવાસસ્થાન જણાવે છે અને એપરથીજ પ્રચલિત દેવતા ન્યુપિટર (યુનાનીઓ અને રોમનોના પ્રસિદ્ધ દેવતા) ની જગ્યામાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો, એવી યુનાનીકથા પ્રચલિત છે, અર્થાત્ તેમણે હિંદુસ્થાનના ઉક્ત દેવતાના મેર (પર્વત) ને બ્રમ્હી મેરેસ (જવા) મમજી લીધો છે જાજ સ્થાનની નિકટ સિકદરના સાથીઓના સંટગનેલિયા નામના તટેવારની ઉત્પત્તિ યદ્યહતી આ તહેવારમાં તમણે ત્યાં નોપળની દ્રાક્ષોના દાઝ વિશેષ પીધો અને પોતાના લગ્નાટપર આઠવી નામના

૧ વારેજ-વાદના રવામી એઓ બ્રાહ્મ વા ચિતાણુ ચર્મ પારણ કરે છે વા તેને બિગવે છે બેસનો પણ એવેજ હાલ હતો ઉભયજી ચિન્હ લિખ છે મેવાડમાં જવાયેશના કેટલાક મંદિરો છે

૨ બેકસ યુનાની અને રોમનોકોનો એક પૌત્રલિંગ દેવતા હતો એને ન્યુપીટરનો પુત્ર માનવામાં આવે છે તેના સમયમાં તે લોકોમાં એવી કથા પ્રચલિત છે કે, તેણે પ્રથમ દ્રાક્ષ ઉછેરી તેમાંથી અન્ન બનાવવાનું લોકોને શીખવ્યું હતું અને એજ કારણથી તેને તે લોકોમાં અમ્મો અધિષ્ઠાતા માનવામાં આવે છે (ગો. ટી. બોઝા)

૩ યુનાની અને રોમનોલોકોના પ્રસિદ્ધ દેવતા ન્યુપિટર છે હિંદુઓમાં શંકરને જે દરજ્જો છે તેજ દરજ્જો બુદ્ધા ઉક્ત લોકોમાં ન્યુપિટરને છે આ લોકો તેને સેટર્ન અર્થાત્ શનિનો પુત્ર, સ્વર્ગનો રાજા અને મનુષ્ય તથા દેવતાઓના પિતા માને છે તેણે પોતાની ભગિની જુનેની સાથે વિવાહ કર્યો હતો તથા તેણે હવર અનેક દેવોઓ તેમજ મનુષ્યજાતિની સ્ત્રીઓ સાથે ભોગવિવાસ કર્યો હતો (ગો. ટી. બોઝા.)

૪ સેટર્નેલિયા-એ યુનાની તથા રોમનોલોકોના એક પ્રસિદ્ધ તટેવારનું નામ છે આ તહેવાર તેમના પ્રસિદ્ધ દેવતા ન્યુપિટરના પિતા (શનિ)ના સન્માનાર્થે ધાળવામાં આવેલો હતો (ગો. ટી. બોઝા.)

(વર્ષ તદ્ગરતં નામ તયસાહજિવિસ્તૃતમ્ । કર્મભૂમિરિયં સ્વર્ગ ૦ । અગ્નિપુરાણ, અધ્યાય ૧૧૮ મ્નોઃ ૧-૨) લખવામાં આવી છે જેનો અર્થ મુકર્મ વા સુકર્મ કરના યોગ્ય ભૂમિ છે (પ્રાપ્યેર્મા કર્મભૂમિ ન ચરતિ મનુજો યસ્તપો મંદમાન્ય । ભર્તૃહૃદ્વિત નીતિશવક ઝોભ ૧૦૦) વેદાદિના નિર્દિષ્ટ કરવા યજ્ઞ, તપાદિ સત્કર્મો પચ આ દેશમાં કલાવો ૩ ધિમર હોવાથી આ દેશ 'કર્મભૂમિ' કહેવાય છે અને 'આર્યોર્વર્ત' ભરતખંડના તે મોટા ભાગનું નામ છે કે, જે હિમાલય અને વિંધ્યાચલના મધ્ય ભાગમાં સ્થિત છે અને તે પુષ્કળ ભૂમિ કહેવાય છે (આર્યોર્વર્ત પુણ્યભૂમિર્મધ્યં વિંધ્યાહિમાલયો । અમરકોષ આસમુદ્રાત્ વૈ પૂર્વાદાસમુદ્રાત્ પશ્ચિમાત્ । તયોરેવાન્તર ગિર્યોરાયોર્વર્ત વિદુર્વંશ ॥ મનુસ્મૃતિ અધ્યાય ૨ મ્નોઃ ૨૨) કદાચ કર્નલ ડોરે મધ્ય એશિયાને આર્યોર્વર્ત દર્શાવવાના વિચારની મૂળમાં ભરતખંડને 'કર્મ' ભૂમિ' લખી દીરી હતો (ગો. ટી. બોઝા)

× કર્નલ ડોરે યુનાનીઓ અને હિંદુઓના દેવદેવીઓ તથા જોતલિંગના વર્ગોની સમાનતા દર્શાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં બેચેલાણ કરી છે અને કેટલેક સ્થળે નવા શબ્દો પણ ઉપજાવી કહ્યા છે, જેમાંનો એક 'વાયેશ' પણ છે તેમણે મહાદેવ તથા યુનાનીઓના દેવતા બેકસની સમાનતા દર્શાવવા અર્થે બેકસની સાથે મળતો આવતો 'વાયેશ' શબ્દ ઉપજાવી મટ્યો છે, પરંતુ મહાદેવને માટે સાધારણ રીતે CPM શબ્દનો પ્રયોગ કયાય પણ કરવામાં આવેલો નથી, તેમજ સરકૃતમાં પણ તે કયાય મહાદેવના પર્વોત્સવે આવતો નથી. (ગો. ટી. બોઝા)

વેવાર ખાધ્યા આઠવી પૂર્વ અને પશ્ચિમના વાઘેશને માટે વિશેષ ધર્મિય છે વાઘેશના પૂર્વ તથા પશ્ચિમના ઉપાસકો એકસરખી રીતે જીવન ગણવાન કરે છે

આ કથાઓ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમા જ્યારે હિંદુઓ તથા યુનાનીઓ એકજ કેદમાં હતા, ત્યારે તેમનું નિવાસસ્થાન એકજ હતું અને તેમની ઉત્પત્તિ એકજ પુરુષમાથી થઈ હતી, એમ દર્શાવે છે; કારણ કે આદીશ્વર, ઔસિરિય, વાઘેશ, એકસ, મનુ અને મીનસ એ સર્વે મનુષ્યજાતિના આદિપુરુષ ગણના નામો છે, એમા યોગીજ સદેહ છે

હિંદુઓકા વર્તમાનસમયમા મેરુના સ્થાનના સજવમાકેવન એક અત્યંત સાધારણ વિચાર પ્રદર્શિત કરે છે, પરંતુ તેઓ તેને એક એવા સ્થાનપર સ્થિત જણાવે છે કે, જેની બાલસીમાપર બામિયા^૪, કાજી અને ગિઝીની દોષ આ નગરમાના પહેલામા બૌદ્ધધર્મના કેટલાક સૌ રમણસિન્હે અર્થાત ગુપ્તમા અને મોટી મોટી મૂર્તિઓ^૫ ઉપનિષ્ઠ થઈ છે જેરાપશ્ચિમે અનેકગણિયા^૬ બામિયાની નિકટ છે, પરંતુ

૧ વેવા^૭ શબ્દ લાતો સાધારણ પચાય શબ્દ છે તે હિંદુસ્થાનના એકસ (વાઘેશ, આદીશ્વર, મહાદેવ) ને પ્રત્યેક છે આ દેવતાના પૂનરીઓ પોતાના ઈશ્વરનું અનુકરણ કરીને આદકપ ધોનિ જરૂરી ઉપરોગ કહે છે અમરવેશ એક નુદર લાત છે કે જે મહાદેવની ધર્મિય વાટિકામા દબાવર ગય છે

૨ ઔસિરિય એ પ્રાચીન મિસરવાલીઓના એક મોટો દેવતા હતો. તે ક્રિષ્ક દેશનો તાલ અને પોતાની મજાના સંસ્કૃતિના પ્રનાર ન્યારે નનાતો હતો એમ મહેશ છે કે, તેના આતાએ તેના શરીરના ખડખડ કરી નાખીને તને નાઈવ (નીલ/નગીમા ફેક દીરા હતા (જો હી એક)

૩ મિસરવાલીઓની જનશ્રુતિઓપરથી વિદિત થાય છે કે, મીનસ એ હકવ દેશનો પ્રથમ તાલ હતો અને તે ૬૦ સો પૂર્વ ૨૭૦૦ મા થયો હતો તેને એક દરીઆઈયોડો મારીને ખાઈ ગયો હતો (જો હી એક)

૪ મહાદેવ ચિત્રા પશ્ચિમજી હુએન્સન છે ૫ ૧૩૦૦ હિંદુસ્થાનમા આવતી વખતે બામિયામા (અધ્યાત્મિકતા નમા) વિશાલ કથો હતો તે જણાવે છે કે ત્યાના લોકો બૌદ્ધધર્મવિવળી છે અને ત્યા બોધિમા ૧૦ મોડો છે, જેમા દીનયાનમત (બોધોની બે મુખ્ય શાખામાની એક)ના ૧૦૦૦ લોકોતરવારી ધર્મગુરુઓ વસે છે રાજ ધાનીથી દર્શાવકાપુના આવેલા એક પર્વતની ઉતરે ૧૪૦ થી ૧૫૦ ફીટ તુધીની કંચાઈની બુદ્ધની પાષાણમૂર્તિ છે એની પૂર્વે સાકયબુદ્ધની એક ધાતુની મૂર્તિ ૧૦૦ ફીટ ઉચી છે. આ મૂર્તિના અંગો મુખ- મુઠક દાખીને સ યોજ દેવામા આવ્યા છે રાજધાનીથી ૧૨ વા ૧૩ લી (માય પા દીનો એક માહત્ત થાય છે) ના અતરફ આવેલા એક મહામા ૧૦૦૦ ફીટ લાંબી બુદ્ધની સુતેલી નિવાસ (મોક્ષની સ્થિતિની મૂર્તિ) છે ત્યાંના રાજ ન્યારે 'મોક્ષ મહાપરિનિર્વાહ' (મતિ પાવ વપ બરાલી બાહોની ધર્મસત્તા) કહે છે તે સમયે, પોતાનો સમસ્ત બહાર ધર્મગુરુઓન અપણ કરી દે છે આ મૂર્તિ આ અગ્રણિય વર્તમાન છે (જો હી એક)

૫ મોક્ષ બામિયામા એક અત્યંત પ્રાચીન હિંદો અગ્રણિય સારી સ્થિતિમા છે પરંતુ બામિયાનો કિલ્લો ખડિયેર બની ગયો છે પર્વતમા ૧૨૦૦૦ ગુફાઓ કોતરી કાઢવામા આવેલી છે અને તે કોતરકામના તથા નજીવકામના નુદર આશો છે તેને સમાજ કહેવામા આવે છે અને ત્યા દેશીઓકા શીતકામના બંધને વસતા હતા ત્યાં ત્રણ અસ્તુત મૂર્તિઓ છે તેમાની એક મૂર્તિ પુરુષની છે કે જે ૮૦ એક (સામાન્ય ફીટ)નો એક એલ થાય છે) ૬-ની છે બીજી એક સ્ત્રીની ૫૦ એન અને ત્રીજી એક બાલકની ૧૫ એક ફીટ છે આ સમાને પૈકી એકમા એક કમ છે જેમા પૈકીમા એકવાર મુશ્કવામા આવતી છે એવા સ બધામુદ્ધમા પદ્મ મનુષ્યો પદ્મ કાઈ નજીવતાથી તેના તરફ લોકો ધર્મ કાદાની દક્ષિણી ભુએ છે પ્રાચીન સમયના મનુષ્યોની પાસે કાર્ક એકો મસાલો હતો કે જે મુતરારીપર લગાડવાથી તે દીર્ઘકાળપર્યંત સડી શકતું નહોત (આઈન ઈ બકબરી વાલ્કુમ ૨ ભુ પુષ્ટ ૧૬૬)

૧ સિકદર (અંકેકસર) પાદશાહે એસિયાજીકની રિજવાનામા કેટલેક સ્થળે પોતાના નામના અર્થાત

* એક્ટ પોતાના શિરપર કાફાના પત્રો તથા આઠવી નામની લાતા લપેટતો હતો અને મહાદેવને બીવી નામના વફાના પત્રો (જિ વપર) મિલ છે કર્નલ ટોડે મહાદેવને સ્કાલવામા આવતા બિન્દરપત્રો (જેલ પત્રો, નેવેલા અર્થાત લાતાના પત્રો સમજી સમયથી આઈવી નામના વેવા (લાતા) પૂર્વ અને પશ્ચિમના 'વારેશ' (એકસ) તથા મહાદેવ એ ઉભયને માટે ધર્મિય હતા, એમ લખ્યું છે મહાદેવને માટે કેઈ પદ્મ લવાના પત્રો પવિત્ર માનવામા આવતા નથી. આઈવી શીતતામા માનદોની લાતા છે અને તે હિંદુસ્થાનના ઉતર ભાગમા પદ્મ થાય છે પદ્મજામા તેને 'હવજબ' ના 'અરબજલ', 'ગિહારમા લગજલ' અને નેપાળમા 'દુદેલા' કહે છે (જો હી એક)

યુનાનીશ્રીયકારીએ સિકંદરના સમયમાં મેરુ અને નિસાને^૧ અધિક પૂર્વ તરફ માન્યા છે અને ચતુર એરિયન (એ ઇતિહાસલેખક હતો)ના મતાનુસાર એ કેકસ (કાજુલ નદી)નથા સિંધુ નદીની વચ્ચે રિયત છે. કેટલાક પ્રામાણિક ગ્રંથોમાં મેરુને પેશાવર અને જવાલાખાદની વચ્ચે આવેલો માન્યો છે અને તેનું નામ 'મેસ્કોડ' વા 'માસ્કોડ'^૨ જણાવ્યું છે. આ એક ખુલ્લો પહાડ ૨૦૦૦ ફીટ ઉચો છે અને તેના પશ્ચિમભાગમાં શુદ્ધાઓ છે. પાદશાહ હુમાયુએ તેનું લખાનકર્ય^૩ જોઈને તેનું નામ 'મેદોલત' રાખ્યું હતું, પરંતુ 'દરતે મેદોલત' અર્થાત્ 'હતભાગી મેદાન'નું નામ તે જૂખડને આપવામાં આવ્યું હતું કે જે ઉપયુક્ત નગરોની વચ્ચે છે.

સુમેરના સંબંધમાં આટલો વિસ્તાર કરવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલુંજ દર્શાવવાનો છે કે, સ્વયં હિંદુ-લોકો પોતાની જાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન સિંધુની આ તરફના ભારતવર્ષમાં નહિ, પરંતુ તેની પશ્ચિમે આવેલા,

મેસેકાડિયા નામનાં નગર સ્થપિત કર્યા હતાં, જેમાંના કેટલાક અવાધિપ્રાસવાય છે તેમાંનું એક આ પેરોપેમિસેન ક્ષેત્રકે આડિયા પશ્ચિમે જે પેરોપેમિસસ (હિંદુકશ) પર્વતની નિકટ હોવાથી હમ્ત નામથી ઓળખાય છે (જો હી. ઓ. જો.)

૧ પુરાણોમાં 'નિષપ' એ એક પર્વતનું નામ છે. એ પછી વિખરિતમાં હોય (કે જેમ અતિમ પ્રત્યક્ષી જ્ઞાત થાય છે) તે કદાચ તે નિસાનગરના નામપરથી બનેલો તે લોકોની બાધાનો સંદેશ.

૨ સમુદ્રમાં પર્વતને 'મેરુ' (મેરુ) અને ફારસીમાં તેને 'કોહ' કહેવામાં આવે છે.

૩ એશિયાટિક સોસાયટી ટ્રાંસ્યુમ ૬, પૃષ્ઠ ૪૯૭ માં મહાશય વિલ્ફર્ડ સર વૉલ્ટર ફેનેના 'ઈલિસ્ટરી ઓફ ધી વર્લ્ડ' જગતના ઇતિહાસ નામના પ્રાચીન વિશ્લેષકાર (કે જેમ હિંદુ લોકો કહે છે) માથી થયું લખાણ ઉદ્યુત ક્યું હોય જેમ જણાય છે હમ્ત મદાન પુરેષ વિચિત્ર રીતે જે કાઈ સમઘિત ક્યું અને લખ્યું હતું તેની સાથે મહાશય વિલ્ફર્ડ પોતાનો એકત્રિત કરેલો સમઘિત સમુદ્ર કરીને પોતાની કલ્પનાસંકેતથી તેને અધિક શાયક બનાવી દીધું છે, પરંતુ જ્યારે તેમણે પૃથ્વીપરના સ્વર્ગ (ખ્રિસ્તી લોકોના ઇલનક) નું વર્ણન લખ્યું ત્યારે તેમણે પ્રસથની પૂર્વેની તથા પાછળની અગ્ન્યભતિના ઉત્પત્તિસ્થાનોને પુષ્ક પુષ્ક જગ્યાઓ નહિ એવું મને આશ્ચર્ય થાય છે સર વૉલ્ટર ફેનેના એક વાક્યપરથી તેની કલ્પનાને સદાય મળી શકત રહે જણાવે છે કે, ઇલનક સ્થાન એશિયાના ઉપવા ભાગમાં જેહૂન અને બીજી મોટી નદીઓના મધ્ય ભાગમાં હતું આ સ્થળે પુષ્કળ મોટા વૃક્ષો છે કે જે આફ્રિકાના વા મહાદેવના સંબંધમાં ખવિત જણાય છે

"પાપપુષ્પનું ફાન કરાવનાર વૃક્ષના સંબંધમાં કેટલાક માણસોએ વિશેષ કલ્પના દોરાવી છે (કેમ ઇલનના બાગમાંના વૃક્ષનું ફળ ખાવાની ઇચ્છા આદમ તથા ઈવને મના કરી હતી ચૌરીશકર ઓ. જો.) વિશેષતઃ ગેરિબ્સ પ્રેમનસે આ સંબંધે ધણી કલ્પના કરી છે તે પોતાને ઉક્ત વૃક્ષની એક જાતિના શોધકારિક ઓળખાવે છે. તે જાતિનો પ્રાચીન ગ્રંથપરોને કિચિત્ પણ ખ્યાલ નહોતો, તેથી ગેરિબ્સને ધણી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું છે

આદમ અને ઈવ (ખ્રિસ્તી લોકોના મતાનુસાર હસદે ઉત્પન્ન કરેલું માનવજાતિનું પ્રથમ યુગલ જો. હી. ઓ. જો.) સાથે સાથે સંબંધ વળતા ગયા અને તેમણે શીઘ્ર અછરની જાતિનું તે વૃક્ષ (વડ) પસંદ કર્યું કે જે પોતાના ફળને મઠિ પ્રસિદ્ધ નથી પરંતુ જે આજપર્યંત મલખાર વા ફિશિયુના ભારતવાસીઓને પરિચિત છે અને જે પોતાની ગાંધા એટલી વિસ્તારપૂર્વક ફેલાવે છે કે તેની જગ્યાએ (નીચે લઈ) જમીન સાથે ચોટી જઈ મૂળ વૃક્ષની આસપાસ તેની સર્વત્રીની ચોટી જમીન નીચે છે અને સ્તબ્ધ બનીને વચ્ચે વચ્ચે મહેરાબદાર આચ્છાદિત કુંજ નળીઓ બનાવે છે ત્યાં વારંવાર ચેરાઓ વાપમાંથી રક્ષા કરનારી તેની શીતલ છાયામાં બેસી પોતાના પગથોળે ચારે છે. ... એમેરોનની= હાલ જેવા પહોળા તેના ચોટા ચોટા પડે તેમણે એકત્રિત કર્યા. "

નિષપ પર્વતને નિસા નગરની સાથે કાઈ પણ જાનંબ નથી તેમજ તે મગ્દ (નિષપ) પછા વિખરિત-મા પણ નથી.

+ ખ્રિસ્તીલોકોના મતાનુસાર ઈલન તે બાગનું નામ છે કે જેમાં આદમ અને ઈવ (દના) રહેતા હતાં (જો હી. ઓ. જો.)

= પ્રાચીન યુનાનીઓમાં એક કથા એવા આજવની પ્રસિદ્ધ હતી કે, એશિયામાં ઈલનના ઇશાનકાણમાં એમેરોન નામની નીચ સીંચોનું સ્થાન હતું તે સમયમાં કાઈ પણ પુરુષ રહી શકેના નહોતા. તે સીંચો પોતાના પાદેશી સાન્યમાં જઈ ગઈ ધારણ કરી આવતી હતી જે તેમને પુત્ર ઉત્પન્ન થતો તો તેમે મારી નાખવામાં આવતો જાયતો તેના પિતાની પાસે ચોક્કસી આપવામાં આવતો અને પુત્રી થતી તો તેને રાખવામાં આવતી તે સીંચો સર્વ પ્રકારનાં ચક્ષુ ધારણ કરી પોતાના સાન્યની રક્ષા કરતી હતી. તેમની હાલો વાળી થતી હતી, તેથી જ વડનાં પડોને તેની ઉપમા આપવામાં આવતી હતી.

(જો હી. ઓ. જો.)

૧૬૬૩સ પર્વતની વચ્ચેના ખાતે છે અહીં-આથી નીચેની સુધી પુત્ર વૈવસ્વતના સતાનો પૂર્વમાં સિંધુ તથા ગંગાના તટપર્યંત ગયા અને તેમણે કોસનમાં પોતાની પ્રથમ ગજધાની સ્થાપ્યાં વા અવધ કરી

ઘણી ભાતએએ પોતાનું મગરથાન નિશ્ચિન કરવાની દૃષ્ટાંધારણ કરી છે અને મધ્યભૂમિ વા એશિયાના મધ્યપ્રદેશ કરતા વિશેષ આકર્ષક સ્થળો ઘણા ઘણાજ હશે આ સ્થળેથી આમ્પુ, ઝાક્સસ વા જેહન તથા દત્ત નદીઓ નીકળે છે અને તે સ્થાનમાં સૂર્યવંશી તથા ચંદ્રવંશી એ ઉભય પોતાના

૧ સર વૉલ્ટર ફેલિ મનુષ્ય-નતિના ■ પતિસ્થાનના સબધમાં હિંદુઓની કલ્પનાને સારી રીતે પુષ્ટિ આપે છે તેનું કથન ■ કે - પ્રથમ પછી તૌથી પ્રથમ મનુષ્ય અને પનરપતિની ઉત્પત્તિ બારતવર્ષમાં ૪ વર્ષ હતી (૫૬૬૦) તેનો પ્રથમ દલીલ એ છે કે, તે (બાતવર્ષ) એક એવું-સ્થાન છે કે જ્યાંના દેશીરમો ડાક્ષ અને છત્રાક્ષ જે રાક્ષસતિના સિધિયનકોસના દેશમાં પશુ ઉગ્ન કર્યાં ગયા હતા (અને હજુ પણ તે મણ્ડલ અને બામિયાનો વચ્ચે જવની સાથે થાય છે) તેની ળીજ દલીલ એ છે કે, અશ્વરાટ પર્વત આમીનિયામાં હોવાનો સબધ નથી કાનૂકે ગોડિયનપર્વત કે જેની ઉપર (નૂડની) નૌકા થોસી હતી તે ઉપ દેશમાં અને સિનાર ની ખીણ ૭ થી લઈને ૮૦ દેશમાં છે આ દેશમાં સ્થાનાત્તર કરવાનો માર્ગ વિપરીત ચઢ જશે તેઓ પૂર્વ તરફથી આવ્યા તો તેમને સિનારની ભૂમિમાં એ મેદાન મળ્યું અને ત્યાં તેઓ રહ્યા " (હિન્દુસસ અધ્યાય ૨ ને પાનિ ૨ છ) વળી તેઓ જાણે છે કે મુસાએ જેને અશ્વરાટ કહ્યા છે તે કંઈ એક પડાનું ખાસ નામ નથી, પરંતુ તે ઈફ્રેસસની વિશાળ પર્વતચરિત્ર સાધારણ નામ છે મારે કાતો આપણે આ અશ્વરાટ પર્વતને ઉગાડી દેવો જેઈએ અથવા તેને ખોદીને આમીનિયાથી દુર લઈ જવા જેઈએ કિંવા તેને ઉછાડીદેશમાં કંઈ અન્ય સ્થાનપર અને સિનારની પૂર્વ તરફ થોધવા જેઈએ માટે તેઓ તેને ૧૪૦ દેશાસ અને ૩૫ થી ૩૭ અક્ષાંશની વચ્ચે ઈન્ડો સિધિયા મા કાયમ કરે છે કે જ્યાં કંવા ઉભા પર્વતો છે અને સર વૉલ્ટર ફેલિ જણાવે છે કે - જે સ્થાન પર નહે વિશ્વામ કયોં દત્તો તે અધિક ઉષ્ણતાવાળા નાનાં વેશમાં હેતુ અહીંઆ તેણે દ્રાક્ષના જુસ ઉછર્યા, કૃષિ નોધવા કયોં અને તેપર પોતાનો છપનનિર્વાહ ચલાવ્યો, એરિપસ મૅન્ટેન્સ નામના મહાન વિદ્વાન લખે છે કે "નૂલ કૃષિકર્મથી પ્રસન્ન થયો અને એમ કહેવાય છે કે તે આ વિષયમાં સૌથી આગળ વધી ગયો આથી તે પોતાની જાણમાં 'ઈસ્રાઆલ' અર્થાત્ ભૂમિના કામમાં લાગી રહેનારો કહેવાયો ઉપર્યુક્ત પદ્ધતી, પ્રકૃતિ અને નિવાસ સ્થાન જૈનકોસના પ્રથમ તીર્થ'કર આદિનાથના જ્ઞાતની સાથે સંપૂર્ણ થઈ શકે છે આદિનાથે મનુષ્યોને એવી વારીત્ર કામ અને મુક્તિના પુટી અનાજ કાપી વખત બાદના સુખપર ભળી બારવાત્ર કામ પણ શીખ વ્યુ હૃ

જે સરવૉલ્ટર ફેલિને વિહિત હોત કે હિંદુઓના ધર્મપુસ્તકમાં તેમના દેવનું નામ આર્યવર્ત'ર આપવામાં આવ્યું છે અને વિરાલ ઈર્મસ - તેની ઉત્તર સીમા છે તો ત્યો નિસ્સદેહ તેને જોત નો અશ્વરાટ માની લેવું હિંદુ વા હિંદુકા અથવા કોઈ એ સ્થાનિક નામ છે તેનો અર્થ 'ચંદ્રનો પદો' થાય છે.

* સરકૃતમાં ઈસનો અર્થ સ્વામી થાય છે 'આદ' આદિનો અર્થ 'પ્રકૃમ' અને 'માડ' વા 'મક' નો અર્થ પૃથ્વી વા માટી થાય છે અહીંઆ સસ્કૃત અને હિલુઆપના સંજ્ઞાનો અર્થ એકજ છે અર્થાત્ તે 'પૃથ્વીનો પહેલો સ્વામી' એવા થાય છે આ દુરના જાનપ્રતપ્રદેશો કે જ્યાં પ્રાચીન સીતકાંત અને બાવા અઘાપિ પ્રચલિત છે તેમાં મનુષ્યમટિનો જોશદાર રાજ માટી છે કે જેનો મૂળ અર્થ પૃથ્વી થાય છે એક સરદાર ન્યારે પોતાના માણસો અને સીમાતના લોકોની વચ્ચેના સુદૃઢ વર્ણન કરે છે, ત્યારે તે મરી ગયેલા માણસના સબધ મા કહે છે કે - મેરા માટી + મટિ અર્થાત્ મારી પૃથ્વી મરી ગઈ આ એક એવું વચ્ચ છે કે, જેપર કોઈ પણ મહારાની દીકરી આવશ્યકતા નથી અને એમ પણ પ્રચલ થાય છે કે તે ખૂનને બદલે ખૂન મારે છે

+ આર્યવર્ત વા પુણ્યભૂમિ હિમવતની દક્ષિણે આવેલી હિંદુભૂમિના સુશાટ મેદાનને આપો કહી શકતા નથી કારણ કે પુરાણોમાં તેને માટે તેથી સર્વથા વિરુદ્ધ નામ કુમરદેશ વા પાપભૂમિ' લખ્યું છે

= મધ્યએશિયાનો પર્વતમય ઉચ્ચ પ્રદેશ છે

(પડિત ગો હી એઝ)

+ સસ્કૃતમાં મિટિને મારે મક વા માક રાખે નથી તેની સાથે કેટલેક ચરો મળતા પૃથ્વીને માટે 'મહી અને માટીને મારે 'મૃતિમ' રાખે છે રાજસ્થાનની જાણમાં 'માટી અને માટી એ બે ચિન્ન રાખે છે, જેમાંના પહેલાનો અર્થ મટાડી અને બીજાનો અર્થ બઢાદુર માણસ વા પતિ છે મેરા માટી મારા' એ વાક્યનો અર્થ કર્નલ ટોલ 'મારી પૃથ્વી મારી ગઈ એવા કહે છે પરંતુ તે મથાઈ નથી તેનો અર્થ' તો 'મારે બઢાદુર આદમી માર્યો ગયો' એવા થાય છે તેમણે 'માટી અને માટી એ જિન ઉચ્ચારના એ રાજને એકજ સમજને ભ્રમથી તેનો અર્થ' કર્યો છે

(પડિત ગો હી એઝ)

આદિ પુરુષોનો પવિત્ર પર્વત^૧ હોવાનો દાવો કરે છે ૨ આ સ્થાનથી તેઓ પૂર્વ તરફ આવ્યા હતા
રાજપૂતભક્તિએ દિદના ઉજ્જ્વલ મેદાનોમા પોતાની કેટલીક સિયિયન લોકોની સાથે મળતી વર્ત-
માન આવેતો અને સમરવિષયક વહેમો પ્રાપ્ત કરી શકે એવી સલાવના નથી અહીં આ એટલી બધી
ગરમી પડે છે કે, તેઓ દક્ષિણ તરફથી આવીને ઉત્તર ગોળાર્ધને પ્રપ્રુક્ષિત કરનાર સૂર્યનું સ્વાગત પ્રસન્નતા-
પૂર્વક કરી શકે નહિ જે ધર્મને તેઓ પોતાના પૂર્વ નિવાસસ્થાનમાંથી લાવ્યા હતા, તે ધર્મ બહુધા શીત-
પ્રધાન દેશોના હોવાને કારણે, કે જ્યાંથી જે દેશ (જોકસસ વા આમુદરિયા) અને અક્ષર્તાસ (સેહન વા
સિરદરિયા) એ નદીઓ નીકળી છે આ વાત અત્યંત સહવિત લાગે છે કે, સૂર્યપુત્ર વૈવસ્વતનાં સતાનો
જે 'અશ્વમેધ' વા 'ધોડા (સૂર્યના ચિન્હ) નો યજ્ઞ' એ નામનો મોટો સાકાતિક તહેવાર^૩ માનતા હતા
તેને સિચિયાથી એકજ સમયે તે લોકો હિદુસ્થાનમા લાવ્યા અને ઓડિન^૪ વોડેન વા ધ્રુવના પુત્રોએ

૧ મેરુનો પદ્મ અર્થ પહાડ છે જેને 'નેસલમીર' (કે જે પશ્ચિમ મરુચલમા ભાટીભતિનાં રાજપૂતોની રાજધા-
ની છે) અર્થત નેસલનો પહાડ, ' મેરવાડ' અર્થત 'પહાડી પ્રદેશ' અને તેના નિવાસી 'મેર' અર્થત 'પર્વત' નવાસી' છે. આ
પ્રકારે રામાયણ નામના મહાકાવ્યમા (કાંડ ૧ ૫૪ ૨૬૬) મેરા- કે પર્વતની અસાનુનામ છે મેરા' એ મેરુની પુત્રી અને
હિમાલયની સ્ત્રી હતી, એનાથી બે કન્યા ઉત્પન્ન થઈ પહેલી દેવી ગંગાનદી અને બીજી પર્વતની પુત્રી પાર્વતી
એને મહાભારતમા શૈલની પુત્રી 'શૈલભ' પણ કહી છે શૈલએ હિમવતનુ બીજી નામ છે, તેથી પર્વતમાયી નીક
ળનારી નદીઓને સરૂપમા શૈલતી (શૈલાદકા ?) કહેવામા આવે છે શૈવજના ગુણ ક્રીચિયા (એશિયા) માઈનરને
એક પ્રદેશના લોકોની સાઈબેલી (જ્યુપીટરની માતા)ની સાથે મળતા આવે છે તે પણ એજ નામના પર્વત(સા-
ઈબાલ)ની પુત્રી હતી. શૈલભ સિદ્ધાસનપર આસન થાય છે અને "સાઈબેલી" ના રચની સાથે સિદ્ધને જોવામા
આવે છે આજ પ્રકારે યુનાનીઓએ 'પર્વત પામીર'ને (પેરોપેમિસેન) લખ્યો છે આ નામ તેમજ આખિયાના
પશ્ચિમતરફ આવેલા હિંદુકોશ (હિંદુકુશ પર્વતને આપ્યું હતું, પરંતુ 'પર્વતપત પામર' અર્થત 'પર્વતોના રાજ-
પામર'ને અદ્ભુત રાજા પૃથ્વીરાજનો મોટો સામત હમાન- જે દેશની તળેટીમા રહેતો હતો તેની અત્યંત પૂર્વ
તરફ આવેલા જણાવ્યો છે એ તે પેરોપેમિસેન હોત (કે જેમ કેટલાક યથાર્થે લખ્યું છે) તે જ્યાં તેનું નામ
પડ્યું છે તે સ્થાનની સાથે તે અધિક મળત આવત મેરુ અને નિસાની અધિક નિકટ હોવાથી તેનું પાકાતર
પર્વત અથવા પહાડ થાત અને પેરોપેમિસેન પુરાણોના નિષદ પર્વત વા 'નિસાને પહાડ' માનવામા આવત.

૨ કનૈલ ટોડનુ આ અનુમાનમાર છે સૂર્ય અને ચંદ્રવરીરાજપૂતો સુમેરુ એશિયાના મધ્યભાગમા હતા,
એવો દાવો કરતા નથી અને કોઈ માયીન પુરતકમા પણ તે પ્રદેશમાજ તે હતો, એમ નિશ્ચિત દીને જણાવ્યું
નથી પુરાણાદિ મથોમા તેનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેના આધારે તેનું સ્થાન નિશ્ચિત કંઠુ કડિન III કાણુલ
નદીના તટપર આવેલા નિસાનગરની પાસેના કેવલ ૨૦૦૦ શીટની ઉંચાઈના નાના પહાડનું નામ ફારસીલિખકો
'મેરકોહ' વા 'મારકોહ' અને યુનાનીઅયકારો 'મિરિસ' આપે છે, તેને સુમેરુ માનવો પણ સર્વથા અસંકય છે,
કારણ કે મેરુ પોતાની મહાન ઉંચાઈને માટે પ્રસિદ્ધ છે કેટલાક વિદ્વાનો એવું પણ અનુમાન કરે છે કે તે કદાચ
હિમાલય વા તેના કોઈ ઉન્નત શિખરનું નામ હશે

હિદી અનુવાદક

૩ અશ્વમેધ એ શીતકાળની સક્રિયોના સાધારણ તહેવાર નહોતો અને તે મહારાજ ટોડના અનુમાન પ્રમા-
ણે સર્વત્ર પ્રતિવર્ષે પણ થતો નહોતો તે કેવલ મોટા રાજાઓને કરવાનો યજ્ઞ હતો આ તહેવાર ધણી દીર્ઘકાળે
થતો હતો અને કોઈ કોઈ વાર તે સ્કંકરો વર્ષપર્વન થવા પામતો પણ નહોતો

હિદી અનુવાદક

૪ ઓડિન વા વોડેન એ સ્કેન્ડિનેવિયનોના એક પ્રસિદ્ધ દેવ હતો સ્કેન્ડિનેવિયાદેશમા તેને સ્ફુલેવતા,
સ્વર્ગનો રાજા અને એક આખ્યાણો મનવામા આવતો હતો

૫ આ રાજ્યનો અર્થ મેર લોકોનો દેશ છે ભતિવાચક મેર રાજ્ય મેરુ (પર્વત)માંથી નીકળ્યો નથી, પરંતુ તે
'મેહર' રાજ્યનો અપભ્રંશ છે મેરુસંહાર ઠેકાણા વાક્યપ્રમા તેની ભતિનું નામ 'મેહર'જ લખ્યું છે

(પટિત ગ્રા હી એગ્રા)

૬ મેરુની પુત્રીનું નામ 'મેરા' નહિ, કિન્તુ 'મેના' હતું (સમાયણ કાંડ ૧, અધ્યાય ૩૫, શ્લોક ૧૪)

(પટિત ગ્રા હી એગ્રા)

૭ પૃથ્વીરાજરામા એવો ઉલ્લેખ છે કે, પૃથ્વીરાજચૌહાણનો સામત હમીર (દાલારાય) કાગડા અને
જમૂનો રાજા હતો, પરંતુ તે સમયે તે પ્રદેશમા હજી નામનો કોઈ રાજા વિજ્ઞાન હોવાના પ્રમાણ મળ્યાં નથી.

(પટિત ગ્રા હી એગ્રા) -

તેને પશ્ચિમતરફ રંગિનેવિયામા^૧ લઈ જઈ ત્યાં પ્રવચિત કર્યો રંગિનેવિયામા તે શીતકાળની સંક્રાંતિના હિન્દોન અથવા હિન્દીનામના તહેવારતરિકે પ્રસિદ્ધ થયો ઉત્તર તરફની જાતિઓના તે એક મહાન ઉત્સવ હતો અને ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રારંભિક સમયમા તેના પ્રચારનો યુગ નિકટ હોવાથી પાદરીઓ તે ઘટનાના સ્મરણાર્થે પ્રસન્નતાપૂર્વક તે તહેવારને મનાવતા હતા.^૨

૧ યુરોપમાં ઉત્તર તરફનો દ્વીપકલ્પ કે જેમા નોલો અને સ્વિડન નામના દેશો છે, ૨ 'રંગિનેવિયા' કહેવાય ૩

૨ 'હય' વા 'હી' સંસ્કૃતમા યોડાને કહે છે અને 'ઓલ'નો અર્થ સૂર્ય થાય છે, એ પરથી ધૂનાની લાખા મા 'હીપોસ' અને 'ઇલિઓસ' એ શબ્દો બન્યા છે 'હેલ્પીપોસ' એ સૂર્યવાચક સિધિયન શબ્દ જણાય છે અને 'દરિ' અર્થાત્ દિદુસ્થાનનો એથેનો એ સૂર્યનું નામ છે ઉત્તર તરફની જાતિઓના 'હિંદોલ'વા 'જુલ' એ શબ્દો ઠાસના 'નોલ' અને દિદુઓના 'સાકાતિ' શબ્દવા જણાય છે

૩ નોલનું 'નોલ'નું ઇટલિયનમાં નામનું પુસ્તક જુઓ

* સંસ્કૃતમા યોડાને 'હય' કહે છે, 'હી' નાહ

(પંચિત ગો. લી. એ. ૩)

પરિશિષ્ટ ૨ જું-અધ્યાય ૨ જો

વંશાવલીઓ—પુરાણોની કથાઓ—રાજ તેમજ ધર્મચાર્યના ગુણોની એકતા-યુનાની
ઇતિહાસલેખકોએ પુષ્ટિ આપેલી પૌરાણિક કથાઓ

વે ભાગવત તથા અગ્નિપુરાણનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોમાં આપેલી સૂચ તથા ચંદ્રવંશી-
ઓની વંશાવળીઓની તપાસ કરવામાં આવશે. આમાંનો પ્રથમ અંશ વંશાવળીઓના
અનુક્રમની ગણના કરવાથી વિક્રમાદિત્યની પછીની છ શતાબ્દીઓ (૪૦ સં ૬૫૦)
પર્યંત પહોંચે છે; માટે તેજ જરૂરમાં આ અંશનું ધ્યાન નવીન સંસ્કરણ કરવામાં
આવું હશે અથવા તે પર ટિપ્પણી કરવામાં આવી હશે; પરંતુ તે કૃત્રિમ હોય એમ
માની શકાતું નથી.

જોકે આ વંશાવળીઓનો કેટલોક ભાગ સર વિલિયમ જેન્સ, મહારાજ જેટલી અને કર્નલ વિન્ફ્રીડ દ્વારા
એશિયાટિક રિસર્ચ સોસાયટીના પૌરાણિક પ્રકાશિત ચર્ચ ચુક્યો છે, તથા પિ જે આપણે સ્વયં આ વિષયના મૂળ-
ઓતસુધી કાંઈપ્રકારે પહોંચી શકના હોય એ તો આપણે બીજા પુરુષોની શોધથીજ સંતુષ્ટ થઈ જવું જોઈએ નહિ.

જે આ સર્વ વાતોને છોડીને એમ માનવામાં આવે કે, હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન રાજવંશોની આ વંશાવળી-
ઓ કૃત્રિમ છે, તોપણ એ કૃત્રિમતાની રચના પ્રાચીનકાળમાં કરવામાં આવી હતી અને પ્રાચીનકાળના લોકો એ
સંબંધે જે કાંઈ જાણતા હતા તે સર્વ એજ છે. જાતિઓનો વાસ્તવિક પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણરીતે જાણવાનો
બીજો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જે કાયોથી તે જાતિઓ વિખ્યાત થઈ છે, તેની સંપૂર્ણ માહિતિ મેળવવી.

મૂળ પુરાણોમાં ઘણા ઉપયોગી ઐતિહાસિક વિષય લખવામાં આવ્યો હતો એમાં તો કિચિત્ પણ
સંશય નથી; પરંતુ અત્ત ભાષ્યકારો તથા ક્ષેપક ઉગ્રેશ્વરનારના નિકૃષ્ટ મિત્રજીભાઈ કિંચિત્ પણ શુદ્ધ વસ્તુ
(વિષય) કાઢી લેવી વર્તમાનકાળમાં કઠિન છે. મેં તો કેવળ ઉપર ઉપરથીજ દિગ્દર્શન કર્યું છે; પરંતુ
જે કાંઈ યોગ્ય પુરુષ શોધ કરે તો વર્તમાન અવસ્થા અને રૂપકના પડદાનીચે ગુપ્ત રહેલાં પુષ્કળ જિજ્ઞા-
સિન્ન વૃત્તાંતો અને ઉપયોગી વિષયો પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે.

હિંદુઓનું સુદિગ્ધર્મ, તેમની શેષ રહેલી ધર્મારતોના અવાપિ પ્રાપ્ત થતા સુંદર ધાટો અને તેમના-
પર અલેખવામાં આવેલાં પૌરાણિક ચિત્રોની ઉત્તમતાદ્વારા પ્રમાણિત થાય છે; પરંતુ તેમણે પોતાનું
સુદિગ્ધર્મ ધટતાંની સાથેજ સત્યની લાવણ્યતાના રસને પણ જોઈ નાખ્યો અને તેને સ્થાને પોતાના લેખો
અને ધર્મારતોમાં અદ્ભુત વિષયોને ગ્રહણ કરી લીધા. જો કૃત્રિમતા પકડાઈ જવાનો અને લાનગનો
ભય ન હોત તો યુરોપના સભ્ય દેશોમાં પણ ઐતિહાસિક વિષયમાં અત્યંત ગ્રાહ્યતા થઈ જતી; પરંતુ
પૂર્વદેશમાં પ્રાચીન એશિયાના સત્ય વ્યવહારની દુર્બલતાના સમયમાં કાંઈ વિવેચી આશોચના કરનાર
તથા પ્રશંસા કરનાર નહિ હોવાથી આદ્યજીવકારો જાધનયુક્ત ચર્ચ મનમાન્ય લખતા આવ્યા
ગયા હશે અને તેમણે એમ ધારી લીધું હશે કે, અમે અમારા અંશમાં જેટલી અધિક અદ્ભુત વાતો

૧ અનેક જાતિઓ પોતાની ઉત્પત્તિ અનાદિકાળથી થયેલી જણાવવાની મમતા રાખે છે. તેમના આ ભ્રમિત-
પણપર પ્રસિદ્ધ ગોચર ટીકા કરે છે કે, જોગિયોનિયા, મિસર અને વાલિસિના નિવાસીઓ પોતાની અત્યંત પ્રાચીન-
તાનો ધર્મક વિશેષ કરે છે. જોગિયોનિયાનો તો એવો ક્ષેત્ર મારે છે કે અમે ૪૭૩૦૦૦ વર્ષોથી નક્ષત્રચિત્તું

મેળવીશુ તેટલા અમારા પ્રદાસકો અધિક થશે કૃત્રિમ વાતોનો આસ્વાદ લેનારા એ લોકોને ૨૫૪ ઐતિહાસિક સત્ય વાતો દીર્ઘકાળથી અસ્વાદ્ય થઈ પડી છે.

જો કે આજ પ્રમાણે ત્યારપછીના કાળમાં અર્થાત્ ૬૦ સં ૧૦૦ પૂર્વે તૃતીય સત્તાબદીમાં બેબિલોનીઆ દેશના ઇતિહાસલેખક એરોસમે કૃત્રિમ કહાણીઓ રચીને તેદ્વારા તે રાજ્યને એટલું તો પ્રાચીન દેશનું કે તેનાપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકી શકે નહિ, તોપણ તેની પૂર્વેના અનેક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસલેખકોદ્વારા તેના કથનનું ખંડન થઈ જાય છે. હિંદુસ્થાનના કલિપત કથા લખનારની કસોટી કરવાનું આવું કોઈ સાધન નથી પૂર્વકાળથી જે વાતો ચાલી આવે છે, તેની સત્યતાવિષે સંદેહ કરવામાં પાપ સમજવામાં આવે, તો એ સમજવું કઠિન છે કે વિદ્યાઓ અને કલાઓની ઉન્નતિ કી રીતે થઈ શકે ? અને એ માની લેવું તેથી પણ વિશેષ કઠિન છે કે (પાછળના) અવનત લોકો તેમાં મુધારા કેવીરીતે કરી શકે ?

હિંદુઓએ પણ અન્ય જાતિઓની પેઠે વિદ્યાઓમાં ધર્મને ધર્મેજ પૂર્ણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી દશે, પરંતુ જો આપણે તેમને ઉક્ત વિદ્યાઓનિર્માણ કરવાનાયશના ભાગી ન માનતા અન્યની પાસેથી તેને ઉપ્પ્રત કરનાર માનીએ તો એથી વિરુદ્ધ થઈ શકે એમ છે જુદાં જુદાં માટે આ દાસવત્ત્વ ધન પાછલા સમયનીજ રચના છે અને એપરથી સહજ અનુમાન કરી શકાય છે કે વિદ્યા અને ધર્મનો અવરોધ એકસાથેજ થયો. આવા અવરોધનો પ્રભાવ છાંદગ્રી સંક્રિત અને પ્રવૃત્તિ ઉપર કેવો પડ્યો દશે ? જ્યાં આવું થાય છે ત્યાં વિદ્યા અવશ્ય અવનતિને પ્રાપ્ત થાય છે જો આપણને ધર્મકાર્ય (સમસ્તસમાજને માટે) ધધાતરિકે ન રહી વશપર પરાગત (અને અવશ્ય તે વશપર પરાગત બન્યું હતું. આ વશાવળીઓપરથીજ તે વાત સિદ્ધ થાય છે) કયા સમયથી થઈ ગયું તે માત્ર જ્ઞાત થાય તો આપણે જે સમયમાં વિદ્યા ઉન્નતિના શિખરપર ચઢી હતી તે સમયનું અનુમાન કરી શકીએ.

આ સૂચ્ય અને ચક્રવર્તીઓના આદિકાળમાં ધર્મચરિત્ર પદ નિયત કુટુંબોમાં પૈતૃક (વશપર પરાગત) નહોતું, પરંતુ તે એક સાર્વજનિક ધર્મ હતો. આ જાતિઓએ ક્ષત્રિયકર્મ છોડી ધર્મકાર્ય ગ્રહણ કર્યોના તથા તેમાંના સત્તાનોએ પુનઃ ક્ષત્રિયકર્મ સ્વીકાર્યોના અનેક ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારે ઇક્ષ્વાકુના ? દયા પુત્રોમાંથી પણ પુત્રો સાસારિકકાર્ય છોડી ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા અને તેમાંના એક અર્થાત્ કાળીનના ? સખામાં એવા ઉત્થેજ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેણેજ સાચી પ્રથમ અગ્નિહોત્ર લઈ અગ્નિની પૂજા કરી હતી. તેના બીજા એક પુત્ર વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો. ચક્રવર્તી પુરુષના છ પુત્રોમાંથી ચોથાનું નામ રેહ(૨૫)હતું તેની પદરથી પેદાએ હારીત ? થયો, કે જે પોતાના અષ્ટ બંધુઓસહિત ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો અને તેણે કૌશિકગોત્રની સ્થાપના કરી જે બ્રાહ્મણોની એક શાખા છે. ચયાતિથી ચોવીસમી પેઢીએ ભારદ્વાજ રાજના નામથી એક પ્રસિદ્ધ ગોત્ર નીકળ્યું. આ ગોત્રના માણસો અદ્યપિ તેજ નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેઓ કેટલીક રાજપૂતજાતિઓના પુરોહિત છે.

છઠ્ઠીસમી રાજ બન્યુંના બે પુત્રોએ ધર્મપરાયણ થઈ પ્રસિદ્ધ ગોત્રસ્થાપિત કર્યો; અર્થાત્ મહાવીરના સત્તાનો પુત્રક આઠાણુ થયા અને સત્કૃતિની સતતિ વેદપાઠી થઈ અજમીદના વશમાંથી ધર્મચરિત્રોની શાખાઓ એકસરખી રીતે નીકળતી રહી.

ધણા પ્રાચીનકાળમાં મિસરવાસીઓ તથા રોમનલોકોની પેઠે સૂર્યવર્તી રાજ્યો રાજ્યાધિકારની સાથે ધર્મચરિત્ર કાર્ય પણ કરતા હતા, પછી ભલે તેઓ આઠાણુધર્મોવલખી હો કે બૌદ્ધમતાવલખી.

અવલોકન કરતા આપ્યા બીજે આ પ્રકારે પ્રથમ જાતિએ પુત્રોપર પુત્રો લાદી દીધા છે, પરંતુ આ કૃત્રિમ પ્રાચીનતાના આધારની પુષ્ટિ અનુમાનથી થઈ શકતી નથી અને એ સૂચ્ય આધુનિક કલ્પનાજ છે. (એરીસ્ટન ઓફ સોલ)

૧ બીજો વસાવટ ૧

૨ કાળીન ઇક્ષ્વાકુનો પુત્ર નહોતો, પરંતુ વેવરવતનું નામ સાતમી પુત્ર નરિન્દ્રવતનો અગોઆરો વશજ હતો તેનું પ્રસિદ્ધ નામ 'અગ્નિવરય' વા' બળકુલ' હતું. (ગો હી બોગ)

૩ જેણે વૈશ્યવ પ્રાપ્ત કર્યું તે વેવરવત મનુનો પૌત્ર અને દિગ્ધનો પુત્ર નાભજ હતો. (ગો હી બોગ)

૪ હારીત એ રચના વશજ નહિ, પણ તેના બંધુ વિજયનો વશજ હતો. (ગો હી બોગ)

હો. ૧ રામચંદ્રની પહેના અને પછી પણ પુષ્કળ મળવશીઓએ પોતાના જીવનને વિશેષ લાગ તપસ્વીની જે બ્યતીત કર્યો હતો અને પ્રાચીન યુતિઓમાં તથા ચિત્રોમાં પ્રાય મર્વ મસ્તકો જટાઓથી તેમજ રાજમુકુટોથી સુશોભિત થયેના ઉપનયમ થાય છે

મેટામોટા ગજનમત્તગ નાએ પોતાની કન્યાના વિવાહ આ ગાળર્ષિઓ તથા મહર્ષિઓની સાથે કરતા હતા પરંતુ મેવાડના રાજાઓની કન્યા અહલ્યા ગૌતમમુનિની લાર્યો થઇ હતી વદ્ધુકુન્તી મોગી શાખા અર્થાત્ હૈહય વ શોતપન્ન મહિષમતી (નર્મદા)ના રાજા સહસ્ત્રાર્જુનની કન્યા સાથે જમદગ્નિના વિવાહ થયો હતો.

હોડાકોટસના કથનઅનુસાર મિસરદેશમાં ધર્મશુરુઓને રાજગાદી મળતી હતી કેવલ તેઓ અને વીર ભતિના લોકોજ પૃથ્વીના સ્વામી થઈ શકતા હતા વત્કનના પૂજારી સેથાસે વીરજાતિઓની ભૂમિપુત્રની લઈ વિધવા ઉપરિચિત કર્યો હતો

જમદગ્નિ લઈને મહારાષ્ટ્રીયપેશાના મયયસુધી દિ દુસ્થનમાં ગન્યાધર્મને માટે બ્રાહ્મણોએ યુદ્ધ કર્યોના અનેક ઉદાહરણો આપણને ઉપનયમ થાય છે રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ કે જેમને પુણ્ય માનીને મિથિનાના રાજા જનક હાય બેઠતા હતા, તેમના સમયથી લઈને આજપર્યંત બ્રાહ્મણોના

૧ જૈનોના ૨૪ તીર્થંકરોમાંના પહેલા કંઠાકની ઉત્પત્તિસૂચી થી રાજાઓમાંથી ધરેલી જણાવવામાં આવે છે
૨ હાલમાં પણ મેવાડના મહારાજા રાજર્ષિની સાથે ધર્મશુરુ કર્ય કરે છે અને ન્યારે તેઓ પોતાના કુલ દેવતા (એકલિંગ)ના મંદિરમાં ભય છે સારે તેઓ મુખ્ય પૂજારીનું સર્વ કામ સ્વહસ્તથી કરે છે આ વિધવામાં થયેલી પ્રાચીન ભતિઓની સાથે અધ્યાપિ અગ્નિ સાદરથ પ્રાપ્ત થાય

૩ પંચજનામ અર્થાત્ સિંધુની પૂર્વ તરફની પાંચ નદીઓના પ્રદેશનો રાજા
૪ આ રાજાએ પોતાના જમાઈ (વસિષ્ઠજર્ષિ) ની ગાયનું હરણ કર્યું (આ વાત રામચંદ્રમાં અન્ય રીતે વર્ણિત છે) તથા જમદગ્નિના પુત્ર વશિષ્ઠાએ અવતાર લીધો અને તેણે મહાન વીરતાના કાર્યો કર્યા આ સર્વ કથાઓ સ્પષ્ટ રીતે આલકારિંગ આશ્વાનશુષ્ક મતીન થાય છે આ કથાઓપરથી રાજાઓ 'પૃથ્વી'પર અત્યાચાર કરતા હતા એવા એવા આલકારિંગ મકટ થાય છે પૃથ્વીને લખકોએ પવિત્ર સંસ્કરણ વધુ કરે છે અને બ્રાહ્મણો ક્ષાત્રીઓની પાસેથી રાજ્ય મુચવી લેવાને સમર્થ થયા તેપરથી તેઓ સ્ત્રાખ્યામાં કેટલા વધી ગયા હતા તે પ્રતીત થાય છે
જો શબ્દ ઉપરથી નીકળેલા કેટલાક શબ્દોના સમયમાં કાંઈક લખવાનું સાદસ કરે હુ, કે નેથી સવિધ્યમાં પણ લેખો તેની યોગ્ય કરે—

ગૃધ્રા ગિચ્ચા, બી (કોર આ) ને સર્વ યોગ્ય ઉપજ કરે છે તે (માએ એવે પેના કરે તે ઉપરથી ગાઓ, ગેનેરો) અર્થાત્ પૃથ્વી (એન્ડીસ ઈન્ડિયરી)

ગાલાન્દુષ, ગ્વાલાન્દુષારના સંસ્કૃતમાં નેન્ટિકાયક, યોગ્ય ગેનેરિય સુ વા નૈન્ડુસ થને કે ટસ (કે ને સર્વ એકર છે) આ સર્વ ગ્વાલા ભતિમાંથી ઉપજ થયા હશે એણે શ્રોત્રપર આકમણ કર્યું હશે

૫ વસિષ્ઠજર્ષિની પાસે રાજવા નામની એક એવી કુનસતા ગાય (કામરેનું) હતી કે તેની સહાયથી તે પોતાની સર્વ કામના પૂર્ણ કરી શકતા હતા તેની સહાયથી તેમણે રાજ વિશ્વામિત્રનો સેનાસાદિત આતિથ્ય-સતકાર કર્યો હતો આ કથામાં જો શબ્દ કોઈ પ્રદેશને માટે વાપરવામાં આવે છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. (સમયમાં રાખલે કે 'ગો' નો અર્થ પૃથ્વી અને ગાય એ ઉપજ છે) કદા પ્રદેશ કન્ન જ પેના અરેકારમાં હતો, કે ને તેને વિશ્વામિત્રના કોઈ અધિવાસી પૂર્વજે અર્પણ કર્યો હતો અને વિશ્વામિત્ર તેને પાછો લેવા યાદતો હતો. લેખ ગાયદારાજ દેવતાઓ તથા વિગેથરોને માટે નેરેય, અગ્નિલેય તથા વજ્રકાર્યો યતા હતા આ રાજવા-જ ધર્મપુત્રાનનો ડોડો હતો તેમાં યદવામાં રાજ (વિશ્વામિત્ર) એ ના પેને 'એક લગ્ન માથે આપનાને તૈયાર થયો હતો વાસ્તવમાં તે એક એવું રતન હતું કે ને એક સ્ત્રીની પાસેજ રહેતું બેઠેલ એમ જણાય છે કે, કદા ત્રાપિની મત્તએ આવ્યા બદલે ખસદ કર્યો નહિ અને 'આપના જરા-ચાથી પુજ્ય વિશેષી સહાયકો કેષ્ટિયલ થયા નેથી તે ત્રાપિ ઉત્તર રાજની સાથે થવાને સમર્થ થયો. પન્દર (ઈસાની) રાજ, હાલતક ગક, તલવાર તથા મુવ-શુભય સ્વધધારીનનો તથા કાળોજ આદિ તે કામરેનુમાંથી ઉત્પન્ન થયા પન્દરરાજાઓની સેનાને વિશ્વા-

* કન્ડલ ટોટ પચાલ વા પાય લિકને પંચજ દેશ જણાવે છે પરંતુ પંચજની પ્રસિદ્ધ પાંચ નદીઓની વચ્ચેના દેશનું પ્રાચીન નામ પંચનદ દેશ હતું (મહાભારત, સભાપર્વ અન્યાય ૩૨, સ્થાન ૧૧) આ દેશ મચાલથી સર્વથા સિત છે પચાલ એ અવલેદના એક મોટા ભાગનું નામ હતું (જો ટી. એકા)

— આ સર્વ શ્રોત્રની પ્રાચીન ભતિઓના નામ છે (જો ટી. એકા)

× રામાયણમાં એક કોટલી સંખ્યા લખી છે (સર્ગ ૫૩, સ્લોક ૨૧) (જો ટી. એકા)

અધિકાર અને સન્માનની ગદ્દ અભિલાષા રહે છે.

પરંતુ ઘણી રાજપૂતજાતિઓમાં આ પ્રકારનું આદરસન્માન નિઃસંદેહ ઘણુંજ ઓછું છે. પ્રાચીનકાળથી આજ્યા આવેલા રિવાજને લીધે તેઓ તેમનો બાહ્યશિષ્ટાચાર કરે છે; પરંતુ ન્યારે કંઈ ભય વા અતલબળની વાત આવી પડે ત્યારે તેમનો આદર ભાટચારણો કરતાં પણ ઓછો થાય છે.

ગાધીપુરના રાજા વિશ્વામિત્ર અને બ્રાહ્મણ વસિષ્ઠની કથા કે જે રામાયણના બ્રાહ્મકાન્ડા ઘણા અધ્યાયોમાં વર્ણિત છે, તે અલંકારના પદ્ધતિમાં બ્રાહ્મણો તથા ક્ષત્રિયોની વચ્ચે આધિકારને માટે યુદ્ધ થવાનું ઉદાહરણ આપે છે અને તેથી વર્ણવ્યવસ્થા રિચર થવાનો પ્રાયઃ અર્થ સમય જ્ઞાત થઈ શકે એમ છે. જો તેમાંથી અલંકારનો ભાગ છોડી દેવામાં આવે તો તે કથા તે સમયને દર્શાવતી પ્રતીત થાય છે કે ન્યારે વર્ણવ્યવસ્થા અપૂર્ણરૂપે હતી, જો કે યુદ્ધની પ્રબળતાપરથી આપણે એવો સાર કાઢી શકાએ છીએ કે ક્ષત્રિયોને બ્રાહ્મણત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો આ અંતિમ સમય હતો.

વિશ્વામિત્ર ગાધીપુરના રાજા ગાધી (કૌશિકવંશી) નો પુત્ર અને ધૃત્વાકુની ચાળીસમી પેઢીના

મિત્રે બિન્નસિદ્ધ કરી નાખી, પરંતુ ઉઠ્ઠ ગાયમાથી સહાયક સેના સતત ઉત્પન્ન થવાથી અતિ તે પતાજિત થયો

એમ જણાય છે કે, આ સહાયક લોકો પ્રાચીન દંડની, રાક, યુનાની, આસામ તથા દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ અને હિંદુધર્મ નહિ માનનારી બિન્ન બિન્ન જાતિઓના લોકો હતા. આ દેશના રહેવાસીઓ તે સર્વને રહેજી કહેતા હતા. આ (રહેજી) રાજદ સૌમન તથા યુનાનીલોકોના બાબેરિયન (અસભ્ય) રાજાને પર્થાય છે.

રાજા વિશ્વામિત્ર દક્ષ પરાક્રમી અધિદાસ પરાજિત અને અપમાનિત થવાથી દાતવિનાના સર્પ જેવો અને અહમ્મથી નિરંતર બનેલા સુયસન્માન અપુલ્ક બની ગયો અને પોતાના પુત્રો તથા સેનાનો નાશ થવાથી તેમજ પોતાના પરાક્રમ તથા ગુણનું દમન થવાથી પાખાલીન પત્ની જેવો નિરાધાર થઈ ગયો, જેથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પુત્રને સોંપી તપ અને વ્રતદાસ 'આદ્યજીવ' પ્રાપ્ત કરવાનો દંઢ સંકલ્પ કર્યો. સર્વ હિંદુસભ્યો આ રીતે જૂદ વરયામાં પુત્રને રાજ્ય સોંપી ધર્મચિંતન કરતા હતા

તે પુત્રરના પવિત્ર તીર્થમાં વાસ કરી રહ્યો, કદ અને મૂલ્યર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો તથા તેણે પોતાનું ચિત્ત રિચર કરીને પ્રવિણ લીધી કે -“હું બ્રાહ્મણ બનીશ” આ પ્રકારે તપ કરવાથી તેની આધ્યાત્મશક્તિ ઓટલી વધી ગઈ કે તે બ્રાહ્મણપદ પ્રાપ્તિ લેવાને સમર્થ થયો. વિશ્વામિત્ર કે જેણે તપોબલદથી જ બ્રાહ્મ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, તેને સુચિત કરવાને માટે જેવી દેવવાણી થઈ કે -“જે લોકો વેદના તત્ત્વો બુદ્ધિ છે તેમ તેનું પઠન કરવાના અધિકારી છે, પ્રાચીનલોકોની બાધેલી અર્થાદા તોડવી અને (વિશ્વામિત્રને) ઉત્તિ નથી.”

ભારપદી તેનું બ્રમણ, તપરથા અને તેના તપનો ભગ કરવાને માટે જે જે લાલચો તેને બતાવવામાં આવ્યા હતા, તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેના તપનો ભગ કરવાને માટે અપસરાઓને યોગલક્ષમાં આવી સ્વર્ગ કામદેવની માતા તેની પાસે પહોંચી બ્રાહ્મણોનો પણ અદલ કરી કદે પણ કૌશિકનું રૂપ બારણું કરી, રથાના ચિત્તાકર્ષક હથોળ તથા વનમાં તે વનની ચોવરકે વાલ સુખચિત વાણી સાથે પોતાનો અધુર સ્વર મેળવ્યો આ સર્વ પ્રલોકનોથી તેનું મન ઉચ્ચ નહિ અને તેણે રથા અવ્યક્તને શિષ્યા-અલ્પ થા જાણ્યો. શામ દીરેના ન્યાસથી સર્વ વાસનાનું દમન થયું અને પોતાના શરીરમાં ધાતકનો લેશ પણ રહ્યો નહિ ત્યાસથી તે તપમાં લીન રહ્યો. આથી બ્રાહ્મણોને અસત્ત અભદ્રાત પેદા થયો અને તેમને ૨૨ લાગ્યો કે રંખેને તેની ધરમ પવનતા પોતાને દાનિકારક થઈ પડે વળી તેમને એવો પણ ભય લાગ્યો કે -“મનુષ્યાન્તિ નારિકક થઈ જશે” દેવતાઓ તથા તેમના અધિકારતા પ્રજાએ લાચાર થઈ તેની બ્રહ્મણપદ પ્રાપ્ત કરવાની દંડા પૂછી કરી અને વસિષ્ઠે પણ દેવતાઓની ભલામણથી તેમને બ્રાહ્મણતરિકે માન્યા અને તેમની સાથે મિત્રતા કરી

૧ હિંદુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણો પુણ્ય છે અને તેમનામાં વીરવનો ગુણ હોવાથી તેઓ ઉત્તમ સેનિક બની શકે છે, પરંતુ અનુભવી અમલદાર રજાલા અને પદરજામાં ઘણા બ્રાહ્મણોની ભરતી નહિ કરવામાં આવ્યાન રહે છે, કારણ કે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનો તેમનો ગુણ હજી જેવો ને તેવો કાયમ છે એ કેટલીક કથનીઓમાં બ્રાહ્મણો અને વીરજાતિના સિપાહીઓની સખ્યા ભગવત્ર ભેદ છે આ એક અત્યંત જ્યતાનક ભૂલ છે

૨ કનોજ કે જે મારવાડના વર્તમાન રાજપૂતની પ્રાચીન રાજધાની હતી, તેનું અતિ પ્રાચીન નામ ‘ગાધીપુર’ છે.

૩ કે અને મારાઝિને કહેલો આ મહાકાવ્યનો અનુવાદ બુઝો

આપોધ્યા વા અવધના રાજા જાળીયાનો સમપ્રાલીન હતો, અર્થાત્ તે રામચદ્રથી બંને વર્ષો પૂર્વે થયો હતો, માટે આ ઘટના કે જે દ્વારા આપણે વર્ણવ્યવસ્થા તે સમયે પૂર્ણ તથા સ્થિર થવા આવી હતી એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ, તે ૬૦૦ પૂર્વે પ્રાપ્ત ૧૪૦૦ ઉપર બની હતી એમ ધારી શકાય છે.

આ વસાવણીએ સિક્કરના સમયમાં વિદ્યમાન હતી એવું પ્રમાણ ગણી શકે તો તે વધુ ઉપયોગી થઈ પડે પુરાણોમાં આપેલી ચંદ્રવંશની ઉત્પત્તિની કથાથી આ વિષયની સાક્ષી મળે છે.

મહાભારત નામના વીરસાત્ત્વક જુદતકાવ્યના કર્તા વ્યાસ દ્વિતીયા રાજા સાતતુ (હરિકુલની) ના પુત્ર હતા, તેઓ યોજનમથા નામની એક દીગમરકન્યાથી ઉત્પન્ન થયા હતા અર્થાત્ તેઓ રમ્યાતના પુત્ર હતા તેઓ સાતતુના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી વિચિત્રવીર્યની પુત્રીઓ અર્થાત્ પોતાની બનીશ્ચ એના ધર્મપિતા વા શિક્ષક નિયત થયા હતા વિચિત્રવીર્યને પુત્ર નહોતો તેની વધુ પુત્રીઓમાની એકનું નામ પાડયા હવું અને સાતતુના વસમા દેવજ વ્યાસજ પુત્રવંસતાન

૧ આ માત્ર આંસ દોહુ અનુમાન છે એને માટે ઘઈ નિશ્ચિત પ્રમાણ નથી (શ્રી હી એમ)

૨ વ્યાસ વા વેદવ્યાસ સાતતુના પુત્ર નહિ પરંતુ ધરણરજનિના પુત્ર હતા જે યોજનમથા નામની દીગમરપુત્રીની સાથે રાજા સાતતુએ વિવાહ કર્યો હતો, તેના ગર્ભથીજ તેની દામ્પત્યવસ્થામાં પાતરાદવાર વ્યાસજ જન્મ થયો હતો ત્યારપછી તેનો વિવાહ સાતતુની સાથે થયો હતો. (શ્રી હી એમ)

૩ આ એક મહત્ત્વ આશ્ચર્યની વાત છે કે, હિંદુકોટ પોતાના જે પ્રસિદ્ધ અચકતોએ કે જેમને તેઓ પવિત્ર માને છે તેમની ઉત્પત્તિ તેઓ હિંદુસ્તાનની જગતી તથા સકર અતિઓમાંથી થયેલી જણાવે છે તેઓ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યાસ કે જે મહાભારતના કર્તા છે, તેમની ઉત્પત્તિ એક દીગમરકન્યાથી અને બીજા કે જે રામચદ્ર નામના વીરસાત્ત્વક અંબના કર્તા છે, તે વાલ્મીકિની ઉત્પત્તિ એક બધિક વા શૂદ્રાસાહારા થયેલી જણાવે છે. આ બંનેમાં આણુપર્ણની નિકટ રહેલી સ્ત્રીવંશિનો સાથે હતો વાલ્મીકિના વર્ણપદિતવન (કે જે વ્યાસચકારક પ્રકારે એક દેવમંત્રિમાં થેરી કરતી વખત થયું હતું) વા વૃણા સ્વરૂપા અંબના પ્રાચીન પ્રમાણથી એક અતિ પ્રસાપરાણી કથાના વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

૪ વિચિત્રવીર્યની ત્રણ પુત્રીઓ અને તમાની પાડયા વ્યાસની ત્રી બત્રાની સર્વ વપ કનક દોરે જુલથી કાઠીની કાંઈ લખી દીધી હોય વા એવિચનના લેખની સાથે મેળવવાને માટે તેને દ્વિવિ દલ્લી કરી હોય એમ જણાય છે મહાભારતમાં જે કથા આ પ્રમાણે છે —

‘રાજા સાતતુને ઉત્તરાધિકારી તેના ન્યેષ પુત્ર વિનાશ થયો તે નિશ્ચયનાં મરણ પામ્યા પછી તેને કનિક બધુ વિચિત્રવીર્ય તેના રાજ્યમાં સ્થાપી થયો તેને અનિકા અને અબલિકા નામની બે શક્તિવા દલી, કે જે કાશીરાજની પુત્રીઓ હતી. વિચિત્રવીર્ય અપુત્ર મરણ પામ્યો ત્યારે તેની ધાવા સસવલી (યોજનમથા) જે લીધાની સમમિતિ વેદવ્યાસને મોવાલીને કહ્યું કે ‘નકુલ’ રાને નક્ક થતો બચાવવાને માટે વધે તમારા બધુ વિચિત્રવીર્યની સ્ત્રીઓથી નિયોજ્ઞાસ પુત્ર ઉત્પન્ન કરો. આ પ્રકારે પોતાની માતાની પાસેથી આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી સરેલા હસાર વેદવ્યાસ પ્રથમ અનિકાના રાજનશ્વરમાં ગયા પરંતુ તેણે તેના રથમાં વધુ અને સ્થાનક રૂપ નેષ આપ્યો. બીજો દીલી, તેથી તેને પુત્ર મુતરાજ અંબ બની, ત્યારે વ્યાસ અબલિકાની પાસે ગયા, ત્યારે તે પણ તેમજ તેણે રૂપ નેષ ધીણી (પાકું) પડી થઈ, તેથી તેને પાકું રચને પુત્ર થયો. આ બંને અંબ તથા પાકું રચના (રેગી) પુત્રથી પ્રસન્ન ન થઈ સસવલી (યોજનમથા) જે વ્યાસને પુન અનિકાથી એક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાની ચાર્ણના કરી, તેથી તેઓ પુન તેની પાસે ગયા, પરંતુ તેણે તેના મરણે લીધે પોતાને સ્વ ને એક દાસીને સુંદર આબરૂથી રહેવાથી મોખી દીધી તેથી દાસીપુત્ર નિદુર ઉત્પન્ન થયો.”

વિચિત્રવીર્યને એક થયું પુત્રી નહોતી અને ‘પાડયા’ નામ કનક દોરેજ એવિચનના લેખની સાથે મેળવવાને માટે વિચિત્રવીર્યની ત્રી અબલિકાને માટે ધાર્યું છે કે જે વેદવ્યાસનું ભગ્યતક રૂપ એને પીળા (પાકું) પડી થઈ હતી. (શ્રી હી એમ)

૫ આ નામનું કારણ આ પ્રકારે આપવામાં આવ્યું છે કે જે કાશીઓમાની એક કાશી દાસીના ગર્ભથી

‘વાલ્મીકિના રાજમમાં એકા કથા પ્રચલિત છે કે તેઓ મહાકુના પુત્ર હતા (મુગુરજાવ મુનોવશવ । ત્રિકા-ડયોકોશ) તેમના માતાપિતા તેમને બાલ્યાવસ્થામાં અસ્વચ્છા મૂકીને તપ કરવાને વાલ્યા ગયા હતા તેમજ પાલન-પોષણ એક બીલની સ્ત્રીએ પોતાને લા રાખીને કર્યું હતું અને બીલને થેર રટીને તેઓ લુદ્ધાંતુ કામ કરવા હતા; પરંતુ નાનના ઉપદેશથી તેમણે તે કર્મ છોડી દીધું અને રામનામનો જપ કરીને પ્રસિદ્ધ મુને તથા કવિ થયા પણ કેલ્વાક નેમ જણાવે છે કે તેઓ જન્મથીજ બીલ હતા. (શ્રી હી એમ)

રહેવાથી તેમણે પોતાની લગ્નગી તથા ધર્મપુત્રી પાડવાને પોતાની સ્ત્રી બનાવી અને તેઓ પાડુના પિતા થયા કે ને પાડુ પાછળથી ઇદ્રપ્રસ્થનો રાજા થયો

એરિયન આ કથા નીચે પ્રમાણે લખે છે —

“તે (હક્યુલીસ) ને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ અને તેને થોડાં કેાઈ વર નહિ મળવાથી તેણે હિંદુસ્તાનની રાજમાલીને માટે રાજ્ય ઉત્પન્ન કરાવે અને તેની સાથે સ્વયં વિવાહ કરી લીધો તે કન્યાનું

ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેણી માટે દાસીની પુત્રી કથી છે તેનો નિશ્ચય કરવા આવરવક હતો તે સરને પાદા માં રાખવામાં આવતી હતી તેથી ઉક્ત બાબતનો નિર્ણય કરવા કઠિન હતો આથી વસંતી શુદ્ધતાનો નિશ્ચય કરવાનું કામ વ્યાસપર હાવામાં આવ્યું તેમણે ધાણું કે કુલની શુદ્ધતા સ્વયં પ્રકટ થઈ જશે, તેથી તેમણે તે રાજ કન્યાઓને પોતાની સમક્ષ નજીક વધેને આવવાની આજ્ઞા કરાવી = જરૂર રાજકુમારીએ લગ્નગી પોતાના નેત્રો બંધ કરી દીધા અને તેના અંતરથી હસ્તિનાપુરના અધરાજ દૂતરાધ્વનો જન્મ થયો બીજાએ તેજ કારણથી (અર્થાત્ લગ્નગી) પોતાના શરીરપર પાડુ નામની પીઠી માગી ચોપડી લીધી, તેથી તેનું નામ પાડ્યા પડ્યું અને તેનો પુત્ર પાડુ કહેવાયો અને ત્રીજા નિર્ણય થઈ તેમની સમક્ષ થઈ ચાલી ગઈ તેને શુદ્ધ કથામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી માનવામાં આવી નહિ અને તેનાદ્વારા ચિદુરનો જન્મ થયો

૧ હસ્તિનાપુરને માટે આ એક ભવિષ્યક રાજ છે, પરંતુ એરિયને તેનો પ્રયોગ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિના નામ તરિકે કર્યો છે

ધીબ્રજના લોકોના તથા હિંદુઓના હક્યુલીસની સમાનતા એરિયન બતાવે છે અને તે સંપ્રદાયના રાજાદેવ ગ્રેગોરિયનસના લેખનુ પ્રમાણ આપે છે ગ્રેગોરિયનિસ જણાવે છે કે, “હિંદુઓના હક્યુલીસનો સ્વભાવ ધીબ્રજના લોકોના હક્યુલીસના સ્વભાવની સાથે મળતો આવે છે અને ખાસ કરીને સૂરસેની લોકો તેની પૂલ કરે છે આ લોકોના અધિકારમાં મધુરા તથા કિસોબોરસનું નામના બે શહેરો મોટા નગરો છે”

ગાયોડોરસ પણ કિવિલ્ ફેરફાર કરી આજ કથા લખે છે તે જણાવે છે કે — “હક્યુલીસનો જન્મ હિંદુ-ભક્તિમાં થયો હતો અને યુનાનીઓની જેમ તેઓ પણ તેને હક્યુલીસ તરીકે વ્યાખ્યાનમાં લેવાય છે બજામાં તે સર્વ માણસોથી ચ્દતો હતો અને તેણે પુત્રી અને સપ્તદેવ, રાક્ષસો તથા હિંસક પશુઓનો નાશ કરીને સાદું બનાવી દીધા હતા તેને પુત્રગણ પુત્રો હતા પરંતુ તે કન્યા કેવળ એક જ હતી જેમ કહેવાય છે કે તેણે જ પાલીંગોદ્રા (નખાટીપુત્ર) નગરસ્થાપિત કર્યું અને પોતાનું રાજ્ય પોતાના પુત્રો (બલિકાપુત્રો) અર્થાત્ બલિના પુત્રોને વહેંચી આપ્યું. આ લોકોએ કહિ પણ કેાઈ નવીન સંસ્થાન વસાવ્યું નહિ પરંતુ કાલાવરે અનેક નગરોમાં સિંહદરના આગમનના સમયમુખીમાં પ્રભસતક જેવું રાજ્ય યદ્ય યદ્ય (એ કે કેટલાકમાં રાજ્યોનું રાજ્ય હતું) હક્યુલીસની ને લાઠાઈઓનું વર્ણન ગાયોડોરસ કરે છે તે તેજ છે કે ને હસ્તિનાપુર લોકોએ પોતાના પૈતૃ સ્થાનમાંથી તેમને હાકી કાઢવામાં આવ્યા પછી બાર વર્ષપર્યંત વનવાસ કરતી વખત કરી હતી

= ભારતનાર નામના પુસ્તકમાં અભિક્ષ અને અબાભિક્ષ એ ઉભય વ્યાસની સમસ્યથી નગ્ન થઈને ચાલી ગઈ હતી એવો ઉદ્દેશ છે પરંતુ તેમાં તેને વિશિષ્ટવીર્યની સ્ત્રી લખવામાં આવી છે અને તેમાં ત્રીજા દાસીનો ઉલ્લેખ નથી (નો હી એઆ)

હક્યુલીસ એ યુનાનીઓનો મસિક અવતારી અને વીરપુરુષ હતો તેને જ્યુપીટર (ઈંદ્ર) નો પુત્ર માનવામાં આવે છે અને તે વીરોને માટે પ્રસિદ્ધ છે તે લોકોમાં એવી પણ કથા પ્રચલિત છે કે તેણે દુર દુરના દેશો જીતી લીધા હતા અને તે હિંદુસ્થાનમાં પણ ગયા હતા હિંદુસ્થાનસબધી જ્ઞાત લખનારા યુનાની લેખકોએ આ નામ રાવ, કુબ્જ વા બલકવને માટે લખ્યું હોય એમ જણાય છે કનલ ટાડ આ (હક્યુલીસ) રાજને દરિ કલ-કસ બનાવીને ચંદ્રચંદ્રી સભ્યોને માટેના સાધારણ રાજદ તરિકે એને એજબાવે છે, પરંતુ કેાઈ પણ સ્પષ્ટ પુસ્તકમાં એનો પ્રયોગ માત્ર થતો નથી કનલ ટાડે યુનાનીઓના હક્યુલીસ અને હિંદુસ્થાનના ચંદ્રચંદ્રી-ઓને એકજ સિદ્ધ કરવાની એજતાલમાં આ રાજદ થઈ કાઢ્યો છે (નો હી એઆ)

૧ મિસોબોરસ કે જેના પાઠાવર ‘કિસોબોરસ’ વા ‘કિસોબોર’ પ્રાપ્ત થાય છે તે કથા નગરનું નામ હતું તેનો કાઈ પતો લાગતો નથી, પરંતુ યુનાનીઓનું લેખનુ આ નામ ‘ફુલ્પુર’ નામની સાથે મળતું આવતું જણાય છે (નો હી એઆ)

+ પંચાલોપરથી પ્રતીત થાય છે કે આ નગર (પાળીપુત્ર) સિથુનામ વસતા રાજ્ય કંદાએ સ્થાપિત કર્યું

નામ પાડ્યા હતું અને જે પ્રાતમા તે ઉત્પન્ન થઈ હતી, તે સ પૂર્ણ પ્રાત તેના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો હતો”

આ તેજ પુરાણની કથા છે કે જેમા વ્યાસ (જેઓ હરિકુન્-પ્રશિ અર્થાત્ હરિકુન્ના અગ્રેમર હતા) અને તેમની ધર્મપુત્રી પાડ્યાનું વર્ણન છે એમનાદ્વારા મહાન પાકુવચની ર ઉત્પત્તિ થઈ અને દિદ્ધી તથા તેના તાબાના રાજ્યોનું નામ પાકુરાજન પડ્યું

તે (પુત્રી) ના વશજોએ એકત્રામ પેઢીપર્થત અચાત્ ઈ સ પૂર્વે ૧૧૨૦ થી ઈ સ પૂર્વે ૬૧૦ પર્યં રાજ્ય કર્યું આ વખતે ત્યાંના સરદારોએ પાકુવચના અતિમરાજાને ગજનપ્રબંધસ મધી મમસ્ત

પ્રાચીન હરિકુન્ના આવા અવશિષ્ટ જ્ઞાતો કેવા અમૂલ્ય છે ! યમુનાતાપર આવેલા ખડિરેતમા હમ્ધુ-લીસ (ખલદેવ, ખલના દેવતા) ની મૂર્તિ કાઢક અને આશ્ચર્યમં ધારણ કરીને બની (બનદાજ) મા પીઠિકાપર ઉભેની અને અઘાપિ સૂરસેનીગોષ્ઠાદ્વારા પૂજની ભૂઈ ચિત્તને ટ્રો આનંદ થાય છે ! આ નામ (સૂરસેન) મથુરા અથવા સૂરપુરની વ્યાસપાસના દેશના એક વિસ્તૃત ભાગને આપવામા આવ્યું હતું સૂરપુર એ હિંદુસ્તાનના ઝોપોહો અને હંકયુંલીસ અર્થાત્ હૂણુ અને બનદેવ એ ઉભય બંધુઓના દાદા સૂરસેનનું વસાવેતુ પ્રાચીન પાટનગર હતું જે કે બનદેવમા ખલના દેવતા ના ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ એ પદ્ધતી (હંકયુંલીસ) ઉક્ત ઉભયમા ધરી શકે છે ઉભય હરિહલના ઈશ છે યુનાનીઓએ એ ત્રણ રાજાનો સમાસ કરીને “હંકયુંલીસ રાજા બનાવી લીધો હશે કેટલાક લોકો મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પછી પશ્ચિમમા જઈને વસ્તા હોય એમા શું આશ્ચર્ય છે ! અટિયસ * (અતિ હરિહલનો આદિપુત્ર છે) ની સતત હેનરાકવાઈડના પ્રયાગમનનો સમય આ પ્રકરનો ઉત્તર આપી શકે છે આ ધર્મના મહાભારતના યુદ્ધથી પ્રાય અર્ધ સતાબ્દી પછી બની હતી

આ એક ખેતનો વિષય છે કે, હિરોડોટસના જેમ મિસરાવાસીઓના ગુપ્તસેટોથી પરિચિત થયેરો જણાય છે, તેમ સિંહદેશના ઇતિહાસનેખો હિંદુઓના ગુપ્તસેટો સમગ્ર રાજ્યા નથી સિંહદેશ થોડા સમય સુધી હિંદુસ્તાનમા રહ્યો હતો તેથી અસહી ભાષામા લખાયેલા હિંદુઓના ધર્મપુસ્તક તથા વિશ્વાથી પરિચિત થતુ તેમને માટે અસાધ્ય રીતે કઠિન થઈ પડ્યું હલ્લ તેઓ પોતાની તથા હિંદુઓની ભાષાની સમાનતા નજર્યા સિવાય તેમની બાધાના અધ્યયનમા ધણીજ થોડી પ્રગતિ કરી શક્યા હશે

* એરિયન આ વાતોમા પોતાની તુલના-શક્તિનો ઝાઝો ઉપયોગ કરે છે અને તે શીખ કોઈ પણ વાતપર વિશ્વાસ મૂકતો નથી તે કહે છે કે- “આ વાતના સબધમા મારો એવો અભિપ્રાય છે કે, જે કે હંકયુંલીસ આહું કામ કરવાને અને સત્તાનોપત્તિ કરવાને સમર્થ હતો, તોપણ લોકો આપણને જેમ મનાવવા માગે છે તેટલો બરો તે અત્યુક્તિદાર બની પ યો નહોતો”

૧ આ સમસ્ત કથા કલ્પિત અથાક છે પ્રાચીન યુનાનીઓને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું થલ્લ થોડું જ્ઞાન હતું તેથી તેમણે મનમાની વાતો લખી દીધી હોય એવા સભવ છે કનલ રોડે પણ વિચિત્રવીરની કન્યાઓની કથા કલ્પિતજ ઉપજવી કાઢી છે તેજ પ્રમણે પાડયદેશ એ સાનનુના રાજ્યનું નામ નહિ, કિંતુ હક્ષિયુના એક દેશનું નામ હતું, (જો હી ઝોઝા)

આનાજ સબધમા આ પુસ્તકના હિંદીઅનુવાદક પડિત મિશ્ર જણાવે છે કે ‘પાડયાના નામપરથી દેશનું નામ પાડવામા આવ્યું એ વાત કપોલકલ્પિત છે. યુનાની લેખકો ભારતના ઇતિહાસથી સર્વથા અનભિન હતા, તેથી તેમણે કપોલકલ્પિત વાતો લખી છે તો પછી તેની સાથે પુરાણાદિની કથાઓની તુલના શી રીતે થઈ શકે ? પુરાણાદિમા જે પ્રકારે વિચિત્રવીરની કન્યાઓનો ઉલ્લેખ નથી તે પ્રકારે સાનનુના પાડયદેશનો નિર્દેશ પણ નથી. તે તો હક્ષિયુના એક દેશનું નામ છે વધુ શું ? આ સમસ્ત કથાઓ કલ્પિત છે આજ પ્રકારે આગળ તેમણે ધેનબોઅસને યમુના જણાવી છે પરંતુ વાસ્તવમા તે હિરણ્યવાદ રાજાનો અપભ્રંશ છે અને તે સ્વર્ણનદ (સોન નદી) નું નામ હોવાનો સભવ છે આ નદી પાટલીપુત્રથી થોડા અંતરપર ગજાનદીમા પ તી હતી.”

૨ હિરોડોટસ (ચદ્વરુપ) ને પણ એરિયને આજ વચનો જણાવેરો છે આથી તેને યથાતિના દ્વિતીયપુત્ર પુત્રની વસાવલિમા સ્થાન આપવાને અભને સક્રય ઉત્પન્ન થતો નથી પુરપરથી પુરવચનું નામ પ યુ હતું અને

હલ્લ, પરંતુ કંસાસિત સાગર (ગુડાદયરવિન બૂદ્ધ કથા નામના પ્રાચીન પૌરાણી ભાષાના પુસ્તકનો સક્ષિપ્ત સરૂપ અનુવાદ) મા એવો ઉદ્દેશ છે કે, પુત્રક નામના જાનજે પે વાની શ્રી પાટલી (રાજ મહેન્દ્ર વર્માની પુત્રી) ની પ્રાર્થનાથી આ નગર વસાવ્યું હતું. તેથી તેનું નામ પાટલીપુત્ર પડ્યું હલ્લ (જો હી ઝોઝા)

* યુનાનીઓની કથાનુસાર તે યુનાનનાઈસેની પ્રદેશનો રાજા હતો (જો હી ઝોઝા)

૧ હિરોડોટસ એ એક પ્રસિદ્ધ યુનાની ઇતિહાસલેખક હતા તેનો જન્મ ઇ સ. પૂ. ૪૮૪ મા અને દેહાવ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૨૪ મા થયો હતો. તે ઇતિહાસના પિતાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે

કચ્છેઆ અસાવધાન બેઠે તેની વિરુદ્ધ વિદાહ ઉપસ્થિત કરી તેજસ્વની સાથે સબધ ધરાવતા સૈનિકમંત્રીને^૧ રાજતરિકે ચુડી કાઢ્યો હિકા પાડુવ શનોરાજા પદ-મુત ચર્મ મરણપામ્યા પછી નવીનરાજ્ય રાનીસ્થાપનાવધ-

આ પ્રકારે સૈનિકમંત્રીઓએ રાજ્ય ખૂચવી લેવાના કારણથી વિક્રમાદિત્યના સમયસુધીમા દ્વંદ્વ એ વરોએ રાજ્ય કેમુ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય ચતા પાડેલું રાજ્ય અને મુષિધિરનો સંવત એ ઉલયની સમાપ્તિ થઈ ગઈ.

હિંદુસ્થાનની ગળધાની ઉત્તર ભાગમાંથી ઉખરીને દક્ષિણમાં સ્થાપિત થઈ, તેથી વિક્રમ સંવતની ચતુર્થે શતાબ્દી વા કેટલાક અચકારેના લેખાનુસાર આગી ચતાબ્દીપર્વત ઈર્ષપ્રસ્થમા કોઈ રાજ રહ્યો નહિ ત્યારપછી ગળપૂતોની તુવરભૂતિ કે જે પોતાને પાડેના વચ્ચ જણાવે છે, તેણે મુષિધિરની રાજમાદીપર એકવાર પુન પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો આ પ્રકારે પુન સ્થાપિત થયેલી પ્રાચીન રાજધાનીનું નામ દેહલી (દિલી) ગણવામા આવ્યું તેના સ્થાપક અનગપાન (પ્રથમ) નો વંશ બારમીશતાબ્દીપર્વત કાયમ રહ્યો ત્યારપછી તે વંશના અંતિમરાજ અનગપાને પોતાના હિંદુસ્થાનના અંતિમ રાજપૂતસમ્રાટ પૃથ્વીરાજને પોતાની રાજગાદી અર્પણ કરી દીધી, જેનો પરાભવ અને દેહાત થયા પછી મુસલમાનોના દેશમા પ્રવેશ થયો

તેના ન્યેકકાતાના નામપરથી ચતુવશત નામ પાડ્યું હતું પુરવરા હાલ વિદ્યમાન નથી. ચદ્વેશ્વરે જે સ્વયં પુરુષ વચી નથી તેપણ તે, તે (પુરુષરા) ની સાથે સબધ ધરાવે છે કે જેમા જગસથ (ભાસ્ત્રમા લગ્નગે એ વીર) અને નેવંસમી પેરીએરિપુજ્યથયો હતો આ અસ્થામા-અર્થાત પ્રાચ ઈ સ ૦ પૂ ૧૦૦૦ વર્ષપર એક નવીન વરીપુર ના વચ્ચેની પસેથી રાજ્ય હાનવી લીધું આ નવીન વરાના અગ્રેસર યુગ અને શેષનામ^૨ ઢવા આજ વચ્ચની એક મોટી નામની સાખામા ચદ્વેશ્વરનો જન્મ થયો હતો, કે જે સિકદરના સમયનો ફોરોડેસ છે મોટી ભૂતિ એક શેષનામ, દક્ષિ વા નામવચ્ચની એક શાખા છે એસ્થને જેને પ્રાચી લખ્યા છે, તે પુસ્તક વચ્ચે દેશ- નદ લેગેલું હાવતિસ્થાન છે તેમા અઘાપિ પ્રાચ વતા ઇતિહાસમા લખેલ છે. તે મધ્યમ માનવામા આવે છે. પ્રવાહ એ વર્તમાન અઘાદાબાદ છે અને ઇનગિઅસ્થએ અવન્ય ચમુના દેશ અને ન્યા તે અજાને મળે છે, તે સ્થાન- પર આપણે પ્રાચીલોકોની રાજધાની આવેલી આનવી એકમે.

૧ કે કોષ્ટકોની પૂર્વભૂતિઓના અતિશય અધિકારવાલા મંત્રીના જેવજ ના પદ હતું.

૨ બારતવધમા રાજને પુત્રજ તેને બંદરાધિકારી સાથે જેવા જે નિયમ છે, તેનો ભગ ચલાવ આ કાઈ પહેલજ હોદ્દાપણ નથી. અહલિલપુત્ર ટણના રાજ્યોના ઇતિહાસમા પણ તેના બે ફરિદાદલ્લો મોલ્દ જ નજા પ્રકારે દત્તક પુત્ર ન્યારે પોતાના પાલનપિયને જેદ ભવ છે, ત્યારે તે પોતાના જન્મદાતા પિતાના ગોત્રથી સર્વથા અવિશ્વિત થઈ ભવ છે

* એવું શક નામ શિશુનાજ હતું, પાદ્ય કનૈલ કોડે તેને શેષનામ સમજને તેના વરોને તક્ષશ્વસ મોટી હોય છે પુરાણોમા આ નામજોતુ બે વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમા તેમને નામચર્ચી જણાવ્યા નથી.
(જો હો યોગ)

+ મુનાની લેખકોએ પ્રાચી રાજ્ય પુરવરાઓને માટે નહિ, કિંતુ મત્તર દેશ વા રાજ્યના લોકો ને માટે લખ્યો છે આ રાજ્ય ' પ્રાચિય' (પૂર્વના નિવસી) રાજનેા અપભ્રંશ હોય એમ જણાય છે સિકદર પબ્લવ દેશ છત્રી હોય તે સમયે પ્રાચી અર્થાત પૂર્વના દેશો મત્તરતત્ત્વની અવગત હતા આથીજ મુનાન યોગે મત્તર વાસીઓને માટે દત્તક રાજનેા પ્રધાન કર્યો હોય, એમ જણાય છે પ્રાચીલોકોની રાજધાની અઘાદાબાદ નહિ, કિંતુ પાટલીપુત્ર (પટના) હતી.
(જો હો યોગ)

ફ કનૈલ કોડે અહલિલપુરના રાજ્યમા બે વાર કિશ વરાના રાજપુત્રોને દત્તકરિકે મદલ કરવામા આવ્યા હતા એમ લખ્યું છે, પરંતુ લા એકવાર પણ તેમ જન્ય નથી મૂળરાજસોલગીએ ચાવડાવરાના અંતિમ રાજ સામવસિહ (૧ જેને તેનો માથો માનવામા આવે છે) ને મોટી નાખીને તેણે રાજ્ય હાનવી લીધું હતું અને સિદ્ધરાજ નયસિહનો દત્તકાધિકારી કુમારપાલ ચૌહાણ હતો અને તેને સોલશીલગા દત્તકરિકે મદલ કરવામા આવ્યો હતો, એમ જે તેમો માને છે તે પણ ભ્રમ છે, કારણ કે કુમારપાલ ચૌહાણ નહિ, પણ સોલશી સિદ્ધ રાજ નયસિહના દાદા હામદેવ પ્રથમનો વંશજ હતો.
(જો હો યોગ)

* પડિત મૈત્રીચક્ર યોગજે ૭૧૨ જે લખ્યું છે તેજ આદરવુ પડિત મિત્રે આ સબધે લખી હમ્મુડે

મુસતમાનીસલ્તનતની સમાપ્તિ પણ એક નામમાત્રના પાદશાહની સાથે થઇ ગઇ અને હવે કેવળ પશ્ચિમના અતિ દૂરના દેશમાથી આવેલા વિદેશી લોકોજ પાડુ તથા તૈમૂરના સિદ્ધામ્નપર વિરાજે છે

ઉદ્દમરચના સ્મારકચિન્હો કે જે સુધ તથા ઇલાના વચ્ચેએ બધાવ્યા હતા, પાડવોના લોક-સ્તલ^૧ કે જેનું મૂળ પાતાળપર્વત પહોચી ગયું છે અને જે સ્તલને વિજયના સ્મારકતરિકે બધાવવામા આવ્યો હતો અને જેની ઉપર એવા અક્ષરોના લેખ છે કે જે અઘાધિ વાચી શકાતા નથી, પ્રાચીન નગરોના ખડિયો કે જે જગતના સૌથી મોટા નગર કરતા પણ અધિકતર ભૂમિ રોકી ગયા છે, જેના સુબજે તથા કિલ્લાઓ^૨ નજીકથી તેમના નામસુદ્ધા હુમ્મ યઇ ગયા છે અને જે બધ તથા પ્રતાપની દુષ્ણુભ સુરતાપર વિચાર કરવાને માટે એક અતિ મહાન દ્રવ્ય ઉપગ્રિયત કરે છે તે સર્વના મ્દામી ક્ષિટનો બની ગયા છે ક્ષિટન આ રાજ્યના ભાવી ઉત્તરાધિકારીને માટે એવું કયુ સ્મારકચિન્હ હોઇ જશે ? એકપણુ નહિ તે તેથી પણ અધિક ચિરસ્થાયી સ્મારકચિન્હ મૂકી ભય એમ છે અને તે પ્રત્નપકા છે ધણી વાતો આપણુ અધિકારમા છે. ધણુ સત્ત્વ આપી દેવામા આવ્યું છે અને ભાવી સત્તાનો તેનું ફળ પ્રાપ્ત કરશે.

૧ તથા કવિના બુદ્ધિ કાવ્યમા પાડવોના આ લોકસ્તલનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે - એક કદાહીન તુવાદ્રીભ-એ તેની બહાઈ બજવાની ઈન્દા મ્દી. પરિતાએ કહ્યું કે - એ ખલી શેખનાના શિરપર ચાડી છે, પરંતુ રાજ્યે ખાત્રી કરવાને માટે તેને ઉચકાવી કાઢી, તો પૂર્વીમાથી તે લોકસ્તલ સ્થિર સાથે નીકળ્યો. આથી તે ખીલી દીલી થઈ ગઈ અને તે અદ્વિત કાર્યથી તે કુલનું પ્રારબ્ધ પણ લીટુ થઈ ગયું આથી તેના પાટનગરનું નામ દિલી પડ્યું, જે માળગથી રૂપાતર ખાત્રી દિલી થયું મુળના એક પુસ્તકમા જે વર્ણન છે તે જો દિલીના આ પ્રાચીન સ્તલવિશે હોય તો તે પાવોનો નિર્માણ કરેલો નથી એમ કહેવાય છે કે - ગુપ્તવરના પ્રતાપી રાજા અદ્રેશને કોઈ વિષ્ણુપાદ નામના પર્વતપર વિષ્ણુના મહિની આવજ તેને સ્થાપિત કર્યો હતો અને તેને સુવર્ણે ત્યાંથી લાવીને અહીંઆ સ્થાપન કરી રીયો છે આ વાત તેપર કોતરેલા લેખપરથી જણાય છે, પરંતુ આ ખીલી દીલી થવાની વાત અતિ પ્રસિદ્ધ છે દિલીના મુઝિમમા સુવત ૧૩૮૮ નો એક રિવાજેબ છે, તેપર નિમ્ન લિખિત રાખ્દો કોતરવામા આવ્યા છે -

“देशोस्ति हरिपालख्य पृथिव्यां स्वर्गलन्निभः ॥ दिङ्मिकारण पुरी
तत्र तो मरैरस्ति निर्मिता ॥१॥ प्रतोल्यांच वलयांच येन विथामितं यश. ॥”^૩ પરંતુ તેમનેની વચ્ચે
ત્રયી આ દિલ્હીને વિષે ફરિસ્તા જણાવે છે કે - અહીંઆની માટી નરમ અને દીલી છે અને તેમા એમ મન્વ્યત
રીતે ચોટી શકાતો નથી, તેથી તેનું નામ દિલી રાખવામા આવ્યું છે મોગીવ રાના રાજા અરોડને પાપાશ્વલભ
વિનયસ્તલ નહિ કિંતુ ધર્મસ્તલ છે તેને ફીરાઝશાહ તથવળ પ્રાચ ઈ સ ૧૩૫૬મા દાપરાથી લઈ આવ્યો
હતો અને તેણે તેને દિલીમા સ્થાપિત કરી રીયો હતો

(દિલી અનુવાદક)

૨ હાલમા લોકો રાહપુરથી પરિચિત છે નહિ તે વિષ અને સદેહ છે હુમાનુના મખરા અને કુટબ
મિનારાની વચ્ચે આવેલા એક જગના ખડિયેથી મને એનો નિસ્તાર જણાયો છે હું ઈ સ ૧૮૦૬મા ચાર
અસુપર્વત અવધના વર્તમાન રાહડના પૂર્વ સર્કલરજના મખરામા રહ્યો હતો. આ મકબરો દિલ્લીની વસ્તી
થી ટકવક મદલિના અલતપર ઉદ્દમરચના ખડિયેમા છે ઉદ્દમરચના ખડિયેરો દિલીપર્વત દેલાયતા છે હું ના
એકાતસ્થાનમા મારા મિત્ર લેફ્ટેનન્ટ મેકાઈનીની સાથે ગયો હતો કે જેઓ હાલમા ગુજી ગયા છે અને જેમ-
ના નામની સાદી રીતે પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિષ્ઠા છે યમુનાનું મરતક અર્ધાંત રિવાજઃ પર્વતશ્રળી કે જ્યા આગ
આ નદી પડોડામાથા નીકળીને હિંદુસ્થાનના મેદાનોમા પ્રવેશ કરે છે, ત્યાંથી નીમળી નદીની તપાસ કરવાને
મટે અમને હમયને નિયત કરવામા આવ્યા હતા આ નદીરે યમુનાની બન્ને તરફથી જળ લે છે અને પુન યમુનામા
મળી ભય છે એક નહેરો દિલી નગરથી અને અને બીજી સામેની જ ભુએની ભય છે

કે, પૂર્વી ભ અનગપાળનો દૈાદિત પણ નહોતો અને અનગપાળે તેને દિલીનું રાજ્ય આપ્યું પણ નહોતું, પરંતુ
અનમેના એ દાહુરામ વિરાજેલે પોતાના બાહુજમથી સુવત ૧૨૨૦ ના વચસમા સુવરોની પાસેથી રાજ્ય
છીનવી લીધું હતું તેજ સમયથી તેપર ચોહ હો નો અધિકાર થયો હતો

(૨૪૫લી અનુવાદક)

પરિશિષ્ટ ૨ જું-અધ્યાય ૩ જો

ગેય વંશાવલીઓ-સર વિલિયમ જોન્સ. મહારાષ્ટ્ર બેન્ડી, કૃષ્ણ વિહાર અને પ્રમુત
મંથરતા (સંસ્કૃત) ની આપેલી વંશાવલીની સુચિઓની પરસ્પર તુલના-
તે સમયની ઘટનાઓનું વર્ણન

વસ્તવ મુજબ^૧ આરભ કરી ભગવાન રામચંદ્રપર્વત પાછા રાજાઓની નામાવલી
વ્યાસજીએ આપી છે મારા જોવામાં એવી કાંઈ પણ વંશાવલી આવી નથી, કે
જેમાં તે સમયમાં થયેલ અંગ્રેજી રાજાઓની સંખ્યા ૫૮ થી વિશેષ હોય મિસરના
ધર્મગુરુઓની આપેલી સંખ્યાથી આ સંખ્યા ઘણી યોગી છે, તેમજ દિરાહાટના^૨
હોખાનુસાર પોતાના પ્રથમ રાજા અર્થાત સર્વપુત્ર મિનમથી આરભ કરી તે સમય
સુધીમાં ૩૩૦ રાજાઓની નામાવલી આપી છે

મનુનો પુત્ર દત્તવાકુ સૌથી પહેલો રાજા હતો તેણે પૂર્વ તરફ આવી અરોધ્યા

નગરીની સ્થાપના કરી

બુધ એ ચંદ્રવંશનો મૂળ પુરુષ છે, પરંતુ તેની પ્રથમ રાજધાની પ્રયાગની^૩ સ્થાપના કાણે કરી
તે બેદ કાઈ આપણે જોઈએ રીતે જાણી શક્યા નથી, તોપણ કેટલાક પ્રમાણોદાર એવો પત્તો લાગે છે
કે બુધની છઠી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષે તેની સ્થાપના કરી હતી

દિવાકુથી આરભ કરી શ્રીરામચંદ્રપર્વત ક્રમશઃ પાછા રાજાઓ અરોધ્યાના સિદ્ધાસનપર આરઠ
થયા હતા, અને યયાતિના પુત્રોદારા જે ચંદ્રવંશની શાખાઓનો વિસ્તાર થયેા હતા તેની પેઢીઓ
સંખ્યામાં મમાન નથી યદુવંશની જે શાખાઓ કૃષ્ણ અને તેમના મામા કસ સુધી પહોંચીને મમાન
થઈ ગય છે (જુઓ વસુદેવ ૧૩), તેમાં યયાતિથી લઈને પાછા અને પદ પેઢીઓ થઈ છે અને
કાકિદિર (દિક્ષિપતિ) થી^૪ જન્મ સંધ્ય^૫ તથા બુદ્ધવંશ^૬ કે જે સર્વ મીઠુંખુ તથા કસના સમકાલિન
હતા, તેમના વંશમાં અનુક્રમે તે સમયસુધીમાં ૫૧, ૪૬ અને ૪૭ પેઢીઓ થાય છે સૂર્યવંશ^૭ અને
ચંદ્રવંશના યદુકુળની શાખામાં મોટા ભાગે છે, પરંતુ અહીં આ જે વંશાવલી આપવામાં આવી છે, તે મને

૧ મિસરવાલીનો સૂચિ-૭ પૃષ્ઠાનો પ્રથમ રાજ્યસંસ્થાપક માને છે

૨ દિરાહાટસ મેઝ પિયોમેની પ્રકરણ ૧૪, પૃષ્ઠ ૨૦૦

૩ જેસલમીરના હાલિદાસમાં એવો હવેલ છે કે, ભારતના મુદ્દપૂર્વ પ્રવાસ, મધ્ય કુમાયૂરી અને હારિમ
એ અનુક્રમે ચંદ્રવંશની રાજધાની રીતે હતી ત્યાર પછી વીસ પેઢી બાદ હસ્તીનાપુરની સ્થાપના કરી
તેમાંથી યદુ (૭૬) નજમીડ અને પુત્રમીડ એ ત્રણ મેઘી શાખાઓની^૮ તેમાંથી યદુવંશની અનેક શાખાઓ થઈ ગઈ
૪ આ 'યદુ' સિંધુનીકરણી 'આરોર' નામની રાજધાનીનો વસાવનાર છે, એવી માહિતી મે મેગની છે
અયુલ્ફજીએ આ 'યદુ' ને 'સિદ્ધર' લખ્યો છે x

૫ જયસંધ મિદ્ધારને રાજા હતા

૬ એ કયાનો રાજા હતો તે જણાય નથી

x અયુલ્ફજીએ 'સિદ્ધર' લખ્યું છે, પરંતુ 'આચનામાં' નામની સિંધની પ્રાચીન નજમીડ તારિખમાં 'સિદ્ધર'
માં છે, જે સંજ્ઞા 'સંધ' નહિ, પરંતુ 'સિદ્ધર' નો અર્થસંધ વળાય છે (પે. હી. ઓગ્રા)

પ્રાપ્ત થયેલી ઈતર વશાવલીઓ કરતા અધિક પૂર્ણ છે સર વિલિખમ ભોન્સે જે વશાવલી આપી છે તેમા સર્વવશની નામાવલીમા ૫૬ અને ચદ્રવશની સુસીમા ક્ષુભી સુધિરિપર્વત ૪૬ નામે છે અર્થાત્ તે પ્રત્યેકમા અને સાર કરેલી સુચિ કરતા એક એક નામ યોગ્ય છે અને જે પ્રધાન શાખા યીક્રમ્યુની સાથે સમાપ્ત થાય છે, તેમા તો તેમણે નામાવિદેશ પશુ ક્ષેત્રી તરીકે સર વિલિખમ ભોન્સે અને એ જે વશાવલીઓ શિન્ન શિન્ન ત્રયોપાધી સમર્પિત કરી છે તેમા એટલી સમાનતા પ્રાપ્ત થાય છે કે તે પરથી તે સર્વ એકજ વિશ્વસ્ત્રાવ ત્રણ સ્થાનમાથી પ્રકટ થઇ છે એમ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે

મહાશય બેટલીએ એશિયાટિક સિસ્ટમિસ વૉલ ૫, પૃ. ૩૭૧ મા જે નામાવલી આપી છે તે સર વિલિખમ ભોન્સની આપેલી નામાવલીની સાથે મળે છે તેમા પણ સર્વવશની ૫૬ અને ચદ્રવશની ૪૬ વેળેઓ લખી છે પરંતુ વિશેષ ખ્યાનપૂર્વક ભેદાથી પ્રતીત થાય છે કે તો તેમણે નામ કરી લીધી છે અથવા તો તે ઉભયે એકજ પુસ્તકમાથી તે વશાવલી લખ્યા છે અને પછી તેમણે કેટલાક નામો ઉપરનીએ મૂકી દીધા છે આથી કરવાને સદાય મળે છે પરંતુ તે વિશ્વસ્ત્રાવ પતિત્વભવે ચોખ્ખા સામગ્રી નથી કર્ત્વિય વિદ્વંસની લખેલી સર્વવશની સુચિ કુલ્પક છે, પરંતુ ચદ્રવશની પુત્ર અને શકુન્તની સુધિ અત્યુત્તમ છે અને જરાસંધથી લઇને મદ્રાસમુદ્દીની પુસ્તકશાખાની પ્રકાશિત ચર્ચેલી સર્વ નામા વર્ણિકામા તેમનીજ નામાવલી ઠીક અને ચુક છે

વિદ્વંસર વિલિખમ ભોન્સના લખેલા સર્વવશના-સમયનુ નિરૂપણસાચારે નદિ કુર્ણ તે એક આશ્ચર્ય વાત છે કદાચિત્ તેઓ શીરામચ દ્વને શીક્રમ્યુના સમયની નિઠકતા ટાળવા ઉત્પલ વૈષેવા કહેતા ચક્રારા દક્ષી,પ્રારણ કે શીરામચદ્રમ્નુ અસ્તિત્વ મહાભારતના સુદરી ચાર વેડી પૂર્વે સાન્યવા આપે છે ખરેખર અમને ચદ્રવશની પૂર્ણ વશાવલી મળી નથી અને ઉપા ઉપાય મહોરવેને પશુ તે મળ્ય નથી તમા વિ હૈં તો તેને પ્રમાણિક માનીને સર્વવશની સુચિ તેની સાથે ચેળવવાને આ પ્રપ્તસ નરેને દેવી અશુદ્ધતા અધિક વધારી દીધી છે

મહાશય બેટલીની રીતિને અને એટલા માટે વિશેષ ઉપયોગી માનીએ છીએ કે ચદ્રવશની સુચિમા રાજા જમ્બેજ અને પ્રાચીનવાવની વચ્ચે અગ્રીમાર વૃપતિઓના નામ રહી ગયા છે, એમ તેઓ માને છે,પરંતુ તેનું કાંઈ પ્રમાણ નદિ દેવાથી ચદ્રવશીસન્યોની નામાવલી સર્વવશીસન્યોની નામાવલીની સાથે આપવામા આવી છે કે જેથી તેઓના સમર્પિત સર્વવશવચ અને તેમનું એકાગ્રતા હેતુ સિદ્ધ થાય ત્મા પદ્ધતિથી સર્વ શકાનુ સમાધાન થઇ જશે અને વશાવલીને ભેદ આપીઆપ મુત્તે થઈ જશે.

ચદ્રવશની જે પ્રધાન શાખામા પુત્ર અભનીક, દસ્તી કુલે સાતનુ તથા મુધિધિર વગેરે પરમ નિષ્પાત પુત્રો થયા, તેઓની જે નામાવલી સર વિલિખમ ભોન્સ અને કર્ત્વિય વિ હૈં લખી છે તેમા પરસ્પર થયેા વેડી ભેદ છે અને તેમા એટલી બધી સમાનતા ઉપલબ્ધ થાય છે કે તે એકજ અવખાધી વેદામા આવી છે એમ માનવામા કિમિત્ પશુ શકાને અવકાશ રહેતો નથી પરંતુ વિચાર કરતા આપણને વિચિત્ર થાય છે કે વિદ્વંસની પાસે વિશેષ સામગ્રી હતી તેથી દસ્તી અને કુલે એ ઉભય વશની નવીન સાખાઓ તેના લખમા પ્રાપ્ત થાય છે ત્તે એક જીમ્બેજ નામ પશુ તેણે અધિક આપ્યું છે આ નામ મારી વશાવલીમા છે પરંતુ ભોન્સની વશાવલીમા નથી લીખસેનની જડી ઉભય વશાવલીઓમા શબ્દ દિનીપ નું નામ છે આ નામ મારી પાસેના ભાગવત્ત્ર ચક્ર આપવામા આવ્યું નથી પરંતુ અગ્રિપુરાણમા સખેનું ક્ષિઆપરથી સિત્ત થાય છે કે અગ્રીની સમગ્રતિમા શિ ન શિન્ન પ્રયોગથી મ મહ કંત્યામા આવી છે અને નપારે તે પ્રધાની પ્રાચીનપ્રાચો વિચાર કરવામા આવે છે તારે પછેા સતોષ ઉત્પન્ન થાય છે મારી વશાવલીમા ક્ષુધથી ૧૬ સુ નામ લખ્યું છે,તે ભોન્સ અને વિદ્વંસની વશાવલીમા નથી વિદ્વંસે દસ્તીની પૂર્વે કુટોત નામ લખ્યું છે, એ ભોન્સની વશાવલીમા નથી પરંતુ અગ્રિપુરાણમા છે

વળી તેણે બહુને કુત્રોવિત્તાધિકારી બનાવ્યો છે, પરંતુ પુરાણોમા પરીશિલેને કુત્રોવિત્તાધિકારી જણાવવામા આવ્યો છે. પરીશિલે બહુલક પુત્રને દત્તકસ્વયે મહાય ક્ષેત્રી દત્તો અને તેનું નામ કુત્રક હતું આ નામ મળે વશાવલીઓમા ઉપલબ્ધ થાય છે તેમા ભે કાંઈ ભેદ હોય તો બે માન માન્યો છે

મારૂં નિર્માણ કરેલા વશાવલીની સાથે ભે સર વિલિખમ ભોન્સની સર્વવશની વશાવલીમા સુક્રામ તે કરવામા આવે તો મુખ્ય મુખ્ય ભાગતો પ્રાય સમાનજ પ્રવીત થશે કુ અને સર વિલિખમ ભોન્સની

વશાવલી કેટલું હુ, કારણ કે તેના જેની પૂર્ણ વશાવલી બીજા કાઈ પણ નથી અમારી વશાવલીમાં પ્રથમ ધક્કાકુતી ચોથી પેઢીએ ભેદ પડે છે. મારી વશાવલીમાં અનપૃથુ નામ છે, જ્યારે તે તેના અનપાર અને પૃથુ એવા બે નામ કરે છે પછી અદારમા નામ પુરુક્તમાં કેવન અક્ષરોનો ભેદ છે મારી સુચિમાં ઈરીશક (ત્રિશક) નું નામ ૨૩ થુ છે અને જોન્સની સુચિમાં ૨૬ થુ છે એક નામના અતરનું કારણ તે ઉપર જણાવી ચૂક્યો છું અને ઇરિસદ તથા હવાથ એ બન્ને નામો મારી વશસુચિમાં નથી તે સિવાય અમારી બન્નેની વશાવલી એકસરખી છે, જો કે અનગત, અપારમાત્રામાં ભેદ છે, પરંતુ બિહારમાં અપાપુર વસાવનાર સત્તાવીસમાં રાજ ચપાના ઉત્તરાધિકારીઓના સબધમાં અમે સહમત નથી સર વિવિધમે સુદેવને ચપાના ઉત્તરાધિકારી જણાવ્યો છે અને તેના પછી વિજયને રાજ થયોતો જણાવ્યો છે, પરંતુ મને જે પ્રમાણે મળ્યા છે, તે અનુસાર ઉક્ત ઉભય પુરખે ચપાના પુત્રો હતા, પણ સુદેવ તપ કરવા આવ્યો ગયો તેથી નાના વિજયને રાજસિંહાસન પ્રાપ્ત થયું જોન્સે ૩૩ અને ૩૬ માં કેશી અને દિવિપ એ નામો છોડી દીધા છે. વળી તેણે બીજા પણ એક પરમ અસિદ રાજાનું નામ મૂકી દીધું છે, અર્થાત્ તેણે રાજ અબરીયનું નામ લખ્યું નથી આ અબરીયને પાછળના વશની સાથે મળ્યા સબધ છે અને તેનાદાર પુરાતન ઇતિહાસની સમકાલિનતાનો ધણો પત્તો લાગી શકે છે અબરીય કેનાજ વસાવનાર ગાંધીનો સમકાલીન હતો રેનય, સુરર (સર્વકામ) અને દિવિપ મારી વશાવલીમાં ૪૪, ૪૫ અને ૫૪ અકરપર છે, પરંતુ સર વિવિધમ જોન્સે આ સર્વ નામો છોડી દીધા છે.

આ મહાન વશોની સુચિનો મુકાબલો કરી જે વૃત્તાત લખવામાં આવ્યું છે તે સતોપ્રદ થશે એવી મને આશા છે મારી આપેની નામાવલી રાજપુતકાવયની વશાવલીમાંથી તથા પુરાણોમાંથી ઉધ્વત કરવામાં આવી છે પોતાને સૂર્યવંશના વશજતરિકે ઓળખાવતો એવો કાષ્ઠિજ મહારાજ હશે કે જેને પોતાના પૂર્વજોની વશાવલી કક્ષ્ય ન હોય એવાડના મહારાજા ભીમસિંહની રમરણુશક્તિ પોતાની વશાવલી માદ રાખવામાં અતિ પ્રબળ છે એજ ધધો કરનાર ભાટ અને આરણુરોકોએ અવસ્ય આ વશાવલીમાં કક્ષ્ય કરી હશે પ્રથમ વશજક્ષમાં અયોધ્યા અને મિથિલા અથવા તિરહતના સૂર્યવંશી રાજાઓનો નિર્દેશ છે મિથિલાના સૂર્યવંશી રાજાઓનો ઉલ્લેખ મે બીજે કથાય પણ જોયો નથી તેમાં અદ્રવશની આર મોગી અને ગણુ નાની શાખાઓનો પણ ઉલ્લેખ છે અને ચદુ(ઈદુ) વશની આખી શાખાને જેસવમીરના ભાગીઓના ઇતિહાસમાંથી સંગ્રહિત કરવામાં આવી છે

પ્રાચીન રાજવંશોની વશાવલીની સમગ્રિ કયાં પૂર્વે હું તેમની સમકાલીનતાના સબધમાં સક્ષિપ્ત વર્ણન કરીશ રામ, કૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની સાથે દ્વાપરયુગની સમાપ્તિ યર્ષ કનિયુગનો આરભ થાય છે અહીં હું કિચિત્ થોભીને લિન્નલિન્ન મયકારોએ સ્વીકારેલી તેમની સમકાલીનતાનો ઉદ્દેશ કરીશ. અતિ પ્રાચીન કાળની બાબતમાં બહુ બહુ તો સત્યની નિકેટ પહોંચી શકાય છે સત્યને પકડવું કઠિન છે આ સ્થળે અમે રામાયણ અને પુરાણોદારિ લિન્ન લિન્ન રાજવંશોની સમકાલીનતા જણાવીશ સૂર્યવંશના વિખ્યાત ત્રિશકુળ પુત્ર રાજ દરિમદ્થી પ્રથમ કાળનો આરભ થાય છે દરિમદ્ નું નામ સત્ય વચ્ચને માટે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે તે સૂર્યવંશનો ચોવીસમો રાજા છે (જુઓ ૨૬૬ પુરાણનો સલાદિ ખ.૩) અને તેને નર્મદાનદીના તટપર આવેલી માદિભતી નગરીના હયહય વશમાં ઉત્પત્ત થયેલા વિખ્યાત રાજા સદસાલુનનો વધ કરનાર પરશુરામનો સમકાલીન માનવામાં આવ્યો છે રામાયણમાં આનું પ્રમાણુ છે પરશુરામે હનિયોતો એકવીસ વાર નાથ કયો હતો અને તેના અધિપતિપદનીચે બ્રાહ્મણોએ રાજ્યાધિકાર કયો હતો એવો રામાયણમાં ઉદ્દેશ છે જે સમયે હનિયોએ રાજ્યસિંહાસન

૧ કેશી એ રાજ નહોતો, પરંતુ એ સમગ્રી સ્વીત નામ હતું તેના ઉદ્દેશી અસમજસ જાણ્યો હતો

(જો. હી. ઓ. ૩)

૨ 'નવ' અદ્રવશી છે સૂર્યવંશી જનપણુનો તે મિત્ર હતો. કર્નલ યોડે જુવથી તેનું નામ સૂર્યવંશમાં આપી દીધું છે

(જો. હી. ઓ. ૩)

૩ બવિષ્યપુરાણમાં સદસાલુનને ચક્રવર્તી જણાવ્યો છે એમ કહેવાય છે કે, તેણે તપ્ત કે તપ્તક અથવા નાવવંશના કોટકને છાતી લીધી હતી તે માદિભતીના સિંહાસનથી ઝુલ થયા પછી તેણે ત્યાંની પ્રજાને પોતાની

૪ દુરકવશ તપ્તકવંશી લિન્ન ડી. જુઓ 'રાજતરંગિણી'

(દિ. દી. અનુ. ૧૬૬)

ખોઈ નાખ્યુ અને બ્રાહ્મણોના ઉપકાસપૂર્વકે જણાવવા પ્રમાણે તેમણે પોતાના વશની પવિત્રતા પણ ખોઈ નાખી, તે સમયનો પણ આની સાથે પત્નો ગાગે છે, પરંતુ ક્ષત્રિયોએ પોતાના વશની પવિત્રતા ખોઈ નાખી એ વાતનું ખડન બ્રહ્મબ્રાહ્મણોના મેધોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, જે નીચેના વર્ણનપગથી અપહરિતે મમજશે

આ સમયમાં સૂર્યવશની સૂચિતો બાવીમગે રાજ્ય મગર વિવશાન હતો રાજ્ય મગર ચદ્રવંશી સહસ્ત્રાર્જુનની છટ્ટી પેટીનો વશજ તાવજધનો સમકાવીન હતો પરશુરામના બહુબળથી ક્ષત્રિયમનિ વિનષ્ટ થઇ ભારે તેના હાથમાંથી સહસ્ત્રબાહુના પાંચ પુત્રો બન્યા હતા, જેના નામો ભવિષ્યપુગણમાં છે.

પરંપરા સ્પર્ધા કરનાર ચદ્ર અને સૂર્યવંશની વચ્ચે દારૂણ સંગ્રામ થયા કરતા હતા પુરાણ અને રામાયણ એના સાક્ષી છે ભવિષ્યપુરાણમાં સગર અને તાનજધના યુદ્ધનું વૃતાંત છે આ યુદ્ધમાં હવ-હવશના માણસોને ઘણી હાનિ ભોગવવી પડી હતી, તેમની પૂર્વે તેમના પૂર્વજોએ સગરના પૂર્વજોની સાથે યુદ્ધ કરીને તેટલીજ હાનિ ભોગવી હતી, પરંતુ પરશુરામની પછી તેમણે પોતાનું મસ્તક પુન ઉત્તત કર્યું, જેનું પરિણામ એ આખું કે સગરના પિતાને રાજધાની અયોધ્યા છોડી વનમાં જવું પડ્યું. આ સગર અને તાવજધ દસ્તિનાપુરના રાજ્ય હસ્ટી અને અગરેશ તથા અગરશના સ્થાપક અગના સમકાવીન હતા અંગ ક્ષત્રિયો વશજ હતો

સાથે લઇ જઈને ભારતના ઉત્તર ભાગમાં હેમનગરની સ્થાપના કરી નર્મદાનદીના તટપરના દેશોમાં આ રાજ્યને વિષે ટક્કી વાતો પ્રસિદ્ધ છે તેને હજાર બાઉ હવા, એમ કહેવાય છે અને આલ્પારિક રીતે તેને ઘણા સવાનો હતા, એમ જણાવવામાં આવે છે પ્રાચીન સમયમાં એવો રિવાજ હતો કે, અનેક ભતિઓ પ્રાણી મદ વા જડ પદાર્થોના નામથી યોગબાવી હતી. ખ્રિસ્તીધર્મ પુસ્તક બાઇબલમાં પણ આજ પ્રકારે મિસર, એસિરિયા અને મેક ડુનિયાના નૃપતિઓને મક્કા તથા ચેટા કહ્યા છે અને વાસ્તવમાં નામ, અર્થ તથા વાનર કહ્યા છે

આ નાગવરા કોશિયાના ઉચ્ચ પ્રદેશોમાં પ્રાચીન માત્રમાં ઘણો ફેવાયેલો હતો અને વિખ્યાત હતો રામા-યણપરથી મલીત થાય છે કે, એક તક્ષક નાગે અનતનુ રૂપ લઈને અશ્વમેધયજ્ઞમાં યોગને ચોર્યો હતો

૧ સગરના પિતા અસિત ન્યારે હવેલય, તાવજ અને શિશુવિધી કુટુંબ રાજ્યોથી કુદમા પરાજિત થયા, ત્યારે તે પોતાની એક શાળીએ સિદ્ધિ દિમાલયની તરફ આજ્ઞા થયો (નાભીની રામપણ, બાલકાક, અં ૪૧) તે પોતાની એક શાળીને ગર્ભવતી છોડીને સ્વર્ગવાસી થયો તે ગર્ભવતી શાળીને તેની શોધને વિષ દીધું પરંતુ તે વિષ જ્વિના આશ્વિનથી કાંઈ પણ ઇલા કરી શક્ય નહિ અને ગર (વિષ) સહિત બાગક લેવનન થયાથી તેનું નામ સગર રાખવામાં આવ્યું ન્યારે આ પ્રકારે સૂર્યવંશને ચદ્રવંશદાસ ગદાને સહન કરવી પડી, ત્યારે તેને સહાય કરવાને માટે પરશુરામે રાજ્ય ધારણ કર્યો આ પછી સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે કે, સૂર્યવંશીએ ક્રાંતિશીલ પ્રાણતા હતા અને ચદ્રવંશીએ તેથી વિરુદ્ધ પોતાના મુખપુત્ર બુવના ધર્મને માનતા હતા અને આજ કાલથી સૂર્યવંશના જ્વિઓ, ચદ્રવંશોત્પન્ન વિશ્વ મિત્ર પ્રાણશુભત મદલું કરે તે ભેવાને છુટી નહોતા અને ચદ્રવંશોત્પન્ન શ્રીષ્ઠ પોતાને નવીન મન સ્થાપન કર્યા પૂર્વે સુવર્ણ પૂલ કરતા હતા એ પણ સિદ્ધ થઈ શકે

૨ આ અગ્ર દેશ દિગેન્દ્રી સમીપ છે આ દેસના રહેવાસીઓ કુખી કહેવાય છે, જે પછી વિદિવ થાય છે કે આ નામ ચીના મુલકદારે આપ્યું છે એમ જણાય છે કે આ લોકો યુરોપ તથા ભારતવર્ષના દુન લોકો હશે આ વાર્તાનું ચદ્ર અથવા સુખના વશમાં હશે

ઉપલી ઉભય ટિપ્પણીએ પણ કર્નલ ટોડે સર્વથા ઉપજની કાટેવી છે પરશુરામે સૂર્યવંશને સહાય કરવાને માટે રાજ્ય ધારણ કર્યો નહોતા, પણ સહસ્ત્રાર્જુનના પુત્રોએ ન્યારે તેના પિતા જમદગ્નિને મારી નાખ્યો, ત્યારે તેનાપર વૈર લેવાને માટે તેણે ક્ષત્રિયમાત્રપર રાજ્ય ઉઠાવ્યા હતા રાજ્ય કસાય સૂર્યવંશોત્પન્ન હતા તે જના પણ તેણે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરી હતી

શ્રીષ્ઠ પુત્રો બૌદ્ધધર્મલક્ષી નહોતા, તેમજ તેમણે ઘણું મન પણ ચલાવ્યો નહોતા તેમજ ચદ્રવંશીએ પણ બૌદ્ધધર્મ માનતા નહોતા આ બૌદ્ધધર્મ તે પાછળથી ઘણું વર્ષે પ્રચલિત થયો હતો

અગરેશવિષેની વાત કર્નલ ટોડે કસાય જેનપાંડિની કૃપા અને સહાયથી લખી દશે ચપા કે જેને અગ્ર પુરી કહેવામાં આવે છે, તે જગત્પર બાવલપુરની સમીપ હતી કર્નલ ટોડે તે દેશને દિગેન્દ્રી સમીપ જણાવ્યો છે તે ક્ષમ છે. હુનડેકોલિવિષેની કહવાના પક્ષ અગ્રમાં છે વળી અગ્રિપુરાણ વાચવાથી એમ પણ જણાવ નથી કે, સૂર્યવંશનો મુખ્ય પુત્ર મધ્ય કોશિયામાંથી આવ્યો હતો આજ ગમ્યાણે વચસમમાં પણ ઘણો ગોરાગો છે તાલજધને તેમણે સહસ્ત્રાર્જુનની છટ્ટી પેટીને લેવન થયેલો જણાવ્યો છે, પરંતુ વસસમમાં તેમ નથી સમકાલી-નતાનું સમાપાન તે સદૃશ થઈ શકે એમ છે ન્યારે સિદ્ધમસવનમુખીમાં સુધિગિરસવનના ૩૦૫૦ વર્ષો થાય છે, ભારે ક્ષિત્રપુત્રી છટ્ટી ખ્રિસ્ત સુધીના વર્ષો ૨૨૫૫ જાણવા સર્વથા નિર્મૂલ્ય શુધિગિરથી ધરતીસનના માર્ગ સુધીમાં ૩૧૦૦ વર્ષો થાય છે અને ૬૦ સં ૧૬૦૫ સુધીમાં ૫૦૧૨ વર્ષો થાય છે (હિંદી અનુવાદક)

એક બીજી સમકાલીનતાનો પત્તો રામાયણુ આપે છે અને તે એ છે કે, સૂર્યવંશના આગીસમા રાજ્ય અયોધ્યાપતિ અબરીષ કનોબના સ્થાપક મહારાજ ગાધી તેમજ અંગદેશાધિપતિ મહારાજ લોમપાદના સમકાલીન હતા.

અતિમ સમકાલીનતા શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરની છે. એમની સાથે દ્વાપરની સમાપ્તિ અને કલિયુગનો આરંભ થાય છે; પરંતુ આ સમકાલીનતા ચંદ્રવંશની છે. અમારી પાસે કોઈ એવું સાધન નથી કે જે દ્વારા સૂર્યવંશના ધીરામચંદ્ર અને ચંદ્રવંશના શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચેનો સમય નિશ્ચિત થઈ શકે.

કોરટાકુલનો મધુરાપતિ કેસ જુધથી આગળસાંમે હતો અને તેના લાણેજ શ્રીકૃષ્ણ અદ્વાવનમા હતા તથા પુરુકુલના અબીઠ દેવગીદના વંશજ સહ, જરાસંધ તથા યુધિષ્ઠિર અનુક્રમે ૫૧, ૫૩ તથા ૫૪ માં વંશજ છે.

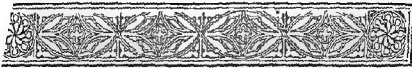
અંગવશોત્પન્ન પ્રયુસેન જુધથી ૫૩ મો હતો. પ્રયુસેને મહાભારતના યુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો; પરંતુ તે બચવા પામ્યો હતો.

આ પ્રકારે સરેરાશ જુધથી શ્રીકૃષ્ણ અને યુધિષ્ઠિરપર્યંત ૫૫ પેઢી થાય છે અને અત્યેકનો શાસનકાળ એકદર ૨૦ વર્ષનો ગણીએ તો ૧૧૦૦ વર્ષ થાય છે. એ આ ૧૧૦૦ વર્ષોને ઇ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૫૬ વર્ષપર થઈ ગયેલા વિક્રમાદિત્ય અને શ્રીકૃષ્ણની વચ્ચેના રાજ્યોના સમયમા હિમેરવામાં આવે તો સૂર્ય અને ચંદ્ર એ ઉભય વશોની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ૫૦૦ પૂર્વે ૨૨૫૬ વર્ષપર થયેલી જણાય છે. આ સમયથી અત્પ્રવાધ પછી મિસર, ચીન અને એશીરિયાના રાજ્યોની સ્થાપના થયેલી બહુમા માનવામા આવે છે અને આ આરંભ મહા પ્રલયની ઘટનાથી દોઢસો વર્ષ પછી થયેલો ગણવા જોઈએ.

અગ્નિપુરાણના એક લેખપરથી પ્રતીત થાય છે કે ઇર્ષ્વાકુ જેનો આવપુરુષ હતો તે સૂર્યવંશની શાખા મધ્ય એશિયામાંથી આવીને હિંદુસ્થાનમા સૌથી પહેલાં વસી હતી, તે છતાં પણ આપણને ચંદ્ર વંશના આદિપુરુષને તેનો સમકાલીન માનવો પડે છે, ધરણુ કે તેણે દ્વરદેશથી આવીને હિંદુવાકુની ભગિની ઈલા સાથે વિવાહ કર્યો હતો એવો લેખ પ્રાપ્ત થાય છે.

ચંદ્રવંશની વૃદ્ધ ઠરનાર કૃષ્ણ અને અણ્ણના વંશજોનું, વૃત્તાત્લખ્યા પૂર્વે અને તેમના પૂર્વે જેએ સ્થાપન કરેલાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોની સક્ષિપ્ત સમાલોચના કરીશું.

પરિશિષ્ટ ૨ જુ-અધ્યાય ૪ થો

વિનય વિનય જાતિઓદ્ધાર, રાજ્યો અને નગરોની સ્થાપના થવી.

વ્રતમણુપુર પામ્યું હતું

૧૧૧ શીઓએ સૌથી પ્રથમ જ્યોત્ષ્ઠી નગરીની સ્થાપના કરી આ નગરી પરમ સમૃદ્ધિ સાધી હતી તે અવધના નામથી જાણપર્વત પ્રસિદ્ધ છે જે દેશ મોઝ નપાદશાદના ના અમાનના મ ત્રીના અધિકારમાં છે અને જે દેશની સીમા સર્વ વશીઓનકિસ વરામવની સીમા બરોબરજ આજથી પચીસ વર્ષ પર હતી તે દેશનું નામપણ અવધ છે એશિયાની સર્વ પ્રાચીન રાજધાનીઓ પરમ જ્યોત્ષ્ઠીસ પાન હતી અને અપેષ્યાનો વૈભવ તેા અવધનીજીવ હતો અવધની વર્તમાન રાજધાની લખનૌ પ્રાચીનઅપેષ્યાનુ એક પદે હતું ભગવાન શામ્ભવે પોતાનાં આતા લક્ષ્મણના સન્માનથી તેનું નામ

આજ અરમામાં ઉદિયા ૧૧ પૌત્ર મિથિલે મિથિલા પુરીની સ્થાપના કરી ત્યારપછી રાહતસ અને ચપા પુરી સ્થાપના થઈ પ્રાચીન હવદશવેલની એક નાની સાચા વર્તમાન સમગ્રમા નગરોદ્ધારની નિકટ વધિકમ હતી અત્યંત પુર્વતના ધાટની પાસે મુઝમપુરમાં વિલમાન છે. આ સાખાના મણુપુર પોતાની પ્રાચીન વસપરપરા અવધના નથી, પરંતુ તેઓ વીરતામાટે અતિ પ્રસિદ્ધ છે

લાલવતમા એવો ઉખેડખે છે, હિંદીકુના બધુ આવર્તેકુશસ્થથી દારિકાની સ્થાપના કરી હતી.

૧ લાલવતીએ રામમણુપુર આ નગરીવિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે-લલવતી વડવા કે કવિ વામનો એક મોટો દેસ છે આ દેસ પનધાનથી ખૂબ છે તેણે અવધનું બાર પૌત્રવના વિભાજન થતી સ્થાપન કરેલી અપેષ્યાનગરી છે. તે પ્રભુ જોગન પદેજી છે તેમાં રાજાઓ રહેલિય નિર્મણ કરવામાં આવ્યા છે. આ રાજાઓપર સદા ઇશ્વર થતો રહે છે તેમાં મુજ વારિકાએ જાણી રહી છે આ નગરી ભવ જામીયાથી ખૂબ છે તેને વિશાલ દારવાન છે અને તેમાં અલ્લાખદાર ઉમાએયે રો લી રહી છે અલ્લાખદારી સન્નિવત સ્થ, દાપી, પોદા અને કીર દેશના સ્વદેશોથી આ નગરી પરિપૂર્ણ છે કિયા વર્તમાનમાં એવર ગુજગવાના રાજમહાસયા વગા લશો હતી ઉમાએયે સોષે રહી છે અને તેમાં સદા વારાજી, જોલા અને પખાબનો ખનિ મુજ રહેજો લોવ છે નગરની ચોરસ કંઈ ખાઈ ખોલવામાં આવેલી છે મોટા મોટા મુજમદરી પૌત્રવોએ આ નગરી સંભવે છે અને મહાવાન દરમજ એવા આધપદિ છે અલીઆના સર્વ મુકેશ કર્મીયા છે, કેઈ નારિક નથી કર્વે પોતપોતાની સીમાએ જે ક્ષેત્ર સમે છે સીમા મુકે, વાદર, મુજસ્થાવિલ્લી, વિલકિની ખરિકમપરીસ, ખરિકમ અને મુજ વગામણેલી સન્નિવત છે મુકેશ સત્યવાદી અભિમિલિતાર કવચમાં સદા વગર અને કુરુમદો, મિલેયે વગા દેશવિની ખૂબ કરેજી છે આ નગરમાં આઠ શુભમ સીમા, બે ઉત્તમ સ્થાનક માર્ગસર્વો વગા ઇ ઉપરખી આ છે તેમાં મિલિનું, મિલિલેય, સદનવીસ, લેવેનાવ, હસમુખા વગા કરેજી છે વળે તેઓ કાળકાર્યમા મરમ વગર, સેના અને જાનમાપર જ્યાન રાખવાના મરમાથી મુને થનુ દડ આજવાના, સમુએયે ખલુ ન્યાય આપવાના, અભિમાનવર્ધન, સ્વલ્ક જલો ધારણ કરનાર, સદેશાલેક બળીયામાં કદિ પલુ અજી નદિ રાખવાના અને સર્વો રાજમદર છે

૨ મિથિલા જે બચાખાનુ આધુનિક તિદ્ધત છે

૩ જુપમાથી ઉત્તમ થયેલા હવદશવેલકોમ જોનના જોપો પ્રાચીન સમગ્રથી શાલે સભ્ય થયેને જે

૪ આનર્વ હિંદીકુને ધાતા નદિ, જલુ તેના બધુ રાજાઓને ગુન હતો, અને કલસલી તેણે નદિ થાનુ તેમાં બધુ રેવતે સ્થાપ કરી હતી

૫ ક ૨૯

(હિંદી અલ્પાદક)

પ્રયાગરાજ કે જે ગગાયમુનાના સગમપર સ્થિત છે, તેની સ્થાપના થયા પૂર્વે એ નગરની સ્થાપના થઇ હતી પ્રયાગના સગમ પુરના વસાજ હતા, અને શકુતનાનો વિખ્યાત પતિ ભરત^૧ પણ પ્રયાગમ રહેતો હતો.

રામાયણમા એવા ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે સૂર્યવંશીઓની માથે હવકચવડ એને ચુદ્ધ થયુ, ત્યારે શશવિંધી^૨ (યદુવંશીઓની એક શાખા) લોકો પણ તેમા સંયુક્ત હતા અને એજ વંશમાનો યિશુવાલ કે જેણે બેદિકા^૩ નગરની સ્થાપના કરી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણનો એજ ચતુર હતો. શરસેન નામના બે રાજાઓ થયા છે, જેમાના એકે^૪ શરપુરની સ્થાપના કરી છે. સંકેદની સામે ચુદ્ધ કરનાર પોરસ નામના

૧ ભરત શકુતલાના પતિ નહિ પરંતુ પુત્ર છે. અહીં આજ વર્તમાને મોગી ભૂલ કરી છે. (હિંદા અનુવાદક)

૨ સિસે દિયા રાજની ઉત્પત્તિ પણ આજ રાજમાથી થયેની મહેવાલ છે.

૩ પુરાણમા એને સસાબિન્દુ વખતમા આવ્યો છે. સિસેદીઆ રાજની ઉત્પત્તિ સિસેદા ગામપરથી થઈ છે.

(હિંદી અનુવાદક)

૩ બેદિકા રાજમાની નથી પણ જળવપુત્રી સમીપના વિસ્તૃત દેશનું નામ છે. એ દેશની રાજમાની ત્રિપુરી હતી, જેને હવે તેજર કહેવામા આવે છે.

૪ આ દેસ દાવમા ચમુનામા કૂળી ગયો છે. ઈ. સ. ૧૮૬૪ માં મે એને રોષ ભાગ રોષી કાઢ્યો હતો. તેના એક વિતામા વખતેનું પવિત્ર દીધરવાન છે. આને પગે લાવાથી અને બમણે આનંદ થયો, માથુ કે અને ચૂનાનીઆના લખેલા સૂરસેનદેશની રોષી લખવા ઉપરાંત એપેરોડોટસ નામના એક પ્રસિદ્ધ રાજાના સમયનો સિંહો પ્રાપ્ત થયા આ રાજ પોતાના સૈન્યને સિંધુ નદીના મુખપર લઈ ગયો હતો અને તેણે યાદવોના રાજ્યમા મુઘા આક્રમણ કર્યું હોય એવા સંભવ છે. બેદિકાના નરેણે ની નામાવડીમા બેયારે તેના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. અમને પણ આ વસ્તુ જ્ઞાત અપૂર્ણ મળે. પણ છે શ્રીમદ્ ભાગવતમા^૫ એવો ઉલ્લેખ છે કે, બલિક દેસ વા બેદિકા ૧૩ થયેન વા અષોનિયન નૃપત્યો યથા હતા, તેમા તેઓ દુર્ભિન્નને પણ સામિલ કરે છે. મારા ધારવા પ્રમાણે યુનિટિમિસને પુત્ર ડેમિટિયસના હતા. પરંતુ મિનાન્ડરની જાણથી તે પોતાના પિતાના સિદ્ધાસપર અંતિમિત થઈ શક્યો નહિ. મારી કાસે આ અતિમિતિના મિનાન્ડરના પણ એક સિંહો વિલંબાન છે. આ સિંહો અને સૂરસેનદેશમાથી પ્રાપ્ત થયો હતો. તે વિજયના સ્મરણચિન્હતરિકે તૈયાર કરવામા આવ્યો હતો. તેની ઉપર એક સ્વર્ણીય સત્રિની પાખર જા હતી. જે છે તેના હાથમા વાડપત્ર છે. કનક ઉસય નામો બેદિકાના ઇતિહાસની અપૂર્ણતા પૂરી દેશે. મારુ કે મિનાન્ડરે લોકો સરીપરે જોખાય છે. જે બેદિકાન ઇતિહાસએક ન હોત તેા એપેરોડોટસનું નામનુજા હુન થઈ જાત એરિયને બીજી શતાબ્દીમા 'પેરીપ્લસ' એક ધી ઈરી મેથર્સી - નામને થય લખ્યો હતો. આ સમયે તે લગ્ન (સંસ્કૃતમા ભૂતકાલ અને ચૂનાનીમા

૫ ભાગવતમા ૧૩ બદલીકાસભ્યો ના નામ છે. તેમને સિંધુનદ અને તેના જાતા યરોનદીના કુતાનો માનવામા આવે છે. (સ્કંધ ૧૨, અ. ૧. સ્તોત્ર ૩૩-૩૪), પરંતુ તેની પૂર્વે જ્યાં યવનસભ્યો થયાની વાત લખવા માં આવી છે ત્યાં આડ રાજ્યોના નામ લખ્યા છે. પુખ્ત મિત્ર અને દુર્ભિન્નને યવન અને બાદધીકાનાં જોયી પૂજ્ય માનવામા આવ્યા છે.

+ સંકેદ દે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કરી પાનજ અને સિંચના મોટા મોટા જાગે હસ્તગત કરી તેપર પોતાની તરફથી ચૂનાની હાકેમો નિયત કર્યા હતા. પરંતુ પ્રાચ પાચ વર્ષ પછી મૈથવી^૬ મોરી^૭ પરી રાજ અંદરૂપે તે મહેશ છતી લઈ ત્યાંથી ચૂનાનીઓને અધિકાર ફાળવી દીધો હતો. પરંતુ બેદિકામા તેમનું રાજ્ય દંડ થઈ ગઈ હતું. ઈ. સ. ૫૦ પ્રાચ ૨૦૬ વર્ષપર ત્યાંના ચૂનાનીહાકેમ (રાજ) યુનિટિમસ સ્વતંત્ર બની ગયો. તેના પુત્ર ડેનિટિયસે હિંદુસ્થાનપર આક્રમણ કરી અધ્યાનીસ્તાન અને પાનજ, એ દેશો હસ્તગત કરી લીધા. આ પ્રકારે હિંદુસ્થાનમા ચૂનાનીઓનું બીજાવાર રાજ્ય થયું અને તે સમયે પ્રાચ ૨૪ રાજ્યોએ કાનૂન, પાનજ સિંહ આદિપર રાજ્ય કર્યું હોય એમ તેમના સિક્કાઓપરથી પ્રતીત થાય છે. આ સિક્કાઓની એક બાજુપર ફારસીની પેઠે કલગી રીને લખાતી આસરલિખિમા પ્રકૃતિમિથિ સસ્કૃત લેખ છે. આ રાજ્યો પૈકી મિનાન્ડર અને એપેરોડોટસ અત્રિ પ્રમાણી થયા. તેમનું રાજ્ય કાઠીઆવાડ ગુજરાત તથા કેટલેક જગે રાજપૂતાનાપર્યંત ફેલાઈ ગયું હતું. પરંતુ મિનાન્ડરનું રાજ્ય તેા પૂર્વમા અયોધ્યા તથા પાટલીપુત્ર ત્યાં ફેલાઈ ગયું હોય એમ માનવામા આવે છે. આ વચ્ચેના રાજ્યોના સિક્કામાત્ર પ્રાસ થાય છે, બેયી તેમના કનક નિર્ણય થઈ શકતો નથી. મિનાન્ડર કેપુરુ ડેમિટિયસને સમકાલીન નહોતો. પરંતુ તે તેની પાછળ ધણે વર્ષ થયો હતો.

(ગે. હી. ઓગ્રો)

- આ પુસ્તક બેદિકા આદિનું જ્ઞાત વખતાર એરિયનનું સ્થિત નથી તે નિસરના કાઈ વાચકોની વખેડ માનવામા આવે છે. આ વાચકી કે પૂ. હતો તે સજવે કાઈ બીજી શક્ય નથી કેવાક તેને એરિયનનું લખેક આવે છે, પરંતુ એ તેમનું માનવ થયાય હોય તેા તે મર્દ બીજે એરિયન હોવા એજ છે. (ગે. હી. ઓગ્રો)

એ રાજ્યો વૈજી એક પુરુષ શની નગરી હસ્તિનાપુરમાં નિવાસ કરતો હતો તે ચક્રવર્તીનો પુત્ર વરસર હોવાનો સભવ છે પૂનાનાઓએ જેને સેંકોટમ અને અવિસરસલખ્યા છે, તે ચક્રવર્તી અને વરસર હોય એમ વાગે છે સિક્કદગ્ના ઇતિહાસનેખંડોએ જે એ પોરસ ગામએનું વૃત્તાંત લખ્યું છે, તેમાંનો એક તો ઉપર્યુત્ત પુરુષ શાઓના આઠસયાનમ જ રહેતો હતો અને બીજો પળખી સીમાપર હતો આ પરથી સિક્કદગ્ના સમયમા મેઝી ચક્રવર્તીને પિઠમાન હતા એ વાત સિદ્ધ થાય છે તથા અનેક યથાર્થોએ મેવાડના નૃપતિઓને પોરનકુવમા ઉત્પન્ન થયેના બતાવ્યા છે તે વાત નિર્મૂલ થાય છે.

અજમીદની યથુર્થ પેટીએ વાળખ્ય (બાહારવ) નામનો રાજા ઉત્પન્ન થયો, જેને પાંચ પુત્રો હતા તેથી તેના દેશનું નામ પાચાવિકૃત પડ્યું

કુશનાએ ગગાકિનારે જે નગર વસાવ્યું તેનું નામ મેનાજ છે તેના સબંધમા અબ્બુનદીએ લખ્યું છે કે, પ્રાચીન કાળમા એ નગર ૩૫ માંદનના ઘેરાવામા હતું તેમા પાન વેચનારની ૩૦૦૦૦ દુકાનો હતી છઠી શતાબ્દીમા તેની શાભા અપૂર્વ હતી પાચમી શતાબ્દીથી તે નગર રામેડોના અધિકારમા હતું, તેમનો અધિકાર બારમી શતાબ્દીમા બચ્ચદની સાથે સમાપ્ત થઇ ગયો એનું વિગેષ વૃત્તાંત ચક્રવર્તીના અધમા પ્રાપ્ત થાય છે.

કુશના સુધુનું અને પરીક્ષિત યથા સુધુનું વશ જગસધની સાથે સમાપ્ત થયો જરાસધની રાજધાની રાજગૃહ-વર્માન ગજમહેનમાં હતી આ નગર બિહારમા ગગાકિનારે આવેલું છે પરીક્ષિતના વશમા શાતલું અને બાહુની યથા બાહુની ના પુત્રોએ મેરા ત્યો સ્થાપના કર્યા એ ગગાના નીચના ભાગમા પાનિવાયર (પાટનીપુત્ર)મા અને બીજું સિધુનદાના પૂર્વ તટપર અરારમા આ બીજા રાજ્યનો સ્થાપક શન હતો

યમાતિનાવશની એ પ્રજાતશાખા વાઉરવસુની નામથી વિખ્યાન છે, જેને કેટલાં લેખકોએ ટુર્ક સુલખ્યો છે.

બક્રામા બાપારીના આડતિયાતકિ હતા અને ત્યા રતીને તેણે ઉપર્યુત્ત પુસ્તક લખ્યું હતું એ એથિયન ન હોત તે અને પ્રાપ્ત થયેના અંધોગોટોટસના સિક્કાની અર્ધી મિત્ર વધે બત હું પુરાણમા આગે તે પછી મને એમિથિયસનો બાખારમા પ્રાપ્ત થયેલો સિંહ પણ વિષમાન છે એવી માહિતી મળી આ સબંધે સેટપિંડબંધ (રશિયાની રાજધાની) ના એ પ્રવિદ્વાને એક નિબંધ લખ્યો છે

૧ ગાજમા એક સમયે બારે દેશ આવવાથી હસ્તિનાપુર મેવાઈ ગયું છે મહારાય વિન્ડે જાહેર છે કે, મહાનારતની પછી છઠી વા આઠમી પેટીએ આ ધના બના દશે હોઆબની યાચ મરનાસએએ ગગા અને ચમુના એ હલય નદીઓએ સ્થાનાતર કર્યું છે, તેનું અવતારન કર્યું હશે.

૨ સર દોમસ ને સર દોમસ હર્બટ ઓડિરિયસ ડેલ વિની અને નિચિયે તથા તેમના અંથોને આધારે શીએનીવ, આમી, બેચર તથા ડેનય વરિએ વધુ લખ્યું છે

૩ જો કાઈ બીજી રીતે પ્રમાણિત થઈ શકે હોય તો તેજ સેવા ની તે બાબતની અજ્ઞાનતા એ કાઈ તેની વિકલ્પ પ્રમાણ નથી પરંતુ તે સમયે સિધુનની પશ્ચિમવરથી આવતા ચક્રવર્તી અને બીજા લોખંધી સૂર્ય-વશી રાજ્યો દબાઈ ગયાં હતા અને તેમનાદ્વારા તેમને મૃત થવું પડ્યું હશે

૪ અજમી ની બાઈ નીલકાશ પાચ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા જેમની સાખાએ સિધુનનીના બંને કિનારાપર ફેલાઈ ગઈ તેમના ત્રણ પુત્રે વિષે પુત્રલોમા કાઈપસ હલેવે નથી આ પરથી જણાય છે કે તેઓ કાઠ ફરે દેશમા વાંચ્યા ગયા હશે તેનાથી માનસની કુરુપિ થઈ હોય એવો સભવ છે મીડીડોઝ મનુના તુર્કીય પુત્ર યથાતિના સત્તાને છે મીગીઓના મુળ પુરુષ મેઈ બક્ટેલા વસમા થયો છે વાજ્જવ (વાજસનેઈ) સાખાના મુળપુત્ર અજમીડનું નામ અજ અર્થાત્ બકરાના નામપરથી લખવામા આવ્યું છે બાઈબમા એસિથિયન મીડીડન નામ બકરાના નામપરથી લખવામા આવ્યું છે

૫ પાચ પાડેલી સી દ્રૌણી આજ વસની હતી પાચ પુરુષોને એક સ્ત્રી વડે એવી વિચિત્ર રીત સિદ્ધિમા ખલુ પ્રાપ્ત થાય છે

૬ રાજગૃહને ઢાનમા રાજગિર મહેરામા આવે છે પૂર્વે અને ગિરિજા કહેવામા આવતું હતું નીના પરિમાજાં હુએત્તએ એનું નામ કુસાપુર લખ્યું હતું સળખાઈલ એનું નામ નથી એ નામનું એક બીર્લુસદેર બગાવા દેશના સત્તાલ પ્રણામમા (દિદી અનુવાદક)

૭ અરેર વા આરેર એ પૂર્વે સિંહ દેગની સજાવાની હતું સિધુ નીની એક સાખા દસની સમીપથી નીકળે છે તેના ઉપરનો ચાવ પુત્ર સિક્કદગ્ના સમયની સોલકીની સળખાનીત્વ અવસિદ્ધિબિન્દ છે મહાચલના અસ્તરોએ હાલમા તે સ્થાનપર એક મોટી વસ્તી વસાવી છે આ વસ્તી બકરના ટાપુથી સાવ માર્ગવા અતાર

તેના વશનેએ અનેક રાજ્યો સ્થાપન કર્યાં. તેની આદમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા વિરતને આઠ પુત્રો થયા. એમણે સ્થાપન કરેલાં શાખાઓમાંથી દુહ્યુ તથા બહુ વિશેષ પ્રસિદ્ધ થઇ દુહ્યુએ ઉત્તરભાગમાં એક વંશની સ્થાપના કરી. એમ કહેવાય છે કે આરદ્વાન અને તેના પુત્ર ગાધારે એક રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું તથા તે રજેન્દ્રદેશ વા જગલાં દેશપર અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો બરતરાજની સ્ત્રી વિખ્યાત શકુતલાના પિતા દુધ્યંતની સાથે આ વંશ સંભાળત થઇ ગયો, જેના

પૂર્વની તરફ સીલીતચરભતિના શાખાણુપર આવેલી છે આ સ્થાનપર સિધુ નદીની રેલ પહોંચી શકતી નથી પરમારવંશની સોદા નામની એક મળલ શાખાના લોકો અતિ પ્રાચીન કાળથી આ દેશપર અધિકાર ભેગવતા હતા અને ઉમરકોટ તથા ઉમરસુમરો, એ નગરો લીધેકાળપર્યંત તેમના અધિકારમાં રહ્યાં આજ પ્રદેશમાં અંગેર નગર હતું

અબ્બુલકસને કોરાલ અને તેની રાજધાનીનું નામ વિદિત હતું પરંતુ તેનું સ્થાન તેને પરિચિત નહોતું તેણે કોરાલ દેશની રાજધાની દેવલ વા દેવલ લખી છે, કે જે હાલમાં નગરહા કહેવાય છે આ ઉદ્યોગી ઇતિહાસ-લેખકે જણાવ્યું છે કે, પ્રાચીન સમયમાં સિદ્ધિસિ (સલ) નામના એક રાજા હતો, તેમની રાજધાની આગેર હતી અને તેમનું રાજ્ય ઉત્તરમાં કાંદેશીથી દક્ષિણમાં સાગરપર્યંત પ્રસર્યું હતું આથી તે દેશનું ઉપનામ સલ વા સિદ્ધર અને ત્યાંના રાજાઓનું તથા નિવાસીઓનું ઉપનામ સદરાઈનું થયું

આ પરથી વિદિત થાય છે કે, આલોર સિન્ડિસ+ રાજ્યની રાજધાની હતી, જેને કેન્દ્રીયાના મિનાબરે છત્તી લીધી હતી આજ બૂરે જગેતા અણુ હોડલે તેવિયે ઉલ્લેખ કર્યો છે, પરંતુ લખવામાં ભૂલ થવાથી આલોરને બદલે આગેર વા અગેર થઈ ગયું છે, કૈમ સર ૭૫૮નું આર્કિલેના અનુવાદપત્રી પ્રતીત થાય છે

વિખ્યાત ડિમ્બિન્વિલે પણ તેનું જ્ઞાત વાખ્યું છે પરંતુ તે તેનું સ્થાન ભૂલ્યો નહોતો તેણે અબ્બુલકસના લેખ ઉદ્ધૃત કરીને જણાવ્યું છે કે, આગેર એશ્વર્યની બાબતમાં મુલ્તાનસમાન હતું

ભારતવર્ષના ઉત્તર વિભાગની કેટલીક રાજધાનીઓ એ શોધી કાઢી છે જેમકે—ચાદવેની રાજધાની શૂરપુર યમુના નદીપર, ફેદાબાદની રાજધાની આલોર સિધુના તટપર, પંડિતદેશની રાજધાની મઠોદરી (મઠોર), અલ્બ-હલીની તળેટીમાં ચદવતી અને શુજરાતમાં આદલ કસબાની રાજધાની વલ્લભીપુર આરબોએ આ લોકોને બલહારા જણાવ્યા છે અંગેરના બાલુલ કવરી રાજના વરાળ સૌરાષ્ટ્રના મળલ રાજપૂતોએ તેનું નામ બલ્લભી પુર રાખ્યું હતું આ લોકોને બાટલોકો અદ્યાપિ કહાચુલ્લનના શવ કહીને આશીર્વાદ આપે છે આ કહા અને મુલ્તાન બાહુલીના પુત્રોના રાજધાનીઓ હતી મહાભારતનું યુદ્ધ થયા પછી ન્યારે ભારતવર્ષના હકુધ્વીલીસ (બલશામ) આ દેશને ત્યાગ કરીને આદ્યા જયા ત્યારે તેમની આધીનતામાં રહેનારી આ કુલની એક શાખાએ બલિક વા બલખની સ્થાપના કરી હોય એવો સમય છે બલખ એ “નગરોની જગત” કહેવાય છે જેસલમીરના ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, ચદવતીની ચાદવ તથા બલિક (બાહલીક) શાખાઓ મહાભારતની પછી ખોરાસા નામ રાજ્ય કરતી હતી આ ભતિને યુવાની ગ્રધકારોએ ઇન્ડોસિયિક ભતિ લખી છે

બલિક (બાહલીક) તથા ઇન્ડોમિડિઝ વંશના અનેક શાખાઓસિવાય કુલના અનેક પુત્રો પણ આ પ્રદેશ માં પ્રસરી ગયા હતા કે જેમાં આપણે પુરાણમાં લખેલા ઉત્તરકુલને પણ સામિલ કરી રાજ્યો બ્રાહ્મ યુવાની લોકો અને આટરી કુરી લખે છે ન્યારે સૂર્યવંદના અધિકૃત પ્રદેશોમાં જનસખ્યા વિશેષ વધિગત થતી હતી, ત્યારે ત્યાંના મનુષ્યોને દૂર દેશોમાં નિવાસ કરવાને માટે ચોકલી આપવામાં આવતા હતા સિધુનદીની પૂર્વે અને પશ્ચિમે નિવાસ કરતી આ ભતિઓના ધર્મ એકજ હોવાનો સમય છે

૧ કનલ દોડે આ એક ચોટી જૂલ કરી છે દુધ્યંત એ રાકુતલાનો પિતા નહિ, પરંતુ પતિ હતો અને બરત એ રાકુતલાનો પુત્ર હતો રાકુતલાનું ચારિત્ર ધણું વિખ્યાત છે, તે છતાં પણ કનલ દોડે આ ભૂલ કેમ કરી તે કાંઈ સમજવું નથી.

(હિંદી અનુવાદક)

* સદરા રાજ દારસીમાં જગવવાચક છે કદાચિત્ એમાંથીજ સદરાઈ શબ્દ નીકળ્યો હશે (હિંદી અનુવાદક)

+ કદાચિત્ આ નામ કમ્બોજાજના તટને માટે આપવામાં આવ્યું હશે (હિંદી અનુવાદક)

+ મઠોદરી નામ બોદ્ધ છે સસ્કૃતમાં એને માડબ્યપુર જણાવવામાં આવ્યું છે અને હાલમાં તે મઠોર કહેવાય છે. (હિંદી અનુવાદક)

† આરબોએ દક્ષિણ રાકોડોને માટે બલહાર રાજ વાપર્યો છે, તે વલ્લભીપુરના રાજાઓને માટે નથી કારણ કે તેમણે તેમની રાજધાની માનકેર વા માન્વેષ્ટ લખી છે, કે જે દક્ષિણમાં છે (હિંદી અનુવાદક)

x સલવતી રાજપૂતો ચદવતી છે અને વલ્લભીપુરના રાજપૂતો સૂર્યવંશી છે (હિંદી અનુવાદક)

સંબંધમાં હિંદુલોકોમાં એવી દૃતકથા પ્રચલિત છે કે તેની ઉપર એક દેવતા અપ્રસન્ન થઈ ગયા હતા અને તેમણે તે વંશપર અનેક વિપત્તિઓ પાડી હતી.

દુષ્પત્તા પૌત્ર કેરવના સંબંધમાં અને એટલું કહી શકીએ છીએ કે બારમી શતાબ્દીમાં છત્રીસ રાજકુલોમાં તેનું નામ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેની રાજધાની અમને વિદિત નથી.

સૌરાષ્ટ્રમાં ચૌહાણ (ચાલ) પ્રસિદ્ધ છે.

જે બીજી શાખા બજુદારા નીકળી હતી તે અતિ પ્રસિદ્ધ થઈ. તેની મોતીસમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેલા અંગે અંગદેશની સ્થાપના કરી. તેની રાજધાની ચંપામાલિની હતી. આ નગરી ઇ. સ. ૧૫૦૦ વર્ષપર કનોજની સાથે સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. એની સાથે ઉક્ત વંશનું નામ પણ બદલાઈ ગયું અને તે વંશના માણસો અંગવંશી કહેવાવા લાગ્યા. અત્યારસુધી ચીનાઈતાર્તારીની સીમા-પરનો ટિપ્પેટનો ઉચ્ચ પ્રદેશ અંગદેશ કહેવાય છે.

પ્રસ્તુતસેન (પ્રયુસેન) ની સાથે અંગવંશની સમાપ્તિ થઈ ગઈ. મહાભારતના યુદ્ધમાં એ રાજા બચવા પામ્યો હતો. જે દેશમાં જાતિભેદ માનવામાં આવતો નથી તે દેશમાં આ લોકોનો પ્રસાર થયો હોય એમ લાગે છે.

મતુ અને બુધથી લઈને ભગવાન રામ અને શ્રીકૃષ્ણપરંત મૂર્ધ અને ચંદ્રવંશના રાજાઓની સંક્ષિપ્ત સૂચિ આ પ્રમાણે છે. અમને આશા છે કે પાકોને આમાંથી કેટલીક નવીન વાતો પ્રાપ્ત થઈ હશે અને સમસ્ત સૂચિની પ્રમાણિકતામાં વૃદ્ધિ થઈ હશે.

ઉક્ત રાજાઓનાં સ્થાપન કરેલાં મોટાં મોટાં નગરોનાં ખંડિરો અગ્રાપિ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇસ્લામ વંશની રાજધાનીઓ સરયૂના તટપર અયોધ્યા, ઉદ્ધમપુર, મથુરા, મુરશુર અને પ્રવાગ હતી. યમુનાના કિનારાપર હસ્તિનાપુર, કાન્ધકુબ્જ અને રાજગૃહ; નર્મદાના તટપર માહેશ્વર; સિંધુના કિનારાપર અરોર અને પશ્ચિમસાગરને કિનારે કુશસ્થલી દારિકા હતી. આ સ્થળોમાં પ્રાચીન સમયનાં કેદશાંક ઇન્ડો-અગ્રાપિ ઉપલબ્ધ થાય છે. જે વિશેષ જોળ કરવામાં આવે તો બીજાં પુષ્કળ ચિન્હો પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે.

પાંચાલિકમાં હજી પણ એક પ્રદેશની જોળ કરવાની છે, અર્થાત્ તેની રાજધાની કપિલનગર અને વાળસ્વના પુત્રોએ સિંધુનદીની પશ્ચિમે જે નગરો સ્થાપન કર્યાં હતાં તેની તપાસ હજી બાકી છે.

જે કોઈ પ્રવાસી સાકસ કરીને ઍકસસ નદીની આગળના પ્રદેશોમાં જઈને સાપરેશોલીસ અને એલેક્ઝાંડ્રિયાના ઉત્તર ભાગોમાં બદ્ધ અને આશિયાની કંદરાઓમાં તપાસ કરે તો પ્રાચીન ઇંડોસિથિક (ભારતના શક) લોકોનાં ચિન્હો પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે.

અગ્રાપિ ભારતભૂમિમાં એવાં કેટલાંક પ્રાચીન નગરો વિગ્રહાન છે કે જેનાં ખંડિરોમાંથી કેટલુંક વૃત્તાંત પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે; અને જેમાં કેટલાંક શિલાલેખો એવા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે વાંચી શકાતા નથી, પરંતુ તેમની આ દશા સર્વદા રહેશે નહિ. જો આ વિષયની બરાબર જોળ ચાલુ રહે અને એક દિવસ તેને વાંચવાની કુંચી હાથ લાગી જાય તો ઘણાં ભેદ પુરેલાં થઈ જશે. જે જે સ્થાનોમાં કુરુ, ઉરુ અને યદુવંશીઓનું રાજ્ય હતું, તે તે સ્થાનોમાં એવા કેટલાંક શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયા છે કે જે અત્યારસુધી ઉઠેલી શકાયા નથી.^૨

૧ અંગદેશની સ્થાપના કરનાર રાજા અંગથી લેખવાદ છઠી પેઢીએ કલ્પત થયેર હતા. તેણે ચંપા-માલિનીની સ્થાપના કરી હતી. રાજા દશરથ ત્યાં ગયા હતા એવી કથા રામાયણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તે પદ્માદેશ લેવો ભેદિયે; કારણ કે તેનાં સંબંધ વનો અને નદીઓથી તેમને યાત્રામાં ઘણું સંકટ થયું હતું. આ પરાયે અનુમાન કરી શકાય કે, કર્ણવે દેવિને પાલીળાગ્રાની નિજબંધમાં બંગાલામાં ચંપા-માલિની આપ્યું હતું એવા જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે અસંભવ છે.^૩

૨ પરંતુ વર્તમાનકાળમાં શિલાલેખોનાં એવાં પુસ્તકો સ્થાપાં છે કે જેદ્રાસ સર્વ મકારના લેખો વાંચી શકાય છે.

(હિંદી અનુવાદક)

* અમારા પાસે પ્રમાણે કર્ણવે દેવિનું કપન અસ્ત્રનું છે અને દેવિનું કપન સત્ત્વ છે. (હિં. ૦ અ.)

ને પુરાણોમાં લખેલા ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક વૃત્તાંતવિષે સારી રીતે મનન કરવામાં આવે તો ઘણી ઐતિહાસિક સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. ભગવાન રામચંદ્ર, શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડવોનો ઇતિહાસ માત્ર કવિની કલ્પના છે, એ વિચારને આપણે તિનાજીવિ આપવી જોઈએ તેમના નગરો, તેમના વશનો અને તેમના સિદ્ધા અઘાપિ વિદ્યમાન છે, તે છતાં પણ કેટલાક લોકો તેમને કલ્પિત ધારે છે, એ જાણી મને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. જો આપણે દિલ્હી, પ્રયાગ, મેવાડ, જૂનાગઢ, અરવલ્લી તથા બિન્નેનીના શિવારેખો અને ભારતવર્ષના લિન્નલિન જૈનમંદિરોમાંના શિલાલેખો વાંચી શકીએ તોજ આપણે યથાર્થ અને સતોષદાયક નિર્ણય કરી શકીએ.

૧ પાંડવો અને હરિકુલના માણસો (કૃષ્ણપરદેવલ) નું વૃત્તાંત અને તેમના પરાક્રમી કાર્યો સ્પષ્ટતાપૂર્વક પ્રાપ્ત થઈ રહ્યાં છે. આ પ્રસિદ્ધ છે. સૌરાષ્ટ્રદેશની ધીચ રજોથી આશ્ચર્યજનક પર્વતમાલા, હિંદબ તથા વિરાટના ધન પત્રો અને કદરાઓ કે જ્યાં અઘાપિ લીધ અને કાળાલોકો વસે છે તેમાં તથા ચંબલના દેસાં તથા પાપાણુપર કિનારાઓપર અઘાપિ એવી જનકુતિ પ્રચલિત છે કે પાંડવોને ચંબુનાતંકપરથી ફોકી કાઢવામાં આવ્યા. આરણ્ય ઉક્ત મંદિરોમાં જઈને તેમણે નિવાસ કર્યો હતો. પર્વતની શૃંગોમાં કાંતેલી મૂર્તિઓ મંદિરો અને પાપાણુપરના લેખો કે જે વાંચી શકાતા નથી તે સર્વ પુરાણની કથાઓને પુષ્ટિ આપે છે.

૨ જૂનાગઢ જો મિરનારપર્વતની તળેલીમાં તેની રક્ષા કરનાર માવીન રાજાઓ છે. અબ્બુલ ફઝલ જણાવે છે કે, આ નગર દીર્ઘકાળપર્યંત અસાત અવસ્થામાં ઉભું રહ્યું હતું પરંતુ પછી સહસ્રા તે ભણમાં આવ્યું તેણે વિશેષ વૃત્તાંત મિલિત નહિ હોવાથી લોકો તેને જૂનાગઢ (માવીન) જાટ (કોટ) કહેવા લાગ્યા. પરંતુ હું નિઃશયપૂર્વક કહી શકું છું કે આ ગિરોતોનો લખેલો અસિય દુર્ગ વા અસિલગઢ છે. ગિરોતોનો ઇતિહાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, અસિરે પોતાના મામા ડાખી વંશના રાજાની અનુમંતિથી મિરનારની સમીપ પોતાના નામથી એક દુર્ગ બાંધાવ્યો હતો.

૩ જૂનાગઢની સમીપ એક પાપાણુપર એક બાબુએ રાજા અશોકની જોડે ધર્મપ્રજ્ઞા અને બીજી બાબુએ કાવીયવંશી સવત ૨૧૫ માં યથેલા રાજા રુદ્રદામનો લેખ છે. આ રાજાએ તેપર એક મંદિર બાંધાવી તેની રક્ષા કરી સર્વસાધારણુનો ધન્યવાદ લીધો છે. બીજા ત્યાંથી એક માઈતના અવરપર બે શિલ લેખો છે તેપર સવત ૧૨૧૬ નો એ હાલવસાનો રાજા રોમિશરનો લેખ છે, જેપરથી ચોદાણાનો ઇતિહાસસંબધી ઘણી વસ્તુ જાણી શકાય છે. તેની ઉપર પણ મંદિર બંધાવવામાં આવેલું છે કેટલાક લોકો એવું કયત છે કે અસિલગઢનું નામ જૂનાગઢ નથી કારણ કે ત્યાંના શિલાલેખપર મહાકવિપ રુદ્રદામનો સવત ૨૧૫ જોવામાં આવેલો છે અને તેણે નામ ગિરિનગર છે. (હિંદી અનુવાદક)

પરિશિષ્ટ ૨ જું-અધ્યાય ૬ મો

ભગવાન રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પછીની વંશાવલી

હારાજા ઈશ્વાકુથી લઇને શ્રીરામચંદ્રપર્યંતના અને યુધ (ચંદ્રવંશનો) આદિપુત્ર કે જે શાકદ્વીપ અથવા સિંચિયાથી ભારતવર્ષમાં આવ્યો હતો) થી લઇને શ્રીકૃષ્ણ તથા યુધિષ્ઠિરપર્યંતના ખારસે વર્ષની સમાલોચના કરી હવે અમે વંશાવલીના બીજા ભાગ અને બીજી સચ્ચિની આનોચના કરવાને પ્રવૃત્ત થઇએ છીએ

મેવાડ જયપુર, મારવાડ અને બિકાનેરના નરેશ પોતાને મહારાજા રામચંદ્રજીના વંશજતરિકે ઓળખાવે છે અર્થાત્ તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી મહે છે અને તેમની શાખાઓ પણ પોતાને સૂર્યવંશી જણાવે છે આ પ્રકારે જેસનમીર અને કચ્છના રાજાઓ પોતાને ચંદ્રવંશમાં યુધ અને શ્રીકૃષ્ણદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે.

જેસલમીર અને કચ્છના ભાડીર તથા જાડેજલોડા સતલજ નદીથી સમુદ્રપર્યંત સર્વત્ર ફેલાયેલા છે

શ્રીરામચંદ્ર શ્રીકૃષ્ણથી દીર્ઘકાળ પૂર્વે થયા નહોતા, કારણ કે તેમના ઇતિહાસલેખક વાલ્મીકિ અને વ્યાસજી સમકાલીન હતા અને તેમણે સ્વદૃષ્ટિથી જોયેલી ઘટનાઓ લખી હતી

સૂર્યવંશ, ઈન્દુવંશ અને જરાસંધની વંશાવલીઓ ભાગવત અને અગ્નિપુરાણુમાથી અને પાકુ-વંશની વંશાવલી રાજતરંગિણી તથા રાજવંશીમાથી ઉપ્સૃત કરવામાં આવી છે

વર્તમાન સૂર્યવંશી રાજપૂતો પોતાને રામચંદ્રના બે પુત્રો લવ અને કુશદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવે છે કોઇ પણ રાજપૂત પોતાને રામના ઈતર પુત્રો અને જાતાઓદ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જણાવતો હોય એમ હું માનતો નથી

મેવાડના રાણા પોતાને સૂર્યવંશી જણાવે છે, તેજ પ્રકારે બડગૂજરલોડા કે જેમણે વર્તમાન અબર-દેશમાં મહાન પરાક્રમે કર્યો હતા અને જેમના વંશજો વર્તમાન સમયમાં મગાજીના તટપર અનુપ શહેર માં વસે છે તેઓ પણ પોતાને સૂર્યવંશી જણાવે છે

નરવર અને અબરના કુશવાહા (કણવાહા) રાજા અને તેમની અનેક શાખાઓ કુશામાંથી ઉત્પન્ન

૧ સસ્કૃતમાં ચંદ્રને ઈન્દુ વા સોમ કહે છે, તેથી ચંદ્રવંશીઓને સોમવંશી પણ કહેવામાં આવે છે ઈન્દુ સંબંધીજ ડિહુ સંબંધી ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવા સંભવ છે

૨ એકાદમાં સ્થિત ઘાટ કે જેની રાજધાની અમરકોટ ભાડીઓને જાડેજલોડાથી ૫૫૦ ક્રે છે તે પ્રદેશને હાલમાં સિંધદેશની રાણે સંયોજ દેવામાં આવ્યો છે ત્યાંની રાજા પરમાર સોદાઅમિનો છે કે જે લોડા પૂર્વે સમસ્ત સિંધદેશના સ્વામી હતા

૩ વ્યાસ અને વાલ્મીકિ સમકાલીન નહોતા વાલ્મીકિના સમયમાં વ્યાસ નહોતા અને અધિઓ દીર્ઘાયુ હોય છે તેથી તેમની સમકાલીનતાપરથી રાજાઓની સમકાલીનતા સિદ્ધ થતી નથી (દિ. ૦ અ. ૦)

૪ આ ત્રણ વંશાવલીઓ આપવામાં આવી છે ચોથી અને પાંચમી વંશાવલીઓ પણ અમે આપત, પરંતુ તે પૂર્ણરૂપમાં મળી નથી (દિહી અનુવાદક)

૫ હાલમાં આ લોખંડી પથ્થરનાં બોલકામ અને લખાયેલ વંશાવલી સંપદ કર્નલ ટોર્ડેનબર્ગની મારેલો લાગે માગીન લેખોમાં કચ્છપાથ અને કચ્છપારિ સંબંધી લખેલા પ્રાસ થાય છે (દિહી અનુવાદક)

થઈ છે એ કે ઐશ્વર્યમાં અબરૂં સર્વોત્તમ છે, પરંતુ તે નરવરની એક સાખા છે, જે પ્રાય એક સદસ્ય વર્ષો પૂર્વે આ દેશમાં આવીને વસી હતી અને એનો રાજ્ય વિખ્યાત નળ રાજાનો વંશજ છે. આ રાજા પોતાના પ્રાચીનસામ્રાજ્યના એક નાનાં સરખા છાંદાનો એ અધિક ૨ વર્તમાન સમયમાં બોલે છે.

મારડાનો રાજવંશ પણ પોતાનો આજ કુનમાં વિપ્લવ થયેનો બળ્યે છે, પરંતુ આ પાત વશા-વનીના રેખડાની બૂનથી તેમણે માની છે ઉત્ત લેખકએ કુશના વંશને કનોજ તથા કૌશાભીનમરનો કૌશિકવંશ ગણવામાં થયેલી ભોળી બૂન કરી છે સૂત્રવંશી વંશાની નખતારાઓ પણ આ માની ટીપ્પેરી કુલીનત નો સ્વીકાર કરતા નથી.

અબરૂના રાજ્યએ પોતાની જે વંશાવલી તૈયાર કરી છે તેમાં એવડા રાજવંશની નામાવલી શીરામચંદ્રના જોડે પુત્ર લગથી સુમિત્રસુત્રી આપી છે, કુશથીયું આપી નથી, બારે કેટલાક પુરાણોમાં તથા સર વિનિયમ જે-તે પોતાની વંશાવલી જે મથપરથી તૈયાર કરી છે તે મથમાં કુશથી નામે આજ મામાં આબ્યા છે.

જે મથની સંકાપથી સર વિનિયમ જે-તે પોતાની વંશાવલી તૈયાર કરી છે તે મથના આધારે મહારાજ પેટનીએ પણ પેનાની વંશાવલી તૈયાર કરી છે, પરંતુ તેમણે નામોમાં હેરફેર કરી તે વંશાવલી બગાડી નાખી છે અને તેમણે જે પ્રમાણે આખ્યા છે તે પણ અપૂર્ણ અને હિંદુઓના સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ છે યુધિષ્ઠિરના સમકાલીન માનવામાં આવતા બૃહદ્વન અને બૃહદ્વરના નામે એક તેમણે પોતાની વંશાવલીમાં તક્ષક તથા બાહુમાનવી વચ્ચેના દર્શ રાજાઓના નામ ઉત્તરસુત કરી દીધા છે.

બાહુમાન (સુખનાથો) રાજા શીરામચંદ્રથી યોગીસમી પેટીએ ઉત્પન્ન થયેા હતા તેના રાજ્યપ્રાસનનો સમય રામચંદ્રથી હસે વર્ષ પાછળ તથા સુમિત્રથી તેટલાજ વર્ષ પૂર્વે હોવા જોઈએ,

૧ અબરૂના કબજ હાલોડો નસારથી આવેલા અસિવરના કબજાદારોની નાની સાખાની અતર્ગત છે અસિવરના રાજ્ય વજાદાઓના પુત્ર મગવ રાજના છે પુત્રે મારી જે સાખામાં લગ્ન થઈ તેમાંથી કાશિરાજના વંશને કુટુંબીનના સમયપર્યાંત બપુપુરમાં રાજ્ય કરતા રહ્યા અને નાના પુત્ર સુમિત્રના પ્રેરે તે વંશાવલીના પુત્ર સી.હેરે સવત ૧૧૨૪ મે રાજપૂત નોમા અવી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું (હિંદી અનુવાદક)

૨ એ મથમાં રતના ઉચ્ચ મહેસા સાકાળ હતી તિફ્ટ છે

૩ આ વંશાવલીને સવ વા અસવ ગમે તે પ્રકારે સંખ્યાન આપવામાં આવતુ હોય પરંતુ મથક શર્મ અને પ્રથેક બેપ્રેસ હિંદુ આ વાત માને છે કે મેરા ના મહારાજા બાવાન સમયદર્શના વંશજ અને સૂત્રવંશી છે તેઓ આવ તેમના પ્રથેજ નહિ પણ તેમની રાજાગાનીમ થે પણ પૂન્યભાવથી જુએ છે

જે સમયે મેરા ના સભાએ ચિતો મા બરાઈ બેઠેલા એક રાજદોહી સરદારને વશ કરવાને માટે મારીજ સિનિઆને સહ વાતરિકે છે બંને તે સમયે તે વહેમી નહિ એક સરદારના મનપર તે સ્થાનનો એવો મથાવ પડે કે સવ લોકો જેમાં શીરામચંદ્રની મારીજ અસવ માને છે તે કિલ્લાની દિવાલપર પોતા અવાવવાને તે સમય થયે નહિ ત્યારે દલાએ સવ ગેળા વગાવી તેનો સકેત નિશ્ચય કરે

૪ એનસિસિસે વામનાપુરસમય અચરે બળ્યું છે કે કુશીઈ દોષના વસન્ને સવામ કાતી વખત તેના આદર આ તેના નામનુ ઉચ્ચાર્ય કરતા હતા અજ મકારે હિંદુલ તેમાં રામ રામ અને (ઉત્તરમાં) 'શીરા-રામ કહેવાનો દિવાલ છે

(રામ રામ ના ઉત્તરમાં સીંગરામ નહિ પરંતુ રામ રામ જ કહેવાની પ્રતા છે (હિંદી અનુવાદક)

૫ મારી વંશાવલીમાં આ નામ જમ્બીસુ અને બેટલીની વંશાવલીમાં રામચંદ્રથી જમ્બીસમી પેટીએ છે

૬ આ નામ મારી સુચિમાં ઉપર અને બેટલીની નામાવલીમાં નીચે છે પરંતુ વચ્ચેના ત્રણે રામચંદ્રના પત્ની અને બાહુમન (જેને બેટલીએ વાનુત લખ્યો છે) એ નામ તરફની પાઝ લખ્યું છે

૭ લોકોએ સમય મગની આપેલા જોઈ મિત્રસ (સૂત્ર)ના પૂજક દાસના પિતા અને અગ્રપીંડના પુત્રને સૂત્રવંશમાં સચોટ લોકો હશે રાજ્ય અસિસિસે આ વંશાવલીમાં એક ચાન્દર રાજને નોસેરના લખ્યો છે એવી કમ પિત્રાને વધુ પ્રુકિ મળે છે બાહુમાને અવરવ એક અતિ મુગક સેનાસહિત મિનિલ અને મારના સૂત્ર-વંશી નરોપાર આમપૂર્ણ ક્યું હર્ત તે સમયે દાસ અને તેના પિતા એ ઉભવ વિવમાન હતા એમ બણ્યા છે રિસેકોડસ બળ્યે છે કે, ઘરાન રાજ્યનો સવથી અધિક ઐશ્વર્યસખન મટેય હિંદુસ્થાન હને (સીદરમેલોટના બાદાજ એવિટ નામના પુસ્તકમાં બાહુમાન વિશેનો વિગત જુઓ)

અર્થાત્ તે રામચંદ્ર અને સુમિત્ર તથા તેના સમકાલીન વિક્રમની મધ્યેના કાળમા વિદ્યમાન હોવો જોઈએ.

ભાગવત પુરાણપ્રકારી પ્રાચીન ચાવ છે કે, સુમિત્રની સાથે સુર્યવંશની સમાપ્તિ થાય છે જ્યમિદે આપેલા પ્રમાણોદ્ધારા ત્યારપછી તે વચ મેનાડના રાજવંશની સાથે સંયુક્ત થાય છે જ્યસિહનાં પ્રમાણોને કેટલીક વંશાવલીઓની માથે મેળવી જોવામા આવ્યા છે. ખામ કરીને તેમને જૈનોની વંશાવલીઓની સાથે મેળવી જોવામા આવ્યા છે આ વિષે મેનાડના ઇતિહાસમા ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે.

ભગવાન રામચંદ્રથી પુરાણોમા લખેના આ વંશના અંતિમ રાજા સુમિત્રનુની સુર્યવંશમા ૫૬ રાજા થયા. જો-સે ૫૭ રાજાઓ નિર્દેશ કર્યો છે. જો આપણે આમાના પ્રત્યેક રાજાનો રામનમમય વીસ વીસ વર્ષનો ગણીએ તો વિક્રમાદિત્યથી થોડા વર્ષપૂર્વે થઈ ગયેના સુમિત્ર સુધી ૧૧૦૦ વર્ષનો મેળ ખેસે છે આપરથી પ્રાચીન ચાવ છે કે મહારાજા ઇન્દ્રવાકુલો સુમિત્ર સુધી ૨૨૦૦ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા.

ઈદ્રવંશી અર્થાત્ પાકુવંશી રાજા સુધિધિરના સંનાતોની વંશાવલી રાજતરંગિણી તથા રાજવંશી-માથી સંગ્રહિત કરવામા આવી છે આ ઉભય ગ્રંથો જૈનપંડિત વિદ્યાધર અને પંડિત રઘુનાથના રચેલા છે. આ ગ્રંથો વંશાવલી અને ઐતિહાસિકકૃત્તાવને માટે રાજસ્થાનમા પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથો અનુસરના મહા-વિદ્વાન રાજા જ્યસિહનાં સમયમા રચવામા આવ્યા હતા. આ ગ્રંથોમા સુધિધિરથી આરંભ કરીને વિક્રમાદિત્યના સમય સુધીના ઇદ્રવંશમા ચાસન કરનાર પૃથક્ પૃથક્ વંશોની સચિ આપવામા આવી છે, તેમા જો કે ઐતિહાસિકકૃત્તાત ઝાઝું નથી, તોપણ તે આવા અધિકારમય સમયના ઐતિહાસિકમથ-તરિકે કાંઈ ઓછા મૂલ્યવાન નથી.

તરંગિણીમા જૈનદેવતાઓની વંશાવલી છે. તેના પ્રારંભ આદિનાથ વા ઋષભદેવથી થયો છે. અમે ઉપર જે વંશોની સમાયોચના કરી છે તે વંશોના મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓનો ઇતિહાસ લખી તેના ચેખકે ધૃતરાષ્ટ્ર, પાકુ તથા તેમના સત્તાનોના જન્મવિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમના પરસ્પરના વિદેય-વિષે તથા મહાભારતના યુદ્ધવિષે વિસ્તારપૂર્વકે વર્ણન કર્યું છે.

પૌર્ણાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સર્વ દેશોના રાજવંશોની ઉત્પત્તિની સાથે અનેક કલ્પિત વાતો લખવામા આવી છે. રામચંદ્રના વા ઇન્દ્ર વંશના સ્થાપકોની ઉત્પત્તિ જેટલા વિશ્વાસને પાત્ર છે તેટલાજ વિશ્વાસને ચોઅર પાકુની ઉત્પત્તિ છે.

અમારે એવું અનુમાન છે કે પાકુવંશના કોઈ મહત્ત્વ કેવકને છુપાવવાને માટે આવી કલ્પિત કથાઓ ઉપજાવવામા આવી છે આગળ જે બ્યાસની કથા વર્ણવવામા આવી છે તેની સાથે આવી કલ્પિત કથાઓને સંબંધ છે પાકુરાજ્યનો પરલોકવાસ થયા પછી તેમના ભગીજા અધ ધૃતગણના

૧ આ કર્નલ ટાંડોની માત્ર ક'પના છે. શામાટે વીસજ વર્ષની સસારી આપવી જોઈએ ? મહારાણી ચિટ્ટો-રિયાએ પચાસ કરતા અંગ્રિક વર્ષોવર્ષત રાજ્ય કયું હતું પહેલાના માણસો તો અલ્પ તબક્કાના અને નીરોગી થતા હતા અને તેથી તેમનું આયુષ્ય પણ લાંબુ હતું, માટે આ વર્ષોની ગણનાનો અડસટો થયાર્થ નથી (હિંદી અનુવાદક)

૨ પાકુને એવો શાપ હતો કે 'જો સીસંગ કસ્તાજ મરણ પામશે' આથી જ્યારે તે વનમા તપસ્યા કરવા ગયા ત્યારે તેની માછી તારણી કુતાએ મત્રમગથી દેવતાએ ને જોવાના યુગ્મિદરનો જન્મ મધ્યરાત્રિ (મિનોસ)થી; લીમ-સેનનો જન્મ પવન/ઈન્દ્રાક્ષથી અને અજુનનો જન્મ ઈદ્ર (અયુધિર સિંધાવસ)વા થયે ઇદ્રેજ અજુનને ધૃતવિદ્યા રાણીની, જેથી મહાભારતના યુદ્ધમા હંભરો પોદાઓને સહાર વધો નકુવ અને સહદેવ બીજા સાતી મહીને ઉદરે દેવતાઓના ચેષ અશ્વિનીકુમાર (એક્યુરેષિયસ) થી હાલના થયા

૩ અમે અભરના મહારાજાની જુદીની પ્રસાસ કરીએ છીએ, ઋષણકે તેમણે પુષ્કર જનમુતિઓ સંગ્રહિત કરીને તેને પોતાની ભારતચિમા સંયુક્ત દહી દીધી છે અભરના મહારાજા સવાઈ જયસિદ્ધ કે જેમણે પોદાનાથના નરેશ તૃતીય હેમનુજયજીની પાસેથી શ્રી સીધાને બોલાવ્યો હતો (આ શ્રી સીધાએ યુરોપ અને એશિયાના જ્યોતિષશાસ્ત્રથી નકશા મેળવ્ય હતા) અને ભારતના સમસ્ત મુખ્ય નગરોમા પોતાના પ્રિય જ્યોતિષશાસ્ત્ર નથી પોતાની જુદિમતાના સ્મારકચિન્હો (વેદશાળાઓ) એક જોવા સમયમા નિર્મીલુ કરાવ્યા હતા કે, જ્યારે તેણે અનેક રાજકીય ભગેઓ અને યુદ્ધોમા લીધ રહ્યા હતા તેમની પ્રસાસ કરવાની કિવા તેમનો અવાવ કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા નથી

પુત્ર દુર્યોધને પોતાના બધાઓને જણાવ્યું કે યુધિષ્ઠિરે પાંડુના ખરા પુત્રો નથી, તે છતાં પણ બ્રાહ્મણ તથા અર્ધ ધૃતરાષ્ટ્રની સહાયથી પાંડુના જ્યેષ્ઠપુત્ર યુધિષ્ઠિરને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય મળ્યું. ત્યારે દુર્યોધન પાંડવો તથા તેમના સહાયકોની વિરુદ્ધ પ્રપચ રચવા લાગ્યો, જેથી ઉક્ત પાંચ બ્રાહ્મણોને પોતાની ધૈત્યકરાજધાની છોડી થોડો સમય ગઝાકિનારે વસતું પડ્યું. પછી તેમણે સિંધુની આસપાસના પ્રદેશમાં નિવાસ કર્યો. સૌથી પહેલાં પચાસના રાજા દ્રુપદે તેમની રક્ષા કરી દ્રુપદની રાજધાની કપિલનગરી હતી. જ્યારે તેણે પોતાની પુત્રી દ્રૌપદીને સ્વયંવર કર્યો, ત્યારે આસપાસના અનેક રાજાઓ તેની સલામ આપીને વિરાજમાન થયા હતા, પરંતુ તે કન્યા તો પોતાના રાજ્ય-માર્થી હદપાર થયેલા પાંડવોના ભાગ્યમાં હતી ત્યાં અર્જુને પોતાની ધનુર્વિદ્યાના પ્રભાવથી તેને પ્રાપ્ત કરી તે સુદરીએ અર્જુનના ગળામાં વરમાળા આરોપી તે સમયે છતર રાજાઓએ નિરાશ થઈ પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ પેનેલોની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓની જેવી દશા થઈ હતી તેવી દશા અર્જુને તે સર્વની કરી વિજયી અર્જુન પોતાની પ્રિયાને પોતાને મુકામે લઈ આવ્યો. તે દ્રૌપદી સામાનરૂપે પાંચે રાજાઓની પત્ની થઈ રે નિસદેહ આ રીતે શકલોકોની છે હસ્તિનાપુરમાં આ પાંચે બ્રાહ્મણોના આ કામની ચર્ચા ફેલાઈ ગઈ અને ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના પુત્ર દુર્યોધનને દબાવીને તેમને પાછા હસ્તિનાપુરમાં બોલાવ્યા અને પરસ્પરનો દ્વેષ નિવૃત્ત કરવાને માટે રાજ્યના વિભાગ કર્યો. દુર્યોધનના અધિકારમાં હસ્તિનાપુર રહ્યું અને યુધિષ્ઠિરે ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામની રાજધાની સ્થાપિત કરી ત્યારપછી મહાભારતનું યુદ્ધ થયું હવે યુધિષ્ઠિરે પોતાના નામનો સવત ચવાવી પોતાના ભત્રીજા (પૌત્ર) પરીક્ષિતને લાનું રાજ્ય સમર્પણ કરી દીધું ૧૧૦૦^૧ વર્ષપર્યંત આ સવત ચાલુ રહ્યો ત્યાર પછી તેજ વરના પુત્રારાજા^૨ વિક્રમાદિત્યે ઇન્દ્રપ્રસ્થ છોડી લઈ પોતાનો સવત ચલાવ્યો.

જ્યારે પાંડુનું રાજ્ય વિભક્ત થઈ ગયું, ત્યારે હસ્તિનાપુર કરતા ઇન્દ્રપ્રસ્થનું રાજ્ય વિશેષ ઐશ્વર્ય-સંપન્ન થયું ઉક્ત પાંચ બ્રાહ્મણોએ આસપાસના સર્વ રાજાઓને છતી લઈને તેમની પાસેથી ખડ-શુનો કરાર (પાંચનામુખ) લખાવી લીધો.

૧ આ દ્રુપદ અભીષેકના ૫૨૪ બાજર પાંચ વર્ષના કુલમાં ઉત્પન્ન થયે હતો અને તે અશ્વરશી હતો.

૨ જો કે આ વિવાદ હિદુરીતિની વિરુદ્ધ થયો છે તોપણ તેનાપર ધણી કલ્પ કરવામાં આવી છે બહુ પતિની ભત્રીયરીતે નહિ હોવાથી મૂર્ખાઈભરેલી દલીલો કરવામાં આવી છે જેસલામીરનો રાજવંશ આજ વંશમાર્થી ઇતરી આવેલો છે તેના માધીનઈતિહાસપરથી પ્રતીત થાય છે કે, પૂર્વે નાના પુત્રને રાજગાદી મળતી હતી. આ રીતે સીધા (શક) અને તાવારના શોકોની છે.

૩ શક લોકોની ને રીતિનું હિરોડોટસે વર્ણન કર્યું છે, તે અજાણે તેમના વંશમાં ચાલી આવે છે “પોતાનો બેના દારપર પગરખાની ભેડ” જે સહેલ ઈમાકભતિના સર્વ પુરુષો સારી રીતે સમજે છે (ભુલ્યો બેલીસ્ટ્રાનનું “કાશુલ” નામનું પુસ્તક બોલુમ ૨, પૃષ્ઠ ૨૫૧).

૪ યુધિષ્ઠિરનો સવત ૧૧૦૦ વર્ષોપર્યંત ચાલ્યો હતો એમ કનલ રોડ માને છે, પરંતુ આ વાત પ્રમાણ-વિરુદ્ધ છે યુધિષ્ઠિરનો સવત ૩૦૫૦ વર્ષોપર્યંત ચાલ્યો હતો (હિદી અનુવાદક).

(ભાગવત અને વિષ્ણુ પુરાણમાં પરીક્ષિતના જન્મથી લઈને નદના રાજ્યાભિષેકપર્યંત ૧૦૧૫ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા એવો ઉલ્લેખ છે અને રાજા નદથી ૧૦૦ વર્ષ પછી મૌર્યવંશના રાજા ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો એણે ઈ. સ. ૫૦૦ ૩૨૧ માં રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું, માટે યુધિષ્ઠિરનો સમય કમમાં ૩૦૦ સ. ૫૦ થી ૧૩૮૦ વર્ષપૂર્વે હતો એમ માનવું પડે છે કેટલાક કલિયુગના આરંભમાં અને કેટલાક કલિયુગના ૬૫૩ વર્ષો વ્યતીત થયાપછી એનું અસ્તિત્વ માને છે ભુલ્યો પ્રાચીન સિપિ માલા પૃષ્ઠ ૩૧)

૫ વિક્રમાદિત્ય કોના વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો તે નિશ્ચિત નથી કોઈ તેને તુવાર કહે છે અને કોઈ તેને વરમાર કહે છે આધુનિક શોધકો તેને ગુપ્તવંશના રાજા દ્વિતીય ચંદ્રગુપ્ત કહે છે, કારણ કે આ ચંદ્રગુપ્તનું ઉપ-નામ વિક્રમ વા વિક્રમાદિત્ય હતું (ગો. હી. એ. ૩).

૬ પાંચનામુખ રાજા મોટા રાજાઓની આધીનતા નું સૂચન કરે છે, પછી તે આધીનતા ધનદાર કરવામાં આવતી હોવા સેવાદાર આ રાજાની ઉત્પત્તિ થાય-પગપરથી થઈ.

આ પ્રકારે પોતાના રાજ્યને દલીલૂત કરી યુધિષ્ઠિરે “રાજધિરાજ” ની ઉપાધિ ધારણ કરી, અને તેના રમરણાર્થે પવિત્ર^૧ અશ્વમેધ અને રાજસૂયયજ્ઞ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. આરે મહાયજ્ઞોના સમસ્ત કાર્યો રાજાઓજ કરે છે હારપાલનું કાર્યસુદ્ધા રાજાજ કરે છે. અર્જુનના સરક્ષણ નીચે અશ્વમેધનો ધોડો છોડવામા આવ્યો. આ ધોડો પોતાની ધૃત્તાનુસાર એક વર્ષપર્યંત અનેક પ્રદેશોમા ધમણ કરતો રહ્યો જ્યારે કેહ પણ ગાળ તેને પકડીને અર્જુનની સામે યુદ્ધ કરી શક્યો નહિ, ત્યારે તેને પુનઃ ઉદ્ગ્રસ્થમા લાવવામા આવ્યો હવે યજ્ઞોના સમારંભ શરૂ થયો. આ યજ્ઞપ્રસંગે સમગ્ર રાજાઓને બોલાવવામા આવ્યા હતા.

પાડવોનું આ ઐશ્વર્ય જોઈ કૌરવોના હૃદય પ્રબળનિત થવા લાગ્યા વળી દરિનાપુરના રાજાને આ પ્રસંગે ભોળાન પીરસવાને માટે નિયુક્ત કરવામા આવ્યો. ટોતો તેથી તેમને દુઃખ ઘણો વધી ગયો હતો.

આ ઉભય કુલોની વચ્ચે પુનઃ વૈરાનન પ્રદીપ્ત થયો, પરંતુ દુર્યોધન પોતાના શત્રુ યુધિષ્ઠિરને હાનિ પહોંચાડવાને માટે જે જે ઉપાય કરતો હતો, તે સર્વમા તે વિક્ષલભેતારથ થતો હતો. છેવટે તેણે યુધિષ્ઠિરની ધાર્મિકતાને પોતાની સંકલ્પતાનું સાધન બનાવવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી^૨ સિધ્ધિવનજાતિની સાથે મળતી આવતી રાજપૂતજાતિમા ઘુલ બેવવાનો રિવાજ અદ્વાપિ પ્રચલિત છે. આ ઘૂલના બેવદ્વારા પોતાનો મનોગ્રથ સફળ કરવાનો દુર્યોધને નિશ્ચય કર્યો. યુધિષ્ઠ્ય તેના પ્રપચમા દ્વસાર્ધ ગયા અને તેમણે પોતાનું સમસ્ત રાજ્ય, સ્ત્રી તથા પોતાની અને પોતાના ભાતાઓની સ્વતંત્રતા બાર વર્ષમાટે ઘૂલમા હારીને શુભાવી દીધી અને તેઓ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને પોતાના દેશની સરદમ્બહાર યમુનાતટપર આસ્યા ગયા.

હિંદુજાતિની પ્રાચીનકથાઓમા પાડવોનો વનવાસ, તેમના અજ્ઞાતવાસિના પવિત્ર સ્થાનો, તેમનું પાછા ફરવું, તેમનું કૌરવો માથે યુદ્ધ, આ સર્વ આખ્યાયિકા અતિ મનોહર છે.

પાડવો અને કૌરવોની વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમા કંઈકેસસથી લઇને સાગરપર્વતની સર્વ જાતિના વિખ્યાત રાજાઓ આવ્યા હતા તેમનું યુદ્ધ કુરુક્ષેત્રમા થયું હતું આ સ્થાને તેમની પછી પણ અનેકવાર ભારત-સામ્રાજ્યને માટે સમ્રાઠ થયા હતા અને તેથી અનેકવાર આ દેશ એકના હાથમાથી બીજાના હાથમા જતો રહ્યો હતો.^૩

આ યુદ્ધમા યદુની છપ્પન શાખાઓનો પ્રમુખ પ્રભાવ પ્રાપ્ત નહિ થઇ ગયો. આ યુદ્ધ બરાબર અગાર દિવસપર્યંત ચાલ્યું એમા અસખ્ય મનુષ્યો મરણ પામ્યા. આ યુદ્ધમા પિતાએ પુત્રની અને ગુરુએ શિષ્યની મહોબત રાખી નહોતી.

અતે યુધિષ્ઠિરનો વિજય થયો, પરંતુ વિજય પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ તેમને કાઈ સુખની પ્રાપ્તિ થઇ નહિ. ઇષ્ટબ્રહ્મોનું શ્રુત્ય થયાથી તેમને સસારપ્રત્યે વિરગ હિત્વન્ન થયો અને તેમણે તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા ધારણ કરી જે દુર્યોધનની મહત્વાકાંક્ષા અને અધર્મને લીધે આ સર્વનાશકારી સંગ્રામ ઉપસ્થિત થયો હતો, તે દુર્યોધનનું શ્રુત્ય થતા તેની દહનક્રિયા બીમસેને કરી હતી.

પોતાના ગાંધ્યપર રિયત ચર્ધને યુધિષ્ઠિરે પોતાનો સવત ચલાવ્યો અને અર્જુનના પૈત્ર પદી-

૧ આ યજ્ઞના સૂર્યને અર્ધનો બલિ આપવામા આવે છે.

૨ દુર્યોધન મોટી સાખામા હિત્વન્ન થયો હતો તેથી તેણે પદના આદિપુરુષ કુરુડ પદ ચઢવું કર્યું અને યુધિષ્ઠિરે પૃથ્વીરાજ્ય સ્થાપિત કરવાને લીધે પોતાના પિતા યાદુના નામની ઉપાધિ ધારણ કરી આ ઉભય વચ્ચેના યુદ્ધને કુરુક્ષેત્રનું યુદ્ધ કહેવામા આવે છે.

૩ દિશોદ્રાસ સિધ્ધિવનલોકોના ઘૂલ બેવવાના વિનાશકારી સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે આ રીતિને આડેન પશ્ચિમતરફ રોહિનેવિયા અને જમનીઓ લઈ ગયો હતો. ટ્રિસ્ટસ જણાવે છે કે જર્મનલોકો પાડવોની પેઠે પોતાની શારીરિક સ્વતંત્રતા પણ હાવયા લગાવી દેતા હતા અને છતનારને હારેલા માણસને શુભામતરિકે બીજા માણસને ત્યાં વેચી દેવાનો અધિકાર હતો.

૪ આજ ત્વક્ષેત્રમા અતિમ હિંદુપતિ અદારબદ્ધ પૃથ્વીરાજે પોતાની સ્વતંત્રતા, રાજ્ય અને જીવનનો ત્યાગ કર્યો હતો.

ક્ષિતને ઉપરથી રાજ્ય સમર્પણ કરી તેઓ કૃષ્ણનગરેવની સાથે દારિકામા ચાલ્યા ગયા. ઉત્તર સુદને આ પુસ્તક લખાયું તે સમય સુધીમા ૪૧૩૬ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યા છે (સુઆ ૧૭૪૦ માં રચાયેલી રાજતરંગિણી)

આ પુસ્તકમા મનેવા માણુએને પોતાની સાથે લઈને યુધિષ્ઠિર, ખલ્લેવ તથા મીકુન્ડ દારિકામા ગયા ત્યારપછી યોગ સમયમા કૃષ્ણજી ગોરોકમા પધાર્યા તેમનું ગોરોકગમન એક અનાર્થજનિતા બીલના ખાલુદારા થયું હતું તેમના ગોરોકગમન પછી યુધિષ્ઠિર અને ખલ્લેવ કેટલાક મનુષ્યોને પોતાની સાથે લઈને ભારતનો ત્યાગ કરી નાકાઠા ગયા તેઓ સંધિમા લઈને ઉત્તરમા હિમાચલપર્વતપર ગયા તેઓ આ પર્વતપર ગયા ત્યાં અહીં આલ્પીની પાડવોની હકિકત હિદુપુરણેમા લખેલી છે. ૨

૧ આ કથા લખવામા અતલ દોડે મોટી ભૂલ કરી કે પરીનિવ રાજસિદ્ધ સનધ અધિગિત વધા તે પૂર્વે જ પ્રભાસપત્રમા કૃષ્ણજી અને ખલ્લેવજીને પોતાની માનવહીલા સમાપ્ત કરી હતી રાજતરંગિણીના કવિ જૈન યદિતે પણ આ કથા લખવામા ધણી ભૂલ કરી છે અને અતલ દોડે પણ એક જૈનપદિતપર આધાર રાખીને અનેક સ્થળોએ ભૂલ કરી છે ખલ્લેવજી કૃષ્ણજીની પૂર્વે જ સ્વસ્વરૂપમા મર્યા ગયા હતા તેમજ તેમનું યુધિષ્ઠિરની સાથે જીવ થી રીતે સંભળી શકે કે યા વખતુ પૈકી ચાર જણ અને દ્વાપરી થયું હિમાલયમા ગયા ગયા હતા. (હિંદી અનુવાદ)

૨ ૧૬મી અને ૧૭મી હકુલ્લીસની વચ્ચે સમાવવાનું અનુમાન કરીએ છીએ તેને એક કમળ હતું આનંદ હર્ષ બદાશી એ કે પૈર સિદ્ધકથા હકિલના માણસોને તેમનું એવું શ્રીધરિર તથા ખલ્લેવજીના હાથનીએ કાંકસસ ખર્ચવા બદલમા છેડી દે છે, તેમજ ને સિદ્ધરે પાચાલિક કે ન્યા પુત્ર તથા હરિદુલના માણસો નિવાસ કરના હતા તે દેશમા પોતાની વેદિકાએ સ્થાપિત કરી છે, તે યુધિષ્ઠિર અને ખલ્લેવજીના હાથનીએ એક દલ તેથી આસિ વધે પૂર્વે યુનાવમા જઈ વટું એમ માનવામા આવણુને શી હાનિ છે? તેઓ અજ્ઞ-સમ અને વૈજ્ઞાનિક કાંચમા અતિ જગર તો હજાર તેથી સમજે છે કે તેમજ યુનાનીઓને સહવાસી છતી હીમા હતા. ને સમયે પાચાલિકના સ્વતંત્ર નગરોપર સિદ્ધરે અકમળ કૃષ્ણ તે સમયે ને પુત્ર અને હરિદશીના તેના સામે થયા હતા, તેમજ પોતાની પાતાપર હકુલ્લીસનું વિન હશેલું હતું ને હિંદુઓ અને યુનાનીઓની દેવદંડની ખરપર તુલના કરવામા આવે તો તેમનું મૂલ એકજ સિદ્ધ થાય છે અને પદ્મ અર્ધત અદશતુલ વધુને છે કે 'યુનાનીઓએ પોતાના દેવકથા મિસર તથા પોર્તુગીસોમાથી સમઘિત કરી છે' હું પ્રયત્ન કરું કે આ હરિદુલના કુ હેરાબાઈની લેણા હોવાનો સંભવ નથી કે કે ને વંચીવા કન્યાતુસાર પેણાપોનીસ સમા ૬૦ સં પૂર્વે ૧૦૦૦મા જઈ વચ્ચા હતા આ સમય અમારા નિર્ધારિત કરેલા મહાસાગરના સમયની અલગ નિઃકરો છે

હેરાબાઈની લેણા એટલેસના વચ્ચે હોવાનો સંભવ કરે છે અને હરિદુલના પોતાને અત્રિના વચાનેવરિતે કોળખાવે છે

હેરાબાઈની લેણાનો પ્રથમ રાજ યુધિષ્ઠિરના હતા સ્થાનાના આ પ્રથમ ૨ બની સાથે યુધિષ્ઠિરનું નામ એવી સમાવવા બાદે છે કે સંસ્કૃતમા કે અને ૨ અક બીલના સ્વરૂપમા સદા વપરાઈ શકવા હોવાથી બં પતિસાસ વેદાન્યના આધી આશ્રવચ્ચિત વચ્ચા મહી કાલ નથી

યુનાની મા આશ્રે નિયનકોક સ્વન થા વચનના વચાને છે કે ને હેરોની સાતમી પેઢીએ હવન થયે હતા હરિદુલના પુત્ર પોતાનું વચન થા વચનના વચાનેરિતે અળખાવે છે કે ને તેમના વચના આદિપુરુષની ઉત્તિ પુત્ર ચપતિથી તેમની પેઢીને અન્યા હતા

• પુરાણકથા તો તેમને વચમા છેડાતી નથી. પુરાણકથાને તો યુધિષ્ઠિરને સ્વર્ગચર્ચત પદોનાકથા છે અતલ દોડે પ્રાચીન દેશોના નામોની એવા દર્શવવાની કુલમા કથાઓમા કાઠેનું મહી લખી નાખ્યું છે આજ પ્રકારે તેમજ 'રાજતરંગિણી' અને રાજતરંગિણી ના આધારથી દિલ્હીના સંભાળોની ને સંચિ સમય:વર્ષત આપી છે તેમા પણપણે મોટા જો કથે છે તેને માટે નથી કાઠ પ્રચાલુ કે નથી કાઠી સિવાયેજ

તેજપ્રકારે બાહ્યના પ્રાચીનસંભાળોના નામોને યુદ્ધેવના પ્રાચીનસંભાળો વચા માર્દવમા સિખિત નામોની સાથે મેળવવે ને ભીષ્મક પ્રથમ કરીને તેમજે ખચલુ કરી છે યુનાનના યુધિષ્ઠિરના તેઓ યુધિષ્ઠિર જાણે છે, જરૂર એ વિવાન માની સકાઠ નથી અને સ્થાપિતી તેમજ પેઢીએ કાઠ વચનદાન થયું માત્ર થતા નથી

(હિંદી અનુવાદ)

મહારાજ યુધિષ્ઠિરની પછી તેમના ઉત્તરાધિકારી પરીક્ષિતથી લઈને વિક્રમાદિત્યસુધીની ચાર વંશ-વર્ષ એા બગબર રીતે આપવામા આવી છે તેમા ગજપાલપર્યંત છાસઠ રાજાઓના નામે લખવામા આવ્યા છે આ રાજપાલ કુમાઉના આક્રમણમા શુકવતને હાથે માર્યો ગયો હતો કુમાઉના અધિપતિએ દિલ્હી દરગત કહ્યું, પરંતુ અલ્પકાળમા વિક્રમાદિત્યે તેની પાસેથી તે નગર હતી લીધું વિક્રમાદિત્યે પોતાની રાજધાની ઇંદ્રપ્રસ્થને બદલે ઉજ્જન (અવતી)મા સ્થાપન કરી આ સમયથી ઉજ્જન હિંદુ-જ્યોતિષશાસ્ત્રનું યામ્યોત્તરવૃત્ત ગણાવા લાગ્યું.

ત્યાર પછી આર્યો વર્ષપર્યંત ઇન્દ્રપ્રસ્થ રાજધાનીતરીકે રહ્યું નહિ તુવાસ્વદાના સસ્થાપક રાજા રમનગપાને દિલ્હીને પુન પોતાની રાજધાની બનાવ્યું તે પોતાને પાડવોના વશજતરીકે ઓળખાવતો હતો અને તેના સમયથીજ ઇંદ્રપ્રસ્થનું નામ દિલ્હી પડ્યું.

શુકવત ઉત્તર ભાગમા આવેના કુમાઉના પહાડીપ્રદેશનેા રાજા હતો તેણે ચૌદ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કહ્યું તેને વિક્રમાદિત્યે મારી નાખ્યો હતો મહાભારતના સુદથી આ મમયપર્યંત ૨૬૧૫ વર્ષો વ્યતીત થયા હતા.

ને આપણે આગળ સમયમા ૬૬ ગાળઓ ચર્ચા ગયેલા આનીએ તો તેમાના પ્રત્યેક ૪૪ વર્ષસુધી રાજ્ય કહ્યું હતું એવો સરસરી દિસાખ આવે છે આ વાત સર્વથા અશક્ય નહિ હોય, તોપણ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય તો નથીજ.

અન્ય સ્થળે અશક્યતા રધુનાથ જણાવે છે કે, મે અનેક ગ્રંથો વાંચ્યા છે અને મર્વના સાર એ છે કે યુધિષ્ઠિરથી પૃથ્વીરાજપર્યંતના ૪૧૦૦ વર્ષોમા ૧૦૦ ક્ષત્રિય રાજાઓ દિલ્હીના મિહાસનપર બેસ

ચૂનાનદેશના પ્રાચીન હેરાકલાઈડી લેખેનું એવું કથન છે, જે સુર્યના સમકક્ષીન અને ચક્રથી ઘણા પ્રાચીનકાળના હોયે. શું આ ગર્વિત વાક્યમા આ સાત શ્લેષ નથી કે ચૂનાનના હેર મ્હાઈડી (સુર્યવંશ) હોમા તે સ્થાનમા હરિશ્ચંદ્રના ચક્રવર્તી લોકો કરતા પૂર્વે વસ્યા હતા કે ભારતના અવતારી પુરુષ બલદેવજી (હકુન્ડીસ) કૃષ્ણજી વાક હેવાજી (અપોલો) અને શુવ (મધુરી), ની પૌતાણિકકથાઓ મિસરઅને ચૂનાનની પૌતાણિક મ્થાઓની સાથે હંદ અને પ્રાય સુપ્રજ્ઞ સમાનતા ધરાવે છે બલદેવજીની સિમ્હરના સમયમા ને મકારની પૂલ થતી હતી તેજ પ્રમર ની પૂલ અણાધિયાય છે મજમાબલદેવજી સ્થાનપરબલદેવજી મંદિર છે (હવે સ્થાનનેજ ચૂનાનીઓએ સૂરસેની કહ્યું છે) અને તેમનું આયુષ્ય હજુ જ તથા વજ્ર સિદ્ધયમ્ છે +

ભાતવર્ષમાથી પ્રાપ્ત થયેલી એક દુપ્રાપ્ય રિલાપર હમ્ચુંલીસની બરાબર તેજ મકારની પ્રતિમા મળી છે કે જેનું જતાત કેન્દ્રિયને લખ્યું છે તે રિલાપર બે પ્રાચીન અક્ષરોમા એક નામનેા ઉલ્લેખ પડ્યું છે આ અક્ષરો હાલમા વાચી શકાતા નથી પરંતુ કલકત્તા ન્યા ન્યા હરિકુલીએનું વિશ્રામસ્થાન બતાવે છે, ત્યા ત્યા આ મૂર્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે આસ મ્દીને સૌરાષ્ટ્રદેશમા આ મૂર્તિઓ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે, કે ન્યા તે લોકો દિલ્હીમાથી હંદપાર થયા પછી દીર્ઘકાળપર્યંત ત્યા હતા.

અમે નિશ્ચયપૂર્વક કહીએ છીએ કે, આ પ્રતિમા બરાબર તેવીજ હતી કે જેનું વર્ણન એરિયને કહ્યું છે. સિ-કદર અને પોરસના સુદમા પોરસે તેવીજ મૂર્તિ પોતાની જ્વળપર ફેંચી હતી ઉત્તર રિલાપરની પ્રતિમા રૌંચલ એશિયાટિક સોસાયટીના ટ્રાન્ઝેકશનમા આપવામા આવેરો.

૧ યુધિષ્ઠિરના ઉત્તરાધિકારી પરીક્ષિતના વંશનો અઠ્ઠાવીસમો રાજા જેમરાજા હતો પ્રથમ વરા તો ૧૮૬૪ મયંત ચાલ્યો બીજા વિરુવવંશમા ૧૪ રાજા થયા આ વરા ૫૦૦ વર્ષપર્યંત ચાલ્યો ત્રીજા વંશનો અંતિમ રાજા દિવનય પદત્તમે હતો અને દુબસેન ચોથા વંશનો પ્રથમ પુરુષ હતો અંતિમ રાજાપાલની સાથે આ વંશની સમાપ્તિ થઈ ગઈ.

(સાગરગિણી)

૨ રાજા અનગપાલનો સમય રાજવંશજિતીમા સુવત ૮૩૮ (ઈસવ ૭૮૨) ને આપવામા આવ્યો છે તેમા એવું પણ વર્ણન છે કે સિવાલક અર્થાત્ ઉત્તરીય પર્વતોના નૃપતિઓએ આવીને ઇંદ્રપ્રસ્થને વાસ કરી લીધું ત્યાર પછી દીર્ઘકાળપર્યંત તે ઉજ્જન હતું જો મુવરિએ આવી તેપર પોતાનો અધિકાર પ્રસ્થાપિત કર્યો.

૩ ભારત સુદથી વિક્રમાદિત્યપર્યંત ૨૬૧૫ વર્ષો થાય છે, એવું રૂનાથ રિડિલનું કથન સ અદ્ભૂતએ માનીને

+ બલદેવજી સિદ્ધયમ્ ધાતુ કરતા નહોતા તેમનું ન લાગેજર પ્રસિદ્ધ છે હકુન્ડીસની સાથે સ્વયં મેગવવાને અચારે આ કલ્પના કરી.

(દિલી અનુવાદક)

હતા તે પછી તે ગાદી રાવર જાતિના લોકોના અધિકારમાં ગઈ. અચકર્તાએએ માત્ર રાજાઓના શાસનસમયમાં શક્તિ કરી છે અને તેમની સખ્યામાં શક્તિ કરી નથી, એ હર્ષની વાત છે. યુધિષ્ઠિરનો વિક્રમાદિત્યની સાથે સબધ જોડવાને માટે ૬૬ કહીએ પૂરતી છે.

આમારી ગણનામુજબ યુધિષ્ઠિરથી પૃથ્વીરાજ સુધીના ૧૦૦ રાજાઓના શાસનસમયના ૨૨૫૦ વર્ષ થાય છે.

આ ગણના રાજસ્થાનના પ્રધાન રાજવંશોની ૬૩૩૬ અથવા ૬૧૩૩ વર્ષોની અથવા પૃથ્વીરાજથી વર્તમાન સમયપર્યંતની કારકીર્દિની સરાસરીદ્વારા કરવામાં આવી છે.

મેવાડના રાજા ૩૪૪ પ્રત્યેક રાજાની સરાસરી કારકીર્દિ.. વર્ષ ૧૯

મારવાડના ૨૮ " " " " " ૨૩

અબરના ૨૯ " " " " " ૨૨

જેસનમીરના ૨૮ " " " " " ૨૩

આ રીતે પ્રત્યેક રાજાના રાજત્વકાળની સરાસરી ૨૨ વર્ષોની આવે છે. એથી અધિક માનવી યુક્ત નથી અને જે વંશોની નામાવની વિસ્તૃત છે તેમનો રાજત્વકાળ તો પ્રત્યેક રાજાદી સરાસરી ૧૮ વર્ષનોજ માનવો યુક્ત છે. યુધિષ્ઠિરથી વિક્રમાદિત્યપર્યંતના ૬૪ રાજાઓના રાજત્વકાળ તો એટલો પણ માનવો જોઈએ નહિ, કારણ કે એટલી અનુધિમાં તો ચાર વાર પૂરું રાજ્યકાલિ ગઈ હતી.

ભાગવતમાંથી મહણ કરામ આવેલી જરાસંધની શેષ વંશાવલી અને મહત્વની છે, એથી આપણને વિશેષ શોધ કરવાની સધિ મળશે.

જરાસંધ રાજગૃહ વા ખિહારનો શાસનકર્તા હતો. તેના પુત્ર સહદેવ અને પૌત્ર માર્ગરી, એ ઉભય મહાભારતના સમકાલીન હતા અને તેથી તેમને આપણે રાજ પરીક્ષતના સમકાલીન ગણીશું. તો ચાલશે.

જરાસંધના મુખ્ય વંશમાં ૨૩ રાજાઓની ઉત્પત્તિ જણાવવામાં આવી છે. આ વંશનો અતિમ રાજા રિપુજય થયો. તેના સચિવ શુનકે તેને મારી તેનું સિંહાસન હસ્તગત કર્યું. આ શુનકનો વંશ પચ્ચે પેઢી સુધી આવ્યો. તે વંશનો અતિમ રાજા નન્દિવર્ષન હતો. સિંહાસન હસ્તગત કરવાથી શુનકને કાંઈ લાભ થયો નહિ, કારણ કે તેને તત્કાળ પોતાના પુત્ર પ્રહોતને સિંહાસનપર અધિષ્ઠિત કરવો પડ્યો. આ પાંચે રાજાનો સમય ૧૩૮ વર્ષ માનવામાં આવે છે.

૪૧૦૦ વર્ષોના સમય નિર્ધારિત કર્યો હશે. પૃથ્વીરાજનો જન્મ સવતરું ૧૨૧૫માં થયો હતો. ૪૧૦૦ માંથી જો ૨૬૧૫ બાદ કરવામાં આવે તો ૧૪૮૫ શેષ રહે છે. આ સમય ચૌહાણના ઇતિહાસમાંથી પૃથ્વીરાજના જન્મથી ૩૦ વર્ષ પૂર્વેનો છે.

૧ પૃથ્વીરાજની પછી દિલીમાં રાવોનો નહિ કિંતુ મુસલમાનોના અધિકાર થયો હતો. (દિલી અનુવાદક)

૨ સવત ૧૨૫૦ અર્થાત્ ઇ.સ. ૧૨૮૪ થી એટલે પૃથ્વીરાજ સિંહાસનથી ચ્યુત થઈ બહોવાન બન્યો તે સમયથી.

૩ સવત ૧૨૧૨ અર્થાત્ ઇ.સ. ૧૨૫૬ કે ન્યારે જયસે જેસલમીરની સ્થાપના કરી તે સમયથી ત્યાંના વર્તમાન મહારાજ જગસિંહના સવત ૧૮૭૬ વા ઇ.સ. ૧૮૨૦ માં થયેલા રાજ્યાભિષેકપર્યંત.

૪ અહીં આનાં આરભના ધણા રાજાઓ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા હતા અને વર્તમાન મહારાજના પાતા પોતાના બરીબના ઉત્તરાધિકારી થયા હતા. આવા કારણોથી તેમનો રાજત્વકાળ ધણો ન્યૂન આવ્યો છે.

૫ ઇતિહાસરેખકો આવા પરિવર્તનો થવા ઉચિત માને છે અને તેઓ જણાવે છે કે, જે રાજાઓ પરબદ થયા છે તેમનામાં પોતાના રાજ્યને સંભાળવાની યોગ્યતા નહોતી.

૬ એ ખિહારની રાજધાની રાજગૃહ વા રાજમહેલ છે.

૬ પૃથ્વીરાજનો જન્મ ૧૨૧૫માં નહિ પણ ૧૨૧૫ ની લગભગમાં થયો હોવો જોઈએ કારણ કે 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કાવ્ય માં સોમેશ્વરના દેહાવસરમે તે બાલક હતો જેમ લખવામાં આવ્યું છે. સોમેશ્વરનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૩૬ માં થયો હતો અને પૃથ્વીરાજ જો ૧૨૧૫ માં જન્મ્યો હોય તો તે ૧૨૩૬ માં ૨૧ વર્ષનો થાય, માટે તે બાલક સખી રાકાય નહિ. (દિલી અનુવાદક)

શેખનાગ^૧ નામના વિજેતાના હાથનીચે શેખનાગ નામના દેશમાથી એક નવીન જાતિ ભારત વર્ષમા આવી તેણે પાડુના સિદ્ધાસનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તેનો વશ દશ પેઢીસુધી ચાલ્યો અને અંતે તે અપુત્ર વશ રાજ્ય મહાનદની સાથે સમાપ્ત થયો મહાનદને એકત પણ કહેવામા આવતો હતો તેણે શુદ્ધરક્તના પ્રાચીન રાજપૂતોની માથે દાઝણુ સત્રામ કર્યો અને તેમનો સપૂર્ણ નાશ કરી નાખ્યો પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શેખનાગના સમયથીજ ગજ્જઓ શરૂ થઇ ગયા ઉપર્યુક્ત દશ રાજ્યોનો સમય ૩૬૦ વર્ષોનો માનવામા આવ્યો છે

આજ તક્ષકવશના ચદ્રચુપ્ત^૨ મોરી નામના રાજથી ચતુર્થ રાજવશનો આરંભ થયો આ વશમા પણ દશ રાજ્ય થયા અને તેમનું રાજ્ય ૧૩૭ વર્ષપર્યંત રહ્યું

પાંચમા રાજવશના આઠ રાજ્યો થયા હતા તેમનો આઘપુરુષ શૂગીરાજ^૩ દેશમાથી આવ્યો હતો આ વશનું રાજ્ય ૧૧૨ વર્ષપર્યંત ચાલ્યું અંતે કણ્વદેશના એક રાજ્યે આવી તે વશના અંતિમ રાજાનો વધ કર્યો અને તેનું રાજ્ય હરતગત કર્યું^૪ ઉપર્યુક્ત આઠ રાજ્યોપૈકી શુદ્ધ રક્તના ગજ્જ આર હતા અને પાંચમો રાજ્ય કૃષ્ણ^૫ ચદ્રઓના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો કણ્વદેશથી આવેલા ગજ્જ વશનું રાજ્ય ૨૩ પેઢી સુધી રહ્યું તેના અંતિમ રાજાનું નામ સુનોમરી હતું

આ પ્રકારે મહાભારત પૂરી થઈ વશાવનીઓ આપવામા આવી છે, જેમા જસમધના ઉત્તરાધિપતી સહદેવથી આરંભ કરીને સુક્ષેમાધીપર્યંત ૮૨ ગજ્જઓની અવિચ્છિન્ન શૃંગના આપવામા આવી છે.

કેટલીક નાની વશાવનીઓને માટે સાધાગણુ સમય નિર્ણયિત કરવામા આવ્યો છે પરંતુ પ્રથમ અને અંતિમને માટે તેમ કરવામા આવ્યું નથી તેથી અગાઉ ડ્રેની ગણના આ સ્થળે પણ ઉપયોગમા લાવવી જોઈએ આમ કરવાથી તેમનો સમય વિક્રમ મવત ૬૪૪ સુધીમા ૧૭૦૪ વર્ષનો થશે આ રીતે રાજ્ય વસુદેવ વિક્રમનો સમકાલીન થયે આ ગજ્જ છઠ્ઠી વશાવનીના રાજ્ય સહદેવથી પચાવનમી પેઢીએ થયો હતો એમ કહેવાય છે કે તેણે કતારદેશમાથી આવીને હિંદોનું સિદ્ધાસન છતી બીધું હતું જે આ ગણનાની કાંઈ પણ કિંમત હોય તો ભાગ્યતમા આપેના વશાવના વિક્રમની પાંચમી શતાબ્દી

૧ આલમરિક લાપામા કહીએ તો એ સર્વરાજનો દેશ છે કારકુકે નામ, તક વા તક્ષક એ ત્રણ રાખ્દોનો અર્થ એકજ છે અને હું તેને સ્ટ્રેબોના જણાવેલા સિથેક ટાવારીયોકોતુ, ચીનાઓના જણાવેના તકુકુનોકોતુ તથા તુક્ટનાના વર્તમાન તાજકોમોતુ નિવાસ સ્થાન માનું છું મારા મત પ્રમાણે પુરાણોમા જેને તુરુક આવા છે અને જેઓ રાક્ષસીય વા સિથિયામા અર્ધર્થા (અકસાસ) ના તરફ રાજ્ય મર્યા હતા તે આ જાતિ છે

(કર્નલ ટોડે શેખનાગદેશમાથી શેખનાગવશનું આગમન થયેનું માન્ય છે પરંતુ પુરાણોમા શેખનાગવશના વર્ણનમા શેખનાગદેશનું કોઈ જ્ઞાન નથી મેષનાના વશને મજબૂતા સિદ્ધાસનપર બેઠા હતા, નહિ કે પાડુના સિદ્ધાસનપર) (હિંદી અનુવાદક)

૨ શેખનાગ વા મોરીવશીઓને તક્ષકવશી માનવા એ કર્નલ ટોડેનો જમ છે આજ તથા જૈનજેષકોએ તેમને સૂર્યવંશી લખ્યા છે (હિંદી અનુવાદક)

૩ અહીંઆ પણ શૂગી રાજ્ય જમથી લખવામા આવ્યો છે વાસ્તવમા એ રાજ્ય શૂગ છે પુરાણોમા શૂગી દેશમાથી ઉત્તર માણસનું આગમન થયેલું લખ્યું નથી (હિંદી અનુવાદક)

૪ પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે, શૂગવશના અંતિમ રાજ્ય દેવશૂતિને કણ્વવશીમત્રીએ માર્યો હતો ભૂમિન તેનો પુત્ર હતો (હિંદી અનુવાદક)

૫ રાજ્ય કૃષ્ણ ચદ્રાણીના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો નહોતો પરંતુ આઘવશનેજ પુરાણોમા ચદ્ર લખવામા આવ્યો છે ઉક્ત વશના પ્રથમ રાજાને સિમુક લખવામા આવ્યો છે પુરાણોમા કણ્વદેશમાથી આગમન થયેલું લખ્યું નથી (હિંદી અનુવાદક)

૬ કર્નલ ટોડે અહીંઆ જ વશાવનીઓ આપાનુ લખ્યું છે પરંતુ સાત વશાવનીઓ તેમજે વશપતમા આપી છે આવીજ રીતે કોઈ કોઈ સ્થળે પ્રકરણમા તથા વશાવનીઓમા આપેલી નામોની સખરામા પણ ફેર છે અર્થાત્ પ્રકરણમા કઈક તો વશપતમા કોઈ બીજુજ હોય છે (સી. ટી. એન્ડ્રી)

સુધી આવી પહોંચે છે. આ વંશાવલીના લેખકો કાંઈ હવિષ્યવેત્તા હોય એમ આપણે માની શકતા નથી, તેથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, સુલોમધીના શાસનકાળમાં અર્થાત્ વિ. સં. ૬૦૦ અથવા ૫૪૬માં આ પ્રાર્થન ઇતિહાસનું નવીન સરકતરું કરવામાં આવ્યું હશે.

ઉપર જે વંશાવલીનું વૃત્તાત લખવામાં આવ્યું છે, તેમની કારકીર્દિની સરાસરી કાઢવામાં અમે જે ગણના કરી છે, તેનો પૃથ્વીના ક્ષત્ર દેશોના રાજાઓના શાસનસમયની સાથે મુકાબલો કરવાથી અમારી ગણનામાં ટેદલી સત્યતા છે તે જણાઈ આવશે.

જે સમયે દશ ભતિઓએ રાહોભોમની^૨ વિરુદ્ધ વિદ્રાહ કર્યો હતો, તે સમયથી જેસતેમ^૩ હત-ગત થયું ત્યાં સુધીના ૩૮૭ વર્ષમાં જુહાના^૪ સિંહાસનપર ૨૦ રાજાઓ અભિષેક થયા હતા તેમાંના પ્રત્યેક રાજાના શાસનકાળની સરાસરી ૧૮ વર્ષની આવે છે. આની બહાર જે વિદ્રાહપૂર્વેના સાન, યુદ્ધ અને સૌલોભનના રાજ્યનો સમય ઉમેરવામાં આવે તો પ્રત્યેક રાજાના શાસનકાળની સરાસરી ૨૬ વર્ષની આવશે.

સાડેનાપોલસના^૫ દાય નીચે ૬૦ સં. ૮૦૦ વર્ષપર અસિરિયાના^૬ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું ત્યારપછી બેબિલોનિયા, અસિરિયા અને મીડિયાના^૭ રાજવંશોએ સ્વતંત્ર રીતે રાજ્ય કર્યું. આ ત્રણે રાજવંશોના રાજાઓના શાસનકાળની સરાસરી પૃથક્ પૃથક્ આવે છે.

જ્યારે આપણે અસિરિયાની વંશાવલી જોઈએ છીએ, ત્યારે તેમાં શાસનકાળની સરાસરી મધ્યમ જણાય છે, પરંતુ બેબિલોનિયા અને મીડિયાની વંશાવલીના શાસનકાળની સરાસરી અધિક નીકળે છે. બેબિલોનિયાદેશ અસિરિયાથી પૃથક્ થયો ત્યારથી તે પુન તેની સાથે સમુદ્રાત થયો ત્યાં સુધીમાં અર્થાત્ આવન વર્ષસુધીમાં બેબિલોનપર નવ રાજાઓએ અધિકાર ભોગવ્યો હતો, પરંતુ મીડિયાના રાજા ડારીયસે સાઠ વર્ષપર્યંત અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત નવ રાજાઓના એકદર શાસનકાળ કરતાં પણ અધિક સમય-પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું તેનું રાજ્ય અસિરિયાથી પૃથક્ થયું ત્યારથી તે પુન તેની સાથે સમુદ્રાત થયું ત્યાં સુધીના ૧૭૪ વર્ષોમાં ડારીયસના વંશના છ રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું, જેમાંના પ્રત્યેક રાજાની શાસન-કાળની સરાસરી ૨૯ વર્ષની આવે છે.

અસિરિયાના વૃષ્ટિએ રાજવંશકાળ મધ્યમ છે. નેબુકડનેઝર^૮થી આરંભ કરીને સાડેનાપોલસ સુધીના રાજાઓની શાસનકાળની સરાસરી ૨૨ વર્ષની આવે છે, પરંતુ તે સમયથી તે વંશની સમાપ્તિ સુધીના રાજવંશકાળની સરાસરી કાઢવામાં આવે તો તે ૧૮ વર્ષજ થાય છે.

૧ મહારાજ બેદ્લીએ હિંદુઓની ભક્તિપ્રવૃત્તિઓને એકલેખ એશિયાટિક રિસર્ચ સો. ૮, પૃ. ૨૩૧-૩૭ માં પ્રકાશ પાડ્યું છે. તેમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે સવત ૫૮૩૦ અર્થાત્ ઇ. સં. ૫૪૭માં બ્રહ્મયુગ ન્યો તેની થયો, જેનો સમય સુલોમધીના રાજ્ય-શાસનથી કાઢી પૂર્વેનો છે. તેણે બલ્કાના ક્ષેત્રની રીતિ સ્થાપિત કરી જે અનુસાર સુલોમી દાલની ગણના ચાલી રહી છે. અર્થાત્ ઐતિહાસિક સમયમાં પણ પવિત્રતા થયું આ કારણથી મારી ગણના વિશેષ દૃઢ થાય છે. મહારાજ કેલ્કેસે જેમનું વિશાળ જ્ઞાન અનુમાનની વાતો નહિ માનવાના કારણથી બહુમૂલ્ય છે, તેમનાપર મહારાજ બેદ્લીએ અનુચિત કટાક્ષ કર્યો તેથી તેમના પ્રમાણની દૃઢતા ધણી શિથિલ થઈ જાય છે.

૨ રાહોભોમ સૌલોભનને. પુત્ર અને જ્ઞાનો પાદશાહ હતા. તેના પિતાએ (સૌલોભને) પોતાના રાજ્યમાં કેટલાક મુદ્દાના કર્યો હતા, જેથી તેની પ્રજા અસંતુષ્ટ થઈ હતી અને તેના મૃત્યુ પછી રાહોભોમના સમયમાં તેની પ્રજામાંની ૧૦ ભતિઓએ વિદ્રાહ કર્યો હતો. (પૃ. ૬૦ એકા)

૩ એ એશિયામાઈનરનું (બાઈબલમાં) પ્રસિદ્ધ પ્રાચીનનગર છે.

૪ એ એશિયામાઈનરના એક વિશાળ નામ છે.

૫ અસિરિયાનો એક પાદશાહ.

૬ આ અને આની પછળના સવતો મહારાજ એઝેર પોતાના 'ઓરિજિન ઓફ લીઝ' નામના પુસ્તકમાં આગેલી વંશાવલીઓમાંથી શ્રેણી છે.

૭ એશિયામાં ૭ના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો એક દેશ.

૮ સુલોમધીરાજ્યની સમાપ્તિ ઇ. સં. ૫૪૬ માં નહિ પરંતુ ઇ. સં. ૩૦૦ની પૂર્વે થઈ ચૂકી હતી. બ્રહ્મયુગે અદ્યતન રિહાત સવત ૧૮૫ (ઇ. સં. ૧૨૮) માં સ્થાપિત કર્યો હતો. માટે ઇ. સં. ૫૪૭ માં તેનું અસ્તિત્વ

૬૦૦૦૫૦ ૧૦૭૮ ના લેસીડિમનના હેરાકલાઈડી કહેવાતા રાજ્યોના યુરિસ્થેનિસથી લઈને ૧૧ રાજ્યોના શાસનકાળ સરાસરી ૩૨ વર્ષનો થાય છે, અને પ્રાય તેજ સમયમા એથેન્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યમા મૃત્યુપર્યાંત સ્થિત રહેનાર પ્રથમ અધિપતિથી આરંભ કરીને ઓલિમ્પીઅડના સમયમા તે ૫૬ દશ દશ વર્ષને માટેનું ચક્ર ગચ્છ ત્યાસુધી થયેલા બાજુ અધિપતિઓના સરાસરી શાસનકાળ ૨૮ વર્ષનો આવે છે.

આ પ્રકારે ચાહુદીઓ, સ્પાર્ટનો તથા એથેનિયનલોકોનો રાજત્વકાળ મળતો આવે છે, જેનો આરંભ ૬૦૦ સં ૫૦ ૧૧૦૦ વર્ષપર થયો હતો આ સમય મહાભારતથી થયાસ વર્ષ કરતા અધિક દૂરનો નથી અને તેની સાથે યુનાની રાજ્યકાળ છોડતા બેબિલોન, અસિરિયા તથા મીડિયાના રાજ્યનો આરંભ થાય છે. આ ધટના ૬૦૦ સં ૫૦૦ આઠમી શતાબ્દીમા બની હતી અને ચાહુદીઓના રાજ્યનો અંત ૬૦૦ સં ૫૦૦ છઠ્ઠી શતાબ્દીમા આવ્યો હતો.

આપણા સૂર્યવંશી અને ચંદ્રવંશી રાજ્યોના રાજત્વકાળ સાથે ઉપર્યુક્ત રાજ્યોના શાસનકાળની તુલના કરતા પાછલો રાજત્વકાળ ગમે તેટલો ટુંકો જણાય તોપણ વર્તમાન હિંદુરાજ્યોના શાસનકાળ ધ્યાનમા લેતા તે, બ્રાહ્મણોએ આપેલા અસંભવિત શાસનકાળને માની લેવા કરતા યથાર્થ શાસનકાળનો નિર્ણય કરવામા આપણને વિશેષ સહાય કરશે.

જો દેશના હવાપાણી સારા હોય છે અને જો દેશના રાજ્યો સાદુ જીવન ગાળે છે, તે દેશનો રાજત્વકાળ લાંબો જણાય છે સ્પાર્ટનરાજ્યોનો રાજત્વકાળ લાંબો જણાય છે સ્પાર્ટનરાજ્યોના રાજત્વકાળની સરાસરી ૩૨ વર્ષની આવે છે, જ્યારે અધિક ભોગવિલાસમા રત થયેલા એથેનિયનરાજ્યોનો સરાસરી ૨૮ વર્ષનો શાસનકાળ આવે છે ચાહુદીરાજ્યોનો સોલના સમયથી બેબિલોનમા તેમને હાકી કાઢવામા આવ્યા ત્યાસુધી સરાસરી ૨૬ વર્ષનો શાસનકાળ આવે છે મીડ્યોકે લેસિડિમોનિયનલોકોની બરાબર ઉતરે છે જગતના સર્વ દેશોના ઇતિહાસમા તેઓ અણહિલપુરના રાજ્યોની સમાન ઉતરે છે અને ઉક્ત નગરના ચામુડરાજ્યનો રાજસમય તે પ્રાય દારાના રાજત્વકાળની બરાબરજ હતો.

અસિરિયા અને સ્પાર્ટાના લોકોનો સરાસરી રાજત્વકાળ અધિકમા અધિક ૩૨ અને ન્યૂનમા ન્યૂન ૧૮ વર્ષનો નીકળે છે અને પ્રત્યેકનો સરાસરી કાળ ૨૫ વર્ષનો આવે છે તથા સાતસે વર્ષના અરસામા આપણા ચાર હિંદુરાજ્યોની સરાસરી ૨૨ વર્ષની આવે છે.

ઉપરના પ્રમાણોથી મારા મત પ્રમાણે પચાસ રાજ્યોપૈકી પ્રત્યેકનો સરાસરી રાજત્વકાળ ૨૦ થી ૨૨ વર્ષનો આવે છે.

જો મારી આ શોધનું પરિણામ સતોપદાયક હોય અને ઉક્ત પ્રયકારોની આપેલી વશસ્ત્રિ યથાર્થ હોય તો મહાશય બેટ્લીના જેવોજ અમારો સિદ્ધાંત થશે તેમણે મહાન પાડિત્યથી જ્યોતિષ તથા વશસ્ત્રિસંબંધી નિયમોનું અન્વેષણ કરી યુધિષ્ઠિરના સંવતનો સમય જગતની ઉત્પત્તિથી ૨૮૨૫ વર્ષ પાછળનો માન્યો છે આટલા વર્ષો જો જગતની ઉત્પત્તિથી ઇસુના જન્મસુધીના ૪૦૦૪ વર્ષમાથી બાદ.

૧ યુનાનમા પ્રતિ માસ વર્ષે ૬૨૨૮૦ જેલ કરવામા આવતા હતા, તેઓ લિમ્પિક ગેમ કહેવાતા હતા અને ચાર વર્ષના જેલ ઓલિમ્પિક્સ કહેવાતા હતા.

૨ દારા અને અણહિલપુરના ચામુડનો રાજત્વકાળ સમાન ગણાઈ શકે નહિ. પ્રથમ દારાએ ૩૬, દ્વિતીય દારાએ ૧૯ અને તૃતીય દારાએ માત્ર વર્ષ રાજ્ય કર્યું હશે. (દિદી અનુવાદક)

પુરાણોમા રાજ્યોની કમરા નામાવલી તો આશ્વવંશના અંતિમ રાજા મુલોમધીપર્યાંતની પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તેમા મુલોમધીથી દીર્ઘકાળપછી પ્રયાગ, સાકેત (અયોધ્યા) અને મગદ્દેશોપર ગુપ્તવંશીઓના અધિકાર રહેલા જણ્યો છે ગુપ્તવંશનો રાજ અદ્યગુપ્ત પહેલો કે જેનો રાજ્યાભિષેક ૬૦૦ સં ૩૨૦ મા થયો હતો, તેના સમયમા આ પ્રદેશો ગુપ્તોનેજ આધીન હતા તેની પછી ગુપ્તરાજ્ય દૂર દરમુધી ફેલાય હતું, માટે જો કનૈસ ટાંડના અભિપ્રાયનુસાર હિંદુઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પુરાણો) નો નવીન સંસ્કાર થયો હોય તો તે ઇસ્વીસ-નની ચોથી શતાબ્દીમા થયો હોવો જોઈએ, નહિ કે છઠ્ઠીમા. (એમ હીં બોશ)

કરવામાં આવે તો યુધિષ્ઠિરના સવનનો પ્રારંભ ઇસુથી ૧૧૭૬ અને વિક્રમાદિત્યથી ૧૧૨૩ વર્ષ પૂર્વે થયેનો સિદ્ધ થશે.^૧

પુરાણોમાં જેને તુલ્યકમતિ કહેવામાં આવી છે તે તેજ બળતિ જણાય છે કે જે શાકદીપ વા મિથિયામાં અરકસીસના તટપર રાજ્ય કરતી હતી

^૧ અમેરોના લખેલા પ્રાચીન સર્વ લેખોમાં એનો જ ઉલ્લેખ હોય છે કે જાતની ઉત્પત્તિ પાંચ દાંતરથી કેટલાક અધિક વર્ષોથી થયે છે પરંતુ હિંદુશાસ્ત્ર, હિંદુ ધર્મમાં તથા રાજવંશોની વર્ણવેલા મન પ્રમાણે ૫૦૦૦ થી કેટલાક અગિયારો હસિયુગના બની શકે એવું છે અને જગતની ઉત્પત્તિને તો ૧૮૫૫૧૧ વર્ષો પૂર્વે થયે છે (હિંદી અનુવાદક)

પરિશિષ્ટ ૨ જુ-અધ્યાય ૬ છો

વિક્રમાદિત્યની પછીની રાજપૂતઋતિઓની વંશાવલીસંબંધી ઇતિહાસ-
હિંદમાં આવેલી વિદેશીઋતિઓ-સિધિયનો, રાજપૂતો અને સ્કેન્ડિ-
નેવિયાની ઋતિઓની વચ્ચે સમાનતા

પ્રકાર ભાગતની પ્રાચીન વીરઋતિઓની વંશાવલીસંબંધી ઇતિહાસ પ્રારંભિક કાળથી યુધિષ્ઠિર અને કૃષ્ણના સમયપર્યંતનો અને ત્યાંથી વિક્રમાદિત્યના મમય સુધીનો તથા આજપર્યંતનો લખી જણાવ્યો. હવે જે ઋતિઓએ આ અરસામાં ભાગતપર આક્રમણ કર્યું અને જે વર્તમાન સમયમાં રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમાં ગણાય છે, તે વિષે કાંઈક ઉલ્લેખ કરવો અનુચિત ગણાશે નહિ આથી તે ઋતિઓવચ્ચે કેટલીક આશ્ચર્યજનક સમાનતા જોવાનો અવસર મળશે.

જે ઋતિઓનો ઉલ્લેખ અત્રે કરવામાં આવ્યો છે, તે હવે વા અશ્વ, તલકે તથા જિત વા જિટી છે આ ઋતિઓના દેવતાઓ, તેમની આરભિત વંશાવલીઓના નામો તથા ઇતર પુષ્કળ બાબતોમાં સાદૃશ્ય હોવાથી ચીના, તાતાર, મોગલ, હિંદુ અને સિધિયનઋતિઓનું મૂળ એકજ છે એમ ધારી શકાય છે. જો કે આ ઋતિઓના હિંદુસ્થાનમાં થયેલા આગમનનો સમય યથાર્થીરીતે જાતાવી શકાતો નથી, તથાપિ તે ઋતિઓ કયા પ્રદેશોમાંથી આવી છે, તે વધી સરલતાથી નિશ્ચિત થઈ શકે છે.

તાતાર અને મોગલયોગોની ઉત્પત્તિવિષે તેમના ઇતિહાસવેબંધ અણુવગાત્રીએ જે વર્ણન કર્યું છે તેની તુલના પુરાણોમાં બખેલી જે ઋતિઓનું વર્ણન અત્રે અમે કરીએ છીએ તેમની ઉત્પત્તિ સાથે કરવી જોઈએ. તાતારોના આદિ પુરુષનું નામ મોગલ હતું. તેનો પુત્ર ઓગઝ^૧ હતો. આ ઓગઝ ઉત્તર પ્રદેશોમાં વસતા સર્વ તાતાર અને મોગલયોગોનો મૂળપુરુષ હતો.

ઓગઝ વા ઓગઝને^૨ ૭ પુત્રો હતા પહેલો કિલિન^૩ અર્થાત્ પુરાણોમાં બખેલો સૂર્ય, બીજો અયઃ^૪ અર્થાત્ પુરાણોમાં જણાવેલો ચંદ્ર વા ઇંદુ.

પાંછમું નામ પુરાણોમાં જણાવેલા ચંદ્રવંશના એક પુત્રના આયુ નામની સાથે મળતું આવે છે. મર્વ તાતાગ્યેકો પોતાને આયુ વા પુગણોમાં લખેલા ચંદ્ર અર્થાત્ ઇંદુના વંશજતરિકે ઓળખાવે છે. આજ દારણથી તે લોકો જર્મનોની પેઠે ચંદ્રને મહૈવ નરદેવના માનતા હતા.

તાતાર અથને ભુગ્સ નામનો એક પુત્ર હતો. તેનો પુત્ર છુ હતો ચીનનો સૌથી પહેલો રાજવંશ છુની^૫ ઓવાદમાજ ઉત્પન્ન થયો હતો.

૧ શુ મોગલ અને ઓગઝ શબ્દોના મહાસર્વ મોગલ શબ્દ બની શકતો નથી ? મોગલ એ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકમાં લખેલા નફરનો પુત્ર હતો.

૨ શેષ ચાર પુત્રો એ ચાર તરનો છે કે જેનું વર્ણન મનુષ્યનરિકે કરવામાં આવ્યું ૩ અને જેમાંથી તાતાર લોકોની ઇ ઋતિઓ નીકળી છે ત્રીજામજબર્ત હિંદુઓની જેઝ ઋતિનો હતો. માછળથી અગ્નિદેવની ચાર ઋતિઓએ મળીને તેને ૭ જતાવી અને હાલમાં તે છત્રીસ થઈ ગઈ છે.

૪ અણુવગાત્રીના કહેવા પ્રમાણે વાતારીજાયામાં સૂર્ય અને ચંદ્ર

૫ ડી ગિગનિસકૃત પુસ્તક

૫ સર વિવિધમ જ્ઞેસ કહે છે કે, ચીનાઓમાં પોતાને હિંદુઓમાંથી નીકળેલા જણાવે છે, ૧૨૮૦ દુવના કરી તેવાથી આ ઉભય ઋતિઓ સિધિયનવેદોમાંથી નીકળેલી સિદ્ધ થાય છે (૧)

પા શિક્ષક આપુનો એક પુત્ર થઈ (જેને જુદુ પણ કહેવામાં આવે છે) હતો, જેના ત્રીજા પુત્ર હુરે દાગ કેહ પણ વચની ઉત્પત્તિ થયેલી હિંદુ વંશાવલીના લેખમાં માનતા નથી, પરંતુ તેનાદાની ચીનાલોકો પોતાને ચંદ્રના વંશજવતરિકે ઝોળાખાવી રાકે છે

ઝેવખા (ઝવની નવમી પેઢીનો વંશજ) ને બે પુત્રો હતા પહેલો કાષ્ઠિયન અને બીજો નગમકે જેના વંશજો સમસ્ત તાતારમાં વસ્યા છે

ઝલીસખા પોતાને કાષ્ઠિયનના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો માનતો હતો

નગસ પુરાણો અને તાતાવંશાવલીલેખકોના તક્ષક વા નાગવંશનો સંસ્થાપક હોય એ સંભવિત છે હી ગિગનીસે આ તક્ષક લોકોને તકયુષ્ત્ર ઝોળાને જણાવ્યા છે

આ ત્રણ જાતિઓનું મૂળ આ પ્રકારે પરંપરા મળે છે હવે અમારે તેમના દેવતાઓની ઉત્પત્તિના વર્ણનની ટુનના કરવી જોએ પ્રત્યેક લેખમાં ચંદ્રવંશના સંસ્થાપકની ઉત્પત્તિ કલ્પિત રીતે લખી છે

પ્રથમ—પુરાણસંપાદકો કયા-કયા (૫૪વી) કે જે સૂર્યપુત્ર દેવતાકુની કન્યા હતી, તે જો સમયે જગતમાં બમણું તી હતી, સ્વારે બુધે તેની સાથે સમ કયો, જેથી ઈંદુવંશની ઉત્પત્તિ થઈ દ્વિતીય-ચીનાઓનું પોતાના પ્રથમ પાદશાહ યુ (અયુ)ની ઉત્પત્તિનું વૃત્તાંત આ પ્રમાણે છે—એક તારા (બુધ અથવા ફો)નો યાત્રાસમયે યૂની માતાની સાથે સમાગમ થઈ ગયો અને તેને ગર્ભ રહી ગયો, જેથી યૂની ઉત્પત્તિ થઈ યુએ ચીનાઓનો પ્રથમ રાજવંશ સ્થાપિત કર્યો હતો તેણે ચીનદેશને નવ ભાગોમાં વિભક્ત કર્યો અને તે ઈ. સ. ૫૦૦ ૨૨૦૦ માં ગળ્પ કરવા લાગ્યો

આ પ્રકારે તાતારોનો અથ ચીનાઓનો યુ અને પુરાણોમાનો યાદુ એ ત્રણે ઉપરુક્ત ત્રણે જાતિઓનો આદ્યપુરુષ હિંદુ (અદ્ર) હતો એમ સ્પષ્ટરીતે પ્રકટ થાય છે

ઇંદુ વા ચંદ્રનો પુત્ર બુધ રાજવંશસંસ્થાપક અને ધર્મચુરુ થયો તે પ્રકારે ચીનમાં ફોને તે પદ પ્રાપ્ત થયું અને યોગન તથા ટયૂંગીસર્ફ જે જાતિઓ યુરોપમાં ગઈ તેનો આદ્યપુરુષ અને ધર્મચુરુ તે બન્ને

આ પરથી જણાય છે કે બુદ્ધધર્મ અવસ્થા આ જાતિઓનો સમકાલીન હશે અને તે ધર્મને ઉત્તમ જાતિઓજ ખાસ ભારતવર્ષમાં લાવી હશે તથા કૃષ્ણ અને સૂર્યનો મત પ્રકટ થયો અર્થાત્ બધના ઉપાસકો ઉત્પન્ન થયા ત્યાંસુધી તે લોકોમાં આજ મત પ્રચલિત રહ્યો હશે, અને જ્યારે વખત જતા તેમણે બુદ્ધના અનુયાયીઓને દબાવી દીધા ત્યારે ઉત્તરધર્મનું સૌમ્ય સ્પાતર થઈ તે વર્તમાનકાળનો જૈનધર્મ બની ગયો હશે

હવે આપણે આની સાથે ડાયાડોરસે કરેલા સિથિયનજાતિની ઉત્પત્તિના વર્ણનની ટુનના કરવી

૧ યુ ચંદ્રવંશી આપુનો પુત્ર નહિ પણ પ્રપૈત્ર હતો

(જો. હી. જો. ૩૭)

૨ યુને છુ નામનો કોઈ પુત્ર હતો એમ પુરાણપરથી પ્રવીત થત નથી અલબત્ત, તેનો એક પૌત્ર હય નામનો હતો અને કનૈલ ટોડનો હેતુ પણ તેને જણાવવાનોજ છે તાતારી અથ, જુહાસ અને છુ નામની સાથે પૌરાણિકવંશાવલીના નામો મિશ્રવવાની યત્નવાહુમાં તેઓ પોતાનો ત્રીજા મંત્રણમાં આપેલા વંશાવલીમાં કમ ભૂલી ગયા છે

(જો. હી. જો. ૩૭)

૩ સમૂહમાં સંપને નામ બા તક્ષા મહે છે સર્પ એ બુધનું ચિન્હ છે નાગ જાતિના લોકો જેઓ ભારતમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે અને જેઓ સીથિયાના તક્ષક વા ત સુક છે તેમણે ઈ. સ. ૫૦૦ થી રાતાબીમાં (૧) ભારતવર્ષમાં આક્રમણ કર્યું હતું (૨)

૪ પુરાણપરથી જણના કરીને કહેલા સમયની લગભગ

૫ કનૈલ ટોડે આ બુધને જોદ્ધધર્મનો પ્રચાર માન્યો છે પરંતુ તે તેમની ભૂલ છે જોદ્ધધર્મનો પ્રચાર શાક્યવંશી શુદેવનરામના પુત્ર સામ્યસુનિ (સિદ્ધાર્થ) એ કર્યો હતો, નહિ કે આ બુધે અને જોદ્ધધર્મ કનૈલ ટોડની માન્યતા પ્રમાણે મધ્ય એશિયામાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો નહોતો પરંતુ હિંદુસ્થાનથી મધ્યએશિયા તરફ દોર થયો પ્રસાર્યો હતો

(જો. હી. જો. ૩૭)

૬ 'તાલ' સમૂહમાં ચિલાને કહે છે મિસ્રમાં બુધને યજુસ્ત તથા ટોય કહે છે

૭ હિંદુલોકોમાં સૂર્યોપાસનાનો પ્રચાર રહ્યો તે પૂર્વે જોદ્ધધર્મ પ્રચલિત હતો એવી જે કનૈલ ટોડની માન્યતા છે તે પણ તેમનો ભ્રમ છે સૂર્યની ઉપાસના આરંભિકકાળથી ચાલી આવે છે અને જોદ્ધધર્મનો પ્રચાર તો દીર્ઘકાળ પછી થયો હતો અને જૈનધર્મ એ જોદ્ધધર્મનું સ્પાતર નહિ, પણ તેથી ક્ષિત્ર અને અધિક માત્રીન ધર્મ છે

(જો. હી. જો. ૩૭)

૮ ટાયાડોરસ સિંકયુલસ અથ બીજો બુદ્ધો

જેમજે, જેપરથી પ્રતીત થયે કે પુરાણો અને અણુ-ગાગ્રીદારા પ્રાપ્ત થયેલી આખ્યાયિકાજ તેને વિદિત હતી.

“ સિધિયન લોકો સૌથી પ્રથમ અરેક્ષીસ નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા હતા તેમની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી (ધન) દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી કન્યામાથી થઈ હતી આ કન્યાનો આકાર કમરથી ઉપર મનુષ્યનો અને તેની નીચે સપનો હતો (કે જે બુધનુ ચિન્હ છે) ન્યુપીટ (બૃહસ્પતિ)થી તેને એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો, જેનું નામ સિધિસ હતું તે જાતિએ તેના નામપરથીજ પોતાનું નામ રાખ્યું. સિધિસને પાતાસ અને નાપાસ નામના મે પુત્રો હતા (શુ આ તાતાદેરાની વંશાવલીનો નાગવંશ છે ?) આ પુત્રો પોતાના મહાન કાયેથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તેમણે દેશ વહેચી લીધો હતો તેમના નામ-પરથી જાતિઓના નામ પામિયન (પાની ?) અને નેપિયન પડ્યા તેઓ પોતાની સેના મિસરમાં નીવ નદીપર્યંત લઈ ગયા હતા અને તેમણે પુષ્કળ જાતિઓને પોતાને આધીન કરી હતી તેમણે સિધિયન સામ્રાજ્યને પૂર્વમહાસાગર, કાસ્પીઅનસમુદ્ર અને મોટિસસરોવરપર્યંત વધારી દીધું હતું આ જાતિના અનેક રાજાઓ થયા આ જાતિની સેક્સ (સિંધી), મેસેજે (જટ વા જિત), એરીએસ્પિયન (એરિયા) ના અશ્વલોકો વગેરે અનેક શાખાઓ છે તેમણે આસિરીઆ અને મીડિયાક જીતી લઈને તે દેશમાં મહા વિપ્લવ ફેલાવી દીધો અને ત્યાંના નિવાસીઓને અરેક્ષીસ નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં લઈ જઈને વસાવ્યા અને તેનું નામ સૌરોએશિયન પાડ્યું.”

સક્રી, જટ, અશ્વ તથા તુલક એવા જે નામે છે અને જે રાજસ્થાનના ૩૬ ગાંજરોમાં આવી ગયા છે તથા જે યુરોપની આરબિક સમ્બંધતાના સમયની અન્ય જાતિઓમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે તેમના મૂળનિવાસસ્થાનને માટે આપણે ખીજ પણ પ્રાચીન પ્રમાણોની શોધ કરી જોઈએ

૧ પુરાણોની અસ્વર્મા, અક્ષરનીસ વા સેફન પુરાણોમાં શાકદીપ વા સિધિયાનુ આ પ્રમારનુ વર્ણન છે યાયાદોરસ હિમેલસને શાકદીપ અને ખાસ હિદુસ્થાનની વચ્ચેની સીમા જણાવે છે

૨ ચદ્રવશની માતા ઈલા (પૃથ્વી) છે, કે જેને મનુષ્યરૂપ માનવામાં આવી છે અને સેક્સનદોકો અર્થાત્ યુનાની ઈરા અને ઈરાની લોકો અહીં કહે છે

૩ સિધિસ=સીધ (સક્રી) અર્થાત્ શાકદીપ અને ઘણા અર્થાત્ સ્વામી સક્રાઈ વા સિધિયાના સ્વામી

૪ મક્ષ-શુ સિધિયાના માથી લોકો મિસરના મોવાળ ન હોઈ સક્રી પાથી અથવા ગાઘાપિ વર્તમાન છે અને તે બાહ્યના શિવાનેખાના પ્રાચીન દુકડાઓપરના અક્ષરોના જેવાજ દેખાય છે આ પ્રકારના દુકડાઓ મારી પાસે છે પણ અક્ષરો મિસ્રિકલિપિની સાથે મળતા આવે છે

૫ એરિયા એ હિરાતની આસપાસનો પ્રદેશ છે (જો હી ઓઝા)

૬ ચદ્રવશી કુલઅજાતિની ત્રણ મોટી શાખાઓ “મીડ” ની પાંચી પાસે ૬૨ છે, જેમકે પુરમી, અજમીડ અને દેવમી. અસિરિયા અને મીડિયાપર આક્રમણ કરનાર અજાતિના લોકો કે જેઓ વાજસ્થના પૂરો હતા તેઓ પોતાના પેતૃકસ્થાન પાયાવિદેશમાંથી નીકળીને સિધુનદીની પશ્ચિમતરફના દેશોમાં આવ્યા તેમની સખ્યા ત્યાં

અલ્લિગન થયેલી સ્પ-ડીને જણાવવામાં આવી છે

૭ સુધપૂજક સુધવશી

• હિમા સ એ હિડકેસ પર્વતનું નામ છે

(જો હી ઓઝા)

+ પાલીમાયાના નામપરથી પહેલાના યુરોપિયનનેજકોએ ભારતવર્ષની પ્રાચીન લિપિને પાથીલિપિ જણાવી છે પરંતુ તેનું વાસ્તવિક નામ આલિલિપિ હતું આ વિષયમાંથી વર્તમાન નામની તથા ભારતવર્ષની સમસ્ત આલિલિપિઓની ઉત્પત્તિ થઈ કનલ ટોને આ દેશમાં ભિન્ન ભિન્ન વિષિઓના નેટવા પ્રાચીન લેખો પ્રાપ્ત થયા, તે સુધની લિપિ તેમણે ભમથા પાની માની લીધી છે તેમને નેટલા લેખો આ દેશમાં મળ્યા હતા તેમાંથી કોઈની પણ લિપિ આલિલિપિની સાથે મળતી નથી કેવલ યુરોપ અને હિદુસ્થાનની પ્રાચીન જાતિઓની વચ્ચે સમાનતા દર્શાવવાની ધુનમાં તેમણે વિષિઓની વચ્ચે પણ સામ્ય માન્યું છે. (જો હી ઓઝા)

૬ ચદ્રવશની અશ્વ નામની મધપણુ જાતિ થઈ નથી, પરંતુ કનલ ટોને ચદ્રવશી અજમીડના વંશજ વાજસ્થ (બાહ્ય) ના નામના અવગા “અશ્વ”પદ જોઈને તે વંશમાં અજાતિની કલ્પના કરી લીધી અને તે જાતિ તથા અન્યએરિયાની અસ્થિતિનું એ હોવાનું અનુમાન ક્યું, પરંતુ તેમનું આ અનુમાન સ્વીકારવાયોગ્ય નથી (જો હી ઓઝા)

૪ મીડ-આ પણ કનલ ટોનેની કલ્પનામાત્ર છે પુરમીડ, અજમીડ આદિ શબ્દોના અત્થમાં “મીડ” પદ જોઈ તે જાતિને તેમણે મીડિયા પ્રદેશની “મીડ” જાતિની સાથે સમ્યક્તા ધરાવતી માની લીધી, પરંતુ તેના સ્વીકાર કરવાને માટે મઠી પ્રમાણ નથી. (જો હી ઓઝા)

રૂઝે જાણીએ છે કે—“કારણીઅનસમુદ્રની પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં વસતી સર્વ જાતિઓ સિધિક કહેવાય છે” તેમની કાઠી જાતિ તે સમુદ્રની નિકટ વસે છે એસેન્ડેથી (મોટા જેડી) તથા સેંડી લોકો તેથી અધિક પૂર્વમાં વસે છે, પરંતુ પ્રત્યેક જાતિનું એક ખાસ નામ છે આ સર્વ જાતિઓ એક નિયત સ્થાનપર વસતી નથી આ બમણું કરતી જાતિઓ પૈકી સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ અસીક, પાસી-જાની, ટાયરી તથા સેકેનની છે જેમણે યુનાનીઓ પાસેથી બેક્ટ્રિયાદેશ જીતી લીધો હતો આ શકો (જાતિઓ)એ એશિયામાં કિર્ગિઝનેલોકોના જેવા આક્રમણો કર્યા હતા આ પ્રકારે તેમણે બેક્ટ્રિયાદેશ પોતાને આધીન કરી વધેરો જાણ્યો છે, તેમજ આર્મિનિયાના સર્વોત્તમ પ્રદેશને પણ તેમણે હસ્તગત કરી લીધો હતો આ પ્રદેશ તેમના નામપરથી પેર્સિએની કહેવાય છે

રાજસ્થાનમાં એવી કંઈ કંઈ જાતિઓ છે કે જે ઇ. પૂ. ૬૫૦ થી ૫૦૦ થી બીક્ટ્રિયાના સત્તાને છે અને પાછળથી જેમના નામો બદલાઈ ગયા છે? આ વિષયની તપાસ કરવાને હવે અમે યોગીયું નહિ પરંતુ હવે અમે અમારી કંપના કેવળ ચલાઈઓના વિષયમાં જ લગાડીશું અને આવાતાના કેટલાક પ્રમાણો આપીશું કે એક જ જાતિના લોકો ભારતમાં અને યુરોપમાં એક જ સમયે ગયા હતા આ પરથી રાજપૂતો અને યુરોપની આદિવાસીની જાતિઓની ઉત્પત્તિ એક જ મૂળમાંથી થઈ હતી એ સિદ્ધાંત નીકળી શકે છે આ સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં તેમના દેવદેવીઓની આખ્યાયિકા, સમરવિષયક રીતભાતે તથા કવિતા, ભારા સંગીત અને શિવની સુરતાની પરસ્પર સમાનતા પણ આપી શકાય એમ છે

૧ દાહિયા જાતિ (૨૬ વંશમાંનો એક વંશ) હાનમાં લુપ્ત થઈ ગઈ છે

૨ કાઠી-દાહિયા શબ્દ ગાઠીની સાથે મળતો આવતો હોવાથી કર્ન ટાંકે શકેલી કાઠીજાતિ અને દાહિયા રાજપૂતોનું એક હોવું કંઈપણ લીધું છે, જેને માટે ટાંકે પણ પ્રમાણ વિવચાન નથી (ગ્રીં હીં ઓગા)

૩ શકપ્રીપની અસી અને ટાયરીજાતિઓ પુરાણોમાં જાણીએલી અથ તથા તશ્ક વા તુશ્ક વા તુરસ્ક જાતિઓમાંની છે

૪ હું એકવાર પુનઃ શીશ કે સકી શબ્દને સરકૃતમાં ‘શાખા’ લખે છે જેનો અર્થ ‘શાખા’ વા જાતિઓ છે

૫ ‘સેકેની લોકો સેકેન લોકોના પૂર્વજો હતા’ (મહાશય દર્શકૃત અંકુશનગ્નિતિનો ઇતિહાસ) (સભવતઃ એકેમેની આખ્યાનિયા અને શિવાનીની સીમાપર આર્મિનિયાનો એક પ્રદેશ હતો મેગન)

૬ સિરોડોસ જાણીએ છે કે—ગેરિયન-દેશને બધારે એસેન્ડેની લોકોએ વધી કાઢ્યા ભારે તેઓ કોમપામાર જન્મ રહ્યા અહીં આ વિસેન્ડે વા પશ્ચિમના બેટલાકો વસ્તા હતા અને તે સમયથી જેડી તથા કિમ્બી એ ઉભય જાતિના લોકો બાક્ટ્રિયાસમુદ્રના તટપર જન્મ વર્યા

૭ રી કિમ્બક કે બધાથી આ જાતિઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યાંની કોમ્બાનીજાતિના સ્મારક ચિન્હોવિષે વર્ણન કરતા પાદરી રૂઝકવીસ લખે છે કે—“તેમના સ્મારકચિન્હો અને પાળાણુના ચક્રોરે અમારા કેટલાક લોકોના અવશિષ્ટ સ્મારકચિન્હોને મળતા છે”

કોમ્બાની—લોકો સૌરાષ્ટ્રની કાગિજાતિની એક શાખા છે, જેમના પાળામાં અર્થાત અત્યેષ્ટિ કિયાસબધી સ્મારકરતબોના ઝુંડના ઝુંડ પ્રત્યેક નગર અને ગામમાં દરિગોચર થાય છે કાગિ જાતિ આરસિક જર્મનજાતિઓ પૈકી એક હતી

* કાગિયા=યુરોપની અત્યર્થ કાળાસમુદ્રની ઉત્તરે આવેલા એક દ્વીપકલ્પ (ગ્રીં હીં ઓગા)

x ડેરની કિમ્બક=અથએશિયામાં રહેલી કિમ્બક નામની મગોનિયન જાતિનું નિવાસસ્થાન (ગ્રીં હીં ઓગા)

+ કેટ=પશ્ચિમયુરોપની એક પ્રાચીન જાતિ, જે પાછળથી જર્મની, ઇટાલી, સ્પેન, પોર્ટુગાલ, સિટન વગેરે યુરોપના બિન્નબિન્ન દેશોમાં ફેલાઈ ગઈ હતી (ગ્રીં હીં ઓગા)

ફુડા=કેટ જાતિના લોકોના ધર્મગુરુ, કે જેઓ અનેક દેવદેવતા તથા અગ્નિના પૂજક હતા (ગ્રીં હીં ઓગા)

—કોમ્બાની=કાગિઓની તથા મુખ્ય શાખાઓ પૈકી એક ‘સુખાણ’ નામની શાખા છે, તેને જ કર્નલ ડોર્ડે કોમ્બાની કહ્યો છે (ગ્રીં હીં ઓગા)

૬૬-સિધિક અર્થાત્ જેટી, તરફ અને અસી જાતિઓનું તથા શેખનાગર (રાયરીસ્તાન) વા શેખ નાગરી શેખનાગજાતિનું આગમન કે જેનો સમય ૪૦ સં ૫૦ ૬૦૦ વર્ષનો નિશ્ચિત થાય છે, તેવિષે પુરાણોએ સૌથી પહેલા વર્ણન કર્યું છે પ્રાય આજ સમયમા આ જાતિઓએ એક પ્રયત્ન આક્રમણ કરીને એશિયામાઇનર છતી લીધો હતો અને જ તે સ્કેન્ડિનેવિયા દરતગત કર્યો હતો અમી તથા ટાયરી-જાતિઓએ બંકિટપન અને યુનાનીશબ્દોને ઉધા વાળ્યા હતા ત્યારપછી અપ અવધિમા રોમનલોકોપર અમી, ૧ કારી અને કિહીજાતિઓએ બાલ્ટિકસમુદ્રના તટપરથી આક્રમણ કર્યું હતું

જે આપણે જર્મનલોકો મૂળ સિથિયન વા ગૌથ (જેડી વા જિત) હતા એમ સિદ્ધ કરી શકીએ તો શાસનપ્રણાલી અને રીતભાત વગેરેની ઉત્પત્તિમળધે અન્વેષણ કરવાયોગ્ય વિષયોનું એક વિસ્તૃત ક્ષેત્ર ખુલ્લુ થશે યુરોપની સમસ્ત પ્રાચીન વાતોનું સ્વરૂપજ નવું થઈ જશે, અને જેમ મોન્ટેગુ તથા મોટા મોટા લેખકોએ અત્યાગ્રમી કર્યું છે, તેમ તેના જર્મનલોકોની રીતભાતમાથી પત્તો મેળવવાને બદલે હિરોડોટસે આપેલા સિથિયન વગેરે લોકોની રીતભાતના વિસ્તૃત વર્ણનમાથી તેના પત્તો મેળવી શકાશે ૪૦ સં ૫૦ ૫૦૦ વર્ષોપર સિથિયનલોકોએ સ્કેન્ડિનેવિયાને પોતાના આધારમા લઈ લીધો હતો આ સિથિયનલોકો મકર્ધરી (શુધ) વોડન વા ઓડિનની પૂજા કરતા હતા અને પોતાને તેના વ શબ્દતરિકે ઓળખાવતા હતા ગૌથલોકોની દેવકથાઓની તુલના કરતા તે યુનાનીઓની દેવ એમ જણાય છે યુનાનીઓના દેવતા કેપ્સ અને ટેગ (શુધ અને ધના) ના મતાનો હતા તેમની દેવીઓ, તેમના દેવતા, તેમની પરીઓ તેમજ યુનાન અને રોમની સમસ્ત મિથ્યા વિશ્વાસની વાતોને સ્કેન્ડિનેવિયન લોકો માનતા હતા ગૌથલોકો બલિના હાથથી શુકન લેતા હતા તેઓ ભવિષ્યવેત્ત ઓના કથનપર વિશ્વાસ રાખતા હતા અને દ્રેયાર ને વીનસ ના સ્થાનપર તથા વલ્કાઇરીજને પાગમીપના સ્થાનપર માનતા હતા ૬

આ દેવકથાઓની સમાનતાની શોધ કર્યા પૂર્વે, અમે પ્રાચીન યુરોપની જાતિઓ તથા સિથિયન રાજપુતોની ઉત્પત્તિ એકજ મૂળમાથી થયેલી છે એ વાત સિદ્ધ કરવાને માટે બીજા કેટલાક અભિપ્રાયો અત્રે સાદર કરીશું.

અશુભમાત્રીના પુસ્તકનો અનુવાદક પોતાની ભૂમિકામા જણાવે છે કે, જે આપણે તાતારલોકોની સાથે કેટલો નિકટનો સબધ ધરાવીએ છીએ, તે વાતનો વિચાર કરીએ તથા આપણા પૂર્વજો પ્રથમ એશિયાના ઉત્તરભાગમાથી આવ્યા હતા અને તેમના જેવીજ આપણી રીતભાત, આચરણ, વ્યવહાર તથા કામદાકાનુન હતા, એ સત્યનો પરિચય કરીએ તો હાલમા આપણે તેમનાપ્રત્યે જે વૃણાની દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ તે નિવૃત્ત થઈ જશે મારાથ, આપણે તાતારલોકોની એક નવી વસ્તીમાત્ર જ છીએ આ લોકો તાતારમાથી આવ્યા હતા અને તેમણે કમથ કિરિથપન ૭, કેટ અને ગોવના નામથી યુરોપનો સમસ્ત ઉત્તરભાગ છતી લીધો હતો ગૌથ, દન, એનન, સ્વીડ, વાન્ગ તથા

૧ અસી શબ્દ જેટી, યટ વા જટ લોકોએ જે સમયે સ્કેન્ડિનેવિયાપર આક્રમણ કર્યું અને શુટલૅંડ વા જટલૅંડ વસાવ્યું તે સમયે તેમને માટે વપરાતો હતો (ઈદા માનેટની ભૂમિકા જૂઓ)

૨ દ્રેયા=પ્રીતિ અને સુદરતાની દેવી, જેને સ્કેન્ડિનેવિયનો પોતાના દેવતા ઓડન વા વોડનની સ્ત્રી માને છે (ગ્રીં હીં ઓઝા)

૩ વીનસ=રોમનલોકોની પૌગણિકકથાઓઅનુસાર પ્રીતિની દેવી (ગ્રીં હીં ઓઝા)

૪ વલ્કાઇરી (અપ્સરા)=શુદ્ધમા પડેલા પુરુષોની પ્રતીક્ષા કરનારી રૂપવતી દેવારી સ્ત્રીઓ (ગ્રીં હીં ઓઝા)

૫ પારસી=ભાગ્યની ૩ દેવીઓ (ગ્રીં હીં ઓઝા)

૬ ગૌથલોકોવિષે પિંકટને લખેલો લેખ ભુઓ વોલ્યુમ ૨ ભુ પૃષ્ઠ ૬૪

૭ અશુભમાત્રી જણાવે છે કે, કેસરી જેટનાજ આઠ પુત્રોપૈકી એક હતો અને તેનામાથીજ કેસરી, કિમેગિયાઇ વા કિન્ગ્લી ની ઉત્પત્તિ થઈ છે કેસરી મોરાટ્ટની જાતિઓપૈકી એક જાતિ છે.

૪ જેટ=દના પુત્રોપૈકી એક (ગ્રીં હીં ઓઝા)

ફેક્ટોરો એકજ મધ્યપ્રાચીન માળીઓ સિવાય અન્ય શુ હતા ? સ્વીડનનો ઇતિહાસ વાચવાથી પ્રતીત થાય છે કે, સ્વિડન લોકો કાશગરથી આવ્યા હતા અને સ્વેડન તથા કિશ્મીક લાપાની વચ્ચે ઘણો નિકટનો સબધ છે કેટલેકલાખ કે જે ગણાપિ બિલ્ડની અને વેસ્ટમા બોલાય છે તે ત્યાના નિવાસીઓ તાતારલોકોના સત્તાનો છે એ વાતને સ્પષ્ટ કરે છે

૩૦ અને ૫૦ ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૫ થી ૮૫ ° અંશ પૂર્વ દેશાતરની વચ્ચેની મધ્યએશિયાની ઉચ્ચ બૂમિ કે જે ઉચ્ચનાપમાન વિષુવદ્ગત રેખા તથા શીનનના પ્રધાન ઉત્તર ભુવદ્ગતથી સમાન અંતરપર સ્થિત છે ત્યાંથી આ જાતિઓ નીકળીને યુરોપમા તથા સિબુરિયાપર ગઇ, માટે આપણે સિબુ નદીપર જઇ, પેરોપેમિસન ઉપર ઘી ઝફરતીસ વા જેહન ઉતરી સક્રિયાઈ વા સાક્રીપમા

૧ સુધ્યોનીઝ સુએવી વા સુ અર્થાત સુ યુરી વા યુટી જાતિઓ ડી ગિગનિસના લેખઅનુસાર જેટી છે માર્કો પોલો પ્રકાશગર કે જ્યાં તે છઠી શતાબ્દીમા હતો તે તેને સ્વીડલોકોની જન્મબૂમિ જણાવે છે અને ડી લા કોઈકસ પણ કહે છે કે ઇ.સ. ૧૬૬૧મા સ્પર્વિન્ડેટ કે જે પેરિસમા સ્વીડનનો રાજદૂત હતો, તેણે મને જણાવ્યું કે - ' જો સ્વીડનના ઐતિહાસિક્રમ થોમા વાચ્યુ છે કે, કાશગર અમારો દેશ હતો.' જ્યારે જનવોડોને ચીનના ઉત્તરભાગમાથી હાથી કાઢવામા આવ્યા ત્યારે તેમનામાનો અધિકતર ભાગ યુરોપની દક્ષિણે આવેના દેશોમા ચાલ્યો ગયો જે પ લોકો આકસસ અને ઝફરતીસને કિનારે ચાલ્યા ગયા, ત્યાંથી તેઓ કાસ્થિયન સમુદ્રના તરફના દેશોમા અને ઇરાનના સીમાન પ્રદેશોમા ફેલાઈ ગયા માવેજનહર (આકસસ નદીની પેની તરફનો દેશ) મા તેઓ સુ, યુરી વા જેટી લોકોની સાથે મળ્યા ગયા, કે જેઓ વિશેષ પરાક્રમી હતા અને યુરોપમા પણ ફેલાઈ ગયા હતા કોઈ એમ સમજી શકે, તેઓ તે જેટીઓના પૂર્વજો હતા કે જેઓ યુરોપમા પ્રસિદ્ધ હતા આજ પ્રમાણે સુ લોકોના કેટલાક ટોળા યુરોપના ઉત્તર ભાગમા પણ ગયા હશે, કે જેઓ સુએવી કહેવામા

૨ કાશગર-ચીનની પૂર્વે તુર્કેસ્તાનનું એક પ્રસિદ્ધ નગર, કે જે પ્રાચીનકાળમા એક સ્વતંત્ર રાજ્યની રાજધાની હતું (જો હી ઓગ્રા)

૩ મહાશય પિકટને પોતે રોધ કરીને સક્રિયાઓ પત્તો મેળ થો છે જે કે પુરાણોના રાહદીપને માટે તેમણે (ડિ ઓન્વિનન) કોઈ પ્રમાણુ આપ્યું નથી ડિ ઓન્વિન એન્ક જ્યોજ મા એવો હત્યેષ છે કે - સક્રિયાઓ આકસસ અને ઝફરતીસ નદીઓના મૂળપરનો પ્રદેશ છે કે જે સ્કોટલેન્ડના નામપરથી સક્રિયા કહેવાય છે "

જેસનમીરના યુરોકો કે જેઓ જાણુલિસ્તાનનું + શાસન કરતા હતા અને જેમણે મગનીની સ્થાપના કરી હતી તેઓ ચગતાઈલોકોને પોતાનીઈજુબ તિનાજ માને છે તેઓ એવો દાવો કરે છે કે જે ગહન વિચાર કર્યા વિના માનવાયોગ્ય પ્રતીત થાત નહિ, પરંતુ હું હાનમા એને વિશ્વાસપાત્ર માનું છું

x માર્કોપોનો-વેનિસ નગરનો નિવાસી એક પ્રસિદ્ધ પ્રવાસી, જેનો જન્મ ઇ.સ. ૧૨૫૪ મા અને દેહાત ઇ.સ. ૧૩૨૪ મા થયો હતો તેણે મધ્ય એશિયા, ચીન અને હિંદુસ્થાનની યાત્રા કરી હતી, જેમા ૨૪ વર્ષો (ઇ.સ. ૧૨૭૨ થી ૧૨૯૬ પર્વત) વ્યતીત થયા હતા યાત્રા કરીને પાછો ફર્યા પછી તે જીને વા રાજ્યની સાથે થયેલા યુદ્ધમા સામિત થયો હતો અને તે તેમા કેટલી બન્યો હતો તેણે કાશગરમા પોતાની યાત્રાનું સર્વિસ્તર જ્ઞાત એક ખીજ કેટીને લખાવ્યું કે, જે ઉચ્ચ વિષયનું એક અપૂર્વ પુસ્તક ગણાય છે તે કર્નલ ટોડના જણા વા પ્રમાણે કાશગરમા ઇસ્વી સનની છઠી શતાબ્દીમા નહિ, પણ તેરમી શતાબ્દીમા હતો (જો હી ઓગ્રા)

+ જાણુલિસ્તાન એ કાજુલની દમિણે આવેલો એક વિસ્તૃત પ્રદેશ છે પૂર્વે તેની રાજધાની મગની હતી અને તેની અત્યંત સુસ્થા (રાજધાન) પ્રદેશ પણ હતો (જો હી ઓગ્રા)

† ચગતાઈ મોગલ લોકોની એક શાખા જેસનમીરના લોકો ચગતાઈ મોગલોને હિંદુ માનવા નથી પરંતુ તેમના લાટોની ખ્યાલો કે જે વિશ્વાસયોગ્ય નથી તેમા લાનદના જ્યોષ્ઠુત ભટ્ટીના પુત્રનું નામ ચક્રિત લખ્યું છે, તે પરથી કર્નલ ટોડે ચગતાઈ મોગલોને હિંદુ કહ્યા છે તે સિવાય ઉકન અનુમાનને માટે કોઈપણ પ્રમાણુ નથી નામેમા કાષ્ઠક કાષ્ઠક સમાનતા જ્યેષ્ઠ કર્નલ ટોડે અનેક વિચિત્ર કથનાઓ કરી છે અને તેમાની આ પણ એક છે (જો હી ઓગ્રા)

પહોચવું જોઈએ અને ત્યાંથી તેમજ ડેરી-કિષ્કથી તક્ક, જેડી, ડેરી, કટી તથા હનલોકાને હિંદુસ્થાનના મેદાનમાં લાવવા જોઈએ.

આપણે આ અગ્રાત પ્રદેશોમાંથી પુષ્કળ વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે. આ પ્રદેશોમાં પ્રાચીન-કાળથી સમ્પત્તિએ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તથા અંધીમખાના આક્રમણના સમયપર્યંત પણ તેમાં મોટાં મોટા નગરો વિદ્યમાન હતા. એશિયાની ઉચ્ચ ભૂમિની જાતિઓ કેવળ લટકતી જાતિઓ હતી, એમ ધારવું ભૂલભરેલું છે; અને ડી ગિગનીસ આપણને પ્રાચીન પ્રમાણોના આધારથી સ્પષ્ટ કરે છે કે, જ્યારે સુ લોકોએ ચૂની વા જિતલોકોપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે તેમને સૌથી અધિક એવા નગરો પ્રાપ્ત થયા હતા કે જેમાં ભારતના વાણિજ્યપદાર્થો વિદ્યમાન હતા અને ત્યાંના રાજાઓની મૂર્તિથી અકિત સિલ્કાઓ પ્રચલિત હતા.

૪૦ સં પૂર્વે દીર્ઘકાળપર મધ્યએશિયાની આવી સ્થિતિ હતી, જે કે પાલમલી કરનારી જે લદા-ધમ્મે તે દેશમાં થયા કરતી હતી અને જેનો જોટો યુરોપમાં મળી શકે એમ નથી, તેદ્વારા હાલમાં તે ઉજ્જડ અને નિર્જન બની ગયો છે. આધુનિક સમયમાં જેટિકકોમની સાથેની તીમુરની લડાઈએ તેના લોભી પૂર્વજોના સંહારકારક વર્તનના ઉદાહરણસ્વરૂપ છે.

૪૦ સં પૂર્વે ૭મું વર્ષપર સાધરસ^૧ ના સમયમાં આ મહાન જેટિકજાતિનો રાજકીય પ્રભાવ કેવો હતો તેની જે આપણે તપાસ કરીએ તો આપણને વિદિત થશે કે, વીસ શતાબ્દીઓ અતીત થઈ ચૂકી હતી, તે છતાં પણ તીમુરનો ઉદય થતાં આ જાતિનું બળ કિંચિત્ પણ ન્યૂન થયું નહોતું તે સમયે (૪૦ સં ૧૩૩૦ માં) અર્થાત્ જેટિકજાતિના અંતિમ રાજા તુગલક તીમુરખાના સાસનકાળમાં ચગતાધર^૨ સસ્તનતની પશ્ચિમસીમા ડેરિ-કિષ્ક અને દક્ષિણસીમા ઝક્ષરતીમ વા જેહન નદી હતી આ નદીના તટપર ટોમિરસના^૩ જેવા જેટિકજાતિના ખાનની રાજધાની હતી. કોન્સ્ટ, તારકદ, ઉટાર^૪ સાધરિપોલિસ અને સર્વથી ઉત્તરે આવેલું અલ્લેકઝાડિયા એ નગરો ચગતાધરસસ્તનતની સીમાની અંતર્ગત હતા.

જેટિ, જેટ વા જિત તથા તક્કજાતિઓ કે જે હિંદુસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમાં સામિલ છે તે સર્વ સકટાધપ્રદેશોમાંથી આવી છે. આ જાતિઓએ સર્વથી પૂર્વે સ્થાનાતર કર્યું હતું, એમ આપણને પુરાણો-પરથી પ્રતીત થાય છે; પરંતુ તેમાંના આધુનિક સમયના આક્રમણોવિષે આપણને મહમૂદગઝનવી અને તૈમૂરનો ઇતિહાસ સારી રીતે વાકેફ કરે છે.

જેહનના^૫ પહાડોથી લઈને મકરાનના^૬ તટપર્યંત અને ગગાના કિનારાપર જિતજાતિના લોકો લણા ફેલાયા.

૧ સાધરસ=ધરાનના મહારાજ્યનો સંસ્થાપક તેણે ધરાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું પછી પોતાના બાહ્ય-બળથી મીડિયા, અસિરિયા, બાબિલોન, સીરિયા, અરબસ્તાન, એશિયામાધનર આદિ દેશોને પોતાને આધીન કર્યા હતા અને ૪૦ સં ૫૦ પરદ માં એસેજીટી લોકોની સાથેની લડાઈમાં તે માર્યો ગયો હતો.

૨ ચગતાધ વા સકટાધ એ પુરાણોમાંનો શાકદીપ છે. (અને એને યુનાનીઓએ બગાડીને સીધિયા કરી દીધો છે) “એના નિવાસીઓ સર્વનું પૂજન કરે છે અને એમાંથી અરવમ્ નદી નીકળી છે”

૩ ટોમિરસ=જેટી લોકોનો રાજા કે જે ધરાનના પાદશાહ સાધરમનો સમકાલીન હતો. (ગૌ હી. એઝા)

૪ ઉટાર^૪ એ સંભવત પ્રાચીન જૂગોળમાંનું એટિરાકુરી છે. ઉત્તરકુરુ અર્થાત્ ઉત્તરતરફનો કુરુવંશ એ ઉદુવંશની એક શાખા છે

૫ જુડુંકા ડંગ એ રેનેલના નકશામાં આપેનો જૈડીઝ અર્થાત્ યદુનો પહાડ કે જે પંજાબમાં ઉપવા ભાગપર છે અને જ્યાં યદુજાતિની એક ટોળા મૌરાણમાંથી દૂર થયા પછી વસી હતી.

૬ બલુચિસ્તાનની નમરી વા લમડી (લોમડી) જાતિના લોકો જીટ છે. આજ લોકો રેનેલના લખેલા નોમડી^૭ છે.

x ઉટાર=કર્નલ ટૉડ ઉટાર નામને ઉત્તરકુરુની માથે મેળવવા માગે છે, પરંતુ તે નામોમાં કિચિત્ પણ સમાનતા નથી, એ માત્ર એમની દૃષ્ટિએ પુરાણાદિમાં જે ઉત્તરકુરુદેશનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં તેદેશને નીચ પર્વતથી દક્ષિણમાં અને મેરુથી ઉત્તરમાં સ્થિત જણાવ્યો છે, પરંતુ ઉક્ત પ્રદેશ સર્વ

છે અને તક્ષકગતિના નામે કેવલ શિવાયેષે વા પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પ્રાપ્ત થાય છે

તેમના આસ્તિયાનોમા અને હાવ જૂદા જૂદા નામેથી ઓળખાતી જાતિઓમાં તપાસ કરવાથી તેમનું મૂળ નામ પ્રકાશિત થયે કે જે નામ હાવમાં માત્ર સિંધુનદીની આસપાસના પ્રદેશોમાં સારી રીતે જાત છે અને તક્ષક વા તકુકુનો પતો તાજિકલોકોમાં મળે એવા સભવ છે આ તાજિકલોકો અઘાપિ પોતાના પ્રાચીન નિવાસસ્થાનમાં વમે છે આ સ્થાન પ્રાચીનયુગકારોના લખેલા ટ્રાન્સ ઓક્સિયાના અને મોરારિમયા, ઇરાનીઓનું માવેરનનદર અને દેશી જૂગોળમાં આપેલા તુરાન, તુર્કસ્થાન વા ટાયરીસ્તાન છે આ સ્થાન ટાયરી, તક્ષક વા તુર્કક નામની ભારતપર આક્રમણ કરનારી જાતિઓના નિવાસસ્થાન છે આ લોકોવિષે પુરાણમાં તથા વિષમાન શિવાયેષોમાં વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે

જેટિલોકોએ દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાની સ્વાધીનતા અચળ રાખી અને જ્યારે સાધરણે તેમને તાજે કરવાને માટે તેમનાપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે ટેમિંગસ તેની સામે થયે ત્યારે તેમને સતત અનેક લડાઈઓમાં પરાસ્ત કરીને સતનજનદીને પાર હાફી કાઢવામાં આવ્યા, ત્યારે પણ તેમની પ્રાચીન આદતો તો તેમનામાં રહીજ ને કે તેમને પોતાનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાત નથી, તથાપિ તેઓ પોતાની પ્રાચીન આદત પ્રમાણે લાટારના જિતસરદારના હાથનીએ ગરથાવર અથારોહીઓતરિકે અને મિકાનેરમાં તથા હિંદના ન્યોમાં અને હતર સ્થળોમાં રખડતી જાતિતરિકે રહેતા હતા, તેમણે થોડો વખત થયાજ બરવાડોના ધ ધો હોડીને કૃષિકારોના ધ ધો ગ્રહણ કર્યો છે અને ટ્રાન્સ ઓક્સિયાના જમણકારી જેટિઓ દવે હિંદુસ્થાનની જમિમાં ઉત્તમ કૃષિકાર બન્યા છે

આ ઈન્દુ-સિથિક જાતિઓ અર્થાત જેટિ, તક્ષક, અસી, કટ્ટી રાજપાણી, (રાજગોવાળ) દન તથા કેમેરીના આક્રમણથી ઈન્દુવંશ વા અદ્રવશના સંસ્થાપક જુધની પૂજા પ્રચલિત થઈ છે

હિરોડોટસ જણાવે છે કે-“ જેટિલોકો આસ્તિક હતા અને તેઓ આત્મની અમરતા માનતા હતા ” ખોદ લોકો પણ આત્મની અમરતા માને છે

પરંતુ અસી, જેટિ વા ર્કેન્ગિનેવિયાના જટ (જેપગથી કિલ્લિક એસોનિઝનું નામ પણ છે) તથા સિથિયા અને હિંદુસ્થાનના જેટિલોકોની ધાર્મિક સમાનતાનું વર્ણન કર્યા પૂર્વે અને અસી વા અશ્વજાતિવિષે બે શબ્દો કહીશું

અશ્વજાતિના ઈન્દુવંશીઓ (દેવમીદ અને બાજસ્વના સતાનો) સિંધુનદીના ઉભય તટપરના પ્રદેશોમાં ફેલાઈ ગયા અને એસિયાખંડનું નામ તેમના નામપરથીજ પણ હોય એમ જણાય છે.

હિરોડોટસ (ગ્રેનોમોની ૨૦ ૧૪) જણાવે છે કે ચતાની લોકોએ ‘એશિયા’ નામ પ્રામેથિયસની ૨ બીના નામપરથી પાડ્યું હતું, પરંતુ બીજા લેખકો એનેસ ૨ ના એક પૌત્રના નામ પરથી તે નામ પડેલું જણાવે છે આ પૌત્રી પ્રથમ પુરુષ મનુના અશ્વજાતિના વશજનેનોજ એથ થાય છે

૧ સૂર્ય તેમને મોટા દેવતા હતા તેપણ તેઓ ઝંમોલક્ષિસને બયનો દેવતા માનતા હતા, કે જે પુરો વા હિંદુઓના યમસમાન છે ‘સીથિક જાતિના કેન્સલોકોનો મુખ્ય દેવતા યમજૂ હતો’
(પીકટનકૃત ગ્રંથ લોકોના ઇતિહાસ અથ ૨ ને, ૪૪ ૨૧૫)

૨ પ્રામેથિયસનુનાનીઓની પૌરાણિક કથાઓજુસાર એક જુદામાન દેવતા એને વિરે એક એવી વાત પણ પ્રચલિત છે કે તેણે માટીના મનુષ્યો બનાવ્યા હતા અને સ્વર્ગમાંથી અગ્નિ ચોરીને તે દ્વારા તેમાં જીવાણપણ કર્યું હતું

(ગૌ હી ઓગ્રા)

■ એનેસ-રામન લોકોની પૌરાણિકકથાઓમાં જણાવેલો પિતૃદેવતા વા કુવદેવતા (ગૌ હી ઓગ્રા)

સપ્તસપ્તન હતો જ્યાંના માણસોની ઉંમર ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ વર્ષપર્યંતની હતી અને તેમને સદા એક પુત્ર અને એક પુત્રી એમ બેકે બાળકો જન્મતા હતા, એવી જ વાત લખી છે તે પરથી એવું અનુમાન કરી શકાય છે કે કદાચ તે કોઈ કલ્પિત દેશ હશે

(ગૌ હી ઓગ્રા)

આસા (આશા) શાકભરી માતા એ આશાની દેવી છે કે જે જાતિઓની રક્ષા કરનારી માતા છે પ્રત્યેક રાજપૂત “આશાપૂર્ણા” અર્થાત્ “આશા પૂર્ણ કરનારી દેવી”ની પૂજા કરે છે પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ કર્યા પૂર્વે શાકભરીના રૂપમાં તેની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે

અશ્વમેધો કા મુખ્યત્વે કરીને ઇંદુવચના હતા તથાપિ સૂર્યવંશની એક શાખાનું પણ તે નામ હતું આ નામપરથી પ્રતીત થાય છે કે તે લોકો પ્રસિદ્ધ અશ્વમેધી રાજા તેઓ મર્મઅશ્વનું પૂજન કરતા હતા અને સૂર્યને તે તેનું બલિદાન આપતા હતા આ જાતિ અને જેટિજાતિની ઉત્પત્તિ સિથિયનલોકોમાંથીજ થઈ છે, એ વાતનું જનન ત પ્રમાણ રીતકાલના સંક્રાંતિના પર્વપર કરવામાં આવતો અશ્વમેધ યજ્ઞ છે અને એ ઉપરથી પિકટનંતના સિથિયન લોકોની એ મોળી શાખા કામ્પિયનસમુદાયી ગગાનદીપર્થત પ્રસરી હતી એ શબ્દો પ્રમાણિત થાય છે

અશ્વમેધ યજ્ઞ ઇ.સ. ૧૨૦૦ વર્ષપૂર્વે સૂર્યવંશી રાજાઓદ્દારા ગગા અને સમ્યુના કિનારા પર કરવામાં આવ્યો હતો આજ પ્રમાણેના અશ્વમેધ યજ્ઞ સાધરણતા સમયમાં જેટિલોખિ ગતા હતા હિરોડોટસ જણાવે છે કે — “તેઓ સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થયેલા જીવોમાં સર્વથી અધિષ્ઠી શીશ્યગામી પ્રાણીને બલિ દેવતાઓના નામકરને આપવાનું ઉચિત ધારતા હતા” અને ધોડાનું પૂજન તથા બલિદાન વર્તમાન કાળના રાજપૂતોપર્યંત ચાલ્યું આવે છે આ મોટા ગિરાજની હમિકેત લખીને આ પરમ્પર મળતો વાતોનું વર્ણન સમાપ્ત કરીશ

જેટિજાતિના અસીમેકો ઘોડાને પોતાના મુખ્ય દેવતા સૂર્યનું પ્રતિરૂપ માનતા હતા અને તેથી તેઓ તેનું પૂજન કરતા હતા તેઓ આ રીતે રેન્ડિનેવિયામાં લઈ ગયા અને આ રીતે સુ સુએવી કટો, સુકિમ્બી અને જેટિ નામની સમસ્ત પ્રાચીન જર્મનજાતિઓએ આ ગીતિને જર્મનીના જગતોમાં તથા એલ્થ અને વેઝર (જર્મનીની બે નદીઓ)ના તટપર પ્રચલિત કરી

દુગ્ધવર્ણુ—એત અશ્વને દેવતાઓનો સૂચક માનવામાં આવતો હતો આવા અશ્વના હણહણાટથી તેઓ ભાવી ધંતનાઓનું અનુમાન કરતા હતા આજ માન્યતા ગગા અને યમુનાના તટપર વર્તતા હોવ

૧ શાકભરી, † શાકમ્પ્રશાખાનું બહુવચન અને અખર-રક્ષા કરવી

૨ અશ્વ અને હય એ સસ્તકમાં ઘોડાના પર્માણ છે કારણીમાં એને માટે અગ્ર શબ્દ છે નખીન આ ખીને એ શબ્દનો પ્રયોગ જેટીનેકોએ ઇ.સ. ૫૦૦ સં ૬૦૦ વર્ષપર ગ્રીસિયાપર કરેના આ-ક્રમણમાં કર્યો છે ડાયોડોરસ જણાવે છે કે — તોગમ્મહ (જેટીનેકોનો પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ) ના પુત્રો અશ્વમેધ યજ્ઞ છે આ સમય તેજ છે કે જ્યારે ભારતપર તક્ષકનેકોએ આક્રમણ કર્યું હતું ,

૩ રાજપૂત લોકોમાં જે પ્રકારે દેવીને બકરાનું અને પાણનું બલિદાન આપવામાં આવે છે, તે પ્રકારે સૂર્યને અશ્વનો બલિ આપવાનો રિવાજ કદિપણ પ્રચલિત નહોતો અશ્વમેધ યજ્ઞ એ કાષ્ઠ સામાન્ય બલિદાન નહોતું આ યજ્ઞ ઘણો ઓછો થતો હતો અને કેટલીકવાર તો ચતાવધિ વરોપર્થત સર્વથેવ થતોજ નહોતો, પરંતુ જેટિજાતિઓમાં તો સામાન્ય પશુની પેઠે ઘોડાનું બલિદાન સાધારણ રીતે આપવામાં આવતું હતું જેટિજાતિઓનો અશ્વબલિ અને હિદુરાજાઓનો અશ્વમેધ યજ્ઞ એમાં કિચિત્ પણ સમાનતા નહોતી

(ગૌ હી ઓઝા)

† શાકભરી એ સાલગ (રાજપૂતાનામાં) નું નામ છે ત્યાંની દેવીનું નામ શાકભરી છે આ નગર ચૌહાણોની પ્રથમ રાજધાની હોવાથીજ ચૌહાણોને શલરીરાજ (સાલરના રાજા) કહેવામાં આવે છે અને શાકભરી દેવી તેમની ખામ દેવી છે શાકમ્પ્ર શબ્દ શાખાનું બહુવચન નથી તેમજ કર્નલ ટોડના જણાવ્યા પ્રમાણે અખરનો અર્થ રક્ષા કરવી એવો પણ થતો નથી (ગૌ હી ઓઝા)

નખી ઇઝાકીલ—ખ્રિસ્તીનેકોના ધર્મપુસ્તકોમાં એને જેસસેમમાં રહેતા ધર્મચુરુ છુઝીનો પુત્ર લખ્યો છે તેનો જન્મ ઇ.સ. ૬૨૪ માં થયેનો માનવામાં આવે છે (ગૌ હી ઓઝા)

x ડાયોડોરસ—યુનાનનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસનેખક જે ઇ.સ. ૫૦૦ પૂર્વેની પ્રથમ ચતાન્દીમાં થયેલો હતો તેણે બિબ્લિયોગ્રાફિકા હિસ્ટોરિકા નામનો બૃહત્ અતિદાસિકગ્રંથ લખ્યો હતો, જેનો વૃત્તિવાચ અઘાપિ ઉપયોગ્ય છે તે જીવિયસ સિઝરના સમયમાં રોમમાં નિવાસ કરતો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

(લોડેન)ના સંતાનો અશ્વજનિના લોકોની તે સમયથી હતી કે જ્યારે કાષ્ટ મનુષ્યે રક્ષિતોવિધાના પહોડો અને બાલિષ્ઠ સમુદ્રના તટપર પગ પછે મૂક્યો નહોતો જ્યાં શુકનથી રેવિસ હિસ્ટોરિયસ-ધરાનના પાટશાહ દારા (લીસના=દુષ્ટ-જુદા કરવો, અરથ=અર્થ)ને રાજ્યનું પ્રાપ્ત સ્થુ હતું. મદદારોએ ધોડાના તજુદાણાને પોતાના મુખ્ય વીરોના મૃત્યુનો મૂચક ગણ્યો હતો

રક્ષિતોવિધામાં મુદ્દેવતાના અર્થને અપસાયા (રીડનનું એક પ્રસિદ્ધ નગર) ના મંદિરમાં રાખવામાં આવતો હતો અને સદા "તે શુદ્ધ પત્નીસ્વેદથી ભરાઈ ગયેલો અને હાલતો જલ્પીતો હતો "રક્ષિતોવિધામાં જણાવે છે કે -" જર્મન લોકો મુદ્દા (સિક્કા) પર અમની આકૃતિ હોય તોજ તેને મલ્લુ કરતા હતા "

એકા (એ નામનું પુસ્તક)માં એવો ઉલ્લેખ છે કે, જેટિ વા છતલોકો કે જેમણે રક્ષિતોવિધામાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેઓ અસી કહેવાતા અને તેમનો પૂર્વિવાસ અસ-મડ (અસીમડ)માં હતો

પિકર્ટન એકાનુ પ્રમાણ માનતો નથી અને તે ટોર્કિયસનું અનુકરણ કરે છે ટોર્કિયસ આઈસિ-લેન્ડના ઇતિહાસ અને વસાવટીઓના પ્રમાણથી ઓડિનનું રક્ષિતોવિધામાં આગમન ૯૦ સં ૫૦ ૫૦૦ વર્ષપર અર્થાત્ ડૉવિસ હિસ્ટોરિયસના શાસનસમયમાં થયેલું માને છે.

આ અંતિમ જુદ વા મદાવીરનો સમય છે, જેનો સર્વન વિક્રમથી ૪૭૭૧માં અને ઇસુથી ૫૩૩ વર્ષપૂર્વે આલ્ધો હતો

રક્ષિતોવિધામાં ઓડિનનો ઉત્તરાધિકારી ગોતમ હતો અને જે ગોતમ અંતિમ જુદ મદાવીરનો ઉત્તરાધિકારી હતો, તેનું પૂર્વન ગોતમ વા ગોદમ નામથી અત્રાપિ મનાકાનીસામુદ્ધનીથી કાશ્મીરનસમુદ્રપર્યં થાય છે.

પિકર્ટન જણાવે છે કે -"હતર પ્રાચીન વૃત્તાતપરથી બીજો ઓડિન જણાય છે કે જે ૯૦ સં ૫૦ ૧૦૦૦ વર્ષપર મુખ્ય દેવતા ગણીતો હતો "

મેવેટ એ ઓડિન હોવાનું જણાવે છે, પરંતુ પિકર્ટનના એવા અભિપ્રાય છે કે, તેણે (જેટર) ટોર્કિયસના મતાનુસાર ૯૦ સં ૫૦ ૫૦૦ વર્ષપર થયેલા ઓડિનનેજ માનવો એકતા હતો.

આ એક આશ્ચર્યનો વાત છે કે, રક્ષિતોવિધાના બન્ને ઓડિનો સમય બાવીસમાં જુદ નેમિનાય અને ચોવીસમાં તથા અતિય (જુદ)મદાવીરના સમય સાથે મળતો આવે છે. આમાંનો પ્રથમ કુબ્જનો સમકાલીન હતો અને તે ૯૦ સં ૫૦ પ્રાય ૧૦૦૦ વા ૧૧૦૦ વર્ષપર થયો હતો અને અંતિમ ૯૦ સં ૫૦ ૫૩૩ વર્ષપર થયો હતો હરોળના અસી જેટિ આઈ લોકો પૂર્વના અસી, તદ્દત અને જેટિ લોકોની થેક મકધુરી (જુદ)ને પોતાના વશનો સંસ્થાપક માનીને તેની પૂજા કરતા હતા.

ચીન અને તાતારના ઇતિહાસવેત્તાઓ પણ કહે છે કે, જુદ ના ફો ૯૦૦૦૫૦ ૧૦૨૭૩ વર્ષપર થયો હતો

૧ ટોર્કિયસ=રામન ઇતિહાસવેત્તા જેનો જન્મ પ્રાય ૯૦ સં ૫૫ માં અને દેહાત પ્રાય ૯૦ સં ૧૩૦ માં થયેલો માનવામાં આવે છે (ગ્રીં હીં ઓઝા)

૨ જેનોના અંતિમ તીર્થ કર મદાવીરવાખીના નિર્વાણસમયથી જેનોમાં એક સર્વત માનવામાં આવે છે, જેને તેઓ ' રીં નિર્વાણ અસત ' કહે છે જેનો પ્રારંભ વિક્રમ સર્વતથી ૫૭૦ વર્ષ પૂર્વે (જદિ કે કર્વલ ટોંકના જણાવ્યા પ્રમાણે ૯૦ સં પૂર્વે ૫૩૩) થી માનવામાં આવે છે. (ગ્રીં રીં ઓઝા)

૩ ચીનાલોકો બૌદ્ધધર્મના પ્રચારક શાક્યમુનિ (જુદ) નો નિર્વાણ (મોક્ષ) ૯૦ સં ૫૦ ૧૦૨૭ માં થયેલો માને છે, તે તેમનો જન્મ છે, અને તેમણે પોતાની આવી મા-વતણી અતિદાસિક પુસ્તકમાં સમયનિર્ણયસબધી અનેક જૂનો કરી જુદના નિર્વાણના સમયથી મોક્ષમાં એક સર્વત મનાય છે, જેના પ્રારંભના વિષયમાં તેમનામાં થયો અભેદ છે. સીવોન (સિદ્ધલદીપ), પ્રજદેસ અને સિઆમમાં જુદનો નિર્વાણ ૯૦ સં ૫૦ ૫૪૪ (વિં ૯૦ સં ૫૦ ૪૮૭) માં થયેલો માનવામાં આવે છે અને આસામના બૌદ્ધશાસ્ત્રી પણ તેમજ માને છે ચીનાઈપરિવાજક હાદિયાન કે જે ૯૦ સં ૪૦૦ માં આ દેશમાં આવ્યો હતો, તે હાલે છે કે આજકાલીનમાં જુદના નિર્વાણને ૧૪૮૭ વર્ષ થયા છે. તેજ લેખથી નિર્ણયનો સમય ૯૦ સં પૂર્વે (૧૪૮૭-૪૦૦૦) ૧૦૮૭ ની આસપાસનો આવે છે. તેની વિરુદ્ધ પ્રસિદ્ધ ચીનાપરિવાજક જુએન્સજ પોતાના પ્રવાસમયમાં

“પૂચી લોખ કે જે બંકિટયામા અને જે હનનદીના તટપર વચ્ચા હતા તેઓ અંતે જેટા વા ઘેટન^૧ કહેવાવા લાગ્યા આ રાખ્દનો અર્થ જેટિજ છે તેમનુ સામ્રાજ્ય દીર્ઘકાળપર્યંત એશિયાના આ ભાગમા રહ્યુ હતુ અને તે એટલે સુધી વૃદ્ધિ પત થયુ હતુ કે તે ભારતવર્ષમા પણ ફેલાયુ હતુ. આ તેજ લોકો છે કે જેને યુનાનીઓ ઇન્ડોમિથિક કહેતા હતા તેમની રીતભાત અને વાઙ્મયવશ્યુ તુર્કોના જેવાજ હતા.^૨ પૂર્વ દેશોમા જે ગર્ભવિધવ થયા, તેની અસર દૂર દૂરના દેશોપર્યંત થઈ^૩”

આ મર્વ પ્રયકારોએ આ મિથિક સમૂહોના યુગોપમા જર્મન વંશવાનો જે સમય નિયત કર્યો છે તેજ સમય તેમનો ભાગતમા પ્રવેશ કરવાનો પણ છે.

શેષનાગદેશમાથી તક્ષકળતિનો આગમનનો સમય જટ્ટી ચતાબ્દી ગણવામા આવ્યો છે અને આજ ઘટના તથા આજ ગર્ભવકાલવિષે પુરાણોમા એવો ઉલ્લેખ છે કે—“આજથી કેાઈ ગગન શુદ્ધ વશનો પ્રાપ્ત થયે નહિ અને યવનો સર્વત્ર ફેલાઈ જશે.”

આ સર્વ ઇન્ડુસિથિક આક્રમણકારીઓ બૌદ્ધધર્મ માનતા હતા અને એજ કાગણથી મ્કેન્ડિને-વિયનો, જર્મનો તથા રાજપૂતોની રીતભાત તથા દેવકથાઓની પંચપર સમાનતા તેમના વીરરમના કાવ્યોની વૃક્તતા કરવાથી અધિક પ્રતીત થાય છે

ભાષા કરતા ધાર્મિક વ્યવહારની સમાનતા, એ સળ ઉત્પત્તિની એટલાનુ દલગ પ્રમાણ છે. ભાષા સદૈવ બદલાતી રહે છે, તેમજ રીતભાત પણ બદલાયા કરે છે, પરંતુ જ્યાંએ એક છૂની ગયેલા રિવાજની રોધ તેના મૂળ સુધી કરવામા આવે અને જે તે લવાપાણીની સામે યજ્ઞને પણ માચવી ગમવામા આવ્યો હોય તો તે પ્રમાણનો અરવીકાર થઈ શકે એમ નથી

જાતીય સ્વભાવ અને પહેલેસ્વેશ—જ્યારે ટ્રાસટસના લેખથી આપણને વિદિત થાય છે કે, પ્રત્યેક જર્મન પ્રાત કાળમા ઉઠીને મૌથી પહેલા જ્ઞાન કરતો હતો, તો એપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સ્વભાવ જર્મનીના શીતલતાપ્રધાન દેશમાથી પ્રાપ્ત કરેલો નથી, પરંતુ અવશ્ય તે પૂર્વીપદેશોમા ઉત્પત્ત

કાશ્મીરના વૃત્તાતમા લખે છે કે, નિર્વાણ પછીના ૧૦૦મા વર્ષમા અશોકનુ ગત્ય દૂર દૂર સુધી ફેલાઈ ગયુ હતુ અશોકનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૫૦ ૨૬૯ મા થયો હતો, માટે જુએન્સગના લેખ પ્રમાણે જુદના નિર્વાણનો સમય ઇ. સ. ૫૦ ૩૬૯ થી કિંચિત પાછળ (ઇ. સ. ૫૦ ૩૬૦ ની આસપાસ) માનવો પડે છે આ પ્રકારે બૌદ્ધોમા જુદ-નિર્વાણના સમયના વિષયમા અનેક મતો છે, તેજ પ્રકારે આધુનિક પુરાતત્વવેત્તાયોકો પણ ઉક્ત ઘટનાના સંબંધમા લિન્ન સિન્ન સમય નિશ્ચિત કરે છે. (જુએ. પ્રાચીન લિપિમાળા ૫ ૨૩) જુદના નિર્વાણ સમયનુ સૌથી પ્રાચીન લિખિત પ્રમાણ આપણને અશોકના સહસ્ત્રામ, રપનાય, સિદ્ધપુર આદિના લેખોમા પ્રાપ્ત થાય છે. તેમા જુદના નિર્વાણના સમયને (તેઓ કેતરાયા ત્યાસુધીમા) ૨૫૬ વર્ષો વ્યતીત થયેલા જણાવવામા આવ્યા છે. આલેખોપરથી એમ પણ પ્રતીત થાય છે કે, તે અશોક રાજ્ય છોડીને વિરક્ત થયો તે સમયના છે અશોક ૩૭ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યા પછી વિરક્ત થયો હતો તેથી તેનો રાજ્યાભિષેકનો સમય જુદનિર્વાણ સવત (૨૫૬-૩૮=) ૨૧૮ હોવો જોઈએ તેનો રાજ્યાભિષેક ઇ. સ. ૫૦ ૨૬૯ મા થયો હતો; માટે ઉપર્યુક્ત લેખાનુસાર જુદનો નિર્વાણ ઇ. સ. ૫૦ (૨૧૮+૨૬૯=) ૪૮૭ ની આસપાસ થયેલો નિશ્ચિત થાય છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે. (ગો. હી. ઝોગ્રા)

૧ “ સપૂર્ણ કિન્નિયક, ચેરોનિઝ વા જનરલેડને મુટલેડ નામ આપવામાં આવ્યું હતું ” (પિકટને ઝોથ લોકોપર લખેલો નિબંધ)

૨ “ તુર્ક, તુરુક, તક્ષક વા ટૉનક એ તુર્કલોકોના નામ છે ” (અભુવગાત્રીકૃત તાતાર લોકોનો ઇતિહાસ)

૩ જુએ. હજુતેકોનો ઇતિહાસ વૉલ્યુમ ૧, ૫૫૬ ૪૨

x જનરલેડને હાવમાં યુરોપની અંતર્ગતનો ડેન્માર્ક દેશજ મુટલેડ, જુટલેડ વા જનરલેડ માનવામાં આવે છે, પરંતુ પૂર્વે ડેન્માર્ક સિવાય પ્રશિયાનો કેટલોક ભાગ પણ તેની અંતર્ગત હતો (ગો. હી. ઝોગ્રા)

થયો હશે ? તેમના દીવા અને લાંબા અંગરખા અને લાંબા લાંબા મુથિયા કેસ કે જેનો મગનકનો વગેરે અખોહો વાળવામા આવતો હતો તેમના છતર અનેક રીતરિવાજો, જાતોયસ્વભાવ તથા સિંચિયન, કિમ્શી, જટ, કટી અને મુએલીવેડોના મિથ્યા વિશ્વાસનો પણ આજ હાલ હોયો જેમએ આજ નામની જેટિનતિઓના રીતરિવાજ વગેરે પણ ઉક્ત પ્રત્યક્ષોના જેવાજ હતા. આનું વર્ણન હિરો-ડાટસ, જરિટન અને સ્ટ્રોએ કયું છે અને આ રિવાજો રાજપૂતજાતિઓમા પણ અદ્યપિ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે આપણે ઇતિહાસપરથી ધર્મ અને વ્યવહારમા પ્રાપ્ત થતી આ સમાનતાનો મુકાબલો કરવો જોઈએ. આપણે સૌથી પહેલા ધર્મવિષયક મમાનતા જોઈયું.

દેવોત્પત્તિ-આદિકાવનાજર્મનજાતિઓના મુખ્ય દેવતા દિવસ્ટો(મકર્ધૂરી બુધ)અનેઅર્ધો(૫૬વી)એદના.

દિવસ્ટોતરી ઉત્પત્તિ પૃથ્વી (ધર્મા) અને મેનસ (મન) થી થઇ હતી. લોકો ધણીવાર એને ભૂલથી એડિન વા વેડિન (કે જે પૂર્વાધ જાતિઓનો બુધ છે) સમજી ગોટાળો કરી દે છે, જ્યારે વાસ્તવમા તે આ જાતિઓનો માર્સ (મંગલ) અને મકર્ધૂરી (બુધ) છે.

ધાર્મિક આચારો-“સુએનિઝ” વા “સુએની” કે જે સ્કેન્ડિનેવિયાની જેટિનતિઓમા સર્વથી અધિક પ્રમળ જાનિ હતી, તે અનેક જાનિઓમા વિલકન થઇ ગઈ હતી. આ લોકો પૈની મૂ (પૃથ્વી વા જિત) જાતિના માણસો પોતાની પવિત્ર વાટિકાઓમા ‘અર્ધો’ (ધર્મા) ને મનુષ્યનું અસિદાન આપના હતા. સર્વ માણસો અર્ધોનું પૂજન કરતા હતા અને તેના રથને ગાયો જે ચતી હતી (ગૌ-ગાય પૃથ્વીનું ચિન્હ છે.)

‘સુએની’ લોકો ઇસિસ (ઇસ, ગૌરી અર્ધોત્ રાજસ્થાનના ઇસિસ અને સીરીસ)ની પૂજા કરતા હતા આ લોકોના ધાર્મિક રિવાજમા એક વહાણની આકૃતિ પણ હતી, કે જે ટેસિટસના કથનાનુસાર “તે રિવાજ વિદેશી હોવાનું ચિન્હ છે” ઇસ વા ઇશ્વરની પત્ની ગૌરીનો ઉત્સવ ઉદ્યપુરમા તળાવ

૧ જે કે ટેસિટસ જર્મનીની જાતિઓને ત્યાનીજ નિવાસી માને છે તોપણ જ્યારે એવો પ્રશ્ન કરે છે કે-“ એવો કેણુ છે કે જે એસિયાનું સુખદ નિવાસસ્થાન છોડીને જર્મનીમા જશે કે જ્યા કુરુપ સિવાય પ્રકૃતિમા અન્ય કાંઈ પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી ?” તો તે પરથી અષ્ટ થાય છે કે તે લોકો પોતાની ઉત્પત્તિ એસિયામા થયેલી જાણવા હતા એ વાત તેને વિદિત હતી.

૨ સાંતીન્દ્રપુર (સુસપુર) ના જેડી વા જીટરાજનો એક લેખ કે જે પાચમી શતાબ્દીનો છે તેમા એને ‘તુષ્ટા જાતિનો’ (મગન-દુસ્ટો) લખ્યો છે આ લેખ તે ખીવા જેવા માધાવાળી લિપિમા છે કે,

† સાંતીન્દ્રપુરીના જીટ અર્ધોત્ જાટવંશી રાજાના પાચમી શતાબ્દીના જે લેખવિશે કર્નલ ટૉડ અન્ડી ઉલ્લેખ કરે છે તે કોટાથી પાચ માઇલ ઉત્તરે કણુરવા (કણવાથમ) ના શિવમંદિરમાં વિદ્યમાન છે અને તેનો અંગ્રેજ અનુવાદ એમણે પોતાના “ રાજસ્થાન ” ના પ્રથમ વોલ્યુમના અંતમા પરિશિષ્ટ અંક ૧ મા આપ્યો છે, પરંતુ આ લેખ તેમના ચતુર્દશા પદાર્થ રીતે વાચી લકાથોજ નથી, જેથી અનુવાદમા બહુ ગોટાળો થયો છે અને એમણે મૂળ લેખથી ઘણી વાન વિપરીત લખી દીધી છે. તે લેખ જીટરાજનો પણ નથી અને તેમા સાંતીન્દ્રપુરનો નિર્દેશ પણ નથી, તેમજ તે પાચમી શતાબ્દીનો પણ નથી તે તો ગૌર્ધ (ગોરી) વંશના રાજા ધવલના સમયનો છે. તેના મિત્ર રાજા સકુના પુત્ર શિવજીએ ઉક્ત મંદિર બંધાવ્યું હતું, તેના સંબંધનો તે લેખ છે. તેમા જીટ અર્ધોત્ જાટોનું તો કયાપ નામનિશાનસુદ્ધા નથી, પરંતુ તેના બીજા શ્લોકમા “ પાંતુ શમોર્જંટા વ ” અને ત્રીજામા “ શમોર્જંટા: પાંતુ વ:” એવો ઉલ્લેખ છે. આ ‘જટા’ શબ્દથીજ કર્નલ ટૉડ જેડી વા જીટ (જાટ) રાજાઓની કંપના કરી લીધી. આજ પ્રકારે ત્રીજા શ્લોકમા જે “ મોગોન્દ્રવ ફળામણિયુતિ ” એમ લખ્યું છે, તેમાં ‘મોગીન્દ્ર’ ને ‘આવીન્દ્ર’ વાચી તેમણે પોતાના કંપના જીટ રાજાને ‘સાંતીન્દ્રપુર’ નો રાજા દર્શાવી દીધો. વળી ઉક્ત લેખનો સંવત જે ૭૬૫ ક્રાત-રવામા આવ્યો છે તેને તેમણે ૫૬૭ વાચી લીધો અને ૫૬૭ પોતાની કંપનાનુસાર ૧૩૨ વર્ષ થયોડી મ્દ (જુઓ ઉક્ત લેખપરની તેમની ટિપ્પણી) તેને ૯૦ સં ૪૦૯ નો ફગવો દીધો આ લેખમા કયાપ તુષ્ટાજાતિનું નામનિશાનસુદ્ધા નથી

(ગૌ પી. એન્ડા)

ઉપર કરવામાં આવે છે અને તે હિરોડાસે વધુવિદ્યા ધર્મિસ? અને ઓસિરિસના મિસરમાં થતા ઉત્સવને બરાબર મળતો આવે છે આ અવગરપર ધશ્વર (ઓસિરિસ) કે જેને તેની સ્ત્રીથી ગૌણ માનવામાં આવે છે, તેના હાથમાં કાદાનાર પ્રુષ્ઠિત કૃષ્ણની છડી રહે છે કાદાપ્રત્યે હિંદુ લોકો સાધારણ રીતે ઘણા ધરાવે છે, પરંતુ મિસરના લોકો તેને પવિત્ર માને છે

યુદ્ધસંબંધી રિવાજો—તેઓ હકયુર્લસિસ અને રિવરસ વા ઓપકનની સ્તુતિનાં ગીત ગાતા હતા આ દેવોની મૂર્તિ અને સ્તુતિને તેઓ યુદ્ધમાં લઈ જતા હતા અને તેઓ જુદી જુદી દુકંડીમાં વિલક્રા થઈને યુદ્ધ કરતા હતા તથા હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં તથા દૂર રહીને કરેલી લડાઈમાં તેઓ ભાલાનો ઉપયોગ કરતા હતા. આ સર્વ બાબતમાં તેઓ સુધના વશજ હરિકુલના માણ્યો અને વાજ-સ્વના વશજ અશ્વયોડોની સાથે સમાનતા ધરાવતા હતા. અશ્વયોડો મધુનદીની પશ્ચિમમાં વસતા હતા અને તેમાંના ઘણા માણસો પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં પ્રસરી ગયા હતા

‘સુએવી’ વા ‘સુએવીની’ લોકોએ અપસાવાનું પ્રસિદ્ધ મંદિર બંધાવ્યું. આ મંદિરમાં તેમણે ચોરસ, વોડેન અને ફ્રેમાની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી. ઉપર્યુકત દેવો સ્કંડિનેવિયાની અસીગતિના ત્રિદેવ છે અને તે સુધ તથા અદ્રવશની ત્રિમૂર્તિ છે. પહેલો (ચોર, ગર્જના કરનાર વા યુદ્ધ દેવતા)

જેનો પ્રયોગ ભારતના પ્રાચીન બૌદ્ધલોકો કરતા હતા અને જે અલગપિ તાતારના લામાયોડોની પવિત્ર લિપિ છે અર્થાત્ત આ લેખ પાલીલિપિમાં છે અગ્નિકુલના ચૌદાણ, પરમાર, સોદાંકી અને પડિદારિના નેટલા પ્રાચીન શિક્ષાયોષો મારી પાસે છે તે સર્વ આજ લિપિમાં છે. જટરાજના એક શિક્ષાયેષમાં ઉક્ત રાજને “જટ ટ્રેયીડા” (અન્ન-કેયોડા ?) લખ્યો છે રિવરસ અને વોડેનપરથી આપણા લોકોના ટ્યુઝડે અને વેડનસડેના નામ પડ્યા છે. હિંદુસ્થાનમાં વેડનસડેને સુધવાર અને ટ્યુઝડેને મંગળવાર કહે છે. મંગળવાર એ ફ્રેમાયોડોનો મર્ડ છે

૧ ધર્મિસ-પ્રાચીનકાળના મિસરવાસીઓની એક દેવી કે જેને પૃથ્વીની અધિષ્ઠાત્રી માનવામાં આવતી હતી. તે લોકોમાં તેને માટે ગાય પવિત્ર માનવામાં આવતી હતી અને ઉક્ત દેવીની મૂર્તિ ગાયના શુગસલિન સ્ત્રીપમાં બનાવવામાં આવતી હતી. પાછળથી તેનું પૂજન રોમમાં પણ પ્રચલિત થઈ ગયું હતું

(ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૨ મળપૂતાનામાં ધશ્વર અને ગૌરીના ઉત્સવપ્રમંજ (અને અહીં આ ‘ગનગૌરકાત્યોહા’ કહેવામાં આવે છે) ધશ્વરના હાથમાં કર્નલ ટોડના જણાવ્યા પ્રમાણે કાદાના વિકસિત પુષ્પોની છડી રહેતી નથી, પરંતુ જવના છોડ રહે છે કે જેને ‘જવારા’ કહેવામાં આવે છે

(ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૩ હકયુર્લસિસ=યુનાનીઓના પ્રસિદ્ધ દેવતા, બ્યુપીટનો પુત્ર અને સુપ્રખ્યાત વીર યુનાની લોકો તેને હિરાક્લીસ પણ કહે છે. તેના વીરવતી અને અદ્યુત વાતો તેમના દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે (ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૪ ચોર=સ્કંડિનેવિયાના લોકોની પૌરાણિકકથાએ અનુસાર ગર્જનાનો દેવતા અને ઓડિન તથા ફ્રેમાનો પુત્ર.

(ગૌ. હી. ઓ. ૩)

તાતારના લામાયોડો હવે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીનલિપિનો ઉપયોગ કરતા નથી આ લિપિને કર્નલ ટોડ પાલીલિપિ જણાવે છે, પરંતુ હવે તે દેશના લોકો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી તેઓ પોતાના દેશની લિપિનો ઉપયોગ કરે છે. અવગત પ્રાચીન કાળમાં તે દેશમાં આહીલિપિનો પ્રચાર અવસ્થા હતો; પરંતુ તે કેવળ ધર્મગુરુઓમાં જ હતો, કે જેઓ પોતાના ધર્મના તત્ત્વો બજાવવાને માટે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (માગધી) ભાષામાં રચાયેલા બૌદ્ધગ્રંથો વાચતા હતા. ચીન, જપાન વગેરે દેશોની પેઠે તે દેશ (તાતાર)-માં પણ પ્રાચીનકાળના ભારતીયલિપિના પુસ્તકો કવચિત કવચિત પ્રાપ્ત થાય છે. (ગૌ. હી. ઓ. ૩)

x જટકેયોડા=આ નામની કંપના પણ લેખ ગુદ નહિ વાંચી સકાયાથી કર્નલ ટોડ કરી હોય એમ પ્રતીત થાય છે જુદીથી કે માઇક પૂર્વતરફ આવેલા રામચદ્રપુરમાંથી તેમને એક પ્રાચીન લેખ પ્રાપ્ત થયો હતો, જેનો અગ્રેજ અનુવાદ તેમણે પોતાના “ગજસ્થાન” ના પ્રથમ વોલ્યુમના અંતિમ ભાગમાં પરિશિષ્ટ અક ૨ મા આપ્યો છે તેના પ્રારંભમાં કેટલું દેવતાની સ્તુતિ છે (તેમાં ગ્રાણીનું નામ હોવાથી તે મદદેવની સ્તુતિ હોય એમ જણાય છે) તેમાં તેમણે “જટ કેયોડા” શબ્દ વાંચ્યો છે,

હર વા મહાદેવ સંહાર કરનારો છે; બીજો (વોડેન) શુધ^૧ રક્ષા કરનારો છે; અને તૃતીય (રેવા) ઉમા એ ઉત્પત્તિ કરનારી શક્તિ છે.^૨

જે અતુમા મૌર્યે પ્રકૃતિ ચૈતન્યમય શક્તિ જાય છે, તે વસંત ઋતુમા ફેલાતો મહોત્સવ કરવામાં આવતો હતો. આ પ્રમથે રેન્ડિએવિયન લોકો તેને સુવરનું જલિદાન આપના હતા. લોટનો દુવર બતાવવામા આવતો હતો અને ત્યાના કૃષિકારો તેનું ભક્ષણ કરતા.

વસંતી વા વસંતઋતુને હરની સ્ત્રી માનમિ રાજપૂતો તેની પૂજા કરે છે અને તેના પ્રારંભમાં રાજા પોતાના સન્દારોસદિન જાગલમા જઈને શિકાર કરે છે. રાજપૂતો સુવરની પાછળ પડી તેનો વધ કરી તેનું ભક્ષણ કરે છે તે દિવસે તેઓ શારીરિક જોખમની કિમિત પણ પરવા રાખતા નથી; કારણકે જે તે દિવસે શિકારમા સફળતા ન મળે તો તેને અપશુકન માનવામાં આવે છે અર્થાત્ મહા-માનાને જે પ્રાર્થના કરવામા આવશે તે મર્થ નિષ્ફળ થશે એમ માનવામા આવે છે.

પિંકર્ન ટોલેમી (દે જે ઇસિસથી પચાસ વર્ષ પાછળ થયો હતો) નો લેખ હિંદુન કરીને કહે છે કે, જટલોકોના દેવ યુલેંડ વા જટલેંડમા જ જાતિઓ હતી, જેમા 'મનસિંગ' (મુએવી^૩ વા મુએનાયિત્ર) કદી અને હર્મન્દરી પણ હતી. આ જાતિઓ એક જ અને વેગર નદીના મૂળપર્વત પ્રસરી ગઈ હતી અહીં આ તેમણે રહ્યુંવનાના અરણ્યોએ હર્મનરયુલ નામનો સ્તંભ આપિત કયો હતો. આ સ્તંભના નળધમા સંમીરજ જણાવે છે કે-કેટલાક લોકો એને માર્સ (મંગલ)નો સ્તંભ અને કેટલાક હર્મોન્સાંધ અર્થાત્ હર્મોજ વા મર્ક્યુરી (શુધ)નો સ્તંભ માને છે." અને તે સ્વભાવન પ્રમાણ કરે છે કે- સંકલનલોકો મર્ક્યુરી (શુધ)ના ચૂનાની નામથી થી રીતે પગિચિત થયા ? "

ચૂના સ્તંભોને મરુતમા " સુર " વા "સુલ" કહે છે, અને હિંદુસ્થાનના રહ્યુંવના 'હર'ની માથે બેઠી દેવાથી "હરસુલ" થાય છે રાજપૂતપોદાઓ હરને ત્રિશલસદિત સદાયને માટે આદવાન કરે છે અને તેમનો રહ્યુંધેષ "માર ' માર ' ' છે.

કિશ્મીજાતિ કે જે યુલેંડની જ જાતિઓમા સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે. તે યોદ્ધાતરીકેની કીર્તિ હારા પોતાનું નામ પ્રાપ્ત કરે છે

૧ હિંદુઓના ત્રણ મુખ્ય દેવતાઓમા કૃષ્ણ રક્ષા કરનાર દેવતા છે. કૃષ્ણ શુધના મદુરસમાંના છે તેઓ સ્વયં દેવતાવત્ માનવામા આવ્યા તે પૂર્વે તેઓ શુધની પૂજા કરતા હતા.

૨ હિંદુઓની ત્રિમૂર્તિ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર)મા શુધ અને ઉમાની ચૂના નથી; પરંતુ કર્નલ ટોડે વોડેન (શુધ) અને ફેવાની સાથે મેળવવાની બેચતાણમાં હિંદુઓની ત્રિમૂર્તિમાં તેમનાં નામ મૂકી દીધા છે.

(જો. હી. ઓ. ઓ.)

૩ ટેસિસનો "સીબી જાતિ" નામનો અંધ જુઓ.

૪ સંમીરજિખિત "સેકસન ઍટિક્વિટિઝ" નામનો અંધ જુઓ.

૫ સંસ્કૃતમાં યજ્ઞસ્તંભને મહાશય ટોડાના જણાવ્યા પ્રમાણે સુર વા સુલ કહેવામાં આવતો નથી. પરંતુ તેને ચૂપ કહેવામા આવે છે. તેમણે મહાદેવને યુદ્ધના દેવતા માનમિ તેમના ત્રિશલની સાથે મેળવવાને માટે ચૂના બદલે સુલ માની લીધું છે.

(જો. હી. ઓ. ઓ.)

૬ 'હર' એ રેન્ડિએવિયાનો 'શાર' છે; અને હરિ એ શુધ, હર્મોજ વા મર્ક્યુરી છે.

૭ મેસેટ એને કેમ્પર સન્દ કે જેનો અર્થ 'લગણ' થાય છે, તેમાંથી ઉત્પત્ત થયેલો જણાવે છે.

તે સર્વશા ભ્રમ છે; પરંતુ એ લેખ તેમણે અહીં આથી ઘણું જાણે લંડનનમરની ફાયલ એસિયાટિક સોસાયટીને અર્પણ કરી દીધો, તેથી તે અમારા જોવામા આવી શક્યો નહિ અને તેથી તેમણે કથા સન્દથી ' જટ હંધોડા ' ની કલ્પના કરી છે તે કદી શકાયું નથી; પરંતુ ઉક્ત લેખનો ફેરા લેવાનો પ્રવાસ આવી રહ્યો છે. એ તે પ્રાપ્ત થશે તો તેની રચના કરવામા આવશે.

(જો. હી. ઓ. ઓ.)

કુમાર^૧ એ રાજપૂતોનો રણદેવતા છે હિંદુઓની દેવકથામા તેને સાત મસ્તકવાળો વખવામા આવ્યો છે સેકસન લોકોના યુદ્ધદેવને જ મસ્તકો છે

કિમ્બી ચેસોનીઝ^૨નો જ મસ્તકવાળો માર્સ (યુદ્ધનો દેવતા)કે જેના નામથી વેઝરનદીના કિનારાખર્મનરુપ બધાવવામા આવ્યો છે, તેને સંપત્તી, કદી, સીખી વા સુએની, જેની વા જેની અને કિમ્બી જાતિના લોકો પૂજતા હતા આ લોકોના નામો તથા ધાર્મિક રીતરિવાજો, તેમની તથા હિંદુસ્થાનના વીર યોદ્ધાઓની ઉત્પત્તિ એકજ મૂળમાથી થયેલી સિદ્ધ કરે છે

વીરરાજપૂતોનો ધર્મ અને તેમના યુદ્ધદેવતા હરની પૂજના પ્રકાર, સૌમ્યવૃત્તિના હિંદુઓના ધર્મ અને રીતરિવાજોની સાથે ધણા ઓછા મળતા આવે છે, કારણકે હિંદુઓ ગોપાલદેવના અનુયાયી, ગાયના પૂજક અને ફળ-મૂળ તથા જળપર નિર્વાહ કરનારા હોય છે અને રાજપૂતો રક્ત વહેવરાવવામા આવે માને છે તેમના રણદેવતાને રુધિર અને મગ ચડાવવામા આવે છે અને તેમનો અર્ધ દેવોનો પ્યારો (ખર્ષા) મનુષ્યની ઓપરીનો હોય છે આ વસ્તુઓ તેમના દેવના ચિન્હો હોવાથી તે તેમને પ્રિય હોય છે તેઓ તેને પૂજે છે અને તેમને બાલ્યાવસ્થાથી એમ શીખવવામા આવે છે કે - “આ વસ્તુઓ ટરને પ્રિય હોય છે, તે યુદ્ધપ્રસંગે ઓપરીથી શરતુ રુધિર પીએ છે અને શાંતિના સમયમા મદિર અને સ્ત્રીઓના સરક્ષક છે પાર્વતી તેમની જવાબર બેઠેલા હોય છે અને તેમના નેત્રો ધતુરો તથા અપીણના ઘેનવાળા હોય છે રાજપૂતોના રણદેવતા આવે મદોન્મત છે સુ આ પ્રકારનો હિંદુ ધર્મ ભારતના ઉચ્ચ મેદાનોમા મળવી શકે છે ? સુ આ સ્કેન્ડિનેવિયાના વીરાના રિવાજનુ સંપૂર્ણ ચિત્ર નથી ?

રાજપૂતનેકો પાડાનો વધ કરે છે, ભુક તથા હરણુનો ચિકાર કરીને લક્ષણ કરે છે તથા ખતક અને જંગની કૂકડાને બંદુકથી મારે છે તેઓ અશ્વ, તલવાર અને સૂર્યની પૂજા કરે છે અને બ્રાહ્મણોના મંત્રો કરતા ભાટોના વીરસંપૂર્ણ કાવ્યોપર અધિક લક્ષ્ય આપે છે સ્કેન્ડિનેવિયન લોકોની વીરતા સખધી દેવકથાઓ તથા વીરસાત્મક કાવ્યોની સાથે રાજપૂતોની ઉપરુકત બાબતો ધણી સમાનતા ધરાવે છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમના અસીનેકોના રજાસણ કાવ્યોનીજ માત્ર ઘુવના કરવાથી આ લોકો એકજ મૂળમાથી ઉત્પન્ન થયા છે એમ પ્રતીત થાય છે

ભાટ લોકો:-રાજપૂતલોકોના પૂજ્ય બરદાખી^૩ની પેઠે પ્રાચીન સેકસનલોકોના પછુ ભાટ હતા આ વીરસાત્મક જદ માનનારોવિષે ટેસિટસ જણાવે છે કે - “તેઓ યુદ્ધપ્રસંગે ભુરસો ઉત્પન્ન કરનાર વીરસંયુક્ત ગીતો ગાઈ યોદ્ધાઓના મનને ઉત્કેરી મૂકે છે ”

આટલા વિસ્તૃત વિષયની ઘુનના કરવાને માટે તેમના સમસ્ત રીતરિવાજો અને ધાર્મિકવિશ્વાસનો ઉલ્લેખ કરવો નોંધએ, માટે આ વિષયો એક પૃથક મથને માટેજ રાખી મૂકવા નોંધએ^૪ સુએવી વા

૧ ‘કુ’ એ કેવલ એક ઉપસર્ગ છે જેનો અર્થ ‘ખરામ’ થાય છે (માટે કુમારનો અર્થ ‘ખરામ મારનાર’ થાય છે) આમાથીજ રામના યુદ્ધદેવતા ‘માર્સ’ ની ઉત્પત્તિ થઈ હોય એવા સંભવ છે. યુનાનીઓના યુદ્ધદેવની ઉત્પત્તિના જેવીજ હિંદુઓના દેવોની સેનાના સેનાપતિ કુમારની ઉત્પત્તિ છે; અર્થાત તે જાહનવી દેવી (જૂનો) થી મૈથુનવિના ઉત્પન્ન થયો છે કુમાર સદૈવ પોતાની સાથે ચોર રાખે છે કે જે જૂનોનું પક્ષી છે.

૨ કિમ્બી ચેસોનીઝ એ જટલેંડનુ પ્રાચીન નામ છે (ગોં હીં ઓઝા)

૩ કર્નલ ટોડે આ જાહનો પ્રયોગ ભાટોને માટે કર્યો છે મારવાડના રાઠોડોના પૂર્વજ બરદાખ સેનના નામમા ‘બરદાખ’ પદ હોવાથી તેમણે તેનો અર્થ ‘સેનાના ભાટ’ એવા કયો છે (ગોં હીં ઓઝા)

૪ ભારતના અતિમ હિંદુસમ્રાટ પૃથ્વીરાજના અતિમ મહાન કવિરાજ અદે રચેલા કાવ્યના ૬૯ પર્વોમાથી થોડાનો અનુવાદ સર્વસાધારણને ભેટ કરવાનો એક એક વિચાર છે આ કાવ્ય સર્વથા વીરસાત્મક છે પ્રત્યેક ખડકા તે સમયના વીરાગ્રણી રાજાના એક એક વીરકર્મનું વર્ણન આવે છે આથી રાજપૂતોના અને સ્કેન્ડિનેવિયાના ભાટોની ઘુનના કરવામા સહાયતા મળશે અને તે પરથી

* કુમારને સાત ચિર નહિ, પરંતુ જ છે અને તેથીજ તે ‘જહાનન’ કહેવાય છે વળી કુમારનો અર્થ ‘ખરામ મારનાર’ નહિ, પરંતુ ‘કુવારો’ છે - (હિંદી અનુવાદક)

સીબીજીતિની વફાઈરી વા નાશ કરનારી ભગિનીઓ (દેવીઓ) ને અપ્સરાઓપૈકી જોડ બહેનો માનવી જોઈએ આ જોડ બહેનો રાજપૂતપોદ્ધાઓને રણક્ષેત્રમાંથી બોલાવતો સૂર્યલોક કે જે મીસના હંપિયાડીનેકોના જોડયુસિયસ^૧ (સ્વર્ગ) સમાન છે ત્યાં લઈ જાય છે રોકિન્ડનેવિષામાં રહેતા એડિનના સતાનો અને સિથિયાના મેદાનોમાં તથા જગાના તટપર રહેતા શુધ અને સૂર્યના સતાનો એ સર્વનો હેતુ રણમાંથી સ્વર્ગમાં જવું, એજ હોય છે

આ સર્વ જાતિઓમાં આપણે યુદ્ધને દિવસે યશને માટે એકજ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને યુત્તુની ન ચિતાઈ જોઈએ છીએ, અને રણ-રગબૂમિપર નાટક કરનાર આ પાત્રો દેવલોકસ બધી અથવા મૃત્યુ-લોકસ બધી નાટક એકજ પ્રકારે કરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે આપણે સીબીજીતિના લોકોને જોઈ અર્થાત્ ગર્જના કરનાર દેવતાને રણમાં લઈ જતા જોઈએ છીએ અને હર(શિવ)કે જે હિંદુવાસીઓનો જોવ છે તેને પણ તેના ઉપાસકોદારા રણબૂમિમાં લઈ જવામાં આવતો જોઈએ છીએ, જેમાં દેવા વા બનાની અને સ્વપ રક્ષા કરનાર કૃષ્ણ પણ વાર વાર સામિત થાય છે

યુદ્ધનો રથ—દશરથ અને મહાભારતના વૈરાના સમયથી લઈને મુસનખાનોએ હિંદુસ્થાન છતી લીધુ ત્યાંસુધી આપણે રથની સ્વારી ઇન્ડોસિથિક કોમોમાં વિશેષ જોઈએ છીએ ત્યારપછી રથનો ઉપયોગ બંધ થયો કુરુક્ષેત્રના રણમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના મિત્ર અર્જુનના સારથિ બન્યા હતા અને ઝક્ષર-તીસના નટવરના જેમીસમૂહોએ જ્યારે ઝહીસને યુનાનમાં અને દારાને અર્મેલાના^૨ મેદાનમાં સદાય આપી હતીક તે સમયે તેમની પાસે મુખ્ય સૈન્યબલ યુદ્ધના રથોજ હતા.

યુદ્ધના રથો અન્ય રથાનોમાં તો નહિ, પરંતુ દક્ષિણ-પશ્ચિમ ભારતમાં પાછલા સમયપર્વત ઉપ

પ્રેવેકલના* ડ્રાઉમેકર, ન્યુરિટ્ટાના ડ્રાઉવિષર અને જર્મનીના મિનેસિંગર ની સાથે રાજપૂતોના બરહાઇ (ભાટ) કેટલી સમાનતા ધરાવે છે તે પ્રતીત થશે

૧ એડ્યુસિયસ જાલદ ધલિયસપરથી નીકળ્યો છે, જેનો અર્થ સૂર્ય છે આ અપોલો અર્થાત્ ભારતના હરિની પણ ઉપાધિ છે

૨ જોવ=યુનાની અને ગ્રાચીન રોમનનેકોનો પ્રસિદ્ધ દેવતા જ્યુપીટર. (ગ્રીં હીં એઆ)

૩ અગેલા=અસિરિયા દેસનું એક નગર, જેને હાનમાં અર્બિલ વા અર્બિલ કહેવામાં આવે છે અહીં આથી પચાસ માઇલના અંતરપર ઈસં૦૫૦૦ પ્રાય ૩૭૧માં યુનાનના પ્રસિદ્ધ પાદશાહ સિકંદર અને ઇરાનના પાદશાહ દારાની વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું અને તેમાં દારાનો પરાજય થયો હતો આ યુદ્ધ 'અર્મે-લાનુ યુદ્ધ' એ નામથી પ્રસિદ્ધ છે

(ગ્રીં હીં એઆ)

૪ હિરોડોટસ જણાવે છે કે ડરિયસ વા દારાના તાબાના સર્વ દેશોમાં ભારતવર્ષ સૌથી ધનાઢ્ય હતો અને જેવજુના ૬૦૦ ટેનટા ત્યાંથી પ્રાપ્ત થતા હતા એરિયન આપણને સૂચિત કરે છે કે તે (દારા)ની ઇડોસીથિક પ્રજા તેની સિકંદર સાથેની લડાઈમાં તેની સર્વોત્તમ સેના હતી સંકેતીસિવાય આપણને એવી જાતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેના નામે ભારતમાં ૩૬ રાજકુલોના નામોની સાથે મળતા આવે છે વિશેષતઃ ઘઘી (દાદિયા કે જે ઇત્રીસ ગજકુલોમાંની એક જાતિ છે) જાતિના નામોની સાથે અધિક ગળતા આવે છે

ઈડોસીથિક સેનામાં ૨૦૦ યુદ્ધરથો અને ૫૦ હાથી હતા, કે જેમને પાર્થિયનનેકોની સાથે જમણી બાજુએ તથા દારાની નિકટ રાખવામાં આવ્યા હતા આ વ્યવસ્થાનુસાર તેઓ સિકંદરના પોતાના આધિપત્યનીચેના દુનની સાથે હતા

રથોએ યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો અને ઇરાનીઓની જમણીતરફની સેનાને હડાવવાના સિકંદરના યત્નોનો પ્રતિરોધ કર્યો તેમના અધ્યક્ષેલી દુલ્લો પણ પણા માન સાથે ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે

* પ્રેવેકલના ડ્રાઉમેકર=ક્રાન્સની અતર્ગત પ્રેવેન્સ નામના રથાના નિવાસીઓ (ગ્રીં હીં એઆ)

૬ ન્યુરિટ્ટા=ચરોપમાં પ્રાચીન કેકેલોકોના તાબાનો અજ અને લોરી નદીની વચ્ચેનો પ્રદેશ

(ગ્રીં હીં

યોગમા લેવાતા હતા અને સૌરાષ્ટ્રની કાઠી,^૧ કામાની તથા કામારીગતિઓમા તેમની સીધિયન રીત-માત અઘાપિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ વાત તેમના અમારકસ્તંભો જોવાથી પ્રમાણિત થાય છે. આ સ્તંભોપરથી જણાય છે કે આ વીરો પોતાના રથપરથી માર્યા ગયા હતા.

સ્ત્રીઓ સાથેનો વ્યવહાર—પ્રાચીન જર્મન અને ઍન્ડ્રોનેવિયનગતિઓ તથા વીરરાજપૂતો વા પ્રાચીન જેટી લોકોમધ્યે સ્ત્રીઓ સાથેના સિદ્ધતાના વ્યવહારમા જેટલી મમાનતા પ્રતીત થાય છે, તેટલી મમાનતા ધરત કોઇપણ વિષયમાં જણાતી નથી.

ટૅસિટસ જણાવે છે કે—“જર્મનયોદ્ધા સ્ત્રીની સમતિને અત્યંત આવશ્યકતાના સમયે ભવિષ્ય-યક્તાઓની વાણીતુલ્ય માનતા હતા” અને રાજપૂતો પણ તેમજ કરે છે. ચંદલાટ અદનાં અનેક ઉદાહરણો આપે છે અને એજ કારણથી એ લોકો પોતાની સ્ત્રીનાં નામ સાથે ‘દેવી’ શબ્દ વા સંજોગમા ‘દે’ લગાડે છે કે જેનો અર્થ ‘દેવી’ તુલ્ય છે. ટૅસિટસ જણાવે છે કે—“જર્મનયોદ્ધાને સ્ત્રીઓને બંદી બનાવીને લઇ જવાની કંપના પણ અસંભવ યર્થ પડે છે.” રાજપૂતયોદ્ધા આ આપત્તિ ટાળવાને માટે સ્ત્રીઓ કે જેઓ તેમનેજ માટે જીવે છે તેમની સાથે પોતાની કટાર ઉઠાવે છે, જો કે તેઓ ગ્વય પણ આ ઘોર આપત્તિમાંથી બચવાની આરામ રાખતા નથી. આવા સમયમા તેઓ “જોહર” ગ્રંથ કરે છે, જેમા પ્રત્યેક શાખાના રાજપૂતો કપાઈ મરે છે, માટે રાજપૂતો શાકાબંધની ઉપાધિને માટે ગર્વાન્વિત હોય છે કે જે ઉપાધિઆ લખંકર રીતિ અર્થાત્ શાકાર કરવાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. આ લખંકર રીતિ સર્વ પ્રકારે સિધિયન જેટીલોકોની સેસિયારીતિ જેવી પ્રતીત થાય છે કે જેનું રૂઢોએ વર્ણન કર્યું છે.

દૂતકર્મ—આ જોયોના વ્યસનમા ભાગ્યવશ હારજીત થાય છે. દૂત ખેડવા પ્રત્યે અને તેના ભયાનક પરિણામો સહન કરવા પ્રત્યે રાજપૂતો પ્રાચીનકાળથી એવો અનુરાગ પ્રકટ કરે છે કે (આ વિષય-મા) તેમની તુલના સિધિયનલોકો તથા તેમના જર્મનસત્તાનોની સાથે કરી શકાય છે

જર્મનયોદ્ધા પોતાની શારીરિક ગ્વચ્છતાસુદા દાવમા મૂકીને જીતનારના ગુલામ બની જતા હતા

આ અશ્વાશોભીઓ *પાર્મેનિયોના આધિપત્યનીચેના દવમા ધુસી ગયા. તેને સહાય કરવાને માટે સિકંદરને સેના મોકલવી પડી. યુનાની ઇતિહાસલેખક ઇન્ડો-સિથિકલોકોની વીરતાનું પ્રસન્નતાપૂર્વક વર્ણન કરે છે. “ધોડરવારો કાઇ કામ કરી શક્યા નહિ, તેમજ બાણોદારા દૂરની લગ્નપણું થઇ નહિ; પરંતુ પ્રત્યેક વીર એવી રીતે યુદ્ધ કરતો હતો કે જાણે તે પોતાનાજ બાહુપર વિજયનો ભરોસો ન રાખતો હોય.” અર્થાત્ તેઓ યુનાનીઓની સાથે પરમ વીરતાપૂર્વક લડ્યા હતા

પરંતુ અર્જેલાના યુદ્ધમા દારાનું સામ્રાજ્ય નષ્ટ થવાનોજ વિધિયોઇ હતો અને શક તથા ઇન્ડો-સિથિકલોકોને, યુનાની યવનોના હાથથી પોતાની જન્મભૂમિથી ધણે દૂર રાજરાજેશ્વરને સહાયતા કરવામા માર્યા જવાનું માન મળ્યું હતું.

૧ કાઠીલોકો સિકંદરના યુદ્ધમા પ્રસિદ્ધ છે. કાઠિયાવાડના કાઠિઓના પત્નો મૂલ યાન(પ્રાચીનસ્થાન)થી લાગી શકે છે. હાલિયા (હાલી), જોહિયા (પાછલા સમયના હુણ) અને કાઠીયોદ્ધા ૩૬ રાજકુળોમા ગણાય છે. એ સર્વ લોકો જસે વર્ષ પૂર્વે પાચ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમા અને ગારાની દક્ષિણે આવેલી મરુભૂમિમા રહેતા હતા. પાછલી બે જાતિઓનાં તો માત્ર નામજ શોધ રહ્યા છે.

૨ શાકા-રાજસ્થાનની ભાષામા તે યુદ્ધને ‘શાકા’+ કહેવામા આવે છે કે જેમા અસંખ્ય વીર-રાજપૂતો હતાશ યર્થ પોતાની સ્ત્રીઓના વધ કરીને પ્રાણપણું કરે છે.

* પાર્મેનિયો એ સિકંદરનો એક ઘણો અનુભવી અને વિશ્વાસપાત્ર સેનાપતિ હતો. તે સિકંદરના એશિયાપરના આક્રમણપ્રસંગે તેની સાથે હતો અને તે અર્જેલાના યુદ્ધમા પરમ વીરતાપૂર્વક લડ્યો હતો, પરંતુ પાછળથી એક પ્રસંગે સિકંદરને મારી નાખવાનો વિચાર તેના કેટલાક સૈનિકોએ કર્યો અને તેથી પાર્મેનિયોપર પણ જુડું તહોમત આવ્યું. સિકંદરે તે વૃદ્ધસેનાપતિનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. આ કૃત્ય સિકંદરના ઉજ્જવલ યશમા એક કવચમ્ભાન છે. (ગ્રીં હીં ઓઝા)

+ કર્નલ ટૅડે બ્રમથી શાખા અને શાકને એકજ ધારી લીધા છે. તેજ પ્રકારે શક (જાતિ) અને શાખાને પણ કેટલેક સ્થળે એક માની લીધા છે. (ગ્રીં હીં ઓઝા)

અને તેમની સંપત્તિરૂપે વેચાતા હતા આ બાબ દુર્વ્યસનથી પાડવાએ પેતાનું રાજ્ય તથા ધારીતિ સ્વતંત્રતા ગુમાવી હતી અને એ તે સમયના ઈદુભતિઓએ એથી નષ્ટ થઈ હતી આજપર્યંત એ દુર્વ્યસન ન્યૂન થયું નથી તેમના ધર્મશ્રદ્ધાના સુદ્ધ આ દુર્વ્યસનનું વિધાન છે અને વર્તના એકવા દિવાળીના તહેવારપર અર્ધ રાજપૂતો લક્ષ્મીદેવીની મઘલ છત રચીને તેની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરે છે માનસિક કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત નહિ ગરેવાથી વીગ્ગલપૂતો પ્રાપ્ત બાળપુત્ર અને ઈશ્વરોના ભોગવિતામના પછી ગટે છે અને ત્યારે તેમને કોઈ મારજુથી સંપેત કરવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ મહો-મત બની બેરે કારીથી નમે ત્યાં પોતાની શમિતો અથ કરી નાખે છે, પરંતુ એક નમ્રાદ્વિશાળી રાજ્યના બચારે સારી અને સુવ્યવસ્થા ફેલાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણની પ્રાણીન રીતનો વિશેષાધ તેના આમોદ્યપ્રભોભદિ દષ્ટિગોચર થાય છે કે જે નાજપૂતો તથા જેટલને મિનારે વસતા જેની અને રક્ષિતને વિચારેલા સમાનરૂપે ધટી રાકે છે

શુક્લ અને ભવિષ્ય બાહ્યનુ-નિહી નાખીને વા અન્ય રીતે ભવિષ્ય બાહ્યનું અને પછીઓના ઉદ્ધવનથી શુક્લભેવાની રીતિ હિરોનારસના કથનાનુસાર જેની જાતિઓમાં અને ટંસિટમના વર્ણન પ્રમાણે જર્મ જાતિઓમાં પ્રચલિત હતી તેજ પ્રકારે આ રીતિ રાજપૂતોમાં પણ પ્રચલિત છે મળપૂતોના આ વિરખન મથોદારા જર્મન અને રામનરોમિના શુક્લઅથશુક્લનું અમરત વૃત્તાન નાણી સમય છે

માદક દ્રવ્યોપ્રાપ્તિ પ્રીતિ-મદિરાપ્રત્યે પ્રીતિ અને તેનું અધિમથે પાન કરવાનો વિચાર રક્ષિતો વિધાની બસી અને જર્મનજાતિઓમાં વિરોધ હતા આ પછી તેમની જેની જાતિમાંથી ઉત્પાદિત થાય છે અને આ બાબનમાં રાજપૂતો પોતાના સિધિયા વા યુરોપના બધુંએથી ઉત્તરતા નર્થ રાજપૂતોના મદિરા અને હીન મદદ યાના અનાધિત સેવનથી મને સૌથી પ્રથમ નિશ્ચયપૂર્વક લાગે કે આ વીરજાતિએ આ શ્વભાવ હિંદુસ્થાનમાંથી પ્રાપ્ત કર્યો નથી તેમના શાસ્ત્રમાં મદિરાનું સેવન વાની મના છે અને તે પ્રમાણે દત્તર હિંદુઓ ચાલે છે

રાજપૂતો પોતાના અનિશ્ચિત સ્વાગત અનુદારનો પ્યારો પાઈને કરે છે અને તેજારા તેજ પોતાની પ્રાણીન શરૂતા નિવૃત્ત કરે છે રાજપૂતો પોતાનો મધ્વા જેટલ પ્રેમથી ખીએ છે તેના પ્રેમ આનિના વીરપુરમાં પોતાનો મીડ નામનો મદિરા મદિ પણ પીતા નહોતા અને રક્ષિતને વિષ તથા રાજ સ્થાનના ભાટ લેકો તે ખાનાની પ્રશસા કરવામાં સમાન વાજપદુ થયા છે તેની પ્રશસામાં બરદાથી સર્વ પ્રમાણની ઉપમાનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેને તે અમૃતનો પ્યારો કહે છે ભાટ અમૃતનો તે ખા કે જેમાં લાવ મણિની પેટે દાડમના દાણા અમકતા નના તેનું પાન કરીને નિશ્ચયજાતિની કીર્તિનું વર્ણ

૧ મેં રાયવઝેસિયાટિકસોસાયમીને એક અથ આ વિષયનો અને ખીએ સામુદ્રિક આદિનો ભેગ કર્યો

૨ મધ્વાએ એક પ્રમાણે ઉન્માદકરસ છે આ શબ્દ અધુન શબ્દમાંથી નીમળો છે, જેને અર્થ સસ્ત્રુતમાં મધુ મહિકા છે આ વાત પ્રસિદ્ધ છે કે મીડ નામનો મધ મધમાંથી બને છે જે જર્મન લોકોનો મીડ શબ્દ હિંદુસ્તાનીઓના મધુ (મધુ મહિકા) શબ્દમાંથી બન્યો હોય તો તે એક આશ્ચર્યકાર ઘટના મજાણી નથી દરમ્યાં આનો (અર્થ) અને રસ એ ઉત્તમ શબ્દો અન્વયથી નિર્ધાર મળ્યા

૩ અમૃત (અમર)માં 'અ' નિર્ધવાયક ઉપસર્ગ છે અને 'મૃત'નો અર્થ મૃત્યુ છે આ પ્રકારે ધમરથ અર્થોત્ત મૃત્યુની ખીણ કે જે સિદ્ધાંત પ્રદેશના ન્યુકેનેટલમાં આવેલી છે તેને જર્મન શબ્દ છે, તેવાજ આ સસ્ત્રુત શબ્દ

૪ કર્નલ ટોડે મળને માટે મધ્વા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ રાજસ્થાનમાં એ શબ્દ અપિત નથી રાજપૂતોમાં સામાન્યતઃ મધને દાર કહે છે અને કેટલાક શબ્દ તથા મધ પણ છે રાજપૂતોનામાં અધિક શરાબ પી ઉન્માત થનારને 'મદ્વા' કહે છે, તેથીજ કદાચ તેમણે મધ 'મધ્વા' લખી દીધો હશે

૫ સસ્ત્રુતમાં મધુ શબ્દનો અર્થ શદ્દ મધ આદિ છે, પરંતુ કર્નલ ટોડે જેમ જણાવ્યું તેમ મધુમહિકા નથી

૬ યુરોપ-યુરોપની અતર્જત સિવરુદ્ધાંત પ્રદેશના ૨૦ જિલ્લાએ પૈકી એક, કે જે દાસ સીમાની નિમ છે

(ગોં હીં જોમ)

રીને કહેવા લાગ્યો કે, લાટ અને ચૂનને દાન કરવામા સમાન ઉદારતા રાખનાર રાજાનું ચિરાયુ થાઓ.”

હિંદુવીરોનું સ્વર્ગ-ઈન્દ્રલોક કે જે વવહસ્વામીમાન^૧ છે તેમા પણ રાજપૂતોને પોતાનો પ્યાલો મળે છે. આ પ્યાલો અપ્સરા અર્થાત્ સ્કેનિયાની સ્વર્ગીય હીબી^૨ ની બે બહેનો પોતાના હાથથી આપે છે. મરણોન્મુખ જેટીવીર કહે છે કે:—“હું દેવતાઓની વચ્ચે બેસી પ્યાલો ભરી ભરીને મદપાન કરીશ. હું હસતો હસતો પ્રાણત્યાગ કરું છું” આ એક એવો ભાવ છે કે જેની પ્રશંસા રાજપૂતો પણ કરે છે.

રાજપૂતો નિશાથી ચક્રચર થયેલા કવચિતજ બજાયા છે; પરંતુ એક અધિક હાનિકારક અને નવીન કુચાલે હાલમા નિમગ્નજના પ્યાવાની કિંમત ઘણી ઘટાડી દીધી છે. હાનમા શુદ્ધ “કૂન”^૩ ને બદલે અશીબુનો પ્રચાર થવા લાગ્યો છે, કે જે પ્રત્યેક ઉત્તમ ચૂનને નષ્ટ કરનારી વસ્તુ છે આ હાનિકારક આદનવિષે અમે તેજ શબ્દોનો પ્રયોગ કરીશું કે જે જર્મનીના લોકોની રીતભાતના ઇતિહાસના ભેખકે વેન્કર અને એલ્બનહીના તટપર નિવાસ કરતી જાતિઓના સમજમા વાપર્યા છે આ શબ્દો આ પ્રમાણે છે—“તેમને મતવાલા થવા દો, એટલે પછી તમારે તેમને તમારા રાજ્યોનો ડર બતાવવાની આવશ્યકતા નહેશે નહિ તેમની કુચાલ સ્વયં તેમને તમારે આધીન કરી દેશે.”

એન્ડિનેવિયામા રણદેવના યૌરના પૂજકોને પ્યાલો મનુષ્યની ખોપરી હતી અને તે પણ રાનુની ખોપરી હતી આમા તેઓ પોતાની સ્તપિયાસા પ્રકટ કરતા હતા. આ રીતિ તેમણે હિંદુઓની ત્રિશ્વર્તિમાના મુખ્ય હર કે જે રણદેવતા છે તેદ્વારા ગ્રહણ કરેલી પ્રતીત થાય છે. હર પોતાના હાથમાં અર્પણ લાઇને પોતાના વીરયોદ્ધાઓને “રુધિરપૂરિત રણભૂમિ”મા લઇ જાય છે અને તેથી તે મરણ પામેલા યોદ્ધાઓના રક્તનું પાન કરે છે.

જે લોકો સત્રામપ્રત્યે તથા તીર્થે માદકદ્રવ્યોપ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે, તે સર્વનો સરક્ષક હર છે અને રાજપૂતયોદ્ધાઓ વિશેષત તેની ભક્તિ કરે છે. આજ કારણથી સ્ત્રી અને મહા, એ હિંદુઓના મહાન દેવને અર્ધ્ય આપવાના મુખ્ય પદાર્થો છે ગોસાઇલોકો^૪ કે જેઓ હર વા બલ અર્થાત્ સૂર્યના પાસ પૂજારી છે, તેઓ સર્વ માદક પદાર્થ, વનસ્પતિ અને રસોનું સેવન કરે છે. બ્યાદ્ર, ચિતા કે મૃગના ચર્મપર બેઠેલા, શરીરપર ભરભેખનવાળા, જટાબૂટ ધારેલા કેશીવાળા, પોતાની ધૂણીનો અગ્નિ ચેતાવવાને માટે રાખેલા ચિપિયાવાળા આ લોકોનું આ જગતી રૂપ તેમને સ્ત્રીપાન તથા મૃત્યુના દેવની આરાધના પ્રતિપાલન કરનાર યોગ્ય વ્યક્તિતરિકે પ્રકટ કરે છે યુદ્ધદેવતા હરના આ પૂજારી ન્યારે મરણ પામે છે, ત્યારે સાધારણ રિવાજની વિરુદ્ધ તેને ભૂમિમા દાટાવામા આવે છે, અને તેની ઉપર એક ગોળાકાર સમાધિ બંધાવવામા આવે છે કેટલાક સપ્રદાયના ગોસાઇઓની નાની નાની સમાધિઓ બાંધવામા આવે છે આ સમાધિઓનો આકાર અગ્રભાગરહિત ચક્રસમાન હોય છે અને તેની એક બાજુએ દાદર બનાવવામા આવેલો હોય છે તથા તેના શિખરપર ગોળ લાકડીના જેવો એક પથ્થર^૫ રાખવામા આવે છે.

૧ વવહસ્વા=સ્કેનિનેવિયાની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર શુદ્ધમા પડેલા વીંગ પુરોહિતે રહેવાનું સ્વર્ગ (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ હીબી=પૂતાનીઓની પૌરાણિક કથાઓઅનુસાર યુવાવસ્થાની દેવી કે જેને જ્યુપીટર તથા જૂનો (જુપીટરની સ્ત્રી) ની પુત્રી અને દેવતાઓને પ્યાલો પાનારી માનવામા આવે છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૩ કૂન=મહુડાનું ફૂલ અને એ નામનો મલ કે જેને રાજપૂતલોકો અત્યંત પ્રેમથી પીએ છે. સસ્કૃતમાં એને મધુક કહે છે (જુઓ એશિયાટિક રિસર્ચિસ વોલ ૧ છુ, પૃષ્ઠ ૩૦૦)

૪ મનુષ્યની ખોપરીને હિંદુસ્થાનની પ્રચલિત બોલીઓમા ‘ખપ્પર’ કહે છે. પ્રશ્ન-શું એ સેકસન લોકોનું ‘કપ’ છે ?

૫ કાનકડા ચોગી વા ગોસાઇલોકોની મોટી મોટી હજારો જમાતો થાય છે અને રક્ષામાટેની લડાઇઓમા સહાયતાર્થે તેમને વાગવાર મોકાવવામા આવે છે યુદ્ધના દેવતાના નામથી ઉદયપુરમા રાજપૂતો જે મોટા ઉત્સવ (નવરાત્રીનો ઉત્સવ) કરે છે તેમા ખડ્ગ કે જે માર્સનું ચિન્હ છે અને ગ્રહિલોતો પણ જેની પૂજા કરે છે તે આજ લોકોને સુપુર્વ કરવામા આવે છે

૬ મે આ લોકોનું સમાધિગ્રાન અને પુષ્કળ પૃથક્ પૃથક્ સમાધિઓ જોઇ છે અને તેમના

અત્યેષ્ટિક્રિયા—મૃતમનુષ્યની અત્યેષ્ટિક્રિયાની જુવના કરવાથી પ્રારંભિક સમાનતાના પ્રમાણે મળશે. સ્કેન્ડિનેવિયાની અત્યેષ્ટિક્રિયા બે જાતીયસમૂહોમાં વિભક્ત છે. એક અગ્નિનો સમય અને બીજો પર્વતનો સમય કહેવાય છે જે સમયે થોદાઓને ચિતામાં બાળવામાં આવતા હતા, તે અગ્નિનો સમય કહેવાતો હતો અને જે સમયે તેમને પૃથ્વીમાં ફાટવામાં આવતા હતા, તે પર્વતનો સમય કહેવાતો હતો.

ઓડિને (બુધ) પાછળી રીતિ પ્રચલિત કરી હતી અને શરીર બસ્ત્રીભૂત થયા પછી ત્યાં સમાધિ બધાવવાની રીતિ પણ તેણેજ ચલાવી હતી તેજ પ્રમાણે તેણે સતી થવાનો રિવાજ પણ શરૂ કર્યો હતો. આ રીતિઓ શાકદીપ વા શક સિધિયામાંથી લાવવામાં આવી હતી હિરોડોટસ જણાવે છે કે ‘ત્યાં જેરી લોકોને ચિતામાં બાળવામાં આવતા હતા અને સ્ત્રીઓને તેના પતિની સાથે જીવિત બાળી મૂકવામાં આવતી હતી’

સ્કેન્ડિનેવિયાના જેગી વા ‘સીધી’ વા ‘સુરાવી’ લોકોમાં બે મૃતપુરુષને એકથી વધિક સ્ત્રીઓ હોય તો મોગી સ્ત્રીનેજ પોતાના પતિની સાથે બળવાનો અધિકાર હતો. તેમનુસાર “નન્નાને તેના પતિ અને ઓડિનના એક સાથી બાહરના મૃતશરીરની સાથે અગ્નિમાં બાળીને બસ્ત્રીભૂત કરવામાં આવી હતી” પરંતુ સ્કેન્ડિનેવિયનો પોતાની એશિયાઈઉત્પત્તિ દર્શાવનારી આ રીતિનું નિસ્મરણ કરાવવા ઇચ્છતા હતા અને તેઓ “પ્રાચીન મૃત શરીરને માટે આવું નિર્દય તથા બેહુક બર્ચિદાન આપવાની ઇચ્છા રાખતા નહોતા. આ રિવાજ તેમના સિધિયન પૂર્વજોદ્વારા પ્રચલિત થયો હતો. ન્યારે તેઓ એશિયાના ઉષ્ણતાપ્રધાન પ્રદેશમાં ગયાં તો તેમના આદિસ્થાન (એકા) માં ગ્રહેતા હતા ત્યારે તે લોકોમાં આ રિવાજ પ્રચલિત હતો.”

હિરોડોટસ જણાવે છે કે— સિધિયન જેગીલોકો પોતાની ચિતાપર પોતાના અશ્વનું બલિદાન આપતા હતા અને સ્કેન્ડિનેવિયન જેગીલોકો પોતાના અશ્વ અને શસ્ત્રોને પોતાની સાથે દટાવી દેતા હતા, કારણ કે તેઓ ઓડિનની પાસે પડે ચાલીને જઈ શકતા નહોતા. ” રાજપૂતથોદાઓ પોતાની જીવિત અવસ્થામાં જે પ્રકારે શસ્ત્રથી સજ્જિત થાય છે, તેજ પ્રકારે સજ્જ થઈને તે પોતાના અંતિમ નિવાસસ્થાન (સ્મશાન)માં જાય છે, અર્થાત્ તેની હાથ તેની પીઠપર બાંધેલી હોય છે, તેની તલવાર તેના હાથમાં હોય છે અને જે કે તેના અશ્વનો બલિ આપવામાં આવતો નથી તેપણ તે બહુધા કોઈ દેવતાને અર્પણ કરી દેવામાં આવે છે અને તે તેના પૂજારીનો ગ્રામ બની જાય છે.

મૃતવીરને બાળવો અને તેની સ્ત્રીનું તેની સાથે સતી થવું, એ રિવાજો પ્રસિદ્ધ છે, તથાપિ તેમના સ્મશાનપર જે મોગી મોગી છત્રીઓ બધાવવામાં આવે છે તેથી યૂરોપિયનલોકો આજા પરિચિત છે. આ તેઓ તેને જોવા માટે બોલા જાય છે. રાજપૂતોના સભ્ય રાજ્યોની ઉન્નતિ અને અવનતિનું તે (છત્રીઓ) થી ઉત્તમ સમારકચિન્દ બીજું કોઈ નથી. પુત્રજ પોતાના પિતાના સ્મરણાર્થે તેની છત્રી બધાવે છે. બકિત વા પ્રાંસનીય અભિમાનનું અંતિમ સમારકચિન્દ કોઈની સ્થિતિઅનુસાર અને છે. તે (પુત્ર)ના રાજત્વના લેખવનું ત્યારજ સ્મરણ કરવામાં આવે છે કે ન્યારે તેના પિતાની છત્રી તેના ખૂર્શાધિકારી રાજાની છત્રીથી ઉત્તમ અને (માર્ક) આ કથન રાજસ્થાનના પ્રત્યેક રાજ્યના રાજા અને સરદારોના સબંધમાં એકસરખી રીતે થયે છે.

સતીનું પ્રત્યેક પ્રચિત સ્થાન ‘મદા સતી’ કહેવાય છે કે જે કથા અને કદાણીઓ અનુસાર મૈત્ર-સ્થળ છે જે વધુતરામાં મુદરીઓ તથા વીરરાજા તેની અત્યેષ્ટિક્રિયા કરવામાં આવી હોય છે તેમાં ડાકણો

મેવાઓ કે જેઓ તપસ્થાને માટે જાજ સ્થાનમાં નિવાસ કરે છે, તેમને પણ પોતાના મુરુઓની સેવા કરતા જોવા છે. પૂજા કરતી વખત તેઓ આકાંક્ષા પુષ્પો અને સર્પ લીલા રહેતા યજ્ઞોનાં પત્રો અને શુદ્ધ જલ તેમની સમાધિઓપર ચઢાવે છે.

૧ મેટેટનું નોર્થર્ન એન્ટિકિવટીઝ અધ્યાય ૧૨ મે.

૨ મેટેટ અધ્યાય ૧૨, વો. ૧૬, ૫૪ ૨૮૬

૩ મેટેટનું નોર્થર્ન એન્ટિકિવટીઝ અધ્યાય ૧૨, કેલ્ટનતિના ક્રેકેલોકોમાં પણ આ રિવાજ પ્રચલિત હતા ચિસ્પેરિકના રાજા અને જે અશ્વસહિત તેને ઓડિનની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવવાનો હતો તેના અસ્થિ તેની સમાધિમાંથી પ્રાપ્ત થયા હતા.

નિવાસ કરે છે અને તે પોતાના શિકારના કવેજનો સહાર કરતી કરે છે જ્યારે કાંઈની અત્યેષ્ટિ-ક્રિયા કરવાની હોય છે વા પોતાના પૂર્વજોને વાર્ષિકજસ વા પુષ્પ ચઢાવવાના હોય છે, ત્યારેજ માત્ર રાજપૂતો તે નિર્જન સ્થાનમાં જાય છે, તે સિવાય કદિ પણ તેઓ ત્યા જતા નથી

આડિન સમાધિસ્થાનની આસપાસ પ્રબલિત અગ્નિની મચાન ફેરવીને પોતાના વીરાના અતિમ નિવાસસ્થાનનું સંગ્રહણ કરતો હતો અને સલિક કાયદાનો દશમે અધ્યાય જે લોકો સમાધિપરથી “ભોજન અને ખિસ્તરા હિમવી લઇ જાય” તેમને દડ આપવાના સળખામે છે, તેમાં આવા પવિત્ર સ્થાનમાંથી ચોરી કરનારનું જલ અને અગ્નિ બધ કરવાનું વિધાન છે

સહાબાઈ અચાત્ ગોળ ચક્રમાં ફરતી અગ્નિજ્વાળા રણક્ષેત્રમાં કિવા મહાસતીના સ્થાનોમાં જો કે મનોરંજક દેખાય છે, તથાપિ તે ઉદાસિનતાનો ભાવ પ્રકટ કરે છે તે હિંદુઓના હૃદયમાં મિથ્યા વિશ્વાસયુક્ત ભય અને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિનું સ્વાભાવિક કારણ મુઠ્ઠા સહી જવાથી ફેરફારસનું ઉત્પન્ન થવું એજ છે

રેકૅન્ડિનેવિયાના નિવાસીઓ મુઠ્ઠાની ભત્તમપર શુભજ બધાવતા હતા અને ઝક્ષતીસ નદીના તટપરના જેટીલોમાં તથા હિંદુઓના મુઠ્ઠાવેવતા હતા પૂજારીઓ પણ તેજ પ્રમાણે કરતા હતા

ગિળને જેટિક અનારિકના મકબરાનું જે ઉત્તમ ચિત્ર ખેત્યુ છે તેની બરાબરી પ જીમખાખા-

૧ ડાકણ (સિંધની જગત્તોર) જીવતા કલેજ ખાઈ જાય છે કૅપ્ટન ડબ્લ્યુએ ઉદયપુરની ખીણ-માં દીર્ઘકાળપર્યંત પૂઠ પમ્તીને એક હીના નામના હિસક પ્રાણીને માથું કે જે ઉદયપુરની સ્થાન-ભૂમિમાં મળેલું હતું આ પ્રાણી આદ નીક ડાકણના ઘેડાતરિકે પ્રસિદ્ધ હતું તેનાપર આદ ચક્રને તે રાત્રિના સમયે બહાર નીકળતી હતી લોકો કહેતા હતા કે એ પ્રાણીને મારવાથી આપત્તિ આવી પડશે અને પાછળથી જ્યારે એક સાબરની પૂઠ પમ્તી વખત તેઓ (કૅપ્ટન ડબ્લ્યુ) ભય કર રીતે માર્યા ગયા ત્યારે લોકો ઉક્ત ડાકણના અન્ધને મારવાને લીધેજ આ આપત્તિ આવી પડી છે એમ કહેવા લાગ્યા હતા

૨ સલિક કાયદાએ અ રાજ્યનો પ્રાચીન કાનુન કે જે ધરવીસનની પ્રાય છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં રચાયેલો હતો (ગૌં હીં ઓઝા)

૩ બાલિયરના પ્રસિદ્ધ ગઠની પૂર્વ તરફ જ્યાં સહસ્રાવધિ વીર ચોદા લઈને મળણ પામ્યા છે, ત્યાં આ ફોર્ટફેસની જ્વાળા વારંવાર આશ્ચર્યજનક દ્રશ્ય પ્રકટ કરે છે મિત્રો કે જેમની આખો પુન આ દ્રશ્ય જોઇ શકશે તેમની સાથે જે રાત્રિની વેળાએ આ ચચવ જ્વાળાને જોઇ છે તે એક સ્થળે જુઝાઇ જતી અને ખીજે સ્થળે પુન પ્રકટ થતી અને ભૂમિ વિષમ હોવાથી મગમગળ આખો દિવસ શિકાર કરીને અનેક મશાલમીઓની સાથે પાછા ફરતા હોય એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરાવે છે મે આ જ્વાળા-શ્રેણીની પાસે જવાને માટે એક અલત શરવીર રાજપૂતને કહ્યું, પરંતુ તેની મુદ્રા અને વાણીપરથી મારી ધમ્મણી નિરર્થકતા સ્પષ્ટ રીતે સમન્વર્ધ ગઇ તે બાલ્યો કે, “તું મનુષ્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ જેઓ મુદ્દમાં પ્રથમ માર્યા ગયા છે તેમના આત્માની સાથે હું યુદ્ધ કરી શકતો નથી” આ જ્વાળા વારંવાર વર્ષાઋતુના અતિમ ભાગમાં (ચન્દ્રક્રમ) દૃષ્ટિગોચર થાય છે, કારણ કે એ વખતે આરબરેલી કાલ્પનિયજ્વાળા ભૂમિમાંથી વરાળ નીકળવા લાગે છે

૪ અનારિક=પાથાલ ગોંથ લોકોને પ્રસિદ્ધ રાજ તેણે અનેકવાર ધટાવીપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તે રોમનરાજ્યનો સ્વામી બન્યો હતો તેનો દેહાંત ૪૦ ૨૦ ૪૧૦ માં થયેલો માનવામાં આવે છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૫ જ લીસખા=તાતારનો પ્રસિદ્ધ મોજન પાદશાહ તેનો જન્મ ૪૦૨૦ ૧૧૬૨માં અને દેહાંત ૧૨૦૭ માં થયેલો હતો તે ૧૩ વર્ષની વયે મોગલોના રાજસિંહાસનપર બેઠો હતો ૪૦ ૨૦ ૧૨૦૬માં તેણે મીનના

* આદ-આ પ્રાચીન નગર ઉદયપુરથી પ્રાય ૧૧૧ માઈલ પૂર્વમાં છે અહીં આ ઉદયપુરના મહારાણ્યોનું દરબારનું છે, જેને મહાસતી કહેવામાં આવે છે હાલમાં પ્રાચીન નગરનું ખડિર માત્ર અવશિષ્ટ રહ્યું છે તે ગોહિલરાજ શક્તિપ્રમારના સમયમાં મેવાડની રાજધાની હતું અહીં આથી કેટલાક પ્રાચીન લેખો પ્રાપ્ત થયા છે (ગૌં હીં ઓઝા)

ની કબર કરી શકે છે. જ્યારે તે ઉચ્ચ સમાધિ બંધાવવામાં આવી ત્યારે તેની ચોતરફ દૂરસુધી જંગલ રાખવામાં આવ્યું કે જેથી તેના અસ્થિની નિકટ કેઈ મનુષ્ય જઈ શકે નહિ.

અશ્વત્થરા, પાળીઆ અને સ્તભો હતી પણ રત્નમા પડેના રાજપૂતોને માટે બંધાવવામાં આવે છે અને સમસ્ત રાજસ્થાનમાં ચતુર્વિધાના આવા સ્મારકચિન્હો ઉપયમ થાય છે. આવા સ્મારકચિન્હો પર વીરપુરુષ અશ્વારૂઢ થયેલો અને સર્વ પ્રકારના શત્રોથી સુસજ્જિત થયેલો દર્શિતો થાય છે અને તેની પાસે પોતાના આત્માનું અલિહાન આપનારી તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી (સતી) હોય છે; તેમજ એક તરફ સૂઈ અને બીજી તરફ ચંદ્ર કે જે ચિરસ્થાયી કીર્તિના ચિન્હો છે, તેની મૂર્તિ પાયાણુપર કોતરવામાં આવેલી હોય છે.

સૌરાષ્ટ્રદેશમાં કાઠી, કોમાની, બલ્લા અને ઇતર સિદ્ધિકવચના લોકોના પ્રત્યેક નગરના કેટલાક આગળ પાળીઆ વા જુનાર (ચતુર્વિધાના સ્તંભો) પકિતગદ્, વિષમ સમૂહોમાં અથવા કેાઈક સ્થળે ગોળાકારમાં દર્શિતો થાય છે. પ્રત્યેક સ્તંભની ઉપર ગામડી રીતે વીરની આકૃતિ કોતરવામાં આવેલી હોય છે અને તેની ઉપર તેનો વધ સ્ત્રી રીતે થયો તે પણ જણાવવામાં આવેલું હોય છે; અર્થાત્ તેને હાથમાં બરછી-સહિત અશ્વારૂઢ થયેલો અને કવચિત્ કવચિત્ રથમાં બેઠેલો જણાવવામાં આવેલો હોય છે અને કિનારા પર "શુદ્ધ" (વિધવું)ના આચિધાઓને" ડાહની સાથે બાધેલા દોરડાપરથી નીચે ઉતરતા કોતરવામાં આવ્યા હોય છે.

તાતારના કોમાનીયોકોમાં પાદરીઓને પાયાણુના ચક્કર મળ્યા હતા જ્યાં કેટલોકોના રીતરિવાજો પ્રચલિત હતા, તે સ્થાન પર જેવા ચક્કરો મળતા હતા તેવાજ આ ચક્કરો હતા. જો ડુંધડોડો અને ઈંદુ-સિધિયનલોકો એકજ મૂળભાષી ઉત્પન્ન થયા હતા, એમ દર્શાવી ન શકાય તોપણ તેમના આવા ચક્કરો અને રથાસણા સ્મારકચિન્હોમાં સમાનતા સિદ્ધ કરવામાં ઘણી બુદ્ધિની આવશ્યકતા પડે એમ નથી.

ન્યાયસ્થાનની ગ્રંથમાં જે આસન વા ત્રિલિથાન (ત્રણ પાયાણું અને શું) હોય છે તે હર, બન અને સૂર્યના સંબંધમાં પવિત્ર ગણાતી સંખ્યાથી બનાવવામાં આવેલું હાય છે. આ દેવાના પૂજારીઓ કાયદાની વ્યાખ્યા કરે છે.

રાસ્ટ્રપૂજા—રાજપૂતો પોતાના અશ્વને જેટલા મહાય છે, તેટલીજ ભક્તિ તેઓ પોતાનો શત્રો-પ્રત્યે દર્શાવે છે. તેઓ પોતાના અશ્વના શપથ લે છે અને પોતાનો બચાવ કરનારી હાથ, પોતાની બરછી, પોતાની તલવાર અને પોતાની કટારને સાજાગ્ર પ્રણામ કરે છે.

ખક્રમ (અસિ) અને થોડા (અથ) ની પૂજાથીજ એશિયાખડનું નામ પડ્યું આ પૂજા સિધિ-યન 'જેડીલોકોમાં પ્રચલિત હતી અને હિરોડોટસે તેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. ડેસિયાચ અને ગ્રેસજ ઉત્તર ભાગ પર આક્રમણ કર્યું, જેમાં ૫૦,૦૦,૦૦૦ આણસો માર્યા ગયા તે સ્ત્રીનો ઉત્તરભાગ, ઇરાનનો પૂર્વ ભાગ અને સમસ્ત તાતાર, એટલા દેશોનો પાદશાહ હતો. (ગો. હી. એ. ૪)

૧ હારિકામાં મેરોના દેવતાને શુદ્ધ-ત્રિવિક્રમ કહે છે, જેનો અર્થ "ત્રણ પ્રકારના બળવાળો" થાય છે આ દેવતા મિસરવાસીઓના ત્રણ શીર્ષવાળો મકર્દુરી (ભુધ) કે જેને હમીઝ ફિનેકસ કહેવામાં આવે છે તેના જેવાજ છે.

૨ માચિયા=હારિકાની આસપાસ એખામડા વગેરેમાં રહેતા કાખાલોકો આ એક પ્રસિદ્ધ વારાસતિ છે અને તે પોતાને રોડોડનરિક એખાખાવે છે વિ. સ. ૧૬૫૫ના કાલ્યુનભાસમાં મને પણ આજ કાખા લોકોએ જામનગરના ગજગમાં વીની વીધો હતો આ વખતે હું પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરતો કરતા એખામડાથી પાછો ફરતો હતો. (ગો. હી. એ. ૪)

૩ ડેસિયા=પુરોષમાં કેન્સુઝ નદીની ઉત્તરે આવેલા એક પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ (ગો. હી. એ. ૪)

૪ ગ્રેસ=પૂર્વરોપના એક પ્રદેશનું પ્રાચીન નામ છે કે જે આ સમયે રોમરાજ્યની અંતર્ગત રોમ-શિયા જીત્યો કહેવાય છે. (ગો. હી. એ. ૪)

■ શુદ્ધ ત્રિવિક્રમ=ત્રિવિક્રમ વિષ્ણુનું નામ છે, જેની સાથે શુદ્ધ સન્દર્ભ દોડે પોતાની તરફથી જોડા દીધો છે. (ગો. હી. એ. ૪)

મા આ રીતિ ક્ષરતીમનહીના તટપત્તા જેતેકોડાદારા આણવામા આવી હતી આ લોકો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાનમાંથી ઉપયુગ્ય દેશોમા જઈને વસ્યા હતા અને જ્યારે તેમના ટોળાએ યૂરોપપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સ્વન ત્રતાના પ્રેમીઓએ તે રીતિનો તે ખડમા પ્રચાર કર્યો

જેમીરાજ ઈટાના^૧ અથે-અના કિંદામા સર્વ પ્રકારની ધામધૂપ અને આડબરસહિત ખડગની પૂજા કરતો હતો ખડગની પૂજા એ રામની અવનતિ અને પતનના ઇતિહાસમા એક પ્રશસનીય ઉપાખ્યાન છે જો મહાશય મિત્રને મેવાડના મહારાણાને પોતાના સમસ્ત સરદારોસહિત પોતાની બેધારી તથવાગ(ખાડા)ની પૂજા કરતા જોયા હોત તો તેઓ માર્સ(મગજ)ના ચિન્હની અર્થાત્ તનવાર ની પૂજાના પોતાના જોસદાર વર્ણનને હજી અધિક ઉત્તમ મનાવી શકત

શસ્ત્રવિધામાં પ્રવેશ—જર્મનતોડોમા સૈનિકકાર્યમા પ્રવેશ કરતી વખત જે કાર્યવાહી કરવામાં આવતી હતી, તેજ કાર્યવાહી રાજપૂતોમા પણ પ્રચલિત છે, અર્થાત્ પ્રવેશ કરતાં મુવકને એક બરહી આપવામા આવે છે અને હાન તથા તનવાર બાધવામા આવે છે આ રિવાજનું વર્ણન જગીરદારી-પદ્ધતિના વિષયમા અગાઉ આવી ગયું છે રાજપૂતો અને પ્રાચીન કેટલેકોડોમા જે ખાદ્યપદાર્થો નિષિદ્ધ માનવામા આવતા હતા, તેની સમાનતા પણ તેમની વચ્ચેના સંબંધ દર્શાવે છે, પરંતુ સર્વથી પ્રાચીન રિવાજોનું સવિસ્તર વર્ણન કરીને અમે આ રિવાજોનું ખ્યાન સમાપ્ત કરીશું

અશ્વમેધ વા મેહાનો યજ્ઞ-કેટલીક જડ અને ચેતન વસ્તુઓ જગતના તોડોના પૂજના સાધારણ પદાર્થો છે જેમકે સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારા, તનવાર અને સર્પ, જનવરોમા સર્વોત્તમ એવો ઘોડો આ ઘોડો ભક્તિની સાક્ષાત્ વસ્તુતરિક પૂજાનો નથી, પરંતુ તે ભગવાન સૂર્યના ચિન્હતરીકે પૂજાય છે, કે જેને પ્રકૃતિનું પ્રત્યેક સત્તાન પૂજ્ય માને છે તાતારના મેદાનોમા, લીબિયાની^૨ મરુભૂમિમા, ઇરાનના પર્વતોમા, ગંગાની ખીણમા અને ઓરિનેકોના^૩ જંગલોમા-એ મર્વમા તેની પ્રમા અર્થાત્ “આ વિશાળ જગતના નેત્ર અને આત્મા (સૂર્ય) ના સમાન ઉત્સાહવાળા ભકતો ઉત્પન્ન થયા છે

જલ, વાયુ અને સ્વભાવાનુસાર તેની પૂજના પ્રકાર લિન્નલિન્ન થતા હતા અને એશિયામા બલની અને જાન^૪ અને ચિટનના કેટલેકોડોના બેનિનસની વેદીઓ મનુષ્યના બલિદાનના અમૂલ્ય આચારહિત થતી હતી બેનિનસમા ત્રિપાસ (સૂર્ય)ને ગોધાનો^૫ બલિ આપવામા આવતો હતો અને

૧ ઈટાવા=હજુમતિનો પ્રતાપી રાજા, જેણે યૂરોપમા મહાન વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો, તેનો જન્મ ૪૦ સં ૪૦૬ મા અને દેહાન ૬૦ મં ૪૫૩ મા થયો હતો (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ લીબિયા=આફ્રિકાખડનું પ્રાચીન પૂનાની નામ. લીબિયાની મરુભૂમિનો અર્થ આફ્રિકાનું અગ્નિદ્ધ સહરાનું રણ અર્થાત્ રેગિસ્તાન છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૩ ઓરિનેકો=દક્ષિણ અમેરિકાની પ્રસિદ્ધ નદી કે જે પારીમ પર્વતશ્રેણીની ઉત્તરથી નીકળે છે અને ૧૫૦૦ માઇલ વહીને ઔદ્યાત્રિક મહાસાગરમા પડે છે તેમા ૪૩૬ નદીઓ અને ૨૦૦૦ નાળાં શામિય થાય છે આ નદી ખાસ કરીને વેનેઝુઈલા નામના દેશની માનવામા આવે છે (ગૌંહીં ઓઝા)

૪ જાન=ફ્રાન્સ અને ઇટાલીના ઉત્તર ભાગનું પ્રાચીન નામ (ગૌં હીં ઓઝા)

૫ બલનાય+ (બલદેવ) ને પ્રાચીનકાળમા ભારતવર્ષમા પણ એનું બનિદાન આપવામા આવતું હતું સૂર્યને ગોધાનું બનિદાન આપવાનો સ્પષ્ટ ઉત્પન્ન પ્રાપ્ત થાય છે રાજસ્થાનમા બાનિમનાખઅસખ્ય મંદિરો છે અને બલપુર (મહાદેવ) ના કેટલાક મંદિરો સૌરાષ્ટ્રમા છે એ સર્વ સૂર્યના સ્વરૂપો છે મુવેમાનનું મંદિર બલનાજ નામપર બધાવવામા આવ્યું હતું અને એમ પ્રતીત થાય છે કે તે સમયના સમસ્ત મૂર્તિપૂજકો હિંદુધર્મના સ્થૂર વિશ્વાસોને માનતા હતા

+ બલનાય=કર્નલ ટૉડે સૂર્ય (અને મહાદેવ) ને મારે અહીં આ ‘બલ’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે; પરંતુ આ નામ તેમણે ‘બેનિનસ’ની સાથે મેળવવાને મારે ઉપજતી કાઠ્યું છે, કે એ સર્વથી કપોન-લિપ્ત છે (ગૌં હીં ઓઝા)

† બનિદાન=નર્નલ ટૉડ આ શબ્દનો અર્થ સૂર્યને સાદ ચઢાવવો એવો કરે છે, પરંતુ એ પણ કપોન-લિપ્ત છે (ગૌં હીં ઓઝા)

✖ બાનિમ-આ નામ પણ કર્નલ ટૉડે સૂર્ય વા મહાદેવને મારે ઉપજતી કાઠ્યું છે રાજપૂતાના-

ઝડપથી તથા ગગના તટપર સૂર્યને યોડાને બધી ચઢાવવામાં આવતો હતો.

ઇતિહાસનો આદિભાગ હિરોડોટસ જણાવે છે કે, અશ્વમેધિયાની મહાન જેનીગતિ ૪૩ પદાર્થો-માના સર્વથી અધિક શીઘ્રગામી પદાર્થને ચેતન શ્વેતમાના સર્વથી અધિક શીઘ્રગામી શ્વેતુ બલિદાન આપવું ઉચિત માનતી હતી રાજપૂતો અને હિંદુઓના સક્રાંતિના તહેવારની પેઠેજ જેહનનદીના તટપરની જેડી અને અશ્વભતિઓનો સૂર્યનો તહેવાર સીતકાલની સક્રાંતિપર થતો હતો.

હિ, હય, હયવર અને અશ્વ એ સરકૂત તથા તેમાંથી નીકળેલી લાપાઓમાં યોડાના નામ છે અને ગાંધિકમાં તેને લસો, ટયુદ્ધાનિકમાં હોર્સ અને સેક્સનમાં હોર્સ કહે છે.

પારિટકસમુદ્રના કિનારાપર વસતી જર્મનગતિઓનો મોટો તહેવાર હી-ઉવ વા હિ-એવ (જે પર પૂર્વે દિપ્પલ કરવામાં આવ્યું છે) હતો અને અશ્વમેધ એ ગગના તટપરના સૂર્યના સતાનો-ને મોટો તહેવાર હતો.

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવામાં પુષ્કળ વ્યય કરવો પડે છે અને તેમાં એટલો બધો લય છે કે, આધુનિક રાજાઓ તે કરી શકતા નથી તેના વિનાશકારી પરિણામોવિષેના, હારતીયઇતિહાસના પ્રારંભિકકાળ-થી તેના અંતિમ (સ્વતંત્ર) રાજા પૃથ્વીરાજના સમયસુધીના, કેટલાક ઐતિહાસિક લેખે અમારી પાસે મોજુદ છે રામાયણ, મહાભારત અને અદનો કાવ્યશ્રવ્ય આ મહાન પ્રભાવશાળી યજ્ઞ અને તેના ફળના ઉદાહરણ દર્શાવે છે.^૧

રામાયણમાં અશ્વમેધનું અત્યુત્તમ ચિત્ર આનેખવામાં આવ્યું છે અયોધ્યાના મહારાજ દશરથ કે જેઓ રામના પિતા હતા, તેમને આ યજ્ઞને માટે આ પ્રકારની આજ્ઞા આપતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે - “યજ્ઞની તૈયારી કરે અને અશ્વને^૨ સરખા ઉત્તર કિનારાથી ઝેડે.”

૧ અશ્વમેધ (મેધનો અર્થ મારવું) માં આપણને જાણસ્વાના પુત્રોદારા ઉત્પન્ન થયેલી પ્રાચીન ભતિઓના નામોની ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે સિંધુનદીના ઉબાવ તટોપર વસતી હતી અને એજ રાખ્દ એશિયા શબ્દની ઉત્પત્તિ પણ સબવત મૂળ કારણ છે અરસેની (ભતિ) કે જે સિંહદરના ઇતિહાસનેખકોની અરિઅરમાં છે અને અસ્થાસિયાની કે જેને યરણે અર્સાસેઝ સેલ્યુકસની પાસેથી નાશીને ગયો હતો અને જેને રૂઝો જેનીગતિ લખે છે, તે એકજ મૂળમાંથી નીકળી છે, માટે અસિગદ અર્થાત્ અસલોકોનો જદ (જેને બૂલથી લોકો હાસી કહે છે) અને અસગડ એ રક્ષિતવિધામાં જેની ભતિના અસિલોકોના મૂળસ્થાન હતા.

મકોપિનો કે જેના લેખપરથી મિશ્ટને પોતાની બૂજોળ લીધી છે તે જણાવે છે કે, સિકદ આ સર્વ જેનીગતિઓની આધીનતાસચક સેવા ‘નગરાની માતા’ બળ્બમાં સ્વીકારી હતી અહીં આ કેશીઅન ખાન (મારા ચિહ્નનેખમાનો જદ ક્ષીમા) ની રાજગાદી હતી.

૨ અંતિમ અશ્વમેધ જાગરના પ્રસિદ્ધ રાજા સવાઇ જયસિંહે કર્યો હતો, પરંતુ સૂર્યનો દુગ્ધ-વર્ણ ચેત અશ્વ છૂટો મૂકવામાં આવ્યો હોય એમ હું માનતો નથી, નહિ તો રાંડોડલોકો અવશ્ય યુદ્ધનો સ્વીકાર કરત.

૩ વિરિષ્ટ ચિન્હસુક્તા કુઝવર્ણ અશ્વ મુરી કાઢવામાં આવે છે એને છૂટા મૂકતા તેની ઉત્તમ પ્રકારે રક્ષા કરવામાં આવે છે અને તે પોતાની ઇન્જાનુસાર ભ્રમણ કરે છે આ રીતે અશ્વ ભ્રમણ કરે તેનો અર્થ યુદ્ધની માગણી છે. કુધિશિરના છોડેલા અશ્વની રક્ષા અભુનેકરી હતી, પરંતુ તેના પાત્ર માં આ કલ્પિત નામ સર્વથી અજ્ઞાત છે અને આજ દાન સોરાષ્ટ્રને માટે બવપુરનો પણ છે વક્ષની પુરતુ નામ ‘બવ’ ઉપરથી પડ્યું છે એવું અનુમાન કરી તેમણે ‘બવપુર’ નામની કલ્પના કરી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

(ગોં હીં ઓઝા)

† અર્સાસેઝ=પાર્થિઓનો એક રાજા કે જેણે ઈ. સં. ૫૦ પ્રા. ૨૫૦ માં ઉક્ત દેશપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો.

(ગોં હીં ઓઝા)

+ સેલ્યુકસ=એ સિંહદરના પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ સેલ્યુકસનો વશજ હોવો એમ, કે જે સીરિયા અને ધરાનનો પાદશાહ હતો અને જેને સેલ્યુકસ કલિનિકર કહેવામાં આવતો હતો (ગોં હીં ઓઝા)

એક વર્ષ વ્યતીત થયા પછી જ્યારે ઘેડો પરિભ્રમણ કરીને પાછો ફર્યો ત્યારે તેને જે સ્થાનેથી પ્રથમ છોડનામાં આવ્યો હતો તે સ્થાનપર યજ્ઞભૂમિ તૈયાર કરવામાં આવી ત્યારે તરૂંના રૂપતિઓને અર્થાત્ રાજા કેકય, ૨ કાશીના રાજા, અંગદેશના ૩ લોમપાદ, મગધ દેશના કોશલ, સિંધુદેશના ૪ અને સૌખીર ૫ તથા સૌગંધના ૬ રાજાઓને અયોધ્યામાં પધારવાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું.

જ્યારે યજ્ઞના ન્તરોને ઉભા કરવાનું કાર્ય સમાપ્ત થયું, ત્યારે યજ્ઞને આરંભ થયો. યજ્ઞને તે અશ કે જેને યુપર્યાય કહેવામાં આવે છે, તેનું સુદમ વર્ણન આ પ્રમાણે છે—“એકનીસ અષ્ટકોણ યુપ વા સ્તંભ પરીક્ષિતના છોડેલા અશ્વને “ઉત્તરના તક્ષકલોકોએ પકડી લીધા હતા” આજ દશા દશરથના પિતા સગની થઈ હતી, જેથી તેનું રાજ્ય નષ્ટ થયું હતું.

૧ એક વર્ષ પછી અશનું પાણુ ફરતું એ સ્પષ્ટ રીતે ખગોળવિષયક એક બ્રમણ અથવા સૂર્યનું જ્યાથી તે નીકળ્યો તેજ સ્થળે પાણુ આવતું સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરે છે. સૂર્ય જે દિવસે પોતાના દક્ષિણાવનથી પાછો ફરે તે દિવસને મિથિયન અને રક્તિન્દિવિયન લોકો સહેવ આનંદનો દિવસ માનતા હતા, કારણકે ગિયન કહે છે કે—“જ્યારે ઉત્તર તરફનો શીતલ વાયુ ચાલતો હશે ત્યારે તેઓ પોતાના વિશાળ નિવાસસ્થાનને નરક કરતા પણ અધિક હુ ખદાથી સમજતા હશે” તેઓ આ દેવતા (સૂર્ય)ને માટે દક્ષિણતરફ અનિમિષપનેત્રે જોયા વગતા હશે અને આજ કારણથી રાજપૂતોમાં પણ ઘનુ દ્વાર ઉત્તર તરફ રાખવાનો નિર્ણય છે.

૨ રામાયણના અનુવાદક ડૉક્ટર ફેરના અભિપ્રાયનુસાર કેકય ધરિનનો રાજા હોવા ભ્રમભ્રમ (ભ્રા)કે વશ દારાની પૂર્વે થયો હતો. હિંદુઓના લોકપ્રચલિત દોહામાં કે ઉપાધિ વારંવાર પ્રાપ્ત થાય છે. મારા સ્મરણમાં રહેલો એક દોહો જયપુરરાજ્યમાં આવેલા અલયનેરના પ્રાચીન ખડિયેરાની સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને તેમાં ભાના એક ગાળનો વિવાદ કે કમ્બની પુત્રી સાથે થયો નિર્દેશ છે.

“તુ ખેગ કે કમ્બની નામ પરમવા હો” પ્રત્યાહિ, જેનો અર્થ એ છે કે—“તુ કે કમ્બની કન્યા છે અને તારું નામ પરમના છે” ધરાનના રાજાઓના એક વંશની ઉપાધિ પણ કે હતી.

પ્રશ્ન—શું કામખંડશ યૂનાનીઓને કુચિએસ નથી ?

ઉત્તર—તેઓ આવું જ બિહાર પશ્ચિમ કમ્બને જાત નથી +

૭ સૌરાષ્ટ્ર એ સપ્તર્ષી કાશિયાવાકનું નામ નહિ, પણ તેના દક્ષિણભાગનું નામ હતું કે જે હાજમા મોર નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (ગો. હી. ઓ. જા.)

૮ મે અતિ પ્રાચીન કાળના પાપાણુના કેટલાક યજ્ઞસ્તંભો જોયા છે. ઘણા વર્ષો પૂર્વે જ્યારે રાજપૂતરાજ્યોમાં મરાઠાઓનો ત્રાસ હતો ત્યારે સુરતને એક પરમ સત્પાત્ર અને ધનાઢ્ય વ્યાપારી કે જેનું કુળનામ ત્રિવેદી હતું અને જેને ઉક્તા લૂટારા શત્રુઓ ગમ અને કૃષ્ણના સત્તાને સતત જે

ફેકેકય-એ ધરાનનો રાજા નહોતો તેમજ એ નામને ધરાનના “કે” વંશની સાથે કાંઈ સંબંધ પણ નથી વળી કર્નલ ટોડ જણાવે છે તેમ હિંદુલોકોના દોહામાં પણ “કે” નામની કોઈ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી કર્નલ ટોડે અહીં આના રાજા તથા ધરાનના “કે” વંશી રાજાઓ એક હતા એવું અનુમાન કરવાની પૂતમાં “કે” ને ઉપાધિ માની લીધી છે કેકયનો અર્થ કેકય દેશનો ગાળ છે. કેકયદેશ સિંધની પામે આવેલા દેશનું નામ હતું. (ગો. હી. ઓ. જા.)

* અંગદેશ એ ટિમેટ વા આવાનું નામ નહિ પણ ખગલાના પશ્ચિમ ભાગનું નામ હતું તેની રાજધાની ચપાપુરી હતી અને તેને અગપુરી પણ કહેવામાં આવતી હતી. (ગો. હી. ઓ. જા.)

સૌખીર-સિંધુ સૌખીર આ ઉલ્લેખ નામો બહુધા સાચેજ લખેલા પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે (ઉલ્લેખ) સમસ્ત સિંધ દેશના સુચક છે, માટે સૌખીર એ સિંધના એક ભાગનું નામ હોવું ભ્રમભ્રમ (ગો. હી. ઓ. જા.) જપાપાણુના અતિ પ્રાચીન કાળના જે યજ્ઞસ્તંભો જોયાનું કર્નલ ટોડ લખે છે તે વાસ્તવમાં યજ્ઞસ્તંભ નથી પાપાણુના જે અતિ પ્રાચીન કાળના સ્તંભો હાનમાં આ દેશમાં ઉપવંશ થાય છે તેમાંના કેટલાક તો મૈથવંશી રાજા અશોકના સ્થાપિત કરેલા જોડસ્તંભો છે. જેમ કર્નલ ટોડે આ પ્રાચીન સ્તંભોને યજ્ઞસ્તંભ માન્યા છે તે પ્રમાણે અતિમ યૌદ્ધાણુવીર દમીરના સલાસદ રાધવદેવના પૌત્ર વા સ્તંભ

હિસા કરવામા આ-આ તેમાના પ્રત્યેકની ઉચાર્ ૨૧ શીટ અને વ્યાસ ૪ શીટ હતો તેના શિખરપર મનુષ્ય હસ્તી વા સાકંચી મૂર્તિઓ હતી પવિત્ર ધાર્મિક ક્રિયાઓમા જે કાષ્ટ વાપરી ચક્રાચ તેવા સિન્ન સિન્ન પ્રકારના મળ્યાથી તેને જનાવવામા આ-આ હતા તેની ઉપર નુવર્ણના પતરા બહેના હતા અને તે વેડછાનવાળા વસ્ત્રો તથા પુષ્પોના તોગલુથી આગ્રહિત હતા જે સમયે મળેલા ઉભા કરવામા આ-આ તે સમયે અન્નપુર્ણ, હોના અથાત્ પતના આવાર્ષદ્વારા અનુચાસન પ્રાપ્ત કરી ઉચ્ચ સ્વરથી મન્ત્રોચ્ચારણ કરતો હતો.

યત્રકુટ ગરુડાકૃતિ આ કરની ત્રણ પશ્ચિમોમા જનાવવામા આ થા હતા અને તે સર્વ મળીને ૧૮ હતા આ સ્થળે વધ કરવાના પ્રાણીઓને અર્થાત્ પક્ષી, જન્યર પ્રાણી અને ઉભા અધ્ય એ સર્વ-ને રાખવામા આ-આ હતા.

મહારાજ દશરથના આ ઘોડાને કૌશલ્યાએ ત્રણ વાર પતાગિની પ્ર સિંહલા કરાવી અને બ્રાહ્મણો માં મન્ત્રાચ્ચારણ થતા જાન હતા કોડાહવમા તેના વધ કરવામા આ-આ.

મહારાજ અને મહારાણીને પ્રધાન કલ્તિને અન્વની નિકટ ભેમાયા તેઓ પક્ષીઓનું નિરીક્ષણ કરતા આખી રાત બેસી રહ્યા પુરોહિત તે (પ્રાણીઓના) હૃદયને બહાર કાઢીને સાસ્તાનુમાર પ્રસન્નતા-પૂર્વક તેમને તૈયાર કરતો હતો હોમેના હૃદયોના નૃપતિએ સુમધ સ્ત્રીઓ અને તેમણે પોતાના કરના અપરાધોના જે કમથી તે કરવામા આ-આ હતા તે કમથી સ્વીકાર કર્યો.

પક્ષી યત્ર કરાવનાર ૧૬ કલ્તિને (સાસ્તાનુમાર) ઘોડાના અંગેને અગ્નિમા હોમવા વાચ્યા સર્વ જીવોના હૃદય કાષ્ઠી આપવામા આ-આ હતા, જ્યારે અન્વનો દ પનેતરથી આપવામા આ-આ હતા.

યત્ર યત્ર રહ્યા પક્ષી કલ્તિને અને ભવિષ્યવેત્તાઓને ભૂમિદાન આપવામા આ યુ પરંતુ પવિત્ર પુસ્ત્રો (બ્રાહ્મણો) સુવર્ણદાનનો જ સ્વીકાર કરતા હોવાથી તેમને એકે કોટિ જાણુનદરે (જાણુ જેવા રચના હવર્ણના સિક્કા) આપવામા આ-આ.

દુ ખ દેતા હતા તે જોઈને ઘણી કઠણા આવી હતી તેણે આખમા અપ્રુ વાવીને મને કહ્યું કે - 'જ્યપુરની આપસિઓનું કારણ એ છે કે ત્યાંના રાજ જનનસિદ્ધે યત્રન બોપરના સુવર્ણના પતરા ઉમેરી નખાવી તેને પોતાના ખજાનામા મોકલાવી દઈને મકાપાષ કહ્યું છે સોતોથન (સુરેમાન)ની તૈયાર કરાવેલી સુવર્ણની દાનને મદિરમાંથી દૂર મરી રહેલોમે તેના સ્થાનપર પીત્તળની દારો મૂકાવી હતી તેના આ કુર્મ મરતા પછી ઉગ્મ મકારાજનું કર્મ અધિક નીચ માનવામા આવતું હતું ઉભા સુવર્ણના પતરાને લાગીને તેના સિદ્ધા જનાવવામા આ-આ અને તે સિદ્ધા મરાણોની ઉપર ચુદના વ્યવને મટે મોકલવામા આ-આ અથવા તેને તેથી પછી અધિક નીચ કાર્યમા યોજવામા આ-આ અર્થાત્ તેને તેની રસમ્યુર નામની રખાને આપવામા આ-આ આ મર્મ ઉક્ત ગમ્મના અર્પતાભરેના કદિર કાર્યોના જેવુંજ હતું જમસિદ્ધે ઉભા સ્ત્રીઓ સ્થાપિત કરી પોતાના દેશની પ્રતિષ્ઠા વધારી હતી જમસિદ્ધે જમ પુરના રાજ્યનો દ્વિતીય સરચાપક હતો અને તેના રાજત્વખળમા તેણે ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી પરંતુ હવે તેની અવનતિ યથા છે.

૧ નૌરાજ અર્થાત્ નૂતન વર્ષના તહેવારપર મેળાનપાદશાહ પોતાના હાથથી એક ઉટ માગતો હતો અને તે પોતાના પ્રેમપાત્ર માણુઓને વહેંચી આપતો હતો.

૨ આ જાણુ નામના ફના ૨૨ જેવા સુવર્ણનું નામ નથી પણ જાણુ નામની નદીની રેતીમાંથી નીખેના નુવર્ણનું નામ છે. (ગૌ. હી. ઓગ્રા)

શારંગધરે પણ શ્રીરાજાદના સ્ત્રી નામના અરોહના ખજાને યત્રન ભ મા-આ હતા આ સ્ત્રી શ્રીરાજાદના સમયમા દિક્ષીમા આણુરમા આ ગો હતો ચૌહાણરાજ વિમનદેવ (વિમરાજ) ના વિ. સં ૧૨૨૦ના ત્રીજા લેખના જન્મે મોકો તેણે પોતાના પુત્રક " શારંગધર પદોત મા ન્યા ઉદ્ધત કર્યા છે (૫ ૨૦૫-૨૦૬) ત્યા જણાવ્યું છે કે તે તેના પાસાણના યત્રન ભની પ્રશસ્તિમાંથી ઉદ્ધત કરવામા આ-આ છે (યત્રો નૃગ નૃપતિ પાવાણ યદ્યથ પ્રશસ્તે.) અને યત્રન ભ માન વાનું કારણ તેપર કેનરાયેતો અરોહના લેખ વાની ન ચક્રો તેજ છે. (ગૌ. હી. ઓગ્રા)

મૂર્તિપૂજકાના સર્વથી પ્રાચીન અને અધિક પ્રભાવશાળી અશ્વમેધનુ વિસ્તૃત વૃત્તાત્ આ પ્રકારે લખવામા આવ્યું છે (ઈશ્વરના) પસદ કરેલા લોકોથી લઇને રામના આરરપેકસ લોકોપર્યંતના ભિન્ન ભિન્ન જાતિના લોકોની આ અને આ પ્રકારની અન્ય રીતો અને કૃત્યોલિકધર્મની પાપ રનીકાર વાની રીતની વચ્ચે સમાનતા બતાવવી અનાવશ્યક છે

સક્રાંતિ ૨ વા શિવરાત્રિ શીતકાલમા આવે છે આ પ્રસંગે સૂર્ય વા બલનાથને વેડાનુ અધિદાન આપવામા આવે છે

સ્કૅન્ડનેવિયનલોકો સૌથી લાંબી ગતને 'રાત્રિમાતા' કહેતા હતા અને તેજ ગતને જગતની ઉત્પત્તિની રાત માનતા હતા આથીજ એલ્ટાની અર્થાત્ બન વા બેલીનસની જ્વાના ઉત્તર પ્રદેશમા વસતી જાતિઓનો હિન્દુ અને અશ્વમેધ વા સૂર્યની પૂજના પદક્રુડના અગ્નિનુ અસ્તિત્વ છે સૂર્યની પૂજા સૂર્યવંશી લોકો અગાને કિનારે અને સીરિયન તથા સૌરાષ્ટ્રેની લોકો ભૂમધ્ય સમુદ્રના તટપર કરતા હતા

ફિનિશિયાના હેલિઓપોલિસ, બારબેઝ વા ટાડમેર^૪ લોકોની પવિત્ર વેદીઓ તેજ દેવતાને માટે રચવામા આવતી હતી કે જેને માટે સરચૂના તટપર અને સૌરાષ્ટ્રેશાતર્ગત બનપુરમા^૫ વેદીઓ બનાવવામા આવતી હતી, જ્યાંના રાજાઓને વિજય કરવાને માટેલઈ જવાને "સૂર્યના અશ્વે" તેના ક્રુડ (સૂર્યક્રુડ) માથી નીકળતા હતા "

કેલ્ટિક ક્રુડ લોકોના શિક્ષકો સંસ્કૃતિમાથી આવ્યા હતા તેઓ મનુષ્યનુ અભિદાન આપતા હતા અને તેમણે કૃષ્ણમા તથા ક્રેસોનિયાના પહાડોપર બેલેનસના નામના સ્તંભો ઉભા કર્યા હતા

'જ્યારે જુડાએ પરમેશ્વરની દષ્ટિમા પાપ કર્યું ત્યારે તેણે પ્રત્યેક ઉચ્ચ પહાડપર અને પ્રત્યેક વૃક્ષની નીચે ઉઘાડ્યા અથવા અશ્વમેધ મૂર્તિઓ અને બર્ગીયા તૈયાર કરાવ્યા ' આ વસ્તુઓ બલને નિમિત્તે તૈયાર કરવામા આવી હતી અને રતલ (લિંગ) તેણે ચિન્હ હતું આ દેવતાની વેદીપર તેઓ પ્રથમ કરતા હતા અને મરિનાની પદરમી તથિએ (હિંદુઓની પવિત્ર અમાવાસ્યાને દિવસે)વાજગડાનો અલિ આપતા હતા દક્ષાચરનો વાજગડો એ ખાલકેવર વા ઈશ્વરનો સાદ (નદી) છે અને મિસર દેશના એસિરિસનો એપિસ છે

૧ કર્નલ ટૉડે રાજ દશરથના અશ્વમેધચરનુ વર્ણન રામાયણમાથી ઉદ્ધત કર્યું છે તેમા તેમણે કહ્યું બદલે કાઈ લખી દીધું છે અમે તેપર રચે રચે ટિપ્પણ આપવું ઉચિત ધાર્યું નથી પાકેએ તેનુ ચથાર્થ વર્ણન બજાવાને માટે વાળ્વીકિરચિત રામાયણ અથવા તેના હિંદીઅનુવાદના બાન કાડના સર્ગ ૧૩ અને ૧૪ જોવા (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ નાના નાના કિનખાખના બટવામા તલના દાણા અને તલના લાડુ રાખવામા આવે છે અને રાજાઓ તે પોતાના મિત્રમંડળમા વહેંચેછે, તથા મચકર્તા જે સમયે આ લખેછે તે સમયે તેની મમક્ષુ યુવાન મરાઠામહારાજ હોલ્કરે મોકલેલા એવા બે બટવા પડેલા છે

૩ શિવરાત્રિ કદાચ પિતૃરાત્રિ દશે શિવ-ધર્મજર જગતનો પિતા છે

૪ ફિરિસ્તા કે જેણે ભારતના શહેનશાહોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, તે આ શબ્દને ફારસી વા અ-ખી શબ્દોથી બનેલો દર્શાવે છે બલ-સૂર્ય અને બેક-મૂર્તિ

૫ આ શબ્દ અપભ્રંષ થઇને પાટમાદ્રિ બનીગયો છે એની ઉત્પત્તિ ક્યાથી થઇ તે મારી માન્યતા પ્રમાણે અદ્યાપિ કદિ દર્શાવવામા આ યુ નથી, પણ એ ટાડમેરનુજ રૂપાતર છે સરકૃતમા 'તાડ' ને 'તાલ' વા 'તાડ' કહે છે અને 'મેર' નો અર્થ 'મુખ્ય' છે ભારતમા એકથી અધિક નગરોના નામ 'તાડનગર' (તાલપુર) છે અને સિંધ હૈદાબાદમા જે જાતિ શાસન કરે છે તે જે સ્થાનમા પ્રથમ રહેતી હતી તે સ્થાનના કારણથી તાલપુરી કહેવાય છે

૬ બલપુર-આ નામ કર્નલ ટૉડે 'વલ્લભીપુર' ના નામનો સ્થળની સાથે સબંધ બતાવવાની ઇચ્છાથી કંપી કાટેણ હોવું જોઈએ એ નગરને બદલે બલપુર કોઈ પણ લેખકે લખ્યું નથી 'બલ નો અર્થ 'સૂર્ય' અહીંની ભાષામા કદિ પણ થતો નથી (ગૌં હીં ઓઝા)

પશ્ચિમના દેશોમાં સૂર્યદેવતાના સબધમાં એથ (નામનુ વૃક્ષ) પવિત્ર હતુ. પૂર્વમાં જે પુસ્તકોને બનના સબધમાં પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તેમાં અશ્વત્થ વા પીપ્પાળને “વૃક્ષોમાં મુખ્ય” ગણવામાં આવ્યું છે અને જે કોઇ ધર્મદ્રોહી તેની પવિત્ર કુળોને કાપે તેનું એકાદ અગ કાપી નાખવાની અથવા તેનો શિરઝંડે કરવાની તે આજી ક્રમમાં છે આ વૃક્ષોની આગળ અશ્વત્થને નરિ કાપવાની આજ્ઞાસહિત એક મ્તલ ઉભો કરવામાં આવે છે

અન્ન અને ઇન્ડોસિથિયન રાજપૂતો અને યુરોપની પ્રાચીન જાતિઓવચ્ચેની સમાનતાનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ છીએ બીજા પશુ અધિક સમાનતાના દૃષ્ટાંતો આપી શકાય એમ છે જે રેકોર્ડિંગે-

૧ પીપન, એ ઇટાલી અને જર્મનીનું પોપલ (પોપ્લર) વૃક્ષ કે જેનાં એક જાત અંરપન છે તેની સાથે સપૂજીત મળતું આવે છે આ વૃક્ષ તેની સાથે એટલું બધું મળતું આવે છે કે કૌશિનના થી લાવવામાં આવેલી પીપનની એક જાત લેંગો મેંગિઓરના આધસોના એનામાં પાપુનસ ઓગ્રુ લાટા કહેવાય છે અને બીજી જાત પૂલના એર્ડિન ડેસ પેન્ડીસ મા ફાઇકસ પાપુરીફિકેનિયા માન ક્રિગ્સર આ કૃષ્ણીય ડી પ્યુપલિયર કહેવાય છે અંરપન ના અંરશનુ વૃક્ષ કે જેને કેન્ટાનિના ધર્મોચાયા પવિત્ર માનના દત્તા તે પગાડી અંસ કહેવાય છે

બનના વાહરકાને સાધારણ રીતે પીપનની નીચે રાખવામાં આવે છે અને હિંદુઓની કથાનુ સાર તે વૃક્ષ કહિ પશુ સુકાય નહિ એવું પવિત્ર છે અને એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રતટપર હિંદુઓનો અંપોનો, હરિ (સૂર્ય) આજ વૃક્ષની નીચે જગલી બીનના લાથથી માર્યો ગયો હતો

૨ રાજપૂતોના ધાર્મિક વિશ્વાસપર જે કે શનાવધિ વર્ષોથી મેગનો અને ગુનામપણોનો આધાત થતો રહ્યો છે તેપણુ તેઓ તે વિશ્વાસ પ્રમાણે પવિત્ર પીપન અને જાપાદાર વટપર કોહને કુદાડી મારતા જોઇ શકતા નથી તેઓ તેને શાપ દે છે આવા પ્રાચીન કાળના ધાર્મિક વિશ્વાસપર જે જાણી છુછને આધાત કરે તે માણસનું પૂરેપૂરું દુર્ભાગ્ય સમજવું, તેપણુ આપણા દેશના લોકો (અંગ્રેજો) કે જેઓ પૂર્વીય દેશોમાં રહે છે તેઓ અન્ય દેશના સમસ્ત વિશ્વાસોને તુટી ગણીને હિંદુસ્થાની માર્ગના પવિત્ર પક્ષીઓપર ગોળીમાર ચલાવે છે બનના વાહરકાને મારે છે અરે પવિત્ર પીપનને દેશી ઓની નજરસમક્ષ જરા પશુ સકોચવિના કાપો નાખે છે

જે લોકો આવા વિશ્વાસોની સાથે મૂર્ખતાભરેલો વ્યવહાર કરે છે, તેઓ અજ્ઞાન અને મેવફૂદ છે આ વિશ્વાસો છુદ્ધિની પહોચની બહાર છે જે માણસ આવા વિશ્વાસોના બાદર કરતો નથી તે અનુદાર છે અને જે માણસ આવા અપરાધો અટકાવવાને માટે પૂર્ણ યત્ન કરતો નથી તે છુદ્ધિશન્ય છે નામ કરવાથી આપણા બગની વગેવણી થાય છે અને આપણે તેમની દુર્બલતાનો અનુદારતાપૂર્વક નામ લઇએ છીએ એમ કહેવાય છે આપણે સ્મરણમાં ગમવું જોઇએ કે બનના મહિરો તેના પિપન અને તેના પવિત્ર પક્ષી (માર) એ સૌના રક્ષકો કાણ છે સૂચ અને ચંદ્રના સત્તાનો અને પ્રાચીનકાળના નયિઓના સત્તાનો કે જેઓ આપણી એનામાં ભરેના છે અને જે આપણા સમસ્ત કામો ખ્યાનપૂર્વક ગૂપ્તજ્ઞ જોઈ રહ્યા છે તેઓ તેમના રક્ષક છે એ લોકો સમગ્ર મનુષ્યજાતિમાં આપણને સૌથી અધિક ચાહનાર, અત્યંત વફાદાર અને આજ્ઞાધારી છે તેમના વિશ્વાસોનો બાદર કરી તેમના અભિમાનનું સરક્ષણ કરી, તેમને તેમના કર્તવ્યો, આજ્ઞાપાન અને આપણામત્સેની અનુરક્તિમાં દૈ રાખવા એ આપણી ફરજ છે આ વાત પૂર્વતુ નિભાવનાપર આપણા લોકોના ભારતવર્ષપરના રાજ્યનો ટકવાનો આધાર છે પરંતુ જત પદર વર્ષોમાં એ રોકાનો ગ્રેમ આપણા તરફ ગિયકુવ વધ્યો નથી આપણે આ પ્રક્ર વિચારવાન પુરોગાની સમક્ષ મૂકવો જોઇએ કે તેમને આપણે માટે જેટલા રાજ્યો જીત્યા છે તેટલું તેમનું મુખ મદિગત ક્યુ છે વારુ અથવા તેમનું મુખ તેટલુંજ પમ્યુ છે શુ તેમનું ભનુ અને તેમનું મુખ ઘટ્યુ નથી આજથી ૨૦ વર્ષપૂર્વે રૂપિયા અને જીવનની મુખદાયક વસ્તુઓની વચ્ચે જે સબધ હતો તેજ સબધ શુ અલપિ કાયમ છે ? જે પ્રકારે અથા ભતાવાળા સિપાઈઓની જાવણી અને કર્તવ્યો રખા છે, તે પ્રકારે શુ મુદ્રાનો ભાવ એકે રૂપ ટકા ધરી ગયો નથી ? સાસમ અને મેકકના લાભાર્થે આપણે આ વાતેનું શોધન કરવું જોઇએ હું પગમ સત્વના પ્રાય

વિયાના પ્રાચીન રીતે, કેલ્ટિક અને ઓસિ વા ઇંદુસ્કન અક્ષરોને રાજસ્થાન અને સૌરાષ્ટ્રની ગુફાઓમાં તથા પાષાણોપર પ્રાપ્ત થના અક્ષરોની સાથે મુકામનો કરવામાં આવે તો બીજા પણ પ્રારંભિક સમાનતાના ઉપયોગી પ્રમાણો મળી શકે એમ છે અને જર્મન લોકોનું નામ પણ રાજપૂતોના વેર (શત્રુતા) અને વેરી (શત્રુ) એ શબ્દોમાંથી નીકળેલું પ્રતીત થાય છે

જો આ સમાનતાઓ કેવળ સંયોગવશાત્ મળી ગઈ હોય તો તો અસારપૂર્વે પુષ્ટિ કહેવાઈ ગયું છે, પરંતુ જો તેમ ન હોય તો અહીં આ અન્ય લોકોની સહાયને માટે પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે અને કલ્પના કરવામાં આવી છે

દહનાપૂર્વકે કહી શકે છું કે, હું આ સર્વ વાતો કેવળ સર્વ લોકોનું અત કરણપૂર્વકે કહ્યાથી ઇચ્છીને કહું છું હું રાજ્યમેવાપ્રત્યે પ્રેમ ગાખતો હતો અને દેશીસિપાઇઓની માથે પણ પ્રીતિ રાખતો હતો. દેશીસિપાઇ જ્યારે પ્રસન્નતાપૂર્વકે કાર્ય કરે છે, ત્યારે તે કેવું ઉત્તમ કાર્ય કરે છે તે મેં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે ૪૦ સં ૧૮૧૭ માં ૩૨ પથરકનાવાવા મારા ગાર્ડના સિપાઇઓએ ૧૫૦૦ શત્રુઓની હાવણીપર આક્રમણ કરી તેમને પરાસ્ત કરી છિન્નલિન્ન કરી નાખ્યા અને પોતાનાથી ત્રણગણાં મિપાઇઓને મારી નાખ્યા હું સદાને માટે તે સ્થળ છોડ્યા પછી મારા પણ આવેશવિના એક (સિપાઇ) ના કહ્યાથીને માટે મારો મત રજુ કરે છું, કે જેની સાથે બીજા (અંગ્રેજ) ની દહના વા તેથી વિપરીત થતી બનતી નિર્ભર છે

૧ ડી એન્વિયની આપેલી જર્મન શબ્દોની ઉત્પત્તિ વેર (શુદ્ધ) અને મેનસ (મનુષ્ય)

† કોરીગમ કે જે ભારતવર્ષનું ચર્મીપિની છે તે યુ કહે છે ? પાચસે પથરકનાવાના મિપાઇઓ ૨૦ હજાર થોડાઓની સાથે લડવા ? શુ ઇતિહાસમાં મેવાવિધનનું આથી વિશેષ ચમત્કૃતિભરેલું કાર્ય લખ્યું છે ? યુ કેાઇ પણ સ્તલ આ અમરણીય દિવસને માટે યુરોપીઅન વા દેશીયોદ્ધાઓના નામપર સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે, કે જેથી ભવિષ્યમાં લોકો તેને બોધને એવા એવા વીરતાભરેલા કાર્યો કરવાને ઉદ્ધત થાય ? વીર દિદ્ગુજરાતની છાતીપર નાગપુરના મેદાનમાં વીરતા દર્શાવવાને માટે કયો માદ ચમકી રહ્યો છે ? કેાઇ બીજા સ્થળપર અને બીજે સમયે " મારી જોખમદારીપર ગોળા છોડો " એ તેના શબ્દો તેના ટોપપર અક્ષિત કરવામાં આવે આ વાતોપર સુવારણને માટે ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે

પરિશિષ્ટ ૨ જું-અધ્યાય ૭ મો

છત્રીસ નાનવશોની નામાવલી

જગ્યાનની વીરજતિઓની પ્રાચીન વ શાવરીઓ અને તેમના ગુણ અને ધર્મના ને પ્રધાન અશો પ્રારભિકકાળની યુરોપિયનજાતિઓના ગુણ અને ધર્મના મુખ્ય અશોનો સાથે સમાનતા ધરાવે છે, તેનું વર્ણન કર્યા પછી હવે છત્રીસ રાજકુલોની નામાવલી તથા વૃત્તાતનુ સંક્ષેપમા વર્ણન કરીએ છીએ

એ છત્રીસ કુલના નામ નીચે પ્રમાણે છે તેમાના જે જે કુલની શાખાઓની જે જે સંખ્યા જણાઈ છે તે પછી તે તે કુલના નામની ઉપર આપેલી છે

૧-ધૈવાકુ કાકુસ્થ વા સૂર્ય ૨-ધન્વ, સોમ વા ચંદ્રાન્વય, ૩-મહિરોત વા મેહસોત શાખા ૨૪ ૪-મદુ, શાખા ૪, ૫-તવર, શાખા ૧૭ ૬-રાડોડ, શાખા

૧૩ ૭-કુશવાહા વા કહવાહા ૮-પરમાર, શાખા ૩૫, ૯-આહુમાન વા ચૌહાન, શાખા ૨૬, ૧૦

-આણ્ણ વા સોલકી શાખા ૧૬, ૧૧-પહાર, શાખા ૧૨, ૧૨-માવડા, શાખા ૧, ૧૩-ટાક, ટાક વા

તલક, ૧૪-ભુટ વા બેટી (બટ) ૧૫-હન વા દુણ ૧૬-કાડી, ૧૭-બહા, ૧૮-ઝાના, શાખા ૨, ૧૯-

જેવા વા મમરી ૨૦-ગોતિલ ૨૧-સર્વેશ, ૨૨-સિદ્ધાર ૨૩-ડાળી, ૨૪-ગોડ, શાખા ૫, ૨૫-ડોડા

વા ડોડ, ૨૬-ગેહરવાલ ૨૭-બજૂનર શાખા ૩, ૨૮-સેગર, શાખા ૧, ૨૯-સીકરવાય શાખા ૧, ૩૦

નેસ શાખા ૧, ૩૧-ડાહિયા ૩૨-જોહિયા, ૩૩-મોહિલ ૩૪-નિકુમ્પ, ૩૫-રાજપાળી ૩૬-દાહિમા,

શાખા ૧ આ સિવાય દૂલ અને ડાહિયા નામના અન્ય પણ બે કુલ છે

ઉક્ત નામાવલીના ક્રમથીજ એ પ્રાચીન વ શનુ સંક્ષિપ્ત વૃત્તાત આ અધ્યાયમા આપવામા આવશે પ્રત્યેક વંશ (શાખા) નો જુદો જુદો ગોત્રોચ્ચાર હોય છે, કે જે વ શાવલીસ બધી વિષયને સંક્ષિપ્તરૂપે પ્રગટ કરે છે તેમા તે વંશસંબધી ખાસ વાતો, ધર્મવિષયક સિદ્ધાંતો અને આદિનિવાસસ્થાનનું વર્ણન હોય છે પ્રત્યેક રાજપુતને આ ગોત્રોચ્ચાર કાર્ય હોવો જોઈએ, જે કે હાલમા તેને કેવળ કુવનો

૧ કર્નલ ટૉડ સાહેબે જુદે જુદે સ્થળેથી પ્રાપ્ત કરેલી રાજપૂતકુલોની પાંચ નામાવરીઓ અહીં ન આપતા તેઓમા પરસ્પરમા કેટલોક ફેરફાર હોવાથી તે સર્વપરથી જે છઠ્ઠી નામાવલી તેમણે યોજી છે અને જે તેઓએ અધિક પૂર્ણતાવાળી જણાવી છે તેજ નામાવલી અત્રે આપી છે મંત્રી સહ સાં

૨ ટૉડ સાહેબે શુદ્ધ કરેલી આ નામાવલી અમે શુદ્ધ માની ચક્રતા નથી, કેમકે તે અધિક પ્રાચીન નામાવલીઓના આધારથી ગોળાયેલી નહિ હોવાથી તેમા અન્ય અનેક રાજવંશોના નામો અપાયા નથી જેમકે શિશુનાગ, મૌર્ય, શુગ, કંપવ આદિ ગુપ્ત યોદ્ધ, મોખરી, લિચ્છવી, મૈત્રક, વાકાટક, ચંદેલ, કલચુરી (દેદવ), પાલ સેન ગંગાવંશી, કદબ, પલ્લવ, સેન્દક, સિદ્ધ બાણ, કાકતિય વગેરે એમાના કેટલાક નામ તેમણે આપેલી અન્ય નામાવલીઓમા હોવા છતાં પણ પોતે યોજેલી નામાવલીમા તેને તેમણે સ્થાન આપ્યું નથી તેનું કારણ કદાચ રાજકુલોની છત્રીસનીજ સંખ્યા તેમણે માની નીવેલી હોવાનું હશે મુસલમાનોની પૂર્વે આ દેશપર ગભ્ય કરનાર સમસ્ત રાજવંશોની સંખ્યા જે જોવામા આવે તો તે છત્રીસથી વધુ થશે

(જી. હી. ઝોગા)

૩ આ ગોત્રોચ્ચારના એક વા બે નમૂના ઉચિત સ્થાનપર આપવામા આવ્યા છે

પુરોહિત વા ભાટજી યાદ રાખે છે. ધણી સરદારોને આ અવનતિના સમયમા તેમનો ગોત્રોચ્ચાર પૂઠ-વામા આવે તો તેઓ ચક્રિત થાય છે અને પોતાના ભાટને તે પૂજવાની ભલામણ કરે છે. આ ગોત્રોચ્ચાર સંગાઈની કસોટી અને પરસ્પર વિવાહ કરવાના નિયમનો સરક્ષક છે. જે ગોત્રમાં વિવાહ કરવાની મના હોય તે ગોત્રમા સંબંધ કરવાનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થતા આ ગોત્રોચ્ચારદ્વારા ભૂત પડકાર જાય છે, જે કે આવી બાબતમા “ એવાનજ આનંદદાયક છે.”

આ વંશોમાથી અનેક શાખાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે શાખા અસંખ્ય પ્રશાખાઓ (ગોત્રો) કે માં વિભક્ત થઈ છે. તેમાથી જે અધિક પ્રસિદ્ધ છે તે અત્રે આપવામા આવશે.

૧ માલણી જાતિ કે જે હાલમા અઘાત છે, તે જાતિની એક રાજપૂતાણીની સાથે જૂદીના એક રાજાએ વિવાહ કર્યો હતો; પરંતુ એક ભાટ તેના ગોત્રોચ્ચાર જણાવ્યો ત્યારે વિદિત થયું કે તે જાતિ આઠ શતાબ્દી પૂર્વે ચૌહાણવંશની એક શાખા હતી, કે જે વંશના જૂદીના હાડા (રાજપૂત) છે. આ ઘટનાનું પરિણામ એ બાબત કે મહા ખેડસહિત તે સ્ત્રીના પરિત્યાગ કરવામા આવ્યો અને તે રાજાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. આ રિવાજમા અને અનેક પતિ કરવાના અપવિત્ર રિવાજમાં કેટલો બધો ભેદ છે! અનેક પતિ કરવાનો રિવાજ પાડવો, સિચિયન જાતિઓ, સીરમોરના વર્તમાનકાળના નિવાસીઓ અને સીઝરના સમયના ક્ષિટનયોકોઆ પણ હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ દીપના નિવાસીઓનું વર્ણન કરતાં તે યથાર્થ લેખક કહે છે કે:—“દશ દશ બાર બાર પુરુષો એક પત્ની રાખતા હતા વિશેષતઃ જાતાઓ અને પિતાપુત્રો એવું કર્મ કરતા હતા અને તે દ્વારા જે સંતાનો થતા તે તેનાજ સમજવામા આવતા કે જેની સાથે સ્ત્રી પ્રથમ પરણી હોય.” આ વર્ણનમા બહુ પતિ અને બહુ પત્ની કરવાના રિવાજનો અદ્ભુત સમાવેશ છે.

૨ શિદ્ધોતોની એક પ્રાચીન પ્રશસ્તિમા ‘ અપાર શાસ્ત્ર ’ એ શબ્દો કાતરવામા આવેલા છે, જેનો અર્થ ‘અનંત શાખાવાળા’ થાય છે.

૩ ગોત વા ખાંપેનો અર્થ પ્રશાખા છે ઉપશાખાઓના અવધા ‘ એત ’ ‘ આવત ’ ‘ સોત ’ ઇત્યાદિ પિતૃસૂચક પ્રત્યયો આવે છે, જેનું કારણ ઉચ્ચારણની સગવડતા છે. જેમકે સકતાવત અર્થાત્ સકતાનાં સંતાનો, ‘કર્મસોત’ અર્થાત્ ‘કર્મોના સંતાનો’ અને મેરાવત વા મેરોત અર્થાત્ પર્વતનિવાસી

† માલણ-ચાહાણોની અનેક શાખાઓપૈકી એક. કર્નલ ટૉડે પોતાના પુસ્તક રાજસ્થાનમાં ચૌહાણોની શાખાઓની જે નામાવલી આપી છે તેમા માલણ (માલ્હણ) નામ નથી, પરંતુ મૂળ નેશુસીની ખ્યાત કે જે વિ. મં. ૧૭૮૫ અને ૧૭૨૫ (ઈ. સં. ૧૬૪૮ અને ૧૬૬૮) ની વચ્ચે સંગ્રહિત કરવામા આવી હતી, તેમા એ નામ પ્રાપ્ત થાય છે. (ગૌ. હી. ઓઝા)

x સીઝર (જુલિયસ સીઝર) એ રોમના એક શ્રીમંતનો પુત્ર હતો. તેનો જન્મ ઇ. સં. ૫૦ ૧૦૦ મા થયો હતો. ઇ. સં. ૫૦ ૬૩ ની લગભગ તેણે રોમની રાજસભામા પ્રવેશ કરી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ૫૭૪થી તેણે ક્રાન્સ તથા ઈંગ્લાંડપર આક્રમણ કરી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, જેથી રોમના કેટલાક મોટા રાજ્યાધિકારીઓને તેનાપર ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ તેના શત્રુ બની ગયા; પરંતુ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત રોમમા પ્રવેશ કરી તેમને ત્યાંથી નસાડી મૂક્યા અને સ્થાનો રાજ્યપ્રબંધ પોતાના હાથમા લીધો. ઇ. સં. ૫૦ ૪૪ મા તે રોમનગરમા માર્યો ગયો હતો. (ગૌ. હી. ઓઝા)

• અપાર શાખ (અપાર શાખ)—કર્નલ ટૉડે શિદ્ધોતોની જે પ્રાચીનપ્રશસ્તિમા ‘ અપારશાખ ’ લખેલું જણાવે છે તે, ચિતોડના ક્ષિત્રમા રાણા કુભકરજીના સ્થાપિત કરેલા પ્રસિદ્ધ કીર્તિસ્તંભની પાસેના સમાધીશ્વર (સમિદેશ્વર) ના મંદિરના એક પ્રાચીન દરવાજા સાથે જડવામા આવેલી છે. તે મેવાડના ગવય સમરસિંહના સમયની વિક્રમ સવત ૧૩૩૧ ની છે (પ્રત્યર્થિવામનયનાનયનાં વૃધારાસંવર્દિતઃ ક્ષિતિભૂતાં શિરસિ પ્રરુદઃ । યઃ કુડિતારિકરવાલકુઙારધારસ્ત શ્રમહે ગુહિલ-વંશમપારશાસ્ત્રમ્ ॥ ૫ ॥)

કેટલાક કુવેલી શાખા નથી તેને 'ધક્કા' કહેવામા આવે છે રાજપૂતોના કુ લાગ ધક્કા છે ૮૪ વાણુક જાતિઓ કે જે વિશેષત રાજપૂતોમાથીજ નીકળી છે તેને પણ અન્ન ઉત્પન્ન કરવામા આવશે આ શાખાઓને લીધેજ કેટલાક રાજપૂતવંશોના સ્મારક અद्यापિ રક્ષિત છે, નહિ તો તે ખુશ ધર્મ જાત આદિ કાળની, કૃષિનો ધર્મ કરનારી અને ગોવાળ જાતિઓની સુમિત્રો પણ આ વિષયને પૂછુ કરવાને માટે આપવામા આવશે

આરભિક કાળમા કેવળ સૂર્ય અને ચંદ્ર, એ બેજ વરા હતા પાછળથી તેમા ચાર અગ્નિવંશ સંયુક્ત થનાથી છ થયા ખીજા વંશો સૂર્ય અને ચંદ્રવંશની શાખાઓ છે અથવા ઇન્ડોસિયિયન જાતિમાથી નીકળેલી શાખાઓ છે, કે જેમને મુસનમાનોના જમાનાની પૂર્વે રાજસ્થાનના ૩૬ રાજવંશોમા સ્થાન (જેકે નિકૃષ્ટ પકિતનુ) પ્રાપ્ત કરવાને કાર્ષ કઠિનતા પડી નહોતી સમયાનુસાર પહેલાને ભારતની કેલ્ટિક અને ખીજને ગૌણિક ગણીશુ તો અનુચિત થશે નહિ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી શબ્દોના સંબંધમા કાંઈ વિશેષ કહેવાની આવશ્યકતા નથી

અલિહોત વા અલ્હોત-ચિતોડના સ્વામી અને છત્રીસ કુવના બુધણ તથા સૂર્યવંશી રાજકુળના રાણાની વંશાવલી ૨

સર્વ લોકોની સમતિ તથા આ વંશના ગોત્રથી ઉક્ત વંશના રાજાને સૂર્યવંશી રામચંદ્રના ખરા વંશજ માનવામા આવે છે એમને વંશ રામચંદ્રમાથી નીકળે છે અને પુરાણોમા આપેલી વંશાવલીઓના અંતિમ રાજા સુમિત્રની સાથે એમને સંબંધ છે.

આ કુળની ઉત્પત્તિ અને તેની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસનુ સંપૂર્ણ વર્ણન મેવાડના ઇતિહાસમા કરવામા આવ્યુ છે માટે અન્ને અન્ને માત્ર તેજ પરિવર્તનો વર્ણન કરીશુ કે જે ગોત્રના નામ અને કનકસેનના સમયમા તેને આધીન રહેલા પ્રદેશો ની સાથે સંબંધ ધરાવે છે કનકસેને દ્વિતીય સતાવ્દીમા^૩ પોતાનુ મૂળ રાજ્ય કેશાવ છોડીને સૌરાષ્ટ્રમા સૂર્યવંશ સ્થાપિત કર્યો હતો

વિરાટ દેશ કે જે પાડવોના વનવાસના સમયમા તેમના નિવાસનુ પ્રધાનસ્થાન હતુ તેમા ઇતિહાસના વંશજો પોતાનો વંશ સ્થાપિત કર્યો અને તેના ઉત્તરાધિકારી વિજયે, થોડી પેઢીઓ પછી

વા પર્વતના સત્તાનો + અલોજ યુનાની સમ્રાટ મેનેાત છે, જે મેના અર્થાત્ પર્વતપરથી નીકળ્યો છે આ સમ્રાટ પ્રાચીન અથ્થેનિયન ભાષાનો છે, કે જે ભાષા પૂર્વીયભાષાઓમાથી નીકળી છે

૧ અગ્નિ (પ્રશ્ન-ઇગ્નિસ=આગ ?) વા વંકનના સત્તાનો જેના કે મોવ (સૂર્ય) અને જૂના વા જૂનસ (ચંદ્ર) ના ખીજા મત નો ઇદુવંશના ઉત્પાદકની જાતિ પરિવર્તન કરીને બન્યા છે

૨ રાણાના પુરવંકાવના ખુમાણુ રાસા^૪ નામના હસ્તનિખિત પુસ્તકપરથી

૩ કર્નલ ટૉડ અલીઆ ખીજા સતાવ્દીમા કનકસેને કેશાવથી આવીને સૌરાષ્ટ્રમા રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતુ એમ લખે છે અને વસંતજી ખીજામા વિં સં ૨૦૦ વા ઇં સં ૧૪૪ મા તેણે સૌરાષ્ટ્ર જતી લીપુ હતુ એમ તેમણે લખ્યુ છે, પરંતુ ઉક્ત સમયમા સૌરાષ્ટ્રદેશ તેમણે જતી લીધો હોય એમ જણાતુ નથી પણ તેની વિરુદ્ધ સૌરાષ્ટ્રમાથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાચીન શીયાવેઓ તથા સિદ્ધાઓદ્ધાર સિદ્ધ થાય કે કે તે સમયે ત્યાં રાકમતિના સત્રપવંશી રાજાઓનુ રાજ્ય હતુ તેઓ ઇં સં ૪૦૦ ની આમવાસનુની ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યાર પછી સત્રપવંશના અસત્રપતાપી રાજા ચંદ્રગ્રામ (ખીજ) કે જેની ઉપાધિ વિક્રમ વા વિક્રમાદિત હતી તેણે આ દેશ પોતાને સ્વાધીન કર્યો હતો

(ગ્રાં લીં ઓગ્રા)

+ મેરાવત વા મેરાતનો અર્થ કર્નલ ટૉડ પર્વત નિવાસી ' વા પર્વતના સત્તાનો' એવો કરે છે, પરંતુ તેનો સાત્તવિક અર્થ મેરા નામના પુરવંશ વંશજો એવો હોવો જોઈએ (મેરનો અર્થ પર્વત થાય છે, પરંતુ પર્વતનિવાસીઓને કાંઈ પણ રાજપૂત મેરાવત વા મેરાત કહેતા નથી)

(ગ્રાં લીં ઓગ્રા)

૪ ખુમાણુ રાસા-આ પુસ્તક વિં સં ૧૭૦૦ ની આમવાસનુ ઉત્પત્તિના એક જનસાધુએ રચ્યુ હતુ તેમા ખુમાણુના ઇતિહાસમાથી જે સ્થાન વખતમા આવ્યુ છે તે અધિકાર કપિત છે

(ગ્રાં લીં ઓગ્રા)

વિજયપુરની સ્થાપના કરી^૧

તેઓ વલ્લભીના સ્થાપક નહિ, પરંતુ ત્યાના ગળતર અવસ્ય થવા ત્યા એક બીજો સવન ચાનતો હતો, જેને વનભીસવત^૩ કહેવામાં આવતો હતો આ સવનનો પ્રારભ વિક્રમસંવત ૩૭૫ માં થયો હતો તેઓ બન-ગૃહ^૪ વા વનભીના રાજા કહેવાયા આ ઉપાધિ ઉક્ત મમય પછી એ-દમગ વર્ષ-પર્યંત મૌગટ્ટના રાજવંશોએ ક્રમશઃ ધારણ કરી હતી, જેનું સતોપતિય પ્રમાણ પ્રામાણિક ઇતિહાસ અને શિનાનેખોદારા પ્રાપ્ત થાય છે

ગઝની^૫ વા ગઝની તેમની બીજી રાજધાની હતી જૂની રાજાખીમા પાર્શ્વિયન આક્રમણકારીઓએ ગઝનીના અંતિમ રાજા શિનાદિત્યનો વધ કરી તેના કુટુંબને ત્યાથી હાથી દાંડ્યુ હતું

શિનાદિત્યના મરણ પછી તેનો પ્રહોદિસ નામનો પુત્ર જન્મ્યો તેણે ઇડગુ નાનુસંગ ગળ્ય પ્રાપ્ત કર્યું આ પરિવર્તનના અંશરુથે તેનાજ નામપર તે વસતું નામ પડ્યું અને રામને સર્વવંશ શુદ્ધિગત-ગેરગત કહેવાવા લાગ્યો તથા પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઈને તે મહત્ગત કહેવાયો

પરિવર્તન અને ઈડગના જગતોમાંથી આદ્યમાં જઈને વચવાના સમયથી મહત્ગત નામ બદલાઈને

૧ વિજયપુર શબ્દ દમેશા વિરાટની માથે બોનવામાં આવતો હતો, જેમકે “વિજયપુર વિરાટગઢ”

૨ ઈ.સ. ૧૯૦૭ પર્યંત કર્નન દોડના વેખાનુમાર અમે પણ એમ માનતા હતા કે મેવાડના રાજાઓની ઉત્પત્તિ વલ્લભીના રાજકુળમાંથી થઈ છે, પરંતુ ત્યાંપછી શોધ કરવામાં આવના કેટલાક પ્રમાણો એવા પ્રાપ્ત થયા છે કે જેપરથી પ્રતીત થાય છે કે મેવાડના રાજાઓને વલ્લભીના ગળતરોની સાથે ઘણપણ સંબંધ નથી મેવાડમાં ગોહિવંશનું ગળતર સ્થાપન કરનાર ગોહિ વા ગુપ્ત ગુજરાતના આનંદપુર નામના નગરથી આ યો હતો, એવું પ્રમાણ મળે છે (ગૌ. હી. એ. ૩)

૩ વલ્લભીસવતનું મંચિત્તર વૃત્તાત પ્રાચીન વિધિમાંના ૫૦ ૩૪ થી ૩૬ માં જુઓ (ગૌ. હી. એ. ૩)

૪ બનકરાય-વલ્લભીપુરના રાજાઓને માટે આ ઉપાધિ પણ ન ન દોરે ઉપભરીજ કહેવી છે કેઘણ શિનાનેખ અથવા પ્રાચીન પુસ્તકમાં વલભી અથવા મૌગટ્ટના ગળતરોને માટે આ ઉપાધિ પ્રાપ્ત થતી નથી (ગૌ. હી. એ. ૩)

૫ કર્નન દોડ ગઝનીને વલ્લભીરાજ્યની બીજી રાજધાની જણાવે છે પરંતુ વનભીપુરમાંના ત્યાના ગળતરોની બીજી કેઘ પ્રસિદ્ધ રાજાની દોષ એમ જણાવું નથી ગઝની નામનો કિસ્સો કે જે ગામિયાનગની ઉત્તર-પશ્ચિમે ખલાનની નિકટ હતો તે વનભીરાજ્યની અતર્ગત દોષ એવા મલવ છે (ગૌ. હી. એ. ૩)

૬ વનભી વા વનભીપુરનો નાગ ઇન્દ્રીમનની જી શનાખીમા પાર્શ્વિયન આક્રમણકારીઓદારા નહિ પણ ઇન્દ્રીમનની આ મી શનાખીના ઉત્તરમાં મિથના આરમોદારા થયો હતો વનભીના અંતિમ રાજા શિનાદિત્ય છઠાનું એક દાનપત્ર વનભી (ગુપ્ત) મવન ૪૩૭ (ઈ.સ. ૭૬૬)નું પ્રાપ્ત થયું છે જે પરથી પ્રતીત થાય છે કે, ઉક્ત સવતપર્યંત તો વનભીનું ગળતર સ્થાપી હતું, તેથી કેટલાક સમય પછી તેનો નાશ થયો હશે એમ જૈનનેખ વીગ મવન ૧૦૬ માં વનભીનો નાશ થયેલો જણાવે છે, પરંતુ તેણે વિક્રમ સવનને બદલે બૂનથી વા બ્રમથી વીગ મવન ૫૫૫ દીધો હોય એમ જણાય છે ઈ.સ. ૮૨૬ (ઈ.સ. ૭૬૮-૭૭) માં વનભીનો નાશ થયો હોય એવા મલવ છે (ગૌ. હી. એ. ૩)

૭ આનંદપુર આદ્ય વા આનંદનું સ્થાન આદ્ય મમયના દેશગથી આ વચને ભાગ્યવશ પોતાની અંતિમ રાજધાની આદ્યની નિશ્ચિત ઉદયપુરમાં સ્થાપન કરવી પડી

† આનંદપુર-પ્રાચીન શિનાનેખો તથા પુસ્તકમાં આદ્યને માટે આવાપુર નખેનું પ્રાપ્ત થાય છે (એ. તેખમાં આદ્યનું પણ લખ્યું છે, કે જે આવાપુરનો અપભ્રંશ જણાય છે) કયાય પણ આનંદપુર પ્રાપ્ત થતું નથી આનંદપુર ગુજરાતના એ પ્રાચીન નગરનું નામ છે, ત્યાથી મેવાડના રાજાઓ આ દેશમાં આવ્યા હતા એવા ઉ. તેખ પ્રાપ્ત થાય છે ગુજરાતમાં ઉક્ત નામના એ નગરોનું અસ્તિત્વ

અગાડિયા ધર્મ ગયુ આ નામથી આ વશ બારમી સતાષ્ટીપર્યંત પ્રસિદ્ધ રહ્યો આ સમયે જ્યેષ્ઠ બ્રાતા રાહપેર પોતાના બાહુબળથી મોરીરાજના હાથમાંથી ખુચવી ત્રીધેવી 'ચિતોડની ગાદી' પરનો પોતાનો હક્ક છોડી દેને કુગરપુરમાં રાજ્ય સ્થાપન કર્યું કે જે અઘાપિ તેમના વશગેને આધીન છે અને અહાડિયાની ઉપાધિ પણ તેઓ અઘાપિ ધારણ કરે છે તેના મનિષ બ્રાતા માહપેર પોતાની રાજધાની સિસોદામાં સ્થાપન કરી જ્યાં અહાડિયા અને ગહનોત એ ઉભય નામો છૂટી જઈ તે વચનુ નામ સિસોદીઆ પડ્યું

સિસોદીઆ એ હાવમા આ વચનુ સાધારણ નામ છે, પરંતુ તે કેવળ એક ઉપશાખા હોવાથી કુળનામ ગહનોત નખવામાં આવે છે

ગહનોતકુમ્ ૨૪ શાખાઓમાં	વિભક્ત છે, જેમાંની થોડીજ હાવ વિદ્યમાન છે
(૧) અહાડિયા	કુગરપુરમાં
(૨) મારગનિયા	મરુભુમિમાં
(૩) સિસોદીઆ	મેવાડમાં
(૪) પીપાડા	મારવાડમાં

૧ અહાડિયા-કર્નલ ટાડની એવી માન્યતા છે કે ઇડિરના જંગલમાંથી આહડમાં જન્મ લેલવાના સમયથી મેવા ના રાજવચનુ નામ ગહનોત બદલાઈ અહાડિયા થઈ ગયું છે પરંતુ અમે તેમનો આ મત સ્વીકારી શકતા નથી કારણ કે ઉક્ત નામ એટલા પ્રાચીનકાળથી યચનિત હોવાનું કોઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમજ આ નવીન પૂર્વના મેવાડના રાજાઓ આહડમાં રહેના પણ જણાતા નથી તેમની ગજધાની તાગદા હતી અમારે એવું અનુમાન છે કે વિક્રમ સવત ૧૦૦૮ (ઈ. સં ૮૫૧) ની આસપાસના સમયથી અનંતે આહડમાં રહેવા માંડ્યું, તે સમયથી અહાડિયા નામની ઉત્પત્તિ થઈ હશે (ગૌં હીં ઝોગા)

૨ ગહપ જ્યેષ્ઠજાના પણ નહેતો અને તેણે ચિતોડની ગાદીપરનો હક્ક ઉઠાવી દેને કુગરપુરનું રાજ્ય સ્થાપન પણ મુર્ખ નટેણુ રાજા વિક્રમસિંહના ઉત્તરાધિકારી રણસિંહ કે જેમને કરણસિંહ પણ કહેતા હતા તેમનામાંથી બે શાખાઓ છૂટી જેમાંની મોની 'રાવન અને નાની ગણા' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ રાવલશાખામાં ચિતોડનો અતિમ રાજા રત્નસિંહ થયો જે અહાડિદીન ખીનજી સાથેની લડાઈમાં વિક્રમ સવત ૧૩૬૦ (ઈ. સં ૧૭૦૩)માં મરણ પામ્યો અને ચિતોડપર મુસનમાનોના અધિકાર થઈ ગયો આથી રત્નસિંહના વશગેએ કુગરપુરનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું અને પછી તેઓ ત્યાજ નિવાસ કરી રણા રાણા નામની બીજી શાખાનો પ્રથમ પુરુષ રાહપ થયો, જેનો વશજ લક્ષમણસિંહ (ગદ લક્ષમણ સદ) જ નાહિદીનના આક્રમણપ્રસંગે રાવન રત્નસિંહના પક્ષમાં રહી તેની સામે લડ્યો હતો અને તે તે સમયે પોતાના સાત પુત્રોસહિત રણસેત્રમાં કપાઈ મુઓ હતા તેના પૌત્ર હમીરે ચિતોડનો કિન્નેા હસ્તગત કરી ત્યાં પુન પોતાના વચનુ રાજ્ય સ્થિર કર્યું ત્યારથી રાણાશાખા વાળા મેવાડના રવામી થયા (ગૌં હીં ઝોગા)

૩ માહપ-સિસોદા મામમાં રાજધાની સ્થાપિત કરનાર માહપ નહિ પણ ઉપર્યુક્ત રાણા શાખા નો પ્રથમ પુરુષ રાહપ વા તેનો કોઈ વચનુ હોવો જોઈએ ઉક્ત સ્થાનના નામપરથીજ અદિય ના વશગે સિસોદીઆ કહેવાયા (ગૌં હીં ઝોગા)

૪ શુદિરોતોની ૨૪ શાખાઓના જે નામો કર્નલ ઝેડે પોતાના રાજસ્થાનમાં આપ્યા છે તેમાં તથા મૂતા નેણસીની ખ્યાતમાં જે નામો છે તેમાં ફરક છે આજ હાન કર્નલ ટાડના ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર વતિને ત્યાંથી પ્રાપ્ત થયેલી શુદિરોતોની ૨૪ શાખાઓની નામાવલીના પણ છે * (ગૌં હીં ઝોગા)
પ્રામ થાય છે એમ તો આણુદ (અનંદ જંગલ) અને ખીનજી વડનગર પણ આનંદપુર કહેવાતું હતું (ગૌં હીં ઝોગા)

x આ ગોવીસ નાખાઓ તેમજ જન્ય કુલ અને તેની શાખાઓ છં નિવસમાં ટાડ સાહેબ ની પછીથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીઓના આધારે કેનામ ફેરફાર સૂચવનાર અને કેનીમ વસાવળી ઓતયા તેમનો પુત્રાદેશવનાર અને વિનૃત ટિપ્પણો દતિામના વિખ્યાત અભ્યામી અને વતમાન

(૫) કૈલાવા
(૬) ગહોર
(૭) ઘોરણીઆ
(૮) ગોધા
(૯) મગરોયા
(૧૦) ભીમલા
(૧૧) કંકાટક
(૧૨) કોટિયા
(૧૩) સોરા
(૧૪) ઉહડ
(૧૫) ઉમેળા
(૧૬) નિરૂપ
(૧૭) નાદોડીઆ
(૧૮) નાધોતા
(૧૯) બોળકેરા
(૨૦) કુચેરા
(૨૧) દસોદ
(૨૨) ભટ્ટેવરા
(૨૩) પાહા
(૨૪) પૂરાત

આમાંની થોડી શાખા પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ગહુધા અગ્રાત છે.

આ શાખાઓ પ્રાયઃ છુપ્ત થઈ ગઈ છે.

ચક્ર (યાદન)—આ જાતિ હિંદની સમસ્ત જાતઓમાં સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ જાતિ હતી અને ચંદ્રવંશના ઉત્પાદક કુષ્ઠનાં સંતાનોના કુળનું નામ પણ એજ પડ્યું.

૧ ગુહિલ વા ગુહલત ૨ ભોજ ૩ મહેન્દ્ર ૪ નાગ

૫ શીલ વા શીલાદિત્ય—આ રાજનો એક શિલાલેખ વિનંસવત ૭૦૩ (ઈ. સ. ૬૪૬)નો પ્રાપ્ત થયો છે.

૬ અપરાજિત—એ વિ. સં. ૭૧૮ (ઈ. સ. ૬૬૧)માં વિલમ્બન હતો એમ એક શિલાલેખ-પરથી પ્રતીત થાય છે.

૭ મહેન્દ્ર (દ્વિતીય)

૮ કાલભોજ (ખાખા) મેવાડનો પ્રસિદ્ધ રાજા ખાખા વા ખાખારાવલ આજ હોવો જોઈએ. એને કુંગરપુર ઇલાકામાંથી પ્રાપ્ત થયેલા કેટલાક શિલાલેખોમાં ખુમ્માણનો પિતા લખ્યો છે અને મેવાડની ખ્યાતિમાં પણ તેવોજ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. રાણા રામમલ્લના સમયના 'એકલિંગ માહાત્મ્ય' પરથી પ્રતીત થાય છે કે તેણે વિ. સં. ૮૧૦ (ઈ. સ. ૭૫૩) માં રાજ્ય છોડ્યું હતું.

૯ ખુમ્માણ ૧૦ મતટ ૧૧ ભર્ત્લટ ૧૨ સિંહ ૧૩ ખુમ્માણ (દ્વિતીય)

૧૪ મહાયક ૧૫ ખુમ્માણ (ત્રીતીય)

૧૬ ભર્ત્લટ (દ્વિતીય) એની રાણી મહાલક્ષ્મી રાઠોડવંશની હતી, જેને ઉદરે અશ્વત્થનો જન્મ થયો હતો.

માં અજમેરનિવાસી પંડિત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝા એમણે 'ટાંડરાલ્કથાન લાગ ૧ લો' નામના દ્વિત્રિઅંશમાં આપેલી છે, તે જોવા ખાસ અભ્યાસીને લવાયણ છે. એ ગ્રંથ 'અડગવિલાસ પ્રેસ' ખાંડીપુર (પટના) એ રચેલે શ. ૩-૮-૦ માં ગયે છે.

એ પુસ્તકમાં ઉક્ત વિદ્વાને આપેલી, આજપર્યંતની શોધ અનુસાર શુદ્ધ કરેલી, ગુહિલથી લખેને રાણા હમીરસિંહ સુધીની મેવાડના રાજાઓની વંશાવલી ગુજરાતીવાચકોની નજીમરે આ નીચે આપી છે.

અંત્રી સં. ૫૫૦

શ્રીકૃષ્ણના અતર્ધાન ગયા પછી યદુવંશીઓ તેમજ પાડવો દિહી તેમજ દ્વારિકાથી નીકળીને સુલ્તાન યદને સિંધુનદીને થેને પાર ચાલ્યા ગયા

શ્રીકૃષ્ણના પુત્રોએ પાંચે નદીઓના આગના કુઆનમાં^૧ વિશ્રામ કરી અંતે સિંધુનદી ઉતરી

૧ ને સ્થાનપર તેમણે વિશ્રામ કર્યો હતો તે પહાડપર હતુ, જેને અઘાપિ યદુના ડાંગ અર્થાત્ 'યદુનો પહાડ' કહેવામાં આવે છે

૧૭ અનનદ-આ રાજાના સમયનો શિવાલેખ વિં સં ૧૦૧૦ (ઇ. સં ૬૫૩) નો પ્રાપ્ત થયો છે એની રાણી હરિયાદેવી દુષ્ણરાજની પુત્રી હતી

૧૮ નરવાહન-એના સમયનો એક શિલાલેખ વિં સં ૧૦૨૮ (ઇ. સં ૬૭૧) નો મળ્યો છે એની રાણી ચૌજાણરાજા જેજયની પુત્રી હતી

૧૯ શાલિવાહન

૨૦ શક્તિકુમાર-એના સમયનો એક શિલાલેખ વિં સં ૧૦૩૪ (ઇ. સં ૬૭૭)નો મળ્યો છે

૨૧ અબાપ્રસાદ ૨૨ શુચિવર્મા ૨૩ નરવર્મા ૨૪ કીર્તિવર્મા ૨૫ યોગરાજ

૨૬ વૈરટ ૨૭ ભસપાન ૨૮ વૈરસિંહ

૨૯ વિજયસિંહ-આ રાજાનો વિવાહ માલવાના પ્રસિદ્ધ પરમારરાજા ઉદયાદિત્યની પુત્રી રૂપા મલહેવીની સાથે થયો હતો, જેથી આનંદુદેવી નામની કન્યા ઉત્પન્ન થઇ હતી ને કન્યાનો વિવાહ ચેરી દેશના હૈદય (કચ્છ)વંશી રાજા ગયકજી દેવની સાથે થયો હતો રાજા વિજયસિંહનો એક તામ્ર પત્ર વિં સં ૧૧૬૪ (ઇ. સં ૧૧૦૭) નો (૧) પ્રાપ્ત થયો છે

૩૦ અરિસિંહ ૩૧ ચૌહસિંહ ૩૨ વિક્રમસિંહ

૩૩ રણસિંહ વા કરણસિંહ-આ રાજાઓ બે શાખાઓ ફૂટી

રાનન શાખા

રાણા શાખા

૩૪ શેમસિંહ

રાહપ

૩૫ સામતસિંહ

નરપતિ

૩૬ કુમારસિંહ

દિનકર

૩૭ મયનસિંહ

જશકરજી

૩૮ પદ્મસિંહ

નાગપાલ

૩૯ જૈનસિંહ^૧

પૂર્ણપાલ

૪૦ તેજસિંહ^૨

પૂર્ણપાન

૪૧ સમરસિંહ^૩

બુખનસિંહ

૪૨ રામસિંહ^૪

બીમસિંહ

જયસિંહ

લક્ષ્મણસિંહ

અરિસિંહ

અનંતસિંહ

૪૩ દમીરસિંહ^૫

૧, ૨ ૩, ૪, ૫ આ છેલ્લા રાજાઓનું જ્ઞાત પતિ ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર એના નીચે પ્રમાણે આપે છે મંત્રી, સં. સાં

જાણવિસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ગઝનીનગરી સ્થાપના કરી તેઓ સમગ્ર દેશ સુધી ફેલાઈ ગયા હતા જે સમયની રતો ઇતિહાસ કે જેમાં તે યાદવોના મૂળપુરુષનો આ પ્રાચીન ઇતિહાસ લખ્યો છે, તેમાં તેમને ભારતવર્ષમાં સામાન્ય પાછા હાજી કાઢવામાં આવ્યા તે વિષે ઘણાં જોટાં જોડાં આપ્યાં છે આથી સિક્ક દરની પત્રી એક ચતુર્માસી સુધી પૂરતી પાદશાહો તે મર્યાદાઓ સાસન કરના હતા તેમને લીધે કિવા મુસનમાનોના ઉદયને લીધે તેમને ભારતવર્ષમાં પાછા આવવું પડ્યું, તે કહેવું અશક્ય છે.

જ્યારે તેમને સિંધુને કિનારે હાજી કાઢવામાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે પશ્ચિમપૂર્વ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી દીધો અને સવલનપુરની સ્થાપના કરી ત્યાંથી હાજી કાઢવામાં આવ્યા પત્રી તેઓ સત લજ અને ગાઢનદી ઉત્તરથી ભારતની મસ્જીદમાં આવ્યા ગયા અને ત્યાંથી લવા, નેહિયા તથા મોહિય વગેરે લોકોને હાજી કાઢીને તેમણે કમગ તન્નોટ, દેરાવન અને મવત ૧૨૧૨ (ઈ. સ. ૧૧૫૭) માં જે સમયની રતો સ્થાપના કરી જે સમયમાં એ કૃષ્ણના વગળ ભટ્ટી (ભાટી) તેડાંની વર્તમાન ગાંધારી કે

જેમ રાજપૂત જાતિઓમાં ઘણાં મહત્ત્વની અતિહાસિક ઘટનાથી તેમના વંશનું નામ બદલાઈ ગયું છે, તેમ ભટ્ટીને કાઢીને જાણવિસ્તાનમાંથી હાજી કાઢવામાં આવ્યા પછી, તેમણે પોતાના વંશના અધિ પ્રાચીન 'યદુ' નામને 'કુ' અને 'ભાગી' નામ કાયમ કરી દીધું ભટ્ટીને કાઢીને ગાઢ નદીની દક્ષિણના સર્વ પ્રદેશો પોતાને આધીન કરી લીધા હતા પરંતુ રાંધેડાંનું આગમન થયા પછી તેમનો અધિકાર અતિ ન્યૂન થઈ ગયો હતો તેમના ઇતિહાસમાં તેમનું સવિસ્તાર પ્રાચીન વ્રતાત લખવામાં આવશે

૧ આ ઘટનાનો મમય ઇ. સ. ૧૧૫૭ ના સમયના મે. ૧૫ ના રોજ આવ્યો છે કે જે યુનાનીઓના લેખની સાથે મળતો આવે છે, પાંતુ નામ અને રીનરિવાળે મુસનમાનોના જેવા છે

૨ લોકરવાપદન કે જ્યાંથી તેમણે એક પ્રાચીન જાતિને હાજી કાઢી હતી તે, જે સમયની રતો સ્થાપના કર્યો પૂર્વે તેમની રાજધાની હતું આ પ્રદેશોના વિવિધમાં હજુ આપણને ઘણું જાણવાનું છે

રાવળ જૈનસિંહ (નં. ૩૬) ના સમયના મે. ૧૫ ના રોજ આવ્યો છે આ શિનાયેબો વિ. સં. ૧૨૭૦ અને ૧૨૭૬ (ઈ. સ. ૧૨૧૩ અને ૧૨૨૨) ના છે અને તેના મમયમાં વખાણના તાડપત્રના પુનઃકો પરથી તે વિ. સં. ૧૩૦૬ (ઈ. સ. ૧૨૫૨) સુધી વિદ્યમાન હતો એવો પત્તો પાડો છે તેણે નાદોળની પામમાંથી કરી હતી અને મુસનમાનોને પગલું કર્યો હતો તે (યુગરાતના) રાણા ત્રિલુવનપાળની સાથે લલ્લો હતો તેના રાજત્વકાળમાં મુસનમાનોના આક્રમણથી નાગદારાહે કે જે તે મમય સુધી તે મેવાડની રાજધાની હતું તે વૃદ્ધી ગયું અને ચિતોડ રાજધાની થયું મુસનમાનોનું આ આક્રમણ દિલ્હીના સુલ્તાન નાસિરુદ્દીન મહમુદ હોલુ જોઈએ, કારણ કે તત્કાલિન ફિઝિસ્ટાપરથી પ્રતીત થાય છે કે, સુલ્તાન મહમુદે પોતાના ભાત્તા જનાનુદ્દીને હીઝરી મન ૬૪૬ (ઈ. સ. ૧૨૪૭, વિ. સ. ૧૩૦૪) માં કનોજથી દિલ્હી બોલાયો, પરંતુ તેને પ્રાણહાનિનો ભય ટોવ થયો તે નાસીને ચિતોડના પદોડામાં ચાલ્યા ગયો. સુલ્તાને ત્યાંથી તેની પૂ. પકડી, પાંતુ આદિ મામ પછી નિરાશ થઈ તે (સુલ્તાન) ને પાછા ફરવું પડ્યું આ આક્રમણમાં નાગદાર વૃદ્ધી ગયું હશે તેજ સિંહ (નં. ૪૦) ના સમયના લેખાદિ વિ. સ. ૧૩૧૭ થી ૧૩૨૪ (ઈ. સ. ૧૨૬૦ થી ૧૨૬૭) સુધીના મમય છે સમગ્રસિંહ (નં. ૪૧) ના સમયના લેખ વિ. સ. ૧૩૩૦ થી ૧૩૪૫ (ઈ. સ. ૧૨૭૩ થી ૧૨૮૦) સુધીના પ્રાપ્ત થયા છે અને 'તીર્થ-પ' નામના જૈનપુસ્તકનો કતા કે જે ઉપર રાજનો મમકાલીન હતો તે જણાવે છે કે વિ. સ. ૧૩૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૯૬) માં સુલ્તાન અહમદુદ્દીન ખીનજીના ભાત્તા ઉશ્વર્યાએ ચિતોડના સ્વામી સમગ્રસિંહના સમયમાં મેવાડપર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ તે સમયે સમગ્રસિંહે મેવાડની રક્ષા કરી હતી રત્નસિંહ (નં. ૪૨) ના રાજત્વકાળમાં વિ. સ. ૧૩૬૦ માં અહમદુદ્દીન ખીનજીએ ચિતોડપર આક્રમણ કર્યું, જેમાં રત્નસિંહ મરણ પામ્યો આ આક્રમણમાં રાણાચાપાનો લક્ષ્મણસિંહ કે જેને મેવાડની ખ્યાતિમાં ખામ કરીને ગદવદ્ધમણસિંહ વખ્યો છે તે પોતાના માત પુત્રોમહિત લડીને મરણ પામ્યો અને ચિતોડપર અહમદુદ્દીનનો અધિકાર સ્થાપિત થઈ ગયો વદ્ધમણસિંહનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અગિમિંહ પણ આજ લગાઈમાં મર્યો ગયો હતો અને કનિષ્ઠ પુત્ર અજયસિંહ વાવવ થઈને જયી ગયો હતો તેના દેહાત પત્રી અરિસિંહના પુત્ર હમીરસિંહે ચિતોડનો કિશ્વો પુનઃ હસ્તગત કરી લીધો હતો

ભરી-નનિયો બીજે નળે યદુવંશની જાડેજાળતિ ધણી પ્રસિદ્ધ છે તેમનો ઇતિહાસ પણ તેવાજ છે જાડેજાળતિ પણ શ્રીકૃષ્ણના વંશજ છે અને તેઓ હરિજનના હોય માણસોની સાથે એજ સમયમા એક સ્થાન છોડી ઇતર સ્થાનમા જઈ વંચ્યા હતા તેપરથી નિઃશયપૂર્વક માની શકાય છે કે તેમની મધ્યા મેળી (ભાગી) શાખા જોટરી નહોતી. તેઓ સિંહુનદીની ખીણમા વસ્યા-ખાસ કરીને તેમણે તેના પશ્ચિમ તટપરના એવિરવાન નામના પ્રદેશમા નિવાસ કર્યો અને નામ તથા કુવચિન્દન સંબંધે તેા એટલુજ કહેવુ પૂરવુ યથા પડશે કે સિકદરના સમયમા પણ તેમનામા તેમના પૂર્વજોના ચિન્હો વિદ્યમાન હતા.

સખસ કે જેનાપર ચૂનાનીઓએ આક્રમણ કર્યું હતુ તે હરિકુવની વ્યક્તિ હોય એમ લાગે છે અને સમાનગર (સમાનુ નગર) તેની રાજધાની હતી, જેને ચૂનાની ઇતિહાસવેતાઓએ 'મિન-નગર' લખ્યુ છે કૃષ્ણ વા હરિનું અત્યત પ્રચલિત નામ સ્થામ વા સામ તેના સ્થામવર્ણને બીધે હતુ. આથી જાડેજાળતિ તેને પોતાના વંશના નામતરિકે ધારણ કરતા હતા અને તે સર્વ સામપુત્ર કહેવાતા હતા આપરથી આ જાતિના રાજાઓની ઉપાધિ 'સમ્મા' પડી છે.

અસ્તુત સમયના જાડેજાળતિ કેટલીક ઘટનાઓથી સિંધના મુસલમાનોની સાથે એટલા બેગાઈ ગયા છે કે તેમણે પોતાના રક્ત (વંશખી) શુદ્ધતાનુ અભિમાન સર્વથેવ ગ્રામી દોષુ છે તેઓ કેટલેક અંશે પોતાની અત્યંતતાને બીધે અને કેટલેક અંશે પોતાની અપ્રતિષ્ઠા છુપાવવાને માટે કહે છે કે અમે શામ વા સિરિયાથી આવ્યા છીએ અને અમે ઇરાનના જમશેદના કુળના છીએ તેમણે સામને બદલીને જામ શબ્દ બનાવી દીધો છે. આજ ઉપાધિથી જાડેજાળતિનુ એક નાનુસરણુ રાજ્ય જમરાજ્ય (જમનગર) કહેવાય છે.

આટલી શાખાઓ યદુવંશમા સૌથી અધિક પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ કેટલીક એવી શાખાઓ પણ છે કે જે હજી પોતાની પ્રાચીન ઉપાધિ ધારણ કરી રહી છે, જેમા મુખ્ય સંબંધનદીના તટપરના કરૌંબીરાજ્યનો રાજા છે.

એમ પ્રતીત થાય છે કે યદુકુળની આ શાખા પોતાના પૂર્વજોના નિવાસસ્થાન સુરસેનીની પ્રાચીન શીમાઓથી કદિપણ બાજળ ગઈ નહોતી. આ શાખાના માણસો પ્રસિદ્ધ બધાના અધિકારી હતા તેમને ત્યાંથી હાડી કાઢવામા આવ્યા પછી તેમણે અબજની પશ્ચિમે કરૌંબી અને પૂર્વે

૧ સામપુત્ર-આ શબ્દ પણ કર્નીય ટાંડે ઉપજાવી કાઢ્યો છે જાડેજાળતિ પોતાને સામપુત્ર નહિ, પરંતુ સમ્મા (તેમની શાખાનુ પ્રસિદ્ધ નામ) કહે છે (ગૌ. હી. ઝોઝા)

૨ જાડેજા (જાડાના વંશજ, આજ પ્રમાણે સામેજા=સમ્માના વંશજ) રાજપૂતો પોતાનુ આગમન સિરિયાથી થયેલુ માનતા નથી તેમજ તેઓ પોતાને ઇરાનના પાદશાહ જમશેદના વંશમા ઉત્પન્ન થયેલા પણ માનતા નથી તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિનુ વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે —

“ યદુવંશમા શ્રીકૃષ્ણ થયા, તેમની જાણવતી નામની રાણીના ગર્ભથી સામ્મ નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તેનો વિવાહ શોણિતપુરના રાજા બાણાસુરના મુખ્યમંત્રી કૌલાડની પુત્રી સાથે થયો હતો સામ્મને ઉચ્છ્રીક નામનો પુત્ર થયો, તે બાદવારવતીપ્રસંગે પોતાને મોસાળ શોણિતપુરમા હતો બાણાસુરની પછી શોણિતપુરની રાજગાદીપર કૌલાડ અધિષ્ઠિત થયો તે જ સત્તાન મરણ પામતા ઉચ્છ્રીક ત્યાંનો રાજા થયો, જેના વંશમા દેવેન્દ્ર થયો જાડેજાળતિ ઉત્પત્તિ આ દેવેન્દ્રમાથી થઈ અવગત, તેઓ અજ્ઞાનથી શોણિતપુરને મિસરદેશની રાજધાની માને છે, પરંતુ તે તેમનો જન્મ છે શોણિતપુર મિસરમા નહિ, પણ હિંદુસ્તાનના હિમાવલપ્રદેશમા કદારનાચની નિકટ ઉખીમકની પાસે છે, ત્યાંથી દેવેન્દ્રનો પુત્ર જન્મ્યો પશ્ચિમ તરફ અધ્યાત્મીસ્થાનમા ગયો અને ત્યાં તેણે મઝનીનગર સ્થાપિત કર્યું એમ પણ તેઓ માને છે (ગૌ. હી. ઝોઝા)

૩ જામ-આ શબ્દની ઉત્પત્તિનો જરાજર પત્તો લાગતો નથી જાડેજાળતિનો ઇતિહાસવેતા એમ પણ જણાવે છે કે દેવેન્દ્રના પુત્ર જન્મ્યો અધ્યાત્મીસ્થાનપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો, ત્યાંથી તેમણે 'જામ' પદ ધારણ કર્યું છે, આ શબ્દ મહાન રાજાનો સૂચક છે (ગૌ. હી. ઝોઝા)

૪ મથુરાની આસપાસનો ત્રીવ માઈનપર્ષતનો મળનો પ્રદેશ સુરસેની કહેવાય છે

સમનગરની સ્થાપના કરી સમનગરના તાનાનો દેશ કે જે યદુવાડી કહેવાય છે, તેને સિધિઆએ યદુવશીઓની પાસેથી છીનવી લીધો હતો શ્રીમથુરા^૧ એ કરૌલીરાજ્યની એક સ્વતંત્ર નગર છે, કે જે એક નાની શાખાને આધીન છે

યદુવશી કે જેને દેશી ભાષામાં જાદવ કહેવામાં આવે છે, તેઓ અમસ્ત ભારતવર્ષમાં ફેનાયેલા છે અને મોટા મોટા મરાઠામરાઠા આ વંશના છે

યદુવશની આઠ શાખાઓ છે —

(૧) યદુ	કરૌલીના રાજા
(૨) ભાની	જેસનમીરના રાજા
(૩) જોડેજા	કચ્છજીના રાજા
(૪) સમૈઆ	સિધના મુસનમાન
(૫) મુઝૈઆ	} અગ્રાત
(૬) બિદમન	
(૭) બદા	
(૮) સોહા	

તંવર-જે કે તવરવશને યદુવશની એક શાખા માનવામાં આવે છે, તથાપિ સર્વોત્તમ વંશાવલી-ઓમાં તેને ૩૬ રાજકુળોમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને વાસ્તવમાં તે પોતાની પ્રસિદ્ધિને બીધે એ પદને યોગ્ય પણ છે

પ્રાય ત્રત્યેક પ્રસિદ્ધ જાતિના નામનું મૂળ આપણને જ્ઞાત છે, પરંતુ તવરવશના નામનું મૂળ આપણને જ્ઞાત નથી અને એ જાનતમાં અમારે ચદ બરદાશીનું કથન પ્રકટ કરવું પડે છે, કે જે આ જાતિની ઉત્પત્તિ પાડવોમાથી થયેલી જણાવે છે

ભારતનો રાજરાજેશ્વર વિક્રમાદિત્ય કે જેનો સવત ૪૦ સં ૫૦૦ પૂર્વે ૫૬ વર્ષપર સ્થાપિત થયો હતો અને જે અઘાપિ હિંદુઓના કાયાનિર્ણયમાં એક મહાન ન્યૌતિનું કામ કરે છે, તે આજ વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો અને કેવળ આટલીજ વાત તેમને સંભવ્ય પદ આપી શકે એમ છે, છતાં આ વંશની પ્રતિ બાના બીજા પણ કારણો છે દિલ્લી કે જે યુધિષ્ઠિરનું સ્થાપન કરેલું ગ્રામીન ધૃધ્રપ્રસ્થ છે અને જે જનશ્રુતિઅનુસાર આઠ શતાબ્દીપર્યંત ઉજ્જૈન પહી રહ્યું હતું તેને અનગપાદતવરે સવત ૮૪૮ (૪૦ સં ૭૬૨)માં પુનઃ નિર્માણ કરી વંશાવ્યું હતું ત્યારપછી તે વંશના ૨૦ ગણઓ ત્તાના સિદ્ધા સનપર અધિષ્ઠિત થયા એ વંશના અંતિમ રાજાનું નામ તેજ હતું કે જે તેના સંસ્થાપકનું હતું

૧ અહીંઆના જગીરદારરાવ મનોહરસિદ્ધને હુ સારી રીતે ઓળખતો હતો અને હું કહી શકું છું કે તેઓ મારા મિત્ર હતા ધણી વર્ષોમુધી અમારે પરસ્પર પત્રબ્યવહાર રહ્યો હતો અને તેમણે મારે મારે મહાભારતના એક અમૂલ્ય પુસ્તકની નકલ કરાવી હતી

૨ દિલ્લીની સ્થાપનાના સમયના મુબધમાં મતબેદ છે ફિરિસ્તા હીઝરી સન ૩૦૭ (૪૦ સં ૮૨૦, વિં ૨૦ ૬૭૭) મા અને અબુનફ્ઝન સંવત ૪૨૬ મા નેની સ્થાપના થયેલી માને છે, પરંતુ પ્રસિદ્ધ કુતુબમિનારની પાસેના મોહસ્તંભપર આ લેખ કોતરવામાં આવેલો છે — " સવત દિલ્લી ૧૧૦૬ અનગપાન બદી ' અને તેજ મિનારની પાસેના અનગપાના બધાવેના મદિરના એક સ્તંભપર તે (અનગપાન) નું નામ કોતરવામાં આવેલું છે એટલા માટે સભવ છે કે (દ્વિતીય) અનગપાએ વિં ૨૦ ૧૧૦૬ મા દિલ્લીની સ્થાપના કરી હશે અને તેજ સમયે તે પ્રસિદ્ધ મોહસ્તંભ કે જેની ઉપર મુબવશના પ્રતાપી રાજા અબ્દુલ દ્વિતીયનો લેખ કોતરવામાં આવેલો છે તે ત્યા સ્થાપિત કંઠમાં આવ્યો હશે (ચૌ દીઁ ઓઝા)

(અર્થાત અનગપાન હતુ) તેણે સવત ૧૨૨૦ (ઈસ ૧૧૬૪) આ રાજપૂતોના સૈનિક^૧ કાયદ વિરુદ્ધ પોતાના રાજ્યાસનપર (પોતાને પુત્ર નહિ હોવાથી) પોતાના દૌહિત્ર આહાણ પૃથ્વીરાજને સિદ્ધા સનારદ કર્યો^૨

તવરોકોએ હવે પોતાના પ્રાચીન યશપરજ સતોષ ધારણ કરવે બાંધ્યે કારણ કે હવે કોઇ પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય આ ઘેર શને આધીન રહ્યું નથી કે જેનો રાજા પોતાને પાકવોમાથી ઉત્તમ થયેતો જણાવે અને મહાન વિક્રમ તથા ભારતના અતિમ સિંદુસત્રાટ પૃથ્વીરાજ પોતાના વશમા થઇ ગયેના હોવાનું અભિમાન ધરાવી શકે

અનગપાનતવર ઇદ્રપ્રસ્થના સંસ્થાપકનો વરાજ હતો અને મુધિશિરની સ્થાપન કરેની ગાદીપર તેનોજ વરાજ ૨૨૫૦ વર્ષ પછી ખેડો હતો, એ વાત ને આપણે વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય રીતે સિદ્ધ કરી શકીએ તો તે ઘટના સમસ્ત જગતના ઇતિહાસમા અનુપમ ગણાશે સર્વ સાધારણ લોકો આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે અને તે વાત પ્રાચીન કાળની એવી બીજી અનેક વાતોના જેટલીજ સિદ્ધ છે તવરોકો તેનું જેવું દંડ પ્રનાણ આપી શકે છે તેવું દંડ પ્રમાણ યુરોપનો કોઇ વશ એથી ઓછા પ્રાચીનકાળનું પણ આપી શકતો નથી

તાનમા તવરોના અધિકારના એ મુખ્ય સ્થળો છે એક તુવરગનો ઇનાકો કે જે ચમપ નદીના જમણા તટપર તેના અને યમુનાના સંગમની આગળ સ્થિત છે, અને બીજું જયપુરરાજ્યમા પાટણ તુવરવાગીની નાનીસરખી જગીર છે ત્યાનો જગીરદાર પોતાને ઇદ્રપ્રસ્થના પ્રાચીન સમ્રાટોના વરાજતરીકે ઓળખાવે છે^૩

૧ સૈલિક કાનુન એ ફ્રાન્સ દેશનો એક પ્રાચીન કાનુન છે, જે દ્વારા સ્ત્રીજાતિ કેઇપણ પ્રકારે વારસામા જગીર પ્રાપ્ત કરી શકતી નહોતી રાજપૂતોના સૈલિક કાનુનનું તાત્પર્ય એ છે કે દૌહિત્ર (પુત્રોના પુત્ર) પોતાના માતામહના રાજ્યનો સ્વામી થઇ શકતો નથી (ગૌ- હી- ઓઝા)

૨ પૃથ્વીરાજ અનગપાનનો દૌહિત્ર હોવાની ' પૃથ્વીરાજ રાસા ' ને આધારે જણાવાયેલી આ વાતને પડિન ગૌરીશંકર ઓઝા ' પૃથ્વીરાજવિજય ' અને 'હમીરમહાકાવ્ય' ને આધારે બૂરહરેયી જણાવે છે મઝી સંઝ સ્મા૦

૩ કેટલાક મરાઠાસરદારો તવરજાતિમાથી પોતાની ઉત્પત્તિ થયેની જણાવે છે, જેમકે રામરાવ ફલકિપા કે જે સિંધિઆના રાજ્યમા અથરાઈહીસેનાનો પરમ વીરનાયક હતો

૪ તંવરવંશ—તવરને સરકૂતનેખકો તોમર લખે છે જાતિસૂચક તોમર શબ્દ ધણા પ્રાચીન કાળથી પ્રાપ્ત થાય છે તવરોના પ્રાચીન શિલાલેખ,નામપત્રાદિ પ્રાપ્ત થયા નથી તેથી તેમની પ્રાચીન શબ્દ વરાવલી તૈયાર કરવાનો યત્ન સફળ થઇ શક્યો નહિ પ્રાચીનકાળમા તેમનું રાજ્ય દિલ્લીની આસ પાસના પ્રદેશમા હતું પરંતુ તેઓ દીર્ઘકાળપર્યંત કનોજના પ્રતાપી પાટલાર રાજ્યોને આધીન રહ્યા હતા એમ જણાય છે દિલ્લીમાથી તેમની રાજસૂતા નષ્ટ થયા પછી ધણા કાળસુધી તેમનું રાજ્ય ગાંનિપરમા રહ્યું હતું દિલ્લીના તવરોની જે વરાવલી જનરલ કનિંગ્હામે પોતાતા ' આર્કિયોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆ ' નામના પુસ્તકના પ્રથમ વૉલ્યુમના પૃષ્ઠ ૧૪૬ મા આપી છે તેો અને અને ઉપ્પત્ત કરીએ છીએ —

નંબર	અણુ નક્કર સૈવદ અદમદ અને બ્રિકાનેરના હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાથી	અનાવિચરની ખ્યાતમાથી	કમાઉગદવાનની ખ્યાતોમાથી	રાજ્યસમય ત્રી, માસ દિ	રાજ્યા બિયેકે
૧	અનગપાન	બી નંદે	૦	૧૮ ૦ ૦	૭૩૬
૨	ખસુદેવ	૮	૦	૧૬ ૧ ૧૮	૭૪૪
૩	અંચ	અંચ	૦	૨૧ ૩ ૨૮	૭૭૩

રોકાડ—આ વાર્તાવિક પ્રસિદ્ધ જાતિની ઉત્પત્તિ મદિહાત્મક છે ગડોડોની વંશાવલીઓ રામચંદ્રના બીજા પુત્ર કુશભાઈ તેમની ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવે છે, તેથી તે સૂર્યવંશી હશે, પરંતુ આ જાતિના ભાટ લોકો તેમને એ પ્રતિષ્ઠા આપતા નથી અને તેમને કુશના વંશજતરિકે સ્વીકાર્યા છતાં પણ તેમને

૪	પૃથિવીભલ્ય	પ્રથમ	મહાપાન	૧૬ ૬ ૧૯	૭૯૪
૫	જયદેવ	મદદેવ	જપાન	૨૦ ૭ ૨૮	૮૧૪
૬	નીરપાન વા હીરપાવ	છદ્રજિત	નયપાન	૧૪ ૪ ૯	૮૩૪
૭	અધિરાજ વા અદેરેહ	નરપાન	જયદેવ	૨૬ ૭ ૧૧	૮૪૯
૮	વિજય વા વય	ધદ્રજિત	ચમરપાન	૨૧ ૨ ૧૩	૮૭૫
૯	વિક્ષ વા અનેડ	વચરાજ	વિવસપાન	૨૨ ૩ ૧૬	૮૯૭
૧૦	ગિહપાવ	વીરપાવ	મુક્તપાન	૨૧ ૬ ૫	૯૧૯
૧૧	સુખપાવ વા નેડપાવ	ગોપાવ	તેજપાન	૨૦ ૪ ૪	૯૪૦
૧૨	ગોપાન	તિનદે	મહીપાન	૧૮ ૩ ૧૫	૯૬૧
૧૩	સદ્યક્ષણપાન	સુવરિ	સુરમન	૨૫ ૧૦ ૧૦	૯૭૬
૧૪	જયપાલ	ઓસપાન	જેકપાવ	૧૬ ૪ ૩	૧૦૦૫
૧૫	કુવરપાવ	કુમારપાવ	૦	૨૯ ૯ ૧૮	૧૦૨૧
૧૬	અનગ (બીજો) વા અનેડ	અનગપાવ	અનેકપાન	૨૯ ૬ ૧૮	૧૦૫૧
૧૭	વિજયપાન	તેજપાન	તેજપાન	૨૪ ૧ ૬	૧૦૮૧
૧૮	મહાસન, મરીપાવ	મહીપાન	જૂલુપાન	૨૫ ૨ ૨૩	૧૧૦૫
૧૯	અર્કપાવ, અક્ષન	મુકુદપાન	અનેપાન	૨૧ ૨ ૧૫	૧૧૩૦
૨૦	પૃથિવીરાજ	પૃથિવીરાજ	૦	૨૨ ૨ ૧૬	૧૧૫૧
				દિલ્લી અન્ય ના અધિર મા ગધ	

ઉપર જે વંશાવલીઓ સાદર કરવામાં આવી છે, તે સર્વ ભાટોની ખ્યાતમાથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે અણુચક્રએ પણ રાજવંશોની જે વંશાવલીઓ પોતાના પુસ્તક (આધન-ઇ-અકબરી) મા સંગ્રહિત કરી છે તે પણ ભાટોના પુસ્તકોમાંથી લેવામાં આવી છે ભાટોની ખ્યાતો ઇતિહાસને માટે કેટલી પ્રમાણિક છે તે ઉપર આપેની વંશાવલીઓની પરસ્પર તુલના કરવાથી અપ્પ થશે એક વંશાવલીના નામ બીજાના નામોની સાથે બરાબર નહિ મળવાથી અમે તેમને વિશ્વાસપાત્ર માની શકતા નથી, તેપણુ તેમાના કેટલાક નામો ખરા છે મિરાતિ મસજીદીમા એવો ઉલ્લેખ છે કે સાના મસજીદે દિલ્લીપર આક્રમણ કર્યું (૬૦ સં ૧૦૨૭ અને ૬૦ સં ૧૦૩૦ ની વચ્ચે) તે સમયે લા મહીપાવ રાજ્ય હતો, જેની પાસે પ્રચંડ સેના અને પુષ્કળ હાથી હતા. મહીપાનનો પુત્ર ગોપાન તેની માથેની હાજમી આર્થો ગયા હતા દિલ્લીની સ્થાપના કરનાર અનગપાવ (બીજા) ના તાબાના સિદ્ધા પ્રાપ્ત થયા છે અનગપાવ દ્વિતીયની પછી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું રાજ્ય દિલ્લીપર થયું હતું, એમ " પૃથ્વીરાજરાસમા " લખનારમા આન્યુ છે, પરંતુ મેવાડદેશના બીજાના નામના સ્થાનમા એક પાપાણુની ઉપર ચૌહાણરાજ સોમેશ્વરના સમયનો વિં સં ૧૨૨૬ (૬૦ સં ૧૧૭૦) નો લેખ પ્રાપ્ત થાય ટે, તેમા સોમેશ્વરના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા જસદેવે દિલ્લી છૂટી લીધું હતું એવો ઉલ્લેખ છે ચૌહાણોએ દત્તકસ્વરૂપે જળને દિલ્હીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું, પણ વિં સં ૧૨૨૦ મા પોતાના બાહુમળથી તે ખુચવી લીધું હતું

કુરુક્ષેત્રમા સગસ્વતી નદીની નિકટ આવેલા પ્રયુદ્ધ (પિહોજા) ગામમાંથી એક શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે તોમર (તવર) વંશમા રાજ્ય જાઉન થયો અને તેનો એક વંશજ વજ્રત થયો, જેની સ્ત્રી મજદેવીથી જન્મીને નામનો પુત્ર થયો તેને ત્રણ પુત્રો-ગોઝ, પૂર્ણરાજ અને

અર્ધવર્તી કસ્યપના દૈત્ય (ટિટન)કન્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોત્તરિકે જણાવે છે આ રીતે હિરણ્ય કસ્યપના સત્તાનોતે દૈત્યમાથી ઉત્પન્ન થયાનું કંઈક લગાડનામા આવે છે

તેઓ અઝમીદના વસન્ત અને કનોજના સરચાપક ચંદ્રવંશી કુરાનાલની માદીના અધિકારી થયા એ આશ્ચર્યની વાત છે વાસ્તવમાં કેટલાં વંશાવલીનોખડા રોડોડોને કુશિકવંશી માને છે

રોડોડોનું પ્રાચીન સ્થાન ગાધિપુર અર્થાત્ કનોજ છે, જ્યાં તેઓ પાંચમી સતાબ્દીથી રાજ્ય કરતા હતા અને જો કે તેઓ તે પૂર્વે પોતાના વસને કાશન વા અગ્રધાના રાજ્યોની સાથે મેળવે છે પરંતુ એ કથનમાત્ર છે

પાંચમી સતાબ્દી પછી તેમનો ઇતિહાસ યુગોના અધારામાંથી બહાર નીકળે છે આ સતાબ્દી પૂર્વે એ વંશ અધિકારમાં લિપ્ત હતો તાતારવેડાએ ભારતવર્ષ છૂટી લીધું તેથી થોડા સમયપૂર્વે આ લોકો ભારતના રાજ્યોમાં ઉચ્ચપદ પ્રાપ્ત કરવાને માટે દિલ્હીના અતિમ તવર અને ચૌહાણરાજ્યો તથા અજ્ઞહિનવાડાના બલિકરાયોની સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા

આ લોકો માર્ચિ પ્રતિષ્ઠાને માટે લડતા લડતા સર્વ નષ્ટ થઈ ગયા અત્ કનહરી કુર્બજ થઈ દિલ્હી નો ચૌહાણ માથો ગયો અને તેના મૃત્યુથી ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમાનું દાર મુત્તલુ થઈ ગયું ત્યારપછી કનોજ નો નાશ થયો અને ત્યાનો અતિમ રાજા જયચંદ્ર દ્વિતી મરણ પામ્યો એટલે તેના પુત્ર મરચરથી અર્થાત્ મારવાડમાં આશ્રય ગ્રહણ કર્યો

આ પુત્રનું નામ શિયોજી હતું તેમણે મેદાના પડિહારોને નાશ થયા પછી મારવાડમાં રોડોડ વંશ સ્થાપિત કર્યો આ સ્થળે તેઓ પોતાનું પ્રાચીન વીરત્વ પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતા અને જ્યાં વીરપુરુષો શિયોજીના સત્તાનોમા પ્રાપ્ત થાય છે તેથી ઉત્તમ વીરો બનીને ક્યાંય પણ પ્રાપ્ત થતા નથી

દેવરાજ થયા આ ત્રણે બધુઓએ મળી મહેન્દ્રપાનના રાજ્યસમયમાં વિધ્યુત્ત મંદિર બંધાવી ત્રણ ગાઓ તેને ભેટ કર્યા હતા મહેન્દ્રપાન કનોજનો પડિહાર રાજા હતો, જે વિં સ ૮૧૪ (ઇ. સં ૧૦૭) પર્વત તો વિદ્યમાન હતો માટે તે મંદિર ઉત્તમ સમયની લગભગ મધ્યવયમાં આવ્યું હશે (ગૌં હીં ઓઝા)

૧ ટિટન-પુરાણી કથાઓઅનુસાર મદાકાય પુરુ (રાક્ષસ) (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ કુશિક વિશ્વામિત્રનો દાદો (રોડોડા પોતાને રામચંદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર કુસના વંશને માને છે તેઓ પોતાને કુશિકના વંશને માનતા નથી) (ગૌં હીં ઓઝા)

૩ રોડોડોએ ઇસ્વીસનની પાંચમી સતાબ્દીમાં કનોજના રાજ્ય કર્યું હોય એવું કાંઈ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી અગ્રીઆરમી સતાબ્દીમાં તેમનું રાજ્ય કનોજમાં થયું હતું (ગૌં હીં ઓઝા)

૪ બનિકરાય—કર્નલ ટૉડ અહીંના બનિકરાય નામ (ખિતાબ)નો પ્રોજ અજ્ઞહિનપુરના સોનકીઓને માટે કરે છે, પરંતુ ત્યાના સોનકીઓએ કદિપણ એ નામ ધારણ કર્યું નહોતું કર્નલ ટૉડ વર્તમાનપુર (કાગીઆવાડ) ના રાજ્યોને માટે પણ એ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કર્યો છે અને તેમની પછી ત્યાં જેનું જેનું રાજ્ય રહ્યું તેમને પણ બલિકરાય નામી દીધા છે પરંતુ આ વાત સત્ય માનવાને માટે કાંઈ પ્રમાણ નથી (ગૌં હીં ઓઝા)

૫ કનોજના અતિમ રાજા જયચંદ્રના પુત્રનું નામ કેટનીક ખ્યાતોમાં બરદાઇસેન અને કેટનીકમાં સિયા પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ જયચંદ્રના તામ્રપત્રોમાં તેનું નામ હરિશ્ચંદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે કર્નલ ટૉડ અહીં આ તો સિયાને જયચંદ્રના પુત્ર લખે છે પણ અન્ય સ્થળે તેમણે તેને પૌત્ર માન્યે છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૫ આ પછી ગ્વાનિષરના તવરો કે જેઓ દિલ્હીના તવરોના વંશજો છે તેઓ દિલ્હીનું રાજ્ય ચૌહાણોના હાથમાં ગયા પછી ગ્વાનિષરના ઇલાકામાં જઈ રહ્યા હોય એવા મત્સવ દર્શારી પડિત ઔરીંચકરજીએ તે રાજ્યોની વંશાવળી તેમના જ્ઞાતસહિત સ્વમપાદિત ટૉડ રાજસ્થાન ના પ્રથમ (દિલી) પ્રથમ આપી છે જેથી તે જોવા ઇચ્છનારે તેમાં જોવું મંત્રી સં સં

મોજયમત્રોએ પોતાના વિજયોનો અર્ધ ભાગ 'લાખ તવવાર રોડોડાન' અર્થાત એક લાખ રોડોડોની સહાયથી પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સિયોજીના રક્તના ૫૦૦૦૦ પુરુષો યુદ્ધને માટે એકદમ એકત્રિત થતા હતા એમા તો કિંચિત્ શક નથી અને કુલીન ગોડોડોના સબંધમા આટલુજ કહેવું પરતુ છે ?

રોડોડોની ચોતીસ શાખાઓ છે.—ધાધવ, ભરોલ, ચકિત, ધુલડિયા, ખોખરા, બહરા, છાછડા, રામદેવા, કબરિયા, દરદિયા, માવાવત, સુણુ, કટોયા, મુહોની, ગોગાદેવા, મહેયા, જયમિદા, મુરસિયા, નેખસિયા, નેરા વગેરે વગેરે

રોડોડોત્રેવ્યાર—ગૌતમગોત્ર, ૨ માર્ચન્દિની શાખા, ગુકાચાર્ય ગુરુ, ગાર્દપત્ય અગ્નિ, પખિની-દેવી (કુવદેવી)

કુશવાહા—કુશવાહાવળના લોકો ગમચદ્રના દ્વિતીય પુત્ર કુશના મતાને છે, તેઓ ભારતવર્ષના કુશવર્ણી છે અને મેવાડના ગજપૂતો લવવર્ણી છે કુશવાહાના અપભ્રંશતરીકે 'કઠવાહા' મોનાય છે અને લખાય છે

એ શાખા કૌશલ દેશથી નીકળી, જેમાની એકે સોન નદીને કિનારે રોહતાસ સ્થાપિત કર્યું અને બીજી લાહરની પાને કોહારીની ખાણમા જઈ વસી

કેટલો જાળ બચીત થયા પછી નિરવર વા નરવરનો પ્રસિદ્ધ દુર્ગ બધાથો આ

૧ રોડોડવશ—સંસ્કૃત શિવાલેખો, તામ્રપત્રો અને પુસ્તકોમા રોડોડોને માટે બહુધા રાષ્ટ્રકૂટ શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈક સ્થળે રટ વા ગટ્ટોડ શબ્દ મળે છે એમ જણાય છે કે રોડોડો પ્રથમ ઉત્તરમાથી દક્ષિણમા ગયા હતા અને પુન ત્યાથી ઉત્તરમા આવ્યા હતા વળી રોડોડો પણ તેમજ કહે છે દક્ષિણના રોડોડોના કેટલાક તામ્રપત્રોમા તેમને યાદવર્ણી જણાવવામા આવ્યા છે અને હવાયુધ પડિત પોતાના 'કવિરહસ્ય' નામના પુસ્તકમા પણ તેમને યાદવર્ણી જણાવે છે કનોજના અતિમ અને પ્રસિદ્ધ રાજા જયચંદના પૂર્વજોના તામ્રપત્રોમા તેમને સૂર્યવર્ણી જણાવ્યા છે, પરંતુ તેમા તેમના વશનું નામ ગટ્ટક (રોડોડ) નાહ, કિંતુ ગાહડવાન (ગહરવાવ) લખ્યું છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ આ ગોત્રને લીધે રોડોડોને એક એવી જાતિ (મલવત શક) ના સતાને જણાવવા માણ છું કે જે બૌદ્ધધર્મ માનતી હતી અને જેનો અતિમ મહાન આચાર્ય ગૌનમજ સવત ૪૭૭ (૪૦ સં ૫૨૩) મા અતિમ શુદ્ધ મહાવીરનો સિધ્ધ હતો

૩ કુશવાહા—આ નામ પણ કર્નલ ટૉડે ઉપજાવી કાઢ્યું છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૪ અધોધ્ધાના કુશાહટ રમેશ અને મિસરના રમેસેસની વચ્ચે દૃઢ મમાનતા છે પ્રત્યેકની સાથે સેટાચર અનુબિસ અને સિનો સિફેલસની સેના હતી, જેમાનુ અતિમ મુનાની ભાયાનુ કપિત નામ છે, કારણ કે એ નામનુ જનવર સીમિયન કુલતું છે આ વાત ઇટાલીમા આવેલા તગિના સમ્રાટસાન માની તેની મૂર્તિ જેવાથી સ્પષ્ટ થાય છે અને તે રામના ભત્રા હનુમાનના ભ્રાતા છે સિધ્ધનદી (કે જે નીલ-આબ અર્થાત નીલ પાણી કહેવાય છે) અને મિસરની નીચનદીના પ્રદેશોના દેવતાઓ ની પરંપર તુરના કરી એ, વિવેચનને યોગ્ય વિષય છે

૫ મેવાડના રાજા પોતાને લવવર્ણી નહિ, પણ કુશના વશજ માને છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૬ સલવન આ નામ તેમના વશની મોટી શાખા લવના મન્માનાર્ય છે

૭ નગર એ મધ્ય હિંદુસ્તાનમા આવેલું છે એનું નામ નલપુર લખેલું પ્રાપ્ત થાય છે એનું પ્રાચીન નામ પદાવતી હતું અને મહાકવિ લવચૂતિના માવતીમાધવ નાટકમા એની મુદગતાનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે નનપુર નામ પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલું હોવું બેધએ કઠવાહાઓની ખ્યાતોમા કઠવાહા

x કર્નલ ટૉડે ગૌતમ ગોત્રપરથી રોડોડોને શકોના સતાન કલ્પે છે, પરંતુ આ તેમનો ભ્રમ છે, કારણ કે ક્ષત્રિયોનું કપિ ગોત્ર તેજ માનવામા આવે છે કે જે તેમના અગ્રણ્ય પુરોહિતનું હોય છે, માટે રોડોડોના ગૌતમ ગોત્રનો અર્થ એજ છે કે તેમનો પુરોહિત ગૌતમ કપિ (બ્રાહ્મણ) નો વશન હતો

(ગૌં હીં ઓઝા)

અમિદ્ રાજ નજીવ નિવા મગ્યાન હતુ તેના સતાનો,તાતરો અને મોગ્યોના રાજ્યના સમસ્ત પરિવર્તન-કાળમા તેને પોતાના અધિકારમા રાખી રહ્યા હતા. ત્યારપછી તેમની પાસેથી તે પ્રદેશ મરાઠાઓએ ધીનવી લીધો અને હાલમા નળનુ તે નિવાસસ્થાન સિધિઆને આધીન છે

દશમી સતામ્દીમા એક શાખાએ ત્યાથી નીકળી આદિનિવાસી મીનાચોકોને અધિકારથી મુત કરી તથા રાજેર અને તેની આસપાસના વિસ્તૃત પ્રદેશોના સ્વામી બડગૂજરરાજપૂતોની પાસેથી થોડી ભૂમિ વધ અબર સ્થાપન કર્યું, પરંતુ બારમી સતામ્દીમા પણ કુસવાહાચોકો દ્વિતીના ચાહાણ-રાજાના મુખ્ય સામંતજ હતા અને તેમની ઉચ્ચતિનો સમય તેજ છે કે જે રાજસ્થાનના અન્ય કુટુંબોની (વિશેષનુ મેવાડના ગણાઓની) અવનતિનો છે, અર્થાત્ તૈમૂરના વંશજોએ દિલ્હીનું મિદાસન હસ્તગત કર્યું ત્યાર પછી કુસવાહાચોકોનો ઉદય થયો છે

કુસવાહાચોકોના વિભાજોમા ગોટાળો થયો છે, પરંતુ વર્તમાનકાળના વિભાજો, જેમને કોટરી કહેવામા આવે છે અને જેમની સંખ્યા ૧૨ છે, તે તેમના ઇતિહાસમા આપવામા આવશે

અમિદુલ—ચાર કુરો એવા છે કે જેની ઉત્પત્તિ હિંદુવ સાવરીના લેખકો અમિમાથી થયેલી જણાવે છે માટે અમિકુવના લોકો વંકનના સતાનો છે, અને દત્તર કુવના લોકો

લક્ષમણના દાદા અને ઢોવાના પિતા નરે તે મ્યજે કિહો બધાઓ હતા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. નવપુર પદ્માનતીજ મધ્યક હાય એવુ પણ અનુમાન થઈ શકે છે; કારણ કે નવ અને પદ્મ એ ઉલ્લેખ કમળના સૂચક છે (ગોં હીં ઓઝા)

૧ નવકલવાહાઓની ખ્યાતોઅનુસાર લક્ષમણનો દાદો અને ઢોવાનો પિતા એનો સમય ઇસ્વી-મનની દશમી સતામ્દીનો કાળી શકાય છે, કારણ કે લક્ષમણના પુત્ર વજ્જામાનો એક લેખ વિં સં ૧૦૭૪ (૯૦ સં ૬૭૭)નો પ્રાપ્ત થયો છે (ગોં હીં ઓઝા)

૨ કજવાહાઓએ નરવરથી નહિ, પરંતુ બાલિવરથી આવીને રાજપૂતાનામાં પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો અને તે પણ ઇસ્વીસનની દશમી સતામ્દીમા નહિ, પણ અગીઆરમી સતામ્દીમા. અબર કાચિત્ કજવાહાઓ રાજપૂતાનામા આવ્યા તે પૂર્વે વિદ્યમાન હશે, કારણ કે ત્યાના એક મહિરમા સવન ૧૦૧૧ ભાદ્રપદ વદી ૧૧ નો લેખ પ્રાપ્ત થયો છે (ગોં હીં ઓઝા)

૩ કજવાહાચોકો—આ નામ લોકોમા કજવાહા, કજા કે કજવા પ્રસિદ્ધ છે અને મસ્કૂત લેખોમા કઝપવાન વા કઝપારિ લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે કઝપવાનનો અર્થ કાચ્યાને મારવો અને કઝપારિનો અર્થ કાચ્યાનો શત્રુ છે કાચ્યાને મારવો એ રાજપૂતજાતિને માટે કોઈ ગૌરવ ભરેલી વાત નથી આમ્રાર એવુ અનુમાન છે કે, ઉક્ત વચના કોઈ પુરુષનુ નામ કજવાહ વા કજવાહા હશે (જે પછી એ વચનુ નામ પડ્યુ હશે) અને મસ્કૂતમા તેને હાખ્ય કરવાને માટે પદ્ધતિએ કઝપવાન કરી દીધો હશે જેમકે મુસનમાની સમયમા તેમણે અગીરનો હમીર અને મુત્તાનનો મુઆલ્ય બનાવી દીધો હતો કર્નલ રૉડે તેનુ શુદ્ધ ૩૫ કુસવાહા માન્યું છે, પરંતુ કજવાહાઓના પ્રાચીન લેખોમા કયાય પણ તેનો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થતો નથી

ઉપન વંશના રાજાઓના વિશેષ પ્રાચીન શિનાલેખો વા લાઝપત્રો પ્રાપ્ત થતા નથી, તેમજ તેમનું નામ નિર્મેષ પ્રાચીન લેખોમા પણ મળતુ નથી પ્રાચીન કાળમા તેમનું કોઈ પ્રતાપી રાજ્ય હોય એમ પ્રતીત થતું નથી કજવાહાઓની ખ્યાતોમા એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે કે—“ ઉક્ત વંશના રાજા નરવરનો કિહો બધાઓ તેને ઢોવા નામનો પુત્ર થયો અને તેનો પુત્ર લક્ષમણ થયો લક્ષમણના પુત્ર વજ્જામાએ ગાનિયરનો કિહો બધાઓ ” રાજા નવની પૂર્વેના પુષ્કળ રાજાઓના નામો ભારતીની ખ્યાતોમા પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ તે વિશ્વામશેષ નથી ખ્યાતોમા વજ્જામાએ વલિવરનો કિહો બધાઓ હતો એવો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ તે પણ વિશ્વામ મોજ નથી, કારણ કે તે કિહો પહેલાથીજ બધાકે મયેયો હતો અને તે કનોજના પદિદાને આધીન હતો, જેની પાસેથી વજ્જામાએ તે મુચવી રીતે હતો કજવાહા પૂર્વે કનોજના પદિદાને આધીન હતા, જેમનુ રાજ્ય નિર્જળ થતા તેઓ

મોન^૧ (સૂર્ય), મર્ક્યુરિયસ (બુધ) અને ટેરા (પૃથ્વી) ના સત્તાનો છે.

પરમાર પડિહાર, ચાતુક્ક વા સોનકી અને ચૌહાણ અગ્નિવશી ર છે.

તેમના રૂપકમય ઇતિહાસની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે, બ્રાહ્મણેએ પોતાના તરફથી યુદ્ધ કરવાને માટે આ અગ્નિકુવની ભતિએનો સસ્કારમાત્ર કરીને પરિવર્તન કર્યું હતું તેમના સાથી પ્રાચીન શિનારેખા પણ પાત્રીનિપિમા છે નવા નવા બુદ્ધધર્મનો આધક પ્રચાર હતો, ત્યાંત્યા આ લેખો મળ્યા છે ત્યાં તેમને તુષ્ટા^૨ વા તક્ષક (આવકાંકિકે અર્થ નાગ) વ શના જણાવ્યા છે, માટે જે ભતિએ પ્રાય ઈન્ સન્ પ્રવેં એ શતાબ્દીપર ભાગતપર આક્રમણ કર્યું હતું તેજ ભતિમાથી અગ્નિકુવની ઉત્પત્તિ થઇ છે એવા અમારા મતને પુષ્ટિ મળે છે પ્રાય આજ સમયમા ૨૩ મા બુદ્ધ પાર્શ્વ ભાગતમા

સ્વતત્ર યદ્યથા હોય એમ પ્રતીત થાય છે શિનારેખામા લક્ષમણથી તેમની વશાવની પ્રાપ્ત થાય છે (ગૌ હી ઓઝા)

૧ યુનાન અને રોમની દેવવશાવનીઓમા મનોહર લાવણ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે કે જે હિંદુઓની દેવવશાવનીઓમા પ્રાપ્ત થતી નથી જે કે સુયોગ્ય વિદ્વાન સર વિલિયમ જેન્સ નરકૃત સાહિત્યને પણ મનોગ જક ખનાવી શકત, અને આ વિષય ગજસ્થાનના સરદારોને પ્રિય હોવાથી એમ અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે, એ વાસ્તવિક ઉદ્યોગને પાત્ર છે હિંદુઓના દેવાની વશાવની યુનાન અને રોમના દેવતાઓની વશાવનીને બરાબર મળતી આવે છે, એ દર્શાવવાને માટે અમારે કેવલ નામોના અનુવાદ કરવાની આવશ્યકતા છે ઉદાહરણુચ્ચ—

અર્ધવંશી

ચંદ્રવંશી

મરીચિ (૧કસ)	અત્રિ
કસ્યપ(યુરેનસ)	સમુદ્ર(આશિયેનસ)
વિવસ્વત વા સૂર્ય(સોન)	સોમ વા ઇંદુ(જૂના)
વૈવસ્વત મનુ(ફિનિયસ સોલિસ સૂર્યપુત્ર)	બૃહસ્પતિ(બુધપીટર)
ઇના (ટેરા-પૃથ્વી)	બુધ(મર્ક્યુરિયસ)

૨ પરમાર, પડિહાર, મોનકી અને ચૌહાણ એ ચારે વશોને લાવમા અગ્નિવશી માનવામા આવે છે, પરંતુ ઈન્ મન્ ની પદરમી શતાબ્દીપૂર્વે પડિહાર, સોનકી અને ચૌહાણો પોતાને અગ્નિવશી માનતા નહોતા પરેન્તા સોનકી અને ચૌહાણો પોતાને ચંદ્રવશી તથા પડિહારો પોતાને ન્યુવશી વા બ્રાહ્મણ હરિશ્વરના વશજ માનતા હતા કેવળ પરમારો મૂળથીજ પોતાના મૂળપુરુષને આશુપર વસિષ્ઠ નરસિંહારા અગ્નિકુડમાથી પેદા થયેનો માનતા ચાલ્યા આવે છે (ગૌ હી ઓઝા)

૩ તુષ્ટા (ત્વષ્ટા) શબ્દથી તક્ષક માનવાએ કર્નન ટોડનો બ્રમ છે એનો અર્થ તક્ષક નવિ, પણ વિશ્વકર્મા છે પરમાર પડિહાર, સોનકી અને ચૌહાણોના પ્રાચીન લેખોમા તેમને કયાય પણ તક્ષકવંશી વખતમા આવ્યા નથી કેવળ ત્યતોડની પાસેના માનસરોવરના વેખમા કર્નન ટોડ ત્વષ્ટા શબ્દનું હોણ ખનાવે છે પરંતુ એ લેખને ચાર વગોની માથે માર્ક મળે પણ નથી (એ લેખ મોરોએનો છે) તેમજ તે કર્નલ ટોડના ગુરુથી બગબર વાગી શકામે પણ નથી (ગૌ હી ઓઝા)

૪ મને એમ જણાય છે કે ભારતમા એકેશ્વરવાદના શિક્ષક ચાગ પ્રસિદ્ધ બુધ વા બુદ્ધિમાન પુરષો યદ્યથા છે આ પુરષો પોતાનો આ મત તેના વિજ્ઞાન તથા તીર વા ખીનાના જેવા મથાળાવાળા

આ વશાવની ગૌ હી ઓઝાએ સ્વસપાદિત ટોડ રાજસ્થાન^૩ વિદીના પ્રથમ પુસ્તકમા ટેટનાક ઇતિહાસમાથે આપી છે મંત્રી સન્ સાન્

x નમ્સ-યુનાનીઓની પૌરાણિક કથાઓઅનુમાર એ દેવાની પુરુષ (ગૌ હી ઓઝા)

†યુરેનમ-યુનાનીઓની પૌરાણિક કથાનુસાર આકાશ (વા સ્વર્ગ) નો અધિભાતા દેવતા, જેને ઈદિ સૂર્ય અને ઈદિ પૃથ્વીનો પતિ માનવામા આવતો હતો (ગૌ હી ઓઝા)

૦ એકેશ્વરવાદ-કર્નન ટોડ, બૌદ્ધ (જૈન) મતના પ્રચારકોને એકેશ્વરવાદી માને છે પરંતુ

પ્રકટ થયા; તેમનું ચિન્હ મર્ધ હતું.

તત્કાલ નાગ, પ્રસિદ્ધ અંધ ચિંતકને લઈને નામી ગયો હતો અને કૃષ્ણનો મરક તેને પાછો લઈ આવ્યો હતો એ કથા સ્પષ્ટતા: સ્પષ્ટમય છે અને તેમાં પાર્શ્વ તથા કૃષ્ણના અનુયાયીઓની વચ્ચે શ્રેષ્ઠા ઝઘડાનું વર્ણન છે, જેમાં પાર્શ્વના અનુયાયીઓનો બોધ તેના ચિન્હ સર્પથી અને કૃષ્ણના અનુયાયીઓનો બોધ તેના ચિન્હ ગરુડથી કંગાવવામાં આવ્યો છે.

સૂર્યના ઉપાસકોએ ચંદ્રકુલ સાથેના સર્વનાશકારી અંતઃકલહ પછી પોતાનું બળ પુનઃ પ્રગટ કર્યું. દેવો વા નાસ્તિકોથી બલ વા હાથની વેદીઓની રક્ષા કરવાને માટેજ અગ્નિકુલની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવી હતી એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મ વા અર્જુનગિરિ કે જે રાજસ્થાનનો ઐતિહાસિક છે, તેપર સૂર્યના ઉપાસકો અને દેવોની વચ્ચે યુદ્ધ થયા કરતુ હતુ અને કલ્પનાની સહાયથી તેનું વર્ણન પશ્ચિમ (યુરોપ) ના પ્રાચીન કવિઓએ કરેલા ઇટલેનિકયુદ્ધના વર્ણનસમાન મનોરંજક થઈ શકે એમ છે.

બૌદ્ધ લોકો બ્રાહ્મને પોતાના પ્રથમ શુદ્ધ, અદિનાશના સ્થાનતરિકે ઓળખાવે છે અને બ્રાહ્મણે તેને હથે વા અચરેણના સ્થાનતરિકે જણાવે છે ત્યાંની સ્થાનિક મૂર્તિ અચરેણના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

બ્રાહ્મના શિખરજી તે અગ્નિકુલ અઘાપિ દષ્ટિગોચર થાય છે કે જેમાંથી બ્રાહ્મણોએ અચરેણ અને અતેકશ્વરવાને માટે એકેશ્વરવાદી શુદ્ધો કે જેમને સર્વો અને તત્કાલેસ્વરૂપે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે, તેમની માથે યુદ્ધ કરવાને માટે આ ત્રાગ વગેરે ઉત્પન્ન કર્યાં હતા.

આ પરિવર્તનનો અભાવિત સમય લખવામાં આવ્યો છે, પરંતુ અમિવંશીઓપૈકી ધણા મુસલમાનોના આક્રમણના અમયપર્યંત પણ બૌદ્ધ વા જૈનધર્મ માનતા હતા.

પરમારો તેમના નામપરથી વિદિત થાય છે તેમ મુખ્ય શુદ્ધ કરનાર નહોતા, તથાપિ અમિવંશીઓમાં મર્ધથી અધિક પ્રભાવશાળી હતા. તેમાંથી ૩૫ શાખાઓ નીકળી, જેમાંની કેટલાકના અધિકારમાં વિસ્તૃત રાજ્યો રહ્યા હતા 'પૃથ્વી પરમારોની છે' એ એક પ્રાચીન કહેવત છે, જે પરથી

અક્ષરેમહિન મધ્યએશિયામાંથી+ લાખ્યા અને તેઓ ન્યા ન્યા રહ્યા ત્યા ત્યા એ અક્ષરો મને પ્રાપ્ત થયા છે, અર્થાત્ જ્ઞેસભરીની મરજમિમા, રાજસ્થાનના મધ્યમાં અને સાંગરના સમુદ્ર-તટપર આ અક્ષરેમ મળ્યા છે ઉક્ત સ્થાનો તેમના નિર્વાહના સ્થાનો હતા.

પ્રથમ શુદ્ધ ચંદ્રવંશના મૂળ પુરુષ છે. ૬૦ સં૦ ૫૦ ૨૫૫૦

દ્વિતીય નેમીનાથ (જેનોના ૨૨ મા તીર્થંકર) ૬૦ સં ૫૦ ૧૧૨૦

તૃતીય પાર્શ્વનાથ(જેનોના ૨૩ મા તીર્થંકર) ૬૦ સં ૫૦ ૬૫૦

ચતુર્થ મહાવીરજી (જેનોના ૨૪ મા તીર્થંકર) ૬૦ સં ૫૦ ૫૨૩

૧ કર્નલ ટૉડ બ્રાહ્મપર્વતને સૂર્યપૂજકો તથા દેવો વા નાસ્તિકો વચ્ચેના યુદ્ધનું સ્થાન માને છે, જે માત્ર એક કલ્પનાજ છે. તેને માટે તેઓ કાષ્ઠ પ્રમાણ આપતા નથી, તેમજ કાષ્ઠ પ્રમાણ પ્રાપ્ત પણ થતુ નથી

(ગૌ હી ઓગ્રા)

બૌદ્ધ અને જૈન એ ઉભય મતો નિરીશ્વરવાદી છે. તેઓ હથેરને સૃષ્ટિનો કર્તાદર્તા માનતા નથી.

(ગૌ હી૦ ઓગ્રા)

+કર્નલ ટૉડ બૌદ્ધમત મધ્ય એશિયામાંથી આ દેશમાં આવ્યો હતો એમ માને છે, પરંતુ એ પણ તેમનો ભ્રમ છે. હિંદુસ્થાનમાંથીજ ઉક્ત ધર્મનો પ્રચાર મધ્યએશિયામાં થયો હતો ગૌ. હી ઓગ્રા

x કર્નલ ટૉડ જૈન અને બૌદ્ધમતમાં કાષ્ઠ બેદ મળ્યા નથી. તેઓ એ ઉભય ધર્મોને માટે શુદ્ધ શબ્દોના પ્રયોગ કરે છે અને તેમને ન્યાં શુદ્ધ શબ્દ મળ્યો ત્યા તેમણે તેને બૌદ્ધધર્મના પ્રચારક માની લીધો છે. તેમણે ચંદ્રવંશના મૂળપુરુષ બ્રહ્મનેજ બૌદ્ધધર્મના પ્રચારક માની લીધો છે; પરંતુ તેમની આ માન્યતા કેવળ ભ્રમભૂલક છે.

(ગૌ હી૦ ઓગ્રા)

પ્રતીત થાય છે કે તેમનો અધિકાર ઘણો ફેલાયો હતો, અને “નકોટ મરુથવી” (નવકોટી મળવાડ) પરથી એવો ખોધ થાય છે, કે સતતજયથી સમુદ્રપર્યંતનો દેશ આ લોકોમાં વહેંચાઈ ગયો હતો.

માહેશ્વર, ધાર, માડૂ, ઉલ્લન, ચંદ્રલાગા, ચિતોડ, આણુ, ચંદ્રાવતી, મહેમંદાના, પરમાવતી, ઉમરકોટ, બેખર, લોદવા અને પાટણ એ આ લોકોની સ્થાપન કરેલી વા જીતેની રાજધાનીઓમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે.

જો કે પરમારવંશ દ્રવ્યની બાબતમાં અણુહિલપુરના પ્રસિદ્ધ સોલકીરાજાઓની બરાબરી કદિ પણ કરી શકતો નહોતો અને ચૌહાણોસમાન તેનો પ્રતાપ પણ કદિ જળકયો નહોતો, છતાં તેનો અધિકાર ઉત્તર ઉત્તર કુલો કરતા અધિક દૂરસુધી ફેલાયો હતો અને તેણે પોતાનું રાજ્ય દૃઢ કરવામાં સર્વથી પ્રથમ સફળતા પ્રાપ્ત કરી હતી અને અગ્નિવંશીઓમાંના અતિમ અને અંતિમ એવા પંડિતો કરતાં તે તે સર્વ બાબતમાં શ્રેષ્ઠ હતો તથા તેણે પંડિતોને લીધેલાં પર્યાપ્ત પોતાના માહત્તિક બનાવી રાખ્યા હતા.

એમ જણાય છે કે ત્યજ (દૈહ્ય) વંશના રાજાઓની પ્રાચીન રાજવાની માહેશ્વર પગમારોની પ્રથમ રાજધાની હતી પાછળથી તેમણે વિશ્વપર્વતના શિખર પર ધારાનગર અને માડૂની સ્થાપના કરી અને ઉલ્લન કે જે હિંદુઓના પ્રથમ ચામ્યોત્તરવૃત્તનું મ્યાન અને વિક્રમની રાજધાની હતી, તેની સ્થાપના પણ પરમારોએ કરેલી માનવામાં આવે છે.

આ વંશના એવા પુષ્કળ ભેખો છે કે જેદારા તેમના આધુનિક ઐતિહાસિક સમયોનો નિશ્ચય થઈ શકે છે અને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે, જે ચિનાયેખો અત્યારસુધી ઉકેલી શકાય નથી તેનો અર્થ પ્રકટ થતાં આ લોકોનો પત્તો સાતમી થતાંબીની પૂર્વેસુધી લાગશે.

મુજના પુત્ર મોજનોએ સમગ્ર શરી રીતે નિર્ણીત કરવામાં આવ્યો છે અને એક ખીલા જેવા આકારવાળા અક્ષરોનો શિલાલેખ તે વંશને વધુ પ્રાચીન સમય (ઈ. સ. ૭૧૪) માં લઈ જાય છે, અર્થાત્ તેપરથી ચિતોડના અતિમ પરમારરાજાને અને તેની પછી ગદિયોતોના ત્યાના રાજ-સિંહાસન પર આરૂઢ થવાનો સમય જાણી શકાય છે.

પરમારોના અધિકારની સીમા નર્મદાજ નહોતી પૂર્વોક્ત શિલાલેખના સમયના અગ્રસામાજ રામ પરમાર તિયગાનામાં રાજ્ય કરતો હતો અને ચૌહાણોનો ભાટ ચદ તેને ભારતના મત્રાટનું પ્રતિષ્ઠિત પદ આપે છે તથા તેને જયવાન સામંતસમૂહનો સ્વામી જણાવે છે તેના ચતુ પછી તેના

૧ નવમી શતાબ્દીપૂર્વે પરમારોનું કોઈ મોટું રાજ્ય હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ સોલકીઓનું પ્રબળ રાજ્ય છઠી શતાબ્દીના પ્રારંભમાં દક્ષિણમાં કાલમ થઈ ચૂક્યું હતું (ગો. હી. ઓ. ગ્રા.)

૨ કર્નલ ટૉડે પરમારોને સર્વ પ્રકારે પંડિતોથી શ્રેષ્ઠ માન્યા છે, પરંતુ જો કોનાજના પંડિતોનો પ્રતાપ તેમને વિદિત હોત તો તેઓ એ પ્રમાણે કદિપણ લખત નહિ (ગો. હી. ઓ. ગ્રા.)

૩ મોજ, મુજનો પુત્ર નહિ, પણ તેના કનિષ્ઠ ભ્રાતા સિંહુરાજનો પુત્ર હતો તે વિ. સ. ૧૦૭૮ (ઈ. સ. ૧૦૨૧) ની પૂર્વે રાજ્યસિંહાસન પર બેસી ગયો હતો અને વિ. સ. ૧૧૨૨ (ઈ. સ. ૧૦૫૫) ની પૂર્વે તેનો દેહાંત થયો હતો. (ગો. હી. ઓ. ગ્રા.)

૪ ભુમ્બો રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીની કાર્યવાહી પુસ્તક ૧, પૃષ્ઠ ૨૨૭

૫ જે શિલાલેખનો કર્નલ ટૉડે અને ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ચિતોડની નિકટના માનસરોવરનો લેખ છે તે પરમારોનો નહિ, પણ મોરીરાજા માનનો છે. (ગો. હી. ઓ. ગ્રા.)

૬ જ્યારે તૈનગના પરમારે હસ્તુ શરણુ ગ્રહણ કર્યું, તે સમયે તેણે ૩૬ રાજકુલોને પૃથ્વી દાનમાં આપી કેહરને તેણે કોટર અર્પણ કર્યું, ગાયપુહરને સિંધનો તટ અને શખના વીરોને જગતની ભૂમિ આપી તૈનગનો રામ પગમાર કે જે ઉલ્લનિનીનો ચક્રવર્તી ગમ્ય હતો તેણે આ ભૂમિદાન કર્યું હતું તેણે દિલ્લી તવરોને પ્રદાન કરી, પાટણ ચાવડાઓને, સાભર ચૌહાણોને, કોનાજ કમખજને, મરુદેશ પંડિતો રાને, સોરઠ ચક્રવર્તીઓને, દક્ષિણ જાવડા (ગાવા)ઓને અને દરજ્જેશ ચાગણોને આપ્યો (ચંદન કાવ્ય)

x ગમ પરમારે તવરોને દિલ્લી, ચાવડાઓને પાટણ, ચૌહાણોને સાભર તથા રાંદોરોને કોનાજ

સામતો સ્વતંત્ર થઈ ગયા ઉક્ત ભાટ આ ઘટનાને પરમારોની હજારોથી થયેલી જલ્લાવે છે, પરંતુ અદિત્યોત્તમોએ મિત્રો સુધી લીધું તે ઘટનાની આગે જોની તુલના કરી જોવાથી અને ધારી શકીએ છીએ કે, રામના ઉત્તરાધિકારીઓ પોતાનું આધિપત્ય સ્થાયી રાખવાની યોગ્યતા ધરાવતા નહોતા.

જ્યાસુધી દિંદુસાહિત્ય ગ્રંથો રહેશે ત્યાસુધી ભોજપરમાર અને તેમની મહાના "નવ રત્નો" નું નામ હુમ યદ્ય શકનાર નથી; જો કે ભોજ નામના ત્રણ રાજાઓએ ઘેરી ઉક્ત ભોજ કથા દત્તા તે કહેવું કમિન છે, કારણ કે તે સર્વ વિજ્ઞાનના ઉત્તેજક થયેલા જણાય છે.

અદ્યક્ષ કે જેને સિદ્ધરત્નો પ્રતિદ્વી માનસામા આવે છે, તે મોરીવશનો હતો અને પૌરાણિક વસાવથીઓમાં તેને તક્ષક વસનો લખવામાં આવ્યો છે પરમારોના પ્રાચીન સિવાલેખોમાં તેમની મુખ્ય શાખા મોરીકુને તુષ્ટા વા તક્ષક લખવામાં આવ્યું છે અને તેમની રાજધાની ચિતોડના સિવાલેખમાં પણ તેજ પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે આ સિવાલેખ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે.

વિક્રમાદિત્યનો વિજેતા શાલિવાહન^૫ તક્ષકકુવનો હતો અને તેના રાકે દક્ષિણમાં તવરલોકિના સવનને ઉખેડી નાખ્યો હતો.

પરમારોનું મદદન દર્શાવવાને માટે તેમની રાત્રત્રતાને કોઈ પણ અશ વિદ્યમાન નથી માત્ર ખડિયેરોજ તેમનું પ્રચુત્વ દર્શાવનારા લેખ છે ભારતની મરુભૂમિમાં આવેલા ઘાટનો રાજા આ વશના રાજાવની અંતિમ હાથરૂપ છે હુમાયુને જ્યારે તૈમૂરના સિદ્ધાસનપરથી પદઅટ્ટ કરામાં આવ્યો તે

૧ સિવાલેખમાં તૃતીય ભોજનો સમય સવત ૧૧૦૦ (ઈ. સ. ૧૦૪૪) આવ્યો છે. રાજાઓની એક સવનનાર પ્રાચીનસચ્ચિમાં આ રાજાને માટે જે સવત નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે, તેની સાથે ઉપર્યુક્ત સવત મળે છે તેમાં ભોજ નામના સર્વ રાજાઓનો સમય આપરામાં આવ્યો છે અને તેથી તે પ્રામાણિક માની શકાય છે. આ પ્રામાણિક સચ્ચિમાં પ્રથમ અને દ્વિતીય ભોજને માટે અનુક્રમે સવત ૬૩૧ અને ૭૨૧૪ (ઈ. સ. ૫૭૫ અને ૬૬૫) આવ્યા છે.

૨ ભોજ નામના અનેક રાજાઓ દિંદુસાનમાં થયા છે, પરંતુ માળવાના પરમારોમાં તે ઉક્ત નામનો એકજ રાજા પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૩ મીર્ઝા (મોરી) વશી અદ્યક્ષને પુરાણોમાં કથામ પણ તક્ષકવશી જણાવ્યો નથી.

(ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૪ પરમારોની મુખ્ય શાખા મોરી નથી મોરી એ પરમારોથી જિન્ન વશ છે.

(મા. હી. ઓ. ૩)

૫ શાલિવાહન અને વિક્રમાદિત્ય એક સમયમાં થયા નથી, તે છતાં પણ પાઠજના જનલેખકો એ શાલિવાહનને વિક્રમાદિત્યને જીવી લીધો હતો એમ લખ્યું છે, પરંતુ તેમણે વિક્રમથી ૧૧૦૦ વર્ષો કરતાં અધિક સમય પછી એ પ્રમાણે લખ્યું છે અને તેની સત્યતાને માટે કોઈ અન્ય પ્રમાણ વિદ્યમાન નથી. તેજ પ્રમાણે શાલિવાહનને તક્ષકકુવનો માનવાને માટે પણ કોઈ આધાર નથી (ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૬ આ રાજા સોદાશાખાના પરમાર છે મોદા એ પરમારકુવનો એક મોરી શાખા છે. એ મોદા પ્રાચીનકાળમાં સમસ્ત મરુભૂમિના રામી દત્તા તેમની ઉમરા અને સુમરા નામની ઉપશાખાઓ ના નામપરથી ઉમરકાઠ અને ઉમરાસુમરાના નામ પડ્યા છે જેમાં દ્વીપાકાર મેખર સિંધુના કિનારાપર રિયન છે એથીજ એવેશ્વાર/સિકે દરેના સમયના સોગટી મોકા એ સોદા છે એમ જ્યારે અને કહીને છાએ ત્યારે અને રાષ્ટ્રોત્તમિનો દુરુપયોગ કરવા નથી.

૭ વમેરે દેસો અર્પણ કર્યા હતા એવો જે ઉલ્લેખ છે તે સર્વથા નિર્મૂલ્ય છે ગઢો. અદ્યક્ષે ઇસ્તીમનની અગીઆરમી શનામ્દીમાં પોતાના પાટુવગથી કનેજવું ગમ્ય છની લીધું હતું ઔદાણો આદમી શ તામ્નીની આમરામ મામરના ગમ્ય દત્તા અને ચાડાસના રાજા નરરાજે ઇસ્તીમનની આદમી શનામ્દીમાં પાટલ(અલુડી-નપુર)ગ્રાપિન કરી તેને પોતાનું પાટનગર મનાયું હતું (ગૌ. હી. ઓ. ૩)

૮ સવત ૬૩૧ અને ૭૨૧ (ઈ. સ. ૫૭૫ અને ૬૬૫) માં ભોજ નામના જે રાજાઓ અસ્તિત્વ કર્યા હતા જણાવે છે તે પરમાર નદિ, પણ અન્ય નદીના દેવા લોકો (ગૌ. હી. ઓ. ૩)

સમયે તેને જેણે આશ્રય આપ્યો હતો અને જેની રાજવાની ઉમરકોટમાં પ્રતાપી ચક્રવર્તીના જન્મ થયો હતો તે રાજાનો વરાજ આજે બાળ્યની નિઃસરણીતે તળીએ છે. તેનું સિંહાસન મરુભૂમિમાં બપુથીઆના પગને છે અને તેમની ઉપરતાપર તેના નિર્વાહનો આધાર છે.

પરમાગુલની ૩૫ શાખાઓમાં વિદિવ નામની શાખા અધિક વિખ્યાત હતી આ શાખાના રાજાઓનું રાજ્ય ચંદ્રાવતીમાં હતું એમ જણાય છે. ચંદ્રાવતી અરવલ્લીપર્વતની તળેટીમાં છે.

ખીન્નેલીનો રાવ કે જે ગણનાદરબારમાં ઉચ્ચ વર્ગના મોળ સરદારો પૈકી એક છે, તે પ્રાચીન ધારના પરમારોનો વંશજ છે અને કદાચ તે આ કુલનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિ હશે.

પરમારોની ૩૫ શાખા

ચોટી—આ શાખામાં ચંદ્રચુદ અને ગહિયોતોની પૂર્વેના ચિતોડના રાજા થયા હતા.

સોડા—સિકંદરનંદા સમયના સોગડી અને મરુભૂમિમાં ધાટના ગજ.

સાંખલા—પૂગલના ભગીરદાર અને કેટલાક મારવાડમાં વસે છે.

ખેર—એમની રાજધાની ખેગણુ છે.

ઉમરા અને સુમરા—આ બેકો પ્રાચીનકાળમાં મરુભૂમિમાં હતા અને હાલમાં તેઓ મુસલમાન થઈ ગયા છે.

વેહિલ વા બિહિલ—ચંદ્રાવતીના રાજા.

મૈપાવત—મેવાડમાં આવેલા ખીન્નેલીના વર્તમાન ભગીરદાર.

બુદહર—મરુભૂમિના ઉત્તર ભાગમાં વસે છે.

હાખા—પ્રાચીન કાળમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આ બેકો પ્રસિદ્ધ હતા અને તેમાંના થોડાક હાલ પણ શિરોહીમાં છે.

ઉમટ—માગવામાં આવેલા ઉમટવાડના રાજા. ત્યાં આ બેકો ૧૨ પેઢીથી વસે છે. પરમાર બેકોને આધીન જેટલા પ્રદેશ છે, તેમાં સૌથી મોટો ઉમટવાડજ છે ૪૦ સં ૧૮૧૭ ના મુદ્દ ૫૪૧ અંગ્રેજબેકોનો હસ્તક્ષેપ આ પ્રદેશમાં થયાથી તેને સ્વતંત્ર કહી શકાય નહિ.

રેહર

કુંડા

મોરથિયા

હરેર

માળવામાં આ બેકો નાના નાના ગણતરીમાં ભગીરદાર છે.

તે સિવાય બીજી શાખાઓ અપ્રતિદ્ધ છે જેની કે ચૌદા, ખેચડ, મુગડા, ખરકોટા, પૂગ, સમ્પલ, બીખા, કાવપુસગ, કાવમેદ કોટિયા, પૂષા, કહેરિયા, મુધ, દેવા, બગદર, જાપ્રા, પોસગ, મૂતા, રિકુરવા અને દીકા આમાંની અનેકે ઇસ્લામધર્મનો અંકિત કરી લીધો છે અને કેટલીક સિંધુનદીને પેચે પાર વસે છે.

આહુમાન વા ચૌહાણ—આ જાતિના સબધમાં ધૃતર અજે એટલું બધું કહેવામાં આવ્યું છે કે અને તેનું શીઘ્રતાથી મક્ષિત વર્ણન કરવા ઉપગત કાર્ષ્ણ્ય પણ કહેવું ગ્યર્થ થઈ પડશે.

આ વંશ અગ્નિકુલોમાં નહિ, પરંતુ સમગ્ર ગજપૂતજાતિમાં આ વંશના બેકો સર્વથી મહાન વીર છે જોડેસ કુલના અધિકાર ગજપૂતોના એવા વીર કાર્યો લખી શકાય એમ છે કે જે ઇતિહાસના અસખ્ય અને ભિન્ન ભિન્નવીરતાની ઘટનાઓથી ભરેલા પૃષ્ઠેમાં કોઈની પણ વીરતાથી ઉત્તરે એવા નથી, અને જો કે “તત્તવાગ ગણેહાના” આ વાતપર વાધો ઉત્પન્ન નૈયાર થશે, તોપણ તેમની પરસ્પર યોગ્યતાનો વિચાર કરી પક્ષપાતગ્રહિત નિર્ણય કરવાથી ચૌહાણબેકોનાં મુદ્દવિષયક જીવનમાં સૌથી પ્રધાન જણાશે.

આ વંશની શાખાઓએ પોતાનું મંપૂર્ણ આદિપાત્ર કાયમ રાખ્યું છે અને દાડા, ખીચી, દેવડા, મોનગડા તથા ચોટીમ શાખામાંના જીવ પોતાના નામ ભાટના કાવ્યોમાં અમર કરી ગયા છે.

ચૌહાણ શબ્દની ઉત્પત્તિ તેના કવિપત જન્મની સમજાવીને છે અર્થાત્ જન્મરે માર આલુવાળા વીર (ચતુર્બાહુવીર) ને દેવોની સાથે યુદ્ધ કરવાને મોખવામાં આવ્યો ત્યારે ચૌહાણસિવાય સર્વ દારી ગયા ચૌહાણને બ્રાહ્મણોએ નાસ્તિકોની વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરવાને સૌથી પાછળ ઉત્પત્ત કર્યો હતો.

શૂળ ત્રય (૫૪વીરાજરાસા) માથી આ ઝોનિમ્પસ અર્થાત્ પવિત્ર આશુપર ભારતીય 'એડ'ની કિંમતોની રક્ષાએ જે ચૌહાણને ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યા હતા, તેમની ઉત્પત્તિના સપ્તમમાં થોડી હમીરત ઉપ્પત્ત કરવાથી તે મનોરજક લાગશે તેમાં લખ્યું છે કે - 'આ અર્જુનગિરિ કે જે સુમેરુ વાડેનામની પેઠે પહોડોના ગુરુ છે તેને અચરેશે પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું તેના શિખરપર કેવળ એક દિવસ નત કરે. એટલે તમારા સર્વ પાપોનો નાશ થશે એક વર્ષસુધી તે પર નિવાસ કરે. એટલે તમે મનુષ્યમતિના ગુરુ બની જશો.

આશુગિરિ પવિત્ર છે પોતાના સમય ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાતીના મરનાર લાનસારહિત તથા ગામનું દૂધ કેદ શૂળ ફળ તથા કુનથી પોતાનો નિર્વાર કરનાર બનના ઉપાસક મુનિઓની તપસ્યા ભગ કરવામાં કાર્ધ લાભ નહિ હોવા છતાં પણ દૈત્યરાક્ષોએ તેમના પરમાનંદની ઈધ્યા કરી તેમના યજ્ઞોને બ્રહ્મ કર્મ અને દેવતાઓનો (મહા) ભાગ અટકાવે.

બ્રાહ્મણોએ મરાર્થ નૈઋત્યકાલમાં અગ્નિકુડ જોદ્ધો પરંતુ દૈત્યોએ વાવાઝોડા કયા તેથી સમસ્ત વાતાવરણ અધકારમય બની ગત અને વાદળ રેતીથી આમ્મહાદિત થઇ ગયું તથા તેઓ તેમના યજ્ઞો મા વિધા રમ્ત અસ્થિ માગ તથા નાનામિત્રારની અન્ય બ્રહ્મ વસ્તુઓની રૂદ્ધિ કરવા લાગ્યા આથી તેમનો મત કિમિત્ત પણ લાભદાયક થયો નહિ.

કરીથી તેમણે પવિત્ર અગ્નિ પ્રજ્વલિત થયા અને દોત્તગણોએ અગ્નિકુ ની ચાર તરફ એક જાતન થઈ સહાયતાથે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી.

અગ્નિકુડમાંથી એક પુરુષ નીકળ્યો પરંતુ તેની આકૃતિ મોહાના જેવી નહોતી બ્રાહ્મણોએ તેને દારવાન બનાવીને બેસાડી દીધો અને તેથીજ તેનું નામ પ્રચિદ્ધાર પડ્યું લાગપછી બીજો પુરુષ નીકળ્યો અને તે રથેની (નુદ્ધ) મા બન્યો તો તેથી તેનું નામ ચાતુક પડ્યું ત્યાર પછી ત્રીજો પુરુષ નીકળ્યો અને તેનું નામ પરમાર પાડવામાં આવ્યું તેણે ઋષિઓના આશીર્વાદ દીધો અને તે બીજા માણસોને પોતાની સાથે લઇને દૈત્યોની સાથે યુદ્ધ કરવાને મારેગથે પરંતુ તે તેને છતી શક્યો નહિ.

પરો વસિષ્ઠઋષિ કમનપર બેસી મનમગ્ન કરવા લાગ્યા પુનઃ તેમણે દેવતાઓની સહાય માગી અને તેમણે આત્મિ આપી કે તરત (અગ્નિકુડમાંથી) એક દીર્ઘકાય ઉન્નતનાર પુરુષ નીકળ્યો તેના બાન કૃષ્ણવર્ણ નેત્ર ફરતા અને વક્ષ સ્થળ વિસ્તીર્ણ હતું તેણે ભયાનક આકૃતિનું કવચ પહેરેલું હતું બરેતુ તરકસ બાધ્યુ હતું એક હાથમાં ધનુષ્ય અને બીજા હાથમાં તાંબાર મલ્લ કરી હતી તેના અતુર મ ઉપરથી તેનું નામ ચૌહાણ પડ્યું.

જ્યારે ચૌહાણને દૈત્યોની સામે લડવાને મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે વસિષ્ઠે પ્રાર્થના કરી કે - 'હે દેવિ' આ ચૌહાણની આશા પૂર્ણ કરજો આ વખતે સિદ્ધાર્થ થયેથી રક્ષિતેવી પ્રકટ થઇ અને તેણે ચૌહાણને આશીર્વાદ આપ્યો અને તેજ પ્રમાણે આશાપૂર્ણ વા કારિકાર્યે તેની પ્રાર્થના સાલળવાની પ્રતિતા લીધી તે દૈત્યોની સામે યુદ્ધ કરવાને ગયો અને તેણે મુખ્ય મુખ્ય દૈત્યોને મારી નાખ્યા શેષ નાશી ગયા અને રસાતલમાં જઈને ચોળ્યા અણ્ણહિત દૈત્યોનો નાશ કર્યો બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન થયા એનાજ વશમાં ૧૪વીરાજ થયો.

ચૌહાણોનું વસતક્ષ ભેવાથી વિદિત થાય છે કે આઘપુરના અણ્ણહિતથી લઇને ભારતના અતિમ દિલ્હિસમ્રાટ ૧૪વીરાજપર્યં એ વસતક્ષા ૩૮ રાજ્યો થયા પરંતુ આ વચારથી પૂર્ણ છે કે નરિ તે એકે કહી શકતા નથી અનુમાનથી એ પૂર્ણ હોય એમજ લાગે છે કાગપ કે આ ઉત્પત્તિ વા પુનઃ

૧ આથીજ ચૌહાણોની કુનરેણીનું નામ આસાપૂણ પડ્યું.

૨ મનલ દેવ ચૌહાણોના શૂળપુરનું નામ આ દિન લગે છે પરંતુ ૫૪વીરાજવિજય તથા મર્યાપ્ય વગેરેમાં તેનું નામ આખાન લખેતું પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગી. હી. ૦ જોગી)

સરખા પિક્કાદિત્યથી સેકડો વર્ષ પૂર્વે થયેલો માનવામા આવે છે અને અમે કાર્ષ્ણ્ય સ કાયવિના ઠી શખે એ છીએ કે, આ પુન સમગ્ર પામેના લોકો કે જે તક્ષકગતિએ અતિ પ્રાચીનકાળમા ભાગતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું હતું તેજ ગતિના હતા

ચૌહાણના ઇતિહાસમા અજમેરનો દુર્ગ બધાવનાર અજપાન પ્રમિદ છે અજમેર એ ચૌહાણોની પ્રાચીન રાજધાનીએપેળી એક હતી

સાભર કે જે તેજ નામના, મીઠાના વિસ્તૃત સરોવરને કિનારે છે, તે અજમેર પહેલા વમેનુ હોય એમ લાગે છે અને તેણે આ વચના ગળ્યોને એક હિપ્પાધિ અર્પણ કરી તથા તેઓ માભરીગવ કહેવાલાગ્યા પૃથ્વીરાજ દિક્ષીની માદીપર ગયા અને તેથી ત્યાના અતિમ સ્વનત્ર ગળપર નષ્ટ થતા દીપની પ્રભા ચમકી ત્યાસુધી અજમેર અને સાભર ચૌહાણગાન્યના મુખ્યસ્થાન ગયા હતા આ વચમા કેટલાકે રાજા એવા થયા હતા કે, જેમના વીરકાયોએ ચૌહાણોના ઇતિહાસને પ્રકાશિત કરી દીધો છે એવા ગળએપૈકી એક માણિંગય હતો, જેણે સૌથી પહેલા મુસનમાનોની મેનાનો અવરોધ ક્યો હતો વિજેતા મુસનમાનોના ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહમ્મદ ગઝનવીની સાથે અજમેરનો ગળ પગ વીગતા અને આમહમદિત હયો હતો અને તેણે એ પ્રમિદ દુર્ગની નિકટ મહમ્મદને પરાસ્ત કરીને, અપમાનસહિત સૌરાષ્ટ્રને હાનિ પહોચાડ્યા આગો અને તેને પાછા હયાની ફરજ પાડી

વરીદના મેનાપતિ મસિમે માણિકરાયપર લીઝરી મનની પ્રથમ શનાબ્દીના અતમા આક્રમણ કર્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે ચતુર્થ શનાબ્દીના અતમા ખીજવાર આક્રમણ થયું ત્રીજુ આક્રમણ વિમન દેવના ગળત્વકાળમા થયું વિસાદેવ પોતાના ધર્મના શત્રુઓની સાથે લડવાને માટે રાજપૂતગળઓના એક મોટા સમુદાયનો અગ્રેસર બન્યો હતો પ્રમિદ ઉદયપુરપરમારનુ નામ આ પ્રમગે ચૌહાણરાજાના હાથનીયે કામ કરનાર ગળઓની ગણનામા બન્યું છે પ્રામાણિક લેખેપત્રથી તેનું મૃત્યુ ૬૦ સ ૧૦૬૫ મા થયું હતું એવો નિશ્ચય કરનામા આ થો છે, માટે મહમ્મદની ચોથી પેઢીએ થયેના મુસનમાન પાદશાહ મોહમ્મદની વિરુદ્ધ આ રાજપૂતરાજાઓ અવસ્થા તથા હમે અને આજ વિજયનો ઉલ્લેખ દિક્ષીના પ્રાચીન રત્નભપરના શિનારેખમા છે પરંતુ આ આક્રમણો અતિમ ચૌહાણગળ દેદ થયો તથા તેનું મૃત્યુ થયું ત્યાસુધી થતા ગયા પૃથ્વીગળનો રાજત્વકાળ અગીરદારી પદતિતો એ ઉત્તમ આદર્શ દર્શાવે છે

ચૌહાણોની ૪૪ શાખાઓ છે, જેમા જૂદી અને કોટાના વર્તમાન ગળવંશ સર્વથી અધિ. પ્રમિદ છે ઉક્ત ઉલ્લેખ રાજ્યો હાડગૌત્રપ્રદેશમા આવેલા છે તેમણે ચૌહાણોની ખર્તિનું ઉત્તમ પ્રમગે ગ્લણ કર્યું છે ૭ રાજવંશી મધુએએ વૃદ્ધ શાહબહાની સદાયનાથે તેના વિરોધી પુત્ર ઓગ ગઝેનની માથે નહીને એકજ યુદ્ધક્ષેત્રમા રક્તપાન કર્યો હતો અને તે બમાથી કેવળ એ જ ધારન થમને બચેલો હતો

માગરોન અને મગોગદના ખીચી, શિરોહીના દેવડા ઝાટોગના મેલગઢ મુએમાદ અને સાચોગના ચૌહાણો તથા પાવાગદના પાવેચા આ મર્વ રોકોએ પોતાના નામો પરમ વીરતા અને અનાકિમ્બવાની ભામિતી અમર કરી દીધા છે આ મુરોમાથી ધણુ અગ્રાપિ વર્તમાન છે અને તે વચના લોખ પૃથ્વીગળના સમયમા જેવા બહાદૂર હતા તેવાજ પરાક્રમી આજે પણ છે

ચૌહાણવચના રણા સગરોએ પોતાની ભૂમિની રક્ષાઅર્થે પોતાના ધર્મનો પરિત્યાગ ક્યો તેમા કાષ્ઠિખાની, મુગવાની, લોવાની, કુરુવાની અને વેવાન લોકો કે જે વિરોધન સંખાવાગીમા નિવાસ કરે છે, તે અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે આ પ્રકારે ઓઢામા ઓઢા બાર નાના નાના રાજ્યોએ પોતાના ધર્મનો ત્યાગ મ્યો પરંતુ આ કાર્ષ્ણ્ય રાજપૂતોના ભર્મવિશ્વાસથી વિરુદ્ધ નથી, કારણ કે મનુ એવેસુત્રી કહે છે કે પોતાની ભૂમિની રક્ષાઈ પોતાની ઓસુદાનો ત્યાગ કરવો પૃથ્વીરાજના ભત્રીજા ઇન્દ્રિયને માથે પહેલા અધર્મનો ત્યાગ કરી આ ઉદાહરણ દયા ૩ હતું

૧ ચૌહાણોની ૨૪ શાખાઓ

ઐહાણ, હાથ, ખીચી, સોનમદા, દેવડા, પાળિયા, સચોરા, આએલવાવ, લહારિયા, નિર્વાણ માવાની પૂર્ણિયા, સુરા, માહદેયા, સકેયા, ભૂચેયા, બાવેયા, તખ્તમેગ, ચાચેરા, રોસિયા, ચાહ, નકુપ, ભાવર અને અંકટ.

ચાહક વા સોલકી—જે કે જગે અગ્નિકુવની આ શાખાના ઇતિહાસનો પત્તો પરમાર અને ઐહાણવંશના જેટલા પ્રાચીનકાળ પર્યંત કાઠી રહ્યો નથી; તેપણુ જગે એને પ્રસિદ્ધિની ન્યૂનતાને લીધે નહિ, પરંતુ (ઐતિહાસિક) સામગ્રીના અભાવથી આ વિષયમાં તેની બગાડરીમાં મૂકવાને અસમર્થ થયા છતાં ઐહાણી દત્તકયા સોવકીઓને, રાજરાજાએ કોનાજ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે ગયાકિનારે સોરના મંજતશિકે પ્રસિદ્ધ કરે છે. વસાવકીવિષયક પ્રમાણોએ જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે, તેમણે નિવાસસ્થાન લોકાદ હતું, કે જેને લાહોરનું પ્રાચીન નામ જાનવામાં આવે છે આથી જ શાખા (માધ્ય દિની)ના ઐહાણો છે તેજ શાખાના તેઓ હશે એ આ વાત નિશ્ચિત છે કે, આઠમી શતાબ્દમાં લઘાઈ અને તોગર લોકો મુઘલતાન અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં રહેતા હતા અને તેઓ ભાગીઓના પ્રધાન શત્રુ હતા ભાગીઓ આ સમયે મરુભૂમિમાં રાજ્ય કરતા હતા તેઓ કલ્યાણનગરના રાજા હતા. આ નગર જોવાથી આજે પણ તેના પ્રાચીન વેલવના ચિન્હો દર્શિગોચર થાય છે. કપાણીયજ સોવકીવંશના એક રાજકુમારને નાવીને તેને અણુરીવપુરપાટણના ચાવડારાજકુલનો ઉત્તરાધિકારી બનાવવામાં આવ્યો હતો.

સવત ૯૮૭ (૧૭૦ સં ૯૬૧) મા ચાવડાવંશનો અતિમ રાજા બેજરાજ અને ભારતનો સૈનિક હમદા, એ ઉજ્જવને સોવકી યુવક મૂસરાજને ૫ માટે દૂર કરવામાં આવ્યા મૂસરાજે ૫૮ વર્ષ પર્યંત અણુ-

૧ ચૌહાણ વંશ—હાલમાં ચૌહાણો પોતાને આજવંશી જણાવે છે અને તેમનો મૂળપુરુષ આણુપર વસિદ્ધપિદારા અગ્નિકુમારી ઉત્પન્ન થયો હતો એમ તેઓ માને છે, પરંતુ ૧૬ મી શતાબ્દીપૂર્વેના ચૌહાણોના ઇતિહાસે તથા તામ્રપત્રો મળીને ૧૦ થી અધિક અમને પ્રાપ્ત થયા છે, તેમાં કયાય પણ તેમને અગ્નિવંશી લખ્યા નથી તેમજ તેમનો વસિદ્ધ માથેનો કાઈ પણ સબંધ દર્શાવ્યો નથી તેઓ પોતાના ગોત્રાન્યારમાં પણ પોતાને ચક્રવંશી અને વસિદ્ધોત્તરી (નહિ કે વસિદ્ધ ગોત્રી) જણાવે છે

(ગૌં ૬૦ ઓગા)

૨ સોવકીઓના ઇતિહાસનો પત્તો પરમાર તથા ચૌહાણોની અપેક્ષાએ અધિક પ્રાચીન સમયપર્યંત લાગી રહે છે દર્શિણના સોલકીઓના પ્રતાપી મૂળપુરુષ જ્યસિદ્ધનો રાજ્યાલિપેક વિં ૨૦ ૫૬૪ (૬૦ સં ૧૦૭) ની આસપાસ થયેલો નિશ્ચિત થાય છે અને ત્યારથી બરાબર નૃપબાબદ્ધ ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે (જુઓ ઐતિહાસિક અથમાળાનું વોલ્યુમ પ્રથમ) આટલા પ્રાચીન સમયથી પરમારોનો નૃપબાબદ્ધ ઇતિહાસ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અને ચૌહાણોના પણ મળતો નથી (ગૌં ૬૦ ઓગા)

૩ સોવકીકુલનો ગોત્રાન્યાર આ છે—“માધ્ય દિની શાખા, ભારદ્વાજગોત્ર ગરકોટથી નીકળે, સરવતી નદી, સામવેદ, કપિવેશ્વર દેવ, કર્કમાન ઝડીશ્વર, ત્રણ પ્રવર, ક્યોનદેરી, મૈપાલ પુત્ર.

૪ આ લોકો મરખાની કરેલાય છે, કારણ કે તેઓ મયખાનના પુત્રો છે મયખાન પોતાનો ધર્મ છોડી પ્રથમ મુસલમાન યજ્ઞ ગયો સોવકીઓની આ શાખાને પોતાનો ધર્મ છોડનારી કુરજ પાડવામાં આવી કે તેમણે મુશ્કેલી પોતાના ધર્મનો ત્યાગ કર્યો હતો કે કેમ તે અમને વિદિત નથી

૫ આ કલ્યાણીયી ખીજ જગ્યાએ જઈ વખતાર સોવકોરાજકુમાર જ્યસિદ્ધનો પુત્ર હતો, કે જેણે (જ્યસિદ્ધે) બેજરાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું આ દક્ષીણ એક બહુમૂલ્ય નાનેસરમે લેગોલિક અને ઐતિહાસિક ગ્રંથ કે જે અખૂર્ણ અને નામચિનાનો છે તેમાંથી લેવામાં આવી છે

૬ ચાવડાઓની પાસેથી અણુલિલપુગનું ગળ્ય છાનવી લેનાર મોવંકો મૂવગજ, દર્શિણમાં સોવકીઓનું રાજ્ય સ્થાપન કરનાર જ્યસિદ્ધનો વસાવ હતો મૂવરાજના તામ્રપત્રમાં તેના પિતાનું નામ રાજિ, પ્રજાધિયતામણિમાં રાજ, રત્નમાળામાં રાજકુવર અને કુમારપાવચરિતમાં રાજિલખેડુ પ્રાપ્ત થાય છે.

(ગૌં ૬૦ ઓગા)

હિલપુરનું રાજ્ય ભોજન્યુ તેના પુત્ર અને ઉત્તરગધિકારી ચામુંડરાયના શામનકાળમા મહમદગઝનવી પોતાની સર્વનાશકારી સેના લઇને અણહિલપુરપર ચડી આવ્યો તેણે ત્યાંનું ધન લૂંટી પોતાના મહાન વિજયના કેટલાક મહાન સ્મારકચિત્રો સ્થાપિત કર્યા, જેમાનો 'ગિહિસ્તની કન્યા'નામનો મિનારો એવો હતો કે જે મનુષ્યનિર્મિત મૂર્ખતાના કોષપણ સ્મારકની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે ભારતનો આ શ્વસક આ દેશમાથી જે ધન લૂંટી ગયો અને જેનું વર્ણન વિજેતા મુઘલમાનોના ઇતિહાસમા પ્રાપ્ત થાય છે, તેનું પરિણામ જે કે વિશ્વાસચોખ્ખ માની શકાતું નથી તેા પણ અણહિલપુરના મહાન યાત્રારનો વિચાર કરવાથી તેપર વિશ્વાસ ખેસશે યુરોપમા જેવું વેનિસ હતું તેવુંજ ભાગતમા અણહિલપુર હતું, અર્થાત તે નગર પૂર્વીય અને પાશ્ચાત્ય જોનાર્થોમા ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ભંડાર હતું મહમૂદ અને તેના ઉત્તરાધિકારીઓની અનિયમિત ચઢાઇઓહાગ અણહિલપુરને જે નુકસાન પહોંચ્યું હતું તેની તેણે સાગી ગીતે પૂર્તિ કરી લીધી સિદ્ધરાજ જયસિંહ^૧ કે જેને વરાના મસ્થાપમ્ની માતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયો હતો તે એક એવા રાજ્યપર અધિકાર ભોગવતો હતો કે જે યુદ્ધમા ઝાંઝુ પ્રબળ નહેતું પણ તે તે ગમ્ય સમસ્ત હિંદુસ્તાનમા સૌથી અધિક સમૃદ્ધિશાળી હતું. કણાટકથી લઇને હિમાલય પર્વતની તળેટીપર્વતના સમસ્ત પ્રદેશો એકજ સમયે તેના ઇત્તરે હતા, પરંતુ તેના મૂર્ખ ઉત્તરાધિકારીએ પૃથ્વીગળચાહણને પોતાનો યત્ન બનાવ્યો ચાહાણુકુતો કુમારપાન નામનો એક પુરુષ સોનકીઓનો ઉત્તરાધિકારી થયો બાવકરાયોના આ એકજ વરો ભારતના મેલિકકાયદાનો ભંગ કરનારા બે ઉદાહરણુ આપ્યા, એ એક આશ્ચર્યની વાત છે કુમારપાનને અણહિલપુરના ગજસિંહામનપર મેસાડવામા આવ્યો એને તેણે પોતાના મસ્તકપર સોનકીઓની પાધરી બાધી જે કુનમા તેને દત્તકતરિકે ગ્રહણ કરવામા આ પો તેજ કુલનો તે ચર્ચ ગયો કુમારપાલ અને સિદ્ધરાજ એ ઉભય બૌદ્ધધર્મના ઉત્તેજક હતા અને તેમણે તથા તેમના ઉત્તરાધિકારીઓએ જે સ્મારકચિત્રો બનાવ્યા છે, તે પોતાની સુદરતા અને શિશ્પચાતુર્થીની પૂર્ણતાને માટે આપણી પ્રશંસાને પાત્ર બન્યા છે અણહિલપુરના ગજલકાળમા શિશ્પવિદ્યાની જેવી ઉન્નતિ ચર્ચ હતી, તેવી બીજા કોષ પણ કાળમા ચર્ચ નહોતી

ચાહણુદીનના સુમેદારોએ કુમારપાનના શાસનમાગના અતમા તેના રાજ્યમા ઉપડવ મચાવ્યો અને તેનો વશ તેના વશજ બાવમુળદેવની સાથે સવત ૧૨૮૪ (ઇ. સ. ૧૨૨૮) મા મમાપ્ત થયો તે સમયે વાધેના (સિદ્ધરાજના સત્તાનો) નામનો એક નવીન વસ વિસનદેવને આધીન ગઢી ઉત્તર રાજ્યનો સ્વામી થયો ધર્મસબધી અત્યાચારથી જે ક્ષતિઓ થઇ હતી તેની પૂર્તિ કરવામા આવી પ્રાચીનમાળના ડેફેસરેપ સોમનાથનું શુણ્ણીશીર્ણું મદિર પુન બધાવવામા આવ્યું, અને બાવકરાયોનું આ ગમ્ય પુન પોતાનું પ્રાચીન મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી રહ્યું હતું એવામા વાવેનાવશના ચતુર્થ ગજ કણુવેદાના સમયમા અઘ્ઠાઉલીના રૂપમા વિનાશકારી યમરાજ પ્રકટ થયો અને તેણે અણહિલપુરનું રાજ્યજકમ્પળથી નષ્ટ કરી દીધું દિહીના અત્યાચારી તાતાગપાદશાહોના સુમેદારોએ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના મમૃદ્ધિશાળી નગરો અને ક્ષણરૂપ પ્રદેશોમા અમર્યાદ લોભ અને અસહિષ્ણુતા મપૂર્ણ રીતે પ્રકટ કરી પ્રજના ધર્મને અપમાન કરવાને માટે એક મુસનમાનદ્ધકિરની દગાહ સર્વ પવિત્ર પડાડો કરતા બન્યા અધિમાત્રા-ણુઓ ભય છે તે 'શત્રુજન'ના પદાડપર આવેના આદિનાથના મદિરની પાએ નધાવવામા આવી, સુદ્ધની મૂર્તિઓને દેખ દેવામા આવી અને જે દશા એનેમ્ઝાદિયાના પુનઃનાથની થઇ હતી તેજ ગતિ તેના ધર્મપ્રયોની થઇ અણહિલપુરનો કોટ તોડી પાડવામા આવ્યો, તે નગરને જન્મગથી ખોદી નાખવામા આવ્યું અને પછી તેને તેના પ્રાચીન મદિરોના ઇન્નિલિન્ન અવશેષોથી પૂરવામા આવ્યું

સોનકીવશના બચેલા લોકો દેશમા અહીતહી દેનાઇ ગયા અને ભાગતવર્ષનો તે ભાગ એક રતાબ્દીથી અધિક સમયપર્ષત કોષપણ પ્રધાન ત્યામીવિનાનો ન્હો ત્યાપડી ઇશ્વરની આશ્ચર્યકારક લીનાથી જે જાતિમાથી પ્રથમ ધર્મોત્તર કરીને અશિકુના લોભ થયા હતા, તેજ જાતિના એક

૧ એણે સવત ૧૧૫૦થી ૧૨૦૧ પર્ષત રાજ્ય કર્યું એન દરિમી કે જેને બહુધા ન્યબિયન બુજોવેતા કહેવામા આવે છે તે એનાજ દરબારમા આવ્યો હતો ઉત્તર બુજોવેતા આ રામને આસકરીને બૌદ્ધધર્મ લખે છે

સાહસિક પુરુષારા તે પ્રદેશનો પ્રતાપ પુનઃ વૃદ્ધિગત થયો અને તેનો પાયો પુનઃ સચુવામાં આ મેઠાને કે આ સાહસિક પુરુષનું નામ સહારનદાકે હતું તથાપિ તેણે નવીન નામ ઝરખા ધારણ કર્યું અને એ ગિતે પોતાનું મૂળ નામ તથા જાતિ છુપાવી દીધી તે મુન્દર નામથી મુન્દરાતની ગાદી પર બેઠો અને એ તે તેને પોતાના પુત્રને માટે મૂકી ગયો આ પુત્રનું નામ અહમદ હતું અને તેણે અહમદાબાદ (અમદાવાદ) નગર વખાણ્યું આ નગરની પરમ સુદર ઈમારતો તેની આસપાસના પ્રાચીન નગરોના ખડિરોદારા બાધાવામાં આવી હતી

એ કે સોનકીવશ આ પ્રકારે ત્યાંથી ઉખડી ગયો, તોપણ તેણે ઉખડતા પહેલાં પોતાના રહેઠાણ વટવૃક્ષની પેઠે ઈતર પ્રદેશમાં પોતાની શાખાઓ દહ કગી દીધી હતી આ શાખાઓમાંની સર્વથી અધિક પ્રખ્યાત શાખા વાધેનાવશ છે, જેના નામપરથી ભારતના એક આખા ભાગનું નામ પડ્યું અને તે વાધેનાવડપર આજે અનેક સત્તાબદ્ધોથી સિદ્ધરાજના સત્તાનો શાસન કરે છે

બાધેનાવસિવાય વાધેનાવશમાં નાના નાના રજાનો અઘાપિ મુન્દરાતમાં છે, તેમાં વેથાપુર અને ચરાદ અધિક પ્રસિદ્ધ છે એવામાં દ્વિતીય પકિતને એક સરદાર સોલકી છે તે પોતાનો વશ ખાસ સિદ્ધરાજમાંથી નીકળેના જણાયે છે તે રૂપનગરના જાગીરદાર છે એનો દુર્ગ મારવાડ તરફ જતા પહાડીમાર્ગ પર આવેલો છે અને તેના કુલના ઇતિહાસમાં સીમાસંબંધી લડાઈઝખડાની દશાનું એક ઉત્તમ ચિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે અત્યારસુધીમાં ત્યાંના ચોડાજ જાગીરદારો સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મુખ્યા છે

સોલકીવશ સોલ શાખાઓમાં વિભક્ત છે—

૧ વાધેના-વાધેનાવડનો રાજ (રાજવાની બાધેનાવડ), વેથાપુર, ચરાદ અને અદલજ ઇત્યાદિ રજાઓના રાજા

૨ વીરપુરા—મુળાવાડ ના રાવ

૩ બેહિલ—મેવાડમાં આવેલા બેલાણપુરના જાગીરદાર કે જે રાવકહેવાય છે, પરંતુ સપુત્રની સામંતની નોકરી કરે છે

૪ ભૂરવા— } જે સગીરમાં આવેના ખાડ, ટેકરા અને ચાદિરમાં વસે છે

૫ કોલેથા— }

૬ લંધા—મુસ્તાની નિકટ રહેનારા મુસનમાંનો

૭ તોગડ—પચનદ પ્રદેશમાં રહેતા મુસનમાંનો

૮ બિડુ—

૯ સોલકે—દક્ષિણમાં વસે છે

૧૦ સિરવરિયા—સૌરાષ્ટ્રદેશમાં ગરનાર પર રહે છે

૧૧ રાનમાં—જયપુરમાં ટોડ પ્રાંતમાં રહે છે

૧૨ આ જાગીરદારથી સારી રીતે પરિચિત હોતે તે પોતાની જાતિના ઉત્તમ આદર્શ છે તેની પામે જયસિંહનો સુદપ્રસન્ન વખાણનો પ્રસિદ્ધ શબ્દ વશ પર પરાધી રહેલો છે

૨ સોલકીવશ—હાલમાં સાતકીઓ પોતાને અસિવશીતરિકે ઓળખાવે છે અને પોતાના મૂળપુરુષ ચૌનકવ વાંચે નુકચની ઉત્પત્તિ વસિલ-સપિદારા આણુપર્વતપર અગ્નિકુડમાંથી થયેની માને છે, પરંતુ તેમનાજ પૂર્વજોના અનેક પ્રાચીન ચિન્તાઓ તાત્પર્યમાં અને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં કથાય તેમને અગ્નિવશી જણાવ્યા નથી, પણ તેમને બહુધા સ્વપ્નથી અને કાષ્ઠકાષ્ઠ જગ્યાએ જાણના ચતુકદારા ઉત્પત્ત થયેના લખ્યા છે (જુઓ ઐતિહાસિક ગ્રંથમાં પુસ્તક ૧ લુ. પૃષ્ઠ ૩૧૩) સોલકીઓના લેખો છતાંદિ ઉપરથી તેમનું રાજ્ય પ્રથમ અરોખ્યામાં, તે પછી ત્યાંથી દક્ષિણમાં અને દક્ષિણમાંથી મુન્દરાત વગેરે રજાઓએ ફેલાયું જણાય છે દક્ષિણના સોલકીઓને મુખનાબદ્ધ ઇતિહાસ જયસિંહથી મળે છે દક્ષિણમાં તેમની પહેલી રાજધાની 'આદામી' હતી (જો. હી. ઓ. જો.)

૩ આ લોકો મરૂબૂમિના પ્રસિદ્ધ વૃદ્ધારા છે અને તેઓ માનદૂત કહેવાય છે

૪ ઐતિહાસિક જનશ્રુતિઓમાં આ લોકો પ્રસિદ્ધ છે

૫ આ તાલ રૂપનગર (મેવાડમાં) ના રાજાને ત્યાં પૂજામાં છે

(જો. હી. ઓ. જો.)

- ૧૨ રાણકરા—મેવાડમાં આવેલા દેસરીમાં રહે છે.
 ૧૩ ખરરા—માળવાદેશમાં આલોટ અને જવરાના નિવાસી છે.
 ૧૪ તાંતિયા—ચંદલા સકુનજરીમાં રહે છે
 ૧૫ અલમેયા—ભૂમિહીન
 ૧૬ કલામોર—ગુજરાતમાં વસે છે.

પ્રતિહાર વા પડિહાર—અગ્નિકુળના આ અંતિમ અને નાના વંશના સંબંધમાં અમને લક્ષી થોડી લખીકત પ્રાપ્ત થઈ છે. પડિહારોએ કદિપણ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં કોઈ નામાંકિત કાર્ય કર્યું નથી; તેઓ સદૈવ પરાધીન અવસ્થામાં જળ્યાયા છે. તેઓ દિહોના તંવરે વા અજમેરના ચૌહાણોના જાગીરદાર, ખનીને કાર્ય કરતા હતા. તેમના ઇતિહાસમાં સૌથી ઉજ્જવળ વૃત્તાંત નાહડરાવતું છે. તેણે પોતાની સ્વાધીનતાને મારે પૃથ્વીરાજની સાથે શુદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ તે નિષ્ફળ થયો હતો. જો કે તે આ કાર્યમાં સફળ થયો નહોતો, તોપણ તેવડે તેનું નામ અમર થઈ ગયું છે અને અસ્વદ્વીના જે ધાતમાં તે લગાઈ થઈ હતી તેને ઉચિત પ્રસિદ્ધ પ્રાપ્ત થઈ છે.

મઝોવર (કે જેને સંસ્કૃતમાં મહોદ્રી કહે છે) પડિહારોની રાજધાની હતી. તે મારવાડનું મુખ્ય નગર હતું. આ નગરમાં રોડોડાનાં આક્રમણ અને નિવાસપૂર્વે પડિહારોને અધિકાર હતો. વર્તમાન જોધપુરની ઉત્તર તરફ પાંચ માઈલપર તે સ્થિત છે અને તેમાં પ્રાચીન પાલી અક્ષરોન કેટલાક નમૂના અને શિલ્પકાર્ય તથા મંદિરોનાં શેષ ચિન્હો વિદ્યમાન છે.

કનોજના રોડોડરાજવંશીઓ ત્યાંથી નાસીને પડિહારોને શરણે આવ્યા. તેના બદલે તેમણે વિશ્વાસધાતથી વાલ્યો અને ચૂડા નામના એક પ્રસિદ્ધ રોડોડે પડિહારકુળના અંતિમ રાજાના હાથમાંથી તેનું રાજ્ય ખુચવીઈ લીધું તથા મઝોવર કુર્ગપર રોડોડોના ઝુડા ખેડા કરી લીધો.

પડિહારોનું બધું પૂર્વેથીજ મેવાડના રાજાઓએ પુષ્કળ લટારી લીધું હતું. તેમણે તેમના રાજ્યનો લગભગ

૧ આ લોકો નિડર મૂક્યો છે. તેમનું સ્થાન ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં મેં ગોળાથી લગ્ન થતું જોયું હતું, કે જે સમયે પ્રસિદ્ધ પિંદારા કરીમને સિંધિઆએ કદ કર્યો હતો. સારપછી ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં કેટલાક અંગ્રેજ ચોદાઓ પણ અહીંનાં ખરણ પામ્યા હતા.

૨ કર્નલ ટ્રાંસ લખે છે કે, પડિહારોએ રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં કદિપણ કોઈ નામાંકિત કાર્ય કર્યું નથી; પરંતુ જો તેઓ કનોજના ઇતિહાસથી પરિચિત હોત તો એમ કદિ પણ લખન નહિ. પડિહારોની નામના એટલાપરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમનું રાજ્ય કનોજથી ૧૬૦ માઈલ ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં આવસ્તીથી લઈને કાઠિયાવાડના દક્ષિણભાગપર્યંત અને કુરુક્ષેત્રથી લઈને બનારસની પૂર્વ તરફના પ્રદેશોપર્યંત હતું અને મોટા મોટા રાજાઓ તેમના ચરણમાં સિર ઝુકાવતા હતા. આ વાત તેમના તાત્ત્વપત્રાદિપરથી પ્રતીત થાય છે.

(ગૌ. હી. એ. જી.)

૩ જો કે આ કિસ્સો હાલમાં નષ્ટ થઈ ગયો છે, તોપણ તેની દિવાલો જોવાથી તેની પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ ઉપલબ્ધ થાય છે. ત્યાંનું શિલ્પકામ એવું છે કે જે અત્યંત નિમ્ન સમયમાં કરી શકાય નહિ. તેનાં ખંડિયેરા જોવાથી વોટ્ટરા, કોટીનાં અને ટરકનીનાં ઉત્તર પ્રાચીન નગરોનાં ખંડિયેરોનું સ્મરણ થાય છે. અહીંનાં મોટા મોટા ચોરસ પાપાણો કોઈ પણ પ્રકારના કોલ-પિના જોડેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૪ મઝોવરનો કિસ્સો પડિહારોએ રોડોડરાવ ચૂડાને પહેરામણીમાં આપ્યો હતો, જેના સંબંધમાં આ દોહરો પ્રસિદ્ધ છે:—

इन्दारों उपकार, कमचज-कद न बीसरे;
 चूड़ो चंबरी चाह, दिया मंडोवर दायजे.

(ઇંદાર=પડિહાર, કમચજ=ચૂડા)

(ગૌ. હી. એ. જી.)

ભાગ છીનવી લીધો એટલુજ નહિ પરંતુ તેમની 'રાણા'ની ઉપાધિ ત્રુટી તેમણે પોતે ધારણકરીવીથી. પડિદારવ સત્તા લોકો સમસ્ત ગજસ્થાનમાં ફેલાયેલા છે, પરંતુ તેમાં તેમનું કોઇ સ્વતંત્ર સંસ્થા ન હોય એમ યદ્યે સાત નથી કહેહારી સિંધુ અને અબય એ નદીઓના સમઘર્ષ આ વશતા કેટલાક માણસો વસે છે, તેથી આ નદીની વચ્ચેની ખીણોમાં આવેલા નાના નાના ગામોશિવાય ૨૪ મોગા ગામોના સમૂહનું નામ જાળ વશતા નામપરથી પડ્યું છે તેઓ નામમાત્ર સિધિઆની પ્રજા હતા, પરંતુ અબયના મિનારાપરના દેશની રક્ષાને અર્થે તે સ્થાન અંગ્રેજસરકારની હદમાં લઇ લેવાનું આવશ્યક ધારવામાં આવ્યું, આથી તે સ્થાન બ્રિટિશ હદમાં આવતા અંગ્રેજસરકારને દેશના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મહા બદમાશ એશિના સમુદાયની સાથે કામ પડ્યું.

પડિદારોની જે ખારશાખા હતી જેમાં મુખ્ય હદ અને સિધિવ હતી આ ઉપય માખાઓના થોડા

૧ આ ઘટના તેમની શતાબ્દીમાં બની, જે સમયે ચિતોડના રાવને મડોવર છતી વધી ત્યાંના રાજાને મારી નાખ્યો x

૨ પડિદારો વશ-પડિદાર વા પ્રતિનાર લોકો હાવમાં પોતાને અજિવશી જણાવે છે પરંતુ તેમના પ્રાચીન ચિનારોમાં તેમને કયાય પણ અજિવશી જણાવ્યા નથી, પણ વિન્ સ ૬૦૦ની આસપાસના અલિયરના કિનામાંથી મળેલા પડિદારરાજ્ય બોજદેવના સમયના ચિનારોમાં પડિદારોને પ્રસિદ્ધ સર્વશી રામચંદ્રના કનિષ્ઠ આતા નક્ષત્રના વરના જણાવ્યા છે તથા એશિયા (મારવાડ)થી પ્રાપ્ત થયેલા એક શિનારોમાં પણ એવોજ ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે અને કનોજના પ્રતાપી પડિદારરાજ્ય મહેન્દ્રપાનના ચાર પ્રસિદ્ધ કવિ રાજશેખર કે જે વિક્રમ સવતની દશમી શતાબ્દીમાં થયો હતો તે પણ તેમને યજુવશી જણાવે છે જેમપુરરાજ્યમાંથી પ્રાપ્ત થેલા વિક્રમસવતની નવમી અને દશમી શતાબ્દીના બે અન્ય ચિનારોમાં પડિદારોની ઉત્પત્તિના સબધમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે - 'વિપ્ર દરિદ્રદત્તી બે સ્ત્રીઓ હતી જેમાંની એક વિપ્રવર્ણની અને બીજી જે ભદ્રા નામની કુત્રિયવર્ણની હતી તેનાથી બે પુત્રો થયા તે પ્રતિદાર કહેવાયા.' પડિદારોની ઉત્પત્તિના વિષયમાં આ પ્રકારના પ્રાચીન લિખિત પ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ તેમને 'પૃથ્વીરાજ ગસા' સિવાય કોઇ પણ ગ્રંથ વા લેખમાં અજિવશી જણા મા નથી પડિદારોનું રાજ્ય પ્રથમ મારવાડમાં હતું જ્યાંથી તેમણે પોતાના બાહ્ય ભગથી કનોજનું રાજ્ય છીનવી લઇને એક મહા પ્રબળ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું (ગો. ડી. ઝોના)

x રાણાની ઉપાધિ મેવાડવાળાઓએ મડોવરના પડિદાર રાણા મોકલની પાસેથી લીધી હતી, એવી વાત પ્રસિદ્ધ છે અને ભાટલોકોનું એવું કથન છે કે - રાવન રત્નસિંહ કે જે અજ્ઞાઉદીન ખિયજી ની સાથે ૧૬૭૦ (૧૬૦૧) ના ઉત્તરધિનારી રાવન કર્ણસિંહના બે પુત્રો માલપ અને રાહપ હતા, જેમાંના જ્યેષ્ઠ પુત્ર માલપને ઉક્ત રાવને આજ્ઞા કરી કે મહાવરનો પડિદારરાજ્યો મોકલ મેવાડમાં લોકો કે છે, માટે તેને પકડી લાવો. પરંતુ માલપથી તે કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ ત્યારે તેનો કનિષ્ઠ ભાગા રાહપ મહેન્દ્રવર ગયો અને મોકલને કેદ કરી પોતાના પિતાની પાસે લઇ આવ્યો. રાહપની આ પીરતાથી પ્રસન્ન થક રાવલ કર્ણસિંહ તેને પોતાનો કુતરાધિકારી બનાવ્યો અને પડિદાર મોકલની પાસેથી રાણાનો ખિતાબ છીનવી લઈને તે (૧૬૬૫) ને અર્પણ કરી દીધો તે સમયથી મેવાડના અધિપતિ રાણા કહેવાયે લાગ્યા. 'પરંતુ અંગે આ કથન સ્વીકારી શકતા નથી કારણ કે રાહપ અને દમ્પતીની પૂરે ના તેમના કુળના માણસો કદિ પણ મેવાડના સ્વામી થયા નહોતા તેઓ તો સિસોદા ગામના માનિક હતા અજ્ઞાઉદીન ખિયજીના સમયમાં રાવલ રત્નસિંહની પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો છૂટી ગયો ત્યારપછી રત્નસિંહના વસાએ અર્ધાત મુખ્ય શાખાના માણસો કુચરપુર તરફ ચાલ્યા ગયા. જેથી નાની શાખાના રાહપના વંશજ દમ્પતિ સંધી માધી થોડા સમય પછી ચિતોડને કિ ૨૧ છતી લીધો. આ સમયથી મેવાડ પર રાણાઓનો અધિનાર થયો રાણાની ઉપાધિ મેવાડવાળાઓએ પડિદારોની પાસેથી મદલ્ય કરી દોષ એમ પ્રતીત થતું નથી પરંતુ તે સમયે નાની શાખાના માણસોની રાણાની ઉપાધિ ધારણકરવાની પ્રથા દોષ એમ પ્રતીત થાય છે, કારણ કે મેવાડના ચુદિસોતો અણહિલપુરના સોવધીઓ, મારવાડના પડિદારો તથા અન્ય વંશોની નાની શાખાઓના 'રાણા' ખિતાબ પ્રાપ્ત થાય છે (ગો. ડી. ઝોના)

લોકો લૂણીનદીની આસપાસના પ્રદેશોમા પ્રાપ્ત થાય છે

ચાવડા વા ચાવરા—આ વચ એક સમયે ભારતના ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ હતો, જે કે હાલમા તેનું નામ લોકો ઘણું ઓછું જાણે છે અથવા કેળા ભાટના ઇતિહાસમાજ તે નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તેની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાત અમને જ્ઞાત નથી, તેમજ તે વચ સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી સાથે પણ સંબંધ રાખતો નથી, માટે અમે તેની ઉત્પત્તિ સિચિવનલોકોમાથી ચચેની કૃષ્ણી રાજ્યએ છીએ આ નામ હિંદુસ્તાન (ઉત્તર ભારતવર્ષ) મા અજ્ઞાત છે અને સિધુપાર ઉત્પન્ન ચચેની અનેક જાતિઓની પેઠે માત્ર સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાજ તેનું નામ સાલળનામા આવે છે જે આ લોકો હિંદુસ્તાનમા બહારથી આવ્યા હોય તો તેઓ અતિ પ્રાચીનકાળમા આ-આ હોવા બોધાયે, કારણ કે આ લોકો આપણને જે સમયે તેઓ વલ્લભીપુરના ચ્વામી હતા તે સમયે મેવાડના વર્તમાન સૂર્યવંશી રાજપૂતોની સાથે પરસ્પર વિવાહ કરતા જણાય છે

ચાવડાઓની રાજધાની સૌરાષ્ટ્રના સમુદ્રતટની પાસેના દીન નામના ટાપુમા હતી અને સોમનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર તથા આ સમુદ્રતટપરના બીજા મંદિરો કે જે બલનાથ તથા સૂર્યના છે, તે આ સૌર અર્થાત્ સૂર્યોપાસક જાતિના બધાવેના કહેવાય છે આપરથીજ તે જાતિ અને આ દ્વીપકલ્પનું નામ પડ્યું હોય એમ લાગે છે

સ્વાભાવિક આપત્તિને લીધે અથવા મિથ્યા વિશ્વાસ કરનાર હિંદુઇતિહાસવેત્તાઓના કથના નુસાર દીવના રાજાને તેના ચાવીઆપણને માટે દૃ. આપનાને સમુદ્રે તેનાપર આક્રમણ કર્યું તેથી તેની રાજધાની નષ્ટ થઇ ગઇ આવી ઘટના બનવી અસંભવિત તો નથી, કાણકે એ સમસ્ત કિનારો આત નીચો છે, તોપણ ચાવડાઓને આરમોના આક્રમણથી દીવનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હશે આરમો આ સમયે આ પ્રદેશમા બ્યાપાર કરતા હતા અને તેમના કેટલાક જહાજો લૂંટી લેવાના કારણથીજ ચાવડાઓને આ સંજ્ઞ ભોગવવી પડી હશે આ ઘટના કોઈ આવીજ રાજકીય આપત્તિથી બની હતી એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવાને માટે અમને બીજા પણ કેટલાક પ્રમાણો મેવાડના ઇતિહાસમાથી પ્રાપ્ત થયા છે આ ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે મેવાડના રાજાઓએ સૌરાષ્ટ્રદેશ અને દ્વીપકલ્પના સ્થાનો ચાનનાઓને પાઠા અપાવ્યા હતા

દીવના રાજાએ સવત ૮૦૦ (ઈ. સ. ૭૪૬) મા અણહિલપુર પાટણની સ્થાપના કરી હતી જે વાત તો નિશ્ચિતજ છે આ સમયથી ઉક્ત નગર વલ્લભીપુરને બદલે ભારતના આ તરફના પ્રદેશનું મુખ્ય નગર બન્યું વલ્લભીપુરથી ત્યાના રાજાઓની ઉપાધિ બનિકરાય થઈ હતી પ્રાચીનકાળના આરબ

૧ ચાવડાઓ પોતાને પરમારાની એક શાખા માને છે નિમ્નનિખિત કવિતમા પણ ચાવડાઓને પરમારવંશના જણાવ્યા છે

પ્રથમ ચાન ચડેશ શબ્દગણ સેણ સુણાયો
અરણદ દીધી આણુ હેમ ઓતર દશ આયો,
પરવરિયો પરમાર વાસ, લિન માન બસાયો,
નવ કોટિ કર નેત્ર, ખેત્ર જગણો ખસાયો,
ભોગવે ભોન ચતુ લાણુ, રણાયતતણો રાખીઓ ગ,
વણરાજ કુવરે વાશિયો દસમો અણહિલપુર દુરગ (ગૌ હીં. ઓઝા).

૩ સૌરાષ્ટ્ર (મોર) નામ ચાવડાઓને લીધે પડ્યું હોય એમ માનવાને માટે કોઈ પ્રમાણ નથી ઉક્ત દેશનું પ્રાચીન નામ સંસ્કૃત શિનાયેઓમા મુરખ્ષ તથા પ્રાકૃત લેખોમા મુરક લખેલુ પ્રાપ્ત થાય છે, અને ઉક્ત લેખા લખાવાં પછી ચાવડાઓનો અધિકાર કાશ્મિરાડપર ચયો હતો (ગૌહીં. ઓઝા)

૧ પ્રબંધમિતામણિમા વનરાજ વિ. સ. ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૫) અણહિલપુર (પાટણ) મા રાજ્ય ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ તેજ ગ્રંથના કટાંચે ત્યારપછી વિશેષ શોધ કરી ‘વિચાર શ્રેણી’ નામનો ગ્રંથ રચ્યો, જેમા વનરાજના રાજ્યનો પ્રારંભ વિ. સ. ૮૨૧ (ઈ. સ. ૭૬૪) થી ચચેતો જણાવે છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે (ગૌહીં. ઓઝા)

યાનાગુઓએ તથા તેમનું અનુકરણ કરીને પૂરોપના જ્યોતિષેતાઓએ વદનભીપુરને બવહરા લખ્યું છે. વનરાજે અણ્હિવપુરની સ્થાપના કરી અને તેના વંશનેએ એકસો ચોરાશી વર્ષ પર્ષત રાજ્ય કર્યું. ત્યારપછી એવકીજાતિના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ વંશના સરચાપકની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેના ભોજરાજને તેના ભાણેએ પદબ્રષ્ટ કર્યે ત્યાર પછીના સાસનકાળમા ભારત પરિવ્રાજકો તેના દરબારમા આવ્યા હતા, જેનું અરુપણ વૃત્તાત તેઓ મૂકી ગયા છે, તોપણ આવડા વંશના સબધમા આપણે સપૂર્ણત અધકારમા નથી, કારણકે 'જુમાનરાસા' નામનો મેવાડનો એક ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે તેમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, મુસનમાનોના પ્રથમ આક્રમણમાથી ચિતોડનું સરકાર કરવાને અતનસી નામનો એક આવડાસરદાર કેટલીક મેના સાથે સહાય કરવા આવ્યો હતો.

મહમૂદ ગઝનવીએ સૌરાષ્ટ્રપર આક્રમણ કરી તેની રાજધાની અણ્હિવપુર દસ્તગત કર્યું અને ત્યાંના રાજાને પદબ્રષ્ટ કર્યો ફિરિસ્તાના જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે પૂર્વરાજવંશના એક રાજાને ત્યાંના સિદાસનપર અધિકૃત કર્યો હતો આ રાજા પોતાના પ્રાચીન રાજકુળ અને વંશની શુદ્ધતાને માટે પ્રસિદ્ધ હતો તેનું નામ અભિશિલિમ જણાવવામા આવ્યું છે આ એક એવું નામ છે કે જેણે પૂરોપના સમસ્ત ટીકાકારોની ભુદિ ચક્રોળે ચઢાવી છે, પરંતુ અભિ એક પ્રસિદ્ધ જાતિ હતી, જેને કેટલાક લોકો આવડાવંશની એક શાખા કહે છે, માટે અભિશિલિમ શબ્દ અભિ અને આવડાના સમાસથી થયો હશે અથવા ચુલસમા કે જેને કેટલાક લોકો પ્રાચીન ચદુકુળની એક શાખા જણાવે છે તેના સમાસથી થયો હશે.

સર્વશક્તિ રાજાઓ અને સૌરાષ્ટ્રના આવડાઓ વા સૌરાણી વચ્ચેના આ પ્રાચીન સબધ એક હમરથી અધિક વધેો વ્યતીત થયા હતા અવાપિ વર્તમાન છે જે કે રાજાના કુનની સાથે સબધ હોવા એને એક દિવસ રાજાનેમાટ મહાન પ્રતિષ્ઠા માનવામા આવે છે, (કારણકે રાજાનું કુલ સર્વશ્રેષ્ઠ છે) તોપણ દીન આવડાવંશ કે જે અત્યંત પતિન દશામા છે તેમાની કન્યાને રામનો વંશ આનાવવાને માટે આગુરતાપૂર્વક મહણ કરવામા આવે છે રાજકુમાર જગદાનસિંહ કે જે વર્તમાન મેવાડના મુવરાજ છે, તેઓ શુન્દરાતાના એક નાના રથાનના આવડાસરદારની કન્યાને ઉદરે જન્મ્યા છે

આવડા નામ ધારણ કરનારા કુટુંબોની વર્તમાન દશાનું લેશપણ વર્ણન કરવું બર્ધ છે. તેમને પોતાના ગત કાળના યશપરજ નિર્ભર રહેવું પડે છે, માટે અમે અજ્ઞેજ તેમનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ છીએ

ટાંક વા લક્ષક—તક્ષક તે વંશનું નામ જણાય છે કે જેમાથી પ્રાચીનકાળમા ભારતપર આક્રમણ કરનાર બિન્નબિન્ન સિધિયનજાતિઓ ઉત્પન્ન થઈ હતી જેડી કે જેમાથી અગણિન શાખાઓ નીકળી છે તેના કરતા આ નામ અધિક પ્રાચીનકાળમા વપરાતું હતું એમ પ્રતીત થાય છે આ ઉપય નામોને એકબીજાથી મુશ્કે કરવા એ ન્યાયસંગત ગણાતો નહિ, જે કે જે જાતિઓ પોતાના દેસ સંક્રામ,

૧ વનરાજના વંશને અર્થાત આવડાઓએ અણ્હિવપુરપર ૧૮૪ વર્ષ નહિ, પણ ૧૦ સં ૮૨૧ (૬૦ સં ૭૧૪)થી ૧૦૧૭ (૬૦ સં ૮૬૦) પર્ષત અર્થાત ૧૬૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું

(ગૌં હીં ઓઝા)

૨ કર્નલ ટૉડ અણ્હિવપુરના અતિથ આવડાસાગનું નામ ભોજરાજ વખે છે, પરંતુ આ નામ આવડાઓના ઇતિહાસ લખનાર કોઇ સસ્કૃત ગ્રંથકારે લખ્યું નથી સુદૃઢસંકીર્ણનમા એનું નામ જૂબટ, વિચારશ્રેણીમા જૂબડ, ગ્રંથ ચિત્રમણિના દસ્તલિખિત પુસ્તકોમા કયાકે જૂબગડ અને કયાકે સામતસિદ્ધ તથા, રત્નમાવ, કુમારપાનપ્રમથ (જિનમકરોપાધ્યાયપરચિત) મા અને પ્રવચનપરિશામા સામતસિદ્ધ વખેતુ પ્રાપ્ત થાય છે કર્નલ ટૉડને ભોજરાજ નામ કયાથી પ્રાપ્ત થયું તેનો કોઇ પત્તો લાગતો નથી કદાચ તેમણે જૂબગડથી (જૂબડ)નેજ ભોજરાજ વખી દીધો હોવ તો તેમા કોઈ આશ્ચર્ય નહિ

(ગૌં હીં ઓઝા)

૩ મેવાડના મહારાણા લીમસિદ્ધનો વિવાહ મહીકામ પ્રદેશ (શુન્દરાતમા)મા આવેલા વરસોડાના આવડા દોરજગતસિદ્ધની પુત્રી સાથે થયેો, જેથી મહારાણા જગદાનસિદ્ધનો જન્મ થયેોહતો મહારાણા જગદાનસિદ્ધના સમયમા જગતસિદ્ધના બે પુત્રો કુમેરસિદ્ધ અને જામિમસિદ્ધ ઉત્પન્નમા આવ્યા હતા, જેમને ઉકા મહારાણાએ આજર્ષી ગામ જાગીરમા આપ્યું હતું

(ગૌં હીં ઓઝા)

વા શાકદ્વીપ અર્થાત્ મહાન જેમીઆના દેશના નામપરથી સિથિક કહેવાતી હતી તેનું આદિનામ કયુ હતું તે કહેતુ કંપનામાત્ર થશે

અણુનગાઝી દોનકને તુર્ક વા તર્જેતાઇનો પુત્ર જણાવે છે કે જે પુગણોનો તુર્ક, ચીના ઇતિહાસ લેખકોની તકયુક્ત અને સ્ત્રોતોલિખિત શ્રમણકારી ટોચરીજ્ઞતિનો હોય એમ જણાય છે આ જ્ઞતિએ બંકિટયાના યુનાની રાજ્યનો નાશ કરવામા સહાય આપી હતી અને તેના નામપરથી એશિયાના મોટા ભાગનું નામ ટોચરીસ્તાન વા તુર્કસ્તાન પડ્યુ અને પૈથી આશ્ચર્યજનક તાજકજ્ઞતિ કે જે અવાધિ આ પ્રદેશમા વિખરાયેલી પડી છે અને જેના સબંધમા કાષ્ઠપણ્ય ઐતિહાસિક વૃત્તાત ઉપવચ્છ થયુ નથી તે તક્ષનશી હોવાના સર્વ લક્ષણો પ્રતીત થાય છે

આ વાત પૂર્વે કહેવામા આવી છે કે રાજસ્થાનના અનેક ભાગોમા તુષ્ટા, તક્ષદ અને ટાક નામથી ઓળખાતી જ્ઞતિના (પાવી વા બોદ્ધ અક્ષરોમા) પ્રાચીનચિનાવેષો પ્રાપ્ત થયા છે આ શિલાતેષો મોરી, પગમા અને તેમના વશજેની માથે સબંધ ધરાવે છે નામ અને તક્ષક એ સંસ્કૃતમા સર્પના નામો છે અને તક્ષક એ ભાગતના પ્રાચીન વીરત્વપૂર્ણ ઇતિહાસમા પ્રમિદ્ધ થયેને નાગવશ છે મહાભારતમા તેની સદાની રૂપકમય રૈલિમા ઇદ્રપ્રસ્થના પાડુવશીઓ અને ઉત્તગના તક્ષકનેકો વચ્ચેની લડાઈનું વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે પરીક્ષિતનું તક્ષકના હાયથી માર્યા જવુ અને તેના પુત્ર તથા ઉત્તરાધિકારી જન્મેજન્મનુ તે લોકોનો વિનાશ કરવાને માટે યુદ્ધ ચલાવવુ અને જ તે તેમને પોતાના ખડ્ગથી ભગતા સામત બનાવવા, ઇં જે કથા છે તેનું રૂપક જે પૃથક કરવામા આવે તો તે સ્પષ્ટ ઐતિહાસિક ઘટના-

૧ અણુનગાઝી જણાવે છે કે જ્યારે નરે નૌઠનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેણે પોતાના ત્રણ પુત્રોને પૃથ્વી વહેલી આપી શામને ધરાનની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેટ્ટને “કુતુપ સંમેક” દેશ મળ્યો કે જે કાસ્પિયન સમુદ્ર અને ભારતની વચ્ચેના દેશનું નામ છે તે દેશમા જેટ્ટ અહી વર્ષપર્વત જીવિત રહ્યા. તે પોતાની પાષળ આદ પુત્રો છોડી ગયો, જેમાનો તુર્ક મોટા અને કમરી સાતમો હતો કમરી એ ખ્રિસ્તી ધર્મપુસ્તકોમા નખેયો ગોમર માનવામા આવે છે

તુર્કને ચાર પુત્રો હતા, જેમા સૌથી બ્લેક ટોન હતા, જેની ચોથી પેઢીમા મોગન થયો મોગલ શબ્દ મગલનો અપભ્રંશ છે, જેનો અર્થ ઉદાસ છે તેના ઉત્તરાધિકારીઓએ અક્ષરતીસની પાસેના દે-ગોને પોતાનું શીતકાળનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યુ તેના શાસનકાળમા સત્ય (મુસલમાનોના) ધર્મનું તો નામ માત્ર પણ રહ્યું નહિ મુર્તિપૂજા સર્વત્ર પ્રચલિત થઈ ગઇ, તેના ઉત્તરાધિકારી ઓગઝમા થયો

પ્રાચીન કિન્નરીનેકો જેઓ ઓડિનની છટ, કદી અને સૂનામની જ્ઞતિઓની સાથે પશ્ચિમમા ગયા હતા તેઓ તુર્કના પુત્ર કમરીના વશજે હોવાનો સંભવ છે

૨ આ યુદ્ધ સર્પોની સાથે થયુ હતું, એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મહાભારતમા છે જનમેજયે વીસ હજાર સર્પોને એકજ સમયે પકડીને હોમી દીધા હતા આશ્ચર્યની વાત છે કે હિંદુઓ આ વાત જે સ્વરૂપમા લખેની છે તેજ સ્વરૂપમા તેના સ્વીકાર કરે છે એમ કહી શકાય છે કે, તેને કહિન કાર્યોમાથી એક પસંદ કરવાનું હતું જેમ વીસ હજાર સર્પોને દોમવાને માટે એકજિત કરવા અસંભાવત છે, તેમ તે-ટલાજ મનુષ્યોને પકડીને જગલીરીતે તેમનું બલિદાન આપવું અશક્ય છે જગતીપણાથી કેવા કેવા નિષ્કુર કાર્યો થઈ શકે છે તેનું ત્રયકર્તૃને જ્ઞાન હોવાથી તે કદાચ આટલા બધા મનુષ્યોનો દોમ નહિ કરી શકાયો હોય એમ માને, તોપણ તે આ વાતને સર્વથા અસંભવિત માનતો નથી ઇં સંવ૯૮૧૧ મા મારે સરકારી કામતરિકે ચબનવદીની ખીણમા ગૂંચરગઢ નામના પ્રદેશની તપાસ કરવી પડી અહી આ ગૂંચરલોકો વસે છે, આ લોકો ઇસાઉના પુત્રોની પેઢે લડાઈ-ટટાખોર અને સ્વતંત્ર ચલાવના છે અને સદાસર્વદા તેમનો હાથ અન્યોની ઉપર ઉગામેનો રહે છે અને અન્યોનો હાથ તેમની ઉપર ઉગામેલો રહે છે. તેમનો નામમાત્રનો રાજ સૂચકાન્ત કે જે ભગપુરનો જટગળ હતો તેણે જનમેજયે તક્ષક લોકોના સબંધમા કહ્યું હતું તેજ પ્રકારનું વર્તન આ પ્રદેશના નિવાસીઓપ્રત્યે કર્યુ અર્થાત્ તેણે રાત્રિના સમયે જાણે મારીને તેમને પડો નીવા અને તેમને બાળવાના પદાર્થોની માથે આગમા નાખીને તક્ષકોની પેઢેબાળી નાખ્યા આ ઘટના બન્યાને પોણી ચતાન્દી પણ થઈનથી.

નરિકે પ્રતીત થાય છે

જ્યારે સિક્કરે ભાગવર્ષપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેણે પેરિટાકા અર્થાત્ પહાડી ટાક પોકોને પેરિટાકામસન પર્વતશ્રેણીપર વસેલા જોથા અને મેસેડાનિયા (મકદ્દનિયા) ના પાદશાહનો સહાયક રૂકે સાધવિસ ટાક લોકોનો સરદાર (દેશ) હોય એ ઘટના કાલપણ પ્રકારે અસભવિત નથી. જેસલમીરના ભાગી રાજગોના પ્રાચીન ઇતિહાસમા એવો ઉલ્લેખ છે કે જ્યારે આ લોકોને જાણવિગતનામાથી હાકી કાઢવામા આવ્યા ત્યારે તેમણે મિથુનદીના કિનારાપરનો દેશ છીનવી લીધો અને ત્યાજ તેમણે વ-અવાદ કર્યો આ દેશની રાજધાની સવલનપુર હતી. આ ઘટનાનો મધ્ય યુધ્ધિગરના સવતનુ ૩૦૦૮ થી ૩૦૧૨ વર્ષ જાણવામા આવ્યું છે, માટે ત્વરવશી વિક્રમને જીતનાર શાહિવાદન વા સાધવાદન કે જે તદ્દશકવશી હતો, તે ઉક્ત જાતિનોજ હોય એ વાત અસભવિત નથી શાહિવાદનને ભાગીદારોએ પદ્મપુત કરીને દક્ષિણમા હાકી કાઢ્યો હતો

રાજગોનાની આધીનતામા રહીને તદ્દશક વા નાગવસી જે આક્રમણ કર્યું તેનો મધ્ય ઇસવીસનથી પ્રાપ્ત છે વા સાત શતાબ્દીપૂર્વેનો માનવામા આવ્યો છે આજ કાળમા સિથિયન “અશ્વારીદો તોગ-રમાદના પુત્રો” (અશ્વ વા અસિ) એ મિસર અને સિરિયાદેશપર જે આક્રમણ કર્યું હતું તેનું પૂતાત પેગમર ઇમાકિય અને ડાપાડેરસ એ ઉભયે એકસગળી રીતે આપ્યું છે ‘આણુ મહાદેવ’ મા તદ્દશકોને હિમાચલના પુત્રો’ જણાવ્યા છે આ સર્વપરથી તેઓ સિથિયનનેકાના સત્તાનોતરિકે-જ પ્રમાણિત થાય છે અને ૨૩ મા છુદ્ પાર્શ્વનાથની, પોતાનો ધર્મ ભારતવર્ષમા ચલાવવાની તમા પોતાનું નિવાસસ્થાન ‘સરોતના પવિત્ર પહાડોમા નિયત કરવાની ઘટના ભારતના અદ્રવશનું આ પ્રગિર્વન થયું તેથી કેવળ આદ્ય પેઢીપૂર્વેજ નથી હતી

તદ્દશક લોકોના પ્રાચીન ઇતિહાસમા સબધમા આવડ્યું કહેવુજ પૂરતું છે હવે અમે તેમના વધુ પા-ઉજના સમયનું જ્ઞાત સંલેખમા લખીશ અમે પૂર્વે જણાવીજ ચક્રમા છીએ કે તદ્દશકમેરી ધણા પ્રાચીન કાળથી ચિતોડના સ્વામી હતા અને ગ્રહિયોતોએ મેરીઓને ત્યાથી હાકી કાઢ્યા ત્યારથી લોડીજ પેઢીઓ પછી હિંદુઓની સ્વતંત્રતાના આ રક્ષિત સ્થાનપર મુસલમાનોની સેનાએ આક્રમણ કર્યું જે અગણિત લોકોએ ચિતોડની રક્ષા કરવી એને પોતાનું કર્તવ્ય માન્યુ હતું, તેમા આપણને “આસેરગઢના ટાક લોકો” પણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાય છે કે આ વસે અસેરપર પોતાનો અધિકાર એાખામા એાખી બે સત્તાબ્દીપર્ષત રાખ્યો હતો, કારણ કે ત્યાને સરદાર પૃથ્વીરાજની સેનાનો એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિ હતો એના કાવ્યમા તેને “અંકાખરીર આમેરનો રાજ” કહ્યો છે કે

આ પ્રાચીન વસ કે જે જનમેજનનો શત્રુ અને સિક્કરનો મિત્ર હતો, તેણે ઉજજવન પ્રતાપ-મહિત પોતાની સમક્ષિ કરી વર્તમાન કાળના ટાક લોકોની અપ્રસિદ્ધિની શક્તિ યજ્ઞરાતનર પાદશાહોની પ્રસિદ્ધિ પૂર્ણ કરશે, કે જેનો એક રાજ્યય શ મુલકદેરની અભિમાની પદવી સાથે શરૂ અને સંપાપ થયો. આ વસમા એક મળી એક માદ પાદશાહો થયા હતા પ્રથમ ટુવલક (પાદશાહ)ના પુત્ર મહમુદ (ઈ.સ. ૧૩૨૫ થી ૧૩૫૧)ના સાસનકાળમા તેના ભાગીજના સ મધમા એક અકસ્માત બનવાથી ટાકોની ભાગોદાય થયો, પરંતુ નામ અને ધર્મના પરિવર્ત થીજ તેમનો આ ભાગોદાય થયો આ વસનો ધર્મ-પરિવર્તન કરનારો પ્રથમ પુરુષ સહારન નામનો ટાક હતો તેણે વન્દે-ઉન્નુ-ક નામ ધારણ કરીને

૧ ખિલારમા રિપુજવના ઉપરાધિકારી પ્રઘોતના શાસનકાળમા પાર્શ્વનાથનું ચિન્હ તર્પ વા તદ્દશક હતું તેમા સિદ્ધાંતો ભારતના દર દરના પ્રદેસોમા ફેલાઈ ગયા અને વહ્ણીપુર, અરેન્દી તેમજ અગ્રહલ-રાજા, આ સર્વ ગ્યોતોના રાજા બોદ્ધ ધર્મોવવળી થયા હતા

૨ આ પ્રસિદ્ધ કિન્દો આનંદેશમા છે, જે હાલમા અગ્રેનેના અધિકારમા છે

૩ કોનોજના પુદ્ધમા જખમી થયેલા પોદ્ધાઓની નામારપીમા તેનું નામ ‘ચદો ટાક’ વખ્યું છે

• વહ્ણીપુર, મહોદરી (મહેર) અને અણુદિવપુરના રાજા, ખર્નલ ટૅ. માને છે તેમ માદ (જેન) મહોતા વહ્ણીપુરના રાજા શેન હતા અણુદિવપુરના સોલકીરાજાઓમા કેવળ એક કુમાર-નામ જન હતો અને મહેરના પાદશાહી પુષ્ક પુષ્ક દેવતાઓના ઉપાસક હતા (જોન દીન એાખા)

પોતાની ઉત્પત્તિ અને જાતિ, એ ઉલ્લખને છુપાવી દીધા તૈયારે ભારતપર આક્રમણ કર્યું ત્યારસામા તેનો પુત્ર જફરખા પોતાના પ્રતિપાનકે શ્રીરાઝદ્વારા ચુલરાવના શાસકનારિકે નિમુખા થયો અને પોતાના સ્વામીની નિર્મળતા અને તે મમયની અશક્તિનો વાલ વર્ષ ચુલગાતનુ ગજસિદ્ધામન દર્શન કરી વીધુ અને તે મુજફર ખીખના નામથીજ ગાદીપર બેઠો તે પોતાના પુત્ર અહમદના દાખા માયો ગયો અહમદે પ્રાચીન રાજધાની અણહિલપુર બદલીને પોતાના સ્થાપન કરેના અહમદામા નગર પોતાનુ પાટનગર બનાવ્યુ આ નગર ચૌવીસદેશોના નગરોમા એક પરમ શોભાયમાન શહેર છે

ટાકલોકોએ ધર્મપરિવર્તન કર્યું તે સમયથી તેમનુ નામ રાજસ્થાનની જાતિઓમાથી નુમાઇ ગયુ અને મારી તપાસમા આ નામનો એક પણ મનુષ્ય મને પ્રાપ્ત થયો નથી

જીત (જટ)-ભારતના જીમ રાજકુનોની સમસ્ત પ્રાચિન સ્ત્રિઓમા જીતને પણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે, પરંતુ તેમને કોઇ ગજપૂત જણાવતુ નથી તેમજ હુ કોઇપણ ગજપૂતને જીતની સાથે વૈવા દિક સબંધ રાખતો જણાતો નથી આ એક એવુ નામ છે કે જેને ધાણુ દુનારા મમસ્ત ભાગત વર્ષમા પ્રસરેના છે તેઓ વિગેષત જેતીવાડીનુ કામ કરે છે તેથી અહીં આના વેગમા તેમનુ ઉચ્ચ પદ રહ્યુ નથી

પળખમા અઘાપિ તેઓ પોતાનુ પ્રાચીન નામ (જીત) ધારણ કરીને ગેહના છે ગગા અને પ મુનાના તટપર તેમને જટ કહેવામા આવે છે જટોમા ભરતપુરનો રાજા પરમ પ્રસિદ્ધ છે મિધુ ન દીના તટપર અને સાગરમા તેમને જટ કહેવામા આવે છે ગજ-ચાનમા કૃષિપ્રદાનો મોગે ભાજ જીત લોકોના છે સિધુ નદીને પેથે પાગ જે અગણિત જાતિઓ દાવના ઇન્દ્રામધર્મનુ અવનમન કરે છે, તે પોતાની ઉત્પત્તિ આ વર્ગના લોકોમાથીજ થયેની જણાવે છે

આ જાતિના પ્રાચીન ઇતિહાસના સબંધમા પૂર્ણ રીતે પૂર્વે કહેવાઇ ચૂક્યુ છે હવે અમારે માત્ર એટલુજ કહેવાતુ છે કે જેટીલોકો કે જેમની ગજધાની ઝકરતીસ (સેહન) નદીપર હતી તે મણે પોતાના રાજ્યની અખડતા અને પોતાનુ નામ સાધરસના સમયથી ૧૪ થી ચત્તાબ્દી પર્યંત કાયમ ગમ્યુ આ સમયે જેટીનોડા મુતિપૂજા છોડીને ઇન્દ્રામધર્મમા દીક્ષિત થઈ ગયા હિરા ઝરસ જણાવે છે કે જેટી લોકો ઇશ્વરનાદી હતા અને તેઓ આત્માની અમરતાના સિદ્ધાંતને માનના હતા વળી હિ ગિગનીઝ ચીના અથકરોનુ અનુકરણ કરીને જણાવે છે કે જાતિ પ્રાચીનકાળમા તે લોકોએ ફા વા છુદ્ધતા ધર્મને ગ્રહણ કયો હતો

જીતોની દત્તશાએમા તેમની જાતિનુ આદિ નિવાસસ્થાન સિધુનદીની પશ્ચિમગફ્તાદેશોમા માનવામા આવ્યુ છે અને તેમને યદુવંશમાથી ઉત્પન્ન થયેના જણાવા છે આ પ્રકારે જે ગ્રથોમા યદુવંશીઓને જાણનિસ્તાનમાથી નીચળીને આવેના જણાવવામા આવ્યા છે, તે ગ્રથોને તેઓ પુષ્ટિ આપે છે અને તેથી આ જાતિને કૃષ્ણમાથી ઉત્પન્ન થયેની ન માનતા તેમને પૃથ્વી સુદી વા જીતનોડોનુ મુખ્ય દલ મહેવાને અમને વિશેષ ધ્યાન યાચ છે આ જાતિ પ્રથમ મધ્યએશિયામાથી નીચળીને મિધુ નદીના અત્યંત પ્રદેશોમા ક્યારે આવી હતી તે પ્રદર્શિત કરનારો કોઇ લેખ અમારી પામે નથી આ ઘટના સાધરમ વા તેના પૂર્વજોની લદાઇઓને લીધે તત્કાલોકોની સાથેજ બની હશે

જીત અને તક્ષકનોડો ભારતપર આક્રમણ કરનારી લિન્નલિન્ન સિથિ જાતિઓના ઉત્પાદક હોવાનો સમાન રીતે દાવો કરે છે, એ વાત પૂર્વે લખવામા આવી છે, અને હાલમા ગ્રથકારની પામે પાચમી ચત્તાબ્દીનો એક એવો શિનાગેખ મોલુદ છે કે જેમા ઉલ્લખ નામો એજ રાગને મટિ વા પગવામા આવ્યા છે અને તે રાજામા સૂર્યની ઉપાસના કરવાનો વિધિયન ગણુ પણ વિદ્યમાન હતો એમ તેમા જણાવવામા આ યુ છે, તેમજ તેમા એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે જીતવંશી રાજાની મા યદુકુનની હતી, આ પરથી તેનો જીતીસ રાજકુતોમા સ્થાન પ્રાપ્ત કયોતો અને પોને યદુવંશી હોવાનો દાવો પુષ્ટ યાચ છે

જીમીમનની પચમ જતાબ્દી કે જેની સાથે આ ગેખ સબંધ રામે છે તે જીતોના દનિદામમા એક ઉપયોગી સમય છે હિ ગિગનીઝ પ્રાચીન ગ્રથોના પ્રમાણથી જણાવે છે કે, ચૂચી વા જીતનોડો પાચમી અને બી ચત્તાબ્દીમા પળખમા વસ્યા હતા ઉપ સિધાગેખ આ પ્રદેશમા આવેના માનીન્ન-

પુરના ઝગના સંબંધમાં છે આ નગર શાલિવાહનપુરજ હતુ એમાં સદેહ નથી આ નગરમાંથી ટાક લોકો હાકી દાદીને ત્યાં ચઢવથી લાટીઓએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો હતો.

આથી કેટલા સમય પૂર્વે જીતલોકોએ રાજસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેનો નિશ્ચય અધિકારીઓને શિલાલેખોપર છેલ્લા જોદ્ધાએ અત્રે માત્ર એટલું જ કહેવું પૂરતું છે કે આપણે તેમને ઇ. સ. ૪૪૦ માં રાજ્ય કરતા જોદ્ધાએ છીએ.

જ્યારે યાદવલોકોને શાલિવાહનપુરમાંથી હાકી કાઢવામાં આવ્યા અને તેમને સતપત્રનદી ઉતરી ભારતના મરુસ્થલમાં દાહિયા અને જોદ્ધા રાજપૂતોની વચ્ચે આશ્રય લેવા પડ્યો ત્યારે તેમણે પોતાની પ્રથમ રાજધાની દેરાવલ સ્થાપિત કરી અને તેમાંના ઘણા લોકોએ અત્યાચારથી ડરી મુલક-માનીધર્મ મદલું કરી લીધો. આજ સમયે તેમણે જટ નામ ધારણ કર્યું આ જટ લોકોની ઓછામાં ઓછી વીસ ભિન્નભિન્ન શાખાઓ ચઢકુવના ઇતિહાસમાં ગણાવવામાં આવી છે.

જીતલોકો સિંધુ નદીના પૂર્વ તટપર અમરાવતિ શિવાલેખો અને તેમના ઇતિહાસમાં જે સમય જ્ઞાત પ્રાપ્ત થાય છે તે સમયથી પૂરા પાડ્યે વર્ષો વ્યતીત થયા ત્યાંમુધી એક બળવાન જાતિના લોકો તરિકે રક્ષા તતા આપણને આ જાતિનું અત્યંત મનોરંજક જ્ઞાત ભારતવર્ષના મહમૂદના ઇતિહાસમાં લખેલું પ્રાપ્ત થાય છે મહમૂદના માર્ગનો અવરોધ આ લોકોએ એવી રીતે કર્યો હતો કે જેનું ઉદાર-ધુ ચૂરોપના યુદ્ધમાં પ્રાપ્ત થઈ શકેલું નથી હીઝરી સન ૪૧૬ (ઇ. સ. ૧૦૨૬) માં મહમૂદે જીતોની સામે એક સેના રવાના કરી હતી કારણ કે તેમણે તેને સૌરાષ્ટ્ર પર કરેલા અતિમ આક્રમણમાંથી પાછા ફરતી વખત માર્ગમાં ઘણા સતાવ્યો હતો અને તેનું અપમાન પણ કર્યું હતું આ જ્ઞાત રાજા દેવાચી અને તેને મૂળ અથમાથી અત્રે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ —

‘જીતલોકો મુખતાનની સીમાની નિકટના પ્રદેશમાં જોદ્ધા પહાડોની પાસે થઈ વહેતી નદીના કિનારાપર રહેતા હતા જ્યારે મહમૂદ મુખતાનમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેણે જીતલોકોનો દેશ મોટી મોટી નદીઓથી રક્ષિત જોઈ ૧૫૦૦ નોકાઓ તૈયાર કરી પ્રત્યેક નોકાની સાથે લોકાના છ છ લાસા જડવામાં આવ્યા હતા આ લાવાને નોકાના અગ્ર ભાગપર બહાર પડતા રાખવામાં આવ્યા હતા, કે જેથી આ પ્રકારના યુદ્ધમાં નિપુણ એવા શત્રુઓ ઉપર ચઢી આવે નહિ તેણે પ્રત્યેક નોકામાં વીસ વીસ ધનુર્ધારીઓ અને નરથાળના જવાબદારી મોળા ફેકનારા માણસોને જીતલોકોના નોકાસમૂહને બાળી દેવાને માટે બેસાડ્યા હતા પાદશાહ તે લોકોનો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કરી મુલતાનમાં વિશ્રામ કરી પરિણામની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો, જીતલોકોએ પોતાની સ્ત્રીઓ, બાલકો અને સપત્તિને સંધ

૧ આ સમયમાં (ઇ. સ. ૪૪૬ માં) જે જટ ભાતાઓ કે જેમના નામો હેગિરદ અને હોસો હતા તેમણે પોતાની જાતિનું એક દલ જટલેહમાં લાવી કેન્ટુ રાજ્ય સ્થાપિત કર્યું. (મન્ન-થું આ સંસ્કૃત ભાષાનો કહી શબ્દ છે, કે જેનો અર્થ સમુદ્રતટ છે. એના જોડેજ ગૌણિક શબ્દ કોટા છે) તેમણે આ જે ધારાઓ ચલાવ્યા અને વિશેષતઃ પૈતૃકભૂમિના વિભાગના વિષયમાં તેમનો જે ધારો અધ્યાપિત પ્રચલિત છે, કે જેને જાનુસરીને નાના પુત્રને શેષ કરતા બચણો ભાગ આપવામાં આવે છે અને તેના સિવાયના સર્વ પુત્રોને સરખે ભાગે સંપત્તિ વહેળી આપવામાં આવે છે, તે સર્વ સ્પષ્ટ રીતે સિચિયતકાપદાઓ છે, અને તેને પ્રાચીન કાળના ગૌણિકો અક્ષરતીસ (સિંહન) ના તટપરથી લાખ્યા હતા.

૨ જડુના ઝગ વા ચઢુના પહાડને યાદવોના સંક્ષિપ્ત વર્ણનમાં એક એવું મધ્યસ્થ સ્થાન જણાવ્યું છે કે જ્યાં તે લોકોએ મહાભારતના યુદ્ધ પછી ભારતમાંથી નીકળીને વિશ્રામ કર્યો હતો.

૩ આજ સ્થાનની નિકટ સિકદર પોતાની નોકાઓના કાકલો તૈયાર કર્યો હતો આ કાકલો ૧૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે એબિયનપર્ષત પહોંચ્યો હતો.

૪ નરથાળ-એ એક પ્રકારનો દ્રવ પદાર્થ હતો, જેનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાળમાં અગ્ર લગાડવાને માટે કરવામાં આવતો હતો.

(શા. ૬૦ ઓગા)

x અવારનવારી કારકીર્દિ સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી અને યિજોડોરિક તથા જે-સેરિક (રિકનો અર્થ સંસ્કૃત-માં રાજા છે) પોતાની સેના આફ્રિકામાં લઈ જતા હતા.

સાગરમા^૧ મોકલી દીધી અને ચાર હજાર અથવા બીજાઓના કહેવા પ્રમાણે આઠ હજાર સુસંનિબ્ધતાવાળા ગઝનીઓની સાથે યુદ્ધ કરવાને માટે જલમા છોડી ત્યારપછી એક લાખાનક યુદ્ધ થયું, પરંતુ બહાર નીકળેલા લાલાઓએ જીતવેલોની કેટલીક નૌકાને ડૂબાવી દીધી અને રેલમા આગ લગાડવામા આવી માત્ર થોડાજ લોકો આ આપત્તિના રચણથી નાસીને બચ્યા અને જેઓ આ પ્રકારે બચ્યા તેમને કેદ થવાનું મહાદુર્ભાગ્ય ભોગવવું પડ્યું (ફિરિસ્તા પુસ્તક ૧ છુ)

નિ સંદેહ અનેક માણસો નાસીને બચ્યા હતા અને જીતલોકોનો પરાજય થયા પછી બ્રિટાનેરનું રાજ્ય સ્થાપિત થયું હતું ત્યારે ત્યાં જે લોકો વસતા હતા, તેઓ આ યુદ્ધમાથી બચેના લોકોજ હોય એવો અધિક સંભવ છે

આ ઘટનાથી થોડા દિવસ પછી જેનીનેકોનું મૂળ રાજ્ય પણ નાશ પામ્યું અને તે સમયે તે જાતિના નામી છૂટના ધણા લોકોએ ભારતમા આવીને આશ્રય ગ્રહણ કર્યો ૪૦ સં ૧૩૬૦ મા તોગલતાશ એ જેનીજાતિનો મુખ્ય ખાન હતા આ જાતિ આ સમયપર્યંત મૂર્તિપૂજક હતી તેણે ખોરાસાન જીતી નહતે ટ્રાન્સ ઓક્સિયાનપર આક્રમણ કર્યું ત્યાંના રાજા નાસી ગયો, પરંતુ તેના ભત્રીજા અમીર તીમૂરે તે સ્થાનને પરાધીન થતું બચાવ્યું તેણે તોગલતાશની સાથે મેત્રી કરી અને તે જેનીજાતિના એક લાખ યોદ્ધાઓનો સેનાપતિ બની ગયો ૪૦ સં ૧૩૬૬ મા બ્યારે જેડીઓનો ખાન મરણ પામ્યો, ત્યારે તીમૂરે પોતાની પ્રજાના મન એટલા વચ કરી લીધા હતા કે 'કેરલદાષ' અર્થાત્ સાર્વજનિક સભાએ મોટા ખાનની હુપાધિ જેડીલોકોની પાસેથી લઈને ચગતાષ તીમૂરને અર્પણ કરી ૪૦ સં ૧૩૭૦ મા તેણે જેનીજાતિની એક રાજકન્યાની સાથે વિવાહ કર્યો અને પોતાના પૈતૃકરાજ્ય ટ્રાન્સઓક્સિયાનામા કેાજેડને પણ સયોજી દીધું જેલોકોએ પોતાની સ્વતંત્રતા છોડી તે પૂર્વે રાજવિદ્રોહ અને કતનથી મનુષ્યજાતિનું આ પ્રથમ નિવાસસ્થાન પ્રાપ્ત બિજ્જડ થઇ ગયું અને તીમૂર પોતાને ૪૦ સં ૧૩૮૮ પર્યંત સુરક્ષિત સમજી શક્યો નહિ આ પૂર્વે તેણે જેનીલોકોનાં છ નગરોપર આક્રમણ કરીતેમને બાળીને ભસ્મીભૂત કર્યા, તેમના દ્રવ્યને પોતાના દેશમા લઈ આવ્યો અને તે જાતિને પ્રાપ્ત વિનષ્ટ કરી દીધી.

તેણે યુરોપના અધિકતર ભાગપર આક્રમણ કર્યા પછી ભારતવર્ષપર આક્રમણ કર્યું યુરોપપર આક્રમણ કરી તેણે મોસ્કોનગર હસ્તગત કર્યું અને અસંખ્ય ઉરુઝના સિપાઇઓને કતલ કર્યા હતા તેણે ભારતવર્ષપર આક્રમણ કરી પોતાના પ્રાચીન શત્રુ " જેડીલોકો કે જે તોડીમના મેદાનોમા વસતા હતા તેમાના બે હજાર માણસોની પોતાની તલવારવતી કતલ કરી મરુસ્થલીપર્યંત તેમની પૂઠ પકડી અને કઝગરની^૨ નિકટ બીજા પણ અનેક માણસોની હત્યા કરી '

તે જતા પણ જીતલોકો પળખમા કાયમ રહ્યા અને હાનમા ભારતમા મહાપ્રતાપી તથા સ્વતંત્ર રાજા લાહોગનો જીતવ શી (રણજિતસિંહ)જ છે પાંચમી શતાબ્દીમા બન્યા યૂડી લોકો વસ્યા હતા અને બન્યા ગઝનીથી હાકી કાઢવામા આવ્યા પછી યુદ્ધવશીઓએ ટાકલોકોનો નાશ થતા પોતાનો અધિકાર

૧ એને મહાશય ડો'ના અનુવાદમા એક દીપલખવામા આવ્યો છે સિંધસાગર પળખનાર હોઆયો પૈકી એક છે મે મહાશય 'ડો' કૃત તવારિખ ફિરિસ્તાના પ્રારંભિક ભાગનો અનુવાદ મુખ્ય મ થતી સાથે મેળવ્યો છે અને તે લોકોના ધારના કરતા અધિક પ્રામાણિક છે તેમણે અક, તોલ અને માપના સબધમા અધિક અચૂલિઓ કરી છે અને તેજ કારણથી તેમણે ભારતમાથી બળપૂર્વક લઈ જવામાં આવેલું ધન એટલું તો અધિક બતાવ્યું છે કે તેપર વિશ્વાસ મૂકી શકાતો નથી

૨ અણુનગાઝીનું પુસ્તક (વૅલ્યુમ) ૧ છુ અધ્યાય ૧૬ મા લખ્યું છે કે દિલ્લીના સુલ્તાન મુ'મૂદની સાથે યુદ્ધ કર્યા પછી 'મૂરે તેના ઇતિહાસનેખનકોલેખાનુસાર ' એક લાખ કાફિર ગુલામોને કાપી નાખનાની આજ્ઞા આપી મોગી મસ્જિદમા આગ લગાડવામા આવી અને મદ્રિદના આત્મા નરકકુડમા મોકલી દેવામા આવ્યા તેમના મસ્તકોનો ખિનારો ખડો કરવામા આ પો અને તેમની લાંબો દિશ્મ પશુપક્ષીઓ ના ભક્ષણાર્થે ફેડી દેવામા આવી મેડતામા કાફિર ગુજરીગોની જીવત ચામડી ઉતારવામા આવી." આ કાર્ય તીમૂરનગની આજ્ઞાથી કરવામા આ યુ, કે જે પુરુષમા મર્વ મહાન અને ઉત્તમ ગુણો હતા એમ યુરોપના નાટકમય ઇતિહાસના લેખકો જણાવે છે

રચાપિત કર્યો હતો, તેજ પ્રદેશોમાં ઉત્તમ જીવનથી રાજાનો અધિકાર છે. જીવનગતિના અધારોહી-ઓમાં નિશ્ચયન રીતલાતોનો પ્રયોગ એક નવ આપ થાય છે અને પ્રાચીનકાળમાં ચક્રવર્તી કૃષ્ણ ને ચક્રનો ઉપયોગ કરતા હતા, તેનો ઉપયોગ અઘાપિ આ લોકો કરે છે.

હવે વા હુણુ—સિધિયન-ગતિઓ પૈકી જેને ૩૬-૧૪૩૭માં રચાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેમાંની એક આ હુણુ પણ છે આ જાનિ કે જે યુરોપમાં પોતાના ઉપદ્રવો અને વખતોને વીધે અતિ પ્રસિદ્ધ છે, તેણે ભારતવર્ષ પર ક્યારે આક્રમણ કર્યું તે આપણને જાત નથી, પરંતુ ઈતર ધણી જાતિઓની સાથે તેણે ભારતવર્ષ પર આક્રમણ કર્યું હતું એમાં તો કિચિત્ પણ શક નથી આ જાતિઓ સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પમાં અઘાપિ વર્તમાન છે જેવી કે કદી (કાવી), જાના (ખાના) અને મકવાણા વગેરે, તથાપિ આ જાતિઓના નામ માત્ર ઉત્તમ દ્વીપકલ્પની વચાવનીઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે જો કે આપણને હજોનું નામ ભારતના અતિ પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને ચિનાનેઓમાં પ્રાપ્ત થાય છે, તોપણ આ લોકો ઉત્તર તત્કાલા ભારોની યાદીમાં રચાન પ્રાપ્ત કરી ચક્રવા નથી.

આ જાતિનું સર્વથી પ્રાચીન વૃદ્ધાત એક એવા સિવાયેખમાં પ્રાપ્ત થાય છે કે જેમાં બિહારના એક રાજાના પત્રકમનું વર્ણન છે આ રાજાએ ઈતર વિષયો પ્રાપ્ત કર્યા ઉપરાંત “હુણુ ચોકોનો ગર્વ” પણ ઉનાયો હતો. મેવાડના પ્રાચીન રાજાઓના દનિદાસમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, જ્યારે મુસનમનોએ ભારત પર કરેલા પ્રથમ આક્રમણમાં ચિતોડ પર દહીં કર્યો હતો, ત્યારે જે સમસ્ત રાજપૂતોએ મેવાડના રાજાને મદાય કરી તેનું સરક્ષણ કરવું પોતાનું કર્તવ્ય માન્યું હતું તેમની યાદીમાં હજોના સરદાર અગત્યની પણ નિર્દેશ છે કે ગિગનીઝ હુણુ વા મેગયોના એક દાને અગત્યતરિકે ઓળખાવે છે અને અજુનાગ્રાજી જગથે છે કે જે તાનારજાતિ યોનની મોગી દિવાનની રક્ષા કરતી હતી, તેનું નામ જગની હતું અને તેનો એક સ્વતંત્ર ગણ હતો, જેનો મેટ્ટા પગાર અને મહાન પ્રતિષ્ઠા હતી જે દેશમાં હિયાગનો અને ઓહ્યોન અર્થાત્ તુર્ક અને મેગન-જાતિના લોકો વસતા હતા તે ‘તાતાર’ ના નામથી ઓળખાતા હતા અને આ નામ તાનાન દેશપરથી પડ્યું છે આ દેશનો વિસ્તાર ઇર્દિશ નહીના તટથી અર્ધ ૧૪ પદાડાની માથે સાથે પીટસાગરના તટપર્ષ ત પમેઓ હતો આ દેશનું વર્ણન હુણુ જાતિના ઇતિહાસનેએકે વિનારપૂર્વકે થયું છે આ હુણુજાતિના ઇતિહાસનેએકનું અનુકરણ કરીને તથા ઇતર સ્વતંત્ર સાધનોદ્વારા રામના વિનાશના ઇતિહાસનેએકે (ગિબને) તેમના યુરોપપરના આક્રમણનું વર્ણન આનિ રાનકે બનાવી મુક્યું છે પરંતુ જે લોકોની ઇચ્છા આ લોકોના પૂર્વમમયના ઇતિહાસ અને રીતમાનની સાથે મજબ ધરાવતી અમસ્ત બાળતો બાળવની ટોપ, તેમણે માટેશનની જૂગોળ નામના પાલિલ અને અન્વેરણના આરકને અવસ્થા જેવું જોધ્યું.

ડિ એન્વિન, કૅસમ નામના પશ્ચિમી રાજાના અથવા આધારપરથી જણાવે છે કે, સ્વેત હુણુલોકો ભારતના ઉત્તર ભાગ પર અધિષ્ઠિત મોગવના હતા અને આ લોકોનું એક દળ સૌરાષ્ટ્ર અને મેવાડમાં પણ વસ્યું હોય એવો ધણો સભવ છે.

હવેકયા હજોનું નિવાસસ્થાન ચબવનહીના પૂર્વતટ પર ખાડોની નામના પ્રાચીન રચાનમાં જણાવે છે અને તે રચના પ્રસિદ્ધ મદિરામાનું એક કે જેનું નામ સિંગારચૌરી છે, તે ઉત્તર નદીના બીજા કિનારા પર જ્યાં વર્તમાન બિસરોર આવેલું છે તે પ્રદેશમાં પણ જેનો અધિકાર હતો એવા હુણુજાતિના રાજાનો વિવાદમયપર છે હજોને યુગરાતના ઇતિહાસમાં જે રચાન આપવામાં આવ્યું.

૧ આ રાજ્ય રજાજિતસિ હતા મરણ પછી અગ્રેજસરકારે ખાસ કર્યું છે.

૨ હજોએ ભારતવર્ષ પર ઇસ્લામની પાથથી ચતામીના મધ્યભાગમાં યુક્તવ રાના રાજ કુમાર ગમના દેડાતમમને આક્રમણ કર્યું હોય એમ પ્રતીત થાય છે. (ગાં. ૬૦૦ ઓગ્રા)

૩ મદાય માર્દશન દરેરિયન અને ઝકુન્ડનેચિયનોકોની વચ્ચે ભાષાની સમાનતાને લીધે નમક હોવાનું જણાવે છે “આ પ્રાચીન સમયમાં હુણુ ગૌથ જટ અને એસિસ લોકો તથા બીજા ધણી લોકો એડિનની પ્રાચીનવેનીની આસપાસ એકત્રિત થતા હતા” તેણે આપણને જે શબ્દો આપ્યા છે તે સમજનાથી નીકળેલા છે પુસ્તક ૭, પૃષ્ઠ ૩૭૦ જુઓ.

છે, તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા જેટલો પ્રતાપ બાળી સતાબ્દીમા અવગ્ય તેમનામા હજેજ આ જાતિ હજી નષ્ટ થઈ નથી લાગતના મહાશુદ્ધિમાન શુવિત ભાટોમાના એકે આગ્રયગને નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યું કે આ જાતિ અઘાપિ વિદ્યમાન છે અને એ સમયે પ્રવાસમા તે આ ગ્રયકારની માથે હતો ત્યારે તેણે મની નદીને કિનારે કેટલાક ફણુ લોકોના નિવાસસ્થાન બનાવીને તેની ખાત્રી કરી આપી તે કે

૧ ફણુવગ-મધ્યએશિયામા રહેનારી એક પ્રાચીન જાતિનું નામ ફણુ છે આ જાતિના લોકો ઘણા પ્રમુખ થયા અને તેમણે એશિયા નવા યુગપના કેટલાકદેશો જીતી લઇ તેપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો તો ચીનાગ્રયકારોએ તેમને 'યુત્ત રૂત' 'ચેચિયેટો' ના 'ચેચ' વખ્યા છે, ગ્રીક અર્થાત્ ચીનાની ઇતિહાસવેખકોએ તેમને 'ઉનોઇ' (ફણુ), 'યુકાઇ ઉનોઇ' (સ્વેતફણુ) વા 'એધ્ય-લાઇટ' જણાવ્યા છે, આર્મીનિયન લેખકોએ 'હુક' અને સંસ્કૃત ગ્રયકારોએ તેમને 'ફણુ', 'ફન', 'સ્વેત ફણુ' વા 'મિતફણુ' વખ્યા છે સંસ્કૃત ગ્રયકારો તેમની ગણના આચારવ્રષ્ટ યોક્ષ અર્થાત્ ખેરઝો-મા કરે છે, પરંતુ તેમનો વિવાહમબધ રાજપૂતોની સાથે હોવાના ઉદાહરણો પ્રાચીન શિનાયેખો વગેરેમાથી મળી આવે છે

ઇ. સં. ૪૨૦ ની આસપાસ મધ્ય એશિયામા આક્રમક નદીની નીકટ રહેના ફણુએ ઇગનના મસાનિયનવલી પાદશાહોની માથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રારભ કર્યો અને યર્દેઝદ્ દ્વિતીય (ઈ. સં. ૪૩૮-૪૫૭) તથા શીરાઝ (ઈ. સં. ૪૫૭-૪૮૪) ને પરાસ્ત કરી તેમનો કેટલોય મુલક તાબે કરી લીધો પછી તેમણે હિન્દુસ્તાનના સીમાતપરનો પ્રદેશ તાબે કરી કમશ આગળ ચાવવા માડ્યું, ચીના યાત્રાળુ સગચ્છે જે પ્રાય ઇ. સં. ૫૨૦ મા ગાધારદેશમા આ યો હતો, તે લખે છે કે - "અહીં આનો રાજા ચેચેટો (ફણુ) છે. તે અતિ લકાયક છે અને તેની સેનામા ૭૦૦ હાથીઓ રહે છે ફણુલોકોએ ગાધારદેશ જીતી લઇ લેલિહને પોતાનો રાજ બનાવ્યો હતો. વર્તમાન ગળ તેનાથી વીજો છે." ઇ. સં. ૫૨૦ મા ગાધારદેશનો રાજા મિહિરકુવ હતો, એટલે લેલિહ તેનો પિતામહ હોવા જોઇએ.

કુમારગુપ્તના અતિમ સમયમા ફણુએ શુપ્તોના મહારાજ્યપર આક્રમણ કર્યું અને તે (કુમાર-ગુપ્ત)ના પુત્ર સ્કંદગુપ્તે ઇ. સં. ૪૫૫ ની પૂર્વે ફણુપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ફણુલુ આ આક્રમણ લેલિહના સમયમા થયેલુ હોલુ જોઇએ સ્કંદગુપ્તના દેહાત પછી તોગમાણુ કે જે લેનિહનો પુત્ર વા ઉત્તરાધિકારી હોવા જોઇએ તેણે બાનગુપ્તને પરાસ્ત કરી શુપ્ત સવત ૧૯૧ (વિ. સં. ૫૬૭, ઇ. સં. ૫૧૦) મા માળવા વગેરે દેશોપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરી હીધો તોરમાણુ એ ફણુમા પ્રતાપી રાજા થયો. તેને આંધીન ગાધાર, પળખ, કાશ્મીર, માળવા, રાજપૂતાના તથા સમુદ્ર પ્રદેશનો ત્રોટો ભાગ હોવા જોઇએ તેણે માળવા દેશ જીતી વીધો ત્યારપછી અપસમયમા તેનો દેહાત થઈ ગયો અને તેનો પુત્ર મિહિરકુવ તેના ગમ્યનો સ્વામી બન્યો. ચીનાયાત્રાળુ હુએનસાના સફરનામામા તથા કેન્ડલકુત રાજતગિણી અને કેટલાક શિનાયેખોમા તે (મિહિરકુવ)નું વૃત્તાત પ્રાપ્ત થાય છે, જેપર-થી પ્રતીત થાય છે કે તેની ગમ્યવાની શાકન નગર હતુ એ મહા વીરરાજા હતો અને તેણે મિધ વગેરે અનેક દેશો જીતી લીધા હતા. પ્રથમ એની આગ્યા બૌદ્ધધર્મપર હતી, પરંતુ પાછળથી બૌદ્ધો-અત્યે નારાજ થઇ તેણે તેમના ઉપદેશકોને સર્વત્ર મારવાની તથા બૌદ્ધધર્મને નિમૂલ કરવાની આગ્ય કરી એણે ગાધારદેશમા બૌદ્ધોના ૧૬૦૦ સ્તૂપો તથા મઠો તોડાવી નખાગ્યા અને કેટલાક લાખ માણુએને મારી નખાગ્યા. તેનામાં દવાનો લેશ પણ અંશ નહોતો માગવાના રાજા યશોધર્મ તથા મગધના ગુપ્તવંશી રાજા બાલાદિત્યે (નરસિંહ શુપ્તે) તેને વિ. સં. ૫૮૯ (ઈ. સં. ૫૩૨) ના અગમામાં પરાસ્ત કર્યો, તે સમયથી મિહિરકુવના અધિકારમાથી મધ્યહિન્દુસ્તાનના માળવા વગેરે દેશો નીકળી ગયા હતા; પરંતુ કાશ્મીર, ગાધાર વગેરે તરફના દેશોપર તેનો અધિકાર અધિક સમયપર્ષત ગ્લો હતો એમ પ્રતીત થાય છે. યશોધર્મદ્વારા પરાજિત થયા પછી ફણુલોકો પોતાનો અધિકાર ગ્થાપિત કરવાને માટે લડતા ગ્લાહોય એમ પ્રતીત થાય છે ચાલુક્યરા વેશવશી રાજા પ્રસાદવર્ધન, ગમ્ય-વર્ધન તથા હર્ષવર્ધન ફણુની સાથે લડ્યા હતા તેમ અકરે હૈય (કનચુરી) વંશી રાજા કર્ણ, પગમાર-વશી રાજા મિધુરાજ અને રાડોડ કક્કલ (કર્કરાજ દ્વિતીય) વગેરે પણ ફણુની સાથે લડ્યા હતા,

આ લોકો બ્રહ્મ થયેલા અને અન્ય જાતોએના મિશ્રિત થયેના જણાયા ^૧

અને એવું અનુમાન કરી રાષ્ટ્રોએ છીએ કે મધ્યએશિયામાં કેટલાક પરિવર્તન થવાથી મોઝી જનસંખ્યાના આ લોકોને જનનનિર્વાહના સાધનો ખોળવાને યોગ્યતા જન્મ પડ્યું હતું ભારતે આવી મનુષ્યોની વૃદ્ધિમાં ભાગ લીધો નહિ, આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, આ લોકો હિંદુ રીતે કહેવાયા? આપણે તેમને અતિ નિકટ પકિતના સદ્ગતો કહી શકતાજ નથી, કારણ કે, જો કે કદી (કાઠી) અને બન્યા (બાવા) લોકો રાજપૂત કહેવાતા વા જણાતા નથી, તોપણ તેઓ સદ્ગતો દરજ્જાપ્રત્યે ઘણા ધરાવે છે

કદી (કાઠી) — આ લોકોની પ્રાચીન અવસ્થાના સળધમાં પૂર્વે ઘણું કહેવાઈ ચૂક્યું છે અને રાજસ્થાન તથા સૌરાષ્ટ્ર એ ઉભય દેશોની સમસ્ત વસાવસીઓના લેખકો તેમને ભારતના રાજકુટુંબના સ્થાન આપવાને માટે સહમત છે આ જાતિ ભારતમાં આવેના પશ્ચિમ દ્વીપકલ્પની અત્યંત પ્રસિદ્ધ જાતિઓમાંની એક છે અને તેણે સૌરાષ્ટ્રના નામને બદલીને કાઠિયાવાડ કરી દીધું છે

અહીં આ (કાઠિયાવાડ) ના નિવાસીઓમાં કદીજાતિએજ પોતાની પ્રાચીનતા અધિકતર સ્થાયી રાખી છે તેનો ધર્મ, તેની રીતભાત અને તેની મુખ્યદ્રા, એ સર્વ ધર્મતંત્ર સિધ્ધિયત છે સિકદરના સમયમાં આ જાતિના લોકો પશ્ચિમમાં પાચે નદીઓના સગમની નિકટના ખૂણાપર અધિકાર ભોગવતા હતા આ લોકોની સાથે લડવાને માટે સિકે દર સ્વયં ગયો હતો તેમની સાથે થયેલા યુદ્ધમાં સિકે દરનો પ્રાણ જતો જતો બન્યો અને તે સ્થાનપર તેણે પોતાની વૈરવ્રતિનું અપૂર્વ સ્મારકચિન્હ મૂક્યું. કદીનોડો નો પત્તો આ સ્થળેથી લઈને તેમના વર્તમાન નિવાસસ્થાનપર્યંત લાગી શકે છે જેસલમીરના ઇતિહાસના આરંભિક ભાગમાં આના લોકોની કદીનોડોને સાથે થયેલા યુદ્ધનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તેમની પોતાની દત્તકથાઓ તેમને આઠમી સતાબ્દીના અરસામાં સિંધુનદીની ખીણના દક્ષિણપૂર્વ ભાગમાંથી આવીને આ દ્વીપકલ્પમાં વસેના જણાવે છે

પારમી સતાબ્દીમાં કદીલોકો પૂર્વરાજની સાથેના યુદ્ધોમાં પ્રસિદ્ધ હતા આ જાતિના કેટલાક સરદારો તેની તથા તેના શત્રુ કોનાજના રાજની સેના સાથે સળધે ધરાવતા હતા જો કે આ સમયે તેઓ કેટલેક અંશે અણહિલપુરના રાજને આધીન રહી કાર્ય કરતા હતા, તોપણ એમ જણાય છે કે આ ઘટના કાંઈ પણ દબાણ કરતા અધિકતર તેમની સ્વેચ્છાથીજ બની હતી

કદીનોડો અઘાપિ સૂર્યની પૂજા કરે છે, શાંતિપ્રિય હૃદયોપ્રત્યે ઘણા ધરાવે છે અને પોતાના પૂર્વજાળના લૂટફાટના ઉઘમની અનિશ્ચિત કમાઈ કરતા શાંતિપૂર્વક શ્રમ કરીને પોત નો નિર્વાહ કરવા-

એમ તેમના લેખ વગેરેપરથી પ્રતાત થાય છે હવે હજીનું કોઈ રાજ્ય રહ્યું નથી અને એ કામ નહિ થઈ શકે છે હજોએ ઇસ્વીસનની પાંચમી સતાબ્દીમાં ધરાનનો ખખનો લૂટયો અને તેઓ ભાની દોષત હિંદુસ્તાનમાં લઈ આન્યા જેથી ધરાનના અસાનિયન સૈનીના સિક્કાઓ કે જે સિક્કા કલદાર રૂપિયાની બરાબર પણ ઘણા પાળા થતા હતા અને જેની એક બાજુપર રાજાની મુદ્રાબેખસહિત અને બીજી બાજુપર પ્રદીપ અગ્નિનો ઉચ્ચ કુન્ડ હતો તથા કુન્ડની બે બાજુએ બે પુરખો ઉભા હતા, તે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને હજીએ પણ આ દેશમાં તે સિક્કાને મળતા સિક્કા ચલાવ્યા હજીનું રાજ્ય નહિ થયા પછી પણ ઇસ્વીસનની અગીઆરમી સતાબ્દીની આસપાસપર્યંત તેજ સૈનીના (લેખવિનાના) સિક્કા પ્રચલિત રહ્યા, પરંતુ કમલ તેનો આકાર ઘટવાની સાથે તે પર એટલે મુખી ખેડોળપણ આવી ગયું કે તેની ઉપરનો રાજનો ચહેરો ઓળખવો દુસ્તર થઈ પડ્યો આથી લોકોએ રાજના ચહેરાને ગર્ધવની ખરી ઠરાવી અને તે સિક્કા 'ગધિયા' 'વા ગધિયા' ના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા, પરંતુ ગર્ધવ (ગધેડા) ની સાથે તેને કાંઈ પણ સળધ નથી

(ગાં. હીં. ઓ. ગા.)

૧ ઉત્તમ ભાગ જણાવે છે કે વડોદરાથી ત્રણ કોશના અંતરપર ત્રિસોની ગામમાં આ હપ્તોનો ના ત્રણચાર ધર છે અને ખીચીજાતિનો ભાટ મોગચ જણાવે છે કે, હજીનોડોની દત્તકથાઓપર થા પ્રતીન થાય છે કે એ જાતિના પુરુષ પરાક્રમશાળી રાજાઓ ભારતપર્યાય થઈ ગયા છે.

૨ મિકેદર પાદશાહ ૪૦ સં. ૫૦ ૩૨૬ માં પશ્ચિમપર કરેલા આક્રમણપ્રસંગે ભાના કાઠી ઓની સાથે લડ્યો હતો

(ગાં. હીં. ઓ. ગા.)

મા ઘણા અસતુષ્ટ છે તે લોકો પોતાના અશ્વપર આરૂઢ થઈ હાથમા લાલોલઈ શત્રુ અને મિત્રની પોતાનો 'બ્લેકમેન' અર્થાત ઉપદ્રવોના કર ઉચરાવતા રહેવા સિવાય બીજા કાંઈ પણ ધ ધારથી પ્રસન્ન થતા કેટલે મેકમકોના આ જાતિની રીતભાતવિધેના લેખને અકી આ ઉદ્ધન કરી અને આ સંજ્ઞાત સમાપ્ત કરીશું 'કટીજાતિ કોઈ કોઈ માનતમા રાજપૂતજાતિથી ભિન્ન છે તે ખબારે અનિર્દય છે, પરંતુ વીરતાના અણુમા તે રાજપૂત કરતા ઘણી યદ્ધા છે અને કટી કરતા અધિક બળવા મુખ્ય કોઈ પણ નથી તેનું કદ સાધારણ લોકો કરતા ઘણું મોટું છે તે જાતિના મનુષ્યો પ્રાય ૭ શીટથી અધિક હયા થાય છે કવચિત કવચિત તેઓ સુવાળા વાળ અને નીનનર્જી નેત્રાળા પણ જણાય છે તેમનું શરીર દસરતી અને મજબૂત હાડવાળું હોય છે, અને તે વિશેષત તેમની જીવનપ્રણાલિને બરાબર અનુકૂળ હોય છે તેમનું મુખ તેજસ્વી હોય છે, પરંતુ તે બરાબર પ્રકારનું હોય છે, કારણ કે તે પગ કઠોળતા પ્રકાશતી હોય છે અને બહુધા મૃદુતાનું એક પણ લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી" ૧

બધ્લા (બાલા)—પ્રાચીન તથા આધુનિક સમસ્ત વસાવતીનેબકો બધ્લાજાતિનું નામ રાજપૂતોમા અતર્જીત કરે છે લાટનેકો તેમને આશીર્વાદ આપતા " હકા મુલ્તાનના ગવ " કહે છે તે પરથી પ્રતીત થાય છે કે તેમનું મૂળ નિવાસસ્થાન મિથુનદીના તટપર હતું, પરંતુ તેઓ સૂર્ય-વંશી હોવાનો દાવો કરે છે અને કહે છે કે, અમારો આગ્રપુરય બધા વા બપ્પાર રામચંદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હવનો દીકરો હતો અને સૌરાષ્ટ્રમા તેમની વરતી પ્રાચીન સ્થાન ટાકમા હતી, કે જે અધિક પ્રાચીન-કાળમા મોગીપટ્ટણ કહેવાતું હતું અને તેની આસપાસના પ્રદેશને જીતી લઈને તેમણે તે દેશનું નામ બધ્લેન (વલ્લભીપુર એની રાજધાની હતું) રાખ્યું અને બધ્લારાચની ઉપાધિ ધારણ કરી આ બાનતમાં તેઓ એવાડના ગેહલોત (ગુહિનોત)વંશની સાથે સમાનતા રાખવાનો દાવો કરે છે, પણ તેઓ ગેહલોતવંશની એક શાખા હોય એ વાત અસંભવિત લાગતી નથી, કારણ કે એ વંશનો અધિકાર સૌરાષ્ટ્રદેશમા દીર્ઘકાળપર્યંત રહ્યો હતો ગેહલોતોએ મહાદેવની પૂજા ગ્રહણ કરી તે પૂર્વે, તેમની ઉપાસનાનો મુખ્ય દેવતા સૂર્ય હતો તેમણે મહાદેવનો ઉપાસના ગ્રહણ કરી તે સમય તેમના ઇતિહાસમા આપવામા આવ્યો છે ગેહલોતલોકો સૂર્યોપાસક હતા તે પરથી બધ્લાલોકો પ્રત્યેક રીતે સિધ્ધિપત્ર લોકોની સાથે જે સમાનતા રાખવાનો દાવો કરે છે તે સમાનતા ગેહલોતો પણ સિધ્ધિપત્ર લોકોની સાથે રાખતા પ્રતીત થાય છે

આથી જૂદી રીતે સૌરાષ્ટ્રના બધ્લાલોકો પોતાને ઇંદુવંશના જણાવે છે તેઓ કહે છે કે, અને

૧ આ લોકોની મુખમુદ્રા તથા તેમના નીનનર્જીના નેત્રા કે જેથી તેઓ ગૌશિક વા જેગિવંશના પ્રતીત થાય છે તે વિષે વિશેષત મારા સ્વસ્મૃતિમા જણાવીશ ન

૨ મેવાડના ગુહિલોતો (સિસોદીઆઓ)ના પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ બપ્પા વા બારપા રાવનને બધ્લા (બાલા) ની સાથે કાર્ષ્ણક મળ્યું નહોતો વાન વા બધ્લાજાતિના ગજપૂતો પણ છે અને કાપીઓ પણ છે આથી કેટલાક લોકોનું એવું અનુમાન છે કે બવ (બધ્લા) રાજપૂતો અને વાન (વાલા) કાપીઓ એકજ જાતિના હોવા બોધ્યે પરંતુ વાનરાજપૂતો વાનકાપીઓથી ઘણા કાળ-પૂર્વે અર્ચાત ગુપ્તોનું મહારાજ્ય નષ્ટ થયું તે સમયે આના હતા, જેથી તેઓ રાજપૂતોની સાથે મળી ગયા પરંતુ વાન (વાના) કાપીઓ (કે જેઓ કાપીઓના અગ્રણી મનાતા હતા) ઘણા સમય પછી આવ્યા, જેથી તેઓ રાજપૂતોમા સામિન થવા પામ્યા નહિ (ગો. હી. ઓ. ઓ.)

૩ બધ્લારાચની ઉપાધિ એ કેવળ કર્ન ન દોડની કલ્પના છે એનું નિખિત પ્રમાણ કયાપણુ પ્રાપ્ત થતું નથી વલ્લભીપુર (કાપીઆવાડમા)ની દક્ષિણે આવેલા બવલેનના નામપરથીજ મન્દલ દોડે વલ્લભીની આસપાસના પ્રદેશપર રાજ્ય કરનાર સમસ્ત રાજાઓને આ ઉપાધિ લાગુ પાડી છે (ગો. હી. ઓ. ઓ.)

+કાપી લોકો હાનમા વિશેષત કાઠિયાવાડમા આગાહ છે અને જાણ તેમનું ગજપૂત છે તેમનામા મુખ્ય ત્રણ જાતિઓ છે ખુમાણ, ખાચર અને વાલા, જેમાંથી વાવા પોતાની ઉત્પત્તિ ગજપૂત પિતા અને કાપી જાતિની માતાથી થયેલી બતાવે છે રાજપૂતો કાપીઓની માથે વિવાહાદિ સબંધ રાખતા નથી (ગો. હી. ઓ. ઓ.)

અરિકપુત્રો છીએ આ બલિકપુત્રો સિધુ નદીના કિનારા પર આરોરના પ્રાચીન રાજ દત્તા તેમના આ દાવાનો નિર્ણય કરવો એ અનુચિત સાહસ થઈ પડશે, પરંતુ હું એવું અનુમાન કરવાનું સાહસ કરું છું, તેઓ આરોરના સરચાપક મેહલ (શય) ના સત્તાનો ઢરો આ રાય મહાભારતના રાજઓ પૈકી એક હતો.

કદીવોડો બહાવોડોમાંથી ઉત્પન્ન થવાનો દાવો કરે છે, કે જે તેમનું મૂળ નિવાસસ્થાન ઉત્તરમાં હોવાનું એક વધુ પ્રમાણ છે, અને તેથી 'મુલ્તાન તથા હંજાના રાવ' એવો ભાટોને આશીર્વાદ સત્ય કરે છે તેરમી શતાબ્દીમાં બહાવોડો મેવાડ પર આક્રમણ કરવાને માટે સંપૂર્ણરિતે તૈયાર થતા અને ચોટિલાના બહાસરદારને મારવો, એ પ્રસિદ્ધ રાણા હમીરનું પ્રથમ સાહસકર્મ હતું. ટાકનો વર્તમાન રાજ બહા છે ને આ જાતિની પ્રતિષ્ઠા અઘાપિ તે હીપકલ્પમાં રચાયેલી છે.

જાલા મકવાણા—આ જાતિ પણ મોરારાના હીપકલ્પમાં વસેલી છે તે રાજપૂત કહેવાય છે, પણ તે સૂર્યવંશી અદ્રવશી કિવા અન્નિવશી ગણાતી નથી અને અમે તેને ઉત્તર તરફના દેશમાંથી આવેલી જણાવીએ છીએ, જે એ વાત અમે યથાર્થ રીતે સિદ્ધ કરી શકતા નથી આ જાતિના લોકો હિંદુસ્તાન વા રાજસ્થાનમાં પણ ઘણાં જોડા પ્રસિદ્ધ છે રાજસ્થાનમાં આ લોકો સર્વપ્રકારે મોરારાના પ્રાચીન રાજ અર્થાત મેવાડના વર્તમાન રાજકુળને આશ્રયે જ પ્રવિષ્ટ થયા હતા આ રાજકુળની મ જુરીથી સર્વદેશો દક્ષિણ છે મદારાણા પ્રતાપસિંહ જ્યારે અકમરના સંપૂર્ણ સૈન્ય મળના બોમ્બેમાં દબાઈ ગયા હતા, તે સમયે જાનાસરદારે સ્વામીભક્તિનું એક દીક્ષિમાન કાર્ય કર્યું તેથી તેમને ઉક્ત મદારાણા તરફથી કૃતજ્ઞતા સિવાય તેમનાથી આપી શકાય એવું સર્વોચ્ચ આદરસન્માન પ્રાપ્ત થયું, અર્થાત રાણાએ તેની સાથે પોતાની કન્યા પરણાવી અને તેને પોતાના જમણા હાથ પર આસન આપ્યું તે સરદારને આ પ્રતિષ્ઠા તેના કાર્યથી પ્રાપ્ત થઈ હતી, તે કાંઈ છત્રીસ રાજકુલોમાં તેના દરજ્જાને ઉચ્ચ મનાવાના કારણથી પ્રાપ્ત થઈ નહોતી આ વાતનું અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આપણને પાછના સમયમાં પ્રાપ્ત થયું, કે જ્યારે વર્તમાન રાણા (ભીમસિંહ) નું પોતાના વંશની એક દૂરની શાખાની કન્યાને કેટલાંક અપારાજની સાથે પરણાવવાની અનુમતિ આપવાનું કામ અતિ મદાન કૃપાનું ચિન્હ માનવામાં આવ્યું હતું.

આ જાતિના તામપરથી મોરારાના સૌથી મોટા ભાગા પૈકી એકનું નામ જાલાવાડ પડ્યું છે જાલાનાડમાં કેટલાંક મોટા મોટા નગરો આવેલા છે તેમાં વાકાનેર, લજવદ અને ધાગધા મુખ્ય છે.

જાલા લોકો ત્યાં કયાં વસ્યા અને તેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ કેવો છે તે વિશે દત્તકથાદ્વારા કાંઈ નક્કર પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, પરંતુ મુસલમાનોના પ્રથમ આક્રમણના સમયમાં રાણાને આ જાતિને તરફથી સૈનિક સહાયતા મળી હતી અને પૃથ્વીરાજના વીરતામય ઇતિહાસમાં આપણને વારંવાર આ જાતિના સરદારોનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે આ સરદારોએ તેમની અને તેમના શત્રુઓની આધીનતામાં રૂઢી નામના પ્રાપ્ત કરી હતી અને અદબારોટ જણાવેલા જાનાસરદારો પૈકી એકનું નામ મે પવિત્ર ગિરનાર પર જોનાછટના પાતાળ પર કેતરેણુ જેણે છે આ ગિરનારની નિકટ અતિ પ્રાચીનકાળથી આ લોકો નિવાસ કરતા હતા અને અમે તેમનું દત્તાત સમાધ દરીએ છીએ.

જાના જાતિની અનેક શાખાઓ છે જેમાંની મકવાણાશાખા મુખ્ય છે.

૧ કર્નલ ટોલ લખે છે કે જાનાજાતિ સૂર્યવંશી, અદ્રવશી કિવા અન્નિવશી ગણાતી નથી, પરંતુ દરીસનની પદરમી શતાબ્દીમાં ગાધારકવિએ મહાલિક કાવ્ય રચ્યું તેના છઠ્ઠા સર્ગમાં તેણે જાલાએને અદ્રવશી જણાવ્યા છે.

(ગ્રીં ૦ લીં ૦ આં ૦)

૨ એનો પુત્ર માધસિંહ કે જે વર્તમાન પ્રધાન છે, તે પ્રસિદ્ધ જાલિમસિંહ અને એક રાણાવત સરદારની પુત્રીનું સત્તાન છે, જેથી તે (માધસિંહ) ની સત્તાતેનો વિવાહ પોતાના (જાતીય) દરજ્જાથી અતિ ઉચ્ચ કુળમાં કરનાનો અધિકાર તેને પ્રાપ્ત થયો છે રાજપૂતોને સમસ્ત સામાજિક વિચારો કરતા કુળની ઉચ્ચતાને અમાન એટલેા અધિક રહે છે કે જે કે જાલિમસિંહના હાથમાં રાજસ્થાનના સૌથી અધિક વેબસ પત્ર અને ઉત્તમ પ્રબધ્યુક્ત રાજ્યનું તત્ત્વ હતું, તોપણ તેણે કંઈનાકુના એક નાના જગીરદારની કન્યાને પોતાના પૌત્રની વધુતરિક લાવવામાં પોતાના કુળનું ઔરવ માન્ય હતું.

૩ હાલમાં જાનાએને આધીન ધાગધા, લીબદી, વલ્યાણ, વાકાનેર વગેરે કાઠિયાવાડના રાજ્યો.

જેઠવા, જેઠવા વા કમરી-આ એક પ્રાચીન જાતિ છે અને સમગ્ર ઇતિહાસવેબકાએ તેને રાજ-પૂતતરીકે ઓળખાવી છે. જો કે જાવા લોકોની પેઠે આ લોકો પણ સૌરાષ્ટ્રની બહાર ઓછા પ્રસિદ્ધ છે, તેપણ તેના એક વિભાગનું નામ આ જાતિના નામપરથી જેઠવાડ પડ્યું છે. આ જાતિના અધિકારી વર્તમાન સ્થાન સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ કિનારા પર છે આ જાતિનો રાજ્ય રાણા કહેવાય છે અને તેનું નિવાસસ્થાન પોરબંદર છે.

પ્રાચીનકાળમાં તેમની રાજધાની ઘૂમવી હતી આ નગરીના ખડિયેરો તેમના મહાન પ્રતાપનાં પ્રમાણો આપે છે અને ત્યાંનું શિલ્પકાર્ય યુરોપની મેક્સન નામની શિલ્પપ્રણાલીની માથે અપૂર્વ સમાનતા ધરાવે છે જેઠવાઓના ભાગે ગાદીનશીન ૧૩૦ ગજાઓની નામાંકની જતાવે છે અને તેમણે આઠમી શતાબ્દીમાં પોતાના રાજ્યનો વિવાહ દિલ્હીની પુન. પ્રતિષ્ઠા મુતાર તવરરાજને ત્યાં થયેલો હતો છે તે મુખ્યે જેઠવાવંશનું નામ કમર, હતું અને એમ કહેવાય છે કે જે રાજ્યને ૧૨ મી શતાબ્દીમાં ઉત્તર તરફથી આક્રમણ કરનારાઓએ ઘૂમનીમાથી હાફી કાઢ્યો હતો તેનું નામ મેહલ કમર હતું આ પર્વિર્નનની સાથે જ કમર નામનો લોપ થઇ ગયો અને જેઠવા નામ પડ્યું અને આજ કારણથી ત્રથકાને તેમને કમરી લખ્યા છે આ લોકો આ દીપક પના અન્ય નિવાસીઓની પેઠે સપૂર્ણરીતે સિથિયનલોકોના સત્તાનો જપ્ત છે અને તેઓ ભાગતની પ્રાચીન જાતિઓની સાથે પોતાનો સબધ દર્શાવવાને માટે ગાંધ દાવો કરતા નથી, તેથી એમ જણાય છે કે, તેઓ ઉચ્ચતર એશિયાની પ્રસિદ્ધ જાતિ કિમેરી તથા યુરોપની કિમ્બ્રીજાતિની એક શાખાના હશે.

તેમનું આખ્યાન જેનું વિચિત્ર છે તેનું જ કવિત પણ છે તેઓ પોતાને વાનગદેવ દનુમાનના સત્તાનોતરીકે ઓળખાવે છે અને આ વાતને પોતાના રાજ્યઓના બરડાની કરોડને લાખી જણાવી મુદ્દ કરે છે આ રાજ્યઓની ઉપાધિ પૂઠીયાવા વામી પૂઠીયાવાળા સૌરાષ્ટ્રના રાણા છે આ જાતિની રીતભાત અને દત્તકથાઓનું અધિક વર્ણન ત્રથકાગીતે લોકોના મધ્યમાં કરેલી યાત્રાના વર્ણનમાં આવશે.

ગોહિલ—આ એક નામાંકિત વંશ હતો આ લોકો સૂર્યવંશી દેવરાનો દાવો કાઢી આડબરની સાથે કરે છે ગોહિલોનું પ્રથમ નિવાસસ્થાન મારનાડમાં લૂણીનદીના વાક (વકના) ની નિકટ જૂના એગડ હતું આ લોકો કેટલા સમયથી ત્યાં અધિકાર કરતા હતા તે અમને જ્ઞાત નથી તેમણે આ સ્થાન ખેરવા નામના આદિનિવાસી ભીનસગદાગી પામેથી ત્રીધુ હતું અને તેના અધિકારમાં તે વીસ પેઢીપર્યંત રહ્યા પછી બાગી શતાબ્દીના અંતમાં રહેલોડોએ તે ખુચી ત્રીધુ અને તેમને ત્યાંથી હાખી કાઢ્યા તેમણે ત્યાંથી સૌરાષ્ટ્ર તરફ જઈ પીંગમગદમાં વિશ્રામ કર્યો જ્યારે તે નગર પપુ નજ થઇ ગયું ત્યારે એક શાખા ‘બરવા’ આ જઈ વસી અને તેના મરદારે નદનનગર વા નાદોદના રાજની કન્યા સાથે વિવાહ કરી પોતાના શ્વશુરનું રાજ્ય બનપૂર્વક છીનવી ત્રીધુ વા ગ્રામ કુર્ચ મોમપાનથી લઇને નાદોદના વર્તમાન રાજ્ય નારસિંહપર્યંત ૨૭ પેઢી થઇ છે બીજી શાખા શિહોરમાં જઈ વસી અને તેણે ભાવનગર તથા ઘોડા એ નગરો સ્થાપન મ્યા પ્રથમ સહેર ભાવનગર મહી નદીની ખાડીપર ગોહિન લોકોનું નિવાસસ્થાન છે, જેથી સૌરાષ્ટ્રના દીપક પના પૂર્વભાગ ગોહિનવાડ કહેવાય છે.

ત્યાંના વર્તમાન રાજ વાણિજ્ય કંઈ છે અને તેના જહાજો મોઝાનાના દરિયાએ આક્રમના પૂર્વ તટપરનો એક દેશ) સ્વર્ણકિનારા ની સાથે બંધાર દરે છે.

અને રાજપૂતાનામાં જાતવાડનું રાજ્ય તથા મેવાડમાં સાદરી દેનવાડ, ગોઝૂદા વગેરે જ્ઞાનો તથા કાટા-રાજમાં કોનાડીનું સ્થાન છે.

(ગૌં હીં ઓઝા)

૧ કમર—ભારતી ખ્યાતોમાં કમર (કુમારકુવર) રાજ જોઇને કન ન દોડે જેઠવાઓને કિમેરી વા યુરોપની કિમ્બ્રીજાતિના ગણી લીના છે, જે સર્વથા અગ્રીમગેય છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૨ કર્નલ દોડે જેઠવાઓનું વિશેષ જ્ઞાત “ટાવેસ ઈન વેટર્ન ઇન્ડિયા” નામના પુસ્તકમાં કાઠીઆવાડના પ્રસંગમાં આપ્યું છે.

(ગૌં હીં ઓઝા)

૩ ગોહિલવંશ—કાઠીઆવાડના ગોહિલો પોતાને ચંદ્રવંશી અને જાનિવાહનના વગળ માને છે, પરંતુ મહલીકકાવ્યમાં તેમને સ્પષ્ટરીતે સૂર્યવંશી જણાવ્યા છે અને તેથી કાઠીઆવાડના ગોહિલો કે

સંધ્યા વા સરિઅરુપ—આ વંશના સંબંધમાં દંતકથાઓદ્વારા માત્ર એટલીજ હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે કે તે કોઇ એક સમયમા પ્રસિદ્ધ હતો; અરણ્યકે જો કે ભારતની વંશાવલીઓમા તેને ક્ષાત્ર્ય જાતિનો સાર “સર્વેયા ક્ષાત્રિય તન સાર” જણાવ્યો છે, તોપણ તેની વર્તમાન અવનતિના સંબંધમા અમને કેવળ થોડી વાતોજ પ્રાપ્ત થઈ છે. તેનું નામ અને ભારતની આપેલી આ ઉપાધિ એવે પિત્રાસ ઉત્પન્ન કરાવે છે કે તે અશ્વ લોકોનીજ એક શાખા છે અને તેના નામમાં ‘સાર’ ઉપસર્ગ સત વા આવતાનો ચોતક છે, પરંતુ માત્ર નામપરથીજ કંપના કરવી વ્યર્થ છે.

સિહાર વા મુહાર—પૂર્વોક્ત જાતિની પેઢે અહીં આ પણ અમને માત્ર નામનીજ જાણ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ નામ એવું છે કે જેમાથી હારિક નામ નીકળવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે ઉક્ત નામથી સૌરાષ્ટ્રનો દીપકેશ દાંવેશી અને પ્રાચીન યુરોપના જૂગાળવેતાઓને જાત હતો. હાર-જાતિ એક મમયે સૌરાષ્ટ્રમા પ્રસિદ્ધ હતી અને અણહિલપુરના ઇતિહાસમા એવે ઉલ્લેખ છે કે સિદ્ધરાજ જયસિંહે પોતાના સમગ્ર રાજ્યમાથી તે જાતિને નિર્મૂલ કરી દીધી હતી, માટે સવાર વા સિવાર સ્પષ્ટ રીતે હારજ દશે નિ સદેહ, કુમારપાવચરિત્રના કર્તાએ એને રાજતિલક અર્થાત રાજકુમાર લખી છે, પરંતુ જે વણિકજાતિઓ બ્રાહ્મણ પાળે કે, તે જાતિઓમાજ માત્ર આ નામ હાલ-મા પ્રાપ્ત થાય છે ઉક્ત ૮૪ વણિક જાતિઓમાની એક જાતિ હાર કહેવાય છે.^૩ આ ૮૪ જાતિઓના અધિકાર રાજપૂતોમાથી નીકળ્યો છે.^૪

કાળી—આ જાતિના સંબંધમા એટલુંજ કહી શકાય છે કે એક સમયે તે સૌરાષ્ટ્રમા પ્રસિદ્ધ હતી કેટલાક લોકો તેને યદુવંશની એક શાખા કહે છે, જે કે સમસ્ત વંશાવલીયમકા તેને એક પૃથક્ પ્રસિદ્ધ જાતિ માને છે હવે આ જાતિનું ન નો રાજ્ય છે કે ન તો પ્રજા છે.^૫

ગાહ—ગૌડજાતિની કોઈક સમયમા રાજસ્થાનમા પ્રતિષ્ઠા હતી, જે કે ત્યા તેના કવિપણુ ઝાઝો વિસ્તાર થયો નહોતો. બંગાળના પ્રાચીન રાજાઓ^૬ આજ જાતિના હતા અને તેના નામ-

જેઓ રાજપૂતાના (મારવાડ)ના ખેડનાકામાથી લા ગયા છે, તેઓ મેવાડના શુદ્ધિજાતોની શાખાના હોય એવું અનુમાન કરી શકાય છે જે શાલિવાહનના વંશજતરિકે તેઓ પોતાને ઝાળખાવે છે તે દક્ષિણનો આદ્ર જુત્યવંશી (શદ) શાલિવાહન (સાત વાહન) નહિ પણ મેવાડના રાજા નરવાહનનો ઉત્તરાધિકારી શાલિવાહન હોયો જોઈએ રાજપૂતોના પ્રાચીન ઇતિહાસ નહિ હોવાથી ભારતે તેમના ઇતિહાસમા અનેક નિરાધાર વાતો લખી દીધી છે, તેમાની આ પણ એક છે (ગૌં હીં ઝોઝા)

૧ સર્વેયા રાજપૂતોને કર્નલ ટૉડ અશ્વલોકોની શાખાના જણાવે છે, પરંતુ તેઓ પોતાને યાદવાની શાખાના માને છે અને હાલમા તેઓ માત્ર કાળીઆવાડમાજ છે. (ગૌં હીં ઝોઝા)

૨ હૌરિક (હારિક)—દાંવેશી વગેરે પ્રાચીન જૂગાળવેતાઓએ હૌરિક (હારિક) શબ્દનો પ્રયોગ શુન્દરાનના હાટ નામના પ્રદેશને માટે કર્યો છે, નહિ કે કર્નલ ટૉડના અનુમાન પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર (કાળીઆવાડ)ના દીપકકંપને માટે (હાટને માટે જુઓ) ઐતિહાસિક અથમાળા વાલ્ક્યુમ પ્રથમ, પૃષ્ઠ ૨૬)

(ગૌં હીં ઝોઝા)

૩ હાટ દેશમાથી નીકળેલી વણિકજાતિઓમા લાડ વાણીઆ છે, જેઓ પોતાના પ્રાચીન નિવાસ-સ્થાનપરથીજ લાડ કહેવાયા છે. (‘ટ’ ના સ્થાનપર ‘ડ’ થઈ જાય છે.) (ગૌં હીં ઝોઝા)

૪ સિહાર (સિવાર) વંશ—આ વંશના ગણઓના લેખોમા તેમને વિદ્યાધર (દેવયોનિ) જન્મકેતુ-જેણે શમ્ભૂડ નામના નામને બચાવવાને, તેને બદલે પોતાનું સરકાર ગરુડને અર્પણ કર્યું હતું ના પુત્ર જન્મવાવનના વંશજ જણાવ્યા છે તેમનો ખિનાખ ‘તગરપુર વરાધીશ્વર’ પ્રાપ્ત થાય છે, જેપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે તેમની પ્રથમ રાજવાની ‘તગરપુર’ હશે શિવારવંશીઓની ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓનો પત્તો લાગે છે તેઓ બહુધા સામંતોની રચિનિમા રજા હતા. (ગૌં હીં ઝોઝા)

૫ રાજપૂતાનામા અઘાપિ કયાક કયાક કાળીજાતિના રાજપૂતો મળે છે, પરંતુ તેમની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે.

(ગૌં હીં ઝોઝા)

૬ બંગાળમા શુપ્તોની પછી પાલ અને સેનવંશીઓનું રાજ્ય થયું હતું એમ પ્રતીત થાય છે,

પરથીજ તેની રાજધાની લખનૌલીનું નામ પડ્યું હતું

પાછળથી જે દેશ ચૌદાણગઝે લઈ લીધો તે જૂમિપર આ લોકોનો અધિકાર હતો એમ વિન્યાસ પૂર્વક માનવાને માટે અમારી પામે અનેક અર્થનો છે તેમને સમસ્ત પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા અંગ્રેજના ગૌડ લખ્યા છે પૃથ્વીરાજની વદાપ્તઓના સળધમા વારવાર તેમના મોટા મોટા પ્રસિદ્ધ સરદારોનું વર્ણન આવ્યું છે, જેમાના એકે ભારતવર્ષના મધ્ય ભાગમા એક નાનું મરણ ગણ્ય ગ્રાપન કર્યું હતું આ રાજ્ય મુસનમાનોના સાતમે વર્ષના શાસનકાળમા ગ્લમ રહ્યું અને ત્યાર પછી અતે અંગ્રેજોએ મગાઓપા અનેકવાર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો તેથી પગેક્ષરીતે તેનો નાશ થયો, અર્થાત્ મિધિઆ-એ ૪૦ સં ૧૮૦૬ મા ગૌડવશનો અધિકાર નષ્ટ કરી તેની ગજધાની શોપુરધા પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કર્યો અત્યત લોભી અને લૂટારા સિધિઆએ તેમના વાર્ષિક બાર વખ રૂપિયાની ઉપજવાળા દે-શમાથી તેમને માટે પ્રાપ્ત ૫ ૦૦૦ની ઉપજનો માત્ર એક નાનોસ-ખો પ્રદેશ રહેવા દીધો છે ગૌડખતિની પાચ શાખાઓ કે તેના નાગો આ પ્રમાણે છે—અતહિર, મિન્હાના, તુર, કુમેના અને ખોડાના.

ડોડ વા ડોડા—આ વશના સળધમા અમરે વણુજ શોડુ કહેવાનું છે તેમને સમસ્ત વસાવળી-ઓમા સ્થાન મળ્યું છે તે છતાં પણ તેમના પ્રાચીન ઇતિહાસનું વૃત્તાત સમયના પ્રભાવથી નષ્ટ થઇ ગયું છે તેમના ઉપર વિજય મેગવલો એ પૃથ્વીરાજને શિનારખમા કાતરવા યોગ્ય નાહ્યો હતો ?

ગેહરવાલ-ગેહરવાલરાજપૂતોને રાજસ્થાનમા તેમના બંધુઓ ભાગેજ ઓળખે છે તેઓ તેમના અશુદ્ધ રક્તને પોતાનામા મેળવવા માગતા નથી, જે કે તેઓ વીર યોદ્ધા હોવાથી તેમના સાથી થવાને યોગ્ય છે, ગેહરવાન લેમિનો મૂળ દેશ પ્રાચીન ઢાલી છે તેમનો મહાન પૂર્વજ ખોગતજેવડ હતો તેની સાતમી પેઢીએ ઉત્પન્ન થયેના જેસદ-૧ વિધ્યવામિની દેવીના સ્થાનકપર એક મોટા યત્ર કર્યો

પરતુ તેમાથી કાઇએ પણ પોતાને ગૌડ લખ્યા નથી અંગ્રેજની આસપાસના પ્રદેશપર આધિપત્ય ધરા-વનાર ગૌડરાજપૂતોના સળધમા એવી વાત પ્રચલિત છે કે, ગૌડ દેશના કેટલાક રાજપૂતો પુઠોગની યાત્રા કરવાને આવ્યા હતા, જેમને અંગ્રેજના ચૌદાણગઝએ જાગીર આપીને પોતાના સામત બનાવ્યા અને ત્યાજ રાખ્યા આ ઉપરથી આ ગૌડો બનાજાના સેનવલી હોય એવો અધિક સભવ છે (ગૌંહીંઓઝા)

૧ ૪૦ સં ૧૮૦૭ મા અધકાર આ પ્રદેશો કે જે આ સમયે અચાત હતા તેમનું અન્વેષણ કરવાને માટે એ દેશોમા બમણ કરવા લાગ્યો, અને જે કે તે એક નવચુવાન નાનો અમલદાર હતો, તેપણ તેનું સ્વાગત તથા આતિથ્ય વડોદરા તથા શોપુર એ ઉભય સ્થાનોમા સમ્યતાપૂર્વક કરવામા આવ્યું ૪૦ સં ૧૮૦૬ મા તેણે અત્યત લિલ અવસ્થામા આ દેશમા પ્રવેશ કર્યો અચાત મિધિઆના ફરખારમા રહેતા એનચીના સહચરતરિકે આ દેશમા તે આવ્યો અને તેને શોપુરની વિન્દ કાર્ય તથા તેનું પતન જાઇ અત્યત શીઠ ઉત્પન્ન થયો, કારણ કે તે પોતાના મિત્રોને મદાય કરવાને મમર્થ નહોતો

આ સમયના ગૌડરાજએ વીગતાના મુશ્યને તિનાજિ આપી હતી તે વિધ્યની ઉપામનામા અત્યત અનુસ્મત થઇ ગયો, તેણે માસભક્ષણનો પરિત્યાગ કર્યો અને તે નિરતર તે દેવતાની પ્રતિમાની આગળ નૃત્ય કરવા લાગ્યો તે લાટોના વીરગ્માત્મક કાન્યોની અપેક્ષાએ કૃષ્ણ અને રાધાના ગોપ્યબજનોમા વિશેષ નિપુણ હતો તેનું નામ રાધિકાદાસ હતું અને તેની અગત બાગતવિયે ખોનતા તે પોતાના વશનો અતિમ રાજા હતો, એ કહેવાની કઇ જરૂર નથી

૨ જુઓ ગયન એસિયાટિક સોસાયટીની કાર્યવાહી-પુખક ૧ જી, પૃં ૧૨૩

૩ કર્નલ ટોડવમે છે કે—“ગજપૂતનાના રાજપૂતો ગદગવાલ (ગદગવા)નું અશુદ્ધ રક્ત પોતાના-મા મેગવલા માગતા નથી” આ પ્રમાણે નખતુ ભૂલભરેનું છે, કાણ કે ગદગવાન ઉચ્ચકુલના રાજપૂતો છે અને કોનોજનો પ્રસિદ્ધ ગજ જલચદ પણ ગદગવાર હતો, જેના વસજ હોવાનો દાવો લોધપુ, બિકાનેર, મિયાનગઢ, ઇસર, સીતામઢિ, રનામ, સેનાના, જાશુઆ વગેરે સ્થાનના ગજઓ કરે છે ગદગવારોને રહોડોની એક શાખા માનવામા આવે છે (ગૌં હીં ઓઝા)

૪ ખોગતજેવનું નામ અઘાપિ કાઇ પણ શિવાલેખાદિમા પ્રાપ્ત થયું નથી. (ગૌં હીં ઓઝા)

૫ જેસદ-આ શબ્દ કદાચ કોનોજના પ્રસિદ્ધ રાજા જલચદ ગદગવા (રહોડ) નો સૂચક હશે.

તેથી તેની સતતિને છુદેનાની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ છુદેનાએ હાનમા ગેહરવાનું નામ ભૂસી નાખ્યું છે અને ભોમની અનેક સાખાઓ છુદેના પડ્યા ચુદેનાઓના જે વિનષ્ટ સ્થળ પર વસે છે તે વિસ્તૃત પ્રદેશનું નામ છુદેના પડ્યું છે આ પ્રદેશના મુખ્ય નગરો કાનિજર મોહિની અને મહોનાપર તેમણે પોતાનો અધિપતિ સ્થાપિત કર્યો છે

ચુદેનારોકો કે જોમની ગણના કેટલાક વચાવનીરેખકોએ ૩૬ રાજકુમારી કરી છે તેઓ બારમી સતાબ્દીમા પરકમથાણી રતા યમુના અને નર્મદાની વચેનો સમસ્ત દેસ તેમના અધિપતિમાં હતા આ દેશમા ૧૧૧ છુદેના અને વાધવારોકોનું પ્રાબલ્ય છે પૃથ્વીરાજ સાથેના તેમના યુદ્ધો કે જે તેમના વીર કાર્યોમા સાર્થક અધિક મનોરંજક છે તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે ચુદેનારોકોને નીચું જોડું પડ્યું અને તેમના પર ગેહરવારોકોનો વિજય મેળવવાનો માર્ગ સુગમ થઈ ગયો છુદેના માનવીરોનો આધિપત્ય કાળ પ્રાપ્ત ૪૦ સં ૧૨૦૦ નો હતો તેની તેરમી પેઢીએ મધુકગ્રાહિ બેટવા નદીને કિનારે ઝોઠા નગર સ્થાપન કર્યું તેના પુત્ર બરનિદદેવે મદાન અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો ઝોઠા અનેક છુદેનાગણોમા મુખ્ય થઈ પડ્યું પરંતુ તેના મરણપછે છુદ્દિમાન અણનમ્જનનો વંશ મ્તીને પોતાના મસ્તપર ચિરચાથી અપજ્ઞાતિ વહોરી નીરી આ અણુવશન ગ્રામત્મા અકબરનો મિત્ર અને દતિદાસવેતા તથા હિંદુભક્તિને પ્રશંસા અને પક્ષપાતી રતો

અખરના મમથથી મોગનોના ગાજવના અતપથિત છુદેનાઓએ સમસ્ત મોગ મોટા યુદ્ધોમા નામના પ્રાપ્ત કરી હતી રાજસ્થાનના બદાહર રાજાઓપછી કોઈએ પણ ઝોઠા અને દતિયાના રાજાઓ કરતા અધિપતિ વીરતા અને સ્વામીભક્તમતિત સેવા કરી નહોતી ઝોઠાનો રાજ્ય ભગવાનનિર્મલ યાજ્ઞલાની સેનાની રેશન (અથ ભાગ) મો સરદાર હતો તેનો પુત્ર શુભકરજી દસિણમા જોગચેજોનો અત્યંત પ્રમિદ્ધ મેનાપતિ રતો અને બીજો પુત્ર દનપતસિંહ જ્વજવના મેદાનમા રાજ્ય પ્રાપ્ત મરવાને માટે જે યુદ્ધ થયું હતું તેમા માર્યો ગયો હતો તેના સતાનો પણ બળહીન થયા નથી અને પાશ્વત્યદેશોના વીરતામય ઇતિહાસમા કોઈ પણ વાત વર્તમાન છુદેનારાજાના પિતાના ગૌરવસપ્ત તથા વીરકાર્ય કરતા અધિક ઉત્તમ પ્રાપ્ત થતી નથી

હાનમા છુદેનાવસના લોકો અગણિત છે અને તેમનું પ્રચીન ગેહરવાન નામ તેો તેમના મગ નિવાસસ્થાનોમાજ રહી ગયું છે

બડગૂજર—આ લોકો સુર્યવંશી છે અને મદિરોતોમિચાય માત્ર આજ એક વંશ એવો છે કે જે પોતાને રામચંદ્રના જ્યેષ્ઠ પુત્ર લવદારા ઉત્પન્ન થયેનો જણાવે છે બડગૂજર લોકોના મોગ મોગ હાનમા દુઢાડમા રતા અને માનેડીના રાજ્યમા રાજોરનો પેલાડીમિત્રો તેમની રાજધાની હતી

ઇતિહાસના અભાવની દશામા ભારોએ કાઢને બદલે કાઠ લખી દીધું રશે (ગૌં હીં ઝોઝા)

૧ માધાઇ સિધિયાના જુલુ પછી તેના કુટુંબની સ્ત્રીઓએ તેના ઉત્તરાધિકારી હાનતરાવના લયથી દતિયાના રાજનું સરજી પ્રદણ્ય કર્યું હાનતરાવે સેના મોકલી તેમને પાછી સોપી દેવાને કહે વરાજી અને આ મહેલુના અસ્વીકારનું પરિણામ એ આવ્યું કે યુદ્ધની સૂચના આપવામા આવી આ વીરપુરમે પોતાની ઉપર આક્રમણ થયાની વાત પણ જોઈ નહિ પરંતુ બરછીવાગા ૩૦૦ સ્વામીભક્ત ધોરસ્વારોની સેના લઈ સરજી ઉપર વીર પડી તેમનો સદાર કરવા માગ્યો તેણે પ્રાણદાન આપ્યું પણ નદિ તેમ લઈ પળ નહિ અને આ પ્રકારે તે શરણાગતની વક્ષા અને સંમાનના નિયમેનું પાલન કરતો યુદ્ધમા પડ્યો જે મમથે તે લયમ્ રીતે ધાવન થઈ ગયો હતો તે સમયે પણ તેણે સદાયતાનો સ્વીકાર મ્યો નદિ તેણે રણસેત્ર છોડીને જવાની રપટ ના પાડી અને સુરેહની સમસ્ત વાતોપ્રત્યે વૃણા પ્રદર્શિત કરી જુલુની પ્રતિજ્ઞા કરવા માઠી જે સ્થાનપર આ વીરકર્મ થયું તે સ્થાનપર ય યકારે વિશ્રામ કર્યો હતો અને તેના પુત્ર વર્તમાનરાજાની તરફથી તેને તેના કુનની ખ્યાત પ્રાપ્ત થઈ હતી

૨ અજરવાજ્યપુર અને માયેડી પણ દુઢાડમા અતર્જીત હતું દુઢાડ એ પ્રાચીન ભૌગોલિક નામ છે ૩ રાજોરનું અડિયેર રાજગૃહી પ્રાપ્ત ૧૪ માઇન પશ્ચિમે છે ૪ શકતોએ એક મનુષ્યને ત્યાં મોકલ્યો હતો જેણે નીનમ્ક મહાદેવના મદિરમા સિતારોજો હોવાની સૂચના આપી હતી

રાજગઢ અને અન્ય એ પણ તેમના ધનાઢક હતા બહુજનલોકોને કષવાદાઓએ તેમના આ નિવાસ સ્થાનોમાં થી હાટી કાઢ્યા આ વસના એક દને ગઝાકિનારે જઈ આશય ગ્રહણ કર્યો અને ત્યાજ પોતાવ નવુ નિવાસસ્થાન અનુષ્ઠ શહેર યથાપિત કર્યું

મેંગર—આ વસના સબધમા થોડુ જ વૃત્તાત જણાય છે અને તેણે કદિપણ મહાન નામના પ્રાપ્ત કરી હોય એમ જણાતુ નથી સેગરલોકોનું એકજ રાજ્ય જગમોહનપુર યમુનાના તટપર છે

સીકરવાલ—એમ જણાય છે કે આ વસ પણ ઉપર્યુક્ત વસની પેઠે રાજસ્થાનના રાજપૂતોમાં કદિ મહાન નામાકિત થયે નથી, અને હાનમા આ જાતિના એક પણ સ્વતંત્ર રાજ અવશેષ નથી, તેપણ એક નાનો સરખો ધનાઢક અબનદીના જમણા કિનારાપર યદુવાગીની સાથે જોડાયેનો તેમના નામપરથી સીકરવાડ કહેવાય છે અને તે પણ હાલમા યદુવાગીની પેઠે સિધિઆના રાજ્યમા અર્થાત્ જ્વાનિયર પ્રદેશમા સયોગમ્મ ગયો છે

તેમનુ આ નામ સિંઘરીનગર (ફતેહપુર)પરથી પડ્યુ છે પૂર્વકાળમા આ એક સ્વતંત્ર રાજ્ય હતુ બસ—ઐસરોકોને છત્રીસ રાજકુનોમા સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે જે કે ગ્રથકાર આ વસને સૂર્ય-વસની કેવળ એક શાખા માને છે, કેમકે આ જાતિનું નામ અદની સૂર્યમા પણ મળતુ નથી અને કુમારપાનચરિત્રની સૂર્યમા પણ પ્રાપ્ત થતુ નથી આ વસમા હાનમા અસખ્ય મનુષ્યો છે તેમના નામપરથી એક પ્રદેશ ઐમના ૧ કહેવાય છે આ દેશ દોઆબ અથવા ગંગાયમુનાની વચ્ચેના પ્રદેશમા છે

દાહિયા—આ એક પ્રાચીન જાતિ છે એનું નિવાસસ્થાન સિંધુનદીના તટપર સતતજના સગમની નિષ્ઠ હતુ અને જે કે એને છત્રીસ રાજકુનોમા સ્થાન પ્રાપ્ત થયુ છે તેપણ એમાનો એક પણ મનુષ્ય હાનમા કયાય પણ વિઘમાન હોય એમ અમે જાણતા નથી જેસનમીરના ભાગીઓના ઇતિહાસમા એમને વિશે ઉલ્લેખ છે, અને તેમના નામ તથા નિવાસસ્થાનપરથી અમે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે તેઓ કદાચિત્ સિકંદરના સમયના 'દાહી લોકો' હશે

જોહિયા—આ લોકો પણ તે સ્થાનોમા રહેતા હતા કે જ્યા દાહિયાલોકોનો નિવાસ હતો અને તેમનું નામ સદા તેમની સાથે મળે છે, પરંતુ આ લોકો મારહનદીની બીજી તરફ ભારતની ઉત્તર અસ્થનીમા પ્રસરી ગયા અને પ્રાચીન ઇતિહાસમા તમને જગલ દશના સ્વામી ની ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ કે જે દેશમા હરિયાણા, હરદેર અને નાગોર આવેના હતા આ જાતિના સબધમા ગ્રથ કર્તાની પાસે એક મધ્ય વિઘમાન છે આ જાતિ પણ દાહિયાની પેઠે નષ્ટ થઈ ગઈ છે

મોહિય—૧ શાવળીરખડાએ જે દક્ષિના આધારથી આ વસને ઇતિહાસમા સ્થાન આપ્યુ છે, તે વિરેનિર્ણય રવાનુ કોઈ સાધન અમારી પાસે નથી આ જાતિના ગત ઇતિહાસના વિષયમા જે કાંઈ આપણે જાણી શકીએ છીએ તે માત્ર એટનુજ કે બીમનેરનું વર્તમાન રાજ્ય સ્થાપિત થયુ ત્યાંસુધી આ લોકો એક મોટા પ્રદેશમા વસતા હતા અને ઉક્ત રાજ્યની સ્થાપના કરનારા મોહિયોએ મોહિનોનો જે કે સર્વનાથ નહિ ક્યો તેપણ તેમને ત્યાથીહાટી મઢ્યા માનણ,માનાણી અને મનિયાજાતિ કે જે હાલમાં નષ્ટ થઈ ગઈ છે તેની પેઠે મોહિન જાતિ પણ સિંઘરના શત્રુ પ્રાચીન મહીનોકોના સતાન હોવાના માનનો દાવો કરી શકે છે મહીજાતિનું નિવાસસ્થાન મુલતાન (પ્રશ્ન-મોહિલયાન ?) હતુ

નિકુપ—આ વસની પ્રસિદ્ધિ સમસ્ત વશાવળીઓમા છે પરંતુ તેના સબધમા આપણને માત્ર એટલું જ જાન છે કે ગહિનોતોની પૂર્વે તેઓ માડનગઢ જ્વાના સ્વામી હતા

રાજપાની—આ વસના વિષયમા કાંઈ પણ દક્ષીત પ્રાપ્ત કરવી કઠિન છે સમસ્ત વશાવળી લેખકોએ તેને રાજપાલિક વા કેવળ પાન નામથી જોળખાયા છે વિશેષત સૌગઢના લોકોએ તેમને ઉક્ત નામથી જોળખાવ્યા છે અને સપૂર્ણત સભવ છે કે તેઓ તેજ દેશમા રહેતા હતા આથી આ વસની ઉત્પત્તિ સિચિયનરોકોમાથીજ થયેની જણાય છે આ વાતની પુષ્ટતા તેમના નામની ઉત્પત્તિથી પણ થાય છે તેમના નામનો અર્થ 'રાજવતી ભરવાડ' (ગાવાળ) થાય છે આ જાતિ સભવત

૧ નર્મલ દાંડે રાજપાનીનો અર્થ ભરવાડ મ્યો છે, જે યથાર્થ નથી કયા પાનિક વા પાની જગદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે, જે કદાચ જ ગાળાના પાનવશીઓના મુચકે હશે (ગોં ૬૦ જોડા)

પ્રાચીન પાનીગતિની એક શાખા હોવી જોઈએ

દાદિરિયા—કેવળ કુમારપાન્યરિજના આધારથી જ એ આ જાતિની જગીસ રાજકુતોમાં ગણના કરીએ છીએ તેના ઇતિહાસના સંબંધમાં અમે કાંઈ પણ જાણના નથી જ્યારે ઇરિયામીસેનાએ પ્રથમ વાર ચિતોડ પર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેની રક્ષાને અર્થે જે રાજાઓ આવ્યા હતા તેમાં ‘દેવિ નનો રાજ દાદિગ’ દેશપતિ” જે પણ હતો ગઢિલોતોના ઇતિહાસની નકલ કરનારાઓની જૂનથી દેવિયના ગયાન પર દિંદી લખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ અમે તવરવશના સમસ્ત રાજાઓના નામ જાણીએ છીએ, એટલું જ નહિ પરંતુ તે સમયે દિંદીનગર વિષમન પણ નહોતું એ વાત પણ જાણીએ છીએ ચિતોડના ઇતિહાસમાં આ રાજાનો અણુમાત્ર ઉલ્લેખ હોવા છતાં તે બહુમૂલ્ય છે, કારણકે એથી તે લોકોની પ્રાચીનતાનું પ્રમાણ મળે છે ઉક્ત દાહિર વારતવમાં સિંધનો દેશપતિ હતો અને અણુનકલે તેની રાજધાની દેવિયમાં થયેલા તેના શાસનની શરૂઆત વર્ષ ૧૮૫૦ જે હીઝરી સનના ૯૯૯માં વર્ષમાં મગદાનના ખરીદના સેનાપતિ કાસિમે તેની ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું અને તેની સાથે અતિ નિર્દયતાભરેલું વર્તન ચલાવ્યું હતું દાદિર એ આ રાજાનું નામ હતું કે તેની જાતિનું નામ હતું તેનો નિર્ણય કરવાનું કામ અનુમાનપર ઊડવામાં આવે છે

દાહિમા—દાહિમા વંશ પોતાની મહાન નામનાની બરબાદીમાત્ર શેષ રાખી છે સાત શતાબ્દીઓ વ્યતીત થઈ ગયાથી એક એવી જાતિનું સ્મરણ હુપ્ત થઈ ગયું છે કે જેણે એક સમયે ચંદનારોટને કાબ્જે મારે મહાન અભિમાનપૂરિત વિષય પૂરો પાડ્યો હતો દાહિમા એ બયાનાનો સ્વામી અને ચૌદાણ સમ્રાટ પૃથ્વીરાજના મહા ગ્રમળ સામ તો પૈકી એક હતો આ વંશના ત્રણ બહુઓ ઉક્ત સમ્રાટને આધીન સૈન્ય મોટા હોદ્દા પર હતા અને જે સમયે તેમનો જ્યેષ્ઠબધુ કેમ્પાસ પૃથ્વીરાજનો મંત્રી હતો તે સમય પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસમાં પરમ ઉજ્જવળ હતો, પરંતુ તે એક અર્ધ છબ્બોનો ભોગ થઈ પડ્યો દિતિયનકલ પુરી લાહોરમાં સીમાનો એક સૈનિક અધિકારી હતો તૃતીય ચામુડરાય, જે અતિમ મુદ્દમાં પૃથ્વીરાજ પોતાના સમસ્ત વિરોસહિત કચ્છરનદીના તટ પર માર્ગે ગયો તેમાં પ્રધાન સેનાનાયક હતો શાહજીદીનના ઇતિહાસરેખકોએ પણ વીર દાહિમા ચામુડરાયનું નામ ચિરંજીવ રાખ્યું છે તેને તેમણે ખાડરાય લખ્યો છે અને તેઓ જણાવે છે કે તેની વીરતાથી સ્વયં શાહજીદીન પ્રાય મરણકિનારે આવી પડ્યો હતો ચૌદાણની સાથેજ આ વંશનો ક્ષય થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે પૃથ્વીરાજનો એકનો એક પુત્ર રૈણસી ચામુડરાયની બગિચાના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયો હતો, પરંતુ તે દિંદીપર મુસલમાનોના અધિકાર થયો ત્યાંથી જીવિત રહ્યો નહિ ચંદનારોટ ઉક્ત વિવાદનું વર્ણન પોતાના મહાકાવ્યના એક સપૂર્ણ પર્વમાં કર્યું છે અને જેટલી વાંકપડતા તેણે દાહિમાની પ્રશંસા કરવામાં વાપરી છે તેથી અધિક તેણે કઠિપણ વાપરી નથી

૧ દાહિર—સિંધના ઇતિહાસ ‘આચ નામા’ પરથી પ્રતીત થાય છે કે દાહિર સિંધના રાજા મીર્જા (સિદ્ધરસ)ના આજ્ઞાથી મંત્રી ચાચનો પુત્ર હતો ચાચ આ રાજાના મરણ પછી રાજ્યનો સ્વામી બની બેઠો હતો ખરીદ અબ્દુલ મલિકના સેનાપતિ મુદ્દમદ બીન કાસિમે દાહિરનો વધ કર્યો ત્યારથી સિંધ પર મુસલમાનોના અધિકાર થયો (ગિ૦ હી૦ એઝા)

૨ “એકદેશનો સરદાર વા સ્વામી”, દેશક પતિ (પ્રવન-શુ આ ડેરપોલ્સ રાજ છે ૧)

૩ દાહિર—એ ઉપરુક્ત રાજાનું નામ હતું જાતિનું નામ નહિ (ગિ૦ હી૦ એઝા)

૪ પૃથ્વીરાજરાસામાં પૃથ્વીરાજના પુત્રનું નામ રૈણસી આપ્યું છે, જે વિશ્વાસયોગ્ય નથી કારણ કે દમીર મહાકાવ્ય તથા અન્ય નામાવર્ણીઓમાં તેનું નામ ગોવિંદરાજ પ્રાપ્ત થાય છે, જે અધિક વિશ્વાસયોગ્ય છે (ગિ૦ હી૦ એઝા)

૫ ચંદ બારોટ બયાના દુર્ગનું અને દાહિમીની સાથે થયેલા પૃથ્વીરાજના વિવાદનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે—“દિંદાર પર્વત કે જેના બારથી શેરનામના મસ્તકને શ્રમ પડતો હતો તેના શિખર પર કેનાસ સમાન બયાનાનો દુર્ગ આવેલો હતો દાહિમાને ત્રણ પુત્રો અને બે સુદર કન્યા હતી તેનું નામ આ કનિકાગમાં ચિરંજીવી થાઓ એક કન્યા મેવાનના સ્વામી સાથે પરણી હતી અને બીજી ચૌદાણની

જંગલી જાતિઓ

વાઘરી, મેર, કાખા, મીના, બીવ, સેરિયા, થોરી, ખાગર, ગોડ, લાડ, જવર અને સરદ

કૃષિકાર અને ગોવાળ જાતિઓ

અલીંગ વા અહીર, ગોવાળા, કુર્મી વા કુલખી, ચૂજર અને ભાટ

કોઈ પણ શાખા જણાવવામાં આવી નહિ હોય એવી સંજ્ઞાઓ

જાલિયા, પેશાની સોહાગની, ચહિર, રાન, સિયાવા, બોગીવા, ગોયર, માવણુ, આહિર, હલ, બાયક, બદુર, કેડચ, કોટક, જૂસા અને બિરગોતા

વાણિજ્ય કરનારી ચોરાસી જાતિઓ

શ્રી શ્રીમાય, શ્રીમાય, આસવાલ, બગેરવાલ, હીફ, પુષ્કરવાલ, મેરતાવાન, હસોરફ, મુરવાલ, પ'ની-વાન, ભગ્ન, ખડેવાલ, હોહિલવાલ, કેદવાલ, હેસાવાલ, ચૂજરવાલ, સોહરવાલ, અગરવાલ, જામવાલ, માનતવાલ, કળેગીવાન, કોટવાલ, ચેતવાલ, સોની, સોજતવાલ, નાગર, મોડ, જલ્હગ, લાડ, કપોત, ખરેતા, બરહી, હસોરા, ખબરવાલ, નાગદા, કરમેરા, ભટ્ટવા, મેવાડા, નરસિંહપુરા, ખતેરવાલ, પચમવાન, હુનરવાલ, સરકેરા, વૈસ્ય, સુખી, કબોવાન, શરણુવાલ, ભજેનવાલ, જોરચિતવાલ, બામણુવાલ, શ્રીગૌડ, હાકુરવાલ, બાલમીવાલ, ટિપોરા, ટિલોતા, અતબગી, લાદિમકા, બદનોરા, ખીયા, શુસોરા, બાઓહર, ભધમા, પદમોરા, મેહેરિયા, હાકરવાલ, મગોરા, ગોથવાલ, મોહરવાલ, ચીતોડા, કાકલિયા, ભાટ્ટેજ, અદોરા, માચોરા, ભૂગરવાલ, મદહુલ, બામણિયા, બાગડિયા, હીડોરિયા, બોરવાલ, સોરખિયા, ચોરવાલ, નકાચ અને નાગોરા (એક નામ મળ્યું નથી તેથી આછું છે)

સાથે પરણી હતી તેની પહેરામણીમા તેણે ૮ સુદર કુમારિકાઓ, ૬૩ દાસીઓ, ૧૦૦ ચુટી કાપ્યા ધરાળા પોડાઓ, બે હાથી અને દસ હાને, કન્યાને માટે ચાદોનો એક પગ, ૧૦૦ કાજની પુતળીઓ, ૧૦૦૨થ અને ૧૦૦૦ સુવર્ણમુદ્રા આપી હતી ” ઉક્ત ભાટ પોતાનું વર્ણન સમાપ્ત કરતા કહે છે કે - “ દાહિમાએ પોતાના સુવર્ણનો વ્યય કરી દીધો અને પોતાના કોષ મનુષ્યની ધરેની પ્રશંસાથી ભરી દીધો દાહિમીથી એક અચ્છલ રત્ન રાજકુમાર રેણસી ઉત્પન્ન થયો ”

રાજસ્થાનની મૂળોલ

જસ્થાન એ ભારતના તે ભાગનું સમુદાય-સૂચક અને શુદ્ધ નામ છે કે જે રાજપૂત) રાજાઓનું નિવાસસ્થાન છે. લાની અચ્ચનિન ભાષામાં તેને 'રાજવાડા' કહેવામાં આવે છે પરંતુ જે લોકો વિશે સમ્ય છે તેઓ તેને 'રાજસ્થાન' કહે છે. રાજપૂતાના એ તેનો અપભ્રંશ છે અને એજ સાધારણ નામ અંગ્રેજોમાં એ યથાને માટે પ્રસિદ્ધ છે.

મુસનમાન વિજેતા શાહજહાનની પૂર્વે રાજસ્થાન નામના દેશનો વિસ્તાર કેટલો હતો તે નક્કીપણે જાણી શકાતું નથી પરંતુ તે સમયે તે ગંગા અને યમુનાની પેલી મેર દિશા નવની તલેખીપદ્ધતિ પહોંચ્યો હોય એવો સભન જ દ્રશ્ય પછી તેની અતર્ગત એક વિશાળ પ્રદેશ છે અને તેમાં લિખ લિખ અતિઓ નિવાસ કરે છે જેમનો પ્રતાપ જાણવાયોગ્ય છે.

ધાર અને અણુહિલપુરપાણુનો નાશ થઇ ગયું અને અદ્ધમદાખાદ (અમદાવાદ) ની નાની નાની પાદશ હતો સ્થાપિત થયા પૂર્વે રાજસ્થાન ના નામથી જે વિસ્તૃત પ્રદેશ ઓળખાતો હતો, તેની સીમા આ પુસ્તકના પ્રારંભમાં આપેલા નકશામાં આપેલી છે, અથવા પશ્ચિમમાં સિંધુનદીની ખીણ, પૂર્વમાં છુદેખડ, ઉત્તરમાં (સતનજનદીની દક્ષિણે આવેલી) મરુભૂમિ કે જેને જંગન દેશ કહેવામાં આવે છે તે અને દક્ષિણે ત્રિપ્થાચળપર્વત.

આ પ્રદેશમાં પ્રાય આઠ અક્ષાંશ કે અને નવ રેખાંશ આવે છે, અર્થાત્ તે ૨૨° થી ૩૨° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૬૮° થી ૭૮° પૂર્વ દેશાતરપદ્ધતિ દેખાયેલા છે અને તેનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦૦૦૦ વર્ગમૈન છે.

જો કે આ વિસ્તૃત દેશમાં આવેલા સર્વ રાજ્યોનો ઇતિહાસ તેની ગત અને વર્તમાન દશાસંહિત લખવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તથાપિ મધ્યભાગના રાજ્યોપર વિશેષ લક્ષ્ય આપવામાં આવશે, તેમાં પછી મેવાડપર અધિક ધ્યાન આપવામાં આવશે. લાનો ઇતિહાસ રાજપૂતાનાના સર્વ રાજ્યોમાં આદર્શરૂપ દેવાથી તેનાવિસ્તૃત વર્ણન પછી અન્ય રાજ્યોનું તેનું વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. આ રાજ્યોનું વર્ણન નીચે દેશાવેના ક્રમથી કરવામાં આવ્યું છે —

(૧) મેવાડ વા ઉદયપુર	(૬) અબર વા જયપુર
(૨) મારવાડ વા જોધપુર	(૭) જેસનગીર
(૩) બીકાનેર અને કુણગ	(૮) મરુથન (ગણ) કે જે સિંધુનદીની ખીણમુખી પ્રસર્યું છે
(૪) કોટા } વા રાઝીતી	
(૫) જૂદા }	

આ પ્રથમે સુખ્ય હેતુ તો હિન્દ દેશની જૂનોજ સાદર કરવાનોજ છે અને ઐતિહાસિક તથા

૧ આ નકશો વિલાપતમાં છપાયેલી આજ્ઞાતિમાં હતો. હિન્દુસ્તાનમાં છપાયેલી કાઠ આજ્ઞાતિમાં નથી.

૨ આશ્ચર્યની વાત છે કે નાની સિંધુનદી આ પ્રદેશની પૂર્વે અને મોટી સિંધુ પશ્ચિમે છે નાની સિંધુની પૂર્વતરફના હિન્દુ રાજાઓ શુદ્ધ વસના નથી અને તેમના રાજ્યની ગણના રાજસ્થાન વા રાજવામાં થતી નથી.

૩ જૂમખરેમાં ઉત્તર વા દક્ષિણના અતરને અક્ષાંશ કહેવામાં આવે છે અને કોઈ પણ નવત્ર પાંચોતરજાની પૂર્વ વા પશ્ચિમના અતરને રેખાંશ વા દેશાતર કહે છે. (મીન દીન ઓગા)

દેશાવસ્થાવિષેનું જ્ઞાતાત પ્રસંગવશાત પાછળથી આપવામાં આવ્યું છે વાસ્તવમાં પ્રારંભમાં એની ઇચ્છા હતી કે આ ત્ર્યંશ ભૂગોળ-વિષયક બનાવવે; પરંતુ કેટલાક કારણો એવાં ઉપસ્થિત થયા કે જેથી ઇચ્છિત જ્ઞાતાત લખવું અમંભવિત થઇ પડ્યું જે બુદ્ધ સામગ્રી ત્ર્યંશકારને પ્રાપ્ત હતી તે દ્વારા તે જેવો મારો નકશો^૧ બનાવી શકત, તેવો પણ તે બનાવી શક્યો નહિ આથી ત્ર્યંશકારનેજ શોક થાય છે, સાધારણ પાઠકને તેટલો શોક કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી; કારણ કે તેને તો ભૌગોલિકજ્ઞતાત-પછી તે ગમે તેવું ઉપયોગી હો-પ્રાયઃ શુધ્ધ અને નીરસજ લાગે છે.

આ નકશો અને પુરાણો તથા હિંદુઓના અન્ય પ્રામાણિકગ્રંથોમાંથી સુદૃઢ શકાય એવા પ્રાચીન ભૂગોળના બચેલા જ્ઞાતાતો, જે ઉલ્લેખની તુલના કરવાનો પણ વિચાર હતો, પરંતુ એ કાર્ય લવિધ્યપર છોડવામાં આવે છે. જે ત્ર્યંશકર્તાને પુનઃ પોતાના શ્રમનો આરામ કરવાનો અવસર મળશે, તે હાવની શીઘ્રતાપૂર્વક અને સાધારણ રીતે આલેખેલી રૂપરેખામાં જે તુટિ રહી ગઈ છે તે તે સમયે પૂરી દેવામાં આવીશે.

મરાઠાઓની સાથેના યુદ્ધની સમાપ્તિ થયા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૬માં જે રાજદૂતને સિંધિઆની દરબારમાં મોકલવામાં આવ્યો હતો તેની સાથે ત્ર્યંશકર્તાને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. આ અમયથી આ પરિશ્રમી શોધનો પ્રારંભ થયો અને તેજ અરસામાં આ સામગ્રી એકત્ર કરવામાં આવી. તે સરદાર (મિ. ધિઆ)ની સેના તે સમયે એવામાં હતી. આ દેશ તે સમયે (યૂરોપિયનલોકોને) એટલે બધો અજાત હતો કે તેની ઉદ્ભવપુર અને ચિતોડ, જે ઉલ્લેખ રાજધાની સારામાં સારા નકશામાં પણ બરાબર વિપરીત સ્થાને આપવામાં આવી હતી^૨ અર્થાત્ ચિતોડને ઉદ્ભવપુરના પૂર્વ અને ઇસ્લામ કોણની વચ્ચે મૂકવાને બદલે અગ્નિ કોણમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું^૩ આ પરથી મિલ થાય છે કે તે સમયે રાજપૂતાનાની ભૂગોળનું તેમને ધણું થોડું જ્ઞાન હતું અને બીજી વાતોના સળધમાં તો પ્રાય કાઢી પણ લખવામાં આવ્યું નહોતું ઇ. સ. ૧૮૦૬ પૂર્વે બનેલા નકશામાં રાજસ્થાનના પ્રાય તમામ પશ્ચિમ અનેમધ્યભાગમાં આવેલા રાજ્યો પ્રાપ્ત થયે નહિ. થોડાજ સમય પૂર્વે લોકો એમ માનતા હતા કે રાજસ્થાનની સમસ્ત નદીઓ દક્ષિણ તરફ વહી નર્મદામાં જઈ મળે છે આ બ્રમ હિંદુસ્તાનની ભૂગોળના પ્રથમ સંશોધક પ્રસિદ્ધ ટેનલે શુદ્ધ કર્યો હતો.

ત્ર્યંશકર્તાએ આ અપૂર્ણતાની પૂર્તિ કરી અને ઇ. સ. ૧૮૧૫માં સૌથી પ્રથમ રાજસ્થાનની ભૂગોળનો નકશો તૈયાર કરી પિંડારાઓની સાથેના યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો તેની થોડા અમયપૂર્વેજ તે માકિર્વેસ ઓફ હેરિટગ્સને ભેટ કર્યો આ નકશો ઉક્ત પ્રસિદ્ધ સેનાપતિની શુદ્ધ મળ્યા બાદ થોડા ધણે અંશે આધારભૂત થવાથી મારો દશ વર્ષનો પરિશ્રમ સંપૂર્ણરીતે સફળ થયો. ત્ર્યંશકર્તા અને એ પણ લખવું પોતાનું કેતવ્ય સમજે છે કે તે સમય પછીના જેટલા નકશા તૈયાર થયા છે, તે સર્વમાં ભારતના મધ્ય અને પશ્ચિમ ભાગના પ્રદેશો અકિત કરવાનો આધાર આજ પરિશ્રમપર નિર્ભર છે^૪

૧ આ નકશો પ્રસિદ્ધ કારીગર મહાશય વૉલર કે જેઓ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીની સેવામાં હતા તેમણે ચિતર્યો હતો. મને વિશ્વાસ છે કે લવિધ્યમાં તેઓ મારા સંગ્રહનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકશે

૨ ઇ. સ. ૧૮૧૭નું શુદ્ધ બ્યારે સર થયું ત્યારે મારા નકશાની નાના સ્વરૂપમાં તૈયાર કરેલી પ્રતિઓ શુદ્ધજ્ઞેત્રના સમસ્ત સૈનિકવિભાગોપર મોકલવામાં આવી અને તે ઘણા સૈનિકકર્મચારીઓને પણ મળ્યા. આ નકશાની નકલો કરવામાં આવી અને તે યૂરોપમાં મોકલવામાં આવી અને તે અનુસાર હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક નવીન નકશામાં ભૂમિભાગો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યા. વાસ્તવમાં જગતને એક એવા પ્રકારનો નકશો આપવામાં આવ્યો કે જેનો બનાવનાર તેની સામગ્રી એકત્રિત કરનાર પણ હતો. આથી માકિર્વેસ ઓફ હેરિટગ્સ કે જેમણે આવી ચીજો કાંઈ માણુમતી સ્વમ પતિનરિકે રહે એ વાત અસંભવિત ધારીને એવી લવિધ્યવાણી લખી હતી કે, “અન્ય લોકો એના સ્વામી બની ગેસે એવો ભય છે.” તે લવિધ્યવાણી સત્ય ઠરી અને એનો કર્તા પોતાના પરિશ્રમનો પૂર્ણ લાભ લે એટલા માટે તેમણે એવા મન પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે સરકારની તરફથી પ્રતિફળ મેળવવાનો એનો દાવો લવિધ્યને માટે મુક્તવી રાખવો નહિ.

ઉક્ત દૂતદળનો માર્ગ આગ્રાથી જયપુરની દક્ષિણ સીમામાં ઘર્ષ ઉદયપુર તરફ જતો હતો આ માર્ગના કેટલોક અંશ ડોક્ટર ડબ્લ્યુ હટ્ટરે માપ્યો હતો અને તેમણે ખજોડનિરીક્ષાથી જે નિર્ણયો નિયત કર્યા હતા તેને જ એ મારી તપાસમાં આધારરૂપ ગણ્યા સિધ્ધિઆના દરબારમાં મોકલેલા રેસિડેન્ટ ગવર્નરની પાસે ડોક્ટર હટ્ટરનો બનાવેલો તે માર્ગનો એક ઉપ યોગી નકશો પ્રસ્તુત હતો, કે જે માર્ચ થઈને ઈ. સં. ૧૭૮૨ માં રાજદૂત કર્નલ પામર ગયો હતો આ નકશો ઉત્તર અને ખરો હતો તેથી એ મારી પાછી તપાસ તેને આધારે કરી તેમાં મધ્ય ભાગના સમસ્ત સીમાન સ્થાનો અંકિત હતા, ખર્ચાત આગ્રા, નર્મર, રતિયા, ઝાંતી, બોપાન, મારગપુર અને ઉજ્જન કે જે હિંદુઓનું પ્રથમ યાત્ર્યોત્સવસ્થળ છે, તે સર્વ નગરો તે નકશામાં અંકિત હતા તથા પાછા ફરતા કોટા, જૂદી, રામપુરા (ટોંક) અને બુધાનાથી આગ્રાપર્યંતના સ્થાનો તેમાં અંકિત હતા આ મર્વ સ્થાનો ખજોળ નિરીક્ષાદાર યથાવધાર ન્યૂનાધિક ગુદના સહિત નિયત કરવામાં આવ્યા છે

રામપુરાપર્યંત હટ્ટરનો નકશો મારો પચદશક બન્યો અને તે સ્થાનથી ઉદયપુરપર્યંત નવી તપાસ દ્વારા ઘર્ષ ઉદયપુરમાં અને ઇ. સં. ૧૮૦૬ ના બૂન માસમાં પહોંચ્યા તે સમયે જે ઉદયપુરનું સ્થાન અત્યંત અપૂર્ણ યત્રેદારા નિયત કરવામાં આવ્યું હતું તેના રેખાચરમાં કેવળ એક કળાનું પરિવર્તન થયું હતું જે કે તેના અક્ષાંશમાં પ્રાચ પાચ કળાનો અંતર પડ્યો હતો

પછી ઉદયપુરની તે સેના કે જેની સાથે હું હતો તે પ્રમિદ્ધ ચિતોડની પાસે ઘર્ષ માળવાના મધ્ય ભાગમાંથી ચાલી વિખ્યાનમાંથી નીમોથી મોગી મોગી નદીઓ ઉલ્લેખી શુદ્ધ ખડની સીમાપર ખીમલા સામા પહોંચી આ સ્થળે અને કેટલાક સમયપર્યંત વિશ્રામ કર્યો આ સાતસે માર્ગથી યાત્રામાં મારે પૂર્વ રાજદૂતનો માર્ગ એ વાર ઉલ્લેખ્યો પડ્યો અને એ પૂર્વે જે સ્થાનો નિયત કર્યા હતા તેમને હટ્ટરના નિયત કરેલા સ્થાનોની સાથે મળતા જોઈ દુ. પરમ પ્રમુખ થયો

ઇ. સં. ૧૮૦૭માં જ્યારે આ સેનાએ રાહતગદગર લેવા નાખ્યો ત્યારે એ મહાસેના આ કાર્યમાં જે સમય શ્રમાવતા હતા તેના લાલ લેવાતો અને મારા અભિષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થવાનો વિચાર કર્યો એ મારો વક્ષને માટે યોગ્ય સૈનિકો મારી સાથે લઈ એવા ઈરાદો કર્યો કે એટલાને કિનારે કિનારે અત્યંત સ્થળોમાં ઘર્ષ ચંદ્રીપર્યંત પહોંચી જાઉં અને તેજ રેખામાં કોટા તરફ પશ્ચિમમાં જઈ એક વાર પુનઃ દક્ષિણ તરફથી વહેતી સર્વ નદીઓનો માર્ગ રોપી કાઢું અને તેમાંની મોટી તથા મુખ્ય નદીઓ (મહી-સિંધ, પાર્વતી તથા બનાસ) ના ચળની સાથેના સંગમ યાનોનો પતો કાઢું, અને એ કામ પૂર્ણ કરીને આમાં તરફ જાઉં આ કાર્ય એ એક એવા સમયમાં પૂર્ણ થયું કે જે સમય વર્તમાનસમયથી અતિ લિપ્ત હતો મારે બહુશ મહાત્મતા સમયે મારા તથા ઉપાડી દૂન કરવી પડતી અને કેટલીક વાર તો હું લૂટારાઓના હાથમાં પલ્લ સંપાદિ ગયો હતો જે આગ્રામાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થાનો ખીમ

આ પાંચી એમ સમજીશો નહિ કે તેમની ઉક્ત ટીકાથી અથકનને આશ્ચર્ય પેદા થયું તે પોતાને માટે પ્રથમ શોધક હોવાનો દાવો કરે છે અને વિચીન્યતિમાં બાંધા ચાહનારમાં તે અતિમ પુરુષ છે

‘ મારણ કે સ્પર્ધાન દ્વારા સહઆવધિ આણસોને માટે ખુદનુ થયેલું છે ’

૧ મારા માનનીય મિત્ર (મેરીટોએક નિવાસી) મહાશય ગ્રીમ મર્સર કે જેમણે સદાનુભૂતિ દર્શાવીને મારા ઉલ્લેખને ઉત્તરિત કર્યો હતો

૨ ઉત્તર તથા દક્ષિણ મુવપર થઈને જતા રૂતોને યાત્ર્યોત્સવ કહેવામાં આવે છે જેમ અંગ્રેજ લોકો મીનિય સ્થાન (બડન નગરની નિમિટ) પર થઈને જતા રૂતને પ્રથમ યાત્ર્યોત્સવ માને છે તેજ પ્રમાણે પ્રાચીનમાંથી ભારતવાસીઓ ઉત્તરિનિપર થઈને જતા રૂતને અહીં અત્યંત પ્રથમ યાત્ર્યોત્સવ માનતા હતા પરંતુ ર્વર્માનકાળમાં આ દેશના જોટલા નગરોમાં જાણ્યા છે તે સર્વમાં રેખાચરના એક મી નવના યાત્ર્યોત્સવનેજ મુખ્ય માનીને આપ્યા છે (ગી. હી. એન્ડ)

૩ આ પ્રવાસમાં મહીક થતાઓ એવી બની હતી કે જે અદ્યુત કહાણીઓનું સ્મરણ કરાવે

લાસા, રજવાડા, ખેટવાના કિનારા પરનું કાટકા, ખનિયાદાના,^૧ બડોદનગર,^૨ સાહાબાદ, બારા,^૩ પવા
ચતા,^૪ બડોદા, શિવપુર, પાની,^૫ રણુચ ભોર, કરૌલી, શ્રીમથુરા અને આગ્રા હતા

ન્યારે હું પાછો ફરીને મરાઠાઓના લશ્કરમાં આવ્યો ત્યારે મેં પુનઃ મારી શોધનો વિસ્તાર વધા
રવાનો ઇરાદો કર્યો અને હું પશ્ચિમ તરફ ભરતપુર, કંદુમર તથા સેત્રીમાં થઇ જયપુર, ટોક, ઇદ્રગદ,
ચૂગન,^૬ જીપરા, રાધોગઢ, આરોન, કુર્વાઇ અને લીસરોને રસ્તે સાગરમાં જઈ પહોંચ્યો. આ યાત્રા
એક હળવર કરતા પછી અધિક માર્ગની હતી અને મરાઠા-લશ્કર પ્રાય તેજ સ્થાન પર પ્રાપ્ત થયું કે
જ્યાં હું તેને છોડી ગયો હતો.

હું આ બ્રમણ કરનાર સિધ્ધિઆના દરબારની સાથે ૪૫૦ સં ૧૮૧૨ પર્વત આ પ્રદેશમાં
સ્થળે સ્થળે ફરીને સતત તપાસ કરતો રહ્યો ઉક્ત વર્ષમાં સિધ્ધિઆની સેનાએ એક ગ્યાનમાં વિશ્રામ
કર્યો આ સમયથી જે દેશમાં સ્વયં જઈ ચક્રો નહોતો તે દેશોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની મેં તબવીજ કરી

૪૦ સં ૧૮૧૦-૧૧માં મેં તપાસ કરનાર એક દળ સિધ્ધિની તરફ અને બીજું સતલજની દક્ષિણે
મરસ્થલ તરફ રવાના કર્યું પ્રથમ દલ શેખ અણુલ બરકતની આધીનતામાં પશ્ચિમ તરફ રવાના થયું આ
દળ ઉદયપુરને રસ્તેથી ચુંબરાત, સારાઈ, કચ્છ, લખપત અને હૈદાબાદ (સિંધ સરકારની રાજધાની) મા
થઈ સિધ્ધિનદી ઉતરી ક્ષ્માપર્થ ત પહોંચ્યું પછી તે ઉક્ત નદીને જમણે કિનારે કિનારે સેવાનપર્થ ત
ગયું ત્યાંથી સિધ્ધિનદી પાછા ઉતરી તેને ડાબે કિનારે કિનારે તે ખેરપુરપર્થ ત આવ્યું ગયું ખર-
પુર એ સિંધના ત્રણ સુબેદારોએ એકનું નિવાસસ્થાન છે ત્યારપછી બકબર^૭ (જે સિકંદરના
સમયમાં સોગરી લોકોની રાજધાની હતી) પહોંચ્યા બાદ ઉમર સુમંગના રેગિસ્ટ્રારના માર્ગદર્શક પાઠ
ફરી જેસનમીર, મારવાડ અને જયપુરમાં થઈ તે નર્વર સુકામે અને આવી મળ્યું આ એક જતના
જેખમનો વ્યવસાય હતો, પરંતુ શેખ માહસિં અને નિડર મનુષ્ય હતો, તદુપરાંત તે કાષ્ઠક ભણેનો
પણ હતો તેના દિનચર્યાના પુસ્તકમાં ભૂગોળવિષયક આગામી શોધ, દેશવસ્થા તથા જે સિન્ન સિન્ન
જાતિઓમધ્યે થઈને તેણે યાત્રા કરી હતી, તેના આચારસંબંધી ધણું સફેદો અને નિર્દેશો હતા

બીજું દળ એક પરમ યોગ્ય પુરુષ મહારીલાલની આધીનતામાં રવાના થયું હતું આ માથુસ
ભૂગોળવિષયક અનુસંધાનના ઉદ્યોગ તથા તેદાર પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનમાં પરમ નિપુણ થઈ ગયો હતો જે
પ્રદેશનું વર્ણન અત્રે કરવામાં આવે છે, તે વિસ્તીર્ણ પ્રદેશમાં કોઈ પણ કારણથી પ્રસિદ્ધ થયેલો કોઈ
પણ ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આ સાહસિક પુરુષ નહિ પહોંચ્યો હોય આવી કઠિન અને
જેખમભરેલી યાત્રાને માટે તેના કરતા વિશેષ યોગ્યતાવાળો માથુસ કદિપણ પ્રાપ્ત થશે નહિ તે
પરમ ઉત્સાહી ઉદ્યોગી, ચિંતાકર્થી અને સાધારણ રીતે સારો વિદ્વાન હતો આથી તે જ્યાં ત્યાં પોતાના
માર્ગ કાઢી લેતો હતો જે તે સમયે બીજા માથુસો હોત તો તે મરણ પામત^૮

આ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાંથી સારા સારા વિદ્વાન દેશી લોકો સમગ્રવટ તથા પારિતોષિકને લીધે
મારી પાસે આવતા જતા હતા, અને હું જ્ઞાનિયરમાં મરાઠાઓના લશ્કરમાં ૪૦૦ સં ૧૮૧૨ થી ૪૦ સં ૧૮૧૭

છે, પરંતુ અત્રે તેમને માટે સ્થાન નથી

૧ પૂર્વીય ઉચ્ચ સમભૂમિ પર ૨ સિધ્ધિનદી પર ૩ પાર્વતી નદી પર ૪ કાસીસિંધપા ૫ અબય
નદીના પ્રવાહ અને પાર નદીના સંગમ પર

૬ શેખ નમુનાતરિક સિલ્હિસયસ જાતિના પાપાણના દુકડા અને સેવાનના અતિ પ્રાચીન
કિલાની ઇટનો એક દુકડા તથા ત્યાંના ખાડાઓમાંથી કેટલુંક જળેલું જનાજ વાગ્યો હતો આ અનાજના
સળધમાં એવી દત્તયા પ્રચલિત છે કે તે (અનાજ) વિક્રમાન્વિતના ભાતા રાજ ભર્તૃરિના સમયનું
રાણેલું છે આ વાત અસંભવિત નથી કે સિકંદરના ભયાનક આક્રમણને લીધે તે અનાજ ત્યાં ગમવા
માં આવ્યું હોય અને અગ્નિ સૂળેને જાળી દેવામાં આવ્યું હોય ક્રિષ્ટન પોર્ટિજનું એવું અનુમાન
છે કે કદાચ સેવાન મુસીકેનસની રાજધાની હશે

૭ અતે તેનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું અને તે હિમત દારીને એમએક મરણ પામ્યો હું ખાત્રીપૂર્વક માનું
છું કે તેને જે અપવામાં આવ્યું હતું મહારીનાની પોંડે ઉત્પાદી દત્તા પણ એજ કામમાં મળ્યું પામ્યો
પૂર્વીય દેશમાં જે યોડાએ ઉત્પાદપૂર્વક ભૂગોળની શોધ કરી છે તે મર્વ આજ પ્રતિ મળ્યું પામ્યા છે.

પર્વત રહ્યો, ત્યાંસુધી સિંધુની ખીણ, ધાટવા, ઉમરસુમરાના રણ અથવા રાજસ્થાનના કોમપા રાજ્યના નિવાસીઓને હરવખત ખારી ખાસે બોલાવ્યા કરતો હતો.

કાસિદો અને ઇતર સાર્વજનિક ચીઠ્ઠી પદોઆગારા લોકો દ્વારા જ્યાં થોડી ચાલતી હોય તે દેશમાં કોઈ લાભ માર્ગના મુખ્ય મુખ્ય રવાનો અને તેના ચક્રવર્તી અતરનું સવિસ્તર વર્ણન નું શુદ્ધતા સાથે કરી શકે છે તે યૂરોપિયનો તો માનશે પણ નહિ.

મને એમ કહેતા જરાપણ શંકા થતો નથી કે જો એક દેશના માનવો આઈ (કોરા)નો વધા અદાજ વિદિતચર્ચાજ તો ઘણીજ શુદ્ધતા સાથે તેની રેખા સમતલભૂમિપર જેથી શકાય છે તે એવી જ સાલજી છે કે પ્રાચીન હિંદુરાજ્યોમાં એક નગરથી બીજા નગરસુધીની સંકેત માર્ગ હોવામાં આવે તદ્દલ અને આજુમાહાત્મ્ય નામના પ્રથમ એક એવા યત્રનો ઉત્પત્તિ આવ્યો છે કે જેનો માર્ગમાં ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો વસ્તવમાં માર્ગમાપકયત્રી માપેરી રેખાઓ અને દેવે એવું અનુમાન કરેલું અતર એ ઉભય પરસ્પર સારીરીયે મળે છે એ આ વાતનું ઉત્તમ પ્રમાણ છે દેશીઓનું અનુમાન કરેલું અતર પણ કોઈ નિશ્ચિત નિયમદારાજ ઉત્પન્ન થયું છે, એ કેવ અદાજથી ઉત્પન્ન થયું નથી.

હ કેવળ મહારીવાદના દળસિવાય મારા દબાવેથી કોઈ પણ એક દળની તપાસથી સંતુષ્ટ થઈ નહોતો, પણ સર્વે એકના જાનને બીજાના શિક્ષણનો પાયો બનાવતો હતો અને આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરેલું વિશેષ જ્ઞાન તથા ઉપયોગી વિગતો અને પ્રત્યેક દળ પોતાની સાથે જે દેશીઓને લાવતું હો તેમની સહાયથી પૂરેપૂરી તપાસ કરીને સતુષ્ટ થતો હતો.

આ પ્રકારે થોડા વર્ષોમાં જે આ પ્રદેશની અદરના રસ્તાઓથી કેટલાક પુસ્તકો ભરી દીધા અને અનેક સીમાઓ તથા અંધરૂથ રવાનો કે જેમની સ્થિતિ નિશ્ચિત થઈ ચૂકી હતી તેનો નિર્દેશ કરી તે દ્વારા એક સાધારણ નકશો તૈયાર કર્યો, જેમાં સવળ પ્રાપ્ત વિગતો સમાવિષ્ટ કરવામાં આવી હતી વિરોધત પશ્ચિમ તરફના રાજ્યોવિશે બોલુ છું કારણ કે મુખ્ય દેશ વા પશ્ચિમમાં ઉચ્ચ અરવલીમાંથી અથવા દક્ષિણમાં વિશ્વવ્યાપક નીકળેનો ચળન અને તેની સહાયક નદીઓથી સિંચાતા દેશની તપાસ અને માર્ગ જે સ્વયં એવી મધ્યાર્થ શુદ્ધતાસદિત થઈ છે કે જ્યાંસુધી ત્રિકોણમિતિને અનુસરીને થોડી માપણ દોષપૂર્ણ (દક્ષિણ)થી લઈને સમગ્ર હિંદુસ્તાનભરમાં નહિ કરવામાં આવે ત્યાંસુધી તે પ્રત્યેક રાજ નૈતિક અથવા સૈનિકદ્રોષને માટે ઉપયુક્ત થશે આ દેશમાં સતતજનપર્યાન ઉતરમાં અને સહુનદી પર્વત પશ્ચિમમાં વિસ્તૃત સમતલભૂમિ છે જ્યાં વગર પદાડીભૂમિ આવી મળે છે તે દેશના કસત આ સમતલભૂમિમાં ભૂગોળિક વિશેષોનો એકસાથે સમાવેશ કરવો વિશેષ સરળ છે.

આ બિન્ન બિન્ન રેાઓનો ઉપયુક્ત નકશામાં નિર્દેશ કરી જે તેની શુદ્ધતાને નવી પદ્ધતિ ની તપાસથી અથવા ત્રિકોણમિતિથી તપાસીને તેને યથાર્થ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

જે રવાનોથી દરે મારા કર્મચારીઓ સાચીરીતે પરિચિત થઈ ગયા હતા, તે રવાનોમાં પુન પોતાનું કામ જારી કરવાને મારે તેમને એક નવામાં આવ્યા જે રવાનોની સ્થિતિ નિશ્ચિત કરી દેવામાં આવી હતી (અને મારા અનુભવે મને એવા અનેક રવાનો તેમને બતાવવાને વાધક થયો હતો) તે રવાનો થી તેમણે કાપીર બધો અને તેમાંના ૪ ચેકને તેમણે કેન્દ્ર આગીને ૨૦ માર્ચ ૧૮૪૮ અતરસુરના પ્રત્યે નગરમાં જનારા મારોને નિર્દેશ કરી દીધો જે રવાનો પસંદ કરવામાં આવ્યા તે પ્રાપ્ત એવા હતા કે જે નગરમાં સમવિનાશુ ત્રિકોણ તપાસના હતા અને જે કે આ વિગતોને કમપૂર્ણ જોડવાનું કામ અત્યંત કસિત થયું, તે પણ જે પદ્ધતિથી માર કરવામાં આવ્યું તે એવી હતી કે અકસ્માત જોનારને પણ તે પોતાની

૧ પાનવીપુત્ર (પટના) માં મૌર્યવંશી (મોરી) ગણ થયેલા પ્રમાણમાં સિંચાના રાજ નેપ્થુમ્સનો એ રાની મેગેસિથનીમ ૪૦ મં ૫૦ ૨૦૬ માં આગો દતો તે રખે છે કે, બારત્યર્ધમાં દશ દશ રોડિયમ (એક રોડિયમ ૬૦૬ શીટ ૯ ઈંચનો ચાપ છે)ના અતરપર કેસના પાપાથ રચાપિત કરવામાં આવ્યા છે જેની ઉપગ્રહ લેખદારા સરામ અને મુમમોના અતરનો પતો લાગે છે (ગ્રી. હી. એ. ૧૮૪૮)

૨ આ એક ઉત્તમ અને પ્રાચીન પ્રથ જે જે રાજ્ય અસિધાદિક મેમ્બરની જે નેડ કરો છે

અચુદ્ધતા પોતે જ બતાવી દે, કાગળ કે એ રેપાઓ પ્રત્યે દિશામાં એ ખીલને કાપતી અને શુદ્ધ કરતી હતી આવા માધ્યનોથી મે એ અગ્રાત દેશમાં માર કામ કર્યું અને તેના પરિણામોને કેટલો અંશ પાકેલી સમક્ષ ઉપરિચિત છે હું કેટલોક અંશ એટલાજ માટે હું છું કે માર અસ્થ મને મારી ઇચ્છાવિરુદ્ધ જે દશ પુનઃકા મે એ દેશમાં સર્વન યાત્રા કરતી વખત તૈયાર કર્યા હતા તેમાંનો ઘણો ભાગ કે જે સાદર કરી શકાત તે ડોડી દેવાની ફરજ પાડે છે

૬૦ સં ૧૮૧૫ માં મે ઉપા જલ્લાલના પ્રમાણે એ નકશાની ઉપરેખા કાઢી, જેમાં આ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલી સમસ્ત વિગતો નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી અને તે નકશો મે દિલ્હીના ગવર્નર જનરલને ભેટ કયો, જે થોડા સમય પછી લંડન પ્રસંગે ઘણાજ ઉપયોગી થઈ પડ્યો પુનઃ સુદારભ થયો તેથી થોડાજ સમયપૂર્વે મે એ ખીલને નકશો માળવાના મોટા ભાગનો બનાવી ભેટ કર્યો, જે અતુ સાર પિદારાઓના યુદ્ધમાં ઐનિકકાર્ય કરવું ઉપયુક્ત ગણવામાં આવ્યું આ નાનામરખા નકશામાં મુખ્ય મુખ્ય વિષયો વિખ્યાયધનુ સાધારણ મ્યાન, તેમાંથી નીકળનારી પ્રત્યે નદીનુ મૂળ અને માર્ગ તથા પર્વતશ્રેણીઓના ઘાટો હતા, જેનુ જ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક હતું તે ઉપરાંત તેમાં તે વિભાગના કેટલાક દેશોની સીમા થણુ બતાવવામાં આવી હતી તેથી તે નકશો પાઠ્યથી પેશ્વાનુ રાજ્યજન છિન્ન છિન્ન કરવા વિશેન લાભદાયક થયો

આ નકશો તૈયાર કરવામાં માર ડૉક્ટર હટરના અને મારા, ઉભયના નિયત કરેલા અનેક સ્થાનોથી કામ લેવું પડ્યું અને એ જોધને અને સતોષ થાય છે કે, જે કે ઉક્ત સ્થાનોમાં તે સમયથી અભારપર્યંત અનેકવાર તપાસ થઈને અનેક રેપાઓ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવી છે, તોપણ કેવળ સાધારણ નહિ, પરંતુ વિશેષત મારી નિશ્ચિત કરેલી વાતો પાઠ્યથી તૈયાર કરેલા નકશાઓમાં કાયમ રાખવામાં આવી છે આ વિભાગની તપાસ કરીને કેટલીક નવી રેપાઓ વધારવામાં આવી છે અને એક ઉત્સાહીપુરને કેટલાક નવીન સ્થાનો નિયત કર્યા છે, તેથી હું ખુશીથી ભૂગોળની આ નવીન સુધા રચાણો કેટલોક અંશ આની સાથે આપવામાં આવેલા નકશામાં સાદર કર છું

૬૦ સં ૧૮૧૭થી ૬૦ સં ૧૮૨૨પર્યંત તપાસ કરીને મે કેટલીક રેપાઓ બનાવી અને હું અત્રે મારા આજ્ઞાનો આધાર માત્રુ છું કે, કેવળ તેમનીજ મહાયતાથી માગ ભૂગોળવિષયક પશ્ચિમના આ ભાગમાં સુધારણા થઈ છે આ અમલદારે વૃત્તાકાગમાં ભ્રમણ કરીને તપાસ કરી છે જેમાં મેવાના પ્રાય સીમાતસ્થાનો આવી ગયા છે અર્થાત્ ગળધાનીથી લઈને ચિતોડ માણસગઢ, જિહાજપુર, રાજમદન અને પાઠા કરતી વખત ભીનાય મેદનોર તથા દેવગઢથી લઈને નીકળવાના સ્થાનપર્યંત તેમણે તપાસ કરી હતી આ સીમાતસ્થાનોના આધારથી તેઓ અનેક મધ્યસ્થ સ્થાનો પણ નિશ્ચિત ગી શકયા, જે કાર્યને માટે મેવાડ પોતાના પ્રથમ્ પ્રથમ્ પદાડાને સીધે ઘણુ અનુ જ સ્થાન છે

૬૦ સં ૧૮૨૦ માં મે અગવહીનુ ઉદ્ધવન રી એ- મદત્વનો પ્રવાસ કયો જેમાં હુમ્મનગેર અને પાની આગળ થઈ હું મારવાડની રાજધાની જોધપુરમાં પહોંચ્યો અને ત્યાંથી મેતા થઈ નૂણી નદીનાં માર્ગની શોધ કરતો હતો તેના મૂળસુધી અર્થાત્ અલગોગસુધી પહોંચ્યો અને ચોદાણુ રાજાઓ તથા મેગતપાદશાહોના આ પ્રતિદ્ધ નિવાસસ્થાનથી નીમળા ભીનાય અને વનેડાને માર્ગે મેવાડના મધ્યભાગમાં થઈ મન્દ્યાની (ઉત્તરપુર)માં પાડો આ થો

મને એ જાણીને પરમ સતોષ થયો કે, માર નિશ્ચિત કરેલુ જોધપુરનુ સ્થાન, કે જેનો પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના ભાગોની મધ્યે નિયત કરવામાં મુખ્યસ્થાનતરિકે ઉપયોગ કરવામાં આ થો હતો, તેમાં કેવળ નાનો અતર અદ્વાશમાં અને એથી મળેજ અધિક અતર મ્પાસમાં પડ્યો, જેથી બિકાનેનુ જે સ્થાન મે નિશ્ચિત કર્યું હતું તે મહાશય એતિક્કનના નિયત કરેલા સ્થાનની માથે બગાળ મળી ગયું, કે જે તેમણે પોતાના ગણુનમાં એનચીતરિકે જવાના વૃત્તાતમાં નિર્દિષ્ટ કર્યું છે

ઉત્તર જોધપુર અને અજમેર વચ્ચે સરેરાશ કે જેમના મ્યાન મે નિરીક્ષણદાગ નિયત કર્યા હતા તેનો, મહાશય હટરના પ્રથમ સ્થાનોનો તથા ઉત્સાહી પરિવાશિમ્ના નિર્દિષ્ટ ગ્યા થોના મ્યાનો નો પણ મે ઉપયોગ કર્યો છે કે જેણે 'ખુસાનની યાત્રા' એ નામનો ગ્રંથ નિર્માણ કર્યો છે

અને જે દિક્ષીયા નામપુર અને જોધપુર ચર્ચ ઉત્પત્તિમાં ગણાવતો

અનુરાત^૧ સૌરાષ્ટ્ર દ્વીપકલ્પ અને કચ્છદેશનું સ્થાપક છે જે વિશેષતઃ સખધ દર્શાવવાને મારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આયુ છે, તે સપ્તર્ષિત પ્રસિદ્ધ જૂઓળણેતા સ્વર્ગસ્થ જનરથ રેનોદસના શોષ-વિવચક પુસ્તકમાંથી લેવામાં આવ્યું છે અને ઉભયે એકજ બ્રુખડના મોટા ભાગની નોંધ કરી હતી, અને જે દેશમાં તેઓ સ્વયં કદિપણ ગયા નહોતા તે દેશની શોધની ઉત્તમતાના વિવચમાં મારી સાક્ષી યુક્ત છે અને એથી ઉચોગ તથા ઉપયુક્ત સામગ્રીનો પ્રયોગ કરવાથી હું શુ બની શકે છે તે સિદ્ધ થાય છે

હું આ પ્રદેશની આકૃતિનું વર્ણન શીઘ્રતાથી કરીને આ નિબંધ સમાપ્ત કરીશ એનું સૂક્ષ્મ અને સ્થાનિક દ્રષ્ટાત પ્રત્યેક દેશના પૃથક્ પૃથક્ ઐતિહાસિક ભાગોમાં ઉચિત પ્રકારે લખવામાં આવશે

રાજસ્થાનની આકૃતિ અતિ ભિન્નભિન્ન પ્રકારની છે જે હુ મારા પાંદડેને અલિપ્ત ઉભા રહેવા આશુપરાડના સર્વોચ્ચ શિખર કે જેને 'ગુરુશિખર'^૨ કહેવામાં આવે છે તેપર ખેંસાડું અને પશ્ચિમ માં સિંધુનદીના નીલવર્ણુ જળથી લળેને પૂર્વમાં નેતરથી આવૃત થયેલી જોટવાડે નદીપર્થ તતા વિસ્તૃત પ્રદેશપર તેની પાસે દષ્ટિ ફેકાવુ તો હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ઉચ્ચ એવું એ સ્થાન કે જેનાથી અરવલ્લીની શ્રેણી ૧૫૦૦ શીટ નીચી છે, તેપરથી તેની દષ્ટિ મેદપાટ (મેવાડનું સંસ્કૃત નામ) ના મેદાનોપર પડશે, જેની મુખ્ય નદીઓ અરવલ્લીની તળેટીમાંથી નીકળીને મેઘ્ય અને બનાસમાં જઈ મળે છે અને પદાર^૩ વા મધ્યદિનની ઉચ્ચ સમભુમિ તેમને ચળવળી સાથે મળતા રહે છે

પ્રસિદ્ધ ચિતોડની નિકટ આ ઉચ્ચ મઝમુશિપર ચડીને શીધી પૂર્વીયરેખાથી દષ્ટિ કાઢક લડાવ્યા પછી રતનગઢ અને સીંગોની યાને કોટા તરફ જતા એકલા શીધા માર્ગપર નજર ફેકવામાં આવે તો જોનારને તે (ઉચ્ચભુમિ) માં કમરા ત્રણ મેદાનો દષ્ટિગ્રાસ્ય થશે, કે જે જાણે રસિયનતાતરંદીના મેદાનોના નાના નાના નમૂના ન હોય તેવા દેખાય છે અને જ્યારે તે અહીંથી ચળવળી આરપાર એક

૧ મારો અતિમ પ્રવાસ ઉત્પત્તિપુરથી સિંધુની તરફના આ પ્રદેશમાં ૯૦ સં ૧૮૨૨-૨૩માં થયો, પરંતુ તેમાં ભૌગોલિકશોધની અપેક્ષાએ ઐતિહાસિક અને પુરાષ્ટ્રસંબંધી શોધની તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હતું આ પ્રવાસ મારા સમસ્ત પ્રવાસો કરતા અધિક લાભકારી થયો.

૨ એ રાજપૂતાનામાં સૌથી ઉચ્ચ પર્વતશિખર છે, જેની ઉચાઇ સમુદ્રની તળેટીથી ૫૬૫૦ શીટની છે એની ઉપર ગુરુદાસની અરણ્યપાડુકાનું તીર્થસ્થાન હોવાથી એ 'ગુરુશિખર'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. (ગ્રી. હી. ઓ. પ્રા.)

૩ એનું સંસ્કૃત નામ 'વેનગીરી' છે સંસ્કૃતમાં 'વેન' માધારણ નેતરને કહે છે મદાશય વિશ્વકં જણાવે છે કે, વેનુભાભામાં નેતરને માટે એજ શબ્દ છે

૪ એનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે-મધ્ય=વચ્ચે, પાટ=પહોળાઈ.

૫ પટ=મધ્ય, અરવલ્લી એકે 'અર'નો અર્થ કોઇ સંસ્કૃત કેાલમાં 'પદાડ' પ્રાપ્ત થતો નથી, તથાપિ તે આરભિક માણુ પ્રતીત થાય છે, જેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે-અર્થુદ=સુદનો પદાડ, અર્વલી (અર્વલી)=પત્તી પદાડ. હિંદુભાષામાં પણ 'અર'નો અર્થ પદાડ છે, જેમકે અરારાટ આજ શબ્દ પૂનાની ભાષામાં એકાંસ' એ. સંસ્કૃતમાં પદાડને માટે જે સાધારણ શબ્દ 'મિરિ' છે, તે હિંદુભાષામાં પણ એજ અર્થનો લેખક છે

x કર્નલ ડૉરે 'મેવાડ' (મેવાડ) નું સુદરૂપ મધ્યપાટ મારી તેનો અર્થ મધ્યની સમાન ભૂમિ એવો કર્યો છે. પરંતુ તેમનું આ અનુમાન કદિપન છે, કાણુકે પ્રાચીન સિવાતેઓ તથા સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં આ દેશનું નામ 'મેવાડ'જ લખ્યું છે, જેનો અર્થ મેદ વા મેન સોડાનું ગળ્ય છે આ લેખકેના પ્રાચીનકાળમાં આ દેશપર અધિકાર હતો (હુઓ બૉએ ઝેઝટિયા-પુસ્તક ૧, ભાગ ૧, પૃષ્ઠ ૩૩) (ગ્રી. હી. ઓ. પ્રા.)

દષ્ટિ નાખીને હાડોતીને તેની શાહબાદના કિનારી સ્થિત થયેલા પૂર્વસીમાપર્વત જોશે અને ત્યારપછી સહ્યા આ ઉચ્ચ સપાટભૂમિપરથી નીચે ઉતરીને સિંધુનદી (નાની સિંધુ)ની નિકટના પ્રદેશપર્્યંત દષ્ટિ ફેંકશે તથા પુનઃ પૂર્વતરફ વધુ અને વધુ આગળ દષ્ટિ ફેંનાવતો જશે તો અતે તેની નજર મચાકૃતિ પહાડ કે જે હુદયભંગની પશ્ચિમગીમા છે ત્યાંસુધી જઈને રોકાઈ જશે.

આ વાતને અધિક સ્પષ્ટ કરવાને માટે હ આશુથી લખેને ખેટવાપગના કોટડાસુધીના ઉપર વર્ણવેલા દેશની ઉચ્ચાઈનીચાઈનું એક ચિત્ર સાદર કે છુ આ ચિત્ર આશુથી ચળવલપર્્યંત વાત માપકય ત્રદારા કરેની તપાસનું અને ચળવથી ખેટનાસુધી કરેવી મારી માધારણ નિરીક્ષાનુરૂપ છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે કોટડા ગ્રામ આગળ ખેટવા, સમુદ્રના તળથી એક ૮ મીટર ફીટ ઉચ્ચ અને ઉદયપુરનગર તથા તેની પર્વતાતર્જત સમાનભૂમિથી એક હજાર ફીટ નીચી છે. ઉદયપુરની ઉચ્ચાઈ આશુની તળેટીની ઉચ્ચાઈની સમાન અર્થાત્ સમુદ્રના તલથી બે હજાર ફીટ છે. આ ગેપા કે જેની સાધારણ દિશા ઉષ્ણકટિબંધથી થોડેજ દૂર છે, તે બળાઈમા પ્રાય ૭ ભૌગોલિક અંશ છે; તથાપિ આ નાનોસરખો દેશ પોતાના નિવાસીઓ તેમજ પાર્શ્વિક યુગ વા પ્રકટ ઉપજ (ખનીજપદાર્થ અને વનસ્પતિ) એ ઉભયના નાનાપ્રકારથી પરિપૂર્ણ છે.

હવે આપણે આપણા ઉચ્ચ સ્થાનપરથી (જેની રૂપ અઘાપિ પૂર્વ તરફનીજ છે) ઉપર્યુક્ત રેખાની દક્ષિણ અને ઉત્તર એ ઉભય દિશા તરફ દષ્ટિ ફેંકની જોઈએ. આ રેખા મધ્યદેશ અર્થાત્ રાજસ્થાનની મધ્યભૂમિને પ્રાય બે સમાન ભાગમા વિભક્ત કરે છે મધ્યદેશનો અર્થ તે દેશ કરવો જોઈએ કે જે ચળવ અને તેની સહાયક નદીઓના માર્ગદર્શા તેના યસુનાના સગમપર્્યંત સર્વેત્તમ પ્રકારે સીમાબદ્ધ થયો છે અને એજ પ્રકારે ઉચ્ચ અરવલીની પશ્ચિમ તરફના પ્રદેશને પશ્ચિમરાજસ્થાન કહેવો ધણો યુક્ત છે.

જો દક્ષિણતરફ જોઈએ તો વિધ્યાચનની દૂરસુની ફેવાયેની શ્રેણીપર જઈને દષ્ટિ મોકાઈ જશે. વિધ્યાચન એ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણની સ્વાભાવિક સ્પષ્ટ સીમા છે જો કે આશુના 'યુરશિખર' ના ઉચ્ચ સ્થાનપર ઉભા રહીને જોવાથી વિધ્યાચન આપણને એક અપ્પ ઉચ્ચાઈવાળી પર્વતશ્રેણી જેવા દેખાય છે, જેનું કારણ એ છે કે આપણું એ સ્થાન તેનું મહત્વ જોવાને માટે કિચિત્ પણ ચોગ્ય નથી, પરંતુ જો દક્ષિણ તરફથી જોવામા આવે તો તે સ્પષ્ટ દેખાશે, જો કે આ ટોળાવમા કેટલીક ઉચ્ચાઈઓ એવી દષ્ટિગોચર થશે કે જે સીધા ટોળાવના એવા વિષમ સ્થળોથી મેકડો ફીટ ઉચી છે.

ખાસ અરવલીના સળધમા એમ કહી શકાય છે કે તે વિધ્યાચનની માથે મળેલો છે અને તેનું મળવાનું સ્થાન આપાનેરની તરફ છે તથા તેજ પ્રકારે એમ કહેવું પણ યથાર્થ છે કે અરવલી ત્યાંથીજ વિધ્યાચનમાથી નીકળીને ફેવાયો છે જો કે તેની ઉચ્ચાઈ ઉત્તરનો અપેક્ષાએ અતીઆ આગળ ઘણી થોડી છે, પરંતુ તે દક્ષિણના સમસ્ત ભાગમા લૂણવાડા, હરપુર અને ધરણી લખને અખાલવાની અને ઉદયપુરપર્્યંત વિશાળ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આશુથી માળવાની ઉચ્ચ સમભૂમિપર દષ્ટિ ફેંકવાથી આપણને તેના કાળા માટીના મેદાનો (માન) વિધ્યાચનના મર્વેન્ચ ગિખરોથી નીકળી ઉત્તર તરફ વહેતી અનેક ધાગાઓથી કપાયેલા દષ્ટિ-ગોચર થાય છે એમાની કેટલીક ધારા તો એક ખાઇ ઘાટીઓમા ભરી વા ઉચ્ચ પાણાસમૃદ્ધપરથી

૧ જે મચાકાર ભૂમિને હમણાજ નિર્દેશ કરવામા આવ્યો તેની નીચે પૂર્વ તરફ ખેટવા નદી વહે છે.

૨ હુ આ દેશીયી સારીરીતે પ્રચિત છુ અને ખાતીપૂર્વક કહી શકું છુ કે જ્યારે આવીજ તપામ ખેટવાથી કોટાપર્્યંત કરવામા આવશે ત્યારે આ પગિણામમા ઘણીજ થોડી અનુદતા નીકળશે અને તે અનુદતા આ ખામતમા નીકળશે કે કોટાનો થોડો ભાગ અધિક ઉચ્ચ અને ખેટવાના પ્રવાહન ભૂમિ કાઈક અધિક નીચી નિર્દિષ્ટ કરેની જણાશે.

૩ 'માર્કિવસ ઓફ હેરિટાજ 'ને મે' મધ્ય અને પશ્ચિમભારત' નો જે નકશો ૪૦ સં ૧૮૧૫-ના આ ખેટ કર્યો હતો તેનું નામ મે 'મધ્યભારત' રાખ્યું હતું અને ત્યારથી એ નામ પ્રચલિત થઈ ગયું.

૪ સમરપુમાં રાખવાનું છે કે જોકે અતપર્્યંત અરવલીના મચાકાર રહેતો નથી, તથાપિ તેની ચાખા ઉત્તરમા દિલ્લીપર્્યંત ચાલી જાય છે.

નીચે પડતી દહિયોચર થાય છે, અને બીજા સર્વ અવરોધો તોડી મધ્યની ઉચ્ચ સમભૂમિમાં ગળ-પૂર્વક પોતાનો માથો ઠગી મળવામાં જઈ મળે છે.

આ પ્રમાણે દક્ષિણતરફ જોયા પછી આપણે એ રેવાની ઉત્તરતરફ દષ્ટિ ફેરવી જોઈએ અને ઉચ્ચ અવસ્થાપર કેટલીક વારસુધી દષ્ટિ રેગવરી જોઈએ પછી આપણા આણપરના સ્થાનની રેવામાં આવેલી ગળધાની ઉદયપુરથી લઈને ઓગણા, પાકવા તથા મેરપુરથી શિરોહીની પાસેના પશ્ચિમદેવાવપર્ષત જોણુ જોઈએ, કે જે પ્રાય ૬૦ માઈલપર્ષત સીધી રેવામાં સાથો ગમે છે અને જ્યાં ઉદયપુરની તરફના અદ્યવથી જઈને મારવાડના ટોળાવપર્ષત પહોડોપર પહોડો અને પર્વત પર પર્વતો ઉંચી દષ્ટિયોચર થાય છે શિરોહીની સીમાપર્ષતના આ સમસ્ત પ્રદેશમાં આ દેશની ખાસ પ્રચીનગતિઓના લોકો (જીન વગેરે) વસેના છે, જેઓ પોતાની પ્રારંભિક અને પ્રાય જમણી ઓના જેવી સ્વતંત્ર દશામાં રહે છે ન તો તેઓ કોઈ રાજમહારાજને આધીન છે, ન કોઈ કર આપે છે, પરંતુ તેઓ પ્રજાતત્ત્વપ્રણાનીની સાદી દશામાં રહે છે અને તેમના નેતા કે જેમની ઉપાધિ 'શંખન' છે તેઓ પરપાથી એન્ડ વસના છે ઓગણાના રાવત પચ્છ હમર ધનુષધારીઓને એકત્ર કરી શકે છે અને કામ પડતા બીજાપણુ કેટલાક માણસો એકત્ર કરી શકે છે ખીણમાં ચરણ પા બચાવના સ્થાનોની નિષ્ઠ તેમના ઘર નાના નાના જગથી ગામોમાં વિખરાયેના હોય છે.

હવે પાક કેમનમેળા કિ'નાના શિખરપર પહોંચી સાચી ઉત્તર તરફ અજમેરપર્ષત આવી ગયેલી પર્વતશ્રેણી જોરી જોઈએ અજમેરથી થોડે દૂર તેનો મચાકાર હુમ્મ થઈ જાય છે અને ઉચ્ચ ઉચ્ચ ટેકરા બની તેના અનેક શાખાઓ શેખાવાદીસરચાલ અને અલવરમાં આવી મળે છે અનવર-થી આ શ્રેણી ઉચ્ચાર્ધમાં ન્યૂન થતી થતી દિંદીની પાસે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

કેમનમેરથી અજમેરપર્ષતનો મચરત પ્રદેશ મેરવાડ કટવાય છે અને ત્યાં મેર નામની પહોડી જાતિ વસે છે આ અદ્યત્ત જાતિની રીતભાત અને ઇતિહાસ આગળ લખવામાં આવશે આ પર્વત-શ્રેણીની સરાસરી પહોળાઈ ૬ થી ૧૫ માઈલપર્ષત છે અને તેની ખીણ તથા ટેકરીઓપર દોડસો-થી અધિક નાના મોટા ગામો પૃથક્ પૃથક્ વસેના છે અહીં આ જગ અને ચારે પુષ્કળ હોય છે અને તેમની સમસ્ત આતરિંગ આવરખાઓને માટે કૃષિકાર્પ પણુ વધેષ્ટ કરવામાં આવે છે, જે કે રિવર્જનાંડ અને લાહન નદીના પ્રદેશપર થતી દ્રાક્ષની ખેતીની પેરે અહીં આ ઉચ્ચ સ્થાનોપર અત્યંત શ્રમથી ખેતી થાય છે.

આ સમિતિત પર્વતશ્રેણીની આરપાર કોઈપણ ગાદીના માર્ગના ચિન્હો દહિયોચર થતા નથી-એટલા માટે એનું આગળ અથાત્ 'અવરોધક' નામ ધણુ સાર્થક છે, કારણ કે પર્વતમાનકાગની મુદ્દ-કળાના સૌથી પ્રબળ અગ તોપખાનાને પણ પશ્ચિમ તરફના અસંખ્ય ટોળાવથી બચાવવાને માટે આ શ્રેણીની ઉત્તર તરફથી રેગવરી ૧૪ જણુ પડે છે.

જો આ પર્વતશ્રેણીપર નજર દોઢાવવામાં આવે તો એના શિખરોપર કિ'ના હિલ્લ બાલુની

૧ આ લોકોના અદ્યત્ત સ્થાનોમાં થઈને જવાની મરી ઇચ્છા હતી અને એ વિષે મે આ જગના સ્વામીઓની સાથે વાતચીત કરી તો તેમણે સત્કારપૂર્વક સંકલ કરવાનું મને વચન આપ્યું અને તેમના વચનપર કિમિત પણ સંદેહ આ થો નહિ, કારણ કે જગની લોકોમાં સંખ્યજાતિઓની અપેક્ષાએ પોતાના વચનનું પ્રતિપાન કરવાનો અને આતિથ્ય કરવાનો શુભ અધિક હોય છે કેટલાક વર્ષોપૂર્વે મારા દનના એન્ડ આદમી (મદારીલાય)ને આ પ્રદેશમાં ચામને જવાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ હતી આ નાખી ખીણના એક ઘાટમાં પહોંચે એક સ્વામી ચરણ પાચે હતા સર્વ આદમીઓ બહાર નીકળી ગયા હતા અને તેની વિધવાઓ એકની ટુંપડમાં હતી મદારીસને પોતાનું જુવાન તેને કંડી સહગાનું અને રસ્તામાં પોતાની રક્ષાને માટે ત્રણ મધ્યમી માગણી કરી જેથી હિત બીજીએ પોતાના અનપતિના ભાગ્યમાંથી એક તીર કાઢીને તેને આપ્યું, જેને દાવમાં લઈને તે ચામો અને આ તીર ચરણપામાં મુકાણાપત્રાથો લાખો પહોંચો પરવાનો મુસાફરોની જે મેવા બન્યું છે તેજ સેવા બજાવી

ઘાટીઓની રક્ષા કરતા દરિયોચર થાય છે અને પુષ્કળ નાળાઓ ઝડપી રેલેના પર્વતશ્રેણીમાંથી પોતાનો વક્રમાર્ગ કાઢી નીચે ઉતરે છે બેડચ, કોટમરી ખારી ડાઇ એ સર્વ નદીઓ પૂર્વમાં બનાસ નદીમાં જઈ મળે છે અને પશ્ચિમમાં ગોડવાડની કિમતી ભૂમિને ફળદ્રુપ બનાવનારી આથી પણ અધિક નદીઓ ખારા જળવાળી લૂણી નદીને મળીને મરુભૂમિની વાસ્તવિક સીમા બાધી દે છે તેમાંની મુખ્ય નદીઓ સકડી અને બારી છે; અને અન્ય નદીઓ કે જે આખું વરસ ખરાબર વહેતી નથી તે પોતાના જલપ્રવાહને માટે વર્ષાપર આધાર રાખે છે આ જલપ્રવાહને રેલ અથવા શીઘ્રગામી પહાડીપ્રવાહ કહે છે, અને તે નીચેની પથરાવાળી ભૂમિને ફળદ્રુપ બનાવવાને પોતાની સાથે પુષ્કળ ખાતરવાળી માટી ધસડી જાય છે

કમલમેરની આ ઉચ્ચપરથી ખડકના આ અવસ્થિત સમૂહનું દૃશ્ય મને તેનું ભવ્ય લાગે, પરંતુ તેનું પૂર્ણ મહત્વ તો ચારવાડના મેદાનોથીજ અધિક સ્પષ્ટ દેખાય છે જ્યાં ત્યાં તેના ભિન્ન ભિન્ન શિખરો અનેક રૂપમાં એકબીજાના પર ઉભેલા વા સંધનવનથી આચ્છાદિત અને વિષમ દોળાવવાળા અધમારમય ઉચાનીચા એકાંત સ્થાનોને કોબિનદરિયાથી ધુરંતતા દરિયોચર થાય છે

વિચાર કરતા મને એવું મન થઈ જાય છે કે જાણે અરવલ્ડની હિંદુસ્તાનના એપીનાઇન અર્થાત્ દીપકદંપના મનખારકિનારાના ઘાટોની સાથેજ બધે ધરાવનારતરિકે જાહેર દેડ નર્મદા વા 'તાપીના માર્ગ' એના મહીર્ણ મધ્યભાગમાં હોવાથી તે આ કંપનાને વ્યર્થ કરતા નથી ઉચ્ચપક્ષે તેમની અતરંગદશા અને રચનાની તુલના કરવાથી આ કંપના વિશેષ દૃઢ થાય છે

અરવલ્ડની સામાન્યરૂપ એ તેની પ્રારંભિક રચના છે એનાછટપાપાણો ભારે, મજબૂત અને ઘેરા નીનવર્ણના રેલેટપરચરપર પડીને નાના પ્રમાણના કોણુ બનાવે છે (જેનો સાધારણ નળ પૂવની તરફ છે) આ રેલેટપાપાણુ ઉપર આવેલા એનાછટ, પથ્થરની સપાટી વા મૂળથી મ્વચિતજ ઉચે જણાય છે અતસ્થ ઘાટોમાં કેટલાક પ્રકારના ક્વૉર્ટઝ અને પ્રત્યેક રંગના શિસ્ટસ જાતિના રેલેટપાપાણો પુષ્કળ છે જે ધરો અને મદિરોમાં આ પાપાણુ વપરાય છે તેમનાપર જ્યારે સૂર્યના કિરણો પડે છે, ત્યારે તે અતિ અદ્ભુત દૃશ્ય પ્રગટ કરે છે વચ્ચે વચ્ચે નીમ અને સાઈનાછટ જાતિના પાપાણો પણ દરિયોચર થાય છે અને અજમેરની પશ્ચિમ તરફ અનેક દિશાઓમાં દેનાયેની પર્વતશ્રેણીઓના શિખરો ચુનાળી રંગના કાચમમાન ક્વૉર્ટઝ જાતિના પાપાણોના મોટા મોટા સમૂહોથી તેનેને આછા નાખે છે

અરવલ્ડની અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા પહાડોમાં ખનિજ અને ધાતુના પદાર્થો પુષ્કળ છે અને એવાડના ઇતિહાસમાં જણાવ્યા પ્રમાણે કેવળ ધાતુઓની ઉપજથીજ તેદેશના રાણા દીર્ઘકાળપર્યંત પોતાનાથી અધિક શક્તિમાન પાદશાહોની સામે થઈ શમ્યા હતા અને તેની ઉપજથી તેમણે એવી મોટી ધમારતો બધાવી હતી કે તેવી ધમારતો બધાવવામાં પશ્ચિમના સૌથી પ્રબળ રાજ્યો પણ ગૌરવ માને છે

આ ખાણોપર રાજાઓને અધિમાર રહે છે, અર્થાત્ તેની ઉપજ તેમની અગત્યેદાશમાં વૃદ્ધિ કરે છે 'ખાણુ-દાણુ ખાણુ આ ત્રણ શબ્દો મળીને બનેલી એમ અવકાશિ કહેવત છે, જેમાં રાજસ્થાનના રાજાઓના મુખ્ય હક્ક અર્થાત્ પ્રજાની ઉત્પન્ન રાજભક્ત વ્યાપારસંબંધી કર અને ખાણોની ઉપજ, એ સંયુક્ત રીતે પ્રકટ થાય છે એવાડમાં કોઈ મમયે કલાઈની ખાણોમાંથી પુષ્કળ પેનાશ ચત્તી હતી અને એમ કહેવાય છે કે તેમાંથી ઘણી ચાટી નીખળતી હતી, પરંતુ ખાણુ ખોદનાગઓની જાતિ નહીં થવાથી તથા મોગલોના શાસનકાળમાં રાજકીયકારણોથી ધનના આ પ્રકારના દાર બંધ થઈ ગયા આજપ્રકારે અત્યુત્તમ પ્રમાણનું ત્રણ પણુ પુષ્કળ નીકળે છે અને તેનાજ વેમા બનાવ

૧ કર્નીલ ટૉડે મૂળ પુસ્તકમાં એને ટાપી' લખી છે અને અંગ્રેજોએ તેનું તેજ નામ નખે છે આથી હિંદના ભૌગોલિકપુસ્તકોમાં પણ ટાપીજ લખાવા માંડ્યું છે, પરંતુ એનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર 'તાપી' છે અને એજ નામથી એ સસ્કૃતભાષામાં તથા મુજરાતદેશમાં (કે જ્યાં તે વહે છે) પ્રસિદ્ધ છે. આજ પ્રકારે હિંદીનેખડા 'મવખાર ને અંગ્રેજપુસ્તકોના આધારે 'મવાનાર' લખવા લાગ્યા છે, પરંતુ તેનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ 'મવખાર' છે (ગૌં હીં ઓઝા)

વાસા આવે છે, અને સહુબરનો સામત પણ પોતાની નગરની ખાણોમાંથી ત્રણ કદાવી નગરની આસપાસ પેમા તૈયાર કરાવે છે. સુરમા નામની પાણી પશ્ચિમસીમાપર પ્રાપ્ત થાય છે. કાવ, નીલમણિ, ગિરોર, લત્તીઆ હીરા અને હવડી જાતિના પત્થા પણ એવામાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને જો કે મે તેનો કોઈ બહુમૂલ્ય નમૂનો જોયો નથી તેપણુ મહારાણા અને વાગદાર કહુ હતુ કે, “જનશુનિવરણો વિદિન થાય છે કે અમારા દેશના પલાડમાં તર્વ પ્રકારના ખનિજદ્રવ્યો છે.”

હવે આપણે અગત્યનીપણુ ઉચ્ચ સ્થાન છોડીને પમા વા મધ્યદિશની ઉચ્ચ સમશ્રૂમિમા દેશીઆ પ્રદેશ આ મનોહર ઇનાકાનો કાષ આછો ઉપયોગી ભાગ નથી એની રચના તરવા નિશ્ચિત પ્રકારની છે અને એ દક્ષિણ તરફ વિશ્વાનરથી તથા પશ્ચિમ તરફ અરવલીથી લિત છે, અર્થાત્ એમા બરાબર સીધા પડપર પડવાના ટ્રૅપજાતિના પાથાણો છે.

આ ઉચ્ચ સમશ્રૂમિને પરિધ નકશામા ઉત્તમ પ્રકારે દર્શાવવામા આવેા છે, અને કે તેનુ ધરાનવ અત્યંત અસમાન રીતે વર્ણિત છે અને તે પોતાનો આકાર મનાકૃતિ તથા સમુદાયક પર્વત અણીમા બદલતુ બાદ્યુ ગયુ છે.

આપણે આગળથી પ્રવાસ ચાર કરીને ૦ દક્ષિણતરફ જતુ જોઈએ અને ચિતોડ (કે જે ઉચ્ચ સમશ્રૂમિથી પૃથક જૂદાજૂદા પાથાણોપર સ્થિત છે) ને એક ખાતુએ છોડી દઇને નવદ, હાતોલી, રામપુરા લાપુરા અને મુકદ્દગાના પાટપર ચઇને ચારેશન (ન્યાથી કાલીસિંહુ પોતાની સામે આવેલા મચામા પર્વતમાંથી બનપૂર્વકે માર્ગ કાઢીને છકેલેા જાય છે) અને મિરગવાસપર્વત (ન્યા આગળ પાર્વતીનદી કમી ઉત્તરના દાલ લઈ માગવાથી દ્વાડોળીમા ગય છે) તથા ત્યાથી રાધોગઢ, યાદા બાદ, માડીગઢ તથા મલવાની થઇ નાડુવાગીપર્વત જતુ જોઈએ, કે ન્યા આ ઉચ્ચ સમશ્રૂમિ પૂર્વમા થયેલ આગળ સમાપ્ત થાય છે. પછી જે પ્રવાસના તેજ પ્રારંભિકરશન માડવગઢથી ચાલીએ તેા થોડીવારમા તેના થણી મચાકાર લુપ્ત થઇ જાય છે અને તેની મોગી મોગી હારો કે જે કેટલેક સ્થળે પુન પોતાના પૂર્વસ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જેમ કે ખૂરીના કિંદામા ત્યાથી તે કબજાના, ઉદગઢ અને લાખેડી આગળ થઈ રણથંભોર અને કોશીપર્વત ચાલી જઇને ધોળપુર ખાડીની નિકટ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

આ ઉચ્ચ સમશ્રૂમિની ઉચ્ચાઇ અને વિષમતા પશ્ચિમથી પૂર્વતરફ અર્થાત્ મેદાનોથી નજનનથીપર્વત ચાલી જવાથી થણી સારીરીતે જણાય છે. જડીઆ આગળ આ મોગી નદી ઢાઢા અને પાડીની વચ્ચેની સમશ્રૂમિને છોડી અવરોધક પાથાણોમા થઈ જોસનથ વહેતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

રણથંભોગી પાસે આ ઉચ્ચ સમશ્રૂમિ ઉચ્ચી હિચી હારેલા રૂપમા પરિવર્તિત થઈ જાય છે અને તેના મ્વેન સિખરો સૂર્યપ્રગટામા અગમ્ય મારે છે એની આકૃતિ વિરમ, પરતુ અણીદાર સિખરન લિન છે, અને જો કે એ પર્વતસમૂહથી અલિપ્ત છે, તેપણુ પદાગી રચનાવિક રચના તેમા આવી રેડી છે. જડીઆ પૃથક પૃથક અણીઆ સાત (સાતપડા) થી આછી નથી, જે મર્વમા થઇને બનાસ નદી નજનને મળવાને જાય છે. રણથંભોગી પેડી તરફ અને કોશીથી નદીપર્વતોના સંપૂર્ણ માર્ગે એ વિષમ મચામારશ્રૂમિ છે, જેના નવેઅ લાગપર ઉત્તરિર, મડેવ અને ધૂણોના અધિક પ્રસિદ્ધિ મિ રો છે, પરતુ પૂર્વ તરફ એ બીજુ દેગાવદાર મેદાન છે જેને પ્રારંભ હારોતી સ્થાન આગળ સિ પુના પ્રતાહની પસેથી થાય છે અને જે મહેરી, ખનિશાદાના નવર તથા જાવિયગ આગળ થઇને દેવગઢની નિકટ જઇ મોહદના મેદાનમા સમાપ્ત થઇ જાય છે. આ બીજા મેદાનનો દેગાવ જુદેલખડ અને મેગવાની ખાણમા ચાલેા ગયો છે.

આ ઉચ્ચપ્રદેશ મધ્યદિશના ધરાનવમા પ્રસિદ્ધ છે અને તેનુ સિખર વિશ્વાયવના સિખરની સમાન્ય ઉચ્ચાઈથી સદૈવ ઉચ્ચ અને ઉચ્ચપુરની ખાણ તથા અરવલ્લીની તળેગીની સમાન છે. આથી ઉપર ઉપર પર્વતોનો ઉક્ત ઉચ્ચ સમશ્રૂમિની સીમાપર્વતો ઉતાર અથવા દેગાવ વિસ્તૃત અને વિરમ છે, જેનુ અતિ સ્પષ્ટ અને સાધારણ પ્રમાણ આ નદીઓના માર્ગ છે. પૃથ્વીપર એવા થોડાજ

ભાગે હશે કે જ્યાં પ્રત્યેક પ્રતિરોધને તોડી નાખનાર જળના પ્રવાહનો વેગ આ કચેરપર્વતના ખડકોમાં ચઢને વહેતી નદીઓના માર્ગની અવેશ્વર્યો અધિક પ્રબળ દેખાતા હોય અહીં આ ચાર નદીઓ બળપૂર્વક વહે છે, જેમાંની એક અર્થાત્ ચબન હાઇન વા હોનનદીની જરાબર છે. આ ચારે નદીઓએ પહાડોને જળની સપાટીથી ત્રણસે થી છસે ફીટની સીધી ઉચાઈના શિખરોપર ત કાપી નાખ્યા છે, જેથી પાપાણુ એવા દેખાય છે કે બાણુ તેમને મનુષ્યના હાથથી કાઢતરી કાઢવામાં આવ્યા ન હોય. અહીં આ ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસીઓ પ્રકૃતિના પુસ્તકો સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકે છે તેને તથા પુરાતત્વવેત્તાઓને અને પ્રકૃતિને અત્યંત વિષમ અવસ્થામાં બેનાર તેના પ્રેમીઓને આ સ્થાનસિવાય થોડાજ વિશેષ મનોહર સ્થાન (રામપુરાથી કાટાપર્વત) પ્રાપ્ત થશે.

આ વિસ્તૃત ઉચ્ચ સમભૂમિનું ધરાતન લિન્ન લિન્ન પ્રકારનું છે કાટાની પાસે આગળ નીકળેલી પાપાણુમય ભૂમિપર કેટલાક સ્થાનોમાં તો વનસ્પતિનું ચિન્હ પણ જણાતું નથી, પરંતુ જ્યાં તે વડકોણુ બનાવી પારનદીના તટપર્વત પહોંચે છે, ત્યાં તે ભારતવર્ષની સૌથી અધિક ફળદ્રુપ અને સર્વોત્તમ ભૂમિમાંની એક બને છે, અને તેમાં ઇટિશહિદુસ્તાનના કાષ્ઠપણુ ભાગ કરતા ઉત્તમ ખેતી થાય છે તેના આચાવાળા ભાગોમાં અત્યંત વિચિત્ર ખીણો (જેમકે હિંગળાજની નિકટ નાગરાજનું ઝરણુ) અને ઉડી ઉડી બખેલો છે, જેમાંથી નાની નાની નદીઓ નીકળે છે અને જ્યાં કારીગરીના પુષ્કળ સમ્રદ પ્રાચીનમંદિરો તથા મકાનોમાં અઘાપિ વિવિધાન છે અને તેથી પ્રવાસીનો શ્રમ સફળ થાય છે.

આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે મધ્યચ ઉચ્ચભાગ પાછલી રચનાનો છે જેને ટ્રેપ કહેવામાં આવે છે જ્યાં આ ભાગને ચબને નમ્ર કરી દીધો છે, ત્યાં તેનો રંગ સર્વત્ર રૂધ સમાન શ્વેત છે આ ભાગ અતિ કઠિન અને સૂક્ષ્મ દાણાદાર છે અને જો કે એની કઠિનતાને લીધે એનાપર ટાકણુ ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલી શકે છે, તોપણ પ્રસિદ્ધ બાડોળીનું કાતરકામ શિલ્પકારને માટે તેની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે પશ્ચિમ તરફ પણ તેનો રંગ સર્વત્ર શ્વેત છે કાટાની નિકટ પ્રાય શ્વેત અને બેજની રંગ મિશ્રિત થયેલા છે, અને સાહબાદની આસપાસ લાલ અને બૂરો એ રંગો મિશ્રિત થયેલા છે વ્યારે તેના પૂર્વીયટોળાવપર વાતાવરણની અસર થાય છે, ત્યારે તેનું ઊંનલિન્ન થઇ ગયેલું અને ખરબચડું ધરાતન કાકરાવાળી ભૂમિનો શ્રમ કરાવે છે.

આ રચના ખનિજધાતુઓને માટે અતુલ્ય નથી અહીં આ સીસું અને લોહ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ તેનો ઘણો ભાગ કાચી અવસ્થામાં મળે છે કાચુ લોહ વિશેષ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવાય છે કે જાલિયરપ્રાંતમાં કાળા સુરમાંની બહુ મૂલ્ય ખાણો છે, જેમાંથી મે નમૂના મગાવ્યા હતા, પરંતુ આ ખાણો પણ બંધ છે દેશીલોકો પોતાનું ખનિજદ્રવ્ય કાઢતા પણ કહે છે, અને જો કે તેમની પાસે પુષ્કળ સીસું કલાર્ક અને ત્રાણુ છે, તોપણ તેઓ પોતાની રમોઈના વાસણની સામગ્રી સંક્રાંતે માટે પ્રાય સપ્તર્ષીરિતે ધૂરોપના ઉપર આધાર રાખે છે.

નાની નાની પર્વતશ્રેણીઓનું વર્ણન કરવાનું હોડી દબને હવે હું પાંકોલુ ધ્યાન કેવળ રાજ પૂતાનાના ધરાતનના નિરીક્ષણમાંથી નીકળતા સારાશ્રુતિ બેચીશ.

મધ્યહિદમા સ્પષ્ટરીતે દેખાતા બે ટોળાવ છે તેમાંનો મુખ્ય એ છે કે, જે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ અર્થાત્ મહાન કાટરથી અરવલી (કે જે રેતીના પ્રવાહને મધ્યચ મેદાનોમાં જતા રોકે છે અને જે ચબન તથા તેની સો શાખાઓથી કપાઇ ગયેલ છે) થી બેટવાપર્વત ચાલ્યો ગયો છે અને બીજો ટોળાવ દક્ષિણથી ઉત્તર અર્થાત્ મધ્યહિદના દક્ષિણ તરફના પુસ્તાઉપ વિધ્યાચનથી યમુનાપર્વત ચાલ્યો ગયો છે.

એમ અમારી વ્યાખ્યાને વધારી એમ પણ કહી શકીએ છીએ કે યમુનાના પ્રવાહનો માર્ગ તે મોટા ભૂ ભાગની મધ્યચ ખાણને દર્શાવે છે કે જેનો ઉત્તરીયટોળાવ હિમાલયની તળેટી સાથે અને દક્ષિણતરફનો ટોળાવ વિધ્યાચનની તળેટીસાથે ભાગેલો છે જો કે મારી પાસે પુષ્કળ સાધનો છે, તોપણ વિન્તીર્ણુ નર્મદાના નાનું સ્પ ધારણુ કરનાર માર્ગનું વર્ણન કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, કારણ કે જે સમયે આપણે ઉપજના-પ્રધાન વિધ્યાચનના શિખરપર નર્મદાની ખીણમાં ઉતરવાને માટે ચઢીએ છીએ, તે સમયે આપણો

રાજસ્થાન અને રાજપૂતો સાથેના સબંધ છૂટી જાય છે અને આપણે આ દેશની પ્રાચીનગતિઓને જળ મળ્યાં છે છોએ કે જે લોકો આ ભૂમિના મૂળ સ્વામી છે તેનું વર્ણન હું અન્યોને માટે છોડીને મારા વ્રતાત્મક ચબ્બચી આરંભ કરી મધ્યહનની સૌથી પ્રધાન નદી આગળ તેની સમાપ્તિ કરું છું.

ચબ્બચી સ્રોત વિખ્યાચલના એક અતિ ઉચ્ચ સ્થાનપર પહોંચેલા સમુદાયની વચ્ચે છે, જેનું સ્થાનિક નામ 'જનપાવા' છે. આ પહોડીસમુદાયમાંથી એકસરખા ત્રણ સ્રોત અર્થાત્ ચબ્બ, ચબેવા અને ગબીર નીકળે છે તથા ઓછામાં ઓછી બીજી નવ નદીઓ તેની દક્ષિણ બાજુએથી નીકળે છે. આ નદીઓ પોતાનું જળ નર્મદામાં લઈ જાય છે.

સિપરા (સિપ્રા) નદી પીપલોદથી, નાનીસિધુ દેવાસથી અને બીજી નાની નાની નદીઓ ઉત્તરના પાસે યદને, એ સર્વ નદીઓ, ચબ્બનદી આ ઉચ્ચ સમભૂમિમાં પ્રવેશ કરે તે પૂર્વે લિખ લિખ સ્થાનોપર જઈને તેને મળે છે.

કાલીસિધુ બાગરીથી અને તેની નાની શાખા સોડવિયા રાધાગઢથી, નેવજ (વા જમનીરી) મોરસકદી અને માગડાથી તથા પાર્વતી આમલખેડાના ઘાટથી નીકળે છે. પાર્વતીની વિશેષ પૂર્વ તરફની શાખા દોવતપુરથી નીકળીને ફરહર સ્થાનપર તેની સાથે મળે છે આ સર્વતા મૂળ વિખ્યાચલના શિખરપરથી નીકળે છે, જ્યાંથી તે આ ઉચ્ચ સમભૂમિમાં પોતાનો માર્ગ કાઢી ઉચ્ચ સ્થાનોપરથી નીકળે પડી અંતે ધનેરા અને પાલીના ઘાટોપર જળ ચબ્બમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે.

કાની બાજુથી બનાસનદી તે (ચબ્બ)નું જળ વૃદ્ધિગત કરે છે આ નદી અગવદનીમાંથી નીકળેલી ખારે માસ વહેનારી નાની નાની નદીઓનું તેમજ ઉદયપુરના સરોવરોમાંથી નીકળેલી બેડચ નદીનું જળ ગ્રહણ કરીને ચબ્બમાં આવી મળે છે આ (બનાસ) નદી મેવાડ, જયપુરની દક્ષિણ સીમા અને કરોલીની ઉચ્ચભૂમિને જલસિંચન કરીને રામેશ્વરના પવિત્ર સગમપર ચબ્બને મળવાને માટે દક્ષિણ તરફ વળે છે કેટલીક નાની નાની નદીઓ ચબ્બમાં પડે છે (જેનું પૃથક્ પૃથક્ વર્ણન કરવાની આવશ્યકતા નથી) અને સહસ્ત્રાવધિ ચક્રોરે ખાધા પછી તે ઇલાવા અને કાલ્પીની વચ્ચે પવિત્ર ત્રિવેણી-સગમપર યજુનાને જઈ મળે છે.

નાના નાના સર્પાકાર વાકઝીક છોડી દઈને ચબ્બનદીના માર્ગની લગભગ માપવામાં આવે તો તે પાંચસે માઈલ કરતા અધિક થાય છે અને તેના તટપર હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં વસનારી પ્રાય મતેક જાતના નસુના પ્રાણી થઈ શકે છે સોધિયા, ચક્રાવંત, સિસોદીયા, હાડા, ગોડ, જલ્લ, સીકરવાલ, ગુજર, જલ્લ, તવર, ચોહાણ, બેદોરિયા, કણવાહા, સેગર જુલેલા આ સર્વ સોડા ન્યૂનાધિક પ્રમાણમાં મોટા રાજાથી લઈને નાના નાના સ્વતંત્ર જગીરદારોપર ચબ્બ અને કુવારીનદીની વચ્ચે વસેલા છે.

આ પ્રકારે રાજસ્થાનના મધ્યલગ વા અરવલીની પૂર્વ તરફના ભાગનું ચિત્ર આલેખ્યા પછી હું

૧ આ ભારતની ચોથી સિધુ છે પહેલી તો સિધમા વહેતી સિધુ, બીજી રાજસ્થાનમાં વહેતી કાલીસિધુ, ત્રીજી સિરોજની ઉપર અને પશ્ચિમે ઉચ્ચ સમભૂમિપર આવેલા લાટોલીની નીકળતી નીકળતી સિધુ અને ચોથી આ નાનીસિધુ.

'સીન' શબ્દ નદી માટે વપરાતો એક સિંચિયન શબ્દ છે (જે હાલમાં પ્રચલિત નથી), એજ અર્થમાં હિંદુઓએ પણ એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે +

૨ ગાગરોનની પાસેના પાપાજોમાં કાલીસિધુનો અને હપરા (જૂગવ)ની પાસે પાર્વતીનો જળ પ્રપાત ધણો દર્શનીય છે હપરામાં એ એ વાર વિશ્રામ કર્યો હતો તે જતા પથ પાર્વતીનો જળપ્રપાત એ જોયો નહિ અહીં આથી તે પાંચ માઈલના અંતરપર આવેલા કહેવાય છે.

+ સંચિપનલોકે (ચકલોકે)ની લાખામાં કદાચ નદીને માટે 'સીન' શબ્દ હશે, પરંતુ સસ્કૃતમાં એ શબ્દ ઉક્ત અર્થમાં કયાય વપરાતો નથી. પણ 'સિધુ' શબ્દ વપરાય છે જે 'સીન'થી બિન્ન છે. કદાચિત્ કર્નલ ડૉક્ટર 'સીન' અને 'સિધુ' નામોમળતા આવતા બેદને આવું અનુમાન કરી લીધું હશે.

(ગૌડ લીન આગો)

મારા પાંકિતે મરુભૂમિના રેતાળ ઉચ્ચભાગપર લઈ જઈ સામાન્ય રીતે^૧ સિંધુની ખીણપર્વતના તે (અરવલ્લી)ના પશ્ચિમવિભાગનું વર્ણન કરીશ.

પાંકિતે પુનઃ આણુપરજ ઊભું રહેલું જોઈએ, કે જેથી તેને ચલની^૨ કદિન યાત્રા કરવી પડે નહિ. આ શુષ્ક મરુસ્થલમા ધૂમ મનોહર વસ્તુ ખારા જળવાળી લૂણી નદી છે, જે પોતાની અનેક શાખાઓ-સહિત જોધપુરરાજ્યના સર્વોત્તમ ભાગને ફળદ્રુપ બનાવવાને માટે અરવલ્લીમાથી નીકળે છે અને મદા પોતાનું ધ્યાન બદલનાર તે રેતીના, વિશાળ મેદાનની સીમા સ્પષ્ટરીતે અંકિત કરે છે, કે જેને હિંદુ-ઓની ભૂગોળમા મરુસ્થલી કહે છે અને જેનો અપભ્રંશ મારવાડ છે.

લૂણી નદીના માર્ગની, તેના ઉત્પત્તિસ્થાન શુષ્કર અને અજમેરના પવિત્ર મંદોવરોથી તથા પર્વત-સરમાથી નીકળતી તેની અધિક દૂરવર્તી શાખાથી તેના પશ્ચિમતરફની વિસ્તીર્ણ કાંદવવાળી ભૂમિમા આવેલા મુખપર્વતની લંબાઈ ૩૦૦ માઇલથી અધિક છે

મિકદરના ઇતિહાસનેખડોએ જે ‘ઍરિનસ’ શબ્દ લખ્યો છે તે અમને ‘રણુ’ વા ‘રિણુ’કે નો અપભ્રંશ પ્રતીત થાય છે. તેનો પ્રયોગ અઘાપિ તે વિસ્તીર્ણ કાંદવવાળી ભૂમિને માટે કરવામા આવે છે કે જે લૂણી નદી તથા ધાટની દક્ષિણ તરફના મરુસ્થલમાથી વહીને આવનારી ખારા જળથી ભરેલી નદીઓના પ્રવાહની માટી વગેરેથી બની છે

આ રણુ દોહસો માઇલ લાંબુ છે અને તેની અધિકમા અધિક પહોળાઈ ભૂજથી બલિયારીપર્વત પ્રાય સિતેર માઈલની છે. આજ માર્ગથી મુસાફર તેમાથી પસાર થાય છે, કારણકે ત્યાં આ ખાળા ભૂમધ્ય કાંદવમા તેમના વિશ્રામને માટે એક અદિષ્ટ રમ્યભૂમિ છે. ઉષ્ણકાળમા આ રણુની બ્રહ્માત્પાદક મપાની કે જે ભયાનક દગાખોર રેતીથી પરિપૂરિત છે, તેપર લવણના એક વિસ્તીર્ણ ઉ-જ્જવલ પડમિવાય કાંઈ પણ દષ્ટિગોચર થતું નથી, અને વર્ષાઋતુમા ત્યાં મહિન અને ખારા કાંદવ થઇ જાય છે જે અનેક સ્થળે ઉઠતી છાતી સુધી ઊંડા હોય છે ‘ખારી કાળા’ નામના ગમ્યસ્થાનમા આ ઉપયોગી જનવર (હિટ)ને ચારા અને પ્રત્યેક તટ તટ મુસાફરી કરનાર પ્રવાસીને વિશ્રામ મળે છે

આ વિસ્તીર્ણ ખારા કાંદવના શુષ્ક કિનારાઓ પર ચરીચિકા નામનું બ્રહ્માત્મક દશ્ય પોતાના વિવક્ષણ સ્વરૂપમા દષ્ટિગોચર થાય છે, જે પરિશ્રમિત પ્રવાસીસિવાય સર્વ માણસોને માટે મનો-રંજક છે, કારણ કે તે પાકાબદ્ધ છુરને, શાંતિમય વસ્તી વા સંબંધનું જમા વિશ્રાંતિનું ધ્વજસમાન સ્થાન જોધને વારંવાર તેનીતરફ વ્યર્થ દોડે છે, પરંતુ જેમ જેમ તે આગળ જાય છે, તેમ તેમ તે (દશ્ય) પાછળ હસતું જાય છે અને સૂર્ય પોતાના પ્રકાશથી આ મેવારઠન જુગજોને નષ્ટ કરી દધને તેની દોડા-કોડીની નિષ્ફળતા પ્રકટ કરી દે છે

આવા અદ્ભુત દશ્યો મરુસ્થલમા વારંવાર દષ્ટિગોચર થાય છે જ્યાં લવણના વિસ્તૃત પડો મમી રહેલા હોય છે ત્યાં આ દશ્યો વિગેયત દષ્ટિગોચર થાય છે, પરંતુ કેટલાક કારણોથી તે જિનન જિનન પ્રકારના થાય છે. ધણા દાખલામા આ આકૃતિ વધાનારી અને પ્રતિબિંબ પાડનારી વસ્તુ એક લંબાકાર પડના જેવી થાય છે પહેલવહેલા એ ગાદી અને અપારદર્શક થાય છે, પરંતુ જેમ જેમ

૧ હું જિનન-જિનન રાજ્યોના વિભાગદર્શનનાર નજરોના નામ અહીં આ બીજી વાર લખતો નથી, કારણકે તેમને પ્રત્યેક રાજ્યની સીમાની રેખાપર સ્પષ્ટરીતે નિર્દિષ્ટ કરવામા આવ્યા છે

૨ મરુસ્થળના રેતાળ દીવાઓને માટે ‘ચલ’ એ એક સાધારણ નામ છે

૩ પ્રાય મલવ છે કે એ ‘અરણ્ય’ વા મરુસ્થળનો અપભ્રંશ છે, માટે વર્તમાન લેખનપ્રણાલી કરતા પૂનાની લેખનપ્રણાલી અધિક યથાર્થ છે.

૪ અહીં આ જગલી ગધેડાઓ બ્રજણુ કરે છે. આરબોદોના પૂર્વજ ઉગ્રના સમયમા તેઓ જેવા જગલી હતા તેવાજ જગલી હમણા પણ છે “તેમના ઘર જગલમા અને ઉજ્જડ સ્થાનોમા અથવા હિંદુવેદોના કથનાનુસાર ખારી (ભૂમિમા) હોય છે. તેઓ નજરની ગીરદીપ્રત્યે ધૂણા ધરાવે છે અને દોડનારના પોકારપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપતા નથી.” જૈન, પુસ્તક ૩૪, ૬, ૭

ઉચ્ચના વધતી જાય છે તેમ તેમ એ પાતળી થતી જાય છે અને અત્યંત ઉચ્ચતા કે જેને તે સદન કરી શકતી નથી તે તેને અત્યંત સૂક્ષ્મ વરાળ બનાવીને ઉડાડી દે છે આ દૃષ્ટિબળ કે જેનાથી રાજ-પૂતનેકા સારી ગીતે પરિચિત હોય છે તે 'સીકાટ' અર્થાત્ શીતકાષ્ણનો દુર્ગ કહેવાય છે, કારણ કે તે વિશેષનું શીતકાષ્ણમાંજ દષ્ટિગોચર થાય છે સભવ છે કે "સાટો આ એસ્પાની" નામનું જે દર્શ્ય પશ્ચિમ મા પ્રસિદ્ધ છે, તે કાંઠની ઉત્પત્તિ કદાચ આમાંથીજ થઈ હશે.

દક્ષિણમાં લૂણીનદીના ઉત્તરીયતટથી અને પૂર્વમાં શેખાવાગીની સામાથી રેતાળપ્રદેશનો આરભ થાય છે બીકાનેર, ભૂંધપુર, જેસનગીર આ સર્વ સ્થળોની સમીપે રેતીના રણ છે અને જેમ જેમ તમે પશ્ચિમતરફ જાઓ છો તેમ તેમ તે પરિભ્રમણમાં અધિક વધતા જાય છે આ સમસ્ત પ્રદેશ રેતાળ પાયાણનો અને તે છે ભેધપુરથી અજમેરપર્યંત જેટલા નવીન દેવા ખોદવામાં આવ્યા છે તે સર્વમાં એકજ પ્રકારની રેતી, મરડીઆ, કાકરા અને ખડી નીકળ્યા છે.

જેસનગીર એતરફ મરુસ્થલથી ઘેરાયેલું છે અને રાજધાનીની એતરફના જે ભાગમાં ધણિજવ, અને ચોખા પણ નીપજે છે, તેને મરુસ્થની મધ્યની ફળદ્રુપ ભૂમિ કહેવામાં આવે તો તે અનુચિત ગણાશે નહિ ખડી આનો કિંદો એક પર્વતશ્રેણીની કારપર કેટલાકે સો શીટની ઉચાઈ પર સ્થિત છે આ પર્વત શ્રેણી જેસનગીરની દક્ષિણસીમાની પેલી તરફ પ્રાચીન ચોહટણના બંડિરેશપર્યંત ફેલાયેલી છે ચોહટણ આ પર્વતપરજ આવેલું છે અને તેના સબધમાં એવી જનશ્રુતિ પ્રચલિત છે કે તે કોઇ હાથ નામની ભૂતિ, વા રાગની રાજધાની હતું આ નગરેતુ ખીણ કેઇ પણ ચિન્હ હાનમાં પ્રાપ્ત થતું નથી કદાચિત્ આ શ્રેણી જાતરના ફળદ્રુપ પ્રાંતમાં આવેલા પહાડની સાથે મળેલી હોય તો તે અસંભવિત નથી, આથી તે આણના મૂળમાંથી નીકળેનારી એક સાખા હશે.

જે કે આ સમસ્ત પ્રદેશોના સમુદાયનું નામ મરુસ્થની વા મરુ દેશ છે (કે જે રેતાળ મેદાનને માટે એક પ્રભાવશાળી અને લાક્ષણિક નામ છે) તેપણ એ નામનો કેવળ તેજ ભાગને માટે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે કે જે રહેડખાતિના અવિકારમાં છે.

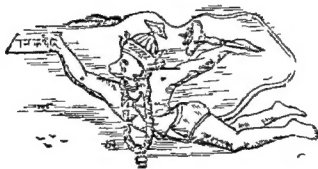
લૂણી નદીપરના બાનેતારા સ્થાનથી લઇને સમસ્ત ઘાટ અને ઉમરસુમરા, જેસનગીરનો પશ્ચિમ ભાગ અને દાઉદપોત્રા તથા બીકાનેરની દક્ષિણસીમાઓની વચ્ચેની પહોળા પટ્ટીમાં સર્વજ્ઞ બિતકુલ સુનસાન અને ઉજળાતા પ્રસરી રહેલી છે પરંતુ સતનજ નદીથી લઇને રણસુધીની પાચસે મધ્યિની લબાઈ અને પચાસથી સો માઇલપર્વતની ભિન્ન ભિન્ન પહોળાઇવાળા પ્રદેશમાં અનેક ફળદ્રુપ ભૂમિ ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યાં સિંધુનદીની ખાણમાંથી અને ચનમાંથી ભરવાડોડો આવેલા પોતાના ઢોર ચરાવે છે આ સ્થાનોમાં જળના ઝરાણુઓના તીર, પાર રાર અને દર એવા ભિન્ન ભિન્ન નામો છે, કે જે સર્વ જળના વાચક છે આ જળાસયોની આસપાસ મરુસ્થળના નિવાસી રાજડ, સોડા મામસિયા અને સદરાધનેકા એકત્રિત થાય છે.

હુ લવણસરોવર તથા સાણખારના ક્ષેત્રો અને મરુસ્થની અન્ય નીપજ અર્થાત્ વનસ્પતિ વા ખનિજપદાર્થોનું વર્ણન કરીશ નહિ તેવું વર્ણન તો શીઘ્ર કરી શકાય એમ છે, કારણ કે જેસન

૧ એ આ દર્શ્ય વિસ્તારના કિન્દાના બંડિરેશના શિખરપરથી જોયું છે એકી આથી દૂર દૂરસુધી દષ્ટિ પહોંચતી હતી અને તેનો પ્રતિરોધ કરવાને મા' જગસો સિવાય કોઇ પણ આડ નહોતી સ્થિતિજ ના સપૂર્ણ જતમા મદાનયો, જુલને અને હવાઈ સ્વર્ગીય તત્ત્વોની પ્લાનમાં પણ આવવી કઠિન થઇ પડે એવી શ્રેણીઓ વારંવાર પોતાનું ક્ષણિક અસ્તિત્વ સમક્ષ કરતી હતી પરંતુ ઘાટ અને ઉમરસુમરાના મેદાનો કે જ્યાં ભરવાડો પોતાના મેદા ચરાવે છે અને વિશેષન જ્યાં ક્ષારવાળા છોડ ઉગે છે, ત્યાં પડોની રચિત અધિક સમગ્રતમાં હોવાથી આજવાનું દર્શ્ય વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેના સબધમાં પેરા ઇશ્વરભક્ત લેખક લખે છે કે - 'રણમાં આજવાનું નીર સત્યજ્ઞ સદા જશે' મરુસ્થનિવાસીઓ આ દર્શ્યને ચિત્રામ કહે છે, જેના સમદર્શ્ય ચિત્ર છે અને એ નામ પણ અનુચિત નથી (સાટો આ એસ્પાની-ગન કલ્પિત મહદ્ નિચારો, મનગોદક)

મીરની નિકટ કેવળ પીળા પાપાણુનો એકજ સમુદાય છે આ પાપાણુ આગ્રાની પેલી ઉત્તમોત્તમ ઇમારત અર્થાત્ શાહજહાની બેગમ (તાજમીથી)ના રાજની અરબસ્તાનના મકાનોના જેવી સુંદર બાંધણીમા પુષ્કળ વપરાયો છે

હું ન તો સિંધુ નદીની ખીણતુ વર્ણન કરીશ અને ન તો એ નદીના પૂર્વીય વિભાગનુ, કે જે મરુસ્થલના રેતીના ટેકરાઓની અતિમ સીમા છે, પણ હું કેવળ એટલુજ કહીશ કે બદખશના ટાપુથી ઉત્તરે સાત માઇનના અંતરપર આવેલા દરાની નિકટ^૧ સિંધુમાથી દારાને જે નાની સરખી નદી લખપતની સમીપના સમુદ્રમા પડે છે, તે ખીણના તે પૂર્વીયભાગની પહોળાઈ પ્રકટ કરે છે કે જે ભાગ મરુસ્થલની પશ્ચિમ સીમા બતાવે છે જે કોઇ પ્રવાસી ખીચી અર્થાત્ સિંધુની સપાટભૂમિથી પૂર્વ તરફ ચાલે તો તે મરુસ્થલની સીમા તેના ઉચા ઉચા રેતીના ટેકરાસહિત સ્પષ્ટરીતે જોઈ શકશે, કે જે ટેકરાની નીચે નીચે થઇને સાકડા નદી વહે છે આ નદી સામયિક રેલો સિવાય પ્રાય શુષ્ક રહે છે આ રેતીના ટીબા (ટુંગ) બહુ ઉચા હોય છે અને તેને મીઠી નદી અર્થાત્ 'મીઠા મહેરાણુ' ની રેનની સીમા કહી શકાય છે 'મીઠા મહેરાણુ' એ નદીનુ સિચિયન વા તાતારી નામ છે અને એ નામથીજ મિધુનદી પચનદથી લઇને સમુદ્રપર્યંત ઝોળખાય છે

૧ કચ્છર નદીની એકધારાનુ નામ સાકડા વા હાકડા હતુ, જે પહેલા પળખ તરફથી ખિકાનેર અને જોધપુરના રાજ્યોમા થઇ સિંધદેશમા જઇ સિંધુ નદીમા પડતી હતી, પરંતુ દીર્ઘકાળથી તેનો તે પ્રવાહ બંધ પડી ગયો છે તેના સબધમા કેટલીક દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે, પરંતુ તેનુ બંધ થવાનુ મુખ્ય કારણ એ છે કે આ તરફનો કિનારો ઉચો થઈ જવાથી પાણી ઝાણુ આવવા લાગ્યુ અને એમ કરતા કરતા સર્વથા બંધ થઇ ગયુ અઘાપિ થોડુ થોડુ પાણી ખિકાનેરરાજ્યના હતુમાનગદ શલામા આવે છે, જેનાથી ત્યાં કાંઈ વગેરે પાકે છે ત્યાંના લોકો તેને કચ્છર નદી કહે છે માગ્વાડમા હાકડા નદી વહેતી હતી એ વાતનુ પ્રમાણુ એ છે કે જોધપુર તથા માનાનીના પ્રગણુમા કેટલાક ગામોની સીમામા શેરડી પીનવાના પથ્થરના માચા પડેલા મળી આવે છે આ નદીનો પ્રવાહ અહીં આ હોવાથી તેના તટપર શેરડીનો પાક થતો હતો અને તેને ઉકા સાચામા પીળીને તેનો ગોળ બનાવવામા આવતો હતો જે એ નદીનો પ્રવાહ ત્યાં નહિ દોત તો આ રેતાળ પ્રદેશમા આવા સાચા પ્રાપ્ત થવાનો લેશ પણ સભવ નહોતો

(ગૌં હીં ઓઝા)

૨ 'મીઠા મહેરાણુ' સિંધુનદીને કહે છે કર્નલ ટાડ અને સિચિયનભાષાનો નદીવાચક શબ્દ જણાવે છે, જેનો અને સ્વીકાર કરી શકતા નથી, કારણ કે 'મહેરાણુ' એ સિચિયન નહિ, પણ મરુ-ભાષાનો શબ્દ છે જે મરુકૃત 'મહાર્ણવ' (મર્=મેરો, અર્ણવ=જનસમુદ્ર, મેરો સમુદ્ર) શબ્દનો અપભ્રંશ છે સમુદ્રનુ જળ ખાડ અને મિધુન મીઠુ હોવાથી તેને મીઠો મહેરાણુ' અર્થાત્ મીઠા જળ નો સમુદ્ર કહે છે

(ગૌં હીં ઓઝા)

વર્તમાન મહારાણા ફતેસિંહના સમયના મુખ્ય સરદારોની યાદી

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્ર	કુળ	ગામની સંખ્યા	ગામોનું વસતી રૂપિયા
૧	ખડીસાદડી	રાજા	રામસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૮૪	૪૦૦૦૦
૨	મેદવા	રાવત	તખ્તસિંહ	પૂર્વિયા	ચન્દાણુ	૬૧	૫૦૦૦૦
૩	કોઠારિયા	રાવત	જવાનસિંહ	"	"	૬૦	૨૫૦૦૦
૪	મહુબર	"	ભેધસિંહ	ચંદાવત	સિસોદિયા	૧૦૮	૧૧૦૦૦૦
૫	બિન્નેસિયા	રાવસવાઈ	ગોવિંદસિંહ	પવાર	પવાર	૭૬	૫૦૦૦૦
૬	દેવગઢ	રાવત	કૃષ્ણસિંહ	સામાવત	સિસોદિયા	૮૧	૧૫૦૦૦૦
૭	ખેચૂ	રાવસવાઈ	મેધસિંહ	મેધાવત	સિસોદિયા	૧૬૨	૫૦૦૦૦
૮	દેવવાડા	રાજા	ફતેસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૧૪૭	૬૦૦૦૦
૯	ખેજ	રાવત	અમરસિંહ	જગાવત	સિસોદિયા	૬	૨૦૦૦૦
૧૦	આમેટ	"	શિવનાથસિંહ	"	સિસોદિયા	૫૦	૪૦૦૦૦
૧૧	બેટાડા	રાજા	માનસિંહ	ઝાલા	ઝાલા	૧૦૩	૪૦૦૦૦
૧૨	કાનોડ	રાવત	નદારસિંહ	સારંગદેવોત	સિસોદિયા	૮૩	૪૫૦૦૦
૧૩	લિદર	મહારાજ	કેસરીસિંહ	શક્તાવત	સિસોદિયા	૯૯	૬૪૦૦૦
૧૪	બદનૌર	દાકુર	પ્રતાપસિંહ	મેડતિયા	રાઠોડ	૬૦	૬૦૦૦૦
૧૫	ભસરોડ	રાવત	પ્રતાપસિંહ	કૃષ્ણાવત	સિસોદિયા	૧૨૧	૬૦૦૦૦
૧૬	બાનસી	"	માનસિંહ	શક્તાવત	સિસોદિયા	૫૫	૨૦૦૦૦
૧૭	કુરાવડ	"	જૈતસિંહ	કૃષ્ણાવત	સિસોદિયા	૫૩	૩૦૦૦૦
૧૮	પારસોલી	રાવ	રત્નસિંહ	પૂર્વિયા	ચન્દાણુ	૪૧	૨૦૦૦૦
૧૯	આસિંદ	રાવત	અર્જુનસિંહ	સિસોદિયા	સિસોદિયા	૩૮	૬૦૦૦૦

વર્તમાન મહારાણા ફતેસિંહના નિકટના સંબંધીઓ.

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્ર	ગામસંખ્યા	ગામોનું વસતી રૂ. કર રૂ.
૧	બાગૌર	મહારાજ	શક્તિસિંહ	સિસોદિયા	૩૫	૪૫૦૦૦ ૧૫૦૦
૨	કરજાદી	"	સુરતસિંહ	"	૧૨	૧૮૦૦૦ ૨૫૦
૩	શિવરતી	"	ગજસિંહ	"	૨૦	૨૫૦૦૦ નથી

વર્તમાન મહારાણા ફતેસિંહના સિંહાસનસમીપે બેસનારા સરદારો

નંબર	જાગીરનું નામ	ઉપાધિ	સરદારનું નામ	ગોત્ર	ગામસંખ્યા	ગામોનું વસતી રૂ. કર રૂપિયા
૧	ખેડ	રાજા	ગોવિંદસિંહ	સિસોદિયા	૭૪	૬૦૦૦૦ ૬૦૦૦
૨	શાદપુરા	રાજાધિરાજ	નદારસિંહ	"	૬૫	૪૦૦૦૦ ૩૨૦૦૦
૩	સરદારગઢ	દાકુર	મનોદરસિંહ	ગોડિયારજપૂત	૧૬	૨૫૦૦૦ ૧૨૫૦૦

* આવાં ચિન્દવાળા સરદારોને અંગ્રેજસરકાર તરફથી રા. બ. ની વિશેષ ઉપાધિ મળેલી છે.

જામાદાર	જામાદાર	સુવત્તાન- મહમદ	સિધી	૪	૬૦૦૦
પુરોહિતરાજ	પુરોહિત	જોકારનામ	બ્રાહ્મણ	૬	૧૫૦૦૦
કવિરાજ	કવિરાજ	શામ નદાસ	દહિવાડિયા ચારણ	૩	૩૫૦૦

કિં કવિ ગામનદાસ મહારાજ પૃથ્વીરાજના સમયથી ચારણુગેમીની વિપતિ થઇ છે રાજ્યૂતો તેમને શરુત
 ૧૦૦૪છને પુષ્કળ દાન આપે છે તેઓ તેમને જમીન ધન અને ગામ દાનતરિકે આપે છે આ ચારણુજતિ
 ૫૦ જે પ્રવિરાજ સાગનદાસનો જન્મ ઈ ૨૦ ૧૮૩૭મા થયો હતો એઓ મહારાણા વચ્ચપતિ દત્તા સમયમા
 ફી રાડના દરબારમા આવ્યા હતા શામ નદામના પિતા બ્યારે સ્વર્ગવાસી થયા હતા ત્યારે વચ્ચપતિ દ-
 મિરજીવ શબ્રુસિહે તેમને ઘેર જઈને આશ્વાસન આપ્યું હતું રાણાજીએ તેમને રહેવાને માટે એક ઘર
 આપવાની આપ્યું હતું દરબારમા તેમને ઉચ્ચ આસન પ્રાપ્ત થયું હતું ઈ ૨૦ ૧૮૭૭મા મહારાણા
 જનનસિહે કેવિરાજને ઘેર જઈ તેમને મન્માન આપ્યું હતું તથા ચાદીની છડી આપી હતી પાછળ-
 ૧ તેમણે તેમને પગમા પહેરવાને માટે એક સુવર્ણનું સાંકડું આપ્યું હતું ત્યાગ્વડી તેમને ‘‘પ્રવિરાજ’’ની
 પિધિયાં વિભૂષિત કરવામા આવ્યા હતા ઈ ૨૦ ૧૮૮૪મા ઉચ્ચપુરના મંગલણા સન્નમિ દ, જોધ
 રના મહારાજ યશવત્સિદ તથા કૃષ્ણગદના મહારાજ શાસ્ત્રલસિદને શામ નદામના શામ નદામમા આમ-
 રાણુ કરવાથી તેઓ ત્યા પધાર્યા હતા ઈ ૨૦ ૧૮૮૮મા અગ્રેજ ભરકારે પ્રવિરાજ શામ નદામને ‘‘મહા-
 રાહોપાધ્યાય ની ઉપાધિ આપી હતી તથા કનકતાની એસિયાટિક સોસાયટીએ તેમને પોતાના મલાસ-
 નનાવ્યા હતા તેઓ ઉચ્ચપુરમા નેમ સનાહમર, મુસાદિય અદાન તથા ઇજાસખાસના મબાસ થયા છે
 કેવિરાજ મહોદયે અનેક ગ્રંથો ગ્રંથ્યા છે પોતાના લગ્નીજ ગેખાનાસના પુત્ર યજ્ઞજ્ઞે તેમણે દત્તક લીધા છે.